حکومەتی هەرێمی کوردستان
وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی
زانکۆی ڕاپەڕین

ISSN 2410 - 1036

گۆڤاری
زانکۆی ڕاپەڕین

گۆڤارێکی ئەکادیمییە
زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات

VOL.3 NO.6
2016

گۆڤاری
زانکۆی ڕاپەڕین

گۆڤارێکی ئەکادیمیە
زانکۆی ڕاپەڕین دەریدەکات

سەرنووسەر

پ.د. محمد علی عبدالله

سکرتێری نووسین

پ.ی.د. صباح رشید قادر

دەستەی نوسەران

پ.ی.د. سناء حسن عبدالصاحب

پ.ی.د. سەردار فتح الله حسێن

د. حسێن غازی کاك أمین

د. موفق خالید ابراهیم

د. بەهزاد وسو حمد

دەستەی راوێژکاران

پ.د. کریم عبدول

پ.د. جبار قادر

پ.د. وریا عمر أمین

پ.ی.د. محمد صابر مصطفی

یاریدەدەری سکرتێری نووسین

م.ی. محمد قادر رسول

مجلة

جامعة راپەرين

مجلة أكادمية تصدرها جامعة راپەرين

رئيس التحرير

ا.د. محمد على عبدالله

سكرتير التحرير

ا.م.د. صباح رشيد قادر

هيئة التحرير

ا.م.د. سناء حسن عبدالصاحب

ا.م. د. سەردار فتح الله حسين

د. حسين غازى كاك أمين

د. موفق خاليد ابراهيم

د. بەهزاد وسو حمد

المستشارون

ا.د. كريم عبدول

ا.د. جبار قادر

ا.د. وريا عمر أمين

ا.م.د. محمد صابر مصطفى

نائب رئيس التحرير

م.م. محمد قادر رسول

ڕێنماییەکان بۆ بلاوکردنەوەی توێژینەوە

١. ئەم گۆڤارە گۆڤارێکی ئەکادیمیەو توێژینەوەی ڕەسەن و ئاست بەرز بلاودەکاتەوە،لە بوارەکانی زانستی و مرۆڤایەتی و زانستە سروشتی و پزیشکیەکاندا لە دەرەوەو ناوەوەی هەرێم،بە مەرجێ پێشتر لە هیچ گۆڤارێك بلاو نەکرابێتەوە،یان ڕەت نەکرابێتەوە.

٢. هەموو توێژینەوەکان لە لایەن پسپۆری شارەزا، بە پێی پسپۆری هەڵدەسەنگێنرێن.

٣. گۆڤارەکە توێژینەوە بە هەموو زمانە زیندووەکان بلاو دەکاتەوە.

٤. توێژەر توێژینەوەکەی بە چاپکراوی لەسەر کاغەزی سپی پێوانەی(A4) دا لەگەڵ جێهێشتنی (٢.٥) سم لە هەر چوار دەوری لاپەرەکە دەنێرێ.

٥. ژمارەی لاپەرەی توێژینەوەکان (٢٥) لاپەرە تێپەر ناکات، جگە لەو وێنەو خشتەو پاشکۆ و پێویستیەکان، ژمارەی لاپەرە لە لای خوارەوە لە ناوەندی لاپەرەکە دادەنرێ.

٦. توێژەر (٣) وێنە لە توێژینەوەکەو CD توێژینەوەکە ڕادەستی سکرتاریەتی گۆڤار دەکات، دواتر وەکو بنەمایەك بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی سوودی لێوەردەگیرێ، توێژینەوەکەش بەم شێوەیەی خوارەوە ڕێك دەخرێت:

- ✓ ناونیشانی توێژینەوەکە لەسەرەوەی لاپەرەی یەکەمی توێژینەوەکە دەبێ بەفۆنتی (١٦) بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان و (١٤) بۆ ناوەرۆك و (١٢) بۆ پەراوێز، ناونیشانی توێژینەوەکە (١٤) بۆ بەشە زانستیەکان و (١٢) بۆ ناوەرۆك.
- ✓ جۆری فۆنتەکە Ali-k-Alwand بۆ زمانی کوردی و Ali-a- Alwand بۆ زمانی عەرەبی.
- ✓ ناونیشانە لاوەکیەکان پێویستە بۆڵد بکرێن.
- ✓ ئەو توێژینەوانەی بەزمانی ئینگلیزین، دەبێت بە فۆنتی جۆری (Arial) بنووسرێن، بە پێوانەی (١٤) بۆ سەرە بابەت و (١٢) بۆ نووسینی تێکستەکە لەگەڵ بە جێهێشتنی مەودای دێڕونیوێك لە نێوان دێرەکان, و سەرچاوەکانیش بە سیستمی Harvard بنووسرێن
- ✓ ناوی توێژەر یان توێژینەوەکان بە فۆنتی (١٦) بۆ مرۆڤایەتیەکان و (١٤) بۆ زانستیەکان بەکاردێ.
- ✓ کورتەی توێژینەوەکە بە زمانی توێژینەوەکە دەنووسرێ تێدا ئامانج و پلان و ڕاسپاردەکان ڕوون دەکرێتەوە بە فۆنتی پێوانەی (١٤) بۆ مرۆڤایەتی و (١٢) بۆ زانستیەکان.
- ✓ کورتەی توێژینەوەکە بە دوو زمانی تر جیاواز لە زمانی توێژینەوەکە دەنووسرێ.
- ✓ لە نووسینی سەرچاوەکان پەیرەوی سەرچاوەکان و ناوی کتێبەکان دەکرێ.و ئەگەر توێژینەوەکە وەربگیرێت یان وەرنەگیرێت بە هەر هۆیەك بێت بۆ خاوەنەکەی ناگەڕێنرێتەوە.
- ✓ هەر توێژینەوەیەك کە دەنێردرێت بۆ گۆڤارەکەمان پێویستە بڕی (٥٠,٠٠٠) دیناری لەگەڵ بێت، کەناگەڕێتەوە بۆ خاوەنەکەی.
- ✓ پێویستە لەگەڵ ناردنی توێژینەوەکە زانیاری تەواوی توێژەری لەگەڵ بێت، وەك ژمارەی تەلەفون و ئیمەیل.

پ.ی.د. صباح رشید قادر

سکرتێری نوسینی گۆڤار

التعليمات المتعلقة بنشر البحوث في هذه المجلة

١. هذه المجلة هي مجلة علمية تنشر البحوث الاصيلة و بمستوى رفيع في مجالات العلوم الأنسانية والعلوم الصرفة والعلوم الطبية داخل و خارج الأقليم، على ان لم يتم نشره مسبقا في أيه مجلة ولم يكن قد رفض.

٢. يتم تقيم البحوث من قبل المختصين وحسب اختصاصاتهم.

٣. تنشر المجلة بحوثها بكل اللغات الحية.

٤. يرسل الباحثون بحوثهم مطبوعا على صفحات بيضاء و بقياس (A4) تاركا (2,5) سم على الأطراف الأربعة للصفحة.

٥. يجب أن لا يتجاوز عدد صفحات البحث من (25) صفحة، عدا الصور والجداول والملحقات واللواحق الاخرى، و تدون رقم الصفحة في أسفلها.

٦. يرسل الباحث (3) ثلاث صور من البحث والقرص الأليكتروني (CD) للبحث الى سكرتارية المجلة، ويستفيد الباحث من بحثه لغرض رفع المرتبة العلمية، وتنظم البحوث شكلا ومضمونا وكالأتي:

- ✓ تكتب عنوان البحث في اعلى الصفحة الاولى، وتكون الكتابة بحجم (16) للعلوم الأنسانية، و (14) للعلوم الصرفة .
- ✓ ويكون نوع الخط Ali-k-alwand للغة الكردية و Ali-a Alwand - للغة العربية.
- ✓ يرجى بولد العناوين الثانوية.
- ✓ البحوث التي تكون باللغة الأنجليزية تكون نوع الخط فيه (Arial) وبحجم (14) للمواضيع الرئيسة و حجم (12) لكتابة النصوص مع ترك مسافة سطر و نصف بين السطور وتكون كتابة المصادر بنظام Harvard .
- ✓ اسم الباحث أو الباحثون يكون بحجم (16) للأنسانيات و (14) للعلوم الأخرى، وتكون خلاصة البحث بلغة البحث و توضح فيها هدف وخطط و توصيات البحث بحجم (14) للأنسانيات (12) للعلوم.
- ✓ وتكتب خلاصة البحث بلغتين اخريين عدا لغة البحث.
- ✓ وتكتب المصادر كالاتي اسم المؤلف - سنة النشر بين قوسين - عنوان البحث ثم التفاصيل الاخرى.
- ✓ يرسل الباحثون مبلغ (٥٠,٠٠٠) دينار مع البحث، حيث لايرجع للصاحبه.
- ✓ يرجي ارسال المعلومات الشخصية كارقام الهاتف والبريد الاكتروني.

ا.م.د .صباح رشيد قادر

سكرتير التحرير المجلة

لەم ژمارەیەدا

بەزمانی کوردی

- شیکردنەوەی ڕەگەزە شیعرییەکانی (بێسارانی) بە سەرنج و دیدگای نوێوە ١٣
  پ.د. محمد دلێر ئەمین محمد   پ.ی.د. فازیل مەجید مەحمود

- پێگەی شیعری کلاسیکی کوردی لە ئەدەبی ڕۆژهەڵاتیدا.................................... ٢٩
  پ.ی.د.دڵشاد علی محمد

- مۆرفیما (- ژی) د گوڤەرا بەهدینیدا...................................... ٥٩
  د. شلێر نایف ئەمین

- چەند تایبەتمەندییێن دەنگێ کپێ [ت] د فۆنۆلۆژییا زمانێ کوردیدا.......................... ٧٣
  د. عبدالوهاب خالد موسی

- کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەر یاساکانی فۆنۆلۆژیی کوردی............................ ٨٧
  د. عادل ڕەشید قادر

- ڕوخساری شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی.. ١٠١
  م. ی. خۆشناو عەزیز حەمەئەمین   م. مستەفا سەید مینە مستەفا

- میکانیزمی خەیاڵ لە ڕۆمانی "غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ"..................................... ١٣٥
  م.ی. ڕێبوار محمد اسماعیل

- ئیشکالییەتی خوێندنەوە رەخنەییەکانی شیعری (گۆران)................................ ١٥٧
  هێمن عومەر خۆشناو

- گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزم لە رۆمانی (گرەوی بەختی هەڵاڵە)ی عەتا نەهایی.................. ١٧٥
  کیفی محمد عزیز

- خۆپیشاندانەکانی خەڵکی سلێمانی لە نێوان ساڵانی ١٩٤٩–١٩٥٨.................................. ٢٠١
  د. جمال فتح الله طیب   د. ئاراس عبدالرحمن مستەفا

• کارنامەی ژیانی دیکتاتۆرەکانو بەراوردێکی نێوانیان (مۆسۆلینی، هیتلەر، سەدام حسێن، مستەفا کەمال) وەك نموونە.. ٢٢٣
د.سوزان کەریم مستەفا

• کەرکوك لە سەرچاوە و نووسراوە جیاوازەکاندا ((لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری ناو و شوێنی جوگرافیای کەرکوك)).. ٢٦١
د.پشکۆ حەمەتاهیر عەبدولرەحمان

• مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین لە بەر ڕۆشنایی دەستنووس و یاداشتەکانیدا ١٩١٢– ١٩٩٨... ٢٩٥
م. ئەحمەد محەمەد ناسر

• راپەڕینی بەیاندوور.. ٣٢١
م. ی. نەهرۆ محەممەد عەبدلقادر

• پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنیشینە ئیسلامییەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر لەنێوان سەدەی (٣-٦ك/٩-١٢ز).. ٣٤٩
م. ی. نوزاد خالد رؤوف

• جوگرافیای هەڵبژاردنی پەرلەمانی تورکیای نێوان ساڵانی ٢٠١١ – ٧ حوزیرانی ٢٠١٥ "لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای سیاسی".. ٣٨٥
پ. ی. د. سەفین جەلال فتح الله م. ڕێبین ڕۆستەم ڕەسوڵ

• شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ پێکهاتەی ئاوی باران لەشاری سلێمانی ودەوروبەری بۆ ساڵی ٢٠١٣-٢٠١٤.. ٤٢٧
د. عطا محمد علاءالدین د. ڕۆژان فەرەیدون عبدالرحمن

• دەستنیشانکردنی ڕۆژە گونجاوەکان بۆ گەشتوگوزار لە ڕوانگەی ئاوهەوای فسیۆلۆجیەوە لە ناوچەی ئاکری.. ٤٥٥
د. لقمان وسو عمر

- شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ دابەشبوونی ئاینزاکان لە هەرێمی کوردستان (توێژینەوەیەك لە جوگرافیای ڕامیاری)........................ ٤٨٧
م.ی. احمد رفیق کریم م.ی. شاسوار محمد محمود م. ی. شاد حمید محمد

- دەستنیشانکردنی ڕۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی لە ناوچەی دووکان بە بەکارهێنانی پۆلێنی تیرجنج (لیکۆڵینەوەیەك لە ئاووهەوای پراکتیکی)........................ ٥١٩
م.ی سەرکار حمد خدر

- پەیوەندی ژنانی کورد بەوێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی (توێژینەوەیەکی وەسفیە)........................ ٥٥١
د. ڕێبەر گۆران مستەفا م.ی. پاڤێ جەمیل

- ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان لەپێشخستنی خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییەکاندا (پراکتیزەکردنی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی بەنموونە)........................ ٥٧٥
م.ی.هەردەوان مەحمود کاکەشێخ

- تیۆری هێما لەلای چارلس پێرس........................ ٥٩٥
م.ی ئارام قادر صابر

- فشاری کار لەنێو مامۆستایانی خوێندنگە ئامادەییەکانی ناو شارۆچکەی قەڵادزێ........................ ٦٢٩
م.ی. روخسار محمد عمر

بەزمانی عەرەبی — باللغة العربية

- الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية (مسائل الطهارة) للشيخ محمود بن محمد بن نسيب الحمزاوي المتوفى سنة ١٣٠٥هـ.. ٦٤٩
أ.د.جمال محمد فقي رسول م.شيلان محمد علي القرداغي

- محنة الإمام أبي الحسن الشاذلي وأثرها الإيجابي في نشر أفكاره المتسامحة.................... ٦٧٧
أ.د .جواد فقي علي م .كاكه خان نصرالدين أمين

- البعد السياسي لخلاف الفرق الإسلامية حول الإيمان والكفر.................... ٧٠١
أ.د. كريم نجم خضر شواني م. م. ئادەم عبد الجبار عبد الله بيدار

- العجز وأثره على الاحكام التكليفية دراسة نظرية تطبيقية في الطهارة والصلاة.................... ٧٢٥
د. كامران أورحمان مجيد د. عبدالفتاح حسين سليمان

- الرياضة ودورها في نشر ثقافة التسامح من منظور ديني.................... ٧٥٥
د. عباس علي سليمان

- ظاهرة التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي من منظور الإسلام.................... ٧٦٥
د. محمد خالد مصطفى

- حقوق المستأمَن في الفقه الإسلامي.................... ٧٨٣
د. منذر محمد جزاع الجميلي

- الدعاء وأثره في جلب المنافع ودفع المضار.................... ٨٠٥
د. أكرم بايز محمد أمين

- مورفومترية حوض وادي سماقولي (دراسة في الجيومورفولوجية التطبيقية).................... ٨٣٣
أ.د.عزالدين جمعة درويشد د.سايه سلام صابر د.سۆران حمه امين احمد

- محاولات ايران لخلق هيمنةاقليمية شرقي البحر المتوسط (دراسة في الجغرافية السياسية)........ ٨٦١
أ.م.م. فيروز حسن حمه عزيز د.شيروان عمر رشيد د.هاوڕێ ياسين محمد امين

- تطور نمط التوزيع المكاني للكثافات السكانية في مدن أقليم كوردستان العراق (دراسة مقارنة في جغرافية المدن).. ٩٢٥
أ.م.د.نشوان شكري عبد الله

- تكرار موجات الحر في مدينة اربيل للفترة من ١٩٩٢ – ٢٠١٤................................ ٩٤٣
أ.م.د. سليمان عبدالله اسماعيل

- ضرورة الاصلاح في المنظمة الأمم المتحدة.. ٩٧٧
أ.م.د. همداد مجيد علي المرزاني م. نايف محي الدين حسن

- النقد القذفي الصحفي بمنظور جنائي (بحث مُقارن).. ١٠١٣
أ.م.د. مجيد خضرأحمد السبعاوي

- التأصيل الشرعي لمبدأ عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي.................................. ١٠٩١
أ.م.د. محمد شريف د.باقر جواد شمس الدين

- النفط وإستخداماته في بلاد الشام في العصر الأيوبي (٥٦٧–٦٥٨هـ / ١١٧١–١٢٦٠م)......... ١١١٥
أ.م.د.أكو برهان محمد

- إسهامات بعض أفراد البيت الأموي في ازدهار الحركة العلمية والأدبية والفنية في الاندلس من الفترة ١٣٨هـ/٧٥٥م ولغاية ٤٢٢هـ/١٠٣٠م.. ١١٣٩
د.عمررشيد رمو

- الإنسان بين الجبر والاختيار (دراسة كلامية و فلسفية).. ١١٥٧
أ.م.د. حسن حسين صديق د. محمد عبدالباقي ابراهيم

- نقطة تحول في الفلسفة ام ماذا؟ (دراسة تحليليه لحركة فلسفيه معاصره).................... ١١٧١
د. حميد عزيز سعيد

- التفكير الايجابي وفاعلية الذات لدى طلبة المدارس النموذجية في محافظة اربيل................ ١١٨٥
أ.م.د. ريزان علي ابراهيم م.م اسيل اسحاق بتو

- التدخين وعلاقته ببعض سمات الشخصية لدى عينة من طلاب جامعة زاخو.................... ١٢٢٣
م.م. جيهان حسين عمر

- الرضا المهني لدى القائمين بالإتصال في المؤسسات الاعلامية الكوردية (دراسة مسحية لعينة من القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير)... ١٢٥١
د. ابراهيم سعيد فتح الله

- تعرض طلبة المدارس الاساسية لبرامج الأطفال في القنوات الفضائية الكوردية................ ١٢٧٣
م.م بەنازحمەرشيد حسن   م.م يوهان عوسمان

- أثر طريقة أختيار المجموعات التعاونية على تحصيل الطلبة في مادة الكترونيك القدرة في المعهد التقني كلار.. ١٢٩٧
كوردستان حميد محمد   عدنان محمود صالح

- أبنية الأفعال الثلاثية ودلالاتها في سورة (المؤمنون).. ١٣١٩
م.م.أحمد محمد سليم

- قباب جنائزية في مدينة كفري (نماذج مختارة) دراسة اثرية فنية معمارية...................... ١٣٤١
د.ئاراس اسماعيل خضر   د. زيدان رشيد خان اودل البرادوستي

- النظم الإقتصادية المقارنة.. ١٣٥٩
أ.د. محمد رؤوف سعيد

JOURNAL OF
RAPARIN UNIVERSITY
Vol .3 No.6 2016
ISSN 2410 - 1036

- بەنوسـراوی ژمـارە (١٥٢٤) لەبـەرواری (٢٠١٣/٩/٨) ی وەزارەتـی خوێنـدنی بـاڵاو توێژینـەوەی زانسـتی، بڕیاری دەرچواندنی گۆڤاری (زانکۆی ڕاپەڕین) دراوە.
- گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین — ژمارە (٦) ساڵی (سێیەم) ٢٠١٦
- دیزاین : م.ی. محمد وتمان محمد

شیكردنەوەی ڕەگەزە شیعرییەكانی (بێسارانی) بە سەرنج و دیدگای نوێوە

پ.د. محمد دلێر ئەمین محمد پ.ی.د. فازیل مەجید مەحمود

زانكۆی سلێمانی

سكوڵی زمان

بەشی كوردی

پێشەكی :

خوێندنەوەی دەقە شیعرییەكان لە ڕوانگەی جیاوازەوە و بە پێی تیۆری جۆراوجۆر ، ڕۆژ لە دوای ڕۆژ بەرەوپێش دەچێ و تەشەنەدەكات ، سەرنج و وردبینی لە وردەكاری پێكهاتەی ئەو دەقە ناوازانەی كە لە ناوخۆیاندا سیحری وشە و لێكدانەوەی هەمەچەشنە هەڵدەگرێ ، شاعیرانی پێشین و سەردەم سەر بە چ قوتابخانەیەك و ڕێبازێكی ئەدەبی بن ، نموونەی باڵا و دەگمەن و شاكاریان هەیە ، كە زەمەن و گۆڕانكاری ژیان چێژ و زەبری كاریگەریان لەسەر خوێنەر كاڵ ناكاتەوە ، ڕاستییەكی حاشاهەڵنەگرە كە شیعر و پەخشانی هونەری لەهەر فۆرم و ناوەڕۆكێكدا بخرێنەڕوو ، خوێندنەوەی تر و بە پێی ئاستی خوێنەر هەڵدەگرن ، كەسی داهێنەر و خوڵقێنەر كۆی سەردەمەكان لە خۆیدا كۆ دەكاتەوە و لە ڕێگای پەیامەكەیەوە چیرۆكی دوێنێ بۆ نەوەی ئەمرۆ دەگێڕێتەوە .

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێكی ترە بۆ خوێندنەوەیەكی تر بە چاوێكی تر بۆ چەند دەقێكی (بێسارانی) كە لە دووتوێی دیوانە چاپكراوەكەیدا تۆماركراون ، سەرجەم دەقە شیعرییەكان جێی سەرنج و تێڕامانن و خوێندنەوە و ڕاڤەكردنی نوێ هەڵدەگرن ، بەڵام تەنیا لەم توێژینەوەیەدا سەرنجمان لەو دەقانە داوە كە لە خەو و ئەندێشە ئەدوێن و كراونەتە ڕەگەزی سەرەكی دەقەكان و بەم فەنتازیایە ، دەقەكان بە زیندوویێتی ماونەتەوە.

ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەش پێكدێت : بەشی یەكەم تەرخان كراوە بۆ باسكردن لە دەق و شیكردنەوەی بە پێی ڕێباز و قۆناغە مێژووییەكان و بەشی دووەم : كۆمەڵێ سەرنج و تێبینی نوێ لەسەر چەند دەقێكی (بێسارانی ١٦٤٣ – ١٧٠٢ز) خراوەتە ڕوو ، هەوڵی بەدەرخستنی توانا و ژیری شاعیر دراوە كە تا چەند توانیویەتی خەو و ئەندێشە و خەیاڵی داهێنەرانە بەرجەستەبكات .

بەشی یەكەم

دەق و شیكردنەوەی دەقی ئەدەبی بە زۆر قۆناغ و سەردەمی مێژوویدا تێپەڕیوە ، لە ناو ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵاتدا تاكو ساڵانی ١٩٢٠ ز لە دەرەوەی دەقی ئەدەبی بۆ مەبەستی توێژینەوەی خۆیان دەگەڕان ، ڕۆچوون و گەڕان بە ناو مانای قووڵی دەقدا كەمتر پەی بێ برابوو ، ((مێژوونووسەكۆنەكانی ئەدەبیات وەكو پیاوانی پۆلیس بوون كە بۆ دەستگیركردنی كەسێك ، هەموو كەسێ دەگرن و دەست بەسەر موڵك و ماڵی هەمووان‌دا دەگرن ، تا ئەو جێیەی بۆ دواجار هەركەسێ بە شەقامدا تێپەڕێ دەستگیری دەكەن ، مێژوونووسانی ئەدەبی هەموو شتێك بەكاردەهێنن ، بواری كۆمەڵایەتی ، سایكۆلۆژی، سیاسەت و فەلسەفە ، ئەوان لە جێی ئەوەی كەڵك لە میتۆدی لێكۆڵینەوەی ئەدەبی وەرگرن ، كۆمەڵێ بنەما دەهێننەوە كە خۆیان دروستیان كردوون))[1]

لەو سەرنج و تێڕوانینانەی سەرەوەدا تێدەگەین كە لە ڕۆژئاوادا تا نیوەی دووەمی سەدەی پێشوو (سەدەی بیستەم) و لە ڕۆژهەڵات تا ئەم ساتەوەختانە ، ژمارەیەك پێوانەی حازر بەدەست هەن ، كە ئامادەكراون و لە توانایاندا هەیە هەموو دەقێكی (كۆن و نوێ)ی پێ هەڵسەنگێنرێ و نرخ و بایەخی پێ بدرێت بە پێی ئارەزوو و ئاستی ڕۆشنبیری رەخنەگر و توێژەر ، هەروەها حوكمی ئامادەیان لە بارەوە بدرێت ، دیارە بەشێك لە نامە ئەكادیمییەكان لەم پێوانەیە بەدەرنین و بەو پێوانەیە هەڵس و كەوت لە شیعر و شاعیرانی كلاسیكی و سەردەمدا دەكەن ، بۆ نموونە : كاتێ لەسەرەتاوە ئەو قەناعەتە لای چەند توێژەرێ دروست بوو كە شاعیرانی دیالێكتی گۆران (بێسارانی و مەولەوی) دوور و نزیك پەیوەندییان بە ڕێبازی ڕۆمانتیكی ڕۆژئاواوە نییە و بێ ئاگابوون لەو ڕێبازە درێژخایەنە لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ ئەدەن رایەڵ و بنەماكانی ئەو ڕێبازە بەسەربەرهەمی ئەو شاعیرانەدا بە زۆر بسەپێنن ، بەمەش هیچ مەبەستێ ناپێكن و ئەو دوو حاڵەتە بە زۆر بەیەكەوە نایەنەوە . دیارە هۆكاری مانەوەی توێژینەوەكان (بەشێكیان) لەو ئاستەدا ، تەنیا سووچ و گوناهی توێژەر نییە ، بەڵكو ئەركی رەخنەی ئەدەبی یە كە لە مەیدانی ئەدەبی كوردیدا ، بە چەندین هەنگاو لە دوای بەرهەمی ئەدەبیەوەیە ، رەخنەی كوردی نەیتوانیووە جیاوازییەكی روون و ئاشكرا بخاتە بەرچاو و رێنوێنی توێژەری ئەدەبی و ئەكادیمی بكات و جارێكی تر بژاری مێژووی ئەدەبی كوردی بكاتەوە ، ئەركی رەخنەگرە ، ئاراستەی خوێندنەوە و تێگەیشتنمان بۆ دەقی ئەدەبی بگۆڕێ و بیركردنەوە و سەرنجی نوێمان بداتێ و بمانخاتە سەر خوولیای خوێندنەوەی جیاواز و بەراوردكاری و هەوڵ بدات كاری سەرەكی خۆی جێ بە جێ بكات كە ئەوەش گومانە لە كارەكانی پێشوو ، هەوڵی خوێندنەوەی دەق بە هوشیاری و فرە رەهەندی و ڕووانینی نوێوە .

لە باسی گرنگی دەقدا دەبێ بگەڕێینەوە بۆ (فۆرمالیستەكان) كە هەنگاوێكی بوێرانە و داهێنەرانەیان نا ، كاتێ تیۆرەكۆنەكانی شیكردنەوەی (دەق) و بنەماكانیان وەلا نا و هەوڵیان دا میتۆدی تایبەت بە ناسینی گەوهەر و شێوازی سەرەكی بەرهەمی ئەدەبی بدۆزنەوە ، (فۆرمالیستەكان) وەك (سۆسێر) مێژوویان لانەبرد ، بەڵكو هەوڵیان دا ئەوەی كە ئێستا هەیە بیناسن ، خاڵی گرنگ و سەرنج راكێش بۆ ئەوان (فۆرمالیستەكان) بوونی فۆرمی تازەی دەربڕین بوو نەك مێژوو و هۆكاری سەرهەڵدانی (دەق).

بە كورتی كاری ئەوان جیاكردنەوەی (دەق) بوو لە (مێژوو)[٢] كە ئێمە هەوڵ ئەدەین لەم توێژینەوەیەدا ئەم ڕێچكەیە بگرین و ئەم ڕێبازە پەیڕەو بكەین .

قۆناغی دواتر ، لەبەر ڕۆشنایی گەشەكردن و بەرەو پێشچوونی تیۆرەنوێیەكانی (شیكردنەوەی دەق) ، جگە لە دوور خستنەوەی مێژوو و كاریگەری بەسەردەقەوە ، پەیوەستی لایەنی واقیعی و كۆمەڵایەتی (ئەو واقیع و كۆمەڵگایەی) دەق بە تایبەتی و ئەدەب بە گشتی بەرهەم دەهێنێ ،خرانە ژێر پرسیارەوە.

دەقی ئەدەبی (بە تایبەت دەقی داهێنەرانە) بە هۆی میكانیزم و وێنەی هونەرییەوە ، هەموو رەنگ و رەگەزەجوان و دەگمەنەكانی جوانیناسی لە خۆ دەگرێت و دەبێتە تابلۆیەك كە بە وشە داڕێژراوە ، ئەفسوون و سیحری (دەق) ی زیندوو لەوەدایە كە هیچ كات و سەردەمێك ، نهێنی و ئیستاتیكای كاڵ نابێتەوە ، هەمیشە كۆدی چەند نهێنییەك ئەشارێتەوە و لە ناو خۆیدا ئەیپارێزێ تا خوێنەری بە ئاگا و توێژەری بە سەلیقە بتوانن هەرجارەی بەشێكی ئاشكرابكەن .

شاعیری داهێنەر كە خوڵقێنەری دەقی داهێنەرانەیە ، ئەم راستییە دەزانێ و داوادەكات بە رووكەش سەیری وشە و دێڕ و بەیتەشیعرییەكانی نەكرێت ، بەڵكە خوێنەر لە ناو رایەڵی تەونی دەنگ و رەنگ و زایەڵە

و سەدای بەرهەمەکەدا بۆ نەغمە و ئاوازی نوێ بگەڕێ ، مانا و بیرۆکەی تر هەڵگۆزێ ، وەك ئەوەی ((نالی)) داوامان لێ دەکات :

نەزمی (نالی) میسلی ئاو و ئاوێنە ڕەنگی نیە

دوو ڕووە بۆ سەیری خاتر :یەك خەفی و یەك ئاشکار[٣]

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بدەین کە ئەوەی لەم توێژنەوەیەدا مەبەستە و کاری لەسەر کراوە (دەقی نووسراوە) لە بەر ئەوەی تاکە ڕێگای پەیوەندی نێوان نووسەر و خوێنەرە ، (دەقی نووسراو) ئەو بەرهەمە فیکرییە کۆکراوەیە کە لە سەردەم و قۆناغی دیاریکراودا ، هۆشیاری خاوەنەکەی دەنوێنێ و (دەقی نووسراو) ئەو نامەیەیە (پەیامەیە) کە بۆ هەموو کەس نووسراوە ، بۆ کەسی تایبەت نیە و بە چاوی هەموو خوێنەرێکدا گوزەردەکات ، بەڵام لە وێستگەی گومان ڕەخنەی خوێنەر و توێژەری وشیار و بە ئەزموون و قاڵبوی خوێندنەوە و ڕامان ، ڕادەگیرێ و لە پێناسە و شوناس دەکۆڵێتەوە ، هەر لێرەدایە جاڕی لەدایك بوونی دەقێکی تر ئەدرێت .

(دەقی ئەدەبی) وەك سەرجەم دەقەکانی تر (سیاسی ، سایکۆلۆژی ، کۆمەڵایەتی ، ئابووری ، یاسایی ... هتد) پێناسەی خۆی هەیە . ئەم جۆرە دەقەی (ئەدەبی بە شیعر و پەخشانەوە) ئەو هێمایانە لە خۆدەگرێت کە دەمانگێڕێتەوە بۆ دەیان سەرچاوە و دەقی پێشووتر ، لێرەدا بە پێویستی دەزانین وتەیەکی (ڕۆلان بارت) بهێنینەوە ، کە پەیوەستە بە پێناسەی دەقی زیندوو و مەرگی نووسەرەکەیەوە: ((دەق لە ریزکردنی کۆمەڵێك وشە پێك نایەت کە تاقە مانایەك دروست دەکەن ، مانایەکی لاهوتی ، بەڵکو دەق فەزایەکی فرە ڕەهەندە ، تیایدا نووسینی جۆراوجۆر ، ئاوێتەی یەکتری دەبن و لەگەڵ یەکتردا هاودژ دەبن ، بە بێ ئەوەی هیچ یەکێ لەو نووسینانە لەوانی تر ڕەسەن تر بێت ، دەق پێکهاتەیەکە لە وەرگرتن ، لە کۆمەڵێك سەرچاوەی ڕۆشنبیری جیاجیا)) [٤]

دیارە مەبەست لە ئاوێتەبوون ، تێکەڵاوی مرۆڤ و سروشت و مرۆڤ و کۆمەڵ و کێشەکانی و بارودۆخی دەوروبەر و کاریگەری و ڕەنگدانەوەیانە بە ئاگایی یان بە نائاگایی لە دەقی بەرهەم هێندا .

جێی داخە و سەرنجە ، ئێمەی خوێنەر و توێژەری کورد ، تا ئەمڕۆ بە دەگمەن و دانسقە بە چاوی ورد و عەقڵی کراوەوە چەند جارێك بەرهەمی شاعیرانی پێشینمان خوێندووەتەوە ، ئەو ڕاڤەکردن و سەرنج و خوێندنەوانە مافی خۆیان بە بەرهەمی ئەو شاعیرانە نەداوە ، کەمتر شارەزای جیهانی ناوەوەی شیعر و چیرۆکەکان بووین ، و هەوڵمان نەداوە گرێی نهێنی ناو ئەو دەقانە بکەینەوە و ئاشنایان بکەین بە خوێنەر لە ڕووی داهێنانەوە ئەدەبی کوردی دەیان شاکاری (خانی و جەزیری و حاجی قادر و نالی و سالم و کوردی و صەیدی هەورامی و بێسارانی و مەولەوی ... هتد) لە خۆگرتووە ، کە ئەمانە کەرەسەی خاون و کلیلی ڕاز و نیازیان نەکەوتۆتە دەست توێژەری شارەزا و بە ئەزموون .

لێرەدا ئاماژە بە هەندێ دابەشکردنی جۆر و سیفەتی دەق ئەدەین لەوانە :

زانای عەرەب (لەتیفە عەباس) دەقی بەم شێوەیە دابەشکردووە :

أ / دەقی ئەدەبی .

ب / دەقی بەدەر لە لایەنی ئەدەبی .

کە دەقی ئەدەبی بە دەقی ڕەسەن دادەنێ و دەقی ڕەسەن بەسەر چەند جۆری تردا دابەش دەکات وەك: دەقی ڕاگەیاندن (بیستراو ، بینراو ،نووسراو، دەقی ڕۆژانە، دەقی پیشەیی ، دەقی گۆڕینەوە) [٥]

هەروەها (ڕۆلان بارت) لە کتێبی (SIZ) دا قسە لە سەر دوو جۆر دەق دەکات : دەقی خوێنراو کە لەم جۆرە دەقەدا ، خوێنەر بەکاربەرە و ڕاستەوخۆ بەرەو مانای دەق دەڕوات . جۆرەکەی تر دەقی نووسراوە کە جیاوازە لە دەقی کلاسیکی ، خوێنەر دەتوانێ لە هەر خوێندنەوەیەکدا ، بەرهەم هێنەری مانا بێت ، ئەم خوێنەرە چالاکە و کۆمەڵێ سیفەتی نەرێتی کۆدەکاتەوە ، وەکو بکەرێکی بەرهەم هێن دەردەکەوێ نەك وەك بەرخۆر ، لەم جۆرە دەقەدا (دەقی نووسراو) فرەمانایی لە چوارچێوەی زمانی دەق و هەموو ئەو لایەنەرووناکبیر و ئەزموونەی کە لە ناو دەقدا کۆبۆتەوە ، دەردەکەوێ .) [٦]

دیارە زۆری ئەو دابەشکردنانەی بۆ دەق کراون و لێرەدا مەودای باسکردنیان نیە تەنها نموونەیەکی تر باس دەکەین کە ئەویش دابەشکردنەکەی (ئەمبێرتۆئیکۆ) یە کە دوو جۆر دیاری دەکات : (دەقی کراوە و دەقی داخراو) دەقی کراوە بەلای ئەم نووسەرەوە ئەو دەقەیە کە یەك جەمسەرە و یەك ڕەهەندە و شیکردنەوە و مانای جیاواز هەڵناگرێ ، خوێنەر لە بەرامبەر ئەم جۆرە دەقانەدا ، ڕۆڵێکی دیاری کراوی هەیە کە وەك بازنەیەك نەخشەی کێشراوە کە ناتوانێ لێی دەربچێت .

بەڵام (دەقی داخراو) بە پێچەوانەی یەکەمەوە ، گەلێ نهێنی و کۆدی شاراوە لە خۆدەگرێت کە خوێنەری چالاك و رووناکبیر دەتوانێ چەندین مانای لێ بەدەست بهێنێ . [٧]

توێژەر و خوێنەری کورد ، لە سەر پێودانگی میتۆد و دابەشکردنی عەرەبی و ڕۆژئاواییەکان ، دەق دابەش و یەکاڵادەکەنەوە ، نەیانتوانیوە خۆیان جۆرێکی تر لە پۆلێن کردن دەست نیشان بکەن .

ڕاستییەکەی توخمەپێکهێنەرەکانی دەقی ئەدەبی زۆر ئاڵۆزن ، تەنیا دەتوانن بە یارمەتی خۆیان شی بکرێتەوە ، دیارە بەرهەمی ئەدەبی باس لە (واقیع) دەکات و ئاوێنەی واقیعێکی دیاری کراوە ، دەبێ لە ڕێگەی واقیعی دەقەوە بە واقیعی دەرەکی شارەزا بین و بیناسینەوە ، بەو پێیەی شیعر یاری کردنە لەگەڵ زماندا و بناغەکەی بۆ داڕشتنی پتەوی زمان دەگەڕێتەوە ، هەر لە بەر ئەوەی شێوازە زمانییەکان زۆر خزمەتی شاعیر دەکەن و بە کەڵکی دێن. ئەرکی ئەدەب (دەقی ئەدەب) پەیامە، کە بە هۆی ئاگاداربوون لە زمانناسی یەوە دروست ئەبێت ، زمانی شیعر لەگەڵ زمانی ڕۆژانە یان ئاسایی جیاوازە (یاکۆبسن) شیعری بە (ئەرکی جوانناسانەی زمان) و (هێرشی ڕێکخراو و شارەزایانە بۆ سەر زمانی ڕۆژانە ناودێر دەکات .) [٨]

بەشی دووەم :

ئەم بەشە تایبەتە بە دەقەکانی (بێسارانی ١٦٤٢ – ١٧٠٢ ز) ، وەك ئاماژە دەکرێت ، تا ئەمڕۆ بە تەواوەتی ژیان و بەسەرهاتی (بێسارانی) وەك زۆرینەی شاعیرانی پێشینمان بە وردی نەزانراوە و زیاتر لە چەند سەرچاوەیەکدا بە کورتی ئەو زانیاری و ژیاننامەیە نووسراونەتەوە ، کە دیارە لێرەدا مەودای ساغکردنەوەی ئەو باسە نیە .(بێسارانی شاعیرێکی ناوداری دیالێکتی گۆرانە کە بەرهەمەکانی (دەقەشیعرییەکان) بە هۆی دەوڵەمەندی شێوە و ناوەرۆکی شیعرییانەوە ، نەك دەقەکانی بە زیندوویەتی ماونەتەوە لە بەر ئەوەی (دەقی داخراو)بوون و مانای زۆریان لە خۆ گرتووە کە پڕن لە مانای (عیرفانی ، عەشقی سروشت و خەمی دووری و عەشقی ئافرەت و ئایین و مردن و ژیان و وەسێتنامە و .... هتد ، کە دیارە ئەم بەهێزی و پتەوییەی

بەرهەمەکانیەتی کە توانیوویانە سەردەم و قۆناغەکانی ببڕن و کاریگەرییان لەسەر شاعیرەگەورەکانی وەك (مەولەی و پیرەمێرد و وەلی دێوانە و گۆران) هەبێت و پێناسەی شیعری کلاسیکی وکوردی بن . [٩]

((شیعرەکانی (بێسارانی) ئەگەر بە قووڵی بەرچاو بدرێت ، ئەتوانین لای کەم بە سێ بەشی جیاواز دابەش بکەین ، کە بریتین لە : (غەرامی ، عیرفانی ، کۆمەڵایەتی) بەشی یەکەم زۆرترین شیعرەکانی بێسارانی ئەگرێتەوە و زۆربەی هی دەورانێکە کە بێسارانی گەنج بووە کاتی خوولی فەقێتی و سەرەتای مەلایەتین ، ئەم بەشە خۆی بە دوو بەشی جیاواز دابەش ئەکرێت ، بەشی یەکەم ئەو هەڵبەستانەیە کە بە دیداری ژوانی خۆشەویستەکەی شادە و بە بێ تەنگ و چەڵەمەیەکی زۆر دانیشتووە . بەشی دووەم بە ڕواڵەت دوور لە (چراغ) دەوە سەدان تەنگ و چەڵەمە و زام و دەرد و برین و غەم و پەژارە و هیجرانی لێ کۆبووەتەوە و لە دەروونی دا ، تۆفانی غەم و هیجران ، شەپۆل بەسەر شەپۆل دەهێنێت)) [١٠]

دیارە ئەو دەقە شیعرییانەی لە قۆناغی هیجران و دوورکەوتنەوەی (چراغ) یان خۆشەویست یان (ئامینە) دا وتراون زیاتر مانا و کۆدی جیاواز هەڵدەگرن ، پڕن لە ئەندێشە و خەیاڵی داهێنەرانە .

زۆر لە سەرچاوەکان بێسارانی وەك یەکێك لە شاعیرانی ڕۆمانسی کورد دادەنێن و تەنانەت شوێنەواری دڵداری و رایەڵی سۆفیزم (عیرفان) و کۆمەڵایەتی ئاوێنەی بەرهەمەکانی بوون ، کە ئەمەش توانای شاعیر نیشان ئەدات . [١١]

بنەماکانی ڕێبازی ڕۆمانتیکی ڕۆژئاوایی کە زیاتر لە سەر بنەمای لایەنی سروشت و خۆشەویستی و خەو خەیاڵ و گۆشەگیری و دوورە پەرێزی وەستاوە ، کە توێژەرانی کورد ئەم لایەنانە ئەگوێزنەوە بۆ باس کردن لەم ڕێبازە لە ناو ئەدەبی کوردیدا ، زیاتر جەخت لە سەر لایەنی سروشت و خۆشەویستی و خەون و خەیاڵ ئەکەنەوە .((سروشت لە لای ڕۆمانتیکییەکان مەڵبەندێکی پیرۆز و بێ گەردبوو ، لە بەرئەوەی تاقە سەرچاوەیەك بوو کە ئادەمیزاد بە بەختیاری تێیدا دەحەسایەوە ، دوور لە گیروگرفتی ناوشار ، پێشڕەوی ئەم لایەنەش (ڕۆسۆ) بوو کە داوای دەکرد بگەڕێتەوە بۆ باوەشی سروشت و دوورکەوتنەوە لە باری ئاڵۆزی ناوشارستانێتی ، هەروەها سەدەکۆنەکانی فەزل دەدا بە سەر ژیانی ئایندەدا ، چونکە ئادەمیزاد لە کۆندا بە شێوەیەکی بێگرێ ژیاوە و تووشی گیروگرفتی کۆمەڵایەتی نەبووە لە ژیانی ڕۆژانەیدا ، سەربەستییەکی تەواوی هەبووە ... هتد)) [١٢]

دیارە ئەم لایەنە لای شاعیرانی گۆران بەم شێوەیە نەبووە ، لەبەر ئەوەی شۆڕشی پیشەسازی و دەرکەوتنی چینی بۆرژوای نوێ لەو قۆناغانە و دواتریشدا دەرنەکەوتووە ، زیاتر کۆمەڵی کشت و کاڵی و خۆبەڕێوەبەربوون ، بە توانای تاك و بە قەد پێداویستی ڕۆژانەی خۆیان رەنجیان داوە و کەمێك بەرهەمیان کۆکردۆتەوە ، سەختی ناوچەی هەورامانی (تەخت و لهۆن) و تووشیساڵ و سەرمای بێ ئەندازەی زستان و جوانی بێ وێنەی سروشتی بەهار و قەڵبەزەی تاڤگە و ڕوونی کانیاو و بۆنی گوڵ و لالە و چیمەن و گوڵزار ....هتد .

هەموو ئەمانە ئیلهامی شاعیران بوون و زیاتر خەو و خەیاڵ و هەست و توانای چێژوەرگرتنیان بە ئاراستەی سروشت بووە ، ئەو جوانی و ڕەونەقە خواکردە ، دیسان یاد و یادەوەری خۆشەویستی بۆ شاعیر زیندووکردۆتەوە و بۆتە تەواوکەری ئەو جوانیە سروشتیە :

چراغم گوڵان
ئەرمن بە بێ تۆ ، بدیە رووی گوڵان
بەری بوون جە سۆز ، ناڵەی بڵبڵان
هام دەرد بوون ، چەنی دەردێ بێ دڵان
ئەر چەمەن بێ تۆ بوینوو بە چەم
من چەم بە مژگان هوونین بدەونەم
چون بێ دەردان بۆ دڵ بە وێنەی سەنگ
سەنگ رووبەرووی ، ئادەم بدۆ دەنگ
ئاخر زیندەگیم بێ تۆ بەتاڵەن
ئەرکەم تەرێ بۆ خاو و خیاڵەن (١٣)

بە وردی کە لەم پارچە شیعرەی (بێسارانی) دەکۆڵینەوە ، دەردەکەوێ کە کاریگەری بەسەر شاعیرانی دوای خۆیدا هەیە بە تایبەت (گۆران و هەردی ... هتد) ، تەنیا بۆ نموونە ئەم دوو بەیتەی (گۆران) وەردەگرین کە هەموو جوانیەکی سروشت و تابلۆی رەنگینی کوردستان وەك (بێسارانی)

ئەبەستێتەوە بە جوانی و خۆشەویستییەوە و ئەو دوو جوانیە کە ئاوێتە ئەبن ئەوسا چێژی کۆتایی دەگاتە هزری شاعیر و لێواولێو دەبێت لە نەشئە و توانای لە شیعرێکی داهێنەرانەدا بەرجەستەدەکات:

ئەمانە هەموو جوانن ، شیرینن
رۆشن کەرەوەی شەقامی ژینن !
بەڵام تەبیعەت هەرگیزاو هەرگیز
بێ رووناکی یە بێ بزەی ئازیز
بێ ئاوازەیە ، دەنگە نەرمەکەی
بانەیدا لە گوێم ، تێر نەڵێم ئۆخەی ! (١٤)

بەرهەمەکانی (بێسارانی) دەکرێت بەسەر سێ مەبەستی سەرەکیدا دابەش بکرێت :

(دڵداری و خۆشەویستی و عیرفانی و کۆمەڵایەتی) کە هەریەك لەم مەبەستانە ئاماژەن بۆ قۆناغ و ژیان و سەردەمێکی تایبەتی شاعیر ، گەرچی هەندێ جار وێنەی تێکەڵاو لە یەك پارچە شیعردا ئەخوێنینەوە ، زیاتر غەزەل بەرچاودەکەوێ کە ئاماژەن بۆ قۆناغی لاوی و سەرمەستی عەشقی مەجازی و هێما و ئاراستەن بۆ (ئامینە) ناوێك کە دید و خەیاڵی شاعیری داگیرکردووە ، تایبەتمەندییەکی تری شیعرەکانی بێسارانی لەوەدایە کە بە هیچ جۆرێك ناوی خۆی و نازناوی لە دێڕە شیعرەکانیدا بەرچاوناکەوێت ، تەنیا لە دوو حاڵەتدا نەبێت ئەوەش بە ناوی (سارانیان) نووسیوە :

یەقین هەرزەگەرد بێ مەقامەنی
چون ((سارانیان)) خیاڵ خامەنی (١٥)

هەروەها جارێکی تر لە کۆتایی دێڕێکدا ناوی (بێساران) هاتووە ، کە بەلای توێژەری ئەم لێکۆڵینەوەیەوە دەستکاری کراوە و مەبەستی شاعیر نیە و ئەم بەیتە لە لای شاعیرانی تری (گۆران) و پەندی پێشینان و شیعری فۆلکلۆری دەرکەوتووە ، لەبەر ئەوە جێی گومانە :

چون (بێسارانی) هەرکەس بێ دڵ بۆ
چون باغچەی بێ ئاو ، دایم بێ گوڵ بۆ [١٦]

لەسەرجەم مەبەستە شیعرییەکانیدا شاعیر ئاوێتەی خەیاڵێکی داهێنەرانەیە کە لە مەستی سروشت و خۆشەویستی و عیرفانەوە کەیل ئەبێت ، سەرتاپا دەقە ناوازەکانی بە تان و پۆی (خەیاڵ) ئەچنێ ، ئەو خەیاڵەی بەداهێنەر و خوڵقێنەری بەرهەمی ئەدەبی ئەناسرێت ، خەیاڵی داهێنەرانە ، دوامەبەست و ئاکامی شکۆی شاعیرە ، مۆتیڤی خەیاڵی شیعری سەرچاوەکەی تەنیا هزر و بیرۆکە نیە ، بەڵکو هۆکاری دەرەکی و چێژی دیمەنی تەژیە لە جوانی و ئەو تابلۆیانەیە کە هەموو جەستە و هەستەکانی بینەر نغرۆدەکەن و دەیخەنە دنیای خەیاڵاوی کە کۆتایی نیە . ئەو جۆرە خەیاڵە ئاسایی نیە ، پرۆسەیەکی هاوبەشە لە نێوان مرۆڤ و خوڵقێنەری ئەم جیهان و زەویەدا کرۆکی ئەم خەیاڵە خۆشەویستی یە بە هەردوو ماناکەی مەجازی و حەقیقی ، هەوڵی تێربوونە لەو جوانیانەی کە بە بینین و بیستن و هەست و بۆن تێرنابن ، بەڵکو رۆح تینووی چێژی زیاترە . [١٧]

لێرەوە دەقی ئەدەبی لەو مەبەستە رۆمانتیکیەوە خۆی بەرەو لوتکەی عیرفان دەهاوێژێ و شاعیری عیرفانی سەرجەم مەبەستەکان لە ئاسۆیەکی خەیاڵاوی دا نیشان ئەدات .

هونەر بەگشتی و ئەدەب بە تایبەتی بانگەوازی ئەو راستی و جوانیەیە کە بە شێوەیەکی ئاسایی ناتوانین دەربیبڕین ، هیگڵ : وەك فەیلەسوفێکی میسالی زۆر گرنگی بە خەیاڵ ئەدات و بە دوو شێوە جیای ئەکاتەوە : خەیاڵی ئاسایی و خەیاڵی داهێنەرانە . کە جۆری دووەم تایبەتە بە کەسی داهێنەر و کاری هونەری و ئەدەبی سەرکەوتووی پێ ئەنجام ئەدرێت ، کەواتە رۆمانتیکیەکان و ئەوانەش رایەڵەکانی ئەو رێبازە ئەیانگرێتەوە ، لە گۆشەنیگای فەلسەفەی میتافیزیکیەوە ،دەبنەداهێنەر . [١٨]

لای شاعیرانی رۆمانتیکی بەگژداچوونەوەی (عەقڵ و هەست) کارێکی لەبار و رەوایە ، بە جۆرێك زۆرجار بە بکوژی عەقڵ و هەست تاوانباریان دەکەن ، بەڵام ئەوان سوورن لە سەر ئەو ئەنجامەی کە بڵێن ((شیعری سروشت و جوانی لە نەستەوە سەرچاوە دەگرێ و شیعری دروست کراو لە هەستەوە ، نەست داهێنانە و هەست نیشانەی سنعەتی شیعرە ، ئەمەش دەکەنە خاڵێکی تری جیاوازی جەوهەری نێوان رۆمانتیك و کلاسیك)) [١٩]

شاعیری رۆمانتیکی لای وایە گەر دەستبەرداری هزر و هوشیاری نەبێت و جڵەو بۆ خەیاڵ شل نەکات ، ناتوانێ بگاتە جیهانی پشت واقیع ، لێرەوە خەیاڵ کە نەست بەرهەمی دەهێنێ ، دەردەکەوێ ، ئەم خەیاڵە داهینەرانە لای شاعیرانی رۆمانتیك و پێڕەوانی ئەو رێبازە وادەکات ئەو بەرهەمەشیعر و پەخشان و گوفتارانەیان ، ببێتە کارێکی ئەدەبی ئاڵۆز و کەرەسەی رەخنەی شیکاری (النقد التحلیلی) و رەخنەی دەروونی (النقد النفسی) شاعیرە رۆمانتیکیەکانی ئینگلیز زۆر جەخت لەسەر رەگەزی خەیاڵ دەکەنەوە ، بە (شاژنی) ناودەبەن ، (شیللی) پێی وایە (شیعر گوزارشتە لە شاژنی خەیاڵ). [٢٠]

ئەم خەیاڵە داهێنەرانەیە بە لای بێسارانی کە (وەنەوشە و چنوور و گوڵ) دەکاتە سێ ئەندامی قسەکەر و دایەلۆگیان لەگەڵ دەکات ، هەریەکەیان ئەرکێکی خزمەتگوزاری بۆ خۆشەویستەکەی پێ دەسپێرێ و دواتر خەیاڵ ئەکاتە بەری (وەنەوشە) و وەك مرۆڤێکی سەوداسەر پەشێوی بێ ئارامی دەگێڕێتەوە :

چراغ وەنەوشە چنوور چەنی گوڵ
عەزم رای ویساڵ تۆشان هانەدڵ
چنوور جە سەرکۆ وەنەوشە جەچەم
گوڵ جە گوڵستان وەهەم بیەن جەم
واتشان بە من بەندەی فلانی
چون حاڵ زانەنی بە حاڵ مەزانی
بوونە ڕای الله بکەرە جارێ
بیاومێ بە وەسڵ ئەو دولبەر جارێ
چراغ نە هەر سێم بەستن بە دەستە
چ دەستە ، دەستەی زگاران بەستە
هەرسێم یە ئاورد چون خاکەساران
هەریەك وایەی وێم وە چەم مەداران
چنوور پەی زوڵفت پەشێو حاڵشەن
وەنەوشە سەودای خیاڵ خاڵشەن ...هتد [٢١]

هەر لێرەدا هەر جۆرێکی گوڵ و رازاوەیی سروشت لای شاعیر دەگەڕێتەوە بۆ سەرچاوە جوان و پاکژەکەی (چنوور لە سەرکۆ و وەنەوشە لە چەم و گوڵ بۆ گوڵستان) کە ئەو مەنزڵگایانە زادەی سروشتی جوانی کوردستان و هەورامانن .

دووری و گۆشەگیری ، نەتوانی دیدەنی یار و هەڵرژانی راز و نیازی راستەوخۆ کاریگەری زۆریان لەسەر نەستی شاعیر هەیە ، هەر بەو هۆیەوە لە خەیاڵدانی خۆیدا ، وێنەی خۆشەویست دەنەخشێنێ و مەنەلۆگ لەگەڵ راز و نیازەکانیدا دەکات ، دەمێ سەرزەنشت و دەمێکی حەسرەت و جارجار کولانەوەی ئازاری دووری بە هۆی خەیاڵەوە ، کەواتە هەموو دەمێ خەیاڵ ئارامی بە شاعیر نابەخشێ ، بەڵکە زۆر جار مایەی ئازار و سەرچاوەی غەم و ئاخ و کەسەرە :

چراغم زویر ، چراغم زویر
جە دووری باڵات ، زامدارم زویر
هەرپەند بە خیاڵ ، ماوەرەوت نەویر
بە تەرتەرێنمان ، داخت مەدوم گیر
مەگنۆ وەیادم ، گۆنای گوڵ بێزت
دیدەی بێ مەی مەست ، مژەی هوون رێزت
رەفتارێ شێوەی ، ئاما و لوایت

ئاداب و دەستور ، ساحیب وەفایت
یەك یەك لێم بیەن بە زامێ خەتەر
نیهانان فرەن ، یەك جە یەك بەتەر
مەر ئەوسا داخت ، بەرکەرون نە دڵ
وەسەرم کۆ بۆ ، نومای سەنگ و گڵ [٢٢]

شاعیر تەنیا گوڵ و گوڵزار ناهێنێتە قسە و بیانکاتە کاراکتەری دەقە شیعرییەکانی ، بەڵکو گیاندارانی هاوەڵی مرۆڤیش دێنە ناو خەیاڵ و ئەندێشەی شاعیرەوە و دەبنە مەبەست و ئامانج و گلە و گازەندەیی ، (کەڵەشێر) کە بە خوێندنی ئاگایی خۆی نیشان دەدات ، لە شەوێکی پڕمیحنەت و ناسۆری شاعیردا ، هیچ دڵنەوایی نەکردووە و لە ئاهو ناڵینی نەپرسیوەتەوە ، ئەمە لە لایەك بایەخدانە بەو گیاندارە و لە لایەکی ترەوە ئاماژەیە بە مرۆڤی خەمسار و خۆپەرست کە تەنیا بۆ خۆی دەژی و خەم و ئازاری کەسانی تر بە ئاگای ناهێنێتەوە کە وێنەیان لە کۆمەڵدا زۆرە ، گەر تێر ئاگای لە برسی دەبوو ، غەم وەك بەشەبرا دابەش دەکرا ، ئەوکاتە باری شانی هەمووان سووك دەبوو ، دادوەری کۆمەڵایەتی جێی بە رق و کینە لەق دەکرد ، نەسەرمایە لای چەند کەسێك کەڵەکە دەبوو ، خەمیش تەنیا خەمی بەش مەینەتان نەدەبوو :

ئێم شەو من گریام خروس کەرد ناڵین
سۆب ئەو بێ نیشان ، من زۆخ و باڵین
گریەی من جە داخ دووری کەسێ بێ
ئەو جە دەرد بێ باك ، وەش نەفەسێ بێ
نەسۆزا بە سۆز نە بە دەمەوە
ناما ، نەپەرساش بەدەردمەوە [٢٣]

کەسانی ئاسایی کە باس لە خەیاڵ و ئەندێشە دەکەن ، وەك شێوەیەکی گاڵتەجاڕی و خواستێکی بەدینەهاتوو لێکی ئەدەنەوە ، زۆر دەیدەنە پاڵ کەسانی نەزان و تەمەڵ و بێکار ، لە ڕاستیدا ئەم بۆچوونە هەڵەیە لە بەرئەوەی خەیاڵ و بیکردنەوەی لە ئاینده و خولیای هزری مرۆڤ دەبێتە کار وکردەوەی بە سوود یان زیانبەخش ، لێرەوە درووستی جیاوازییەکەی (هیگڵ) دەردەکەوێ کە خەیاڵی کرد بە دوو بەشەوە و سەرچاوەی داهێنانی گەڕاندەوە بۆ خەیاڵ ، شیعر لە دیدگای شاعیرە رۆمانتیکیەکانەوە گواستنەوەی واقیع نییە ، بەڵکو سەرنجی تیژ و بەسەلیقەی شاعیرە بۆ لایەنە نادیارەکانی واقیع ئەوەش بە ئاسۆیەکی خەیاڵاوی ، بەشێوەی پچرپچڕ یان تێکشکاو ، ئاڵوگۆڕکراو ، خەیاڵی داهێنەرانە کە مولکی تاکەکەسە ، بەرهەمی هەڵچوونی نەستە ، هەر لە بەرئەوەیە وێنە شیعرییەکان لای هەر شاعیرێك بە شێوازێ دەردەکەوێ ، هەریەکەیان بە خەیاڵێ هەوڵی سەرکەوتنی ئارەزوو و خوولیا کپ کراوەکانی دەدات ، ئەو ئارەزووە و خولیایەی لەبەر هەر هۆیەك بێت، بەر زەبری (بەرزەمن – اناالعلیا) کەوتووە و چەپێنراون ، گەر بەهرەمەندێکی رۆمانتیکی نەتوانێ بازگەی نەریت و سانسۆری کۆمەڵ و تابۆی سیستمی باو و غەدری سیاسی و رۆژگار ببەزێنێ ، ئەوا ئازادە لەوەی لەڕەوەخەیاڵێکی سەرکەشدا ، یان لە خەوێکی پشت بەستوو بە واقیع ، کاری هونەری و ئەدەبی نایاب ئەنجام

بدات ، دیارە لە چیرۆکدا ئەم کارە دووبارە بۆتـەوە وەك چیرۆکی (الروءیا) ی معـروف الرصافي و (لەخـەوما) جەمیل صائب .

(بێسارانی) لە خەودا ، زوڵفی یارەکەی لێ دەبێـتە رەش مار و لە نەزانینەوە دەیەوێت بیگرێ (ئاماژەیـە بۆ نەست) دواتر ئەو مارە دەبێتە مایەی ئازار و بریندار کردنی شاعیر ، تەنانەت رۆحی نـاتوانێ بەرگـەی زامـی گازی مار بگرێت ، دیارە ئەم هێمایانە (مار ، گیان ، ئازار و سـزا و دوورکەوتنـەوە)ئاماژەن بـۆ چـەندین رێگـر و بەربەستی کۆمەڵایەتی :

ئێم شەو جە خاودا زوڵفێ دێزێ دیم
چون سیاماران سەراوێزێ دیم
شیانێ گرتم من جە نەزانی
نمەز ئەو قاتڵ (............)
تیژتەر جە ئەڵماس فولاپش سازا
یە زەڕەی تەنم ناستیش بە ئازا
رۆح جە تاوپای زامێ گیر و گاز
پەرێ ئاسایش ئاماوە پەرواز
واتش مەربشون دوورگنون لێشان
زامێ گازێ مار مەتاو کێشان (٢٤)

سروشت بە نەرمە دەنگەکـەی بـە چـوار وەرزە جیاوازەکـەی ، هەمیشـە بوونـەتـە هـۆی بەخشـینی توانـای شیعری بە شاعیران و هەر رەنگە و هەر وەرزە هێمایە بۆ جۆرێك لە شـادی و خۆشـی و غـەم و ئـازار و تـەمـەن و کۆچ و ژیان و مردن ، لای (بێسارانی) وەك سەرئامەدی شاعیرانی سروشت ((خەزان هاوڕێ یـە لەگـەڵ غـەم و پەژارە و تـەنـگ و چـەڵەمەی ژیـان ، رەنگی زەرد نیشـانەی غـەمباری و دەرد و برینـە ئەمەیـە زۆربـەی هۆنـەرە کوردەکان ، هەرکاتێ ویستوویانە بێزاری و تێربوونی خۆیان لە ژیان دەربڕن ، وەرزی گەڵاڕێزان ، واتە (پـاییز) یان هێناوەتەوە بیری خۆیان)) (٢٥)

پایز ئاماوە ، پایز ئاماوە
ئەودی نەو پایز جە نۆ ئاماوە
.... (٢٦)
عاشقان سەودای ، دەروون تاماوە
قافڵەی سویمل ، زیا جە یەمەن
کەردەوەسێ وەنگ تەمامی چەمەن
تەبەق تەبەق هەور ، سیای دودێ تەم
نەم دا سەرزەمین بە شێلاوێ چەم
بیان بەو تیان ، دەردەدارێ دەرد

خەزانێ زایف زافەرانێ زەرد
وەشڵەی بە خەزان ، پەی وێش مەبۆ زەرد
ئەو جەوادەی وێش ، من جە تاوێ دەرد[٢٧]

بەرامبەری لەگەڵ سروشت و دیمەنەکانیدا ، کاری شاعیری داهێنەرە ، (بێسارانی) لەم مەیدانەدا پێشڕەو و پێش (مەولەوی و گۆران) وێنای پاییز دەکات و هاوتای ئازار و مەینەتی خۆی ، دەرد و ئازاری هەڵوەرینی تەمەنی ، بەرامبەر بە خەزان و رەنگی زەرد و ماتەم و گەڵای وەریوی پاییز دەشوبهێنێ . وەك (گۆران) وێنەیەکی جوانی لە (بێسارانی) و (مەولەوی) وەرگرتووە و جارێکی تر پاییزەکەی (بێسارانی) دەژیێنێتەوە :

پایز ! پایز
بووکی پرچ زەرد
من مات ، تۆ زیز
هەردوو هاودەرد !
من فرمێسکم ، تۆ بارانت
من هەناسەم ، تۆ بای ساردت
من خەم ، تۆ هەوری گریانت
دوایی نایە : دادم ، دادت
هەرگیز ، هەرگیز
پایز ، پایز [٢٨]

خەون و خەیاڵەکانی (بێسارانی) لە چەند بەرهەمێکیدا ، پەردەی شەرمی کۆمەڵ دەدڕێ و (لەخەویدا) لەگەڵ یارەکەی رادەبوێرێ و بە هونەری لێکچواندن وەسفی جەستەی یارەکەی دەکات :

چراغ و یاران
چراغ و یاران ، چراغ و یاران
ئیمشەو جە خاودا وەشیم و یاران
ئیجازەم سەنەن جە ئیجازەداران
مڵەما بیان شەو چەنی ماران
جفتێ کاڵەبەی هابەودارەوە
دووشامار بەندەن بەو چنارەوە
ماران و بەیان هەر لە مەزارێ
نمەز چ سڕەن نمەگەزانێ
(تبارك الله) جەی دەستەی چنار

شاماران جفتەی مارتوولآن هەزار

صوب کەسپی بی جە خاو بیم بێدار

نەمارمەندە بێ نەبەی نە چنار

درێغ جە خاودا شامار بگەستام

چەنێ بێ بەینەت ، بەینەت نەبەستام [٢٩]

لەگەڵ ئەوەی شیعرە ناوازەکانی (بێسارانی) لای زۆر توێژەر ، وەك عەشقی مەجازی لێکدەدرێتەوە ، بەلآم عەشقی حەقیقی لە هەندێ لایەندا بەدیدەکرێت .

توێژەر لهۆن قادر دەڵێ : ((بە گشتی هەندێ کاتیگۆری و گوتەزای ئەوتۆ هەن لە هۆنراوەکانی بێسارانی دا کە رۆح و جەوهەری مۆدێرنەیان تێدایە بەتایبەتی لەو هۆنراوانەیدا کە دەربڕی بابەتی جوانناسی و خۆشەویستین)) [٣٠] دواتر توێژەر نموونەیەکی شیعری دەهێنێتەوە کە شاعیر لە ئاست خۆشەویستی و خۆی و دولبەرەکەیدا ، نموونەی (فەرهاد) و (شیرین) تێ دەپەڕێنێ و لەو رەنجەی (فەرهاد) داویەتی شێوەی ئاشکرای وەرگرتووە و هەڵکۆڵینی (بێستون) ە ، بەلآم کاری (بێسارانی) لە دەروونیدایە ، لە هەر زەرەیەك ئاهوحەسرەتی دەبێتە کێوێك لە سەحرادا ، ئەم وێنەیە بە پێچەوانەی داستانەباوەکەی ئەو دوو دڵدارەیە ، لەوێدا دەست و بازوو ، هەوڵ و جووڵە و کاری شەو و ڕۆژ کە سەرچاوەکەی عیشقە ، دەردەکەوێ ، لەلای شاعیر دیوی ناوەوەی عیشق کاری خۆی دەکات و دیمەنی دەرەکی دەگۆڕێ و لە سارادا ، کێو دروست دەکات :

جەکۆشان بێ دەرد

جەکۆشان بێ دەرد ، جەکۆشان بێ دەرد

فەرهاد و مەجنون ، جەکۆشان بێ دەرد

فەرهاد نەتاوان بێستوون ساکەرد

مەجنون جە ئاهش سەنگ مەبی وەگەرد

....

دەردجەکەسێوەن دەردش بۆنەسەر

دووش کۆی بێستوون بگێرۆ نەوەر

من زەڕێ دەردم ها نەدەروون دا

وەختەن نەجد بدۆ بە بێستوون دا[٣١]

ئەو نموونانەی ئاماژەمان پێدان مشتێ لە خەرواری ئەو دەقە داخراوانەن کە (بێسارانی) بە زانایی و بلیمەتی خۆی بەرهەمی هێناون ، کە دەکرێ خوێندنەوەی تریان بۆ بکرێت ، هەروەها کاریگەری ئەم شاعیرە بە توانایە لەسەر دەوربەر و شاعیرانی دوای خۆی لە هەردوو دیالێکتی گۆران و کرمانجی ناوەڕاستدا بخرێتە بەر باس و لێکۆڵینەوە . تا ئەمڕۆش تەم ومژو ئاڵۆزی لێکدانەوەی سەبارەت بە دیوانی (بێسارانی) لە ئارادایە بە تایبەت تێکەڵاوی لایەنی عەشقی مەجازی و عەشقی حەقیقی کە قسە و باس و گریمانە و بۆچوونی زۆرتر هەڵدەگرن .

ئەنجام

(بێسارانی ١٦٤٣ – ١٧٠١) کە تا ئەمڕۆ سێ جار هەوڵی کۆکردنەوە و چاپکردنی دیوانەکەی دراوە (کیومرث نیك رفتار ، حەکیم مەلا صالح ، صدیق صفی زادە) ، وەك پێویست و لە زۆر لایەنەوە بە رووکەش لە شیعرەکانی کۆڵراوەتەوە ، جارێك هەوڵدراوە بنەمای ڕێبازی ڕۆمانسی بەسەر شیعرەکانیدا بچەسپێ و جارێکی تر لایەنی عیرفانی و کۆمەڵایەتی و دڵداری ، دیارە ئەم هەوڵانە سوودبەخش و جێی سەرنج و بوونەتە سەرچاوە ، ئەم توێژینەوەیە گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە شیعرەکانی بێسارانی وەك دەقی داخراو یان دەقی زیندوو ، چەند خوێندنەوەی تر هەڵدەگرن ، لە بەرئەوەی شاعیر هەوڵی داوە لە ڕێگای خەیاڵی داهێنەرانەوە کە سەرچاوەکەی (نەستە) شێوە و ڕوخسارێکی تر بدات بە سروشت و جوانی و عیشق و عیرفان و لایەنی کۆمەڵایەتی ، لە ناو دەقە شیعرییەکانیدا سروشت بە کێو و گوڵ و چەم و باخ و هەردەوە ئامادەییان هەیە نەك بە شێوەی مجرد و تەنیا سەرنج ڕاکێش بەڵکو وەك کاراکتەری بگۆ و کەسایەتی دەکەونە دایەلۆگ و لەگەڵ مرۆڤ هاوشان و باڵا دەبن ، هەروەها وەرز و گیاندار و دار و دەوەن و ڕەنگ بە وێنەی هونەری و داڕشتنی وشەی زرنگانەوەی دیالێکتی گۆران لە جوڵە و خۆ نمایش کردندان ، خوێنەری بە ئاگا و خاوەن چێژ و سەلیقەی ئەدەبی لە ئاست دەقە شیعرییەکانی (بێسارانی) دا خۆی لە بەردەم تابلۆیەکی سروشتی تێکەڵ بە هارمۆنیەتی ژیان و مردن و غەم و شادیدا دەبینێتەوە . ئەم شاعیرە جگە لە خەیاڵ ، خەونیشی کردۆتە چوارچێوەیەکی ڕازاوە بۆ تابلۆ شیعرییەکانی تا لەو لایەنەوە دەست لە مل هیوا و ئاواتەکانی بکات و هیچ نەبێ لە نەستدا بە خۆشەویستەکەی بگات و هەناسەی ئارام هەڵکێشێ.

پەراوێز :

١- بابەك ئەحمەدی ، پێکهاتەی دەق ، کتێبی (١)، ل ٥٤ .

٢- هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٥٥ .

٣- دەقی دیوانی نالی ، لەگەڵ فەرهەنگۆکی وشەکان ، انتشاراتی کوردستان ، ل٤٨.

٤- ڕۆلان بارت ، مەرگی نووسەر ، گ سەراب ژ ٤٢٣ – ١٩٩٦ .

٥- بڕوانە : محسن عارف صالح ، پراکتیزە کرنا تیۆرا دەقی د مەم و زینا خانیدا ، ل ٣٢-٣٣ .

٦- بڕوانە : عەبدولخالق یەعقوبی ، دەنگی بلورینی دەق ، ل ٢١٧.

٧- بڕوانە : د.میجان الرویلی – د.سعدالبازغی ، دلیل الناقد الادبی ، ط ٢ ، ص ٢٧٢-٢٧٣ .

٨- بڕوانە : بابەك ئەحمەدی ، پێکهاتەی دەق ، کتێبی (١)، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٨٧ .

٩- بڕوانە : بێساران حمەکریم ڕەمەزان ،بنەما ڕۆمانسیەکان لە شیعری بێسارانی دا ، نامەی ماستەر ، زانکۆی سەلاحەدین ، ٢٠١١، بەشی زمانی کوردی .

١٠- دیوانی بێسارانی ، کیومرث نیك رفتار، بەرگی یەکەم ، ل ١١ ،١٢ .

١١- بڕوانە : د.مارف خەزنەدار ، مێژووی ئەدەبی کوردی ب٢ ، هەروەها : بێسارانی ، حەمە کەریم ڕەمەزان ، بنەما ڕۆمانسییەکان لە شیعری بێسارانی دا ، نامەی ماستەر ، زانکۆی سەلاحەدین ، بەشی کوردی ٢٠١١ .

١٢- خورشید ڕەشید ئەحمەد ، ڕێبازی ڕۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا ، ل ٤٦ .

١٣- دیوانی بێسارانی ، کیومرث نیك رفتار، بەرگی یەکەم ، ل ١٢٧ .

١٤- محمد مەلا کەریم ، دیوانی گۆران ، ل ١٠ .

١٥- بڕوانە دیوانی بێسارانی ، سەرچاوەی پێشوو .

١٦- هەر ئەو سەرچاوەیە ل ١٣٧ .

١٧- بڕوانە : الخيال الخلاق ، مجلة كلية الآداب، جامعة بغداد ، العدد ٣ ، ص ١٢٧ .

١٨- بڕوانە : مجلة كلية الآداب، جامعة بغداد ، العدد ٢٧ ، ١٩٨١ ص ٣٥٣ .

١٩- هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٣٦٣ .

٢٠- بڕوانە : الرومانتيكيه ، ليليان فيرست ، ت / عدنان خالد ١٩٧٨ ، ل ٦٥-٧٢ .

٢١- دیوانی بێسارانی ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٩٨ ، لێرەدا ئاماژە بەوە ئەدەین کە ئەم پارچە شیعرە لە بەر کاریگەری و چێژ و مەبەستە نایابەکەی (پیرەمێرد) ی خستۆتە خوولیای وەرگێڕانی :

ئازیز وەنەوشە ، چنوور لەگەڵ گوڵ

سەودای دیتنی تۆیان کەوتە دڵ ... هتد

٢٢- دیوانی بێسارانی ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٣٧ .

٢٣- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٩ .

٢٤- هەر ئەو سەرچاوەیە ، ل ٢٣ .

٢٥- دیوانی بێسارانی ، کیومرث نیك رفتار، بەرگی یەکەم ، ل ٤٨ .

٢٦- لە سەرچاوەکەدا بە (........) ئەو بەیتە نووسراوە و ناتەواوە ، بڕوانە : دیوانی بێسارانی ل٤٨.

٢٧- سەرچاوەی پێشوو ل ٤٨ .

٢٨- دیوانی گۆران ، سەرچاوەی پێشوو ل ١٣٦ .

٢٩- لهۆن قادر هەورامی،کاتیگۆری جوانی و خۆشەویستی لە هۆنراوەکانی بێسارانی دا(١٦٤٣ – ١٧٠١ز) – گۆڤاری هەورامان / ژمارەی تایبەت بە پێنجەم فیستیڤاڵی هەورامان – ماچۆ – ژ ٣٠ ، ل ٤٤.

٣٠- سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢ .

٣١- بڕوانە سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٧ ، ٢٨ .

سەرچاوەكان :

بە زمانی كوردی :

١. بابەك ئەحمەدی ، پێكهاتەی دەق ، كتێبی (١)، و.مەسعود بابائی ، چ١ هەولێر ٢٠٠٤.

٢. بێساران حمەكریم رەمەزان ،بنەما رۆمانسیەكان لە شیعری بێسارانی دا ، نامەی ماستەر ، زانكۆی سەلاحەدین ، ٢٠١١، بەشی زمانی كوردی .

٣. دەقی دیوانی نالی ، لەگەڵ فەرهەنگۆكی وشەكان ، انتشاراتی كوردستان ، سنندج ١٣٨٥ه.ش .

٤. دیوانی بێسارانی ، كیومرث نیك رفتار، بەرگی یەكەم ، كۆكردنەوە و لێكۆڵینەوە و لێكدانەوە ، چاپخانە الادیب البغدادیە ، ١٩٨٢ .

٥. دیوانی گۆران ، محمد مەلا كەریم ، چاپخانەی كۆڕی زانیاری عێراق ، بەغداد ، ١٩٨٠.

٦. خورشید رەشید ئەحمەد ، رێبازی رۆمانتیكی لە ئەدەبی كوردیدا ، بەغدا ، ١٩٨٩ .

٧. رۆلان بارت ، مەرگی نووسەر ، گ سەراب ژ ٤٢٣ – ١٩٩٦ .

٨. عەبدولخالق یەعقوبی ، دەنگی بلورینی دەق ، چاپخانەی راز ، سلێمانی ٢٠٠٥ .

٩. لهۆن قادر هەورامی،كاتیگۆری جوانی و خۆشەویستی لە هۆنراوەكانی بێسارانی دا(١٦٤٣ – ١٧٠١ز) – گۆڤاری هەورامان / ژمارەی تایبەت بە پێنجەم فیستیڤاڵی هەورامان – ماچۆ – ژ ٣٠.

١٠. د.مارف خەزنەدار ، مێژووی ئەدەبی كوردی ب٢ ، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس ، هەولێر ، ٢٠٠١ .

١١. محسن عارف صالح ، پراكتیزە كرنا تیۆرا دەقی د مەم و زینا خانیدا ، نامەی دكتۆرا ، زانكۆی دهۆك ، جڤاتا كۆلێژا ئادابی ٢٠١٢ .

بە زمانی عەرەبی :

١. الخیال الخلاق ، مجلة كلیة الآداب، جامعة بغداد ، العدد ٣ ، كانون الثانی ١٩٦١ مطبعة العاني ، بغداد.

٢. د.میجان الرویلی – د.سعدالبازغی ، دلیل الناقد الادبی ، ط ٢ ، دارالبیضاء، بیروت ٢٠٠٠ .

ملخص البحث

تحليل العناصر الشعرية في شعر بيساراني بروى جديدة ، بيساراني (١٦٤٣- ١٧٠١) احد شعراء الكرد المشهورين كتب قصائده باللهجة گورانية ، و جلّ قصائده نظمها على وزن السيلاب أي المقطعي ذات المقاطع العشرة ،من ناحية المضمون فان قصائده تتضمن نواحي شتى ابرزها (الاجتماعية و العرفانيه و الغزل و الوصف) ، هذه الدراسة محاولة جديدة لقراءة النصوص المغلقة و بالأخص النظرة العلمانية و ذلك الخيال الابداعي الذي يحتل جانباً كبيراً في أفق الشاعر ،الخيال كعنصر مهم في المدرسة الرومانتيكية نسج بها الشاعر صورة الشعرية قبل اكثر من قرنين من ظهور الرومانتيكية ، في هذا البحث حاولنا تحليل نماذج من نتاجه الوفير و الذي هو مؤشر لرسالة الشاعر الحية و هذه النماذج تمثل معبراً باتجاه المعاصرة و قصائده كسائر شعراء الكرد بأمس الحاجة الى قراءة جديدة و تاويل لتلك الرموز التي تتضمنها.

الدراسة تتضمن مقدمه و فصلين و من ثم النتائج التي توصلت اليها الدراسة و انتهينا البحث بعرض قائمة المراجع و المصادر المعتمدة في البحث و آخر ما تضمنتها الدراسة ملخصها باللغتين العربية و الانكليزية .

Abstract

A Modern Analysis of Besaranis Poetic Elements

Besarani (1643 – 1701) is one of the renowned Kurdish poets who wrote his poems in Goran (Hawrami) dialect .He used iambic pentameter (a ten – syllable line) and tacked various issues including love , passion , knowledge and social issues .

This research is a resent attempt to explore the less common texts the poet , especially his worldview and the inventive imagination which occupied the mind of the poet . Imagination is an important element in Romanticism , but Besarani paid much attention to it and composed tenth of elite poems two centuries before the emergence of the movement in literature .

پێگەی شیعری کلاسیکی کوردی لە ئەدەبی رۆژهەڵاتیدا

پ.ی.د.دڵشاد علی محمد

زانکۆی سلێمانی

کۆلێژی زمان

بەشی کوردی

پێشەکی

تا ئێستاش کۆمەڵێ پرسیار لە ناوەندەکانی خوێندنو لە ناو هۆڵە ئەکادیمیەکانماداو لە لای ئەدەب دوستانیشمان ، دەربارەی ئەو رێبازە شیعریەی کە بە زاراوەی(کۆن)و(دێرین)و (کلاسیکی) دەناسێنریو لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا قۆناغی شیعری کوردی پێش جەنگی جیهانی یەکەمی پێ جیادەکریتەوە ، دەورووژێنرێ ، هۆی ئەمەش ، لەلایەك نا روونیو لێڵی ئەو بۆچوونو تێروانینایە کە تا ئێستا دەربارەی چەمکی زاراوەکە کە(کلاسیکی)یەو شیاوی بەکارهێنانی بۆ قۆناغیکی شیعری کوردی خراونەتە بەردەست و لەلایەکی ترەوە دیاری نەکردنێکی زانستانەو وردی سیماو شەقڵە هونەریەکانی شیعری قۆناغەکە خۆیەتی ، بۆیە بە پێویستمان زانی لەم باسەماندا ئاورێ لەو کێشە ئەدەبیەمان بدەینەوە ، بەو ئامانجەی زانستانە لە رادەی شیاویو نەشیاوی بەکارهێنانی زاراوەی (کلاسیکی) بۆ قۆناغێکی شیعری کوردی بکۆڵینەوە و وردترو زانستانەتریش سیماو شەقڵە هونەریەکانی شیعری ئەو قوناغەی ئەدەبی کوردی دیاری بکەین

واشمان بە پەسەند زانی کە لە روانگەی ئاوردانەوەمان لە شیعری کلاسیکی ئەوروپی بە گشتیو شیعری کلاسیکی رۆژهەڵاتی یەوە بەتایبەتی بروانینە شیعری کلاسیکی کوردی، هەربۆیە ناونیشانی لێکۆڵینەوەکەمان بەو شێوەیە دیاری کردووەو پلانەکەشمان بەم شێوەیە دارشتووە :

بەشی یەکەم : بە ناونیشانی (زاراوەو چەمکی کلاسیکی)یەو تیایدا و بە پێی ئامانجی لێکولینەوەکەمان بەدووسەرباسی جیا کە بریتین لە (چەمکی کلاسیکی لە ئەدەبی ئەوروپیدا)و(چەمکی کلاسیکی لە ئەدەبی کوردیدا) ، ئاورمان لەو بۆچوونو تێروانینە گرنگو دیارانەی نووسەران ولێکۆڵەرانی ئەوروپیو کورد کە دەربارەی چەمکی (کلاسیکی) خراونەتە بەردەست ، داوەتەوەو بە پێی پێویست رای خۆمان دەربارەیان خستووەتە روو

بەشی دووەمیش کە ناونیشانەکەی (بنەماکانی قۆناغی کلاسیکی)یە ، تەرخان کردووە بۆ سەرنجدان لەو قۆناغە مێژوویی یەی رۆژئاواو رۆژهەڵاتی ئیسلامی کە (رێبازی کلاسیکی)یان تیا دەرکەوتووە ، تا زانستانە رادەی جیاوازیو لەیەکچوونی زەمینەی سەرهەڵدانی لە ناو کۆمەڵگا ئەوروپیەکەو ئیسلامیەکەدا دیاری بکەین

لە بەشی سێ یەمیشدا کە ناونیشانەکەی(شەقڵە هونەریەکانی شیعری کلاسیکی کوردی)یە بە ئاوردانەوەمان لە و بۆچوونانەی کە(گۆران)ی شاعیر دەربارەی سیماکانی شیعری کلاسیکی بڵاوی کردووەتەوە ، تێروانینی خۆمان

سەبارەت بە شەقڵە هونەریەکانی شیعری کلاسیکیمان خستووەتە بەردەست ، بایەخدانیشمان لەوێدا بەو باسەی (گۆران) بەو هۆیەوە بووە کە تا رادەیەکی زۆر ئاراستەکەری تێروانینی نووسەرا نمان بووە بۆ شیعری کلاسیکی لە کۆتایشدا ئەو ئەنجامانەمان خستووەتە بەردەست کە لێکۆڵینەوەکەمان بەپێی ئامانجو سنوورەکەی توانیویەتی گەڵاڵەیان بکات

بەشی یەکەم : زاراوەو چەمکی کلاسیکی:

وەك ئاشکرایە چەسپاندنی زاراوە لە بواری لێکۆڵینەوەی رەخنەیی دا ، پێویستی یەکی گرنگە و نەك هەر رێگای بەردەمی رەخنەگر رۆشن دەکاتەوە بەڵکو دەتوانێ زانستانەش ئەرکەکەی بە جێ بهێنێ ، لەگەڵ ئەوەشدا ئەوەی بەلامانەوە زیاتر گرنگە، چەمکی زاراوەکەیە نەك زاراوەکە خۆی ، چونکە بنەمایەك لەو بنەما گرنگانەی کە لێکۆڵینەوە تیۆریەکانی زاراوە سازی دەست نیشانی دەکەن ، بنەمای دەست پێ کردنە لە چەمکەوە نەك لە زاراوەوە ، بەواتایەکی تر پێویستە لە چەمکەوە بگەین بە زاراوەکان نەك بە پێچەونەوە (١). هەر لێرەوە نەبوونی ئەم بنەمایە لە زووربەی ئەو باس و لێکۆڵینەوانەی کە دەربارەی بە کارهێنانی زاراوەی (کلاسیکی) ئەنجام دراون ، بۆ خۆی دیارترین کەم و کورِی ئەو باسانەیە (٢) ، جا بە رازی بوون بووبێ لەسەر بەکارهێنانەکەی یاخود بە رازی نەبوون بووبێت ، هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە تائێستا نەتوانرێ بە تەواوی سیمای ئەو رێبازەی شیعری کوردی دیاری بکرێت .

جگە لەو کەم و کورِی یە ، راستی یەکی تری زانستی زاراوە سازی کەلەو نووسینانەدا فەرامۆش کراوە ئەوەیە کە واتای زاراوەو ئەوچەمکەش کە هەڵیدەگرێت ، لەزمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگۆرِرێت، ئەمە لە کاتێکدا کە ئەم راستی یە بۆخۆی بنەمایەکی تری گرنگەو ئەرکی دیاری کردنی سیما گشتی و تایبەتی یەکانی پێ دیاری دەکرێ ، بە تایبەتی لە بواری هونەری شیعردا ، کە ئاشکرایە هەڵگری هەردوو سیماکەیە. لێرەدا نامانەوێ باسەکەمان بەرەو باسێکی زاراوەسازی ئاراستە بکەین بەڵکو هەوڵ دەدەین چەمکی زاراوەی کلاسیکی دەست نیشان بکەین و بگەینە ئەو ئەنجامەی کەبەکارهێنانی بۆ رێبازێك و بۆ قۆناغێك لە قۆناغەکانی شیعری کوردی نەك هەر لەرووی زانستی یەوە ئاسایی دەبێت، بەڵکو بەهۆیەوە دەتوانرێ بنەرِەتەهونەریە گشتی و تایبەتی یەکانی قۆناغە ئەدەبی یەکەشی پێ دیاری بکەین .

هەر لێرەوە و لەسەرەتاوە باسەکەمان بەرەو سەرنج دان لە چەمکی زاراوەی (کلاسیکی) ئەورووپی مان دەبات کە ئەگەر بەشێوەیەکی کورتیش بێت یەکالای بکەینەوە .

- چەمکی کلاسیکی لە ئەدەبی ئەورووپیدا:

وەك دەرکەوتووە زاراوەی (کلاسیکی) بۆ یەکەم جار لە نووسینەکانی (ئۆلس گلیس) دا بەکارهاتووە کەنووسەرێکی رۆمانی سەدەی دووەمی زاینی بووەو بۆ ئەو نووسەرە بەکاری هێناوە کەسەر بەچینی کرێکار نەبووە . واتە (گلیس) بۆ یەکەم جار وشەی (کلاسیك)ی بۆ دەستەکردنی نووسەران بەکارهێناوە ، دوای ئەوەی کەبۆ دابەش کردنی چین و توێژەکانی کۆمەڵی رۆمانی و بۆ مەبەستی باج وەرگرتن بەکار هێنرابوو ، جابەم واتا نوێیەش لایەنێکی گرنگی چەمکەکەی پێك هێنرا .

له ساڵی (١٥٤٨) ز یشدا و له کتێبی (هونەری هۆنراوە)ی (سیبیلێ) دا زاراوەی کلاسیکی بۆ دوونوسەری فەڕەنسی سەدەکانی ناوەڕاست بەکارهێنراوە ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە چەمکی کلاسیکی لەو کاتەدا پەیوەندی نەبووە بە سەردەمە کلاسیکی یە کۆنەکەوە ، واتە بە ئەدەبی (گریکی و لاتینی) یەوە ، بەڵکو مانای پایە بڵندی گەیاندووەو بۆ ئەوکەسە بەکارهاتووە کەسەر بە دەستەی شاعیرە ناودارەکان بووە ، بەم پێ یە چەمکی (کلاسیکی)وای لێهات نووسەری بلیمەت و گەورەو ئەدەبی بەرز و مەزن بگەیەنێ .

دوای ئەوسەردەمە ، واتایەکی تری زاراوەی(کلاسیکی) کە بەرەبەرە لەئەدەب و رەخنەی ئەورووپی دا چەسپا ، (نووسەرە کۆنەکان) بوو کە بووە واتای هەرە دیاری زاراوەکە (٣).

دەربارەی ئەم واتایەش (رینیە ویلك) دەڵێ:((نازانم چ لێکۆلینەوەیەك ئەو رێگایەی گرتەبەر تا وشەکە واتای کۆنەکانی گەیاند و وای لێ هات مانای یۆنانی و رۆمانی یەکان هەڵگرێ ، هەروەها نازانم لە چ لێکۆڵینەوەیەکەوە ئەو ڕێگایەی تیا گیرایە بەر کە ئەدەبی کلاسیکی بە پۆلەکانی قوتابخانەوە ببەستێتەوە)) (٤) .

لە راستیدا زاراوەی (کلاسیك) بەم چەمکەی، واتە (نووسەرانی کۆن) لەگەڵ نووسیندا بەدی دەکرێ ، هەروەك لە نووسینێکی (پۆپ)ی ساڵی (١٧٣٩) دا دەبینرێ و دەڵێ: ((ئەوکەسەی کەناوبانگی سەدەیەك دەخاێنێ و هەڵەی لابەدی ناکرێت ، ئەوا ئەو نووسەرە بە پێی یاسا کلاسیکی یە)). هەر لە ڕوانگەی ئەم چەمکەشەوە (جۆرج سۆل)یش دەڵێ : ((ئێمە قەرزرابارى نووسەرە گەورەکانمانین ، لە پەخشاندا بێت یان لە شیعردا بێت ، تا رادەیەکیش ئەوان کلاسیکی یەکانی ئێمەن و دەبێ لەو بنەرەتانەوە دەست پێ بکەین کە ئەوان چەسپاندویانە ، بەو پێیەی سازکەرو پاکژکەری زمانەکەمان بوون))(٥).

لەگەڵ هەمموو ئەوانەشدا گرنگترین دیاردە کە پەرەی بە چەمکی (کلاسیکی) دا ئەو دەمەتەقێ و گفتوگۆیە بووە کە لە نێوان هەردوو رێبازی(رۆمانسی و کلاسیکی)، لە ئەڵمانیادا ، لە نێوان برایانی (شلیگڵ) ەوە دەستی پێ کرد . بەم رەنگە گۆڕانی وشەی کلاسیکی لە زاراوەیەکەوە کە چەشنە بەهایەکی دەگەیاند بۆ زاراوەیەك کەوەسفی رێبازێکی ئەدەبی یا شێوەیەك یا خود قۆناغێکی شێوازی پێ بکرێ ، بۆ خۆی خاڵێکی گەلێك گرنگ بوو لە مێژووی بەکارهێنانی زاراوەکەدا .

زاراوەی رێبازی کلاسیکی (Classicism) یش، وەك زاراوەیەك لە زاراوەکانی سەدەی نۆزدە ، بۆ یەکەم جار لە ئیتالیادا لە ساڵی (١٨١٨) و لە ئەڵمانیادا لە ساڵی (١٨٢٠) دا و لە فەرەنسادا لە ساڵی (١٨٢٢) داو لە روسیادا لە ساڵی (١٨٣٠) داو لە ئینگلتەرە شدا لە ساڵی (١٨٣٦) دا سەری هەڵدا . بە گشتیش ئەم زاراوەیە لەو وڵاتانەدا ، دەست نیشانی رادەی چاکێتی و چۆنیەتی و رادەی پەیوەندێتی ئەدەبی بە سەدەکانی دێرینەوە پێ دەکراو بۆ سێ ئەدەبی سەربەخۆ بەکارهێنرا کە ئەدەبی فەرەنسی سەدەی حەڤدە و ئەدەبی ئینگلیزی کۆتایی سەدەی حەڤدە و سەرەتای هەژدە و ئەدەبی ئەلمانی دوا ساڵەکانی سەدەی هەژدە بووە ، ئەم سێ جۆرە ئەدەبەش نەك هەر لە کەرەسەو شێوازدا جیاوازییان لە نێواندا هەبووە ، بەڵکو لە رادەو چۆنیەتی پەیوەندی کردنیشیان بە سەدە دێرینەکانەوە جیاواز بوون لە یەکتری .

لێرەدا ئەوەی کە گرنگەو پێویستە سەرنجی بۆ رابکێشرێ ، ئەوەیە کە کۆکردنەوەی ئەو سێ ئەدەبەو لەو قۆناغەدا ، لە ژێر چەمکی (کلاسیکی) دا و هەست کردن بە جیاوازی و سەربەخۆیی و تایبەتێتی هەر یەکێکیشیان لە هەمان کاتدا ، بۆ خۆی تا رادەیەك کێشەی رەسەنایەتی رێبازەکەو لە گەڵیدا رازی بوون و رازی

نەبوون لەسەر بەکارهێنانی زاراوەکەی لایان دروست کرد، هەروەك لە نووسینیکی (جفری) سالی (١٨١١) دا بەدی دەکرێ ، کە بەلایەوە کلاسیکی ئینگلیزی قوتابخانەیەکی وەرگیراوو خواستراوی فەرەنسی یە .

(ئەدوارد داون) یش لە سالی (١٨٧٨) دا دەڵێت : ((ئەو هەوڵانەی کە دەدرێت بۆ ئەوەی کە ئەدەبەکەمان بەرەو رێبازی کلاسیکی بەرن ، هیچ بنەمایەکی نیشتیمانیان نی یە))(٦).

تەنانەت شاعیرو رەخنەگرێکی وەك (ئلیۆت) یش رای وا بوو کە لە ئەدەبی ئینگلیزی دا نە سەردەمی کلاسیکی و نە شاعیری کلاسیکی نەبووە(٧).

لەگەڵ هەموو ئەو راو بۆچونانەشدا ، لەم سەردەمەدا، زاراوەی(کلاسیکی) یا (کلاسیکی نوێ) لە کاتی باسکردنی ئەدەبێکی وەك ئەدەبی ئینگلیزی سەدەی هەژدەدا بەکاردەهێنرێ ، ئەمەش لە کاتێکدا کە زاراوەی کلاسیکی دوو سەد ساڵێك لەمەوبەر بەدەگمەن بەکارهاتووە وشاعیرە ئینگلیزەکان خۆیان بەکلاسیکی یان کلاسیکی نوێ ناو نەبردووە ، بەڵکو زیاتر باسیان لە لاسایی کردنەوەی پێشینان یاخود پەیڕەوی کردنی دەستوور کردووە .

بەم ڕەنگە وشەی کلاسیکی لە مێژووی ئەدەب و رەخنەی ئەوروپی دا بووبە زاراوەیەك بۆ ئەو رێبازە ئەدەبی یەی کە هەڵگری چەمکە دیارەکانی زاراوەکە بووە ، هەر لە ئەدەبی بەرزو نەمرو لاسایی کردنەوەی پێشینانەوە بیگرە تا ئەو واتا تایبەتی و گشتی یانەش کە هەر میللەتەو بە پێی سیمای تایبەتی و گشتی ئەدەبەکەی پێی بەخشیوە.

- چەمکی کلاسیکی لە ئەدەبی کوردیدا :

یەکێ لەو ڕێگایانەی کە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردی خراوەتەبەردەست ، رێگای دابەش کردنی ئەدەبی کوردی یە بەسەر چەند رێبازێکی ئەدەبی دا کە (کلاسیکی و رۆمانتیکی و ریالیزمی)ن ، ئەمە جگە لەوەی کە کۆمەڵێ لێکۆڵینەوە دەربارەی ئەو رێبازانە ئەنجام دراون بە تایبەتی هەردوو رێبازە رۆمانتیکی و ریالیزمی‌یەکە(٨) ، هەرچی رێبازە کلاسیکی یەکەشە ئەوا هێشتا وەك پێویستو بەتەواوی یەکالا نەکراوەتەوە چونکە نووسەرانی کورد پێش هەموو شتێ کەباسیان لە بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی کردبێ و ویستبێتیان بۆ قۆناغێکی شیعری کوردی بەکاری بهێنن ، تەنها لە راونگەی رێبازە کلاسیکی‌یە ئەوروپی یەکەوە مامەڵەیان لەگەڵدا کردووە و هەوڵیان نەداوە چەمکە گشتی و جیهانی یەکەی ئەو رێبازە لە ئەدەبی کوردی دا دیاری بکەن ، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە کێشەی رازی بوون و رازی نەبوون لەسەر بەکارهێنانی زاراوەکە لەلایەك و دەرنەخستنی سیما گشتی و تایبەتی یەکانی ئەو قۆناغەی شیعری کوردی لەلایەکی ترەوە ، وەك دووکێشەی گرنگ بمێننەوە و رای زانستانەیان دەربارە نەدرێت .

دیارترین نووسەرمان کە رای لەگەڵ بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی دا نەبووە ، (دکتۆر کامل البصیر) بوو ، هەربۆیە بە فراوانی راکانی دەخەینە بەردەست و سەرنجی وردیان لێ دەدەین . هەڵوێستی (د.کامل)و رازی نەبوونی لەسەر بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی ، تا رادەیەك، بڕیارێکی تازەبوو لای ، چونکە لەوەو پێشتر نەك هەر رای لەگەڵ بەکارهێنانی دا بووە ، بەڵکو یەکێك بوو لەو نووسەرانەی کە پێشنیاری بەکارهێنانی خستبووە بەردەست ، وەك دەریش دەکەوێ لەم پێشنیارەی دا (د.کامل) لە روانگەیەکی ترەوە دەیروانی یە مەسەلەی بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی ، نەك لە روانگەی چەمکەکەیەوەچونکە لەو کاتەدا رای وابوو کە ((دەبێ

ڕێبازێکی زانستی لە هەڵبژاردنی زاراوەی جیهانی دا بۆ زمانەکەمان بگرینەبەر ، بناغەکانی ئەم ڕێبازەش بەراورد کردن و هەڵسەنگاندنن ، کەدەبێ لە هەموو بابەتەکانی ڕۆشنبیری و زانیاریداو لەبەر ڕۆشنایی یاندا دەرگای هاتنە ژوورەوەی زاراوەی جیهانی بۆ دووتوێی زمانەکەمان بکەینەوە))، هەر لە ڕوانگەی ئەم بۆچوونەشەوە پێشنیاری بەکارهێنانی زاراوەی (کلاسیزم) ی دەکرد (٩).

بێ گومان ئەم تێڕوانینەش کە دوور لە چەمکی زاراوەکەوە ئەنجام درابوو ، بووە هۆی ئەوەی کە دوای ماوەیەك ڕای بگۆڕێ و لەسەر بەکارهێنانەکەی ڕازی نەبێت ، بەڵکو پێشنیاری زاراوەی (پێشین) بکات لە جیاتی زاراوەی (کلاسیکی)(١٠) .

وەك دەردەکەوێ ، ئەم بۆچوونەی (د.کامل) یش ئاکامی بەراووردکردنێکی خێرای شەقڵە تایبەتی یە کانی هەردوو ئەدەبی ئەوروپی و کوردی بووە نەك سیما گشتی یەکانیان ، ئەمە جگە لەوەی دوور لەچەمکی زاراوەکەوە بڕیارەکانی ئەنجام داوە ، چونکە بەلایەوە : ((زاراوەی کلاسیکی ئاوەڵناوێکە بۆ دەربرین لەهۆنراوەی شانۆگەری تراجیدی و کۆمیدی ئەورووپی سازکراوە ، ئەمە لە کاتێکدا هۆنراوەی کوردی ئەو چەشنە ئەدەبەی تیا بەدی ناکرێ))(١١) لێرەدا و بۆ وەڵام دانەوەی ئەم تێڕوانینەی (د.کامل) ، پشت بە بۆچوونێکی خۆی دەبەستین کەبەلایەوە: ((هیچ توێژەرێکی پسپۆر ناتوانێ بڵێ زاراوە نیشانەیەکی بێ گیانە و ڕەمزێکی ئامێرییەو هیچ ئەرکێك جگە لە مانا بۆ بەکارهێنراوەکەی نابا بەڕێوە)) (١٢) ، کەواتە بۆ ئەدەبی کوردیش دەکرێ لە ڕوانگەی ئەو بۆچوونە زانستی یەوە مامەڵە لەگەڵ زاراوەی (کلاسیکی)شدا دا بکەین و بۆ شیعری کوردی ئەو قۆناغەی بەکاربهێنین ، باجۆری شیعرەکەش (لیریکی) بووبێت و شانۆگەری نەبووبێت ، تێڕوانینێکی تری (د.کامل) لەم بوارەدا ئەوەیە کە : ((سەرچاوەی هۆنراوە لە تێڕوانینی کلاسیکی یەوە ، دەروونی هەستیارە ، دەرونیش بە گوێرەی فەلسەفەی ئایدیالیزمی ئغریقی هێزێکی پەنهانی یە ، ئادەمیزاد دوور لە ویستەمەنی خۆیەوە گیرۆدەیەتی و ناتوانێ خۆی لە کەمەندی ڕزگار بکات))(١٣) . ئەمە لە کاتێکدا ((هەستیارە کوردەکان ژیانی ڕۆژانە بە سەرچاوەی بەرهەمەکانیان دەزانن))(١٤).

ئەم بۆچوونەی (د.کامل) لێرەدا لەگەڵ بۆچوونێکی تریدا ، کەدەربارەی ڕێبازی کلاسیکی ئەوروپی یەو لە تێڕوانینێکی (هاردی) شاعیرەوە بەدەستی دەهێنێ ، یەك ناگرنەوە ، لەمەیاندا و بە پێچەوانەی بۆچوونەکەی پێشتریەوە ڕای وایە کە : ((ڕەخنەگرە کلاسیزمەکان بیرو ڕایان وایە کە دروست کردنی هۆنراوە بە خورپەو مەیل و ئارەزووی سەلیقەیی وەدەست ناهێنرێ ، بەڵکو بەتواناو فێربوون و ڕاهێنان کە ڕێگای زانست و زانیارییە بەرهەمی شاکاری سەرکەوتوو ئەنجام دەدرێ)) (١٥) .

هەر بە پێی ئەم بۆچوونەش بڕیاێکی پێچەوانەی ڕاکانی پێشووتری دەربارەی سەرچاوەی شیعر لە ئەدەبی کوردی دا دەخاتە بەردەست و دەڵێ : ((هۆنراوە ی کوردی لەگەڵ هۆنراوەی کلاسیزمی ئەورووپی دا لەمەسەلەی فێربوون و سەلیقەت دا ئاسمان و ڕێسمانن و هەستیارە دێرینە کوردەکان بەزۆری بڕوایان بە فێربوون وەك ڕێگایەك بۆ وەدەست هێنانی هۆنراوە نەبووە)) (١٦) .

وەك دەردەکەوێ ئەم دوو بۆچوونە جیاوازەی (د.کامل) بۆ خۆیان بەرامبەر یەك دەوەستن و هەریەکە ئەوی تریان ڕەت دەکاتەوە ، بەگشتیش ڕای شاعیرە کلاسیکی یەکانمان لەم لایەنەدا کە (د. کامل) پشتی پێ بەستوون ، بۆخۆیان هەر هەمان ڕاو بۆچوونی شاعیران و ڕەخنەگرانی کلاسیکی میللەتانی تریش بووە ، بەواتایەکی تر چ بۆ ئەدەبی جیهانی بێت و چ بۆ ئەدەبی کوردیش بێت ، لەم لایەنەدا دەتوانرێ هەر هەمان ڕای

(هۆراس) ی رۆمانی بهێنینەوە یاد کە دەڵێ : (ئەوەندەی پەیوەندی بەمنەوە هەیە بۆم ساغ نەبۆتەوە کە ئایا خوێندن بە بێ شنەی زۆر و زەبەندی بەهرەی زگماك یاخود بەهرەی زگماك بەبێ خوێندن چ بەروبومێکیان ئەبێت ، هەریەکەیان زۆر پێویستی بەوی تریان هەیەو پەیمانی دۆستایەتی یەکی بەردەوامی پێ ئەدات) (١٧)، هەر هەمان بۆچونی (هۆراس) یش راستەوخۆ لای شاعیرێکی هاوچەرخی وەك (نازك الملائكە) ش دووبارە بەدی دەکرێ ، ئەمە جگە لەوەی کە هەردوو زاراوەی (طبع و صنعەت) لە رەخنەی دێرینی رۆژهەڵاتی دا بە ئاشکرا هەستی پێ دەکرێ ، جا بۆیە دەکرێ ئەم لایەنە بۆخۆی ببێتە خاڵی نزیك بوونەوەی شیعری کلاسیکی کوردی لە شیعری کلاسیکی جیهانی ، نەك خاڵی لێك ترازان .

هەر لە روانگەی ئەو تێڕوانینانەوە (د.کامل) بە پێی بنەرەتێك لە بنەرەتەکانی رێبازی کلاسیکی ئەوروپی کە (عەقڵ)ە ، نەشیاوی بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی دەچەسپێنێ و دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە رەخنەگرە کلاسیکیەی ئەوروپی یەکان : ((لەبەر تیشکی دا دەرفەت بە هەستیار نادەن کە عەقڵ و هۆشمەندی فەرامۆش بکەن و بەبێ سنوور رێگای ئەندێشە بگرنە بەر و وێنەی هونەری ناماقوڵ ساز بکەن)) ، بەڵام هەرچی شیعری دێرینی کوردی یە ئەوا : ((لەبەرهەمی ئەندێشەیی بێ سنوورو خەیاڵی دەست کرد جمەیان دێت و بە دەگمەن لەناو شەپۆلەکانیاندا دێڕێك بەرچاو دەکەوێ کە بەزمانی ئەو هێزە نا هۆشمەندییە نەرازێنرابێتەوە))(١٨) .
لە راستی دا و پێش هەموو شتێ بنەرەتی (عەقڵ) لە تێڕوانینی کلاسیکی ئەوروپی دا و هەر وەك بە ئاشکرا لای (ئەرستۆ) و لای (هۆراس)یش بەدی دەکرێ ، پەیوەندی بە روداوەوە هەبووە و هەروەك (د.کامل) خۆی سەرنجی بۆ رادەکێشێ (مانیزم) : ((باوەڕو ئەقڵ و هۆشمەندی هەستیارە کە هەست دەکات بابەتی هۆنراوەکەی دەشێ رۆژێك لە رۆژان و لە شوێنێکدا رووبدات)) (١٩) . بۆیە بەلای ئێمەوە کە پەیوەندییەکەشی لەگەڵ ئەندێشەدا دیاری دەکرێ ، دەبێ باس لەو رووداوو بابەتانە بکرێ کە ئەو ئەندێشەیە دەیچنن ، نەك ئەو وێنە هونەریانەی کە لە شیعری لیریکی دا دەبینرێن و بنیاتنراوی ئەندیشەیەکن کە جوانی سازە . سەرەرای هەموو ئەمانەش لە لای کلاسیکی یە ئەوروپی یەکانیش (ئەندێشە) هێزێکی نا هۆشمەندی نەبووە ، وەك (د.کامل) هێمای بۆ دەکات ، چونکە بەلای (ئەرستۆ) وە و کاتێ دەیەوێ جیاوازی نێوان شیعرو مێژوو دیاری بکات ، بە ئاشکرا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەو رووداوانەی ئەندێشە ئەنجامی دەدەن دەبێ شیاوبنو بە پێی (زەرووړەت و ئیحتیمال) سازدرابن (٢٠) ، تەنانەت لە قۆناغە کلاسیکی یە ئەوروپییەکەشدا دانانی فەلسەفەی (دیکارت) بە سەرەتای رێبازی کلاسیکی و ناساندنی سەدەی حەفدە و هەژدە بە (سەدەی ئەقڵ) نەبۆتە دیاردەیەکی ئەوتۆی بەربلاو ، کە هەرچی بەرهەمی ئەو قۆناغەیە لە ژێر دەسەڵاتی ئەقڵدا کۆبکرێتەوە چونکە هەر لە فەرەنسادا (دیکارت) نەیتوانی کاربکاتە سەر (لارۆ شفکۆ) و (مۆلێر) و (راسین) و (مەدام دی سیفینی) ، ئەو کارتێ کردنە تەنها لەسەر فەیلەسوفەکان و لەسەر هەندێ لەو کەسانە بووە کە دەربارەی کلاسیکی دەدوان (٢١) .

جگە لەمانەش ، ئەو چەشنە بەراوردکردنەی نێوان شیعری کلاسیکی ئەورووپی و شیعری کلاسیکی کوردی لە روانگەی (ئەقڵ)ەوە ، بەراووردکردنێکی نابەجێیە و هەرگیز نابێتە بەڵگەی نەشیاوی زاراوەی کلاسیکی ، چونکە ئەگەر لە روانگەی بنەرەتی ئەقلیشەوە بەراوورد بکرێن ، ئەوا ئەندێشە وەك رەگەزێکی کاریداهێنان و بە گوێرەی چەشنی ئەدەبی ، نابێتە تەوەری بەراوردەکە ، هەرچی بنەرەتی ئەقڵ و هۆشمەندیشە ، بە چەمکە گشتی یەکەی ، ئەوا هیچ کاتێ شیعری کلاسیکی کوردیمان لێ ی بێ بەش نەبووە ، چونکە هەروەك (د. علی جواد

تاهر) دەربارەی شیعری کلاسیکی عەرەبی بۆی دەچێت و بۆخۆی بۆ شیعری کلاسیکی کوردیش دەست دەدات و دەڵێ :((بنەمای شیعری لیریکی عەرەبی سۆزە ، بەمەش پایە بەرز بووە ، چی بەو شیعرانە دەڵێیت کە ئەقڵی بەسەرا زاڵە وەکو شیعرەکانی (متنبی و ابو علا ﴾ ، دەڵێی شیعرێکی لیریکی یە، باسۆزێکی بێ هێزیشی هەبێت))(٢٢) .

هەر بە پێ ی ئەم جۆرە بەراووردکردنەو لە روانگەی زمانی شیعرەوە (د.کامل) هەوڵ دەدات نەشیاوی بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی جارێکی تر بخاتە روو . بەلای (د.کامل)ەوە : ((رێبازی کلاسیزم لە زمانی هەلبەستدا تا رادەیەکی زۆر رازاندنەوە بە هونەرەکانی رەوانبێژی فەرامۆش دەکات ئەمە لەکاتێکدا زمانی هەڵبەستە دێرینەکانمان بەو پەڕی وردی یەوە هۆنەرەکانیان پەیڕەوی زانستی واتا و زانستی رەوانبێژی و زانستی جوانکاری دەکەن و هەریەکەیان خۆی بە شاسواری ئەم مەیدانە دەزانێ و هەوڵ دەدات کە هەمیشە بە وشەسازی و سنعەت کاری پێشرەوی هاو هونەرەکانی بێت))(٢٣).

پێش هەموو شتێ لێرەدا (د.کامل) ئەوەی لە یاد دەچێت کەبەراووردی دوو جۆرە شیعر دەکات کە شیعری شانۆگەری و شیعری لیریکی یە ، جگە لەوەش رێبازەکلاسیکی یە ئەوروپی یەکەش بە هیچ جۆرێ هونەرەکانی رەوانبێژی و زانستی جوانکاری یان فەرامۆش نەکردووە ، تەنانەت لە تراجیدیاکانیشیاندا . ئەوەی لەم رووەوە جێگای گومان نی یە ئەوەیە کەرەخنەگرانی رێبازی کلاسیکی ئەوروپی ، هەرلە ئەرستۆ و هۆراسەوە بیگرە تا دەگاتە (بوالو) ی فەرەنسی بۆ خۆیان لە روانگەی جۆرەکانی ئەدەبەوە مامەڵەیان لەگەڵ زمانی شیعردا کردووەو بۆ هەر جۆرێك لە جۆرەکانی ئەدەب ، پێشنیاری شێوازی دیاری کراویانکردووە، وەك ئەوەی دەبوایە لە تراجیدیادا وشەو دەربرینەکان شێوازێکی بەرزو بەهاداریان ببوایە ، بەلاَم کۆمیدیا پێویستی بەو شێوازە بەرزە نەبووە و وشەو دەربرینی ئاسایی و زمانێکی سادە و ساکاری هەڵبژاردووە . ئەوەتا لەم رووەوە (ریفارول) ی فەرەنسی کە یەکێك بووە لە پشت گیری کەرانی کلاسیکی دەڵێت : ((دابەش کردنی شێواز لە زمانەکەماندا وەك دابەش کردنی هاووڵاتیان وایە بەسەر کۆمەڵ چین دا لە رژێمێکی پاشایەتیدا ، ئەو دوو دەربرینەی کەبۆ یەك مەبەست بەکاردەهێنرێن ، لە جێگا و مەقامێکدا ، نابنە هاوتای یەکتری و ئەو مەبەستە ناگەیەنن ، بەهۆی ئەم دابەش کردنە چینایەتی یەی شێوازیشەوە چێژی دروست دەتوانێ رێگای خۆی بدۆزێتەوە))(٢٤). بەم چەشنە گرنگی دان بەزمان و شێوازی دەربرین لە بابەتێکی وەك تراجیدیادا ، بۆ خۆی دەستورو یاسایەکی چەسپاوی ئەو رێبازە بووە و کار گەیشتۆتە رادەیەك کە ((شێوازە رەوانبێژی یەکان بەهۆی زۆری بەکارهێنانیانەوە بسوێن .... زووربەی ئەو شێوازانەش شێوازی لاسایی کاربوون و نووسەرانی کلاسیکی لەهەردوو ئەدەبی یۆنانی و رۆمانی یەوە بۆیان مابووەوە و وەك کەلەپورێکی رۆشنبیری پەنایان بۆ دەبرد ، هەروەك ئەوەی پەنابەرنە بەر کۆمەڵ وشە لە فەرهەنگێکی کۆندا))(٢٥) . لێرەدا تەنها ئەو باری سەرنجە دەخەینە بەردەست کەبەئاسانی دەتوانین هەمان دیاردەش لە شیعری کلاسیکی کوردیشدا بەدی بکەین و ئەوە بسەلمێنین کە شێوازە رەوانبێژی‌یەکانی شیعری کلاسیکی رۆژهەلاَت بەگشتی وشیعری کلاسیکی کوردی بەتایبەتی ، بە بەهەمان دەستووری رێبازە کلاسیکی یەکەی ئەوروپا ، بووبوونە دیاردەیەکی لاسایی کارو کەلەپورێکی رۆشنبیری بۆ شاعیران و بەردەوام لەو کەلەپورەوە وێنە هونەریەکانیان هەڵدەهێنجا ، بۆیە دەکرێ وەك دیاردەیەکی لێك نزیك بوونەوە تێ ی بروانرێ نەك وەك لایەنی لێك دابڕان .

وەك وتمان (د.كامل) دیارترین نووسەرمان بووە کە رای لەگەڵ بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی دا نەبووە و بەلایەوە شەقڵە گشتی و تایبەتی یەکانی شیعری کلاسیکی کوردی و رێبازی کلاسیکی ئەوروپی گەلێ لێك جیاوازن و ناتوانرێ یەك بخرێن ، لەگەڵ ئەم رایەشدا گەلێ نووسەرو لێکۆڵەری کورد راستەوخۆ زاراوەی کلاسیکی یان بەکارهێناوەو وەك رێباز مامەڵەیان لەگەڵدا کردووە ، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو مەودایەیان لەبەردەمی خویاندا نەکردووەتەوە تا بەتەواوی سیماو شەقڵەکانی شیعری کلاسیکی کوردی بخەنە بەردەست ، چونکە تێروانینەکانیان لەزۆر لایەندا سەرپێ یی بووە و زانستانە ئەنجام نەدراوە . ئاکامی ئەمەش ، لەلایەك ئەوە بووە کە بنەرەتی زانستانە لەپێشنیارکردنی بەکارهێنانی زاراوەی کلاسیکی دابماڵێ و نەگەنە ئەنجام ، لەلایەکی ترەوە پرسیارکردن لە بنەماکانی رێبازی کلاسیکی کوردی هەر لەئارادا بمێنێتەوە، ئەمەش بەئاشکرا لەو دیدارەدا بەدی دەکرێ کەکاتی خۆی بۆ شیعری کلاسیکی کوردی ئامادە کراو ژمارەیەك باس و لێکۆلینەوەی تیادا پێشکەش کرا ، لەوێدا (محمدی مەلا کەریم) پێشنیاری ئەوە دەکات کە لێکۆڵینەوە لە شیعری کلاسیکی کوردی پێویستی بەوە هەیە کەبزانین مواسەفاتی لای ئێمە چۆنەو ئەم مواسەفاتانە لە شیعری کێدا یەتەدی و لە هی کێ دا نایەتەدی .

(کامەران)ی شاعیریش رای وابووە کە تائێستا بەتەواوی دەست نیشانی ئەوە نەکراوەکە سفەتەکانی کلاسیکی بدەین بەکام دەق . تەنانەت (د.كامل) یش رای وابووە کە دیدارەکە لەو جۆرەباسانەی تێدا نەبووە کە تایبەتی یەکانی شیعری کلاسیکی کوردی شی بکاتەوە . لەگەل ئەوەشدا ،یەکێ لەو لێکۆڵینەوانەی کەلەو دیدارەدا سەرنج رادەکێشێ ، لێکۆڵینەوەکەی (کەمال میراودەلی) یە چونکە هەوڵ دەدات لە روانگەی هەندێ لە چەمکە دیارەکانی کلاسیکی یەوە سیماو تایبەتێتی هۆنراوەی کلاسیکی کوردی دەست نیشان بکات ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ لە سەرنجەکانی وای لە لێکۆڵینەوەکە کردووە کە نەتوانێ بەتەواوی شەقڵە دیارەکانی هۆنراوەی کلاسیکی بخاتە بەردەست بەتایبەتی دوا سەرنجی کە دەڵێ :((لە شیعری کلاسیکی دا نامۆیی یەك لە نێوان مرۆڤ و کارەکەیدا دروست دەبێت ، کارەکە شوێن پەنجەی هونەرمەندەکە هەڵدەگرێت ، زیرەکی ئەو نیشان دەدات ، بەلاّم خۆی وەك مرۆڤ ساغ ناچێتە ناو کارەکەیەوە ، هەست و سۆزی گەرم و گوڕو راستەقینەی مرۆڤایەتی بەسەر ڕوویا ڕەنگ نادەنەوە)).(٢٦)

ئەم تێبینی یەی (کەمال میراودەلی) ئەگەر گشتیش بێت ، ئەوا لە جێگای خۆیدا نی یەو ئەوە دەردەخەن کەبەتەواوی ناتوانی شەقڵە گشتی و تایبەتی یەکانی شیعری کلاسیکی کوردی دیاری بکات ، چونکە شیعری ڕەسەن هیچ کاتێ بە خاوەنەکەی نامۆ نابێت و لەهەست و سۆزی راستەقینەی مرۆڤایەتیش بێ بەش نابێت ،جا با ئەو هەستو سوزەش تەنها جوانی بێت ، ئەمە جگە لەوەی کە کلاسیکی بۆخۆی چ لای ئێمە بووبێت یاخود لای ئەوروپی یەکان و میللەتانی تر بووبێت هەڵگری بەها مرۆڤایەتی یەکانن و ئەو هەست و تێڕوانینە مرۆڤایەتی یانە بوونەتە بنەڕەتێك لە بنەڕەتە گرنگەکانی (٢٧)، تەنانەت خاسیەتێکی هەرە دیاری رێبازە کلاسیکی یە ئەوروپی یەکە ، خاسیەتی گەرانە بەدوای راستی یەکانی دەروونی مرۆڤایەتی دا و بەلاشیانەوە ئەو راستیانە بۆخۆیان هەڵێنجراوی تاقیکردنەوە خودی و کەسی یەکانی شاعیرن ، وەك ئەوەی شکست هێنانی (مۆلیر) لە ژیانی خێزانی دا بووە هۆی ئەوەی کە سەرکەوتووانە باس لە پیاوی هەڵخەڵەتێنراو بکات و زۆری ئافرەتەکانی ژیانی (راسین) یش وای لێ کردووە کە فولتر باس لە خۆشەویستی و دڵداری بکات (٢٨) ، ئەمە سەربای ئەوەی کە ئەم دوا بۆچوونەی (کەمال میراودەلی) کاتێ دەخرێتە بەر دەست کە خۆی باش ئەوە دەزانێت کە سنعەتکاری نەیتوانیوە : ((ڕێگا لەوە بگرێ کە جارجارە شاعیر تووشی تاقیکردنەوەیەکی خۆیی بەهێز بێت

و به راست گۆیی و دڵسۆزی یەوە ئەو تاقیکردنەوەیە دەربڕێ ، بە جۆرێك كەرەگەزی موعانات بەسەر رەگەزی سەنعەتكاری دا زاڵ بێت و هۆنراوەكە توانای ئەوەی هەبێت خوێندەوار بهەژێنێت، نمونەی ئەو جۆرە شیعرانەمان لە ئەدەبیاتی كوردی دا گەلێك زۆرن كە هەستی راستگۆیی و سۆزی ئینسانی قوڵیان تیا بەدی دەكرێت)) (٢٩) . بێگومان ئەم دوو تێڕوانینە جیاوازەی (كەمال میراودەلی) ئەنجامی تێڕوانینێكی دوولایەنی یە لە بنیاتی شیعر ، ئەگینا بۆ دەبێت بوونی موعانات ڕەگەزی سنعەتكاری كز بكات و زاڵ بێت بەسەری دا ئەوسا بە ڕاستگۆ دابنرێ و بەمەش خوێنەر بهەژێنێ ، ئەوەی كە ئاشكرایە ئەوەیە كە شیعری رەسەن تۆوی لە دایك بوونەكەی تاقیكردنەوەی شاعیرە ، هەروەك ئەو تاقیكردنەوەیەو ئەو سۆزش كەبەرپای دەكات بە وێنەی هونەری گونجاو دەردەبڕڕێ كە بۆ خۆیان زمانی ئەندێشەی شاعیرن . شیعری كلاسیكی كوردیشمان لەم لایەنەدا و هەروەك (كەمال میراودەلی)خۆی دەڵێت ، گەلێ زۆرن ، كەواتە دەبێت وەك چەمكێكی كلاسیكی مامەڵەی لەگەڵدا بكەین و وەك سیمایەك لە سیما گشتی یەكانی تێ ی بڕوانین كە دەتوانێ بیبەستێتەوە بە ڕێبازە كلاسیكی یە جیهانی یەكەوە .

وەك ئاشكرایە بەكارهێنانی زاراوەی كلاسیكی لە ئەدەبی كوردی دا ، بۆ قۆناغێك لە قۆناغەكانی شیعری هونەری بووە ، ئەو قۆناغەش هەر لەسەرەتای ئەدەبی نووسراوی كوردی یەوە دەست پێ دەكات تادەووروبەری جەنگی جیهانی یەكەم ، بەم پێیە زاراوەكە بۆ كۆنترین ڕێبازو قۆناغ لە ئەدەبی كوردی دا بەكارهێنراوە و بەرهەمی ئەو قۆناغەش شیعر بووە نەك پەخشان .

دیارترین كێشەش كە دەربارەی ئەم دیاری كردنە لە ئارادا بووبێت ، كێشەی سەردەمە مێژوویی یەكەیەتی ، ئەم كێشەیەش بۆخۆی ئەنجامی ئەو تێروانینە بووە كە هەندێ شاعیری كورد لەو قۆناغە مێژوویی یەدا هەڵگری كۆمەڵێ شەقڵی تایبەتی بوون كە جیا بووە لەو شەقڵانەی كەلە شیعری شاعیرانی تری ئەو قۆناغەدا بەدی كراوە ، هەروەك (لوسی پول مارگریت) و (كامەران بەدرخان) بۆی چوون و رایان وابووە كە : ((بە دەركەوتنی مراد خان لە سەدەی هەژدەدا دەوری كلاسیكی لە هۆنراوەی كوردی دا كۆتایی دێت ، هەروەها حاجی قادر و شێخ ڕەزاو ژمارەیەكی زۆری تری شاعیرانی سەدەی نۆزدە شێوازی رۆمانیكی و رەمزیان سەر لەنوێ خستە ڕوو))(٣٠) .

بێگومان ئەم بۆچوونە جیاوازانەش كەدەربارەی سەردەم و قۆناغی كلاسیكی دەخرێتە ڕوو گەلێ ئاسایی یەو نابنە مایەی رەتكردنەوەی ڕێبازەكە خۆی . ئەم جۆرە كێشەیە لە ئەدەبی ئەوروپی و لە ڕێبازە كلاسیكی یە كەیاندابە ئاشكرا بە دی دەكرێت ، ئەوەتا ئەڵمانەكان تائێستاش شەش نووسەری خۆیان هەر بە كلاسیكی ناو دەبەن كە ئەوانیش (گلۆپشتۆك ، لسنخ ، فیلاند ، هیردەر ، گۆتە ، شیلەر) ن ، لە كاتێكدا كە جیاوازی یەكی تەواو ئاشكراش لە نێوانیاندا بەدی دەكرێ ، چونكە دووانیان كە (گلۆپشتۆك و هێردەر)ن زیاتر لە رۆمانتیكەكان نزیك دەبنەوە ، نەك هەر ئەوەندە بەڵكو چ (هیردەر) بووبێت چ ئەوانەی تر بووبن كە شیعرەكانیان بە سەرەتای رۆمانتیكی دادەنرێن ، هێشتا هەر بە كلاسیكی ناویان بردوون و لە سنوورو چوارچێوەی ڕێبازە كلاسیكی یەكە دەریان نەهێناون .

جا بۆ ئەدەبی كوردییش بوونی كۆمەڵە بەرهەمێكی شیعریی كە هەڵگری هەندێ سیمای تایبەتی بن ، نابنە هۆی ئەوەی كە شاعیرەكەو سەردەمی بەرهەمەكەی لە سنوورو چوار چێوەی ڕێبازەكە دەربهێنن ، بەڵكو وەك تایبەتی یەك لە تایبەتی یە كانی ئەو شاعیرە خۆی و لەناو چوار چێوەی تایبەتی یە كانی كلاسیكی كوردی دا

کە بەشێك بووە لە شیعری کلاسیکی رۆژهەڵاتی تیٚ دەروانین ، بەمەش زیاتر دەتوانین سیما گشتی و شەقڵە تایبەتی یەکانی ئەو رێبازە و شیعری شاعیرانی سەر بەو رێبازە دیاری بکەین .

کۆنترین لێکۆڵینەوە کە زاراوەی کلاسیکی بۆ رێبازێك لە رێبازەکانی هۆنراوەی کوردی بەکارهێنابێت و لەبەر دەستماندا بێت ، لێکۆڵینەوەیەکە لە ساڵی (١٩٣٤) دا بە ناوی (پ...)ەوە بڵاو کراوەتەوە (٣٢) . لەو لێکۆڵینەوەیەدا نووسەر دوو جۆر بەرهەمی ئەدەبی دیاری دەکات ، جۆرێکیان بە ئەدەبی عەوام ناودەبات و دەڵێت : ((ئەدەبیاتی ئەم تەبەقەیە تەنیا عبارەت نەبووە لە (بەیت نووسی) ، زۆر غەزەل و مەنزومەی دڵداری ، سەرخۆشی و سائیرەشیان هەیە ، لەم مەیدانەدا لەسەرەتای عەسری نۆزدەمین دا بەعزیٚ شاعیری مەوزوون و رەوانیان تیا هەڵکەوتووە کە ئەکسەری شعرەکانیان بە لەبەر کردن بۆ ئێمە ماوەتەوە ، ئەحمەد ئاغای دەربەند فەقەرە، وەلی دێوانە ، عەولاٚی حەسەن ، لەم رێگایەدا زۆر شتی جوانیان بە جیٚ هێشتووە)). جگە لەو شاعیرانەی کەسەر بەو چەشنە ئەدەبەیان دادەنێت ، ئەم نووسەرە ، مەولەویش دەخاتە ریزیان و دەربارەی دەڵێت : ((لە ناوەراستی عەسری نۆزدەمین دا شاعیرێکی گەورەی کورد (مەلا عبدالرحیم مەولەوی) ئەم تەرزی شیعرەی ژیاندۆتەوە ، بەلەهجەی هەورامی لەم تەرزە گەلیٚ شیعری جوانی نووسی ،ئەم شاعیرە کوردە پەتی یە حسیات و خەیالاٚتی ئەوەندە بەرز و وردە ئینسان بیٚ ئیختیار ئەڵیٚ ، پێش وەختی خۆی کەوتووە ، لە موحیتێکدا هەڵکەوتووە کە بە نسبەت ئەوەوە پەست و تەنگ بووە)). لێرەدا ئەوەی سەرنج رادەکێشیٚ ، تێروانینی ئەو نووسەرەیە کە دەربارەی (مەولەوی) دەیخاتە بەردەست و بۆخۆی تێروانینێکە و لە سنوورو چوارچێوەی ئەو چەشنە ئەدەبەدا ئەنجام دراوە کەبۆی دیاری کردووەو بەئەدەبی (عەوام) ناوی دەبات ، لەگەڵ ئەوەشدا بەلایەوە پیش وەختی خۆی کەوتووە ، هەر ئەم تێروانینەشە کەلە لێکۆڵینەوەی نووسەرانی دواتردا بەدی دەکرێت و هەندێکیان لە رۆمانتیکی نزیك دەخەنەوە.

جۆرەکەی تری ئەدەبی کوردی بەلای ئەم نووسەرەوە ، ئەدەبی دەستەی روناکبیران بووەو دەربارەی دەڵیٚ : ((پاش موددەتێك و دوای ئەوەی کەبەشی عەوام و خەڵق بۆ خۆیان ئەدەبیاتێکی نەزمی – چەنکە مع الاسف هەتا عەسری بیستەمین ئەستێرەی نەسرمان هەرکزبوو – رێك و رەوانی دامەزراند و لەو مەیدانەدازۆر شاسوار و شاکار هەڵکەوت ، بەشی عولەماو مونەوەرانیش روویان کردەوە لای سەقافەتی کوردو رابووردووی خۆیان هاتەوە بیروئایندەیان خستە بەر چاو . ئەمە لە عەسری هەژدەمین و نۆزەمین دا بووە ئیدارەی حکومەتی بابان بۆ ئەم بوژاندنەوەی سەقافەتی کوردە تەئسیرێکی موهمی هەبووە ، جا ئەگەر یۆ ئەدەبیاتی کوردی دەورو ئاساری کلاسیك قبوڵ بکرێت بێگومان ئاسار و شعری ئەم چەرخە ئەدەبیاتی کلاسیکی کورد تەشکیل ئەکات)).

وەك دەردەکەویٚ نووسەر لەو لێکۆڵینەوەیەدا تەنها ئاوڕی لەشاعیرانی سەربە زاری گۆران و شاعیرانی کرمانجی خواروودا داوەتەوە ، لەگەڵ ئەوەشدا دەست نیشان کردنی سروشتی قۆناغ و رێبازی کلاسیکی لە شیعری کوردیدا ، بەوەی کەبەرهەمی روناکبیرانی سەردەمەکەبووە ، تێروانینێکی زیرەکانەی وردە و لەلێکۆڵینەوە زانستی یەکانی دواتردا هەر هەمان تێڕوانین دەخرێتە بەردەست تەنانەت لە لایەن لیکولەریکی وەك(د.کامل بەسیر)یشەوە ، هیندە هەبوو کە بەلایەوە : ((ئەو دیاردە و سیمایانەی کەلەقۆناغێکی ئەدەبی ئەوروپی دا بەدی دەکریٚ و زاراوەی کلاسیکی بۆ بەکار دەهێنریٚ ، لە ئەدەبی کوردی دا و بەتایبەتی لە ئەدەبی دێرینماندا بەدی ناکریٚ ئەو زاراوەیەی بۆ بەکاربهێنریٚ)) (٣٣) .

بێگومان هەمان راش دەربارەی شیعری کلاسیکی عەرەبی لەلای نووسەریکی وەك (د. محمد غنیمی هلال)یش بەدی دەکرێ و بەلای ئەمیشەوە : ((ئەو رێبازە ئەدەبی یانەی کەلە ئەدەبی ئەوروپی دا بەدی دەکرێ لە ئەدەبی کۆنی عەرەبی دا و بەو مانایانەی کەباسکراون بەرچاو ناکەون))(٣٤). لەگەڵ ئەوەشدا گەلێ لە رەخنەگرە هاوچەرخەکانی ئەدەبی عەرەبی لە پاڵ وشەی (کۆن)بۆ شیعری پێش سەدەی نۆزدەیان زاراوەی (کلاسیك)بەکاردەهێنن‌و ئەو قوتابخانە ئەدەبیەیەی نیوەی دووەمی سەدەی نوزدەش کە بە (الاحیائیە)ناوی دەبەن ، زاراوەی(کلاسیك)و (کلاسیکی نوێ)شی بۆ بەکاردەهێنن‌و شاعرانی وەك (البارودی‌و حافز ابراهیم و تەنانەت احمد شوقی) بە کلاسیك‌و کلاسیکی نوێ ناودەبەن ، ئەمە سەر باری ئەو تێروانینەی هەندێ لە رەخنەگرانیان کە پێیان وایە زۆرجار رای سەرپێیی‌و نادروست دەربارەی شیعری کلاسیکی عەرەبی نیوەی دوەمی سەدەی نۆزدە دراوەو بە قوتابخانەیەکی چەق بەستوی لاسایی کەرەوەو شوێن پێ هەڵگرێکی نەشارەزا کە خۆی لە چوارچێوەی کلتوردا هێشتووەتەوە ، ناسێنراوە، بە تایبەتی لەلایەن نووسەرانی دیاری وەك (العقادو تەها حسین‌و زکی مبارك)ەوە (٣٥)

هەرچی دەربارەی (ئەدەبی فارسی)شە ئەوا لای ئەوانیش و لە رەخنەی هاوچەرخیاندا ، لەگەڵ زاراوەی (کۆن)دا زاراوەی(کلاسیکی)ش بەربڵاوانە بەکاردەهێنن‌و تەنانەت هەندێکیان شیعری فارسی لە دوو قۆناغدا دەبینن کە (کلاسیك)و(نوێ)یە ، مەبەستیشیان لە (نوێ) کە ئەو رێچکەیەیە کە شاعیرانی وەك(نیما یوشیج‌و احمد شاملو)کردیانەوە ، ئەمە سەرباری ئەوەی لای ئەمانیش ئەو تێروانینە دەبینرێ کە شاعیرانی (نوێ)یان رەهایانە شیعری (کلاسیکی) فارسییان رەت کردووەتەوەو شاعیرێکی وەك (مهدی اخوان ثالث)یان راشکاوانە ئەوەی خستووەتە بەر دەست کە ((ناشێ ناوی شیعر لە سەدا نەوەد و پێنجی ئەو دیوانانە بنرێ کە شاعیرانی وەك (عنصری‌و فرخی‌و انوری‌و خاقانی وهتد.....)بۆیان بەجێ هێشتوین)) (٣٦) ، بێگومان لە ئەدەبی کوردیشماندا هەمان رەت کردنەوە و بێ بەها کردنی شیعری کلاسیکی کوردی ، لەلای نووسەرێکی سەرەتای سیەیەکانی سەدەی رابردوو کە (سیاپوش)ە ، بە روونی دەبینرێ(٣٧)

ئەم بۆچوونانەو لە گەڵیدا پرسیارکردن لە رادەو چۆنیەتی بوونی قۆناغ و سەردەمێکی وەك ئەو قۆناغە ئەدەبی یە ئەوروپی یەی کە رێبازی کلاسیکی تیادا خەملی ، لە ئەدەبی عەرەبی‌وفارسیدا بە گشتی‌و لە ئەدەبی کوردیدا بەتایبەتی‌و بنەما هونەریەکانی قۆناغ‌و سەردەمەکە ش، ناچارمان دەکەن کە بە پێی سنوورو مەودای باسەکە ئاورێ لەو قۆناغەی شیعری کوردی بدەینەوەو بنەما گشتی یەکانی دیاری بکەین ، بە تایبەتی ئەو بنەمایانەی کەتوانیان رێبازێکی تا رادەیەك هاوشیوەی رێبازە کلاسیکی یە ئەوروپی یەکە پێك بهێنن.

بەشی دووەم : بنەماکانی قۆناغی کلاسیکی :

لەسەرەتای ئەم باسەدا دەبێ ئەو راستی یە بهێنینەوە یاد کە شیعری کلاسیکی کوردی، بەشێکە لە شیعری کلاسیکی میللەتە موسلمانەکانی رۆژهەلات و راستەوخۆ پەیوەندی یەکی پتەوی بە ئەدەبی میللەتە موسلمانەکانی رۆژهەڵاتەوە هەبووە ، بەتایبەتیش هەردوو ئەدەبی کلاسیکی عەرەبی و فارسی کە دیارترین ئەدەبی رۆژهەڵاتی بوون ، چونکە ئەم راستی یە بۆخۆی ، راستی یەکی ترمان دەخاتە بەدەست ، ئەویش ئەوەیە کەبنەما مێژوویی‌یەکانی سەردەمەکەو رەوشی قۆناغە مێژوویی‌یەکەی شیعری کلاسیکی ئەو دوومیللەتە و پێك هێنانی رێبازێکی وەك رێبازە کلاسیکی یە ئەوروپی یەکە لەسایەیاندا دەبنە بەشێکی گرنگی بنەرەت و بنەماکانی قۆناغی رێبازە کلاسیکی یە کوردی یەکەش ، کەواتە دەتوانین بڵێن ، کە ئەگەر ئەو بنەما ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریانەی کە رێبازە کلاسیکی یە ئەوروپی یەکەیان سازداوە ، دەقاو دەق و بە هەموو سوچ و لایەنەکانیانەوە لە کۆمەلگای کوردەواری ئەو قۆناغەدا بەدی نەکرێ ئەوا گەلێ لەو بنەمایانە بۆ خۆیان لە کۆمەلگا ئیسلامی یە رۆژهەڵاتی یەکەدا ، رەنگیان داوەتەوەو توانیویانە زەمینەیەکی وەك ئەو زەمینەیە پێك بهێنن کەلە ئەوروپای رۆژئاوادا رێبازی کلاسیکی لەسەر چەکەرە کرد .

دیاریشە کە دیاری کردنی ئەو زەمینەیەو لە گەڵیدا دەست نیشان کردنی بنەماکانی قۆناغی کلاسیکی رۆژهەڵاتی ، نەك هەر راستی بوونی رێبازی کلاسیکی دەردەخات ، بەڵکو زانستانەش دەتوانێ بوونی ئەو رێبازە لە ئەدەبی عەرەبی و فارسیشدا بسەلمێنێ ، با هەندێ لە رەخنەگرەکانیشیان نەیانتوانیبێ پەی پێ بەرن یاخود بە مەبەست چاویان لێ پۆشیبێ.

ئاشکرایە کە سیماو دیاردە دیارەکانی ئەو قۆناغەی کە رێبازی کلاسیکی ئەوروپی تیا دا ئەنجام درا ، ئاکامی ئەو گۆڕانکاری یە مەزنانە بووە کە لە(سەردەمی راپەرین) دا سەرتاپای ئەوروپای رۆژئاوای گرتبووەوە و هەنگاوی فراوانی بەو میللەتانە هەڵناو بە جۆرێ لەتاریکیی سەدەکانی ناوەراستی دەرهێنان کە توانیان لەهەمەوولایەنەکانی ژیانی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری دا سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنن . بەواتایەکی تر ئەو زەمینەیەی کە رێبازی کلاسیکی ئەوروپی لەسەر چەکەرە کرد ، گۆڕانکاری‌یە گەورەکانی (سەدەی راپەرین) پێکی هێنابوون (٣٨) .

دیارترین شەقڵی ئەو زەمینەیە و سیمای قۆتاغەکەش، هەر وەك مێژوونووس و رەخنەگرەکانیان دەست نیشانی دەکەن بریتی بوون لە :

بوژاندنەوەی کەلەپووورە دێرینەکەی (یۆنان و رۆمان)و سوود وەرگرتنێکی راستەوخۆ لێیان کە گەیشتبووە رادەی لاسایی کردنەوەیان و پێك هێنانی رۆشنبیرێتی یەکی دنیایی کە ناوەڕۆکی مێژوویی بزووتنەوەکە بووە لایان و هەوینی پێك هینانی میرنشینی‌یەکانیان بووە بە گیانێکی نەتەوایەتی ئەوتووە کە لە سایەیاندا زارە ناوچەیی‌یەکان ببنە زمانی نەتەوایەتی‌و لە بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری ئەدەبیدا بەکاربهێنرێن . بێگومان ئەو سیماو شەقلانەش ، بریتین لەو هێڵە گشتی یانەی کەهەموو میللەتانی ئەوروپای رۆژئاوا یەك دەخەن ، با لەناویانیشیاندا چەشنەجیاوازی یەکیش لە رووی چەندێتی و چۆنیەتی ئەو بنەمایانەوە بەدی بکرێت کە (سەردەمی راپەرین)یان سازدا (٣٩) .

جا ئەگەر ئەمانە هێڵە گشتی یەکانی (سەدەی راپەرین) بن و بنەرەتە دیارەکانی ئەو زەمینەیە بن کە رێبازە کلاسیکی یەکەی لەسەر بنیات نرا ، ئەوا بە دڵنیایی یەوە دەتوانین بڵێین کە هەر ئەو هێڵە گشتی یانە و

هەر ئەو بنەرەتانە و لە پاڵیشیاندا ئەو دیاردانەی کە لە قۆناغی سەرهەڵدانەکەیدا دەوریان بینیوە ، لێرەش لە رۆژهەڵاتدا بەئاسانی هەستیان پێ دەکرێت و بۆخۆیان زەمینەیەکی هەروەك ئەو زەمینەیەی لای ئەوانی ، بۆ رێبازێکی نوێی ئەدەبی ئامادەکرد، کە دەتوانرێ بە کلاسیکی ناوی بەرین .

لە رۆژهەڵاتدا و هەر لەسەردەمی فەرمانڕەوایی عەباسیەکانەوە ، کاتێك کەئەوروپا هێشتا هەر خەواڵوی سەدەکانی ناوەراست بووە ، هەموو ئەو بنەرەتانە ی کە لای ئەوان چەکەرەیان بە سەردەمی راپەرین کرد ، رەنگیان بۆ رێژرابوو.

لەم سەردەمەدا بزووتنەوەی کتێب دانان و وەرگێران گەیشتە پلەیەکی وا کە بتوانرێ زوربەی ئەو بەرهەمە شیعری و تێروانینە رەخنەیی یانەی کە دەماودەم دەگێڕرانەوە ، بنووسرێنەوەو وەك کەلەپورێکی رەسەن بخرێنە بەردەست شاعیران و رەخنەگرانی قۆناغەکە.

دیارترین بەرهەمیش کەسەرەتا توانیان دەوری گرنگ ببینن ، کتێبی (طبقات الشعرا) ی (ابن السلام الجمحی) و (الشعر و الشعرا) ی (ابن القتیبە الدینوری) و (نقد الشعر) ی (قدامە بن جعفر) بوون ، بە تایبەتیش کتێبەکەی (قدامە بن جعفر) کە کەلەبەر تیشکی بەرهەمە دێرینەکاندا سروشت و تایبەتیەکانی شیعری عەرەبی دیاری کرد و بۆ یەکەمجار پێناسەیەکی ئەوتۆی شیعری خستە بەردەست کەتا سەرەتای سەدەی بیستەم لەلێکۆلینەوە رەخنەیی یەکاندا بنجی داکوتابوو ، هەمووئەمانەش بوونە مایەی ئەوەی کەئەو بەرهەمە دێرینانە ببنە کەلەپورێکی رەسەن لایان و گەلێ لە بنەما هونەری و جوانکاری یەکانی لێ هەڵبهێنجن و راستەوخۆش لاسایی بکرێنەوە ، ئەم پەیرەوەش لە ئەدەبی رۆژهەلاتی دا گەلێ پێش رێبازە کلاسیکی یەکەی ئەوروپا بنجی داکوتاوە ، چونکە سەرەتاکانی رێبازی کلاسیکی لە نیوەی دووەمی سەدەی شانزە بەدواوە و لەئەدەبی فەرەنسیدا لەو داواکاری یە بەربلاوەدا بەرجەستە کراوە کە گرنگی بە دەستووورە کارسازیـیە هونەری یەکان دەدا ، ئەو یاسایانەی کەلە کارە هونەری یە کۆنەکانەوە بەدەست دەهێنران (٤٠) . هەر لێرەدا دەبێ ئەو راستی یەش بخەینە بەردەست کەلەو قۆناغەدا شاعیران و رەخنەگرانی رۆژهەڵات ، پێش ئەورووپی یەکان خۆیان (هونەری هۆنراوە) ەکەی (ئەرستۆ) ی یۆنانی یان لەبەر دەستدا بووە و سوودی تەواویشیان لێ وەرگرتووە کە بێگومان رادەی کارتێکردنەکەی لەسەر شاعیران و رەخنە گرانی ئەوروپا بەگشتی و لەسەر رێبازەکلاسیکی یە ئەورووپی یەکە بە تایبەتی ، ئاشکرایەو پێویست بە لێدوان ناکات .

هەر لەو قۆناغەدا و لە کاتێکدا رۆشنبیری یەکی ئاینی وشك بە هەموو لایەنەکانی ژیانی میللەتانی ئەوروپاوە ئالا بوو، لێرە دەمێك بوو پارسەنگی‌یەکی دیاریان لە نێوان هەردوو لایەنی ژیانی ئاینی و دنیایی دا پێك هێنابوو ، بەرادەیکی وا کە هەندێ لە مێژوو نووسان (٤١) پەیان بەو راستی یە بردووە کەهەر ئەم گرنگی دانە بە ژیان و ئەو رۆشنبیرێتی یە دنیایی یەی کەلە رۆژهەڵاتدا چەسپابوو ، سەرنجی میللەتانی ئەوروپاشی راکێشاو کردیان بە چرایەك بۆ رۆشن کردنەوەی بەشێك لە تاریکایی سەدەکانی ناوەراستیان .

پەرەسەندی گیانی نەتەوایەتی و لە پاڵیدا سەرهەڵدانی میرنشینی سیما نەتەوەیی لەناو میللەتە موسوڵمانەکانی رۆژهەڵاتیشدا ، دیسان یەکێك بوە لە دیاردە دیارەکانی سەردەمی فەرمانرەوایی عەباسیەکان . هەر لەو سەردەمەداو لە ناوگەلانی ئێران دا لەو چەشنە میرنشینانە دامەزراو لە سایەشیاندا زمانە نەتەوایەتی یەکانیان بوژاندەوە ، زمانی فارسی دەری ئەمرۆش بۆ خۆی دیاردەیەکی دیاری ئەو قۆناغەیەو بۆخۆی بنەرەتێکی دیاری ئەو زەمینەیە بووە کە ئەدەبێکی نوێی لەسەر دامەزرا کە ئەدەبی فارسی بوو .(٤٢)

بەلای رەخنەگرە ئەورووپی یەکانەوە ، ئەو ڕێرەوی بەرەوپێش چوونە گشتی یەی میللەتانی ئەورووپا کە یارمەتی بەردەوام بوونی گیانە دنیایی یەکەی دا لایان ، بوو بە هۆی ئەوەی کە کۆشك و سەراو دەرباری پاشاو میرەکانیان بکەونە شانکێ (منافسە) کردنی یەکتری لەرووی کۆکردنەوەی شاعیران و هونەرمەندان لە دەوری خۆیان . هەر ئەمەش ئەو بۆچوونەی لا دروست کردن کە ئەدەب و هونەری کلاسیکی بەرهەمی ئەو دەستەیە بوون کە لە پایتەخت و شارە گەورەکاندا و لە کۆشك و سەرای پاشاکاندا ژیاون ، یاخود هامشۆکەری ئەو شوێنانە بوون .

دەربارەی ئەو شاعیرو هونەرمەندانەش ، ئەو راستی یە خراوەتە بەرچاو کەئەم دەستەیە ئەدیبی گەورەو هونەرمەند بوون و جیا بوون لەو شاعیرە گەرۆکانەی سەدەکانی ناوەراست کەبۆ سوود وەرگرتن و جێگا خۆش کردن سەریان لەو کۆشك و سەرایانە داوە ، ئەمان هەموو روخسارێکی شکۆمەندی و سەر بڵندیان تیادا دەبینراو دەیانویست ببن بە مامۆستاو رابەری فەرمانرەواکانیان ، هەرچی فەرمانرەواکانیش بوون ئەوا بەچاوی شایەر و گۆرانی بێژی کۆڕ گەرم کەرەوە تێیان نەدەروانین ، بەڵکو ڕێزی تایبەتیان هەبوو لایان و وەك هاوڕێ و هاو رازو نهێنگری خۆیان مامەڵەیان لەگەڵدا کردوون ، بەمەش پلەو پایەی کۆمەڵایەتی شاعیر بەرز بووە و دەوریان لەژیانی بیری و رۆشنبیریدا گێڕاوە .(٤٣)

لە رۆژهەڵاتیشدا و لە پێش ئەورووپادا چ کۆشك و سەرای خەلیفە و میرە عەباسی یەکان بوو بێت و چ دەرباری میر و سەرکردە فارسەکان بوو بێت ، پێشوازی گەرمیان لە شاعیران کردووە و کەم شاعیر و هونەرمەندی گەورە هەبووە کە سەری لەو کۆشك و سەرایانە نەدابێ و هاونشینی خەلیفە و کاربەدەستان نەبووبێ ، تەنانەت بۆ ئەدەبی فارسی یەکەم شیعری لە دایك بووی ئەو قۆناغە ، لە کۆشك و سەرای فەرمانرەواکاندا بووە و بەشێوەی (قەسیدە) بوو کە بابەتی ستایش هەوێنو بنیاتنەری بووە(٤٤) .

هەر لەم بوارەشدا و دەربارەی زەمینەی چەکەرە پێ کردووی ڕێبازی کلاسیکی ئەورووپی دەوترێت ، ئەدەبی کلاسیکی ئاکامی ئەو بارودۆخە هێمن و ئاسوودەیی یە بووە کە پاش ماوەیەکی دوورو درێژی بێ ئارامی و بێ ئاسایشی باڵی کێشاوە بەسەریاندا (٤٥) . جا ئەگەرئەمە بوخوی بۆ کلاسیکی یە ئەورووپی یەکە لەبەر چاو بگیرێ ، ئەوا بۆ کلاسیکی یە رۆژهەڵاتی یەکەش دەتوانین بڵێین کە هەموو دیاردە شارستانی یەتە نوێ کانی سەردەمی فەرمانرەوایی عەباسی یەکان و لەگەڵیاندا ئەو بزووتنەوە ئەدەبی و رۆشنبیری یەی کەلەو قۆناغەدا سەری هەڵدا، بۆ خۆیان ئاکامی هەمان بارودۆخی پڕ ئاسوودەیی ژیانیان بووە ، پاش ئەوەی کەتا سەردەمی ئەمەوی یەکانیش بنەماکانی ئەو ژیانە ئاسوودەیی یە بە تەواوی نەچەسپابوو .

ئەو راستی یانەی کەخستمانە بەردەست لەلایەك و راستی دانانی شیعری کلاسیکی کوردی بەبەشێك لەو شیعرە کلاسیکی یە رۆژهەڵاتی یەی کە دیارترینیان شیعری عەرەبی و فارسی بووە ، بۆ خۆیان زەمینە گشتی یەکەی چەکەرەکردنی ئەدەبی کلاسیکی کوردیمان دەخەنە بەردەست ، ئەمە جگە لەوەی کەگەلێ لەدیاردەکانی ئەو قۆناغە راستەوخۆ لەسەردەمی لەدایك بوونی ئەو شیعرە کلاسیکی‌یانەماندا دەبینرێن کە تائەمرۆ بەدەستمان گەیشتوون .

لێرەدا دەتوانین بڵێین ، کە ئەگەر مێژوو بە تەواوی هەموو لایەنەکانی ژیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری هەردوو میر نشینی یەکەی بۆتان و ئەردەڵانی نەخستبێتە بەردەست ئەوا بۆ میرنشینی یەکەی بابان، لەگەڵ کەمی زانیاریشمان دەربارەی ، راستەوخۆ روبەرووی گەلێ لەو دیاردانە دەبینەوە کە

سەرنجمان بۆ راکێشان ، هەر لەپەرەسەندنی گیانی نەتەوایەتی و لە سایەشیدا خەملاندنی زمانێکی ئەدەبی بۆ یەکەم جارو ژیانێکی ئاسوودە و هێمنی سەردەمی فەرمانرەوایی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشای کوڕی تادەگاتە ئەو بزووتنەوە رۆشنبیری و ئەدەبی یەش کە میرنشینی یەکەو گەلێك لە پاشاکانی بابان دەستیا لە گەلالە کردنی دا هەبووە(٤٦)، بە واتایەکی روونتر ئەو زەمینەیەی کە شیعرەکانی نالی و سالم و کوردیومەحوی یان لەسەر چەکەرە کرد، ئامادەکراوی گەلێك لەو بنەرەتانە بووە کەلە کلاسیکی رۆژئاوایی و رۆژهەڵاتی یەکەدا دەبینرێن .

بێ گومانیشە کەلەباسی وادا ، تایبەتێتی ئەدەبی هەر میللەتێك بۆ خۆی فەرامۆش ناکرێ ، بەڵام هیچ کاتێ بوونی ئەو تایبەتی یانەش ناتوانن سیما گشتی یەکان داپۆشن و هێلە گشتی یەکان ون بکەن ، کە لێرەدا و بۆ ئەم باسە گرنگیمان پێ داون .

بەم چەشنە دەگەینە ئەو راستییەی کە باسکردن لە جیاوازی نێوان سیماو دیاردەکانی قۆناغی شیعری کلاسیکی ئەوروپی و شیعری کوردیو دانانی بەبەڵگەی نەبوونی ئەو رێبازە لە مێژووی ئەدەبەکەماندا ، لە لایەن هەندی لیکولەرەوە ، بۆ خۆیان باسکردنیکی نا زانستانەنو هەموو ئەوراستیانە و ئەو هەموو تێروانینانەش کەلە پێشدا خستمانە بەردەست فەراموش دەکەن ، لە کاتیکدا کە دەتوانن راستەوخۆ ئەوە بسەلمێنن کەنەك هەر دەتوانین زاراوەی کلاسیکی بۆشیعری کوردی بەکاری بهێنین ، بەڵکو بە دڵنیایی وە دەتوانرێ بوونی رێبازێکی ئەدەبی دیاریکراوو سنووردارو خاوەن تایبەتی کە رێبازی کلاسیکی یە بخەینە بەردەست ، چونکە نەك هەر بنەرەتە دیارەکانی چەمکی کلاسیکی یە جیهانی یەکە لەو رێبازەی شیعری کوردی دا رەنگ دەدەنەوە بەڵکو زووربەی ئەو بنەما دیادانەش کە چەمکەکەیان پێك هێناوە ، لە ژیانی رۆشنبیری و ئەدەبی ئێمەو میللەتانی رۆژهەڵاتدا بەدی دەکرێن .

گرنگی ئەو راستیانەو ئەو ئەنجامەش کە دەیدەن بەدەستەوە لەوەدایە کە دەتوانین بە هۆیانەوە دەرگای چوونە ناو باسی سیماو شەقلە هونەریەکانی شیعری کلاسیکی کوردی زانستانە بکەینەوەو لەو تیروانینە نازانستانانە دووری خەینەوە کە دەربارەی خراونەتە بەردەست

بەشی سێیەم : شەقڵە هونەرییەکانی شیعری کلاسیکی کوردی :

جگە لەو باسو لێکۆڵینەوانەی کە دەربارەی مێژووی ئەدەبی کوردینو تیایاندا وەك کلتوورێکی ئەدەبیی بەهادار لە شیعری کلاسیکی کوردییان روانیوە ، بێ ئەوەی بە وردی سیما هونەریەکانی دیاری بکەن (٤٧)، کۆمەڵێ باسو لێکۆڵینەوەی رەخنەیی دەبینرین کە لە بواری لێدوان لە شیعری نوێو بەراووردکردنی لەگەڵ شیعری کۆنی کوردیدا سەرنجیان لە شیعری کلاسیکی داوەتەوەو بەگشتیش لە بەها هونەریەکەیان کەم کردووەتەوەو بە مەبەستی بی نرخ کردنی نازانستانە هەندێ لە سیماو شەقڵەکانیان دیاری کردووە ، یەکی لەو لێکۆڵینەوانەش کە تا رادەیەك ، وردتر ئەو ئەرکەی بەدی هیناوەو شوێن پێ هەڵگریشی زوربووە ، باسێکی (گۆران) ی شاعیرە کە بە ناونیشانی (کۆنیوتازەیی لە هەڵبەستا) بڵاوی کردووتەوە(٤٨) و ئێمەش لێرەدا بە ئاوردانەوە لێی و هەڵوێستە کردن لەسەری لەم خالانەی لای خوارەوە ، زانستانەترو وردتر هەوڵی دیاری کردنی سیماو شەقڵە هونەریەکانی شیعری کلاسیکییمان دەدەین .

١-سیمایەکی شیعری کلاسیکی - جگە لە شیعری هەورامی - کە (گۆران) لەو باسەیدا دیاری کردووە، بێ ئەوەی را دەربارەی دەربڕێ ، بەکارهێنانی کیشی عەروزییە لە بنیاتە ئاوازەییەکەیدا ، کە کاتی خۆی و لە پێشەکی

دیوانەکەیدا ئەو بۆچوونەی دەربارەی کێشی عەرووزی خستبووە بەردەست و بەلایەوە کێشی برگەیی لەگەل تایبەتمەندییەکانی زمانی کوردیدا دەگونجێ نەك کێشی عەروزی و ئەو بوچوونەشی ئەوەی لێکەوتەوە کە کێشی عەروزی عەرەبی‌یەو نامۆیە بە شیعری کوردی ولە بەهای شیعری کلاسیکی کەم کردووتەوە، هەروەك لە تێروانینیکی (کاکەی فەللاح)دا دەبینری و رای وایە کە:((موسیقای دەریاکانی عەروز بتەوی‌و نەتەوی جورە وشکی‌و جوونەوەو گرمەو نالەیەکی ئەوتوی بە دەمەوەیە کە لە کاتی بیستندا شتیکی نوی‌و نە بیستراوو لە ناکاوت پی نابەخشیت..)) (٤٩) ، دیارە بەلای ئێمەوە ، نە بۆچوونەکەی (گۆران) بەراست دەزانین‌و نە تێروانینەکەی (کاکەی فەللاح) یش بە دروست‌و زانستانە دەبینین، چونکە نەك هەر دەقە کلاسیکیەکانمان بەڵکو هەر خودی گەلێ لە دەقە شیعرییەکانی(گۆران) خۆی بە گشتی‌و دەقەکانی (ئەحمەد هەردی) بەتایبەتی کە ئاوازەکانیان عەروزی‌یە ، ئەو دوو رایە رەت دەکەنەوە ، ئەمە سەرباری ئەوەی ئەو چەشنە نەگوجاندنەی کە(گۆران) باسی دەکات، پەیوەندە بە چۆنیەتی کێشانی سیستەمە ئاوازەیی‌یەکەوە نەك بە خودی ئاوازەکەوە کە بەلای ئێمەوە ئاوازێکی هونەری ئەوتۆیە کە زمانی شیعری پێ چڕ دەکریتەوە و بەهۆی هێنانی دەستەپێی وەك یەکی ئاوازەیی‌یەوە و بە پشت بەستن بە دوو سیستەمی ئاوازەیی کە یەکێکیان فۆنەتیکی‌یەو بە هاو ژمارە کردنی برگەکان لە نیوە بەیتەکاندا بە دی دەهێنری‌و ئەوی تریان فۆنۆلۆژی‌یە و بە هاوتەریب کردنی برگەی وەك یەکی پێك هاتوو لە کۆنسنەنت‌و ڤاول پیك دەهێنرێ ، بوار بو هێنانی یەکەی زمانی هاوشێوە زیاتر دەرەخسێ ، بە پێچەوانەی کێشە برگەیی‌یەکە کە تەنها بە ژمارەی برگە بەیت بنیات دەنێت نەك بە هاوشێوەکردنی دەستەپی‌یەکان ، هەر بۆیە شاعیرانی وەك مەلای جزیری و نالی‌و سالم‌و مەحوی ... هتد روویان لەو کێشە کرد نەك کێشە برگەیی‌یەکە ، تا بتوانن بە هونەری شیعریی شان بدەن لە شانی ئەدەبی عەرەبی‌و فارسی .

سیمایەکی تری شیعری کلاسیکی کە(گۆران)دیاری دەکات، ئەوەیە کە بەلایەوە :(یەکیتی قافیە هەلبەستی کۆنی ناچارکردووە یەکێتی بابەت {وحده الموضوع} بترنجێنێتە ماوەی بەیت ..بەیت لە واتادا ئەوەندە سەربەخۆیە کە پیاو ئەتوانی بەیتەکان بە هەوەسی خۆی پاش‌و پێش خات بێ ئەوەی هەست بە جیاوازی‌یەك بکرێ..)

بێگومان لەم تێروانینەی (گۆران)دا ، ئەوە راستە کە سیمایەکی دەقی شیعری کلاسیکی سەربەخۆیی بەیتەکان بووە لە واتادا ، بەو رادەیەی کە پەسەند نەبووە واتای بەیتێك لە بەیتی دواتردا تەواو بکرێ ، بەلام ئەم پەیرەوە هونەری‌یە ، واتە سەربەخۆیی واتای بەیت ، نە پەیوەندی بە یەکێتی بابەتەوە هەبووە ، نە بە یەکێتی‌و یەك پارچەیی دەقەکەشەوە ، چونکە ئەو سێ لایەنەی بنیاتی دەقی شیعری ، سێ بنەمای جیاوازن وچۆنیەتی کارکردن‌و کار لە سەر یەکتری کردنیان ، لە دەقێکەوە بو دەقێکی تر دەگۆرین (٥٠) ناکرێ بۆ دەقی (نەمردم من)و(قوربانی توزی ریگەتمەی...) ەکەی (نالی) (٥١) ، بوترێ بە هۆی یەکێتی بەیتەوە یەکێتی بابەت‌و یەکێتی دەقیان تێدا لەدەست داوە ، ئەمە سەرباری ئەوەی هەر لە دەقەکانی (گۆران) خۆیدا گەلێ دەق دەبینرێن کە یەکیتی بەیتیان بەرادەیەك تیا بەدی هاتووە کە بە پێش‌و پاش خستنیان هەست بە جیاوازی ناکەین ، لەگەلێ ئەوەشدا یەکێتی بابەتیان لە دەست نەداوە (٥٢) . بەم پێیە و بەلای ئێمەوە ئەو تێروانینە گشتگیری‌یە گەلێ نادروستە کە بە لایەوە شیعری کلاسیکی یەکێتی بەبات‌و یەکێتی دەقی تیا بەدی نەهێنراوە بە تایبەتی لەو دەقانەدا کە جگە لە جوانی چنینیان ، دەربرین بوون لە موعاناتیکی خودی‌وکەسی یان گشتی ،

هەرچی ئەو دەقانەش بووە کە ئەرکی سەرەکیان خودی جوانی خۆی بووەو خۆیان بۆخۆیان مەبەست بوون ، ئەوا سەربەخویی بەیتەکان چ لە دەربرینو چ لە واتادا ، بەو مەبەستە هونەرییە بووە کە هەریەکەیان بەشێك لە جوانی دەقەکەیان پێك بهێنن ، تا وەك(مەحوی)دەڵێ(ببنە تاری ئامێریکی موسیقی و هەریەکەیان ئاوازێکی جوانی لێ هەڵسێ)(٥٣)

٢- جیاوازییەکی تر کە (گۆران) لە نێوان شیعری کلاسیکیو شیعری نوێدا دیاری دەکات، ئەوەیە کە بەلایەوە:(شیعری کۆن بە پلەی یەکەم بایەخ بە هەستو ئەندیشە ئەدا نەك بیر، بەلام شیعری تازە (ریالیزم) پایەی یەکەم بە بیر ئەداتو بیری شیعری کۆن شەقڵی تایبەتی رژێمی دەرەبەگی پێوەیەو لە سەرێکەوە ئایدیالییە بەرامبەر بە ریالیستی شیعری تازەو لەسەرێکی ترەوە زوربەی ئەو شیعرە کۆنە خۆییە ، لە کاتێکا زوربەی بیری شیعری تازە لە دنیای بابەتی وەرئەگرێت ئەگەرچی لە دەربرینا رەنگی بۆتەی هونەری بویژ ئەگرێ)

لێرەدا و سەرەتا تێبینی ئەوە دەکەین کە (گۆران) ئەوەی لە یاد چووە کە شیعری کوردی چ کلاسیکییەکە بێت و چ نوێ کەش (شیعری لیریکی)نو بۆخویان شیعری خودین و بە هەر بیرێکیش چەکەرەیان کردبێ لە بازنەی خودێتی ناچنە دەرەوە و هەر لە ژێر رکێفی هەستو سۆزو ئەندیشەدا دەمێننەوە ، خۆ ئەگەر رەگەزی بیرەکەش هێندە زاڵکرا کە هەستو ئەندێشەی تیا وشك کرێت ، ئەوا لە ژێر چەمکی شیعری هەردوو قۆناغەکە جێگای نابێتەوەو زیاتر بەرەو پەخشانیکی ناهونەری سەجعدار دەبرێت ، وەك گەلێ لە شیعرەکانی(گۆران) خۆی کە راستەووخۆ کراونەتە پەیامێکی سیاسی رووت ، بەگشتی و وەك دەردەکەوێ ، لەم بۆچوونانەی (گوران)دا دەنگی (گۆران)ێکی سیاسی دەبیسین ، نەك شاعیرێك و لێکۆڵەرێکی ئەدەبی ، چونکە دەبوو ئەوەی لە یاد نەچوایە کە لە دەقە جوانەکانی خۆیدا هەر لە (بۆ سالم و دەروێش عبداللە وشەهیدو وەڵامی پرس، تەنانەت لە مۆسکۆی جوانو رێگای لەنین)ەکەشی دا (٥٤)، ئەوە هەستو سۆزو ئەندێشەی بوون کە تیایاندا دەرگایان لەسەر بیریشی کردووەتەوە ، بەڵام لە (دیاری خوایشەرو زیندانی ئەژدەهاكو بت بتەوانو بۆسەربازی جومهووریمانو چیرۆکی برایەتیو مۆسکوی ئەیار)دا (٥٥)ئەوە بیر بووە کە دەرگای هەستو ئەندێشەی پێ داخستووەو دەقی شیعریی بێ گیانیان پێ بەرهەم هێناوە .

هەرچی دەربارەی ئەو بۆچوونەشیەتی کە بیری شیعری کلاسیکی هەڵگری شەقڵی تایبەتی رژێمی دەرەبەگایەتی بووە ، ئەوا ئاشکرایە کە لەگەڵ ئەوەی ئەوقۆناغەی کە شیعری کلاسیکی کوردی تیا ژیاوە ، قۆناغی دەرەبەگایەتی بووە ، بەڵام نەك هەر هەڵگری بیری دەرەبەگایەتی نەبوون ، بەڵکو بەتەواوی لە دەرەوەی بازنەی ئەو بیرەدا خۆیانو دەقەکانیشیان هێشتووەتەوە ، هەر بۆیە نەخۆیان شاعیری دەرباری دەرەبەگو دەسەلاتدارەکان بوونو نە دەقەکانیشیان لە دەرباریاندا لە دایك بووە ، هەر ئەم دیاردەیەش بۆخۆی دەبێتە شەقڵی جیاکەرەوەی شیعری کلاسیکی کوردی لە شیعری عەرەبیوفارسی ، چونکە ئەو بابەتی ستایشەی دەسەڵاتداران کە بووەتە بابەتیکی دیاری شیعری کلاسیکی عەرەبیو فارسی نە لەرووی چەندێتییەوەو نە لەرووی چۆنیەتییەوە لە شیعری کلاسیکی کوردیدا نابینرێ (٥٦)

٣- هەر ئەو چەشنە بەستنەوەیەی شیعری کلاسیکی بە رژێمی دەرەبەگایەتییەوە (گۆران) بەرەو تێروانینێکی نادروستی تر دەباتو رای وایە کە:(بەها هونەریەکانی سەردەمی دەرەبەگی ، سەر دەفتەریان پاڵەوان پەرستی بوو، پاڵەوانی بابەتی شیعر سێ کوچکەکەی یارو میرو پیر بوو، سەرچاوەی بیرێك کە وتەو واتای پیاهەڵدانی

میری پێ ئەرازێنرایەوە ، ئەفسانە بوو، میر لەشی هەرە ساغی چوار پەلێکی ئیفلیجیش بوایە ، هەمیشە بە زوری بازوو روستەمی داستان بە سێبەری دەرگا سولەیمانی زەمان ، بە سامو شکو ئەسکەندەری ساحیب قران بوو ، جادووکاریو تەلیسمەکانی ئەفسوونیش سەرچاوەی زانیاری بوون بۆ هەڵبەستی ستایشی پیر، جوانیەکانی سروشتو ژوور سروشت هەموو کە لای بوێژە دڵدارەکان ، یار بوو، ئەمیش زۆر جار پریشکی ئەفسوونوئەفسانەی لێ ئەپژا ، ئەبوو بە سەرکردەی لەشکرێك کە برۆکانی دوو شمشێری تیژو برژانگەکانی ریزە تیری ناو تیردانو پرچی کەمەندی لەشکری دڵان بێ و.......سێبەری زولفی کافرستان و خەتی تازەی رووی ئایەتی قورئان بوو ...بوێژی تازە ئەو جووتە پاڵەوانەی دەمێکە ناشتووە کە میرو پیریان پێ ئەڵێن ، یاریشی رزگارکردووە لەو دەربرینە بێزراوە کە باڵا شۆخەکەی کردبوو بە سنگی دیوەخان هەرچی چەکی ئاغا هەیە هەمووی پیا هەڵواسیبوو ...لە هەڵبەستی کۆنا ئەوەی لە پاڵەوان بەجێ هێنانی ئەخوازرا ، هەموو ئاواتو ئارەزووە خوییەکانی بوێژ بوو ، بەرژەوەندیەکانی خۆی بوو ، ئێستا ئارەزوو ئاواتەکانی گەڵ داخوازیو پێویستییەکانی کۆمەڵ لە پاڵەوانی هەڵبەست داوا ئەکرێ ، پاڵەوانی هەڵبەستی تازەش تێکۆشەرە تەنانەت یاریش بە جوانییە دڵ چەسپو سروشتییەکەی ئێستایەوە هاوبەشی خەباتی پاڵەوانە ئەگەر راستەو خۆ خۆی نەبێ پاڵەوان) .

دیارە لێرەدا نەمان توانی ئەو تێروانینانەی (گۆران) کورت کەینەوە ، چونکە هەموو بۆچونەکانی جێگای تێرامانو پێویستیان بە لەسەروەستانە، هەربۆیە لەم خاڵانەی لای خوارەوەدا ، زانستانە لێیان دەدوێین :

ا- دانانی (میر) بە یەکێ لە پاڵەوانە دیارەکانی بابەتی شیعری کلاسیکی کوردی لە لایەن (گۆران)ەوە راستەو خۆ گومانی ئەوەمان لا دروست دەکات کە (گۆران) باسی لە شیعری کوردی کردبێ ، چونکە جگە لە (شێخ رەزای تاڵەبانی)، شاعیرێکی کلاسیکیمان نابینین کە دەقەکانی بە پالەوانی(میر) و هاوچینەکانیو دەسەڵاتداران ئاخێنرابێ ، تا بووبێتە شەقڵی دیاری بەرهەمەکانی ، بەو رادەیەی (گۆران) باسی دەکاتو بە سمایەکی شیعری کلاسیکی کوردی دادەنێت ، لە چەند دەقی نالی وسالمو کوردیومەحوی ومەلای جزیریو حاجی قادری کوییو وەفاییو ...هتد ، (میر) بووەتە ئەو پاڵەوانەی کە (گۆران) باسی دەکات ؟

هەرچی دەربارەی ئەو بوچوونەشیەتی کە گوایە ئەوەی لە میری پاڵەوانی شیعری کلاسیکی ئەخوازرا ئارەزووەکانی شاعیرو بەرژەوەندییەکانی بووە، ئەوا دیسان بۆ شیعری کلاسیکی کوردی تا بڵێی نادروستو نازانستانەیە، چونکە لەو چەند دەقەی شیعری کلاسیکی کوردیدا کە ستایشی میرودەسەڵاتدارکراوەو بۆخۆیان لە ژمارەی پەنجەکانی دەست کەمترن ، نەك هەر هەوێنەکەیان بەرژەوندی شاعیر نەبوە ، بەڵکو راستەو راست تووی دەقەکان لای دوو دەنگی دیاری شیعری کلاسیکیمان کە (نالیو سالم)ن ، چرۆکردوی ژیانی رۆژانەی میرنشینییەکە بوون ، بە هەردوو دیوی سەربەخویی و ژێردەستەییەکەیدا ، هەر دوور نەرۆین ستایشی بابانییەکان بەگشتیو عەزیزبەگی بابان بەتایبەتی لای(سالم) لە پێناوی چارەنووسی گەلەکەیدا بوو ە، بویە هەر خودی(گۆران) خۆی لە دەقی (بۆسالم)ەکەیدا دەڵێ:((کەکەوتە پەنجەیی غەدروجەور زەویی بابان.....بەقەد غەدر غەزەلت وت بەقەد جەور ئەبیات)(٥٧) ، هەرچی ستایشەکەی (نالی)شە بۆ سلێمان پاشاو ئەحمەد پاشای بابان(٥٨) ئەوا لەو بروایەدا نین کە نە خودی (گۆران)و نە هیچ لێکۆڵەرێکی تر بە شیعریکی دەرباری پاشاو ئەمیران ناوزەندی بکاتو بە بەرژەوەندی کەسیی(نالی) یەوە گرێی بدات ، نەك بە رەوشی گەشی میرنشینییەکەی ئەو چەند ساڵە کەمەی میرنشینییەکەی بابانەوە کە دوا ساڵەکانی فەرمان رەوایی سلیمان

پاشاو ساڵانی سەرەتای فەرمان رەوایی ئەحمەد پاشا بووە و تیایدا(نالی)بە توانا و لێهاتوویی خۆی بووبووە سەروکی زمانەوانی میرنشینیەکە و میرانی بابان دامەن گیری بوون(٥٩)

ب- دەربارەی (یار)یش کە (گۆران) بە پاڵەوانیکی تری شاعیری دڵداری شیعری کلاسیکی دادەنی ، سەرەتاو بە بۆچۆنی ئێمە نەك هەر لەشیعری کوردی کلاسیکیدا بەڵکو لە لای بەشێکی زۆری شاعیرانی کلاسیکی میللەتە موسلمانەکانی روژهەلات ، ئەگەر نەڵێین لای سەرجەمیان، (یار)یکی ئەندیشەیی وشیعری بووە و هەوێنێکی دەقی جوان بووە و ئامادەبوویەکی نەبوو ی واقع بوو ە ، نەك خوشەویستیکی ئامادەبووی ناو ژیانی کەسی شاعیر، هەروەك لای نالی‌وسالم‌و کوردی‌و وەفایی‌و مەلا وەسمان‌و ...هتد دەبینری ، تەنانەت بەلای ئیمەوە خودی (حەبیبە)کەی (نالی) ناویك بووە کە لە داهینراوی نالی خوی بووە تا ناویکی شیعری نوی بخاتە پال ناوەکانی تری(یار)ی شیعری روژهەلاتی کە (سەلماو لیلی و شیرین‌و ....هتد)بوون ، هەرچی لای شاعیرە سوفیەکانیش بوو ئەوا لەگەڵ عشقی حەقیقیدا هاوتەریبیان کردبوو (٦٠)

هەرچی دەربارەی وێنەی (یار)یشە بەو شێوەیەی کە (گۆران) گاڵتەجاریانە لێیان دەدوێ ، دەبێ ئەو راستیە فەراموش نەکەین کە وێنەی ژن لە شیعری کلاسیکیدا بۆخۆی وێنەی جوانکاریانەی زمانی دەق بوون و کارکردنی شاعیرانە بە هونەرەکانی رەوانبێژی هێناونیەتە ناو بنیاتی دەقەوە(٦١) ، هەربۆیە وەسفەکانیش بەو وێنانە کراون کە بەلای گورانەوە بووەتە (سنگی دیوەخان) ، ئەمە سەرباری ئەوەی کە دەبێ بۆ شیعری کلاسیکی وەسفی ژن وجوانی ژن لە بازنەی چێژی سەردەمەکەدا ببینری‌و بە دابراو لەو وەسفانە نەبینرێن کە لە دەرەوەی شیعر ،خەڵکی سەردەمەکە بینونی ، دیارە لێرەشداو ئەگەر لە روانگەیەکی کۆمەلایەتیەوە لە شیعری کلاسیکیمان بروانین ، ئەوا ئەو راستیە دێتە بەردەست کە رێچکەی هاتنە ناوەوەی ژن بۆ ناو دەقی شیعری زیاتر رێچکەیەکی جوانی بووە نەك کۆمەلایەتی ، هەربویە لە جیهانی شیعری کلاسیکیدا ، بەگشتی، ژن سالارانە پیشان دراوە ، بە پێچەوانەی ئەو رەوش‌و ژیانە تاڵەی کە لەناو کۆمەڵگایەکی پیاوسالاریدا بەسەری بردووە

ج- پاڵەوانی (پیر)یش کە بەلای (گۆران)ەوە بووەتە شەقڵێکی دیاری تری شیعری کلاسیکی ، دیسان تێروانینیکەو لە جێگای خویدا نیە، چونکە لای شاعیرێکی وەك (نالی)و لە فەرهەنگە شیعریەکەیدا تەنها (٨)جاریك‌و بەم شیوانە وشەی (پیر) دەبینرین کە: (پیری دل، پیری خەرەف،پیرەفتادە،پایزی پیری،سوجدەیی پیر، پیرم‌وفوتادە، پیرم‌وفانی پیریکی نەزان)ن ، لە ناو ئەمانەنەشدا وەك دیارە تەنها لە (٣)شوێندا بەو دەلالەتەی کە (گۆران) مەبەستی بووەو شیخی تەریقەت‌و مورشیدی گەیاندووە هاتوون (٦٢)، لای(سالم)یش (٧) جار وشەی پیر هاتووەن و لەو حەوت جارەش لە (٥) شوێندا بە واتای مورشد بەکاری هێناون(٦٣)،تەنانەت لای دەنگێکی سوفیانەی وەك(مەحوی)یش وشەی (پیر) تەنها (٦)جاریك بەواتای رابەرو شیخی تەریقەت بەکارهاتوون (٦٤)، بەم پیە بە هیچ شیوەیەك (پیر)ی تەریقەت نەبووەتە ئەو (پاڵەوانە)ی کە تایبەت بێ بە شیعری کلاسیکیمان تا وەك سیمایەکی جیاکەرەوە لە شیعری نوێ ببینرێ

٤- سیمیایەکی تری شیعری کلاسیکی بەلای (گۆران) ە وە ئەوەیەکە:((هەڵبەستی کۆن بە زووربەیی‌یەکی نزیك لە سەرجەم ، هەستی پێچەوانەی دەربرینە ، بەرامبەر بە ژیان ، لە راستیشا ئەو شتەی پێی ئەڵێن گیانی سەردەم ماوەی نەداون بتوانن بە جۆرێکی تر تەماشای ژیان بکەن)) ، بێگومان ئەم چەشنە روانینەی (گۆران) بو بنەمای(هەست) ی شیعریی، کە بەلایەوە هەستێکی خودی دابراو بووە لە ژیان ، تێروانینیکەو لەو روانگەی (ئەدەب بوژیان)ەوە گەڵاڵە بووە کە رێبازە ریالیزمیەکە لێی دەخواست ، خۆ ئەگەر لێرەشدا لەو راستیەوە

کە خۆی دەیخاتە بەردەستو بەلایەوە (شاعیرانی تازە ئەوەندەی شاعیرانی کۆن لە هونەری یەك خستنی وشەو سفت چنینی وتەدا وەستا نین) ،لە بنەمای (هەستی شیعریی)شی بروانایە ، ئەوا ئەو راستیەشی دەهاتەوە یاد کە جوانی دەق لە شیعری کلاسیکیدا بۆخۆی مەبەست بووەو نەکراوەتە هۆیەك بو ئامانجە سیاسیو کۆمەلایەتیورەوشتیەکانی شاعیر و بەو چەشنەش شاعیرانی کلاسیکی نەدەبینی کە بەلایەوە(تەنها بەدوای بەرژەوەندی خۆیانا سووراونەتەوە)

٥- هەر بەهەمان روانین لە روانگەی ریالیزمیەوە بو شیعری کلاسیکی، (گۆران) ئەندیشەی کلاسیکیش وادەبینێ کە((هەڵبەستی کۆن باڵی ئەندێشەی زۆر تیژبووە ، بەڵام ئەندیشە کاتێك نرخێکی هونەریی ئەبێ کە نیگارکێشی هەستە پەسەندەکانی لای سەرەوە بێ ، ئەندێشەیەك پاڵەوانەکانی ئەسکەندەرنامەو دێوەکانی مازیندەران بهێنێتە دی ، تەنیا ئەتوانێ هاوتەمەنو هاومێشکی منالێ ژیرکاتەوە وە هەرگیز ناتوانێ تینوێتی خاوەن چێژێکی وێژەیی بشکێنی وە ئەم جۆرە ئەندێشانە لە ریزی کەڵکەڵەو ئەوهام دا ئەژمێرری))

لێرەداو پێش هەر تێبینیەك دەربارەی ئەو بوچوونەی(گۆران) ، ئەو پرسیارە رووبەرووی دەبێتەوە کە ئەگەر وا بێ ئەوا دەبێ شیعردۆستانی قۆناغە کلاسیکیەکەو چێژلێ وەرگرانی ئەمرۆی شیعرەکانی نالیو مەحوی (هاو مێشكو هاوتەمەنی منالێ بووبن)....؟!

تێبینیەکی ترمان دەربارەی ئەو بۆچوونەی (گۆران) ئەوەیە کە دانانی ئەندێشەی کلاسیکی بە تەفسیریو ئەندێشەی نوێ بە داهێنەرانە ، بەوەی کە تەنها لێچواندنی چاو بە نێرگزو بەژن بە سەروی رەوانو روومەت بە پەرەی گوڵی لێ کەوتووەتەوە ، بۆخۆی تێبینیەکی بەرتەسکە ، چونکە هەر لای (نالیوسالم) ،دەیان وێنەی داهێنراوی ئەوتۆ دەبینرێن کە تایبەتن بە خویانو تەنانەت لە شیعری فارسیشدا نابینرێن و وەستایانە زمانی دەقیان پێ چنیوە ، وەستاییەکی وا کە شاعیرانی نوێ وەك (گۆران) خۆی دەڵێ نەیان توانیوە بگەنە ئاستیان (٦٥)

بێگومان دەرك کردنی (گۆران) بەوەی زمانی دەقی کلاسیکی هونەرمەندانەترو سفت ترە ، ئەو راستیەی لی دەکەوێتەوە کە لای شاعیرانی کلاسیکی نە کێشە عەرووزیەکەو نە ئەو وێنە شیعرییانەی کە (گۆران) بە تەفسیری ناویان دەبات نەك هەر دەقەکانیانی بێ گیان نەکردووە ، بەڵکو لەگەڵ رەگەزەکانی تری شیعردا سیماو شەقڵێکی شیعریەتی ئەوتۆیان پی بەخشیون کە کەم دەقی شیعری نوێی قوناغەکەی (گۆران) گەیشتووەتە ئاستیان، هەر بۆیە بەلای (گۆران)ەوە شاعیرانی هاوتەمەنی هێندەی کلاسیکیەکان لە زماندا وەستا نینو((هێشتا لە دەوری تافیکردنەوە تێنەپەریونو لە سەردەمێکیشا ئەژین کە تەنانەت ئەو فەرهەنگەی وشەی لێ هەڵئەبژێرن بۆ بەرهەمیان هێشتا لە قاڵبا نەمەیوە ، ئەم هۆیە دەستی زۆرە لەوەدا کە پشتی تازە زوو نەتوانی شوێن پێ پتەو کا لە مەیدانی هونەرەکەی خۆیا))

لێرەدا و بەلای ئێمەوە ئەو سیما لاوازەی زمانی شیعری نوێی کوردی کە(گۆران) هەستی پێ کردووە ئاکامی هەژاریو نەمەینی فەرهەنگی زمانی کوردی نەبووە وەك (گۆران) خۆی بۆی چووە، بەڵکو لەلایەك ئەنجامی ملکەچکردنێکی رەهایانەی زمانی شیعر بووە بۆ بیروباوری سیاسیو مامەڵەکردنێکی ناهونەریانە لەگەل دروشمی (ئەدەب بو ژیان) ، تا رادەی بە دروشمکردنی دەقی شیعری کە بنەمای(لادانی)زمانی شیعری لا سست کردبوون و لە لایەکی ترەوە ، بایەخ نەدانیان بە هونەرەکانی رەوانبێژی ، بەهۆی ئەو تێروانینە نا دروستەی کە گوایە ئەو هونەرانە ، هونەری شیعری کلاسیکینو ناشێ شیعری نوێ روویان تێبکا ، ئەمە لە کاتێکا هەر بەو

هونەرانە ، وێنەی شیعریی کە گیانی دەقی شیعرین بنیات دەنرێن(٦٦) ، بەڵام دیارە خودی (گۆران) خۆیو شاعیرانی قۆناغەکەی ، لەو ڕێچکەیەوە هەنگاویان بەرەو جیهانی شیعریو تاقیکردنەوەی شیعری ناوە کە ڕێبازی ریالیزمی بۆیانی ڕەنگ ڕێژکردبوو، وەك (گۆران) خۆی دەڵێ: ((لە هەڵبەستی تازەدا بەتایبەتی لە هی قوتابخانەی ریالیزمی تازەدا وشەبازیو زەرکەشی کردنی ئوسلووب باوی نەماوە وە لەباتی ئەوە لەنگەری بایەخ پێدان خراوەتە سەرناوەرووك)) ، ئەمە لەکاتێکا کە (گۆران) پێش هەموو کەسێ دەبوو ئەوە بزانێ کە ئەگەر شیعر دەسبەرداری (وشەبازی)و(زەرکەشی کردنی ئوسلووب)بێت ، ئەوا لەوە دەکەوێت پێی بوترێت شیعر چونکە شیعر بۆخۆی هونەرێکی جوانکاریانەی زمانە.

بەم پێ یە جارێکی تر ئەو ڕاستیەیە دێتەوە بەردەست کە تێروانینەکانی (گۆران) لێرەدا بۆ شیعری کلاسیکی کوردیمان تێڕوانینی لێکۆڵەرێکە کە لەروانگەی میتۆدێکی دیاری کراو کە ریالیزمیەیە بە چەمکە سوشیالیزمیەیەکەی ، نەك شاعیر، دەروانێتە شیعری کلاسیکیمان ، چونکە ئەگەر وەك شاعیر لە دەقە کلاسیکیەکانی شیعری کوردیشی بروانیایە ، هەروەك چۆن لە (فزولی)و(نیزامی) ڕوانیوە ، ئەوا ڕێچکەی بەهادارکردنیانی دەگرتە بەر، نەك ناشیرین کردنیان و بۆ ئەوانیش دەیوت (٦٧):

غەزەل غەزەل عەشقی (فزولی)و(مەجنوونی)

بە دەنگی سۆز ئەخاتە بەستەی مەحزوونی

تا هونەری ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی

گەشەبکاو بژی دیسان (نیزامی)

هەر لێرەوەو لە ئەنجامی ئەو ئاوردانەوەیەمان لەو بۆچوونانەی کە (گۆران) وەك لێکۆڵەرێك دەربارەی بنیاتی دەقی کلاسیکی خستوویەتیە بەردەست ، ئەم تێروانینانەمان لا گەڵاڵە دەبێت:

١-بنیاتنانی دەقی شیعری کلاسیکی لەسەر (بەیت) ، وەك یەکەیەکی ئاوازەییو واتایی سەربەخۆی ئەوتۆ کە واتای هەریەکەیان لەخۆیدا تەواو بێتو دانەبەزێتە بەیتی دواتر ، بۆخۆی دیارترین شەقڵی هونەری ڕێبازەکە بووە ، ئەم شەقڵەش بەلای ئێمەوە و لە رووی هونەریەوە ، ڕێگای بو ئەوە خۆش کردووە کە:

ا - زمانی شیعری چڕترکرێتەوە وچنینی بەیتەکە لە سەر هەردوو ئاستی هاونشینیو جێنشینی سفتتربکرێ

ب- زمانی دەق بەرەو شێوازی گێرانەوە ئاراستە نەکرێ ، کە زمانی دەق بەرەو سادەیی دەبات ، چونکە شاعیر سەرقاڵ دەکات بە لێکدانی ئەلقەکانی بابەتەکەی

ج- رەخساندنی ماوەو بوارێکی گونجاو بۆ خوێنەر تا چێژ لە جوانی واتاکەو چنینی یەکە زمانیەکان وەرگریو ڕێگربێت لە بەردەم ڕاپێچ کردنی خوێنەر بەرەو (باس)ی دەقەکە ، کە زنجیرەی بابەتەکە دەیهێنێتە ناوەوە

د- لە ناوچوارچێوەی ئاوازی دەقەکەدا کە کێشە عەروزیەکە لەگەڵ قافیەی یەگرتوودا پێکی دەهێننو بۆخویان بەیتەکان پێکەوە گرێ دەدەن ، بوارلە بەردەم بەیتەکاندا دەکرێتەوە کە هەر یەکەیان و بە چنینی یەکە زمانیەکانیان ، ئاوازی ناوەوە بۆ خۆیان پێك بهێنن و هەر بەو ئاوازانەش زەمینەی چنینێکی نوێ بۆ یەکە زمانیەکان برەخسێنن .

هـ- ئەو بنەما هونەریانەی کە بەیت زەمینەیان بۆ ساز دەکات ، بووە هۆی ئەوەی کە (غەزەل)و(قەسیدە) ببنە دوو بنیاتی دیاری شیعری کلاسیکی بنیاتنراو بە بەیتی سەربەخۆ، کە کێشی عەرووزیو قافیەی یەکگرتوو هەروەك چۆن پێکهێنەری ئاوازی دیوی دەرەوەیان بوون هەربەوجۆرەش کشتەکی بەستنەوەیان بن بە یەکەوەو

بەدیهێنەرێکی هونەریانەی یەکێتی دەقیش بن ، بەتایبەتیش بە سیستەمە یەکگرتوویەیەکەی قافیە تیایاندا کە بە قافیەی مەسنەوی بەدی نەدەهات ، هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە شاعیرانی کلاسیکیمان روو لە کێشی برگەیی شیعری فولکلوری‌و قافیەی مەسنەوی نەکەن ، کە زیاتر بۆ داستان‌وچیرۆکی شیعری دەستیان داوە و ئەرکی یەکێتی دەقەکە تیایاندا بابەت‌و شێوازی گێرانەوەکە بینیویانە نەك قافیەکە ، ئەمەسەرباری ئەوەی کە چێژوەرگرەکانیان ئەو کەسانە بوون کە لەژێر چەمکی رۆشنبیری قوناغەکەدا بە(عەوام) ناوبراون نەك توێژە خوێندەوارو رۆشنبیرە شیعردوستەکەی قۆناغەکە کە بە (خەواص)ناوبراون‌و(٦٨) چێژوەرگری غەزەل‌وقەسیدە بوون .

٢- وێنەی شیعری کلاسیکیش بۆخۆیان سەرچاوەکەیان ئەندێشەیەکە کە روو لە جیهانی شیعری خۆی دەکات پێش ئەوەی روو لە واقع بکات ، چونکە لەو جیهانەوە هەوێنی جوانی دەربرین و جوانی واتا بەدەست دێنی تا زاخاوی توانای هونەری‌و داهینانی پێ بدرێتەوە ، جا هەر لێرەشەوەیە کە دیاردەی لاسایی کردنەوە ی یەکتر بۆخۆی بووەتە دیاردەیەکی ئاسایی و نەك هەر رێی داهینانی لێ نەگرتوون بەڵکو بەرەو داهێنانی ئاراستە کردوون ، چونکە خودی پرۆسەی لاسایی کردنەوەکە لە پێناو هاوشانی کردنی یەکترو خۆ تێپەراندن بووە لەیەکتری.

هەر لێرەوە بینینی وێنەی لەیەك چووی بنیاتنراو بە هونەرەکانی رەوانبیژی لە دەقی کلاسیکیشدا دەبێ ئاسایی ببینرێن ، چونکە لەلایەك پێکهێنراوی ئەو ئەندیشەیەن کە وەك وتمان لە فەزای جیهانی شیعر خۆید ا هەوێنی بەدەست هێناوە ، لەلایەکی ترەوە زادەی هاوچێژی‌و تێروانینی سەردەمەکە بوون بۆ جوانیەکان ، ئەمە سەرباری ئەوەی کە خودی ئەو وێنە لەیەك چووانە ، هەریەکەیان و لە چوارچێوەی بەیتەکانیاندا و لەگەڵ وینەو یەکە زمانیەکانی دەورووبەریاندا ، ئەرکی نوێی جوانی چنین‌و جوانی واتاییان بینیوەو گیانی جیاجیایان بە جەستەی لەیەکچووی غەزەل‌وقەسیدە بەخشیوە

بەم رەنگەو بەو تێروانینەمان بۆ بنەما هونەریەکانی شیعری کلاسیکیمان ، ئەو راستیەیە دێتە بەردەستمان کە شیعری کوردیش توانیویەتی شوێن پێی خۆی لەناو ئەدەبی کلاسیکی میللەتە موسڵمانەکانی رۆژهەڵاتدا بکاتەوە ،بەورادەیەی بەیتێکی وەك ئەم بەیتەی (حەمدی)(٦٩)یش شایەنی ئەوە بێت لەگەڵ بەیتەکەی (سەعدی)دا بە دەروازەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هەڵواسرێ(٧٠) :

بەری نابێ درەختی باغی عالەم تا هەموو وەك یەك
بەیەك سۆزو بەیەك شۆرو بەیەك دەم چڵ بەچڵ نەگری

ئەنجام:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، ئەم ئەنجامانە خۆیان دەخەنە بەردەست :

١-پەنا بردنە بەر زاراوە ، بەتایبەتی ئەو زاراوانەی کە لەبوارەکانی شارستانیەتی مرۆڤایەتی و مێژووی گشتی بیری مرۆڤایەتی دا بەکاردەهێنرێن ، پێویستی یەکی مێژوویی گرنگە و نابێ لە یادبکرێت .

لایەنێکیش لە لایەنە گرنگەکانەی ژیانی رۆشنبیریمان کە ئەدەبی کوردی بەگشتی و شیعری کوردی یە بەتایبەتی ، پێویستی یەکی تەواویان بەو زاراوانە هەیەو دەبێ کارامانە هەوڵی سازدانیان بۆ بدرێ ، چونکە ئەو زاراوانە راستەوخۆ بیر و بۆچوونە ئەدەبی و رەخنەیی یەکانمان گەڵاڵە دەکەن و کێشەی قۆناغ و شێوازە ئەدەبی یەکانمان بۆ یەکالا دەکەنەوە و زانستانەش رێگای چارەسەرکردنیان دیاری دەکەن .

زاراوەیەکیش لەو زاراوە ئەدەبی یە گرنگانەی کە پێویستی یەکی مێژوویی دەیهێنێتە ناوەوەو کێشەیەکی گرنگی ئەدەبیمان بۆ چارەسەردەکات و شێوازێك لە شێوازە ئەدەبی یەکانی کوردیمان بۆ دەدەخات، زاراوەی(کلاسیکی)یە

٢- ناساندنی رێچکەیەکی شیعری کوردی لە مێژووی ئەدەبەکەماندا بە زاراوەی(کلاسیکی)و بە چەند لایەنیکی هونەری ئەوچەمکەی کە لە ئەدەبی جیهایدا بەگشتیو لە ئەدەبی میللەتە موسلمانەکاندا بە تایبەتی هەڵیگرتووە ، رێ نوێنکەر مان دەبێت بۆ :

ا- شوێن پێ کردنەوەیەکی هونەریانەی شیاو بۆ رێچکەیەکی دیارو دەوڵەمەندی دەقی شیعری کوردی لەناو شیعری کلاسیکی جیهانیو روژهەلاتی ئیسلامیدا ، بەو سیماو شەقلانەی لەگەڵیاندا پۆشیویەتی ، بەوانەشی کە جیای دەکەنەوە لێیان

ب- تێروانینێکی بەهادارانە ی هاوشێوەی تێروانینی میللەتانی تر بۆ ئەو قۆناغە ئەدەبیانەیانو بۆ ئەو دەقە شیعریانەیانە کە نایان هێننە ژێر چەمکی (نوێ) ی جێگرەوەی (کۆن)، نەك بێ بەهاکردنیان بە زاراوەی(کۆن)ی بێزراو یان(دێرین)ی هێورکراوەی (کۆن)

ج- جیاکردنەوەی رێچکەو دەنگی شیعریی جیا لەیکتر لە قۆناغەکانی شیعری کوردیدا کە هەڵگری سیماو شەقڵی هونەری تایبەت بە خۆیان بوون

٣- سەرهەڵدان و چەکەرە کردنی رێبازی کلاسیکی لە شیعری کوردیدا ، دیاردەیەکی ئەدەبی سروشتی بوو ، چونکە:

ا- زەمینەو هەوێنی سەرهەڵدانەکەی لە زۆر لایەنەوە -لایەنی مێژوویی نەبێ- هاو شێوەی ئەو زەمینەو هەوێنە سیاسیوکۆمەڵایەتیو رۆشنبیریو ئابووریانە بوون کە رێبازی کلاسیکی ئەورووپیو رۆژهەڵاتی ئیسلامیان چەکەرە پێ کردووە

ب- تۆوی سەرهەڵدانو نەشونما پێ کردنەکەی شیعری کلاسیکی ، تۆویکی بەمەبەست چێنراو بوو، بۆیە بووە رێبازێکی شیعریی ، بە هەموو ئەو بنەما هونەریانەی کە وەك هەر رێبازیکی شیعریو بەو چەمکەی شیعر کە هەڵگریەتی ، پەیرەویان دەکات

٤- دیاردەی لاسایی کردنەوە لە شیعری کلاسیکی کوردیدا ، کە بەردەوام پێی بێ بەها کراوە ، بۆخۆی لێکەوتەیەکی هونەری بەرێباز بوونەکەی بووە ، هەر وەك چۆن بە رێباز بوونی شیعری نوێی کوردی لە سێیەکانی سەدەی رابردوودا لەسەردەستی (گۆران)دیاردەی لاسایی کردنەوەو شوێن پێ هەڵگرتنی یەکتری

هێنایە ئاراوە و کەم و زۆری شاعیرانی قوناغەکە لاسایی کەرەوەو شوێن پێ هەڵگری (گۆران) بوون ، ئەمە سەرباری لاسایی کردنەوەی شیعری تورکیو عەرەبیو ئینگلیزی

٥- بەهای هونەری هەردەقێکی شیعری کلاسیکی لە بەرزی زمانەکیو جوانی چنینە زمانیەکەیدا و لە جوانی واتاو مەبە ستەکاندا بووە ، نەك لە و ئەرکەی کە لە روی سیاسیو کۆمەڵایەتیو رەوشتییەوە واتاو مەبەستەکان گەیاندوویانە

٦- پێکهینەرو بنیاتنەری ئەو جوانیو سفتی یەی زمانی دەقی شیعری کلاسیکی ، کە بە زمانی زووربەی دەقی شیعری نوێی کوردی یەوە -،هەر لە سەرەتای بیستەکانی سەدەی رابردووەوە تا حەفتاکانی هەمان سەدە - نابینرێ ، ئەو کێشە عەروزی و قافیە یەکگرتووەو ئەو هونەرانەی رەوانبیژیبوون ، کە شاعیرانی نوێخواز پشتیان تی کردن بێ ئەوەی بە ئەڵتەرناتیفە هونەریەکانیان کە کێشی برگەییو قافیەی مەسنەوی و وێنەی ناتوریالی بوون بتوانن زمانی دەقەکانیان بگەیننە ئاستی سفتیو جوانی دەقی کلاسیکی

پەراوێزەکان :

١- بڕوانە : علم المصگلح ل٣٦

٢- بڕوانە : کتێبی دیداری شیعری کلاسیکی کوردی .

٣- بڕوانە : مفاهیم نقدیە ل٢٢٧-٢٢٨ .

٤- سەرچاوەی پێشوو ل٢٢٨ .

٥- سەرچاوەی پێشوو ل٢٢٩ .

٦- سەرچاوەی پێشوو ل٢٢٩ .

٧- سەرچاوەی پیشوو ٢٢٤، ٢٢٦.

٨-بروانە : الاتجاە الرومانتیکی فی الادب الکردی ، هەروەها بڕوانە : الواقعیە فی الادب الکردی .

٩- زاراوەی کوردی ل ١٢٢.

١٠- بەلای ئێمەوە زاراوەی (پێشین) ناتوانێ چەمکی رێبازێکی ئەدەبی هەڵبگرێ چونکە لە مێژووی ئەدەب و رەخنەی رۆژهەڵاتی دا هەمیشە شاعیران و ڕەخنەگران بەرهەمە ئەدەبی یەکانی پێش خۆیانیان بە (پێشین) ناوبردووە وەك ئەوەی لەسەردەمی عەباسیەکاندا وشەی (پێشین) بۆ شاعیرانی جاهلی بەکاردەهێنراو لە ئەدەبی فارسیشدا لە سەردەمێکی وەك سەردەمی مغولی دا (اشعار پێشینان) بۆ بەرهەمەکانی پێش ئەو سەردەمە بەکارهاتووە

١١- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی ل٢٦٥ .

١٢- سەرچاوەی پێشوو ل٢٦٤ .

١٣- سەرچاوەی پێشوو ل٢٧٠ .

١٤- سەرچاوەی پێشوو ل٢٧١ .

١٥- سەرچاوەی پێشوو ل٢٧٥ .

١٦- سەرچاوەی پێشوو ل٢٧٦ .

١٧-بڕوانە : هونەری شیعر ل.٣٤

١٨- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی ل٢٧٨ .

١٩- سەرچاوەی پێشوو ل٢٧٨ .

٢٠- بڕوانە : کتێبی النقد اسس النقد الادبی الحدیپ ، جزو الاول.

٢١- بڕوانە : کتێبی الکلاسیکیه فی الاداب و الفنون العربیه و الفرنسیه .

٢٢- مقدمه فی النقد الادبی ل ٢٧٢.

٢٣- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی ٢٧٢-٢٧٣

٢٤- الرومانتیکیه ل.٢٢٨

٢٥- سەرچاوەی پێشوو ل.٢٣٦

٢٦- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی ل٢٨٧-٢٩٧ .

٢٧- قوناغی پیش رومانسیزمی شیعری کوردی :ل١٥

٢٨- الکلاسیکیه ل.١٢

٢٩- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی ل .٨٥

٣٠- له کتێبی الواقعیه فی الادب الکردی ل٨٧ .

٣١- مفاهیم نقدیه ل ٢٣٩ .

٣٢- رۆژنامەی ژیان ژماره ٣٨٥ .

٣٣- - دیداری شیعری کلاسیکی کوردی ل٢٧٩ .

٣٤- الادب المقارن ل٤٠٩ .

٣٥- الکلاسیکیه وازمات الشعر العربی ، د.صادق القاضی

٣٦- وجوه گفتمانی نگاه شاعران نوگرا به شعر کلاسیك

٣٧- ئەدەبیاتی کوردی ، سیاپوش ، یادگاری لاوان

٣٨- بڕوانە: المزاهب الادبیه ل٩

٣٩ -بڕوانە : سەرچاوەی پێشوو ل٢٧ .

٤٠- سەرچاوەی پێشوو ل٤٩ .

٤١- بڕوانە: الموسوعه الصغیره : النهچه .

٤٢- بڕوانە: تحول شعر فارسی .

٤٣ - بڕوانە : المذاهب الادبیة ل٩ ، ١٦ . هەروەها بڕوانە : الکلاسیکیه ل٦ .

٤٤- بڕوانە : تحول شعر فارسی ل١٢٩ ، ١٩٩ .

٤٥ - بڕوانە : الکلاسیکیه ل ٧ .

٤٦ - بڕوانە : سەرنجێ له زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی .

٤٧- بڕوانە : ئەنجوومەنی ئەدیبان ، هەروەها ئەدەبی کوردیو لیکولینەوه له ئەدەبی کوردی

٤٨- کونیوتازه له هەلبەستا :ل ٦-١١

٤٩- کاروانی شیعری نویی کوردی :ل٣٥

٥٠- بروانە: بنیاتی هەلبەست لە هونراوەی کوردیدا

٥١- دیوانی نالی :ل ١٧٤، ٣٨٠

٥٢- دیوانی گوران : ل ٩ ، ١١، ١٦٩

٥٣- مەحوی دەلی : لەهەر شیعری لەدیوانت دەجوشی نەشئەیی مەحوی

سەداییکی لەیەکتر جوی دەدا هەرتاری قانوونت

بروانە : دیوانی مەحوی :ل ٧٥

٥٤- دیوانی گوران :ل ١١٧، ١١٩، ٢٦٥، ٣٠٣، ٣٠٦

٥٥- سەرچاوەی پیشوو: ل ١٩٦، ٢٦٨، ٢٨٢، ٢٩٩، ٣٢٠، ٣٢٤

٥٦- بروانە : ستایش‌وپیاهەلدان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا ،دلشاد علی , گوڤاری بەیان ژمارە (٧٦) کانونی دووەم ١٩٨٢-

٥٧- دیوانی گوران:ل ١١٧

٥٨- دیوانی نالی: ل٣٧٠

٥٩- نالی لە بازنەی تاقیکردنەوە شیعرییەکەی کرمانجی خوارروودا ،د.دلشاد علی, گوڤاری زانکوی سلیمانی ژمارە (١٤) ی ٢٠٠٤

٦٠- بروانە: عشق در عرفان اسلامی ، دکتر سید یحیی یپربی

٦١- تەنانەت هەندی جار لە پیناو جوانی زمانەکەدا ژن ناشیرین‌و بی بەها کراوە ، ئەوەتا دەربارەی ئەم بەیتەی مەحوی کە دەلی :

هەی لەژن کەمتر موعەططە ل بوچی ؟نەی ژەن لیدە نەی

ساقیا ساقت شکی بەس رابوەستە بینە مەی

لیکدەرەوانی دیوانەکەی لە پەراویزدا دەلین : لەم بەیتەدا ژن بووە بەقوربانی دروست کردنی وشە ئاراییەك بو هاوسەنگ کردنی لەگەل وشەی (نەی ژەن)دا

بروانە: دیوانی مەحوی :ل٣٥٨

٦٢- بروانە : چنینی دەق لە شیعرەکانی نالی دا:ل ٨٧

٦٣- بروانە : فەرهەنگی شیعرەکانی سالم لەبەر روشنایی ئەدەبی فارسیدا

٦٤- دیوانی مەحوی: سەرجەمی دەقەکوردییەکان

٦٥- بروانە : چنینی دەق لە شیعرەکانی نالی دا: ٦٧

٦٦- تحلیل الخطاب الشعری (استراتیجیه التناص) :ل ٢١- ٤٠

٦٧- دیوانی گوران : ل ٣٠٨

٦٨- بروانە : ئەدەیاتی کوردی ، روژنامەی ژیان ژمارە٣٨٥ :ل٣

٦٩- دیوانی حەمدی :ل ١٦٦

٧٠- سعدی ، د. میسون البیاتی ٢٠١٠/١/١

سەرچاوەکان :

١- کتیب

ا- کوردییەکان:

- ئەجوومەنی ئەدیبان، ئەمین فەیزی ،چاپخانەی کوری زانیاری، بغداد ١٩٨٣
- بنیاتی هەلبەست لەهونراوەی کوردیدا ، د.دلشاد عەلی ، چاپخانەی رەنج ، سلیمانی ١٩٩٨
سەرنجێ لە زمانی ئەدەبی یەکگرتووی کوردی ، د. عزەدین مستەفا رەسول ، چاپخانەی سلێمانی ، الاعضمی ، بەغدا ١٩٧١ .
- چنینی دەق لە شیعرەکانی نالی دا، د. ئاڤان علی میرزا توفیق، بەریوەبەریتی چاپو بلاوکردنەوەی سلیمانی ٢٠١٢
- دیداری شیعری کلاسیکی کوردی ، ئامادەکردنی حمە سعید حمە کەریم ، دار الحریە ، بەغدا ، ١٩٨٦ .
- دیوانی حەمدی ،لیکولینەوەی جمال محمدامیی، چاپی یەکەم،چاپخانەی سەرکەوتن،سلیمانی ١٩٨٤
- دیوانی گوران ، محمدی مەلاکریم کوی کردوەتەوەو ئامادەی کردووە ، چاپخانەی کوری زانیاری عیراق ، بەغدا ١٩٨٠
-دیوانی نالی لیکولینەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس‌وفاتح عبدالکریم محەمەدی مەلا کریم چاپخانەی کوری زانیاری‌کورد بەغدا ١٩٧٦
- دیوانی مەحوی لیکدانەوەو لیکولینەوەی مەلا عبدالکریمی مدرس‌و محمدی مەلاکریم چاپخانەی کوری زانیاری‌کورد بەغدا ١٩٧٧
- رەخنە سازی ، د.کامل البصیر ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری / بەغداد ، ١٩٨٣
- زاراوەی کوردی ، دکتۆر کامل حسن البصیر ، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی ، سلێمانی ١٩٧٩ .
- کاروانی شیعری نویی کوردی، حەمەحەمە ئەمین قادر(کاکەی فەللاح) ، چاپخانەی کوری زانیاری کورد ، بغداد ١٩٧٨
- فەرهەنگی شیعرەکانی سالم لەبەر روشنایی ئەدەبی فارسیدا،ئاڤان علی میرزا توفیق، بەریوەبەرایەتی چاپ‌وبلاوکردنەوەی سلیمانی چاپخانەی کەمال ، سلیمانی ٢٠١٣
- - هونەری شیعر ، هۆراس ، وەرگێرانی حمید عزیز ، چاپخانەی الزمان ، بەغدا ، ١٩٧٩ .

ب- عەرەبییەکان:

- الادب المقارن ، د.محمد غنيمي هلال ، الطبعة الثالثة ، دار العودة ١٩٨١ .
- تأريخ الادب العربي ، العصر العباسي الاول ، د. شوقي ضيف ، دار المعارف / القاهرة .
- تحليل الخطاب الشعرى(استراجية التناص)، محمد المفتاح، الطبعة ٣، الدار البيضاء ، ١٩٩٢
- الرومانتيكية ، د.محمد غنيمي هلال ، دار الثقافة ، بيروت ، ١٩٧٣ .
- الكلاسيكية في الاداب و الفنون العربية و الفرنسية ، الدكتور ماهر حسن فهمي و الدكتور كمال فريد ، مكتبة الانجلو العربية ، القاهرة .
- المذاهب الادبية ، د. جميل نصيف التكريتي ، مطابع دار الشؤون الثقافية ، بغداد ، ١٩٩٠.
- مقدمة في النقد الادبي ، د. علي جواد طاهر ، منشورات المكتبة العالمية ، بغداد ، ١٩٨٣ .

- مفاهيم تقدية ، رينية ويلك ، ترجمة د. محمد عصفور ، سلسلة عالم المعرفة (١١٠) ، الكويت ، ١٩٨٧ .
- مقدمة في علم المصطلح ، د. علي القاسمي ، الموسوعة الصغيرة (١٦٩) ، دار الحرية ، بغداد ، ١٩٨٥ .
- النقد اسس النقد الادبي الحديث ، ترجمة هيفا' هاشم ، جز' الاول ، دمشق ، ١٩٦٦ .
- النهضة ، د.كمال مظهر ، الموسوعة الضغيرة (٣٧) ، دار الحرية للطباعة ، بغداد ١٩٧٩ .
- الواقعية في الادب الكردي ، د. عزالدين مصطفى رسول ، صيدا ، ١٩٦٦ .
- تحول شعر فارسى ، زين العابدين مو تمن ، كتابخانه ظهورى ، چاپ سوم ، ١٣٣٥ خورشيدى
-شعر فارسى از اغاز تا امروز پروين شكيبا چاپ اول چاپ حيدرى تهران ١٣٧٠
٢- روژنامەو گوڤار:
- رۆژنامەی (ژیان) ژمارە ٣٨٥ .
- ستایش‌وپیاهەلدان لە شیعری کلاسیکی کوردیدا ،دلشاد علی , گوڤاری بەیان ژمارە (٧٦) کانونی دووەم ١٩٨٢-
- کونی‌وتازەیی لە هەلبەستا، گوران ،گوڤاری هیوا ژمارە ٣١ سالی ٤ کانونی دوەم ١٩٦١
-نالی لە بازنەی تاقیکردنەوە شیعرییەکەی کرمانجی خوارروودا ، د.دلشاد علی, گوڤاری زانکوی سلیمانی ژمارە (١٤) ی ٢٠٠٤
- یادگاری لاوان ، بغداد ١٢٣٣
- الاتجاه الرومانتيكى فى الادب الكردى ، د. معروف خزندار ، مجله الثقافة (٩) ١٩٦٩ .
ج- نامەی ماستەر
- قوناغی پیش رومانسیزمی شیعری کوردی ١٨٥٠-١٩٢١ ،ئدریس عەبدوللا مستەفا، زانکوی سەلاحەدین ٢٠٠٥
د- سایتە ئەلکترۆنیەکان:
- الكلاسيكيه و ازمات الشعر العربى ،د. صادق القاضي ١٩ تشرين الثاني ٢٠١٢
www.algomhoriah.net/articles
- زن در اينه شعر فارسى www.iranpress.ir
-وجوه گفتمانى نگاه شاعران نوگرابه شعر كلاسيك، دكتر رضا چراغى www.ensani.ir
-سعدى ، اعداد ، د. ميسون البياتى ن الجمعه ٢٠١٠/١/١ www.al-nnas.com
- عشق در عرفان اسلامى ، دكتر سيد يحيى يثربي خبرى Rss

کورتەی لیکولینەوەکە

پیگەی شیعری کلاسیکی کوردی لەناو ئەدەبی روژهەلاتیدا

لەم لیکولینەوەیەدا و بە ئامانجی دیاری کردنی پیگەو بەهای هونەریی شیعری کلاسیکی کوردی لەناو ئەدەبی کوردیدا بەتایبەتیو لەناو شیعری میللەتە موسلمانەکاندا بە گشتی ، کومەلی باسی تایبەت بە شیعری کلاسیکی کوردی کە تیروانینی جیاجیا دەربارەیان خراوەتە بەردەست ، سەر لە نوی ئاوریان لی دراوەتەوەو سەرنجی نوی وزانستانە دەربارەیان خراونەتە بەردەست ، بە تایبەتی ئەو باسانەی دەربارەی زاراوەی (کلاسیکی)و چەمکەکەیەتیو ئەو سیماو شەقلە هونەریانەش کە شیعری کلاسیکی کوردی پوشیونی .

لیکولینەوەکەش لە سی بەش پیك هاتووە و لە بەشی یەکەمدا روو لە زاراوەو چەمکی (کلاسیکی) لە هەردوو ئەدەبی ئەورووپیو کوردیدا کراوە . لە بەشی دووەمدا باس لە زەمینەی سازدانو سەرهەلدانی ریبازی کلاسیکی لە ئەوروپاو لە ناو میللەتە موسلمانەکانی روژهەلاتو لەناو کوردیشدا . بەشی سییەمیش تەرخان کراوە بو ئاوردانەوە لەو سیماو شەقلە هونەریەکانی ریبازی کلاسیکی لە ئەدەبی کوردیدا . لە کوتایشدا ئەو ئەنجامە نویانە خراونەتە بەردەست کە لیکولینەوەکە پییان گەیشتووە .

ملخص البحث

عنوان هذا البحث (مكانة الشعر الكلاسيكى الكردى في الآداب الشرقية) يهدف الى ابراز القيمة الفنية ومكانة الشعر الكلاسيكي الكردى في الادب الكردى على وجه الخصوص وبين آ داب الشعوب الاسلامية عموما ، ويعرض مباحث مختلفة خاصة بالشعر الكلاسيكى الكردى التى تحمل تفسيرات متباينة و يفض الغبار عنه مرة اخرى بطريقة علمية جديدة ، مركزا على الدراسات حول مفهوم (الكلاسيك) و مميزاته وصفاته الفنية في الشعر الكلاسيكى الكردى .

يتكون البحث من ثلاثة مباحث ، تضمن المبحث الاول مصطلح (الكلاسيكي) في الادبين الاوروبي والكردى ، وفي المبحث الثاني جاء الحديث عن تهيئة الارضية المناسبة لظهور المذهب الكلاسيكى في أوروبا و عند الشعوب الاسلامية في الشرق والشعر الكردى ، اما المبحث الثالث فقد خصص لدراسة المميزات والصفات الفنية للمذهب الكلاسيكى في الادب الكردى ، وفي الختام عرض أهم النتائج الجديدة التي توصل اليها البحث .

Abstract

The Status of Kurdish Classical Poetry in Oriental Literature

The study aims to show the status and value of Kurdish classical poetry, particularly in the oriental literature and in the poetry of the Muslim nations in general. A group of topics specified to Kurdish classical poetry is tackled from different views. Those topics are investigated from new and scientific perspectives, especially which are related to the term of classic, its concepts, the forms, and the artistic features of Kurdish classical poetry.

The study is composed of three sections. The first section is specified to elaborate on the terms, and the concept of *Classic* in both European and Kurdish literature. In the second section, the study deals with the emergence of European classical trend in Muslim, oriental nations and Kurdish nation. The third section is devoted to the study of the form and the artistic characteristics of Kurdish classical poetry. Finally, the study ends with some new results and conclusionsss.

مۆڕفیما (ـ ژی) د گۆڤەرا بەهدینیدا

د. شلێر نایف ئەمین
زانکویا دهوکێ
کولێژا زانستێن مروڤایەتی
پشکا زمانێ کوردی

کورتی :

مۆڕفیمێن ڕێزمانی د زمانێ کوردیدا ، ژ کەرستێن چالاکن لێکۆلین و نڤیسین ل سەر ڤان مۆڕفیمان ب تایبەت د گۆڤەرا بەهدینیدا هاتینە ئەنجامدان ، بەلێ بەهرا پتریا ڤان بەرهەمان ئاماژەنەکریە بۆ مۆڕفیما (ـ ژی) ئانکو ب شێوەکێ گشتی د کرمانجیا سەریدا ،چ گرنگی ب ڤێ مۆڕفیمێ نەهاتیەدان سەرەرای وی ئەرك و واتایا دبەخشیت ، ژ بەر ڤێ چەندێ مە ب پێدڤی دیت لێکۆلینەکێ ل دور ڤێ مۆڕفیما ڕێزمانیا فەڕاموشکری ئەنجامدەین بۆ دیارکرنا سیمایێن وێ ب شێوەکێ زانستی .

پێشەکی :

لێکۆلین ل ژێر ناڤێ (مۆڕفیما(ـ ژی) د گۆڤەرا بەهدینیدا) یە، د ڤێ گۆڤەرێدا چو لێکۆلینێن زانستی ل دور نەهاتینە ئەنجامدان، بەلکی ب شێوەکێ کورت و ب کێماسی د کێم ژێدەراندا ئاماژە ب ڤێ مۆڕفیمی هاتیەکرن، بێی کو ئەرك واتا و تایبەتیێن وێ بدەنە دیارکرن ، ژ بەر ڤان ئەگەران مە ب فەری دیت لێکۆلینەکێ ل دور ڤێ مۆڕفیمێ ئەنجامدەین، دا تیرۆژکێ بەردەینە سەر ژ چەند لایەکانڤە.

گرنگیا لێکۆلینێ د راستڤەکرنا بۆچوونێن ب کێماسیدا دهێت و دەستنیشانکرنا تایبەتی و ڕۆلێ مۆڕفیما (ـ ژی) ، بۆ ڤێ مەرەمێ ژی مە رێبازا وەسفی بکارهینایە بۆ شروڤەکرنا لایەنێن رێزمانی و واتایی یێن ڤێ مۆڕفیمێ .

لێکۆلین ژبلی پێشەکی و ئەنجامان ، چەند سەرە بابەتێن دی بخوڤەدگریت، ئەوژی :

ئێك : پێداچوون و هەلسەنگاندنا مۆڕفیما (ـ ژی) د کارێن بەرێدا .

دوو: مۆڕفیما (ـ ژی) د ناڤبەرا دوو ئاستێن زمانیدا.

سێ: مۆڕفیما (ـ ژی) ژ لایێ واتاییڤە .

ئێك ـ پێداچوون و هەلسەنگاندنا مۆڕفیما (ـ ژی) د کارێن بەرێدا :

ئەو نڤیسەر و لێکولەرێن ل دور مۆڕفیما (ـ ژی) نڤیسی، زاراڤە و ئەرکین جوراوجور داینە پالێ ڤێ مۆڕفیمێ، ژ وان :

(جگەرخوین) زاراڤێ (تیپێ پێوەند) بۆ مۆڕفیما (ـ ژی) بکارهینایە و ب ڤی شێوەی بەحسکریە: ((تیپێ پێوەند ئەون کو بو وان چەند گوتنا یا چەند پەیڤان ب هەڤ رە و ل پەیهەڤ ددەن گرێدان و پەرچێ پاشی دکن هەمکارێ ئێ پێشی، وەك : روستەم هات بارام ژی هات)) [جگەرخوین ١٩٦١: ١٩٨ ـ ١٩٩] .

وەسا دیاردبیت (جگەرخوین) وەکی ئامرازەکێ پەیوەندییێ ڕەفتارێ ل گەل مۆڕفیما (ـ ژی) دکەت، بەلێ ب بۆچوونا مە (ـ ژی) نابیتە ئامرازێ پەیوەندی و ئەم نەشێین ڤی زاراڤی بۆ بکاربهینین چونکی((ئامرازی پەیوەندی بەشێکی سەربەخۆی ئاخاوتنە و لە پێکهاتنی ڕستەدا دەور دەبینێت و پەیوەندی ناو و بەشە ئاخاوتنی تر بەیەکترەوە دەبەستێت)) [ڕەفیق محەمەد محێدین شوانی ٢٠٠٣: ٤٧] .

وەکی دهێتە دیتن مۆڕفیما (ـ ژی) نابیتە بەشەکێ سەربەخۆیێ ئاخفتنێ، چونکی مۆڕفیمەکا بەندا ڕیزمانییە و واتایەکا ڕیزمانی ددەتە پاڵ وی کەرستێ ل گەل دەرکەفتی ژ بلی ڤێ چەندێ ژی دشێت ل گەل ئامرازەکێ دیێ پەیوەندییێ دەرکەڤیت، بۆ نموونە:

... من د ئاڤێژیدا ددیت.

ل ڤێرێ دبێژین دەرکەفتنا (ـ ژی) ل گەل ئامرازەکێ دیێ پەیوەندییێ باشترین گرۆڤەیە ، کو (ـ ژی) نابیتە ئامرازێ پەیوەندی، چونکی دوو ئامرازێن پەیوەندی د ئێك ڕستێدا پێکڤەناهێن ئەڤە ژلایەکی، ژ لایەکێ دی ئەم دشێین (ـ ژی)ڕاکەین؛ چو گرفتێن ڕیزمانی پەیدانابن، ئانکو پەیوەندی د ناڤبەرا ناڤی و کەرستێن دی یێن ڕستێدا تێکناچیت، ژبەر هندێ زاراڤێ ئامرازێ پەیوەندی یێ گونجای نینە بۆ (ـ ژی)، چونکی ل گەل ئەرك و سیمایێن ڤێ مۆڕفیمێ ناگونجن . ژ بلی ڤێ هەتا ئەو ڕستا (جگەرخوین) ی وەکی نموونە ژی هینای یا ب کێماسییە، چونکی (ـ ژی) د وێ ڕستێدا ئەرکێ بەستنێ جێبەجێدکەت و ئەم دشێن ئامرازەکێ لێکدانێ د ناڤبەرا هەردوو ڕستاندا بینین بێی چو گرفتێن ڕێزمانی پەیدابن ئانکو پەیوەندی د ناڤبەرا هەردوو ڕستاندا ب ڕێکا (و) دروستبوویە، وەکی:

روستەم هات و بارامژی هات .

(ك.ك.کوردۆییێف) مۆڕفیما (ـ ژی) ب (ئامرازێ پێوەست)ددەتە دیارکرن ، دبێژیت: ((ئامرازی ژ تەنێ لە کرمانجی دا بەکاردیت ،شێوەی فۆنۆتیکی لە سۆرانی دا بریتیە لە ئامرازی ـش وە یا ـ یش ،کە لە ڕووی واتا و ئەرکەوە لەگەڵ ئامرازی (- ژی) ڕێکدەکەویت، ئەم ئامرازە لە هەردوو دیالێکتەکەدا زۆر نێزیك لە وشە گۆدەکرێت ، کە لە پێشی دێت و لە نووسیینیش دا پێوەدەلکێت . وەکو : مرنێ ژی بە ئەزێ ل سەر بیرو باوەرا تۆ هەرم))[ك.ك.کوردۆییێف ١٩٨٢: ٣٥٠ ـ ٣٥١].

هەروەسا دبێژیت : ((جووتە ئامرازی (ژی...ژی)... بۆ بەیەك گەیاندنی دوو بەشی وێك چووی وە یا یەك نە چووی ڕستە هەروا بۆ لێکدانی دوو ڕستەی وێکچووش بە کاردێن ، وەك : سبێ مِن تو ژی و دارا ژی ل بەغدا دی)) [ژێدەرێ بەرێ: ٣٥٠ ـ ٣٥١].

ژ بۆچوونێن (کوردۆییێف)ی دیاردبیت، کو وەکی ئامرازەکێ پەیوەندی و ئامرازەکێ لێکدەرێ رستان ڕەفتارێ ل گەل مۆڕفیما (ـ ژی) دکەت. ب بۆچوونا مە ئەڤ هزرە یا ب کێماسییە، چونکی مۆڕفیما (ـ ژی) هەر وەکی مە پێشتر سەلماندی نابیتە ئامرازێ پەیوندی هەر وەسا ئەرکێ ئامرازێ لێکدانا رستان نابینیت ئانکو دوو ڕستان یان پتر لێکنادەت، چونکی بۆ نموونە :

بەفرین گەهشت و ئەڤینژی هات.

د ڕستا لێکدراوا سەریدا ئامرازەکێ لێکدەر هەیە، کو (و) یە و د هەمان ڕستەدا مۆڕفیما (ـ ژی) هاتیە، ل ڤێرێ دێ بێژین ئەگەر مۆڕفیما (ـ ژی) ئامرازێ لێکدەر بیت ئایا ڕۆلێ (و) دێ چ بیت ؟ ئایا چێدبیت د ڕستەکا وەکی یا سەریدا دوو ئامرازێن ژێکجودایێن لێکدانێ پێکڤە بهێن[1] ؟

د بەرسڤێدا دبێژین (و) د ڕستا سەریدا ئامرازەکێ لێکدەرە، چونکی دوو ڕستێن سادە یێن سەربەخۆ لێکداینە [٢] ، بەلێ مۆرفیما (ـ ژی) ئەرکێ لێکدانێ نەدیتیە، گرۆڤەژی ئەوە مۆرفیما (ـ ژی) دشێت ل گەل ڕستا سەری نەهێت و چو گرفتێن ڕێزمانی پەیدانابن و هەر دێ مینیت ڕستەکا لێکدای، وەکی :

بێریڤان گەهشت و ئەڤین هات.

ژ بلی ڤێ چەندێ (ـ ژی) دشێت د ئێك ڕستەژیدا بهێت،وەکی:

... ئەزژی هاتم .

دشێت د ڕستێن ئالوزژیدا بهێت، وەکی:

من ئەو هینا داکو توژی بهێی.

هەروەسا نڤیسەری سێ شێوێن ڤێ مۆرفیمێ دیارکرینە، کو (ژ، ژی، ژی...ژی)نە، د دەمەکیدا ئەو ب خۆ ئێکە، ئانکو مۆرفیما (ـ ژی)، کو شێوێ دروستە، دووبارەدبیت هەروەسا نڤیسەری ئاماژە ب شێوێ نڤیسینا مۆرفیمێ کریە،کو پێدڤیە ل گەل وشێ بهێتە نڤیسین و چو ئاماژەنەکریە بۆ وێ پشکا ئاخاڤتنێ یا (ـ ژی) ل گەل دەردکەڤیت، ئانکو چو ئاماژە نەکریە بۆ لایەنێن مۆرفۆلۆژی، ئەڤە ژ بلی لایەنێ سینتاکسی. ژ بەر ڤێ چەندێ بۆچوونا (کوردۆییێف)ی بۆ مۆرفیما (ـ ژی) کێماسی تێدا هەنە .

(سادق بەهائەدین ئامێدی) ل ژێر ناڤێ (ئالاڤێت پێڤەگر یێت سادە) مۆرفیما (ـ ژی) دایە دیارکرن ، ئەڤ نموونە بۆ هینایە:((ئەززی (ئەژی) ئێکم ژ وە)) .[صادق بهاء الدین ئامێدی ١٩٨٧: ٤٣١ ـ ٤٣٢].

وەکی دیار (ئامێدی) ژ بلی زاراڤەی و نموونێ چ ڕوونکرنەك نەدایە سەر مۆرفیما (ـ ژی) ، ئانکو ئامێدی ئاماژە بۆ تایبەتی و ڕەفتارا ڤێ مۆرفیمێ نەکریە .

هەروەسا ناڤکرنا (ـ ژی) ب (ئالاڤێت پێڤەگر یێت سادە) بۆچوونەکا ب کێماسیە، چونکی د بۆچوونێن بەری نهودا مە سەلماندیە، کو (ـ ژی) نابیتە ئالاڤ ئانکو ئامراز، چونکی مۆرفیمەکا بەندا ڕێزمانیە و واتایێن ڕێزمانی د بەخشیت. ب کارهینانا زاراڤێ (سادە) وەکی پشکەك ژ ناڤێ ڤێ مۆرفیمێ بۆچوونەکا ب کێماسییە، چونکی زاراڤێن (سادە و نەسادە) بۆ مۆرفیمێن بەند بکارناهێن ئەڤە ژلایەکی، ژلایەکێ دی مۆرفیم بخو پیڤەرەکە بۆ دەستنیشانکرنا سادەیی و نەسادەیێ، ئانکو زاراڤێ سادە پتر بۆ وشا بکاردهێت ، بەلێ بۆ مۆرفیما (ـ ژی) دەستنادەت، ژبەرهندێ پێدڤێ ناکەت زاراڤێ سادە بۆ بکاربهێت.

(محەمەد تاهر گوهەرزی) ل ژێر ناڤێ (ئالاڤێ پەیوەندی) ئاماژە ب مۆرفیما (ـ ژی) کریە و دبێژیت : ((پەیڤا (ژی) ئالاڤا پەیوەندیی یە د ناڤبەرا ناڤان و جێناڤان بێی ڕێز، بەلێ د دوماهیا پەیڤاندا دهێت ، مینا : هوین هەموو د کاری دا وەك هەڤن ئەم ژی ئەو ژی)).

هەروەسا دبێژیت : ((پیتا (ش) ئەڤ پیتەش هەر بۆ پەیوەندی یا ناڤا و جێناڤان نە بەلێ تڤیا پاش بزوێنەکێ بهێت دا جهێ خوبگریت ، وەك:

ئەز دێ چم ئالایێ ڕەنگین بلندکەم جانگیر توش وەرە ، باوەریش داناش کاوەش ڕەوشەنیش)) [محمد طاهر گوهەرزی ١٩٩٩ : ١٥٢].

وەکی دیار (گوهەرزی) ب دوو شێوان ڕەفتارێ ل گەل مۆرفیما (ـ ژی) دکەت د جهەکیدا ب ئامرازێ یان ئالاڤێ پەیوەندیێ ناڤدکەت و د جهەکێدیدا ب پەیڤ ددەتەدیاکرن. ب بۆچوونا مە ئەڤ ڕەفتارە یا ب کێماسیە چونکی :

١- تایبەتمەندیێن ڕێزمانییێن ئامرازێ پەیوەندی د جودانە ژ تایبەتییێن پەیڤێ، ژ وان ((وشە بچوکترین دانەی واتەداره و مەبەست بە شێوەیەکی تەواو دەگەیێنێ، هەروەها بەهۆیەوە دەتوانین ڕستە پێکبێنین)) [نازەنین جەلال ئەحمەد ٢٠٠٤: ٦٩].بەلێ ئامرازێ پەیوەندی ((واتای سەربەخۆیان نیە تا نەکەونە تەك وشەی ترەوە)) [رەفیق محەمەد محێدین شوانی ٢٠٠٣ :٥١].چونکی مۆڕفیما (ـ ژی) نەشێت واتایەکا تمام بدەت ، ئەم نەشێین بێژینێ پەیڤ هەر وەکی د بۆچوونێن پێشتردا مە سەلماندی هەروەسا (ژی) نابیتە ئامرازێ پەیوەندیژی .

٢- ئەو ڕستا (گوهەرزی) هینای وەکی نموونە مۆڕفیما (ـ ژی) تێدا بۆ بەستنێ بکارهاتیە، گرۆڤەژی ئەوە کو ل دەستپێکا ڕستێ جهناڤێ (هین) بکارهاتیە و پاشی بۆ بەستنێ (لکاندنێ) جهناڤێن (ئەم ، ئەو) ل گەل مۆڕفیما (ـ ژی) بکارهینانە وگرۆڤەکێ دی کو (ـ ژی) بۆ بەستنێیە و ئامرازێ پەیوەندیێ نینە ، ئەگەر (ـ ژی) ئامرازێ پەیوەندیبا پێدڤیە بەستنێ ئەنجام نەدەت.

٣- (گوهەرزی) بەحسێ مۆڕفیما (ش) کریە و ب پیت دانایە. ئاشکرایە کو زاراڤێ پیت پتر د بوارێ ڕێنڤیسێدا بکاردهێت ، ئەگەر گوتبا مۆڕفیما (ش) باشتربوو ئەڤە ژ لایەکیڤە ، ژ لایەکێدیڤە ئەڤ مۆڕفیمە د گوڤەرا بەهدینیدا ل هندەك دەڤەران بکاردهێت، بۆ نموونە د دەڤوکا ئاکرێدا بکاردهێت، وەکی : توش چویە وێرێ .[نەسرین عەبدوللا ٢٠٠٩: ٥٨]. ژ بەر ڤان ئەگەران بۆچوونێن گوهەرزی کێماسی تێدانە .

دوو- مۆڕفیما (ـ ژی) د ناڤبەرا دوو ئاستێن زمانیدا :

(ـ ژی) ئێکە ژ مۆڕفۆسینتاکسێن چالاك، کو ڕۆل و واتایا وێ د چارچوڤێ ڕستێدا دیاردبیت . [ژێدەرێ بەرێ : ٥٨]. ئەگەر ب شێوەکێ گشتی سەحکەینە ڤێ مۆڕفیمێ ل دیڤ تایبەتییێن وێ ناڤکەین ، دێ بینین چەندین واتا و ئەرکێن ڕێزمانی هەنە ، بەلێ بەهرا پتریا وان ب واتایا (أیضا) یا زمانێ عەرەبی و (too) یا زمانێ ئینگلیزی دهێن (ـ ژی) ژ لایێ ڕێزمانیڤە ئەرکێ دووبارەکرنێ جێبەجێدکەت [ویلەرم ساکستون ٢٠٠٩ : ١٣٧ – ١٣٨] ژبەر ڤێ دێ ل دویڤ ڕێبازا وەسفی لایەنێ ڕێزمانییێ مۆڕفیما (ـ ژی) دیارکەین، چونکی ئەڤ ڕێبازە پتر دشێت تایبەتییێن وێ د ئاستێ مۆڕفۆلوژی و سینتاکسێدا بدەتە دیارکرن.

أ- **مۆڕفیما (ـ ژی) ژ لایێ مۆڕفۆلۆژیڤە:**

ئەڤ مۆڕفیمە ژ ڤی لایڤە گەلەك هاتیە فەرامۆشکرن هەرچەندە گەلەك سیمایێن بەرچاڤ هەنە ، کو دەربرینێ ژ شێوە و پەیوەندی و دەرکەفتنا وێ ل گەل پشکێن ئاخفتنێ و مۆڕفیمێن دی دکەت ، ژ وان تایبەتیان :

١- (ـ ژی) مۆڕفیمەکا بەندا ڕێزمانی دهیتە هژمارتن ، چونکی ل دیڤ یاسایێ ڕێزکرنا مۆڕفیمێن بەند د زمانێ کوردیدا، چێنابیت مۆڕفیمێن بەندێن دارشتنێ بکەڤنە ل پشت مۆڕفیمێن بەندێن ڕێزمانی ، چونکی ((لە هەلکەوت و سروشتدا مۆڕفیمی ڕێزمانی لە بنجەوە دورترە ، لەچاو مۆڕفیمی وشەدارێژدا، بە واتایێکی تر لەو کاتەی کە هەردووکیان بە بنجێکەوە دەنووسێن ، مۆڕفیمی ڕێزمانی چێوەی دەرەوەی دەگرێ و لە دوای مۆڕفیمی دارێژەکە ڕێزدەبێ ، وەك:

وشە(بنج) + مۆرفیمێ وشە دارێژەر + مۆرفیمێ ڕێزمانی.

وەکو : پیاو + ەتی + ێك

ئەم یاسا ڕێزبوونە لە هەردوو جورێ مۆرفیمەکە (وشە دارێژ و ڕێزمانی) دا چەسپیوەوە ناکرێ لە هیچ ڕۆناکێکیدا پشتگوێ بخرێ)) [محەمەد مەعروف فەتاح و سەباح رەشید قادر ٢٠٠٦: ٥٦]. ئەڤ گوتن و یاسایێن ل سەری باشترین گرۆڤەنە بۆ سەلماندنا وێ چەندێ، کو (ـ ژی)مۆرفیمەکا بەندا ڕێزمانیە ، وەکی:

بنج + مۆرفیما دارشتنێ + مۆرفیما ڕێزمانی.

هونەر مەند ژی

٢- دەمێ مۆرفیما (ـ ژی) ل گەل کەرستەکی دەردکەڤیت ،چ وشەبیت یان ئامراز دچیتە دوماهیێ، وەکی : قوتابیەکیژی

وەکی دیار(ـ ژی) ل پشت مۆرفیما دۆخێ تیان دەرکەڤیتە و ب ڤی شێوەی سنورێ یان قەبارێ کەرستەی دیاردکەت و دادئێخیت و ناهێلیت چو مۆرفیمێن دی ل سەر کەرستەی زێدەبن .

٣- ژ لایێ دەرکەڤتنیڤە ، مۆرفیما (ـ ژی) ل پشت مۆرفیمێن (ڕێککەڤتن، دۆخێ تیان ، نە ناسیاری ، کومکرن) ێ دەردکەڤیت، وەکی :

قوتابیان ژی = ناڤ + مۆرفیما کومکرنێ + مۆرفیما (ـ ژی) .

چووم ژی = کار + مۆرفیما ڕێککەفتنێ + مۆرفیما (ـ ژی) .

ژنکێ ژی = ناڤ + مۆرفیما دۆخێ تیان + مۆرفیما (ـ ژی) .

مروڤەکی ژی= ناڤ + مۆرفیما نەناسیارێ + مۆرفیما دۆخێ تیان + مۆرفیما (ـ ژی).

ل دویف مۆرفیمێن (ناسیاری، دۆخێ خستنەسەر ، گازیکرن) ێ دەرناکەڤیت، وەکی:

*ئەوژی، *نەسریناژی ، * کورو ژی .

٤- مۆرفیما (ـ ژی) ، چونکی مۆرفیمەکا بەندا ڕێزمانییە، ب تنێ نەشێت چ واتایان ببەخشیت، بەلێ دەمێ ل گەل پشکەکا ئاخفتنێ دەردکەڤیت ، واتایەکا ڕێزمانی ددەتە وێ پشکێ ئەڤە ژ بلی هندێ ، کو فۆڕمەکێ نوی ژی ددەتێ ، ئانکو شێوێ وێ دگوهوریت، بەلێ ژ لایێ پێکهاتنێڤە هەر وەکی خو دمینیت، ب واتایەکا دی ئەگەر وشەکا سادەبیت هەر دێ مینیت سادە و ناهێتە گوهورین بۆ نەسادە، چونکی مۆرفیما (ـ ژی) مۆرفیما دارشتنێ نینە ،وەکی :

وانە
وانەژی } ژ لایێ پێکهاتنێڤە د سادەنە.

٥- (ـ ژی) ئەلۆمۆرفەك هەیە،کو ب ئەلۆمۆرفەکا شێوەزاری دهێتە هژمارتن، ئەوژی (ش/یش)ە ئەڤەژی ل دەڤوکا ئاکرێ بکاردهێت(٣).[نەسرین عەبدوللا محەمەد تاهر ٢٠٠٩: ٥٩]. وەکی:

ئەویش چوو.

ماموستایێ مەش هات.

ژ بلی ڤێ مۆرفیمێ هەر د دەڤوکا ئاکرێدا هندەك جاران مۆرفیما (ـ ژی) ژی بکاردهێت.

٦- پێکهاتا ڤێ مۆرفیمێ ژ لایێ دەنگسازیڤە چ گوهورین ب سەردا ناهێن ، چونکی پێکدهێت ژ فۆنیما /ژ/ ، /ی/ کو دکەڤنە دوماهیکا وشێ و دەسپێکا ڤێ مۆرفیمێ ب دەنگەکێ گرێ نەبزوێن دەستپێدکەت ، دەمێ د چیتە سەر وشەکێ بێگوهورین وەردگریت ، وەکی :

ئاڤا کانیێ ژی یا خوشە.

بهار ژی چوو.

٧. مۆرفیما(ـ ژی) دشێت بچیتە سەر بەهرا پترا پشکێن ئاخفتنێ ، وەکی :

أ- دشێت بچیتە سەر هەمی جورێن ناڤان ، وەکی ناڤێ (تایبەتی، گشتی، کۆمەڵ، واتایی، بەرجستە، نێر ، مێ ، بێ لایەن ، دوولایەن ، سادە ، دارژاو، لێکدراو، تاك، کۆم ، ناسیار ، نەناسیار) بۆ نموونە:

شلێرژی گەهشت .	(ناڤێ تایبەتی + ژی)
وی قوتابی ژی هنارت.	(ناڤێ گشتی + ژی)
مە لەشکەرژی بر .	(ناڤێ کۆمەڵ + ژی)
وان مێرانی ژی ل دەڤ هەیە .	(ناڤێ واتایی + ژی)
پێدڤیە کتێبەکێ ژی بکری .	(ناڤێ بەرجستە + ژی)
بێریڤان دێ چێلێ ژی فروشیت.	(ناڤێ مێ + ژی)
جوتیاری گا ژی کری.	(ناڤێ نێر + ژی)
من خانی ژی ئاڤاکر.	(ناڤێ بێلایەن +ژی)
کاروانی ماسی ژی کرین .	(ناڤێ دوولایەن + ژی)
دار ژی کەفت .	(ناڤێ سادە +ژی)
نڤیسەر ژی هاتە خەلاتکرن.	(ناڤێ دارژاو +ژی)
مە دارچنار ژی چاندن .	(ناڤێ لێکدراو + ژی)
قوتابی (یەك)ژی نەهاتبوو .	(ناڤێ تاك + ژی)
سەیرانییان ژی ئاهەنگ گێران.	(ناڤێ کۆم + ژی)

ب- ل گەل هەڤاڵناڤی بکاردهێت ، وەکی:

زەلامێ هەژارژی بر.	(هەڤاڵناڤێ چەوایی + ژی)
خوێندکارێ ژ هەمیان زیرەکترژی سەرنەکەفت.	(هەڤاڵناڤێ پلابالا + ژی)
مالا چارێ ژی بارکر .	(هەڤاڵناڤێ رێکخستنێ+ژی)
مروڤەکێ دی ژی چوو .	(هەڤاڵناڤێ نەدیار + ژی)
کراسەکێ رەش ژی کری .	(هەڤاڵناڤێ سادە + ژی)
مروڤێن بێمرادژی هەنە .	(هەڤاڵناڤێ دارژاو + ژی)

ج- ل گەل چاوگی دەردکەڤیت ، وەکی:

خواندن ژی کارەکێ باشە.	(چاوگێ سادە + ژی)
دەرچوون ژی یا ب ساناهی نینە.	(چاوگێ دارژاو + ژی)
ئەو ب گازیگرنێ ژی ناهێت .	(چاوگێ لێکدراو +ژی)

د ـ ل گەل هەڤالکاری بکاردهێت ، وەکی:

من د پەرتوکێ ژیدا دیت . (هەڤالکارێ جهی + ژی)

بەیار سوباهی ژی دێ هینیت . (هەڤالکارێ دەمی + ژی)

ئەو ب ساناهی ژی ناهێت . (هەڤالکارێ چەوایێ+ ژی)

هـ ـ ل گەل هندەك جورێن جهناڤان دەردکەڤیت ، وەکی:

ئەزژی[٤] دێ گەهم . (جهناڤێ کەسییێ جودا+ژی)

خوشکا خوژی هینا . (جهناڤێ خوی +ژی)

کی ژی هات ؟ (جهناڤێ پرسیارێ+ژی)

ئەز چووم ژی . (جهناڤێ کەسییێ لکاو +ژی)

ئەڤەژی کارە . (جهناڤێ نیشانێ + ژی)

ئەگەر فلان ژی بهێت باشترە. (جهناڤێ نەدیار +ژی)

و ـ ل گەل هەمی تاف و رێژە و شێوێن ئەرێ و نەرێ یێن کاری دەردکەڤیت [٥]، وەکی :

ئەو چووژی . (ڕابردوویێ سادە)

ئەو چووبووژی . (ڕابردوویێ دوور)

ئەو نەچوویەژی . (ڕابردوویێ تەواو)

ئەو دچووژی . (ڕابردوویێ بەردەوام)

ئەو دچیت ژی . (دەمێ نهو)

ئەو دێ چیت ژی . (دەمێ دهێت)

ز ـ ل گەل هندەك ئامرازان دەردکەڤیت ، وەکی :

یان ئەز دێ چم یان ژی ئەو دێ چیت.

ب- مۆرفیما (ـ ژی) ژ لایێ سینتاکسیڤە :

د چارچوڤێ سینتاکسێدا (ـ ژی) رولەکێ چالاك دگێریت، ژبەر ڤێ دێ تیروژکێ بەردەینە سەر ڤێ مۆرفیمێ ژ لایێ سینتاکسیڤە دا تایبەتی و ئەرکێ وێ د سینتاکسێدا دیاربیت، ژ تایبەتیێن (ـ ژی) :

ل گەل هندێ کو مۆرفۆسینتاکسەکا چالاکە، هەروەسا تاکە مۆرفیما ڕێزمانیە کو دشێت بهێتە زێدەکرن ل سەر فرێزا (نافی، کاری، هەڤالنافی، بەند) و چو مۆرفیمێن وەکهەڤێن وێ د گوڤەرا بەهدینیدا نینە ، وەکی :

هاڤین ژی هات . (فرێزا نافی + ژی)

هاڤین هات ژی . (فرێزا کاری+ ژی)

قوتابیێ زیرەك ژی هات. (فرێزا هەڤالنافی + ژی)

زاروك د باخچەی ژیدا یاریان دکەن. (فرێزا بەند + ژی)

د چارچوڤێ فرێزێدا ــ ڤێجا هەر چ جوربیت ــ هەردەم ئەرکێ دیارکەرێ پاش سەرە (تەواوکەر)ی دبینیت ، وەکی :

ئەو دوو قوتابی ژی (سەرە + دیارکەر(ژی))

ئەو کەفت ژی . (سەرە + دیارکەر(ژی))

بۆ هندەك جورێن فرێزان ب تاكە مۆرفیما رێزمانی دهێتە هژمارتن ، كو دشێت ئەركێ دیاركەری وەرگریت [ڤیان ئیبراهیم عەلی ئیبو ٢٠٠٩ : ٧٧] ،وەكی :

خوش دەلیڤەژی .

ئەگەر چەند دیاركەرەك ل گەل ئێك هاتن ل پشت سەرەیێ فرێزێ ــ ڤێجا چ ب شێوێ مۆرفیمێن سەربەخوبن یان مۆرفیمێن بەندێن رێزمانی بن ــ مۆرفیما (ـ ژی) دێ چیتە سەر دیاركەرێ دوماهیێ و هەر وەكی دیاركەرەكی رۆلێ خو دێ بینیت، وەكی:

ڕاگرێ كولیژا زانستێن ... ژی ،

سەرە+دیاركەر+دیاركەر...دیاركەر

ئانكو هندی فرێزا سادە مەزنبیت ئەگەر مۆرفیما (ـ ژی) هات هەردەم دێ چیتە دوماهیا فرێزێ .

١- ئەگەر فرێزا لێكدایبیت ، مۆرفیما (ـ ژی) نەشێت ل گەل هەردوو سەرەیان دەركەڤیت، وەكی :

*من ئەڤین ژی و دلڤین ژی گەهاندن.

د شێوێ فرێزا ئالۆزدا ل گەل وان دەردكەڤیت، ب ڤی رەنگی :

من ئەڤین و دلڤین ژی گەهاندن.

(سەرە + و + سەرە + دیاركەر)

٢- دمێ مۆرفیما (ـ ژی) د چیتە سەر فرێزا (ناڤی، كاری، هەڤالناڤی، بەند)، پێدڤی ب چو مۆرفیمەكا دۆخێ خستنەسەرێ نینە ، چونكی ئەو ب خو مۆرفیمەكا رێزمانیە، دشێت ل گەل سەرەیێ ڕووت دەركەڤیت و دشێت ل گەل سەرەیێ ب دیاركەر ژی دەركەڤیت ، وەكی:

چەكدار ژی ، (سەرە + ژی)

جەكدارێ برایێ تە ژی ، (سەرە + ێ + دیاركەر+ ێ + دیاركەر + ژی)

٣- د چارچوڤێ ئێك ڕستەدا مۆرفیما (ـ ژی) بەهرا پتر ئێك جار بكاردهێت، گەلەك ب كێمی د ڕستەكێدا دووبارەدبیت ، وەكی :

نەسرینێ ژی تو و هەڤالێن تە ژی دیتن .

بەلێ د ئێك ڕستەدا نەشێت ل گەل فرێزا ناڤی و كاری دەركەڤیت، وەكی :

*نەسرینێ ژی هات ژی.

٧- د چارچوڤێ ڕستێدا مۆرفیما (ـ ژی) شیانا دەركەفتنێ هەیە ل گەل هەمی ئەندامان ــ چ د سەرەكی یان نە سەرەكیبن ـ مەرەم ل ڤێرێ نە د ئێك ڕستەدا، بەلكی د ڕستێن جوراوجوردا ، وەكی :

ـ دشێت ل گەل بكەری دەركەڤیت ،وەكی :

ئارین ژی نڤست .

ـ دشێت ل گەل هەدوو جورێن بەركاری (ڕاستەوخو و نەراستەوخو) دەركەڤیت، وەكی :

وی ئارام ژی هنارت.

سوزانێ دیاری بۆ تە ژی كری.

ـ دشێت ل گەل دیاركەری دەركەڤیت ، وەكی :

پیدڤیە خودانێ خانی ژی ببینی .

- د بوارێ فرێزا (ناڤ، كار، هەڤالناڤ) یدا، دشێت ل گەل سەرەی دەركەڤیت ، وەكی :

ڕێڤەبەر ژی نەهاتیە. (فرێزا ناڤی)

ئەو گەهشت ژی (فرێزا كاری)

ترومبێلا كەڤن ژی فروت. (فرێزا هەڤالناڤی)

د بوارێ فرێزا بەنددا نەشێت ل گەل سەرەی دەركەڤیت، بەلێ پشتی تەواوكەرێ وێ دهێت (٦)، وەكی :

وان بۆ هاندەران ژی كوچكر . (فرێزا بەند)

- د چیتە سەر هەڤالكاری ، وەكی:

كێ د ژورڤە ژی بەلاڤەكرن؟ (هەڤالكارێ جهی)

مە ئێڤاری ژی بر . (هەڤالكارێ دەمی)

هیڤی ب لەزژی چوو. (هەڤالكارێ چەوایی)

- ل گەل تەواوكەرێ نە راستەوخو دەردكەڤیت ،وەكی:

ئەو دێ بیتە ماموستا ژی .

٨-ژ ئـەركێن گـرنگێن مۆرفیمـا (ـ ژی) د چارچـوڤێ سینتاكسـێدا، دەستنیشـانكرنا سـنورێ فرێزێیـە ژ دوماهیێڤــە، چــونكی دەمــێ ل دومــاهیێ دەردكــەڤیت، وێ فرێــزێ دادئێخیــت و چ دیاركــەرێن دی وەرناگریت، بۆ نموونە:

فەرمانبەرێ رێڤەبەریا ڤەگوهازتنێ ژی گەهشت.

فەرمانبەرێ رێڤەبەریا ڤەگوهازتنێ گەهشت ژی.

٩- هەر چەندە هندەك ژ مۆرفیمێن رێزمانی ژ لایێ سینتاكسێڤە دەربرینێ ژ رێككەڤتنا د ناڤبەرا سەرە و دیاركەریدا دكەن [محەمەد مەعروف فەتاح و سەباح رەشید قادر ٢٠٠٦: ٤٩]. بـەلێ مۆرفیمـا (ـ ژی) چو جورێن رێككەڤتنێ دەرنابریت ل گەل وی سەرەیێ ل گەل دەردكەڤیت.

سێ: مۆرفیما (ـ ژی) ژ لایێ واتاییڤە:

دەمی مۆرفیما(ـ ژی) ل گەل ئەندامەكێ رِستێ دهێت، ل دویڤ وی چارچوڤێ تێدا دەردكەڤیت ، واتایێن جوراوجور ددەتە پالێ وی كەرستێ ل گەل هاتی و ژبەر كو واتا تشتەكێ چارچوڤەكری نینـە، ژبـەر هنـدێ دەمـێ مۆرفیما(ـ ژی) ل گەل كەرستەكی دهێت هـەرئێك جورە واتایـەكی ددەتـە پـالێ ، چونكی هـەر ئێـك ب شـێوەكی لێتێدگـەهیت . ئەڤەیـە وەتكـەت كـو ل دویـڤ جورێ كەرسـتەی (كـارێ بـوری ، كـارێ خـودان ئەسـپێكت، كـارێ نەبوری، ناڤ) واتایا (ـ ژی) بهێتـە گوهورین . مۆرفیما (ـ ژی) واتـایێن جوروجـور دبەخشـیت وەكـی (پشكداری، تەواوی، ئیزافە) كو هەمی ڤەرێژن بۆ واتایا جەختكرنێ .

ب شێوەكی گشتی جەختكرن كریارەكە ئاخفتنكەر بكاردهینیت بۆ پشتراستكرن و پەیـداكرنا بـاوەریێ و نەهیلانا گۆمان و دل نەرەحـەتیێ ل دەڤ گوهـداری. ژ لایـێ زمانیڤـە جـەختكرن پرۆسـەكا زمانییـە ب شـێوازێن زمانین جوراوجور دهێتە دەربرین وەكی (ئاوازە ، مۆرفیم، واتا) هەر ئێـك ژ ڤـان یاسـا و تایبـەتین خـو هەنـە ب ڤان شێوازێن هەمەجور، مۆرفیما (ـ ژی) جەختكرنێ جێبەجێدەكەت . ژ بەر هندێ ژ لایـێ واتاییڤـە دێ زاراڤـێ

(مۆڕفیما جەختکرن)ێ [٧] بۆ ناڤکرنـا (ـ ژی) بکارهینین ، چـونکی ئـەڤ زاراڤـە ڕێکدکـەڤیت ل گـەل وی ئـەرکێ ئەنجامددەت هەروەسا زاراڤەکێ گشتگیرە، ئانکو دەربرینێ ژ وان هەمی واتایان دکەت یێن (ـ ژی) دەردبریت .

ژینگەها دروستا دەرکـەڤتنا (ـ ژی) رسـتا نەسـادەیا دەڤیـە، ژبـەرکو دەق یەکەیـەکا واتاییـە پـتر و واتایا مۆڕفیما (ـ ژی) دشێت رونکەت، ژبەر ڤێ ئێکێ مە ب فەری دیت ، کو ل دویڤ رێبازا وەسفی لایـەنێ واتـایی یـێ مۆڕفیما (ـ ژی) ب دەینە دیارکرن .

ل ڤێرێ و ل دویڤ جورێ کەرستەی، دێ وان واتایان دیارکەین ئەوێن مۆڕفیما (ـ ژی) پەیدادکەت:

١- ئەگەر کار د دەمێ بوریدابیت ب تایبەتی چ ئەسپێکت ل گەل دەرنەکـەفتبن، د ڤـی دۆخیـدا (ـ ژی) دێ واتایا تەواوییێ بەخشیت، بۆ نموونە:

سەرەرای هندێ کو زوی نەدهات، بەلێ ئەو زوی گەهشت ژی.

د ڕستا سەریدا (گەهشت) کارەکە د دەمێ بوریێ نێزیکدایە ژ لایێ ڕێزمانیڤە، بەلێ ژ لایێ واتایڤـە (ـ ژی) وەسا کارێ گەهشت ددەتە دیاکرن ،کو یێ تەواوبووی و بدوماهیك هاتیە.

٢- ئەگەر کار د دەمێ بوریـدابیت و ئەسـپێکتێن (تـەواوی، دووری، بـەردەوامی)ل گـەل هـاتبن، دەمێ(ـ ژی) ل گەل ڤان جورێن کاران بکاردهێت دێ واتایا وان ئەسپێکتان جەختکەت ، بۆ نموونە :

... مە ئەو نەهنارتیە ژی .

... هەڤالی ئەو دیتبووژی .

... ئەز دچووم ژی .

د ڕسـتێن سـەریدا (ـ ژی) بکارهاتیـە بـۆ جـەختکرنا وان واتـاییێن ڕێزمـانی ،ئـەوێن ژ ئەسـپێکتان دورستبووین ، ئانکو د ڕستا ئێکێدا (ـ ژی)هاتیـە بـۆ جـەختکرنا تـەواوبوونا کاری، د ڕسـتا دووێدا بـۆ جەختکرنا دووریا ئەنجامدنا کارێ (دیت) هاتیە، د ڕستا سێییێدا بۆ جەختکرنا بەردەوامیا کارێ (چوو) د دەمێ بوریدا، بکارهاتیە. ئەڤەژی دزڤریتە وێ چەندێ، چونکی ئەڤ ئەسپێکتە هێـزێ بـۆ خـو دکێشـن ژبەر هندێ دەمێ(ـ ژی) ل گەل بکاردهێت جەختێ ل سەر واتایا ڕێزمانیا ڤان ئەسپێکتان دکەت.

٣- ئەگەر کار د دەمێ رانەبردوودابیت، ڤێجا دەمـێ نهـو یـان ئاینـدەبیت، مۆڕفیما (ـ ژی) ل گـەل ڤـی جورێ کاری دێ ڕامانا ئیزاڤێ دەت د دەمێ نهو یان ئایندەدا ، بۆ نموونە :

... ئەوا دنڤیسیت ژی .

... ئەز دنڤیسم ژی .

... بێریڤان دێ هاژوت ژی.

د ڕستا ئێکێدا (ـ ژی) واتایا ئیزافێ ددەت ئـانکو کـارەك هاتیەکرن،ئەڤـە کـارەکێ دی ژی وەکـی (دنڤیسیت) دهێتەکرن، واتا کارەکی ئیزافێ دهێتەکرن، د ڕسـتا دووێ و سـێییێدا (ـ ژی) بکارهاتیـە بۆ ئیزافەکرنا (نڤیسین و هاژوتن)ێ ل سەر هندەك کاران کو بەری نهو هاتینەکرن.

٤- ئەگەر کاری مۆڕفیما دووبارەکرنێ (ەڤە) ل دوماهیا وی هاتبیت، بۆ نموونە:

... نەسرین هاتەڤەژی.

د ڕستا سەریدا (ـ ژی) بکارهاتیە بۆ جەختکرنێ ل سەر تەواوبوونا کاری هاتیەکرن .

٥- ئەگەر (ـ ژی) ل گەل هەر ئەندامەکێ ڕستێ هات ـ ب تنێ کار تێنەبیت ـ د ڤی باریدا (ـ ژی) دێ واتایەکا دی دەت ل دویف دەمێ کاری .بۆ نموونە :

ژبلی نارینێ نەسرین ژی کەفت.

د ڕستا سەریدا (ـ ژی) ڕامانا پشکدارییێ ددەت ،ژبەرکو کارێ بوریە د هەمان دەمدا جەختکرن ژی ئەنجامدایە، چونکی کارێ (کەفت) ڕویدایە و ب سەرڤەچوویە، دەمێ ئاخفتنکەر د ئاخڤیت ب پشتراستی پشکداریا نەسرینێ د کەفتنێدا دیاردکەت و گومانێ ل دەڤ گوهداری ناهێلیت، ژبەر هندێ دێ بێژین (ـ ژی) د ڕستا سەریدا جەختێ ل سەر واتایا پشکدارییێ دکەت .

٦- ئەگەر کارێ ڕستێ د دەمێ ڕانەبردوودابیت، دەمێ(ـ ژی) ل گەل فرێزا ناڤی دەردکەڤیت ،دێ ب تنێ ڕامانا پشکدارییێ دەت ، بۆ نموونە:

ژبلی نارینێ نەسرین ژی دێ کەڤیت.

د ڕستا سەریدا (ـ ژی) ب تنێ ڕامانا پشکدارییێ ددەت و نەشێت ڕامانا جەختکرنێ دەربریت، چونکی کاری هێشتا ڕوینەدایە و ئاخفتنکەر نەشێت پڕۆسا کەفتنا نەسرینێ بسەلمینیت .

٧- (ـ ژی) ب ئێك ژ نیشانکارێن دەڤی دهێتە هژمارتن، کو ب ئەرکێ پێکڤەگرێدانا کەرستێن دەڤی رادبیت، چونکی پێکڤەگرێدان (بەستن) پەیوەندیەکا واتاییە، (ـ ژی) ئێکە ژ وان کەرستێن ، کو ڕستێن پەیوەندیدار ژ لایێ واتایڤە پێکڤەگرێددەت[قەیس کاکل توفیق ٢٠٠٢ : ٢١٩] ،بو نموونە:

ئازاد سەرکەفت و نەسرین ژی دێ سەرکەڤیت.

پەراوێز :

١- ب تنێ د دوخەکیدا دوو ئامراز پێکڤە دهێن ، ئەوژی ئەگەر ئامراز ژ لایێ پێکهاتنێڤە یێ لێکدایی بوو، ئانکو ژ دوو ئامرازان یان پتر پێکهاتبیت ، وەکی : هەتا کو ، ئانکو ، ژ بەر هندێ ، ل گەل هندێ ... هتد .

٢- بۆ پتر پێزانینان ل دور ئامرازێن بەستنێ و ب تایبەت ئامرازێ لێکدەر تایبەتیێن وی بنێرە [رەفیق محەمەد محێدین شوانی،٢٠٠٣].

٣- د کرمانجییا ناڤەراستدا مۆرفیما (ش / یش)ل جهێ مۆرفیما(ـ ژی) بکاردهێت و ل ژێر کاتێکرنا ڤی زارەی ل دەڤەرا ئاکرێ و دەوروبەرێن وێ ژی مۆرفیما(ش/یش) بکاردهێن ،چونکی دەڤەرێن سنورینە ل گەل زارێ کرمانجیا ناڤەراست.

٤- (ئەژی) ل جهێ (ئەززی) بکاردهێت، ئەڤەژی دزڤریت بۆ [ز] کو دەنگەکێ گرە و [ژ] و ژ لایی سازگەهیڤە گەلەك ژێك نێزیکن ژبەرهندێ [ژ] ل جهێ وی بکاردهێت.

٥- بۆ پتر پێزانینان ل دور جورێن تاڤ بنێرە [بائیز عومەر ئەحمەد ٢٠٠٢] .

٦- ئەگەر ئامرازێ پەیوەندیێ دووپرت بیت وەکی (د ـ دا، ب ـ ڤە ، د ـ را ...هتد) ، ل ڤی دەمی مۆرفیما (ـ ژی) دکەڤیتە پێش پاشپرتکا ئامرازی چونکی دەمێ ئەڤ ئامرازە بکاردهێت دەستپێك و دوماهیکا فرێزێ دەستنیشاندکەت ژبەرهندێ ب تنی د ڤی دۆخیدا (ـ ژی) دکەڤیتە پێش پاشپرتکا ئامرازێ پەیوەندی ،بۆ نموونە :

من د لاپەرێ ژیدا نڤیسی.

٧- مە زاراڤێ (جەختکرن) هەلبژارت ژبەر دوو ئەگەران ،ئەگەرێ ئێکێ چونکی ل دیڤ بۆچوونا ژمارەکا زمانزانان زاراڤەکێ وەکی (دووپاتکرن) واتایا دووبارەکرنێ ددەت و ئەگەرێ دووێ د فەرهەنگێدا بەرامبەر زاراڤێ جەختکرن (توکید)بکارهاتیە.

ئەنجام :

١- مۆرفیما (ـ ژی) ، مۆرفیمەکا چالاکە ل گەل بەهرا پترا مۆرفیمێن رێزمانی دەردکەڤیت ژبلی مۆرفیمێن (ناسیاری، گازیکرن، خستنەپالێ) نەبیت، گەلەك کێم ل گەل ئامرازان دەردکەڤیت .

٢- ژ لایێ مۆرفولوژیڤە تاکە مۆرفیما بەندا رێزمانییە کو دشێت بچیتە سەر بەهرا پترا پشکێن ئاخفتنێ ، وەکی (ناڤ ، جهناڤ ، هەڤالناڤ ، کار ، هەڤالکار ، چاوگ ، ئامراز).

٣- ژ لایێ سینتاکسیڤە دەمێ ئەرکێ دیارکەرێ پاش سەرەی دبینیت، د هەمان دەمیدا سنورەکێ بۆ بەرفرەهبوونا فرێزێ دیاردکەت. ل گەل فرێزا ناڤی یا سادە هەردەم دکەڤیتە دوماهیێ و بتنێ دشێت جارەکێ ل گەل دەرکەڤیت، هەروەسا دشێت بچیتە سەر هەمی ئەندامێن (سەرەکی، نەسەرەکی) یێن رستێ.

٤- ژ لایی واتایڤە مۆرفیما (ژی) ل گەل هەر جورە فرێزەکێ واتایەکێ دبەخشیت، ئەڤ واتایە ژی د گرێدایە ب جورێ فرێزێڤە کا یا ناڤییە یان کاریە و تافێ کاری و هاتن ونەهاتنا ئەسپێکتان .

٥- د چارچوڤێ رستێدا (ـ ژی) بەهرا پتر جارەکێ دهێت، ل گەل هەمی جورێن فرێزا ژی دەردکەڤیت، و رولێ تەواوکەری دبینیت و پێدڤی ب مۆرفیما دوخێ خستنەسەرێ نینە.

ژێدەر :

١- بائیز عومەر ئەحمەد ، تێنس لە دیالێکتی ژوورووی زمانی کوردیدا (گوڤەری بادینی) ، ناما ماستەر، کولیجی ئاداب ، زانکوی سەلاحەدین، هەولێر ، ٢٠٠٢.

٢- جگەر خوین ، أوا ئو دەستورا زمانێ کوردی ، بەغدا ، ١٩٦١ .

٣- رەفیق محەمەد محێدین شوانی ،ئامرازی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا ، دەزگایی چاپ و پەخشی سەردەم ، سلێمانی ، ٢٠٠٣ .

٤- صادق بهاء الدين ئامیدي ، رێزمانا کوردی کرمانجیا ژۆری و ژێری یا هەڤبەرکری ، چاپا یەکێ ، دار الشؤون الثقافية العامة ، بەغدا ، ١٩٨٧.

٥- ڤیان ئیبراهیم عەلی ئیبو ، تایبەتیێن هەڤالناڤی د زمانێ کوردیدا (دیالێکتا سەری - گوڤەرا بەهدینی)، ناما ماستەرێ(نەبەلاڤکری)،کولیژا ئادابێ ، زانکویا دهوك ، دهوك ،٢٠٠٩.

٦- قەیس کاکل تۆفیق ، پەیوەندییەکانی نێو دەق ، نامەی دکتورا(نەبلاوکراو) ، کولیژی ئاداب ،زانکوی سەلاحەددین، ٢٠٠٢ .

٧- ك.ك.کوردۆییێڤ، رێزمانی کوردی بەکەرەستەی دیالێکتی کرمانجی و سۆرانی، وەرگێران کوردستان موکریانی ، چاپخانەی ألادیب البغدادی ، ١٩٨٢.

٨- محەمەد مەعرووف فەتاح و سەباح رەشید قادر،چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆژی کوردی ، چاپخانەی روون ،سلێمانی ، ٢٠٠٦.

٩- محمد طاهر گوهەرزی ، رێزمانا کوردی (زارێ کرمانجی) ،چاپا ئێکێ ،چابخانا خەبات ، دهوك ،١٩٩٩.

١٠- نازەنین جەلال ئەحمەد، وشەی لێکدراو لە دیالێکتی کرمانجی خوارووی زمانی کوردیدا (لە رۆی روخسارو و ناوەرۆکەوە)،نامەی دکتورا(نەبلاوکراو)، کولێجی پەروەردە - ئیبن روشد، زانکوی بەغدا ، بەغدا ، ٢٠٠٤.

١١- نەسرین عەبدوللا محەمەد تاهر ، هندەك جیاوازیێن زمانی د ناڤبەرا دەڤوکێن دهوك و ئاکرێدا ، ناما ماستەرێ(نەبەلاڤکری) ،کولیژا ئادابێ ، زانکویا دهوك ، دهوك،٢٠٠٩.

١٢- ویلەرم . ساکستون، رێزمانا کوردیا کورمانجی (دگەل هندەك دەڤێن خواندنێ) ، وەرگێران فاخر عمر محمد ، چاپا ئێکێ، چاپخانا زانکویا دهوك ،دهوك ،٢٠٠٩.

الخلاصة:

هذه الدراسة الموسومة بـ (مورفيم (- ژی) في اللهجة الفرعية البهدينية)) تتمحور حول المورفيم المذكور من عدة جوانب منها (الصرفية، النحوية، الدلالية) ، اذ ان عدم وجود دراسات موسعة حول (- ژی) دفع بالباحثة الى اختياره كموضوع للدراسة ، وقد تم الاستعانة بالمنهج الوصفي لتحليل الامثلة .

ان البيئة الاصلية لظهور (- ژی) هي الجملة غير البسيطة النصية لانها دائما ما ترتبط بعلاقة دلالية بعنصر اخر في جملة سابقة وهذا مما ادى الى ان يكون لها عدة دلائل ، هذا بالاضافة الى الناحية القواعدية لهذا المورفيم . في نهاية البحث تم عرض اهم النتائج التي توصلت اليها الباحثة .

Abstract

This studies called (morpheme (- zhi) in Al Bahdini sub - dialect) centered on ALmorpheme mentioned in several respects, including (morphological, syntactic, Semantics), as the lack of extensive studies on the (- zhi) Payment researchers to chosen as the theme of the study, the descriptive approach was used to analyze the examples.

The original environment for the emergence of (- zhi) is a non-simple sentence text because it is always going to have a Semantics relationship of another element in the previous sentence and this leading to have several significant, in addition to the grammar of this ALmorpheme. At the end of the research there has been the most important results of the shown .

چەند تایبە تمەندییێن دەنگێ کپێ [ت] د فۆنۆلۆژییا زمانێ کوردیدا

د. عبدالوهاب خالد موسى

زانکۆیا زاخۆ

فەکۆلتیا زانستێن مرۆڤایەتی

پشکا زمانێ کوردی

پۆختە:

ب شێوەکێ گشتی دەنگێن کپ خودان سیمایێن خۆیێن تایبەتن ژ لایێ دروستبوون و درکاندنێڤە، هەر ئەڤ تایبەتمەندیا وان بوویە ئەگەرێ پەیدابوونا چەند دیاردێن بەرچاڤ د یاسا و دەستوورێن بکارهینانا واندا. زۆر جاران ژ لایێ لێکۆلەرێن فۆنۆلۆژییا کوردیڤە ب ڕەنگەکێ مژاوی سەرەدەری ل گەل ڤان جۆرە دیاردان هاتیەکرن.

د ڤێ لێکۆلینێدا, ل دەستپێکێ سروشتێ دروستبوون و درکاندنا دەنگێن کپ هاتیە دیارکرن، پاشی بڕگە ژ هەردوو ئاراستێن فۆنەتیکی و فۆنۆلۆژیڤە هاتیە باسکرن ئەڤەژی ب وێ مەبەستێ کو سیمایێن دەنگان د بڕگێدا پتر خویادبن نەخاسمە ژی دەمێ بڕگە دکەڤیتە د چارچووڤێ ئاخفتنێدا، هەر بۆ ڤێ چەندێ لێکۆلینێ پەنا بریە بەر ئەواندیاردێن (یاسایێن) فۆنۆلۆژیێن تایبەت ب پێکڤەهاتن و گوهۆڕینا دەنگێن کۆنسۆنانتێن زمانێ کوردی.

ژ بۆ وێ ئارمانجێ کو لێکۆلین یا بەردەست بیت و ژ سنورێ خۆیێ دیارکری دەرنەکەڤیت، دەنگێ کۆنسۆنانتێ کپ [ت] وەکو نموونە بۆ مژارا پراکتیکی و سەرەکییا ڤێ لێکۆلینێ هاتیە دەستنیشانکرن کو ب بۆچوونا لێکۆلەری ئەڤ دەنگە ڕۆلەکێ بەرچاڤ د ڤی بواریدا دگێڕیت. ل دوماهیێ ژی لێکۆلین ب چەند ئەنجام و پەراوێز و ژێدەران ل گەل کورتیەکێ ب هەردوو زمانێن عەرەبی و ئنگلیزی ب دوماهی هاتیە.

ناڤەرۆك:

ئەڤ لێکۆلینە یا هاتیە دابەشکرن بۆ سەر ڤان تەوەرێن ل ژێری:

١- دەنگ د سنورێ فۆنەتیك و فۆنۆلۆژییێدا.

٢- بڕگە.

٣- یاسایێن گوهوڕینا دەنگان.

٤- ئەنجام.

٥- پەراوێز و ژێدەر.

٦- کورتییا لێکۆلینێ ب هەردوو زمانێن عەرەبی و ئینگلیزی.

(١) دەنگ د سنورێ فۆنەتیك و فۆنۆلۆژییێدا:

(١-١) دەنگ د سنورێ فۆنەتیکێدا:

د سنورێ فۆنەتیکێدا ژ سێ روویانڤە سەرەدەری ل گەل دەنگی دهێتەکرن:

أ- دروستکرنا دەنگی (درکاندن).

ب- ڤەگوهازتنا دەنگی (هنارتن).

ت- بهیستنا دەنگی (وەرگرتن)[١].

دەنگ دهێتە هژمارتن ب كەرەستێ هەرە سەرەكیێ زمانی، بەلێ زۆرا گرنگە (دەنگ) ب شێوەیەكێ گشتی ژ (دەنگێن زمانڤانی) بهێتە جوداكرن، كەواتە بۆ دیاركرنا ڤێ چەندێ پێدڤییە دەمێ: ((لێكۆلینێ ل سەر دەنگی بكەین، دڤێت بزانین ئایا كیژ ئەندامێن ئاخڤتنێ وەكو (لێڤ، ددان، پدی، پەحنكا رەق، پەحنكا نەرم، سەرێ ئەزمانی، نیڤا ئەزمانی، ...) پشكداریێ د دروستكرنا دەنگێن جیاوازدا دكەن؟. سروشتێ فیزیكیێ هەر دەنگەكی ژ وان یێ چاوایە؟ و چ هۆكارێن فیزیكی دبنە ئەگەر، كو دەنگەكێ زمانی یێ جودابیت ژ دەنگێ دیترێ زمانی؟ و چاوا گوهدار ئەوان دەنگان وەردگریت و چاوا شرۆڤە دكەت؟ بۆ مەبەستا گەهاندنێ د زمانەكێ دیاركریدا))[٢].

مەبەست ژ فۆنەتیكێ چاواتییا دروستبوون و ڤەگوهازتن و وەرگرتنا دەنگایە د زمانێن سروشتییێن كۆمەلگەهێن مرۆڤاندا ب رەنگەكێ گشتی. ئەڤ كریارە ژی ل دەستپێكێ یا گرێدای میكانیزما هەناسەدان و ئەندامێن ئاخڤتنێ و چێبوونا دەنگایە و پاشی ڤەگوهازتنا وانە ب رێكا شەپۆلین بای د ناڤ سروشتیدا و چێبوونا شەپۆلین دەنگییە و ل دوماهیێ ژی وەرگرتنا ڤان دەنگایە ب رێكا گوهێ و پالاوتن و شرۆڤەكرنا وانە ب رێكا هندەك كریارێن تایبەت ب مێشكێ مرۆڤیڤە بۆ ڤاڤارتنا هزرێ ژ دەنگی.[٣] ، كەواتە د سنورێ فۆنەتیكێدا دەنگێن زمانڤانی بەهایەكێ مرۆڤایەتیێ گشتیێ هەی و تەڤ زمانێن سروشتیێن مرۆڤان ژ ئەڤان دەنگێن زمانڤانییێن بەهادار پێن هاتینە ئاڤاكرن و ئەڤ دەنگە ژی دهێنە دابەشكرن بۆ سەر دوو جۆرێن سەرەكی ئەو ژی (دەنگێن ڤاول و دەنگێن كۆنسۆنانتن) و هەر جۆرەكی ژ ئەڤان ژی سیما و تایبەتمەندیێن خۆ پێن هەین و د ناڤ خۆدا ل دویف سەخلەتێن دروستبوون و دركاندنێ و رۆلێ خۆ د پێكهینانا برگەیێن زمانیدا دبینن.

د شیاندایە د ڤێ هێلكاریا ژێریدا بهێنە پۆلینكرن:

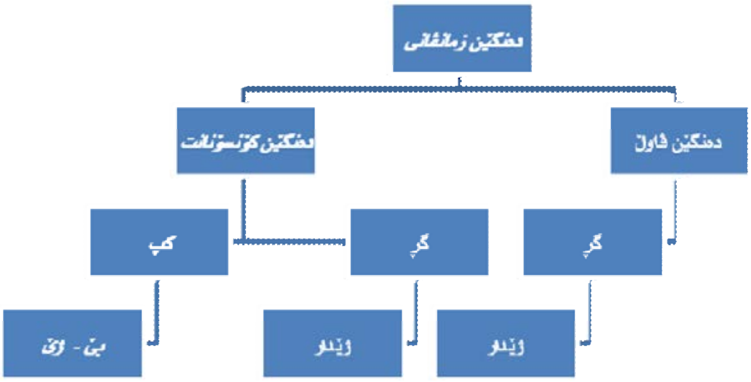

(نەخشێ ژمارە ١ دابەشكرن و پۆلینكرنا دەنگێن زمانڤانی)

١- ٢) دەنگ د سنورێ فۆنۆلۆژییێدا:

فۆنۆلۆژی ئەو لقێ دەنگسازییێیە كو لێكۆلینێ ل دەنگیێن زمانەكێ دیاركری دكەت. فۆنۆلۆژی كەرەستێ خو یێ سەرەكی كو دەنگێن زمانڤانینە ژ فۆنەتیكێ وەردگریت و د هەر زمانەكێ دیاركریدا ل دویف تایبەتمەندیێن وی رۆلێ خۆ دبینیت د پۆلینكرن و لێكۆلینا دیاردەیێن دەنگیێن جۆراوجۆرێن وی زمانیڤە... ((د فۆنۆلۆژییێدا لێكۆلین ل دەنگێن زمانەكێ دیاركری دهێتە كرن و بەهایێ هەر دەنگەكی ژ وان جودا دهێتە دیاركرن، واتە

كيژ دەنگ دبيتە فۆنيم و ئەوێ فۆنيمێ چەند ئەلۆفۆن هەنە؟ ديسا دەنگێن ئەوى زمانێ ديارکرى ل سەر چ بنيات رێز دبن و برگە و مۆرفيم و پەيڤ وفرێزان پێك دهينن؟، ئەو دياردێن دەنگيێن زمانەكێ ديارکرى وەكو دياردێن برگەسازى فۆنۆلۆژى چەوا دهێنە رێكخستن و دەستنيشانكرن؟))[٤].

(١- ٣) دەنگێن کۆنسۆنانتێن زمانێ کوردى:

باهراپتريا لێکۆلەرێن کورد و بيانى، ئەوێن لێکۆلين خۆ بۆ بوارێ دەنگسازييا کوردى (Phonetics & Ponology) تەرخانكرين، هژمارا دەنگێن کۆنسۆنانتێن زمانێ کوردى دگەهينە (٢٨) دەنگان[٥] کو ئەگەر هەردوو دەنگێن سەمى کۆنسۆنانتێن (و-W) و (ى-Y) ژى ل گەل وان بهێنە هژمارتن، وى دەمى د شياندايە ب ساناهى (١١) دەنگ ژ وان دەنگێن کۆنسۆنانت بهێنە ڤەدەرکرن کو سيمايێ (کپايەتى) يێ هەى هەروەکو د نەخشێ ژمارە (٢) دا ل دويڤ جهـ و سيمايێ دروستبوونا وان هاتينە دەستنيشانكرن:

جهێ دروستبوونێ	لێڤ	لێڤ - ددان	ددان	پدى	پەحنكا دەڤى رەق	پەحنكا دەڤى نەرم	زمانوك	گەورى	بنێ گەورى
سيمايێن دروستبوونێ	کپ	کپ	کپ	کپ	کپ	کپ	کپ	کپ	کپ
پەقيايى	پ		ت			ک	ق		
خشۆك		ف		س	ش		خ	ح	هـ
پەقى و خشۆك				چ					

(نەخشێ ژمارە ٢ فۆنيمێن کۆنسۆنانتێن - کپێن - زمانێ کوردى)

(١- ٤) جهـ و سيمايێ دروستبوونا کۆنسونانتێن (کپ) ل دويڤ نەخشێ ژمارە(٢):

أ- فۆنيما /پ/، جهێ دروستبوونێ هەردوو لێڤن و سيمايێ درکاندنێ يێ پەقيايە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا ڤێ فۆنيمێ ژێيێن دەنگى نا لەرزن، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نياسين.

ب- فۆنيما /ت/، جهێ دروستبوونا وێ ددانن و سيمايێ درکاندنێ يێ پەقيايە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێيێن دەنگى نا لەرزن، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نياسين.

ت- فۆنيما /ك/، جهێ دروستبوونا وێ ناڤ پەحنكا دەڤى ئاليێ رەقە و سيمايێ درکاندنێ يێ پەقيايە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێيێن دەنگى نا لەرزن، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نياسين.

پ- فۆنيما /ق/، جهێ دروستبوونا وێ زمانوکە و سيمايێ درکاندنێ يێ پەقيايە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێيێن دەنگى نا لەرزن ، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نياسين.

ج- فۆنيما /ف/، جهێ دروستبوونا وێ هەردوو لێڤ و ددانن و سيمايێ درکاندنێ يێ خشۆکە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێيێن دەنگى نا لەرزن، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نياسين.

ح- فۆنیما /س/، جهێ دروستبوونا وێ پدینە و سیمایێ درکاندنێ یێ خشۆکە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێییێن دەنگی نا لەرزن، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نیاسین.

خ- فۆنیما /ش/، جهێ دروستبوونا وێ ناڤ پەحنکا دەڤی ئالیێ ڕەقە و سیمایێ درکاندنێ یێ خشۆکە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێییێن دەنگی نا لەرزن، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نیاسین

د- فۆنیما /خ/، جهێ دروستبوونا وێ زمانوکە و سیمایێ درکاندنێ یێ خشۆکە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێییێن دەنگی نا لەرزن ، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نیاسین.

ژ- فۆنیما /ح/، جهێ دروستبوونا وێ گەوریيە و سیمایێ درکاندنێ یێ خشۆکە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێییێن دەنگی نا لەرزن، لەورا ب دەنگەکێ کۆنسۆنانتێ (کپ) دهێتە نیاسین.

ر- فۆنیما /ه/، جهێ دروستبوونا وێ بنێ گەوریێ و ددانن و سیمایێ درکاندنێ یێ خشۆکە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێییێن دەنگی نا لەرزن، لەورا ب کۆنسۆنانتەکا (کپ) دهێتە نیاسین.

ز- فۆنیما /چ/، جهێ دروستبوونا وێ پدینە و سیمایێ درکاندنێ یێ پەقیایی - خشۆکە و ل دەمێ دروستبوون و درکاندنا وێ ژێییێن دەنگی نا لەرزن، لەورا ب کۆنسۆنانتەکا (کپ) دهێتە نیاسین. [٦]

(١- ٥) ئەو کۆنسونانتێن گڕ و کپێن بەرامبەری ئێك دراوەستن:[٧]

د زمانێ کوردیدا (٨) دەنگێن کۆنسونانتێن (گڕ) بەرامبەری (٨) دەنگێن کۆنسونانتێن (کپ) بەرامبەری ئێك د راوەستن و د هەمی تایبەتمەندیاندا د هەڤپشکن ژ بلی سیمایێ (گڕ) و (کپ) اتییێ، هەروەکو د نەخشێ ژمارە (٣) دا:

کپ	پ	ت	ك	ف	س	ش	خ	چ
گڕ	ب	د	گ	ڤ	ز	ژ	غ	ج

نەخشێ ژمارە ٣ فۆنیمێن کۆنسۆنانتێن گڕ و کپێن د کەڤنە بەرێك)

(٢) بڕگە:

بڕگە وەکو زاراڤTermد زمانێ ئینگلیزیدا ب (syllable) دهێت و دزمانێ عەرەبیدا ب (**المقطع**) دهێت و د زمانێ فارسیدا ب (هجا) دهێت، د زمانێ کوردیدا ژیدا چەندین زاراڤ بۆ هاتینە دروستکرن وەکو (هیجا، کەرتە، پارچە، کەر، بڕگە) بەلێ دناڤ هەمی زاراڤاندا زاراڤێ (بڕگە) پتر جهێ خو یێ گرتی و دناڤ زۆربەیا زمانڤان و دەزگەهێن ئەکادیمیدا بڕگە دهێتە بکارهینان.

بڕگە یەکەیەکە ژ یەکێن ئاستێ دەنگسازی ب گشتی و ب تایبەتی کو چەندین پێناسێن جوداجودا بۆ هاتینەکرن ژ لایێ فۆنەتیکی و فۆنۆلۆژیڤە،بەلێ هەتا نهو ژی پێناسەکا گشتگیر نینە بڕگێ ب دروستی بدەتە ناسکرن، لەورا ب دوو ئاراستێن جودا لێکۆلین ل سەر بڕگێ هاتینەکرن ئەوژی (ئاراستا فۆنەتیکی و ئاراستا فۆنۆلۆژی).[٨]

(۲-۱) ئاراستا فۆنەتیکی:

ئەڤ ئاراستەیە لێکولینێ ل میکانیزما دروستبوونا بڕگێ دکەت ژ لایێ فسیۆلۆژیڤە، واتە چاواتیا دروستبوونا وێ هەڤدەمی کریارا هەناسەدانێ و ئامادەباشی و گونجانا ئەندامێن درکاندنێ بۆ دروستبوون و پێکڤەهاتنا دەنگان ب یەك تەوژم کو د شیاندایە بێژین هەر دەستپێکرنەك و راوەستانەك ب بڕگەیەك دهێتە هژمارتن و مەرجە دەنگەکێ ڤاولێ ل گەل ڤێ تەوژمێدا بیت ژ بۆ ڕێخۆشکرن و دەرکەڤتنا دەنگەکی یان پتر ژ دەنگەکێ کۆنسونانت کو ئەڤ تەوژمە ب بڕگا فۆنەتیکی دهێتە هژمارتن، کەواتە بڕگا فۆنەتیکی بڕگەکا گشتییە و هەمی زمانێن جیهانێ تێدا بەشدارن و لایەنێ وێ یێ فسیۆلۆژی یێ ب خورتییە و گشتیاتی ڕێکێ ددەتە هەر زمانەکێ تایبەتمەندییێن خۆ ژ وێ گشتیاتییێ وەربگریت[٩].

(۲-۲) ئاراستا فۆنۆلۆژی (ئەرکی):

ئاراستا فۆنۆلۆژی ئەو تایبەتمەندییە کو ژ ڤەرێژا ئاراستا فۆنەتیکی بەرهەم دهێت، واتە ئەو تایبەتمەندیەیە ئەوا ژ گشتیاتییێ ب دەستڤە دهێت و یا گرێدایە ب تایبەتمەندییێن زمانەکێ دیارکریڤە. پیڤەرێ ئارستا فۆنۆلۆژی ل سەر دوو بنەمایان هاتیە ئاڤاکرن، ئێکەم گرنگیدان ب پێکهات و چاواتیا ڕێزبوونا بڕگان کو ب زۆری ل شێوێ چەپك یان هێشوەدەنگ د ئاخفتنێدا دەردکەڤن. دووهەم ئەڤ کریارە د هەر زمانەکیدا جیاواز دهێتە ئەنجامدان، چونکی هەر زمانەکێ ژ لایێ فۆنۆلۆژیڤە یاسایێن تایبەت بخۆڤە یێن هەین بۆ کۆمبوونا دەنگان د بڕگێدا کو هەر ئەڤەنە دبنە سیما و تایبەتمەندییێن وی زمانی، لەورا دبیت ئەو کۆمەلە دەنگێن کو د زمانەکیدا ب بڕگەیەك دهێنەدانان د زمانەکێ دیتردا ب وی ڕەنگی نەبن، ل ڤێرێ پێناسا بڕگێ د ئاراستا فۆنۆلۆژیدا ل دویڤ پێکهاتا وێ د زمانێن جودادا دهێتە کرن. بۆ نموونە بڕگە د زمانێ کوردیدا پێکهاتیە ژ یەکەیەکێ کو ژ ڤاوڵەکێ بتنێ یانژی ل گەل هژمارەکا کۆنسنانتان ل دویڤ سیستەمەکێ دیاریکری کو د بڕگا زمانێ کوردیدا د شیاندایە هەتا چوار کۆنسۆنانتان ژی ل گەل ئێك بهێن، وەکو (خوارد) و د زمانێ ئینگلیزیدا د شیاندایە هەتا شەش کۆنسۆنانتان پێکڤە بهێن، وەکو(splints, stricts) و د زمانێ فارسیدا هەتا سێ کۆنسونانتان وەکو (گُرد، برف، بُرد)پێکڤە بهێن، لەورا پێناسە ل دویڤ هەر زمانەکی و هەر پێکهاتەیەکێ دهێتە گوهۆڕین.

بڕگە د زمانێ کوردیدا ژ سێ کەرتێن سەرەکی پێکدهێت (پێش، لوتکە، پاش) کو هەردەم لوتکە ڤاوڵە و پێش و پاش ژی ژ کۆنسۆنانتان پێکدهێن کو هەبوونا دەنگەکێ ڤاولێ مەرجە بۆ پێکهینانا بڕگێ، بەلێ د پێکهاتا بڕگا کوردیدا مەرج نینە هەمی دەما پێش و پاش هەبن و د شیاندایە لوتکە بتنێ ژی بڕگێ پێك بهینیت[x].

بۆ نموونە:

ئا	ئا	ØvØ
با	با	v Øc
ئاڤ	ئاڤ	Ø v c
بار	بار	c v c

V	Ø	Ø
V	Ø	C
Ø	V	C
C	V	C

د ڤان نموونان‌دا دیاردبیت کو مەرجە دبڕگا فۆنۆلۆژیا زمانێ کوردیدا لوتکە ڤاولێ بیت، هەروەها د زۆربەیا زمانان‌دا هێشوە کۆنسۆنانت ل پێش و پاشا برگێ دەردکەڤیت، بەلێ ئەڤ هێشوە ژی بۆ هەر زمانەکێ تایبەتیا خۆ هەیە کو د زمانێ کوردیدا ل دەسپێکێ هێشوا دوو کۆنسۆنانتی یا هەی و یا سێ گەلەك یا کێمە،د زمانێ فارسیدا هێشوا پێش نینە بتنێ ل پاش هێشوا دوو یا هەی و د زمانێ ئینگلیزیدا هێشوا سێ ل پێش و پاش یا هەی، لەورا هەر زمانەکی ل دویف ڕێککەڤتنا دەنگان د ناڤ برگێدا پێناسەکا تایبەت بۆ برگێ یا هەی، چونکی پێکهاتا برگێ ژ زمانەکێ بۆ زمانەکێ دی یا جیاوازە.

ل بەر ڕۆناهییا ئەڤان هەردوو ئاراستان جۆرێن برگێ دهێنە دەستنیشانکرن کو ئێك یا گشتییە و نە بتنێ بۆ زمانەکێ دیارکریە، بەلکو بۆ گشت زمانانە و پەیوەندییا ب فسیۆلۆژییا هەناسەدانێ و چاواتیا حالەتێ ئەندامێن ئاخفتنێ کو دبێژنێ برگا فۆنەتیکی د ناڤ چارچووڤێ ڤی قالبێ گشتیدا زمانێن جیهانێ د جیاوازن د چاواتییا لێکدانا فۆنیماندا د ئەڤان قالبێن گشتیدا کو هەر زمانەکی یاسایێن تایبەت بخۆڤە یێن هەین بۆ لێکدانا فۆنیمان د ناڤ قالبێن برگێدا کو ئەڤ لێکدان و دارژتنا تایبەت ب هەر زمانەکی ب برگا فۆنۆلۆژی دهێتە نیاسین".

(٢-٣) جۆر و ڤالبێن برگان د زمانێ کوردیدا:

د زمانێ کوردیدا بۆ ڤالبێن برگان یاسایەکا گشتی هەیە کو ب ئەڤی ڕەنگییە (C)(C)V(C)(C) واتە ڤاولتۆخمەکێ سەرەکییە ژبرگێ و ناهێتە لادان، بەلێ کۆنسۆنانت کو د یاسایێ گشتیێ برگا زمانێ کوردیدا د ناڤبەرا کڤانان‌دا مە دیارکرینە، ئەڤە ژی رامانا وێ چەندێیە کو د شیاندایە ل دویف هندەك یاسایێن کو د سنورێ ڤی یاسایێ گشتیدا بەرهەم دهێن، ئەڤ کۆنسونانتە ل دویف پەیڕەوەکێ تایبەت ب زمانێ کوردیڤە بمینن یان بهێنە لادان و د شیاندایە ئەو پەیڕەو ژی ب شێوەیێ ڤان یاسایێن ل خوارێدیاربیت:

١- /CCVCC/ ⟵ /خوارد/ ⟵ /xward/ .

٢- /CCVC/ ⟵ /جڤات/ ⟵ /cvat/ .

٣- /CCV/ ⟵ /برا/ ⟵ /bra/.

٤- /CV/ ⟵ /تە/ ⟵ /te/.

٥- /CVC/ ⟵ /ناڤ/ ⟵ /nav/.

٦- /V/ ← /ئا/ ← /a/.

٧- /VC/ ← /ئەز/ ← /ez/.

٨- /VCC/ ← /ئاست/ ← /ast/.

٩- /CVCC/ ← /زەند/ ← /zend/.[١٢]

ژبلی ڤان قالبان هندەك پەیڤێن دیتر د زمانێ كوردیدا یێن هەین كو دشێن ب یاسایەكێ جیاواز دەربكەڤن یان بكەڤنە ژێر پتر ژ قالبەكی ئانكو ئارەزوومەندانە خۆ ل گەل پتر ژ یاسایەكی بگونجینن، واتە ب شێوێ ئێك برگە یان دوو برگە دیاربین.

بۆ نموونە وەكو:

(ستری): /ستری/ ← /STRÎ/ ← /CCCV/ .

/ست/ /ری/ ← /SIT/ /RÎ/ ← /CVC/ /CV/.

(ستران): /ستران/ ← /STRAN/ ← /CCCVC/ .

/ست/ /ران/ ← /CVC/ /CVC/ ← /SIT/ /RAN/ .

(٢- ٤) رۆلێ دەنگێ [ت] د یاسایێ برگەسازیێ /CVCC/ دا:

ژ وان بیاڤێن دەنگێ كۆنسونانتێ كپ رۆلێ خۆ تێدا دگێرت برگا زمانێ كوردییە ل دویڤ یاسایێ ل سەری/ كۆنسونانت+ ڤاولێ + كۆنسونات + كۆنسونانت/ و د نموونانداسێ تایبەتمەندی دیاردبن:

١- هندەك جارا گوهۆرینا سیمایێ دەنگی ل (پاشیبا برگێ) دیاردبیت، واتە پشتی دەنگێ ڤاولێ (لوتكا برگێ).

٢- د هندەك نموونادا دیاردبیت، ئەو هەردوو كۆنسونانتێن پاشیبا برگێ بخۆبخۆ د بنەرتدا دكپن كو یا دوماهیێ دەنگێ ﴿ت﴾. نموونە:

CVCC ← Cكپ+ C گر+ Vگر+ C كپ ← /دەست/

CVCC ← Cكپ+ C گر+ Vگر+ Cكپ ← /راست/

CVCC ← Cكپ+ C گر+ Vگر+ Cكپ ← /دەشت/

CVCC ← Cكپ+ C گر+ Vگر+ Cكپ ← /گەشت/

٣- د هندەك نموونادا دیاردبیت، ئەو هەردوو كۆنسونانتێن پاشیبا برگێ د بنەرەتدا یا پێش دوماهیێ یا گرە، بەلێ ئەگەر یا دوماهیێ ﴿ت﴾ بیت وی دەمی سیمایێ كپاتیێ ددەتە یا پێش خۆ. نموونە:

CVCC ← Cكپ+ C گر+ Vگر+ C گر ← /گەزت/ ← گەست

CVCC ← Cكپ+ C گر+ Vگر+ C كپ ← /كوژت/ ← كوشت

CVCC ← Cكپ+ C گر+ Vگر+ C كپ ← /كەڤت/ ← كەفت

(٣)دیاردێن (یاسایێن) گوهورینا دەنگان:

ل دور ڤی بابەتێ گوهۆرینێ د شیاندایە ئاماژە ب دیاردا گوهۆرینا دەنگان بهێتەدان كو بخۆ بخۆ دیاردەیەكە د هەمی زماناندا هەیە، نەخاسمە دەمێ دەنگێن زمانی دكەڤنە د ناڤ زنجیرا ئاخفتنێدا ئەڤ دیاردە ب چەند رەنگان دیار دبن و ل دوماهیێ ژی وەكو یاسا خۆ نیشان ددەن و هندەك ژ لێكۆلەران ئەڤان دیاردان ب یاسایێن

فۆنۆلۆژییێن هەر زمانەکی ل قەلەم ددەن ((گۆڕانی دەنگ وەك دیاردەیەکی گشتی هەموو زمانەکان دەگرێتەوە، بە تایبەتی کاتێ کە دەنگ دەچێتە چوارچێوەی قسەکردن و دوانی ڕاستەوخۆ)) [xiii] ، چونکی ئارەزوویا زمانی بۆ کێم مەزاختنا وزێ ڤی دەمیدا یا بەردەوامە [xiv].

ب شێوەکێ گشتی هەبوونا ڤان دیاردان دزڤڕیتەڤە بۆ هەبوونا یاسایێ دەنگێ بهێزتر و یاسایێ دووبارەکرنێ، هەروەسا هۆکارێ دەرەکیێ زمانی و هۆکارێ لەزاتیا ئاخفتنێ [xv].

د زمانێ کوردیدا، ئەڤ دیاردە ب چەند شێوان پەیدادبن و د فۆنۆلۆژیا کوردیدا لێکۆلەران، ئەڤە د چارچووڤێ چەند یاسایاندا ڕێکئێخستینە، ژ بەر وێ پەیوەندییا ڕاستەوخۆیا ئەڤان دیاردان ب جیاوازییا ب کارهینانا فۆنیمانڤە هەی دێ ب کورتی ئەڤان هەردوو دیاردێن دەنگییێن ل خوارێ نیشاندەین کو ب رەنگەکی ژ رەنگان پەیوەندی ب ئەڤێ لێکۆلینێڤە هەیە، ئەو ژێگوهۆرینا سیمایێ دەنگێن گڕێن [د، ز، ژ، ڤ] بۆ سیمایێ (کپ) واتە بۆ[ت، س، ش، ف] ب شێوەیەکێ گشتیو ل دوماهیێ ژی ب رەنگەکێ هویرتر دێ رۆناهیێ ئێخینە سەر رۆلێ دەنگێ کپێ[ت] دەمێ دبیتە ئەگەرێ گوهۆرینا سیمایێ دەنگێن گڕێن دەوروبەری خۆ ژ (گڕ) بۆ (کپ) د چارچووڤێ ئاخفتنێدا.

(٣-١) گونجان: Assimilation

پێکهاتییە ژ کارتێکرنا دوو دەنگێن هەڤسوی ل سەر هەڤ کو د ئەنجامدا دەنگەك دهێتە گۆهوڕین، داکو ل گەل دەنگی دیتر بگونجیت، ژ بۆ مەبەستا سڤککرنێ، هەروەسا بۆ ڕێکخستن و گونجاندنا لڤینا ماسولکان ل دەمێ دەربڕینێ. ئەگەرێ سەرەکیێ پەیدابوونا گونجانێ ژی ((بە گشتی دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی ئەندامانی دوان)) [١٦].

گونجان دبیتە دوو جۆر:

أ ـ گونجانا تەواو : Complete Assimilation

ژ ئەنجامێ کارتێکرنا دوو دەنگێن هەڤسوی دەمێ دەنگەك ب تەواوی وەکو دەنگێ دیتر لێ دهێت [١٧] ، داکو کێمترین وزە ل دەمێ ب لێڤکرنێدا بهێتە مەزاختن. وەکو:

ئەز + سوربوم ⟵ ئەس سوربوم

مەرد + تر ⟵ مەرتر

﴿ز﴾ ژ ﴿س﴾ و ﴿د﴾ ژ ﴿ت﴾ زێدەتر وزێ وەردگرن، چونکی د دەمێ ب لێڤکرنا ﴿ز﴾ و ﴿د﴾ دا ژێیێن دەنگی د لەرزن، بەلێ بۆ ب لێڤکرنا ﴿س﴾ و ﴿ت﴾ نا لەرزن، لەورا دەنگێ ﴿ز﴾ بوویە ﴿س﴾ و ﴿د﴾ بوویە ﴿ت﴾ داکو کێمترین وزێ ب مەزێخێن [١٨].

ب ـ گونجانا نەتەواو : Partial Assimilation

گونجانا نەتەواو پێکهاتیە ژ گوهۆڕینا سیمایەکێ دەنگی، داکو ل گەل دەنگەکێ دیتر بگونجیت [١٩] ، واتە دەنگەك ب تەواوی وەکو دەنگێ دیتر لێ ناهێت.

د زمانێ کوردیدا دەمێ دەنگەکێ (گڕ) پشتی یێ (کپ)دهێت، دەنگێ (گڕ) کار ل سەر یێ (کپ) دکەت و تایبەتمەندییا خۆ بۆ ئەوێ ژی ڤەدگوهێزیت [٢٠]، زۆربەی جاران ئەڤە د ﴿پ﴾ ، ﴿ت﴾ و ﴿ك﴾ دا دیاردبیت دەمێ پشتی ﴿ب﴾ یان ﴿د﴾ یان ﴿گ﴾ دهێن. ب پێچەوانەی ڤێ چەندێ هەر دەمەکێ دەنگێ (کپ) پشتی یێ (گڕ) بهێت، دێ یێ (کپ) کار ل یێ (گڕ) کەت و ئەوی ژی بەرەڤ (کپ) یێ بەت، نەخاسمە دەمێ ﴿ت﴾ دکەڤیتە پشتی ﴿ز﴾، ﴿ژ﴾ و﴿ ڤ﴾.

(٣ - ٢) گوهورِینا سیمایێ دەنگێن [ز، ژ، ڤ] ژ (گڕ) بۆ (کپ) دەمێ دکەڤنە پێش [ت]:

سەبارەت ب هەبوون و دیاربوونا هەر سێ دەنگێن [ز] و [ژ] و [ڤ] زۆر ب زەلالی د نموونەیێن جۆراوجۆرێن زمانێ کوردیدا دیاردبن، نەخاسمە دەما دووبارە ئەم (ناڤێ کاری - چاوگ) ی ڤەدگەرینینەڤە بۆ سەر بنیاتێ وی ئەو میناکێ بنەرەتیێ وان دەنگان دیاردبیت، بەلێ دەما (مۆرفیمێن دەمێ رابردوو) و (نونا کۆم) ێ لێ دهێتە زێدەکرن و دکەڤنە د چارچووڤێ ئاخفتنێدا ئەڤ دیاردە دیاردبیت و ئەو هەرسێ دەنگ دهێنە گوهۆرین بۆ[س]و [ش] و [ف] کەواتە ل ڤێرێ دەنگێ [ت] ڕۆلێ خۆیێ کاریگەرێ هەی د گوهۆرینا سیمایێن دەنگێ ل پێش خۆ ژ (گڕ) بۆ (کپ). نموونە بۆ ئەڤا ل سەری دیار د ئەڤان هەرسێ خشتێن ژێریدا:

أ- خشتێ ژمارە (٤) نموونە بۆ گوهۆرینا دەنگێ [ز] و [س] :

١ -	ڤەگوهازتن	ڤەگوهاستن	ز > س	گوهورین بەری دەنگێ/ت/
٢ -	پارازتن	پاراستن	ز > س	گوهورین بەری دەنگێ/ت/
٣ -	خوازتن	خواستن	ز > س	گوهورین بەری دەنگێ/ت/
٤ -	میزتن	میستن	ز > س	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/

ب- خشتێ ژمارە

(٥) نموونە بۆ گوهۆرینا دەنگێ [ژ] و [ش] :

-١	ڕێژتن	رێشتن	ژ > ش	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/
-٢	کوژتن	کوشتن	ژ > ش	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/
-٣	داڕێژتن	داڕیشتن	ژ > ش	گوهورین بەری دەنگێ /ت/
٤ -	براژتن	براشتن	ژ > ش	گوهورین بەری دەنگێ /ت/
٥ -	کەلاژتن	کەلاشتن	ژ > ش	گوهورین بەری دەنگێ /ت/
٦ -	کەلوژتن	کەلوشتن	ژ > ش	گوهورین بەری دەنگێ /ت/
٧ -	هاڤێژتن	هاڤێشتن	ژ > ش	گوهورین بەری دەنگێ /ت/

ج- خشتێ ژمارە (٦) نموونە بۆ گوهۆرینا دەنگێ [ڤ] و [ف] :

١ -	ئاخڤتن	ئاخفتن	ڤ > ف	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/
٢ -	بشاڤتن	بشافتن	ڤ > ف	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/

٣ -	هنگاڤتن	هنگافتن	ڤ < ف	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/
٤ -	نخاڤتن	نخافتن	ڤ < ف	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/
٥ -	كەڤتن	كەفتن	ڤ < ف	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/
٦ -	بزاڤتن	بزافتن	ڤ < ف	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/
٧ -	پشكڤتن	پشكفتن	ڤ < ف	گوهورین بەری دەنگێ/ ت/

(٣-٣) گۆهـــوڕین : Mutation

گوهۆرینا دەنگی ((مەبەست ل ڤێ دیاردێ ئەوە كو دەنگێ وشەیەكێ د ئاخڤتنێن هندەك كەساندا دهێتە گوهۆڕین بۆ دەنگەكێ دیتر، بێی كو ئەڤ گوهۆڕینە ببنە ئەگەرا گوهۆڕینا واتایا وشێ))[٢١]. ل ڤێرێ مەبەست ژ گوهۆرینێ ئەوە دەما دەنگێ گڕێ /د/ د چارچووڤێ ئاخڤتنێدا دهێتە گوهۆرین بۆ دەنگێ كپێ /ت/ هەروەكو د ڤان نموونێن ژێریدا:

گۆهورینا د <> ت

هناردن <>هنارتن

بژاردن<>بژارتن

پێدڤیە<>پێتڤیە

هژماردن <>هژمارتن

(٣- ٤) رەنگڤەدانا ڤێ دیاردێ د كریارا نڤێسینێدا:

دەنگێ كۆنسونانتی كپێ﴿ت﴾ كارتێكرنا خۆ ب رەنگەكی ژ رەنگان ل سەر كریارا ئەلفابێیا نڤێسینا زمانێ كوردی كریە ب تیپێن عەرەبی و تێدا شاشییەكا بەربەلاڤ پەیداكریە كو دەمێ هندەك دەنگ د كریارا ئاخڤتنێدا وەكو دەنگێن گڕێن﴿ز﴾ و ﴿ڤ﴾ و ﴿ژ﴾.. هتد د كەڤنە پێش دەنگێ ﴿ت﴾ و سیمایێ خۆ ژگڕاتیێ بۆ كپاتیێ د گوهۆڕن، هەر هەمان دیاردێ رەنگڤەدانا خۆ ل سەر كریارا راستنڤێسی كریە. نموونە:

ڤەگوهاستن ⟵ ڤەگوهازتن

ئاخفتن ⟵ ئاخڤتن

ڕشتن ⟵ ڕژتن

(٤) ئەنجام:

١- دەنگێ کپێ [ت] د فۆنۆلۆژییا کوردیدا، دەمێ د گۆتن و زنجیرا ئاخفتنێدا کاریگەرییێ ل هندەك دەنگێن گرێن پێش خۆ دکەت و دبیتە ئەگەرێ وێ چەندێ کو ئەو دەنگ تایبەتمەندییا خۆیا گراتییێ ژ دەست بدەن.

٢- دەنگێ کۆنسونانتێ کپ [ت] ڕولێ هەی د گوهۆرینا سیمایێن دەنگێ ل پێش خۆ ژ (گرِ) بۆ (کپ). بۆ نموونە دەمێ (ناڤێ کاری - چاوگ) دهێتە ڤەگەڕاندن بۆ سەر بنیاتێ وی هەر سێ دەنگێن گرێن [ز] و [ژ] و [ڤ] ب زەلالی د نموونەیێن جوراوجورێن زمانێ کوردیدا دیاردبن، بەلێ دەمێ دەنگێ کپێ [ت] (مۆرفیما دەمێ رابردوو) و (نونا کۆم) ێ لێ زێدە دبن، د چارچووڤێ ئاخفتنێدا ئەڤ دەنگە سیمایێ خۆ د گوهۆرن بۆ [س] و [ش] و [ف] .

٣- ژ بۆ سڤککرنێ و گونجاندنا لڤینا ماسولکان ل دەمێ دەربڕینێ، دوو دەنگێن هەڤسوی کارتێکرن ل سەر ئێك هەیە و د ئەنجامدا دەنگەك دهێتە گۆهوڕین، داکو ل گەل دەنگی دی بگونجیت.

٤- دیاردا گوهۆڕینا دەنگان دیاردەیەکە د هەمی زماناندا هەیە، نەخاسمە دەمێ دەنگێن زمانی دکەڤنە د ناڤ زنجیرا ئاخفتنێدا ئەڤ دیاردە ب چەندین شێوەیێن جۆراوجۆر دهێنە نواندن.

٥- د زمانێ کوردیدا بۆ ڤالبێن بڕگان ئەڤ یاسایا گشتی (C)(C)V(C)(C) هەیە کو دەنگێ ڤاولێ تێدا تۆخمەکێ سەرەکییە و ناهێتە لادان، بەلێ ل دویڤ چەند بەچکە یاسایێن دی، دبیت د چارچووڤێ یاسایێ سەرەکیدا دەنگێن کۆنسۆنانت بهێنە لادان یان زێدەکرن.

٦- دەنگێ کۆنسونانتێ کپ رۆلەکێ دیار ب چەند شێوەیان د یاسایێ بڕگەسازیێ/CVCC/ دا دگێڕیت، نەخاسمە ل پاشییا برگێ و گوهۆڕینا سیمایێ گراتی بۆ کپاتیێ.

٧- بڕگە د زمانێ کوردیدا ژ سێ پشکێن سەرەکی پێکدهێت (پێش، لوتکە، پاش) کو د زمانێ کوردیدا هەمی دەما (لوتکە) ڤاولە و (پێش) و (پاش) ژی کۆنسۆنانتە و د پێکهاتا بڕگا کوردیدا ڤاولێ مەرجە، بەلێ ئەڤ مەرجە کۆنسونانتێ ڤەناگریت.

٨- د کریارا نڤێسینێدا، دەنگێ کۆنسونانتی کپ [ت] ب رەنگەکی ژ رەنگان بوویە ئەگەر کو شاشیەکا بەربەلاڤا نڤێسینێ پەیدابیت، ئەو ژی دەما دەنگێن گرێن [ز] و [ڤ] و[ژ] و .. هتد ب [س] و [ف] و[ش] دهێنە نڤێسین.

(٥) پەراوێز و ژێدەر:

أ- پەراوێز:

[١]- غازی فاتح وەیس (١٩٨٤)، فۆنەتیك، چاپی یەکەم، چاپخانا (الادیب البغدادیه)، بەغدا. (ل: ٢٣).

[٢]- کەسەر یاسین محەمەد (٢٠٠٩)، جیاوازییا ب کارهینانا فۆنیمان د کوردییا سەری و ناڤەراستدا، ناما ماستەرێ، زانکۆیا دهۆك. (ل: ٤).

[٣]- غازی فاتح وەیس، ١٩٨٤:ل ١٣-١٩.

[٤]- کەسەر یاسین محەمەد ، ٢٠٠٩ :ل ٥.

[٥]- کەسەر یاسین محەمەد، ٢٠٠٩:ل ١٠٥.

-[6] - Muhamammad Ali Alkhuli (2002), English Phonetics and Phonology, Dar alfalah, Jordan.(P 76-77)

-[7] - Peter Roach (2002), English Phonetics and Phonology, Cambridge, United Kingdom. (P 32-37)

[٨]- محمد معروف فتاح (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپخانا حاجی هاشم، هەولێر. (ل: ٧٥-٧٩).

[٩]- عەبدولوەهاب خالید موسا (٢٠٠٩)، هێز و ئاوازە لە دیالێکتی کوردی ژووروودا، چاپخانا حاجی هاشم، هەولێر. (ل: ١٥- ١٩).

[x]- عەبدولوەهاب خالید موسا، ٢٠٠٩ :ل ٦٠- ٦٣.

-[11] - David Crystal (2003), A Dictionary of Linguistics & Phonetics, Blackwell, United Kingdom. (P 447-449).

[١٢]- وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٩)، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، چاپخانا ئاراس، هەولێر. (ل: ٢٥٣).

[xiii]-گالب حسین علی (١٩٨٩)، فۆنۆلۆجی کوردی و دیاردەی ئاسانبوونی فۆنیمەکانی لە زاری سلێمانیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین. (ل: ٤٤).

[xiv]- محمد علی الخولی (١٩٨٧)، معجم علم الاصوات، دار الفلاح، الاردن. (ص: ٢٤٤).

[xv]- گالب حسین علی، (١٩٨٩: ٤٥-٤٦).

[١٦] گالب حسین علی، (١٩٨٩: ٤٩).

[١٧]- محمد علی الخولی، (١٩٨٧: ٢٢٠).

[١٨]- کەسەر یاسین محەمەد (٢٠٠٩: ١٥).

[١٩]- محمد علی الخولی، (١٩٨٧: ٢٢٠).

[20] - - Ahmad.A.R (1986), The Phonetic System of M.S.K, University of Michigan (Thesis). (P:14).

[٢١]- دیار عبدالکریم سعید (٢٠١١)، یاساییێن دەنگی دکوردیا ژۆری دا، چاپخانا خانی،دهۆك. (ل: ١٠٤).

ب- ژێدەر:

١- بائیزێ عەمەری (٢٠٠٥)، دیاردێن گرانکرن و سڤککرنا دەنگان د دایالێکتا سەری یا زمانێ کوردیدا، گوڤارا پەیڤ، ژمارە(٣٥)، ل ٧٤-٧٨.

٢- دیار عبدالکریم سعید (٢٠١١)، یاساییێن دەنگی دکوردیا ژۆری دا، چاپخانا خانی،دهۆك.

٣- رەحمان ئیسماعیل حەسەن (١٩٩١)، برگە و ئاسان بوونی برگە لە کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

٤- عەبدولوەهاب خالید موسا (٢٠٠٩)، هێز و ئاوازە لە دیالێکتی کوردی ژووروودا، چاپخانا حاجی هاشم، هەولێر.

٥- غازی فاتح وەیس (١٩٨٤)، فۆنەتیك، چاپی یەکەم، چاپخانا (الادیب البغدادیه)، بەغدا.

٦- کەسەر یاسین محەمەد (٢٠٠٩)، جیاوازییا ب کارهینانا فۆنیمان د کوردییا سەری و ناڤەراستدا، ناما ماستەرێ، زانکۆیا دهۆك.

٧- هەژار قادر ئیسماعیل (٢٠٠٩)، ڕۆنانی بڕگە و ئاسان بوونی دەنگ لە زاروچکەی بالەکیاندا، نامەی ماستەر، زانکوی سەلاحەدین، هەولێر

٨- .محمد معروف فتاح (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپخانا حاجی هاشم، هەولێر.

٩- وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٩٩، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، چاپخانا ئاراس، هەولێر.

١٠- محمد علی الخولی (١٩٨٧)، معجم علم الاصوات، دار الفلاح، الاردن.

١١- عالیه کرد زعفرانلو کامبوزیا(١٣٨٥)، واج شناسی رویکردهای قاعده بنیاد، چاپ اول، انتشارت سمت، تهران.

١٢- علی محمد حق شناس (١٣٨٣)، اواشناسی، چاپ نهم، انتشارات اگاه، تهران.

١٣- محمد حسین کشاوەرز (١٣٨٦)، اواشناسی، چاپ سوم، انتشارات سمت، تهران.

14- - Ahmad.A.R (1986), The Phonetic System of M.S.K, University of Michigan (Thesis).

15- - Peter Roach (2002), English Phonetics and Phonology, Cambridge, United Kingdom.

16- - David Crystal (2003), A Dictionary of Linguistics & Phonetics, Blackwell, United Kingdom.

17- - Muhamammad Ali Alkhuli (2002), English Phonetics and Phonology, Dar alfalah, Jordan.

18- MacCarus,E.N. (1958), A Kurdish Grammar, New York. -

(بعض خصائص الصوت المهموس [ت] في علم الصوتيات في اللغة الكوردية)

ملخص البحث:

بصورة عامة الأصوات المهموسة لها سمات خاصة من حيث المخرج والتلفظ, هذه السمات أدّت إلى ظهور بعض الصفات المكشوفة في أثناء استعمالها. في كثير من الأحيان تعامل الأصواتيون الكورد بشكلٍ غامض مع هذا النوع من صفات الأصوات المارّة (الأصوات المهموسة).

في هذا البحث عرضنا بدءاً إيضاح مخارج هذه الأصوات وكيفية تلفظها وإنشاؤها, وبعدها تناولنا المقطع الصوتي من جهتين: اللغات العامة, واللغات الخاصة (اللغة الكورية)؛لأنّ صفات الصوت تكون أكثر وضوحاً و بياناً في المقطع الصوتي في أثناء الكلام أكثر ممّا لو كان وحده و بمفرده, و لجأ البحث أيضاً إلى توضيح القوانين الصوتية عند اجتماع صوتين و ما يحدث من تغييرات للأصوات الصحيحة في اللغة الكوردية في أثناء ذلك.

و لكي يكون هذا البحث في متناول اليد و في إطاره المحدّد له خصّصنا بحثنا بدراسة صوت مهموس واحد هو صوت [ت]كنموذج رئيسي و عملي؛ لأنّ الباحث يرى أنّ هذا الصوت له دورٌ واضح في هذا المجال. و أخيراً ختمنا هذا البحث بذكر نتائجه, و هوامشه, و مصادره مع ملخص باللغتين العربية و الإنكليزية.

Abstract:

This research is entitled (Some special features of voiceless [T] in Kurdish phonology). In general, voiceless sounds have their own special features in the way they are formed and pronounced. These features are the reason for finding many noticeable rules when being used. Oftentimes, according to Kurdish phonological researchers ambiguity has been shown in these types of events.

In the beginning of this research, the nature of the formation and pronunciation of voiceless sounds have been introduced. After that, syllables were discussed in both phonetics and phonological ways. This was for the intention to show that the transcription of the syllables become less ambiguous after the syllables are seen in spoken form. For this reason, researchers referred to phonology with the concern of forming and changing consonant sounds in the Kurdish language.

The aim was for the research to be available at all times and for the researchers not to go beyond their needs of study. The consonant [t] was chosen as an example for this practical topic and the subject of this research. According to the idea of researchers this sound plays a main role in this field. Finally, this research ends in some references and sources with a short summary in both English and Arabic languages.

کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەر یاساکانی فۆنۆلۆژیی کوردی

د. عادل ڕەشید قادر
زانکۆی سلێمانی
سکوڵی پەروەردەی بنەڕەت

پێشەکی

١/٠) ناونیشان و بواری لێکۆلینەوەکە:

ئەم لێکۆلینەوەیە بە ناونیشانی (کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەر یاساکانی فۆنۆلۆژیی کوردی)یە، هەوڵێکە بۆ خستنەڕوو و شیکردنەوەیەکی زانستیانە بۆ ئەو کاریگەرییانەی کە زمانی عەرەبی دروستی کردوون لە سەریاساو مەرجەکانی سەرەوەڕیزبوون بەیەکەوەهاتنی دەنگەکان لە ناو قالبی وشەو بڕگەی فۆنۆلۆژیی کوردیدا. بواری لێکۆڵینەوەکە لایەنی مۆرفۆلۆژیی و هەندێك جاریش بەپێی پێویستی لێکۆڵینەوەکە پەنا دەبەینە بەر سینتاکسی زمانەکە.

٢/٠) هۆی هەڵبژاردنی لێکۆڵینەوەکە

دەنگسازیی (فۆنەتیك و فۆنۆلۆژیی) یەکێکە لە ئاستە گرینگەکانی هەر زمانێك کە پێویستی بە توێژینەوەی زۆر هەیە، زمانی کوردیش کەم تا زۆر لای لەو ئاستە کردۆتەوە و تا ڕادەیەکی باشیش لێڵی زۆری ڕەواندۆتەوە، بەڵام ئەگەر بەراوردێك بکرێت بە ئاستەکانی تری زمانەکەمان، هێشتا زۆر لایەنی ئەم ئاستە پێویستی بە لێکۆلینەوەی زیاتر هەیە.ئەم لێکۆڵینەویە دەچێتەچوارچێوەی هەموو ئەو هەوڵە زانستییانەی کە دەدرێت لەم بوارەدا.

٣/٠)گرینگی لێکۆڵینەوەکە:

فۆنەتیك و فۆنۆلۆژیی بە دوو لایەنی گرینگی دەنگسازیی هەژماردەکرێت، خوێندکار تا دەگاتە زانکۆ و لە هەمووقۆناغەکانی خوێندنیدا لە بابەتەکانی زمانی کوردی پێی ئاشنا نەبووە و بە لایەوە نامۆیە. گرینگی ئەم لێکۆڵینەوە لەوەدا دەردەکەوێت کە کەلێنێکی تری ڕێنووسی کوردی چارەسەردەکات.

٤/٠) سنوری لێکۆڵینەوەکە:

نموونەکانی ئەم لێکۆلینەوەیە کە خراونەتەڕوو، یا لە زمانی ئاخێوەرانی زاری کرمانجی ناوەڕاست وەرگیراون، یاخود پەنابردراوەتە بەر دیوانی شاعیرانی کلاسیکی بە تایبەت لە وانەش کە کاریگەری زمانی عەرەبیان پێوەدیارە.

٥/٠) ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

ڕێبازی وەسفی شیکەرەوانە لەم توێژینەوەدا بەکارهاتووە.

٦/٠)بەشەکانی لێکۆڵینەوەکە:

لێکۆڵینەوەکە جگە لە پێشەکی بەسەر سێ بەش دابەشکراون کە بریتین لەمانەی لای خوارەوە:

بەشی یەکەم: پێناسەی فۆنیم و ئەلەفۆن لە ڕوانگەی جیاوازەوە کراوە و فۆنیم و ئەلەفۆنەکانی زمانی کوردی دیاریکراوە.

بەشی دووەم: یاساومەرجەکانی برگەی فۆنۆلۆژیی کوردی و کاریگەری دەنگەکان بەسەریەکتریەوە لەسەرەوریزبوون و بەیەکەوەهاتنی دەنگەکان لەناو قاڵبی برگەو وشەی کوردیداخراونەتەروو.
بەشی سێیەم: کاریگەری زمانی عەرەبی لەسەریاساکانی فۆنۆلۆژیی کوردی خراونەتەروو و شیکراونەتەوە.
لە کۆتاییدا ئەنجامەکان و کورتەی لێکۆلینەوەکە بە زمانی عەرەبی وئینگلیزی خراونەتەروو.

بەشی یەکەم

۱/۱) فۆنیم (Phoneme)

قسەپێکەرانی هەرزمانێك بەهۆی گۆرانی واتا لە مۆرفیم و وشەکاندا هەستە بە بوون وجیاوازی لە فۆنیمەکاندا دەکەن، وە ك بۆنموونە (کەر: گەر)، (کۆر:گۆر) لە زمانی کوردیدا بەهۆی /ك/ و /گ/ جیاوازی لەواتادا هێناوەتە ئاراوە، یا (شار: شێر) بە هۆی /ا/ و /ێ/ جیاوازی لە واتادا هەستی پێدەکرێت، بەلام ئەودەنگەی لە زمانێکدا جیاوازی لە واتادا دروست دەکات مەرج نییە هەمان رۆڵ ببینێت لە زمانێکی تر.
ژمارەو نرخ وبەهای فۆنیمەکان بە کۆنسۆنانت و ڤاوڵەکانەوە لە هەموو زمانەکان وەك یەك نیین (بۆ زانیاری زیاتربروانە:ئەورەحمانی حاجی مارف،۱۹۷٦،٦٧)ئەم جیاوازیە رای جیاوازیشی لە پێناسەی فۆنیمەکاندا هێناوەتە ئاراوە، دەکرێت کۆی راکان بەمشێوەیەی لای خوارەوە بخەینەروو.
زمانەوانی پۆڵەندی (دی کۆرتنی) لایەنی دەروونی دەکاتە پێوەری سەرەکی لە ناسینەوەی فۆنیمدا، هەربۆیەش پێی وایە فۆنیم ئەو دەنگە نموونەییەیە کە لە مێشکی قسەکەردایە، نەك ئەو دەنگە دەربراوە، چونکە دەنگی دەربراو گۆرانی بەسەردادێت، ئەوەیش دەگەرێنێتەوە بۆ دوو هۆی سەرەکی(۱) دوو دەنگی دووپاتکراو هەرگیز کتومت لەیەکترناچن(۲) هەموو دەنگێك لە ژێرکاریگەری دەنگەکانی دەورووبەریدا دەگۆرێ.
ئەم بۆچوونەی (دی کۆرتنی) لەسەر فۆنیم لایەنگر و رەخنەی لێکەوتەوە، لەوانەی کە رەخنەیان لەم تێروانینە گرت (توادێل) و زمانەوانی روسی (ترۆبتیسکۆی) کە سەر بە قوتابخانەی(پراگ)ە، لەو باوەرەدان ئەم جۆرە پێناسانە سوودی نیە و نامانگەیەنێتە مێشکی مرۆڤ و لە پێناسەی فۆنیمدا دەبێت لە دەروون و مێشك دووربکەوینەوە.ئەم رایەی (دی کۆرتنی) لە نووسینەکانی (ساپیر) هەستی بە بوونی دەکرێت.
دانیال جۆنز رایەکی تری جیاواز لە پێناسەی فۆنیم دەخاتەروو و زمانەوانی ئەمریکی (گلیسن)یش پەسندی دەکات، کە بەرای ئەوان فۆنیم بریتییە لە هێمایەك کە چەند دانەیەکی فۆنەتیکی گرد دەکاتەوە و، لە پۆلینکردنی دەنگدا گوێ لە راستی فۆتەتیکی بەولاوە بە هیچ بنەمایەکی ترنادات و هەروەهارێگەی واتاو راستی رێزمانی لە ناسینەوەی فۆنیمدا تەواو پەك خراوە.
تێروانینێکی تر کە تەواو پێچەوانەی تێروانینی هۆشەکی و فیزیکیە لە پێناسەی فۆنیمدا، کەبەمجۆرە پێناسەی فۆنیم دەکەن:فۆنیم بچوکترین دانەیە کە ئەرکی جیاکردنەوەی واتا دەگرێتە ئەستۆ، نە دەنگە و نەخێزانە دەنگ بەڵکو دانەیەکی رووتی تیۆرییە لە ئاستی فۆتۆلۆجییدا بە پێی ئەو جیاوازییانەی لە زمانەکەدا بەدیدەهێنێ دیاریدەکرێ (بۆ زانیاری زیاتر بروانە: محمد معروف فتاح،۲۰۱۱،٦٧).
تێروانینێکی ترکە تەواو پێچەوانەی روانگەی فۆنەتیکی دەوەستێتەوەو رێگای تردەکاتە پێوەر لە ناسینەوەو پێناسەی فۆنیمدا روانگەی رووت (مجرد)ە، لەوانە:

أ- ڕەفتاری مۆرفۆلۆجی دەنگەکان:

ئەگەرچی دەنگە خشۆکەکانی{ش} و {ژ} یا {س} و {ز} هەروەها دەنگە گیراوەکانی {ب} و {پ} هەرچەندە لێکچوونی فۆنەتیکی هاوبەشیان زۆرە ولە زۆرشوێنیشدا لەبەر زەبری دەنگی دەوروبەر دەگۆڕدرێن، وەك بۆ نموونە:

(پشتدەر ـــــ پژدەر)

(هەشت ـــــ هەژدە)

یان:

(دەست ـــــ دەزگا)

(مس ـــــ مزگەر)

لە دەنگە گیراوەکاندا، وەك بۆنموونە:

(چی بکەم ـــــ چیپ کەم)

بەڵام لە زۆر جووت وشەدا (min mal pair) بەرامبەر یەکتر دەوەستنەوەو بە گۆڕانیان واتای نوێ دەیەننەوە ئاراوە، وەك بۆ نموونە:

(شان: ژان)

(شین: ژین)

(ساڵ: زاڵ)

(ساوا: زاوا)

(با: پا)

(بیر: پیر)

بە دوورکەوتنەوە لە بنەمای لێکچوونی فۆنەتیکی دەنگەکان، هەموو ئەمانە دەیسەلمێنن ئەم دەنگانە فۆنیمن لە زمانەکەدا.

ب- بنەمایەکی تری ڕوانگەی ڕووت لە پۆلینکردنی فۆنیمەکان بەبێ ڕەچاوکردنی لێکچوونی فۆنەتیکیە، لێکچوون و جیاوازی لە دابەشبووندایە.ئەم تێڕوانینە زیاتر ئەرکی پۆلینکردنی فۆنیمەکان دەبینێ بەبێ ڕەچاوکردنی جیاوازی و وێکچوونی لایەنی فۆنەتیکی دەنگەکان، بۆ نموونە لە زمانی کوردیدا نیمچە (ڤاوڵ/ کۆنسۆنانت) ەکانی (W.Y) ئەگەرچی لەڕووی فۆنەتیکەوە لە یەکترجیاوازن، بەڵام لە دابەشبووندا هەمان ڕەفتاردەنوێنن لە قالبی برگە لە جەمسەری سەرەتادا لە بەشی دووەمی پێکهاتەکەدا لە هەمان جێکەوتەدا دەکەونەوە، وەك بۆ نموونە: (پیاو، پیاز، سیان) و (چوار، ژوان، خوان).

بە وردبوونەوە لەوەی خرایە ڕوو دەتوانین بە کورتی بڵێین، فۆنیم: بەها و ناسینەوەیان لە چوارچێوەی وشەو مۆرفیمدایە لە هەر زمانێك، ئەو فۆنیمەی لە زمانێکدا ئەرکی واتاگۆڕین دەبینێ مەرج نیە لە زمانێکی تر هەمان ڕۆڵ ببینێ، هەربۆیەش زمانەکان لە ژمارەی فۆنیمەکان (کۆنسۆنانت، ڤاوڵ) جیاوازن و بەهاکانیشیان هەر هەمان بەها نییە، بەراوردیکردنی (س، ص) و (ر، ڕ) لە نێوان زمانی عەرەبی و کوردیدا ئەم ڕایە دەسەلمێنێ.

٢/١) ئەلۆفۆن (Allophone)

ئگەر لە مۆرفیمەکان وردبینەوە، تێبینی دەکەین " کە هەندێ جار وا ڕێکدەکەوێت یەك تاکە مۆرفیم بە چەند ڕێگایەك یان بە هۆی چەندین فۆرمەوە دەنوێنرێت وەك لە شێوەی جیا جیاکانی نیشانەکانی ناسیاوی ونەسیاوی و کۆی کوردیدا بەدیدەکرێت کە بە هەموویان لە ژینگەی جیاجیادا تاکە مۆرفیمێك دەنوێنن" (بڕوانە: محەمەد معروف فتاح- سەباح ڕەشید قادر:٢٤،٢٠٠٦)، لە ژێر تیشکی ئەم پێناسەیەی مۆرفیمەوە بۆ فۆنیم و ئەلۆفۆنەکان ئەم خاڵانەی لای خوارەوە دەخەینە ڕوو:

١-لە دووپات کردنەوەی دەنگەکان لە وشەو مۆرفیمەکاندا،جێکەوتەی دەنگەکان وا دەکات ئەو دەنگانە هیچیان لە یەکتر نەکەن، وەك بۆ نموونە:

______ # ______ # ______

تەنەکە دەستەگوڵ مەست

٢-کاریگەری زمانەکان بەسەریەکترییەوە وا دەکات هەندێ لە دەنگەکانیان بپەڕنەوە زمانەکەی تر، وەك بۆنموونە:

ئەو دەنگانەی زمانی عەرەبی (ص، چ، گ) لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی زمانی کوردیدا گۆدەکرێت بەڵام وەکو فۆنیم لە ناو سیستەمی زمانەکەدا کارناکات، بۆیە پلەی ئەلۆفۆنیان دراوەتێ.

٣- لە ئاستی ئاسۆیی یا تەکنشینیدا کاتێك دەنگەکان بەدوای یەکتر ڕیز دەبن لە پێکهێنانی وشەو برگەدا دەنگەکان لە ژێر زەبری دەنگی دەورووبەردا گۆڕانیان بە سەردادێت، وەك بۆ نموونە:

هەشت +دە> هەژدە پشت > پژدەر

پەرست +گا > دەزگا پەرست گا> پەرزگا

سەرت داگرە > سەردداگرە

چی بکەم > چیپ کەم

٤-تەمەن و جنس و پیشەوکار و ئاستی ڕۆشەنبیری تاکەکەس هەموو ئەمانە دەورکاریگەری خۆیان دەبینن لە گۆکرنی شێوەی جیاجیای دەنگەکان.

ئەگەر مۆرفیمەکانی (ناسیاوی لە زمانی کوردیدا) بە فۆرمی جیاجیا بە پێی ئەو ژینگەیەی کە تیایدا دەردەکەون (ەکە، کە، ك) هەمان ئەرك و واتا بەدەستەوە دەدەن و بە هەموویان ئەلۆمۆرفی نیشانەی ناسیاوی دەبەخشن. وەك بۆ نموونە:

کوڕ > کوڕەکە تەختە> تەختەکە مامۆستا> مامۆستاکان

ئەوە شێوە ی جیاجیای دەنگەکانیش بە پێی ئەو مەرجانەی لای سەرەوە خرانەڕوو کار لە واتای وشەو مۆرفیمەکان ناکات و دەکرێت پێیان بوترێت شێوەی جیاجیای هەمان دەنگ و پلەی (ئەلۆفۆنیان) بدرێتێ.

٣/١) فۆنیمەکانی زمانی کوردی

ڕای جیاجیالەلایەن زمانەوانە کوردەکانەوە سەبارەت بە ژمارەی فۆنیمەکانی زمانی کوردی خراونەتە ڕوو و هەندێکیان (٣٦) فۆنیمیان دیاریکردووە (بڕوانە: وریا عومەر ئەمین: ١٢،٢٠٠٦). لە "نووسراوەکانی مەکەنزیدا کە دەربارەی دیالێکتی کوردی لە بەسی فۆنەتیکدا بۆ دیالێکتی کرمانجی خوارووو(٩) و بۆ کرمانجی ژووروو (٨) دەنگی بزوێن و دیاریکراوە " (بڕوانە ئەوڕەحمانی حاجی مارف: ٢١،١٩٧٦). هەریەك لە جەلادەت عالی بەدرخان

و ڕەشید کوردو مامۆستا توفیق وەهبی و مامۆستا نوری عەلی ئەمین و مامۆستا گاهرهەورامی (بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو، ١٩٧٦،٢٤)لەسەر ژمارەی فۆنیمەکانی زمانی کوردی (کۆنسۆنانت و ڤاوڵەکان) ژمارەی جیاجیان خستۆتەڕوو.

فۆنیم وەکو بونەوەر وایە لە دایك دەبێت و گەشەدەکات و جاری واش هەیە هەندێك لەو فۆنیمانە دەپوکێنەوە، بەراوردی (پ،ژ) لە زاری هەورامی و (ح، ع،غ) لە زاری کرمانجی ناوەڕاستدا بکە، و لە ئێستادا (ڤ) لە کرمانجی ناوەڕاستدا خەریکە پانتاییەکی زۆر داگیردەکات لو وشەکانی ئەم زارەدا، وەك بۆ نموونە: ئێڤار، ئەڤین، تەڤگەر، بازێرڤان، دلۆڤان، جڤات....هتد.

فۆنیم لە شێوەی جودا جودا واتابەخش نییە و ئاساییانە وەکو بچوکترین یەکەی واتاجیاکەرەوە پێناسەدەکرێت(بڕوانە: غازی عەلی خورشید،٢٠١٠،٢٦).

فۆنیم (Phoneme) بەو دەنگانە دەوترێت کە لە زماندا وشە پێك دەهێنن و، بە گۆڕان لاچوونیان واتا دەگۆڕن.(بڕوانە ئەوڕەحمانی حاجی مارف:١٩٧٦،١٥)، بەڵام لە بەر ئەوەی وشەو فۆنیم لە دوو ئاستی جیاوازدان وشە لە ڕێگەی فۆنیمەوە دەنوێنرێت.

فۆنیم – بچووکترین دانەی دەنگیی سیستەمی زمانە، کە بریتی یە لە ماکی دەنگیی پێکهێنی وشەو مۆرفیم و دەوری جیاکردنەوەیان دەبینێ. (بڕوانە: میدیا ١٩٩٨،٢٩٨).

فۆنیمەکانی زمانی کوردی بەشێوەی گروپ دابەش دەکرێن بەمشێوەی لای خوارەوە:

أ/ ڤاوڵەکان (دەنگدار)

ب/ کۆنسۆنانتەکان

١-دەنگە گیراوەکان (کپ+ دەنگدار)

٢-دەنگە خشۆکەکان (کپ+دەنگدار)

٣-ئەفریکاتەکان (کپ+دەنگدار)

٤-دەنگە لاییەکان (دەنگدار)

٥- دەنگە لەراوەکان (دەنگدار)

٦-دەنگە لووتییەکان (دەنگدار)

٧-نیمچە ڤاوڵەکان (دەنگدار)

ئەو دەنگانەی کە لە زمانی عەرەبیەوە هاتونەتە ناو زمانی کوردییەوە یا هێشتا لە پلەی (ئەلۆفۆن) دان، یا وەکو فۆنیمەکانی تر چالاك نینەوە و تەنها لە وشانەدا دەبینرێنەوە کە لە زمانی عەرەبیەوە هاتونەتە ناو زمانەکەمان.

١/٢) یاساو مەرجەکانی بڕگەی کوردی

فۆنۆلۆجی (Phonology) ئەو بەشەی زانستی زمانە کە لەو یاسایانە دەکۆڵێتەوە کە بە هۆیانەوە دەنگەکانی زمانێکی تایبەتی لەیەك دەدرێن بۆ دروستکردنی بڕگە (بڕوانە: وریا عومەر ئەمین،٢٠٠٤،١٤).

بۆ ڕیزبوون و بەیەکەوە هاتنی ئەو دەنگانە لە زمانی کوردی ئەو مەرجانەی لای خوارەوە ڕەچاودەکرێت:

١-ڤاوڵ ناوکی بڕگە پێکدەهێنێت.

٢-سەرەتای بڕگە بە ڤاوڵ دەست پێناکات، واتە بە کۆنسۆنات دەست پێدەکات و ناکرێت لە کۆنسۆنانتدا چۆڵ بکرێت.

٣- دوو ڤاوڵ بەدوای یەکتردا نایەت.

٤-ئەگەر کۆنسۆنانتێك کەوتە نێوان دوو ڤاوڵەوە، ئەوە ڤاوڵی دووەم کۆنسۆنانتەکە بە لای خۆیدا وڕادەکێشێ بۆ ئەوەی مەرجی (٢) جییێبەجێ بکرێت.هەمان مەرج بۆ دوو کۆنسۆنانت جێبەجێ دەبێت و بۆ هەمان مەبەست.

٥- هێشوە کۆنسۆنانت (Cluster) کە بریتییە لە بەیەکەوە هاتنی دوو کۆنسۆنانت یا زیاتر بە دوای یەکترییەوە دروست دەبن. لە زمانی کوردیدا زیاترلە دوو کۆنسۆنانت یان کۆنسۆنانتێك و نیمچە کۆنسۆنانتێك بۆ جەمسەری سەرەتای بڕگەو نیمچە کۆنسۆنانتێك و دوو کۆنسۆنانتێك لە جەمسەری کۆتایی بڕگەدا ڕێگە پێنەدراوە، ئەم یاسایە لە زمانێکی وەکو زمانی ئینگلیزی هێشوە کۆنسۆنانت لە جەمسەری سەرەتای بڕگە ڕێگە بە دوو کۆنسۆنانت زیاتر دەدات، وەك بۆ نموونە (spring, street)

٢/٢) یاساکانی فۆنۆلۆژیی کوردی

سەرەنج بدەینە هەرزمانێك کۆمەڵێك یاسای تایبەت بە خۆی هەیە یان مۆرکی ئەو ئەو زمانەی پێوە دیارە لە لێکدانی فۆنیمەکان بۆ دروستکردنی دانەی لە خۆیان گەورەتر وەکو (بڕگە، وشە، فریز، رستە)، لە ئەنجامی خستنەتەکیەك و ڕیزکردن و لێکدانیان لە ناو قالبی وشەو بڕگەدا کۆمەڵێك دیاردەی دەنگی دێتە ئاراوە بە پێی مەرجەکانی بڕگە لە زمانەکەدا، دەکرێت بە کورتی بەم شێوەیەی لای خوارەوە بیانخەینە ڕوو:

١-لەبەر ئەوەی یاساو مەرجەکانی بڕگە لە زمانی کوردیدا ڕێگا بە هاتنی دوو ڤاوڵ نادات بەدوای یەکترییەوە.(بڕوانە:١/٢). بۆیە دوو دیاردەی دەنگی ڕوو دەدات، لەوانە:

أ/پەیدابوونی کۆنسۆنانت یا نیمچە کۆنسۆنانت لە نێوان دوو ڤاولدا، وەك بۆ نموونە:

برا+ان> برایان

مامۆستا+ ان > مامۆستایان

دێ +ان > دێیان

ب-لە ناوچوونی ڤاوڵ، وەك بە نموونە:

تەختە+ ان> تەختان

بەڕە+ ان>بەڕان

پەنجەرە+ەك> پەنجەرەکە

٢- لەناوچوونی کۆنسۆنانت/ کەوتنی دەنگ (hapology)

دوودەنگی کۆنسۆنانتی لە یەکچوو یان نزیك لە یەکتر ئەگەر بکەونە دوای یەکتر، ئەوە یەکییان لە ناو دەچێت، یان (أ- لابردنی دەنگێك لە دوو دەنگی لێکچووی دوابەدوای یەکدا، ب- لابردنی دەنگێك لە وشەیەکدا بەمەبەستی ئاسانی درکاندن، بڕوانە: تالیب حوسێن عەلی،٢٠٠٥،٨٠)، وەك بۆ نموونە:

ڕۆژ+ ژمێر> ڕۆژمێر

ڕێك+ کەوتن>ڕێکەوتن

دا بنیشە > دانیشە

بەڵام لەهەندێ وشەدا ئەو ژینگەیە لە بار نیە یان کۆت (قیود) ی واتای دەبێتە ڕێگر لە جێبەجێ بوونی ئەم یاسایە، وەك بۆنموونە:

پێك + کەوتن > ١- پێککەوتن ٢- پێکەوتن

لە(١) دا هەردوو کەرەستەکە بەریەك دەکەون لە (٢) دا کەرەسەیەك بەر ئەوەی تر دەکەوێت لەوانەشە پێکەوتنەکە تەنها یەك لایەك بگرێتەوە. یا لە نموونەیەکی تردا:

لێك + کەوتن > ١- لێکەوتن ٢- لێککەوتن

٣- کەوتنی دەنگ

دەست+ کەوت> دەسکەوت

٤- تواندنەوە (Assimilation)

کۆنسۆنانتە کپەکان کە دەکەونە پێش کۆنسۆنانتەدەنگدارەکان گۆڕانیان بەسەردادێت و وەکو ئەوان دەنگدار دەبن، وەك بۆ نموونە:

بەش +دار> بەژدار

مس+ گەر> مزگەر

سەرت + داگرە> سەرددداگرە

بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە یاساکانی فۆنۆلۆژیی زمانی کوردی(بڕوانە:محمد معروف فتاح:١١٩-٢٠١١،١٢٥) و(بازیان یونس محێدین:١٠١، ٢٠١٣).

١/٣) کاریگەری زمانی عەرەبی لە سەر یاساکانی فۆنۆلۆژیی کوردی

گەلێك هۆکار هەیە کار دەکەنە سەر هەر زمانێك و دەیگۆڕن، ئاستی دەنگسازیی (فۆنەتیك، فۆنۆلۆژیی) زیاتر لە ئاستەکانی ترو زووتر دەکەونە ژێر ئەم کاریگەرییانە.

یەکێك لەو هۆکارانە "کارتێکردنی زمانێکی تر، بۆ نموونە لە زمانی ئینگلیزی کۆندا دەنگی (ژ) نەبووە، بەڵام لە ئەنجامی کارتێکردنی زمانی فەڕەنسی گەلێ وشەی وەك measure , rough azure کە دەنگی (ژ)یان تێدایە کەوتوونەتەناو زمانی ئینگلیزی وبوون بە بەشێکی بنجی فەرهەنگی زمانی ئینگلیزی، بەم جۆرە دەنگی (ژ) کەوتە ناو سیستەمی فۆنۆلۆجی زمانی ئینگلیزی، دەنگی (ڤ) ش بە هەمان شێوە" (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: وریا عومەر ئەمین،٢٠٠٤،١٥).

بە درێژایی زیاترلە (١٤٠٠) ساڵ بە هۆی ئاینی ئیسلامەوە زمانی کوردی کەوتۆتە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبیەوە، هەر بەوهۆیەشەوە کۆمەڵێك لەو دەنگانە وەکو(ع، ق، ح) هاتونەتەوە ناو زمانی کوردییەوە و بونەتە بەشێکی بنجی سیستەمی فۆنۆلۆژیی زمانەکە و هەندێك لەو دەنگانەش وەکو (ئەلەفۆن) ماونەتەوە و بونەتەشێوەیەکی تری دەنگەکانی کوردی (چ، ص،گ) بۆ (ز، س، ت) لە نموونەکانی (زاڵ، سەد، تاڵ). جگە لەوانەی کە ئاماژەی پێکرا زمانی عەرەبی هەندێك لە یاساو مەرجەکانی فۆنۆلۆجیشی لەگەڵ خۆیدا هێناوەتە ناو سیستەمی فۆنۆلۆژیی زمانەکە، لەوانەش یاسای دەنگە (لوتییەکان) ە و هاتن و ڕیزبوونیان لەگەڵ دەنگەکانی تری زمانی عەرەبی، کە بریتین لە (دەرخستن (ألإظهار)، خستنە ناویەك (ألإدغام)، پەنادان / داپۆشین (ألإخفاء)،گۆڕین /هەڵگێڕانەوە (ألإقلاب/ قلب)ە، یاسا دەنگە لوتییەکان کە بریتیین لە (م،ن) و ڕیزبوون

بە یەکەوەهاتنییان لە گەڵ دەنگەکانی تری ئەو زمانەو خستنەڕووی ئەو دیاردە دەنگییانەی کە لەو نێوەندەدا ڕوودەدات، بریتیین لە:

١-١/٣)یاساکانی نونی وەستاو و بەنونکردن(أحكام النون الساكنه والتنوين):

نونی وەستاو (النون الساكنه): نونێکی وەستاوی بێ جوڵەیە، جوڵەش بریتییە لە (سەر، بۆر، ژێر) واتە (الفتحة، الضمة، الكسرة) کە لە نووسیندا دەخرێتە سەر پیتەکان و لە خوێندنەوەدا وەکو(ــە، و، ی)یکی کورت گۆدەکرێت[1].

بەنونکردن (التنوين): ئەو هێمایانەیە کە لە لە کۆتایی لە سەر هەندێك پیت لە وشەکاندا دادەنرێت و لە خوێندنەوەدا وەکو (ـەن، ون، ین) گۆدەکرێت، هێماکانیش بریتیین لە (دوو سەرە، دوو بۆر، دوو ژێر بەسەر یەکتریەوە) واتە (تنوين الفتحة، تنوين الضمة، تنوين الكسرة)، (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: خليفه البو سعدى، (www.avb.oman.net

نونی وەستاو یان بە نونکردن لە زمانی عەرەبیدا لەگەڵ پیتەکانی تری ئەم زمانە و بەیەکەوە هاتنیان لە وشەو بڕگەدا بە پێی ئەم چوار یاسایە ڕێکخراوە:

یاسای یەکەم / (ألإظهار) دەرخستن یا دەرکەوتن:

گۆکردنی هەر دەنگێك لە شوێنی دروستکردنیدا وەکو خۆی و بێ زیادە خستنەسەریان درێژکردنەوەی زرنگەییەکەی (الغنه):

ئەگەر هات بە دوای (ن) وەستاودا هەریەك لەم شەش دەنگە گەروویەی بەدواداهات کە بریتیین لە (و، هـ، ع،ح، غ، خ)، ئەوە (ن) ەکە بە تەواوەتی دەردەکەوێت لە شوێنی دروست بوونیدا،واتە تەواوی سەروپێشەوەی زمان بە مەڵاشووەوە دەنووسێت کە دەبێتە ڕێگر لە بەردەم هەواکەو نایەڵێت لە دەمەوە دەربچێتە دەرەوە، هەروەها تەواوی زرینگەیی دەنگەکە بە لووتدا تێدەپەڕێت، وەك بۆ نموونە:

مَنْ أمن، مَنْ هادٍ، سميعٌ عليم، عليمٌ حكيم، مَنْ خيرٍ .

---

[1]- لە خوێندنی حوجرەو مزگەوتەکاندا مەلا کوردەکان هەندێك دەستەواژەیان بەکارهێناوە بۆ خوێندنەوەی قورئانی پیرۆز بە فەقێو سوختەو موستەعیدەکان (من وای لێکدەدەمەوە: ئەم سێ پلەی خوێندنی مزگەوت لەبەرامبەر خوێندنی سەرەتاییو ناوەندیو ئامادەیی ئێستا دەوەستێتەوە)، (سەر، بۆر، ژێر) لەبەرمبەر (الفتحة، الضمة، الكسرة)دا بۆ (السكون)یش (زەنە)یان بەکارهێناوە، بۆ نموونە لە خوێندنەوەی وشەیەکی وەکو (أبْجَد)دا بەم شێوەیە خوێندراوەتەوە (ئەلف سەر ئە- بێ زەنە- ئەب، جیم سەر جە- دال زەنە- جەد– ئەبجەد)و لە خوێندنەوەی وشەیەکی وەکو (حطی)دا بەم شێوەیە خوێندراوەتەوە: (حا بەر حو طا زەنە حوط ی ژێر – ی حوطی)

یاسای دووەم / (ألإدغام) خستنە ناویەك:

عەرەب لە پێناسەی خستنە ناویەك (ألإدغام) دا دەڵێن — لغاوەکەم خستە ناودەمی ئەسپەکەوە، یا شیرەکەم خستەوە ناو کاڵانەکە.

لە پێناسەکەدا بەم شێوەیە ڕوون دەبێتەوە گەیاندنی دەنگێکی وەستاو بە دەنگێکی تر کە جوڵەدار بێت و بە شێوەیەك کە هەردوو دەنگەکە وەك یەك دەنگ دەرببڕدرێن و گیرکردنی لە سەر دەنگی دووەم بێت. (لە ئەلفوبێی زمانی کوردیدا هیچ هێمایەك بۆ گیرکردن(التشدید) دانەنراوە بەڵکو ئەو پیتە دووبارەدەکرێتەوە لە نووسینەوە، وەك بۆ نموونە: مادده، شەممە، میللەت . عیززەت....).

ئەگەر هات و بەدوای دەنگی (ن)دا هەریەك لە شەش دەنگە کە لە وشەی (یرملون)دا کۆکراوەتەوە واتە(ی، ر، م، ل،و،ن) ئەوە خستنە ناو دەنگ دروست دەبێت (لە گۆکردن نەك لە نووسیندا)، ئەویش دوو جۆرە:

أ/ خستنەناو یەکی بە زرینگە (ألإدغام بغنە) کە لە گەڵ ئەم دەنگانە دروست دەبن کە لە وشەی (ینمو) دا کۆبۆتەوە واتە(ی، ن، م، و)، وەك بۆ نموونە:

مَنْ یَعمل، مَنْ نِعمة، مَنْ مال، مَنْ ولي .

ب/ خستنە ناویەکی بێ زرینگە (ألإدغام بلا غنە) کە لەگەڵ دەنگەکانی (ل، ر) دروست دەبێت، وەك بۆ نموونە:

مَنْ رَبهم، ولكنْ لا

بەڵام تێبینی ئەوە بکە ئەگەر هات و (ن) یی وەستاو لە گەڵ (و، ی) لە یەك وشەدا كۆ ببنەوە ئەوە ئەو یاسایەی کە پێشتر خرایە ڕوو لە خستنە ناو یەکی دەنگ ڕوو نادات (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د. أیمن رشدی www.islam all.com.)، وەك بۆ نموونە:

قنوان، صنوان، الدنیا، بنیان .

یاسای سێیەم: (الإخفاء) پەنادان / داپۆشین:

گۆکردنی دەنگێك کە خەسڵەتەکانی لە نێوان خستیە ناویەك و دەرکەتندا دەبێت و گیرکردنی تیادا ڕوونادات و هێشتنەوەی زرینگەیی لە سەر دەنگی یەکەمدا (مەبەست دەنگە لووتیەکەیە) دەمێنێتەوە.

پەنادان یا داپۆشینی دەنگی لووتی (ن) ی وەستاو ڕوودەدات لە گەڵ ئەو (١٥) دەنگە کە لە بەیتە شیعردا کۆبوونەتەوە:

صف ذا ثني كم جاد شخص قد سما

دم طیبا زد في تقي ضع ظالما

واتە (ص، ژ، پ، ك،ج، ش، ق، س ـــ د، گ، ز، ف، ت، چ، ڤ)، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: الدكتور . محمد راتب النابلسی. ٢٠٠٨ www.nabulsi.com)، وەك بۆ نموونە:

أنْفسكم، تنذرهم، منكم، الإنْسان، منْصور، منْ دون، أنْ كان، منْ قبل، منْ شيء، ماءً ثجاجا، شيءٍ شهيد، تبعاً فهل، كلمةٍ طيبة، حليةٍ تلبسونها.

یاسای چوارەم/ (ألإقلاب / قلب) گۆڕان یا هەڵگێڕانەوە:

گۆڕینی دەنگێك یان هەڵگێڕانەوەی بۆ دەنگێکی تر ڕوودەدات (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: www.al.eman.com)، بەم مەرجانەی لای خوارەوە:

١-ئەگەر هات و لە وشەیەکی سادە یان لێکدراودا بە دوای دەنگی (ن) دا دەنگی (ب) هات ئەوە دەنگی (ن) ەکە دەگۆڕدرێت بۆ (م) و ڕەچاوی لێوگیرکردن دەکرێت.

٢-ئەم یاسایە لە سەربە نونکردن (تنوین) و نونی (توکید) یش جێبەجێ دەبێت، وەك بۆ نموونە:

أنبیاء > انمبیاء، أنباء > انمباء، منْ بعد > منم بعد

{وما تفرق الذین اوتوا الكتب إلا منم بعد ما جآءتهم البینة} (البینة آیة ٤)

{كلا لئن لم ینته لنسفعا بالناصیة} (العلق آیة ١٥)

٣/ ئەم گۆڕانی دەنگیە لە گۆکردندا دەبێت نەك لە نووسیندا.

٤/ هێمای (م) لە سەر دەنگی (ن) دا دەنرێت کە ئاماژەیەکە بە گۆ(تلفظ) کردنی (ن) ەکە بە (م)

شاعیری گەورەی کورد لە بەر ئەوەی لە مزگەوت و حوجرەدا خوێندنەکەی تەواوکردوە و تەواو ئاگای لەم یاسایانەدا هەبووە، وەك لەم بەیتە شیعرەی کە لە قەسیدە بەناوبانگەکەی کە بۆ سالمی ناردووە دا دەردەکەوێت:

وەك ئاهەکەم دەوان بە هەتا خاکی کۆی یار

وەك ئەشکەکەم ڕەوان بە هەتا ئاوی (شیوەسور)

نالی ڕەچاوی ئەوەشی کردوە کە لە نووسیندا دەنگی (م)ەکەی وەکو خۆی نووسیوەتەوە، بەلام لە خوێندنەوەدا وەکو (م) گۆدەکرێت (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مەلا عبدالكریمی مدرس و فاتح عبد الكریم، ١٧٨، ١٩٧٦).

ئەم یاسایەی کە ئاماژەی بۆ کرا لەم نموونانەدا بەدیدەکرێت .

بەرانبەر > بەرامبەر

قونبەلە > قومبەلە

تەنبەل> تەمبەل

برنجی عەنبەر > برنجی عەمبەر

قەنبەر> قەمبەر

قەنبوور> قەمبوور

تێبینی ئەم ڕستانەی لای خوارەوە بکە و لێی ورد بەرەوە:

١/ جوان بڕۆ > جوان م بڕۆ.

٢/ ئارام وئاسۆ چوون بۆ سلێمانی > ئارام و ئاسۆ چون م بۆ سلێمانی .

٣/بۆڕی ئاوەکە کون بوە > بۆڕی ئاوەکە کونم بوە.

٤/ پارووەکەت جوان بجوە ئینجا قوتی بدە. > پارووەکەت جوانم بجوە ئینجا قوتی بدە.

کەواتە ئەگەر لە گۆکردندا (ن) مان گۆری بە (م) جیاوازی لە واتادا ناهێنێتە ئاراوە و مەبەستەکەش ناگۆڕێ، بەلام دەبێت لە نووسیندا وەکو خۆی بنوسرێتەوە.

٣/١-٢) (أحكام المیم الساكنە) یاسای میمی وەستاو:

یاساکانی (میم)ی وەستاو هەروەکو یاساکانی (نون)ی وەستاوە وایە بەلام (الإقلاب) گۆڕان یا هەڵگێڕانەوەی تیادا ڕوو نادات.واتە بریتییە لە (خستنە ناویەك (إدغام)، دەرکەوتن (إظهار)، پەنادان (إخفاء). ئەوەی کە مەبەستمە بیخەمەڕوو سەبارەت بە یاساکانی (میم) تەنها یاسای (خستنە ناو یەك(إدغام)ە:

ئەگەر بە دوای دەنگی (م)دا دەنگێکی تری (م) هات، لە دوو وشەی بەدوا یەکدا هاتوو، واتە (م)ی یەکەم لە کۆتایی وشەی یەکەم و (م)ی دووەم لە سەرەتای وشەی دووەم، ئەوە هەردوو (م)ەکە وەکو یەك (م) گۆدەکرێت بە مەرجی درێژ کردنەوەی زرینگەکەی و گیرکرنی (مشدد)، وەك بۆ نموونە:

لكمْ ما ، ما لهمْ من الله

لە ناوی ڕۆژەکانی هەفتەدا (شەممە، یەك شەممە، دوو شەممە .... هتد).، بەڵام لە زمانی فارسی ئەمانە بەر یاسای (إقلاب) هەڵگێڕانەوە یا گۆڕان دەبێتەوە (شەنبە، یەك شەنبە، دوو شەنبە....) > (شەنمبە، یەك شەنمبە، دوو شەنم بە ...)، هەروەك پێشتر ئاماژەمان بۆکرد، لە بەرئەوەی لە نووسنی ئەلف و بێی کوردیدا (شدە) هیچ وێنەیەکی بۆ دانەندراوە هەمان پیت دووبارە دەنوسرێتەوە (شەممە).

(لە باسێکی تری سەربەخۆدا ئەم یاسایەو هەندێك یاسای تر دەخەینە بەر باس و لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەیان بۆ دەکەین) .

ئەنجامەکان

ئەنجامانەکانی ئەم توێژینەوەیە بەو شێوەی خوارەوەیە: .

١- ئەگەرچی ناونیشانی توێژینەوەکە لە ژێرکاریگەرییە، بەڵام زیاتر بە خاڵی ڕێکەوت دەبەسترێتەوە، چونکە زمانی کوردی لە زمانی تێکچڕژاوەکانو زمانی عەرەی زمانێکی داڕێژراوە، و بە ناوگری ناودەنرێو بڕینی دیواری نێوان ئەو دوو زمانە زۆر ئەستەمە، ئەگەر هەشبێ خۆی زیاتر لە دیوی ئاخاوتن دەبینێتەوە، ناچێتە بواری یاساکانەوە.

٢- لە هەموو زمانەکان ئەو جۆرە کاریگەرییە لە بواری دەنگسازی لە ئاستی وەرگرتنی دەنگەکانە، بەڵام نەك بە بەهای فۆنیم، بەڵکو بەبەهای ئەلۆفۆنی دەبێ، کە ناتوانێ واتا گۆڕبێ.

٣- کاریگەری زمانی کوردیش بەسەر زمانی عەرەبییەوە هەیە، بۆ نموونە دەنگی (گ) (چ) کەوتۆتە زمانی عەرەبیەوە، لەپاڵ هەندێ ڤاوڵی وەکو (ێ)، بەڵام زیاتر دەچێتە بواری ئاخاوتنو زمانی (هەمەکی) (عامی)ییەوە.

٤- ئەو دەنگەی کە بایاسای (گڕیو کپی)ییەوە گۆڕانی بەسەرد دێ بەسێ قۆناغ دەڕوات:

١- + کپ ⟵ - کپ

٢- - گڕ ⟵ + گڕ

٣- +/- فۆنێم

واتە فۆنێمە تازەکە نەکپە کۆنەکە، نە گڕە نوێیەکە بەڵام گڕێکە – فۆنێمی یەکەم، + فۆنێمی دووەم، بەڵام هیچیان نییە.

سەرچاوەکان

- قورئانی پیرۆز

ئەورەحمانی حاجی مارف (١٩٧٦) زمانی کوردی لە بەر ڕۆشنایی فۆنەتیکدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد- بەغدا،١٩٧٦.

- بازیان یونس محی الدین (٢٠١٣)، پەیوەندی ئاستی مۆرفۆلۆجی بە ئاستی فۆنۆلۆجیو سینتاکس، خانەی موکریان بۆ چاپو بڵاوکردنەوە، هەولێر.

- تالیب حوسێن عەلی (٢٠٠٥)، فەرهەنگی زاراوەکانی دەنگسازی، بلاوکراوەی گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەی، هەولێر.

- دەروون عبدالرحمن سالّح(٢٠١٢)، ئیکۆنۆمی لە ئاستەکانی زمانی کوردیدا، لەبڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

- شیرکۆ بابان (٢٠١٤) دەنگسازی زمانی کوردی بەتیۆری زەبری بزوێن چاپخانەی منارە، هەولێر.

- شیرکۆ بابان (٢٠١٥) بنجینەی دەنگسازی لەڕێزمانی کوردیدا، چاپخانەی منارە، هەولێر.

- عەبدولوەهاب خالید موسا(٢٠٠٩)، هێزو ئاوازە لەدیالێکتی کوردیی ژووروودا، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

- محەمەد مەعروف فەتاحو سەباح ڕەشید قادر، (٢٠٠٦)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی.

- محەمەد مەعرووف فەتاح (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپی سێیەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

- محەمەدی مەحوی(٢٠٠٠)، چەند لایەنێکی فۆنۆلۆژی ڕێزمانی کوردیو ڕێزمانی عەرەبی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ژین، سلێمانی.

- محەمەدی مەحوی(٢٠٠٨)، فۆنەتیکو فۆنۆلۆژیی – فۆنەتیک- بەرگی یەکەم، زانکۆی سلێمانی.

- محەمەدی مەحوی(٢٠٠٨)، فۆنەتیکو فۆنۆلۆژیی – فۆنۆلۆژی- بەرگی دووەم، زانکۆی سلێمانی.

- غازی عەلی خورشید(٢٠١٠)، فۆنەتیکو فۆنۆلۆجی، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی.

- هەژار قادر اسماعیل (٢٠١٣) ڕۆنانی بڕگەو گۆڕانی سنوری بڕگە لە شێوەزاری باڵەکیاندا، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

- وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٤)، چەند ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، بڵاوکراوەکانی دەزگای ئاراس ژمارە (٢٣٩)، چاپی یەکەم، هەولێر.

المستخلص

هذا البحث الموسوم بـ(تأثير اللغة العربيه على القوانين الصوتيه للغة الكوردية)، على الرغم بأن اللغات قد تصتف الى مجموعات صرفية مغايره قد تحتفظ بخصوصياتها الصرفيه و النحويه، ولكن تبقى هذه التأثيرات كافيه و دساسة للولوج في صلب و ترائب اللغات الاخريات التى تتمازج معها بوسيلة من الوسائل، وتتوضع هذه التغيرات حينما ترتكب في محاورات اللغات العامية لتلكم اللغات، هذه الاختلاف او بالاحرى هذه التأثيرات جدير بأن تدرس و توضح في أطر قوانين، تبريرات علميه على أن تستفاذ منها في البحوث العلميه فى اللسانيات.

يتوزع البحث على ثلاثة فصول:

فالفصل الاول يبحث في الوحده الصوتية، تعريفها، ضمن السلوك الصرفي و السياقان الصرفية والنحوية.

الفصل الثانى: يبحث فى القواعد و القوانين التى تنشأ القاطع الصوتية في اللغة الكوردية بقسط فى التفاصيل و الدقيقات.

والفصل الثالث: مخصص لصيغة هذه التأثيرات المتباولة فى قوالب و قوانين منتقاة من تفاصيل هذه الاختلافات و التشابهات.

ويختم البحث علمي من النتائج.

Abstract

This research entitled (The effective of Arabic Language on Kurdish sound rules). In Linguistics we can see some effectives between Languages but thes were not inborn effectives, and they are extraodinarly, and it's the result of mixing and interacting between these two or more languages, all of these implies that these effectives were allaw. This research distribute on to three chapters. The first chapter is about identify of phoneme and discern the preeminent features of kurdish sounds. Chapter is about how to putout the effetive in a sound rules. The last chapter is about applying these rules on kurdish language. By the posit some results we ended the research.

ڕوخساری شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی

م. ی. خۆشناو عەزیز حەمەئەمین
فاکەڵتی پەروەردەی بنەڕەت

م. مستەفا سەید مینە مستەفا
فاکەڵتی پەروەردە/قەڵادزێ

زانکۆی ڕاپەڕین

پێشەکی

شێخ ڕەزای تاڵەبانی یەکێکە لە شاعیرە گەورەکانی کورد، کە ناوبانگی بە هەموو لایەکی کوردستاندا بڵاوبووەتەوە، ئەمەش بە هۆی پاراوی و ڕەوانی شیعرەکانی و ئەو کەلێنە گەورەی لە شیعر و ئەدەبی کوردیدا گرتوویەتی، کە بابەتی داشۆرینە.

هەڵبەت مەبەست و نێوەرۆکی شیعرەکانی بایەخێکی زۆری پێدراوە، بەڵام ڕوخساری شیعرەکانی کەمتر ئاوڕی لێدراوەتەوە، لەبەرئەوە ئەم توێژینەوەمان بۆ ڕوخساری شیعرەکانی تەرخانکرد.

گرفتی سەرەکیی توێژینەوەکەمان لە بەشی پراکتیکیدا هاتەڕوو، ئەویش لەبەر ئەوەی چاپە جیاجیاکانی دیوانی شێخ ڕەزا هەموویان لە ژمارەی شیعرەکانیاندا یەکسان نین، لەبەرئەوە ناچاربووین سەرجەم دیوانەکان پێکەوە بەراوردبکەین و، نموونەکان لە یەك چاپی هەرە گشتگیر هەڵبژێرین.

توێژینەوەکەمان لە سێ بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا پێوەندیی نێوان ڕوخسار و نێوەرۆك خراوەتەڕوو، گرنگی هاوسەنگیی نێوان ئەم دووانە ڕوونکراوەتەوە، پاشان تەکنیك و سەروای شیعرەکانی توێژراوەتەوە، کە تاك بەیت و سێین و چوارین و پێنجین و پێنج خشتەکی و مولەممەع و پارچە و غەزەل و قەسیدە دەگرێتەوە، نموونە بۆ هەر کامیان هێنراوەتەوە.

بەشی دووەمیش بۆ زمانی شیعرەکانی تەرخانکراوە و، لە پێشدا باسی چەمکی زمانی شیعری و جیاوازیی لەگەڵ زمانی ئاسایی کراوە، دوای ئەوە کورت و پوخت لە زمانی شیعری شێخ ڕەزا توێژراوەتەوە و، بە نموونەی شیعرەکانی، ئەو وشە کوردی و عەربی و تورکیانەی بەکاری هێناون، دیاریکراون.

بەشی سێیەمیشمان تایبەت کردووە بە کێشی شیعرەکانی... لەم بەشەدا پاش ڕوونکردنەوەی گرنگیی کێش لە شیعردا، باسی بایەخی کێشمان لە ڕوخساری شیعردا کردووە و، لە کۆتاییدا بە نموونەوە ئەو کێشانەی شێخ ڕەزا لە شیعرەکانیدا بەکاری هێناون، دیاریمان کردوون.

لە کۆتایی توێژینەوەکەشماندا گرنگترین ئەو ئەنجامانەی کە بە دەستهاتوون لەگەڵ لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بە هەر سێ زمانی کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕوو.

بەشی یەکەم
ڕوخساری شیعرەکانی

پێوەندیی نێوان ڕوخسار و نێوەرۆك

زۆربەی ئەو توێژینەوانەی کە لە بارەی شیعرەوە کراون ڕوخسار و نێوەرۆکیان لێك جیاکردووەتەوە و، بە جیا لە هەریەکەیان توێژیوەتەوە، ئەمەش بە نسبەت توێژینەوە کارێکی ئاساییە. ئەگەر مەبەست لێی ڕوونکردنەوە و ئاسانکاریی بێت بۆ تێگەیاندن و حاڵی کردنی خوێنەر.

بەڵام دەبێت ئەوە لە یاد نەکەین، کە دەقی ئەدەبی بەرهەمێکی تۆکمە و لێك دانەبڕاوە و بە یەکگرتوویی لە هەست و نەستی کەسانی خاوەن بەهرە و سەلیقەی هونەری دێتەدەر و، ناکرێت بەش بەش و لێك جیا بکرێتەوە. ڕوخسار و نێوەرۆکیش هەردووکیان لە خزمەتی دەقی ئەدەبیدان و، ڕوخسار دیوی دەرەوەی دەقە و جەستەی نێوەرۆکە. نێوەرۆکیش کاکڵەی بیر و مەبەستی نووسەرە. پێوەندیی نێوان ڕوخسار و نێوەرۆکیش لە شیعردا لە سەر بنەمای خزمەت و لێك نزیکبوونەوە دامەزراوە، نەك دژایەتی کردن و دوورکەوتنەوە.

هەموو نێوەرۆکێك ڕوخسارێکی تایبەت بە خۆی دەخوازێت، چونکە ((بیر بە تەنیا ناتوانێ گوزارشت لە واتا و مەبەستەکان بکات کە لە لای هەڵگری ئەو بیرە هەیە، دەبێت ئاوێتە و تێکەڵاوی زمانێك بێت و لە شێوازێکی لەبار و گونجاودا))[١]. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ((پێوەندییەکی دوو سەرەی توندوتۆڵ لە نێوان ڕوخسار و نێوەرۆکدا هەیە، تا هاوسەنگی و گونجانی نێوان ئەو دووانە زیاتر بێت، دەقەکە جوان و بەرزتر دەبێت و، بە پێچەوانەشەوە لاسەنگیی نێوانیان زیان بە ڕەونەق و جوانیی دەقەکە دەگەیەنێت))[٢]، ئەگەر لەو ڕوانگەیەشەوە سەیری شیعر بکەین، کە ڕێگا تاریکەکان بۆ خەڵك ڕووناك دەکاتەوە و، چێژ و خۆشی بە دڵ و دەروونی خوێنەر دەبەخشێ و شادی هێنەرە بۆ دڵەکان، ئەوا دیسانەوە وشە و وێنەی شیعرییە، کە دەتوانن هەموو ئەو ئەرکانە ڕاپەڕێنن، بۆیە شاعیر دەبێت هەردەم ڕەچاوی گرنگی وشە بکات و بزانێ لە شوێنی خۆیدا بەکاری بهێنێ و، وەستایانە وێنەی ڕەنگین و ڕازاوەی لێ دروست بکات[٣].

ئەم ڕاستییەش لە مێژە هەستی پێ کراوە، ئەوەتا (شێخ محەمەدی خاڵ) بەم جۆرە پێناسەی شیعر دەکات و، پێی وایە ((شیعر قسەیەکی ڕێك و پێکی زۆر جوانە کە لە دڵ و دەروونی هێندێ کەسی خاوەن خوادادەوە هەڵ دەقوڵێ بۆ سەر زمان، لە پەردە و کاڵایەکی موزیقی دا کە بە بیستنی مەردم دەکەوێتە جونبوش و جووڵە جووڵ))[٤]، بەڵام دەبێ ئەوەش لە یاد نەکەین کە بەرهەمی ئەدەبی و هونەریی تەنها بۆ کات بە سەربردن و خۆشی و لەزەت وەرگرتن نییە، ڕوخساری جوان هەموو کات دەبێ نێوەرۆکێکی جوانی لەگەڵدا بێت و، بەپێچەوانەشەوە. چونکە ڕوخسار و نێوەرۆك پێوەندییەکی دیالێکتیکانەیان لە نێواندا هەیە و، یەکتر تەواو دەکەن و، هیچ کامێکیان بەبێ ئەوی دیکەیان ناگونجێ و بەردەوام نابێت، جگە لەوەش هەر لە سەردەمی

---

[١] حەمە نوری عومەر کاکی ، شێواز لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا ، چاپخانەی تیشك ، چاپی یەکەم ، سلێمانی ٢٠٠٨ ، لا١٢.

[٢] سیروس شمیسا ، سبك شناسی شعر، انتشارات فردوس ، چ٤ ، تهران ١٣٧٨، ص٢١٤.

[٣] عەبدوڵڵا خدر مەولوود (د) ، لێکۆڵینەوەیەك لە شیعری حەمدی ، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٤ ، لا١٣٩.

[٤] زمان و ئەدەبی کوردی ، بۆ پۆلی پێنجەمی ئامادەیی، دانانی لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە ،چاپی یازدەهەم ، چاپخانەی (بسمان) ، ١٤٢٣ك – ٢٠٠٢ز ، لا١٤٧.

یۆنانییە کۆنەکانەوە ئەرکی شاعیران دیاری کراوە، کە دەبێت مەبەستیان (سوود) یان (خۆشی) گەیاندن بێت بە خوێنەر یان هەردووکیان بە یەکەوە، بەجۆرێك لەو کاتەی کە خۆشی بە خوێنەر دەگەیەنێت، هەر لەو کاتەشدا هەندێك شتی بەسوود لە ژیاندا فێری خوێنەر بکات[٥]. بەو پێودانگەش ڕوخسار و نێوەرۆك، وەك دووتای یەك تەرازوو سەیر دەکرێن و، دەردەکەون.

بەڵام زۆربەی کات ڕوخسارە، کە زیاتر کار دەکاتە سەر خوێنەر و گوێگری شیعر و، دەیهەژێنێ و، وای لێ دەکات، کە نێوەرۆك و بەرهەمەکەی بەدڵ بێت، هەروەها زانایانی جوانناسیش جوانی دەگێڕنەوە بۆ ئەو لەزەتەی ڕوخساری دەرەوەی شتەکان لای ئێمە دروستی دەکەن[٦]، چونکە ڕوخسار لایەنی ئیستاتیکای هونەرە، ئەوە کە تام و چێژ بە شیعر دەبەخشێت و، لە قسەی بازاڕی دایدەبڕێت و وێنەی هونەری بەرجەستە دەکات و، سەرنجی خوێنەر و گوێگری شیعر بە لای نێوەرۆکدا ڕادەکێشێت، چونکە ڕوخسار و سۆز و ئەندێشەیە کە کار دەکاتە سەر خوێنەر و گوێگری شیعر و وایان لێ دەکات نێوەرۆکەکەی قبوڵ بکەن و بەپێچەوانەشەوە ڕوخساری ناشیرین و لاوازیشە، کە کاریگەریی نەرێنی دەکاتە سەر نێوەرۆك و خەڵکی لێ دوور دەخاتەوە[٧]. هەر ئەمەشە کەوای لە هەندێك کەس کردووە پێیان وابێت شیعرێك بە ڕوخسارێکی جوانەوە باس لە شتێکی خراپ و بێ کەڵك بکات زۆر لەو شیعرانە هونەری تر و چێژ بەخشترە ، کە باس لە شتی دانستە و نایاب دەکەن لە ڕوخسار و وێنەیەکی هونەری لاوازدا[٨]. چونکە بنەمای ئەدەب و، هونەر جوانییە، واتە: بەرگێکی پۆشتە و جوان بدرێت بە مەعنایەك، هەروەها نێوەرۆکیش بێ جوانی شێوە و ڕوخسار هیچ ئەرکێکی نییە، واتە: ڕوخسار و نێوەرك بە پێی مەبەستی شاعیر تەواوکەری یەکدین و، لەگەڵ یەکدیدا دەڕۆن[٩].

هەربۆیەشە ئەگەر وەك چنراوێکی زمانیش بڕوانینە شیعر، ئەوا دووبارە وشە و وێنەی هونەری ڕازاوەیە، کە سەرنجی خەڵك ڕادەکێشێت، بۆیە ڕوخسار زیاتر کاریگەریی لە شیعردا دروست دەکات ئەگەرچیش ڕوخسار و نێوەرۆك لە یەك جیا نابنەوە و، پێوەندییەکی تۆکمە و پتەو لە نێوانیاندا هەیە و، بە هەردووکیان دەتوانن وێنەیەکی ئەدەبی و هونەری تێر و تەسەل و، پڕ لە مانامان پێشکەش بکەن، بەڵام لە هەمان کاتدا ڕوخساری جوان و ڕازاوە دەتوانێت پەڵە و کەم و کورتییەکانی نێوەرۆك پڕبکاتەوە و، دابپۆشێت.

ئەوەتانێ لە شیعری کلاسیکی کوردیدا کە شیعر سەلیقە و، وردەکاریی و، سەنعەت و، فێربوونە، وشەبازیی و گەمەکردنێکی زۆری بە وشە تێدا کراوە و، لە زۆر جێگەدا نرخی وێنە پێش نێوەرۆك خراوە، هەموو ئەو بایەخدانەش بۆ جوانکردنی ڕوخساری شیعری و، نیشاندانی توانست و دەستەڵات و، دەست ڕەنگینی خۆیان بووە لە شیعردا لە لایەن شاعیرانەوە، چونکە هەروەك پێشتر ڕوونمان کردەوە، کە ڕوخسارە زیاتر سەرنجی خوێنەر و خەڵك ڕادەکێشێت و، چێژ و خۆشیان پێ دەبەخشێت، وایان لێ دەکات ئەوەندە گوێ بەکەم و کورتی نێوەرۆك نەدەن.

---

[٥] هۆراس ، هونەری شیعر ، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە (حەمید عەزیز)، چاپخانەی چوارچرا ، چاپی دووەم ، سلێمانی ٢٠٠٥ ، لا ٨ – ٩.

[٦] کەمال میراودەلی (د) ، فەلسەفەی جوانی و هونەر (ئیستاتیکا) ، خانەی چاپ و بلاوکردنەوەی (قانع) ، چاپی دووەم ، ٢٠٠٥ ، لا٢٨٧.

[٧] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا٢٦٧.

[٨] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا٢٦٦.

[٩] حوسێن غازی کاك ئەمین ، نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە ساڵی ١٩٣٢ تا کۆتایی ١٩٤٩ لە کوردستانی عێراقدا ، چاپخانەی ڕۆژهەڵات ، هەولێر ٢٠٠٨ ، ١٥٦.

گومانیش لەوەدا نییە، کە شیعری کلاسیکی کوردی لە ڕووی هونەرییەوە لە شیعری نوێ و هاوچەرخ زۆر ڕەنگینتر و، گەورەترە. نێوەرۆکەکەی هەر شتێك بێت ڕوخسارەکەی زۆر دلگیر و بەهێز و سەرنج ڕاکێشە، هەر ئەمەش وای کردووە، کە شاعیر زۆرجار شتی وای گوتووە، کە ڕەنگە هەر نەی کردبێ و، باوەڕی پێ نەبێت، بەڵکو تەنها ویستوویەتی توانست و، دەست ڕەنگینی خۆی لە هەموو بوارەکانی شیعردا تاقی بکاتەوە. هەر بۆیە لە کۆنیشەوە باوەڕ وابووە کە نێوەرۆکی شیعر هیچ نرخ و بەهایەکی نابێت، کە لە چوارچێوەی وێنەیەکی هونەریدا نەخرێتەڕوو و، لە گفتوگۆی ڕۆژانە دابڕ نەکرێت.

بێگومان ئەم دابڕکردنەش بە ڕازاندنەوەی ڕوخسار دێتەکایەوە هەر ئەمەشە، کە وای کردووە لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بایەخێکی زۆرتر بە ڕوخسار بدەن و، دەست ڕەنگینی و، هونەرمەندیی خۆیانی تێدا بنوێنن و، لە زۆر جێگەدا نرخی وێنە پێش نێوەرۆك (محتوى) بخەن و، بە وێنەی هونەری و وشەکاریی جۆراوجۆر و ڕەگەزەکانی ڕەوانبێژیی شیعر برازێننەوە، لەگەڵ ئەو ماوە تەسکەش کە یەکیەتی بابەت دروستی کردووە، چونکە لە شیعری کلاسیکیدا یەکیەتی بابەت لە مابەینی دێڕە شیعردایە، بە پێچەوانەی شیعری نوێوە کە یەکیەتی بابەت بە سەر تێکڕای شیعرەکەدا دابەشبووە[10]. هەر لێرەوە دەتوانین ئەوە بڵێین: کە شیعری کلاسیکی زیاتر بایەخی بە ڕوخسار و سۆز و ئەندێشەی شیعری داوە و بە وشەکاریی و وێنەی هونەری و هەموو هونەرەکانی ڕەوانبێژیی شیعریان ڕازاندووەتەوە. شاعیری کلاسیك ئەوەندەی گرنگی بە ڕوخسار داوە و لە هەوڵی ئەوەدا بووە، کە ڕوخساری جوان و، ڕەنگین بە بەر نێوەرۆکدا بکات، هێندە لە خەمی بیر و نێوەرۆکدا نەبووە، کە ئەمەش پێچەوانەی شیعری نوێیە، کە بایەخ و گرنگی شاعیران زیاتر بۆ بیر و نێوەرۆکە. نالیش جوانی و ڕوخساری زۆر مەبەست بووە و، تا ڕادەی گەیاندنی دەقەکانی بە شاکار، بایەخی پێ داوە، ئەوەتا (پیرەمێرد) دەڵێت: ((لە نەزەر نالی دا شیعر ئەسڵ و غایەیە، قەت بە وەسیلەی بەکارنەهێناوە))[11].

هەر ئەمەش وای کردووە، کە شەقڵی لاسایی کردنەوە لە شیعری کۆندا بە شێوازەوە ئاشکرا دەرکەوێت و، هەموو ئەو ئارەقەی، کە شاعیر ڕشتوویەتی لە نێو ڕازاوەیی هەڵبەستەکەدا دەرکەوێت، چونکە شاعیری تازە ئەوەندەی شاعیری کۆن لە هونەری ڕێکخستن و، گەمەکردن بە وشە و، چنینی وتەدا وەستا نییە[12].

شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانیش وەك هەر شاعیرێکی دیکەی سەر بە قوتابخانەکەی نالیی و، وەك بڵاوکەرەوەی کڵپە و بڵێسەی ئەو قوتابخانەیە لە ناوچەی گەرمیاندا لەو پێوەر و باسانە بە دوورنین و، هەر زیادەیەك بۆ سەریان دەبێتە هۆی شێواندنیان و، دوورخستنەوەیان لە مۆرکی نەتەوەیی و، بە بەرداکردنی شێواز و بەرگی شیعری وڵاتە دراوسێ و بێگانەکانی کورد بە سەریاندا، کە لە مەودوا باس لە ڕوخساری شیعرەکانی دەکەین و، بە جیا هەریەك لە بابەتەکانی (قاڵب و قافیەی شیعرەکانی) ، (زمانی شیعری) ، (کێشی شیعرەکانی) دەخەینە بەرباس و توێژینەوە... .

---

(10) هیمدادی حوسێن (پ. ی . د) ، دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی ، چاپخانەی خانی ، چاپی یەکەم ، دهۆك ٢٠٠٧ ،لا٢٧١.

(11) ئومێد ئاشنا ، شێوە و ناوەڕۆك، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس ، چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٧ ، لا٢٠.

(12) هیمدادی حوسێن (پ. ی . د) ، هەمان سەرچاوە ، لا٢٧٣.

قاڵب و سەروای شیعرەکانی

هەروەك پێشتر ڕوونمان کردەوە و، لای هەمووشمان ئاشکرایە، کە لە شیعری کۆندا نرخی وێنە پێش نێوەرۆك بووە و، بایەخی شاعیران بە بەراوردکردن لەگەڵ نێوەرۆك و بیری شیعری زیاتر بۆ ڕوخساری شیعری بووە و، لە بایەخی هەریەکە لە ڕوخسار و نێوەرۆکی شیعری دواین و، کاریگەرییەکانمان لە سەر بەرهەمی ئەدەبی و پێوەندیی نێوانیان خستەبەرچاو و ڕوونمان کردنەوە، جا ئێمەش ئەم بەشەی باسەکەمان بۆ خستنەڕووی هەریەك لەو قاڵبانەی کە شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە شیعرەکانیدا بەکاری هێناون، لەگەڵ سیستەمی سەروای هەر یەك لەو تەکنیکانە تەرخان دەکەین، چونکە یەکێك لە سیما هەرە دیارەکانی شیعری کلاسیك، کە لە شیعری نوێی جیا دەکاتەوە، ئەوەیە کە لە شیعری کۆندا پەیڕەوی قاڵبە شیعرییەکانی غەزەل ، قەسیدە ، پێنج خشتەکی ، چوار خشتەکی ، تەرکیب بەند ، تەرجیع بەند ، چوارین ، پێنجین ....تاد. کراوە و ، دەرچوون لێیان بە عەیب و کەم توانستی شاعیر دانراوە، کە چی لە شیعری نوێدا شاعیران خۆیان لە قاڵبی شیعری ئازاد کردووە و، هیچ بایەخیان پێ نەداوە. بەڵام لە شیعری کۆندا گرنگییەکی زۆر بە قاڵب و تەکنیکی شیعری دراوە و لە قاڵبی شیعری لایان نەداوە و کەس نەیویستووە لە دابونەریتی پێشینان لابدات، غەزەل دەبووایە ژمارەی بەیتەکانی تاك بێت، قەسیدە دەبێ لە سەر یەك سەروا تەواو بێت . بۆ وشە و دەستەواژە و دەربڕینەکانیش بە هەمان شێوە دەبووایە هەر ئەوانە پێش خۆیان دووبارە کردبایەوە، واتە: دەبووایە هەروەك جاران بڕۆیان بە کەوان و مانگ و ، باڵایان بە چنار و ، برژانگیان بە تیر و، زوڵفیان بە تاریکە شەو....تاد. چواندبا. هەر ئەمانەش بوونەتە هۆی دەرکەوتنی لاسایی و چاولێکەریی لە نێو شاعیرانی کلاسیکدا[١٣].

شێخ ڕەزاش وەك هەر شۆڕەسوارێکی دیکەی ئەو بوار و مەیدانە ئازایانە ئەسپی خۆی تاوداوە و، سەرکەوتووانە ئەو کۆت و بەندانەی بڕیون، کە بوون بە شاعیری و سەرکەوتوویی شاعیر دیاری دەکەن و، وەك لاوچاکێکی ئەو بوارە هاتووەتە مەیدانەوە و، زمانی شیعری خۆی خستووەتەکار.

ئەگەرچی شێخ ڕەزا هەموو ئەو ژانر و بابەتانەی بەکارنەهێناوە، کە لە شیعری کوردیدا بەکارهاتوون. بەڵام ئەوانەی، کە بەکاری هێناون لە قاڵبە گرنگەکان و بە شێوەیەکی وا ڕازاندوونیەوە کە هاوتایان، نەك هەر لە ئەدەبی کوردیدا، بەڵکو لە ئەدەبی ڕۆژهەڵاتیشدا کەم بەرچاو دەکەوێت.

لە ڕووی سەرواشەوە بە هەمان شێوە شێخ ڕەزا نەهاتووە، وەك هەندێك لە شاعیرانی دیکە لە سەر هەموو دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردیی شیعر دابنێت، بەڵکو تەنها ژمارەیەکی دیاریکراوی لە دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردیی کردووەتە قافیە، کە لە سەرتاپای دیوانەکەیدا ئەم دەنگانە دەبینرێن {أ ب ت د ر ژ س ش غ ڤـ ك م ن و هـ ی ێ/یی}، کە ئەمانەش ژمارەیان دەگاتە نیوەی دەنگەکانی ئەلفوبێی کوردیی، کە زۆربەیان بەر پیتە سادە و ئاسان و ئاوازدارەکان دەکەون، هەر ئەمەشە، کە وایکردووە شیعرەکانی زۆر تەڕ و پاراو و ڕەوان بن و، لێوڕێژبن لە ڕیتم و مۆسیقا و، هیچ جۆرە زۆر لە خۆکردنێکیان پێوە دیار نەبێت و بە ئاسانی لە بەربکرێن و ببنە وێردی سەر زمانی خەڵك و، لە نێو کۆڕ و دانیشتنەکاندا بگوترێنەوە.

---

[١٣] هیمدادی حوسێن (پ. ی . د) ، دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی ، لا٢٧٠ – ٢٧٣.

وەك لای هەمووشمان ڕوونە دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانیش وەك دیوانی زۆربەی شاعیرانی دیکەی کلاسیك لەسەر بنەمای (ڕەوی)، کە دوا دەنگی ڕەسەنی وشەی سەروایە و شیعری لە سەر بنیات دەنرێت کۆکراوەتەوە و ، چاپ کراوە.

دیوانەکەی لە ڕووی هونەرەکانی ڕوخساری شیعرییەوە دەکرێت دابەش بکرێتە سەر ئەم بەشانە:

١. تاك بەیت (فەرد)

٢. سێین (سێینە)

٣. چوارین (دووبەیت)

٤. پێنجین (پێنجینە)

٥. پێنج خشتەکی

٦. مولەممەع

٧. پارچە (قطعە)

٨. غەزەل و قەسیدە

بەشی زۆریان بەر فەرد و، چوارین و، پارچە دەکەون، هۆی زۆریی ئەمانەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە زۆربەی شیعرەکانی لە پڕ بۆ هاتوون و، وەلامی هەلۆیست و بارودۆخی نالەبار بوون، هەروەها لە بەر بچووکیان گەلێکیان ون بوون[١٤].

لێرەوە هەوڵ دەدەین، هەریەك لەو تەکنیك و سیستەمی سەروایانەی، کە شاعیر بەکاری هێناون بە نموونەی شیعرییەوە بخەینە بەرچاو:

١. تاك بەیت (فەرد)

بریتییە لە دێڕە شیعرێکی سەربەخۆ، کە مانایەکی تەواوی هەیە و، بیرێکی فەلسەفی یان کۆمەلایەتی دەردەبڕیت و، لە دوو لەت پێکهاتووە، زۆرجاران قافیەی هەردووك نیوە دێڕەکە وەك یەك دەبێت و، هەندێك جاریش هەر نیوە دێڕە قافیەی خۆی دەبێت، واتە: سیستەمی قافیەکە (AA) یاخود پەیڕەوی (AB) دەکات. ئەم بابەتە فراوانترین پانتایی دیوانی شێخ ڕەزای بۆ خۆی پاوان کردووە. لە هەموو شاعیرانی پێش و پاش خۆی زیاتر تاکی هەیە ئەگەرچیش لە بنەڕەتدا ئەم بابەتە خۆی ((دیاردەیەکی باو نییە. لەو شیعر و بەرهەمانەی لە بەر دەستدان و بە دیالێکتی کرمانجی ژووروو نووسراون لە شیعرەکانی مەلای جزیری (١٤٠٧ – ١٤٨١) ، ئەحمەدی خانی (١٦٥٠ – ١٧٠٦) ، فەقێی تەیران (١٣٠٢ – ١٣٧٦) ...هتد. فەرد نییە))[١٥]. ژمارەی ئەم بابەتە لای شێخ ڕەزا لە سەد تاك بەرەو سەرەوەیە. زۆری ئەو ژانرە لە شیعرەکانیدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەم بابەتەی زیاتر بۆ وەلامی پرسیاری کورت و هەلۆیست و دیاردەی ناپەسند و نالەباری نێو کۆمەڵ و سەرنجی پێویست بەکارهێناوە، کە زۆرجاریش هەوێنەکەی لە پەندی پێشینان و قسەی نەستەقەوە وەرگرتووە و، هەندێك جاریش داهێنانی

[١٤] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەرگی چوارەم ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٤ ، لا٢٨٨.

[١٥] ئەنوەر قادر محەمەد ، لیریکای شاعیری گەورەی کورد (مەولەوی) دیالێکتی گۆرانی (هەورامی) - ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، چاپی سێیەم ، سلێمانی ٢٠٠٧ ، لا٩٣.

خۆیەتی و، لە دوایدا بووە بە پەند و وتەی بەنرخ[١٦]. بەشی زۆری ئەم بابەتانەی شیعرەکانی شێخ ڕەزا بەر بابەتی هەجو دەکەون، هەروەکو ئەم تاکە، کە دەڵێت:

خواستم لـە کوڕی حاجی بەکر کۆنە دووکانێ......... A
بــۆ تـەجـروبە نەیدا بە من ، دای بە دیانێ......... A

((دیوان ، لا١١٦))

یاخود لە تاکێکی دیکەدا، دەڵێت:

وام ئەزانی ئێوە ساداتن مەعاشتان نـابڕن.......... A
داخی داخانم جەباری خۆ لە ئێوەشیان بڕی.......... B

((دیوان ، لا١١٩))

لە تاکی یەکەمدا پەیڕەوی سیستەمی (AA) و، لە هی دووەمیاندا سیستەمی (AB) پەیڕەوکراوە و، ژمارەی ئەو تاکانەی کە پەیڕەوی سیستەمی (AA)یان تێدا کراوە زۆر لە (AB)یەکان، کە ژمارەیان نزیکەی (١٠) دە دانە فەرد دەبێت، زیاترە.

٢. سێین (سێینە)

سیستەمێکی شیعری بژاردەیە و، تا ئێستا لە دیوان و بەرهەمی هیچ شاعیرێکی دیکە، جگە لە شێخ ڕەزا، بەرچاومان نەکەوتووە.

سەرەتا بیرمان بۆ ئەوە چوو، کە ئەوانی شێخ ڕەزاش پارچەیەك لە پارچەکانیان بزربووبێت، واتە: هەر چوارینە بن، بەڵام دوای وردبوونەوە و، تێڕامانی تەواو لە مانا و شێوەیان بۆمان دەرکەوت، کە تەواون و، وەبەر داهێنانێك لەم داهێنانانە دەکەون، کە شێخ ڕەزا لە سیستەم و قافیەی شیعرەکانیدا، ئەنجامی داون. ئەم سیستەمەش سیستەمێکی شیعری سەربەخۆیە و، لە سێ لەتە شیعر پێکهاتووە و، واتایەکی تەواوی هەیە و، بە پێی سیستەمێکی تایبەت بە کێش و سەرواوە دادەڕێژرێت و، دەگوترێت.

دیوانی شێخ ڕەزاش تەنیا دوو شیعری لەم چەشنەی تێدایە، کە لە هەدووکیاندا پەیڕەوی سیستەمی قافیەی (AAA) کراوە، کە بەم جۆرەن:

شـــانـــازی ئـەکـەی کەوا من گونتم......... A
بـــەڵــی مــن بـە ڕۆژ تێبڕی کونتم.......... A
شەو تا بەیانیش دەست لە مل ژنتم .... A

((دیوان ، لا٧٤))

حەمدوون پیاوێکی کوێـرە .... A
قـــوونی مەقعەدی کێـرە .... A
کەرکـووکـیانی پێ فـێـرە .... A

---

[١٦] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەرگی چوارەم ، لا٢٨٧.

((دیوان ، لا١٠٤))

٣. چوارین

پارچە شیعرێكی سەربەخۆیە و، لە چوار لەت پێكهاتووە و، كێش و سەرواى تایبەت بە خۆی هەیە لە ڕووی سیستەمی قافیەوە ئەم سیستەمانە لە شیعرەكانی شێخ ڕەزا دەبینرێت (AAAA) ، (AABA) ، (ABCB) ، (ABBB) ، بۆ نموونە:

لە سەگم پرسی عەجەبا قەومتە حوسنی پاشا.......A

تووڕەبوو كلكی لەقان و وتی: ((حاشا حاشا.......A

ڕاستی گەرچی سەگیشم بە خودا خۆم دەكوژم.........B

ناوی من بێنی لەگەڵ ئیسمی خەبیسی پاشا))........A

((دیوان ، لا٣٨))

گوو بە ڕیشی تەنكی عەبدوڕەحمان بەگی قایمقام........A

ئەو كە بەینێك بیٚ زیان بوو ، بازیان مەغرووری كرد.........B

تاڵەبانی بوو كە سفرە و نان و خوانێكی هەبوو.........C

دای بە سەریا هەروەكو خەپلەی قنگی خاپووری كرد........B

((دیوان ، لا٥٢))

وەختی شەڕ شێرن لە بۆ دوژمن.......A

لە سیلما شیری پاكن بۆ خۆیان........A

وا بوو عاداتی ئەجدادی كیرامیان........A

ماوەتەوە بەم جۆرە بۆ یان.........A

((دیوان ، لا٧٨))

پیر كە كۆكی و نەتڕی دوورە لە مردن هێشتا.........A

وردە ئاهەنگی دوای كۆكە نیشانەی ئەجەلە.........B

پیر كە كۆكی و تڕی دەنگی وەك بارە زەلە..........B

شاهیدی موعتەبەرم عیززەتی مەئمووری تەلە.........B

((دیوان ، لا٩٧))

ئەوەی لە سەرەوە خستمانەڕوو بریتی بوو لە سیستەمی سەرواى چوارینەكانی شێخ ڕەزا، كەچی (د. مارف خەزنەدار) بەم جۆرە باسی قافیەی چوارینەكانی شیخ ڕەزای كردووە و، دەڵێت: ((بە زۆری لە قافیەی چواریندا نیوە دێڕی یەكەم و دووەم و چوارەم لە سەر دەنگێك دەبن ، بەڵام قافیەی نیوەدێڕی سێیەم لەسەر دەنگێكی دیكە دەبیٚ (ا ا ب ا) ، هەندیٚ جاریش هەر چوار نیوەدێڕە شیعرەكە لەسەر یەك قافیە دەبن (ا ا ا ا) ، بەڵام شێخ ڕەزا ئەگەرچی بە زۆری ئەم سیستەمەی بەكارهێناوە لە چوارینەكانیدا ، كەچی سیستەمی دیكەشی داهێناوە لە قافیەی چوارینەكانیدا ، وەكو (ا ب ا ب) ، (ا ب ج ا) ، (ا ب ب ب) ، .....))[١٧]. بەڵام لە سەرانسەری دیوانی

[١٧] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی كوردی ، بەرگی چوارەم ، لا٢٨٧.

شێخ ڕەزادا سیستەمەکانی (ا ب ا ب) و (ا ب ج ا) بەرچاو ناکەون. ڕەنگە نووسەر لەگەڵ دەنگی پاش ڕەوی لێی تێکەڵاو بووبن، چونکە ئەرکی پاش ڕەوی درێژکردنەوەی مۆسیقا و ڕیتمی شیعرە، ئەوەتانێ نووسەر خۆشی دەڵێت: ((ئەمە لە شیعردا جۆرە ڕەوانیییێکی لە مۆسیقا و ڕیتم دروست کردووە))[١٨]، تەنانەت لە دیاریکردنی ژمارەی دانەکانی ئەم تەکنیکەش نووسەر زۆر ورد نییە و، دەڵێت: ((ژمارەیان دەگاتە دەوروبەری چل دانە))[١٩] ڕاستییەکەشی ئەوەیە، کە ژمارەیان لە سەرووی شەست چوارین دەبێت نەك چل!

٤. پێنجین (پێنجینە)

ئەویش وەکو چوارین سیستەمێکی شیعری سەربەخۆیە لە پێنج لەت پێکهاتووە، کە مانایەکی سەربەخۆی تەواوی هەیە و، بەپێی سیستەمێکی تایبەتی کێش و قافیەوە دادەڕێژرێت، لە هەموو دیوانی شێخ ڕەزادا تەنیا سێ شیعری لەم بابەتە بەرچاودەکەوێت، کە دوو دانەیان سیستەمی سەرواکەیان (AAAAA) یە و، لە دانەکەی دیکەشیاندا پێڕەوی سیستەمی (ABCBB) کراوە:

قەومەکان بەو زاتە واحوکمی لە سەر بەحر و بەڕە............A

بـــەرخەنێرێ گەر نەنێرێ هەر کەسێ خاوەن مەڕە............A

دێم بـــە گژیا ئەی درەم گەر (فی المثل) شێری نەڕە...........A

با نەقـــەومێت و نەزانن ئەم هەموو شۆڕ و شەڕە...........A

گشت لەسەر بەرخی شەل و کاوڕی لەڕ و بزنی گەڕە.........A

((دیوان ، ل٩٥))

ســـەر بـــە یـەشماغی شڕ و شاقـەڵی چڵکن مەهتووك.......A

سووڕ ئەخۆن سەرخۆش و ڕیسوا بە قۆریات و نەتووك........A

تێگەیشتن کـە مـــەلایان چەند بڵێی تـۆ بە وەزن سووك.......A

کەبابی گـۆشـتی بـــزن فـــاکـــیـهەی بەری خەڕنووك.........A

لە من بپرسـە سـەفای شـــارە حیزەکـــەی کەرکووك.........A

((دیوان ، ل٧١))

لەم دوو پێنجینەدا پێڕەوی سیستەمی (AAAAA) کراوە و، تەنیا دانەیەکی دی لە دیوانەکەیدا بەرچاو دەکەوێت، کە سیستەمی قافیەی (ABCBB) تێدا پێڕەوکراوە و، بەم جۆرەیە:

لای دانا لە ناوی – ئەمین فەیزی- دا..........A

ئـــاشـــکـــرایـە لە هونەری هیجادا..........B

نیشـانـەیە بـــۆ یـــەکێتیی من و تـۆ C

لە نـــاوی نـامـیتا زیاد و کەمی کـوا؟..........B

بە ئەبجـــەد بیژمێری لـەگەڵ ڕەزادا...........B

((دیوان ، ل١٤٣))

---

[١٨] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەرگی چوارەم ، ل٢٨٧.

[١٩] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ل٢٨٨.

٥. پێنج خشتەکی

بریتییە لە بەرهەمی دوو شاعیر ئەو شاعیرەی، کە پێنج خشتەکییەکە دروست دەکات شاعیری دووەمە و، شیعری شاعیرێکی دیکە وەردەگرێت و، سێ نیوەدێڕ دەخاتە سەر هەر دێڕێکی شیعرەکە و، دەبێت بە پێنج نیوەدێڕ.

لە دیوانی شێخ ڕەزادا بابەتی پێنج خشتەکی کەمە، ئەوەی هەیە تەنیا دوو دانەیە ئەویش یەکێکیان غەزەلێکی (حافزی شیرازی) و، ئەوی دیکەیان شیعرێکی (مستەفا بەگی کوردیی)یە. شیعرەکەی حافز کە بە زمانی فارسییە سێ نیوەدێڕی لە پێشەوە بە زمانی کوردی بۆ زیادکردووە، کە ئەمە پارچەی یەکەمیەتی:

مەعروفی بێ دیرایەت گووت کردە ناو بیدایەت
چیت پێ بڵێم قورمساغ هەردوو گونم بە دایەت
گونمی بە تڕ شەهید کرد کێرم ئەکا ڕیعایەت
«ازان یار دلنوازم شکریست با شکایت
گرنگتەدان عشقی خوش بشنو این حکایت»

((دیوان ، لا٤٥))

دڵی بردم بە ناز و عیشوە دیسان شۆخی عەییاریٚ
فریبی دام بە سیحری چاوی خۆی مەحبووبی سەحاریٚ
لە هیجرانا تەقم کرد ئەی ڕەفیقان کوا مەدەدکاریٚ
«ئەمان مردم عیلاجیٚ سا لە ڕێی پێغەمبەرا چاریٚ
ویساڵیٚ یا قەتڵیٚ یا تەسکین لە هەر سێ بۆم بکەن کاریٚ»

((دیوان ، لا١١١))

ئەمە پارچەی یەکەمی ئەو پێنج خشتەکییەیە کە لەسەر شیعری (مستەفابەگی کوردیی) دروستی کردووە و، سەرجەم پێنج خشتەکیەکەش لە حەوت پارچە پێکهاتووە تەنیا بەشی یەکەمی هەموو نیوەدێڕەکانی یەك سەروایان هەیە (AAAAA)، دەنا لە شەش بەشەکەی دیکە پێڕەوی سیستەمی (CCCCB) کراوە، چونکە سیستەمی سەروای غەزەلەکەی کوردیی بەم جۆرەیە (AABACADAEAFAGA) لە پێنج خشتەکییەکەی دیکەشدا، کە لە سەر غەزەلێکی (خواجە حافزی شیرازی) دروستی کردووە و، لە سەرەوە پارچەیەکمان لێ تۆمار کرد. هەمان سیستەمی قافیە پێڕەوکراوە سەرجەمیشی لە شەش بەند پێکهاتووە.

٦. مولەممەع

ئەو شیعرەیە، کە بە زیاتر لە زمانێك ڕێك دەخرێت. شێخ ڕەزاش بە حوکمی ئەوەی، کە زمانەکانی کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبی زانیوە کۆمەڵێك دەستەواژە و، ڕستە و تەعبیری خستووەتەوە نێو شیعرەکانییەوە، کە هەندێکجار بە نیوەدێڕی تەواو دەبینرێت، هەندێك جاریش ڕستە و تەعبیری زمانە بێگانەکان لە شیعرەکانیدا بەرچاو دەکەوێت، بۆ نموونە لە شیعری (**عەشیرەتی جاف**)دا لە بەشی کۆتایی شیعرەکە دوو

نیوەدێڕی عەرەبی بە دوای یەکدا و، دوای دێڕێکی تەواو بە زمانی کوردی، نێوەدێڕێکیشی بە فارسی گوتووە، کە بەم جۆرەیە:

وابێ خەم و پـەروا دەچنە عەرسەیـی هەیجـا
تـۆ نـاچییە سـەر دۆشەکی بووکێ لە زەفافـا
یبغـــون الی الامـر صـغـــــاراً و کـــبـــاراً
یـــســـعـــون الی الـــحـــرب ثـقـالاً و خفافاً
وەسمان بەگـیـان ئامیرە وەختی کە بڵێ دەی
دێتە جـەوەلان هەروەکو حـــاجی لە طـەوافـا
خواهم زخدا انکە شـود دشـــمـــن جـاهـت
کۆتی لـە دەسا، دەس لە مـلا، مل لە تەنافا
ڕەحـمێ بکە با شێخ ڕەزا بێتــەوە گـوفـتـار
حەیفـە بڕژێ تیغی مجەوهەر لە غــیــلافـــا

((دیوان ، لا٣٣ – ٣٤))

هەڵبەت شیعرە عەرەبی و فارسییەکەش هەر ئی خۆیەتی، کە لە ڕووی ڕوخسار و نێوەرۆکەوە جوانیی و ڕەنگینییەکی تایبەتییان بە شیعرەکە بەخشیوە.

یان لە تاکێکدا (بین الاهالی) خستووەتە نێو شیعرەکەیەوە، کە ڕیتمێکی خۆشی بە شیعرەکە بەخشیوە و، هەردوو نیوەدێڕەکەی هاوسەروا کردووە.

وەها مەشهوور بووە (بین الأهالي)
هـەتیوی تەکیەکەی خۆمانە والی

((دیوان ، لا١١٦))

لە پارچە شیعرێکی دیکەشدا لەتێکی فارسی گوتووە:

خـادیمی ســـوجــــادەیی پێغەمبـەری
کەشتی جوود و سەخارا لــــەنـــگـــەری
(اغــنــیا خــواهــنـد از انـعــــام تـــو)
سینی شـــەکـــراو و پـلاو دوو لەنگـەری
ئەو کەسەی خوانی لە بۆ دێ سوبح و شام
چی لــــە ئـێــمـە زیاتر غەیـرەز کەری

((دیوان ، لا١١٤ – ١١٥))

لە شیعری (**کوڕێکی بولغار**)[٢٠] یشدا، کە قەسیدەیەکی درێژی (٢٤) دێڕییە هەر لە سەرەتاوە تا کۆتایی کۆمەڵێك لەتە شیعر و وشە و دەستەواژە و ڕستەی فارسی و تورکی بەکارهاتووە، ئێمە لێرەدا لەبەر درێژی شیعرەکە و، کەمی ماوەی باسەکە شیعرەکە تۆمار ناکەین. گومانیش لەوەدا نییە کە شاعیران ئەوەیان تەنیا بۆ

(٢٠) بۆ ئەم شیعرە ، سەیری دیوانی شاعیر (لاپەڕە ، ٥٣ – ٥٤) بکە.

دەرخستنی توانست و لێزانینی خۆیان کردووە، چونکە ((هەر وەك چۆن کۆمەڵێك مەرجی پێش کات بۆ شاعیر دانراوە، گەلێك سنوور و نەخشە بۆ خولقاندن دانراوە. وەك ئەوەی شاعیر.... دەبێت چەند زمانێك بزانێت و وشەی ئەو زمانانە لە بەرهەمی خۆیدا تێکەڵ بکات))[٢١].

٧. پارچە (قطعه)

بەو شیعرانە دەگوترێت، کە لە سێ تا پێنج دێڕ پێکهاتوون، بەڵام ئەوەی گرنگە لێرەدا باس بکرێت ئەوەیە، کە سیستەمی قافیەی پارچەکانی شێخ ڕەزا، وەکو غەزەل و قەسیدە دێڕی یەکەمیان هاوسەروایە[٢٢]، کە شیعری لەم جۆرە لای شاعیرانی دیکە نابینرێت، چونکە یەکێك لەو جیاوازییانەی کە پارچە لە غەزەل و قەسیدە جیادەکاتەوە ئەوەیە ، کە دێڕی یەکەم لە پارچەدا هاوسەروا (موسەڕڕەع) نییە[٢٣]، بەڵام شێخ ڕەزا داهێنانی کردووە و، ئەم سیستەمەی لە شیعرەکانیدا پێڕەو کردووە.

شێخ محەمەد عەلی و چەند نەفەرێ چوونە ئــوچــاغ.......A
گشت بە کەیف و بە نیشات و بە سروور و بە دەمــاغ........A
گەرچی چەند ڕۆژی بوو تەعلیمی تفەنگــبازیی دەکــرد........B
ڕۆســـتـــەم ئــاسا چووە پارێز لە یەکێ تیتلە بیجاغ........A
هەر کە ئەنگاوتی وتم: دەك دەس و بازووت نــەڕزێ.........C
هەر کەسێك پێت نەڵێ ڕۆستەم تەرەسە و قورمــساغ........A

((دیوان ، لا٦٨))

لە شیعرەکانی دیکەشدا هەمان سیستەمی قافیەی پێڕەو کردووە:

دەردی لۆقەی گرت لە ناکاو شێخە توهمەت کــارەکە........A
ئــەو قەیافەت حیزەکەی هەیئەت وەکو کەمتیارەکــە........A
قۆخ وەهای لێ کرد لە جێی قۆخ کاشکی پۆخی دەخوارد.......B
شــێخەکەی دەم چەوتەکەی لچ گێرەکەی لێو خوارەکــە.......A
کــــوردە بــــێ نامووسەکەی گۆرانە قورمساغەکــەی.......C
حیزەکەی ، بێ دینەکەی ، کەربابەکەی ، بێ عــارەکــە........A

((دیوان ، لا٩٤))

---

[٢١] زمان و ئەدەبی کوردی ، بۆ پۆلی شەشەمی ئامادەیی ، دانانی لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، چاپی یەکەم (بژارکراو) ، هەولێر ٢٠٠٢ز – ٢٧٠٢کوردی ، لا١٧١.

[٢٢] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەرگی چوارەم ، لا٢٨٨.

[٢٣] موحازەرەکانی (م. یادگار ڕەسووڵ محەمەد ئەمین) ، ئەدەبی کۆن ، قۆناغی دووەم ، کۆلێژی زمان / قەڵادزێ ، ساڵی خوێندنی ٢٠٠٦ – ٢٠٠٧.

شیعری لەم بابەتە لە دیوانی شێخ ڕەزادا زۆرە و، لە هەموویاندا پێڕەوی سیستەمی قافیەی (AABACADA......) کراوە، بە پێچەوانەی شیعری شاعیرانی دیکەوە، کە پێڕەوی سیستەمی (ABCBDBEB........)یان کردووە، ئەمەش بە جۆرێك لە داهێنان لە شیعرەکانیدا هەژمار دەکرێت.
لەگەڵ ئەوەشدا وەك شاعیرانی دیکە پێڕەوی سیستەمە بلاوەکەشی کردووە و، شیعری لەم بابەتەشی نووسیوە، ئەوەتا شیعری (**عیللەتی قائیم مەقام**) سیستەمەکەی بەم جۆرەیە:

ڕەبی قەت تووشمان نەهێنی عیللەتی قائیم مەقام........A
ئێمە تابی حەرب و زەربی کێری پاشامان نییە........B
هەر کەسێ بیگێ دەڵێ ئەی ئافەرین سەد ئافەرین........C
دوژمنی ساداتە قەت باکی لە دان و مان نییە.......B
دوو هەزار کێری پیارۆیی نەخارا مەقعەدی......D
ئێمە میرم مەترەقی وەك سەنگی خارامان نییە.......B
بیکوژن کێرخۆرە نامووس و حەیای کوردانی برد........E
قەت لە کوردانا دەڵێی پیاوێکی ئازامان نییە.......B

((دیوان ، لا٩٣))

٨. غەزەل و قەسیدە

باقی شیعرەکانی دیکەی بەر بابەتی غەزەل و قەسیدە دەکەون، ئەوانەی کە ژمارەی دێڕەکانیان لە نێوان حەوت تا (پازدە یان هەژدە) دێڕدایە پێیان دەگوترێت غەزەل و، ئەوانەشی کە لە سەرووی پازدە یان هەژدە دێڕەوەن بەر ژانری قەسیدە دەکەون[٢٤].
هەرچی غەزەلە زیاتر باس لە ئەڤین و دڵداری دەکات:

نیمە[*] بۆ تەسویری ئەبرۆت پەیرەوی مانی دەکا
شانە بۆ زنجیری زوڵفت عەنبەر ئەفشانی دەکا
قووتی ڕوحە لێوەکەت یاقووت وەها ئاودار نییە
مەعنی بازاڕی عەقیق و لەعلی ڕوممانی دەکا
خاڵی سەر لێوت نگین و خاتەمی نادر ظهور
موهری دەستی ئاصەفە حوکمی سولەیمانی دەکا
دڵ لە نەشئەی عەکسی مەستی چاوەکەت لایعقل- ە
بۆ کەبابی جەرگی من لێوت نمەکدانی دەکات

(٢٤) مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەرگی چوارەم ، لا٢٨٨.
(*) پێدەچێت ئەم وشەیە (خامە) بێت، لە دیوانەکەیدا بە (نیمە) نووسرابێت.

بەرگی سەرتاپام پەلاس بێ گەر بە شەرتێ تۆم ببێ
تــــاری ئـەو بەرگە لە لام سەد شاڵی کرمانی دەکـا
سەد هـــەزار جار دەخیلم حەرفی بەدکار مەشنـەوە
هــــەرچـی دەربـارەم بـڵێ بێ پیرە شـەیتـانی دەکا
گـــەر لــە پەردەی نازەوە ئـاوازی تۆ بـگرێتە گوێ
بولبولی شیرین زوبان مـــەیــلـی غەزەلخوانی دەکا
کەس نییە ئەو شۆخە حاڵی کـــا لە سۆزی ئاتەشـم
وا ڕەزا دیسان لە عیشقی هەر غـەزەلخوانـی دەکـا

((دیوان ، لا٣٧٧))

لـەو غەزەلـە و لـە سـەرجەم غەزەلـەکانی دیکـەی نێـو دیـوانی شـێخ ڕەزا پێـڕەوی سیسـتەمی قافیـەی (**AABACADA……**) کراوە.

لە بابەتی قەسیدەش شێخ ڕەزا چەند قەسیدەیەکی درێژی هەیە، کە بـۆ هـەجو و گێڕانـەوەی بـە سـەرهاتی ژیـان و ڕووداو بـەکاری هێنـاون بـە تایبـەتی قەسـیدەی (**هـەجووی کاکـەیی**)[٢٥]، کـە (٦٠) شەسـت دێـڕە شـیعرە، هەروەها بە قەسیدەیەکیش (**سەرگوزەشتەی خۆی و هەجوی شێخ غەفوور**) دەگێڕێتەوە، کە دەڵێت:

ئەو ڕۆژە کـــە تۆرام و لە کەرکـــوك سەفەرم کرد
مانەندی عەقاریب لــــە ئـــەقـــاریب حـــەزەرم کرد
گـــــەردوون ســــنــــەکی کــردم و هێنامییە کــۆیە
میوانی لـــە کـــن مـــامـە غەفووری لە جەرم کرد
خــواسـتـم کە بڕۆم بۆ سەفەری ڕۆم بە سەیاحەت
نەیهێشت و دوو سەد ئەهلی عەمامەی لە سەرم کرد
دانیشێ نـــەچێ مـــــن کـچی خۆم مارە دەکەم لێی
ئــــەو تـــالــیـــبی دنـــیـایـە ئەوا موعتەبەرم کرد
چـرووسا لە بەرم جوببە و فســا لــە سـەرم فێس
نـــەفــێــسی لەسەر نام و نەجوبـبەی لە بەرم کرد
شــەش مـــانگـــە بەم قسانە گلی دامەوە لای خۆی
نــەمــزانــی مــلم بشکێ تیـاچووم زەرەرم کـــرد
وەڵڵاهـــی دەکـــــەم دەرهـــەقی ئەو بەڵکو زیاتر
ئــەو کـــارە کـــە دەربارەی ڕەشیدی پسەرم کرد
کـــارم تەڕ ئەبێ ئەمـــــوت ئـەگەر لوتفی ببێ مام

---

[٢٥] بۆ ئەم شیعرە ، سەیری دیوانی شاعیر (لاپەڕە ، ٥٨ - ٦٣) بکە.

ئـــەی لایـــقـــی ڕیشی بـــە خودا کاری تەڕم کرد
بۆ موجتەهیدان گەرچی جـــەوازی نـــیـــیە تەقلید
من موجتەهیدم و هاتم و تەقلیـــدی کـــەرم کـــرد
ئەی گووی خلە بەم لوتفە کە ئەو کردی لەگەڵ من
لـــەم مـــەرحـــەمەت و لوتفە ئەوا من گوزەرم کرد
هەرچـــەنـــدە وتـم وەختێ کە دیم نەخوەتی قەلبی
یا ڕەب لەگەڵ شـێخ عـــەلی بـــۆچی شـەڕم کـرد
هـــــەر دەچـــمەوە لای گەرچی بڵێ هاتەوە دیسان
ئـــەو خـــوێـڕییە بێکـارە کە من لێرە دەرم کـرد
هـەرچەندە ڕەزا باعـــیـــسی بەدنامییە عـەودەت
لـــەم ســـووکی و بـەدنامییە سەرفی نەزەرم کرد
((دیوان ، لا٤٩ – ٥٠))

لەو قەسیدە و لە هەموو ئەو قەسیدانەش، کە لە دیوانی شاعیردا بەرچاو دەکەون پێڕەوی سیستەمی قافیەی (AABACADA.......) کـراوە، دەبـێ ئامـاژەش بـۆ ئـەوە بکـەین، کـە هـەردوو ژانـری غـەزەل و قەسـیدە لـە دیوانەکەیدا بە ژمارە لە شیعرەکانیدا لە جۆرەکانی دیکە کەمترن، هۆی ئەمـەش وەك پێشـتر باسـکرا، بـۆ زۆریـی جۆرەکانی دیکە و، هۆکارەکانی زیادبوونی ئەو جۆرانە دەگەڕێتەوە.

بەشی دووەم
زمانی شیعری شێخ ڕەزا

زمـانی شـیـعریی

شیعر وەك لقێکی گرنگی زانستی ئەدەب، بە هۆی زمانەوە بنیات دەنرێت و، دێتـە بەرهـەم ((بایەخـدان بـە زمانی شیعر و جیاکردنـەوەی لـە زمـانی ئاسایی خـەڵك و دیـارکردنی سروشـت و خاسـیەتە تایبەتییـەکانی ئـەو زمانـە هـەر لـە کۆنـەوە لـە لایـەن ئـەفلاتوون و ئەرسـتۆوە بـاس کـراوە و لێـی توێژراوەتـەوە، ئنجا ئـەو بـاس و توێژینەوانە لەگەڵ سـەرهەڵدانی قوتابخانـە ئـەدەبی و ڕەخنەییـیـەکان پـەرەیان سـەندووە و فـراوان بوونـە))[٢٦]. چونکە ئەگـەر زمـان لای خـەڵك شـتێکی گشتی ڕۆژانـە بێـت و، تـەنها بـۆ ڕاپەڕانـدنی کـاری ڕۆژانـە و، لـە یـەکتر گەیشتن بەکاربێت، ئەوا زمان لە شیعردا سروشتێکی دیکـە وەردەگرێـت و، ئـەرکی شـاعیر بەرزکردنـەوەی زمـان دەبێت لە شێوە گشتییەکەیەوە و، بایەخدان بە لایەنی هونەریی و، بـەکارهێنانی هێمـا دەبێتـە ئـەرکی شـاعیر[٢٧]

---

[٢٦] پەرێز سابیر (د) ، ڕەخنەی ئەدەبی کوردی و مەسـەلەی نوێکردنـەوەی شـیعر ، دەزگـای چـاپ و بڵاوکردنـەوەی ئـاراس ، چـاپی یەکەم ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، هەولێر ٢٠٠٦ ، لا٢٨١.

[٢٧] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا٢٨٥ ، ٢٨٤.

بە واتایەکی دیکە ((شاعیر شتە ئاساییەکان دەهێنێت و پارچە پارچەیان دەکات و شتی جوانتریان لێ دروست دەکات، ئەمەش تەنها بە وشە و زمان دەکرێت لە ڕێگەی ڕەوانبێژی و لادانی زمانییەوە...))[٣].

ئەگەر بشمانەوێت ((زمان گیانێکی تازە وەربگرێت، دەبێت گرنگی بە زمانی شیعر بدرێت، چونکە زمانی شیعر شۆڕشێکە لە دژی چەند واتایی و سۆز لە زمانی ڕۆژانەدا))[٤].

لێرەدا هەوڵدەدەین هەندێك تایبەت و، تایبەتمەندی زمانی شیعری لەگەڵ ئەرکەکانی بخەینەڕوو:

١. یاریکردن بە وشە و، لادان و زیاد و کەمکردنی وشە و، دەنگ گۆڕکێی پیتەکان، لە پێناو جوانکردن و، ڕێکخستنی کێش و قافیەدا، کە ئەمانە زۆرجار لە زمانی ڕۆژانەدا ڕێیان پێ نادرێت و، بە لادان لە دەستوور هەژمار دەکرێن.

٢.زمانی شیعریی بریتییە لە ((ڕووی دراوێك و مۆسیقا و وێنەش ڕووەکەی تریەتی کە جوانییەکان دەدۆزێتەوە و، دەیخاتە بەرچاو و هەستمان))[٥].

٣. شاعیران زمان وەك کەرەستە بەکارناهێنن، بەڵام لە پەخشاندا زمان وەك کەرەستە بەکاردێت، واتە: وشە لە نێو پەخشاندا پاش ئەوەی بەکاردەهێنرێت لەنێو دەچێت و، دەکرێتە قوربانی چەمك و بیر. کەواتە دەتوانین بڵێین : کە وشە لە نێو شیعردا کەرەستە نییە بۆ گەیشتن بە شت، بەڵکو خۆی شتە نەك هێما[٦].

٤. زمانی شیعر زمانێکی ڕاستەوخۆ نییە، واتە: شیعر ئەوەیە، کە شاعیر شتێك بڵێت و، شتێکی دیکەی مەبەست بێت، لەبەر ئەوەی ((شیعر زمانێکی تایبەتی هەیە و لەئەنجامی بەکارهێنانی تایبەتییانەی زمانەوە دروست دەبێت، بۆ دۆزینەوەی مانای نوێ و دوورکەوتنەوە لە شێوازی دەربڕینی ڕاستەوخۆ و گەیاندنی مانا فەرهەنگییە ڕووتەکان بەپێی توانست و دەسەڵاتی شیعری شاعیر))[١].

٥. زمانی شیعر پێوەندییەکی ڕاستەوخۆ و تەواوکەرانەی بە ڕەوانبێژییەوە هەیە و، هەردووکیان پێکەوە پەیوەستن و، لە نێو یەکدا ڕۆچوون، هەر بۆیەشە ئەو گرنگیدان و بەکارهێنانەی ڕەگەزەکانی ڕەوانبێژیی، کە لە شیعردا بەرچاومان دەکەوێت، لە زمانی ڕۆژانەدا نییە و، نابێ هەشبێت، چونکە دەبێتە هۆی لێڵی واتایی و، ئەرك لە سەر خوێنەر و گوێگر، بە واتایەکی دیکە ((زمانی شیعریی بە هۆی جوانکاریی و ڕازاندنەوە و بەکارهێنانی هونەرەکانی ڕەوانبێژیی وەکو لێچواندن و خواستن لە زمانی ئاسایی جیادەبێتەوە))[٢].

٦. لە زمانی ڕۆژانە و ئاساییدا پیوەندیی نێوان هێما و هێمابۆکراو، پێوەندییەکی جێگیرە، بۆ نموونە: (نێرگز) لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا، دەلالەتە لە هێما بۆ کراوێکی تایبەت و، دیار ، کە: گوڵێکی بەهارییە. ئەم دەلالەتەش

---

[٣] محمد رضا مبارك ، اللغة الشعرية في الخطاب النقدي العربي ، ط١ ، بغداد ١٩٩٣ ، ص ١٥٥.

[٤] عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوڵڵا ، شیکردنەوەی دەقی شیعری لە ڕووی زمانەوانیەوە ، دار السبیریز للگباعە والنشر ، دهۆك ٢٠٠٨ ، ل٥١.

[٥] ئاری صبحی أحمد ، غەزەل و قەسیدەکانی (حاجی قادری کۆیی) لەژێر تیشکی لێکۆڵینەوەدا ، نامەی ماستەری پێشکەش کراو بە کۆلێژی پەروەردەی زانکۆی کۆیە ، ٢٠٠٦، ل٥٨.

[٦] عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوڵڵا ، هەمان سەرچاوە، ل٥٤ — ٥٥.

[١] پەرێز سابیر ، ڕەخنەی ئەدەبی کوردی و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر ، ٢٨٧.

[٢] الفت كمال الروبي (د.) ، نظرية الشعر ، بيروت ٢٠٠٧ ، ص١٧٩.

لەسەر پێوەر و بنەمایەکی تایبەتی دانەنراوە، دەتوانرا وشەیەکی دی لە شوێنی ئەو دابنرێت. بەڵام لە ئـەدەب و شیعردا وانییە، کاتێك نێرگز بەکارهات ، واتای چاو و، چاوی جوان دەگەیەنێت[٣].

٧. زمـانی شـیعر سەرچاوەکەی زمـانی ئاخـاوتنی ڕۆژانەیـە و، بـە شـێوەیەکی هونـەریی بـەکاردەهێنرێت، بـەڵام ناکرێـت زمـانی شـیعر بکرێتـە سەرچـاوە بـۆ ئاخـاوتنی ڕۆژانـە، چـونکە ((زمـانی شـیعری ئەوەنـدەی زمـانی بەدیهێنانە، هێندە زمانی دەربڕین نییە))[٤].

٨. لە زمانی شیعردا شاعیر هـەردەم لـە هـەوڵی ئەوەدایـە ئـەو وشـانە بـەکاربێنێت، کـە بـە یەکـەوە دەگـونجێن و، ئاوازێکی خۆش و، مانایەکی ڕەنگین بە دێڕە شیعرەکە دەدەن، واتە: شـاعیر وشـە دەکاتـە قوربـانی ئـاواز و کێشـی شیعریی، هەر ئەمەشە وای لە زۆر کەس کردووە ((بە هەڵە لـەو بـاوەڕەدان کـە شـاعیر بـەردەوام بـە دوای وشـەی جوان و بە شکۆدا دەگەڕێت لە کاتێکدا ئـەوەی کـە شـاعیر بـە دوایـدا، دەگـەڕێت بـە مانـاترین وشـەیە))[٥] لەگـەڵ وشەی ڕەسەن و خۆش و بە ئاواز.

٩. ((ئەرك و پەیامی زمانی ئاخاوتن و زمانی شیعر لە یەکدی جیان. ئەگەر خەڵك ڕۆژانە بۆ تێگەیاندنی یەکدی هەوڵبدەن وشە و زاراوە و ئاماژەی وا بەکاربێنن، کە بە ئاسانی بتوانن کەسی بەرامبەر حاڵی بکـەن، ئـەوا شـاعیر مەبەستی نییە بەهۆی شیعرەوە کەسی بەرامبەر یان ئەو کەسەی، کە شیعرەکەی دەخوێنێتەوە بە ئاسـانی حـاڵی بکا و پەیامەکەی پێ بگەیەنن، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەتا بۆی بکرێ دەیەوێ تووشی ڕامان و ماندووبوونی بکا. کاتێك شاعیر توانی خوێنەر تووشی ڕامان و سەرسوڕمان بکا، ئەوا کردەی شیعریەتی ئەنجامداوە))[٦].

١٠. ((زمـانی شیعر زمـانی وێنەکێشانی چـڕ و خـەیاڵی تیـژی بنیاتنـەرە))[٧] بـەو واتایـەی زمـانی شـیعر هەسـت بزوێنە و، کاردەکاتە سەر هەست و سۆزی خوێنەر و گوێگر و، فێنکی و چێژ بـە دڵ و دەروونیـان دەبەخشـێت و، کاردەکاتە سەر هۆش و هەستیان و، لەزەتێکی ڕوحیان پێ دەدات و، کار لە هەڵسوکەوت و بیریان دەکات.

١١. تایبەتمەندییەکی دیکەی زمانی شیعری ئەوەیە کە ((لە کێشەکانی ڕۆژانەی ژیانەوە سەر هـەڵنادات، بـەڵکو لە ویژدانێکی قووڵەوە سـەر هەڵـدەدات))[١] بـەو واتایـەی هەسـتی پـەنگخواردووی شاعیرە بەرانبـەر بـە ڕووداو و کارەساتەکان، نەك وێنەی فۆتۆگرافی ئەو ڕووداو و کارەستانە.

ئـەوەی لـە سـەرەوە خستمانەڕوو گـرنگترین خاسـیەت و، سروشـت و، بنـەماکانی زمـانی شـیعریی و، ئـەرکی شـاعیران بـوون، جا ئەگـەر وشـە و مـوفرەدات و زمـانی شـیعریش ئەوەنـدە بایەخـداربن و، ئـەو ئەرکـە گرنگانـە ببیـنن، لای هـەموو کـەس هـەروا بـە ئاسـانی دەسـتگیر و دەسـتەمۆ نـابن! چـونکە دەوڵەمەنـدیی لـەو بـوارەدا (مەلە)یەکـە و، بـە هـەموو کـەس ناکرێـت، بۆیـە زەمینـە خۆشـکردن و چـوونە ئـەو دونیایـە و ، شـارەزایی لـێ پەیـداکردنی، چـەند هـۆ و مـەرجێکی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە، لەوانـە: خێـزان و شـوێن و دەوروبـەر و، جـۆری پـەروەردەبوونی شاعیر لەگـەڵ جـۆری خوێنـدن و خوێندنـەوەی بـەردەوام و خـۆ هیلاککردنـی شـاعیر، هـەروەها

---

(٣) عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوڵڵا ، شیکردنەوەی دەقی شیعری لە ڕووی زمانەوانیەوە ، لا٥٥.

(٤) محمد العبدحمود (د.) ، الحداثة في الشعر العربي المعاصر (بيانها ومظاهرها) ، الطبعة الأولى ، بيروت ـ لبنان ، ١٩٦٦ , ص١٧٠.

(٥) لۆرانس پیرین ، شیعر چییە؟ ، وەرگێڕانی ئەبوبەکر خۆشناو ، چاپخانەی پیرەمێرد ، چاپی یەکەم ، ٢٠٠٨ ، لا٣٠.

(٦) عومەر میراودەلی ، زمانی دەق ، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٨ ، لا٣١.

(٧) عبدالقادر الرباعي (د.) ، جماليات المعنى الشعري ، الطبعة الأولى ، دار الفارس للنشر والتوزيع ، عمان ، ١٩٩٩، ص١١٠.

(١) طاهر أحمد مكى ، الشعر العربي المعاصر ، دارالمعارف ، مصر ، ١٩٨٠ ، ص٧٦.

وردیی لە بەکارهێنان[٢] و گەشت و گەڕان و ئەدەبی فۆلکلۆریی و وەرگێڕان و زمان فێربوون و دەیان هۆی دی، دەبنە سەرچاوە بۆ دەوڵەمەندکردنی ئەو گەنجینەیە و، کاردانەوەی ڕاستەوخۆ و ، چاکیان لەسەر بەرهەمی شاعیر دەبێت.

جا ئێمە لێرەوە دەچینە سەر بابەت و، مەبەستی سەرەکی باسەکەمان، کە زمانی شیعریی شێخ ڕەزای تاڵەبانییە، وەك شاگردێکی زیرەکی قوتابخانەی بابان و، گەیەنەری کڵپە و بڵێسەی ئەو قوتابخانەیە بە ناوچەی گەرمیان.

زمانی شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، لە سەر بنەمای ئەو قوتابخانە شیعرییە دامەزراوە، کە (نالیی و سالم و کوردیی) بناغەکەیان داڕشتووە ((زمانی شیعر بە دیالێکی کرمانجی خواروو، بناغەکەی نیمچە دیالێکتی ناوچەی سلێمانی بوو کە بە کاریگەریی شیعر و ئەدەبیاتی کلاسیکی نەتەوە دراوسێکان، بە تایبەتی ـ فارسی و عەرەبی ـ ببووە زمانێکی کوردی تیکەڵ بە وشەی عەرەبی و فارسی، بەڵام لە چوارچێوەی یاسا فۆنۆلۆجی و مۆرمۆفۆلۆجی و سینتاکسییەکانی زمانی کوردیدا داڕێژرابوو))[٣].

ئەگەر خاسیەتێکی دیاری قوتابخانەی شیعری کلاسیکی ناوچەی سلێمانی ئەوەبێت، کە لەگەڵێ ڕووەوە کاریگەریی ئەدەب و، زمانی عەرەبی و، فارسی و، تورکی پێوە دیاربێت، ئەوا کاریگەریی زمانی عەرەبی زۆرتر بۆ ئایینی پیرۆزی ئیسلام دەگەڕێتەوە، بە نسبەت زمانی فارسیش، ئەوا دەتوانین کاریگەرییەکەی بە ((هۆکارێکی ئەدەبی ناو ببەین، چونکە ڕۆشنبیر و خوێندەوارانی کوردی ئەو سەردەمە لەبەر نزیکی هەردوو زمانی کوردی و فارسی لە یەك، خوێندنەوە و نووسینی فارسییەکەیان زۆر بە لاوە ئاسان بووە و زوو فێری دەبوون))[٤].

هەرچی کاریگەریی زمان و، ئەدەبی تورکیشە، ئەوا ((هۆکارێکی سیاسی هەبووە، بەو پێیەی کە کوردستانی خواروو لە ژێر دەسەڵاتی سیاسی عوسمانییەکاندا بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کاریگەریی ئەمان لە زمانە شیعرییەکەدا زۆر بە کەمی هەستی پێ دەکرێت، چونکە لە لایەکەوە زمانی کوردی و تورکی سەر بە یەك خێزانی زمان نین (وەك کوردی و فارسی) لە لایەکی تریشەوە زمانی تورکی زمانی خوێندن و نووسین و ڕۆشنبیری نەبووە لەو ناوچەیەدا....))[٢٨].

کەواتە زمانی شیعری ئەم قوتابخانەیە، زمانێکی کوردی تێکەڵە لە وشە و گوزارشتی عەرەبی و، فارسی و تورکی و، بە پلەی یەکەمیش زمانی فارسی، ئنجا عەرەبی و، دواتر زمانی تورکی کاریگەریی هەبووە. ئەم تێکەڵییەش بە ئاشکرا لە شیعرەکانی شێخ ڕەزادا ڕەنگی داوەتەوە، چونکە شێخ ڕەزا شارەزایی لە هەر چوار زمانەکەدا هەبووە و، بە هەر چوار زمان شیعری گوتووە و، شیعرەکانی لە هەر چوار زماندا زۆر ڕەوان و تەڕ و پاراون، لە ئەنجامدا گەنجینەیەکی لە بن نەهاتووی وشە و دەستەواژەی ڕەنگینی بۆ دروست بووە، بۆیە دیوانەکەی پڕە لە وشە و موفرەدات و، زاراوەی کۆن و نوێ، لە چۆنیەتی داڕشتنی دێڕەکان و، ڕێکخستنی مۆسیقا

---

(٢) عەبدوڵڵا خدر مەولوود (د) ، لێکۆڵینەوەیەك لە شیعری حەمدی ، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٤ ، ل١٣٣.

(٣) هیمدادی حوسێن (پ. ی . د) ، دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی ، ل٢٧٧.

(٤) جەبار ئەحمەد حوسێن ، ئیستاتیکای دەقی شیعریی کوردی کوردستانی عێراق (١٩٥٠ — ١٩٧٠) ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، چاپی یەکەم ، ٢٠٠٨ ، ل١٢١.

(٢٨) جەبار ئەحمەد حوسێن ، ئیستاتیکای دەقی شیعریی کوردی کوردستانی عێراق (١٩٥٠ — ١٩٧٠) ، ل١٢٢.

و، ئاوازی دێڕەکانیش، هونەرمەندیی و وەستایی شێخ ڕەزا ئاشکرا دەبێت، کە هەرگیز بۆ وشە نەگەڕاوە و، خۆی بۆ ماندوو نەکردووە.

دیوانی شێخ ڕەزا، ئەم چەند بابەتە سەرەکییە و زۆری دیکەشی گرتووەتەخۆ:

١. ناوهێنانی دەیان کەس و، شاعیر و، عەشیرەتی ناودار و، فەرمانبەر و، کاربەدەستانی ئەوکاتە و، ناودارانی مێژوو.

٢. ناوهێنان و باسکردنی چەندان ناوچە و، گوند و شاری کوردستان.

٣. ئاماژەبۆکردن و دەرخستنی، دەیان ناو و زاراوە لە ئەندامەکانی لەشی مرۆڤ و گیانلەبەرانی دیکە.

٤. تۆمارکردن و، ناوهێنانی ناوی دەیان ئاژەڵ و، پەڕەور و باڵندە.

٥. تۆمارکردنی چەندان ڕووداوی مێژوویی و، بە سەرهاتی کۆن.

٦. ناوهێنان و باسکردنی ئەندامی نێرینە و مێینە و، باسکردنی کرداری سێکسی نێوانیان و، کاری نێربازیی.

٧. نموونەی تێهەڵکێش کراو و، ئاماژەکردن بۆ ئیدیۆم و، پەندی پێشینان لە دیوانەکەیدا زۆرە.

٨. ژمارەیەکی زۆر، وشە و جنێو و قسەی بازاڕیی نێو خەڵکی بەکارهێناوە، کە نموونەیان لە هیچ دیوانێکدا نییە.

٩. ناوهێنان و باسکردنی جۆر و چەشنە جیاجیاکانی گوڵ و سەوزە و دانەوێڵە و ناوی میللەت و کاتەکان... .

ئەمانە و ، چەندان بابەتی دیکە، لە نێو دیوانەکەیدا بەرچاو دەکەون، لە سەرجەم نێوەرۆکی شیعرەکانیدا، لە ڕووی زمان و موفرەداتی شیعریش، وشەکانی دیوانی شێخ ڕەزا دوو جۆرن:

یەکەم: وشەی کوردیی

دووەم: وشـــەی بـێگانە

یەکەم: وشەی کوردیی

زمانی کوردیی زمانی زگماکی شاعیر بووە و، شاعیریش لە بنەماڵەیەکی ڕۆشنبیر و، خوێندەوار پەروەردە بووە و، لە حوجرە و مزگەوتەکاندا خوێندنی تەواو کردووە و، هاتوچۆی مزگەوت و خانەقا و کۆڕ و کۆبوونەوەکانی کردووە و، خۆشیان وەك بنەماڵەیەکی خاوەن دەستەڵات و، ناسراوی شێخانی تاڵەبانی خاوەنی تەکیە بوون. زۆربەی ناوچەکانی کوردستان گەڕاوە و، سەفەری وڵاتانی کردووە و، شارەزاییەکی باشی لە دیالێکتەکانی زمانی کوردیدا پەیدا کردووە، هەروەك لە شیعرەکانیدا ئەم شارەزاییە ڕەنگی داوەتەوە. زانستە ڕێزمانییەکانی ئەو سەردەمەشی زۆر باش زانیوە. هەموو ئەمانە بە یەکەوە گەنجینەیەکی زمانی پوختەیان بۆ شێخ ڕەزا دروست کردووە.

بە یەکەوە بوونە ڕێخۆشکەر بۆ وردبوونەوە و، قوڵبوونەوەی شاعیر و، ڕازاندنەوەی شیعرەکانی، هەروەك مامۆستا (هێمن)ی شاعیر باسی زمانی شێخ ڕەزا دەکات و، دەڵێت: ((ئای ... زۆر ، زۆر ... بە ڕاستی ڕەوانە .... تەعبیری کوردانەشی هێناوەتە ناو شیعری خۆیەوە، کە لە پێش ویدا دیارە لە شیعری نالیدا کەم تا کورتێك دەبینرێت....))[٢٩].

---

[٢٩] هەواری خاڵی ، سەرجەمی نووسینی هێمن ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس ، چاپخانەی دەزگای ئاراس ، چاپی دووەم ، هەولێر ٢٠٠٦ ، ل٢٧٧.

هەروەها د. مارف خەزنەداریش بەم جۆرە باس لە زمانی شیعریی شێخ ڕەزا دەکات و، دەڵێت: ((زمانی شیعری شێخ ڕەزا ئاسانە، وشە و تەعبیری فورسی کلاسیکی هەیە، ..... کەچی لەگەڵ ئەوەشدا پێچەوانەی ئەمە دیاردەیێکی گرنگە لە شیعری شێخ ڕەزادا، واتە زیاتر هۆگری زمانی میللی سەر زار و ئیدیۆم و قسەی نەستەقی ناو خەڵکە))[٣٠].

دووەم: وشەی بێگانە

ئەگەر مەرجی زانینی زمانێکی بێگانە، یان زیاتر، یەکێك بووبێت لەو مەرجانەی، کە سەرکەوتوویی شاعیر و، بنەمای بە شاعیر بوونیان سەلماندبێت. ئەوا شێخ ڕەزا هەر زوو هەستی بەم ڕاستییە کردووە و، ئازایانە ئەسپی خۆی لە بواری هەریەکە لە زمانەکانی فارسی و تورکی و عەرەبی، وێڕای زمانی کوردی تاوداوە، شارەزاییەکی باشی لە یاسا و دەستووری ئەو زمانانە پەیداکردووە، بۆیە دەبینین وشە و زاراوەی هەر سێ زمانی زۆر بە چاکی و، شارەزایی بەکارهێناوە و، هەندێك جاریش، بە هۆی شارەزایی لە ئایینی ئیسلام، ئایەت و فەرموودەی پێغەمبەری خستووەتە نێو شیعرەکانییەوە. بە هەر چوار زمانەکە شیعری گوتووە، لەو زمانانە کۆمەڵێك وشە و دەستەواژە و ڕستەی یەکجار زۆریی بەکارهێناوە، بەڵام ئێمە بۆ هەر زمانێك چەند نموونەیەکی کەم لەو وشە و دەربڕینانە تۆمار دەکەین:

– زمانی فارسی: بە کودەکی ، فراز ، دەهەن ، دونبال ، سورین ، فەرخوندە ، کارزار ، زەربولەسەل ، زێبا ، نگین ، پسەر... .

– زمانی عەرەبی: في المثل ، ولا تلقوا بايديكم ، بين الاهالي ، أنا الحق ، حبل المتين ، قل أعوذ ، دفع البلا ، لايعقل ، طيفلية... .

– زمانی تورکی: مەرحەمەت ئێت ئەڵماسم ، ئاقچەشر ، قەلەمدر ، ئەرقەسیندە ، خەرقە ، بەنم دەکیل ، حاد قەسی ، کیم بیلیر سزی... .

لێرە بەدواوە، چەند نموونەیەك لە شیعرەکانی پیشان دەدەین، بۆ ئەوەی زیاتر لە شێوازی شیعرەکانی نزیك ببینەوە و، هاوکات ئەوەش ڕوون بێتەوە، کە شێخ ڕەزا چۆن هونەرمەندیی و دەست ڕەنگینیی خۆی لە بواریی زمانی شیعریی نواندووە:

شێخ ڕەزا بێت و لەسەر تۆ هەجوی قازیی کۆی بکا
سەیری کە چی بکا ، دۆم بێ و کڵاش بۆ خۆی بکا

((دیوان ، لا٣٨٧))

کاری کە غەم و دەردی فیراقت بە منی کرد
سەرما بە هەتیو با بە دەواری شڕی ناکا

((دیوان ، لا٣٣٧))

[٣٠] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەرگی چوارەم ، لا٢٨٦.

وەك دەزانین ئەدەبی كوردی لە بەرهەمی فۆلكلۆرییی، بە تایبەتی پەندی پێشینان، زۆر دەوڵەمەنـدە، ئەگـەر تەماشایەكی ئەو دوو دێڕە شیعرەش بكەین، ئەوا دەبینین، كە شێخ ڕەزا پەنـدەكانی (دۆم بـێ و كـڵاش بـۆ خـۆی بكات)[٣١] و ، (كارێكی پێ كرد با بە دەواری شڕی نەكا)[٣٢]ی وەرگرتووە و، بە زمانێكی پـاراو و كوردییـەكی ڕەوان چ وێنەیەكی هونەری لێ دروست كردوون و، تێكەڵ بە نێوەرۆكی شیعرەكانی كردوون.

لام وابوو پیربووم عەشق دەستم لێ هەڵئەگرێ

نـەمـزانی داری وشـك بـاشـتـر ئاگر ئەگرێ

((دیوان ، لا١١٥))

دەرحـــەقی بـــۆچی ئـــەتـرسـم بە خوا تا ئەمرێ

چی لە دەست نایێ مەگەر بێ گونی ئەسپم بگرێ

((دیوان ، لا١١٠))

ئێستری زیندوو بڵێم بۆم چاكە یا مردووم دەوێ

ئـیـحـتیاجم زۆرە خانم با بلێم هـــەردووم دەوێ

((دیوان ، لا١١٠))

ئەگەرچی شاعیرانی سێكوچكەی بابان (دە)یان لە جێی (ئە)ی كرداری ڕانەبردوو بـەكارهێناوە، بـەڵام ئـەگـەر سەیری ئەم دێڕانەی شێخ ڕەزا بكەین، ئەوا دەبینین، لە دێڕی یەكەم و دووەمدا لە كردارەكانی (لێ هەڵـئـەگرێ ، ئاگر ئەگرێ، ئەمرێ)دا (ئە)ی بەكارهێناوە. بەڵام لە دێڕەكەی دیكەدا، وەك نالیی (دە)ی بەكارهێناوە لە كـرداری (دەوێ)دا، كەواتە شێخ ڕەزا هەردوو مـۆرفی مـۆرفیمی كـرداری ڕانـەبردووی بـەكارهێناوە، بـەڵام دەبـێ ئـامـاژە بـۆ ئەوە بكەین، كە ژمارەی ئەو شیعرانەی مـۆرفی (دە)یـان تێـدا بـەكارهێنراوە، زۆر زیـاترن لەوانـەی (ئـە)یان تێـدا بەكارهاتووە.

تۆیش لە من بووگی وە شـاعیر ئەی حەرامزادەی سنە

بـــووچـــە شـــانێ نا حـەفێنی مەسرەفی چەس ئەو تنە

عیززەت ئاهەنگی لە كـوێ بوو ئەی كوڕی وەستا شەفێ

وردە ئـــاهـــەنگێ كـــە فـەرمووت ها وەلای وەستا ژنە

((دیوان ، لا٩٩))

هـەروەك ئاماژەمـان بـۆ كـرد، شـێخ ڕەزا كوردییـەكی پـاراوی زانیـوە و، شـارەزایی تـەواوی لـە دیالێكتـە كوردییەكاندا هەبووە و، ((لەم چوارینەدا شێخ ڕەزا ڕستە و تەعبیری دیالێكتی میللی ئەردەڵانی بـەكاردێنێ ..... مەبەسـتی بنچـینەیی شـاعیر ئـەوە بـووە لێكسیكۆنی ئـەو دیالێكتـە بـەكاربێنی بـۆ ئـەوەی هەوایـەكی كۆمیـدی پێكەنیناوی بدا بە شیعرەكەی))[٣٣].

---

[٣١] شێخ محەمەدی خاڵ ، پەندی پێشینان ، چاپخانەی شڤان ، چاپی چوارەم ، ٢٠٠٧ ، لا٢١٦.

[٣٢] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا٢٩٤.

[٣٣] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی كوردی ، بەرگی چوارەم ، لا٣٣٣.

هەر لە پاڵ ئەم شارەزاییيەدا

خـەبـەر چـــوو بۆ میرە سوورە

قوربـان شێخ ساڵح مەغـدوورە

خـۆشی خـۆشی پێ کەوت وتی:

ئاگرە سوورە لـــە خـۆم دوورە

کــــەسی فـــەقـــیری بێ چـارە

گـــەر عـەیبی هـــەبێ دیـــارە

((دیوان ، ل٩٠))

ســـاغ لـــە دنیادا نەماوە گەر قسەی ساغت دەوێ

بێ هەزارت پێ نیشان دەم گەر قوڕمساغت دەوێ

((دیوان ، ل١١٦))

ئەگەر سەیری ئەم دوو شیعرەی سەرەوە بکەین و، بە وردی لە زمانەکەیان بڕوانین، دەبینین بە زمـانێکی وا ئاسان و، ڕەوان نووسراون، کە لە ئاست تێگەیشتنی هەموو خوێندەوارێکی کوردن، لە هەر ئاست و پلەیەکدا بێت، بۆیە دەتوانین بڵێین: کە شێخ ڕەزا لەگەڵ ئەوەی، کە زمانە بێگانەکان و وردەکارییـەکانی ئـەو زمانانـەی زانیـوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زمانی شیرینی کوردی فەرامۆش نەکردووە و، تەئسیر و کاریگەرییەکانی دەوروبەریشی، لـە جێگا و، شوێنی خۆیـدا بـەکارهێناون، خۆی لـە گۆڕانکـاریی زمـان بـە دوور نـەگرتووە و، زانایانـە هاوسـەنگی لـە نێوانیاندا دروست کردووە.

هـەروەك ئاماژەمـان بـۆ کـرد شـێخ ڕەزا بـە هەرسێ زمانەکـەی دی شـیعری گوتـووە، وا بـاوە کـە لـە شـیعرە فارسییەکاندا گرەوی لە شاعیرانی فارس زمـان بردووەتـەوە، بۆیـە لێرەدا بـۆ هـەر زمانـەو، نموونەیـەکی شـیعری تۆمار دەکەین:

زمانی فارسی:

کـــجـا شد ان عـنـــایـتـهـــا دیـریـن؟

کـجـــاشـــد ان کــــرامـــتـهای پیشین؟

نـەگـــاهی پـــرسـیدم خـانم نە پـاشا

نـە یـارم مـیکند خـسرو نـە شیرین!

((دیوان ، ل١٣٦))

زمانی عەرەبی:

أقـول قولاً لیس فـیـە أفترا

امـ جـمیل اولدتـە مـن ورا

ان لم تـصدق قولي امـا تـرا

فی وجهە المصغرأثار الخرا؟!

((دیوان ، ل١٥٣))

زمانی تورکی:

تحت توقیفه الندی قوی النسون کیرەته

خلقی ئەیچون چاهی قزان چاهه دوشر البته

((دیوان ، لا١٥١))

بەشی سێیەم

کێشی شیعرەکانی

کێش ڕەگەزێکی زۆر گرنگە لە پێکهێنەرەکانی ڕوخساری شیعر و، هەر لە دێر زەمانەوە بووەتە هۆی جیاکردنەوەی شیعر لە پەخشان و قسەو، گفتوگۆی ئاسایی ڕۆژانە. بۆیە زۆربەی شارەزایان و، پسپۆڕان بەم جۆرە پێناسەی شیعر دەکەن، کە کۆمەڵە وشەیەکی پابەند بە کێش و سەروایە[٣٤]، هەر ئەو کێشەشە، کە دەبێتە هۆی دروستکردنی بنەمایەکی مۆسیقی بۆ شیعر و، تەمەن درێژیی بە شیعر دەدات. چونکە شیعر بە پێچەوانەی پەخشانەوە لە ئەنجامی ئەو بەرگە مۆسیقییەی کە هەیەتی، زوو دەچێتە بیری خوێنەرەوە و، لەبەر دەکرێت و، لە بیر ناچێتەوە. ئەمەش بۆ کێش و سەروا دەگەڕێتەوە کە بە نەوایەکی بە جۆش وەبەرگوێمان دەکەون و، سەر و بنی شیعرەکە پێکەوە دەبەستن و، بەهۆی ئەو هارمۆنیایەی دروستی دەکەن، چێژ و ئۆقرە بە ڕووح دەبەخشن[٣٥].

دیارە، کە ((ئەدەبی کوردی لە فۆلکلۆر و و ئەدەبی میللی زۆر دەوڵەمەندە، کە پێش هاتنی ئایینی ئیسلام کورد خاوەنی کێشی تایبەتی خۆی بووە، کێشی ٨ ، ٧ برگەیی...))[٣٦]، وەك دەشزانین زانستی عەرووز و بەحرەکانی ئەم زانستە، لە لایەن زانای گەورەی عەرەب (خەلیلی کوڕی ئەحمەدی فەراهیدی)یەوە لە سەدەی دووەمی کۆچیدا دانراون و، داهێنانەکەشی باڵی بەسەر ئەدەبی هەموو گەلە موسڵمانەکاندا کێشاوە و، شاعیرانی کوردیش، هەروەك چۆن لە ڕووی زمانەوە بە لای عەرەب و زمانی عەرەبیدا شکاونەوە، هەرواش سەرنجیان بۆ لای ئەو زانستە چووە. هەر ئەمەش وای کردووە، کە تا ئێستاش ناوی ڕەگەز و بنەماکانی ئەم زانستە بە زمانی عەرەبی بمێننەوە.

هەروەك پێشتر باسمان کرد، ئەدەبی کوردی بەر لە داهاتنی زانستی عەرووز، کێشی تایبەت بەخۆی هەبووە و، شیعری لەسەر دانراوە. پاشان دووبارە لە سەرەتای بیستەکانی سەدەی ڕابردوو، جارێکی دیکە شاعیران بۆ ئەم کێشە گەڕانەوە و، نوێکردنەوەیەکی گرنگیان لە ئەدەبی کوردیدا بەرپاکرد، کە دەنگونجێ ناوبنرێ شۆڕشی شیعری کوردی بەرەو شیعری هاوچەرخ و، کوردیی ڕەوان و، وەلانانی کێشی عەرووزی عەرەبی[٣٧]. بەڵام تا ئەمڕۆش، لایەنگر و پەیڕەوکەرانی ئەم جۆرە کێشە هەر ماون و، بۆ ماوەیەکی درێژیش ئەم ڕێبازە لە لایەن شاعیرانی کوردەوە پەیڕەوکراوە و، کارێکی یەکجار زۆری کردووەتە سەر شیعری کوردی چ لە ڕووی چاولێکەریی و لاسایی کردنەوە، یان گۆڕانکاریی و داهێنان لەو ڕێبازەی کە لە شیعری عەرەبیدا سەری هەڵدابوو. بەهەر کام

---

[٣٤] ئاری صبحی أحمد ، غەزەل و قەسیدەکانی (حاجی قادری کۆیی) لەژێر تیشکی لێکۆڵینەوەدا ، لا٦٦.

[٣٥] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا٦٧.

[٣٦] حوسێن غازی کاك ئەمین ، نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە ساڵی ١٩٣٢ تا کۆتایی ١٩٤٩ لە کوردستانی عێراقدا ، لا٥٨.

[٣٧] عەبدوڵڵا خدر مەولوود، لێکۆڵینەوەیەك لە شیعری حەمدی ، لا١٧٩.

لەم لایەنانەدا بێت ئەم جۆرە شیعرە دەورێکی گرنگ و، بەرزی هەبووە و دەبێت لە مێژوی شیعر و ئەدەبی کوردیدا و ، شاعیرەکان وەستایی و دەست ڕەنگینی خۆیان لەم ڕووەوە دەرخستووە[٣٨].

دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین، کە زانستی ((عەرووز هونەرێکی زۆر گرانە ، فێربوونی مێشك دەکاتەوە، زاخاوی هۆش و مێشك دەداتەوە، خۆی لە خۆیدا مرۆڤ هۆشیار دەکاتەوە، کورت و پوخت: عەرووز گوێی مۆسیقی شاعیرە. بەلای شاعیرانەوە ئەم بڕیارە دروستە:

نابی بە شاعیر تا بە ڕەوانی

زانستی کێشی هەڵبەست نەزانی))[٣٩].

هەر ئەم گرنگیدانەی، شاعیران بە عەرووز و بنەماکانی شیعری کلاسیکی، وای لە زۆر کەس کردووە، کە شیعری تازە بە قسەی ئاسایی ناوبەرن، نەك شیعری ڕاستەقینە. دیارە ئەم تێڕوانینەش هەروا لە خۆڕایی نییە و، لاوەکییانە سەرچاوەی نەگرتووە، چونکە جوانی واتا و ئەندێشەی قووڵ دەبێ هەردەم، لەگەڵ ناسکی وشەکان و ڕەوانی ڕستەکان جۆش بدرێن و، تێکەڵ بکرێن، وەك بەرگی جوان لەبەر بووکی ڕەنگیندا ئەوەش ئیشی کێشە، ئەمە ئیشی عەرووزە[٤٠]. هەر ئەمەش وای کردووە، کە بە عەرووز بگوترێت کۆت و پێوەندیی ڕازاندنەوە (قیود زینە) لە ڕاستیشدا وایە و، لە گشت زمانێکیشدا شیعری زەبەلاح و گەورە دەبینین، بەهۆی ڕیتمی کێشەکەوەیە، کە وەك لوتکەی قەندیل ڕەنگینە، بەڵام کە ڕووتی دەکەینەوە لە کێش و قاڵبی شیعری وەکو بووکە بە بارانەی منداڵانی کوردەواری لێ دێت[٤١]!

ئەگەر کەسێك بە سەرنج و، تێڕامانی وردەوە بڕوانێتە دیوانی شاعیرانی وەك نالیی و سالم و کوردیی و... دیوانی شاعیرانی دیکە و، لەگەڵ شاعیرانی تازەدا بەراوردیان بکات، ئەمجار ئەو ڕاستییەی بۆ ڕوون دەبێتەوە، کە کێش چ دەورێکی لە ڕوخساری شیعردا هەیە.

هەروەك پێشتریش ئاماژەمان بۆ گرنگی عەرووز بۆ شاعیران کرد، ئێستاش باس لە عەرووز لە لای شاعیرانی کورد بە گشتی و، شێخ ڕەزا بە تایبەتی دەکەین، کە بابەتی سەرەکی باسەکەی ئێمەیە، چونکە شێخ ڕەزاش وەك هەر شاعیرێکی دیکەی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەم، لە سەرجەم شیعرەکانیدا پێڕەوی لە کێشە عەرووزییەکان کردووە، بەڵام وەك دەزانین و باسیشمان کرد، کە شاعیرانی کورد نەهاتوون دەقاودەق ئەو زانستە وەرگرن، بەڵکو تەنیا ئەو ڕووەیان وەرگرتووە، کە لەگەڵ زمانی کوردیدا دەگونجێت. شاعیر هەیە تەنیا یەك شیعری لە قاڵبە کێشێکی دیاریکراو هەیە، یاخود هەندێك جار قاڵبە کێشی عەرووزی واهەیە، کە چەند عەرووز و تەفعیلیەکی جیاوازی هەیە و، یاخود هەموو ئەو قاڵبانەی کە چوارین، وەك: هەزەجی چواری و، ڕەمەلی چواری و، ڕەجەزی چواری و.... بە هەموو قاڵبەکانیانەوە بە لای زۆربەی توێژەرانی بواری کێش ناسییەوە، لە

---

[٣٨] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا١٧٩ — ١٨٠.

[٣٩] نووری فارس حەمەخان ، عەرووزی کوردی ، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٤ ، ١٠ — ١١.

[٤٠] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا٩ — ١٠.

[٤١] هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لا١٠.

بنەڕەتدا هەشتین و، بە هۆی سەرواى ناوەوە و هونەرى تەسمیت و تەشتیرەوە، هەر لە تێکیان کراوە بە دوو پارچەوە بەمەش لە هەشتییەوە بوون بە چواری[٤٢].

ئەمانە و چەندان کێشی دیکە، کە ڕووبەڕووی توێژینەوەی ئەم بوارە بوونەوە و دەبنەوە، هەر ئەمەشە، کە وای کردووە زۆر کەس خۆی لە قەرەی ئەم زانستە نەدات و، بە زانستێکی مردوو ناوی ببات، کە بە داخەوە کتێبخانەی کوردی لەم بوارەدا هەژارە و، چاوەڕێی دەستی توێژەرانی بەهرەمەند و، کەسانی پسپۆڕ دەکات، کە ئاوڕێك لەم لایەنە بدەنەوە و توێژینەوەی پوخت و ڕەنگین لەسەر سەرجەم بوارەکانی ئەم زانستە ئەنجام بدەن.

ڕێکوپێکی کێشەکان و ڕاستیشیان پێوەنییەکی تونددیان بە گوێی مۆسیقی شاعیرەوە هەیە، چونکە ئەگەر شاعیر ئەو هەستەی نەبێت، ئەوا ناتوانێت کێشەکان بەش بەش بکات و، ئاوازی دێڕە شیعرەکە لە ڕێگەی بڕگەی کورت و درێژەوە ڕێك بخات. یاخود جاری وابووە، کە شاعیر پەنای بردووەتە بەر پاش سەروا و پێش سەروا بۆ درێژکردنەوەی ئاوازی شیعرەکە و، ڕێکخستنی چونکە کاری پاش ڕەوی درێژکردنەوەی ئاوازی شیعر و بە بەرداکردنی بەرگێکی مۆسیقییە بە بەر شیعردا، یان شاعیر پەنای بردووەتە بەر دیاردەی دەنگ گۆڕکێ و، وشەی بێگانە بۆ ڕێکخستنی کێشەکە.

گرنگترین کێشە بەکارهاتووەکانی شیعری کوردی (هەزەج) و ، (ڕەمەڵ) و (موزاریع)ن، شاعیر نییە لە سەر ئەم کێشانە شیعری نەگوتبێت، دوای نوێکردنەوەی ئەدەبی کوردیش، لە سەرەتادا، مەبەستمان سەرەتای سەدەی بیستەمە، چونکە دواتر زۆربەی شاعیران – بۆ نموونە: گۆران- دەستی لە عەرووز هەڵگرت، هەرچەندە هەندێکیان، وەکو شێخ نووری، سەر لە نوێ بایانداوەتەوە سەر عەرووز، کە بە زۆریی کێشی (هەزەج) و (ڕەمەل)یان بە کارهێناوە، چونکە زیاتر لەگەڵ سروشتی زمانی کوردیدا دەگونجێن[٤٣]. بەڵام هەندێ کێش لە شیعری عەرەبیدا زۆر بەکارهاتوون لەوانە: (تەویل) و (مەدید) و (بەسیت) و (وافر) و.... کە لە شیعری کوردیدا ، یان بەکارنەهاتوون، یاخود تاك و تەرا و دەگمەنن، کەواتە ((بە پێی چۆنیەتی زمانەکە لە کوردی و عەرەبیدا قاڵبەکان گۆڕاون، لەبەر ئەوەی دوو زمانی جیاوازن لە ڕووی سیستەمی ڕێزمانی و دەنگی، بۆیە شاعیرانی کورد گەلێك جار بۆ ئەوەی پیتەکان بە گوێرەی کورتی و درێژی بگونجێن، گۆڕیویانە تا لەگەڵ ئاواز و کێشی شیعرەکەدا یەکسان بێت))[٤٤].

بابەتی سەرەکی باسەکەی ئێمەش، کە شیعرەکانی شێخ ڕەزان بە داخەوە، وەك بەرهەمی زۆر لە شاعیرانی دیکەی کورد، ئاوڕی جدییان لێ نەدراوەتەوە و، توێژینەوەیەکی وردیان دەربارە نەکراوە و، ڕایەکی جێگیر دەربارەی کێشی شیعرەکانی بەرچاو ناکەوێت، بە وێنە د. مارف خەزنەدار بەم جۆرە باس لە کێشی شیعرەکانی دەکات: ((بەگشتی شێخ ڕەزا بەحرەکانی عەرووز لە شیعریدا بەکاردێنی، وەکو هەموو شاعیرانی دیکەی کلاسیکی کورد، بەشی هەرە زۆری شیعری لە سەر بەحرەکانی هەزەج و ڕەمەلن، هەروەها بەحرەکانی موزاریع و موجتەس و خەفیف و ڕەجەز و سەریعیشی بەکارهێناوە))[٤٥]. ئەمە ڕاوبۆچوون و بەرهەمی توێژینەوەی د.

---

[٤٢] عەزیز گەردی ، ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی (لێکۆڵینەوەی ئەدەبی) ، لە بلاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری ، چاپخانەی دێکان ، سلێمانی ٢٠٠٣، لا ٤٨ – ٥١.

[٤٣] حوسێن غازی کاك ئەمین ، نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە ساڵی ١٩٣٢ تا کۆتایی ١٩٤٩ لە کوردستانی عێراقدا ، لا٢٠٩.

[٤٤] ئاری صبحی أحمد ، غەزەل و قەسیدەکانی (حاجی قادری کۆیی) لە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوەدا ، لا٦٩.

[٤٥] مارف خەزنەدار (د) ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، بەرگی چوارەم ، لا٢٨٧.

مارفه، کەچی (عەزیز گەردی) لە کتێبی (ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی)دا، هەر یەك لە بەحرەکانی (ڕەمەل) و (هەزەج) و (موزاریع) و (خەفیف) و (موجتەس)ی بە چەند تەفعیلە و قاڵبێکی جیاجیاوە دیاری کردووە، تەنانەت بۆ بۆچوونکەی ئەویش ڕای پێچەوانە دەکەوێتە بەرچاو، لەوانە: (هەزەجی هەشت هەنگاوی موسەببەغ)ی دیاری کردووە، کەچی لە بنەڕەتدا ((تەسبیغ نەگۆڕە و بەس لە ڕەمەل دا دەبێت))[٤٦]. ئێمەش لەو باسەماندا هەوڵ دەدەین هەندێك لە شیعرەکانی ناو دیوانەکەی دەربهێنین و، دەست نیشانیان بکەین، بەو شێوەیەی خوارەوە:

1. **هەزەج**
2. **ڕەمەل**
3. **موزاریع**
4. **خەفیف**
5. **موجتەس**

بەڵام وەك لای هەمووومان ڕوون و ئاشکرایە، کە دیوانی شیخ ڕەزای تاڵەبانی بۆ چەندین جار و لە لایەن چەندان کەسی جیاواز ساغ و کۆکراوەتەوە، وەك دەشزانین بەرهەمی شاعیرانی کۆنمان بە ڕێنووسی کۆنی عەرەبی نووسراونەتەوە و، گۆڕینیان بۆسەر ڕێنووسی ئێستا، هەروا کارێکی سانا و ئاسان نییە لە ئەستۆی کەسانی پسپۆڕدایە کە بە شێوەیەکی زانستی و ڕاست و دروست ئەم کارە ئەنجام بدەن و هەڵەکانی ڕابردوو ڕاست بکەنەوە، بۆیە شێخ ڕەزاش وەك زۆر لە شاعیرانی دیکە شێوازی جیا جیا لە نووسینەوەی شیعرەکانیدا بەرچاو دەکەوێت، تەنانەت تا ئێستاش ژمارەی شیعرەکانی بە وردی دیاری نەکراوە و هەر دیوانێك و کۆکردنەوەیەکیان لەگەڵ ئەوانی دیکە بەراورد بکەین، ژمارە و، شیعر و، نووسینەوە و ڕێکخستنی جیاوازمان بەرچاودەکەێت. هەڵبەت ئێمەش ناتوانین هیچ بڕیارێکی ڕەها و موتڵەق لە بارەی کێشی شیعرەکانییەوە بدەین، لە بوونی هەڵە و کەموکوڕیش دڵنیاین، ئەوەی کە دەخرێتەڕوو کورد گوتەنی (مشتێکە لە خەروارێك) و تەنیا نموونەیە:

<u>یەکەم:هەزەج</u>

١. **هەزەجی هەشت هەنگاوی...**

بەمارف بەگ بڵێن قەتعی معاشی من نەکا چاکە

زمــانی مــن کە بۆ ئەعدا وەکو مارێکی زوححاکە

((دیوان ، لا٩٥))

ب – – –   ب – – –   ب – – –   ب – – –

مـفاعیلن   مـفاعیلن   مـفاعیلن   مـفاعیلن

٢. **هەزەجی شەش هەنگاوی مەحزووف...**

بەجێ ما کاکە جاف خۆی و کڵاوی

[٤٦] نووری فارس حەمەخان ،عەرووزی کوردی ، لا٣٣٥.

دەری کرد ئافەرین خدری گلاوی

((دیوان ، لا١١٨))

ب – – –   ب – – –   ب – –

مـفـاعیلن مـفـاعیلن فعـولن

٣. هەزەجی هەشت هەنگاوی ئەخرەبی مەکفووفی مەقسوور...

ئەم دەغڵە کەتەسلیمی دەکا شێخ بە هەجیجی

نـوقـسانی دەکا هەر لە تەغارێ دەکـەویجی

((دیوان ، لا١١٣))

– – ب   ب – – ب   ب – – ب   ب – –

مـفـعول   مـفـاعـیل   مـفـاعیل   فــعولان

٤. هەزەجی هەشت هەنگاوی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف...

لەم ڕێگەیە تەقدیری ئەزەل وابـوو کە ئێمە

پاماڵی جەفابین و ، ڕەقیب سەیر و سەفاکا

((دیوان ، لا٣٣))

– – ب   ب – – ب   ب – – ب   ب – –

مـفـعول   مـفـاعـیل   مـفـاعیل   فــعولن

٥. هەزەجی هەشت هەنگاوی ئەخرەب...

گەر بێت و بە سەد دەریا بیشۆیەوە شێخ باقی

پاک نابێتەوە هێشتا پڕ گووی سەگە لوولاقی

((دیوان ، لا١١٧))

– – ب   ب – – –   – – ب   ب – – –

مـفـعول   مـفـاعـیلن   مـفـعول مـفـاعیلن

٦. هەزەجی شەش هەنگاوی ئەخرەبی مەقبووزی مەحزووف...

ئەم قەحبە فەلەک لە داخی مردم

موحـتـاجی ڕەشی ڕەشیدی کردم

((دیوان ، ٧٤))

– – ب   ب – ب –   ب – –

مـفـعول   مـفـاعـلن   فـعولن

٧. هەزەجی هەشت هەنگاوی ئەخرەبی ئەهتەم...

شۆخێ بە ئینایەت چووە لای زوهد فرۆشێ

بۆ ئـەخزی تەریقەت بە دڵی پڕ لە خرۆشێ

((دیوان ، لا١١٣))

– – ب ب – – ب ب – – ب ب –

مـفعول مـفـاعـیل مـفـاعـیل فـعول

دووەم:ڕەمەل

١. ڕەمەلی هەشت هەنگاوی مەحزووف...

گەرچی میرانی خدر بەگ موددەتێک قورعەی نەدا

پـار لە خـۆشناو قورعەیان کێشا و گەلێکیان پێوەکرد

((دیوان ، لا٥١))

– ب – – ب – – – ب – – – ب – – ب –

فـاعـلاتن فـاعــلاتن فـــاعلاتن فـــاعلا (فاعلن)

٢. ڕەمەلی هەشت هەنگاوی مەخبوونی ئەسلەم....

ئــەو مــریشک و کــەڵەشێرە کە وتم بینێرە

دووی لە ڕێ مرد و یەکێکی بە نەخۆشی لێرە

((دیوان ، لا٩٨))

– ب – – ب ب – – ب ب – – – –

فـاعـلاتن فـعــلاتن فـعـلاتن فـع لن

٣. ڕەمەلی هەشت هەنگاوی مەخبوونی مەحزووف...

دەمکـوژێ حــوکمـە دەزانم بە خودا دەردی حەبیب

وەرە سا بەشقی خوا دەس لە یەخەم بەردە طەبیب

((دیوان ، لا٤٢))

– ب – – ب ب – – ب ب – – ب ب –

فـاعــلاتن فـعــلاتــن فــعـلاتن فـعـلن

٤. ڕەمەلی شەش هەنگاوی مەحزووف...

حــاجی عــەبدوڵڵا لە ئادەم فیلترە

بـا وجوودی مـــەرتەبەی پێغەمبەری

((دیوان ، لا١١٤))

ـ ب ـ ـ   ـ ب ـ ـ   ـ ب ـ

فـاعلاتن   فاعــلاتن   فــاعـلن

٥. ڕەمەلی شەش هەنگاوی مەخبوونی مەحزووف...

چڵ و چێوی چـەمی ڕەشنەش بە ڕەشت

بـە لـەشت هەم بە بەشت هەم بەرەشت

((دیوان ، لا٤٧))

ـ ب ـ ـ   ب ب ـ ـ   ب ب ـ

فـاعــلاتـن   فــعــلاتــن   فـعــلن

<u>سێیەم: موزاریع</u>

١. موزاریعی هەشت هەنگاوی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف...

زوبدەی مەتاعی حیکمەتە ئەم شیعری کوردییە

هــەرزانــە بێ موبالەغە حەرفی بە گەوهەرێ

((دیوان ، لا١١٤))

ـ ـ ب   ـ ب ـ ب   ب ـ ـ ب   ـ ب ـ

مفعول   فاع لات   مـفـاعیل   فاع لن

٢. موزاریعی هەشت هەنگاوی ئەخرەب...

شێخ مـوسـتـەفـا لە زومرەی ئەولادی مورتەزایە

هەرکەس کە خەسمی ئەو بێ دەیگێم لە لام غەزایە

((دیوان ، لا٩٧))

ـ ـ ب   ـ ب ـ ـ   ـ ـ ب   ـ ب ـ ـ

مفعول   فاع لاتن   مفعول   فاع لاتن

<u>چوارەم: خەفیف</u>

١. خەفیفی شەش هەنگاوی مەخبوونی مەحزووف...

بــەدە ئــاب و هــەوای قـەلـعەدزە

کە سەگیشی لە عـومری خۆی وەڕزە

((دیوان ، لا٩٦))

ب ب ـ ـ   ب ـ ب ـ   ب ب ـ

فعلاتن   مفاعلن   فعلن

٢. خەفیفی شەش هەنگاوی مەخبوونی ئەسلەم...

سوورەت و سـیرەتی لە پیاو ناچێ

ئـــەو قـــورمـساغە مێیە یا نێرە

((دیوان ، لا٩٠))

– ب – –　　ب – ب –　　– –

فاعلاتن　　مفاعلن　　فع لن

٣. خەفیفی شەش هەنگاوی مەخبوونی مەقسوور...

مــوتــەســـەریــف جیگـارەکـەی لە دەما

دێ و دەچێ وەك مریشکی چیلکە بە قوون

((دیوان ، لا٧٧))

ب ب – –　　ب – ب –　　ب ب –

فـعــلاتن　　مفاعلن　　فعلان

پێنجەم: موجتەس

١. موجتەسی هەشت هەنگاوی مەخبوونی ئەسلەم...

مــوخـالەفەم نییە مــن ساعەتێکی مـیـقاتم

غولامی حەڵقە بە گـوشی جەمیعی ســاداتم

((دیوان ، لا٧٣))

ب – ب –　　ب ب – –　　ب – ب –　　– –

مفاعلن　　فعلاتن　　مـفــاعلن　　فع لن

ئەنجامەکان

پوختەی ئەنجامە هەرە درشت و بەرچاوەکانی ئەم توێژینەوە، لەم چەند خاڵەی خوارەوەدا بەرجەستە دەبێت:

١. هێزی دروستکەری زۆربەی شیعرەکانی شێخ ڕەزا، پاڵنەری کاردانەوەیە، نەك پرۆسـەیەکی فکری و مـەعریفی و، لـە چوارچـێوەی زمـانی شـیعریدا گوزارشـت لـە خۆبکـات و، زۆربـەی شـیعرەکانی بـێ بیرکردنـەوە و زۆر لـە خۆکردن بۆ هاتوون.

٢. دیوانەکـەی لـە وشـە و مـوفرەداتی کـوردیی و بێگانــەدا زۆر دەوڵەمەنــدە، سـوودێکی زۆری لــە فۆلکلـۆر و کەلەپووری نەتـەوەیی، بـە تایبـەتی پەنـدی پێشـینان و قسـەی نەسـتەق و ئیـدیۆم، وەرگرتـووە و سـەدان وشـەی ڕەسەنی دیالێکتە جیاجیاکان و زمانە بێگانەکانی بـەکارهێناوە، لـە شـیعرەکانییەوە دیـارە، کـە هـەرگیز بـۆ وشـە دانەماوە و، بە دوایدا نەگەڕاوە، زمانەکەی هەتا بڵێیت: دەوڵەمەندە.

٣. لە ڕووی ڕوخساری شیعرییەوە، شێخ ڕەزا هەموو قاڵبە شیعرییەکانی بەکارنـەهێناوە، بـەڵام ئەوانـەی بـەکاری هێناون، لە تەکنیکە گرنگەکانن و، بە شێوەیەکی وا ڕازاندوونیەوە، کە هاوتایان کەمە، زۆرجاریش داهێنانی تێدا کردوون، یەکەم شاعیرە، کە بەرچاومان کەوتبێت تەکنیکی سێینەی بەکارهێنابێت.

٤. شێخ ڕەزا بۆ سەرواى شیعرەکانى، نیوەى دەنگەکانى ئەلف و بێى کوردیى بەکارهێناوە، کە لە پیتە ڕەوان و ئاوازدارەکانن، بەجوانکاریى و وردەکارییەکانى لەم مەیدانەدا، شیعرەکانى ڕازاندووەتەوە و، داهێنانى تێداکردوون و، دێڕى یەکەمى پارچەى، وەك غەزەل و قەسیدە هاوسەروا کردووە.

٥. لەنێو شیعرەکانى شێخ ڕەزادا، تاك و چوارین لە هەموو جۆرەکانى دیکە زیاتر بەرچاو دەکەون.

سەرچاوەکان

بە زمانی کوردی:

یەکەم: کتێب

١. **ئومێد ئاشنا** ، شێوە و ناوەڕۆك، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپی یەکەم، هەولێر ٢٠٠٧.

٢. **ئەنوەر قادر محەمەد** ، لیریکای شاعیری گەورەی کورد – بە دیالێکتی گۆرانی(هەورامی)- دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، چاپی سێیەم ، سلێمانی ٢٠٠٧.

٣. **پەرێز سابیر (د)** ، ڕەخنەی ئەدەبی کوردی و مەسەلەی نوێکردنەوەی شیعر ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٦.

٤. **جەبار ئەحمەد حسێن** ، ئیستاتیکای دەقی شیعری کوردی کوردستانی عێراق (١٩٥٠ – ١٩٧٠) ، چاپی یەکەم ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، ٢٠٠٨.

٥. **جەلال مەحمود عەلی** ، ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا ، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی ، مطبعة حسام ، بەغدا ١٩٨٢.

٦. **حوسێن غازی کاك ئەمین** ، نوێکردنەوەی شیعری کوردی لە ساڵی ١٩٣٢ تا کۆتایی ١٩٤٩ لە کوردستانی عێراقدا ، چاپخانەی ڕۆژهەڵات ، هەولێر ٢٠٠٨.

٧. **حەمە نوری عومەر کاکی** ، شێواز لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا ، چاپخانەی تیشك ، چاپی یەکەم ، سلێمانی ٢٠٠٨.

٨. **عومەر میراودەلی** ، زمانی دەق ، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٨.

٩. **عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوڵڵا** ، شیکردنەوەی دەقی شیعریی لە ڕووی زمانەوانیەوە ، دار السبیریز للطباعة والنشر ، دهۆك ٢٠٠٨.

١٠. **عەبدوڵڵا خدر مەولوود (د)** ، لێکۆڵینەوەیەك لە شیعری حەمدی ، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری ، چاپی یەکەم ، هەولێر ٢٠٠٤.

١١. **عەزیز گەردی** ، ڕابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردیی (لێکۆڵینەوەی ئەدەبی) ، لە بڵاوکراوەکانی وەزارەتی ڕۆشنبیری ، چاپخانەی دێکان ، سلێمانی ٢٠٠٣.

١٢. **کەمال میراودەلی (د)** ، فەلسەفەی جوانی و هونەر (ئیستاتیکا) ، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی (قانع) ، چاپی دووەم ، ٢٠٠٥.

١٣. **لۆرانس پیرین** ، شیعر چییە؟ وەرگێڕانی **ئەبوبەکر خۆشناو** ، چاپخانەی پیرەمێرد ، چاپی یەکەم ، ٢٠٠٨.

١٤. زمان و ئەدەبی كوردی ، بۆ پۆلی پێنجەمی ئامادەیی ، دانانی: **لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە**، چاپخانەی بسمان ، چاپی یازدەهەم ، ١٤٢٣ك – ٢٠٠٢ز.

١٥. زمان و ئەدەبی كوردی ، بۆ پۆلی شەشەمی ئامادەیی ، دانانی: **لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە** ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، چاپی یەكەم (بژاركراو) ، هەولێر ٢٠٠٢ز – ٢٧٠٢كوردی.

١٦. **مارف خەزنەدار (د)** ، مێژووی ئەدەبی كوردی ، بەرگی چوارەم ، چاپی یەكەم ، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، هەولێر ٢٠٠٤.

١٧. دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی ، كۆكردنەوە و ساغكردنەوەی **شێخ محەمەدی خاڵ** ، **ئومێد ئاشنا** ، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس ،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە ، چاپی یەكەم ، هەولێر ٢٠٠٣.

١٨. **شێخ محەمەدی خاڵ** ، پەندی پێشینان ، چاپخانەی شڤان ، چاپی چوارەم ٢٠٠٧.

١٩. **نوری فارس حەمەخان** ، عەرووزی كوردی ، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس ، چاپی یەكەم ، هەولێر ٢٠٠٤.

٢٠. **هۆراس** ، هونەری شیعر ، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە **(حەمید عەزیز)** ، چاپخانەی چوارچرا ، چاپی دووەم ، سلێمانی ٢٠٠٥.

٢١. هەواری خاڵی ، سەرجەمی نووسینی **هێمن** ، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس ، چاپخانەی دەزگای ئاراس ، چاپی دووەم ، هەولێر ٢٠٠٦.

٢٢. **هیمدادی حوسێن (پ. ی . د.)** ، دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی كوردی ، چاپخانەی خانی ، چاپی یەكەم ، دهۆك ٢٠٠٧.

دووەم: نامەی زانكۆیی (ئەكادیمی)

٢٣. **ئاری صبحی أحمد** ، غەزەل و قەسیدەكانی (حاجی قادری كۆیی) لە ژێر تیشكی لێكۆڵینەوەدا ، نامەی ماستەری پیشكەش كراو بە كۆلێژی پەروەردەی زانكۆی كۆیە ، ٢٠٠٦.

سێیەم: وانەی زانكۆیی

٢٤. **م. یادگار ڕەسووڵ محەمەد ئەمین** ، موحازەرەكانی كۆلێژی زمان / قەڵادزێ ، ئەدەبی كۆن ، قۆناغی دووەم ،ساڵی خوێندنی ٢٠٠٦ - ٢٠٠٧.

بە زمانی فارسی:

٢٥. **سیروس شمیسا** ، سبك شناسی شعر ، انتشارات فردوس ، ج٤ ، تهران ١٣٧٨.

بە زمانی عەرەبی:

٢٦. **طاهر أحمد مكی** ، الشعر العربي المعاصر ، دارالمعارف ، مصر ، ١٩٨٠ ، ص٧٦.

٢٧. عبدالقادر الرباعي(د.) ، جماليات المعنى الشعري الطبعة الأولى ، دار الفارس للنشر والتوزيع ، عمان ، ١٩٩٩، ص١١٠.

٢٨. الفت كمال الروبي (د.) ، نظرية الشعر ، بيروت ٢٠٠٧.

٢٩. محمد رضا مبارك ، اللغة الشعرية في الخطاب النقدي العربي ، ط١ ، بغداد ١٩٩٣.

٣٠. محمد العبدحمود (د.)، الحداثة في الشعر العربي المعاصر (بيانها ومظاهرها)، الطبعة الأولى، بيروت – لبنان ، ١٩٦٦.

پوختەی توێژینەوەکە

ئەم توێژینەوەیە لە (ڕوخساری شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی) دەتوێژێتەوە، دیارە زۆر کەس بایەخیان بە نێوەرۆکی شیعرەکانی داوە، بەڵام وەك پێویست گرنگییان بە ڕوخساریان نەداوە، ئەمەش پاڵی پێوەناین لەم توێژینەوەیەماندا، کە ناومان ناوە (ڕوخساری شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی) لەو لایەنە گرنگەی شیعرەکانی بکۆڵینەوە.

توێژینەوەکەمان لە سێ بەش پێکدێت:

بەشی یەکەم بۆ توێژینەوەی پێوەندیی نێوان ڕوخسار و نێوەرۆك بە شێوەیەکی گشتی و هاوسەنگیی نێوانیان لە دەقی شیعریدا تەرخانکراوە، پاشان توێژینەوەی هونەری شیعر و سەروا لە شیعرەکانی شێخ ڕەزادا و، هێنانەوەی نموونەی شیعری دیوانەکەی.

بەشی دووەمیش لە زمانی شیعری شێخ ڕەزا دەتوێژێتەوە، لە سەرەتادا زمانە شیعرییەکەی و جیاوازیی نێوان زمانی شیعری و زمانی ئاسایی، پاشان زمانی شیعری شێخ ڕەزا و ئەو وشە کوردیی و فارسی و عەرەبی و تورکییانەی بەکاری هێناون، پشت بە بەڵگەی شیعری توێژراوەتەوە.

بەشی سێیەمیش لە کێشی شیعرەکانی دەتوێژێتەوە، کە پاش ڕوونکردنەوەی گرنگیی کێش لە شیعردا، باسی گرنگیی کێشمان لە ڕوخساری شیعردا کردووە، لە کۆتاییشدا، ئەو کێشانەی شێخ ڕەزا لە شیعرەکانیدا بەکاری هێناون، دیاریمان کردوون.

ملخص البحث

يتطرق هذا البحث الى دراسة (الشكل في قصائد شيخ رضا الطالباني) حيث اهتم كثيرون بمضمون قصائده، دون الاهتمام بشكلها بصورة كافية، وهذا مادفعنا الى دراسة هذا الجانب المهم من شعره في بحثنا هذا والذي سمينا (الشكل في قصائد شيخ رضا الطالباني).

والبحث يتكون من ثلاثة فصول، الفصل الاول خصص لدراسة العلاقة بين الشكل والمضمون بوجه عام وأهمية التوازن بينهما في النص الشعري، ثم دراسة الفن الشعري والقافية في قصائد شيخ رضا مع ضرب الامثلة الشعرية من ديوانه.

أما الفصل الثاني، فهو يدرس اللغة الشعرية لشيخ رضا، بدءًا بدراسة اللغة الشعرية والفرق بينها وبين اللغة الاعتيادية اولاً، ثم اللغة الشعرية لشيخ رضا موثقة بالأمثلة الشعرية، وتحديد مافيها من الكلمات الكردية والاجنبية (العربية والفارسية والتركية).

والفصل الثالث يدرس أوزان شعره، حيث بعد بيان أهمية الوزن في الشعر، تطرقنا إلى أهمية الوزن في شكل الشعر، وفي الختام حددنا الأوزان الشعرية التي استعملها شيخ رضا في قصائده.

Abstract

This research paper studies (The Style of Shekh Raza Talabani's Poems). Obviously critics have paid attention to the content of Shekh Raza's poetry, but few have dealt with its style. This research, therefore, has devoted its attention to the style of his poetry. The paper is in three parts:

In part one the relationship between style and content is attended. Also in this part, we have critically approached the question of poetry and rhyme scheme in Shekh Raza's poetry by citing examples from his oeuvre.

Part two examines, Shekh Raza's poetic language, it also discusses differences between everyday language and poetic language. Shekh Raza's diction and his borrowings from Persian, Turkish, Arabic and Turkish languages are also debated in this part, with citing specific examples from his poetry.

Finally, the third part of this paper endeavors to study in depth the rhyme scheme of Shekh Raza's poetry. This part also brings in the importance of rhyme in poetry in general. This paper closes by identifying the different rhyme schemes that Shekh Raza has experimented in his works.

میکانیزمی خەیاڵ لە ڕۆمانی "غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ"

م.ی. ڕێبوار محمد اسماعیل
زانکۆی سەلاحەددین
کۆلێژی پەروەردە
بەشی زمانی کوردی

پوختە

ئـەم توێژینەوەیـە، ڕێگایەکـە بـۆ خسـتنە ڕووی کاریگـەری میکـانیزمی لادان لـە واقیعـدا و ڕوو کردنـە میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن لە ڕۆمانی (غەزلنوس و باغەکانی خەیاڵ)ی (بەختیار عەلی)دا. لێرەدا ئاماژە بە هێزی خەیاڵ، وەك یەکێك لە ڕەهەندە نافیزیکییەکانی مرۆڤ کراوە، کە ڕۆڵی گرنگی لە بواری سایکۆلۆژی و ئەدەبی و هونەریدا هەیە، واتە خەیاڵکردن تەنیا وەکو خووێکی سروشتی مرۆڤ سەیر ناکرێت، بەڵکو مەبەست لە خـەیاڵکردن، ئەو خەیاڵە بەرهەمهێنەیە، کە لە لایەك لـە ڕووی سـایکۆلۆژییەوە میکانیزمێکـە هەڵدەسـتێت بـە گەڕاندنـەوەی بـاری هاوسەنگی دەروونی بۆ مرۆڤ، لە ڕێگەی قەرەبووکردنـەوەو تێرکردنـی حـەزوو ئـارەزووە چـەپێنراوەکان، لـە لایـەکی تریشەوە ئەو هێزەیە، کە سەرچـاوەیەکە بـۆ لێکـدان و دروسـتکردنی وێنـەو گۆزارشـتی نـوێ و داهێنـان و بەرهـەمی ئەدەبی و هونەری.

لەو چوارچێوەیەشدا میکانیزمی خەیاڵکردن لە ناو ڕۆمانی (غەزلنوس و باغەکانی خەیاڵ)دا بـوونێکی گـەورەی هەیـە، کە تیایدا نوسەر لە ڕێگـەی کاراکتـەرە جیاجیاکانـەوە ئامـاژەی بـەهێزی خـەیاڵ کـردووە و ئـەو بەرهەمـە هونـەری و ئەدەبیانە دەخاتە ڕوو، کە کاراکتەرەکان لە ڕێگەی میکانیزمی خەیاڵکردن داهێنانیان تێدا کـردووە. لەگـەڵ ئەوەشـدا تیشـك خراوەتـە سـەر جیـاوازی سـایکۆلۆجییەتی ئـەو کەسـایەتییەی، کـە خـاوەنی هێـزی خەیاڵـە و لەگـەڵ ئـەو کاراکتەرەی، کەوا خەیاڵی بەرهەمهێنی نییە، لەگـەڵ ئـەو ئامـانج و مەبەسـتە جیاجیایانـەی، کـە نووسـەر لـە ڕێگـەی خەیاڵی کاراکتەرەکانەوە ویستوویەتی بیان خاتە ڕوو.

پێشەکی

بۆ تێگەیشتن لە خەیاڵ، پێویستە لایەنەکانی پەیوەست بە خەیاڵی مرۆڤ بخەینە ژێر تێڕامان و بـاس کردنـەوە و کـارکرنێکی زانسـتیانە لەسـەر چـەمکی خـەیاڵ بکـەین. لەمەشـەوە ڕۆڵ و بایـەخ و گرنگـی هێـزی خـەیاڵمان بـۆ دەردەکەوێت، کە جیهانی خەیاڵ، یاخود ئەو ئەرکـەی خـەیاڵ پێـی هەڵدەسـتێت تەریبـە لەگـەڵ ڕەهەنـدەکانی تـری سایکۆلۆجی و فیزیکییەتی ژیان لە پەروەردە کردنی مرۆڤ و بەڕێوەبردنی مرۆڤ لە بازنەی ژیاندا. لێرەشـەوە ئـەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە هیزی خەیاڵ کاریگەری لەسەر نەخشەی هەڵس و کەوت و چالاکی تاك هەیە لە جیهانـە حـەقیقی و کۆمەڵایەتییەکەیدا، جگە لـەوەش کاریگـەری لەسـەر ژیانـە سایکۆلۆجییەکەشـیدا هەیـە، وەك بـەدیهێنانی ئامـانج و تێرکردنی ویست و ئارەزووەکانی.

كاتێ مرۆڤ لە ژێر دەستەڵاتی عەقڵ و جیهانی حەقیقەت دوور دەكەوێتەوە و دەست بەرداری پێوانە كردنی بابەت و ڕەهەندەكانی ژیان و هێزی لۆژیك دەبێت بە پێوەرە عەقڵییەكان، جا بە هۆی هەر هۆكارێكەوە بێت، ئەوا دەبینین كە توانای مرۆڤ بۆ تێگەیشتن و دۆزینەوەو چارەسەركردنی كێشەكان كەم دەبێتەوە، هەروەها گەیشتن بە مەبەست و ئامانجەكان دەكەوێتە دۆخێكی دژوارەوە. ئەمەش وا دەكات، كەوا بۆشاییەك لە لای مرۆڤ دروست ببێت و لە هەمان كاتدا ڕەمەكی ئیرۆس پاڵ بە مرۆڤەوە دەنێت بۆ بەردەوامبوون لەژیاندا و پڕكردنەوەی بۆشایی دروست بوو بە دۆزینەوەی چارەسەر بۆ كێشەكان. لێرەدا مرۆڤ بە دوای جێگرەوەیەكی تردا دەگەڕێت، تاوەكو جێگای لۆژیك و عەقڵ بگرێتەوە، ئەو جێگرەوەیەش خەیاڵە، كە هاوشانی عەقڵە و بە جۆرێكی تر كار بۆ مرۆڤ دەكات، مرۆڤیش لەم بارەدا خەیاڵ دەكاتە ڕێگەیەكی نوێ بۆ بنیاتنانەوەو دۆزینەوەو چارەسەركردن و پێوانەكردنی پێویستییەكان و لایەنەكانی ژیان، بەم جۆرە تاك ئاوێتە دەبێت لەگەڵ دنیای خەیاڵدا و ئەو دنیایە دەكاتە پێوانە و پەنایەك بۆ چارەسەركردنی گرفتەكان و حەزو ئامانجەكانی خۆی پێ دەهێنێتەجێ.

پرۆسەی خەیاڵ كردن وەك ڕەهەندی نافیزیكیانەی تاك بەرهەمی لەو جیهانە حەقیقەتە دەردەكەوێت، كە ئەمەش لە تواناو ڕەوشت و مامەڵەی تاك و چالاكی و بەرهەم و داهێنانی عەقڵی تاك خۆی دەبینێتەوە. جیهانی خەیاڵی مرۆڤ و پرۆسەی خەیاڵكردن وەك كارخانەیەك ئەبینرێ، كە كار لەسەر وێنە و توخمە سادە و سەرەتاییەكان دەكات و دەیان گۆڕێت بۆ فۆرمێكی نوێتر و وێنەی داتاشراویان لێ بەرهەم دێنێت، واتا جیهانی خەیاڵ لەگەڵ هەموو ئەو ئەركانەی كە هەیەتی ئەركی دروستكردن و بنیاتنانی بابەتە جیاجیاكانیش لە خۆ دەگرێت لە ناو بوارەكاندا، هەروەك (ئەدلەر) دەڵێ: (خەیاڵكردن واتا دووبارە بنیاتنانەوەی تێگەیشتن، دووبارە پێكهێنانەوەی پەیبردن)[1] .

لێرەدا زیاتر بە ئاراستەی ئەم بنیاتنانە دەڕۆین، كە خەیاڵ ئەنجامی ئەدات و دەركەوتەكەشی لە بەرهەمی ئەدەبی و هونەریدا خۆی ئەبینێتەوە، ناكرێ لە دەرەوەی پرۆسەی خەیاڵكردن و هێزی خەیاڵ لە بەرهەم و داهێنانی مرۆڤایەتی بە تایبەتی ئەدەب بڕوانین. لە دنیای ئەدەبدا خەیاڵ ڕەگەزێكی سەرەكییە و بەرهەمە جیاجیاكانی ئەدەب پەیوەستە بە هێز و جیهانی خەیاڵی شاعیر و نوسەرەوە، هەر بۆیە مەسەلەی خەیاڵ لە بابەتێكی ساكارەوە، تا بنیاتنانی كارێكی ئاڵۆز و وێنەیەكی ئاوێتە ڕۆڵ و ئەكتیڤیەتی خۆی هەیە.

ئەم توێژینەوەیە، كە لە ژێر ناونیشانی (میكانیزمی خەیاڵ لە ڕۆمانی "غەزەلنوس و باغەكانی خەیاڵ)ە، هۆكاری ئەم توێژینەوەیە بۆ ئەو ڕۆڵ و كاریگەرییە دەگەڕێتەوە، كە خەیاڵ هەیەتی لەسەر لایەنەكانی ژیانی مرۆڤ و گرنگی میكانیزمی خەیاڵكردن لەبواری ئەدەب و بەرهەمی هونەری. لێرەشدا چەمك و ئەركی هێزی خەیاڵ لە ناو ئەدەبدا تەوزیف دەكەین و لە ڕووی ئەدەبی دەروونی لە پرۆسەی خەیاڵكردن دەڕوانین، هەروەها كار لەسەر بەرجەستە بوونی ڕۆڵی خەیال دەكەین لە ڕۆمانی (غەزەلنوس و باخەكانی خەیاڵ)ی (بەختیار عەلی)دا. بۆ ئەو مەبەستەش ئاماژەمان بە چۆنیەتی و جۆری خەیاڵی كاراكتەرەكانی ناو ڕۆمانەكە كردووە. ئەم توێژینەوەیە دەبێتە دووبەش، هەر بەشێكیش لە چەند تەوەرەیەك خۆی دەنوێنێت. بەشی یەكەم پێكهاتووە لە (چەمكی خەیاڵ لە چەند ڕوانگەیەكەوە، خەیاڵكردن وەك میكانیزمێكی بەرگری دەروونی، میكانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵكردن لە ڕۆمانی ناوبراو، كاریگەری بوون و نەبوونی هیزی خەیاڵ، پەیوەندی مادە و خەیاڵ بەیەكەوە). بەشی دووەم تایبەتە بە خستنەڕووی جۆری خەیاڵی كاراكتەرەكانی ناو ڕۆمانەكە.

بەشی یەکەم: میکانیزمی خەیاڵکردن

ـ چەمکی خەیاڵ لە ڕوانگەی جیاجیاوە

سەبارەت بە چەمك و هێزی خەیاڵ و کاریگەری لەسەر بەرهەمی ئەدەبی، تێڕوانینی زۆر و جیاواز لە نێوان فەیلەسوف و زانا و رەخنەگر و ڕێبازە ئەدەبییەکان و قوتابخانە ڕەخنەییەکاندا بەدی دەکرێت، لە لێکدانەوەی خەیاڵ و لایەنەکانیدا، بۆ نموونە خەیاڵ لە لای ئەدیبی کۆندا بەجۆرێك بووە کە تایبەتمەندی خۆی هەبووە و جیاوازی هەیە لەگەڵ خەیاڵی کلاسیکێك و ڕومانسییەك و لێکدانەوەی و ڕێبازەکانی تری وەك ڕیالیزم و سوریالیزم بۆ خەیاڵ، خەیاڵی دەقی کۆن لە زیادڕۆییەکی قووڵدا خۆی دەبینێتەوە بە جۆرێکی وا کە پەیوەندی لە گەڵ دنیای حەقیقەت و زانست دەپچڕێنی و بەمەش وێنەی خەیاڵی و ئەفسانەیان پی بەرهەم دەهێنا، کە ئەمەش لە خەیاڵی لاسایی کەرەوە خۆی دەنواند، سەبارەت بە ڕۆڵ و گرنگی خەیاڵیش ئەفلاتوون لە ژێر بۆچوونی فەلسەفەکەیدا کە بە جیهانی نموونەیی ناسراوە، بۆچوونێکی نێگەتیڤی لەسەر چەمکی خەیاڵ خستووەتە ڕوو بەوەی، خیاڵ بە جۆریك سەیر دەکات کە هێزێکە مرۆڤ لە ڕاستی دوور دەکاتەوەو ڕاستییەکان دەشێوێنێت.[٢] لێرەدا (ئەفلاتوون) لەسەر ئەو بنەمایە و چەند بنەمایەکی تری وەك لاسایی کردنەوە و ئیلهام و کەوا شاعیران لە کۆمارەکەی خۆی ئەکاتە دەرەوە جگە لەو شاعیرانەی، کە سوودیان بۆ بەرژەوەندی گشتی و دەوڵەت هەیە، بەڵام هەرچی (ئەرستۆ)یە لەسەر چەمکی خەیاڵ بە پێچەوانەی (ئەفلاتوون) دەڕوات و لە گۆشە نیگایەکی ترەوە لە گرنگی و بەهای خەیاڵ دەڕوانێت و پێی وایە: خەیاڵ ئەو هیزەیە، کەوا توانای بەرهەمهێان و بەستنەوەو پێکهێنانی وێنەی هەیە، خەیاڵ سەرەڕای پەیوەستبوونی بەهەستەوە، خەیاڵ دەکەوێتە ژێر هێزی عەقڵ[٣]. وەك دەردەکەوێت (ئەرستۆ) هێزی خەیاڵ بۆ شاعیر و بەرهەمهێنانی دەق بە گرنگ دادەنێت و خەیاڵیش بەهێزیکی دانەبڕاو لە پرۆسەی بیرکردنەوەو عەقڵ دادەنێت. بە مەبەستی زیاتر تیشك خستنە سەر ڕۆڵ و گرنگی خەیاڵ، دەبینین کە بەپێی ڕێبازە ئەدەبییەکان جیاوازی هەیە و لە هەر ڕێبازێکدا بە شێوەیەکی جیاواز سەیری کراوە بۆ نموونە لە ڕێبازی کلاسیزمدا پرۆسەی خەیاڵ لەسەر بنەمای عەقڵانی بوون، واتا پابەندبوون بە یاساو دەستورە دانراوەکانەوە لە بابەتەکانیان دەڕوانی و تیایدا (عەقل بە توخمێکی بنچینەیی دادەنرێ و بناغەی فەلسەفەی جوانییە لە داهێنانی ئەدەبی کلاسیکیدا، چونکە لای ئەوان عەقڵ تیشکدانەوەی ڕاستییە، ڕاستیش لە هەموو سەردەم و شوێنێکدا نەگۆڕ و یەکسانە و بەردەوام دەمێنێتەوە، عەقڵ خەیاڵی مرۆڤ بەرەو ڕێگایەکی ڕاست ڕێبەری دەکات و سنوری بۆ دادەنێت، وا لە مرۆڤ دەکات پەیڕەوی یاسا گشتییەکان بکات)[٤]. لێرەدا وەك دەبینین ڕێبازی کلاسیزم لەگەڵ ئەوەی کەوا لەسەر بنەمای سنوردانان و یاسا کار دەکات، جەخت لە خەیاڵی مرۆڤ دەکاتەوە و خەیاڵ بەو ڕەهەندە دادەنێت کەوا هێزی پەیڕەوی کردن لە یاسا گشتییەکان بە مرۆڤ دەبەخشێت کە ئەمەش ئامانجی سەرەکی ڕێبازی کلاسیزمە.

بەڵام هەرچی ڕۆمانسییەکان بوون بە دیوێکی تر و جۆرێکی تر لە جیهانی خەیاڵیان دەڕوانی و (بەلای ڕۆمانسییەکانەوە خەیاڵ سەرچاوەی سەرەکی وزەی ڕۆحە و پەیوەندی بە نیزامی میتافیزیکی ئەو دیوی سروشتەوە هەیە، دووپاتیان لەسەر خەیاڵ دەکردەوە بەلایانەوە خەیاڵ جۆرێکە لە ئاشکرا کردنی ڕاستی، ڕمانسییەکان مامەڵەیان لەگەڵ خەیاڵ بەم شێوەیە نەبوو، کە وجوودی نییە بەڵکو دەیان گوت خەیاڵ کاتیێ، کە چالاکی خۆی جێ بەجێ دەکات، ئەو شتانە ئاشکرا دەکات کە عەقڵی ئاسایی ناتوانێ بیان گاتێ، بەلای ڕۆمانسییەکان خەیاڵ تاکە هێزە، کە شاعیر دروست دەکات لەبەر ئەوەی خەیاڵ شتێکی پیرۆزە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خەیاڵ ڕاستی و حەقیقەت دروست دەکات)[٥].

لەلایەکی تریشەوە ڕۆڵ و مەسەلەی خەیاڵ لە لایەن زۆرێك لە زانا و فەیلەسوفەکان ئاماژەی پێکراوە و بە شێوەی جیاواز خراوەتە ڕوو بۆ نموونە (ولیم بلیك) (وای دەبینیێ)، کە خەیاڵ خەوێکی پیرۆزە و تاکە هێزێکە دەتوانێ شیعر خەلق بکات، "شیلنگ" وا دەبینێ کە خەیاڵ تاکە هۆکارە بۆ درك کردنی هەر حەقیقەتێك)[٦]. وەك دەردەکەوێت (بلیك) بۆ نوسین و بەرهەمهێنانی شیعر جەخت لە هیزی خەیاڵ دەکاتەوە و تێگەیشتن و ناسینی ڕاستییەکان دەکاتە ئەرکی پرۆسەی خەیاڵکردن، هەورەها (وردز ورس) شاعیری گەورەی سەر بە ڕێبازی ڕۆمانتیکی (بەهەمان شێوە ئەرکی دركکردنی راستییەکان بە هێزی خەیاڵەوە پەیوەست دەکات و ئەندێشە بە ئامرازی بەدەستهێنانی زانیارییەکان لەقەڵەم ئەدەدات)[٧]. بەڵام کۆلیردج بەشێوەیەکی وردتر کاری لەسەر چەمکی خەیاڵ و هێزی کاریگەریانەی خەیاڵ کردووە و بەلایەوە، خەیاڵ دوو جۆری هەیە ئەوانیش خەیاڵی سەرەکی و خەیاڵی لاوەکین، جیاوازی خەیاڵی لاوەکی لەگەڵ خەیاڵی سەرەکی لەوەدا خۆی دەبینێتەوە کە خەیاڵی لاوەکی تایبەتە بە داهێنان لە بواری ئەدەبدا و شاعیرو بلیمەتەکان خاوەنی ئەم جۆرە خەیاڵەن و خەیاڵی سەرەکیش تایبەتە بەهەموو کەسێك [٨]. بەو پێە بێت لای کۆلیردج خەیاڵی لاوەکی دەبێتە سەرچاوەی داهێنان و لێرەوە جەخت کردن لەسەر خەیاڵ بەهێزتر دەبێت. هەر لەو ڕوانگەیەوە خەیاڵ بە پێکهاتەیەکی گەورەتر دێتە بەرباس (شیللی) (شاعیری ئینگلیزی، کە خاوەنی "کتێبی بەرگری کردن لە شیعر"ە بەلای شیللییەوە حەقیقەت ئەوەیە کە شاعیر لە ڕێگەی خەیاڵەوە پێی دەگات نەوەك لە ڕێگەی لۆژیك کە هەموو فەیلەسوفێك بانگەشەی بۆ دەکات)[٩]. واتە شاعیر لە ڕێگەی پەنا بردن بۆ خەیاڵ بەرهەمە شیعرییەکانیان بنیات دەنێن، لەو نێوەندەشدا ئەگەر سەیری (بەختیار عەلی) بکەین وەك ڕۆماننوسێك ئەوا ئەو خەیاڵە لاوەکییەی کەوا کۆلیردج ئاماژەی پێ کردووە تێدا بەدی دەکرێت، بە پشت بەستن بە هێزی ئەم جۆرە خەیاڵە نوسەر ڕۆمانێکی وەك (غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵی) بەرهەم هێناوە، لە ڕێگەی ئەم ڕۆمانەوە نوسەر وێنە ئاویتەکانی خەیاڵی خستوەتەڕوو و بەهۆی ئەم هێزە بنیاتنانەوەی چەند بابەتێکی لە بوارە جیاجیاکان بە فۆرمێکی نوێ نیشان داوە.

ـ خەیاڵکردن وەك میکانیزمێکی بەرگری دەروونی

لێرەدا جەخت کردن لە سەر خەیاڵ لە دوو ئارەستەدا خۆی دەبینێتەوە، یەکەمیان وەك هیز و فاکتەرێك بۆ داهێنان، دووەم وەك میکانیزمێکی بەرگری دەروونی، لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە، کە زیاتر ڕووە مەبەستدارەکەی ئێمەیە، خەیاڵ بەهاو گرنگی خۆی هەیە. خەیاڵ بە هەموو جۆرەکانییەوە پەیوەستە بە ڕەهەندە دەروونییەکانی مرۆڤەوە، توانایەکی دەرونییە کە یارمەتیدەرە بۆ هاوسەنگ کردنی هاوکێشەی ژیانی مرۆڤ ، هەروەك (ئەدلەر) دەڵێ: (خەیاڵ کردن لە توانا نا ئاساییەکانی دەروونن، واتا خەیاڵکردن و جۆرەکانی هەموویان بە شێکن لە چالاکییەکانی دەروون، تاکەکان لە دنیای خەیاڵکردندا دۆخێك ئەسازێنن، کە لە واقیعدا سوودی لێ ئەبێنن، هۆکاری بەهێز بوونیش بۆ ئەم خەیاڵکردنە دەگەڕێتەوە)[١٠].

بۆ پاراستنی باری دەروونی مرۆڤ دوای شکست خواردنی مرۆڤ و لە دەستدانی ئامانج و بێ هیوابوون و نەگەیشتن بە حەزو ئارەزووەکانی، خەیاڵکردن ڕێگەیەکی ترە بۆ قەرەبوو کردنەوەی ئەو بارودۆخە دژوارانەی، کەوا ڕووبەڕووی مرۆڤ دەبێتەوە. واتا مەبەست لە خەیاڵکردن لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە بریتییە لەو دەرچە و فریاد ڕەس و پەنایەی، کە مرۆڤ دژ بە واقیع و حەقیقەتە دژوار و پڕ کۆسپ و تەگەرەکانی ژیان پەنای بۆ دەبات و لەوێ ئامانجەکانی خۆی پێ جێبەجێ دەکات. لەو چوارچێوەیەشدا زۆرجار مرۆڤ لە ڕێگەی خەیاڵەوە دوو ئامانج ئەپێکێ کە

بریتین لە: یەکەمیان هەڵدەستێت بە قەرەبوو کردنەوەی دۆخە دۆڕاوەکەی خۆی و باری دەروونی خۆی پێ هاوسەنگ دەکاتەوە، ئەوەش دوای ئەوەی کە نەیتوانی ئامانجەکانی لە واقیعدا جێ بەجێ بکات. دووەم قەرەبوو کردنەوە دۆخە دۆڕاوەکە بەشێوەیەك لە شێوە هونەرییەکان دەردەبڕێت و ئەیکات بە بەرهەمێکی هونەری، یان ئەدەبی و داهێنانی تێدا دەکات. لە ڕاستیدا حەزو ئارەزووە چەپێنراوەکانی مرۆڤ و هێزی ڕەمەکی ژیان دۆستی بۆ بەردەوام بوونی ژیان و تەسلیم نەبوونی تاك بە ڕەمەکی مەرگدۆستی لە ساتەوەختی بێ ئومێدی و نەگەیشتن بە ئاواتەکان، وا لە مرۆڤ دەکات پەنا بۆ کۆمەڵێك میکانیزمی بەرگری دەروونی بەرێت بۆ ڕزگاربوون لەو حاڵەتە دەروونییە ناخۆشانەی، کە تووشی بووە خەیاڵکردنیش بە یەکێك لەو میکانیزمانە دادەنرێت، کە مرۆڤ لە ڕێگەی ئەم میکانیزمی خەیاڵکردنەوە هەڵدەستێت بە تێرکردنی حەزوو ئارەزووە چەپێنراوەکان و بنیاتنانەوەی ژیانی بەو شێوەیەی، کە خۆی دەیەوێت فرۆید پێی وایە، کەوا (مرۆڤ هەندێك جار لە ساتی ئاگایشدا دەتوانێت ئارەزووەکانی تێر بکات ئەوەش لەو ڕێگەیەوە دەبێت، کە بە خەیاڵکردنەوە ناسراوە. هەندێك جار کاتێك پاڵە پەستۆێ ئارەزووەکان لەسەر کەسێك زیاد دەبێت، بە شێوەیەك کەوا ناتوانێت خۆی بگرێت، یان چاوەڕان بکات تا کاتی خەوتن یان پشت بە خەون نابەستێت بۆیە دەیەوێت لەم کاتەدا ئارزووەکانی تێر بکات بۆ ئەمەش پەنا بۆ خەیاڵکردن دەبات تاوەکو ئاواتەکانی بێنێتەجێ و لەو ڕێگەیەوە پاڵەپەستۆی دەروونی کەم بکاتەوە)(١١). لەمەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کەوا خەیاڵکردن ئەرکی تێرکردنی حەزو ئارەزووەکانە دوای ئەوەی، کەوا لە واقیعدا بواری تێرکردنیان بۆ نەڕەخساوە، هەر بۆیە کاتێك مرۆڤ دەورووبەرو ژینگەیەکی گونجاو و بێ کێشە بۆ جێبەجێ کردنی ئاواتەکانی نادۆزێتەوە، ئەوا بەهۆی خەیاڵکردنەوە دەتوانێت ئەو ژینگەیە بۆ خۆی دروست بکات و بە یارمەتی کەسەکان. واتە (ویستی تاکەکان بۆ خەیاڵکردن ئەو تایبەتمەندییەی هەیە، کەوا بێ هێز و یارمەتی کەسەکان بگات بە ئامانجەکانی خۆی، ئەمەش لەو تایبەتمەندیانەی خەیاڵکردندا دەبینین، کەوا تاك وێنای ڕزگاربوون و سەرکەوتن بەسەر شکست وهۆکارە شەیتانییەکاندا ئەکات)(١٢).

خەیاڵکردن دەرچەیەکی ڕزگاربوونی مرۆڤە لە فشار و پاڵە پەستۆ کە لە ئەنجامی چالاکی دەروون و هێز وتوانای دەرووندا دێتە ئاراوە، هەر بۆیە (خۆلادان، یان تسلیم بوون بە خەیالات یەکێکە لە بەهێزترین و بە تواناترین سەرهەڵدانی تواناکانی مرۆڤ، لە ئەنجامدا کەم و زۆر هەموو کەس، تا ئاست و زەمانێکی دیاری کراو دەبێتە دەست خۆشی خەون و خەیاڵە خۆشەکانی خۆی مرۆڤ لە گۆڕەپانی خەیاڵیدا مەبەست و ناونیشانی باش بەرز دەکاتەوە و دنیایەکی خۆش و بەلەزەت بۆ خۆی بنیات دەنێ، کە لەو دنیای خەیالاتە بەو پەڕی ویست و ئارەزووەکانی خۆی دەگات، واتا دنیایەکی خۆش و ئەفسانەیی بۆ خۆی دروست دەکات)(١٣).

کەواتە لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە ئەوەمان بۆ ئاشکرا دەبێت، کەوا خەیاڵکردن وەك میکانیزمێکی بەرگری دەروونی تاك ڕێگایەکە بۆ تێرکردنی حەز و ئارەزووەکان و خۆ بنیاتنانەوەی مرۆڤ ، تاکیش بەهۆی بەکاربردنی ئەم میکانیزمە دەیەوێ دوای شکست و ڕەشبینی و دەستەبەر نەبوونی پێویستییەکانی هاوسەنگی بۆ دەروونی خۆی بگەڕێنێتەوە و جارێکی تر و بەجۆرێکی تر خۆی بۆ خودی خۆی و دەوروبەر و کۆمەڵگا بسەلمێنێتەوە، لەو ناوەندەشدا هەندێك کەسیش بۆ ئەم خۆ سەلماندنە هەڵدەستن بە دەربڕینی ئەو میکانیزمە بە شێوەیەکی هونەری و ئەدەبی. واتە پەنا بردن بۆ میکانیزمی خەیاڵکردن بەرهەمێکی ئەدەبی و هونەری لێ دەکەوێتەوە. لەو چوارچێوەیەشدا نوسەری ڕۆمانی (غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ) لە ڕێگەی خەیاڵی خۆی و خەیاڵی کاراکتەرەکان

سەرەڕای کۆمەڵێك ئەرك و ئەو ڕەهەندە سایکۆلۆژییەی کەوا ئاماژەمان پێ کرد بە ئاشکرا هەست بەوە دەکرێت، کە خەیاڵکردن لە ڕۆمانەکەدا بۆ چەندین مەبەست و پەیام و جێبەجێ کردنی ئەرکی تر بەرجەستە کراوە.

ـ میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن لە "ڕۆمانی غەزەلنوس و باخەکانی خەیال"

نەخشەی ڕۆمانی غەزەلنوس و باغەکانی خەیال لە نێوان دوو دەستەڵات و دنیادا دابەشکراوە، کە بریتین لە دنیای واقیع و دنیای خەیاڵ، بەڵام هێزو دەستەلاتی خەیاڵ زۆر زیاترەو ڕووبەرێکی فراوانی نەخشەی ژیانی کارکتەرەکانی لە خۆ گرتووە، بە جۆرێك ئەو کارکتەرانەی کەوا ڕووبەڕووی لادان بوونەتەوە لە واقیعدا و پەیوەستن بە دنیای خەیاڵەوە، وەك کەسێکی ئاسۆ فراوان و ڕۆشنبیر وێنە کراون و خودی حەقیقەتیش پەراوێز خراوە. نەك هەر ئەوەندە، بەڵکو ڕۆڵ و کاریگەری واقیعیش زۆر بچووکتر لە خەیاڵ ئاماژەی پێ کراوە، بۆیە جیهانی خەیاڵ، وەك جیهانێکی نزیك لە ڕەها و نموونەیی لە ڕووی جوانی و تەواومەندییەتی بەرامبەر واقیعێکی پر لە کۆسپ و دزێو نمایش کراوە، ئەمەش بەجۆریك کاراکتەری دنیای واقیع لەگەڵ هەموو ئەو هێزو دەستەڵاتە مادییەی کەهەیەتی هەژارتر و بەزیوتر دەردەکەوێت لەبەرامبەر ئەو کاراکتەرەی، کە پەیوەستە بە جیهانی خەیاڵەوە، چونکە هێزی خەیاڵ توانای دەستەمۆکردن و بەرهەمهێنانی داهێنان و جوانی و ئارامی و بە ئاوات گەیشتنی هەیە، لە کاتێکدا ڕۆمانەکە واقیع بە تێکدانی هەموو ئەو بەها مرۆیی و جوانانە تۆمەتبار دەکات.

هەر بۆیە، ئەگەر بەپێی قوتابخانەی دەروونشیکاری سەیری هەناوی ڕۆمانەکە بکەین لە ڕووی ناوەرۆکەوە، دەبینین لەو جیهانە خەیاڵییەی، کە خراوەتە ڕوو لەگەڵ ئەو ئەرکەی، کە لە هێزی خەیاڵ بارکراوە و ئەو خەیاڵە جۆر بە جۆرانەی، کە بە پاڵەوانەکانی ناو ڕۆمانەکە بەخشراون، ئەوا "میکانیزمی لادان"ی نوسەرمان بۆ دەردەکەوێت. واتە لادان لە واقیع و حەقیقەتی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئایینی و سیاسی و ڕۆشنبیری و جوگرافی و ئابووری، پەنا بردن بۆ میکانیزمی خەیاڵ و بیناتنانەوەی هەموو ئەو واقیع و حەقیقەتانە لە فۆرمێکی باڵاترو جوانتردا، چونکە (بەشێکی زۆر لە گۆڕانکاری و چاکسازی لە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەر ئەنجامی پەنابردنە بۆ دنیای خەیاڵ، کە زانا و فەیلەسوفەکان بەو ئەرکە هەڵساون و ڕەنج و ئازاریان بۆ بینیوە)[١٤].

ئەگەر ئەو میکانیزمە خەیاڵیەی، کە نووسەر پەنای بۆ بردووە بۆ هۆکارەکانی بگێڕینەوە و شیکردنەوەی بۆ بکەین، ئەوا دەبینن ئەم پەنا بردنەی نووسەر خۆی لە ئاگایی و نائاگایی دا دەدۆزێتەوە. واتا هەم ئاگایانە و هەمیش نا ئاگایانە نووسەر سوود لە جیهانی خەیاڵ وەردەگرێت و ئامانجەکانی خۆی پێ ڕادەپەڕێنێت. بە واتایەکی تر، ئەگەر وەك پرسیارێك ئەمە بوروژێنین و بڵێین بۆچی بەختیار عەلی لەم ڕۆمانەدا پەنای بۆ میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن بردووە؟ لێرەدا بەچەند خاڵێك ئاماژە بەو هۆکارانە دەکەین، کە وایان لە نووسەر کردووە لە واقیع لابدات و پەنا بۆ میکانیزمی خەیاڵکردن بەرێت:

١. بەهۆی نامۆبوونی گشتی نوسەر لە بوارە جیاجیاکانی ژیان و ژینگەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆشنبیری و جوگرافی و سایکۆلۆجی، کە لەم دۆخە نامۆیەدا دەستبەردار بوونی نوسەری تێدایە لە پرەنسیپە باوەکان. نووسەر سیفەتی جۆرە باوەکانی کەسی نامۆی تێدا بەرجەستەیە لە کەسانی خودگەرایی و کەسانی ڕەفز کردن واتە (ئەو کەسانەی لەم بارەدان ئارەزوویەکی وەها زاڵە بەسەریاندا، کە وایان لێدەکات سوود لە چوارچێوەی ئەزموون و تواناکانی خۆیان وەرگرن، هەروەها بەرەنگاری دەستەڵات دەبنەوە و یاسا کۆمەڵایەتییە باوەکان پشتگوی دەخەن)[١٥]. بەڵام ئەم دۆخە نامۆیەی نوسەر بە ئاراستەی پۆزەتیف و بەرهەمنانەوە شکاوەتەوە، کە تێیدا ئەو

نامۆبوونە ئاوێتەییەی نوسەر لە واقیعی هەموو لایەنەکانی ژیان و دژێوی حەقیقەت و فیزیکیەتی ژیان و ڕەوشتی گۆڕاوی مرۆڤ هۆکارێکی بەهێز بووە بۆ نەخشە کێشانی ناوەڕۆکی ڕۆمانەکە بەم ئاراستەیە و خستنە ڕووی جیهانی خەیاڵ لە پانتایەکی فراوان و دروستکردنی چەند کەساسەتییەکی پەیوەست بە جیهانی خەیاڵەوە. لەو ڕووەشەوە ئەگەر سەیری دۆخە سایکۆلۆجییەکەی ڕۆمانەکە بکەین، ئەوا دەتوانین تێبینی ئەوە بکەین، کە نامۆبوونی (بەختیار عەلی) جیاوازیی زۆری هەیە لەگەڵ ڕۆمانوسەکانی تر، ئەوش لەودا، کە نووسەری ڕۆمانەکە پێش ئەوەی ڕۆماننوس بێت، کەسێکی خاوەن ئەزموون و ڕۆشنبیرە و شارەزایی لە لایەنەکانی فەلسەفە و تیۆر و قوتابخانەکانی فەلسەفە هەیە و تێگەیشتنێکی تەندروستی بۆ چەمکەکان هەیە بۆیە کاتێك، کە نووسەر دەبێتە هەڵگری بۆچوون و تیۆرو مانای ڕاستەقینەی چەمکەکان لەسەر گەردوون و سروشتی مرۆڤ و بوارە جیاجیاکانی ژیان ئەوەی بۆ دەردەکەوێت، کە لە واقیعدا بواری جێ بەجێ کردن نەرەخساوە بۆ کار پێ کردنی هەموو ئەم مەعریفە، وە ئەم جیهانە پڕ میتۆد و بەرنامە مەعریفییە، کە لە شارەزایی و ئەزموونی فەیلەسوفەکاندا گەڵاڵە بووە لە ڕێکخستنی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینی و دەروونی پشت گوێ خراوە. واتا نوسەر دەبینێ ئەم تیۆر و بەرنامە و چەمك و بۆچوونە جوانانە کاریان پێ ناکرێت و زیاتر میزاجی کەسەکانە، کە ڕێکخستن بۆ ژیانی مرۆڤ دەکات و بوارەکانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئاینی بەڕێوە دەبات. لەم حاڵەتەدا شار گۆڕین و وڵات گۆڕینی نوسەری لی دەکەوێتەوە ئەم حاڵەتەش بەسەر نوسەردا سەپاوە. پاشان (بەختیار عەلی) ئەم جیهانە نموونەیەی ناو بۆچوون و تیۆر و کتابەکان نادۆزێتەوە لە ئەنجامی واقیع گۆڕین و جوگرافیا گۆرین، بۆیە نووسەر لە نامۆبوونی سادە و جوزئی بەرەو نامۆبوونی ئاوێتە و گشتی دەچێت بەرامبەر بە واقیعی سەردەم و سروشتی مرۆڤایەتی بینراو. واتە بەشێوەیەکی گشتی نامۆبوون لە ژیان بەهۆی ئەوەیە، کە ئەم پرۆژە فیکری و قورساییە مەعریفییە لە واقیع ودەووروبەریدا جیگای نابێتەوە بۆ پیادە کردن، ئەوەش بەهۆی ئەوەی سروشتی ژیان و مرۆڤ بچوکتر و لاوازترە لەم جیهانەی، کە لە ناو کتێب و تێۆرەکاندا هەن. ئەم حاڵەتەش دەبێتە هۆی فشاری دەروونی و لە ئەنجامی بوونی فیکرو جیهانی نموونەی ناو مەعریفەی ناو مێشکی نوسەر و نەتوانینی تەحقیق کردنی ئەم پرۆژە فیکریە لە واقیعدا، هەر بۆیە نوسەر لە ڕێگەی میکانیزمی بەرگری دەروونی لادان لە واقیع و پەنا بردن بۆ جیهانی خەیاڵ ئەم جیهانە فیکرییەی جێ بەجێ دەکات ولە خەیاڵیدا گەردوونێك بۆ پراکتیزە کردنی پرۆژە فیکرییەکانی دروست دەکات، دوور لە میزاجی مرۆڤی ئاسایی. بەمەش ئامانجەکانی خۆی دێنێتە جێ، هەروەك (ئەدلەر) دەڵێت: (کاتێك مرۆڤ سەرەرای چالاکی و جوڵە دەروونییەکان و هەوڵەکانی گەیشتنی بە ئامانجەکان مەحاڵ ئەبێت، ئەوا تاك ڕوو لە دنیای خەیاڵ و وەهم ئەکات، دەیەوێ لە ڕێگەی خەیاڵەوە شوێنێکی نوێ و دڵویست بۆ خۆی دروست بکات لە بەرامبەر ئەو ستەمەی کەوا ژینگەی واقیعی بەرامبەری دەکات، بە یارمەتی ئەو خەیاڵکردنە خۆی ئەپەروەرێنێت و لە نەنگییەکانی ژیان ڕادەکات)[١٦].

ئەو نامۆ بوونە ئاوێتەیەی، کە لە نوسەردا هەیە بەرامبەر بە واقیعی گشتی بە جۆرێکە، کە نە بۆتە هۆی ئەوەی نوسەر ڕەمەکی مەرگدۆستی زیاد بکات، بەڵکو هێزی بنیاتنانەوە و ستراکچەری پێ بەخشیوە، نوسینی کۆماریش لە لایەن ئەفلاتوونەوە هەمان هۆکاری لە پشتەوە دەبینرێ (ئەفلاتوون، وەك فەیلەسوفێك لە بوونی جیاوازی گەورەیی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی یۆنان ئازاری بینیوە و بۆیە سود لە پارێزگاری خۆدزینەوە وەردەگرێت بۆ دەرچوون لە واقیع و بنیاتنانی دەوڵەتێکی نموونەیی لە پەرتووکێکی گەورەی بەناوی کۆمار بەمەش ئارەزووەکانی دێنێتە دێ)[١٧]. ئەمەش بووە سەرەتای بیرۆکەی دروستکردنی یۆتۆپیای شاری خەیاڵی و دەوڵەتی نموونەیی و ئەم هەوڵەی (بەختیار عەلی)ش، کە لە ڕۆمانی غەزەلنوسدا داویەتی هەوڵێکە بۆ دروستکردن و بنیات نانی مەملەکەت و

جیهانێکی خەیاڵی پاك و بێ گەرد و بێ کێشە، لە بەرامبەر واقیعی ژیان و شکستەکانیدا، کە ئەمەش (تۆماس مۆریش پێشتر لە ساڵی ١٥٣٥ز هەوڵێکی وای دا کە لەبەرهەمەکەی خۆیدا شاری خەیاڵی بەکار هێنا وەك ناوێك بۆ ئەم شارە نموونەیی و خەیاڵیەی، کەوا کۆمەڵگایەك تێدا نیشتەجێیەو گەیشتوەتە لوتکە لە دانایی و هێز و ئاسودەیدا، لەسەر سیستەمێکی دیموکراتی سۆشیالیستی بنیادنراوە، کە وەك بەدیلیك بۆ نەنگییەکانی سیستەمی دەستەڵات لە واقیعدا)[١٨].

ئەم لادان لە واقیع و دروستکردنی دنیای خەیاڵە، پێویستی بە ژێرخانێکی نەستی و مەعریفی زۆر هەیە و نوسەری ڕۆمانەکە بە پشت بەستن بەم توانا مەعریفی و ئەدەبی و فەلسەفیی و ژێرخانە نەستییە ئەو دنیا خەیاڵیە دروست دەکات و بەسەر کاراکتەرەکاندا تەوزیفی دەکات.

٢. ئەم پەنا بۆ خەیاڵ بردنە بۆ هۆکارێکی سۆزیش دەگەڕێتەوە، کە خۆی لە سۆزی ڕق و تۆڵە کردنەوەی دەدۆزێتەوە. نووسەر لە ڕقی واقیع و زاڵنەبوون بەسەر نەنگییەکان جیهانێك لە خەیاڵ دەنەخشێنێت. وزەی ئەم ڕقەش دەبێتە پاڵنەرێك بۆ پەنا بردنە بەر جیهانی خەیاڵ و نەفی کردن و دەستبەردار بوونی واقیع، وەك پەیامێکی نەستی نووسەر، کە واقیع نەتوانێت ئامانجەکانم بێنێتەدیْ، ئەوا گەردوونێکی تر هەیە، کە بالآتر و جوانترو فراونترە بۆ جێ بەجێ کردنی ئامانجەکان و پیادەکردنی پرۆژە فکیریەکان، ئەویش جیهانی خەیاڵە. ڕێك وەك ئەو شاعیرەی، کەوا ناتوانی بگاتە خۆشەویستەکەی و زاڵبێت بەسەر کۆسپ و ڕێگرەکانی بەردەمیدا، ئەوا لەو پێناوەدا وێنەیەکی بالآ تری خۆشەویستەکەی دروست دەکات، کە لە وێنە ڕاستییەکەوە هاتووە، بەڵام جوانتر و ناسکتر و تەواو ترە. کەواتە ئەگەر لە واقیعدا نەتوانێ لەگەڵ جەستەی یارەکەی بژی، ئەوا دەیەوێ لەگەڵ جەستە خەیاڵی و وەهمییەکەی خۆشەویستەکەیدا بژی. لە ڕاستیشدا ئەمەش ڕەگەزێکی ڕقی تێدایە، کە لە داخی واقیعی ڕێگر لەبەردەم گەیشتن بە فیزیکیەتی کچەکە ئەم وێنەیەی دروستکردووە و نا ئاگاییانە دەڵێت، ئەگەر نەتوانم بەم کچە بگەم، ئەوا دەتوانم لەگەڵ ئەم کچەیە بژیم، کە زۆر جوانتر و تەواوترە. بێ گومان ئەم کارەش توانای هونەری و ئەدەبی و مەعریفی دەوێت، وە ئەمەش لە وێنە شیعرییەکانی شاعیرەکاندا هەست پێ دەکەین. هەروەها لە دوو توێی ئەم ڕۆمانەشدا نووسەر، وەك ڕقێك لە نەگییەکانی واقیع لە خەیاڵی کەسەکاندا وێنەکانی نەخشاندووە و خەیاڵی پڕ هێزتر و بالآتر لە واقیع نیشانداوە.

٣. گەردوونی فیزیکی و واقیع پابەندە بە یاسا و دەستور و لۆژیکەوە. واتە بابەت و ورووژێنەرەکان لە واقیعدا لە ژێر پڕەنسیپی گوناه و چوارچێوەی لۆژیکی زانستە جیاجیاکاندا سەیر دەکرێن، بەڵام لە جیهانی خەیاڵدا گوناه نییە و ئەم چوارچێوەیەش یاسای و لۆژیکییە نییە، بۆیە نووسەر ڕووی لە واقیع وەردەگێرێت و دەچێتە ناو کێڵگەی خەیاڵی خۆی و وێنەی نوێ و داهێنان و دەوڵەتی نوێ دروستدەکات، چونکە نوسەر لەم جیهانەدا، تا ڕادەیەکی زۆر لە کۆتەکانی (فیکری و ئاییینی و کۆمەڵایەتی و شارەستانی و دەروونی) ڕزگاری بووە. لێرەشدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە ڕۆمانسییەکان پەنا بردن بۆ خەیاڵ، وەکو بنەما و خاسییەتێکی گرینگ لە قەڵەم ئەدەن و وەك بەدیلی واقیع جەختیان لێ دەکردەوە، لەبەر ئەوەی مرۆڤ (لە خەیاڵیدا چەندین جیهانی جوان و هێمن دەکێشێت، کە هاوکاری و برایەتی و داد و یەکسانی تێیدا بەرقەرارە و لێبوردن هەیە، ئەم بەهایانە لە جیهانی ڕاستەقێنە یان واقیع دا بەدی ناکرێت، بۆیە بەنا چارییەوە پەنا وەبەر خەیاڵ دەبەن، کە ئەلتەرناتیڤی واقیعە)[١٩].

نوسەری ڕۆمانی (غەزەل نوس و باغەکانی خەیاڵ)یش لەسەر هەمان بنەما و خاسییەت چنین بۆ ڕووداوی پەیوەست بەکاراکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکەی دەکات و لە ڕێگەی کاراکتەرەکانەوە لە واقیع لائەدات و دەچێتە جیهانی خەیاڵەوە. واتە خۆی لە یاسا و کۆتەکان ڕزگار ئەکات و ئامانجەکانی خۆی جێ بەجێ دەکات.

٤. بەکارهێنانی ئەم تەکنیکە لای نوسەر و پەنابردن بۆ میکانیزمی خەیاڵکردن بەرەو لێکدانەوەیەکی دەروونشیکارانەشمان دەبات، ئەوش بە پێی تیۆری فرۆید بۆ چەمکی کەسایەتی و دابەشکردنی کەسایەتی بۆ سێگۆشەی کەسایەتی (**Super Ego ،Id ،Ego**)[٢٠].

یاساو دەستور و بنەمای ئاینی و کۆمەڵایەتییەکان دەبنە هێزێك بۆ گۆشەی "منی باڵا"[٢١]ی نوسەر و پاساوێکی بەهێز بەم گۆشەیەی نوسەر دەدات بۆ ئەوەی فشار بخاتە سەر گۆشەی "من"[٢٢]ی نوسەر بۆ ڕێگری کردن لەبەردەم تێرکردنی حەزوو ئارەزووەکان و وروژاندنی بابەتە یاساغەکان، لە ئەنجامی چەپاندن و هێزی لیبدۆی نوسەر، گۆشەی "ئەو"[٢٣]یش فشار دەخاتە سەر "من" بۆ تێرکردنی حەزوو ئارەزووەکان و وروژاندنی بابەتێکی لەم جۆرە، "منی باڵا"ش لەبەر تابۆیی کارەکان ڕێگری دەکات و فشار دەخاتەوە سەر "من" ی نوسەر، بەم جۆرە گۆشەی "من" بەردەوام ئەم دوو فشارەی دەکەوێتە سەر (بەڵام ئەگەر "ئەو" هەر لەسەر ملهوڕی و سەرەڕۆیی خۆی بەردەوامبوو مەترسی لەسەر "من" زیادی کرد، ئەوکاتە "من" بە ناچاری کۆمەڵێك میکانیزمی بەرگری لە ڕووی "ئەو"دا دروست دەکات، هەروەها هەمان میکانیزم بۆ چارەسەرکردنی فشاری "منی باڵا"ش بەکاردەهێنێ)[٢٤].

لێرەوەیە ئەم حەزو ئارەزووە دەگەڕێتەوە بۆ ئاستی نائاگایی نووسەر، تا خۆیان لە ناو بەرگی تر بنێن و فێڵی تر بدۆزنەوە و ڕێگا و میکانیزمی تر بگرنە بەر بۆ دەرچوونیان و تێ پەڕبوونیان لە وێستگەی "منی باڵا" هاتنەوەیان بۆ ئاستی ئاگایی. لەو چوارچێوەیەشدا خەیاڵکردنیش، کە یەکێکە لە میکانیزمەکانی بەرگری دەروونی و فێڵێکی نائاگاییانەی نوسەرە بو گوزارشتکردن لە حەزوو ئارەزوو و بابەتە یاساغەکان. دەبینین نوسەر نائاگاییانە بۆ دوو مەبەست پەنای بۆ تەکنیکی خەیاڵی کاراکتەرەکان بردووە، واتا پەنا بردن بۆ تەکنیکی خەیاڵکردن لە لایەن نوسەرەوە ئامانجی ئاگایی و نائاگایی هەیە. ئەوەی ئێمە مەبەستمانە لێرەدا یەکەم لایەنی نائاگایانەی نوسەرە، خستنە ڕووی ڕۆمانەکە بە پشت بەستن بە میکانیزمی خەیاڵکردن بۆ لاوازکردنی "منی باڵا"ی نوسەرە لە ڕێگەی ئەم تەکنیکەوە، بەوەی لە کاتی خەیاڵکردندا دەستەڵات و هێزی ڕێگری "من" و "منی باڵا" لاواز دەبن و پەك دەخرین و هێزی ڕێگری و سانسۆری کردنیان کەم دەبێتەوە، بەمەش ڕێگە بۆ حەزو ئارەزووە خەفەکراوەکانی "ئەو" خۆش دەبێت تا گوزارشت لە وزەی لیبدۆی خۆی بکات.

دووەم بە کارهێنانی تەکنیکی خەیاڵکردن هەوڵێکی نائاگاییانەی نوسەرە بۆ ئەوەی، کە بڵێت کۆی پرۆسەکە تەنیا خەیاڵکردنێکە "من"ی نوسەر دەیەوێت بە "منی باڵا"ی خۆی بڵێت، کە ڕێگرە لەبەردەم خستنە ڕووی ناوەڕۆکی بابەتەکان، ڕاستە ئەم بابەتانەش ناواخنێکی تابۆی هەیە و یاساغە، بەڵام ئەمە تەنیا خەیاڵکردنی کاراکتەرەکانە و خەیاڵیش هیچی لەسەر نییە و مرۆڤ بەهۆی خەیاڵکردنەوە لەڕووی شەرعی و یاساییەوە گوناهبار نابێت و بەهۆیەوە دوچاری سەرزەنشتکردن و سزادان نابێت، بۆیە نوسەر لە ڕێگەی ئەم میکانیزمەوە خۆی لە ڕێگرو بەربەستە تابۆکان ڕزگار دەکات.

ـ کاریگەری بوونی هێزی خەیاڵ لەسەر داهێنان

واتا ئەو خەیاڵکردنەی، کە بەهێزی کۆکراوەی خانەکانی تەرکیزەوە ئەنجامدەدرێن دوور لە مەیلی دنیای مادی و پەیوستبوون بە غەریزە و جەنجاڵی ژیانەوە. واتە کاتێك مرۆڤ خۆی زیاتر، وەك پێکهاتەیەکی نافیزیکی دادەنیت، بە ئەزموون و باگراوەندی زانستی و ڕێژەی چەپاندنەکانییەوە بۆ میکانیزمی خەیاڵکرن دەچێت، وەك (کۆلیرج)دەڵێ: دەبێتە خاوەنی خەیاڵی لاوەکی، کە داهێنانیش بەو خەیاڵەوە پەیوەستە. واتە پەی بەو دنیا خەیاڵکردنە دەبات، کە بەهۆییەوە دەبێتە خاوەنی ڕامانێکی تایبەتی و جیاواز لە ڕامانی کەسانی ئاسایی, (ئەوانەی، کە مەزنترین خزمەتیان بە مرۆڤایەتی کردووە کەسانێکن، کە شتەگەلێکی باشتر لەوەی کە لەسەردەمەکەی خۆیاندا هەبووە لە نێو مێشك و زەهینیاندا خولاوەتەوە و دواتر هاتوونەتە سەر ئەوەی ئەو خەیاڵ و خولیانەی خۆیان بخەنە بەر تاقیکردنەوە و بیکەنە شتێکی ڕاستەقینە)[٢٥]. بوونی هێزی خەیاڵ کاریگەری لەسەر مرۆڤ هەیە و بە ئاراستەی مرۆڤی بەرهەمهێنی دەبات، لەبەر ئەوەی هێزی خەیاڵ بەرگێکی ستاتیکی بەبەر شتە سادەکانی ژیانی مرۆڤ دەکات و دیاردە و دیمەنەکان لە دۆخی کۆن و چەسپاودا دەگۆڕێت و لە فۆرمێکی تازەتر نمایشیان دەکاتەوە. کەواتە (خەیاڵکردن دەتوانی شت خەلق بکات زیاتر لەوەی لەسەر یەك کۆیان بکاتەوە بە نەهێشتنی شتی چەسپاو و دیاری کراو ئەو وێنە زەینییانەی لە مانا وەرگیراون لە یەکەیەکی گشتی تازەدا یەکیان دەخات)[٢٦]. بەشێوەیەکی گشتی ئەگەر سەیری بەرهەم و داهێنانی مرۆڤایەتی بکەین ئەوا هێزی خەیاڵمان لە بەرهەمهێناندا بۆ دەردەکەوێت، بە تایبەتی لە بواری ئەدەب و هونەردا دەبینین، کەوا (بەرزترین شاکاری هونەری زادەی خەیاڵی هونەرمەندەکانن ئەوان هەمیشە شتێکی بەرزتریان لەوەی هەیە لە زەهنی خۆیاندا وێنا کردووە و ئاکارەکانی خۆیان داهێناوە. بینینی شتە دیارەکان بەهەمان شکڵ و شێوەی، کە هەن کارێکی ئاسانە تەنیا کاری چاوە، بەڵام بینینی ئەوشتانە بەشێوەو شێوازی پێشکەوتووتر و بەرزتر لەوەی، کە دیارن و کردنی ئەو خەیاڵانە بەشتی ڕاستەقینە کاری زەهن و وێناکردنێکی قوڵە)[٢٧].

بەڵام ئەوەی لێرەدا پێویستە ئاماژەی پێ بکەین مەبەست لە خەیاڵ، هەمان ئەو هێزی خەیاڵکردنەیە کەوا (کۆلیرج) ئاماژەی پێ کردووە، واتە خەیاڵی لاوەکی ئەوەی، کە پەروەردە کراوەو بۆ مەبەستی داهێنانی هونەری ئەدەبی، خەیاڵی کەسانێك کەوا کات و ڕامانی وردیان بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کردووە، دەست بەرداری تایبەتمەندییەکانی مرۆڤی ئاسایی بوون و وازیان لە هەندێ لایەنی فیزیکی واقیع هێناوە، دوای شکست و دوای تێرنەکردنی هەندێ حەزوو ئارەزوو و پڕنەبوونەوەی پێویستییەکان لە واقیعدا لە ڕێگەی میکانیزمی لادانەوە ئەو مرۆڤانە دەگەنە هێزی خەیاڵکردن، چونکە ئەگەر مرۆڤ تێکەڵ بە ژیانی ئاسایی بێت ناتوانێ بە قوڵی ئاوێتەی ئەو جیهانە خەیاڵیە بێ و پەی پێ بەرێت. واتە ناکرێ تۆ هەموو مەیل و حەزی دنیات دەستەمۆکردبی و لەزەتی مادی بەشێکبن لە ژیانت. لە هەمان کاتیشدا بگەی بە میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن, چونکە ڕێژەیەکی زۆری خانەکانی تەرکیزی بۆ بابەتە دنیاییەکان دەچێ لە تێڕامانی قووڵی ئەو کەسە کەم دەکاتەوە. لەم ڕووەشەوە ئەگەر لە ڕۆمانەکە وردبینەوە ئەم سروشتە بەدی دەکەین، کاتێ ئەبینین کە غەزەلنوس وەك کاراکتەرێکی سەرەکی ناو ڕۆمانەکە پەی بەو جیهانە خەیاڵیە بردووە و کاراکتەری (بارۆنی خەیاڵ)یش داوای هەمان جیهانی غەزەلنوس دەکات و دەیەوێ بچێتە ناو دنیای ڕوح لەبەرە خەیاڵیەکان و ببێتە خاوەن هەمان هێزی خەیاڵکردن، بێ ئەوەی وەك غەزەلنوس نرخ بۆ دنیای ڕوحی دابنێت و حەزو مەیلی دنیا لە خۆیدا خاڵی بکاتەوە وە بەها مادییەکان لە خانەکانی تەرکیزی دەربێنێ, هەروەك لە ڕۆمانەکە داهاتووە، کە بارۆنی خەیاڵ داوا لە غەزەلنوس دەکات، کەوا بیبات بۆ یەکێ

له باغەکانی خەیاڵ و پێی دەڵێت: (غەزەلنوس تۆ و هاوڕێکانت زوڵمی گەورەتان لە مـن کـرد... شـەرتە بمبـەیت بـۆ باغێك لەو باغانە لێتخۆشبم... قەسەم بەهەر شتێك تۆ دەتەوێت لێتخۆش دەبم, بـەڵام بمبـە بـۆ باغێـك لـە باغـەکانی خۆت, یەکجار بمبە بۆ باغێك و هەموو شتێك لە نێوان من و تۆدا چاکدەبێت)[٢٨] . بەم شێوەیە (بارۆنی خەیاڵ) هەموو هەوڵێکی لەگەڵ غەزەلنوس بەکاردێنیٚ، تاوەکو بیبات بۆ دنیای خەیاڵ, ئەمیش بۆی ڕوون دەکاتەوە، کە چـوونی بـۆ ئەو جیهانە شتێك نیە لە کۆنترۆڵی ئەو دابێت، بەڵکو وەستاوەتە سەر خۆی و هەرکاتێکیش دەستبەرداری سەروەت و پۆستی دنیایی بوو، جیهانی مادی بەلاوە نا، ئەوا ئەو کاتە بێ ویستی خۆی دەگاتە ئەو جیهانە, هەروەکو غەزەلنوس پێی دەڵێت: (بارۆن هەرکاتێك لە نوێمیران هاتیتـە دەریٚ, هـەر کاتێـك وازت لـەو خەونـە هێنـا کـە خـەیاڵ دەسـتەمۆ بکەیت.... باغەکان خۆیان دەرگات بۆ دەکەنەوە, ... لە ڕێزی بارۆنەکان وەرە دەریٚ و دەبینی ڕەنگی جیهان خـۆی لە بەر چاوت دەگۆڕێت.....)[٢٩]. لێرەدا کاراکتـەری (بـارۆن)، وەك بـەرپرس و کەسـایەتییەکی گـەورەو دەوڵەمەنـد و دنیایی لە قەڵەم دراوە و (نویٚ میرانیش) ئاماژەیە بۆ هێز و دەستەڵات و شوێنی نیشتەجیٚ بوونی ئەو بەرپرسە. جگە لەوەش غەزەلنوسیش، وەك کاراکتەرێکی سادە و خاوەن هیـزی خـەیاڵ داوا لـە (بـارۆن) دەکـات، کـە واز لـە ئاوێتـە بوونی بێنێت لەگەڵ دەستەڵات و دنیای مادی، بۆ ئەوەی زیاتر خانەکانی تـەرکیزی بـۆ ئـەم مەبەسـتە بـەکار بێنێـت، بەڵام (بارۆن) ناتوانی ئەوە بکـات، کـە غـەزەلنوس داوای لیٚ دەکـات، چـونکە ئـەو خەیاڵیشـی بـۆ خزمـەتکردنی دنیـا مادییەکەی خۆی دەوێت ئیتر بەم حاڵەوە ئاستەمە بگاتە ئەو جیهانە, هەموو ئەم جۆرە خەیاڵانەی، کە غـەزەلنوس و ڕۆح لە بەرەکانی تری ناو ڕۆمانەکە پەیان پیٚ بردووە لەو برِە خۆشەویستییەوە سەرچاوە دەگریٚ، کە مرۆڤ بەرامبـەر کەسێك یان کەرەستەیەك، یان بابەتێك یاخود کارەکە خۆی هەیەتی, یان لە حەزوو ئارەزووە چـەپێنراوەکان، یـاخود لە هەستکردن بەکەمی و بوونی پێویستییە جۆربەجۆرەکان، یانیش دەستنەکەوتنی ئاوات و پێویستی مرۆڤ لـە واقیـع و دنیای مادی، لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە هەموو ئەمانە بۆشایی لە دەروونی مرۆڤ دروست دەکەن. بیٚ گومان مـرۆڤیش بۆ پڕکردنەوەی ئەم بۆشاییانە پەنا بۆ میکانیزمی خەیاڵکردن دەبات و هێزی خـەیاڵکردنی بـۆ پەیـدا دەبێـت بەمـەش بۆشـایی و پێویسـتییەکانی خـۆی پڕدەکاتـەوە و کـاتێکیش مـرۆڤ بـە شـێوەی کـردار لـە واقیعـدا پێویسـتییەکانی پڕکردەوە، ئەوا دەست کەوتنی هێزی خەیاڵی بەرهەمهێن قورس دەبێت.

ـــ ڕۆڵی مادە لەسەر درووست بوونی هێزی خەیاڵ

پەنابردن بۆ میکانیزمی بەرگری دەروونـی خـەیاڵکردن و دەسـتکەوتنی هێـزی خـەیاڵکردن بـۆ بەرهـەم هێنـان شتێکی دابڕاونییە لە لایەنە فیزیکییەکانی واقیع. واتا بۆ گەیشتن بە هێـزی خـەیاڵ مـادەش، وەك دەروازەیـەك ڕۆڵ و بەهای خۆی هەیە، بەڵام بەهایەکی سنوردار. لەگەڵ ئەوشدا ئەو ڕۆڵ و بەهایەی بۆ ئەو مەبەستە بە مادە دەدرێت، بۆ ئەوەیە تا مرۆڤ وەك دەروازەیەك بەکاری بهێنی و لەوێوە دزە بکاتە ناو میکانیزمی خەیاڵکردنـەوە، ئـیتر لـە قووڵـایی ئەم دنیایەدا مادە بەهای خۆی دەدۆڕێنیٚ و گوڵ و مافورو هەتاو و کەرەستە و دیاریدەکانی سروشتیش نرخی مادیـان نامێنیٚ و تەنیا ڕۆحیەت و لایەنە جوانەکەی نیگا دەکریٚ. لێرەشدا هەموو شتەکان بەرەو یەك ئاراستە دەچـن ئـەویش ئاراستەی دژە مادە و غەریزەیە. دواتریش مرۆڤ لەڕەوتی ئاسایی کۆمەڵگە لادەدا و توانا نەستیەکانی ئـەکتیف دەبـن و دەبێتـە خـاوەن ئـەو خەیاڵـەی، کـە دەتـوانی بەهۆیـەوە داهێنـان بکـات. کەواتـە، ئامـانج و کۆشـیش لـەم جیهـانی خەیاڵکردنـە ڕاپەڕانـدنی توانـا نەسـتی و ڕۆحیەکانـە و بـەرز ڕاگرتنیـەتی، لـە بەرامبـەر ئەمەشـدا زەلیلکـردن و کەمکردنەوەی توانای جەستەو غەریزەکانیەتی.

دوای ئەوە مرۆڤ دەتوانێ بە هەموو شانەو خانەکانی مێشك و تەركیزیەوە لە گوڵێك، یان دێرك یاخود لە کارەکەی خۆی قوڵبێتەوەو ڕامانێك بگرێتە کەرەستەکە کە توانای لێکدانەوەی ئاڵۆزترین هاوکێشەی هەبێ، ڕاستەوخۆ کەرەستەکە لە جیهانی دەرەوە بباتە ناو دنیای خەیاڵی خۆی لەوێشەوە چەندین وێنەی جۆراو جۆری لێ دروست بکات و بە چەندین جۆر نیگای بکات و هەزارەها پرسیاری لەمەڕ دروست بکات و هەر پرسیارێکیش بە چەندین وەڵام تێر بکات و چەندین تێگەیشتن بەرهەم بهێنێت. ئیتر مادەکە بە کۆمەڵێ مەفهومی جوان و ڕەنگداترو پڕ بەهاتر لە جیهانی خەیاڵی کەسەکە دێتە دەرەوە وەك بەرهەم وداهێنان سەیری دەکرێ، ئەوە هێز و میکانیزمی خەیاڵکردنە، کە کاراکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە وەك غەزەلنوس و مەلای هاجەرو تریفەو ماجەلانی خەیاڵ هەیانە.

ئەگەر لەوانە خەیاڵیەکانی غەزەلنوس وردبینەوە ئەو سروشتەی سەرەوە زۆر بە ئاشکرا بەدی دەکرێ، کاتێ بە کاراکتەری (مەهناز مارۆ) دەڵێت: (مەهناز خان بۆ ئەوەی مرۆڤ سەرەتا فێری خەیاڵ بێت، دەبێت فێری شتە سادەکانی تر بێت، بۆ ئەوەی بتوانێ خەیاڵ بکاتەوە، دەبێت بتوانێت ببینێت، بۆن بکات، لەمسی هەبێت. هیچ شتێك لە بۆنکردنی تەواوەتی گوڵێك زەحمەتر نیە، هەر کات فێربووین بۆنی گوڵ بکەین، مانای وایە فێربوون خەیاڵ بکەین. یەکەمین لێشاوی گەورەی هەست، یەکەمین لێشاوی خەیاڵیشە)[٣٠].

لێرەدا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت، کە بوونی مادە بۆ خەیاڵ سەرەتایەکی پێویستە، مرۆڤ بێ پەنا بردنە بەر کەرەستە خاوەکان لە دنیای حەقیقی ناتوانێ لە دنیای خەیاڵیدا خانو و باغچە دروست بکات. واتە ئەو کەرەستە بەرجەستانەی دنیای حەقیقی مرۆڤ دەیبات بۆ ناو خەیاڵی خۆی لە ڕێگەی هەستەکانییەوە و ئیشی لەسەر دەکات شتی پێ دادەهێنێت دواتر ئەو داهێنانە دەگوازێتەوە بۆ سەر زەوی و دنیای حەقیقی. دوای ئەوەی غەزەلنوس ئاماژە بە کەرەستە سادەکان دەکات بۆ خەیاڵ، ئینجا دێتە سەر ئەو داهێنانەی خەیاڵ دروستیان دەکات و بە مەهناز مارۆ دەڵێت: (مەهناز خان، خەیاڵ لە هێزە هەرە گەورەکانی دنیایە، مرۆڤ ئەوساتە دروست دەبێت، کە خەیاڵ دروست دەبێت، حەقیقەت سەرەتا لە خەیاڵدا هەیە، (مەهناز خان) لە تۆ وایە لە سەرەتای سەرەتاوە باغچەی هەبووە؟ بێگومان نا هەموو شتێکی ئەم دنیایە بەرهەمی خەیاڵە، ئەم باغچەیەی ئێوە سەرەتا لە خەیاڵدا هەبووە، ئەم گوڵانەی سەرەتا لەناو سروشتدان، بەر لەوەی مرۆڤ دەستبەرێت و بەڕاستیان بهێنێت بۆ ئێرە، بۆ ناو ئەم باغە، بەخەیاڵ دەیانهێنێت و دەیانڕوێنێت. گەر باغێکی خەیاڵی لەسەرمان نەبێ ناتوانین باغیکی ڕاستەقینە دروست بکەین..، مرۆڤ سەرەتا بە خەیاڵ خانوو دروست دەکات، بەخەیاڵ ئامێرەکان دادەهێنێت، (مەهناز خان) زانست سەرەتا خەیاڵە، هەتا جەنگ سەرەتا خەیاڵە، خۆشەویستی سەرەتا خەیاڵە، هیچ شتێ نیە سەرەتا خەیاڵ نەبێت، هەتا بەر لەوەی وشە هەبێت خەیاڵ هەیە)[٣١]. ئەمە وانەیەکە کەوا غەزەلنوس بە یەکێك لە کاراکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە دەڵێت، کەوا هێزی خەیاڵکردنی نییە، لەمانەوە بۆمان دەردەکەویت، کەوا هێزی خەیاڵ ڕۆڵی خۆی لە بەرهەمهێنانە و داهێنانەکاندا هەیە، هەروەها لیکدان و بیناکردنی وێنەکان لە زەیندا و ڕەنگین کردن و دروستکردنی هەموو پێکهاتەیەکی ئاڵۆز بۆ میکانیزمی خەیاڵکردن دەگەڕێتەوە دوای ئەوەی کەوا وێنەی ماددەکان بە سادەیی و وەك کەرەستەی خاو لە ڕێگەی هەستەکانەوە دەگیرێت، ئینجا هێزی خەیاڵ دەست دەکات بە ڕاپەڕاندنی ئەرکی خۆی. هەروەك لەم هێڵکارییەی خوارەوەدا خراوەتە ڕوو:.

بەم شێوەیە دوای ئەوەی کەرەستە و مادە لە واقیعدا دەکەویتە ژێر تیشکی تێڕامانی مرۆڤ ئینجا لە ڕێگەی هەر هەستێکەوە بێت، دەچێتە ناو دنیای خەیاڵی مرۆڤەکەوە و پاش لێکدانەوەو ئیشکردنی هێزی خەیاڵ لەسەری بەهۆی وەسیلەیەك لە وەسیلەکانی دەربڕین بەرهەمی ئەو لێکدانەوەو ئیشکردنەی هێزی خەیاڵ دەبینین لە دنیای واقیعدا کە هێزی خەیاڵ لە فۆرمێکی سادەوە بۆ وێنەیەکی ئاوێتە و داهێنانی گۆڕیوە. ئیتر هەریەکە بە پێی تێڕامانی خۆی لەسەر کەرەستەیەك یان بابەتێك ئەچێتە ئەو جیهانە خەیاڵییە و توانا نەستیەکانی دەخاتە کار.

بەشی دووەم: خەیاڵی کاراکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە

یەکەم: مەلای هاجەر

(مەلای هاجەر) کە یەکێکە لە کاراکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە بەهۆی پاڵنەری سۆزداری و پەیوەستبوونی بە خۆشەویستی ئافرەتیکەوە و شکستهێنان لە خۆشەویستی هەمان ئافرەت، دووچاری لادان لە واقیع ئەبێت و پەنا بۆ میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن دەبات و ئەکەوێتە ناو ئەم جیهانی خەیاڵەوە, واتە (مەلای هاجەر) بەهۆی خۆشەویستی بۆ (بەهار بانۆ) گەیشتە قوڵایی دنیای خەیاڵ و بوو بە خاوەنی هێزی خەیاڵکردن, پاش ئەوەی (مەلا هاجەر) عەشقی (بەهار بانۆی) دەکەوێتە دڵ هەر وەکو دەڵێت: (ڕۆژێك لە خەو هەڵسام و سەیرمکرد عاشقم, عاشقی خانمێکی بە حورمەت و ناموسناس، کە ناوی بەهار بانو بو..، من کە شەیدای ئافرەتیکی شەرمن و نەجیب و پڕحەیا بوو بووم, هیچ کەس لە پیاوێك بەد بەختتر نیە، کە حەز لە ژنێکی بە حەیاو حورمەت بکات..)[٣٢].

وەك لە ڕووداوەکانی ناو ڕۆمانەکەدا دیارە کە (مەلای هاجەر) کەسایەتییەکی ئایینیەو پابەندە بە بنەما ئاینی و کۆمەڵایەتییەکانەوە، کاتێکیش، کە خۆشەویستی ژنێکی دەچێتە دڵ بەناوی (بەهار بانۆ)وە ئەوا بەهۆی ناسنامەی کەسایەتی خۆیەوە ڕووبەرووی غەمێکی زۆر دەبێتەوە، بۆیە هەر لەگەڵ دەسپێکی ئەم ئەوینەدا (مەلا هاجەر) لەوە دڵنیا ئەبێت، کە ئاستەمە بە (بەهار بانۆ) بگات, هەموو ئەو دۆخە کۆمەڵایتیانەی کە مەلایان پەروەردە کردووە لەگەڵ ژینگەی سایکۆلۆجی و بونی ئیمانی خۆیی و پرەنسیپی گوناە و شەرمی (بەهار بانو) و بوونی زۆر شتی تریش ئەوەیان لەمێشکی (مەلای هاجەر) ناوە، کە ناتوانێ بەو ژنە بگات لە واقیعدا, بێ گومان ئەوش دەبێتە هۆی ئەوەی، کە مەلا دوچاری میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن ببێتەوە و ناچاریش پەنا دەباتە بەر دنیای خەیاڵ و لەوێ بە مەعشوقەکەی دەگات و قەرەبووی ئەو دابڕان و بەیەك نەگەیشتن و حەزوو ئارەزووەکانی دەکاتەوە و لە ئاوی ئارامی ئەخواتەوە هەروەك لە ڕۆمانەکەدا هاتووە: (مەلا لە هیچ جێگایەکدا ئاماژە بە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان خۆی و بەهاربانودا نادات. کەسێکە بە خەیاڵ ژیاوە, بە خەیاڵ عاشقبووە, بە خەیاڵ لەگەل بەها بانودا خەوتووە.)[٣٣]. وەك دەردەکەوێت کەوا (مەلای هاجەر) زۆر (بەهار بانۆ)ی خۆش ویستووە، بەلاٌم خۆشەویستیەکەی تاك لایانە بووە و لە واقیعدا نەیتوانیوە بەهۆی کۆمەڵێك هۆکار و کۆسپ و تەگەرە لەو ئافرەتە نزیك بێتەوە، بەلاٌم لەگەڵ ئەوەشدا دەست بەرداری خۆشەویستییەکەی نەبووە و ئەم حەزوو ئارەزووانەی چەپاندووەو دواتر لە ڕێگە

میکانیزمی خەیاڵکردن درێژەی بەم عیشقەداوەو ویستوویەتی لەو دەرچەوە حەزوو ئارەزووەکانی تێر بکات، ئەمەش لە بواری سایکۆلۆجیدا بە حاڵەتێکی تایبەت سەیر دەکرێت و لێکدانەوەی خۆی هەیە. واتە (سروشتی تاکی پەیوەست بە سۆز بەهۆی ڕووبەڕو بوونەوەی لەگەڵ ناخۆشییەکان زوو ڕوو دەکەنە میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن، لەکاتی پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی بێ هیوایی و نامرادی خەیاڵکردن و خەون پەرستی سەر هەڵدەدات)[٣٤]. هەروەها (عەلی وەردی)ش دەڵێت: (پیاو ئەگەر حەزێکی قوڵی بۆ ئافرەت هەبێ, وە نەتوانێ بەهۆی بوونی هەر هۆیەك لە هۆیەکان بە ئەڤیندرەکان بگات وەك ناشیرینی ئەوا پەنا دەباتە بەر خەونە کیشۆتییەکان و دنیایەکی تایبەت بە خۆی دەنەخشێنی و خۆی وەك پاڵەوان نمایش دەکات و لەوێ بە جۆرێکی تر لەگەڵ خۆشەویستەکەی دەژی)[٣٥].

لێرەدا ئەوەی بۆمان دەردەکەوێت باری دەروونی ئەو کەسەیە لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە کەوا ناتوانێ بە ئامەنجەکانی بگات و حەزوو ئارەزووەکانی تێر بکات لە واقیعدا و پێویستییە فیسیۆلۆژی و عاتیفییەکانی دابین بکات، ئەوا ڕوو لە میکانیزمی خەیاڵکردن دەکات و هێزی خەیاڵی بۆ ئەو مەبەستە دەکەوێتە کار و لە وێوە ئامانجەکانی خۆی پێ دەپێکێت، مەبەستی ئێمە لێرەدا ئەوەیە کە مەلای هاجەر دوای ئەوەی لە دنیای حەقیقەتدا بە مادییەتی (بەهار بانۆ) ناگات, جا بەهۆی هەر بەر بەستێکەوە بێت، ئەوا لە ژێر فشارو پاڵەپەستۆی هێزی خۆشەویستی هەیکەلە مادییەکەی (بەهار بانۆ)ی خۆشەویستی دەچێتە دنیای خەیاڵی، (مەلای هاجەر) لە دنیای خەیاڵیدا بوونی خۆی بەناوی (مەلای سوختە) بۆ عەشقی (بەهار بانۆ) بەرجەستە دەکات تا بەو جۆرەی، کە دەیەوێت لەگەڵ (بەهار بانۆ)دا بژیت، ئیتر ئەم (مەلای سوختەیە) لە دنیای خەیاڵدایە و لە دەرەوەی هەموو کۆسپ و ڕێگرە کۆمەڵایەتی و ئایینییەکاندا، ژیان لەگەڵ مەعشوقەکەی بەسەر دەبات. واتە (مەلای هاجەر) و (مەلای سوختە) پێکهێنەری یەك کەسایەتین بە دوو دیوی جیاوازدا، (مەلای هاجەر) دیوە ئاشکرا و ڕاستەقینەکەیە، کە کەسایەتییەکی بەرجەستەیە لە واقیع و کۆمەڵگادا و کەوتووەتە ژێر پرەنسیپە کۆمەڵایەتی و ئایینییەکان، (مەلای سوختە)ش دیوی خەیاڵی ئەم کەسایەتییەیە، کە دڵدار و هاوسەری (بەهار بانۆ)یە لە دنیای خەیاڵدا بێ ئەوەی هیچ ڕێگر و کۆسپێك هەبێت لەبەر دەمیدا، هەر بۆیە دەبینین ئەو کەسایەتییە لە ڕێگەی (مەلای سوختە)وە، بەهۆی میکانیزمی خەیاڵکردنەوە لەگەل خۆشەویستەکەی دەژی وەك دوو بوونەوەری خەیاڵی و بەرهەمی ئەم پێکەوە ژیانەش بوونەوەرێکی تری خەیاڵییە بەناوی (غەزەلنوس)، ئیتر ئەم کەسایەتییە دوو دیوە، هێزی خەیاڵ دەخاتە کار بۆ گوزارشت کردن لە خۆشی و بوونی ئەو ژیانە. لێرەدا دەبینین هێزی خەیاڵ ئەرکی ئەم گوزارشت کردنە ڕادەپەڕێنێت، مەبەستمان لە خەیاڵی لاوەکییە، کە خەیاڵێکی بەرهەم هێنە، ئیتر لە ڕێگەی کۆمەڵێك میکانیزمی دەروونی تری وەك: (قەرەبووکردنەوە و لادان و سەرخستن و گۆڕین) ئەم گۆزارشت کردنە لە فۆڕمێکی هونەری دەگەڕێتەوە بۆ ناو واقیع، مەلای هاجەریش لە ڕێگەی شیعر نوسینەوە گوزارشت لەم حاڵەتانە دەکات، بەرهەمی هێزی خەیاڵکردنی لە فۆرمی غەزەلدا خۆی دەنوێنێت لە واقیعدا، داهێنانی خۆی لەم ڕووەوە دەخاتە بەر چاو.

دووەم: غەزەلنوس

کاراکتەری (غەزەلنوس) یەکێکە لەو کەسانەی کەوا هێزی خەیاڵکردنی هەیە و خاوەنی خەیاڵی بەرهەمهێنە، دوای ئەوەی (مەلای هاجەر) نامەیەك بۆ (غەزەلنوس) دەنوسێت، لێرەدا مەبەستمان لە (مەلای هاجەر) دیوە خەیاڵییەکی ئەم کەسایەتییەیە واتا (مەلای سوختە)، ئیتر لەم نامەیەدا باسی چیرۆکی ژیانی خۆی بۆ دەکات و

شوێنی نهێنی شیعرەکانی خۆی نیشان دەدات و ڕێنمای دەکات بۆ ئـەوەی غەزەلـەکانی بخوێنێتـەوە، ئـیتر ئەمـە بـۆ غەزەلنوس دەبێت بە خاڵی وەرچەرخان و نامەکەی مەلا هاجەر بۆی بوو بەو دەروازەو سەرەتاییەی، کە پێیدا بـڕوات بۆ جیهانی خەیاڵ و ڕوو بکاتە میکانیزمی بـەرگری دەروونـی خـەیاڵکردن. واتـە غەزەلنوسـی بـۆ قوڵـایی خـەیاڵکردن پەلکێش کرد و تێڕامان و دنیای سەرنجدانی بەیەکجاری گۆڕی ئەمـە لـە لایـەك، هـەروەها لـە لایـەکی تریشـەوە ئـەو زەمەنە پڕ جەنگ و بارە کۆمەڵایەتیە دژوارەی کە غەزەلنوس پێ تێدەپەڕی یارمەتی دەربوون بـۆ ئـەوەی لـە واقیـع لابدات و نەستیانە سود لە میکانیزمی خەیاڵکردن وەربگرێت بە هێزی خەیاڵکردن بگات.

هەروەك لە ڕۆمانەکەدا هاتووە:(دوای گەیشتنی نامەکەی مەلای هاجەر , بەهمەن بە قۆناغێکی تێفکرینی قوڵدا تێ پەڕی..., غەزەلنوس ویستی بێ زیان لەو جەنگە بجێتە دەرێ, نامەکەی مەلای هاجەر بوارو دەربازێکی سەیر بوو تا لەوێوە ڕوو بکاتە خەیاڵ..)[٣٦]. کاراکتەرەی (بەهمەن) کە دواتر ناوی دەگۆڕێت بۆ غـەزەلنوس دوای ئـەوەی کـەوا (مـەلای هاجـەر) نامەیـەکی بـۆ دەنێرێـت، پـاش خوێندنـەوەی نامەکـەو دۆزینـەوەی غەزەلـەکانی (مـەلای هاجـەر), (غەزەلنوس) ڕامانەکان و وردبونەوەی قوڵترو پڕ ڕەنگتربوون, ئەم تێڕامانە بەهمـەنێکی سـادەو ڕەنـگ کـاڵ دەکاتـە خاوەنی هێزی خەیاڵکردن و دەیباتە ناو دنیای خەیاڵ لەولاوە بـە غەزەلنوسـێکی ئـاڵۆزو پـڕ ڕەنگـتر دەگەڕێنێتـەوە, ناسنامەی شاعیرێکی بە توانای پێ دەبەخشێت، بەو واتایەی موتاڵاکردنی زۆری بەهمەن لەسـەر غـەزەلاکانی (مـەلای هاجەر) و لەبەر کردنی شیعرەکانی (مەلای هاجەر) بەهمەنی توشی تێڕامان و خەیالات کردو بەهمـەنێکی غەزەلنوسـی بەرهەم هێنا. ئەمەش دۆخێکی ئاساییە، چونکە مرۆڤ بە دەروونێکی خاڵی و خەیاڵێکی خـاڵی و دەمـاغیکی خـاڵی لـە دایك دەبێ, لە ڕووی نافیزیکییەوە مرۆڤ کاتی لە دایك دەبیت ئامادەباشی و ڕەمـەکی پێویسـتی هەیـە بـۆ خوێنـدن و خەیاڵکردن، بەڵام ئەمە دەبێت لەگەڵ گەورەبوون لە ڕێگەی ئەزموون و ئاوێتەبوون لەگەڵ ژینگە پڕ بکرین و بارگـاوی بکرێن، لەئەنجامی پاڵەپەستۆی دەورووبەرو ژینگەی ژیان و پێگەی کۆمەڵایەتی و خوێندن و موممارەسەکردن و نیگاو تێڕامانەوە توانا خەیاڵیەکان فراوان دەبن و شتێك دروست دەبـێ بـەناوی هێـزی خـەیاڵکردن. بەمـەش داهێنـان دیتـە کایەوە, هەروەك (عەلی وەردی) دەڵێت: (کاتێك کە نوسەر زانیاری خەزن کرد لـە ئـەقڵی ناوەوەیـدا و وازی لـێ هێنـا هەتا بپێکێت و تێکەڵ بن بە یەکتری دوای ئەوە هەست بە پاڵنەر دەکات بۆ نوسین, حەز دەکات لە نوسـین بـەردەوام بێت تا دەمرێت.)[٣٧]. واتا وەرگرتنی زانیاری و خوێندنەوە و حەزی نوسین ڕۆڵـی لـە بـەهێزکردنی پاڵنـەری دەربـڕین هەیە، جا بەهەر جۆرێك بێت. هەروەها سەبارەت بەوەی کە شاعیر چۆن چۆنی هۆنراوە دەنوسێت، دەڵێت: (شـاعیر دەبێت شیعرێکی زۆر لەبەر بکات, پێش ئەوەی ببێتە شاعیر, شتێکی نەشیاوە، گەر کەسێك هۆنراوی لەبەر نەکردبێ، یاخود حەزی لە هۆنراوە نەکردبێ لە خۆیەوە ببێ بە شاعیر, ئـەو شـیعرانەی کـەوا لـە بـەری کـردوون دەچـنە قوڵـای عەقلی باتینی لەوێ هەڵ دەگیرێن, پاش ماوەیـەك ئـەم شـیعرانە تێکـەڵ بەیـەکتری دەبـن و کـار لـە یـەکتری دەکـەن شیعری نوێیان لێ دروست دەبێت)[٣٨]. ئەمە سەرەڕای کۆمەڵێك پاڵنەرو و میکانیزمی تر، کە شاعیر بۆ نوسینی شـیعر دەگرێتە بەر، ئەم بۆچوونەی (عەلی وەردی) لەسەر غەزەلنوس جێ بەجێ دەبێت. دەبینین کەوا (غەزەلنوس) بەهۆی خوێندنەوەو لەبەرکردنی غەزەلەکانی (مەلای هاجەر) بـوو بـە خـاوەنی هێـزی خـەیاڵکردن, دوای ئـەوەی غـەزەلنوس شیعرەکانی (مەلای هاجەر) لەبەر دەکات و کات و مێشکی خۆی بە خەیاڵ و بیرۆکەی غەزەلـەکان بارگـاوی دەکـات و توانا نەستییەکانی دەکەونە کارو دەبیتە خاوەنی دنیایەکی پڕ لەهێزی داهینان، توانای نوسینی غەزەل و شیعردانانی بۆ دروست دەبێت.

سێیەم: تریفە یابەحریە

(تریفە یابەحری) یەکێکی ترە لە کاراکتەرەکانی ناو ڕۆمانەکە و بەهەمان شێوەی (غەزەلنوس) بوونەوەرێکی خەیاڵییە و بەرهەمی پەیوەندییە خەیاڵییەکانی دایکییەتی، ئیتر ئەم کاراکتەرە دوای هەرەس هێنانی پێگەی کۆمەڵایەتی, هەستکردنی بە نەبوونی پەناو ئینتیمایەکی عاتیفی بۆی لە واقیعدا و بەمەبەستی قەرەبووکردنەوەی ئەو بارە دەروونیانەی، کە پێدا تێ پەڕیوە ڕوو دەکاتە جیهانی خەیاڵ تا لەوێوە ببێتە خاوەنی ناسنامەیەکی تر و کەسایەتیەکی بە وجودو ئەکتیف, هەروەك لە ڕۆمانەکە وێنەی بۆ کێشراوە (تریفە یابەحری) کچێکی ناشیرینە و لە ڕووی جەستییەوە جوانییەکی هەست پێ کراوی نییە، بەو واتایەی خۆی هەست بەمە ئەکا، کە خاوەنی جوانیەکی وەها نیە سەرنجی دەوروبەری بە لای خۆیدا کێش بکات, ئەمەش لە ڕووی سایکۆلۆجیەوە لێکدانەوەکی تری بۆ کراوە, کە هەمیشە ئەو کەسانەی هەست بە کەمی و ناشیرینی دەکەن هەر زوو پەنا دەبەنە بەر دنیای خەیاڵ دەیانەوێت لەوێوە قەرەبووی هەموو حەزو ئارەزووەکانیان بکەنەوە. واتە (تاك کاتێ هەستی کرد بە ناتەواوی و ناشیرینی خۆی بۆ رزگار بوون لەم دۆخەی خۆی هەر زوو پەنا بۆ خەیاڵ و خەونە کشۆتییەکان دەبات و ناشیرینی و ناتەواوی خۆی پێ تەواو دەکات و قەرەبووی خۆی بە جۆرێکی تر دەکاتەوە)[٣٩]. لێرەدا بەرامبەر بە کاراکتەرەی تریفە کاراکتەرێکی تر ئاماژەی پێ کراوە کە هاودژە لە سیفەتدا لەگەڵ (تریفە)دا، ئەویش کەسایەتیەکی وەکو (مەهناز)ە، کە خاوەنی جوانی و دەوڵەمەندییەکی بێ وێنەیە و پەنا ناباتە بەر ئەو میکانیزمی خەیاڵکردنە چونکە شتێك نیە حەزی لێ بووبێ بۆ بەدەست هێنانی شکستی هێنابێ و ئینجا ڕوو بکاتە دنیای خەیاڵ تا لەوێوە قەرەبووی شکست هێنانەکەی بکاتەوە, هەر بۆیە هەموو ئەوانەی، کە لەم قاڵبەدان، ئەگەر بڕۆنە ناو دنیای خەیاڵیش نازانن بۆچی چوونەتە ناو ئەم دنیایەو دەیانەوێت چی دەستەمۆ بکەن؟ بۆیە (مەهناز) خاوەنی خەیاڵ نیەو تەنانەت دوای وانەکانیش خەیاڵی بەم جۆرە گەشە ناکات و بگرە هەر لە سنورێکی دیاریکراودا دەمێنێتەوە، بەڵام (تریفە) و هەموو ئەوانەی هاوشێوەی ژیانن لەگەڵ (تریفە یابەحری) زۆر شکست هەیە، کە دەیەوێت قەرەبووی بکاتەوەو زۆر شتیش هەیە دەستی نەکەوتووە و ئیستا دەیەوێ لەناو دنیای خەیاڵدا دەستەمۆی بکات، ئەگەر فشاری زۆری دەووروبەر و کۆمەڵگا ببێتە مەترسی بۆ سەر تاك، ئەوا ڕەمەکی ژیان ئەو تاکە ئەخاتە ناو خەیاڵکردن تا لە وێوە ڕزگاری بکات و درێژە بە ژیانی بدات، (کاتێك پاڵە پەستۆ و گیروگرفتەکانی ژیان لەسەر خودی مرۆڤ زۆر دەبن و هەڕەشە لە بوونی دەکەن، لەم کاتەدا مرۆڤ ناچار دەبێت پەنا بۆ خەیاڵ و فەنتازیا و زیندەخەون ببات کە جیهانێکە پریەتی لە پاڵەوانبازی و تێرکردنی حەزوو ئارەزووەکان)[٤٠].

ئیتر هەریەکە بەپێی حەز و ئارەزووەکانی خۆیی و بۆ پڕکردنەوەی پێویستییەکانی پەنا بۆ خەیاڵکردن دەبات و قەرەبوی کەم و کوڕیی و پێویستی خۆی دەکاتەوە، بۆ ئەمەش کەرەستەیەك ئەبات بۆ دنیا خەیاڵیەکەی خۆی لەوێ گۆڕانکاریەکی قوڵ و وردی بەسەر دادێنێت، کە هەندێ جار کەرەستەکە بە پڕ ڕەنگترو بەهادارتر دەگەڕێتەوە ناو واقیع, خەیاڵ داهێنانێکی تری لێ موتربە دەکات. هەندێ جاریش بە ئیفلیجی دەگەڕێتەوە.

دوای ئەوەی مرۆڤ توانا نەستیەکانی تێکەڵ بەخەیاڵکردنی خۆی کرد، ئیتر مرۆڤ دەبێتە خاوەنی خەیاڵی بەرهەمهێن، هەر کەرەستەو دیاردەیەك لەم جیهانەدا چ گوڵ بێت, چ داروبەرد بێت, چ هەتاو و مانگ بێ بچێتە خەیاڵی ئەو مرۆڤ بە مەفهومێکی جوان و کامڵ دەگەڕێتەوە، لەو ڕووەوەشەوە وەك دەبینین (تریفە یابەحری) مافورێکی سادەو ئاسایی وەك دەروازەیەك بەکاردەهێنێت و دەیبات بۆ جیهانی خەیاڵی خۆی و لەوێوە هەموو توانایەکی نەستی و هێزی خەیاڵی خۆی دەخاتە کارو وێنەیەکی سحراوی لەم مافورە دەنەخشێنێت و وەك تابلۆیەکی

هونەری دەیگەڕێنێتەوە بۆ ناو واقیع و دەیکات بە جێی سەرسوڕمانی دەوروبەرەکەی و بەمەش بوونی خۆی بەم شێوەیە دەسەلمێنێتەوە و لە ڕێگەی جوانکاری و نەخشەسازی و وێنەکێشانی سەر مافورەکان قەرەبووی نا تەواوی و ناشیرینی خۆی دەکاتەوە.

چوارەم: ماجەلانی خەیاڵ

(ماجەلانی خەیاڵ) کەسایەتیەکی تری ناو ڕۆمانەکەیە، حەزو ئارەزوویەکی قوڵی بۆ خۆشییەکانی دنیا هەیە، بەڵام هەژاری دەبێتە ڕێگر لەبەردەم تێرکردنی حەزو ئارەزووەکان و دەست خستنی پێویستییەکانی، بۆیە بەناچاری پەنا دەباتە بەر میکانیزمی خەیاڵکردن لەوێدا تەواوی ئاواتەکانی دەهێنێتە جێ, هەروەك خۆی دەڵێت: (بەدرێژایی ژیانم حەزم لە جلی جوان کردووە, حەزم لەوەیە قژم ڕێك بێت, قامەتم قنج بێت, ڕێك پۆشبم و بە ویقارەوە کتێبێك بخەمە بن دەستم یان جانتایەکی دبلۆماسی هەڵگرم و بەشاردا لەم سەرەوە بۆ ئەمسەر پیاسە بکەم. لە منداڵییەوە حەزێکی کوشندەی سەفر کردنم تێدایە, بەڵام بێپارەیی و بێکەسی بەم شارە ناشیرینەوە گرێیان داوم...، لەم ساڵانەی دواییدا هاوڕێکانم هەموویان ڕۆیشتن بۆ دەرەوەی وڵات و من بە تەنیا مامەوە. من بیرم لەو کردەوە بە جۆریکی دی سەفەر بکەم, نەخشەیەکی خەیاڵیم دروست کرد, نەخشەی سەر زەمینێکی خوڕافی, نەخشەیەك تەنیا لە سەری مندا هەیە,..)[٤١]. ئیتر ئەم کاراکتەرە بەهۆی کۆمەڵێ مەراقەوە، پەنا دەباتە بەر خەیاڵکردنەوە بە مەبەستی تێرکردنی حەزو ئارەزووەکانی, بۆ ئەو مەبەستەش بەسەر هەموو کیشوەرو دەریاو دنیادا گەشت دەکات وە هەموو مەراق و حەزی کوژراویشی قەرەبوو ئەکاتەوە, هەر بۆیە (مرۆڤ بە پەنا بردنە بەر هێزی خەیاڵ دنیایەکی دروستکرای پڕ لە خۆشی و سەرکەوتن بۆ خۆی بنیات دەنێت، کە لە دەرەوەی هێز و توانای خۆیەتی لە واقیعدا، مرۆڤ لە ژیانی خەیاڵی خۆیدا دەستەڵات و توانایەك بەدەست دێنێ کە لە ژیانی ڕاستی خۆی ناتوانێ پێی بگات)[٤٢]. (ماجەلانی خەیاڵ) حەزی زۆری بۆ هیزو دەستەلات و توانای گەڕان و سەفەرکردن دەخاتە دۆخی چەپاندنەوە، بەهۆی هەژاری و نەبوونی توانا و دەستەلاتەوە، بەلام دواتر هەوڵدەدات لە ڕێگەی میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردنەوە مومارەسەی ئەم حەزەی بکات، بەمەش جیهانە لەبن نەهاتووەکەی خەیاڵی خۆشی ئەدۆزێتەوەو ئەبێتە یەکێك لەو کاراکتەرانەی کەوا خەیاڵی بەرهەم هێنی هەیە. ئیتر هەریەکە لە کاراکتەرەکان بە ڕێگای تایبەتی خۆیان و شیوازی جیاجیاوە هۆکارێك وەك دەروازەیەك بەکار دێنن بۆ چوونە ژوورەوە لە دنیای خەیاڵکردنی بەرهەم هێن. واتە هەر یەکەیان بە پێی پیویستی دەروونی خۆیان و باری کۆمەڵایەتیان ئەو هێزە بەکار دەخەن, دواتر هەموویان لەخاڵێکدا بەیەك دەگەن و ئامانجەکانیان بەرەو یەك مەڵبەند ئاراستە ئەکەن, بەمەش توانای داهێنا گەورە تر دەکەن, پرۆژەی فیکری و وێنەی خەیاڵی جوان و نامۆ ئەنەخشێنن.

وەك دەبینین، ڕۆماننوس بە شێوازی جیاجیا وێنەی خەیاڵە جۆر بەجۆرەکانی مرۆڤ دەکێشێت لە ڕۆمانەکەیدا, خەیاڵە قوڵەکانی مرۆڤ, خەیاڵە سادەکانی مرۆڤ, خەیاڵە دەبەنگەکانی مرۆڤ, خەیاڵ بەرهەمدار و بێ بەرهەمەکانی مرۆڤ, هەر جۆرێك لە جۆرەکانی خەیاڵ بەپێی کەسەکان دابەش دەکات, وە بەشێوەیەکی هونەری شەقام و کوچەکان و شوێن و ئاراستەو مەبەستی خەیاڵی هەریەکەیان و چۆنیەتی ئیش کردنی خەیاڵی هەریەکەیان نیشاندەدات. وە خەیاڵی هەریەکەیان لە ڕۆح لەبەرەکان دەخاتە کارو داهێنانیان لێ بەرهەم دێنێت.

لەهەمان کاتیشدا وێنەی ناشیرین و نەزانین دەکێشێت، کە لە ئەنجامی نەبوونی هێزی خەیاڵەوە سەرچاوەی گرتووە, بەو واتایەی ئەو وێنەیە دەبینین کە نەبوونی خەیاڵ نەخشەی کێشاوە, ئەو مرۆڤانە وەك توشبوو بە پەتایەك

دەخاتە ڕوو، کە لە ئەنجامی نەبوونی هێزی خەیاڵێکردن توانای هەستکردنیان بەرامبەر بەهیچ شتێك نیە، نە بە خۆشەویستی، نەبە دارو بەرد، نە بە گوڵ, بۆیە کەرەستەکان لای ئەوان بە ئاراستەی ستاتیکیانە وێنەی نوێی لێ دروست ناکرێت و لەبەرگی سادەی خۆیان ناهێنە دەرەوە.

ئە نجام

١ـ نامۆبوونی ڕۆماننوس لە نەنگییەکانی پێوەری واقیع و ژینگەی نەشیاوی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی بووە بە هۆکارێکی بەهێز بۆ ئەوەی نووسەر میکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن بەکار بێنێت، لەو ڕێگەیەشەوە ویستوویەتی بوار بۆ توانای داهێنان و بیرۆکەکانی خۆی برەخسێنێت.

٢ـ پەنا بردنی ڕۆماننووس بۆ میکانیزمی خەیاڵکردن هۆکاری سایکۆلۆژی و نائاگاییانەی نووسەری لە پشتەوەیە، کە ئەم میکانیزمە ڕاستەوخۆ ڕۆڵی لە گێڕانەوەی هاوسەنگی باری دەروونی نووسەر هەیە. ئازادی بۆ گۆشەی (Id) ی کەسایەتی نووسەر ڕەخساندووە بۆ دەرباز بوون لە بازگەی گۆشەی (Super Ego)وە.

٣ـ بەختیار عەلی لە ڕۆمانی (غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ)دا ویستوویەتی لە ڕێگەی خەیاڵکردنی کاراکتەرەکانەوە لە واقیع لابدات و ڕوو بکاتە مێکانیزمی بەرگری دەروونی خەیاڵکردن، تا بەهۆیانەوە چەند ئامانجێك بپێکێ، لەوانەش وەك تێرکردنی حەزووئارەزووە چەپێنراوەکان و گوزارشتکردن لە پێویستییەکانی خۆی و ڕەخنەگرتن لە هەندی لایەن و بارودۆخی واقیعی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری تاکی کورد.

٤ـ دنیای واقیع و دنیای خەیاڵ دوو تەوەرەی سەرەکی بەردەوامی ناو ڕۆمانەکەن، کە نوسەر هەستاوە بە پەراوێز خستنی واقیع لەبەر کۆسپ و تەگەرەکانی ژیان و کاری ناڕاستی مرۆڤەکان، لە بەرامبەریشدا دنیای خەیاڵی پەرەپێداوە، ئەو مرۆڤانەی کە خاوەنی هێزی خەیاڵن بە داهێنەرو بەرهەمهێنی لە قەڵەمداون، کە ئامانج و ئارەزووەکانیان بەشێوەیەکی تر لە دنیای خەیاڵدا جێ بەجێ دەکەن، وە بە شێوەیەکی ئەدەبی و هونەری گوزارشتی لێ دەکەن.

پەراوێزەکان

١. ئالفەرد ئادلەر، ناسینی سروشتی مرۆڤ، وەرگێرانی سیدۆ داود عەلی ـ فرمێسك رزگار محمد، چ/ یەکەم، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل٦٩.

٢. أفلاطون، جمهورية افلاطون، ت: د. فؤاد زكريا، دار الكتاب العربي للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٨، ص٣٦٦.

٣. ارسطوطاليس، فن الشعر، ترجمة شرحه عبدالرحمن بدوي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٣، ص٤٧.

٤. د. فەرهاد پیربال، ڕێبازە ئەدەبییەکان، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤، ل٣١.

٥. موريس بورا، الخيال الرمانسي ، ، وەرگێرانی لە عربییەوە، ڕێزان محمد غفور ڕێبازی ڕۆمانسیزم لە شیعری کوردیدا لە (١٩١٨–١٩٤٥) نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی پەروەردە، ٢٠٠٥، ل ٢٠ –٢١

٦. د. شکری عزیز الماچی، تیۆری ئەدەب، وەرگێرانی پ.ی.د. سردار ئەحمەد گەردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ماردین، هەولێر، ٢٠١٠، ل٥٩.

٧. ڕێزان سالح مەولوود، ئەندێشەی شیعریی لە نێوان ڕێبازی کلاسیك و ڕۆمانتیکی کوردی لە کرمانجی خواروودا، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٩، ل١٥.
٨. کەمال میراودەلی، فەلسەفەی جوانی و هونەر (ئیستاتیکا)، چاپخانەی زانکۆی سلیمانی، ١٩٧٩، ل٢٦٥.
٩. پ.ی.د. هیمداد حوسێن، دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بڵاوکراوە موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٦٠.
١٠. ئالفەرد ئادلەر، ناسینی سروشتی مرۆڤ، ل٧٨.
١١. د. عەلی وەردی، خەونەکان لەنێوان بیروباوەڕو زانستدا، چاپی یەکەم، چاپەمەنی گەنج، سلیمانی، ٢٠٠٥، ل١٠٣.
١٢. ئالفەرد ئادلەر، ناسینی سروشتی مرۆڤ، ل٨٠.
١٣. د. محەمەد عەلی ئەحمەد وەند، ناسینی بیری مرۆڤ میکانیزمی بەرگری دەروونی، وەرگێرانی، حەمە رەشید حەسەن، چاپی یەکەم، چاپەمەنی سایە، سلیمانی، ٢٠٠٩، ل ١٣٢.
١٤. هەمان سەرچاوە ل ١٣٤.
١٥. سابیر بۆکانی، لە نێوان هەست و نەستدا، چاپخانەی ڕەنج، ٢٠٠٦، ل٥٨.
١٦. ئالفەرد ئادلەر، ناسینی سروشتی مرۆڤ، ل ٨٠.
١٧. د. محەمەد عەلی ئەحمەد وەند، ناسینی بیری مرۆڤ میکانیزمی بەرگری دەروونی، ل ١٣٤.
١٨. محەمەد چیا، فەرهەنگی فەلسەفی، سلیمانی، ٢٠٠٤، ل١٨٤.
١٩. پ.ی.د. هیمداد حوسێن، ڕێبازە ئەدەبییەکان، چاپی دووەم ، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠٠٧، ل١٠٧.
٢٠. چەمکی کەسایەتی لە ڕوانگەی فرۆیدەوە خۆی لە سێگەشەیکی دژیەکدا دەبینێتەوە، بەم پێیە کەسایەتی لەسێ بەش پێك دێت، کە ئەم دابەشکردنە دەرگایەکی تری لە ڕووی لێکۆڵینەوەی کەسێتی مرۆڤ واڵا کرد، دروستکردنی ڕێگایەکی نوێبوو بۆ تێگەیشتن لە ڕەفتارە جۆر بەجۆرەکانی تاك، دەتوانین لە هەڵسوکەوت و ڕەفتارەکانی مرۆڤ بگەین لە بە پشت بەستن بەو ململانێیانەی کە لە نێوان ئەم سێ ئاستەی هەستدا دروست هەیە، کە ئەوانیش ئەمانەن: (Ego، Id، Super Ego) ئەم سێ وشە بەرامبەر بە (الانا، الهو، الانا العلیا)ی عەرەبی دەوەستن، کە لە کوردیدا جگە لەم سێ وشەیە وشەی تریش هەن کە بۆ هەمان مەبەست بەکارێن، لە فەرهەنگ و سەرچاوە کوردییەکان و ڕۆژنامە و گۆڤارەکان، هەروەها لە لێکۆڵینەوەی توێژەرەکانیشدا جگە لەم وشانە ئەمانەش بەکار هاتوون وەك: (خود و ناخود و کەڵە خود) ، (خۆمەکی و خۆیەکی وخۆمەکی باڵا) ، (خودونزمە من و بەرزە من).
٢١. منی باڵا (Super Ego)ئەمە بەشی سێمی کەسایەتییە بەلای فرۆیدەوە کە مەڵبەندی هەموو لایەنە بەرزەکانی ئاکارو بەها کۆمەڵایەتی و ئاینیەکانە، بە پێچەوانەی گۆشەی ئەو "Id" فشار دەخاتە سەر گۆشەی من "Ego"، لە ژێر پەرنسیپی سزاو پاداشت کار دەکات، دوای ئەوەی کە حەزوو ئارەزوویەك لە "ئەو"ەوە بەرز دەبێتەوە ئەوا لە بازگەی منی باڵا (Super Ego) ڕادەگرێت و دوای پێوانە کردنی ئەم حەزوو ئارەزووە بە پێوەری پەسەند و ناپەسەند ئینجا بڕیاری دەرچوون یان گەڕانەوەی بەسەردا دەدرێت.
٢٢. من (Ego) ئەم بەشە نوێنەرایەتی ڕووە دیارەکەی مرۆڤ دەکات ، واتا کەسە بینراوەکەی ناو ژینگەو کۆمەڵگایە، کە خودی ئەو کەسە دەگرێتەوە کە لە ناو کۆمەڵگادا خۆی نمایش دەکات و تاکەکانی دەووروبەر هەستی پێ دەکەن، گۆشەی "من" ڕۆڵی ڕێکخەری ئەو فشارو داواکاریانە دەبینێ کە لە هەردوو گۆشەی تری

"ئەو" و "منی باڵا" ئاراستەی دەکرێن، بە پێی گونجانیان لەگەڵ واقیعی کۆمەڵگا ڕێگای دەرچوونیان پێ ئەدات، هەروەها من "Ego" ئەو بەشەیە کەسەر بە هەر دوو جیهانی "ئاگایی" و "نائاگایی" یە.

٢٣. ئەو (Id) ئەو بەشەیە لە کەسایەتی کە لە دەروونشیکاریدا گرینگییەکی زۆری پێ دەدرێت، بەشێوەیەکی ورد و بەرفراوان مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت، گۆشەی ئەو "Id" ئەو هۆڵەیە کە هەموو حەزوو ئارەزووەکانی تێدا کۆ بۆتەوە، چاوەڕێی هەڵی دەرچوون و تێر کردنیان دەکەن واتا گۆشەی ئەو "Id" هەموو پێویستییەکان و حەزە ئاژەڵییەکان و هەروەها ئەو ئارەزووانەی کە تاک نەیتونیوە لە ژیاندا تێریان بکات، ئەوا لە کۆگایەکدا هەڵگیراون بە ناوی (ئەو "Id")، هەمیشە هەوڵی دەرچوونی خۆیان دەدەن جا ڕاستەوخۆ بێت یان لە ڕێگای تری وەك (خەیاڵکردن و خەون و نەخۆشی و هەڵەی زمان و داهێنانی هونەری و بەرهەمی ئەدەبی) کە حەزەکانی ناو ئەو "Id" لەم دەرچەیەوە هەوڵی تێر بوونیان ئەدەن.
٢٤. د. کەریم شەریف قەرەچەتانی، سروشتی مرۆڤایەتی لە ڕوانگەی جان جاك ڕۆسۆ و سیگمۆند فرۆیدەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل١١٤.
٢٥. ئورایزن سویت ماردن، سەرکەوتنی بیر، وەرگێڕانی ڕێباز مستەفا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕاند، سلیمانی، ٢٠٠٨، ل ١٤٥.
٢٦. ئازاد ئەحمەد محمورد، شەش لێکۆڵینەوەی شیعری، چ/ یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاو کراوە ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ل١٢١.
٢٧. ئورایزن سویت ماردن، سەرکەوتنی بیر، ل ١٤٥.
٢٨. بەختیار عەلی، ڕمانی غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، سلیمانی، ٢٠٠٧، ل٥٩٠.
٢٩. هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٥٩٠.
٣٠. هەمان سەرچاوەی ، ل٢١٦ –٢٠١٧
٣١. هەمان سەرچاوەی ، ل ٢١٦.
٣٢. هەمان سەرچاوەی ، ل٦٩.
٣٣. هەمان سەرچاوەی ، ل٧٠.
٣٤. د. محەمەد عەلی ئەحمەد وەند، ناسینی بیری مرۆڤ میکانیزمی بەرگری دەروونی، ل١٣٢.
٣٥. د. عەلی وەردی، خەونەکان لە نێوان بیروباوەڕو زانستدا، ل١٧١.
٣٦. بەختیار عەلی، ڕمانی غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ، ل١٠٧–١٠٨
٣٧. د. عەلی وەردی، کارە نائاساییەکانە نەست، وەرگێڕانی بەرزان ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوار چرا، سلیمانی، ٢٠٠٤، ل١١٥.
٣٨. د. عەلی وەردی، خەونەکان لە نێوان بیروباوەڕو زانستدا، ل١٧١.
٣٩. هەمان سەرچاوە، ل١٧٠.
٤٠. د. کریم شریف قەرەچەتانی، سایکۆلۆژیای گشتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٣١٩
٤١. بەختیار عەلی، ڕمانی غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ، ل١٨.
٤٢. د. محەمەد عەلی ئەحمەد وەند، ناسینی بیری مرۆڤ میکانیزمی بەرگری دەروونی، ٥٩.

سەرچاوەکان

١. ارسطوطاليس، فن الشعر، ترجمة شرحه عبدالرحمن بدوي، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، ١٩٥٣.

٢. ئازاد ئەحمەد محمورد، شەش لێکۆڵینەوەی شیعری، چ/ یەکەم، دەزگای چاپ وبلاو کراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.

٣. ئالفەرد ئادلەر، ناسینی سروشتی مرۆڤ، وەرگێرانی سیدۆ داود عەلی ـ فرمێسك رزگار محمد، چ/ یەکەم، خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلێمانی، ٢٠٠٨.

٤. أفلاطون، جمهورية افلاطون، ت: د. فؤاد زكريا، دار الكتاب العربي للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٨.

٥. ئورایزن سویت ماردن، سەرکەوتنی بیر، ورگێرانی ڕێباز مستەفا، چاپی یەکەم، چاپخانەی راند، سلیمانی، ٢٠٠٨.

٦. بەختیار عەلی، ڕمانی غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، سلیمانی، ٢٠٠٧.

٧. پ.ی.د. هیمداد حوسێن، دەروازەیەك بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوەو بلاوکراوە موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٧.

٨. پ.ی.د. هیمداد حوسێن، ڕێبازە ئەدەبییەکان، چاپی دووەم ، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر، ٢٠٠٧،

٩. د. شکری عزیز الماچی، تیۆری ئەدەب، وەرگێرانی پ.ی.د. سردار ئەحمەد گەردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ماردین، هەولێر، ٢٠١٠.

١٠. د. عەلی وەردی، خەونەکان لە نێوان بیروباوەڕو زانستدا، چاپی یەکەم، چاپەمەنی گەنج، سلیمانی، ٢٠٠٥.

١١. د. عەلی وەردی، کارە نائاساییەکانە نەست، وەرگێرانی بەرزان ئەحمەد، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوار چرا، سلیمانی، ٢٠٠٤.

١٢. د. فەرهاد پیرباڵ، ڕێبازە ئەدەبییەکان، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بلاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٣. د. کەریم شەریف قەرەچەتانی، سروشتی مرۆڤایەتی لە ڕوانگەی جان جاك ڕۆسۆ و سیگمۆند فرۆیدەوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل١١٤.

١٤. د. کریم شریف قەرەچەتانی، سایکۆلۆژیای گشتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ٢٠٠٦.

١٥. د. محەمەد عەلی ئەحمەد وەند، ناسینی بیری مرۆڤ میکانیزمی بەرگری دەروونی، وەرگێرانی، حەمە رەشید حەسەن، چاپی یەکەم، چاپەمەنی سایە، سلیمانی، ٢٠٠٩.

١٦. ڕێزان سالح مەولوود، ئەندێشەی شیعریی لە نێوان ڕێبازی کلاسیك و ڕۆمانتیکی کوردی لە کرمانجی خوارووداً، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠٠٩..

١٧. سابیر بۆکانی، لە نێوان هەست و نەستدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەنج، ٢٠٠٦.

١٨. کەمال میراودەلی، فەلسەفەی جوانی و هونەر (ئیستاتیکا)، چاپخانەی زانکۆی سلیمانی، ١٩٧٩،

١٩. محەمەد چیا، فەرهەنگی فەلسەفی، سلیمانی، ٢٠٠٤.

٢٠. موریس بورا، الخيال الرمانسي ، ، وەرگێرانی لە عربییەوە، ڕێزان محمد غفور ڕێبازی ڕۆمانسیزم لە شیعری کوردیدا لە (١٩١٨–١٩٤٥) نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی پەروەردە، ٢٠٠٥.

الملخص

الية الخيال في رواية "غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ"

هذا البحث طريقة لبيان تأثير الية الانحراف في الواقع والانصراف الى الية الدفاع النفسي للتخيل في رواية "غەزەلنوس و باغەکانی خەیاڵ" لكاتب "بختيار على". ومن ثم أثار الى قوة الخيال كاحدى الابعاد اللافيزيكيية لدى الانسان، الذى له دور مهم في مجالات السيكولوجية والادبية والفنية. ومن هنا لاينظر الى التخيل كسمة طبيعية الانسان، بل الغرض منه ذلك الخيال المنتج الذي هو الية من الجهة السيكولوجية يقوم بأرجاع حالة التوازن النفسي للأنسان، وذلك عن طريق التعويض واشباع الرغبات والحاجات المكبوتة. وعلى صعيد اخر هوتلك القوة التي تكون مصدرا لخلق صور والعبارات الجديدة وكذلك الابداع النتاجات الادبية والفنية في الوقت نفسه. وثمة وجود كبير لألية التخيل ضمن هذه الرواية. مع كل هذا أشار الكاتب الى قوة الخيال عن طريق الشخصيات المختلفة ويعرض النتاجات الفنية والادبية والتي عن طريقها ابتدعت الشخصيات وكذلك ألقى الضوء على تباين النفسيات لهذه الشخصية التي يمتلك قوة الخيال وكذلك تلك الشخصية لايمتلك الخيال المنتج، مع ألقاء الضوء على الغايات والاغراض المختلفة التي أراد الكاتب أن يبينهم عن طريق خيال الشخصيات.

Abstract

Mechanism of imagination in "The poem writer and imagination gardens" novel

This study is a means of illustrating the influence of deviation mechanism in reality and relying on defense mechanism of imagination in Bakhtyar Ali's novel: "Poet and imagination gardens". The study signals the power of imagination as one of the abstract dimensions of human beings that plays an important role in literature, psychology and art. Here, imagination is not a natural habit, but a creative power that has two major roles. Firstly, it brings back psychological balance to individuals. Secondly, it is a source of forming images, new expressions, creativity and literary works. Imagination mechanism is central in "Poet and imagination gardens" novel. The writer, through the characters, marks the power of imagination in producing literary and artistic works. The current study, also, lays emphasis on the psychological differences among those who have the power of imagination and those who have not this power.

ئیشكالییەتی خوێندنەوە رەخنەییەكانی شیعری (گۆران)

هێمن عومەر خۆشناو

زانكۆی سۆران

فاكەڵتیی ئاداب

بەشی كوردی

پێشەكی

ئەم لێكۆڵینەوەیە هەوڵێكە بۆ خستنەڕووی ئەو گرفتانەی تا ئێستا هاتوونەتە بەردەم رەخنەگران، لە ڕامان و شرۆڤەیان بۆ دەقەكانی (گۆران)* ی شاعیر, بەجۆرێك لەناو ئەو هەموو خوێندنەوانەدا خوێنەر لە پاڵ دروستبوونی یەك واتای واتا (the meaning of meaning) تووشی دەیان واتای واتا لە رووی رەخنەییەوە دەبێتەوە, لەو سۆنگەیەی هەموو خوێندنەوەیەكی رەخنەیی واتایەكی دیكە لای خوێنەر دەسازێنێتەوە. بەتایبەتیش لە چۆنیەتی هەڵسوكەوتكردن لەگەڵ تیۆرە ئەدەبییە باوەكانی سەردەم و چۆنیەتی پراكتیككردنیان لەسەر شیعرەكانی گۆران جۆرێك ئیشكالییەت دەخاتەوە, بەتایبەتی تریش لە مەسەلەی تازەگەری و پێشڕەوبوونی گۆران، كە زۆر لە لێكۆڵەران كەوتوونەتە رای جیاواز لەسەر سەنگرانەوەی گۆران لەناو چوارچێوەی رێبازەكاندا، كە ئەمرۆ ئەمە بۆ كاری رەخنە گرنگە تیشكی بخرێتە سەرو لەو روانگەوە كاركردنی ئێمە لەسەر ئەو ئیشكالییەتەیەو گرفتەكانی بەردەم تێكەڵكردنی چەمكەكانە لەناو چوارچێوەی لێكۆڵینەوە بۆ سەر شیعری گۆران.

ئەو رێبازەی لەم لێكۆڵینەوەیە بەكارهاتووە، بریتییە لە چوارچێوەی (رەخنەی رەخنە) و تێیدا هەردوو بنەمای شیكردنەوەو بەراورد بە هەند وەرگیراوە، چونكە بنەمای سەرەكی كارەكە، زیاتر كاركردنە لەسەر بەرهەمە رەخنەییەكان، نەوەك دەقە ئەدەبییەكە. باسەكە دابەشی سەر دوو تەوەر كراوە، لە تەوەرەی یەكەمدا كە لە ژێر ناوی گۆران و رەخنەی كوردییە، تێیدا باس لە ئیشكالییەتی مەسەلەی نوێكردنەوەی شیعر كراوەو ئەم ئیشكالییەتەش لە نێوان گۆران و نالی دا لە هەمبەر پرسی نوێكردنەوەی شیعردا شیكراوەتەوە. هەرچی تەوەری دووەمە بۆ ئیشكالییەتی رێبازە ئەدەبییەكان تەرخان كراوە، تێیدا هەموو ئەو بۆچوونە رەخنەییانە شەن و كەو كراون كە لە هەمبەر شیعرەكانی گۆراندا بۆ مەسەلەی رێبازە ئەدەبییەكان ئیشكالییەتیان خستۆتەوە. لە كۆتاییشدا بە چەند خاڵێك گرنگترین ئیشكالییەتە رەخنەییەكانی سەر شیعری گۆران لە چوارچێوەی ئەم باسەدا لە ئەنجامدا خۆیان بەرجەستەكردووە.

---

* گۆران، ناوی عەبدوڵلا بەگ كوڕی سلێمان بەگی كوڕی عەبدوڵلا بەگی كاتب فارسییە، لە ساڵی ١٩٠٤ز لە هەڵەبجە لە دایك بووە، باوك و باپیری هەردووكیان بەهرەی شیعریان هەبووەو بە كوردی و فارسی نوسیویانە. لە بن دەستی باوكیدا، قورئان و سەرەتای خوێندن فێربووە، لە قوتابخانەی سەرەتاییش لە هەڵەبجە خوێندویەتی، كە ئەوسا قوتابخانەكە لە بن دەسەڵاتی عوسمانییەكان بوو و خوێندن بە زمانی توركی بوو، لە ساڵی ١٩٢٥ بە مامۆستا دادەمەزرێ، لە قۆناغەكانی برەودان بە بواری رۆژنامەگەری كوردیدا رۆڵێكی بەرچاوی هەبووەو بە یەكێك لە شاعیرە دیارەكانی كورد دادەنرێ و لە سەرەتای شەستەكانی سەدەی رابردوو دەبێتە وانەبێژ لە بەشی كوردی كولێژی ئادابی زانكۆی بەغدا. دوای تووشبوون بە نەخۆشی شێرپەنجەی گەدە، لە ١٨-١١-١٩٦٢ لە سلێمانی كۆچی دوایی دەكات و لە گۆرستانی سەیوان دەنێژرێ. بڕوانە (دیوانی گۆران، عەبدوڵلا گۆران، بلاوكراوەی پانیز، چ٣، تهران، ١٣٨٦)

تەوەرەی یەکەم:

گۆران و رەخنەی کوردی (ئیشکالییەت لە مەسەلەی نوێکردنەوەدا)

ئیشکالییەت بۆ؟

قسەکردن لەسەر شاعیرێك و دەستپێکردنی ناوونیشانەکە بە وشەی ئیشکالییەت، رەنگە لای زۆر کەس مایەی تێڕامان بێت، بەڵام (خودی ئەم زاراوەیە ئیشکالییەت problematiqueبەم دواییانە وەك زاراوەیەکی فیکری و فەلسەفی هاتە ئاراوە و لویس ئەلتۆسێر Louis Althusser (١٩١٨-١٩٩١) لە جاك مارتن –ی وەرگرت کە بە واتای کۆمەڵێك بیروڕا کە جیاوازیان لە نێواندا هەبێت و لێکۆڵەریش وەك کێشەیەکی سەربەخۆ تەماشایان دەکات، کە لە خودی خۆیدا یەکەیەکی فیکری و تیۆرێکی سەقامگیرە، زۆر واتایشی لێ هەڵێنجراون، بەڵام گرنگترینیان زانستی خستنەڕووی مەسەلەکانە)[١]. هەموو ئەو مەسەلانەی کە مێژوو لە رێرەوی خۆیدا خستوونیەتە روو و ئەمڕۆ پێویستی بە چاوپێداخشاندنەوەو هەڵوەستە لەسەرکردنە، چونکە جۆرێك لە ناتەبایی لەنێوان بیروڕاکاندا هەیە و پێویستە لەگەڵ پێشکەوتنی رەخنەدا ئەمیش بخرێتە بەر توێژینەوەی تایبەت و بە دەنگ و رەنگی ئەمڕۆ هەڵسەنگاندنێکی تازەی بۆ بکرێ. لەم روانگەوەش هەست بەوە دەکرێ بە درێژایی ئەو مێژووەی گۆران-ی شاعیری تێدابووەو و بە درێژایی ئەو ماوەیەی، کە رەخنەگران قسەیان لەسەرکردووە، خوێنەر تووشی جۆرێك لە ئاڵۆزی تێگەیشتن دەبێت، کە هەمووشیان لە ئەنجامی خستنەڕووی بیروڕا بووە لەسەر گۆران و بەرهەمەکانی لە رێگای راڤەو تەئویلی جیا جیا بۆ شیعرەکانی، بۆیە ئەمە هەر تەنیا خستنەڕووی بیروڕا جیاوازەکان نییە، چونکە زۆر جار جیاوازی لە روانین، جوانیی بەرهەم دێنێت و رەخنە گەش دەکاتەوە، بەڵام مەودای جیاوازییەکان بە بەراورد لەگەڵ بەرهەمە شیعرییەکە دەخاتە روو، کە بۆ هەندێ مەسەلەی گرنگ جێگای هەڵوەستە لەسەرکردنن، کە خودی شاعیرەکە بەم مەسەلانەوە بوونی خۆی بەرجەستە کردووە.

گۆران و رەخنەی کوردی

ئەگەر بێت و بە مێژووی رەخنەی کوردیدا شۆڕبینەوەو هەنگاو و پلەکانی دەستنیشان بکەین، ئەوا گۆران چ وەك شاعیر لە تێڕوانین و بیروبۆچوونەکانی و چ سەرجەمی شیعرەکانی زۆرترین رووبەریان لە رەخنەی کوردی داگیرکردووە، بەتایبەتی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، چونکە هەڵکەوتەی سەردەمی گۆران وا بووە، کە زۆرترین گۆڕانکاری لە ئەدەبیات بەرپابووەو بەتایبەتیش شیعرو زۆرترینیشیان قەڵەمڕەوییەکەی بۆ گۆران دەگەڕێننەوە.

لێرەدا ئێمە ئەگەر بە پرۆسەی (رەخنەی رەخنە)دا بڕۆین و پێمان وا بێت، کە هەموو ئەو کارانەی لەسەر گۆران کراون دەبێ هەڵسەنگاندنیان بۆ بکرێت و بەر نەشتەری (رەخنەی رەخنە) بکەون، ئەوا دەرفەتێکی زۆری گەرەکە و لەم لێکۆڵینەوەیە بواری ئەو باسە نییە، بەڵام ئەوەی قسەی زۆر هەڵدەگرێ بریتییە لە جۆراوجۆرییەتی کردەی رەخنە لە سەر شیعری گۆران، ئەم فرە هەوڵدان و راڤەکردنەش دەکرێ لەم روانگانەوە سەیر بکرێن:

---

[١] اشكالية المصطلح في الخطاب النقدي العربي الجديد، د.يوسف وغليسي، الدار العربية للعلوم وناشرون، الجزائر، ط١، ٢٠٠٨، ص ٤٩-٥٠

یەکەم: شیعرەکانی گۆران لە سەرەتاوە تا مردنی شاعیر, شێوازی جیا جیان و بە تێپەڕبوونی کات گۆڕان بەسەر شێوازی نووسینی (گۆران)ی شاعیردا هاتووە, ئەمە یەکێك لەو گرفتانەیە، کە رەخنەگر لە خوێندنەوەی دیوانی گۆران رووبەڕووی دەبێتەوە, بە پێچەوانەی شاعیرانی کلاسیك یان کۆنی کوردی، وەك نالی و سالم و مەحوی و جزیری, کە ئەگەر سەرتاپای یەك شێوازیش نەبێت ئەوا لە چوارچێوەیەکی گشتیدا دەرناچێت.

دووەم: وەرنەگرتنی هەموو دیوانەکە بۆ لێکۆڵینەوەی رەخنەیی, نابێتە پێوەرێك بۆ کارکردن لەسەر چەمکێکی رەخنەیی پڕ بە پێستی خۆی, چونکە بە گوێرەی بنەما رەخنەییەکان شێوازی شیعرێك یان دوان لە رووی ناوەڕۆکەوە نابێتە پێوەر بۆ حوکمدان لەسەر پەیڕەوکردنی شاعیر لەسەر ئەم شێوازەو یان ناساندنی بە شاعیری شێوازەکە.

سێیەم: ئەم هەڵبەزو دابەزەی گۆران لە نووسینی شیعرداو گۆڕینی شێوازی شیعری لای ئەو, جا بە گوێرەی گۆرانکارییە ئەدەبیی و سیاسییەکانی ناوچەکە بێت، یان بیرو هزری خۆی بۆ ئەدەبیات بێت, رەخنەگر وا لێدەکەن زۆرترین قسەی بۆ شیعرەکان هەبێت و نەتوانێ گۆران بە شاعیرێکی سەقامگیر و ناسراو بە ستایلێکی تایبەت بناسێنی.

چوارەم: گۆران لە سەردەمی نالی و شاعیرە کلاسیکییەکان نییە تا دەستخستنی زانیاری لەسەر ژیانی تایبەتی گۆران ئەستەم بێت, کەچی تا ئێستایش زۆربەی هەوڵدان بۆ دەستخستن و نووسینەوەی ژیانی گۆران, نەبۆتە کەرەستەیەك بۆ شیکردنەوەی دەقەکان, بەو پێیەی شیکردنەوەی دەق لە رێگای زانینی ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ...تد رەخنە دەوڵەمەندتر دەکەن و دەشێ بەشێك لە شیعرەکان بەم هۆیەوە هۆکاری نووسینیان ئاشکرا بێت.

گۆران و مەسەلەی نوێکردنەوەی شیعر

ئەگەر پێشتر دەقی ئەدەبی بە کۆت و بەندی کۆمەڵێك یاساو رێسا قاوغ درابوو, ئەوا دوای پێشکەوتنەکان لە سەرتاسەری جیهانداو دەرکەوتنی بیروڕای نوێکردنەوە لە رۆژئاواو دواتریش رۆژهەلات, هێدی هێدی دەرگا لەبەردەم گۆرانکاری لەناو ئەدەبیاتدا کراوەو هەموو هەوڵەکان لە شوێن و کاتی خۆیاندا بە شۆڕشی ئەدەبیات ناسێنران, هەر بۆیە روانینی جیا جیا سەریان هەڵداو دواتر هەندێکیان وەك تیۆر ناسێنران, یەکێکی وەك کرۆچە croce (١٨٦٦-١٩٥٢) پێی وایە (ئەدەب وەك هەر هونەرێکی تر سووسەکردن (حدس)ەو سووسەکردنیش سۆزێکی پوختەو دەربڕینێکی تایبەتە ئەم دووانەش پێویست ناکات لق و پۆپی تری لێ ببنەوە)[٢] ئەمەش بۆ ئەوەمان دەبات کە گۆڕانکارییەکان لەناو ئەدەبیاتدا ئەگەر بشکرێن لە نوێوە سەرهەڵدەدەن نەوەك دەستکاری کردن بێت, هەرچی موریس بلانشۆ Blanchot ـە (بانگەشەی ئازادکردنی ئەدەبی کرد لە هەموو یاساو رێسایەك) [٣] ، لەناو ئەم مشت و مڕانەدا ئەدەبی کوردیش کەوتە ناو ئەم مەسەلەیەو هەوڵی نوێکردنەوەی دا, ئەوەیشی کە بۆتە گرفت لەبەردەم رەخنەی کوردیدا، ئەوەیە، زۆرجاران ئەوەی سەردەمانی زوو گوترا لەبارەی

---

[٢] في نظرية الادب وعلم النص،(بحوث وقراءات) ابراهيم خليل، الدار العربية للعلوم ناشرون، منشورات الاختلاف، الجزائر، الطبعة الاولى، ٢٠١٠ص٢٥

[٣] سەرچاوەی پێشوو، لا٢٥

نوێكردنەوە هەر ئەمە دەگوترێتەوە بێ ئەوەی (ڕەخنەی ڕەخنە) كاری جیددی خۆی بكات و هەڵسەنگاندن بۆ ئەم گوتنانە بكات، كە بوونەتە بناغەیەكی گرنگی ڕەخنەی كوردی.

هەرچی سەبارەت بە گۆران و ڕۆڵی لە نوێكردنەوەی شیعری كوردیدایە، ئەمیش بە شێوەی زانستانە ڕەخنەی ڕەخنە ئاوری لێ نەداوەتەوەو هەموو ئەو رایەڵانە لێك جیانەكراونەتەوە، كە لە كوێ هەنگاوەكانی گۆران دیاردەكات و جیای دەكاتەوە لە هەوڵی شاعیرانی هاوسەردەمی خۆی و مەوداو سنووری ئەم نوێكردنەوەیە تا كوێ بڕ دەكات و كاریگەرییەكانی هەتا كەی دەمێننەوە؟ لێرەدا دەكرێ گرفتەكان بەم شێوەیەی خوارەوە دەستنیشان بكەین تا پێگەی تایبەتی گۆران لەم نێوەندەدا بخرێتە ڕوو:

١- نوێكردنەوە لە نێوان گۆران و نالی دا

یەكێك لەو ئیشكالییەتانەی كە دێتە بەردەم خوێندنەوەی ڕەخنەییانەی شیعری گۆران مەسەلەی نوێكردنەوەیە, نوێكردنەوەكەیش بەراوردكردنە بە نوێكردنەوەو تازەگەرییەكی تر، كە پێش ئەو لەناو ئەدەبی كوردیدا ڕوویداوە, ئەویش تازەگەرییەكانی نالی لە شیعردا, ناكرێ هەر وا بە ئاسانی بگوترێت نالی لە سەردەمی خۆیدا شیعری تازەكردۆتەوە و گۆران-یش لە سەردەمی خۆیدا و هەردووكیش بە پێشڕەوی نوێكردنەوە دابنرێن, چونكە تا ئێستا بنەماكانی تازەگەری لەلای هەردوو شاعیر جیاوازن, بە جۆرێك:

أ- قەبارەی نوێكردنەوەی هەردووكیان وەك و یەك نییە.

ب- هەردووكیان لەیەك سەردەم نەژیاون.

پ- ڕەخنەیش نابێت هەردووكیان بە پێشەنگ دابنێت, چونكە لە نێوانی هەردووكیان دا شێوازێكی تری دەقی شیعری هەبووە، كە لە هیچ كامیان نەچووە, وەك شیعرەكانی (حاجی).

ت- گۆڕانی كێش و سەرواو ناوەڕۆك بە تەنیا پێوەری نوێخوازی نین و لە نێوان هەردوو شاعیردا هەوڵی گۆڕین هەبووە, بەڵام نێوانەكە ڕەگ و ڕیشەكەی نەگۆڕیوە, ڕەخنەیش نەك بە نوێخوازی لە قەڵەم نادات بەڵكو ناسنامەی میللی بوونی دەخاتە پاڵ, كە خودی هێنانەوەی ئەم زاراوەیە لە بناغەدا بە دروستی بەكارنەهاتووەو ئەمیش بۆ خۆی ئیشكالییەتی خۆی هەیەو لەسەر چەند كۆڵەگەیەك پەیوەست كراوە، كە ناكرێ بە تەنیا بەم كۆڵەگانە ناسنامەكە ببەخشرێ و بسەندرێتەوە.

٢- نالی و گۆران لە نێوان شاعیری و تیۆریست بوون دا

مەسەلەی نوێكردنەوەی شیعر وەك ئیشكالییەتێك لەنێوان ئەم دوو شاعیرەدا, بێگومان مەوداو كێڵگەی جیاواز بە خۆیان هەیە, ناكرێ ڕوانینی هەردووكیان بۆ مەسەلەی تازەكردنەوە، یان نوێخوازی، یان گۆڕانكاری لە ئەدەبدا وەك یەك حسێب بكرێن, چونكە ئەگەر ئێمە ئەدەب بەو شێوەیە دابەش بكەین، كە دەبێتە بەشی دەقی ئەدەبی (داهێنان) و بەشی لێكۆڵینەوەی ئەدەبی, هی دووەمیشیان سێ لقی لێ ببێتەوە كە لقەكانی تیۆری ئەدەب و مێژووی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبین, ئەوا هەردوو شاعیرەكە بەرهەمی داهێنانیان نووسیوەو بە دەقنووس دادەنرێن, جا گۆڕانكارییان كردبێت یان نا, ئەگەر مەسەلەكە بەو ئاقارە ببەین، كە لەناو لێكۆڵینەوەی ئەدەبیدا كاری تیۆری ئەدەبی بریتی بێت لە دانانی یاساو ڕێسا بۆ نووسینی دەقی ئەدەبی و پێكهاتەكەی دەستنیشان بكات و بە ئەركی خۆی دابنێت, ئەوا لەو سۆنگەیەوەش سەرەتاكانی سەرهەڵدانی تیۆری ئەدەبی لە جیهاندا بۆ

ئەرستۆ و کتێبەکەی ببەینەوە، کە لەسەر داستانی (ئەلیادەو ئۆدێسای هۆمیرۆس) داینابوو, ئەوا ئۆدێسا بە دەقنووس و ئەرستۆیش بە تیۆردانەری ئەدەبی دادەنرێت, (نالی)یش لەو نێوەندەدا ئەرکی تەنیا نووسینی دەق بووە جا هەر گۆڕانکارییەکی کردبێت, بەڵام (گۆران) جگە لەوەی کەوا دەقی نووسیوە, بەڵام پێکهاتەی نوسینی دەقەکەیشی بە یاسا داڕشتووە, واتە تێگەیشتنی خۆی بۆ ئەم شێوازە لە کۆنی و تازەیی لە شیعردا خستۆتە ڕوو. کە دەکرێ بڵێین ئەگەر لاساییکردنەوەی ڕەخنەی دەوروبەریش بووبێت وەك شاعیرێك لەخۆوە گۆرانی دروست نەکردووە, بەڵکو لەنێوان شیعری کۆن و نوێشدا لێدوانی هەبووە, ئەم لێدوانانە دەخرێنە ناو چوارچێوەی تیۆری ئەدەبییەوە. بۆ نموونە وتارەکەی بەناوی (کۆن و تازەیی لە هەڵبەستا) [٤] ئەگەرچی وتارەکەی گۆران زۆر دوای بەرهەمە سەرەتاییەکانیەتی کە گۆڕانکاری دروست کرد, پێدەچی دوای ئەم ئەزموونەوە گەیشتبێتە ئەم بیروڕایانە, بەڵام گرنگییەکەی لەوەدایە ئەگەر هەر تەنیا باسی لە شیعری نوێ کردباو قالب و پێکهاتەکانی ڕاڤە کردبا, ئەوا دەبوو بە تیۆرێك بۆ شیعری نوێ, بەڵام چونکە باسی لە شیعری کۆنیش کردووەو هەردووکیانی هەڵسەنگاندووە, ئەوا لە بیروڕای تیۆرەوە دەردەچێت و بەرەو چوارچێوەی ڕەخنە هەنگاو دەهاوێژێت، کەواتە: گۆران لە یەك کاتدا شاعیرو تیۆردانەرو ڕەخنەگر بووە, کەچی نالی هەر تەنیا شاعیر بووەو بەرهەمی ڕەخنەیی و تیۆری لەپاش بەجێ نەماوەو ئەو بیروڕایانەی کە نالی و حاجی و خانی بە ڕەخنەگر دادەنێن، تەنیا زیاتر بۆ خستنە پێشەوەی مێژووی ڕەخنەی کوردییە, ئەگەرنا بیروڕای قووڵ زۆر جیاوازە لەگەڵ دێرە شیعرێکی:

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆکوردییە خۆ کردیە

هەرکەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنا دەکا [٥]

لەلایەکی ترەوە (نالی) شێوازێکی تازەی پەیڕەو کرد، کە لە زاری کوردیی ناوەڕاست دا شیعر بەم جۆرە عەرووزییەو بەم تەرزە نوسینە نەدەنوسرا پێشتر و ئەم بووە سەرقافڵە, ئەگەرچی (جزیری) و قوتابخانەی کرمانجی ژوورو پێشتر بەکاریان هێناوەو (نالی) تەنیا زاتی ئەوەی کردووە بە ناوەراست (سۆرانی) بینوسێ, پاشان (نالی) بە تەنیا ئەم کارەی کردووە, بەڵام روون نییە تا ئێستایش (گۆران) بە تەنیا سەرقافڵە بووبێت، چونکە ناوی (پیرەمێردو شێخ نوری و رەشید نەجیب)یش هاوتای ئەو دێن. لەبەرئەوە چۆنیەتی رەفتارکردن لەگەڵ نالی بۆ مەسەلەی تازەکردنەوە جیاوازە وەك لە رەفتارکردن لەگەڵ گۆران.

ئیشکالییەتی وشەی نوێخوازی لەنێوان نالی و گۆران دا

ئەگەر (نالی) بۆ سەردەمی خۆی تازەگەری ئەنجام دابێت, ئەوا نالی نوێخوازی سەردەمی خۆی بووە, بە هاتنی (گۆران) نوێخوازییەکەی نالی نامێنێ و بەرگەکە دەخرێتە سەر شانی (گۆران)، لێرەوە چونکە کردەی ڕەخنە لە ئەدەبی کوردیدا لەدوای (گۆران)ەوە هاتیتە نوسین، بۆیە بە پێ و دانی ئەوە وشەکەی بەکارهێناوە، کە نوێخوازی تەنیا لای گۆرانەو بناغەی (نالی)ی پشتگوێ دەخرێ, لەگەڵ تێپەڕبوونی زەمەنی (گۆران)یشدا هێشتا وشەی تازەکردنەوە، نوێخوازی، مۆدێرنە، هاوچەرخ بوون، هەر بەبەر شیعری گۆران ماوەتەوەو هەموو ئەو تازەگەرییانەی دوای گۆران لە حەفتاو هەشتاو نەوەت و دووهەزارەکانیش دا نەیانتوانیوە وشەی (نوێخوازی) و

---

[٤] گۆران، نوسین و پەخشان و وەرگێراوەکانی، ئومێد ئاشنا، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢، لا ٢٧-٣٢

[٥] دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و فاتح عبدالکریم، چاپی دوهەم، انتشارات کردستان، سنە، ١٣٨٣ هەتاوی، لا١٠٧

سەرەتاکانی تازەگەری لە شیعر لە (گۆران) بستێننەوە, کە ئەمە دەبوایە قۆناغبەندی بۆ کراباو زاراوەکە لەسەر شاعیرێك بە تەنیا تاپۆ نەکرابا.

تەوەرەی دووەم:

ئیشکالییەت لە چوارچێوەی ڕێبازە ئەدەبییەکاندا

گۆران و ڕێبازە ئەدەبییەکان

ئەوەی ئیشکالییەتی هەرە گەورەی لە بەرهەمەکانی گۆران لەلایەن ڕەخنەگرانەوە دروست کردووە, بریتییە لە بەبەردابڕینی هەموو تیۆرەکان لە چوارچێوەی ڕێبازی ئەدەبییەوە, چونکە هەردوو چەمکی تیۆری ئەدەبی و ڕێبازی ئەدەبی پەیوەندییان پێکەوە هەیەو پێکەوە لە چوارچێوەیەکدا کاردەکەنە سەر بەرهەمی ئەدەبی, لەو سۆنگەیەی دەتوانین بلێین هەموو ڕێبازێکی ئەدەبی تیۆری ئەدەبە, بەلاٚم هەموو تیۆرێکی ئەدەبی مەرج نییە ببێتە ڕێبازی ئەدەب, لێرەشدا کردەی ڕەخنەی کوردی زۆربەی هەرە زۆری ڕێبازەکانی ئەدەبی بە (گۆران) تاقی کردۆتەوەو هەر یەکەیان بەشی خۆیان لێ وەرگرتوەو قالبی ڕێبازەکەیان بەبەردا بڕیوە.

ئەوەی کەوا بۆتە ئاستەنگو گرفت لەبەردەم کامڵ بوونی ڕەخنەی کوردی، کە لە هەر لایەکەوە لێی بڕوانی ڕووبەڕووی ئەم دیاردەیە دەبێتەوەو بە شێوەیەکی گشتیش تاکی لێکۆڵەری کوردی بەوەوە بەرجەستە کردووە، بریتییە لە بەبەردابڕینی تیۆرە بێگانەکان بەسەر کەرەستەکانی دەقی کوردی، ئەم بەبەردابڕینە هەموو جارێ بە کارێکی سەلبی هەژمار ناکرێ، چونکە ئەدەبی کوردی لەهەموو ڕوویەکەوە خاوەنی تیۆرێکی سەربەخۆ نییەو کاریگەری تیۆرە بێگانەکانی بەسەرەوە دیارە، بەلاٚم لە شوێنێکدا ئەگەر پێویستی بە تیۆرێکی وەها نەبوو، یان تیۆرەکە شیاو نەبوو، بە واتا کالاٚیەك نەبوو بە قەد بالاٚی، ئەو کاتە فەرامۆشکردنی لە گرنگی پێدانی باشترە.

یەکێك لەو بابەتانە مەسەلەی ڕێبازە ئەدەبییەکانە، کە بێگومان دانانی خودی ڕێبازەکان (بە ناوو ناوەڕۆکەوە) دەستکردی کوردی نین، بۆیە ناڵێین خۆیان لێ دابڕین، بەلاٚم تا بە پێی پێویست سوودیان لێ وەربگیرێ، سەقامگیریو لەسەر پێ وەستانی دەقی کوردیو ڕەخنەکەی دەسەلمێنێ. لەو سۆنگەیەوە دەبێ ڕەچاوی واقیعی کاتو شوێنەکە بکرێو ڕاستەوخۆ کۆپیکردنی شتەکان نەبێ، بۆ نموونە هەموو ئەو جۆرە ریالیزمانەی کە تیۆرناسان باسی دەکەن، دەشێ لە ئەدەبی نەتەوەکانی تر هەموو ئەو جۆرانە نەبنو تەنیا هەندێکیان هەبن، ئەم ڕایە سەردەکێشێ بۆ ئەوەی کە پێمان وا بێ ریالیزمی ئەدەبێك کتو مت وەك ریالیزمە سەرەکییەکە نییە، واتە هەناسەی ئەدەبەکەو شێوازی نووسینەکەو بارودۆخی ژینگەییو کۆمەلاٚیەتیو سیاسیو دەروونی خودی نووسەرەکەش بڕیاری شێوەو بونیادی ریالیزمەکە دەدەن، لە لایەکی تر مەسەلەی (ناونان) کێشەیەکی دیکە لە بەردەم لێکۆڵەری کورد دروست دەکات، ڕەنگە ئەوەی پێی دەگوترێ ریالیزمی سۆسیالیستی، ڕێگری لەبەردەم ریالیزمی کۆمەلاٚیەتی بکا، واتە ناوی سۆسیالیستی داپۆشەری ناوە کۆمەلاٚیەتیو سیاسییەکەشە، بۆیەشە لەنێو تیۆری ڕێبازەکانی ئەدەبدا کە باس لە ریالیزمی سۆسیالیستی دەکرێ، هەردوو ریالیزمی سیاسیو کۆمەلاٚیەتی لە نێویدا نزیکی توانەوە دەبن، چونکە زاراوەکە هەمەلایەنترەو تاكو تەراو لێرەو لەوێ باس لە دیاردە کۆمەلاٚیەتییەکانو ڕەنگدانەوەی باری سیاسی لەو نێوەندەدا دەکرێ.

ئەگەر ئێمە بۆ بنجو بنەوانی دەستەواژەی (ریالیزمی سۆسیالیستی) بگەڕێینەوە، ئەو کاتە بۆمان ڕوون دەبێتەوە، کە ئەم جۆرەی ریالیزم هەردوو باری سیاسیو کۆمەلاٚیەتی دادەپۆشێ، بە تایبەتی باری دووەمیان،

چونكە (یەكەمین دەستەی سۆسیالیست ئەو كەسانە بوون كە باوەڕیان بە سیستەمی كۆمەڵایەتی هەبوو) [٦] و هەروەك سۆسیالیزم (بیرێكی كۆمەڵایەتی یە) [٧] و (یەكەمین قۆناغی سەردەمێكی كۆمەڵایەتی _ ئابووری، كۆمەڵگایە كە بە پێی یاسا ماددی یەكان گەشە كردنی كۆمەڵ لە جێگای سیستەمی سەرمایەداری جێگیر ئەكات).[٨] بەم جۆرە دەبینین سیستەمی سۆسیالیستی بە بێ ڕەچاوكردنی بارودۆخی كۆمەڵایەتی نایەتە كایەوە، یان بە دەربڕینێكی تر ئەوە كێشە كۆمەڵایەتیو دیاردەكانی نێو كۆمەڵگان، بوونەتە هەوێنی سەرهەڵدانی ریالیزمی سۆشیالیستی. كەواتە لەو شوێنە دیاردە كۆمەڵایەتییەكان لەگەڵ ریالیزمی سۆسیالیستی یەكدەگرنەوە، كە خزمەت بە بنەماو پرەنسیپەكانی ڕێبازی سۆسیالیزم بكا، بەدەر لەم چوارچێوەیە لە ڕوانگەی ئەدەبیاتی سۆڤیەتەوە بە هونەرێكی ریالیزمی دانانرێ، بە تایبەتیش ئەگەر هەموو چەقەكان نەگەڕانەوە سەر بیری كۆمۆنیزمو ماركسیزم.

دەشێ ئەم تێكەڵییەی جۆرەكانی ریالیزم بەوەش پشت ڕاست بكەینەوە، كە زۆربەی نووسەران بەتایبەتیش نووسەرانی سۆڤیەت، نەك هەر پەیڕەوی یەك ڕێبازی سەرەكییان نەكردووە، بەڵكو ئەگەر لە یەك ڕێبازیش خولابوونەوە، ئەوا لە تاكە بەرهەمێك دا ئەم تێكەڵییەی جۆرەكانی ریالیزمی بە نموونە تێدا دەسەنگرێتەوە.

بۆ وێنە ڕۆمانی (دایك)ی (مەكسیم گۆركی) دەشێ لە یەك كاتدا ریالیزمی ڕەخنەییو هەروەها ریالیزمی كۆمەڵایەتی بێ، چونكە لەم دەقەدا هەردووكیان بە جیا جیاو تێكەڵی دەبینرێن، هەر لەبەر ئەمەشە پێویستە لە بەرهەمهێنانو ڕەنگدانەوەی جۆرە ریالیزمییەكان ڕەچاوی ژیانی نووسەرەكە بكرێ. بۆ نموونە نووسەرێكی وەك (گۆركی) بە ژیانە خێر لەخۆ نەدیوەكەی هەرەتی هەرزەكاری ئاوێتەی دیاردە كۆمەڵایەتییەكان دەبێو ڕەنگدانەوەی ژیانی خۆی لە ڕۆمانەكانی بەرجەستە دەكات، بەتایبەتی (لە ڕێگەی ڕۆمانێن گەورەی وەكو (ناماگاردیف)و (دایك) بناغەی قۆناغێكی ریالیزمی دامەزراند كە پێی دەگوترێت (ریالیزمی ڕەخنەیی)) [٩] بۆیە گۆركی دوای قووڵبوونەوەی لەگەڵ دەردە كۆمەڵایەتییەكانو ئاراستەكردنی ڕەخنە بۆ بكەرانی، چەندین ساڵ دوای شۆڕش ئاراستەكانی ریالیزم شێوەی تر وەردەگرنو (لەگەڵ ئەمەشدا ئەدەبیاتی قۆناغی دواتر، واتە "ریالیزمی كۆمەڵایەتی" ش لەسەر دەستی گۆركی داڕێژرا) [١٠] بۆیە سەرنج دەدەین (كار) وەك وەسیلەیەك بۆ ژیانو بەختەوەری لەلایەك لە بنەماكانی بزووتنەوەی سۆسیالیزمە كە كار بۆ كرێكار بگەڕێتەوەو بەرهەمەكەشی لە چنگ خۆی بێ، نەك لە مست سەرمایەدار، لە لایەكی تریش لەنێو ریالیزمی كۆمەڵایەتیدا (كار) یەكەمینو سەرەتاكانی ئاراستەكانی ڕێبازەكە بوو. لەم سۆنگەیەوە دەشێ ئەم ئاوێتە بوونی جۆرەكانی ریالیزم بە پێی كەرەستەكان گۆڕانی بەسەردا بێ، بۆ نموونە دەگونجێ شیعرێك یان چیرۆك یان هەر دەقێكی ئەدەبی لە بابەتی كاركردن، یان هەوڵێكی پیشەسازیو بەرهەمهێنان لە چوارچێوەی ریالیزمی سۆسیالیستی دا بچێتە نێو ریالیزمی كۆمەڵایەتیو بەس، هەروەك دەشێ لە هەمان شیعردا لایەنی ڕەخنەیی لەگەڵ تێكەڵ بكرێو هەردوو جۆری ڕەخنەییو كۆمەڵایەتی پێكەوە بسازێن، بە هەمان شێوەش ئەگەر ڕەخنەكان ڕەخنەی

---

[٦] زاراوەی نوێ یان فەرهەنگی نوێ، برهان قانع، چاپخانەی الحوادث، بغداد، چ١، ١٩٨٤، لا ١٠٧

[٧] زاراوەی سیاسی، فازڵ قەرەداغی، لا ٤

[٨] زاراوەی نوێ یان فەرهەنگی نوێ، لا ١٠٣

[٩] قوتابخانە ئەدەبییەكان، ڕەزا سەید حسێنی، و: حەمە كەریم عارف، چ١، ٢٠٠٦، لا ١١٢

[١٠] سەرچاوەو لاپەڕەی پێشوو

سیاسی بن، ئەو حەلە واقیعی سیاسیو کۆمەلأیەتی پێکەوە تێکەڵ دەکرێن، بە تایبەتیش لە واقیعێکی وەك واقیعی رۆژهەلأت بە گشتیو کوردستان بەتایبەتی زۆر جار دیاردەی کۆمەلأیەتیو سیاسی پێکەوە بە یەك ئاراستە دەڕۆن.

لەو روانگەیەوەش ئەدەب رەنگدانەوەی واقیعە، بۆیە ئەو واقیعە سیاسیو کۆمەلأیەتییە دواجار رەخنەگرتن لێی لە چوارچێوەی دەقێکی ئەدەبیدا خۆی بەرجەستە دەکات. بۆ نموونە شیعری (بیستو حەوت ساڵە من رەنجبەری تۆم)ی (بێکەس) واقیعێکی سیاسیی مێژوویی رەخنەیی لە چوارچێوەیەکی ریالیزمی سۆسیالیستی تێدا دەسەنگرێتەوە، کە دواتر ئەم شێوازە لە شیعری شاعیرانی تری وەك (ع. ح. ب، هەردی، دڵزار، دیلان، کامەران.....) دەبینرێن. بۆیە دەبێ پێ لەسەر ئەوە دابگرین، مەرج نییە ریالیزمی سۆسیالیستی لای کورد بە هەمان شێوەی ریالیزمی سۆسیالیستی سۆڤیەتو ئەوروپاییەکان بێ، چونکە (هونەری ریالیزمی سۆسیالیست دەشێ لای هەر گەلێك شێوەیەکی تایبەتی وەرگرێ، ئەو "تایبەتی بوونەش" تەنیا لەبەر جیاوازییەکانی زمان نییە، بەڵکو کەسێتی نەتەوەیی تایبەتی ئەو گەلەو جیاوازییەکانی ژیانی رۆژانەو میراتی زانیاری نەتەوەییو تەنانەت دیمەنە سروشتیەکانی ولأتەکەشی لە دروست کردنی ئەو "تایبەتی بوونە" دا دەور دەبینن) [11] لەبەرئەوە نەك هەر تەنیا جیاوازی لە نێوان ریالیزمی رۆژهەلأتو ریالیزمی رۆژئاوادا هەیە، کە (ریالیزمی سۆسیالیستی زۆر لە ریالیزمی رۆژئاوا گەشبینترە) [12] لەنێو کوردیشدا شاعیر بۆ شاعیر یان دەق بۆ دەق جیاوازی هەیە، بە پێی بارودۆخی نووسەرو کۆمەلگاو مێژووو لایەنی دەروونی....هتد، دەقی جیاواز لە ریالیزم بەرهەم دەهێنێ، بە واتایەکی تر کامێرای دەستی ئەدیبێك بۆ ئەدیبێکی تر لە تۆمارکردنو وێنەگرتنی واقیعەکان جیاوازییان هەیە.

ئەم سەرەتایە بۆ ئەوەیە ئاماژە بەوە بدەین، مەسەلەی رێبازە ئەدەبییەکان بۆتە ئیشکالییەتێك لەبەردەم خوێندنەوە بۆ شیعرەکانی گۆران، چونکە هەموو ئەوانەی لە شیعری گۆرانیان کۆڵیوەتەوە, زۆربەیان بە گوێرەی هەندێك دێرە شیعری گۆران حوکمی یەکێك لە رێبازەکانیان بەسەردا سەپاندووە، بەتایبەتی کارەکە بەوە ئاسانتر بووە, کە خودی گۆران:

أ/ زمانی ئینگلیزی و زمانی تری بێگانەی زانیوە (زانینی کۆمەڵێ زمانی بیانی بۆ گۆران دەلیڤەیەکی زێڕین بوو بۆ دەوڵەمەندکردنی کولتوور و شارەزایی خۆی لەبواری شیعری جیهانیدا. دیارە جگە لە زمانی کوردی کە

[11] چەند وتارێك دەربارەی ئەدەبو رەخنەی کوردی، کەمال مەمەند، چاپخانەی الحوادث، بغداد ١٩٨١، لا ١٤

[12] المعجم المفصل فى الادب، د. محمد التونجی، ج٢، دار الکتب العلمیه/ بیروت، ١٩٩٩، ص ٨٧٨

زمانی دایکی بووە, لە زمانەکانی فارسی، عەرەبی، تورکی، ئینگلیزی و رووسیشدا* سوارچاك بووە... جگە لە شیعری کلاسیکی وەرگێڕانەکانی شایەتی لەم راستییە دەدەن). [13]

ب/ بۆ ماوەیەك لە دەرەوە بووە.

ج/ ئەدەبی رۆژئاوای خوێندۆتەوەو کاریگەری شاعیرانی غەیرە کوردی بەسەرەوەیە, بەتایبەت رۆژئاواییەکان و لەوێوە ئاشنای رێبازە ئەدەبیەکان بووە.

ئەگەر لێرەدا قوتابخانەو رێبازە ئەدەبییەکان بە نموونە وەربگرین و یەك یەك چنینیان لەگەڵ شیعری گۆراندا روون بکەینەوە, دەبینین هەڵوێستی جیاواز لەناو رەخنەگرو لێکۆڵەرەکان دەبینرێ، بەم جۆرە:

یەکەم: کلاسیك

بەدەر لە هەموو پێناسەیەك بۆ کلاسیك, وا خراوە تروو کە گۆران قالبی شیعری کلاسیکی تێك شکاندووە, جا بە کێش بێت، یان سەروا، یان ناوەرۆك و وشەی شیعری، کەمیشیان باس لەوە دەکەن کە گۆران پەیڕەوی سیستەمی عەرووزی کردبێت، بەڵام ئەگەر سەیری دیوانەکەی بکەین، ئەوا لە کۆی هەموو شیعرەکانی ٤٢ شیعری پەیڕەوی عەرووزی کردووەو کێشەکانی:

- (هەزەج بە حەوت جۆریەوە لە هەژدە شیعردا بەکارهێناوە.
- موجتەس بە سێ جۆرییەوە لە هەشت شیعردا بەکارهێناوە.
- موزاریع بە یەك جۆرییەوە لە شەش شیعردا بەکارهێناوە.
- رەمەل بە دوو جۆریەوە لە دوو شیعردا بەکارهێناوە,
- خەفیف بە سێ جۆرییەوە لە سێ شیعردا بەکارهێناوە.
- موتەقاریب بە دوو جۆرییەوە لە سێ شیعردا بەکارهێناوە.
- رەجەز بە یەك جۆرییەوە لە شیعرێکدا بەکاری هێناوە.) [14]

کەواتە ئەگەر عەرووز بنەمایەکی مەزنی کلاسیکیی کوردی بێت، ئەوا ناکرێت شیعرەکانی گۆران بەگشتی و ٤٢ شیعرەکەی بەتایبەتی، لە نوێنەرایەتی کردنی کلاسیك دابڕین، کە ئەمەش کێشە بۆ بەبەردابڕینی ناسنامەی رێبازە ئەدەبییەکان لەلای گۆرانەوە دروست دەکات، بەتایبەتی لەو حاڵەتەی کە دەقێکی شیعری لەسەر سیستەمی کێشی عەرووزی بەلای رەخنەگرێکەوە دەخرێتە ناو چوارچێوەی رۆمانتیکەوە، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کۆت و بەندکردنی دەقەکان تەنیا لە چوارچێوەی یەك تیۆرو سیستەم و رێبازەوە، ناسنامەی شیعرەکە

* ئێمە پێمان وا نییە گۆران-ی شاعیر زمانی رووسی زانیبێ، بەڵکو تەنیا شارەزای لە پێنج زماندا هەبووە، وەك د.عیززەددین مستەفاش دەڵێ: (سوودی تەواوی لە پێنج زمان وەرگرت و دەتوانین بڵێین تواناو بەخششی ئەوانی خستە خزمەتی زمان و ئەدەبیاتی کوردی یەوەو تەواوو خولقێنەرانە بەکاری هێنان. پێوەندی ئەو لەگەڵ زمانەکانی تردا، زۆر ئاسایی و ئیبداعی بوو، ناچاری تاقە زمانێکی بەسەردا دانەسەپاندبوو. لەبەرئەوە پێوەندیی ئەفراندن و وەك یەکی لەگەڵ حافزو خەیام و عیشقی و ئەبوتوڕابی جەلی و ناسر خەسرەوو نامیق کەمال و تۆفق فکرەت و جەلال نوری و نازم حیکمەت و شیللی و کیتس و لەم دواییەدا رەسافی و جەواهیریشدا هەبوو) . (ئەدەبیاتی نوێی کوردی، دوکتور عیزەدین مستەفا رەسول، چاپخانەی فێرکردنی باڵا، بەغدا، ١٩٩٠، لا١٢٣-١٢٤)

[13] نیمایوشیج و عەبدوللا گۆران (نوێکردنەوەو دابڕان) ئامر طاهر، سپیریز،٢٠٠٦، لا ٨٧-٨٨ هەروەها بڕوانە (مێژووی وێژەی کوردی، صدیق بۆرەکەیی (صەفی زادە)، بەرگی دووەم، چاپی یەکەم، انتشارات ناجی، بانە، ١٣٧٥، لا٦٩٨)

[14] بۆ زانیاری لەبارەی ئەم ئامارەوە، سوود لە رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، عەزیز گەردی لا ٥٥٣ وەرگیراوە.

دەخاتە بارێکی ئاڵۆزەوە. بۆ نموونە شیعری (شەهید)ی گۆران کە بۆ (هەڵۆ بەگ)ی نووسیوە، (د.عیزەدین مستەفا رەسول) خستویەتییە بەشی (پلەی رۆمانتیکی) ی گۆران، کە لە راستیدا چ لەبەر موناسەباتەکەی بۆ بردنە ناو ریالیزمەوە، چ لەبەر رووخساری سەرواو کێش و سیستەمە عەرووزییەکەی بۆ بە کلاسیك دانان، دەبێ خەملاندنەکەی لە دەقی تر جودا بێت:

خواکەی بولبولی باغی سەرا!.. هەرچەندە پاییزە

بە خوێنی خۆم گوڵت بۆ ئاو ئەدەم، سا بۆم بلاوێنە

تا دەگاتە:

بڵێ بەو بووکی تازەی یەك شەوەم گەر هاتە سەر نەعشم

نەڵێ خۆی بۆ وەتەن کوشت و لە رێی عەشقی منا نەژیا[١٥]

هەمان ئەم شیعرەی سەرەوە، لای (فەرهاد پیربال) بە ریالیزم دادەنرێ، لە ژێر رۆشنایی بیرورایەکی گۆران لەبارەی هەڵبەستی نوێ دا، پیربال پێی وایە: (شاعیری نوێ، بە پێچەوانەی کلاسیك، لەکاتی باسکردنی خۆشەویستی و عەشقدا، بینینێکی ریالیستی و ئەمرۆیی هەیە. عەشق وەك کێشەیەکی ئەبستراکت تەماشا ناکا بەڵکو وەك کێشەیەکی مرۆڤایەتی پەلوپۆ شارستانییەکانی دەخوێنێتەوەو لە چوارچێوەیەکی کۆمەڵایەتی و واقیعیدا دەریدەبڕێ، تەنانەت —وەك لای گۆران دەبینین- گرێی دەداتەوە بە ئازادیی تاکەکەس و ئازادیی هەموو کۆمەڵ) [١٦]. پاشان نمونەی شیعرەکەی سەرەوە دەهێنێتەوە. لەلایەکی تر (ئیحسان سابیر خەیات) لە ژێر ناوی (سازانی رۆمانسیەت و ریالیزم) ئەم شیعرەی گۆرانی بە نموونە هێناوەتەوەو دەیخاتە چوارچێوەیەك کە لە یەك کاتدا رۆمانتیك و ریالیزمە، بە شێوەیەك پێی وایە: (لەنێو شیعری گۆراندا ریالیزم و رۆمانس بە یەکەوە بە روونی دیارن، ئەو ریالیزمەی پێکهاتووە لە واقیعی ژیان و سروشت تێکەڵ بە خەیاڵی رۆمانتیکی، ئەو جۆرە خەیاڵە تێکەڵ بە واقیع شتێکی نوێ بوو لە شیعری گۆراندا... کت و مت ئەوەیە نموونەی راستەقینەی سازان (compatibilituy)) [١٧]، کە مەبەستی سازانە لەنێوان هەردوو رێبازدا.

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت، ئیشکالییەتەکە لەنێوان هەرسێ توێژەر بۆ بەبەردابڕینی ناسنامەی رۆمانتیك و ریالیزمە، بەڵام پێمان وایە ئیشکالییەتەکە لە چۆنیەتی ناساندنی عیشق و پایەکانیەتی بۆ کارلێککردنی لەگەڵ هەردوو رێبازەکە، بێ ئەوەی رەچاوی پلەبەندی رێبازەکەو چۆنیەتی چنینی وشەکان و ستراتیژییەتی تەواوی دەقەکە بکرێ.

دووەم: رۆمانتیك

رۆمانتیك یان رۆمانسیزم بە دووەم رێباز دادەنرێت، کە لە دوای کلاسیکەوە هاتۆتە ناو شیعری کوردییەوە, هەر لە زووەوە لەناو رەخنەی کوردیدا ئەوە روون کراوەتەوە، کە دەشێ رێبازەکان بەناو یەکدابچن, وەك ئەو وتارەی (د. عیزەدین مستەفا رەسول) کە وەك پرۆژەیەك بۆ لێکۆڵینەوەی ئەدەبی کوردی ئەوەی خستۆتە روو

[١٥] بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی رایەکەی د.عیززەدین، بڕوانە ئەدەبی نوێی کوردی، دوکتور عیزەدین مستەفا رەسول، بەغدا ١٩٩٠، لا١٣٢.

[١٦] شیعری نوێی کوردی (رەگ و ریشەکان ١٨٩٨-١٩٥٨)، فەرهاد پیربال، چاپ و بلاوکردنەوەی دەزگای کوردستان، هەولێر ٢٠٠٥، لا١٣٠.

[١٧] نۆبەرەی من لە خەرمانی وەرگێڕان و ئەدەبەوە (رەخنە، لێکۆڵینەوە، وەرگێڕان)، ئیحسان سابیر خەیات، چاپخانەی رۆشنبیری هەولێر٢٠١٢، لا٨٤.

کە رەگەزی رۆمانتیکی، یان ریالیزمی لە رێبازی کلاسیکدا دەشێ هەبێت و نمونەی شیعرەکانی باباتاهیری هێناوەتەوە.[18]

لێرەدا گرفتی هەرە گەورەی رەخنەی کوردی لەوەدایە، رۆمانتیك وەك رێباز و بەرهەمی شیعری شاعیرانمان، کە رەگەزی رۆمانسیزمیان تێدایەو بێ ئەوەی شاعیرەکان هیچ سەرچاوەیەکیشیان لەو بارەوە خوێندبیتەوە، تێکەڵ دەکرێن، ئەگەر نا نە باباتاهیری هەمەدانی و نە نالی-یش شارەزایان لەو رێبازانە نەبووە, بگرە سەردەمی باباتاهیر لە رۆژئاوایش رۆمانتیك وەك رێباز دەرنەکەوتبوو. بۆیە ناکرێت هیچ شیعرێکی کوردی لە سەرەتاوە تا سەردەمی گۆرانیش لە بنەماکانی رۆمانتیك خاڵی بێت جا بە ئاگاییەوە بێت، یان بە نائاگایی, هەروەك ئەم مەسەلەیە بۆ (مەولەوی)یش گەنگەشەی لە نێوان رۆمانسیزم و کلاسیزم دا دروست کردووە.

بەهۆی ئەم بیروڕایانەوە (گۆران)یش سەردەمێك دەچێتە ناو چوارچێوەی رۆمانسیزمەوە، چونکە بە گوێرەی ئەو سەپاندنی رێبازانەوە مادەم کلاسیکی وەلاوەنا, دەبێ بە پەیژەی رۆمانسیزمەوە بێتە ناو ریالیزم و دەشێ چ لەناو کلاسیکییەکەداو چ لەناو ریالیزم و پەرناسیزم و سوریالیزم دا رۆمانسیزم هەر بەدی بکرێت, ئەمەش ئەستەمە بتوانرێ بە تەنیا یەك رێبازی وەك رۆمانسیزم لە هەندێك لە شیعرەکانیدا بەرجەستە بکرێت. ئەگەرچی ئەمەش گرفت دەخاتەوە بەوەی کەسێکی وەك (د.مارف خەزنەدار) شێخ نوری و گۆران و هەردی بە دیارترین شاعیرانی رۆمانتیکی دادەنێت بەوەی کە کەوتوونەتە بن کارتێکردنی ناوەڕۆکی پێشکەوتنخوازانەی ئەدەبی تورکی[19]، چونکە هیچیان هێڵی جیاکەرەوە دانانێن و بڵێن هەتا ئێرە شیعرەکانی گۆران کلاسیکن و هەتا ئێرەش رۆمانتیك و ئینجا ئەوانی تر ریالیزمن یان رێبازی تر، هەموویان بەگشتی لێی دەڕوانن و (فەرهاد پیربال)یش لە کتێبی (رێبازە ئەدەبییەکان)دا بە گشتی دەڵێ: (گۆران لە ئەنجامی روانینە مۆدێرنەکەی چەند رێبازێکی نوێی ئەدەبی دەگەڵ بەرهەمەکانی و دەنێو بەرهەمەکانیدا پەیدا دەبن: رێبازی پەرناس، رێبازی رۆمانسیزم، رێبازی ریالیزم، ریالیزمی سرووشتی و رەخنەگرانەو سۆشیالیستی و شۆڕشگێری).[20]

بێگومان پلەبەندی رێبازەکان و چۆنیەتی دۆزینەوەی لەناو شیعرەکانی گۆران گرفتی لەلای رەخنەگرو لێکۆڵەران دروست کردووە، بەتایبەتی لەنێو هەموویاندا رۆمانسیزم بە پلەیەکی زۆر وێنەکەی دەشێوێندرێ، بۆ وێنە (رەفیق حلمی) بە هیچ شێوەیەك باس لە بوونی رێبازی رۆمانیتك لە شیعرەکانی گۆران ناکات، بەڵکو دوای ئەوەی بە سەرسامی و شانازییەوە گۆران بە وێرانکەری شیعری کلاسیك و رابەری ئەم ئینقیلابە دادنێت، حوکمێکی گشتیشی بەسەردا دەدا بەوەی ((گۆران، شاعرێکی (فەننان) و (واقیعی یە-Realiste): بێ ئەوەی باکمان ببی لە رەغنەیی یاخو لە واتاکەی خۆمان بە گومان بین، ئەڵێین (گۆران)، بەڕاستی بویژیکی واقیعی و فەننانە))[21]. ئەم رایەی رەفیق حیلمی کە دواتر (د. عیززەدین مستەفا) زۆر پێیەوە کاریگەر دەبێ و قسەکانی هەمیشە وەك پاڵپشتییەك دێنێتەوە، بەلام لە دەستنیشانکردنی رێبازی رۆمانتیك بۆ شیعرێك لە شیعرەکانی گۆران ناتوانن کت و مت بڕیارەکەی بەسەردا بدەن، بەڵکو روانینەکەیان پێچەوانە دەبێت. بۆ نموونە لە شیعری:

[18] بڕوانە: رەخنەی ئەدەبی کوردی و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، پەرێز سابیر، ئاراس، ٢٠٠٦ لا ٨٢

[19] سەرچاوەی پێشوو، لا٨٤

[20] رێبازە ئەدەبییەکان، فەرهاد پیربال، ئاراس، هەولێر ٢٠٠٤، لا ١١٠

[21] شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، رەفیق حلمی، چاپخانەی (التعلیم العالی) هەولێر، ١٩٨٨، لا١٧٢

سیاچەمانە... سیاچەمانە

بەهەشتی عەشقە ئەم هەورامانە

ئەوەندەی دارو بەردی هەورامان

رەحمەت لە ژنی بەژن و بالاّ جوان

سیاچەمانە.. سیاچەمانە..

هەورامان جێگای سیاچەمانە!

رەفیق حیلمی گەشتی هەورامانەكەی گۆران و ئەمەی لە چوارچێوەی ریالیزمدا دەبینێتەوەو بە هیچ كلۆجێك رووەو رۆمانتیكی نابا، هەرچی (د. عیزەدین مستەفا)یە، ئەم شیعرەی لە (پلەی رۆمانتیكی) داناوە، بەلاّم نەیتوانیوە وەك رۆمانتیكییە رۆژئاواییەكە مامەڵەی لەگەڵدا بكات و بەڵكو كارێكی باشی كردووە، بەوەی ئەگەرچی راست و رەوان لەنێوان رۆمانتیك و ریالیزمدا یەكلانەبۆتەوە بەلاّم دەڵێ: (گۆران بەناو ئەم چەشنە دیاردانەی رۆمانتیكێتیدا كە دیمەنی هەردوو چەشنە مێژوویی یەكەی رۆمانتیكێتیی تێدایەو دەتوانین بە رۆمانتیكی كوردیی ناو ببەین)[22]. (عەباس محەمەد قادر)یش لە ماستەرنامە چاپكراوەكەیدا خۆی یەكلادەكاتەوەو شیعری گەشتی هەورامانەكەی گۆران دەخاتە ناو چوارچێوەی رێبازی ریالیزمی فۆتۆگرافی[23]. كەواتە دەستنیشانكردنەكە وێڕای بیرورای جیاوازی رەخنەگران، جۆرێك ئیشكالییەتیش دەسازێنێ.

سێیەم: ریالیزم

وەك پێشتر لەبارەی جۆرەكانی ریالیزم لەناو رەخنەی كوردیدا، بە كورتی دواین، بەلاّم ئەوەی سەبارەت بە گۆرانە، زۆربەی رەخنەگران و توێژەران، گۆران بە سەرقافڵەی ریالیزم دادەنێن و لە چوارچێوەی دەربڕینی (گۆران هۆنەرێكی هونەرمەندو ریئالیستە كە بەرهەمی هۆنراوەكانی لە ژیانی كۆمەلاّیەتی كوردەواری یەوە وەرگرتووە، وە كردوویە بە توێشووی هۆنەرانی تر)[24] دەسەنگرێنەوە. لەناو شیعری كوردیشدا بە بەڵگەی وتەكەی گۆران، كە گوتبووی: (من بە تەئسیری ئەم دوو ئەدەبەوە- ئینگلیزی و عەرەبی- كەوتمە هەوای واقیعییەتەوە)[25]. ئەوا بە سەرنجدانمان لە شیعرەكان، دەگەینە ئەو ئەنجامەی، كە هەموو ئەو شیعرانەی بۆ جوانی ئافرەت و بۆ جوانی سرووشت نووسراون، دوورن لە ریالیزمەوە, بەڵكو دەچنە چوارچێوەی رۆمانسیزم. بیانووەكەیش بەوە لێك دەدرێتەوە، كە گۆران هەڵگری بیروڕایەكی چەپ بووەو شیعرەكانی (رێگای لینین) و (مۆسكۆی جوان) و چەند شیعری تر گەواهی ئەوە دەدەن، كە ریالیزمی پەیڕەو كردووەو جا مشت و مڕ لەسەر ئەوەیە كام جۆری ریالیزمە؟ شۆرشگێری یان سۆشیالیستی، سرووشتی، رەخنەگرانە... تد. بەلاّم ئەگەر بە گوێرەی ریزبوونی رێبازەكان بێت, ئەوا شیعری رێگای لینین-ی لە ١٩٥٩ لە مۆسكۆ نووسیوەو بە شیعری كۆتایی ژیانی حسێب دەكرێ و سێ ساڵ پێش مردنی نووسراوە، ئەگەر ئەمە كت و مت ریالیزم بێت, ئەوا دەبوایە دوای

---

[22] ئەدەبیاتی نوێی كوردی، دوكتور عیزەدین مستەفا رەسوول، بەغدا ١٩٩٠، لا١٣٠

[23] بڕوانە: ریالیزم لە شیعری هاوچەرخی كوردیدا ١٩٤٦-١٩٧٠، عەباس محەمەد قادر، مەڵبەندی كوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠١٠، لا١٢٤

[24] مێژووی وێژەی كوردی، صدیق بۆرەكەیی (صەفی زادە)، بەرگی دووەم، چاپی یەكەم، انتشارات ناجی، بانە، ١٣٧٥، لا٧٠٠

[25] دانیشتنێك لەگەڵ گۆران دا، عبدالرزاق بیمار، گۆڤاری بەیان، ژمارە ٢، بەغدا، ١٩٧٠، لا٣٠

ریالیزم پەرناس هاتبا، کەچی ئەو شیعرانەی بە پەرناسیان دادەنێن شیعری دوو دەیەی سی و چلەکانن, کەواتە لەمەشدا (گۆران) بە پێوەری گۆڕانی ڕێبازەکان پەیژە بە پەیژە گۆڕانی بەسەر شیعرەکاندا نەهێناوە.

تێکچڕژانی ڕۆمانسیزم و ریالیزم لەناو شیعری گۆراندا، جۆرێکی تازەیە کە ڕەخنە بە خۆیەوە سەرقاڵ دەکات و دواتر لە کردەی ڕەخنەدا خۆی لەناو ئیشکالییەتێکی تایبەتدا دەبینێتەوە، بەوەی سرووشتی شیعری گۆران و گواستنەوەی لە ڕێبازێکەوە بۆ ڕێبازێکی تر، لێکۆڵەرانی بەرەو ئەو ئاقارە بردووە، کە جاری وا هەیە نەتوانن بڕیارێکی بڕای بڕ لەسەر شیعرەکە بدەن ئاخۆ ریالیزمە یان ڕۆمانسیزم! ئەمە وریامان دەکاتەوە بەوەی هەندێ جار هێنانی ڕێباز بۆ ناو دەقی شیعری ڕەخنە دەخاتە ئیشکالییەتێکەوە، بەتایبەتی لەوەدا کە پۆلبەندکردنی دەق بۆ ڕێبازەکان لە هەندێ قۆناغی شیعری کوردیدا بە تەواوی ناچێتە ژێر باری ڕێبازەکەوە، ئەم نەچوونە ژێر بارەش جۆرێك لە بەبەردابڕینی لێ دەفامرێتەوە. بۆ نموونە لە شیعری (بە ڕەنگ ی زەردو شێوەی دەست و شمشاڵی کزا دەروێش)ی گۆراندا، (د. مارف خەزنەدار) لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دەنووسێ: (لەم شیعرە ریالیزمییە تازەیەی قانگ دراو بە ڕۆمانتیزم گۆران گەیشتۆتە لووتکەی داهێنان. سەنگی تای لایێکی تەرازووەکەی هونەری مۆسیقایە، لایەکەی دیکەی دواکەوتوویی میللەتی کوردە) [26]، داهێنانەکەیشی لە تێکەڵکردنی باسی رووخساری مۆسیقا وەك ڕۆمانسیزم و باسی دواکەوتوویی گەلی کورد وەك بابەتێکی ریالیزم دەبینێتەوە، کە لە ئەنجامدا یەکلایی نابێتەوە کە کت و مت دەچێتە قالبی چ ڕێبازێکەوە، بۆیە بە ریالیزمێکی ئاودراو بە ڕۆمانتیزم دایدەنێ، کە ئەگەر ئەمە بشێ بۆ چوارچێوەی ڕەخنە، ئەوا لە هەموو ئەم قۆناغە هەڵبەزو دابەزانەی شیعری کوردی و گواستنەوەی ڕێبازەکان، دەیان شیعری چەندین شاعیر ئەم ئیشکالییەتەیان لێ ڕوودەدات.

چوارەم: پەرناسیزم

(د.فازڵ مەجید) لە ماستەرنامەکەیدا بەناوی (سرووشت لە شیعری گۆران دا) [27] سرووشتی ناو شیعرەکانی گۆرانی بەرەو ئاقاری ڕۆمانتیك بردوەتەوەو لە ریالیزم و ڕێبازەکانی تری دوورخستۆتەوە، بەلام ئیشکالییەتەکە ئەوەیە ئەو شیعرانەی ئەو بە شیعری ڕۆمانتیك و بناغەی سەرەکی ڕۆمانتیکی داناون, کە سرووشت و جوانی سرووشتە, (فەرهاد پیربال) یش لە کتێبی (شیعری نوێی کوردی) دا ئەم شیعرانە دەخاتە ناو چوارچێوەی پەرناسیزم، وەك شیعری:

گیانی من بۆ تەڵێ وەنەوشە پەرۆشە
کە لە ژێر سێبەری تووترکا خامۆشە
یان
مانگی بەجێماو لە سەفەری شەو
زەردە لە ترسی قاسپە قاسپی کەو

---

[26] مێژووی ئەدەبی کوردی، دوکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی شەشەم، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٦٠٠

[27] بڕوانە: سرووشت لە شیعری گۆران دا، د.فازل مەجید، سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٧ ل٦٠و ٦٣و٦٥

تەنانەت (پیربال) پێی وایە: (عەبدوڵلا گۆران کە لە ژێر کاریگەرێتی پرەنسیپەکانی پەرناسدا بووە، هەمان بینینی پەرناسەکانی لە شیعرەکانی خۆیدا دەربڕیوە... بەلای گۆرانەوە وەك پەرناسەکانیش پێیان وابوو: دەریایەکی بێ سنوور، بام بۆ ماسییەکانی و زێڕەکانی و سامانە سرووشتییەکانی- بۆ ئەوەی بکرێتە بەندەر- چەند بەسوودیش بێت، بەڵام هەمیشە "کانییەکی روون" شاعیرانەترو جوانترە. ئەم پرەنسیپە پەرناسییە بە تەواوەتی لەلای گۆران رەنگی داوەتەوەو زۆر وردبینانە بەکارهاتووە... عەبدوڵلاّ گۆران، دژی هونەری بەسوود بووە، دژی جوانیی بەسوود بووە، تەنانەت گەلێك جاران گۆران کۆپلەشیعرێکی پەرناسەکانی، دەقاودەق راگواستۆتەوە بۆ ناو شیعرێکی خۆی. بۆ نموونە لەم کۆپلەیەی گۆران وردبەرەوە:

کانییەکی روونی بەر تریفەی مانگە شەو

لە بنیا بلەرزێ مرواریی زیخ و چەو

لەلای من جوانترە لە دەریای بێ سنوور

شەپۆلی باتە بەر تیشکی خۆر شڵپ و هوور..) [28]

لێرەدا ئەم نموونانە شیعرییانەی سەرەوە لای (د. فازڵ مەجید) بناغەی رۆمانتیکن و لای (فەرهاد پیربال)یش لوتکەی پەرناسیزمن, ئەمە ئیشکالییەت دەخاتەوە لە چۆنیەتی هەڵس و کەوت کردنمان لەگەڵ خودی دەقەکانی گۆران و گونجانیان لەگەڵ رێبازە ئەدەبییەکاندا.

ئە نجام

لەم لێکۆڵینەوەیەدا گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

١- ئیشکالییەت لەناو رەخنەی کوردیدا زۆر کەم قسەی لەسەر کراوەو دەشێ ئەو خوێندنەوانەی بۆ شیعرەکانی گۆران کراون, لەبەر هەڵکەوتەی سەردەمەکەو سرووشتی بیروڕاو شیعرەکانی، زۆرترین جیاوازی و ناکۆکی لەخۆوە بگرێت، بەمەش تێگەیشتنی رەخنەییانە تووشی ئیشکال و گرفت دەبێتەوە.

٢- مەرج نییە هەموو دەقێکی شیعری گۆران بە قالبی رێبازە ئەدەبییەکانەوە نوسرابن, بەڵکو دەشێ لە هەندێ لە دەقەکان حسێب بۆ رێبازێکی ئەدەبی دیاریکراو نەکرابێت و خودی گۆرانیش ئەم ڕاستییەی لە کۆتاییەکانی ژیانی هەست پێکردووە.

٣- ناکرێ تەنیا ئەو شیعرانەی کە بە ناعەرووزی نووسراون, ئەوان ببنە پێشەنگی نوێخوازانە, چونکە شیعرە عەرووزییەکانیش بە شێوازێکی وا نووسراون، کە جیاوازن لە شیعری شاعیرانی پێش گۆران.

٤- هەندێ لە شیعرەکانی گۆران بە چەند لایەنێك خراونەتە قالبی رێبازە ئەدەبییەکان, لەلایەك لە بەرژەوەندی رۆمانتیك بەرجەستەکراون و لەلایەك بە پەرناسیزم, ئەمەش گرفتی خستۆتە بەردەم پێگەو ناسنامەی رێبازە ئەدەبییەکان لەناو کورددا.

٥- نالی و گۆران ئەگەر هەردووکیان بە نوێکەرەوەی شیعری کوردی دابنرێن, ئەوا ناکرێ هەریەکەیان ببنە تای تەرازوو و بەیەکەوە هاوسەنگ نابن, بەڵکو جۆرو هەنگاوەکانیان لێك دوورە.

[28] شیعری نوێی کوردی (رەگ و ریشەکان ١٨٩٨-١٩٥٨)، فەرهاد پیربال، چاپ و بڵاوکردنەوەی دەزگای کوردستان، هەولێر ٢٠٠٥، لا٥٤-٥٥

٦- گۆران هەر تەنیا شاعیر نەبووە, بەڵکو تیۆردانەرو رەخنەگریش بووە, دیارترین وتارە رەخنەییەکانیشی لە کۆتاییەکانی ژیانی دابووە, کە ئەمە سەلمێنەری ئەوەن رامان و وردبونەوەی خۆی، سەرنجی تایبەتی بۆ دروست کردون و پەیڕەوکردنەکەی بە تەنیا چاولێکەری نەبووە, بەڵکو بەرنامە بۆ داریژراو بووە.

٧- بە تەنیا چەند دێرە شیعرێك، نابێتە هۆی ئەوەی کت و مت پەیڕەوی رێبازێکی کردبێت, چونکە وەك چۆن بیری راگوزاری (توارد الخواطر) بۆ ئەدەبی بەراوردکاری مەرجێکە، بە هەمان شێوەیش دەشێ لەیەکچونی هەندی بیروڕاو خستنەڕووی هەندێ بابەت لە دەقی شیعریدا پەیوەندی بە رێبازەکەوە نەبێت, بەڵکو خاڵی هاوبەشیان هەبێت و ئەمە ببێتە مەرجی نووسینی شیعر نەك پەیڕەوکردنی ئیجبارییانە.

٨- نوێخوازی و نوێکردنەوە وەك زاراوەیەك لە گۆران نەسەندراوەتەوە، ئەمەش ئیشکالییەتی ئەوەی دروست کردووە، کە هەر چەشنە نوێخوازییەك دوای گۆران لە ئەدەبی کوردی کرابێت, هێشتا ناسنامەیەکی نوێخوازی وای بەبەردا نەبڕاوە، کە شایانی نوێخوازییەکەی گۆران بێت, ئەمەش گرفتێکی دیکەی رەخنەی کوردییە لە جوڵە پێ نەکردنی ناسنامە رەخنەییەکان.

٩- ئیشکالییەتی خوێندنەوەی رەخنەیی شیعری گۆران نەك هەر لە بۆچوونی جودای هێڵی جیاکەرەوەی رێبازەکاندا خۆی بینیوەتەوە، بەڵکو هەندێك جار نەتوانراوە کت و مت بخرێتە قالبی رێبازێکەوەو لە یەك کاتدا لای یەك توێژەر بە پەیڕەوی دوو رێباز خەملێندراوە.

سەرچاوەکان

یەکەم: بە زمانی کوردی

أ- کتێب

- ئەدەبی کوردی و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر، پەرێز سابیر، ئاراس، ٢٠٠٦
- چەند وتارێك دەربارەی ئەدەبو رەخنەی کوردی، کەمال مەمەند، چاپخانەی الحوادپ، بغداد ١٩٨١
- دیوانی گۆران، عەبدوڵلا گۆران، بلاۆکراوەی پانیز، چ٣، تهران، ١٣٨٦
- دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەریس و فاتح عبدالکریم، چ٢، انتشارات کردستان، سنە، ١٣٨٣ هەتاوی
- رابەری کێشی شیعری کلاسیکی کوردی، عەزیز گەردی، سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣
- ریالیزم لە شیعری هاوچەرخی کوردیدا ١٩٤٦-١٩٧٠، عەباس محەمەد قادر، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلێمانی، ٢٠١٠
- رێبازە ئەدەبییەکان، فەرهاد پیربال، دەزگای چاپ و بلاۆکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠٠٤،
- زاراوەی سیاسی، فازڵ قەرەداغی، بێ ساڵی چاپ و شوێنی چاپ.
- زاراوەی نوێ یان فەرهەنگی نوێ، برهان قانع، چاپخانەی الحوادث، بغداد، چ١، ١٩٨٤
- سرووشت لە شیعری گۆران دا، د.فازل مەجید، سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٧
- شیعرو ئەدەبیاتی کوردی، رەفیق حلمی، چاپخانەی (التعلیم العالی) هەولێر، ١٩٨٨
- شیعری نوێی کوردی (رەگ و ریشەکان ١٨٩٨-١٩٥٨)، فەرهاد پیربال، چاپ و بلاۆکردنەوەی دەزگای کوردستان، هەولێر ٢٠٠٥،

- قوتابخانە ئەدەبییەکان، رەزا سەید حسێنی، و: حەمە کەریم عارف، چ١، ٢٠٠٦
- گۆران، نوسین و پەخشان و وەرگێراوەکانی، ئومێد ئاشنا، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٢
- مێژووی ئەدەبی کوردی، دوکتۆر مارف خەزنەدار، بەرگی شەشەم، ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦
- مێژووی وێژەی کوردی، صدیق بۆرەکەیی (صەفی زادە)، بەرگی دووەم، چ١، انتشارات ناجی، بانە، ١٣٧٥
- نۆبەرەی من لە خەرمانی وەرگێڕان و ئەدەبەوە (رەخنە، لێکۆڵینەوە، وەرگێڕان)، ئیحسان سابیر خەیات، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر٢٠١٢.
- نیمایوشیج و عەبدوڵلا گۆران (نوێکردنەوەو دابڕان) ئامر طاهر، سپیریز،٢٠٠٦

ب- گۆڤار

- دانیشتنێك لەگەڵ گۆران دا، عبدالرزاق بیمار، گۆڤاری بەیان، ژمارە ٢، بەغدا، ١٩٧٠

دووەم: بە زمانی عەرەبی

کتێب

-اشكالية المصطلح في الخطاب النقدى العربى الجديد، د.يوسف وغليسى، الدار العربية للعلوم وناشرون، الجزائر، ط١، ٢٠٠٨،
- في نظرية الادب وعلم النص، (بحوث وقراءات)، ابراهيم خليل، الدار العربية للعلوم ناشرون، منشورات الاختلاف، الجزائر، ط١، ٢٠١٠
- مدخل الى النقد الادبي الحديث، د. شلتاغ عبود شراد، دار مجدلاوى، الاردن، ط١، ١٩٩٨
- المعجم المفصل في الادب، د. محمد التونجى، ج٢، دار الكتب العلمية/ بيروت، ١٩٩٩

پوختە

(ئیشکالییەتی خوێندنەوە رەخنەییەکانی شیعری گۆران) لێکۆڵینەوەیەکە، تێیدا هەوڵێکە بۆ خستنە رووی ئەو گرفتانەی تا ئێستا هاتوونەتە بەردەم رەخنەگران لە رامان و شرۆڤەیان بۆ دەقەکانی (گۆران)ی شاعیر، بەتایبەتیش لە چۆنیەتی هەڵسوکەوتکردن لەگەڵ تیۆرە ئەدەبییە باوەکانی سەردەم و چۆنیەتی پراکتیککردنیان لەسەر شیعرەکانی گۆران جۆرێك ئیشکالییەت دەخاتەوە, بەتایبەتی تریش لە مەسەلەی تازەگەری و پێشڕەوبوونی گۆران، کە زۆر لە لێکۆڵەران کەوتونەتە رای جیاواز لەسەر سەنگرانەوەی گۆران لەناو چوارچێوەی رێبازەکاندا، کە ئەمڕۆ ئەمە بۆ کاری رەخنە گرنگە تیشکی بخرێتە سەرو لەو روانگەوە کارکردنی ئێمە لەسەر ئەو ئیشکالییەتەیەو گرفتەکانی بەردەم تێکەڵکردنی چەمکەکانە لەناو چوارچێوەی لێکۆڵینەوە بۆ سەر شیعری گۆران. باسەکە بە پەیڕەوکردنی رێبازی (رەخنەی رەخنە) و پایەندبوون بە هەردوو بنەمای شیکردنەوەو بەراورد بۆ بەرهەمە رەخنەییەکان، خۆی لە دوو تەوەر دەبینێتەوە، لە تەوەرەی یەکەمدا لەژێر ناوی (گۆران و رەخنەی کوردی- ئیشکالییەتی مەسەلەی نوێکردنەوەی شیعر) هەریەکە لە چەمکی ئیشکالییەت و گۆرن لەناو رەخنەی کوردیدا و گۆران و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر و پەیوەندی گۆران لە نێوان شاعیربوون و تیۆریست بوون یان رەخنەگربوون و هەروەها مەسەلەی بوون بە رابەری نوێخوازی لەنێوان نالی و گۆراندا تیشکی خراوەتەسەر، هەرچی تەوەرەی دووەمە لە ژێر ناوی (ئیشکالییەتی رێبازەکانی ئەدەب) تێیدا چۆنیەتی کارلێککردنی رێبازەکان لەگەڵ شیعرەکانی گۆران بەلای رەخنەگرانەوە، شیکراوەتەوە. پاشان لە ئەنجامدا گرنگترین ئەو ئیشکالییەتانەی کە خوێندنەوەی رەخنەیی لەسەر شیعرەکانی گۆران توووشی دەبێت، تیشکیان خراوەتەسەر، کە هەموویان لە چوارچێوەی رەخنەی رەخنەدا رووبەرێکی زۆر داگیردەکەن.

ملخص البحث

(إشكالية القراءات النقدية في أشعار كوران) هي محاولة لبيان المآزق التي جاءت في طريق عملية النقد لإشعار كوران، في التفكير في نصوصه وتحليلها، ولا سيما في كيفية التعامل مع النظريات النقدية المعاصرة، وتطبيقها على النصوص، وبالأخص مسألة التجديد والقدوة في بنية شعركوران، إذ إنَّ أغلبية النقاد وقعوا في مأزق وضع إطار للمناهج الأدبية، واختلفوا في ذلك، وإلقاء الضوء على هذا الأمر هام جدا في العملية النقدية، وقد شجعتنا هذه الأهمية للعمل في أشعاركوران، لأن أشعاره وقعت في إشكالية اختلاط المفاهيم النقدية ومناهجها.

ويحتوى البحث الذي يسير على منهجية (نقد النقد) على مبحثين، إذ تحدث المبحث الأول الذي هو بعنوان (كوران والنقد الكردي- إشكالية في مسألة تجديد الشعر) عن مفهوم الإشكالية، وگوران في النقد الكردى، وگوران ومسألة تجديد الشعر الكردي، ونالى و كوران بين الشاعرية والتنظير، وإشكالية التجدد عند كوران. أما المبحث الثاني الذي بعنوان: (الإشكالية في المذاهب الأدبية)، فتحدث عن إشكالية المذاهب الأدبية في المنظور النقدي على أشعار كوران، ثمّ جاءت النتائج لإلقاء الضوء على الإشكاليات التي تأتي في طريق أشعار كوران في العملية النقدية في إطار منهجي التحليل والمقارن في (نقد النقد).

ABSTRACT

The Critical Controversial Reading of Goran's Poems. It is the study which tries to show the problems yet have faced critics in their perception and analysis of Goran's scripts especially the way their treatment with contemporary well-known literary theories and their practice on Goran's poem which present some controversies and paradoxes on modernism and Goran's innovation.

Most of the researchers have different opinions about Goran' s living in the field of literary methods which is important nowadays to shed a light on it for critical works. In this prospect our work is about the controversy and the problem of incorporating the concepts in the field of the research on Goran's poem. The study is the application of the (Critic of Criticism) approach committed to both principles of analysis and comparison for critical works. It is divided into two sections; the first section is entitled (Goran and Kurdish Criticism-The Controversy of Modernizing Poem). It sheds light on the concept of controversy, Goran in Kurdish criticism, Goran and poetry modernizing, Goran's relation with being a poet, theorist, and critic, and being a pioneer of modernism between Goran and Nali. The second section is devoted to (The Controversy of Literary Approaches). It analyzes the interaction between the approaches and Goran's poems. Then it focuses on the most important controversies which critical readings on Goran's poems face and which all occupy wide topics through the critic of criticism approach.

گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزم لە رۆمانی (گرەوی بەختی هەڵاڵە)ی عەتا نەهایی

کیفی محمد عزیز

زانکۆی سۆران

فاکلتی ئاداب

بەشی زمانی کوردی

پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆخوێندنەوەی رۆمانی (گرەوی بەختی هەلاڵە)ی عەتا نەهایی لەژێر میتۆدی پۆستکۆلۆنیالیزم،ئەم میتۆدە دوایی هەڵوەشاندنەوەگەرایی کەوتە نێوپانتایی ئەدەب ، چەندین رەهەندی هەیە وەکو بواری ئەنسرۆپۆلۆژی و دەروونی (تاکی داگیرکراو) و مافی ژن (فیمینیزم) و زمان و ناسنامە و کەلتوور و.....هتد،لە هەریەکێك لەو کایەنەدا پێشەنگێکی هەبووە ،لەبواری ناسنامە و کەلتووردا ئیدواردسەعید پێشەنگ بووە ،لەبواری مافی ژن ئسیپڤاك چالاکی بوارەکە بووەو خاوەنی چەندین نووسینە، هومی بابا،لەبواری تێروانیینی نەتەوەی ژێر دەست نووسینی هەبووە، ئەمانە پێکەوە بنەماکانی میتۆدی پۆستکۆلۆنیالیزمیان گەلاڵەکرد .پۆستکۆلۆنیالیزم ماوەی زەمەنی دوای پرۆسەی کۆلۆنیالیزمە ، واتە کاتێك نەتەوەیەك یاخود سەرزەوینی نەتەوەیەك داگیر دەکرێت ،دوای ئەم داگیرکاریە تیۆری پۆستکۆلۆنیالیزم ئیشی خۆی دەکات،کە ئەویش بریتیە،لە لێدان لە کەلتوورو دابو نەریتی نەتەوە کۆلۆنیکراوەکە ، بۆ ئەوەی بتوانن دەستکاری بیرو تێروانین و دنیابینینی نەتەوەکۆلۆنیکراوەکە بکەن ،بەشێوازێك لە هەوڵی ناشرینکردن و بێ بەها نیشاندانی کەلتوورو دابونەریتی نەتەوەکانن، دەکەونە پیاهەڵدان و نمایشکردنی کەلتوورو داب ونەریتی نەتەوە سەردەستەکان و لەهەوڵی بەسەنتەرکردنی کەلتووری ئەوروپین (ئێرۆسەنتر) ، ئەمانەش ناراستەوخۆ لەنووسین و کایەی ئەدەبدا خۆیان دەردەخەن بەتایبەت ئەو نووسەرانەی لەدەرەوەی وولاّت ماوەیەك ژیاون بەناراستەخۆ دەکەونەپەخشکردنەوەی هەمان تێروانینی پۆستکۆلۆنیالیزم ، دیارە ئەمەش بەشێوەی نائاگا لەکردەی نووسیندا بەردیدە دەخرێت ، بۆیە رۆمانی(گرەوی بەختی هەلاّڵە) هەمان گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزمی لەدووتوێی خۆیدا هەلگرتووە،کەتیایدا باس لە کەلتووری ژن کوژی بەدەستی پیاوی رۆژهەلاّتی دەکات و ئەم کەلتوورو داب و نەریتە رۆماننووس وێنەیەکی دیکەی بۆدروست کردووە، کە ئەویش تێروانینی تاکی رۆژئاوایە بۆ ئەم دیاردەیە،بە دواکەوتوو و بێ بەها وێنەی دەکەن، دیارە ئەمەش هەمان گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزمە لە هەوڵی بەتەوەرکردنی کەلتوور و داب و نەریتە .

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتەکە: ئەم بابەتە(گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزم) لەنێو ئەدەبی کوردیدا کاری لەسەر نەکراوە ، لەجیهاندا میتۆدی پۆستکۆلۆنیالیزم لە ئێستادا نوێترین میتۆدە بۆ خوێندنەوەی تێکستە ئەدەبییەکان ، بۆیە بەپێویستمان زانی لەژێر رۆشنایی پرەنسیپەکانی ئەم میتۆدەدا خوێندنەوە بۆ رۆمانی کوردی بکەین .

میتۆدی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە پەیرەوی میتۆدی (وەسفی – شیکاری) کردووە .

سنووری توێژینەوەكە:

ئەم توێژینەوەیە گوتاری پۆستكۆلۆنیالیزمی لەبواری كەلتوورو باوكسالاری بەنموونە وەرگرتووە،واتە لەنێو ڕۆمانەكەدا تەنها شیكردنەوەی بۆ ئەم بوارانە كردووە، دیارە ئەم میتۆدە دوو كەلتووری جیاوازی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای كردۆتە چەقی قورسایی كاركردنی خۆی، ئێمە كاتێك باس لەرۆژهەڵات دەكەین، كوردیش وەكو هەر نەتەوەیەكی تر لە ڕۆژهەڵاتدا هەمان دیاردە كەلتووری و سیستەمە باوكسالارییەكەی تێدایە، لەم توێژینەوەیەدا بوارەكانی تری ئەم میتۆدە وەكو لایەنی ئەنسرۆپۆلۆژی ولایەنی دەرونی ...هتد، وەلاوەنراوە .

ناوەرۆكی توێژینەوەكە: ئەم توێژینەوەیە لە دوو بەش پێكهاتووە،بەشی یەكەم لایەنی تیۆری بابەتەكەیە،كەتیایدا تیشك خراوەتە سەر پرەنسیپ و بنەماكانی پۆستكۆلۆنیالیزم و دەركەوتەی بەسەر كەلتوورو خوێندنەوەی بۆ سیستەمی باوكسالاری لە ڕۆژهەڵاتدا ،پاشان قەلەمە دیارەكانی ئەم بوارە ئاماژەی پێدراوە.لەبەشی دووەم شیكردنەوەی ڕۆمانەكەیە لەژێر ڕۆشنایی ئەم میتۆدە ئەنجامدراوە . لە كۆتایدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەكان بەپێی پیتی ئەبجەدی كوردی ریزكراون .

پۆستكۆلۆنیالیزم :_ ڕاڤە و رامانێكە رەگی لە راستییە مێژوویی و كاریگەرییەكانی كۆلۆنیالیزم و ئاكامەكانی ئەودایە، هەرچەندە ئەوبابەتە(كۆلۆنیال) لەڕووی مێژووییەوە ،مێژوویەكی دوورو درێژی هەیە، بۆ دەستنیشانكردنی سەرەتایەك سانا نییە ، بەڵكو بۆ خوێندنەوەكانی پۆستكۆلۆنیالیزم دەبێ بۆ مێژوو بگەڕێینەوە، لەوەێوە سەرنج بدرێتە هەموو ئەو ڕووداوانەی پەیوەندیان بە دەستبەسەرداگرتنی سەر زەوینی نەتەوەكانی ترە، هەر لە لەشكر كێشییەكەی زەینەفۆنەوە تاوەكو ئێستا تێزەكانی كۆلۆنیال درێژە بەخۆیان دەدەن و بەپێی گۆرانی زەمەن ئەویش روخساری خۆی گۆریوە . بۆئەوەی پۆستكۆلۆنیال بناسین، دەبێ لەچەمكی كۆلۆنیالەوە بكۆلدرێتەوە،ئەمانە(كۆلۆنیال و پۆستكۆلۆنیال) دوو چەمكی تازە داهێنراون(*) و هاوزەمان لێڵن،زەحمەتیشە بزانرێ سنوری ئەمیان لەكوێ تەواو دەبێ و سنوری ئەمیان لەكوێ دەست پێدەكات، چونكە كردەی كۆلۆنیالكردنەكە ئاسەوارە جێماوەكانی لەسەر نەتەوە كۆلۆنیالكراوەكان جێدەهێلێ و هەوڵی وێناكردنی ئەدەب و كەلتوری نەتەوەی كۆلۆنیكراو دەدات بۆ ئەوەی كردەی پۆستكۆلۆنیال ئاراستە و ڕێرەوی خۆی وەربگرێ،بەمەش پۆستكۆلۆنیالیزم پەیوەندی بەو باس و بابەتانەوە هەیە، كە دوای وەلاوەچونی بارودۆخ و یاساكانی كۆلۆنیال روودەدات و بەدیدێ،هەرچەندە كردەی كۆلۆنیالی كۆتایی پێهاتووە بەلاَم بە شێوەو شێوازی تر درێژەی پێدەدرێ .

كۆلۆنیالیزم: بەگوێرەی فەرهەنگی لۆنگمان (Longman dictionary) ووشەی كۆلۆنی (colony) لە ووشەی لاتینی (colonia) هاتووە،كە بەمانای(مێرگ و لەوەڕگە) دێ، بەم شێوەیە پێناسەی دەكات((نیشتەجێ بوون لەسەر زەوینی ولاَتی نوێ))[1] ، واتە دەستەیەك لە مرۆڤ لەشوێن و سەر زەوینێكی نوێدا بارگەیان لێدادەخەن و

* مەبەستمان لە تازەداهێنراو ئەوەیە كەوا،دوای ئەو هەموو چەند سەد ساڵە لەململانێكردن لەنێوان كەلتوری نەتەوە جیاوازەكاندا ناو و ناونیشانێكی هەبووە واتە هەندێكجار لەژێرناونیشانی جیاوازی ئاین و هەندێكجار لەپێناو فراوانكردنی دەسەلات و دەستبەسەرداگرتنی خاكی نەتەوەی تر كراوە، ئەم چەمكانەی سەرەوە لەدوای شەری جیهانی دووەمەوە كەوتنەناو نوسینە ئەكادیمییەكان و چوار چێوەی تیۆری بۆ دانراوە.

جڤاکێك پێکدەهێنن،هەروەها لە پەیوەندیدان لەگەل ولاتی دایك(ئەو ولاتەی لێیەوە هاتوون)، بەمەش دەسەلات و هێز پەیدا دەکەن بەسەر دانیشتوانی ناوچەکە،ئەم پرۆسەیە بە کۆلۆنیال ناودێر دەکرێ .

پۆستکۆلۆنیالیزم، لە ڕووی چەمکەوە ڕەنگە گەیشتن بە پێناسەیەکی کۆنکریت و تێگەیشتن لەم چەمکە، بۆ توێژەر یەکێك بێت لەکارە ئەکادیمییە قورسەکان چونکە سروشتی پۆستکۆلۆنیالیزم بەدیوێکدا گوزارشت لەبەریەککەوتنی مێژوویی دوورو درێژی نێوان هەردوو شارستانیەتی رۆژهەلات و رۆژئاوا دەکات و سروشتی توێژینەوەو دەرەنجامەکانی پۆستکۆلۆنیالیزم و جیاوازی دەرکەوتە کەلتووری و ئایدۆلۆجی و رۆشەنبیرییەکانی ئەو کەس و لایەنانەی هەولی پێناسەکردنی پۆستکۆلۆنیالیزمیان داوە، هەموو ئەمانەش وایان کردووە پێناسەکان بەپێی شوێن و کات و کەسەکان بگۆرێن، ئەمە وێرای ئەوەی ،کە پۆستکۆلۆنیالیزم خۆی کایەیەکی سیاسی و مەعریفییە و لە گۆران و گەشەی بەردەوامدایە، بۆیە ئەوەندەی تر گەیشتن بەپێناسەیەکی دیاریکراو بۆ ئەم چەمکەی دژوارتر کردووە، ئەمەش وایکردووە ئەم چەمکە فرە ئاراستە بێت و رەگاوەژوی چەندین کایەی زانستی بێت، بەمەش یەکێك لە کارکردو و دەرکەوتەکانی ئایدیای پۆستکۆلۆنیالیزم بواری ئەدەبە . پۆستکۆلۆنیالیزم، قۆناغی دوای کۆلۆنیالە و یەکێکە لە باوترین و ئالۆزترین چەمك ،کە لە دەیەکانی سەدەی رابردوو خۆی نواندووەو تێکەلی گشت کایەکانی دیکەی شارستانی نەتەوە کۆلۆنیکراوەکان بووە ، ووشەی (پۆست) پەیوەندی بەماوەی زەمەنی دوایی کۆلۆنیالەوە هەیە و کەش و هەوایەکی سیاسی و ئەدەبی و کەلتوری تایبەت بە خۆی هەیە، بەمەش پۆستکۆلۆنیالیزم لە پەیوەندیدایە لەگەلْ نەتەوەو شارستانییەتی ئەو شوێنەی لەیاساکانی کۆلۆنیال رزگاریان بووە[٢] . لێرەوە دەشێ پۆستکۆلۆنیالیزم بخەینە نێو چەمك و ماناو خەسلەتگەلێکەوە وەکو سیستەمی کۆلۆنیکەر و تەرزێکی بیرکردنەوە،کە پشت بەجیاوازییەکانی نێوان ئەوەی پێی دەگوترێ(ئێمە) و ئەوەی پێی دەگوترێ (ئەوان) دەبەستێ، بەمەش هەر زوو ئاراستەیەك بۆ نووسین لەبارەی پۆستکۆلۆنیالەوە پەیدا بوو ، ئەم ئاراستەیە هەولی دەدا بایەخی ئابوری و ئەدەبی و ستراتیجی نەتەوە کۆلۆنیکراوەکە بخاتە روو بۆ ئەوەی دە سەلاتی کۆلۆنیکەر بوروژێنێ و زانیاریان بداتێ لەبارەی ناوچەکەوە تا لە هەنگاوەکانی داهاتوویاندا بە کەلکیان بێ [٣].

روانینی پۆستکۆلۆنیالیزم بۆ کەلتوری نەتەوەی کۆلۆنی هەمیشە لە ئەدەبدا دەرکەوتووە ،لێرەوە مرۆڤ دەتوانێ سەرنج بخاتە سەر ئەو خوێندنەوانەی چۆن ئەدەبی رۆژئاوا لە سەدەی نۆزدە بە دواوە بەشێوازی جیاواز جۆرە پرۆژەیەك بووە لە کۆلۆنیالیزمی پرۆژەی ژیاری رۆژئاوا، بۆ نمونە ئیدوارد سەعید ئەوەی ئاشکرا کردووە ،کە چۆن لە ئەدەبدا وێنای رۆژهەلات کراوە و چۆنیش خودی ئۆرینتالیستەکان پۆلینبەندیان (کاتیگۆری) لە رۆژهەلاتی ناوەراست دروستکردوە، توێژەرانی بواری پۆستکۆلۆنیالیزم سەرنجیان لە گەشەی ئەوبەرهەمە ئەدەبیانە داوە ،کە لە ولاتە کۆلۆنیکراوەکان نووسراوە، بەمەش ئەم جۆرە ئەدەبە بەئاگا یاخود نائاگا بەهرەیان لە ئەزمونی پۆستکۆلۆنی وەرگرتووە[٤] .

هاتنە پێشەوەی چەمکی پۆستکۆلۆنیالیزم و رسکانی وەکو تیۆرییەکی ئەدەبی ، دەگەرێتەوە بۆ پرۆژەیەکی فراوانتر بەناوی (رۆژهەلاتناسی)،کەوا ئیدوارد سەعید لەم چوار چیوەیەدا هێلە گشتییەکانی پۆستکۆلۆنیالیزمی دارشت . ئیدوارد سەعید ئاماژە بەوە دەکات کەوا هاتنە پێشەوەی پرۆژەیەکی لەم شێوەیە دەگەرێتەوە بۆ چەندین سالْ خوێندنەوەی بەرهەمەکانی (فرانتس فانون ، فۆکۆ ، گرامشی) ،ئەمانە لە نووسینەکانیاندا بێ ئەوەی

بەشێوەی راستەخۆ ئاماژە بەناو و چەمكی كۆلۆنیالیزم بدەن هاتوون باسی ئەو دیاردەیەیان(داگیركاری) كردووە (٥)
.

بەهۆی ئەوەی دەسەڵاتی زاڵ پۆستكۆلۆنیال هەموو كایەكان دەگرێتەوە و هاوكاتیش هەوڵی زۆر بۆ بەئاسایی پیشاندانی ئەو پرۆسەیەی هەیە،بەزوترین كات و بەشێوەیەكی تایبەت و سەرنجراكێش ژیانی فەرهەنگی نەتەوە كۆلۆنیكراوەكان تێكدەدات ئەو سڕینەوەو لەناوبردنە فەرهەنگییە لەرێگەی حاشاكردن لە راستییە نەتەوەییەكان و داسەپاندنی كۆمەڵێك یاسای نوێی پەیوەندییەكان لە لایەن هێزە كۆلۆنیكەرەكانەوە و پەراوێز خستنی دابونەریتە خۆماڵییەكانە ، هەموو هەولێك دەدات بۆ ئەوەی كەسی داگیركراو باوەر بەنزمی و خواردەستی فەرهەنگی خۆی بێنێت و ئەوەش لە شێوازی هەمیشە دووبارە بوونەوەی رەوشت و كردەوەگەلێكی سروشتی وەك بروا پێكردن بە ناراستی و خەیال بوونی نەتەوەی خۆی و لەوپەری سەر لێ شێواوی و ناتەواوی و كەموكورتی لەسروشتی زیندەوەری خۆیشی رەنگدانەوەیان دەبێت (٦) .

كەلتوور لە گوتاری پۆستكۆلۆنیالیزمدا

كەلتوور وەك مەعریفەیەكی مرۆیی یەكێكە لەو هۆكارانەی مرۆڤ لە دروستكراوەكانی دیكە جیادەكاتەوە، بەمەش هەر كۆمەڵگایەك سیمای كەلتووری تایبەت بەخۆی هەیە، كەبەرهەمی مێژووی ئەو كۆمەڵگاییەو لەژێر كاریگەری بارودۆخی ئابوری و كۆمەڵایەتی تایبەت بەخۆی دایە، بۆ بەرچاروونی ئەبێ سەرەتا لەپێناسەی كەلتوورەو دەست پێبكەین، رەچەڵەكی كەلتوور لە چەمكی (culture) ئینگلیزییەوە هاتووە، كە سەرچاوەكەی دەگەرێتەوە بۆ زمانی لاتینی و لەبنەرەتدا بە واتای كشتوكاڵ ، ئاوەدانكردنەوە یاخود چاندنی زەوی و بەرهەمهێنان بەكار هاتووە، پاشان ئەم زاراوەیە پەریوەتە ناو زانستەكانی ترەوەو نووسەران لەسەدەی هەژدە بەدواوە بەواتای پەروەدەی دەروونی مرۆڤ بەكاریان هێناوە(٧) ، مەبەست لەكەلتوورسەرجەمی ئەو بەرهەم و ئەنجامە مێژووییانەیە كە كۆمەڵێكی دیاریكراو لە مێژووی خۆیدا هێناویەتە بەرهەم ، لەوانە زمان ،بیر ،ئەدەب،هونەر و ئەفسانەو میراتی فۆلكلۆری و بابەتە تێۆری و زانستییەكان و داب و نەریت.....هتد(٨)، بەوپێیەی كەلتوری ولاتی كۆلۆنیكراو(داگیركراو) دەكەوێتە بەر تەوژمی ولاتی كۆلۆنیكەر(داگیركەر)،ئەوا یەكێك لەدەرهاویشتەكانی،كەلتورەكەیەتی،بەمەش پۆستكۆلۆنیالیزم روانینی خۆی بۆ خوێند نەوەی كەلتوور هەیە،چونكە بەرمەبنای كاركردنی داب و نەریتەكانی ژیانی كۆمەڵگان،بەمەش هەنگاوی یەكەمی ئەم پرۆسەیە و كاركردی پۆستكۆلۆنیالیزم، لە وولاتانی تازە پێگەیشتوو لەم روانگەوە لەهەوڵی هاوشێوەكردنی كەلتوورییەوە كاریگەری خۆی نواندووە،چونكە كەلتوور پێناسەو رەوایی خۆی لە نەتەوە وەردەگرێت،كە كۆمەڵە خەڵكێكی دیاریكراو لەمێژووی خۆیاندا هێناویانەتە بەرهەم و بەهۆیەوە توانیویانە زەمینەی پێكەوە ژیانی هاوبەش دروست بكەن. كۆلۆنیالی كەلتوری رەنگێكی سیاسی دیاریكراوی نییە، بەپێی نەتەوەو دەوروبەر و چوارچێوەكەی خۆی، خۆی مانفێست دەكات، بەمەش باری مێژووی و جوگرافی و سیاسی شوێنەكە یاخود نەتەوەكە، ناوەرۆكێكی تایبەت بەكەلتوری پۆستكۆلۆنیالیزم دەدەن . پۆستكۆلۆنیالیزم ، ئامانجی ئەوەیە كەلتوور بخاتە چوارچێوەیەكی سیاسی و لەوێوە كار لەسەر كەلتوور بكات و هەوڵی ئەوەدەدات لەرێگای میدیای نێونەتەوەییەوە كەلتووری ولاتانی كۆلۆنیكەر بگوازێتەوە بۆ ولاَتانی كۆلۆنیكراو، بەمەش ئەو پرۆسەیە بارودۆخێكی تازە دەخولقێنێ و كەلتوری ولاتانی كۆلۆنیكراو دەخاتە ژێر چەپۆكی ولاتانی كۆلۆنیكەر ،بەمەش ئامانجی پرۆسەكە رەگاوەژووی كەلتوری وولاَتانی هاوبەرژەوەندی كۆلۆنیال و ولاتانی جیهانی سێیەم دەبێ .

پۆستکۆلۆنیالیزم ، پەراوێزخستن و حاشالێکردنی کەلتوور و کایە کەلتوورییە نەتەوەییەکان بەرهەم دێنێ،ئەمەش قورسایی ئەو سیاسەتە دەردەخات سەبارەت بەکەلتووری ولآتانی کۆلۆنیکراو، بۆیە یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی بیرۆکەی پۆستکۆلۆنیالیزم ، دابرانە لە کەلتووری نەتەوەیی ، کە بەشێوەیەك ئەبێ چاو لە کەلتووری ولآتانی کۆلۆنیکەر ببردرێ،ئەمەش بەشێوەیەکی راستەوخۆ و بە ووشیارییەوە لەکردەی نووسین و ئەدەبیاتەوە خۆی بەرچاو دەخات، ((هەر نەتەوەیەك دووچاری کۆلۆنیالێکردنی کەلتوری ببێت ،ئەوە مانای ئەوەیە کە زەمینەی ون بوونی بۆ ئامادەکراوە))[9] بۆیە ئەبێ ئەم شێوە مامەڵەکردنە زەق بکرێتەوە، بەمەش بۆ ئەم کارەیان هەوڵی چەسپاندنی کەلتووری (ئیرۆ سەنتر) دەدەن و بابەتە کەلتوورییەکان بۆ سەر دوو بەرە دابەشدەکەن ، ئەویش بەرەی (پەراوێز) و (ناوەند)ە، بۆیە کەلتوور ((چەندە هۆکاری خۆناسینە دەشێت هێندەش هۆکاری خۆجیاکرنەوە بێت لە ئەویدی یان ئەوانیدی، ئەو سیستمە کەلتووری و پێوانە کەلتوورییەکانن کەجیاوازی نێوان (من) و (ئەویدی) دیاریدەکەن و سەرەنجام خەتێکیان بەنێواندا دەکێشن))[10] لەم پرۆسەیەدا ئاستەکانی کەلتوور = دەسەلآت ، بە جۆرە مامەڵەیەکی سیاسیانە گونجێندراوە. ئەو پرۆسەیە گرەو لەسەربنیاتنانی شێوازێکی جیاوازی ژیان و بیرکردنەوەی نەتەوە کۆلۆنیکراوەکان دەکات، بەشێوەیەك لە سنوور و چوار چێوەیەك قەتیسی دەکات و هەوڵی دابرانی لەسیستەمە کەلتوورییەکانی تری جیهان دەدات، دەیەوێ راستەوخۆ بیلکێنێت بە بازنە کەلتوریی و بەکارهێنانە تایبەتییەکەی خۆیەوە، بەمەش پتر لەسەر دروستکردنی کەلتورێکی هێمایی دەوەستێ و ئامانجی کەمکردنەوەی نرخی کەلتوورەکانی بەرامبەریەتی و رەشکردنی لاپەرەکانییەتی و پاڵنانە بە گروپ و ئەتنیە جیاوازەکان بۆ وازهێنان و هاتنە ناوەوەی سیستمە کەلتورییە تازە داهێنراوەکە . کۆلۆنیالی کەلتووری وەکو دەرکەوتەیەکی گەورەی ئەم پرۆسەیە(پۆستکۆلۆنیالیزم) ، کەلتوور دەکەنە چەقی قورسایی و بەراوردی نەتەوەکان و ناتەباییەکان ،پتر جەخت لەسەر ووشیاری کەلتوری رۆژئاوایی و شەڕ دژی ئەو کەلتوورە دێنە ئاراوە و هەوڵ بۆ دوورخستنەوەی کەلتووری رەسەنی نەتەوەکان دەدەن ، چونکە ئەم جۆرە زاڵبوونی کەلتوورییە دەرکەوتەی خەباتێکی سیاسیە و ئەو جۆر هەڵسوکەوتەش لەپاڵ ئەوەدا زیندوودەکرێتەوە، ئەمەش بۆخۆی ئایدۆلۆژیاو سیاسەتێکی ئاشکرای هەیە ، بۆیە پرۆسەی پۆستکۆلۆنیالیزم و شێوەگیربوونی لە چوار چێوە کەلتوورییەکەیدا هەردەم نەیاری گوتاری ناسیۆنالیزمی کەلتوورین و تێکرای چوارچێوەی دەوڵەتی نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم بە بەرهەمی کەلتووری و دەسەلآتی کەلتووری رەسەن دەزانن ، بۆیەش زۆربەی جار پێکداهڵپژانی کەلتوری دروست دەبێت ، تەنانەت بۆ ئاستی کەلتوری مۆدێرن و کەلتووری دواکەوتوو دایدەبەزێنن .

دوای جێگیربوونی دەسەلآتی کەلتووری وولآتانی رۆژئاوا ،پۆستکۆلۆنیالیزم بەباشی توانی رەوایەتی خۆی وەربگرێ، بەمەش دامەزراندنی سیاسەتی کەلتووری لە روانگەی پۆستکۆلۆنیالیزمەوەئەوەیە کە کەلتووری رۆژئاوایی لەناو کەلتوورەکانی تردا بکاتە دیاردەیەکی بەرچاو و سەردەستی سەردەم، ئەمەش زیاتر پەیوەندی بە هێزی ئابووری و سەربازی رۆژئاواوە هەیە، ئەو مێژووەی ئەم بارودۆخەی بۆ شارستانییەتی رۆژئاوا فەراهەمکردووە،کە ببێتە کەلتوورێکی جیهانی ،هەمان ئەو مێژووەشە وای لە کەلتووری رۆژئاوا کردووە بەسەر کەلتوورەکانی تردا زاڵبێ، پاشان ئەم سیاسەتە کەلتوورییە رۆڵ دەبینێ لەپیرۆزکردن و نرخاندنی کەلتووری رۆژئاوا ،کە ئەمەش کۆنتێکستی گوتاری فەلسەفەی رۆژئاوا دیاریدەکات ، ئەم تێروانینە بۆ کەلتوور لە هەوڵی ئەوەدایە ببێ بە مۆدێل بۆ دەرەوەی خۆی ،کە کەلتووری رۆژئاواییە، لەدەرەوەی جیهانی خۆی هەوڵی بەرجەستەکردنی خۆی دەدات ، بۆیە

پۆستکۆلۆنیالیزم لەسەردەمی ئێستادا کەلتووری کردۆتە ئەو نێوەندە جیهانییە ،کە بەرامبەر بە گۆرین و لە قالبدانی کەلتووری ئەویدیکە بەرپرسیارە،ئەمەش بەئیتیکی (ئەخلاق)ی مەسەلەی بەشداریکردنی کەلتووری ئەویدیکە لە دەرەوەی بازنەی خۆی بەشتە جیهانییەکانەوە زۆر بەجدی دەکۆلێتەوە .

باوکسالاری لە گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزم

تێروانینی پۆستکۆلۆنیالیزم بۆ باوکسالاری لەبندەستی و چەوسانەوەی ژنەوە ماهییەتی وەرگرتووە، هەمیشە ژن باجی ئەو سیستەمەی داوە،بۆیە پێویستە تیشك بخرێتە شێوەی ژیانی ژن لەوەها سیستم و کۆمەلگەیەدا، بەمەش کاتێك باس لەمەسەلەی ژن لەتێروانینی پۆستکۆلۆنیالیزمدا دەکەین ، ئێمە لەماناو چۆنیەتی سەرهەلدانی ئەو بزوتنەوەیە قسە ناکەین، بەلکو مەبەستمانە قسە لەتێروانین و بزووتنەوەیەك بکەین ،کە پۆستکۆلۆنیالیزم نەخشاندوویەتی ،بەوەش بەپێی پێوستی ئەم بابەتە ئاماژە بۆ رەهەندە سیاسیەکەی تێۆرەکانی تری فیمینیزم دەکەین وەکو تێروانینی رادیکالّ ، لیبرال،مارکسیزم بۆ فیمینیزم .هەرجۆرێکی فیمینیزم روانبنێکی تایبەتی بۆ پرسی بندەستی ژنان هەیە و چارەسەرو هۆی جۆراو جۆری بۆ دیاردەکات، لیبرالەکان گرفتی سەرەکی ژن لەدۆخی کارو نایەکسانی ئابووری و هەلی نایەکسانی بەپێی رەگەزە ژن دەبینیّ و رێگە چارەش لەبەدیهاتنی یەکسانیدا دەبینیّ .بەم پێیە فیمینیزمی لیبرالّ داکۆکی لە ئامانجی یەکسانی ژن و پیاودا دەکات . بەلام بەرای فیمینستە رادیکالەکان ،چەوساندنەوەی ژنان بەرهەمی سیستەمی باوکسالارییە، جەخت لەسەر جیاوازیی و بنەرەتی ویستەکانی ژن و پیاودا دەکەن و رێگە چارە لە جیاکردنەوەی ویستی ژنان لەویستی پیاواندا دەبینن [11]. فیمینیستە مارکسیستەکان سەرچاوەی سەرەکی چەوساندنەوەو سەرکوت و نایەکسانی ژنان لەسیستەمی سەرمایەداریدا دەبینن،پێیانوایە دەسەلاتی پیاو بەسەر ژندا یەکێکە لەدەرکەوتەکانی دەسەلاتی سەرمایە بەسەر کاردا لەسیستەمی سەرمایەداریدا . فیمینیزم تەنها مەبەستی ئازادکرنی جەستە نییە لەکۆت و بەندی کۆمەلگە،هێندەی پرۆژەی رزگارکردنێکی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی هەیە([12]) . تیۆرێك بەجیاواز لەو رابردووەی کەپیاو هەژموونی بەسەر کایەکانی ژنان سەپاندووە،ئەمجارە پۆستکۆلۆنیالیزم ژنی وەکو بەکەرێکی چالاك هێنایە پێشەوەو هەولیداوە لەماف و ئازادی و کاردا هاوشانی پیاو یەکسان بن، لەرێگای رەخنە گرتن لەو کەلتوورە باوکسالارییەی رابردوو،کە بەدرێژای سەدەکانی رابردوو ژنی خستبووە دەرەوەی پرۆژەی بیرکردنەوە. لەکەلتووری رۆژهەلات،وێنەی ژن و تێگەیشتن لەجیهانبینیەکەی ، میراتی کۆمەلگە و کەلتوورە باوکسالارییەکەیەتی،ئەو کۆمەلگەیانەی تیایاندا دەسەلاتی بیرکردنەوەو دانانی سنوورو چوارچێوەو بەهاکۆمەلایەتییەکان ،لەدەسەلاتی نێرینەیە،لەوەها کۆمەلگەیەکدا ترس لە بوونی دەسەلاتی ژن شتێکی ئاسایی و سروشتییە،چونکە کۆمەلگەیەك باوکسالاری قسەکەرو کۆنترۆلی کایەکانی ژیانی ژن بکات ،لەبەرژەوەندی نییە ستایشی ژن بکات، بەمەش ئەمحۆرە ترسە خەسلەتی زۆربەی کەلتوورەکانی رۆژهەلاتە، بیرکردنەوەی باوکسالاری لەکەلتووری رۆژهەلات بە دووپێوانەیی کاریکردووە، لەپێوانەیەکیدا ژنیان تارادەی پیرۆزی و پەرستن وێنەکردووە بەوەی بەهەشت لەژێر پێیی دایکاندایە، لەپێوانەیەکی دیکەیدا وەك بوونەوەرێکی پڕ لەرازو نهێنی و ئەفسوون خستۆتە روو،ئەم تەرزە بیرکرنەوەیە لەرۆژهەلاتدا برەوەی هەیە و پێیوایە ژن پەیوەندی بەدونیای غەیبییەوە هەیە و تێگەیشتن لەمەبەست و ئامانجی ژن تەلەزگەیەکی شەیتانییە.

یەکێك لەو بابەتانەی پۆستکۆلۆنیالیزم باس و خواسی لەسەر دەکات (ئەویدی سازی)یە، ئەم چەمکە لە ئیدوارد سەعیدەوە خوازراوەو لە چوارچێوەی بابەتە پەیوەندیدارەکانی پۆستکۆلۆنیالیزمەوە هاتووە بۆ نێو پانتایی ئەدەب و نووسینە فیمینیزمییەکانەوە، چونکە ئیدوارد سەعید پێیوایە خۆرئاوا لە خۆرهەلاتدا وێنەیەکی دیکەی دروستکردووەو لەگەڵ خودی خۆرهەلاتدا نایەتەوە، بۆ ئەم مەبەستەش چەقی قورسایی خراوەتە سەرباس و خواسەکانی مێینەی رۆژهەلاتی، بەمەش فیمینیزمی خۆرئاوا بەهەمان پرەنسیپەکانی پۆستکۆلۆنیالیزم وێنەی ژنی خۆرهەلاتی کێشاوە ،کە واقعیەتی ژنی خۆرهەلاتی دەرناخاتەوە، بۆیە ئەم تەرزە تێفکرینە لە هەوڵدایە ژنێکی خۆرهەلاتی بەپێوانەو روانین و پێویستی خۆی بەرهەم بێنێ ، بەمەش ژێردەستەکان جوڵە و بزاوتەکانیان هی خۆیان نین، ئەو وێنە رەسەنە نین، بەڵکو دەستکردی رێساکانی کۆلۆنیالیزم و دەرکەوتەی پۆستکۆلۆنیالیزمن و ئەوان سەپاندویانن بەسەریاندا ، بەمەش دەسەلات و هێزی پاتریاکی رۆژئاوا ناسنامەو گوتارێك بۆچینی ژێردەست و ژنانی نەتەوەکۆلۆنیکراوەکە بەرهەمدێنێ ، لێرەوە شوناسی ژنی خۆرئاوا خۆی مانفێست و بەرجەستە دەکات (١٣)، لەهەوڵی وێنە دروستکردنێکە بۆژنی خۆرهەلات بەوەی دەنگ و رەنگ و تێگەیشتنی خۆی دەخاتە بڕی ژنی خۆرهەلات ، چونکە پۆستکۆلۆنیالیزم پێیوایە ژنی خۆرهەلاتی بوون وناسنامەی خۆی لەنێو کۆمەڵگەدا وونکردووەو پێویستە لەهەوڵی دۆزینەوەیدا بێت و هەرماف و شێکی لێی سەندراوە، بەهەرنرخێك بێت وەریانبگرێتەوە، بۆیە فیمینیزمی خۆرئاوا هەوڵیداوە زمانی ئەوانە بێت،کە زمانی قسەیان نییە و رێگایەکیشیان بۆ بدۆزێتەوە بۆ قسەکردن .

تێروانینی پۆستکۆلۆنیالیزم بۆ مافی مێینەی خۆرهەلات وایە،کە کۆمەڵگە خۆرهەڵاتییەکان ژن بوون بەتەنیا ناگەرێننەوە بۆ خودی ژن بوون و تەنیا وەك ژن سەیری ناکرێت ، بەڵکو وەك بەشێك لەناسنامەی نیشتمانی و شەرەفی کۆمەڵگە سەیر دەکرێت ، بەمەش کێشەی ژن تەنیا لە رەگەزەکەی کورت ناکرێتەوە بەڵکو هەڵگری خەسڵەتی ئەو کەلتوورەیە کەتێیدا دەژی ، لە هەوڵدایە ئەو یاسا و کۆت بەندە کۆمەڵایەتییانە تێکبشکێنێ ،کە ژنی خۆرهەلات وادەزانێ ئەو گوتارانە تروسکاییەکی پێ نییە بۆ ژنانی خۆرهەلاتی ، لەلایەکی دیکەوە کۆمەڵگای ستەمکار لە هەوڵدایە ژن ژێر دەست بێت و گۆرانکارییەکانی جیهان کاریگەریان لەسەری نەبێ و بەردەوام رازی بێت لەو دۆخەی تێیدا دەژی(١٤) .

پۆستکۆلۆنیالیزم پێیوایە لەرۆژهەڵاتدا بەگشتی ژن ،ئاین سنوورەکانی بۆ دادەنێت، کەواتەژن نەك هەر ناتوانێ لە کۆمەڵگادا بەشێوەیەکی چالاك خۆی بنوێنێت، بەڵکو بە شێوەیەك پەراوێزو کۆت وبەندکراوە،کەمافی نییە بێتە نێو ژیانەوە، بەمەش کاتێك ئاین سنورەکانی ژیانی ژن دیاریدەکات ،هەموو گۆرانکارییە فەرهەنگی و کەلتوورییەکانی ژن بەدەرچوون و یاخی و هەڵگەراوە دەچوێنێ،بەمەش هەموو مافەکانی دووچاری بنبەست بوون دەکاتەوە. کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ،کۆمەڵگایەکی داخراوە، چونکە بەردەوام لەهەوڵی کۆت و بەندکردنی تواناکانی ژندایە، هەمیشە ترسی مەرگ بەرۆکیان پێدەگرێت، بەمەش ئاوەزی خۆرهەڵاتی پەیرەوی ئاوەزو بیرکردنەوەیەك دەکات ، کەئەوەندە مەرگدۆستە و تروسکایی ژیان بۆژن تا مەوادایەکی ئێجگار زۆر تەسکدەکاتەوە،بۆیە لەتەریك بوونی ژندایە و لە ئەمرۆیی ژیان و تەکنەلۆژیادا دایدەبرێت و شانازی بە رابردووی پڕ لە دەسەڵاتی پیاو سالاری خۆیانەوە دەکەن ، بۆیە هەمیشە سنوورەکانی ژیان بەدەوری ژن تەسکتردەکەنەوەو لەمەرگ و کوشتنان بێ سڵەمینەوە بەردەوام دەبێت، بەو واتایەی هەموو جوڵەو بزاوتە نوێخوازانەی ژن بەمەبەستی بەشداریکردنی ژیان و دونیابینی

سەردەم دێنە پێشەوە، بە هەڵگەراوەو زەندیق وەسفیان دەکەن و دەیانخەنە دەرەوەی سنوورەکانی کەلتووری کۆمەڵگاو بریاری کوشتنیان دەدەن([15]) .

سەرنجی پۆستکۆلۆنیالیزم بۆ ژنی رۆژهەڵاتی پەیوەندی بە زمان و قسەوە هەیە،پێیوایە ژنان لەژێر فشاری زان و باڵادەست و زاڵی پیاواندان، لەوەها کەلتوور و کۆمەڵگایەکدا زمانی ژنان بەنزم و لاوازو لەرزۆك دەزانن و ژنان لە هەڵسوکەوت و قسەکردنیان جەخت لەسەر هەست بزوێن و سۆزی تاکەکەسیانەی خۆیان دەکەنەوە ، کەچی ئەم کەلتووره زمانی پیاو بە تۆکمەو جێگیر دەزانی . یەکێك لەو فۆرمە دیارانەی پۆستکۆلۆنیالیزم بابەتی داکۆکی کردنە لە مافی ژن ،ئەمەش شێوەیەکی تەواو سیاسیانەی پێوە دیارە ([16])، بەو واتایەی فیمێنیزمەکان بە تووڕەییەوە هەستی خۆیان دەربارەی نادادپەروەری دەردەبرن و لە هەوڵدان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی وشیاری ژنان ،لەبەرانبەر دەسەڵاتی پیاوسالاری، پێیوایە دەسەڵاتی پیاوسالاری یاخود حوکومەتی باوك ، ژن بە پاشکۆ و ژێردەستەی پیاو دەزانێ .

رابەرەکانی میتۆدی پۆستکۆلۆنیالیزم:

ئیدوارد سەعید: (Edward Said):_

میتۆدێك لەبیرکرنەوەو بەرخوردو راڤەکردن پێشکەشدەکات،کە لەچۆنیەتی تێکەڵکردنی مەعریفە و دەسەڵات ،لەچۆنیەتی نایەکسانییە سیاسیەکان بۆ ناو فیکرو وێنە و وێناکردنەکان، ئاگادارمان دەکاتەوە، لەپشتی ئەم دیدە رەخنەییەی سەعیدەوە هەوڵی هاتنەکایەی جۆرێکی نوێی تێفکرینی مرۆڤگەرا ،لەئارادایە، کەمافی قسەکردن و گێرانەوە و یستی ئازاد بەهەرکەسێك بدات و ئەو نایەکسانییە بنبربکات،کە سیاسەت لە مەعریفەدا دروستیان دەکات، سەعید خۆی بەخوێندنەوەی رۆژئاواوە خەریکدەکات و بەدوای دۆزینەوەو نیشاندان و راڤەکردنی ئەو میکانیزمە کولتوورییانەیە ،کە رۆژئاوا بەدەوری خۆیەوە گرێدەدات،لەم کارەیدا گرنگییەکی گەورە بەو رەوتە مێژووییە ئەدات ،کەئەم تێکست و وێنە و نمایشە کولتوورییانەی تێدا بەرهەمهاتووە و لەو رەوتەدا بەرهەمە کولتوورییەکانی رۆژئاوا نیشتەجێدەکات ،مەبەست لەو رەوتە مێژووییە تایبەتەش رەوتی پۆستکۆلۆنیالیزمە، بۆیە باس لە چۆنیەتی ئامادەبوونی بەشەکانی دیکەی جیهان دەکات لەناو خەیاڵ و نمایشی بەرهەمە کولتوورییەکانی رۆژئاوادا ، لە رەوتێکدا ، کە پۆستکۆلۆنیالیزم ئەو چوارچیوە مێژووییەیە کە پەیوەندییەکانی نێوان رۆژئاواو دەرەوەی رۆژئاوا رێکدەخات([17]) . تێزەکەی سەعید باسی چۆنیەتی بەرجەستەبوونی وێنەو کولتوورو کارەکتەری گریمانەکراوی میللەتانی دەرەوەی رۆژئاوا لە فەنتازیای رۆژئاوادا دەکەن ، بۆیە پەیوەندیەکی راستەخۆ لەنێوان خەیاڵی کۆلۆنیاڵییانەی رۆژئاوا لەگەڵ خەیاڵی سیاسی و کولتووری و مەعریفی رۆژئاوادا پێشنیاردەکات ، سەعید فانتازیای سیاسی و کولتووری رۆژئاوا بەرامبەر بە رۆژهەلات فانتازیایەکی پۆستکۆلۆنیالیزمییانەیەو ئەم فانتازییایەش لەسەر زەمینی هاوکێشەیەکی نایەکسانی پەیوەندی دەسەلات و هێزو مانادا نیشەجێیە. لەنوسینەکاندا دەربارەی پۆستکۆلۆنیالیزم هاوشێوەی مێژوونووس کاری نەکردووە، واتە نەهاتووە مێژوو بگێرێتەوەو هەوڵی تێگەیشتن یاخود تێنەگەیشتن لە دەسەڵاتی رۆژئاوا بۆ خوێندنەوەکانی رۆژهەڵات بنووسێتەوە([18])، بەڵکو هەوڵی شیکرنەوەی ئەو گوتارانەی داوە ،کە بەهۆیانەوە پۆستکۆلۆنیالیزم و کەلتوورەکەی ، زانیاری و مەعریفەی لەسەر دەرەوەی رۆژئاوادا بەرهەمهێناوە، بۆیە خوێندنەوەکانی ئیدوارد سەعید لەچوار چێوەی پۆستکۆلۆنیالیزمدا دەیەوێت ئەو زانیارییانە بەرچاو بخات، کەوا هێزو دەسەڵاتی رۆژئاوا چۆن ئەو

پەیوەندییەی بەدەرەوەی خۆیەوە لەخۆدەگرێ، کردووە بەمەعریفە و ئەو پەیوەندیانەی رۆژئاوا لەنێوان ئەو زانیارییانەی دەسەلاَت و هێزی رۆژئاوا دەربارەی رۆژهەلاَت بەرهەمیهێناوە .

هوومی بابا (Homi J. Bhabha)؛

یەکێکی ترە لەتیۆریزەکەرانی پۆستکۆلۆنیالیزم،لەهندستان لەدایك بووەو لە نەوەدەکانی سەدەی رابردوو،وەك یەکێك لەقەلەمە دیارەکانی ئەم تیۆرە خۆی ناساندووە،هوومی بابا بەکاریگەری بیرۆکەکانی(بەندیکت ئەندرسۆن)ەوە،کاریگەر بووە،بەتایبەتی بیرۆکەکانی لەسەر نەتەوەو دروست بوونی نەتەوە، کەئەندرسۆن پێیوایە نەتەوە کۆمەلێك وێنەی خەیالی نییە ، بەلکو شوناسێکی دیاریکراو و تایبەتمەندیان هەیە، لەسەر بناغەی ویستێکی بە کۆمەلّ بۆ ژیان لەگەلّ رابردوویەکی مێژوویی درێژ خۆی گرتووە، نووسینەکانی هوومی بابا زیاتر پەیوەندی بەناسنامەی نەتەوەیی و کاریگەرییەکانی گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزم بەسەر ئەو ناسنامەیەوە هەیە، بەتایبەتی کێشەی (دوو رەگ) بوون لەسەردەمی مۆدێرنەدا، بابا پێیوایە شوێن و کات لەسەردەمی مۆدێرنەدا بارودۆخێکی ئالۆزیان خولّقاندووە، بەمەش هەستی نەتەوەیی و شوناسی تاك بۆ مەسەلەی خاك ونەتەوە ،تارادەیەك حاشای لێدەکرێ، بۆیە بابا لە کتێبی (نەتەوەو گێرانەوە) باسی لە دیاردەی لاسایی و لاسایی کردنەوە دەکات ، پێیوایە دەسەلاتی کۆلۆنیالیزم هەموو هەولێکی بۆ ئەوەیە کەنەتەوە کۆلۆنیکراوەکە بکاتە وێنەیەکی نادروستی خۆی واتە (بە هی کردنە خۆ)، بۆیە بابا پێیوایە گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزم بەو زمانە دواوە[١٩]، بەمەش ئەم گوتارە لەئامانجە هەرەسەرەکییەکانی بیری کۆلۆنیالیزمەوە بیگرە تا بجووکترین کاریگەرییەکانی ، لاسایی کردنەوە وەك یەکێك لە هەرە کاریگەرییەکانی دێتە ئەژمار، لێرەوە زالّبوونی کۆلۆنیالیزم و دەسەلاَتەکەی شەرعیەت وەردەگرێ و خۆی دەکاتە نوێنەرو نمایندەی نەتەوە کۆلۆنیکراوەکە .

گایاتری جاکراورتی سپیڤاك (Gayatri Chakravorty Spivak)؛

یەکێکە لەنووسەرو قەلەمە دیارەکانی بواری پۆستکۆلۆنیالیزم، هاوشانی ئیدواردسەعید سەرنج و خوێندنەوەی بۆ دەرکەوتەکانی بواری پۆستکۆلۆنیالیزم هەیە، بەلاَم زیاتر لە بواری فیمینیزم و بەرگیری کردن لەم بزاوتە سەرنجەکانی دەربریوە،پێیوایە خۆرئاوا خوێندنەوەیەکی سیاسیانەی دەربارەی ژنی خۆرهەلات هەیە،وایدەبینێ ئەو زولّمەی کۆمولگای خۆرهەلاَتی لە ژنی کردووە بەهەمان پێوانە ئەو تێروانیینە سیاسیانەی پۆستکۆلۆنیالیزم بۆ ژن هەیەتی زولّمی لێکردووە،چونکە ئەو دەنگ و رەنگەی خۆرئاوا بۆ ژنی خۆرهەلاَتی فەراهەمی کردووە، دەنگ و زمانی ئەو نین، بەمەش ئیسپواك چەقی قورسایی خوێندنەوەکانی بۆ مەسەلەی ژن لەدیدی پۆستکۆلۆنیالیزمەوە، وەستاوەتە سەر چەمکی(ژێر دەستە) (subaltern) ،ئەو چەمکەی لە ئەنتۆنیۆ گرامشی وەرگرتووە، ئەمەش بۆ ئەو چینە دەگەرێتەوە کە لەژێر چنگی دەسەلاَتی زالّدایە،بەمەش چینێك بە هۆی رەگەز و جنسەوە لە مافەکانی نێو کۆمەلّگا بێبەش دەبێت . لێرەوە سەرنجەکانی سپیڤاك خۆیان دەردەخەن و وایدەبینێ داگیرکەران و دەسەلاَتی زالّ ، تا ئەو شوێنەی دەنگی ژێردەستەکانیان خنکاندووە ، ئیتر شوێنێکی بۆ قسەکردن نەماوەتەوە، سپیڤاك بۆ ئەم مەبەستە کتێبێکی لە ژێرناونیشانی (ئایا ژێردەستە قسە دەکات؟) نووسیوە[٢٠]، لەم کتێبەیدا باس لە دیاردەی ژنی ژێردەستەو دەنگ هەلّبرینیان دەکات ،پێیوایە دەنگ و رەنگی ژێردەستە سەرباری شکاندنی هەموو کۆت بەندەکانی کەلتووری کۆمەلّگا ،ئەگەر بێتە گۆ ، ئەوا هەر نابیسترێ ، بەمەش ئاماژە بەدیاردەی دەنگ و قسە و پەیوەندی بە شوناسەوە دەکات، بۆیە پەیوەستی دەکات بەواقیعی ژن خۆیەوە ،پێیوایە دەنگ و قسە دیاردەن بۆ شوناس،بەمەش

شوناسی هەر ژنێك نەتەوەو زمانەکەیەتی ([٢]). داگیرکەران کاتێك رۆژهەڵاتیان داگیرکرد بەکەشتییەکانیانەوە پەرتوك و نووسراوە مێژوویی و کەلتووری نەتەوەیی رۆژهەڵاتیان لەگەڵ خۆیان برد و دەنگ و شوناسێکی تریان خستە شوێنی .

بەشی دووەم /پراکتیکی

کەلتوور و دەرکەوتەی لە نێو رۆمانەکە:

لەکۆمەڵگا مۆدێرن و نەریتگەراکاندا، تاك سەرچاوەی سەرەکی پێکهاتەی کۆمەڵگایە ، کۆمەڵگاش لەشێوەگرتنی کەسایەتی رۆڵ دەبینێ، لە کۆمەڵگای نەریتیدا تاك پەراوێزەو کلتوور و کۆمەڵ بە سەنتەر (ناوەند) کراوە، بەمەش کلتووری کۆمەڵگای نەریتی پتر کاریگەری بەسەر تێڕوانین و شێوەی بیرکردنەوەی تاك دەنوێنێ و تاك پتر بەدوای ناسنامەی خێڵ و هۆزو تایفەدا دەگەرێت ، هێندە بەدوای ناسنامەی کەسییەتی خۆیدا ناگەرێت، بەمەش تاکێك بەرهەمدەهێنێت لەناو (کۆ) بژێت و (خۆ) فەرامۆش بکات و خۆی رادەستی قەدەری کەلتوورو داب و نەریتی کۆمەڵگا بکات . لە رۆمانی (گرەوی بەختی هەلاڵە)ی عەتا نەهاییدا ،جیاوازییە کەلتوورییەکان زۆر بەروونی خۆیان دەردەخەن، ئەم رۆمانە پوختەی ژیانی ژنێکی کورد ، لە نێو دوو کەلتووری جیاوازدا باسدەکات هەروەکو چۆن یەکێك لەپرەنسیپەکانی پۆستکۆلۆنیالیزم بەتەوەرکردنی دووکەلتوری جیاوازەو پاشان باڵانیشاندان و سەپاندنی کەلتووری رۆژئاوا بەسەر کەلتوورەکانی تری نەتەوە جیاوازەکان بەئەرکی خۆی دەزانێ . هەلاڵە کارەکتەری سەرەکی نێو رۆمانەکەیە و کچی خانەوادەیەکی بەناوبانگی وەکو (حمە رەشید ئاغا و سعادەت خانم) ە، ئەم کچە پەروەردەی ژیانی لادێنشینی و کەلتووری رۆژهەڵاتیانەیە، باوکی پاش تێکەڵ بوونی بەشۆرشی چەکداری و خەباتکردن لەپێناو خاك ونیشتماندا،کچ و کورانی ئەم خانەوادەیە هەمان رێچکەی باوکیان بۆ خزمەتکردنی نیشتمان دەگرنەبەر ، لەنێو شۆرشدا هەلاڵە دەبێتە کادیری بەشی راگەیاندن و لەرادیۆی شۆرش کاردەکات و لەم ماوەیەدا کورێك دەناسێ بەناوی (برایمۆك) ،دوای ماوەیەك دەبنە خۆشەویستی یەکترو رازو نهێنی دەکەوێتە نێوانیانەوە، پاشان لەشاخ بەهۆی رەنویی بەفرەوە برایمۆك دەکەوێتە ژێر بەفرەوەو دەمرێت، سەرەنجامی خۆشەویستی هەلاڵەش بەنامرادی دەگات ، هەرچەندە باوکی هەلاڵە چارەی برایمۆکی خۆشنەدەویست بەڵام لەبەر هەلاڵە بێدەنگی لێدەکرد، دوایی مردنی برایمۆك و ئاڵۆزبوونی بارودۆخی وڵات و تێکچوونی نێوان حکومەت و شۆرش ، حمەرەشید بریاری جێهێشتنی نیشتمان دەدات ، شەوێك بەناچاری ماڵ و منداڵەکانی لەو شوێنەی لێی دەژیان بەیارمەتی چەند هاورێیەکی دەگوازێتەوەو هەلاڵە و کاروانی کوری حمە رەشید ئاغا بریاری چوونە دەرەوەی وڵات دەدەن، سەرەنجام هەلاڵە لە وڵاتی سوید دەگیرسێتەوە . لەرێگای نەسرین خانی مامۆژنی هەلاڵە،کە چەند ساڵێکە لەدەرەوەی وڵات دەژێن ، سعادەت خانمی دایکی هەلاڵە لە چۆنیەتی ژیان و گوزەرانی ژن لە کەلتووری رۆژئاوا ئاگادار دەکرێتەوە ، بەوەش باوکی هەلاڵە دەکەوێتە پلاندانان بۆ ئەوەی هەرچۆنێك بێت کورێکی کوردی پەروەردە بوو، بە کەلتووری رۆژهەڵاتی بۆ کچەکەیان بدۆزنەوەو شووی پێبکات ،بەمەش داوا لە کورێك دەکات بەناوی (شێرزاد)، پاسەوانی خۆیەتی و هەوڵی رازیکردنی دەدات بەوەی بچێتە وڵاتی سوید و کچەکەی بخوازێت و ببێتە هاوسەری ژیانی ،هەر چەندە لەسەرەتادا هەلاڵە ئاگاداری ئەم جۆرە کارە نییە چونکە باوکی هەلاڵە داوا لە هەلاڵە دەکات کەوا یارمەتی

ئەو کورە(شێرزاد) بدات بۆئەوەی لەرێگای چەند بەڵگە نامەیەکی ساختە ئەو کورە بکاتە مێردی خۆی و بیگەیێنێتە وولاتی سوید . هەلاڵەش لەسەر داواکاری باوکی ئەم کارە دەکات ، سەرەنجام هەلاڵە و شێرزاد دەبنە ژن و مێردی یەکتر .لێرەوە جیاوازییە کەلتوورییەکان سەرهەڵدەدات ، کەتەواوی رۆمانەکەش چەقی قورسایی خستۆتە سەر ئەم جیاوازییە و شێوەی ژیانی هەلاڵە و شێرزاد، کێشەکان لە چۆنیەتی ژیان و رەفتارەکانی هەلاڵەوە دەست پێدەکات . رۆماننوس لەرێی رۆمانەکەیەوە، هەمان گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزمی لە دووتوێی دەقێکی رۆماندا وێناکردووە ،کەتیایدا یەکێك لەبنەما سەرەکییەکانی ئەم گوتارە لێدانە لەکەلتووری وولاتانی کۆلۆنیکراو ، بەواتای دەرخستنی رووە ناشرین و ناچیزەکانی ئەو کەلتوورەیە ،کەوا دەستێکی بالای لە دواکەوتن و سەرپێنەکەوتنی کۆمەلگادا هەیە، بەمەش خاڵە گەش و جوانەکانی کەلتووری ئەویدیکە زەقدەکرێتەوەو بەجوانترین شێوە ئاماژەی بۆ دەکرێت، ئەمەش جۆرە تێفکرینێك دروست دەکات کەوا کەلتووری رۆژهەلاتی زمانی خوێن و شمشێرەو جێگای برواومتمانە نییە،کەچی لەبەرامبەریدا کەلتووری رۆژئاوایی زمانی مەعریفە و پێگەیاندنی تاکە لە گشت کایەکاندا،تەنانەت ئەو سالانەی هەلاڵە بەتەنیا لەسوید ژیاوە تێکەلاوی کەلتوورەکەیان بووەو هەمان تێفکرین و رەفتاری ئەوانی نواندووە،کاتێك شێرزاد لەچارەنووسی ئارەزووی کچیان لە هەلاڵە دەپرسێ ((ئەو لێرە گەورە دەبێ و لێرەش مندالێ،کچ بێت یان کوڕ، بگاتە هەژدە سالێ یاسا مافی ئەوەی دەداتێ دایك و باوکی بەجێبێلێ و بروات شوێن ژیانی خۆی بکەوێت))[22] ،ئەم شێوە ژیانە بوەتە کەلتوور و تەواوی تاکەکانی پێی راهاتوون کەچی بۆ شێرزادی پیاوی هەلاڵە نامۆیە و ناتوانێ قەبولی ئەم شێوە ژیانە بکات ناچار زۆربەی کات کێشەو ململانێیەکانی نێوانیان لەئەنجامی جیاوازییە کەلتوورییەکانەوە سەریهەڵدەدا، تەنانەت شێرزاد دەیگوت:((من لەیاسای ئەم ولاتە دەرچیم .ئەویاسایە من و ژن ومندالی من ناگرێتەوە))[23] . رۆماننوس لەرێگای خۆشەویستی نێوان هەلاڵەو برایمۆك و بەنامرادگەیشتنی ئەم دوو خۆشەویستەو پاشان لەقەدەرو چارەنووسێکی نادیاردا هەلاڵە و شێرزادی کۆنە پێشمەرگەی باوکی دەست لەملانەی ژیانێکی تازە دەکەن ، نووسەر خۆی خزاندۆتە نێو باس و بابەتێکی دیکە ،کە کەلتوورە جیاوازەکان بەربەستن لەبەردەم تێروانین و دنیابینینی تاکەکان ،ئەمەش هەمان تێروانینی پۆستکۆلۆنیالیزمە بۆکۆمەلگا و کەلتووری نەتەوە جیاوازەکان ، چونکە لەم جۆر کۆمەلگایانەدا(کۆمەلگای رۆژهەلاتی) تەواوی پانتاییەکانی ژیان و کایە و پێکهاتەکانی لەژێر کۆنترۆلی کەلتوورو داب و نەریتەکانیدان ، بۆیە هیچ هێزێك و کایەیەکی کۆمەلگا خاوەنی ناسنامە و شوناسی خۆیان نیین، رۆماننووس لەسەر زاری مەجیدی برای هەلاڵە هەمان تێروانینی پۆستکۆلۆنیالیزمی بۆ کلتووری رۆژهەلاتی نیشانداوە و ئەم کلتوورەی بەمەترسی زانیووە،((هەلاڵە خوشکی من قوربانی ئەم کەلتوورەیە.ئەو قوربانی جەنایەتێکە کەلەم کەلتوورەوە سەری هەڵداوە. ئەم جەنایەتە دەبێ زۆر زیاتر لەمانە بەجەستەبکردرێتەوەو ریسوابکردرێت))[24] لەو کۆمەلگایانەدا یەك دنیابینی و یەك تێروانین بۆژیان و گۆرانکاری و مۆرالێ هەیە،بەمەش یەك حیکایەت کە کەلتوور ئاراستەکەرییەتی تەواوی مرۆڤەکان لەنێو چوارچێوەیەك قەتیس دەکەن ، قەدەر تیایدا قسەکەرو سەروەرەو، دەستە پاچەو ئەبلەقن لەبەرانبەر کەلتوورەکانی دەرەوەی خۆیان ، پۆستکۆلۆنیالیزم پێیوایە کەلتووری رۆژهەلات لەرێگای دەسەلاتەکەیەوە پانتاییە ژیارییەکان و جیهانبینیە جیاوازەکان دەکوژێت و لەچوارچێوەی هەژموونێکی دۆگمایی، تەواوی تاکەکانی کۆمەلگا ئاراستە دەکات ، بەناوی داب ونەریتەوە تەواوی تاکەکان جلەو دەکات و سەرجەم تێروانیینە جیاوازەکان لەناودەبات، بەمەش کەلتوور هەموو هەولێکی بۆ ئەوەیە تەواوی تێروانینە جیاوازەکان بەشێوەیەك بخاتە ژێرکاریگەریەکانی داب و

نەریت و رەوشت و پرەنسیپەکۆمەڵایەتییەکانی خۆیەوە، بۆ بەردەوامیدان بە دۆخێکی وەها پێویستی زۆری بە ستەمکاری و سەرکوتکردنی سەرلەبەری ئەو رەنگ و دەنگانەیە،کە تێروانین و حیکایەتی دیکەیان بۆ دیاردەکان و ژیان هەیە . لەنێو رۆمانەکەدا زۆر بەرونی ئاماژە بەچوونەژێرباری کەلتووری رۆژئاوا لەرێگەی کردەی (بەهی کردنە خۆ) ناچاربوونە بەهەڵگرتنی ناو و ناسنامەی جیاواز لەناو ناسنامەی راستەقینەدا،بەمەش هەڵهاتنە لە کەلتوورو شوێنکاتی نەخوازراو بەرەو شوێنکاتی خوازراو ،جیاوازییەکە لەوەدایە پشتکردن لە کەلتووری رەسەن و ملدان بۆ کەلتوورێکی تر ،توورهەڵدانی رابردووە، لەکاتێکدا رۆماننووس پێیوایە باوەشکردن بەکەلتوورێکی ترلەهەوڵی نەگەراندنەوەی زولم و زۆرە، کە بەدرێژای مێژوو لەژێر کەلتوورێکدا لێیکراوە،((ئەوەچارەنووسی تۆیە هەڵاڵە،کە خەنجەرێك شاخەو شاخ ،شارەوشار وڵاتەو وڵات شوێنت بکەوێ،تا لێرە لە ستۆکهۆلم ،لەگەرەکی فلەمینسبیرگ ،لەنهۆمی چوارەمی باڵخانەی ژمارە هەژدە لەسنگت بچەقێ))[٢٥] بەمەش زۆربەی جار تاك لەبارەی رۆڵی خۆیەوە لەنێو ئەم کەلتوورەدا جەخت لەسەر بێ دەسەلاتی خۆی دەکاتەوە، کە بریتییە لە هەستی بێئومێدی و شکست ، هەر ئەم هەستەی مرۆڤە بەهای مرۆیی خۆی لا کەمدەبێتەوەو لەژیان بێهیوا دەبێت ،بۆیە باوەشکردن بەکەلتووری رۆژئاوایی بەرێگە چارەو تەنها چارەسەر لەبەردەمیدایە بۆئەوەی هەم رزگاری بێت لە خودێکی بێ توانا لەبەرەنگاربوونەوەی ژیانی نەریتگەرایی و شکستخواردوو لەبینینی رۆڵی تاکانەی خۆی لەنێو کەلتووروکۆمەڵگاکەیدا ، بەمەش باوەشکردن بەکەلتووری رۆژئاوایی بۆ تاکی رۆژهەلاتی مانای کرانەوەی دەرگای هیوایە .بۆیە رۆماننوس زۆر بەروونی لەسەر زاری هەلاڵە ئەوجیاوازییە کەلتوورییە دەردەخات و دەڵێت:((کارێکی باشت کرد هاتی بۆ ئێرە،ئێرە جگە لەوەی کە زۆر خۆشە،شوێنی خۆپێگەیاندن و بەختەوەریشە))[٢٦] ،مەبەستی نووسەر لەوەدایە کەوا رۆژهەلات دۆزەخێکە هیچ ترسکاییەکی ژیانی بۆ تاك پێ نییە،لەبەرانبەردا کەلتوورو کۆمەلگایەکی دیکە هەیە، کەوا تاك تیایدا سەربەستەو مافی بوون وئازادی رادەربرین و ژیانی هەیە،ئەمەش بۆ خۆی وێنەیەکە لەو وێنانەی سیاسەتی پۆستکۆلۆنیالیزم بۆ رۆژهەلاتی کێشاوە. ئەم رۆمانە باس لە نەهامەتی تاکی کورد دەکات ،کە بەدرێژای مێژوو پێیەوەگیرۆدە بووە،چەقی قورسایی ئەم رۆمانە باسکردن لە کەلتوورو سیاسەت ،کە بەردەوام تاکی کورد گیرۆدەی کەلتوورێکە دەسەلاتی خۆی تێدا دۆراندووە، بۆیە لەو کۆمەڵگایانەی کەلتوور بالادەستە چارەنووسێکی دیاریکراو بۆ تاکەکان دەستنیشانکراوە، بەمەش نووسەری رۆمانەکە هەر لەسەرەتاوە بەچارەنووسی کەسایەتی سەرەکی (هەلالە) ژیاوی کەلتووری رۆژهەلاتە دەست بەگێرانەوەی رەوتی رووداوەکانی نێو رۆمانەکەی دەکات، تەنانەت بە گۆرینی شێوەو شوێنی ژیانیشی ناتوانێ خۆی لەم کەلتووره رزگار بکات ، بۆیە عەتا نەهایی زۆر لێزانانە باس لەبەریەککەوتنی نێوان کەلتوورەکان و سیاسەتی ئاراستەکراوی کەلتووری دەکات . بەمەش پتر باس لە دەسەلاتی پیاوسالاری و بێمافی ژن وەکو وێنەیەکی کەلتووری رۆژهەلاتی دەخاتە روو، بەمەش نووسەر فەزایەکی خەڵقاندووە بۆ دەربرینی بیروراکانی بەمەش دوو خوشك و دوو دایك و چەندین کەسایەتی پیاو و ژن لەململانێدان و بەردەوام بەریەك دەکەون ، بۆیە دوو کەلتورو دووشوێنی جیاواز (کوردستان - سوید) ئاماژەی پێکراوە، نووسەر(عەتا نەهایی) هەوڵیداوە لەم نێوەندەدا پنتە جیاوازەکانی ئەم دوو کەلتووره بەرچاو بخات،کەتیایدا فەزای کەلتووری رۆژهەلاتی فەزایەکی نێرینەییە، هاوشانی ئەم فەزایەش کەلتووری رۆژئاوایی (سوید) بە کەلتوورێکی نەرم و مرۆڤدۆست وێناکراوە، رۆماننووس لەسەر زاری شێرزادەوە ئەمەی نیشانداوە((راستت بوێت ،منیش بەشوێن بەختەوەری کەوتووم،هەلاڵە .تەمەنای گەیشتن بەبەختەوەری منی

گەیاندۆتە ئێرە))[27] ،رۆماننووس مەبەستیەتی جیاوازییە کەلتوورییەکان کەوا پۆستکۆلۆنیالیزم جەختی لەسەر دەکاتەوە ئەمیش بەهەمان شێوە ئەو وێنە نیشانداتەوە بەتایبەتی لەم کەلتووەرەدا(رۆژئاوا) تاك لە شێوەو چۆنیەتی گوزەرانی ژیانی ئازادە .

رۆماننووس لەنێو رۆمانەکەیدا،کەلتوور بەزادەی هەلومەرجی ئاینی و کۆمەلایەتی و مەعریفی کۆمەلگە دەزانێ،پێیوایە بەرهەمی بەریەککەوتنی هێزەکان و ئاکامە جیاوازەکانە، لەبەرئەوەی کەلتوور هەلقولاوی هەناوی کۆمەلگەیە و رێکەوتە سەیرو سەمەرەکان دروستیان نەکردووە،بەلام لە کۆمەلگەی رۆژهەلاتدا کەلتوور خۆی دەبێتە رێکەوت و لەقەدەری ئەو رێکەوت و دووبارەبوونەوەیی خۆیدا، ژیان بەتاك دەبەخشێت،کاتێك دایکی هەلالە لەزاری خێزانی مامی هەلالەوە دەبیستێ، کەوا هەلالە بەتەنها لە خانوویەکدا دەژیت ، ئارامی نامێنێ و دەکەوێتە بیرکردنەوە بۆئەوەی لەکوردستانەوە شوویەك (مێرد)ێکی بۆ پەیدا بکەن ، تا رۆژێکیان باوکی هەلالە لە پەیوەندییەکی تەلەفۆنیدا داوا لە هەلالە دەکات کەوا کاتی خۆی کورێکی لای پێشمەرگە بووەو ئیستا دەیەوێ لە ئەوی مارەبکات و هەلالە بۆ لای خۆی بیبات((بەروالەت شووی پێبکەیت .یەعنی لەسەر کاغەز خۆتی لێ مارە بکەیت و ئەوسا داوەتی بکەی))[28]، تاك لەم کۆمەلگەیانەدا سەرکوتراوەو ترسێنراوە،ئەمەش پەیوەندی بە کەلتوورو ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتییەوە هەیە، هاوکات برێك شەرەنگێزی و بەرەنگاربوونەوەی لەگەلێ خۆیدا هەلگرتووە ، لەم کۆمەلگایانەدا ملکەچکردن بۆ دەسەلات ونەمانی ئینتیما ئامادەیی هەیە ، کە بەروالەت لە ژیانێکی مۆدێرندان و لەناوەرۆکیدا شێوە ژیانێکی خێلەکی دەژین ، کە بێبەشن لەهۆکارەکانی ژیانێکی کامەران و لەرێگەی بەدەستهێنانی ئەوکامەرانییەدایە ،کەئیدی ئینتیما لەدەست دەدەن((هەلالە ئەگەر ئەو هەوالە بگاتە ئێرەو خەلك بیبستنەوە کەتۆ بۆ پیرەمێردێك حاشات لەمێردەکەت کردووە، باوکت دەبێ رووی خۆی رەش بکات و ئەم ولاتە بەجێبێلێت))[29] ،لەکەلتووری رۆژهەلاتدا ،سەرکەوتن و ژێرکەوتن، شکۆیی و شەرەفمەندی لەئەستۆی تاك نییە و بۆتاك ناگەرێتەوە، بەلکو پاراستنی کەلتوورو داب و نەریتی کۆمەلگە ئامانجەو تاك ئامرازی بەدیهێنانی ئەو ئامانجەیە،لەم جۆرە کەلتوورو کۆمەلگەیانەدا بەبەرنامەوە کار بۆ بزربوونی رۆلی تاك دەکرێت .

ئەم رۆمانە جەوهەری ناکۆکییەك بەردیدەدەخات کە خودی کەلتوور بەبەرپرسیار دەزانێ و هەلگری کۆمەلێك جیاوازی هەمەرەنگە ،بەمەش رۆماننوس تاکی رۆژهەلاتی وەك بوونەوەرێکی کەلتووری و کۆمەلایەتی ،ئاوێتە بەژیارییەکی ناوچەگەری کە هەلگری کۆمەلێك جیاوازی رەوشتی و ئاکاری و ئاینییە، بۆیە باس لە کەلتووری کۆمەلگایەك دەکات ،کەوا هەلگری جیاوازییەکانی خودی خۆیەتی لەبەرامبەر بوون و قەوارەی کەلتووری ئەوانی دیکە،هەرچەندە رۆماننووس باس لەداب و نەریتێك دەکات ،کەتەنها زمانحالی هەلسوکەوتە کۆمەلایەتی و ژیارییەکانی تاکی رۆژهەلاتی نییە، بەلکو رۆماننووس بەتەواوی رووئەچێتە کونجە تاریك و لابەلاکانی شارستانییەتی رۆژهەلاتی ،کەکاتێك دەربارەی کەلتووری ژن کوشتن، یەکێك لەرۆژنامەکانی ولاتی سوید لەسەر ئەم پرسە دەنووسێت((ئەو کەسانە کەپاش سالەها دابران لەکۆمەلگە و کەلتووری رۆژهەلاتیناوەراست و پاش سالەها ژیان لەناو کەلتوورو کۆمەلگەی رۆژئاواییدا،ئاوا بەسووك و ئاسانی دەستیان دەچێتە ژن و مندالەکانی خۆیان ،بێگومان لەوە سوك و ئاسانتریش دەستیان دەچێتە ژن و مندالەکانی ئێمەش))[30]،بەپێی پرەنسیپەکانی پۆستکۆلۆنیالیزم نووسەر لەوە ئاگادارمان دەکاتەوە کەوا ناراستەوخۆ کەوتووینەتە ژێرکاریگەرییەکانییەوە بۆیە بەئەرکی تاك دەزانێ لەم سەردەمە نوێیەدا، نزیك بوونەوە لەمەوداو رەهەندە جیاوازەکانی کەلتووری ئەوانی

دیکە،گەلاڵەکردنی مانفێستێکە بۆ پرسیارگەلێکی هەنووکەیی لەژیان و مێژووی رابردوومان،بەمەش دیالۆگێکی کەلتووری دەسازێ بۆ نزیکبوونەوە و وەرگرتنی کەلتووری ئەوانی دیکە و پاشان خودێکی بەرپرسیار لەسەر ئاستی کۆمەلگەو ژیاری دێتە بەرهەم ، چونکە رۆماننووس پێیوایە کەلتووری رۆژئاوایی زمانی تەکنەلۆژیایەو لەسەر ئاستی جیهان رۆلێکی کارای هەیە .لەنێو رۆمانەکەدا نووسەر فەزایەکی بۆ جیاوازییە کەلتووریرکان سازاندووەو تیایدا بەهایەکی مرۆییانەی بەکەلتووری رۆژئاوا بەخشیوەو شارستانییەت بەبێ بوونی ئەو فەزا کەلتووریە بوار بۆ ژیان دەستەبەر ناکات ،کەلتوورێك ماکەکانی دووبەرەکی تێیدا وەلانراوەو وێنەیەکی زۆر رەونەقداری بۆ سازاندووە ،بەهاترین واتای پێبەخشیووە، بۆیە نووسەر ژیانی تاکی رۆژهەلاتی کردۆتە کالایەك و رۆمانەکەی پێرازاندۆتەوە، بەمەش چەمکەکانی وەکو دیموکراسی و پێکەوەژیان و دادپەروەری و لێبووردەیی ....هتد ،کردۆتە شوناسی کەلتووری رۆژئاواو ،لەدەرەوەی کەلتووری رۆژئاوایی بەهایەکی بۆ ژیان نەهێشتۆتەوەو ئەمەش پیرۆزییەکە ، کەچی لەوێنەیەکی تریدا رۆماننووس کەلتووری رۆژهەلاتی بەبوغزاویی و مێژوویەکی پڕ لەململانێ و یەکتر نەخوێندنەوە وێنە کردووە،بۆیە هەلالە دەلێت: ((باوکم دەیگوت دوژمنداره . دەیگوت زۆر کەس لەبۆسەیدا دانیشتوون تا فرسەتێکیان بۆ هەلکەوێت و زەفەری پێ ببەن.شتێکی بچووك لەخۆی یان ژن و مندالکەی گەورە بکەنەوەو حەیای ببەن))[٣١] ، کۆمەلگەیەك کەلتوور بکاتە گوتارو ئەو حیکایەتەی، کە دەبێ تاکەکان لەدەوری کۆببنەوە،کۆمەلگەیەکی پڕکێشە و تاکێکی دلرەقی لێوەبەرهەمدێت ،ئەمەش ئەو ئامانجەیە پۆستکۆلۆنیالیزم دەیەوێ پێی بگات و لەگوتاری خۆیدا وێنای بکات . لەدیدی پۆستکۆلۆنیالیزم، پشت بەستن بەئایدۆلۆژیاو کەلتووری رۆژئاوایی ،کە وەکو بنەمایەکیش لەنێو رۆمانەکەدا بوونی هەیە و بەسەر تەواوی رۆمانەکەشدا زالە ، ئەوەیە کەوا باوەشکردنەوە بۆ وەها دۆخێك ئەوا خودێکی بالا لەسەر شکستی ئەویدیکە دروست دەکات .

نووسەر دنیایەکی گەشی بۆ ژیان و کەلتوورو سیستمی رۆژئاوا نەخشاندووە،بەمەش سەرەتاکانی بزاوتن و جوولە دەباتەوە بۆ رۆژئاواو، کلاورۆژنەیەك بۆ ژیان و گەلانی تری رۆژهەلات ناهێلێتەوە،کەرۆلیان لەبنیاتی ئەو شارستانییەتەی ئێستادا هەیە، بەلکو هەمووی کردۆتە میراتێك و پەیوەستی کردووە بەبارێکی مێژوویی و کەلتووری و ژیاری، هەموو دەستکەوتە بەپێزو جوانەکانی مرۆڤایەتی بەدرێژایی مێژوو کردۆتە بەهای بالای کەلتووری رۆژئاوایی ،ئەمەش پتر سەندنەوەی ئەو رەهەندە مرۆییانەیە،لەنەتەوەو کەلتوورەکانیان و سەرەنجام کەلتوورێکی رۆژهەلاتی بێ بەهای نەخشاندووە،((بەپێی نەریتێکی رۆژهەلاتی هەر باوکێك کچەکەی بەشووبدات،لەرۆژی زەماوەندەکەیدا چەقۆیەك لەشێوەی ئەم چەقۆیە بەدیاری دەدا بەزاواکەی، تاهەرکاتێك کچەکەی پێچەوانەی داب و نەریت جولایەوە،بەو چەقۆیە بیکوژێت))[٣٢]،ئەمە سەردێری رۆژنامەیەکی سویدییە دوای رووداوی کوشتنی هەلالە بەم شێوەیە وەسفی کەلتووری رۆژهەلاتی کردوە،ئەمەش هەمان تێروانینی پۆستکۆلۆنیالیزمە، هەروەکو چۆن هەژموونی کەلتووری خزاندۆتە ناو رەهەندە ژیارییەکان و کردۆیتیە تەنیا سەرچاوەیەك بۆ ژیان ، بەلکو بەوەش نەوەستاوەو کەلتوورە جیاوازەکانی تری خستۆتە نێو قالب و لەچوار چێوەی داون و رێگەیان پێنادات لەناویەك شارستانییەت کە خۆی تیایدا بالادەستە ژیان بەسەر ببەن ،بەلکو ئێستا لەهەلوەشاندنەوەی هەمووکەلتوورەکانی تردایەو دەیەوێ بەتەنها یەك کەلتوور بالا دەست بێت، ناوەندێتییەکەی کەلتووری رۆژئاوا بێت و لەهەولی دروستکردنی ئیمپراتۆریەتی کەلتوری جیهانییە و پروپاگەندەی ئازادی بوون و سەربەخۆی بوونی ژیان بەگوێ تاك دەچرپێنێ . نووسەر هەولیداوە جیاوازییە کەلتوورییەکان لەبازنەیەکی

بەرتەسك قەتیس نەکات بەڵکو پەیوەستی سیاسەتی گشتگیری جیهانی کردووەو رەنگیداوەتەوە بەسەر تێروانیی دەسەڵاتی زلهێزەکانی جیهان ،مەترسییەکان لەوێوە سەرهەڵدەدەن،کە کاتێك کەلتوورێك دەیەوێت بازنە جوگرافی و مێژووییەکانی خۆی ببڕێت و هەوڵی خستنە ژێرکۆنترۆڵی کەلتوورێکی دیکەدا ئامادەنییە بوونی کەلتوورێکی دیکە قەبووڵبکات ،وێنەیەکی هۆشمەندی و ژیاری بۆ خۆی فەراهەمکردووە، وای دەبینێ کەوا کەلتووری نەتەوەکانی تر بجنە ژێر باڵی و بەسەروەری ئەو رازی بن . نووسەر لەوەسفکردنی چیرۆکی ململانێ خوێناویەکانی رۆژهەلاتدا ،وای نیشانداوە کەوا بێ تێفکرین و چوونە ناو سیستمی ئەقلی کەلتووری خۆرئاوا سەرکەوتنی بەهاو کەلتووری رۆژئاوایە بەسەر کەلتوورەکانی تردا ،((ئەوە کارێکی هەڵەیە کە ئێمە ناتەواوییە کەلتووریی و نەریتییەکانمان لەخۆمان و خەڵکیتر بشارینەوە .لەکوردستان و لەناو هەموونەتەوەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراستدا دەیان رەسم و داب و نەریتی لەم شێوەیە هەیە کە زۆر بەتوندی هەرەشە لەژیان دەکەن))[٣٣] ، نووسەر مەبەستییەتی ناتەواوییەکانی کەلتووری رۆژهەلاتی وێنابکات بە دژە ژیان و هەڵگری خەسڵەتی دووبەرەکییە و پێویستە بۆ ژیان چاو لەکەلتووری رۆژئاوا بکرێت .

باوکسالاری و دەرکەوتەی لە نێو رۆمانەکە:

باوکسالاری (پاتریارکی)، وەك زۆربەی زاراوەی بوارە جیاجیاکانی تر رەگ و ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ شارستانێتی گریکی و رۆمانی[٣٤]،ئیتر دەبێتە زاراوەیەکی باو ، نووسەرانیش لەبەرهەم و ژانرە ئەدەبییە هەمە چەشنەکان ڕەنگڕێژی دەکەن .ئەم چەمکە وەکو بنەمایەك لە تیۆری پۆستکۆلۆنیالیزمدا قورسایی خراوەتە سەر،چونکە لەرێگەی ئەم دیاردەیەوە،لە هەوڵدایە بۆ خوێندنەوەی نەتەوە جیاجیاکانی رۆژهەلات، دیارە مەبەستمان نەتەوەی کوردیش لەم نێوەندەدا بێبەری نەبووە، پۆستکۆلۆنیالیزم بۆئەوەی وێنەیەك بکێشێ و بیکاتە وەهمێك بۆشەرعیەتدان بەکارە داگیرگارییەکان و فراوانبوونی دەسەڵاتیان، ئەمەش زۆربەی کات ئەدەب بەتایبەت ئەو ژانرانەی گێرانەوە تیایدا باڵادەستە دەبنە گوزارشتکەری ئەم شێوە سیاسەتە . ئاشکرایە پۆستکۆلۆنیالیزم دۆخێکی سیاسیە بەلاّم لەئەدەبیشدا خۆی نمایش کردووە.

کەواتە کاتێك دەڵێین باوکسالاری، مەرج نییە هەردەم ئەم زاراوەیە گوزارشت بێت لە دەسەڵات و حکومی باوك، و هەر لەم چوارچێوەیەدا قەتیس مابێت، بەڵکوهەموو ئەو تاکانەی وەك باوك، یاخود نێرینە بیر دەکەنەوەو خۆیان بەسەردار و ئەوانیدی بەژێردەستە دەزانن، و لەخەمی ئەمەدان چۆن هەژموون و دەسەڵاتیان بەسەر ئەوانی تردا بسەپێنن، و خۆیان بەسەربەخۆ و ئەوانی دیکە بە پاشکۆ بزانن خۆی نواندووە . باوکسالاری چەمکێکە سەروکاری لەگەڵ زۆربەی بوارو کایە و بابەتەکانی ژیاندا هەیە، واتە لەهەر زانستێکدا بۆ باوکسالاری بگەڕێین دەتوانین شوێنپێی بە ئاسانی هەڵبگرین، بەمەش بە ئەنجامێك دەگەین کە باوکسالاری چەمکێکی گشتگیرە و بەزۆربەی زانستەکانی تر شەتکدراوە بۆ نموونە دەتوانین هێڵە گشتییەکانی باوکسالاری لە سیاسەت و ئەدەب وکۆمەڵناسی و دەروناسی و زمانناسی و مرۆڤناسی و زایەندناسی و...هتد بدۆزینەوە. واتە هەر توێژەرێك بە پێی مەیدانی کارکردن و پسپۆڕییەکەی دەتوانێت باوکسالاری بخاتە چوارچێوە پسپۆڕییەکەی خۆیەوە، و هێلە تایبەتەکانی ئەم چەمکە بەدیار بخات.

لەنێو رۆمانەکەیدا رۆماننووس وێنەی گۆمەلگایەکی باوکسالاری نەخشاندووە ،کەتیایدا زۆر بە زەقی دەسەلات و خۆسەپێنی پیاوی نیشانداوە ، بەتایبەت لەو شوێنانەی کە پێویستە ژن قسەو بڕیاری خۆی هەبێ،

كه‌چی باوكه‌كان له‌ شوێنی ئه‌وانه‌وه‌ قسه‌كه‌ر و بڕیارده‌رن ، ئه‌مه‌ش یه‌كێكه‌ له‌پرەنسیپه‌كانی پۆستكۆلۆنیالیزم كه‌ له‌سه‌ر بنه‌مای ئه‌ودیی سازی خۆی بنیاتده‌كات ، پۆستكۆلۆنیالیزم له‌ كۆمه‌ڵگای باوكسالاریدا ساناتر برگه‌ و بنه‌ماكانی خۆی ده‌چه‌سپێنێ چونكه‌ ئه‌و جۆره‌ كۆمه‌ڵگایانه‌ فه‌زای له‌باریان هه‌یه‌ بۆ ئه‌وه‌ی به‌سانایی كار له‌سه‌ر ره‌وتی گۆڕین و تێفكرینیان بكرێ ، بۆیه‌ ئامانجی پۆستكۆلۆنیالیزم ئه‌وه‌یه‌ له‌رێگای ده‌سه‌لاتێكی زاڵ ، نه‌خشه‌ و رێگایه‌ك بۆ ژێر ده‌سته‌ دیاری بكرێت و بۆی ببێته‌ به‌رنامه‌ و پرۆگرامێك ،هه‌روه‌كو چۆن سیاسه‌تی پۆستكۆلۆنیالیزم بریتییه‌ له‌ ده‌نگ و ره‌نگی نه‌ته‌وه‌ی ژێرده‌ست ، به‌هه‌مان شێوه‌ رۆمان نووس هاتووه‌ ده‌نگی باوكی هه‌لاڵه‌ی به‌سه‌ر ته‌واوی شێوه‌ی ژیانی هه‌لاڵه‌ زه‌ق كردۆته‌وه‌ به‌راده‌یه‌ك ده‌ستنیشانی هاوسه‌رێك بۆ هه‌لاڵه‌ به‌بێ خواستی خۆی ئاماژه‌یه‌كه‌ بۆ ئه‌و كۆلۆنیالیزمه‌ی كه‌ باوك و هزری كۆمه‌ڵگای باوكسالاری باوه‌ریان پێیه‌تی، ((كچم باش بیر له‌قسه‌كانم بكه‌ره‌وه‌،ئێمه‌ به‌رامبه‌ر به‌یه‌كترو به‌رامبه‌ر به‌و كه‌سانه‌ی كه‌خزمه‌تیان پێكردووین به‌رپرسین،به‌رامبه‌ر به‌ژیان و داهاتوویان به‌رامبه‌ر به‌مان و نه‌مانیان)) [٢٥]، ئه‌م رۆمانه‌ نیشانده‌ری ئه‌و راستییه‌،كه‌له‌ كۆمه‌ڵگه‌ی باوكسالاریدا، هه‌ر پیاوه‌كان ڕووبه‌ڕووی ژنان نابنه‌وه‌، به‌ڵكو ڕووبه‌ڕووبوونه‌وه‌كه‌ سه‌ر ده‌كێشێت بۆ نێوان پیاوه‌كانیش، پیاوێك یاخود كۆمه‌ڵێك له‌پیاوان ده‌یانه‌وێت هه‌رچۆنێك بێت هه‌ژموونی خۆیان به‌سه‌ر ئه‌وانی تردا بسه‌پێنن له‌ڕێی هێز و بازوو توندوتیژی و كوشتاره‌وه‌، لێره‌شدا هه‌ر له‌خۆوه‌ به‌شی ژنان ده‌بێته‌ په‌راوێزخستن، به‌بیانووی ئه‌وه‌ی له‌ هاوكێشه‌یه‌كی له‌مشێوه‌یه‌دا شتێك نییه‌ گوزارشت له‌ هێز و بازوو و ده‌سه‌ڵاتی ژن بكات، و به‌هۆی نه‌بوونی ئه‌و هێز و بازوو و ده‌سه‌ڵاته‌ی كه‌ پیاوان گه‌ره‌كییانه‌ ڕه‌وشێكی مه‌ترسیدار بۆ ژنان ده‌سازێنن ، واته‌ پیاوان به‌تایبه‌ت ئه‌وانه‌ی ده‌رچووی كۆمه‌لگه‌یه‌كی باوكسالارن، كۆمه‌ڵێك ناو و نازناو و پێگه‌ و چه‌مك و زاراوه‌ و وشه‌ی وه‌ك قاره‌مانێتی، سوار چاكی، ئازایه‌تی، به‌جه‌رگی، پاڵه‌وان، سه‌ركرده‌، جه‌نگاوه‌ر، پیاوه‌تی، برایه‌تی.......هتد، ده‌تاشن، بۆ ئه‌وه‌ی هێنده‌ی تر ده‌سه‌ڵاتی نێرانه‌ی خۆیان بسه‌لمێنن، و له‌ به‌رامبه‌ردا له‌پێگه‌ و ڕۆڵی ئافره‌تان كه‌م بكه‌نه‌وه‌، له‌م ڕووه‌ ئافره‌تان باجی قه‌به‌ و قورسیان داوه‌، به‌چه‌شنێك باجی پیاوه‌كانیش له‌سه‌ر ئه‌مان هه‌ژماركراون . ئه‌م رۆمانه‌ دركی به‌وه‌ كردووه‌ كه‌وا له‌ كۆمه‌ڵگا رۆژهه‌ڵاتییه‌كاندا باوكسالاری له‌ئه‌وپه‌ڕی ترۆپك دایه‌، و به‌ڕاده‌یه‌ك كه‌ هیچ مانایه‌كی بۆ تێفكرین و دنیابینی ژن ناهێڵێته‌وه‌ وه‌ك مرۆڤێك ، خودی ئافره‌ت ته‌نیا ده‌رهاویشته‌ی حه‌ز و ئاره‌زوو وروژاوه‌كانی سێكسیه‌ ، هه‌موو بوونێكیان له‌جه‌سته‌دا چڕ كردۆته‌وه‌ .

له‌ تێروانینی پۆستكۆلۆنیالیزمدا هۆ و ئه‌نجام هه‌یه‌ دیاره‌ ئه‌مه‌ش بۆ سیاسه‌ت و تێفكرنی نه‌ته‌وه‌ سه‌رده‌سته‌كان ده‌گه‌رێته‌وه‌،كه‌ هۆی داگیركردنه‌كه‌ په‌یوه‌ندی به‌ باری ئابووری و دۆزینه‌وه‌ی پانتایی بازارو ساغكرنه‌وه‌ی كالاكانیه‌تییان ، ئه‌نجامه‌كه‌شی له‌رێگای پرۆسه‌ی كۆلۆنیالیزمه‌كه‌وه‌ خۆی به‌یانده‌كات ،به‌هه‌مان شێوه‌ رۆماننووس هاتووه‌ ئه‌م وێنه‌یه‌ی خستۆته‌ دوو توێی رۆمانه‌كه‌یه‌وه‌ و له‌ هه‌وڵی شیكردنه‌وه‌و لێكدانه‌وه‌ی ئه‌م دیارده‌یه‌،به‌مه‌ش رۆماننووس ئه‌م وێنه‌یه‌ی گواستۆته‌وه‌ بۆ بارێكی دیكه‌ و له‌ هاوكێشه‌ی باوكسالاریدا جێگه‌ی بۆكردۆته‌وه‌،بۆیه‌ نووسه‌ر له‌كه‌سایه‌تی شێرزاددا ئه‌م وێنه‌یه‌ی به‌رجه‌سته‌كردووه‌،((ئه‌و ساته‌وه‌خته‌یه‌كه‌ده‌بوو هه‌لاڵه‌ تیاله‌باوه‌ش بگرێت، له‌شی نه‌رم و ناسكی له‌باوه‌ش بگرێ، هه‌لاڵه‌ ئێستا له‌سه‌ر چرپاكه‌ راكشابوو،له‌شی گه‌رم و رووتی ،شل و شه‌كه‌ت له‌سه‌ر چرپاكه‌ كه‌وتبوو)) [٣٦] ، لێره‌دا نووسه‌ر شێرزادی وه‌كو كه‌سایه‌تی سه‌ره‌كی نێو رۆمانه‌كه‌ی نیشانداوه‌ ، كه‌وا هه‌میشه‌ خه‌یاڵی كردووه‌ جه‌سته‌ی هه‌لاڵه‌ بۆ مه‌رام و

لەزەتی خۆی بەکاربێنێ ، کەتیایدا تێڕوانین و دیدگەی نێرینە بۆ مێینە دەتوانین بە پەیوەندی نێوان هۆ و ئەنجامەکەی بچوێنین کە لەم پەیوەندییەدا مێینە دەبێتە هۆ و هۆکار، و نێرینەش دەبێتە ئامانج. نێرینە دەیەوێت بەشێوازێکی وا نەرێنی لەسەر مێینە کار بکات، کە دایکایەتیشی پێ ڕەوا نەبینێت، لە کاتێکدا دایکایەتی لەلای ئافرەت بەر لەوەی گوزارشت بێت لەشادی و شکۆیی، بەدرێژایی تەمەنی ئەو ئافرەتە ئازار وناخۆشی و بەرپرسیارێتیەکی قورسە ، بەلام دەبینین وەك پێویست ئەم ئەرکە قورسەی ئافرەت مایەی گرنگیدان و بایەخی پێدان نییە، بەمەش نووسەر دڵرەقی پیاوی رۆژهەلاتی بە جۆرێك وێنەکردووە،کەتەنانەت لەبەر چاوی منداڵە پێنج ساڵییەکەی(ئارەزوو)، شێرزادی پیاوی هەلاڵە، هەلاڵەی خەڵتانی خوێن دەکات،بەدەم هەنسك و ئاخ کێشانەوە دەڵێ: ((کاری باشت نەکرد شێرزاد ،لانیکەم نەدەبوو لەبەرچاوی ئەو منداڵەدا))[37] لێرەدا نووسەر هەمان وێنەی بەکارهێناوە کەوا لەپۆستکۆلۆنیالیزمدا بۆ پیاوی رۆژهەلاتی وێناکراوە،کە ئەویش دڵرەقی و لەزەت بینینە لەرشتنی خوێن و کوشتن ، دیارە نووسەر ویستوویەتی لەرێگای کارەکتەرەکانییەوە راستی وێنەکان بسەلمێنێ،ئەمەش ئەو هو و ئەنجامەیە کەوا پۆستکۆلۆنیالیزم لەرێگای نووسین و ئەدەبیاتەوە بەردیدەی تاکی نەتەوە کۆلۆنیکراوەکەی دەخات،بۆئەوەی وا پیشانی بدات کەوا کەلتورێکی نەشیاو بەژیان و نەگونجاو بەسەردەمتان هەیە و پێویستە چاو لەکەلتووری رۆژئاوا بکەن . رۆماننووس پێیوایە سیستەمی سیاسی وڵات و سەردەستەیی نەتەوە و ژێردەستەیی لە تۆخکردنی باوکسالاری یاخود کاڵکردنەوەی ڕۆڵ دەبینین ((کوڕی من کارێکی کردووەلەئیمرۆە تاسەد ساڵی تریش کەس لەم شارو گەرەکە ناوێرێ بەلایدا بکۆکێ،بەخراپ سەیری بکات))[38].لێرەدا رۆماننووس ئاماژە بە سیستەمی سیاسی تەندروست دەکات، تاڕادەیەکی زۆر ڕەنگدانەوەی دەبێت لە بونیادنانی تاك، چونکە نا تەندروستی سیستەمی سیاسی و نەتەوەیی، تاك ڕووبەڕووی زۆرترین دەرد ی درێژخایەنی دەکاتەوە، بەچەشنێك ئەم دەرد و نەخۆشییە سەردەکێشێت بۆ بوون بە کەلتوورێکی باو و چەقبەستوو. بۆیە کاتێك نەتەوەیەکی سەردەستە، نەتەوەیەکی ژێر دەستە دەچەوسێنێتەوە ئەوا چەوساندنەوەی ژن لەبەرامبەر چەوساندنەوەی پیاو ئەوەندەی تر زیاتر دەبێت،بۆ ئەم مەبەستە نووسەر باسی ئەو ساتە وەختە دەکات کەوا کاتێك حمەرەشید ئاغا لەترسی دەسەلات و ئاشکرابوونی لەنێو شار بریاری چوونە شاخ دەدات ئەمەش بۆ سوعادی خێزانی زۆر ئەستمە بێت کەوا ژنێك بە کۆلێك منداڵەوە روو لەشاخ بکات،((بەژن و منداڵەکانم بلێ خۆیان بپێچنەوە، لەم شەوانەدا کەسێکی ئەمین دەنێرم بەشوێنیاندا بیانهێنێت بۆ لای خۆم))[39] ، لێرەدا رۆماننووس ئاماژە بۆ ئەوەدەکات کەوا لەدۆخێکی ئاوادا ژنان زۆرترین قوربانی دەدەن، چەندین ئەرکی تریان دەکەوێتە سەر دەبێتە باری قورس بەسەریانەوە سەبارەت بە سیستەمی سیاسیش بەهەمان شێوەیە،کە نەتەوەی ژێردەست زۆرترین قوربانیدەری دەسەلاتی زاڵە، پۆستکۆلۆنیالیزم بەردەوامیدانە بەو دەسەلاتەو شێوەی تێفکرینی بۆ نەتەوەکانی دیکە. خوێندنەوەی پۆستکۆلۆنیالیزم بۆ گوتاری نێرسالاری لەکەلتوورو کۆمەڵگە رۆژهەلاتییەکاندا هەمیشە لەهەوڵی ئەوەدایە قەبارە و سەنگی مێینە کەم بکاتەوە، و کۆت و بەندی بخاتە سەر و گەمارۆی بدات، بۆ ئەوەی گوتارە نێرسالارییەکە سەنگینتر و کامڵتر خۆی بنوێنێت دەشێت نەتەوەیەکی سەردەستە، کە هەڵدەستێت بەچەوساندنەوەی نەتەوەیەکی ژێردەستە، نێرەکانی ئەو نەتەوەیە ژێر

دەستە لە هەمبەر نێرەكانی تری نەتەوەی سەردەستە، گرێی هەست بە كەمیكردنیان لەلا دروست ببێت، بۆ قەرەبووكردنەوە و هەڵڕژاندنی ئەم گرێیەی هەست بە كەمییەش، ژنانی نەتەوەكەی خۆیان بكەنە ئامانج،((زۆرم بەلاوە ناشیرینە كەژن و پیاوی ئێمەش وەك سویدییەكان لەبەر چاوی میوانی ناسیاو و غەریبەدا یەكتر لەباوەش دەگرن و یەكتر ماچ دەكەن))[٤٤] ، رۆماننووس پێیوایە تاكی رۆژهەڵاتی لەكەم توانایی و لاوازی لە هەوڵی تۆڵەسەندنەوەن لە ژنەكانیان،بەمەش عەقڵییەت و كەلتووری باوكسالاری لەنێو میللەتانی رۆژهەڵات ، بە زەرەر و زیانی ژنان تەواو دەبێت، هەروەها جەستەی ئافرەت تاراەیەك بۆ هەندێك لە ئافرەتان بۆتە مایەی بەڵا و بەدبەختی، و جەستەیە كە بۆ خودی ئافرەتەكە، هەمووی تەقەمەنییە و بەتەقینەوەی تەنیا زیان بەخۆی دەگات و خودی خۆی لەناو دەچێت، لە هەمانكاتدا ئەو جەستەیە بۆ نێرەكان كاڵایەكی گرانبەها تا ئەو دەمەی هەرمێنی هەیە، و بازرگانی پێدەكرێت، واتە كولتووری باوكسالاری بەچەشنێك گوزارشت لە ژن دەكات، كە بۆ دواجار بە ناشیرینكردن و ناوزراندن و توانەوەی قۆناغ بە قۆناغ كۆتایی پێدێت، ئازادییەكانی لێتەسككراوەتەوە كە بۆتە مایەی خامۆشی و كپبوون و كاڵكردنەوەی بەمەش دەگەینە راستییەك كە رۆژهەڵات وەك پێویست نەیانتوانیووە باس لەژن بكات وەك مرۆڤێك و مافەكانی لێزەوتنەكەن و شوناسی مێینەیی لەپاڵ شوناسی نێرینەیی بەبوێری بناسێنن.

رۆماننووس كولتووری باوكسالاری لەچەندین رووەوە بە دەسەڵات و سیستەمی سیاسی پاشایەتی چواندووە، باوك، یاخود نێرینە هەمیشە كار بۆ ئەوە دەكات دەسەڵاتەكەی بەنەمری بمێنێتەوە، و دەسەڵاتەكە لەباوكەوە بۆ كوڕ و نەوە درێژەی پێبدرێت . لە كۆمەڵگەی باوكسالاری دا، باوك هەمیشە وێڵە بۆ ئەوەی لەنێو كوڕەكانیدا ئەو دەسەڵاتە ببەخشێتە ئەو كوڕەی خۆی، كە پێیوایە كۆپییەك و دانەیەكی تری هاوشێوەی ئەوە لە هەموو رووەكانەوە لەو دەچێت. باوك ئەو كوڕەی زیاتر خۆش دەوێ كە بەشێوەیەكی باشتر خواست و ئاواتەكانی ئەو بەدی دەهێنێت، كوڕێكی لەم چەشنە زیاتر شیاوە بۆ ئەوەی جێگرەوە و میراتگری باوكی بێت، بۆیە رۆماننووس لەنیشاندانی هەڵوێستی حمەرەشید ئاغای باوكی هەڵالەدا،كاتێك هەستدەكات مەجیدی كورە گەورەی لەبیروبۆچون و تێروانینەكانیدا جیاوازە،دەكەوێتە بەهانە پێگرتن و لەماڵ دەریاندەكات ((ئەوانە كوری من نین.كەواتە حەقیان نییە لەمەودوا سەر بەماڵی مندا بكەن))[٤٥]،رۆماننووس پێیوایە كولتووری باوكسالاری زیاتر لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، كە لەنێو تاكەكانی كۆمەڵگەدا خۆشەویستی وەك پێویست بوونی نەبووە، و لەجیاتی خۆشەویستیش رق لێبوونەوە و تۆڵەكردنەوە بۆتە شوێنگرەوەی، و ئەمانە بوونەتە ئەلتەرناتیڤێك كە بۆ ئەوەی گوزارشت لەخۆشەویستی بكەن بەبیانووی جۆراوجۆر. رۆماننووس وایدەبینێ باوكسالاری كولتوورێكە پەیوەستە بە كۆمەڵگە و دیاردە جۆر بەجۆرەكانی كۆمەڵایەتییەوە لەگەڵ ئەوەشدا ئایین رۆڵی خۆی بینیوە لەگەشە و برەو سەندنی سیستەمێكی لەم شێوەیەدا، بەتایبەت ئەو كاتەی ئایین لەلایەن نێرینەكانی كۆمەڵگە بۆ بەرژەوەندی خۆیان دەیشكێننەوە، و دەقەكانی ئایین لە بەرژەوەندی خۆیان راڤەی بۆ دەكەن، و بەرووی مێینەكانی كۆمەڵگەیدا دەدەنەوە، وەك چەكێكی چەند سەرە لەهەمبەریان بەكاریاندێنن . برەوسەندن و رەگدا كوتانی كولتووری باوكسالاری لەزۆربەی كۆمەڵگەكان بۆ ئەوە دەگەرێتەوە كەخودی ژن كەمتەرخەمن لە بەرامبەر پرسە مرۆڤسالارییەكەی خۆیان، بەهۆی لایەنی پتەویی و پێگەیشتنی هەست و سۆزیان وایكردووە

پیاوانیان لە خۆیان خۆشتر بوێت بەڕادەیەك كە هێندە خودی خۆیان خۆشنەوێت،ئەمە لەنێو ڕۆمانەكەدا زۆر بەڕوونی ڕۆماننووس بەدیاریخستووە ،كەكاتێك حمە ڕەشید ئاغا هاتووچۆی ماڵی سۆفی برایم دەكات ،كچێكی جوانی بەناوی ڕەعنا هەیە،دوای شوپێكردنی بۆماوەی ساڵێك ئەم كچە ئامادەنییە تەلاق وەربگرێ ((من زیاتر لەساڵێكە شووم پێكردووە،هیچ گلەییەكم لێی نییە، كەواتە بۆ دەبێ تەلاقی لێوەربگرم؟ لەسەرچی؟من جێی كەسم تەنگ نەكردووە،بەشی كەسیشم نەخواردووە،سەد پیاو هەیە كە دووژنی ببێت ،ئەوان لەماڵی خۆیان و منیش لەماڵی خۆم))[٤٢] ،لە بارودۆخێكی ئاواشدا پیاوان ئەمە بەهەڵێكی زێڕین دەزانن بۆ سەپاندنی هەژموون و دەسەڵاتی خۆیان، ئەمەش ناچونیەكی و ناهاوسەنگییەكی ڕوونە، چونكە لێرەدا ژن ئاوێنەیەكی سیحرییە، یاخود كاڵایەكە لەدەستی پیاودایە، بۆ ئەوەی بەویست و ئارەزووی خۆی قەبارەكەی گەورەتر بكات و پانتاییەكەی لە ڕووی دەسەڵات و هێزەوە فراوانتر بكات.

كولتووری باوكسالاری لە كۆمەڵگەی كوردی، هەر لەچوارچێوەی كولتووره كۆمەڵایەتییەكە نەماوەتەوە، بەڵكو باوكسالاری لەكۆمەڵگەی ئێمەدا فرە مانا و فرە ڕەهەندە، و پەلوپۆی بۆ سیستەمی سیاسی و ئابووری و دەسەڵات ...هتد هاویشتووە، و ئاوێزانی ئەم سیستەمانە و سیستەم گەلێكی تر بووە. بەواتایەكی تر لە جیاتی ئەوەی تاكی كورد لە هەوڵ و تێكۆشانی ئەوە دابێت باوكسالاری بەهەموو مانا و مەدلوولەكانییەوە كاڵبكاتەوە، هەمیشە لەمشوور و مژولی ئەوەدایە ئەم دەسەڵاتە هێندەی تر تۆخ بكاتەوە. ئاشكرایە باوكسالاری وەك كولتوور و سیستەم، لە كۆمەڵگەیەكەوە بۆ كۆمەڵگەیەكی تر جیاوازی هەیە،عەتا نەهایی باوكسالاری دەبەستێتەوە بە عەقڵیەتێكی چەقبەستووی بێبزووت و بێجووڵە چونكە پێیوایە پیاوێكی ڕۆژهەڵاتی لە دۆخی ئاساییدا، سەر بەچین و توێژێكی ئاسایی بێت، جیاوازی نییە لەگەڵ پیاوێكی ڕۆشنبیر، كە سەر بەتوێژێكی دەستەبژێر و بژاردەیە، هەردووكیان هەمان بیركردنەوە و عەقڵیان هەیە، بەڵام لە ڕووخسار و بەرگدا جیاوازن، بێگومان ئەمەش بۆ چوونێكی ڕەهایە دەشێت بە ڕێژەیی دەری ببڕیبایە.هەروەها عەتانەهایی پێیوایە پیاو پیاوەتی خۆی لەوەدا دەبینێتەوە ببێتە جەللادێك بە ئازاردانی قوربانییەكەی (ژنەكەی) تام وچێژ و شكۆمەندی وەربگرێت، و وەك پۆلیس و چاودێرێكی نهێنی وابێت بیەوێت بۆسەی كەمەرشكێن لە بەرامبەرەكەی بدات، و نەهێڵێت ببێتە هاوتاو هاو ڕازی((تۆ چۆن ڕێگە بەخۆت دەدەیت گاڵتە بەحەیا و شەرەفی باوكت بكەی؟ ئەو هەتیوانەی برات چۆن لێت قبووڵ دەكەن؟ مامە فەتاحت چۆن ......))[٤٣] ، گوتاری باوكسالاری لەكۆمەڵگەدا، هەر بە تەنیا لە خەمی ئەوە دانییە كە لەڕێی ڕووبەڕوو بوونەوە ژن دەستە مۆو ملكەچ بكات، بەڵكو دەیەوێت لە ڕێی دەسەڵاتەكەیەوە ڕووبەڕووی كوڕەكانیش ببێتەوە و ، تەنانەت هیچ گیانێكی یاخبوونیشیان تێدا چەكەرە نەكات، بەم هۆیەوە بەویست و حەزی خۆی ئاراستە یان بكات . واتە دەسەڵاتی ڕەهای باوك لە كۆمەڵگەدا هەر مەبەست و ئامانجی ئەوەنییە تولە ڕێ و كوێرە ڕێی پیشانی ژن بدات بۆ ئەوەی بەبێوەیی دەرنەچێت، بەڵكو لە هەوڵی ئەوەشدایە لە هەندێك حاڵەتەدا بەتایبەت كاتێك كوڕەكان وێنەی باوكیان نانوێنن، تووشی هەمان چارەنووسی ژنانیان بكاتەوە، كەواتە باوكسالاری لەچەكێكی دووسەرە دەچێت ، كەواتە باوكسالاری مەبەستییەتی لەلایەك مێیینەكان، لەلایەكی تر نێرینە یاخییەكان بكات بە پەیڕەیەكی تۆكمە و قایم بۆ ئەوەی لەسەر ئەمانەدا خۆی لە لووتكەدا ببینێتەوە. لەكاتێكشدا دەبێت ئەوە بزانین نەژن وەك ڕەگەزێكی سەربەخۆ، و

نەکورە یاخییەکانیش سەر بەهەمان رەگەز، بوونێکی بێهێز و لاوازنین و سەربەخۆن، بەلام دەبینین لە ئەنجامدا کولتووری کۆمەلگە، کەگوتاری باوکسالاری تێیدا زالە، دەیانکات بە بوونەوەرێکی بێهێز و لاواز و ژێر دەستە، بەجۆرێك هەم ژنەکە، وهەم کورە یاخییەکان پاشکۆیەتی بە زۆرەملێ و ناچاری قبوول بکەن دەشێت لێرەدا بیانووی باوکسالار بۆ ژنەکە ئەوەبێت کە بۆ هەمیشە عەقلی ژن ناخەملیووە، و عەقلی کور و نەوە یاخییەکانیش لەئێستادا بەهۆی تەمەنەوە لەبەرامبەر عەقلی باوك باش نەخەملیووە،کاتێك رەعنای کۆنە خێزانی حمەرەشیدئاغای باوکی هەلالە باس چارەنووس و چارە رەشی خۆی دەکات و دەلێت: ((ئەرێ دەزانم .چالێکە لەسەر رێم هەلکەندراوە و دەبێ بکەومە ناوی . تەلەیەکە لەبەر پێم داندراوەو دەبێ پێوەی ببم)) [٤٤] ، بەمەش لەکۆمەلگەیەکی باوکسالاری وەك کۆمەلگەی کوردی، لەگەل ئەوەی پیاوان هەمیشە لەهەولی ئەوەدا بوونە کە هێز و توانا و دەسەلاتیان لە هەمبەر ژنان تاقیبکەنەوە، جا بەهەر شێوەو شێوازێك بێت، کەچی دەبینین ژنان لە کۆمەلگەی کوردیدا زۆر بە کەمی هەولیانداوە تۆلە لەپیاوەکانیان بکەنەوە، یاخود بەشێوەیەك لەشێوەکان لێیان یاخی بن، یاخود بگەنە رادەی لەرێ لادان، ئینجا ئەو یاخیبوون و لەرێلادانە رووحی بێت، یاخود جەستەیی بێت، لێرەدا دەکرێت نەبوونی دیاردەیەکی لەمشێوەیە لەنێو کۆمەلگە و تاکی کوردی لەرابردوودا بۆ دووخال بگەرێنینەوە، یەکێکیان لەوەدا خۆی دەنوێنێت ، کە مرۆڤی کورد هەمیشە لەزۆربەی بارودۆخ و شوێنکاتە جیاوازەکاندا پەیوەست بووە بە داب و نەریت و کولتووری نەتەوەیی خۆیەوە، ئەوەی تریشیان پەیوەستە بەوەی کە کۆمەلگەی کوردی بەدرێژایی سەردەمەکانی مێژوو کۆمەلگەیەکی تارادەیەکی زۆر رۆحانی بووە هەرگیز پشتی لە ئایین نەکردووە، لەئایینی زەردەشتەوە تا ئایینی ئیسلام، گوتاری ئایینی لەنێو رۆحی تاکی کوردیدا بەردەوام بوونی هەبووە.

رۆماننووس پێیوایە یەکێك لەو هۆکارە سەرەکییانەی کەوایکردووە باوکسالاری وەك کولتوور و سیستەمێکی چەقبەستوو بمێنێتەوە، گوتار خوازییەکەی فراوان و پانتاییەکی زۆرتر بگرێتەوە، نەبوونی بەرهەمی هزریی و ئەدەبیی ژنانە، لە کۆمەلگەی باوکسالاری، گەر ئەم چەشنە بەرهەمانەش بوونیان هەبێت گەلێکجار لە پەنجەی دەست تێپەرناکەن، و یاخود لەنێو بەرهەمی پیاوانە تووشی تەنگە نەفەسی هاتوون، بۆیە رۆماننووس لەسەرزاری یەکێك لەکارەکتەرەکانی نێو رۆمانەکەیدا(سەعید) ئەم وێنەیەی بەرچاو خستووە،کە بەردەوام ئامۆژگاری هەلالەی کردووەو،ئەمیش بە فریادرەسی خۆی زانیوە،بۆیە سەعید دەلێت: ((دەیویست بەردەوام قسەی بۆ بکەم .بۆی بدوێم . لەمرۆڤ و ژیان و خۆشەویستی و.... منیش بێدرێغی ،لەوەی کە دەمزانی و بروام پێی بوو بۆی دەدوام .لەئەدەب ،لە فەلسەفە،لەزمان و جوانی ناسی)) [٤٥]، رۆماننووس مەبەستیەتی بەهۆی گوتار زالییەکەی باوکسالاری بەشێکی زۆری نێرینەی کوردیی بەعەقلییەتە کۆنخوازییەکەی دوێنێی، خەم و خەون و خەیالی گەورەی ئەوەیە مێینەیەکی نوێخوازیی تەواو هاوچەرخ بخوازێت، و هەر بەعەقلیەتی دوێنێ بیدوێنێت و بیوروژێنێت. واتە پیاوی کوردیی بێئەوەی یەکەبەیەکەی قۆناغەکان ببرێت، چەندین قۆناغی بەیەك هەنگاو برپیوە، و گەرەکییەتی مێینەیەکی ئایدیالیی ببێت بەهاوسەری ، بە عەقلییەتێکی خێلەکی هاوسەرێتی لەگەل ژنێکی عەقلشارنشینی بکات، و لە کاتێکدا ئەو ژنە هەموو تایبەتمەندییەکی تێدا بێت بەپێ پێوەرەکانی دوێنێ و ئەمرۆ، لەکابانییەتی و مالدارییەوە بۆ خانەدانیی و بروانامەداریی .

ئەنجام

- ئەم رۆمانە بەهەمان گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزم ، وێنەی ژێردەستەیی و کوشتنی ژنی نەخشاندووەو کەلتووری کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی بە هۆکاری ئەم دیاردەیە زانیوە .
- لەنێو رۆمانەکەدا، رۆماننووس، لەهەوڵی بێ بەها نیشاندنی کەلتووری نەتەوەییە،کەکاتێك هەڵاڵەی کارەکتەری سەرەکی رۆمانەکە ناتوانێ بەئارەزووی خۆی خۆشەویست و دڵخوازی خۆی دەستنیشان بکات
- باوکسالاری وەکو سیستەمێکی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی لەنێو رۆمانەکەدا جەختی لەسەر کراوەتەوە، بەهۆکاری نەبوونی شوناسی ژنی لەقەڵەمداوە .
- باوکی هەڵاڵە بریاردەری چارەنووسی هەڵاڵەیە ،ئەمەش هەمان گوتاری پۆستکۆلۆنیالیزمە ،کە پێوایە ژنی رۆژهەڵاتی خاوەن شوناس و ناسنامەی خۆی نییە .
- ئەم رۆمانە زۆر بەرِوونی جیاوازییە کەلتوورییەکانی نیشانداوە،بەتایبەت لەنێوان تاکی رۆژئاوا (سوید) و،تاکی رۆژهەڵاتی(کورد)،کەتیایدا کەلتوری رۆژهەڵاتی لەبەردەم خەون و خولیای ژن، بەبەربەست زانیوە.

پەراوێزەکان:

1) William Craigie ,long man dictionary of American English,5th edition .
2) Christopher O'Reilly,Post-Colonial literature, Cambridge University perss, p6.
3) Abrams, M. H., & Harpham, G. (2011). *A glossary of literary terms*: Cengage Learning
٤) کۆمەڵێك نووسەر ، سەرەتاکان ،وەرگێرانی شوان ئەحمەد،چاپی یەکەم،چاپخانەی بینایی،سلێمانی ،٢٠١١،ل٣٣-٤٠.
٥) هەمان سەرچاوەی پێشوو،ل
6) . Said, E. (2002). In Conversation with Neeladri Bhattacharya, Suvir Kaul, and Ania Loomba. *Relocating postcolonialism*, 20
٧) مەنسوور وسووقی– عەلی ئەکبەر نیك خولق،بنەماکانی کۆمەڵناسی ، وەرگێرانی سیروان محەمەد حاجی،چاپی یەکەم ،چاپخانەی موکریان،هەولێر،٢٠١٣،ل ١٢٥.
٨) رەفیق سابیر،کەلتوورو ناسیۆنالیزم، چاپی سێیەم،چاپخانەی تیشك،سلێمانی،٢٠٠٨،ل١٧.
٩) عەتا قەرەداغی،کاریگەری کەلتوری ئەوان لەسەر کورد،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشەنبیری ،سلێمانی ، ٢٠٠١،ل ١٢٤.
١٠) رەفیق سابیر ،کەلتورو ناسیۆنالیزم،چاپی سێیەم،چاپخانەی تیشك،سلێمانی ،٢٠٠٨،ل٣٧.
11) Lewis, R., & Mills, S. (2003). *Feminist postcolonial theory: A reader*: Routledge.
١٢) د.حسەین بەشیرییە، تیۆری کەلتووری،وەرگێرانی مەنسوور تەیفوری،چاپی یەکەم،چاپخانەی بینایی،هەولێر ،٢٠١٣،ل١١٥-١٢٠.
13) . Said, E. (2002). In Conversation with Neeladri Bhattacharya, Suvir Kaul, and Ania Loomba. *Relocating postcolonialism*, 20
١٤) هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٦.
15) Spivak, G. C. (2000). Foreword: upon reading the Companion to Postcolonial Studies.
16) *A Companion to Postcolonial Studies, 19* .
17) Katrak, K. H. (1989). Decolonizing culture: Toward a theory for postcolonial women's texts.*MFS Modern Fiction Studies, 35*(1), 157-179 .
18) Young, R. J. (2003). *Postcolonialism: A very short introduction*: Oxford University Press
١٩) مەریوان وریا قانع ،کتێب و دونیا، چاپی یەکەم ، چاپخانەی سەردەم ،سلێمانی،٢٠١١،ل٨٩- ٩٠.
20) https://en.wikipedia.org/wiki/Homi_J._Bhabh
21) https://en.wikipedia.org/wiki/Gayatri_Chakravorty_Spivak
22) https://www.academia.edu/3644590/Can_the_Subaltern_Speak- _Summary

٢٣) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە(دوارۆژەكانی ژیانی باڵندەیەكی كۆچەر)،چاپی یەكەم ،چاپخانەی رەنج، سلێمانی،٢٠٠٧، ل ١٦.
٢٤) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل١٦ .
٢٥) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل٣١٢.
٢٦) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە،ل١.
٢٧) عەتا نەهایی،گرەوی بەختی هەلاڵە ،ل ٢٥٦.
٢٨) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل٢٥٦.
٢٩) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل ٢٤٦.
٣٠) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل٢٩.
٣١) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل ٣١١.
٣٢) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل٢٣٢.
٣٣) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە،ل ٣١٩.
٣٤) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە،ل٣٢١.
٣٥) نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی،چاپی یەكەم ، چاپخانەی بینایی،سلێمانی،٢٠١١، ل١٦٧.
٣٦) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ،ل٢٤٧.
٣٧) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ،ل٦٨.
٣٨) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ،ل١٠.
٣٩) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل ٥٦.
٤٠) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل٤٨.
٤١) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل٨٥.
٤٢) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل١٤٤.
٤٣) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل١١٢-١١٣.
٤٤) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل ٢٦ .
٤٥) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل ١٢٠.
٤٦) عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە، ل ٣٤١.

سەرچاوەکان

کتێبی کوردی

- د.حسەین بەشیرییە، تیۆری کەلتووری،وەرگێرانی مەنسوور تەیفوری،چاپی یەکەم،چاپخانەی بینایی،هەولێر ،٢٠١٣.
- رەفیق سابیر ،کەلتورو ناسیۆنالیزم،چاپی سێیەم،چاپخانەی تیشك،سلێمانی ،٢٠٠٨ .
- عەتا نەهایی ،گرەوی بەختی هەلاڵە(دوارۆژەکانی ژیانی باڵندەیەکی کۆچەر)،چاپی یەکەم ،چاپخانەی رەنج، سلێمانی،٢٠٠٧.
- عەتا قەرەداغی،کاریگەری کەلتوری ئەوان لەسەر کورد،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشەنبیری ،سلێمانی،٢٠٠١ .
- کۆمەلێك نووسەر ، سەرەتاکان ،وەرگێرانی شوان ئەحمەد،چاپی یەکەم،چاپخانەی بینایی ،سلێمانی،٢٠١١.
- مەنسوور وسووقی– عەلی ئەکبەر نیك خولق،بنەماکانی کۆمەڵناسی ، وەرگێرانی سیروان محەمەد حاجی،چاپی یەکەم ،چاپخانەی موکریان،هەولێر،٢٠١٣.
- مەریوان وریا قانع ،کتێب و دونیا، چاپی یەکەم ، چاپخانەی سەردەم ،سلێمانی، ٢٠١١ .
- نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و رەخنەیی،چاپی یەکەم ، چاپخانەی بینایی ،سلێمانی ،٢٠١١ .

- Said, E. (2002). In Conversation with Neeladri Bhattacharya, Suvir Kaul, and Ania Loomba. *Relocating postcolonialism.*
- Lewis, R., & Mills, S. (2003). *Feminist postcolonial theory: A reader*: Routledge.

- Said, E. (2002). In Conversation with Neeladri Bhattacharya, Suvir Kaul, and Ania Loomba. *Relocating postcolonialism.*

- Abrams, M. H., & Harpham, G. (2011). *A glossary of literary terms*: Cengage Learning
- Spivak, G. C. (2000). Foreword: upon reading the Companion to Postcolonial Studies. *A Companion to Postcolonial Studies .*
- Katrak, K. H. (1989). Decolonizing culture: Toward a theory for postcolonial women's texts.*MFS Modern Fiction Studies, 35*(1) .
- Young, R. J. (2003). *Postcolonialism: A very short introduction*: Oxford University Press.
- Christopher O'Reilly(2001) Post-Colonial literature, Cambridge University press.

سایتی ئەلیکترۆنی :

- https://en.wikipedia.org/wiki/Homi_J._Bhabh
- https://en.wikipedia.org/wiki/Gayatri_Chakravorty_Spivak
- https://www.academia.edu/3644590/Can_the_Subaltern_Speak-_Summary
- Longman Dictionary of American English (paperback with PIN) (5th Edition)

خطاب مابعد الإستعمارية في رواية عطا نهايي "رهان حظ هلالة"

المقدمة

يقوم البحث بدراسة "رهان حظ هلالة" للروائي عطا نهايي على ضوء نظرية مابعد الإستعمارية، و التي وجهت دربها نحو الأدب بعد نظرية التفكيكية و لها عدة أبعاد مثل الأنثروثولوجي و النفسي و حقوق المرأة و اللغة و الهوية الثقافية ... الخ. و لكل منهم رواد و مفكرين حيث يعتبر ادوارد سعيد أحد الرواد في مجال الهوية الثقافية و اسيجناك في المجال الحركة النسائية و لها عدة كتابات، و أخيرا كتب هومي بابا عن القوميات المضطهدة و أكمل المبادئ الأساسية لهذه النظرية لتشمل الفترة الزمنية ما بعد الإستعمار، أي عندما يحتل احدى الدول أراضي شعب غير شعبها و تبدأ النظرية من هنا عندما يتعرض ثقافة الشعب المحتل الى مؤامرات و مهاترات فكرية منتظمة عن طريق تحوير أفكار و اتجاهات و العادات و التقاليد السارية في المجتمع المحتل. يقوم الإحتلال بعرض و ترويج مفاهيم لتبرير الإستعمارية عن طريق صياغة الثقافة الغربية (ئيروسنتر) لينعكس على المجال الأدبي بصورة غير مباشرة خاصة في أدب الغربة حيث يقوم الكاتب المهجر بنشر نفس الأهداف بدون قصد خلال كتاباته.

لذلك ترى بأن "رهان حظ هلالة" تحمل خطاب ما بعد الإستعمارية في مضمونها لتطرح للقارئ قتل المرأة على يد الرجل الشرقي عن وجهة نظر غربية لهذه الظاهرة و تصفها بالتخلف و الدناءة حيث نراه مطابقا لمفاهيم مابعد الإستعمارية ليتمحور في اطار الثقافة و العادات و المفاهيم.

أهمية البحث

لم يجد خطاب مابعد الإستعمارية طريقها في الأدب الكردي بشكل شائع بما انه يعتبر من أحدث الطرق النقدية في العالم لدراسة النصوص الأدبية، لذلك من الضروري دراسة النصوص الكردية على ضؤ هذه النظرية.

طريقة البحث

طريقة هذا البحث وصفية – تحليلية

اطار البحث

تم تحليل رواية "رهان حظ هلالة" للكاتب عطا نهايي من وجهة نظر خطاب مابعد الإستعمارية فقط ليدرس مجالي الثقافة و الأبوية كنموذج للبحث. اتخذ هذه الطريقة الثقافة الغربية و الشرقية كمحور أساسي لها ليتحدث عن الشرق كمفهوم شمولي ليضم الكرد كأحد الشعوب الشرقية ذو ثقافة أبوية. لم يتطرق البحث الى المجالات النفسية و الأنثربولوجية.

مضمون البحث

يضم البحث جزئين، الجزء الأول عبارة المجال النظري للموضوع ليسلط الضوؤ على المبادئ الأساسية و رواد مابعد الإستعمارية و اثارها الثقافية على وجهة نظرها لنظام المجتمع الأبوي في الشرق. أما الجزء الثاني و هو الجزء التطبيقي من البحث يدرس و يحلل رواية "رهان حظ هلالة" للكاتب عطا نهايي و يليها قائمة المصادر.

A postcolonial approach to Ata Nahyee's "*Halala's Betting Fortune*"

Introduction

This paper is an attempt to analyze the Kurdish Novel *Halala's Betting Fortune* (2007) written by Atta Nahayee with reference to postcolonial theory that emerged after the theory of deconstructionism and embraces several disciplines such as anthropology, psychology (occupied individuals), women rights and feminism, language, identity, culture, … etc. each aspect has its own leading figures such as Edward Said in culture and identity, Spivac in women rights and feminism, Homi Bhabha in colonizer-colonized nations. They could establish this method which includes the period after colonialism when the nation's lands were occupied. It starts after the occupation to degrade the colonized nation's culture and traditions through modifications in the attitudes of the colonized nation. Post colonialism promotes the invaders' culture and traditions and centralizes the European culture (Euro-center). The reflections of this theme can be easily observed indirectly in migrant literature or among writers who lived in Western cultures. The Kurdish novel *Halala's Betting Luck* has the same theme when depicts the Eastern man as a woman executioner from a westerners' viewpoint unconsciously, therefore the novel carries the same message as colonialism does to centralize culture, traditions and values.

The significance of the study:

Textual analysis to Kurdish novels through the postcolonial theory is not a common method as it is one of the most up-to-date methods in the world. Therefore, an analytical study using this method for Kurdish novels is definitely important.

Research method

This research undergoes a descriptive – analytical method.

Limitations of the study

The paper is restricted within the theme of culture and patriarchal system representations apart from any other aspects observed in the novel such as anthropology, psychology, or any others. The novel draws connections between both Eastern and Western cultures and Kurds as any of the Eastern nations shares almost the same cultural phenomenon and patriarchal system.

The content of the paper

This paper consists of two main parts; the first is mainly the theoretical aspect which introduces post colonialism as a concept, its theory, principles and the leading figures. Secondly, a critical study of the novel is presented with reference to the post colonial theory. Finally, a list of the sources and cited works is attached.

خۆپیشاندانەکانی خەڵکی سلێمانی لە نێوان ساڵانی ١٩٤٩-١٩٥٨

د. جمال فتح الله طیب
زانکۆی کۆیە
فاکەڵتی پەروەردە
بەشی مێژوو

د. ئاراس عبدالرحمن مستەفا
زانکۆی ڕا پەڕین
فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان
بەشی مێژوو

پێشەکی:

هەرچەندە شاری سلێمانی لە ڕووی مێژووییەوە شارێکی دێرین نییە، بەڵام بوونی ئەم شارە بەپایتەختی میرنشینی بابان، لەگشت ڕوویەکەوە هۆکارێکی گرنگی گەشەکردنی بوو ، لەم شارەدا هەردوو تەریقەتی قادری و نەقشبەندی پەرەیان سەند و دەرگای چەندین قوتابخانەی بەڕوودا کرایەوە، ئەمانە هەموو بوونە هەوێنی دەرکەوتنی چینێکی خوێندەوار و هۆشیار بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی تری کوردستان، کە ڕەنگدانەوەی ئەرێنی لەسەر دەرکەوتنی ژمارەیەك ڕۆشنبیر و شاعیری گەورە هەبوو، کە کاریگەری زۆریان لەسەر بەرزکردنەوەی هۆشیاری نەتەوایەتی و وابەستە بوون بەخاك و نیشتیمانەوە هەبووە، دواتر بوو بەپاڵنەرێکی سەرەکی لە هاندانی خەڵکی سلێمانی، لە بەگژداچوونەوەی ستەم و زۆرداری سەرانی پاشایەتی لەعێراق و ڕەتکردنەوەی سیاسەتە چەوتەکانیان.

هەڵوێستی جوامێرانەی خەڵکی سلێمانی لە پێشهاتە سیاسییەکانی عێراق و ڕەتکردنەوەی سیاسەتی داگیرکەرانەی پڕ لەئازار و ئەشکەنجە، کارێکی وایکرد کە تەنانەت ئافرەتانی ئەم شارە شان بەشانی پیاوان بەشداری کارای خۆپیشاندانەکان بکەن، هەموو ئەمانە هۆکاری سەرەکی بوون بۆ نوسینی ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لە ساڵانی ١٩٤٩-١٩٥٨)دا.

لە ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیەدا دووچاری هەندێ گرفت بووین، لەوانە: نەمانتوانی سوود لەو ڕۆژنامانە وەربگرین کە لەو سەردەمەدا دەردەچوون، چونکە دوای گەڕانێکی زۆر بە کتێبخانەکاندا ئەو ڕۆژنامانە نەبوون و دەست نەکەوتن.

لەنوسینی ئەم توێژینەوەیەدا پشتمان بە میتۆدی زانستی مێژوویی سیاسی بەستووە، کە خۆی لە خستنەڕووی ڕووداوەکان و شیکردنەوە و هەڵهێنجان دەبینێتەوە و دواتریش دید و تێڕوانینی خۆمان خستۆتەڕوو.

لەئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیەدا سودمان لەچەندین سەرچاوە بەزمانی کوردی و عەرەبی وەرگرتووە، لەوانە (جەمال نەبەز: سلێمانی شارە گەشاوەکەم) و (عزالدین مستەفا ڕەسول: بەشێك لەیاداشتەکانم)، هەروەها هەندێ سەرچاوەی عەرەبی ، لەوانە (جعفر عباس حمیدی: التگورات والاتجاهات، السیاسیە الداخلیە فی العراق (١٩٥٣-١٩٥٨). جگە لەوانە لە ڕێگەی ئەنجامدانی چاوپێکەوتن لەگەڵ هەندێ کەسایەتی سەردەمی ڕووداوەکە، لەوانە (عزالدین مستەفا ڕەسوڵ و بەهائەدین نوری و جەمال بابان) کە سوودی زۆری هەبوو لەبەهادار کردنی ناوەڕۆکی توێژینەوەکە و پڕکردنەوەی کەلێنەکانی.

ئەم توێژینەوە لە پێنج تەوەر پێکهاتووە، تەوەری یەکەم: بەکورتی باس لەخۆپیشاندانەکانی سلێمانی لەساڵانی ١٩٤٧ و ١٩٤٨ دەکات، دواتریش باس لەخۆپیشاندانەکانی ساڵی ١٩٤٩ دەکات. تەوەری دووەم: تایبەتە بە خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لە ساڵی ١٩٥٢. تەوەری سێیەم: پەیوەستە بە خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لەساڵی ١٩٥٤، تەوەری چوارەم: باس لە خۆپیشاندانەکانی سلێمانی دەکات لەساڵی ١٩٥٥ لەدژی پەیمانی بەغدا، تەوەری پێنجەم و کۆتایی باس لەخۆپیشاندانەکانی سلێمانی لەساڵی ١٩٥٦ دەکات، کە دوو بابەت لەخۆ دەگرێت، لەبابەتی یەکەمدا باس لە خۆپیشاندانەکانی سلێمانی کراوە لەدوای گەیشتنی تەرمی شێخ مەحمود بۆ شارەکە و بابەتی دووەمیش تایبەتکراوە بەخۆپیشاندانەکانی ئەم شارە، لەدژی هێرشی سێ قۆڵی (بەریتانیا- فەرەنسا- ئیسرائیل) بۆ سەر میسر.

تەوەری یەکەم: خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لە کانوونی دووەمی ١٩٤٩:-

شاری سلێمانی بە درێژایی فەرمانڕەوایەتی رژێمی پاشایەتی لە عێراق (١٩٢١-١٩٥٨)، یەکێك بوو لەو شارانەی کە خاوەنی پێگەیەکی گرنگی سیاسی و رۆشنبیری بووە، زۆر جار لە دوای بەغداد ناوی دەهات و لە هەموو بۆنەو ڕاپەرینەکاندا بەشداری کارایی کردووە، دیارە ئەمانە هەروا لە خۆرایی نەبووە، بەڵکو لە سەردەمانیکی زووەوە ئەم شارە ناوەندێکی گرنگی روناکبیری و خەباتی سیاسی بووە[١].

دوایی هەڵگیرسانی شۆرشی بارزانی دووەم (١٩٤٣-١٩٤٥)، ژمارەیەك لە ئەفسەرە کوردەکان چوونە پاڵ شۆڕشەکە، لەوانە: (عیزەت عەبدولعەزیز، مستەفا خۆشناو، خەیروللا عەبدولکەریم، محەمەد مەحمود قودسی). حکومەتی پاشایەتی لە عێراق لە ساڵی ١٩٤٥ فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرکردن، هەر ئەو ئەفسەرانە، کاتێك کە کۆماری کوردستان لە مەهاباد لە ٢٢/١/ ١٩٤٦ ڕاگەیاندرا، هەموویان چوونە پاڵی، بەڵام دوای رووخانی کۆمار لە ١٧/ ١٢/ ١٩٤٦، بەناچاری گەرانەوە عێراق[٢] ، بەڵام دەسەڵاتدارانی عێراق لێیان خۆش نابن و سەر لەنوێ دادگاییان دەکەنەوەو فەرمانی لە سێدارەدانی بە سەر هەر چواریاندا سەپاندو لە شەوی ١٨-١٩/ ٦/ ١٩٤٧ لە سێدارە دران، دواتر تەرمەکانیان بۆ شارەکانی خۆیان دەگەڕێننەوە، لەوانە: تەرمی مستەفاخۆشناوو محەمەد مەحمود قودسی ڕەوانەی شاری سلێمانی کران و بەگەیشتنی کەژاوەی تەرمەکانیان بۆ شارەکە، خەڵکی سلێمانی بە ژن و پیاو گەورەو بچووکەوە رژانە سەر شەقامەکان و دەنگی ناڕەزاییان بەرز کردەوە، لە ئاپۆرایەکی جەماوەریدا تەرمەکانیان لە گردی سەیوان ناشت[٣].

کاتێك کە (پەیمانی پۆرتسمۆپ)[٤] لەنێوان عێراق و بەریتانیا لە ١٩٤٨/١/٤ مۆرکرا، هاوکات هاووڵاتیانی شاری سلێمانی لەگەڵ هاووڵاتیانی بەغداو شارەکانی تری عێراق خۆپیشاندانیان لە دژی پەیمانەکە کرد،

---

[١] ئەکرەمی ساڵحی رەشە: شاری سلێمانی ٢٠٠ ساڵ، پێداچوونەوە و پێشەکی د.عیزەدین مستەفا رەسوڵ، بەرگی یەکەم، چاپی سێیەم، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی، ٢٠١١، ل٦١.

[٢] عەلائەدینی سەجادی: مێژووی ڕیەرینی کوورد، چاپی دووەم، چاپخانەی ئێران، ئێران، ١٩٥٩، ل٩٤.

[٣] جەمال بابان: سلێمانی شارە گەشاوەکەم، بەشی دووەم، چاپخانەی دارالحریە للگباعە، بغداد، ١٩٩٨، ل١٧٧-١٧٨.

(٤) پەیماننامەی پۆرتسمۆپ : ئەو پەیماننامەیە بوو کە لە نێوان عێراق و بەریتانیا لە ١٥ ی کانوونی دووەمی ١٩٤٨ دا بەسترا، تا شوێنی پەیماننامەی ١٩٣٠ بگرێتەوە کە رای گشتی عێراقی داوای هەڵوەشاندنەوەی دەکرد، بەڵام ناوەرۆکی پەیماننامەکە جیاوازیەکی ئەوتۆی لەگەڵ ئەوی پێشتردا نەبوو، بۆیە راپەڕینێکی میللی کە بە (الوثبة) ناسرا هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەکەی لێکەوتەوە بۆ

بەتایبەتی دوای ئەوەی تەرمی ڤالە چاوشینی کوڕی عەبدوللای سەعید گەیشتەوە شاری سلێمانی، کە پێشتر بۆ ئیش و کاری تایبەتی خۆی سەردانی بەغدای کردبوو بە گوللەی وێل کوژرابوو. لەم خۆپیشاندانەدا ژمارەیەك نووسەرو شاعیر بەشداریان تێدا کردبوو هەندێ هۆنراوەیان خوێندەوە[١].

دانیشتوانی شاری سلێمانی هەموو ساڵێك لە یادی نەورۆزو ئەو خۆپیشاندان و ڕاپەڕینانەی کە ساڵانی پێشتر ئەنجامدرابوون دەکەوتنە جموجۆڵ و خۆئامادەکردن بۆ ئەنجامدانی خۆپیشاندان و ڕاپەڕین دژی دەسەڵاتدارانی حکومەتی عێراق، یادکردنەوەی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی (١٩٤٨)، لەلای پارتەکانی وەکو حیزبی تەحرورو پارتی دیموکراتی کورد، بە گرنگ دادەنراو بەرنامەی بۆ دادەڕێژرا، لەم بارەیەوە حیزبی شیوعی کە ئەو کات لەنێو هاووڵاتیانی کوردستان بە گشتی و شاری سلێمانی بە تایبەتی، هەواداری زۆری هەبوو، پلانێکی بۆ ئەنجامدانی خۆپیشاندان و ڕاپەڕین داڕشت، بۆ ئەم مەبەستە سەرکردایەتی حیزبی شیوعی لە ڕێگای (کەریم سۆفی)ەوە، (بەهائەدین نوری) ڕادەسپێرێت کە ئەرکی سەرکردایەتیکردنی خۆپیشاندانەکان لە ئەستۆ بگرێت، لەم بارەیەوە بەهائەدین نوری دەڵێت:" بە بێ دوودڵی ڕازی بووم ئەرکی سەرکردایەتی خۆپیشاندانەکە لە ئەستۆ بگرم، تاکە دواکارم ئەوە بوو جێیەکی لەبارم بۆ ساز بکەن خۆمی تێدا بشارمەوە، کەریم سۆفی ئێوارەی هەمان ڕۆژ بردمی بۆ ماڵی فەتاحی بەرگدروو کە لاوێکی شیوعی بوو لە گەڕەکی مەڵکەندی، لەسەر داوای خۆم دەستنیشانکردنی ئەو شوێنەی کە خۆپیشاندانەکەی لێوە دەست پێدەکات بۆ خۆم هێڵرایەوە، خاڵێکی قەرەباڵغی ناوەڕاستی بازاڕی شارم هەڵبژاردو ئاگاداری بەشداران کرایەوە کە لە کاتی دیاریکراودا ئامادەبن. خۆم بە دەمامك کراوەوە ئامادەبووم و وەك نیشانەیەك بۆ دەستپێکردنی خۆپیشاندانەکەو یەکەم هوتافم کێشا، دواتر بۆم دەرکەوت پۆلیس پێیان نەزانیوە و ئێمە لە ناخافڵدا لێیان پەیدا بووین، چونکە هیچ شتێکی وا سەرنجی ڕانەکێشام نیشانەی پێشتر بەخۆکەوتنی ئەوان بێ. ژمارەی خۆپیشاندەران خۆی دەدا لە دوو سەد کەس، چەند لافیتەیەك بەرز کرانەوە چەندین هوتاف کێشران، کە سەرجەمیان لە دژی ئیمپریالیزم و حکومەتی بەکرێگیراو و بانگهێشتکردنی جەماوەر بوون بۆ تازەکردنەوەی ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی ١٩٤٨. خۆپیشاندانەکە چەند سەد مەترێك بەڕێوەبوو، لە بەرامبەردا کۆمەڵێکی گەورەی پۆلیسی پیادەو سوارەو ئۆتۆمبێل لە دورمان گردبونەوە، بەرلەوەی هیچ پێکداهەڵبژانێك ڕووبدات یان خۆپیشاندەرێك بگیرێت، دواجار لەبەردەم (گومرگ سووتاو)دا فەرمانی بڵاوە پێکردنمدا" [٢].

زانیاری زیاتر بڕوانە ، عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الوزارات العراقية، الجزء السابع، الطبعة السابعة، بغداد، ١٩٨٨، ص ٢٣٤-٢٤٠ ؛ دکتۆر کمال مظهر احمد : صفحات من تاريخ العراق المعاصر ، دراسات تحليلية، بغداد، ١٩٨٧، ص١٣٧-١٤٠ .

[١] هـ. س: ل١٨٣-١٨٤.

[٢] چاوپێکەوتن لەگەڵ بەهائەدین نوری شێخ بابە عەلی، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤ ؛ ناوبراو لە ساڵی ١٩٢٨ لە گوندی تەکیەی سەر بە پارێزگای کەرکوك لە دایك بووە، لە سەرەتای لاوێتیدا چۆتە ڕێزی حیزبی شیوعی عێراقەوە، لە خۆپیشاندانەکانی ساڵی ١٩٤١ شاری بەغداد ڕۆڵی باشی بینیوە، یەکێك بووە لە ڕابەرانی خۆپیشاندانەکانی ساڵانی ١٩٤٧، ١٩٤٨،١٩٤٩ ، لە شاری سلێمانی، چەندین جار لەلایەن دەسەڵاتدارانی حکومەتی پاشایەتی زیندانی کراوە، ماوەیەك سکرتێری حیزبی شیوعی عێراق بووە، لە دوای لێکترازانی حیزبی شیوعی و حیزبی بەعسی عێراق، لە ساڵی ١٩٧٩ بە دواوە پەیوەندی بە شاخەکانی کوردستانەوە کردووە لە ریزی حیزبی شیوعی عێراق- هەرێمی کوردستان درێژەی بە کاری سیاسی و چەکداری داوە، لە دوای ڕاپەڕین لە حیزبی شیوعی جیا بۆوەو پارتی دیموکراتی خوازانی دامەزراند؛ بەهادین نوری: بیرەوەرییەکان، بەشی یەکەم، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ١٩٩٥، ل ٧١-٧٤.

وەك دەردەکەوێت ژمارەی ئەو کەسانەی کە بەشداری خۆپیشاندانەکانیان کردبوو زۆر کەم بووە، تەنانەت هەوادارانی شیوعیەکانیش بەباشی خۆیان بۆ ئامادە نەکردبوو. لەگەڵ ئەوەی هاووڵاتیانی شاری سلێمانی لەو کاتەدا سەراپا بەرهەڵستی ڕژێم بوونو بەشی هەرە زۆری خەڵکەکەی هاوسۆزی شیوعیەکان بوون، هەردەم دەرگای ماڵانی خەڵك بۆ لەباوەشگرتن و شاردنەوەی خۆپیشاندەران لە کاتی ڕاونانیاندا لە لایەن پیاوانی ڕژێمەوە خرابووە سەرپشت، هەر کاتێ پۆلیس لەنێو ماڵکاندا بە دوای خۆپیشاندەران بگەڕابایەو خۆی بکردبایە بە ماڵێکدا کە خۆپیشاندەر پەنای بۆ هێنابێ، زۆربەی کات بە دەستپێشخەریی خاوەن ماڵەکەو لە سەربانەکەیانەوە خۆپیشاندەریان دەگەیاندە ماڵێکی دیکە، نەزانراوە پۆلیس ئەو ڕۆژانە توانیبێتی هیچ خۆپیشاندەرێك لە نێو یەکێك لەو ماڵانەدا دەسگیر بکات[١].

لە ٢٧ کانوونی دووەمی ١٩٤٩،جارێکی تر خۆپیشاندان لە لایەن ئەندام و لایەنگرو هەوادارانی(حیزبی شیوعی) ڕێکخرا، ئەمجارەیان تابوتێکیان لەگەڵ پارچە قوماشێك ئامادەکردبوو، تا لە ئەنجامدانی خۆپیشاندان بەکاری بهێنن، بەم شێوەیە خۆپیشاندان دەستیپێکرد بەبێ ئەوەی خەڵك و پۆلیس بزانن، کە بریتی بوو لە تابوتێکی ڕەمزی ، بۆیە کەژاوەکە شان و شکۆی خۆپیشاندانەکەی زیاتر کردبوو، خەڵکێکی زۆر بەشداریان تێدا کردو بەناو بازاڕو بە بەردەم دوکاندارەکاندا ئاپۆرای خۆپیشاندان و هوتاف کێشان کە زیاتر دژی سیاسەتەکانی حکومەتی پاشایەتی بوون بە جارێ ترسی خستبووە دڵی هێزەکانی پۆلیس و کاربەدەستانی حکومەتەوە، لە بەرامبەردا ژمارەیەکی زۆری پۆلیس کە هێندەی ژمارەی خۆپیشاندەرەکان دەبوون ئامادە کرابوون و چواردەوری خۆپیشاندەرانیان گرتبوو. ئەوانەی سەرکردایەتی خۆپیشاندانەکەشیان دەکرد، توانیان مزگەوتێك هەڵبژێرن بۆ خۆڕزگارکردن، هەرچەندە ئەم پلانە سەرکەوتوو بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، چەند کەسێك لە لایەن پۆلیسەوە دەستگیرکران وەك (فەرەج مەحمود و نووری دارتاش)، تابوتەکەش بە بۆشی کەوتە ژێردەستی پۆلیس.[٢]

بۆ جاری سێ یەم خۆپیشاندان لە ٣٠ کانونی دووەم ١٩٤٩ لە شەقامی سابونکەران دەستی پێکردەوە، پێکدادانی نێوان خۆپیشاندەران و پۆلیس ماوەیەکی باشی خایاندو ژمارەیەك خۆپیشاندەر بریندداربوون، بەڵام کاربەدەستانی حکومەت بە هێزێکی زۆرەوە توانیان خۆپیشاندەران بلاّوە پێبکەن و سەرکوتیان بکەن[٣].

سیاسەتی حکومەتی عێراق لەوکاتەدا بە گشتی بریتی بوو لە پەلاماردان و گرتن و زیندانیکردنی کادیرو ئەندام و سەرکردەکانی حیزبی شیوعی کە بەشێکیان بریتی بوون لە:(کەمالی نوری بەگی فەتاح بەگی ساحێبقڕان، عومەر عبدالرحمن هتد...) [٤].

---

[١] چاوپێکەوتن لەگەڵ بەهائەدین نوری شێخ بابە عەلی، مستەفا ساڵح کەریم، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤. چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ مستەفا ساڵح کەریم ، سلێمانی ، ٢٩ / ١٠ / ٢٠١٤ . مستەفا ساڵح کەریم لە سەرەتای لاویەوە لە قۆناغی خوێندنی دواناوەندی چۆتە ریزی حیزبی شیوعیەوە، لە تشرینی دووەمی ١٩٤٨ لە پۆلی چوارەمی ئامادەیی بەشی زانست لەسەر چالاکیی سیاسی بۆ ماوەی ساڵێك لە قوتابخانە دورخرایەوە، دواتر چۆتە خانەی مامۆستایان لە بەغداد، ساڵی ١٩٥١ لە لایەن تەحقیقاتی جینائیەوە لە بەغداد گیراوە، لە بواری پەروەردەیدا ماوەی ٣٢ ساڵ مامۆستاو بەڕێوەبەرو سەرپەرشتیاری پەروەردەیی بووە لە قەڵادزێ و سێوسێنان و داروخان و چوارتا و سلێمانی و فەللوجە و رومادی. (بڕوانە مستەفا ساڵح کەریم: یەکێتی نووسەرانی کورد رێبازو هەڵوێست، چاپخانەی پیرەمێرد، سلێمانی، ٢٠١٢، ل ٤٨٨-٤٩٤ .)

[٢] چاوپێکەوتن لەگەڵ بەهائەدین نوری شێخ بابە عەلی، مستەفا ساڵح کەریم، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

[٣] هەمان سەرچاوە .

[٤] چاوپێکەوتن لەگەڵ مستەفا ساڵح کەریم، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

ئەحمەد هەردی شاعیر لە باسی سیاسەتی گرتن و زیندانیکردن و خراپی بارودۆخی ئەوکاتەی شاری سلێمانی لە هۆنراوەیەکی دا دەڵێت:

ئاگری سوری ئیرهابی عورفی
شاڵاو دەهێنێ مەکەی بۆ نی یە
برسێتی پێی لێ هەڵبڕی
لەگەڵ ماڵا نانی جۆ نی یە
هەرکەسی شکوای حاڵی دەربڕی
یا شیوعی یە یا سەهۆنی یە...لە کۆتایشدا دەڵی
حارسی تەختی لەندەنی رزیو
باش بزانە گەل ناگەڕێتەوە
ئەو گەلەی لە خەو راستی بۆتەوە
نابەزێ لە رێی ئەم ژیانەدا
قاچی رۆڵەکەی گەر بە کۆتەوە
داڕزی لە ناو بەندیخانەدا[1]

تەوەری دووەم: خۆپیشاندانی سلێمانی لەکۆتایی ساڵی ١٩٥٢:-

شارەزایانی بواری سیاسی عێراق چاوەڕوانیان دەکرد لە نیوەی دووەمی ساڵی (١٩٥٢)دا گۆڕانکاری بەسەر دەسەلاتی سیاسی و دەستووری وولاتدا بێت، کۆمەڵناس و ئابوریزانەکان، مەسەلەی پەرەسەندنی بێکاری و کەم دەرامەتی و برسێتی و هەژاری و دابەزینی نرخی دیناریان کردبووە بەڵگە، کە بە پلانەکانی نوری سەعیدی[2] سیاسەتمەدار چارەسەر نەکرێ، بەمەش بوومەلەرزەیەك لە ناو کۆمەڵگای عێراق بە گشتی و کوردستان بە تایبەتی بەرپاببێت و دەسەلاتی سیاسی بخاتە مەترسییەوە، یان گۆڕانکاری بنەڕەتی بێتەکایەوە، هەندێ شارەزایانی تر، بە پێچەوانەوە چاوەڕوانی چارەسەرێکی بنچینەیی مەسەلە بە پەلەکانی ئازادی و سەربەستی بوون، کە عێراق بەرەو سیستەمێکی دیموکراتیانە بەرێ[3].

(1) غەفوری میرزا کەریم: چەند مەلۆیەك لە خەرمانی نووسینەکانمدا، وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەریمی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٢٢-٢٣ . ؛ عیزەدین مستەفا رەسول: بەشێك لە یاداشتەکانم، بەرگی یەکەم، دەزگای حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل ١٥٤.

(2) نوری سەعید: لەساڵی ١٨٨٨ لەبەغدا لەدایك بووە، ئەفسەرێکی عوسمانی بوو بەشداری شەڕی بەلقانی کردووە، لەساڵانی نێوان ١٩٣٠-١٩٥٨ چواردە جار پۆستی سەرۆك وەزیرانی عێراقی وەرگرتووە، نازناوی پاشابووە و لایەنگری ئینگلیز و ڕژێمی پاشایەتی بووە، سیاسەتمەدارێکی زیرەك و چالاك بووە، دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ کوژرا.(د. عصمت السعید: نوری السعید رجل الدوله والانسان، گ٢، بیروت، ٢٠٠٣، ص٣٥٨).

(3) کاکەمەم بۆتانی: کاکی کاکان، مرۆڤ و رووناکبیرو شۆڕشگێر، بەرگی یەکەم، خەباتی ساڵانی ١٩٢٤- ١٩٦١ ی سەرکردەی نەمر عومەر دەبابە، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨، ل١٣١-١٣٢.

کاتێك کە شۆڕش و راپەڕینی میسر لە ساڵی (١٩٥٢) دەستی پێکردو سەرکەوتنی بەدەستهێنا، ئەم ڕوداوە خەڵکی عێراق بەگشتی وورژاندو خێراتر دەستیان بە چالاکی و جموجۆڵ و خۆپیشاندان و راپەڕین کرد، سەرەتای خۆپیشاندانەکانیش بە مانگرتنی کرێکارانی بەندەری (بەسرە) دەستیپێکرد، کە داوای زیادکردنی موچەیان دەکرد، هەرچەندە داواکاریەکانیان زوو جێ بەجێ کرا، بەلاَم ئەمە هۆکارێك بوو بۆ دەستپێکردنی خۆپیشاندانی قوتابیان لە کۆلێجی (صیدلە و کیمیا) لە دژی یاسای نوێی کۆلیجەکان[1]. ئەم پەرەسەندنە سیاسیانە حکومەتی پاشایەتی عێراقی ناچار کرد، کەمۆڵەتی ئازادی کارکردنی هەموو حیزب و دەرچوونی ڕۆژنامەو گۆڤارەکان هەڵبوەشێنێتەوە، ئەمەش هەلومەرجێکی ئاڵۆزی بە دوای خۆیدا هێناو کارێکی کرد کە ئاستی ناڕەزایی لە بەرزبوونەوەدا بێ[2].

لە باشوری کوردستانیش خۆپیشاندان زۆربەی شارو شارۆچکەکانی گرتەوە، لە شاری سلێمانی خۆپیشاندانێکی بەرفراوان ئەنجامدرا، خۆپیشاندەران لە شەقامی ئەسحابەسپی و مەولەوی و سالمەوە بەرەو سەرا بە دروشم و هوتاف کێشان بەڕێکەوتن، دروشمەکانیش بریتی بوون لە (بروخێ پاشایەتی، بڕوخێ رژێمی مستەفا عومەری)، بەمەش ئاڵۆزی و پێکدادان لە نێوان خۆپیشاندەران و پۆلیس روویداو لە ئەنجامدا ژمارەیەك لە خۆپشاندەران دەسگیر کران و زیندانی کران، لەوانە: (قادری میرزا کەریم، عومەر نەمەڵی، ئەمینی میرزا کەریم، هۆگر، ئەژی گۆران، عەلی فەوتاو، موحەرەم محمدامین، نوری ئەحمەد تەها، عەبدولی سۆران، دکتۆر فارس) کە هەریەك لەمانە مانگێك لە زیندان دا مانەوەو دواتر ئازاد کران. ئەوانەی لە خۆپشاندانەکانی شاری سلێمانیدا رۆڵی گرنگیان هەبوو، بریتی بوون لە قوتابیانی دواناوەندی سلێمانی، رۆژانە بە خۆپیشاندان لە دواناوەندی یەوە بەرەو سەرا دەرۆشتن و چەندین دروشمیان دژی حکومەت دەووتەوە، کە ئەندام و کادیرو لایەنگرانی هەردوو حیزبی ئەوکاتە (پارتی دیموکراتی کوردستان و حیزبی شیوعی عێراق) رۆڵی گرنگیان لە هاندانی خەڵك بۆ ئەنجامدانی خۆپیشاندان هەبوو، زۆربەی جار رێکخەری خۆپیشاندانەکان بوون، تەنانەت زۆربەی ئەوانەی دەسگیر دەکران و زیندانی دەکران ئەندام و کادیری ئەو دوو حیزبە بوون[3].

بارودۆخی عێراق رۆژ بە رۆژ بەرەو خراپتر هەنگاوی دەنا، لەبەر ئەوە وصی (عەبدولئیلاه) [4] بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی وەزارەتەکەی (مصطفى العمري)داو (نورەدین مەحمود)ی سەرۆك ئەرکانی سوپای ڕاسپارد

---

[1] دکتور أسماعیل احمد یاغی: تطور الحرکة الوطنیة العراقیة ١٩٤١-١٩٥٢، مطبعة النعمان، بغداد، ١٩٧٩، ص ٣١٩ ؛ کاکەمەم بۆتانی: سەرچاوەی پێشوو، ل١٣١-١٣٢.١٥.

[2] جەمال بابان: سلێمانی شارە گەشاوەکەم، بەشی دووەم، ل ١٨٦.

[3] چاوپێکەوتن لەگەڵ مامۆستا حسێن عبدالقادر علی، سلێمانی ١٢/ ١١/ ٢٠١٤. ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٢ لە سلێمانی لە دایك بووە، دەرچووی دواناوەندی سلێمانی یە، ماوەیەك کاری عەریزە نوسی کردووە، یەکێك بووە لە ئەندامەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە سەردەمی پاشایەتیدا دوو جار بە هۆی بەشداری لە خۆپیشاندانداو نوسینی دروشم لەسەر دیوارەکان دەستگیرکراوە .چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ ناوبراو.

[4] عەبدولئیلاه: کوڕی عەلی کوڕی شەریف حوسەینی هاشمیە، لەساڵی ١٩١٣ لەشاری تائیف لەدایك بووە، دوای کوشتنی شاغازی لە١٩٣٩ دەبێتە وصی لە عێراق، چونکە لەوکاتەدا فەیسەلی دووەم تەمەنی ٤ ساڵان بوو، کە لەڕووی یاساییەوە نەدەگونجا ببێتە پاشای عێراق، ناوبراو خاڵی شافەیسەلی دووەم بوو، وەك وصی مایەوە تا ١٩٥٣(کە ئەو ساڵە تەمەنی شافەیسەل گەیشتە تەمەنی١٨ساڵ)، لە دوای بەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ کوژرا. (عبدالرزاق أحمد النصیري: عبدالهادي الخماس ١٩٣٩-١٩٥٨،

وەزارەت پێکبهێنێت[1] کە ناسرابوو بە کەسێکی توندڕەو بڕوای بە سەربەستی و ئازادی نەبوو، لە دەستپێکدا کاری سیاسی هەموو حیزبەکانی قەدەغە کردو ژمارەیەکی زۆری لە سیاسییەکان و ڕۆژنامە نووسەکان و خوێندکاران و کرێکارانی دەسگیرکرد، یەکێك لەوانە جەمال نەبەز بوو، کە ئەو کاتە قوتابی بوو لە بەغداد، کار گەیشتە ئاستێکی مەترسیدار، ئەویش دوای بەکارهێنانی چەك و تەقەکردن لە خۆپیشاندەران کە ژمارەیەك کوژراو برینداری لێکەوتەوە[2]. یەکێك لە کوژراوەکان خەڵکی سلێمانی بوو بە ناوی (ئەحمەدی حاجی ڕەحیم) کە لە پێکدادانەکانی نێوان پۆلیس و خۆپیشاندەرانی بەغداد لە بەرەی کەرخ و ڕەسافەدا کوژرابوو، کاتێك تەرمەکەی گەیشتەوە سلێمانی، خەڵکێکی زۆر ڕژانە سەر شەقامەکان و دەستکرا بە ئەنجامدانی خۆپیشاندان و دروشمی ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی و حکومەتەکەی نورەددین مەحمودیان بەرز کردەوە، یەکەکانی پۆلیس کەوتنە ئامادەباشی بۆ ڕوبەڕووبوونەوەی ئاپۆرای جەماوەری هەڵچوو کە مەترسیان هەبوو لەوەی خۆپیشاندەران لە دوای گەڕانەوەیان لە گردی سەیوان پەلاماری دەزگاکانی پۆلیسی سلێمانی بدەن، لە گردی سەیوان چەندین ووتار خوێندرانەوە کە داوای بەردەوامی خۆپیشاندان و ڕاپەڕینیان دەکرد، لەوانە: (ئەحمەدی دەلاك و کەمال فواد)، کە کاریگەری زۆریان لەسەر خەڵك هەبوو، بەڵام خۆپیشاندەرەکان بلاوەیان پێکراو کۆتایی هات[3].

هەر لەو سەردەمەدا نوێنەرانی کورد لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق دەنگی ناڕەزاییان بەرز کردووەو یاداشتێکیان ڕادەستی سەرۆکی ئەنجومەن و سەرۆکی حکومەتی عێراق کرد، تیایدا گرتن و زیندانیکردنی خۆپیشاندەرانیان ڕەتکردبۆوەو داوایان کردبوو کە بەهیچ شێوەیەك نابێت توندوتیژی بەرامبەر خۆپیشاندەران ئەنجام بدرێت، دەسگیر کراوەکان ئازاد بکرێن، لەبەرامبەردا موتەسەریفی ئەوکاتەی سلێمانی، بڕیاریدا سیاسەتێکی هێمانە پەیڕەو بکات[4]. دیارە تەوژمی خۆپیشاندانەکان و بەردەوامیان کاریگەری زۆری لەسەر

دراسة تاريخية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ٢٠٠١، ص ص٢٥-٣٦؛ مذكرات توفيق السويدي: نصف قرن من تاريخ العراق والقضية العربية، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٦٩، ص٣٢٠-٣٢١).

[1] نورەدین مەحمود کوڕی محەممەد بەگ و لە ساڵی (١٨١٩ ز) لە خێزانێکی کوردی موسڵ لە دایك بووە، خوێندنگەی سەربازی لە ساڵی (١٩١٧) لە ئەستەمبوڵ تەواو کردووە، مامۆستا بووە لە کۆلێژی ئەرکان، لە ساڵی ١٩٤٨ بۆتە سەرتیپ، لەشەڕی فەلەستین دا فەرماندەی هێزە هاوبەشەکانی عەرەب بووە، لە ساڵی (١٩٥٢) بۆتە ئەندامی ئەنجومەنی پیران، لە ساڵی ١٩٨١ کۆچی دوایی کردووە. (مير بصرى: أعلام السياسية فى العراق الحديث، الجزء الاول، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٥، ص ٢٨٧-٢٨٨).

[2] جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، چاپی سێ یەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧، ل ١٣٢.

[3] چاوپێکەوتن لەگەڵ د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، سلێمانی، ٢٩/ ١٠/ ٢٠١٤ ؛ (عیزەددین مستەفا ڕەسوڵ لە ساڵی ١٩٣٤ لە دایك بووە، لە سەرەتای لاوێتیەوە چالاکی سیاسی ئەنجام داوەو بۆتە ئەندامی حیزبی شیوعی عێراق، بە هۆی چالاکیەکانیەوە لە کۆلێجی شەریعەی بەغداد دەرکراوە، دواتر چۆتە دار المعلمین و لە ساڵانی ١٩٥٢ ، ١٩٥٦، ١٩٥٨ بەشداریەکی گرنگی ڕاپەڕینەکانی کردووە، لە ساڵی ١٩٦٠ بە مەبەستی تەواو کردنی خوێندنی باڵا نێردراوە بۆ ڕوسیا، دواتر بۆتە مامۆستا لە کۆلێجی ئاداب لە زانکۆی بەغداد، خاوەندی دەیان کتێب و لێکۆڵینەوەیە لە بوارەکانی شیعرو ئەدەب و ڕێزمان و چیرۆك و مێژوو، چاوپێکەوتن لەگەڵ د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، سلێمانی، ٢٩/ ١٠/ ٢٠١٤ ؛ چاوپێکەوتن لەگەڵ مامۆستا حەمە سەعید عەلی عوسمان، سلێمانی، ١٢/ ١١/ ٢٠١٤. ناوبراو لە ساڵی ١٩٤١ لە سلێمانی لە دایك بووە، مامۆستای زمانی عەرەبی بووە، ماوەیەك بەڕێوەبەری قوتابخانەی ٧ ی نیسان بووە، دواتر سەرپەرشتیاری پەروەردەیی بووەو هەر لەو پسپۆڕیە خانەنشین کراوە، چەندین جار لەسەر هەڵوێستەکانی لەلایەن دام و دەزگاکانی حکومەتەوە لە سلێمانی دەسگیرکراوە) .

[4] مەسعوود محەممەد: گەشتی ژیانم، چاپی سێ یەم، سەنتەری لێکۆڵینەوەی پەخشی کۆیە، کۆیە، ٢٠٠٩، ل٢٦٩.

خودی موتەسەریفی سلێمانی هەبوو و ناچاری کرد کە سیاسەتی خۆی بگۆڕێ بە ئاراستەی هێورکردنەوەی بارودۆخەکە، دوای ئەوەی کە زانی پەیڕەوکردنی سیاسەتی توندووتیژی بێسوودە.

تەوەری سێیەم: خۆپیشاندانی سلێمانی لە ساڵی ١٩٥٤دا:-

لە ساڵی (١٩٥٤) دا بارودۆخی عێراق پێی نایە قۆناغێکی تازەوە، پارتەکانی عێراق بۆ هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران خۆیان ئامادە دەکرد، حکومەتی عێراقیش بڕیاریدابوو گەلی کورد بەشداری لەم هەڵبژارندنەدا بکات و دەرفەتی خۆپاڵاوتن بە هاووڵاتیانی هەموو شارەکانی کوردستان بدرێت نوێنەری تایبەتی خۆیان هەڵبژێرن، هەروەها حیزبە عێراقیەکان بڕیاریاندا بۆ ئەم هەڵبژاردنە بەرەیەکی پەرلەمانی پێکەوە بنێن، دیار بوو حکومەتی عێراقیش ناچاربوو لە ژێر فشاری جەماوەر ڕێگا بە هەندێ لە ئازادییە دیموکراتییەکان بدات[1].سەبارەت بەم پرسە ناکرێت کاریگەری هەندێك لەکەسایەتییە ڕۆشنبیرەکانی کورد ، کە لەنوسینەکانیان ڕەنگی دابووەوە فەرامۆش بکەین ، لەوانە: شاکر فەتاح، کە بەردەوام جەختی لەسەر هەڵوێستی جوامێرانە و نیشتیمان پەروەرانەی هاووڵاتیانی کوردستان دەکردەوە لە بەگژا چوونەوەی داگیرکران و ستەمکاران و دەستەبەرکردنی خواستە ڕەواکانی کورد[2].

لەباشوری کوردستان ئامادەباشی بۆ ئەم هەلبژاردنە کرا ، لەلایەن پارتی دیموکراتی کوردستانەوە (ئیبراهیم ئەحمەد)([3])ی سکرتێری پارتی، وەك کاندیدی پارتی بۆ پەرلەمان لە هەڵبژاردنەکان دەستنیشان کرابوو، هەروەها (مەعروف بەرزنجی)یش لەلایەن حیزبی شیوعی یەوە دیاری کرابوو، نوێنەری حکومەتی عێراقیش لەسلێمانی (عەلی کەمال) بوو. ڕۆژنامەی رزگاری کە زمانحاڵی پارتی دیموکراتی کورد-عێراق بوو باسی خۆپیشاندانەکانی سلێمانی دەکات و ڕۆژانی ٣ و ٤ و ٧ مانگی ئاداری ١٩٥٤ بە ڕۆژانی زۆر سەخت و ئاڵۆزو پڕ لە خۆپیشاندانی ئەو شارە دیاری دەکات، ئەمەش بە هۆکاری ئەوەی سیاسەت و مامەڵەو هەڵسوکەوتنی حکومەت و دام و دەزگاکانی بەرامبەر خەڵکی سلێمانی زۆر خراپ و بێ بەزەییانە بوو، هەروەها جێ بەجێ نەکردنی ئەو بەڵێنانەی کە حکومەت بە خەڵکی سلێمانی دابوو، زیادبوونی بێکاری و نەخۆشی و هەژاری و نەبوونی خزمەتگوزاری و قەدەغەکردنی ئازادی ڕۆژنامەگەریو بڵاوکراوەکان و سیاسەتی هەڕەشەو ترس و تۆقاندن و پەلاماردان و هەڵکوتانە سەرماڵان، خەڵکی سلێمانی بێزار کردبوو، ئەوە جگە لەوەی دەستنیشانکردنی نوێنەری خەڵکی سلێمانی بۆ ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق لەدەرەوەی خواستی خەڵکی سلێمانی، ببووە مایەی تووڕەیی و بێزاری خەڵك، هەرچەندە حکومەت رایگەیاندبوو کە کوردەکان دەتوانن نوێنەری راستەقینەی خۆیان هەڵبژێرن، بەڵام ئەمە تەنها بەقسە بوو، هەر کوردێك بەکرێگیراوی حکومەتی عێراق نەبوایە و خۆی کاندید بکردایە دەسگیر

---

[1] فەتاح تۆفیق فەتاح ناسراو بە (مەلا حەسەن): حەفتاو شەش ساڵ ژیان پەنجاو نۆ ساڵ تێکۆشان، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ١٧.

[2] شاکر فەتاح: ژین، گۆڤاری(هەتاو)، ژمارە(٤)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٥٤، ل٢-٣.

([3]) ئیبراهیم ئەحمەد: لەساڵی ١٩١٢ لەشاری سلێمانی لە دایك بووە، لەساڵی ١٩٣٧ کۆلیجی مافی لە بەغدا تەواو کردووە، لەساڵی ١٩٥١ بۆتە سکرتێری پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق، لەبواری سیاسی و ڕۆژنامەگەری و ئەدەبیدا ڕۆڵی کاریگەری هەبووە، ساڵی ٢٠٠٠ کۆچی دوایی کردووە. (فەرەیدون عەبدولرەحیم عەبدوڵڵا: بارودۆخی سیاسی کوردستان- عێراق ١١ی مارتی ١٩٧٠-١١ی مارتی ١٩٧٤، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٢١).

دەکرا[1]. لەم بارەیەوە گەلاوێژ صالح فەتاح([2]) خێزانی ئیبراهیم ئەحمەد لە بیرەوەریەکانی خۆیدا نوسیویەتی: "کاتێك نوێنەرانی کورد خۆیان کاندید کرد، خەڵك زۆر دڵی خۆش بوو، لەسەرجەم شوێنەکانی سلێمانی تا پردەکەی قلیاسانیش لەسەر دارو بەردو دیوار بانگەشەیان بۆ کاندیدەکان دەکرد، بەڵام دوای چەند رۆژێك حکومەتی عێراق دەستی کرد بە گرتنی نوێنەرانی کورد، بەم شێوەیە ئیبراهیم ئەحمەد و مەعروف بەرزنجی دەستگیراکران، برایم ئەحمەد لەم بارەیەوە دەڵێت:"لە هەڵبژاردنەکەدا من لەلایەن پارتی دیموکرات و شێخ مارف بەرزنجیش لەلایەن حیزبی شیوعیەوە بە نهێنی خۆمان کاندیدکرد، بۆ هەڵبژاردنی پەرلەمانی عێراق، بەڵام لە کاتێکدا کە لە ناوچەی قەرەداغ خەریکی پروپاگەندەی هەڵبژاردن بووین، لە گەڕانەوەماندا لەلایەن شوعبەی خاصەوە گیراین و زیندانیکراین"[3]. کاتێك بێژەری رادیۆ باسی سلێمانی کردو رایگەیاند کە نوێنەری حکومەت عەلی کەمال بە تەزکیەو لە سەدا سەد دەنگەکانی بەدەست هێناوەو بردویەتییەوە، ئەم راگەیاندنە لەلای خەڵکی سلێمانی نارەزایی وتوڕەیی زۆری لیکەوتەوەو خەڵکی سلێمانی بە جاری وروژان و خۆپیشاندان و راپەڕین لە کۆڵان و گەڕەکەکانی سلێمانی بەرەو دەرکی سەراو حەوزە وشکەکە دەستی پێکرد، خەڵك هەمووی پەلاماری داری دەداو بەرەو دەرکی سەرا دەڕۆشتن و بە خۆپیشاندان بە دروشمی (بڕوخێ...بڕوخێ) دەستی پێکردو لە ماوەیەکی کەمدا بە سەدان و هەزاران کەس لەبەردەرکی سەرا کۆبوونەوەو ئەنجامی هەڵبژاردنەکانیان رەتکردەوە، لەو خۆپیشاندانەدا منداڵ و ژن و پیاو گەنج و پیر بە سەرجەم چین و توێژەکانەوە بەشداری کاریگەریان نواند،... خۆپیشاندان لە سەراوە بەرەو ئەسحابە سپی و ئەو شەقامانەی دەوروبەری بەردەوام بوو، تەنانەت کاتێك پۆلیس دەوری ماڵی برایم ئەحمەد دەگرێت، ژنانی ئەو گەڕەکە دێنە دەرەوە و بەردبارانی پۆلیسەکان دەکەن"[4]. دیارە دەسەلاتدارانی ڕژێمی پاشایەتی پەیڕەوی سیاسەتێکی دووفاقانەیان لەگەڵ هاوولاتیانی کورد دەکرد، بەئاشکرا دەرگای خۆپالاوتنیان بۆ هەموو کەسێك والا کردبوو، لەژێرەوەش خەریکی پەراوێزخستن و زیندانیکردنی پالێوراوانی ڕاستەقینەی گەل بوون.

هەرچەندە خۆپیشاندانەکان لەو رۆژەدا بە زەبری چەك و هێزی زۆری پۆلیس بلاوەی پێدەکرێت، بەلام دوای سێ رۆژ خۆئامادەکردن بە هاوکاری شیوعیەکان، مانگرتن و خۆپیشاندان جارێکی تر سەری هەڵدایەوە،

---

[1] سدیق ساڵح، رەفیق ساڵح: رۆژنامەوانی نهێنی پارتی دیموکراتی کوردستان- عێراق ١٩٤٦-١٩٥٨، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠١١، ل ٣٠٨-٣٠٩.

([2])گەلاوێژ صالح فەتاح، صالح فەتاح خەڵکی زاخۆیەو لە عەشیرەتی (قوچەبەگی) ن قوچە بەگی لە عەشیرەتە هەر کۆنەکانی کوردن بە رەچەڵەکیش لە کوردستانی تورکیاوە هاتوون، گەلاوێژ لە بیرەوەریەکانی خۆیدا ئاماژە بەوە دەکات، کە لە موسل لەدایك بووە، لە بنچینەدا ناوی (ساجدە)یە، گەلاوێژ لە کاتی شەڕی بەردەرکی سەرای سلێمانی لە ساڵی ١٩٣١ لە دایك بووە بۆیە کاتێك خاڵە محەمەدی کە لەگەڵ هێزی سوپاکەی ئەو کاتە لە سلێمانی و دەوروبەری بوون کە شەڕی بەردەرکی سەرا بووە بروسکەیان بۆ کردەوە کە سەلیمەی خوشکی کچی بووەو ناویان ناوە ساجدە، ئەویش زۆری پێ خۆش دەبێت، بەلام وەلامیان بۆ ئەنێرێت و ئەڵێت ساجدە بکەن بە ژیان، بەلام دوای ئەوەی ساجدە دەبێت بە دەستگیرانی ئیبراهیم ئەحمەد، ناوی دەگۆڕێت بە گەلاوێژ، کە ئەوکاتە گۆڤاری گەلاوێژ دەردەچوو، ئیبراهیم ئەحمەد ووتبوی هەر کەسێك گەلاوێژی بە ساجدە بانگ کرد دەبێت دە فلس بخاتە ئەم قوتوەوە، بەمەش پارەی باش کۆدەبۆوەو دەدرا بە هەژار، بەم شێوەیە ناوی ساجدە گۆڕا بە گەلاوێژ. بڕوانە: گەلاوێژ: بیرەوەرییە هەرگیز لە بیرنەکراوەکانی من، بەشی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ١٠٥-١٠٨.

[3] ئیبراهیم ئەحمەد: توێژێ لە خەباتی کاکە عومەر دەبابە، ئامادەکردنی ئومێد ئاشنا، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٦، ل ٣-٤.

[4] گەلاوێژ: بیرەوەرییە هەرگیز لە بیرنەکراوەکانی من، بەشی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ١٢٨-١٣٤،

ژمارەیــەكی زۆر لــەهاوڵاتیانی ئــەو شــارە هاتنــە ســەر شــەقامەكان و دژی حكومــەت ئــەنجامی هەڵبژاردنەكــە وەستانەوە، لەبەرامبەردا كاربەدەستانی ڕژێم بێبەزەییانە تەقەیان لە خەڵك كردو چەندین هاووڵاتیـان برینـدار كرد[1].

لەو هەلومەرجەدا، هەڵمەتی سەركوتكردن بەناوی (بەرەنگار بوونـەوەی شـیوعیەت) پیادەكرا، بـەڵام ئـەم پرۆسـەیە جگـە لـە شـیوعییەكان، ركابـەرانی سیاسـی نـوری سـەعید و سـەرجەم ئـەو نوسـەرو ڕۆژنامـە نـوس و ئەكادیمیانەشی گرتەوە، كە نوری سەعید بە نەیارانی دەسەلاتی دەزانی، دواتر هەندێك لەمانـە لـە پۆسـتەكانیان لادران و هەندێكی دیكەشیان دەستگیر كران، ئەوانی دیكەش بۆ دەرەوە ڕاپانكرد. [2]

لەوكاتەدا ئیبراهیم ئەحمەد لەگەڵ عومەر دەبابـە[3] و حەمـەی حـاجی تایـەر لـەو ساڵەدا زینـدانی دەكـرێن، لەناو زیندانی سەرادا ئیبراهیم ئەحمەد دەچێتە سەر شانی عومەر دەبابە و لە پەنجەرەكەوە بـە دەنگێكـی بـەرز هـانی خـەڵكی سـلێمانی دەدات كـە خۆپیشـاندانی گـەورە ئـەنجام بـدەن و شـەقامەكان بـە دروشـم بڕازێننـەوە، لەئەنجامــدا ژمارەیــەكی بەرچـاوی هاووڵاتییــان دەڕژێنــە ســەر شــەقامەكان و خۆپیشـاندان دەسـت پێدەكـەن، لەبەرامبەردا كاربەدەستان هێزێكی زۆری پـۆلیس لـە هـەولێرەوە بـۆ سـلێمانی دەهێـنن و لەڕێگـەی بـەكارهێنانی چـەك خۆپیشـاندانەكە سـەركوت دەكـەن، كاتـژمێر(١٢)ی شـەو سـەرجەم دەسـگیركراوەكان بـۆ زینـدانی موسـڵ دەگوازنەوە، دواتر هەر یـەكێكیان بڕیـاری ٢ سـاڵ زینـدانی بـۆ دەردەكرێـت[4]. دیـارە لـەو كاتـەدا سـەرانی ڕژێمـی پاشایەتی لە عێراق باش دەیانزانی كە نوێنەری ئەوان لە ئەنجومەنی نیشتیمانی دەرناچێت، هەر بۆیە هەوڵیاندا بـە هـەموو شـێوەیەك كارێـك بكـەن تیایـدا نوێنـەرانی خـەڵكی سـلێمانی دەرنـەچـن، ئـەویش لـە ڕێگـەی دەسـگیر كردنیان و دوورخستنەوەیان، دواتریش گۆڕەپانەكـە بـۆ نوێنـەرە بـە كرێگیراوەكـانی ئـەوان چـۆڵ بێـت و كارێـك بكەن كە دەرچوونیان لە هەڵبژاردنەكان مسۆگەر بێ.

لە ١٦ ئەیلولی١٩٥٤دا جارێكیتر خۆپیشـاندانی هاووڵاتیـان لـە دژی سیاسـەتەكانی حكومـەتی پاشـایەتی عێـراق دەسـتی پێكـردەوە، خۆپیشـاندەران لەسـەرای سـلێمانی لـەدژی ئـەنجامی هەڵبژاردنـەكان هوتافیـان دەكێشـا و بـە ناڕاست و نادروستیان لە قەڵەم دەداو داوای دووبارەكردنەوەی هەڵبژاردنییان دەكرد، بەڵام كاربەدەستانی عێـراق لە جاران توندتر بوون و دووبارە بە تەقەكردن وەڵامـی خۆپیشـاندەرانی دایـەوە، لەئەنجامـدا دوو كـەس گیانیـان لەدەستدا و دەیان كەسیش برینـدار بوون. [5]

---

[1] كاكەمەم بۆتانی: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٢.

[2] تشارلز تريب: صفحات من تاريخ العراق، الدار العربية للعلوم، مكتبة مدبولي، لوبنان، ٢٠٠٦، ص ١٩٤.

[3] عومەر دەبابە: ناوی عومەر كوڕی حاجی سۆفی مستەفایە، ناسـراو بـە دەبابـە، لەسـاڵی ١٩٢٣ لەشاری كۆیـە لـەدایك بـووە، لـە١٩٤٦ كۆلیجی یاسای لە بەغـدا تـەواو كـردووە، لەهـەمان ساڵ دەچێتە ڕیزەكانی پـارتی دیمـوكراتی كوردسـتان، لـە ١٩٥١ دەبێتـە ئەنـدامی كۆمیتەی سەركردایەتی، بەشداری شۆڕشی ئـەیلولی كـردووە و بەرپرسـی ناوچـەی كۆیـەو دەوروبـەری بـووە، لەسـالی ١٩٧٧ پاڵدەداتـە شۆڕشی هەڵگیرساو لەشاخەكانی كوردستان و دەچێتە ڕیزەكانی یـەكێتی نیشـتمانی كوردسـتان، لەساڵی ١٩٩٢ كۆچی دوایـی كـردووە. (عەبدولخالق عەلائەدین: كۆیە و ناودارانی، كوردستان، ٢٠١٤، ل١٧٤-١٧٧).

[4] بڕوانە چاوپێكەوتنی شیلان ئەحمەد لەگەڵ محەمەدی حاجی تایەر، ڕۆژنامەی (كوردستانی نوێ)، ژمـارە(٢١٢٧)، بـەرواری ٢٣/ ٤/ ٢٠٠٠، ل ٧.

[5] عبـدالرزاق الحسـني: تـأريخ الـوزرات العراقيـة، جـزء (٩)، دار الشؤون الثقافيـة، العامـة، بغـداد، ١٩٨٨، ص ١٥٩-١٦٠ ؛ جعفـر عبـاس حميدي: التطورات والاتجاهات، السياسية الداخلية في العراق (١٩٥٣-١٩٥٨)، بغداد، ١٩٨٠، ص ١١٨-١١٩.

دوای ڕاگەیاندنی ئەنجامی هەڵبژاردنەکان، لەکۆی (١٣٥) پەرلەمانتار، (١١٦) پەرلەمانتار بە تەزکیە داندران، ئەمەش ڕێگەی بە حکومەتدا کە مۆڵەتی سەرجەم حیزبە سیاسییەکان هەڵبوەشێنێتەوە، چاودێرییەکی توندی سەرجەم کۆمەڵەکانیش بکات، لە هەمان کاتدا هەندێك یاسا لە هەندێك بواردا دەرکران، وەك بواری هەڵسوکەوتی قوتابی و مامۆستایان و ئازادی ڕۆژنامەوانی و مافی بەستنی کۆبوونەوە گشتییەکان و ڕێکخستنی خۆپیشاندانەکانی سنوردار کرد[١]

تەوەری چوارەم: خۆپیشاندانی سلێمانی دژی پەیمانی بەغداد لە٢٥ی شوباتی ١٩٥٥دا:-

لە ئەیلولی (١٩٥٤) نوری سەعید سەردانی لەندەنی کرد، بە مەبەستی مۆرکردنی ڕێککەوتننامەیەك لەگەڵ وولاتانی دراوسێ بە ئاگاداری بەریتانیا، دواتر شاندی تورکی لەشوباتی ١٩٥٥دا بە سەرۆکایەتی (عەدنان مەندریس)[٢] سەردانی عێراقی کرد، دوای چەند دانیشتنێك و گفتوگۆیەکی تێرو تەسەل، دواجار لە(٢٤)ی شوبات ڕێککەوتننامەیەك لە نێوان تورکیاو عێراق واژۆکرا، دوای ئەوەش چەند ولاتێکی دیکە هاتنە ناو هاوپەیمانییەکە، لەوانە: بەریتانیا، پاکستان و ئێران، پاشان لە (١٧)ی تشرینی دووەمدا دەستکرا بە دامەزراندنی ئەنجومەنی هەمیشەیی، لە (٢٥)ی هەمان مانگیشدا، لەئاهەنگی کردنەوەی کۆبوونەوەی ئەنجومەنەکە بڕیاری لەسەردراو بەغدادیش کرایە بارەگای سەرەکی پەیماننامەکە، ئامانجێکی گرنگی ئەو ڕێککەوتننامەیە بریتی بوو لە لێدانی بزووتنەوەی چەکداری و سیاسی ناوچەکە بە تایبەتی گەلی کورد[٣]. مستەر کۆلمان (بالیۆزی ئەمریکا) وەك چاودێری سیاسی بانگهێشت کرا و لەوێدا ڕایگەیاند کە ئەمریکا پێشوازی لەم پەیمانە دەکا، چونکە لەڕاستیدا ویستی تەواوی نەتەوەکانی هەرێمی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست پیشان دەدا بۆ پاراستنی ناوچەکە لە هێرشی لە ناکاو. هەرلەم کۆبوونەوەیەدا عەدنان مەندەریس دەڵێت: "دامەزراندنی ئەو پەیمانە هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ تەئمین کردنی سەلامەتی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست لە ترسی پەلاماردانی بێگانە"[٤]. لەناوەڕۆکی پەیماننامەکە بەفەرمی و بەئاشکرا ناوی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد نەهاتبوو، بەلاّم خوێندنەوەیەکی ورد بۆ بەستنی ئەو پەیمانە و لەو سەردەمەدا، ئاماژە بەو ڕاستییە دەکات کە مەبەستی هێرشی لەناکاو و هەڕەشەی خەباتی چەکدارانەی کورد بووە.

هەڵبەتە ئەم ڕێککەوتننامە کاریگەری خراپی لەسەر هاووڵاتییانی شاری سلێمانی هەبوو، چونکە سلێمانی لەو سەردەمەدا ناوەندێکی گرنگی جوڵانەوەی سیاسی و ڕۆشنبیری کوردی بوو، سیاسەتی ڕژێمی ئەوکاتەی عێراقیش بەرامبەر کورد دوژمنکارانە بوو، لەلایەك حکومەت (عومەر عەلی) کردبوو بە موتەسەریفی سلێمانی، کە سیاسەتی کوشتن و سەرکوتکردنی کەسانی نیشتمانپەروەرو سڕینەوەی فەرهەنگ و ڕۆشنبیری کوردی پیادە

---

[١] تشارلز تريب: المصدر السابق، ص١٩٤.

[٢] عەدنان مندریس لە ساڵی ١٨٩٠ لە ئایدن لە ڕۆژئاوای تورکیا لە دایك بووە، لە ئەمریکا کۆلێجی مافی خوێندووە، نوێنەری ئەزمیر بووە لە ئەنجومەنی نیشتمانی تورکیادا، لە ساڵی ١٩٥٠ بۆتە سەرۆك وەزیران، لە ساڵی ١٩٦١ پاش سەرکەوتنی کودەتای جەمال گورسیل، لە سێدارەدرا. (شيرزاد زكريا محمد: اثر حلف بغداد ١٩٥٥ على الحركة التحررية القومية الكوردية، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٦، ص٢٤).

[٣] ولدمار غلمن: عراق نوري السعيد، بيروت، ١٩٦٥، ص ٩٤-٩٥.

[٤] پەیام (گۆڤار): پەیمانی بەغدا بخوێنەوە، ژمارە (٣٢٢)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٥٥، ل١-٣.

دەکرد[١]. بە چەشنێك لەو ماوەیەدا لە جیاتی جەژنی نەورۆز، ئاهەنگی جەژنی (دارودرەختی) داهێنابوو، لە هەمان رۆژیشدا ئاهەنگی ئەنجام دەدا تا لەو رێگەیەوە نەورۆز وەك جەژنێکی نەتەوەیی لە بیر خەڵك بەرێتەوە، هەروەها زمانی کوردی لە قوتابخانە کوردیەکان قەدەغەکردو زمانی عەرەبی کردە زمانی فەرمی خوێندنی قوتابخانەکان، هەروەها گۆرانی و سرودی کوردی قەدەغە کردو مامۆستا کوردەکانی گواستەوە و مامۆستای عەرەبی لە شوێن دانان،[٢] لێرەوە ئەم سیاسەتە دوژمنکارانەی حکومەتی عێراق و پەیمانی (١٩٥٥) ی بەغداد بووە مایەی ئەنجامدانی خۆپیشاندانێکی گەورەی خەڵکی سلێمانی، لە رۆژی (٢٥) ی شوباتی (١٩٥٥) بە بەشداری ژمارەیەکی زۆر لە هاوولاتیانی سلێمانی کە لەسەرجەم چین و توێژەکان پێکهاتبوون، سەرەتای خۆپیشاندانەکەش بە ناو بازاڕی سلێمانیدا بۆ سەرای سلێمانی کە شوێنی کۆبوونەوەی جەماوەری خەڵك بوو دەستی پێکرد، یەکێك لەو پارچە هۆنراوانەی کە لە لایەن خۆپیشاندەران وەك دروشم دەوترایەوە بریتی بوو لە:-

هەڵپەڕن دەی هەڵپەڕن هەڵپەڕینێکی بە جۆش
مژدە بێت خوشك و برا حلفی بەغدا ئێوە خۆش...!!،[٣]

بە هۆی زیادبوونی ڕێژەی خۆپیشاندەران، موتەسەریفی سلێمانی بڕیاریدا پۆلیس و سەربازێکی زۆر بڕژێنە سەر شاقام و شوێنی خۆپیشاندەران، لە ئەنجامدا روبەڕووبوونەوە لەنێوانیان ڕوویداو کاربەدەستان تەقەیان لە خۆپیشاندەران کرد و کەسێك بە ناوی (بەکر ئەحمەد خەیات) گیانی لەدەستداو نزیکەی (٣٠) خۆپیشاندەری دیکەش دەستگیراکران[٤]. دەسەلاتدارانی ڕژێمی پاشایەتی لە عێراق وەك سیاسەتی هەمیشەییان، گەر بۆ ماوەیەکی کورتیش دانیان بە خۆدا گرتبێت، دواجار هەمان ئەو پیلانەی کە دایانڕشتبوو جێبەجێیان دەکرد، کە بریتی بوو لە کپکردنی دەنگی ناڕەزایی و قۆرخکردنی ئازادی و پەیڕەوکردنی توندوتیژی، لەبری ئەوەی پەنا بۆ دانوستان و گفتوگۆ بەرن.

تەوەری پێنجەم: خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لەساڵی١٩٥٦:-

بابەتی یەکەم: خۆپیشاندانی سلێمانی لەکاتی هاتنەوەی تەرمی شێخ مەحمود ١٩٥٦:-

حکومەت کەوتە ململانێی بنەماڵەی شێخانی سلێمانی، ئەوەبوو داوای لە شێخ مەحموودی گەورەی ئەوکاتەی دانیشتووی دێی (داریکەلی) کرد، کە لەسلێمانی نیشتەجێ بێت، ئەگەرچی شێخ سەرەتا تا ماوەیەك سەرپێچی کرد، بەلام دوایی بۆی دەرکەوت کەڵکی شاخی پێوە نەماوەو ناتوانێ بەرهەڵستیی حکومەت بکات، بۆیە داواکەی بەجێ هێناو تا کۆتایی ژیانی لە سلێمانی نیشتەجێ بوو، دیارە ئەم بڕیارە بۆ ئەوە بوو تا پلەو پایەی بەرزی

---

[١] الدکتور کاوس قفطان: الحرکة القومیة التحرریة الکردیة فی کردستان العراق ١٩٥٨-١٩٦٤، سلیَمانیة، ٢٠٠٤، ص ٤٩.

[٢] شیرزاد زکریا محمد: المصدر السابق، ص ٥٩ ؛ توانا رەشید کەریم: سلێمانی لە نێوان ساڵانی (١٩٤٥- ١٩٥٨)، چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر، ٢٠١٢، ل١٦٦-١٦٧.

[٣] چاوپێکەوتن لەگەڵ لەتیف عارف قەرەداخی، سلێمانی، ٣/ ٤/ ٢٠١٥. ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٨ لە سلێمانی لە دایك بووە، تا پۆلی سێ یەمی ناوەندی خوێندووە، خاوەنی چەندین نامیلکەی شیعرە، ساڵی ١٩٧٠ وەك فەرمانبەر لە چاپخانەی زانکۆی سلێمانی دامەزراوە، یەکێك بووە لەبەشدار بووانی خۆپیشاندانەکە.چاوپێکەوتنی توێژەر لەگەڵ ناوبراو.

[٤] نایب عەبدوڵلا: بیرەوەری ٢١ ساڵی تێکۆشان، چاپی دووەم، پەخشخانەی نەورۆز، سلێمانی، ١٩٩٧، ل ٩٢.

شێخ لەلای ئەوانەی کە وەك نیشتمان پەروەرێکی مەزنیان دەزانی، کەمبکەنەوە، حکومەت بەوەشەوە نەوەستا، شێخ لەتیفی کوڕی کە خاوەن پێگەیەکی دیاری کۆمەلایەتی بوو، ببووە جێگەی متمانەی هاوولاتیان، بە تاوانی یارمەتیدانی خولە پیزە دەستگیرکراو[1] درایە دادگا، کاتێکیش تەرمەکەی شێخی گەورە لە (١٩٥٦) دا هێندرایەوە لە بەغداوە تا سلێمانی خەلکێکی زۆری بەدواوە بوو، دانیشتوانی شار بەگشتی کەوتنە خۆپیشاندان و خۆسازدان، خەلکێکی زۆر لەگەل تەرمی شێخ مەحمود گەیشتنە باخی گشتی، بە هەزاران گەنج و لاو و پیر، بەشداریان کردو تێکەلی ئاپۆڕای جەماوەری شاری سلێمانی بوون[2] لەم بارەیەوە قادری میرزا کەریم لە بیرەوەریەکانی خۆیدا دەنوسێت "لە ئێوارەیەکی درەنگدا سەرەتای هاتنی تەرمەکە دەرکەوت لەگەل ژمارەیەکی زۆر ئۆتۆمبێل کە لە بەغداو کەرکوك شارەکانی ترەوە لەگەلیدا هاتبوون تەرمەکە گەیشتە لای خەلکەکەو بەنیازبوون هەر بەو شێوەیە بەرەو شاری بەرن، بەلام ڕێگەیان لێگیراو تەرمەکەیان لێوەر گرت و خستیانە سەر شانی ئامادەبووان دەروێش و مریدەکان کەوتنە سلاواتو(الله أكبر) و لە خۆدان، هاوڕێیانی ئێمە(واتا شیوعی) و برادەرانی پارتی تێکەلاویان بووین و هاوبەشیمان کرد و لە گەلیاندا ئەڕۆیشتین، کاتی ئەوەش هاتبوو هەولی گۆڕینی ڕێڕەوی خۆپیشاندانەکە بدەین بە جۆرێکی تر یەکەم هاوار بەرزبۆوە بە روخاندنی رژێم و داواکردنی تۆلەساندنەوەی خوێنی شێخ و بەربوونی شێخ لەتیف ئەمەش بوو داوای سەرەکی هەمووان، کە ئەوانەش کە زیاتر هاواریان ئەکرد هاوڕێیان (فەرەج ئەحمەد و جەلالی میرزا کەریمو سەلاحی عەلی ئایشە خانو کامل حەسەنو ئەنوەر عوسمانو جەلال عەبدولرحمان حەکیمو شەوکەتی عەزیز بەگ و شەوکەتی صیدلی و وەهاب صالح و عومەر نەمەلی عومەر موتلرچی (عومەر ئاشتی)و صادقی بۆیاخچیو حسێن عارفو کەمال سلێمانیو کەمال حەمە ڕەشو جەلالی برای جەلالیی دەباغ وعەلی سالح عەفورو عەلی صالح سەعیدو شێرکۆ بێکەسو زۆر لە برادەران بێجگە لە برادەرانی پارتی وەك (عەبدولی سۆرانو حسەڕەشی خەیانو سمکۆ فەتحوللاو رشدی عەلی شەریف و جەمالی حاجی مەجید) و زۆری تریان کە ئێستا لەیادم نەماون پێی هەلسان "[3].

لەو قۆناغەدا ئافرەت ڕۆلی کارای لە بەشداریکردنی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە هەبوو، کە هەردەم هان دەدران بچنە گۆڕەپانی تێکۆشان و شان بەشانی پیاوان ڕۆلی مێژوویی خۆیان ببینن[4]، ئەوەی دەبینرا بەشداری ئافرەتان بوو کە بە کۆمەل دەهاتنە ناو جەماوەرو بە هاوارو هوتاف کێشان بەشداریان کرد، ژنان و پیاوان

---

[1] خولە پیزە: ناوی تەواوی مەحمود کوڕی حەمە، خەلکی دێی (چمیالە) یە کە ئەکەوێتە قەزای چوارتاوە، خولە خۆی و هاوڕێکانی لە پێشدا خەریکی مەڕو مالات لەوەڕاندن بوون، ((پیزە)) کە پاشگری ناوەکەی خولەیە واتا خولە پیزە، ناوی دایکیەتی و ناوی پیرۆزە هەر ئەم هاندەرو یارمەتیدەریان بوو، خولە پیزە لە میری یاخی بووەو بەرامبەری وەستاوەو ئامادە نەبووە سەربازی بکات، کوڕێکی ئازا بووەو گوێی نەداوەتە گرتن و کوشتن، زۆرێك لە پیاوە دەسەلاتدارەکان وەك ئاغاو شێخەکان دالدەیان داوەو هاوکاریان کردووە، لە سالی ١٩٥١ لە شاخی کەتوی چوارتا لەگەل عەول گولچین کوژراو هەر لەوێش نێژران، دوای دوو رۆژ دۆزرانەوەو تەرمەکانیان هێنرانەوە چوارتا، دواتر بردیان بۆ سلێمانی و دوای دلنیا بوون کە خولە پیزەیە، بردیانە بەردەم سەرای سلێمانی و پیشانی خەلکیاندا ئینجا بردیان بۆ نالپارێز ناشتیان لەو شوێنەی کە حاکم عەبدولباقی تیا کوژرا، بروانە: ئەکرەمی مەحموودی سالحی رەشە، شاری سلێمانی، بەرگی دووەم، دەزگای رۆشنبیری و بلاوکردنەوەی کوردی، بەغداد، ١٩٨٩، ل ٢٢٠-٢٢١.

[2] چاوپێکەوتن لەگەل جەمال بابان، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤ ؛ چاوپێکەوتن لەگەل مامۆستا حەمە سەعید عەلی عوسمان، سلێمانی، ١٢/ ١١/ ٢٠١٤.

[3] قادر میرزا کەریم: مێژوویەکی پڕ لە شانازی، بیرەوەری، بەرگی دووەم، چاپەمەنی ئەزمەڕ، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل ٣٥-٣٦.

[4] زێبا عبدالواحد خەیات: پێویستی سەرشانی ئافرەتی خوێندەوار، گۆڤاری(هەتاو)، ژمارە (١٠٩)، ١٩٥٧، ل٨.

دەیانووت (ڕۆڕۆ مەلیکی کوردستانم ڕۆ)، تا دەهات خۆپیشاندانی خەڵکی سلێمانی فراوانتر دەبوو، بە تایبەتی کاتێك خزمەکانی شێخ مەحمود ویستیان تەرمی شێخ بەرەو مزگەوت بەرن، بەڵام جەماوەری خۆپیشاندەر ڕێگایان لێگرتن و تەرمەکەیان بەرەو شەقامی پیرەمێردو بەندیخانەی سەرەوەی شەقامی پیرەمێرد برد،[1] ئەمەش فشارێك بوو تا کاربەدەستانی ڕژێم بۆ شێخ لەتیف ئازاد بکەن ، لەوکاتەشدا ڕژێم سەرجەم کۆڵان و سەربان و شوێنە گرنگەکانیان بە سەربازو هێزی تایبەتی خۆیان تەنیبوو، بۆ ڕێگرتن لە هەڵگیرسانی خۆپیشاندانێکی گەورە، بەڵام خۆپیشاندەران بەردەوام لە بەندیخانەکە نزیك دەبوونەوە و بە دەنگی بەرز داوای ئازادکردنی شێخ لەتیفیان دەکرد، بەڕێوەبەری بەندیخانەکەش بە خۆپیشاندەرانی ڕاگەیاند: تاوەکو فەرمان لە پارێزگارەوە نەهێنن ناتوانین شێخ لەتیف ئازاد بکەین، بەم شێوەیە خۆپیشاندەران هەڵیان کوتایە سەر بەندیخانەکەو بەهۆی بەهێزی دەرگای بەندیخانەکەوە نەتوانرا بشکێنرێت، کاربەدەستانی ڕژێم ترسیان لێ نیشت و دەستیان کرد بە تەقە کردن لە خەڵك، کە لە ئەنجامدا (ئەختەری ئەحمەدی ساڵحی خولە)[2] کە خێزانی ڕەشۆڵ بوو گیانی لەدەستداو چەندین کەسیش بریندار بوون، تەنانەت تەرمەکەی شێخ مەحمود چەند فیشەکێکی بەرکەوت، خۆپیشاندەرانیش بە ناچاری و بەزەبری هێز بڵاوەیان پێکراو گەڕانەوە بەردەرکی سەرا، بەڵام خۆپیشاندان لەبەردەرکی سەرا زۆر توند بوو، ڕژێم دووبارە بەدەستڕێژی گوللە وەڵامی خۆپیشاندەرانی دایەوە، لەئەنجامدا چەندین کەس بریندار بوون، وەك (ئەنوەر عوسمان، حسێن ئەحمەد شەشۆیی، فەرەیدونی عەزیز بەگ و جەلال عەزیز...هتد)، دواتر ڕژێم پیلانێکی ووردی دارشت و ڕێگریکرد لە جێبەجێکردنی بەرنامەی ئەو کەسانەی کە سەرکردایەتی خۆپیشاندانەکانیان دەکرد،[3] بۆ ئەو مەبەستەش لە شەودا نزیکەی ١٥٠ کەسی دەسگیر کرد[4].

ئەم خۆپیشاندانەی خەڵکی سلێمانی لەلای شاعیرو ئەدەب دۆستان ڕەنگدانەوەی زۆری هەبوو، تەنانەت کەسێکی وەك شێخ نووری شێخ ساڵح لە هۆنراوەیەکدا زۆر بە جوانی باسی هاتنەوەی تەرمی شێخ مەحمود و خۆپیشاندانی خەڵك و کاردانەوەی پۆلیس و کاربەدەستانی حکومەت کراوە تەنانەت باسی شەهید و برینداراەکانیش کراوە، شێخ نووری لە هۆنراوەکەدا دەڵێت: "

شەوبوو جەنازەکەی گەیشتە کەناری شار
گیرایە ناو ژمارەیەکی زۆری بێ شومار

---

[1] چاوپێکەوتن لەگەڵ مەحمود قادر مەحمود، سلێمانی، ٣/ ٤/ ٢٠١٥. ناوبراو لە ساڵی ١٩٤١ لە سلێمانی لە دایك بووە، لە رووی خوێندنەوە تاوەکو شەشەمی(محلو الامیە) خوێندووە، لە کۆتایی ساڵی ١٩٦٠ بۆتە سەرباز لە کۆشکی کۆماری.

[2] ئەختەر ژنی ڕەشۆڵە کچی (ساڵح) ی کوڕی (مەحمود)ە کە بە ساڵحی خولە بە نێوبانگە لە شاری سلێمانیدا لە دایك بووە لە ٩ تشرینی یەکەمی ١٩٥٦ لەبەر دەرگای سەرا بە دەستی پۆلیسی عێراق لە کاتی خۆپیشاندانەکاندا گیانی لە دەستدا، ئازاد عەبدولواحید: دیوانی شێخ نوری شێخ ساڵح، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، دەزگای بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٣٦١.

([3]) هەندێ لە مێژوونووسان باس لە کوژرانی دووکەس دەکەن، لەوانە ژنەکەی ڕشۆل و فەقێیەك، ١٣کەسیش بریندار بوون، دواتر ژمارەی بریندارەکان بۆ ٤٠ کەس بەرز بۆوە، دوای ئەوە عومەر عەلی موتەسەریفی سلێمانی لە بەغداوە فەرمانی دابوو کە تەقە لەخۆپیشاندەران بکەن و دەست نەپارێزن، ئەوشەوەی کە شێخ نێژرا، ڕۆژنامەی ژین هەواڵی مردنەکەی بڵاوکردەوە، بەڵام ڕێگریان لەبڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەکە کرد و دەستیانکرد بە دەسگیرکردنی ٥٢کەس. (عەلائەدین سەجادی: مێژووی ڕاپەڕینی کورد، چاپی دووەم، ئێران، ١٩٥٩، ل٩٦).

[4] چاوپێکەوتن لەگەڵ حسێن عارف، سلێمانی ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

بردیانە بەندیخانە کە بیبینێ (شێخ لەتیف)
دەستێ بکاتە گەردنی باوکی هەژارەوە
کوژرا ژنی (رەشۆڵ) بە یەکەم گوللە، بێگوناه
داخێکی نا بە جەرگی گوڵ و لالەزارەوە
وەك (ئەختەری)ی (رەشۆڵ) ی بەسەزمان لە ئاسمان
چۆن زوو کوژایەوە، بەروخی تابدارەوە
زۆر نەوجەوانی تر وەکو ئەو کوشت و جەریح
شارانەوە هەموو بە لەشی زامدارەوە
زانرا نەتیجەکەی کە شتێکی فەلاکەتە
عالەم لە ترسی گوللە کشانە کەنارەوە
سبحەینێ وەزعی مەملەکەتم زۆر شپرزە دی
هەر (شورتە) یەو خولەی دێ بە دونکی و بەدارەوە
وەك رووی نەدابێ حادیسەیەك ئەمر ئەدەن ئەڵێن
عالەم ئەبێ خەریك بێ بەسەر ئیش و کارەوە.. هتد[١]

ڕۆژی دوایی هەر لەو مزگەوتەدا و لە تەنیشت کاك ئەحمەدی شێخەوە بەخاك سپێردرا شێخ لە تیفیش هەر لە بەندینخانەدا مایەوە تا دوای ١٤ی تەموزی (١٩٥٨) ئازاد کرا[٢]. دیارە ژنانی سلێمانی لەپاڵ پیاوان بەشداری کارایان لەم خۆپیشادانانە هەبووە، ئەمەش بە هەنگاوێکی گرنگ هەژمار دەکرێ و سەنگ و هۆشیاری ئەو چینە بەرجەستە دەکات، دیارە ئەمەش لە ژێر کاریگەری سیاسەتە توندوتیژەکانی ڕژێمی پاشایەتی بووە،جگە لەوەی سلێمانی لەزۆر بواردا پێشەنگ بووە، لەوانە: بەدیار کەوتنی ڕۆڵی ژن لە بەگژاچوونەوەی سەرکوتکەرانی.

بابەتی دووەم: خۆپیشاندانی سلێمانی لە دژی هێرشە سێ قۆڵییەکەی بەریتانیا و فەڕەنسا و ئیسڕائیل بۆ سەر میسر لەساڵی ١٩٥٦:-

ڕاگەیاندنی خۆماڵیکردنی کەناڵی سوێس لە ٢٦ تەموزی (١٩٥٦) دا لەلایەن حکومەتی میسرەوە، لێدانێکی کوشندە بوو لە بەرژەوەندییە ئابوری و سیاسەییەکانی وولاتانی رۆژئاوا بە تایبەتی بەریتانیا، لە بەرامبەر ئەمەدا بەریتانیاو فەرەنسا، دژی ئەم کارەی حکومەتی میسر وەستانەوە، لەسەرەتادا ویستیان بە رێگای دیبلۆماسی کێشەکە چارەسەر بکەن، بەلام هیچ لە بڕیارەکانی میسر گۆڕانکاری بەسەردانەهات، هەر بۆیە لە تشرینی یەکەم و دووەمی (١٩٥٦) دا هێرشە سێ قۆڵیەکەی بەریتانیاو فەڕەنساو ئیسڕائیل بۆ سەر میسر دەستیپێکرد[٣] بەم هەنگاوەش سەرلەنوێ بزووتنەوەی نیشتمانی گوڕی سەندەوەو کۆبوونەوەو خۆپیشاندان

---

[١] ئازاد عەبدولواحید: دیوانی شێخ نوری شێخ سالح، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، دەزگای بلاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨، ل ٣٦١-٣٦٢.

[٢] نوری عەبدوڵلا صالح (مەلا نوری ئاغجەلەری): بیرەوەریەکانم لە نێوان بینین و بیستندا، ئامادەکردنی: سدیق سالح، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل ٨٨-٨٩.

[٣] جعفر عباس حمیدی: انتفاضة العراق عام ١٩٥٦، الدوریة الوثائیقیة، بغداد، ٢٠٠٠، ص ٨٧-٨٩.

دەستی پێکردەوە، سەرەتای خۆپیشاندانەکانیش لە بەغداد لە کۆلێجەکانی ماف، پزیشکی، دەرمانسازی، ئەندازیاری، لە هەموو لایەکەوە روو لە گۆڕەپانی (باب المعظم) لای کۆلێجی ئەندازیاری و ئاداب کرا، بۆ چەند رۆژێك ئەم کارە بەردەوام بوو، حکومەتی عێراق سیاسەتی گرتن و زیندانیکردنی خۆپیشاندەرانی پیادە کرد، بە هۆی ئەم خۆپیشاندانانە ماوەیەك کۆلێج و قوتابخانەکان دواخران و قوتابیان بۆ شارەکانی خۆیان گەڕانەوە[١].

سەبارەت بە سلێمانی شان بەشانی شارەکانی تری عێراق و کوردستان، ناڕەزایی و توڕەیی خەڵك رۆژ بە رۆژ رووی لە زیاد بوون بوو، لەوکاتەشدا لەلایەن (سەعد عەلی) فەرماندەی سەربازی ناوچەی سلێمانی بەیاننامەیەکی بۆ سەرجەم خەڵکی سلێمانی بەسەرجەم چین و توێژەکانەوە بلاّو کردەوە، تێیدا هەڕەشەی توندی لەخۆ گرتبو، لەناوەڕۆکیدا هاتبوو (لەلایەن فەرماندەی سەربازی سلێمانیەوە ئاگادارتان دەکاتەوە لە بەشداریکردنی هەر خۆپیشاندەرێك، کە هەندێ لە قوتابیانی تەمبەڵ، یان هەڵگرانی بیروباوەڕی تێکدەرانە لە نێو ئێوەدا، خۆیانگرتووە لەسەر بلاّوکردنەوەی گیانی ئاژاوە لە نێو پۆلەکانتان، بۆیە هەر کەسێك بیەوێت خۆپیشاندان بکات، یان بەشدار بێت لە خۆپیشاندان لە قوتابخانە دەردەکرێت و دەنێردرێتە (ئەنجومەنی سەربازی لە ناکاو)[٢]. سەرەڕای ئەم راگەیاندن و توندو تیژیە سەربازیەی حکومەتی عێراق بەرامبەر خەڵك، کەچی خۆپیشاندانی هاولاّتیان بۆ پشتگیری میسر دەستی پێکرد. سەرەتای خۆپیشاندانەکە لە گۆڕەپانی ماستەکەوە دەستی پێکرد، تا شەقامی سەیوان بۆ بەردەم خانەقا بەردەوابوو، بەلاّم وەك هەموو جارەکانیتر پۆلیسێکی زۆر پەلاماری خۆپیشاندەرانیداو ژمارەیەك خۆپیشاندەر دەستگیرکران کە بەشێکیان بریتی بوون لە (تالب سەید عەلی، نائیب عەبدوڵلاّ، دکتۆر فارس). دوای سەرکوتکردنی خۆپیشاندانەکەش نزیکەی(٥٤) مامۆستای لە ناو سلێمانیەوە بۆ گوندەکان گواستەوە، کە بەشێکیان بریتی بوون لە (عومەری مام رەحیم، ئیبراهیم سەرکیس، مەجیدی حاجی رەشید، ئیسماعیل عەبدوڵلاّ، حەمە نوری حاجی سەعید)[٣] بوو.

دانیشتوانی سلێمانی هەلوێستی جوامێرانەیان پیشاندا لە پشتگیریکردنی گەلی میسر و ڕەتکردنەوەی هێرشی سێ قۆڵی لە ١٩٥٦، ئەمەش بە هەنگاوێکی ئەرێنی هەژمار دەکرێ لە خەباتی خەباتگێڕانی شاری سلێمانی، کە نەك تەنها داکۆکی لە مافە ڕەواکانی خۆیان دەکەن، بەڵکو ئامادەن لە پێناو ئازادی گەلانیش قوربانی بدەن.

پێویستە بوترێت کە سیاسەتی سەرکوتکەرانە و فەرامۆشکردنی مافە ڕەواکانی هاوولاّتیانی کورد هۆکاری سەرەکی ئەم خۆپیشاندانانە بوون، هەر بۆ نمونە کەسێك بەناوی هاوڕێ عمر کە تەمەنی ٣٠ ساڵ بوو، دەڵێت: لەپاش گرتنم لە بەغدا لەسەرەتای ١٩٤٩دا دوای ئازاردان و تەحقیقات، براین بۆ ژووره تاریکەکانی ئەبوغرێب و لە دوو مانگ زیاتر تیای ماینەوە، پاش محاکەمەیەکی صوری نهێنی بێ بواردن بە قسەکردن بە ١٠ ساڵ و ٣ ساڵ موراقەبە حوکم دراین و ناردمیان بۆ بۆ بیابانی نگرەت سەلمان[٤]. هەروەها بەهائەدین نوری دەڵێ: لە ساڵی ١٩٥٣دا لەبەغدا گیرام، پێش گرتنم غیابی حکم درابووم ئەویش لەئەنجامی بەشداریم لەڕاپەڕینی ١٩٥٢، کە گیرام

---

[١] چاوپێکەوتن لەگەڵ مستەفا عەسکەری، سلێمانی ٦/ ١١/ ٢٠١٤؛ مستەفا عەسکەری: بیرەوەرییەکانم، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر ٢٠١١، ل ٤٧.

[٢] الدكتور طاهر البكاء: مواقف فی وثائق الرأی العالم العراقی والعدوان الثلاثی علی مصر فی وثائق شعبة المخابرات السرية فی وزارة الداخلية ١٩٥٦، بغداد، ٢٠٠٦ ، ص١٠٢.

[٣] شێخ قادر شێخ تەها: مشتێ لە خەرواری بیرەوەریەکانم، سلێمانی ٢٠٠٦، ١٧١.

[٤] هیوا (گۆڤار): گەڕانەوەی قارەمانەکان بۆ سلێمانی، ژمارە(٣)، ١٩٥٨، ل٣٠.

درام بە محکمەی عورفی و ویستیان ملم بکەن بەسێدارەدا، بەڵام بەرهەلستی و احتجاجی نـاوەو دەرەوەی عێـراق بەرامبەر بە حکومەت، ڕزگاریکردین لە خنکاندن،حکم دراین بە ٢٠ساڵ[1].

کاتێـك شۆڕشـی ١٤ی تـەموزی ١٩٥٨ لـە عێـراق هەلگیرسا، هاووڵاتیـانی عێـراق بەگشـتی و کـورد بەتایبـەتی، پشــتگیرییەکی زۆریــان کــرد و بــەخاڵی وەرچــەرخانی گۆڕانکــاری و بــەدیهێنانی ئامانجــەکانیان و بــەڕۆژی سەربەخۆیی و ڕزگاربوون لە برسێتی و کۆیلەتیان دەزانی[2].

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە ئەم دەرئەنجامانەی لای خوارەوە

یەکەم : سەردەمی حوکمی پاشایەتی و سیاسەتی دەسەڵاتدارانی عێراق بەرامبەر بە کورد زۆر خراپ بووە، هیچ کاتێك ئامادە نەبوون بەدەم داواکاریەکانی خەڵکی کوردستان بە گشتی و شاری سلێمانی بە تایبەتیەوە بێن

دووەم: بەردەوامبوونی خۆپیشاندانەکانی شاری سلێمانی ئەوپەڕی ئازایەتی و خۆڕاگری خەڵکی سلێمانی دەردەخات بەرامبەر سیاسەتی گرتن و لە سێدارەدانی حوکمی پاشایەتی.

سێیەم: دەسەڵاتدارانی عێراق هەمیشە ویستویانە لە ڕێگای گرتن و دەرکردن و لە سێدارەدان و بلاوبوونەوەی ترس و تۆقاندنەوە کۆتایی بە خۆپیشاندانەکان بێنن بەڵام دواجار خەڵکی سلێمانی بەردەوام بوون و ملیان نەداوە بە سیاسەتەکانی رژێمی پاشایەتی .

چوارەم: هەر لە سەردەمی رژێمی پاشایەتیدا ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەر عێراق و ناوچەکەو جیهاندا هات کاریگەری باشی لەسەر ووشیاربوونەوەی خەڵکی کوردستان بە گشتی و شاری سلێمانی بە تایبەتی دروست کرد، ئەمەش وای کرد خۆپیشاندانەکان بەردەوام بن .

پێنجەم: خۆپیشاندانەکانی شاری سلێمانی لە سەردەمی پاشایەتیدا کاریگەری زۆری لەسەر دۆزی کورد دروست کردو خەڵکی کوردستان قۆناغێکی گرنگیان لە جولانەوەی مەدەنی شارەکان بەدەست هێناو دواتر ئەم خۆپیشاندانانە لەسەردەمی دەسەڵاتدارێتی کۆماریشدا بەردەوام بوون.

شەشەم: خاڵێکیتر بریتی بوو لە بەشداریکردنی ژنان و کچانی سلێمانی بە شێوەیەکی فراوان کە هاندەرێکی باش بوو بۆ بەشداریکردنی سەرجەم چین و توێژەکان، دواتر رەنگدانەوەی زۆری لەسەر بەشداریکردنی رەگەزی مێ دروست کرد لەسەرجەم بوارەکانی تری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی.

---

[1] هەمان سەرچاوە، ل٢٩.

[2] عەبدولخالق عەلائەدین: شۆڕشی ١٤ی تەموز، گۆڤاری (هەتاو)، ژمارە(٤٠)، ١٩٥٨.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب

ا- کتێب بە زمانی کوردی

١- ئازاد عەبدولواحید: دیوانی شێخ نوری شێخ ساڵح، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، دەزگای بلاّوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.

٢- ئەکرەمی مەحموودی ساڵحی رەشە، شاری سلێمانی، بەرگی دووەم، دەزگای رۆشنبیری و بلاّوکردنەوەی کوردی، بەغداد، ١٩٨٩.

٣- ئەکرەمی سالحی ڕەشە: شاری سلێمانی ٢٠٠ساڵ، پێداچوونەوە و پێشەکی د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، بەرگی یەکەم ، چاپی سێیەم، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی، ٢٠١١.

٤- ئیبراهیم ئەحمەد: توێژێ لە خەباتی کاکە عومەر دەبابە، ئامادەکردنی: ئومێد ئاشنا، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٦.

٥- توانا رەشید کەریم: سلێمانی لە نێوان ساڵانی (١٩٤٥- ١٩٥٨)، چاپخانەی رۆژهەلاّت، هەولێر، ٢٠١٢.

٦- جەمال بابان: سلێمانی شارە گەشاوەکەم، بەشی دووەم، چاپخانەی دارالحریە للگباعە، بغداد، ١٩٩٨.

٧- جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی، چاپی سێ یەم، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٧.

٨- سدیق ساڵح، رەفیق ساڵح: رۆژنامەوانی نهێنی پارتی دیموکراتی کوردستان- عێراق ١٩٤٦-١٩٥٨، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠١١.

٩- عەبدولخالق عەلائەدین: کۆیە و ناودارانی، کوردستان، ٢٠١٤.

١٠- عەلائەدین سەجادی: مێژووی ڕاپەڕینی کورد، چاپی دووەم، ئێران، ١٩٥٩.

١١- فەرەیدون عەبولرەحیم عەبدوللا: بارودۆخی سیاسی کوردستان- عێراق ١١ی مارتی ١٩٧٠-١١ی مارتی ١٩٧٤، چاپخانەی منارە، هەولێر، ١٩٩٦.

١٢- کاکەمەم بۆتانی: کاکی کاکان، مرۆڤ و ڕووناکبیرو شۆڕشگێر، بەرگی یەکەم، خەباتی ساڵانی ١٩٢٤- ١٩٦١ ی سەرکردەی نەمر عومەر دەبابە، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨.

ب- زمانی عەرەبی

١٣- اسماعیل احمد یاغی (الدکتور): تطور الحرکة الوطنیة العراقیة ١٩٤١-١٩٥٢، مطبعة النعمان، بغداد، ١٩٧٩.

١٤- تشارلزتریب: صفحات من تاریخ العراق ، الدار العربیة للعلوم، مکتبة مدبولی، لبنان، بیروت، ٢٠٠٦.

١٥- جعفر عباس حمیدی: التطورات والاتجاهات السیاسیة الداخلیة فی العراق (١٩٥٣-١٩٥٨)، بغداد، ١٩٨٠.

١٦- جعفر عباس حمیدی: انتفاضة العراق عام ١٩٥٦، الدوریة الوثائیقیة، بغداد، ٢٠٠٠.

١٧- شێرزاد زکریا محمد: اثر حلف بغداد ١٩٥٥ علی الحرکة التحرریة القومیة الکوردیة، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٦.

١٨- طاهر البکاء (الدکتور): مواقف فی وثائق الرأی العالم العراقی والعدوان الثلاثی علی مصر فی وثائق شعبة المخابرات السریة فی وزارة الداخلیة ١٩٥٦، بغداد، ٢٠٠٦.

١٩- عبدالرزاق الحسنی: تأریخ الوزرات العراقیة، جزء (٩)، دار الشؤون الثقافیة، العامة، بغداد، ١٩٨٨.

٢٠- عبدالرزاق الحسنى، تاريخ الوزرات العراقية، الجزء السابع، الطبعة السابعة، بغداد، ١٩٨٨
٢١- عبدالرزاق أحمد النصيري: عبدالهادي الخماس ١٩٣٩-١٩٥٨، دراسة تاريخية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ٢٠٠١.
٢٢- عصمت السعيد (الدكتورة): نوري السعيد رجل الدولة والانسان، ط٢، بيروت، ٢٠٠٣.
٢٣- كاوس قفطان(الدكتور): الحركة القومية التحررية الكردية فى كردستان العراق ١٩٥٨-١٩٦٤، سليمانية، ٢٠٠٤.
٢٤- دكتۆر كمال مظهر احمد : صفحات من تاريخ العراق المعاصر ، دراسات تحليلية، بغداد، ١٩٨٧
٢٥- مير بصرى: أعلام السياسية فى العراق الحديث، الجزء الاول، دار الحكمة، لندن، ٢٠٠٥.
٢٦- ولدمار غلمن: عراق نورى السعيد، بيروت، ١٩٦٥.

دووەم: بیرەوەری:-

ا- بەزمانی کوردی

٢٧- بەهادین نوری: بیرەوەرییەکان، بەشی یەکەم، چاپخانەی رەنج، سلێمانی، ١٩٩٥.
٢٨- عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ: بەشێك لە یاداشتەکانم، بەرگی یەکەم، دەزگای حەمدی، سلێمانی، ٢٠٠٦.
٢٩- غەفوری میرزا کەریم: چەند مەلۆیەك لە خەرمانی نووسینەکانمدا، وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەریمی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠١.
٣٠- فەتاح تۆفیق فەتاح ناسراو بە (مەلا حەسەن): حەفتاو شەش ساڵ ژیان پەنجاو نۆ ساڵ تێکۆشان، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٨.
٣١- قادر شێخ تەها: مشتێ لە خەرواری بیرەوەریەکانم، سلێمانی ٢٠٠٦.
٣٢- قادر میرزا کەریم: مێژوویەکی پڕ لە شانازی، بیرەوەری، بەرگی دووەم، چاپەمەنی ئەزمەڕ، سلێمانی، ٢٠٠٩.
٣٣- گەلاوێژ: بیرەوەرییە هەرگیز لە بیرنەکراوەکانی من، بەشی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٩.
٣٤- مستەفا عەسکەری: بیرەوەرییەکانم، چاپخانەی رۆشنبیری، هەولێر ٢٠١١.
٣٥- مستەفا ساڵح کەریم: یەکێتی نووسەرانی کورد رێبازو هەڵوێست، چاپخانەی پیرەمێرد، سلێمانی، ٢٠١٢
٣٦- مەسعوود محەمەد: گەشتی ژیانم، چ٣،سەنتەری لێکۆڵینەوەی پەخشی کۆیە، کۆیە، ٢٠٠٩.
٣٧- نایب عەبدوڵڵا: بیرەوەری ٢١ ساڵی تێکۆشان، چاپی دووەم، پەخشخانەی نەورۆز، سلێمانی ١٩٩٧.
٣٨- نوری عەبدوڵڵا صاڵح (مەلا نوری ئاغجەلەری): بیرەوەریەکانم لە نێوان بینین و بیستندا، ئامادەکردنی سدیق ساڵح، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٩.

ب- زمانی عەرەبی

٣٩- مذكرات توفيق السويدي: نصف قرن من تاريخ العراق والقضية العربية، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٦٩.

سێیەم: گۆڤار:-

٤٠– پەیام (گۆڤار): پەیمانی بەغدا بخوێنەوە، ژمارە (٣٢٢)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٥٥.

٤١– زێبا عبدالواحد خەیات: پێویستی سەرشانی ئافرەتی خوێندەوار، گۆڤاری(هەتاو)، ژمارە (١٠٩)، ١٩٥٧.

٤٢– شاکر فەتاح: ژین، گۆڤاری(هەتاو)، ژمارە(٤)، بێ شوێنی چاپ، ١٩٥٤.

٤٣– هیوا (گۆڤار): گەڕانەوەی قارەمانەکان بۆ سلێمانی، ژمارە(٣)، ١٩٥٨.

چوارەم: رۆژنامە:-

٤٤– چاوپێکەوتنی شیلان ئەحمەد لەگەڵ محەمەدی حاجی تایەر، ڕۆژنامەی (کوردستانی نوێ)، ژمارە(٢١٢٧)، ٢٣/ ٤/ ٢٠٠٠.

پێنجەم: چاوپێکەوتن:-

٤٥– چاوپێکەوتن لەگەڵ بەهائەدین نوری شێخ بابە عەلی، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

٤٦– ــــــــــــ جەمال بابان، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

٤٧– ــــــــــــ حسێن عارف، سلێمانی ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

٤٨– ــــــــــــ مامۆستا حەمە سەعید عەلی عوسمان،سلێمانی، ١٢/ ١١/ ٢٠١٤.

٤٩– ــــــــــــ مامۆستا حسێن عبدالقادر علی، سلێمانی ١٢/ ١١/ ٢٠١٤.

٥٠– ــــــــــــ د. عیزەدین مستەفا رەسوڵ، سلێمانی، ٢٩/ ١٠/ ٢٠١٤.

٥١– ــــــــــــ لەتیف عارف قەرەداخی، سلێمانی، ٣/ ٤/ ٢٠١٥.

٥٢– ــــــــــــ مستەفا ساڵح کەریم، سلێمانی، ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

٥٣– ــــــــــــ مستەفا عەسکەری، سلێمانی ٦/ ١١/ ٢٠١٤.

٥٤– ــــــــــــ مەحمود قادر مەحمود، سلێمانی، ٣/ ٤/ ٢٠١٥.

پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی کوردی

خۆپیشاندانەکانی خەڵکی سلێمانی لە سەردەمی حوکمی پاشایەتیدا بۆ ئەو کاتەی بارودۆخی کوردستان و دۆزی رەوای کورد، مانای هۆشیاری سیاسی و رۆشنبیری کورد و خەڵکی سلێمانی دەگەیەنێت، چونکە لەو سەردەمەدا خەڵکی سلێمانی لە بەرامبەر سیاسەت و هەڵوێستەکانی حکومەتی عێراق بە رامبەر دۆزی رەوای کورد و ئەو گۆڕانکاریانەی لە عێراق و ناوچەکە روویاندەدا کە هاوتەریب بوون لەگەڵ دۆزی رەوای کورددا ، بێ دەنگ نەبوون و توانیان وەڵامدانەوەیان هەبێت و وا بە ئاسانی پابەندی بڕیارەکانی حکومەتی پاشایەتی نەبن.

ئامانجی ئێمە لەم توێژینەوەیەدا ئەوەیە کە وێنەیەکی راستەقینەی بەگژداچوونەوەکانی خەڵکی سلێمانی بۆ بەدیهێنانی مافە رەواکانیان پیشان بدەین و ئەوە روون بکەینەوە، کە دەنگی ئازادی و رزگاری گەلانی زوڵم لێکراوی ئەو کاتەی عێراق بە سیاسەتەکانی رژێمی پاشایەتی کپ نەدەکران، بەڵکو بەردەوامی خۆپیشاندانەکانی خەڵکی سلێمانی ئەو راستەیەی سەلماند کە پێویستە حکومەتی ئەو کاتەی پاشایەتی عێراق بە سیاسەتەکانی خۆیدا بچێتەوە گۆڕانکاری گرنگ لە هەڵوێستەکانیدا بکات، چونکە لە لایەك بێ بەش کردنی خەڵکی سلێمانی لە هەڵبژاردنەکان و نەتوانینی خۆ کاندید کردنی ئازادانەی خەڵك لە هەڵبژاردنەکان دا لەلایەکیتر دەست نیشانکردنی چەند کەسێك وەك نوێنەری خەڵکی سلێمانی بۆ ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراق بەبێ ئەوەی خەڵکی سلێمانی دەنگی بۆ دابن، رق و بێزاری لەلای خەڵك دروست کردبوو بەردەوامی بە نارەزایەتیەکان و خۆپیشاندانەکان دەدا .

پلانی توێژینەوەکەمان بریتی یە لە پێنج تەوەرە کە تەوەرەی پێنجەم بۆ دوو بابەت دابەش کراوە، لە تەوەرەی یەکەمی توێژینەوەکەدا باسی خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لە کانوونی دووەمی ١٩٤٩ دا کراوە لە تەوەری دووەم خۆپیشاندانی سلێمانی لەکۆتایی ساڵی ١٩٥٢ خراوەتە روو لە تەوەری سێیەمیشدا خۆپیشاندانی سلێمانی لە ساڵی ١٩٥٤دا باسی کراوە هەروەها تەوەری چوارەمیش بۆ خۆپیشاندانی سلێمانی دژی پەیمانی بەغداد لە٢٥ی شوباتی ١٩٥٥دا تەرخان کراوە کە ئەم پەیماننامەیە کاردانەوەی زۆری بە دوای خۆیدا هێناو دواتر جێ بەجێ نەکرا، تەوەری پێنجەمیش خۆپیشاندانەکانی سلێمانی لە ساڵی١٩٥٦ لە دوو بابەتدا خراوەتە روو بابەتی یەکەم خۆپیشاندانی سلێمانی لەکاتی هاتنەوەی تەرمی شێخ مەحمود ١٩٥٦ توێژینەوەی لەسەر کراوە، هۆکارو دەرئەنجامەکانی باس کراوە، لە بابەتی دووەمیشدا خۆپیشاندانی سلێمانی لە دژی هێرشە سێ قۆڵییەکەی بەریتانیا و فەرەنسا و ئیسرائیل بۆ سەر میسر لە ساڵی ١٩٥٦ و کاردانەوەی لەسەر خەڵکی کوردستان بە گشتی و خەڵکی سلێمانی بە تایبەتی باس کراوە.

ملخص البحث

مظاهرات السليمانية للأعوام ١٩٤٩-١٩٥٨

مدينة السليمانية معروفة بحضارتها ومدنيتها ومكانتها بوصفها واحدة من المدن التى تمتلك مواقف مشرفة ظاهرة للعيان، ولا سيما في الجانبي الثقافى والسياسى، من خلال المشاركة الفاعلة للمظاهرات والتصدي السياسي للتجاوزات التى مارسها النظام الملكي في العراق، عبر سلبها للحقوق المشروعة للشعب الكردي، وممارستها لصنوف متعددة من الاذى الجسدي من خلال زج الكثيرين في السجون وممارسة القتل المتعمد لأصحاب المواقف المشرفة.

ولم تكن نساء السليمانية بعيدات عن هذه الممارسات، اذ مارست دورها جنباً الى جنب الرجال في المعترك السياسي من خلال مشاركة ودعم المظاهرات، بما يشكل علامة خارقة على تنامي الوعي الثقافي لأهل السليمانية في ذلك الوقت وتحديهم للسياسات الخاطئة في النظام الملكي، وبعد زوال النظام الملكي وانتصار ثورة ١٤تموز١٩٥٨، استقبل سكنة السليمانية بفرح غامر الثورة من خلال الاهازيج والدبكات، احتفالاً بانتصار الثورة، مما يدلل على اظهار السرور لهذا التحول التأريخي. يتكون هذا البحث من خمسة محاور، تضمن المحور الاول المظاهرات التي شهدتها السليمانية عام ١٩٤٩، بينما تناول المحور الثاني مظاهرات أهل السليمانية في أواخر ١٩٥٢، والمحور الثالث يتحدث عن مظاهرات أهل السليمانية في ١٩٥٤، والمحور الرابع يتناول بالخصوص مظاهرات أهل السليمانية ضد معاهدة بغداد ١٩٥٥، والمحور الخامس يتضمن موضوعين، الموضوع الاول منه يتناول مظاهرات السليمانية أثناء عودة جنازة الشيخ محمود الحفيد، والموضوع الثاني يتناول مظاهرات أهل السليمانية ضد العدوان الثلاثي (بريطانيا- فرنسا- اسرائيل) سنة ١٩٥٦ على مصر.

Abstract

Sulaimany demonstrations (1949 – 1958)

Sulaimany city is famous of having civilization and has a significant role in the intellectual and political movements, they have had a great attitude, and had an active participation against the bad policy of the Iraqi kingdom regime, which they did not recognize the rights of Kurdish people and continuously torturing, jailing and killing the people of the city,The women and men equally took an active part in that demonstrations, this proves the awareness of people at that time, they always rebelled against the bad policy of the kingdom regime authorities, and they sacrificed for that sake.

After the fall of the kingdom regime and the victory of the 14th July revolution in 1958, people of Sulaimany received it happily, had a victory celebration and supported it.

This study consists of five axes; the first one is concerned with the demonstration of Sulaimany people in January 1949. The second one is specified for the demonstrations in the end of 1952. The third axis is about the demonstrations in 1954. The forth one is concerned with the demonstrations against the Baghdad treaty in 1955. The fifth axis falls into two sections, the first one is concerned with the demonstrations at the time of bringing back Sheik Mahmoud's body in 1956 and the second section is about the demonstrations to support Egypt against the three allied attack of British, French and Israel in 1956.

کارنامەی ژیانی دیکتاتۆرەکان و بەراوردێکی نێوانیان
(مۆسۆلینی، هیتلەر، سەدام حسێن، مستەفا کەمال) وەك نموونە

د.سوزان کەریم مستەفا
زانکۆی سلێمانی
سکوڵی زانستە مرۆڤایەتیەکان
بەشی مێژوو

پێشەکی

لە پشت هەموو دیکتاتۆرێکەوە کۆمەڵێك نهێنی خۆی حەشار داوە، لەپشت هەریەك لەو دیکتاتۆرانەوە گەنجینەیەکی شاراوە هەیە، کۆمەڵێك رووداوی ناخۆش‌و گاڵتە ئامێز هەن، لە پشت ئەمانەوە رابردوویەکی سەیرو پڕ لە ئازار بەدی ئەکەین، وەك شارەزایانیش ئاماژەیان پێداوە ئەم رابردووە پڕ لەئازارە کاریگەری خراپی لەسەر ژیان‌و کرداریان دروستکردووەو رێڕەوی ژیانیانی لە منالێکی ئاسایی‌و کەسایەتیەکی ئاساییەوە گۆڕیوە بۆ دیکتاتۆرێکی خوێنڕێژو چەوسێنەر، هەر ئەم رابردووە بۆتە هۆی دروستکردنی کۆمەڵێك گرێی دەروونی، کە بۆ ڤوتاربونیان لەم بارە دەرونیە بە کۆمەڵێك کاری نامرۆڤانە خۆیان خاڵی کردۆتەوە، ئەویش خۆی لە بەسوك تەماشاکردنی خەڵکی ترو ئازاردانی کەسانی تردا دەبینێتەوە، هەستکردن بە کەمی وای لێکردون چاوچنۆکانە بڕواننە دەوروبەرو هەمیشە بەدوای دەستکەوت‌و پلەو پایەو ناوی بەرزدا بگەڕێن، چونکە قۆناغەکانی ژیانیان شێوە ئاساییەکەی خۆی تێنەپەڕاندووە، بێبەشبوون لەژیانی منالی، نەبوونی‌و دەربەدەری‌و بەکارهێنانی توندو تیژی، هەموو ئەمانە بونەتە هۆی دروستبوونی پڕمەترسیترین دیکتاتۆرەکانی سەردەم کە مێژوو هەتاهەتایە لەیادیان ناکات.

هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی خودی بابەتەکە، کەتا ئێستا هەندێك ووردەکاری ژیانی ئەم کەسایەتیانە لای بەشێکی زۆری خەڵکی نەزانراوەو هۆکارەکانی پشت دروستبوونی دیکتاتۆر تاڕادەیەك بەشاراوەیی ماوەتەوە، بۆیە ئەمە هەوڵێکە بۆ ناساندنی کۆمەڵێك خاڵی گرنگ‌و لەهەمان کاتدا ناڕوون لەدیدی خەڵکیەوە.

لە نووسینی ئەم توێژینەوەیەدا دووچاری هەندێك گرفت بووین لەوانە دەستنەکەوتنی سەرچاوە بە زمانی بیانی کە لە رووی زانستیەوە بە کەم‌و کورتیەکی گەورەی دەزانین.

میتۆدی نوسینەوەی ئەم توێژینەوەیە میتۆدێکی مێژوویی شیکاری بەراوردکاریە، کە هەوڵ دراوە سود لەهەموو ئەم میتۆدانە وەربگرین لە پێناو دەوڵەمەند کردنی بابەتەکەدا.

ئەو سەرچاوانەی پشتی پێبەستراوە کۆمەڵێك سەرچاوەی گرنگن‌و بەشێکیان بریتین لە یاداشت‌و ووتەی ئەم کەسایەتیە خۆیان، وەك(مژکرات موسولینی، خەباتی من، خواگر الزعیم).

بەشێوەیەکی گشتی ناوەرۆکی بابەتەکە دەروازەیەك‌و دوو تەوەر لە خۆ دەگرن.

تەوەری یەكەم:دیكتاتۆریەت لە رووی چەمكو زاراوەوە، لەم تەوەرەدا هەوڵدراوە پێناسەو شێوازەكانی دیكتاتۆریەت روون بكرێتەوە.

تەوەرەی دووەم :بەراوردی نێوان دیكتاتۆرەكان، لەم تەوەرەدا هەوڵدراوە باس لە هەندێك ووردەكاریەكانی ژیانی تایبەتی ئەو كەسایەتیانە بكرێتو خاڵە لێكچوو جیاوازیەكانی ژیانیان بخرێتە روو.

تەوەرەی یەكەم

دیكتاتۆریەت لە رووی چەمكو زاراوەوە

مێژووی مرۆڤایەتی پڕە لە سیاسی نابەرپرسیارو مرۆڤی ستەمكارو ئەو دیكتاتۆرانەی دەسەڵات وەك موڵكی تایبەتی خۆیان تەماشا دەكەن، پڕە لە كەسانێك نایانەوێت هیچ سنورو هێزو رێگرێك لەبەردەم ویستو ئارەزوو حەزەكانی دەسەڵاتیاندا هەبێت، دیكتاتۆرەكان پیاوانی نێو ناوەندێكی سیاسین كە پڕە لە سیاسی گەندەڵ، خاڵی لە هەموو ئامرازێكی لێپرسینەوەی یاساییو ئەخلاقی.[١] زاراوەی دیكتاتۆریەت لە بنەڕەتدا زاراوەیەكی لاتینیەو كارێكی دەستوریە ئەو كەسەی لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرا بۆ ماوەیەكی كاتی پیادەی دەكرد، بۆ پارێزگاریكردن لە دەوڵەت بەناوی سەلامەتی گشتیەوە، كەواتە دیكتاتۆریەت لە بنەڕەتدا دەلالەتە لە حاڵەتێكی سیاسی دیاریكراو كە سەرجەم دەسەڵاتەكان لە دەستی یەك كەسدا كۆدەبوەو بەپێی خواستی خۆی پیادەی دەكرد، دیكتاتۆریەتیش لە مێژووی سەرهەڵدانی مرۆڤایەتیەوەو لە زۆربەی قۆناغەكاندا بوونی هەبووە.[٢] ئەم زاراوەیە لە بنەڕەتدا مەبەست لەو رژێمە سیاسیەیە كە تەنها كەسێك یان كۆمەڵێك دەست بەسەر دەسەڵاتدا دەگرنو بەشێوەیەكی رەهاییو بەبێ پرسو رازیبوونی گەل دەسەڵات بەڕێوە دەبەن.[٣] ووشەی دیكتاتۆریش لەسەرچاوەی لاتینی (Dictator)ەوە وەرگیراوە، كەلە رۆمی كۆندا بە كاربەدەستێكی پایەبەرز دەگوترا كە بەهێزو شكۆیەكی زۆرو لە رادەبەدەرەوە كۆنترۆڵی كاروبارەكانی ووڵاتی بەدەستەوە گرتبوو، لە فەرهەنگی سیاسی ئەمڕۆشدا دیكتاتۆری بەو رژێمانە دەوترێت كە تاكەكەس یان حزبێك بەر بە ململانێی گروپەكانی تر دەگریو بەڕێوەبردنی هێزە گشتیەكانی ووڵات بەبێ ركابەر لەبەردەست تاكەكەس یان رێكخراوێكی خۆیدا كەڵەكە دەكات.[٤]

لە سەردەمی كۆندا كاری دیكتاتۆر شێوەیەك بوو لە شێوەكانی پیادەكردنی دەسەڵات، یەكەم دیكتاتۆر لە رۆما لە ساڵی(٥٠١پ.ز) هەڵبژێردرا كە گەل (ماكسیمۆس)یان وەك دیكتاتۆر لەسەروبەندی جەنگی (هنیبگل) وەك حاكمی شەرعی هەڵبژارد، بۆیە دیكتاتۆر تەنها نوێنەری حوكم بوو لە ماوەیەكی تایبەتدا، كە تیایدا دەسەڵات بەدەستی تاكێك یاخود كۆمەڵەیەكەوە دەبوو بە ئامانجی رووبەڕووبونەوەی مەترسیەكی گەورە.[٥] هەروەك ئاماژەمان

(١)مەریوان وریا قانیع : سیاسەتو دونیا، ماناو بێمانایی سیاسەت لە كوردستاندا، سلێمانی،2012 ، ل.199

(٢) عبدالوهاب الكيالي(الدكتور): موسوعة السياسة، الجزء الثاني، ط٣، بيروت ، ١٩٩٧، ص٦٨٤– ٦٨٥.

(٣)یاسین صابر سالح :ئینسایكلۆپیدیای گشتی، سلێمانی،2005 ، ل490.

(٤)زاهیر محەمەدی ، یاسین حاجی زادە: فەرهەنگی سیاسی، هەولێر، ٢٠٠٨، ل٢٣٥.

(٥)عبدالحميد الأنصار(الدكتور): من يصنع الديكتاتور، الجريدة الكويتية،

بۆكرد یەكەمین دیكتاتۆریەت لە مێژوودا لەهەندێك لە شارەكانی یۆنانیدا دەركەوت‌و لەسەردەمی نوێشدا لەو سەردەمانەی كە رژێمی دەرەبەگی كۆن رۆڵی داگیركاری گێڕا دەركەوت، لە ئیتالیا لە سەردەمی بوژانەوە(رێنیسانس)دا دەركەوت‌و لە فەرەنساش بەشێوەی پاشایەتی رەها، یەكەم دیكتاتۆر كە هەوڵیدا دیكتاتۆری بكاتە رژێمێكی دەستوری (كرومویل ١٥٩٩- ١٦٥٨)* بوو، ئەویش بە دامەزراندنی كۆمارێك كە دەگەڕایەوە بۆ كۆمەڵێكی رێكخراو. لە گرنگترین دیكتاتۆریەكانی سەدەی بیستەم رژێمی (فرنكۆ لە ئیسپانیا و سالازار لە پرتوگال و فەرمانڕەوایی سەربازی لە یۆنان‌و لە زۆربەی دەوڵەتەكانی ئەمریكای لاتینی‌و بەرازیل‌و شیلی‌و زۆرێك لە وولاتانی جیهانی سێهەم‌و زۆربەی ئەم دیكتاتۆرانە لە رێگەی كودەتای سەربازی خوێناویەوە لەلایەن كۆمەڵێك ئەفسەرەوە دەسەلاتیان وەرگرتووە، دواتر بەدەسەلاتی یەك ئەفسەر كۆتایی هاتووە.[١]

ئەگەرچی دیكتاتۆریەت وەك رژێم لە كۆتایی سەدەی چوارەمدا سەریهەڵدا، كاتێك كە دیكتاتۆریەتیان وەك چارەسەرێك بۆ كێشە مەدەنیەكانیان بەكاردەهێنا، بەلاّم بەبێ ئەوەی پێویستیان بە سەربازو جەنگاوەر هەبێت، ئەنجومەنی كونسوڵ بۆ چارەسەری قەیران‌و كێشەكان هەڵیان دەبژارد، بەلاّم لە راستیدا هەریەك لەوانە دیكتاتۆر بوون، هیچ رژێمێك یاخود دامەزراوەیەكی دیكتاتۆری لە ئارادا نەبوو، بەڵكو كارێكی دیاریكراو بوو بۆ ماوەیەكی كاتی دیاریكراو، دەسەلاتی دیكتاتۆریش بە كۆتایی هاتن یاخود چارەسەركردنی كێشەكە كۆتایی دەهات، دیكتاتۆر بۆی نەبوو دەستور هەڵوەشێنێتەوە، لە باشترین كاتەكانیدا دەیتوانی كارەكانی هەندێك لە دامەزراوەكان هەڵپەسێرێت بۆ ماوەیەكی كاتی دیاریكراو، دیكتاتۆر بۆ ماوەی نیو ساڵ دەبووە سەركردەی سوپا، دوای ئەو ماوەیە سەركردایەتیەكەی تەواو دەبوو، واتا دیكتاتۆریەتی رۆمانی لە حوكم كردنیدا پشتی بە بنەمای دەستوری دەبەست، دوای ئەو ماوەیە حوكمڕانیەكەی كۆتایی دەهات، تەنانەت ئەگەر كارە داواكراوەكەی تەواویش نەبوایە، دیاریكردنی ماوەی دیاریكراو یارمەتیدەر بوو لە هاتنەكایەی رژێمی دیموكراتی‌و بەكارهێنانی مافی ڤیتۆ لەلایەن ئەنجومەنی گەلەوە بۆ سەندنەوەی مافی دیكتاتۆری‌و رێگەنەدان بە حوكمڕانی رەها، بەلاّم دواتر ئەم جۆرە لە حوكمڕانیە بوونی نەما.[٢] رژێمی دیكتاتۆری بە درێژایی مێژوو چەند شێوازێكی بەخۆوە گرتووە، لەوانە دیكتاتۆری ئایدیۆلۆژی یاخود سەربازی، هەندێك لەوانە پشت بە یەك پارت دەبەستن، بەلاّم هەندێكی تریان ئاراستەیەكی پارێزگارانەی دواكەوتووو هەندێكی تریان ئاراستەیەكی پێشكەوتووی شۆڕشگێڕانەیان هەیە، هەندێك جاریش دەسەلاتی دیكتاتۆری تاك یاخود دامەزراوەیەك پیادەی دەكات، تەنها ئەو سیما سەرەكیەی كە جیایاندەكاتەوە نێوەرۆكە چەوسێنەرەكەیەتی.[٣] گرنگترین شێوازەكانی ئەمانەن:-

---

alitthad.com/paper.php?name=News&file=article&sid=74150

* ئۆلیڤەر كرومویل، سوپا سالارێكی هەڵكەوتووی ئینگلیز بوو، كە سوپای بەرەو سەركەوتن بردو دامەزرێنەری رژێمی پەرلەمانی‌و دیموكراسی بوو لە ئینگلتەرا(یاسین صابر: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٤٤).

(١)عبدالوهاب الكيالي(الدكتور): موسوعة السياسة، الجزء الثاني، ص685.

(٢) فاضل الخطيب: الديكتاتور و الديكتاتورية قديما و حديثا،
http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=95090

(٣)سامي هابيل: بحوث في الديكتاتوريّة
http://www.arab-ency.com/index.php?module=pnEncyclopedia&func=display_term&id=9307&m=1

رقم صفحه البحث ضمن المجلد:٣٠٥

شێوازی یەکەم: ئەو دیکاتۆریەتانەی کە خاوەن ناوەرۆکێکی ئایدیۆلۆژین، ئەو دیکتاتۆریەتانەن کە پشت بە بنەمای مەزهەبی فکریو سیاسی دەبەستنو پێیان وایە کە ئازادی تاك لە ئازادی کۆمەڵگە جیانابێتەوە، کۆمەڵگەش یەك جەستەیە نەك تەنها ژمارەیەك تاك، تاك هیچ مافێکی نیە، تەنها ئەوە نەبێت کە یەکێکە لە رێکخستنە کۆمەڵایەتیەکان لە کۆمەڵگەدا، ئەم مەزهەبە بیری گەورەییو پاڵەوانێتی لای دیکتاتۆر گەورە دەکات بۆ ئەوەی ببێتە سەرکردەو رابەڕی نەتەوە.

شێوازی دووەم: ئەو دیکتاتۆریەتەی کە پشت بە بنەمای ئایدۆلۆژی نابەستێ، بە دیکتاتۆری ئەمری واقیع وەسف دەکرێ، واتا ئەوەی کە حاکمەکەی بە زەبری هێز خۆی دەسەپێنێت، پشت بە باکگراوندێکی هزری یاخود فەلسەفی لە سیاسەتیدا نابەستێ، بەڵکو لە چوارچێوەی قەیرانێکی سیاسی یاخود کۆمەڵایەتی دێتە سەر حوکمو دەبێتە هۆی لاوازکردنی دەسەڵات.

شێوازی سێهەم: دیکتاتۆریە نەتەوەییەکان(چاکسازی شۆڕشگێڕی): دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، جیهان ململانێیەکی نەتەوەیی بەخۆوە بینی کە بووەهۆی سەرهەڵدانی کودەتای سەربازی لە چەندین دەوڵەتدا، بەتایبەتی لە ئەوروپا، هەروەك چۆن خەبات دژی داگیرکەرو چالاکی بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی دوای جەنگی دووەمی جیهانی سەرهەیهەڵداو بووە هۆی دەرکەوتنی رژێمێکی خاوەن ئاڕاستەی رزگاری نیشتمانی بەڵام شێوازێکی دیکتاتۆرانەی وەرگرت.[١]

مێژووی بەکارهێنانی ئەم زاراوەیە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو کاتەی کە ئەو ئیمپراتۆریەتە دووچاری قەیرانێك ببوایە، دیکتاتۆرێکیان بۆ ماوەی حەوت ساڵ دادەناو لەو ماوەیەدا دەسەڵاتی رەهای پیادە دەکرد، تا قەیرانەکە نەدەما، کاتێك قەیرانەکە کۆتایی دەهات دیکتاتۆر شوێنەکەی خۆی بەجێدەهێشتو یاساو رژێمی ئاسایی شوێنی خۆی دەگرتەوە.[٢] بەڵام لەسەردەمی ئێستادا شێوازی دەسەڵات وەرگرتنی رژێمە دیکتاتۆریەکان بەزۆری لە رێگەی نایاسایی وەك کودەتای سەربازی جڵەوی دەسەڵات بەدەستەوە دەگرن، هەرچەندە هەندێ رژێمی دیکتاتۆریش هەن کە لە رێگەی یاسایی دەسەڵات بەدەستەوە دەگرنو پاش سەقامگیربوونی حکومەتەکەیان ئامادەنین بەهەمان شێوە واز لەدەسەڵات بهێنن.

مەرج نیە رژێمی دیکتاتۆری حکومەتی رەهای تاکە کەسێك بێتو ڕەنگە حیزبێك یا گرووپێکی سەربازی بە شێوەی کۆمەڵ ئەم جۆرە حکومەتە بەڕێوە ببەن. بۆیە مەرج نیە سیستمێکی دیکتاتۆری تەنها لەیەك کەسایەتیدا بەرجەستە بێت، تەنها دیکتاتۆرێك شوناسی سیستەمەکە دەستنیشان ناکات، بەڵکو دیکتاتۆریەت دەکرێت دیکتاتۆریەتێکی بەکۆمەك بێت، دیکتاتۆریەتی گروپێك یان نوخبەیەکی سیاسی بێت، کەوەك گروهێکی داخراو لەناو خۆیانداو بەنهێنی بریار بدەن. لەبەر ئەوە دەکرێت بەبێ بوونی دیکتاتۆرێك، دیکتاتۆریەت بوونی هەبێت، واتە سیستمێکی سیاسی دیکتاتۆریانە هەبێت، بەڵام دیکتاتۆرێك سیستمەکە

---

(١)سامي هابيل: بحوث في الديكتاتوريّة
http://www.arab-ency.com/index.php?module=pnEncyclopedia&func=display_term&id=9307&m=1
رقم صفحه البحث ضمن المجلد:٣٠٥

(٢)یاسین صابر سالح :سەرچاوەی پێشوو، ل490.

بەڕێوە نەبات.[١] هاتنە سەرکاری رژێمی دیکتاتۆری لە ریگەی کودێتا یان شۆڕشەوە، بەکورتی بە شێوازێك دەبێ کە لەگەڵ یاسا سەرەکیەکانی رژێمی پێشوودا یەك ناگرێتەوە، بەڵام هەر کاتێك رژێمی دیکتاتۆری وەك رژێمێکی نوێ سەقامگیر بوو، هەوڵ دەدا خۆی بە نوێگەی ئیرادەو ویستی خەڵك بنوێنێو لە شەڕی نێوان لایەنگرانی رژێمی پێشوو لایەنگرانی حکومەتی نوێدا تاقمی یەکەم رژێمی نوێ بەنایاسایی‌و زەوتکەر دەناسێنن‌و دەڵێن کە حکومەتی نوێ بە پەنابردنەبەر هێزو دەسەڵاتی نایاسایی دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرتووە، لەبەرامبەر ئەم هێرشانەشدا لایەنگرانی رژێمی نوێ هەوڵ دەدەن دەسەڵات بۆ خۆیان بەرەواو یاسایی‌و سەرچاوە گرتوو لە ویست‌و ئیرادەی خەڵك لەقەڵەم بدەن.[٢]

رژێمە دیکتاتۆریەکان لە بنەڕەتدا بەسەر سێ جۆردا دابەش دەبن وەك (کۆنەپەرست، شۆڕشگێڕو تێکەڵاو)، دیکتاتۆری کۆنەپەرست هەوڵدەدا پێش بە گۆڕانی پێکهاتە کۆمەڵایەتیە کۆنەکان بگرێ، بەڵام بە پێچەوانەوە دیکتاتۆریی شۆڕشگێڕ خێرایی بە گۆڕانی دامەزراوەکان‌و پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکان دەبەخشێ، هەرچەندە ئەم لێك جیاکردنەوە هەموو کات کارێکی ئاسان نییە، چونکە زۆربەی رژێمە دیکتاتۆرەکان بەکردەوە خۆیان بە شۆڕشگێڕ دەناسێنن‌و دەڵێن لە کۆمەڵگەی کاولی کۆندا کۆمەڵگەیەکی نوێ دادەمەزرێنن، بەڵام زۆرجار کردەوەی کۆنەپەرستانەیان هەیەو بەشێك لە چالاکییەکانیشیان شۆڕشگێڕانەو لە پێناوی گۆڕینی کۆمەڵگەدایە، لەدەرەنجامدا دەبێ ئەم پۆلێن کردنە سێ کوچکەییە پەسەند بکەین‌و دیکتاتۆری تێکەڵاو بە هەڵبژاردەی سێهەم دابنێین.[٣] چونکە هەمیشە بوونی دەسەڵاتێکی ستەمکار یاخود دیکتاتۆر هۆکارێکە بۆ شۆڕش‌و ئەو دیکتاتۆرانەش کە شۆڕش زەمینەی دروستبونیان بۆ خۆشدەکات لە بەشێکی مەزنی مێژووی شۆڕش‌و راپەرینەکانی گەلانی جیهاندا راستیەکی چەسپاوە، باشترین نموونەش شۆڕشی فەرەنسایە (1789)، کە پاش ماوەیەکی کەم زەمینەیەك هاتە ئاراوە، تێیدا دەسەڵاتەکان کەوتە دەست تاکرەوێکی وەك رۆبسبێرو لەوێشەوە بۆ ناپلیۆنی دیکتاتۆر، هەروەها شۆڕشی رووسی (1917)، کە تێیدا دەسەڵات لە تاکرەوێکی وەك لینینەوە* (١٩١٧- ١٩٢٤) کەوتە دەست دیکتاتۆرێکی وەك ستالین*(١٩٢٤- ١٩٥٣).[٤]

---

(١)مەریوان وریا قانیع :سەرچاوەی پێشوو، ل199.

(٢) زاهیر محەمەدی ، یاسین حاجی زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٧.

(٣)زاهیر محەمەدی ، یاسین حاجی زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل235 – ٢٣٦.

* ڤلادیمیر ئیلیتش ئۆلیانۆڤ لینین، ساڵی(١٨٧٠) لە شاری سیمبرسك لە رووسیا لەدایك بووە، پێشەواو دامەزرێنەری بیری کۆمۆنیستی‌و سەرکردەی شۆڕشی روسی ساڵی (١٩١٧) بوو، کە یەکەم دەوڵەتی کۆمۆنیستی لە جیهاندا دامەزراند، ساڵی (١٩٢٤) کۆچی دوایی کردوە، پاش ئەوەی دووچاری هەوڵێکی تیرۆر کردن بۆوە لەلایەن یەکێك لە ئەندامانی پارتی سۆسیالیستی دیموکراتی، ئەم پێکانە بووە هۆی خراپبوونی باری تەندروستی‌و هۆکارێك بوو بۆ مردنی(مجموعة من المؤلفين: موسوعة مشاهير العالم، جزء الثالث، دار الصداقة العربية، بيروت، ٢٠٠٢، ص٨٩، ٩١"عبدالوهاب الكيالي(الدكتور): موسوعة السياسة، الجزء الخامس، ط٣، بيروت، ١٩٩٦، ص٦٠٣).

* جۆزێف ڤیساریۆ نوڤتش دزۆگشغیلی، ناوی جۆزێف ستالینی وەك ناوێکی خوازراو بەکارهێناوە، کە بەواتای پیاوی ئاسنین دێت، پێشوایەکی دیاری کۆمۆنیستی‌و دیکتاتۆری رووسیا بوو، دوای لینین پاش ئەوەی هەموو هاوەڵەکانی لە حوکم دورخستەوە سەرکردایەتی پارت‌و دەوڵەتی بەدەستەوە گرت‌و حوکمێکی تاکرەوانەی سۆڤیەتی دەکرد، ساڵی (١٩٥٣) کۆچی دوایی کردووە(عبدالوهاب الكيالي(الدكتور): موسوعة السياسة، الجزء الثالث، ط٢، بيروت، ١٩٩٣، ص١٣٧"مجموعة من المؤلفين: المصدر السابق، ص٩٨، ١٠٠).

(٤)وەرگیراوە لە یاسین سەردەشتی(دکتۆر): شۆڕش‌و دیکتاتۆری،
http://www.kurdistanpost.com/view.asp?id=42dd1569

بەشێوەیەکی گشتی هەموو رژێمە دیکتاتۆریەکانی سەدەی بیستەمو بەر لەوە سەدەیەش ئەم تایبەتمەندییە هاوبەشانەیان هەیە-:

١-کۆبوونەوەی دەسەڵات لە ناوەنددا.

٢-نەهێشتنی ئازادییە تاکە کەسیەکان.

رژێمی دیکتاتۆری هێرش دەکاتە سەر ئازادییە تاکە کەسیەکانو پێشلیان دەکاو پەرە بە دەسەڵاتو ئیمتیازەکانی دەزگاکانی حکومەت دەداو بە کردەوە ئیدارەی دەسەڵاتەکانی وڵات لە رێکخراوێکی دەوڵەتیدا کەڵەکە دەکات.[١]

کۆمەڵێك هۆکار لە پشت دروستبوونی دیکتاتۆریەتەوە ئامادەیە، یەکێکیان دروستبوونی دونیایەکە خاڵی لەهەموو هیواو ئاسۆیەك بۆ گەشەکردن، دونیایەك پڕ لە نەهامەتیو زەحمەتیو تێکشکان، لەم دۆخانەدا دیکتاتۆرێك دێتو بەڵێنی ئەوە دەدات، مرۆڤەکان لە مرۆڤی بەدبەختەوە بکات بە مرۆڤی بەختەوەر، لە خەڵکانێکی کەمگوزەرانەوە بکات بە خەڵکانێکی خۆشگوزەران، نیشتمان لە داگیرکردنەوە بەرەو ئازادیو لە وێرانەوە بەرەو بەهەشتکردن ببات.[٢] بەڵام ئەوەی مێژوو پێماندەڵێت بە پێچەوانەی ئەم بەڵێنانەیە، نەك هەر نەیانتوانیوە بەڵێنەکانیان ببەنە سەر، بەڵکو ژیانێکی پڕ لەدۆزەخیان بۆ خەڵك دروستکردووە. چونکە پابەند بوونی سەرسەختانەی دیکتاتۆرەکان بەدرۆ پڕوپوچە بەراییەکانیانەوە تەنها بۆ رێزە بێپایانو ئەفسانە ئامێزی کارە بێبەهاکانیان ناگەڕێتەوە، کە هەر درۆیەکی سەرکەوتوانەیان درۆیەکی دی کێش دەکات تا سەرئەنجام خۆیان دەبن بە قوربانی دوا درۆیان.[٣] لە مێژووشدا چەند جۆرێك لە دیکتاتۆری دەرکەوتوون وەك دیکتاتۆری(پرۆلیتاریا)* و دیکتاتۆری دەستوری.

جۆری یەکەم (دیکتاتۆری پرۆلیتاریا) لەو زاراوەیەی کە لە زمانی پارتە کۆمۆنیستەکاندا بریتیە لە قۆناغی گواستنەوە لە سەرمایەداریەوە بۆ سۆسیالیستیو بە گۆڕانی شۆڕشگێڕی وەسف دەکرێتو دەوڵەت لە لایەنی سیاسیەوە دەربڕی دیکتاتۆری شۆڕشگێڕی پرۆلیتارایە.[٤] لە قاموسی مارکسیزمدا دیکتاتۆری پرۆلیتاریا، دەوڵەتی تایبەت بەو کۆمەڵگایانەیە کە تیایدا پرۆلیتاریا دەسەڵاتی سیاسی بەدەست هێناوەو لە پێناوی سۆسیالیزمو کۆمۆنیزمدا هەنگاو دەنێ، بە بڕوای مارکس لە نێوان کۆمەڵگەی سەرمایەداریو کۆمۆنیستیدا قۆناغێك هەیە کە قۆناغی گۆڕینی شۆڕشی یەکەم بۆ شۆڕشی دووهەمە، هاوکات لەگەڵ ئەم قۆناغەدا قۆناغێکی تێپەڕی سیاسیش هەیە کە دەوڵەت لەو قۆناغە جگە لە دیکتاتۆری شۆڕشگێڕی پرۆلیتاریا شتێکی دیکە نیە، بەبڕوای مارکسیەت دیکتاتۆری پرۆلیتاریا بەدەستی پرۆلیتاریاو بەدەستی شەڕێکی شۆڕشگێڕانە خۆی

---

(١)زاهیر محەمەدی ، یاسین حاجی زادە :سەرچاوەی پێشوو، ل237.

(٢)مەریوان وریا قانیع: سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٩.

(٣)هانا ئارێنت: بنەماکانی تۆتالیتاریزم، و/ حەمە رەشید، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل١٧٣– ١٧٤.

* بە چینی کرێکار دەوترێت لە ووشەی (prolearius)ی لاتینیەوە هاتووە، کە واتای میرات دەگەیەنێ، یەکەمجار لەسەردەمی رۆمانیەکان وەك زاراوەیەکی کۆمەڵایەتی بەکارهێنراوەو لەبەر ئەوەی هەر لەبنەڕەتەوە چینی کرێکاران هەژارو کەمدەست بوونو پشتاوپشت میراتیان بۆ نەماوەتەوە، بۆیە ناوی پرۆلیتاریایان بەسەردا براوە، ئەم ووشەیە لەگەڵ پەرەسەندنی مێژوودا گۆرانی بەسەردا هاتووەو ئێستا بەو کەسانە دەوترێت کە هیچ جۆرە هۆیەکی بەرهەمهێنانیان نیە.(یاسین صابر سالح: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩٣).

(٤)عبدالوهاب الكيالي :موسوعة السياسة، الجزء الثاني، ص685.

دەسەپێنێ. لە مێژووشدا (كۆمۆنەی پاريس*) بە يەكەم جۆری ديكتاتۆری پرۆليتاريا دەژمێردرێ.[1] جۆری دووەم (ديكتاتۆری دەستوری)يە كە بەزۆری لە ئەمريكای لاتيندا روودەدات، تيايدا دەسەڵاتی سەرۆكی وولات كە زۆرجار بە كودەتای سەربازی دێتە سەر دەسەڵات، سەرۆك پشت بە دەستورو دەسەڵاتی دەستوری دەبەستێ بۆ چەسپاندنی پێگەی خۆی لە حوكمدا، دوای ئەوەی كە رەزامەندی لە ئەنجومەنی نوێنەرانەوە وەردەگرێت، كە زۆربەيان پشتيوانانی سەرۆكن، ياخود هەڵبژاردنيان بە زۆر سەپێنراوە، واتای (پياوی بەهێز) لە حوكمدا بەشێوەيەكی تايبەتی لە وولاتانی جيهانی سێهەمو ئەمريكای لاتيندا هەيە، بەجۆرێك رەگەكانی بۆ مێژووی پاشايەتی ئيسپانی دەگەڕێتەوە.[2]

بە خوێندنەوەی ژيانی ديكتاتۆرەكان ئەوەمان بۆ دەردەكەوێت كە ديكتاتۆرەكان وەك چۆن ژيانێكی ئاسايیو سروشتی ناژين، ئاواش بە مردنێكی ئاسايیو سروشتيش نامرن، ناتواننماڵئاواييەكی ئارامو لەسەرخۆ لەو دونياو لە هاوڕێو كەسوكارو ميللەتو كۆمەڵگەيە بكەن كە لەنێوياندا ژياونو دەژين. لە راستيدا زۆربەی ديكتاتۆرەكان بە دزيەوە دەمرن، زۆرجاريش مەرگێكی خوێناویو توندوتيژ، مەرگێك زۆرجار بڕێكی گەورە تۆڵەكردنەوەی تێدايە، تۆڵە لەو هەموو كوشتنو بڕينو خراپەكارييانەی بە پاڵپشتی تۆڕە شەيتانيەكانی دەسەڵات ئەنجاميداوە. مۆسۆلينی گەورە ديكتاتۆری مێژووی ئيتاليا، دوای دەسەڵاتداريەكی خوێناویو پۆلايی، دەستگير كراو لەسێدارە درا، هيتلەر كە دەيزانی تۆڵەی ئەو هەموو خراپەكاريانەی لێدەكرێتەوە كە ئەنجاميدابوو، ناچار بوو خۆی لە ژوورێكدا بكوژێت، تەنانەت سەگێكيشی هەبوو كە زۆری خۆشدەويست پێش ئەوەی خۆی بكوژێت سەگەكەشی كوشت. سەدام حوسێنيش هاوشێوەی مۆسۆلينی لەسێدارە درا، هەندێكی تر لە ديكتاتۆرەكان بەشێوەيەكی توندو تيژانە ناكوژرێن، بەڵكو لە نێو جێگەی كەنەفتیو نەخۆشيدا دەتلێنەوەو مردنێكی بەئازاری جەستەيیو روحی دەمرن، وەك مستەفا كەمال. مێژوو نموونەی چەندين ديكتاتۆرمان بۆ دەگێڕێتەوە، كە بەشێكيان لە چەندين خاڵدا لەيەكچوون لە نێوياندا بەديدەكرێت، ئەمەش دەمانگەيەنێتە ئەو خاڵەی كە رەوشی كۆمەڵايەتیو ئابوریو سياسی زەمينە سازی لە دروست بوونی ديكتاتۆرەكاندا كردووە.

* زاراوەيەكی مێژووی فەرەنسيە كە بە حكومەتی (٧٢) رۆژەی شاری پاريس لە ساڵی (١٨٧١) دەوترێت (زاهير محەمەدی ، ياسين حاجی زادە: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٦٠).

(١)هەمان سەرچاوە، ل٢٣٨.

(٢)عبدالوهاب الكيالي: موسوعة السياسة، الجزء الثاني، ص٦٨٥، ٦٨٦.

تەوەرەی دووەم

بەراوردی نێوان دیکتاتۆرەکان

١-لە رووی کۆمەڵایەتیەوە:-

لەسەر بنەمای شیکردنەوەی دەروونی پێگەیشتنی دیکتاتۆرەکان بە شێوەیەك بووە کە بە (سەردەمی بێبەشبوون) ناودەنرێت، بۆ نموونە مۆسۆلینیو هیتلەرو مستەفا کەمالو سەدام حوسێنیش، ژیانی منداڵیان زۆر بە ئازار بووەو ژیانی هەرزەکاریشیان زۆر قورس بووە، هەر ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی لە پاشتردا کەسایەتیان بکەوێتە ژێر کۆمەڵێك گرێی دەرونیەوە کە خۆی لە واتای (بێبەشبوون)دا دەبینێتەوە.

لەم بارەیەوە زانای دەروونناسیی(فرۆید) (قۆناغی منداڵیو مەسەلەی (حرمان) (بێبەشی) دەکاتە بنەمای دەرکەوتنی دەسەڵاتداری دیکتاتۆرو خۆسەپێن، ئەوەی منداڵ کەلە سەرەتادا تامی ئازادیو چێژگەراییەکی رەها دەکاتو پاشتر بەهۆی ئەو پابەند بوونە توندانەی دوای گەورەبوون بەسەریدا دەسەپێندرێت، وادەکات لە ململانێیەکی دەروونیی توندوتیژدا بژیو چاوەڕێی ئەوە بکات دەرفەتێکی دەستکەوێت تاکو چێژگەراییو ئازادییە رەهاکەی لەسەر حیسابی خەڵك بهێنێتەدی.[١] هەروەها پزیشکی نەمساوی دەروونناس (ئەلفرێد ئادلەر) کە لە فرۆییزم لایداوە، پێیوایە کە یەکێك لە بنەما سەرەکیەکانی کەسایەتی دیکتاتۆرو ستەمکارە توندوتیژەکان ئەو هەستە پڕ ئازارو بێبەشیو خۆبەکەمزانینە دەرونیەیە کە لە ناخی دیکتاتۆردا هەر لە سەردەمی منداڵیەوە رەگی داکوتاوە. ژیان لە سایەی باوکێکی توندوتیژ، بێبەشی لە یاریو خۆشیەکانی منداڵی، ژیانی وشكو برینگی بیابان یاخود چیا سەختەکان، ئازارەکانی هەژاریو برسێتیو ئاوارەیی، دیارە ئادلەر ئەم قۆناغەی تێپەڕاندووەو تەنانەت کەمو کورتیەکانی روخساریشی کردۆتە یەکێك لەو بێبەشیانەی ئازار لە ناخدا پێکدەهێنێو هەوڵدان بۆ قەرەبووکردنەوەیان لە حاڵەتی دەسەڵاتدارییدا وادەکات دەسەڵاتدار بەرەو دیکتاتۆریی بەرێت، ئادلەر ئاماژە بۆ دیکتاتۆرەکانی وەك قەیسەرو ناپلیۆنو هیتلەرو ستالینو مۆسۆلینیو فرانکۆو... هتد دەکاتو دەڵێت: ئەمانە هەموویان کورتە بنەبوونو ئەو کەمایەتیە جەستەییەش وایکردووە هەر لە منداڵییەوە لە ناخیاندا رۆحێکی شەڕەنگێزی بخولقێنێت.[٢]

گەر تەماشای ژیانی منداڵی بنیتۆ مۆسۆلینی بکەین دەبینین لە منداڵیدا زۆر پەیوەست بووە بە دایکیەوەو دایکی بەتەنها ئەرکی پەروەردەکردنی ئەم منداڵەی لە ئەستۆدا بووە.[٣] واتە لە سۆزی باوکی دووربووە، هەروەها هیتلەریش لە منداڵیدا زۆر پەیوەست بووە بە دایکیەوەو کێشەی زۆری لەگەڵ باوکیدا هەبووە،[٤] دایکی مۆسۆلۆنی ناوی (رۆزا مالتۆنی) بوو ژنێکی هێمنو دیندارو ناسكو لەلایەن هەموانەوە خۆشەویست بووە، باوکیشی (ئەلیساندرۆ) ئاسنگەرێکی لێهاتوو بووە زۆر مەیلی لە کار نەبووە، بەڵکو زیاتر کاتی خۆی لە

---

(١)وەرگیراوە لە یاسین سەردەشتی(دکتۆر): شۆڕشو دیکتاتۆری،

http://www.kurdistanpost.com/view.asp?id=42dd1569

(٢)وەرگیراوە لە هەمان سەرچاوە.

(٣)ئەحمەد ناصیف: مۆسۆلینی ئەفسانەیەك کە نەیدەویست بمرێت، و/ دڵسۆز عومەر، لە بڵاوکراوەکانی خانەی چاپو پەخشی رێنما، سلێمانی، ٢٠٠٩، ل٢٥.

(٤)مجدي کامل: اشرار التاریخ، دمشق، ٢٠٠٨، ص١٩٠.

قسەکردن بە سیاسەتەوە بەسەر دەبردو نەچووبوە قوتابخانە، لەگەڵ ئەوەشدا رۆشنبیرێکی زیرەك بوو بانگەشەی بۆ بنەماکانی شۆڕشگێڕی دەکرد.[1] هەرچەندە مۆسۆلینی زۆرباش بووە لەڕاپەڕاندنی ئەو کارانەی باوکی پێی دەسپارد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی جار باوکی لەگەڵیدا توندو تیژ بووەو زللەو بۆکسی پیا کێشاوەو باوکێکی سەرەڕۆو دڕندەی هەبوو.[2] سەرباری توندوتیژی باوکی لەگەڵیدا بەڵام مۆسۆلینی لەژێردەستی باوکی دەرچووەو چیتر نەیتوانیوە ئاقڵی بکات، هەرئەمەش وایلێکردووە کە کەسێکی دڕندەو سروشت توندو هەڵسوکەوت نارێكو زمان پیسو رەفتاری ناشارستانی لێدەرچێت.[3]

هیتلەریش دایکی(کلارا پۆلتزل)ی زۆر خۆشدەویستو خۆی وتویەتی (من نازدارەکەی دایکمم)، ئەوپەڕی خۆشەویستی بۆ دەربڕیوە، بەو خۆشەویستیەش دایکی بەکارهێناوە بۆ ئەنجامدانی ئەو کارەی خۆی دەیویست، هەرچەندە دایکی وەسفی دەکرد بەوەی کە لە منداڵەکانی تر جیاوازە، لەگەڵ ئەوەشدا پێداگر بوو لەسەر ئەوەی هەر کاتێك هەڵە بکات تەمبێی بکات، بەڵام نەیدەزانی بۆ تۆڵە کردنەوە لە جیهان ئامادەی دەکات.[4] هەربۆیە هیتلەری لاو زیاتر دڵسۆزو هۆگری دایکی بوو وەك لە باوکی، تەنانەت کاتێك لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا بووبە خۆبەخشو چووە ناو سوپای ئەڵمانیاوەو لە ریزەکانی ئەو سوپایەدا شەڕی دەکرد، وێنەیەکی دایکی لە جزدانەکەی بەرباخەڵیدا هەڵگرتبوو.[5] بەپێچەوانەوە باوکی ئەدۆڵف پیاوێکی توندو دڵ رەق بوو، دڵی بەردین بووەو نەرمیو چارەسەری نێوەندی نەزانیوە، لەوەش دەچێ ئەدۆڵف ئەو سروشتە تیژەی لە باوکیەوە وەرگرتبێ، (ئەلویس)ی باوك لە پەنجاو شەشساڵیدا خانەنشین کرا، سەرەڕای ئەوەی لە واقیعدا پیاوێکی رەقو هەستی بە تەنیای دەکرد، ئەو باوکە لە ماڵدا توند بوو، ئەوەی دەیوت یاسایەکی جێبەجێکردن بوو، بۆکەس نەبوو رەخنە یان بۆچونی تیادا دەربڕێ، هیچ منداڵێکی نەبوو لە لێدانی ئەو رزگاری بووبێ، بە تایبەتی ئەدۆڵفی کوڕی کە بەردەوام جیاوازیان لە نێواندا هەبوو، پێدەچێت ئەو جیاوازیەش بۆ جیاوازی گەورەیی تەمەن گەڕابێتەوە، چونکە کاتێك ئەدۆڵف لە تەمەنی دوانزە ساڵیدا بوو، باوکی تەمەنی شەستو چوار ساڵ بوو، لەوەدا ئەدۆڵف لە نزیك بوونەوە لە ماڵو سزای باوکی دەترساو بۆ رزگاربوون لە سزای باوکی بە زۆری لە دەرەوە ژیانی بەسەر دەبرد.[6] ئەم باوکە تابینە قاقای رۆچووبووە ناو سەپاندی کەسایەتیو رێزی خۆی بەسەر خێزانەکەیو منداڵەکانی خۆیدا، تەنانەت ئەگەر خودی هیتلەر خۆشی بیویستایە قسەی لەگەڵا بکردایە ئەوا قسەکانی بەم شێوەیە دەستی پێدەکرد (باوکی گەورەم).[7] باوکی بۆ پەروەردەو باشکردنی بە توندییەوە کوڕەکەی تەمبێ دەکرد، بەڵام ئەو هەمیشە دژی ویستی باوکی بوو کە داهاتووی دەویست، باوکی دەیویست ئەدۆڵف لە خوێندندا بەردەوام بێتو لە حکومەتدا وەزیفەیەکی باش راپەڕێنێو دەستەبەری بژێوی

---

(١)الحسيني الحسيني معدى: بنيتو موسوليني، نهاية طاغية وسقوط الفاشية، القاهرة، ٢٠٠٩، ص١٥.

(٢)هشام خضر: مذكرات موسوليني، دار الطيبة للطباعة، ٢٠٠٨، ص١١، ١٢.

(٣)هشام خضر: المصدر السابق، ص١٧.

(٤) لویس ل. سنیدەر(دکتۆر): ئەدۆڵف هیتلەر راستترین ژیاننامەیەکی دەستاو دەستکراوی ئێستای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، و/ عبداللە گەرمیانی، چاپەمەنی سایە، سلێمانی، ٢٠١٠، ل١٢.

(٥)فريد الفالوجي :ادولف هتلر، كفاحي، قراءة جديدة في مذكرات هتلر و نهايته، دار الكتاب العربي، دمشق، 2005 ، ص١٦.

(٦)لویس ل. سنیدەر: سەرچاوەی پێشوو، ل١٢، ١٣.

(٧)دەستەیەك: نهێنییەکانی هیتلەر، و/ کارزان عەزیز، چ٥، خانەی چاپو پەخشی رێناما، سلێمانی، ٢٠١١، ل٥٣.

خۆی بکات، وەك چۆن خۆی ئەوەی دەستەبەر کردبوو، بەڵام ئەدۆڵف لە بیستنی ئەو قسەیە رقی دەبویەوەو رۆژێکیان بە راشکاوانە بە باوکی دەڵێت:" دەیەوێت ببێت بە وێنەکێش، یەکسەر باوکی هاواری کرد بەسەریدا "نەخێر هەزار جار نەخێر، هیچ کات ئەوە نابێ تا من مابم ".[1] بۆیە لەئاست ئەو بەرهەڵستیە توندەی باوکی بەرامبەر بە خوێندنەکەی هیتلەر بڕیاریدا خواستو ئارەزووی خۆی باس نەکاتو بەکەمێك کەمتەرخەمیو بێدەربەستیەوە درێژە بە خوێندنەکەی لە شاری (لینز) بداتو تەنها مێژووو جوگرافیا بەجدی وەربگرێت چونکە لەم دوو وانەیەدا دیارو سەرکەوتووبوو.[2] لێرەوە ئەدۆڵف رێگەیەکی بۆ رکابەری کردنی باوکی دۆزیەوە تا ئارەزووەکانی جێبەجێبکات، ئەو رێگەیەش ئەوە بوو خۆی لە تاقیکردنەوەکاندا دەرنەچێنێو باوکیشی ناچاری خەرجی زیاتری خوێندنەکەی بکات تاکو ناچار بێتو ملکەچی واقیعی بکات، هیتلەر هەر لەوکاتەوە خۆی لەسەر فێڵو رق بونەوە لە دەسەڵات راهێنا کە لە باوکیدا بەرجەستە ببوو، لە وێنەی ئەویشدا ئەو تێڕوانینە بۆ ئەدۆڵف دروست بوو کە حەق هەمیشە لە ریزی بەهێزدایە.[3] دوای مردنی باوکی، دایکی ناچار بوو وەکو خزمەتکار لە یەکێك لەماڵە دەوڵەمەند جولەکەکاندا کاربکات، بێبەشبوونی هیتلەر لە سۆزی باوکیو دایکیشی کە دەبوو لە پێناو پەروەردەکردنیدا کاربکات، رەگەزێکی گرنگ بوو لە کارکردنە سەر وەرەی هیتلەرو گریانی هەموو بەیانیەك کاتێك کە دایکی ماڵی بەجێدەهێشت بۆ ئەوەی کارەکەی لەدەست نەدات، کاتێك گەورەش بوو لە دایکی پرسیوە کە هەموو بەیانیەك بۆ کوێ دەڕۆشت؟ ئەویش پێی ووتووە کەلای کەسێکی جولەکە کاری کردووە، ئەمەش هۆکارێك بووە بۆ زیاتر رقبونەوەی لە جولەکە.[4]

گەر باس لە مستەفا کەمالیش بکەین هەرچەندە بە لەشساغی لەدایکبوو، بەڵام لەدایکبوونی نەبووە مایەی دڵخۆشی ئەم ماڵە، بەتایبەتی کە پێش ئەم سێ منالّی تر بەناوەکانی فاتمە، عومەر، ئەحمەد، لەدایکبونو بەنەخۆشی جیاواز مردبوون. کێشەی ئەو ماڵە لە کوڕە تاقانەکەیانەوە دەستیپێکرد کە منالێکی سروشت توندو رەفتار دڕندانە بوو، هەر لە منالّیەوە کەلە ڕەقبوو لە فەرمانەکانیان دەردەچوو، بەو پێیەی کە منالّی جێگرەوەی ئەو خانەوادەیە بوو نازی درابوویە.[5] لە لایەکی دیکەوە پەیوەندی لەگەڵ باوکیدا باش نەبووە و نەك هەر رقی لە باوکی بووە بەڵکو زانینی باوکی راستەقینەش بۆ ئەو کارێکی سەخت بووە، چونکە بەشێك لە نووسەران پێیان وایە مستەفا کەمال منالّێکی ناشەرعی بووە، لەوانە(د .رچا نور) کە مێژوو نوسو پزیشکێکی تورکیە، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە مستەفا کەمال مندالّێکی ناشەرعی بووە، تەنانەت مستەفا کەمال حەزی نەکردووە بەناوی مستەفا عەلی رەزاوە بناسرێ بەڵکو ناوی مستەفا کەمالی پێباشتر بووەو هەڵیبژاردووە.[6] ئەمە جگە لەوەی کە چیرۆکی زۆر هەیە لەسەر باوکی راستەقینەی مستەفا کەمال،*[7] هەروەك (ئارمسترونگ) لەو کتێبەیدا

(١)وەرگیراوە لە لویس ل. سنیدەر: سەرچاوەی پێشوو، ل١٣–١٤.

(٢)دەستەیەك: سەرچاوەی پێشوو، ل٦٢.

(٣)لویس ل. سنیدەر: سەرچاوەی پێشوو، ل١٤.

(٤)هشام خضر: المصدر السابق، ص٣٤– ٣٥.

(٥)محمود عبدالرحیم عرفات: امام الاتراك، بدون سنة ومكان الطبع، ص١٢، ١٣.

(٦)وەرگیراوە لە منصور عبدالحکیم: مصگفی کمال اتاتورك، ژئب الگورانیه الآغبر، دار الکتاب العربی، دمشق، ٢٠١٠، ص١١٨.

* سەبارەت بە باوکی مستەفا کەمال بۆچوونی جیاوازی لەسەرە، بەو پێیەی کە مستەفا کەمال لە پێست سورو سپیەکان نەبووە بۆیە پێدەچێت لەو تورکمانانە بوبێت کە پێیان دەوترا (یوروك) لەوانەی (قۆنیە) یا لە (ئایدن)ەوە چووبون بۆ (روملی)و (عەلی رەزا ئەفەندی)

كەلەسەر (مستەفا كەمال) نوسیویەتی بەڕاشكاوانە پەنجەی خستۆتە سەر سەرەتای گرێ دەرونیەكانی مستەفا كەمال‌و ئاماژە بەوە دەكات كە شوكردنی دووەمی دایكی بەیەكێك لە ڕۆدیسیە دەوڵەمەندەكان‌و پچڕانی پەیوەندی لەگەڵ دایكیو پەنا بردن بۆ هاوەڵە مەكدۆنیەكانی یەكێك بووە لە تێكشكانە دەرونیەكانی.[1] بۆیە مستەفا كەمال سەبارەت بە دایكی بەدرێژایی ژیانی بێدەنگی هەڵبژاردوە، بەبێ هیچ بۆنەیەك دەیووت:" وەك ئەوانی تر لەدایك بووم‌و گەورە بووم‌و ئەگەر جیاكاریەك یان جیاوازیەك هەبێت لە لەدایك بوونمدا ئەوا لە بوونم وەك توركیەك قەتیس دەبێت".[2] ئەمەش زۆر بەڕوونی ئاماژەیە بۆ ئەو گرێ دەرونیەی كە بەدەستیەوە دەینالاند بەهۆی ڕەچەڵەك‌و لەدایك بوونیەوە.

سەبارەت بە ژیانی سەدامیش زۆربەی كتێبەكانی سەربردەی ژیانیو ئەو ئاماژە تایبەتیانەی ژیانی كە پێشتر بڵاوكراونەتەوە، ئاماژە بەوە دەكەن كە ئەویش منداڵێكی شەرعی نیە، تۆمارەكانی عێراق ئەوە دەردەخەن كە سەدام لە ئەنجامی پەیوەندی نێوان (سەبحە تلفاح)ی ژنە جوتیاری خوشكی خەیروڵڵا تلفاح‌و حسێن مەجید هاتۆتە دنیاوە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو زانیاریە كەمانەی دەربارەی حوسێن زانراون وایكردووە كە ئەو ڕاستیە سادەیەش جێگای مشتومڕ بێت، هەروەها باس لەوە دەكرێ كە لەكاتێكدا سەدام ئارامگایەكی گەورەی بۆ یادكردنەوەی دایكی دروست كردبوو، باوكی ئەو جۆرە ئارامگایەی نەبووەو هیچ تۆمارێكیش بۆ مردن‌و شوێنی شاردنەوەی نەبووە.[3] باوكی سەدام بەر لە لەدایك بوونی سەدام، جیهانی بەجێهێشتووە، هەرچەندە لەسەر ئەم بابەتەش كۆمەڵێك ڕای جیاواز هەیە،* بەهەر حاڵ ئەوەی ئاشكرایە ئەوەیە كە سەدام لەسەرپەرشتی باوكی

كە مێردی زبێدە بووە بە باوكی مستەفا كەمال دانراوە، بەڵام مستەفا كەمال كاتێك ئەو وێنەیەی ڕەزا ئەفەندی بینیوە دانی بەوەدا ناوە كە ئەوە باوكی ئەو نەبووە. لە ئینسیكلۆپێدیای فەرەنسی (لارۆس)دا هاتووە كە ناوی باوكی ڕاستەقینەی مستەفا كەمال (ئەلپۆماك)بووە. بۆچوونێكی تر هەیە كە لەسەر زاری پیاوە پیرەكانی تسالیاوە دەگێڕدرێتەوە كە دایكی مستەفا كەمال لە مەیخانە ئیشی كردووەو كوڕێكی خەڵكی (یەنی شهر) كە ناوی (ئابدوش ئاغا) بووە لە مەیخانەكەدا چاوی بە زبێدە كەوتووەو لەگەڵ خۆیدا بردویەتی بۆ شارەكەی خۆیو مستەفا كەمال لەوێ لەدایك بووە، پاش ئەوەی تەمەنی دەگاتە پێنج ساڵان (ئابدوش) دەمرێت‌و زبێدە گەڕاوەتەوە بۆ سالۆنێك‌و پاش ئەوەی تەمەنی دەگاتە (١٠) ساڵان دەچێتە شارەكەی ئابدوش‌و داوای بەشە میراتی دەكات، بەڵام لەبەر ئەوەی منالی شەرعی نەبوە بۆیە بەشە میراتی بەرناكەوێت‌و دواتر زبێدە شویكردوە بە عەلی ڕەزا(وەرگیراوە لە م. ڕەسول هاوار: كوردو باكوری كوردستان لە دوای شەری یەكەمی جیهانیەوە هەتا دوای شۆڕشی شێخ سەعید لە پیران، ب٢، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل١٦٨، ١٦٩، ١٧٠).

(١)وەرگیراوە لە علی محمد الصلابی: دەوڵەتی عوسمانی، و/ احمد عبدالرحمن احمد، نهاد جلال حبیب الله، دار المعرفة، بیروت، ٢٠٠٧، ل٦١٩.

(٢)وەرگیراوە لە منصور عبدالحكیم: المصدر السابق، ص١١٨.

(٣)كۆن كۆگلن: سەدام‌و ژیانی نهێنی، و/ لوقمان باپیر، هەولێر، ٢٠٠٩، ل٢٢“ محمود عبده: صدام حسین رحلة ام نهایة الخلود من الاعتقال الی الاعدام، دمشق، ٢٠٠٧، ص١١.

* ڕاپۆرتی عێراقی كە بە فراوانی جێگای ئەو بۆچوونەیە دەربارەی چارەنووسی حوسێن ئەلمەجید كە بە دەستی ڕێگران كوژرابێ، ئەمەشیان كۆتاییەكی بەدور نیە، جیاوازی زۆری دەربارەی ئەو بیرۆكەیە هەبوو، لەوانەش ئەو بیرۆكەیەی دەڵێ كە ئەو لە كارێكی ڕێگریدا كوژراوە كە خۆی پێی هەڵساوە، گێرانەوەیەكی دیكە هەیە دەڵێ ئەو ماڵەوەی لەدەست سەبحەی بەدەسەڵات جێهێشتووە، كە داواكاری زۆری هەبووە، هەروەها بۆچونێكی ترهەیە دەڵێن كە حوسێن وەك خزمەتكار لای سەرۆك وەزیرێكی عەرەب پێشتر لەسەردەمی پاشایەتیدا كاری كردووە، لە كاتێكدا هەندێكی تر ئەو بۆچوونە ڕەتدەكەنەوەو دەڵێن یان كرێكارێكی بێكار بووە یان بەشداری لە تاڵان‌و دزی نا مەشروع كردووە، كە بەهۆیەوە ناوبانگی خەڵكی عۆجە خراپ بووە، ڕاپۆرتێكی دیكەش هەیە ئاماژە بەوە دەكات كەلەسەر

بێبەش بووەو بەشێوەیەك دەردەکەوێت کە هەستی بە خۆشەویستی دایکیشی نەکردووە، دایکی (سەبحە) بە هەژاریو نەداری سەرپەرشتی مندالەکەی خۆی لە ئەستۆ گرتووە، هێشتا سەدام منالێکی چەند سالانە بووە کە دایکی حەزی لە پیاوێکی خاوەن ژنو منالْ بە ناوی (ابراهیم) * کردووەو شوی پێکردووە، بەمەش سەدام کەوتۆتە ژێر سەرپەرشتی زڕباوکەکەی، ئیبراهیم پیاوێکی نەخوێندەوارو ناحالێ بوو زۆر رقی لە زڕکوڕەکەی خۆی بووەو ئازاری داوە. دوای چەندین سالْ، سەدام ئەم بیرەوەرییانە باس دەکاتو دەڵێت:" ئیبراهیم هەڵسوکەوتی لەگەڵ مندا باش نەبوو، بەیانیان زوو بە ووشەی ناشیرینو بە سوکایەتی کردن بە باوکم منی لەخەو هەڵدەستاندو داوای لێدەکردم کە مەڕو مالاتەکە ببەم بۆ لەوەڕ، ئەو پیاوە هەڵسوکەوتی لەگەڵ مندا باش نەبوو، پیاوێکی دەم پیس بوو بەبەردەوامی لەمیانەی جنێودان بەمن کرداری ناشیرینی دەدایە پالْ دایکمو منی بە باوك سەگ ناودەبردو هەندێ کاتیش منی ناچار دەکرد کە بەنهێنی بچم بۆ مالی دراوسێکانو مریشكو ئاژەلی مالی تریان لێ بدزم تا ئەو بیبات بۆ بازاڕو بیفرۆشێت ".[١] ئەوانەی ئیبراهیمی مێردی دایکیان ناسیوە باس لەوە دەکەن کە کەسێکی زۆر دڕندە بووەو هیچ هەستێکی باشی بۆ سەدام نەبووە بەبێ ڕەحمانە لێیداوە سەرباری ئەوەی تەمەنی زۆر بچووك بووە، سوربووە لەسەر ئەوەی فێری کشتوکالو ئاژەلداری بکاتو پێی وابووە باشترین شێواز بۆ پەروەردەکردنی توندو تیژیە تا ببێتە پیاو.[٢] پسپۆڕی کەسایەتی لە دەزگای سیخوڕی ئەمریکی (جیرولد پوست) لێکۆڵینەوەیەکی لەسەر کەسایەتی سەدام ئەنجامداوە، ئەوەی کە پۆست پێی گەیشت لەو لێکۆڵینەوەیەدا ئەوەیە کە نهێنیەکانی کەسایەتی سەدام دەگەڕێتەوە بۆ منالیو لە کاتی لەدایکبوونیەوە دەستپێدەکات، دەڵێت:" مرۆڤ ناتوانێت خەیالی ئەوە بکات چۆن دێتە ئەم دنیایەوە خراپتر لەوەی سەدام هاتە نێویەوە، ئەو کاتەی کە دایکی سکی هەبووە بە سەدام، باوکی سەدام مرد، بە قۆناغێکی یەکجار ناخۆشدا تێپەڕیووەو چەند جارێك هەولیداوە خۆی بکوژێت، یان سکەکەی لەباربەرێتو لەنێوی ببات، کاتێك سەدام لەدایك بوو تەنانەت حەزی نەدەکرد سەیری دەمو چاویشی بکات".[٣] هەروەها برایەکی تریشی بووە دوای باوکی ئەویش مردووە، بۆیە سەبحە هەولی کوشتنی منالەکەی ناوسکی دەداتو پێی وابووە ئەو سکە چارە ڕەشیە بۆ ئەو، زۆرجار هەولیداوە لەباری بەرێت. ولای زۆر لە دراوسێکان باسی کردبوو کە ئەو سکەی ئەو شەیتانی تیایە.[٤] ئەو هەلومەرجە ناجۆرەی ژیانی مندالێتی، سەدام حوسێنی کرد بە دیکتاتۆرێکی ئامادەکراو بەوەی کە منالیەکی ئالۆزو ناخۆشو زۆر چەوساوە بووە، بۆیە سەدام منالێکی شەڕەنگێزبووە، کە هەڵدەستا بە

دەستی خزمەکانی سەبحە کوژراوە وەك تۆڵە کردنەوەیەك لە سکپڕبوونی لـەدەرەوەی چوارچێوەی هاوسـەرگیری ئەمـەش بیرۆکەیـەکی گونجاوە(وەرگیراوە لە کۆن کۆگلن: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣).

* چەند سالێك بەنهێنی درێژەیان بە خۆشەویستیەکەیان داوە پێداگری ئیبراهیم بۆ هاوسەرگیرێتی لەگەڵ سەبحە ئەنجامی نەبوو چـونکە سەبحە یەکەمین مەرجی هاوسەرگیرێتی جیابوونەوەی ئیبراهیم لە هاوسەرەکەی دانابوو، ئیـبراهمیم سـەرەتا ئـەم جیابوونەوەیـەی بـەدڵ نەبوو بەلام سەرەنجام عەشـق بەسـەریدا زالبـوو لـە هاوسـەرەکەی جیابۆتـەوە.(وەرگـیراوە لـە JUDIT MILLER، LAURIE MYLROIE: لە تکریتەوە بۆ کوێت، و/ مەریوان غەریب، کامەران مەنتك، چ١، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٣٨.

(١)وەرگیراوە لە هەمان سەرچاوە، ل٣٨– ٣٩.

(٢)مجدي كامل: من يصنع الطغاة؟ محاولة لوضع الجرس في رقبة القط، دمشق– القاهرة، ٢٠٠٨، ص٩٥.

(٣) وەرگیراوە لە http://www.alsakher.com/archive/index.php/t-56729.html

(٤)کاوانی ئەنوەر مەسیفی: صدام حسێن پانۆرامای سیاسەتی خوێناوی، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠١١، ل٢١، ٢٢.

سورکردنەوەی ئاسنو داخ کردنی سکی گیانەوەران، هەروەها ماری دەخستە نێو گیرفانی مامۆستاکانیەوە، هاوڕێ نزیکەکانی گەواهی کارە بچوکەکانی ڕۆژانەی بوون کە بریتی بوو لە گیرفان بڕین، دزیکردن، دەستدرێژی کردنو یەکەم کاری تەقەکردن، ویەکەم کاری کوشتنی فعلی، ئەویش کوشتنی حاجی سەعدون ناصری، کە یەکێك بوو لە سەرکردە شوعیەکان لە تکریت، لەسەر داوای خاڵی تلفاح.[١] پۆست دەڵێت:" مێردەکەی دایکی لەگەڵ سەدامدا زۆر خراپ بووە لە ڕووی دەروونیو جەستەییەوە، کە بووە هۆی هێنانە ئارای دەرونێکی بریندار کراو کە کەسایەتیەکی فشەڵو زۆر بەهەست بێت بەرامبەر بە بچوکترین کار، سەدام ئەم کەسایەتیە فشەڵەی خۆی لەژێر پەردەی روکارە خراپەکەیدا دەشاردەوە، بۆیە هیچ ڕەخنەیەکی قبوڵ نەدەکرد، هەروەها دەڵێت سەدام بۆ پڕکردنەوەی ئەو کەمو کورتیەی کە لە کەسایەتیەکەیدابوو هەوڵی گەورەکردنی کەسایەتی (تعقيم الزات)و حەزە زۆرەکانی دەدا بە جۆرێك کە توانای چاودێری کردنی گەلەکەی لەدەستدابوو، توانای ئەوەی لەدەست دابوو کە بەشداری کەسانی تر بکات لە ناخۆشیو ئازارەکانیاندا، بۆیە پۆست پێی وایە کە منالی سەدامو ئەو ڕێگە خراپەی کە مێردی دایکی مامەڵەی لەگەڵ دەکرد وایلێکردبوو کە سوربێت لەسەر ئەوەی جارێکی تر سەر بۆ هیچ هێزێك گەورەتر لە هێزی خۆی دانەنەوێنێ".[٢] سەدام کاتێك لە گوندی عوجەوە هاتو لەماڵ خاڵی جێگیر بوو لە ناوچەی کەرخ بیانوی ئەوە بوو کە هاتووە بۆ بەغداد بۆ تەواو کردنی خوێندنەکەی، بەڵام لە ڕاستیدا خێزانەکەی دەیانویست لە تکریت دوریخەنەوە، لەبەر ئەوەی کێشەی زۆر دروست دەکرد، خاڵی هاتنی سەدامی پێیخۆش نەبوو، بەڵام نەیدەتوانی دەریکات لەبەر ئیعتیباراتی خێزانیو سەدام خۆشی هەستی بەوە کردبوو، بۆیە هەوڵیدەدا زۆربەی کاتەکانی لە قاوەخانەی ئەبی قاسم لە گۆڕەپانی شەهیدان بەسەر بەرێت، بە بیانوی خوێندنی وانەکانیەوە.[٣] ئەو توندو تیژیەی کە لە منالیدا دووچاری ببوو کاتێك منالێکی لاواز بوو، بەوە قەرەبووی کردەوە کاتێك کە گەورە بوو توندو تیژ بێت بەرامبەر کەسانی تر، بۆیە توندو تیژیو چەوسانەوەی تەواوی لە دژی هەرکەسێك دەکرد کە بیوویستایە دەسەڵات بگرێت بەسەر چواردەورەکەیدا.

لەگەڵ هەموو ئەو نەهامەتیانەدا سەدام دایکی زۆر خۆشدەویست، وەك چۆن لەو ڕێزلێنانە گەورەیەدا دەردەکەوێ بە بنیاتنانی مەزرارێکی گەورە کە دوای مردنی بۆی هەڵبەست، لەسەر کێلی گۆڕەکەشی نووسیووە (دایکی تێکۆشەرانە) لە تێبینیەکی تایبەتیدا سەدام قوڵی پەیوەندی بە دایکیەوە دووپات کردۆتەوە، بەوەی کە زۆرکات سەردانی کردووە، بەلەبەرچاوگرتنی ئەو ئاستەنگانەی لەو ماوەیەی لەگەڵیدا ژیابوو، دڵسۆزی سەدام بۆ دایکی جێگەی گرنگی پێدان بوو.[٤]

گومانی تێدا نیە هەر تاکێك لە کۆمەڵگەدا لە نێو کۆمەڵێك هاوکێشەی کولتوریو ئەخلاقیو سیاسیو کۆمەڵایەتیدا دەژی کە بەشێك لە ویستو ئارەزووەکانی تەواو ناکۆکە لەگەڵ ئەو واقیعەی تیایدا دەژی، بۆیە هەریەك لەم کەسایەتیانە ڕووبە ڕووی بە چەندین ململانێی کولتوریو کۆمەڵایەتیو سایکۆلۆژی بۆتەوەو بە

(١)عبدالحميد الأنصار(الدكتور): من يصنع الديكتاتور، الجريدة الكويتية، http://www.alitthad.com/paper.php?name=News&file=article&sid=74150،

(٢) وەرگیراوە لە http://www.alsakher.com/archive/index.php/t-56729.html

(٣) هايدة العامري: جوانب خفية عن صدام حسين تنشر للمرة الاولى – http://www.kitabat.com/ar/page/07/03/2013/9540/%D8%AC%D9%88%D،١

(٤)کۆن کۆگلن: سەرچاوەی پێشوو، ل٣١.

جۆرێك لە جۆرەکان لە ململانێیەکی گرفت ئامێز لەگەڵ خۆیو دونیای دەورو بەریدا ژیاوە، لەوانە لە ناو سیستمێکی باوك سالاردا ژیاوە کە بازی بەسەر ئازادیو ئیرادەو ئارەزووە تاکەکەسیەکانیدا داوە، بەمەش ئەم کەسایەتیە یاخیانەی دروستکردووە. تەنها بە روانینێکی کورت لە ژیانی منداڵیان ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت خۆشەویستیو سۆزی دایكو دڵڕەقی باوكو هەڵسوکەوتی نەشیاویان وای لێکردوون دووچاری گرێیەکی دەروونی ئاڵۆز ببنەوە.

٢- لە رووی پەروەردەو خوێندنەوە-:

بە تێڕوانین لە ژیانی پەروەردەو فێرکاری هەرچوار سەرکردەکە، سەرباری خراپی بارودۆخی ژیانیان، لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵیانداوە قۆناغێکی باشی خوێندن ببڕنو زۆر رشت بن لەسەر تەواوکردنی خوێندنیان، سەرباری ئەوەی کەسانێکی زۆر شەڕانگێز بوون لە نێو خوێندنگەدا، خۆیان وەك کەسانێکی زیرەكو بەتوانا لە وانەکانی خوێندندا دەرخستوە.

مۆسۆلینی خۆی بەسروشت لاوێکی چەتونو سەرگەرم بووە.[1] دوای ئەوەی لەکەنیسە دەرکرا بەهۆی زۆری کێشەکانیو نارێك بوونو زاڵ نەبوون بەسەریدا، بۆیە ناچار بوون بیخەنە قوتابخانەیەکی ناوخۆیی، مۆسۆلینی لەسەرەتادا منداڵێکی هێمنو کەم دوو بووە، بەڵام کاتێك تەمەنی گەیشتۆتە هەشتساڵی دەستی کردووە بە دزی کردن، هەمیشە وەك کەسێکی شەڕانی لەگەڵ کەسانی دەوروبەریدا مامەڵەی کردووەو کێشەی زۆری دەنایەوە، بەهۆی ئەوەی کە هەڕەشەی لە منداڵێکی تر کردبوو کە بە چەقۆ بیکوژێت، لە قوتابخانە دەریانکرد، مۆسۆلینی لەسەرەتای تەمەنیدا سروشتێکی زۆر سەرکەشانەو مەزاجێکی توندو بیرکردنەوەیەکی شەڕانگێزی هەبوو، بەخێرایی هەڵ دەچوو زۆر تورەو دڵڕەق بووە، تا لە قوتابخانە دەرکراو هیچ شتێك فێر نەبوو.[2] کاتێك مۆسۆلینی گەورە بوو باوکی ناردیە دوکان بۆ ئەوەی یارمەتیبدات لە کارکردندا، بەڵام مۆسۆلینی کوڕێکی زۆر کەللەڕەق بوو، زوو تورە دەبوو گوێی لەکەس نەدەگرتو کێشەی زۆری دەنایەوە، بەهۆی شەڕ کردنی لەگەڵ منالانی گوندەکە، تا جلەکانی نەدڕایەو دەمو چاوی خوێنی لێنەهاتایە نەدەگەڕایەوە بۆ ماڵ، بەڵام سەرباری ئەوەش دەیتوانی سۆزی خێزانەکەیو منالانی گوندەکەی بەدەست بهێنێت، لە ئێواراندا کاتێکی زۆری بە چاودێری کردنی باڵندە بەسەردەبرد، دەگێڕنەوە کە رۆژێك بە دایکی ووتوە ": رۆژێك دێت هەموو جیهان سەرسام دەکەم" .[3] مۆسۆلینی خاوەنی سروشتێکی ووشكو زبر بوو، زۆر بەزوویی لەگەڵ قوتابیەکاندا بەیەکیدادەداو بە رەفتارە ئیستفزازیە سەرەڕۆییەکەی شوێنی دوژمنی بۆ گرتبوونەوە، مۆسۆلینی هەرگیز ئامادە نەبوو بۆ بیرکردنەوەو رقی لە قوتابخانەو مامۆستاکانی دەبۆوە، حەزی نەدەکرد کاهینەکان ببینێ، هەوڵی نەدەدا هاورێکانی بناسێ یاخود لە گاڵتەو یاریدا بەشداریان لەگەڵدا بکاتو باس لەوە دەکرێ کە تەنها کەسێك بۆتە هاورێی بونیادی لەشو سەری زۆر گەورە بووە، تەنها رێگەی بە مۆسۆلینی دەدا بە گۆچان

(١)جەواهیر لال نەهرۆ: چاوپێداخشانێك بە مێژووی جیهاندا، و/ رؤوف محمد زهدی، بەشی دووەم، بغداد، ١٩٩٠ ، ل٢٢٨.

(٢)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦.

(٣) نقلاً عن الحسینی الحسینی معدی: المصدر السابق، ص١٥.

لێیبدات، ئەمەش بۆخۆیو بۆ بەفیرۆدانی کات بووە.[١] مۆسۆلینی ئاماژەی بەوە کردووە کە:" زۆر رقی لە مەکتەبو باوکە سیلیزیەکانیو مندالآنی مەکتەب بووە، بەتایبەتی مندالآنی دەولەمەندەکان، ئەوانەی لەسەر سفرەی تایبەتی خواردنی تایبەتیان دەخوارد".[٢]

پاش تەواوکردنی قوتابخانەی سەرەتایی، پەیوەندی بە قوتابخانەیەکی ناوخۆیی (سیکۆلار)یەوە کردووە، پاشتریش چۆتە پەیمانگەیەکی هونەری (فۆرلیمبوبولی)، لەم ماوەیەدا ئیتر وورده وورده لە روی جەستەییەوە گەورە بووەو پێگەیشتووەو بۆتە کەسێکی هەرزەکارو لە رووی دەست رەنگینیو خێرایی شت وەرگرتن ناوبانگی دەرکردوە، بەهۆی هەندێك تایبەتمەندی ترەوە بە خێرایی لەناو هاوەڵەکانیدا بۆتە جێگەی سەرنجو کەسایەتیەکی دیاری نێوانیان، هەرچەندە کەسێکی کێشەدارو خاوەن سروشتێکی توند بووە.[٣] چونکە ژیانی منداڵی ژیانێکی هێمنو ئاسایی نەبووە، بەڵکو ژیانێکی ناخۆش دڕندانەی هەبووە، هەروەك خۆی ئاماژەی پێکردووە کە نەیدەتوانی بچێتە سەر شەقامو شەڕ نەکاتو بەدەمو چاوی خوێناویو برینداریەوە نەگەڕێتەوە بۆ ماڵەوە، بەجۆرێك وایلێهاتووە چێژی لەو ململانێو شەڕکردنانەو ئازاردانی خەڵکی بینیوە.[٤] لە (8ی یۆلیۆی ساڵی(١٨٩٨)دا مۆسۆلینی دوای(3) ساڵ بڕوانامەی دیبلۆمی مامۆستایی بەدەستهێناوە، پاش ئەمە لە رووی رۆشنبیریەوە رویکردۆتە زانستە مرۆڤایەتیەکانو ئەدەبی گریکیو یۆنانی، ئەم جۆرە لەسەرجەم خوێندنگە ئیتالیەکاندا بەشێوەیەکی فراون باو بووەو بڵاوبۆتەوە، پاشان مۆسۆلینی دەیتوانی لە رێگەی نوسینەکانیەوە بیروبۆچوونی خۆی دەربڕی، ئیتر لێرەوە سەرەتای رۆژنامەنوسێکی شەڕانیو نەگبەتو بەدڕەفتارو دوژمنکار دەرکەوت، پاش ئەوەی چاوی کەوت بە (ئەنجلیکابالاف)ی روسی بە رەچەڵەك ئیتالی کە خەریکی بڵاوکردنەوەی بیری مارکسی بوو لە نێو کۆچەرە ئیتالیەکان لە نەمسادا، سەراپا ژیانی گۆڕاوە، ئەم ژنە بوەتە مامۆستایو لەهەمانکاتدا هاندەری نوسینەکانیشی بووە، لێرەوە دەستیکردوە بە بڵاوکردنەوەی ووتارەکانی لە رۆژنامە سۆسیالیستەکاندا، وبڵاوکردنەوەی چیرۆکێکی رۆمانسی کۆن بەناوی (خۆشەویستەکەی کاردینالٚ).[٥]

هیتلەریش سەرەتا پەیوەندی کردووە بە قوتابخانەی دێی (فیشلهام)ی سەرەتایی حکومیەوە، پاشان چۆتە قوتابخانەی کەنیسەوە لە (لامباش)، بەڵام بەهۆی سەرکەشیەکانیەوە قبوڵیان نەکردووە.[٦] پاشان هیتلەر لەگەڵ خێزانەکەیدا رویکردۆتە (لیوندنگ) کە ناوچەیەکی بچووکە لە دەوروبەری شاری (لیتز)ی رۆژئاوای ڤییەننا لەوێ پەیوەندی کردووە بە قوتابخانەوەو خوێندنی ئامادەیی لەوێ تەواو کردووە، دواتر پەیوەندی کردووە بە قوتابخانەی دواناوەندی لە ڤییەنناو قوتابخانەی ئادابو هونەری هەڵبژاردوە کە ئەمەش بە پێچەوانەی خواستی باوکی بوو، کاتێك باوکی مرد هیتلەر ناچار بوو رووبکاتە قوتابخانەی دواناوەندی لە شاری(شتیر) کە

---

(١)هشام خضر: المصدر السابق، ص١٨.

(٢)نقلاً عن الحسيني الحسيني معدى :المصدر السابق، ص.16.

(٣)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشوو، ل27-26.

(٤)عبدالهادي محمد مسعود: هتلر و موسوليني بين السياسة و الدين، مطبعة احمد، بدون سنة و مكان الطبع، ص٢٣، ٢٤.

(٥)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشوو، ل27.

(٦)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل15.

تایبەت بوو بە تورازی ئەندازیاری بیناکاری ئەمەش وای لە هیتلەر کرد سەرسام بێتو دوای ئەوەی چیتر لە باوکی نزیك نەبوو بەسەربەستی وێنەی زۆرێك لە دیمەنە سەرنج ڕاکێشە دەریایەکان بکێشێت.[١]

هیتلەر لەتەمەنی سیازدە ساڵیدا لە خوێندن کشایەوە بێ ئەوەی دواناوەندی تەواو بکاتو وورده وورده لە هاوپۆلەکانی سەردەمی منداڵی دوورکەوتەوە، چونکە ژیانی پڕئازاری قوتابخانەیان بیردەهێنایەوە، بەڵام دواتر لەبەر تەواونەکردنی خوێندنی، سەرزەنیشتی مامۆستاکانی دەکردو لەم بارەیەوە دەیووت: زۆربەی مامۆستاو فێرکارەکان بەدەست بارودۆخی دەروونیو بژێویەوە لەچەرمەسەریدا بوون، یەك مامۆستای هەبوو خۆشی دەویست ئەویشت (دکتۆر لیۆپۆڵد پۆیتش) بوو کە لەم بارەیەوە دەڵێ تاکە مامۆستایەك بوو هەر لە ڕۆژگارەکانی سەرەتایی قوتابخانەوە کاری کردە سەر ژیانم ئەو بوو مێژووی لا خۆشەویست کردم، لەو مامۆستایەوە ئەدۆڵفی گەنج حەماسەتو هەستی نیشتمانی وەرگرتو رق هەڵگرتنی بەرامبەر فەرمانڕەواکانی نیشتمانەکەی (بنەماڵەی هابسبۆرگ) بۆ دروست بوو، چونکە هەستی نیشتمانی ئەڵمانیایان لەدەستدا بوو.[٢]

هیتلەر لە قوتابخانەی گوندە بچوکەکەیاندا کەسێکی نادیارو نەناس یاخود خوێندکارێکی هێمن نەبوو، بەڵکو وەکو مامۆستاکانی دەڵێن: یەکێك بوو لە قوتابیە ژیرەکان، بە خێرایی کۆششی دەکردو بەخێراییش لەو وانانە حاڵی دەبوو کە مامۆستاکانی پێیان دەگوتەوە، بەڵام کەللە رەقو سەرنج ڕاکێش بوو بەخۆیەوە دەنازیو لە قوتابخانە ببوە سەرۆكو رابەری خوێندکارەکانو دەستی بەسەر یاریو کاروبارەکانیدا گرتبوو، تیمێکی چەکدار هەڵبەت چەکدار بە کوتەكو داری لێ دروست کردبوونو بەسەر دوو سوپادا دابەشی کردبوون سوپایەکیان نوێنەرایەتی فەرەنسای دەکردو ئەوی تریان نوێنەرایەتی ئەڵمانیای دەکرد، هیتلەر خۆی سوپای ئەڵمانیەکەی ڕێبەرایەتی دەکرد کە هەمیشە بەسەر سوپا فەرەنسیەکەدا سەردەکەوتو شەڕەکەی دەبردەوە.[٣] هەروەها لەگەڵ هاوڕێکانیدا یاری سەربازو هندیە سورەکانی دەکردو هەمیشە دەچووە ریزی هندیە سورەکانەوەو چەقۆو خەنجەری بەنهێنی دەبردە قوتابخانە بۆ فرۆشتنو سەرکردەی تۆکمەی ئەو یاریانە بوو.[٤] هیتلەر نموونەی خوێندکارێکی یاخیو نیگەران بووە نەك ئارامو لەسەرخۆو زۆر تامەزرۆی پەیوەندیکردن بووە بەو هاوڕێیانەیەوە کە لە تەمەن لە خۆی گەورەتر بوون تا بەشداری یاریو گەمەو ئارەزووەکانیان بکاتو هەوڵبدات جڵەویان بکات، بۆ نموونە هانی ئەوەیان بدات کە بچن بۆ دەوروبەری دێیەکەیانو لەوێ چەند کاتژمێرێکی دورو درێژ لەگەمەو یاریو سەرکەوتن بەسەر دارو درەختو ڕاوەدونانی ئاژەڵە جۆراوجۆرەکاندا بەسەر ببەن، شادومان دەبوو کە قسە لەگەڵ هاوڕێکانیدا بکاتو بەدەنگە بەرزو توندەکەی بیاندوێنێو دەربارەی ئەو بابەتانەی کەلەسەریان ناکۆکی دەکەوتە نێوانیانەوە بۆچوونی خۆی ڕونبکاتەوە بۆیان. وێڕای ئەوەی خاوەن مەزاجێك بوو خێرا دەگۆڕا، جارێك تورە جارێك ئارامو شێنەیی بوو، تاوێك ئاژاوە گێڕبوو، تاوێکیش ڕۆڵی دیکتاتۆرێکی دەبینی بۆ جێبەجێکردنی ئەو کارانەی کە خۆی دەیویست جێبەجێیان بکات.[٥]

(١)فرید الفالوجي :المصدر السابق، ص16.

(٢)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل19-18.

(٣)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل54.

(٤)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل15.

(٥)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل56.

سەرەڕای ئەو سەرکەشیانەی کەچی هیتلەر پێنج ساڵەی سەرەتایی بە نایاب تۆمارکرد.[١] ئەو وانانەی کە هیتلەر حەزی لێیان بوو بریتی بوو لە پەروەردەی هونەریو وەرزشیو مێژوو، ئەو وانانەشی کە رقی لێدەبووەوە لیستێکی درێژ بوو لەسەروو هەموویانەوە بیرکاریو زمانی ئەڵمانیو کیمیاو فیزیاو ئایینو تاپیکردن بوو لەسەر ئامێری چاپ.[٢]

سەبارەت بە خەڵکی ئەو گوندانەش کە هیتلەرو خێزانەکەی لەتەمەنی لاوێتیو منداڵیدا سەردانیان کردووە، بەشێوەیەکی تایبەت تەماشای هیتلەر دەکەن وەکو لاوێکی بێکەڵك سەیریان دەکرد، کە چاوەڕوانی هیچ چاکەو باشەیەکی لێناکرێتو هەموو خەمێکی ئەو بەدخوکردنی هاوڕێکانی بووە، بۆ ئەوەی نەچن بەلای خوێندنو کۆشش نەکەنو بەدەستی ئەنقەست فێری ژیانو گوزەرانی گەمەو رابواردنو یاریکردنیان دەکات.[٣] تەنانەت هیتلەر بەبێ کتێبو کوراسەی خوێندن ئامادەی قوتابخانە دەبوو، هەمیشە لەکاتی چوونە ژورەوەی پۆلدا دوادەکەوتو واپێدەچوو تووڕەو بێزار بێت لە مامۆستاکانی.[٤] رۆژێك لەناو کتێبخانەکەی باوکیدا هەندێك کتێبی مێژوویی بەرچاوکەوت ئیدی لەناو ئەو کتێبانەدا دوو بەرگی دەربارەی مێژووی جەنگی حەفتا ساڵەی هەڵبژاردو بە پەرۆشیەکەوە دەستیکرد بە خوێندنەوەو لەگەڵ خۆیدا دەیبرد بۆ دەرەوەی گوندەکەیانو لەوێ بە تەنیا لە دارستانەکانو دوور لە خەڵکی دەیخوێندەوە.[٥] ئەم شەڕانەو خوێندنەوەی ئەو کتێبە سەربازیانە گیانی خەباتو نەتەوەپەرستییان لەناخو دەروونی ئەم لاوەدا بوژاندەوە.

مستەفا کەمالیش سەرەتا پەیوەندی کردووە بە قوتابخانەیەکی ئاینیەوە کەسەر بە یەکێك لە مزگەوتەکانی شاری سالۆنیك بوو، بەڵام ئەم منداڵە بچووکە سروشتێکی درندانەی هەبوو خوێندنی ئایینیو لەبەر کردنی قورئانی رەتدەکردەوە، ئەمەش وایلێکرد دایکی بیخاتە قوتابخانەیەکی مەدەنی بەناوی شەمسی ئەفەندی. مستەفا لە قوتابخانە تازەکەدا سەرکەوتو ئەم سەرکەوتنەی ببوە جێگەی سەرنج راکێشانی مامۆستاکانیو ئیرەیی پێبردنی هاوڕێکانی.[٦] لەتەمەنی حەوتساڵیدا چووەتە خوێندنگەی(شەمسی ئەفەندی) ئەو خوێندنگەیەی مستەفا کەمال تێیدا خوێندووەیەتی، خوێندنگەیەکی بەکۆمەڵ بووە لەلایەن جولەکەکانی (کاببالیستەوە) کرابۆوە، شەمسی ئەفەندیش سەرکردەیەکی ئایینی سەر بە جولەکە بووە، چونکە بەشێك لە تایەفەی مستەفا کەمال جولەکە بووە کە ئەو سەردەمە لە سالۆنێك نزیکەی (180) هەزار کەس تیایدا ژیاونو نزیکەی (80) هەزاریان جولەکە بوون.[٧] پاش ئەوەی دایکی نەیتوانی تێچوونی خوێندنەکەی بگرێتە ئەستۆ بەوهۆیەوە کێشەی لەگەڵ دایكو براکەیدا زیادی کردو هەڕەشەی بەجێهێشتنی ماڵی دەکرد گەر نەیخەنە قوتابخانەیەکی باشەوە لە سالۆنیك، لەبەر ئەوەی خاڵی هەژار بوو نەیدەتوانی خەرجی خوێندنەکەی

(١)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل15.

(٢)فرید الفالوجي: المصدر السابق، ص١٧.

(٣)دەستەیەك: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٧.

(٤)فرید الفالوجی :المصدر السابق، ص18.

(٥)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل57.

(٦)منصور عبدالحکیم :المصدر السابق، ص117.

(٧)رازاو محەمەد :ئەو تورکانەی بەرەچەڵەك تورك نین، گۆڤاری(دۆسیەی تورکیا)، ژ(4)، سلێمانی، تشرینی دووەمی2006 ، ل115، 116.

بگرێتە ئەستۆ، بۆیە دایکی داوای قەرزی لە خوشکێکی کرد کە دەوڵەمەند بوو بۆ ئەوەی خوێندنی تەواو بکات، بەوهۆیەوە گەڕاوەتەوە بۆ سالۆنیکو پەیوەندی بەیەکێك لەو قوتابخانانەوە کردوە کە ئاستێکی بەرزی هەبوو.[1] مستەفا کەمال لە قوتابخانە کەسایەتیەکی شەڕانی بوو، تەنانەت ڕۆژێك بەخۆی کتێبو دەفتەرو قەڵەمەکانیەوە بە گیانی خوێناویەوە گەڕاوەتە ماڵەوە، ئەم دیمەنە زۆر جار دووبارە دەبۆیە بەهۆی بەشەڕهاتنی لەگەڵ هاوڕێکانیدا، بەڵام ئەمجارەیان ترسناك تربوو کاریگەری پڕمەترسی لەسەر پاشەڕۆژی هەبوو، بەهۆی بەشەڕهاتنی لەگەڵ کۆمەڵێك منداڵو تۆڵەی خۆیان لێکردبۆوە، لەوکاتەدا بەڕیوەبەری قوتابخانەکە ناوبژیوانیان دەکات، بەڵام مستەفا پێلەقەیەك لە بەڕێوبەرەکە دەدات، ئەمەش بووە هۆی دەرکردنی لە قوتابخانە، لەبەرامبەر ئەم بارودۆخەدا مستەفا کەمال ببوە سەرچاوەی کێشەو ماندوو بوون بۆ دایکیو براکەی، بۆیە دواجار پورەکەی بیری لەوە کردەوە کە بیخاتە قوتابخانەیەکی سەربازی بەخۆڕایی لە سالۆنیك.[2] لە تەمەنی دوازدە ساڵیداو بەبێ ئەوەی دایکی ئاگادار بێت، بەشداریکردووە لە ئەزموونەکانی وەرگیران لە ئامادەیی سەربازیو سەرکەوتنی بەدەستهێناوە، دوای شەش ساڵ خوێندن لە کۆلێژی سەربازی قوستەنتینیە بە پلەی مولازمی دەرچووە.[3] لە ساڵی(١٨٩٣) لە سالۆنیك چووەتە قوتابخانەیەکی جەنگیەوە بە نێوی قوتابخانەی (ڕوشدیەی سەربازی)، لەو قوتابخانەیەدا بە حەماسەتەوە دەستی کردوە بە خوێندن تا سەرکەوتنێکی بەرچاوی بەدەستهێناوە، بەجۆرێك سەرسامی مامۆستاکانی بەدەستهێناو پلەیان بەرزکردەوە بۆ پلەی خوێندکاری مامۆستاو داوایان لێکرد کە سەرپەرشتی هەندێك لە وانەکان بکات کە بە خوێندکارە بچوکە تازەکانی دەوتەوە، لێرەوە بۆ یەکەمجار دەرفەتی دەست بەسەرداگرتنو دەرکردنی فەرمانی بۆ هەڵکەوت، لە کۆتایی ساڵی دووەمدا لە نێو سەرجەم دەرچووەکاندا نمرەکانی یەکەم بوو. وناوی لەسەر تابلۆی شەرەف (لائحە) هەڵواسراو نێردرا بۆ قوتابخانەی سەربازی باڵا لە (موناستیر) لە مەکدۆنیا.[4] مستەفا کەمال کۆلێژی سەربازی لە ئەستەمبول تەواو کردوو هەر لەو کۆلێژەدا ئارەزووی چۆنیەتی ووتاردانی لاپەیدا بووەو خۆی لە سیاسەتدا هەڵقورتاندووە، لەتەمەنی (٢٧) ساڵیدا لە کۆلێژی سەربازی ووتاری دەداو باسی لە گەندەڵیەکانی سوڵتان دەکرد، بەو هۆیەوە لە(١٩٠٤)دا دورخراوەتەوە بۆ دیمەشقو دواتر وەك ئەفسەرێك لە شۆڕشی (تورکیای لاو)دا بەشداریکردووە.[5] سەدامیش لە تەمەنی (١٠)ساڵیدا چۆتە قوتابخانەو لەتەمەنی(١٦)ساڵیدا خولی یەکەمی قوتابخانەی تەواو کردو حەزی دەکرد وەکو خاڵی خوێندنی خۆی لە سوپادا تەواو بکات، بەڵام ئاستی دەرچوونی زۆر لەوە لاوازتربوو کە بتوانێ بچێتە قوتابخانەی سەربازیو بە ناچاری وازی لە خوێندن هێنا.[6] هەرچەندە سەدام بەردەوام بوو لە هەوڵدان بۆ خوێندن بەڵام هەموو هەوڵەکانی شکستیان هێنا لە رازی کردنی خێزانەکەی تا یارمەتی بدەن لە بەدیهێنانی خەونە گەورەکەی ئەویش پەیوەندی کردن بوو بە قوتابخانەوە، بۆیە بڕیاریدا تکریت

---

(١)منصور عبدالحكيم :المصدر السابق، ص١٢١.

(٢)مصطفى الزين: ذئب الاناضول، لندن، ١٩٩١، ص٢٠.

(٣)نۆیل باربەر :فەرمانرەوایانی قۆچی زێرین، و /ڕێبوار کەریم وەلی، هەولێر، 2001 ، ل229.

(٤) حنا مينا مطر: اتاتورك بطل الشرق مصطفى كمال باشا انتصارات الاتراك في الاناضول وغيرها، مصر، بدون سنة الطبع، ص ٢٥" منصور عبدالحكيم :المصدر السابق، ل123.

(٥)یاسین صابر: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦.

(٦)LAURIE MYLROIE،JUDIT MILLER : سەرچاوەی پێشوو، ل39.

بەجێبهێڵێ‌و رووبکاتە بەغداد، سەدام دەیویست ئەوە بسەلمێنێت کە ئامانجی لەو بڕیارە بەپلەی یەکەم خوێندن بووە، بەڵام لە راستیدا ئەو پاڵنەرەی کە وای لێکرد بچێتە بەغداد راکردن بوو لەدەست مامی کە فشاری دەخستە سەری بۆ ئەوەی لە بواری تاواندا کاربکات، هەروەها هەوڵدان بوو بۆ دەرچوون لەو بارودۆخە خراپە دەرونیەی کە دەستیگرتبوو بەسەریدا.[١] خانەوادەکەی سەدام دەیانویست ببێتە جوتیار چونکە پێیان وابوو ئەو ئارەزووی لە خوێندنی فەرمی نیە، بەڵام سەدام کاتێك چاوی بە کوڕە خاڵەکەی کەوت کە لەو بچوکتر بوو بەناوی (عەدنان)، ئیدی گرنگی بە بیرۆکەی چونە قوتابخانەدا. ساڵی (1947)سەدام کەوتبووە ژێر کاریگەری ئەو قسەیەی کە کوڕە خاڵە گەنجەکەی پێیگوتبوو گوایە بڕیاریداوە لەگەڵیدا بچێتە تکریت‌و بەیەکەوە لە قوتابخانەی گوندەکە دەوام بکەن، ئەمەش بەپێی گێڕانەوە فەرمیەکان یەکەم کاری سەرچڵی سەدام بوو، خێزانەکەی بەردەوام بڕوایان وابوو کە خوێندن بۆ کوڕە سەرکێشەکەیان کات بەفیڕۆدانە.[٢] خەیروڵا باوکی پەروەردەکاری سەدام ئامادەباشی خۆی نیشاندا تاکو یارمەتی بدات بۆ وەدەستهێنانی خوێندنی گونجاو، سەبجەی خوشکیشی بە پەرۆشەوە ئەو کارەی قبوڵ کرد.[٣]

لە ساڵی (1945)لە تکریتەوە دەچێتە بەغداد بۆ لای خاڵی (خیرالله تلفاح)، لە سەرەتای ساڵی(1955)دا توانیویەتی خوێندنی ئامادەیی تەواو بکات.[٤] لانی کەم لەسەرەتادا خوێندنی سەدام تاقیکردنەوەیەکی بەچێژ نەبوو، بۆ منداڵێکی دڵڕەقی شەقام، بگرە دڕندە، کە لە گوندێکی زۆر هەژارەوە هاتبێ کە تەنانەت نەیدەتوانی پیتەکانی ناوی خۆشی دەرخ بکات، سەدام بەهۆی گاڵتەپێکردن‌و هێرشکردنەسەری لە قوتابخانە دووچاری گەڵێ برینی کاریگەری دەروونی بوو، رەنگە لەگەڵ ئەوەشدا ئەو هەمیشە ئامادە بووبێ بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ شەڕانگێزی، گومانی تێدانیە کە شەری لەگەڵ منداڵەکانی دیکەدا کردووە، هەندێ برینی منداڵی کاریگەریەکی قوڵیان لەژیانی کامڵبوندا هەیە، بۆیە دەبوایە بگەڕێتەوە بۆ تکریت تاکو تۆڵەی خۆی بەزۆر لەوانە بکاتەوە کە ئازاریان دابوو.[٥] پاش ئەوەی لە ساڵی(١٩٥٦) پەیوەندی بە پارتی بەعسەوە کرد، ولە (1959 /10 /7) بەشداری لە هەوڵی تیرۆر کردنی عبدالکریم قاسمدا کردووە،[٦] لە کاتی بەئەنجام گەیاندنی پلانی تیرۆرکردنی قاسمدا گوللەیەك بەر پێی چەپی دەکەوێت لەگەڵ ئەوەشدا ئەتوانێت رابکات‌و دوای گەشتێکی پڕ لە مەترسی بۆ ماوەی چوار مانگ لە دیمەشق نیشتەجێ دەبێت‌و دواتر چووەتە قاهیرەو لەوێ خوێندنی ناوەندی تەواو دەکات‌و دواتر چۆتە کۆلێژی ماف لە زانکۆی قاهیرە.[٧] ولەوێ پەیوەندی کردووە بە ریزەکانی پارتی بەعسەوەو

(١)احمد الشايب: دكتاتور على طريقة الشاكو ماكو، ط١، بدون مكان الطبع، ١٩٩٠، ص١٠١– ١٠٣.

(٢)انيس الدغيدى: الحياة السرية لصدام حسين من القصور الى الجحور، دمشق، ٢٠٠٤، ص٢٥٠– ٢٠١" کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل40.

(٣)خليل دليمي: صدام حسين لە گرتوخانەی ئەمریکیدا ئەوەی کە روویدا، بیرەوەریەکانی خلیل دلێمی لەگەڵ سەدام حوسێندا، و/ شەماڵ محەمەد، سلێمانی، ٢٠١٠، ل٤٠" کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩.

(٤)عبدالوهاب الكيالي(الدكتور) :موسوعة السياسة، الجزء الثالث، ص627" انيس الدغيدى: الحياة السرية لصدام، ص٢٥٢.

(٥)کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل41.

(٦)انيس الدغيدي: الحكام العرب كيف وصلوا للسلطة، القاهرة، ٢٠٠٥، ص٢٨٢، ٢٨٣.

(٧)عبدالوهاب الكيالي :موسوعة السياسة، الجزء الثالث، ص627.

وەك ئەندام هەڵبژێردراوە.[١] دەوڵەتی میسر مانگانەیەکی کەمی بۆ سەدام دیاری کردبوو، بەکەڵك وەرگرتن لەو دەرفەتە درێژەی بە خوێندنی ئامادەیی داو لەتەمەنی (24)ساڵیدا کۆتایی پێهێنا، سەدام پاش کۆتایی هێنان بە خویندنی ئامادەیی لە ساڵی(1961) دا لە کۆلێژی ماف لە قاهیرە ناوی خۆی تۆمارکرد، بەڵام نەیتوانی تاپلەی بەکالیۆریۆس درێژە بە خوێندنی بدات، لەگەڵ ئەوەشدا ساڵی (1970)کۆلێژی ماف لە بەغدا پلەیەکی شانازی بە سەدام بەخشی کە دووەم پیاوی ووڵات بوو.[٢] لە ماوەی مانەوەی لە قاهیرە توانی پەیوەندی بکات بە خوێندنی دواناوەندیەوە بەو پێیەی کە بڕوانامەی ناوەندی هەیە، بەبێ هیچ کیتابێکی فەرمیو بڕوانامەیەك، بەڵام لێرەدا نوسەر ئاماژە بەوە دەکات کە خۆی لێکۆڵینەوەی کردووە لە تۆماری دەرچوانی ناوەندیو ناوی سەدامی تێدا نەبووە، لەوە دەچێ لە پۆلی دووی ناوەندی دەرنەچووبێت، هەروەها هیچ بەڵگەیەکی نەدۆزیوەتەوە لەسەر پەیوەندی کردنی بە کۆلێژی مافەوە لە زانکۆی قاهیرە، وەك خۆی بانگەشەی بۆ کردووە، جگە لەوە باس لەوە دەکرێ لەکاتی نیشتەجێبوونی لە قاهیرە لەسەر بابەتی تلیاك گیراوە بەڵام ئەم مەسەلەیە بە بڕیاری دەسەڵاتدارانی میسر پارێزراوە.[٣] گێڕانەوەکان وەك منداڵێکی بە جورئەت وێنایان کردووە کە هەوڵیداوە ئەو هاوڕێیانەی کە خوێندنیان لەو باشتر بووە بە نوکتەی واقیعی سەرسورماو بکا، وەك ئاوێزانی مامۆستا پیرەکەی ماددەی قورئان بەدەست لە ملانێیەکی دۆستانەی درۆزن، دواتر مار خستنە ناو جلەکانی، ئەو شتە دەگمەنەی کە لە هەمووان دیارترە دەربارەی رەوشتی سەدام لە قوتابخانە ئەوەیە کە یەکێك لە هاوسەردەمانی خۆی گێراویەتیەوە دەڵێ:" بەڕێوبەرەکەمان پێیوتم کە دەیەوێ سەدام لە قوتابخانە دەرکا، کە سەدام گوێی لەو بڕیارە بوو هاتە ژوورەکەی بەڕێوبەر، هەڕەشەی کوشتنی لێکرد، پێی ووت :ئەگەر ئەو هەڕەشەیەت دژی من بەدەرکردنم لە قوتابخانە نەکێشیتەوە دەتکوژم، هەڕەشەی دەرکردنەکە بە هێمنی لابرا".[٤] لە نێو سەرکردەکاندا تەنیا سەدام نەخراوەتە ژێر پەروەردەی راستەخۆی سەربازیەوە،کەچی فەرمانبەرانی پروپاگەندەی رژێمی عێراق بۆ پوچەڵ کردنەوەی ئەم کەمو کورتیە رایاندەگەیاند کە ئەو لە سەرەتای مناڵیەوە زۆر حەزی لە تیر هاوێژی بووەو بنەماکانی پەروەردەی سەربازی لەسەرەتای لاویدا فێربووە.[٥]

بێگومان یەکێك لەو هۆکارە راستەوخۆیانەی کە کاریگەری لەسەر پێکهاتەی مرۆڤ دادەنێتو رەنگدانەوەی راستەوخۆی هەیە لەسەر ژیانو کەسایەتی مرۆڤ، بریتیە لە پەروەردە، بەتایبەتی قۆناغەکانی سەرەتای پەروەردەی مرۆڤ کەلە خێزانەوە دەست پێدەکات، ئەو پەروەردەیە سەرەتای فێرکردنی هەڵسوکەوتو مامەڵە کردنە لە نێو قوتابخانەو کۆمەڵگەدا، بەڵام بەهۆی بێبەشبوونی ئەم کەسایەتیانە لە پەروەردەکردنێکی دروستی خێزانی، لە نێو قوتابخانەدا دووچاری گرفتێکی گەورەی کردوونو هەڵسوکەوتیان لە گەڵ هاوەڵو

(١)یاسین رضوی(الدکتور): الخائن قصة ام الهزائم، بدون سنة و مکان الطبع، ص21.

(٢)LAURIE MYLROIE،JUDIT MILLER : سەرضاوەی ثێشوو، ل٤٣" انیس الدغیدي: الحکام العرب کیف وصلوا للسلطة، ص٢٨٣.

(٣) نقلاً عن احمد الشایب :المصدر السابق، ص108.

(٤) وەرگیراوە لە کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل42.

(٥)LAURIE MYLROIE،JUDIT MILLER : سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩.

مامۆستاکانیاندا نەشیاو بووە. بەمەش دووچاری گرێیەکی تری دەروونی بوون کە خۆی لەپەروەردەو فێرکردندا دەبینێتەوە.

٣- لەرووی ئابوریەوە-:

هیچ کەس لەو بڕوایەدا نەبوو کە گەنجێك لە خێزانێکی هەژارو کەم دەستو نەدار کە دەینالآند بەدەست غەریبیو دوورە وولآتیەوە، رۆژێك لە رۆژان ببێتە دەسەلآتداری رەهای ئیتالیا، باوکی مۆسۆلینی کە لە بنەماڵەیەکی هەژارو جوتیاری هەرێمی رۆمانیای ئیتالیابوو.[١] مۆسۆلینی لە شارۆچکەی (فارنۆ دی کوستا) لەدایك بووە، کە دێیەکی بچووکی کۆنە دەکەوێتە چوارچێوەی ناحیەی (برایدابیو) لە پارێزگای رۆمانیا، مۆسۆلینی لەگەڵ دایكو باوکیدا لە خانوویەکی زۆر سادەدا لە گوندی دۆفیا لە نزیك بریدانو دەژیان، دایکی یەکێ لە ژوورەکانی ماڵەکەی وەك قوتابخانە بەکاردەهێناو لە رۆژدا وانەی تیادا دەوتەوە باوکیشی وەك کۆگا لە کاتی پشووی هاویندا بەکاریدەهێنا مۆسۆلینی لەگەڵ براکەیدا ئەرنالدۆ لە ژوورێکدا بوون کە وەك چێشتخانەو کۆگای دار بەکاردەهات.[٢] لەمناڵیدا لە کوخێکدا دەژیا لەگەڵ خێزانەکەیدا کە پڕبوو لە خراپەو دڵڕەقیو وشکیو زبری ئەم کوخە لە دوو ژوور پێك هاتبوو، مۆسۆلینیو براکەی لە چێشتخانەکە بەتەنیشت یەکەوە دەنوستن، زۆری نەبرد مۆسۆلینی لەگەڵ باوکیدا لە نێو وەرشەی ئاسنگەریدا بۆ یارمەتیدانیان تێکەڵ بە کارکردن بووە.[٣] تەنانەت هەندێك لە توێژەرەوان هۆکاری لادانو توندو تیژی مۆسۆلینی دەگەڕێننەوە بۆ ئەو توڕەییو رقە کپ کراوەی کە هەیبوە بەرامبەر بەو جیاوازیەی نێوان خۆیو هاوڕێ دەوڵەمەندەکانی.[٤]

ژیان لەچاوی مۆسۆلینی مناڵەوە دوربوو لە نەرمیو خۆشگوزەرانی تەنانەت خێزانەکەی نەیدەتوانی خۆشترین خواردنیان بۆ دابین بکەن، وەك ئەوەی لە قەدەغەکراوەکان بێت، قاپێ سەوزە لەگەڵ هەندێك دەنکە سیری دەشتیو پاقلەو نانی ووشك لە گرنگترین ژەمەکانی خواردن بوون کە ئەم خێزانە پشتیان پێ دەبەست، بێگومان ئەم گەورە بوونە سادەیە کاریگەری لەسەر دروست بوونی مۆسۆلینی هەبوو کەبەدەست برسێتیو بێبەشیەوە دەینالآند، تەنانەت جلەکانی زۆر پەرپوتو شرۆڵ بوون کە مایەی بەزەیی بوو.[٥] بارودۆخی خراپی ژیان هێندەی تر موسولینی منداڵی پەرێشان کردبوو، هەروەك خۆی ئاماژەی پێکردووە برسێتی هێندەی زیندانو دوژمن ماندویانکردووە، مانگانەی دایکی تەنها ٥٠ لیرە بووە کە لە رێگەی مامۆستایەتیەوە بەدەستی هێناوە، باوکیشی ئاسنگەرێکی سادە بووە بۆیە تاڕادەیەك گۆشت لە ژەمەکانی خواردنیاندا نەبووە.[٦] هەروەها ئاماژەی بەوە کردووە کە ژیانیان هێندە ناخۆش بووە خەڵکی نانو زەیتو خوێیان بە قەرز داونەتێ.[٧] ئەم بارودۆخە ململانێیەکی دەرونی لای مۆسۆلینی دروست کردبوو زۆر رقی لە دەوڵەمەندەکان دەبۆوە، تەنانەت

---

(١)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشووو، ل٢٥.

(٢)الحسيني الحسيني معدى :المصدر السابق، ص15.

(٣)هشام خضر :المصدر السابق، ص11.

(٤)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشووو، ل26.

(٥)هشام خضر :المصدر السابق، ص12.

(٦)بنيتو موسوليني: خواطر زعيم، ت/ صبحي وحيدة، دار المجلتي، القاهرة، بدون سنة الطبع، ص٧٤.

(٧)عبدالهادي محمد مسعود: المصدر السابق، ص٢٤.

مۆسۆلینی لەبەر ئەوە رقی لە قوتابخانە دەبووەوە بەهۆی ئەو جیاوازیەی هەیبوو لەگەڵ قوتابیەکانی تردا، وەك جلو بەرگو خواردنو خەرجی قوتابیەکان، ئەویش برسیو بێ پول بوو، بۆیە ئەمە پاڵی پێوەنا بگەڕێت بەدوای شوێنێکداو لەو بارودۆخە ناهەموارە رابکات.[1]

لە شوباتی(1902) مۆسۆلینی وەك مامۆستا لەیەکێك لە گوندە نزیکەکانی دامەزرا، بەڵام ئەو بەنیازی شتێکی زۆر گەورەتر بوو بۆیە لەهەمان ساڵدا سەردانی سویسرای کرد، لەوێدا مۆسۆلینی دووچاری ناخۆشی زۆر بوو، برسێتیو کاری جۆراو جۆری وەك وەستای دیوارو شاگردیو قوماش فرۆش وشاگرد لە دوکانی مەی خواردنەوەو کرێکاری کارگەی شکولاتە.[2] مۆسۆلینی لە بیرەوەریەکانیدا باس لەوە دەکات کە وەك یارمەتیدەرێك کاری کردووە لای قەسابێك بەرامبەر بە کرێیەکی کەم، دواتر بەهۆی کەمی کرێکەیەوە لەگەڵیدا بۆتە کێشەی، ئەویّ جێهێشتوەو کارێکی تری دۆزیوەتەوە لەیەکێك لە دوکانەکانی مەی فرۆشی، کارەکەی گەیاندنی مەی بووە بۆ ئەو ماڵانەی داوایان دەکرد، بەڵام لێرەش بەرگەی ئەو ماندوبونەی نەگرتو لەگەڵ خاوەن کارەکەدا بووەتە ناخۆشیان، پاشان بەدوای کارێکی تردا گەڕاوە کە بتوانێ خواستو ئارەزوەکانی پێ پڕبکاتەوە، ئەوەبوو لە نێو کارگەیەکی شکولاتەدا کارێکی دۆزیوەتەوە، کە بریتی بووە لەگەیاندنی پاکەتی شکولاتە بۆ کۆمپانیاو دوکانو ماڵەکان، بەڵام لەسەر ئەم کارەش بەردەوام نەبوو بەهۆی زۆربوونی سکاڵای کرێکارەکان لە دژی، بەهۆی خراپی رەفتاریو درێژی زمانو زبری سروشتی.[3] پاشتریش لە قاوەخانەیەك لە (نادل جرسون) کاری کردووە، دواتر ئاوارەو دەربەدەر دەبێت تا دواجار ناچار دەبێت لە نێو کارتۆنێکدا بخەوێت لە ژێر پردێکدا لە لۆزان، لە(24 ی یۆلیۆ 1903) پۆلیسی سویسرا دەستگیری دەکات بە تۆمەتی سوالکردنو خەڵەتاندنی پۆلیس، دوای ئەمەش وولاتی سویسرا بەجێدێڵێتو دەگەڕێتەوە ئیتالیا، بەڵام زۆر بەخێرایی لە وولات رادەکاتەوە تا رزگاری بێت لە خزمەتی سەربازی وولاتەکەی، کەچی پاش ئەوەی دەسەڵات وەردەگرێت، دەبێتە کەسێکی زۆر دەمارگیرو سەرسەختو لایەنگری سەربازی.[4] مۆسۆلینی لەو ماوەیەدا دەڵێت:" خۆی زۆر ماندوو کردووەو فێر بووە چۆن بژیت نزیکەکانی لەو کرێکارانە بوون کە بەرۆشنبیریان دەزانیو لە شاری لۆزان وەك سکرتێری کۆمەڵەی بەنناو کرێکاری پیشە دەستیەکان هەڵیان بژارد، دوای ئەمە توانی وانەی زمانی ئیتالی بڵێتەوەو لە زمانی ئیتالیەوە وەرگێڕان بکات بۆ زمانی فەرەنسی هەروەها پارەی لەسەر ئەو وتارانە وەردەگرت کە دەینوسیو تیایدا بۆچوونەکانی خۆی لەبارەی سۆسیالیستی ئازادەوە دەخستە روو، لەوێدا هێرشی دەکردە سەر چەوسانەوەی کۆمەڵایەتیو پیاوانی ئایینی بانگەشەی بۆ گەلێکی خۆش بژێو دەکرد.[5]

(١)هشام خضر :المصدر السابق، ص١٨.

(٢)الحسيني الحسيني معدى :المصدر السابق، ص22.

(٣)هشام خضر :المصدر السابق، ص27.

(٤)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشوو، ل25-24.

(٥)الحسيني الحسيني معدى :المصدر السابق، ص22.

لەبارەی رۆشتنی بۆ سویسرا مۆسۆلینی بە پاسپۆرتێك چۆتە سویسراوە کە ماوەکەی بەسەرچووبوو، بەبێ ئەوەی پیاوانی پاسەوانی سنور تێبینی ئەوە بکەنو پێی بزانن [١] لەم بارەیەوە مۆسۆلینی دەڵێت:" تەمەنم ١٩ساڵ بوو باوکم لە زیندان بەجێهێشتو چووم بۆ سویسرا، وەك کرێکارێکی سادە هیچ پارەیەکم پێنەبوو، ...گەنجێتیم بەمجۆرە بوو". [٢] کاتێك مۆسۆلینی نیشتەجێ دەبێت لە لۆزان لە کارگەیەکی دروستکردنی پێڵاودا، داوای دەستخستنی بەڵگەنامەی نیشتەجێ بوون دەکات، تا بتوانێت ناوی لە زانکۆدا تۆمار بکات، بەڵام لەبەرامبەردا مۆڵەتی مانەوەی کاتی پێدەدرێت، بەڵام لە (11ی ئەپریلی1904) دەستگیر کراوەو خراوەتە زیندانەوە بەهۆی بەکارهێنانی پاسپۆرتی ماوە بەسەرچووەو بۆ ماوەی (6) رۆژ لە زینداندا دەمێنێتەوە پێش ئەوەی بنێردرێتەوە بۆ ئیتالیا.[٣] هەروەك خۆی ئاماژەی پێکردووە دەڵێت:" یازدە جار زیندانی کراوم لە ٤ وولاتی جیاواز، لە برناو، لۆزان، جنێف، تۆرینتۆ، فورلی چەند شوێنێکی تر". [٤]

ساڵی (1909)جارێکی تر دەستگیر کراوە هۆکارەکەشی دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی کە گومانی لێدەکرا هەڵی کوتابێتە سەر بانکێك لە تورنتوو نزیکەی(250) هەزار کرۆنی دزیبێت لەکاتی ئەو قەرەباڵغیە زۆرەی کە بەهۆی سەردانی شای ئەو وولاتەوە بۆ ئەو شارە دروست ببوو، دوای چەند رۆژێك دەسەڵاتدارانی ئەو شارە ئازادیان کردو بڕیاری دورخستنەوەیانداوەو گەڕاوەتەوە بۆ شاری فورلی.[٥] هەروەها ئاماژەی بەوە کردووە کە لەسەر کۆمەڵێك پوشی زبر لە ژێر یەکێك لە پردەکان یاخود تەنیشتی بینای توالێتی گشتی لە لۆزان نوستووە.[٦] لەو ماوەیەدا مۆسۆلینی دووچاری چەندین کێشەو ئاستەنگ ببوو، هەرلەو ماوەیەدا (راتشیلی) کچی خۆشەویستەکەی باوکی ناسی ئیتر لەمە بەدواوە مۆسۆلینی زۆربەی کاتەکانی بۆ کۆکردنەوەی پارە بەسەر دەبرد، تا بتوانێت بەو پارەیە ژیانی هاوسەری دروستبکات، مۆسۆلینی لەمبارەیەوە دەڵێت:" لەم ماوەیەدا هەستام بە پرۆسەی هاوسەرگیری لەگەڵ راتشیلی لە17 ی ینایر بەبێ هیچ رێو رەسمێکی ئایینیو مەدەنی ئوتێلێکمان بەکرێ گرت بۆ بەسەربردنی مانگی هەنگوینی تیایدا ".[٧] لەو ماوەیەی کە مۆسۆلینی بێ پارە بردیە سەر جارێکیتر سەرەتاکانی لادانەوەو خراپبوونی ژیانی بەدەرکەوتن، لەم دەردەسەریو ناڕەحەتیەدا دژوارترین کاتەکانی لەگەڵ راشیلدا دەبردە سەر لەگەڵ ئەوەی سوێندی بۆ خواردبوو ژیانێکی ئارامو خۆشی بۆ فەراهەم بکات.[٨]

هیتلەریش لە ژینگەیەکی لادێی ڕەقدا لەدایك بووە، خێزانەکەی لە شاری (ڤالد ڤیرتل)ی باشوری نەمساوە هاتبوون، لەوناوچە کەناریە کە دەورەدراوە بە تەپۆلکە، تێیدا کۆمەڵە جوتیارێکی ماندو بچوك دەژیان،

(١)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشووو، ل25.

(٢) بنيتو موسوليني: المصدر السابق، ص٧٦.

(٣)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشووو، ل25.

(٤)بنيتو موسوليني: المصدر السابق، ص٧٧.

(٥)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشووو، ل٤٢.

(٦)هشام خضر :المصدر السابق، ص29.

(٧) وەرگیراوە لە ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشووو، ل43-42.

(٨)هەمان سەرچاوە، ل٤٣.

زۆربەیان هەژار بوون پەتاتەیان دەچاندو داریان دەبڕیەوە، هەوڵدان بۆ ژیان لەو زەویەدا سەخت بوو، خەڵوزی روەکیان دروست دەکرد، بۆیە ژیانێکی سەختیان لەو شوێنەدا بەسەر دەبردو سروشتیان لەو شوێنەوە وەرگرتبوو لێبوردەو بەسۆز نەبوون، توند بوون بەپێچەوانەی خەڵکانی دەوروبەریانەوە.[١] لەساڵی (1907) سەردانی ڤییەنناى کرد، لەوێدا کەسی لە دانیشتوانەکەی نەدەناسیو نە ئیشو کارو نەماڵو جێیەکیشی هەبوو پەنای بۆ ببات، ئەوانەی مێژووی ئەویان نوسیوەتەوە هیچ گومانیان لەوە نەبوو کە هیتلەر لەوکاتەدا تەنها کەمێك پارەی پێبووەو بۆ ئەوەی پاروە نانێکی دەست بکەوێت، دەبوو خێرا کارێك بدۆزێتەوە یاخود لە برساندا بمرێت، بێکار بوو پارەی ئەوەی پێنەبوو کە بتوانێت ژوورێك بەکرێ بگرێتو پاروە نانێك بکڕێت.[٢] هیتلەر پێنج ساڵ لە دوای یەك لە نەهامەتیدا ئەژیا، خۆی دەڵێت:" پێنج ساڵ تامی حەسانەوەم نەزانی، پێشان وەك شاگردی بینا ئیشم دەکرد، بۆیەم دەکرد تا برسێتی لە خۆم دووربخەمەوە، برسێتی ببوە هاوڕێم، لێم جیا نەدەبۆوە، کە کتێبێکم دەکڕی دەبوو ئەو رۆژە برسی بم، یان ئەگەر بچووما یە بۆ ئاهەنگێکی مۆسیقا یان شانۆگەریەك دەبوو دوو رۆژ برسی بم ".[٣] سەرەتا پەنای دەبردەبەر پەناگەی جولەکەکانو بەجلو بەرگەکانی خۆیەوە دەنووستو بەدەگمەن سەری چاك دەکردو قژی دەبڕی، تا ئەو کاتەی برسێتی تەنگیان پێهەڵدەچنیو وەکو پەرتەوازەکانی لە نموونەی خۆی لە ریزدا رادەوەستاو چاوەڕوانی وەرگرتنی ئەو بەشە(شۆربا) گشتیەی دەکرد کە بەخۆڕایی بەهەژارانو بێکاران دەدرا، کەس نازانێت لەو ماوەیەشدا دەرۆزەی کردبێت یاخود لەسەر رێگاوبانە گشتیەکان دەستی سواڵی پان کردبێتەوە، بەڵام ئەوەی کە لێی دڵنیاین ئەوەیە کەلەسەر شەقامەکانو شوێنە گشتیەکانی دانیشتنو باخچەکاندا خەوتووەو ژیانی برسێتیو هەژاریو نەبوونی بەخۆیەوە بینیوە.[٤] بەڵام سەرچاوەیەکی دی لەوەسفکردنی ئەم رۆژە نالەبارانە لە ژیانی هیتلەردا دەڵێت: چەند رۆژێك پێش ئەوەی بچێتە پەناگەی پەرتەوازان بێکارو بێشوێنو ئاوارەی سەر شەقامەکان بووەو جلو بەرگێکی شڕو دڕاوی لەبەردا بووەو روویەکی گرژومۆنی هەبووەو سەروەختێك کە ئاشنای (هانی)ش بووە کە دواتر بۆتە هاوڕێی پرسیاری حاڵو رەوشی لێکردووە ئەویش بە سادەیەکی سامناك گوتویەتی:" هیچ ئیشو کارێکم نیەو چەند رۆژێکە دەرۆزە دەکەم ".[٥] لەبارەی ژیانیەوە هیتلەر دەڵێت:" کە دایکم مرد بەدەستی بەتاڵەوە هاتمە ڤییەننا، ...لەو تەمەنەدا رووبەڕووی هەژاری بوومەوە، تاڵی نەبونیم چەشت، سەرەڕای ئەوەی کەلە خێزانێکی بۆرژوازیدا ژیابووم کەوتمە ناو جیهانی بێنەوایانەوە".[٦] دەبوو کارێك بدۆزێتەوەو لە برسێتیو گەداکردن دوریبخاتەوە، هەربۆیە شەقامەکانی بە شوێن کارێکدا تەیدەکردو لەکاری کەناسی بەولاوە هیچ ئیشێکی دی دەست نەکەوتو کەوتە بارودۆخێکەوە کە لەگەڵ کرێکارەکاندا دەستی بەکارکردن کردو بە شەوانیش لەبەر رۆشنایی مۆمێکدا دەیخوێندەوەو لەسەر پێخەفی دوونەفەری دەنووست، چونکە نەیدەتوانی پێخەفێکی یەك نەفەری بەکرێ بگرێتو تێبینەری کارەکەشی کەسێکی توندو دڵڕەق بوو، هەربۆیە دەبوو هیتلەر پێش خۆرکەوتن لەخەو

---

(١)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل10.

(٢)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل70،71 .

(٣)ئەدۆلف هیتلەر: خەباتی من، و/ حەمە صالح محمد گەلاڵی، چاپەمەنی دیلان، ٢٠٠٣، ل٣.

(٤)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل٧١– ٧٢.

(٥)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل72، ٧٣.

(٦)ئەدۆلف هیتلەر: سەرچاوەی پێشوو، ل٣.

هەڵسێت بۆ ئەوەی لەگەڵ دەستپێکردنی ئیشدا لەسەر کارەکەی بێت.[1] لەم بارەیەوە هیتلەر دەڵێت:" وەك هەر ئاوارەیەك کە بەدوای بژێویدا بگەڕێتو بە ئارەقی ناوچەوانی خۆی بژێنێت دەژیام، من ئەو شتانەم پشتگوێ خست کە ڕێگای ئیشکردن لە خەڵك دەگرن وەك لوتبەرزی، خۆبەکەمزانی، گاڵتە پێکردن، چونکە دڵنیابووم لەوەی کە کارکردن هەرچۆنێك بێت سەربەرزییە".[2] ئەو کەسانەی کاتی خۆی لە ڤییەننا ناسیویانە وتویانە کە ئەوپەڕی دەربەدەرو بەدبەخت بووە، کڵاوێکی چڵکنو خوارو ڕەشی لە فرۆشیارێکی هەنگاری کڕی بوو کە بەرگی کۆنی بەکارهێنراوی دەفرۆشت. لەو کاتەدا هیتلەر ژەمی خواردنی ڕۆژانەی لە فرۆشتنی وێنەیەکی بچوکی ڕەنگ ئاویدا پەیدا دەکرد، بەزۆری وێنەی تەلارو شەقامەکانی ڤییەننا بوو، وێنە کێشانی کەسەکانی بەلاوە سەخت بوو، هەروەها بەرێکخستنی پروپاگەندەکانی شەقامەکانیش کاری دەکردو بە وێنەکانیش دەچووە قاوەخانەکان بەڵکو بیان فرۆشێتو بە قازانجەکەی نانێك بکرێت.[3] هانیش لە باسی هیتلەردا دەڵێت:" تەماشایەکی رووخساریم کرد بەئاشکرا سیماکانی برسێتی پێوە دیار بوو، ئیتر ئەو خواردنەی کە هەمبوو لەگەڵیدا کردم بە دوو بەشەوە، ئەویش سوپاسی کردمو دانی بەوەدانا کەلە ڕۆژی دوێنێوە هیچی نەخواردووە".[4] لە نۆڤەمبەری(1909) دا هیتلەر بەهۆی بێپارەییەوە ئەو ژوورە کرێ هەرزانەی بەجێهێشت، لەو ڕۆژە بەدواوە لە قاوەخانەو پارکەکاندا شوێنی خەوتنی ئەبینیەوە، پاشان لە ئوتێلە هەرزانەکانی ڤیەننادا کە دەربەدەرەکان لەبەرامبەر چەند قروشێکی کەمدا لەو شوێنانە دەخەوتن، ڕۆژانە دەچووە بەشی هەژارەکان، تاکو لەلایەن شوێنە ئایینیو ماڵە خێرومەندەکانەوە ژەمی بەخۆڕایی دەست کەوێت. ولەبەرامبەر پارەیەکی کەمدا هەموو کارە سەیرەکانی کردووە، لەسەر پشتی کەلوپەلی قورسی هەڵگرتووەو لە وێستگەی شەمەندەفەردا حەماڵی کردووە، بەشێوەیەکی گشتی هیتلەر لەکارە گرانەکانی لاشەیی دووری دەگرتو بە خۆی دەوت من لاوازمو نابێ خۆم ماندووبکەم.[5] پێدەچێت هیتلەر هاوشێوەی مۆسۆلینی زیاد لە کارێکی کردبێتو لەو ئیشە سادانەی کە بە دەست دەکرانو حەزی لێنەدەکردنو پێشیان ڕانەهاتبوو، وەکو ئیشو کاری پەنجەرە سڕینو پاککردنەوە(کەناسی)و خۆڵ کۆکردنەوەو لابردنی خۆڵو خاشاك لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیو کارکردن لە کانەکانو بیناسازیو زۆرجاریش لەگەڵ ئەو کرێکارانەدا کە کاری لەگەڵدا دەکردن یاخود لەگەڵ خودی خاوەن کارەکە خۆیدا دەبووە ناکۆکی کاتێك کە ئاشنای بۆچوونەکانی دەبوونو گوێیان لە وتووێژو قسەکانی دەبوو، ئیدی پێیان دەبووە کەسێکی بێگانەو پەڕگیرو یاخی نەك وەکو ئەوان سۆسیالیست.[6] گەرچی ماوەیەك لەگەڵ دەربەدەریو نالەباریەکاندا ژیا، بەڵام هیچ کات جگەرەی نەدەکێشاو بەتەمەنیشی نزیکی خواردنەوە نەکەوتووە، رقی لە ڤیەننا دەبویەوە بەڵام بە گەنجی هاتە ناویەوەو بە پیاوێکی پێگەیشتوو تیایدا دەرچوو.[7]

---

(١)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل٧٣- ٧٤.

(٢)ئەدۆلف هیتلەر: سەرچاوەی پێشوو، ل٤.

(٣)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل21.

(٤)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل73.

(٥)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل22.

(٦)دەستەیەك :سەرچاوەی پێشوو، ل79.

(٧)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل22.

بە بەراورد بە ژیانی ئەوانی تر مستەفا کەمال تارادەیەك ژیانی لەوانی تر باشتربووە بەتایبەتی کە کورە تاقانەی ماڵ بووەو نازی کێشراوە، بەڵام ئەویش لە سەختی باری ئابوریو ژیانی نەبونی رزگاری نەبووە. عەلی رەزای باوکی چەند کارێکی کردووە لەوانە ماوەیەك پاسەوانی گومرگ بووە، دواتر داری فرۆشتووە.[١] هەروەها لە سالۆنیك لە ریزی سوپادابووە، بەڵام لەبەر ئەوەی موچەکەی کەمبووە، بۆیە ناچار بووە کاری زیادە بکات، وەك نووسەرێتی لە خەزێنەی قەرزی دەوڵەتی عوسمانی کە تازە دامەزرابوو کاری دەکرد.[٢] بەهۆی خراپی بارودۆخیانەوە عەلی رەزا رویکردۆتە بازرگانی وەك بازرگانی دارو دواتر خوێ بەڵام کەوتۆتە ناو قەرزێکی زۆرەوە کەنەیتوانیوە بیداتەوە.[٣] بەهۆی کەڵەکەبوونی قەرزو دزینی باری دارەکەی لە بازرگانیەکەیدا زیانێکی زۆری کردوە،[٤] دوای ماوەیەك خوو دەداتە شەرابو مەی خواردنەوە مایەپووچ دەبێتو لە خەفەتا لەتەمەنی ٤٧ ساڵیدا کۆچی دوایی دەکات.[٥] مستەفا کەمالو دایکی بەبێ هیچ سەرچاوەیەکی بژێوی بەجێهێشت، بۆیە زبێدەو کورەکەیو کچەکەی دەباتە لای براکەی بەناوی حسێن، کە لە کێڵگەکەیدا نزیك سالۆنیك کاری دەکرد.[٦] لە دێیەکەی خاڵی بەرامبەر نیشتەجێبوونی خۆیو خێزانە بچوکەکەی لەوێ کاری دەکرد، بە رۆژ شوانی دەکردو کە دەگەڕایەوە ماڵەوە کاری پاککردنەوەو کاری ماڵەوەشی جێبەجێدەکرد، دواتر دەخەوتو تارۆژی دواترو کۆمەڵێك کاری تر چاوەڕوانی بوو.[٧] مستەفا کەمال دەچێتە لای خاڵیو وەك جوتیارێك ژیانی بەسەر بردووە، بەیانیان پەزو بەرخۆڵەکانی ماڵی خاڵی بردووە بۆ لەوەڕگاکانو ئێوارەش دەگەڕایەوە، لەماڵەوەش کاودانی ئاژەڵەکانی دەکرد بەرلەوەی بڕوا بخەوێت، بەم شێوەیە ژیانی پێنەچووە سەر، جارێکی تر دەگەڕێتەوە بۆ سالۆنیكو دەچێتە خوێندنگەی سەربازی.[٨]

سەدامیش لە گوندێکی پیسو دواکەوتوودا لەدایك بووەو لەسەردەمی منداڵیدا تامی تاڵیو هەژاریو برسیەتی چەشتووەو گرفتو نەهامەتی زۆری بەسەردا هاتووە، لەساڵەکانی سەرەتای ژیانیدا لە گوندێك ژیاوە کە هیچ جۆرە پێداویستیەکی خۆشگوزەرانی تێدا نەبووەو پاشان چۆتە شارو پاش زنجیرەیەك نەهامەتی وورده وورده قۆناغەکانی پێگەیشتنی بڕیوە.[٩] سەدام ژیانی منداڵی زۆر ناخۆش بووە، ئەو پیاوەی کە بوە یەکێك لە بەهێزترین سەرکردە عەرەبەکانی سەردەمی خۆی، لە گوندێکی هەژارەوە هات، کە دەکەوێتە بەری رۆژئاوای روباری دیجلەو باشوری شاری تکریت، لە خێزانێکی هەژارو لە یەکێك لە ناخۆشترین ناوچەکانی ووڵات لەدایك بوو.[١٠]

---

(١)عزيز خانكى بك: ترك و اتاتورك، المطبعة المصرية، مصر، بدون سنة الطبع، ص٧٧.

(٢)محمود عبدالرحيم عرفات: المصدر السابق، ص١٢.

(٣) محمد محمد توفيق: كمال اتاتورك، دار الهلال، مصر، ١٩٣٦، ص١٩.

(٤)محمود عبدالرحيم عرفات: المصدر السابق، ص١٤.

(٥)ضابط تركى سابق: الرجل الصنم مصطفى كمال اتاتورك، حياة رجل ودولة، ت/ عبدالله عبدالرحمن، عمان، ٢٠١٣، ص٣١.

(٦)محمود عبدالرحيم عرفات: المصدر السابق، ص١٤" حنا مينا مطر: المصدر السابق، ص٢٥" عزيز خانكى بك:المصدر السابق، ص٧٧.

(٧)محمود عبدالرحيم عرفات: المصدر السابق، ص١٤.

(٨)مصطفى الزين: المصدر السابق، ص١٩- ٢٠.

(٩)LAURIE MYLROIE،JUDIT MILLER : سەرچاوەی پێشوو، ل35.

(١٠)کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل19.

سەدام لە گوندی عۆجە چاوی بەدنیا هەڵهێناوە خێزانەکەی ئەو بەدژواری بژێوی ژیانیان بۆ دابین دەکراو لە مناڵیدا روبەڕوی چەندین کێشەی دژوار بۆوە، دانیشتوانی گوندی عۆجەو لەگەڵ ئەوانیشدا بنەماڵەی سەدام لە خانووی قوڕیندا دەژیانو بۆ سوتەمەنی زستان کەڵکیان لە پیسایی ووشك کراوەی ئاژەڵان وەردەگرت، شاری تکریت خزمەتگوزاری ئاووکارەبای تێدانەبوو حکومەتی ناوەندیش هیچ گرنگیەکی پێنەدەدا.[١] گوندەکەش بریتیی بوو لە کۆمەڵێك کوخو ماڵی لە قوڕ دروستکراوو خەڵکەکەی لە بارودۆخێکی زۆر نەدارو هەژاریدا گوزەرانیان دەکردو جادەی قیرتاوی لێنەبوو، لەگەڵ ئەوەی کە هەندێ خاوەن زەوی دەوڵەمەند لە ناوچەکەدا هەبوون، کەچی خودی گوندەکە وشكو برینگ بوو، رێژەی مردنی مناڵان بەرز بوو.[٢]

ئیبراهیم زبێدی هاوڕێی مناڵی سەدام بەم جۆرە باسی مناڵی سەدام ئەکات:"ماڵی ئیبراهیم تەنها یەك ژوور بوو ژووری نوستنو خواردنو میوان، لە شەویشدا لەدەرەوە لەسەر حەسیرێك دەنووستین منو سەدامو عەدنانو بەرزان کە بچووك بوو، ئیبراهیم شەریکی خیرالله تلفاح بوو لە کشتوکاڵدا پارچەیەك زەوی هەبوو هی خیرالله بوو لە کەناری رووبار لە عۆجە، خیرالله خاوەن مەکینەیەك بوو کە ئاوی لە رووبارەکەوە هەڵدەکێشا بۆ ئاودانی کشتوکاڵەکە ئیبراهیم بە هەوڵەکانیو پاش پێگەیشتنی بەروبومەکە لە بازار دەیانفرۆشتو قازانجەکەیان بەشدەکرد، حەزیان لە راوی ماسی بوو، دایکی سەبحە زۆر هانی دەدایین بۆ ئەو کارە، بەتایبەتی سەدام کە پسپۆڕیەکی لە پێشتری هەبوو لە دانانی بۆمبێکی تایبەتی کە فڕێیدەدایە نێو رووبارەکە بۆ کوشتنی ماسیەکانو دوای تەقینەوەکە دەکەوتنە سەر ئاوەکە، هەرچەندە ئەم هاورێیەتیە بەردەوام باوکمی توڕە دەکردو حەزی نەدەکرد هاورێیەتی خەڵکی عوجەو بەتایبەتی سەدام بکەم، و هەمیشە پێی دەوتم گەر وەك ئەو خراپ نەبیتو سەرسەری نەبی ئەوا هاورێیەتی ئەوناکەیت".(٣) بارودۆخەکە لە گوند زۆر ناخۆش بوو، لەوماڵەدا ئاووکارەبا نەبوو، منداڵو ئاژەڵو پەلەوەر بەیەکەوە بوون، بەپێی گێڕانەوەی یەکێك لە نوسەرانی ژیانی تایبەتی سەدام کە (ئەمیر ئەسکەندەرە) دەڵێت دەربارەی رواڵەتەکانی ئەو هەژاریەی سەدام لەسەری گەورە بوو، نەکەوتبووە ژێر کاریگەری خەیاڵبازی، سەدام وتویەتی کە ئەو هەرگیز منداڵێکی بچووك نەبووە، بەڵکو منداڵێکی خەمۆك بووەو خۆی لە هاوەڵی ئەوانیدی لادەدا، ئەمەش دڵدانەوەیەکە دەربارەی قسەی خۆی کە لەدایك بوونی بۆنەیەکی دڵخۆش کەر نەبووەو لانکەکەی بە گوڵو رەوکی بۆنخۆش نەڕازێنراوەتەوە.[٤] سەدام لە دواناوەندی کەرخ وەرگیرا لەوێ لەگەڵ کەسێك بوە هاورێ کە لە خێزانێکی بەرێزو خاوەن پارە بوو ئەویش (محمد دراغ) بوو ئەم پیاوە بەزەیی بە سەدامدا دەهاتوە بۆیە هاوکاری دەرکرد لە هەندی خەرجی وەك چایو قاوە هەندێ پێداویستی تر کە سەدام نەیدەتوانی دابینی بکات، بەڵکو سەدام هەندێك لە قاتەکانی محەمەد دراغی لەبەر دەکرد لەبەر ئەوەی کە خاڵی جلی بۆنەدەکڕی، یەکەم جار کە خاڵی جلی بۆ کڕی بردیە لای بازرگانێكو پێی

---

(١)LAURIE MYLROIE،JUDIT MILLER : سەرچاوەی پێشوو، ل37.

(٢)كۆن كۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل20.

(٣) ابراهيم الزبيدي: صدام حسين كما يتذكره أحد أصدقاء الطفولة وزملاء الدراسة،
http://classic.aawsat.com/details.asp?article=156058&issueno=8863

(٤)كۆن كۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨.

ووت ئەمە کوڕی خوشکمەو هەتیوە بۆیە بازرگانەکە چاکەتو پانتۆڵێکی بەدیاری پێدا، سەدام لە خوێندندا زیرەك بوو دەیویست سەرکەوتوو بێتو کارێکی هەبێتو خاوەن پارەی خۆی بێتو دواتر واز لە خاڵی بهێنێت.[١] دوای بەندکردنی خەیرۆڵا، سەدام گەڕایەوە کوخە قوڕینەکەی خۆیان لە عوجە، خێزانە تازەکەی سەبحە خەریکبوو خۆی دەگرت، سەدام ئەو کات هێشتا منداڵ بوو، لەگەڵ ئەوەشدا پێشوازیەکی چاکی لێنەکرا، پێدەچێ لەماڵەوە تاڕادەیەك زۆر پشت گوێ خرابێ، جگە لەو گرنگی پێنەدانە دڵڕەقی زڕ باوکەکەی کە ئەگەر لە تەمبەڵی خۆرسکەکەی وەئاگا هاتباوە ناچاری دەکرد لەناو قوردا سەما بکات تاکو تێهەڵدان نەخوا.[٢] زڕباوکەکەی لەگەڵ شەبەقدا بەئاگای دەهێناو بەسەریدا دەینەڕاند:" هەڵسە هەی کوڕی قەحپە بڕۆ مەڕەکان بلەوەڕێنە، سەدام زۆر ڕاشکاو بوو دەربارەی ئەو هەژاریەی کە لە لاویدا دیویەتی زۆر بە سادەییش ئەمەی بۆ یەکێك لە نوسەرانی ژیانی رونکردۆتەوەو دەڵێت:" ئێمە لە ماڵێکی سادەدا دەژیاین".[٣] سەدام لە چونە قوتابخانە بێبەش کرابوو، دەبوایە لە نزیك ماڵەکەیان بەهەندێ کاری پوچ هەڵسێ، دەنێردرا تاکو مریشكو هێلکەی لە کێڵگەکانی دەوروبەر بدزێ، لەئەنجامی ئەوەدا ماوەیەکی لەبنکەی بەندکردنی نەوجەوانان بردەسەر، وەزیرێکی پێشتری عێراق دەیگوت سەبحە زۆر گرنگی بە هاندانی سەدام دەدا بۆ دزی کردن، ئەوان دزی دەکەنو لەهەمان شەودا دەستکەوتەکان دابەش دەکەن، دایکی سەدام ڕاهاتبوو کە خۆی دەستکەوتەکان دابەش بکا، چ گەنم بوایە یان مەڕ یان چەند پارچە زێڕو زیوی کەم بوایە.[٤]

هەژاری یەکێکە لە کێشە کۆمەڵایەتیە ترسناکەکان کە تەنها هەڕەشە لە کۆمەڵگە ناکات بەڵکو تاكو بەتایبەتی منداڵ دەکەونە بەر مەترسی ئەم دیاردەیەو هەڕەشە لە ئاسایشو جێگیری کۆمەڵگا دەکات، هەژاری هۆکارێکی سەرەکیە بۆ تووشبوون بە نەخۆشیە دەروونیەکان، وەك لێکۆڵینەوە زانستیەکان ئاماژەیان پێکردووە. بەتایبەتی سەردەمی منالی کە سەرەکیترین قۆناغی گەشەکردنە لە ژیانی مرۆڤدا، بۆیە لە ژێر کاریگەری ئەو ووتەیەی هەژار ئەو کەسەیە کە زۆرترینو خراپترین شێوەکانی مەترسی بەردەکەوێت، ئەم کەسایەتیان ڕووبەڕووی ئەو دۆخە بوونەتەوە، نەك تەنها دەربازبوون لە هەژاری، بەڵکو وەرچەرخانێکی گەورەیان لە ژیانی کۆمەڵایەتیو ئابوریو سیاسیاندا دروستکردووە.

٤- لە رووی ئایینیەوە-:

ئایین یەکێکە لەو بابەتانەی کە ئەم چوار کەسایەتیە لەیەك خاڵدا کۆدەکاتەوە، هەڵوێستی هەریەك لەو کەسایەتیانە بەرامبەر بە ئایین تاڕادەیەك هەڵوێستێکی دژکاری بووە.

دایکی مۆسۆلینی کاسۆلیکیەکی زۆر دیندار بووە، لەهەمان کاتدا باوکی(ئەلیکساندرۆ) کەسێکی ئاژاوە گێڕو بێ دین بووەو لەبەر ئەوەی پەروەردەی مۆسۆلینی لە ئەستۆی دایکی بووە، بەجۆرێك کاری لەسەر کردو بۆ

(١)هایدة العامري: جوانب خفیة عن صدام حسین تنشر للمرة الاولى—
http://www.kitabat.com/ar/page/07/03/2013/9540/%D8%AC%D9%88%D8%A7%D9%86%D8%A

(٢)کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨.

(٣)کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠.

(٤)مجدی کامل: من یصنع الطغاة، ص٩١ " کۆن کۆگلن :سەرچاوەی پێشوو، ل29.

كەنيسەی برد، بەڵام دواتر بەهۆی زۆری كێشەكانیو نارێك بوونیو زاڵ نەبوون بەسەریدا، ناچار بوو بیخاتە قوتابخانە ناوخۆییەكان، تەنانەت ئەو كەسانەی تاوانبار دەكرد كە سەردانی كەنیسەیان دەكرد. هەرچەندە دایكی جارێكی تر ویستی بیخاتەوە بەر خوێندن لە كەنیسە، بۆ چارەسەركردنو گۆڕینی هەڵسوكەوتو لابردنی ئەو سروشتە توندڕەویەی، بەڵام سەركەوتوو نەبوو.[١]

مۆسۆلینی لە تەمەنی نۆساڵیدا بوو كە دایكی ویستی بیخاتە قوتابخانەی (فاینیزا)ی پیرۆزی ناوخۆیی، بەڵام لە راستیدا مۆسۆلینی بە گوێ گرتن لە تەراتیلی ئینجیل دڵی تەنگ دەبوو، هەروەها كاتێك دایكی هەموو رۆژانێكی یەك شەممە لەگەڵ خۆیدا بۆ نوێژ كردن دەیبرد بۆ كەنیسە، كە بۆنی بخوری كەنیسەی دەكرد پێی قەڵس دەبوو، بەڵكو لەمە خراپتر مۆسۆلینی حەزی بە بینینی پیاوانی ئایینی نەبوو بە جلە رەشەكەیانەوە هەمیشە پاساوی دەدۆزیەوەو دەپاڕایەوە بۆ ئەوەی لەكاتی نوێژدا بێتە دەرەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت كە بە هیچ شێوەیەك بە سرووتە ئاینیەكان ئاسودە نەبووو وازی لە ئازاردانی منداڵانی دێیەكەشی نەدەهێنا، كاتێك هەموو بەیانیەكی یەكشەممە دەڕۆشتن بۆ كەنیسە بەبەردو دار ئازاری دەدان.[٢] بەپێچەوانەی دایكیەوە باوكی كەسێكی بێباوەڕ بوو، تەنانەت باوەڕی بە خوا نەبوو، سەرباری بێباوەڕیەكەشی بۆ نەهێشتنی كێشەكانی مۆسۆلینی لەگەڵ دراوسێكانی، ناچار بوو بینێرێتە قوتابخانەیەكی ناوخۆیی ئایینی.[٣] بۆیە كە تەمەنی گەیشتە نۆساڵی باوكی ناردیە گوندی (فاینزا) لە مەكتەبی (باوكانی سیلیزیان) كە بەرژێمێكی وورد ناسرابوون، هەرچەندە ئەلساندرۆ دژی كەنیسەی كاسۆلیكی بوو، بەڵام ناچار بوو كە كوڕە كەللەڕەقەكەی رادەستی پیاوانی كەنیسە بكات، بەڵكو سەركەون لەو كارەیاندا كە ئەم تیایدا سەرنەكەوت.[٤] ئەم رق لێبونەوەو دژایەتی كردنی ئایینە تا گەورەش بوو بەردەوام بوو ئەویش لەڕێگەی نوسینەكانیەوە. لە ووتارەكانیدا بانگەشەی بۆ دژایەتی كردنی پیاوانی ئایینی دەكرد، هەوڵی نەهێشتنی رۆڵی كەنیسەكانی دەدا بەهۆی مەترسیان لەسەر هزری خەڵكی.[٥] رۆژنامەكانیش مۆسۆلینیان بە (دڕندەی سوری خوێناوی)و (گۆشت خۆری مرۆڤ)و (خۆرەی ئایین) وەسف دەكرد، ئەم ناوانەش لای دانیشتوانی (تۆرینتۆ) زۆر بڵاوبوونو شتێكی ئاسایی نەبوو كە كەسێك هەڵگری ئەو نازناوانەبێت.[٦]

دایكی هیتلەریش خاتونێكی زۆر دیندار بوو، دەیویست كوڕەكەی ببێتە راهیب، بۆیە پێش شەش ساڵی پەیوەندی كرد بە قوتابخانەیەكی دێی (فیشلهام)ی سەرەتایی حكومیەوە، پاشان چووە قوتابخانەی كەنیسەوە لە (لامباش)، بەڵام سەركەشیەكانی هیتلەر كە لاسایی گەورەكانی دەكردەوە لە جگەرە كێشانو ئاگر كردنەوە لە باخچەی كڵێسادا وای كرد راهیبەكان بە ئاشكرا بڵێن توانای وەرگرتنی ئەو منداڵەیان نییە، ئەوەش كۆتایی خەونی دایكی بوو.[٧] هەرچەندە هیتلەر كە گەیشتە دەسەڵات لەبەردەم یاریدەدەرانو راوێژكارە سیاسیەكاندا

---

(١)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشوو، ل26،25 .

(٢)هشام خضر :المصدر السابق، ص١٦" الحسيني الحسيني معدى :المصدر السابق، ص16.

(٣)هشام خضر :المصدر السابق، ص١٧.

(٤)الحسيني الحسيني معدى :المصدر السابق، ص16.

(٥)هشام خضر :المصدر السابق، ص40.

(٦)ئەحمەد ناصیف :سەرچاوەی پێشوو، ل42.

(٧)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل15.

دنیای بەسەر کەنیسەدا وێران دەکرد، بەڵام لەبەردەم ئافرەتاندا توزێك لەو هێرشو هەڵمەتانەی کەمدەکردەوەو دەیوت:" کەنیسە بۆ میللەت شتێکی زۆر پێویستە، کەنیسە هۆکارێکی بەهێزو بەتوانایە بۆ ئاسایشو سەقامگیری وولات".[١] هیتلەر مەسیحیەتی وەك بیرۆکەیەکی بێگانەی نامۆ بەسەر روناکبیریو شارستانیەتو رەگەزپەرستانەی ئەڵمانیەکان رەتدەکردەوەو ئەیووت سەردەمەکانی رابردووو زۆر باشتر بوون لەسەردەمی نوێ، چونکە سەردەمەکانی کۆن مەسیحیەتو نەخۆشی زوهەری کۆئەندامی زاوزێیان نەناسیوە. بۆیە سوکایەتی کردنی هیتلەر زۆر سەخت بوو کە بێ رەوشتانە نەخۆشی زوهەری خستۆتە پاڵ مەسیحیەت.[٢] لەمبارەیەوە دەڵێت:" مرۆڤ دەبێت یان مەسیحی بێت یان ئەڵمانی، ناتوانی ئەم دووشتە پێکەوە کۆبکەیتەوە، ئێمە پیاوانێکی ئازادمان دەوێت، کە هەست بکەنو بزانن خوا لە دڵیاندایە".[٣]

هیتلەر وەك دراوێکی دووڕوو دەیڕوانیە مەسیحیەتو بەو جۆرەش مامەڵەی لەگەڵ دەکردو وا تەماشای کەنیسەی دەکرد کە ئامێرێکە لە دەستیدا چۆنی بوێت وای هەڵدەسوڕێنێت، بۆیە هەتا دوا ساتەکانی ژیانی لە کۆڕو دانیشتنەکانیدا کەنیسەی بەهۆکارێکی پێویست بۆ دەوڵەت لەقەڵەم دەدا. چونکە پیاوێکی سیاسی بوو هەستی بە مەترسی هێرشکردنە سەر ئایین دەزانی لەبەرامبەر جەماوەرداو دەیزانی ئایین دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی رەسەنە لە ناخی مرۆڤداو هەرچەندە بەرەنگاری بێتەوە ناتوانێت لەناوییبەرێت. بۆیە لەبەرامبەر جەماوەردا دەیووت:" من هێرش ناکەمە سەر ئایین، بەڵکو هێرش دەکەمە سەر پیاوانی ئایین".[٤] هەندێك جار سەرزەنیشتو ریسوایی ئەو کۆڕو لایەنە نەیارانەی دەکرد کە دژی کەنیسە بوون، بەوە باسی دەکرد کە ئەوە تاوانێکە دژی پاشە رۆژی گەل دەکرێت، دەیووت بیروباوەڕی حزبی نازی جێگای کەنیسە ناگرێتەوە، دەربارەی کەنیسە بیروڕایەکی لا دروست ببو دەیوت:" کەنیسە لەگەڵ دەورو زەماندا ئامانجی سیاسی ئیشتراکی نیشتمانی نازی تەبەنی دەکاتو بەهۆی ئەوەوە لە نیشتماندا ئاینێکی حیزبی نوێ لە جیاتی بیروباوەڕی سۆفییە کۆنەکانی سەدەی ناوەڕاست دێتە کایەوە".[٥] هەندێك جاریش دەیوت ئەو دەتوانێ مەسیحیەت لەناوبەرێ بەڵام سەبارەت بە ئەو ئەوە هیچ نرخێکی نیە.[٦] هیتلەر لە ساڵی(1937)دا کە زانی زۆرێك لەدەستو پێوەندو لایەنگرانی بە پێی رێنمایی حزب وازیان لە کەنیسە هێناوەو پشتیان تێکردووە، فەرمانیدا بە گەورە پاریدەدەرانی کە ئەوانیش بچنە پاڵ ئەوانو پشت لە کەنیسە بکەنو دەیوت من خۆم بە تەنها بە ئەندامی کەنیسەی کاسۆلیکی دەمێنمەوە، گەرچی خۆشی هیچ مەبەستو سۆزێکی بەرامبەر بە کەنیسە نەبوو، بەڵکو بەهۆی پلەو پایە گەورەکەیەوە هەتا ئەو رۆژەی خۆی کوشت هەروا مایەوە، بەڵام ئەم هەڵسوکەوتانە هەلپەرستیو رووکەشی کەسێتی هیتلەری بەرجەستە دەکرد.[٧]

(١)وەرگیراوە لە مارشاڵ زۆکۆف :بیرەوەریەکانی مارشاڵ زۆکۆف، و /شێخ عەلی شێخ محمەد بەننا، سلێمانی،2009 ، ل51.

(٢)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل117.

(٣)عبدالهادی محمد مسعود: المصدر السابق، ص١٦٧.

(٤)عبدالهادی محمد مسعود: المصدر السابق، ص١٧٠.

(٥)مارشاڵ زۆکۆف :سەرچاوەی پێشوو، ل52.

(٦)لویس ل .سنیدەر :سەرچاوەی پێشوو، ل118.

(٧)مارشاڵ زۆکۆف :سەرچاوەی پێشوو، ل٥٢.

دایکی مستەفا کەمالیش بەهۆی لەدەستدانی سێ منالەکەیەوە زۆر خواپەرست بووەو باوەڕی بەدەسەلاتی پیاوچاکانو هێزی خەلیفەکان هەبووە، بەپێچەوانەوە مێردەکەی باوەڕی بەو شتانە نەبوو، زیاتر ڕووەو ئەوروپای پێشکەوتوو زانستی نوێ بوو، بیروڕای تەواو لە خوێندنی ئایینی لەدەولەتی عوسمانیدا جیاوازبوو. [1] (ئارمسترۆنگ) لەباسی ژیانی مستەفا کەمالدا شایەتی چەند کەسایەتیەکی وەرگرتووە کە باس لە پەیوەندی مستەفا کەمال لەگەڵ ماسۆنیەتدا دەکەن، لەوانە (بینومیشان) دەڵێت:"مستەفا کەمال بەشێوەیەکی فەرمی چۆتە ریزی ماسۆنیەتەوەو چۆتەپاڵ مەحفەلی نیدانا". [2]

مستەفا کەمالیش هاوشێوەی هیتلەر هەڵوێستی بەرامبەر ئایین دوو فاقانە بووە، بۆ نموونە لەسەرەتای دەسەلاتیدا بایەخێکی زۆری دابوو بە بۆنە ئایینیەکان، بۆ دەست برینی خەڵكو لەوتارێکدا باسی ئەمەی کردووە:" بەیارمەتی خوداو لوتفی خودا دەبێ لە پاش تەواوکردنی نوێژی هەینی ئەوسا ئەنجومەنی میللی گەورە لە ئەنقەرە بکرێتەوە، ... کردنەوەی ئەنجومەن لەم ڕۆژەدا نیشانەی بەرەکەتو پیرۆزی ڕۆژی هەینیەو دەبێ دوای کردنەوەی ئەنجومەن هەموو ئەندامان لە مزگەوتی حاجی بایرام سوود لەم ڕۆژە پیرۆزە وەرگرنو لە پاش سلاواتدان لە پێغەمبەری پیرۆزو لە دوای نوێژ کردن رووبکرێتە (مەزار شریف) بە ئالای سنجاقەوەو بەرلەوەی بچینە ژورەوە بۆ مەزار شەریف دوعا بخوێنرێتو قوربانی دابەشبکرێتو ریزێك سەرباز لە ڕێگەی مزگەوتەوە هەتا مەزار شەریف بۆ رێزگرتن لە نوێژکەران رابوەستن، هەروەها ئەتاتورك درێژە بە قسەکانی دەداو دەڵێت:" بۆ رێزگرتن لەم ڕۆژە پیرۆزە، ئیدی دەبێت لەم ڕۆژەوە لە مەرکەزی ویلایەتدا لەلایەن جەنابی(والی)یەوە دەستبکرێت بە خوێندنی قورئانو کتێبی (بوخاری)ی شەریفو لە دوای نوێژ لە (مەزار شەریف)دا دوابەشی قورئان خەتم دەکرێت...، لە ئێستە بەدواوە ناوی سولتان دەهێنرێتو دەبێت دوعای سەربەرزیو سەرکەوتنی خەلیفە بکرێتو لە هەموو ناوچەکانی وولاتی زامدارو برینداردا دەبێ دەستبکرێت بە خوێندنی قورئانو (بوخاری)و روو دەکرێتە دەزگەکانی بالای میللی...، پێویستە ئەم ئامۆژگاریانەی لێیان دواوین بکرێت بە بەیانێکی فەرمیو بنێردرێت بۆ هەموو لایەكو بچوکترین گوندیش ئەو بەیانەی پێبگات...، داوا لە خوا دەکەینو لێی دەپاڕێینەوە سەرمانبخات". [3] ئەم وتاردانە بەناوی ئایینەوە ببوە هۆی راکێشانو کۆکردنەوەی خەڵکێکی زۆر بۆ بزوتنەوەکەی، ئەم سۆزی ئاینیە لای مستەفا کەمال هەروا درێژەی نەکێشاو هەر بەگەیشتنیان بە سەربەخۆیی تەواو لە (١٩٢٣) ئیدی دەستبەرداری بیرو باوەڕی ئاینی بوون. ئەوەتا مستەفا کەمال لەوتەیەکیدا دەڵێت:" لە پێناو خەلافەتو ئیسلامو پیاوانی ئاینیدا نەبوو کە دێهاتیە تورکەکان ماوەی پێنج سەدە دەجەنگان، ئێستا کاتی ئەوە هاتووە کە تورکیا تەماشای بەرژەوەندیەکانی خۆی بکاتو خۆی رزگار بکات لە دەسەلاتدارێتی دەولەتی ئیسلامی". [4] هەروەها (محمود ئەسعەد بوزقورت) کەوەزیری دادی کەمالییەکان بووە دەگێرێتەوە:" جارێك لەگەڵ مستەفا کەمالدا بریارماندا بچین بۆ مزگەوتی (حاجی بایرام) مەلایەك لەبەردەمی مزگەوتەکەدا هاتە بەردەمی مستەفا کەمالو راوەستا، ساتێك مستەفا کەمال لێی پرسی

(١)محمود عبدالرحيم عرفات: المصدر السابق، ص١٢" عزيز خانكى بك: ترك واتاتورك، مصر، بدون سنة الطبع، ص٧٧.

(٢)منصور عبدالحكيم :المصدر السابق، ص.91

(٣)م. رەسول هاوار :کورد و باکوری کوردستان، بەرگی دووەم، ل175 -174.

(٤)رضا هلال : السيف و الهلال، تركيا من اتاتورك الى اربكان، دار الشروق، بيروت، ١٩٩٩، ص47.

چیت ئەوێ؟ لەوەڵامدا مەلاکە دەستی بەرز کردەوەو پێی ووت : بەبێ خوێندنی دوعا نابێ بچنە ناو مزگەوتەکەوە، مستەفا کەمال پاڵێکی نا بە مەلاکەوەو پێی ووت : ووڵات بەچەکی سەربازەکانی رزگار کراوە نەك بە دوعاو پاڕانەوەی تۆ ".[1] هەر لەبارەی ئاینەوە ئەتاتورك دەڵێت:" دۆستایەتی رۆژئاوا شتێکی پێویستە... رۆیشتن لەتەك رۆژئاوادا لە شارستانیەتیو ئافراندنو زانستەکانیدا دینی ئێمەیە، ئیسلامیش کە دینی خوایە، هەموو ئەو رووخسارانەی لێ دادەماڵم کە دەبنە هۆی ووروژاندنو دوژمنایەتی رۆژئاوا".[2] لێرەوە مستەفا کەمال دەستی کرد بە ریشە کێش کردنی هەموو نەریتێکی رۆژهەڵاتیو گۆڕینی سەرتاپای دەوڵەتەکەی بە سیستمێکی رۆژئاواییو ئەم سەرسامیەی خۆشی نەشاردۆتەوە کاتێك دەڵێت:" پێویستە درەختی شارستانیەتی رۆژئاوا بێنینە ووڵاتەکەمان، بۆ ئەوەی ئەم درەختە بژی پێویستە ئەو ژینگەیەشی لەگەڵدا بێنین کە تیایدا ژیاوە، بۆ ئەوەی ئەم درەختە لە شوێنە تازەکەیدا بڕوێ پێویستە ووردە ووردە لەگەڵ ئەو ئاوو هەواو ئەو خاكو خۆڵەدا رایبێنین کە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە لەگەڵ خۆماندا هێناومانن، هەموو ئەمانەش بەمانای پچڕاندنی یەکجارەکی پەیوەندیەکانمان بە رۆژهەڵاتەوە دێن- پەیوەندیەك کەلە سەڵتەنەتو خەلافەتەوە بە میرات بۆمان ماوەتەوە".[3]

لە ساڵی(١٩٢٥)ەوە مستەفا کەمال دەستی کرد بەجێبەجێکردنی بیرۆکەکانی خۆیو پەیڕەو کردنی سیاسەتی نوێگەریو بە رۆژئاوایی کردنی تورکیاو زۆرێك لە تورکەکانو مسوڵمانان بەگشتی سەرسامبوون بە لابردنی خەلافەتو بێدەنگ بوونی تورکەکان لەبەرامبەر ئەو سیاسەتانە کە لەدەسەڵات گرتن بەسەر سەرجەم ناوەندی هێز لە دەسەڵاتی خۆیدا سەرکەوتوو بوو.[4] تەنانەت مەلاو پیاوانی ئایینی کاتێك کە مرد وایان دانابوو کە لە ریزی مسوڵمانێتی چۆتە دەرەوە، بۆیە کەسیان رازی نەبوون لەسەر جەنازەکەی نوێژ بکەنو تەڵقینی بدەن، بەڵام خوشکەکەی بەدەم گریانەوە لە مەلایەك پاڕاوەتەوەو دەستی ماچ کردووە، ئەویش بەزەیی پیادا هاتۆتەوەو خواستو پاڕانەوەکەی بەجێهێناوە، تەنانەت لەکاتی سەرەمەرگو گیانەڵادا بە ئاشکرا وەسیەتی کردبوو کە مرد نابێ بە پێی دابو نەریتی ئیسلام نوێژ لەسەر جەنازەکەی بکرێو کە برایە ناو گۆڕەوە نابێ بە پێی رێبازی ئیسلام تەڵقینی بدەن.[5] بێگومان هۆکاری پاشەکشەی تینو رەوتی ئیسلامیش لە پاش دامەزراندنی کۆمار بە شێوەیەکی بنچینەیی بۆ کەلتوری سیاسیو نوخبەی سیاسیو هەوڵە زۆردارەکیەکانی ئەتاتورك بۆ دورخستنەوەی ئیسلام لە ناوەندی دەوڵەت دەگەڕێتەوە.[6]

---

(١)م. رەسول هاوار :کورد و باکوری کوردستان، بەرگی دووەم ، ل176 -175.

(٢)وەرگیراوە لە فەرۆز ئەحمەد، مستەفا ئیبراهیم، عەباس خۆشناو، ئارام عەلی عەزیز، ئەیوب ئەمیر کەواسمی، جەنگیز چاندار، ئەحمەد نوری نعێمی(دکتۆر)، یاسەمین دۆبرامانچۆ، سەلامی سەزگین، خلیل عەلی مراد(دکتۆر)، ئیدریس بووانو: تورکیا نەبەرد لە پێناوی مانەوەدا، و/ خلیل بەکر مەحمود، کەمال رەشید شەریف، ئەبوبەکر خۆشناو، نەجدەت عەبدولکەریم، فەیسەڵ محەمەد عەزیز، شوان پێنجوینی، ئازاد میرخان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٣٠٣.

(٣) وەرگیراوە لە هەمان سەرچاوەو هەمان لاپەڕە

(٤) رضا هلال: المصدر السابق، ص٦٩.

(٥)م. رەسول هاوار :کورد و باکوری کوردستان، بەرگی دووەم، ل١٧٧.

(٦)فەرۆز ئەحمەدو ئەوانیتر: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠١- ٣٠٢.

سەدامیش هەرچەندە سەربە پارتێکی سیکۆلار بووەو بە ئاشکرا ووتەی دژ بە ئایین داوە، بەڵام بەهەمان شێوەی هیتلەر هەمیشە دیدی بۆ ئایین دیدێکی دوو لایەنە بووەو بەشێوەیەکی رەها ئایینی رەتنەکردۆتەوەو هەمیشە دوو فاقانە لە ئایینی روانیوە، بۆ نموونە سەدام حسین دەست بۆ هۆکاری دواکەوتنی کۆمەڵگەی عەرەبی رادەکێشێ‌و پێی وایە بەهۆی ئایینی ئیسلامەوەیە، کە زیاتر لە چەند جارێك لەبەرامبەر خەڵکدا وەستاوەو ووتاری بۆ داون‌و ئاینی ئیسلامی بەوە وەسف کردووە کە یەکێکە لەو هۆکارانەی بۆتە هۆی دواکەوتنی نەتەوەی عەرەب.[1] بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێی وابووە لە بنەماڵەی پێغەمبەرانەو لە عێراق خاکی پێغەمبەران لەدایك بووە، بۆیە زۆرێك لە هێما ئاینیەکان‌و روداوەکانی مێژووی ئیسلامی بەکاردەهێنا بۆ جەختکردنەوە لەسەر نەرجسی بوونی.[2] لە چەند ووتەیەکی تری خودی سەدام خۆیدا دەڵێت:" ئیسلام هیچ رۆژێك لە رۆژان هۆکارێك نەبووە لە دواکەوتوویدا، هەروەك چۆن راگەیاندنی رۆژئاوایی گومان لێکراو رایدەگەیەنێ، بەڵکو دواکەوتوویی لە رێگەی بەرامبەرەوەیە کە شای ئێران‌و دواتر خومەینی بنیادیان ناوە".[3] بێگومان بەکارهێنانی ئەم دوو ئاڕاستە دژ بەیەك لە ئاییناو بەکارهینانی کۆمەڵێك رەمزو ووشەی ئایینی تەنها بۆ راکێشانی سۆزی مسوڵمانان بوو هیچی تر. لێرەوە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە هەڵوێستی ئەم کەسایەتیانەو تێڕوانینیان بۆ ئایین زۆر لە یەکەوە نزیك بووەو هەوڵیانداوە ئایین بە قازانجی خۆیان بەکاربهێنن.

(١)محمود النجيري :صدام حسين في ميزان الاسلامي، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، 1990 ، ص8.

(٢)مجدي كامل: من يصنع الطغاة؟، ص٩٦، ٩٧.

(٣)حزب البعث العربي الاشتراكي: اضواء على موقف البعث من الدين و الظاهرة السياسية الدينية، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٩٦، ص١٢.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیەدا دەگەینە چەند ئەنجامێك کە هەوڵدەدەین بە خاڵ بیانخەینە روو:-

١- هەرچەندە دیکتاتۆریەت بۆ سەردەمێکی کۆن دەگەڕێتەوە، بەڵام لە رووی پیادەکردنەوە لە دیکتاتۆریەتی سەردەمی نوێ تەواو جیاوازە، چونکە لە کۆندا دیکتاتۆر لەکاتی سەرهەڵدانی کێشەیەك یاخود هاتنە ئارای قەیرانێکدا بۆ ماوەیەکی کاتی دادەنراو ئەرکی چارەسەرکردنی ئەو قەیرانەیان پێدەسپاردو دوای کۆتایی هاتنی ماوەکە دەگەڕایەوە شوێنی ئاسایی خۆی. ئەمە جگە لەوەی کە دیکتاتۆریەت وەك رژێم مەرج نیە لەلایەن تەنها کەسێکەوە بێت، بەڵکو هەندێك جار دیکتاتۆریەتێکی دەستە جەمعی بووە، هەروەها شێوازی دەسەڵات وەرگرتنیشیان جیاوازە، رەنگە لەرێگەی کودەتاو شۆڕشەوە بێت یاخود بەڕێگەی دیموکراسی بێتە سەر حوکمو دواتر پیادەی رژێمی دیکتاتۆری بکات.

٢- لەپشت هەر یەکێك لەو دیکتاتۆرانەوە گەنجینەیەکی شاراوەو بارودۆخێکی ئەستەمو پڕ کێشە هەیە، کە رۆڵی خۆی بینیوە لە تێکشکاندنی کەسایەتیو دروستکردنی گرێیەکی دەروونی گەورە لای ئەو کەسانەو لە منداڵێکی ئاساییەوە کردوونی بەکەسێکی نائاساییو لە دواتریشدا دیکتاتۆرێکی گەورەی لێدروستکردوون کە رەوتی جیهانیان گۆڕیو گەورەترین کارەساتیان لە مێژووی مرۆڤایەتیدا دروستکرد.

٣- بارودۆخی کۆمەڵایەتیو ئابوریو پلەی خوێندنی ئەو چوار کەسایەتیە رۆڵی گەورەی بینیوە لە دروستکردنی کەسانێك کە لە هەوڵی گەورەکردنی خۆیاندابنو لەو پێناوەشدا هەموو رێکارێکیان گرتۆتە بەر بۆ سەلماندنی تواناو سەپاندنی کەسایەتی خۆیان بەسەر جیهاندا، بێبەشبوونیان لە خۆشیەکانی منداڵیو نەبوونیو دەربەدەریو بەکارهێنانی توندو تیژی، هەموو ئەمانە بونەتە هۆی دروستبوونی پڕمەترسیترین دیکتاتۆرەکانی سەردەم کە سڵیان لە هیچ شتێك نەکردۆتەوە.

٤- ئەو دیکتاتۆرانە کەسانێکن کەلەڕووی بیروباوەڕەوە باوەڕیان بەهیچ بنەمایەکی ئایینی نەبووە، بەڵکو دژیشی وەستاونەتەوە، ئەوەندەی پێیان کرابێت هەوڵی داماڵینی ئاینیان داوە لە کۆمەڵگەداو هەندێك جاریش وەك هۆکارێك بەکاریان هێناوە بۆ گەیشتن بەدەسەڵاتو پاراستنی پێگەیان، بەڵام لەناخەوە هەڵگری هیچ سۆزێکی ئایینی نەبوون. پێدەچێت هەر ئەمەش وایلێکردبێتن کە لەهەموو سۆزو هەستێکی مرۆڤانە داماڵرێن.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/ کتێب

١- کتێب بەزمانی کوردی

١. ئەحمەد ناصیف: مۆسۆلینی ئەفسانەیەك كە نەیدەویست بمرێت، و/ دڵسۆز عومەر، لە بڵاوکراوەکانی خانەی چاپو پەخشی ڕێنما، سلێمانی، ٢٠٠٩.

٢. ئەدۆڵف هیتلەر: خەباتی من، و/ حەمە صالح محمد گەلاڵی، چاپەمەنی دیلان، ٢٠٠٣.

٣. جەواهیر لال نەهرۆ: چاوپێداخشانێك بە مێژووی جیهاندا، و/ رؤوف محمد زهدی، بەشی دووەم، بغداد، ١٩٩٠ .

٤. خلیل دلیمی: صدام حسین لە گرتوخانەی ئەمریکیدا ئەوەی كە روویدا، بیرەوەریەکانی خلیل دلێمی لەگەڵ سەدام حوسێندا، و/ شەماڵ محەمەد، سلێمانی، ٢٠١٠.

٥. دەستەیەك: نهێنییەکانی هیتلەر، و/ کارزان عەزیز، چ٥، خانەی چاپو پەخشی رێناما، سلێمانی، ٢٠١١.

٦. زاهیر محەمەدی ، یاسین حاجی زادە: فەرهەنگی سیاسی، هەولێر، ٢٠٠٨.

٧. علی محمد الصلابی:دەوڵەتی عوسمانی، و/ احمد عبدالرحمن احمد، نهاد جلال حبیب الله، دار المعرفه، بیروت، ٢٠٠٧.

٨. فەرۆز ئەحمەد، مستەفا ئیبراهیم، عەباس خۆشناو، ئارام عەلی عەزیز، ئەیوب ئەمیر کەواسمی، جەنگیز چاندار، ئەحمەد نوری نعێمی(دکتۆر)، یاسەمین دۆبرامانچۆ، سەلامی سەزگین، خلیل عەلی مراد(دکتۆر)، ئیدریس بووانو: تورکیا نەبەرد لە پێناوی مانەوەدا، و/ خلیل بەکر مەحمود، کەمال رەشید شەریف، ئەبوبەکر خۆشناو، نەجدەت عەبدولکەریم، فەیسەڵ محەمەد عەزیز، شوان پێنجوینی، ئازاد میرخان، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٩. کاوانی ئەنوەر مەسیفی: صدام حسێن پانۆرامای سیاسەتی خوێناوی، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠١١.

١٠. کۆن کۆگلن: سەدامو ژیانی نهێنی، و/ لوقمان باپیر، هەولێر، ٢٠٠٩.

١١. لویس ل. سنیدەر(دکتۆر): ئەدۆڵف هیتلەر راسترین ژیاننامەیەکی دەستاو دەستکراوی ئێستای وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، و/ عبدالله گەرمیانی، چاپەمەنی سایە، سلێمانی، ٢٠١٠.

١٢. مارشاڵ زۆکۆف : بیرەوەریەکانی مارشاڵ زۆکۆف، و /شێخ عەلی شێخ محەمەد بەننا، سلێمانی، 2009 .

١٣. م. رەسول هاوار: کوردو باکوری کوردستان لە دوای شەری یەکەمی جیهانیەوە هەتا دوای شۆڕشی شێخ سەعید لە پیران، ب٢، سلێمانی، ٢٠٠٢.

١٤. نۆیل باربەر : فەرمانرەوایانی قۆچی زێرین، و /ڕێبوار کەریم وەلی، چ1، هەولێر،2001 .

١٥. مەریوان وریا قانیع: سیاسەتو دونیا، ماناو بێمانایی سیاسەت لە کوردستاندا، سلێمانی، ٢٠١٢.

١٦. هانا ئارێنت: بنەماکانی تۆتالیتاریزم، و/ حەمە رەشید، سلێمانی، ٢٠٠٧.

١٧. یاسین صابر سالح : ئینسایکلۆپیدیای گشتی، سلێمانی،2005 .

١٨. LAURIE MYLROIE،JUDIT MILLER : لە تکریتەوە بۆ کوێت، و/ مەریوان غەریب، کامەران مەنتك، چاپخانەی گەنج، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٢- کتێب بەزمانی عەرەبی:-

١. احمد الشايب: دكتاتور على گريقه الشاكو ماكو، بدون مكان الگبع، ١٩٩٠.

٢. الحسينى الحسينى معدى: بنيتو موسولينى، نهاية طاغية وسقوط الفاشية، القاهرة، ٢٠٠٩.

٣. انيس الدغيدى: الحياة السرية لصدام حسين من القصور الى الجحور، دمشق- القاهرة، ٢٠٠٤.

٤. انيس الدغيدى: الحكام العرب كيف وصلوا للسلطة، القاهرة، ٢٠٠٥.

٥. بنيتو موسولينى: خواطر زعيم، ت/ صبحي وحيدة، دار المجلتي، القاهرة، بدون سنة الطبع.

٦. حنا مينا مطر: اتاتورك بطل الشرق مصطفى كمال باشا انتصارات الاتراك في الاناضول وغيرها، مصر، بدون سنة الطبع.

٧. رضا هلال : السيف و الهلال، تركيا من اتاتورك الى اربكان، دار الشروق، بيروت، ١٩٩٩.

٨. ضابط تركى سابق: الرجل الصنم مصطفى كمال اتاتورك حياة رجل والدولة، ت/ عبدالله عبدالرحمن، عمان، ٢٠١٣.

٩. عبدالهادي محمد مسعود: هتلر و موسولينى بين السياسة و الدين، مطبعة احمد، بدون سنة الطبع.

١٠. عبدالوهاب الكيالي(الدكتور) : موسوعة السياسة، الجزء الثاني، ط٣، بيروت- لبنان، ١٩٩٧.

١١. عبدالوهاب الكيالي(الدكتور) :موسوعة السياسة، الجزء الثالث، ط2، بيروت- لبنان، 1993 .

١٢. عبدالوهاب الكيالي(الدكتور) :موسوعة السياسة، الجزء الخامس، ط٣، بيروت، ١٩٩٦.

١٣. عزيز خانكى بك: ترك و اتاتورك، المطبعة المصرية، مصر، بدون سنة الطبع.

١٤. فريد الفالوجي : ادولف هتلر، كفاحي، قراءة جديدة في مذكرات هتلر و نهايته، دار الكتاب العربي، دمشق -قاهرة، 2005 .

١٥. مجدي كامل: اشرار التاريخ، دمشق-قاهرة، ٢٠٠٨.

١٦. مجدي كامل: من يصنع الطغاة؟ محاولة لوضع الجرس في رقبة القط، دمشق- القاهرة، ٢٠٠٨.

١٧. مجموعة من المؤلفين: موسوعة مشاهير العالم، جزء الثالث، دار الصداقة العربية، بيروت، ٢٠٠٢.

١٨. محمد محمد توفيق: كمال اتاتورك، دار الهلال، مصر، ١٩٣٦.

١٩. محمود النجيري : صدام حسين في ميزان الاسلامي، الزهراء للاعلام العربي، قاهرة، ١٩٩٠.

٢٠. محمود عبدالرحيم عرفات: امام الاتراك، بدون سنة ومكان الطبع.

٢١. محمود عبده: صدام حسين رحلة ام نهاية الخلود من الاعتقال الى الاعدام، دمشق_ القاهرة، ٢٠٠٧.

٢٢. مصطفى الزين: ذئب الاناضول، لندن، ١٩٩١.

٢٣. منصور عبدالحكيم: مصطفى كمال اتاتورك، ذئب الطورانية الآغبر، دار الكتاب العربي، دمشق، ٢٠١٠.

٢٤. هشام خضر: مذكرات موسولينى، دار الطيبة للطباعة، بدون مكان الطبع، ٢٠٠٨.

٢٥. ياسين رضوى(الدكتور): الخائن قصة ام الهزائم، بدون سنة و مكان الطبع.

دووەم/ بڵاوكراوە حزبيەكان بەزمانی عەرەبی:-

حزب البعث العربي الاشتراكي: اضواء على موقف البعث من الدين و الظاهرة السياسية الدينية، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٩٦.

سێهەم/ گۆڤار

١- **گۆڤار بەزمانی كوردی:-**

رازاو محەمەد: ئەو توركانەی بەرەچەڵەك تورك نین، گۆڤاری دۆسیەی توركیا، ژ(4)، سلێمانی، تشرينی دووەمی 2006.

چوارەم/ سەرچاوەی ئەليكترۆنی:-

١. ابراهيم الزبيدي: صدام حسين كما يتذكره أحد أصدقاء الطفولة وزملاء الدراسة،
http://classic.aawsat.com/details.asp?article=156058&issueno=8863

٢. عبدالحميد الأنصار(الدكتور): من يصنع الديكتاتور، الجريدة الكويتية،
alitthad.com/paper.php?name=News&file=article&sid=74150

٣. سامي هابيل: بحوث في الديكتاتوريّة
http://www.arab- php?module=pnEncyclopedia&func=display_term&id=9307&m=1
ency.com/index.

رقم صفحه البحث ضمن المجلد:٣٠٥

٤. فاضل الخطيب: الديكتاتور و الديكتاتورية قديما و حديثا،
http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=95090

٥. هايدة العامري: جوانب خفية عن صدام حسين تنشر للمرة الاولى –
http://www.kitabat.com/ar/page/07/03/2013/9540/%D8%AC%D9%88%D

٦. ياسين سەردەشتی(دكتۆر): شۆڕش و ديكتاتۆری،
http://www.kurdistanpost.com/view.asp?id=42dd156

٧. http://www.alsakher.com/archive/index.php/t-56729.html

ملخص البحث

الديكتاتورية كمفهوما واصطلاحا يرجع الى عصر دولة المدن اليونانية، يوضع لغرض حل ازمة لفترة زمنية، لكن فى العصر الحديث يستخدم للحكام، الذين يستولون على السلطة بصورة غير شرعية، ولايعطون حق المشاركة للناس فى هذه السلطة. الديكتاتوريون عاشوا عيشا غير طبيعي، ومروا ببعض العقبات الكبيرة. وراء كل الديكتاتور هناك خزينة خفية يتضمن مجموعة من عقدة نفسية متعلق بصعوبة الحياة وعنف مرحلة الطفولة وكراهية الحياة وصعوبة وضع المعيشية وحرمان من العطف والحنان والحب، هذه الاشياء غيروا الاشخاص الى انسان غير طبيعى ومليئ بالمشاكل و مفترس، التى فى مراحل عمرهم يشغلون العالم باسره بانفسهم وادوا الى التغير مسار التاريخ. وايضا خلقوا كوارث انسانية كبيرة فى العالم. هذه الدراسة محاولة لكشف السر والوضع التى عاشوا الاشخاص التاريخية ومروا بها ويتالفوا من:

مقدمة عن الديكتاتورية من جانب الاصطلاح والمفهوم، ثم اجندة حياة الديكتاتوريون فى نواحى الاجتماعية والاقتصادية و درجة الدراسة ومواقفهم تجاه الدين.

Abstract

The concept of dictatorship dates back to the era of Greek city states which were established to resolve a conflict and crisis within a specific epoch. The term dictator nowadays is used to refer to those individuals who illegally seize power in a country or a region and do not give people or the nation any chance to partake in the authority. Dictators have not had a normal life but have undergone a number of serious struggles and problems. Life and personality of any dictator encompasses a series of veiled secrets. Illness and violence during childhood, the hard economical life and being deprived of care and love have turned these individuals into abnormal and knotty persons that , consequently after they have grown up and seized power, have challenged society and sometimes the entire world by creating crises and calamities. This research is an attempt to exhibit the secrecy and the hard life of these historic tyrants. It consists of: An introduction about the concept and the term of dictatorship and then the dictators' educational, economical and social record as well as their stance towards religion.

کەرکووك لە سەرچاوە و نووسراوە جیاوازەکاندا
((لێکۆڵینەوەیەکە لە بواری ناو و شوێنی جوگرافیای کەرکوك))

د. پشکۆ حەمەتاهیر عەبدولرەحمان
زانکۆی سلێمانی
فاکەڵتی زمان و زانستەمرۆڤایەتیەکان
بەشی مێژوو

پێشەکی

گرنگی لێکۆلینەوەکە//لێکۆلینەوە لە بارەی((کەرکووك لە سەرچاوەو نووسراوە جیاوازەکاندا)) وەك بابەتێکی مێژوویی دیاریکراوی ئەوشارە، گرنگ و پڕبایەخە.چونکە بە درێژایی مێژوو کەرکووك ڕووبەڕووی داگیرکردن بۆتەوەو لەگەڵ ئەوەشدا داگیرکەرانی شاری کەرکووك بۆشێواندنی مێژوو و ناسنامەی ئەو شارەو پێدانی ناسنامەی خۆیان نێوی تازەیان لە کەرکووك ناوە . لە لایەکی دیکەشەوە هەرداگیرکەرێکیش هاتووە هەوڵی گۆڕینی سنووری جوگرافیا و دیمۆگرافیای شارەکەی داوە.ئەو پلانانەی داگیرکەرانیش تا ئێستەش کاریگەری ماوە. سەبارەت هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتێك لە ژێرناونیشانی((کەرکووك لە سەچاوەو نوسراوە جیاوازەکاندا)) لەو ڕوانگەیەوە دێت، کە تا ئێستە وەك پێویست لێکۆڵینەوەی زانستی و شیکاریی وردی لەسەر نەکراوە لە زانکۆکانی کوردستاندا ،جگە لە چەند وتارێکی ڕۆژنامەو نامیلکەو نوسراوێکی کەم نەبێت کە بە زمانی کوردی و عەرەبی نوسراون.

ئامانج و میتۆدی لێکۆڵینەوەکە:ئامانجی لێکۆڵینەوەکە لێکدانەوەیەکی زانستیانە و ئەکادیمیانەو شیکاریانەیە بۆ ناوو شوێنی جوگرافیایی کەرکوك لە سەرچاوەو نوسراوە جیاوازەکاندا، وەك سەرەتایەك بۆ لێکۆڵینەوەیەکی فراوانتر و هەمەلایەنتر. وێڕای ئەوەی مەبەستمانە بڵێین بە درێژایی مێژووی شاری کەرکوك لە هەر قۆناغێکدا ناوێکی نوێی لێنراوەو تا سەدەی نۆیەمی کۆچی و پازدەیەمی زایینی بەتەواوی ناوی (کەرکووك) چەسپی، هەرچەندە دواتریش ناوی دیکەی لێنراوە. لەلایەکی دیکەشەوە ڕاستیەك خراوەتە ڕوو بۆ ئەو شارە تا ئێستەش لە نێوان نووسینی نوسەرە کوردی و بیانییەکاندا سنورێکی دیاریکراوی تەواو نیە. سەبارەت بە میتۆدی ئەم لێکۆڵینەوەیە پشت بە میتۆدی لێکۆڵینەوەی زانستیانەی مێژوویی بەستراوە، بەشەنووکەوکردنی سەرچاوەکان.

سەرچاوەو گرفتی لێکۆڵینەوەکە:بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە پشت بە ژمارەیەك سەرچاوەی کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی و تورکی بەستراوە. لەوانە دەستنوسی(کەریم زەند - کرکوك و سلیمانیە صنوان) و دەستنوسی(مسالك الابصار - ابن الفچل الله العمری). لەگەڵ کتێبی(اصول اسماءالمدن و المواقع العراقیە - جمال بابان) و کتێبی(ڤهور الکورد ڤی التاریخ و دراسات ڤی بلاد سوبارتو)ی (جمال رشید)و کتێبی(کرکوك وتوابعها حکم الچمیر و التاریخ - د.کمال مڤهر أحمد)و کتێبی(بلاد ما بین النهرین - لیواو أپنهایم) و کتێبی(اربعە قرون من تاریخ العراق الحدیپ - لونگریك) و(موجز البلدان العراقیە - عبدالرزاق الحسنی)و کتێبی(قاموس ألاعلام - شمس الدین سامی)و نوسراوەکانی(گە باقر و فواد سفر - المرشد الی الموگن أپار)و کتێبەکانی(عەبدوڵلا عەبدولکەریم

مارف بەرزنجی - نێوان حەمرین و سەرگرمە و کارکۆك لە مێژوودا) و کتێبی(ڕپۆرتی کارکێری دەڤەری کەرکوك لە ماوەی ١ی کانونی دووەم تا ٣١ی کانونی یەکەمی١٩١٩ - سەربەست کەرکوکی)و کتێبی(سفره من دەربەند بازیان الی ملەی تاسلوجە - توفیق وەهبی)و کتێبی(گەشتێك بە کوردستانا - عەلائەدین سوجادی)و کتێبی (Conseruation of an Historic Tawn Qalaa of Kirkuk)ی (D.H) و چەند نوسینێکی دیکەی وەك(فازڵ قەرەداغی و روفائیل منیاس و موعتەسەم ساڵەیی و بلاوکراوەکانی وەزارەتی ناوخۆی عێراق........تاد....). لەگەڵ ئەوەشدا لێکۆڵینەوە لە بابەتێکی وەها بێ گرفت نەبوە، لەوانە دەست نەکەوتنی هەندێ سەرچاوەی گرنگی ئەو بابەتەو نازانستی و شێواندنی هەندێك نوسراوی تایبەت بە بابەتەکە. ئەم ئاستەنگانە ئەگەر ماوەیەکیش کاریگەری لە هەندێ وردەکاری هەبوبێ، بەلاّم نەبۆتە هۆی لاوازی بابەتەکەی بەردەستان کە لە پێشەکییەك و دوو تەوەرە پێکهاتوە،بەم شێوەیە:-

تەوەرەی یەکەم:((ناوی کەرکوك لە سەرچاوەونوسراوە جیاوازەکاندا)):لەم تەوەرەیەدا باس لە هەموو ئەو ناوە جیاوازانە کراوە کە بە درێژایی مێژوو لە کەرکووك نراون و لەگەڵ شیکردنەوەی ناو یاخود ووشەی (کەرکووك) کراوە کە لە سەدەی نۆیەمی کۆچی و پازدەیەمی زاینییەوە بە شاری کەرکوك وتراون، لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی نوسینی ناو سەرچاوەو نوسراوە جیاوازەکان ناوە جیاکانی کە بە کەرکووك وتراوە شیکار بۆ ناوەکە و سەردەمەکەیان کراوە.

تەوەرەی دووەم: ((شوێنی جوگرافیایی کەرکوك لە نوسراوە کوردی و بیانییەکاندا)): لەم باسەدا هەوڵدراوە ئەو بۆچونە جیاوازانە بخرێنە ڕوو کە لە نوسراوە کوردی و بیانییەکاندا سەبارەت بە شوێنی جوگرافیای شاری کەرکوك هەیان بووە, لەگەڵ هۆکاری ئەو بۆ چوونە جیاوازانەش لەلای هەردوو گروپی کوردی و بیانیش، کوردستانیەتی خاکی کەرکووك لە رووی جوگرافیەوە سەلێندراوەو خراوەتە ڕوو.

تەوەرەی یەکەم// ناوی کەرکوك لە سەرچاوەونوسراوە جیاوازەکاندا:

شاری کەرکووك بە هۆی بوونی مێژووە دوورو درێژەکەیەوە، لە سەرچاوەو نوسراوەکانی مێژووی کۆن‌و نوێدا بەچەندین شێوە نێوو براوە، بەجۆرێك لەهەر سەردەمێکدا نێوێکی نوێی لێنراوە. ئەم نێوە زۆرانەی کەرکووکیش بۆ گرنگی ئابوری وسیاسی و سەربازی ئەوشارە دەگەڕێتەوە، لەلایەکی دیکەوە کە ژمارەیەکی زۆر لە هێزی داگیرکەر پەلاماریان دراوە بە مەبەستی گۆڕینی ناسنامەی بنەڕەتی شارەکەو شێواندنی مێژووەکەی، بۆیە هەر یەکێك لەو هێزانە نێوێکی بەسەردا سەپاندوە، بۆنموونە :

سەردەمی گوتیەکان کە کۆنترین سەردەمی ئاوەدانی کەرکووك بووە، زانیاری تەواو نییە لەو بارەوەو تەنها لە ڕووی زمانەوانیەوە نەبێت بۆ پاڵپشتی ووشەی زمانەوانی تر لەسەر بنەڕەتی ووشەی (کەرخو) یان (کەرخی) بە کەرکووك وتراوە کە لە زمانە ناوخۆییە سوبارییە لەو کاتەدا گەشەی سەندبوو[١]. ساڵانی(٤٥٠٠ - ٤٠٠٠پ. ز)

[١] کامەران محمد جلال: نوزی لە هەزارەی دووەمی پ.ز، نامەی ماستەر، بەشی مێژوو، زانستی مرۆڤایەتی، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠٤، ل١٥٩.

شاری کەرکوك بە (ئەرفە - عەرفا)[١] نێوبراوە، [٢] هەرچەند کۆنترین زانیاری دەربارەی نێوی کەرکوك ئەوەیە کە لە سەردەمی ((سەرجۆنی ئەکەدی) (٢٥٣٠- ٢٤٧٣پ. ز) بە ولاٌتی (ئەربخ) یان (ئارابخا)[٣] ((Arabkhalos)) هاتووە، [٤] لە تۆمارەکانی (تحوتمسی یەکەمی) فیرعەونی میسریشدا (١٥٢٨ - ١٥١٠ پ. ز) بەهەمان شێوە دەرکەوتووە، کاتێك کە دەسەلاٌتی گەیشتۆتە سوریا. [٥] ئەم نێوەش تا سەردەمی میدیەکانو دواتریش هەر مابوو، (گە باقر و فواد سفر) لە بارەی نێوبردنی شاری کەرکوك بە (ئارابخا) وتویانە: ((شاری کەرکووك(اربخا)، کە خاوەن قەلاٌتێکی کۆنەو لە سەر پاشماوەی دێرینەیەکی کۆنتر دروستکراوە، هەروەك ناوەکەی لەو نوسراوە قوڕینانەی، کە تێیدا دۆزراونەتەوە بە ناوی (ارابخا) کە پاشان کراوەتە (عرفە)ی گەڕەکی کرێکارانی تازەی شەریکەی نەوتو ژمارەی ئەو نوسراوە قوڕینانەی لە ناو قەلاٌدا دۆزراونەتەوە کە (٥١)لەوحە بووەومێژوویان بۆ هەزارەی دووەمی پێش زایین ئەگەڕێتەوە، (ئارابخا) کۆنترین نێوبردنی ئەم شارە بووە، کە بۆ سەردەمی (حامورابی) دەگەڕێتەوە)) . [٦]

شاری کەرکووك لە سەردەمی سۆمەریو ئەکەدیەکاندا نێوی بە(کەرخۆ)ش براوە هەرچەندە لە پێش ئەوانیشدا هەبووە، (کەرخۆ)ش زاراوەیەکی ئەکەدی (دوو ڕوو)ە کە بنەڕەتی وشەکە سۆبارییەو چەند جارێك بەکارهاتووە، لە بەرامبەر نێونانە جوگرافییەکاندا بەشێوەی (دیمتۆکرخی شیلواخو) هاتووە، کە مانای (قەلاٌی شورەدراو) دەگەیەنێت و لەلایەکی ترەوە سۆمەرییەکان بە شێوەی (کنکهار) نێویان بردوە. [٧] لە هەندێك سەرچاوەی کۆندا دەردەکەوێت کە بابلییەکان (ئامنجە) یان پێی وتووەو ئاشوریەکانیش بە شوێنێکی کەرکوکیان وتوە (ئارابخا) یان (ئارافە -عرفە). [٨] لە سەردەمی ئاشوری تازەشدا (٩٠٠ _ ٦١٢پ. ز) شاری کەرکوك بە(کار) نێوبراوە، کە مانای (قەلاٌ) دەگەیەنێتو دواتریش وا دەردەکەوێت کە نێوی (کەرکوك) هەر لەو وشەیەوە

[١] بۆچوونێك هەیە دەڵێت: ((نێوی گەڕەکی (عەرەفە)ی ئێستای کەرکووك لە نێوە کۆنەکەی دەچێت، بەلاٌم ئەمە واتای ئەوە ناگەیەنێت، کە ناوەکە گۆڕاوە چونکە دەنگی(ع) لە نووسینی مێخیدا نەبووەو لەجیاتی ئەوە پێدەچێت دەنگی (ئێ – e) یان دەنگی (هـ ـ h)، کە ئەم دوانە بە زۆری بە (ئـێ) و (خ) دەخوێندرێتنەوە، هەروەها دەنگی (ف – f) لەو نوسینانەدا نەبووەو دەنگی (پ –p)ی بۆ بەکارهاتبێ، بۆیە دوورنییە هەر لە کۆنەوە ناوی شارەکە (عەرفخە)یان (ئەرەفخە)بووبێ)). (فازڵ قەرەداغی: کەرکوكو پادشایەکی کۆنی، گۆڤاری رامان، ژ(١٩)، کانونی دووەمی ١٩٩٨، ل١٤٢).

[٢] عەرەبی فهمی: مێژووی شاری کەرکوك، گۆڤاری هیوا، ژمارە(٤)، تشرینی یەکەمی١٩٥٧، ل٤.

[٣] ناوی(ئارابخا)لەکۆنەوە بەشێوازی جیاجیا هاتووە، لە شێوازە ئەکەدییەکەیدا بە(Ar-ra-ap-hu-um) و بەجەڕ (im)ش هاتووە، بەلاٌم لەبنەڕەتدا خورییە، وەك لە نوزیدا بە(ئەلئیدنی AL-ilam) واتە شاری خواوەندانو ئەرابخی (Arraphi) تۆمارکراوە کە (phi) پاشگری خوریە (ا) لە ئارامیدا بە(ربخا) واتای (ئەوپەتەی کەچەند گرێیەکی هەیەو مەری پێدەبەسترێ) (ب) (Astour، micheal C: Semites and Hurrians in northern Transtign's" in : SECNH، VOL 2(Eisendranus: 1987) P. 41.). (ب)، فازڵ قەرەداغی: کەرکوك و پادشایەکی کۆن، گۆڤاری ڕامان، ژ(١٩)، ل ٤٢).

[٤] جەمال بابان: اصول اسماء المدن والمواقع العراقیة، ج١، مطبعة الاجیال، بغداد، ١٩٧٦، ل٢٩٠. ؛ اسماعیل شكر رسول: کەرکوك لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی لە رووی فکریو سیاسی (١٩٣٩ _ ١٩٤٥)، گۆڤاری پەیامی ئازاد، ژمارە (١)، ساڵی ٢٠٠١، ل٣٥ . ؛ عبدالرقیب یوسف :المعالم الأثریة والتراثیة في المدینة کرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژ(١)، ساڵی سێیەم، هاوینی ٢٠٠١، ل١٠٥.

[٥] Astour، m. C.، Topnymic parallels Between Nuza and Northren Syria، iniccc NH، Vol. 2، 1987، P. 23.

[٦] المرشد الی الموطن أثار، الرحلة الرابعة، دارالجمهوریة للطباعة، بغداد، ١٩٦٥، ل٧ –١١.

[٧] لیلی نامق الجاف: کرکوك لمحات تاریخیة، مطبعة خبات، هەولێر، ١٩٩٢، ل٣٠.

[٨] میجرسون: رحلة متنكر الی بلاد مابین النهرین وکردستان، ت. فؤاد جمیل، بغداد، ١٩٧٠، ل١٢٧.

هاتبێت.[١] لە دوای ئاشورییەکانیش کاتێك کەرکوك بووە بە بەشێك لە ئیمپراتۆریەتی (میدی) بە (کی رەك) نێویان بردوە.[٢] نزیك لەونێوانەش مێژوونووسی رۆمانی (ئەمیانوس) بەنێوی (کارك) ناوی کەرکوکی بردووە، هەروەها (کارشا)ش کە لە (کەرخا)وە هاتووە باسیکراوە .[٣]

کاتێك (ئەسکەندەری مەکدۆنی) لە هێرشەکەیدا بە دەشتەکانی نێوان دیجلەو فوراتدا تێپەڕی دوای ڕێوڕەسمێکی چوار ڕۆژی گەیشتە شاری (منس)، کە لەوکاتەدا ئەو شوێنە ئەشکەوتێك بووە ڤیری لێهاتۆتە دەرێ، هەر بۆیە لێکۆڵەروان شاری (منس) بە شاری کەرکوك دەستنیشاندەکەن[٤]، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك لە مێژوونووسان شاری کەرکوك(ئارابخا) بە(منس)ناو دەبەن، لە ڕیزی ئەو شارانەی کە ئەسکەندەری مەکدۆنی پیاداتێپەڕیووە.[٥] لەگەڵ ئەوەی ماوەی دووری نێوان (ئەربیل) و(منس) بە چوار ڕۆژە ڕێگە دەخەملێنرێت، بەلاّم پێناچێت ئەم بۆچوونە ڕاست بێت، چونکە لەلایەکەوە دووری نێوان شاری کەرکوك‌و هەولێر(٨٧کم)ە و ئەو ماوەیە دەتواندرێت لە سێ ڕۆژەڕێگەدا ببڕێت، بەتایبەتی بۆ هێزەکەی ئەسکەندەر کە لەسەرکەوتندا زۆرخێرابوون و لەلایەکی دیکەشەوە لە دەوروبەری کەرکوکدا ئەشکەوتێك نابینرێت، کە ڤیری[٦] لێبێتە دەرەوە یا ڤیری زۆری هەبێت. ... بەلاّم هەر لەکاتی هێرشی مەکدۆنیەکان کە لەڕێگای(ئەرەبخا)وە ڕوویان کردۆتە بابل، گڕی ئاگرە هەمیشەییە ئەزەلیەکەی کەرکووك سەرنجی مەکدۆنیەکانی ڕاکێشابوو، بۆیە مێژوونووس(بلۆرتاخ) ئەو شارە بە (کوڕ کوڕا) ناو دەبات. بێگومان نێوچەی باوەگوڕگوڕی ئێستایە، کە ئەوکاتە بە تەنیشت شاری (ئەرەبخا)ی سەر بە میدیەکانەوە بووە، (جمال رشید)ش وەهای بۆ دەچێت کە ووشەی کەرکووك پێوەندی بەوناوە هێلینیەوە هەبێت‌و پاشگری (ئەك - Ak)ی سوباری خرابێتە سەرو بووبێت بە(KORKOURAK).
[٧](بەتلیمۆس)ی فەیلەسوفی جوگرافیزانیش دووسەدە پێش زایین نێوی هەرێمی کەرکوکی ناوە (کرخوا) یان (گوڕگوڕ)، کە هەر لە (گڕگڕە)ی ئاگری باباگوڕگوڕی[٨] وەرگرتووە[٩].نەخشەی ڕێگەی (خارگە بویتنجر) عێراق _ ڕۆمانیەکانیش لە سەدەی دووەمی زایینی بەنێوی (کۆنکۆن – con con)ەوە کەرکوکی ناساندووە .[١]

---

[١] محمد هادي الدفتر وعبدالله حسن: العراق الشمالي، ج ١، ل١٥٢.

[٢] کەمال نوری معروف: قەلاّی کەرکوك لەروانگەی شوێنەوارو مێژوودا، گۆڤاری (بانەرۆژ)، ژمارە (٣)، شوباتی ٢٠٠٤، ل١٦.

[٣] عبدالجبار محمود سامرائی : کەرکوك شاری ئاڵتونی رەش، و. سەلام عبدالله عبدالکریم، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٤)، ساڵی چوارەم، بەهاری ٢٠٠٣، ل١٦٨.

[٤] وريا نامق الجاف: كركوك دراسة سياسية واجتماعية، مطبعة وزارة الثقافة، أربيل ١٩٩٨، ل٢١.

[٥] جمال بابان: أصول اسماء المدن والمواقع العراقية، ل ٢٩٠–٢٩١.

[٦] دەشێت ئەمە مەبەستی لەو نەوتە بێت کە لە خاکی بابەگوڕگوڕ دەرچووە.

[٧] ظهور الكورد في التأريخ، ج١، دار ئاراس للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠٣، ل١٦٧.

[٨] وشەی باباگوڕگوڕ: لە گڕگڕی ئاگر وەگیراوە یاخود هەر لە وشەی (کوڕکوڕا)ە وەرگیراوەو سیمای کوردی وەرگرتووەو زۆر پێدەچێت، کە نێوی شاری (کەرکوك) لەوەوە سەری هەڵدابێ، بەلاّم سەبارەت بە وشەی (باوە) وەك زانراوە پلەوپایەکی ئایینی کوردی دێرینەو تەنانەت تا ئەمڕۆش لە ناو کاکەیەکاندا بەکاردێت. بۆیە زۆر نێوچەش بە وشە (باوە)یە وەك (باوەنور باوەشاسوار باوەفەقێ، .. هتد). (موعتەسەم ساڵەیی: کێشەو مێژووی شاری کەرکوك، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(٢١)، ساڵی شەشەم، هاوینی ٢٠٠٤، ل٩٩. ؛ عەلائەدین سوجادی: گەشتێك بەکوردستانا، چاپخانەی مەعارف، بەغداد، ١٩٥٦، ل٧٩ –٨٠).

[٩] کوردێکی مێژوونووس: کەرکوك - ناوی مێژووی کۆن- دانیشتوان - دەسەلاّتەکانی، گۆڤاری هاواری کەرکوك، ژمارە(٢)، کانونی یەکەم، ١٩٩٨، ل٢٢. ؛جەمال بابان: اصول اسماء المدن والموقع العراقية، ل٢٩٠. ؛ لەتیف فاتح فرج: کوردو کەرکوك، ب١، دەزگای

شاری کەرکوك لە سەردەمی (سلۆقیەکان)دا پێی وتراوە (کەرخ[٢]-سولق) بە واتای(شاری سلوقیەکان)، [٣]هۆکاری سەرەکیش بۆ ئەو نێوە، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە کەرکوك لە سەردەمی (سلۆقسی کوڕی ئەسکەندەر)دا گەشەی باشیکردووە،[٤] بۆیە نێوی شاری کەرکوکیش نێوی پاشای سەلوقییەکانی وەرگرتووە. [٥] بەلاّم هەندێك دەڵێن ئەوە لە ڕاستییەوە دوورە، چونکە ئەو ناوە زۆر لە وە کۆنترەو لە نێوی میرێکی نوزی(شیلوا -تیشوپ کوڕی پادشای ئەراپخا)ەوە هاتووە، کە زۆر جار لەگەڵ (خ: he) یان (خو: hwe)ی پاشگری خوڕیەوە بووە بە(سلوخ)، وشەی (کیرخا)ش لە زمانی نێوچەکەدا بەواتای (قەلاّ)دێت.[٦] بەوپێیە دەبێتە(قەلاّی شیلوا - تشوپ)... لە لایەکی دیکەوە لە (التقويم الجغرافي)دا هاتووە:((نێوی کەرکوك بەشێوەی (گرەکین)هاتووەو پاشان گۆڕاوە بۆتە(کرخ_ سلوخ) کەدراوەتە پاڵ (سلوقس)ی یۆنانی)).[٧] لای گریکەکانیش نێوی کەرکوك بەشێوەی (ئارانجیویس) هاتووەو[٨] لە دەقە سریانیەکانیشدا بە(کەرخا)نێوی براوە.[٩] (یاقوت الحموی)ش بە(کەرخینی) نێوی دەباو[١٠] لەبارەشیەوە وتراوە:((قەلاّیەکە لەسەرتەختی زەویدایەو زۆرپتەوەو چاکە، لەنێوان داقوقو هەولێردایەو... خۆم بینیومە، بریتییە لەسەر شێوەگردێکی بەرز، کە باخچەیەکی بچووکی هەیە)).[١١] (ابن الغوگی)نێوی کەرکوکی بە(کەرخینی)[١٢] بردووە.[١٣]

چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل١٥. سەلام عبدالكريم عبداللە: کەرکوك شاری ئاڵتونی ڕەش، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٤)، بەهاری ٢٠٠٣، ل١٦٦.

[١] جەمال بابان: اصول اسماء المدن والموقع العرقية، ل٢٩٠. ؛ روفائیل میناس: کەرکوك لە مێژوودا، و. هیوا صاڵح، گۆڤاری ئاران، ژ (١٣)،ساڵی٢٠٠٠، ل٥.

[٢] ووشەی(کەرخ) ئارامی نیە، لە هەولێرو دەشتی دزەیی(کەرخ) لە باتی (لاجیٚ) بەکاردێتو دەڵێن: (لەوکەرخە) .. وا دیارە هەرشارێك یا هەر گوندێك بە ناوی شیوێکی گەورەو بووبێت نێونراوە (کەرخ). . . ڕەنگە (ئارامی) یەکان لە کورد (گوتیان) وەرگرتبیٚو لە جێی شار یا قەلاّ بەکاریان هێنابێت. (کوردێکی مێژوونووس: کەرکوك ناوی– مێژووی کۆنی – دانیشتوانی– دەسەلاّتەکانی، هاواری کەرکوك، ژ(٢)، ل٢٢)

[٣] موعتەسەم ساڵەیی: کێشەی مێژووی شاری کەرکوك، گۆڤاری (کەرکوك)، ژ(٢١)، ساڵی شەشەم، هاوینی ٢٠٠٤، ل٩٨.

[٤] لیلی نامق الجاف: كركوك لمحات التاريخية، ل٢٨.

[٥] طه باقر وفؤاد سفر: المرشد الى موطن الاثار والحضارة، المرحلة الرابعة، ل٨.

[٦] ليواو أپنهايم: بلاد مابين النهرين، ت: سعدي فيضى عبدالرزاق، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨١، ل١٦٠.

[٧] مذكرات مأمون بك بن بيگە بك، ت. محمد جميل ڕۆژبەیانیو شكور مستەفا، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد،١٩٨٠، ل٢٦.

[٨] جمال بابان: اصول اسماء المدن والمواقع العراقية، ج١، ل٢٩٠.

[٩] جمال رشيد أحمد: ظهور الكورد في التايخ، ج١، ل١٦٨.

[١٠] معجم البلدان، ج٢، ط٢، دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٩٥، ٢٣٥ .

[١١] عبدالجبار محمود سامرائي: کەرکوك شاری ئاڵتونی ڕەش، ل١٦٧ . ؛ یادگار فهمی عرب و مامۆستا فاضل محمد مەلا مستەفا: شاری کەرکوك (٥)، ل٢.

[١٢] یەکەم کەسێك بلاّوی کردبێتەوە کە لێك نزیکبوونەوە هەیە لەنێوان (کەرخینی)و (کەرکوك)دا (هۆڤمان) بووە کەلەفەرهەنگی زانستی ئیسلامیدا ئاماژەی پێداوە، بەلاّم جۆری داتاشینەکەی لێك نەداوەتەوە. (لیلی نامق الجاف: كركوك لمحات تاريخيه، ل٣٤).

[١٣] أبي الفضل عبدالرزاق بن الغوطي البغدادي : الحوادث جامعة والتجارب النافعة في مائة السابعة، مكتبة العربية، بغداد، بدون سنة طبع، ل٢٧–٢٨ .

لە سەردەمی ساسانیەکاندا شاری کەرکوك بە(بیت کرمای _ بیت گرمای)ی نێوی هاتووە،[1] (جمال رشید)دەڵێت :((بیت گرمی ئارامی بۆ (باجرمی) لەعەرەبیدا هەر شێوەی ناوە جوگرافیەکاندا (بیت زیدیتا، بازیدیتا، بیت قردو، باقردی، بیت درایە...هتد)، هەروەها لە ناوچەی (جرمی)دا وشەی (جرمت) پەیدابووە، کە لە عەرەبیدا کۆی (جرامیق)ەیەو شێوە کۆنە کوردیەکەی (گەرمیك)ە، کە دواتر گۆڕاوە بۆ گەرمیان)).[2] مێژوونووسی ئەرمەنی (موڤسیس) لەوبارەیەوە دەڵێت: ((ساسانیەکانی ئاشنای میدیەکان نێوچەی کەرکوکیان نێوناوە (گەرمەکان-Gamarkan)، کە سنوورەکەی لە باکووری ڕۆژئاوای زێی بچووکەوە دەستپێدەکات، تاکو باشووری ڕۆژئاوای چیای حەمرین)).[3] لەلایەکی دیکەشەوە ساسانیەکان بە کەرکوکیان وتوە(کرمکان)[4] یان بەنێوی (کەرکین) و (کۆڕەك) هاتووە، کە واتای گوندە سورەکراوەکەی میدیەکان دەگەیەنێت.[5] لەهەندێك کتێبی چیرۆك و ئەفسانەی ئێرانیدا نێوی کەرکوك بەشێوەی (ئارافە) و(کرخ سلوخ) و(بیپ سلوخ) و (کاری کوك) و (ارمجە) و (شارەزوور[6]) و (کوڕکوڕ) دەبینرێت.[7] لای سریانیەکانیش بە (بیت کرمای -بێت گرمای) (bethgarme) نێوبراوە[8] لەلایەکی تریشەوە شاری کەرکوك بەنێوی (شاری خواکان - مدینە الالهە) ناسراوە.[9]

لەسەردەمی ((ئیسلام))دا بەچەندین شێوە نێوی کەرکوك هاتووە وەك (الکرخینی)[10] و (الکرخانی) و (الکرخنی) و (دبس سلوخ)[11] و(کیوخو ڪان لڪَرخۆ[12] یان کیرخی)، کە بەواتای(قەلاّ)دێن.[13] لە کتێبی ژیاننامەی(صلاح الدین) و (تاریخ بنی سلجوق)دا نێوی شاری کەرکوك بەشێوەی (کرخانی) هاتووە[14] لە سەردەمی

---

[1] المنجد في اللغة والاعلام، طبعة الرابع و العشرون، بیروت، ل٥٨٦. ،د. نوری تاڵەبانی : سیاسەتی بەعەرەب کردنی ناوچەی کەرکوك، و. مەریوان حسین چیمەنی، بلاّوکراوەکانی مەکتەبی بیری هۆشیاری (ی.ن.ك) ، سایمانی، ٢٠٠٣. ل٩ . ، لیام ئاندرسن: تەنگژەی کەرکووك، و.ئومێد عوسمان،چاپخانەی موکریان، هەولێر،٢٠١٣،ل٣٠.

[2] دراسات کردیة في بلاد سوبارتو، ل٢٩.

[3] وەرگیراوە لە /د. کمال مظهر أحمد: کرکوك وتوابعها، حکم الضمیر والتاریخ، ج ١، ل١٤- ١٥.

[4] المنجد في اللغة والاعلام، طبعة الرابعة والعشرون، دار المشرق، لبنان، بیروت، ١٩٨٦، ل٥٨٦.

[5] بورهان اسماعیل: ناوی کەرکوك لەمێژوودا، گۆڤاری باباگوڕگوڕ، ژ(٦)، هاوینی ٢٠٠١، ل٧.

[6] بروانە بەڵگەنامەی ژمارە (١)، گۆڕنی ناوی سەنجەقی شارەزوور بۆ سەنجەقی کەرکووك، ل ٣٣.

[7] یادگار فهمی عرب و مامۆستا فاضل محمد مەلا مستەفا: شاری کەرکوك (٢)، گۆڤاری هەتاو، ژ(١٢٥) ی ساڵی -٤- دووشەممە ٢٠رەشەمیّ (١٠مارتی ١٩٥٨)، ل٦.

[8] المنجد في اللغة والاعلام، الطبعة الرابعة والعشرون، بیروت، لبنان، ل٥٨٦.

[9] د/ج. گەرمیانی: کەرکوك شارەکەی مێژوو و سەربەزری کوردان، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژ(١٦)، هەولێر، هاوینی ٢٠٠١، ل٢١٦.

[10] جمال بابان: اصول اسماء المدن والموقع العراقیة، ج١، ل٢٩٠.

[11] محمد هادی الدفتر وعبدالله حسن: العراق الشمالي، ج١، ل٢١٣.، لیام ئاندرسن: تەنگژەی کەرکووك،ل٣٠.

[12] لە میلێکی سەرکەوتنی یەکێك لە پاشاکانی بابلدا، نووسراوە: کێرخۆ _ ئارابخام داگیرکرد چوومە ناوشارەکەو هەردوو پێیی خواوەند (ئادد)م ماچکردو ولاّتەکەم رێکخستەوە.(وەرگیراوە لە// مامۆستا محەمەدباقی سەعید مستەفا: کەرکوك لە مێژوودا نەتەوەکانی کۆنی دەوروبەری کاریگەرییان لەسەر ناوچەی کەرکوك، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٤،ل٣٨).

[13] فازڵ قەرەداغی: کەرکوك و پادشایەکی کۆنی، گۆڤاری ڕامان، ژ(١٩)، ل١٤٤.

[14] وەرگیراوەلە / محمد أحمد سعید، کەرکوك و بزاڤی شیعری کوردی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندن، نامەی دکتۆرا، بەشی کوردی، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی، ٢٠٠١، ل٣٢ . (بلاّونەکراوە)

(عەباسی) یەکانیش بە (کورە باجرمیّ)[1]یان[2](کورە باجرمق)[3]ناسراوە، کە وشەی(کورە)لەوکاتدا بەمانای ئاوەدانیەکی بەرفراوان، یاخود شار بەکارهاتووە.[4] لەلایەکی دیکەوە نوسەری (مسالك الابصار) لە نێوەڕاستی (سەدەی هەشتەمی کۆچی/ چواردەیەمی زاینیدا) نێوی کەرکوکی جارێك بە(کەرخانی)و جارێکی دیکە بە(کەرخینی) بردووە.[5] (کی لسترنج)بە(کیرکوك) درکاندویەتی.[6]

وشەی کەرکوك لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی (قەرەقۆینلۆ)ی تورکەکانەدا لە سەدەی (نۆیەمی کۆچی/ پازدەهەمی زاینی) بۆ یەکەمجار دەرکەوت، چونکە لەوکاتەدا هەندێك ڕووداو بەنێوی (کەرکوك)ەوە تۆمارکراوە، هێندێکی دیکەی بەنێوی (کەرخینی)ەوە هاتووەو لە کۆتاییدا وشە(کەرکوك)[7] بەتەواوی سەقامگیربووە.[8] وادیاریشە لە شێوەی (کەرخینی)یەوە بووە بە(کەرکی)و دواتر بەشێوەی فارسی بچووك کراوەتەوەو بووە بە (کیك) تا لەوشەی(کەرکوك)دا جێگیربووە.[9] ناوی کەرکووکیش بۆیەکەمجار لە کتێبی فارسی نوسراوی (ڤفرنامە) هاتووە، لە ساڵی (٧٩٦ك/١٣٩٣ز)ی کە بۆ باسکردنی لە شکرکێشی (تەیموری لەنگ)ە کە لە بەغدادەوە بۆ داقوق و قەڵای کەرکوك هاتووە ،[10] دواتریش لە نامەی مێژووی سووری تەیموری لەنگدا بینراوە لەشێوەو ڕوخساری کەرکوکدا کە(شەرەفەدین عەلی یەزیدی) لەساڵی ((٨٢٨ك/١٤٢٥ز))ی نووسیویەتی.[11]

سەبارەت بە وشەی (کەرکوك)یش ناتوانین بگەینە شارەزاییەکی تەواوو نەگۆڕو چەسپاو ، بەڵکو ئەوەی کە باسی لێوەدەکرێت، تەنها بریتیە لە ئەگەر (شێمانە)و بەنزیك بوونەوە....(گە باقر وفؤاد سفر) لە بنەڕەتی وشەی کەرکوکەوە وتویانە:((پێ دەچێت ناوی کەرکوك پەیوەندی بەوشەی گڕگڕەوە هەبووبێت، کەناوی ئەو ئاگرە هەمیشە بڵێسەدارەی دەوری کەرکوکە))، [12] کەواتە وشەی(کەرکوك)لە(گڕگڕ)ی ئاگرەوە وەرگیراوە، یاخود

---

[1] (باجرمیّ): لە زۆر سەرچاوەکاندا وشەی (باجرمیّ) بۆ قسەکردنە لەسەر ئەو هەرێمەی لە دەورانی سەرەتای هاتنی ئاینی ئیسلام بۆ ناوچەکەو تا دەوروبەری (سەدەی چوارەمی کۆچی / دەیەمی زاینیی) بەکارهاتووە، لەوکاتەدا هەڵکشاوتر بەرەبەرە نێوی ئاوەدانی دیکە لە نێوچەکەدا وادەرکەوتوون، لەوانەش شارۆچکەی (کرخ جلدان) کەدەکەوێتە نێوان خانەقین و شارەزوورو ویلایەتی عێراقی لە هەرێمی شارەزوور جیاکردۆتەوە. (یاقوت الحموی: معجم البلدان، المجلد٤، لبنان، بیروت، ١٩٩٥، ل٤٤٩).

[2] البلاذري: فتوح البلدان، تحقيق . صلاح الدين المنجد، قاهيره، ١٩٥٧، ل٣٢٥. ؛ الطبري: تأريخ الامم والملوك، تح "محمد أبو الفضل ابراهيم"، ، لبنان، بيروت، (ج٢، ل٥٩) ، (ج٩، ل١٧٦).

[3] ابن الفقيه: مختصر كتاب البلدان، لندن، ١٣٠٢هـ، ل١٢٩ . ؛ ابن عبدالحق : مراصل الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاء، تحقيق" على محمد البجاوي"، ج ١، دار أحياء الكتب العربية، ، القاهرة، ١٩٥٤، ل١٤٧.

[4] قادر محمد ئەسکەندەر: ناوچەی کەرکوك لەسەردەمی عەباسیدا (١٣٢ – ٦٥٦/٧٥– ١٢٥٨ز)، سەنتەری برایەتی، ژ(٢٠) ، هاوینی ٢٠٠١، ل١٠٢.

[5] مسالك الابصار: ابن الفضل الله العمري المتوفي ٧٤٩هـ ـ ١٣٤٩م، مخطوطه.

[6] بلدان الخلافة الشرقية، ت. بشير فرنسيس وكوركيس عبدالرزاق، ط٤، بغداد، ١٩٥٤، ل١٢١ – ١٢٢.

[7] مێژووی ووشەی "کەرکوك" لەسەدەی (پێنجەمی کۆچی/ پازدەی زاینی) دایان پێش ئەو سەدەیە بە ماوەیەکی کەم ئەم نێوە هاتووەتە ئاراوە بەتایبەت لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی سەلجوقیەکاندا. (محمد هادی الدفترو عبدالله حسن : العراق الشیمالی، ج١ ، ل٢١٥).

[8] عوسمانی سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، گۆڤاری مرۆڤایەتی، ژ(٧)، ئۆکتۆبەری ١٩٩٨، ل٩.

[9] تۆفیق وەهبی: اصل الاسم کرکوك، مجلة الکاتب، عدد (١) سنة الاولى، حزيران ١٩٥٨، ل . ؛ روفائیل منیاس: کەرکوك لەمێژوودا، و. هیوا صاڵح، گۆڤاری ئاران، ژ(١٣)، ل٨.

[10] قادر محمد ئەسکەندەر: کەرکوك لەسەردەمی عەباسیەکاندا، ل١٠٣.

[11] جمال بابان: اصول اسماء المدن والمواقع العراقية، ج١، ل٢٨٩-٢٩٣.

[12] المرشد الی موطن اثاري والحضارة، الرحلة الرابعة، ل٨.

لەوشەی (کورکور)ەوە وەرگیراوەو سیمای کوردی وەرگرتووە، بۆیە زۆری پێدەچێت نێوی شاری کەرکوکیش هەر لەوەوە سەریهەڵدابێت.... هەروەها (جمال رشید)یش بڕوای وایە کە نێوی کەرکوك لەوشەی (گرگر)ەوە دروستکراوە،[1] کە ناوی چاڵێکی ئاگرە لە دەرەوەی کەرکوك. بەڵام (د. مستەفاجواد) وابۆی دەچێت، کە نێوی کەرکوك لە نێوی (کرخینی)یەوە هاتبێت، ئەویش بەکۆکردنەوەی سێ پیتی(ك) لەو بارەیەشەوە دەڵێت :((نێوی کەرکوك، کە سێ پیتی (کاف) ی کۆکردۆتەوە، بەیەکێك لەنێوە دەگمەنەکان دادەنرێت، کە بنەڕەتیەکەی دەگەڕێتەوە سەر زمانی ئارامی)).[2] (تۆفیق وەهبی) پێیوایە کە: ((نێوی کەرکوك لەنێوی (کەر) واتا (قەڵا) وەرگیراوەو پاشگری کە(UK)ی دووجار چوەتە سەر، لەوەرگرتنی یەکەمدا بووە(کەوەك)ودووەمیان بەپێی تێپەڕبەوونی کات پاشگری (وك-UK)ی دیسانەوە چووەتە سەر بۆ دەربرینی خۆشی یان بچووکردنەوەیە، کە واتا وشەی یەکەمی(کیرك)، پاشان (و-ك) بووە بە(کیرەك + وك) ئەوجابوو بەم ناوەی ئێستای کەرکوك)).[3]

هەرچی رۆژهەڵاتناسی ئینگلیز(لینرنج-Letrenge)ە، لە بارەی وشەی کەرکوکەوە وتوویەتی: ((وشەی کەرکوك وشەیەکی ئارییە، کە بەمانای (قەڵا) دێتو لەدوو برگە پێکهاتووە کە (کەرخ)و (کەووك)ەوە هەردووکیانیش سەرچاوەکەیان بۆمانای (قەڵا - قەلعە)یە، بەڵگەش لەسەر ئەم راستییە، ئەوەیە کە شاری کەرکوك سنووری لە نێوان دەسەڵاتدارانی وڵاتی (رۆم، شام) دایە کە بەنێوچەی (بەلقیەکان — البلقاو) ناسراون)).[4] (کەریم زەند) لە ڕوانگەیەکی ناسیۆنالیستیانەی کوردیەوە سەبارەت بەنێوی کەرکووك دەنووسێت (کەرکوك) بەواتای (کار + کۆك)[5]ە کە (کار یان ئیشێکی گەورە)و (کۆك)، ئەودەڵێ (کار) لەسەردەمی سۆمەرییەکانیشدا هەر بەمانای (ئیش) بەکارهاتووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر وا لێکی بدەینەوە، کە (کەر) بەواتای (قەڵا) بێتو (کۆك) یان (کوك)بەومانایە بێت، کە (کەریم زەند) دەیڵێت ئەوە دەبێتە (قەڵای کۆك)، [6] پێویستە بگوترێت لەم نێوچانەدا زنجیرەیەك قەڵای دەستکرد هەیە، کە ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ساسانیەکان یان پێشتری یان دواتری، خۆ ئەگەر (قەڵای کەرکوك) قەڵایەکی گەورە یان کۆك بێت ئەوا دەکرێت بڵێین ئەو بۆچوونانە لە بۆچونەکەی(کەریم زەند)ەوە نزیکن. زۆربەی ئێرانیەکانیش نێویان بە(کاری کۆك) بردووە، کە واتا، (کاری مەزن) دەگەیەنێت. [7]

بنەڕەتی وشەی(کەرکوك)هەرچۆنێك بێت، لە سەردەمی عوسمانیەکاندا بەتەواوی جێگەی (کەرخینی)گرتەوە و وای لێهات بەکارهێنانی(کەرخینیو ئارابخاو کەرخ سلوخ...هتد) باوی نەماو تەنها لە کتێبەکۆنەکاندا مایەوە،[8] وشەی کەرکوك بەتەواوی دەرکەوت، هەرچەندە لەدوای پرۆسەی بەناو خۆماڵیکردنی نەوتی عێراق لە ساڵی ١٩٧٦دا کەرکووك نێوێکی (تەعریبی) نوێی لێنرا، لەلایەن (پارتی بەعپی عەرەبیەوە))،

[1] دراسات كردية في بلاد سوبارتو، دار افاق عربية للطباعة و النشر ، بغداد ،١٩٨٤ ل٣٠ -٣١. ؛ مامۆستا:محەمەد باقی مستەفا، کەرکوك لە مێژوودا،ل٣٠٦.

[2] فاخرليات. فاضل مهدي بيات: توركمن تاريخنيدن ياپراقلر، لزمان باصم ئەويندە باصبلمتسدر، بغداد، ١٩٧٥، ل٢٤٤-. ٢٢٥.

[3] تۆفيق وهبی: اصل اسم كركوك، مجله الكاتب، عدد(١)، ل١٣.

[4] عوسمان سەید قادر: کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، گۆڤاری مرۆڤایەتی، ژ(٧)، ١٩٩٨، ل٥٢.

[5] پێدەچێت ئەم (کار + کۆکە) لەراستیدا (کار + گوت) بووبێ، واتە بەنێوی دروستکەری شارەکەوە بووبێ کە"گوتیەکانن" .

[6] كركوك والسليمانية صنوان، ل٣٦. (دەستنووس).

[7] فهمى عرب اغا وفاضل ملا مصطفى : ماذا في كركوك، مطبعة تتويج، كركوك، بدون سنة طبع، ل٨.

[8] عباس العزاوی: دراسات تأريخية حول كركوك، (مجلة اخاء)، ژماره (١- ٢)، سنه(٢٦)، مايس و حوزەيران١٩٨٦، ل٧ -٨.

کە (تامیم) بووە .[1] مەبەستی سەرەکیش لە گۆڕینی ناوی کەرکووك و کوژاندنەوەی ناوە مێژووییەکەی ئەو مێژووە دێرینەی شاری کەرکووك بووە، کە بۆچەند سەدەیەك دەگەڕایەوە .[2]

بۆیە دەکرێت بووترێت بنەڕەتی لێبونەوەی نێوی(کەرکوك)، بەچەند دەورێکی مێژوویدا تێپەڕیوە، لەگەڵ گۆڕانکاریە مێژووییەکاندا گۆڕانی بەسەردا هاتووەو دوورو نزیك تووشی سوانو داتاشین بووە، وەك (کەرخۆ، کوکی، کەرخا، کەرەك، کەرەخ، کەرخی، کەرخینی، کەرخ سلوق، کوکوڕ، گرگڕ، کەرمینی، ئەربەخ، ئەراپخا، ئەرابخا، ئورفا ئەرەفە، عەرەفە، کەرخورا، کور کورا، کۆنکون، کەرکینی، ئەرانجیوس، کاری کوك ...هتد).

تەوەرەی دووەم: شوێنی جوگرافی نێوچەی کەرکووك لە نوسراوە کوردی و بیانییەکاندا:-

کەرکووك یەکێکە لەشارە گەورەکانی باشووری کوردستانو لە ڕووی فراوانی ڕووبەرەکەیەوە، چوارەم شاری عێراقییە.[3] بەلاَم سنوورەکەی بۆچوونی هەمەچەشنو جیاوازی لەسەر هەیە، ئەم بۆچوونانە بەپێی ڕەگەزو نەتەوەی نووسەرو توێژەرەوەکان دەگۆڕێتو تەنانەت جیاوازی هەڵوێستی نیشتمانیو سیاسیشیان کاریگەری زۆری هەبووە لە بۆچوونە جیاوازەکان. لەلایەکی دیکەوە بۆچوونەکان زۆرو هەمەجۆرن، کە دەتوانرێت بوترێت هەر نوسەرێك بەجۆرێك سنووری کەرکوکی دەستنیشانکردووە. لە سەردەمە جیاجیاکاندا، ئەو بۆچوونە جیاوازانەش بۆچەند فاکتەرێك دەگەڕێتەوە کەئەمانەن:-

١// دەسەلاَتدارە یەك لەدوای یەکەکانی عێراقی ئێستە، بەردەوام هەوڵی ئەوەیانداوە، کە سنووری جوگرافیاو باری دیمۆگرافی کەرکوك بشێوێننو بیگۆڕن، ئەمەش بەپیادەکردنی چەندین شێوازی جیاجیای وەك(ڕاگواستنی کورد لە کەرکوكو دەوروبەریو نیشتەجێکردنی نەتەوە ناکوردەکان، لە جێگەی ئەواندا)، ئیدی داگیرکەرانی کەرکوك بەم کارەیان سنورەکەیان شێواندوە.

٢// لەلایەن کاربەدەستانی عێراقەوە ڕێگە بەبلاَوکردنەوەی ئەو کتێبو لێکۆڵینەوە زانستیانەی دەربارەی ((جوگرافیای کەرکوكو مێژووی کەرکووك..هتد))نوسرابون نەدراوە، کەچی بەپێچەوانەی ئەو کارەیانەوە هەموو دەرفەتێکیان بۆ نووسین و بلاَوکردنەوەی بیروڕاو بۆچوونەکانی شۆڤێنیزمی دەمارگیری نەتەوەی سەردەست ڕەخساندووە، کە دوورن لە زانستو بنەما ئەکادیمیەکان و دژ بەجوگرافیاو مێژووی کەرکوکن، لەو نووسینو بۆچونانەشدا هەتا بۆیان کرابێت، هەوڵیانداوە سنووری نێوچەی کەرکووك بچووك بکەنەوە. هەموو ئەو گۆڕانکاریانەی لەسالاَنی (١٩١٩– ١٩٢٠)دا کراون، بەڕەزامەندی ئەفسەرانی ئینگلیزی نێوچەکە بووە،[4] دواتریش بە فەرمانی دەسەلاَتە یەك لە دوا یەکەکانی عێراق کراوە.

---

[1] بڕوانە بەڵگەنامەی ژمارە (١)، ل٣٤.

[2] پشکۆ حەمەتاهیر عبدالرحمن : شاری کەرکوك لە نێوان سالاَنی ١٩٥٧ – ١٩٧٧ : لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی –سیاسیە، تێزی دکتۆرا، بەشی مێژوو، کولێجی زانستەمنرۆڤایەتیەکان، زانکۆی سلێمانی ،٢٠١١،ل١٨٤.(بلاَونەکراوە).

[3] وریا نامق الجاف: کرکوك . دراسه سیاسیه واجتماعیه . .، ل٣٢.

[4] و. سەر بەست کەرکووکی : ڕاپۆرتی کارگێڕیی دەڤەری کەرکووك (ماوەی ١ی کانوونی دووەم تا ٣١ / کانونی یەکەمی ١٩١٩)، بنکەی ژین سلێمانی ٢٠٠٦، ل٢٤ .

3//نوسین لە سەر جوگرافیا و مێژووی کورد بەگشتی و کەرکووك بەتایبەتی جێگەی بڕوای تەواو نین، چونکە لەلایەك کورد خۆی نەنوسراوەتەوە بەڵکو خەڵکی تر نوسیویانەتەوە، ڕەنگە ئەوانیش بە ئارەزوی خۆیان مامەڵەیان لەگەڵدا کردبێت. لەلایەکی دی کورد لەبەرئەوەی ئامادەبوونی سیاسی و شارستانێتی لەبەرچاو نەبووە، بۆیە ئەوانەی لەبارەیەوە دواون یان لە ژێر کاریگەری عاتیفەدا لێی دواون یان بەشێکیان بە ڕق و کینەوە نووسیویانە، کە هەردوو حاڵەتەکەش مەوزوعیەت و ڕاستی ونبوە.[١]

ئەو بۆچوونە جیاوازانەی لەسەردەمە جیاجیاکاندا دەربارەی سنووری جوگرافیای کەرکوك هەن، لێرەدا هەوڵ دەدرێت بەدوو کۆمەڵ بۆچوونەکانیان بخرینە ڕوو:

یەکەم//شوێنی جوگرافی کەرکوك لە نووسراوە کوردیەکاندا: -

کاتێك سەیری سەرچاوەو نوسراوو بۆچوونی نووسەرە کوردەکان دەکرێت، دەبینرێت بۆچوونەکان لەسەردیاری کردنی سنوری کەرکوك یەك نین، دیارە هۆکاری سەرەکیش بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە سنووری(کەرکووك[٢]) لەسەردەمە جیاجیاکاندا لەلایەن داگیرکەرانی کەرکوکەوە گۆڕانی بەسەردا هاتووە. لەو نووسەرو نوسراوە کوردیانەش، کەئاماژەیان بەسنووری کەرکوك داوە ئەمانەن:

(گۆڤاری هیوا)[٣] لەبارەی سنووری کەرکوکەوە دەڵێت: ((لە نێوان ساڵانی٤٥٠٠_٤٠٠٠پ. ز)دا سنووری شاری کەرکوك زۆر فراوان بووە، کە لای ژوورووی زێی بچووك، لای خوارووی نەهرەوان، لای ڕۆژئاوای ڕووباری دجلە نزیك بەتکریتو سامەرا بووە)). [٤]واتە سنووری کەرکووك درێژدەبێتەوە لەسەرو ڕووباری زێی بچوکەوە هەتا کۆتایی سنووری قەزای _کفری_ لە سنووری پارێزگای سلێمانیەوە تاکو چیای حەمرین، لە باشووری ڕۆژهەڵاتەوە هاوسنوورە لەگەڵ پارێزگای (هەولێر) و بەشێك لە (موسڵ)، لە باشووری ڕۆژئاواوە هاوسنوورە لەگەڵ شاری (بەغداد) و بەشێکی شاری (دیالە) و لە باکوری ڕۆژهەڵاتیەوە هاوسنوورە لەگەڵ سلێمانی.[٥]

هەرچی (جمال ڕەشید)ە نوسیویەتی: ((کەرکوك کە بە (ئارابخا) یان (عەرەفە) ناسرابوو، لە کۆندا چیای حەمرین سنووری بووە، لە ڕۆژئاواوە ڕووباری سیروان (دیالی) جیاکردۆتەوە، لە خوارووی وڵاتی (حەلوان)و(نوار)، لە سەروش گەیشتۆتە ڕووباری زێی بچووك، کە لەوێ وڵاتی (حەدیاب) و (ئەربیلا) لەسەر هەردوو زێیە کۆبووبوونەوە، لە ڕۆژهەڵاتەوە گەیشتۆتە چیا سەرکەشەکانی نزیك سنووری زاموا)).[٦] لە سەردەمی شەڕی چاڵدێران (١٥١٤)دا سنووری شاری کەرکوك بەم جۆرەبووە :((باکوورو خۆرئاوای زێ ی گەورە،

---

[١] عەتا قەرەداغی : کاریگەری کلتوری ئەوان لەسەر کورد ، چ٢، چاپخانەی ڕوون ، سلێمانی ٢٠٠٧ ، ل

[٢] کەرکووك لە ڕووی جوگرافیاوە سەرەتا بنیادنراوە لەسەر گردێکی گەورەی لاکێشەیی، بەرزاییەکەی (٢٢٠ پێ)یە لە ئاستی ڕووی دەریاوە، لاتەنیشتی ڕێڕەوێکی فراوانی هەیە کە پڕە لە وردە بەردو چەو، ئەو ڕێڕەوە ناسراوە بە (خاسە چای)، نیوەی ڕۆژئاوای گردەکەش کەلاوەو وێرانە. (سي جي ادموندز: كرد و ترك و عرب، ت. جرجيس فتح الله، ط٢، اربيل، ١٩٩٩، ل٢٣٩).

[٣] گۆڤاری هیوا یەکێکە لە گۆڤارانەی کە لە ساڵانی پەنجاکانی سەدەی بیستدا، لەلایەن کۆمەڵێك ڕۆشنبیرو نووسەری باشووری کوردستان لە کەرکووك دەردەکرا، ئەم گۆڤارە یەکێك بوو لەو دەروازانەی کە ڕووداو ڕاستیەکان ئەو سەردەمەی بە نەوەکانی دوای خۆی گەیاندووە.

[٤] مێژووی شاری کەرکوك، گۆڤاری هیوا، ژمارە(٤)، تشرینی یەکەمی ١٩٥٧، ل٤ –٥ .

[٥] ئاران: ئارابخای وڵاتی کوردەواری لە مێژوودا، گۆڤاری (هەزارمێرد)، ژمارە (١٦)، حوزەیرانی٢٠٠١، ل١٧٠–١٧١.

[٦] دراسات كردية في بلاد سوبارتو، ل٢٦–٢٨.

خۆرئاواو باشووری ریزە چیاکانی حەمرین، باشوور خۆرهەلاتی سیروان، خۆرهەلات و باکووری سنووری بابان (سلێمانی) بووە)).[١]

(تۆفیق وەهبی) سەبارەت بەسنووری کەرکوك نووسیویەتی: ((نێوچەی (کەرکوك)ی ئێستا کەوتۆتە نێوان چیاکانی زاگرۆس‌و زێی خواروو، دیجلەو بەرزاییەکانی حەمرین و(سیروان - دیالە) هەمان ئەو ناوچەیەیە، کە لە سەردەمی ساسانیەکاندا بە(گەرمەکان) نێودەبرا)).[٢] (د.نوری تالەبانی) بەم شێوەیە سنوورەکەی دیاریکردووە:((نێوچەی کەرکوك دەکەوێتە نێوان چیاکانی زاگرۆس لە باکووری ڕۆژهەلاتی زێی بچوك و ڕووباری دیجلە لە باکووری رۆژئاواو زنجیرە چیای حەمرین لەباشووری رۆژئاواو زێ ی سیروان (دیالە) لە باشووری رۆژهەلات)).[٣] هەرچی (عەبدوللا عەبدولکەریم مارف بەرزنجی) لە هەردوو کتێبەکەیدا بەم شێوەیە سنووری کەرکوکی دەستنیشانکردووە: ((زنجیرە چیای حەمرین... زنجیرە چیایەکی دوور و درێژەو لە سنووری _ عێراق ئێرانی ئێستاوە دەستپێدەکات‌و لە فەتحەی پشت شاری بێجی دەپسێت درێژی ئەم زنجیرە چیایەیە ٥٠٠ کیلۆمەتر دەبێت‌و بلندی لە هەندێ جێگای دا دەگاتە ٨٠٠مەتر، حەمرین ئەمڕۆ سنووری جوگرافی گرنگ لە نێوان کوردستان (کەرکوك) و بەشە عەرەبیەکەی عێراقی ئەمڕۆدا دروستدەکات. زنجیرە چیای سەرگرمە.. زنجیرە چیایەکی درێژی سەخت و ئالۆزە، لەپشت دێی بانیخێلانی ڕۆژئاوای بەنداوی دەربەندیخانەوە دەستپێدەکات و لە دەربەند ئاوداری دێلێژە دەپسێ، دەست پێدەکاتەوە لەدەربەند وشك دەپسێت، ئەمجارە دەست پێدەکاتەوەو لە باشووری ئاغجەلەری قەلاسێوکە کۆتایی دێت. درێژی ٣٠٠ کیلۆمەترەو لەهەندێ جێیدا (١٨٥٠م)بلندە، نێوان کارکۆك‌و سلێمانی دەکات. زێ سیروان.. نێوان کارکۆك‌و دیالە دەکات، کە سەرچاوەی لەبەنداوی دەربەندیخان دەگرێ‌و تێکەل بەئاوی ئەلوەند دەبێ زێی دیالە پێکدێ‌و دەبنە بالێکی رووباری دیجلە. زێی بچووك.. نێوان پارێزگای کارکۆك‌و هەولێر دەکات، سەرچاوە لە بەنداوی دووکان دەگرێ‌و سەرەو خوار شۆڕدەبێتەوە بە چەمی ڕێزانداو بەناو شارۆچکەی تەق تەق پردێدا تێدەپەڕێت و دەبێتە بالێکی رووباری دیجلە)).[٤] کەواتە (سنوری شاری کەرکوك) لەخۆرهەلات ئاوی سیروان، لای ژووری سەرگرمەو دەربەندی بازیان‌و ئاغجەلەر، لای خۆرئاوای زێی بچوك پردێ‌و دبسە، لای خواروو زنجیرە چیای حەمرینە. (جەمیل رۆژ بەیانی) سەبارەت بە سنووری جوگرافیای کەرکوك دەلێت: ((لە باشوورەوە دیالەو لە باکووری رۆژئاوای لیوای هەولێرو بەشێك لە موسل، لە باشووری رۆژئاواشی لیوای بەغداو بەشێك لە لیوای دیالەیەو، لە باکووری رۆژهەلاتیشەوە لیوای سلێمانییە))[٥] لە کتێبی(کرکوك -بحوث المؤتمر العلمی حول کرکوك)دا سنووری کەرکوك بەم شێوەیە دەستنیشانکراوە :((نێوچەی کەرکوك بریتیە لە خاکێکی پان‌و بەرین‌و دەکەوێتە بەشی باکووری رۆژهەلاتی عێراقەوە، لە نێوان لیواکانی(هەولێرو سلێمانی‌و بەغدادو دیالەو موسل)دایە، لەباکوورەوە لەگەل لیوای هەولێر و بەشێك لە سلێمانیدا هاوسنورە ، لەرۆژهەلاتەوە لەگەل لیوای سلێمانی‌و بەشێك لەدیالە هاوسنورە،

---

[١] کوردێکی مێژوونووس: کەرکوك – ناوی– مێژووی کۆنی – دانیشتوانی – دەسەلاتەکانی، گۆڤاری هاواری کەرکوك، ژ (٢)، ل٢٦.

[٢] سفره من (دەربەندی بازیان) الی (ملەی تاسلوجه)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٦٥، ل٥ –٦.

[٣] سیاسەتی بەعەرەبکردنی کەرکوك: و. مەریوان حوسێن چیمەنی، ل٩.

[٤] نێوان حەمرین‌و سەرگرمە: چاپخانەی خۆیبوون، دانیمارك، ٢٠٠٤، ل٢ . ؛ کارکۆك لەمێژوودا، چاپخانەی خویبوون، دانیمارك، ئازاری ٢٠٠١، ل٥٠.

[٥] وەرگیراوە لە:هاشم کاکەیی : لەیادی دوو ناوداری کاکەیی دا، گۆڤاری بەیان، ژ(١٧٨)، سالی ١٩٩٦، ل١٧–١٨ .

لەباشووریشەوە دیالەو ڕۆژئاوای بەغداو بەشێك لەموسڵە)) .[1] (حەمید عەبدولا ساڵح)ش سەبارەت بە سنووری کەرکوك نووسیویّتی:((سنووری کەرکووك لە باکوورەوە لەگەڵ زنجیرە چیاکانی دۆمەلان درێژدەبێتەوە، چیای باتیوەش دەکەوێتە باشووریەوە، لە بەشەکانی ڕۆژئاواشی ئەوا ڕووباری بچوك وەکو سنوورێکی جیاکەرەوەیە، کەرکووك و قەزای دوبز لەگەڵ پارێزگای هەولێر جیا دەکاتەوە، چیای عەلی و جەمبورو ڕووباری چەمی داقوقیش لە بەشی ڕۆژهەڵاتی شارەکە هەڵکەوتوون)).[2]

بەم شێوەیە (کەرکووك) دەکەوێتە دەشتە فراونەکانی خۆرئاوای زنجیرە چیای زاگرۆس، لە باشووری خۆرئاواوە زنجیرە بەرزاییەکانی حەمرین کۆتایی دێت و وەك سنوورێکی سروشتی ناوچەکەیە. بانی کەرکووك بە ناوچەی گواستنەوەی نێوان دەشتی لیتە لە باشووری خۆرئاواو ناوچەی زۆنگ و شاخاوی لە باکوورو باکووری خۆرهەڵات ناسراوە، تا بەرەو باشووری خۆرئاوا بڕۆین، ڕادەی بەرزو نزمی کەم دەبێتەوە، کە لەسەر ئاستی دەریاوە (١٠٠_ ٢٠٠م) دایە.[3]

دووەم//شوێنی جوگرافی کەرکوك لە نوسراوە بیانییەکاندا :-

لێرەدا هەوڵ دەدەین بۆچوون و ڕوانگەی چەند نوسراو و نووسەرێکی بیانیو چەند دەزگایەکی جیهانی بیانی بخرێنە ڕوو کە لە بارەی سنووری جوگرافی کەرکوك نووسیویانە وەك ئەمانە :-

(شمس الدین سامی) لە فەرهەنگەکەی خۆیداو لە پیتی(ك - ر)دا سەبارەت بە سنووری شاری کەرکوك لە ڕووی جووگرافیەوە دەڵێت: ((شاری کەرکوك مەرکەزی ئەو لیوایەیە کە پێی دەوترێت شارەزورو دەکەوێتە ویلایەتی موسڵ لە کوردستان، ١٦٠کیلۆمەترێك لە خوارووی ڕۆژهەڵاتی موسڵدایە ئەمەش لە خوار ریزە گردۆڵکەیەك دروست کراوە، بەتەنیشت دۆڵێکی بەرین لەدۆڵەکانی زێی ئەدهەم[4])).[5]

(ئینسکلۆپیدیای ئیسلامی)سنوورەکەی بەم شێوەیە دەستنیشانکردووە: ((کەرکوك لە باکووری ڕۆژئاوای ڕووباری زێی بچووك، باشووری رۆژئاوای چیای حەمرین، باشووری ڕۆژهەڵاتی رووباری سیروان - دیالە، شاخەکانی زاگرۆزیش کەوتووەتە رۆژهەڵاتییەوە، گەورەترین شاری نێوان دوزییە لەسەر هێڵی ٢٥ر٤٢پلەی درێژی و ٢٥ر٣٥هێڵی باکوورە)).[6] بەلام لە(ئینسکلوپیدیای دەزگای مایکرۆسۆفتی ئەمریکی) داهاتووە: ((کەرکوك شارێکە دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی عێراق))، هەروەها لە ئینسکلۆپیدیای وڵاتی نەرویجدا نووسراوە:((کەرکوك شارێکی کوردستانی عێراقە، لە کۆتایی خوارەوەی چیاکانی زاگرۆسە، کە٢٣٠کیلۆمەتر لە باکوری بەغدادایە).[7]

---

[1] مجموعة من الباحثین: طبعة الثانیة، أربیل، ٢٠٠١، ل٣٢.

[2] شیکردنەوەی جوگراف بۆ سیاسەتی تەعریب لە شاری کەرکوك و رێگەکانی چارەسەرکردنی "لێکۆڵینەوەیەکە لە جوگرافیای سیاسی"، نامەی ماستەری بڵاونەکراوە، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٤٠.

[3] کامەران کوێخا جەلال: مێژووی کۆنی کەرکوك لەبەر رۆشنایی دەقەکانی نوزیدا، چاپی یەکەم، ٢٠٠٨، ل٢٩.

[4] دۆڵی ئەدهەم مەبەست لێی رووباری خاسەیە کە کەرکوکی کردووە بەدووبەشەوە (توێژەر).

[5] قاموس الاعلام، چاپخانەی مهران، استانبول ، بەرگی پێنجەم، ١٨٩٨، ل٣٨٠٢.

[6] دائـرة المعـارف الاسـلامیة، ت. أحمـد الشـنتاوي وآخـرون، دار الفکـر،ج١٦، دون مکـان وسـنة الطبـع، ل١ (kramers, J.H.2008.kirkuk, Encyclopaedia of Islam Beaman,P. TH.Bianquis,C.E.Bosworth,E.van Donzel and W.P.Heinrichs(eds).leidn:Brill).

[7] وەرگیراوە لە//ئەحمەد عەزیز: کوردستانی کەرکوك لەئینسکلۆپیدیای وڵاتانی ئەوروپاو ئەمریکادا، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە (٤)ی بەهاری ٢٠٠٣، ل٥٦ –٥٧.

بەلاّم ئینسكلۆپیدیای بەریتانی ئاماژە بۆ ئەوە دەكات، كە شاری كەركوك دەكەوێتە سەربناری چیاكانی زاگرۆس لە هەرێمی كوردستانی عێراق.[1] لە بەلگەنامەی ژمارە(١٣٩٧٦٤—٥٠٦٩/. fo)ی بەریتانیدا سنوورەكەی بەم شێوەیە دیاری كراوە : ((ڕۆژهەلاّتی، ئەمانەی تیادایە:لەك، سالّەیی، شوان— كە لە كاتی توركەكاندا سەر بە ناحیەیەك بووە بەهەمان نێو، شێخ بزێنی لێدەركرێ و لەوێوە بە سنوورە كۆنەكانی نێوان كەركوك و ناحیەی چەمچەمالّدا بڕوات. ڕۆژئاوای زەوی یەكانی جەباری و ڕۆژهەلاّتی گوندەكانی تالّەبانە، هەروەها دروست لە دوو ئاوانەی (chia zarin)چیای زێڕین، ئاوی ئافوسی ڕۆژهەلاّتی عەشیرەتی زەنگنەوە ڕەت ببێت و لەوێوە بە هێلّێكی ڕاست تادەگاتە بەرامبەر بە(مەیدان)ی سەر بەڕووباری سیروان . باشووری لەو خالّەی(مەیدان)ی سەر سیروانەوە تاخالّی بەیەك گەیشتنی ڕووباری (نەهرین)و سیروان پێدەكرێت، لە ڕۆژهەلاّتی (جەبەل حەمرین)ە وە تا چالّە خوێیەكانی(جەبەل حەمرین)ی تیادا بێت. لەوێوە بەرەو سەروو تا لەخالّی(تەل عەلی) خۆی لە(زاب)دەدات . باكووری هاوتەریبی (زاب) تا(ئالّتوون كۆپری) ئەو شوێنەو گوندەكانی(لەك)ی تێدابێت، كە دەكەونە بەشی سەرووی ڕووباری(زاب). تائەو خالّە كە لە ڕۆژئاوای زەردك (zardik) دایە، لەو شوێنەی كە سنورەكانی ڕۆژهەلاّتی دەڤەرەكە دەست پێدەكەن)).[2] (هاشم سەعدی)ش نوسیوێتی: ((كەركووك چەند سنوورێكی سروشتی دەوریان داوە، لەسەرەوە ڕووباری زێی بچووك و لە خوارەوە ڕووباری سیروان و چیای حەمرین لەبەشی ڕۆژهەلاّتی و، بەشی ڕۆژئاوای بریتیە لە دەشتێكی بەپیت، زێی بچووك بۆتە هاوسنوور لەگەلّ هەولێر و كەركووك و موسلّ)) [3].

(محەمەد هادی دفتر و عبدالله حسن) لەپەرتوكەكەیاندا بەم شێوەیە سنووری كەركوكیان دیاریكردووە:((شاری كەركوك لەسەرەوە لەگەلّ زێی بچووك هاوسنوورە، كە لە دێی (كیتك)ەوە دەست پێدەكات، درێژ دەبێتەوە لەگەلّ هێلّی سنووری ڕووبارەكە بۆ سەرچاوەی زێیەكە لە رووباری (دیجلە)، لەرۆژئاواوە هاوسنوورە لەگەلّ رووباری (دیجلە)، سنووری ئەم هێلّە لە سەرچاوەی زێی بچووكەوە لەڕووباری دیجلەوە دەست پێ دەكات هەتا فەتحە، ئینجا درێژ دەبێتەوە لەڕووی زنجیرە چیای (حەمرین)، هەتا خالّی (عین خالد)و(عین نخیلە) لە نێوەڕاستی چیای حەمرین لەسەر ڕێگەی(كەركوك - تكریت).. لەخوارەوە هاوسنورە لەسەر هێلّی سنووری(عین خالد) و(عین نخیلە)هەتا گردی(مغارە)،كە دەكەوێتە لای دەستە ڕاستی دۆلّی(كوردەرە)، زەویەكانی حەویجە دەبڕێت بە هێلّێكی راست لێی ئەشكێتەوە بۆ نێوچەیەك پێی دەوترێت (گقات گوقان)، بە درێژبوونەوەی سنووری جیابووی نێوان هەریەكە لە ناحیەی (داقوق) و (قەرەحەسەن)دا دەڕوات بە سەرووی گوندی (گویلعە) و گوندەكانی (مەتارەوعین حاجیو جەمیلە) لەلای قەرە حەسەن بەجێ دەهێلّن، كە كۆتایی دێت لە شوێنی یەكگرتنی رووباری (سلوهانو) و (رۆخانە) كە سەر بەدۆلّی رۆخانەیە لە رۆژهەلاّتەوە سنوورەكەی دەست پێدەكات لە دۆلّی رۆخانەوە، كەسنوورەكەی لەگەلّ دۆلّێكە بە (خڕپاپیر) بەنێوبانگە و ئەم دۆلّە لە سنووری قەزای (چەمچەمالّ) لەخوارووی گوندی (قەرەوەیس)كۆتایی دێت، لە دوایدا سنوورەكەی بەرزدەبێتەوە بەرەو سەرووبەهێلّێكی راست كە گوندی(باشیولا) لە لای دەستەچەپەوە بەجێ دەهێلّێت لە ناحیەی (قەرە حەسەن)، بەنێوان هەردوو گوندی (كودەكی) و (هەزاركان) دەڕوات كە یەكەمیان بەلای

[1] وەرگیراوە لە //محمد سعید سۆفی : پارێزگای كەركوك لەناو پاكتاوكردنی رەگەزیدا، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل١١.

[2] و. سەربەست كەركوكی : ڕاپۆرتی كارگێڕیی دەڤەری كەركوك، ل٢١ — ٢٢ .

[3] جغرافیة عراق الحدیث، مطبعة دار سلام، بغداد، ١٩٢٤، ل٧.

چەمچەماڵو دووەم بەلای ناحیەی قەرە حەسەن بەجێ دەهێڵێت لە دۆڵی رووباری خاسە لە خوارووی دێی(کوراك) کۆتایی دێت، ئینجا دادەبەزێت بۆ رۆژهەڵاتی ئەو دۆڵە، لەوخاڵەی کە دەکەوێتە خوارووی دێی(بەختەخان) لەوێوە بەرزدەبێتەوە بۆسەرو بەشێوەیەکی بەردەوام هەتا کۆتایی رووباری زێی بچووكو لە تەنیشت گوندی (کتیك)))[1] (د.ئەحمەد سوسە) لەبارەی سنووری کەرکوکەوە دەڵێت:((لە باکوورەوە لیوای هەولێرەو، لە رۆژهەڵاتیەوە لیوای سلێمانیو دیالەیە، لە رۆژئاوایەوە لیوای بەغدادەو، لە باشووریەوە لیوای دیالەیە)) .[2]

(تۆمابوا)ی گەڕۆكو مێژوونووس سنووری کەرکوك بەم شێوەیە دیاری دەکات:((لە باکوورەوە رووباری زابی بچوك، لە باشووری رۆژهەڵات رووباری سیروان (دیالە)، لە باشووری رۆژئاوای شاخی حەمرین، لە باکووری رۆژهەڵاتیەوە شاخی زاگرۆس))ە.[3] هەرچی (یاقوتی حەمەوی)ە دەڵێت: ((کرخینی قەڵایەکە لە زەوییەکی نزمدا، سەنگەرێکی چاکەو دەکەوێتە نێوان(گاوق) دقوقاو ئەربیل (هەولێر)ەوە))،[4] (ابن عبدالحق) دەڵێت: ((کەرکوك قەڵایەکی تۆکمەیە لەنێوان داقوقو ئەربیلدا)).[5] (عبدالمجید فهمی) بۆ سنووری کەرکوك وتویەتی: ((کەرکوك ئەوپارچە زەویەیە، کە دەکەوێتە نێوان رووباری سیروان -(دیالە)وزێی بچوکەوە، لە سەرووی رۆژهەڵاتی عێراقەوەو لە نێوان لیوای هەولێرو دیالەو موسڵدایەو، زێی بچووك لەهەولێرو موسڵ جیای ئەکاتەوە، ڕووباری سیروانیش لە باشووری رۆژهەڵاتی دیالە جیای دەکاتەوە، ریزە شاخەکانی حەمیرن لە باشووری رۆژئاوایەوە لەبەغدادو دیالە جیای دەکاتەوە، ریزە شاخەکانی قەرەداغو سەرگرمەو هەنجیرەو بازیان لە سلێمانی جیادەکاتەوە)).[6] کەواتە سنووری سروشتی کەرکوك لای سەرووی رۆژئاوای زێی بچووكو خوارووی رووباری سیروانـ دیالەو چیای حەمرینە. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانرێت بوترێت شاری کەرکوك سنوورەکەی درێژدەبێتەوە لە سەرووی زێی بچووکەوە هەتا کۆتایی سنووری قەزای(کفری)و لە سنووری لیوای(سلێمانی)یەوە بەرەو رووی چیای(حەمرین).... لە خوارووی رۆژهەڵاتەوە هاوسنوورە لەگەڵ لیوای (دیالە)، لەسەرووی رۆژئاوا هاوسنوورە لەگەڵ (هەولێر)و بەشێك لە موسڵو لە خوارووی رۆژئاواشەوە هاوسنوورە لەگەڵ (بەغدا)و بەشێکی دیالە، لە سەرووی رۆژهەڵاتەوە هاوسنوورە لەگەڵ لیوای (سلێمانی).[7] (عەبدولڕەزاق حەسەنی)ش نووسیوێتی:((کەرکووك یەکێکە لە چوار لیواکەی باکوری عێراق، کە سنووری لە رۆژهەڵاتەوە بە سلێمانی و دیالەوەیە، لە باشوورەوە چیای حەمرین و لە رۆژئاواوە هەولێرە، ڕووبەرەکەی ٢٠,٨٠٠ کم چوارگۆشەیە)).[8] لێرەدا دەردەکەوێت سەرچاوەو نووسراوە کوردی و بیانیەکانیش کاتێك دەستنیشانی سنووری جوگرافیای کەرکوکیان کردووە، ئەو

[1] العراق الشمالي، ج١ ، ل٢٤١– ٢٤٢.

[2] لواء كركوك: گۆڤاری هاواری کەرکوك، ژمارە(٣)، ئاداری ١٩٩٩، ل١٢٧.

[3] وەرگیراوە لە//حەسەن محمود حەمەکریم: ئارابخا پایتەختی مەزنترین ئیمپراتۆریەتی کورد، گۆڤاری باباگوڕگوڕ، ژ(٥)، ساڵی ٢٠٠٤، ل٤٣.

[4] وەرگیراوە لە/جرجيس فتح الله: شاری کەرکوك، سەنتەری برایەتی، ژ(٢٠)، هاوینی ٢٠٠١، ل٢٥٣.

[5] مراصد الاطلاع على انحاء الامكنة والبقاع، ج٢، جونيك ليدن، ١٨٥٣، ل٤٨٧.

[6] دليل مشاهير الالوية العراقية، ج ٢، ١٩٩٧، ل٢.

[7] متصرفية لواء كركوك: المشاريع والأعمال المنجزة في لواء كركوك خلال العام الثالث من ثورة (١٤)تموز المجيدة، مطبعة بلدية كركوك، ١٩٥٧، ل١٧.

[8] العراق قديما و حديثا، ط٧، سوريا، ١٩٨٢، ل١٨٩.

ڕاستیەیان نەشاردۆتەوە کە لە ڕووی خاك و جوگرافیەوە کەرکووك و هەڵکەوتەی شوێنی ئەوە شارە بەشێکی سەرەکیە لە خاکی کوردستان . (ابراهیم شریف) لەوەبارەیەوە نووسیویەتی :"ئەو پێشتێنە سەربازگەیانەی کە تورکەکان دروستیان کرد، چ سەلجوقیەکان بێت یان عوسمانیەکان بووەتە هۆی ئەوەی ناوچە کوردیەکان لەلایەك و عەرەبیەکان لەلایەکی تر، کە لە مەندەلیەوە دەست پێدەکات و بە خانەقین و قزڵ بات و قەرەتەپەو کفری و دووزخورماتوو کەرکوك و ئاڵتوون کۆپری و هەولێر و موسڵ بەرەو تەلەعفەر تێدەپەڕێت"[1] فائق سامەرائیش دەڵێت :"چیای حەمرین کە دەیان میل دەکەوێتەوە باشووری کەرکوکەوە دەبێتە سنووری باشووری کوردستان"[2] . (محمد بن السید احمد الحسنی) ناسراو بە (المنشی البغدادی) لە ساڵی ١٨٢١دا گەشتێکی لە بەغداوە بۆ کوردستان کردووە، باسی لە شارەکانی کوردستان کردووە، لە باسکردنی شاری کەرکووکدا دەڵێت:((کەرکووك شارێکی جوانە، قەلاَکەی دەکەوێتە سەر گردێك، دانیشتوانەکەی کوردن، ژمارەی خانووەکانی قەلاَکە شەش هەزارەو ڕووباری کەرکووك پێی دەوترێت خاسە، لە بارەی چیای حەمرین دەڵێت لێرەوە زمانی ئەو ناوچەیە کوردییە))،[3] واتە کەرکووك کوردستانە. هەروەها لە نەخشەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیش کە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی (١٧٩٤ و ١٨٩٣ و ١٨٩٥)ی زاینی، کەرکورك کە بەشێك بووە لە ولایەتی موسڵی ئەوکات بە کوردستان ناسێندراوە.[4]لە نەخشەکەی بۆرك دا زۆر بڕوونی ناوچە کوردنشینەکانمان بۆ دەردەکەوێت، کە بریتین لە کەرکوك و دەوروبەری مەندەلی و خانەقین و تەواوی ناوچەکانی سەرووی زنجیرەی چیای حەمرین و ناوچەکانی باکووری پارلایزگای موسڵ لەوانە دەوروبەری چیای شەنگار [5] .

(هێنر فیلد)یش لە ساڵی ١٩٥١ دا بەسەرۆکایەتی شاندێکی ئەنسرۆپۆلۆجی گەیشە باشووری کوردستان، لەسەر ئەرکی زانکۆی هارڤارد بۆ توێژینەوەی ئەنسرۆپۆلۆجی، لە دیاری کردنی سنووریخۆرئاوای کوردستان ناوچەکانی (قزلر بات – کفری – کەرکوك، ئاڵتون کۆپری، ......هتد) بە کوردستان دیاری کردووە[6] . لە کتێبی (کورد و کوردستان)ی کۆمەڵێك لەنووسەران و پسپۆڕانی ئینگلیز، لەگەڵ ئەوەی شارە سەرەکیەکانی(کەرکوك و ئاڵتون کۆپری و ...هتد) بە کوردستان داناوە و زۆرینەی دانیشتوانەکەشی بەکورد لەقەڵەم داوە . [7] کاتێك چاو بە ئینسکلۆپیدیای زۆرێك لە وولاّتانی ئەوروپا دەخشێنین، کەرکوك بە شارێکی کوردستانی دەناسێنن لەڕووی خاکەوە، بۆنمونە لە ئینسکلۆپیدیای بەریتانیدا هاتووە : شاری کەرکوك دەکەوێتە دامێنی لێواری چیای زاگرۆس لە هەرێمی کوردستانی عێراق . ئەنسکلۆپیدیای ولاَتی دانیمارکیش پێناسەی شاری کەرکوك بەم جۆرە دەکات : کەرکوك شاری چاڵگە نەوتەکان، دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەلاَتی عێراق سەر بە کوردستان، لەئینسکلۆپیدیای

---

[1] وەرگیراوە لە// جەزا توفیق تاڵب : سكان اقلیم كردستان العراق (دراسة في الجغرافیا السیاسیة)، اطروحة تقدم الى مجلس كلیة العلوم الانسانیة في جامعة السلیمانیة، كجزء من متطلبات درجة دكتوراه، ٢٠٠٤م،ص١٨ .

[2] هەمان سەرچاوە، ل١٩ .

[3] صلاح الدین انور: كركوك وتوابعها في رحلة المنشئ البغدادي، مجلة كركوك، العدد (٣)، السنة الخامسة ، شتاء٢٠٠٤، ل١٩٩-٢٠٠.

[4] بڕوانە نەخشەکانی ژمارە (١ و ٢ و ٣و٤)،ل ٣٥-٣٨.

[5] سلیمان عبدالله اسماعیل : تایبەتمەندیەکانی باران لە هەرێم کوردستان عێراق، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل١٩ .

[6] جنوب كردستان (دراسة انثربولجیة)، ت.جرجیس فتح الله ، مطبعة مؤسسة سردم، السلیمانیة، ٢٠٠١، ل٤١ .

[7] کوردو کوردستان، و.حسین عوسمان نێرگزەجاڕی و حوسێن احمد مارف، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەولێر ساڵ ٢٠٠٢ز ، ل٢٢ .

نەرویجیشدا نووسراوە : کەرکوك شارێکی کوردستانی عێراقە . هەروەها ئینسکلۆپیدیای (ئەڵمانیا و سوید)یش کەرکوکیان بەبەشێك لە لەخاکی کوردستان ئەژمار کردووە .[1] بەسەرنج دان لە ئینسکلۆپیدیای تورکیش "کەرکوك شارێکی کوردستانیە".[2]

(ژان ئۆتارە)ی گەریدەی فەرەنسیش کاتێك لە ساڵی ١٧٢٤ لە ئەستەمبوڵەوە بە کوردستاندا تێپەڕیووەو چۆتە بەغداد و ئەسفەهان، دەربارەی کەرکووك نووسیوێتی:((شاری کەرکووك پایتەختی ویلایەتی شارەزورەو بەشێکە لە کوردستان)).[3] هەروەها ئۆتێری فەرەنسیش، لە ساڵی ١٧٣٥ و ١٧٣٩دا سەردانی کەرکووکی کردووەو دەڵێت:((کەرکووك پایتەختی "باشاڵق"ی شارەزوورە، کە بەشێکە لە کوردستان)).[4] گەرۆکی دیکەی فەرەنسی (ئا.کلیمان) بەهۆی دۆستایەتی لەگەڵ بابانیەکان، لە ساڵی ١٨٥٦دا گەشتێکی بۆ کوردستانی خواروو کردووەو نووسیوێتی: کەرکووك ناوچەی کارگێری شارەزوور، کەوتووەتە ئەوپەڕی سنووری خۆرهەلاتی نێوچەی بابانیەکان کە بەسەر لاپاڵی خوارووییەکەمین گردۆلکەدا دەنوارێت، کە دەبوایە بیبڕین بۆ چوونە نێو کوردستانەوە، کەواتە دەرگای چوونە ژوورەوەیە بۆ کوردستان کە هاوسنووری نێوچەی عەرەبیە.[5] (بارون ئەدوارند نولد) لە گەشتنامەکەیدا (گەشتێك بە عەرەبستان و کوردستان و ئەرمەنستان)دا نووسیوێتی:((کەرکووك ناوچەیەکی کوردییە بۆیە ناوچەی سولێمانی پێوە لکێنراوە)).[6] ببلیۆگراف و جوگرافیناسی تورك (مصگفی بن عبدالله حاجی خلیفە) لە کتێبی (جهان نما) دەڵێت:((کەرکوك لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدە زیاد بوو بۆ ٣٢ سنجق، درێژ دەبووە تاکو چیاکانی حەمرین و هەموو سنجقەکانیش کورد بوون)).[7]ئەمانەش ئەو ڕاستییە دوپاتدەکەنەوە کە کەرکوك لە ڕووی جوگرافییەوە بەشێکە لە خاکی کوردستان.

سەبارەت بە شوێنی فەلەکی شاری کەرکوك(پێش پارچە پارچەکردنی) دەکەوتە نێوان بازنەکانی پانی (٨ر ٣٥) ی باکوورو (٦ر٣٤) باشووری کەمەرەوە، لە نێوان هێڵی درێژی(٥ر٤٣) ی ڕۆژئاواو (٨ر٤٤)ی ڕۆژهەلاتی هێڵی "گرینج"دایە،[8] ڕووبەرەکەشی بە(٢١٠٠کم٢)[9] دەخەملێنرێت،[10] بەلام بەردەوام لەلایەن دەسەلاتە یەك لە

---

[1] ئەحمەد عزیز : راستی شاری کەرکوك لەنێوان ڕابردوو باری ئەمڕۆدا، چاپخانەی conmatabaacilik، ٢٠٠٧، ل٩ -١١ .

[2] شمسەدین سامی : کورد و کوردستان لەیەکەمین ئینسکلۆپیدیای تورکی لەمێژوودا، ئامادەکردنی بۆ تورکی نوێ (م.ئەمین بوز ئەرسەلان)، و.ئەحمەد تاقانە، هەلێر ،٢٠٠٨، ل٣٥٨ .

[3] وەرگیراوە لە// دلێر حەسەن عارف: کەرکوك لەبەر ڕۆشنایی راستیە مێژووییەکاندا، کوردستان، کەرکوك، ٢٠٠٩،ل٢٣-٢٤.

[4] وەرگیراوە لە// تارق رەئوف محەمەد وهەورامان کەمال میرزا: ناوچەکانی ململانێ لە یاسای ئیدارەی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە(١)، ساڵی هەشتەم، هاوینی ٢٠٠٦، ل٢٠.

[5] وەرگیراوە لە// د. نەجاتی عەبدولاَ: کەرکوك لە نیگای گەڕیدە وڕۆژهەلاَتناسە ئەوروپاییەکانەوە، گۆڤاری نۆڤین، ژمارە(١٠)، ساڵی ٢٠٠٧، ل٥٩-٦٠.

[6] وەرگیراوە لە// عبدالرقیب یوسف: حدود کردستان الجنوبیة تاریخیا وجغرافیة خلال خمسة الاف، سلیمانیة، ٢٠٠٥، ل٢٦٠.

[7] د.کمال مظهر احمد: کرکوك وتوابعها حکم التاریخ و الضمیر، الجزء الاول، مطبعة رینوین،ل٣٤-٣٥. ، د.عمر ابراهیم توفیق: الترکمان في العراق _ دراسة تاریخیة دیموغافیة، منشورات مکتب والتوعیة الأتحاد الوطني الکوردستاني، السلیماني، ٢٠٠٥، ل٣١-٣٢.

[8] د. أحمد سوسە: الدلیل الجغرافي في العراق، مطبعة تمدن، بغداد، ١٩٦٠، ل٢.

[9] هەندێك ئەم رووبەرە بە(٨٦٠ر١٦کم٢) دەخەملێنێتو هەندێکیتر بە (١٩٨٧٣کم٢)و بەشێکیتر بە (٦٩١٣١٣کم٢) رووبەرەکەی دەخەملێنێت. (توێژەر)

دوای یەكەكانی عێراقەوە هەوڵی شێواندن و بچووك كردنەوەی ئەو ڕووبەرە دراوە، بۆ نموونە لەساڵی(١٩٢٧) دا بە(٢٠,٠٠٠كلم٢) و لە سەرژمێری (١٩٤٧) دا بە (٢٠,٣٧٦كلم٢) و لە سەرژمێری (١٩٥٧)دا بە (٢٠٠١٣كلم٢) و لە سەرژمیری (١٩٧٧)دا بە (١٠٢٥٥كلم٢) خەملێندراوە.[2] دیارە ئەو كەمبوونەوە بەرچاوەی ڕووبەری كەركووك بۆ دابڕینی (٤ قەزاو) و (١٤ناحیە) و (٨٤٨ گوند) دەگوەڕێتەوە، كە تێكڕا هەموویان ناوچەی كورد نشین بوون.[3] هۆكاری ئەو كەمبوونەوەی كە بەسەر سنووری كەركووكدا هاتووە، فاكتەری سەرەكێكەی دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی شۆڤێنیانەی حكومەتە یەك لە دوای یەكانی عێراق بەگشتی و حكومەتی بەعسی (١٩٦٨_٢٠٠٣) بەتایبەتی، كە بەردەوام هەوڵیانداوە سنوورەكەی دابڕن و بیخەنە سەر نێوچە عەرەبیەكان.

لە ڕوی پێكهاتەی خاكەوە كەركوك لە نێوچەی(حەویجە) نزمترین شوێنی بووە بەرێژەی (١٠٥٠)پێی لە ئاستی رووی دەریاوەو بەرزترین شوێنی لەرووی دەریاوە (١١٧٥)پێیە.[4] كەركوك خاوەن دەشتی فراوان و پڕ گردۆڵكەو بانە، تا بەرەو باكووری ڕۆژهەلا بڕۆین زەویەكەی بڵند تر دەبێت و ئەویش وای كردوو ڕێژگەی سەرجەم ڕوبارەكانی لە سەرووی‌ڕۆژهەلاتیەوە بەرەو خوارووی ڕۆژئاوا بڕوا، لە سەرووی ڕۆهەلاتیەوە ڕیزەشاخەكانی سلێمانی كە لە ناوەڕاستیدا كۆمەڵێ بان و بەرزایی گرتۆتە خۆ، بەشی ڕۆژئاوای هەتا شاخەكانی حەمرین و ئەرمەلان دەشتاییە، لەوەڕ و سەوزە گیای زۆری هەیە، ئەو سرووشت و بەرزو نزمیەی خاكەكەی و بوونی چەم و ڕووبار و پێدەشتەكان و لەهەندێك شوێندا بوونی ئاو و ئاوەژێ و هەندێ ڕوباری وەك زێی بچووك و باسەڕەو ئاوەسپی لە بەشانەی ڕۆژهەلاتی ئاو و هەوایەكی فێنك وسازگاری ڕەخساندوو.[5] هەوایەكەی وشكو سەلامەتە و ئاوەكەی پاكو سازگارەو گەرمای لەهاویندا دەگاتە (٤٣)[5] پلەو بەرەو ژووریش، لەزستانیشدا پلەی گەرمای (٥ر١٤)[5]پلەیەو[6] هەندێك جاریش پلەكەی لەورێژەیە زۆرتردادەبەزێت.

سەرباری هەموو ئەو سیفەتانە شاری كەركوك یەكێك بووە لەشارە جوانەكانی كوردستانو زۆر لەو گەشتیارانەی سەردانی نێوچەكەیان كردووە ئاژمایان بەم راستییە كردووە.[7]بە بووكی كوردستان ناوزەدیان كردووە .[8]

---

[1] راگەیاندنی پارێزگای كەركوك: چوارساڵ كارو خزمەتو بوژانەوەو ئاشكراكردنی سیاسەتی راگواستنو تەعریب ١٩٩٦– ١٩٩٩، چاپخانەی سانا، كوردستان، سلێمانی ٢٠٠٠، ل٧.

[2] بۆزانیاری زیاتر بڕوانە // وزارة الشؤون الاجتماعية ، مديرية النفوس العامة : الدليل العام لتسجيل نفوس ١٩٥٧ ، العشائر المستوطنة، مطبعة بغداد، ١٩٥٧.,احصاء السكان لسنة ١٩٤٧،مطبعة الحكومة ،بغداد، ١٩٥٤. پشكۆ حەمەتاهیر عبدالرحمن:شاری كەركووك لە نێوان سالأنی(١٩٥٧–١٩٧٥),ل٣٥٨.

[3] پشكۆ حەمەتاهیر عبدالرحمن : هەمان سەچاوە، ل٣٠٢ .

[4] Conseruation of an Historic Town the Qalaa of Kirkuk ، by : D. H. Baghad ، university ، 1975 ، p. 2-4 .

[5] عبدالمجيد فهمي : دليل تاريخ و مشاهير الالوية العراقية،خاص بشؤون لواء كركوك، ل٥ .

[6] حەمە كەریم عارف: كورد لەئینسكلۆپیدیای ئیسلامییدا، هەولێر، ١٩٩١، ل١٧.

[7] بڕوانە // لونگریك: اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ت. جعفر خياط، مطبعة التفيض الأهلية، بغداد، ١٩٤١، ل١٢. “ عبدالرزاق الحسني، موجز البلدان العراقية، ط٢، مطبعة عرفان، سوريا، ١٩٣٣، ل١٨٧. “ د. كمال مظهر أحمد: كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير، ج١، ل٦٨.

[8] عبدالمجيد فهمي : دليل تاريخ و مشاهر الالوية العراقية، ج٢/ل١٢٤ .

ئەنجام

یەکەم//شاری کەرکووك یەکێکە لەو شارانەی کە بە زۆرترین ناو نێوبراوە لەلایەن دەسەڵاتدارانی ئەو شارەوە،کە زیاتر لە(٤٥)ناوە.هۆکاری ئەم نێوە زۆرانەش بۆ گرنگی ئابوری و سیاسی و سەربازی ئەو شارە دەگەڕێتەوە و داگیرکەرانی شارەکەش ویستوویانە لە ڕێگەی ئەو نێوانەوە ناسنامەی خۆیانی پێبدەن.

دووەم//نێوی کەرکووك بۆ یەکەمجار لە سەدەی(نۆیەمی کۆچی/پازدەیەمی زاینی)ەوە بە دەرکەوتوە،ئەم وشەیەش زۆربەی لێکۆڵینەوە زمانەوانی و مێژووییەکان ئەوەیان سەلماندووە کە ئەم ناوە ووشەیەکی(ئاری)ە.

سێیەم//پێدەچێت ناوی کەرکووك لە ووشەی(کار_گوت)ەوە دروست بوبێ کە مانای(کار) واتە(قەلا) و(گوت) واتە(گوتیەکان) کە دروستکەری شاری کەرکوکن، کەواتە ناوی کەرکوك لە (قەلای گوتیەکان)ەوە وەرگیراوە، بەڵام دوایی تووشی داتاشینیی زۆر بووە.

چوارەم//بە درێژایی مێژوو داگیرکەران هەوڵی بچووککردنەوەو شێواندنی جوگرافیایی کەرکووکیان داوە، هەر ئەمەشە وایکردووە بۆچوونی جیاواز هەبێت لە سەر سنوورەکەی لەلای نوسەرە کوردی و بیانییەکانیش.

پێنجەم//زۆربەی نوسینی نوسەرانی کوردو بیانییەکانیش کە سەبارەت بە شوێن و جوگرافیای نێوچەی کەرکووك نوسیویانە سەلماندویانە کە سنوری ئەم نێوچەیە بەشێکە لە ناوچەکانی کوردستان وکەوتوەتە بەشی(باشووری کوردستان)ەوە.

شەشەم// لە سەرچاوەکاندا ئەو راستیانە بەدەردەکەوێت، کە شێواندنی ناسنامەی کوردی بنەرەتی شارەکەو تێکدانی سنووری جوگرافیەکەی، بە پێیی هەموو ناساندنەکانی جینۆساید ئەوا ئەو شارە بەر پرۆسەی جینۆساید کەوتووە لە قۆناغە جیاجیاکانی مێژووی کەرکووکدا.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم// پەرتووکەکان:

ئەلف: پەرتووك بە زمانی کوردی:

ئەحمەد عزیز :

1. راستی شاری کەرکوك لە نێوان ڕابردوو باری ئەمڕۆدا، چاپخانەی conmatabaacilik، ٢٠٠٧.

توفیق وهبی:

2. سفره من (دەربەندی بازیان) الی (ملەی تاسلوجه) ، مگبعه المعارف ، بغداد،١٩٦٥ .

حەمە کەریم عارف :

3. کورد لەئینسکلۆپیدیای ئیسلامدا ، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری ، هەولێر ، ١٩٩٨ .

دلێر حەسەن عارف:

4. کەرکوك لەبەر رۆشنایی راستیە مێژووییەکاندا، کوردستان، کەرکوك، ٢٠٠٩

راگەیاندنی پارێزگای کەرکوك:

5. چوارساڵ کارو خزمەتو بوژانەوەو ئاشکراکردنی سیاسەتی راگواستنو تەعریب ١٩٩٦- ١٩٩٩ ، چاپخانەی سانا، کوردستان ، سلێمانی ٢٠٠٠.

سەربەست کەرکوکی:

6. ڕاپۆرتی کارگێڕی دەڤەری کەرکوك (ماوەی ١ی کانونی دووەم تا ٣١ی کانونی یەکەمی ١٩١٩)، بنکەی ژین، سلێمانی،٢٠٠٦.

سلیمان عبدالله اسماعیل :

7. تایبەتمەندیەکانی باران لە هەرێم کوردستان عێراق، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی، سلێمانی، ٢٠٠٦.

شمسەدین سامی :

8. کورد و کوردستان لە یەکەمین ئینسکلۆپیدیای تورکی لە مێژوودا، ئامادەکردنی بۆ تورکی نوێ (م.ئەمین بوز ئەرسەلان)، و.ئەحمەد تاقانە، هەلێر ،٢٠٠٨

عەبدوڵڵا عەبدولکەریم مارف بەرزنجی:

9. کارکۆك لەمێژوودا ، چاپخانەی خۆیبوون ، دانیمارك، ئازاری ٢٠٠١.

10. نێوان حەمرینو سەرگرمە: چاپخانەی خۆیبوون، دانیمارك، ٢٠٠٤.

عەلائەدین سوجادی:

11. گەشتێك بە کوردستاندا، چاپخانەی معاریف، بغداد، ١٩٥٦ .

عەتا قەرەداغی:

12. کاریگەری کەلتوری ئەوان لە سەر کورد، چاپی دووەم، چاپخانەی ڕوون،سلێمانی،٢٠٠٧.

کامەران کوێخا جەلال:

13. مێژووی کۆنی کەرکوك لەبەر رۆشنایی دەقەکانی نوزیدا، چاپی یەکەم، ٢٠٠٨

کۆمەڵێک پسپۆر:

١٤. کوردو کوردستان، و.حسین عوسمان نێرگزەجاڕی و حوسێن احمد مارف، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردەی هەولێر ساڵ ٢٠٠٢.

لەتیف فاتح فرج:

١٥. کوردو کەرکوک،ب١ ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی،٢٠٠٢.

لیام ئاندرسن:

١٦. تەنگژەی کەرکووک، و.ئومێد عوسمان، چاپخانەی موکریان، هەولێر،٢٠١٣ .

مامۆستا محەمەدباقی سەعید مستەفا:

١٧. کەرکوک لە مێژوودا نەتەوەکانی کۆنی دەوروبەری کاریگەرییان لەسەر ناوچەی کەرکوک، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٤

محمد سعید سۆفی :

١٨. پارێزگای کەرکوک لەناو پاکتاوکردنی رەگەزیدا، چاپخانەی بەرهەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

نوری تاڵەبانی(دکتۆر) :

١٩. سیاسەتی بەعەرەب کردنی ناوچەی کەرکوک، و.مەریوان حسین چیمەنی، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیری هۆشیاری (ی.ن.ك) ، سلێمانی، ٢٠٠٣.

با: پەرتووك بە زمانی عەرەبی:

أحمد سوسه (دکتۆر):

٢٠. الدليل الجغرافي في العراق ، مطبعة تمدن ، بغداد ، ١٩٦٠.

ابن الفقيه:

٢١. مختصر كتاب البلدان ، لندن ، ١٣٠٢هـ.

ابن عبدالحق :

٢٢. مراصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاء ، تحقيق" على محمد البجاوي" ،ج ١ ، دار أحياء الكتب العربية، ، القاهرة،١٩٥٤.

أبي حسن البلاذري:

٢٣. فتوح البلدان ، تحقيق . صلاح الدين المنجد ، قاهيرة ، ١٩٥٧.

ابن عبدالحق :

٢٤. مراحل الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاء ، تحقيق" على محمد البجاوي" ،ج ١ ، دار أحياء الكتب العربية، ، القاهرة،١٩٥٤.

أبي الفضل عبدالرزاق بن الغوطي البغدادي :

٢٥. الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في مائة السابعة، مكتبة العربية ، بغداد، بدون سنة طبع.

جمال بابان:

٢٦. اصول أسماء المدن والمواقع العراقية ، ج١، مطبعة الاجيال، بغداد، ١٩٧٦.

جمال رشيد (دكتۆر):

٢٧. دراسات كردية في بلاد سوبارتوو، دار افاق عربية للطباعة و النشر ، بغداد ،١٩٨٤.

٢٨. ظهور الكورد في التأريخ ، الجزء الاول ، دار ئاراس للطباعة والنشر، أربيل ، ٢٠٠٣ .

فهمي عرب أغا و فاظل ملا مصطفى:

٢٩. ماذأ في كركوك، مطبة تتويج، كركوك،بدون سنة طبع.

الطبري:

٣٠. تأريخ الأمم والملوك ، تحقيق. محمد أبو الفضل ابراهيم،،لبنان، بيروت ، (ج٢و ج٩) .

طه باقر وفؤاد سفر:

٣١. المرشد الى موطن الاثار والحضارة ، الرحلة الرابعة، دار الجمهورية للطباعة، بغداد، ١٩٦٥.

سي جي ادموندز:

٣٢. كرد و ترك و عرب، ت. جرجيس فتح اللة، ط٢، اربيل، ١٩٩٩،

عبدالرزاق الحسني :

٣٣. موجز البلدان العراقية، طبعة الثاني، مطبعة العرفان ، سوريا ، ١٩٣٣.

٣٤. العراق قديما و حديثا، ط٧، سوريا، ١٩٨٢.

عبدالرقيب يوسف:

٣٥. حدود كردستان الجنوبية تاريخيا وجغرافية خلال خمسة الاف، سليمانية، ٢٠٠٥،

عبدالمجيد فهمى:

٣٦. دليل تاريخ ومشاهير الالوية العراقية، ج ٢، بغداد، ١٩٤٦.

عمر ابراهيم توفيق (دكتور):

٣٧. التركمان في العراق _ دراسة تاريخية ديموغافية، منشورات مكتب والتوعية الأتحاد الوطني الكوردستاني، السليماني، ٢٠٠٥.

كمال مظهر أحمد(دكتۆر):

٣٨. كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير، الجزء الاول، مطبعة رينوين.

كي لسترنج:

٣٩. بلدان الخلافة الشرقية ،ت."بشير فرنيس وكوركيس عبدالرزاق ، ط٤، مطبعة الرابطة، بغداد ، ١٩٥٤.

ليلى نامق جاف:

٤٠. كركوك لمحات تاريخية، منشورات خبات، اربيل، ١٩٩٢.

لونطريك:

٤١. اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث،ت.جعفر خياط،مطبعة التنفيض الاهلية،بغداد،١٩٤١.

ليوا أثنهايم:

٤٢. بلاد مابين النهرين ، ت: سعدي فيضى عبدالرزاق ،دار الحرية للطباعة ، بغداد ، ١٩٨١.

مامون بط بن بيطة بط:

٤٣. مذكرات مامون بط بن بيطة بط: ت. محمد جميل رؤذبةيانىو شكور مستةفا، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد،١٩٨٠.

متصرفية لواء كركوك:

٤٤. المشاريع والأعمال المنجزة في لواء كركوك خلال العام الثالث من ثورة (١٤)تموز المجيدة ، مطبعة بلدية كركوك، ١٩٥٧.

مجموعة من الباحثين:

٤٥. كركوك- بحوث المؤتمر العلمي حول كركوك، ط٢، اربيل،٢٠٠١.

محمد هادي دفتري و عبدالله حسن :

٤٦. العراق الشمالى،ج١،مطبعة شفيق،بغداد،١٩٥٥.

ميجرسون:

٤٧. رحلة متنكر الى مابين النهرين وكردستان ، ت.فؤاد جميل، مطبة الجمهوري ، بغداد، ١٩٧٠،

هاشم السعدي:

٤٨. جغرافية العراق الحديث ، مطبعة دار السلام ، بغداد، ١٩٢٤.

هينر فيلد:

٤٩. جنوب كردستان (دراسة انثربولجية)، ت.جرجيس فتح الله ، مطبعة مؤسسة سردم، السليمانية، ٢٠٠١.

وريا نامق الجاف:

٥٠. كركوك دراسة سياسية واجتماعية،مطبعة وزارة الثقافة، أربيل ،١٩٩٨.

وزارة الشؤون الاجتماعية ، مديرية النفوس العامة :

٥١. الدليل العام لتسجيل نفوس ١٩٥٧ ، العشائر المستوطنة، مطبعة بغداد، ١٩٥٧.

٥٢. احصاء السكان لسنة ١٩٤٧،مطبعة الحكومة ،بغداد، ١٩٥٤

ياقوت الحموي:

٥٣. معجم البلدان ، ج٤،ط٢ ،دار الفكر للطباعة والنشر،بيروت ،١٩٩٥ .

جيم: ثةرتووك بة زمانى توركى:

فاخرليات، فاضل مهدي بيات:

٥٤. توركمن تاريخنيدن ياثراقلر، لزمان باصم ئةويندة باصبلمتسدر ، بغداد، ١٩٧٥ .

دال: پەرتووك بە زمانی ئینگلیزی:

٥٥. As tour, Michael: “Semites and Hurriansin northern Transition’s” in: SCCNH, VOL, 2, (Eisenbranus: 1987).

٥٦. As tour, M.C., Toponymicparallels between Nuzaiand Northern Syria, iniccc NH, Vol.2, 1987.

٥٧. Conseruation of an Historic Tawn Qalaa of Kirkuk, By: D.H, Bagdad unevirsty, 1975.

دووەم: گۆڤارەكان :

ئەلف: گۆڤار بە زمانی كوردی:

ئاران:

٥٨. ئارابخای وڵاتی كوردەواری لە مێژوودا، گۆڤاری (هەزارمێرد)، ژمارە (١٦)، حوزەیرانی٢٠٠١.

ئەحمەد عەزیز:

٥٩. كوردستانیەتی كەركوك لە ئینسكلۆپیدیای ئەوروپا و ئەمریكادا، گۆڤاری كەركوك،ژمارە (٤)، بەهاری ٢٠٠٣.

أسماعیل شوكر رسول:

٦٠. كەركوك لێكۆڵینەوەیەكی مێژووی لەرووی فكریو سیاسی(١٩٣٩ ـ ١٩٤٥) ، گۆڤاری پەیامی ئازاد، ژمارە (١) ، ساڵی ٢٠٠١.

بورهان اسماعیل:

٦١. ناوی كەركوك لەمێژوودا ، گۆڤاری باباگوڕگوڕ، ژ(٦)، هاوینی ٢٠٠١.

جرجیس فتح الله:

٦٢. شاری كەركوك ، سەنتەری برایەتی، ژ(٢٠) ، هاوینی ٢٠٠١ .

ج. گەرمیانی(دكتۆر):

٦٣. كەركوك شارەكەی مێژوو و سەربەزری كوردان، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژ(١٦) ، هەولێر ، هاوینی ٢٠٠١.

تارق رەئوف محەمەد وهەورامان كەمال میرزا:

٦٤. ناوچەكانی ململانێ لە یاسای ئیدارەی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، گۆڤاری كەركوك، ژمارە(١)، ساڵی هەشتەم، هاوینی ٢٠٠٦.

حەسەن حەمە كەریم:

٦٥. ئارابخا پێتەختی مەزنترین ئیمپراتۆریەتی كورد، گۆڤاری باباگورگور، ژ(٥)، ساڵی ٢٠٠٤.

دلێر حەسەن عارف:

٦٦. كەركوك لەبەر رۆشنایی راستیە مێژووییەكاندا، كوردستان، كەركوك، ٢٠٠٩

روفائیل میناس :

٦٧. كەركوك لەمێژوودا ، و.هیواصالح ،گۆڤاری ئاران،ژمارە (١٣)،٢٠٠٠.

سەلام عبدالكریم عبدالله:

٦٨. کەرکوک شاری ئاڵتونی ڕەش، گۆڤاری کەرکوک، ژمارە (٤)، بەهاری ٢٠٠٣.

عبدالجبار محمود سامرائی :

٦٩. کەرکوک شاری ئاڵتونی ڕەش ، و.سەلام عبدالکریم ، گۆڤاری کەرکوک ، ژمارە (١٦)،.ساڵی چوارەم ، بەهاری ٢٠٠٣

عەرەبی فهمی:

٧٠. مێژووی شاری کەرکوك ، گۆڤاری هیوا ، ژمارە(٤)، تشرینی یەکەمی١٩٥٧.

عوسمان سەید قادر:

٧١. کەرکوك شاری دێرینی کوردەواری، گۆڤاری مرۆڤایەتی، ژ (٧)، ئۆکتۆبەری ١٩٩٨.

فازڵ قەرەداغی:

٧٢. کەرکوكو پادشایەکی کۆنی ، گۆڤاری رامان ، ژ(١٩)، کانونی دووەمی ١٩٩٨ .

قادر محمد ئەسکەندەر:

٧٣. ناوچەی کەرکوك لەسەردەمی عەباسیدا (١٣٢ - ٦٥٦/٧٥- ١٢٥٨ز)، سەنتەری برایەتی ، ژ(٢٠) ، هاوینی ٢٠٠١

کەمال نوری معروف:

٧٤. قەلأی کەرکوك لەڕوانگەی شوێنەوارو مێژوودا، گۆڤاری (بانەرۆژ)، ژمارە (٣) ، شوباتی ٢٠٠٤.

کوردێکی مێژوونووس :

٧٥. کەرکوك ناوی - مێژووی کۆنی - دانیشتوانی - دەسەلأتەکانی، گۆڤاری هاواری کەرکوك ، ژمارە (٢) ، کانونی یەکەمی ١٩٩٨ .

موعەسەم سالەیی:

٧٦. کێشەی مێژووی شاری کەرکوك، گۆڤاری (کەرکوك) ، ژ(٢١)، ساڵی شەشەم ، هاوینی ٢٠٠٤.

نەجاتی عەبدولأ (دکتۆر):

٧٧. کەرکوك لە نیگای گەڕیدە وڕۆژهەلأتناسە ئەوروپاییەکانەوە، گۆڤاری نۆڤین، ژمارە(١٠)، ساڵی ٢٠٠٧،

هاشم کاکەی:

٧٨. لە یادی دووناوداری کاکەیدا، گۆڤاری بەیان، ژ(١٧٨)،سلّی١٩٩٦.

هیوا (گۆڤار)

٧٩. مێژووی شاری کەرکوك، گۆڤاری هیوا، ژمارە (٤)، تشرینی یەکەمی ١٩٥٧.

یادگار فهمی عرب و مامۆستا فازڵ محمد مەلا مستەفا:

٨٠. شاری کەرکوك ، بەشی دووەم ، گۆڤاری هەتاو ، ژمارە (١٢٦) ،ساڵی چوارەم، ٣٠ ڕەشەمێ (٢٠ مارت ١٩٥٨).

با: گۆڤار بە زمانی عەرەبی:

.احمد سوم (دكتور):

٨١. لواء كركوك: طؤظارى هاوارى كةركوك ، ذمارة(٣)، ئادارى ١٩٩٩ .

توفيق وةهبى:

٨٢. اصل الاسم كركوك ، مجلة كاتب ، عدد (١) سنة الاولى،حوزيران ١٩٥٨.

عباس عزاوى:

دراسات تأريخية حول كركوك ، (مجلة اخاء) ، ذمارة (١- ٢) ، سنة(٢٦)، مايسء حوزةيرانى ١٩٨٦.

عبدالرقيب يوسف :

٨٣. المعالم الاثرية والتراثية في مدينة كركوك ، طؤظارى كةركوك، ذ(١)، سالَى سيَيةم ، هاوينى ٢٠٠١.

فهمى عرب ئاغا و فاضل محمدمصطفى:

٨٤. مدينة كركوك فى العصور المظلمة،طؤظارى هاوارى كةركوك، ذ (٣)، ئازارى ١٩٩٩.

صلاح الدين انور:

٨٥. كركوك وتوابعها في رحلة المنشئ البغدادي، مجلة كركوك، العدد (٣)، السنة الخامسة ، شتأ ٢٠٠٤ .

سێیەم: نامە زانكۆییەكان:

ئەلف:نامەی زانكۆیی بە زمانی كوردی:

پشكۆ حەمەتاهیر عبدالرحمن :

٨٦. شاری كەركوك لەنێوان ساڵانی ١٩٥٧ – ١٩٧٧ : لێكۆڵینەوەیەكی مێژوویی –سیاسیە، تێزی دكتۆرا، بەشی مێژوو، كوڵی زانستەمنرۆڤایەتیەكان، زانكۆی سلێمانی ، ٢٠١١.(بلاْونەكراوە).

حەمید عەبدوڵا ساڵح:

٨٧. شیكردنەوەی جوگرافی بۆ سیاسەتی تەعریب لە شاری كەركوك و رێگەكانی چارەسەركردنی "لێكۆڵینەوەیەكە لە جوگرافیای سیاسی"، نامەی ماستەری بلاْونەكراوە، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، هەولێر، ٢٠٠٧.

كامەران محمد جلال:

٨٨. نوزی لە هەزارەی دووەمی پ.ز، نامەی ماستەر، بەشی مێژوو، زانستی مرۆڤایەتی، زانكۆی سلێمانی، ٢٠٠٤.

محمد احمد سعيد:

٨٩. كەركوك و بزاڤی شیعری كوردی، لێكۆڵینەوە و هەڵسەنگاندن، نامەی دكتۆرا، بەشی كوردی ، كۆلیجی زمان، زانكۆی سلێمانی، ٢٠٠١.

با: نامە زانکۆیی بە زمانی عەرەبی:

جزا توفيق تالب :

٩٠. سكان اقليم كردستان العراق (دراسة في الجغرافيا السياسية)، اطروحة تقدم الى مجلس كلية العلوم الانسانية في جامعة السليمانية، كجزء من متطلبات درجة دكتوراه، ٢٠٠٤م.

چوارەم: ئینسکلۆپیدیاکان:

ئەلف:بە زمانی عەرەبی:

٩١. _ دائرة المعارف الاسلامية ، ت.أحمد الشنتاوى وآخرون ،دار الفكر ،ج ، بدون مكان وسنة طبع.

٩٢. _المنجد في اللغة والاعلام ، طبعة الرابعة والعشرون ، دار المشرق، لبنان ، بيروت ،١٩٨٦ .

با:بە زمانی تورکی:

شمس الدين سامی:

٩٣. قاموس الاعلام، چاپخانەی مهران، استانبول ، بەرگی پێنجەم ،١٨٩٨.

پێنجەم: دەستنوس بە زمانی عەرەبی:

ابن فضل الله العمري :

٩٤. مسالك ا لابصار، متوفى ٧٤٩هـ/١٣٤٩م.(مخطوطة).

كريم زند:

٩٥. كركوك والسليمانيه صنوان. (مخطوطة).

بەلگەنامە و پاشكۆكان

بەلگەنامەی ژمارە(١)

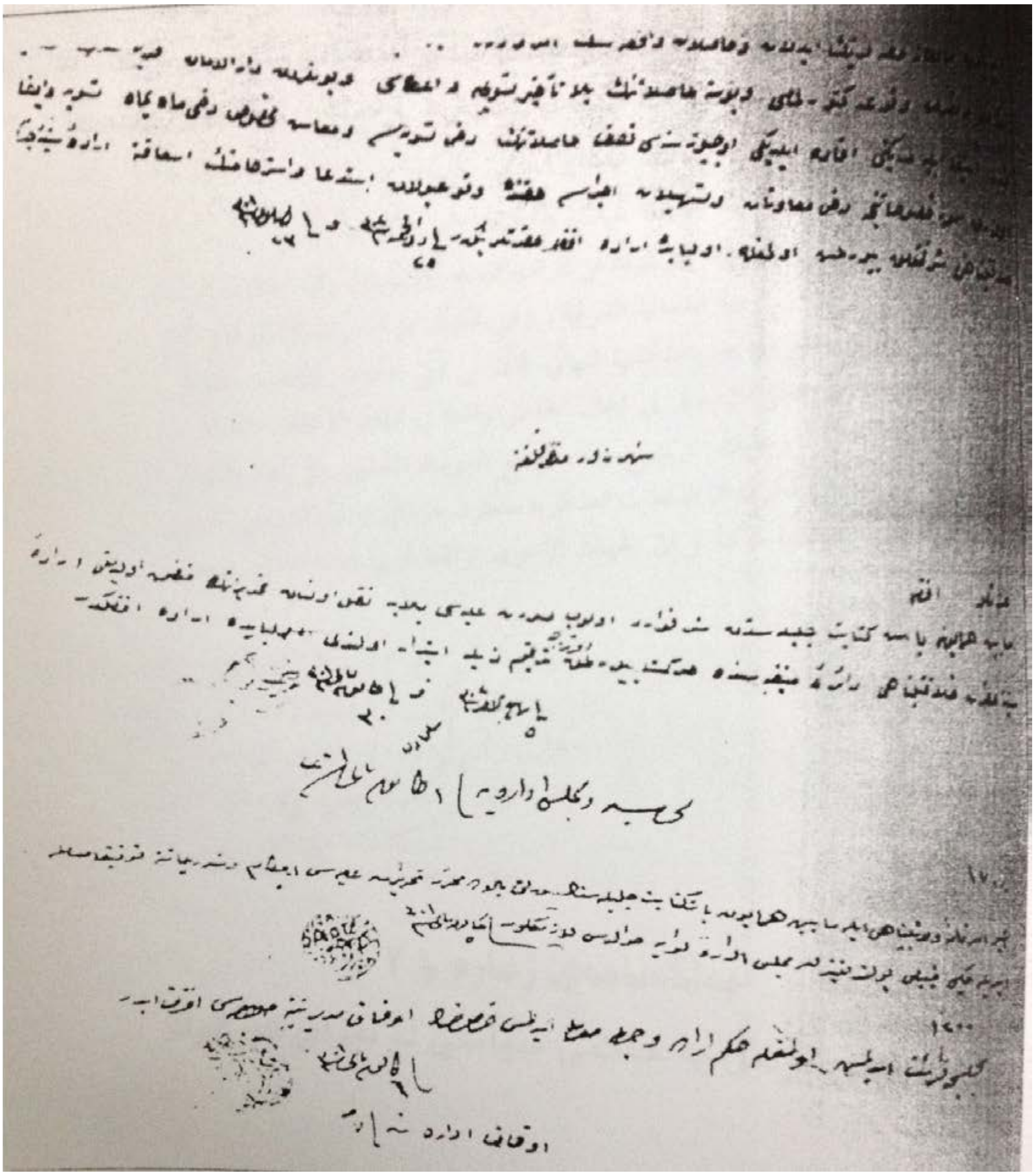

بەلگەنامەی ژمارە(٢)

التشكيلات الادارية

رقم ٤١

بسم الله الرحمن الرحيم

مرسوم جمهوري

استنادا الى موافقة مجلس قيادة الثورة والمادة الرابعة من قانون المحافظات رقم ١٥٩ لسنة ١٩٦٩ (المعدل) وبناء على ما عرضه وزير الداخلية .

رسمنا بما هو آت :-

١ - احداث محافظة باسم محافظة صلاح الدين ، يكون مركزها في مدينة تكريت وتتبعها الاقضية التالية بكامل حدودها الادارية .

أ - قضاء تكريت

ب قضاء سامراء

جـ - قضاء بلد

د - قضاء طوز

٢ - ابدال اسم محافظة كركوك باسم محافظة التأميم .
وتتبعها كل من الاقضية التالية :-

أ - مركز كركوك

ب - قضاء الحويجة

على وزير الداخلية تنفيذ هذا المرسوم

كتب ببغداد في اليوم الثامن والعشرين من شهر محرم لسنة ١٣٩٦

المصادف اليوم التاسع والعشرين من شهر كانون الثاني لسنة ١٩٧٦

احمد حسن البكر

رئيس الجمهورية

پاشكۆی(١)

نەخشەی كوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئیمبراتۆریەتی عوسمانی لەساڵی ١٧٩٤

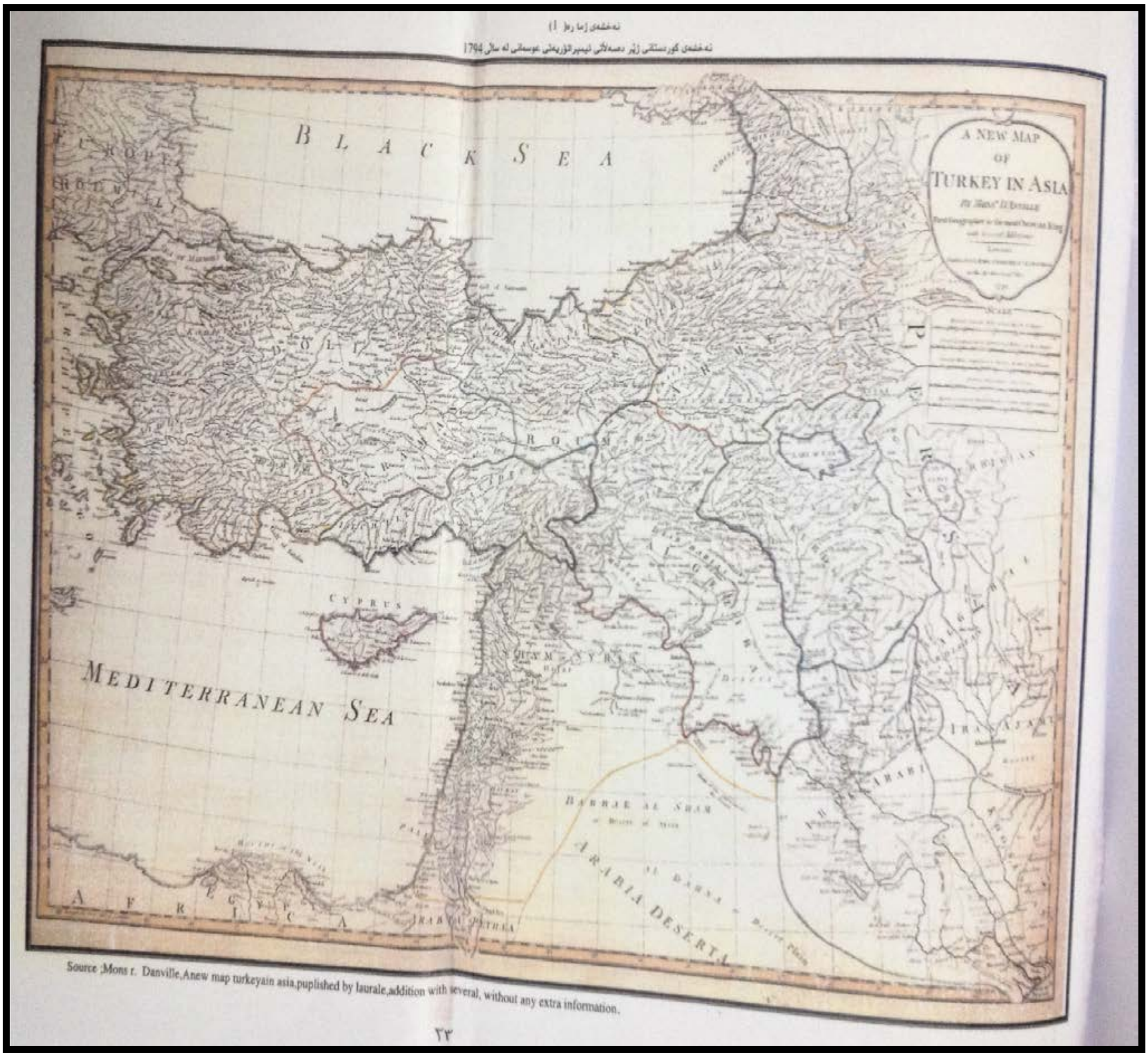

پاشکۆی(٢)

نەخشەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی لەساڵی ١٨٩٣

پاشکۆی(٣)

نەخشەی کوردستانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی لەساڵی ١٨٩٥

پاشکۆی(٤)

نەخشەی کارگێڕی کەرکووک لەسەردەمی عوسمانی دا

ملخص البحث

إجراء البحوث والقيام بالدراسات حول أصل تسمية كركوك وجغرافيتها مسألة هاما جدا وبالأخص إذا أجرينا كبحث تأريخي، كونها واجهت الاحتلال على مر تاريخ وقد حاول المحتلون تشويه تاريخ وهوية تلك المدينة، منها إطلاق و إلصاق التسميات الغريبة و الريبة عليها و تشويه جغرافيتها الكوردستانية، وأهمية هذا الموضوع تكمن في كونها موضوع جديد لم يتطرق اليها الباحثون بإجراء أية بحث علمي حول هذا الموضوع ناهيك بعض الدراسات العابرة و الشذرات هنا وهناك . في طياق الكتب او المجلات .

والهدف من أجراء هذا البحث تناول الموضوع وتحليلها تحليلا علميا حول أصل تسميتها و موقعها الجغرافية باستخدام المنهج البحث التاريخي وآلية أجراء البحوث العلمية، قد قمنا باستخدام العديد أمهات المصادر والمراجع باللغات (الكردية، العربية ، تركية، الانكليزية) مثل : (أصول أسماء مدن والمواقع العراقية للمحامي جمال بابان ، وظهور الكرد في تاريخ ودراسات كردية في بلاد سوبارو للمؤرخ جمال رشيد ، وقاموس الاعلام للكاتب شمس الدين السامي و طةشتيَك بة كوردستاندا للمؤرخ علاءالدين سجادي و **Conseruation of an Historic Tawn Qalaa of Kirku** للكاتب **D.H**)وقد قمت بتوزيعها وتصنيفها كالاتي إذا قسمتها الى محورين :

المحور الاول ((تطرقت بها الى كل تلك الاسماء التي اطلقت على المدينة عبر تريخها مع تحليل ودراسة أسمها الحالي وكركوك) .

المحور الثاني : تناولنا فيها الموقع الجغرافيا كركوك في المصادر الكردية والغير الكردية . وقد حاولنا التطرق الى امراء الكاتب والمؤرخين الكورد وغيرهم من المؤرخين حول الحدود الجغرافي للمدينة كركوك .

Summary

As limited historical period, studying about the (Kirkuk in various books and sources) is important, because historically Kirkuk subjected to the invading, even its name were changed into different names as well as geographically deformed the importance of this subject in the other side is that, until the present time there are no scientific research done about this city, in spite of a number of articles issued in the magazines, newspapers and booklets.

The aim of this research is for preparing a scientific and academic studying about the name and geographical location of Kirkuk, as beginning for obtaining entire research, which is depending on the historical scientific method including tenths of (Kurdish , Arabic , Turkish and English) sources , like (Usool Asma al-Mudin and al-Mawaqi`h al-Iraqya – Jamal Baban), ( Dhihur al-Kurd in T`arekh , Dirasat Fi Bilad Subartu-Jamal Rasheed) , (Gashtek Ba Kurdistan-   ) , (Qamus al-I`ilam-Shamis al-Deen Sami)……

After a numerous problems, the subject could arrange like following:-

First part (Name Kirkuk in various books and sources) it explains all the different names of Kirkuk within analyzing the present name of the mentioned city.

Second part (Geography Kirkuk in Kurdish sources and non-Kurdish), In this subject effort used to Present the point of views of the Kurdish and foreign writers whom they have about the geographical locations of Kirkuk .

مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین
لە بەر ڕۆشنایی دەستنووس و یاداشتەکانیدا ١٩١٢- ١٩٩٨

م. ئەحمەد محەمەد ناسر
زانکۆی گەرمیان
کۆلێژی پەروەردە
بەشی مێژوو

پێشەکی :

ئەم کورتە لێکۆڵینەوەی ، کە لە چوار چێوەی ئەم نووسینەدا ، داڕێژراوەتەوە ، بەسەریەکەوە ، بریتیە لە سێ تەوەری سەرەکی ، سەبارت بە کەسایەتی و پیاوی ئایینی ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقین : (مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیای کوڕی مەلا عەبدولعەزیزی شەیخ و لئیسلامی ئەردەلانی) ، کە لە سەردەمی خۆیدا ، خزمەتێکی بەرچاویان بە باری سیاسی و کۆمەلایەتی باشووری کوردستان بە گشتی و ناوچەی گەرمیان بە تایبەتی کردووە ، دڵنیاشین لەوەی ، کە بە درێژایی ڕۆژگار و ئەو هەلومەرجەی بەسەر باشووری کوردستان و ناوچەکەدا هاتووە ، زۆربەی دەستنووس و بەرهەمە دەوڵەمەندەکانی ئەم بنەماڵەیە لە ناوچوون و بوونەتە خۆراکی ئاگردانەکانی مێژوو و تەنها بەشێکی یەکجار کەمیان نەبێت ، نەتوانراوە وەك پێویست سوودیان لێ وەربگیردرێت و لە بارەیانەوە بنووسرێت . بە تایبەتی بنەماڵەیەکی ئایینی و ڕووناکبیری ئەوتۆ ، کە ڕیشەیەکی مێژوویی قووڵیان ، لە تەواوی ڕۆژهەلاتی کوردستان و بەشی باشووریدا هەبووە و هاوکات باپیرە گەورەیان گەیشتۆتە پلەی (شەیخ ولئیسلام)ی شاری سنە لە ناوەندی فەرمانڕەوایەتی ئەردەلانیەکاندا .

ئەو هۆکارەشی ، کەزیاتر وای لەتوێژەری ئەم بابەتەکرد ، کە سەبارەت بەو ناونیشانەی سەرەوە بنووسیت ، زیاتر بایەخ و گرنگی بابەتەکە بوو ، وەك کەرەستەیەکی خاوی مێژوویی ، کە تا ئێستا و وەك پێویست بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدراوەو ، تەنانەت لە بارەشیەوە نەنووسراوە ، سەرەڕای ئەوەش ناوچەیەکی وەك گەرمیان و شاری خانەقین بۆ کاری نووسین و بە دواداچوون ، بە تایبەتی لە ڕووی هەڵسەنگاندن و بەدواداچوونی مێژووییەوە ، هەڵدەگرێت دەیان نامە و لێکۆڵینەوەی وردی لەبارەوە بنوسرێت و هاوکات ڕووداو و لایەنە جۆر بەجۆرەکانی بە درێژایی مێژوو خوێندنەوە و لێکدانەوە و توێژینەوەی لەسەر ئەنجام بدرێت ، بۆ نموونە شارێکی وەك خانەقین سەرەڕای ئەو تەمەنە مێژووییەی ، کە هەیەتی ، تائێستا جگە لە لایەنی جوگرافیەکەی وەك کاری زانستی و توێژینەوەی زانستی ، بوارەکانی تری بەتایبەتی بارودۆخە مێژووەییە کە ی بە هەموو قۆناغەکانیەوە ، هەروەها بە پێی پەیڕەوو میتۆدێکی زانستی شتێکی ئەوتۆی لەسەر نەکراوە ، کە جێی سەرنج و لێکدانەوە و لەسەر وەستان بێت .

بەهەرحاڵ بەگوێرەی تەواوی ئەو سەرچاوە و دەستنووس و بیرەوەرییانەی ، کە بۆ ئەم نووسینە لەبەر دەستدا بوون و وەك لە لیستی پەراوێز و سەرچاوەکاندا بەڕوونی ئاماژەیان بۆ کراوە ، توانرا تاڕادەیەك لێکۆڵینەوە کە بە شێوازێکی پوخت ، بۆ سەر سێ تەوەری سەرەکی و چەند ناونیشانێکی لاوەکی ، وەك ئەوەی لەچوار چێوەی پلانەکەدا دەر دەکەوێت و تاڕادەیەك بەکورتی ڕوون کراونەتەوە . تەوەری یەکەمیان : بریتیە

لە ژیان و کەسایەتی و مەلا عارفی خانەقین . دووەمیان تەرخانکراوە بۆ بە دوا داچوونی دەستنووس و بیروەریەکانی ڕۆژانەی ، بەتایبەتی لە نێوان سالآنی (١٩٤٧ – ١٩٧٥) دا ، کە بە زۆری هەر هەموویان لە نێو دەستنووسەکانیدا ماون و وەك ئاماژەی بۆکرا زۆر ڕووی نادیاری مێژوویی ، بۆ خوێنەر و لێکۆڵەران ڕۆشن دەکەنەوە لە قۆناغی ناوبراودا ، بە تایبەتی زۆرێك لە ڕووداوە گرنگەکانی ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقین و دەوروبەری . بەڵام تەوەری سێیەم و کۆتایی : بەسەریەکەوە بەدوادا چوونێکی خێرایە لەسەر ناوەرۆکی ئەو هەموو دەستنووس و وتار و نامە و خوتبانەی ، کە هەموو ڕۆژانی هەینیەك ، لە مینبەری مزگەوتی (مەجید بەگ) ی شاری خانەقینەوە ، بۆ کۆمەلآنی خەڵکی خوێندۆتەوە . کە بەزۆری لە ڕێگای کەس و کارو بنەماڵەکەی خۆیانەوە بەدەست گەیشتوون و تاڕادەیەکی باش خوێندنەوەیان بۆ کراوە و شیکردنەوەی پێویستیان لەسەر دەستنیشانکراوە .

تەوەری یەکەم / ژیان و کەسایەتی مەلا عارفی خانەقین :

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوو بەدواوە گەلێك کەسایەتی ئایینی و ڕووناکبیری جۆر بەجۆری کورد لە بەشی ڕۆژ هەلآتی کوردستانەوە ڕوویان لە بەشی باشووری کوردستان کردوەو هاوکات لە مزگەوت و تەکێ و خانەقا و ناوەندەئایینی یەکانیدا جێگای تایبەتی خۆیان کردۆتەوە و لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕووی تەدریس و وانە وتنەوەی تایبەتەوە توانیویانە لە باشووری کوردستاندا سەدان مەلای هوشیارو پیاوی ئایینی گەورە پێ بگەیەنن و ئیجازەی مەلایەتیان بدەنێ . هەرلەم لایەنەشەوە ناوی دەیان زانای گەورەو پیاوی ئایینی هەر لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردووەوە تا ئێستا بە درەوشاوەیی ماوەتەوە ، شان بە شانی ئەوەش دەستنووس و دانراوەکانیان لە بواری زانستی جۆر بەجۆردا ، ئەوپەڕی دەلالەت و بەڵگەی زیندوومان ئەخەنە بەردەست لەوانە: مەلا یەحیای کوڕی مەلا عەبدولعەزیزی ئەردەلآنی (١٨٦٩ - ١٩٣٣)، مەلا محەمەدی مەهدی جوانڕۆیی (١٨٦٨- ١٩٣٨)[١] ، حاجی مەلا ئەحمەدی نۆدشەیی (١٨١٣- ١٨٨٤) ، مەلاسەید حەکیمی خانەقینی هویەیی (١٨٩٢- ١٩٥٧)[٢]، مەلا محەمەدی قزلْجەیی تورجانی زادە (١٨٩٥- ١٩٥٩)[٣] ، مەلا عەبدولکەریمی مودەریسی مەریوانی (١٨٩٩- ٢٠٠٥)، عەلائەدینی سەجادی سنەیی (١٩٠٧- ١٩٨٥) . هەروەها مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیای ئەردەلآنی (١٩١٢- ١٩٩٨) واتە ئەو کەسایەتی و پیاوە ئایینیەی ، کە دەمانەوێت لێرەداو لە چوارچێوەی ئەم نووسین و لێکۆڵینەوەیە دا ، بۆ یەکەم جار باسی لێوە بکەین و سەبارەت بە یاداشتنامەو دەستنووسن و کارە جۆر بەجۆرەکانی بدوێین .

مەلا عارف بە پێی ئەو زانیارانەی ، کە لە باوك و باپیرانیەوە وەری گرتووەو ، بەگوێرەی یەکێك لە دەستنووسەکانی خۆی کە مێژووی (٢٧/ ٥/ ١٩٧٣) ی بەسەرەوەیە ، پێ دەچێت بەشێکی زۆری لێ فەوتابێت ، لە بارەی سەربوردە و ژیاننامەی خۆیەوە بە کورتی نووسیویەتی : (عارفی کوڕی مەلا یەحیای کوڕی مەلا عەبدولعەزیزی کوڕی مەلا محەمەد مەهدی شەیخولئیسلامی مەلا حەسەنی مەلا ئەحمەدی ... لێرەشەوە و بەڕەسەن دەچنەوە سەر مەلا یەعقوبی قازی پڵنگان کە مەستورەی کوردستانی لە چەندین شوێنی مێژووی ئەردەلآنەکەیدا باسی لێوە کردوون [٤]. بەلآم مەلا عارف لە بارەی خۆیەوە درێژە دەداو دەنووسێت : لە (١٩١٢) زایینی لە شاری خانەقین لەدایك بووە و هەر لە منالییەوە لای باوکم خەریکی خوێندن و نووسین بووم و فارسی و خوێندنی سەرف و نەحوم هەر لای باوکم خوێندوە . لە پاشان لە حوجرەی فەقێیان لە خانەقین و

سلێمانی تەحسیلی باقی عیلمەكانم كردووە لە خزمەتی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی كە لەو سەردەمەدا یەكەم باش مەلا بوو، بەلاغە و تەفسیری قورئان و فیقهو ئوسوڵ فیقهم خوێند و هەروەها لە خزمەتی شێخ محەمەدی خاڵ (١٩٠٤ - ١٩٨٩)[5]دا ، لە شاری سلێمانی بەعزێ مەنتیق و ئادابم خوێند و لە خزمەتی خوالێخۆشبوو مەلا محەمەد سەعیدی دێلێژەیی (١٨٨٦- ١٩٤٥)[6] ، خوێندنی مەنتیقم تەواو كرد و دووبارە گەڕامەوە شاری خانەقین و ئیجازەم لە خزمەتی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی وەرگرت و لە ساڵی (١٩٣٦) دا بووم بەمەلای ئاوایی (سەوزبلاخ) ، نزیكەی دوو ساڵ خەریكی وتنەوەی عیلمەكان بووم ، پاشان لەبەر تێكچوونی تەدریس گەڕامەوە خانەقین و دوو سێ ساڵێ لە شاری خانەقین بە بێكار و بێ جێ و مەعیشەت مامەوە، لە بەر ناچاری دوكانێكی عەتاریم دانا و نزیكەی بیست ساڵ بە دوكانداریەوە مەشغوڵ بووم . لە دوایدا لەبەر تێكچونی كاسبی و ڕێك نەهاتنی كەسابەت لەگەڵ بارودۆخی من بە ناچارییەوە وازم لێ هێناو لە مزگەوتی (مەجید بەگ) لە شاری خانەقین ، بە ئیمامەت و خیتابەت مشغوڵم)[7].

بەپێی دەقی ئەو ئیجازەیەش بێت ، كە حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی دابێتی بە: (مەلا عارفی كوڕی مەلا یەحیای كوڕی مەلا عەبدولعەزیزی ئەردەڵانی) لە تەكیەی نەقشبەندی شاری خانەقین و لە خوارەوەیدا نووسیویەتی :(العبد الفقیر الی رحمة ربه القدیر محمد بن مهدی الحسینی المدرس والخطیب فی تكیة النقشبندی فی خانقین فی ٢٨ رجب ١٣٥٧)[8]، ئەمەش بۆخۆی جۆرە یەك نە هاتنەوەیەك ، لەگەڵ ئەو ساڵەدا دروست دەكات ، كە مەلا عارف ئیجازەی مەلایەتیەكەی تیا وەرگرتووە . چونكە ساڵی (١٣٥٧) كۆچی ، بەرانبەرە لەگەڵ ساڵی (١٩٣٨) زاینیدا ، بەڵام وەك لە دەقی ئیجازەكەیدا دیارە ، كە ئەبێت مەرحووم مەلا محەمەدی جوانڕۆیی كلێشەی ئامادەی هەبووبێ و تەنها لەو شوێنانەدا بە بەتاڵی مابنەوە ، كە ناوی قوتابیەكە و شوێنی پێدانی ئیجازەكەی تیا دەنووسرێت ، چونكە بە پێی ئەو نووسراوەی لە بەردەستی ئێمەدایەو بۆ ساغكرنەوەی ئەو لایەنە پشتی پێ بەستووە، بەو شێوەیەیە ، كە ئاماژەی بۆ كراوەو دواتر بە شێوازی نووسین مەلا عارف ئیجازەكەی بۆكراوە ، بۆیە نووسراوە : (٢٨ رجب ١٣٥٧). هاوكات لێكدانەوەیەكی ئەوتۆش لەگەڵ ساڵ و ڕێكەوتێكی وادا هەرگیز نایەتەوە ، ئەویش ئەوەیە كە مەرحووم حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی ، بە پێی دەقی ئەو نووسینەی كە لەسەر كێلی ئارامگاكەی لە گۆڕستانی (پاشا كۆپری) لە شاری خانەقین ، بە زمانی عەرەبی نووسراووە : (هذا قبر المرحوم المغفور له العالم الفاضل الحاج ملا محمد بن مهدی الحسینی توفی یوم الاربعاء المصادف ٢٧ من شهر الرجب الخیر سنة ١٣٥٧ الهجریة لروحه الفاتحة)[9]. بەوەی ئەم دوو مێژووە واتە ڕۆژی وەرگرتنی ئیجازەكەی مەلا عارف و ڕۆژی وەفاتكردنی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆ تەنها جیاوازیان یەك ڕۆژە و خۆ ناكرێت بوترێت : تا ڕۆژێك پێش وەفاتكردنی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی توانیبێتی مۆڵەتی مەلایەتی بە قوتابیەكانی خۆی دابێت . هەروەها مەلا عارف خۆی لە دەقی ئەو نووسینەشدا كە لە بارەی ژیاننامەی خۆیەوە نووسیویەتی : لە ساڵی (١٩٣٦) دا بووم بە مەلای ئاوایی سەوز بلاخ ، كە ئەمەش بۆ خۆی دەكاتە دووساڵ پێش ئیجازە وەرگرتنی [10].

هەر بە پێی دەستنووسەكانی مەلا عارفی كوڕی مەلا یەحیا خۆی ، ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە كە پێش پێنج ساڵ لەوەی كە مۆڵەتی مەلایەتی وەربگرێت ، باوكی چۆتە بەر دلۆڤانی خودای پەروەدگار و هەر لەم بارەیەشەوە و لە پەراوێزی دەستنووسێكی تریدا بە زمانی فارسی نووسیویەتی : (فوت كردن مرحوم ابویم ملا

یحیی غفر له در شهر خانقین در شهر جمادی الاولی سنة ۱۳۵۲ هجری) . واتە : وەفاتکردنی خوا لێخۆشبووی باوکم مەلا یەحیا لە مانگی جەمادی یەکەمی ساڵی ۱۳۵۲ ی کۆچی لە شاری خانەقین ، کە ئەمەش بۆ خۆی هاوکاتە لەگەڵ ساڵی (۱۹۳۳) زایینیدا . بەڵام لە ناو هیچ دەستنووس بەڵگە نامەیەکی تری فەرمی بنەماڵەکەیاندا دیار نیەو بۆمان ڕوون نەبووەوە کە مەلا یەحیای باوکی لە ساڵی چەندا لە دایك بووە و لە چ قۆناغ و ساڵێکیشەوە لە بەشی ڕۆژهەلاتی کوردستانەوە هاتوونەتە بەشی باشووری کوردستان و بە تایبەتی شاری خانەقین . بەڵام مەلا عارف وای گێڕاوەتەوە کە ئەوساڵەی باوکی وەفاتی کردووە ، تەمەنی شەست و چوار ساڵ بووە، جا بە گوێرەی ئەو گێڕانەوەیەش بێت ، ئەوا ساڵی لە دایك بوونی مەلا یەحیای باوکی دەکاتە ساڵی (۱۸٦۹) ی زایینی و هاوکات بە گوێرەی شوناسنامەی باری شارستانیەتەکەی مەلا عارف بێت ناوی دایکی : (مەسعودە محەمەد ساڵح) بووە و لەگەڵ ئامینە خانی دایکی ڕووناکبیر و کەسایەتی ناسراوی ڕۆژ هەلاتی کوردستان شوکرڵڵای بابان (۱۹۲۳- ۱۸/ ۱۰/ ۲۰۱۲)[11] . دەبنە خوشکی یەکتر . ئەمەش ئەوەمان بۆ ڕوون و یەکلایی دەکاتەوە کە هەریەك لە مەلا عارفی مەلا یەحیای ئەردەلانی و شوکرڵڵای بابان پورزای یەکتر بوون ، جگە لەوەش لە دامەزراندنی پارتی هیوا بەدواوە پەیوەندی بە ڕیزەکانی ئەو پارتەوە کردووەو ئەندامێکی چالاکی بووە . لە ماوەی خەباتی سیاسیشیدا پەیوەندی بە کۆمەڵێك کەسایەتی ئەو دەمانەی کوردستان و ناوچەکەوە کردووە و لە گەڵ هەڵ وەشانەوەی ئەو حیزبەشداو لە ساڵی (۱۹٤٦) بەدواوە پەیوەندی کردووە بە ڕیزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستانەوەو لە سەرەتای پەنجاکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوودا ، بەرپرسی ڕاگەیاندنی بووە لەشاری خانەقین و دەورو بەریدا [12]. هەروەها یەکێکیش بووە لە چا نەخۆرەکانی شاری خانەقین ، کە ئەمەش لەدەرئەنجام و وەك هەڵوێستێك بووە بەرامبەر بە داهێنانی تەموینی خۆراکی حکومەتی عێراق بۆ هاووڵاتیان ، لە سەرەتای چلەکانی سەدەی بیستەمی ڕابردوودا ، کە لەگەڵ هەر یەك لە: (بنەماڵەی مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، عەزیز پشتیوان ، محەمەدساڵح سلێمان دەلۆ ، سەید ئیبراهیمی برازای سەید حەکیم)، لەگەڵ چەند بنەماڵەیەکی تردا لە ناوچەی گەرمیان و خانەقین و کفری ئەودەمانەدا ، کە ئەمەش بۆ خۆی پێویستی بە لێکۆڵینەوەی وردو سەربەخۆ هەیە ، بۆ ئەوەی لە سەر وردەکاریەکانی بنووسین [13].

مەلا عارفی مەلا یەحیا خۆشی لە ژیانیدا لەگەڵ : رابیعە حەسەن حوسێن (۱۹۲۰ - ۲۰۰٦) کە لە هۆزی گەورەی لەك بووە ، ژیانی هاوسەرێتی پێکەوە ناوە و لە بەرەی ئەم خێزانەی بە کوڕ و کچیەوە تا ساڵی (۱۹٦٤) و بە گوێرەی شوناسنامەی: (مدیریة الاعاشة العامة – هویة توزیع خبز الاعاشة) کە لە ساڵی ناوبراودا دەرچووە ، ئەندامانی خێزانەکەی (۹) کەس بوون واتە (۷) منداڵ و خۆی و خێزانی [14]. هەر بە گوێرەی دەقی شەجەرەکەش : مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا تەنها دوو برای هەبووە ، کە هەر یەك لە (مەلا یوسفی) برا گەورەی و عەبدولغەفوور بوون ، یەکەمیان : وەکو خۆی دەنووسێت لە (۱ی شوباتی۱۹٤٤) دا کۆچی دوایی کردوەو دووەمیان : لە ئاوی (ئەڵوەن) دا خنکاوە ، وەك لەم بارەیەوەو لە دەستنووسێکی تری خۆیدا بە ڕشکاوییەوە نووسیویەتی : (غەرق بوونی برای عەزیزم عەبدولغەفوور خوا ڕەحمەتی بکات لە ڕۆژی هەینی ۲٤ ی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ۱۳٦۱ای کۆچی / ۹ی تشرینی یەکەمی ساڵی ۱۹٤۲ ی زایینی)[15] .

ئەم برایەشی لە دوای مردنی تانها کچێکی ئەبێت ، ئەویش گەورەکردن و پەروەردەکرنی بە گوێرەی ناوەرۆکی ئەم نووسراوە فەرمیەی ، کە لە ناو دەفتەری خزمەتی سەربازی (دفتر الخدمة العسکریة) کەیدایەو لە ساڵی ۱۹٤۰ دا دەری کردووە، دواتر دەکەوێتە ئەستۆی مەلا عارف خۆیەوە وەك لە بەشێکی سەر لاپەڕەکانیدا

نووسراوەو بۆ نموونە لە بەشێکیدا هاتووە : (تبين بان المكلف المدعو غفور ملا يحيى متوفى حسب كتاب مامور نفوس القضاء المرقم (٢١/٨٠٥) و المؤرخ ١٢/ ٨ / ١٩٤٥ و كتاب الطبيب المركزى الرقم (٨٨٢) والمؤرخ ٧/ ٨/ ١٩٤٥ . لذا يصبح معيلا الى بنت اخيه غفور المدعوة (وجيهة) البالغة من العمر (٩) سنوات...)[١٦] . جگە لەوەش هەر بە پێی ناوەڕۆکی دەستنووسەکانی خۆی تەنها دوو خوشکی هەبووە بە ناوەکانی : (خەدیجە) کە لە مانگی مارتی ساڵی (١٩٤٤) دا کۆچی دوایی کردوە و (نیگارە خانم) بەهەمان شێوە لە (١٤ی مارتی ١٩٧٤) دا چۆتە بەر دلۆڤانی خوای گەورە [١٧].

هەر وەك لە زۆربەی نووسراوەکانیدا دەردەکەوێت ، مەلا عارفی مەلا یەحیا لە(١٩٣٨) بە دواوە و پاش ئەوەی لە ئاوایی (سەوز بلاخ)ی ناوچەی بنکورەوە، دووبارە دەگەڕێتەوە شاری خانەقین و ماوەیەکی زۆر بێ ئیش و کار دەمێنێتەوە ، سەرەڕای ژیانی کرێچێتی کە یەکێك بوە لە گەورەترین کێشەکانی ژیانی و بەماڵەوە ئەم گەڕەك و ئەو گەڕەکێکی زۆری کردوە وەك کرێ نیشین ، کە ئەمەش بۆ خۆی ڕەنگدانەوەیەکی بەرچاوی هەیە لەسەر لاپەڕەی ڕۆژ ژمێر و بیرەوەریەکانی ڕۆژانەیدا ، بۆیە بە ناچاریەوەو بۆ لایەنی ژیان و گوزەرانی خۆی سەرەتا دوکانێکی عەتاری لە شاری خانەقین دادەنێت و لێرە بەدواوە لە نێو خەڵك و تەنانەت وەك لە زۆرێك لە نووسراوەکانیدا دەردەکەوێت بە: (مەلا عارفی عەتار) دەناسرێت ، لە ساڵی دواتریشەوە ، کە گۆڤاری بە ناو بانگی گەلاوێژ (١٩٣٩- ١٩٤٩) بلاّو دەکرێتەوە لە ساڵانی دواتری بلاّو بوونەوەیدا ، بە هۆی نزیکی و خزمایەتیەوە لەگەڵ مامۆستا عەلائەدین سەجادی دا لە سنووری شاری خانەقین و تەنانەت ناوچەی گەرمیاندا ، گۆڤاری گەلاوێژ لە ڕێگای ئەم و سەید ئیبراهیمی عەتاری هاوڕێیەوە و لە ڕێگای دوکانەکانی ئەوانەوە دەگاتە دەستی کۆمەڵانی خەڵك لە شاری خانەقین و دەوروبەری و بگرە لەوێشەوە بەشێك لە ژمارەکانی دەگاتە ناو ڕوناکبیران و کوردانی ڕۆژهەلاّتی کوردستان لە شاری کرماشان و دەوروبەری . تەنانەت دەیان جار لە نووسراو و یاداشتەکانی ڕۆژانەی خۆیدا ، ڕۆژانە ناوی مامۆستا عەلائەدین سەجادی دەنووسێت و دەهێنێت ، کە چۆن بە بەردەوامی هاتۆتە شاری خانەقین و سەردانی کردوەو تێکەڵی خێزانی و کۆمەلاّیەتی لە نێوانیاندا هەبووەو بە زۆری هەر لای ئەو ماوەتەوە لە شاری خانەقین و لە ماڵەوەیاندا ، زۆرجاریش سەربوردەیەکی خۆش یان یادەوەریەکی سەرنج ڕاکێشی لابوو بێت بۆ مامۆستا سەجادی گێڕاوەتەوەو ئەویش دواتر لە بەرگەکانی کتێبی : (ڕشتەی مرواری) دا و زۆر بە ئەمانەتەوە بلاّوی کردۆتەوە[١٨]. بۆ نموونە لە(٢٣ی مارتی ١٩٥٥) دا ، لەبارەی هاتنی عەلائەدین سەجادیەوە دەنووسێت : (ئەمرۆ سەید عەلا ئەدینی سەجادی هاتە شاری خانەقین و سەردانی کردم و لامان مایەوە).

هەروەها مامۆستا عەلائەدین سەجادیش دواتر لای خۆیەوە ، هەوڵێکی زۆری بۆ دەدات لە ڕێگای وەزارەتی ئەوقافی ئەو کاتەی عێراقەوە تا دادەمەزرێت و دەبێتە بەر نوێژ و ئیمام و خەتیبی مزگەوتی (مەجید بەگ) لە شاری خانەقین و لە (١٣ تەممووزی ١٩٥٥) دا وەك ئەوەی خۆشی دەنووسێت : (سەید عەلائەدین لە هەوڵێکی زۆر دایە بۆ ئەوەی ئەمری تەعینەکەم تەسبیت بکات) هەر وەك لە بیرەوەریەکانی دا دووبارە دەنووسێت : (دەرچوونی ئەمرەکەم لە بەغدا بۆ بەعقوبە ژمارە (١٢٣٤) لە ٦/ ٦ / ١٩٥٥)) و ماوەیەکی دیش لەیاداشت و بیروەریەکانی دا دەنووسێت : ((جەوابی هاتنەوەی ئەمری ئینفکاکی مەلا ئەحمەد حەسەن و موباشەرەی من بۆ ئیمامەت و خیتابەتی مزگەوتی مەجید بەگ سادیر بوو لە شاری بەغدا لە (١٠ / ٧ / ١٩٥٥) و سادیر بوو لە شاری بەعقوبە لە ١٣ / ٧ / ١٩٥٥) . ماوەیەکی زۆر بوو بە شێوازێکی کاتی لە شوێنی مەلا ئەحمەد حەسەنی

ئیمام و خەتیبی هەمان مزگەوت بەر نوێژی تیا کردبوو ، کەچی ئێستاش هەر بۆی نەکراوەتە دامەزراندنی بەردەوام . هەر بە پێی یاداشت و بیروەریەکانی مەلا عارفی مەلا یەحیاش بێت ، مەلا ئەحمەد حەسەن بۆ مەسەلەی خوێندن دەچێتە وڵاتی میسری لەو دەمانەدا [١٩] . ئیدی لێرەش بەدواوە مەلا عارف هەر بە شێوازی کاتی و گرێ بەست ، وەك ئیمام و خەتیبی مزگەوتی ناوبراو دەمێنێتەوە، تا دوای بەرپابوونی شۆڕشی(١٤ی تەمووزی ١٩٥٨) و بگرە دواتریش ئەوجا دەبێتە فەرمی ، وەکو خۆی دەنووسێت لە (٢٥ی ئەیلولی ١٩٦١)دا ، فەرمانم بۆ دەردەچێت وەك ئەوەی خۆی لە (٢٨ی تشرینی دووەمی ١٩٦١) دا لەم بارەیەوە بەڕوونی دەنووسێت : (چوومە بەعقوبە و ئەمری ئیداری ئیمامەت و خیتابەتم وەرگرت بۆ مزگەوتی (مەجید بەگ) و مەرسوومی جمهوری ژمارە (٤٩٩) لە ٢٥ / ٩ / ١٩٦١ ەوە دەرچوو)) ، بە جۆرێك شان بەشانی خیتابەت و ئیمامەت و بەرنوێژی وانەشی تیا وتۆتەوە، بەتایبەتی بە زمانی کوردی و بایەخدانی بەم زمانەو بە زۆریش لە هەموو ڕۆژانێکی هەینی دا هەر بەزمانی کوردی خوتبەی داوەتەوە[٢٠]. لێرەش بە دواوە لەم مزگەوتەدا ماوەتەوە تا ئەوکاتەی لە ساڵی (١٩٨٢) دا بە شێوازێکی فەرمی خانەنشین دەکرێت و هاوکات هەر لەو ساڵەشدا ، لەگەڵ ڕابیعە خانی خێزانیدا پێکەوە بە مەبەستی حەجکردن سەردانی خانەی خودا دەکەن و لێرە بەدواوە دەبێتە حاجی مەلا عارف و ماوەیەکیش بە هۆی هەڵگیرسانی شەڕی هەشت ساڵەی (عێراق – ئێران) ەوە بەماڵەوە دەچێتە شاری کەلارو دووبارە دەگەڕێنەوەو بە زۆری هەموو کاتی خۆی بە نوێژو خوا پەرستیەوە سەرگەرم بووە، جا لە بەرئەوەشی ماڵەکەیان لە گەڕەکی (مەزرەعە) ی شاری خانەقین بووە ، زیاتر هەموو نوێژەکانی لە مزگەوتی (شێخ عەلی) ئەو گەڕەکە کردووەو هەندێك جاریش لە کاتی ئامادە نەبوونی مەلای مزگەوتدا بەرنوێژی کردووەو تەنانەت دەرسیشی تیا وتۆتەوە[٢١].

لەساڵی (١٩٩٧) دا ، کە باری دروستی بە هۆی هەڵکشانی تەمەنیەوە زۆر خراپ دەبێت ، لەلایەن حکومەتی عێراق و دەزگای پۆلیسی خانەقینەوە کە لە جێگەدا دەبێت دەگیردرێت بە بیانووی ئەوەی کوڕەکانی لە دەرەوەی وڵاتن و بەماڵ و منداڵەوە فەرمانی دوورخستنەوەیان بۆ دەردەچێت و ڕەوانەی شاری (فەلوجە) دەکرێن و بەلام دوای چەند مانگێکی کەم لە دوورخستنەوەیان بەهۆی نەخۆشیەوە لە خەستەخانەی (کندی) شاری بەغدا و لە(٢٤ / ٢ / ١٩٩٨) دا کۆچی دوایی دەکات و لە ڕێوڕەسمێکی گەورەدا لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) شاری خانەقین ئەسپەردەی خاك دەکرێت [٢٢].

تەوەری دووەم / بەشێك لە بیرەوەریی و یاداشتەکانی ڕۆژانەی (١٩٤٧ – ١٩٧٥) :

بە پێی زۆربەی ئەو یادەوەریانەی ، کە مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا ڕۆژانە و بە پێی دەرفەت کە سەبارەت بە ژیانی ڕۆژانەی خۆی و شاری خانەقین و دەورو بەری تۆماری کردوون ، گەلێك زانیاری زۆر ورد و سەربوردەی بایەخداریان تێدایە . کە دەکرێت ئەمڕۆ وەك سەرچاوەیەکی مێژوویی گرنگ سوودیان لێ وەربگیردرێت و لە تۆمارە مێژووییەکاندا پشتیان پێ ببەسترێت . جگە لە دەستنووسەکانی مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا بیرەوەریەکانی ڕۆژانەی خۆی هەر لە سەردەمی لاوی و بە تایبەتی لەو کاتەوە نووسیوەتەوە ، کە حیزبێکی سیاسی وەك (هیوا) چالاکیە سیاسیەکانی لە باشووری کوردستاندا بەرەو نەمان و هەڵوەشانەوە ڕۆیشتووە ، کە پێشتر ئەو ڕاستەوخۆ ، تیایدا ئەندام بووە، بە تایبەتی لەگەڵ هاوەڵان و کەسایەتیە دیارەکانی ئەودەمانەی ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقینی وەك : مەلا سەید حەکیمی خانەقین، ڕەشیدی ئیسماعیل

ئاغای باجەلان (١٩٢٠- ٢٠٠١)[٢٣] ، عەزیز پشتیوان (١٩١٢- ٢٠٠١)[٢٤] ، شێخ محەمەد ئەمینی میرانی (١٩٠٦- ١٩٩٥) ، مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا عەبدوڵڵای دەککە (١٨٨٠- ١٩٥٩)[٢٥] ، مەلا عەباسی محەمەد سلێمانی خانەقین (١٩٠٤ – ١٩٨٥) مەلا عەزیزی محەمەد شاوازی زیرەك (١٩٢٨- ٢٠١٥)[٢٦] .. تاد . یان ڕەنگە یادەوەری ڕۆژ ژمێری ڕۆژانەی تریشی هەبوو بێت ، بەڵام بە پێی ڕۆژگار هەموو تیا چووبێتن . هەموو ئەو دەستنووس و یادەوەریانەشی کە لە ڕێگای بنەماڵەکەیانەوە دەستی ئێمە کەوتوون ، باس لەوە ناکات کە ئەو ڕۆژێك لە ڕۆژان ئەندام یان هەواداری حیزبێك یان ڕێکخراوێکی سیاسی بوو بێت لە کوردستاندا . کەچی لەگەڵ ئەوەشدا و بە گوێرەی یاداشتەکانی ڕۆژانەی خۆی زۆر هاوەڵ و نزیکی هەموو ئەو کەسایەتیانە بووە کە ئەندام یان زۆر لە ڕێکخستنەکانی حیزبی هیواوە نزیك بوون لە شاری خانەقین و دەورو بەریدا . تەنانەت بە شێك لەوانەش خۆیان باسیان لەوە کردووە ، کە کەسایەتیەکی وەك مەلا عارفی مەلا یەحیا لە حیزبێکی وەك هیوادا کاری کردووەو هەرلە سەرەتاوە پەیوەندی بەڕیزەکانیەوە کردووە . بۆ نموونە لە چاوپێکەوتنێکی مستەفا نەریمان (١٩٢٥- ١٩٩٤)[٢٧] دا ، کە لە گۆڤاری (ڕەنگین) دا و لەگەڵ ڕەشیدی ئیسماعیل ئاغای باجەلاندا کردوویەتی بە ڕوونی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە ، ئەو کەسایەتیانەی ، کە لە سەرەتاوە لە شاری خانەقین و دەوروبەریدا هاتنە ڕیزەکانی حیزبی هیواوە بە زۆری بریتی بوون لە: (عەزیز پشتیوان ، مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، مەلا عارف ، مەلا سلێمان ، وەستا ئەحمەدی جلدروو ، حەبیب نەوروز ، حەمە جافی بەرید ، حەمە ئەمینی دەربەند فەقەرە ، حەمە سەعید قەرەداغی و خەلیل بەگی دەلۆ) و دواتر وردە وردە پەلمان بۆ دەورو پشتی خانەقین درێژکرد و ئینجا ئەم کەسایەتینەش پەیوەندیان بە هیواوە کرد : (حاجی برایم بەگی جاف ، شەریف بەگی دەلۆ ، محەمەد ساڵح سلێمان ، وەسمان بەگی شەرەف بەیانی ..تاد)[٢٨].

وەك ئەوەی پێشتر ئاماژەی بۆ کرا یاداشتەکانی ڕۆژانەی تاڕادەیەکی باش لەبەر دەستدان و بە سەلیقەی ئەو ڕۆژگارەی خۆی کە بە شێوازێکی زۆر سادەش دەستی پێکردووە و دەنووسێت ئەمڕۆ لە(٢٥ ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٧) دا ، کە لە دوکانەکەیدا سەرگەرمی کەسابەت و مامەڵە کردن دەبێت دەنووسێت : ئەمڕۆ کەسابەتم باشبوو و بۆ چەند ڕۆژێکی دواتریش باس لەوە دەکات چاوم بە دەروێش حوسێنی خانەقین (١٩٠٤- ١٩٧٨)[٢٩] کەوت . بەڵام لە بەهاری هەمان ساڵدا و بەتایبەتی لە ڕۆژی پێنج شەممەی ٢١ی مانگی مارتدا ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە ، کە چۆن لەگەڵ ماڵی هەریەك لە مەلا سەید حەکیمی خانەقین و سەید ئیبراهیمی سەید محەمەد حەسەنی برازایدا ، کە دوو کەسایەتی و دوو پیاوی ئاینی دیاری ناوچەکە بوون و بە ماڵەوەو وەك گەشتکردنێکی وەرزی بەهار سەردانی مەزاری (باوە مەحموود) ی لای گوندی (باوە پلاوی) یان کردووە لە نزیك شاری خانەقین . بەڵام لە ڕۆژانی (٤ - ٦) ی نیسانی هەمانساڵدا ، بە زۆری باس لە پەژارە و دەسکورتی و بێ کەسابەتی خۆی دەکاتەوە بە تایبەتی لە کۆتاییەکانی جەنگی دووەمی جیهانیدا و بۆ نموونە : لە بیرەوەریەکانی ڕۆژانەیدا و لە (٤ی نیسانی ١٩٤٧) دا ، دەنووسێت : (ڕۆژێ بوو بێ ئەندازە بێ پارە بووم ، حەتا دینارێکم نەبوو نە لەماڵ و نە لە دوکان) یاخود دەنووسێت : (نهایەتی نارەحەتیم و عاجزیم بە واستەی قەرزاری و بێ پارەیی مەگەر خوا خۆی ڕەحم بکات) . یان لە ٢٦ی ئابی هەمان ساڵدا دەنووسێت : (غایەتی بێ پارەیم بە دەرەجەیەکە دینارێکم شك نە ئەبرد) هەر بۆیە بارودۆخێکی وا ناچاری دەکات پەنا بباتە بەر قەرز کردن و بە زۆری ئەو کەسایەتیانەشی کە لەو دەمانەدا پەنایان بۆ دەبات و قەرزیان لێ وەردەگرێت لەئەندامە دیارەکانی پێشووی حیزبی هیوای هاوڕێی خۆی بوون ، لە ناوچەکەداو دواتر بە

ئەمانەتەوە بۆیان دەگێڕێتەوە لەوانە هەر یەك لە حاجی ئیبراهیم بەگی کوڕی سلێمان بەگی جاف لە گوندی دەککە (١٨٨٧- ١٩٥٢)[٣٠] و مەلا عەزیزی محەمەدی شاواز (١٩٢٨- ٢٠١٥) لە (ئاوایی سەوز بلاغ) ی ناوچەی (بنکوورە) نزیك بە شاری خانەقین . وەك ئەوەی لە چەند ڕۆژێکی دواتردا ، قەرزەکەیانی لە (٢٥ی ئەیلولی ١٩٤٧) دا دووبارە بۆ گەڕاندوونەتەوە[٣١].

- ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی شاری بەغداو خانەقین لە یاداشتەکانی مەلا عارفدا ١٩٤٨ :

مەلا عارفی مەلا یەحیا لە بیرەوەرییەکانی ساڵی (١٩٤٨) یدا و بە تایبەتی لە ڕۆژی سێشەممەی ٢٧ ی مانگی کانوونی دووەمی هەمان ساڵدا ، وای بۆ تۆمارکردووین ، کە : (ئەمڕۆ سێ شەممە موزاهەرەیەکی بەشیدەت لە شاری بە غدا هەڵگیرسا و بە دەرەجەیەك ، نیهایەت کوژرانی ئەهالی و پۆلیسی لێ کەوتەوە . هەروەها بووە مایەی ئەوەی کە ساڵح جەبر (١٨٩٥ — ١٩٥٧)[٣٢]ی سەرۆك وەزیرانی عێراق دەست لە کار بکێشێتەوە) ، بۆ ڕۆژانی دواتریش بە تایبەتی لە: (ڕۆژی پێنج شەممە ٢٩ ی کانوونی دووەمی ٩٤٨ دا محەمەد سەدر وەزارەتی پێك هێنایەوە) . هاوکات بە پێی هەواڵە جیهانیەکانی ئەودەمانە و لە ڕۆژی هەینی ٣٠ کانوونی دووەمی هەمانساڵدا لە یاداشتەکانی دا دەنووسێت : (ئەمڕۆ غاندی کوژرا) و بۆ ڕۆژی دواتریش واتە ڕۆژی شەممە ٣١ی مانگی کانوونی دووەم دەنووسێت : ئەمڕۆ لە مەراسیمێکدا غاندی سوتێنرا . بەڵام لە کۆتایی مانگدا و لە ڕووی کەسابەت و ئالوویرەوە وای هەڵ دەسەنگێنێت کە هەرچەندە : (مانگی ڕابردوو کەسابەت زۆر کەساد بوو ، موشاغەبە زۆر بوو ، موزاهەرە لە شاری بەغدا هەشت ڕۆژی تەواوی خایاند و دەوامی کرد و نزیکەی سەدو پەنجا کەس کوژرا و وەلحاسڵ مانگێکی شووم بوو) . هاوکات بە درێژایی مانگی شوباتی ئەو ساڵە لە شاری خانەقین ئەبێت و سەفەری هیچ شوێن و جێگەیەکی تری نەکردووە، تەنها ئەوەیان نەبێت ، کە لە ڕۆژی هەینی ٢٠ی مانگی شوباتدا ، بەیاوەری لەگەڵ مەلا سەید حەکیمی خانەقینی هاوڕێی و دۆستی زۆر نزیکیدا ، بە سەردانێك دەچنە گوندی دەککەی حاجی ئیبراهیم بەگی سلێمان بەگی جاف و لەگەڵ ئەوەشدا بەشێوەیەك وەسفی ئەو مانگەی کردووە ، کە جۆرێك لە بووژانەوە و ئالوو ویر ڕووی لە بازاڕ بەگشتی و بازاڕی شاری خانەقین کردووە ، وەکو ئەوەی نووسیویەتی : ڕۆژی هەینی کە دەکاتە ١٩ی مانگی مارت :(داوام لە شێخ مستەفای کوڕی شێخ حەمیدی تاڵەبانی (١٨٨٧- ١٩٧١) کرد بە قەرز بێت یان بە شەریکی مقدارێك پارەم بداتێ ، بەڵام ڕازی نەبوو) هەرچەندە بەسەر یەکەوە و بە لێکدانەوەی خۆی وای هەڵسەنگاندووە کە ئەم مانگە :(مانگێکی موناسیب بووە بۆ کارو کاسبی) .

لە شاری خانەقین و دەورو بەریدا لە کاتێکیشدا و بە تایبەتی لە (٥ ی نیسانی ١٩٤٨) دا شاری خانەقین ڕاپەڕینێکی جەماوەری تیا سەرچاوە دەگرێت . ئەمەش زیاتر لە دەرئەنجامی ئەو قات و قڕی برسێتییەوە سەری هەڵداوە ، کە تەواوی وڵاتی عێراق و تەنانەت شاری خانەقینیشی گرتۆتەوە ، هەر لەم کاتەشدا زۆرێك لە سەرمایەداران و دەوڵەمەندەکانی شاری بەغدا لەوانە گەورە بازرگانێکی وەك : (شەفیق عەدەس) برنج و خۆراك و دانەوێڵەیەکی زۆریان لە گومرگ و لە وێستگە(محگە) ی شەمەندەفەری ئەوکاتەی شاری خانەقیندا هەڵگرتبوو . بەتایبەتی ئەو هەموو برنج و خۆراك و دانەوێڵەی کە لەو دەمانەدا ، گەورە پیاوی ناسراوی جوولەکەی شاری خانەقین (موشی حایی)[٣٣] وەکیلی سەرەکی دەبێت و هاوکات خەڵکی نەدار و برسی شاریش ، زۆر بە ناچارییەوە هێرشی دەکەنە سەر ، هەرچەندە پێش وەخت هەریەك لە مامۆستا عەزیز پشتیوان و مەلا

عارفی مەلا یەحیا بە ناوی کۆمەلأنی خەڵك و دانیشتوانی شاری خانەقینەوە ، دەچنە لای قائیمقامی شار کە لەو دەمانەدا : (تۆفیق موختار)[٣٤] دەبێت داوای ئەوەی لێ دەکەن ، کە کارێکی وابکرێت کۆتایی بەو قۆرخکاریە بهێنرێت و چارەسەرێك بۆ ژیانی ئەو خەڵکە بدۆزرێتەوە . بەلأم هەوڵەکەیان سەرکەوتوو نابێت و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ، کە دانیشتوانی شاری خانەقین پەلاماری بنکەی گومرگی شارەکە بدەن و تالأنی بکەن ، وەك ئەوەی مامۆستا مەلا عارف لەم بارەیەوە دەنووسێت : (ڕۆژی دووشەممەی پێنجی نیسانی ساڵی ١٩٤٨ دا موزاهەرەیەکی بەشیدەت لە شاری خانەقین ڕوودەدات و دەبێتە هۆی بە تالأن بردنی گەنم و برنجی مووشی حایی لە بنکەی گومرگ) ی شاری خانەقین و تەنانەت کەسایەتیەکی وەك محەمەد محەمەد ئەمینی دەربەند فەقرەیی (١٩٢٣- ٢٠٠٤)[٣٥] کە لەو دەمانەدا لە شاری خانەقیندا ژیاوەو زۆر لە نزیکەوە ئاگاداری وردەکارییەکانی ڕووداوەکە بووە ، لە یادداشتەکانی خۆیدا دەنووسێت : جەماوەر پێش ئەوەی پەلاماری مەحتەی ڤیتارو گومرگ بدەن سەرەتا چوونە بەردەم ماڵی قائیمقامی شار داوای گەنمیان دەکرد ، قائیمقامیش ڕویان لێ دەکاو دەڵێت : (الحنطة مو بجیبی – گەنم لە گیرفانی منا نیە)[٣٦]. بەڵکو گەنم لە مەحەتەو گومرگایە هەر بۆیە کۆمەلأنی خەڵك ئاراستەی خۆپیشاندانەکەیان دەگۆڕن ڕوو لە هەردوو شوێنی ناوبراو دەکەن دەکەونە تالأنی دەکەن . هاوکات مامۆستا عەزیز پشتیوانیش کە لەو دەمانە هەر لە شاری خانەقیندا بووەو لەبارەی ڕاپەڕینە جەماوەریەکەی شارەوەو لەچوار چێوەی دەستنووسەکانی خۆیدا ، جەختی لەسەر ئەم بارودۆخەی شاری خانەقین کردۆتەوەو دەنووسێت : جەماوەری شار بەجارێك هێرشیان کردە سەر مەحەتە(وێستگە) ی ڤیتاری شارو نزیکەی (٥٥٥) فەردە گەنم و(٥٥) فەردە برنج بەجارێك هەر هەمووی لە لایەن کۆمەلأنی خەڵك و دانیشتوانی شارەوە بە تالأنی برا[٣٧].

بەجۆرێك دەنگ دانەوەی بارودۆخێکی لەم بابەتەش ، دەبێتە مایەی ئەوەی زۆرێك ، لەوانەی کە دەستیان لەم هەڵچوونە جەماوەریەدا دەبێت ، لە لایەن کار بەدەستان و فەرمانڕەوایانی حکومەتی عێراقەوەلە شاری خانەقیندا ، دەگیرێن وەك ئەوەی لە یادداشتەکانی : (مەلا عارف و عەزیز پشتیوان) دا هاتووە هەریەك لە : سەید ئیبراهیم سەید ئیسماعیل ، عەباس قەرە ، مەجید حەمەلاڵ ، عەزیز پشتیوان ، عەزیز تاهیر دای زادە ، عەبدوڵلأ قەرەداغی ، محەمەد محەمەد ئەمینی دەربەند فەقەرەیی ، ڕەشیدی ئیسماعیل ئاغای باجەلأن ، مەلا عەبدوڵلأ عەباس ، سلێمان فیتەر و کۆمەڵێك خەڵکی تر ، بۆ ڕۆژی دواتر واتە بۆ (٦) ی مانگی نیسانی هەمان ساڵ ، بە بەندکراوی زۆربەی زۆریان دەگوێزرێنەوە بۆ شاری بەعقوبە و ماوەیەکی زۆر لە ژێر چاودێریدا دەمێننەوە، بە ڕادەیەك ، لە ١٢ی مانگی نیساندا مەلا عارف لە یادداشتەکانیدا باسی لەمە کردووەو لەم بارەیەشەوە دەنووسێت : (ئەمڕۆ چووین بۆ بەعقوبە بۆ لای ئەو برادەرانەی کە حەبس بوون لەسەر موزاهەرەکەی پێنجی نیسانی شاری خانەقینی ١٩٤٨) . هەروەها لە ڕۆژی یەك شەممەی (١٨) ی نیساندا مەلا عارفی مەلا یەحیا لە بیرەوەری ڕۆژانەی خۆیدا دەنووسێت و ئەوەدەگێڕێتەوە : ئەوانەی کە لەسەر موزاهەرەکە گیرابوون بە غەیری سەید ئیبراهیم ، عەباس قەرەو مەجیدی حمەلاڵ و ئەوانی دی مەرەخەس بوون . بەلأم لە باسکردن و مەسەلەی بەربوونی پارێزەر ڕەشیدی ئیسماعیل ئاغای باجەلأندا لە ٢٢ ی کانوونی یەکەمی هەمانساڵدا دەنووسێت : (ئەمڕۆ ڕەشید باجەلأن لە حەبس بەر بوو) . ئەمەش بۆخۆی دەلالەت لەوە دەکات ، کە فەرمانڕەوایانی پاشایەتی عێراق دوای لێپێچینەوەو بە دواداچوونێکی ورد ئەوسا ، کەوتوونەتە ئەوەی ناو بەناو هەموو گیراوەکانی ساڵی ١٩٤٨ ی شاری خانەقین بەربدەن [٣٨].

- درێژەی یادداشت و بیروەریی یەکانی مەلا عارف لە ساڵانی دواتردا :

لە کۆتایی دەستنووسەکانی ساڵی (١٩٤٨) یدا ، سەرەڕای ئەوەی بە وردی باسی لەوە کردووە، کە دووبارە بارودۆخی بازاڕو چالاکی کاروبار کەوتۆتەوە سەرسکەی خۆی ، لەگەڵ ئەوەشدا لە (٢٩ی ئەیلولی ١٩٤٨) دا باسی لە دادگایکردنی کەسایەتی ناسراوی ناوچەی خانەقین مەلا محەمەدی شەمیرانی (١٨٩٨– ١٩/ ٥ / ١٩٨٢)[٣٩] دەکات و دەنووسێت : (موحاکەمەکردنی مەلا محەمەدی شەمێرانی و سوڵحکردنیان لەگەڵ عەلی ناجی)دا ، کە ئەمەش مەبەستی لە عەلی ناجی گەورە کەسایەتی و دەوڵەمەندی شاری سلێمانی ئەو دەمانەیە. بەڵام تا ئێستا نازانرێت وردە کاری مەحکەمەکردنیان لەسەر چی بووەو ئایا کەسایەتیەکی وەك عەلی ناجی لەو دەمانەدا چی گەیاندویەتیە شاری خانەقین . هەروەها لە دوا بڕگەی تۆمار کراوەکانی ساڵی (١٩٤٨) یداو لە ٩ی کانوونی یەکەمی هەمانساڵدا دەنووسێت : (ئەمڕۆ حەمیدی ڕەشە ڕاوچی لە تەوقیف دەرچوو). بەڵام لە یاداشتەکانی ساڵی ١٩٤٩ یدا و بەتایبەتی لە ٢٢ی کانوونی دووەمدا ، باس لەوە دەکات ، کەچۆن نامەیەکی بۆ هاوڕێیەکی خۆی نووسیووە لە وڵاتی فەلەستین بە ناوی (عەبدوڵڵای تۆفیق حاجی) ەوە کە لەو دەمانەدا لەوێ سەرباز بووە . شانبەشانی ئەوانەش باسی ئەوەمان بۆ دەکات ، کە لە (٢٧ی کانوونی دووەمی ١٩٤٩) دا ، لە شاری خانەقینی ئەودەمانەو دەوروبەریدا بڕی چوار ئینج بەفر باریوە و بەماوەیەك دوای ئەوەو هەر بەپێی یاداشتەکانی باسی هاتنی مامۆستا عەلائەدینی سەجادی دەکات ، کە لە شاری بەغداوە دێتە شاری خانەقین و لای ئەوان دەمێنێتەوە [٤٠].

بەڵام لەچەند مانگی داهاتوودا کۆمەڵێك وردە ڕووداوی کۆمەڵایەتی ناو شاری خانەقین و دەورو بەری بەوردی تۆماردەکات و یەکێك لەوانەشیان لە ١٧ای مارتی هەمانساڵدا باسی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە ئەمڕۆ واتە (١٧ای مارت) هومەیلەی کچی مەلا ئەحمەدی ڕەشید ئەفەندی ، کە دەکاتە برای نوری ڕەشید ئەفەندی وەکیلی زەوی و زارەکانی شا فەیسەڵی یەکەم (١٨٨٣ - ١٩٣٣) لە گوندی (محەمەد شێربەگ)ی سەر بە شاری خانەقین لە مەراسیمێکی شەکراو خواردنەوەدا ، مارەدەبڕدرێ وەکو خۆی نووسیویەتی : (نیکاح دەکرێ) بۆ شێخ نیزامەدینی کوڕی شێخ نەجمەدینی کوڕی شێخ شەمسەدین [٤١]. بەڵام (١٤ی نیسانی ١٩٤٩) دا ، باسی لەوەکردووە ، کە لە بازاڕی شاری خانەقیندا فانۆسێکی واتە چرایەکی بە بڕی (٧٥٠) فلس بۆماڵەوە کڕیوەو هەر لەو سەرو بەندەشدا ، ماڵیان باری کردۆتە گەڕەکی مەزرەعەی شاری خانەقین ، ئەوەشی کە زیاتر گرنگ بێت لە ماوەی داهاتووداو ، لەچوارچێوەی یادداشتە ڕۆژانەییەکانیدا تۆماری کردبێت ، ئەوانەش گێڕانەوەو تۆمارکردنی هەواڵی نەخۆش کەوتنی کەسایەتی ناسراوی شاری خانەقین و ڕیزەکانی پارتی هیوای ناوچەی گەرمیان و خانەقین مەلا سەید حەکیمی خانەقینیە ، کە لە ١٥ی کانوونی یەکەمدا و هەروەها دووبارە بێهۆش کەوتن و گەیاندنیەتی بۆ لای دکتۆر لە (٢٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٤٩)دا ، سەرەڕای تۆمارکرنی ڕۆژ و کاتی مردنی سەرۆکی هۆزی جاف کەریم بەگی جاف (١٨٨٥- ١٩٤٩) لە (١ی تەمموزی ١٩٤٩) دا ، وەك ئەوەی لە درێژەی یادداشتەکانی دا هاتووە [٤٢]. بەڵام لەڕۆژ ژمێری (١٩٥٠) یدا ئەوەی ، کە نووسیویەتی و بە وردی تۆماری کردوون . زیاتر پەیوەندیان بە لایەنی زۆر شەخسی خۆیەوە هەیووە بۆ نموونە: لە ڕۆژی شەممەی ١٩ای مانگی کانوونی دووەمیدا دەنووسێت : (ڕۆژێك بوو زۆر نارەحەت بووم بە دەرەجەی نیهایەت لە بەغدا داوای قەرزم لێ ئەکرا بڕی (٢٠) دینار بۆیە ناچار بووم بڕێك برنجم بە خەسار فرۆشت کەچی هێشتا بۆم جێ بەجێ نەکرا) . سەرەڕای باسکردنی بارودۆخی نەهاتی و بەرز بوونەوەی نرخ و گرانی بازاڕ ، وەك ئەوەی لەو دەمانەدا وای

تۆماركردووه كه نرخی یەك (هووقه) ڕۆن لە بازاڕی شاری خانەقیندا ، گەیشتۆته (٦٥٠) فلس و هاوكات ئەوەشی نووسیوه كه گوایه : بەعزێ كەس سەندویانه واتە كڕیویانە بە (٦٠٠) فلس . لەگەڵ ئەوەشدا باسی خۆرگیرانێك دەكات لە ١٢ی مانگی شوباتدا لە سەعات شەشەوه تا سەعات هەشتی بەیانی . بەهەمان شێوەی ساڵی ١٩٥٠ لە ڕۆژ ژمێری (١٩٥١) دا نووسین ووردەكاری ڕۆژانەی كەم تۆماركردووه . بە زۆری هەرچی نووسی بێت زیاتر بابەتی ڕۆژانەیی سەرپێین . هەرچەندە وەكتر هەندێك ڕووداو و ساڵی وەفاتی كەسایەتیەكانی شارو ناوچەكەی بەوردی نووسیوەو هەریەكەو بۆ خۆیان نرخی مێژوویی زۆر باشیان هەیە .بۆ نموونە لە ڕۆژی دوو شەممەی (٢ی نیسانی ١٩٥١) دا نووسیویەتی : (چوونمان بۆ ئاوایی قەرەبلاغ بۆ تەعزیەی شێخ نازمی كوڕی شێخ وەهابی تاڵەبانی)[٤٣] و لە ٢٣ی مانگی تەممووزیشدا باس لەوە دەكات كە: (ئەمرۆ عەبدولوەهاب خەتیب وەك قائمقامی شاری خانەقین)) دەست بە كاربووه. كەچی لە ڕۆژی شەممەی ٤ی ئابدا باس لەوەدەكات كە : (ئەمڕۆ من و مەلاسەید حەكیمی خانەقین بانگ كراین بۆ شورته و هەریەكەو دوو وێنەیان لێ وەرگرتین). بەڵام لە ڕۆژی دووشەممەی هەمان مانگدا ، كێشەیەكی كۆمەڵایەتی برزایەكی خۆی دەگێڕێتەوه بە ناوی (وەجیهە)ەوه، كە لە دوای خنكانی باوكیەوه لە ڕووباری (ئەڵوەند) چۆن كەوتۆته لای ئەم و بەخێوی كردووەو دوای گەورە بوونی بە مێردی داوەو پاشان كێشە خێزانیەكانی بۆتە مایەی ئەوەی كە هەر یەك لە مەلاسەید حەكیمی خانەقین و مەلا كەریم لە بارو دۆخی تێكەوتوون و یارمەتیان داوه . بە جۆرێك هەر لە هەمان مانگی ئابدا ، وەفاتكردنی هەریەك لە دەروێش كەریم لە خەستەخانەی ئەوكاتەی شاری خانەقین لە ٢٣ی مانگی ئاب و وەفاتكردنی مەلا عەبدولڕەحمان لە (٣١ی ئابی (١٩٥١) دا تۆمار كردووه[٤٤].

كەچی لە تەواوی ڕۆژ ژمێری (١٩٥٢) دا نازانرێت ، هۆكاری چی بووه بەوەی ڕوداوكی ئەوتۆی تۆمارنەكردووه ، جگەلەوەی لە (١٨ی نیسانی ١٩٥٢) دا ، كۆچی دوایی حاجی ئیبراهیم بەگی جافی لە ناوچەی دەككە تۆماركردووەو لە ڕۆژی هەینی ٢٦ی مانگی مایسدا نووسیویەتی : (چووین بۆ دەككە بۆ سەر چلەی حاجی ئیبراهیم بەگ) و بە ماوەیەك ، دواتر لە ڕۆژی چوارشەممەی ٢٨ی حوزەیراندا ، وەفاتكردنی شێخ حیسامەدینی لە دوای نوێژی مەغریبەوه تۆماركردووه لەگەڵ لەدایك بوونی یەكێك لە كوڕەكانی بەناوی ئیبراهیمەوه لە ٢٩ی تەمموزی هەمانساڵدا . بەڵام لە ڕۆژ ژمێری (١٩٥٣) داو لە چوارچێوەی یاداشتەكانی دا ، هەرچەندە وردەكاری ڕووداوەكانی ئەوساڵەشی بە كەمی نووسیوه. هاوكات هەندێ زانیاریان تێدایە لە نرخی مێژوویی و بایەخی مێژوویی بە دەرنین . بە تایبەتی ئەوانەیان كە پەیوەندیان بە ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقینەوه هەیە . سەرەتا بەلایەنێكی تەندروستی دەست پێ دەكا لە ٢٣ی كانوونی دووەمدا دەنووسێت : (زاور (زاڵە) گا لەگەڵ ئاوی كەرەوز ئەگەر تێكەڵی بكەی نەفعی هەیە بۆ مایەسیری) . بەڵام لە (١٠ ی مارتی ١٩٥٣) دا ، ڕۆژی مردنی كەسایەتی شاری خانەقین (شێخ مارف) ی تۆماردووه كە دەبێتە ، باپیری شێخ عەبدولقادری كوڕی مەلا غالیبی كوڕی شێخ مەعرووفی بەڕێوەبەری مەعاریفی لیوای دیالە و عەلی كوڕی شێخ عەبدولقادری بەڕێوەبەری پۆلیسی شاری خانەقین لە شۆڕشی ١٤ی تەممووزی ١٩٥٨ بەدواوه[٤٥]. بەماوەیەك دوای ئەوەو لە مانگی نیساندا، بەمەبەستی سەردانی كردنی محەمەدی قزڵجی تورجانی زادە (١٨٩٢- ١٩٥٩) ، كە ماوەیەك كرایە مفتی عێراق سەردانی بەغدا دەكات و لەو بارەیەوه دەنووسێت : (چوونم بۆ شاری بەغدا بۆ لای مامۆستا محەمەدی قزڵجی) . لە نووسینەكانی داهاتوویداو بەتایبەتی لە ١٣ی ئەیلول و ١٥ی ئەیلولی ئەم ساڵەوه ڕۆژی ژن هێهێنانی مەحموودی وەستا غەفووری خەیاتی شاری خانەقین و هەروەها مێردكردنی ئایشی كچی

مەلا سەید حەکیمی خانـەقین بـە ئیبراهیمی حاجی فـەتاح (١٩٣٢- ١٩٨٧)ی کادیری ناسـراوی حیزبـی شـیوعی عێـراق لـە ناوچـەی گـەرمیان و جەلـەولا تۆماردەکـات و لـە (١١ی تشـرینی دووەمـی ١٩٥٣) دا ڕووداوی : (خـۆ کوشتنی ئەحمەد ڕۆستەم خانی برای ساڵح ڕۆستەم خان) دەکات و هەروەها لە ١٦ی کانوونی دووەمدا دەنووسێت : (مەلا سەید حەکیمی خانەقین لە شاری بەغدا عەمەلیاتکرا) و دواتـر لـە ٢٢ی هـەمان مانگـدا دەنووسـێت : (هێنانەوەی مەلا سەید حەکیم لە عەمەلیاتی شاری بەغدا)[٤٦] .

جگـە لـەوەش لـە درێـژەی ڕۆژ مێـری (١٩٥٤) دا ، وردە کـاری چـەند ڕوداوێـك دەگێڕێتـەوە ، کـە بـە زۆری پەیوەنـدیان بـە ژیـانی کرێچـێتی و ڕۆژانـەی خـۆی و بـارکردنی لـەم گەڕەکـەوە بـۆ گـەڕەکی دی و مەسـەلەی دەستکورتی و هەژاری خۆیـەتی ، کـە هـەموو ئەوانـەش دەلالـەت لـەوە دەکـەن و وەکـو زۆرێـك لەوانەشـی کـە لـە نزیکەوە ناسیویانەو تا ئەودەمانە ، مەلا عارف هێشتا خاوەنی خانوویەکی تایبەت بەخۆی نەبووەو بـەردەوام لـە بێ خانوویی و ژیـانی کرێچـێتی دا بردوویەتیـە سـەر . بـەلاَم لـە(١٩ی کـانوونی دووەمـی ١٩٥٤) دا ، وردەکـاری کەوتنــەخوارەوەی فڕۆکــەی ئەفســەری فڕۆکــەوانی خانــەقینی محەمــەد ئەحمــەد بــەیاتی (١٩٢٣ — ١٩٥٤)[٤٧] دەگێڕێتـەوە ، کـە چـۆن لـەڕوداوێکی ئـاڵۆز و تەمومژاویـدا لـە (حەبانیـە) گیـانی لـە دەسـت داوە. پـاش ئـەوە بەچەند مانگێك و بە داخێکی زۆرەوە ، لـە (٢١ی مـارتی ١٩٥٤) دا هـەواڵی مردنـی کـە سایەتی ناسـراوی کـورد شێخ عەلائەدینی کوڕی شێخ عومەری تەوێڵە (١٨٦٣- ١٩٥٤) دەنووسـێت و بـە خەسـارەتێکی گـەورەی لـە قەڵـەم دەدات . دوا بەدوای ئەمە لەگەڵ سەید ئیبراهیمی ئامۆزای مەلا سەید حەکیمدا پێکەوە سەردانێکی بەغدا دەکەن و شەو لە ئوتێل (العاصمە)ی ئەوکاتـە دەمێننـەوە شـەوی بـە (٣٠٠) فلس ، ئەمـەش بـۆ خـۆی دەلالـەت لـەوە دەکات کە لەو دەمانەدا لە بەغدا نرخی مانەوەی شەوێکی ئوتێل لە سنووری چەندا بووە ، ئیدی لەمە بەدواوە و لە (١٩٥٤) دا ، شتێکی ئەوتۆی نەنووسیوە [٤٨]. بەلاَم لەگەڵ داهاتنی (١٩٥٥)دا ، بەهەمان شێوازی سالآنی تـر نـاو بەناو وردەیادگار و تێبینی ڕۆژانەی خۆی دەنووسێت و لەماوەی ئەم ساڵەشدا ، هەنـدێك گۆڕانکاری لـە ژیـانی دا ڕوودەدات و عەلائەدین سـەجادی زۆر جار سـەردانی دەکاو بۆ مەسـەلەی دامەزرانـدنی بەشـێوازێکی فـەرمی لـە مزگەوتی (مەجید بەگ) ی خانەقین وەك خـۆی باسـی لێـوەکردووە ، زۆر هاوکارو یارمـەتی دەری بـووە . وەك ئـەوەی لـە (٢٣ی مـارتی ١٩٥٥) دا ، عەلائـەدین سـەجادی دێتـە خانـەقین و لای دەمێنێتـەوە، بـەزۆری ئەمـە لـە کاتێدایە ، کە مامەڵەی دامەزراندنەکەی لە نێوان ئەوقافی لیوای باقوبەو وەزارەتی ئەوقافی بەغدا دایە . ئەوەش دوای ئـەوەی ، کـە مـەلا ئەحمـەد حەسـەنی ئیمـامی مزگـەوتی (مەجیـد بـەگ) سـەرگەرمی سـەفەرکردنە بـۆ دەرەوەی وڵات ، ناو بەناو و بە شـێوازێکی کـاتی کاروبـاری مزگەوتەکە بـەڕێوە دەبـات . بـۆ نموونـە لـە سـەرەتای نیسانی ئەم ساڵەدا دەنووسێت : (دوای ئەوەی مەلا ئەحمەد حەسەن بۆ ماوەی دەرۆژ ئیجازەی ڕەسمی وەرگرت و ڕۆیشتە بەغدا ، بۆ تەواو کردنی کارەکانی لـەو ماوەیـەدا بەوەکالـەت لـە جێـی ئـەو ئیمامـەتم کـرد) . لـە چـەند ڕۆژێکی دواتردا نووسیویەتی : (ئامادەبوونم لە مەجلیسی عیلمی بەغـدا بـۆ ئیسپاتی ئەهلیـەتم بـە مەبەسـتی ئیمامەتیم و بڕیـاری لـە سـەردرا) . دوای ئـەم هـەموو ئامادە کاریـە لـە (١٦ی حوزەیرانی ١٩٥٥) دا باسـی لـەوە کردووە کە لە (٦/ ٦ / ١٩٥٥)دا ، بە فەرمانی ژمارە (١٢٣٤) لە بەغداوە گەیشتۆتە باقوبەو دوا بەدوای ئەمەش ، وەلاَمی فەرمانی دەست لە کار هەڵگرتنی مەلا ئەحمەد حەسەن لە ئیمامەتی مزگەوتی مەجیـد بـەگ لـە شـاری بەغداوە دەگاتەوە شوێنی مەبەست ، ئەمیش واتە مەلا عارف لە (١٣ی تەمموزی ١٩٥٥) دا ، بەشێوازێکی فەرمی ئەبێتە ئیمام خەتیبی مزگەوتەکە و دوای تەواو کردنی ئەم هەموو لێپێچینەوە ئیداری و یاساییە مەلا ئەحمەد

حەسەن: لە (٣ی ئابی ١٩٥٥) دەگاتە میسر و لە وێشەوە نامەیەکی بۆ دەنێرێت ، وەك ئەوەی لە بڕگەیەکی دا نووسیویەتی : (هاتنی نامەی مەلا ئەحمەد حەسەن لە قاهیرە) وە . بەلآم ئەوەی کە زیاتر دلتەنگ و دڵ گرانی دەکات ، وەك خۆی دەنووسێت دوای یەك مانگی تەواو ئاگاداریان کردم بەوەی کە : (فخر العلماء)ی خالۆم لە شاری سنەی ڕۆژهەلآتی کوردستان کۆچی دوایی کردووە ، کە ئەمەش بۆ خۆی دەکاتە مەلا محەمەد سالحی مەلا محەمەدی شەیخولئیسلامی سنە واتە ئامۆزای باپیری مەلا عارف (مەلا عەبدولعەزیز) و هاوکات باوکی دایکی مەلا عارف وەکو پێشتریش ئاماژەی بۆکرا ، کە ناوی مەسعودە مەلا محەمەد سالح مەلا محەمەدی شەیخولئیسلامی بووەو هاوکات دەبێتە باوکی دایکی ڕووناکبیری ڕۆژ هەلآتی کوردستان شوکرلآی بابان ، کە ناوی ئامینە خانی کچی مەلا محەمەد سالح بووە [٤٩].

لە سەرەتای (١٩٥٦)دا بەوە دەست پێ دەکات ، کە چۆن ناو بەناو نامەو هەواڵپرسین لە نێوان ئەم و مەلا ئەحمەد حەسەنی دۆستیدا دەست پێ دەکاو لە ولآتی میسرەوە لە بارودۆخی ئەم دەپرسێت و ئاگایان لە ژیانی یەکتربووە . وەك ئەوەی لە (٢ی مارتی ١٩٥٦) دا ، بە پەژارەیەکی زۆرەوە باسی مردنی پورێکی مەلا ئەحمەد کردووە، بە ناوی (ڕەعنا)، لە ئاوایی (کارێز) ی دەورو بەری خانەقین . شانبەشانی ئەوانەش لە ڕوداوێکی ئالۆزدا باس شێخ نیزامەدینی کوڕی شێخ نەجمەدین دەکات ، کە لە بارودۆخێکی تەم و مژاویدا، لە یەکێك لە ئوتێلەکانی بەغدا ، لە (٣١ی ئابی ١٩٥٦)دا کۆچی دوایی کردووە ، کە دەبێتە برا گەورەی دکتۆرە ئەختەر نەجمەدینی وەزیری خوێندنی بالآی پێشووی حکومەتی کوردستان و زاوای مەلا ئەحمەد ڕەشید ئەفەندی خەلکی گوندی (محەمەد شێربەگ)ی لای خانەقین . بەلآم ئەوەی کە زیاتر نیگەرانی کردووە لە کۆتایی ئەم سالەدا ، مردنی شێخ مەحمودی حەفید (١٨٨٢- ١٩٥٦) بووە ، وەك خۆی نووسیویەتی لە خەستەخانەی (ئەلحەیدەری) شاری بەغدا و لە(١٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٦) دا [٥٠]. سەرەڕای بایەخدانی ، بەو هێرشە سێ قۆلیەی ، کە بەریتانیا و فەرەنساو ئیسرائیل کردوویانەتە سەر میسر لە (٣١ی تشرینی ١٩٥٦) دا . بەلآم ڕۆژ ژمێری سالی (١٩٥٧) زۆر کەمی تیا نووسیوە . بۆ نموونە لە (١٥ی نیسانی ١٩٥٧) دا نووسیویەتی : (تا پازدە ڕۆژی تریش هێشتا دەست بە دروێنەکردنی جۆ ناکرێت) لەوە زیاتر نووسینی سەرنج ڕاکێش نابینین . بەلآم ئەوەی بەلای ئێمەوە گرنگ بێ و ئەو تۆماری کردبێت ، مێژووی کۆچی دوایی مەلا سەید حەکیمی خانەقینە ، وەك لە بارەیەوە نووسیویەتی: (وەفاتکردنی مەلا سەید حەکیمی خانەقین لە سەعات ١٢ی شەوی شەممە لەسەر یەشەممەی ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٧)[٥١].

- بیرەوەرییەکانی مەلاعارف لە ماوەی ١٩٥٨- ١٩٧٥:

لە ڕۆژ ژمێری (١٩٥٨)دا زۆر وردە سەرنج و هاوکات گەلێك ڕووداوی مێژوویی ناوچەی خانەقین و دەوروبەری تاڕادەیەك بەباشی نووسیوەتەوە، بەسەریەکەوە دەتوانرێت وەك کەرەستەیەکی خاوی مێژوویی لە ئێستاو دوا ڕۆژدا سوودیان لێ وەربگیردرێت و ببێتە هۆی دەولەمەندبوونی زەخیرەی مێژوویی و زانستی . ئەوەتا هەر لە سەرەتای سالەوەو وەك هەر کارەساتێکی تری سروشتی ، کە لەو دەمانەدا سەرچاوەکانی ڕاگەیاندنی عێراق خۆشیان بایەخیان پێ دابێت، بارینی ئەو بارانە بەهێزەبووە ، کە لەوسالەدا بۆتە هۆی هەلآیسانی لافاو و زیانێکی گەورەی لە دانیشتوان و خەلکی شارەکانی سەعدیە (قزرەبات) ، جەلەولا و شاری خانەقین داوە ، بەڕادەیەك ژمارەیەك هاولآتی بەهۆی لافاوەوە گیانیان لە دەست داوە . وەك ئەوەی لە (٥ی کانوونی دووەمی

١٩٥٨) دا نووسیویەتی: (ئەمشەو بارانێکی بە شیدەت بوو ، زۆر ماڵ و دووکانی خراپ کرد و تەنانەت کونی کۆپریە کانیشی هەموو پڕکردەوە، بەڕادەیەك تا ئێستا لافاوی وا نەهاتووەو مەکینەی ئاوو کارەبای بە تەواوی خراپ کردو زەرەرێکی زۆری داوە لە شارەکانی سەعدیەو جەلەولا و زۆریانی لێ خنکان لە ژێر خانوا ، ئەما لە خانەقین زەرەری نفووسی نەدا . بەڵام باخو خانوویان زۆریان خراپ بوو)[52]. بەڕادەیەك عەلائەدین سەجادیش بەهۆی ئەوەی خزم و کەس و کاری لەم شارەدا بوون ، بە بایەخەوە باسی لێوەکردووە و ڕێژەی زەرەر و زیانی بەوردی خەملاندووە، وەك ئەوەی نووسیویەتی: (زیانی خانەقین بە باخەکانیەوە گەیشتە (٤٠) هەزار دینارێك ، دیسان دەڕۆژ ئەم شارە بێ کارەبا و سێ ڕۆژ بێ ئاوی خواردنەوە مایەوە) . لە بارەی قزڕەباتەوە دەنووسێت : (کارەساتی قزڕەبات وەك هیچ شوێنێك نەبوو ، دنیا تاریك ، لافاوی بەهێز ، شوێنێك منالێك تیایا ستار بگرێت نەماوە .. نە باوك بەسەر منالیا ئەپەرژا ، نەدایك بەسەر کۆرپەی ناوبێشکەدا . ئەڵێن ڕۆژی قیامەت وا دیارە ئەو شەوە بووە لە قزڕەبات) . بەجۆرێك زیانەکانی شارۆچکەی قزڕەباتی ئەو دەمانە بەم شێوەیە خەملێنراون : مردنی (٦) کەس ، ڕووخانی (٥٠٠) خانوو ، زیانی دوکان و بازرگانەکانیش نزیکەی (٣٠) هەزار دینارێك بووە . کەچی زیانی جەلەولا : مردنی (١٠) کەس ، ڕووخانی (١٥٠) خانوو [53]. ڕووداوێکی سروشتی لەم جۆرەش وای لە حکومەت و تەنانەت هاولاتیانی ناوچەکە کردووە ، کە بە هانایانەوە بچن و هەریەکەو بەپێی توانای خۆی کۆمەك و هاوکاری ئەو خەڵکە بکەن . بۆ نموونە کەسایەتیەکی وەك مەلا عەزیزی شاواز (١٩٢٨- ٢٠١٥) بەهەمان شێوەی مەلا عارف لە یاداشتەکانیدا ، بەبایەخەوە لەسەر ئەم ڕوداوەی نووسیوەو باسی لەوەکردووە ، کە چۆن دانیشتوانی ناوچەی (بنکورە) کەوتوونەتە ئەوەی یارمەتی بۆ ئەو زیان لێکەوتوانە کۆبکەنەوە . وەك دەبینی لە لە (٦ی کانوونی دووەمی ١٩٥٨) دا دەنووسێت :(وتیان : قزڕەبات هەمووی ئاو بردوویەتی) یان بەچەند ڕۆژێك ، دوای ئەوەو لە ١٤ی کانوونی دووەمدا وای تۆمارکردووە : (ئەمرۆ ئەفەندیەکانی قوتابخانەی سەوزبلاخی سەرەتایی پارەیان کۆ دەکردەوە بۆ قزڕەبات)[54]. تەنانەت کاریگەری بارودۆخەکە وای لەشاعیری گەرمیان مینە جاف (١٩١١- ١٩٦٥)[55] کردووە، بە پارچە شیعرێك هەستی خۆی بۆ ئەو بارودۆخە دەر ببڕێ :

پاش سلێمانی شاری قزڕەبات
بۆچیت کاول کرد بۆ ڕیشەی دەرهات
تۆ پێنج سەد ماڵی شاری سەعدی یە
کاولی ئەکەی لە پێو جێی چی یە
دووسەد ماڵی تر لە ئەرکەوازی
بەم سەرماو سۆڵە ئەشێوێ نازی
دوو سەد ماڵی تر لە قەرەخانا
گشت هەڵ ئەتوتێن لەبەر بارانا ...تاد[56]

دوای ئەم کارەساتەو بەماوەیەك دواتر، کە بارودۆخی ئاوهەوای گەرمیان و ناوچەی خانەقین بەرەو خۆشبوون دەڕوا و ئاسایی دەبێتەوە . مەلا عارف لە درێژەی نووسینی یادداشتەکانی داو لە (٩ی مارتی ١٩٥٨) دا نووسیویەتی :(ئەمرۆ شاڵ و دەورملم لابرد هەوا خۆشی کرد) و بە ماوەیەك ، دوای ئەوەش هەواڵی ڕووداوێکی تری ناوچەکە تۆماردەکات ، کە ئەویش بریتییە:(خۆ کوشتنی محەمەد ڕەشیدی حاجی ئیبراهیم بەگی جاف) لە

دەككە لە مایسی ١٩٥٨ دا ، ئیدی لەو ماوەیە بەدواوە ، بە هەر هۆیەك بوو بێت ، ڕۆژ ژمێرەكەی شتێكی ئەوتۆی تیا تۆمار نەكراوە، تا دەگاتە سەروبەندی بەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی تەممووزی ١٩٥٨[57]. بەڵام لە درێژەی ساڵی (١٩٥٩) دا ، كە چەند مانگێك بەسەر بەرپابوونی دا تێ پەڕیوە، مەلا عارف لە سەرەتاو كۆتایی ئەم ساڵەدا، بەدووجۆر ناوی خۆی بەیانكردووە. لە سەرەتادا نووسیویەتی : مەلا عارفی مەلا یەحیای عەتار ، لە شوێنێكی تردا بە عارفی یەحیا زادە و لە(١٣ی شوباتی ١٩٥٩) دا ، باس لەمردنی كچێكی مەلا عەباس محەمەد سلێمانی بنكوورە دەكات و بەچەند ڕۆژێكی دواتری هەمان مانگ ، ئەوەڕوون دەكاتەوە ، كە سەرماو سۆڵەیەكی زۆر دەستی پێ دەكات و دەبێتە هۆی بارینی بەفرێكی زۆر و داخستنی دووكانەكانی شار، وەك دەنووسێت: (بە دەرەجەی نهایەت سارد بوو ، لە فەجرەوە تا سەعات (٣) ی عەسر باران باری و دواجار دوو سەعات بەفر باری و لاكین زۆر ساردبوو . ئەكسەری دووكانەكان داخران) . ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی ، كە گرانی ڕوو لە بازاڕبكات و شتومەكی تیا كەم بێتەوە وەك دەنووسێت: (برنجی كوردی خۆماڵی دەست نەكەوت . مەجبوور بووم برنجی كوردی ئێرانیم سەند یەك باتمانی بە (٨٠٠) فلس و گۆشت هۆقەی بە ٣٦٠ فلس)، كە بۆ ئەوكاتە پارەیەكی كەم نەبووە . جگە لەوەش لە شاری مووسڵەوە یاخی بوونی عەبدولوەهاب شەواف (١٩١٦- ١٩٥٩) دەست پێ دەكات و لەم لاوە شاری كەركووك دەبێتە گۆمی خوێن ، شەڕی ناوخۆ لە نێوان پێكهاتەكانیدا ، بەتایبەتی كوردو توركمان بەرپا دەبێت . وەك ئەوەی لە بارەی مووسڵەوە و لە (٦ی مارتی ١٩٥٩)دا ، ئەوە دەگێڕێتەوە، كەسایەتیەكی وەك : (عەبدولوەهاب شەواف تەمەڕودی كردووە ، لە شاری مووسڵ و چەند كەسێك لە ئەهالی كوژرا وەو دوایی خۆیشی كوژراوە...)[58] .

جگە لە هەمووئەوانەش عەبدولكەریم قاسم (١٩١٤ – ١٩٦٣) لە شاری بەغداوە فەرمان ئەكات بە : (ڕاوەستانی چالاكی هەموو حیزبەكان و هیچیان كار نەكەن) . ئێرانی پەهلەویش لەبەر ئەوەی هاتنەكایەوەی سیستەمی نوێی لە عێراقدا پێ قبووڵ نەبووە ، یەكێك لە هەنگاوەكانی بەرانبەر بە عێراق : (ڕاگرتنی ئاوی ئەلۆەن بووە لە لایەن ئێرانەوە) . بەتایبەتی لە سەرەتاكانی تەمووزی (١٩٥٩) دا ، هەروەها بەپێی تۆمارەكانی مەلا عارف یەكەمین دەستپێكردنی شەڕ لە شاری كەركوكدا لە (١٤ی تەممووزی ١٩٥٩)دا سەرچاوەی گرتووە : (ئەوەڵ شەڕو هەواڵ لە كەركوك) . ئەمەش چەند ڕۆژێك بەردەوام دەبێت و لە كۆتایی شەڕو پێك دادانەكاندا ئەوە ڕوون دەكاتەوە كە : (شەڕ لە كەركوك كوژایەوەو حكومەتی وەتەنی ناجیح بوو ، زۆر كەس لە توركمان و تۆرانیەكان كوژران) . بەڵام لە ڕۆژانی دواتردا باس لە ڕووداوێكی سەرنج ڕاكێش دەكات لە گوندی (شێرەوەند) ی ناوچەی بنكورەی سەر بە شاری خانەقینی ئەودەمانە ئەویش : (تەوقیف بوونی مەلا عەباسی محەمەد سلێمان (١٩٠٤- ١٩٨٥) و عەلی كوری (١٩٤٠- ٢٠٠٠) بە واسیتەی دەرچوونی دەمانچەوە لە دەستیان و دووكەسیان زامدار كردووە) . ئەو دووكەسە هەریەك لە محەمەد حەسەن ، كە بە(حەمە سەرك) ناسراوە لەگەڵ ئەحمەدی ساڵح ڕەزا[59]. هاوكات لە چەند مانگی دواتری ئەم ساڵەدا ، چەند ڕووداوێكی تری گرنگ دەنووسێتەوە ، هەریەكەو لە شوێنی خۆیدا بایەخی تایبەتیان دەبێت لەوانە : تۆماركردنی ڕۆژو مانگی مردنی كەسایەتی ئاینی كورد لە بەغدا مەلا محەمەدی قزڵجەیی تورجانی زادە وەك ئەوەی نووسیویەتی : (وەفاتكردنی مامۆستا محەمەدی قزڵجی ڕۆژی دووشەممە ١٤ی ئەیلولی ١٩٥٩) . هەروەها لە ڕۆژانی دواتردا ، لەگەڵ چەند كەسێكی دیدا ، كە ناوەكانیان دەستنیشان ناكا ، پێكەوە دەچنە پرسەكەی قزڵجی لە بەغدا و زۆریشی پێ ناخۆش بووە ، بەوەی كەپرسەكەی بەو ساردوسڕیە دەبینێت وەك نووسیویەتی: (چوونمان بۆ شاری بەغدا بۆ

تەعزیەکەی مامۆستا محەمەدی قزڵجی ئەما مع الاسف کەسی وەها نەبوو بۆ جێ بەجێکردنی تەعزیەکەی) . بۆ شەوی هەمان ڕۆژ لە خانەقینی ئەودەمانەدا دەنووسێت : (وەفاتی مەلا ئەحمەدی دەککە لە نیوەشەوی ڕۆژی هەینی ١٥ی ئەیلولی ١٩٥٩) . دوا بەدوای ئەوانەش ، باسی ئەو هەوڵی کوشتنەی سەرۆك کۆماری عێراق عەبدولکەریم قاسم دەکات ، بەتایبەتی لە (٨ی تشرینی یەکەمی ١٩٥٩) دا ، کە چۆن لە لایەن دەستەیەك لە کادیرەکانی حیزبی بەعسەوە تەقەی لێ دەکرێت و بەسەختی بریندار دەکەن : (زامداربوونی عەبدولکەریم قاسم لاکین بە لوتفی خوا زامەکەی خەفیف بوو ، ئەما لە شەودا) . بەڵام لە کۆتایی ئەم ساڵەدا ، تەنها لە هەواڵی دوو بابەت دواوە یەکەمیان : (تاقیکردنەوەی مەلاکانە بۆ دەورەی پەروەردە)، بۆ ئەوەی بکرێنە مامۆستای سەرەتایی لە قوتابخانەکاندا ، دووەمیان : نووسینی سکاڵایەکی خۆیەتی ، کە بۆ بەرێوەبەری ئەوقافی لیوای دیالەی بەرز کردۆتەوە بۆ ئەوەی جێگیر بکرێت : (لە مزگەوتی مەجید بەگی خانەقین یان بگوازرێتەوە بۆ مزگەوتی حەسەن عەلی) هەر لە شاری خانەقین [٦٠].

بەڵام لە درێژەو وردەکاریەکانی (١٩٦٠)دا ، زیاتر بە گێڕانەوەی چەند ڕووداوێکی ناخۆشی شارو خۆیەوە دەست پێ دەکات وەك لەسەرەتای ساڵەوە و لە (١ی کانوونی دووەمی ١٩٦٠) دا دەنووسێت :(دوێنێ مەلا ڕەوف ژنەکەی تەڵاقدا). بە دوو ڕۆژ دوای ئەوە سەردانی بەغدا دەکات و بەوردی دەیگێڕتەوە: (چوونم بۆ بەغدا بۆ ئەشیا لە ڕێگەی ماڵی حوسێن لە ناو سەیارە بڕی شەش دینارو حەوسەدو پەنجا فلسیان لێ دزیم ، لە ناوسەیارەدا لە شەقامی شێخ عومەر) . شانبەشانی ئەوانەو لە ڕۆژانی دواتردا بەیتێکی شیعر دەنووسێتەوەو لە ژێریدا دەنووسێت: (ڕەفیق حیلمی) :

کورد ئەوەندە کوردن بە سەد شەیتان لە کوردی ناکەون

لاکین خەڵقی بۆچی بۆ خۆی دەردی سەری پەیدا ئەکات

کەچی لە ١٨ی مایسدا دەنووسێت : (چوونمان بۆ سەعدیە لەگەڵ سەید ئیبراهیم و محەمەد ساڵح سەنەوی بۆ زیارەتی مەلا مەعصوم بۆ حەج ئەچوو) . لە هەمان ماوەدا ، ئەوەت بۆ ڕوون دەکاتەوە ، کە دروستکردنی کەواو چاکەتێك بە پێی نرخی بازاڕی ئەوکاتە تێچوونی چەند بووە : (کەواو چاکەتێکم کرد لای حاجی محەمەد ئەمین ، مەجمووعی مەسرەفی نۆ دینارو شەش سەد فلس بوو) . بەڵام لە ئابی (١٩٦٠) دا بەکەف و کوڵێکی بە تینەوە هەواڵی کۆچی دوایی مامۆستا ڕەفیق حیلمی (١٨٩٨- ١٩٦٠)[٦١] دەنووسێت : (وەفاتی ڕەفیق حیلمی بەگ خەبەرێکی ناخۆش بوو) . ئەوەشی کە پەیوەندی بەخۆی و کاری خۆیەوە بێت ، قسە لەسەر عەلائەدینی سەجادی دەکات و ستایشی هاوکاری و هەوڵە دەکات لە ڕاپکردنی کارەکانیدا : (قەرار وایە ئەمڕۆ کاك عەلا ئەدینی سەجادی لەگەڵ مودیری عام لە بابەت مەسەلەکەی منەوە قسە بکات تا بزانین) . پاش ئەوە بەچەند ڕۆژێکی ترو لە (٢٢ی کانوونی یەکەمی ١٩٦٠) دا ، ئەوەڕوون دەکاتەوە کە : (تەقریبەن مەئویس بوونم لە مەسەلەی ئیمامەت . چونکە کاغەزی سەید عەلائەدینی سەجادیم بۆ هات ، کە خەریکن بیخەنە جەرائدی ڕەسمیەوە بۆ ئینزاری مەلا ئەحمەد حەسەن)) . هاوکات لە کۆتایی ساڵدا زۆر بە ڕەش بینیەوە دوا بڕگەی خۆی دەنووسێت : (تف لەم ساڵە چەند ناخۆش بوو)[٦٢].

لەماوەی (١٩٦١) داو بەپێی نووسین و وردەکاریەکانی ڕۆژانەی مەلا عارف ئاماژە بۆ کۆمەڵێك هەواڵ و ڕووداوی گرنگ دەکات ، کە بۆ ئەمڕۆی مێژوو و بەکارهێنانیان ، وەك کەرەستەیەکی خاوی مێژوویی تایبەتمەندی خۆیان دەبێت ، وەك ئەوەی لە سەرەتای ساڵەوە ، بە ڕووداوێکی سروشتی و هەواڵی باران بارینێك

دەست پێ دەكات لە گەرمیان و بەتایبەتی ئەو شوێنانەی كە سەر بە شاری خانەقینن ، لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی لافاو زیانێكی زۆر لە كۆمەلانی خەلك دەكەوێت . وەك لە (٣ی كانوونی دووەمی ١٩٦١) دا نووسیویەتی : (بە واسیتەی سەیل و لافاو ئەمرۆ زۆر نارەحەت بووین ، هەموو ئەهلی شار لەبەر بێ ئاوی و بێ كارەبایی بارودۆخ هەمووی شپرزە بوو ، نرخی تەنەكەی ئاو گەیشتە (٣٠) فلس و زیاتریش ، تا هەژدە ڕۆژ كارەبای مالان لە شاری خانەقیندا نەبوو) . جگە لەوە یەكێكی دی لە گیروگرفتەكانی كۆمەلانی خەلك گۆڕینی پارەو دراوی عێراقی بووە ، بە پارەی جمهوری : (موشكیلەی گۆڕینی پارە بە عوملەی جمهوری بە تەواوی وەزعی تێك دابوو) . هاوكات لە ناوەڕاستی هەمان مانگدا باسی لە مردنی كەسایەتی ناسراوی ناوچەی (عالیاوا) ی شاری خانەقین (شاكیر ئەفەندی وەكیلی مەزارعی مەلیكی) دەكات ، كە چۆن دوای مردنی تەرمەكەیان ، لە بەغداوە هێناوەتەوە خانەقین و ئەسپەردەی خاكیان كردووە ، لە (١٤ی كانوونی دووەمی ١٩٦١) دا . بەلام لە ڕۆژانی دواتردا دەنووسێت : (ڕۆژنامەی (الاهالی) لە (١٥/ ١ / ١٩٦١) و (١٦ / ١ / ١٩٦١) دا و لە ژمارەكانی (٦٢٧) و (٦٢٨) دا ، ئیختارێكی (اخگار) بۆ مەلا ئەحمەد حەسەنی ئیمام و خەتیبی مزگەوتی مەجید بەگ لە خانەقین بلاوكردۆتەوە) ، لە(١٥ی شوباتی ١٩٦١) دا ، باس لە ڕوودانی خۆرگیرانێك دەكات بەوەی لەماوەی ئەو ڕۆژەدا ، نزیكەی سێ سەعاتی تەواوی خایاندووە: (ئەمرۆ خۆرگیرا و تەقریبا سێ سەعات دەوامی كرد) . بەلام لە كۆتایی مانگی مارتدا باس لەو خۆپیشاندانانە دەكا ، كە حیزبە سیاسیەكانی عێراق دینامیكیەتی سەرەكی بوون ، لەوانە زیاد بوونی نرخی كالاكان لە بازاڕدا . بۆنموونە دەنووسێت : (موزاهەرەی ئەحزاب لە بەغداد بە واسیتەی زیاد بوونی نرخی جگەرەوە) و لە لایەكی ترەوە ، ئاماژە بە ناوی بەشێك لەوانەش دەكات ، كە پێشتر بەهۆی بەرپابوونی شۆڕشی (١٤ی تەمووزی ١٩٥٨)ەوە ، لە سنووری گەرمیان و خانەقینەوە ، پەنایان بردۆتە بەر ولاتی ئێران لەوانە: بە گزادەكانی جاف لە كەلار ، عوسمان بەگی شەرەف بەیانی (١٨٩٥ — ١٩٦٨) لە ناوچەی هۆرێن و شێخانی سەر بەشاری خانەقین و هەروەها شێخ محەمەد نەجیب (١٩٢٢- ١٩٩١)[٦٣] ی كوڕی شێخ وەهابی تالەبانی (١٨٨٦- ١٩٧٢) لە سنووری كفری و گوندی قەرەبلاغ . بەجۆرێك ئەمەی دواییان واتە شێخ محەمەد نەجیب لە (١٨ی نیسانی ١٩٦١) دا ، دووبارە لە ئێران گەڕاوەتەوە عێراق و گوندی قەرەبلاغ . لێرە بەدواوە ئەوەی ، كە جێی سەرنج بێت لە یاداشتەكانی مەلا عارفدا ، دیاریكردنی یەكەمین ڕۆژی بەرپابوونی شۆڕشی ئەیلولی (١٩٦١)ە ، بەرانبەر بە فەرمانڕەوایانی عێراق و ناوهێنانی یەكەم شەهیدی پێشمەرگە لە سنووری گەرمیان و شاری خانەقیندا وەك ئەوەی دەنووسێت : (ئەوەل شەڕ لە دەربەندیخان لە ڕۆژی یەك شەممەی ١٠ی ئەیلولی ١٩٦١) دا، بەماوەیەك دوای ئەوەش یەكەمین پێشمەرگە ، كە لە چیای بەمۆو ناوچەی (حاجیلەر) دا بریندار ئەبێت و دوو ڕۆژی دواتر شەهید ئەبێت كە : (محەمەد سالح سلێمان بارامی دەلۆ)ی بە ناوبانگ و ئەندامی پێشووی پارتی هیوا بووە ، لە گەرمیان و شاری خانەقیندا ، تەنانەت یەكێك بووە لە چا نەخۆرەكانی شاری خانەقینی ئەودەمانە [٦٤]. كە لە (٢٨ی كانوونی دووەمی ١٩٦١) دا بریندا دەبێت و دوای دوو ڕۆژ واتە لە (٣٠ی كانوونی یەكەمی ١٩٦١)دا شەهید دەبێت و تەرمەكەی ئەبرێتەوە خانەقین و لە گۆڕستانی (پاشا كۆپری) ئەسپەردەی خاك دەكرێت [٦٥]. وەك دەنووسێت : (هێنانەوەی جەنازەی محەمەد سالح سلێمان دەلۆ خوا عافوی بكات) . هاوكات هەر لەم ماوەیەداو لە (٩ی كانوونی یەكەمی ١٩٦١) دا، موحاكەمەیەكی یاسایی دەكەوێتە نێوان مەلا عارف و شاعیری گەرمیان محەمەد ئەمین بەگی جاف . بەجۆرێك وردەكاریەكانی ئەم دادگایی كردنە دیارە بۆ مەسەلەی قەرزاری بووە ، ماوەیەكی خایاندووە ، هەر لە(٩/ ١ /١٩٦١) - (٢٢/ ١ / ١٩٦٢) [٦٦].

وەك لەڕۆژ ژمێری (١٩٦٢) داو ، بەتایبەتی لە (٢٢ کانوونی دووەمی ١٩٦٢) دا ، دەنووسێت : (ئەمڕۆ وەعدەی موحاکەمەی محەمەد ئەمین بەگی جافە بۆ قەرزەکەم) و هەروەها دوا نووسین ، کە لەم بارەیەوە دەینوسێت لە (١ی شوباتی ١٩٦٢) دایە، کە تیایدا هاتووە : ((دووبارە مەحکەمەی محەمەد ئەمین بەگ بۆ ئیجرای ڕەسم) . ئیدی لێرە بە دواوە ، هیچ شتێکی دی لەم بارەیەوە نالێت . ئەوەشی کە زیاتر پەیوەست بێت بە خۆیەوەو لە درێژەی مانگی ئەیلول(١٩٦١) دا ، نووسیبێتی ئەوەیە کە تیایدا هاتووە : (ئەمڕۆ چوومە باقوبە، ئەمری ئیداری ئیمامەت و خیتابەتم وەرگرت بۆ مزگەوتی مەجید بەگ . مەرسومی جمهوری ڕەقەم (٤٩٩) موئەڕەخ (٢٥ / ٩ / ١٩٦١) .یەکێکی دی لەو سەربوردانەی ، کە لە بارەی ئەوکاتەی ناوچەکەو شاری خانەقینەوە مەلا عارف باسی لێوەکردبێت ، ئەویش بریتیە لە دەستگیرکردنی چەند کادیرێکی (پارتی دیموکراتی کوردستان) لەلایەن دامودەزگا ئەمنیەکانی عێراقەوە لە شاری خانەقین . وەك لە بەشێکی نووسینەکەیدا هاتووە: (گرتنی جەماعەتی وەك ئەحمەد کەلاری و ڕەئوف قەیتەران و ئەحمەدی فەقێ محەمەد ئەمین و چەند کەسێکی تر). لە سەرەتای نیسانی (١٩٦٢) دا [٦٧]. بەڵام لە ڕۆژ ژمێری (١٩٦٣) دا ، بە زۆری لە سەرەتاکانی شوباتی ئەوساڵەوە تیایدا دەستی کردووە بەنووسین و لە ٨ی شوباتی دا نووسیویەتی: (سەورە لەسەر عەبدولکەریم قاسم کرا) ، بۆ ڕۆژی دواتر بەڕوونی دەنووسێت :(ئەمڕۆ عەبدولکەریم قاسم ئیعدام کرا لە دوای نیوەڕۆ ، هەر ئەمڕۆش قیستی دوکانەکەم دایە تاهیر ئەفەندی ، کە دەیکردە بیست و پێنج دینار). کەچی لە ١٠ی مارتدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە : (ئەمڕۆ ئیعلانی حوکمی لامەرکەزی بۆ کورد لە ئیزگەی بەغداوە بلاَوکرایەوە وەلێ درۆ دەرچوو) . لە ٩ی نیساندا ، باس لەوە دەکات ، کەچۆن کەسێکی وەك :(حەسەنی مەحموود سەقا بە ناهەق لەلایەن کاکەییەکەوە دەکوژرێت) و بەماوەیەك دوای ئەوەش لە ناو کەلاوەکانی (جەمیلە خان) ی نزیك ئاوایی (غێدان) ی ناوچەی بنکوورەداو لە (٢١ی نیسانی ١٩٦٣) دا ، کە دەکاتە ڕۆژی یەك شەممە مەلا عارف دەنووسێت :(چوار کاکەیی بە ناهەق دەکوژرێن) و دوای چەند ڕۆژێك ، لە لایەن کەس و کاریان و دانیشتوانی ناوچەکەوە تەرمەکانیان دەدۆزرێتەوە و هەروەها لە سەرەتاکانی ئایاردا مێژووی مردنی دوو کەسایەتی ناسراوی شاری خانەقین و ناوچەکە دەنووسێتەوە لەوانە: (وەفاتکردنی شێخ عەلی شێخ عارفی قەرەداغی بە شێوازێکی کتوپڕ) ، واتە ئیمام و خەتیبی مزگەوتی شێخ عەلی لە گەڕەکی (مەزرەرەعە)ی خانەقین ، کە بەناوی خۆیەوە ناونراوەو هەر خۆشی تا لە ژیاندابوو، زەویەکەی بۆ کڕیوەو لەسەری بونیادی ناوە ، کە دەبێتە باوکی دکتۆر عارف قەرەداغی و مامۆستایان : حامد و مەحموود و نەسرین و نازەنین قەرەداغی [٦٨]. هاوکات :(وەفاتکردنی فەقێ مەحموودی خدر ئاغای دەربەند فەقەرەیی لە سەعات دەو نیوی شەو و بۆ ڕۆژی یەك شەممەی پێنجی مانگی ئایاریش دەفن کرا)[٦٩] .

لەم ماوەیە بەدواوە وەك نووسین شتێکی ئەوتۆ لە بیروەریەکانی دا بەرچاو ناکەوێت . بەڵام لە (١٠ی حوزەیرانی ١٩٦٣)دا باس لەوەدەکات ، کە چۆن فەرمانڕەوایانی عێراق واتە: (حکومەتی بەعس ئیعلانی شەڕی لەگەڵ شۆڕشگێڕانی کورد کردەوە) . بەماوەیەکی دواتر و لە ١٨ی تشرینی دووەمیدا دەنووسێت : (سەورە کردن لەسەر جەماعەتی حەرەس قەومی و تێکدانیان و ڕێی شاری بەغدا مەنع کرا و مەنع تەجەول کرا) . کەچی بە هەفتەیەك دوای ئەوەو لە (٢٤ی تشرینی دووەمی ١٩٦٣) دا دەنووسێت :(دوای حەوت ڕۆژ ئەمڕۆ ڕێگای شاری بەغداد کرایەوە) . بەڵام لەگەڵ دەست پێکردنی ساڵی (١٩٦٤) دا ، هەندێ وردەکاری سادەی نووسیووە لەوانە : لە (٣١ی کانوونی دووەمی ١٩٦٤)دا نووسیویەتی :(مردنی ئەحمەدی کوڕی مەلا عەباس سەر لە ئێوارە لە

مزگەوتی حوسەینیەی شاری خانەقین) .کە خەڵکی ئاوایی شێروەندی ناوچەی (بنکووره) بووه، هەر وەك لەچەند ڕۆژی داهاتوودا و لەچوارچێوەی یاداشتەکانیدا باسی لەوەکردووە ، کە چۆن لەگەڵ چەند کەسێکی تردا، بەمەبەستی سەرەخۆشیکردن لە مەلا عەباس دەچنە (شێرەوەند) ، بۆ نموونە لە (٤ی شوباتی ١٩٦٤) دا دەنووسێت :(ئەمڕۆ لەگەڵ سەید حەسەن و جەماعەتێکی تر چووین بۆ ئاوایی (شێرەوەند) لای مەلا عەباس بۆ تەعزیەی ئەحمەدی کوڕی) ، بەچەند ڕۆژێکی دواتریش کورتەی هەواڵێکی ڕاگەیاندنەکانی ئەودەمانەی گواستۆتەوە بۆ ناو درێژەی یادداشتەکانی ، وەك لە(١١ی شوباتی ١٩٦٤) دا ، دەگێڕێتەوە کە: (ئەمشەو بەیانێکی موشتەرەك دەرچوو لە بابەت سوڵحی حکومەت و شۆڕشگێڕەکانی کورد ، کارێکی زۆر باشکرا). بە ماوەیەکی دواترو ئەوەی پەیوەست بێت بەناوچەکەو بارودۆخی ناوچەکەوە لە (٢٦ی نیسانی ١٩٦٤)دا ، باسی لە هاتنی هێزی پێشمەرگەی کوردستان کردووە بۆ ناو شاری خانەقین وەك ئەوەی دەنووسێت : (یەك پەل پێشمەرگە هاتە ناو شاری خانەقینەوە)، بەماوەیەك دوای ئەمەو وەك لە درێژەی نووسینەکانیدا دەردەکەوێت مەلا عارف توشی نەخۆشی ئەبێ و وەك خۆی دەنووسێت لە (٢ی تەمموزی ١٩٦٤) دا ، لە شاری بەغدا نەشتەرگەریەکی بۆ دەکرێت : (ئەمڕۆ عەمەلیاتکرام لە سەعات یازدەی نیوەڕۆ) و بە هەفتەیەك دوای ئەوەو لە (٩ی تەمموزی ١٩٦٤) دا دەنووسێت :(ئەمڕۆ لە مستەشفا دەرچووم) . هاوکات هەر لەو ڕۆژانەشدا ، هەواڵی شەهید بوونی پێشمەرگەی ناسراوی ناوچەی خانەقین کامەرانی کوڕی عەزیز پشتیوان (١٩٤٥- ١٩٦٤) بلاّودەکاتەوە، لە(١٦ی تەمموزی ١٩٦٤) دا دەنووسێت : (کامەرانی کوڕی کاك عەزیز پشتیوان کوژرا)[٧٠] . هەرچەندە ئەمڕۆژە لەگەڵ ڕۆژی شەهید بوونەکەیدا نایەتەوە، بەوەی کامەرانی عەزیز پشتیوان لە ڕێکەوتی (٣ی تەمموزی ١٩٦٤) دا شەهید دەبێت [٧١]. لە درێژەی مانگەکانی دوایدا جۆرێك لە هەرزانی و بوژانەوە دەکەوێتە بازاڕەوە، لەم ماوەیەدا مەلا عارف زۆر جەختی لەسەر ئەو وردە بابەتانە کردۆتەوەو لەوە بەدواوە شتێکی ئەوتۆی نەنووسیوە[٧٢].

بەڵام لە درێژەی ساڵی (١٩٦٥)دا ، زۆر بەکەمی یادداشتی ڕۆژانەی نووسیوە، بۆ نموونە لە (٧ی حوزەیرانی ١٩٦٥) دا باسی لە مردنی یەکێك لە بازرگانەکانی شاری خانەقین دەکات و دەنووسێت :(وەفاتکردنی حاجی فەتاحی بەزاز). بەماوەیەك دوای ئەوەش لەگەڵ کۆمەڵێك مەلای تری ناوچەکەداو بە مەبەستی بەشدار بوون ، لە کۆنگرەی زانایانی ئیسلامی سەردانی شاری بەغدای کردووە و بەسەریەکەوە یەك هەفتەی تەواویان پێ چووە ، بەوەی لە ٢٦ی حوزەیراندا دەنووسێت :(چوونمان بۆ بەغداد بۆ موئتەمەری ئیسلامی) و لە ٤ی تەممووزیشدا باسی هاتنەوەیان دەکات :(هاتنەوەمان لە بەغدا لە موئتەمەر) . یەکێکی دی لەو تۆمارکردنانەی ، کە باسی لە چالاکی هێزی پێشمەرگەی کوردستان کردووە ، کە چۆن لەو دەمانەداو بەشەو چوونەتە ناو شاری خانەقینەوەو چالاکیەکی گەورەیان ئەنجامداوە ، کە بۆ ئەو ڕۆژگارە کارێکی بێ وێنە بووە ، وەك ئەوەی لە (٢٤ی تشرینی دووەمی ١٩٦٥) دا نووسیویەتی : (ئەمشەو هێزی پێشمەرگە هاتنەناو مەزرەعەوەو لە نادی چوار کەسیان کوشت و دوو شورتەشیان کوشت) . وەك دەبینی لێرە بەدواوەو لە سنووری شاری خانەقین و ناوچەکانی چیای بەمۆوە چالاکی هێزی پێشمەرگەی کوردستان بەردەوامی خۆیان هەبووەو تەنانەت لەسەرەتای ساڵی (١٩٦٦)دا ، برەوی خۆی هەبووەو ناو بەناو بنکە سەربازی و ئەمنیەکانی حکومەتی عێراق لە ناو شارو دەورو بەریدا کراون بە ئامانج ، ئەوەتا لە شەوی (١١ی شوباتی ١٩٦٦) دا باسی لەوە کردووە:(ئەمشەو تەق و تۆق عەجایب بوو . بەڵام هیچ ئەسەرێکی نەبوو) . لە ١٤ی نیسانی هەمانساڵدا ، هەواڵی ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە: (ئەمڕۆ ئیزگەی بەغداد خەبەری دا ، کە دوێنێ ئێوارە لە سەعات حەوت و بیست دەقیقە یەعنی سەعاتێ

دوای مەغریب عەبدولسەلام عارف (١٩٢١- ١٩٦٦) و چەند کەسێکی تر لە تەیارە کەوتنە خوارەوەو وەفاتیان کرد) . بەلاَم لە ١٧ی نیساندا دەنووسێت :(عەبدولڕەحمان عارف (١٩١٦- ٢٤ / ٨ / ٢٠٠٧) کرایە ڕەئیسی جمهوریە). بەلاَم هەرکە دەگاتە مانگی ئاب و بەتایبەتی لە (٦ی ئابی ١٩٦٦) دا، هەواڵی دەست لە کار کێشانەوەی عەبدولڕەحمان بەزاز (١٩١٣- ١٩٧٣)ی سەرۆك وەزیرانی عێراق تۆمار دەکات و دەنووسێت : (عەبدولڕەحمان بەزاز ئیستیقالەی کرد) و بۆ چەند ڕۆژێکی دواترو لە ٩ی ئابدا ، قسە لەسەر ئەوە دەکات کە:(ناجی تالیب (١٩١٧- ٢٠١٢) تەشکیلی وەزارەتی کرد) . لێرەش بە دواوە ئەوەی کە زیاتر پەیوەست بێت ، بە ژیانی خۆی و بارودۆخی ئابووری خۆیەوە، لە بارودۆخێکی زۆر خراپدا دەژی و گلەیی گازندەیەکی زۆر لە وەزعی خۆی و حاڵی دەکات وەك دەنووسێت :(بە دەرەجەیەك وەزعی ئیقتصادیم تێك چووە . ئیقتدارم نەبوو پارەی شەکرو چای خواردنەکەم بدەم ، کە عیبارەت بوو لە یەك دینارو چوار سەد فلس)[٧٣].

هاوکات لە ڕاستیدا ڕۆژ ژمێرەکانی (١٩٦٧ ، ١٩٦٨ ، ١٩٦٩)ی شتێکی ئەوتۆیان تیا نەبوو بنووسرێنەوە . کەچی لە ساڵی (١٩٧٠) تەنها لە دوو سێ بڕگەیدا ، نەبێت بەهەمان شێوەی ئەوانەی پێشوو شتێکی ئەوتۆیان تیا نیە . تەنها ئەوە نەبێت کە لە ١١ی مارتدا نووسیویەتی: (بەیان درا بۆ حکومی زاتی کوردستان الحمد لله وصلی الله علی سیدنا واله) . هەروەها لە (٦ی نیسانی ١٩٧٠) دا ، هەواڵی مردنی کەسایەتی ناسراوی شاری خانەقین مەلا ئەحمەد فائیزی مودەریس (١٨٩٧ – ١٩٧٠)[٧٤] ی دەسنیشانکردووە : ((وەفات مەلا ئەحمەد فائزی مودەریس لە ئێوارەی پێش مەغریب بە نیو سەعات)). دوا بڕگەش لە (٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٧٠) دا نووسیویە ، سەبارەت بەخۆی وەك تیایدا هاتووە: (ئەمڕۆ ئیمتیحان تەرفیعیم دا لە دیوانی رئاسەتی ئەوقاف لەگەڵ هەشت مەلای تردا ئەوانیش هەر بۆ تەرفیع بوو) . کەچی ڕۆژ ژمێری (١٩٧١) شتێکی ئەوتۆی تیا نەنووسیوە، بەلاَم ئەوەی ساڵی (١٩٧٢) بەهەمان شێوە لەیەك دووشوێنك دا نەبێت کە نووسینی تیا تۆمارکراوە، ئیدی شتێکی ئەوتۆ بەرچاو ناکەوێت ، بۆ نموونە لە (٢٩ی مارتی ١٩٧٢) دا ، باس لە کوڕو کچێکی خۆی دەکات ، کە ئەندامی (یەکێتی قوتابیانی کوردستان) بوون و لە بارەیانەوە نووسیویەتی :(ئیبراهیم و پەروین چوون بۆ شاری سلێمانی بۆ موئتەمەری ئیتحاد تەلەبە) . هەروەها لە ١١ی مانگی نیساندا باسی لەوە کردووە کە: (ئەمڕۆ لەگەڵ جەنابی مەلا عەباس و سەید ئیبراهیم دا چووین بۆ ئاوایی سەوز بلاَخ بۆ دەعوەتی مەلا عەزیزی محەمەدی شاواز)[٧٥] . هاوکات بەسەریەکەوە هەردوو ڕۆژ ژمێری (١٩٧٣ ، ١٩٧٤) شتێکی ئەوتۆی تیایاندا نەنووسیوە، بەلاَم لەڕۆژ ژمێری (١٩٧٥) دا هەرچەندە بەکەمی ڕووداوەکانی نووسیوەتەوە. بەلاَم ئەوانەی کە تۆماری کردوون تا ڕادەیەك ، بایەخی تایبەتی خۆیان هەیە لەوانە لە (٦ی مارتی ١٩٧٥) دا ، نووسیویەتی : (ڕێك کەوتنی شای ئێران لەگەڵ نائب ڕەئیس جمهوری عێراقدا) . بە چەند ڕۆژێك دواترو لە (١٣ی مارتی ١٩٧٥) دا بەڕوونی نووسیویەتی : (وەقفی قیتال لەبەینی پێشمەرگەو حکومەت). لە ٢٢ی مارتیشدا نووسیویەتی : (ئینهیاری پێشمەرگە دوای بەیانی مستەفا بارزانی بە فڕێدانی چەك) . دواتر لە ٣١ی مارتدا باس لە گەڕانەوەی کوڕێکی پێشمەرگەی دەکات بە ناوی (ئیبراهیم) ەوە، کە چۆن خۆی ڕادەستی حکومەت دەکات و چەك دادەنێت:(ئەمشەو ئیبراهیم لە ڕێگای سلێمانیەوە هاتەوە). هەر لەهەمان کاتدا و بەهەمان بۆنەوە، بە خەمێکی گەورەوە دەنووسێت :(زۆر مانگێکی شوم بوو بۆ کوردی قوڕ بەسەر)[٧٦].

تەوەری سێیەم/ دەستنووس و بەشێك لە نامەو خوتبەكانی مەلا عارف لە مزگەوتی مەجید بەگی شاری خانەقین :

جگە لە یاداشتە بایەخدارەكانی مەلا عارف ، كە زۆردڵنیاین لەوەی بەشێكی یەكجار زۆریان بە درێژایی ڕۆژگار تیاچوون ، چونكە ئەو زیاتر مێژوو و ڕووداوەكانی ڕۆژانەی لە دووتوێی ئەو ڕۆژ ژمێرانەدا ، تۆماركردووە ، كە بە بەردەوامی لە باخەڵی دابوون و هەندێك لەوانە نەماوون ، بەتایبەتی ئەوانەی كۆتایی سیەكان و سەرەتای چلەكانی سەدەی بیستەمی ڕابردوو ، كە ئەوكاتە ئەو وەك ئەندامێكی دیاری حیزبی هیوا لە ترۆپكی چالاكی و كاری ڕێخراوەیی دا بووە ، هاوكات مەلا عارف وەك كەسایەتیەكی ئایینی و لە بنەماڵەیەكی ناسراوی خوێندەواریی ڕۆژهەلاتی كوردستان و باشووریدا، بە سەریەكەوە كۆمەڵێك دەستنووس و بەیاز و بابەتی بە نرخ و گران بەها ، لە نێونامەخانەی بنەماڵەكەیاندا هەبووە و نەوە لەدوای نەوە ، توانیویانە سوودیان لێ وەربگرن و وەك كەرەستە یەكی خاوی مێژوویی ماونەتەوە ، هاوكات بەشێكی یەكجار زۆریشیان بە هۆی ئەو هەموو گۆڕانكاری و ڕووداوە جۆر بەجۆرانەی ، كە بەسەر باشووری كوردستان و ناوچەكەو بەتایبەتی شاری خانەقین دا هاتوون ، زۆرێك لە مانەش تیاچوون و بوونەتە خۆراكی ئاگردانە بێ ڕەحمەكانی مێژوو . بەجۆرێك دەكرێت ، هەموو ئەمانە بەسەر چەند بابەتێكی هەمە جۆردا دەستنیشان و پۆڵێنیان بكەین و وەك پێویست هەر هیچ نەبێت لێرەدا ئاماژە بۆ ناوی بەشێكیان بۆ بكەین . لەوانە : نامەی جۆر بەجۆر بە زمانی كوردی و عەرەبی و فارسی ، دەستنووسی جۆر بەجۆر بە هەمان ئەوزمانانەو لە بوارە گرنگەكانی زانستی فیلۆلۆجیا (فقه) ، نەحو ، سەرف و ڕەوانبێژی (بلاغە) ... تاد و هەروەها بە شێكی زۆریش لەوخوتبانەی دەگرێتەوە كە لە ماوەی بەر نوێژی و مەلایەتی كردنیدا ، بە هەردوو زمانی كوردی و عەرەبی ، بەتایبەتی ئەوانەیان كە لە مزگەوتی (مەجید بەگ) ی شاری خانەقین و هەموو ڕۆژانی هەینیەك بۆ كۆمەلانی خەڵكی خوێندۆتەوە و هاوكات بە هەردوو زمانی كوردی و عەرەبی ناوەرۆكیانی شیكردۆتەوە . وەك ئەوەی هەریەك لەوانە لە شوێنی خۆیانداو بە پێی ناوەرۆك و تەمەنی مێژووییان ، تایبەت مەندیەكی بێ وێنەیان بۆ مێژوو مێژووی ناوچەكە هەیە و بە زۆریش دەستنووسەكانی خۆی و خانەوادەكەی بەپێی ئەوەی ئێمەمانان دیومانن و بەشێكیمان بۆكاری نووسین و بە دواداچوونی زانستی كۆپیی پێویستمان لە بەر گرتوونەتەوە ئەمانەن ، كە بەسەریەكەوە ، كردوومانەتە دووبەشەوە :

یەكەم / دەستنووسەكانی نێو نامەخانەو ئەرشیفەكانی مەلا غارف :

١- **تهذیب الكلام** : ئەمەیان بریتی یە لە دەستنووسێكی زۆر بەنرخ ، كە بە زۆری بە خەتی مەلا یەحیای باوكی مەلا عارف نووسراوەتەوە و لە ناو یەكیشدا، وەك چوار دەستنووسی سەربەخۆ دێتەوە بەرچاو و هاوكات چوارجارو لە شوێنی جیاوازدا بۆ هەریەكەیان بە: (بسم الله الرحمن الرحیم) دست پێ دەكات و لە كۆتایی یەكەمیاندا، كە بە ناونیشانی : (رساله عقائد)ەوەیە ، بەسەر یەكەوە بریتی یە لە (٤٥) لاپەڕە ، بە زمانی فارسی نووسراوە : (تمام شد نوشتن رساله عقائد لعمر النسفی اعلی الله درجته عصر پنجشمه ٢٥ شهر محرم حرام سنه ١٣٥٠ برای فرزندی عارف وفقه الله تعالی .. یحیی ..)[٧٧] ، كە ئەمەش بۆ خۆی زۆر بە ڕوونی دیارە ، كە ساڵی نووسینەوەی دەكاتە (١٩٣١) زایینی ، دووەمیشیان : كە لە (٣٢) لاپەڕەی چڕوپڕ تر پێك هاتووە و بە هەمان شێوەو هەر بە : (بسم الله الرحمن الرحیم) دەست پێ دەكات و

کۆتاییەکەشی هەر زۆر ڕوونە کە دەسخەتی مەلا یەحیای باوکی مەلا عارفە ، بەهەمان شێوە بە زمانی فارسی نووسیویەتی : ((تمام شد کتاب تهذیب المنطق ازمؤلفات ملا سعید تفتازانی غفرالله لە تعجیب برای فرزندی عارف وفقە الله تعالی در اواخر عشر ثانی شهر رجب ١٣٤٩ صلی الله علی النبی محمد والە) ، ئەمەشیان نووسینەوەی بەرانبەر بەساڵی (١٩٣٠) زایینی [٧٨] . بەڵام بەشی سێیەمیان کە لە (٢٢) لاپەڕەی دەستنووس پێك هاتووەو بەسەر یەکەوە پەراوێزێکی زۆریشی لەگەڵدا نووسراوتەوە ، هەر بە دەسخەتی مەلا یەحیا خۆیەتی و بە : (بسم الله الرحمن الرحیم) دەستی پێکردووەو لە کۆتایشدا بە زمانی فارسی نووسیویەتی : (تمام شد رسالە وضع از مصنفات مرحوم ملا ابوبکر میر روستمی در شهر رجب ١٣٤٩) . بەڵام چوارەمیان کە (٢٥) لاپەڕەی تەواوە و کەمتر لەوەی پێشووتر پەراوێزی پێویستی بۆکراوە ، هەر لە دانراوەکانی مەلا ئەبو بەکری میر رۆستەمیەو وەك ئەوانی پێشووتر بە سەرەتا : (بسم الله الرحمن الرحیم) دەستی پێکردووە و بەهەمان شێوەی پێشوو هەر بە زمانی فارسی ولە کۆتایی دەستنووسەکە دا نووسیویەتی : (تمام شد رسالة استعارة از مؤلفات ملا ابوبکر میر روستمی بتاریخ شهر رجب ١٣٤٩)[٧٩] .

٢- **التجوید ومخارج الحروف** : ئەم دەستنووسە بە زۆری بە زمانی عەرەبی نووسراوەتەوە و بەسەریەکەوە لە (١٩) لاپەڕەی تەواو پێك هاتووە ، بەڵام لە زۆربەی لاپەڕەکانی دا ، پەراوێزێکی ڕوون و چڕو پڕی وەك ڕاڤە و لێك دانەوە بۆ لێ تێگەیشتنی ناوەرۆکەکەی کراوە ، بەدڵنیاییەوە و بە پێی شێوازی خەت و نووسینەکەی ، لە نووسینی مەلا یەحیایە ، هاوکات لە کۆتایی زۆرێك لە لاپەڕەکانیدا ناوی (یحیی) بە ڕوونی نووسراوە [٨٠].

٣- **کتاب انموذج او شرح انموذج** : ئەم دەستنووسە گرنگە کە بە زۆری بە زمانی عەرەبی و لە هەندێك شوێنی دا فارسی تیا بەرچاو دەکەوێت و دەستنووسەکە زیاتر لە بواری زمانەوانی و زانستی نەحو سەرفدایە و بەم شێوەیە دەست پێ دەکات : کتاب انموژج : بسم الله الرحمن الرحیم : الحمد لله الزی جعل العربیە مفتاح البیان ... الخ). ئەمەش هیچ گومانێکی تێدانیە ، کە لە نووسینی مەلا یەحیای باوکی مەلا عارف خۆیەتی و بەسەریەکەوە و بە پێی ژمارەی ئەولاپەڕانەی لە بەردەستدایە ، نزیکەی (١٩٠) لاپەڕەی قەبارە و شێوە مام ناوەندیە ، لە زۆر شوێنیشیدا بۆ لێ تێگەیشتنی ناوەرۆکەکەی ، تاڕادەیەك پەراوێزی زۆر گرنگی بۆ کراوە و وەك پێویست خوێندنەوەی بۆکراوە ، هاوکات لەدەیان شوێنیدا، بەتایبەتی لە پەراوێزەکانی دەستنووسەکەدا ناوی (ملا یحیی) بە خەتی شکستە نووسراوەتەوە . بۆ نموونە لە شوێنێکداو بە زمانی فارسی بە مۆری چاپکراوی مەلاعارف ، کە پێ دەچێت ئەویش هەر لە نووسینی مەلا عارف خۆی بێت نووسراوە : (بتاریخ ڤهر روز چهار شنبە دوم شهر جمادی الپانیە سنە ١٣٤٥ ملا عبدالحکیم کیلە گلدنی درخانقین وفات یافت). واتە لە مێژووی ڕۆژی چوارشەمەی دووەمی مانگی جەمادی دووەمی ساڵی (١٣٤٥) ی کۆچی ، مەلا عەبدولحەکیمی کیلە گلدەنی لە خانەقین کۆچی دوایی کرد ، ئەم مەلا عەبدولحەکیمەش بە پێی گێڕانەوەی ئایش خانی کچی مەلا سەید حەکیمی خانەقینی خەڵکی گەڕەکی (پاشاکۆپری) شاری خانەقین بوون و تەنها سێ کچی هەبووە، یەکێکیان ناوی (حەمیدە) بووە[٨١]. ساڵی مردنەکەشی بەرانبەر بە ساڵی زایینی دەکاتە (١٩٢٦) زایینی . هەروەها لە پەراوێزێکی تر داو هەر بە زمانی فارسی نووسراوە : (سنندج شهریست محل و مرکزحکمران ولایت کردستان و مشهور است بە (سنە) اباد باد) . واتە سەنەندەج شارێکە ، کە دەبێتە شوێن و ناوەندی فەرمانڕەوایەتی ویلایەتی کوردستان و بە

(سنە ئاباد) بە ناوبانگە . هاوکات لە هەمان لاپەڕەو بە هەمان پێنووس و هەمان خەت کە هیچ گومانی تیادا نیە ، کە لە نووسینی مەلا یەحیایە و ساڵی ١٣٤٥ ی کۆچی بەرانبەرە بە ساڵی (١٩٢٦) نووسراوە : (بتاریخ روز ضهار شنبة بیستم شهر صفر سنة ١٣٤٥ ختم شد نوشتن کتاب شرح انموذج از دست یحیی سنندجی برای نور ضشمی عارف اعطاه الله الکرامة الدارین مع سائر اولادی امین .. در خانقاه مرحوم شیخ عمر قدس سره در شهر خانقی .. یحیی) . بەهەمان شێوەو هەر لە تەنیشتی نووسینەکەی مەلا یەحیاوە و بە زمانی فارسی نووسراوە : (تمام شد کتاب انموذج از دست حقیر یحیی سنندجی در روز ضهار شنبة بیستم شهرالمظفر سنة ١٣٤٥) . دوا بەدوای ئەمەش مەلا یەحیا بەیتێك شیعری کوردی و تێکەڵ بە فارسی لە کۆتایی دەستنووسەکەیدا نووسیوە و ، تیایدا باسی لەوەکردووە ، کە ئەو بەسەد غەمزەو نازەوە کتێبێکی نووسیوە و پێوەی ماندوو بووە و شەونخونی بەدیارەوە کێشاوە کەچی لەگەڵ ئەوەشدا دەترسێت ڕۆژێك دابێت بە نرخی پیاز بفرۆشرێت :

(کتابی نوشتم بصد غمزەو ناز

کە ترسم فروشند بنرخ پیاز)[٨٢].

٤- **تشريح الافلاك** : ئەم دەستنووسە کە بەسەریەکەوە لە (٣٤) لاپەڕە پێك هاتووەو پەراوێزی زۆری بۆ کراوە و بەزمانی عەرەبی نووسراوەو . لە ڕەسەندا لە نووسینی نووسەرێکە بەناوی : (بەهادینی عاملی) یەوە ، وەك لە سەرەتاکانیدا دەنووسێت : (فيقول الفقير الى الله الغنى بهاءالدين العاملى عفى الله عنه) . بەلاَم ئەمەی کە لەناو دەستنووسەکانی مەلا عارف دایە ، زیاتر بەخەتی مەلا یەحیای باوکی مەلا عارف نووسراونەتەوە و وەك پێویست ڕاڤەو پەراوێزی بۆ نووسیوە [٨٣].

٥- **البلاغة (الاستعارة)** : ئەمەش یەکێکە لە دەستنووسە گرنگەکانی نێو کتێبخانەکەی مەلا عارفی ئەردەڵانی و بەزۆری باس لە لایەنی (ڕەوانبێژی) دەکات و دەقە ڕەسەنەکەی بە دەستی (عەبدوڵلا ئەورامانی (دوور نیە هەورامانی بێت) نووسراوەتەوە و ، بەسەریەکەوە پەراوێزێکی یەکجار دەوڵەمەندی بۆکراوە و لە (٣٥) لاپەڕەی قەبارە گەورە پێك هاتووە و سەرەتاو پێش ئەوەی بچیتە ناووردەکاریەکانی دەستنووسەکەوە ، بە لاپەڕەیەك پێشەکی و بەهەردوو زمانی عەرەبی و فارسی لە سەر بە شەکانی : (الاستعاره) نووسراوەو بەسەر سێ بەشدا پۆلێنی کردووە . بۆ نموونە لە کۆتایی پێشەکیەکەیدا نووسیویەتی : (حررته شهر محرم الخير سنة ١٣١٦ م ياضياء الدين) ولەلایەکی تریشەوەو بە چەند دێڕیك پێش ئەوە بە زمانی کوردی نووسراوە : (پیتکاری حاشیه ملا احمد فناری) و بەم شێوەیە دەست پێ دەکات : (بة بسم الله الرحمن الرحيم نستعين) . لە کۆتایشدا بە زمانی عەرەبی نووسراوە : (قدتمت الرسالة المسماة الاستعارة بعون الملك الوهاب بيد الحقير الفقير اقل الطلاب عبدالله الاورامانى الاصل فى خدمة الاستاذ الكامل فى العلم والحلم الجناب السيد محمد صادق الكلنجى نصره الله الى مديد الزمان ياارحم الراحمين سنة ١٣٠٦)[٨٤] .

٦- **علم الحساب** : ئەم دەستنووسەیان لە (١٠٦) لاپەڕەی قەبارە مام ناوەندی پێك هاتووەو بەزۆری لە بواری زانستی : (بیرکاری ، ئەندازە ، جوگرافیا ، فەلەك ... تاد) دایەو تابلێی دەستنووسێکی گرنگ و بایەخدارە و بە خەتێکی زۆر ڕوون و جوان نووسراوەتەوە ، کە هەڵدەگرێت لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی شارەزایانەی بۆ بکرێت ، بە تایبەتی بۆ ئەوانەی کە شارەزاو پسپۆری زانستی دەستنووسن . هاوکات ئەم دەستنووسە وەك چۆن لە بواری جۆر بەجۆری زانستی دایە ، لەگەڵ ئەوەشدا چەند کەسێکی جیاواز

نووسیویانەتەوەو هەیەکەو بە پێی ئەزموون و تایبەتمەندی خۆی لە سەر بابەتەکەو وردەکاریەکانی دواوە و بە درێژایی ڕۆژگار و لە شوێنی پێویستدا پەراوێزیان بۆ کردووە .

دووەم / خوتبەو نامەکانی نێو دەستنووسەکانی مەلا عارف :

١- **خوتبەکانی** : زۆربەی زۆری خوتبەکانی مەلا عارف بە زمانی کوردی و عەرەبی نووسراونەتەوە و زیاتر ئەوانەیان دەگرێتەوە ، کە تائێستا ماونەتەوەو بە درێژایی ئەو ماوەیەی ئیمامت و وتاری داوە لە مزگەوتی (مەجید بەگ) ی شاری خانەقین دا بۆ کۆمەلانی خەلك و دانیشتوانی شارەکە ، لەگەل ئەوەشدا بەشێکی زۆرکەمیان نەبێت ، مێژوو و سالی وتنەوەیان دیاری نەکراون و ژمارەیەکی یەکجار زۆریشیان بەهۆی هەستیاری ناوچەکەو شارەکەوە ، نەتوانراوە وەك پێویست ئەرشیف بکرێن و لەناو چوون بپارێزرێن ، بەلام بەزۆری هەموو خوتبەی ئاساین و تەنها وەك ڕێنمایی و ئیرشاد کردنی کۆمەلانی خەلك ئامادەی کردوون . وەکیتر زیاتر بایەخ و گرنگیشیان لەوەدا دەردەکەوێت ، کە لە شارێکی وەك خانەقین دا ، کە بەبەردەوامی پرۆسەی تەعریب و چاودێری وردی دەزگا ئەمنیەکانی حکومەتی عێراقی لەسەربووە ، کەچی ئەو توانیویەتی خوتبەکانی خۆی لە قۆناغ و ماوەیەکی دوور و درێژدا بە زمانی کوردی بلێتەوەو بە زمانێکی کوردی پاراو بیان نووسێتەوە و بەزۆری بۆ هەریەکەشیان کورتەیەکی بە زمانی عەرەبی کردۆتە پاشکۆ ، هەرچەندە لە کاتی نووسینەوەو تۆمارکردنیانی دەقەکوردیەکانی دا کۆمەلێك زاراوەو وشەی عەرەبیان تێ کەوتووە .

٢- **نامەکانی** : بەزۆری و بەسەریەکەوە بریتین لە: کۆمەلێك نامەی جۆر بەجۆر بەزمانەکانی : کوردی ، عەرەبی و فارسی و هەریەکەشیان لە هەلومەرج و قۆناغێکی جیاواز و تایبەتدا نووسراون و هاوکات زیاتر پەیوەندیان بەبابەت و بۆ مەبەستی دیاری کراو نووسراون و تەنها لە دەست نووسی مەلا عارف نین ، بەلکو بەشێکیان هی باپیری واتە مەلا عەبدولعەزیز و ئەوانی تریشی بەزۆری لە نووسینی مەلا یەحیای باوکی و هاوکات بەشێکی زۆریشیان لە نووسینی مەلا عارف خۆیەتی یان لە خەلکانی ترەوە بۆی هاتوون و لە نێو دەستنووس و ئەرشیفەکانیدا کەلەکە بوون ، زۆر دلنیاشم لەوەی ، کە ژمارەیەکی یەکجار زۆریان بە درێژایی ڕۆژگار و بە هۆی بارودۆخی کوردستان و ناوچەکەوە لە ناوچوون و یان بوونەتە خۆراکی ئاگردانەکان و بە جۆرێك هەل دەگرن لێکۆلینەوەو بابەتی سەربەخۆیان لە سەر بنوسرێت ، وەك لە داهاتوودا دەگەڕێینەوە سەریان و . بە جۆرێك لێرەداو وەك نموونەیەك ، لێکۆلینەوەکەمان بە دەقی نامەیەکی مەلا ئەحمەدی فائیزی مودەریس (١٨٩٧ -١٩٧٠) ، کە ئیمام خەتیبی مزگەوتی گەورەی شاری خانەقین بووە کۆتایی پێ دێنین، کە بەزمانی کوردیەو لە کاتی خۆیدا بۆ مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقینی نووسیوە. بەلام لە ئیمزای خۆی زیاتر ڕۆژ و سالی نووسینەوەی بەسەرەوە نیەو بەم شێوەیە :

(سعادەت مەئاب نەجابەت ئیکتیساب ...

جەنابی مەلاعارف پاش تەقدیمی ئیحترامات لایقەن عرضم ئەمەیە ، کە سماعە بچووکەکە ڕەوانە بفەرمووی ، بە ئەمانەت بۆ حوسەینیە ، چەند ڕۆژێ بە موناسەبەتی تەعزیەی موحەڕەم . ئیتر سەلەفا تەشەکورت ئەکەین ، بژیت بە سەربەرزی دینو دنیا ... ئیمزا : ئەحمەد فائیزی مودەڕیس...)[٨٥] .

لیستی پەراوێزو سەرچاوەکان :

١- مەلا محەمەدی جوانڕۆیی : مەلا محەمەدی کوڕی مەهدی کوڕی هادی کوڕی محەمەد سادقی حوسەیینی ..... جوانڕۆیی (١٢٨٥ ك - ١٣٥٧ ك / ١٨٦٨- ١٩٣٨) زانا و کەسایەتیەکی ئایینی ڕۆژهەڵاتی کوردستان بووە ، لە ناوچەی هەورامان و شار و دێهاتەکانی : (سنە ١٣١١ی کۆچی - ١٨٩٣ی زاینی ، دشە ١٣١٢ی کۆچی - ١٨٩٤ی زاینی ، کەسنەزان ١٣١٥ی کۆچی - ١٨٩٧، کەوڵە ١٣١٨ ی کۆچی - ١٩٠٠ی زاینی) . کە تیایاندا بەزۆری سەرگەرمی تەدریس و خوێندن بووە، هەروەها سەبارەت بەدێهاتەکانیش بۆ نموونە لەگەڵ تەواوکردنی هەر نووسینێکیدا لەپەراوێزیاندا ، بە ڕوونی نووسیویەتی : (قریة من محال کردستان حینما کنت مدرسا عام او سنة ....الخ) ، پاشان لە دەوروبەری شاری جوانڕۆوە هاتۆتە گوندی بیارەی باشووری کوردستان و ماوەیەك ، لەوێش وەك لە پەراوێزی زۆرێك لە دەستنووسەکانیدا دەردەکەوێت ، سەرگەرمی تەدریس و نووسین و زانستە شەرعیەکان بووەو هەر لێرەوە و : (لە کۆتایی ژیانی شێخ عومەری زیائوددیندا، بەفەرمانی ئەو لە بیارە و ناوچەی هەورامانەوە هاتۆتە گەرمیان و لای حەسەن بەگی سلێمان بەگی جاف سەرگەرمی تەدریس و ئیمامەت بووە) ماوەیەکیش هەر لە گەرمیان و لە کەلاری کۆنی ئەودەمانەدا نیشتەجێ بووە و بەپێی پەراوێزی بەشێك لە دەستنووسەکانی بۆ ماوەیەکیش چۆتە شاری کەرکووك و لەساڵانی دواترداو هەر لە کەلار ، بەخت وا یاوەری دەبێت ، لەگەڵ تەیبەخانی کچی شێخ ئەحمەدی کوڕی شێخ قادری (١٨٩٧- ١٩٧٦) کەلار دا ، ژیانی هاوسەریی پێکەوە دەنێت و دواتر لە گەرمیان و ناوچەی بنکورە و تەنانەت شاری خانەقین دا بە: (حاجی مەلا محەمەد) شۆرەت و ناوبانگی ڕۆیشتووە . لە (١٩٣٨)دا کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) نێژراوە . بڕوانە : (دەستنووسەکانی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٢- مەلاسەید حەکیمی خانەقین : ساڵی (١٨٩٢) لە گوندی (هویە) ی سەر بە شاری سنە لەدایك بووە، بەمەبەستی خوێندن زۆر ناوچەی کوردستانی ڕۆژهەلات و باشووری گەڕاوەو وەکو ئەڵێن : لای مەلا گچکەی هەولێر ئیجازەی مەلایەتی وەرگرتوە و بۆ یەکەمین جار لە شارۆچکەی (قزرابات) و مزگەوتی مەحموود پاشای جاف دامەزراوە، پاشان چۆتە خانەقین و لە مزگەوت و تەکیەی (شێخ فەتاح) بۆتە ئیمام و خەتیبی ئەو مزگەوتە . هاوکات دەرسی بە خوێندکارەکانی وتۆتەوە و هەر لە شاری خانەقیندا ژیانی هاوسەری پێکەوە ناوە ، وەکو چالاکی و کاری سیاسی لە دەستەو ئەندامە سەرەتاییەکانی حیزبی هیوا و پارتی دیموکراتی کورد و حیزبی ڕزگاری کورد بووە لە (١٤/ ١٢/ ١٩٥٧) دا هەر لە خانەقین کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) نێژراوە . بڕوانە : ئەحمەد باوەڕ ، دۆزی کورد لە پەیوەندیەکانی عێراق و ئێراندا ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، چ٢ ، (سلێمانی : ٢٠١٤) ، ل.٢٠٧

٣- مەلا محەمەدی قزڵجەیی : ساڵی (١٨٩٥) دا لە (مەهاباد) دایك بووە ، باوکی مامۆستای مزگەوت بووە لە هەمان شار و هاوکارێکی سەرەکی سمکۆی شکاك بووە سەرنووسورو بەڕێوەبەری ڕۆژنامەی (کورد)ی زمانحاڵی شۆڕشەکەی بووە ، پلەکانی خوێندنی لە نێوەندی بنەماڵەکەی خۆیەوە دەست پێکردووە و بۆ خوێندن زۆر ناوچەی کوردستان گەڕاوە و ماوەیەك ، چۆتە میسر و لە قاهیرە خوێندوویەتی . پاش گەڕانەوەی لە شاری بەغدا نیشتە جێ بووە ، لێرە بە دواوە سەرگەرمی تەدریس و وانە وتنەوە بووە ، سەرەڕای دانانی کتێب گەلێك نووسین و بابەتی هەمەجۆری لە گۆڤارە بە رچاوەکانی ئەوکاتەدا بلاّو کردۆتەوە و بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی شیعری نووسیوە ، لە کۆلێژی شەریعەی شاری بەغدا دەرسی وتۆتەوەو لە مزگەوتی حوسێن پاشاو شبلی پێش نوێژی کردووە . لە (١٤ی ئەیلولی ١٩٥٩) دا کۆچی دوایی کردووە : بڕوانە : (عومەر عەبدولعەزیز ، مەلا محەمەدی قزڵجەیی زاناو ڕۆشنبیرو ڕۆژنامەنووس ١٨٩٥ -١٩٥٩ ، (سلێمانی : ٢٠١٥) ، ل ٢٥- ٧٤ ، عبد الکریم محمد المدرس ، علماؤنا فی خدمة العلم والدین ، عنی بنشره : محمد علی

القرداغی ، (بغداد : ١٩٨٣) ، ص ٥٢٢- ٥٢٣ ، کەمال مەزهەر ئەحمەد ، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا ، (بەغدا : ١٩٧٨) ، ل ٧٩ ، بابا مردوخ روحانی ، تاريخ مشاهير كرد ، (تهران : ١٣٨٢) ، ل ٣٩٢ – ٣٩٣) .

٤- مەستورەی کوردستانی ، مێژوی ئەردەلان ، وەرگێڕانی : مامۆستا هەژار، (تهران : ١٣٨١) ، ل ٦٥ ، ٦٧ ، ٧١ .

٥- شێخ محەمەدی خاڵ : ساڵی (١٩٠٤) لە سلێمانی لە دایك بووە ، قۆناغەکانی خوێندنی ئایینی پاش مردنی باوکی هەر لەم شارەو لە ژێر چاودێری شێخ ئەمینی خاڵدا دەست پێکردووە، دوای مردنی بۆتە جێنشینی و بەمەبەستی خوێندن چۆتە وڵاتی میسر . لە زۆر شارو شارۆچکەی کوردستاندا قازی بووە . هاوکات ئەندامی کۆڕی زانیاری عێراق و زانیاری کورد و ئەندامی یەکێتی نووسەرانی کورد بووە ، لە تەمەنی (٨٥) ساڵی و لە (١٩٨٩) دا کۆچی دوایی کردوە ، لە بەرهەمەکانی بە زمانی کوردی و عەرەبی : تەفسیری خاڵ ، فەرهەنگی خاڵ ، پەندی پێشینان ، موفتی زەهاوی ، البيتوشی ، الشيخ معروف النوديهی ، بابا تاهیری هەمەدانی ، ناڵەی دەروون ، فەلسەفەی ئایینی ئیسلام ، سەید جەمالە دینی ئەفغانی ، مەلا محەمەدی خاکی بڕوانە: (بابا مردوخ روحان ، تاريخ مشاهير كرد ، جلد دوم ، (تهران : ١٣٨٢) ،ل ٥٤٨- ٥٥٠) .

٦- مەلا محەمەد سەعیدی دێلێژەیی : ساڵی (١٨٨٦) لە بنەماڵەیەکی ئایینی شاری سلێمانی لە دایك بوە و لای باوکی قورئانی پیرۆز و زۆربەی زانستە شەرعیەکانی خوێندوە و دوای تەواو کردنی خوێندن لە مزگەوتی (خوم خانە) ی سلێمانی دامەزراوە . بەڵام زوو تووشی نەخۆشی ئەبێ و لە (١٩٤٥) دا مردوە . بڕوانە :(عبد الكريم المدرس ، علماؤنا فی خدمة العلم والدين ، ص ٥٣٩ -٥٤٠).

٧- شەجەرەیەکی دەستنووسی مەلا عارف ، بە ئیمزای خۆی و لە (٢٧ / ٥ / ١٩٧٣) دا نووسیویەتی .

٨- دەقی نووسینی ئەو ئیجازەیەی مەلا عارف بەخۆم لە بنەماڵە کەیانەوە وەرم گرتوە (ا - ب نووسەر) .

٩- سەردانی مەیدانی نووسەر بۆ سەر ئارامگای مەرحووم مەلا محەمەدی جوانڕۆ ، خانەقین ٢٢/ ٥ / ٢٠١٣ .

١٠- دەستنووسێکی مەلاعارف ، ٢٧ / ٥ / ١٩٧٣ .

١١- دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی کوڕی مەلا عارفدا ، خانەقین ٢/ ٥ / ٢٠١٤ .

١٢- هوزان باجلان ، فی ذكرى الثامنة لرحيل مفتی خانقين والعالم الجليل ملا عارف يحيى ، خانقين (جريدة) ، جريدة ثقافية سياسية عامة ، العدد (٣٠) ، ٢٠٠٧ .

١٣- مستەفا نەریمان : چای و چا نەخۆرەکانی خانەقی ، هاوکاری (ڕۆژنامە)، ژمارە (٨٦٢) ، ٢٣/ ١٠ / ١٩٨٦ .

١٤- انظر : مديرية الاعاشة العامة ، هوية توزيع خبز الاعاشة ، رقم الهوية (١١٧) ، رقم المخبز (١٠) .

١٥- دەستنووسە تایبەتەکانی مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیا .

١٦- دفتر الخدمة العسكرية ، الرقم ٣٦٧ ، رقم التسلسل (٢٣) ، اسم اللجنة : تجنيد خانقين ، الاسم : عارف ابن يحيى ، المهنة : طلبة العلوم الدينية ، طبع فی مطبعة الحكومة ، (بغداد : ١٩٣٩) ، ص ٤ .

١٧- دەستنووسە تایبەتەکانی مەلا عارفی مەلا یەحیا .

١٨- عەلائەدین سەجادی ، ڕشتەی مرواری ١ ، (چاپی ئێران : ١٣٨٦) ، ل٣٠٣ ، ڕشتەی مرواری ٢ ، ل ٨٩١ .

١٩- بیرەوەری و دەستنووسەکانی مەلا عارفی مەلا یەحیا .

٢٠- هوزان باجلان ، فی ذكرى الثامنة لرحيل مفتی خانقين والعالم الجليل ملا عارف يحيى ، جريدة خانقين ، المصدر السابق.

٢١- دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی مەلا عارف ، خانەقین ، ٤ / ٣ / ٢٠١٥ .

٢٢- هوزان باجلان ، فی ذکری الثامنة لرحیل مفتی خانقین والعالم الجلیل ملا عارف یحیی ، جریدة خانقین ، المصدر السابق ، دیدەنی تایبەت لەگەڵ مەلا ئازاد مەلا عارف ، خانەقین ، ٤/ ٣ / ٢٠١٥ .

٢٣- ڕەشید باجەلان : لە ساڵی (١٩٢٠) دا لە گوندی (تازە شار) ی ناوچەی (بنکوورە) لە دایك بووە ، خوێندنی سەرەتایی ، ناوەندی و دواناوەندی و قۆناغی زانکۆیی لە خانەقین و بەعقوبە و بەغدا تەواو کردووە، لەگەڵ عەزیز پشتیوان و محەمەدی ئەمین دەربەند فەقەرەیی و چەند کەسێکی تردا حیزبی (برایەتی) یان دامەزراندووە، دوای هەڵوەشانەوەی پەیوەندی کردووە ، بە حیزبی (هیوا)ەوەو لەڕێگای هەریەك لە سەید تاهیری هاشمی و ئیبراهیمی نادرییەوە پەیوەندیەکانی نێوان هیواو لقی (ژ . ك) لە ناوچەی کرماشان و کەلهوڕ هاتۆتە کایەوە ، دوای هەڵوەشانەوەی هیوا لە (١٩٤٥) دا ، بەشداری کۆنگرەی دامەزراندنی (حیزبی ڕزگاری کورد) ی کردووە و بە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی هەڵبژێردراوە، لە (١٦ی ئابی ١٩٤٦) دا لە دەستەی دامەزرێنەرانی (پارتی دیموکراتی کورد) بووە لە بەغداو بەئەندامی کۆمیتەی ناوەندی هەڵبژێردراوە ، جگە لە چالاکی حیزبی ماوەیەك پارێزەری و حاکمی شارەکانی : خانەقین ، بەعقوبە ، کەرکووك ، شارەبان ، بەسرە ، حللە ، عیمارە ، کازمیە ، روسافە بووە و لە حوزەیرانی (١٩٨٣) دا خانەنشینکراوە و لە (١٩٨٨) دا دووبارە هێنراوەتەوە ناوژیانی وەزیفی و کراوەتە قازی دادگای تاوانەکان و لە کۆتایی (١٩٩٢) دا دەسبەرداری وەزیفە بووە، پاشماوەکانی ژیانی بە خوێندنەوە بەسەر بردووە و لە (١٦ شوباتی ٢٠٠١) دا ، لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە بڕوانە: (سدیق ساڵح ، لە کتێبی : بەهار ڕەشید باجەلان ، ڕەشید باجەلان تێکۆشەرێکی دێرینی کوردایەتی ١٩٢٠-٢٠٠١، (سلێمانی : ٢٠٠٩)، ل ١٣- ١٦) .

٢٤- عەزیز پشتیوان : ساڵی (١٩١٢) لە گوندی (پیران) ی سەر بەخانەقین هاتۆتە دونیاوە ، خوێندنی سەرەتایی ، ناوەندی ، دواناوەندی و خانەی مامۆستایانی لە بەغدا تەواو کردووە . لە (١٩٣٢) دا بۆتە مامۆستاو بەهۆی پەیوەندی سیاسیەوە بۆ باشووری عێراق دوورخراوەتەوە، لە (١٩٣٧) گەڕاوەتەوە خانەقین . ئەندامی یانەی سەرکەوتن ، پارتی هیواو دواتر پارتی دیموکراتی کوردستان بووە ، لە (١٩٥٩)دا ئەندامی کۆنگرەی مامۆستایانی شەقلاوە بووە ، لە (٧ی ئابی ٢٠٠١) دا کۆچی دوایی کردووە . بڕوانە : (مستەفا نەریمان ، مامۆستا عەزیز پشتیوان و ٨٢ ساڵی تەمەنی تێکۆشان و کوردایەتی ، ڕەنگین ، ژمارە (٦٥) ، ١٩٩٤ ، ل ٨- ٩ ، محەمەد فاتح ، پەرەسەندنی ژیانی سیاسی لە کوردستانی باشوور ، (هەولێر : ٢٠١٤)، ل ٣٩٢- ٣٩٣) .

٢٥- مەلا ئەحمەدی دەککە : کوڕی مەلا عەبدوڵڵا ئیبراهیمە ، ساڵی (١٨٨٠) لە گوندی (پرێس) ی سەر بە (هەڵەبجە) لەدایك بووە ، لە زۆر ناوچەی کوردستان خوێندوویەتی لەوانە بیارەو کەرکوك ، یەکێك لە مامۆستاکانی مەلا مەحموودی مەزناوی بووە و لە (گەلاوێژ) دا بەرهەمی بڵاو کراوەی هەیە ، ماوەیەکیش لە کەلار و ناو بەگزادەکانی جافدا ماوەتەوە و بەکاری تەدریس و ئیمامەتەوە سەرگەرم بووە ، دواتر چۆتە گوندی (دەککە) ی حاجی برایم بەگی جاف و تا (١٩٥٨) لەوێ ماوەتەوە ، پاشان چۆتە خانەقین و لە (١٥ی ئەیلولی ١٩٥٩) دا کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی (پاشا کۆپری) نێژراوە . بڕوانە: محەمەد عەلی قەرەداغی ، ئەلبوومی کەشکۆڵ ، ب ١ ، (هەولێر : ٢٠٠٨) ، ل ١٧٨- ١٨٠.

٢٦- ئەحمەد باوەڕ، خەباتی سەربازێکی ون لە پەراوێزی کوردایەتیدا ، ڕامان ، هەولێر ، ژمارە (١٨٠) ، ٢٠١٢ .

٢٧- مستەفا نەریمان : ساڵی (١٩٢٥) دا لە کفری لەدایك بووە ، بەڕەسەن لە بنەماڵەی پیر خدری شاهۆن و خوێندنی سەرەتایی ، ناوەندی و دواناوەندی لەکفری و کەرکوك تەواوکردووە ، پاشان خانەی مامۆستایان لە بەغدا و لە گەلێ شوێنی وەك : کەلار، کفری ، کەرکوك و بەغدا مامۆستا و سەرپەرشتیاری پەروەردەیی بووە ، سەرەڕای بڵاوکردنەوەی چەندین کتێب و نووسین لە بواری جیاوازدا ، ئەندامی (هیوا) بووە و، دوای خانەنشین بوونی لە بواری ڕۆژنامەوانیدا

کاری کردووە و لە (٢٧/ ٥/ ١٩٩٥) دا لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە بڕوانە: (مستەفا نەریمان ، بیرەوەریەکانی ژیانم ، (بەغدا : ١٩٩٤) ، ل ٢٤، جمال بابان ، اعلام کرد العراق ،(السلیمانیة : ٢٠٠٦)، ص ٨٠٤) .

٢٨- مستەفا نەریمان ، چەردەیەك لە بیرەوەریەکانی مامۆستا ڕەشید باجەلان ، ڕەنگین، ژمارە (٦٠) ، ساڵی چوارەم ، ١٩٩٣ ، ل ٤٢ .

٢٩- دەروێش حوسێنی خانەقین : ساڵی (١٨٩٥) لە سنە لە دایك بووە. خوێندنی لە حوجرە تەواو کردوە و دواتر هاتۆتە سلێمانی و هەندێ جار بە (فەقێ) ناسراو بووە. لەسەردەمی لاویەوە کەوتۆتە خانەقین و ماوەیەك (کانتینچی) بوە لە کۆمپانیای نەوت . لە کارو پیشەی دەستیدا بەناوبانگ بووە. یەکێك بووە لەوانەی خەڵکی ناوچەی (بەمۆ) و (بێلولە) ی فێری دروستکردنی خەڵوز کردووە ، کە بۆتە هۆی چاك بوونی گوزەرانیان ، لە دوای خۆی کۆمەڵێك شیعر و دەستنوس و یاداشتنامە و کتێبخانەیەکی بە جێهێشتووە . لە (١٥ / ١١ / ١٩٧٨) دا کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە: (ئیبراهیم باجەلان، ڕزگارکردنی شێخ مەحمودی نەمر لە یادداشتەکانی دەروێش حسێن دا١٩٤١ ، ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە (١٢١) ، ئاداری ١٩٨٩، ل ١٩٤ — ١٩٥) .

٣٠- حاجی ئیبراهیم بەگی دەککە: کوڕی گەورەی سلێمان بەگی کوڕی حەمە پاشای جافە ،ساڵی (١٨٨٧) هاتۆتە دونیاوە ، خوێندنی لە ناوەندە ئاینیەکانەوە دەست پێکردووە، وەك کەسایەتیەکی خواناس و هاوکاری هەژارو لێقەوماوان ناسراوە ، لە ژیانیدا دووژنی هێناوە یەکەمیان : مەنیجە کە لە هۆزی باجەلان بووە و سێ کچی لێ بووە ، دووەمیان : شەمسەخانی کچی جەمیل بەگی جاف و لە نەوەی (عادیلە خان) ی خێزانی (وەسمان پاشا) بووە و دووکوڕی لێ بووە بەناوەکانی : عەبدولقادر بەگ و حەمەڕەشید بەگ لە (١٩٥٢) دا کۆچی دوایی کردووە بڕوانە : (دەستنووسێکی سەروەتی عەبدولقادر بەگی کوڕی حاجی ئیبراهیم بەگی دەککە) .

٣١- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٤٧) کە لە دەستنووسی مەلا عارفە .

٣٢- ساڵح جەبر : ساڵی (١٨٩٥) لە ناسریە لەدایك بووە ، سیاسیەکی عێراقی سەردەمی پاشایەتیە ، لەوماوەیەدا ، گەلێك پلەو پایەی گرتۆتە ئەستۆ . هەر لە موتەسەریف ، وەزیر ، ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران و پیران و ماوەیەکیش بووە بە سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران ، دوای دەست لە کارکێشانەوەی نوری سەعید لە وەزارەتەکەی ، لەسەر ڕاسپاردەی وەسی لە(٢٩ / ٣ / ١٩٤٧)دا وەزارەتێکی نوێی پێك هێنا ، لە سەردەمی ئەودا پەیماننامەی پۆرتسمۆسی ١٩٤٨ لە نێوان عێراق و بەریتانیا مۆرکرا، کە بووە هۆی نارەزایی خەڵك و ڕوخانی حکومەتەکە لە (٦ی حوزەیرانی ١٩٧٥) لە بەغدا مردووە .انظر : (خالد محمد جنابی ، الدستو (جریدة)، ٢٨ کانون الثانی ، ٢٠١٤) .

٣٣- موشی حایی : بەڕەسەن جوولەکەی خانەقین بووە . سەرەڕای ئەوەی گەورە بازرگان و دەوڵەمەندێکی شارەکە بووە ، هاوکات وەك خەڵکی خانەقین لە بارەیەوە دەڵێن : یارمەتی دەرێکی باشی هاولاتیان و چینی هەژاربووە ، لە ناوەڕاستی چلەکانی سەدەی ڕابردوودا ئەندامی لقی : خانەقینی کۆمەڵەی تەفیز — جمعیة تفیض) بووە، لەگەڵ کەسایەتیەکانی وەك : سەعید محەمەد بەیرەقدار ، ڕەشید باجەلان ، شەفیق محموود ڕەسوڵ ، حسن علی یاوەر ، حەقی مەلا شەهاب ، ئیسماعیل حەبیب ، عەبدولباقی ئەرنائوتی : انظر: (عزیز یاور، التعلیم و فصول من تاریخ مدارس خانقین ١٨٨٧- ٢٠٠٧ ، (السلیمانیة : ٢٠٠٩) ، ص ١٠٦- ١٠٧) .

٣٤- ابراهیم باجلان ، المناضل رشید باجلان من رواد الحرکة التحرریة الکردیة الاوائل ، فی کتاب : بەهار ڕەشید باجەلان ، ڕەشید باجەلان ١٩٢٠ — ٢٠٠١ ، تێکۆشەرێکی دێرینی کوردایەتی ،(سلێمانی : ٢٠٠٩) ، ص١٠١ .

٣٥- صدیق صالح و حسین حسن کریم ، مذکرات محمد محمد امین دربند فقریی ، تقدیم : کمال مظهر احمد، (السلیمانیة : ٢٠٠٧) ، ص ١٦ ومابعدها .

٣٦- صديق صالح و حسين حسن كريم ، مذكرات ، المصدر السابق ، ص ٨٧ .
٣٧- ڕێزان عەبدولعەزیز پشتیوان ، ڕاپەڕینی خانەقی لە ساڵی ١٩٤٨ دا ، لە کتێبی : بەهار ڕەشید باجەلان ، ڕەشید باجەلان ١٩٢٠ – ٢٠٠١ ، ل ٦٥- ٦٦ .
٣٨- ڕۆژ ژمێری واتە (مفكره) ساڵی (١٩٤٨) ی مەلاعارف .
٣٩- مەلا محەمەدی شەمێرانی : بە پێی شوناسنامەکەی لە (١٩٠٠) و بەپێی گێڕانەوەی خۆی بۆ نەوەکانی لە (١٨٩٨) دا لەدایك بووە ، ماوەیەك لە خانەقین و لای حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆ خوێندویەتی . ماوەیەك لە ئاوایی دەککەی حاجی ئیبراهیم بەگ و شاری خانەقین مەلایەتی و بەر نوێژی کردووە ، لە(١٩/ ٥ / ١٩٨٢) دا وەفاتی کردووە .(دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەبدولقادری حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی ، خانەقین / ٥/ ٣ / ٢٠١٥) .
٤٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٤٩) ی مەلاعارف ، مانگی کانوونی دووەم .
٤١- ئەمە دەبێتە برای دکتۆرە ئەختەر شێخ نەجمەدینی شێخ شەمسەدینی وەزیری خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی پێشوو لە ئیدارەی سلێمانی .
٤٢- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٤٩) ی مەلاعارف ، مانگی تەمووز .
٤٣- شێخ وەهابی تاڵەبانی (١٨٨٧- ١٩٧٢) بە پێی دەستنووسێکی شێخ عاسی کوڕی (١٩٣٢- ٢٨/ ١١ / ٢٠١٤) لە کۆی (٧) ژن ، کە هەیبووە ، جگە لە کچ (١٥) کوڕی لێیان هەبووە بەم ناوانەوە : محەمەد نەجیب کە لە ئاوایی (سیامەرۆ) دانیشتووە ، حوسێن و فازیل و نازم لە ئاوایی (قەرەبلاخی گەورە) دانیشتوون ، فاتیح و فەریق لە ئاوایی (بان ئاسیاو)دانیشتوون ، فایەق دانیشتووی (ئاوبارە) بووە ، هەروەها هەریەك لە : محەمەد ، عادیل ، کەمال ، سەفاو ، عاسی ، جەلال ، فەزلەدین و فەرەیدوون لە ئاوایی (غێدان)ی ناوچەی بنکوورە دانیشتوون . بڕوانە : (دەستنووسێکی شێخ عاسی کوڕی شێخ وەهابی تاڵەبانی کەلای نووسەری ئەم لێکۆڵینەوەیە پارێزراوە) .
٤٤- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥١) ی مەلاعارف .
٤٥- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەلی کوڕی مەلا ئەحمەدی دەککە ، خانەقین ، ٢٢/ ٢ / ٢٠١٥ .
٤٦- بۆ ساغکردنەوەی ئەم ڕووداوە لە دوو دیدەنی تایبەتدا هەر دووکچی گەورەی مەلا سەید حەکیمی خانەقین واتە ئایش (لە دایك بووی (١٩٣٨) لە شاری هەولێرو و خەدیجە (١٩٣٩) لە سلێمانی دەڵێن : باوکمان هەر لە سەردەمی گەنجی و ژیانی فەقێیەتیدا لە ڕۆژ هەڵاتی کوردستان و ناوچەی سنە لاقێکی سەقەت بوو بوو ، زۆر بەناڕەحەتی دادەنیشت و بەڕێدا دەڕۆیشت جگە لەوەش بەردەوام ، ئازارێکی زۆری هەبوو ، بۆیە ئەو نەشتەرگەریەی لە بەغدا بۆ کرا، هەرچەندە نەبووە مایەی چارەسەرکردنی . بەڵام ئازارەکەی کەمی کرد . دیدەنی لەگەڵ دەرخشانی مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، سلێمانی ، ٥ی نیسانی ٢٠١٤ ، دیدەنی لەگەڵ ئایشی کچی مەلا سەید حەکیمی خانەقین ، هەولێر ، ١٥ی حوزەیرانی ٢٠١٤ .
٤٧- محەمەد ئەحمەد بەیاتی : ساڵی (١٩٢٣) لە خانەقین لەدایك بووە ، دوای تەواو کردنی پلەکانی خوێندن و کۆلێژی فرۆکەوانی بۆتە ئەفسەر و لە هەمانکاتدا ، ئەدیب و دەستی نووسینی شیعری هەبووەبە تایبەتی بە عەرەبی ، وەك ئەوەی لە ساڵی (١٩٤٢) دا دیوانێکی شیعری بەناوی (رسمی) دوە بلاوکردۆتەوە . لە سەرەتای چلەکانی سەدەی ڕابردووەوە ، پەیوەندی کردۆتە ڕیزەکانی حیزبی هیواوە لە خانەقین و لەگەڵ ئەوەشدا شاعیری کورد شێخ بابا عەلی بێداری لە نزیکەوە ناسیوە و بە هۆی پەیوەندیکردنی بە شۆڕشی بارزانی (١٩٤٣- ١٩٤٥)دوە ماوەیەك زیندانی کراوە، دواتر گەڕاوەتەوە سەرپیشەکەی خۆی . لەگەڵ هەریەك لە ڕەشید باجەلان و محەمەد محەمەد ئەمینی دەربەندفەقەرەدا، بە تۆمەتی ئەوەی پەیوەندیان بە کەسێکی جوولەکەوە بووە بە ناوی (ساڵحۆن)دوە ماوەیەکی دی دەستگیرکراوەو لە ڕوداوێکی تەم و مژاویدا بە هۆی کەوتنە خوارەوەی فڕۆکەکەیەوە لە (١٩ی کانوونی دووەمی ١٩٥٤) دا ، گیانی سپاردووە.

بڕوانە : ڕێزان عەزیز پشتیوان ، بە سەرهاتی خانـەقین و ئـەنفال ،(هـەولێر : ٢٠١١)، ل ٩٢ - ٩٥ ، صـدیق صالح و حسـین حسن کریم ، مذکرات ، ص ١٣٩ - ١٤٠ .

٤٨- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٤) ی مەلاعارف .

٤٩- شەجەرەی بنەماڵەی مەلا عارفی مەلا یەحیا کە بە دەسخەتی خۆی نوێ کراوەتەوە ، دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی مەلا عارف و سەید مەحموودی شێخ ئەحمەدی سنەیی . ٢٤/ ٢ / ٢٠١٥ .

٥٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٦) ی مەلاعارف .

٥١- ڕژ ژمێری ساڵی (١٩٥٧) ی مەلاعارف .

٥٢- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٧) ی مەلاعارف .

٥٣- عەلائەدین سەجادی ، ڕشتەی مرواری ١ ، چاپی ئێران ، ١٣٨٦ ، ل ٤١٥ — ٤١٧ .

٥٤- مەلا عەزیزی محەمەد شاواز ، ڕۆژ ژمێری (١٩٥٨) ، (لای نووسەری ئەم بابەتە پارێزراوە) .

٥٥- محەمەد ئەمین بەگی جاف : ساڵی (١٩١١) لە (قەڵای شێروانە) ی شاری کـەلار هاتۆتـە دونیـاوە و نازنـاوی شـیعری (مینە) بووە ، دوای ئەوەی ژیانی هاوسـەری پێکـەوە نـاوە بـەزۆری لـە گونـدی (گۆبـان) سـەرووی کـەلار ژیـاوە، لـە شـەڕی ئاوباریکی (١٩٣١) دا ، شانبەشانی هێزەکانی شـێخ مـەحموود دژی حکومـەتی عێـراق و بـەریتانیا جـەنگاوە ، لـە گۆڤـاری گەلاوێژدا بەرهەمی شیعری بلاّو کردۆتەوە و خاوەنی دیوانێکی شیعریە و لە (١٩٦٥) لە بەغدا کۆچی دوایی کـردووە، لـە گۆڕستانی (سەید خەلیل) نێژراوە . بڕوانە: (مستەفا نەریمان ، ئەدیب و نووسـەرانی کفـری و دەورو پشـتی، (بەغـدا : ٢٠٠٧)، ل ٩٧- ١٠١، مستەفا نەریمان ، دیوانی مینەجاف ، پێشەکی دکتۆر حەسەن جاف ،(بەغدا: ١٩٩٠) ، ل ٣).

٥٦- مستەفا نەریمان ، دکتۆر حەسەن جاف ، دیوانی مینە جاف ، س . پ ، ل ٩٤- ٩٥ .

٥٧- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٨) ی مەلاعارف .

٥٨- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٩) ی مەلاعارف .

٥٩- دیدەنی لەگەڵ گۆرانی عەلی مەلا عەباس ، کەلار ، ٢٨ / ٢ / ٢٠١٥ .

٦٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٥٩) ی مەلاعارف .

٦١- ڕەفیـق حیلمـی : سـاڵی (١٨٩٨) لـە کـەرکووك لـە دایـك بـووە ، بـاوکی ئەفسـەری سـوپای عوسمـانی بـووە . خوێنـدنی سـەرەتایی و ناوەنـدی لـە کـەرکووك و سـلێمانی و ئامـادەیی لـە کـەرکووك تـەواو کـردووە . پـە یمانگـای ئەنـدازیاری لـە ئەستەمبووڵ خوێندووەو لە(١٩٢٠)دا گەڕاوەتـەوە کوردسـتان و لـە دووەمـین حکومداریـەتی شـێخ مـەحمووددا ڕاوێـژکاری بـووە , یـەکێك بـووە لـە بەشـداربووانی ڕاپـەڕینی بـەردەرکی سـەرای سـلێمانی (١٩٣٠) هاوکـات بەشـداری کـردووە لـە دروستبوونی کۆمەڵەو ڕێکخراوەکوردیەکانی وەك : کۆمەڵەی کوردستان ١٩٢٢ ، کۆمەڵەی پشـتیوانی کوردان ١٩٢٧ ، حیزبـی هیـوا ١٩٣٩ ، لـە بەرهەمـەکانی : یاداشـت (٧) بـەرگ ، شـیعرو ئـەدەبیاتی کـوردی (٢) بـەرگ ، خولاسـەی مەسـەلەی کوردستان وەرگێڕان لە فەرەنسیەوە ، پاش تەموز : دیوانی شیعر ١٩٦٠ . جگـە لـە کوردی ، زمانـەکانی عـەرەبی ، تـورکی ، فارسـی و فەرەنسی بـە باشـی زانیـووە . بڕوانـە : (دکتـۆر شـکری محەمـەد سـەگبان ، پرسـی کـورد کێشـە گـەلی کەمینـە نەتەوەکان ، وەرگێڕانی لە فەرەنسیەوە : نەجاتی عەبدوڵلاّ ، (هەولێر : ٢٠١٣)، ل ٨٤ - ٨٥ ، محەمەد فـاتح ، پەرەسـەندنی ژیانی حیزبایەتی لە کوردستانی باشوور ، (هەولێر : ٢٠١٤) ، ل ٣٧٤- ٣٧٥) .

٦٢- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٠) ی مەلاعارف .

٦٣- شێخ محەمەد نەجیبی تاڵەبانی : کوڕی شێخ وەهابی شێخ حەمیدی تاڵەبانیە ، بـەپێی شوناسـنامەکەی سـاڵی (١٩٢٢) بەڵام نەوەکانی ساڵی (١٩١٢) بۆ لەدایك بوونی بەڕاست دەزانن . بە زۆری لە ناوچـەی قـەرەبلاّغی گـەرمیان دانیشـتووە و زەوی و زارو موڵکەکانی بەڕێوەبردووە ، ماوەیەك ئەندامی هیواو : ((ماوەیـەکیش لەگـەڵ شـێخ نـازیمی برایـدا ئەنـدامی

ڕزگاری بووە)). لە بەرپابوونی شۆڕشی (١٤ی تەمموزی ١٩٥٨) بەدواوە ، بەماڵەوە پەنای بردۆتە بەر ئێران ، پاش ماوەیەك گەڕاوەتەوە و لە ساڵی (١٩٩١)دا كۆچی دوایی كردووە . بڕوانە : (كەمال مەزهەر ئحمەد ، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی كورد، ب٢، ئا/ عەبدوڵلا زەنگەنە، (هەولێر :٢٠٠١)، ل ٣٨٤، دەستنووسێكی دڵشاد شێخ محەمەدنەجیبی تاڵەبانی ، سلێمانی ، ٩ / ٣ / ٢٠١٥) .

٦٤- مستەفا نەریمان : چەردەیەك لەبیرەوەریەكانی مامۆستا ڕەشید باجەلان ، ڕەنگین ، ژمارە (٦٠)، ١٩٩٤ ، ل٤٢

٦٥- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا حسین مەحموود عەلی كەلاری ، كەلار، (٥/ ٣ / ٢٠١٥) .

٦٦- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦١) ی مەلاعارف .

٦٧- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٢) ی مەلاعارف .

٦٨- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەلی كوڕی مەلا ئەحمەدی كوڕی دەككە ، خانەقین ، (٢٢/ ٢ / ٢٠١٥) .

٦٩- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٣) ی مەلاعارف

٧٠- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٤) ی مەلاعارف .

٧٠- ڕێزان عەزیز پشتیوان ، بەسەرهاتی خانەقین و ئەنفال ، س . پ ، ل ٣٧٣ .

٧١- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٤) ی مەلاعارف .

[٧٣] - ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٦٦) ی مەلاعارف .

٧٢- مەلا ئەحمەد فائزی مودەریس : كوڕی حاجی مەلا ڕەسولی كوڕی مەلا شەریفی دێلێژەی قەرەداغییە ، ساڵی (١٨٩٧) لە سلێمانی لە دایك بووە . دوای خوێندنی قورئانی پیرۆز و هەندێ وردە كتێبی دی زانستەكانی وەك : نەحو ، سەرف ، ژیربێژی (منگق) و ڕوانبێژی خوێندووەو لای شێخ بابا عەلی ئیجازەی وەرگرتووە ، پاشان بۆتە ئیمام و مودەریسی مزگەوتی (بن تەبەق) لە سلێمانی ، دواتر چۆتە ناحیەی (مێرگە سوور) لە پارێزگای هەولێر و ماوەیەكیش كراوەتە ئیمام و مودەریسی مزگەوتی گەورەی خانەقین ، دوای خزمەتێكی زۆر هەرلەم شارە و لە(٦ ی نیسانی ١٩٧٠) دا، مردووە . بڕوانە : (عبد الكريم المدرس ، علماؤنا في خدمة العلم والدين ، عنى بنشره : محمد علي القرداغي ، (بغداد : ١٩٨٣)، ص ٨٣ ، دەستنووسەكانی مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین) .

٧٣- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٧٢) ی مەلاعارف .

٧٤- ڕۆژ ژمێری ساڵی (١٩٧٥) ی مەلاعارف .

[٧٧] - عمر النسفي : مخطوطة (تهذيب الكلام) ، قسم رسالة العقائد ، كتابة : ملا يحيى ، ص ٤٥ .

[٧٨] - ملا سعيد تفتازاني : مخطوطة (تهذيب الكلام) ، قسم تهذيب المنطق ، كتابة : ملا يحيى ، ٧٧ ،

[٧٩] - ملا ابوبكر مير روستمي ، مخطوطة (تهذيب الكلام) ، قسم رسالة استعارة، كتابة : ملا يحيى ، ص ١٠٢.

[٨٠] - التجويد ومخارج الحروف ، كتابة : ملا يحيى ، ص ١- ١٩ .

٧٥- دیدەنی لەگەڵ ئایشی كچی مەلا سەید حەكیمی خانەقین ، هەولێر ، (١٥ی حوزەیرانی ٢٠١٤) .

[٨٢] - كتاب انموذج او شرح انموذج ، كتابة : ملا يحيى ، ص ١٨١ .

[٨٣] - بهاالدين العاملي ، تشريح الافلاك ، كتابة : ملا يحيى ، ص ١- ٣٤ .

[٨٤] - عبدالله الاوراماني ، البلاغة (الاستعارة) ، كتابة : ملا يحيى ، ص ١- ٣٥ .

٧٦- دەقی نامەیەكی مەلا ئەحمەدی فائیزی مودەریس ، ئیمام پێش نوێژی مزگەوتی گەورەری شاری خانەقین .

لیستی سەرچاوەکان :

یەکەم / بەزمانی کوردی :

١- ئەحمەد باوەڕ ، دۆزی کورد لە پەیوەندیەکانی عێراق و ئێراندا ، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم ، (سلێمانی : ٢٠١٤).

٢- ڕەشید باجەلان ١٩٢٠ – ٢٠٠١ ، تێکۆشەرێکی دێرینی کوردایەتی ، بنکەی ژین ، (سلێمانی : ٢٠٠٩) .

٣- ڕێزان عەزیز پشتیوان ، بە سەرهاتی خانەقین و ئەنفال (هەولێر : ٢٠١١) .

٤- شکری محەمەد سەگبان ، پرسی کورد کێشە گەلی کەمینە نەتەوەکان ، و: نەجاتی عەبدوڵلا ، (هەولێر : ٢٠١٣).

٥- عەلائەدین سەجادی ، ڕشتەی مرواری ١ ، (چاپی ئێران : ١٣٨٦) .

٦- عومەر عەبدولعەزیز ، مەلا محەمەدی قزلجەیی زاناو ڕۆشنبیرو ڕۆژنامەنووس ١٨٩٥ -١٩٥٩ ، (سلێمانی : ٢٠١٥)

٧- کەمال مەزهەر ئەحمەد ، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا ، (بەغدا : ١٩٧٨).

٨- کەمال مەزهەر ئەحمەد ، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ب٢، ئا/ عەبدوڵلا زەنگەنە ، (هەولێر ٢٠٠١:) .

٩- مەستورەی کوردستانی ، مێژوی ئەردەلان ، لێکدانەوەو وەرگێڕانی : مامۆستا هەژار ، (تهران : ١٣٨١) .

١٠- محەمەد عەلی قەرەداغی ، ئەلبوومی کەشکۆڵ ، ب١ ، (هەولێر : ٢٠٠٨) .

١١- محەمەد فاتح ، پەرەسەندنی ژیانی حیزبایەتی لە کوردستانی باشوور ، (هەولێر : ٢٠١٤) .

١٢- مستەفا نەریمان ، دیوانی مینەجاف ، پێشەکی دکتۆر حەسەن جاف ، (بەغدا: ١٩٩٠) .

١٣- مستەفا نەریمان ، بیروەریەکانی ژیانم ، دەزگای ڕۆشنبیری وبلاوکردنەوەی کوردی (بەغدا : ١٩٩٤) .

١٤- مستەفا نەریمان ، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەوروپشتی ، (بەغدا : ٢٠٠٧) .

دووەم/ بە زمانی عەرەبی :

١- جمال بابان ، اعلام كرد العراق ، وزارة الثقافة فى حكومة اقليم كوردستان ، (السليمانية : ٢٠٠٦).

٢- صديق صالح و حسين حسن كريم ، مذكرات محمدمحمد امين دربندفقريى ، تقديم : كمال مظهر احمد،(السليمانية : ٢٠٠٧).

٣- عبد الكريم المدرس ، علماؤنا فى خدمة العلم والدين ، عنى بنشره : محمد على القرداغى ، (بغداد : ١٩٨٣).

٤- عزيز ياور، التعليم و فصول من تاريخ مدارس خانقين ١٨٨٧ - ٢٠٠٧ ، (السليمانية : ٢٠٠٩) .

سێیەم / بەزمانی فارسی :

١- بابا مردوخ روحان ، تاريخ مشاهير كرد ، جلد دوم ، چاپ دوم ، (تهران : ١٣٨٢) .

چوارەم / گۆڤارو ڕۆژنامەکان :

یەکەم / بە زمانی کوردی :

١- ئەحمەد باوەڕ، خەباتی سەربازێکی ون لە پەراوێزی کوردایەتیدا ، ڕامان (گۆڤار)، ژمارە (١٨٠) ، ٢٠١٢ .

٢- ئیبراهیم باجەلان، ڕزگارکردنی شێخ مەحمودی نەمر لە یادداشتەکانی دەروێش حسێن دا ١٩٤١ ، ڕۆشنبیری نوێ (گۆڤار) ، ژمارە (١٣١) ، ئاداری ١٩٨٩ .

٣- مستەفا نەریمان ، ئاوڕێك لە ڕابردوو : چای و چانەخۆرەکانی خانەقی ، هاوکاری ، ژمارە (٨٦٢)، ٢٣/ ١٠ / ١٩٨٦.

٤- مستەفا نەریمان : چەردەیەك لە بیرەوەریەکانی مامۆستا ڕەشید باجەلان ، ڕەنگین ، ژمارە (٦٠) ، سالی چوارەم ١٩٩٣ .

٥- مستەفا نەریمان ، مامۆستا عەزیز پشتیوان و ٨٢ سالی تەمەنی تێکۆشان و کوردایەتی ، ڕەنگین (گۆڤار) ، ژمارە (٦٥) ، سالی پێنجەم ١٩٩٤ .

دووەم / بە زمانی عەرەبی :

١- هوزان باجلان ، فی ذکری الثامنة لرحیل مفتی خانقین والعالم الجلیل ملا عارف یحیی ، خانقین (جریدة) ، جریدة ثقافیة سیاسیة عامة ، العدد (٣٠) ، ٢٠٠٧.

٢- خالد محمد جنابی ، الدستو (جریدة) ، دولیة یومیة سیاسیة عامة مستقلة ، ٢٨ کانون الثانی ، ٢٠١٤ .

پێنجەم / دەستنووس بە زمانی کوردی :

١- دەقی نامەیەکی مەلا ئەحمەدی فائیزی مودەریس ، ئیمام پێش نوێژی مزگەوتی گەورەری مودەڕیسی شاری خانەقین .

٢- دەستنووسەکانی مەلا عارفی کوڕی مەلا یەحیای خانەقین .

٣- دەستنووسێکی شێخ عاسی کوڕی شێخ وەهابی تالەبانی (١٩٣٢- ٢٨/ ١١/ ٢٠١٤) پێش مردنی بۆ ئێمەی ناردبوو .

٤- مەلا عەزیزی محەمەد شاواز ، سالنامەی ١٩٥٨، (لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٥- دەسنووسەکانی حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی ، (لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٦- دەستنووسەکانی مەلا یەحیای مەلا عەبدولعەزیز ، (لە ئەرشیفی نووسەردایە) .

٧- شەجەرەی بنەماڵەی مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین کە بە دەسخەتی خۆی نوێ کراوەتەوە .

٨- دەستنووسێکی تایبەتی دڵشاد محەمەدنەجیبی تاڵەبانی ، سلێمانی ، ٩ / ٣ / ٢٠١٥ .

شەشەم / دەستنووس بە زمانی عەرەبی :

١- عمر النسفی : مخطوطة (تهذیب الکلام) ، قسم رسالة العقائد ، کتابة : ملا یحیی .

٢- ملا سعید تفتازانی : مخطوطة (تهذیب الکلام) ، قسم تهذیب المنطق ، کتابة : ملا یحیی .

٣- ملا ابوبکر میر روستمی ، مخطوطة (تهذیب الکلام) ، قسم رسالة استعارة، کتابة : ملا یحیی .

٤- التجوید ومخارج الحروف ، کتابة : ملا یحیی .

٥- کتاب انموذج او شرح انموذج ، کتابة : ملا یحیی .

٦- بهاالدین العاملی ، تشریح الافلاك ، کتابة : ملا یحیی .

٧- عبدالله الاورامانی ، البلاغة (الاستعارة) ، کتابة : ملا یحیی .

حەوتەم / بەڵگەنامەی بڵاو نەکراوە :

١- مدیریة الاعاشة العامة ، هویة توزیع خبز الاعاشة ، رقم الهویة (١١٧) ، رقم المخبز (١٠) .

٢- دفتر الخدمة العسکریة ، الرقم ٣٦٧ ، رقم التسلسل (٢٣) ، اسم اللجنة : تجنید خانقین ، الاسم : عارف ابن یحیی ، المهنة : طلبة العلوم الدینیة ، طبع فی مطبعة الحکومة ، (بغداد : ١٩٣٩) .

هەشتەم / دیدەنی :

١- دیدەنی لەگەڵ مەلا ئازادی کوڕی مەلا عارفی مەلا یەحیای خانەقین ، خانەقین ، ٢٤/ ٢/ ٢٠١٥ .

٢- دیدەنی لەگەڵ سەید مەحموودی شێخ ئەحمەدی سنەیی . خانەقین ، ٢٤/ ٢ / ٢٠١٥ .

٣- دیدەنی لەگەڵ دەرخشانی مەلا سەید حەکیمی خانەقین (١٩٣٩)، سلێمانی ، ٥ی نیسانی ٢٠١٤.

٤- دیدەنی لەگەڵ ئایشی کچی مەلا سەید حەکیمی خانەقین (١٩٣٨)، هەولێر ، ١٥ی حوزەیرانی ٢٠١٤ .

٥- دیدەنی لەگەڵ مەلا عەزیزی محەمەدی شاواز ، (١٩٢٧- ٢٠١٥) ، کەلار ، ئابی ٢٠١٣ .

٦- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەلی کوڕی مەلا ئەحمەدی دەککە، خانەقین ، ٢٢/ ٢ / ٢٠١٥ .

٧- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا حسین مەحموود عەلی کەلاری ، کەلار ، ٥/ ٣ / ٢٠١٥ .

٨- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا عەبدولقادری حاجی مەلا محەمەدی جوانڕۆیی ، خانەقین / ٥/ ٣ / ٢٠١٥ .

٩- دیدەنی لەگەڵ گۆرانی عەلی مەلا عەباسی بنکورە ، کەلار ، ٢٨ / ٢ / ٢٠١٥ .

ملخص البحث

يسلط هذا البحث الضوء على الشخصية الدينية والوطنية الكردية المعروفة أى ملا عارف بن ملا يحيى (الاردلانى – الخانقينى) من خلال بحث معنون : (الشيخ ملاعارف بن ملا يحيى الخانقينى فى ضوء مخطوطاته و مذكراته وسيرته النضالية ١٩١٢- ١٩٩٨) . لاسيما فى منطقة طرميان و خانقين وماحولها ، وهوالعالم الجليل الشيخ ملا عارف بن ملا يحيى بن ملا عبدالعزيز بن ملا محمد مهدى الاردلانى المعروف بشيخ الاسلام فى بلدة سنندج ، الذى كرس حصة الاسد من حياته لخدمة شعبه ومسيرته النضالية ، الى جانب مهامه الدينية كامام و خطيب ومدرس فى : جامع مجيد بيك (١٩٥٥- ١٩٨٢) فى مدينة خانقين . ومن الجدير بالذكر ان المرحوم ملا عارف الى جانب عمله كامام وخطيب كان يقوم بتدريس قسم كبير من الشرائح الاجتماعية وخصوصا العلوم الدينية و تدريس اللغة الكردية وذلك لاخلاصه وحبه لتطوير المجتمع الكردى لغةً و ثقافةً وحضارة ، وكذلك هو من الاوائل والقلائل بين العلماء الكرد وخصوصا فى منطقة طرميان و مدينة خانقين الذى يلقى خطبه الدينية وخصوصا ايام الجمعة باللغة الكردية . و منذ بداية الحرب العالمية الثانية (١٩٣٩ - ١٩٤٥) حيث تاسس حزب هيوا (الامل) فى كوردستان الجنوبية برئاسة رفيق حلمى (١٨٨٠- ١٩٦٠) ولفيف من مثقفى الكرد فى مدينة كركوك ، فاصبح الشيخ ملا عارف عضوا فيه من خلال بعض الشخصيات والمناضلين الكورد المعروفين . و على سبيل المثال : الاستاذ رفيق حلمى ، عزيز نور محمد بشتيوان (١٩١٢- ٢٠٠١) ، ملا سيد حكيم الخانقينى (١٨٩٢ – ١٩٥٧) ، رشيد اسماعيل اغا باجلان (١٩٢٠- ٢٠٠١) ، محمد صالح سليمان بارام الذى استشهد لاحقا فى منطقة (حاجيلر- جبال بمو) فى بدايات ثورة ايلول عام ١٩٦١ . وبعد ان انحل حزب هيوا و فى أواخر فصل الخريف عام ١٩٤٤ ، انظم فى بداية الخمسينات من القرن الماضى ، مع بعض من رفاقه أنذاك الى تنظيمات : (الحزب الديمقراطى الكردى) الذى اسس فى مدينة بغداد العاصمة فى السادس عشر من اب عام ١٩٤٦ .

ينقسم البحث الى مقدمة وعدة محاور رئيسية و فرعية . المحور الاول : فهو مخصص بشكل وجيز لدراسة حياته وسيرته العلمية والنضالية , اما المحور الثانى : فهو دراسة قسم كبير من مذكراته اليومية من خلال تلك المفكرات السنوية التى لازال باقيا داخل ارشفته الشخصية والغنية وخصوصا منذ عام (١٩٤٧- ١٩٧٥)، فاما المحور الثالث والاخير : فهو يركز على تلك المخطوطات والخطب والرسائل المتواجدة داخل ارشفته الغنية وبلغات متعددة و خصوصا: الكردية والعربية و الفارسية . ومن تلك المخطوطات على سبيل المثال : (تهذيب الكلام ، التجويد ومخارج الحروف ،كتاب انموذج او شرح انموذج ، تشريح الافلاك ، البلاغة (الاستعارة) و علم الحساب ..الخ . اما الرسائل والخطب فهى ايضا باللغات الكردية والعربية الذى القاها فى خطب الجمع فى جامع (مجيد بيك) فى مدينة خانقين . والله من وراء القصد .

Abstract

This research sheds light on the Kurdish religious and patriotism character known as Mullah Arif bin Yahiya (Alardlany – Al-Khanqany) through the research project entitled: Sheikh Mulla Arif bin Mullah Yahiya Al-Khanqany in the light of his manuscripts, memoirs and his struggle from 1912 to 1998.

Especially in Garmian area and Khanaqin, where the imposing scholar Sheikh Mullah Arif bin Mullah Yahiya bin Mullah Abdul Aziz bin Mulla Mohammed Mahdi Alardlany known as Shaikh Al-Islam in the town of Sanandaj, who has devoted most of his life to serve his people and their struggle, along with his religious duties as an imam and a preacher as well as a teacher: Majid Beck Masjid (1955- 1982) in the city of Khanaqin.

It is worth mentioning that the late Mullah Arif along with his work as an imam and preacher had been teaching a large part of the social strata, especially students of religious sciences and also teaching Kurdish language, this is because of his dedication and love for the development of the Kurdish community as a language, culture and civilization. He was the first among the Kurdish scientists, especially in Garmian area and the city of Khanaqin, who delivered his sermons, especially on Fridays, in Kurdish language.

Since the beginning of the Second World War (1939 - 1945) when Hiwa Party was founded in South Kurdistan, headed by Rafiq Hilmi (1880-1960) and a group of Kurdish intellectuals in Kirkuk. He became a member of that party through some of the known Kurdish characters and freedom fighters. For example: Mr. Rafiq Hilmi, Aziz Noor Mohammad Pishtiwan (1912- 2001), Mullah Sayed Hakeem Al-Khanqany (1892 - 1957), Rashid Ismail Agha Bajalan (1920- 2001), Mohammed Saleh Suleiman Baram who martyred later in (Hajilr – Bamo Mountain) at the beginning of September Revolution in 1961.

After the dissolution of Hiwa party in the late autumn of 1944, and in the early 1950s of the last century, with some of his comrades at that time, he joined (KDP), which was founded in Baghdad, the capital, in August 16th, 1946.

The research is divided into an introduction and several key hubs and sub. The first hub is devoted for a brief study of his life and his scientific career as well as his struggles. As for the second hub: it is a study of a large portion of his diary through those annual diary notes which still remains in his personal and wealthy archives, especially since (1947- 1975), while the third hub and the last, it also focuses on those manuscripts, speeches and messages which exist in his great library with several languages and especially in: Kurdish, Arabic and Persian.

Among those manuscripts, for example: (Refine Speech, Intonation and Exits of Characters, Dissect the Universe, Rhetoric (Metaphor) and Arithmetic ... etc.) The letters and speeches are also in Kurdish and Arabic languages, which he delivered in Friday sermons in Majid Bag masjid in Khanaqin. Finally we have to say our intention is for the sake of Allah.

راپەڕینی بەیاندوور

م. ی. نەهرۆ محەممەد عەبدلقادر
زانکۆی سەڵاحەددین/ هەولێر
کۆلێژی پەروەدەی بنەڕەتی
بەشی زانستە کۆمەڵایەتییەکان

پێشەکی

ڕۆژئاوای کوردستان، بەشێکی دانەبڕاوی کوردستانی گەورەیە کە لەدوای یەکەمین جەنگی جیهانی(١٩١٤-١٩١٨)، بەهۆی سیاسیەتی ولاتە زلهێزەکان بەبێ خوستی گەلەکەی، وەك بەشێك خرایە ژێر قەڵەمڕەوی فەرەنسا و دواتر بە دەوڵەتی سووریا لکێندرا. خەباتی گەلی کورد لەو پارچەیەدا بەردەوام بووە لە پێناوی دەستبەرکردنی مافەکانییەوە، کە تاوەکو ئێستا بەشێکیان بە شاراوەیی ماوەتەوە، لەو چوارچێوەدا راپەڕینی بەیاندوور ساڵی ١٩٢٣ یەکێکە لە لاپەڕە شاراوەکانی خەباتی گەلی کورد لە ماوەی مانداتی فەرەنسی لە سووریادا . ئەم توێژینەوەیە، بۆ یەکەمین جارە بەم شێوەیە و پاڵپشت بە سەرچاوەی دانسقەی وەك بەڵگەنامەکانی سوپا و ئیدارەی ئەو کاتەی فەرەنسا لە سووریا و سەرچاوەی دیکەی پڕبایەخ، هەوڵدەدات بەشێوەیەکی زانستی، بەشێکی بەرچاوی لاپەڕە شاراوەکانی ئەو راپەڕینەی کورد لە رۆژئاوای کوردستان بخاتەڕوو، زەمینەش خۆش و دەرگا لە بەردەم توێژەرانی بواری مێژوو والادەکات، تاوەکو دواتر بەشێوەیەکی چڕو پڕ لە سەرجەم گۆشەنیگاکانیەوە لەو راپەڕینەوە بکۆڵنەوە.

توێژینەوەکە چەند تەوەرێکی سەرەکی لە خۆدەگرێت، کە بریتین لە شوێنی جوگرافی بیاندوو، پێگەی رۆژئاوای کوردستان، لەگەڵ چۆنییەتی هاتنی دەسەڵاتی فەرەنسی بۆ ناوچەکە و بارودۆخی بەیاندوور لە ژێر دەسەڵاتی هێزەکانی فەرەنسی. هاوکات چۆنییەتی پێکدادانە چەکدارییەکان و سەرهەڵدانی خەباتی چەکداری لە دژی فەرەنسییەکان بەشێکی دیکەیە کە توێژینەوە پەنجەی لەسەرداناوە. بەشێکی دیکەش تەرخانکراوە بۆ گفتوگۆکردن لەبارەی کوردبوونی تەواوی ئەو راپەڕینەوە و تاوتوێیش لەسەر رۆڵ و هەڵوێستی هۆزە عەرەبییەکان دەکات لە بارەی راپەڕینی بەیاندوور. توێژینەوەکە هەوڵیشیداوە باس لە ناکۆکی نێوان فەرەنسا و تورکیا بکات و رەنگدانەوەی لەسەر ئەو راپەڕینە شیبکاتەوە.

توێژەر لەو توێژینەوەیەدا، پشتی بە چەند سەرچاوەیەکی دانسقە و پڕبایەخی زانستی بەستووە کە راستەوخۆ پەیوەندییان بە رووداوەکان هەیە، لە وانەش: بەڵگەنامەکانی سوپا و ئیدارەی فەرەنسا و بروسکە و راپۆرتی پلەدار و ئەفسەرانی فەرەنسی کە لەناوچەکدا بەرپرسیاریەتیان هەبووە لەوانە: المفوضية السامية للجمهورية الفرنسية في سورية و لبنان، حلب في ٣٠ اب ١٩٢٣، وارد الى سكرتارية المفوضية في ٣ ايلول برقم ١٦١٥، برقية مرسلة من الجنرال القائد المؤقت للفرقة الثانية الى الجنرال المفوض السامي، (ادارة المخابرات و المكتب العسكري) عالاي،K.B.X-10.07.08.10.25.EU. الجيش الفرنسي في المشرق، السرية الثانية للهجانة، مفرزة/بياندور في ٢٠ تموز ١٩٢٣، الملازم روبيرتو، قائد مفرزة السرية الثانية للهجانة الى النقيب قائد السرية– الحسبة. ئەو بەڵگەنامانە

زانیاری دانسقەیان لە بارەی ئەو ڕاپەڕینە لە خۆگرتووە، کە بۆ یەکەم جارە بەم شێوەیە دەخرێتەڕوو. هاوکات چەند سەرچاوەیەکی دیکە بەکارهاتوون، کە پڕبایەخن و ڕاستەخۆ پەیوەندیان بەو ماوەیە هەیە و زانیاری گرنگیان لە بارەی ڕاپەڕینەکە لە خۆگرتووە لە وانە: محمد ملا احمد، القضية الكوردية في سوريا، برلين، ٢٠٠١، منشورات مجلة هاظيبون للدراسات الكوردية. ذوقان قرقوط(د.)، تطور الحركة الوطنية في سورية(١٩٢٠–١٩٣٢)، ط١، بيروت، ١٩٧٥، ص ٢٠٢. لانكا بوكونا، المجابهة الفرنسية–السورية في عهد الانتداب (١٩٢٥–١٩٢٧)، ط٢، منشورات دار علاءالدين، سورية–دمشق، ٢٠٠٨.

لە نووسینی بابەتێکی وەها وردی زانستی، کە زانیاری کەمیان لەبارەوە هەیە، دەستخستنی سەرچاوەی زانستی کارێکی ئەستەمە، بەڵام توێژەر شێلگیرانە شانی داوەتەبەر بەمەش دواجار توێژنەوەکە هاتووەتە بەرهەم و هەموو تواناکانی لەوبارە خستووەتەگەڕ بۆ دەستکەوتنی زۆرترین زانیاری، کە پەیوەندیان بە توێژینەوەکە هەیە. توێژەر خوازیارە، توێژینەوەکە خشتێکی پتەوبێت و پشدارێکی بەهێزبێت لە دۆزینەوەی لاپەڕە شاراوەکانی خەباتی گەلی کورد بەتایبەتی لە ڕۆژئاوای کوردستان، چونکە بە بەراورد بە پارچەکانی دیکەی کوردستان بایەخی کەمتر پێدراوە.

دەروازە: پێگەی ڕۆژئاوای کوردستان

(بەریتانیا، فەرەنسا، ڕووسیا)، بە گوێرەی ڕێککەوتننامەی (سایکس-بیکۆ) لە ئایاری ساڵی ١٩١٦دا میراتی دەوڵەتی عوسمانی-یان لە نێوخۆیاندا دابەشکرد[1]، بەو پێیە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی بەگشتی و کوردستان بە تایبەتی پێی نایە قۆناغێکی تازەوە، چونکە بەگوێرەی ڕێککەوتننامەکە باشوور و ڕۆژئاوای کوردستان بەر فەرەنسا کەوت. بەڵام دواتر باشووری کوردستان بووە بەشی بەریتانیا[2].

دواتر لە کۆنگرەی سان ریمۆ (٩-٢٦ی نیسانی ١٩٢٠) بڕیاری مانداتی فەرەنسا بەسەر سووریا و لوبنان دەرچوو[3]، بەڵام لە ٧ی مانگی ئازاری ساڵی ١٩٢٠ لە (کۆنگرەی نیشتمانی سووری) لە دیمەشق (شا فەیسەڵ) بە شای سووریا داندرا و سەربەخۆیی سووریاش ڕاگەیاندرا[4]. فەرەنسا بە توندی ئەو پێشهاتەی ڕەتکردەوە، لەو چوارچێوەیەدا هێرشی سەربازی کردە سەر سووریا، لە ٢٤ی تەمموزی ساڵی ١٩٢٠ دیمەشق-ی داگیرکرد[5]، بەو پێیە لە کاتەوە ماندات فەرەنسی دەستیپێکرد کە تاوەکو ساڵی ١٩٤٦ بەردەوام بوو[6]. بۆئەوەی ماندات فەرەنسی لە سووریا،

---

[1] – د.ذوقان قرقوط، تطور الحركة الوطنية في سورية(١٩٢٠–١٩٣٢)، ط١، بيروت، ١٩٧٥، ص ٢٠٢.

[2] – بڕوانە: عوسمان عەبدولرەحمان سمایل، کورد لە سوریا، کورد لە سوریا١٩٢٠ – ١٩٤٦، لێکۆڵینەوەیەکی جوگرافی سیاسی ڕۆشنبیرییە، چاپ یەکەم، هەولێر، دەزگای موکریانی ، هەولێر، 2009 ، ل ل ٨٦–٨٧.

[3] - جاسم محمد حسين العدول، تاريخ الوطن العربي المعاصر، جامعة الموصل، مديرية دارالكتب للطباعة و النشر، ١٩٨٦، ص ٣٢–٣٧.

[4] – جاسم محمد العدول، ن.م، ص ١٤٧–١٤٨.

[5] - بڕوانە: لانكا بوكونا، المجابهة الفرنسية–السورية في عهد الانتداب (١٩٢٥–١٩٢٧)، ط٢، منشورات دار علاءالدين، سورية–دمشق، ٢٠٠٨، ص ٤٠.

[6] - هێربەت مونتگومری، کوردستان سووریا بوونێکی نکۆڵی لێکراوە، و: مینە پیشەوا،چ١، مەڵبەندی کوردلۆجی، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی ٢٠٠٩، ل ٣٩.

شێوەیەکی یاسایی پێبدرێت، کۆمەڵەی گەلان، بە شێوەیەکی فەرمی لە ١٤ تەمموزی ساڵی ١٩٢٢ ماندا‌تی فەرەنسای لەسەر سووریا پەسەند کرد[٧]. لە ٢٠ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٢٠دا فەرەنسا لەگەڵ تورکیا رێککەوتننامەیەکی ئیمزاکرد، بەمەبەستی رێکخستنی سنووری نێوان سووریا و تورکیا[٨]. لە ئەنجامی ئەو رێککەوتننامەیەدا، هۆزە کوردییەکان خۆیان لە دوو سنووری جیاوازی دۆزیەوە، لە کاتێکدا لەبنەڕەتدا یەك ناوچە بوون و پەیوەندییەکی بە هێز لە نێوانیان هەبوو کە زۆرێکیان پەیوەندی ژن و ژنخوازی بووە[٩].

ئەو رێککەوتننامەیە دەستپێکی سەرەتایی بوو بۆ لکاندنی ناوچەکە بە وڵاتی سووریاوە، ئەوەی جێگەی ئاماژەبۆکردنە لە سەرەتا ماندا‌تی فەرەنسا جگە لە ناوچەی(کورداغ) نەبێت، هیچ ناوچەیەکی کوردی لەو پارچەیەدا بەشێك نەبوون لە دەوڵەتی سووریا، ئەمە لە کاتێکدایە نەك دەسەڵاتدارانی فەرەنسی، بگرە ناوەندە سیاسییەکانی سووریاش وابەستەی ئەو بۆچوونە بوون[١٠]. ساڵی ١٩٢٢ فەرەنسا دەسەڵاتی خۆی بەسەر جەزیرەدا سەپاند[١١]، ناوچەکانی حەسەکە و سەری کانیێ، یەکەم ناوچەی هەرێمی جەزیرە بوون کەوتنە چوارچێوەی سووریا[١٢]، ئەمە لە کاتێکدا لە دوای پاشەکشەکردنی عوسمانییەکان زۆربەی ناوچەکانی رۆژئاوای کوردستان بە بۆشایی دەسەڵات تێپەڕبوون، بەمەش لە لایەن سەرۆك هۆزە کوردییەکانی ناوچەکە، لە چوارچێوەی دەسەڵاتی خۆجییەتیدا بەڕێوە دەبران[١٣].

هەرێمی جەزیرە لە رۆژئاوای کوردستان، دەکەوێتە باکووری رۆژهەڵاتی سووریا[١٤]، ناوەکەی لەوە هاتووە کە دەکەوێتە نێوان هەردوو رووباری دیجلە و فوڕات، ناوچەیەکی دەشتاییە و رووبەرەکەی نزیکەی (٢٣) هەزار کیلۆمەتر دەبێت لە ناوچەکانی باکوور لە چیاکانی تۆرسی رۆژهەڵات درێژدەبێتەوە بە زنجیرە چیاکانی شەنگال لە لای باشووری رۆژئاوای کۆتایی دێت[١٥] ناوچەکە لە چەندین شارۆچکە پێکهاتوون[١٦].

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە پەنجەی لەسەر دانێین گوندی (بەیاندوور)ە، کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی قامشلۆ[١٧] بە دووری نزیکەی ٢٠ کیلۆمەتر[١٨]، خودی قامیشلۆ لە دەشتە فراوانەکەی جەزیرەدا ناوچەیەکە درێژە پێدەری

---

[٧] – زین نورالدين زين، الصراع الدولي في الشرق الاوسط و ولادة دولتي سوريا و لبنان، (بيروت، ١٩٧١)، ص ٢٩.

[٨] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية في سوريا، منشورات مجلة هاڤيبون للدراسات الكوردية، برلين، ٢٠٠١، ص ١١.

[٩] – م.س.لازاريف، المسألة الكوردية (١٩١٧–١٩٢٣) ترجمة: د.عبدى حاجي، الطباعة الاولى، بيروت، ١٩٩١، ص ٢٦٤.

[١٠] – على صالح ميراني، الحركة القومية الكوردية في كوردستان–سوريا،ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ص ٢٤.

[١١] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية...، ص ١١.

[١٢] – على صالح ميراني،م.س، ص ٢٩.

[١٣] – خالد عيسى، دراسة تاريخية، الاكراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm.

[١٤] – **هێربەت مونتگومری، س. پ، ل ٢٥.**

[١٥] – صبحي عبدالرحمن، كاليفورنيا الشرق (لبنان–١٩٤٥) ص ٢٠.

[١٦] – **بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:** على صالح ميراني،م. س، ص ٢٥–٣٢.

[١٧] –ن.م. ص ٣١٦.

[١٨] – صالح هواش المسلط، صفحات منسية من نضال الجزيرة السورية،ط١،منشورات دار علاءالدين، دمشق، ٢٠٠١، ص ٢٠٦.

دەشتەکانی باکوور و باشووری کوردستانە[١٩]، کە کەوتووەتە نێوان سنووری تورکیا لە باکوور و ناوچەی دێرک لە ڕۆژهەڵات[٢٠]، هاوکات لەگەڵ ئەوەی هەندێ لە سەرچاوەکان ناوی گوندەکە بە بیاندوور هاتووە، بەڵام توێژەرێکی بواری جوگرافی و پسپۆڕ لە جوگرافیای دانیشتوان جەخت لەسەر ئەوەدەکاتەوە کە دانیشتوانی ڕەسەنی ناوچەکە دەڵێن (بەیاندوور)[٢١]. بەیاندوور، ناوچەیەکی دەشتایی فراوانە[٢٢]، دانیشتوانەکەی بە کاروباری کشتوکاڵ سەرقاڵ بوون و زۆرینەی دانیشتوانەکەی کوردن [٢٣]کە لە نزیکەی (٩٠٠) کەس پێکهاتوون[٢٤]. بەڵام بە گوێرەی تۆماری فەرمی سووریا لە ساڵی ١٩٩٤ ئەو ژمارەیە بۆ (٧٠٨) کەس دابەزیووە[٢٥].

بەشی یەکەم

بەیاندوور و داگیرکاری فەڕەنسی

تەوەرەی یەکەم: بەیاندوور لە ژێر دەسەڵاتی هێزەکانی فەڕەنسی

فەرەنسییەکان دوای گەیشتنیان بۆ ناوچەکە، بەمەبەستی سەپاندن و جێگرکردنی دەسەڵاتیان لە ناوچەکەدا، هەرزوو لە گوندی (بەیاندوور) پێگەیەکی سەربازیان دامەزراند، ماڵی دۆستێکیان بە ناوی (عەبدوڵڵا شاهین) کردە بنکەی خۆیان کە لە ٢ نهۆم و ٥٠ ژوور پێکهاتبوو[٢٦].

بە گوێرەی دۆکیۆمێنتێکی فەرەنسی لە ٢٨ی مانگی تەمموزی ساڵی ١٩٢٣دا، پێگە سەربازییەکە لە (١٠١) کەس پێکهاتبوون کە ئەفسەرێك سەرۆکایەتی دەکرد، ٤ سەربازی فەرەنسی، ٤٧ سووری و ٩جەزائیر، نەقیبێکی بە ڕەگەز سووری وەك وەرگێڕ کاری کردووە لەگەڵ ١٩ جەندرمە و ٥ فەرمانبەر، هەروەها ١١ پیاوی مەدەنی و ٣ ئافرەت و منداڵێکی لە خۆگرتبوو[٢٧]. لەو ماوەیەدا مولازم (مۆرێل)، سەرۆکایەتی دەکرد، ئەمە لە کاتێکدایە پێشتر لەلایەن هەریەك لە مولازم (ڕۆبرتۆ) و (کارێر) ئەفسەرانی سوپای فەرەنسی سەرۆکایەتی کراون[٢٨]. فەرەنسییەکان تەواوی هەوڵەکانی خستەگەڕ، بۆ ئەوەی ناوچەی جەزیرە لە رووی ئیدارییەوە بە دیمەشق گرێ بدرێت و بیکاتە بەشێك لە دەوڵەتی سووریای تازە دروستکراو، لە کاتێکدا پێشتر بەهیچ شێوەیەك ئەو ناوچەیە سەر بە سووریا

[١٩] - ازاد دیرکي، المدن الكردية،ط١، بيروت، ١٩٩٨، ص ٥.

[٢٠] – علي صالح ميراني،م.س، ص ٣٠.

[٢١] – د. عەبدوڵا غەفوور، گوندەکانی کوردستان/ گوندەکانی ڕۆژئاوای کوردستان لەسەر ژمێری دانیشتوانی سووریادا- ١٩٩٤، ب٤،چ١، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥، ل ٢٧.

[٢٢] - هێربەت مونتگومری، س.پ، ل ٢٥.

[٢٣] – جريدة(الحياة الجديدة)، جريدة للجنة المنطقية الجزيرة للحزب الاشتراكي الكردي في سوريا،ع(٧)، حزيران ٢٠٠٠،ص ٢.

[٢٤] – معركة بياندور صفحة مشرقة لشعبنا، جريدة (طريق الشعب)، الجريدة المركزية للحزب اليساري الكردي في سوريا، العدد (٢٧٨)، حزيران ١٩٩٨، ص ٥.

[٢٥] – د. عەبدوڵا غەفوور، س.پ، ل ٢٧.

[٢٦] - صالح هواش المسلط، م.س، ص ٢١٧.

[٢٧] –نامەیەکی سەرهەنگ (ئەندریا) فەرماندەی توخوبی فوراتی هێزەکانی فەرەنسا، بە وەرگرتن لە خالد عیسی، بياندور في الوثائق الفرنسية. بەڵام سەرچاوەی دیکە ئاماژە بە 150 کەس دەکەن بڕوانە : عوسمان عەبدولڕەحمان سمایل، کورد لە سوریا ل ٨٨.

[٢٨] – صالح هواش المسلط، م.س، ص ٢٠٦.

نەبووە، بەڵکو جەزیرە بەردەوام بەشێك بووە لە ویلایەتی ماردین، هەروەها بەشی رۆژهەڵاتیشی سەر بە جەزیرە یاخود سووریا بووە[٢٩].

لە چوارچێوەی ئەو هەوڵانەی، کە فەرەنسییەکان لە ناوچەکە ئەنجامیاندا، خۆنزیك کردنەوەیان بوو لە چەند کەسایەتییەکی ناوچەکە تا وەك داردەستی خۆیان بەکاریان بهێنن و لەو رێگەیەوە دەسەڵاتیان لە ناوچەکەدا زیاتر تۆکمە بکەن[٣٠]. بە مەبەستی بەرێوەبردنی ناوچەکە و کۆکردنەوەی باج و سەرانە، پێگەیەکی کارگێرییان بە پلەی قائیمقامییەت لە (بەیاندوور) دامەزراند[٣١]. هەروەها قازییەکیان دانا و بەندیخانەکیان کردەوە[٣٢]، وەك پیشەی هێزەکانی داگیرکار کەسێکی هەواداری خۆیان بە ناوی (جاسم ئەفەندی) کردە قائیمقامی بەیاندوور[٣٣]. فەرەنسییەکان سڵیان لە سەرکوتکردن و ئازاردانی دانیشتوانی ناوچەکە نەدەکردەوە[٣٤]، بە تایبەتی ئەوانەی بە گوێرەی خواست و ویستیان هەڵیان نەکردبایە، دووچاری رەفتار و مامەڵەی توند و نا شایستە دەبوونەوە، بە شێوەیەکی دیکە دەکرێت بڵێین رەچاوی بەرژەوەندی دانیشوانەکەیان نەدەکرد، چۆنییان پێ باش بووایە وایان دەکرد[٣٥].

یەکێك لەو سیاسەتانەی کە ئیدارەی فەرەنسی لە تەواوی ناوچەکانی ژێر دەستیان پیادەی دەکرد، سیاسەتی نانەوەو چاندنی تۆی جیاکاری و دووبەرەکی بوو لە نێوان پێکهاتەکانی کورد و عەرەب و مەسحییەکان[٣٦]، بە تایبەتی ئەو مەسیحیانەی، کە لە ئەنجامی سیاسەتی توندوتیژی دەوڵەتی عوسمانی هاتبوونە ناوچەکە، بۆ ئەمەش فەرەنسییەکان خۆیان لە مەسیحییەکان نزیك دەکردەوە، بۆ تا لە جێبەجێکردنی ئەو پلانەی کە مەبەستیانە و لە ناوچەکە هەیانە، پاڵپشتی و پشتگیریان بکەن[٣٧]. هەروەها هەر کەسێکیان مەبەست بوایە بە ئارەزووی خۆیان پەلکێش و دەستگیریان دەکرد، ئەو کەسانەشی نەیاری هێزەکانی فەرەنسا بوون لە ناوچەکە، بە توندترین شێوە سەرکۆنە دەکران و سزا دەدران[٣٨].

---

[٢٩] – محمد ملا احمد، انتفاضة بياندور:
http://Kurdnas.com/ar/index.php?option=com_contentsid=viewsid=765sItemid=59

[٣٠] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية...، ص ١١.

[٣١] – خالد عيسى، دراسة تاريخية، الاكراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm

[٣٢] – معركة بياندور صفحة مشرقة لشعبنا، جريدة (طريق الشعب)، الجريدة المركزية للحزب اليساري الكردي في سوريا، عدد (٢٧٨)، حزيران ١٩٩٨.

[٣٣] – صالح هواش المسلط، م.س، ص ٢١٧.

[٣٤] – م.ن، ص ٢٠٦.

[٣٥] – جريدة (الشمس)، نشرة دورية تصدرها اللجنة المنطقية للحزب الديمقراطي الكوردي في سوريا (البارتي)، الجزيرة،ع(٦٩)، حزيران ٢٠٠٩، ص ١٢.

[٣٦] – د. رضوان باديني، اكراد سوريا موعد مع التاريخ،ط٢، اربيل،٢٠٠٦، ص ٨٠.

[٣٧] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية...، ص ١١.

[٣٨] - لانكا بوكونا، المجابهة الفرنسية–السورية في عهد الانتداب (١٩٢٥–١٩٢٧)، ط٢، منشورات دار علاءالدين، سورية–دمشق، ٢٠٠٨، ص ٦٦، **عوسمان عەبدولرەحمان سمایل، ، س. پ، ل ٨٨.**

فەرەنسیەکان گرنگیان نەداوە بە فەراهەمکردنی خزمەتگوزاری، بۆیە ناوچەکە بە دەربووە لە هەر چەشنە قوتابخانە، نەخۆشخانە و خزمەتگوزارییەك[٣٩]. سەرباری ئەوەش باجێکی زۆریان لەسەر دانیشتوانی ناوچەکەدا سەپاندبوون، کە بێگومان دانیشتوان دووچاری بێزارییەکی زۆر هاتبوون[٤٠]. فەرەنسا وەك تەواوی وڵاتانی زلهێز لەو پارچەیەدا بە تەنگ ئاییندەی کوردەوە نەبوون، ئەمە لە کاتێکدایە بەردەوامی داواکارییەکانی کورد-یان، وەك کارتێکی فشار لە بەرامبەر تورکیا بەکاردەهێنا[٤١] ، تەنانەت لەو کاتەی پڕۆژەی دابەشکردنی سووریا بۆ چەند دەوڵەتۆچکەیەك گەڵاڵە کرا، بەش و پشکی کورد دیاری نەکرابوو[٤٢]، کە واتە دەگەینە ئەو راستیەی کە هەر لە بنەڕەتدا لە سەبەتەی فەرەنسادا شتێك نەبووە بە ناوی دیارییکردنی چارەنووس و کیانی کوردی لە سیاسەتی فەرەنسییەکاندا نەبووە.

کاپتن (رۆگان) کە ماوەیەك سەرۆکایەتی هێزی فەرەنسی دەکرد لە (بەیاندوور) بوو، بە مرۆڤێکی دڵڕەق لە ڤین ناسرابوو، زۆر بە رەقی مامەڵەی لەگەڵ دانیشتوانەکەی دەکرد[٤٣]، بە جۆرێك چاڵی دروستکردبوو خەڵکی دەخستە ناوی و ئازاری دەدان[٤٤]، بە تایبەتیش ئەو سیاسەتەی لە دژی سەرۆك هۆزەکانی کورد بەکار دەهێنا، ئەوەتا (سلێمان عەباس)-ی سەرۆك هۆزی (دوورکان) و برازاکەی (عەباس محەممەد عەباس)ی گرت و لە هەمان رۆژدا برازای سەرۆك هۆزی (دوورکان)ی کووشت، هەروەها کوشتنی (سلێمان)ی بۆ رۆژی دواتر دواخست، بەڵام بە هۆی میانگیری و نێوبژیوانی (محەممەد عەبدولڕەحمان)ی سەرۆك هۆزی تەی عەرەبی، فەرەنسییەکان (سلێمان عەباس)ی سەرۆك هۆزی (دوورکان)یان ئازاد کرد لە بەرامبەر (٣٠٠) هەزار لیرەی زێڕ و(١٢) ئەسپ[٤٥].

لەلایەکی دیکە چەند کەسایەتییەکی دیکەی کوردیان لە ناوچەکەدا خستەزیندانەوە لە وانە؛ (یوسف حەسۆ) موختاری گوندی بەیاندوور[٤٦]، (ئەحمەد یوسف) موختاری گوندی سەیمە، هاوکات زۆرێك لە گەنج و لاوانی کورد دووچاری دەستگیرکردن و ئەشکەنجەدان بوونەوە[٤٧].تەنانەت سیاسەتی لەچاڵ نانی بەکۆمەڵیان پیادەکرد[٤٨]،بەهۆی

---

[٣٩] - ئەکرەم جەمیل پاشا، کورتەی ژیانم،و: فەیزوللا برایم خان و بەرزان وەهاب، دەزگای چاپ بڵاوکردنەوەی بیر، دیاربەکر، ٢٠٠٧ ، ل ٢٧.

[٤٠] - اسماعیل الملحم، معرکة المزرعة، ٢ و٣ اب ١٩٢٥ ملحمة السلاح الابیض، منشورات دار علاءالدین،ط١، دمشق، ٢٠٠، ص ١٧.

[٤١] – د. رضوان بادیني، اکراد سوریا، ص ٨٠.

[٤٢] – محمد ملا احمد، انتفاضة بیاندور:

http://Kurdnas.com/ar/index.php?option=com_contentsid=viewsid=765sItemid=59

[٤٣] - صالح هواش المسلط، م.س، ص ٢٠٦.

[٤٤] – معرکة بیاندور صفحة مشرقة لشعبنا، جریدة (طریق الشعب)، الجریدة المرکزیة للحزب الیساري الکوردي في سوریا، (٢٧٨)، حزیران ١٩٩٨.

[٤٥] - محمد ملا احمد، القضیة الکوردیة...، ص ١١. نوشین بیجرماني، معرکة بیاندور بین الجهل و التجاهل ، مجلة الحوار ، العدد (١٥) ، دمشق، ربیع ، ١٩٩٧، ص ٣١. انور عبدالحمید الشمری ، معرکة بیاندور/شهادة عربیة، مجلة الحوار، العددان (١١–١٢) ، دمشق– ربیع– صیف ،١٩٦٦، ص ٤٤.

[٤٦] – بەڵام سەرچاوەیەکی دیکە ناوی موختاری بەیاندوور بە (خەلیل احمد) بردووە، خالد عیسی، دراسة تاریخة: الاکراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm

[٤٧] – الجریدة طریق الشعب، ص٥.

ئەو سیاسەتەوە ناچار ژمارەیەك لە سەرۆك هۆز و كەسایەتییە دیارەكان پەنایان بردە ناوچەی ئارام تر و دوورە دەست، بۆ ئەوەی خۆیان لە دەست فەرەنسییەكان بپارێزن[٤٩]، فەرەنسییەكان هەر كاتێك كەسێكیان لە نێو چاڵەكانەوە دەنا، بەوەندە نەدەوەستان، بەڵكو دەكەوتنە وێزەی و بە جۆرەها شێواز ئازار و ئەشكەنجەیان دەدا تاوەكو گیانی لە دەستدەدا[٥٠].

ئەمە لە كاتێكدایە ئەو هۆزە عەرەبیانەی كە لە هۆزە كوردییەكانەوە نزیك بوون، زۆر بە كەمی دووچاری دەستگیركردن دەبوونەوە، چونكە ئەوان كۆچەربوون، بە زویی كۆچیان دەكرد لە شوێنێك بۆ شوێنێكی دیكە، هەروەها بەشێكی هێزەكانی فەرەنسی لە چەكدارانی هۆزە عەرەبییەكان پێكهاتبوون، بۆیە فەرەنسییەكان هەوڵیان دەدا لە رێگەی سازشكردن لەگەڵیاندا خۆیان لە عەرەبەكان نزیكبكەنەوە، نەك بە رێگەی هێز و سەركەوت كردن[٥١]. بەهۆی ئەو سیاسەتە توندوتیژ و نا شایستانەی فەرەنسییەكانەوە، كە لە بەرامبەر بە كورد لە ناوچەكەدا پیادە دەكرا، ئەو پێشهاتانە قۆناغی دیكەیان بەخۆوەبینی، كە خۆی لە رووبەڕبوونەوەی چەكداری لە دژی هێزەكانی فەرەنسی بینیووە[٥٢]، ئەممەش كاتێك هۆزەكان بە مەبەستی لێدان لە بەرژەوەندییەكانی فەرەنسی، هێزی چەكداریان پێكهێنا[٥٣].

تەوەرەی دووەم: پەرەسەندنی پێكدادانە چەكدارییەكان

دوای ئەوەی ئاسۆی نەرمی نواندنی فەرەنسییەكان بە بن بەست گەیشت و هەڕەشەی راستەوخۆ كەوتە سەر سەرۆك هۆزەكان و كەسایەتییە دیارەكانی كورد لە ناوچەكەدا، بەمەبەستی دانانی سنوورێك بۆ ئەو پێشێلكاریانە بڕیاری تۆڵەسەندنەوە و وەشاندنی گورزێك درا. لەو چوارچێوەیەدا، (سلێمان عەباس)، سەرۆك هۆزی دووركان، بۆ تۆڵەسەندنەوە لە فەرەنسییەكان پەیوەندی بە (حاجۆ ئاغا) كرد، كە ئەو كات لە باكووری كوردستان بوو، تاوەكو هەماهەنگی و هاوكاری بكات، هەر زوو (حاجۆ ئاغا) پێشوازی لەو داوایە كرد و ٤٠٠ پیاوی خۆی بۆ رەوانە كرد، تاوەكو تۆڵە لە فەرەنسییەكان بكرێتەوە[٥٤].

وەك لە دۆكیۆمێنتێكی فەرەنسیدا جەختی لەسەركراوەتەوە، فەرەنسییەكان هەستیان بە جموجۆڵی نا ئاسایی كردوە و بۆیان دەركەوت لە (بەیاندوور) هێرش دەكرێتەسەریان، بۆ ئەم مەبەستە ئامادەباشی خۆیان وەرگرتبوو، لەو چوارچێوەیەدا لە شەوی ١٩/١٨ی مانگی تەمموزی ساڵی ١٩٢٣ هێزی كوردی هێرشیانكردە سەر هێزەكانی فەرەنسا لە (بەیاندوور)، دوای شەڕ و پێكدادانێكی توووند هێزە كوردییەكە پاشەكشەی كرد. دوای

[٤٨] - عوسمان عەبدولرەحمان سمایل، ، س. پ، ل ٨٩.

[٤٩] – خالد عيسى، دراسة تاريخة: الاكراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm

[٥٠] – صالح هواش المسلط، م.س، ص ٢٠٦.

[٥١] – خالد عيسى، دراسة تاريخة: الاكراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm

[٥٢] – د. رضوان باديني، اكراد سوريا، ص ٨٠.

[٥٣] – خالد عيسى، دراسة تاريخة: الاكراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm

[٥٤] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية...، ص ١١–١٢ .

كۆتایی هاتنی پێكدادانەكانیش، فەرەنسییەكان دوو هێزیان بە سەرۆكایەتی هەریەك لە مولازم (ئەدام) و (ئیبراهیم) دەركرد بۆ ناوچەكە، بەمەبەستی گەڕان و پشكنین لە ناوچەكانی دەوروبەری بنكەكەیان بۆ ئەوەی دڵنیابن كە هیچ چەكدارێكی تێدا نەماوە، دوای گەڕانەوەشیان رایانگەیاند ئەوان گوێبیستی دەنگە دەنگی ئەو چەكدارانە بوونە، دوا بە دوای ئەو هێرشەش، هێزی فەرەنسییەكان بەردەوام لە ئامادەباشی دابوونە، دۆكیۆمێنتەكە ئاماژەی بەوەكردووە لەو شەڕەدا ئەو هێزە فەرەنسییە ٣٧٨ گوللەیان تەقاندووە[٥٥].

شەوی ٢٢/٢١ی مانگی تەمموز، دووبارە هێزێكی هۆزە كوردییەكان خۆیان لە بنكەی سەربازی (بەیاندوور) نزیك كردەوە، تەقەیان بەسەر بارەگای هێزەكانی فەرەنسیدا كردوە، ئەو هێزە كوردییە لە هەوڵی ئەوەدابوون ئەو هێزە فەرەنسییە بهێننە دەرەوە، كە خۆیان لەو بارەگایە قایم كردبوو، تاوەكو كردەی هێرش كردنەكە ئاسان بێت و بە چڕی هێرشكردن دەستپێبكەن، بەڵام هێزەكانی فەرەنسی خۆیان لێ بێدەنگ كرد، بەم شێوەیەش ئەو شەوەش بە هێمنی گوزەری كرد، بۆ شەوی دواتر، دووبارە فەرەنسییەكان زانیاریان بە دەست گەیشت كە (حاجۆ ئاغا) هێرشی یەكلاكەرەوە ئەنجام دەدات، ئەو زانیاریانەش لە رێگەی سێ هاووڵاتی مەسیحی گوندی (ماریكان-٥كیلۆمەتر لە رۆژهەڵاتی بەیاندوور) گەیشت، كاتێك خۆیان گەیاندە ئەو بنكە سەربازییە و لە بارەی ئەو هێرشە ئاگاداری و هۆشداریان پێدان، لەم چوارچێوەشدا هێزەكانی فەرەنسی تەواو ئامادەباشیان گرتەبەر[٥٦]. هاوكات لە كردەیەكی هۆزە كوردییەكاندا كە بە فەرمانی (حاجۆ ئاغا) ئەنجامدرا[٥٧]، ٤ چەكداری كوردی ئێزدی هێرشیان كردە سەر (جاسم ئەفەندی) قائیمقامی بەیاندوور و بە سەختی برینداریان كرد، ئەنجام دوای گواستنەوەی بۆ نەخۆشخانەی (دێرزوور) لە رێگادا ناوبراو گیانی لەدەستدا[٥٨].

لە ماوەی (٢٨ی تەمموز و ٤ی مانگی ئاب)ی ساڵی ١٩٢٣دا، چەند جارێك شەڕو پێكدادان لە نێوان هەردوولا روویاندا، هێزەكانی فەرەنسی دووچاری فشارێكی زۆر ببون و نەیانتوانی تاسەر خۆیان لە بەردەم راپەڕیوان بگرن، بەتایبەتی ئەو كات دووچاری گەمارۆیەكی تووند بوونەوە، هاوكات بە دەست كەم ئاوی و نەگەیشتنی كۆمەك و پیتاك دەیان ناڵاند، دوای ئەوەی لە گەیشتن و بە هاناهاتنەوە هیوابڕ بوون، بۆیە نەیانتوانی خۆیان رابگرن و دووچاری شكست بوون و پێگەی (بەیاندوور)یان چۆڵكرد و لە لایەن هێزە كوردییەكان دەستی بەسەرداگیرا، بەمەش مولازم (رێگان، رۆبیرتۆ، كاریر) لە دوای پاشەكشە و شكستەكەیان پەنایان بردە لای ئەو هۆزە عەرەبانەی، كە لە ناوچەكەدا نیشتەجێ بوون دۆستی ئەوان بوون، ئەنجام فەرەنسییەكانیش زیانەكانی خۆیان بەم شێوە خستووەتەڕوو: یەكەم: كوژراوان: فەرەنسی: ٣ ئەفسەر، ٣ ئەفسەری پۆل، ١ سەرباز. جەزائیری: ١

---

[٥٥] – بیاندور في ٢٠ تموز ١٩٢٣، الملازم روبيرتو قائد مفرزة بياندور التابعة للسرية الثانية للهجانة الى النقيب قائد السرية الحسجة.

[٥٦] – الجيش الفرنسي في المشرق، السرية الثانية للهجانة، مفرزة/بياندور في ٢٠ تموز ١٩٢٣ (١)، الملازم روبيرتو، قائد مفرزة السرية الثانية للهجانة الى النقيب قائد السرية– الحسجة.

[٥٧] – جيان الحصري، عيد الشهداء من جمال باشا السفاح الى...؟، موقع الاكتروني:

http://www.efrin.net/cms/erebi/.php?option=com_contentstask=viewsid=3710sItemid=29

[٥٨] – صالح هواش المسلط، م.س، ص ٢١٧.

عەریف، ١٠ سەرباز. سووری:١ عەریف، ٢٢ سەرباز. دووەم شوێن بزربووەکان: ١٥ سەرباز. سێیەم: بە دیلگیراوەکان:- ٢ سەربازی سووری. چوارەم: بریندارەکان: ١٧ بریندار کە یەکێکیان ئەفسەرێکی فەرەنسی بوو[٥٩].
سەرچاوەیەك جەخت لەوەدەکاتەوە کە شەوی ٣٠/٢٩ی مانگی تەمموز، هێزەکانی فەرەنسی، (بەیاندوور)یان چۆڵکرد و بەرەولای سەرۆك هۆزی شەممەر (مەشعەل ئاغا) پاشەکشەیان کرد[٦٠]. دوا بە دوای ئەو رووداوە، راپەڕین تەواوی ناوچەکەی گرتەوە و زۆربەی هۆزە کوردییەکانی ناوچەکە لە دژی فەرەنسییەکان راپەڕین[٦١].
لەلایەکی دیکەوە، هێزێکی فەرەنسی کە بە ئەرکێکی تایبەتی سەردانی ناوچەکەی کردبوو، کاتژمێر ٨:٣٠ خولەکی رۆژی ٣١ی تەمموز کەوتنە نێو بۆسەی هۆزە کوردییەکان، دوای شەڕ و پێکدادانێك کە ماوەی ٣ کاتژمێر ی خایاند ژمارەیەك لەو هێزە کوژران و دەستگیرکران کە (مولازم رۆبێرتۆ) ئەفسەر لە هێزی پیادە، (مولازم کارێر) ئەفسەر لە هێزی تۆپهاوێژ، (رەقیب ئادام) لە هێزی پیادەی فەرەنسی لە نێو کوژراواندا بوون[٦٢]. هاوکات رۆگان بەدەستی گەنجێك بەناوی (عەباس عەموکە) کوژرا[٦٣].
دەسەڵاتی (حاجۆ ئاغا) بەهۆی ئەو راپەڕینەوە لە ناوچەکەدا بە شێوەیەك تەشەنەی سەند، کە دەسەڵاتدارانی فەرەنسی، مەترسی بنیادنانی قەوارەیەکی کوردیان لە ناوچەکەدا دەکرد، کە لە ناوچەی (فوراتەوە تاوەکو موسڵ) درێژببێتەوە، فەرەنسییەکان ئەو بیرۆکەیان زیاتر لەلا گەڵاڵەبوو، کاتێك (شێخ مەحمود)-ی مەلیکی کوردستان لەساڵی ١٩٢٣ سەردانی ناوچەی (نەسیبین)-ی کرد، بۆ هاندانی هۆزەکانی ناوچەکە، کە ئەوکات ببووە مەڵبەندی سەرەکی راپەڕیوان[٦٤].
فەرەنسییەکان پێیانوابوو، (راپەڕینی بەیاندوور)، یاخیبوونێکی هۆزایەتییە کە لە ئەنجامی هاندانی دەسەڵاتدارانی تورکی و خراپی مامەڵەکردنی بەرپرسانی خۆجێیی ناوچەکە هاتووەتە ئاراوە، هەربۆیە فشاریا بۆ سەر دەسەڵاتدارانی تورکیا دەهێنا، تاوەکو ئۆپەراسیۆنێکی سەربازی لە دژی راپەڕیوان ئەنجامبدەن[٦٥]. هاوکات ئەو راپەڕینە بەشێوەیەك پەرەی سەندبوو، کە زۆربەی ناوچەکە لە پێشوازی راپەڕیوان بوون و ئامادەی هەماهەنگی و هاوکاریکردن بوون، فەرەنسییەکان بە چاکی دەرکیان بە وەکردووە و لە بەڵگەنامەکانیان

[٥٩] – عالاي في ١٠ اب ١٩٢٣،برقية مشفرة الحرب–باريس، رقم ١٩١ الى ١٩٤.

[٦٠] – فرقة المشرق(الفرقة الثانية التابعة للقوات الفرنسية في المشرق–المترجم) تخوم الفرات قطاع الحسجة، بە وەرگرتن لە: من الوثائق الفرنسية (K.B.X-06.07.08.09.50.EU) .

[٦١] – الجيش الفرنسي في المشرق الفرقة الثانية، اللواء السوري الثالث المختلط، مسجل في مكتب وزير الحرب في ٣٠اب، و مدون في فرع افريقيا في ٣١اب ١٩٢٣، رقم ٤١٥٨.

[٦٢] – الجيش الفرنسي في المشرق الفرقة الثانية، اللواء السوري الثالث المختلط، مسجل في مكتب وزير الحرب في ٣٠اب، و مدون في فرع افريقيا في ٣١اب ١٩٢٣، رقم ٤١٥٨.

[٦٣] – صالح هواش المسلط، م.س، ص ٢١٧. عوسمان عەبدولرەحمان سمایل، ، س. پ، ل ٨٩.

[٦٤] – المفوضية السامية للجمهورية الفرنسية في سورية و لبنان، حلب في ٣٠ اب ١٩٢٣، وارد الى سكرتارية المفوضية في ٣ ايلول برقم ١٦١٥، برقية مرسلة من الجنرال القائد المؤقت للفرقة الثانية الى الجنرال المفوض السامي، (ادارة المخابرات و المكتب العسكري) عالاي،-K.B.X 10.07.08.10.25.EU

[٦٥] – المصدر نفسه.

جەختیان لەسەر کردووەتەوە[66].دوای لە دەستدان و پاشەکشەکردنیان لە ناوچەکەدا، هێزەکانی فەرەنسی زۆر دڵڕەقانە مامەڵەیان لەگەڵ ناوچەکەدا دەکرد و لە ٢ی ئابی ساڵی ١٩٢٣دا لە ڕێگەی فڕۆکەوە چەندین جار ئاگەداری و هۆشداریان بۆ دانیشتوانی بەیاندوور و ناوچەکەدا بڵاوکردەوە، کە دەبێت بە زووترین کات ناوچەکانیان چۆڵ بکەن و خۆیان بە دەستەوە بدەن[67].

پاش ئەوەی فەرەنسییەکان لە خۆبەدەستوەدانی ڕاپەڕیوان بێ ئومێدبوون، زۆر بە چڕی فڕۆکە جەنگییەکانی فەرەنسی ناوچە ئازادکراوەکانیان بۆردومان کرد، بە تایبەتی لە ڕۆژانی (٧-٩)ی مانگی ئاب، ئەو بۆردوومانانە کاریگەری گرنگی لەسەر وورەی ڕاپەڕیوان هەبووە، تەنانەت هەندێك لە سەرکردەکانی هۆزی (چیتی)یەکان داوای دۆستایەتی فەرەنسییەکانیان کرد، ئەمە وەك دۆکیۆمێنتێکی فەرەنسی باسی لێوەکردووە[68].لە پاڵ سیاسیەتی توندوتیژی، هاوکات فەرەنسییەکان تەواوی هەوڵەکانیان خستەگەڕ بۆ ئەوەی درز بخەنە نێو ریزی ڕاپەڕیوانان، بۆیە هەوڵیاندا بە هەر شێوەیەك بێت خۆیان لە هەندێ هۆزە کوردییەکانی ناوچەکە نزیك بکەنەوە، وەك ئەوەی لە ڕێگەی داردەستێکی خۆیان بە ناوی (ئەحمەد یوسف) هەوڵیاندا خۆیان لە هۆزی (چیتییەکان) نزیك بکەنەوە[69].

ئەوەی لە بارەی ئەو ڕاپەڕینەوە تێبینی دەکرێت زۆربەی هۆزە کوردییەکانی ناوچەکە پێشوازیان لەو ڕاپەڕینە کردووە، هۆزێکی کوردی نەبووە چووبێتە پاڵ فەرەنسییەکان دژی ڕاپەڕیوانان، هاوکات فەرەنسییەکان لە ناوچەکەدا بنکە و جبەخانەیەکی گەورەیان نەبوو، بۆ ئەوەی ڕووبەڕووی هۆزەکانی ناوچەکە ببنەوە. بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە ئەگەر بێتوو سەرجەم هۆزە کوردییەکانی ناوچەکە هەوڵەکانیان یەك بخستایە، ئەوا دەیانتوانی داوا نەتەوەییەکانیان بەسەر فەرەنسییەکان بسەپێنن، لە وانەش بوو هەندێك لە مافەکانیان فەراهەم بایە، چونکە خودی فەرەنسییەکان پێگەیەکی لاوازیان هەبوو لە ناوچەکەدا. هاوکات سیاسەتێکی جێگریشیان نەبوو، بەڵام هۆزە کوردییەکان هیچ دروشمێکی نەتەوەییان بەرزنەکردووەتەوە، بەڵکو ئەوەی بەلای ئەوانەوە گرنگ بووە زیاتر هەوڵی بەدەستهێنانی پۆست و پلە و پایە بووە، هەروەها هەوڵشیانداوە تۆڵە لە فەرەنسییەکان بکەنەوە و زیانیان لێبدەن، هاوکات سەرکردایەتییەکی یەکگرتوو و سەرکەوتوویان نەبووە، تاوەکو سەرجەم ڕاپەڕیوان ڕێکبخات و ئاراستەیان بکات.

هەر لەبارەی ئەو ڕاپەڕینەوە دەکرێت بڵێین، ڕاپەڕینێکی تەواو کوردانەبووە، لەگەڵ ئەوەی تەنیا کورد بەشداری کردووە لەو ڕاپەڕینەدا[70]، بەڵام سەرچاوەیەکی عەرەبی ئاماژە بە عەرەبایەتی ئەو ڕاپەڕینەی کردووە کە گوایە

---

[66] – المفوضية العليا للجمهورية الفرنسية في سورية و لبنان، دولة حلب، الجنرال المفوض، رقم ١٦٣٠/س،سري، حلب في ٣١اب ١٩٢٣،K.B.X-23.07.08 عامودة.

[67] – عالاي في ٢ اب ١٩٢٣ برقية مشفرة من الجيش الفرنسي في المشرق الى الفرقة الثانية– حلب رقم البرقية٣/٢٣٢ رقم ٤٦٨٨ مسجل في ٨/٢/ الساعة ١٢.

[68] – عالاي في ١٠ اب ١٩٢٣،برقية مشفرة الحرب–باريس، رقم ١٩١ الى ١٩٤.

[69] – المفوضية العليا للجمهورية الفرنسية في سورية و لبنان، دولة حلب، الجنرال المفوض، رقم ١٦٣٠/س،سري، حلب في ٣١اب ١٩٢٣،K.B.X-23.07.08 عامودة.

[70] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية،...، ص ١٣ .

هۆزە عەرەبییەکان تەوەری سەرەکی ڕاپەڕینەکە بوونە و ئەوان ڕاپەڕینەکەیان ئەنجامداوە[71]. بەڵام دەکرێت بڵێین ڕاپەڕینەکە هۆزە کوردییەکان ئەنجامیانداوە، لە هەندێك کات و سنووری بەرتەسك چەند کەسایەتییەك لە هۆزە عەرەبییەکان پاڵپشتیان لە ڕاپەڕینەکە کردووە، بەڵام ڕۆڵی ئەو تۆ و کاریگەریان نەبووە[72]. لەراستیدا، ئەم ڕاپەڕینە، ڕاپەڕنێکی نەتەوەیی نەبووە، چونکە ڕاپەڕیوان هیچ بەرنامە و دروشمێکی نەتەوەییان بەرزنەکردووەتەوە و داوای دەستەبەرکردنی مافەکانیان نەکردووە، دەتوانرێت ئاماژە بۆ ئەوەبکرێت ڕاپەڕینەکە پەرچەکرداری بووە، نەك ئەوەی بەرنامەی بۆ دارێژرابێت، هەربۆیە نەیتوانیوە بۆ ماوەیەك لەسەر پێ بوەستێت و پوکاوەتەوە.

فەرەنسییەکان لە ناوچەی جەزیرە، کە بەیاندوور دەکەوێتە ئەو هەرێمەوە لەگەڵ ئەوەی چەند کردە و پرۆسەیەکی سەربازیان ئەنجامدا، بەڵام تاوەکو ساڵی ١٩٢٧ نەیانتوانی لە رووی سەربازییەوە بە تەواوی کۆنترۆڵی ناوچەکە بکەن، بەڵام کاتێك گەڕانەوە ناوچەکە، بنکەی سەربازی خۆیان لە بەیاندوور گواستوە بۆ قامیشلۆ، بەهۆی ئەوەی هەر لە ساڵی ١٩٢٥ەوە دەستیان کردبوو بە دروستکردنی بنکەیەکی سەربازی لەسەر رووباری (جەقجق)، بۆیە فەرەنسییەکان پێگەیەکی بەهێزی سەربازیان لە ناوچەکەدا جێگرکرد، هاوکات خۆشیان لە سەرۆك هۆزەکانی ناوچەکە نزیك کردەوە بەمەبەستی ڕاکێشانی سۆزریان[73].

بەشی دووەم

هەڵوێستی هۆزە عەرەبییەکان و تورکیا

تەوەرەی یەکەم: هەڵوێستی هۆزە عەرەبەکان

قسەکردن لەبارەی هەڵوێستی هۆزە عەرەبییەکان یەکێکە لەو پرسانەی کە جێگەی هەڵوەستەکردنە. لەو نووسینانەی کە بە هەناسەیەکی توند نووسراون، کاراکتەری سەرەکی ڕاپەڕینەکەیان ئاوەژووکرووەتەوە بە جۆرێك ڕۆڵی کوردیان لێبێبەری کردووە و هۆزە عەرەبییەکانیان بە ئەنجامدەری ڕاستەقینەی ئەو ڕاپەڕینەوە داناوە، بەشداریکردنی کوردیان لە گۆشەیەکی بەربەستەك پەستاوە[74]، تەنانەت بکوژی ڕۆگان بەکەسێکی عەرەب بەناوی ئەحمەد ئیبراهیم دادەنێن[75]، بەڵام بەڵگەنامە دانسقە فەرەنسییەکان خۆیان گەوایدەری تەواوی ڕاستییەکانن، زۆر بە ووردی پەنجە لەسەر تەواوکوردبوونی ڕاپەڕینی بەیاندوور دادەنێن.

هاوکات ناکرێت ئەوەش لەبەرچاو نەگیرێت، کە چەند کەسایەتیەکی هۆزە عەرەبییەکان لە سنووری بەرتەسك، هاوسۆزی ڕاپەڕینەکە بوونە و لە هەندێك کات و ماوەی دیاریکراو بەشداریانکردووە، وەك (شێخ محەممەد

[71] - صالح هواش المسلط، م.س، ص 206.

[72] – خالد عيسى، دراسة تاريخة: الاكراد تحت الانتداب الفرنسي http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm.

[73] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية...، ص ١٣ .

[74] – صالح هواش المسلط، م.س، ص 206.

[75] – نوشين بيجرماني، معركة بياندور بين الجهل ...،ص ٣١، صالح هواش المسلط، م.س، ص 221.

عەبدولڕەحمان) لە هۆزی (تەی) [76] لەو ناوچەیە بوونیان هەبووە. فەرەنسییەکان هەوڵیاندا لە ڕێگەی سازشکردنیش بێت خۆیان لە هۆزە عەرەبەکان نزیك بکەنەوە، بەری لەوەی ڕێگەی هێز و سەرکەوتکردن بەکار بهێنن[77]. بە تایبەتی هۆزە عەرەبەکان لە ناوچەکەدا بۆ هێزەکانی فەرەنسی گرنگی خۆیان هەبوو، بە تایبەتی لە کاتی سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی (بەیاندوور)، هەربۆیە هەوڵیاندا سوود لە تواناکانیان وەربگرن، بۆ سەرکوتکردنی ئەو ڕاپەڕینە، لەم چوارچێوەیەدا بۆ کێشکردنی هۆزە عەرەبییەکان بۆ لای خۆیان و بەکارهێنانیان لە دژی کوردانی ناوچەکە، پارە و پولی زۆریان بەخشیە سەرۆك هۆزە عەرەبییەکان، لێرەدا دۆکیۆمێنتێکی فەرەنسی ئاماژە بەو لایەنە دەکات، کاتێك لە میانەی سەردانی بەرپرسێکی باڵای سەربازی فەرەنسی (٢٠٠) لیرەی زێڕ بەسەر سەرۆك هۆزە عەرەبییەکان بەم شێوەیە دابەشکراوە:

(مەشعەل پاشا)، سەرۆك هۆزی تەی (١٠٠) لیرە و (موسەلەت)ی کوڕی مەشعەل پاشا ٢٥ لیرە.(نەواف)، سەرۆك هۆزێکی شەممەر ٢٥ لیرە.(محەممەد غانم) سەرۆك هۆزێکی بەنی سەبعە ٢٥ لیرە.(حەسەن دایر)، سەرۆك هۆزێکی دیکەی بەنی سەبعە ٢٥ لیرە[78]. بەشێکی زۆر لە سەرۆك هۆزە عەرەبەکانی ناوچەکە، بەردەوام هاموشۆی پێگە و بنکە سەربازییەکانی فەرەنسییەکانیان دەکرد، کە تێیدا لە دوایین پێشهاتەکان ئاگاداریان دەکردنەوە و ڕەوشی ناوچەکە و جموجوڵی ڕاپەڕیوانیان بۆ دەخستنەڕوو[79].سەروبەندی بارگرژیی و پێکدادانەکانی بەیاندوور، (نەقیب دووگیفراڵ)، فەرماندەی سریەی ٢ی هێزەکانی فەرەنسی لە کەرتی (حسبە)، نوێنەری تایبەتی خۆی ڕەوانەکرد بۆ لای هەریەك لە (دەهام هادی)، سەرۆك هۆزی (شەممەر)، (سوڵتان)، سەرۆك هۆزی جبوور،کە تێیدا لەمیانەی دیدار و کۆبوونەوەکاندا داوای هاوکاری و یارمەتی لێکردن تەنانەت خودی نەقیب دووگیفراڵ بەخۆی سەردانی هۆزەکانی (شەممەر) و (جبووری) کرد و داوای لێکردن چەکداریان پێبدەن، لەگەڵ ئەوەی ئەو دوو سەرۆك هۆزە بەڵێنیاندا هاوکاری هێزەکانی فەرەنسی بکەن، بۆ ڕۆژی دواتر چەکداری بۆ ڕەوانە بکەن، بەڵام ئەم کارەیان بە باشی و بە دڵی فەرەنسییەکان ئەنجامدا نەدا، چونکە بۆ ڕۆژی دواتر تەنها (عەلی سوڵتان) کوڕەکەی لەگەڵ ٨ چەکداری بۆ نارد بوو، ئەوەش فەرەنسییەکانی نیگەران کرد، چونکە چاوەڕێی ڕەوانەکردنی هێزی زیاتر بوون[80].

لە هەندێك کاتدا، بەمەبەستی جێبەجێکردنی داواکاری فەرەنسییەکان، هۆزە عەرەبییەکان خۆیان ڕێکخستووە و هەوڵیانداوە ڕووبەڕووی ڕاپەڕیوان ببنەوە، بۆ نمونە لە ٢٠ی مانگی ئاب-ی ساڵی ١٩٢٣ شەڕ و پێکدادان لە نێوان هۆزە کوردییەکان و هێزێکی هۆزە عەرەبییەکان ڕوویدا، کاتێك نزیکەی ١٠٠ چەکداری هۆزی (شەممەر) و ٧٠ چەکداری هۆزی (تەی بەنی سەبعە) لەگەڵ هێزێکی ڕاپەڕیوان بە سەرۆکایەتی (حاجۆ ئاغا) پێکیانداداا، بەڵام

[76] – خالد عيسى، دراسة تاريخة: الاكراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_KurTuralidIsa.htm

[77] – المصدر نفسه.

[78] – فرقة المشرق(الفرقة الثانية التابعة للقوات الفرنسية في المشرق–المترجم) تخوم الفرات قطاع الحسجة، من الوثائق الفرنسية (K.B.X-06.07.08.09.50.EU).

[79] – فرقة المشرق(الفرقة الثانية التابعة للقوات الفرنسية في المشرق–المترجم) تخوم الفرات قطاع الحسجة، من الوثائق الفرنسية (K.B.X-06.07.08.09.50.EU).

[80] – المصدر نفسه.

خۆیان پێ نەگیرا و ناچار هێزەکەی (شەممەر) و (تەی) پاشەکشەیان کرد بۆ (تەلپیردە-۸ کیلۆمەتر لە رۆژهەڵاتی تەل حەمیدی)[٨١].

لەگەڵ ئەوەی هۆزە عەرەبییەکان لە زۆر کاتدا هەماهەنگی و هاوکاری فەرەنسییەکانیان دەکرد، بەڵام فەرەنسییەکان لە هەڵوێستی هۆزە عەرەبییەکان نیگەران بوون، چونکە ئەوان دەیانەویست هۆزە عەرەبەکان شانبەشانیان بەشداری لە سەرکوتکردنی راپەڕیوان بکەن و رۆڵی کاریگەریان هەبێت، لەگەڵ ئەوەشدا هۆزە عەرەبییەکان لە کاتی هێرشی سەر بەیاندوور و ئازادکردنی لە لایەن راپەڕیوانەوە، بەگوێرەی پێویست هەماهەنگی و هاوکاری فەرەنسییەکانیان نەکرد وەك ئەوەی خوازیاری بوون، بەڵام لە کاتی پاشەکشەکردن ئەو هێزە فەرەنسییە لە ناو هۆزە عەرەبییەکان گیرسایەوە و لە لایەن هۆزی (شەممەر) پێشوازی لێکرا، بە هانانەهاتنی وەك فەرەنسییەکان ئارەزوویان دەکرد، کاریگەری کردوەتە سەر فەرەنسییەکان وایکردووە وەك فشارێك هاوکاری و یارمەتییەکانیان بۆ عەرەبەکان کەم بکەنەوە، چونکە پێشتر بەڵێنیان دابوو هاوکاری تەواویان بکەن، هەر چەندە چەکداریان بۆ رەوانە کردن، بەڵام ئەو ژمارەیە لە ئاست خواستی فەرەنسییەکان نەبوو[٨٢].

تەوەرەی دووەم: هەڵوێستی تورکیا

وەك ئاشکرایە کورد ئەو کارتە فشارە بووە، کە هەموو لایەك بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەکان بەکاریان دەهێنا، دیارە ئەو ململانێیەی کە لە نێوان هاوپەیمان و تورکیا بەزەقی هەستی پێدەکرێت، لەم چوارچێوەیەدا تورکیا هەوڵی فراوانکردنی سنوورەکەی و فەرەنسا بەرگری لە چوارچێوەی ئەو پشەکە دەکرت، کە هاوسنوور لەگەڵ تورکیا بۆی دیاری کرابوو.

لە چوارچێوەی فشارخستنە سەر فەرەنسییەکان بۆ سازشکردن لەسەر چەند پرسێکی گرنگ، تورکەکان لە سەرەتادا دژایەتی فەرەنسییەکانیان کرد لە رۆژئاوای کوردستاندا، تەنانەت ئەو بنکە سەربازیانەی، کە لە ناوچە سنوورییەکان بڵاوببوونەوە، هەڕەشەیان لە گوندنیشییەکانی ناوچەکە کردبوو، بەوەی گوندەکانیان تاڵان دەکەن ئەگەر هاتوو پاڵپشتی فەرەنسییەکان بکەن[٨٣]. تورکیا پاڵپشتی و پشتگیری لە هەر جموجۆڵێك دەکرد دژایەتی فەرەنسییەکان بکات، لەو سۆنگەیەوە (ئیسماعیل حەقی)، ئەفسەری باڵای سوپای تورکیا پەیوەندی بە راپەڕیوانانی (بەیاندوور)کرد و پاڵپشتی و پشتگیری لێدەکەن، تەنانەت لە هەندێك کاتدا بەخۆی هاتووەتە ناوچەکە و هانی راپەڕیوانانی داوە، بەتایبەتی پەیوەندی بەردەوام هەبووە لەگەڵ (حاجی ئاغا)، هەربۆیە فەرەنسییەکان بەردەوام تورکەکانیان تۆمەتبار دەکرد، کە لە پشت ئەو نائارامیيانەن[٨٤].

---

[٨١] – المفوضية العليا للجمهورية الفرنسية في سورية ولبنان، دولة حلب ، الجنرال المفوض ، رقم ١٦٣٠/س سري حلب في ٣١ آب ١٩٢٣، برقية مرسلة من القائد المؤقت للفرقة الثانية، نائب المفوض السامي.إلى الجنرال المفوض السامي في المشرق (المكتب العسكري نسختين).

[٨٢] – فرقة المشرق(الفرقة الثانية التابعة للقوات الفرنسية في المشرق–المترجم) تخوم الفرات قطاع الحسجة، من الوثائق الفرنسية (K.B.X-06.07.08.09.50.EU) .

[٨٣] – المفوضية العليا للجمهورية الفرنسية في سورية ولبنان، دولة حلب ، الجنرال المفوض ، رقم ١٦٣٠/سسري حلب في ٣١ آب ١٩٢٣، برقية مرسلة من القائد المؤقت للفرقة الثانية، نائب المفوض السامي.إلى الجنرال المفوض السامي في المشرق (المكتب العسكري نسختين).

[٨٤] – المصدر نفسه.

بەڵگەنامە فەرەنسییەکان جەخت لەوە دەکەنەوە ئیسماعیل حەقی، ٢٠٠ سەربازی تورکی بە بەرگی مەدەنییەوە خستبووە بەردەم حاجۆ ئاغا[٨٥] . ئەگەر ئەو زانیاریانە ڕاست بێت دیارە مەبەستی تورکیا لە پشتگیری ڕاپەڕیوان بۆ ئەوە نەبووە، پرسی کورد لە ڕۆژئاوای کوردستان چارەسەر بکرێت و کورد مافەکانی دەستەبەر بکات، بەڵکو دەیەویست لەو ڕێگەیەوە گێچەڵ بۆ فەرەنسییەکان دروست بکات، تاوەکو فشاری زیاتر بخرێتە سەر فەرەنسییەکان، ، لەم نێوەندەدا تورکیا مەرامەکانی بەدەستبهێنێت لەم کاتەدا ململانێی نێوان تورکیا و فەرەنسییەکان لەسەر لیوا (ئەسکەندەرونە) بوو کە فەرەنسییەکان داگیریان کردبوو.

ئەو پەرەسەندنانە واییکرد، بابەتی کورد ببێتە مەسەلەیەکی بنەڕەتی لە پەیوەندییەکانی نێوان فەرەنسا، تورکیا و دواتر سووری- تورکی، بەمەش بۆ چەندین جار شەڕو پێکدادان لە ناوچە سنوورییەکانی هەردوولا ڕوویانداوە[٨٦]. زۆرجاریش لە کاتی بۆردوومانکردنی ڕاپەڕیوانی (بەیاندوور)، سەرکردایەتی سوپا سالاری فەرەنسی، فڕۆکە فەرەنسییەکانیان ئاگادار دەکردەوە لەکاتی بۆردومانکردنی ناوچەی ڕاپەڕیوان، ڕێز لە سنوورەکانی تورکیا بگرن و خۆیان لە بۆردوومانکردنی ناوچە جێناکۆکەکانی نێوان هەردوولا بە دوور بگرن[٨٧]، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر کاتێك فڕۆکە جەنگییەکانی فەرەنسی لە میانەی بۆردوومانکردنی ناوچەی سنووری تورکیا نزیك ببوونایە، لە لایەن هێزەکانی تورکییەوە بەرپەرچ دەدرانەوە و تەقەیان لێدەکرا[٨٨].

لەکاتی ڕاپەڕینی بەیاندوور، وەك هاوسۆزی و پاڵشتییەك، کوردانی باکووری کوردستان بەتایبەتی دانیشتوانی ماردین خۆپێشاندادانی پاڵپشتیان ئەنجامداوە[٨٩]، کە ئەمەش جەخت لەسەر یەك پارچەیی کوردستانەوە و هاوسۆزیبوونی کوردستانیان دەکاتەوە کە لەلایەن وڵاتانی هاوپەیمان بەبێ لە بەرچاوگرتن هیچ بنەمایەکی ئەخلاقی، کوردستانی گەورەیان بەسەر چەند دەوڵەتێك بە زۆر دابەشکرد.ئەو پاڵشتیەی تورکیا (وەك پێشتر باسمان کرد) تا سەر نەبوو، بۆیە دوای چارەسەرکردنی کێشەی لەگەڵ فەرەنسییەکان و دەستنیشانکردنی سنووری نێوان هەردوو وڵاتی سووریا و تورکیا، ڕێگەی لە هاتووچۆی کورد لە نێوان سنووری هەردوولا گیرا، بەڵام کوردان گوێییان بەو سنوورە دەستکردەنەدا، کە بەو هۆیەوە ژمارەیەك لە هاووڵاتیانی کورد بەهۆی چاندنی مین و گوللەی سەربازانی تورکیا کوژران، ئەمەش وایی لە زۆرێك لە کوردە کۆچەرەکان کرد واز لە ژیانی کۆچەری بهێنن و لە زەوییەکانی جەزیرە ئاکنجی بن، لە پاڵ ئەو هۆزە کوردیانەی کە پێشتر لە ناوچەکە ئاکنجی بوون، دەست بە کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بکەن[٩٠].

---

[٨٥] – المصدر نفسه.

[٨٦] – صلاح بدرالدين، غرب كردستان(دراسة تاريخية، سياسية، وثائقية، موجزة،ط١، ١٩٩٨، المانيا–بون،ص٤٢.

[٨٧] – عالاي في ٢ اب ١٩٢٣ برقية مشفرة من الجيش الفرنسي في المشرق الى الفرقة الثانية– حلب رقم البرقية٣/٢٣٢ رقم ٤٦٨٨ مسجل في ٨/٢/ الساعة ١٢.

[٨٨] – عالاي في ١٠ اب ١٩٢٣،برقية مشفرة الحرب–باريس، رقم ١٩١ الى ١٩٤.

[٨٩] – المصدر نفسه.

[٩٠] – محمد ملا احمد، القضية الكوردية...، ص ١٣ –١٤ .

ئەنجام

١- ڕاپەڕینی بەیاندوور، لاپەڕەیەکی شاراوە خەباتی گەلی کوردە لە ساڵی ١٩٢٣ لە دژی دەسەلاتدارانی فەرەنسی لە ڕۆژئاوای کوردستان، بۆ ماوەیەك هێزەکانی فەرەنسا وەدەرنراون.

٢- بەشێك هۆزە کوردییەکانی باکووری کوردستان، هەماهەنگی و پاڵپشتی و بەشداری ڕاپەڕینەکەیان کردووە، حاجۆ ئاغا یەکێکە لەو سەرکردە دیارانەی کە بەشداربووە.

٣- ڕاپەرینەکە ئەنجامی سیاسەتی توندوتیژی دەسەلاتداران و ئەفسەرانی فەرەنسی بوو لە ناوچەکەدا لە دژی کورد.

٤- ڕاپەڕینەکە تەواو کوردی بووە، لەگەڵ ئەوەیشدا لە سنووری دیاریکراودا هۆزە عەرەبەکان بەشداربوونە، بەلام بەهیچ شێوەیەك ئەو ڕاپەڕینە عەرەبی نەبووە، وەك هەندێك لەسەر چاوە عەرەبییەکان باسیان کردوە، بگرە لە هەندێك کات سەرۆك هۆزە عەرەبییەکان نزیکبوونە لە فەرەنسیەکان و لە لایەن ئەفسەرانی فەرەنسی پارەیان پێدراوە بۆ دەستبەرکردنی سۆزی ئەو هۆزانانە.

٥- لە بەرنامەی فەرەنسا، شتێك بوونی نەبووە بەناوی دەستەبەرکردنی مافەکانی کورد لە ڕۆژئاوای کوردستان.

٦- ئەگەرچی تورکیا لە دەستپێکدا یارمەتی ڕاپەڕیوانانی داوە، بەلام ئەوە تەنیا وەك کارتێکی فشار بەکارهێناوە، دواتر پشتی لە ڕاپەڕیوانان کرد و بگر کەوتۆتە دژایەتیان و سەرکەوتکردنیان.

٧- ڕاپەڕینەکە هەڵگری بەرنامەیەکی نەتەوەیی نەبووە، بەڵکو زیاتر پەرچە کرداربووە، بۆیە زۆر درێژە ناکێشێ و دادەمرکێتەوە.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: بەڵگەنامە فەرەنسیە بڵاونەکراوەکان:

١- الجيش الفرنسي في المشرق، السرية الثانية للهجانة، مفرزة/بياندور في ٢٠ تموز ١٩٢٣ (١)، الملازم روبيرتو، قائد مفرزة السرية الثانية للهجانة الى النقيب قائد السرية.

٢- فرقة المشرق(الفرقة الثانية التابعة للقوات الفرنسية في المشرق–المترجم) تخوم الفرات قطاع الحسجة، من الوثائق الفرنسية (K.B.X-06.07.08.09.50.EU).

٣- الجيش الفرنسي في المشرق الفرقة الثانية، اللواء السوري الثالث المختلط، مسجل في مكتب وزير الحرب في ٣٠اب، و مدون في فرع افريقيا في ٣١اب ١٩٢٣، رقم ٤١٥٨.

٤- المفوضية السامية للجمهورية الفرنسية في سورية و لبنان، حلب في ٣٠ اب ١٩٢٣، وارد الى سكرتارية المفوضية في ٣ ايلول برقم ١٦١٥، برقية مرسلة من الجنرال القائد المؤقت للفرقة الثانية الى الجنرال المفوض السامي، (ادارة المخابرات و المكتب العسكري) عالاي،K.B.X-10.07.08.10.25.EU

٥- المفوضية العليا للجمهورية الفرنسية في سورية و لبنان، دولة حلب، الجنرال المفوض، رقم ١٦٣٠/س،سري، حلب في ٣١اب ١٩٢٣،K.B.X-23.07.08 عامودة.

٦- عالاي في ٢ اب ١٩٢٣، برقية مشفرة من الجيش الفرنسي في المشرق الى الفرقة الثانية– حلب رقم البرقية٢٣٢/٣ رقم ٤٦٨٨ مسجل في ٢/٨/ الساعة ١٢.

٧- المفوضية العليا للجمهورية الفرنسية في سورية ولبنان، دولة حلب ، الجنرال المفوض ، رقم ١٦٣٠/س. سري حلب في ٣١ آب ١٩٢٣، برقية مرسلة من القائد المؤقت للفرقة الثانية، نائب المفوض السامي.إلى الجنرال المفوض السامي في المشرق (المكتب العسكري نسختين).

دووەم: سەرچاوە کوردییەکان

٨- ئەکرەم جەمیل پاشا، کورتەی ژیانم، و: فەیزوڵلا برایم خان و بەرزان وەهاب، دەزگای چاپ بڵاوکردنەوەی بیر ، دیاربەکر ، ٢٠٠٧.

٩- د. عەبدوڵا غەفوور، گوندەکانی کوردستان/ گوندەکانی ڕۆژئاوای کوردستان لەسەر ژمێری دانیشتوانی سووریادا- ١٩٩٤، ب٤،چ١، دەزگای چاپ و بڵاوکراوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.

١٠- هێربەت مونتگومری، کوردستان سووریا بوونێکی نکۆڵی لێکراوە، و: مینە پیشەوا،چ١، مەڵبەندی کوردلۆجی، چاپخانەی رەنج، سلێمانی ٢٠٠٩.

سێیەم عەرەبییەکان:

11- اسماعيل الملحم، معركة المزرعة، ٢ و٣ اب ١٩٢٥ ملحمة السلاح الابيض، منشورات دار علاءالدين،ط١، دمشق، ٢٠٠، ص ١٧.

١٠ -احمد وصفي زكريا، عشائر الشام،ج٢، مطبعة دار اليقظة العربية، دمشق، ١٩٤٧.

١١ -ازاد ديركي، المدن الكردية،ط١ بيروت، ١٩٩٨.

١٢ جاسم محمد حسين العدول، تاريخ الوطن العربي المعاصر، جامعة موصل، مديرية دارالكتب للطباعة و النشر، ١٩٨٦.

١٣ زين نورالدين زين، الصراع الدولي في الشرق الاوسط و ولادة دولتي سوريا و لبنان، (بيروت، ١٩٧١).

١٤ – ذوقان قرقوط(د.)، تطور الحركة الوطنية في سورية(١٩٢٠–١٩٣٢)، ط١، بيروت، ١٩٧٥.

١٥ –صبحي عبدالرحمن، كاليفورنيا الشرق (لبنان–١٩٤٥).

١٦ –صالح هواش المسلط، صفحات منسية من نضال الجزيرة السورية، ط١، منشورات دار علاءالدين، دمشق، ٢٠٠١.

١٧ –صلاح بدرالدين، غرب كردستان(دراسة تاريخية، سياسية، وثائقية، موجزة،ط١، المانيا–بون، ١٩٩٨.

١٨ –على صالح ميراني، الحركة القومية الكوردية في كوردستان–سوريا،ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل ٢٠٠٤ .

١٩ –لانكا بوكونا، المجابهة الفرنسية–السورية في عهد الانتداب (١٩٢٥–١٩٢٧)، ط٢، منشورات دار علاءالدين، سورية–دمشق، ٢٠٠٨.

٢٠ –محمد ملا احمد، القضية الكوردية في سوريا، برلين، ٢٠٠١، منشورات مجلة هاڤيبون للدراسات الكوردية.

٢١ – م.س.لازاريف، المسألة الكوردية (١٩١٧–١٩٢٣) ترجمة: د.عبدى حاجي، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩١.

چوارەم: گۆڤار و رۆژنامەکان:

22– انور عبدالحميد الشمرى، معركة بياندور/شهادة عربية، مجلة الحوار، العددان (١١–١٢) ، دمشق– ربيع- صيف ،١٩٦٦.

23 – نوشين بيجرماني، معركة بياندور بين الجهل و التجاهل، مجلة الحوار ، العدد (١٥) ، دمشق، ربيع.

24– جريدة (الشمس)، نشرة دورية تصدرها اللجنة المنطقية للحزب الديمقراتي الكوردي في سوريا (البارتي)، الجزيرة،ع(٦٩)، حزيران ٢٠٠٩.

25– جريدة(الحياة الجديدة)، الجريدة المنطقية الجزيرة للحزب الاشتراكي الكردي في سوريا، ع(٧)، حزيران ٢٠٠٠.

26 – معركة بياندور صفحة مشرقة لشعبنا، جريدة (طريق الشعب)، الجريدة المركزية للحزب اليساري الكوردي في سوريا، عدد (٢٧٨)، حزيران ١٩٩٨.

پێنجەم: ئینتەرنێت

27 جيان الحصري، عيد الشهداء من جمال باشا السفاح الى...؟، موقع الاكتروني:
http://www.efrin.net/cms/erebi/.php?option=com_contentstask=viewsid=3710sItemid=29

28– خالد عيسى، دراسة تاريخية، الاكراد تحت الانتداب الفرنسي:
http://www.kurdistanabinxete.com/TarixaSuri_Tevlihev/Nerinekji_Ku.rTuralidIsa.htm

29–محمد ملا احمد، انتفاضة بياندور:
http://Kurdnas.com/ar/index.php?option=com_contentsid=viewsid=765sItemid=59

انتفاضة بياندور

انتفاضة بياندور، احدى صفحات نضال الشعب الكوردي ضد السلطة الفرنسية في غرب كوردستان (كوردستان سوريا) والتي اندلعت في العام ١٩٢٣، حيث استطاعت طرد القوات الفرنسية من المنطقة وإن لفترة معينة، فيما شاركت قبائل كوردية من شمال كوردستان (كوردستان تركيا) في تلك الانتفاضة.
انتفاضة بياندور اندلعت كرد فعل على سياسة القمع التي انتهجتها السلطة الفرنسية و ضباطها في المنطقة ضد الكورد، و مع ان قبائل عربية كانت تقيم في تلك المنطقة شاركت فيها الا انه يمكن الجزم أن بياندور لم تكن عربية بل كانت كوردية خالصة.
لم يكن في جعبة الفرنسيين شيء تحت مسمى منح حقوق الكورد في غرب كوردستان. لكن الدولة التركية و بسبب خلافاتها مع الفرنسيين قدمت في البداية الدعم للمنتفضين الكورد، غير ان ذلك الدعم لم يستخدم سوى ورقة ضغط من قبل الاتراك على الفرنسيين و سرعان ما تنكر الاتراك للكورد بل و حتى بدأوا في معاداتهم و قمعهم.
يبقى القول ان بياندور لم تتبنى اجندات قومية، بل كانت مجرد رد فعل، لذا خمدت و لم تدم طوكلا.

Baindur Uprising

Baindur is one of the Kurds uprising that took place in 1923 against French officials in the Syrian part of Kurdistan. Throughout this uprising, Kurds were able to fight Frenchmen and take them away from the region for awhile. Moreover, some of the Kurdish clans from Turkey's part of Kurdistan participated.
Due to violence from French officials against Kurds, the uprising launched. Although, in some areas the uprising was coupled by Arab Clans, but the Uprising was a Kurdish Uprising not an Arabic one. French officials did not believe in Kurd's rights in Syria's part of Kurdistan. Nevertheless, at the beginning, Turkey supported the rebels aiming to put pressure on….. . But after awhile turkey changed its directions and started to fight against them. It was not a national uprising, but a reaction. that is why it was not a successful uprising and did not take long.

پەیوەندی نێوان ڕوسەكان و میرنیشینە ئیسلامییەكانی دەوروبەری دەریای خەزەر لەنێوان سەدەی (٣-٦ك/٩-١٢ز)

م. ی. نوزاد خالد رؤوف
زانكۆی ڕاپەڕین
فاكەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەكان
بەشی مێژوو

پێشەكی

ڕوسەكان وەك هێزێكی نوێ لە سەرەتای سەدەی سێیەمی كۆچی/ نۆیەمی زاینی یەوە دەسەڵاتی خۆیان سەپاند بەسەر چەندین شار و قەڵا و ناوچەی دەوروبەری ڕوباری(إتل/ ڤۆلگا) و میرنشینێكی بەهێزیان بۆ خۆیان دامەزراند، ئەوان بەمەبەستی پەرەدان بە دەسەڵاتی ئابووری و سیاسی خۆیان لەرێگی ئاوی و وشكانییەوە گەیشتون بە هەرێم و شار و قەڵا كەنارییەكانی دەوروبەری دەریای خەزەر كە لە ڕووی ئابووری و كشتوكاڵی و سیاسییەوە ناوچەی گرنگ بوون و لەلایەن چەندین میرنشین و دەسەڵاتدارییەتی ئیسلامییەوە لە نەتەوە و مەزهەبی جیاواز بەڕێوەدەبران ، لەو ڕێگەیەشەوە پەیوەندی ئابووری و سیاسی لەنێوانیاندا دروست بووە ، گەیشتنی ڕوسەكان بەم ناوچەیە كە هێزێكی نوێی نەناسراوبوون كاریگەری گەورەی هەبووە لە سەردانیشتوانی ناوچەكە و میرنشینەكان ، ڕوسەكان زۆر جار هێرشی سەربازیان كردووەتە سەر ئەو میرنشینانە و كاولكاریی و تالانكارییەكی زۆریان ئەنجامداوە، ئەم پەیوەندیانە لەو سەردەمە و سەردەمە مێژووییەكانی دواتردا كاریگەری گرنگیان هەبووە بەسەر ناوچەكەوە ، ئەمەش گرنگی ئەم بابەتە ڕووندەكاتەوە بۆ توێژینەوە لە بارەیەوە.

گرنگی و بایەخی بابەتەكە و نەبوونی توێژینەوەیەكی سەربەخۆ دەربارەی(پەیوەندی نێوان ڕوسەكان و میرنشینە ئیسلامییەكانی دەوروبەری دەریای خەزەر لەنێوان سەدەی (٣ – ٦ك/ ٩ – ١٢ز)) هۆكار بوو بۆ ئەوەی ئەم بابەتە هەڵبژێرین بۆ توێژینەوەكەمان.

لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بەشێوازێكی زانستی و بەپشت بەستن بەسەرچاوە ڕەسەكان لەبارەی پەوەندییەكانەوە بدوێین و زانیاریەكان بەگوێرەی پێویست شیبكرێنەوە و بەراوردبكرێن.

دیارە توێژینەوەیەكی لەم شێوەیە بەدەر نەبووە لە گیروگرفت و یەكێك لەو گیروگرفتانەش كەمبوونی زانیاری بوو لەسەر پەیوەندییەكانی نێوان ڕوسەكان میرنشینەكان لە سەرچاوە ڕەسەكاندا، بۆیە لە هەندێ جار تەنها پشت بەچەند سەرچاوەیەك بەستراوە لەكاتی باسكردنی پەیوەندی نێوان ڕوس و میرنشینەكان.

ئەم توێژینەوەیە لە پێشەكی و چوار تەوەری سەرەكی و ئەنجام و لیستی سەرچاوەكان و پوختەی توێژینەوەكە بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی پێكهاتووە، لە تەوەری یەكەمدا بەشێوەیەكی پوخت باسی بنەچەی ڕوسەكان و دامەزراندنی میرنشینەكەیان كراوە .تەوەری دووەم تەرخانكراوە بۆ پەیوەندییە ئابورییەكانی نێوان ڕوسەكان و هەرێمەكانی دەوروبەری دەریای خەزەر، تیایدا پەیوەندی بازرگانی لەرێگەی ئاوی و وشكانییەوە لەگەڵ گرنگترین ئەو كاڵایانەی بازرگانیان پێوە كراوە خراوەتە ڕوو.

لە تەوەری سێیەمدا باس لە پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینەکانی (زەیدی) و (سامانی) و (سالاری) کراوە ، تێیدا هەرمیرنشینە بە جیا و سەرەتا پوختەیەك لەسەر دروستبوونی میرنشینەکە و دواتریش جەخت لەسەر پەیوەندی ڕوس و میرنشینەکە کراوەتەوە.

تەوەری چوارەم تەرخانکراوە بۆ پەیوندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینەکانی (شێروانشاهان) و(هاشمی) و (شەدادی) و (کسرانیان/شێروانشاهان)، بەجیا باسی دامەزاندنی میرنشینەکە و دواتر پەیوەندی نێوان ڕوس و ئەو میرنشینە خراوەتە ڕوو.لە کۆتایشدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بەزمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتەڕوو.

تەوەری یەکەم: بنەچەی ڕوسەکان و دامەزراندنی میرنشینەکەیان

ڕوسەکان لە بنەچەدا دەگەڕێنەوە بۆ ڕەگەزی سلاڤی و لە ناوچەکانی ئەسکەندەنافیا نیشتەجێبوون ، هەندێك لە توێژەران ئەوان بە سویدی و هەندێکی دیکە بە نۆرمانی دادەنێن ، ڕوسەکان لە ڕێگەی هێرش و پەلاماردان و تالانکردنی هۆز و نەتەوەکانی دی و ئەنجامدانی کاری بازرگانی ژیانیان دەگوزەراند ، هەر لەو ڕێگەیەشەوە توانیان سنوری دەسەڵاتیان فراوان بکەن و چەندین هۆزی دیکەی سلاڤی و فنلەندی بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و بیانکەن بە بەشێك لە خۆیان ، دوای ئەمەش دەستیان کرد بە کۆچکردن بۆ ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و سەرەتا لە ناوچەکانی باکور و دواتر لە ناوچەکانی باشور نیشتەجێ بوون[1].

هۆزی ڕوس لەلایەن (روریك) و دوو براکەی بە ناوەکانی (سینوس) و (تریڤور) سەرکردایەتی دەکران ، ئەوان خۆیان و ئەو خێڵە ڕوس و سلاڤیانەی کەوا لە ژێردەسەڵاتیاندا بوون لەساڵی (٢٤٨ك/٨٦٢ز) بەرە و ڕۆژهەڵات کۆچیان کرد و شاری (نوڤگۆرد) یان دروستکرد، ئەم شارە دەکەوتە سەر ڕوباری (ڤۆلکۆف/volkhov) و لەنزیك دەریاچەی (ئیلمن)بوو، (روریك) وەك میری ڕوسەکان دەست بەکاربووە و لەو شارەوە فەرمانڕەوایەتی کردووە، پاشان دەستی کرد بە دابەشکردنی ئەو شار و ناوچانەی کە لەژێر دەسەڵاتیاندا بوون بە سەر دارودەستە و کەسە نزیکەکانی خۆی و هەریەکە لە(سینوس) و (تریڤور) بەڕێوەبردنی شارێکیان گرتە دەست[٢].

ڕوسەکان بەردەوام هەوڵی فراوانخوازی و داگیرکردنی ناوچەی دیکەیان دەدا بۆ ئەو مەبەستەش (روریك) دوو لەسەرکردەکانی خۆی بە ناوەکانی (اسکولد) و (دیر) بەرەو باشوری سەر ڕوباری دنیپەر نارد ، ئەوانیش توانیان دوای ماوەیەك دەست بەسەر شاری (کیف)دا بگرن کە دەکەوتە سەر ڕوباری دنیپەر، دواتر جیابوونەوە و سەربەخۆ بوونی خۆیان لە (روریك)ی میری ڕووس ڕاگەیاندووە[٣].

دوای مردنی (روریك) لەساڵی(٢٥٩ك/٨٧٣ز) بە هۆی بچوکی تەمەنی (ئیگور)(٢٦٦ – ٣٣٤ك/٨٧٩ – ٩٤٥ز)ی کوڕی، سەرکردەیەکی سەربازی بەناوی(ئۆلیگ) کرابە پەروەردەکاری و بەڕێوەبەری کاروباری ڕوسەکان،

---

(1) Wladyslaw Duczko, Viking Rus, Printed In The Netherlands,(Leiden: 2004), pp10,78 ; V.Minorsky, A History Of Sharvan And Darband ,(Cambridge:1958), p108.

(2) Maureen perrie, the Cambridge history of Russian, Cambridge university press, (uk:2006), p47; F.Donald Logan, The Vikings In History, Published In The Taylor, Secand Edition, (London:2003),p187 ;Wladyslaw Duczko, Viking Rus, p78.

(٣) ول و ايريل ديورانت، قصة الحضارة(عصر الامان)، ترجمة: محمد بدران، دار الجليل،(بيروت:١٩٨٨)، ج٣، المجلد ٤، ص٢٠٣؛ Maureen perrie, the Cambridge history of Russian, p47.

ئەم سەرکردەیە حەزی لەوە بوو سنوری دەسەڵاتی میرنشینی ڕوس فراوان بکات ، بۆ ئەو مەبەستەش هێرشی کردە سەر شاری (کیف) و توانی دەستی بەسەردا بگرێت و هەریەکە لە(اسکولد) و (دیر)ی فەرمانـدەی یاخی بووی ڕوسەکان لەوشارە لەلایەن ئەوەوە کوژران، شاری (کیف) پێگەیەکی گرنگی هەبوو لەڕوی سیاسی و لەڕووی ئابوریەوە بەهۆی ئەوەی دەکەوتە سەر ڕوباری دنیپەر و لەو ڕێگەیەوە دەتوانرا پەیوەندی ئابووری و سیاسی لەگەڵ باکور و باشور و دەوڵەتی بێزەنتی و عەرەبەکاندا دروستبکرێت[٤] .

دوای ئەوەی دەسەڵاتی میرنشینی ڕوس بەتەواوی لەو ناوچانە بەهێز بوو ، لە سەردەمی دەسەڵاتی میرەکانیان وەك (ئیگۆر) و دواتر(سفیاتۆسلاڤ) (٣٣٤ – ٣٦٠ك/٩٤٥ – ٩٧٢ز)ی کوڕی و میرەکانی دواتریش لەڕێگەی ڕوباری دنێپەرەوە بەکەشتیگەلی دەریایی چەندین جار هێرشیان کردووەتە سەر دەوڵەتی بێزەنتی و شاری(القسطنطينية)ی پایتەختیان گەمارۆداوە ، زۆرجاریش بێزەنتیەکان نەیانتوانیوە ڕووبەڕوویان ببنەوە و ناچاربوون لەگەڵ ڕوسەکان ڕێکبکەون و چەندین ئیمتیازاتی بازرگانیان پێبدەن ، دیارە ئەو هێرشانەی ڕوسەکان زیاتر بەمەبەستی تاڵان و دەستکەوت و ئیمتیازاتی بازرگانی هەبووە لەسەرەتادا[٥].

لە ماوەی توێژینەوەکەماندا سنوری دەسەڵاتی ڕوسەکان زۆر فراوانبووە و چەندین میریش فەرمانڕەوایەتیان کردووە ، کە کارەکەی ئێمە واناخوازێت ئاماژە بە هەموویان بکەین[٦] ، گرنگترین ئەو شارو و ناوچانەی لە ژێر دەسەڵاتی ڕوسەکاندا بوون بریتی بوونە (نوڤگورد، کیف، سمۆلینسك، شرینگۆف، ڕۆستۆڤ، تلیۆتزا، فیشگارد، ...)[٧]، بێجگە لەم شار و ناوچانەش ڕوسەکان لە سەردەمی دەسەڵاتی میر (سفیاتۆسلاڤ)لە نێوان ساڵانی (٣٥٤- ٣٥٨ك/ ٩٦٥ – ٩٦٩ز) هێرشیان کردە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی شانشینی خەزەر[٨] و توانیان سەرکەوتن بەدەست بهێنن و هەریەکە لە شارەکانی (سارکل)[٩] و

---

[4] B.P. Golden,Rus,(The Encyclopaedia Of Islam),(Leiden:1995),Volum (VIII),P620; Wladyslaw Duczko, Viking Rus, p205.

عبدالعزيز الدوري، اوراق في التاريخ والحضارة، دار الغرب الاسلامي، (د.م: ٢٠٠٧) ج١، ص ٧٦.

[٥] قسطنطين السابع ، ادارة الامبراطورية البيزنطية ، عرض و تحليل و تعليق: محمود سعيد عمران، دار النهضة العربية للطباعة و النشر، (بيروت:١٩٨٠)، ص ٣١ – ٣٣ ،٦٠.

[٦] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر کارو کرداری میرانی ڕوس و ماوەی فەرمانڕەوایەتیان بڕوانە :
Maureen perrie, the Cambridge history of Russian, pp47-97.

[٧] قسطنطين السابع،ادارة الامبراطورية البيزنطية،ص ص ٦٠، ٦٣؛ول و ايريل ديورانت، قصة الحضارة،المجلد ٤،ج٣،ص ص ٢٠٣ – ٢٠٤.

[٨] شانشینی خەزەر: خەزەرەکان بەڕەگەز تورکن و لە هەرێمی خەزەر شانشینەکەیان بنیات نابوو ، پایتەختەکەیان شاری(خزران/ إتل) بوو، پاشای خەزەر و زۆرینەی دانیشتوانی شانشینەکە لەسەر ئاینی یەهودی بوون، لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر لەموسڵمان لە لایەکی پایتەختی میرنشینەکە بوونیان هەبووە، دیارترین شارەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەم میرنشینە بریتی بوون لە (خزران/ إتل)(سمندر)، (البيضاء)،(خمليخ)،(طولاس)،(سور)... . المسعودي ، التنبيه و الاشراف، تحقيق: عبدالله اسماعيل الصاوي، دار الصاوي للطبع والنشر، (القاهرة:د.ت)، ص٧٢؛ ابن حوقل ، صورة الارض، مطبعة بريل ، ط٢، (ليدن: ١٩٣٨)،ص ص ٣٨٩ – ٣٩٠، ٣٩٣؛ مؤلف مجهول، حدود العالم من المشرق الي المغرب، تحقيق: يوسف الهادي، دار الثقافية للنشر، (القاهرة: ١٩٩٩), ص ١٤٣.

[٩] سارکل : شارێك بوو دەکەوتە سەر ڕوباری (تانیاس/دون) ، ناوی شارەکەش بەمانای (ماڵی سپی) دێت ، ئەم شارە لە ژێر دەسەڵاتی خەزەرەکاندا بوو و لەلایەن (٣٠٠) سەربازی خەزەرییەوە پاسەوانی کراوە. قسطنطين السابع ، ادارة الامبراطورية البيزنطية، ص ص ١٤٧ – ١٤٨.

(سمندر)[١٠] و دواتریش پایتەختی شانشینی خەزەر کە شاری (خزران/ إتل)[١١] بوو داگیربکەن ، لەکاتی شەڕەکانیشدا تالآنکاری و کاولکارییەکی زۆریان لەو ناوچانە ئەنجامدەدا و دانیشتوانی ئەو شار و ناوچانەش دووچاری ئاوارەیی بوون ، بەمشێوەیە ڕوسەکان توانیان کۆتایی بە شانشینی خەزەر بهێنن[١٢]، تاوەکو سەردەمی دەسەڵاتی میر(سڤیاتۆسلاڤ) یش پایتەختی ڕوسەکان هەرشاری (فوڤگورد) بووە و بارەگای سەرەکی میریش هەر لەو شارە بووە[١٣]

جوگرافیناسان و نووسەرانی موسڵمانی هاوسەردەمی ڕوسەکان زانیاری گرنگ و دەگمەنیان لەسەر ڕوسەرکان تۆمارکردووە، (ابن رستە (مردووی ٣٠٠ك/٩١٢ز) و چەند نووسەرێکی دیکەی هاوسەردەمی ڕوسەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕوسەکان لە سەر دورگەیەك نیشتەجێن کە بە دەریاچەیەك دەورەدراوە و ئەو زەوی و ناوچەیەی ئەوان تێیدا ژیان دەگوزەرێنن زەوییەکی تەڕو فشەڵە و قاچەکانی مرۆڤ تێیدا ڕۆدەچن، ژمارەی دانیشتوانی ئەو دورگەیەش نزیکەی (١٠٠٠٠٠) سەد هەزار کەسە[١٤]، هەندێ نووسەر پێیان وایە ئەو دورگەیەی کە باسکراوە بریتیە لە شاری (نوڤگورد)[١٥] .

ڕوسەکان وردە وردە بوونە خاوەنی چەند میرنشینێك کە بە ناوچە جۆربەجۆرەکاندا بڵاوببوونەوە ، بۆیە دەبینین وڵاتناسان و گەڕیدە موسڵمانەکانی هاوسەردەمی ڕوسەکان ئەوانیان بۆ چەند جۆرێك دابەشکردوون و ئاماژە بەوە دەکەن کە بەشێك لەڕوسەکان لەنزیك شاری (بلغار)[١٦] نیشتەجی بوون و پاشاکەیان لەشاری (کویابە)(کیف) نیشتەجێ بوو، ئەم شارە لە شاری (بلغار) گەورەتر بوو، نزیکترین شاری ڕوس بوو لە موسڵمانانەوە، بەشێکی دیکەیان لەسەروی ئەوانەوە بوون و بە(الصلاوية) ناسرابوون و پاشاکەیان لە شاری(صلا) نیشتەجێ بوو، وە بەشێکی دیکەیان بە (الارثانية) ناسرابوون و پاشاکەیان لەشاری (ارثا) دادەنیشت[١٧]، (ابن

---

[١٠] سمندر: شارێکە لە وڵاتی خەزەر و دەکەوێتە پشت شاری (باب الابواب) و هەشت ڕۆژە ڕێ لێیەوە دوورە، شارێکی بەپیت و بەرەکەتە و ڕەز و باخی زۆرە. ياقوت الحموي، معجم البلدان، دار صادر، (بيروت:١٩٧٧)، ج٣، ص٢٥٣.

[١١] خزران/ إتل: شاری (إتل) پایتەختی دەوڵەتی خەزەر بوو، دەکەوتە سەر ڕوباری (إتل) ، ڕوبارەکە شاری (إتل) ی دەکرد بە دوو بەشەوە ، بەشی ڕۆژئاوای بە (خزران) ناودەبرا و بەشی ڕۆژهەڵاتی بە(إتل) ناودەبرا، پاشای خەزەر لە ڕۆژئاوای شارەکە نیشتەجێ بوو لەگەڵ سوپاکەی و بەشی ڕۆژهەڵاتیش زۆرینەی دانیشتوانەکەی موسڵمان بوون. مؤلف مجهول، حدود العالم، ص١٤٣؛ ابن حوقل ، صورة الارض، ص ٣٨٩.

[١٢] ابن حوقل ، صورة الارض، ص ص ٣٩٢ — ٣٩٣، ٣٩٧ — ٣٩٨؛ د.م. دانلب، تاريخ خزران، چاپ شمشاد ، (تهران: ١٣٨٢ هـ. ش)، ص ص ٢١٢ — ٢١٣.

[١٣] قسطنطين السابع ، ادارة الامبراطورية البيزنطية، ص٦٠.

[١٤] ابن رستة ، الاعلاق النفيسة، مطبعة بريا، (ليدن: ١٨٩٣)، ص١٤٥؛ البكري ، المسالك والممالك، دارالغرب الاسلامي، (د.م: ١٩٩٢)، ج١، ص٤٩١؛الجرديزى ، زين الاخبار، ترجمة :عفان السيد زيدان، هيئة العامة لشئون المطابع الاميرية، (القاهرة:٢٠٠٦)، ص٣٩٤.

[١٥] ارثر كيستلر ، القبيلة الثالثة عشر و يهود اليوم، ترجمة : احمد نجيب هاشم، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (د.م:١٩٩١)، ص٩١؛
V.Minorsky, A History Of Sharvan,p109.

[١٦] بلغار: شارێکە دەکەوێتە سەر ڕوباری (إتل) و هەموو دانیشتوانەکەی موسڵمانن، شارێکی بەپیت و بەرەکەتە و دانیشتوانەکەی شەڕی کەسانی بێ باوەڕ دەکەن و نزیکەی (٢٠٠٠٠) بیست هەزار ئەسپ سواریان هەیە.مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ص ١٤٤ — ١٤٥.

[١٧] الاصطخري، مسالك والممالك، مطبعة بريل، (ليدن:١٨٧٠)، ص ص ٢٢٥ — ٢٢٦ ؛ ابن حوقل، صورةالارض، ص٣٩٧؛ مؤلف مجهول، حدود العالم, ص ص ١٣٩ — ١٤٠؛ البكري، المسالك والممالك، ج١، ص٤٩١.

فضلان)یش کە خۆی لەساڵی (٣٠٩ك/٩٢١ز) سەردانی وڵاتی ڕوسەکانی کردووە ئاماژە بەوە دەکات کە ئەوان لەسەر ڕووباری (إتل) نیشتەجێن[١٨].

سەرۆك و فەرمانڕەوای ڕوسەکان لە سەرچاوەکاندا زیاتربە (خاقانی ڕوس) ناوی هاتووە [١٩]، بەڵام لە هەندێ لە سەرچاوەی دیکەدا بە (پاشای ڕوس)[٢٠]، یان (میری ڕوس) ناوی هاتووە [٢١]. سەبارەت بەناوی ڕوسیش (المسعودی)(مردووی٣٤٥ك/٩٥٦ز) دەڵێت «ڕۆمەکان بە ڕوسەکانیان دەوت ڕوسیا وشەکەش مانای سور(الحمر) دەگەیەنێت»[٢٢].لەڕوی زمانەوە ڕوسەکان زمانێکی تایبەت بەخۆیان هەبووە کە جیاواز بووە لە زمانی خەزەرەکان و نەتەوەکانی دیکەی دراوسێیان[٢٣].

لەڕوی ئایینییەوە ڕوسەکان لە سەرەتادا بت پەرست بوون و کڕنوشیان بۆ ئەو بتانە بردووە کە لە زێڕو زیو و تەختە و بەرد دایان تاشیون و قوربانیان بۆ کردوون و لێیان پاڕاونەتەوە[٢٤]، بەڵام دواتر لەسەردەمی دەسەڵاتی میرێکیان بە ناوی (ڤلادیمیر)(٣٧٠ – ٤٠٦ك/٩٨٠ – ١٠١٥ز) ڕوسەکان هاتنە سەر ئاینی مەسیحی لەسەر مەزهەبی ئەرسەدۆکسی(الارثذوكسية)، کە ئەم مەزهەبە مەزهەبی دەوڵەتی بێزەنتی بوو[٢٥]، ئەم گۆڕینی ئاینەی ڕوسەکانیش لە ساڵی (٣٧٥ك/٩٨٥ز)بوو ، سەرچاوەکانی نزیك لەو ڕوداوەش بە دورو درێژی چیرۆکی ئەم بەمەسیحی بوونەی ڕوسەکانیان گێڕاوەتەوە ، ئەو سەرچاوانە باس لەوە دەکەن لەم کاتەدا ئیمپڕاتۆریەتی بێزەنتی توشی کێشەی و شەڕی ناوخۆ بووبویەوە ، پایتەختی دەوڵەتی بێزەنتی(القسطنطينية) لەلایەن سوپای (وردیس) گەمارۆدرابوو، پاشای ڕۆم (باسیلی دووەم)(٣٦٥ – ٤١٥ك/٩٧٦ – ١٠٢٥ز) بە مەبەستی لەناوبردنی نەیارانی داوای یارمەتی سەربازی لە پاشای ڕوس کرد ، وە خوشکێکی خۆشی پێدا بۆ ئەوەی پەیوەندی نێوانیان پتەوبێت، پاشای ڕوسیش بەوە ڕازی بوو ، بەڵام خوشکی ئیمپڕاتۆر ئەوەی ڕەتکردەوە کە شوو بە کەسێك بکات کە هاوئاینی نییە و مەسیحی نییە، بۆ داوای لە پاشای ڕوس کرد کە ببێتە مەسیحی ، پاشای ڕوسیش بەو داوایە ڕازی بوو و بووە مەسیحی، دوای ئەمە سوپای ڕوس بۆ یارمەتیدانی ئیمپڕاتۆری ڕۆم هاتن و نەیارانی ئەویان لەناوبرد، پاشان قەشە و پیاوانی ئاینی مەسیحی چوونە وڵاتی ڕوس و دەستیانکرد بە بڵاوکردنەوەی ئاینی مەسیحی و جێبەجێکردنی ڕێوڕەسمە ئایینەکان و دروستکردنی کەنسیە لە ناوچەکانی وڵاتی ڕوس[٢٦].

---

[١٨] ابن فضلان، رسالة ابن فضلان في وصف الرحلة الى بلاد الترك و الخزر و الروس و الصقالبة، تحقيق: سامي الدهان، مطبعة الهاشمية، (دمشق:١٩٦٠)، ص٢١.

[١٩] مؤلف مجهول، حدود العالم، ص١٤٠؛ ابن رستة ، الاعلاق النفيسة، ص١٤٥؛ الجرديزی ، زين الاخبار، ص٣٩٤؛ مؤلف مجهول، مجمل التواريخ و القصص، تصحيح: ملك الشعراء بهار، چاپخانه خاور، (تهران:١٣١٨هـ.ش)، ص٤٢١.

[٢٠] ابن فضلان، رسالة ابن فضلان، ص١٦٠.

[٢١] قسطنطين السابع ، ادارة الامبراطورية البيزنطية، ص ص ٣١ – ٣٢.

[٢٢] التنبيه و الاشراف، ص١٢٢.

[٢٣] الاصطخري، مسالك والممالك، ص٢٢٥؛ابن حوقل، صورة الارض، ص٣٩٦.

[٢٤] ابن فضلان، رسالة ابن فضلان، ص١٥٣؛ جبرائيل لوفتيك، روسية سابقا وحاضرا، مجلة المشرق، العدد(١٧)،السنة السابعة، (بيروت: ١٩٠٤)، ص٧٩٢.

[٢٥] جوزيف نسيم يوسف، تاريخ الدولة البيزنطية، دار المعرفة الجامعية، (الاسكندرية: ٢٠٠٥)، ص ١٧٧؛ نورمان بينز و اخرون، الامبراطورية البيزنطية، ترجمة: حسن مؤنس و محمود يوسف، مطبعة لجنة تاليف و ترجمة، (القاهرة: ١٩٥٠)، ص٣٠٣.

[٢٦] الانطاكي، تاريخ الانطاكي (المعروف بصلة تاريخ اوتيخا)، تحقيق: عمر عبدالسلام تدميري، حروس برس،(لبنان: ١٩٩٠)، ص ص ٢٠٩ – ٢١٠؛الروذراوري،ذيل تجارب الامم، ملحق بكتاب تجارب الامم وتعاقب الهمم،دارالكتب العلمية،(بيروت: ٢٠٠٣)،ج٦،ص ص ٧١ –٧٢؛

تـەوەری دووەم: پەیوەندییـە ئابورییـەکانی نێـوان ڕوسـەکان و هەرێمـەکانی دەوروبـەری دەریـای خەزەر

ئابووری ڕوسەکان بەشێوەیەکی سەرەکی لەسەر بازرگانی کردن بینا کرابوو ، بازرگانی پیشـەی سـەرەکی ئەوان بوو، ئەو شار وگوند و ناوچانەی کە سـەرەتا ڕوسـەکان تێیـدا نیشـتەجێ بـوون زەوییـەکی تـەڕ و شـێدار و باراناوی بوو، کە بۆ کشتوکاڵکردن دەستی نەدەدا و هەرکاتێك مرۆڤ بەسەریدا ڕۆشتبایە ئەوا پێیەکانی لە قوڕ و شێداری زەویەکەدا ڕۆدەچوون، بۆیە دەبینین لەهەندێ سەرچاوەکاندا ئامـاژە بـەوە کـراوە کـە ڕوسـەکان خـاوەن زەوی و زاری کشـتوکاڵی نـین و جوتیـاری لەنێویانـدا نییـە[٢٧]، تەنانـەت هەنـدێ لـە شـارە گـەورەکانی ڕوسـەکان لەوەرزی زستاندا بۆ ئەوە نەدەشیا کە مـرۆڤ تێـدا بـژی ، بـۆ نمونـە لە شـاری (کیـف) بەشـێك لـە ڕوسـەکان لـە مـانگی (نۆڤەمبـەر /١٢) شـارەکەیان بەجێدەهێشـت و دەچـوونە ناوچـەکانی دیکـەی ژێردەسـەڵاتیان و وەرزی زستانیان لەوێ بەڕێدەکرد ، دواتر کـە لـە مـانگی (اپریـل/ ٤) دا بـەفر دەتوایـەوە و بەسـتەڵەکی ڕوبـاری دنیپـەر دەتوایەوە بەرەو شاری (کیـف) دەگەڕانـەوە[٢٨] ، بـەڵام ئەمـە مانـای ئـەوە نییـە کەتاسـەر وڵاتـی ڕوسـەکان هـەروا بێپیت و بەرەکەت بووە ، بەڵکو دەبینین دوای ئەوەی سنوری دەسەڵاتی ڕوسەکان فراوان دەبێت و وڵاتـی خـەزەر و ناوچەکانی دیکە دەکەونە ژێردەسەڵاتیانەوە کە لەڕووی کشتوکاڵییەوە بـەپیت و بەرەکـەت بـوون هـەروەك لـە تەوەرەی یەکەم باسکرا، بەڵام سەرچاوەکان ئاماژەیەکی ڕوون لەو بارەیەوە نادەن بەدەستەوە.

بەشێوەیەکی سەرەکی ڕوسەکان بـۆ کـاری بازرگـانیکردن پشـتیان بـە ڕێگـای ئـاوی دەبەسـت ، ئـەو ڕێگـا ئاویەش بریتی بوو لە ڕوباری (إتل/ ڤۆلگا) کە لە هەندێ سەرچاوە بە ڕوباری خەزەر یاخود ڕوباری ڕوس ناوی دەهێنرێت، ئەم ڕوبارە ڕێگەی سەرەکی بازرگانی ئەوان بوو ، ڕوباری (إتل) لە سەروی وڵاتی ڕوس هەڵدەقوڵی و بە وڵاتی ڕوسەکاندا دەڕۆیشت و دواتر دەگەیشت بە (بلغار) و دواتـر دەگەیشـتە (برطـاس)[٢٩] ، پاشـان دەگەیشـت بە وڵاتی خەزەر و دەڕژایە (دەریـای خـەزەر)[٣٠]ەوە[٣١]. هـەروەها ڕوبـارێکی گرنگـی دیکـە کـە ڕوسـەکان بـۆ کـاری

v.Minorsky, Commentary Of Book(Sharaf Al – Zaman Tahir Marvazi On : China, The Turkey And India), (London:1942), P P 118 – 119.

[٢٧] ابن رستة، الاعلاق النفیسة، ص ١٤٥؛ الجردیزي، زین الاخبار، ص٣٩٤.

[٢٨] قسطنطین السابع ، ادارة الامبراطوریة البیزنطیة، ص ص ٦٣ – ٦٤.

[٢٩] برطاس: ناوی نەتەوە و شارێکە ، هاوسنورە لەگەڵ وڵاتی خـەزەرەکان و دەکەوێتـە سـەر ڕوبـاری(إتـل)، دانیشـتوانەکەی خـەڵکی موسڵمانن، شارەکە بە فەرو و پێستەی ڕێوی بەناوبانگە. القزویني، اثار البلاد و اخبار العباد، دار صادر، (بـیروت: د.ت)، ص ص ٥٧٩ – ٥٨٠؛ البغدادي، مراصد الاطلاع علي اسماء الامکنة و البقاع، دار المعرفة، (بیروت: ١٩٥٤)، ج١، ص١٨٤.

[٣٠] دەریای خەزەر: دەیاریایەکی گەورە و داخراوە و لەڕێگـەی ئاوییـەوە نەبەسـتراوەتەوە بـەهیچ دەریایـەکی دیکـە، چـەندین شـار و هەرێم دەکەونە سەر ئەم دەریایە، لە ڕۆژهەڵاتی ئەم دەیایەوە وڵاتی (دیلم) و (طبرستان) و(جرجـان) و چـەند ناوچـەیەکی دیکـە، لە ڕۆژئاوایەوە هەرێمی (ئاران) و سـنوری (السریر) و وڵاتـی خـەزەرە، لـە باکوریـەوە ناوچـەی(الغزیە) و (سـیاکوە)یە، لەباشـوریەوە (الجبل) و (الدیلم)ە. اصطخري، مسالك و الممالك، ص ص ٢١٧ – ٢١٨. لـە هەنـدێ سەچاوەش بـە (دەریـای جرجـان) یـاخود (دەریـای طبرستان) ناوی دەهێنرێت، بەتایبەت لەو سنورە ئاویانەی لەسەر کەناری ئەو هەرێمانەدان. ابن خرداذبة، المسالك والممالك، مطبعـة بریل،(لیدن:١٨٨٩)، ص ص ١٥٤ – ١٥٥؛ ابن حوقل، صورة لارض، ص٣٣٩.

[٣١] ابـن حوقـل، صـورة لارض، ص ص ٣٩٢ – ٣٩٣؛ الادریسـي، نزهـة المشـتاق في اخـتراق الافـاق، مکتبـة الثقافـة الدینیـة،(القاهرة: د.ت)،المجلد٢،ص ص٨٣٤ – ٨٣٥.

بازرگانی سودێکی زۆریان لێوەر گرتووە ڕوباری دنیپەر بوو، ڕوسەکان سنوری دەسەڵاتیان درێژ دەبوەوە بۆ سەر ئەم ڕوبارەش و کەشتییەکانیان لە بنکەی سەرکیان کە شاری (نۆڤگۆرد) و ناوچەکانی دیکەوە دەیان هێنان بۆ شاری (کیف)، لە وێوەش لەڕێگەی ئەم ڕوبارەوە بەرەو باشوور دەڕۆشتن تاکو دەگەیشتن بە دەریای ڕەش و وڵاتی ڕۆم، ئەمەش دوای ئەوەی چەندین بەربەست و مەترسی سەر ڕێگاکەیان لە ڕوباری دنیپەر دەبڕی، لە چەندین شوێن خۆیان لە کەشتییەکانیان دادەبەزین و لە هەندێ شوێنیش کەشتییەکانیان لە ڕوبارەکە دەهێنایە دەرەوە و ڕایان دەکێشا ، پاشان دەیانخستنەوە ناو ڕوبارەکە[٣٢]، بەم شێوەیە دەبینین ڕوسەکان کاری بازرگانیان لەگەڵ خەزەرەکان و بولغارەکان و ڕۆمەکان ئەنجامداوە، ئەوان کە لە باکوری وڵاتی ڕۆم نیشتەجێ بوون بەهۆی باڵادەستیانەوە توانیبوویان باج و خەراج بەسەر چەند ناوچەیەکی ڕۆمەکان و نزیک لە وڵاتی خۆیاندا بسەپێنن[٣٣] ، وە هەندێکجاریش دەوڵەتی بێزەنتیان ناچاردەکرد کە لەڕێگەی ڕێککەوتنەوە کارئاسانی و ئیمتیازاتی بازرگانیان پێبدات[٣٤].کاروانە بازرگانییەکانی ڕوسەکان لەلایەن کۆمەڵێك کەشتی سەربازییەوە دەپارێزران و لەوەرزی بەهاردا گەشتە بازرگانییەکانی خۆیان دەستپێدەکرد، هەڵبەتە ڕوسەکان لە وەرزی زستاندا زیاتر خەریکی کۆکردنەوەی باج و خەراج بوون لەخەڵکانی ئەو ناوچانەی لەژێردەسەڵاتیاندا بوون ، لەوەرزی بەهاریشدا کاروانە بازرگانییەکانیان وەڕێدەخستن[٣٥].

پەیوەندییە ئابووری و بازرگانییەکانی ڕوسەکان لەگەڵ هەرێمەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر لەڕێگەی ڕوباری (إتل/ڤۆلگا) و ڕوباری (تنیس/دون)کە بە ڕوباری (سەقالیبە) ناوی هێنراوە بووە، ڕوباری (إتل/ ڤۆلگا) ڕوبارێکی گەورە بوو کە ڕوسەکان لەوڵاتی خۆیانەوە کەشتییە بازرگانییەکانیان دەخستەناوی و بەڕێدەکەوتن بۆ وڵاتی خەزەر ، دوای گەیشتنیشیان بەمەبەستی ڕێگەپێدرانیان بە هاتنە ناوەوەی کەشتییەکان و کاری بازرگانی دەیەکی کەلوپەل و کۆیلەکانیان و سەرمایەکەیان دەدا بە پاشای خەزەر[٣٦].

(ابن فضلان) باسی دیاردەیەك دەکات کە ڕوسەکان لەکاتی بازرگانی کردن لە ڕێگەی ڕوباری (إتل/ڤۆلگا) ئەنجامیان داوە ، ئەو دیاردەیەش بریتی بووە لە پاڕانەوەی بازرگانەکان لە بتەکان بۆ ئەوەی کاری بازرگانیان بۆ ئاسان بکەن ، بەگوێرەی وتەکانی ئەو ڕوسەکان دوای دەرچوونیان بۆکاری بازرگانی و لادانی کەشتییەکانیان لە ڕۆخی ڕوباری (إتل) پەیکەرێکی گەورەی لە دار دروستکراو لە زەوی دەچەقێنن و کڕنوشی بۆدەبەن و لێی دەپاڕێنەوە بۆئەوەی کەلوپەلەکانیان بەنرخێکی باش و زوویی و بەئاسانی بۆ بفرۆشرێت ، وە خۆراك و دیارییان پێشکەش دەکردن و ئەگەر کاری بازرگانییەکەشیان سەربگرێت و قازانجێکی باش بکەن ئەوە ئاژەڵیشیان بۆ سەردەبڕی و دەیکەنە قوربانی بۆی[٣٧]

---

[٣٢] قسطنطين السابع ، ادارة الامبراطورية البيزنطية، ص ص ٥٥، ٦٠ – ٦٤، ١٤٩؛ نورمان بينز و اخرون، الامبراطورية البيزنطية، ص ص ٣٠٢ – ٣٠٣.

[٣٣] الاصطخري، مسالك والممالك، ص ٢٢٦.

[٣٤] قسطنطين السابع ، ادارة الامبراطورية البيزنطية، ص٣٢.

[٣٥] نورمان بينز و اخرون، الامبراطورية البيزنطية، ص٣٠٢.

[٣٦] ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص١٥٤؛ ابن فضلان ، رسالة ابن فضلان، ص ص ١٤٥ ، ١٥١ ؛ ابن حوقل، صورة الارض، ص ٣٩٢؛ محمود عبدالرحمن، تاريخ القوقاز، دار النفاس للطباعة،(لبنان:١٩٩٩)، ص ص٣٩ – ٤٠.

[٣٧] ابن فضلان ، رسالة ابن فضلان، ص ص ١٥٢ – ١٥٤.

ڕوسەکان دوای تێپەڕینیان لە ڕوبارەکە گەیشتوون بە دەریای خەزەر و لە کەنارەکانی دەریاکە لایان داوە و کاری بازرگانیان لەگەڵ هەرێمەکانی دەوروبەری کردووە ، ئەو بازرگانییەی ڕوسەکان بەتایبەت لەگەڵ هەرێمی جرجان[٣٨] بووە، لەوێشەوە بەسواری حوشتر و بە هاوەڵایەتی وەرگێڕانی سەقالیبەیی کە مەسیحی بوون ، کەلوپەلەکانیان بەمەستی کاری بازرگانی و کڕین و فرۆشتن گواستووەتەوە شاری بەغداد[٣٩].

هەروەها ڕوسەکان ڕێگای بازرگانی وشکانیشیان بەکارهێناوە ، دوای گەیشتنیان بە شاری خەزەر(إتل) و دەریای خەزەر و (جرجان) ، لەوێشەوە دەچوون بۆ شاری (بلخ)[٤٠] و وڵاتانی (ما وراء النهر)[٤١] و دواتریش بۆ (الصين)[٤٢].

لەبەرامبەریشدا خەڵکی بەمەبەستی بازرگانی ڕویان دەکردە وڵاتی ڕوس ، بەتایبەت شاری کویابە(کیف)و دەوروبەری بەڵام هەندێ ناوچەی دیکەی ڕوسەکان کەس نەیدەتوانی بۆکاری بازرگانی ڕوی تێبکات ، بۆ نمونە شاری (ارثا) کە هەرکەسێکی نەناسراو ڕوی تێبکردبایە دەیان کوشت، ئەمە لەکاتێکدابوو خەڵکی ئەم شارە کاری بازرگانی خۆیان لەگەڵ ناوچەکانی دیکە ئەنجام دەدا ، بەڵام هیچ جۆرە زانیارییەکیان لەسەر خۆیان و کاری بازرگانیان بەکەس نەدەوت[٤٣].

ئەو کەلوپەلانەی لەلایەن ڕوسەکانەوە هەناردە دەکرا بریتی بوون لە هەنگوین و فەرو و پێستەی چەند جۆرێك ئاژەڵی وەك سمۆرەی ڕەش و ڕێوی و سەنجاب و (الخز) و پێستەی پڵینگ ، کە هەندێ لەو پێستە و فەروانە تەنها لەوڵاتی بلغار و ڕوس هەبوون و لەڕێگەی ڕوسەکانەوە دەگەیشتن بە ناوچەکانی دیکە[٤٤]، توکی

---

[٣٨] جرجان: ناوچەیەکی گەورەیە و گەورەترین شاری بە (جرجان) ناودەبرێت، ئەم شارە کەوتووەتە سەر کەناری دەریا(دەریای خەزەر) ، شارەکە لە دوو بەش پێکهاتووە و ڕوبارێك بەناویدا دەڕوات و ئەو ڕوبارەش بۆ کەشتیەوانی بەکاردەهێنرێت ، شارێکی بەپیت و بەرەکەتە و میوەی زۆرە ، ئەم شارە شارێکی بازرگانیشە و بازرگانان لە هەموولایەکەوە ڕوی تێدەکەن ، بەتایبەت لەڕێگەی دەریاوە. الاصطخري، مسالك الممالك، ص ص ٢١٢ – ٢١٣.

[٣٩] ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص ١٥٤؛ ادم متز، الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري او عصر النهضة في الاسلام، ترجمة: محمد عبدالهادي، دارالكتاب العربي، (بيروت: د. ت) ،المجلد ٢، ص٣٧٢.

[٤٠] بلخ: شارێکی گەورەیە دەکەوێتە ناوەڕاستی هەرێمی (خوراسان)،ئەم شارە بە پایتەختی هەرێمی (خراسان) دادەنرێت و شوێنی نیشتەجێ بوونی فەرمانڕەوایانی هەرێمەکە بووە لەسەردەمی خیلافەتی عەبباسیدا، شارێك بووە دوو شورە و دوازدە دەرگای هەبووە، چەندین شار و گوند و قەڵا سەربەم شارە بوون. اليعقوبي، البلدان، وضع حواشية: محمدامين ضناوي، دارالكتب العلمية، (بيروت:د.ت)،ص ص ١١٦ – ١١٧؛اسحاق بن الحسين، اكام المرجان في ذكر المدائن المشهورة في كل مكان،عالم الكتب،(بيروت: ١٩٨٨)، ص٨٢.

[٤١] ما وراء النهر: ئەو ناوچانەی دەکەونە پشت ڕوباری(جيحون) بە وڵاتانی ئەودیوی ڕوبار(ما وراء النهر) دەناسرێن، ئەم شار و ناوچانە دەگرێتەوە (بخارى، سمرقند، جند، الشاش، اشروسه، فرغانه، بناكت...) ، بەشێوەیەکی گشتی ئەو ناوچانە بەپیت و بەرەکەت بوون و ناوچەی کشتوکاڵی بوون، ابن الفقية، البلدان، تحقيق: يوسف الهادي، عالم الكتب، (بيروت: ١٩٩٦)، ص ص٦١٥ – ٦١٦؛ القزويني، اثار البلاد، ص٥٥٧.

[٤٢] ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص ص ١٥٤ – ١٥٥.

[٤٣] الاصطخري، مسالك الممالك، ص٢٢٤؛ ابن حوقل، صورة الارض، ص٣٩٧.

[٤٤] الاصطخري، مسالك الممالك، ص ص٢٢١ – ٢٢٦؛ ابن حوقل، صورة الارض، ص ص٣٩٧،٣٩٢؛ ابن الوردي، خريدة العجائب وفيرة الغرائب، تحقيق: انور محمود زناني، مكتبة الثقافة الدينية، (القاهرة:٢٠٠٨)، ص١٨٠؛ ادم متز، الحضارة الاسلامية، المجلد٢، ص٣٧٢.

ئەم ئاژەڵانە زۆرجوان و نەرم بوو و پێستەیەکی باش و گونجاویان هەبوو ، بۆیە فەروەکەیان نرخی گران بوو و جلوبەرگی نایاب و بەنرخی لێدروست دەکرا[٤٥].

هەروەها مۆم و قورقوشم(الرصاص) و ئاوریشم و بۆنی میسك و جۆرەها سوفی جل و بەرگ لەو کەلوپەلانە بوون کە ڕوسەکان لە شاری کویابە(کیف) و ناوچەکانی دی هەناردەیان دەکرد و بەبازرگانیکردن و فرۆشتنی بەناوبانگ بوون[٤٦]، سەرەڕای ئەمانەش ڕوسەکان بە جۆرێك لە شمشێری بەنرخ بەناوبانگ بوون کە بە شمشێری (السلمانیة/السلیمانیة) ناسرابوو[٤٧].

بازرگانی کردن بە کۆیلە و کەنیزەکیش لایەنێکی دیکەی گرنگی بازرگانی ڕوسەکانی پێکدەهێنا، ئەوان لە کاتی بازرگانی کردن لە ڕێگەی ڕوباری (إتل)ەوە کەنیزەکەکانیشیان سواری کەشتییەکانیان دەکرد و بۆ فرۆشتن لەگەڵ خۆیان دەیانبردن بۆ ناوچەکانی دی[٤٨]، زۆربەی ئەو کۆیلە و کەنیزەکانەش ڕوسەکان لە ئەنجامی هێرش کردنە سەر خەڵکی ناوچەکانی (الصقالبة)[٤٩] دەستیان کەوتبوو و خەڵکانی ئەو ناوچانەیان دەستگیرکردبوو و کردبونیانە کۆیلە و کەنیزەك و دەیانفرۆشتن[٥٠].

لەو سەرچاوانەی لەبەردەستماندا ئاماژەیەکی ڕوونی ئەوتۆ نەکراوە بەوەی کە ڕوسەکان بەو پارەیەی لەئەنجامی فرۆشتنی ئەو کەلوپەلانەوە دەستیان دەکەوت چیان کڕیوە لە هەرێمەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر، وەچ جۆرە کەلوپەلێکیان لەگەڵ خۆیاندا بردووەتەوە بۆ وڵاتەکەیان ، بەڵام بە هۆی ئەوەی وڵاتی ڕوس بۆ کشتوکاڵکردن گونجاو نەبوو بۆیە دەکرێت ئەو بەروبوومە کشتوکاڵیانەی لە خاکە بەپیتەکانی هەرێمەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر بەرهەم دەهێنرا بەتایبەت دانەوێڵە و گەنم و جۆ و بەروبومەکانی دی لەلایەن ئەوانە کڕدرابێتن.

ئەم پەیوەندیە بازرگانییەی نێوان ڕوسەکان و هەندێ لە هەرێمەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر وای کردووە کە پارەی میرنشینە ئیسلامییەکانی دەوروبەری ئەم دەریایە لەو ڕێگە ئاویانەی ڕوسەکان ڕویان تێکردووە بگوازرێتەوە بۆ ناوچەکانی وڵاتی ڕوسیا و کەنارەکانی وڵاتانی ئەسکەندەنافیا ، بەڵگەش بۆ ئەمە بریتیە لە دۆزینەوەی هەزارەها درهەمی زیوی لە وڵاتی ڕوسیا و کەنارەکانی وڵاتانی ئەسکەندەنافیا و

---

(٤٥) ابن الاثیر، النهایة في غریب الحدیث والاثر، تحقیق: طاهر احمد الزاوی و محمود محمد الطناحي، المکتبة العلمیة، (بیروت:١٩٧٩)، ج٢، ص٣٤٠؛ ابن منظور، لسان العرب، تحقیق:عبدالله علي الکبیر و اخرون، دارالمعارف، (القاهرة: د.ت)، المجلد٢، ص٢٠٩٢، المجلد٦، ص٤٥٤٥؛ الزبیدي، تاج العروس جواهر القاموس، تحقیق: مصطفي الحجازي و اخرون، مطبعة حکومة الکویت، (الکویت :١٩٧٣)، ج٣، ص٤٢، ج١٢، ص٨١.

(٤٦) ابن حوقل ، صورة الاض، ص ص ٣٩٢ ،٣٩٧؛ مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ١٤٠؛ابن الوردي، خریدة العجائب، ص١٨٠.

(٤٧) ابن رسته، الاعلاق النفیسة، ص١٤٦؛ الجردیزي، زین الاخبار، ص٣٩٥.

(٤٨) ابن فضلان، رسالة ابن فضلان، ص ص١٥١ — ١٥٣؛ الجردیزي، زین الاخبار، ص٣٩٤.

(٤٩) الصقالبة: ناوچەیەکە لە ڕۆژهەلاتیەوە (بلغار) و هەندێ ناوچەی ڕوسە، لە باشوریەوە دەریای(نیطس) و ڕۆمە، وڵاتێکی گەورە و پڕ دار و شینایيە، بە بەرهەمهێنانی هەنگوین بەناوبانگە. مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ١٣٩.

(٥٠) ابن رسته، الاعلاق النفیسة، ص١٤٥؛ الجردیزي، زین الاخبار، ص٣٩٤.

ئایسلەندە، کەلەلایەن میرنشینی سامانی(٢٦١ – ٣٨٩ك/٨٧٤ – ٩٩٩ز)یەوە لێدراون و مێژووی دروستکردن و لێدانیان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی سێ و چواری کۆچی/ نۆ و دەی زاینی [٥١].

تەوەری سێیەم : پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینەکانی (زەیدی) و (سامانی) و (سالاری)

یەکەم : پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی زەیدی

میرنشینی زەیدی(٢٥٠ – ٣١٦ك/٨٦٤ – ٩٢٨ز)[٥٢] لەلایەن کەسایەتیەکی شیعە مەزهەبەوە بەناوی(الحسن بن زید العلوی) لەهەرێمی (طبرستان)دامەزراوە، دامەزرێنەری ئەم میرنشینە بنەچەی دەگەڕایەوە بۆ بنەماڵەی خەلیفەی ڕاشیدین(علي بن ابي طالب) و لەشاری (الری)[٥٣] نیشتەجێ بوو[٥٤].

ناوچەکانی (طبرستان)[٥٥] و (دیلم)[٥٦] و دەوروبەری لەلایەن بنەماڵەی (طاهیر)(٢٠٥ – ٢٥٩ك/٨٢٠ – ٨٧٢ز)[٥٧]ی یەوە بەڕێوەدەبران و لەلایەن خەلیفەی عەبباسی(المستعین)(٢٤٨ – ٢٥٢ك/٨٦٢ – ٨٦٦ز) ەوە ڕاسپێررابوون بۆ ئەو کارە، (سلیمان بن عبدالله بن طاهر) والی ئەو ناوچانە بوو، ئەم کەسایەتیە و کاربەدەستانی سەر بە ئەو زوڵم و زۆرداری و ستەم و کوشت و بڕێکی زۆریان دژ بە خەڵکی ناوچەکە ئەنجام دەدا، باجێکی

---

[٥١] جوزیف شاخت و کلیفورد بوزورث، تراث الاسلام ، ترجمة: محمد رهیر السمهوري و اخرون، عالم المعرفة، (الكويت:١٩٨٥)، ج١، ص١٥٠؛ ول و ايريل ديورانت، قصة الحضارة، ج٣، المجلد٤، ص٢٠٣؛ ادم متز، الحضارة الاسلامية، المجلد٢، ص٣٧٣.

[٥٢] بۆزانیاری زیاتر لەسەر میرنشینی زەیدی بڕوانە: الطبري، تاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، دارالمعارف، ط٢، (بيروت:١٩٧٥)، ج٩، ص ص ٢٧١ – ٢٧٦، ٣٠٧ – ٣٠٩؛حيدر قاسم التميمي، العلويون في المشرق الاسلامي و اثرهم الفكري والحضاري حتى القرن الخامس الهجري، دار النهضة العربية، (بيروت: ٢٠١٠)، ص ص ٢١٧ – ٢٣٧؛ عصام الدين عبدالرؤوف الفقى، الدول المستقلة من المشرق الاسلامي في منذ مستهل العصر العباسي الى غزو المغولي، دار الفكر العربي، (القاهرة:١٩٩٩)، ص ص ٦٠ – ٦٥.

[٥٣] الری: شارێکی گەورە و پڕدانیشتوانی هەرێمی چیایە و بنکەی فەرمانڕەوایەتی هەرێمەکەیە. مؤلف مجهول، حدود العالم،ص ١٠٨.

[٥٤] الطبري، تاريخ الطبري، ج٩، ص ص ٢٧١، ٢٧٣؛ صام الدين عبدالرؤوف الفقى، الدول المستقلة من المشرق الاسلامي، ص ص ٦٠ – ٦١.

[٥٥] طبرستان: هەرێمێکی فراوانە و دەکەوێتە نێوان (الری) و (قومس) و دەریای خەزەر ، شاری (امل) بە مەڵبەند و پایتەختی ئەم هەرێمە دادەنرێت، بە (مازندران)یش ناودەبرێت. المقديسي، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، مكتبة مدبولي، ط٢، (القاهرة: ١٩٩١)، ص٣٥٩؛ القزويني، اثار البلاد، ص٣٠٤.

[٥٦] دیلم: ناوچەیەکی فراوانە و لە ڕۆژهەڵاتیەوە (خراسان)ە و لە باشوریەوە شارەکانی ناوچەی چیایە، لە ڕۆژئاواشیەوە ئازربیجانە، لە باکوریەوە دەریای خەزەرە، هەرێمیکی ئاودار و ئاوەدانە، خەڵکەکەی شەڕکەری باشن وبەتەور شەڕدەکەن، لەگەڵ ئەوەشدا خاوەن ڕەوشتی باشن. مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ١٠٩.

[٥٧] بنەماڵەی طاهري، بنەماڵەیەکی بە ڕەگەز فارسی دیارو ناودار بوون لەسەردەمی دەسەڵاتی خەلیفەی عەبباسی (المامون)(١٩٤ – ٢١٨ك/٨١٠ – ٨٣٣ز) و ڕۆڵێکی دیاریان هەبووە لەڕوی سەربازییەوە و دامەزرێنەری بنەماڵەکە (طاهر بن الحسين) بوو، ئەم کەسایەتیە لەلایەن خەلیفە(المامون)ەوە فەرمانڕەوایەتی کردنی هەرێمی (خراسان) و ڕۆژهەڵاتی پێسپێرراوە لەساڵی(٢٠٥ك/٨٢٠ز)، ناوبراو لەساڵی(٢٠٧ك/٨٢٢ز) کۆچی دوایی کرد و کوڕەکەی (طلحة بن طاهر)(٢٠٧ – ٢١٣ك/ ٨٢٢ – ٨٢٨ز) جێگەی گرتووەتەوە ، دوای ئەمیش چەند کەسێکی دیکە دەسەڵاتیان گرتووەتە دەست کە ئەمانەن ، (عبدالله بن طاهر)(٢١٣ – ٢٣٠ك/٨٢٨ – ٨٤٤ز)،(طاهر بن عبدالله)(٢٣٠ – ٢٤٨ك/ ٨٤٤ – ٨٦٢ز)،(محمد بن طاهر)(٢٤٨ – ٢٥٩ك/٨٦٢ – ٨٧٢ز). الطبري، تاريخ الطبري، ج٨، ص ص ٤٧٢، ٥٧٧، ٥٩٣ – ٥٩٤؛ استانلى لين پول، طبقات سلاطين اسلام، ترجمة: عباس اقبال، دنیای كتاب، چ٢، (تهران:١٣٦٣هـ. ش)، ص ص ١١٥ – ١١٦.

زۆریان بەسەر خەڵکیدا سەپاندبوو و خەڵکیان دەکوشت یان دەستگیریان دەکردن و دەیانکردن بە کۆیلە، هەموو ئەو کارانە دانیشتوانی ناوچەکەی تووڕە و بێزار کردبوو ، بۆیە خەڵکی لە دەوری دووبرا بە ناوەکانی (محمد بن رستم) و(جعفربن رستم) کەسایەتی دیاری ناوچەکە کۆبوونەوە و دژی سوپا و کاربەدەستانی (سلیمان بن عبدالله بن طاهر) ڕاپەڕین، بۆ سەرکەوتنی جوڵانەوە و ڕاپەڕینەکەیان پێویستیان بە کەسایەتیەکی ئاینی شیعە مەزهەب هەبووە بۆ ئەوەی دژی کاربەدەستانی سوننە مەزهەبی ناوچەکە پشتگیرییان بکات ، بۆ ئەو مەبەستەش ڕویانکردە لای (الحسن بن زید العلوی) لەشاری (الری) و داوایان لێکرد سەرکردایەتی جوڵانەوەکەیان بکات ، ئەویش بەداواکەیان ڕازی بوو و ئەم دوسەرکردە و لایەنگرانیان بەیعەتیان بە (الحسن بن زید العلوی) دا و دواتریش چەندین سەرکردەی دیکەی ناو ناوچەی (دیلم) و (طبرستان)پشتیوانی خۆیان بۆ ئەو ڕاگەیاند ، هەموو لایەکیش بەڵێنیان پێدا کە گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن و چەك و سەربازی بۆ دابین بکەن بۆ وەدەرنانی کاربەدەستانی بنەماڵەی (طاهري) لە ناوچەکانیان[58].

(الحسن بن زید العلوی) دوای کۆکردنەوەی سوپا و لایەنگرانی لەساڵی (٢٥٠ك/٨٦٤ز) هێرشی کردە سەر هەرێمی (طبرستان)و توانی سەرکەوتن بەدەست بهێنێت و شاری(امل)[59] بگرێت، دواتر چەندین شار و ناوچەی دیکەی وەك (ساریە)[60] و (جرجان) و (الری) و ...کەوتنە ژێر دەسەڵاتی (الحسن بن زید العلوی) و میرنشینی زەیدی لەو ناوچانە دامەزرا[61].

پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و هەرێمی (جرجان) و دەوروبەری سەرەتا پەیوەندییەکی بازرگانی بووە هەروەکو (ابن خرداذبة)(مردووی ٢٨٠ك/٨٩٤ز) باس لەگەیشتنی کەشتییە بازرگانییەکانی ڕوس دەکات بە ناوچەی (جرجان) و دەوروبەری و لەوێوەش بۆ ناوچە موسڵمان نشینەکانی دیکە[62]، بەڵام پەیوەندییە سیاسی و سەربازییەکانی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی زەیدی لە یەك ڕووداودا خۆی دەبینێتەوە ، ئەم ڕووداوەش مێژوو نووسی فارس (ابن اسفندیار) لەپەرتوکەکەیدا باسی دەکات، ئەم ڕووداوەش بریتییە لە هێرشکردنێکی ڕوسەکان بۆ سەر ناوچەکانی جرجان و (طبرستان)، بەتایبەت بۆ سەر شاری (ابسکون)[63] لە ماوەی فەرمانڕەوایەتی (الحسن بن زید العلوی) کە لە نێوان ساڵانی (٢٥٠ – ٢٧٠ك/٨٦٤ – ٨٨٣ز) دەسەڵاتدار بووە[64].

---

[58] الطبري، تاريخ الطبري، ج٩، ص ص ٢٧١ – ٢٧٤؛ ؛ابن الجوزي، المنتظم في تاريخ الملوك والامم، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، دارالكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٢)، ج٩، ص ص ٣٤ – ٣٥؛ اسدالله معطوفي، تاريخ فرهنگ و ادب گرگان و استراباد، چاپخانه احمدى، (گرگان: ١٣٧٦ هـ. ش)، ص ص ٢٧ – ٢٨.

[59] امل: شارێکە بە پایتەختی هەرێمی (طبرستان) دادەنرێت، شارێکی گەورە بووە و چەندین بازاڕ و نەخۆشخانە و مزگەوتی تێدایە، لەڕوی کشتوکاڵییەوە شارێکی بەپیت بووە. المقديسي، احسن التقاسيم ، ص٣٥٩.

[60] ساریە: شارێکە دەکەوێتە هەرێمی (طبرستان)، لە نزیك دەریایە(دەریای خەزەر). ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج٣، ص١٧٠.

[61] الطبري، تاريخ الطبري، ج٩، ص ص ٢٧٤ – ٢٧٦؛ ملا شيخعلي طيلانى، تاريخ مازندران، تصحيح و تحشية: منوچهر ستودة، انتشارات بنياد فرهنگ ايران، (د.م: ١٣٥٢ هـ.ش)، ٦٥ – ٦٧؛ حيدر قاسم التميمي، العلويون في المشرق الاسلامي، ص٢٢١.

[62] المسالك والممالك، ص ١٥٤.

[63] ابسکون: شارێکە دەکەوێتە سەر دەریای خەزەر و بازرگانان لە هەموو ناوچەیەکەوە لەڕێگەی دەریاوە ڕوی تێدەکەن ، ئەم شارە سێ ڕۆژە ڕێ لە (جرجان)ەوە دورە. مؤلف مجهول ، حدود العالم، ص ص ١٠٩ – ١١٠؛ ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج١، ص٤٩.

[64] ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ترجمة: احمد محمد نادي، المجليس الاعلى للثقافة، (القاهرة:٢٠٠٢)، ص ٢٧٠.

شاری (ابسكون) كە دەكەوتە سەر كەناری دەریای خەزەر و شارێكی ئاوەدان بوو و شارێكی بازرگانیش بوو لە هەموو لایەكی دەریاكەوە بازرگانان ڕویان تێدەكرد[٦٥]، بە ووتەی (ابن اسفندیار) ڕوسەكان لەسەردەمی دەسەڵاتی (الحسن بن زيد العلوی) بەسواری كۆمەڵێك كەشتی هێرشیان كردووەتە سەر شاری (ابسكون) ، میری میرنشینی زەیدی (الحسن بن زيد العلوی) بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەم هێرشەی ڕوسەكان سوپاكەی خۆی ناردووە و ڕووبەڕووی سوپای ڕوسەكان بووەتەوە، لە ئەنجامدا سوپای میری زەیدی توانیویەتی سوپای ڕوسەكان تێكبشكێنێت و ژمارەیەكی زۆر سەربازی ڕوسیش كوژراون [٦٦]. لەم هێرشەدا ژماری كەشتیگەلی ڕوس و ئامانج و هۆكاری هێرشەكە بۆ سەر شاری (ابسكون)ی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی زەیدی نەزانراوە و سەرچاوەكە ئاماژەی بۆ نەكردووە، بەڵام دەكرێت هەوڵدان بۆ كاری تاڵانكاری و دەستكەوتی مادی هۆكاری سەرەكی هێرشەكە بووبێت ، بەدوریشی دەزانین ڕوسەكان هەوڵی داگیركردن و مانەوەیان لەو شارەدابێت ، وادیارە هێرشەكەش زۆری نەخایاندووە.

دووەم: پەیوەندی نێوان ڕوسەكان و میرنشینی سامانی

میرنشینی سامانی(٢٦١- ٣٨٩ك/ ٨٧٤ – ١٠٠٠ز)[٦٧] لەلایەن بنەماڵەی سامانییەوە لە هەرێمی (خراسان)[٦٨] و (ما وراء النهر) دامەزرێنراوە ، ناوەكەشی دەگەڕێتەوە بۆ باپیرە گەورەی میرانی میرنشینەكە كەناوی (سامان خداە)بوو ، ئەمەش بە هۆی ئەوەی گوندێكی بەناوی سامان لە شاری (بلخ) دروست كردبوو، ئەم بنەماڵەیە لە شاری (بلخ) نیشتەجێ بوون، بەگوێرەی سەرچاوەكان(سامان خداە) لە بنەماڵەی پاشایانی ساسانی و كوڕی (بهرام چوبين) بوو، (سامان خداە) كوڕێكی هەبوو بەناوی(اسد بن سامان) و ئەویش چوار كوڕی هەبوو بەناوەكانی(نوح ، احمد ، يحيى، الياس) كە ڕۆڵكی كاریگەریان بینیوە لەو ڕوداو و پێشهاتە سیاسیای و سەربازیانەی لە (خراسان) و دەوروبەریدا ڕویداوە ، لەسەردەمی دەسەڵاتی خەلیفەی عەبباسی (المامون)(١٩٤ – ٢١٨ك/٨١٠ – ٨٣٣ز) لەساڵی(٢٠٢ك/٨١٧ز) فەرمانڕەوایەتی كردنی شاری (سمرقند)[٦٩] دراوە بە (نوح بن اسد) و شاری (مرو)[٧٠]ش دراوەتە دەست(احمد بن اسد)[٧١].

---

[٦٥] مؤلف مجهول ، حدود العالم، ص ص١٠٩ – ١١٠.

[٦٦] ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ص ٢٧٠؛ محمد علي جمالزادة، تاريخ روابط روس و ايران، چاپخانە نقش جهان، (تهران: ١٣٧٢هـ.ش)، ص٢٠؛

F.Donald Logan, The Viking In History, P201.

[٦٧] بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی میرنشینی سامانی بڕوانە: النرشخي، تاريخ بخاري، ترجمة و تحقيق: أمين عبدالمجيد بدوي و نصرالله مبشرالطرازي، دار المعارف، ط٣، (القاهرة: ١٩٩٣)، ص ص١١١ – ١٤٢؛ عباس اقبال اشتياني، تاريخ ايران از صدر اسلام تا انقراض قاجارية، چاپخانە حيدری، چ٢٢، (تهران: ١٣٩٢ هـ.ش)، ص ص ١٣٨ – ١٥٧.

[٦٨] خراسان: هەرێمێكە لە ڕۆژهەڵاتیەوە (سیجستان) و وڵاتی (هند)ە، لە ڕۆژئاواشیەوە ناوچەی(الغزيە) و (جرجان)ە، لە باكوریەوە وڵاتی (ماوراء النهر)ە ، لە باشوریشیەوە وڵاتی (فارس) و هەرێمی چیا و (دیلم)ە، گرنگترین شارەكانی بریتین لە (نیسابور، مرو، بلخ، هراة). ابن حوقل، صورة الارض، ص ص ٤٢٦، ٤٣٠.

[٦٩] سمرقند: شارێكی بەناوبانگە لەوڵاتی(ماوراء النهر) و دەكەوێتە پشت ڕوباری (جیحون). القزويني، اثار البلاد، ص ٥٣٥.

[٧٠] مرو: شارێكی گەورەیە و پێشتر بارەگای فەرمانڕەوای هەرێمی خوراسان بوو. مؤلف مجهول ، حدود العالم، ص٧٥.

[٧١] النرشخي، تاريخ بخاري، ص ص ٩٠، ١١١ – ١١٢.

لەگەڵ ئەوەی لەم بنەماڵەیەدا ئەم کەسایەتیانەی سەرەوە و چەند کەسایەتیەکی دیکە فەرمانڕەوایەتیان کردووە، بەڵام سەرچاوەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە میر (اسماعیل بن احمد السامانی) دامەزرێنەری میرنشینی سامانی یە، ئەم میرە توانیویەتی بەهاوکاری خەڵکی شاری (بخاری)[٧٢] لەساڵی (٢٦٠ك/٨٧٥ز) دەست بەسەر شارەکەدا بگرێت ، دوای ئەوەی(نصر بن احمد)ی برای لەساڵی (٢٧٨ك/٨٩٢ز) جێگەی ئەوی گرتووەتەوە و فەرمانڕەوایەتی کردنی وڵاتانی ئەو دیو ڕوبار دەگرێتە دەست و سنوری وڵاتەکەی فراوانکردووە، خەلیفەی عەبباسی (المعتضد بالله)(٢٧٩ – ٢٨٩ك/٨٩٢ – ٩٠٢ز) دانی بەدەسەڵاتی ئەم میرەدا ناوە و ئەویش گوێڕایەڵی خۆی بۆ خیلافەتی عەبباسی دەربڕیوە، پایتەختی میرنشینی سامانی شاری (بخاری) بووە[٧٣].

لەگەڵ ئەوەی پێگەی سەرەکی میرنشینی سامانی وڵاتانی (ما وراء النهر) و (خراسان) بوو ، بەڵام هەندێ کات دەسەڵاتیان درێژ بووەتەوە بۆ شار و ناوچەکانی (جرجان) و (طبرسان) و (الری) و ئەو ناوچانە و چەندین ناوچەی دیکە لەژێر دەسەڵاتی ئەواندا بوون[٧٤].

میر (اسماعیل بن احمد السامانی) لەساڵی (٢٩٥ك/٩٠٧ز) مرد و (احمد بن اسماعیل)(٢٩٥ – ٣٠١ك/٩٠٧ – ٩١٤ز)ی کوڕی جێگەی گرتووەتەوە، ئەم میرە توانیویەتی زۆرێك لە شار و ناوچەکانی (طبرستان) و (جرجان) بخاتە ژێر دەسەڵاتی میرنشینەکەیەوە [٧٥]، و (ابوالعباس عبدالله بن نوح)ی کردووەتە والی (طبرستان)[٧٦] سەرەتای پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی سامانیش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی ئەم میرە.

ڕوسەکان لەساڵی(٢٩٨ك/٩١٠ز) بە هێزێکی سەربازی کە پێکهاتبوو لە (١٦) شازدە کەشتی هێرشیان کردە سەر شاری (ابسکون) و ناوچە کەنارییەکانی هەرێمی (طبرستان) و دەوروبەری دەریای خەزەر ، موسڵمانان و دانیشتوانی شارەکە و ناوچەکە نەیانتوانی لەبەرانبەر ڕوسەکاندا خۆیان ڕابگرن و تێکشکان ، ڕوسەکانیش دەستیانکرد بە تاڵانکاری و کاولکارییەکی زۆر لە شاری(ابسکون) و ژمارەیەکی زۆر خەڵکیان کوشت، ئەم ڕوداوە بووەتە هۆی ئەوەی سامانییەکان یارمەتی و پاڵپشتی سەربازی بنێرن بۆ والی (ساری/ساریە) ئەمەش دوای ئەوە بوو کە والی ئەو شارە داوای پاڵپشتی سەربازی لە (ابوالعباس عبدالله بن نوح)ی والی (طبرستان)کرد، ئەویش کۆمەکی سەربازی بۆ نارد و لە شەودا هێرشیان کردە سەر ڕوسەکان و توانیان ژمارەیەکی زۆر سەربازی ڕوس بکوژن و ژمارەکی زۆریشیان لێبەدیل گرتن ، دیلەکانیشیان نارد بۆ ناوچەکانی دیکەی (طبرستان)[٧٧].

---

[٧٢] بخاری: شارێکی ئاوەدان و گەورەی وڵاتی (ماوراو النهر)ە، بەشورە دەورە دراوە و چەندین قەڵاش لەناوشارەکەدا هەیە. مؤلف مجهول ، حدود العالم، ص ٨٣.

[٧٣] النرشخي، تاريخ بخاري، ص ص ١١٣ – ١١٦، ١٢٢ –١٢٣، ١٢٩– ١٣٠.

[٧٤] القاشي، راس مال النديم في تواريخ اعيان اهل الاسلام، تحقيق: محمد عبدالقادر خريسات، مركز زايد للتراث والتاريخ، (الامارات: ٢٠٠١)، ص ٣٧٣.

[٧٥] النرشخي، تاريخ بخاري، ص ص ١٢٩ – ١٣١؛ القاشي، راس مال النديم، ص ص ٣٧٣ – ٣٧٤؛ عباس اقبال اشتيانى، تاريخ ايران از صدر اسلام، ص ص ١٤١ – ١٤٢.

[٧٦] ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ص٢٧٠.

[٧٧] ابن اسفنديار، تاريخ طبرستان، ص٢٧٠؛ مرعشي، تاريخ طبرستان و رويان و مازندران، به كوشش : محمد حسين تبيحي، مؤسسة مطبوعات مشرق، (د.م:١٣٤٥ هـ.ش)، ص١٤٥.

سالێك دوای ئەم ڕووداوە ڕوسەکان بە بەژمارەیەکی زۆرتر لە کەشتی و سەربازە بەمەبەستی تۆڵەکردنەوەی شکستی سالی پێشوتریان هێرشیان کردەوە سەرناوچەکە، لەم هێرشەیاندا ڕوسەکان شاری(ساری/ساریە) و ناوچەکانی (پنجاهزار)یان گرت و تالانیانکرد و ئاگریاندا، وە ژمارەیەکی زۆر لە خەلکی ناوچەکەشیان دەستگیرکرد، پاشان بەخێرایی گەڕانەوە ناو دەریا و هێرشیان کردە سەر چەند ناوچەیەکی دیی و بەشێك لەوان لە نزیك شاری (جیلان)[٧٨] لە دەریا هاتنە دەرەوە و بەشێکیشیان لەناو دەریاکەدا بوون ، خەلکی شاری (جیلان) لە شەودا هێرشیان کردە سەریان و کەشتییەکانی ڕوسەکانیان ئاگرتێبەردا و ژمارەیەکی زۆریش لەوانەی هاتبوونە دەرەوەی دەریاکە کوژران ، دوای ئەمە ڕوسەکان لە ناوچەکە هەلاتن[٧٩].

سەبارەت بە هێرشی ڕوسەکان بۆ سەر ناوچەکانی (طبرستان)و (ابسکون) مێژوونوس(المسعودی)(مردووی ٣٤٦ك/٩٥٧ز) بەشێوەیەکی وردتر باسی هێرشی ڕوسەکان دەکات، ئەو ئاماژە بۆ ئەوە دەکات لە دوای سالی(٣٠٠ك/٩١٣ز) هێزێکی ڕوسەکان کە پێکهاتبوو لە سەدان کەشتی لەڕێگەی کەنداوی (نیطس/ڕوباری دون) هاتنە ولاتی خەزەر و داوایان لە پاشای خەزەر کرد ڕێگەیان بدات لەڕێگەی ڕوباری(إتل/خەزەر)ەوە بڕۆنە ناو دەریای خەزەر ، هەردوو لاش ڕێککەوتن کە ڕوسەکان نیوەی ئەو تالانی و دەستکەوتانەی لە ئەنجامی هێرش و پەلامارەکانیانەوە بۆ سەر خەلکی دەوروبەری دەریاکە دەستیان دەکەوێت بیدەن بە پاشای خەزەر، بۆیە پاشای خەزەر ڕێگەی تێپەڕین بە ڕوبارەکە و گەیشتن بە دەریای خەزەری پێداون، دوای ئەوەی ڕوسەکان گەیشتن بە دەریاکە بە کەنارەکانیدا بلاو بوونەوە و هەندێ دەستەی سەربازیان ڕویان کردە کەنارەکانی (طبرستان) و (ابسکون) و (جرجان) ، ڕوسەکان خەلکێکی زۆریان کوشت و ژن و مندالەکانیان بەکۆیلەکردن، سەروەت و سامانێکی زۆریان کۆکردەوە و کاولکاری و خراپەکارییەکی زۆریان ئەنجامدا، پاشان گەڕانەوە بۆ ڕوباری (إتل) و وەك ئەوەی پێشتر لەسەری ڕێککەوتبوون نیوەی سەروەت و دەستکەوتەکانیاندا بە پاشای خەزەر، بەلام لەکاتی گەڕانەوەی ڕوسەکان بۆ ولاتی خۆیان لەلایەن موسلمانانی نیشتەجێی ولاتی خەزەرەوە ڕووبەڕووی هێرش بوونەتەوە و ژمارەیەکی زۆر لە ڕوسەکان کوژراون[٨٠]. لەم گێڕانەوەی (المسعودی)دا سالی هێرشەکە و ناوی دەسەلاتداران و میرنشینەکانی هەرێمەکان ئاماژەی بۆ نەکراوە ، ئەم ڕوداوەش دوا پەیوەندی نێوان میرنشینی سامانی و ڕوسەکان بووە.

---

[٧٨] جیلان: ناوچەیەکە دەکەوێتە نێوان (دیلم) و چیا و ئازربیجان و دەریای خەزەر، ناوچەیەکی ئاوەدارە و ڕوبارێك بەناوی (سبید رود) بەناوەڕاستیدا دەڕوات و دەڕژێتە دەریای خەزەرەوە . مؤلف مجهول ، حدود العالم، ص ١١٣.

[٧٩] ابن اسفندیار، تاریخ طبرستان، ص٢٧٠؛ طارق منصور محمد، الروس والمجتمع الدولي(٩٤٥ – ١٠٥٤م)، مصر العربية للنشر والتوزيع، (مصر:٢٠٠١)، ص١٤٣.

[٨٠] المسعودي، مروج الذهب و معادن الجوهر، اعتني به وراجعه: كمال حسن مرعي، المكتبة العصرية، بيروت: ٢٠٠٥)، ج١، ص ص ١٤١ – ١٤٢؛ الحميري، الروض المعطار في خبر الاقطار، تحقيق: احسان عباس، مكتبة لبنان، ط٣،(بيروت: ١٩٨٤)، ص ص ٣٤٠ – ٣٤١؛ Simon Franklin and Jonathan Shepard, The Emergence Of Rus 750 – 1200,Longman Publishing,(New York: 1996), P P 69,88.

سێیەم : پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی سالاری

میرنشینی سالاری(٣٣٠ □٤٢٠ك/٩٤٢ – ١٠٢٩ز)[٨١] لەلایەن بنەماڵەیەکی (دیلم)ی بەسەرۆکایەتی (المرزبان بن محمد بن مسافر) ناسراو بە (السلار) دامەزراوە، باوکی (المرزبان) کەسایەتیەکی ناودار و مەزنی (دیلم) بوو ، ئەو خاوەنی قەڵاکانی (الطارم)[٨٢] و چەند شار و قەڵایەکی دیکەی ناوچەی (دیلم) بوو ، سێ کوڕیشی هەبوو بە ناوەکانی (السلار المرزبان، وهسوذان، صعلوك)، دوای مردنی(محمد بن مسافر) لە ساڵی (٣٣٠ك/٩٤٢ز) (المرزبان)(٣٣٠ – ٣٤٦ك/ ٩٤٢ – ٩٥٧ز)ی کوڕی جێگەی گرتووەتەوە و توانیویەتی نەیارەکانی خۆی تێکبشکێنێت و دەست بەسەر زۆرێك لە شار و قەڵا و ناوچەکانی هەرێمی (ئازربیجان)[٨٣] و (ئاران)[٨٤]دا بگرێت و دواتر شاری (اردبیل)[٨٥]کە گەورەترین شاری ئازربیجان بوو کردوویەتیە پایتەختی میرنشینەکەی[٨٦]، بەڵام ئەم ناوچانەی ئەم میرنشینەلەژێر دەسەڵاتیدا بووە بەپێ کات ودەرکەتنی هێزی بەهێزولاوازی سالارییەکان گۆڕانی بەسەرداهاتووە.

پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی سالاری خۆی دەبینێتەوە لە هێرشێکی گەورەی ڕوسەکان بۆ سەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئەم میرنشینە بەتایبەت بۆ سەر شاری (بردعه)[٨٧] و دەوروبەری لەساڵی (٣٣٢ك/٩٤٤ز) لەسەردەمی دەسەڵاتی میر (المرزبان بن محمد بن مسافر) ، لەو بارەیەوەش مێژوونووس (مسكويه)(مردووی ٤٢١ك/١٠٣١ز) و مێژوو نووسانی دوای ئەو باسی ئەو هێرشەی ڕوسەکانیان کردووە، (مسكويه) خۆی ئەو کەسانەی بینیوە کە لەو هێرشەی ڕوسەکان ڕزگاریان بووە و لە زاری ئەوانەوە باسی هێرشی ڕوسەکان بۆ سەر شاری (بردعه) و پەیوەندی نێوان ئەوان و میرنشینی سالاری دەکات ، بە گوێرەی گێڕانەوەکانی ئەو لەساڵی

---

[٨١] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر میرنشینی سالاری بڕوانە: احمد كسروى، شهرياران گمنام، چاپخانه اذر، چ٥،(تهران :٢٥٣٧ هـ.ش)، ص ص ٦٦ – ١١٥؛ بابا صفرى، اردبيل در گذرگاه تاريخ، چاپخانه بهمن، چاپ دوم، (تهران: ١٣٧١ هـ.ش) جلد اول، ص ص ٤٢ – ٥٠؛ كليفورد ا. بوزوروث، الاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، ترجمة: حسين علي اللبودي، مؤسسة الشراع العربي، ط٢،(الكويت: ١٩٩٥)، ص ص ١٣٣ – ١٣٤.

[٨٢]الطارم/تارم: شارێکە لەوڵاتی (فارس)و لەسنوری شاری (کرمان)ە،بە (تارم)یش ناودەبرێت.یاقوت الحموي، معجم البلدان، ج٤،ص٣٢.

[٨٣] ئازربیجان : ناوچەیەکی فراوانە دەکەوێتە نێوان (قوهستان) و ئاران، چەندان شار وگوند و ڕوبار و چیا لەخۆ دەگرێت لەوانە (اردبيل، مراغة، مرند، تبريز، خوي، سلماس): اليعقوبي، البلدان، ص ص ٧٨ - ٧٩ ؛ القزويني، اثار البلاد، ص ص ٢٨٤ – ٢٨٥.

[٨٤] ئاران: ناوچەیەکە دەکەوێتە نێوان(ئازربیجان) و (ئەرمینیا) و (وڵاتی ابخاز)، لە چەندین شار و قەڵاو گوند پێکهاتووە گرنگترینیان بریتین لە (جنزة / گەنجە، شروان، برذعة، البيلقان،). القزويني، اثار البلاد، ص ٤٩٣.

[٨٥] اردبیل: ناودارترین شاری هەرێمی ئازربیجانە ، شارێکی کشتوکاڵی و بەپیت و بەرەکەتە و ڕەزو باخێکی زۆری هەیە، دوو ڕۆژە ڕێ لە دەریای خەزەرەوە دوورە. ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج١، ص ١٤٥.

[٨٦] ابن حوقل ، صورة الارض، ص ص ٣٣٤، ٣٤٨ – ٣٥٤؛ ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون(المسمى ديوان المبتداء والخبر في تاريخ العرب والبربر و من عاصرهم ذوي الشان الاكبر)، تحقيق: خليل شحاذة، دارالفكر للطباعة والنشر،(بيروت: ٢٠٠٠)، ج٤، ص ص٦٦٩ – ٦٧٠؛ بابا صفرى، اردبيل در گذرگاه تاريخ، جلد اول، ص ص٤٢ – ٤٤.

[٨٧] بردعە: شارێکی گەورەیە و دەکەوێتە هەرێمی ئاران و بە مەڵبەندی هەرێمەکە دادەنرێت، خاوەن زەویوزارێکی زۆر و بەپیتە ، میوە و داری زۆرە و شوێنی نیشتەجێ بوونی فەرمانڕەوایانی هەرێمەکەیە، ڕوباری (الكر) بە زەوییەکانی ئەم شارەدا تێپەڕدەبێت و دواتر لەگەڵ ڕوباری(الرس)دا یەکدەگرن و دەبن بەیەك ڕوبار و دەڕژێنە دەریای خەزەرەوە. اليعقوبي، البلدان، ص ص ٢٠٧ – ٢٠٨؛ القزويني، اثار البلاد، ص٢١٢.

(٣٣٢ك/٩٤٤ز) ڕوسەکان لە دەریای خەزەرەوە بە کەشتییەکانیانەوە گەیشتوون بە ڕوباری (الكر) کەڕوبارێکی گەورە بووە و لە چیاکانی (ئەرمینیا)[٨٨] و ئازربیجانەوە هەڵقوڵاوە و بە شاری (بردعە)دا تێپەڕیوە هەوڵی هێرشکردنە سەر شارەکەیان داوە، نوێنەر و جێگری میر(المرزبان) کە فەرماندەی شاری (بردعە) بوو و (٣٠٠) سێ سەد سەربازی (دیلم)ی لەژێردەستدابوو ، کاتێك بە هاتنی ڕوسەکانی زانی خۆی بۆ شەڕکردن دژ بە ڕوسەکان ئامادەکرد، ژمارەیەکی زۆر لەسەربازی خۆبەخشیش لە خەڵکی ئاسایی کە ژمارەیان دەگەیشتە نزیك بە (٥٠٠٠) پێنج هەزار کەس بۆ شەڕکردن و جیهادکرن لەدەوری کۆبوونەوە و بەشێك لەوان کورد بوون، ئەوان بە ئازایەتی و دڕی سەربازانی ڕوس ئاشنا نەبوون و وایان دەزانی ئەوانیش وەك ڕۆم و ئەرمەنەکان وان، بۆیە کاتێك شەڕ لەنێوان هەردوولادا دەستی پێکرد سوپای ڕوسەکان سەرکەوت و سوپای میرنشینی سالاری لەماوەیەکی کەمدا تێکشکا و ژمارەیەکی زۆریشیان لێکوژرا، ئەوەشی توانای ڕاکردنی هەبوو بەرەو شارەکە ڕایکرد و لەوێشەوە سەربازان و خەڵکی بەکۆمەڵ ئەوەی خاوەنی ئاژەڵی بار و گواستنەوە بوو شاری (بردعە)یان جێهێشت و ڕایانکرد[٨٩]، دواى ئەمە بەبێ هیچ بەرگرییەك ڕوسەکان هاتنە ناو شاری (بردعە) و شارەکەیان داگیرکرد[٩٠].

لەکاتی چوونە ناو شاری (بردعە)وە ڕوسەکان ڕاستەوخۆ دەستیان نەکردووە بە کوشتن و تاڵانکردنی خەڵکی ، بەڵکو بەمەبەستی هێورکردنەوەی دودڵی خەڵکەکە و دڵنیاکردنەوەی سەلامەتیان پێیان ڕاگەیاندوون کە هیچ ناکۆکییەکی ئاینی لەنێوان ئێمە و ئێوەدا نییە و ئێمە دەمانەوێت فەرمانڕەوایەتی بکەین و بەباشی لەگەڵ ئێوەدا دەجوڵێینەوە و پێویستە ئێوەش گوێڕایەڵمان بن[٩١]، بەڵام هەتاکو ئەو کاتەش کۆمەڵێك سەربازی پەرتەوازەی موسڵمانی شارەکە هێرشیان دەکردە سەر ڕوسەکان ، بەڵام نەیاندەتوانی لەبەرانبەر ڕوسەکان خۆیان ڕابگرن و تێکدەشکان، لەلایەکی دیکەوە هەندێ لە خەڵکی شارەکە لە ماڵەکانیان دەهاتنە دەرەوە و ڕوسەکانیان بەرد باران دەکرد، ئەم کارەی ئەوان ڕوسەکانی تووڕەکرد و بڕیاری دەرکردنی خەڵکی شارەکەیاندا ، بۆ ئەو مەبەستەش بانگەوازێکیان بەناو شارەکەدا کرد و بەخەڵکەکەیان ڕاگەیاند پێویستە لەماوەی (٣) سێ ڕۆژدا شارەکە چۆڵ بکەن، هەندێ لەوانەی ئاژەڵی سوارییان هەبوو شارەکەیان جێهێشت ، بەڵام زۆربەی خەڵکی شارەکە مابوونەوە، ڕوسەکانیش هەڵسان بە کوشتنی ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ بەدیل گرتن، ئەو خەڵکانەی مابوونەوەش پەنایان بردە بەر مزگەوتی شارەکە و لەلایەن ڕوسەکانەوە گەمارۆدران، ڕوسەکان لەڕێگەی کەسێکی مەسیحییەوە داوایان لیکردن کە خۆیان بکڕنەوە و ژیانیان ڕزگاربکەن، بۆ ئەوەش ڕێککەوتن کە هەرپیاوێك بڕی (٢٠)بیست درهەم بدات، هەندێ لەوان ئەو داوایەی ڕوسەکانیان قبوڵکرد و هەندێکیشیان ڕەتیان کردەوە، دواى ئەمە ڕوسەکان دەستیان کرد بە کوشتنی خەڵکەکە و ئەوەی کوژرا کوژرا و

---

[٨٨] ئەرمینیا : هەرێمێکە دەکەوێتە نێوان ئازربیجان و ڕۆم، چەندین شار و قەڵا و گوند پێکهاتووە و زۆربەی دانیشتوانەکەی نەصاران . القزويني، اثار البلاد، ص ٤٩٥.

[٨٩] مسكويه، تجارب الامم و تعاقب الهمم، تحقيق: سيد كسروي حسن، دارالكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣)، ج٥، ص ص٢٦٥ – ٢٦٦؛ زرار صديق تۆفيق ، الكورد في العصر العباسي حتى مجيء البويهين(١٣٢ – ٣٣٤هـ/٧٤٩ – ٩٤٦م)، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى مجلس كلية الاداب ، جامعة صلاح الدين،(اربيل:١٩٩٤)،ص ١٧٦؛
D.M.Dunlop, Bardhaa, (The Encyclopaedia Of Islam),(Leiden:1986), V (I),P 1041.

[٩٠] مسكويه، تجارب الامم، ج٥، ص٢٦٦؛ المروزي، ابواب في الصين والترك والهند منتخبه من كتاب طبائع الحيوان، نشره مينورسكي(لندن:١٩٤٢)، ص ٢٣.

[٩١] مسكويه، تجارب الامم، ج٥، ص٢٦٦.

ئەوەی دیکە لە ژن و منداڵ کراون بە کۆیلە و کەنیزەك لەلایەن ڕوسەکانەوە ، تەنها ژمارەیەکی کەم لە خەڵکەکە ڕزگاریان بوو[92]، ڕوسەکان ئەو کۆیلە و ژن و منداڵانەیان گواستوووەتەوە بۆ قەڵایەکی شارەکە کە بە (شهرستان)ی خەڵکەکە ناسرابوو و لەوێ بارگەیان خست و خۆیان تێدا قایم کرد[93]، بەڵام نووسەرێکی دیکەی هاوسەردەمی ئەم ڕوداوە باس لەوە دەکات کە ڕوسەکان گوندێکی گەورەی نزیك دەرگای شاری (بردعە) یان بەناوی (مبارکی) کردە سەربازگەی خۆیان لەکاتی دەست گرتن بەسەر شارەکەدا[94].

هەواڵی ئەم کارەسات و کوشت و بڕو کاولکاریەی بەسەر شاری(بردعە) و دانیشتوانە موسڵمانەکەیدا هات، گەیشتە موسڵمانانی ناوچەکانی دیکە، (المرزبان بن محمد)یش وەك میری میرشینی سالاری و خاوەنی شارەکە خۆی بۆ شەڕکردن لەگەڵ ڕوسەکان ئامادەکرد، لەهەموو لایەکیشەوە سەربازانی خۆبەش بۆ جیهادکردن لە دەوری کۆبوونەوە، بەو هۆیەشەوە ژمارەی سەربازانی بوو بە نزیکەی (٣٠٠٠٠)سی هەزار سەرباز، دواتر(المرزبان) و سوپاکەی ڕووبەڕووی ڕوسەکان بوونەوە و چەندین جارهێرشیان کردەسەر ڕوسەکان و چەندین پلان و بۆسەی سەربازی بۆ ڕوسەکان دادەنا، بەڵام لەگشت ئەو شەڕانەدا سوپاکەی (المرزبان) تێکدەشکا و ژمارەیەکی زۆریش لەسەربازانی ئەو دەکوژران، ئەم تێکشکانەی سوپای موسڵمانان وای کردبوو ورەیان بڕوخێت و بترسێن لە ڕوسەکان و لە گۆڕەپانی شەڕ ڕابکەن[95] .

ڕوسەکان سەربازانی ئازاو ڕاهێنراو بوون ، ئەوان هەر لە منداڵیەوە بەشێوەیەك پەروەردە دەکران کە بجەنگن و شمشێر بەکار بهێنن، سەرچاوەکان باس لەوە دەکەن کاتێك ڕوسەکان منداڵیان دەبوو شمشێرێکی تیژیان دەدایە دەست و پێیان دەوت پارەو سامانمان نییە بە میراتی بۆتی بەجێبهێڵین ، هیچ ڕێگەیەکی دیکەت لەبەردەم نییە بێجگە لەوەی بەم شمشێرە بژێوی و پێداویستیەکانی خۆت دابین بکەیت[96]، ئەوان بەچەندین ئامرازی شەڕکردن وەك (شمشێر، تەور، مشار،کوتك، حەربە...) شەڕیان کردووە و کەسانێکی بەهێز و ئازابوون ، تەنانەت خۆکوشتنیان پێباشتر بووە لەوەی لە مەیدانی جەنگدا بکەونە دەست سوپای موسڵمانان و دەستگیر بکرێن بۆیە کاتێك زانیویانە هیچ چارەیەکیان نییە و دەستگیر دەکرێن خۆیان کوشتووە[97]. بەڵام بە پێچەوانەوە سوپای میرنشینی سالاری زۆربەیان کەسانی خۆبەخش بوون ، کەسانی خۆبەخشیش کەسانێکن مەشقی سەربازییان نەبینیوە و زۆربەیان کەسانی ئاسایی و کاسبکار و جوتیار بوون، ئەمەش هۆکارێکی شکستیان ئەوانبووە.

---

(٩٢) ابن الاثير، الكامل في التاريخ، تحقيق: ابوالفداء عبدالله القاضي و محمد يوسف الدقاق، ط٥، دار الكتب العلمية، (لبنان:٢٠١٠)، ج٧، ص١٨٢؛ ابن كثير، البداية والنهاية، تحقيق: عبدالله عبدالمحسن التركي، هجر للطباعة والنشر، (جيزة:١٩٩٨)، ج١٥، ص١٥٧.

(٩٣) مسكويه، تجارب الامم، ج٥، ص٢٦٦.

(٩٤) مؤلف مجهول، حدود العالم، ص١٢٢.

(٩٥) ابن الاثير، الكامل، ج٧، ص١٨٣؛ ان. فرای، تاريخ ايران كامبرج، ترجمه: تيمور قادرى، مركز پخش گلستان، ج٢،(تهران: ١٣٩٠ هـ.ش) جلد٤، ص٣٢٥؛سي.اي. بوزورث، التنظيم العسكري عند البويهين في العراق وايران، ترجمة: عبدالجبار ناجي، مجلة المورد العراقية، المجلد ٤، العدد(١)، (بغداد: ١٩٧٥)، ص ٣٩.

(٩٦) ابن رسته، الاعلاق النفيسة، ص ١٤٥؛ الجرديزي، زين الاخبار، ص ص ٣٩٤ – ٣٩٥؛ الكسندر سيبل، اخبار امم المجوس من الارمن و رنك و الروس، مطبعة الاوفيست مكتبة المثنى،(بغداد:د.ت)، ص ٥١.

(٩٧) مسكويه، تجارب الامم، ج٥، ص ص ٢٦٥، ٢٦٨؛ المروزي، ابواب في الصين، ص٢٣.

تێکشکان و ترس و دڵەڕاوکێی سوپای سالارییەکان وای لە میر(المرزبان) کرد ئەویش هاوشێوەی ڕوسەکان بڕیاری چاونەترسی و گیانفیدایی خۆی بدات ، ئەو بڕیاری ئەوەیدا یان دەبێت سەربکەوێت یان بکوژرێت ، بۆ ئەو مەبەستەش بۆ خۆیی و براکانی و ژمارەیەکی کەم لەسەر بازانی دەست و پێوەندی هێرشیان کردەوە سەر ڕوسەکان ، ئەم هەڵویستەی ئەو وورەی سەربازانی بەرزکردەوە و ژمارەیەکی زۆر سەربازی دیکە پەیوەندییان پێوەکرد، لەم هێرشەیاندا سوپای میرنشینی سالاری سەرکەوتنیان بەدەستهێنا و ڕوسەکان زۆر بەخراپی تێکشکان ، نزیك بە (٧٠٠) حەوتە سەد سەرباز و میرەکەشیان لێکوژرا، بۆیە ڕوسەکان بە تێکشکاوی گەڕاونەتەوە ناو قەڵاکەیان بەناوی(شهرستان) ، ئەم قەڵایە پەناگەی ئەوان بوو و پارە و سامانی بەتاڵانبراوی خەڵکی شاری(بردعە) و کۆیلە و ژن و منداڵی بەدیلگیراوی شارەکەیان لەو قەڵایەدا کۆکردبووەوە، (المرزبان) و سوپاکەی گەمارۆیان خستە سەر قەڵاکە و بەردەوام بوون لە هێرشکرنە سەری[٩٨].

سوپای میرنشینی سالاری بەردەوام بوون لە گەمارۆدانی ڕوسەکان، لەناو ڕوسەکانیش بەهۆی خواردنی جۆرێك لە میوەوە پەتا و نەخۆشی بڵاوبوویەوە و ژمارەیەکی زۆریان بەو هۆیەوە مردن ، بەمەش جارێکی دیکە ژمارەیان کەمبووەتەوە ، بۆیە دواجار ناچاربوون لە شەوێکدا ڕابکەن و هەرچییەك لە زێڕ و پارە و جلوبەرگی نایاب و گرانبەها و ژن و منداڵی بەدیل گیراو توانیان بیبەن بردیان و ئەوی تریان ئاگرتێبەردا و بەرەو لای کەشتییەکانیان لەسەر ڕوباری (الكر) ڕۆشتن و لەو ڕێگەیەوە ناوچەکەیان جێهێشت[٩٩]، دوای ئەوەی ڕوسەکان قەڵاکەیان جێهێشت زێڕو پارە و شمشێری نایابی زۆریان لە گۆڕی مردووی ڕوسەکانی ناو قەڵاکەدا دۆزییەوە[١٠٠]، چونکە نەریتی ڕوسەکان وابوو هەرکاتێك کەسێکیان لێ بمردایە لەگۆڕێکی فراواندا بەجل و بەرگ و پارە و بازنەزێڕینەکانیانەوە و کەلوپەلەکانیان دەیانناشتن [١٠١]، ئەم هێرشەی ڕوسەکان و داگیرکردنی شاری (بردعە) ماوەی یەك ساڵی خایاندووە[١٠٢]. لەماوەی ئەو ساڵەی کە ڕوسەکان شاری (بردعە) یان داگیرکردوە و هیچ جۆرە پەیوەندییەکی دیبلۆماسی و سیاسی هەوڵدان بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی ئاشتیانە و گفتوگۆ چارەسەری کێشەکان بکەن لەنێوان (المرزبان بن محمد) و سوپای ڕوسەکان لە سەرچاوەکاندا بەدی ناکرێت .

---

[٩٨] القرطبي، صلة تاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، دار اسويدان،(بيروت:د.ت) ج١١، ص٣٤٥ – ٣٤٦؛ ابن الاثير، الكامل، ج٧، ص١٨٣؛ ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون، ج٤، ص٦٧١.

[٩٩] مسكويه، تجارب الامم، ج٥، ص٢٦٨، احمد كسروي، شهرياران، ص٨٣.

[١٠٠] القرطبي، صلة تاريخ الطبري، ج١١، ص ٢٤٦؛ ابن الاثير ، الكامل، ج٧،ص١٨٣.

[١٠١] ابن رسته، الاعلاق النفيسة، ص ص ١٤٦ - ١٤٧؛ الجرديزي، زين الاخبار، ص ٣٩٥.

[١٠٢] ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج٣، ص٧٩؛ ارثر كيستلر، القبيلة الثالثة عشرة، ص١١٧.

تــەوەری چــوارەم: پەیونــدی نێــوان ڕوســەکان و میرنشــینەکانی (شێروانشــاهان) و(هــاشمی) و (شەدادی) و (کسرانیان/شێروانشاهان)

یەکەم: پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی شێروانشاهان

میرنشینی شێروانشاهان(١٨٣ – ٤٦٨ك/٨٠٠- ١٠٧٥ز)[١٠٣] لە لایەن کەسایەتییەکی عەرەب بەناوی (یزید بن مزید بن زائد الشیباني) دامەزرێنراوە ، ئەم کەسێکی ئازا و ناودار بوو ، لەسەردەمی دەسەڵاتی خەلیفەی عەبباسی(هارون الرشید)(١٧٠ – ١٩٣ك/٧٨٦ – ٨٠٨ز)) دا لەساڵی(١٨٣ك/٨٠٠ز) کراوە بە فەرمانڕەوای هەرێمی ئازربیجان و ئەرمینیا و ئاران و شاری (باب الابواب)[١٠٤]، ئەو توانیویەتی چەندین جوڵانەوە کە دژ بە خیلافەتی عەبباسی سەریان هەڵدەدا دابمرکێنێتەوە و سەرکردەکانیشیان لە ناوبەرێ، ئەمەش وای کردووە ناوبانگێکی باش بۆ خۆی پەیدابکات و خەلیفەکانی عەبباسیش ڕێزیان لێ گرتووە و بەر پرسیاریەتی و ڕۆڵی گرنگیان داوە بە خۆی و کوڕ و نەوەکانی[١٠٥]. دیارە شەیبانییەکان هۆزێکی عەرەبی بوون و لەسەرەتای هاتنی ئیسلامەوە بە ناوچەکانی (موصل) و ڕۆژهەڵاتی ڕوباری دیجلە دا بڵاو ببونەوە[١٠٦].

(یزید بن مزید الشیباني) لەساڵی (١٨٥ك/٨٠٢ز) لەشاری (بردعە) کۆچی دوایی کرد و کوڕەکەی بەناوی(اسد بن یزید) جێگەی گرتەوە[١٠٧]، دیارە بێجگە لەم کوڕەی دوو کوڕی دیکەشی هەبوو بەناوەکانی (محمد بن یزید) و(خالد بن یزید) کە ئەمەی دواییان لەوکاتەدا والی شاری (موصل) بوو ، دواتر لەساڵی (٢٢٧ك/٨٤٢ز) لەلایەن خەلیفەی عەبباسی(الواثق بالله)(٢٢٧ – ٢٣٢ك/٨٤٢ – ٨٤٦ز)وە کراوە بە والی ئازربیجان و ئاران، بەردەوام بووە لە والیایەتی ئەو هەرێمانە تاوەکو لە ساڵی (٢٣٠ك/٨٤٥ز) دەمرێت و چوار کوڕی هەبوو بەناوەکانی (محمد، علی ، یزید، الهیثم) ، (محمد)ی کوڕی جێگەی گرتووەتەوە و تاوەکو لە دوای ساڵی (٢٤٥ك/ ٨٦٠ز) دەمرێت ، (الهیثم بن خالد) یش لەو کاتەدا فەرمانڕەوای شاری (شروان)[١٠٨] و دەوروبەری بوو ، (الهیثم) بەهۆی شەڕەکانی لەگەڵ هێزە ناموسڵمانەکانی دەوروبەری بە (شروانشاهـ) ناوبانگی دەرکرد بوو، دوای مردنشیی (محمد بن الهیثم) ی کوڕی جێگەی گرتەوە ، دوای مردنی ئەویش (الهیثم بن محمد بن الهیثم) جێگەی دەگریتەوە ، دوای

---

(١٠٣) بۆ زانیاری زیاتر لەسەر میرنشینی شێروانشاهان بڕوانە: مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب و شروان، اعتني بنشرها والتعليق عليها:و. مينورسكي، (كامبريدج: ١٩٥٨)، ص ص ١ – ١٦.

(١٠٤) باب الابواب: شارێکی گەورەیە دەکەوێتە بەشی ڕۆژئاوای دەریای خەزەر و کەناراوێکی هەیە کە درێژ دەبێتەوە بۆ ناو شارەکە و شوێنی لەنگەرگرتنی کەشتییەکانە . الادریسي، نزهة المشتاق، المجلد٢، ص ص ٨٢١ – ٨٢٢.

(١٠٥) خليفة بن خياط، تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق: مصطفى نجيب فواز و حكمت كشلي فواز، دارالكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٥)، ص ص ٢٩٢ – ٢٩٩؛ مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ١ – ٢؛ محمد طه صلاح، مواقف الشيبانين في الدولة الاسلامية في القرن الثاني الهجري، رسالة دكتورا غير منشورة مقدمة الى مجلس كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة ام القرى، (مكة: ١٩٨٠)، ص ص ١٠٨، ١١٥، ١٦٠، ١٦٥.

(١٠٦) القلقشندي، نهاية الارب في معرفة انساب العرب، تحقيق: ابراهيم الابياري، دار الكتب اللبناني، ط٢،(بيروت: ١٩٨٠)، ص ص٣٠٩ – ٣١٠.

(١٠٧) الطبري، تاريخ الطبري، ج٨، ص ٢٧٣؛ ابن الاثير، الكامل، ج٥، ص ٣٢٣.

(١٠٨) شروان: ناوی ناوچە و شارێکە دەکەوێتە نزیك شاری(باب الابواب/ الدربند)، مەڵبەندەکەی شاری(شماخی)یە و دەکەوێتە سەر دەریای خەزەر. ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج٣، ص٣٣٩.

مردنی ئەویش (علي بن الهيثم بن محمد) جێگەی گرتووەتەوە[١٠٩]، لەمە بەدواوە ئەو كەسانەی فەرمانڕەوایەتی شاری شروان و دەوروبەرییان دەكرد بە (شێروانشاهان) ناویاندەهێنرا و ئەو نازناوەیان پێدەوترا[١١٠]، ناوی (میرنشینی شێروانشاهان)دەگەڕێتەوە بۆ ناو ئەو كەسانەی فەرمانڕەوایەتی ئەو ناوچەیەیان كردووە، ئێمە كارەكەمان واناخوازێت باسی هەموو ئەو كارو كردەوە و ڕوداوانە بكەین كە لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی میرەكاندا ڕویانداوە بەڵكو لێرەدا تەنها باسی ئەو میرانە دەكەین كە پەیوەندییان لەگەڵ ڕوسەكان هەبووە.

ناوچەكانی میرنشینی شێروانشاهان لەسەردەمی دەسەڵاتی میر(علي بن الهيثم بن محمد)دا و لە ساڵی (٣٠٠ك/ ٩١٢ز) بە دواوە ڕووبەڕووی هێرشێكی ڕوسەكان بووەتەوە ، لەو بارەیەوە مێژوونووس (المسعودی) (مردووی ٣٤٦ك/٩٥٧ز) باسی ئەو هێرشە دەكات ، ئاماژە بەوە دەكات ڕوسەكان لەدوای گەڕانەوەیان لە هێرشەكەیان بۆ سەر ناوچەكانی دیكەی دەریای خەزەر ، هێرشیان كردە سەر دوورگە و كەنارەكانی وڵاتی شێروانشاهان ، بەتایبەت دورگە و كەنارەكانی دەوروبەر شاری(باكو/ النفاطة)[١١١] خەڵكی ناوچەكەش بۆ بەرپەرچ دانەوەی شاڵاوی ڕوسەكان و دورخستنەوەیان لە ناوچەكە كۆبوونەوە و سواری بەلەم و كەشتی بازرگانان بوون و ڕوویان لەو دورگانە كرد ، بەڵام ڕوسەكان ڕووبەڕویان بوونەوە و ژمارەیەكی زۆریان لێكوشتن و كەشتییەكانیشیان نوقمی دەریاكردن، بەو هۆیەشەوە ژمارەیەكی زۆریان خنكان، دوای ئەمە ڕوسەكان بۆ ماوەی چەندین مانگ لە دەریای خەزەردا مانەوە و دوای كۆكردنەوەی تاڵانی و دەستكەوتەكان ناوچەكەیان بەرەو وڵاتی خەزەر جێهێشت[١١٢]، (المسعودی) ساڵی ئەم هێرشەی دیارینەكردووە ، بەڵام دەڵێت لەدوای ساڵی (٣٠٠ك/ ٩١٢ز) وە بووە و ئەوە دووپاتدەكاتەوە و بەڵام ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە لەیادی چووەتەوە لەچ ساڵێكی دوای ئەو ساڵەوە بووە[١١٣]، وە (علي بن الهيثم) تاوەكو ساڵی (٣٠٥ك/ ٩١٧ز) لەسەر كاربووە و لەو ساڵە لەسەر كارلادراوە[١١٤]، بۆیە دەكرێت بڵێین ئەم هێرشەی ڕوسەكان لەنێوان ساڵی (٣٠٠ك/ ٩١٢ز) بۆ (٣٠٥ك/ ٩١٧ز) دا بووە.

لەو هێرشەی ڕوسەكان ئەوە ڕوون دەبێتەوە كە میرنشینەكە خاوەن هێزێكی سەربازی ڕێكخراو و بەهێز و كەشتی جەنگی نەبووە كە بتوانێت ڕووبەڕووی ڕوسەكان ببێتەوە ، بۆیە دەبینین بە بەلەم و كەشتی بازرگانی شەڕیان لەگەڵ ڕوسەكان كردووە و تێكشكاون و ژمارەیەكی زۆریان لەناوچوون.

بۆ جاری دووەم و دوای زیاتر لەیەك سەدە جارێكی دیكە ڕوسەكان هێرشیان كردووەتەوە سەر ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی شێروانشاهان، ئەو هێرشەشیان لەساڵی (٤٢١ك/١٠٣١ز)بوو، لەو كاتەدا میر(منوچهر بن یزید بن احمد) میری میرنشینەكە بوو ، میر(منوچهر) دوای كۆكردنەوەی سەرباز و خۆئامادەكردن لەنزیك شاری (باكو) ڕووبەڕووی ڕوسەكان بوویەوە، بەڵام ئەم جارەشیان سوپای میرنشینی

---

[١٠٩] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ٢ — ٤؛ زامباور، معجم الانساب والاسرات الحاكمة في تاريخ الاسلامي، ترجمة : زكي محمد حسين واخرون، دار الرئد العربي، (بيروت : ١٩٨٠)، ص ٢٧٧.

[١١٠] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ٥؛ ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج١، ص١٦١.

[١١١] باكو/ النفاطة: شارێكە دەكەوێتە سەر دەریای خەزەر و لەنزیك شاری (باب الابواب) و (شروان)ە، شارێكی نەوتاوییە و نەوتی زۆرە و نەوتی سپی لێ بەهەم دەهێنرێت. القزويني، اثار البلاد، ص٥٧٨؛ الحميري، الروض المعطار، ص ص٧٨ — ٧٩.

[١١٢] المسعودي، مروج الذهب ، ج١، ص ص ١٤١ — ١٤٢؛

V.Minorsky, A History Of Sharvan,p152.

[١١٣] المسعودي، مروج الذهب ، ج١، ص١٤٣؛ الحميري، الروض المعطار، ص٣٤١.

[١١٤] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ٤ — ٥.

شێروانشاهان تێکشکا و ژمارەیەکی زۆر سەربازیشیان لێکوژرا کە یەکێکیان سەرکردەیەکی گەورە بوو بەناوی (احمد بن خاصكين)، پاشان ڕوسەکان لەڕێگەی ڕوباری (الكر)ەوە ویستیان بەرەو ناوچەکانی سەرەوەی ڕووبارەکە بڕۆن ، بۆجارێکی دیکە میر(منوچهر) ڕوبەڕویان بووەوە و دووبارە تێکشکا و نەیتوانی بەسەر ڕوسەکاندا سەربکەوێت، دوای ئەمە ڕوسەکان ناوچەکانی ئەم میرنشینەیان جێهێشتووە[115]، تاوەکو لەساڵی(٤٢٣ك/١٠٣٣ز) جارێکی دیکە ڕوسەکان گەڕانەوە وڵاتی شێروانشاهان و ژمارەیەکی زۆرخەڵکیان کوشت و بەدیل گرت ، ناوچەکەشیان تاڵان کرد و وێرانیان کرد[116]. لە سەرچاوەکاندا ئەوە بەدی ناکرێت کە جارێکی دیکە تا ڕوخانی میرنشینەکە پەیوەندی لەنێوان ئەمئەوان و ڕوسەکان دروست بوو بێتەوە.

دووەم: پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی هاشمی

میرنشینی هاشمی (٢٥٥ – ٤٧٠ك/٨٧٠ – ١٠٧٧ز)[117]، لەشاری (باب الابواب) و ناوچەی (المسقط) کە لەچەند شار و قەڵا و گوندێکی ناوچە سنورییەکان پێکهاتبوو دامەزراوە ، دامەزرێنەرەکەشی (هاشم بن سراقە السلمی) یە ، ئەمە سەرکردەیەکی دیار و ئازای ناوچە سنورییەکان بوو، لە ساڵی (٢٥٥ك/٨٧٠ز) فەرمانڕەوایەتی شاری (باب الابواب) و دەوروبەری گرتووەتە دەست ، ئەمەش دوای ئەوە بوو کە بارودۆخی خیلافەت بەتەواوی شێواو بوو ، بۆیە خەڵکی شاری(باب الابواب)و دەوروبەری داوایان لە (هاشم بن سراقە السلمی) کرد ببێتە فەرمانڕەوایان و ئەوانیش گوێڕایەڵی دەبن[118].

دوای مردنی (هاشم بن سراقە) لەساڵی (٢٧١ك/٨٨٤ز) کوڕەکەی(عمر بن هاشم) جێگەی گرتووەتەوە و ئەمیش بۆ ماوەی ساڵێك حوکمڕانی کردووە ، دواتر چەندین میری دیکەی یەك لەدوای یەك هاتونەتە سەردەسەڵات کە دیارترینیان میر(احمد بن عبدالمليك بن هاشم)ە ، ئەم میرە لە دوای مردنی باوکی لەساڵی(٣٢٧ك/٩٣٩ز) بوە بەمیر و چەندین شەڕی لەگەڵ هێزە موسڵمان و ناموسڵمانەکانی دەوروبەری ئەنجامداوە ، لەساڵی (٣٦٦ك/٩٧٦ز) مردووە و میر(میمون بن احمد)ی کوڕی جێگەی گرتووەتەوە[119].

پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی هاشمی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی میر(میمون) ئەم میرە دوای مردنی باوکی و هاتنە دەرەوەی لەو قەڵایەی باوکی و خێزانەکەی تێیدا دەژیان لەلایەن سەرکردەکانی شاری (باب الابواب) دەستگیر کراو لە کۆشکی فەرمانڕەوایەتی زیندانی کراوە، لەماوەی زیندانی کردنەکەیدا هەموو دەسەڵاتێك لە دەستی سەرکردەکاندا بووە ، لەو ماوەیەدا میر(میمون) بە ئامانجی ڕزگاربوون لە زیندان و گرتنەوە دەستی دەسەڵات و لەناوبردنی دەسەڵاتی سەرکردەکان بەنهێنی پەیوەندی بە ڕوسەکانەوە کردووە ، دوای لێکردوون پاڵپشتی بکەن ، ڕوسەکانیش بەمە ڕازی بوون و لەساڵی (٣٧٧ك/ ٩٨٧ز) بە (١٨)هەژدە کەشتیەوە

---

[115] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص٩؛ عماد كامل مرعي، دور الاكراد في حماية المسلمين في بلاد القفقاس في القرنين الرابع والخامس الهجريين، مجلة جامعة كركوك للدراسات الانسانية، المجلد(٧)، العدد(٣)، (كركوك:٢٠١٢)، ص٧٥٨؛
V.Minorsky, A History Of Sharvan,p p 114 – 115.

[116] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص٢١.

[117] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر میرنشینی هاشمی بڕوانە: مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ١٦ – ٢٧.

[118] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص٧، ١٦ – ١٧.

[119] بڕوانە: مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ١٧ – ١٩.

ڕوویان لە ناوچەکە کردووە ، ڕوسەکان بۆ دڵنیابوونەوە لەوەی میر(میمون) مەبەستیەتی سود لە ئەوان وەربگرێت یەك کەشتیان ڕەوانە کردوە ، کاتێکیش میر(میمون) چووە بۆلای ڕوسەکان ، خەڵکی شاری(باب الابواب)یش دەستیان کردووە بە شەڕکردن دژ بە ڕوسەکان و ژمارەیەکی زۆریان لێکوشتوون، دوای ئەمە ڕوسەکان بەرە و (المسقط) ڕۆشتوون، دوای ئەمە نووسەری پەرتوکی (فصول من تاريخ الباب و شروان) باس لەوە ناکات دوای ئەمە چی ڕویداوە ، بەڵکو لەدوای باسکردنی ئەو ڕوداوە دەڵێت↔ لەساڵی ٣٧٨ك میر میمون قەڵای الباب ی بنیاتنا و لەوێدا خۆی پەنادا و تێیدا نیشتەجێ بوو≈[١٢٠]، بەگوێرەی ئەم ڕوداوەبێت دەبێت میر(میمون) لەماوەی ئەو ساڵەدا بە هاوکاری ڕوسەکان دەسەڵاتی گرتبێتەوە دەست و قەڵایەکی تایبەتی بۆ خۆی لە شارەکە بنیات نابێت.

خەڵکی شاری (باب الابواب) بە فەرمانڕەوایەتی کردنی میر(میمون) و بوونی سەربازی ڕوس لەپاڵ ئەودا ڕازی نەبوون، بۆیە لەساڵی (٣٧٩ك/٩٩٠ز) ئاژاوە و پشێوی لە شارەکە سەریهەڵدایەوە کە بە ئاژاوەی(موسى التوزي الواعظ الجيلاني) ناوی هاتووە، (موسى التوزى) بانگخوازێکی ئاینی بوو لە شاری (جیلان)ەوە هاتبووە شارەکە و دوای ئەوەی لە مزگەوتی شارەکەدا کۆبوونەوەیەکی لەگەڵ خەڵکی شارەکە ڕێکخستووە و دژ بە بوونی ڕوسەکان هانی داون و نزیکەی (١٠٠٠)هەزار پیاوی شارەکەی لەدەوری خۆی کۆکردووەتەوە ، پاشان بەرەو شوێنی نیشتەجێ بوونی میر(میمون) ڕۆشتوون، لەوێدا داوایان لە میر کرد کە دەبێت یان داوا لەو ڕوسانەی لەگەڵنی بکات کە موسڵمان بن یان بیانکوژێت ، میریش ئەو داوایەی ئەوانی ڕەت کردەوە بەمەش ئاژاوە و شەڕ سەریهەڵدا ، میریش لەساڵی (٣٨٠ك/ ٩٩١ز) لە قەڵاکەیدا خۆی قایمکرد ،(موسى التوزى) و ئەو خەڵکانەی لەگەڵی بوون بۆ ماوەی (٢٨) بیست و هەشت ڕۆژ گەمارۆی قەڵاکەیاندا، دواجار میر ڕازی بوو کە قەڵاکە بدات بەدەستەوە و داوای لێکردن کە گیانی بپارێزن و لێگەڕێن خۆی و شوێنکەوتووەکانی بەسەلامەتی بڕۆن بۆ (طبرسران) ، ئەوانیش بەداواکەی ڕازیبوون و قەڵاکەش کەوتە دەست (موسى التوزى) و خەڵکی شارەکە، دواتر خەڵکی شاری (باب الابواب) بەڕێوەبردنی شارەکەیان داوەتە دەست میرنشینی شێروانشاهان، بەڵام دوای ماوەیەك میر(میمون) هێرشی کردووەتەوە سەر شارەکە و خستویەتیە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە تاوەکو ئەو کاتەی لەساڵی (٣٨٧ك) مردووە[١٢١].

لەگەڵ ئەوەی لە سەرچاوەکاندا ئاماژە بەوە نەدراوە کە ڕوسەکان لەبەرانبەر چیدا هاوکاری سەربازی میر(میمون)یان کردووە دژ بە دەسەڵاتی سەرکردەکانی خەڵکی شارەکە ، بەڵام دەگونجێت لە پێناوی پارە و زێڕ و پێدانی ئیمتیازاتی بازرگانیدا ئەو کارەیان ئەنجامدابێت ، لەڕاستیدا ئەم پەیوەندیەی نێوان ڕوسەکان و ئەم میرنشینە گۆڕانێکی بنەڕەتی بووە لە پەیوەندییەکانی نێوان ڕوسەکان و میرنشینە ئیسلامییەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر و پێشتر وینەی نەبووە کە هێزێکی ڕوسی پاڵپشتی میرێکی میرنشینەکان بکات و دەست وەربدەنە کاروباری ناوخۆی میرنشینەکانەوە، بەڵکو ڕوسەکان بەوە ناسرابوون کە ڕوبکەنە هەرناوچەیەك وێرانی دەکەن و کاری تاڵانکاری و کوشتار بەرانبەر هەموو کەسێك ئەنجام دەدەن، لەو ئاژاوەی (موسى التوزى)یش پاڵنەری ئاینی

---

[١٢٠] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ١٩.

[١٢١] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ١٩ – ٢٠.

V.Minorsky, A History Of Sharvan,p114.

بەوەی ڕوسەکان موسڵمان نین لەلایەك و لەلایەکی دیکەشەوە دەشگونجێت شیرواشاهان ڕۆڵیان لەو ئاژاوەیەدا هەبووبێت، چونکە دوای دەرکردنی میری هاشمی لەشارەکە ڕاستەوخۆ ڕادەستی میرنشینی شێروانشاهانی دەکەن.

ئەم پەیوەندی و هاوکاریەی نێوان میرنشینی هاشمی ڕوسەکان لەسەردەمی میر(منصور بن میمون)(٣٩٣ – ٤٢٥ك/ ١٠٠٣ – ١٠٣٤ز) گۆڕانی بەسەردا هاتووە ، لەساڵی (٤٢٣ك/١٠٣٢ز) کاتێك ڕوسەکان دوای تاڵانکردنی وڵاتی شێروان بەدەستی پڕ و تاڵانی و کۆیلەوە دەیانەویست بگەڕێنەوە ، بەڵام خەڵکی شاری(باب الابواب) و دەوروبەری بەسەرکردایەتی میر(منصور بن میمون) لە تەنگە بەر و سەر ڕێگاکان بۆسەیان بۆ دانانەوە و ژمارەیەکی زۆر ڕوسیان کوشتووە ، وە زۆربەی ئەو کەل و پەلە و شتومەکە تالانکراوەی لە وڵاتی شێروان هێنابوویان لێیان سەندنەوە[١٣٢].

لەبەرانبەر ئەو تێکشکانە قورسەدا ڕوسەکان بەمەبەستی تۆڵەکردنەوە لە خەڵکی شاری(باب الابواب) هاوپەیمانەتیان لەگەڵ (لانەکان /اللان)[١٣٣] بەست و دوای کۆکردنەوەی سەرباز لەساڵی (٤٢٤ك/١٠٣٣ز) بەرەو شارەکە بەڕێکەوتن، دوای گەیشتن بە شارەکە خەڵکی شارەکە لێیان هاتنە دەست و ژمارەیەکی زۆر سەربازی ڕوس و لانیان کوشت و سەرکەتن بەسەریاندا، فەرمانڕەوای (لانەکان)یش لەشەڕەکە ڕایکرد [١٣٤]. ئەم ڕوداوەش دوا پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی هاشمی بووە.

سێیەم : پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی شەدادی

میرنشینی شەدادی (٣٤٠ – ٥٩٥ك/ ٩٥١ – ١١٩٨ز)[١٣٥] لەلایەن بنەماڵەیەکی کورد بەناوی بنەماڵەی شەدادی لە هەرێمی ئاران و بەشێك لە ئەرمینیا دامەزراوە و ئەم میرنشینە فەرمانڕەوایەتی ئەو دوو هەرێمەی کردووە [١٣٦]، میر (محمد بن شداد بن قرطق) بە دامەزرێنەری ئەم میرنشینە دادەنرێت ، ئەو توانی سود لەو پشێویە وەربگرێت کە بەهۆی دەستگیرکرانی فەرمانڕەوای ئازربیجان (السلار المرزبان بن محمد مسافری) لەساڵی (٣٣٧ك/٩٤٨ز) لەلایەن بوەیهییەکانەوە سەری هەڵدا بوو، کە هەریەکە لە فەرمانڕەوای شار و قەڵا و ناوچەکانی ئازربیجان و ئاران سەربەخۆیی خۆیان ڕادەگەیاند، میر (محمد بن شداد بن قرطق)یش یەکێك بوو لەو

---

[١٣٢] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ٢٠ – ٢١.

[١٣٣] لانەکان (اللان): لانەکان نەتەوەك بوون ژمارەیان زۆربوو و پاشاکەیان مەسیحی بوو، پایتەختی میرنشینەکەیان (مغص) بوو، وڵاتی لان لە ڕۆژهەڵات و باشوریەوە وڵاتی سەریرە، لە ڕۆژئاوایەوە وڵاتی ڕۆمە ، لە باکوریەوە دەریای نیتس و بجناك و خەزەرە، وڵاتێکی شاخاوی و پڕخێرو بەرەکەتە ،بەشێك لە دانیشتوانەکەی لە دەشت و بەشێکی دیکەیان لە شاخەکان دەژین، دیارترین شار و قەڵاکانی بریتین لە (باب اللان، کاسك، خیلان). مؤلف مجهول، حدود العالم، ص ١٤٢؛ الجرديزي، زين الاخبار، ص٣٩٧؛ ياقوت الحموي، معجم البلدان، ج١، ص٢٤٥.

[١٣٤] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ٢١.

[١٣٥] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر میرنشینی شەدادی بڕوانە: اسماعيل شكر رسول، الامارة الشدادية الكردية في بلاد ئاران، مطبعة وزارة التربية،(اربيل: ٢٠١٠)، ص ص ٦٧ – ١١٠.

[١٣٦] منجم باشي، جامع الدول باب الشدادية، عني بتحقيقه و نشره: ولاديمير مينورسكي،(كمبريدج:١٩٥٣)، ص١؛ زرار صديق تۆفیق، کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا(١٦ – ٦٥٦ك/٦٣٧ – ١٢٥٨ز)، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چ٢، (هەولێر: ٢٠١٢)، ل ١٤٢.

فەرماندانە و توانی لەساڵی (٣٤٠ك/٩٥١ز) دەست بەسەر چەند ناوچەیەکی هەرێمی ئاران و بەتایبەت شاری (دوین/دبیل)[١٢٧] دا بگرێت و کردییە بنکەی فەرمانڕەوایەتی کردنی میرنشینەکەی[١٢٨].

شەدادییەکان دوای ڕزگاربوونی (المرزبان بن محمد)لە زیندان لەساڵی(٣٤٢ك/ ٩٥٣ز) شاری (دوین) یان لەدەستداو شارەکە کەوتووەتە ژێر دەسەڵاتی سالارییەکان و شەدادییەکانیش و ئاوارەبوون، لە ساڵی (٣٤٤ك/٩٥٥ز) (محمد بن شداد) مرد و کوڕە گەورەکەی بەناوی (لشکری بن محمد) جێگەی گرتەوە (٣٦٠ – ٣٦٨ك/٩٧٠ – ٩٧٨ز) ، ناوبراو بە هاوکاری (المرزبان) و (الفضل) ی برای و بنەماڵەکەی لەساڵی (٣٦٠ك/٩٧٠ز) دەست بەسەر شاری (جنزە)(گەنجە)[١٢٩]دا بگرێت و جارێکی دیکە میرنشینەکەیان دامەزراندووەتەوە و ئەو شارەیان کردووەتە پایتەختی میرنشینەکەیان ، لەوێوە دوای چەندین شەڕ توانیویانە سالارییەکان تێکبشکێنن و ناوچەکانی ئاران و بەشێك لە ئەرمینیا بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە[١٣٠].

پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی شەدادی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی میر(الفضل بن محمد)(٣٧٥ – ٤٢٢ك/٩٨٥ – ١٠٣١ز) ، هۆکاری دروستبوونی پەیوەندییەکەش دەگەڕێتەوە بۆ یاخی بوونی کوڕێکی ئەم میرە بەناوی (عسکریە)، ئەم کوڕەی میر(الفضل بن محمد) لەساڵی (٤٢١ك/١٠٣٠ز) لە باوکی هەڵدەگەڕێتەوە و دەست بەسەر شاری (بیلقان)[١٣١]دا دەگرێت [١٣٢]، میر (الفضل) بۆ دامرکاندنەوەی ئەو هەڵگەڕانەوەیە کوڕێکی دیکەی بەناوی (موسى بن الفضل) کە جێنشینی بوو ڕاسپارد، دیارە (موسى بن الفضل) بەتەنیا نەیتوانیوە هەڵگەڕانەوەکە دابمرکێنێتەوە و دەست بەسەر شارەکەدا بگرێت ، بۆیە پەیوەندی کردووە بەو هێزە ڕوسەی کەوە بە (٣٨) کەشتییەوە ڕویان لەوڵاتی شروان کردبوو، لەگەڵ ئەو ڕوسانە ڕێککەوت لەبەرانبەر بەشداربوون لە گرتنەوەی شاری (بیلقان) پارەیەکی زۆریان پێدەدات، ڕوسەکانیش بەو داوایە ڕازی بوون و لەگەڵ سوپای میرنشینی شەدادی توانیان دەست بەسەر شارەکەدا بگرنەوە و (عسکریە) یش دوای دەستگیرکردنی لەلایەن(موسى)ی برایەوە کوژرا، ڕوسەکانیش دوای ئەوەی پارەکەیان وەرگرت بەرەو وڵاتی ڕۆم و لەوێشەوە بەرە

---

[١٢٧] دوین/دبیل: گەورەترین شاری هەرێمی ئارانە و دەکەوێتە باشوری ڕۆژهەلاتی هەرێمەکەوە. مؤلف مجهول، حدود العالم، ص١٢٠؛ اسماعيل شكر رسول، الامارة الشدادية، ص٤١.

[١٢٨] منجم باشي، جامع الدول، ص٣؛ احمد کسروی، شهریاران گمنام، ص٢٦١؛ حوسێن حوزنی موکریانی، سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی موکریانی ، کۆکردنەوە و لەچاپدانی دەزگای ئاراس، (هەولێر: ٢٠٠٧)، بەرگی دووەم، ل٢٩٣.

[١٢٩] گەنجە (جنزە) : گەورەترین شاری هەرێمی ئارانە، کەوتووەتە نێوان شێروان و ئازربیجان، ماوەی نێوان (گەنجە) و (بردعە)(١٦ فرسخە/٩٦ کیلۆمەترە) . یاقوت الحموی، معجم البلدان، ج٢، ص ص ١٧١ – ١٧٢.

[١٣٠] منجم باشي، جامع الدول، ص ص ٦ – ١٠؛ خالد رسول علی، سبط ابن الجوزی و کورد لەکتێبەکەی (مراة الزمان في التاريخ الاعيان) نامەیەکی ماستەری بڵاونەکراوەیە پێشکەش بە ئەنجومەنی کۆلێژی زانستەمرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی کراوە،(سلێمانی:٢٠١٠)، ل ل ١٤٢ – ١٤٣.

[١٣١] بیلقان: شارێکە دەکەوێتە هەرێمی ئاران و ئەرمینیا ، لە نزیك شاری (باب الابواب) و (شروان)دایە. یاقوت الحموي، معجم البلدان، ج١، ص٥٣٣.

[١٣٢] منجم باشي، جامع الدول، ص ١١؛ نوزاد خالد رؤوف، ململانێ ناوخۆییەکانی ناو میرنشینە کوردییەکان لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەیەمی زایینیدا، نامەیەکی ماستەری بڵاونەکراوەیە پێشکەش بە ئەنجومەنی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەددین کراوە، (هەولێر: ٢٠١٤)، ل٣٦.

و ولاتی خۆیان گەڕانەوە [١٣٣]، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ڕوسەکان وەك سەربازی بەکرێگیراو لەو ماوەیدا ڕەفتاریان کردووە و لەپێناوی وەرگرتنی پارەدا دەستیان وەرداوەتە ناو کاروباری ناوخۆی میرنشینەکە.

بەڵام ئەمە دەرگای والاکردووە کە جارێکی دیکە ڕوسەکان هێرش بکەنەوە سەر میرنشینەکە ، بۆیە لەسەردەمی دەسەڵاتی میر(موسى بن الفضل)دا لەساڵی (٤٢٣ك/١٠٣٢ز) جارێکی دیکە ڕودەکەنەوە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی شەدادی ، میر(موسى) لە لای شاری (باکو) ڕوبەڕویان بووەتەوە و توانیویەتی ژمارەیەکی زۆریان لێبکوژێت و لەولاتەکەی وەدەریان بنێت[١٣٤]. ئەمەش کۆتا پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی شەدادی بوو و لەو سەرچاوانەی لەبەردەستماندان ئاماژەی بەپەیوەندی دیکە نەکراوە.

چوارەم: پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و میرنشینی (کسرانیان/شێروانشاهان)

میرنشینی (کسرانیان/شێروانشاهان) (٥٥٠ – ٩٤٦ك/١١٥٥ – ١٥٣٩ز)[١٣٥] لە ناوچەی (شیروان) لەلایەن (منوچهر بن كسران)(٥٥٠ – ٥٥٦ك/١١٥٥ – ١١٦١ز) لەنیوەی دووەمی سەدەی شەشەمی کۆچی دامەزرێنراوە، هەندێ لەسەرچاوەکان بنەچەی دامەزرێنەری میرنشینەکە دەگەڕێننەوە بۆ پاشای ساسانی (کیسرا انوشروان عادل)() ، بەڵام هەندێکی دیکە دەیگەڕێننەوە بۆ سەر میرانی پێشوی میرنشینی شێروان کە سەربەهۆزی (شەیبانی) عەرەب بوون[١٣٦].

هەندێ لە مێژوو نووسان میرانی ئەم میرنشینە بە (سوڵتانانی شیروان)(سلاطين شيروان) یاخود بە (بەشێروانشاه) و میرنشینەکەش بە (شێروانشاهان) ناو دەبەن[١٣٧]، بەڵام هەندێکی دیکە بە میرنشینی (کسرانیان)(إمارة بنو كسران) یاخود بە (الخاقانیون) ناو دەهێنن [١٣٨]. هەڵبەتە ئەو سەرچاوانەی کە بە میرنشینی (شێروانشاهان) ناویان هێناون لەسەر ئەو بنەمایە بووە کە میرانی ئەم میرنشینە فەرمانڕەوایەتی ناوچەی (شروان) یان کردووە، ئەو سەرچاوانەشی میرنشینەکەبە (کسرانیان) ناو دەبەن دەیگەڕێننەوە بۆ باوکی

---

[١٣٣] منجم باشي، جامع الدول، ص ص١١ – ١٢؛ جەمال ڕەشید احمد ، بەیەکگەیشتنی کورد و لان لە ولاتی باب و شەڕوان، وەرگێڕانی: ئاسۆ محەمەد قادر، چاپخانەی شڤان،(سلێمانی: ٢٠٠٤)، ل٢٢٤.

[١٣٤] منجم باشي، جامع الدول، ص١٢؛ نوزاد خالد رؤوف، ململانێ ناوخۆییەکانی ناو میرنشینە کوردییەکان، ل٣٨؛
V.Minorsky , studies in Caucasian history , printed in Great Britain , (London: 1953) p77.

[١٣٥] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر میرنشینی (کسرانیان/ شێروانشاهان) بڕوانە: مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ٢٧ – ٣٢؛ غفاری، تاریخ جهان آرا، چاپخانه نیکپو، (تهران: ١٣٤٠ هـ. ش) ، ص ص ١٩٢ – ١٩٤؛ زامباور، معجم الانساب والاسرات، ص ص ٢٧٩ – ٢٨٠.

[١٣٦] مؤلف مجهول، فصول من تاريخ الباب، ص ص ٢٧ – ٢٨؛ غفاری، تاریخ جهان آرا، ص ص ١٩٢ – ١٩٣؛ زامباور، معجم الانساب والاسرات، ص ص ٢٧٩ – ٢٨٠.

[١٣٧] بڕوانە : غفاری، تاریخ جهان آرا، ص ص ١٩٢ – ١٩٣؛ هادی حسن، مجموعه مقالات، چاپخانەی مرکزی دولتی، (حیدر اباد: ١٩٥٦)، ص ص ١١٠ – ١١١.

[١٣٨] عادل محمد خضر، العلاقات بين المسلمين والكرج(٤٣١ – ٦٢٨هـ/١٠٤٠ – ١٢٣١م)، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى مجلس كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة ام القرى، (مكة المكرمة: ١٩٩٤)، ص١٣٦؛
V.Minorsky, A History Of Sharvan,p134.

میری دامەزرێنەرمیر(منوچهر) کەناوی (کسران) بووە. دوای مردنی میری دامەزرێنەر (منوچهر بن کسران) لە ساڵی (٥٥٦ك/ ١١٦١ز) کوڕەکەی (اخستان بن منوچهر)(٥٥٦ – ٥٩٢ك/ ١١٦١ – ١١٩٦ز) جێگەی گرتوەتەوە[١٣٩].

پەیوەندی نێوان ڕوسەکان و ئەم میرنشینە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی میر(اخستان بن منوچهر) ، ڕوسەکان لەسەردەمی دەسەلاتی ئەم میرە و لەساڵی (٥٧١ك/ ١١٧٥ز) لەڕێگەی دەریاوە و بە کەشتییەکانیانەوە هێرش دەکەنەوە سەر خاکی میرنشینەکە بەتایبەت شاری (باکو)، میر(اخستان بن منوچهر) توانیویەتی زۆر بەتوندی ڕوبەڕویان ببێتەوە و کەشتی گەلی ڕوسی تێکبشکێنێت و ژمارەیەکی زۆریش لە سەربازانی ڕوس بکوژێت [١٤٠]، هەواڵی ئەم شەڕ و لەشکرکێشیەی ڕوسەکان و سەرکەوتنی میر(اخستان بن منوچهر) تەنها لەلایەن شاعیرێکی هاوسەردەمی ڕوداوەکە بەشێوە شعر بەناوی(خاقانی)[١٤١] تۆماری کراوە، کە ئەو ژمارەی کەشتییەکانی ڕوس بە (٧٣) کەشتی ناو دەبات کەتێکشکێنراون[١٤٢] هەروەك مێژوو نووس و ڕۆژهەڵاتناسی ڕوس(بارتۆڵد) ئاماژەی بۆ دەکات کە سەرچاوە ڕوسییەکان (الحوليات الروسية) هەواڵی ئەم لەشکرکێشی و شاڵاوەی ڕوسەکانیان تۆمار نەکردووە ، بە بڕوای ئەو ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ ئەوەی میرانی حوکمڕانی ڕوسیا لەو سەردەمەدا بەشدار نەبوون لەو شاڵاوە سەربازییە و ئەو ڕوسانە گروپی جیاجیا و سەربەخۆ بوون و ئازاد بوون[١٤٣]. (خاقانی) شاعیر لە بارەی سەرکەوتنی میر (اخستان) بەسەر سوپای ڕوس دەڵێت:

فتح تو بجنك لشكر روس تاريخ شده آسمان مران را
رايات تو روس على روس صرصر شده شاخ ضميران را
پيكان شهاب رنگ چون آب آتش زده ديو لشكران را
در زهرهء روس راندنه زهر آب كانداخته يغلق پران را
يك سهم تو خضر وار بشكافت هفتاد و سه كشتى ابتران را[١٤٤]

---

[١٣٩] زامباور، معجم الانساب والاسرات، ص ٢٧٩؛ عادل محمد خضر، العلاقات بين المسلمين والكرج، ص١٢٧.

[140] W.Bartold and C.E.Bosworth,Shirwan Shah,(The Encyclopaedia Of Islam),(Leiden:1995) ,V (Ix), P489;

هادى حسن، مجموعه مقالات، ص ص١٢٠ – ١٢١؛ و. بارتولد، جايگاه مناطق اطراف درياى خزر در تاريخ جهان اسلام، ترجمه: ربن شه، پژوهشگاه علوم انسانى و مطالعات فرهنگى،(تهران: ١٣٧٥ هـ. ش)، ص١٦٦.

[١٤١] خاقانی، ناوی (افضل الدين ابراهيم بن علي شيرواني خاقاني)یە ، لەساڵی(٥٠٠ك/١١٠٧ز) لە شاری شیروان لەدایك بووە ، شاعیرێکی ناسراو و ناوداری گەورەی سەردەمی خۆی بووە، لە نێوان ساڵانی (٥٩٠ – ٥٩٥ك/١١٩٤ – ١١٩٥ز) لەشاری تبریز کۆچی دوایی کردووە. هادی حسن ، مجموعه مقالات، ص ص ١٢٥ – ١٣٦؛ محمد جمالزادة، تاريخ روابط روس، ص ٢٠٢.

[١٤٢]خاقانى، ديوان خاقانى شروانى، بتصحيح و تحشيه و تعليقات: على عبدالرسولى، شركت چاپخانه سعادت،(د.م: ١٣١٦ هـ.ش)، ص٣٦.

[١٤٣] و. بارتولد ، تاريخ الترك في اسيا الوسطى، ترجمة: احمد السعيد سليمان، الهيئة المصرية العامة للكتاب،(القاهرة: ١٩٩٦)، ص١٣٤.

[١٤٤]خاقانى، ديوان خاقانى شروانى، ص ٣٦.

له جێگایەکی دیکەدا دەڵێت

بر سر دریای نیلین تیغ کان روسیان   بر جزیره روبناس و لنبران انگیخته

در جزیره رانده یك دریا زخون روسیان   موج از ان دریای خون کوه کلان انگیخته[١٤٥].

لەم شعرەی سەرەوەدا (خاقانی) باس لەسەرکەوتنی میر(اخستیان بن منوچهر)دەکات کە چۆن توانیویەتی (٧٣) کەشتی روس تێکبشکێنێت و دەریا لە خوێنی کوژراوانی روس سوربکات کە شەپۆلی دەریاکە چیاکانی سور کردووە بە خوێنی روسەکان ، وە زۆر باسی ڕۆڵی تیر و کەوان دەکات لە تێکشکاندنی ڕوسەکان. لەسەرچاوەکاندا تەنها باسی ئەم ڕوداوە کراوە کە لەنێوان ئەم میرنشینە و ڕوسەکاندا ڕوویداوە.

ئەنجام

لەکۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتوینەتە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە کە بەشێوەی خاڵ دەیانخەینە ڕوو:

١ ـ ڕوسەکان شوێنی نیشتەجێ بوونی سەرەتایان وڵاتانی ئەسکەندەنافیا و ئەوروپا بووە و بەڕەگەز سلاڤی بوون ، بۆیە ئەوان دانیشتوانی ڕەسەنی ناوچەکانی ڕوسیا نەبوون بەڵکو لە شوێنی ڕەسەنی خۆیانەوە کۆچیان کردووە بۆ ناوچەکانی دەوروبەری ڕوباری (إتل/ ڤۆلگا) و ڕوباری (دنیپەر) و میرنشینەکانیان لە شار و ناوچەکانی دەوروبەری ئەم ڕوبارانە دامەزراندووە ، بۆ ئەمەش سودیان لە لاوازی گەلان و دەسەڵاتدارانی ناوچەکە وەرگرتووە و سنوری دەسەڵاتی میرنشینەکانیان لەسەر حسابی ئەوان فراوان کردووە.

٢ ـ ئەو ناوچانەی سەرەتا ڕوسەکان تێیدا نیشتەجێ بوون ناوچەیەکی سەخت و تەڕ و نەگونجاو بووە بۆ کشتوکاڵ، ڕوسەکانیش لەبنەڕەتەوە خەریکی کاری کشتوکاڵی نەبوون، بەڵکو دەریاوان و بازرگان بوون ، ئەمەش ڕوسەکانی هانداوە بۆ ئەوەی بەدوای ناوچەی نوێ بگەڕێن بۆ ئەوەی کاری بازرگانی خۆیان پەرەپێبدەن ، بۆیە هەر زوو کەوتنە هەوڵدان بۆ دۆزینەوەی بازاڕی نوێ بۆ ساغکردنەوەی کەلوپەلەکانیان ، بۆ ئەو مەبەستەش لەڕێگەی ڕوباری (إتل/ ڤولگا)وە بە کەشتییە بازرگانییەکانیانەوە گەیشتوون بە دەریای خەزەر و پەیوەندی ئابووری و بازرگانیان لەگەڵ هەرێمەکانی دەوروبەری ئەم دەریایە دروستکردووە، بۆیە دەبینین بەر لەوەی پەیوەندی سیاسی و سەربازی لەنێوان ڕوسەکان و میرنشینە ئیسلامیەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر دروست ببێت پەیوەندی ئابووری و بازرگانی لەنێوان هەردوولادا بوونی هەبووە.

٣ ـ پەیوەندییە سیاسیەکانی ڕوسەکان و میرنشینە ئیسلامییەکان زیاتر خۆی بینیوەتەوە لە هێرشی سەربازی ڕوسەکان بۆ سەر خاکی میرنشینەکان ، لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ میرنشینەکاندا کاری سیاسی و هاوکاری سەربازی لەنێوان میرنشینەکان و ڕوسەکاندا بوونی هەبووە و ئەوان ڕۆڵێکی دیاریان گێڕاوە لە یەکلاکردنەوە ململانێکانی ناو میرنشینەکان، ڕوسەکان هەم شاڵاوە سەربازییەکانیان و پەیوەندیەکانیشیان لەپێناوی دەستکەوت و پارەدا بووە ، بۆ بەدەستهێنانی پارە و سامان سڵیان لە کوشتن و کاولکاری و تاڵانکاری و بەکۆیلە گرتنی خەڵکانی میرنشینە ئیسلامییەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر نەکردووەتەوە، زۆربەی هێرشەکانیشیان بۆ سەر شار و گوند و ناوچە کەنارییەکانی دەریاکە بووە.

---

[١٤٥] خاقانی، دیوان خاقانی شروانی، ص ص ٤٠٦.

٤ ـ ڕوسەکان لە ڕوی هێزی دەریایی و سەربازییەوە لە میرنشینە ئیسلامییەکان بەهێزتربوون، میرنشینەکان کەشتیگەلی سەربازی و سەربازی پێویست و بەهێزی ئەوتۆیان نەبووە بۆ ڕوبەڕوبوونەوەی ڕوسەکان، بۆیە لە زۆربەی کاتدا ڕوسەکان توانیویانە بەسەر هێزی سەربازی میرنشینەکاندا زاڵبن ، بەڵام هەندێ کاتیش شکستیان هێناوە لەبەرانبەر سوپای میرنشینەکان و ژمارەیەکی زۆر سەربازیان لێکوژراوە.

٥ ـ ڕوسەکان بەهۆی ئەوەی لەڕوی دەریاییەوە باڵادەست بوون و لەڕێگەی دەریاوە هێرشیانکردووەتە سەر ناوچەکان ، بۆیە هێرشەکانیان پێشبینی نەکراو بووە و لەناکاو هێرشیان کردووە، بۆیە دەردەکەوێت کە ڕوسەکان پەیڕەوی شەڕی پارتیزانیان کردووە و هەوڵی جێگیربوون و مانەوەیان نەداوە .

٦ ـ لە پەیوەندییە سیاسی و هێرشە سەربازییەکانی نێوان ڕوسەکان و میرنشینە ئیسلامییەکانی دەوروبەری دەریای خەزەر ئاماژە بەوە نەکراوە کە میری میرنشینی ڕوس ڕاستەوخۆ بەشدار بووبن لەو کارەدا، بەڵکو دەردەکەوێت کە هەندێ لەو هێزە ڕوسانە سەربەخۆیانە ئەو پەیوەندی و هێرشانەیان ئەنجامداوە.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە ڕەسەنەکان (المصادر)

أ ـ سەرچاوە ڕەسەنەکان بە زمانی عەرەبی

ابن الأثير ، أبو السعادات المبارك محمد (ت ٦٠٦ هـ/١٢٠٩م)

١ ـ النهاية في غريب الحديث والاثر، تحقيق: طاهر احمد الزاوى و محمود محمد الطناحي، المكتبة العلمية، (بيروت:١٩٧٩).

ابن الاثير: عزالدين ابي الحسن علي بن محمد بن عبدالكريم الجزري (ت ٦٣٠ هـ/١٢٣٢م).

٢ ـ الكامل في التاريخ، تحقيق: ابوالفداء عبدالله القاضي و محمد يوسف الدقاق، دار الكتب العلمية، ط٥، (لبنان:٢٠١٠).

الادريسي: محمد بن محمد بن عبدالله ادريسي (ت ٥٦٠هـ/١١٦٥م).

٣ ـ نزهة المشتاق في اختراق الافاق، مكتبة الثقافة الدينية،(القاهرة: د.ت).

اسحاق بن الحسين: (عاش في القرن الرابع الهجري/ العاشر الميلادي).

٤ ـ اكام المرجان في ذكر المدائن المشهورة في كل مكان،عالم الكتب ،(بيروت: ١٩٨٨).

ابن اسفنديار: بهاء الدين محمد بن حسن (ت ٦١٣هـ/١٢١٦م).

٥ ـ تاريخ طبرستان، ترجمة: احمد محمد نادي، المجليس الاعلى للثقافة، (القاهرة:٢٠٠٢).

الاصطخري: ابو اسحاق محمد بن ابراهيم الفاسي (ت بعد ٣٤٦ هـ/٩٥٧م).

٦ ـ مسالك و الممالك، مطبعة بريل، (ليدن:١٨٧٠).

الانطاكي: يحى بن سعيد بن يحي الانطاكي(ت ٤٥٨هـ/١٠٦٦م).

٧ ـ تاريخ الانطاكي (المعروف بصلة تاريخ اوتيخا)، تحقيق: عمر عبدالسلام تدميري، حروس برس،(لبنان: ١٩٩٠).

البغدادي: عبد المؤمن بن عبد الحق، ابن شمائل القطيعي البغدادي(ت٧٣٩هـ/١٣٣٨م)

٨ ـ مراصد الاطلاع علي اسماء الامكنة و البقاع، دار المعرفة، (بيروت: ١٩٥٤).

البكري: أبو عبيد عبد الله بن عبد العزيز بن محمد البكري الأندلسي(ت ٤٨٧ هـ/١٠٩٤م).

٩ ـ المسالك والممالك، دارالغرب الاسلامي، (د.م: ١٩٩٢).

الجرديزى: ابو سعيد عبد الحي بن الضحاك(ن ٤٤٣هـ/١٠٥٢م).

١٠ ـ زين الاخبار، ترجمة :عفان السيد زيدان، هيئة العامة لشئون المطابع الاميرية، (القاهرة:٢٠٠٦).

ابن الجوزي: ابو الفرج عبدالرحمن بن علي (ت٥٩٧هـ/١٢٠٠م).

١١ ـ المنتظم في تاريخ الملوك والامم، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، دارالكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٢).

الحميري: ابو عبدالله محمد بن محمد الصنهاجي(٩٠٠هـ/١٤٩٤م).

١٢ ـ الروض المعطار في خبر الاقطار، تحقيق: احسان عباس، مكتبة لبنان، ط٣،(بيروت: ١٩٨٤).

ابن حوقل: ابو القاسم النصيبي(ت٣٦٧هـ/٩٧٧م).

١٣ ـ صورة الارض، مطبعة بريل ، ط٢، (ليدن: ١٩٣٨).

ابن خرداذبة: ابوالقاسم عبدالله بن عبدالله الخراساني(ت٢٨٠هـ/٨٩٧م).

١٤ ـ المسالك والممالك، مطبعة بريل،(ليدن:١٨٨٩).

ابن خلدون: ابو زيد عبدالرحمن ابن خلدون(ت٨٠٨هـ/١٤٠٥م).

١٥ ـ تاريخ ابن خلدون(المسمى ديوان المبتداء والخبر في تاريخ العرب والعجم والبربر و من عاصرهم ذوي الشان الاكبر)، تحقيق: خليل شحاذة، دارالفكر للطباعة والنشر،(بيروت: ٢٠٠٠).

خليفة بن خياط: أبو عمرو خليفة بن خياط بن خليفة الشيباني(ت ٢٤٠هـ/٨٥٤م)

١٦ ـ تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق: مصطفى نجيب فواز و حكمت كثلي فواز، دارالكتب العلمية، (بيروت: ١٩٩٥).

ابن رسته: ابو علي احمد بن عمر(٢٩٠هـ/٩٠٣م).

١٧ ـ الاعلاق النفيسة، مطبعة بريا، (ليدن: ١٨٩٣).

الروذراوري: ابو الشجاع محمد بن الحسين ظهير الدين(ت٤٨٨هـ/١٠٩٥م).

١٨ ـ ذيل تجارب الامم، ملحق بكتاب تجارب الامم وتعاقب الهمم، دارالكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣).

الزبيدي: محمد مرتضى الحسيني الزبيدي(ت١٢٠٥هـ/١٧٩٠م).

١٩ ـ تاج العروس جواهر القاموس، تحقيق: مصطفي الحجازي و اخرون، مطبعة حكومة الكويت، (الكويت :١٩٧٣).

الطبري: أبو جعفر محمد بن جرير (ت ٣١٠/٩٢٢م).

٢٠ ـتاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، دارالمعارف، ط٢، (بيروت:١٩٧٥).

ابن فضلان: احمد بن فضلان بن العباس بن راشد بن حماد (ت بعد ٣٠٩هـ/٩٢١م).

٢١ ـ رسالة ابن فضلان في وصف الرحلة الى بلاد الترك و الخزر و الروس و الصقالبة، تحقيق: سامي الدهان، مطبعة الهاشمية، (دمشق:١٩٦٠).

ابن الفقيه : أبو بكر احمد بن ابراهيم الهمذاني (ت ٣٦٥ هـ/٩٧٥م).

٢٢ ـالبلدان، تحقيق: يوسف الهادي، عالم الكتب، (بيروت: ١٩٩٦).

القاشي: أبوالعباس احمد بن علي بن بابة القاشي (ت٥١٠هـ/١١١٦م).

٢٣ ـراس مال النديم في تواريخ اعيان اهل الاسلام، تحقيق: محمد عبدالقادر خريسات، مركز زايد للتراث والتاريخ، (الامارات: ٢٠٠١).

القرطبي :عريب بن سعيد (ت بعد ٣٢٠هـ/٩٣٢م).

٢٤ ـ صلة تاريخ الطبري، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، دار اسويدان،(بيروت:د.ت).

القزويني: زكريا بن محمد بن محمود(ت٦٨٢هـ/١٢٨٣م).

٢٥ ـ اثار البلاد و اخبار العباد، دار صادر، (بيروت: د.ت).

قسطنطين السابع: بورفيروجنيتوس(ت:٣٤٨هـ/٩٥٩م)

٢٦ ـ ادارة الامبراطورية البيزنطية ، و تحليل و تعليق: محمود سعيد عمران، دار النهضة العربية ، (بيروت:١٩٨٠).

القلقشندي: أحمد بن علي بن أحمد الفزاري القلقشندي(ت٨٢١هـ/١٤١٨م).

٢٧ ـ نهاية الارب في معرفة انساب العرب، تحقيق: ابراهيم الابياري، دار الكتب اللبناني، ط٢،(بيروت: ١٩٨٠).

ابن كثير: أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي(ت٧٧٤هـ/١٣٧٢م).

٢٨ ـ البداية والنهاية، تحقيق: عبدالله عبدالمحسن التركي، هجر للطباعة والنشر، (جيزة:١٩٩٨).

المروزي: شرف الزمان طاهر المروزي (ت بعد ٥١٤هـ/١١٢٠م)

٢٩ ـ ابواب في الصين والترك والهند منتخبه من كتاب طبائع الحيوان، نشره مينورسكي(لندن:١٩٤٢).

المسعودي: ابو الحسن علي بن الحسين (ت٣٤٦هـ/٩٥٦م).

٣٠ ـ التنبيه و الاشراف، تحقيق: عبدالله اسماعيل الصاوي، دار الصاوي للطبع والنشر، (القاهرة:د.س).

٣١ ـ مروج الذهب و معادن الجوهر، اعتني به وراجعه: كمال حسن مرعي، المكتبة العصرية، (بيروت: ٢٠٠٥).

مسكويه: أبو علي أحمد بن محمد بن يعقوب مسكويه (ت٤٢١هـ/ ١٠٣٠م).

٣٢ ـ تجارب الامم و تعاقب الهمم، تحقيق: سيد كسروي حسن، دارالكتب العلمية، (بيروت: ٢٠٠٣).

المقدسي: أبو عبد الله محمد بن أحمد البشاري (ت٣٧٥هـ/٩٨٥م).

٣٣ ـ احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، مكتبة مدبولي، ط٢، (القاهرة: ١٩٩١).

منجم باشى: احمد بن لطف الله(ت١١١٣هـ/١٧٠٢م).

٣٤ ـ جامع الدول باب الشدادية، عني بتحقيقه و نشره، ولاديمير مينورسكى، نشره مع الكتاب (studies in Caucasian history , (كمبردج: ١٩٥٣).

ابن منظور: جمال الدين ابو الفضل بن محمد (ت٧١١هـ/١٣١١م).

٣٥ ـ لسان العرب، تحقيق:عبدالله علي الكبير و اخرون، دارالمعارف، (القاهرة: د.ت).

مؤلف مجهول: (ت بعد ٤٩٨هـ/١١٠٤م).

٣٦ ـ فصول من تاريخ الباب و شروان، اعتنى بنشرها و التعليق عليها : مينورسكي ، نشره مع كتاب (A History Of Sharvan And Darband)، (كمبردج: ١٩٥٨).

مؤلف مجهول: (ت بعد ٣٧٢هـ/ ٩٨٢م).

٣٧ ـ حدود العالم من المشرق الى المغرب، تحقيق: يوسف الهادي، دار الثقافية للنشر، (القاهرة: ١٩٩٩).

النرشخي: أبو بكر محمد جعفر (ت ٣٤٨ هـ/٩٥٩م) .

٣٨ ـ تاريخ بخاري، ترجمة و تحقيق: أمين عبدالمجيد و نصرالله مبشتر الطرازي، دار المعارف، ط٣، (القاهرة: ١٩٩٣).

ابن الوردى: زين الدين عمر بن مظفر(ت٧٤٩هـ/١٣٤٨م).

٣٩ ـ خريدة العجائب وفريدة الغرائب، تحقيق: انور محمود زناني، مكتبة الثقافة الدينية، (القاهرة:٢٠٠٨).

ياقوت الحموي: شهاب الدين بن عبدالله(ت٦٢٦هـ/١٢٢٩م).

٤٠ ـ معجم البلدان، دار صادر، (بيروت:١٩٧٧).

اليعقوبي: احمد بن ابي يعقوب(ت٢٩٢هـ/٩٠٤م).

٤١ ـ البلدان، وضع حواشية: محمدامين ضناوي، دارالكتب العلمية، (بيروت:د.ت).

ب ـ سەرچاوە ڕەسەنەکان بە زمانی فارسی

خاقاني: افضل الدين ابراهيم بن علي شيرواني خاقاني (ت بعد٥٩٠هـ/١١٩٤م)

٤٢ ـ ديوان خاقانى شروانى، بتصحيح و تحشيه : على عبدالرسولى، شركت چاپخانه سعادت،(د.م: ١٣١٦ هـ.ش).

غفارى: احمد غفارى القزوينى (ت٩٧٥هـ/١٥٦٧م)

٤٣ ـ تاريخ جهان آرا، چاپخانه نيكپو، (تهران: ١٣٤٠ هـ. ش).

مرعشي: سيد ظهيرالدين بن سيد النصرالدين(ت ٨٩٢هـ.ق)

٤٤ ـ تاريخ طبرستان و رويان و مازندران، به كوشش : محمد حسين تبيحي، مؤسسة مطبوعات مشرق، (د.م:١٣٤٥ هـ.ش).

ملا شيخعلي گيلانى(ت ١٠٤٤ هـ.ق)

٤٥ ـ تاريخ مازندران، تصحيح و تحشية: منوچهر ستودة، انتشارات بنياد فرهنگ ايران، (د.م: ١٣٥٢ هـ.ش).

مؤلف مجهول: (القرن السادس الهجري/الحادي عشر ميلادي).

٤٦ ـ مجمل التواريخ و القصص، تصحيح: ملك الشعراء بهار، چاپخانه خاور، (تهران:١٣١٨هـ.ش).

دووەم : ژێدەرەکان (المراجع)

أ ـ ژێدەرەکان بە زمانی عەرەبی

٤٧ ـ ادم متز، الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجري او عصر النهضة في الاسلام، ترجمة: محمد عبدالهادي، دارالكتاب العربي، (بيروت: د. ت).

٤٨ ـ ارثر كيستلر ، القبيلة الثالثة عشر و يهود اليوم، ترجمة : احمد نجيب هاشم، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (د.م:١٩٩١)

٤٩ ـ اسماعيل شكر رسول، الامارة الشدادية الكردية في بلاد ئاران، مطبعة وزارة التربية،(اربيل: ٢٠١٠).

٥٠ ـ جوزيف شاخت و كليفورد بوزورث، تراث الاسلام ، ترجمة: محمد رهير السمهوري و اخرون، عالم المعرفة، (الكويت:١٩٨٥).

٥١ ـ جوزيف نسيم يوسف، تاريخ الدولة البيزنطية، دار المعرفة الجامعية، (الاسكندرية: ٢٠٠٥).

٥٢ ـ حيدر قاسم التميمي، العلويون في المشرق الاسلامي و اثرهم الفكري والحضاري حتى القرن الخامس الهجري، دار النهضة العربية، (بيروت: ٢٠١٠).

٥٣ ـ زامباور، معجم الانساب والاسرات الحاكمة في تاريخ الاسلامي، ترجمة : زكي محمد حسين واخرون، دار الرئد العربي، (بيروت : ١٩٨٠).

٥٤ ـ طارق منصور محمد، الروس والمجتمع الدولي(٩٤٥ — ١٠٥٤م)، مصر العربية للنشر والتوزيع، (مصر:٢٠٠١).
٥٥ ـ عبدالعزيز الدوري، اوراق في التاريخ والحضارة، دار الغرب الاسلامي، (د.م: ٢٠٠٧)
٥٦ ـ عصام الدين عبدالرؤوف الفقى، الدول المستقلة من المشرق الاسلامي في منذ مستهل العصر العباسي الى غزو المغولي، دار الفكر العربي، (القاهرة:١٩٩٩).
٥٧ ـ الكسندر سيبل، اخبار امم المجوس من الارمن و رنك و الروس، مطبعة الاوفيست مكتبة المثنى،(بغداد:د.ت).
٥٨ ـ كليفورد ا. بوزوروث، الاسرات الحاكمة في التاريخ الاسلامي، ترجمة: حسين علي اللبودي، مؤسسة الشراع العربي، ط٢،(الكويت: ١٩٩٥).
٥٩ ـ محمود عبدالرحمن، تاريخ القوقاز، دار النفاس للطباعة،(لبنان:١٩٩٩).
٦٠ ـ نورمان بينز، الامبراطورية البيزنطية، ترجمة: حسن مؤنس و محمود يوسف، مطبعة لجنة تاليف و ترجمة، (القاهرة: ١٩٥٠)، ص٣٠٣.
٦١ ـ و. بارتولد ، تاريخ الترك في اسيا الوسطى، ترجمة: احمد السعيد سليمان، الهيئة المصرية العامة للكتاب،(القاهرة: ١٩٩٦).
٦٢ ـ ول و ايريل ديورانت، قصة الحضارة(عصر الامان)، ترجمة: محمد بدران، دار الجليل،(بيروت:١٩٨٨).

ب ـ ژێدەرەکان بە زمانی فارسی

٦٣ ـ احمد كسروى، شهرياران گمنام، چاپخانه اذر، چ٥،(تهران :٢٥٣٧ هـ.ش).
٦٤ ـ استانلى لين پول، طبقات سلاطين اسلام، ترجمة: عباس اقبال، دنياى كتاب، چ٢، (تهران:١٣٦٣هـ. ش).
٦٥ ـ اسدالله معطوفي، تاريخ فرهنگ و ادب گرگان و استراباد، چاپخانه احمدى، (گرگان: ١٣٧٦ هـ. ش).
٦٦ ـ ان. فراى، تاريخ ايران كامبرج، ترجمه: تيمور قادرى، مركز پخش گلستان، چ٢،(تهران: ١٣٩٠ هـ.ش).
٦٧ ـ بابا صفرى، اردبيل در گذرگاه تاريخ، چاپخانه بهمن، چاپ دوم، (تهران: ١٣٧١ هـ.ش).
٦٨ ـ د.م. دانلب، تاريخ خزران، چاپ شمشاد ، (تهران: ١٣٨٢ هـ. ش).
٦٩ ـ عباس اقبال اشتيانى، تاريخ ايران از صدر اسلام تا انقراض قاجارية، چاپخانه حيدرى، چ٢٢، (تهران: ١٣٩٢ هـ.ش).
٧٠ ـ محمد علي جمالزاده، تاريخ روابط روس و ايران، چاپخانه نقش جهان، (تهران: ١٣٧٢هـ.ش).
٧١ ـ هادى حسن، مجموعه مقالات، چاپخانەى مركزى دولتى، (حيدر اباد: ١٩٥٦).
٧٢ ـ و. بارتولد، جايگاه مناطق اطراف درياى خزر در تاريخ جهان اسلام، ترجمه: ربن شه، پژوهشگاه علوم انسانى و مطالعات فرهنگى،(تهران: ١٣٧٥ هـ. ش).

جـ ـ ژێدەرەکان بە زمانی کوردی

٧٣ ـ جەمال ڕەشید احمد ، بەیەکگەیشتنی کورد و لان لە وڵاتی باب و شەڕوان، وەرگێڕانی: ئاسۆ محەمەد قادر، چاپخانەی شڤان،(سلێمانی: ٢٠٠٤).

٧٤ ـ حوسێن حوزنی موکریانی، سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی موکریانی ، کۆکردنەوە و لەچاپدانی دەزگای ئاراس، (هەولێر: ٢٠٠٧).

٧٥ ـ زرار صدیق تۆفیق، کورد و کوردستان لە ڕۆژگاری خیلافەی ئیسلامیدا(١٦ – ٦٥٦ك/٦٣٧ – ١٢٥٨ز)، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چ٢، (هەولێر: ٢٠١٢).

سێیەم: نامە زانکۆییە بڵاونەکراوەکان

أ ـ بە زمانی عەرەبی

٧٦ ـ زرار صديق تؤفيق ، الكورد في العصر العباسي حتى مجىء البويهيين(١٣٢ – ٣٣٤هـ/٧٤٩ – ٩٤٦م)، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى مجلس كلية الاداب ، جامعة صلاح الدين،(اربيل:١٩٩٤).

٧٧ ـ عادل محمد خضر، العلاقات بين المسلمين والكرج(٤٣١ – ٦٢٨هـ/١٠٤٠ – ١٢٣١م)، رسالة ماجستير غير منشورة مقدمة الى مجلس كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة ام القرى، (مكة المكرمة: ١٩٩٤).

٧٨ ـ محمد طه صلاح، مواقف الشيبانيين في الدولة الاسلامية في القرن الثاني الهجري، رسالة دكتورا غير منشورة مقدمة الى مجلس كلية الشريعة والدراسات الاسلامية، جامعة ام القرى، (مكة: ١٩٨٠).

ب ـ بە زمانی کوردی

٧٩ ـ خالد رسول علی، سبط ابن الجوزی و کورد لەکتێبەکەی (مراة الزمان في التاريخ الاعيان) نامەیەکی ماستەری بڵاونەکراوەیە پێشکەش بە ئەنجومەنی کۆلێژی زانستەمرۆڤایەتیەکانی زانکۆی سلێمانی کراوە،(سلێمانی:٢٠١٠).

٨٠ ـ نوزاد خالد رؤوف، ململانێ ناوخۆییەکانی ناو میرنشینە کوردییەکان لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/ یازدەیەمی زایینیدا، نامەیەکی ماستەری بڵاونەکراوەیە پێشکەش بە ئەنجومەنی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەڵاحەددین کراوە، (هەولێر: ٢٠١٤).

چوارەم: وتار و لێکۆڵینەوەکان

أ ـ بەزمانی عەرەبی

٨١ ـ جبرائيل لوفتيك، روسية سابقا و حاضرا، مجلة المشرق، العدد(١٧) ، السنة السابعة، (بيروت: ١٩٠٤).

٨٢ ـ سي.اي. بوزورث، التنظيم العسكري عند البويهين في العراق وايران، ترجمة: عبدالجبار ناجي، مجلة المورد العراقية، المجلد ٤، العدد(١)، (بغداد: ١٩٧٥).

٨٣ ـ عماد كامل مرعي، دور الاكراد في حماية المسلمين في بلاد القفقاس في القرنين الرابع والخامس الهجريين، مجلة جامعة كركوك للدراسات الانسانية، المجلد(٧)، العدد(٣)، (كركوك:٢٠١٢).

پێنجەم ـ ژێدەر و وتارەکان بە زمانی ئینگلیزی

84 ـ B.P. Golden,Rus,(The Encyclopaedia Of Islam),(Leiden:1995),Volum (VIII).

85 ـ D.M.Dunlop, Bardhaa, (The Encyclopaedia Of Islam),(Leiden:1986), V (I).

86 ـ F.Donald Logan, The Vikings In History, Published In The Taylor, Secand Edition, (London:2003).

87 ـ Maureen perrie, the Cambridge history of Russian, Cambridge university press, (uk:2006).

88 ـ V.Minorsky , studies in Caucasian history , printed in Great Britain , (London: 1953).

89 ـ V.Minorsky, A History Of Sharvan And Darband ,(Cambridge:1958).

90 ـ V.Minorsky, Commentary Of Book(Sharaf Al – Zaman Tahir Marvazi On : China, The Turkey And India), (London:1942).

91 ـ W.Bartold and C.E.Bosworth, Shirwan Shah,(The Encyclopaedia Of Islam),(Leiden:1995) ,V (Ix)

92 ـ Wladyslaw Duczko, Viking Rus, Printed In The Netherlands,(Leiden: 2004).

93 ـ Simon Franklin and Jonathan Shepard, The Emergence Of Rus 750 – 1200,Longman Publishing,(New York: 1996).

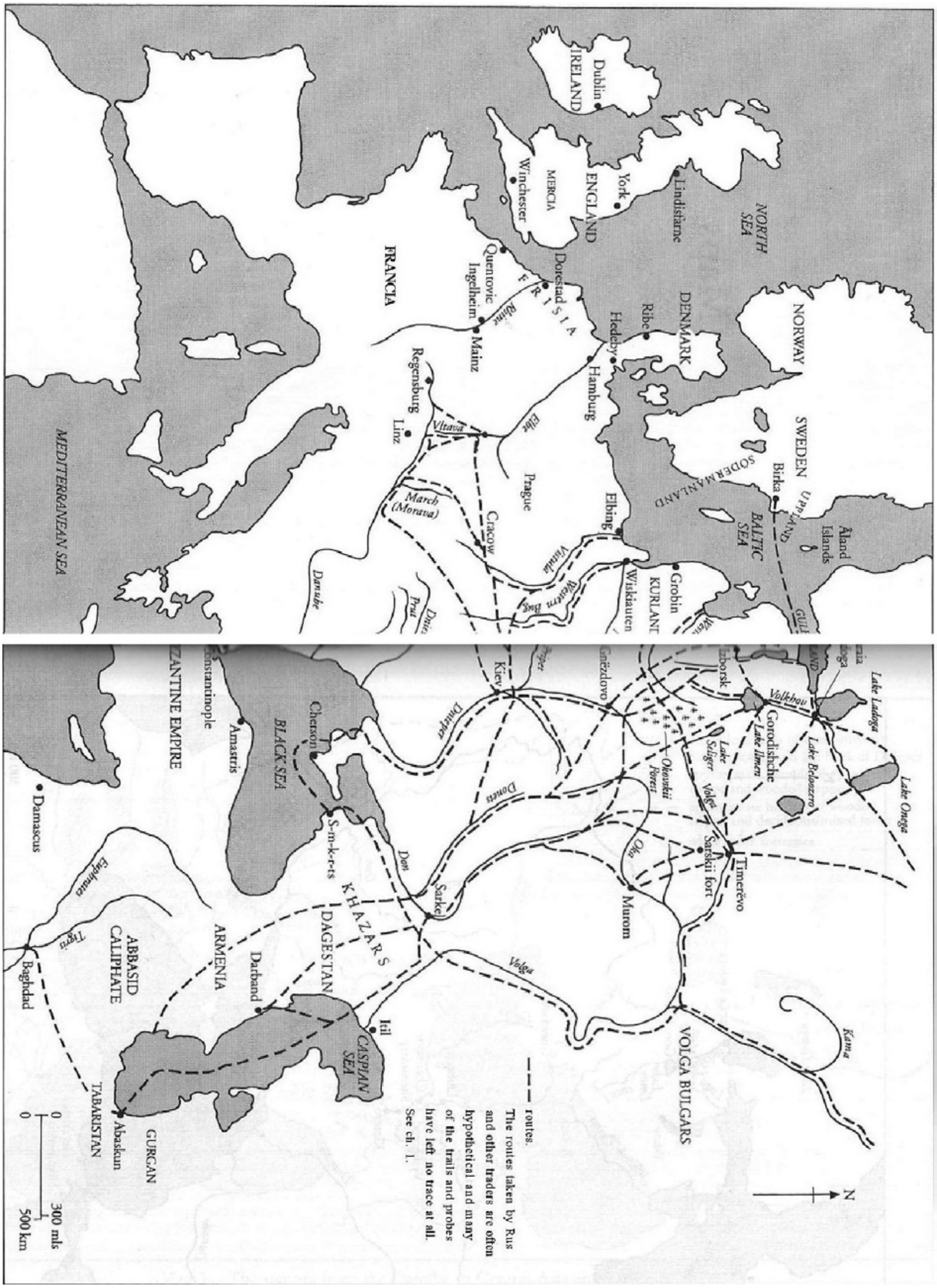

نەخشەی وڵاتی ڕوس و ئاڕاستەی بەشێك لە هێرشەكانیان بۆ سەر هەرێمەكانی دەوروبەری دەریای خەزەر

وەرگیراوە لە : Simon Franklin and Jonathan Shepard,The Emergence Of Rus 750 – 200, PP400 – 401.

ملخص البحث

إن هذا البحث بعنوان (العلاقة بين الروس و الإمارات الإسلامية حول بحر الخزر بين القرنين (٣ – ٦هـ/ ٩ – ١٢م)، يهدف إلى الدراسة العلاقة بين الروس و هذه الإمارت الإسلامية التى تقع مناطق نفوذهم على بحر الخزر، و بحر الخزر التي لها موقعها الاستراتيجي انذاك على الصعيد السياسي والإقتصادي و التجاري، لذالك بعد ظهور الروس و تأسيس إماراتهم في مدينة (نوفجورد) في مطلع القرن الثالث الهجري/ التاسع الميلادي، حاولوا الى انشاء علاقات الإقتصادية و التجارية مع اقاليم حول بحر الخزر،لأن الروس و إماراتهم اعتمد اعتمادا كليا علي التجارة ، لذالك وصلوا الى اقاليم بحرالخزر عن طريق نهر (إتل/ فولجا)، بعدها تحولت هذه علاقات التجارية الى علاقات سياسية و عسكرية مع الإمارات الإسلامية ، والروس شنوا هجمات عسكرية عديدة علي سكان المدن والقلاع و المناطق التى تحت سيطرة الإمارت الإسلامية ، و شن الروس هذة الهجمات من اجل السلب والنهب و تدمير هذه المناطق. و تهدف هذه الدراسة الى اظهار هذه العلاقة من الناحية السياسية والإقتصادية و التجارية.

يتكون هذا البحث من مقدمة و اربعة مباحث ، يتحدث المبحث الاول عن اصل الروس و نشوء إماراتهم، اما المبحث الثاني فقد خصص لعلاقات الإقتصادية بين الروس و أقاليم بحر الخزر، و عالج المبحث الثالث العلاقة بين الروس والإمارات (الزيدية) (٢٥٠ – ٣١٦هـ/٨٦٤ – ٩٢٨م) و (السامانية)(٢٦١- ٣٨٩هـ/ ٨٧٤ – ١٠٠٠م) و (السالارية)(٣٣٠ – ٤٢٠هـ/٩٤٢ – ١٠٢٩م). و تناول المبحث الرابع العلاقة بين الروس والإمارت (شروانشاهان)(١٨٣ – ٤٦٨هـ/٨٠٠- ١٠٧٥م) و (الهاشمية) (٢٥٥ – ٤٧٠هـ/٨٧٠ – ١٠٧٧م) و (الشدادية)(٣٤٠ – ٥٩٥هـ/ ٩٥١ – ١١٩٨م) و (كسرانيان/شروانشاهان) (٥٥٠ – ٩٤٦هـ/١١٥٥ – ١٥٣٩م). تنتهي البحث بخاتمة عن اهم النتائج التي توصل اليه الباحث.

Abstract

This research entitled **(The relationship between the Russians and the Islamic Emirates on sutoudings Caspian Sea Between centuries (3-6 H / 9-12 m)** aims to study the relationship between the Russians and the Islamic Emirates, which their areas of influence is located on the Caspian Sea, the Caspian Sea have a strategic location in the then political and economic level and the trade, to the piece after the Russians emergence and establishment Principality in the city (Novgorod) in early third century AH / ninth century A D, they tried to establish economic relationship and trade with the regions around the Caspian Sea, because the Russians and their Principality adopted totally dependent on trade, for the piece arrived in the provinces Caspian Sea by River (Atil / Volga), then this commercial relationship to become political and military relationship with the Islamic Emirates, and the Russians have launched many military attacks on the population of cities, castles and areas that were under the control of the Islamic Emirates, and the Russians such attacks in order to pillage and looting and destruction of these areas. And this study aimed to show the relationship of the political, economic and commercial terms.

This research consists of four sections basic, speaking first section about the origin of the Russians and the emergence of Principality, while the second section devoted economic relations between the Russians and the regions Caspian Sea, and the third section dealt with the relationship between the Russians and the Emirates (Zaidi) (250-316 AH / 864-928 AD) and (Samani) (261-389 AH / 874-1000 AD) and (sallari) (330-420 AH / 942-1029 AD). taking fourth section relationship between the Russians and the Emirates (sharvanshahan) (183-468 AH / 800-1075 AD) and (Hashemite) (255-470 AH / 870-1077 AD) and (Shaddadid) (340-595 AH / 951-1198 AD) and (Kasraniaan / sharvanshahan) (550-946 AH / 1155 to 1539 m) .finally, the results of the researcher described.

جوگرافیای هەڵبژاردنی پەرلەمانی تورکیای نێوان ساڵانی ٢٠١١ – ٧ حوزیرانی ٢٠١٥
"لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای سیاسی"

پ. ی. د. سەفین جەلال فتح الله
زانکۆی کۆیە

م. ڕێبین ڕۆستەم ڕەسوڵ
وەزارەتی پەروەردە

پێشەکی:

زانستی جوگرافیا کە لەبنەڕەتدا بایەخ بە لێکۆلینەوە لە جیاوازی شوێنی دیاردەکان دەدات، لەهەمان کاتدا ئەم زانستە هەوڵی دۆزینەوەو شیکردنەوەی پێویست بۆ پەیوەندی دیاردە شوێنییە جیاوازەکان دەدات.

بە هۆکاری ئەوەی کە هەڵبژاردن دیاردەیەکی سیاسی خاوەن خاسیەت و سیفەتی شوێنە (مکانیە) پێویستی بە لێکۆلینەوەیەی پەیوەندی شوێنەکانی دیاردەکەو دیاردە ژینگەیەکانی دەوروبەری هەیە ئەوەبابەتی هەڵبژاردنی پەرلەمانی تورکیای نێوان ساڵانی ٢٠١١ – ٢٠١٥ مان هەڵبژارد بۆ لێکۆلینەوە. چونکە زۆر لەپسپۆڕانی جوگرافیای سیاسی پیان وایە لێکۆلینەوە لە جوگرافیای هەڵبژاردن بەتایبەتی لە ئەمرۆدا بۆتە پێویستیەکی سەردەمیانەو گرنگ، چونکە هەڵبژاردن ڕۆڵی سەرەکی لە سەر ئاستی دەسەڵاتە سیاسی و یاسایی و ئایدۆلوجییەکان.... دەبێت و هەر ئەم کردارەش کیشەکان بە هێوری دەگوازێتەوە بۆ گۆڕەپانی دەستوور. بۆیە لێکۆڵینەوەو باسکردن لەم بابەتە گرینگی و بایەخی خۆی هەیە.

ئامانجی توێژینەوەکەمان، دەرخستنی ئەم هۆکارانەیە کە کاریگەریان هەبووە لەسەر جیاوازی ئەنجامەکانی پرۆسەی هەڵبژاردنی (٢٠١١-٢٠١٥)ی پەرلەمانی تورکیا، شیکردنەوەیان

ئەم بابەتە زۆر گرینگ و بایەخدارە، چونکە پەیوەندی هەیە بە گرینگترین ماف و ئەرکەکانی تاك و کۆی کۆمەڵگاو و شێوازی بەڕێوەبردن و فەرمانڕەوایی وڵات دیاری دەکات، لێرەشدا لە ڕێگای شیکردنەوەی جوگرافیانەی پرۆسەی هەڵبژاردن و، بەراوردکردنی بە هەمان پرۆسە لە دوو هەلبژاردنی جیادا، تێ دەگەین کە تورکیا لەکوێی پێشکەوتن و گەشە کردنی سیستەمی پەرلەمانی دایە، جگە لەمەش جوگرافیای هەڵبژاردن، نەك هەر بۆ ئێمەی کورد، بەڵکو لە تەواوی دوونیادا بابەتێکی نوێ یەو، زۆر دوور نیە وەك لقێك هاتۆتە ناو جوگرافیای سیاسیەوە، بۆیە توێژینەوەو لێکدانەوەی جوگرافی پرۆسەکانی هەڵبژاردن لە تورکیا و شوینەکانی تر ئەرکی سەرشانی توێژەرانی ئەم بوارەیە.

کێشەی لێکۆڵینەوەکەش لەو گۆڕانکارایانەوە سەرچاوەی گرتوە کە لە هەردوو هەلبژاردنی ساڵی ٢٠١١ و ٢٠١٥ پەرلەمانی تورکیا رویانداوە.

گریمانەکانی لێکۆڵینەوەکە بریتیە لەو گۆڕانکاریانەی لەنەخشەو ئەنجامی هەلبژاردنەکانی پەرلەمانی تورکیای ساڵی ٢٠١١ و ٢٠١٥ ڕویانداوە کەئەمەش دەگەرێتەوە بۆ گۆرانکاری لە ئاراستەی دەنگدەری تورکی ئەمەش بەهۆکاری گۆڕانکاری لە هەڵویست و کرداری پارتەکانی تورکیا لەم ماوەیەدا. هەموو لێکۆڵینەوەیەکی زانستی دەخوازێت کە توێژەر میتۆدێك یان چەند میتۆدێکی زانستی پەیڕەو بکات بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی لێکۆڵینەوەکە، لەم ڕوانگەیەوە ئێمە هەوڵماندا کە میتۆدی (شیکردنەوەو بەراوردکاری) لە توێژینەوەکەمان پەیڕەو بکەین، ئەم میتۆدەش خوازیار بوو کارەکەمان بەم شێوەیە ئەنجام بدەین:

- کۆکردنەوەی زانیاری پێویست لەسەر هەلبژاردنەکان بەگشتی و لەتورکیا بەتایبەتی و، داتاو ژمارەی پێویست لەسەر هەردوو هەڵبژاردنەکە کەمەبەستمانە.

- نیشان دانی ئەم هۆکارو داتایانەو بەراورد کردنیان لەگەڵ شێوازی بەڕێوە چوونی هەڵبژاردنەکە، شیکردنەوەی کاریگەریەکان.

بۆ ئەوەی توێژینەوەکە ئامانجەکانی بپێکێت، ئەم لێکۆلینەوەیە لە چوار بەشی سەرەکی پێك دێت کەهەر بەشێك لەم بەشانە دابەشکراوە بۆ چەند باس و تەوەرە بەم شێوەیەی خوارەوە:

لەبەشی یەکەمدا ناساندنی چەمکەکان و شوێنی جوگرافی کراوە، بەشی دووەم تایبەتمەندی و پێکهاتەی دانیشتوانی خراوەتەروو، بەشی سێیەمیش تەرخانکراوە بۆ مێژوو و ژیانی پەرلەمانی و بازنەکانی هەڵبژاردن، لەبەشی چوارەمدا باسی جوگرافیای هەڵبژاردنی پەرلەمانی لە نێوان (٢٠١١ – ٢٠١٥) و پارتە بەشداربوو و براوەکانی پەرلەمان کراوە، بەشی پێنجەمی ئەم لێکۆلینەوەیە باس لە ئایندەی کورد لەتورکیا و پەرلەمانی تورکیا دەکات.

بەشی یەکەم: ناساندنی چەمکەکان و پێگەو شوێنی جوگرافی تورکیا:

باسی یەکەم : ناساندنی چەمکەکان

بۆ ناساندنی هەڵبژاردن بەگشتی و جوگرافیای هەڵبژاردن بەتایبەتی، پێویست دەکات سەرەتا پێناسەی هەڵبژاردن بکەین و ئەم چەمك و دەستەواژانە شیبکرێتەوە و رونکردنەوەی بۆ بکرێت کە پەیوەستە بەم پرۆسەیەوە، بەلاَم بۆ ئەوەی سەرەتا بەڕوونی لە چەمکی هەڵبژاردن تێبگەین و پێناسەیەکی گونجاوی بۆبکەین، پێویستە لە سەرەتادا شارەزای چەمکی دیموکراتی بین، چونکە ئەم دوو دەستەواژەیە واتا(هەڵبژاردنو دیموکرتیەت) دوو چەمكو دەستەواژەی تەواوکەری یەکترن.

١- **چەمکی دیموکراسی:** لەبنەڕەتدا دەستەواژەیەکی یۆنانیە لەدوو بڕگە پێکهاتووە یەکەمیان (دیمۆ-Demo) کە بە مانای گەل دەێت، دووەمیان (کراتۆس -Kratos) مانای حوکم یان دەسەلاَت یا فەرمانڕەوایی دەگەیەنێت[1]. بەو واتایەی هەردو وشەکە بەیکەوە بەواتای دەسەلاَتی گەل دێت. بۆیە سادەترین پێناسەی دیموکراسی بریتە لە فەرمان ڕەوای گەل بۆ گەل واتا هەموو دەسەلاَتەکانی جێ بەجێ کار و یاسادانان و دادوەری لە گەلەوە سەرچاوە دەگریت و هەڵدەقوڵێت.

هەندێکی تر پێیان وایە دیموکراسی بریتییە لە مامەڵەکردنی خەڵك یان گەل بەشێوەیەکی دادوەر و بەیەك شێواز بێ جیاوازی، بۆیە لێرەدا پێویستی ڕەچاوکردنی سیاسەتی دەوڵەت بە یەکسانی بە بنەماکانی دیموکراسی دادەنریت[2]. یا دیموکراسی بریتیە لە توانای هاوڵاتی بۆ بەشداری کردنی بە شێوەیەکی سەرپشك و ئازادانە لە بڕیارەکانی دەوڵەت لە هەموو بوارەکانی دا ئەمەش بە هەمان واتای حوکمی گەل لە ڕێگای ئەم حکومەتەی خۆی هەڵی دەبژێرێت، بۆیە حوکمەتەش بەگوێرەی ئیرادەو داواکاری ئەو کاردەکات[3].

(1) د.نعمان احمد الخطيب: الوجيزفي النظم السياسية، ط١، دار الثقافة للنشروالتوزيع، عمان، ١٩٩٩، ص٢٢٦.

(2) د.غازي كرم: النظم السياسية والقانون الدستوري، دراسة مقارنة للنظام الدستوري في دولة الامارات العربية المتحدة، ط١، دار اثراء للنشر، عمان، ٢٠٠٨، ص٦٢.

(3) د.منذر الشاوي: الاقتراع السياسي، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، بغداد، ٢٠٠١، ص٥

دیموکراتیەت چەند جۆرو شێوازێکی هەیە لەوانە: دیموکراتیەتی ڕاستەوخۆ (المباشر)، بریتیە لەوشێوازەی تیایدا گەل ئەرکەکانی دەسەلاّت بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەڕێوە دەبات لەم جۆر دیموکڕاتیەتدا گەل هەموو دەسەلاّتەکان بەڕێوە دەبات بە یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەریەوە. بەلاّم دیموکراتیەتی نوێنەرایەتی (النيابية)، ئەمەیان شێوەیەکە لەشێوەکانی دیموکراتیەت کەتیایدا گەل نوێنەری خۆی هەڵدەبژێرێت بۆئەوەی بەناوی ئەمەوە لەجیاتی ئەم پەیرەوی دەسەلاّت بکەن.

دیموکراتیەتی نیمچە ڕاستەوخۆ یاخود هەندێك پێی دەڵێن نیوە ڕاستەوخۆش هەیە ، کە ئەمەیان جۆرێکە لەسیادەکردنی حوکم دەکەوێتە نێوان دیموکراتیەتی ڕاستەوخۆو دیموکراتیەتی نوێنەرایەتی کە تیایدا گەل دەزگایەك هەڵدەبژێرێت لەهەمان کاتدا هەندێ لەدەسەلاّتەکان بۆخۆی دەهێڵێتەوە، تیایدا خۆی بڕیاری گونجاو وەردەگرێت ئەگەر پێویستی کرد.

بۆیە دەکرێت بڵێن لەکاتێدا ئامانج لە دیموکراسی بریتییە لە بەشداری کردنی گەل لە دەسەلاّت و بریارەکانی دەسەلاّت دا، ئەوا هەڵبژاردن وەك پرۆسە بە هەموو وردەکاریەکانەوە بە ڕێگای سەرەکی جێ بەجێ کردنی دیموکراسی وپاراستنی مافەکانی گەل و تاکەکانی دێت .

پرەنسیپی هەڵبژاردن لە بنەڕەتدا لەم جۆرە دیاری کراوەیی دیموکراتیەتدا بەدی دەکرێت ،کەگەل سەرچاوەو خاوەنی دەسەلاّتە بەلاّم ناتوانێ خودی خۆی مومارەسەی ئەم دەسەلاّتە بکات بۆیە نوێنەر هەڵدەبژێرێت ئەم دەسەلاّتەی پێدەبەخشێت[٤]. بەم شێوەیە دەسەلاّت شەرعیەت لەگەلەوە وەردەگرێت ئەمەش ڕەوایی و دیموکراتیەتە کەمانای فەرمانڕەوایی گەل دەگەیەنن لەڕێگای هەڵبژاردن و دیاری کردنی نوێنەرانی خۆیەوە هەر دەسەلاّتێك لەم ڕێگایەوە نەهاتبێت مانای وایە دەسەلاّتێکی دیموکراتی نیەو ڕەوایەتی لەدەست دەدات.

٢- **چەمکی هەڵبژاردن:** هەڵبژاردن بریتیە لەو دیاری کردنەی دەنگدەران کەتیایدا چەند ئەندامێك دیاری دەکەن بۆئەوەی ببنە ئەندام لەئەنجومەنی کاتی نوێنەرایەتی و پەرلەماندا.

پرۆسەی هەڵبژاردن وەك پرۆسە چەندین پێناسەی جۆراوجۆری بۆکراوە لەوانە: هەڵبژاردن بریتیە لەهەڵسانی گەل بۆدیاری کردنی ئەوکەسانەی کەبەناوی ئەمەوە دەسەلاّت بەڕێوە دەبەن[٥] . هەروەها دەتواندرێت پێناسە بکرێت بەوەی کە بریتیە: لەو دەسەلاّتەی یاسا دەیبەخشێ بەهەندێك لەو هاوولاّتیانەی دەزگای دەنگدەران پێکدەهێنن وئەوانەی بەشداری دەکەن لەژیانی سیاسیدا ڕاستەوخۆ یان لەڕێگای دیاری کردنی نوێنەرانەوە. یاخود پرۆسەی هەڵبژاردن ئامرازێکە بۆدروستکردنی دیاردەی سیاسی لەڕێگای دەنگدەرانەوە. لەکۆتایدا دەتوانین بڵێین هەڵبژاردن بریتیە لەتاکە ئامرازی دیموکراتی بۆدیاری کردنی دەسەلاّت[٦].کە واتە پرۆسەی هەڵبژاردن بریتیە لەبەشداری کردنی ئەوهاوولاّتیانەی کەمەرجی بەشداری کردن دەیان گرێتەوە لەهەڵبژاردن و دیاری کردنی نوێنەرانی گەل لەودەوڵەتانەی کەپەیرەوی سیستەمی دیموکراتی دەکەن.

بابەتی هەڵبژاردنیش ئەمڕۆ بۆتۆتە بابەتێکی گرینگ و پڕ بایەخی ناو کایەی سیاسی و یاسایی و جوگرافی لەسەر تاسەری جیهان دا، بەتایبەت جوگرافیای هەڵبژاردن کە پەیوەستە بە دانیشتوان و شێوەو شێوازی ڕێکخستنیان و دابەش کردنیان بەسەر بازنەو ناوەندەکانی هەڵبژاردن و لێکۆڵینەوە لەم هۆکارە جوگرافیانەی کە

---

(٤) د.نعمان احمد الخطيب: مصدرالسابق، ص٢١٨.

(٥) د.منذر الشاوي: الاقتراع السياسي، مصدر سابق، ص٥.

(٦) خاموش عمر عبداللة، العلاقة بين الانتخابات والديموقراتية، ط١، مركز بحوث العلاقات، اربيل، ٢٠٠٩، ص١٠.

کاریگەریان هەیە لەسەر ڕێڕەوی هەڵبژاردنی دەنگ دەران و بەڕێوەچوونی پرۆسەی هەڵبژاردن و ئاکام و ئەنجامەکانی. بابەتەکە پەیوەندییەکی ئۆرگانی بەهێزی هەیە لەگەڵ سیستەمی سیاسی بۆ بەڕێوەچوونی دەوڵەتەکان و هەرێمەکان، کێشانی نەخشەی سیاسی وولات بۆ ئەم مەبەستەش پشت دەبەستێت بە نەخشەی جوگرافی ئەم وولاتە لە هەموو بوارەکان دا، بەتایبەتی نەخشەی جوگرافی هەڵبژاردن، کە لەم نەخشەیەوە دەتواندرێت دابەش بوونی هاوولاتیان، ئاستی ڕۆشنبیریان، پێکهاتەکەیان، ئایین و مەزهەب، هەم ئایدیۆلۆژیاو بەرنامانەی شوێنی کەوتوون دیاری بکرێت کە سەرجەمیان کاریگەریان هەیە لەسەر پرۆسەی هەڵبژاردن و بەڕێوەچوونی وولات. چونکە هەر هەڵبژاردنە ئامرازی دەستنیشانکردنی پاڵیوراوێك یان چەند پاڵیوراوێك لەلایەن دەنگدەرانەوە بۆ ئەنجومەنە هەڵبژێردراوەکان یان سەرۆکایەتی ولات ئەمەش بە پێی ی چەند ڕێو شوێنێکی یاسایی و دەستووری بەرێوە بچێت.

هەرچەندە هەڵبژاردن ئامرازێکی بەشداری سیاسی هاوڵاتیانو بنەمایەکی گرنگی دیموکراسیو یەکێکە لەمافە بنەڕەتیەکانی مرۆڤ، هەربۆیە بەلای (ڕۆبەرت داڵ)ەوە، هەڵبژاردن سەرەتایەك نیە بۆ دیموکراسی بەڵکو هەڵبژاردن لەچڵە پۆپەی دیموکراسیدایە کەدیارە مەبەستی (داڵ) هەڵبژاردنێکی دیموکراسیە[٧].

هەڵبژاردن ڕێگایەکی هونەریی کارایە، کەلەڕێگەوە گەل دەتوانێت بەشداری لە دەسەڵاتی سیاسی بکات و بڕیارەکانی وا بگونجێنێت کە لەگەڵ ئارەزوو پێداویستیەکانی یەك دەگرێتەوە. یا بریتیە لەو شێوازە هونەریەیە کە لە ڕێگاوە ئەو کەسانە هەڵدەبژێرین و دیاری دەکرێن کە ئەرکی دارشتن و دەرکردنی بڕیار و یاساو دانانی نەخشەی سیاسی گشتی دەوڵەتیان دەکەوێتە ئەستۆ، جا ئەو ڕێگاو شێوازەی دەنگدەران پاڵێوراوانیان تێدا هەڵدەبژێردرێن بۆ ئەوەی لە پەرلەمان نوێنەرایەتیان بکات پێی دەوترێت سیستەمی هەڵبژاردن[٨].

هەڵبژاردنیش بە یەکێك لە شێوازە گرینگەکانی وەرگرتنی دەسەڵات بە شێوەیەکی شارستانی بەبێ هیچ گرژی و ئاڵۆزیەك. یان هەڵبژاردن ئامرازێکە لە ڕێیەوە بە بێ هیچ کێشەیەك شەرعیتی دەسەڵاتداریەتی یان حوکمرانی لەلایەنیك یان حزبێك دەستێندرێتەوە و دەدرێتە لایەنێکی تر، بۆیە دەوترێت هەڵبژاردن بریتیە لەو رێگا دیموکراسیەی دەسەڵاتی تیدا دەدرێت بە لایەنێك سەرکەوتن بەدەست دێنێت واتا زۆرترین دەنگ متمانەی پێدەدات و هەڵیدەبژێرێت، بە شێوە و مانای گشتیەکەشی هەڵبژاردن بریتیە لەو مافای کە هاوڵاتیان لە چوارچێوەی دەوڵتدا هەیانە (بە گوێرەی یاسا ڕێکخراوە) بۆ دەست نیشان کردن و هەڵبژاردنی ئەو کەسەی بەنوێنەرایەتی ئەو قسە دەکات جا چ تاکەکەس بێت یان بە کۆمەڵ. لە پەرلەمانی دەوڵەتدا، ئەمەش لە ڕێگای پرۆسەو یاسایەکی تایبەت بە یاسای هەڵبژاردن ناودەبردرێت. دواتر هەموو دەنگە بەدەست هاتوەکان دەکرێت بە کورسی تەرخان کراو بۆ پارت و کەسەبراوەکانی پرۆسەکە .

لێرەدا گەر بەگشتی پێناسەی پرۆسەی هەڵبژاردن بکەین دەتوانین بڵێن ئەم پرۆسەیە بریتییە لە کۆمەڵە کار (ئیجرائات)ێکی یاسای و دارایی لەڕێگەیەوە دەتواندرێت فەرمان ڕەواو دەسەڵات داران دیاری بکرێت.

٣- **جوگرافیای هەڵبژاردن** وەك لقێکی تازەی جوگرافیای سیاسی پێناسەی جیاجیای بۆ کراوە، هەندێك پێان وایە جوگرافیای هەڵبژاردن: بریتیە لەو لقە هاوچەرخەی زانستی جوگرافی سیاسی لە ڕێگایەوە دەتواندرێت

(٧) د.نعمان احمد الخطیب، مصدرالسابق، ص٢٢١.

(٨) سرهنگ حمید البرزنجی، انتخابات اقلیم کردستان العراق بین النظریة والتطبیق، ط١، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٢، ص٦٣.

شیکردنەوەی بۆ جیاوازی لە شێوازەکانی هەڵبژاردن لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر و هۆکارە کاریگەریەکانی جوگرافیا لەسەر دەنگدەر بخاتە ڕوو[٩] .

شێوازەکانی جوگرافیای هەڵبژاردن: لە جوگرافیای هەڵبژاردندا دوو شێوازی سەرەکی بەدی دەکرێت کە شێوازی یەکەم بریتییە لە جوگرافیای هێز و شێوازی دووەم بریتیە لە جوگرافیای پاڵپشتی، لە شێوازی یەکەمدا دەرئەنجامی بەرژەوەندی کۆمەڵەیەك یان وڵاتێك بۆ پاڵپشتی کردنی حیزبێك یان کەسایەتێك لە شاڵاوەکانی پڕوپاگەندەی هەڵبژاردن بەدیاردەکەوێت. ئەوەی جێگای باسە ئەو بایەخەی جوگرافیای پاڵپشتی بۆ هەڵبژاردن دراوە، بەراورد بەوە ئەوەندە بایەخ بەجوگرافیای هێز نەدراوە. ئەمەش بەهۆی سنووردارییەتی بابەتەکانی، لە کاتێکدا سیاسەت تاڕادەیەك بە نهێنی دەمێنێتەوە ناتواندرێت بە ئاسانی زانیاریت دەربارەی کار و پاڵپشتی و هاوکاری ژێربەژێری حیزب و لایەنەکانت دەست بکەوێت. بۆ نموونە هەڵویست و سلوکی ئاژانسی هەواڵگیری ئەمریکا بۆ پاڵپشتی کردنی بیانی یان ناوەخۆی یان بۆ دروستکردنی نا ئارامی و سەقامگیری حوکمەتەکانی بیانی تاڕادەیەك نهێنی یە.

٤- **سیستەمی هەڵبژاردن (نظام الانتخابات):** سیستەمی هەڵبژاردن بریتییە لەو ڕێگا ڕێکاریەی دەگیرێتەبەر بۆ ڕێکخستنی کار یان پرۆسەی هەڵبژاردن بە مەبەستی گۆڕینی ئەو دەنگانەی دەنگدەر دەیدات بۆ کورسی پەرلەمانی، بەجۆرێك پالێوراوانی بازنەکانی هەڵبژاردن پێشبڕکێ لەسەر دەکەن و لە ڕێگای دەنگی دەنگدەرانەوە بەدەستی دەهێنن. مەبەست لە سیستەمی هەڵبژاردن ئەو ڕێساو بنچینەیە هونەریانە یا ئەو کۆمەڵە شێواز و ڕێگایە کە بەکار دەهێندرێت بۆ خستنە بەر چاوی کاندیدەکان بۆ بەردەم دەنگدەر.

(داڤید فاریل) پێ وایە سیستەمی هەڵبژاردن ئەو ڕێگایەیە دەنگەکان دەگۆڕێت بۆ کورسی بۆ ئەو کەسانەی هەڵدەبژێردرێن و کار و پۆستی بەڕێوبردنی دیاریکراویان پێ دەسپێردرێت[١٠].

کەواتە لێرەدا دەتوانین بڵێین سیستەمی هەڵبژاردن شێوەو سروشتی هەیکەلی حوکمەتی داهاتوو دیاری دەکات، هەروەها ئەم سیستەمەش سروشتی پەرلەمان و قەبارەی پارتە سیاسیەکان کە کورسیەکانی پەرلەمان دەبەنەوە ڕون دەکاتەوە، بۆیە ئەو سیستەمە زۆر مەترسی دارو کاریگەرە ئەگەر هەوڵ بدرێت لە لایەن لایەنێك لە لایەنەکان قۆرغ بکرێت و بۆ سودو بەرژەوەندی تایبەتی بەکار بهێندرێت .

دەبێت ئەوە زانراوبێت لەدەوڵەتدا دەستوور بڕیاری سیستەمی هەڵبژاردنی گشتی دەدات، بەلام کاتێك دەستوور بڕیاری هەڵبژاردنی کۆتدارو بەمەرج بدات جگە لەمەرجەکانی ڕێکخستن وەك تەمەن، ڕەگەزنامە، شایستە بوون ...هتد. مەرجی سەربار دابنێت بۆبەشداری کردن وەك سامان، فێربوونو زانست، چینو توێژ...هتد. ئەوا گەل بەهەردوو ماناکەی لێك دوورتر دەخاتەوە.

سیستەمەکانی هەڵبژاردن ڕەنگدانەوەی گەورەی لەسەر پرۆسەی سیاسی هەڵبژاردن بەگشتی هەیە هەر لە کاریگەری لەسەر پارتە سیاسیەکان و یەك ڕێزیان، چونکە هەندێ سیستەم و ڕێگا بۆ لەت بوونی (دابەش بوون یان جیا بوونەوە) ڕیزەکانی یەك پارت خۆش دەکات، لە کاتێکی تر هەندێ سیستەمی تر دەبێتە هۆی یەك ڕێزی

---

(٩) شاكر ظاهر فرحان الزبیدی، جغرافیة الانتخابات البرلمانیة فی العراق لعام ٢٠٠٥، دراسة جغرافیة سیاسیة، رسالة ماجستر غیر منشور، بغداد، ٢٠٠٧، ص١٦.

(١٠)عیدو سعد وعلى مقلد و عصام نعمة اسماعیل، النظم الانتخابیة، دراسة حول العلاقة بین النظام السیاسی والنظام الانتخابی، مركز بیروت للابحاث والمعلومات، بیروت، لبنان، ص٥٧.

و یەك دەنگی ڕێژەکانی پارتەکە و لادانی هەموو جۆرە جیاوازیەك. لەبەرامبەردا هەندێکی تریان ڕێگای زیاتر بە پالێوراوە بێ لایەنەکان دەدات، ئەمە لە کاتێکدا جۆری تریان هەیە هەستی نەتەوەی و ئاینی و مەزهەبی دەبزوێنین هەندێکی تریان ڕەنگە ڕێگا خۆشکەربێت بۆ ئەو کەس و لایەنانەی دەرنەچون یان سەرکەوتنیان بەدەست نەهێناوە ڕێگاو شێوازی نا دیموکراتی و شێوازی توندڕەوی بگرنەبەر، هەر بۆیە زۆر پێویستە کاتێك باس لە دانان یا هەڵبژاردنی سیستەمێکی دیاریکراو بۆ هەر هەڵبژاردنێك دەدرێت پێویستە پێکهاتەی کۆمەڵگاکە لەڕوی ئایدۆلۆژو ئاینی و نەتەوەی و هەرێمی و زمانەوانی و کۆمەڵایەتی لەبەر چاوبگیرێت، ئەمەش بۆ زامن کردنی دروست بوونی پەرلەمانێکی ڕاستەقینەو پاڵنەربێت بۆ دروست کردنی یەك ڕێزی و نزیك بوونەوە لە نێوان پارتە سیاسیەکان ئەمەش بە مەبەستی مسۆگەر کردنی دروست کردنی حوکمەتێکی کارای ڕاستەقینە دوربێت لە هەموو گرژی و پێکدا هەڵچونێك .

لەهەر هەڵبژاردنیکی دیموکراسیدا سێ جۆر یان شێواز یان ڕێگا هەیە کە پشتی پێدەبەسترێت بۆ ئەنجامدانی پرۆسەکە بە شێوەیەکی سەرکەوتوانە ئەو سێ ڕێگایەش بریتەیە لە: أ- سیستەمی زۆرینەی ڕێژەی بە هەردوو شێوازی سادە و شیوازی ڕەها. ب-سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەی (التمثیل النسبي) بە هەر دوو شێوازی تەواو و نزیك کراوە(تقربي). ج-شێوازی تێکەڵاو یان تیکەڵ.

هەر یەك لەم جۆرە سیستەمانەش لایانی پۆزەتیف و نیگەتیفی خۆی هەیە لەگەڵ جۆرەکەی تر جیاوازن. هەر ئەمەشە وای کردوە هەر دەوڵەتێك ئەو سیستەمە هەڵبژاردنە هەڵدەبژێرێت و دەست نیشانی دەکات بۆ پەیڕەوکردنی لە وڵاتەکەیدا لەگەڵ ڕەوشی سیاسی و کۆمەڵایەتی دادەگونجێت دوای ئەوەی بەراوردی لایانە باش و خراپەکانی هەر سیستەمێك بۆ وڵات دەکرێت ئینجا جۆرە سیستەمێکیان هەڵدەبژێرێت وڵات لە کاتی هەڵبژاردندا پەیڕەودەکرێت.

باسی دووەم : پێگە و شوێنی جوگرافی تورکیا

تورکیا دەکەوێتە بەشی ڕۆژئاوای کیشوەری ئاسیاو باشووری ڕۆژهەلاتی کیشوەری ئەوروپا لەنێوان هەردوو بازنەی پانی(٢٤° - ٣٥°) باکورو هەردوو هێڵی درێژی(٢٦° - ٤٥°) ڕۆژهەلات، ڕووبەری تورکیا (٧٨٣٥٦٢)کم²، لەم ژمارەیەش ٢٣٧٢٠کم² کەوتۆتە بەشی کیشوەری ئەوروپا دەگاتە ڕێژەی ٣٪ خاکی تورکیاو ئەم بەشە بە (تراقیا)ناسراوە، ڕێژەکەی تریش کە ٩٧٪ لەخاکی تورکیایە کەوتۆتە ئاسیاو پێدەڵێن (ئەنەدۆڵ) یان ئاسیای بچوك، کۆی ڕووبەری وشکانی تورکیا(٧٧٠٧٦٠)کم² یە ئەوەی تری لەکۆی گشتی ڕووبەری ئەم ولاتە کە(٩٨٢٠کم²) ڕووبەری ئاوی و دەریاچەی ناوخۆن.

تورکیا لە ڕۆژهەڵاتدا هاوسنورە لەگەڵ هەریەك لە جۆرجیاو ئەرمینیاو ئازربایجان و ئێران، لەباشوری ڕۆژهەلاتی هاوسنورە لەگەل ئیران و عێراق و سوریا، باشوری ڕۆژئاوا بەشێکی رۆژئاوای دەریای ناوەڕاست و دەریای ئیجەیە، لە باکوری ڕۆژئاوای بولگاریاو یۆنانە لە باکوریشی دەریای ڕەشە نەخشەی (١). بەم شێوەیە تورکیا هاوسنورە لەگەل(٨) وڵات کە کۆی گشتی درێژی سنوری وشکانی تورکیا ٢٦٤٨کم ئەمە جگە لە ٧٢٠٠کم سنوری ئاوی، بەواتای کۆی گشتی سنوری ئاوی ٧٣,٣٪ لەسنوری گشتی تورکیا پیك دێنێت. خشتەی (١).

نەخشەی (١)

پێگەی و شوێنی جوگرافی تورکیا

سەرچاوە/ Political map of Turkey, www.mapsofworld.com copyright©2014، کاری توێژەران پشت بەست بە:

خشتەی (١)

سنووری وشکانی تورکیا لەگەڵ وڵاتانی دراوسێ

ژ. وڵات	وڵات	درێژی\ کم	ڕێژە ٪
١	تورکیا_عێراق	٣٥٢	١٣,٣
٢	تورکیا_سوریە	٨٢٢	٣١,١
٣	تورکیا_ ئێران	٤٩٩	١٨.٨
٤	تورکیا_ بولغاریا	٢٤٠	٩,١
٥	تورکیا_ یۆنان	٢٠٦	٧,٨
٦	تورکیا_ ئازربیجان	٩	٠,٣
٧	تورکیا_ ئەرمینیا	٢٦٨	١٠,١
٨	تورکیا_ جۆرجیا	٢٥٢	٩,٥
کۆی درێژی سنوری وشکانی		٢٦٤٨	٪١٠٠

سەرچاوە/ CIA,The fact book 2007,Al Haines,United States,2008.p1560

گەر سەیری شوێنی جوگرافی تورکیا بکەین دەردەکەوێت ئەم وڵاتە شوێنێکی ستراتیجی زۆر گرینگی هەیە بە شێوەیەك وەك پردێکی زەمینە هەردوو کیشوەری ئاسیاو ئەوروپا بەیەك دەبەستێتەوە ئەمە سەرەڕای دەست بەسەرداگرتنی هەردوو گەروی دەردەنیل و بسفۆر ئەوا نزیکی ئەم وڵاتە لە دەریاکانی ڕەش و ناوەڕاست و ئیجە

و تیرانا بۆتە هۆی ئەوەی ئەم وڵاتە بکاتە ڕێگایەکی سەرەکی پەڕینەوەی کاڵاکانی ئەوروپا بۆ ڕۆژهەڵات و بە پیچەوانەوەش، لەلایەکی تریش تورکیا کەوتۆتە ناوەندیکی دەوڵەمەندی سامانی نەوت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەراست و ناوچەکە نزیك لە کیلگە نەوتیەکانی عێراق و کەنداو دەریای قەزوین و قەوقاز.

بەشی دووەم: تایبەتمەندی و پێکهاتەی دانیشتوانی تورکیا

دانیشتوان واتا ژمارەی هەموو ئەو کەسانەی کە لە هەرێمێکی سیاسی یا دەوڵەتێك نیشتەجێن، ئەو ژمارەیەش ئامادەیە بۆ زیادبوون بەشیوەی سروشتی (دەرکردنی مردن لە لەدایك بوان)یان بەشێوەی ناسروشتی کۆچ، هەروەها ئامادەیە بۆ کەمبون بەشێوەی کۆچ یا شەڕو ئاژاوە.

دانیشتوان توخمێکی زیندوی بە جوڵەیە لەجەستەی دەوڵەتدا، هەر ئەوانن دەستی کارکەر (ئیشکەر)ی دەوڵەتن، بەرهەمهێن و بەکاربەریشن، دانیشتوان هێزی بەرگریکاری دەوڵەتن، لەپرۆسەی هەڵبژاردنیشدا هەر دانیشوانە دەنگدەرو بڕیاردەرە واتە کۆی گشتی پرۆسەی هەڵبژاردن بۆ دانیشوانەو هەر لە ڕێگای ئەوانیشەوە جێ بەجێ دەکرێت و یەکلای دەکرێتەوە.

خشتەی (٢)

ژمارەی دانیشتوانی تورکیا لە ساڵی ١٩٢٧ تا ساڵی ٢٠١٤(*)

ساڵ	ژمارەی دانیشتوان	ڕێژەی گۆڕاو (زیادبوون) ٪
١٩٢٧	١٣.٥٥٤.٠٠٠	٦.٥
١٩٣٠	١٤,٤٤٠,٠٠٠	٢٢,٨
١٩٤٠	١٧,٧٢٨,٠٠٠	١٧.٤
١٩٥٠	٢٠,٨٠٧,٠٠٠	٣٢,٣
١٩٦٠	٢٧,٥٠٦,٠٠٠	٢٨,٤
١٩٧٠	٣٥,٣٢١,٠٠٠	٢٥,٨
١٩٨٠	٤٤,٤٣٩,٠٠٠	٢٤,٠
١٩٩٠	٥٥,١٢٠,٠٠٠	١٦,٦
٢٠٠٠	٦٤,٢٥٢,٠٠٠	١٣,٦
٢٠١٠	٧٣,٠٠٣,٠٠٠	١٢
٢٠١١	٧٤.٧٢٤.٢٦٩	٢.٣
٢٠١٢	٧٥,٦٢٧,٠٠٠	٣,٦
٢٠١٣	٧٦,٦٦٧,٠٠٠	١,٤
٢٠١٤	٧٧.٦٩٥.٩٠٤	١.٣

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: http://www.ulusalkanal.com.tr و www.tuik.gov.tr/PdfGetir.do?id=18616

لەکۆی ژمارەی دانیشتوانی تورکیا لەساڵی ٢٠١١دا (٥٠,٣٣٩,٥٩٦) کەس بۆی هەبوە دەنگ بدات واتا مافی دەنگدانی هەبوە، بەلام لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠١٥ دا(٥٤.٨١٣.٣٧٥)کەس لە دانیشوانی تورکیا مافی بەشداریکردن و دەنگدانیان لە هەلبژاردنی پەرلەماندا هەبوە[11].

(*) ئێمە لەبەر ئەوەی لەناو ساڵی (٢٠١٥) توێژینەوەکەمان ئەنجامداوە بۆیە نەمان توانی داتای ژمارەی دانیشتوانی ئەو ساڵە وەربگرین.

(11) http://www.sabah.com.tr/secim/2011&2015-genel-secimleri

باسی یەکەم: پێکهاتەکانی دانیشتوان

لەهەموو بارودۆخێکدا لێکۆڵینەوە لە ژمارە و قەبارەی دانیشتوانی دەوڵەت بەتەنها گونجاونیە بۆ باسکردنی بنەما مرۆیەکانی پرۆسەی هەڵبژاردن بۆیە لێکۆڵینەوە لەپێکهاتەکانی دانیشتوان بایەخی زانستی خۆی هەیە بۆیە لێرەدا ئەم پێکهاتانە باس دەکەین: ١- پێکهاتەی دیمۆگرافی. ٢-پێکهاتەی ئەسنۆگرافی.

یەکەم: پێکهاتەی دیمۆگرافی:

١- پێکهاتەی تەمەن :

مەبەست لەپێکهاتەی تەمەن دابەشبوونی دانیشتوانی دەوڵەت بەگوێرەی تەمەن، هەروەکو زانراوە هەرکۆمەڵگایەك لەڕووی تەمەنەوە دابەش دەکرێت بۆ سێ کۆمەڵەی سەرەکی کەبریتین لە کۆمەڵەی منداڵ لە (١ ڕۆژی - ١٥ ساڵی)، کۆمەڵەی دووەم لەتەمەنی سەروو(١٥ - ٦٤)ساڵی دەگرێتەوە، کۆمەڵەی سێیەم کۆمەڵەی پیرەکانە لەسەرووی(٦٥)ساڵیەوە دەگرێتەوە. ئەم شێوازە شیکردنەوەی بە وێنەیەکی هەرەمی شێوە دەکێشرێت پێی دەوترێت هەرەمی تەمەن، لە ساڵی ٢٠١١ (٢٥٪) و لەساڵی ٢٠١٤ (٢٤٪) دانیشتوانی تورکیا تەمەنیان لە (٠-١٤) ساڵ و لەساڵی ٢٠١١ (٦٨.٢٪) و لەساڵی ٢٠١٤ (٦٩.١٪) تەمەنیان لە نیوان (١٥-٦٤) ساڵ، بەلام لەساڵی ٢٠١١ (٦.٨٪) و لەساڵی ٢٠١٤ (٦.٩٪) تەمەنیان لەسەروی (٦٥) ساڵاندابووە، شێوەی (١).

لەڕێگای قوچەکی دانیشتوانەوە زۆر بە سانای دەتوانرێت ڕێژەی ئەو کەسانە دەست نیشان بکرێت کە لەتەمەنی دەنگدان دان، ئەم کارەش لە هەر پرۆسەیەکی هەڵبژاردندا مایەی بایەخ پێدانی پارت و لایەن و هێزە سیاسیەکانە و پێویستیان بە زانینی ئەم زانیاریانە هەیە بۆ دیاریکردنی قەبارەی لایەنگران و دابەش بوونی جوگرافیان لە چوارچێوەی بازنەکانی هەڵبژاردندا.

شێوەی (١)

قوچەکی تەمەنی و جۆر (ڕەگەز)ی دانیشتوانی تورکیا لە نێوان ساڵانی ٢٠١١ — ٢٠١٤دا

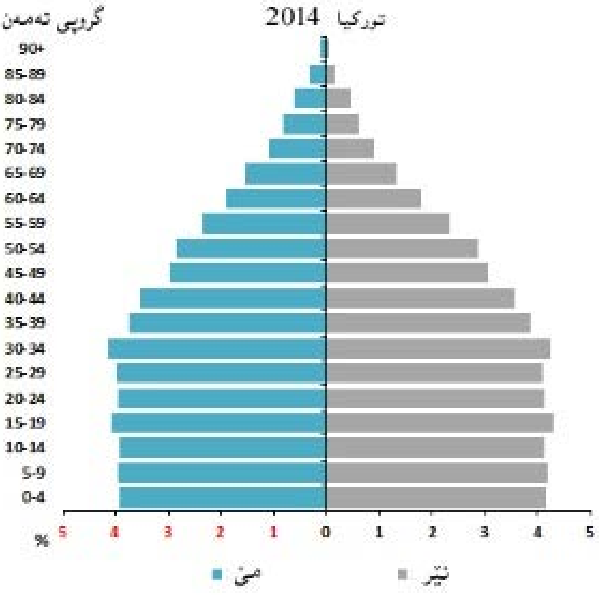

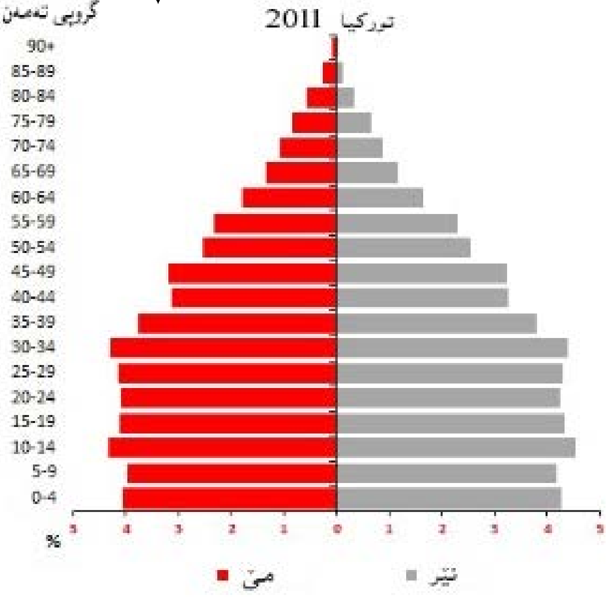

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: http://www.adania.com.tr/sayfa/demography-and-labor-force/38 و http://www.invest.gov.tr/en-US/investmentguide/investorsguide/Pages/DemographyAndLaborForces.aspx

کەواتە هەر بەپێی شێوەی (١) دەردەکەوێت لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەکانی تورکیای ساڵی ٢٠١١دا (٦٦.٦٪) کەس تەمەنیان لەسەروی ١٨ ساڵیدابوون، واتا مافی دەنگدانیان هەبوو، کەچی لەساڵی ٢٠١٤[*] دا ژمارەی ئەو کەسانەی مافی دەنگدانیان هەبووە بووە (٦٧.٧٪)، کۆی دانیشتوانی تورکیایان پێك هێناوە، واتا (١.١٪) ژمارەی دەنگدەران زیادیکردوە.

٢-پێکهاتەی جۆری (التركيب النوعي):

مەبەست لە پێکهاتەی جۆری دابەش بوونی دانیشتوانە بەگوێرەی هەردوو رەگەزی نێرو مێ، ئەم رێژەیەش لە ئەنجامی دابەشکردنی کۆی ژمارەی نێرینە بەسەر کۆی ژمارەی مێینە جارانی (١٠٠) دەکرێت . پێکهاتەی جۆری کاریگەری بەهێزی لەسەر پرۆسەی هەڵبژاردندا هەیە، بەشێوەیەك لەو کۆمەڵگایەی کە رێژەی نێرینەیان زیاترە ئەوە ڕاستەوخۆ کار لە بەشداریکردنی پرۆسەکە دەکات و رێژەی بەشداربوان زیاتر دەبێت بەتایبەتی لەکۆمەڵگای ڕۆژهەلاتیدا، تارادەیەك بەشداری مێنە کەمترە لەم پرۆسەیەو پرۆسەی سیاسی بەگشتی. بەڵام تورکیا هەرچەندە وڵاتێکی موسلمانە بەلام نزیکترە لە ئەوروپا و کاریگەری ژینگەی ئەم کیشوەری لەسەرە بۆیە ئەم لایەنە زۆر ڕۆڵی نەبینەوە لە جیاوازی بەشداریکردنی ڕەگەزی مێینە بەرامبەر بە نێرینە.

دووەم: پێکهاتەی ئەسنۆگرافی

مەبەست لە پێکهاتەی ئەسنۆگرافی دانیشتوان، دابەش بوونی دانیشتوانە بەگوێرەی نەتەوەو ئاین، ئەم بابەتە بەیەکێك لەبابەتە گرنگەکان دادەنرێت، چونکە پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە سەقامگیری و نائارامی دەوڵەتەوە هەیە.

١- پێکهاتەی نەتەوە.

نەتەوە بەکۆمەڵە خەڵکێك دەگوترێت کە چەندین پەیوەندی هاوبەش بەیەکیان دەبەستێتەوە وەك (زمان ، مێژوو، فەرهەنگ، ئایین، زەوی ....) لەئەمرۆدا کەم دەوڵەت هەیە لەڕووی پێکهاتەی نەتەویەوە لەیەك نەتەوە پێك بێت (دەوڵەتی نەتەوەیی) .

جیاوازی پێکهاتەی نەتەوە لە جەستەی دەوڵەتدا زۆر جار کێشە بۆ دەوڵەت دروست دەکات، بەتایبەتی کاتێك ئەگەر نەتەوەیەکی بچووك لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا هەستی کرد مافەکانی لێ زەوت کراوە و زۆرداری لەگەڵ دەکرێت و دەچەوسێندرێتەوە، ئەمەش کاریگەری خراپی لەسەر هەر پرۆسەیەکی هەلبژاردن دەبێت و ڕەنگە تارادەیەکی زۆریش ئەم پرۆسەیە گەر ئەنجام بدرێت بێ فرت و فێڵ و نادادپەروەری نابێت.

تو رکیا وڵاتیکی جۆراو جۆرە لەنەتەوە بە شێوەیەك ڕێژەی تورك لە نیوان ٧٠٪ بۆ٨٠٪ و کورد٢٠٪ بۆ٣٠٪ پێکهاتەی ئەم وڵاتەن و ئەوانی تریش ڕێژەکانیان لە ٤٪ تێپەر ناکات، خشتەی(٣).

---

[*] بۆیە ساڵی ٢٠١٤ مان وەرگرتووە، چونکە ئێستا لەساڵی ٢٠١٥ داین و ساڵ کۆتای پێ نەهاتووە، هەرئەمەش وایکردووە داتای ٢٠١٥ی پێویستمان سەبارەت بەژمارەی دانیشتوان دەست نەکەوێت.

خشتەی (٣)

ڕێژەی سەدی پێکهاتەی نەتەوەیی لە تورکیا بەپێی سەرژمێری ٢٠٠٥

نەتەوە	٢٠٠٥٪	٢٠١١٪
تورك	٧٠ -٨٠	٧٠,٢
كورد	٢٠ -٣٠	٢٠,٤
قەوقاز	٣,٢	٢,٣
عەرەب	٢	٢,٢
فارس	٠.٠٥	٠,٩
جۆرجیەکان	٠.٠٥	٢,٣

المصدر/ د.مجيد حميد شهاب، محمد جواد شبع و اخرون، الجغرافية الانتخابية للاحزاب في تركيا، مجلة كلية السياسة جامعة بابل، العدد ٢، ٢٠١٠، ص٢٤٩.

٢- پێكهاتەی ئاینی

پێکهاتـەی ئـاینی و جـۆراو جـۆری ئـاینی لـە دەوڵەتـدا زۆر جاردەبێتـە مایـەی ناسـەقامگیری و نائـارامی بـۆ دەوڵەت، هەرچەندە ئایین مایەی ئـارامی و ئاسودەبوونی روحـە، بـەڵام زۆر جـاریش دەبێتـە سەرچاوەی كێشـەو قەیران و شەڕی خوێناوی بەدوای خۆیدا دەهێنێت، بۆیـە ئـەم فاكتـەرە لـە هەنـدێ لایەنـدا زۆر لـە فاكتـەرەكانی تری كێشەو ناکۆکیەکان گەورەتردەبێت بەتایبەتی گەر بە هۆكاری دەرەكی هانی بدرێت.

لەسەردەمی ئەمڕۆدا هەرچەندە توندی و دەمارگیری ئاینی لە هەمو شوینەكانی دونیا وەك یەك نیەو بەگوێرەی ئاستی ڕۆشەنبیری دەگۆڕێت و بەشێوەی جاران نیە و كەمتر بۆتەوە، بەڵام لەگەل ئەمەشداكاریگەری زۆر تونـدی لەزۆر وڵاتدا ماوە و بۆتە مایەی گرفت و سەرئێشە بۆ دەوڵەتەكانیان و زۆر جار شەڕی ناوخۆشی لێدەكەوێتـەوە، لەبەرامبەردا لە هەندێ دەوڵەتدا سەرەڕای جۆراو جۆری ئاینی، بەڵام ئەم ئاینانە مافی خۆیان لە ئازادی و بیرورا پـەیرەو كردنـی داب و نـەریت و سـروتە ئاینـەكانیان جێ بـەجێ دەكـەن و هـیچ كاریگـەریـەكی لەسـەر ئاسایشـی نەتـەوەش دروسـت ناكـات، توركیـا وڵاتێكی موسـلمانە و زۆربـەی دانیشـتوانی پـەیرەوی ئـاینی ئیسـلام دەكـەن، بەڕێژەی (٩٦.١٪)، ئەمە سەرەڕای بونی ئاینی تـر بـە شـێوەیەكی جیـاواز، خشتەی (٤) و شـێوەی (٢). بـەڵام ئـەم لایەنـە كاریگـەری ئـەوتۆی لەسـەر هەڵبژاردنـەكان لـەڕوی جیاوازیـەوە نـەبوە بگـرە هەنـدی پـارت وەك پـارتی دەسەلاتداری گەشەپیدان سوودی لەم لایەنـە وەرگرتـوەو بەجوڵانـدنی هەسـتی ئـاینی ژمارەیـەكی زۆری هـەوادار لەخۆ كۆكردۆتەوە.

خشتەی (٤)

پێكهاتەی ئاینی توركیا لەسالی ٢٠١٤

ئاین	ڕێژە ٪
موسلمان	٩٦,١
بێ دین	٣,٢
مەسیحی	٠,٦
ئیتر	٠,١

سەرچاوە/ المصدر/ د.مجيد حميد شهاب، مصدرالسابق، ص٩.

شێوەی (٢)

پێکهاتەی ئاینی تورکیا لەساڵی ٢٠١٤

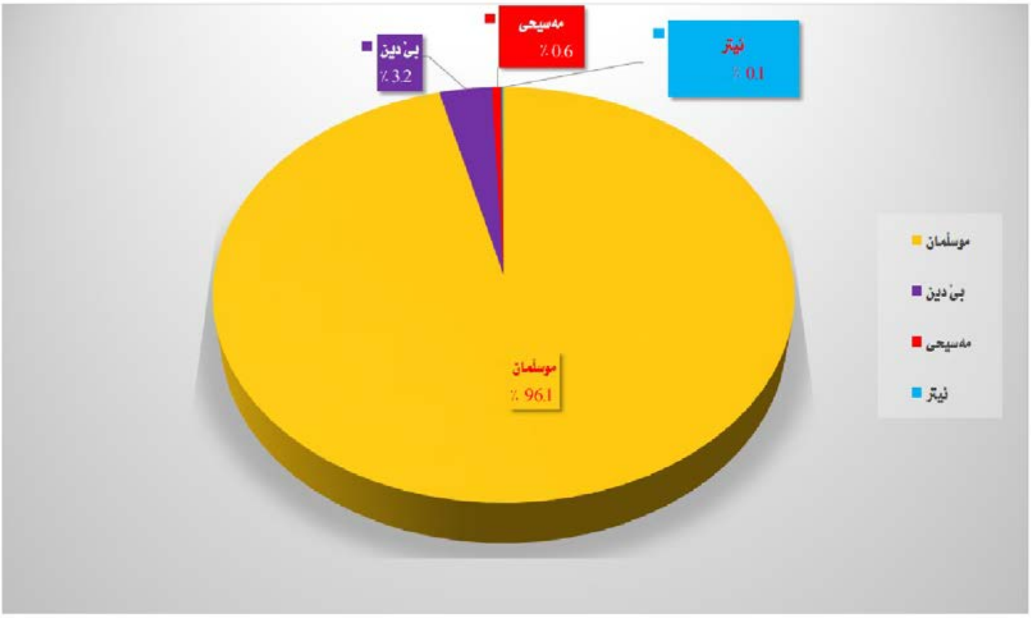

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: خشتەی (٥)

بەشی سێیەم: مێژوو و ژیانی پەرلەمانی و بازنەکانی هەڵبژاردن

باسی یەکەم: مێژوو و ژیانی پەرلەمانی

مێژووی دەستپێکردنی هەڵبژاردنە پەرلەمانیەکانی تورکیا دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم، بەتایبەتی دوای گۆڕینی مستەفا کەمال لەساڵی ١٩٢٤ ئیمپراتۆریەتی ئاینی و فرەنەتەوەی عوسمانی بۆ دەوڵەتیکی تاك نەتەوەو کۆماری و عیلمانی، بەر لەمەش ئیمپراتۆریەتی عوسمانی یەکەم وڵاتی ڕۆژهەلاتی ناوەراستە کە ئەنجومەنێکی یاسادانانی هەڵبژێردراوی هەبێت چونکە مێژووی ئەم ئەنجومەنە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٨٧٦[١٢].

دوای ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا لە ١٩٢٣/١٠/٢٩دا بڕیاردرا کە دەستورێکی تازە بۆ وڵات بنوسریتەوە، ئەوەبو لەساڵی ١٩٢٤ ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکیا دەستوری نوێی وڵاتی پەسند کردکە تیایدا لە مادەی پینجەم داهاتبوو (ئەنجومەن تاکە نوینەری گەلە و دەسەلاتی یاسادانان و ڕاپەراندنی هەیە و هەر لەرێگای ئەنجومەنیشەوە سەرۆك کۆمار هەڵدەبژێردرێت، ئەمە بەردەوام بو تاساڵی ١٩٦١ کودەتای سەربازی ڕویداو دەستوریکی نوی بۆ وڵات نوسرایەو[١٣] هەڵبژاردن ئەنجامدراو پارتی کۆماری گەل بە سەرۆکایەتی (عصمت ئینۆنۆ) ١٧٣ کورسی بەدەست هینا بەلام نەتوانرا حکومەت پێك بهێنریت چونکە پەرلەمان متمانەی پی نەبەخشیو حکومەت هەڵوەشایەوە .

---

(١) عەباس خۆشناو، تورکیا نەبەرد لەپیناو مانەوەدا (دەستوری تورکیاو دەستکاری)، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٥١.

(٢) ئارام علی عزیز، کۆرنۆلۆژیای کۆماری تورکیا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجی کوردستان، دۆسی تورکیا، ژمارە١ ساڵی ٢٠٠٥، ل٣٣.

سەبارەت بە مێژووی هەڵبژاردنەکانی تورکیا، خولی یەکەمی هەڵبژاردنی پەرلەمانی تورکیا دەگەڕێتەوە بۆ ٢٣نیسانی ساڵی ١٩٢٠ کە هەموو تورکیای گرتەوەو مستەفا کەمال کرا بەیەکەم سەرۆکی ئەنجومەنی نیشتمانی تورکیا[١٤]، ژمارەی کورسیەکانی ئەوکاتەی پەرلەمان (٤٣٦) کورسی بوو واتا بەر لەنوسینەوەی دەستوری یەکەمی کۆماری، ئەم خولە تا ١١ ئابی ساڵی ١٩٢٣ بەردەوام بووە، هەڵبژاردنی پەرلەمانی لەتورکیا هەر چوار ساڵێك لەسەرانسەری وڵات بەڕێوەدەچێت، تاوەکو ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥ (٢٥) خولی هەڵبژاردن گرێدراوە، هەرچی تایبەتە بەژمارەی کورسیەکانی پەرلەمان لە خولێکەوە بۆ خولێکی تر گۆڕانی زۆری بەسەر داهاتووە، کەمترین ژمارەی کورسی لەخولی دووەم بووە ماوەی نێوان (١١ئابی ١٩٢٣ – ١تشرینی دووەم ١٩٢٧) لە ٣٣٣ کورسی پەرلەکانی پێکهاتبوو، ئەمە لەکاتێکدا زۆرترین کورسی لە خولی یازدەهەم بووە ماوەی نێوان ١ تشرینی دووەم ١٩٥٧ – ٢٧ مایسی ١٩٦٠ ژمارەی کورسیەکان لەو ماوەیە ٦٠٢ کورسی بوو.

لە ماوەی ساڵانی (١٩٢٠ – ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥) دوجار کودەتا بەسەر پەرلەمانی تورکیادا ڕوویداوە، یەکەمیان لە ٢٧ مایسی ١٩٦٠ ڕوویدا و بەردەوام بوو تا ٢٥ تشرینی یەکەمی ١٩٦١، بەکودەتا (٢٣ مایس) ناسراوە، ئەم ماوەیە بە دوو قۆناغ بەڕێوەچوو قۆناغی یەکەم لە (٢٧ مایس ١٩٦٠ – ٢٥ ئەیلول ١٩٦١) کۆمسیۆنێکی یەکڕیزی نیشتمانی دامەزرا، قۆناغی دووەم لە٦ کانونی دووەمی ١٩٦١ – ٢٥ تشرینی یەکەمی ١٩٦١بەردەوام بوو، ئەنجومەنێکی بنچینەیی نوێنەران دامەزرا لە ٣٨ ئەندام، تا ٢٥ تشرینی یەکەمی ١٩٦١ هەڵبژاردنی پەرلەمانی خولی دوازدەهەم بەڕێوەچوو. ئەوەی جێگەی ئاماژەیە کودەتای دووەم لە ١٢ ئەیلول ١٩٨٠ – ٦ کانونی یەکەمی ١٩٨٣ بوو، لەماوەیەدا ئەنجومەنی نیشتمانی بەرهەڵستی لە (٥) کەس پێکهاتبوو.

ماوەی پێنج خولە واتا لە خولی بیستەمەوە ساڵی (١٩٩٥)ەوە ژمارەی کورسیەکانی پەرلەمانی تورکیا بووە بە (٥٥٠) کورسی و گۆڕانیان بەسەر دانەهاتووە.

خشتەی (٥)

مێژووی هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی تورکیا (١٩٢٠ – ٢٠١٥)

هەڵبژاردنەکان	خول	مێژوو و بەروار	ژمارەی کورسی
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٢٠	خولی یەکەم	٢٣نیسان ١٩٢٠ – ١١ئاب ١٩٢٣	٤٣٦
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٢٣	خولی دووەم	١١ئاب ١٩٢٣ – ات. دووەم ١٩٢٧	٣٣٣
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٢٧	خولی سێیەم	١ مایس ١٩٢٧ – ٤ مایس ١٩٣١	٣٣٥
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٣١	خولی چوارەم	٤مایس ١٩٣١ – ١ ئازاری ١٩٣٥	٣٤٨
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٣٥	خولی پێنجەم	١ ئازاری ١٩٣٥ – ٣ نیسان ١٩٣٩	٤٤٤
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٣٩	خولی شەشەم	٣ نیسان ١٩٣٩ – ٨ مایس ١٩٤٣	٤٧٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٤٣	خولی حەوتەم	٨ مایس ١٩٤٣ – ٥ ئاب ١٩٤٦	٤٩٢
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٤٧	خولی هەشتەم	٥ ئاب ١٩٤٦ – ٢٢ مایس ١٩٥٠	٥٠٣
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٥٠	خولی نۆیەم	٢٢ مایس ١٩٥٠ – ١٤ مایس ١٩٥٤	٤٩٢

(١٤) د.سامان حوسێن ئەحمەد و د. بەختیار سەعید مەحمود، مێژووی هاوچەرخی تورکیا، چ ١، چاپخانەی نارین، هەولێر، ٢٠١٤، ل٤٥.

هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٥٤	**خولی دەیەم**	١٤ مایس ١٩٥٤ — ١ ت. دووەم ١٩٥٧	٥٣٧
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٥٧	**خولی یازدەهەم**	١ ت. دووەم ١٩٥٧ — ٢٧ مایس ١٩٦٠	٦٠٢
کودەتا لە ٢٧ مایس	کۆمسیۆنی یەکرێزی نیشتمانی	٢٧ مایس ١٩٦٠ — ٢٥ ئەیلول ١٩٦١	٣٨
	ئەنجومەنی بنجینەیی — نوێنەران	٦ ك. دووەم ١٩٦١ — ٢٥ ت. یەکەم ١٩٦١	
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٦١	**خولی دوازدەهەم**	٢٥ ت. یەکەم ١٩٦١ — ١٠ ت. یەکەم ١٩٦٥	٤٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٦٥	**خولی سێزدەهەم**	١٠ ت. یەکەم ١٩٦٥ — ١٠ ت. یەکەم ١٩٦٩	٤٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٦٩	**خولی چواردەهەم**	٢٢ ت. یەکەم ١٩٦٩ — ١٤ ت. یەکەم ١٩٧٣	٤٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٧٣	**خولی پازدەهەم**	٢٤ ت. یەکەم ١٩٧٣ — ٥ حوزەیران ١٩٧٧	٤٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٧٧	**خولی شازدەهەم**	١٣ حوزەیران ١٩٧٧ — ١٢ ئەیلول ١٩٨٠	٤٥٠
کودەتا لە ١٢ ئەیلول	کۆمسیۆنی یەکرێزی نیشتمانی	١٢ ئەیلول ١٩٨٠ — ٦ ك. یەکەم ١٩٨٣	٥
	ئەنجومەنی بنجینەیی — بەرهەڵستی	٢٣ ت. یەکەم ١٩٨١ — ٦ ك یەکەم ١٩٨٣	
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٨٣	**خولی حەڤدەهەم**	٢٤ ت. یەکەم ١٩٨٣ — ٢٩ ت. یەکەم ١٩٨٧	٤٠٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٧٨	**خولی هەژدەهەم**	١٤ ك. یەکەم ١٩٨٧ — ٢٠ ت. یەکەم ١٩٩١	٤٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٩١	**خولی نۆزدەهەم**	٦ ت. دووەم ١٩٩١ — ٢٤ ك. یەکەم ١٩٩٥	٤٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٩٥	**خولی بیستەم**	٢٤ ك. دووەم ١٩٩٥ — ١٨ نیسان ١٩٩٩	٥٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ١٩٩٩	**خولی** بیست و یەکەم	٢ مایس ١٩٩٩ — ٢ ت. دووەم ٢٠٠٢	٥٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ٢٠٠٢	**خولی** بیست و دووەم	١٤ ت. دووەم ٢٠٠٢ — ٢٢ تەموز ٢٠٠٧	٥٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ٢٠٠٧	**خولی** بیست و سێیەم	٤ ئاب ٢٠٠٧ — ١٢ حوزەیران ٢٠١١	٥٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ٢٠١١	**خولی خولی** بیست و چوارەم	٢٨ حوزەیران ٢٠١١ — ٧ حوزەیران ٢٠١٥	٥٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ٢٠١٥	**خولی** بیست و پێنجەم	٧ حوزەیران — ٢٠١٥ - ١ ی تشرینی دووەمی ٢٠١٥	٥٥٠
هەڵبژاردنی گشتی ساڵی ٢٠١٥	**خولی** بیست و شەش	١ ی تشرینی دووەمی ٢٠١٥—	–

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B1%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86_%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%8A

ئەوەی جێگەی باسە پێویستە لەتورکیادا وەك هەر دەوڵەتێکی دیموکرات چەند بنەماو یاسایەکی بۆ بەڕێوەبردنی پرۆسەی هەڵبژاردن لەدەستوری وڵاتەکەی چەسپاندووە، بەپێی بەندی ٧٧ی دەستوری تورکیا کەبۆ ساڵی ١٩٨٢ دەگەڕێتەوە هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان (٥) ساڵ جارێك بەڕێوە دەچێت، بەڵام ماوەی ئەم (٥) ساڵە جێگیرنیە، چونکە خودی پەرلەمان لەکاتی بوونی چەند مەرجێکی دیاریکراو دەتوانێ وادەی هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان پێش بخات، هەروەها پێویستە ئەندامانی پەرلەمان چەند خەسڵەتێکی یاسایی تێدابێت لەوانە[١٥]:

---

(١٥) یونس گەرمیانی، هەڵبژاردنەکانی تورکیا و سەرکەوتنی پارتی عەدالەت و پەرەپێدان، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستان - گۆڤاری سیاسەتی نێودەوڵەتان، ژمارە ٣، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل٦٢-٦٣.

- **تەمەنی لە ٣٠ ساڵ کەمتر نەبێت.**
- **خوێندنی سەرەتای تەواو کردبێت.**
- **خزمەتی سەربازی تەواو کردبێت.**
- **ئەندامانی دامەزراوی سەربازی و سەرۆکی دادگا و ئەندامانی دامودەزگای خوێندنی باڵا پێش ئەوەی خۆیان بۆ پەرلەمان کاندید بکەن دەست لە کارەکانیان و لە حزبەکانیان بکێشنەوە.**

باسی دووەم: بازنەکانی هەڵبژاردن

بۆئەوەی بتواندرێت پرۆسەی هەڵبژاردن کۆنترۆڵ بکرێت، ڕێو شوێنەکانی بگیرێتەبەر، پێویستە هەرێمی دەوڵەت یا پارێزگا یا هەر یەکەیەکی ئیداری بەگوێرەی قەبارەی یەکەکە دابەش بکرێت بۆبازنەی هەڵبژاردن، ئەمەش بەپێی یاساو سیستەمی دەوڵەتەکە، هەروەها دەبێت دابەشکردنەکە گونجاوبێت لەگەڵ قەبارەی دانیشتوان و ژمارەی نوێنەران و پانتایی خاکی وولات و ...هتد. بازنەکانی هەڵبژاردنیش یەکێکە لەڕێو شوێنەکانی دەسپێکی پرۆسەی هەڵبژاردن، مەبەست لەڕێو شوێنی دەسپێك هەموو ئەو ڕێو شوێنانەیە کە دەسەڵاتی جێ بەجێکردن دەیگرێتەبەر، هەر لەدەرکردنی بڕیارو ڕێنمایی و سەرجەم ڕێو شوێنەکانی تری ئاسانکاری بۆمسۆگەرکردنی سەرکەوتنی پرۆسەی هەڵبژاردنەکە لەسەرتاسەری وولاتدا، بۆئەوەی هەموو ئەوکەسانەی مەرجەکانی هەڵبژاردن دەیانگرێتەوە بتوانن سیادەی مافی خۆیان بکەن بەپێی یاسا کارپێکراوەکان لەدەوڵەتەکەدا. یەکێك لەم ڕێو شوێنە دەستپێکانەی پرۆسەی هەڵبژاردن بریتییە لەدیاری کردنی بازنەکانی هەڵبژاردن، بەمەبەستی ئەنجامدانی پرۆسەی هەڵبژاردن دەوڵەتەکان دابەش دەکرێن بۆچەند بازنەیەکی هەڵبژاردن، لەهەر یەکێکیان نوێنەرێك یان زیاتر هەڵدەبژێردرێت، ئەم شێوازە لەزۆربەی دەوڵەتانی هاوچەرخ پەیڕەو دەکرێت، چونکە دابەشکردنی دەوڵەت بۆچەند بازنەیەکی هەڵبژاردن وادەکات ئەرکی سەرشانی دەنگدەر سوك بکرێت بەبەراورد لەگەڵ یەك بازنەدا. دابەشکردنی دەوڵەت بۆچەند بازنەیەك مانای ئەوە نیە ئەوبازنانە یەکسان بن لەگەڵ ژمارەی نوێنەران چونکە نوێنەرایەتی بازنەکان کاریگەر دەبێت بەژمارەی دانیشتوان، بەشێوەیەکی گشتی دابەشکردنی بازنەکان بەیەکێك لەم ڕێگایانە خوارەوە دەبێت:

١-دەستوور یان یاسا ژمارەی ئەندامانی پەرلەمان دیاری دەکات لەم حاڵەتەدا ژمارەی ئەندامانی پەرلەمان بەجێگیری دەمێنێتەوەو هەڵدەبژێردرێن لەمیانی بازنەی هەڵبژاردنی جێگیرەوە، هەر بازنەیەك ژمارەیەکی جێگیر لەنوێنەر دیاری دەکرێت، هیچ کاریگەر نابێت و ناگۆڕێت بەگۆڕانی ژمارەی دانیشتوان، لەوانەیە ژمارەی بازنەکان یەکسان بێت لەگەڵ ژمارەی نوێنەرەکان، لەم حاڵەتەدا هەڵبژاردن بەتاك دەبێت، بەڵام ئەگەر ژمارەی نوێنەرەکان زیاتربێت لەژمارەی بازنەکان هەڵبژاردن بەلیست دەبێت.

٢-دەستوور یان یاسا نوێنەرێك بۆژمارەیەکی دیاری کراو لەدانیشتوان دەست نیشان دەکات پاشان دەوڵەت دابەش دەکات بۆبازنەکان و ژمارەی بازنەکان دەگۆڕێت بەپێی زیادوکەمی ژمارەی دانیشتوان.

دابەشکردنی دەوڵەت بۆچەند بازنەیەکی هەڵبژاردن، جگە لەوەی ئەرکی دەنگدەر ئاسان دەکات لەلایەك، لەلایەکی ترەوە ڕێو شوێنەکانی ئەژمارکردن و جیاکردنەوەی دەنگەکان ئاسان دەکات و ئەرکی سەرپەرشتی کردنی پرۆسەی هەڵبژاردنیش ئاسن دەکات. بازنەکانی هەڵبژاردن جگە لەم گرینگیانەی ئاماژەیان پێدرا، ڕێو شوێنێکە لەپێناو پاکیو بێگەردی پرۆسەی هەڵبژاردن دەگیرێتە بەر.

بازنەکانی هەڵبژاردن یەکێکە لەو ئامرازانەی دەبێتە هۆی مسۆگەرکردنی سەلامەتی هەڵبژاردن، سەلامەتی هەڵبژاردنیش یەکێکە لەگرینگترین پرەنسیپەکان، زۆربەی دەستوورەکان پەرۆشن لەسەر پاراستنی و پابەندکردنی دەسەڵات بەڕێزگرتن لەم پرەنسیپە، چونکە ئەم پرەنسیپە ڕەنگدانەوەی مەترسیداری هەیە لەسەر سیستەمی ديموكراتيەت بەگشتی.

دابەشکردنی دەوڵەت بۆچەند بازنەیەکی هەڵبژاردن پێویستە مامناوەندی بێت لەڕووی ڕووبەرو ژمارەی دانیشتوان، ئەوەش بۆئەوەی لەلایەك ئەرکی دەنگدەر ئاسان بکات، لەلایەکی تر دوور بکەوێتەوە لەوەی هیچ کاریگەریەکی بکەوێتە سەر، هەروەها پێکهێنانی پەرلەمانێکی گونجاو لە ئەندامان لەلای سێهەمەوە. بەپێی یاسای نێودەوڵەتی پێویستە پرۆسەی دیاری کردنی بازنەکان ڕێز لەبنەما نێودەوڵەتیەکان بگیرێت کەخۆی لەهەڵبژاردنی یەکسان دەبینێتەوە، نابێت لەکاتی دیاری کردنی بازنەکان هەوڵ بدرێت هیچ کۆمەڵە خەڵکێك یان لایەنێك یان پاڵێوراوێك زیانی بەربکەوێت و دەنگەکانی کەم بێتەوە بەهۆی ئەو دابەشکردنەوە، یان ناوچەیەکی دیاری کراوبکرێتە ئامانجو زیانی بەربکەوێت.

دابەشکردن و دیاری کردنی بازنەکانی هەڵبژاردن بە گشتی لە سەر دوو بنەما دەبێت کە یەکەمیان بریتییە لە پێوانەی ناوەند (معيار المتوسط) بەو واتایەی ژمارەی دانیشتوانی هەربازنەیەك هاوشێوەی یان یان نزیك بیت لە یەکتری. دووەمیشیان بریتیە لە قەبارەی ژمارەی ئەو کورسیانەی کە بۆ هەربازنەیەك دیاری دەکرێت. مەبەستی سەرەکی لەم دوو بنەمایە بۆ دابەشکردنی بازنەکانی هەڵبژاردن ئەوەیە، کە نوێنەرایەتی دەنگدەران بە شێوەیەکی یەکسان بێت بە شێوەیەك بەهایی هەر دەنگێك هەمان بایەخ و نرخی ژمارەی هەبێت لە هەموو بازنەکاندا. جا لێرەدا پێویستە بۆ ئەوەی دادپەروەری ئەنجامبدرێت پێویستە هەوڵبدرێت یان ژمارەی دانیشتوانی هەر بازنەیەك یەکسان بێت یان دەبێت دابەشکردنی کورسیەکان لە نێوان بازنەکان بە شێوەیەکی هاوکێشەیی ڕێك و پێك بێت بە گوێرەی قەبارە و چڕی دانیشتوان گونجاوبێت.

بۆیە لێرەدا دەتوانین بڵێین مەبەست لە بازنەی هەڵبژاردن ئەو ناوچە جوگرافیەیانەن بۆ مەبەستی هەڵبژاردن سنورەکەی دیاریدەکرێت، کە ژمارەیەکی دیاریکراو دەنگدەری هەیەو کورسییەك یان چەند کورسییەکی تایبەت بە خۆی هەیە، بۆ ئەنجومەنە هەڵبژاێردراوەکان، ڕوبەرو ژمارەی کورسییەکانی هەر بازنەیەکی هەڵبژاردن بە پێی سیستمی هەڵبژاردنی دەوڵەتان و بنەما یاساییەکانی دابەشکردنی کورسییەکان دەگۆڕێت.

ئەو پێوەرانەی بازنەکانی هەڵبژاردن دیاریدەکەن بریتین لە:

١- **پێوەری دەستوریو قانونی:** واتا بە پێی دەستور یان یاساکانی هەڵبژاردن، قەبارەی بازنەی هەڵبژاردنو ژمارەی کورسییەکانی دیاریدەکرێت.

٢- **پێوەری کارگێڕی:** واتە لەبەرچاوگرتنی یەکەی کارگێڕی بۆدەستنیشانکردنی سنوری بازنەی هەڵبژاردن، ئیتر ئەو سنورە شارەوانی شار بێت یان سنوری یەکەی کارگێڕی.

٣-**پێوەری دانیشتوان:** قەبارەی دانیشتوان یەکێکە لە گرنگترین پێوەرەکانی دەستنیشانکردنی سنوری بازنەی هەڵبژاردن، چونکە هەرئەندامێکی پارلەمان نوێنەرایەتی ژمارەیەکی دیاریکراوی دانیشتوان دەکات، زۆر جار ژمارەی کورسییەکانی بازنەیەکی هەڵبژاردن هاوسەنگە لەگەڵ ژمارەی دانیشتوانەکەی.

دیاریکردنی سنووری بازنەکانی هەڵبژاردن و ژمارەی کورسییەکانی هەربازنەیەك لەسەر بنەمای ژمارەی دەنگدەرانی بازنەکان لە گرنگترین ئەو گرفتانەن کەدێنە ڕێی یاساو سیستمەکانی تایبەت بە هەڵبژاردن تایبەت بەیاسای هەڵبژاردنەکانو بەهێزترین فاکتەری کاریگەر لەسەرئەنجامەکانی دەزانن، چونکە ڕاستەوخۆ کار دەکاتە سەر قەبارەو ڕێژەی دەنگی لایەنە ڕکابەرەکان، لەوێشەوە بۆ سەر ژمارەی کورسییەکانو سەنگو قورسایی سیاسی هێزەکانی گۆڕەپانی سیاسی.

لەکاتی داڕشتنو نەخشەکێشانی سنوری بازنەکانی هەڵبژاردندا، کەزۆرجار لەماوەی ٥ بۆ ١٠ ساڵدا جارێك ئەنجامدەدرێت، دەستکاری سنوری بازنەکانی هەڵبژاردن دەکرێت، بەشێوەیەك کەدەنگەکانی هێزی بە ئامانجکراو پەرت بکرێتو لەبازنە هاوسنورەکان نەگاتە ئاستی بردنەوەی کورسی. لەبەرامبەردا لایەنەکەی تر کورسیەکە بەجیاوازیەکی کەم بباتەوە، لەکاتێکدا پارتی بە ئامانجکراو، لە چەندبازنەیەکی کەمداو بە جیاوازی دەنگێکی زۆر، کورسی ئەو چەندبازنەیە دەباتەوە.

سیستەمی هەڵبژاردنی تورکیا سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەییە و لەم سیستەمەشدا لیستی نیمچە کراوە بەکاردەهێنرێت، دەنگدەر دەتوانێت دوو دەنگبدات دەنگێکیان بۆ لیستەکە و دەنگەکەی تریان بۆ کاندیدی لیستەکەیە، لەم سیستەمەدا وڵات دابەشدەکرێت بۆ چەند بازنەیەکی هەڵبژاردن و هەر بازنەیەك زیاتر لەکورسیەکی بۆ تەرخاندەکرێت بە گوێرەی ژمارەی دانیشتوانی ئەو بازنەیە.

بەر لەدیاریکردنی بازنەکانی هەڵبژاردن لەتورکیا ئەوا بەهای هەرکورسیەك بەرامبەر بە بەدەستهێنانی دەنگی پیویست و بەگوێرەی سەرژمێری دیاریدەکریت، هەرپاریزگایەکیش ١٨ کورسی بەرکەویت لەپەرلەماندا واتا ١٨ نوینەری بۆ دیاریبکریت ئەوە بەگویرەی هەردوو هەلبژاردنی ٢٠١١ و٢٠١٥ بە بازنەیەکی هەڵبژاردن ئەژمار کراوە، هەر پاریزگایەکیش لە١٩ نوینەر(کورسی)تا ٣٥ کورسی بەرکەوێت دەکریت بە دوبازنەوە لەسەروی ٣٦ کورسیش دەکریت بە ٣ بازنە هەروەك شارەکانی ئەنقەرەو ئەستەنبۆڵ.

ئەگەر سەرنج بدەینە خشتەی (٦- ٧) بۆمان دەردەکەوێت وڵاتی تورکیا لە ٨١ پارێزگا پێکهاتووە، لەهەردوو هەڵبژاردنی (٢٠١١ و ٢٠١٥)دا پارێزگاکانی تورکیا دابەشکراون بەسەر ٨٥ هەرێم یاخود بازنەی هەڵبژاردندا، ژمارەی بازنەکان و کورسیەکانی هەریەك لە بازنەکان بەپێی ژمارەی دانیشتوانی ئەو پارێزگایە دیاری کراوە، بۆ نمونە پارێزگای ئیستەنبول سێ بازنەی هەڵبژاردنی بۆ دیاریکراوە و کۆی ژمارەی کورسیەکانی لە هەڵبژاردنی ساڵی (٢٠١١) بریتیبووە لە ٨٥ کورسی، بازنەی بایبورت کەمترین ژمارە کورسی هەبووە لەهەمان ساڵدا ئەویش تەنها ١ کورسی بووە، بەڵام لە هەڵبژاردنی ساڵی (٢٠١٥)دا ژمارەی کورسیەکانی ئەستەنبوڵ بووە بە ٨٨ کورسی و کورسیەکانی (بایبوت)یش بووە بە ٢کورسی، سەرەرایی ئەوەی (١٥) پارێزگای تر ژمارەی کورسیەکانیان لە ٢٠١٥ تەنها ٢ کورسیبووە.

خشتەی (٦)

دابەشبونی شارەکانی تورکیا بەسەر بازنەکانی هەڵبژاردن و ژمارەی کورسیەکانی هەڵبژاردن بۆ هەر بازنەیەك/ ٢٠١١

بازنە	ژمارەی کورسی	بازنە	ژمارەی کورسی	بازنە	ژمارەی کورسی
ئەدەنە	١٤	بارتن	٢	دوزجە	٣
ئادیەمان	٥	باتمان	٤	ئێدرنێ	٣
ئافیۆن کرهسیار	٥	بایبورت	١	ئیلازێ	٥
ئارە	٤	بیلەجیك	٢	ئەرزنجان	٢

ئەکسەرای	٣		بینگۆل	٣	ئەرزڕوم	٦
ئاماسیا	٣		بیتلیس	٣	ئیسکی شهیر	٦
ئەنکەرە ١	١٧	٣١	بۆلو	٣	گازی عەنتاب	١٢
ئەنکەرە ٢	١٤		بۆردور	٣	گێریسون	٤
ئەنتالیا	١٤		بۆرسا	١٨	گومیش هان	٢
ئەردەهان	٢		چەنکلێ	٤	هەکاری	٣
ئارتڤین	٢		چانکرە	٢	ئیلر	٢
ئایلن	٧		چۆرو	٤	ئیسپارتا	٤
بەلەکێسیر	٨		دێنیزلی	٧	کاهرەمان	٨
یۆزگات	٤		دیاربەکر	١١	یەلۆڤە	٢
وان	٨		زۆنگولداك	٥	هەتای	١٠
ئەستەنبوڵ ١	٣٠	٨٥	کرک کەلی	٣	ڕیزا	٣
ئەستەنبوڵ ٢	٢٥		کر شەهیر	٢	سەکاریا	٧
ئەستەنبوڵ ٣	٣٠		کۆجایلی	١١	ساماسون	٩
ئەزمیر ١	١٣	٢٦	کۆنیا	١٤	شیرت	٣
ئەزمیر ٢	١٣		کۆتاهیا	٥	سینۆپ	٢
کارس	٣		مەلاتیا	٦	سیڤاس	٥
کاستا مونو	٣		مانیسا	١٠	شانلورفا	١٢
کەرەبوك	٢		ماردین	٦	شرناخ	٤
کەرەمان	٢		موله	٦	تێکردا	٦
کایسێر	٩		مووش	٤	توکات	٥
کیلس	٢		نیڤ شەهیر	٣	ترابزۆن	٦
کرك ئەرەلی	٣		نیدا	٣	ئوسمانیا	٤
مێرسین	١١		ئوردۆ	٦	ئوشاك	٣
تونجەلی	٢					
کۆی گشتی	٥٥٠ کورسی					

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: http://www.sbeiy.com/Article-121

خشتەی (٧)

دابەشبونی شارەکانی تورکیا بەسەر بازنەکانی هەڵبژاردن و ژمارەی کورسیەکانی هەڵبژاردن بۆ هەر بازنەیەك/ حوزیرانی٢٠١٥

بازنە	ژمارەی کورسی	بازنە	ژمارەی کورسی	بازنە	ژمارەی کورسی
ئەدەنە	١٤	بارتن	٢	دوزجە	٣
ئادیەمان	٥	باتمان	٤	ئێدرنێ	٣
ئافیۆن کرهسیار	٥	بایبورت	٢	ئیلازێ	٤
ئارە	٤	بیلەجیك	٢	ئەرزنجان	٢
ئەکسەرای	٣	بینگۆل	٣	ئەرزڕوم	٦
ئاماسیا	٣	بیتلیس	٣	ئیسکی شهیر	٦

ئەنکەرە ١	١٨	٣٢	بۆلو	٣	گازی عەنتاب	١٢
ئەنکەرە ٢	١٤		بۆردور	٣	گێریسون	٤
ئەنتالیا	١٤		بۆرسا	١٨	گومیش هان	٢
ئەردەهان	٢		چەنكلێ	٤	هەكاری	٣
ئارتڤین	٢		چانكرە	٢	ئیلر	٢
ئایلن	٧		چۆرو	٤	ئیسپارتا	٤
بەلەكێسیر	٨		دێنیزلی	٧	كاهرەمان	٨
یۆزگات	٤		دیاربەكر	١١	یەلۆڤە	٢
وان	٨		زۆنگولداك	٥	هەتای	١٠
ئەستەنبوڵ ١	٣١	٨٨	كرك كەلی	٣	ڕیزا	٣
ئەستەنبوڵ ٢	٢٦		كر شەهیر	٢	سەكاریا	٧
ئەستەنبوڵ ٣	٣١		كۆجایلی	١١	ساماسون	٩
ئەزمیر ١	١٣	٢٦	كۆنیا	١٤	شیرت	٣
ئەزمیر ٢	١٣		كۆتاهیا	٤	سینۆپ	٢
كارس	٣		مەلاتیا	٦	سیڤاس	٥
كاستا مونو	٣		مانیسا	٩	شانلورفا	١٢
كەرەبوك	٢		ماردین	٦	شرناخ	٤
كەرەمان	٢		موله	٦	تێكردا	٦
كایسێر	٩		مووش	٣	توكات	٥
كیلس	٢		نیف شەهیر	٣	ترابزۆن	٦
كرك ئەرەلی	٣		نیدا	٣	ئوسمانیا	٤
مێرسین	١١		ئوردۆ	٥	ئوشاك	٣
تونجەلی	٢					
كۆی گشتی	٥٥٠ كورسی					

سەرچاوە/ كاری توێژەران پشت بەست بە: http://www.sbeiy.com/Article-121 ، سەرچاوەی پێشوو.

تەنها هەشت پارێزگا لەماوەی ساڵانی ٢٠١١ – ٢٠١٥ گۆڕان بەسەر ژمارەی كورسیەكان داهاتووە، واتا كورسیەكانیان كەم و زیادبوون، ئەوانیش پارێزگای ئەستەنبوڵ لە ٨٥ كورسیەوە بووە بە ٨٨ كورسی، ئەنكەرە لە ٣١ كورسیەوە بووە بە ٣٢ كورسی، (بایبورت)یش لە كورسیەكەوە كەكەمترین ژمارەی كورسیە، بەرزبۆتەوە بە ٢ كورسی، بەڵام ئەوەی جێگەی ئاماژەیە پارێزگاكانی (ئیلازێ، كوتاهیا، مانیسا، موش و ئۆردوو) هەریەكەیان كورسیەكیان كەمردووە، بەجۆرێك ئیلازێ و كوتاهیا لە ٥ كورسیەوە بوون بە ٤ كورسی، مانیسا لە ١٠ كورسیەوە بووە بە ٩كورسی و موش كورسیەكانی لە٤ كورسیەوە كەمبۆتەوە بۆ ٤كورسی و ئۆردووش لە ٦ كورسیەوە ژمارەی كورسیەكانی دابەزیوە بۆ ٥ كورسی، خشتەی (٨).

خشتەی ژمارە(٨)

جیاوازی لە ژمارەی بازنەکانی هەڵبژارد لەهەڵبژاردنی ٢٠١١ وحوزەیرانی ٢٠١٥ دا لەهەندێ شارەکانی تورکیا

بازنەی هەڵبژاردن	٢٠١١		٢٠١٥		جیاوازی
ئەنقەرە ١	١٦	٣١	١٨	٣٢	+٢
ئەنقەرە ٢	١٥		١٤		-١
بایبورت	١		٢		+١
ئێلەزیگ	٥		٤		+١
ئەستەنبول١	٢٧	٨٥	٢٦	٨٨	-١
ئەستەنبول٢	٢٨		٣١		+٣
ئەستەنبول٣	٣٠		٣١		+١
کوتاهیا	٥		٤		-١
مانیسا	١٠		٩		-١
موش	٤		٣		-١
ئۆرردوو	٦		٥		-١

(*) شارەکانی ئەنقەرەو ئەستەنبول و ئەزمیر لە هەردوهەڵبژاردندا زیاتر لە بازنەیەکیان پێکدەهێنا.

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: خشتەی (٦ - ٧).

بەشی چوارەم: جوگرافیای هەڵبژاردنی پەرلەمانی تورکیا لە نێوان (٢٠١١ – ٧حوزەیرانی ٢٠١٥)(*) و پارتە بەشداربوو و براوەکانی پەرلەمان

باسی یەکەم: جوگرافیای هەڵبژاردنی پەرلەمانی تورکیا لە نێوان (٢٠١١ – ٧حوزەیرانی ٢٠١٥)

هەڵبژاردنی پەرلەمانی ساڵی ٢٠١١ تورکیا لە ٢٠١١/٦/١٢ ئەنجام درا کە تیایدا مافی بەشداربوان (٥٠,٣٣٩,٥٩٦)کەس بوو بەڵام لەم هەڵبژاردنەدا (٤٣,٩١٢,١٧٠)کەس بەشداریکردو ڕێژەی بەشداریدنی دەنگدەران ٨٣,٢٣٪بوو، هەروەها دەنگی بەتاڵ (٩٣٩,٥٠٥) بووە.

هەڵبژاردنی حوزەیرانی ٢٠١٥ لە ڕۆژی ٢٠١٥/٦/٧ ئەنجام درا بۆ پێشبڕکی لەسەر بەدەستهێنانی (٥٥٠)کورسی پەرلەمانی ئەم پرۆسەیەش بەبەشداری (٤٧.٤٩٠.٥٤٦) دەنگدەر لەکۆی (٥٤.٨١٣.٣٧٥)دەنگدەر کەمافی دەنگدانیان هەبوو کە(٥٣,٧٦٥,٢٣١)دەنگدەریان لەناوخۆو (٢,٨٦٧,٦٥٨)لەدەرەوەی تورکیا مافی دەنگدانیا هەبوو، لەم ژمارە بەشداربوەش (٤٦,١٦١,٤٩٠)دەنگ بەدەنگی تواو دروست ئەژمارکراو (١,٣٤٩,٣٤٠)بەدەنگی هەڵە ئەژمارکراو دەنگەکانیان پوچەڵ کرایەوە.ڕێژەی بەشداربوان لەم هەلبژاردنە ٨٣,٩٢٪ کۆی گشتی دەنگدەران بوو، خشتەی (٩).

خشتەی (٩)

(*) لە ١ ی تشرینی دووەمی ٢٠١٥ هەڵبژاردنی پەرلەمانی تورکیا دوبارەکرایەوە، ئەمیش لەبەرئەوەی نەتوارنرا پارتەکان لەو ٤٥ ڕۆژەی لەبەردەمیان بوو حکومەت پێکبهێنن، بۆیە ڕەجەب تەیب ئەردۆغان، سەرۆك کۆماری تورکیا دەستەی باڵای هەڵبژاردنەکانی وڵاتەکەی ڕاسپارد بۆ دووبارەکردنەوە هەڵبژاردن، ئەوەبوو ١ ی تشرینی دووەمی ٢٠١٥ دیاریکرا کە ٥٤ ملیۆن و ٤٩ هەزار و ٩٤٠ دەنگدەر مافی دەنگدانیان هەبوو، ئەوەبووە گۆڕانکاری بەسەر ژمارەی دەنگ و کورسی پارتە براوەکان هات، لەوانە: (AKP) ڕێژەی (٤٩.٤٪) و کە دەکاتە (٣١٦) کورسی، (CHP) ڕێژەی (٢٥.٤٪) و (١٣٤) کورسی، (MHP) ڕێژەی (١٢٪) و بووە بە (٤١) کورسی، (HDP) تاکە پارتی بەشداربووی کوردییە ئەم جارەش توانی ڕێژەی (١٠٪) تێپەڕێنێت، بەڵام ڕێژەی دەنگەکانی دابەزی و بووە (١٠.٧٪) کەدەکاتە (٥٩) کورسی. هەرچەندە ڕێژەی دەنگی (HDP) دابەزی بەڵام لەڕووی ڕیزبەندی کورسی بووە سێیەم پارت.

ژمارەی دەنگدەران و ڕێژەی دەنگدان لە هەڵبژاردنەکانی ساڵانی ٢٠١١ و ٧حوزەیرانی٢٠١٥ پەرلەمانی تورکیا

بەرواری هەڵبژاردن	مافی بەشداربوان	ژمارەی دەنگدەران	دەنگی بەتاڵ	ڕێژەی دەنگدان
٢٠١١/٦/١٢	٥٠,٣٣٩,٥٩٦	٤٣,٩١٢,١٧٠	٩٣٩,٥٠٥	٨٧.٢٣٪
٢٠١٥/٦/٧	٥٤.٨١٣.٣٧٥	٤٧.٤٩٠.٥٤٦	١.٣٣٠.٩٠٧	٪٨٦.٦٤

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: http://www.sabah.com.tr/secim/2011-genel-secimleri/ و
http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri

گەر بەراوردێك لەنیوان هەردو هەلبژاردن و براوەکانیان بکەین دەبینین لە ساڵی٢٠١١ پارتی دادو گەشەپیدانی تورکیای فەرمان ڕەوا AKP (٢١,٣٩٩,٠٨٢)دەنگی بەدەست هینابو کە دەکاتە ٤٩,٨٤٪ دەنگەکان بەم شێوەیەش ٣٢٧ کورسی پەرلەمانی هەبوو، هەرچی پارتی گەلی کۆماری بووCHP ئەوا(١١,١٥٥,٩٧٢)دەنگی بەدەست هینابوو کە دەیکردە ڕێژەی ٢٥,٩٨٪ دەنگەکان بەم شێوەیەش ببوە خاوەن ١٣٥ کورسی لە پەرلەمانی تورکیا،هەرچی پارتی نەتەوە پەرستی تورکیاشەMHP (٥,٥٨٥,٥١٣)ملیۆن دەنگی بەدەست هینابو کە دەیکردە ١٣,٠١٪ کۆی دەنگدەران بەم شیوەیە خاوەن ٥٣ کورسی بوو ، هەرچی کوردیش بوو لەژیر ناوی سەربەخۆکانی کورد چوبونە پیشبرکی و (٢,٨١٩,٩١٧)دەنگیان بەدەست هینابوو کە ٦,٥٧٪دەنگەکانی دەکردو تەنها ٣٥ کورسیان هەبوو، سەبارەت بە لایەنەکانی تری بەشداربوی هەلبژاردنەکە کە ڕیژەکەیان بە(١,٩٧٩,٥٣٤)دەنگ تەنها ٤,٦١٪کۆی گشتی پیك دەهینا بۆیە نەبوونە خاوەن هیچ کورسیەك.

لەهەڵبژاردن ساڵی ٢٠١٥دا دۆخەکە گۆرانکاری بەسەرداهات و مەرجەکانیش قورسترکران بە شێوەیەك هەر پارت و لایەنێك ڕێژەی دەنگەکانی نەگاتە ١٠٪ ئەوا بۆی نیە بەشداری پەرلەمان بکات .

ئەنجامەکانی ئەم هەلبژاردنە بە سەرکەوتنەکانی پارتی دیموکراتی گەلان هاوکیشەکەی گۆری کە بەم شێوەیەبوو:

پارتی دادو گەشەپیدانی تورکیای فەرمان ڕەوا AKP (١٨,٨٦٤,٨٦٤)دەنگی بەدەست هینا کە دەکاتە ٤٠,٨٧٪ دەنگەکان بەم شێوەیەش بوە خاوەن ٢٥٨کورسی پەرلەمانی ، هەرچی پارتی گەلی کۆماری بووCHP ئەوا(١١,٥١٨,٠٧٠)دەنگی بەدەست هینا کە دەکاتە ڕێژەی ٢٤,٩٥٪ دەنگەکان بەم شێوەیەش بون بە خاوەن ١٣٢ کورسی لە پەرلەمانی تورکیا،هەرچی پارتی نەتەوە پەرستی تورکیاشەMHP (٧,٥١٩,١٦٨)ملیۆن دەنگی بەدەست هینا کە دەکاتە ١٦,٢٩٪ کۆی دەنگدەران بەم شیوەیە خاوەن ٨٠ کورسی بوو ، هەرچی کوردیش بوو ئەمجارەیان لەژێر چەتری پارتی دیموکراتی گەلانHDP چوە پیشبرکی و (٦,٠٥٧,٥٠٦)دەنگیان بەدەست هینا کە دەکاتە ١٣,١٢٪دەنگەکان و ٨٠ کورسیان مسۆگەر کردو هاوکیشەکەیان گۆری، سەبارەت بە لایەنەکانی تری بەشداربوی هەلبژاردنەکە کە ڕیژەکەیان بە(٢,٢٠٠,٠٣١)دەنگ تەنها ٤,٧٧٪کۆی گشتی پیك دەهینا بۆیە نەبوونە خاوەن هیچ کورسیەك خشتەی (١٠)و شێوەی (٣).

خشتەی (١٠)

ئەنجامی لیستە براوەکانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٢٠١١ و ٧حوزەیرانی ٢٠١٥ی تورکیا

پارتە براوەکان	ژمارەی دەنگ	ڕێژەی سەدی ٪	ژمارەی کورسی
پارتی داد و گەشەپێدان AKP	٢١.٣٩٩.٠٨٢	٪٤٩.٨٣	٣٢٧
پارتی گەلی کۆماری CHP	١١.١٥٥.٩٧٢	٪٢٥.٩٨	١٣٥
پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا MHP	٥.٥٨٥.٥١٣	٪١٣.٠١	٥٣
سەربەخۆکان (کورد)	٢.٨١٩.٩١٧	٪٦.٥٧	٣٥
لایەنەکانی تر	١.٩٧٩.٥٣٤	٪٤.٦١	٠
ئەنجامی هەڵبژاردنی ٢٠١٥ی پەرلەمانی تورکیا			
پارتی داد و گەشەپێدان AKP	١٨,٨٦٤,٨٦٤	٪٤٠.٨٧	٢٥٨
پارتی گەلی کۆماری CHP	١١,٥١٨,٠٧٠	٪٢٤.٩٥	١٣٢
پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا MHP	٧,٥١٩,١٦٨	٪١٦.٢٩	٨٠
پارتی دیموکراتی گەلان HDP	٦,٠٥٧,٥٠٦	٪١٣.١٢	٨٠
لایەنەکانی تر	٢.٢٠٠.٠٣١	٪٤.٧٧	٠

سەرچاوە/ کاری توێژەران ئامادەکراوە پشت بەست بە: پاشکۆکانی (١ و ٢)

شێوەی (٣)

ئەنجامی لیستە براوەکانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٢٠١١ و٧حوزەیرانی ٢٠١٥ی تورکیا

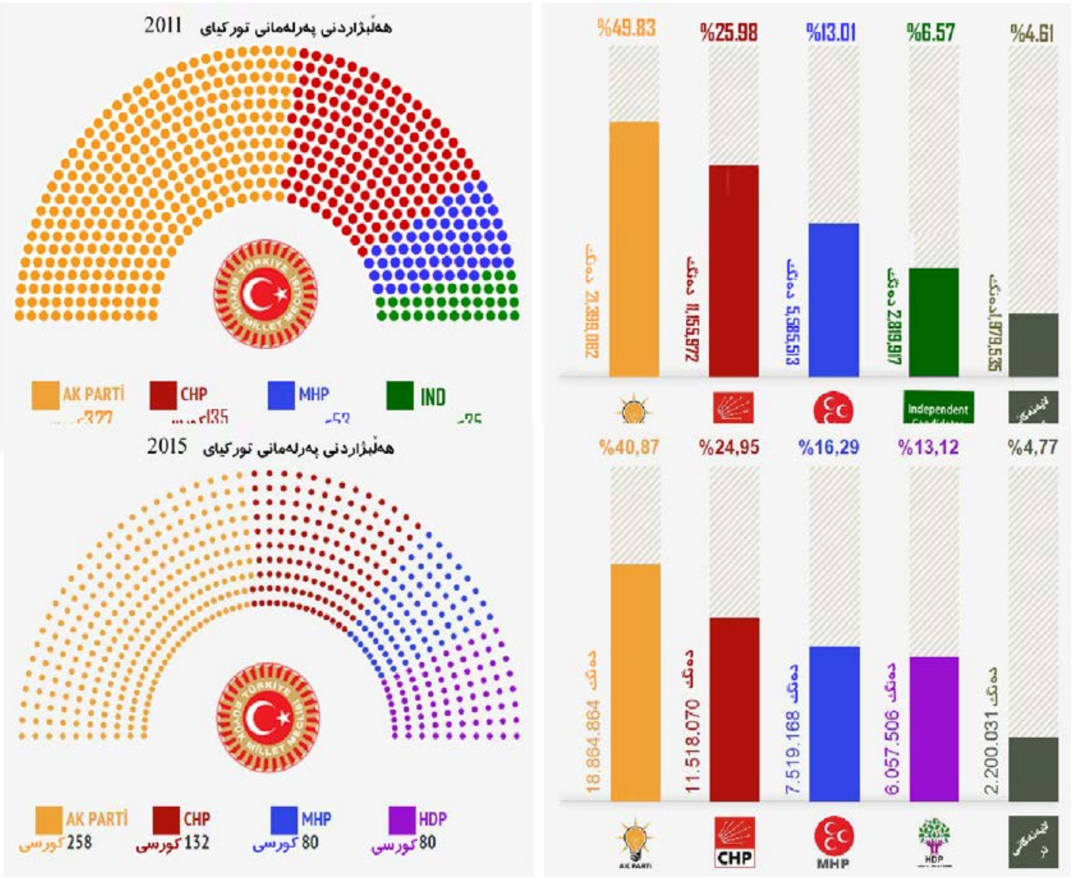

سەرچاوە/ کاری توێژەران: پشت بەست بە خشتەی (١٠)

خشتەی (١١)

ڕێژە و ژمارەی دەنگدانی ناوەوە دەرەوەی پارتە براوەکان تورکیا لەهەڵبژاردنی ٧حوزەیرانی ٢٠١٥

پارت	پارتی داد و گەشەپێدان	پارتی گەلی کۆماری	پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا	پارتی دیموکراتی گەلان
دەنگدانی ناوەوەی بەژمارە	١٨.٣٤٥.٤٣٢	١١.٣٣٨.٨٣٠	٧.٤٢٢.٨٣١	٥.٨٤٦.٢٥٥
دەنگدانی ناوەوەی بەرێژە (٪)	٪٤٠.٦٦	٪٢٥.١٣	٪١٦.٤٥	٪١٢.٩٦
دەنگدانی دەرەوە دەرەوە بەژمارە	٥١٩.٤٧٤	١٧٩.٢٧٧	٩٦.٣٧٧	٢١١.٢٩٩
دەنگدانی دەرەوە دەرەوە بەرێژە (٪)	٪٤٩.٨٨	٪١٧.٢١	٪٩.٢٥	٪٢٠.٢٩
کۆی گشتی بەژمارە	١٨.٨٦٤.٨٦٤	١١.٥١٨.٠٧٠	٧.٥١٩.١٦٨	٦.٠٥٧.٥٠٦
کۆی گشتی بە ڕێژە (٪)	٪٤٠.٨٧	٪٢٤.٩٥	٪١٦.٢٩	٪١٣.١٣

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: پاشکۆکانی (١ و ٢) http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri

گەر بەراوردی هۆکارەکانی گۆرانکاری لە ڕێژەی دەنگەکان لە نێوان هەردوو هەڵبژاردندا بکەین دەبینین کە:

- بونی پێویستی بەدەستهێنانی ڕێژەی ١٠٪ وای لە پاڵیوراوانی کورد کرد کە لەهەڵبژاردنەکانی ٢٠١١ بێ بەش بن بەهۆی دەستەبەر نەبوونی ئەم ڕێژە پێویستە بۆیە بە ناچاری دەنگی دەنگدەرانی کوردیش دواتر بەسەر پارتە براوەکانی ئەم هەڵبژاردنە دابەش کرایەوە ، بەلاَم لەهەڵبژاردنی ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥ لیستی کورد نەک هەر لە١٠٪ بەڵکو لەمە زیاتریشی بەدەست هێناو بووە خاوەنی ٨٠ کورسیش کە تارادەیەکی زۆر هاوکێشەکەی گۆڕی و ئەو تاک ڕەوی لە پێکهێنانی حکومەت لەلایەن پارتی دادو گەشەپیدانی لەناوبرد .

- دەنگەکانی پارتی دادو گەشەپیدان بەهۆکاری چەقبەستوی لە ئایدیۆلۆجیاو هەڵوێستەکانی و نەخوێندنەوەی ئەوانی ترو باوڕ نەبوون بە فرە لایەنی ڕووی لە کەمی کرد.

- دەنگەکانی پارتی گەلی کۆماری CHP تارادەیەکی زۆر پارێزگاری لە ڕیژەی خۆی لەنێوان هەردوو هەڵبژاردندا کردوە، لەبەرامبەردە دەنگەکانی پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا١٣.٠١٪ بەرزبۆتەوە بۆ١٦.٢٩٪ لەهەڵبژاردنی ٢٠١٥ کەئەمەش بەمانای هەڵکشانی هەستی نەتەوە پەرستی لەم وڵاتە .

- لاواز بونی بنکەی جەماوەری لە ناوچە کوردنشینەکان هۆکاری سەرەکی سەرنەکەوتنی پارتی دادوگەشەپێدان بوو لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠١٥، ئەو لاوازبوونەش لەکەم بونەوەی بەرچاوی دەنگەکان دێت لە شارە کوردنیشنەکان.

نەخشەی (٢)

جوگرافیایی پارتە براوەکانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٢٠١١ ی تورکیا بەپێی پارێزگاو قەزاکان

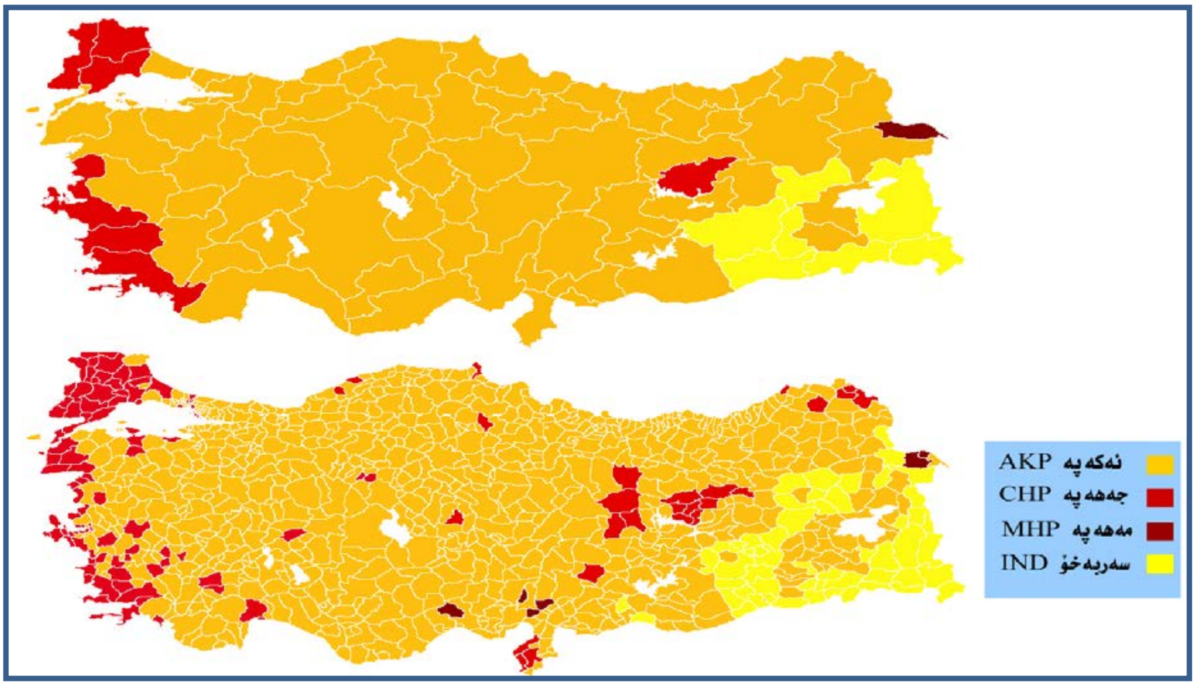

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: httpwww.dimpool.com201106122011-turkish-election-result

نەخشەی (٣)

جوگرافیایی پارتە براوەکانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥ ی تورکیا بەپێی پارێزگاو قەزاکان

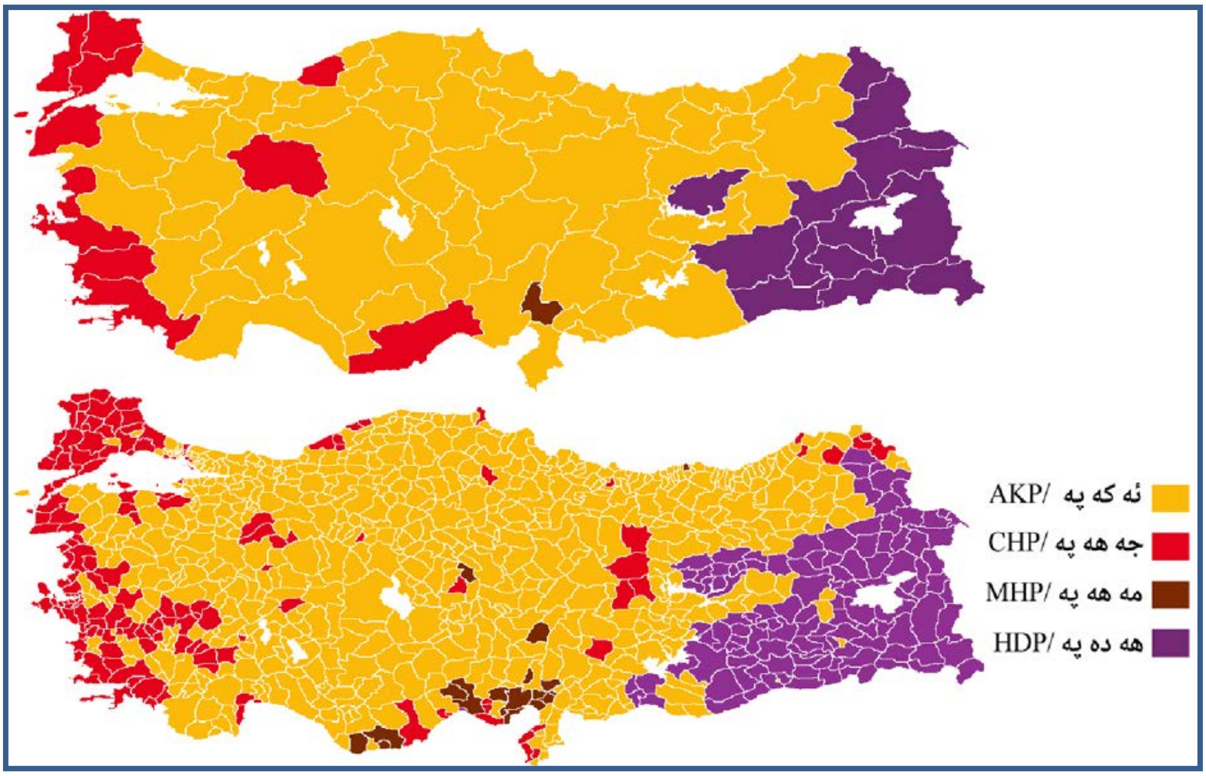

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست بە: http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri

باسی دووەم: پارتە بەشداربوو و براوەکانی پەرلەمان

یەکەم: پارتە بەشدارەکان

بەسەرنجدا لەخشتەی (١٢ - ١٣) دەردەکەوێت کە لەهەڵبژاردنی پەرلەکانی ساڵی ٢٠١١ دا (١٦) پارت بەڕەسمی بەشداری هەڵبژاردنەکانیان کردووە، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە ژمارەیەك زۆر بە کاندی سەربەخۆ واتا بەپێ ئەوەی لەپارتێك دابن بەشداری هەڵبژاردنەکانیان کردووە لەوانە ئەوکاتە کوردەکان توانیان ٣٥ کاندی سەربەخۆ بخەنە پەرلەمانەوە، بەڵام لە هەڵبژاردنی ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥ ژمارەی پارتە بەشدەربووەکان بوو بە ٢١ پارت بەرزبۆیەوەو کوردەکانیش هاوپەیمانیەکیان دروستکرد بەسەرکردایەتی (سەلاحدین دەمیرتاش) بەپارتێکی سەربەخۆ بەشداریانکرد بەناوی پارتی دیموکراتی گەلان (هەدەپە)کە ٨٠ کورسیان بەدەست هینا.

خشتەی (١٢)

پارتە بەشداربووەکانی هەڵبژاردنی ٢٠١١ی پەرلەمانی تورکیا

ژ	لۆگۆی پارت	کورتکراوەی پارت	ناوی پارت بەتورکی	ناوی پارت بە کوردی
١		AKP	ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	پارتی دادو گەشەپێدان
٢		CHP	CUMHURİYET HALK PARTİSİ	پارتی گەلی کۆماری
٣		MHP	MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ	پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا
٤		BAĞIMSIZ	BAĞIMSIZ	سەربەخۆ
٥		SAADET	SAADET PARTİSİ	پارتی شادی
٦		HAS PARTI	HALKIN SESİ PARTİSİ	پارتی دەنگی خەڵك
٧		BBP	BÜYÜK BİRLİK PARTİSİ	پارتی یەکگرتووی گەورە
٨		DSP	DEMOKRATİK SOL PARTİ	پارتی چەپی دیموکراسی
٩		DP	DEMOKRAT PARTİ	پارتی دیموکرات
١٠		HEPAR PARTİ	HEPAR	پارتی هیپەر
١١		DYP	DOĞRU YOL PARTİSİ	پارتی ڕێگای ڕاست
١٢		IDP	LİBERAL DEMOKRAT PARTİ	پارتی دیموکراتی لیبراڵی
١٣		MİLLET	MİLLET PARTİSİ	پارتی نیشتمانی (نەتەوەیی)
١٤		KP	TÜRKİYE KOMÜNİST PARTİ	حزبی شیوعی تورکیا
١٥		MMP	MİLLİYETÇİ VE MUHAFAZAKAR PARTİ	پارتی پارێزگاری نەتەوەیی
١٦		EMEP	EMEK PARTİSİ	پارتی هێزی کار

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بەست بە: پاشکۆکانی (١)

لەهەڵبژاردنی پەرلەمانی ٢٠١١ دا (٥) پارت بەشداربوون کەلەهەڵبژاردنی ٧ی حوزەیرانی٢٠١٥ بەشدارییان نەکردەوە، ئەوانیش بریتیبوون لە پارتەکانی (دەنگی خەڵك، یەکگرتوویی گەورە، هیبەر، پارێزگاری نەتەوەیی و هێزی کار)، هەروەها ئەو پارتانە بۆ هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٧ی حوزەیران زیادیانکرد ژمارەیان (٥) پارت بوون، بەڵام پارتە بەشداربووە جیاوازەکانی ٧ی حوزەیران ٢٠١٥ و بەراورد بە ٢٠١١ ژمارەیان (١٠) پارتە ئەوانیش پارتەکانی (دیموکراتی گەلان، وڵات"نیشتمان"، سەربەخۆی تورکیا، ئاشتەوای و چاکسازی و گەشەپێدان، گەلی ئازادوو، ماف و ئازادی، ئەنادۆڵ، ناوەند "چەق"، بێگانە و ڕاستی و دادگەری).

خشتەی (١٣)

پارتە بەشداربووەکانی هەڵبژاردنی ٧ی حوزەیران ٢٠١٥ی پەرلەمانی تورکیا

ژ	لۆگۆی پارت	کورتکراوەی پارت	ناوی پارت بەتورکی	ناوی پارت بە کوردی
١		AKP	ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	پارتی دادو گەشەپێدان
٢		CHP	CUMHURİYET HALK PARTİSİ	پارتی گەلی کۆماری
٣		MHP	MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ	پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا
٤		HDP	HALKLARIN DEMOKRATİK PARTİSİ	پارتی دیموکراتی گەلان
٥		SAADET	SAADET PARTİSİ	پارتی شادی
٦		BAĞIMSIZ	BAĞIMSIZ	سەربەخۆ
٧		VATAN PARTİSİ	VATAN PARTİSİ	پارتی وڵات (نیشتمان)
٨		BTP	BAĞIMSIZ TÜRKİYE PARTİSİ	پارتی سەربەخۆی تورکیا
٩		DSP	DEMOKRATİK SOL PARTİ	پارتی چەپی دیموکراسی
١٠		DP	DEMOKRAT PARTİ	پارتی دیموکرات
١١		TURK PARTİ	TOPLUMSAL UZLAŞMA REFORM VE KALKINMA PARTİSİ	پارتی ئاشتەوایی و چاکسازی و گەشەپێدان
١٢		HKP	HALKIN KURTULUŞ PARTİSİ	پارتی گەلی ئازادبوو
١٣		HAK-PAR	HAK VE ÖZGÜRLÜKLER PARTİSİ	پارتی ماف و ئازادی
١٤		DYP	DOĞRU YOL PARTİSİ	پارتی ڕێگای ڕاست
١٥		ANA-PART	ANADOLU PARTİSİ	پارتی ئەنادۆڵ
١٦		IDP	LİBERAL DEMOKRAT PARTİ	پارتی دیموکراتی لیبراڵی
١٧		MEP	TOPLAM AÇILAN SANDIK ORANI	پارتی ناوەند (چەق)
١٨		MİLLET	MİLLET PARTİSİ	پارتی نیشتمانی (نەتەوەیی)
١٩		KP	KOMÜNİST PARTİ	حزبی شیوعی
٢٠		YURT-P	YURT PARTİSİ	پارتی بێگانە

٢١		HAP	HAK VE ADALET PARTİSİ	پارتی ڕاستی و دادگەری

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بەست بە: پاشکۆکانی (٢).

دووەم: پارتە براوەکانی هەڵبژاردن

پارتە براوە سەرەکیەکانی هەلبژاردنی ٧ی حوزەیران ٢٠١٥ پەرلەمانی تورکیا بریتین لە پارتی دادو گەشەپیدان(AKP)و پارتی گەلی کۆماری (CHP) و پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا(MHP)و پارتی دیموکراتی گەلان(HDP) کەوا لەخوارەوە باسیان دەکەین:

١- پارتی داد و گەشەپێدان (AKP):

لەئابی ساڵی ٢٠٠١ (ڕەجەب تەیب ئەردۆگان) سەرۆکی پێشووی شارەوانی ئەستەنبوڵ داوای مۆڵەتی دامەزراندنی بۆ پارتێك كـرد بەناوی (پارتی دادو گەشەپێدان) دەستەی دامەزرێنەرانی (١٣) ژنی لەخۆگرتبوو (٤)ییان بالآپۆش بوون، لە نێویشیان گۆرانیبێژ و ئەکتەرو دکتۆر و مامۆستا هەبوون، سەرباری چەندین کەسایەتی پارتی فەزیلەت کەپێشتر کاری سیاسیان لێ قەدەغەکرابوو، لەگەڵ بەشێکی تر لەپارتە ناسیۆنالست و سێکیولاەکان، لە ١٤ ئابی ساڵی ٢٠٠١ لە ژێر ناونیشانی (کارکردن لەپێناو تورکیا و کەمەنکێشکردنی چین و توێژەکانی تورکیا)، دەستپێکی ئەم پارتە لەسەر مەزاری تەتاتورکەوە دەستپێکرد وەك ئاماژەیەك بەقبوڵکردنی سێکیولاریزم وەك بنەمای سیستەمی فەرمانڕەوایەتی، ئەردۆگان بەکۆی دەنگ وەك سەرۆکی پارتەکە هەڵبژێرا، پارتەکەیان کۆمەڵێك بنەمایان دیاریکرد بۆکارکردن لەوانە[١٦]:

- بنەمای کۆماری نێودەوڵەتی یەکگرتوو پشتبەستوو بە پرەنسیپەکانی دیموکراتی سێکیۆلار و دەوڵەتی مافە کۆمەڵایەتییەکان.
- بەدیهێنانی یەکسانی هەل بۆ هەمووان و دروستکردنی پەیوەندی باش لەگەڵ سەرجەم دەوڵەتان و هەستان بەگواستنەوەی مولکداری لەکەرتی گشتیەوە بۆ کەرتی تایبەتی لەپێناو بەرژەوەندی وڵات.
- بنەمای زامنکردنی باج و کەمکردنەوەی، هەروەها دابەشکردنی بەشێوەیەك کە بگونجێت لەگەڵ بنیاتی کۆمەڵایەتی.
- جەختکردنەوە لەسەر ڕەتکردنەوەی هەموو جۆرەکانی توندوتیژیی و تیرۆرو ملکەچکردن لەلایەن پارتی دادو گەشەپێدانەوە.
- سەبارەت بەسێکیۆلاریزم سەرۆکی پارتەکە بەشێوەیەك ڕاڤەی کردووە کەخۆی دەبینێتەوە لەوەی دەوڵەت بێلایەن بێت بەرامبەر بەبیروڕاکان، بەم شێوەیەش زامنی دیموکراسیەت دەکات.
- ئەردۆگان چەختیکردەوە لەسەر پێویستی ئامادەکردنی دەستورێکی هاوچەرخ و گۆڕینی هەردوو یاسایی پارتە سیاسیەکان و هەڵبژاردنەکان بەشێوەیەك بگونجێت لەگەڵ خواستەکانی سەردەم.

ئەم پارتە ئێستا دەسەلآت دارەو لەهەڵبژاردنی٧ی حوزەیران ٢٠١٥ دا بووە خاوەنی ٢٥٨ کورسی پەرلەمانی، (٤٠.٨٧٪) دەنگەکانی هێنا، هەروەها لە (٥٦) پارێزگا زۆرینەی دەنگەکانی بەدەست هێنا. نەخشەی (٦).

---

(١٦) د.سەعد عبدولعەزیز مسلط، گەشەسەندنی تەوژمی ئیسلامی لەتورکیا ١٩٤٦ – ٢٠١٢، و: بەرزان مەلا تەها، چ١، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٣، ل٢٢٨-٢٣٠.

نەخشەی (٤)

ڕێژەی دەنگەکانی پارتی گەلی کۆماری لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٧ی حوزەیران ٢٠١٥

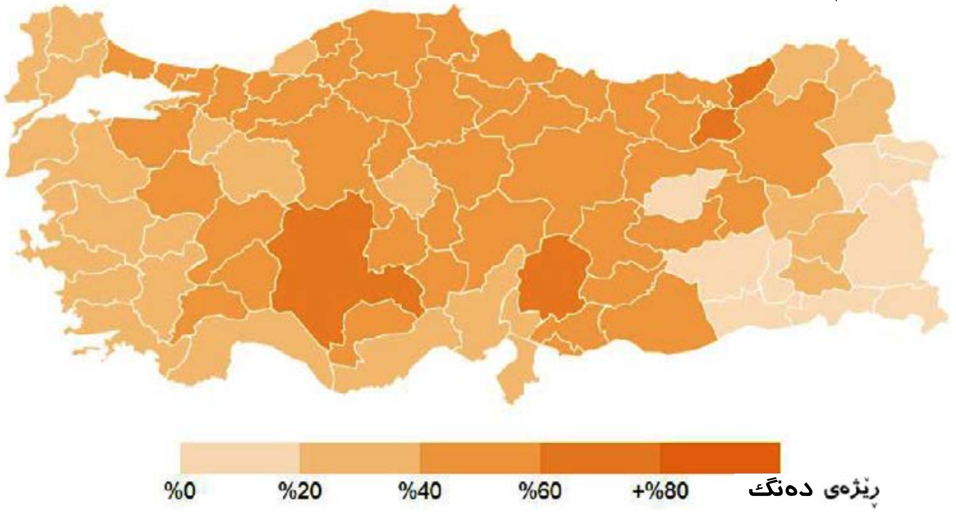

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بە: http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri/ak-parti-secim-sonuclari

٢- پارتی گەلی کۆماری (CHP):

پارتی گەلی کۆماری تورکیا، ئەم پارتە بە کۆنترین پارتەکانی تورکیا دادەنـدرێت کە ڕۆڵی لە دروست کردنی سیستەمی کۆماری و پەرلەمانی تورکیادا هەبووە، ئەم پارتە لە ٩ ی سیپتێمبەری ساڵی ١٩٢٣ لە سەر دەستی مصطفی کمال ئەتاتورك دامەزراوە، ئەم پارتە کۆتای بە دەسەلاتی خلافەتی ئیسلامی لە تورکیا داهێناو بڕیاری کەم کردنەوەی شوێنە ئاینیەکان و هەلگرتنی باڵا پۆشی لێکەوتەوە.

دوای کودەتای سەربازی ساڵی١٩٨٠ بڕیاری داخستنی ئەم پارتە دراوە بەڵام لەساڵی ١٩٩٢ دیینیز بایکال دوبارە دەست بەکارەکانی کردەوە، ئەم پارتە پارتێکی چەپ ڕەوە و ڕکابەری پارتە ئیسلامیەکانە، لەهەڵبژاردنی٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥ دا بووە خاوەنی ١٣٢ کورسی پەرلەمانی، (٢٤.٩٥٪) دەنگەکانی هێناو لە شەش پارێزگا زۆرینەی دەنگەکانی هێنا. نەخشەی (٥).

نەخشەی (٥)

ڕێژەی دەنگەکانی پارتی گەلی کۆماری لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥

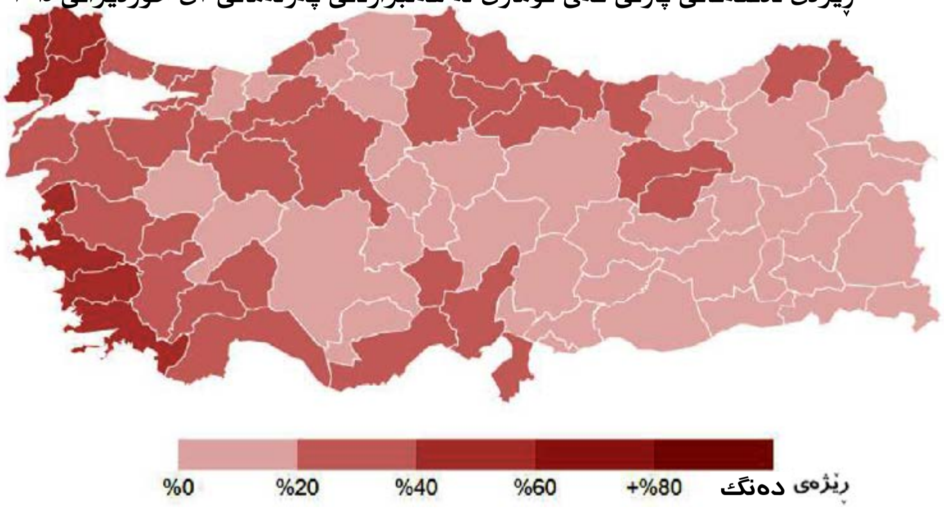

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بە: http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri/chp-secim-sonuclari

٣- پارتی نەتەوە پەرستی تورکیا (MHP):

ئەم پارتە بەدرێژە پێدەری بزووتنـەوەی تورکیا دادەنریت، هەر لەسەرەتای شەستەکانی سەدەی ڕابردووەوە (ئەرسلان ترکش) سەرپەرشتی کردوە، ئەم پارتە دژی هەر چاکسازیەکی دەستووریە کە ماف بەکەمینەکانی تورکیا بدات، مێژووی ئەم پارتە دەگەڕێتەوە بۆ دوای چاکسازیەکانی ڕێگاپێدان بە پارتە جیاجیاکان لەساڵی ١٩٤٦ کە بە دەستپێکی چوونە ناو کایەی سیاسی ئەم پارتە دادەنرێت، چونکە سەرەتا ئەندامانی لەناو پارتی گەل دابون تا ساڵی ١٩٦٣ ئەرسلان ترکش و هاورێکانی لە مەنفا گەڕانەوەو چوونە ناو پاتی گەلی کۆماری بەڵام دوای وەرگرتنی ئەرسلان ترکش بۆ سەرکردایەتی ئەم پارتەلە کۆنگرەی ساڵی١٩٦٩ناوەکەیان بەهۆکاری بۆچونە نەتەوایەتیەکانی گۆردرا بۆ پارتی بزوتنەوەی نەتەوەی، لەهەمان ساڵ بەشداریان لە هەڵبژاردنەکان کردو ٣٪ دەنگەکانی پەرلەمانی تورکیایان بەدەست هێنا، لەهەڵبژاردنی٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥ دا بووە خاوەنی ٨٠ کورسی پەرلەمانی، (١٦.٢٩٪) دەنگەکانی هێناو تەنها لەپارێزگای (عوسمانیا) زۆرینەی دەنگەکانی بەدەست هێنا. نەخشەی (٦).

نەخشەی (٦)

دەنگەکانی پارتی نەتەوە پەرستی توکیا لە هەڵبژاردنی پەرلەمانی ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥

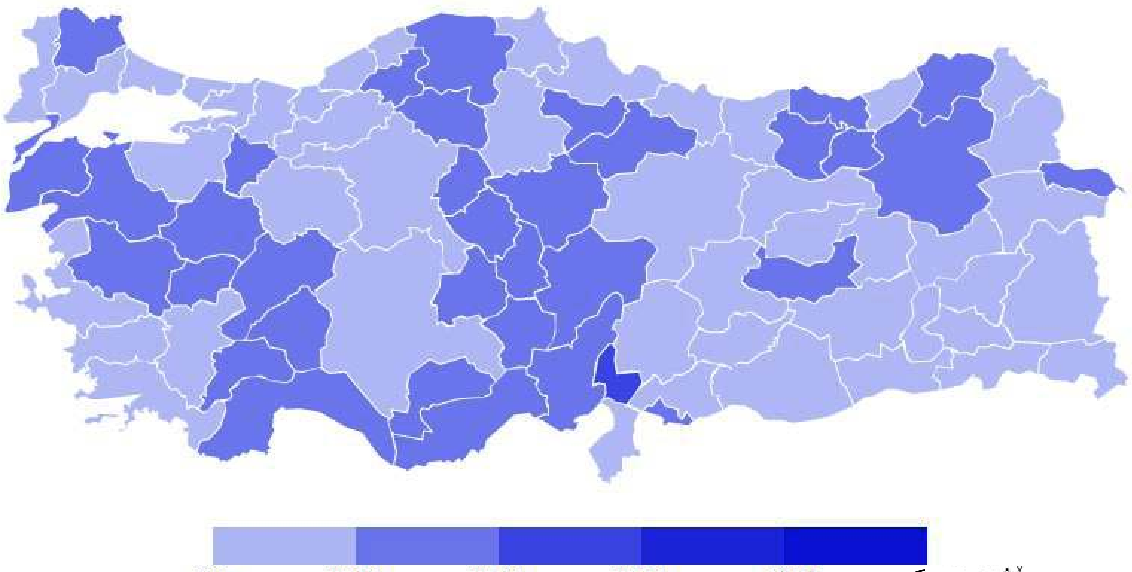

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بە: http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri/mhp-secim-sonuclari

٤- پارتی دیموکراتی گەلان (HDP):

هەدەپە لە ٥ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٥ دامەزراوە، لە ئەنجامی یەکگرتنی پارتی ئاشتی و دیموکراتی و ئەم پارت و گروپە چەپ و سۆسیالستخوازانە (Devrimci Sosyalist Sosyalist , Ezilenlerin Sosyalist Partisi ,İşçi Partisi , Sosyalist Yeniden Kuruluş Partisi,Demokrasi Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi)خاوەنی فەرمی وەیبەشی ئەندام بووە لە ساڵی ٢٠١٤دا، باوەڕی بە سۆشیالزم و دیموکراتیک، ژینگە پارێزی و فیمینیزم و فرەیی هەیە.

ئەرتوغرول کورکچو پەرلەمانتاری ئێستای هەدەپ سەرۆکی پڕ شانازی پارتەکەیە، کەپێشرت لەگەڵ سەباحەت توجنەلی کچە پەرلەمانتاری بوێرو جەسور و قارەمانی زیندانەکان و کوردی عەلەوی پێکەوە هاوسەرۆکی پارتەکە بوون تا ٥ی حوزەیرانی ٢٠١٤ , لە ٥ی تەموزی ٢٠١٤ ەشەوە سەلاحەدین دەمیرتاش و خاتووە فیگەۆن کسەکداغ تورکێکی سۆسیالستخوازی شاری ئەدەنەیە هاوسەرۆکی پارتەکەن، کۆرکچو یەکێکە لە سیاسەمتەدارانی ناسراوی چەپی پارتەکە.

هۆکاری سەرکەوتنی پارتی دیموکراتی گەلان لەهەلبژاردنەکانی٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥دا دەگەریتەوە بۆ کۆمەلیك هۆکار لەوانە:

- داعش و بەرخۆدانی کۆبانێ، چونکە ئەوەی کە زۆر کەوت لەسەر بنکەی جەماوەری پارتی دادوگەشەپێدان لەناوچە کورد نشینەکان، هەڵوێستی دەوڵەتی تورکیا بو بەرامبەر بە رێکخرواى داعش و بەرخۆدانی کۆبانی و لێدوانەکانی (ڕەجەب تەیب ئەردۆغان) بوو کاتێك وتی هێزەکانی داعش و یەکینەکانی پاراستنی گەل(YPG) هیچ جیاوازییەکەیان لەگەڵ یەکدا نییە و هەردوکیان تیرۆریستن.

- لەلایەکی ترەوە بێ دەرەنجام بوونی لێکۆلێنەوە لە کوشتاری (ڕۆبۆسکی) پێشتر یەکێك لە هۆکارەکانی دەنگ دانی کورد لە باکوری کوردستانی بە پارتی دادوگشەپێدان بۆ ڕێگری کردن بو لە کوشتاری ناڕەوای کوردان بە دەستی سوپای تورکیا، ڕاستە بەهاتنی پارتی دادوگەشەپێدان گۆڕانێك بەسەر دۆخی کورد داهات لە باکور بەلام کوشتنی ٦٢ هاولاتی کۆلبەری کورد بە بیانوی ئەوەی کە سەر بە پارتی کرێکارنی کوردستانن و بێ دەرەنجام بونی لێکۆلێنەوەکان لە دوای تێپەربونی ٦ساڵ بەسەر ئەو ڕوداوە ویژدانی تەواوی کوردانی باکوری ئازادرا.

- سەبارەت بە دانوستانەکانی ئاشتی: پارتی دادوگەشەپێدان چەند هەفتە بەر لە هەڵبژاردن و بە پێی نەخشەیەکی بەرنامە بۆ داڕێژراو نیەتی وابوو کەلە تورکە نەتەوە پەرستەکان نزیك ببێتەوە لەسەر بنەمای ئەوە کە شتێك نییە بە ناوی پرسی کورد لە تورکیا بە ئامانجی کۆتایی هێنان بە دانوستانەکانی ئاشتی لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستان.

- هەل و مەرجی ئابورییش هۆکارێکی تربوو چونکە لەکاتی بەدەسەلات گەیشتنی پارتی دادوگەشەپێدان لە ساڵی ٢٠٠٢ئابوری تورکیا بە شێوەیەکی مامناوەند هەرساڵە نزیك بە ٤,٥٪ گەشەی کردووە و لە حاڵی حازردا تورکیا ٦٨٪ دەولەمەند ترە لەچاو سیانزە ساڵ لەمەوبەر، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا لەم چەند ساڵی دواییدا گەشەی ئابوری تورکیا وەك جاران نەبوە، نرخی گەشەی ئابوری توریکا گەیشتە ٢,٩% و بە پێی پێشبینیەکانی سندوقی نێودەولەتی دراو ئەوژمارەیە لەم ساڵدا تەنها بە شێوەیەکی کەم زیاد ئەکات، هەروەها نرخی بێکاری کە سێ ساڵ لەمەوبەر لە ژێر ٨ %بو لە ساڵی ڕابوردودا ٢٠١٤ گەیشتە ١٠ % شایانی باسە کە گەندەڵ دارایی وەزیرەکانی نزیك لە ئەردۆغان ڕۆڵێ هەبو لە ناشرین کردنی سەرانی پارتی دادوگەشەپێدان.

- لەگەڵ ئەمانەشدا بانگەشەی سیستەمی سەرۆکایەتی: ڕەجەب تەیب ئەردۆغان لە کاتی هەڵمەتی هەڵبژاردنەکان هەمیشە جەختی لە گۆڕینی سیستەمەی حومکڕانی ئەکرد لە پەرلەمانییەوە بۆ سەرۆکایەتی، ئەمەش لە کاتێکدا بوو کە تەنها ٤٠ % دانیشتوانی تورکیا پشتیوانیان لەو هەوڵە دەکرد و تا دەهات ترسەکان زیادتر دەبوو لەوەی کە ئەگەر پارتی دادو گەشەپێدان بتوانێت بە زۆرینەی دەنگەکان حکومەت پێك بهێنێت پرۆسەی سیاسی لە تورکیا بەرەو ئەوە ئەڕوات کە تەواوی دەسەلاتەکان لە چنگی کەسێکدا کۆبکاتەوە.

نەخشەی (٧)

نەخشەی هەڵبژاردنی پارتی گەلی کۆماری لە٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥

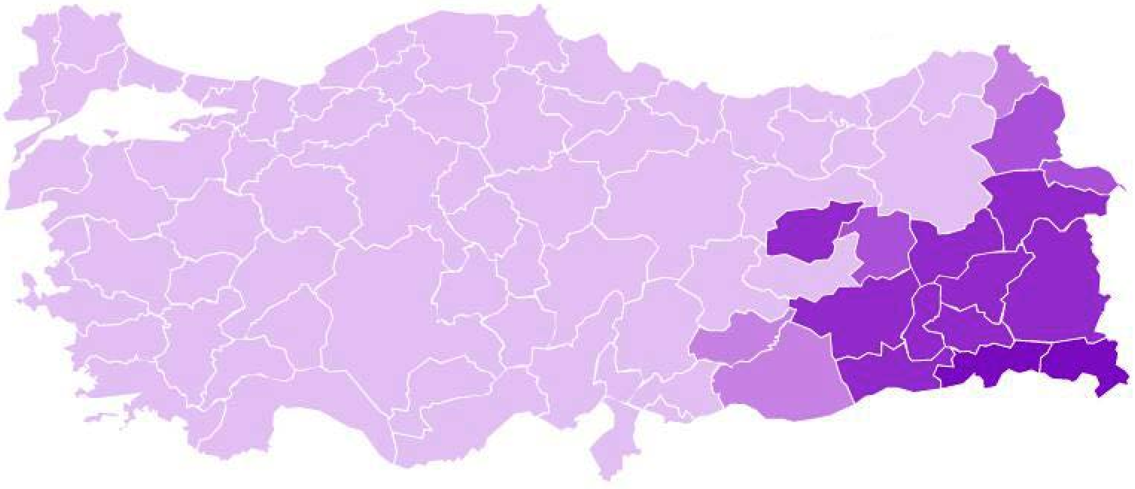

سەرچاوە/ کاری توێژەران پشت بەست: http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri/hdp-secim-sonuclari

بەشی پێنجەم: ئایندەی کورد لە تورکیا و پەرلەمانی تورکیا

تێگەیشتنمان لە مێژووی گەلانو توێژینەوە لە ململانێ نێودەوڵەتییەکان، ڕاستیەکی ڕۆشنمان بۆ دەسەلێنن، ئەویش بوونی بۆشاییەکی ئابووری سیاسی کۆمەڵایەتییە لە ناوچەکانی ئەو ململانێیانەی جیهاندا یاخود بە بۆچوونێکی تر لەوێ دا نا چوونیەکییەك لەنێوان واقیعی ئەو گەلانە و نێوان خواست و ئاواتەکانی دوارۆژیاندا، هەیە ئەمە هەمان مەسەلەیە لە سەر ڕەوشی کورد لە تورکیا، ئەو سیستەمە دەستوورییەی کە تورکیای کردووە بە دەوڵەتی یاسا، دان بەبوونی نەتەوەیی کورد نانێت، دیموکراتییەتی تورکیش مافی ڕادەربڕین نادات بە پتر لە ٢٠ ملیۆن هاوڵاتی کورد لەم وڵاتەی تورکیا کەئەوە زیاتر لە ١٠ ساڵە هەوڵ دەدات ببێتە دەوڵەتێکی ئەوروپایی هاوچەرخ لە ڕێگەی چوونە ناو ئەنجومەنی ئەوروپی و لە چوارچێوەی یەکێتی ئەوروپیدا، هۆکاری ئەوەی تورکیای عیلمانی ودیموکراتی پەرلەمانی دان نانێت بە بوونی نەتەوەی کورد لەم وڵاتە، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی تورکیا نایەوێت فرەییەکەی بکاتە چەترێك بەسەر هاوڵاتییە کوردەکانی خۆی.

ڕۆژنامەنووسی ئەمریکایی جۆزێف کرافت، دەڵێت دوای دیدارەکەی لەگەڵ سەرۆکی تورکیا(کەنعان ئیڤرین)لە ئەیلوولی ساڵی ١٩٨٦، ڕەشنووسی ئەم دیدارەی پێشانی کۆنە باڵیۆزێکی ئەوروپی لە ئەمریکا کە شارەزای هەموو کون و کەلێنێکی پرسی تورکیا بوو دا، بۆ ئەوەی بۆچوونی خۆی لەمەڕ مەسەلەکە دەربڕێ، باڵیۆزەکە پێی وابوو تورك حەز ناکەن دان بنێن بە کەمایەتی جیاجیای وەك کورد و ئەرمەنی و ئایینزای جیاجیا لە نێوانیاندا هەن. چونکە چەختکردنیان لە سەر ئەو جیاوازییانە لە تورکیا بەمانای کردنەوەی ڕێگایە لە پێش کەرت و پەرتبوونی زیدەتر ...و ئەوانیش بواری ئەم کارە نادەن، تورکەکان هێشتا کەمێك لە هەستی داب و نەریتی ئەو ئیمپراتۆرییەتەیان لاماوە کە لە سەروبەندی عوسمانییەکاندا زاڵ بوو، هەرچۆنێك بێت ڕژێمەکانی تورکیا

لەسەردەمی ئەتاتۆرکەوە، نایانەوێ دان بە بوونی نەتەوەیی کەمایەتییەکانی تری دانیشتووی تورکیا بنێن بە تایبەت کوردو ئەرمەنییەکان، ئەگەرچی ڕەوشی کوردی تورکیا و خەباتی نەتەوەییان، جیاوازییان هەیە لەگەڵ ئەوەی تایبەت بە ئەرمەنییەکانە، لەبەر ئەم هۆیانەی لای خوارەوە:

- بزوتنەوەی گەلی کورد لە تورکیا، داوای جۆرێك لە حوکمی نامەرکەزی ئیداری و پاشان لە دەستپێکی سەدەی نۆزدەهەمەوە داوای ئۆتۆنۆمی (خودموختاری) کرد، ئەم داخوازییە تەنها لە دوای هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو بەرەو داوای سەربەخۆیی پەرەی سەند، ئەوەیش لەئاکامی ئەو سیاسەتە لەناوبردنەی هێزەکانی تورك لە دژیان پیادەی کرد، بەڵام بزوتنەوەی گەلی ئەرمەنی لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و لە دەرەنجامی بڕیارەکانی کۆنگرەی لۆزان دەستیپێکرد.

- بزوتنەوەی گەلی کورد لە ناو تورکیا و لە سەر خاکی باو باپیران و لەو شوێنانەوە بەهەموو ناوچە جیاجیاکانی شارەزایەو خەبات دەکات، بەپێچەوانەی بزوتنەوەی ئەرمەنییەکان دەیانەوێ شەڕی تورك و بەرژەوەندییەکانی تورکیا لە دەرەوەی وڵات بکات، لە شوێنەی بەهەزاران میل لە نیشتمانی دایکەوە دوورن.

- بزوتنەوەی کورد لە تورکیا هەردوو کوردستانی عێراق و ئێران بەقووڵاییە ستراتیژی و شەرگەییەکەی خۆی دەزانێ بە ڕادەیەك ڕژێمە دەسەڵاتدارەکانی تورکیا تا ئێستا وێڕای هاوپەیمانییان لەگەڵ ڕژێمە دراوسێیەکانی تورکیا، نەیانتوانیوە ئەم قووڵاییە ستراتیژییە پڕبکەنەوە، چونکە لەوێدا کوردستان بە هەموو بەشەکانیەوە یەکێتی خەباتی چارەنووسساز لەئارادایە، بەڵام دەبینین ئەرمەنییەکان لەم قوڵاییە ستراتیژی و خەباتە چارەنووسسازەی نێوان هەرسێ بەشەکەی ئەرمینیا، بێبەشن، چونکە لە ناو خاکی تورکیا هیچ بنکەیەکی سەرەکییان نیە لێوەی درێژە بەخەباتیان بدەن.

- ئەو کەشە دیموکراتی و نیمچە فرەییەی لە تورکیا هەیە و داواکردنی ڕۆشنبیر و هزربینی تورك بۆ پێویستی دانپێنانی بە بوونی نەتەوەیی گەلی کورد لە تورکیا، گوڕوتینێکی بەخشیوەتە بزوتنەوەی کورد بۆ بەردەوامبوون لە سەر خەبات لە پێناو دەستەبەرکردنی مافەکانی، کەچی ئەرمەنییەکان لەم پشتگیرییە ناوخۆییە بێبەشن، ئەوانیش وەکو کورد هاوسۆزی ژمارەیەك لە دەوڵەتەکانیان بۆ لای خۆیان ڕاکێشاوە و ژمارەیەکیش لەو دەوڵەتانەی بەرژەوەندییەکانیان لەگەڵ ئەم بزوتنەوانە گونجاون، پشتگیرییان دەکەن، وەك پارتی کرێکارانی کوردستان (پەکەکە) بەجۆرێك کەوتۆتە بازنەی خزمەتکردنی بەرژەوەندییەکانی ئەمریکا، ئەمەش لەوە دەردەکەوێت ئەم پارتە ڕایگەیاندووە لەرێگەی پژاکەوە دەتوانێ سەقامگیری ناو ئێران تێك بدات، ئەمریکا چەندین جار کۆمەکی پەکەکەی کردووە بەو مەرجەی بدرێتە (پژاك)، ئەمریکا ئەو کۆمەکەی بۆ دژایەتی تورکیا پێشکەشی پەکەکە نەکردبوو، بەڵام دەشێ پەکەکە بۆ ئەم مەبەستە بەکاری بهێنێ، هەرچەندە ئەو کۆمەکە دوای ڕێککەوتنی هەولگیری ئەمریکا و تورکیا ڕاگیرا[۱۷]. هەروەها دوای سەرهەڵدانی شەڕی دەوڵەتی ئیسلامی لەعێراق و شام (داعش) و بەشداریکردنی پەکەکە وەك پارتێکی دژ، هەم ڕاستەخۆ لەباشوری کوردستان و هەمیش لەرێگەی باڵێکی وەك یەپەگەوە لە ڕۆژئاوای کوردستان بەرەو پێشچوونی زیاتر لەنێوان ئەوان و خۆرئاوا ڕوویدا.

(۱۷) دۆغۆ ئەرگیل، کورد و ئاشتی و تورکیا، و: سەلام یار ئەحمەد وەلی، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە ۱، ساڵی ۲۱، سلێمانی، ۲۰۱۳، ل۲۸۸.

بزوتنەوەی گەلی کورد لە تورکیا، هەوڵ دەدات پێوەندییەکانی لەگەڵ بزوتنەوەی کورد لە کوردستانی گەورە لە لایەك و لەگەڵ بزوتنەوە پێشکەوتووخواز و دیموکراتییەکانی تورکیا لە لایەکی ترەوە پتەو بکات، سەرەڕای هاوکاریکردنی لەگەڵ هەموو بزوتنەوەیەکی ڕزگاریخوازی لە جیهاندا، ئەم بزوتنەوەیە توانی بایەخ و گرنگی پێدانی بزوتنەوە پێشکەوتووخوازەکانی تر لە ناوەوە و پشتگیری کوردی ناوچەکە و هاوسۆزی ناوەندە ئازادیخوازو دیموکراتییەکان لە جیهان دەستەبەر بکات، وەك ئەوەی لەهەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥ی تورکیا بینیمان چەندین پارت و ڕێکخراو کۆمەڵەو دەستە پشگیری هەدەپە (HDP)یان کرد لەوانە پارتی دەسەتداری یۆنان و بەشێك لەپارتەکانی باشوری کوردستان، جا لەکاتی بانگەشەکان بەشدار دەبوون یان بەنوسین و لێدوان پشتگیریان بۆ ئەم پارتە دەدەبڕی، بۆیە ئەو هێزە پێشکەوتووخواز و دیموکراتخوازانە گروپ گەلێکی فشاریان پێکهێناوە یاخود بوونەتە هێزی فشاری سیاسی(لۆبی)لە سەر تورکیا لەپێناو دانپێنان بە بوونی نەتەوەیی کورد لە تورکیا و هەروا دانپێنانیش بە مافی نەتەوەیی کەمایەتییەکانی تر، لەبەر هەموو ئەم فاکتەرانە تورکیا هەر لەزووەوە کەوتۆتە خۆی و ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٨٨ کۆمپانیای توێژینەوە و لێکۆڵینەوە لەشاری واشنتۆن بەناوی(دەستەی ڕێنماییکارانی نێونەتەوەیی)دامەزراند، بە ئامانجی نزیك خستنەوەی بیر و بۆچوونەکانی هەردوو حکوومەت.

بەشێوەیەك بڕیارەکان وابوون سوپا سالارەکان هەمیشە دوای تەنگژەکان ئەرکی سەرۆکی کۆمارییان گرتۆتە ئەستۆ، دابڕانی چارەنووسی نێوان هەردوو گەلی تورك و کورد لە دوای ساڵی ١٩٩٠ بەرەو دووچارەنووسی هاوتەریب گۆڕا، کاتێك حکوومەتی تورکیا ناچار بوو دان بنێت بەمومارەسەکردنی زمانی نەتەوەیی بۆ کوردی ئەم وڵاتە و دەیەها هەزار بەندکراوی کوردی لە گرتووخانەکانی حوکمی عورفی لە ناوچە کوردنشینەکە بەردا و حوکمی لەسێدارەدانیشی لە یاسای سزاکانی هەڵوەشاندەوە، بزوتنەوەی پارتی کرێکارانی کوردستانیش لە لایەنی خۆیەوە داخوازییە نەتەوەییەکانی لە(سەربەخۆییبوون)ەوە سووك کردەوە بەرەو دانپێنان بەبوونی نەتەوەیی و ئۆتۆنۆمی، بگرە بۆ ئەنجامدانی ڕاپرسیش لە سەر ئەم داخوازییە ڕازی بوو ئەگەر پێویستبوو، تەنانەت (عەبدوڵا ئوجالان) سەرۆکی پارتی کرێکارانی کوردستانیش بانگهێشتی حکوومەتی تورکیای کرد بۆ دانوستان لەگەڵ بزوتنەوەکەی سەبارەت بە هەمان بابەت.

لەئێستادا هەلومەرجی نێودەوڵەتی و پێگەی تورکیا و پەرەسەندنی دیموکراتی لەم وڵاتە گۆڕانی بەسەرهاتووە، سەرەڕای ئارەزووی تورکیا بۆ بەئەندامبوونی لە ناو ئەنجومەنی ئەوروپی، ئەمانە هەموو وادەکەن خێراتر مافەکانی کورد لە چوارچێوەی تورکیا دەستەبەر بێت، وا دیارە ڕەوتی ڕووداوەکان لە تورکیا ڕووە و بەدیهاتنی پێشبینییەکەی (عەبدوڵا ئۆجالان)ە لەمەڕ کێشەی کورد بەم سیناریۆیە، دەڕوات: **سوپاسالار لە ڕاپۆرتێکیدا بۆ ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی تورکیا جەخت دەکاتە سەرئەوەی کە سەرکردەکانی سوپا زۆر هەست بە نیگەرانی دەکەن، چونکە شەڕ لە دژی کورد هیچ دەرەنجامێکی ئەوتۆی وەدەستنەهێناوە،** بەڵام ئێمە پێم وایە کورد لە تورکیا بە هەموو مافەکانی خۆیان لە چوارچێوەی یەکێتی تورکیا شاد دەبن، چ بە دەستەبەرکردنی مافە نەتەوەییەکانیان، یان بە ڕێگەی دامەزراندنی یەکێتییەکی فیدراڵ لە نێوان هەردوو نەتەوەی تورك و کورد وەکو فیدریالیزمی سویسری. بەمە بەشداری لەپەرەپێدانی دیموکراتی لە تورکیا دەکەن بەرێگەی دامەزراوەدەستوورییەکانی وڵات و ئۆتۆنۆمییەکی نموونەیی بەدەست دێنن دەبێتە جێی سەرنجی هەموو کورد لە ناوچەکە و پاڵێش بە ڕژێمە دیکتاتۆرییەکان لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە دەنێن دان بەمافی نەتەوەیی

کورد بنێن لە ئۆتۆنۆمییەکی ڕاستەقینەدا، بەوە هاوکاری دەکەن لەپەرەسەندن و تەکانـدان بەبزووتنـەوەی گـەلی کورد بەگشتی بەرەو سەرکەوتنی زێدەتر لە پێناوی رزگاری و دیموکراتیدا.

ئـەنجـام

لەم لێکۆڵینەوەیە دوای تاوتوێکردنی بابەتەکانی، گەیشتین بەچەندین ئەنجامی زانستی کەبریتین لە:

١- ژمارەی دانیشتوانی تورکیا بەپێی ئامارەکان بەردەوام لـەزیاد بونداـیە، بـەجۆرێك بـەپێی دوایـن ئامـاری سـاڵی ٢٠١٤ ژمارەی دانیشتوانی تورکیا (٧٧.٦٩٥.٩٠٤)کەس بووە، هاوتەریب بە بەرزبوونەوەی ژمارەی دانیشتوان ژمـارەی ئەوانەی مافی دەنگدانیشیان هەیە زیاد دەکات، بەپێی ئامارەکان تورکیای لەساڵی ٢٠١١دا بەرێژەی (٦٦.٦٪) و ساڵی ٢٠١٤ بەرێژەی (٦٧.٧٪)کەس تەمەنیان لەسەروی ١٨ ساڵیدابوون، واتا مافی دەنگدانیان هەبوو.

٢- مێـژووی دەسـتپێکردنی هەڵبژاردنـە پەرلەمانیـەکانی تورکیـا دەگەڕێتـەوە بـۆ سـەرەتای سـەدەی بیسـتەم، بەتایبەتی دوای ڕاگەیاندنی کۆماری تورکیا لە ١٩٢٣/١٠/٢٩دا، یەکەم هەڵبژاردن لە بەرواری ٢٣نیسانی ساڵی ١٩٢٠ ئەنجامـدرا، ئەمەلەکاتێکدا دوایـن هەڵبـژاردنیش لـە بـەرواری ١ی تشـرینی دووەمـی سـاڵی ٢٠١٥ ئەنجامـدرا، بـەم پێیەش (٢٦) خولی هەڵبژاردن گرێدراوە.

٣- لەبەر فراوانی ڕووبەری وڵاتی تورکیا و بۆئەوەی بتواندرێت پرۆسەی هەڵبژاردن کۆنترۆڵ بکرێت، لەهـەردوو هەڵبژاردنی (٢٠١١ و ٧ی حوزەیرانی ٢٠١٥)دا وڵات دابەشکرا بەسەر ٨٥ هەرێم یاخود بازنەی هەڵبژاردندا، ژمـارەی بازنەکان و کورسیەکانی هەریەك لە بازنەکان بەپێی ژمارەی دانیشتوانی ئەو پارێزگایە دیاری کراوە.

٤- لەهەڵبژاردنی ساڵی ٢٠١١ تورکیادا (٥٠,٣٣٩,٥٩٦)کەس مافی بەشداربوانیان هەبوو، بـوو بـەڵام لـەم هەڵبژاردنـەدا (٤٣,٩١٢,١٧٠)کەس بەشداریکردو ڕێژەی بەشداریدنی دەنگدەران ٨٣,٢٣٪بوو، هـەروەها هەڵبـژاردنی ٧ی حـوزەیرانی ٢٠١٥ ئـەم پرۆسـەیەش بەبەشـداری (٥٤.٨١٣.٣٧٥)دەنگـدەر کـەمافی دەنگـدانیان هـەبوو دەسـتی پێکـردوو تیایـدا (٤٧.٤٩٠.٥٤٦) دەنگدەر لەکۆی کە(٥٣,٧٦٥,٢٣١)دەنگدەریان لەناوخۆو (٢,٨٦٧,٦٥٨)لەدەرەوەی تورکیـا مـافی دەنگـدانیا هەبوو دەنگیاندا، بەرێژەی ٨٣,٩٢٪ .

٥- لـە هەڵبـژاردنی ساڵی٢٠١١ پـارتی دادو گەشـەپیدانی AKP (٢١,٣٩٩,٠٨٢)دەنگـی بەدەسـت هێنـابوو کـە دەکاتـە ٤٩,٨٤٪ دەنگەکان بەم شێوەیەش ٣٢٧ کورسی پەرلەمانی هەبوو، بەڵام هەمان پارت لە هەڵبژاردنی ٢٠١٥دا ژمـارە و ڕێـژەی دەنگـەکانی دابـەزی بـۆ(١٨,٨٦٤,٨٦٤)دەنـگ، کـە دەکاتـە ٤٠,٨٧٪ دەنگـەکان بـەم شـێوەیەش بـوە خـاوەن ٢٥٨کورسی پەرلەمانی، واتا (٩٪)ی دەنگەکانی کەمیکرد، لەبەرامبـەردا کوردەکان لەهەڵبـژاردنی پەرلـەمانی ٢٠١١ تورکیا بەکاندیی سەربەخۆ بەشداربوون (٢,٨١٩,٩١٧)دەنگیان بەدەست هینابوو کە ٦,٥٧٪دەنگەکانی دەکـردو تـەنها ٣٥ کورسیان هەبوو، بەڵام هەرچی کوردیش بوو ئەمجارەیان لەژێر چەتری پارتی دیموکراتی گـەلانHDP چـووە پێشـبرکی و (٦,٠٥٧,٥٠٦)دەنگیـان بەدەسـت هێنـا کـە دەکاتـە ١٣,١٢٪دەنگـەکان و ٨٠ کورسـیان مسـۆگەر کـردو هاوکیشەکەیان گۆری.

٦- لەئێستادا هەلومەرجی نێودەوڵەتی و پێگەی تورکیا و پەرەسەندنی دیموکراتی لەم وڵاتە گۆڕانی بەسەرهاتووە، سەرەڕای ئارەزووی تورکیا بـۆ بەئەنـدامبوونی لـە نـاو ئەنجومـەنی ئـەورووپی، ئەمانـە هـەموو وادەکـەن خێراتـر مافەکانی کورد لە چوارچێوەی تورکیا دەستەبەر بێت، وا دیارە ڕەوتـی ڕووداوەکـان لـە تورکیـا ڕووە و بـەدیهاتنی پێشبینییەکەی (عەبدوڵا ئۆجالان)ە لەمەڕ کێشەی کورد.

ڕاســپاردە

پشت بەست بە ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکە چەند ڕاسپاردەیەك، بەمەبەستی زیاتر تێگەیشتن و شارەزابوون لە تورکیا و هەڵبژاردنەکانی ئەم وڵاتە چەند ڕاسپاردەیەك دەخەینەڕوو:

١- ژمارەی ئەو دەنگانەی کە پارتی دیموکراتی گەلان بەدەستی هێناوە بەراورد بەژمارەی کورد لە تورکیا زۆر کەمترە، بەڕێژەی زیاتر (١٠٪)، بۆیە پێویستە کوردەکان بەهەموو شێوەیەك هەوڵی ئەوە بدەن دەنگدەری کورد دەنگ بە پارتە کوردییەکان بدەن، ئەمە سەرەڕایی ئەوەی هەوڵی بەدەستهێنانی دەنگی تورك پێکهاتەکانی تریش بدرێت، بێگومان ئەمەش لە ڕێگەی خزمەتەوە ئەنجام دەدرێت.

٢- پارتی داد و گەشەپێدانی فەرمان ڕەوا ناتوانێت بەتەنها حکومەت پێکبهێنێت، بۆیە پێویستە پارتە براوەکان بەگشتی و هەدەپە بەتایبەتی ئەم هەلە بقۆزنەوە بۆ ئەوەی بۆ ڕێگری لە هەوڵەکانی ئەردۆکان بۆ بەسەرۆکایەتی کردنی سیستەمی حوکم تاکڕەوی و چارەسەری کێشەی کورد و فەراهەمکردنی مافەڕەواکانیان..هتد.

٣- حکومەتی ئەم خولە هاوپەیمانی یان بنکە فراوان دەبێت، هەربۆیەش پێویستە لەئەگەری بەشداری هەدەپە، پێویستە خومەتگوزاری زیاتر و پێویست بەرەو ناوچە و شارەکوردییەکان ببرێت و برەوی پێبدرێت.

٣- پێویستە هەدەپە لەڕێگەی دروستکردنی هاوپەیمانیەتی پەرلەمانیەوە هەوڵی هەڵوەشانەوەی یاسایی تێپەڕاندنی ڕێژەی (١٠٪) بدات، چونکە ئەم یاسایە هەمیشە ڕێگربووە لە چوونی کوردەکان بۆ پەرلەمان لەهەڵبژاردنەکانی پێشوو.

پاشکۆی (١)

ژمارەی کورسی و ڕێژە و ژمارەی دەنگی پارتە بەشداربووەکانی ٢٠١١ی پەلەمانی تورکیا

پارتە بەشدارەکان	ژمارەی دەنگ	ڕێژەی دەنگ	ژمارەی کورسی
AK Parti	21,465,541	% 49.95	326
CHP	11,147,167	% 25.94	135
MHP	5,576,611	% 12.98	53
BAĞIMSIZ	2,825,952	% 6.58	36
SP	535,507	% 1.25	
HAS	327,230	% 0.76	
BBP	315,901	% 0.74	
DP	280,927	% 0.65	
HEPAR	122,275	% 0.28	
DSP	106,327	% 0.25	
DYP	64,279	% 0.15	
TKP	61,201	% 0.14	
MP	59,814	% 0.14	
MMP	36,901	% 0.09	
EMEP	31,537	% 0.07	
LDP	15,495	% 0.04	

سەرچاوە/ http://www.sabah.com.tr/secim/2011-genel-secimleri/

پاشکۆی (٢)

ژمارەی کورسی و ڕێژە و ژمارەی دەنگی پارتە بەشدارەبووەکانی ٢٠١١ی پەلەمانی تورکیا

پارتە بەشدارەکان	ژمارەی کورسی و ڕێژەی دەنگ	ڕێژەی دەنگی ناوخۆ	ڕێژەی دەنگی دەرەوە
AK PARTİ	%40,87 | 258	%40,66	%49,88
CHP	%24,95 | 132	%25,13	%17,21
MHP	%16,29 | 80	%16,45	%9,25
HDP	%13,12 | 80	%12,96	%20,29
SAADET	%2,06	%2,07	%1,59
BAĞIMSIZ	%1,08	%0,00	%0,00
VATAN PARTİSİ	%0,35	%0,34	%0,62
BTP	%0,21	%0,21	%0,14
DSP	%0,19	%0,19	%0,18
DP	%0,16	%0,17	%0,05
TURK PARTİ	%0,16	%0,16	%0,08
KURTULUŞ PARTİSİ	%0,13	%0,13	%0,17
HAK-PAR	%0,13	%0,13	%0,15
DYP	%0,06	%0,06	%0,13
ANA PARTİ	%0,06	%0,06	%0,06
LDP	%0,06	%0,06	%0,04
MEP	%0,05	%0,05	%0,03
MİLLET	%0,04	%0,04	%0,02
KP	%0,03	%0,03	%0,03
YURT-P	%0,02	%0,02	%0,02
HAP	%0,01	%0,01	%0,06
DİĞER	%0,00	%0,00	%0,00

سەرچاوە/ http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri/

پاشکۆی (٣)

ڕێژەی دەنگی پارتە براوەکانی هەڵبژاردنی ٧حوزەیرانی ٢٠١٥ی پەرلەمانی تورکیا بەپێی شارەکان

شـارەکـان	AK PARTİ	CHP	MHP	HDP	ئەوانی تر
İSTANBUL	%41,11	%29,14	%11,03	%12,60	%6,12
ANKARA	%41,40	%29,17	%17,82	%5,57	%6,04
İZMİR	%26,75	%44,77	%13,61	%10,54	%4,33
ADANA	%30,40	%28,56	%23,08	%14,56	%3,40
ADIYAMAN	%58,00	%11,49	%4,34	%22,63	%3,54
AFYONKARAHİSAR	%52,30	%16,75	%25,08	%1,48	%4,39
AĞRI	%16,60	%1,38	%2,72	%76,91	%2,39
AKSARAY	%58,20	%6,91	%29,83	%2,15	%2,91
AMASYA	%45,87	%26,02	%22,62	%1,61	%3,88
ANTALYA	%35,28	%32,48	%21,69	%7,24	%3,31
ARDAHAN	%26,76	%22,09	%7,84	%30,15	%13,16
ARTVİN	%39,06	%30,68	%22,63	%3,12	%4,51
AYDIN	%29,72	%40,07	%17,95	%9,10	%3,16
BALIKESİR	%39,12	%33,67	%20,01	%3,46	%3,74
BARTIN	%41,65	%30,23	%18,00	%1,67	%8,45
BATMAN	%18,90	%1,16	%1,23	%71,40	%7,31
BAYBURT	%60,03	%2,79	%31,50	%1,52	%4,16
BİLECİK	%37,58	%29,18	%25,42	%3,68	%4,14
BİNGÖL	%47,01	%1,60	%2,94	%40,52	%7,93
BİTLİS	%31,36	%1,70	%4,03	%59,46	%3,45
BOLU	%51,95	%24,44	%15,94	%2,09	%5,58
BURDUR	%43,10	%27,09	%22,91	%1,90	%5,00
BURSA	%43,99	%27,71	%17,49	%5,85	%4,96
ÇANAKKALE	%34,56	%39,04	%19,77	%3,07	%3,56
ÇANKIRI	%59,20	%6,90	%28,17	%1,28	%4,45
ÇORUM	%54,28	%22,28	%17,63	%2,27	%3,54
DENİZLİ	%39,78	%34,76	%18,14	%4,18	%3,14
DİYARBAKIR	%14,80	%1,31	%1,24	%77,73	%4,92
DÜZCE	%59,17	%16,09	%15,62	%2,44	%6,68
EDİRNE	%24,77	%52,94	%15,62	%3,05	%3,62
ELAZIĞ	%52,85	%6,89	%20,59	%15,36	%4,31
ERZİNCAN	%49,22	%25,34	%16,53	%5,85	%3,06
ERZURUM	%51,97	%3,07	%23,15	%17,84	%3,97
ESKİŞEHİR	%36,24	%38,81	%16,67	%3,96	%4,32
GAZİANTEP	%47,03	%16,37	%17,78	%15,32	%3,50
GİRESUN	%53,46	%21,91	%18,33	%1,43	%4,87
GÜMÜŞHANE	%56,76	%5,36	%30,94	%1,94	%5,00
HAKKARİ	%9,71	%1,38	%2,65	%84,91	%1,35
HATAY	%38,06	%35,90	%13,91	%6,89	%5,24
IĞDIR	%11,73	%3,90	%26,68	%55,92	%1,77
ISPARTA	%44,24	%22,15	%26,66	%2,22	%4,73

KAHRAMANMARAŞ	%60,79	%8,69	%19,70	%5,49	%5,33
KARABÜK	%47,95	%17,23	%27,18	%1,55	%6,09
KARAMAN	%55,40	%15,55	%22,50	%1,63	%4,92
KARS	%27,17	%12,08	%13,92	%43,46	%3,37
KASTAMONU	%48,72	%18,60	%26,83	%1,11	%4,74
KAYSERİ	%52,35	%12,54	%27,39	%2,72	%5,00
KIRIKKALE	%50,60	%15,36	%28,43	%1,69	%3,92
KIRKLARELİ	%23,70	%49,40	%21,13	%2,72	%3,05
KIRŞEHİR	%39,84	%19,30	%31,64	%6,42	%2,80
KİLİS	%49,20	%7,90	%35,02	%4,07	%3,81
KOCAELİ	%46,40	%24,23	%15,20	%7,66	%6,51
KONYA	%65,09	%9,91	%16,26	%4,53	%4,21
KÜTAHYA	%54,49	%12,01	%26,58	%1,32	%5,60
MALATYA	%58,42	%16,61	%11,36	%8,19	%5,42
MANİSA	%37,13	%28,95	%23,44	%7,03	%3,45
MARDİN	%19,91	%1,35	%1,29	%72,06	%5,39
MERSİN	%26,42	%28,68	%24,46	%17,90	%2,54
MUĞLA	%26,93	%45,12	%18,67	%5,45	%3,83
MUŞ	%24,86	%1,46	%2,03	%70,18	%1,47
NEVŞEHİR	%52,40	%14,98	%27,30	%1,82	%3,50
NİĞDE	%47,90	%21,29	%25,21	%1,63	%3,97
ORDU	%52,93	%28,24	%12,84	%1,26	%4,73
OSMANİYE	%39,10	%13,42	%40,36	%4,21	%2,91
RİZE	%66,38	%18,85	%8,10	%1,57	%5,10
SAKARYA	%56,50	%15,89	%19,20	%2,98	31.739
SAMSUN	%52,86	%22,99	%17,66	%1,61	%4,88
SİİRT	%28,66	%1,57	%2,51	%64,79	%2,47
SİNOP	%47,54	%28,40	%16,78	%1,66	%5,62
SİVAS	%57,48	%15,03	%18,00	%1,79	%7,70
ŞANLIURFA	%46,78	%4,39	%5,65	%38,08	%5,10
ŞIRNAK	%9,72	%1,32	%2,54	%83,89	%2,53
TEKİRDAĞ	%31,59	%43,87	%15,03	%5,87	%3,64
TOKAT	%51,57	%20,77	%21,69	%1,70	%4,27
TRABZON	%55,29	%17,01	%20,75	%1,32	%5,63
TUNCELİ	%11,52	%20,53	%5,99	%60,00	%1,96
UŞAK	%38,29	%28,11	%27,44	%2,79	%3,37
VAN	%20,07	%1,35	%2,85	%73,59	%2,14
YALOVA	%39,73	%28,84	%19,22	%8,57	%3,64
YOZGAT	%58,12	%9,20	%27,48	%1,39	%3,81
ZONGULDAK	%38,26	%38,52	%16,25	%1,61	%5,36

سەرچاوە/ http://www.sabah.com.tr/secim/2015-genel-secimleri/

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم/ کوردییەکان

أ/ کتێب:

١- ئەحمەد، سامان حوسێن و د. بەختیار سەعید مەحمود، مێژووی هاوچەرخی تورکیا، چ ١، چاپخانەی نارین، هەولێر، ٢٠١٤.

٢- خۆشناو، عەباس، تورکیا نەبەرد لەپێناو مانەوەدا (دەستوری تورکیاو دەستکاری)، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٣- مسلط، سەعد عبدولعەزیز، گەشەسەندنی تەوژمی ئیسلامی لەتورکیا ١٩٤٦ – ٢٠١٢، و: بەرزان مەلا تەها، چ١، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی، ٢٠١٣.

ب/ گۆڤارەکان

١- ئەرگیل، دۆغۆ، کورد و ئاشتی و تورکیا، و: سەلام یار ئەحمەد وەلی، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە ١، ساڵی ٢١، سلێمانی، ٢٠١٣.

٢- عزیز، ئارام علی، کۆرنۆلۆژیای کۆماری تورکیا، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، دۆسی تورکیا، ژمارە١ ساڵی ٢٠٠٥.

٤- گەرمیانی، یونس، هەڵبژاردنەکانی تورکیا و سەرکەوتنی پارتی عەدالەت و پەرەپێدان، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستان - گۆڤاری سیاسەتی نێودەوڵەتان، ژمارە ٣، سلێمانی، ٢٠٠٣.

دووەم/ عەرەبییەکان

أ/ کتێب

١- البرزنجی، سرهنگ حمید، انتخابات اقلیم کردستان العراق بین النظریة والتطبیق، ط١، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٢.

٢- لخطیب، نعمان احمد، الموجیز فی النظم السیاسیة، ط١، دار الثقافة للنشر و التوزیع، عمان، ١٩٩٩.

٣- کرم، غازی، النظم السیاسیة والقانون الدستوری، دراسة مقارنة للنظام الدستوری فی دولة الامارات العربیة المتحدة، ط١، دار اثراء للنشر، عمان، ٢٠٠٨.

٤- الشاوي، منذر، الاقتراع السیاسي، مدیریة دار الکتب للطباعة والنشر، بغداد، ٢٠٠١.

٥- عیدو سعد وعلی مقلد و عصام نعمة اسماعیل، النظم الانتخابیة، دراسة حول العلاقة بین النظام السیاسی والنظام الانتخابی، مرکز بیروت للابحاث والمعلومات، بیروت، لبنان.

٦- عبدالله، خاموش عمر، العلاقة بین الانتخابات والدیموقراتیة، ط١، مرکز بحوث العلاقات، اربیل، ٢٠٠٩.

ب/ نامەی ماستەر

١- الزبیدی، شاکر ظاهر فرحان، جغرافیة الانتخابات البرلمانیة فی العراق لعام ٢٠٠٥، دراسة جغرافیة سیاسیة، رسالة ماجستر غیر منشور، بغداد، ٢٠٠٧.

ج/ گۆڤار

١- شهاب، مجید حمید، محمد جواد شبع و اخرون، الجغرافیة الانتخابیة للاحزاب في ترکیا، مجلة کلیة السیاسة جامعة بابل، العدد ٢، ٢٠١٠.

سێیەم/ ئینتەرنێت

١- www.mapsofworld.com
٢- www.monroecollege.edu
٣- www.ulusalkanal.com.tr
٤- www.sbeiy.com
٥- www.tuik.gov.tr
٦- www.sabah.com
٧- ar.wikipedia.org
٨- www.adania.com.tr
٩- www.invest.gov.tr
١٠- www.dimpool.com

پوختە

هەڵبژاردن دیاردەیەكی سیاسی خاوەن خاسیەت و سیفەتی شوێنە (مكانیه)، لەكاتیكیدا زانستی جوگرافیا بایەخ بە جیاوازیەكانی شوین دەدات بۆیە لێكۆلینەوە لە بواری جوگرافیای هەلبژاردن وەك لقیكی گرینگی جوگرافیای سیاسی بایەخ و گرینگی تایبەتی خۆی هەیە ، چونكە هەڵبژاردنەكانن ڕۆلی سەرەكان دەبیت لە دیاریكردنی كاریگەری پارت و لایەن و دەسەلاتە سیاسیەكان لە سەر بەریوەبردنی یەكە رامیاریەكاندا دەبیت .
لەكاتێكدا هەڵبژاردنەكانی پەرلەمانی توركیا بە گرینگترین رووداوە كاریگەریەكانی خاوەن خاسیەتە كێبركێكان دادەنرێت كە هاولاتیانی ئەم ولاتە زۆرترین بایەخی پێدەدەن، ئەم لێكۆلینەوە رونكردنەوەی پیویست دەخاتە روو سەبارەت بە رەهەندەكانی جیاوازی دەرئەنجامەكانی هەردوو هەڵبژاردنەكانی ساڵانی(٢٠١١ و٢٠١٥)پەرلەمانی توركیا ئەمەش لە رێگای شێكردنەوەو ووردبونەوە لە جومگەكانی ئەم پرۆسەیە لە سیستەمی هەلبژاردن و دابەش بوونی بازنەكانی هەلبژاردن و كاریگەریە جوگرافیەكان لەسەر لیستە براوەكان و شیكردنەوەی ناوچەكانی پالپشتی هەر پارت و لایەنیك ووخستنە روی كاریگەری دەرئەنجامەكان لەسەر رەوشی ناوەخۆی توركیا بەتایبەتی لەگەل كوردو ئاسۆی داهاتوی ئەم نەتەوەیەش لە ئایندەی توركیادا خراوەتە روو.

الملخص:

(الجغرافية الأنتخابية لبرلمان تركيا ما بين عامين ٢٠١١ – ٧ حزيران ٢٠١٥)

تعد الانتخابات ظاهرة سياسية ذات خاصية مكانية ، وبما ان الجغرافية تهتم بالتباينات المكانية لذا تعد جغرافية الانتخابات من الموضوعات الحيوية في مجال الجغرافية السياسية، هذا مادفع بالكثير من المختصين في هذا المجال بالقول بان دراسة مواضيع الانتخابات في الوقت الحالي بات من الظروريات الزمنية الملحة لما تظهره نتائج هذه الدراسات من تاثير على السلطة السياسية والايدولوجية والقانونية للوحدة السياسية.

ولكون الانتخابات البرلمانية التركية هي الاهم من حيث الطابع التنافسي بين الاحزاب والقوى السياسية واكثر جاذبية لاهتمام الناخبين جاءت هذه الدراسة لتوضيح ابعاد والفوارق النتائجية بين اعوام(٢٠١١ -٢٠١٥)للانتخابات التركية وذلك من خلال التعمق في مفاصل تلك العملية من نظم الانتخابية وتوزيع الدوائر الانتخابية وتاثير العوامل الجغرافية الى تحليل القوائم الفائزة وتاثيره بالواقع التركي وخاصة الكوردى منها مستندا في ذلك على النتائج والتحاليل على الارقام والاحصاءات الرسمية الصادرة عن المفوضية العليا للانتخابات في تركيا.

Abstract

(Geographical electoral Turkey's parliament two years between 2011 - June 7, 2015)

Election is a political phenomenon that has spatial characteristic, meanwhile geography deals with spatial differences, so the study has a great importance in the field of geography of election as a vital branch in the geopolitical area, since elections always play key roles in giving power to political parties to manage and administrate the political and governmental units. Thus, a lot of experts in this field claim that doing research regarding elections at the present time is of the necessary at the present time.

While, the Turkish parliamentary elections are the most important events in terms of the competitive nature between parties and political forces as voters in Turkey take it into consideration. This study is to clarify the dimensions and different consequences of the (2011-2015) parliamentary elections in Turkey through analyzing and deeply studying the aspects of this process including electoral systems, the distribution of electoral districts and the impact of geographic factors on the winning parties and the areas where support specific political parties and showing the effects of the results on Turkey, particularly the Kurdish ones and the future of Kurds in Turkey, based on the results and analysis on official figures and statistics released by the Electoral Commission in Turkey.

شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ پێکهاتەی ئاوی باران
لەشاری سلێمانی ودەوروبەری بۆ ساڵی ٢٠١٣-٢٠١٤

د. عطا محمد علاءالدین د. ڕۆژان فەرەیدون عبدالرحمن
زانکۆی سلێمانی
سکولی زانستە مرۆڤایەتیەکان
بەشی جوگرافیا

پێشەکی

لێکۆڵینەوە ژینگەییەکان بەراورد بەلێکۆڵینەکانی تر لەئەمرۆدا بەهۆی دەرکەوتنی کاریگەریەکانی پیسبوون لەسەر ژینگەی مرۆڤ وگیانلەبەران وتەواوی ناوەندە ژینگەییەکانی تر شوێنێکی گرنگیان داگیرکردووە، ئەمەش دەگەرێتەوە بۆ کار وچالاکیە مرۆییەکان وزیادەرەوی کردن لەبەکارهێنانی دەرامەتەکاندا، ونەبوونی پلانی زانستی پێویست لەلایەن پەیوەندیدارانەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی مەترسیەکانی رەگەزە پیسکەرەکان کەبەردەوام لەزیادبووندان.

ناوچەی لێکۆڵینەوەش یەکێکە لە شارە گەورەکانی هەرێمی کوردستان وبەچری دانیشتوان وئەنجامدانی چەندین چالاکی ئابوری جۆربەجۆر لەشارەکەو ناوچەکانی دەوروبەریدا دەناسرێتەوە وبەرەو رووی چەندین کێشەی ژینگەیی بوەتەوە وبووەتە جێگەی باسکردن وگرنگی پێدانی توێژەرەکان ورێکخراو ودەزگا پەیوەندیداراکان. هەر لەبەر ئەوەی کەباسکرا ولەپێناو دەرخستنی یەکێك لەکێشە ژینگەییەکانی ناوچەکە کەبریتیە لەپێکهاتەی ئاوی بارانی ناوچەکە ئەم لێکۆڵینەوەیە بەناونیشانی (شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ پێکهاتەی ئاوی باران لەشاری سلێمانی ودەوروبەری بۆ ساڵی (٢٠١٣-٢٠١٤) ئەنجامدرا.

گرنگی لێکۆڵینەوەکەش لەوەدا دەردەکەوێت کەتیایدا جەخت دەخرێتە سەر لایەنێکی گرنگی ژینگەیی شاری سلێمانی ودەوروبەری، بەهۆی دروستبوونی گۆران لەتایبەتمەندیەکانی پێکهاتەی ئاوی بارانی ناوچەکە کەبەپێی جیاوازی شوێن وکات لەنمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا دەردەکەوێت، وتیایدا کاریگەری هەردوو فاکتەرە سروشتی ومرۆییەکان لەسەر ئاستی بوونی ڕەگەزە پێکهێنەرەکان لەئاوی بارانی ناوچەکەدا بەئاشکرا دەبینرێت، وەئاشکرایە کەپێشتر هیچ لێکۆڵینەوەیەك بەم شێوە وئاراستەیە لەسەر ناوچەکە ئەنجام نەدراوە.

لەبەرئەوە لێکۆڵینەوەکە ئامانجی خۆی هەیە لەڕووی دەرخستنی شیاوی ئاستی پێکهاتەکانی ئاوی بارانی ناوچەکە، وتیایدا کاریگەری چالاکیە مرۆییەکان زۆر بەئاشکرا لەسەنتەری شار وناوچەکانی باشوری ناوچەی لێکۆڵینەوەدا بەگشتی دەردەکەوێت، ولێرەدا شوێن وبەرزونزمی ڕووی زەوی وهەڵکردنی ئاراستەی با وبەهەڵمبوون ڕۆڵی گەورەیان هەیە.

سەبارەت بەشوێنی توێژینەوەکە تایبەتکراوە بەشاری سلێمانی ودەوروبەری کەتیایدا نمونەکان دابشکراوە بەسەر (٩) جێگای جیاوازدا، ولەرووی بەکارهێنانی زەویەکانیانەوە بەمەبەستی (نیشتەجێبوون وبازرگانی وپیشەسازی وناوچەی سەوزایی) دەگۆرێت، هەروەها هەریەکێك لەو شوێنانەش لەڕووی تایبەتمەندیەکانی شوێن وجێگە وبەرزیانەوە جیاوازن، هەروەك لەخشتەی ژمارە (١)، ونەخشەی ژمارە (١) ئاماژەی بۆ کراوە.

نەخشـــەی‌ژمارە (1)

شــوێن وجێگەی وەرگرتــنی نمونـــەکانی ئـاوی بـاران لـە ناوچەی لێکۆڵینـــــەوە

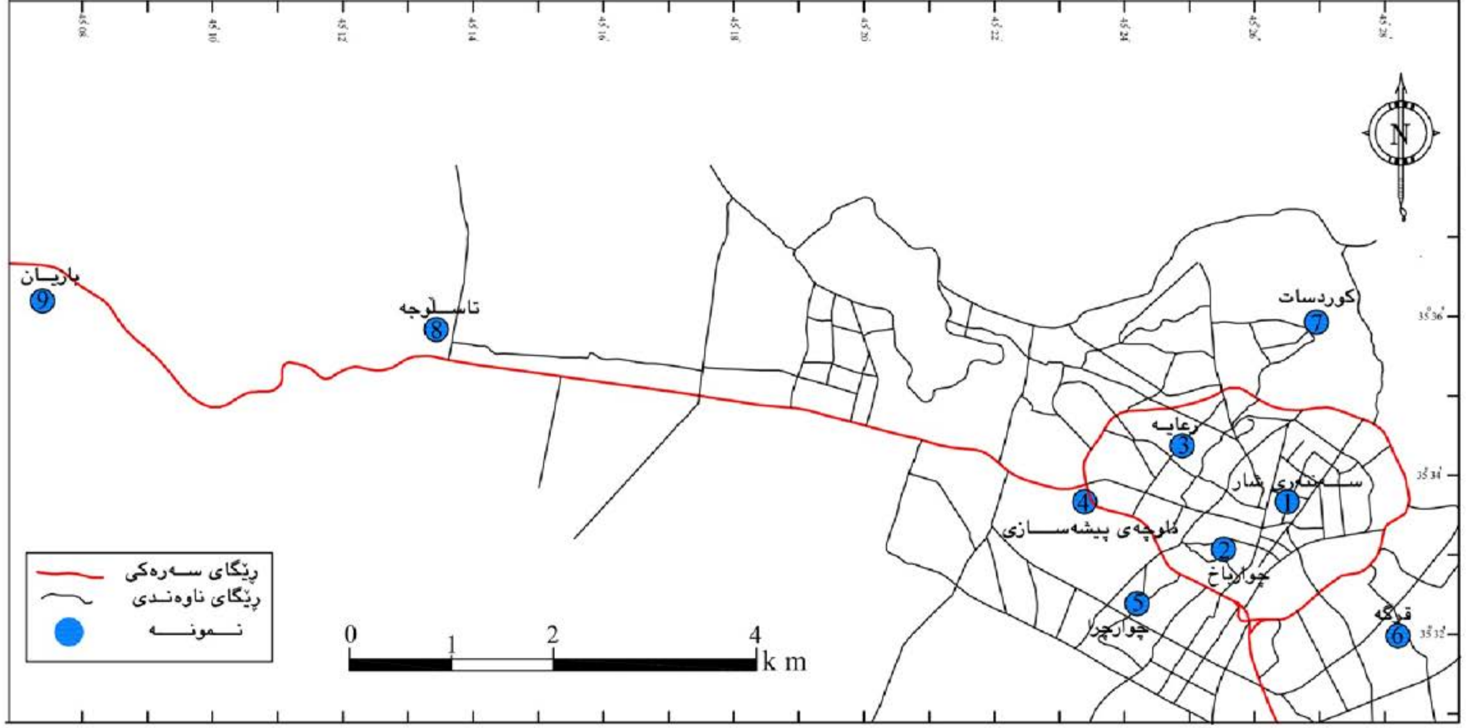

سەرچاوە: توێـژەر پشـت بەسـت بـە: حکومەتی هەرێمی کوردسـتان ، وەزارەتـی شـارەوانی وگەشـتوگوزار ، بەشـی نەخشەسـازی ، ماسـتەرپلانی سـلێمانی ،2009.
هەروەها https://www.google.com/earth/explore/products/desktop.html

هەروەها کاتی وەرگرتنی نموونەکان بۆ وەرزی بارانی ساڵی (٢٠١٣-٢٠١٤) دەگەڕێتەوە، وبۆ دوو کاتی جیاواز لە٢١-١٢-٢٠١٣ هەتا ٢٠-٣-٢٠١٤ وە لە٢١-٣-٢٠١٤ بۆ٢١-٦-٢٠١٤ دابەشکراوە، سەبارەت بەبەرواری وەرگرتنی داتاکانی کەش وهەواش هەمان ئەو ماوەیە کە نمونەکانی باران بارینی تیادا وەرگیراوە لەماوەی نێوان (٢١-١٢-٢٠١٣ بۆ ٢١-٦-٢٠١٤)، وئەمەش هەردوو وەرزی زستان وبەهار دەگرێتەخۆ.

گریمانەی لێکۆڵینەوەش بەستراوەتەوە بەکاریگەری جیاوازی شوێن وکات لەسەر جیاوازی پێکهاتەی ئاوی بارانی ناوچەکە، وپێویستە پرسیار بکرێت ئایا فاکتەرە سروشتیەکانی وەك بەرزو نزمی ورەگەزەکانی ئاووهەوا وەك جیاوازی پلەی گەرما بەپێی وەرزەکانی ساڵ وخێرایی وئاراستەی هەڵکردنی با وبەهەڵمبوون کاریگەریان لەسەر پێکهاتەی ئاوی بارانی ناوچەکە دروست کردوە؟ وەئایا فاکتەرە مرۆییەکان لەرووی کۆبوونەوەی دانیشتوان وچالاکی ئابووری وبەکارهێنانی زەوی وناوچە سەوزاییەکان کاریگەریان لەم رووەوە هەیە؟ وەئایا بەم پێیە ئاستی رەگەزە کیمیاوی وفیزیاویەکان لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا لەجێگایەکەوە بۆ جێگایەکی تر دەگۆڕێت؟.

میتۆدی زانستی لێکۆڵینەوەکەش بریتیە لەمیتۆدی شیکاری وتیایدا ئاوی باران بۆ نمونەکان لەرێگای بەکارهێنانی کەمووڵەی تایبەتەوە وەرگیراوە. وپاشان لەتاقیگەدا شیکردنەوەی کیمیاوی وفیزیاویان بۆ ئەنجامدراوە وبەچەندین خشتەو شێوە ونەخشە ئەنجامەکانیان لەتوێژینەوەکەدا خراوەتەڕوو، پاشان بەراوردکردنی ئەنجامەکان بەپێی ستانداردی ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی. ئەمە سەرەرای پشتبەستن بەچەندین سەرچاوەی زانستی وبەکارهێنانی ئامێری GPS وبەرنامەی google earth کە لەدیاریکردنی شوێنی نمونەکان ودروستکردنی نەخشەکاندا سوودیان لێوەرگیراوە.

چوارچێوەی گشتی لێکۆڵینەوەکەش بریتیە لەباسکردنی باری ئاووهەوای ناوچەکە لەرووی پلەکانی گەرما وهەڵکردنی با ودابارین وبەهەڵمبوون، وەشیکارکردنی ئەنجامی هەریەکێك لەرەگەزە کیمیاوی وفیزیاویەکانی پێکهاتەی ئاوی بارانی ناوچەکە، وپاشان لەباسێکی تردا هەڵسەنگاندنی ژینگەیی وورد بۆ پێکهاتەی ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە ئەنجامدراوە، لەکۆتاییدا چەندین دەرەنجام وراسپاردە کەبنەمان بۆ چارەسەرێکی زانستیانە وگونجاو بۆ کێشەکە لەناوچەکەدا خراونەتەروو.

خشتەی ژمارە (١)

شوێن وجێگەی وەرگرتنی نمونەکانی باران بەپێی بەکارهێنانی زەوی لەناوچەی لێکۆڵینەوە بۆ ساڵی ٢٠١٣-٢٠١٤

نمونە	بەکارهێنانی زەوی	بەرزی(م)	بازنەی پانی	هێڵی درێژی
١	ناوچەی بازرگانی- شەقامی کاك ئەحمەدی شێخ	٨٦٢	٣٥° ٣٣´ ٤١´´	٤٥° ٢٦´ ٣٠´´
٢	ناوچەی نیشتەجێبوون- گەرەکی چوارباخ	٨١٣	٣٥° ٣٣´ ٠٢´´	٤٥° ٢٥´ ٣٤´´
٣	ناوچەی سەوزایی – گردی رعایە	٨٢٩	٣٥° ٣٤´ ٢٣´´	٤٥° ٢٤´ ٥٢´´
٤	ناوچەی پیشەسازی- گەراجی بەغداد	٧٥٩	٣٥° ٣٣´ ٤٢´´	٤٥° ٢٣´ ٢٥´´
٥	نیشتەجێبوون- گەرەکی چوارچرا	٧٦٢	٣٥° ٣٢´ ٢٤´´	٤٥° ٢٤´ ١٦´´
٦	ناوچەی نیشتەجێبوون- گەرەکی قرگە	٨٨٨	٣٥° ٣١´ ٥٨´´	٤٥° ٢٨´ ١٣´´
٧	ناوچەی نیشتەجێبوون- کوردسات	٩٢٠	٣٥° ٣٥´ ٥٤´´	٤٥° ٢٥´ ٥٦´´

٨	ناوچەی نیشتەجێبوون- تاسلۆجە	٨١٣	٣٥° ٣٥´ ٥٤´´	٤٥° ١٣´ ٢٧´´
٩	ناوچەی نیشتەجێبوون- بازیان- مەرکەزی ناحیەکە	٨٢٧	٣٥° ٣٦´ ٢٤´´	٤٥° ٠٧´ ٣٧´´

سەرچاوە: لەلایەن هەردوو توێژەرەوە ئەنجامدراوە پشت بەست بە:

١- بەکارهێنانی ئامێری GPS بۆ دیاریکردنی بەرزی وهێڵی درێژی و بازنەی پانی شوێنی نمونەکان لەناوچەی لێکۆڵینەوە.

هەر بۆیە لێرەدا پێویستە دەزگا پەیوەندیدارەکان ڕێوشوێنی گونجاو بگرنەبەر بۆ چارەسەرکردنی کێشە ژینگەییەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوەکە بەگشتی وبەتایبەتیش لەناوچەکانی باشورو باشوری ڕۆژهەڵات ورۆژئاوای ناوچەکە کەبەشێوەیەکی بەرچاو سەرەتاکانی کێشەی پیسبوونی ئاووهەوای تیادا دەرکەوتووە ولەرێگەی ئاوی بارانەوە دەبێتە مایەی دروستبوونی مەترسی لەسەر تەندروستی ژیانی دانیشتوانی ناوچەکە لەئێستا وداهاتوودا.

یەکەم: باری گشتی ئاووهەوای ناوچەکە:

وەك لەخشتەی ژمارە (٢) دەبینرێت تێکرای پلەی گەرمای ماوەی لێکۆڵینەوەکە دەگاتە ١٥.٤ پلەی سەدی، وتێکرای نزمترین پلەی گەرمای ناوچەکە لەوەرزی زستاندا کە تۆمارکراوە ٩.٨ پلەی سەدیە وتێکرای بەرزترین پلەش دەگاتە ٢٠.٩ پلەی سەدی.

خشتەی (٢)

تێکرای چەند رەگەزێکی ئاووهەوا بۆ وەرزی زستان وبەهاری (٢٠١٣-٢٠١٤) لەناوچەی لێکۆڵینەوە –وێستگەی سلێمانی

تێکرای بەهەڵبوون	نزمترین ئاستی بەهەڵبوون	بەرزترین ئاستی بەهەڵبوون	داباریین	با	تێکرای شێ %	نزمترین ڕێژەی شێ	بەرزترین ڕێژەی شێ	پلەی گەرما (س)			وەرز
				خێرایی				تێکرا	نزمترین	بەرزترین	
٦.٥	٥.١	٧.٨	٢٨٨.٤	١.٥	٥٧.٠	٣٨.٦	٧٥.٣	٩.٠	٤.٢	١٣.٨	تێکرای وەرزی زستان
١٠.٨	٨.٣	١٣.٣	٨٣.٩	١.٧	٤٤.٩	٢٧.٣	٦٢.٦	٢١.٧	١٥.٤	٢٨.٠	تێکرای وەرزی بەهار
١٧.٣	١٣,٤	٢١.١	٣٧٢.٣	١.٦	٥٠.٩	٣٣.٠	٦٨.٩	١٥.٦	٩.٨	٢٠.٩	تێکرا

سەرچاوە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە وگەیاندن، دەزگای کەشناسی، بەڕێوەبەرایەتی گشتی کەشناسی لەپارێزگای سلێمانی، بەشی ئاووهەوا، ٢٠١٣-٢٠١٤، زانیاری بڵاونەکراوە.

هەروەها هەر لەخشتەكەدا دەبینین تێكرای گشتی شێ لەناوچەكەدا دەگاتە ٥٠.٩ ٪، وەتێكرای خێرایی با بریتیە لە ١.٦م/چركە، لەكاتێكدا كەجیاوازیەكی ئەوتۆ نیە لەنێوان خێرایی با لەهەردوو وەرزەكەدا لەوەرزی زستاندا خێرایی با كەمترە لەوەرزی بەهار، دەگاتە ١.٥ م/چركە، لەكاتێكدا لەوەرزی بەهاردا دەگاتە ١.٧ م/چركە. جگە لەو ڕەگەزە ئاووهەوایانەی كە لەسەرەوە ئاماژەمان بۆ كرد، ئاراستەی (با)ش وەك هەریەكێك لەڕەگەزەكانی تر كاریگەری هەیە لەسەر تایبەتمەندیەكانی ئاوی باران لەنمونەكاندا وەك لەشێوەی (١) ئاماژەی بۆ كراوە، تیایدا دووبارە بوونەوەكانی ئاراستەی با لەهەردوو وەرزی زستان وبەهار وتێكرای گشتی ناوچەكەدا ڕوونكراوەتەوە. بەگشتی هەروەك لەشێوەكەدا دیارە لەوەرزی بەهاردا زۆرترین دووبارە بوونەوە بەئاراستەی خۆرئاوا - باشوری خۆراوایە، لەكاتێكدا لەوەرزی زستاندا زۆرترین دووبارەبوونەوە بەئاراستەی باكور - باكوری خۆرهەڵاتە، دواتر كاریگەریەكانی هەریەك لەم ئاراستانە لەسەر نمونەكان وتایبەتمەندی ئاوی بارانی ناوچەكە دەردەكەوێت.

شێوەی(١)

دووبارەبوونەوەی ئاراستەی (با) لەناوچەی لێكۆڵینەوە ٢٠١٣- ٢٠١٤ بەپێی وێستگەی سلێمانی

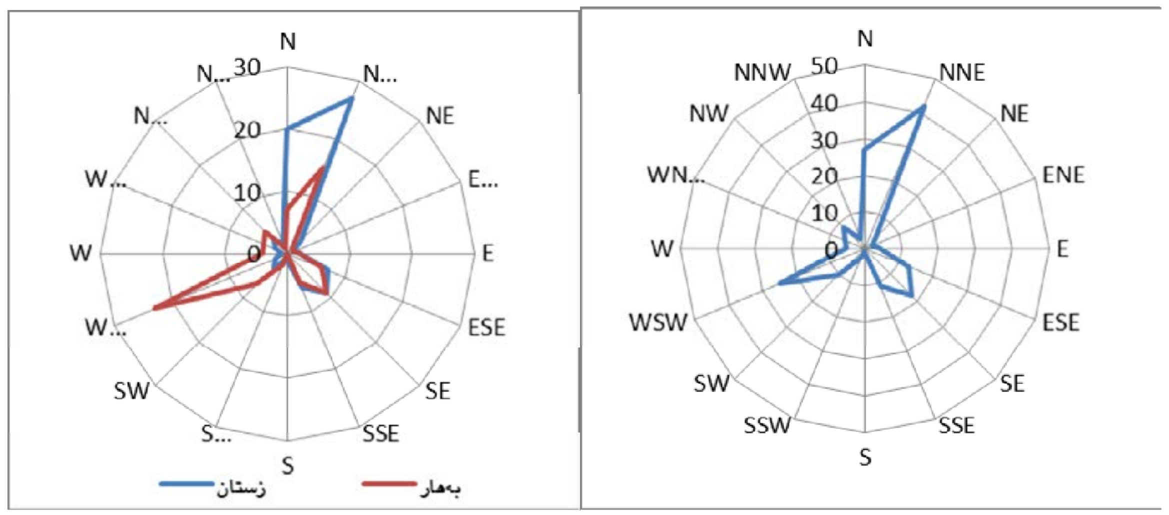

ا- ئاراستەی هەڵكردنی با لە وەرزی بەهار و زستان   ب- تێكرای ئاراستەكانی هەڵكردنی با

سەرچاوە: هەردوو توێژەر پشت بەست بە: حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی گواستنەوە وگەیاندن، دەزگای كەشناسی، بەڕێوەبەرایەتی گشتی كەشناسی لەپارێزگای سلێمانی، بەشی ئاووهەوا، ٢٠١٣-٢٠١٤، زانیاری بڵاونەكراوە.

شیكاری دەرئەنجامەكان:

١- پەیتی ئایۆنی هایدرۆجینی، PH:

بریتیە لەژمارەی هایدرۆجینی، كە هێمایە بۆ ئاستی ترشێتی یان تفتێتی تێكرای ئایۆناتی ئاو، كە لەئەنجامی چەند ئاوێتە بوونێك ڕوودەدات ودەگۆڕێت بۆ ئایۆنی هایدرۆجینی (+H)، كە هەڵگری بارگەی موجەبە، یان هایدرۆكسیلی سالب (-OH) وزیادبوونی تیكرای ئایۆنی هایدرۆجینی مانای زیادبوونی ترشێتی ئەو شلەیەیە، لەهەمان كاتدا زیادبوونی ئایۆنی هایدرۆكسیل مانای زیادبوونی ئاستی تفتێتیە. ئاستی ترشی یان تفتی پێوانە

دەکرێت لەنێوان (٠-١٤)، شلە هاوسەنگەکانیش ئاستی ئایۆنی هایدۆرجینی تیایدا یەکسانە بەئایۆنی هایدرۆکسل ودەبێتە شلەیەکی هاوسەنگ واتە (٧)، شلە ترشەکانیش لەنێوان (٠-٦،٩) دایە، وتفتەکان (٧،١-١٤)ەیە[١]، ئایۆنی هایدرۆجینی ئاوی بارانی خاوێن دەگاتە ٦،٨[٢]. بەگوێرەی ئەو دەرەنجامانەی لەناوچەی لێکۆڵینەوەدا بەردەستمان کەوتون ئاستی phی بارانی نمونەکان لەنێوان (٧،٢٤- ١٠) واتە بارانی ناوچەکە تفتە ولەئاستی بارانی خاوێن بەرزترە، هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بوونی ئەو پێکهاتانەی کە لەهەوای ناوچەکەدا هەیە لەڕووی تەپوتۆز وپاشماوەی بەردی جیڕی کەهۆکاری تفتی ئاوی بارانی ناوچەکەن، چونکە گازی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن لەهەوادا یەکدەگرێت لەگەڵ ئاوی باران وپێکهاتەکانی ناو هەواکە لەدەرەنجامدا بەگوێرەی پێکهاتەکانی ناو هەواکە کاردەکاتە سەر ترشبوون یان تفتبوونی ئاوی باران. وبوونی خوێیەکانی کاربۆنات وبایکاربۆناتی کالسیۆم ومەگنسیۆم کاردەکەنە سەر ناسازی ئاوی باران وتفتبوونی ئاوی باران، هەروەها بەهۆی بوونی پاشماوەی کارگەکان وتەپوتۆز وخۆڵی ناوچەکە، بوونی گازی NH_3 لەهەوادا هەموو پێکەوە کار لەتفتبوونی ئاوی باران دەکەن [٣].

لەخشتەی ژمارە (٣) وشێوەی ژمارە (٢) دیارە کەبەشێوەیەکی گشتی ئاستی ph لەنمونەکانی ژمارە (٣) لەگردەکەی رعایە ونمونەی ژمارە (٤) لەناوچەی پیشەسازی ونمونەی ژمارە (٨) لەناوچەی نیشتەجێبوون لەتاسلۆجە ونمونەی ژمارە (٩) تایبەت بەمەرکەزی ناحیەی بازیان، بەرزە، واتە پێکهاتەی ئاوەکە تفتە، وهۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کەمی ئاستی گازی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن بەهۆی بوونی ڕووبەری سەوزایی لەگردی رعایە، چونکە هەتا ئاستی CO_2 کەم بێتەوە ئەوا ئاستی PH بەرزدەبێتەوە واتە تفتی زیادەکات کەمی ئاستی CO_2 دەگەڕێتەوە بۆ زۆری ڕوبەری سەوزایی لەو ناوچەدا کەهۆکاری یارمەتیدەرە بۆ زۆری گازی O_2 بەبەراورد بەنمونەکانی تر. سەبارەت بەنمونەی چوارەم ناوچەی پیشەسازییە کەزۆری ئۆتۆمبیل وچڕی هاتوچۆی هۆیەکانی گواستنەوە وتەپوتۆز وخوێیەکان لەهەوادا هۆکاری سەرەکین بۆ بەرزی ئاستی PH، (کەواتە ئاستی PH تەنها پەیوەندی بەئاستی CO_2 نیە بەڵکو فاکتەری تریش وەك ئەوانەی کەباسکرا کار لەئاستی PH دەکەن)، ولەهەمان کاتدا لەناوچەکانی تاسلۆجە وبازیان هەریەك لەکارگەکانی چیمەنتۆ وشکاندنی بەرد جارێکی تر هۆکاری بەرزی ئاستی PHی هەر یەکێك لەو ناوچانەن.

---

[١]- حارث جبار فهد، عادل مشعان ربيع، التلوث المائي"مصادره،مخاطره،معالجته"، الطبعة الاولى، مكتبة المجتمع العربي للنشر والتوزيع، الاردن- عمان، ٢٠١٠، ص٣٨،٣٩.

[٢]- علي السعدي، اساسيات علم البيئة والتلوث، دار اليازوري العلوية للنشر والتوزيع، عمان، الاردن، ٢٠٠٦، ص٣٥٠.

[٣] – E. Ramirez Lara, R. Miranda Guardiola, Y. Gracia Vasques, Chemical composition of rainwater in northestern Mexico, received September(9-2009), accepted February (15-2010), university of Mexico, atmosfera 23(3), 2010,p214.

و د. أياد فضيل قاسم رشا خالد صبري، رؤى مظفر يونس، دراسة تأثير ملوثات الهواء على خصائص مياه الأمطار في قرية العريج/ ناحية حمام العليل جنوب مدينة الموصل، مجلةجامعة تكريت للعلوم الهندسية، المجلد١٩، العدد٢، حزيران، ٢٠١٠، ص٤.

خشتەی(٣)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی ئایۆنی هایدرۆجینی بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	٧.٢٤	٩.١٠	١٠.٠٠	٩.٩٥	٨.٩٣	٩.٠١	٧.٤٢	٩.٥٤	٩.٠٠	٨.٩١
بەهار	٨.٤٠	٨.١٠	٨.٤٤	٨.٢١	٨.٣٩	٨.٢١	٨.٣٣	٨.٢٨	٨.٨٢	٨.٣٥
تێکرا	٧.٨٢	٨.٦	٩.٢٢	٩.٠٨	٨.٦٦	٨.٦١	٧.٨٨	٨.٩١	٨.٩١	٨.٦٣

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

بەشێوەیەکی گشتی ئەگەر بمانەوێت بەراوورد بکەین لەنێوان هەردوو وەرزی بەهار وزستاندا کە نمونەکانی ئاوی بارانی تیادا وەرگیراون، بۆمان دەردەکەوێت بەگشتی لەوەرزی زستاندا ئاستی تفتی بەرزترە لەوەرزی بەهار جگە لەدوو نمونەی ژمارە (١) ناوچەی سەنتەری بازرگانی ونمونەی ژمارە (٧) ناوچەی نیشتەجێبوون لەگەرەکی کوردسات لەباکوری ناوچەی لێکۆڵینەوە، بەگشتی نزمی ئاستی پەیتی هایدرۆجینی لەم دوو ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ زۆری ڕەگەزە قورسەکانی وەکو ئاسن ومەنگەنیز ومس وزنك وقوڕقوشم، بەرزی ئاستی ئەم ڕەگەزانەش دەگەڕێتەوە بۆ زۆری ئوتۆمبیل وهاتوچۆ و بوونی چەندین کارگەی ئاسنگەری لەنمونەی ژمارە (١)، لەکاتێدا ناوچەی کوردسات واتە نمونەی ژمارە (٧) گەرەکێکی تازەیە وبەبوونی چالاکی بیناسازی وتەپووتۆزی زۆر وکەمی سەوزایی دەناسرێتەوە.

بەتێکڕا بەرزی ئاستی ph لەوەرزی زستاندا بەهۆی بوونی گازی CO_2 لەئاوی بارانەکەدا کەلەگەڵ ئەو پێکهاتە وتەنە هەڵواسراوانەی ناو هەواکە یەکدەگرێت، بەتایبەت ئەگەر لەپێکهاتەی بەردی جیری وکلس بن، بەشێوەیەك لەگەڵ ئاوی باراندا کارلێك دەکەن وتفتی ئاوەکان زیاد دەکەن، لەکاتێکدا لەوەرزی بەهاردا بەپێچەوانەوە بەهۆی خاوێن بوونەوەی هەواوە ئاستی ئایۆنی هایدرۆجینی لەوەرزی بەهاردا تفتێتی کەم دەبێتەوە ودەگاتە ئاستی هاوسەنگ، بەگشتیش ئاستەکانی ph لەهەردوو وەرزی باران بارینەکەدا نزیکن لەیەکترییەوە، هەروەك لەشێوەی ژمارە (٢)، ونەخشەی ژمارە (٢) دیارە.

شێوەی (٢)

تێکرای وەرزی ئایۆنی هایدرۆجینی PH بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

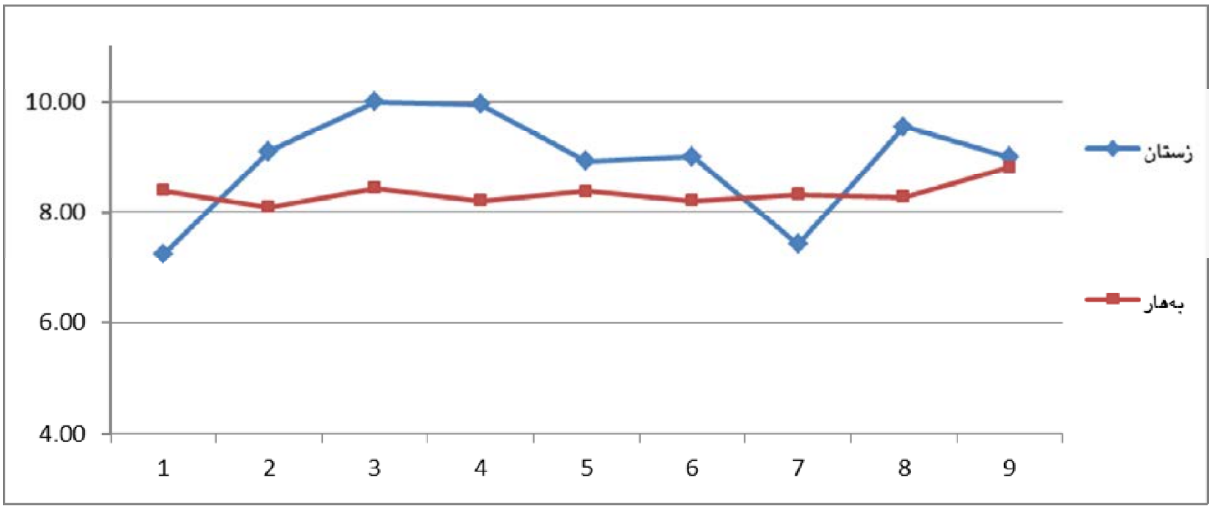

سەرچاوە: پشت بەست بەخشتەی (٣).

٢- کۆی خوێیە تواوەکان، Total Dissolved Solid –TDS:

سەبارەت بەکۆی مادە تواوەکان TDS هەموو ئەو مادە تواوانەن لەگیراوەیەکدا بۆ ئایۆنە موجەبەکان (سۆدیۆم، پۆتاسیۆم، کالسیۆم، مەگنسیۆم) وئایۆنە سالبەکان، کەبریتیە لە (کاربۆنات، کلۆریدات، کبریتات، نترات)، واتە کۆی ئایۆنە سالب وموجەبەکانە لەگیراوەیەکدا، کەبە PPM پێوانە دەکرێت، لەئاوی باراندا بڕی TDS لەنێوان (٤-١٠ ملغم/لتر) ولەهەندێك شوێندا دەگاتە زیاتر لە (١٠ملغم/لتر)، بۆ ئەو ناوچانەی کە ڕووبەڕوی پیسبوونی هەوا دەبنەوە، بۆ ئاوی سەرزەوی ١٢٠ملغم/لتر وئاوی ژێرزەوی ٣٥٠ملغم/لتر[٤]. تێکرای خوێیە تواوەکان لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەکەدا دەگاتە ١٨٥,١٧ملغم/لتر، بەگشتی لەنێوان ١١٠ملغم/لتر بۆ ٤٥٠ملغم/لتر، سەیری خشتەی ژمارە (٤) بکە.

خشتەی (٤)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی خوێیە تواوەکان TDS بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە*

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	١١٠	١٥٠	١٢٥	٢٢٠	١٤٥	١٦٠	١٣٠	١٣٠	١٤٤	١٤٦
بەهار	١٦٨	٣٥٠	١١٠	١٦٦	١٤٢	٣١٠	٤٥٠	١٥٣	١٧٠	٢٢٤.٣٣
تێکرا	١٣٩	٢٥٠	١١٧.٥	١٩٣	١٤٣.٥	٢٣٥	٢٩٠	١٤١.٥	١٥٧	١٨٥.١٧

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

---

[٤] - دیاري علي محمد امین المنمي، دراسة کیمیائیة وبیئیة للمیاه الجوفیة في مدینة السلیمانیة وضواحیها، رسالة ماجستیر، کلیة العلوم، جامعة بغداد، قسم علم الارض، بغداد، ٢٠٠٢، ص٥٥.

* توانای گەیاندنی کارەبایی بە(میکروموز/ سم^{2}) پێوانە دەکرێت . واتە گەیاندنی ١سم^{2} لەئاو لەپلەی گەرمی ٢٥°سەدیدا. بگەڕێرەوە بۆ (خلیفة درادکة، هیدرولوجیة المیاه الجوفیة، دار محدلاوي، عمان، ١٩٨٧، ص٤٠٠).

بەگوێرەی تێکرای نمونەکان بەرزترین ئاست لەنمونەی ژمارە (٧) ناوچەی کوردستاندایە کەدەگاتە ٢٩٠ملگم/لتر، هەرچەندە ئەم نمونەیە لەبەرزترین شوێنی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوەیە کەبەرزی زەویەکەی لەئاستی رووی دەریاوە دەگاتە نزیکەی ٩٢٠م، بەڵام بەهۆی لێژی ناوچەکە وکەمی رووبەری سەوزایی وسەرەڕای ئەوەی ناوچەیەکی تازەیە وبەردەوام تیایدا کار وچالاکی شارەوانی ورێگاوبان ونیشتەجێبوون جێبەجێ دەکرێت هەروەها لەگەڵ بوونی (با)ی خۆجێیی کە لەهەردوو وەرزی زستان وبەهاردا بەئاراستەی باکور وباکوری خۆرهەڵاتە بەتایبەتی لەوەرزی بەهاردا، کەهۆکاری یارمەتیدەرن بۆ بەرزبوونەوەی خوێیە تواوەکان TDS. شێوەی ژمارە (٣) سەیر بکە.

هەروەها لەهەریەك لەنمونەکانی ناوچەی (٤) ناوچەی پیشەسازی ونمونەی ژمارە (٢) ناوچەی نیشتەجێبوونی نزیك سەنتەری ناوچەی بازرگانی ئاستی TDS تیایاندا بەرزترە لەناوچەکانی تر، لەهەمان کاتدا کەمترین ئاست لەنمونەی ناوچەی ژمارە (٣) واتە گردەکەی رعایە کە لەناوچەی سەوزاییدایە دەگاتە ١١٧,٥ملگم/لتر، بەهۆی بوونی ڕووبەرێکی فراوان لەدارستانی دەستکرد (سنەوبەری) ولەئەنجامیدا کەمترین ئاستی خوێیە کانزاییە تواوەکانی تیادا کۆبوەتەوە. بەگشتی هەروەك لەشێوەی ژمارە (٣) دیارە ئاستی TDS لەنمونەکانی وەرزی بەهاردا بەرزترە وەك لەنمونەکانی وەرزی زستان جگە لەنمونەی (٣،٤،٥) کە لەنمونەی ژمارە (٤)دا جیاوازی تەواو هەیە لەئاستەکەیدا ودەکەوێتە ناوچەی پیشەسازیەوە. سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە.

شێوەی (٣)

جیاوازی ئاستی TDS لەهەردوو وەرزی زستان وبەهاردا

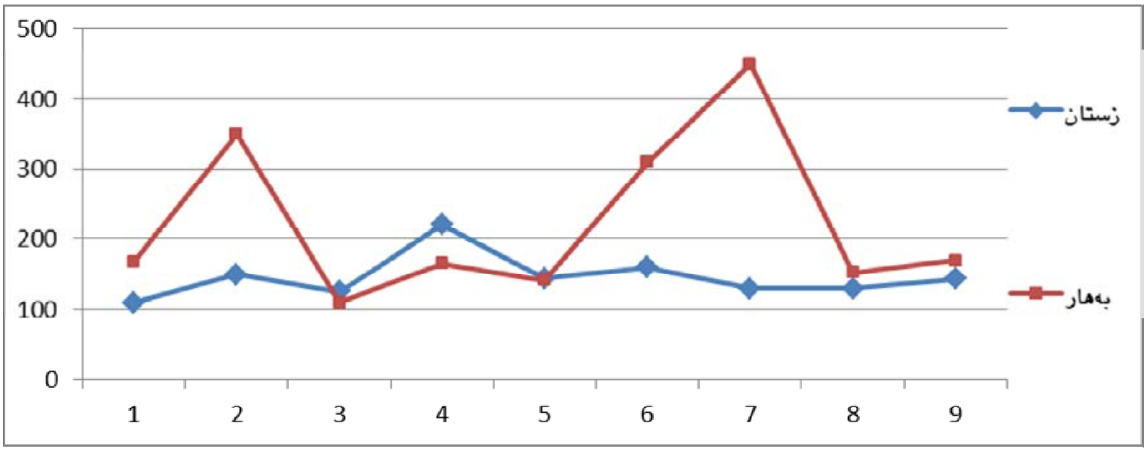

سەرچاوە: پشتبەست بەخشتەی ژمارە (٤).

٣- لێڵی Turbidity:

لێڵی یەکێکە لەسیفەتە سروشتیەکانی ئاو، وپەیوەستە بەبڕی ئەو مادە هەڵواسراوانەی کە لەناویدا هەیە، ورێگا لەتێپەڕبوونی تیشك دەگرن بەناو ئاوەکەدا تێبپەڕێت، کاتێك تەنەکانی ناو ئاوەکە تیشکەکە بۆ خۆیان هەڵدەمژن وناهێڵن تیشکەکە بەناو نموونەی ئاوەکەدا یان بەناو ڕووبەرە ئاویەکەدا گوزەربکات. بەگوێرەی

ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی ئاستی لێڵی ڕێپێدراو لەنێوان (١-٠ NTU)* واتە ١NTU گونجاوترین ئاستە بۆ لێڵی ئاو(٥).

سەبارەت بەئاستی لێڵی ناوچەکە لەخشتەی ژمارە (٥) دەردەکەوێت، کە لەنێوان ١٢٦NTU- ٠NTU، وەهەردوو ئاستەکەش لەنموونەی شەشەمدایە لەڤرگە، هۆکاری ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ڕووتەنی خاکی ناوچەکە وئەو باوبۆرانانەی کە لەوەرزی بەهاردا هەڵدەکات کەهۆکارە لەبەرزکردنەوەی تەپوتۆز وخۆڵ وپاشماوە ئەندامی ونائەندامیەکان لەهەواکەدا ودواتر دەبێتە هۆی بەرزکردنەوەی ئاستی لێڵی ئاوی باران لەکاتێکدا لەوەرزی زستاندا باوبۆرانەکان کاریگەری ئەوتۆیان نامێنێت، ئەمەش بەهۆی تەواو شێداربوون وتەڕبوونی خاکی ناوچەکە لەم وەرزەدا، وسەرەرای ئەوەی بەگشتی ئەم ناوچەیە دەکەوێتە دەرەوەی سنوری شەقامی بازنەیی مەلیك مەحمود، ولەم ناوچانەدا لەوەرزی بەهارەوە چالاکیەکانی شارەوانی وبیناکردن دەست پێدەکات وکاریگەریان لەسەر تەڵخکردن ولێڵکردنی ئاوی بارانی ناوچەکە هەیە، وەبەردەوام لەهەردوو وەرزەکەدا بای ناوخۆیی لەناوچەکەدا بەئاراستەی باشورو باشوری خۆرهەڵات و باکور وباکوری خۆرهەڵات هەڵدەکات، لەگەڵ بوونی ژمارەیەکی زۆر گرد وتەپۆڵکە، هەروەها نەبوونی خزمەتگوزاری شارەوانی لە ڕووی قیرتاوکردنی ڕێگاوبان ودروست کردنی پارك وسەوزایی.

خشتەی(٥)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی ئاستی لێڵی بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

نمونه	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	١٣.٦٥	١٥.٧	١٤.٩	١٨.٥	١٦.١	٠	٢٣.٧	١٤.٣٩	٢٤.٩	١٥.٧٦
بەهار	٣٥.٩٤	٦٨	٣٢	٧١	٨٠	١٢٩	١٩.٥	٦٢	٢٨.٦	٥٨.٤٥
تێکرا	٢٤.٨	٤١.٨٥	٢٣.٤٥	٤٤.٧٥	٤٨.٠٥	٦٤.٥	٢١.٦	٣٨.٢	٢٦.٧٥	٣٧.١

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

سەبارەت بەتێکڕای گشتی لێڵی نمونەکان دەگاتە ٣٧,١NTU، لەتێکراکانی وەرزیشدا دەبینین بەرزترین ئاست لەنمونەی ژمارە (٦)دایە ودەگاتە ٦٤,٥NTU، ونزمترین ئاستیش لەنمونەی ژمارە (٧) دەبینرێت ودەگاتە ٢١,٦NTU ئەمەش بەهۆی بەرزی ناوچەکەوە کەدەکەوێتە سەرووی ٩٠٠مەترەوە، ئاراستەی (با) هۆکاری کاریگەربووە بۆ گواستنەوەی تەپوتۆز بۆ ناوچەکانی نزمتری دەوروبەری.

سەبارەت بەئاستی لێڵی بەجیاواز لەهەردوو وەرزەکە بەگشتی پاشماوەکان زیاتر بەهۆی هێزی ڕاکێشانی زەویەوە لەناوچە نزمەکاندا کۆدەبنەوە، لەوەرزی بەهاریشدا ئاستەکان لەوەرزی زستان بەرزترن، بێجگە لەنمونەی ژمارە (٧) لەناوچەی کوردسات، بەرزی ئاستەکانی وەرزی بەهار بۆ کاریگەری باوبۆران وبوونی بارانی کتوپڕ وپاشان ووشکی بۆ ماوەی دوورودرێژ وپاشان باران بارین دەگەڕێتەوە، جگە لەوەی خێرایی با لەوەرزی

* NTU: کورتکراوەی Nephelometric Turbidity Unit یەکەی پێوانە کردنی لێلیە بەئامێری Nephelometer.

٥- Elizabeth Myre & Ryan Shaw, The Turbidity Tube: Simple and Accurate Measurement of Turbidity in the Field, Michigan Technological Department of Civil and Environmental Engineering, Master's International Program, University, 2006, p. 3. & EPA Guidance Manual, Turbidity Provisions, TURBIDITY IN SOURCE WATER, April 2009, p. 1-7.

بەهاردا زیاترە وبڕی باران لەم وەرزەدا کەمترە کەوەك پێویست هەوا پاك نابێتەوە لەپیسکەرەکانی لەوەرزی زستان. سەیری شێوەی ژمارە (٤) بکە.

شێوەی (٤)

جیاوازی ئاستی لێڵی لەهەردوو وەرزی زستان وبەهاردا

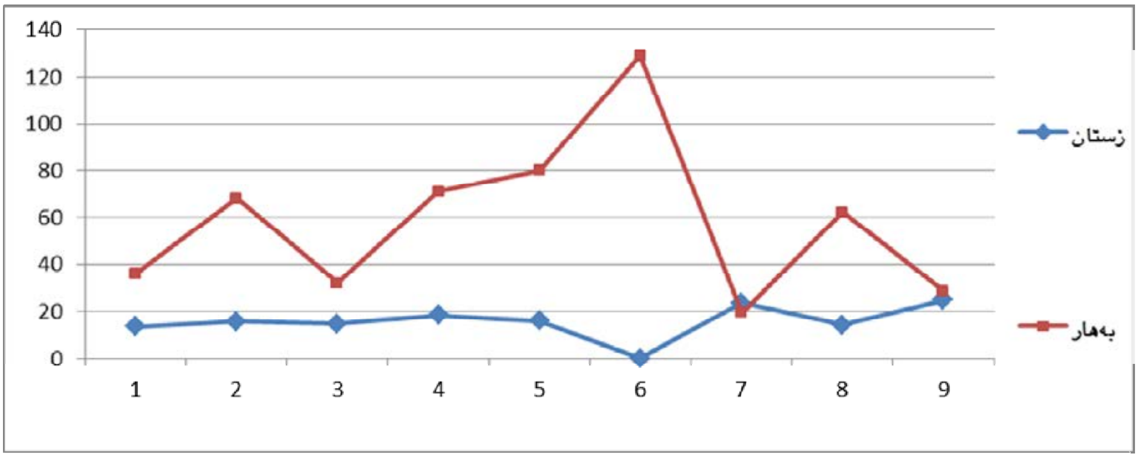

سەرچاوە: پشت بەست بە خشتەی ژمارە (٥).

وەئەوەی تێبینی دەکەین ئەوەیە کە لەوەرزی بەهاردا ئاستی لێڵی ئاوی باران زۆر بەرزترە لەوەرزی زستان ئەمەش بۆ بڕی باران بارین دەگەڕێتەوە لەناوچەکەدا کە تێکرای باران بارین لەم وەرزەدا تەنها ٨٣.٩ملم باریوە، لەکاتێکدا لەوەرزی زستاندا کۆی باران بارین گەیشتووەتە ٢٨٨.٤ملم. ئەمەش هۆکارە بۆ زیاتر خاوێنکردنەوەی هەوا لەتەنە ڕەقەکان و پیسکەرەکان کە هۆکارن لەلێڵی ئاوی بارانی ناوچەکەدا. سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە.

٤- ناسازی گشتی، TH "Total Hardness":

ناسازی گشتی لەدەرەنجامی ڕەگەزی کالسیۆم بەپلەی یەکەم وبەبڕێکی کەمتر بەهۆی ڕەگەزی مەگنسیۆمەوە وهەروەها کاربۆناتی کالسیۆم دروست دەبێت، هەموو ئەم ڕەگەزانە بەپشت بەستن بەئاستی ترشێتی یان تفتێتی کاریگەرە وپێوانە دەکرێت[٦].

لەخشتەی ژمارە (٦) دەبینین تێکرای ئاستی ناسازی گشتی دەگاتە ١١٣,٢ ملگم/لتر، تێکرای بەرزترین ئاستی ناسازی گشتی لەنمونەی یەکەمی ناوچەی سەنتەر ١٤٦,٨٥ ملگم/لتر بەهۆی بوونی جەنجاڵی هاتوچۆی ئۆتۆمبیل وکۆبوونەوەی زۆربەی دانیشتوان لەسەنتەری بازرگانیدا بەمەبەستی نزیکبوونەوە لەکار وچالاکی ڕۆژانەیان، هەروەها بەهۆی نزمی ناوچەکەوە بەبەراوورد بەناوچەکانی دەوروبەری فاکتەرێکی سەرەکیە بۆ کۆبونەوەی تەنەکان لەهەوای نمونەی ناوچەی یەکەم کە بەرزییەکەی(٨٦٠م) وناوچەی دووەم بە بەرزی(٨١٣م) لەئاستی دەریاوە، کەمترین ئاستی ناسازی گشتی لەنمونەی ژمارە (٧) دەردەکەوێت واتە نمونەی ناوچەی نیشتەجێبوون

٦- world health organization, guidelines for drinking-water quality, third edition, incorporatin the first and second addena, volume 1, recommendations, geneva 2008,p382.

هەروەها: د. أياد فضيل قاسم و رشا خالد صبري، رؤى مظفر يونس، درا سة تأثير ملوثات الهواء على خصائص مياه الأمطار في قرية العريج /ناحية حمام العليل جنوب مدينة الموصل، المصدر السابق، ص٤.

لەكوردستان ولەڕووی تۆبۆگرافیاوە بەرزترین ناوچەیە ودەگاتە٩٢٠م، وناسازی لەئاوی بارانی ئەم نمونەیەدا دەگاتە ٨٢.٦ملگم/لتر.

خشتەی(٦)

تێكرای وەرزی وتێكرای گشتی ئاستی ناسازی بۆ ئاوی بارانی نمونەكانی ناوچەی لێكۆڵینەوە

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێكرا
زستان	٩١.٨	٩١.٨	٩١.٨	٩١.٨	١١٠,١	٩١.٨	٩١.٨	٩١.٨	١٣٧.٧	٩٨.٩٣
بەهار	٢٠١.٩	١٣٧.٧	١٠٠.٩	١٣٧.٧	١١٠.١	١٨٣.٦	٧٣.٤	١١٠.١	٩١.٨	١٢٧.٤٧
تێكرا	١٤٦.٨٥	١١٤.٧٥	٩٦.٣٥	١١٤.٨	١١٠.١	١٣٧.٧	٨٢.٦	١٠٠.٩٥	١١٤.٧٥	١١٣.٢

سەرچاوە: كاری توێژەران پشت بەست بە: حكومەتی هەرێمی كوردستان، دەستەی پاراستن وچاككردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

سەبارەت بەتێكرای وەرزەكانیش، سەیری شێوەی ژمارە (٥) بكە، دەبینین تێكرای وەرزی بەهار زیاترە لەوەرزی زستان ودەگاتە ١٢٧.٤٧ملگم/لتر، لەوەرزی زستانیش دەگاتە ٩٨.٩٣ملگم/لتر. ئەمەش بۆ جیاوازی بڕی باران لەو دوو وەرزەدا دەگەڕێتەوە، لەوەرزی بەهاردا كۆی باران بارین دەگاتە ٨٣.٩ملم ولەوەرزی زستاندا ٢٨٨.٤ملم، بەم پێیەش كۆی باران بارین لەبەهاردا كەمترە وپارمەتیدەر نیە لەتواندنەوەی پێكهاتەكانی كالسیۆم ومەگنسیۆم وببێتە هۆی خاوێن كردنەوەی ئاوی باران وئاستی ناسازیشی كەم بكاتەوە. سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بكە.

شێوەی (٥)

جیاوازی ئاستی ناسازی لەهەردوو وەرزی زستان وبەهار لەنمونەكانی ئاوی بارانی ناوچەی لێكۆڵینەوە

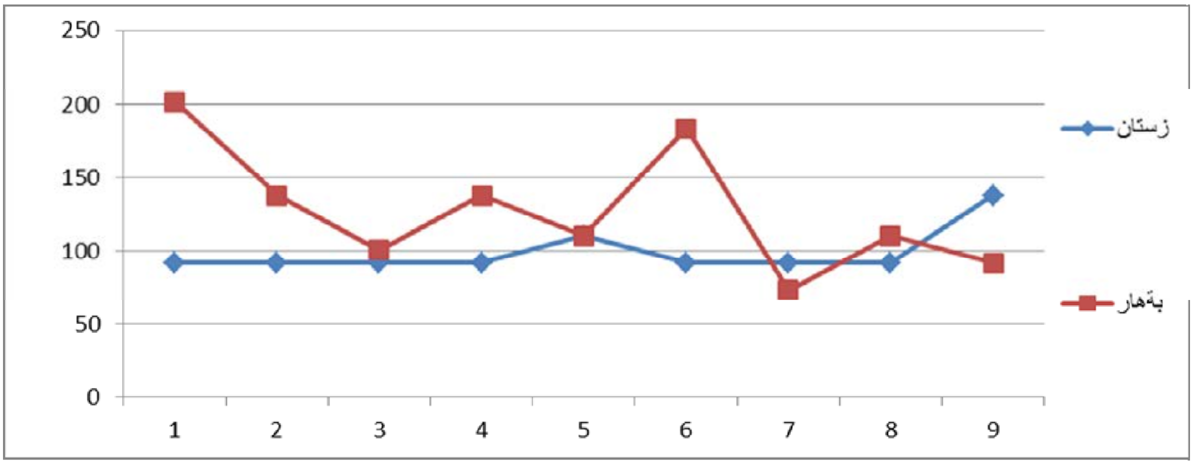

سەرچاوە: پشت بەست بەخشتەی ژمارە (٦).

٥- كالسیۆم و مەگنسیۆم ca&mg:

لەخشتەی ژمارە (٧) دەردەكەوێت كە ئاستی تێكرای گشتی ڕەگەزی كالسیۆم ومەگنسیۆم دوابەدوای یەكتر دەگەنە٢٤,٧١ملگم/لتر ١١,٥٢ملگم/لتر، بەرزترین ئاستی ڕەگەزی كالسیۆم لەنمونەی ژمارە (٢)دا دەبینرێت ودەگاتە ٣٥,٨ملگم/لتر لەناوچەی نیشتەجێبوونی چوارباخ، هۆكاری بەرزی ئاستی كالسیۆم لەم ناوچەیەدا دەگەڕێتەوە بۆ

نزمی ناوچەکە بەبەراوورد بەناوچەکانی دەوروبەری وهەروەها نزیکیشە لەسەنتەری شارەوە کە کاروچالاکی بەردەوامی ڕۆژانەی تیادایە، لەکاتێکدا نزمترین ئاستی مەگنسیۆمی تیادایە ودەگاتە ٨,١٥ملگم/لتر.

خشتەی(٧)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی ئاستی کالسیۆم بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	١٤.٤٠	٢١.٢٠	١٤.٤٠	١٠.٨٠	١٥.١٠	١٤.٤٠	١٠.٨٠	١٤.٤٠	٢٣.٠٠	١٥.٣٩
بەهار	٤١.٠٠	٥٠.٤٠	٢٥.٥٠	٤٣.٢٠	٣٦.٠٠	٤٣.٢٠	٢١.٦٠	٢٨.٨٠	١٦.٥٠	٣٤.٠٢
تێکرا	٢٧.٧٠	٣٥.٨٠	١٩.٩٥	٢٧.٠٠	٢٥.٥٥	٢٨.٨٠	١٦.٢٠	٢١.٦٠	١٩.٧٥	٢٤.٧١

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

هەر لەخشتەکەدا دەبینین نزمترین ئاستی کالسیۆم لەنمونەی ژمارە (٧) دەگاتە ١٦,٢ملگم/لتر ناوچەی نیشتەجێبون وبەرزترین ئاستی ناوچەکەیە لەرووی تۆبۆگرافیاوە. سەبارەت بەبەرزترین ئاستی مەگنسیۆم لەنمونەی ژمارە (٦)دا هەیە لەناوچەی قرگە ودەگاتە ١٥,٠٥ملگم/لتر. سەبارەت بەتێکرای وەرزەکان ئەوا تێکرای وەرزی زستان بۆ ڕەگەزی کالسیۆم دەگاتە ١٥,٣٩ملگم/لتر، ولەوەرزی بەهاردا ئاستەکە بەرزدەبێتەوە بۆ ٣٤,٠٢ملگم/لتر، لەکاتێکدا ڕەگەزی مەگنسیۆم بەپێچەوانەوە لەوەرزی زستاندا ئاستەکەی بەرزترە لەوەرزی بەهار، لەوەرزی زستاندا دەگاتە ١٤,٣٧ملگم/لتر، لەوەرزی بەهاردا دەگاتە ٨,٦٨ملگم/لتر. سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە.

هەرچی لەبارەی ئاستی وەرزەکانەوەیە ئەوا ڕەگەزی کالسیۆم لەوەرزی زستاندا بەرزترین ئاستی لەنمونەی ژمارە (٩)دا دەردەکەوێت وئاماژەیە بۆ ناوچەی بازیان بەهۆی بەرزی ئاستی ئەو پاشماوانەی دەچنە هەواوە لەکارگەکانی چیمەنتۆ لەناوچەکە وهۆکارە لەبەرزکردنەوەی ئاستی کالسیۆم لەهەوای ناوچەکە ودواتر بەرزبوونەوەی ڕەگەزی کالسیۆم لەئاوی باراندا. هەروەها دەشێت ئاماژە بەوەبدەین کە لەنمونەی ناوچەی ژمارە (٢)ی گەرەکی چوارباخ جارێکی تر ئاستی کالسیۆم تیایدا بەرزە ودەگاتە ٢١,٢ملگم/لتر، ئەمەش بەهۆی نزمی ناوچەکە ونزیکی لەناوچەی سەنتەری شار کە کار وچالاکیە ئابوریەکانی ڕۆژانە زۆر بەچڕی تیادا ئەنجام دەدرێت. سەبارەت بەئاستە نزمەکان کەمترین ئاست لەوەرزی زستاندا لەنمونەی ناوچەی ژمارە (٤ و٧)ی ناوچەی پیشەسازی وگەرەکی کوردسات دەبینرێت وئاستی هەریەکێکیان دەگاتە ١٠,٨ملگم/لتر. سەیری شێوەی ژمارە (٦) بکە.

نەخشـــەیژمارە (2)

جیاوازی تێکـــرای دابەشـــبوونی ڕەگەزە پێکهێنـــــەرەکانی ئـاوی بـاران لـە نمونـــەکانی ناوچەی لێکۆڵینـــــەوە

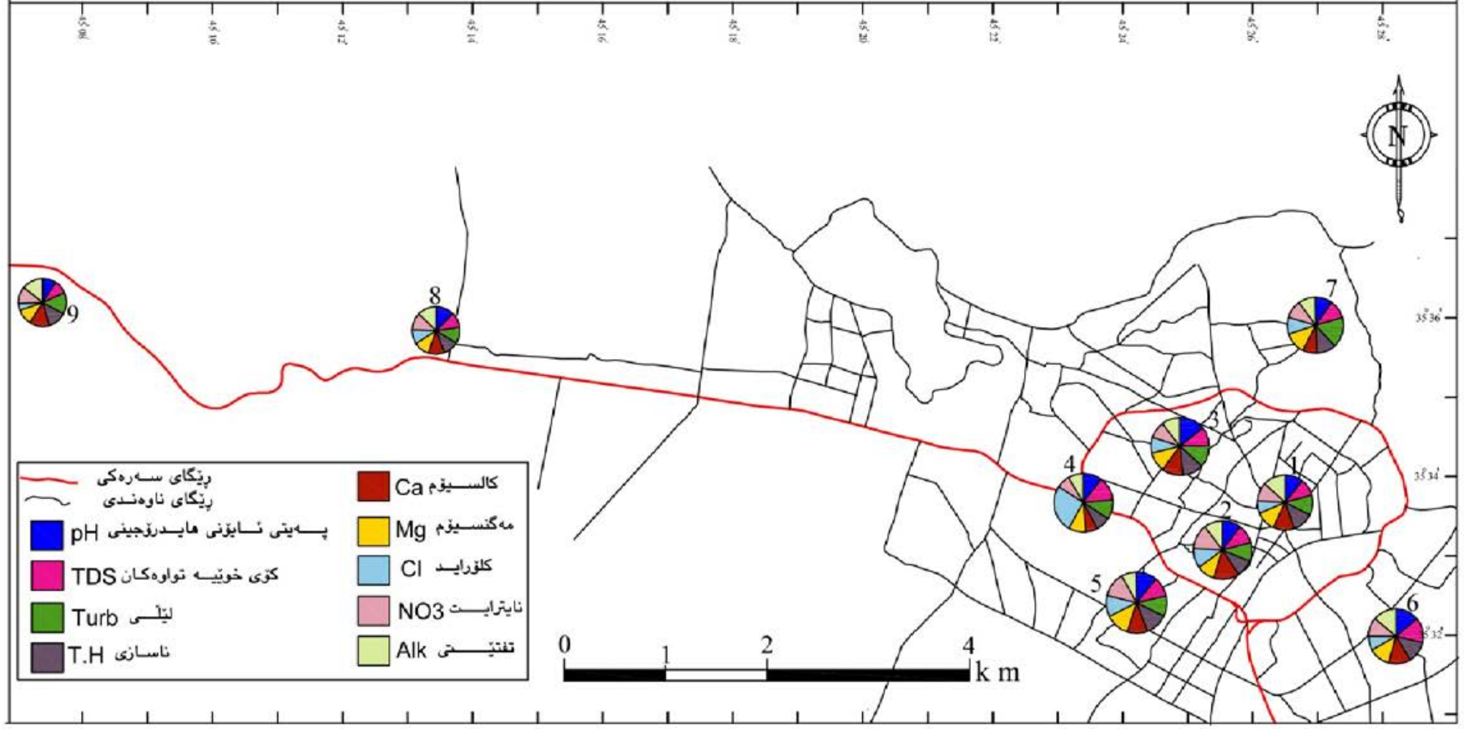

سەرچاوە: توێـــژەر پشت بەســت بـە: حکومەتی هەرێمی کوردســتان ، وەزارەتـی شـارەوانی وگەشـتوگوزار ، بەشـی نەخشەسـازی ، ماســـتەرپلانی ســلێمانی ،2009.
هەروەها https://www.google.com/earth/explore/products/desktop.html

شێوەی (٦)

جیاوازی ئاستی ڕەگەزی کالسیۆم لەوەرزی زستان وبەهار لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

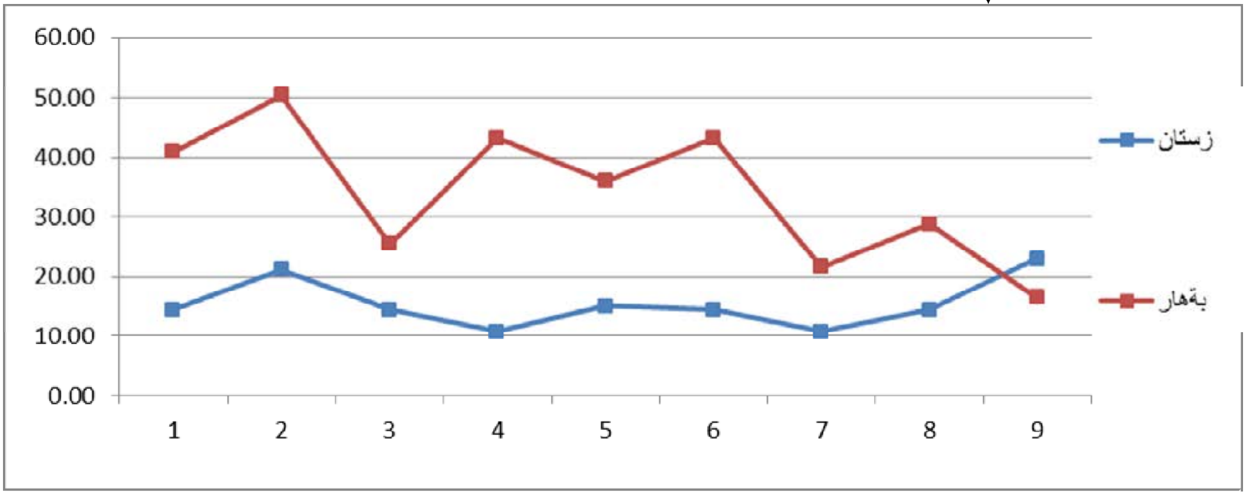

سەرچاوە: خشتەی ژمارە (٧).

لەبارەی ئاستی ڕەگەزی مەگنسیۆمەوە لەهەمان وەرزدا خشتەی ژمارە (٨)، ئەوا بەرزترین ئاست لەهەردوو نمونەی ژمارە (٥ و٩)دایە ودەگەنە ١٦,٨ملگم/لتر و١٦,٥ملگم/لتر، کەبریتین لەناوچەی نیشتەجێبونی گەرەکی چوارچرا لەباشوری شاری سلێمانی وناوچەی بازیان لەخۆرئاوای شاری سلێمانی، پاشان ئاستە نزمەکان بەدوبارەیی لەنمونەکانی ژمارە (١ و٣ و٦ و٨) دا دەگاتە ١٢,٩ملگم/لتر بۆ هەریەکێکیان. سەبارەت بەئاستی هەردوو ڕەگەزی کالسیۆم ومەگنسیۆم لەوەرزی بەهاردا ئەوا بەرزترین ئاستیان لەئاوی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا بەم شێوەیە دەردەکەوێت کالسیۆم لەنمونەی ژمارە (٢)ی گەرەکی چوارباخە ودەگاتە ٥٠,٤ملگم/لتر ونزمترین ئاست لەنمونەی ناوچەی ژمارە (٩)ی بازیاندایە لەم وەرزەدا دەگاتە ١٦,٥ملگم/لتر.

خشتەی (٨)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی ئاستی مەگنسیۆم بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	١٢.٩٠	١٤.٢٠	١٢.٩٠	١٥.١٠	١٦.٨٠	١٢.٩٠	١٥.١٠	١٢.٩٠	١٦.٥٠	١٤.٣٧
بەهار	١٥.١٠	٢.١٠	٨.٦٠	٦.٤٠	٤.٢٠	١٧.٢٠	٤.٣٠	٨.٦٠	١١.٦٠	٨.٦٨
تێکرا	١٤.٠٠	١٨.١٥	١٠.٧٥	١٠.٧٥	١٠.٥٠	١٥.٠٥	٩.٧٠	١٠.٧٥	١٤.٠٥	١١.٥٢

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

ئەوا بەم پێیە ڕەگەزی مەگنسیۆم بەرزترین ئاستەکانی لەنمونەی ژمارە (٦)ی ناوچەی نیشتەجێبوون لەگەرەکی قرگەدایە ودەگاتە ١٧,٢ملگم/لتر، وەهەروەها لەنمونەکانی ناوچەی ژمارە (١) و(٩)شدا هەر بەرزە لەگەڵ ئەوەی ئاستەکەیان کەمترە لەئاستی نمونەی ژمارە (٦)، هەردوو ئاستەکەش دەگاتە ١٥,١ملگم/لتر و١١,٦ملگم/لتر کە ناوچەی سەنتەری شار وناوچەی بازیانن. سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە.

سەبارەت بەئاستە نزمەکان وەك لەخشتەی ژمارە (٨) دەردەکەوێت، نزمترین ئاستی مەگنسیۆم لەو ناوچانەدایە کە کەمترین ئاستی کالسیۆمی تیادایە ودەگاتە ٢,١ملگم/لتر لەنمونەی ئاوچەی دووەمدا. وەك پێشتریش باسکرا بەگشتی تێکرای ئاستی ڕەگەزی کالسیۆم لەتێکرای نمونەکاندا لەمەگنسیۆم زیاترە وبەتێکرا کالسیۆم دەگاتە ٢٤,٧١ملگم/لتر ومەگنسیۆم دەگاتە ١١,٥٢ملگم/لتر.سەیری شێوەی ژمارە (٧) بکە.

شێوەی (٧)

جیاوازی ئاستی ڕەگەزی مەگنسیۆم لەوەرزی زستان وبەهار لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

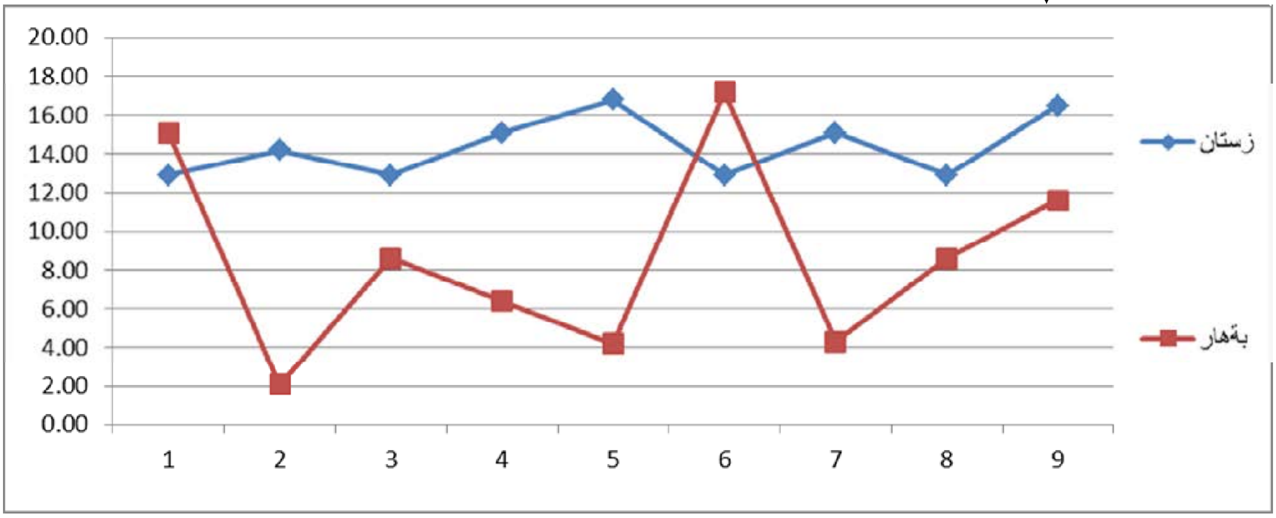

سەرچاوە:خشتەی ژمارە (٨).

٦- کلۆراید Cl:

ڕەگەزی کلۆراید لەئاوی باراندا دەگەڕێتەوە بۆ بوونی خوێیەکانی کلۆراید وئاوێتەکانی لەهەوای ناوچەکەدا وهەروەها سەرچاوەی ئەو هەورەی کە بارانەکەی لێدروست بووە، ئەو بارانەی کە ئاستی کلۆرایدی بەرزە زیاتر ئەو باران وهەورانە دەگرێتەوە کە لەدەریاوە سەرچاوەدەگرن، هەروەها سەرچاوەیەکی تری کلۆراید دەگەڕێتەوە بۆ بوونی تەپوپۆز وتەنە بچوکەکانی ناو هەوا کە دواتر لەگەڵ ئاوی باراندا دێنە خوارەوە، هەروەها ئەم ڕێژەیە بەگوێرەی وەرزەکانیش گۆڕانی بەسەردا دێت، بەشێوەیەك لەوەرزە ساردەکاندا ئاستی خوێیەکان کەمترە لەوەرزە گەرمەکان بەهۆی چڕبوونەوەی خوێیەکانەوە لەوەرزە گەرمەکاندا هەرچەندە باران بارینیش بوونی هەبێت، بەشێوەیەکی گشتیش بەرزونزمی پلەی گەرما کار لەبوونی خوێیەکان دەکات لەئاوی باراندا[٧].

لەنمونەکانی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا وەك لەخشتەی ژمارە (٩) دیارە دەبینین تێکرای ڕەگەزی کلۆراید دەگاتە ٨٣,٨٨ملگم/لتر، سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە. لەتێکرای ناوچەکە ونمونەکان ئەوا بەرزترین ئاست لەنمونەی ژمارە (٧)دا دەردەکەوێت ودەگاتە ٢٠١,٢ملگم/لتر کەناوچەی نیشتەجێبوونە لەگەرەکی کوردسات، بەهۆی ئاراستەی بای باکور وباکوری خۆرهەڵات کە کاردەکاتە سەر گواستنەوەی هەورەکان بەو ئاراستەیە، ونزمترین ئاست لەنمونەی ژمارە (٣)دا دەبینرێت ودەگاتە ٢٨,٥٥ملگم/لتر، کەناوچەی سەوزاییە وکەمترین بڕی

٧- L. T. KHEMANI, characteristics at Delhi, Rain and Chemical composition of rain water and rain Indiu, New Delhi, 1966, p285,287. Cloud Phyaics Reaearch Centre, National Physic& Laboratory of Detlev Moller, The Na/Cl ratio in rainwater and the seasalt chloride cycle, Axademy of science of the GDR, Rudower Chaussee 5,DDR-1199 Berlin, 1990,p254-262

خوێ لەئاوی بارانی ناوچەکەدا هەیە، وەبەگشتی ئاستی کلۆراید لەئاوی بارانی ناوچەکەدا لەنێوان (٢٣,٢–٣٥٩.٨ملگم/لتر) دەبێت.

خشتەی(٩)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی ئاستی کلۆراید بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	٢٧.١	٥٥.٢	٣٣.٩	١٥٠.٣	٥٤.٣	٣٢	٤٢.٦	٤٣.٦	٢٦	٥١.٦٧
بەهار	٤٧.٥	٢٥١.٢	٢٣.٢	٣٤.٩	٥١.٤	٢١٤	٣٥٩.٨	٣٠.٧	١٢١.٢	١٢٥.٩٩
تێکرا	٣٧.٣	١٥٣.٢	٢٨.٥٥	٩٢.٦	٥٢.٨٥	١٢٣	٢٠١.٢	٣٧.١٥	٧٣.٦	٨٨.٨٣

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

سەبارەت بەتێکرای هەردوو وەرزەکە ئەوا بەگوێرەی ئەو داتایانەی لەبەردەستماندایە بۆمان دەردەکەوێت کە کلۆراید لەوەرزی بەهاردا بەرزترە لەوەرزی زستان ودەگاتە ١٢٥,٩٩ملگم/لتر وئەمە لەکاتێکدا لەوەرزی زستاندا دەگاتە ٥١,٦٧ملگم/لتر، هەروەك ئاماژەمان بۆ کرد ئەم بارە دەگەرێتەوە بۆ جیاوازی پلەی گەرمی لەو دوو وەرزەدا کە تیایدا پلەی گەرمای وەرزی بەهار بەرزترە لەپلەی گەرمای وەرزی زستان وتێکرای پلەی گەرمای وەرزی بەهار ٢١.٧ پلەی سەدیە ولەوەرزی زستاندا ٩ پلەی سەدیە، وتێکرای بەهەڵم بوون لەوەرزی بەهاردا ١٠.٨ملم، لەوەرزی زستاندا ئاستی بەهەڵمبوون ٦.٥ملم، بێگومان ئەمەش کاردەکاتە سەر ئاستی کلۆراید هەتا پلەی گەرما وئاستی بەهەڵم بوون زیاد بکات ئەوا ئاستی کلۆراید بەرزدەبێتەوە، هەر بۆیە لەوەرزی بەهاردا ئاستی کلۆراید بەرزترە لەوەرزی زستان.

هەرچی لەبارەی ئاستە بەرزەکانی وەرزی زستانەوەیە ئەوا بەرزترین ئاستی کلۆراید لەنمونەی ژمارە (٤)دایە وناوچەی پیشەسازیە دەگرێتەوە ودەگاتە ١٥٠,٣ملگم/لتر، بەهۆی پاشماوەی دوکەڵی ئۆتۆمبیل وزۆری جموجوڵی هاتوچۆی ئۆتۆمبیل لەناوچەکەدا بەتایبەت کەدەکەوێتە سەر شەقامی سەرەکی بازنەی مەلیك مەحمود، نزمترین ئاستیش لەنمونەی ژمارە (٩) لەبازیاندا دەبینرێت وئاستەکەشی دەگاتە ٢٦ملگم/لتر، چونکە پلەی گەرمای بەراورد بەناوچەی نمونەی ژمارە (٤) نزمترە وریژەی بەهەڵم بوون تیایدا کەمترە.

لەبارەی وەرزی بەهاریشەوە ئەوا بەزرترین ئاست لەنمونەی ناوچەی ژمارە (٧)ەو کە ناوچەی نیشتەجێبوونە وبەرزترین ئاستی داگیرکردووە لەناوچەی لێکۆڵینەوەدا ودەگاتە ٣٥٩,٨ملگم/لتر، ئەم ئاستە بەرزەش بۆ هۆی کەمی ڕووبەری سەوزایی وبوونی بای بەهێز وهەڵکردنی تەپوتۆز وخۆڵی زۆر بۆ ناوچەکە دەگەرێتەوە، ونزمترین ئاستیش لەنمونەی ژمارە (٣)دا دەبینرێت ودەگاتە ٢٣.٢ملگم/لتر کەناوچەی سەوزاییە ودەکەوێتە گردی رعایەوە کە بەدارستان ڕۆپۆشکراوە. سەیری شێوەی ژمارە (٨) بکە.

شێوەی (٨)

جیاوازی ئاستی ڕەگەزی كلۆراید لەوەرزی زستان وبەهاردا لەنمونەكانی ئاوی بارانی ناوچەی لێكۆڵینەوە

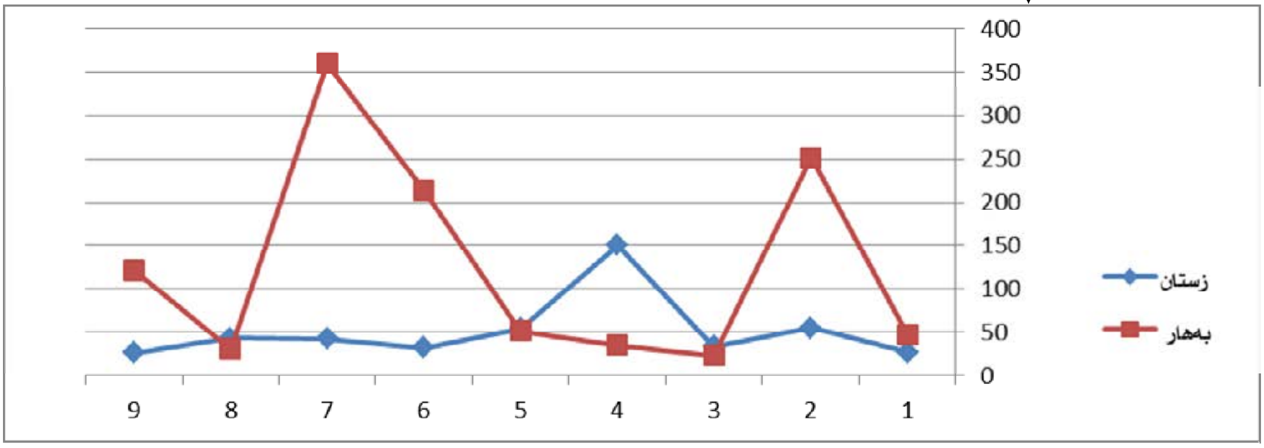

سەرچاوە: خشتەی ژمارە (٩).

٧- نایترەیت، Nitrate NO_3:

ئەم ڕەگەزە پەیوەستە بەبوونی نایترۆجین لەسروشتدا، نایترۆجینیش لەبنچینەدا لەسروشتدا هەیە وسوری تایبەت بەخۆی هەیە، لەگرنگترین سەرچاوەكانی نترات ئۆكساندنی نایترۆجینی ئەندامیە لەخاكدا، هەروەها دەشێت نترات بگاتە ئاوی سەرزەوی وژێرزەوی لەئەنجامی چالاكیی كشتوكالّی وزیادەی پەینی نایترۆجینی ئەندامی ونائەندامی كە لە(ئاوی ئاوەڕۆی مالّان وپاشماوەكانیان) پەیدادەبێت، بەم پێیە ئۆكسیدەكانی نایترۆجین لەئەنجامی شیبوونەوەی پاشماوە وپاشەڕۆی مرۆیی وئاژەڵیەوە پێكدێت، ئەمە سەرەڕای ئەو چالأنەی كە بەچالّە ڕەشەكان ناودەبرێن، كە لەشارەكان وناوچە تازەكاندا هەڵدەكەنرێت بۆ كۆكردنەوەی ئاوی ئاوەڕۆ وپاشەڕۆ وپاشماوەكانیان بەهۆی نەبوونی خزمەتگوزاری ئاوەڕۆ لەناوچەكەدا، ئەمەش تەنها لەناوچەی نیشتەجێبووندا نیە بەڵكو لەناوچە پیشەسازیەكانیشدا بوونی هەیە. گازی دووەم ئۆكسیدی نایترۆجین لەهەوادا هەیە ودەگەڕێتەوە بۆ بوونی دوكەڵ وپاشماوەی گازی ئۆتۆمبیل، هەروەها لەبەردی نیشتوو كە بڕێكی زۆر مادەی ئەندامی تیادابێت دروست دەبێت لەكاتێكدا كە نایترۆجین دەگۆڕێت بۆ ئامۆنیا ودواتر بۆ نیترات. چری نترات لەئاوی باراندا دەگاتە ٥ملغم/لتر لەو ناوچانەی كە پیشەسازین، ولەو ناوچانەی كەچالاكیی تری تیادایە بێجگە لەچالاكی پیشەسازی لە٥ملغم/لتر كەمتر دەبێت[٨]. هەموو ئەو سەرچاوانەی نایترۆجین دواتر لەڕێگەی بەهەڵم بوونەوەی بەشدار دەبن لەپێكهاتەی ئاوی باراندا ودەڕژێنەوە سەر زەوی، جگە لەوەی نایترۆجین لەڕێگەی كرداری Physical fixation نایترۆجین دەگۆڕێت بۆ نترات بەهۆی كرداری هەورە بروسكەوە واتە لەوەرزی هەورە بروسكەدا ئاستی نترات لەئاوی باران وهەوادا بەرزتر دەبێتەوە.

بەپێی خشتەی ژمارە (١٠) دەبینین تێكرای ئاستی نترات لەئاوی بارانی ناوچەی لێكۆڵینەوەدا دەگاتە ٣,٤٥ملگم/لتر، جیاوازی ئاستەكانیشی بەپێی نمونەكان دەكەوێتە نێوان (١,٩-٦ملگم/لتر)، سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بكە. سەبارەت بەتێكرای ئاستی نمونەكان ئەوا بەتێكرا بەرزترین ئاستی نترات لەنمونەی ژمارە (٢)دایە

٨- Nitrate and nitrite in drinking-water, Background document for development of WHO Guidelines for Drinking-water Quality, 2007, P 1-2.

کەناوچەی نیشتەجێبوونی نزیك بەسەنتەری شارە ودەگاتە ٤،٧ملگم/لتر وکەمترین ئاستیش لەنمونەی ژمارە (٤)دا دەبینرێت کەناوچەی پیشەسازیە وتیایدا دەگاتە ٢،٥ملگم/لتر. بەڵام سەبارەت بەتێکرای وەرزەکان بەگشتی ئاستە بەرزەکانی لەوەرزی بەهاردایە وتێکراکەشی دەگاتە ٤،٤ملگم/لتر کە پەیوەندی بەبارودۆخی کەشوهەواوە هەیە، ئەمە لەکاتێکدا لەوەرزی زستاندا دەگاتە ٢.٤٩ملگم/لتر بەهۆی کەمی روودانی هەورە بروسکەوە، لەئەنجامدا ئاستی بوونی نترات لەئاوی باراندا بە بەراوورد بەوەرزی بەهار کەمتر بوونی هەیە.

خشتەی(١٠)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی ئاستی نایترەیت بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	٢.١	٣.٤	١.٩	٢.٠١	٣.١٢	٢.١	٢.٢	٢.٥	٣.١	٢.٤٩
بەهار	٣.٥	٦	٤.١	٣.١	٥.٨	٥.٤	٤.٤	٢.٨	٤.٥	٤.٤
تێکرا	٢.٨	٤.٧	٣	٢.٥٦	٤.٤٦	٣.٧٥	٣.٣	٢.٦٥	٣.٨٠	٣.٤٥

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

لەوەرزی زستاندا بەرزترین ئاست لەنمونەکانی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا دەگاتە ٣،٤ملگم/لتر کە دەکەوێتە ناوچەکانی نمونەی ژمارە (٢) هەروەك لەپێشتر ئاماژەکرا نزیك بەناوچەی سەنتەری شارە، ونزمترین ئاستیش دەکەوێتە نمونەی ژمارە (٣) ودەگاتە ١،٩ملگم/لتر وبەنمونەی ناوچەی سەوزایی دەناسرێتەوە. بەڵام سەبارەت بەئاستەکانی بوونی نیترات لەوەرزی بەهاردا، دەبینین بەرزترین ئاستی لەنمونەی ژمارە (٢)دا هەیە ودەگاتە ٦ملگم/لتر، هەورەها لەهەریەك لەنمونەکانی ژمارە (٥ و٦)دا دەگاتە ٥،٨ و٥،٤ملگم/لتر، هۆکاری بەرزی ئاستی نترات لەنمونەی دووەمدا دەگەرێتەوە بۆ زۆری ژمارەی ئۆتۆمبیل ونزیکی لەسەنتەری بازرگانی شارەوە، بەگشتیش بەرزی ئاستەکەی لەناوچەکانی نمونەی ژمارە (٥ و٦)دا دەگەرێتەوە بۆئەوەی کەبەشەکانی باشوری ناوچەی لێکۆڵینەوە وبەراورد بەناوچەکانی نمونەکانی تر نزمترن وئەمەش زیاتر یارمەتی نیشتنی ئەم رەگەزە دەدات ودواتر زیاتر ئاوێتەبوونی لەگەڵ ئاوی باراندا، وبەهۆی نزیکی ناوچەکەش لەناوچەی فرێدانی خۆڵ وخاشاکەوە وبەتایبەت لەکاتی سوتانیدا کە هۆکاربووە بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی نترات لەناوچەکەدا، وەك دەزانرێت رێژەی پاشماوەی ئەندامی لەخۆڵ وخاشاکدا زیاترە. سەیری شێوەی ژمارە (٩) بکە.

٨- ئەلکەلاینتی یان تفتێتی القلويه Alkalinity:

ئایۆنی کاربۆنات وبایکاربۆنات سەرچاوەی تفتێتین، توانەوە ولابردنی ئایۆنەکانی هایدرۆجینە، کە سەرچاوەی ترشێتین، یان توانای گیراوەیەکە بۆ هاوسەنگ کردنەوەی ترشێتی، سەرچاوە سەرەکیەکانی تفتێتی ئایۆنی کاربۆنات وبایکاربۆنات وهایدرۆکسیدەکانە، سەرچاوەیەکی تری بریتیە لەگازی CO_2ی ناو کەش، کە دەتوێتەوە لەئاودا وبەگرنگترین سەرچاوەی کاربۆنات وبایکاربۆنات دادەنرێت، هەروەها کرداری رۆشنەپێکهاتن کاریگەریی گەورەی هەیە لەپێکهاتەیاندا، جگە لەکاریگەریی ئۆکساندنی مادە ئەندامیەکان، وکرداری دامالین (الاختزال) کەمبوونەوەی نترات ونتریت بەهۆی مادەی ئەندامی وبەکتریای تایبەت بەشیکردنەوەی نترات. هەموو

کارلێکەکان کاردەکەنە سەر پێکهاتنی ئایۆنەکانی کاربۆنات وبایکاربۆنات وتفتێتیی زیاد دەکات لەگەڵ زیادبوونی کاربۆنات وبایکاربۆناتدا، جگە لەپێکهاتەی خاك وبەردەکان وئاوەڕۆی پیشەسازی وناوچەکانی نیشتەجێبوون بەتایبەت هەویری کۆنکرێت کاریگەری دیاری لەسەر ئاستی تفتی هەیە وبەگشتی هێمایە بۆ پیسبوون بەهۆی پیشەسازیەوە، وەبەگوێرەی پێکهاتەکانیان دەستنیشانی ترشی وتفتی پێکهاتەی ئاوەکان دەکەن، وکاربۆناتی کالسیۆم وبڕەکەی بەگشتیی بەبنچینەیەك دادەنرێن بۆ تفتێتی ئاو[٩].

شێوەی (٩)

جیاوازی ئاستی ڕەگەزی نایترەیت لەوەرزی زستان وبەهار لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

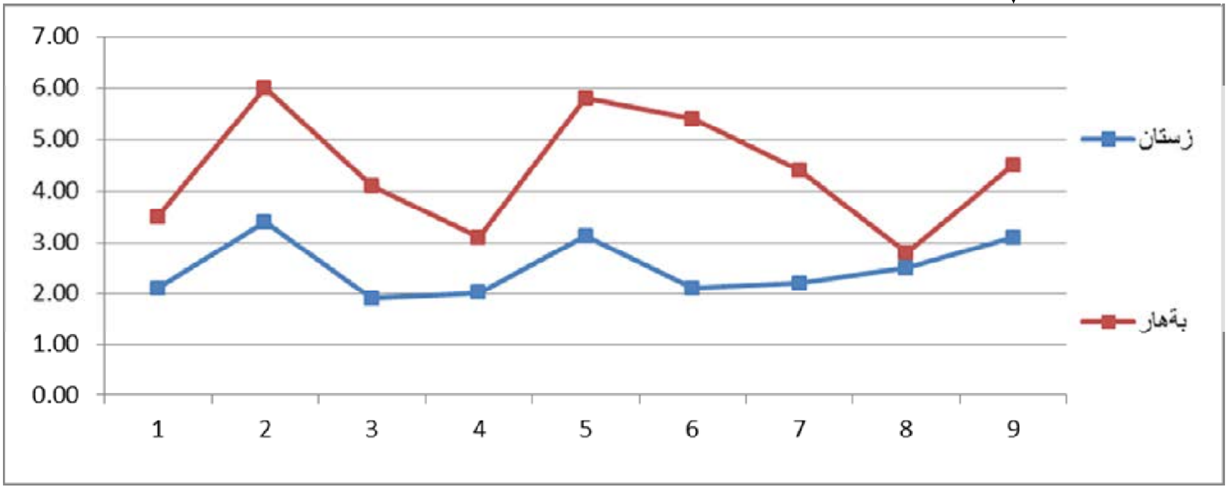

سەرچاوە: خشتەی ژمارە (١٠).

بەسەیرکردنی خشتەی ژمارە (١١) دەردەکەوێت کەتێکرای تفتێتی ئاوی باران لەناوچەی لێکۆڵینەوەدا ٥٩,٥٢ملگم/لتر، وبەهای تفتێتی ئاوی بارانی ناوچەکە لەنێوان ٢٦,٦ -١٣٣ملگم/لتر، سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە. لەسەر ئاستی تێکرای ناوچەکە ئەوا بەرزترین ئاستی تفتێتی لەنمونەی ژمارە (٢)دایە کەنمونەی ناوچەی نیشتەجێبوونی نزیك بەسەنتەری شارە کەسەنتەری هاتوچۆ وهۆیەکانی گواستنەوەیە لەهەموو ناوچەکانی دەرەوەی شار ودەوروبەریەوە بەئاراستەی ئەم ناوچەیە، کەئەمەش کاردەکاتە سەر بەرزبوونەوەی ڕێژەی گازی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن کە هۆکاری بەرزی ئاستی تفتێتیە، لەم نمونەیەی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا تێکرای تفتێتی دەگاتە ٨٤,٥٥ملگم/لتر، نزمترین ئاست لەنمونەی ژمارە (٣)دایە کە ناوچەی سەوزاییە ودەگاتە ٤٤,٦٥ملگم/لتر.

٩ - united state protection agency, Voluntary Estuary Monitoring, Manual Chapter 11: pH and Alkalinity ,March,2006,p6. and William A. Wurts , Robert M. Durborow, interactions of PH, Carbon Dioxide, Alkalinity and Hardness in Fish ponds, south Regional Aquaculture Center , SRAC Publication No. 464, December 1992, p1-3.

خشتەی(١١)

تێکرای وەرزی وتێکرای گشتی ئاستی تفتێتی بۆ ئاوی بارانی نمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە

نمونە	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	تێکرا
زستان	٣٦.١	٣٦.١	٣٠.٤	٣٤.٢	٢٦.٦	٣٦.١	٣٠.٤	٣٩.٩	٥٧	٣٦.٣١
بەهار	٨٩.٣	١٣٣	٥٨.٩	٨٣.٦	٧٢.٢	٩٦.٦	٩٨.٨	٦٦.٥	٤٥.٦	٨٢.٧٢
تێکرا	٦٢.٧	٨٤.٥٥	٤٤.٦٥	٥٨.٩	٤٩.٤	٦٦.٣٥	٦٤.٦	٥٣.٢	٥١.٣	٥٩.٥٢

سەرچاوە: کاری توێژەران پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

سەبارەت بەجیاوازی وەرزەکان ئەوا ئاستە بەرزەکان لەرووی تفتێتیەوە بەگشتی لەنمونەکانی وەرزی بەهاردا زیاترە وەك لەوەرزی زستان، تێکرای تفتێتی لەوەرزی بەهاردا دەگاتە ٨٢,٧٢ملگم/لتر، لەکاتێکدا لەوەرزی زستاندا دەگاتە ٣٦,٣١ملگم/لتر، بێگومان لەوەرزی بەهاردا جموجوڵ وچالاکی هاتوچۆ زیاترە وئەمەش هۆکارە بۆ بەرزبوونەوەی ڕێژەی گازی دوەم ئۆکسیدی کاربۆن لەم وەرزەدا لەهەوادا دواتر ئاوێتە بوونی لەگەڵ ئاوی باراندا، وکەمی ئاستی باران بارین لەم وەرزەدا ٨٣.٩ ملم ولەوەرزی زستاندا زیاترە وکۆی گشتی دابارین دەگاتە ٢٨٨.٤ملم، سەبارەت بەئاستەکانی تفتێتی لەوەرزی زستاندا ئەوا بەرزترین ئاست لەنمونەی ژمارە (٩)دایە واتە ناوچەی بازیان ودەگاتە ٥٧ملگم/لتر، چونکە ئەم ناوچەیە ژمارەیەکی زۆر کارگەی تیادایە لەنێویاندا کارگەی چیمەنتۆ وکارگەی گەچ. بێگومان ئەم کارگانەی بیناسازی سەرچاوەن بۆ دروستکردنی تەپوتۆز وبڕێکی زۆر لەپێکهاتەی کاربۆنات وبایکاربۆنات لەهەوای ناوچەکەدا وهۆکاریشە بۆ بەرزی ئاستی تفتێتی، نزمترین ئاستی تفتی هەر لەوەرزی زستاندا لەناوچەی نیشتەجێبوونی گەرەکی چوارچرا واتە نمونەی ژمارە (٥) لەباشوری ناوچەی لێکۆڵینەوە ودەگاتە ٢٦,٦ملگم/لتر، ئاشکرایە ئەم ناوچەیە تارادەیەك دوورە لەڕێگەی هاتوچۆی سەرەکیەوە، لەئێستادا دەتوانین بڵێین ئەوپەری ناوچەی نیشتەجێبوونە لەباشور وباشوری خۆرهەلاتی شاری سلێمانیدا. سەیری شێوەی ژمارە (١٠) بکە.

شێوەی (١٠)

جیاوازی ئاستی تفتێتی لەهەردوو وەرزی زستان وبەهاردا لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا

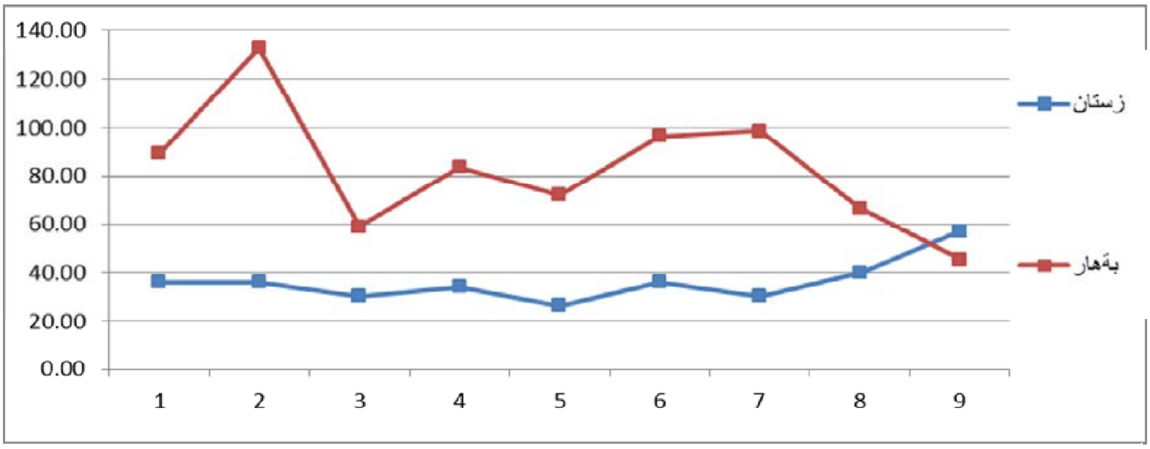

سەرچاوە: خشتەی ژمارە (١١).

سەبارەت بەوەرزی بەهار ئەوا بەگشتی ئاستەکان بەرزدەبنەوە وبەرزترین ئاست لەم وەرزەدا لەناوچەی گەرەکی چوارباخدا دەردەکەوێت واتە لەنمونەی ژمارە (٢)دایە کەبەیەکێك لەناوچەکانی نیشتەجێبوون دادەنرێت ودەگاتە ١٣٣ملگم/لتر، ونزمترین ئاستیش لەنمونەی ژمارە (٩)دا دەبینرێت واتە ناوچەی بازیان وئاستەکەی دەگاتە ٤٥.٦ملگم/لتر، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ گۆڕانی ئاراستەی با کەلەبەهاراندا بەسەرناوچەی نمونەکە وناوچەی کۆبوونەوەی دانیشتوان کەمترین دووبارە بوونەوەی هەیە بەپێچەوانەی وەرزی زستان کەهەڵکردنی با بەو ئاراستەیە زۆرترین دووبارەبوونەوەی هەیە.

هەڵسەنگاندنی ژینگەیی پێکهاتەی ئاوی نمونەکانی باران لەناوچەی لێکۆڵینەوە:

بەگشتی ئەگەر بمانەوێت بەراوورد بکەین لەنێوان تەواوی نمونەکاندا ئەوا بۆمان دەردەکەوێت لەوەرزی زستاندا ئاستی ph لەنمونەی ژمارە (١ و ٧)دا لەکەمترین ئاستدایە ٧.٢٤ ولەنمونەی سێهەم ١٠ ولەچوارەمدا دەگاتە ٩.٩٥ کە لەبەرزترین ئاستدایە و بەگشتی بارانی ناوچەکە ڕوو لەتفتیە وهەموو ئاستەکان بەرزترن لەئاستی phی بارانی خاوێن کەئاستی ئایۆنی هایدرۆجینیەکەی ٦,٨ وئاستی ئایۆنی هایدرۆجینی ئاوی خواردنەوە (٦.٥-٨.٥)، سەبارەت بەنمونەنەکانی وەرزی زستان تەنها نمونەی ژمارە (١ و ٧) لەئاستی گونجاوی خواردنەوەدان نمونەکانی تر لەدەرەوەی ئەو ستانداردەن وبەگشتی هەموویان بەئاراستەی تفتین. سەبارەت بەوەرزی بەهار ئەوا بەپێچەوانەوە جگە لەنمونەی ژمارە (٩) دەگاتە ٨.٨٢ تەواوی نمونەکانی تر لەنێوان ئەو ستانداردەدان وگونجاون بۆ بەکارهێنان، بەڵام جارێکیتر دەشێت ئاماژە بەوەبکەین کەهەموو نمونەکان ئاستی ئایۆنی هایدرۆجینیان بەرزترە لە (٧) واتە بەئاراستەی تفتین. هەرچی تێکرای هەردوو وەرزەکەشە ئەوا ئاستەکانی نمونەی ژمارە (١ و ٧) لەگەڵ ستانداردی ئاوی خواردنەوەدا گونجاون وتەواوی نمونەکانی تر لەدەرەوەی ستانداردن.

سەبارەت بە ئاستی TDS لەئاوی باراندا ئەوا (٤-١٠ ملگم/لتر)[١٠] باشترین ئاست بۆ TDS کەمترە لە٣٠٠ ملگم/لتر، ئەگەر لەئاستی باشیشدا بێت ئەوا لەنێوان ٣٠٠-٦٠٠ ملگم/لتر[١١]، ئەوا لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەکە لەتەواوی نمونەکانی وەرزی زستاندا کەمترە لە٣٠٠ ملگم/لتر ولەوەرزی بەهاردا لەهەرسێ نمونەی (٧،٦،٢) ئاستەکانی لە٣٠٠ ملگم/لتر زیاترە، وتێکرای گشتی هەردوو وەرزەکەش بۆ بەکارهێنان گونجاوە. بەڵام وەکو ئاستی TDS بۆ ئاوی باران ئەوا هەمو ئاستەکان لەو بڕە زیاترن کە دەشێت لەنێوان ٤- ١٠ ملگم/لتر بن.

سەبارەت بە ئاستی لێڵی ئەوا ئاستی گونجاو بۆ لێڵی لەئاوی خواردنەوەدا ئەوا ١ NTU گونجاوترین ئاستە و دوا ئاستیش ٥ NTU بە گوێرەی ستانداری ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی، لەنمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەکەدا تەنها نمونەی ژمارە (٦) ئاستی لێڵی٠ لەوەرزی زستاندا، لەتەواوی نمونەکانی تری هەردوو وەرزەکەدا ئاستی لێڵی بەرزترە لەئاستی ستاندارد.

---

١٠ - دياري علي محمد امين المنمي، المصدر السابق، ص ٥٥.

١١ – Background document for development of WHO Guidelines for Drinking-water Quality, Total dissolved solids in Drinking- water, WHO/SDE/WSH/03.04/16 English only, Originally published in Guidelines for drinking- water quality, 2nd ed. vol. 2. health criteria and other supporting information. P1. world health organization, geneva, 1996,

لەبارەی ئاستی ناسازی گشتی ئەوا بە گوێرەی ستانداردی ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی (٨٠-١٥٠ ملگم/لتر) گونجاوە بۆ بەکارهێنانی خواردنەوە، تەواوی نمونەکانی وەرزی زستان لەو نێوانەدایە، سەبارەت بە وەرزی بەهار ئەوا هەر یەك لەنمونەکانی ژمارە (٧,٦,١) لەدەرەوەی ئەو سنورەن، نمونەی ژمارە (١و٦) لەدەرەوەی ئەو سنورەن لەبەرزترین ئاست کەهەردوکیان دوابەدوا (٢٠١,٩ ملگم/لتر و ١٨٣.٦ملگم/لتر) لەبارەی نمونەی ژمارە (٧) دەگاتە ٧٣.٤ ملگم/لتر، کەمترە لەکەمترین ئاستی ڕێپێدراو. هەروەها ڕەگەزی کالسیۆم بە گوێرەی ئاستی ڕێپێدراوی ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی ٢٠٠ ملگم/لتر لەتەواوی نمونەکانی ئاوی بارانی ناوچەکەدا لەم ئاستە کەمترە، سەبارەت بەڕەگەزی مەگنسیۆم ئەوا ئاستی گونجاوی ٥٠ ملگم/لتر، ودوا ئاستی ڕێپێدراو ١٥٠ ملگم/لتر، بەڕێژەیەکی زۆریش تەواوی نمونەکان لەم ئاستە کەمترن.

ئاستی گونجاوی ڕەگەزی کلۆراید ١٠٠ ملگم/لتر و دوا ئاستیش ٢٥٠ ملگم/لتر، لەوەرزی زستاندا تەنها نمونەی چوارەم لەم نێوانەدایە دەگاتە ١٥٠.٣ ملگم/لتر ئەویش نمونەی بارانی ناوچەی پیشەسازیە، تەواوی نمونەکانی تر لەم وەرزەدا کەمترن لەئاستی گونجاویش، لەوەرزی بەهاردا بەهۆی بەرزبوونەوەی پلەی گەرما وبەرزبوونەوەی ڕێژەی بەهەڵمبونەوە بەگشتی ئاستی کلۆراید بەرزترن، وتەنها هەردوو نمونەی ژمارە (٩,٦) لەم نێوانەدان، هەروەها نمونەی ژمارە (٧،٢) زیاترن لەئاستی ڕێپێدراو نمونەی ژمارە (٢) دەگاتە ٢٥١ملگم/لتر، نمونەی ژمارە (٧) دەگاتە ٣٥٩,٨ ماگم/لتر، تەواوی نمونەکانی تر کەمترن لەئاستی گونجاو.

سەبارەت بە ڕەگەزی نترات لەسەر ئاستی دەستنیشانکراوی بەگوێرەی ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی نابێت لە١٠ ملگم/لتر زیاتربێت، وئاستەکانی نمونەکان هەمووی لەم ئاستە کەمترن.

ئاستی گونجاوی ڕەگەزی تفتێتیش دەکەوێتە نێوان ٨٠-١٢٥ ملگم/لتر، ولەوەرزی زستاندا هەموو نمونەکان کەمترن لەئاستی دەستنیشانکراو لەوەرزی بەهاردا نمونەی ژمارە (٢) بەرزترە لەو ئاستە دەگاتە ١٣٣ملگم/لتر، هەریەك لەنمونەکانی (٣،٥،٨،٩) کەمترن لەئاستی دەستنیشانکراو، لەسەر ئاستی تێکرای ناوچەکەش ئەوا تەنها نمونەی ژمارە (٢) لەئاستی گونجاودایە، تەواوی تێکرای نمونەکانی تر لەئاستی گونجاو کەمترن. سەیری نەخشەی ژمارە (٢) بکە.

دەرەنجام

١- لەبارەی رەگەزی PHی ئاوی بارانی نمونەکانەوە تەواوی نمونەکان بەئاراستەی تفتین وتێکرای گشتی دەگاتە ٨.٦٣، هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ بوونی ئەو پێکهاتانەی کە لەهەوای ناوچەکەدا هەیە لەڕووی تەپووتۆز وپاشماوەی بەردی جیرِی کەهۆکاری تفتی ئاوی بارانی ناوچەکەن، وەبەرزترین ئاست لە نمونەی ناوچەی ژمارە (٣)دایە (گردی رعایە) دەگاتە (١٠)، لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت کەنمونەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە ترشە باران نین.

٢- جیاوازی پێگەی نمونەکان لەرووی تۆبۆگرافیەوە بەگشتی کاریگەری ئاشکرایان هەبووە لەسەر جیاوازی بوونی ئاستی رەگەزە پیسکەرەکان، وەك ناوچە نزمەکان لەنمونەی ژمارە (١) و(٢)دا کەچربوونەوەی رەگەزە پیسکەرەکان زیاترن بەهۆی نزمی ناوچەکە بەگشتی وداخراوی ئەم ناوچانە لەرووی کەوتنیان لەنێوان بیناو باڵەخانەکاندا، بێجگە لەدەورە دانیان بەگرد وتەپۆلکە وەك بەئاشکرا لەناوچەی نمونەی ژمارە (٢)دا دەردەکەوێت کەکەوتووەتە نێوان گردی عەقاری و شێخ محێدین وشێخ فەتاحەوە.

٣- سەبارەت بە خاوێنترین ناوچە دەکەوێتە نمونەی سێیەم، ولەزۆرینەی رەگەزەکاندا کەمترین بڕی پیسبوونی تیادایە، بەهۆی بوونی رووبەری سەوزایی وبەرزی ناوچەکەوە کەهۆکاری یارمەتیدەر بووە لەخاوێنی ئاوی بارانی نمونەکەدا. وەسەبارەت بەزۆرینەی رەگەزە پیسکەرەکان لەکۆی نمونە وەرگیراوەکاندا ئەوا نمونەی دووەم بەرزترین ئاستی تیادا تۆمارکراوە، کەدەگەڕێتەوە بۆ شوێنی نمونەکە لەرووی بەرزی وئاراستەکانی رێگاکانی هاتوچۆ وجەنجاڵی زۆری ناوچەکەوە وشوێنە چاڵەکەی بەپێی ناوچەکانی دەوروبەریەوە.

٤- بەتێکرا بەرزترین ئاستەکانی پیسبوون بە زۆری لە وەرزی بەهاردایە وئاستە نزمەکانیشی بەگشتی لەوەرزی زستاندایە، بەهۆی کەمی بڕی ئەوبارانەی کە لەوەرزی بەهاردا باریوە بەبەراوورد بەوەرزی زستان، وئەمەش ئەوە دەردەخات کە بەگشتی زۆر وکەمی بڕی باران بارین فاکتەرێکی سەرەکیە لەسەر مەودای ئاستەکانی پیسبوون لەناوچەی لێکۆڵینەوەدا.

٥- دەرکەوتنی کاریگەری ئاراستەی گشتی هەڵکردنی باو دووبارەبوونەوەیان بەدرێژایی ساڵ رۆڵی ئاشکرایان هەبووە لەگواستنەوەی تۆز ودوکەڵی کارگەکان بۆ سەر ناوچەکانی تر لەناو سەنتەری شار ودەرەوەیدا، وەك گواستنەوەی تۆز دوکەڵی کارگەکانی ناوچەی تاسلوجە وبازیان بۆ سەر ناوچەکانی نیشتەجێبوون لەناوچەی لێکۆڵینەوەدا، ئەمە بێجگە لەشێوازی درێژبوونەوەی زنجیرە چیاکانی ئەزمڕ وگۆیژە وبەرانان لەسەر ئاراستەی هەڵکردنی گشتی باکان بەشێوەیەك کاریگەرن لەسەر گواستنەوەی دوکەڵی کارگەکان بۆسەر ناوچەکانی باشوور وسەنتەری ناوچەی لێکۆڵینەوە، کەزیاتر ئاستەکانی پیسبوون لەنمونەکانی ئەم ناوچانەدا دەرکەوتوون. کەواتە مەرج نیە ئەو ناوچانەی کەسەرچاوەی پیسبوونن هەر ئەوانە بن کەزۆرترین ئاستەکانی پیسبوونیان تێدا دەرکەوێت.

راسپاردە

١- لەبەرئەوەی کەئاراستەی گشتی هەڵکردنی با لەناوچەی لێکۆڵینەوە لەبەهاراندا زۆرترین دووبارە بوونەوەی خۆرئاوا وباشوری خۆراوایە، لەکاتێکدا لەوەرزی زستاندا زۆرترین دووبارەبوونەوە بەئاراستەی باکورو وباکوری خۆرهەڵاتە، بەم پێیە ناوچەکانی باشووری ناوچەی لێکۆڵینەوە گونجاوترین شوێنە بۆ دامەزراندنی پیشەسازی بەجۆرێك کەبای پیس بوو بەتۆزی پیشەسازیەکان لەم بارەدا بەسەر شارەکەدا بەهیچ جۆرێك هەڵناکات.

٢- زیادکردنی رووبەری سەوزایی لەناوچەکانی باشوورو باشوری رۆژاوای ناوچەی لێکۆڵینەوە کەنزمترین ناوچەن وکەمترین رووبەری سەوزاییان تێدایە، چونکە زۆرترین کاریگەری رەگەزە پیسکەرەکان بەپێی لێکۆڵینەوەکە لەم ناوچانەدا دەرکەوتوون.

٣- کردنەوەی چەندین سەنتەری بازرگانی گەورە لەدەرەوەی سەنتەری شار وبەستنەوەیان بەهێڵی گواستنەوەی پێشکەوتوو بەمەبەستی کەمکردنەوەی فشار لەسەر سەنتەری شار وکەمکردنەوەی رۆڵی رەگەزە پیسکەرەکان تیایدا وەك لەلێکۆڵینەوەکەدا بەئاشکرا پیسبوونی هەوا وباران لەنمونەکانی ناوچەی باشوور وسەنتەری ناوچەی لێکۆڵینەوەدا دەرکەوتووە.

لیستی سەرچاوەکان

کتێب:

١- درادكة، خليفة ، هيدرولوجية المياه الجوفية، دار محدلاوى، عمان، ١٩٨٧.

٢- حارث جبار فهد، عادل مشعان ربيع، التلوث المائي"مصادره، مخاطره، معالجته"، الطبعة الاولى، مكتبة المجتمع العربي للنشر والتوزيع، الاردن، عمان، ٢٠١٠.

٣- السعدي، علي، اساسيات علم البيئة والتلوث، دار اليازوري العلوية للنشر والتوزيع، عمان، الاردن، ٢٠٠٦.

گۆڤار:

١- قاسم، أياد فضيل، وآخرون، دراسة تأثير ملوثات الهواء على خصائص مياه الأمطار في قرية العريج/ ناحية حمام العليل جنوب مدينة الموصل، مجلة جامعة تكريت للعلوم الهندسية، المجلد١٩، العدد٢، حزيران، ٢٠١٤.

نامەی ماستەر:

١- المنمي، دياري علي محمدامين ، دراسة كيميائية وبيئية للمياه الجوفية في مدينة السليمانية وضواحيها، رسالة ماجستير، كلية العلوم، جامعة بغداد، قسم علم الارض، بغداد، ٢٠٠٢.

دەزگا حکومیەکان:

١- حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە وگەیاندن، دەزگای کەشناسی، بەڕێوەبەرایەتی گشتی کەشناسی لەپارێزگای سلێمانی، بەشی ئاووهەوا، ٢٠١٣-٢٠١٤، زانیاری بلاونەکراوە.

٢- حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی پاراستن وچاککردنی ژینگە، فەرمانگەی ژینگەی سلێمانی، ژووری تاقیگە.

سەرچاوەی ئینگلیزی:

1- Background document for development of WHO Guidelines for Drinking-water Quality, Total dissolved solids in Drinking-water, WHO/SDE/WSH/03.04/16 English only, Originally published in Guidelines for drinking-water quality, 2nd ed. Vol. 2. Health criteria and other supporting information. World Health Organization, Geneva, 1996.

2- Detlev Moller, The Na/Cl ratio in rainwater and the seasalt chloride cycle, Axademy of science of the GDR, Rudower Chaussee 5, DDR-1199 Berlin, 1990.

3- EPA Guidance Manual, Turbidity Provisions, Turbidity in Source Water, April 2009.

4- L. T. KHEMANI, Chemical composition of rain water and rain characteristics at Delhi, Rain and Cloud Phyaics Reaearch Centre, National Physic& Laboratory of Indiu, New Delhi, 1966..

5- William A. Wurts, Robert M. Durborow, interactions of PH, Carbon Dioxide, Alkalinity and Hardness in Fish ponds, south Regional Aquaculture Center, SRAC Publication No. 464, December 1992.

6- world health organization, guidelines for drinking-water quality, third edition, incorporatin the first and second addena, volume 1, recommendations, geneva 2008.

7- E. Ramirez Lara, R. Miranda Guardiola, Y. Gracia Vasques, Chemical composition of rainwater in northestern Mexico, received September(9-2009), accepted February (15-2010), university of Mexico, atmosfera 23(3), 2010.

8-Elizabeth Myre & Ryan Shaw, The Turbidity Tube: Simple and Accurate Measurement of Turbidity in the Field, Department of Civil and Environmental Engineering, Master's International Program, Michigan Technological University, 2006.

9- Nitrate and nitrite in drinking-water, Background document for development of WHO Guidelines for Drinking-water Quality, 2007.

10- united state protection agency, Voluntary Estuary Monitoring, Manual Chapter 11: pH and Alkalinity, March, 2006.

پوختەی لێکۆڵینەوەکە بەزمانی کوردی

شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ پێکهاتەی ئاوی باران لەشاری سلێمانی ودەوروبەری بۆ ساڵی ٢٠١٣- ٢٠١٤

ئـەم توێژینەوەیـە تایبەتـە بەشـیکردنەوەی هەنـدێك ڕەگـەزی فیزیـاوی وکیمیـاوی ئـاوی بـاران لـەناو شـاری سلێمانی ودەوروبەریدا، بۆ ئـەم مەبەسـتەش (٩) شـوێن لەناوچـەی لێکۆڵینـەوە دەستنیشـانکراوە بـۆ وەرگرتنـی نمونــەکان کەخاســیەتەکانیان بــەپێی تایبەتمەنیــە سروشــتی ومرۆییــەکان وەك شــوێن وبــەرزنزمی وجــۆری بـەکارهێنانی دەگۆڕێت. بـۆ زیـاتر قوڵبوونـەوە لەدەرخسـتنی ئـەم تایبەتمەندێتیانـەدا مـاوەی بـاران بـارین بـۆ هەریـەك لەنمونـەکان لـەماوەی ٢١-١٢-٢٠١٣ بـۆ ٢١-٦-٢٠١٤ وەرگـیراوە ودابـەش بـووە بەسـەر هـەردوو وەرزی زسـتان وبەهاردا. لە دەرەنجامدا دەرکەوتووە کە ڕەگەزە پیسکەرەکان ئاستەکانیان لە نمونـەی ناوچـەیەکەوە بـۆ یـەکێکی تر و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تـر لـە هـەمان ناوچـەدا دەگۆڕێت. بەگشتی کاریگـەری ڕەگـەزە پیسکـەرەکانی ئـاوی بـاران لەناوچـەکانی سـەنتەری ناوچـەی لێکۆڵینـەوە (CBD) وناوچـەکانی باشـور وباشـوری ڕۆژئـاوا وباشـور وباشـوری رۆژهەڵاتـدا ئاشـکراترن، وپێویسـتە لەداهاتوویـەکی زۆر نزیکـدا لـەڕووی ژینگەییـەوە ئـەم ناوچـانە هەڵسەنگاندنی ووردیان بۆ بکرێت، وە لەبەرئـەوە پێویسـتە ناوچـەکە بەگشتی وئـەو ناوچانەش کەبـەرەورووی مەترسی پیسبوون دەبنەوە بەپێی چەندین پلانی زانستی وورد چارەسـەربکرێن، لێـرەدا دەبێـت دەزگـا ولایەنـە حکومی ورێکخراوە ژینگەییەکان بەرپرسیارێتی بگرنە ئەستۆی خۆیان.

خلاصة البحث باللغة العربية

التحليل الجغرافي لتركيب مياه الأمطار في مدينة السليمانية والمناطق المجاورة لها خلال فترة ٢٠١٣–٢٠١٤

خصص هذا البحث لتحليل عدد من العناصر الفيزيائية والكيميائية لمياه الأمطار في مدينة السليمانية وأطرافها، ومـن أجل ذلك تم تحديد تسعة أماكن لأختيار النماذج sample من مياه أمطارها، وتختلف الصفات الطبيعية والبشرية من مكان الى أخرى كالموقع والتضاريس والوظائف المناطة لمنطقة الدراسة. ومـن أجـل دراسـة هـذه الخصـائص وتحليلـها مختبرياً فقد تم أخذ عينات من مياه الأمطار لكل النماذج المختـارة خـلال فـترة ٢١–١٢–٢٠١٣ الى ٢١–٦–٢٠١٤، ومـن اجل ذلك تم تقسيم مدة الدراسـة علـى فصـلي الشـتاء والربيـع. واظهـرت النتـائج بـأن العناصـر المسـببة للتلـوث تـتغير مستوياتها من منطقة الى أخرى ومن فترة الى أخرى في نفس المنطقة. وبشـكل عـام فـأن أثـر العناصـر المسـببة للتلـوث يظهر بشكل أوضـح في مركـز منطقـة الدراسـة وهـو مركـز مدينـة السـليمانية (CBD)، والمنـاطق الواقعـة في الجنـوب– الجنوب الغربي والجنوب– الجنوب الشرقي للمنطقة المـذكورة، ممـا يزيـد الحاجـة في المسـتقبل القريـب الى تقيـيم دقيـق لأهمية هذه المناطق من الناحية البيئية، وهذا مايستلزم معالجة المشاكل البيئية في المنطقة والمناطق المجـاورة لهـا عـن طريق العديد من الخطـط البيئيـة الدقيقـة والمدروسـة مسـبقاً مـن قبـل الجهـات الحكوميـة المعنيـة، والمنظمـات البيئيـة المسؤولة في محافظة السليمانية.

Abstract

geographical analysis of the components of raining water in the city of sulaimaniyah and its surroundings/ year (2013- 2014)

The study is highlights the analysis of some of the Physical and Chemical components of water raining in the city of sulaimaniyah and its surroundings. Though, the area of the study is divided into nine samples in which their traits and features will change according to the natural and human characteristics like their places, topography, and functions.

In order to figure out more about these features and traits in detail, for each sample the length of the raining during the 21st, Dec. 2013 to the 21st, June 2014 is taken and is divided into the seasons of winter and spring.

The results demonstrate that the level of the pollutant components will vary from a sample of one place to another sample in another place, and it also varies in the same place from one time to another.

Generally, the effects of the pollutant components in the places of the centre of the study (CBD), and the places of the South and the South West, and the South and the South East are more obvious. Environmentally, sooner the better, these areas should be evaluated very precisely, and the whole area and the areas that are at risk due to pollution should be survived and treated through an accurate scientific plan.

دەستنیشانکردنی ڕۆژە گونجاوەکان بۆ گەشتوگوزار لە ڕوانگەی ئاوهەوای فسیۆلۆجیەوە لە ناوچەی ئاکرێ

د. لقمان وسو عمر

زانكۆی كۆیە

كۆلیجی پەروەردە

بەشی جوگرافیا

پوختە

گرنگی ئەم بابەتە بریتیە لە دیاریکردنی بارودۆخی ئاوهەوای گونجاو بۆ چالاکی گەشت وگوزار لە ناوچەی ئاکری، کە ڕێبازە گشتیەکانی ئەم هاوبەڵگەیە لە لایەن زانای بەناوبانگی ئەمریکی (تێرجنج) دانراوە، کە بە یەکێك لە بەناوبانگترین هاوبەڵگە بایۆ ئاوهەواییەکان دادەنرێت کە لە وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمرکادا پراکتیك کراوە.

لە کۆتایی دەرکەوتوە، کە بارودۆخی ئاوهەوای گەشتوگوزاری لە ناوچەی لێکۆڵینەوە، جیاوازی هەیە لە نێوان شەو ڕۆژدا بە شێوەیەك کە هاوبەڵگەی ئاسودەیی بۆ هەستکردن بە دۆخێکی گونجاو لە ڕۆژدا دەگاتە (١٠.٤٪)ی رۆژەکانی ساڵ، کەچی ئەم جۆرە هەستکردنە لە شەودا روو لە بەرزی دەکات و دەگاتە (٢٧.٧٪)، ئەمە لە کاتێکدا کە توانای با بۆ ساردکردنەوە، لە ڕۆژدا بۆتە هۆی نزیکردنەوەی بارودۆخی ئاوهەوا لە هەستکردن بە ئارامی بە ڕێژەی (٥٣.٤٪)، بەڵام ئەم جۆرە کاریگەریە لە شەواندا کەمتر بەدیدەکرێت و ڕێژەکە لە (٣٢.٦٪)ی ڕۆژەکانی ساڵ تێپەر ناکات.

پێشەکی

ئاوهەوا کاریگەری ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی بە سەر مرۆڤ و چالاکیەکانیەوە هەیە، ئەم کاریگەریەش ئەگەر چی لە کەسێك بۆ کەسێك دەگۆڕێت، بەڵام لەشی مرۆڤ بۆ خۆگونجاندن لە گەڵ هەر بارودۆخێکی ئاوهەوا، پەرچەکرداری فسیۆلۆجی خێراو لە ناکاوی هەیە، ئەم پەرچەکردارانە مەرج نیە لە هەموو حاڵەتەکاندا وەڵامی تەواوی لایەنە فسیۆلۆجیەکانی بداتەوە بەڵکو هەندی جار لە گەڵ بارودۆخی ئاوهەواکە ناگونجێ و هەر بۆیە ئاستی خوگونجاندنەکەی سنوردارە، بۆ ئەم مەبەستە زاناکان چەندین فورمولەیان داهێناوە بۆ ئەوەی بتوانن جۆرەکانی پشوی مرۆڤ و پەیوەندیەکانی بە ئاوهەواوە دەستنیشان بکەن.

ڕەگەزە ئاوهەوایەکان سەرجەمیان پەیوەندیان بە چالاکیەکانی مرۆڤەوە هەیە، بەڵام هەندێ لە ڕەگەزەکان لە پەیوەندیەکی توندو تۆڵدان و کاریگەریان زیاترە لە هەندێکی تریان، بۆ نمونە گۆران لە پلەکانی گەرما کاریگەری زیاترە لە گۆڕان لە باران .... هتد

پەیوەندی نێوان ڕەگەزەکانی ئاوهەوا پەیوەندیەکی تێکهەڵکێش و ئاڵۆزە، هەر بۆیە ناکرێت کاریگەری ڕەگەزێك بە بێ لەبەرچاوگرتنی ڕەگەزە ئاوهەوایەکانی تر بکرێت بە پێوەری ڕاستەقینە، بۆ ئەم مەبەستە

هەوڵ دەدەین لەم باسەدا یەكێك لە گرنگترین هاوبەڵگە ئاوهەوایە فسیۆلۆجیەكان هەڵبژێرین بۆ دەسنیشانكردنی ئاوهەوای فسیۆلۆجی كە ئەویش هاوبەڵگەی (تیرجنج)ە، هۆكاری هەڵبژرادنی ئەم هاوبەڵگەیەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە كە تیرجنج بۆ دەستنیشانكردنی جۆری ئاوهەوی فسیۆلۆجی، پشتی بە كۆمەڵی ڕەگەزی ئاوهەوایی بەستوە كە لە پەیوەندی دولایەنەدان لە گەڵ یەكتری، لە گرنگترین ڕەگەزەكانیش وەك (پلەی گەرما، شێی هەوا، تیشكی خۆر، خیرای با).

ئامانج لەم باسەدا بریتیە لە پراكتیكردنی پۆلێنكاری تیرجنج بە سەر ڕەگەزە ئاوهەوایەكاندا لە وێستگەی ئاوهەوایی ئاكرێ و شیكردنەوەی دەرەنجامەكانی بۆ دەستنیشانكردنی ڕۆژە گونجاوەكان و نەگونجاوەكان بۆ چالاكی گەشت وگوزاری.

گرفتی توێژینەوەكە لەوە سەرچاوەی گرتوە كە ناوچەی لێكۆڵینەوە گۆڕانكاری ڕۆژانەو مانگانەو ساڵانەی ئاوهەوای بە سەردا دێت لە لایەك و هەڵكەوتی جوگرافی ناوچەكە بەرپرسە لە گۆڕانكاریە ئاوهەوایە كاتیەكان بە سەر ڕەگەزە ئاوهەوایەكان.

باسەكەمان لە كۆمەڵێ گریمانەوە سەرچاوەی گرتوە كە بریتین لە:

1. **گۆڕانی ڕەگەزەكانی ئاوهەوا بەرپرسن لە گۆڕانی ڕۆژە شیاوەكان بۆ گەشت وگوزار.**
2. **هەندی لە ڕەگەزە ئاوهەواییەكان لە كاتە جیاوازەكاندا ڕێگرن لە چالاكی گەشتو گوزار.**
3. **پەیوەندی نێوان ڕەگەزە ئاوهەواییەكان بەرپرسن لە دیاریكردنی ڕۆژە گونجاوەكان یا نەگونجاوەكان بۆ گەشت وگوزار.**

بە مەبەستی گەیشتن بە دەرەنجامێكی باش و سروشتی باسەكەش وا دەخوازێ كە تەوەرەكانی توێژینەوەكەمان بە سەر دوو باسی سەرەكی دابەش بكەین كە بریتین لە :

1. **باسی یەكەم تایبەتە بە چوارچێوەی تیۆری و ڕیكارە پێویستیەكانی پراكتیكردنی پۆلێنكاری تیرجینج.**
2. **باسی دوەم تایبەت كراوە بە شیكردنەوەی ڕۆژە شیاوەكان لە ڕوانگەی ئاوهەوای فسیۆلۆجیەوە بۆ گەشتوگوزار و ئارمگرتنی مرۆڤ لە ناوچەی ئاكرێ.**

لە پێناو بەرچاو رونی و شارەزایی لە سەر بابەتی لێكۆڵینەوە بە پێویستی دەزانین كە ئاماژە بە هەندێك لەو سەرچاوانە بكەین كە پەیوەندیان بە باسەكەمانەوە هەیە لە گرنگترینیان د. نشوان شكری عبداللە كە هەلیداوە شێوازەكانی پشووی ڕۆژانە و مانگانە و ساڵانە لە وێستگەی ئاوهەوای زاخۆ بخاتە ڕوو [1] هەروەها عبدالامام نصار دریری هەلسەنگاندنی گەشت وگوزاری بۆ بارودۆخی ئاوهەوای ئوردن بە گوێرەی پۆلینكاری تیرجنج كردوە كاتە گونجاوەكانی بە گوێرەی وێستگەكان بۆ گەشتكردن دیاریكردووە[2] لە لایەكی تر

[1]–نشوان شكري عبد الله ، انماط المناخ الفسيولوجي في مدينة زاخو (دراسة في المناخ التطبيقي)، مجلة ابحاث كلية التربية الاساسية ، المجلد ٧ العدد ١ سنة ٢٠٠٥

[2]–عبدالامام نصار دريري، تقيم المناخ السياحي ف الاردن باستخدام تصنيف تيرجنج الحيوى، مجله ابحاپ البصره (الانسانيات)، المجلد ٣٠، العدد(٢–ج) ٢٠٠٦.

عبدالحسين ابو رحيل باسيكی تايبەت بە عيراق لە روانگە ئاوهەوای فسيۆلۆجی کردووە و جەختی لە سەر دەرخستنی ئاوهەوای ڕەخساو بۆ چالاکی و گەشت و گوزار کردۆتەوە(٣)

سنوری شوێنی و کاتی ناوچەی لێکۆڵینەوە.

شوێنی جوگرافی ناوچەی لێکۆڵینەوە، قەزای (ئاکری)یە، کە یەکێکە لە قەزاکانی سەر بە پارێزگای دهۆك، کە کەوتۆتە نێوان دوو پارێزگای هەرێمی کوردستان و نزیکە لە پارێزگاکانی موسڵ و سنوری نێودەولەتی وولاتی تورکیا، ئەم قەزایە روبەری (١٨٣٢.٥)کم٢ لە هەرێمی کوردستان دادەپۆشی(٤)، هەرچی سنوری کاتیە، ماوەی نێوان ساڵەکانی ٢٠٠١-٢٠١٢ لەخۆ دەگرێ.

دەربارەی شوێنی ئەسترۆنۆمی قەزای ئاکرێ، کەوتۆتە نێوان بازنەکانی پانی (٣٦:٣٠ °) و (٣٧:٠٢ °)ی باکور و هێڵەکانی درێژی (٤٣:٣٦°) و (٤٤:١٨°)ی رۆژهەڵات. (نەخشەی ژمارە ١)

(نەخشەی ژمارە ١)

شوێنی جوگرافی و ئەسترۆنۆمی ناوچەی لێکۆڵینەوە

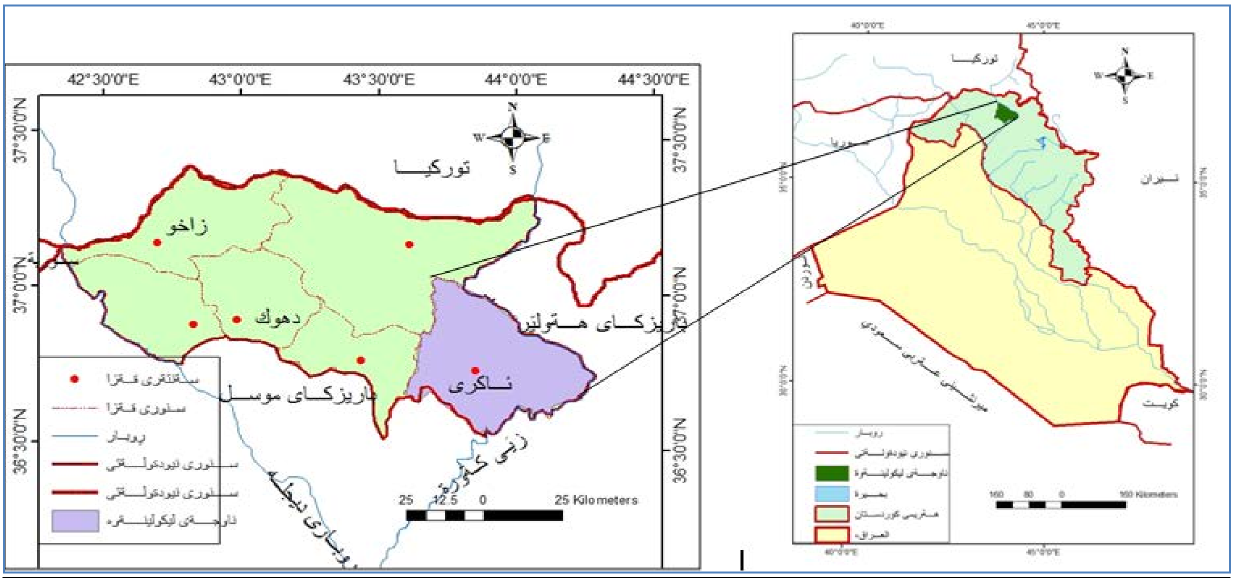

سەرچاوە/ بهزاد حلمي حسين، الامكانات الجغرافية السياحية في قضاء ئاكرى، رسالة ماجستير،جامعة صلاح الدين، كلية الاداب،٢٠٠٩، ص٨ و٣٠.

---

(٣)–عبدالحسين مدفون ابو رحيل، انماگ المناخ الفسيولوجيه فی العراق، مجله الجمعيه الجغرافيه العراقيه، العدد ٣٦، السنه ١٩٩٧.

(٤)–بهزاد حلمی حسين، الامكانات الجغرافيه السياحيه فی قچاو ئاكرى، رساله ماجستير،جامعه صلاح الدين، كليه الاداب،٢٠٠٩،ص٢٠.

تەوەری یەکەم

چوارچێوەی تیۆری و ڕیکارەکانی پۆلێنکاری تیرجینج و هەنگاوەکانی پراکتیك کردنی

تیرجنج (Werner H. Terjung) لە ساڵی ١٩٦٦ هەوڵی داوە هەرێمە ئاووهەواییە فسیۆلۆجیەکان لە ووڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا دەستنیشان بکات بۆ ئەم مەبەست (٢٠) هەرێمی ئاوهەوای فسیۆلۆجی دەستنیشان کردووە[٥].

گرنگی ئەم پۆلێنکاریە لەوەدایە کە پشت دەبەستێت بە کۆمەڵی رەگەزی ئاوهەوایی گرنگ لە لایەك و جیاوازی نێوان کاتەکان لە شەو و ڕۆژدا لە لایەکی تر لە ڕێگەی بە بەهەند هەڵگرتنی کاریگەری تیشکی خۆر. کە بەم پێودانگە (تیرجنج) بۆ گەیشتن بە دەرەنجامێکی ورد کۆمەڵێ هەنگاوی گرتۆتە بەر وەك:

هەنگاوی یەکەم. گەرمی کاریگەر و هاوسەنگی گەرمی لە لەشی مرۆڤ لە ڕێگەی بەکارهێنانی:

أ. تابلۆیەکی پێوانەکردن کە کۆمەڵی هێما و بەهای ژمێرەیی بۆ داناوە، (تابلۆی ژمارە ١).

ب. بەکار هێنانی خشتەیەك بۆ دەستنیشانکردنی ئاستەکانی پشو کە بە کۆمەڵی هێما و بەهای ژمێرەیی ڕونکراوەتەوە (خشتەی ژمارە ١).

ت. تێکەڵکردنی هەردوو پشوی شەو و ڕۆژ بەم شێوەیەی خوارەوە:

تابلۆی هاوبەلگەی پشوو ژمارە (١)

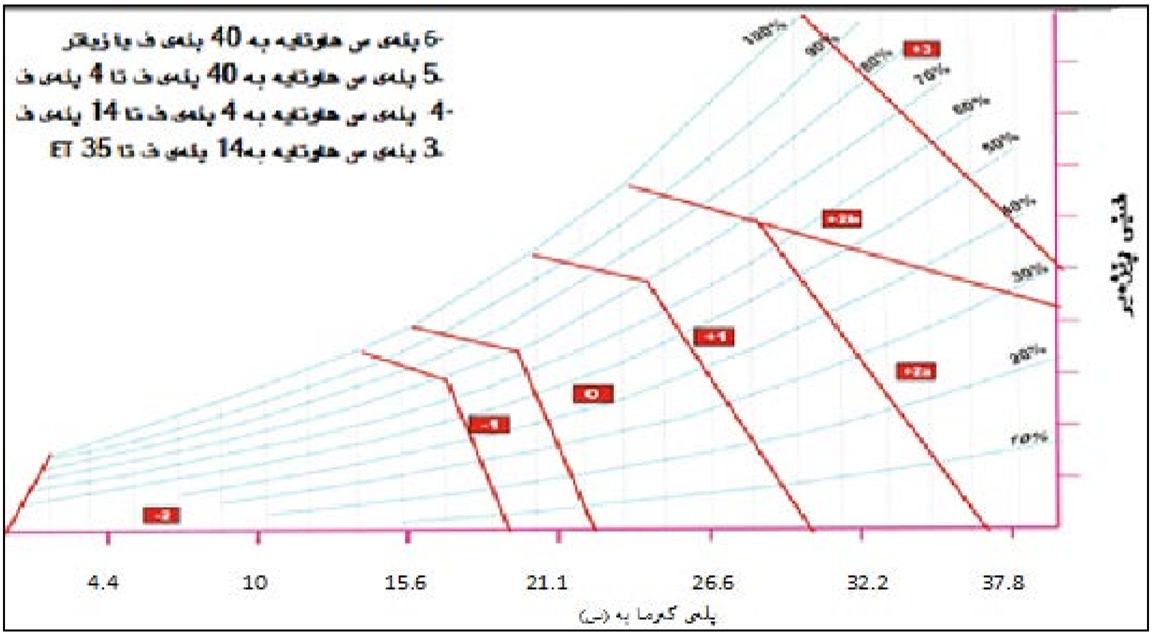

Terjung, W.H. 1966. Physiologic climates of the conterminous United States: bioclimatic classification based on man. Annals of the Association of American Geographers.vol56, p148.

---

٥. بۆ زانیاری زیاتر بروانە

أ. عبدالحسین مدفون ابو رحیل، انماگ المناخ الفسیۆلۆجیە ڤ العراق، مجلە الجمعیە الجغرافیە العراقیـە، العدد ٣٦، السنە ١٩٩٧، ص ١٣٠-١٧٧.ب

ب. علی حسن موسی، المناخ والسیاحە مع نموزج تگبیقی سوریە ومصر، دار الانوار، الگبعە الاولی، دمشق، ١٩٩٧، ص ٧٦.

١. هاوبەڵگەی پشو لە ڕۆژدا. بە بەکارهێنانی تێکرای ڕۆژانەی بەرزترین پلەکانی گەرما و تێکرای ڕۆژانەی نزمترین شێی ڕێژەیی ڕۆژانە.

٢. هاوبەڵگەی پشو لە شەودا. بە بەکارهێنانی تێکرای نزمترین پلەکانی گەرمای ڕۆژانەو تێکڕای بەرزترین شێی ڕێژەیی رۆژانە.

٣. هاوبەڵگەی ئاوێتەی پشوو لە شەو و رۆژ: لە ڕێگەی تێکەڵکردنی هەردوو هەنگاوەکانی سەرەوە (خاڵی ١، ٢) دواتر بەراوردکردنی دەرەنجامەکان بەو هێمایانەی کە لە خشتەکەدا (خشتەی ژمارە٢) هاتووە، هاوبەڵگەی ئاوێتە دەرهێنراوە.

خشتەی هاوبەڵگەی پشوو ژمارە (١)

هێما	شێوەی هەست کردنی خەڵك
6−	Ultra Cold سەروی ساردی
٥-	Extremely Cold ساردی لە ڕادە بە دەر
٤-	Very Cold زۆر سارد
٣-	Cold سارد
٢-	Keen ساردیەکی دیارو ڕون
١-	Cool ساردیەکی مام ناوەند
٠	Comfortable خۆش (ئارام)
١	Warm شلەتێن
2a	Hot گەرم
2b	Oppressive بیزارو هەستکردن بە ناخۆشی
3	Extremely hot گەرمی لە ڕادە بە دەر

Terjung, W.H. 1966. Physiologic climates of the conterminous United States: bioclimatic classification based on man. Annals of the Association of American Geographers.vol56, p178.

خشتەی ژمارە (٢) هاوبەڵگەی پشوو لە شە و ڕۆژدا و هێماکانی بەرامبەریان

هاوبەڵگەی ئاوێتە	هاوبەڵگەی شەو و ڕۆژ	هاوبەڵگەی ئاوێتە	هاوبەڵگەی شەو و ڕۆژ
EC1	-5/-5	W2	0/1
EC2	-6/-5	W3	-1/1
VC1	-4/-4	W4	-2/1
VC2	-5/-4	H1	2a/2a
CD1	-3/-3	H2	2a/1
CD2	-4/-3	H3	2a/0
CD3	-5/-3	H4	2a/-1
K1	-2/-2	H5	2a/-2
K2	-3/-2	S1	2b/2b
K3	-4/-2	S2	2b/2a
C1	-1/-1	S3	2b/1
C2	-2/-1	S4	2b/0
C3	-3/-1	S5	2b/-1
M1	0/0	EH1	2b/3
M2	-1/0	EH2	2a/3
M3	-2/0	EH3	1/3
M4	-3/0	EH4	0/3
W1	1/1	EH5	3/-1

علی حسن موسی، المناخ والسیاحة مع نموذج تطبیقي سوریة ومصر، دار الانوار للطباعة، دمشق ١٩٩٧، ص٦٣.

هەنگاوی دوووەم: کاریگەری ساردکردنەوەی با:

پێوانی کاریگەری ساردکردنەوەی با بۆ دەستنیشانکردنی ڕۆڵی با لە سەر دابەزاندنی پلەی گەرمای لەش وەرگیراوە، بە لە بەرچاو گرتنی کاریگەری تیشکی خۆر هەر بۆیە ئەم کاریگەریە لە شەودا جیاوازە وەك لە ڕۆژدا هەیە، کە دەکرێ کاریگەریەکان لەم خاڵانەدا بخەینە ڕوو:

١. کاریگەری ساردکردنەوەی با لە ڕۆژدا: ئەم کاریگەریە بە دوو ڕێگە دەتوانرێت دەربهێنریت، ئەوانیش یا ئەوەتا پشت بە تابلۆی ژمارە (٢) دەبەسترێت یا پشت بە یاسای سبڵ و بازڵ دەبەسترێت، کە پێویستی بەم هەنگاوانە هەیە:

تابلۆی کاریگەری ساردکردنەوەی با ژمارە (٢)

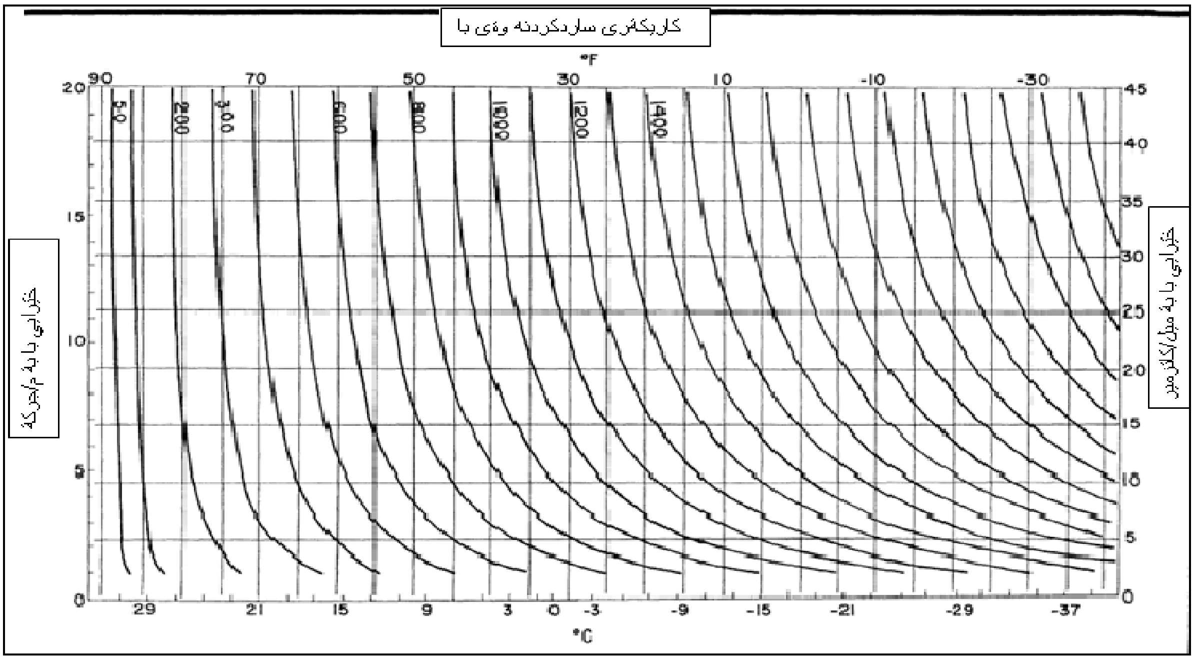

John E Oliver . Climate and man's Environment; An International to Applied Climatology John Wiley and Sons in New York 1973. P 202

أ. بەهای کاریگەری با دەردەهێنرێت بە بەکارهێنانی شێوەی ژمارە (٢) یا بە بەکارهێنانی هاوکێشەی سپڵ و پازڵ کە یاساکەش بەم شێوەیەیە:

$$K = (33 - T)(10\sqrt{V} + 10.45 - V)$$ [٦]

K= **هاوبەڵگەی ساردکردنەوەی با**

V= **خێرایی با بە (م/چرکە)**

T = **پلەی گەرمی هەوا**

---

٦. **علی حسن موسی، مصدر سابق، ص ٦٣.**

أ. بەهای هەنگاوی یەکەم جارانی ژمارەی کاتژمێرە هەتاوە تیۆریەکان دەکرێت (کاتژمیرە تیۆریەکانی دەرکەوتنی خۆر) .

ب. ژمارەی کاتژمێرە ڕاستەقینەکانی دەرکەوتنی خۆر جارانی (٢٢٠کیلۆکالۆری/م^{٢}/کاتژمێر) دەکرێ، کە بەهایەکی نێوەنجیە و تێرجنج دایناوە بۆ دەستنیشانکردنی کاریگەری تیشك لە سەر کەمکردنەوەی تواناکانی ساردکردنەوەی خێرایی با.

ت. بەهای هەنگاوی سێیەم لە هەنگاوی دووەم دەردەهێنرێت.

پ. ئەنجامی هەنگاوی چوارەم دابەش دەکرێ بە سەر ژمارەی کاتژمێرە تیۆریەکانی خۆر کە دەرەنجامەکەش بریتیە لە تێکرای کاریگەری ساردکردنەوەی با (کیلۆکالۆری/^{٢}/کاتژمێر)

ب. **کاریگەری با لە شەودا:**

ئەم کاریگەریە یاخود بە بەکارهێنانی پێوەری سپڵ و پازڵ دەردەهێنرێت یا بەکارهێنانی تابلۆی ژمارە (٢) وەك لە پێشدا ئاماژەی بۆ کرا، کە لەم هەنگاوەدا پێویستە تێکرای نزمترین پلەی گەرمای ڕۆژانەو تێکرای ڕۆژانەی خێرایی با هەیە، بەڵام بە هۆی نەبونی کاریگەری تیشك لە شەودا ئەوا دەرەنجامی هەڵێنجراو لە هاوکێشەکە یا تابلۆی ژمارە (٢) بریتی دەبیت بە تەنها لە کاریگەری با لە شەودا، سەرەڕی ئەمەش لە ڕێگەی خشتەی ژمارە (٣) دەتوانین هێماکان و ئاستی گاریگەری ساردکردنەوەی با لە شەودا دیاری بکەین.

بەم شێوەیە هەر بەهایەك لە بەهاکانی کاریگەری با لە شەودا یا لە ڕۆژدا، هیمایەکی لە بەرامبەر بۆ دانراوە کە ئاماژەیە بۆ سروشتی هەستکردن بە پشو یاخود ئارامی هەروەك لە خشتەی ژمارە (٣) دا هاتووە.

خشتەی ژمارە (٣) هاوبەڵگەیکاریگەری با

هێما	بەهای هاوبەڵگەی ساردکردنەوەی با	ئاستی کاریگەری با	هێما	بەهای هاوبەڵگەی ساردکردنەوەی با	ئاستی کاریگەری با
-h	گەورەتر لە ١٤٠٠	شوێنە دانەپۆشراوەکانی لەش دەیبەستێت	-b	٣٠٠-٢٠٠	بایەکی خوش و چێژ بەخش
-g	١٤٠٠-١٢٠٠	بایەکی ساردی سەخت	-a	٢٠٠-٥٠	بایەك کە کاریگەری کەم بێت
-f	١٢٠٠-١٠٠٠	بایەکی زۆر سارد	n	٥٠- (-٨٠)	نەبونی هیچ کاریگەریەکی با
-e	١٠٠٠-٨٠٠	بایەکی سارد	a	-٨٠ – (-١٦٠)	بایەکی نیمچە گەرم کە پلەی گەرمی لەش بەرز دەکاتەوە
-d	٨٠٠-٦٠٠	بایەکی مام ناوەند لە ساردیدا	b	-٨٠- (-١٦٠)	بایەك کە هەست کردن بە گەرما زیاتر دەکات
-c	٦٠٠-٣٠٠	بایەکی هێواش لە ساردیدا	c	کەمتر لە -١٦٠	هەستیکی بیزارکەر بە گەرما و دلتەنگی

John E Oliver . Climate and man's Environment; An International to Applied Climatology John Wiley and Sons in New York 1973. P 20٣

ت. هاوبەلگەیکاریگەری با بە ئاوێتەیی (تێکەڵی) لە ڕێگەی گرێدانی دەرەنجامی هەردوو هەنگاوی (١، ٢) و دواتر بەراوردکردنیان بە ئەو هێمایانەی کە لە خشتەی ژمارە (٤) دا هاتووە، بەم شێوەیە دەتوانین هاوبەلگەیکاریگەری ئاوێتەی با بە شێوەی ڕۆژانە (تێکرای هەر٢٤ کاتژمێرێك) دەربهێنرێت.

خشتەی ژمارە (٤)

هاوبەلگەیئاوێتەی ڕۆژ و شەو بۆ کاریگەری با

هاوبەلگەیئاو یتە	هاوبەلگەی شەو و ڕۆژ	هاوبەلگەیئاو یتە	هاوبەلگەی شەو و ڕۆژ	هاوبەلگەیئاو یتە	هاوبەلگەی شەو و ڕۆژ	هاوبەلگەیئاو یتە	هاوبەلگەی شەو و ڕۆژ
c1	c/-a	n2	n/-b	-b4	-b/-e	-e2	-e/-f
c2	c/-b	n3	n/-c	-c1	-c/-c	-e3	-e/-g
c3	c/-c	n4	n/-d	-c2	-c/-d	-e4	-e/-h
b1	b/-a	-a1	-a/-a	-c3	-c/-e	-f1	-f/-f
b2	b/-b	-a2	-a/-b	-c4	-c/-f	-f2	-f/-g
b3	b/-c	-a3	-a/-c	-d1	-d/-d	-f3	-f/-h
a1	a/-a	-a4	-a/-d	-d2	-d/-e	-g1	-g/-g
a2	a/-b	-b1	-b/-b	-d3	-d/-f	-h1	-h/-h
a3	a/-c	-b2	-b/-c	-d4	-d/-g		
n1	n/-a	-b3	-b/-d	-e1	-e/-e		

Terjung, W.H. 1966. Physiologic climates of the conterminous United States: bioclimatic classification based on man. Annals of the Association of American Geographers.vol56, p178.

هەنگاوی سێیەم: لە ڕێگەی لێکدانی هەردوو هاوبەلگەی پشوی ئاوێتەی ڕۆژانە و هاوبەلگەی کاریگەری ساردکردنەوەی با ی ڕۆژانە لە ماوەی سەرجەم ڕۆژەکانی سال دەتوانین دەستنیشانی شێوازەکانی ئاوهەوای فسیۆلۆجی ڕۆژانە بزانین.

تەوەری دووەم:

شیکردنەوەی ڕۆژ و مانگە شیاوەکان لە ڕوانگەی ئاوهەوای فسیۆلۆجیەوە بۆ گەشتوگوزار و ئارمگرتنی مرۆڤ لە ناوچەی ئاکرێ.

دوای ناسینی هەنگاوەکانی پراکتیکردنی تیرجنج بە سەر تێکرای ڕۆژانەی ڕەگەزە ئاوهەواییەکان. لەم بەشەی باسەکەماندا هەوڵ دەدەین کە شیکردنەوەی ڕۆژە شیاو یا نەشیاوەکان بۆ چالاکی گەشت وگوزار و ئاوهەوای فسیۆلۆجی لە ناوچەی ئاکری بخەینە ڕوو بەم شێوەیەی خوارەوە:

١. **هاوبەڵگەی ئاوهەوا بۆ پشوو:**

لە ڕێگەی ئەم هەنگاوە هەوڵ دەدەین کە دەستنیشانی ڕۆژە شیاوەکان بۆ ئاوهەوای فسیۆلۆجی لە کاتە جیاوازەکانی شەو و ڕۆژ بە جیا لە لایەك و هاوبەڵگەیئاوێتەی هەردوکیان (شەو و ڕۆژ بە یەکەوە) لە ناوچەی لێکۆڵینەوە دەستنیشان بکەین.

أ. **هاوبەڵگەی پشو لە رۆژدا:**

بە تێڕوانین لە خشتەی ژمارە (٥) دەردەکەوێ کە، مرۆڤ هەست بە سەرما (ساردیەکی دیارو ڕون Keen) دەکات هەر لە ناوەراستی مانگی تشرینی دووەم کە، کۆتا مانگی پایزە، تا سەرەتاکانی مانگی ئازار بەردەوام دەبێت بۆ ماوەی (١١٢) رۆژ بە جێگیری دەمێنێتەوە، ئەم هەستکردن بە سەرمایە (ساردی) کە، بە بەهای (-٢) لە هاوبەڵگەی تیرجنج تۆمار کراوە. بەڵام لە سەرتای مانگی ئازارەوە هەستکردن بە سەرما بەرە بەرە کەم دەبێتەوە دەگاتە ئاستی ساردیەکی مام ناوەند یاخود فێنکی روو لە ساردی Cool) و بەهای ١- و جگە لە چەند رۆژیکی کەم کە، ئارامی تەواو لەم مانگەدا دەردەکەوێ بە بەهای (٠)، ئەم حالەتەش بۆ ماوەی نزیکەی یەك مانگ بەردەوام دەبێت تا دواتر بە تەوای مرۆڤ هەست بە ئارامی تەواو دەکات کە زیاتر رۆژەکانی مانگی نیسان لە خۆ دەگرێت، تا نیوەی یەکەمی مانگی مایس بەردەوام دەبێت. ئینجا بە خیرایی بارودۆخەکە وەردەچەرخێت بۆ فێنکی بەرەو گەرمی (warm)، ئەم ماوەیە زۆر نامێنێتەوە نزیکەی نیو مانگ دەخایەنێت و و دوبارە وەرچەرخانێکی تر ڕوو دەدات و بارودۆخی هەوا راستەوخۆ دەچێتە حاڵەتی هەستکردن بە گەرمی (Hot) بە بەهای (+2a)، بۆ ماوەی یەك مانگ کە لە ڕۆژەکانی کۆتایی مانگی مایسەوە دەست پی دەکات تا نیوەی دوەمی مانگی تەمموز لە گەڵ بونی چەند رۆژێکی کەم کە مرۆڤ تیایدا هەست بە گەرمایەکی زۆر یاخود بیزارو هەستکردن بە ناخۆشی Oppressive دەکات بە بەهای (+2b)، کە کەمتر لە هەفتەیەك دەخایەنێت، بەڵام لەو ماوەیە بە دواوە واتە لە رۆژی بیستەمی مانگی تەموزەوە حاڵەتەکە دەبێتە گەرمی لە ڕادە بە دەر Extremely hot بە بەهای (+٣) تا ناوەراستی مانگی ئاب، دواتر دوبارە بارودۆخەکە زۆر بە خێرایی بەرەو گەڕانەوە دەچێت و دەبێتەوە حاڵەتی هەستکردن بە گەرمی (Hot) بە بەهای (+2a) تا کۆتایی مانگی ئەیلول، ئینجا بارودۆخەکە دەچێتەوە حاڵەتی هەستکردن بە فێنکی بەرەو گەرمی (warm)، بۆ ماوەی نزیکەی یەك مانگ لە تشرینی یەکەمدا کە تا کۆتا رۆژەکانی ئەم مانگە بەردەوام دەبێت و دواتر هەستکردن بە ئارامی تەواو بۆ ماوەی چەند رۆژێك جێگیر دەبیت بەڵام زۆر ناخایەنێت و بە وەرچەرخانێکی خێرا کە تەنها نزیکەی یەك هەفتە دەخایەنێت لە حاڵەتی مام ناوەند یاخود فێنکی روو لە ساردی Cool) و بەهای ١- و لە رۆژەکانی نیوەی دوەمی مانگی کانونی یەکەمەوە دەست بە هەستکردن بە ساردی دەکاتەوە.

لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە:

١. سەرجەمی ئەو رۆژانەی کە ساردن ١١٢ رۆژ دەخایەنێت کە زۆرترین رێژەی رۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.
٢. رۆژە مام ناوەندەکان بە هەردوو جۆری فێنکی روو لە گەرمی و فێنکی روو لە ساردی دەگاتە (١٠٠) ڕۆژە. کە یەکسانە بە رێژەی (٢٧.٤٪) ساڵ.
٣. هەرچی رۆژە ئارامەکانە لە دوو وەرزی جیاوازدا بە دیدەکرێت کە بەشێکی کەوتۆتە مانگەکانی کوتایی بەهار (نیسان و مایس)و بەشەکەی تری لە مانگەکانی پایز کوتایی تشرینی یەکەم و سەرەتای تشرینی دووەم دایە، کە سەرجەمیان تەنها (١٠.٤٪) رۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.
٤. ئەوەی کە دەمێنێتەوە بە شێوەی پچڕپچڕو نارێك لە وەرزی گەرمی هاوین لە چوارچێوەی ڕۆژە گەرمەکان تا ئەوپەڕی گەرم خوی دەبینێتەوە.

ب. هاوبەڵگەی پشو لە شەودا

بۆ زانینی کاتە گونجاوەکان بۆ گەشت وگوزار و ئاوهەوای فسیۆلۆجی لە شەودا، خشتەی ژمارە (٥) ئامادەکراوە کە تیایدا هاتوە:

١. هەستکردن بە ساردی (-٢) هەر لە سەرەتای مانگی تشرینی یەکەم دەست پێ دەکات و تا ناوەراستی مانگی مایس بەردەوام دەبێت، بە ڕێژەیەك کە تەنها حەوت رۆژ لە سەرەتاکانی مانگی تشرینی یەکەم هەستەکانی مرۆڤ بە ئاراستەی فینکی ڕوو لە ساردی (-١) بونی هەیە، کە سەرجەمی ئەو رۆژانەی کە ساردن ٢٢٤ رۆژ دەخایەنێت.
٢. هەستەکانی مرۆڤ بە ئاراستەی فینکی ڕو لە ساردی تەنها ٤٠ رۆژە بەردەوام دەبێت کە ئەویش لە دوای (١٠) رۆژی یەکەمی مانگی ئەیلول دەست پێ دەکات و بە شێوەیەکی پچر پچریش لە نیوەی یەکەمی مانگی تشرینی یەکەم هەستی پێ دەکرێت و دواتر بە تەواوی ئەم هەستە دەرەوێتەوە تا جارێکی تر لە نیوەی دوەمی مانگی مایس دەست پێ دەکاتەوە و تا کۆتایی هەمان مانگ بەردەوام دەبێت.
٣. هەرچی رۆژە ئارامەکانە بە بەهای (٠)، سەرجەمیان دەگاتە (١٠١) رۆژ و لە یەکەم رۆژی مانگی حوزەیرانەوە دەست پێ دەکات بە شێوەیەکی ڕێزبەندی نەپچڕاو تا سێیەکی یەکەمی مانگی ئەیلول بەردەوام دەبێت.

لە کۆتایدا دەردەکەوێ کە، تێکرای هەستکردنەکان بە بارودۆخی ئاوهەوا لە شەودا تەنها (٣) سێ جۆر ئاوهەوای فسیۆلۆجی بونی هەیە کە بریتین لە هەستکردن بە سەرما بە ڕێژەی (٦١.٤٪) و هەست کردن بە فینکی ڕوو لە ساردی (١٠.٩٪)، ڕۆژە ئارامەکان (شیاوەکان) بە ڕێژەی (٢٧.٧٪).

خشتەی ژمارە (٥) هاوبەڵگەی ئاویتە (شەو و ڕۆژ)

ڕۆژ/ مانگ	کانونی دووەم			شوبات			ئازار			نیسان			مایس			حوزەیران			تەمموز			ئاب			ئەیلول			تشرینی یەکەم			تشرینی دووەم			کانونی یەکەم		
	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا	ڕۆژ	شەو	تێکڕا
١	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-2	-٢	K1	-١	-٢	C2	٠	-٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	-٢	W4	0	-٢	M3	-٢	-٢	K1
٢	٢	٢	K1	٢	٢	K1	٢	٢	K1	١	٢	C2	٠	٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	٢	W4	0	٢	M3	٢	٢	K1
٣	٢	٢	K1	٢	٢	K1	٢	٢	K1	١	٢	C2	٠	٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	٢	W4	0	٢	M3	٢	٢	K1
٤	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-١	-٢	C2	٠	-٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	-٢	W4	0	-٢	M3	-٢	-٢	K1
٥	٢	٢	K1	٢	٢	K1	٢	٢	K1	١	٢	C2	٠	٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	٢	W4	0	٢	M3	٢	٢	K1
٦	٢	٢	K1	٢	٢	K1	٢	٢	K1	٠	٢	M3	٠	٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	٢	W4	١	٢	C2	٢	٢	K1
٧	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	٠	٢	M3	٠	٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	-2	W4	١	٢	C2	٢	٢	K1
٨	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	١	٢	C2	٠	٢	M3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	-2	W4	١	٢	C2	٢	٢	K1
٩	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	-١	-٢	C2	+١	-٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+١	-2	W4	-١	-٢	C2	-٢	-٢	K1
١٠	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	٠	٢	M3	+١	٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	-1	H4	+١	-1	W3	١	٢	C2	٢	٢	K1
١١	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	٠	٢	M3	+١	٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	-1	H4	+١	-2	W4	١	٢	C2	٢	٢	K1
١٢	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	١	٢	C2	+١	٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	-1	H4	+١	-1	W3	١	٢	C2	٢	٢	K1
١٣	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	١	٢	C2	+١	٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	-1	H4	+١	-1	W3	١	٢	C2	٢	٢	K1
١٤	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	-1	H4	+١	-1	W3	-١	-٢	C2	-٢	-٢	K1
١٥	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	٠	٢	M3	+١	٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	-1	H4	+١	-1	W4	-1	٢	C2	٢	٢	K1
١٦	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	-2b	0	S4	+2a	-1	H4	+١	-1	W3	-2	-٢	K1	-٢	-٢	K1
١٧	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-٢	W4	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-1	W3	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
١٨	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-٢	W4	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
١٩	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-٢	W4	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٠	٢	٢	K1	٢	٢	K1	-1	٢	C2	٠	٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	٢	W4	١	٢	K1	٢	٢	K1
٢١	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-٢	W4	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٢	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-٢	W4	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٣	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-٢	W4	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٤	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-٢	W4	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٥	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	0	-٢	M3	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	+2a	0	H3	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	+١	-٢	W4	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٦	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+١	-1	W3	-2b	0	S4	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	0	-٢	M3	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٧	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+2a	-1	H4	-2b	0	S4	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	0	-٢	M3	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٨	-٢	-٢	K1	-٢	-٢	K1	-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+2a	-1	H4	-2b	0	S4	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	0	-٢	M3	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٢٩	-٢	-٢	K1				-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+2a	-1	H4	-2b	0	S4	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	0	-٢	M3	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٣٠	-٢	-٢	K1				-1	-٢	C2	٠	-٢	M3	+2a	-1	H4	-2b	0	S4	+3	0	EH4	+2a	0	H3	+2a	-1	H4	0	-٢	M3	-١	-٢	K1	-٢	-٢	K1
٣١	-٢	-٢	K1				-١	-٢	C2				+2a	-1	H4				+3	0	EH4	+2a	0	H3				٠	-٢	M3				-٢	-٢	K1

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەست بە/ حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تۆماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکرێ، ٢٠٠١-٢٠١٢

ج. هاوبەڵگەی ئاوێتەی گەرما لە (شەو و ڕۆژ).

ئەم هاوبەڵگەیە لە ئەنجامی لێکدانی دەرەنجامی شەو و ڕۆژ دێتە ئاراوە، کە بریتیە لە تێکڕای کاریگەری گەرمی شەو و ڕۆژ بۆ دەستنیشانکردنی بارودۆخی ئاوهەوا.

زانیاریەکانی خشتەی ژمارە (٥) تایبەتن بە هاوبەڵگەی ئاوێتە لە ناوچەی ئاکرێ کە تیایدا هاتووە:

١. هەست کردن بە ساردی لە ژێر هێمای (K1): بە گوێرەی هاوبەڵگەی ئاوێتە لە شەو و ڕۆژدا لە ناوەڕاستی مانگی تشرینی دووەم دەست پێ دەکات تا هەفتەی یەکەمی مانگی ئازار بەردەوام دەبێت، بۆ ماوەی (١١١) ڕۆژ کە ڕێژەی (٣٠.٤٪) سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.

٢. هەستکردن بە ساردی لە ژێر هێمای (C2): جیاوازی لە هەستکردنی مرۆڤ بە ساردی ڕون (واچح-٢) لە شەوداو فێنکی ڕوو لە ساردی لە ڕۆژدا (-١) بەرپرسە لە دەستەبەرکردنی ئاوێتەی هەستکردن بە ساردی لە ژێر هێمای (C2)، ئەمەیش هەر لە دوای تێپەڕبونی هەفتەی یەکەم لە مانگی ئازار دەست پێ دەکات تا سێەکی یەکەمی مانگی نیسان بەردەوام دەبێت جگە لە چەند ڕۆژێکی کەم کە جیاوازی نێوان شەو و ڕۆژ زۆرتر دەبێت و هێمای (M3) بە دەست دەهێنێت، بەڵام ئەم حاڵەتەی (M3) کە لە ڕۆژدا ئارامی تەواو و لە شەودا ساردی دەنوێنێت بە تەواوی لە دوای نیوەی یەکەمی مانگی نیسان زاڵ دەبێت بە سەر ئاوهەوای ناوچەکە و تا کۆتایی هەفتەی یەکەمی مانگی مایس بەردەوام دەبێت بە ڕێژەی (٧.٩٪)ی سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ.

٣. جیاوازی نێوان شەو و ڕۆژ لە دوای تێپەڕبونی هەفتەی یەکەمی مانگی مایس دەچێتە حاڵەتی ئاوهەوای مام ناوەند لە ڕۆژدا و ساردیەکی ڕون لە شەودا (W4) کە تەنها (٩) ڕۆژ دەخایەنێت و دواتر لە چوارچێوەی (W3) کە ئاماژەیە بۆ شەوانی مام ناوەند و ڕۆژی فێنکی ڕووە لە گەرمی بۆ ماوەی (٩) ڕۆژی تر بارودۆخەکە جێگیر دەبێت تا لە ڕۆژە کۆتاکانی مانگی ناوبراودا هەستەکانی مرۆڤ بۆ بارودۆخی ئاوهەوا دەچێتە حاڵەتی گەرمی، بەڵام لە شەودا لە هەمان ئاستی پێشو دەمێنێتەوە کە هێمای (W4) وەردەگرێت، کە تەنها (٥) ڕۆژ دەخایەنێت تا ئەم مانگە مایس کۆتایی دێت. بەڵام بارودۆخی ئاوهەوا لە مانگی حوزەیران لە ڕۆژدا بە هەمان شێوەی ڕۆژەکانی مانگی مایس دەمێنێتەوە لە کاتێکدا لە شەودا دەچێتە حاڵەتی ئارامی تەوا و کە هێمای (H3) وەردەگرێت ئەم حاڵەتە بە هێمای (H3) تا ٢٥ مانگی ناوبراو بەردەوام دەبێت.

٤. لە هەفتەی کۆتایی مانگی حوزەیران هێمای (S4) کە ئاماژەیە بۆ هەستکردن بە شپرزەیی لە ڕۆژداو ئارامی لە شەواندا بۆ ماوەی (٥) ڕۆژ زاڵ دەبێت بەڵام لە تەموزدا بارودۆخەکە جارێکی تر لە ڕۆژدا گۆڕانی بە سەردا دێت و هەست بە گەرما کردن دەست پێ دەکاتەوە بەڵام لە شەودا لە هەمان ئاستی پێشو دەمێنێتەوە و هێمای (H3) وەردەگرێت، کە ئەم حاڵەتەش تا (١٩) مانگی تەموز بەم شێوەیە دەبێت.

٥. لە ڕۆژی (٢٠) تەموزەوە جیاوازی نێوان شەو و ڕۆژ زیاتر بە ڕونی دەردەکەوێت و گاپەکە گەورەتر دەبێت لە نێوان شەو و ڕۆژدا و کە لە ڕۆژدا گەرمیەکی لە ڕادەبەدەر بونی دەبێت بەڵام لە شەودا بە هەمان ئاستی ڕۆژەکانی مانگی حوزەیران و تەموز دەمێنێتەوە و هێمای (EH4) وەردەگرێت کە تا ناوەڕاستی مانگی ئاب بەردەوام دەبێت.

٦. بارودۆخی (H3)ئارامی تەواو جارێکی تر لە نیوەی دووەمی مانگی ئاب دەردەکەوێتەوە کە تا ڕۆژی (٩)ی ئەیلول جێگیر دەبێت، بەڵام لە دوای تێپەربونی سێیەکی مانگی ناوبراو حاڵەتەکە دەگەڕێتەوە بۆ بارودۆخی ئاوهەوای (H4) لە نێوان شەو و ڕۆژدا کە تا کۆتایی هەمان مانگ بونی دەبێت.

٧. زۆرترین ڕۆژەکانی بارودۆخی (W4) ساردیەکی ڕون لە شەودا، لە مانگی تشرینی یەکەمدا دەردەکەوێت کە تا کۆتا ڕۆژەکانی مانگەکە بۆ ماوەی (٢٥) ڕۆژ بەردەوام دەبێت. بەڵام لە کۆتا ڕۆژەکانی مانگی تشرینی یەکەم بارودۆخی (M3) کە، ئارامی تەواو لە ڕۆژ و ساردی لە شەو دەگرێتەوە، جارێکی تر بە سەر ناوچەکەدا زاڵ دەبێت و تا کۆتایی هەفتەی یەکەم لە مانگی تشرینی دووەم بۆ ماوەی (١١) ڕۆژ بەردەوام دەبێت کە ڕۆژی ئارام و شەوانی سارد دەبێت، بەڵام لە دوای هەفتەی یەکەمی مانگی ناوبراو حاڵەتی (C3) بە سەر ناوچەکە زاڵ دەبێت کە ئەمیش زۆر ناخایەنێت و تەنها (١٠) ڕۆژ لە ناوەڕاستی مانگی ناوبراو دەمێنێتەوە تا بارودۆخەکە لە (١٦) مانگی تشرینی دووەم جارێکی تر دەچێتەوە باری هەستکردن بە ساردی لە شەو و ڕۆژ.

لە کۆتاییدا دەردەکەوێ کە هاوبەڵگەی پشوی ئاوێتە جۆرە تێکەڵیەکی لە هەستەکان پێوە دیارە لە نێوان شەو و ڕۆژدا بە هۆی جیاوازی لە کاریگەری دەرکەوتنی خۆر لە ڕۆژ و نەبونی ئەم کاریگەریە لە شەودا هەر بۆیە دەکرێت بڵێین کە زۆرترین هەستەکانی مرۆڤ لەم جۆرە پێوەرەدا دەکەوێتە هەستکردن بە ساردی بە نزیکەی (٣/١)ی سەرجەمی ڕۆژەکانی ساڵ، بەڵام هەستکردن بە ئارامی و هەوای خۆش بە شێوەیەکی پچڕپچڕ بە جیاوازی نێوان شەو و ڕۆژ لە کاتی جیاوازدا هەر لە مانگی ئازارەوە دەست پێ دەکات تا مانگی ئەیلول.

٢. هاوبەڵگەی کاریگەری با

لە ڕێگەی ئەم هاوبەڵگەیەوە کاریگەری با بە سەر کرداری ساردکردنەوە لە لەشی مرۆڤ دەردەهێنرێت لە شەو و ڕۆژدا لە لایەك و کاریگەری تێکەڵی (ئاوێتە) شەو و ڕۆژ لە لایەکی تر بەم شێوەیەی خوارەوە:

أ. هاوبەڵگەی کاریگەری با لە ڕۆژدا:

ئەم کاریگەریە لە ڕۆژدا لە ژێر کایگەری ڕاستەوخۆی تیشکی خۆردا دەردەهێنرێت هەر بۆیە هەستکردن بە جۆری ئاوهەوای فسیۆلۆجی لە ناوچەی لێکۆڵینەوەکە، لە خشتەی ژمارە (٦) هاتووە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

١. سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە هەست بە بایەکی هێواش دەکرێت لە ساردیدا (-c) دەگاتە (٥٩) ڕۆژ بە ڕێژەی (١٦.٢٪) کە زیاتر ئەو ڕۆژانەش دەکەونە مانگەکانی (کانونی یەکەم و کانونی دووەم و شوبات).

٢. ئەو ڕۆژانەی کە هەست بە بایەکی خۆش دەکرێت (-b) دەگاتە (٦٥) ڕۆژ بە ڕێژەی (١٧.٨٪) کە ڕۆژەکانیش بە شێوەیەکی پچر پچر هەر لە مانگی کانونی یەکەمەوە دەست پێ دەکات تا مانگی ئازار.

٣. جۆری هەستکردن بە بایەکە کە کاریگەری کەم بێت (-a) دەگاتە (٣٦) ڕۆژ بە ڕێژەی (٩.٨٦٪).

٤. جۆری ئەو بایەی کە هیچ کاریگەریەکی نەبێت بە هێمای (n) دەگاتە (٣٦) ڕۆژ بە ڕێژەی (٩.٨٦٪) کە ئەوانیش لە نیوەی دووەمی مانگی ئەیلول تا کۆتا ڕۆژەکانی مانگی تشرینی یەکەم بەدوای یەکدا بەردەوام دەبێت.

٥. جۆری هەستکردن بە بایەکی نیمچە گەرم (a) کە کاریگەری هەبێت بە سەر بەرزکردنەوەی پلەی گەرمای لەشی مرۆڤ، لە دوو کاتی جیاوازدا دەردەکەون کە یەکەمیان نزیکەی (٢) هەفتە دەخایەنی لە نیوەی یەکەمی مانگی ئەیلول و دوەمیان تەنها نزیکە یەك هەفتە دەمینیتەوە لە دوای هەفتەی یەکەمی مانگی نیسان هەستی پێ دەکرێت. کە تێکرای ئەم جۆرە هەستکردنە دەگاتە (٦.٥٪) ڕێژەی هەمو ڕۆژەکانی ساڵ.

٦. جۆری هەست بە بێزاری بە هۆی زۆری گەرما و دلتەنگی (c) دەگاتە هەر سەرەتای مانگی نیسان دەست پێ دەکات تا کۆتا ڕۆژەکانی مانگی ئاب بەردەوام دەبێت بۆ ماوەی پێنج مانگ، جگە لە چەند ڕۆژێکی کەم نەبێت.

لە کۆتایی دەرکەوێ کە سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە کاریگەری با دەکەوێتە باری بای خۆش یان هێواش یا کارگەری کەم یا هیچ کاریگەریەکی نەبێت دەگاتە زیاتر لە نیوەی ڕۆژەکانی ساڵ بە ڕێژەی ٥٣.٤٪ بەڵام ئەوەی کە نەخوازراو بێت تەنها ٣٧.٨٪ دەگرێتەوە ئەوەی کە دەمێنێتەوە دەچێتە چوار چێوەی جۆرەکانی تری هەست کردن وەك بایە نیمچە ساردەکان یا بایە نیمچە گەرمەکان.

ب. کاریگەری با لە شەودا :

دەربارەی کاریگەری با لە شەودا بە سەرنج دان لە خشتەی ژمارە (٦) دەردەکەوێ کە:

١. سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە هەست بە بایەکی مام ناوەند لە ساردیدا (-d) دەکرێت دەگاتە (٤٥) ڕۆژ کە ڕێژەی (١٢.٣٪) پێك دەهێنێت، ئەم جۆرە هەستەش لە مانگی کانونی دووەم و شوبات بە شێوەیەکی پچر پچر بەدی دەکرێت و دواتر نامێنێت تا جارێکی تر لە کانونی یەکەم بە هەمان شێوەی پچر پچری دەردەکەوێتەوە.

٢. زۆرترین ئەو ڕۆژانەی کە دەچنە چوارچێوەی هەستکردن بە بایەکی هێواش لە ساردیدا (-c) لە ناوچەی لێکۆڵینەوە بە دیدەکرێت کە دەگاتە (١٩٨) ڕۆژ کە زیاتر لە نیوەی ڕۆژەکانی ساڵ بە ڕێژەی (٥٤.٢٪) دەگرێتەوە.

٣. ئەو ڕۆژانەی کە بایەکی خۆش و چێژ بەخش تیادایە (-b) دەگاتە (٦٩) ڕۆژ کە زیاتر ئەو ڕۆژانەش کەوتونەتە مانگەکانی (مایس و ئاب)، کە ڕێژەی (١٨.٩٪) ڕۆژەکانی ساڵ پێك دەهێنێت.

٤. جۆری ئەو بایەی کە کاریگەری کەم بێت (-a) دەگاتە (٥٠) ڕۆژ بە ڕێژەی (١٣.٧٪) کە زۆرترینیان دەکەوێتە مانگی حوزەیران و تەموز.

لە کۆتایی دەتوانین بڵێین کە جۆری بای خۆش یا بێ کاریگەر لە ناوچەی لێکۆڵینەوەدا ڕێژەی (٣٢.٦٪)ی ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە کە هاوتایە بە ٣/١ ی ڕۆژەکان، بەڵام زۆرترینی ئەو بایانەی کە ماونەتەوە، دەچێنە چوارچێوەی بای ساردی هێواش یا مام ناوەند.

خشتەی ژمارە (٦)هاوبەڵگەیساردکردنەوەی با

ڕۆژ	کانونی دووەم		شوبات		ئازار		نیسان		مایس		حوزەیران		تەمموز		ئاب		ئەیلول		تشرینی یەکەم		تشرینی دووەم		کانونی یەکەم	
	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو	ڕۆژ	شەو
1	b-	c-	b-	c-	b-	c-	c	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	a	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-
2	b-	c-	c-	d-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	b-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-
3	a-	c-	c-	d-	b-	c-	c	c-	b	b-	c	b-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	c-	d-
4	b-	c-	c-	d-	b-	c-	n	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-
5	a-	c-	c-	c-	a-	c-	c	c-	c	b-	c	b-	c	b-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-
6	b-	c-	c-	d-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-
7	b-	c-	c-	d-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-
8	a-	c-	b-	c-	b-	c-	a	c-	c	b-	c	a-	c	b-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-
9	c-	d-	c-	d-	a-	c-	a	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	b-	c-	b-	c-
10	c-	d-	c-	c-	a-	c-	a	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	b-	c-	c-	d-
11	b-	c-	c-	c-	b-	c-	a	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	c-	d-
12	c-	d-	c-	d-	b-	c-	a	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	b-	n	b-	b-	c-	c-	d-
13	c-	d-	b-	c-	b-	c-	a	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	c-	c-
14	c-	d-	b-	c-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	c-	d-
15	c-	d-	c-	c-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	c-	a	c-	n	c-	a-	c-	c-	d-
16	c-	d-	c-	c-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	a	c-	n	c-	a-	c-	c-	e-
17	c-	d-	c-	d-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	c-	n	c-	n	c-	b-	c-	c-	d-
18	b-	c-	c-	c-	b-	d-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	c-	n	c-	n	c-	b-	c-	b-	c-
19	b-	c-	c-	d-	b-	d-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	n	c-	n	c-	c-	d-	c-	c-
20	c-	c-	c-	c-	b-	c-	a	c-	c	b-	c	a-	c	a-	c	b-	n	c-	n	c-	b-	d-	c-	d-
21	c-	d-	c-	d-	b-	c-	c	c-	c	a-	c	b-	c	b-	c	b-	n	c-	n	c-	b-	c-	c-	d-
22	c-	c-	c-	d-	a-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	b-	c	b-	n	c-	n	c-	b-	c-	b-	c-
23	b-	c-	c-	d-	a-	c-	c	c-	c	b-	c	b-	c	b-	c	b-	n	c-	n	c-	b-	c-	b-	c-
24	b-	c-	b-	c-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	b-	c	b-	n	c-	n	c-	b-	c-	b-	c-
25	c-	c-	b-	c-	a-	c-	a	c-	c	b-	c	b-	c	b-	c	b-	n	c-	a-	c-	b-	c-	c-	d-
26	c-	d-	c-	c-	a-	c-	c	c-	c	a-	c	a-	c	b-	c	c-	n	c-	a-	c-	b-	c-	c-	d-
27	c-	d-	b-	c-	a-	c-	c	c-	c	a-	c	a-	c	b-	c	b-	n	c-	a-	c-	b-	c-	c-	d-
28	c-	d-	b-	c-	b-	c-	c	c-	c	b-	c	a-	c	a-	a	b-	n	c-	a-	c-	a-	c-	c-	d-
29	c-	d-	c-	d-	a-	c-	c	c-	c	a-	c	a-	c	b-	a	b-	a-	c-	a-	c-	b-	c-	c-	c-
30	c-	d-			a-	c-	a	c-	c	a-	c	a-	c	b-	a	b-	a-	c-	a-	c-	b-	c-	c-	c-
31	c-	d-			a-	c-			c	a-	c	a-	c	b-	a	c-			a-	c-			c-	c-

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەست بە خشتەکانی پاشکۆی (١).

پ. هاوبەلگەی ئاویتەی شەو و ڕۆژ:

بە مەبەستی خستنە ڕوی هاوبەلگەی ئاوێتەی هەستکردن بە بارودۆخی ئاوهەوا، تیرجنج هاوبەلگەی ئاوێتەی داناوە کە بریتیە لە بە یەکەوە گرێدانی هەردو هاوبەلگەی شەو و ڕۆژ، بۆ ئەم مەبەستە لە ناوچەی لێکۆڵینەوەکەماندا پشت بەست بە خشتەی (٧) ئەم زانیاریانە دەرکەوتون:

١. زۆرترین شێوازی هاوبەلگەی ئاوێتەی کاریگەری با لە جۆری (c2) کە ئاماژەیە بۆ بایەکی خۆش لە شەودا و هەستێکی بیزارکەر بە گەرما لە ڕۆژدا لە ناوچەی لێکۆڵینەوە دوبارە دەبێتەوە بە تێکرای ٦٣ ڕۆژ کە ڕێژەی (١٧.٢٪) ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە، کە ئەم ڕۆژانەش زیاتر کەوتونەتە مانگەکانی مایس و ئاب.

٢. جۆری ئەو بایانەی کە هەستێکی خوش بە مرۆڤ دەبەخشن، دەکەونە چوارچێوەی هێمای (-b2) کە ئەمەش تەنها لە ڕۆژەکاندا بە دیدەکرێت، بەڵام لە شەوانی ئەم جۆرە هێمایە بایەکی هێواش لە ساردیدا بەدیدەکرێت، کە تێکرای ئەم جۆرە ڕۆژانەش دەگاتە (٥٥) ڕۆژ بە ڕیژەی (١٥٪).

٣. جۆری ئەو بارودۆخەی کە بە بایە ساردەکان لە شەو و ڕۆژدا ناسراون بە پلەی جیاواز (مام ناوەند یا هێواش لە ساردیدا) لە چوار چێوەی هێماکانی (-c2) ، (-c1) چڕ دەبنەوە کە لە مانگەکانی کانونی یەکەم و کانونی دووەم و شوباتدا دەردەکەون بە تێکرای (٤٢ ، ١٥) ڕۆژ بە دوای یەکدا کە ڕێژەی گشتی هەردوو جۆرەکە دەگاتە (١٥.٦٪).

٤. جۆری هێماکانی (a3) ، (n3) کە خاوەنی بایەکی هێواشن لە ساردیدا لە شەوان لە مانگەکانی ئەیلول و تشرینی یەکەم و نیسان بونیان هەیە، بەڵام ڕۆژەکانی ئەم جۆرە بارودۆخە هەست بە بایەکی نیمچە گەرم یا نەبونی هیچ کاریگەریەك بە دیدەکرێت کە سەرجەمیان دەگاتە (٥٩) ڕۆژ بە ریژەی (١٦.٢٪)

٥. بارودۆخی گەرم لە چوارچێوەی هیماکانی (c1) لە ڕۆژداو بایەکی بێ کاریگەر لە شەودا لە مانگەکانی حوزەیران و تەموز بە تێکرای (٤٩) ڕۆژ بە دیدەکرێت بە ڕێژەی (١٣.٤٪).

٦. زۆرترین زێدەڕۆیی (تطرف) لە نێوان ڕۆژ و شەو لە جۆری هەستکردن بە بایەکی هێواش لە ساردی لە شەواندا و هەستی بیزارکەر بە گەرما لە ڕۆژدا لە مانگی نیسان بە بۆ زیاتر لە ٣ هەفتە بونی هەیە کە هێمای (c3) هەڵدەگرێت.لە هەمان کاتدا جۆری (-a3) کە شەوان هەست بە ساردیەکی هێواش و لە ڕۆژدا نیمچە گەرم بە پچڕ پچری بۆ ماوەی ٤١ ڕۆژ بە ڕێژەی (١١.٢٪) لە مانگەکانی ئازار و تشرینی یەکەم و تشرینی دووەمدا بە دیدەکرێت.

کەواتە دەکرێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە کاریگەری ئاوێتەی ساردکردنەوەی با لەناوچەی لێکۆڵینەوە لە جۆری ئارامی یا بونی کاریگەریەکی کەم نزیکەی (٢) مانگ دەخایەنێت کە زیاتر ئەم ڕۆژانەش لە مانگەکانی وەرزە گوازراوەکان بەدیدەکرێت، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی هاوبەلگەی ئاوێتە بۆ ساردکردنەوەی با بۆ زۆربەی ڕۆژەکانی تری ساڵ گونجاو نیە.

خشتەی ژمارە (٧) هاوبەڵگەی ئاوێتەی شەو و ڕۆژ

ڕۆژ	کانونی دووەم	شوبات	ئازار	نیسان	مایس	حزیران	تموز	اب	ایلول	١ت	٢ت	١ك
١	-b2	-b2	-b2	c3	c3	c2	c1	c1	a3	n3	-a3	-2b
٢	-b2	-c2	-b2	c3	c2	c2	c1	c2	a3	n3	-a3	-2b
٣	-a3	-c2	-b2	c3	b2	c2	c1	c2	a3	n3	-a3	-c2
٤	-b2	-c2	-b2	n3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-2b
٥	-a3	-c1	-a3	c3	c2	c2	c2	c2	a3	n3	-a3	-2b
٦	-b2	-c2	-b2	c3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-2b
٧	-b2	-c2	-b2	c3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-2b
٨	-a3	-b2	-b2	a3	c2	c1	c2	c2	a3	n3	-a3	-2b
٩	-c2	-c2	-a3	a3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-2b	-2b
١٠	-c2	-c1	-a3	a3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-2b	-c2
١١	-b2	-c1	-b2	a3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-c2
١٢	-c2	-c2	-b2	a3	c2	c1	c1	c2	a2	n2	-2b	-c2
١٣	-c2	-b2	-b2	a3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-c1
١٤	-c2	-b2	-b2	c3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-c2
١٥	-c2	-c1	-b2	c3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-c2
١٦	-c2	-c1	-b2	c3	c2	c1	c1	c2	a3	n3	-a3	-c3
١٧	-c2	-c2	-b2	c3	c2	c1	c1	c3	n3	n3	-2b	-c2
١٨	-b2	-c1	-b3	c3	c2	c1	c1	c3	n3	n3	-2b	-2b
١٩	-b2	-c2	-b3	c3	c2	c1	c1	c2	n3	n3	-c2	-c1
٢٠	-c1	-c1	-b2	a3	c2	c1	c1	c2	n3	n3	-b3	-c2
٢١	-c2	-c2	-b2	c3	c1	c2	c2	c2	n3	n3	-2b	-c2
٢٢	-c1	-c2	-a3	c3	c2	c1	c2	c2	n3	n3	-2b	-2b
٢٣	-b2	-c2	-a3	c3	c2	c2	c2	c2	n3	n3	-2b	-2b
٢٤	-b2	-b2	-b2	c3	c2	c1	c2	c2	n3	n3	-2b	-2b
٢٥	-c1	-b2	-a3	a3	c2	c2	c2	c2	n3	-a3	-2b	-c2
٢٦	-c2	-c1	-a3	c3	c1	c1	c2	c3	n3	-a3	-2b	-c2
٢٧	-c2	-b2	-a3	c3	c1	c1	c2	c2	n3	-a3	-2b	-c2
٢٨	-c2	-c2	-b2	c3	c2	c1	c1	a2	n3	-a3	-a3	-c2
٢٩	-c2		-a3	c3	c1	c1	c2	a2	-a3	-a3	-2b	-c1
٣٠	-c2		-a3	a3	c1	c1	c2	a2	-a3	-a3	-2b	-c1
٣١	-c2		-a3	c3	c1	c1		a3		-a3		-c1

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەس بە خشتەکانی پاشکۆی (١).

دەرەنجام

لە کۆتایی ئەم باسەدا گەیشتوین بەم دەرەنجامانەی خوارەوە:

١. لە ڕوانگەی کاریگەری گەرماوە دەردەکەوێ کە:

أ. بارودۆخی هەست کردن بە ساردی لە زۆرترین ڕۆژەکانی ساڵ لە ڕۆژدا بە دیدەکرێت بە ڕێژەی ٣٠.٦٪ ، بەڵام ڕۆژە مام ناوەندەکان بە هەردوو جۆری فێنکی روو لە گەرمی و فێنکی روو لە ساردی یژەی (٢٧.٤٪) ساڵ دەگرێتەوە، لە کاتێکدا ڕۆژە ئارامەکانە لە دوو وەرزی جیاوازدا بە دیدەکرێت کە بەشێکی کەوتۆتە مانگەکانی کوتایی وەرزی بەهار (نیسان و مایس)و بەشەکەی تری لە مانگەکانی وەرزی پایز (کوتایی تشرینی یەکەم و سەرەتای تشرینی دووەم) دایە، کە سەرجەمیان تەنها (١٠.٤٪) ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە، ئەوەی کە دەمێنێتوە زۆرترینی دەکەوێتە ژێر جۆری گەرم تا ئەوپەڕی گەرمی.

ب. تێکرای هەستکردنەکان بە بارودۆخی ئاوهەوا لە شەودا (٣) سێ جۆر ئاوهەوای فسیۆلۆجی بەدیدەکرێت کە، بریتین لە هەستکردن بە سەرما بە ڕێژەی (٦١.٤٪) و هەست کردن بە فینکی ڕوو لە ساردی (١٠.٩٪)، ڕۆژە ئارامەکان (شیاوەکان) بە ڕێژەی (٢٧.٧٪).

ت. دەربارەی هاوبەڵگەی پشوی ئاوێتە زۆرترین هەستەکانی مرۆڤ لەم جۆرە پێوەرەدا دەکەوێتە هەستکردن بە ساردی بە نزیکەی (٣/١)ی سەرجەمی ڕۆژەکانی ساڵ، بەڵام هەستکردن بە ئارامی و هەوای خۆش بە شێوەیەکی پچرپچڕ بە جیاوازی نێوان شەو و ڕۆژ لە کاتی جیاوازدا هەر لە سەرەتای مانگوکانی وەرزی بەهار جەست پێ دەکات تا کۆتایی وەرزی پایز.

٢. دەربارەی کاریگەری ساردکردنەوەی با دەردەکەوێ کە:

أ. سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە کاریگەری با دەکەوێتە باری بای (خۆش، هێواش، کارگەری کەم یا هیچ کاریگەریەکی نەبێت) لە ڕۆژدا دەگاتە زیاتر لە نیوەی ڕۆژەکانی ساڵ بە ڕیچژەی ٥٣.٤٪ بەڵام ئەوەی بایەی کە نەخوازراو بێت تەنها ٣٧.٨٪ دەگرێتەوە.

ب. جۆری بای خۆش یا بێ کاریگەر لە ناوچەی لێکۆڵینەوەدا لە شەواندا ڕێژەی (٣٢.٦٪)ی ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە کە هاوتایە بە ٣/١ ی ڕۆژەکان.

ت. کاریگەری ئاوێتەی ساردکردنەوەی با لەناوچەی لێکۆڵینەوە لە جۆری ئارامی یا بونی کاریگەریەکی کەم نزیکەی (٢) مانگ دەخایەنێت کە زیاتر ئەم ڕۆژانەش لە مانگەکانی وەرزە گوازراوەکان بەدیدەکرێت، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی هاوبەڵگەی ئاوێتە بۆ ساردکردنەوەی با بۆ زۆربەی ڕۆژەکانی تری ساڵ گونجاو نیە.

سەرچاوەكان

١. بهزاد حلمي حسين، الامكانات الجغرافية السياحية في قضاء ئاكرى، رسالة ماجستير،جامعة صلاح الدين، كلية الاداب،٢٠٠٩.

٢. عبدالامام نصار دريري، تقيم المناخ السياحي في الاردن باستخدام تصنيف تيرجنج الحيوي، مجلة ابحاث البصرة (الانسانيات)، المجلد ٣٠، العدد(٢-ج) ٢٠٠٦.

٣. عبدالحسين مدفون ابو رحيل، انماط المناخ الفسيولوجية في العراق، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، العدد ٣٦، السنة ١٩٩٧.

٤. عبدالحسين مدفون ابو رحيل، انماط المناخ الفسيولوجية في العراق، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، العدد ٣٦، السنة ١٩٩٧.

٥. علي حسن موسى، المناخ والسياحة مع نموذج تطبيقي سورية ومصر، دار الانوار للطباعة، دمشق ١٩٩٧.

٦. نشوان شكري عبد الله ، انماط المناخ الفسيولوجي في مدينة زاخو (دراسة في المناخ التطبيقي)، مجلة ابحاث كلية التربية الاساسية ، المجلد ٧ العدد ١ سنة ٢٠٠٥

7. Terjung, W.H. 1966. Physiologic climates of the conterminous United States: bioclimatic classification based on man. Annals of the Association of American Geographers.vol56, p148.

8. John E Oliver . Climate and man's Environment; An International to Applied Climatology John Wiley and Sons in New York 1973..

٩. حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی كشتوكاڵ، بەشی ئاماری كشتوكاڵی، داتای كەش وهەوای قەزای ئاكری، تۆماری بڵاونەكراوە ٢٠٠٢-٢٠١٢.

١٠. حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەرێوەبەرایەتی كەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تومارى ئاوهەوای وێستگەی ئاكرى، ٢٠٠١-٢٠١٢

پاشكۆی ژمارە (١)

داتای ڕەگەزە ئاوهەواییەکان لە وێستگەی ئاکرێ لە نێوان ساڵانی ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی کانونی دووەم

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با بە م/چرکە	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		ڕاستەقینە	تیۆری
1	10.1	2.78	77.7	73.0	0.9	9.56	5.30
2	9.9	5.06	81.7	77.3	1.4	9.57	6.50
3	10.9	3.28	77.9	75.9	0.9	9.58	7.00
4	11.4	4.56	77.4	73.9	1.0	9.60	5.30
5	12.0	4.44	84.9	76.4	1.0	9.61	6.15
6	11.0	4.78	82.3	75.1	0.8	9.62	4.58
7	11.4	4.33	86.3	75.9	1.5	9.63	6.30
8	12.2	3.33	80.1	72.9	0.9	9.65	7.00
9	9.8	3.78	80.4	69.9	2.3	9.66	4.15
10	10.7	3.39	79.1	68.9	1.9	9.68	3.30
11	11.2	3.78	77.0	62.4	1.4	9.70	6.00
12	10.7	3.61	76.9	68.7	1.9	9.71	5.60
13	9.7	2.06	75.3	67.0	3.0	9.73	6.05
14	11.1	2.56	73.9	60.1	1.4	9.75	5.73
15	9.9	2.83	75.4	66.7	1.7	9.77	5.23
16	9.9	1.94	77.3	68.0	1.3	9.79	6.50
17	11.2	0.61	67.4	61.6	1.3	9.81	6.08
18	11.3	1.11	76.4	60.1	1.2	9.83	6.55
19	9.7	1.17	76.9	71.1	0.8	9.86	5.53
20	10.2	1.44	76.9	68.9	1.2	9.88	5.50
21	10.2	2.28	76.9	64.6	1.5	9.90	6.35
22	11.9	1.56	78.6	71.0	1.7	9.93	6.30
23	11.7	2.11	85.7	77.1	0.9	9.95	4.70
24	12.8	2.78	82.6	67.4	1.1	9.98	6.00
25	11.5	1.67	84.6	72.6	0.9	10.00	6.50
26	11.3	2.00	83.7	70.3	1.4	10.03	4.00
27	12.2	2.17	84.6	73.9	1.2	10.06	6.00
28	9.5	3.72	87.9	79.9	1.1	10.08	6.30
29	7.1	1.50	87.4	80.4	1.9	10.11	6.30
30	9.0	1.44	89.9	77.1	0.7	10.14	4.50
31	9.5	1.85	91.1	76.7	1.7	10.17	5.65

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢–٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەرێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تومارى ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی شوبات

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با به م/چرکە	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		راستەقینە	تیۆری
1	9.9	1.5	81.6	68.9	13.0	10.20	7.00
2	10.1	1.3	81.4	67.6	14.4	10.23	7.00
3	10.1	2.2	77.8	62.6	14.4	10.26	6.00
4	9.1	0.9	76.3	59.1	15.1	10.29	6.73
5	9.7	1.6	84.1	73.3	16.1	10.32	5.23
6	10.6	2.1	78.9	61.4	16.1	10.35	6.55
7	11.3	2.6	77.8	59.6	17.1	10.39	4.15
8	11.6	2.7	78.6	63.9	16.9	10.42	5.65
9	12.0	3.8	73.5	57.3	18.4	10.45	6.15
10	11.2	3.1	74.5	59.5	17.1	10.48	5.65
11	10.7	3.1	73.6	67.9	17.6	10.52	4.23
12	11.1	2.4	78.0	70.6	16.9	10.55	5.00
13	10.7	3.4	74.4	64.5	16.9	10.59	6.23
14	11.5	3.9	79.9	71.6	17.1	10.62	7.73
15	11.2	4.6	83.5	71.3	15.1	10.66	5.23
16	9.9	3.6	80.3	70.5	13.4	10.69	2.20
17	12.0	3.6	81.1	64.4	14.7	10.73	6.08
18	10.7	3.8	83.4	67.0	16.2	10.76	5.60
19	10.9	3.4	77.8	64.8	16.2	10.80	7.00
20	10.9	3.1	74.9	66.5	16.0	10.83	5.50
21	9.8	2.7	78.1	69.6	17.4	10.87	6.73
22	10.4	3.0	75.6	66.1	18.4	10.91	7.50
23	11.4	3.3	75.6	66.5	19.5	10.94	7.48
24	12.6	4.8	77.8	62.4	18.6	10.98	7.80
25	13.6	5.0	78.5	63.8	20.3	11.02	5.55
26	11.3	5.6	83.5	76.4	18.8	11.06	5.10
27	11.3	4.9	86.5	77.0	17.7	11.09	5.55
28	11.1	4.9	83.8	76.6	17.5	11.13	6.45
29	2.0	0.5	12.1	8.8	18.7	11.17	6.00

کاری توێژەر پشت بەست بە:

a. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢-٢٠١٢.

b. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تۆماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١-٢٠١٢

مانگی ئازار

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با بە م/چرکە	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		ڕاستەقینە	تیۆری
1	13.0	4.9	78.9	62.9	0.9	11.17	6.00
2	14.4	5.9	74.1	58.1	1.0	11.21	5.60
3	14.4	5.3	69.7	59.3	0.8	11.25	6.50
4	15.1	4.2	65.3	59.1	1.1	11.29	6.00
5	16.1	4.6	68.4	62.0	0.9	11.32	6.50
6	16.1	5.4	66.1	61.7	0.9	11.36	6.00
7	17.1	6.3	63.7	57.4	1.3	11.40	5.73
8	16.9	7.6	63.1	62.7	0.8	11.44	5.08
9	18.4	8.6	65.1	56.1	1.4	11.48	7.00
10	17.1	8.3	60.9	55.4	1.1	11.52	7.00
11	17.6	9.1	59.7	55.0	2.3	11.56	4.15
12	16.9	9.1	68.3	51.9	0.8	11.60	5.03
13	16.9	9.1	67.7	55.6	0.8	11.64	4.65
14	17.1	9.2	75.7	69.0	3.1	11.68	5.23
15	15.1	7.4	73.6	58.3	1.3	11.72	5.73
16	13.4	6.2	67.6	61.0	0.8	11.76	8.00
17	14.7	6.9	70.9	60.0	0.9	11.79	5.73
18	16.2	6.1	75.9	60.7	2.4	11.83	6.00
19	16.2	5.9	77.6	70.6	1.9	11.87	5.73
20	16.0	6.9	74.1	67.0	1.6	11.91	5.58
21	17.4	7.0	70.7	51.9	2.0	11.95	6.00
22	18.4	7.1	72.4	55.4	1.0	11.99	5.50
23	19.5	7.6	66.0	49.3	0.6	12.03	5.65
24	18.6	7.9	69.1	52.6	1.4	12.07	5.03
25	20.3	9.3	66.1	49.1	1.0	12.11	6.00
26	18.8	11.1	64.3	57.6	0.9	12.15	5.03
27	17.7	8.3	67.9	58.3	0.8	12.19	8.55
28	17.5	7.8	74.0	57.6	1.3	12.23	6.50
29	18.7	7.7	74.0	57.0	1.6	12.27	6.10
30	18.6	8.8	74.1	58.0	1.5	12.31	7.25
31	19.5	8.6	73.6	52.9	0.8	12.35	8.00

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢–٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، توماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی نیسان

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با به م/چرکه	تیشکی خۆر	
1	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		ڕاستەقینە	تیۆری
2	18.7	7.6	65.4	49.3	1.2	12.39	5.95
3	18.7	7.8	72.8	53.4	2.5	12.43	5.20
4	18.9	8.0	65.1	54.1	1.5	12.47	5.23
5	18.0	9.1	59.5	57.3	3.0	12.51	6.15
6	19.4	9.3	62.8	55.0	1.5	12.55	5.75
7	20.3	9.6	64.6	55.5	1.6	12.58	5.25
8	20.4	10.7	62.3	53.1	1.7	12.62	6.00
9	20.3	10.9	62.0	45.9	1.5	12.66	7.03
10	20.2	9.4	57.6	43.8	3.1	12.70	6.08
11	21.6	9.9	55.6	43.5	1.2	12.74	7.25
12	21.0	11.4	54.6	37.5	1.4	12.78	7.35
13	20.4	11.3	58.6	38.8	1.4	12.82	6.65
14	20.6	9.8	58.0	43.9	1.4	12.85	7.65
15	22.0	10.8	59.6	40.6	1.3	12.89	5.75
16	21.4	11.6	61.8	42.3	1.7	12.93	5.53
17	21.2	10.9	55.8	39.9	1.8	12.97	6.25
18	21.5	11.7	64.4	47.8	3.1	13.01	5.50
19	21.3	10.2	62.8	47.4	1.4	13.04	5.65
20	21.5	10.4	66.1	52.0	1.7	13.08	6.25
21	22.6	11.6	58.9	47.3	2.2	13.12	8.50
22	21.4	12.6	62.8	46.5	1.7	13.15	6.70
23	21.3	12.7	58.6	48.3	1.5	13.19	5.45
24	20.8	12.2	61.0	47.5	1.5	13.23	5.50
25	21.8	11.8	65.3	47.1	0.9	13.26	6.05
26	22.3	13.1	64.1	49.8	3.1	13.30	7.50
27	21.6	13.8	61.0	49.1	1.6	13.33	5.90
28	23.4	12.6	65.1	50.4	1.2	13.37	7.15
29	22.8	13.3	55.6	42.9	1.6	13.40	5.68
30	23.5	13.2	57.1	39.5	1.3	13.44	8.00

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢–٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەرێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تۆماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی مایس

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با بە م/چرکە	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		راستەقینە	تیۆری
1	23.6	13.7	52.9	42.4	5.0	13.50	9.73
2	23.6	14.1	54.4	40.4	1.2	13.54	10.00
3	23.2	14.7	47.6	37.8	1.7	13.57	9.00
4	25.2	15.0	51.3	42.3	1.7	13.60	9.58
5	25.4	15.3	49.3	43.4	1.2	13.63	11.00
6	25.8	14.6	49.8	39.8	1.5	13.67	10.50
7	26.4	15.6	47.4	37.4	2.4	13.70	10.50
8	25.0	15.6	48.7	33.6	2.2	13.73	9.50
9	27.0	14.9	49.4	36.7	2.8	13.76	11.15
10	27.2	13.9	46.1	34.1	1.5	13.79	11.55
11	26.8	16.3	46.1	39.6	1.8	13.82	9.00
12	27.9	16.4	37.7	34.3	1.3	13.85	11.05
13	29.0	17.4	37.9	36.2	2.6	13.88	11.23
14	28.1	16.7	37.0	33.7	2.1	13.91	8.50
15	57.8	16.6	39.3	34.7	2.2	13.93	11.70
16	29.2	18.0	37.1	37.8	3.3	13.96	12.00
17	28.7	17.1	40.1	31.0	1.6	13.99	11.58
18	28.6	17.9	39.7	34.3	1.6	14.01	11.15
19	29.3	19.4	46.5	34.3	1.6	14.04	11.65
20	30.2	18.4	42.2	38.8	2.3	14.06	11.15
21	30.8	18.9	39.2	32.9	1.2	14.09	11.00
22	30.4	19.9	34.7	28.4	2.2	14.11	12.50
23	31.4	18.6	37.8	33.6	2.3	14.14	10.65
24	31.0	19.1	37.8	31.8	3.8	14.16	11.00
25	31.7	18.9	39.1	33.4	2.2	14.18	11.65
26	33.4	19.3	30.4	24.9	1.3	14.20	12.20
27	32.9	20.0	34.1	30.4	2.0	14.22	12.20
29	32.7	19.7	36.1	26.4	4.0	14.24	11.50
30	32.6	18.9	32.8	29.4	2.1	14.26	12.50
31	32.8	18.8	37.8	27.7	2.9	14.28	12.23

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢–٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەرێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تۆماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی حوزەیران

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با به م/چرکه	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		راستەقینە	تیۆری
1	23.6	13.7	42.9	33.0	2.0	14.31	12.60
2	23.6	14.1	39.8	29.8	3.5	14.33	12.25
3	23.2	14.7	39.6	31.9	2.1	14.35	11.00
4	25.2	15.0	39.6	30.7	1.8	14.36	13.00
5	25.4	15.3	38.1	31.0	3.2	14.38	11.65
6	25.8	14.6	39.9	31.8	1.9	14.39	12.73
7	26.4	15.6	42.9	32.1	1.5	14.40	12.70
8	25.0	15.6	40.8	32.5	1.2	14.41	11.80
9	27.0	14.9	39.5	31.8	3.8	14.42	11.55
10	27.2	13.9	47.4	35.9	4.1	14.43	11.50
11	26.8	16.3	40.9	33.6	4.0	14.44	12.15
12	27.9	16.4	42.5	34.8	2.2	14.45	12.55
13	29.0	17.4	42.6	35.3	1.6	14.46	11.65
14	28.1	16.7	44.3	31.9	1.2	14.47	12.73
15	57.8	16.6	37.8	33.1	1.7	14.47	12.00
16	29.2	18.0	40.9	32.1	1.6	14.48	11.68
17	28.7	17.1	38.8	31.5	1.2	14.48	10.20
18	28.6	17.9	39.6	34.9	1.7	14.48	12.15
19	29.3	19.4	40.3	33.8	3.5	14.49	11.70
20	30.2	18.4	32.5	30.6	3.7	14.49	13.00
21	30.8	18.9	32.6	29.8	4.7	14.49	13.00
22	30.4	19.9	32.8	28.8	5.2	14.49	13.00
23	31.4	18.6	33.4	31.3	4.5	14.49	13.05
24	31.0	19.1	33.0	30.0	4.8	14.49	12.70
25	31.7	18.9	35.2	28.4	4.9	14.48	13.03
26	33.4	19.3	37.9	32.5	1.8	14.48	12.25
27	32.9	20.0	38.9	32.5	2.4	14.48	11.75
28	32.7	19.7	36.6	31.4	4.5	14.47	12.68
29	32.6	18.9	41.6	33.6	1.4	14.47	12.28
30	32.8	18.8	39.1	32.6	1.2	14.46	11.20

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢-٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تۆماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١-٢٠١٢

مانگی تەموز

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با بە م/چرکە	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		راستەقینە	تیۆری
1	37.5	22.4	31.1	23.9	2.5	14.45	13.79
2	38.5	23.7	31.4	23.6	1.8	14.44	13.67
3	38.6	23.7	33.1	22.2	2.2	14.43	13.26
4	38.3	24.1	31.6	24.7	2.0	14.42	13.93
5	37.9	23.3	32.8	25.0	1.5	14.41	13.48
6	38.7	24.4	28.9	22.3	1.8	14.40	13.84
7	39.6	24.4	29.3	36.1	1.8	14.39	13.83
8	39.9	25.7	28.7	25.3	3.1	14.37	13.53
9	39.8	26.3	26.4	22.3	1.7	14.36	13.44
10	39.7	25.8	25.9	20.9	1.7	14.35	13.43
11	41.3	25.4	29.0	20.2	2.7	14.33	13.64
12	41.4	26.3	27.3	21.7	3.1	14.31	13.77
13	42.1	26.3	28.6	22.4	2.2	14.30	13.47
14	40.4	26.3	27.8	23.1	1.7	14.28	13.82
15	39.8	23.9	32.1	24.3	2.0	14.26	13.58
16	39.8	23.8	31.6	22.6	1.5	14.24	13.46
17	39.3	24.6	34.3	26.3	1.2	14.22	12.97
18	40.1	25.2	31.7	25.4	2.5	14.20	13.61
19	39.8	25.3	32.4	26.4	1.4	14.18	13.46
20	40.9	25.7	32.1	27.2	2.0	14.16	13.88
21	41.8	25.6	29.3	24.3	2.1	14.14	13.87
22	41.7	26.3	24.5	24.7	1.9	14.11	13.87
23	40.8	25.4	25.8	22.3	1.7	14.09	13.88
24	40.6	25.8	31.8	24.4	1.8	14.06	13.75
25	40.1	25.2	28.6	23.1	1.9	14.04	13.85
26	40.7	25.3	25.5	22.9	1.9	14.01	13.58
27	41.6	26.0	27.5	21.0	1.5	13.99	13.40
28	41.2	25.6	26.2	23.2	1.1	13.96	13.70
29	40.6	25.3	29.7	24.4	2.2	13.93	13.56
30	36.8	26.2	24.7	19.9	2.8	13.91	13.19
31	32.7	20.3	4.6	3.0			

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکال، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بلاونەکراوە ٢٠٠٢-٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەرێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تۆماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١-٢٠١٢

مانگی ئاب

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با به م/چرکه	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		ڕاستەقینە	تیۆری
1	41.9	25.5	27.2	22.7	1.5	13.85	12.23
2	41.4	24.9	27.2	22.4	1.4	13.82	11.85
3	41.4	25.1	24.3	21.2	2.8	13.79	11.80
4	41.4	24.5	28.6	23.1	1.6	13.76	12.05
5	41.4	22.0	27.8	23.1	1.7	13.73	12.08
6	41.3	25.4	28.1	24.4	1.6	13.70	11.65
7	41.0	24.7	30.1	23.7	1.6	13.67	11.58
8	41.0	24.4	29.4	26.9	2.0	13.63	11.23
9	40.8	24.8	29.4	27.2	3.2	13.60	12.00
10	41.3	25.6	27.0	24.3	1.7	13.57	11.50
11	41.7	25.6	30.4	22.4	1.8	13.54	11.50
12	41.4	25.6	28.3	22.9	3.0	13.50	12.30
13	41.3	25.9	29.6	24.1	1.8	13.47	12.15
14	41.1	25.2	30.9	22.9	2.1	13.43	11.00
15	40.6	25.4	30.8	22.7	2.9	13.40	11.60
16	40.3	24.6	30.4	25.0	2.0	13.37	12.20
17	40.5	25.0	28.8	24.3	2.6	13.33	11.30
18	40.3	24.9	31.8	24.1	2.6	13.30	11.73
19	40.3	24.7	29.4	23.3	1.7	13.26	12.18
20	40.8	25.2	27.9	23.3	1.9	13.22	11.65
21	39.0	23.8	31.0	23.7	2.5	13.19	10.00
22	39.0	22.9	29.7	23.1	1.8	13.15	11.65
23	39.1	22.9	30.2	24.2	1.9	13.11	11.70
24	39.5	23.4	28.8	23.9	1.4	13.08	11.30
25	39.7	22.9	29.2	24.1	1.4	13.04	11.65
26	39.8	23.2	28.1	24.2	2.1	13.00	11.75
27	39.4	23.1	28.0	23.0	1.4	12.97	11.38
28	39.2	23.2	29.4	24.9	0.8	12.93	11.15
29	38.8	23.0	30.3	25.6	0.9	12.89	11.30
30	38.4	22.6	29.2	21.4	0.8	12.85	11.38
31	39.0	23.4	29.6	23.1	0.9	12.81	10.85

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢–٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەرێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، توماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی ئەیلول

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با بە م/چرکە	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		ڕاستەقینە	تیۆری
1	38.8	23.8	28.6	25.6	4.8	12.78	11.50
2	39.2	23.2	31.0	23.2	1.1	12.74	11.50
3	38.8	23.2	29.7	24.6	1.9	12.70	11.23
4	38.6	22.8	30.0	25.3	1.7	12.66	11.20
5	37.7	22.8	30.6	27.3	1.7	12.62	9.70
6	37.3	22.8	29.8	26.1	1.7	12.58	11.15
7	36.7	22.7	31.7	27.2	1.7	12.54	11.18
8	36.4	22.2	31.8	26.8	1.6	12.51	11.00
9	35.9	21.6	33.6	27.4	1.6	12.47	11.05
10	35.5	20.6	32.0	29.7	1.7	12.43	11.00
11	35.6	20.3	30.9	28.9	1.4	12.39	11.00
12	36.1	20.9	29.9	27.4	1.5	12.35	10.53
13	35.6	20.3	36.0	30.6	1.8	12.31	10.23
14	35.1	19.9	31.0	26.7	1.6	12.27	10.23
15	34.9	19.8	31.6	28.8	1.7	12.23	10.15
16	34.8	19.9	32.1	27.6	1.5	12.19	10.18
17	34.3	19.6	30.1	25.7	3.1	12.15	9.65
18	34.1	19.8	32.6	26.1	3.2	12.11	9.80
19	33.4	19.3	34.3	25.8	1.8	12.07	10.00
20	33.9	20.4	33.7	27.2	2.4	12.03	10.15
21	34.4	20.6	34.7	29.7	1.9	11.99	10.60
22	34.6	19.7	35.9	30.6	1.2	11.95	10.10
23	34.4	19.9	34.3	28.9	1.5	11.91	10.65
24	33.9	18.9	34.4	27.8	1.5	11.87	10.15
25	32.8	18.9	35.8	30.1	1.4	11.83	10.08
26	32.6	19.0	36.0	27.9	1.7	11.79	10.25
27	31.9	18.7	38.0	34.0	1.1	11.75	10.13
28	31.2	18.0	38.0	30.3	1.3	11.71	10.08
29	30.6	17.5	34.1	28.0	1.2	11.67	9.73
30	29.5	17.1	42.2	33.3	1.3	11.64	10.08

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢-٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، تۆماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١-٢٠١٢

مانگی تشرینی یەکەم

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با به م/چرکه	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		ڕاستەقینە	تیۆری
1	29.4	17.3	38.4	30.4	2.14	11.60	7.73
2	29.9	17.7	39.1	29.8	1.89	11.56	7.00
3	29.3	16.4	39.1	27.6	2.91	11.52	7.65
4	29.5	16.8	39.6	29.9	2.59	11.48	6.05
5	29.5	16.1	37.1	30.8	2.42	11.44	6.10
6	28.8	17.0	36.9	30.3	1.91	11.40	5.60
7	28.6	16.6	38.5	31.8	1.59	11.36	5.10
8	29.7	16.9	37.4	28.3	1.64	11.32	5.55
9	29.8	16.8	37.0	26.4	1.57	11.28	6.05
10	30.1	18.1	38.1	32.5	1.74	11.25	6.00
11	29.7	17.9	39.5	35.4	1.21	11.21	5.65
12	30.0	19.0	38.6	34.6	1.35	11.17	5.10
13	29.9	18.6	37.5	32.9	1.49	11.13	6.13
14	30.1	18.5	37.9	32.1	1.87	11.09	5.65
15	29.4	17.8	37.3	28.0	2.09	11.06	5.20
16	29.9	17.9	38.9	34.6	1.69	11.02	5.15
17	26.8	19.1	38.5	35.5	1.68	10.98	5.00
18	28.3	16.3	38.6	30.9	1.34	10.94	5.68
19	26.4	14.7	46.8	34.4	1.70	10.91	6.18
20	26.0	15.1	37.0	26.1	1.46	10.87	6.28
21	27.3	15.9	40.8	26.9	1.73	10.83	4.05
22	26.9	16.3	37.8	25.1	2.64	10.80	5.75
23	26.3	15.9	40.5	28.9	1.83	10.76	5.75
24	26.6	15.1	40.6	30.4	1.53	10.73	6.00
25	25.9	15.3	42.5	35.8	2.26	10.69	5.50
26	24.4	14.8	44.4	90.0	2.11	10.65	5.20
27	24.1	15.0	49.9	39.5	1.21	10.62	6.23
28	22.6	14.5	53.8	47.0	2.55	10.59	5.00
29	19.9	13.6	55.6	50.1	2.41	10.55	5.68
30	19.3	11.6	57.9	50.1	1.49	10.52	6.05
31	19.3	12.0	61.4	53.0	1.29	10.48	5.55

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢–٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، توماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی تشرینی دووەم

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با بە م/چرکە	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		ڕاستەقینە	تیۆری
1	20.1	12.0	64.8	59.1	2.0	10.45	7.08
2	20.6	12.0	63.4	59.8	1.8	10.42	6.00
3	20.6	11.0	63.9	52.9	1.3	10.38	6.60
4	20.4	10.1	61.1	48.8	1.0	10.35	6.80
5	19.6	10.1	61.1	47.6	1.0	10.32	6.00
6	20.0	9.7	53.0	46.6	1.0	10.29	6.60
7	19.6	10.1	58.8	47.9	1.2	10.26	5.28
8	19.4	10.1	53.6	45.3	1.1	10.23	5.30
9	18.0	10.6	58.3	49.3	1.4	10.20	4.78
10	17.9	10.3	53.5	52.3	1.8	10.17	5.70
11	18.1	9.5	53.9	53.5	1.2	10.14	6.40
12	17.4	9.4	59.0	55.1	1.2	10.11	4.58
13	17.3	7.9	59.7	54.3	1.5	10.08	7.43
14	16.9	7.9	56.9	56.4	0.9	10.06	5.60
15	17.7	8.1	60.6	55.9	1.3	10.03	5.30
16	16.7	7.6	58.3	55.3	0.9	10.00	6.00
17	15.4	7.9	62.8	57.8	1.1	9.98	5.20
18	15.4	7.1	62.6	57.0	1.4	9.95	6.90
19	14.4	7.3	61.1	58.2	3.1	9.93	6.28
20	15.1	5.9	60.6	46.3	2.1	9.90	6.00
21	14.3	6.7	61.4	53.4	1.0	9.88	6.90
22	14.0	6.8	71.3	53.3	0.9	9.86	6.00
23	15.1	6.1	65.4	49.8	1.1	9.83	5.80
24	15.7	6.3	60.8	48.4	1.9	9.81	5.55
25	14.3	5.9	60.0	55.6	1.3	9.79	4.90
26	15.0	5.7	62.8	55.1	1.2	9.77	4.90
27	15.5	5.9	59.0	50.3	0.9	9.75	5.30
28	15.9	6.5	58.1	51.6	0.8	9.73	5.10
29	15.6	6.4	53.1	43.9	0.9	9.71	4.20
30	15.8	6.4	55.8	45.4	0.8	9.70	5.00

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢–٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، توماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١–٢٠١٢

مانگی کانونی یەکەم

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەیی%		خێرایی با به م/چرکه	تیشکی خۆر	
	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین		راستەقینە	تیۆری
1	15.3	6.8	51.9	42.3	0.7	9.68	5.3
2	15.2	6.6	51.6	40.0	1.8	9.66	5.9
3	15.6	7.2	52.1	42.4	3.2	9.65	5.8
4	16.2	7.2	52.4	40.0	1.3	9.63	5.2
5	16.0	7.2	50.0	39.7	0.8	9.62	4.7
6	16.0	6.9	53.1	40.9	0.9	9.61	4.1
7	14.6	6.6	53.9	43.1	0.8	9.59	4.8
8	15.2	6.6	52.7	41.0	0.8	9.58	5.5
9	14.6	6.4	52.7	42.0	0.8	9.57	4.7
10	13.0	5.4	56.9	43.0	3.3	9.56	4.5
11	13.1	4.6	58.7	48.1	1.8	9.55	4.7
12	10.9	3.1	60.9	50.0	1.4	9.55	4.5
13	10.7	3.6	57.6	47.9	1.2	9.54	4.7
14	9.9	3.2	54.7	45.6	1.4	9.53	5.3
15	9.6	2.8	57.7	48.0	1.6	9.53	5.7
16	10.5	3.1	61.1	50.7	4.7	9.52	4.7
17	11.1	2.6	65.3	54.9	3.7	9.52	4.2
18	11.0	3.5	64.1	53.4	0.7	9.51	4.5
19	10.7	3.9	63.3	54.0	1.1	9.51	5.0
20	11.0	4.1	59.7	50.9	1.6	9.51	5.2
21	11.6	4.4	58.3	48.4	1.8	9.51	5.7
22	11.6	6.4	55.1	47.7	0.7	9.51	4.7
23	12.4	4.2	61.3	54.3	0.8	9.51	5.3
24	11.2	3.3	64.0	58.3	0.8	9.51	5.2
25	9.9	2.3	66.0	58.9	1.6	9.52	5.7
26	8.3	1.9	63.0	55.0	1.8	9.52	4.0
27	7.9	1.6	63.3	53.1	1.8	9.53	5.0
28	9.4	0.7	59.9	49.0	1.1	9.53	5.3
29	9.4	2.0	63.4	53.6	0.6	9.54	4.5
30	8.5	2.6	65.6	59.1	0.8	9.54	7.27
31	7.7	2.1	69.1	65.3	0.7	9.55	9.55

کاری توێژەر پشت بەست بە:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ، بەشی ئاماری کشتوکاڵی، داتای کەش وهەوای قەزای ئاکری، تۆماری بڵاونەکراوە ٢٠٠٢-٢٠١٢.

٢. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی و بومەلەرزەی هەرێم، توماری ئاوهەوای وێستگەی ئاکری، ٢٠٠١-٢٠١٢

الملخص

تكمن اهمية هذا الموضوع في تحديد الظروف المناخية الملائمة للانشطة السياحية في منطقة عقرة، حيث اسس مناهجه العامة من قبل العالم الامريكي المشهور تيرجنج والتي تخص بالظروف البايومناخية، والتي تتميز باحد اهم القرائن البايومناخية وطبقت في الولايات المتحدة الامريكية.

تبين في نهاية الدراسة بان الظروف المناخية السياحية في منطقة الدراسة تشهد تباينا لبين الليل والنهار حيث ان نسبة الشعور بالراحة والاستجمام في النهار يصل الى (١٠.٤٪) من ايام السنة، في حين يزداد تلك النسبة في الليل ليصل الى (٢٧.٧٪)، علما بان قدرة الرياح التبريدية في النهار ادى الى تقارب الظرروف المناخية للشعور بالراحة بنسبة (٥٣.٤٪)، ولكن هذه التاثيرات في الليل تبدوا اقل نسبة مقارنة بالنهار ولا تتجاور (٣٢.٦٪) من ايام السنة.

Abstract

The importance of this issue in determining the appropriate climatic conditions of tourism activities in the area of Akre, where he founded the general curriculum by famous researcher Tergnge which relates to the circumstances of Bioclimatic of the United States, which is characterized to one of the most important clues of Bioclimatic and applied in the United States.

At the end of the study, it has been shown that the atmosphere of tourist conditions in the area under the study experiencing variation between night and day time as the ratio of the feeling of comfort and relaxation during the day was up to 10.4% of the days throughout of the year, while that percentage increases in the night time to reach (27.7%), it has also been noted that the wind cooling capacity per day led to a convergence in the climatic conditions that one feels comfortable by (53.4%), but these effects seem less at night compared to daytime rate is not adjacent to (32.6%) ratio of the days throiughout the year.

شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ دابەشبوونی ئاینزاکان لە هەرێمی کوردستان
توێژینەوەیەك لە جوگرافیای ڕامیاری

م.ی. احمد رفیق کریم
زانکۆی سلێمانی
فاکەڵتی پەروەردەی زانستە مرۆڤایەتییەکان
بەشی جوگرافیا

م.ی. شاسوار محمد محمود
زانکۆی ڕاپەڕین
فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان
بەشی جوگرافیا

م. ی. شاد حمید محمد
زانکۆی سلێمانی
فاکەڵتی پەروەردەی زانستە مرۆڤایەتییەکان
بەشی جوگرافیا

پوختە

خاکی پیرۆزی کوردستان هەر لە مێژەوە لانکەی دەرکەوتنی ئاینە جیاوازەکان بووە لەسە ڕووی زەوی، چەندین ڕووداوی مێژووی ئاینی تێدا ڕویداوە لەوانەش: نیشتنەوەی کەشتییەکەی نوح پێغەمبەر لە چیای جودی و کۆچی پێغەمبەر ئیبراهیم خەلیل لە کوردستان و دەرکەوتنی پەیامبەر زەردەشت لە کوردستان و پەرستگای سەرەکی ئێزیدیانی جیهان لە لالش... بۆیە هەرێمی کوردستانیش بەدەر نیە لەم فرە ڕەنگی و جۆراو جۆرە لە ئاین و ئاینزاکان، جگە لە هۆکارەکانی تری مێژووی و جوگرافی و ئاینی و ڕامیاری و جەنگ... ئەمانە هەموویان هەرێمی کوردستانیان کردۆتە گالەرییەك(Gallery)ی ئاینی لە ناوچەکەدا بیروباوەڕە و ئاینەکانی زەردەشتی و جولەکە و ئیسلام و مەسیحی و ئێزیدی و ئەهلی حەق و شەبەك و لە ناوچەکەدا بونیان هەیە.

دابەش بوون و ژمارە ڕێژەی ئەم ئاینزا جیاوازانە لە هەرێم لە ناوچەیە بۆ ناوچەیەکی تر جیاواز بوون، بەڵام پاش دەرکەوتنی داعش لە ناوچەکە، هەموو ئاینزاکانی تر توشی قەتڵ و عام و چەوساندنەوە و بەکەنیزکەك کردنی ڕەگەزی مێینە هاتن، بە مەزهەبی شیعەی ئیسلام-یشەوە، بۆیە هیچ ئاسۆیەکی پێکەوە ژیان لە نێوان ئەم ئاینزانەدا بوونی نەماوە، تەنها چارەسەر گەڕانەوەی تەواوی ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێمە بۆ سەر حکومەتی هەرێم، تا بتوانرێت هەموو پێکەوە ئایندە بنیات بنێنەوە.

پێشەکی

ئاینزاکان لە هەرێمی کوردستان دا هەموو ئەو کەسانە دەگرێتەوە، کە پەیڕەوی لە بیرو باوەڕێکی تایبەت بە خۆیان دەکەن و باوەڕێکی ڕووحی لە نێوان خودی ئاینزاکە و خوداکەیدا یان دروستکەرەکەیدا هەیە، کەم تا زۆر پەیوەستە بە ڕێباز و فەرمایشتەکانی ئایینەکەی، یان بیروباوەڕەکەی.

دێرینی ژیان لە خاکی پیرۆزی کوردستان، چ کۆچ و ڕەوی ئیبراهیم خلیل* پێغەمبەر لە کوردستان و گیرسانەوەی کەشتیەکەی نوح لە چیای جودی و ئارامگای هەندێك لە پێغەمبەران و پاشتر تێپەڕ بوونی کۆمەڵە مرۆییە جۆراوجۆرەکان چ بەمەبەستی کۆچ و ڕەو بێت یان بەمەبەستی جەنگ و داگیر کاری یان بەمەبەستی بلاّوکردنەوەی ئاینێکی تایبەت ئەمە جگە لەوەی لە ڕووی هۆکارەی جوگرافییەوە ناوچەکە بۆ بەگری کردن و پارێزگاری لێکردن ئاسانە، بۆنەتە هۆی نیشتەجێبوونی ئاین و ئاینزای جیاواز لە هەرێم دا، بۆیە ئێستا هەرێمەکەمان بەگشتی بۆتە گەلەرییەکی ئاینی بۆ هەرسێ ئاینە ئاسمانیەکە بە تایبەتی و ئاین و ئاینزای تری جۆرار و جۆر بەشێوەیەکی گشتی،بێگومان ژمارە و ڕێژە و دابەش بوونی ئاینزاکانی هەرێم چون یەك نیە و کۆمەڵێك هۆکاری سروشتی و مرۆیی ڕۆڵیان بینیوە لەم دابەش بوونەدا، بەلاّم لە سایەی پیادەکردنی سیستمێکی دروستی دیموکراسی و حکومڕانی حکومەتی هەرێم، هەموو ئاینزاکانی هەرێم دەتوانن سروتە ئاینییەکانی خۆیان زۆر بە سەربەستی جێ بەجێ بکەن، بۆیە دەبینین ڕۆژانە هەزارەها کەس لە ئاینزا جۆراو جۆرەکان زێدی خۆیان جێ دەهێڵن(سوریا، عێراقی عەرەبی) و ڕوو دەکەن هەرێمەکەمان لە ترسی ئاینزکانی تر، تەنانەت زۆرێکیان لە ترسی مەزهەبەکەی تری خودی ئاینەکەی خۆیان.

چوارچێوەی شوێنی توێژینەوەکە:

چواچێوەی توێژینەوەکەمان، تەواوی خاکی پیرۆزی کوردستانە بە ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێمیشەوە.

چورچێوەی کاتی توێژینەوەکە:

لە توێژینەوەیەدا باس لەئاینزاکانی باشوری کوردستان دەکەین، لە ساتەوەختی لکاندنی بە دەوڵەتی عێراقی عەرەبیەوە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان(١٩٢١-٢٠١٥)

کێشەی توێژینەوەکە:

پاش کەوتنی شاری موسڵ لەسەر دەستی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق و شام دا، دابەش بوونێکی نوێی و گۆڕانکاری لە ژمارە و ڕێژەی ئاینزاکانی عێراق بەشێوەیەکی گشتی و ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم ڕوویدا، سەرئەنجام کۆمەڵێك گۆڕانکاری ئاینی و ئیتنی لە ناوچەکەد کەوتەوە:

١-ئایا دەرکەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی، کاریگەری هەبوو لەسەر ئاینزاکانی تری ناوچەکە؟

*–خودای گەورە لە چەندین سورەت و ئایەت باسی کۆچی پێغەمبەر ئیبراهیم پێغەمبەر دەکات بۆ شام و میسر، وەك سورەتی عەنکەبوت، ئایەتەکانی ٢٦و ٢٧و سورەتی ئەنبیاء، ئایەتەکانی ٧١ و ٧٣ و سورەتی ئال عومران ئایەتی٩٦... بۆ زانیاری زیاتر تکایە بڕوانە:الامام الحافظ عماد الدين ابو الفداء و اسماعيل بن كثير الفريشي الدمشقي، قصص الانبياء،ص ١٨٧–٢٤٣.

٢-ئایا دەرکەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی، گۆڕانکاری کرد لە ڕێژە و دابەش بوونی کەمایەتیە ئایینەکانی تری ناوچەکە؟

٣- ئایا پاش کەوتنی شاری موسڵ، ئایندەی ئاینزاکان بە گشتی و کەمایەتییە ئایینیەکانی تر بە کوێ دەگات؟ ئایا هیچ ڕایەڵەیەك و ئاسۆیەکی پێکەوە ژیان لە نێوانیاندا ماوە؟

گریمانەی توێژینەوەکە:

لە توێژینەوەکەدا چەند گریمانەیەك خراوەتە ڕوو لەوانەش:

١-دەرکەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق و شام کاریگەری هەبوو لە سەر ڕێژە و ژمارە و هەموو ئاین مەزهەب و ئاینزا جیاوازەکانی تری ژێر قەڵەم ڕەوی دەسەلآتیان.

٢-پاش کەوتنی شاری موسڵ ئاین و ئاینزاکانی تری ناوچەکە، دەربەدەر بوون لە سەر زێدی خۆیان و هەندێکیان ڕوویان لە هەرێمی کوردستان کرد و هەندێکی دیکەشیان ئاوارەبوونیان هەڵبژارد و ڕوویان لە دەرەوەی وولآت کرد.

٣-هەرگیز ئاین و ئاینزاکانی تری ناوچەکە لە ئەگەری گەڕانەوەیان بۆ سەر زێدی خۆیان، ناتوانن لەگەڵ ئاین و ئاینزاکانی تری ناوچەکە بژین،

گرنگی توێژینەوەکە:

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوە دایە:

١- پیشان دان و دەرخستنی هۆکارەکانی پشت هەمەچەشنەی ئاین و مەزهەب و ئاینزاکان لە هەرێم دا.

٢-شیکردنەوەی هۆکارەکانی بەرپرس لە دابەش بوونی ئاینزا جیاوازەکان لە هەرێم دا.

٣-توێژینەوەکە لەساتەوەختێکدا ئەنجام دراوە کە ناوچەکە بەگشتی و هەرێمەکەمان بە تایبەتی بە گەرمەی قەیرانی ئاینی و سەربازی و ئابوری و ڕامیاری... دا تێدەپەڕێت.واتە ئەنجام دانی ئەم توێژینەوەیەکی لەم شێوەیە پێویستییەکی هەنوکەیی بوو.

٤- پێدانی بەرچاو ڕوونی بە لایەنی بەرپرس بۆ چۆنیەتی مامەڵە کردن لەگەڵ ئەم دۆخە نوێییە، بۆ چۆنیەتی خۆ ئامادەکردن بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی نەیاران.

٥- هاندانی حکومەتی هەرێم بۆ وەبەرهێنانی پاراستنی نزیکەی دوو ملیۆن دەربەدەری عێراقی و ئاوارەی وولآتی تر لەسەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی ، لە خزمەتی دۆزی نەتەوەکەمان و دروست کردنی دەوڵەتی سەربەخۆی کوردی.

ئامانجی توێژینەوەکە:

١-دەرخستنی ڕاستی ڕووداوەکانی ئێستا و بارودۆخی کەمایەتییە ئایینەکانی هەرێم.

٢- وێناکردنی ئایندەی پێکەوە ژیان لە ناوچەکە لە نێوان کەمایەتییە ئاینەکانی تر دا.

٣- هاندانی حکومەتی هەرێم بۆ پیادەکردنی ڕێوشوێنی پێویست بۆ چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەم دۆخە نوێییە.

میتۆدی توێژینەوەکە:

لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی مێژووی بەکارهاتوە لە گێڕانەوەی ڕاستییە مێژووییەکانی هەرێم و ناوچەکە، میتۆدی شیکاری بەکارهێنراوە لە هەڵسەنگان و بەراوردکردنی ژمارە و ڕێژەی ئاینزاکانی تر لە نێوان سەرژمێر و ساڵە جیاوازەکاندا.

گرفتی بەردەم توێژینەوەکە:

لە ئەنجام دانی ئەم توێژیەوەیەدا چەند گرفتێکمان بۆ دروست بوو لەوانە:

١-ئەنجام نەدانی سەرژمێری گشتی لەماوەی ٢٨ ساڵی ڕابووردوو لە هەرێمی کوردستان دا(ناوچە ئازادکراوەکانی پاش ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١).

٢- ئەنجام نەدانی سەرژمێری گشتی لە ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم دا لە ماوەی ١٨ ساڵی ڕابووردوودا، بۆیە لە ئێستادا هیچ زانیارییەکی دروست لەسەر ژمارە و ڕێژەی ئاینزکانی هەرێم و ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم و تەنانەت پارێزگاکانی تری عێراقیش هەر بوونی نییە.

٣-ئەنجام نەدانی ڕووپێویی وورد لە چ لە لایەن حکومەتی هەرێم و چ لە لایەن حکومەتی فیدڕاڵ سەبارەت بە ژمارەی قوربانیانی دەستی دەوڵەتی خەلافە و چ دەربەدەر بوونی ئاینزاکانی تر، بۆ هەرێم و ئاوارەبوونی ئەوانی تریان بۆ دەرەوەی وولأت.

پەیکەری توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە دابەشی سێ بەش و چەند باسێك کراون کە بریتین لە: لە بەشی یەکەمدا: لە ئاین و ئاینزاکانی هەرێم دواوین،ئەم بەشەمان دابەشی سێ باسکردووە کە بریتین لە: لە باسی یەکەمدا ناوچەی لێکۆڵینەوەمان ناساندوە، لە باسی دووەمدا : ئاماژەمان بە ئاین و ئاینزاکانی هەرێم کردووە، لە باسی سێیەم دا باسمان لە دابەش بوونی ئاینزاکانی هەرێم کردووە، هەروەها لە بەشی دووەم دا باسمان لە هۆکارەی پشت دابەش بوونی جوگرافیای ئاینزاکانی هەرێم کردووەم ،ئەم بەشەمان دابەشی چوار باس کردوە: لە باسی یەکەمدا باسمان لە فاکتەرە جوگرافییەکانی دابەش بوونی ئاینزاکانی هەرێم کردوە، لە باسی دووەم د باسمان لە فاکتەری مێژووی کردوە، لە باسی سێیەم دا باسمان لە فاکتەری ئاینی کردووە، لە باسی چوارەمیشدا باسمان لە فاکتەرە کانی ڕامیاری و کۆچ کردووە، لە بەشی سێیەم دا باسمان لە ڕۆڵی ئاین کردووە لە پێکەوە ژیانی ئاشتی لە دەوڵەت دا، ئەم بەشەمان دابەشی سێ باس کردووە کە بریتین لە: باسی یەکەم دا باسمان لە ئاین کردووە لە جوگرافیای ڕامیاری دا، لە باسی دووەمدا باسمان لە ڕۆڵی ئاینزاکان کردووە لە کێشەکانی هەرێم و ناوچەکە کردوە، لەباسی سێیەم دا باسمان لە ئایندەی ئاینزاکانی هەرێم کردوە.

بەشی یەکەم: ئاین و ئاینزاکانی هەرێمی کوردستان

لەم بەشەدا ناوچەی لێكۆڵینەوە دەناسێنین و هەروەها تیشك دەخەینە سەر ئاین و ئاینزاكانی هەرێم و لە دابەش بوونی جوگرافییان دەدوێین بۆ ئەم مەبەستەش ئەم بەشەمان دابەشی سێ باس كردووە كە بریتین لە:

باسی یەكەم: ناساندنی ناوچەی لێكۆڵینەوە:

مەبەستمان لە ناوچەی لێكۆڵینەوە، چوارچێوی هەرێمی كوردستانە بە ناوچە كوردستانییەكانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم-یشەوە، كەواتە هەرێمی كوردستان بریتیە لە و خاكەی كە گەلی كوردستانی لەسەر دەژی بە جیاوازی ئیتن و ئاین و ئاینزاكانیشیەوە، لە ساڵی ١٩٢٥ بە بڕیاری كۆمەڵەی گەلان لكێندرا بە دەوڵەتی عێراقی عەرەبییەوە. لە چوار[*]پارێزگا و چەند قەزایەك پێك دێت كە بریتین لە پارێزگاكانی(كەركوك، سلێمانی، هەولێر، دهۆك) و قەزاكانی (بەدرە(پارێزگای واست)،مەندەلی و خانەقین(پارێزگای دیالە)، شێخان و قەرەقوش و تەلكێف و تەلەعفەر و شەنگار(پارێزگای نەینەوا))سەرجەمیرووبەریهەرێمی كوردستان(٨٣٨٢٧) كیلۆمەترچوارگۆشەیە،دەكەوێتەنێوانهێڵەكانیدرێژی(٣٨' ٤١° - ٣٦' ٤٦°)خۆرهەڵات وبازنەكانی پانی (٦٦٣٢' °- ٣٦' ٣٧°) باكوور، (١٩,٨٣٪)ی سەرجەمی ڕووبەری عێراق پێكدەهێنێت[1]. دەكەوێتە باكوری كۆماری عێراقی فیدڕاڵەوە. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١).

باسی دووەم: ئاین و ئاینزاكانی هەرێم:

زیاتر لەهەزار ساڵ پێش پەیدابوونی مەسیحیەت، دانیشتونی كورد زمان و كەلتور و توخمەكانی پەرەسەندنی هندۆ-ئەوروپایی یەكانیان لەخۆگرت، لە ئاكامدا نەریتە ئاینییە ئاریایی یەكان تێكهەڵكێشی بیروباوەڕە ڕەسەنەكانی كورد بوون، ئاینەكانی زەردەشتی، جولەكە، مانییانی(Manichaeism) و مەسیحیەت یەك لە دوای یەك كشانە سەر كوردستان و دواتریش ئاینی ئیسلام پەیدابوو[2].

لەم باسەدا تیشك دەخەینە سەر ئەو ئاینانەی كە لە هەرێمی كوردستان هەبوون، یان هەن، بەڵام پێش ئەوەی بچینە سەر ئاماژە كردن بە ئاین و بیروباوەڕە ئاینە جۆراوجۆرەكانی هەرێمی كوردستان، زارەوەی ئاین دەناسێنین:

ئاین:بیروباوەڕێكە بۆ چۆنیەتی هەڵسوكەوت كردنی مرۆڤەكان لەگەڵ یەكتری. بەگشتی، فەیلەسوفانی ئایین و تیۆلۆژیستەكان، سێ لایەنی سەرەكی لەبەر چاوە دەگرن كە جەوهەری ئایین پێكدەهێنن، ئەم سێ لایەنە خۆیان لە سێ پەیوەندییدا دەبیننەوە(خوا- مرۆڤ، مرۆڤ- كۆمەڵ- خود)[3].

نەخشەی ژمارە (١)

[*]– سەرۆكایەتی هەرێم یاسای ئیدارەی پارێزگای هەڵەبجەی لە هەریمی كوردستان دەركرد و لە وەقائعی كوردستان بلاْوكرایەوە، سەرۆكایەتی هەرێم، یاسای ئیدارەی پارێزگای هەڵەبجە لە هەرێمی كوردستان- عێراق، وەقائعی كوردستان، ژمارە(١٨٣)لە ٢٤/ ٢/ ٢٠١٥دا.ل١–٣.

[1] - ئەحمەدڕەفیقكەریم،ناوچەدابڕاوەكانیهەرێمیكوردستانلێكۆڵینەوەیەكلەجوگرافیایڕامیاریدا،چاپییەكەم،سەنتەریلێكۆڵینەوەیستراتیجیكوردستان، ٢٠١٤،ل٥٣-٥٤.

[2] - میهرداد ئیزەدی، ئاین و تایفە ئاینی یەكانی لە كوردستاندا، و. كامەران فەهمی، چاپی یەكەم، بلاوكراوەكانی مەكتەبی بیرو هۆشیاری،٢٠٠٢، ل٧-٨.

[3] -موسڵح عەبدولقەهار ئیروانی،ئاین و ناسیۆنالیزم:ڕۆڵ و كاریگەری و پەیوەندی نێوانیان لە دوای ڕاپەڕینی ١٩٩١ لە هەرێمی كوردستاندا، نامەیەكە پێشكەش بە ئەنجومەنی كۆلێژی ئاداب- زانكۆی سەلاحەدین كراوە، ٢٠٠٢، ل١٤.

نەخشەی هەرێمی كوردستانی عێراق

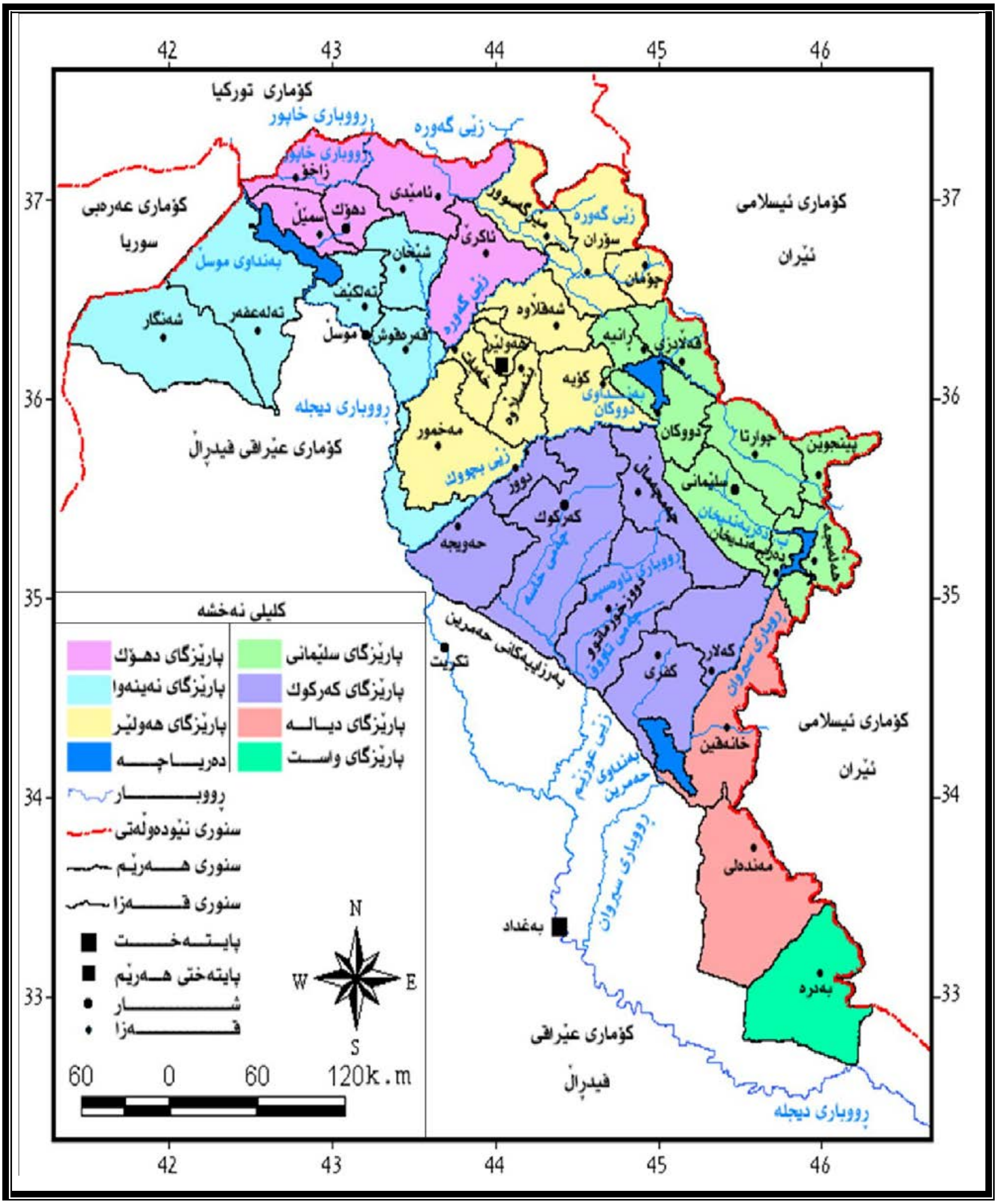

سەرچاوە:- ئەحمەدرەفیقكەریم،ناوچەدابڕاوەكانیهەرێمیكوردستانلێكۆڵینەوەیەكلەجوگرافیایرامیاریدا،سەرچاوەی پێشوو،ل٥٥،بە سوود وەرگرتن لە :خلیل اسماعیل محمد و ئەوانی تر،(بە بێ ناونیشان)، هەرێمی كوردستان عێراق ، بەرێوەبەرێتی گشتی پرۆگرام و نەخشە پەروەردەییەكان، هەولێر، ٢٠٠٦. بە بێ ژمارەی ل.

بەهۆی جۆراوجۆری ئاینەکان لە ڕووی ناوەڕۆك و بوون یان نەبوونی دروستکەر و ڕۆژی دوایی و ڕێبەر و سروت و ڕێوڕەسمە ئاینییەکان... ناتوانین پێناسەیەکی گشت گیر بۆ ئاین بکەین ، بەلاَم دەتوانین بلێین کە ئاین بریتیە: لە ڕێبەرێك بۆ ڕێنمایی کردنی تاك بەو ئاڕاستەیەی کە لە ناوەڕۆکی ئاینەکەدا هاتوە، مەبەستی سەرەکی هەموو ئاینەکانیش هەنگاونانی تاکە بەرەو چاکە کردن و دورکەوتنەوە لە خراپەکردن چ لەگەڵ خودی تاك بێت یان لەگەڵ ژینگەی دەوروبەر(مرۆڤ و ژینگەی دەوروبەر)،دەشێت بەهۆی ئەم ڕێبەرەوە میکانیزمی پەیوەندی روحی نێوان تاك و دروستکەر(خودا یان خوداکان) دیاری بکات، دەشێت ئەمەش ڕوو نەدات، لەهەندێك کاتدا بەهۆی پەیامبەرەوە ئاڕاستەی خەڵك و بارەڕداران کراوە، لە هەندێك لە ئاینەکانیشدا زیندوو بوونەوە هەیە و هەموو کەسێك بە پێی باوەڕ و هەڵسوکەوتی پاداشت یان سزا وەردەگرێت. هەندێك ئاینیش لە چەند لق یان ڕێباز یان ڕێچکە پێکهاتوە

ئاینزا: هە کەسێکە خۆی بە شوێنکەوتەی ئاینێك بزانێت، کەم تا زۆر پەیوەست(باوەڕدار) بێت بە ناوەڕۆکی ڕێبەرە ئاینیەکەوە.لە هەرێمی کوردستاندا چەندین ئاین و ئاینزا هەن کەبریتین لە:

١-موسوڵمان: موسڵمان بە کەسێك دەوترێت کە پەیوەست بێت بە ئاینی ئیسلام (قورئان)و شوێن

کەوتەی محمد کوری عبدالله(د.خ)، بە هەردوو مەزهەبی سەرەکیەکەی (سونە و شیعە)[*] .

٢-مەسیحی(سریانی)[**] : مەسیحیەکان ئەو کەسانەن کە پەیوەستن بە ئاینی مەسیحی(ئینجیل)[***] و شوێن کەوتەی عیسای کوری مەریەم-ن(د.خ)[****] .

---

[*] - مەزهەبی شیعە دابەش دەبێت بۆ(جەعفەری و ئیسماعیلی و زەیدی و ئەبازی)، مەزهەبی سونی دابەش دەبێت بۆ (حەنەفی و مالکی و شافعی و حەنبەلی)بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئاینی ئیسلام تکایە بڕوانە:ویكيبدي، دين(معتقد)(دين_(معتقد/https://ar.wikipedia.org/wiki) (٢٠حوزيران٢٠١٥).

[**] – ئەمانەبریتینلەسریانیکلدانیوسریانیئاسوری،سەرجەمیانبەیەکێکلەزمانیسریانیئەدوێنکەلەبنەڕەتدالەزمانیئارامیکۆنەوەوەرگیراوە،دابەشدەبنبۆدووبەش: یەکەمیانسەرجەمئەونیشتەجێبوانەدەگرێتەوەکەلەسەردەمانێکیکۆنەوەلەمناوچەیەداجێگیربونکەپێکدێنلەکلدانیونەستورییەکگرتوویەعقوبی(السريان).هەرچی گروپیدووەمەسەرجەمئەوکۆمەلاَنەدەگرێتەوەکەلەدوایجەنگیجیهانییەکەمەوهاتونکەبریتینلەئاسوری(نەستوری)،ئەرمەن.. ئەمانەدووبەشن: -
یەکەم: نیشتەجێبووەکان: ئەوکۆمەڵە خەڵکانەن کە لەسەردەمانێکی زووەوە لەعێراقدانیشتەجێبوون کەبریتین لە(کلد وسریانی و پێشیاندەوترێت(یەعقوبی) شوێنی نیشتەجێبوونیان پارێزگای نەینەوایە(شاری موسل ًوگوند وشارۆچکەکانی نزیك موسڵ، بەگشتی کلدانیەکان لەنزیك گوندەکانی نزیك کەناری دیجلەنیشتەجێبوون کەبریتین لە(قوش وتلاسقف،تلكيف،عقره...).
دووەم::هاتوەکان:ئاشوریەکان بەشێکی سەرەکی ئەوئاوارانە پێکدەهێنن کەهاتون بۆعێراق لەپاش جەنگیجیهانی وپاش ئەوانیش ئەرمەنیەکان کەئەمانە سریانینین...بۆزانیاریزیاتربڕوانە: شاكر خصباك،العراق الشمالي (دراسةلنواحياالطبيعيةوالبشرية)،الطبعةالاول،مطبعةشفيق،بغداد،سنة١٩٧٣ص٢١٩-٢٢٤. بۆزانیاریزیاترلەسەرکلدانیوئاشوریومەزهەبەجیاوازەکانبڕوانە: أ- کرێکارعبدالله،کوردوئاشوری،لەبلاَوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی وڕوناکبیری گەلاوێژ،ساڵی١٩٩٨ل٦٣-٨٩. ب- شاكرخصباك،العراق الشمالي دراسةلنواحياالطبيعيةوالبشرية،مصدرسابق،ص٢١٩-٢٢٩. ت- عبدالرزاقالحسنى،العراق قديماًوحديثاً،مطبعةالعرفان - صيدا،سنة ١٩٥٨، ص٤٥-٤٦.

[***] -وەك لە پێشەکی ئینجیل هاتوە، وشەی ئینجیل لە ووشەی (ئیوانجیلۆ)ی یۆتانی هاتوە بە واتای مزگێنی دێت ئەم ووشەیە تەنها بۆ مزگێنی دان بە هاتنی پادشا بۆ شارێك بەکاردەهات، ئەویش ئەو مزگێنییەی عیسا ڕایگەیاند بە ئینجیل ناوبرا، تەنها یەك ئینجیل هەیە ئەویش ئینجیلی حەزرەتی عیسایە، ئەوەش ئەو مزگێنییە کە عیسا هێنای و ڕایگەیاند، قوتابیەکانیشی دوای هەستانەوەی لە نێوا مردوان بەردەوام بوون لە ڕاگەیاندنی. عیسا خۆی ئینجیلی نەنوسیوە، بەلاَم فێرکردنەکانی بە شێوەیەك بەقوتابیەکان دا کە ئاسان بێ بۆ بیرهاتنەوە و فێرکردنی خەڵکی تر، ئینجیلی پیرۆز لە ٢٧ نوسراو پێك هاتوەو بە کۆی هەموویان دەوترێ(پەیمانی نوێ)، ئەمەش بەشی دووەمە لە کتێبی پیرۆز، بەشی یەکەم لە تەواراتی حەزرەتی موسا و زەبوری حەزرەتی داودو نوسراوی پێغەمبەران پێك هاتووە، بە کۆی ئەمانیش دەوترێ(پەیمانی کۆن)، هەروەها پەیمانی کۆن بەو پەیمانەش دەوترێ کە خودا لەگەڵ گەلی ئیسرائیلی بەشت لە ڕێگای موساوە(٢کۆرنسۆس١٤: ٣، عیبرانیەکان ٨:١٣)بەهان شێوە بەو پەیمانەی کە خودا لەگەڵ هەموو مرۆڤایەتی بەستنی بە خوێنی عیسا، دەوترێت پەیمانی نوێ(لۆقا ٢٢:٢٠)،ئەمەش هێنانەدی ئو بەڵێنانەی خودایە کە بەهۆی پێغەمبەرەکانی ڕاگەیاندبوو(عیبرانیەکان ٦: ٨-١٢).(international bible society)، ئینجیلی پیرۆز،چاپی دووەم، ١٩٩٩، بە بێ ژ. ل.کتێبی ڕۆمانی کاسۆلیکییەکان لە (ڕیمز)لەساڵی (١٨٥٢ز) چاپکراوە لە لاتینیەوە و سەر لە نوێ لە

٣-جولەکە[*****] : پەیڕەوکەرانی ئاینی جولەکەن(تەوارت)و شوێنکەوتەی پێغەمبەر موسا-ن(د.خ).

٤-(یارسانیزم[*])ئەهلی حەق:

ئەهلی هەقیش کۆمەڵێکی تری(ئیتنۆ- ئاینی)ن هەر لە نێو قەوارەی ئیتنۆسی(نەتەوە)ی کوردیدا و لە نشیمەکانی خۆیاندا دوورە پەرێز دەژین، خاوەنی باوەڕێکی ئاینی و گەلێ مۆرك و نەریتی تایبەتی خۆیانن، ناوی ڕاستەقینەیان ئەهلی هەقە، و ئەم ناوەیان لا پیرۆزە[**] بەلاَم بە شێکیشیان لە کوردستانی عێراقدا. (کاکەیی)[***]یان پێ دەڵین، لە لایەن پسپۆڕان و لێکۆڵەرەوانیشەوە زێتر بەناوی"عەلی ئیلاهی"ناسراون[٤].

ساڵی (١٦٠٩) لە (DUOAY)چاپکراوەتەوە ،سەرەڕای کۆنێتی ئەم دەقانە بەلاَم پرۆتستانتەکان ئەم دەقانە ڕەت ئەکەنەوە و قبوڵی ناکەن لەبەر ئەوەی حەوت کتێبی زیادەی تێدایە کەناوی ئەنێن ئەپوکریفا(APOCRYP)واتە ئەو کتێبانەی کە گومان هەیە لە ڕاستیان، پاشتر کتێبی پیرۆز چەندین جاری تر بەمەبەستی دەستکاری و بژارکردن تا ئێستا دەستکاری کراوە وچاپ کراوەتەوە... بۆ زانیاری زیاتر لەسەر لەسەر ژمارەی چاپەکان و دەستکاریەکان ، تکایە بڕوانە: محەمەد حەسەن مامە، نهێنیەکانی کتێبی پیرۆز، چاپی یەکەم، چاپخانەی چورچرا،٢٠١٠،ل٨-١٠

[****] - مەسیحییەکانیش دابەش دەبن بۆ چەند لقێك لەوانە: کاثۆلیکی و پرۆتستانت و ئەرسەدۆکس ... بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئاینی مەسیحی تکایە بڕوانە: ویکیبدی،دین(معتقد)(دين_(معتقد/https://ar.wikipedia.org/wiki).سەرچاوەی پێشوو.

[*****] - مێژووی جولەکایەتی لە کوردستان مێژویەکی کۆنە بە پێی تەلمود٣٨٠٠ ساڵ لەمەوبەر پاشای ئاشوریەکان شەلمانسەری سێیەم(٨٥٨-٨٢٤پ.ز) جولەکە ڕاگوێزراوەکانی لە کوردستاندا نیشتەجێ کرد بە پێی تەلمورد ڕێ بە مەرجەعە دینی یەکانی جولەکە درا جولەکایەتی لە نێو کوردە خوماڵیەکاندا بلاَوبکەنەوە، ئەوانیش لەم کارەیان سەرکەوتنی چاکیان بە دەستهێنا، لە ئەنجام دا خانەدانی فەرمانڕەوایانی کوردی ئادیابین کە پایتەخەی هەولێر بوو، لەسەدەی یەکەمی پێش زایندا خۆی و ژمارەیەکی زۆر هاولاَتیانی کوردی شانشینکە چونە سەر ئاینی جولەکە.هەموان لەسەر ئەوە کۆکن لە گەڵ دەستپێکی سەدەی دوی زاینی دا جولەکایەتی ڕەگی خۆی لە کوردستانی ناوەڕاستدا ساقامگیر کردبوو، ئازادی ڕێژەیی ئافرەتی جولەکەی کوردستان بوە مایەی ئەوەی کە بۆ یەکەم جار ژنێك ببێت بە حاخام(RABBI)وەك حاخام ئەسیناس بارزانی کچی ساموئێل بارزانی(کۆچکردوی دەوروبەری ساڵی١٦٣٠)،لەو زیارەتگایانەی جولەکە کەئەمڕۆ هەموو جولەکە ڕێزیان لێدەنێنن هەندێکی لە کوردستانە لەوانە زیارەتگاکانی ئەو پێغەمبەرانەی ناویان لەتەواراتدا هاتوە وەك ناحوم لەئەلکیشن یونس ئەلنەبی یونس(نەینەوای کۆن)دانیال لەکەرکوك... بۆ زانیاری زیاتر لەسەر جولەکەکانی کوردستان تکایە بڕوانە:میهردادئیزەدی، ئاین وتایفەئاینییەکان لەکوردستاندا، سەرچاوەیپێشوو،ل٨٨. ئاینی جولەکە دابەش دەبێت بۆ دوو ڕێچکە ئەوانیش بریتین لە سەدوق و فەریسی بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ئاینی جولەکە تکایە بڕوانە: کرێکار عبداللە، کورد و ئاشوری،سەرچاوەی پێشوو. ل٨١.بۆ زانیاری زیاتر لەسەر مێژوو و سەرهەڵدانی ئاینی جولەکە و چۆنیەتی باسکردنیان لەقورئاندا ، تکایە بڕوانە،صفوت الشواد،اليهود نشأه وتاريخا،دارتقوى للنشر،١٤٢٠ھ،ص٤-٥٩.

[*] - پەیڕەوانی یارسانیزم بەچەند ناوێك ناسراون وەك یارسان، عەلی ئیلاهی(واتە ئەوانەی عەلی بەخودا دادەنێن)، عەلی حەق، ئەهلی حەق(واتە پەیڕەوکەرانی گیانی شکۆمەند)، شەیتان پەرست، نوسەیری(نەسرانییەکان یاخود مەسیحیەکان), هی تر، ئەمانە لە کوردستانی باشوردا ، هەم لە عێراق و هەم لە ئێراندا هەن وناوچەکانی دەسەلاَتیان هاوجوتە لەگەڵ ناوچەی گۆران ،ئەم بیروباوەڕە بەسەر دوو یان سێ تایفەدا دابەش بوە:ئەهلی حەق، عەلەوی ، ئێزدییاتی) : أ- میهرداد ئیزەدی، ئاین و تایفە ئاینی یەکان لە کوردستان دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤-٧٦.ب- ئەیوب ڕۆستەم، یارسان، چاپی یەکەم،لە بلاوکراوەکانی مەڵبەندی رۆشنبیری هەورامان،٢٠٠٦،ل١٤-٤١.

[**] - ئەهلی حەق کە زۆربەی جار دەخرێتە پاڵ شیعە موسڵمانەکانەوە، ئەگەر چی خودی خۆیان پەیڕەوی لە بیروباوەڕە ئاینی یەکانی نور عەلی ئیلاهی(کە یەکێکە لە بەرجەستەکارەکان و لەساڵی ١٩٧٤د کۆچی دوایی کردوە) و باوکی، نیعمەتوڵلاّ جەیحون ئابادی، دەکەن. نور عەلی ئیلاهی دانەری کتێبی بورهانە کەلای تایفەکە کتێبێکی پیرۆزە وەك کتێبێکی ئاینی هەڵسوکەوتی لەگەڵ دەکرێ، ئەگەر چی ئەهلی حەق بە ڕوکەش زۆر بەتەنگ ئەوەن کە خۆیان ، لانی کەم وەك شیعە موسڵمانەکان پیشان بدەن،بەلاَم سوکە پێداچونەوەیەك بە کتێبی بورهان و وردبونەوە لە نوسینەکانی نور عەلی ئیلاهی و باوکی، هەموو شك و گومانێك لەسەر ئەوە دەڕەوێتەوە کەئەم پروپاگەندەی ئەهلی هەق تەنها بۆ خۆپاراستنە لە توڕەیی و هەڵچونی دراوسێ موسڵمانیان.بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەهلی حەق تکایە بڕوانە: میهردادئیزەدی،ئاینوتایفەئاینییەکانیلەکوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو،ل٤٤-٥٣.

[***] - وشەی کاکەیی لە وشەی(کاك)ی کوردیەوە وەرگیراوە، بەواتای برا دێت، کاکەییەکان هەندێك شتیان لە ئاینی ئیسلام وەرگرتووە جەژنەکانیان بریتین لە چەژنی ڕەمەزان و جەژنی قوربان و جەژنی نەورۆز، ڕۆژی هەینی و دوشەممە لایان پیرۆزە، سمێڵیان کورت ناکەنەوە... چینایەتی لە ئاینیاندا هەیە و(پیر) سەرۆکی دینی بەرزە و ئەوانەی کە لە سێ چین پێکهاتوون کە بریتین لە ڕێنموونی کار ئاینی ومام(بابا)و ئومی... بۆ زانیاری زیاتر لە سەرناسنامە و ئاین و پەیوەندییان لەگەڵ ئاینەکانی ترو چینایەتی لە ئاینەکەیاندا براوانە: أ- خصباك، شاكر، العراق الشمالي دراسة لنواحي الطبيعية والبشرية، مصدر سابق.ص١٨٧-١٨٩.ب- باسيلي نيكيتين، الأكراد، دراسة سوسيولوجية و تأريخية،م. نوري طالباني، الطبعة الثانية، دار الساقي، سنة٢٠٠١، ص٣٢٤.نقله عن محمد مكري (باللغة الفرنسية ساهمة علمية في الدراسات الايرانية، باريس، سنة١٩٧٠، ص٣٧٢-٣٧٥.

[٤]-ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەییی لە کوردستاندا، بە بێ شوێنی چاپ، ستۆکهۆلم، ١٩٩٣، ل١٥٧.ب- سي.جي. ادموندز، كرد وترك وعرب، ت. جرجيس فتح الله، الطبعةالثانية،مطبعةوزارةالتربية-اربيل،سنة١٩٩٩. ص١٦٨.

ئەهلی هەق مەزهەبێکی کوردی ڕەسەنە لە کوردستاندا سەری هەڵداوە و شوێنە پیرۆزیەکانیشیان هەر دەکەوێتە کوردستانەوە و زۆربەی تێکستە دینیەکانیشیان هەر بەزمانی کوردییە بە(گۆرانی)، پەیڕەو کەرانی ئەم مەزهەبە کە کورد نین ژمارەیان زۆر کەمە[٥].

هەندێك کەس پێی وایە کە سارلیەکانیش هەر کاکەین و شوێن کەوتەی ئاینی کۆنی(دیویسیا)ن، سارلیەکان ناوێکی نوێیە و موسلاَویەکان لێیان ناون، ئەویش لە وشەی بەهەشت بۆ من(صارت لي الجنة) وەرگیراوە و چوونە سەرئاینی کاکەیی و بە تێپەربوونی کات گۆڕا بە(صارلي)[٦].

٥-ئێزیدی[*]: هەروەها لیژنەی چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ سەبارەت بە ئێزیدیەکان دەڵێن:"ئێزیدیەکان بەزمانی کوردی قسە دەکەن، بەزمانی کوردیش نوێژ دەکەن و ژمارەیەکی کەم لە کتێبە پیرۆزەکانیان بەزمانی عەرەبی نوسراوە، شێخیش بە کوردی مەراسیمەکان جێبەجێ دەکات و بە کوردیش بانگ دەدەن و پێیان وایە خواش بە کوردی قسە دەکات"[٧]

٦- زەردەشتی: زەردەشتی پەیڕەوکەرانی ئاینی ڕەسەنی کوردن(ئاڤێستا) و شوێن کەوتەی پەیامبەر زەردەشتن[**].

شەبەك[***]: دەورو بەری کاریگەرییان لە سەری هەبووبێت، هەندێکیان لە ڕێی تەکیەو ڕێگای سۆفیەتیەوە چووبێتنە ناو ئاینەکەوە، وەك شیعەکان لە عاشورا دا جل و بەرگی ڕەش لە بەر دەکەن و سەردانی

---

[٥]- (المترجم)، باسيلي نيكيتين، الاكراد، دراسة سوسيولوجيةو تأريخية، مصدر سابق، ص ٣٢١,

[٦]- متين، شبك- شاه بەگ، مطبعة روناكبري سنة ٢٠٠١، ص٩.

[*]-یەپڕەوانی ئاینی ئێزدیاتی خۆیان بەچەند ناوێك دەناسێنن: ئێزدی، یەزدانی، ئێزادی و داسناتی، بێگانەکانیش زۆر جار بۆ سوکایەتی پێ کردنیان ناویان ناون شەیتان پەرست.ئێزدیاتی وەك لقێکی تایفە یەزدانییەکان ڕێزێکی تایبەت لە فریشتە دەگرێ، ناوی ئێزدی دەچێتەوە سەر زاراوە ئێرانە یەکەی چەرخە کۆن و ناوەڕاستەکانی((یازانە) یان (یازاتە)واتە(فریشتە))،لەو فریشتانە کە بە شێوەی مەلەك تاووس ناوی دەهێنن، شەیتان دوور لەوەی کە کەڵەگای تاریکی و خراپەیە، هەمان سروشتی فریشتە گەورەکانی دیکەی هەیە، ئەگەر چی دەسەلاَت و هێزێکی زۆتری بەسەر کاروباری ماددی دنیاوە هەیە، لە ڕاستیشدا مەلەك تاوس ئافەرێنەری جیهانە و بۆێ ئەنجام دانی ئەم کارە پارچە شکاوەکانی هێلکەی گەردوون یان مرواری یەکی گیانداری بەکارهێناو،ئەمە هانمان دەدات وا بیر بکەینەوە کە شەیتان لای ئێزیدییەکان لە بیرۆکەی پەیدابونی گەردوند جێی خاوەندگار دەگرێتەوە، هەردوو کتێبە پیرۆزەکەی ئێزدییەکان((جلێو))و((مەسحەف))دروستی ئەم بۆچونە دەسەلمێنن، جلێوە یاخود سروشت(ئیلهام)کتێبێکی بچوکی پێنج هەزار ووشەیە بەزمانی عەرەبی دەڵێن گوایە شێخ ئادی دیاناوە، مەسحەفا ڕەش مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی ١٣ و بە کوردی نوسراوە لە لایەن شێخ حەسەنی کوری شێخ ئادی، بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئێزدییات تکایە بڕوانە: میهردادئیزەدی،ئاینوتایفەئاینییەکانیلەکوردستاندا،سەرچاوەیپێشوو،ل٦٥-٧٦.

[٧]- لجنةعصبةالامم،تقريرحولالحدودالعراقية - التركية،مطبعةالحكومة- بغداد،سنة ١٩٢٤.ص٥٨.

[**]– بیروبۆچونی جیاواز هەیە لەسەر سەرهەڵدانی زەردەشت، هەندێك لایان وایە لە ناوچەی ورمی و هەندێکی تر دەڵێن لە گوساڵە و هەندێکی تریش دەڵێن لە ئێرانیچ هەندێکیش پێی وایە لە هەورامان هاتۆ دنیاوە, بۆ زانیاری زیاتر لەسەر سەرهەڵدان و کورد بوونی زەردەشت تکایە بڕوانە:أ- جەلیل عەباسی- ج. قەقنەس، ئاڤێستا لە مێژینەترین سروودی کورد، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر-٢٠٠٣، ل٩. ب- هاشم رضی، زەردەشت و ئامۆژگارییە-کانی ،و. م. گۆمەیی، چاپی دووەم، ئۆفسێتی تیشك- سلێمانی،٢٠٠٠،ل٥-١٢٨.خاڵی هاوبەش و لێك نزیکی هەیە لەنێوان ئاینی زەردەشتی و ڕێچکەی یارسانەکان، بۆ زانیاری زیاتر لەسەر خاڵە هاوبەشەکان، تکایە بڕوانە : ئەیوب ڕۆستەم ، یارسان، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢-٤٣.

[***]- پێ دەچێت ناوی شەبەك لە وشەی(شوانکارە)وەرگیرابێت، شوانکارە هۆزێکی کوردیە:متین، الشبك - الشاه بگ، مصدر سابق، ص٦. وەرگیراوە لە: دائرة المعارف الاسلامية، المجلد الثالث عشر، ص١٥٥. شەبەکەکانیش کە لە باشور و باشوری ڕۆژهەلاَتی شاری موسڵ لە تەنیش باجەلان و یارسانەکانەوە دەژین، چەشنە ئاینێکی عەلەوی دیملی یان تێدا بە دی دەکرێت ، عەلەویەکان واتە(لایەنگری عەلی) وئالیڤی(ALEVIS) (گەلی ئاگر کە بەناوەڕۆك بەمانای ئاگر پەرست دێ یاخود زەردەشتی چونکە "ALEV" بەمانای ئاگر دێ)، عەلەویەکان پێیان وایە عەلی گرنگترین بەرجەستەکاری روحو گەردونە لە چەرخی دووەمی ژیانی گەردوودن، دیارە ئەمەش زێدەڕۆییە لە خۆشەویستنی ئەم یەکەم ئیمامەی شیعەی موسڵمانەکان، ڕەنگە هەر ئەمەش وای کردبێ، ڕێك وەك مەسەلەی ناونانی یارسان، بێگانەکا ناویان بنێن عەلی ئیلاهی، مەسەلەی جێی سەرنج ئەوەیە کە بە پێچەوانەی ئەوەی یارسانەکان باوەڕیان پێیەتی، عەلی لای عەلەوییەکان کەسایتییەکی دوو لایەنەی هەیە، یارسانەکان ئیمام عەلی و پێغەمبەر موحەممەد پێکەوە گرێدەدەن و عەلی موحەممەد یان لێ پێك دێن و بەیەك جەستە کاریان لەقەڵەم دەدەن، سەرەڕای گرنگی عەلی لەم ئاینەدا و سەرەڕای ناوە هاوچەرخە گشتییەکەی، عەلەوی وەك ئاینێکی نا ئیسلامی وەك باقی لقەکانی تایفەکە بە

شوێنە پیرۆزەکان دەکەن لە نەجەف و کەربەلا و سامراء، خۆیان بەساقەی ئیمامی عەلی و پێشەواکانی تر(ایمان)دەکەن و لێیا ئەپاڕێنەوە. ئەمەش ئەوەیەکە لە جیهانی ئیسلامیدا پەیڕەودەکرێت، بەلاّم تێکەلاّو کردنیك لە نێوان ئەمان و قزلّباشی و بەکتاشی و سارلی و ئەهلی هەق هەیە لەلایەن توێژەرەوان... خۆ ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ مێژوو دەبینین چ لە سەرژمێریەکانی دەوڵەتی عێراق دا بێت یان لە قەبلاّندنەکانی دەوڵەتی ئیسلامی یان حاکمی ڕامیاری بەریتانیا ئاماژە بە بوونی چەند ئاینزایەك کراوە لە وویلایەتی موسڵدا بڕوانە خشتەی ژمارە(١)

خشتەی ژمارە(١)

سەرژمێر و قەبلاّندنی ژمارە و ڕێژەی هەندێك لە ئاینزاکانی موسڵ لە نێوان سالاّنی ١٩٢١-١٩٢٤ بە پێی دەوڵەتی عێرقی و تورکی و حکامی ڕامیاری بەریتانیا

الروزنامة الرسيمة لولاية الموصل	احصائات النفوس التركية المرفوعة في لوزان		التخمينات التي اجريت من قبل الحكام السياسين البريطانين١٩١٩	التخمينات التي اجريت م قبل الحكام السياسين البريطانين في ١٩٢١		الاحصائات الاخيرة التي اجرته الحكومة العراقية في سنة ١٩٢٢-١٩٢٤	
	العدد	(٪)		العدد	(٪)	العدد	(٪)
الاكراد	٢٦٣٨٣٠			٤٢٤٧٢٠		٤٩٤٠٠٧	
العرب	٤٣٢١٠			١٨٥٧٦٣		١٦٦٩٤١	
الترك	١٤٦٩٦٠			٦٥٨٩٥		٣٨٦٥٢	
المسيحيون	٣١٠٠٠	٢.٦٧		٦٢٢٢٥	٨,٢	٦١٣٣٦	٧,٦٧
اليهود	-			١٦٨٦٥	٢.٢٢	١١٨٩٧	١,٤٨
اليزيديون				٣٠٠٠٠	٣,٩٥	٢٦٢٥٧	٢,٢٨
مجموع العدد السكنه	٥٠٣٠٠٠			٠٠٠		٠٠٠	
العشائر الرحل	١٧٠٠٠٠			٠٠٠		٠٠٠	
المجموع	١١٥٨٠٠٠			٧٥٨٤٦٨		٧٩٩٠٩٠	

سەرچاوە:لجنةعصبةالامم،تقريرحولالحدودالعراقية - التركية،مصدر سابق.ص٣٣.

ئەگەر سەیری ئاماری نفوسی تورکی بکەین دەبینین مەسیحی و جولەکە(٢,٦٧٪)ی سەرجەمی ویلایەتەکەی پێکهێناوە، بەلاّم قەبلاّندنی فەرمانڕەوا سیاسیەکای بەریتانیا لە سالّی ١٩٢١ دا ڕێژەکە بەم جۆرەیە: مەسیحی(٨,٢٪)، جولەکە(٢,٢٢٪)،ئێزیدی(٣,٩٥٪)، سەرجەمیشان دەکاتە(١٤,٣٧) سەرجەمی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ، بەلاّم بەپێ سەرژمێری حکومەتی عێرق کە لە نێوان سالاّنی ١٩٢٢-١٩٢٤ ئەنجامی داوە ڕێژەکان بەم جۆرەن(٧,٦٧٪)مەسیحی، جولەکە(١,٤٨٪)و ئێزیدی(٢,٢٨٪)، سەرجەمیان دەکاتە(١١,٤٣)دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ.

بەشێکی تایفەی یەزدانی دەمێنێتەوە، چونکە بیرو ئەندێشە عەلەویەکان لەگەڵ پەیام و گیانی قورئاندا، وەك هەر ئاینێکی ناسامی سەربەخۆ، ڕێکناکەوێ، بۆ زانیاری زیاتر لەسەر عەلەویەکان، تکایە بڕوانە: میهردادئیزەدی،ئاینوتایفەئاینییەکانیلەکوردستاندا،سەرچاوەیپێشوو،ل٥٥-٦٣.

باسی سێیەم: دابەش بووی جوگرافی ئاینزاکان لە هەرێم دا:

بەگشتی ئاینزاکانی هەرێم لە هەموو پارێزگاکان بوونیان هەیە، بەلاَم دابەش بوون و بلاَو بوونەوەیان لە ناوچەیەك تا ناوچەیەكی تر جیاوازە لە خوارەوە لە شوێنی جوگرافییان دەدوێین:

١-موسڵمان: پەیڕەو کەرانی ئاینی ئیسلام لە هەموو پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بلاَون و بەشی سەرەکی لە ئاینزاکانی هەرێم پێکدەهێنن .

٢-مەسیحی: مەسیحیەکان بەگشتی لە سەرجەم پارێزگاکانی هەرێم دا هەن، لە ڕووی بلاَووبنەوەوە بە پلەی سێیەم دێن. بەڵام زیاتر لە پارێزگای هەولێر و قەزا کوردیەکانی پارێزگای نەینەوا بلاَووبونەتەوە.

٣-جولەکە: تا ساڵی ١٩٤٨دا جولەکە لە هەرێمی کوردستان هەبوون،لاَم پاش ئەو بەرواره و دروست کردنی دەوڵەتی جولە ، زۆرینەی جولەکەکانی هەرێم کۆچیان کرد بۆ ئیسرائیل.

٤-ئێزیدی: لە هەموو قەزاکانی کوردییەکانی پارێزگای نەینەوا هەن لە ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم دا، بەلاَم بە چری لە قەزای شەنگار بوونیان هەیە. لە ڕووی ڕیزبەندی ڕێژەی ئاینزاکانی هەرێم لە پلەی دووەم دا.

٥-زەردەشتی: زەردەشتییەکان وەك ئاینزاکانی تر هیچ یەکەیەکی کارگێڕی نیە کە تیایدا بلاَو بووبێتنەوە یان زۆرینە پێك بهێنن، بەلاَم لە ئێستاد خەڵکانێکی زۆر کەم هەن کە خۆیان بە ئاینی زەردەشتییەوە گرێ داوە.

٦-شەبەك: - لە قەزای سنجاردا لە دێهاتی(عەلی ڕەش، یەکیجە، خەزنە، تاللار...)نیشتەجێن[٨].

٧- ئەهلی حەق: ئەهلی حەقیش بە گشتی لە ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی هەرێم بلاَووبوونەتەوە، بە تایبەتی لە دەورو بەری شاری موسڵ، بە تایبەت لە گوندەکانی(زەنگل وەردەك، تل لبن، مجیدیە و کزکان، بساتیلە)[٩]،

دەسەلاَت دارێتی عوسمانی ئەم ئاینزا جیاوازانەی دابەش کرد بە دەوری شاری موسڵدا، بەم جۆرە: شەبەك لە ڕووباری خەوسەر بۆ ڕوباری خازر، گواستزانەوە لە ڕووباری خازەر لە ڕووی چیای مەقلوب بەرەو زێی گەورە و سارلییەکان لە خۆرهەلاَتی شەبەك بۆ باشووری گواستزانەوە، بەمەبەستی دروست کردنی بەربەستێکی مرۆیی لە بەردەم هێرشی دەوڵەتی فارسی.[١٠]بۆ زانینی دابەش بوونی ئاینزاکانی هەرێم لەسەر ژمێری ساڵی ١٩٥٧دا تکایە بڕوانە خشتەی ژمارە(٢).

[٨]– محەمەد ئەمین زەکی، خولاصەیەکی تأریخی کوردو کوردستانلەزۆرقەدیمەوەتائەمڕۆ،بەرگیدووەم،بەبێناویچاپخانە،سلێمانی،ساڵی٢٠٠٠،ل٢٧.

[٩]- متین، الشبك - الشاە بگ، مصدر سابق، ص٨.

[١٠]- المصدر نفسه، ص٥.

خشتەی ژمارە(٢)

ڕێژە و ژمارەی ئاینزکانی هەرێمی کوردستان بە پێی یەکە کارگێڕییەکانی ساڵی ١٩٥٧

لیوا یان قەزا	موسڵمان		مەسیحی		ئێزیدی		ئەوانی تر		نادیار		سەرجەم	
سلێمانی[١١]	٣٠٢٨٢٥	٩٩,٣	١٩٢٥	٠,٧	٢٣	٠,٠٠	٢٨	٠,٠٠	٢٣	٠.٠٠	٣٠٤٨٢٤	١٠٠
هەولێر[١٢]	٢٦٥٩٨٤	٩٧,٣٢	٧١٩٨	٢,٦٣	٢٠	٠,٠٠	٤٤	٠,٠٠	١٣٧	٠,٠٥	٢٧٣٣٨٣	١٠٠
کەرکوك[١٣]	٣٧٥٢٣٢	٩٦,٥	١٣١٥٠	٣,٣٩	٢٣	٠.٠٠	٣٠٤	٠,٠٨	١٣٠	٠,٠٣	٣٨٨٨٣٩	١٠٠
قەزا کوردیەکانی ل. نەینەوا*	٢٧٨٦٧٦	٧٥,٣٥	٣٩١١٠	١٠,٥٨	٥١٤٥١	١٤	١٢٤	٠,٠٣	١٥٤	٠,٠٤	٣٦٩٥١٥	١٠٠
قەزا کوردیەکانی ل. دیالە[١٤]	١٣١٢٣٦	٩٩,٥٥	٤٦٣	٠,٣٥	٨	٠,٠٠	٥٦	٠,٠٤	٦٦	٠,٠٦	١٣١٨٢٩	١٠٠
قەزای بەدرە لە ل. کوت[١٥]	١٦٧٠٩	٩٩,٨٦	٩	٠,٠٥	٤	٠,٠٢	١٣	٠,٠٧	١	٠,٠٠	١٦٧٣٦	١٠٠
سەرجەم	١٣٧٠٦٨٩	٩٢,٢٩	٦١٨٥٥	٤,١٦	٥١٥٢٩	٣,٤٧	٥٦٩	٠,٠٤	٥١١	٠,٠٤	١٤٨٥١٥٣	١٠٠

ئەگەر بڕوانینە خشتەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت لە سەژمێری ساڵی ١٩٥٧دا ئاینزاکانی هەرێم فرەجۆر بوون، بۆ نمونە موسڵمان بە پلەی یەکەم(٩٢,٢٩٪)، مەسیحی بە پلەی دووەم(٤,١٦٪)و ئێزیدی بە پلەی سێیەم(٣,٤٧٪)ی سەرجەمی ئاینزاکانی هەرێمیان پێکهێناوە ئەوەی تریش کە دەمێنێتەوە کە دەکاتە (٠.٠٨٪) دابەش بوونی بەسەر ئاینزا جۆراوجۆرەکانی تری هەرێم دا.

بەلاَم لەسەر ئاستی لیواکان یان قەزا کوردیەکان فرەجۆریەکە زیاترە، ڕیزبەندیەکە لە هەندێك شوێن گۆڕانی تێدا ڕوویداوە، بۆ نمونە لە قەزا کوردیەکانی لیوای موسڵ دا موسڵمانەکان لەپلەی یەکەمدان بەڵام ڕێژەکەیان(٧٥,٣٥٪)، ئێزیدییەکانیش بە پلەی دووەم(١٤٪)و مەسیحیەکانیش بە پلەی سێیەم (١٠,٥٨٪)دێن، بەلاَم لە پارێزگاکانی تر بە گشتی موسڵمانەکان هەر لە پلەی یەکەمدان وبەگشتی لە نێوان ڕێژەکەیان لە نێوان(٩٦,٥-٩٩,٥)ی ئاینزاکانە، پاشان مەسیحی بە پلەی دووەم و دواتر ئێزیدییەکان بە پلەی سێیەم دێن.

بەلاَم لەسەر ژمێری ساڵی ١٩٦٥دا دابەش بوون و ژمارە و ڕێژەی ئاینزاکانی هەرێم گۆڕانیان بەسەردا دێت بڕوانە خشتەی ژمارە(٣)

خشتەی ژمارە(٣)

ژمارە و ڕێژەی هەندێك لە ئاینزاکانی هەرێمی کوردستان بە پێی یەکەی کارگێری لەساڵی ١٩٦٥دا.

پارێزگا یان قەزا	موسڵمان		مەسیحی		ئێزیدی		ئەوانی تر		نادیار		سەرجەم	
	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ	(٪)	ژ	(٪)
سلێمانی	٣٩٤٨٩٠	٩٨,٧٧٢	٢٣٠٦	٠,٥٨	٣٣	٠,٠٠٨	١٧٣	٠,٠٤	٢٤٢٩	٠,٦	٣٩٩٨٣١	١٠٠
هەولێر	٣٤٥٧٠٠	٩٧	٨٥٨٢	٢.٤٤	٤١	٠.٠١	١٥١	٠,٠٤	١٨١٩	٠.٥١	٣٥٦٢٩٣	١٠٠
کەرکوك	٤٥٨٢٨٨	٩٦.٧٧	١٣٧٤٤	٢,٩	١٥٩	٠.٠٣	٢١٢	٠.٠٤	١٢٢٣	٠,٢٦	٤٧٣٦٢٦	١٠٠
دهۆك	١٢٥٩٨٠	٨٦,٤٢	١٤٩٣٢	١٠,٢٤	٣٦٧١	٢,٥١	٥٥	٠,٠٣	١٢٠٠	٠,٨	١٤٥٨٣٨	١٠٠
قەزا کوردیەکانی پ. نەینەوا	١٥٦٣٦٩	٦٩,٦١	٦٦٩٠	٢,٩٨	٦٠١٠٤	٢٦,٧٥	٤٩	٠,٠٢	١٤٣٧	٠,٦٤	٢٢٤٦٤٩	١٠٠
قەزا کوردیەکانی پ. دیالە	١٤١٥٢٣	٩٩.٧٢	٢٤٧	٠,١٧	٤	٠,٠٠٢	٧١	٠,٠٥	٧٣	٠,٠٥	١٤١٩١٨	١٠٠

---

[١١] - مديرية النفوس العامة، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧لوائي السليمانية و كركوك ، مطبعة العاني-بغداد، بدون سنة طبع، ص٩

[١٢] -مديرية النفوس العامة،المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧ العراق- الجاليات العراقية،دار التضامن للتجارة والطباعة والنشر-بغداد،بدون سنة طبع، ص١٨٣.

[١٣] - مديريةالنفوسالعامة،المجموعةالاحصائيةلتسجيلعام ١٩٥٧لوائيالسليمانيةوكركوك،مصدر سابق،ص٢٤١.

* - بة پارێزگای دهۆکیشەوە،مديريةالنفوسالعامة،المجموعةالاحصائيةلتسجيلعام ١٩٥٧لوائيالموصل و اربيل،مطبعةالعاني-بغداد،بدونسنةطبع، ص١٧.

[١٤] - مديريةالنفوسالعامة،المجموعةالاحصائيةلتسجيلعام ١٩٥٧لوائيديالى و الكوت،مطبعةالازهر-بغداد،بدونسنةطبع،ص١٣.

[١٥] - المصدر نفسه ،ص١٦٩.

پارێزگا یان قەزا	موسڵمان		مەسیحی		ئێزیدی		ئەوانی تر		نادیار		سەرجەم	
	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ	(٪)	ژ	(٪)
قەزای بەدرە لە پ. واست	١٥١٤٣	٩٩,٩٨	٣	٠,٠٢	-		-		-		١٥١٤٦	١٠٠
سەرجەم	١٢٨٢٤٩٣	٩١.٥	٤٦٥٠٤	٣.٣١	٦٤٠١٢	٤.٥٦	٧١١	٠.٠٠٥	٨١٨١	٠.٥٨	١٤٠١٩٠١	١٠٠

الجهاز المركزي لاحصاء،التعداد العام لسكان ١٩٦٥، بدون اسم مطبعة و سنة طبع، ص٤٤٣-٤٦٢, ٤٧١-٤٧٢ ،

ئەگەر بڕوانینە خشتەی ژمارە(٣)، دەبینین لە سەرژمێری ساڵی ١٩٦٥دا موسڵمانەکان لە پلەی یەکەم دان و ڕێژەکەیان(٩١,٥٪)ە، ئێزیدییەکان لە پلەی دووەم دان و ڕێژەکەیان(٤,٥٦٪)ە، پاشتر مەسیحییەکان بە پلەی سێیەم دێن و ڕێژەکەیان(٣,٣١٪)ی هەرێم پێکدەهێنن، بەڵام ئاینزاکانی تر تەنها ڕێژەکەیان(٠.٠٠٥٪)ی ئاینزاکانی هەرێم بووە.

بەڵام لەسەر ئاستی پارێزگاگا یان قەزا کوردییەکاندا تەنها لە قەزا کوردییەکانی پارێزگای نەینەوا ڕیزبەندییەکە وەك ڕیزبەندی هەرێم وایە و موسڵمانەکان لە پلەی یەکەمدان ڕێژەکەیان(٦٩,٦١٪)ە، ئێزیدی لە پلەی دووەم دان و ڕێژەکەیان(٢٦,٧٥٪)ە، مەسیحی لە پلەی سێیەم دان ڕێژەکەیان نزیکەی(٣٪)ی سەرجەم ئاینزاکانی هەرێم پێکدەهێنن، بەڵام ڕیزبەندییەکە لە تەواوی پارێزگا و قەزا کوردیەکانی تر دەگۆڕێت، لە تەواویاندا موسڵمان لە پلەی یەکەمدایە و لە نێوان(٨٦-٩٩٪) و پاشتر مەسیحییەکان بە پلەی دووەم دێن و دواتر ئێزیدییەکان بە پلەی سێیەم دێن.

خۆ ئەگەر سەیری سەرژمێری ساڵی ١٩٧٧ بکەین ئەوا ڕێژەکان گۆڕانیان بەسەردا هاتوە، ڕێژەی موسڵمان زیادی کردوە، لەبەرامبەردا ڕێژەی ئاینزاکانی تر کەمی کردوە،بڕوانە خشتەی ژمارە(٤).

خشتەی ژمارە(٤)

ڕێژە و ژمارەی ئاینزاکانی پارێزگا هەندێك لە قەزا کوردییەکانی هەرێم لە سەرژمێری ساڵی ١٩٧٧دا

پارێزگا یان قەزا	موسڵمان		مەسیحی		ئێزیدی		هی تر		نادیار		سەرجەم	
	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)	ژ.	(٪)
دهۆك	٢٢٣٦٧١	٨٩.٣٧	١٦٥٧٩	٦.٦٣	٩٦٨٥	٣.٨٧	٤٣	٠.٠٠٦	٣١٤	٠.١٣	٢٥٠٢٨٣	١٠٠
هەولێر	٥٢٩٨٧٨	٩٧.٩٣	١٠٧٢٢	١.٩٨	٢١٤	٠.٠٤	٣٨	٠.٠٠٦	٢٣٤	٠.٠٤	٥٤١٠٨٦	١٠٠
کەرکوك	٤٧٩٣٨١	٩٧.٣١	١١٥٦١	٢.٣٥	٦٠١	٠.١٢	٣٨	٠.٠٠٨	٧٤٥	٠.١٥	٤٩٢٦١٥	١٠٠
سلێمانی[16]	٦٩٤٢٨٦	٩٩.٦٨	١٢٥٣	٠.١٨	٤٨٢	٠.٠٧	٤٤	٠.٠٠٦	٣٩٨	٠.٠٦	٦٨٩١١٩	١٠٠
ق. پ. نەینەوا[17]	-*		٣٣٢١٢		٨٢٥١٣		-		-			
ق. پ.دیاله	-		-		-		-		-		-	
ق. پ. بەدرە	-		-		-		-		-		-	
سەرجەم	١٩٢٧٢١٦	٩١,٩٦	٧٣٣٢٧	٣,٥	٩٣٤٩٥	٤,٤٦	١٦٣	٠,٠٠	١٦٩١	٠,٠٨	٢٠٩٥٨٩٢	١٠٠

[16]-مديرية الامن العامة، التوزيع الديني للسكان العراقيين، مطبعة مديرية الامن العامة، بدون سنة طبع، ص١٥.

[17] المصدر نفسه،ص٢٩-٣٠.

*-ڕێژەکان لەسەر ئاستی پارێزگاکانن، نەك لەسەر ئاستی قەزاکان، بۆیە نەتوانراوە ژمارە و ڕێژەی ئاینزاکان لە سەرژمێری ساڵی ١٩٧٧دا بخەینە ڕوو.

ئەگەر سەیری خشتەی ژمارە(٤)بکەین دەبینین کە ڕێژەی موسڵمان هەر لە پلەی یەکەمدایە(٩١,٩٦٪)، ئێزیدی بە پلەی دووەم دێن و ڕێژەکەیان(٤,٤٦٪)و مەسیحی بە پلەی سێیەم دێن و (٣,٥٪)ی سەرجەمی ئاینزاکانی هەرێم پێکدەهێنن،

موسڵمانەکان لە پاێزگا و قەزا کوردیەکان هەر لە پلەی یەکەمدان و ڕێژەکەیان لە نێوان(٨٩-٩٩٪)، ڕێژەی مەسیحیەکانی چوار پارێزگاکەی(هەولێر، سلێمانی، کەرکوك،دهۆك)(٤٠١١٥)واتە(٥٤,٧٪)ی کۆی ڕێژەی مەسیحی لە هەرێم پێکدەهێنن، بەڵام تەنها قەزا کوردییەکانی پارێزگای نەینەوا(٤٥,٣٪)مەسیحی هەرێم لە خۆ دەگرێت.دابەش بوون بەسەر قەزاکانی تەلکیف و حمدانیە و شەنگار، شێخان و ئاکرێ و تلەعفەر[١٨].

بەڵام ئێزیدییەکانی چوار پارێزگاکەی هەرێم(١٠٩٨٢)واتە(١١,٧٤٪)ی سەرجەم ئاینزاکانی هەرێم پێکدەهێنێت، واتە(٨٨,٢٦٪)ئاینزای ئێزیدی دەکەوێتە قەزا کوردییەکانی پارێزگای نەینەوا.دەکەونە قەزاکانی شەنگار، تەلکێف، شێخان[١٩].. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١).

بەڵام بە گشتی ڕێژەی کەمایەتیە ئاینیەکان لە عێرق دا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ڕووی لە کەم کردن کردووە، ئەمیش دەگەڕێتەوە بۆ بەعەرەب کردو ڕاگواستن و تێکدانی گوندەکانیان و قەدەغەکردنی هاتوچۆ لە ناوچەکانیان...بۆیە زۆر لەم ئاینزایانە کۆچیان کرد و عێراقیان جیهێشت، ئەمەو جگە لەوەی هەندێك لە ئاینەکان مژدەدەری نین و هۆکارن بۆ کەم بونەوەی پەیڕەوکەرانیان، بڕوانە خشتەی ژمارە (٥)

خشتەی ژمارە(٥)

ڕێژەی(٪) گەشەی ئاینزاکان لە عێرق دا لە نێوا ساڵانی ١٩٤٧-١٩٥٧ و ١٩٦٥-١٩٧٧دا [٢٠]

ساڵ	موسڵمان(٪)	مەسیحی(٪)	جولەکە(٪)	صابئە(٪)	ئێزیدی(٪)	ئاینی تر(٪)
١٩٤٧-١٩٥٧	٣,٤٨	٣,١٧	٢٨,١٧	٥,٦٤	٥,٥٨	٣,١٨
١٩٦٥-١٩٧٧	٣,٣٧	٠.٧٣	١٦,١٨-	٠,٩٣	٣,٢٥	-

ئەگەر بڕوانینە خشتەی سەرەوە دەبینین ڕێژەی گەشەی مەسیحیەکان لە نێوان ساڵانی ١٩٤٧-١٩٥٧دا (٣,١٧٪)، بەڵام لە سەڵانی ١٩٦٥-١٩٧٧ دادەبەزێت بۆ(٠,٧٣٪) واتە بە ڕێژەی(٢,٤٤٪)گەشە کەمی کردووە، جولەکەکان-یش لە هەمان ماوەدا ڕێژەی گەشە لە (٢٨,١٧٪)کەم دەکات بۆ (-١٦,١٨٪) و سابیئەکانیش لە(٥,٦٤٪) کەم دەکات بۆ (٠,٩٣٪) و ئێزدییەکانیش لە(٥,٥٨٪)کەم دەکەن بۆ(٣,٢٥٪)واتە بەگشتی سەرجەم ئاینزاکان لە عێراق دا لە ماوەی دوو سەرژمێری (١٩٤٧-١٩٧٧)دا بە ڕێژەیەکەی پێشبینی نەکراو کەمیان کردووە.

بەشی دووەم: هۆکارەکانی پشت دابەش بوونی جوگرافی ئاینزاکانی هەرێم:

چەندین فاکتەری مێژوویی و جوگرافی لە کاتە جیاوازەکاندا ڕۆڵیان هەبوو لە دابەش بوون و بڵاو بوونەوەی ئاینزا جیاوازەکانی کوردستان، بۆیە هەرێم بۆتە گەلێرییەك(GALLERY) لە لەخۆ گرتن و نمایش کردنی ئاینزا و مەزهەبە جیاوازەکان، لەوانەش:

[١٨]- المصدر نفسه، ص٢٨-٣١.

[١٩]-المصدر نفسه، ص٣١-٣٤.

[٢٠]-المصدر نفسه، ص٢٦.

باسی یەکەم : فاکتەری جوگرافیای سروشتی، کۆمەلأیەتی:

جوگرافیا ڕۆڵی گەورەی هەبوە لە دابەش بوونی ئاینزا جیاوازەکان، لەبەر ئەوەی هەرێم پردێکی ووشکانی بووە لە نێوان کیشوەرکانی ئەوروپا و ئەفەریقا و ئاسیا، ئەمەش بۆتە پردێك بۆ تێپەڕین و جێگیر بوونی نەتەوە و گروپی جۆراوجۆر هەندێکیشی جێگیر بوون[٢١]، ئەمە جگە لەوەی تۆبۆگرافیای هەرێمیش ڕۆڵیان هەبووە لە پاراستنی کەمینە ئایینەکان و مانەوەیان[٢٢]، بۆنمونە لەکاتی هێرشی مەغۆلەکان بۆ عێراق ژیانی مەسیحیەکان لە ناوەڕاست و باشور کەوتە مەرسییەوە بۆیە هانایان بۆ هەرێمی کوردستان هێنا و لە ناو چیاکاندا خۆیان پاراست[٢٣]. جگەلەوە گەلی کوردیش بە گشتی گەلێکی ژیان دۆست و میوان دۆستە، دەمارگیری ئاینی بوونی نیە، بۆیە ڕۆژهەلأتناسی ئینگلیزی(کلنك) نوسیویەتی(کوردەکان دالّدەی زۆر دەربەدرە و ئاوارەی ئەرمەنیان داوە ڕزگاری کردون باسی ئەوەشیان کردوە کە ئەرمەن و کورد بەیەکەوە ژیاون[٢٤].

باسی دووەم: فاکتەری مێژووی:

فاکتەری مێژوو یەکێکی ترە لەو فاکتەرانەی کە ڕۆڵی هەبوە لە مانەوەی ئاینزا جیاوازەکان لە هەرێمی کوردستان دا، بۆ نمونە:-

ئاینی زەردەشتی بە کۆنترین ئاینی دانیشتوانی کورد دادەنرێت و بڕوا وایە زەردەشت لە ساڵی ٦٠٠ یان ٦٦٠ پ.ز لە ناوچەیەکی کوردی لە دایك بوە و دواتر ئاینەکە بۆتە ئاینی ڕەسمی دەوڵەی فارس[٢٥]، چەند بۆچونێك هەیە سەربارەت بە مێژووی دەرکەوتنی ئاینی جولەکە لە هەرێمی کوردستانی ئێستا، یەکێك لە بۆچونانە پێی وایە شای بابل(نەبوخزنەسر) لەساڵی٥٨٧پ.ز. هێرشی کرد بۆ سەر هەردوو مەملەکەتی جوەکان - ئیسرائیل، یەهوداو بوە هۆی بەدیل گرتنی بەشێکی زۆری دانیشتوانەکانیان و هێنانیان بە کۆیلەیەتی بۆ بابل[٢٦]. دووەمین شەپۆلی جولەکەکان لەئەنجامی بلأوبوونەوەو دەربەدەرییانەوە بوو ئەویش لە ئەنجامی لەشکرکێشی"تیتۆ"ی ڕۆمانی بوو کە لەساڵی٧٠ی زاینی دا فەلەستینی داگیر کرد.[٢٧]

چوونێك کەزیاتر پش ئەستورە بە بەلگەی مێژووی سەرەتای هاتنی مەسیحی بۆ کوردستان، بۆ سەرەتای پەیدابوونی ئاینی مەسیحی دەگەڕێنێتەوە، ئەویش(جاتلیقی)ی شاری(مەدائن)ە، کەناوی(هیماوسی یەکەم)ە و لە ساڵی(٨٢٢)زاینی دا کۆچی دوایی کردووە و دەڵێت:"ئاینی مەسیحی لە ناوئێمەدا لەدوای بەرزبونەوەی حەزرەتی مەسیح بۆ ئاسمان بە٢٠ ساڵ بلأوکرایەوە، بەتایبەتی لە ڕێگەی مارماری مارادی، کەیەکێك بوون لە(٧٢)قوتابیەکانی مەسیح، کە ڕوویان کردۆتە شارەکانی نوسەیبین، جەزیرە، موسڵ، کوردستان لە سەدەی یەکەمی زاینیدا"[٢٨]، مەسیحیەت هەر لە سەرەتاوە لەناو کورداندا بلأوبووەوە ولأتەکەیان بوو بە حەشارگەیەکی

---

[٢١]- خەلیل ئیسماعیل محەمە، ئاشوریەکان لە عێراق دا (لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی گەشەکردن و دابەش بونی جوگرافیان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژ.١٣ نیسانی ١٩٩٥،ل٥٧.

[٢٢]- خلیل اسماعیل محمد، دهوك- نینوی(دراسات في الخصائص الدیموغرافیة للسكان)مركز كردستان للدراسات الاستراتیجیة- السلیمانیة، ٢٠٠٥،ص١١٧.

[٢٣]- شاكرخصباك،الأكراد،(دراسة جغرافیة- اثنوغرافیة)، الطبعة الاولی، دارالعربیة للموسوعات، الطبعة الاولی، ٢٠٠٥، ص٤٨٨.

[٢٤]- خلیل ئیسماعیل محمد، ئاشورییەکان لە عێراق دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٩.

[٢٥]– عبداللە غفور، جوگرافیای کوردستان، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر،ل١٩٠.

[٢٦]-أ-ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٦. ب- عبدالرزاق الحسنی، العراق قدیماً وحدیثاً، مصدر سابق، ص٤٣.

[٢٧]-ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەییی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦.

[٢٨]- کرێکار عبداللە، کوردو ئاشوری، سەرچاوەی پێشوو، وەرگیراوە لە: رفائیل بابواسحاق، تأریخ نصاري العراق، بغداد، سنة١٩٤٨، ص٢.

پەیڕەوکەرانی ئەم ئایینە بەشێکیشیان تەنانەت ئیمڕۆکەش هەر لە سەر ئەو ئاینە ماونەتەوە[٢٩].هەروەها لە ئینسکلۆپیدیای ئیسلامیدا هاتوە کە"مارماری" لە سەدەی سێیەم لەناو خەڵکی شاری(شەهرکەرد)کە بت پەرست و دارپەرست بوون پڕوپاگەندەی بۆ مەسیحیەت کردووە ئەم شارەش دەکەوێتە نێوان هەولێرو تاوق[٣٠] هەندێکی تر پێیان وایە کە مەسیحیەکان هاتنە عێراق لە سەدەی یەکەمی زاینی لە باکووروخۆرئاوا لە سەردەمی فەرمان ڕەوایی فارس لەسەرانسەری وڵاتەکەدا بڵاو بووەوە هەتا دەرکەوتنی ئاینی ئیسلامی[٣١]بۆ واتە لە سەردەمە جیاوازەکاندا ئاینزا جیاوازەکان لە هەرێم دا ژیان و ئاینەکە بووە بە ئاینی فەرمی ناوچەکە یان بەلایەنی کەم بوە بە ئاینی زۆرینیە ناوچەکە.

باسی سێیەم: فاکتەری ئاینی:

ئاین-یش وەك فاکتەرێکی گرنگی تر ڕۆڵی هەیە لە مانەوەی مانەوە فرەچەشنە بوونی ئاینزاکانی هەرێم، بۆ نمونە بوونی گۆڕی شێخ عادی لە مەزارگەی لالش بە یەکێك لە هەرە هۆکارە بەهێزەکان دادەنرێت لە بونی ژمارەیەی زۆر لە ئێزیدییەکان لە قەزاکانی شێخان و شەنگار و دەروربەری.

باسی چوارەم: فاکتەری ڕامیاری و کۆچ:

بەریتانیا توانی ئاشورییەکان لە هێزی ئەلیفی دا ڕێکبخات و لەدژی شۆڕش و ڕاپەڕینە کوردییەکان بەکاربیان بهێنێت، لەبەرامبەر دروست کردنی دەوڵەت ین نمیچە سەربەخۆیی بۆیان، سەرئەنجام لە لایەن بەریتانیا پشتیان تێکرا و حکومەتی عێراقی قەتڵ و عامی کردن. بەریتانیا بەویستی حکومەتی عێراق بەشێوەی گروپ و گروپی لێکدابڕاو لە عێراق نیشتەجێی کردن[٣٢]جگەلەوەی لە ساڵانی(١٩١٢ و ١٩٣٥-١٩٣١)هێرشی سەربازی کرایە سەر ئێزدییەکان و پاشتر پرۆسەکانی تەعریب ناوچەکانیانی گرتەوە بە تایبەت هەردوو قەزاش شەنگال و شێخان[٣٣]، ئەمەش بوە هۆی گۆڕانکاری لە ڕێژە و دابەش بوون و ژمارەیان.

بەشی سێیەم: ڕۆڵی ئاین لە پێکەوە ژیانی ئاشتی لە دەوڵەت دا:

لە دوو سەدەی کۆتایی هەزارەی ڕابووردوو دەوڵەتی نەتەوایەتی سەری هەڵدا، بەڵام هەندێك دەوڵەتیش لە سەدەی ڕابوورد لەسەر بنەمای ئاین دامەزران وەك دەوڵەت پاکستان و دەوڵەتی جولەکە،هەرچۆنێك بێت ئاین پەیوەندییەکی زۆر توندی هەیە لەسەر باوردۆخی ڕامیاری و هێزی دەوڵەت،چ بە لایەنە ئەرێنییەکەی بێت یان بەلایەنە نەرێنیەکەی بێت. بۆیە ئەم بەشەمان دابەشی چەند باسێك کردوە کە ئەوانیش بریتین لە:

---

[٢٩]- ڕەشاد میران، ڕەوشی ئاینی ونەتەوەیی لە کوردستاندا، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٤-٢٣٥.

[٣٠]- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩. وەرگیراوە لە:
The encyclopedia of islam vol:II.london .1927.volIv.london .1934.vol.I.london1960.p1151.

[٣١]- خليل اسماعيل، اقليم كردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، مطبعة اوفسيت كريستال، أربيل، سنة١٩٩٨، ص٩١.

[٣٢]- خلیل ئیسماعیل محمد، ئاشوریەکان لە عێراق دا، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٨-٦٥.

٣٣- خەلیل ئیسماعیل، دابەش بوونی جوگرافیای ئێزدییەکان لە عێراق دا، گۆڤاری سیاسەتی دەولی،ژ(١٠)، تەموزی١٩٩٤، ل٢٧-٣٠.

باسی یەکەم: ئاین و جوگرافیای ڕامیاری:

بەگشتی دەوڵەتانی جیهان دابەش دەبن بۆ دوو جۆر: جۆری یەکەمیان ئەوانە کە گونجاون و یەکێتی ئاینیان لە نێوان دایە، ئەوانە کە(٧٥٪)ی دانیشتوانیان یەك ئاینیان هەیە، بەڵام کۆمەڵەی دووەم ئەو دەوڵەتانەن کە چەند ئاینێکیان تێدا بلاّوە و یەك باوەڕ زۆرینە نیە وەك ولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا(٦٥٪)پرۆتسانتە و لە کەنەداش پرۆتستانتەکان(٦٠٪)ی سەرجەمی ئاینزاکانی ئەو ولاّتە پێکدەهێنن، بۆیە ئەگەر مەسەلەی تایفی و مەزهەبی بوروژێنرێت دەبێتە مامەی هەڕەشە لە یەکێتی نەتەوەییان[٣٤].

ئاین فاکتەرێکی زۆر گرنگە لە پێکەوە ژیانی ئاشتی و سەقامگیری ڕامیاری و کۆمەلأیەتی و ئابوری و تەنانەت هێزی دەوڵەتیش، ئەگەر لە ولاّتێکی فرە ڕەنگی ئاینیدا دیموکراسی بەمانای تەواو بەرجەستە نەبووبێت و تاکەکانی هەست بە ئازادی تەواو نەکە لە پیادەکردن و ئەنجام دانی سروتە ئاینیەکان، ئەوا ئەو وولأتە توشی جەنگی تایفی دەبێت وەك ئەوەی لە بۆرما و عێراق...دەبینرێت و کاریگەری ڕاستەوخۆی دەبێت لەشلە ژانی دۆخی ڕامیاری دەوڵە و تێکدانی ژێرخانی ئابوری و داتەپاندنی ئابوری وولأت تا ڕادەی ئیفلیج بوونی ئابوری، لەدەست دانی ژمارەیەك زۆر لە هێزی مرۆیی لە وولأتدا دەشێت ئەم هێزە لە پاراستنی سنوری وولأت و بەرهەم هێنان و داهێنانی زانستی سودی لێببینرایە، ئەمەش دەبێتە هۆی لاواز بوونی دەوڵەت چ لەسەر ئاستی ناوخۆ بێت یان لەسەر ئاستی هەرێمی و دەرەکی. زۆرێك لەو جەنگانەی کە لە ڕابوردوودا ڕوویان داوە بەهۆی ناکۆکی ئاینییەوە بووە، بەلأم لە ئێستادا بەهۆی بلاّووبونەوەی ڕۆشنبیری و بەیەکەوە ژیانی ئاشتیانە وایکردوە فاکتەری ئاینی ئەو گرنگیەی جارانی نەمێنێت[٣٥]

کەواتە ئالۆزی ئاینی و مەزهەبی و دەمارگیری ئاینی و هەوڵدان بۆ ڕزگار بوون لە دەست کەمینە ئاینییەکان، زیانێکی زۆر بە دەوڵەت دەگەیەنێت و دەبێتە هەلوەشانی یەکێتی نیشتمانی و نەتەوەی[٣٦].

بە پێچەوانەشەوە، فرە ڕەنگی ئاینی و ئازادی ڕەها بۆ تەواوی ئاینزاکان دەبێتە نیشانەی هێز بۆ وولأتەکە و سەر ئەنجام دەتوانرێت لە پرۆسەی پێشخستن و پەرەسەندنی دەوڵەت لە بوارەکانی ڕامیاری و ئابوری و زانستی و کۆمەلأیەتی و سەربازی... هاریکاربن.

باسی دووەم: ئاینزاکانی هەرێم و ڕۆڵیان کێشەکانی ناوچەکە:

باش دەرکەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق و شام لە عێراق دا و زۆر بەتوندی کەوتنە چەوساندنەوەی ئاینزاکانی تری مەسیحی و شەبەك و ئەهلی حەق ... توشی کوشتن و داگیرکردنی ماڵ و موڵك و دەربەردەر بوون و ئاوارە بوون هاتن لەسەر دەستی ئەم گروپەچەکدارە توندڕەوە، بۆیە بە ناچاری ئەم کەمایەتییە ئایینانە پەنایان بۆ هەرێمی کوردستان هێنا و حکومەتی هەرێم و گەلی کوردستان باوەشی میهرەبانیان بۆ کردنەوە و دالّدەیان دان، خواردن و خواردنەوەی ڕۆژانەی خۆیان لەگەڵ بەش کردن.

---

[٣٤]- محمد عبدلغەنی ، جوگرافیا و پەیوەندییە سیاسیە نێودەوڵەتیەکان،و. جەزا تۆفیق تالیب و ئەحمەد عەلی ئەحمەدن چاپخانەی حەمدی- سلێمانی،٢٠٠٥،ل ١٠١-١٠٢.

[٣٥]- نافعالقصابواخرون،الجغرافياالسياسية،دارالكتبللطباعةوالنشر،بدونسنةطبع،ص٧٩

[٣٦]– بۆزانیار زیاتر لەسەر دەمارگیری ئاینی و لێکەوتە نەرێنیەکانی لە دەوڵەتدا تکایە بڕوانە: ا- نافع القصاب و اخرون، الجغرافيا السياسية،مصدر سابق، ص٨١.ب- صلاح الدين الشامي, دراسات في الجغرافيا السياسية،الطبعة الثانية، منشأ المعارف- الاسكندرية، ١٩٩٩،ص١١٢-١١٣.ج– عبدالله عەتەوی، دەوڵەت و کێشە نێودەوڵەتیەکان(لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای سیاسی)، و. جەزا تۆفیق تالێب و ئەحمەد عەلی ئەحمەد، چاپی دووەم، چاپ و پەخشتی ڕێنما- سلێمانی،٢٠٠٧، ل٢٠٦.

پاش کەمتر لە دوو مانگ لە دەستبەسەرداگرتنی شاری موسڵ ، ئیدی چەکدارانی خەلافەی ئیسلامی شاڵاوی دڕندانەیان بردە سەر شەنگار و قەزاو ناحیەکانی دەوروبەری شاری موسڵ و لە ماوەیەکی کورتدا توانیان زۆر شوێن لەم ناوچانە داگیر بکەن ، ئیدی کەوتنە جێ بەجێ کردنی بەرنامە ڕەشەکانی خۆیان کە بریتی بوون لە قەتڵ و عامی نێرینەی ئێزیدیەکان و دەستگیرکردنی ژن و کچ و منداڵ و مێینەکان، ئەنجام دانی کڕین و فرۆشتن پێیانەوە بەنرخێکی زۆر کەمتر لە نرخی پەلەوەرێکی ماڵی* ، ئەنجام دانی تاوانی سێکسی بەکۆمەڵ بۆ سەر کچ و ژنە لاوەکان ، کردنیان بە کاڵا و پێشکەش کردنیان بە ئەمیر و جەنگاوەرەکانیان.نەك هەر بە ئاین و

ئاینزا جیاوازەکانی ترەوە نەوەستان، بەڵکو زۆر بە توندی کەوتنە ململانێی مەزهەبی شیعە**ی هاو ئاینیان و زۆر بەتوندی توشی کوشتن و لەناوبردن و ڕاوەدوونان و چەوساندنەوە هاتن لەسەر دەستی ئەم گروپە، ئەم گروپەسونییە توندڕەوە دژیحکومەتی هەرێمیش کەوتە جەنگەوە بە درێژایی ١٠٥٠کم پەلاماری هێزێکی موسڵمانی سونە مەزهەبی دا کە ئەویش هێزی پێشمەرگە**بوو، واتە ئاینیان کرد بە بەرگێك بۆ خزمەت کردنی بەرژەوەندییە ڕامیار و سەربازی و ئابورییەکانی خۆیان و فراوانکردنی قەڵەمڕەوی دەوڵەتە دینیەکەیان.

باسی سێیەم: ئایندەی ئاینزاکای هەرێم

پاش کەوتنی شاری موسڵ لەسەر دەستی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق و شام دا، درزێکی گەورە کەوتە نێو ئاینزاکانی عێراق بە گشتی و ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم بە تایبەتی، لەم باسەدا هەڵوێستە دەکەین لەسەر ئەو هۆکارانەی کە بوونە هۆی قوڵبوونەوەی جەنگی تایفی لە عێراق و ئایندەی پێکەوە ژیان لە عێراق بە گشتی و ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم بە تایبەتی.

ململانێی لە نێوان ئاینزای ئیسلام(مەزهەبی شیعە و مەزهەبی سونە):

پاش دورخستنەوەی سونە لە دەسەڵات لە ساڵی٢٠٠٣ بە دواوە و کەڵەکە بوونی تاوانەکانی حکومەتی شیعی عێراق بەرامبەر بە پێکهاتە نەتەوەیی و مەزهەبیەکانی تر عێراق بە تایبەت لە ماوەی دەسەڵاتداری نوری مالکی دا، بوە هۆی دروست بوونی درزی گەورە لە نێوان نەتەوە و ئاین و ئاینزا جیاوازەکانی عێراق، بە تەقاندنەوەی مەزارگەی ئیمام عەسکەر لەسامەڕا لە ٢٠٠٦دا پڕیشکی جەنگی ئاینی و مەزهەبی و تایفی عێراقی گرتەوە، لێرە بە دواوە هەردوو مەزهەبی شیعە و سونە قەتماغەی برین و ناکۆکییەکی مێژینەی لەوەو پێشیان هەڵدایەوە و "گێمێکیتری جەنگ لەناوەڕاستی عێراق چەخماخەیکرد،بەڵام بەناووناونیشان وئامانج

---

* - بروانە پاشکۆ ژمارە (١).

* –کێشەی نێوان مەزهەبەکانی شیعە و سونە مێژوویەکی زۆر دور و درێژی هەیە و دەگەڕێتەوە بۆ پاش خەلیفە عوسمانی کوری عەفان(ر.خ)دروست کردنی بناغەی شیعە گەریان دامەزراند، هەر چوار فەقیهەی ئەبو حەنیفە و مالك و شافعی و احمد دژی تەشەیوع وەستاونەتەوە، کێشەی ڕاڤەکردن و دروستی جێ بەجێکردنی ئیسلام و خەلافەتی سێ خولەفاکەی ڕاشدین و دایکی ئیمانداران بەتایبەت عائیشە(ر.خ) و تەحریفی قورئان و حەلاڵ و حەرام و واجب و مەمنوع ...لە کێشە گەورەکانی نێوان شیعە و سونەیە. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر کێشەکانی نێوان شیعە و سونە تکایە بڕوانە:أ- اسامة شحادة، المشكلة الشيعية، الطبعة الثانية، بدون اسم مطبعة، ٢٠٠٨، ص٢٤-٢٥.ب- محمد سليم العوا،العلاقة بين السنة والشيعة،الطبعة الاولى- سفير الدولية للنشر،٢٠٠٦،ص١٧-٢٣. تەنانەت کێشەی نێون ئاینی ئیسلام و ئاینی مەسیحی و جولەکە کێشەیەکی زۆر قوڵە، خودای گەورە لە نزیکەی ٥٠ ئایەتدا بەنی ئیسرائیلی بە کافر و بێ باوەڕ ناساندوە، هەروەها لە حەدیسی پێغەمبەریشدا بە ڕەگەزی شەڕ و تاوانکار و گومڕاو کافر ناسێنراون، بۆ زانیاری زیاتر لەسەر کێشە قوڵەکانی نێوان ئاینی جولەکەو ئاینی ئیسلام، تکایە بڕوانە: صفوت الشواد، اليهود نشأة و تاريخا، مصدر سابق، ص٤.

** - لە دیدی ئەم گروپەوە حکومەتی هەرێمی حکومەتێکی ناشەرعیە و پێشمەرگە مورتەدە و دەبێت جارێکی تر گەلی کورد تۆبەیان پێبکرێت و بکرێن بەو موسڵمانەی کە ئەوان بانگەشەی بۆدەکەن.

وكارەكتەرەكانی جەنگەكە كەهەندێك گۆڕانكاری بەسەرداهاتوە بەبەراورد بەجەنگەكانی پێشوو،ئامانج وناونیشانی جەنگەكە لەڕوڵەتداجەنگاندنە لەدژیتیرۆر،كارەكتەرەكانیشی گروپی دەوڵەتی ئیسلامییە لەعێراق وشام وهاوبیرەكانیان هاریكارەكانیانن لەبەرامبەرحكومەتی عێراقی.

بەلأم لەڕاستیدا بەخوێندنەوەیەكی سەرپێی بۆماندەردەكەوێت چەند تەكتیك وئامانجێكیتری ڕامیاری وئیداری وجوگرافی ومەزهەبی وسەربازی وهەڵبژاردن وهەرێمی ونێودەوڵەتیترلەپشت ئەم جەنگەوەخۆیان مەڵاسداوە.

جەنگی مەزهەبی شیعە وسونە مێژوویەكی دەیان سەدەی هەیە،بەلأم ڕووخاندنیڕژێمی بەعسو گرتنەدەستی كورسی دەسەڵات لەلایەن شیعەكانی عێراق،ململانێ ومیكانیزمی ململانێكانی بردەئاستێكی بالأتر. بەجۆرێك ململانێی نێوان ئەم دوو مەزهەبە فولبووەوە نەك بەتەقاندنەوەی مزگەوت وحسێنیە وزیارەتكارانی مەزارگەكانی عێراق وتەسفیەكردنی كەسانی ئاینی یەكدی نەوەستا،بەڵكوململانێكە گەیشتە تەقاندنەوەی بۆنە ئاینی و كۆمەلأیەتیەكانی یەكدیوتەنانەت كوشتن وملپەڕاندنی هاولأتیانی عێراقی لەسەرناو و شوناسیان.

توندبوونەوە یململانێی نێوان ئەم دوو مەزهە بەلای ڕامیارییەكان وئیدارییەكان،دۆخێكی خوێناویتری بەخۆیەوەبینی،تەنانەت سەركردە ڕامیاریو ئیدارییەكان یەكدی تاوانباردەكرا بەكارئاسانیكردن بۆ تیرۆرستان ودالدەدانی تیرۆرستان،تاوانباركردنی سەركردە سونیەكان بەتاوانی تیرۆر پالپشتی یاسایی ودەستوری وقەزایی بۆ سەركردە شیعەكان فەراهەمكرد لەدرێژەدان بەڕیشەكیشی نەیارەكانیان"[٣٧]،

دورخستنەوەی سەركردایەتی سونی لە پرۆسەی ڕامیاری و ئیداری و سەربازی عێراق و فەرامۆش كردنی ناوچەكانیان لە ڕووی خزمەت گوزاری و نەبوونی هەلی كار و تۆلەكردنەوەی تاوانی ٨٠ سالی پێشووی ڕژێمی بەعس(زۆرینە سونە)لە لایەن شیعەكان، دەستگیركردن و زیندانی كردنی بێ دادگایی كردن... ئاگرێك بوو، بوركانی سونەكانی بەرەو تەقینەوە دەبرد[*].

بۆیە پاش كۆنترۆڵ كردنی شاری موسڵ لە ١٠ی حوزەیرانی ٢٠١٤ و كۆنترۆڵ كردنی زۆرینەی ناوچە سونە نشینەكان، داعش بە هاریكاری هۆزە عەرەبە سونییەكان هەستان بە كۆمەڵ كوژ كردن و ملپەڕاندنی بە كۆمەڵی پەیڕەوانی مەزهەبی شیعە[**](بە بێ جیاوازیكردن لە نێوان هاولأتی سادە یان ئەندام و كارمەند لە دەزگا فەرمی جۆربەجۆرەكانی حكومەتی عێراقدا) بە بەرچاوی هاولأتیان و بە بێ دادگایی كردن، ئەنجام دانی تەقینەوە لە ناوچە شیعەكان و سەردانی كەرانی مەزارگە ئاینییەكان، حەلأ كردنی هەموو شتێكی شیعە بۆ

---

[٣٧] زانكۆی ڕاپەڕین ئەم نوسینە وكۆمەڵێك سەرج وپێشنیاریتربەناونیشانی جیاوازەوە ئاراستەی وەزارەتی خوێندنی بالأكرد، تا لەوێوە ئاراستەی لایەنی بەرپرس وسەركردایەتی هەرێم بكرێت وكاری لەسەربكرێت وبتوانرێت خزمەت بەدۆخی كورد و كوردستانیانی پێبكرێتب ەژمارە(٣٤٨)لە ڕێكەوتی١٦ی حوزەیرانی ٢٠١٤دا، ئەحمەد ڕەفیقك ەریم، تا تێرمی دووەمی جەنگی چالدێرا خەونەكانمان لەناو نەبات، ڕاپورتی بلأونەكراوە، ٩كانوونی دووەمی ٢٠١٤،ل١.

[*]-لە ئەنجامی دەستدرێژی كردنی هێزە ئەمنیەكانی عێراق بۆ سەر خوپیشاندەرە سونیەكان لە٢٠ دیسەمبەر٢٠١٣، بوە هۆی نوێ كردنەوەی شەری چەكداری لە پارێزگای ئەنبار لە نێوان دانیشتوانی ناوچەكە و هێزە ئەمنیەكان و هێزە چەكدارەكانی تر،لە ئەنجامی هێرشی هەرەمەكی هێزە حكومییەكان بوە هۆی دەربەدەربوونی نزیكەی نیو ملیۆن هاولأتی لە نێوان كانونی یەكەم- ئەیلولی٢٠١٤دا،جگە لە گیان لە دەستدانی ژمارەیەكی نەزانراو لە هاولأتی مەدەنی،هیومانرایتسووچ،العراق،http://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/iraq_ar_3.pdf)(٢٥يناير٢٠١٥).ص.

[**]– دەوڵەتی ئیسلامی هەستا بە كوشتنی بە كۆمەڵ و توندوتیژی سێكسی و ڕفاندنی هاولأتیان و ئەشكەنجەدانیانی شیعەكان و كەمایەتیە ئاینی و نەتەوایەتیەكانی تر. منظمة العفو الدولية، تصاعد العنف الطائفي المميت بعد مرورعام علي الهجوم الشرس لتنظيم" الدولةالاسلامية" على العراق،(https://www.amnesty.org/ar/articles/news/2015/06/a-deadly-spiral-of-sectarian-violence-a-year-on-from-is-onslaught-on-iraq/)(10حوزيران ٢٠١٥).بدون رقم ص.

خۆیان.لێرە بە دواوە ناکۆکی نێوان ئەم دوو مەزهەبە بە جۆرێك قوڵ بووەوە کە ئیدی هیچ ئاسۆیەك بۆ پێکەوەژیانی ئەم دوو مەزهەبەی ئیسلام نەماوە لە چوارچێوەی یەك دەوڵەت دا.چونکە پاش ئەوەی هێزە عێراقییەکان هەندێك ناوچەیان کۆنترۆڵ کردەوە لەچەدارانی داعش هەستان بە سوتاندن و تالانکردنی ماڵ و موڵکی هاولاتیانی سونی مەزهەب و تێك دان و وێرانکردنی ماڵ و مومتەلەکات و خانوەکانیان و ڕفاندن و سەرونگومکردنی هاولاتیانی سونی لەسەر دەستی میلیشیا شیعەکان و سوتاندنی گوندەکانیان...*

ململانێی نێوان مەزهەبی سونە و ئاینزاکانی تری ناوچەکە:**

بەیارمەتی و هاریکاری پەیڕەوکەرانی مەزهەبی سونی، داعش پاش کۆنترۆڵ کردنی دووەم گەورەترین شار لە پارێزگای عێراق، لە ماوەیەکی زۆر کورتدا دەسەلاتی گەیشتە زۆر ناوچە لە پارێزگاکانی کەرکوك و دیالە و سەلاحەدین و هەولێر و ئەنبار و بەغا... تا مایسی ٢٠١٥ توانی زۆرترین ڕووبەر و یەکەی کارگێڕی لە گەورەترین پارێزگای عێراق(رومادی) داگیر بکات، و ڕەشە کوژی و تاوانی جەنگ ئەنجام بدات.

داعش هەمان تاوانیشی لە ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارە هەرێم ئەنجام دا، بەلاَم بەهۆی فرە ئاینی و مەزهەبی ئەم ناوچانە، قەبارە و پشکی تاوانی داعش لەم ناوچانە زۆر تر بوو، پاش داگیرکردنی موسڵ خوێنی هەموو شیعەکا حەڵاڵ کرا، پاشان مەسیحیەکان ئاوارە و دەربەدەرکران و دواتر سەرو ماڵیان داگیرکرا، پاشتر ئاینزاکانی شەبەك و کاکەیی و تورکمانە شیعەکانی کانی تەلەعفەر*** و ناوچەکانی تریش هەمان چارەنوسیان هەبوو****، داعش لە سەرەتای مانگی ئابدا، شەنگار و زۆر ناوچەی تری لە ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم داگیرکرد، سەرجەم نێرینەکانی ئەم ناوچانەی کۆمەڵ کوژ کرد و ماڵ و موڵکیان داگیرکرا، ژن و منداڵ* و کچە لاوەکان دەستگیرکران و کران بە کەنیزەك و لە بازاری کۆیلەکاندا مامەڵەی کڕین و

* - هێزە ئەمنیەکانی عێراق و میلیشیاکان هاوشێوی داعش تاوانیان بەرامبەر هاولاتیانی سونی مەزهەب ئەنجام دا، بۆ زانیاری لەسەر جۆر و شوێنی تاوانەکان و گوندە وێرانکراوەکانی دەستی هێزە عێراقییەکان و وێنەی مانگی دەستکردنی گوندە سوتێنراوەکان تکایە بڕوانە: هیومان رایتس ووچ، بعد التحرير حل الدمار المليشيات العراقيه و ما بعد امرلى، (http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/iraq0315ar_ForUpload.pdf)(٢٠١٥).

** - داعش هەستا بە تەقاندنەوەی ئۆتۆمبێلی بۆمب ڕێژکراو و کردەوەی خۆکوژی لە ناو هاولاتیان و لە سێدارەدانی بێ دادگایی و ئەشکەنجەی زیندانیان و جیاکاری بەرامبەر بە ئافرەت و هاوسەرگیری بە زۆر و دەستدرێژی سێکسی بۆ سەر کچ و ژنی ئێزیدی و روخاندنی پەرستگا و شوێنە ئاینیەکان و کوشتن و فراندنی کەمایەتیە ئاینی و نەتەوەیەکان بە تایبەت شیعە و ئێزدی لە پارێزگای نەینەوا. هیومان رایتس ووچ، العراق،مصدر سابق.ص١.

*** – داعش هەموو کەمایەتیە ئاینیەکانی ئەم ناوچەیەی کردە ئامانج، تەنانەت ئەو عەرەبە سونییانەی کە دژی داعش بوون، بۆ زانیاری زیاتر لەسەر تاوانی داعش بەرامبەر بەم ئاینزا جیاوازانە تکایە بڕونە:منظمة العفو الدولي،العراق: يزيديون اسرهم تنظيم" داعش"في خضم تصاعد الهجماع الطائفية،(https://www.amnesty.org/ar/articles/news/2014/07/iraq-yezidis-captured-isis-amid-mounting-sectarian-attacks/)(١تموز٢٠١٤).

**** - بۆ نمونە داعش ویستی گوندی کۆچۆی ئێزیدی نشین لەسەر نەخشە بسڕێتەوە بە ، کۆمەڵ کوژی دژ بە گوندنشینان ئەنجام دا، بۆ زانیاری زیاتر تکایە بڕوانە: منظمة العفو الدولية، شهادات من كوتشو: قرية حاولت'الدولة الاسلامية'مسحها عن الخريطة،(https://www.amnesty.org/ar/articles/blogs/2014/08/testimonies-from-kocho-the-village-isis-tried-to-wipe-off-the-map/)(١٨ اب٢٠١٤).

* - داعش دەستدرێژ سێکسی بە کۆمەڵی کردۆتە سەر کچە منداڵە ئێزدییەکان، هەندێکیان تەنها تەمەنیان ٩ سال بوە، بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم تاوانە و کاریگەرییە دەرونیەکانی سەر ئەم کیژۆڵانە تکایە بڕوانە:ا- هیومان رایتس ووچ،اغتصبتهن داعش والان يحاولن مواجهة المستقبل،(http://www.hrw.org/ar/news/2015/04/14/yezidi-op-ed)(١٤ابريل٢٠١٥).ب- هیومان رایتس ووچ،العراق- الهاربات من داعش تصفن عمليات اغتصاب ممنهجة،(http://www.hrw.org/ar/news/2015/04/15-0)(١٥ابريل ٢٠١٥).

فرۆشتنیان** پێوەکرا، ئافرەتە جوانەکان دەکران بە دیاری و پێشکەشی ئەمیر و بەناو موجاهیدەکان دەکران، دەستدرێژی سێکسی بە کۆمەڵیان دەکردنە سەر، کەنیسە*** و پەرستگای ئاینی ئێزدیان و گۆڕی پێغەمبەران خاپورکران.

ململانێی نێوان حکومەتی هەرێم - عێراقی فیدراڵ:

ئەگەرچی لە ساڵی ٢٠٠٣ەوە سەرکردایەتی کورد ئەندازیارئاسا کەوتنە دروستکردنەوەی پەیکەری دەوڵەتی عێراقی نوێ وپێشمەرگە کرا بەهەوێنی سەربازانی سوپای عێراق،بەلاَم حکومەتی شیعەی عێراق نەك پابەندنەبوو بە دەستور و دابینکردنی مافە ئیداری وسیاسی وجوگرافی وياسايى ودەستوری وئابوری... ەكانی گەلی کورد****،بۆنمونە(٨٦) *****مانگ بەسەر وادەی جێبەجێ قۆناغی یەکەمی مادەی ١٤٠ تێپەڕیوە کەدەبوو لە ٣١ ئازاری ٢٠٠٧ جێبەجێبکرابایە،جگە لەپێنەدانی مووچە و کەل وپەلی سەربازی بەپێشمەرگەی هەرێم وکەمکردنەوەی ڕێژەی کورد لەسوپای عێراق بۆکەمتر (٢٪) وسزادان ودورخستنەوەی سەربازانی کوردی سوپای عێراق لەناوچە دابڕاوەکان وجولاَندنی سوپای عێراق دژبەکورد،پاشتردروستکردنی ئۆپراسیۆنیدیجلەودواترئۆپراسیۆنی درعی جەزیرە و پاشتر کار گەیشتە سزادانی بەکۆمەڵی گەلیکوردستان وبڕینی بەشە بوجەی هەرێمی کوردستان وبەڵکوچاوەڕێی گەیشتنی فڕۆکەی (F16)بوون بۆ پاداشتکردنەوەی سەرکردایەتی کورد و گەلی کوردستان...لەیارمەتیانیان وپێشکەشکردنی دەستور و دەسەلاَتداریتی عێراق پێیان!!!.******

پاشتر پێکهێنانی کابینەی سێیەمی حکومەتی عێراق لە لایەن حەیدەر عەبادی، نەك سودی وەرنەگرت لە هەڵەکانی حکومەتەکانی پێشوو بەرامبەر بە گەلی کورد، بەڵکو هەمان سیناریۆکانی جەعفەری و مالکی بەرامبەر بە گەلی کورد دووبارەکردەوە.

** -سەدەها بگرە هەزارەها لە ژنان و کچانی ئێزیدی لەلایەن داعشەوە لە ژێر فشاردا ناچار بە زەواج دەکرێن یان دەیانفرۆشن یان وەك دیاری پێشکەشی جەنگاوەرەکانی دەوڵەتی ئیسلامی دەکەن یان زۆر جار ناچاریان دەکەن ببن بە موسڵمان، سەدان لەمانە بەهۆی توندوتیژی سێکسی و کۆیلایەتی سێکسی(العبودية الجنسية) ژیانیان وێران بوە، کە ئەمانە زۆربەیان منداڵن، بۆ زانیاری زیاتر تکایە بڕوانە:هیومان رایتس ووچ،العراق: تواجة النساء والفتيات الايزديات عنفا جنسيا مروعا،(-https://www.amnesty.org/ar/articles/news/2014/12/iraq-yezidi-women-and-girls-face-harrowing-sexual-violence/)(٢٣ديسمبر٢٠١٤).

*** له موسڵیش داعش پەیکەری مەریەم دایکی پێغەمبەر عیسایان لەسەر کڵێسەی موسڵ شکاندن و کڵێساکەشیان دگیرکرد.بۆ زانیاری زیاتر تکایە بڕوانە ڕاپۆرتی : هیومان رایتس هوچ،الهروب من الموصل: تركنا كل شيء وارئنا للنجو باورواحنا،٢٨ تموز٢٠١٤.(-https://www.amnesty.org/ar/articles/blogs/2014/07/the-flight-from-mosul-we-left-everything-behind-to-save-our-lives/)

**** - بۆ زانینی ڕادەی ناکۆکی نێوان بەغا و هەولێر تکایە بڕوانە: سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستان، سەرۆکی هەرێمی کوردستان لە پەرلەمان،(http://www.presidency.krd/kurdish/articledisplay.aspx?id=p0p22xSRvms=)(٥تەمووز٢٠١٤).

***** -لە ئێستادا (حوزەیرانی ٢٠١٥) و تا ئامادەکردنی ئەم توێژینەوەیە (٩٨)مانگ بەسەر تێپەڕبوونی هەنگاوی یەکەمی مادەی ١٤٠ تێپەڕیوە. بەلاَم هێشتا جێبەجێ نەکراوە.

****** زانکۆیراپەڕینئەمنوسینەوکۆمەڵیکسەرنجوپێشنیاریتربەناونیشانیجیاوازەوەئاراستەیوەزارەتیخوێندنیبالاَکرد،تالەوێوەئاراستەیلایەنیبەرپرسەرکردایەتیەهەرێمبکرێتوکاریلەسەربکرێتوبتوانرێتخزمەتبەدۆخیکوردوکوردستانیانپێبکرێت بە ژمارە (٣٤٨) لە ڕێکەوتی١٦ی حوزەیرانی ٢٠١٤دا،ئەحمەدڕەفیقکەریم،دارمانی بناغەی دەوڵەتی عێراق ،ڕاپورتیبلاَونەکراوە،١٠حوزەیرانی ٢٠١٤،ل٢.

ململانێی نێوان حکومەتی هەرێم – دەوڵەتی خەلافە:

پاش دەرکەوتنی دەوڵەتی ئیسلامی لە عێراق و شام(داعش) لە عێراق دا، داعش پەلاماری ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێمی دا و لەمانگی ئاب دا توانی بۆماوەیەکی کاتی قەزای مەخموری باشوری پارێزگای هەولێری داگیربکات.

سەرئەنجام حکومەتی هەرێم بە درێژایی زیاتر لە ١٠٠٠ کیلۆمەتر کەوتە جەنگەوە لەگەڵ داعش دا، بەڵام ئەوەی جێگەی تێڕامان بوو، پاش شکست و پاشەکشەی سوپای عێراق لە ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم و چونی هێزی پێشمەرگەی کوردستان بۆ پاراستنی ئاین و ئاینزا و دانیشتوانی ئەم ناوچانە، عەرەبە سونییەکان بوونە هاوپەیمانی داعش و جگە لە کاری هەواڵگری، چاوساغ و یارمەتی دەری داعش بوون لە هێرشکردنە سەر ئەم ناوچانە و شەهید کردنی زیاتر لە ١١١٨ پێشمەرگە و بریندار بوونی زیاتر لە ٦٧٢٤ پێشمەرگەی تر و ون بوونی ٤٥ پێشمەرگە[٣٨].

ئاسۆی ئاینده:

لەئەگەری ئاسایی بوونەوەی بارودۆخی ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم و ڕووخاندنی دەوڵەتی بەناو خەلافە، جارێکی تر ئەو پێکەو ژیانەی پێش ١٠ی حوزەیرانی ٢٠١٤ لەناوچەکەدا هەبوو لە نێوان پەیڕەوکەرانی مەزهەبی سونی و هەر یەك لە ئاینزاکانی تری وەك ئێزیدی و شەبەك و ئەهلی حەق و مەسیحی و مەزهەبی شیعە جارێکی دیکە دروست نابێتەوە، بەڵکو سەرەتایەکی ترسناك دەبێت بۆ قوڵبوونەوەی ململانێی ١٤ سەدەی ڕابووردوو لە نێوان هەردوو مەزهەبی ململانێکاری شیعە و سونە لە لایەك و مەزهەبی سونی و ئاینزاکانی تری ناوچەکە لە لایەکی تر، بۆیە لە ئایندەدا کەلێنەکە قوڵتر و قوڵتر دەبێتەو ڕۆژانەی خوێنی ئاینزای جیاواز بە دەستی ئاینزای تر دەڕژێت*، بە تایبەت پاش ئەوەی خوێن و شەرەف و ماڵ و سامانی ئاینزاکانی تر لە لایەن عەرەبی سونی ناوچەکە(داعش)حەڵاڵ کرا.

بەڵام ئەوەی گرفتەکەی قوڵترکردۆتەوە بڵاوکردنەوەی بیری توند و تیژی و سڕینەوەی بەرامبەرە کە دەوڵەتی ئیسلامی لە ناو هزری تاکی عەرەبی سونە بە گشتی و سونی مەزهەبە هاوبیرەکانی تری داعش لە نەتەوەی جیاواز دا لە ناوچەکەدا چاندوویانە، ئەم بیرە ڕەشە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر چەکەرە دەکات و هەستی دوژمنکارانە و نامرۆڤانە بەرامبەر بە مرۆڤەکان بە گشتی و ئاینزاکانی تر زیاتر دەبێت، لە ئەگەری مانەوەی بارودۆخەکە بەم شێوەیەی ئێستا و چارەسەرنەکردنی سنوری کارگێڕی ئەم ناوچانە لە نێوان حکومەتی هەرێم و حکومەتی فیدراڵ. بۆیە چاوەڕی شڵەژانی ڕامیاری و سەربازی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و هەڵوەشانەوەی ستراکچەری گەلی عێراق ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر دەبێت و عێراق بەرەو هەڵدێر دەڕوات، بە تایبەت پاش ئەوەی لە عێراق دا شتێك نەما بە ناوی سوپا،میلیشیاکانی حەشدی شەعبی و فەیلەقی بەدرو عصائب اهل الحق و کتائب امام علی و سەرایای سەلام... شوێنی سوپای عێراقییان گرتەوە.

[٣٨]-وتەبێژ،فەریق جەبار لە کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەوانیدا نوێترین ئاماری شەهید و برینداراتی پێشمەرگەی ڕاگەیاند،((http://witebej.com/News.aspx?id=3833&MapID=4#.VYW-Ykbby1k)(١٦حوزەیرانی٢٠١٥).

*-بە پێی ڕاپۆرتی ڕێکخراوی لێبوردنی نێودەوڵەتی چەکدارە ئێزیدییەکان هەستاون بە کوشتنی ٢١ هاوڵاتی عەرەبی سونی لە شەنگار: منظمة العفو الدولية، تصاعد العنف الطائفي المميت بعد مرور عام علي الهجوم الشرس لتنظيم" الدولة الاسلامية" على العراق، مصدر سابق، بدون رقم ص.

چونکە هەرگیز گەلی کورد جارێکی دیکە ناتوانێت لەگەڵ عەرەبی سونی(دەمارگیر)ەکانی ناوچەکەدا درێژە بە ژیان بدات، هەرگیز جارێکی دیکە گەلی کورد ناتوانێت لەگەڵ عەرەبی شیعە مەزهەب بژی* پاش ئەوەی لە دوای ڕووخاندنی ڕژێمی بەعسەوە قەتماغەی برینی ١٤ سەدەی لەمەو پێش هەڵدرایەوە، هەموو پەیڕەوکەرنی سونی مەزهەب لە دیدی شیعە مەزهەبکانەوە هەر یەکە** و جگە لە جیاوازی و ناکۆکی نەتەوەیش، ئەمە و جگە لە بوونی مملانێی زۆر توندی خاك و سنوری کارگێری لە نێوان حکومەتی هەرێم و بەغا(مادەی ١٤٠ی تایبەت بە ناوچەی ململانێ)، ڕشتنی دەریایەك خوێن لە نێوان هەولێر و بەغا لە سەر ئەم پرسە لە هەموو کاتێك ئەگەرێکی بەهێزترە، ئەمە و جگە لە نەدانی بودجەی پێشمەرگە لەساڵی ٢٠٠٥ەوە و تەفسیرکردنی جیاواز بۆ دەقەکانی دەستور و بەڕێوەبردنی تاك لایەنەی وولات لە لایەن شیعەکان و سیاسیەتی دەرەوە و سیستمی سیاسی وولات و دەرنەکردنی یاسای نەوت و گاز و تەنانەت کارگەیشتە جوڵانی هێز بە ئاڕاستەی هەرێم و بڕینی بەشە بوودجەی حکومەت و مووچە خۆرانی هەرێم.

بۆیە تەنها ئاسۆی پێکەوە ژیان لە ناوچەکەدا بریتییە لە گەڕانەوەی تەواوی ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم بۆ سەر حکومەتی هەرێم ، چونکە تەنها ئەمە ڕێگا چارەیە بۆ دروست کردنی کەشێکی ئاشتییانەی پێکەوە ژیان لە نێوان تێکرای ئاینزا و ئاین و مەزهەبە جیاوازەکان پێکەوە، چونکە گەلی کورد بە گشتی، هەڵگری پەیامی خۆشەویستی و پێکەوە ژیانە* ، لە ساڵانی ڕابووردوشدا حکومەتی هەرێم بەم ئاڕاستەیە

---

*-بەمەبەستی ڕزگارکردنی ناحیەی ئامرلی، لە هاوینی ٢٠١٤ دا، ی. ن. ك. حەشدی شەعبی هێنایە قەزای دوزخورماتو، بەڵام پاش ئازادکردنی ئامرلی لە دەستی داعش ئێستا ئەم هێزە ناگەڕێنەوە بۆ شوێنی خۆیان و لەم قەزایە باڵا دەستن و بە ڕۆژی ڕووناك و بەبەرچاوی هاوڵاتیانەوە، هاوڵاتیانی کورد دەکوژن و تەعدا لە هاوڵاتیە کوردەکان دەکەن و هەڕەشە لەکوردەکان دەکەن کە ناوچەکە چۆڵ بکەن و ماڵ و موڵك و دوکانەکانیان دەسوتێنن و کوردەکان دەکەنە ئامانج و تەقە لە بارەگای هێزە کوردییەکان دەکەن، تەنها لەماوەی دوو مانگدا ٥٠ هاوڵاتی لە قەزاکە بە دەستڕێژی گولە شەهید کراون، بۆیە لایەنە کوردییەکان بۆ بەهاناوە هاتنی حکومەتی هەرێم بۆ خەڵکی خورماتو، بڕیاریان داوە بۆ ماوەی هەفتەیەك بارەگاکانیان دابخەن، پاش سەردانیکردنی وەفدێکی مەکتەبی سیاسی ی. ن. ك. بۆ قەزاکە و کۆبونەوەی لەگەڵ لایەنە کوردییەکان، بڕیاریاندا لە هەر ڕووداوێکدا بەرپەرچی توند هەبێت بەرامبەر بەو کەس و لایەنانەی کە کاری تێکدەرانە دەکەن لە قەزاکە، قایمقامی قەزای خورماتوو دەڵێت"قەزای خورماتو بەرمیلە باروتە ،خوا نەخواستە ئەگەر بتەقێتەوە هەموو ناوچەکەشی لەگەڵ دەسوتێت"بۆ زانیاری زیاتر لەسەدۆخی خورماتو تکایە بڕوانە:سۆران کامەران، حزبە کوردییەکان بارەگانیان دادەخەن، (١٦ی حوزەیرانی ٢٠١٥).(http://hawlati.co/71973/) (ئەرشیڤەکان

هەروەها میلیشیا شیعەکان ڕێگری دەکەن لە هاوڵاتیان و شۆفێرانی کورد لە چونیان بۆ بەغا: حەسەن جومعە،میلیشیا شیعەکان ڕێگە بە هاوڵاتی کورد نادەن بچنە بەغدادن(http://www.xendan.org/dreja.aspx?=hewal&jmara=13961&Jor=2)(٢٢تشرینی یەکەمی ٢٠١٤) وهەرەشەکردنی هەندێك میلیشیای شیعە بەوەی موشەکانیان دەگاتە ناوەندی هەولێر لەئەگەری خستنە سەری پارێزگای کەرکوك بۆ سەرهەرێم:ڕوداو،میلیشیایەکی شیعە هەرەشەی هێرشکردنە سر هەولێر دەکات،(http://rudaw.net/sorani/kurdistan/230620147)(٢٣حوزەیرانی ٢٠١٤)، شەرکردن لەگەل هێزی پێشمەرگە لە ناحیەی یەنگیجە و دیل کردنی ١١ پێشمەرگە: لڤین،میلیشیا شیعەکان ١١ پێشمەرگە بە دیل دەگرن،((http://www.lvinpress.com/dreja.aspx?=hewal&jmare=12128&Jor=1)٢٢ تشرینی یەکەمی ٢٠١٤).

**- هێزە ئەمنیە عێراقیەکان و میلیشیاکان(عەصائبی ئەهلی حەق و کەتیبەکانی حزب الله و فەیلەقی بەدر) هەستاون بە دەستدرێژی کردنە سەر هاوڵاتییە سونەکان، بە تایبەت لە ناوچانەی کە شیعە و سونە بەیەکەوە دەژین وەك: ڕفاندن، سێدارەی بێ دادگایی کردن،دەستگیرکردن و ئەشکەنجە و سەرونگومکردنی هاوڵاتیان بەتایبەت لە بەغا و دیالە و حلە، ئەمەو جگە لەوەی حکومەتی مالکی بەرمیلە تەقەمەنی بەکاهێناوە لە بۆمبا بارانکردنی ناوچە سونیەکان، هیومان رایست ووچ، العراق، مصدر سابق، ص١- ٦.

*- بە پێی ڕاپۆرتی هیومان رایتس ووچ، ئێزیدییە هەڵهاتوەکانی پارێزگای دهۆك کە ژمارەیان لە نێوان(٦٠-٧٠) هەزار کەس دەبون هەندێکیان لە ماڵە دهۆکییەکان داڵدەدرابوون و هەندێکی تریان لە قوتابخانەکان یان بینا تەواو نەکراوەکان مابونەوە، جگە لە ئاو و نان و جلەکانی بەریان هیچ شتێکی تریان لەگەڵ خۆیان نەهێنابوو، بەیارمەتی کوردە جەنگاوەرەکانی سوریا(یەکینەکانی پاراستنی گەل-تویژەر) توانیان لەچیای شەنگار ڕزگاریان ببێت، ئەو پێشمەرگانەی کە ئەرکی پاراستنی ناوچە ئێزدییەکانی پێ سپێردرابوو هیچ جەنگێکیان نەکرد، هەرچەندە مسعود بارزانی وتی تا مردن شەر دەکەین بەڵام پێشمەرگەکان هیچ شەڕێکیان نەکرد و دوای سێ- چوار سەعات پاشە کشەیان کرد، داعش بێ بەرگری لە سەعات ٤ی بەیانی ٣ی ئاب ٢٠١٤ناوچەی ئێزیدی نشینەکانی داگیرکرد. منظمة العفو الدولي، الکابوس العراقي،(http://www.hrw.org/ar/news/2014/08/10-0)(١٠ اغسطس ٢٠١٤).

کاری کردوە، سەرجەم ئاینزاکانی هەرێم تەواوی مەراسیمە ئاینیەکانی خۆیان بە ئازادی جێ بەجێ دەکەن و تەواوی مافی ژیانیان وەك هەر ئاینزایەکی تر موسڵمان بۆ دابین کراوە.

بەپێچەوانەشەوە مانەوەی دۆخەکە بەم شێوەیە ئێستا ئەوا نە هەرێم (ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم) و نە عێراق و نە ناوچەکە هەرگیز ئارامی و ئاسایش بەخۆیەوە نابینێت** و سەرەتای جەنگێکی ئاینی و مەزهەبی بێ کۆتایی دەبێت لە ناوچەکەدا، ئاین و ئاینزا جیاوازەکان(مرۆڤ) دەبنە سوتەمەنی ئەم جەنگە بێ کۆتایە.

دەرئەنجام

لە میانە ئەنجام دانی توێژینەوەکەدا گەیشتینە چەند دەرئەنجامێك کە ئەوانیش بریتین لە:

١- هەرێمی کوردستان، هەرێمێکی فرە ڕەنگە لە ڕووی ئاین و ئاینزاوە ، ئاینزای هەر سێ ئاینە سەرەکییە ئاسمانییەکەو چەند ئاین و ئاینزایەکی تری تێدایە وەك موسڵمان، مەسیحی، جولەکەن ئێزیدی، ئەهلی حەق، شەبەك... هۆکارە سروشتی(جوگرافیا) و مرۆی(مێژوو، ئاین، جەنگ، ڕامیاری...)یەکان ڕۆڵیان هەبووە لە دابەش بوون و بلاّو بونەوەییان بە شێوەیەکی نا چونیەك لە هەرێمی کوردستاندا.

٢-بەهۆی سیاسەتە ڕەگەز پەرستەکانی بەعسەوە، ئەم کەمایەتییە ئاینانە ساڵ لە دوای ساڵ ژمارە و ڕێژەیان لە هەرێم کەمی کردوە، داعش-یش توندتر لە بەعسیەکان درێژەیان بەم سیاسەتە ڕەشەدا و ئاینزاجیاوازەکان و تەنانەت شیعیەکانیشی قەتڵ و عام کرد و کچان و ژنان و منداڵەکانیان لە بازاڕی کۆیلەدا فرۆشران و سەروەت و سامانیان داگیرکران، پەرستگاکانیان خاپورکران.

٣- عەرەبە سونەکان لە ناوچە کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم لە ساتەوەختی هێرشی داعش، پشتیان کردە پێکەوەژیان مێژینەی ناوچەکە، هاریکاری داعش بوون لە ڕووی هەواڵگری و سەربازی... دەستی داعشیان گرت بۆ داگیرکردنی ئەم ناوچانەوە هاوشانی داعش دەستیان بۆ شەرەف و کەرامەت و موڵك و ماڵی ئاینزاکانی تری ناوچەکە برد. ئەمە و جگە لەوەی یارمەتی داعش بوون لە شەهید کردنی زیاتر لە ١٣٠٠ پێشمەرگە و بریندار بوونی هەزاران پێشمەرگە و بە دیل گرتنی دەیان پێشمەرگەی تر.

٤-لە ئەگەری ڕاوەدوونانی داعش لە ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم، ئاینزاکانی ئەم ناوچانە ناتوانن درێژە بە ژیان بدەن لەسەر زێدی خۆیان، چونکە هیچ گەرەنتیەك نیە بۆ کۆمەڵکوژ نەکردنەوەیان لە ئایندەدا لەسەر دەستی ئەم عەرەبە سونییانە، جگە لەوەی هەر گیز ناتوانن چاوپۆشی بکەن و دەستەو ستان بەرامبەر بەم عەرەبانە دابنیشن،بۆیە بەمانەوەی ئەم ناوچانە لەسەر دەوڵەتی عێراق و چارەسەرنەکردنی گرفتی سنور لە نێوان بەغا و هەولێر(مادەی ١٤٠) هەمیشە ئاین و مەزهەب هۆکاری

**-بە پێی ڕاپۆرتی هیومان رایتس ووچ، حکومەتی هەرێم ماڵی هەندێك لە عەرەبەکانی ناوچ کوردستانیەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێمی ڕوخاندوە و لە هەندێك ناوچەش هاولاّتی عەرەبی سونی مەزهەبی دەستگیرکردوە، و نایەڵن بگەڕێنەوە سەر ماڵ و حالی خۆیان، ئەمانە لە کاتی هاتنی داعش بۆ ناوچەکانیان هەڵنەهاتن وەك کەمایەتیە ئاینی و نەتەوایەتیەکانی تری ناوچەکە، لە وەلاّمی ئەم ڕاپۆرتەشدا حکومەتی هەرێم دەڵێت "پارێزگاری لە مافی مرۆڤ کاری سەرەکیمانە""" کەس لەسەر و یاساوە نیە"هەر کەس هەڵە بکات سزاکەی وەردەگرێت بەرامبەر بە عەرەب یان هەر کەسێکی تر، بەلاّم لە هەمان کاتیشدا دەڵێن هەندێك لە عەرەبە سونەکان هاریکاری داعشیان کردوە لە داگیرکردنی ئەو ناوچانە، ڕەنگە لە ئایندەشدا یارمەتیان بدەن. بۆ زانیاری زیاتر تکایە بڕوانە: هیومان رایتس ووچ،المیلیشیات تصعد من انتهاكات قد یرقي بعض الي جرائم الحرب،(-http://www.hrw.org/ar/news/2015/02/25-0)(١٥فبرایر٢٠١٥)

کولانەوەی برینەکانی نێوان ئەم ئاینزا جیاوازانە دەبێت لەم ناوچانەدا.چونکە بەهۆی لەباری زەمینەی عێراق، پاش نەمانی داعش بیری داعشیەت لەم ناوچانەدا ڕۆژ لە دوای ڕۆژ چەکەرە دەکات و ناوچەکە چاوەڕێی ئایندەیەکی خوێناوی لێدەکرێت لە ئایندەدا.

٥- تەنها چارەسەر بۆ پێکەوە ژیانی ئاشتییانە لە نێوان ئاینزاجیاوازەکانی ئەم ناوچانە، گەڕانەوەی ئەم ناوچانەیە بۆ سەر هەرێم، چونکە گەلی کورد بە گشتی گەلێکی لێبوردەیە و هەڵگری کلتوری پێکەوە ژیان و مرۆڤ دۆستییە لە نێوان(ئاین و نەتەوە...) جیاوازەکان، ڕابوورد و ئێستای هەرێم بەڵگەی سەلماندی ئەم ڕاستییەیە.

پێشنیار

بەمەبەستی درێژەدان بەو فرە ڕەنگی ئاینیەی کە لە ناوچەکەدا هەیە و سەلماندنی ئەو ڕاستییەی کە هەرێم لە درێرزەمانەوە تا ئێستا لانکەی پێکەوە ژیان و مرۆڤ دۆستییە دەبێت چەند هەنگاوێك زۆر بە پەلە بندرێن لەوانە:

١- بەفەرمی ناسینی تەواوی ئاین و ئاینزاکانی هەرێم لە دەستوری هەرێم داو دەستەبەرکردنی سەرجەم مافە ئاینییەکانیان و ئەنجام دانی تەواوی سروتە ئاینیەکانیان بە ئازادی.

٢- دابین کردنی بودجەی تایبەت بۆ دروست کردنی پەرستگای تایبەت بە ئاینزا جیاوازەکان لەو ناوچانەی کە هەر ئاینزایەك زۆرینەی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە پێکدەهێنن.

٣- بەیاسا دەستدرێژی بۆ سەر سەر و ماڵ و سامان و ئاینی سەرجەم ئاینزا جیاوازەکان قەدەغەبکرێت(چ بە ووتار، چ بە کردار)، ئەنجام دەران بە سزای زۆر توند سزا بدرێن(یاسای تیرۆر).

٤- حکومەتی هەرێم لە ڕێگەی دەزگا جۆر بەجۆرەکانی وەك و. خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی، و. پەروەردە، و. ڕۆشنبیری، و. ئەوقاف و کاروباری ئاینی، میدیا... پێکەوە ژیان و مرۆڤ دۆستی بە تایبەت لە نێوان ئاینزا جیاوازەکان بکات بە کلتور.

٥-دروست کردنی هێزی تایبەتی چەکدار(پێشمەرگە، ناوخۆ) بەمەبەستی پاراستنی پەرستگاکان و شوێنە ئاینە پیرۆزەکان لە پەیڕەو کەرانی هەر ئاینێك.

٦- دروست کردنی لیژنەی فەتوا لە نێوان سەرجەم ئاینزا جیاوازەکان لەسەر ئەو پرسانەی کە ڕووبەڕووی هەرێم دەبێتەوە(ڕامیاری، سەربازی، ئابوری، ئاینی...) تا پێکەوە هەموو(کوردستانیان) بتوانن بە یەك دەست و بە یەك دەنگ گەلی کورد ئاراستە بکەنە و یارمەتی دەری حکومەتی هەرێم ببن لە ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەو پرسانەی کە بەرۆکی هەرێمەکەمان دەگرێت.

٧- حکومەتی هەرێم لەسەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی کار بکات بۆ وەبەرهێنانی ئەم پێکەوە ژیانە ئاینیەی کە لە هەرێم بەرقەرارە، بەمەبەستی بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی و کوردستانی زیاتر بۆ گەلی کورد و دروست کردنی کیانێکی تایبەت بە خۆی.تا لە سایەیدا تەواوی ئاینزاکانیش بە ئارامی و ئاسودەی بژین.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوەکان بە زمانی کوردی:

أ- پەرتوک

١- international bible society،ئینجیلی پیرۆز،چاپ یدووەم، ١٩٩٩.

٢- ئیزەدی، میهرداد ، ئاین و تایفە ئاینی یەکانی لە کوردستاندا، و. کامەران فەهمی، چاپی یەکەم، بلاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری،٢٠٠٢.

٣- رضی، هاشم ، زەردەشت و ئامۆژگارییە-کانی ،و. م. گۆمەیی، چاپی دووەم، ئۆفسێتی تیشك- سلێمانی،٢٠٠٠.

٤- ڕۆستەم، ئەیوب ، یارسان، چاپی یەکەم،لە بلاوکراوەکانی مەڵبەندی رۆشنبیری هەورامان،٢٠٠٦.

٥- زەکی، محەمەد ئەمین ، خولاصەیەکی تأریخی کوردو کوردستان لەزۆرقەدیمەوە تائەمرۆ، بەرگی دووەم، بەبێناوی چاپخانە، سلێمانی،ساڵی٢٠٠٠.

٦- عبداللە، کرێکار ،کوردوئاشوری،لەبلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی ورۆناکبیری گەلاوێژ،ساڵی١٩٩٨.

٧- عبدلغەنی، محمد ، جوگرافیا و پەیوەندییە سیاسیە نێودەوڵەتیەکان،و. جەزا تۆفیق تالیب و ئەحمەد عەلی ئەحمەدن چاپخانەی حەمدی- سلێمانی،٢٠٠٥.

٨- عەباسی، جەلیل - ج. قەقنەس، ئاڤێستا لە مێژینەترین سروودی کورد، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر-٢٠٠٣.

٩- عەتەوی، عبداللە ، دەوڵەت و کێشە نێودەوڵەتیەکان(لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای سیاسی)، و. جەزا تۆفیق تالیب و ئەحمەد عەلی ئەحمەد، چاپی دووەم، چاپ و پەخشتی ڕێنما- سلێمانی،٢٠٠٧.

١٠- غفور، عبداللە ، جوگرافیای کوردستان، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە- هەولێر.

١١- کەریم، ئەحمەد ڕەفیق،ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای ڕامیاریدا،چاپی یەکەم،سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، ٢٠١٤.

١٢- مامە، محەمەد حەسەن ، نهێنیەکانی کتێبی پیرۆز، چاپی یەکەم، چاپخانەی چورچرا،٢٠١٠.

١٣- میران، ڕەشاد ، ڕەوشی ئاینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، بە بێ شوێنی چاپ، ستۆکهۆلم، ١٩٩٣.

ب- گۆڤار

١- خەلیل ئیسماعیل محەمە، ئاشوریەکان لە عێراق دا (لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی گەشەکردن و دابەش بونی جوگرافیان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژ.١٣ نیسانی ١٩٩٥.

٢- ئیسماعیل،خەلیل،دابەشبوونیجوگرافیایئیزدییەکانلەعێراقدا،گۆڤاریسیاسەتیدەولی،ژ(١٠)،تەموزی١٩٩٤.

ت- میدیا:

١- حەسەن جومعە،میلیشیا شیعەکان ڕێگە بە هاوڵاتی کورد نادەن بچنە بەغداد (http://www.xendan.org/dreja.aspx?=hewal&jmara=13961&Jor=2)(٢٢تشرینی یەکەمی ٢٠١٤)

٢- :روداو، میلیشیایەکی شیعە هەرەشەی هێرشکردنە سر هەولێر دەکات، (http://rudaw.net/sorani/kurdistan/230620147)(٢٣حوزەیرانی ٢٠١٤)،

٣- لڤین، میلیشیا شیعەکان ١١ پێشمەرگە بە دیل دەگرن، (http://www.lvinpress.com/dreja.aspx?=hewal&jmare=12128&Jor=1)(٢٢ تشرینی یەکەمی ٢٠١٤).

پ- بڵاوکراوە فەرمی و ڕێکخراوەکان:

١- سەرۆکایەتی هەرێمی کوردستان، سەرۆکی هەرێمی کوردستان لەپەرلەمان،(http://www.presidency.krd/kurdish/articledisplay.aspx?id=p0p22xSRvms=)(5تەمووز٢٠١٤).

٢- سەرۆکایەتی هەرێم،یاسای ئیدارەی پارێزگای هەڵەبجە لە هەرێمی کوردستان- عێراق،وەقائعی کوردستان،ژمارە(١٨٣)لە ٢٤/ ٢/ ٢٠١٥دا.ل١-٣.

٣- وتەبێژ، فەریق جەبارلە کۆنگرەیەکی ڕۆژنامەوانیدانوێترین ئاماریشەهیدوبریندارانی پێشمەرگەیڕاگەیاند،(http://witebej.com/News.aspx?id=3833&MapID=4#.VYW-Ykbby1k)(16حوزەیرانی٢٠١٥).

ج- نامەو تێزی ئەکادیمی:

١- شیروانی،موسڵح عەبدولقەهار،ئاین وناسیۆنالیزم:ڕۆڵ وکاریگەری وپەیوەندی نێوانیان لەدوای ڕاپەڕینی ١٩٩١ لەهەرێمی کوردستاندا،نامەیە کەپێشکەش بەئەنجومەنی کۆلێژی ئاداب- زانکۆی سەلاحەدین کراوە، ٢٠٠٢.

ح- ڕاپۆرتی بڵاونەکراوە:

١- کەریم،ئەحمەد ڕەفیق،تا تێرمی دووەمی جەنگی چاڵدێران خەونەکانمان لەناونەبات، ڕاپورتی بڵاونەکراوە، ٩کانوونی دووەمی ٢٠١٤.

٢- کەریم،ئەحمەدڕەفیق،دارمانی بناغەی دەوڵەتی عێراق،ڕاپورتی بڵاونەکراوە، ١٠حوزەیرانی ٢٠١٤.

دووەم: سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی:

أ- پەرتووک

١- ادموندز، سي.جي. ، كرد وترك وعرب، ت. جرجيس فتح الله، الطبعةالثانية،مطبعةوزارةالتربية- اربيل،سنة١٩٩٩.

٢- اسماعيل، خليل ، اقليم كردستان العراق دراسات في التكوين القومي للسكان، مطبعة اوفسيت كريستال، أربيل، سنة١٩٩٨.

٣- الحسنى، عبدالرزاق،العراققديماًوحديثاً،مطبعةالعرفان - صيدا،سنة ١٩٥٨.

٤- خصباك، شاكر،العراقالشماليدراسةلنواحيالطبيعيةوالبشرية،الطبعةالاول،مطبعةشفيق،بغداد،سنة١٩٧٣.

٥- خصباك، شاكر،الأكراد،(دراسة جغرافية- اثنوغرافية)، الطبعة الاولى، دارالعربية للموسوعات، الطبعة الاولى، ٢٠٠٥.

٦- الشامي، صلاح الدين, دراسات في الجغرافيا السياسية،الطبعة الثانية، منشأ المعارف- الاسكندرية، ١٩٩٩.

٧- شبك، متين، - شاة بةط، مطبعة روناكبري سنة ٢٠٠١.

٨- شحادة، اسامة ، المشكلة الشيعية، الطبعة الثانية، بدون اسم مطبعة، ٢٠٠٨.

٩- الشواد، صفوت،اليهودنشأەوتاريخا،دارتقوىللنشر،١٤٢٠هـ.
١٠- العوا، محمد سليم ،العلاقة بين السنة والشيعة،الطبعة الاولى- سفير الدولية للنشر،٢٠٠٦.
١١- القصاب، نافع واخرون،الجغرافياالسياسية،دارالكتبللطباعةوالنشر،بدونسنةطبع.
١٢- محمد، خليل اسماعيل ، دهوك- نينوى(دراسات في الخصائص الديموغرافية للسكان)مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية- السليمانية، ٢٠٠٥.
١٣- نيكيتين، باسيلي ، الأكراد، دراسة سوسيولوجية و تأريخية،م. نوري طالباني، الطبعة الثانيـة، دار الساقي، سنة٢٠٠١.

ب- ميديا

١-(PUKmedia)،داعش يحدد اسعار بيع سبايا الايزيديات والمسيحيات، (http://www.pukmedia.com/AR_Direje.aspx?Jimare=44954)(٥تشرين الثاني ٢٠١٤).

ت- بلاَوكراوە فەرمی و ڕێکخراوەکان

١. الجهاز المركزي لاحصاء،التعداد العام لسكان ١٩٦٥،بدون اسم مطبعة وسنةطبع.
٢. لجنةعصبةالامم، تقريرحول االحدود العراقية - التركية،مطبعةالحكومة- بغداد،سنة ١٩٢٤.
٣. مديرية الامن العامة،التوزيع الديني للسكان العراقيين،مطبعةمديريةالامن العامة،بدون سنة طبع،ص١٥.
٤. مديرية النفوس العامة،المجموعة الاحصائية لتسجيلعام ١٩٥٧لوائي السليمانية وكركوك،مطبعةالعاني- بغداد،بدونسنةطبع،ص٩
٥. مديرية النفوس العامة،المجموعةالاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧لوائي الموصل واربيل، مطبعةالعاني- بغداد،بدون سنة طبع،ص١٧.
٦. مديرية النفوس العامة،المجموعةالاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧لوائي ديالى والكوت،مطبعةالازهر- بغداد،بدون سنة طبع،ص١٣.
٧. مديرية النفوس العامة،المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧ العراق- الجاليات العراقية،دارالتضامن للتجارة والطباعةوالنشر-بغداد،بدونسنةطبع،ص١٨٣.
٨. منظمةالعفوالدولي،الكابوس العراقي،(http://www.hrw.org/ar/news/2014/08/10-10)(0اغسطس ٢٠١٤).
٩. منظمةالعفوالدولي،العراق: يزيديون اسرهم تنظيم" داعش"في خضم تصاعد الهجماع الطائفية،(https://www.amnesty.org/ar/articles/news/2014/07/iraq-yezidis-captured-isis-amid-mounting-sectarian-attacks/)(1تموز٢٠١٤).
١٠. منظمةالعفوالدولية، تصاعد العنف الطائفي المميت بعد مرور عام علي الهجوم الشرس لتنظيم" الدولةالاسلامية" علىالعراق،(https://www.amnesty.org/ar/articles/news/2015/06/a-deadly-spiral-of-sectarian-violence-a-year-on-from-is-onslaught-on-iraq/)(10حوزيران ٢٠١٥).بدونرقمص.

١١. منظمة العفو الدولية ،شهادات من كوتشو: قريةحاولت'الدولةالاسلامية'مسحها عن الخريطة،(https://www.amnesty.org/ar/articles/blogs/2014/08/testimonies-from-kocho-the-village-isis-tried-to-wipe-off-the-map/)(18اب٢٠١٤).

١٢. هيومانرايتسووِچ، للهروب من الموصل: تركنا كل شيء ورائنا للنجو باروحنا،٢٨ تموز٢٠١٤.(https://www.amnesty.org/ar/articles/blogs/2014/07/the-flight-from-mosul-we-left-everything-behind-to-save-our-lives/)

١٣. هيومانرايتسووِچ، بعد التحريرحل الدمار الميليشات العراقية و مابعد امرلي، (http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/iraq0315ar_ForUpload.pdf)(2015)).

١٤. هيومانرايتسووِچ،اغتصبتهن داعش والان يحاولن مواجهة المستقبل،(http://www.hrw.org/ar/news/2015/04/14/yezidi-op-ed)(14ابريل٢٠١٥).

١٥. هيومان رايتسووِچ، العراق- الهاربات من داعش تصفن عمليات اغتصاب ممنهجة،(http://www.hrw.org/ar/news/2015/04/15-0)(15ابريل ٢٠١٥).

١٦. هيومان رايتس ووِچ، العراق: تواجة النساء والفتيات الايزديات عنفا جنسيا مروعا،(https://www.amnesty.org/ar/articles/news/2014/12/iraq-yezidi-women-and-girls-face-harrowing-sexual-violence/)(23ديسمبر٢٠١٤).

١٧. هيومان رايتس ووِچ العراق، http://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/iraq_ar_3.pdf)(2يناير٢٠١٥).ص١.

١٨. هيومان رايتس ووِچ، الميليشيات تصعد من انتهاكات قد يرقي بعض الي جرائ مالحرب، (http://www.hrw.org/ar/news/2015/02/25-0)(15فبرايير٢٠١٥)

سێیەم:نەخشە و ئەتڵەس:

١- محمد، خليل اسماعيل و ئەوانى تر،(بە بێ ناونيشان)، هەرێمى كوردستان عێراق ، بەرێوەبەرێتى گشتى پرۆگرام و نەخشە پەروەردەييەكان، هەولێر، ٢٠٠٦.

چوارەم: وێب سايت:

١- ويكيبدي، دين(معتقد)(دين_(معتقد/https://ar.wikipedia.org/wiki) (٢٠حوزيران٢٠١٥).

پاشکۆ

پاشکۆی ژمارە(١)

نرخی منداڵ و کچ و ژنی ئێزیدی و مەسیحیە سەبایەکانی لای داعش

دولة العراق الإسلامية

لا إله إلا الله

الدولة الإسلامية

العدد/ ١٧٨

التاريخ/ ٢١ ذوالحجة ١٤٣٥هـ

بسم الله الرحمن الرحيم

م/ أسعار بيع الغنائم

وردنا أن سوق بيع النساء والغنائم قد شهد انخفاضا كبيرا وهو ما يؤثر على إيرادات الدولة الإسلامية وتمويل صولات المجاهدين فيها.

ولذلك فقد ارتأت هيئة بيت المال وضع الضوابط والأسعار بخصوص بيع النساء والغنائم وتلزم جميع المزاولين لهذا العمل بالالتزام بها وبخلافه سيتم إعدام كل مخالف:

الأسعار	البضاعة
٧٥.٠٠٠ ألف دينار	للمرأة البالغة من العمر ٣٠-٤٠ سنة / ايزيدية / مسيحية
١٠٠.٠٠٠ ألف دينار	للمرأة البالغة من العمر ٢٠-٣٠ سنة / ايزيدية / مسيحية
١٥٠.٠٠٠ ألف دينار	للمرأة البالغة من العمر ١٠-٢٠ سنة / ايزيدية / مسيحية
٥٠.٠٠٠ ألف دينار	للمرأة البالغة من العمر ٤٠-٥٠ سنة / ايزيدية / مسيحية
٢٠٠.٠٠٠ ألف دينار	لجميع الأطفال من ١سنة الى ٩ سنة / ايزيدية / مسيحية

لا يسمح لأي شخص بشراء أكثر من ثلاث غنائم ويستثنى من ذلك الأجانب من الأتراك والسوريين والخليجيين.

٢١ ذوالحجة ١٤٣٥هـ

سەرچاوە(PUKmedia)،داعش يحدد اسعار بيع سبايا الايزيديات والمسيحيات،(http://www.pukmedia.com/AR_Direje.aspx?Jimare=44954)(٥تشرين الثاني ٢٠١٤).

الملخص

ان الارض كردستان الحبيبة هي مهد الظهورالحضارات و الاديان علي اراضهيا و مرت بأحداث تأريخية و دينية مثل رسو سفينة نوح(عليه السلام) علي جبل جودي و هجرة النبي ابراهيم خليل من كردستان و ظهور النبي زرادشت في كردستان، فضلاً عن ذلك وجود الاماكن و المقابر للطقوس الدينية فيها مقبرة الشيخ عدي في معبد لالش.

تعد اقليم كردستان من المناطق المتنوعة الاديان و القوميات والمذاهب، يعود هذه التنوعات الي اسباب تاريخية و جغرافية و دينية و سياسية و الحروب... و اقليم كردستان يمثل موزايك فيها الديانات و مذاهب و قوميات مختلفة فيها الاسلام، المسيحي، الايزيدي، اهل الحق و الشبك.

تعرض الاقلية الدينة في اقليم كردستان علي الرغم ان بعض الاقليات تمثل الاساسي في تكوين المجتمع مثل المسيحية الي حملات الابادة و الهجرة و الهجرة العسكرية علي مرة التأريخ و نتيجية للتوزيع الجغرافي للاديان والمذاهب و توزيعها علي محافظات العراق و جوديها بالذات في محافظة نينوى تعرضت هذه الاقليات الدينية بعد مجيء الدولة الاسلامية في العراق والشام ان القتل والتشرد والهجرة العسكرية بل الي الاغتصاب الجماعي كما هي الحالة مع الطائفة الايزيدية فضلاً عن ذلل تعرض ممتلكاتهم الي النهب السلب من قبل القبائل العربية في محافظة نينوى و تيبن من خلال هذه البحث الموسوع ان التعايش السلمي بين الاديان و المذاهب و تداعيات استرجاع محافظة نينوى من داعش لن يعود مثل سابق عهده و تكون لها تداعيات كارثية اذا لم يقم الحكومة المركزية بتعويض المتضررين مادياً يضاف الي ذلل فأن كوردستان كانت الساحة في ايواء للنازحينفي المنطقة سهل نينوى و سنجار و بقية لاقليم كوردستان نموذجا للتسامح والديمقراطية سواء اكانت بين القوميات والاديان المذاهب في العراق

ABSTRACT

Kurdistan is one of the sacred place on the earth surface that has appeared many religion ,also Noah's ark moored in the Judi mountain ,prophet Ibrahim Khalil immigrated from Kurdistan, and prophet Zoroastrian appeared in Kurdistan, however there are many temple in Kurdistan like Lalish temple. There for we can say Kurdistan is mixture and verity of religions and branches of religions , there are many factors for these verity of religion like history ,geography ,religion , politics , war…these factors became Kurdistan a religion gallery. Because there are Islam, Christianity, Judaism, yazidism , …

This religions didn't distribute equate in the Kurdistan region, but when Isis in the Iraq appeared, they killed and genocide these different religion, they promiscuity yazidis female …

So we can say there will be no any hope to live between these different religions another time if they stay in the Iraqi border. But if they come back to Kurdistan religion the can live together, because there is no racism in Kurdistan

دەستنیشانکردنی ڕۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی لە ناوچەی دووکان بە بەکارهێنانی پۆلێنی تێرجنج
(لیکۆڵینەوەیەك لە ئاووهەوای پراکتیکی)

م.ی سەرکار حمد خدر
زانکۆی ڕا پەڕین
بەشی جوگرافیا

پوختە

ئەم توێژینەوەپشتی بەستووە بە بەکارهێنانی پۆلێنی تێرجنج بۆ دەستنیشانی ڕۆژەکانی حەوانەوەی فسیۆلۆجی لە ناوچەی دووکان کە یەکێکە لە بەناوبانگترین پۆلێنەکان ئاووهەواییەکان و بەکاردێت بۆ دەستنیشانکردنی شێواز و هەرێمەکانی ئاوهەوای فسیۆلۆجی. دەرئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە لە زۆر بواری جۆراوجۆردا سودیان لێ دەبینرێت لەوانە گەشتوگوزار و بوارەکانی جوگرافیای تەندروستی و سەربازی و نیشتەجێ بوون.

توێژینەوەکە گەیشتوە بەو دەرئەنجامەی کە بارودۆخی ئاوهەوای ناوچەی لێکۆڵینەوە جیاوازی هەیە لە نێوان شەو و ڕۆژدا. بە گوێرەی ئاماژەی لێکدراوی حەوانەوە (شەو و ڕۆژ) سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە مرۆڤ تیایدا هەست بە حەوانەوە دەکات دەگاتە ٥٩ ڕۆژ یان ١٦.٢٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ، بەڵام بە گوێرەی ئاماژەی لێکدراوی با (شەو و ڕۆژ) سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە مرۆڤ تیایاندا هەست بە حەوانەوە دەکات دەگاتە ٥٢ ڕۆژ یان ١٤.٢٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ. بێگومان بە بەراورد بە سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ ڕۆژەکانی حەوانەوە لە ناوچەی لێکۆڵینەوە کەمە.

پێشەکی

ئاووهەوا بە یەکێك لە گرنگترین ڕەگەزەکانی ژینگەی سروشتی دادەنرێت کە کاریگەری ڕاستەوخۆ و ناراستەوخۆی هەیە لەسەر لەشی مرۆڤ و حەوانەوەی جەستەیی ، دەروونی ، جوڵە و چالاکیە جۆربەجۆرەکانی. لەم ڕوانگەیەشەوە مرۆڤ لەدێرزەمانەوە بەدوای ئەوناوچانەدا گەڕاوە کە تیایدا هەست بە حەوانەوە دەکات، ئەمە سەرەڕای هەموو ئەو پێشکەوتنە زاستی و تەکنەلۆجیانەی کە مرۆڤ لە کایە جۆربەجۆرەکانی ژیانیدا بەدەستی هێناون، بەڵام تاوەکو ئێستاش نەیتوانیوە خۆی لە کاریگەریەکانی ئاوهەوا بەدووربگرێت.

پەیوەندی نێوان ئاوهەواو لەشی مرۆڤ لە چۆنیەتی وەڵامدانەوە فیسیۆلۆجیەکانی لەشی مرۆڤ دەردەکەوێت بۆ گۆڕانی بارودۆخە ئاوهەواییەکان، چونکە فرمانە فیسیۆلۆجیەکانی لەشی مرۆڤ بەشێوەیەکی خێرا وەڵامی بارودۆخە ئاوهەواییەکان دەدەنەوە. هەر لەبەر ئەمەشە مرۆڤ بەردەوام لەهەوڵدایە بۆ ئەوەی خۆی لەگەڵ بارودۆخە ئاوهەواییەکان بگونجێنێت لە ڕێگەی گۆڕینی شێوازی جل و بەرگ و خواردن و جۆری نشینگە بە پێی وەرز و بارودۆخە ئاوهەواییە جیاوازەکان.

حەوانەوەی فیسیۆلۆجی بە شێوازی جۆراوجۆر پێناسەکراوە، بەڵام زۆربەی توێژەران کۆکن لەسەر ئەوەی کە دۆخێکی ئاوهەواییە کە تیایدا مرۆڤ هەست بە حەسانەوەی جەستەی و دەروونی دەکات. ئەم دۆخی حەسانەوەیەش لە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە لە شوێنێکەو بۆ شوێنێکی تر و لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێت، واتا تاڕادەیەکی زۆر حەوانەوەی فیسیۆلۆجی ڕێژەییە، ئەمەش بەهۆی جیاوازی فیسیۆلۆجی و

سایکۆلۆجی لە نێوان مرۆڤەکان لە لایەك و جیاوازیە ئاوهەوای و شارستانی و تەکنەلۆجیەکان لە لایەیکی ترەوە.

سەرجەم رەگەزە ئاواهەواییەکان کاریگەریان هەیە لەسەر حەوانەی فیسیۆلۆجی مرۆڤ، بەلأم هەندێکیان بە ڕەگەزی بنچینەی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی دادەنرێن کە بریتین لە (تیشکی خۆر، پلەی گەرمی، شێی هەوا، با)، پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە ئەم ڕەگەزانە پەیوەندیەکی بەیکداچوو هەیە لە نێوانیاندا و هەموویان بەیەکەوە کاردەکەن. هەربۆیە بۆ دیاریکردنی ڕۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی هەرناوچەیەکی جوگرافی، پێویستە هەموو ئەو رەگەزانەی ناومان هێنان لەبەرچاو بگرین، هەر لەم روانگەیەشەوە ئەم توێژینەوەیە پۆلێنی (تیرجنج) بەکاردەهێنێت بۆ دەستنیشانکردنی رۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی لە ناوچەی دووکان بە سود وەرگرتن لە داتای تۆمارکراوی رۆژانەی رەگەزەکانی تیشکی خۆر، پلەی گەرمی، شێی هەوا و با لە ویستگەی کەشناسی دووکان لە نێوان سالأنی ٢٠٠٣-٢٠١٣.

ئامانجی توێژینەوە

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە بیریتیە لە جێبەجێکردنی پۆلێنی تیرجنج بەسەر رەگەزەئاوهەواییەکانی (تیشکی خۆر، پلەی گەرمی، شێی هەوا، با) لە ویستگەی کەشناسی دووکان بەمەبەستی دیاریکردنی رۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی لە ناوچەی دووکان، دواتر شیکردنەوەی دەرئەنجامەکان کەدەتوانرێت لەزۆربواردا سودیان لێ وەربگیرێت بە تایبەتی لەبواری چالاکی گەشت و گوزاردا.

کێشەی توێژینەوە

کێشەی توێژینەوەکە لەوە سەرچاوە دەگرێت کە بارودۆخی ئاوهەوای رۆژانەوە و مانگانە و سالأنەی ناوچەی لێکۆلێنەوەگۆرانکاری بەرچاو دیاری بەسەردادێت، ئەم گۆرانکاریانەش کاریگەری دەکەنەسەر حەوانەوەی فیسیۆلۆجی مرۆڤ.

گریمانەی توێژینەوە

١. ڕۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی دەگۆڕێن بە گۆڕانی رەگەزەکانی ئاوهەوا.
٢. هەندێ لە رەگەزە ئاوهەواییەکان ڕێگری دەکەن لە حەوانەوەی سروشتی مرۆڤ لە هەندێ کاتی سالّدا.
٣. رەگەزە ئاوهەواییەکان بەیەکەوە بەرپرسن لە دیاریکردنی ڕۆژەکانی حەوانەوە و نەحەوانەوەی فیسۆلۆجی.

پلانی توێژینەوەکە

بەهۆی سروشتی جێبەجێکردنی پۆلێنەکەی تیرجنج و بۆ بەرچاوورونی خوێنەر، توێژینەوەکە بەسەر دوو باسدا دابەشکراوە کە بریتین لە:

باسی یەکەم: چوارچێوەی تیۆری توێژینەوەکە و چۆنیەتی جێبەجێ کردنی پۆلێنەکەی (تیرجنج).

باسی دووەم: شیکردنەوەی ئەنجامەکان و دیاریکردنی رۆژەکانی حەوانەوە.

توێژینەوەکانی پێشوتر

چەندین توێژەری تر توێژینەوەی هاوشێوەیان ئەنجامداوە لە ناوخۆ و دەرەوەی کوردستان، جا ئەم توێژینەوانە چ بە شێوەی سەربەخۆبن یان وەك باسێك لە نامەکانی ماستەر و دکتۆرابن. لە گرنگترین ئەم توێژینەوانە (د.شیروان عمر رشید) یەکێك لە باسەکانی دکتۆرانامەکەی تەرخانکردووە بۆ ئاوهەوای گەشتیاری و پۆلێنی تیرجینجی بەسەر پارێزگای سلێمانیدا جێ بەجێ کردووە.[١] (د. نشوان شکری عبدالله) لە توێژینەوەکەیدا شێوازەکانی ئاو و هەوای فیسیۆلۆجی لە شاری زاخۆ خستۆتە ڕوو.[٢] (د. عبدالامام نصار دریری) هەڵسەنگاندنی بۆ ئاوهەوای گەشتیاری ئەردەن کردووە بە بەکارهێنانی پۆلێنی تیرجنج.[٣] هەروەها (نعمان شحادە) پۆلێنی تیرجنجی بە کارهێناوە لە توێژینەوەکەیدا بە ناونیشانی (شێوازەکانی ئاوهەوای فیسیۆلۆجی لە ئەردەن: لێکۆڵینەوەیەکی پراکتیکی بۆ پەیوەندی نێوان ئاو و هەواو هەستکردنی مرۆڤ).[٤]

باسی یەکەم: پۆلێنکاری تیرجنج و چۆنیەتی جێ بەجێ کردنی

پۆلێنەکەی تیرجنج بە یەکێك لە پۆلێنە سەردەمییەکان دادنرێت بۆ پێوانەکردنی پەیوەندی نێوان ئاوهەواو کاردانەوە فسیۆلۆجیەکانی لەشی مرۆڤ. بۆ یەکەم جار ئەم پۆلێنە لە ساڵی ١٩٦٦ لەلایەن (Werner H. Terjung) دانراوە و جێ بەجێ کراوە بۆ دەستنیشانکردن و پۆلێنکردنی هەرێمەکانی ئاوهەوای فیسیۆلۆجی لە ویلایەتەیەکگرتوەکانی ئەمریکا.

تیرجنج لە پۆلێنکاریەکەیدا کاردانەوە فیسیۆلۆجی و سایکۆلۆجیەکانی مرۆڤی بۆ هەریەکە لە ڕەگەزەکانی پلەی گەرمی و شێی ڕێژەی و تیشکی خۆر و با بە بنەما داناوە[5].

ئەم پۆلێنە بە یەکێك لە باشترین و گرنگترین پۆلێنەکان دادەنرێت لەبەرئەوەی بەکارهێنانی زۆری هەیە لە بوارەکانی جوگرافیای گەشتوگوزار و ئاوهەوای پراکتیکی و جوگرافیای سەربازی و نیشتەجێ بوون و جوگرافیای پزیشکی.بەلأم زۆرترین بەکارهێنانی ئەم پۆلێنە دەکەوێتە دەکەوێـە چوارچێوەی جوگرافیای گەشتوگوزارەوە چونکە دەتوانرێت بەکاربهێنرێت بۆ دەستنیشانکردنی باشترین شوێنی شیاو بۆ حەوانەوە و توانای ئەوەی هەیە باشترین کاتەکانی ڕۆژ و مانگ و ساڵ دیاری بکات بۆ گەشتوگوزار. لەلایەکی ترەوە هاوکار دەبێت لە دیاریکردنی

[١] شیروان عمر رشید، بنەما جوگرافیەکانی پەرەپێدانی گەشتو گوزار لە پارێزگای سلێمانیدا، تێزی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، ٢٠١١، لا ٦٤-١٠٢.

[٢] نشوان شکری عبدالله، انماط المناخ الفسيولوجي في مدينة زاخو (دراسة في المناخ التطبيقي)، مجلة ابحاث كلية تربية الاساسية، المجلد ٧، العدد ١، ٢٠٠٥.

[٣] عبد الامام نصار دريري، تقيم المناخ السياحي في الاردن باستخدام تصنيف تيرجنج الحيوي، مجلة الابحاث البصرة (الانسانيات)، المجلد ٣٠، العدد (٢-ج)، ٢٠٠٦.

[٤] نعمان شحادة، انماط المناخ الفسيولوجية في الاردن: دراسة تطبيقية للعلاقة بين المناخ و احاسيس الناس، دراسات، المجلد ١٢، العدد ٢، ١٩٨٥.

[5] Terjung.W.H. Physiologic Climates of the Conterminous United States: A Bioclimatic classification Based on man, Annals of the Association of American Geographer.vol.56, 1966, P 141.

جۆری جل و بەرگ و چالاکی پیادەکراوی گەشت و گوزاری، ئەمە جگە لە یارمەتیدان لە دۆزینەوەی ناوچەی گەشتوگوزاری نوێ و نەزانراو[١].

خاڵی جیاکەرەوەی ئەم پۆلێنە ئەوەیە کە تیرجنج شەو و ڕۆژی جیاکردۆتەوە لە پۆلێنەکەید لە ڕێگەی هەردوو ئاماژە (قرینە)ی حەوانەوەی شەوانە و ڕۆژانە، بەهۆی جیاوازی بارودۆخی ئاوهەوای لە نێوانیاندا کە هەریەکەیان بە جۆرێك کاردەکەنە سەر رادەی حەوانەوە، دواتر لە ڕێگەی لێکدانی هەردوو ئاماژی پێشتر ئاماژەی تێکەڵی ڕۆژانەی دۆزیوەتەوە (قرینە الراحە المرکبە الیومیە)[٢].

بە پشت بەستن بە هاوسەنگی گەرمی لەشی مرۆڤ و بە بەکارهێنانی چەند رەگەزێکی ئاوهەوای گرنگ (تێکرای بەرزترین پلەی گەرمای رۆژانە، تێکرای نزمترین پلەی گەرمای رۆژانە، تێکرای نزمترین شێی رێژەی رۆژانە، تێکرای بەرزترین شێی رێژەی رۆژانە، تێکڕای خێرای با بە م/چرکە، تێکڕای کاتژمێرەکانی دەرکەوتنی تیشکی خۆری راستەقینە، تێکڕای کاتژمێرەکانی دەرکەوتنی تیشکی خۆری تیۆری) تیرجنج دوو ئاماژە (قرینە) ی دروستکردووە کە بریتین لە ئاماژەی حەوانەوە (قرینە الراحە) و ئاماژەی کاریگەری با (قرینە تاپیر الریاح)، لە کۆتایشدا بە کۆکردنەوەی ئاماژەی لێکدراوی حەوانەوە و ئاماژەی لێکدراوی با شێوازەکانی ئاوهەوای فیسیۆلۆجی دیاری دەکرێت[٣].

جێ بەجێ کردنی پۆلێنەکە بە سێ قۆناغ دەکرێت* کە بریتین لە:

یەکەم: دیاریکردنی پلەی حەوانەوە

لەژێر ڕۆشنایی پلەی گەرمای کارا (درجە حرارە الفعالە) لە ڕێی خشتەیەکی پێوانەکردن (خشتەی ژمارە ١) کە یانزە ناوچەی ئاووهەوای فیسیۆلۆجی لەسەر دیاریکراوە و بە شێوەی بەهای ژمێرەی روونکراوەتەوە، هەروەها شێوەیەکی پێوانەکردن (هێڵکاری ژمارە ١) کە کۆمەڵێك هێما و بەهای لەسەر دیاریکراوە. بە پشت بەستن بە رەگەزی پلەی گەرما و شێ ئاماژەی حەوانەوە دیاری دەکرێت بەم شێوەیەی خوارەوە:

١. ئاماژەی حەوانەوە لەشەودا دەردەهێنرێت بە بەکارهێنانی ناوەندی نزمترین پلەی گەرمای ڕۆژانە و تێکڕای بەرزترین شێی ڕێژەی رۆژانە.
٢. ئاماژەی حەوانەوە لە رۆژدا: بە بەکارهێنانی ناوەندی بەرزترین پلەی گەرمای رۆژانە و نزمترین شێی ڕێژەی رۆژانە.
٣. ئاماژەی حەوانەوەی لێکدراو (قرینە الراحە المرکبە): بە لێکدانی هەردوو ئاماژەی سەرەوە ، بەراوردکردنی ئەنجامەکانی بە (خشتەی ژمارە ٢) ئاماژەی حەوانەیلێکدراومان بۆ دەردەچێت.

---

[١] د.علي حسن موسى، المناخ و السياحة مع نموذج تطبيقي سورية و مصر، دار الانوار للطباعەء النشر، دمشق، ١٩٩٨، ص٧٥.

[٢] د. علي حسن موسى، المناخ الحيوي، نينوي للدراسات و النشر و التوزيع، دمشق، ٢٠٠٢، ص٦٩.

[٣] نشوان شكرى عبدالله، انماط الناخ الفسيولوجي في مدينة زاخو (دراسة في المناخ التطبيقي)، المصدر السابق، ص١٢٧.

* بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە (ا. د.علي حسن موسى، المناخ و السياحة مع نموذج تطبيقي سورية و مصر، مصدر السابق، ص٧٦–٨٨، ب. كاظم عبدالوهاب حسن الاسدي، أقاليم الراحة في العراق باستخدام معيار تيرجنج، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية، العدد(٤٤)، ٢٠٠٠، ص ٤٧–٦٨، ج. د.شيروان عمر رشيد، بنەما جوگرافیەکانی پەرەپێدانی گەشتو گوزار لە پارێزگای سلێمانیدا، سەرچاوەی پێشوو، لا ٨٧–٨٨).

خشتەی ژمارە(١)

ئاماژەی حەوانەوە

ناوچە	جۆری ئاوهەوای هەستپێکراو
-6	ئەوپەڕی ساردی
-5	زۆر زۆر سارد
-4	زۆر سارد
-3	سارد
-2	تاڕادەیەك سارد
-1	مام ناوەندسارد
0	حەسانەوە
+1	دافیو
+2a	گەرم
+2b	زۆر گەرم
+3	ئەو پەڕی گەرمی

سەرچاوە:

Terjung.W.H. Physiologic Climates of the Conterminous United States: A Bioclimatic classification Based on man, Annals of the Association of American Geographer.vol.56, 1966, P 178.

هێڵكاری ژمارە(١)

ئاماژەی حەوانەوە بە پێی پۆلێنكاری تیرجنج

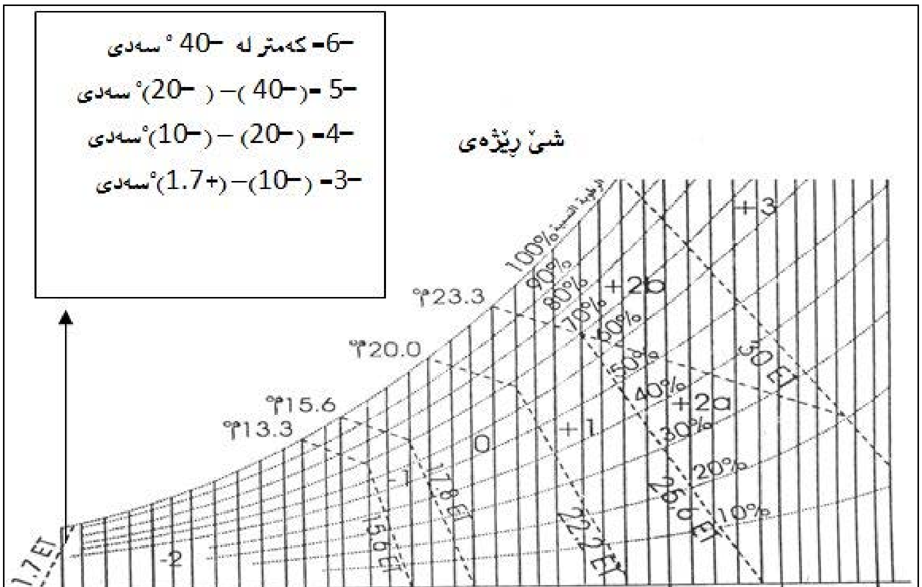

سەرچاوە:

Terjung.W.H. Physiologic Climates of the Conterminous United States: A Bioclimatic classification Based on man, Annals of the Association of American Geographer.vol.56, 1966, P 148.

خشتەی ژمارە ٢

هێماکانی ئاماژەی حەوانەوەی لێکدراو - شەو و ڕۆژ – بە پێی تیرجنج

هێمای شەو و ڕۆژ	هێمای ئاماژەی لێکدراو	هێمای شەو و ڕۆژ	هێمای ئاماژەی لێکدراو
+3/+2b	EH1	0/0	M1
+2/+2a	EH2	0/-1	M2
+3/+1	EH3	0/-2	M3
+3/0	EH4	0/-3	M4
+3/-1	EH5	...هتد	...هتد
...هتد	...هتد	-1/-1	C1
+2b/+2b	S1	-1/-2	C2
+2b/+2a	S2	-1/-3	C3
+2b/+1	S3	...هتد	...هتد
+2b/0	S4	-2/-2	K1
+2b/-1	S5	-2/-3	K2
...هتد	...هتد	-2/-4	K3
+2a/+2a	H 1	...هتد	...هتد
+2a/+1	H2	-3/-3	CD1
+2a/0	H3	-3/-4	CD2
+2a/-1	H4	-3/-5	CD3
+2a/-2	H5	...هتد	...هتد
...هتد	...هتد	-4/-4	VC1
+1/+1	W1	-4/-5	VC2
+1/0	W2	...هتد	...هتد
+1/-1	W3	-5/-5	EC1
+1/-2	W4	...هتد	...هتد

سەرچاوە: شیروان عمر رشید، بنەما جوگرافیەکانی پەرەپێدانی گەشتو گوزار لە پارێزگای سلێمانیدا، تێزی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، ٢٠١١، لا٣١٤.

هێما لێکدراوەکانی نێو خشتەکە ئاماژەیە بۆ:

زۆر گەرم =EH   زۆر سارد =VC   داڤ =W   گەرم =H   ئەو پەڕی سارد (شدید البرودە) = EC

مامناوەند =M   ئاشکرا سارد (بروده واچحه)=CD   ساردی مامناوەند =K   بێزار (گەرم و شێدار) =S

سارد=C

دووەم: پێوانەکردنی ئاماژەی کاریگەری با

ئەم ئاماژەیە بەکاردێت بۆ هەژمارکردنی کاریگەری با لەسەر دابەزاندنی پلەی گەرمی لەشی مرۆڤ و بە تەواوکەری پۆلێنەکەی تیرجنج دادەنرێت، چونکە لە ئاماژەی حەوانەوەدا تەنها ئاماژە بە کاریگەری پلەی گەرمی و شێی رێژەی کراوە لە بارودۆخێکی تەواو جێگیر و بێ جوڵەی هەوا. بێگومان کاریگەری با لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر دەگۆرێت لە ژێر کاریگەری تیشکی خۆردا لە رۆژدا، کاتێك تیشکی خۆر بەدەروەیە، رۆڵی با لە ساردکردنەوەی لەشی مرۆڤ کەم دەبێتەوە، بە پێچەوانەشەوە لەشەودا.

١. کاریگەری با لە رۆژدا پێوانە دەکرێت بەبەکارهێنانی هێڵکاری (٢) کە تیرجنج ئامادەی کردووە، یان دەتوانرێت پشت بە هاوکێشەی سپل و بازل ببەسترێت کە لە خوارەوە روونکراوەتەوە بە بەکارهێنانی ناوەندی بەرزترین پلەی گەرمای رۆژانە و ناوەندی رۆژانەی خێرای با.

K= (33-T) (10 √ V+ 10.45-V)

K= ئاماژەی ساردکردنەوەی با

V= خێرایی با م/چرکە

T= پلەی گەرمی هەوا

پێویستە کاریگەری تیشکی خۆر بەهەند وەربگیرێت لەسەر کەمکردنەوەی کاریگەری ساردکردنەوەی با کە تیرجنج بە هاکەی بە ٢٠٠کیلۆکالۆری/م٢/کاتژمێر دیاریکردووە. رادەی کاریگەری تیشکی خۆریش وەستاوەتە سەر ژمارەی کاتژمێرەکانی دەرکەوتنی تیشکی خۆر، لەبەر ئەمە پێویستە ئەم هەنگاوانە ئەنجام بدەین بۆ دەرهێنانی کاریگەری با لە رۆژدا:

أ. هەژمارکردنی بەهای ئاماژەی کاریگەری با (قيمە قرينە الرياح) بە بەکارهێنانی هێڵکاری ژمارە ٢، یان بە بەکارهێنای هاوکێشە سپل و بازل.

ب. ئەنجامی هەنگاوی یەکەم جارانی ژمارەی کاتژمێرە تیۆریەکانی دەرکەوتنی خۆر دەکەین لە رۆژێکدا.

ت. ژمارەی کاتژمێرەکانی دەرکەوتنی خۆری راستەقینە جارانی ٢٠٠ کیلۆکالۆری/م٢/کاتژمێر.

پ. بەهای هەنگاوی سێیەم لە بەهای هەنگاوی دووەم دەردەهێنرێت.

ج. ئەنجامی هەنگاوی چوار دابەشی ژمارەی کاتژمێرە تیۆریەکانی دەرکەوتنی خۆر دەکەین بەمەش تێکرای کاریگەری ساردکرنەوەی با دەردەچێت بە کیلۆکالۆری/م٢/کاتژمێر

٢. کاریگەری با لە شەودا: لەبەرئەوەی کاریگەری تیشکی خۆر لەشەودا نامێنێت، بە بەکارهێنانی هاوکێشەی سپل و بازل و بە پشت بەستن بە ناوەندی رۆژانەی نزمترین پلەکانی گەرما و تێکرای خێرای با کاریگەری با لەشەودا هەژماردەکرێت.

بۆ هەر بەهایەك لە ئاماژەکانی شەو و رۆژدا، تیرجنج هێمایەکی داناوە کە ئاماژەیە بۆ سروشتی هەستکردنی مرۆڤ بۆ با (خشتەی ژمارە ٣).

٣. ئاماژەی کاریگەری (با) ی لێکدراوە (قرينە تاپير الرياح المركبە): بە تێکەڵکردنی ئاماژەی با لە رۆژ و شەودا، ئاماژەی لێکدراوی با دەردەهێنرێت، کە بە بەراوردکردنی ئەنجامەکانی بەوهێمایانەی کە لە خشتەی (٤) دا هاتوون شێوازەکانی هەستکردنی مرۆڤمان بۆ حەوانەوە دەست دەکەوێت.

سێیەم: دیاریکردنی شێوازەکانی ئاو و هەوای فیسیۆلۆجی ڕۆژانە

لە ڕێگەی کۆکردنەوەی ئاماژەی حەوانەوەی لێکدراوی ڕۆژانە و ئاماژەی ساردکردنەوەی لێکدراوی ڕۆژانە، شێوازەکانی ئاوهەوای فیسیۆلۆجی ڕۆژانەمان بۆ دەردەچێت، وە بۆ دیاریکردنی هەرێمە ئاوهەواییە فسیۆلۆجیەکان، ئاماژەی حەوانەوەی ڕۆژاەی مانگی تەمموز و کانوونی دووەم کۆدەکەینەوە چونکە ئەم دوو مانگە زۆرترین سەرپەریان تێدایە.

هێڵکاری ژمارە(٢)

ئاماژەی ساردکردنەوەی با بەپێی پۆلێنکاری تیرجنج

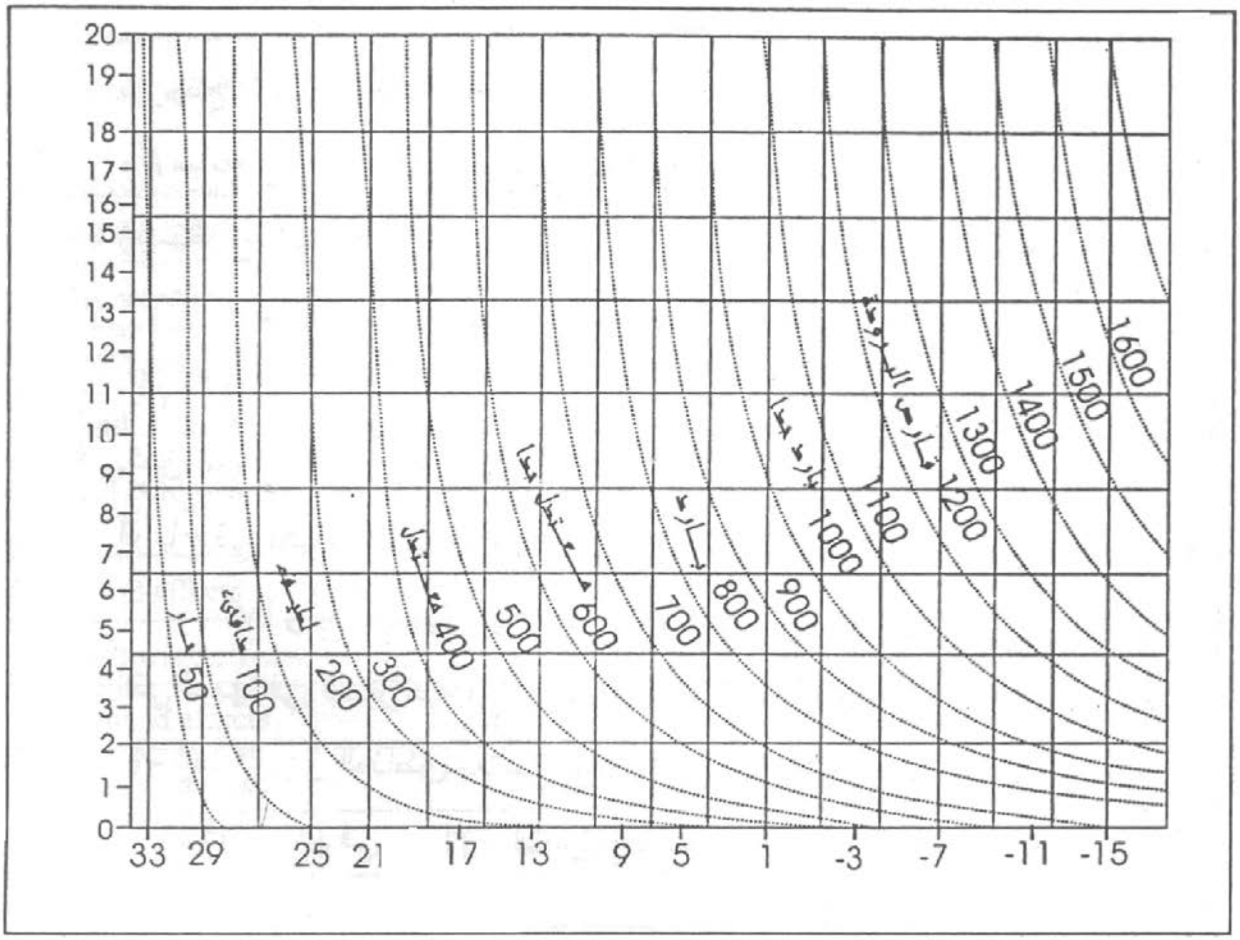

سەرچاوە: شیروان عمر رشید، بنەما جوگرافیەکانی پەرەپێدانی گەشتو گوزار لە پارێزگای سلێمانیدا، تێزی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، ٢٠١١، لا٣٢٥.

خشتەی ژمارە(٣)

ئاماژەی ساردکردنەوەی با

هێما	کیلۆ کالۆری/م٢ /کاتژمێر	شێوازی هەستپێکراو لە لایەن زۆرینە
h-	زیاتر لە ١٤٠٠	ئەو بەشانەی ڕاستەوخۆ بەرهەوا دەکەون دەیبەستێت
g-	١٤٠٠ -١٢٠٠	تائەوپەڕی بایەکی ساردە
f-	١٢٠٠-١٠٠٠	بایەکی زۆر سارد
e-	١٠٠٠-٨٠٠	بایەکی سارد
d-	٨٠٠-٦٠٠	بایەکی مامناوەندی ساردکەرەوە
c-	٦٠٠-٣٠٠	بایەکی کەم ساردکەرەوە (خفیف)
b-	٣٠٠-٢٠٠	بایەکی خۆش
a-	٢٠٠-٥٠	بایەکی کەم کاریگەر
n	٥٠ - (-٨٠)	هیچ کاریگەری نییە لەسەر پلەی گەرمی لەش
a	(-٨٠) -(-١٦٠)★	بایەکی(دافی) پلەی گەرمی لەش بەرزدەکاتەوە
b	(-٨٠) - (-١٦٠)★★	زۆرکردنی هەستکردن بەگەرماو نارەحەتی
c	زیاتر لە -١٦٠★★★	زیادەڕەویەکی زۆرو هەستکردن بەگەرماو زۆر نارەحەت (بێزارکەر)

سەرچاوە/ توێژەر پشتبەست بە:

Terjung.W.H. Physiologic Climates of the Conterminous United States: A Bioclimatic classification Based on man, Annals of the Association of American Geographer.vol.56, 1966, P 178.

★ کاتێك ڕووئەدات کە پلەی گەرمی لە نێوان ٣٠-٣٣پلەی سەدی دابێت.

★★ کاتێك ڕووئەدات کە پلەی گەرمی زیاتر بێت لە ٣٣پلەی سەدی .

★★★ کاتێك ڕووئەدات کەپلەی گەرمی زیاتر بێت لە ٣٥,٥پلەی سەدی.

خشتەی ژمارە(٤)

هێماکانی ئاماژەی با – شەو و ڕۆژ- بەپێی پۆلێنی تیرجنج

هێمای شەو و ڕۆژ	هێمای ئاماژەی لێکدراو	هێمای شەو و ڕۆژ	هێمای ئاماژەی لێکدراو
c/-a	c1	-b/-c	-b2
c/-b	c2	-b/-d	-b3
c/-c	c3	-b/-e	-b4
b/-a	b1	-c/-c	-c1
b/-b	b2	-c/-d	-c2
b/-c	b3	-c/-e	-c3
b/-d	b4	-c/-f	-c4
a/-a	a1	-d/-d	-d1

-d2	-d/-e	a2	a/-b
-d3	-d/-f	a3	a/-c
-d4	-d/-g	a4	a/-d
-e1	-e/-e	n1	n/-a
-e2	-e/-f	n2	n/-b
-e3	-e/-g	n3	n/-c
-e4	-e/-h	n4	n/-d
-f1	-f/-f	-a1	-a/-a
-f2	-f/-g	-a2	-a/-b
-f3	-f/-h	-a3	-a/-c
-g1	-g/-g	-a4	-a/-d
-h1	-h/-h	-a5	-a/-e
-	-	-b1	-b/-b

سەرچاوە:

Terjung.W.H. Physiologic Climates of the Conterminous United States: A Bioclimatic classification Based on man, Annals of the Association of American Geographer.vol.56, 1966, P 178.

باسی دووەم: شیکردنەوە و دیاریکردنی ڕۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی لە ناوچەی دووکان

دوای جێ بە جێ کردنی پۆلێنەکەی تیرجنج بەسەر داتا ئاوهەواییەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوەدا، لەم باسەدا شیکردنەوەی پێویست بۆ ئەنجامەکانی پۆلێنەکە دەکرێت و ڕۆژەکانی حەوانەوەی فیسیۆلۆجی دەستنیشان دەکرێن.

یەکەم: ئاماژەی حەوانەوەی ئاوهەوای

لەم هەنگاوەدا ڕۆژە شیاوەکان بۆ حەوانەوەی فیسیۆلۆجی دیاری دەکرێت بەپێیئاماژەکانی ڕۆژو شەو لە لایەك، ئاماژەی لێکدراو لەلایەکی تر.

١. ئاماژەی حەوانەوە لە ڕۆژدا

بەسەیرکردنی خشتەی ژمارە (٥) ئەوە دەردەکەوێت کە مرۆڤ هەست بە سەرمایەکی ڕوون دەکات (-٢) کە هەر لە کۆتا ڕۆژەکانی ماگی تشرینی یەکەم دەست پێدەکات و تاوەکو کۆتا ڕۆژەکانی مانگی ئازار بەردەوام دەبێت بۆ ماوەی (١١٥) ڕۆژ. بەڵام لە هەریەك لە ڕۆژەکای ١١ و ١٥ ئازار هەستکردن بە سەرما کەم دەبێتەوە و بەهای (-١) وەردەگرێت کە ئاماژەیە بۆ هەستکردن بە سەرمایەکی مام ناوەند.

لە ٢١ ی ئازارەوە هەستکردن بەسەرما بەرەو کەمبوونەوە دەچێت و مرۆڤ هەست بە ساردیەکی مام ناوەند دەکات (-١). ئەم بارودۆخە بەردەوام دەبێت تاوەکو سەرەتای مانگی نیسان کە تیایدا بەهای هەستکردن بە حەوانەوە دەگۆڕێت بۆ (٠) کە بارودۆخێکە مرۆڤ تیایدا هەست بەحەوانەوەی تەواوەتی دەکات، ئەم بارودۆخە ئاوهەواییە بەردەوام دەبێت بۆ ماوەی ٣٦ ڕۆژ کە لە دووەم ڕۆژ مانگی نیسان دەست پێدەکات و لە هەفتەی دووەمی مانگی مایس کۆتایی دێت، کە لەوێوە بارودۆخی ئاووهەوایی (داڤ) زاڵ دەبێت بەسەر ناوچەکەدا و بۆماوەی ٢١ ڕۆژ درێژە دەکێشێت.

لە سەرەتای مانگی حوزەیرانەوە وەچەرخاێکی تر لە ئاوهەوای ناوچەکە روودەدات و بارودۆخێکە بەرەو گەرمبوون دەروات کە بە (+2a) هێما دەکرێت لە پۆلێنی تیرجنج دا، ئەمەش بارودۆخێکە مرۆڤ تیایدا هەست بە گەرما دەکات و هەستکردن بە حەوانەوە کەم دەبێـەوە. ئەم بارودۆخە لە مانگەکانی تەمموز و ئاب و ئەیلولیشدا بەردەوام دەبێت و هەستکردن بە نارەحەتی زیاتردەبێت. بەڵام جارێکی تر لە کۆتا رۆژی مانگی ئەیلولدا ئاوهەوای ناوچەکە دەگۆڕێت بەرەو (دافێ) (+١) و بۆماوەی ٢١ رۆژ بەردەوام دەبێت. دواتر هەستکردن بە حەوانەوە (٠) باڵ دەکێشێت بەسەر بارودۆخی ئاو و هەوایی ناوچەکەدا و بۆماوەی ٣ هەفتە بەردەوام دەبێت، دواتر بارودۆخەکە دەگۆڕێت بۆ هەستکردن بە سەرمایەکی مام ناوەند (-١) کە تەنها بۆ ماوەی ١ هەفتە بەردەوام دەبێت، بەڵام دواتر لە کۆتا رۆژەکانی مانگی تشرینی دووەم ئاوهەوای ناوچەکە دەگۆڕێت بۆ هەستکردن بە سەرمایەکی روون (-٢).

لێرەوە دەتوانین گرنگی رێژەیی هەریەك لە بارودۆخە ئاوهەواییەکان بخەینەروو:

أ. سەرجەمی ئەورۆژانەی مرۆڤ تیایدا هەست بە حەوانەوە دەکات دەگاتە (٥٩) رۆژ، ئەمەش (١٦.٢٪) سەرجەم رۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت و زۆربەیان کەوتونەتە مانگەکانی وەرزی بەهار (نیسان و مایس)، بەشێکیشیان دەکەونە مانگەکانی وەرزی پایز بە تایبەت کۆتاییەکانی تشرینی یەکەم و سەرەتاکانی تشرینی دووەم.

ب. ژمارەی ئەورۆژانەی کە مام ناوەندی ساردن (-١) بریتیە لە ٢٥ رۆژ کە رێژەی ٦.٨٪ رۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە و زۆربەیان کەوتونەتە مانگەکانی ئازار و تشرینی دووەم.

ت. رۆژە (دافێ)ەکان ژمارەیان ٤٥ رۆژە و کەوتونەتە مانگەکانی مایس و تشرینی یەکەمەوە، رێژەی ١٢.٣٪ رۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

پ. هەرچی رۆژە ساردەکانە، ژمارەیان دەگاتە ١١٥ رۆژ و رێژەی ٣١.٥٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

ج. ئەورۆژانەی کە مرۆڤ تیایاندا هەست بە گەرما و بێزاری دەکات ژمارەیان ١٢١ رۆژە و زۆرترین رۆژەکانی ساڵ داگیردەکەن بە رێژەی ٣٣.١٪.

٢. **ئاماژەی حەوانەوە لە شەودا**

خشتەی ژمارە (٥) ئاماژەی حەوانەوە لەشەودا روون دەکاتەوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

مرۆڤ هەست بە ساردیەکی روون دەکات (-٢) لە کۆتاییەکانی مانگی تشرینی یەکەم دەست پێ دەکات و تاوەکو سەرەتاکانی مانگی مایس بەردەوام دەبێت، واتە کۆی ١٩٨ شەو دەخایەنێت. لە دووهەفتەی ناوەراستی مانگی مایس بارودۆخی هەستکردن بە سەرمایەکی مام ناوەند (-١) زاڵ دەبێت بەسەر ناوچەکەدا، بەڵام زۆر ناخایەنێت و لە کۆتا هەفتەی هەمان مانگدا بارودۆخەکە گۆڕانکاریەکی بەرچاوی بەسەردا دێت بە جۆرێك مرۆڤ هەست بە حەوانەوەی تەواو دەکات (٠)، ئەم بارودۆخە بەردەوام دەبێت تاوەکو کۆتا هەفتەی مانگی حوزەیران کە لە وێوە هەستکردنی مرۆڤ دەگۆڕێت بۆ هەستکردن بە ئاوهەوایەکی (دافی) (١). بەڵام لە سەرەتای مانگی تەمموز بۆماوەی تەنها ٤ شەو جارێکی تر بارودۆخی ئاوهەوا دەگۆڕێت بۆ هەستکردن بە حەوانەوەی تەواو (٠). لەم کاتە بەدواوە، بۆماوەی ٥٠ شەو هەستکردن بە ئاوهەوایەکی دافی (١) باڵ دەکێشێت بەسەر ناوچەی لێکۆڵینەوەدا و تا کۆتا شەوەکانی مانگی ئاب بەردەوام دەبێت. دواتر بۆماوەی ٢٩ شەو بەدوای یەکدا مرۆڤ هەست بە

حەوانەوی تەواو دەکات (٠). بەڵام لە ٢٥ ئەیلولەوە تا ١٩ تشرینی یەکەم و بە پچڕ پچڕی هەست بە ئاوهەوایەکی مام ناوەندی سارد (-١) دەکرێت.

لەمەی سەرەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە شێوازەکانی ئاوهەوای فسیۆلۆجی لە ناوچەی لێکۆڵینەوە لە شەودا بریتین لە:

أ. هەستکردن بە ساردیەکی روون (-٢) بۆ ماوەی ١٩٨ شەو، کەڕێژەی ٥٤.٢٪ سەرجەم شەوەکانی ساڵ دەگرێتەوە.

ب. هەستکردن بە ئاوهەوایەکی ساردی مام ناوەند (-١) بە ڕێژەی ١٠.٢٪ ی سەرجەم شەوەکانی ساڵ.

ت. هەستکردن بە حەوانەوە (٠) بە ڕێژەی ١٩.٧٪ شەوەکانی ساڵ.

پ. هەستکردن بە ئاوهەوایەیکی دافی بە ڕێژەی ١٥.٩٪ سەرجەم شەوەکانی ساڵ.

٣. ئاماژەی لێکدراوی حەوانەوە (قرینه الراحه المرکیه)

بەمەبەستی گەیشتن بە وێنەیەکی وورد و دروستی شێوازەکانی ئاوهەوای فسیۆلۆجی ناوچەی لێکۆڵینەوە، پێویستە هەردوو ئاماژەی حەوانەوەی شەو و ڕۆژ لێکبدەین و ئاماژەی لێکدراوی حەوانەوەی لێ دروستیکەین. ئەم ئاماژەیە بریتیە لە تێکڕای گەرمی شەو و ڕۆژ بۆ دەستنیشانکردنی بارودۆخی ئاوهەوا؛

بە تێڕامان لە خشتەی ژمارە (٥) کە ئەنجامەکانی ئاماژەی لێکدراوی تیادا خراوەتە روو ئەمانەی خوارەوەمان بۆ دەردەکەون:

أ. هەستکردن بە ساردی لە ژێر هێمای (K1،C2) لە ١٠ی تشرینی دووەمەوە بە پچڕ پچڕی لە ناوچەی لێکۆڵینەوە دەست پێدەکات، وە بە بێ پچڕان لە کۆتا هەفتەی تشرینی دووەمەوە تاوەکو یەکەم ڕۆژی مانگی نیسان بەردەوام دەبێت. لە ماوەیەدا شەوی ناوچەکە ساردیەکی روونی تیادا بەدی دەکرێت و ڕۆژیش لە نێوان ساردی روون و مام ناوەندی سارددا دەبێت. ئەم بارودۆخی هەستکردن بە ساردیە ماوەی ١٤٠ ڕۆژ دەخایەنێت، بەمەش ڕێژەی ٣٨.٣٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ داگیر دەکات.

ب. ، هەستکردن بە ئاوهەوایەکی مام ناوەند لە ژێر هێماکانی M3 و M2 لە چەند کاتێکی جیاوازدا و لە هەریەك لە مانگەکانی نیسان و چەند ڕۆژێکی مایس تشرینی یەکەم و تشرینی دووەم و هەستی پێدەکرێت. ئەم بارودۆخە دروست دەبێت بەهۆی هەستکردن بە حەوانەوەی تەواوەتی لەرۆژداو هەستکردن بە ساردیەکی روون بۆ ساردیەکی مام ناوەند لە شەودا. ئەم شێوازی ئاوهەوایە بۆ ماوەی ٥٩ ڕۆژ و ڕێژەی ١٦.١٦٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.

ت. بۆ ماوەی ٤٤ ڕۆژ و لە سەرەتای هەفتەی دووەمی مانگی مایس تا سەرەتای حوزەیران و سێ هەفتەی یەکەمی تشرینی یەکەم لە مرۆڤ هەست بە ئاوهەوایەکی دافی (نە سارد نەگەرم) دەکات لە ناوچەکەدا (W2 ، W3 ، W4). واتە لەم ماوەیەدا ڕۆژی ناوچەکە دافی (١) دەبێت و شەویشی سارد(-٢) و مام ناوەندی سارد(-١) و خۆش (٠) دەبێت. ئەم بارودۆخە و ڕێژەی ١٢.٠٥٪ ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.

پ. لە مانگی حوزەیران تا مانگی تشرینی یەکەم ئاووهەوای ناوچەکە گەرم دەبێت بە پلەی جیاواز و هێماکانی (H2 ،H3) وەردەگرێت. لە ماوەیەدا ڕۆژی ناوچەکە گەرم و شەویشی لە نێوان خۆش و دافی دادەبێت. ئەم جۆرە هەستکردنە بۆ ماوەی ١٢٢ ڕۆژ بەردەوام دەبێت و ڕێژەی ٣٣.٤٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

خشتەی ژمارە (٥)

ئاماژەی حەوانەوە (شەو، رۆژ، لێکدراو)

رۆژ	کانونی دووەم رۆژ	کانونی دووەم شەو	کانونی دووەم لێکدراو	شوبات رۆژ	شوبات شەو	شوبات لێکدراو	ئازار رۆژ	ئازار شەو	ئازار لێکدراو	نیسان رۆژ	نیسان شەو	نیسان لێکدراو
1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2
2	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
3	-2	-2	k1	-2	-2	k1	-2	-2	K1	0	-2	M3
4	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
5	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
6	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
7	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
8	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
9	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
10	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
11	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
12	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
13	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
14	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
15	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
16	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
17	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
18	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
19	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
20	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-2	-2	K1	0	-2	M3
21	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
22	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
23	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
24	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
25	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
26	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
27	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
28	-2	-2	K1	-2	-2	K1	-1	-2	C2	0	-2	M3
29	-2	-2	K1				-1	-2	C2	0	-2	M3
30	-2	-2	K1				-1	-2	C2	0	-1	M2
31	-2	-2	K1				-1	-2	C2			

رۆژ	مایس رۆژ	مایس شەو	مایس لێکدراو	حوزەیران رۆژ	حوزەیران شەو	حوزەیران لێکدراو	تەموز رۆژ	تەموز شەو	تەموز شەو	ئاب رۆژ	ئاب شەو	ئاب لێکدراو
1	0	-2	M3	2a	0	H3	2a	0	H3	2a	1	H2
2	0	-2	M3	2a	0	H3	2a	0	H3	2a	1	H2
3	0	-2	M3	2a	0	H3	2a	0	H3	2a	1	H2
4	0	-2	M3	2a	0	H3	2a	0	H3	2a	1	H2
5	0	-2	M3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
6	0	-1	M2	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
7	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
8	0	-2	M3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
9	1	-2	W4	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
10	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
11	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
12	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
13	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
14	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
15	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
16	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
17	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
18	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
19	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
20	1	-1	W3	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	0	H3
21	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	0	H3
22	1	-1	W3	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	0	H3
23	1	0	W2	2a	0	H3	2a	1	H2	2a	1	H2
24	1	0	W2	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	1	H2
25	1	0	W2	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	1	H2
26	1	0	W2	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	1	H2
27	1	0	W2	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	0	H3
28	1	0	W2	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	0	H3
29	1	0	W2	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	0	H3
30	1	0	W2	2a	1	H2	2a	1	H2	2a	0	H3
31	1	0	W2				2a	1	H2	2a	0	H3

رۆژ	ئەیلول رۆژ	ئەیلول شەو	ئەیلول لێکدراو	تشرینی یەکەم رۆژ	تشرینی یەکەم شەو	تشرینی یەکەم لێکدراو	تشرینی دووەم رۆژ	تشرینی دووەم شەو	تشرینی دووەم لێکدراو	کانونی یەکەم رۆژ	کانونی یەکەم شەو	کانونی یەکەم لێکدراو
1	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
2	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
3	2a	0	H3	1	0	W2	0	-2	M3	-2	-2	K1
4	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
5	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
6	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
7	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
8	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
9	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
10	2a	0	H3	1	-1	W3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
11	2a	0	H3	1	-1	W3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
12	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
13	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
14	2a	0	H3	1	0	W2	-1	-2	C2	-2	-2	K1
15	2a	0	H3	1	-1	W3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
16	2a	0	H3	1	-1	W3	0	-2	M3	-2	-2	K1
17	2a	0	H3	1	0	W2	-1	-2	C2	-2	-2	K1
18	2a	0	H3	1	-1	W3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
19	2a	0	H3	1	-1	W3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
20	2a	0	H3	1	-2	W4	-1	-2	C2	-2	-2	K1
21	2a	0	H3	0	-2	M3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
22	2a	0	H3	0	-2	M3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
23	2a	0	H3	0	-2	M3	-1	-2	C2	-2	-2	K1
24	2a	0	H3	0	-2	M3	-2	-2	K1	-2	-2	K1
25	2a	-1	H2	0	-2	M3	-2	-2	K1	-2	-2	K1
26	2a	1	H2	0	-2	M3	-2	-2	K1	-2	-2	K1
27	2a	1	H2	0	-2	M3	-2	-2	K1	-2	-2	K1
28	2a	1	H2	0	-2	M3	-2	-2	K1	-2	-2	K1
29	2a	1	H2	0	-2	M3	-2	-2	K1	-2	-2	K1
30	1	1	H2	0	-2	M3	-2	-2	K1	-2	-2	K1
31				0	-2	M3				-2	-2	K1

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، ویستگەی کەشناسی دووکان، تۆماری ئاووهەوایی ٢٠٠٢-٢٠١٣.

دووەم: ئاماژەی کاریگەری با (قرائن تائپیر الریاح)

ئەم ئاماژەیە بەکاردێت بۆ دیاریکردنی کاریگەری با لە ساردکرنەوەی لەشی مرۆڤ، لە شەو و ڕۆژ لە لایەك و هەردووکیان بە لێکدراوی لە لایەکی ترەوە.

١. ئاماژەی کاریگەری با لە ڕۆژدا

بەهای کاردکردنی با بۆ نزمکردنەوەی پلەی گەرمی لەشی مرۆڤ لەشەو و ڕۆژدا جیاوازە، بە هۆی بوونی تیشکی خۆر لەڕۆژدا کە کاریگەری ساردکردنەوەی با کەم دەکاتەوە بۆیە دەبێت لە کاتی هەژمارکردنی کاریگەری با لەڕۆژدا، کاریگەری تیشکی خۆری لێ دەربکرێت. خشتەی ژمارە ٦ ئەنجامەکانی ئاماژوی کاریگەری با لەڕۆژدا دەخاتە ڕوو بەم شێوەیەی خوارەوە:

أ. سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە هەست بە بایەکی هێواش (خفیف) کەم ساردکەرەوە (-c) دەکرێت دەگاتە ٩٩ ڕۆژ، واتە ڕێژەی ٢٧.١٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت. بەشی هەرەزۆری ئەم ڕۆژانەش دەکەونە مانگەکانی کانوونی یەکەم، کانوونی دووەم، شوبات، و چەند ڕۆژێکی مانگی ئازار.

ب. بەشێوەیەیکی پچڕ پچڕ و بۆماوەی ٢٢ ڕۆژ لە هەریەك لە مانگەکانی ئازار، نیسان، تشرینی دووەم و کانوونی یەکەم هەست بە بایەکی خۆش (-b) دەکرێت. ئەمەش ڕێژەی ٦٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

ت. بۆ ماوەی ٥٥ ڕۆژ و بەرێژەی ١٥٪ هەست بە بایەکی کەم کاریگەری (-a) دەکرێت. ئەم ڕۆژانەش بە شێوەیەیکی پچر پچر دابەش بوون بەسەر مانگەکانی ئازار، نیسان، مایس و تشرینی یەکەم.

پ. با هیچ کاریگەری نابێت (n) بۆ ماوەی ٢٣ ڕۆژ لە هەریەك لە مانگەکانی نیسان و مایسدا. ئەمەش ڕێژەی ٦.٣٪ ڕۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

ج. (با)یەکی دافی (a) نیمچە گەرم کە پلەی گەرمی لەش بەرزدەکاتەوە تەنها بۆ ماوەی ٦ ڕۆژ و بە ڕێژەی ١.٦٪ ڕۆژەکانی ساڵ بە پچر پچری لە مانگی مایسدا هەستی پێدەکرێت.

ح. سەرجەمی ئەو ڕۆژانەی کە مرۆڤ هەست بە بێزاری و نارەحەتی دەکات (C) دەگاتە ١٦٠ ڕۆژ و ڕێژەی ٤٣.٨٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ دەگرێـەوە، کە هەر لە کۆتاییەکانی ماگی مایس دەست پێدەکات و تاوەکو تشرینی دووەم بەردەوام دەبێت. لەم ماوەیەدا پلەی گەرما دەچێتە سەرووی ٣٥ پلەی سەدی، بەمەش کاریگەری با نامێنێت و مرۆڤ هەست بە نارەحەتی و بێزاری دەکات.

لەمەی سەرەوە دەردەکەوێت کە ئەوڕۆژانەی هەست بە بایەکی خۆش دەکرێت تەنها ٦٪ ڕۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت، لە کاتێکدا ئەو ڕۆژانەی مرۆڤ تیایاندا هەست بە نارەحەتی بێزاری دەکات دەگاتە ٤٣.٨٪ سەرجەم ڕۆژەکانی ساڵ.

٢. ئاماژەی کاریگەری با لە شەودا

بە پشت بەستن بە نزمترین پلەکانی گەرما و تێکرای ڕۆژانەی خێرای با، بە بەکارهێنانی هاوکێشەی سپل و بازل، ئاماژەی کاریگەری با لە شەودا دەردەهێنرێت. خشتەی ژمارە ٦.

أ. لە دووەم هەفتەی مانگی کانوونی یەکەمەوە تاوەکو ٢١ ی ئازار، بۆ ماوەی ٩٥ شەو هەست بە بایەکی مام ناوەند لە ساردیدا (-d) دەکرێت. ئەمەش ڕێژەی ٢٦٪ شەوەکانی ساڵ داگیر دەکات.

ب. لە چەند مانگێکی جیاواز و بۆماوەی ١٤٠ شەو و بەرێژەی ٣٨.٣٪ شەوەکانی ساڵ هەست بە بایەکی کەم ساردکەرەوە (-c) دەکرێت.

ت. سەرجەمی ئەو شەوانەی کە تیایدا هەست بە بایەکی خۆش (-b) دەکرێت دەگاتە ٥٢ شەو، ئەمەش رێژەی ١٤.٢٪ سەرجەم شەوەکانی ساڵ پێکدێنن، کە کەوتونەتە مانگەکانی مایس، حوزەیران، ئەیلول و تشرینی یەکەم.

پ. تەنها لە ١ شەودا هەست بە بایەکی سارد (-e) دەکرێت ئەویش کەوتۆتە مانگی شوبات.

ج. بۆ ماوەی ٧٧ شەو با کاریگەری کەم دەبێت (-a) ئەمەش رێژەی ٢١٪ سەرجەم شەوەکانی ساڵ دەگریتەوە، کە لە ناوەراستی مانگی حوزەیران دەست پێدەکات تا تشرینی یەکەم بەردەوام دەبێت.

٣. ئاماژەی لێکدراوی با

ئەم ئاماژەیە لە ئەنجامی لێکدای هەردوو ئاماژەی با (شەو و رۆژ) دروست دەکرێت بە ئامانجی گەیشتن بە ئەنجامێك ورد و دروست. ئەنجامەکانی ئەم ئاماژەیە لە خشتەی ژمارە ٦ خراونەتە روو بەم شێوەیە:

أ. بۆ ماوەی ٨٧ رۆژ و بە پچر پچری لە هەرەیەك لە مانگەکانی کانونی یەکەم، کانوونی دووەم، شوبات و ئازار شێوازی ئاماژەی لێکدراوی (-C2) زاڵ دەبێت بەسەر ناوچەی لێکۆڵینەوەدا، کە ئاماژەیە بۆ بایەکی کەم ساردکەرەوە (-c) لە رۆژدا و بایەکی مام ناوەندی ساردکەرەوە (-d) لە شەودا. ئەمەش رێژەی ٢٣.٨٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.

ب. شێوازی ئاوهەوایی (-C1) کە ئاماژەیە بۆ هەستکردن بە بایەکی کەم ساردکەرە لە شە و رۆژدا بۆ ماوەی ١٠ رۆژ لە هەریەك لە مانگەکانی شوبات و کانوونی دووەم هەستی پێدەکرێت. واتە رێژەی ٢.٧٣٪ رۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

ت. شێوازەکانی (با)ی مام ناوند و کاریگەر کەم لە ساردکردنەوە (-a3-, a4) لە رۆژدا و کاریگەر کەم لە شەودا، بە شێوەیەکی پچر پچر لە هەریەك لە مانگەکانی تشرینی دووەم و ئازار و نیسان و مایس بۆ ماوەی ٦٠ رۆژ بەدی دەکرێن، بەمەش رێژەی ١٦.٤٪ رۆژەکانی ساڵ داگیر دەکات.

پ. بۆ ماوەی ٢٤ رۆژ و بە پچر پچری لە هەریەکە لە مانگەکانی تشرینی دووەم و ئازار و نیسان، بایەکی خۆش (-b2، -b3) هەستی پێدەکرێت، واتە رێژەی ٦.٦٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

ج. شێوازی (-d2) کە ئاماژەیە بۆ هەستکردن بە بایەکی مام ناوەندی سارد لە رۆژدا و بایەکی سارد لە شەودا تەنها لە یەك رۆژی مانگی شوباتتدا هەستی پێدەکرێت.

ح. بە پچر پچری و لە هەریەك لە مانگەکانی نیسان و مایس، بۆ ماوەی ٢٣ رۆژ با کاریگەریەکی ئەوتۆی نابێت لەسەر ساردکردنەوەی لەشی مرۆڤ، هەر بۆیە هێمای (N3) وەردەگرێت، ئەمەش رێژەی ٦.٣٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.

خ. هەریەك لەهێماکانی C1, C2, C3 زۆرترین شێوازەکانی ئاماژەی لێکدراوی با پێکدەهێنن، کە ئاماژەن بۆ هەستکردن بە بێزاری و نارەحەتی لە رۆژدا و هەستکردن بە بایەکی کەم کاریگەر و هەندێك جار بایەکی خۆش و کەم ساردکەرەوە لە شەودا. ئەم بارودۆخە بۆ ماوەی ١٦٠ رۆژ زاڵ دەبێت بەسەر ناوچەکەدا و رێژی ٤٣.٨٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

خشتەی ژمارە (٦)

ئاماژەی کاریگەری با (شەو، ڕۆژ، لێکدراو)

ڕۆژ	کانونی دووەم ڕۆژ	کانونی دووەم شەو	کانونی دووەم لێکدراو	شوبات ڕۆژ	شوبات شەو	شوبات لێکدراو	ئازار ڕۆژ	ئازار شەو	ئازار لێکدراو	نیسان ڕۆژ	نیسان شەو	نیسان لێکدراو	مایس ڕۆژ	مایس شەو	مایس لێکدراو	حوزەیران ڕۆژ	حوزەیران شەو	حوزەیران لێکدراو
1	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	c-	b2-	a-	c-	a3-	c	b-	c2
2	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	c-	c3
3	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	a-	c-	a3-	c	b-	c2
4	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	a-	c-	a3-	c	b-	c2
5	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c2
6	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c2
7	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c2
8	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c2
9	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	d-	b3-	b-	c-	b2-	n	c-	n3	c	b-	c2
10	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	d-	b3-	a-	c-	a3-	a	c-	a3-	c	b-	c2
11	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	d-	b3-	a-	c-	a3-	a	c-	a3-	c	b-	c2
12	c-	d-	c2-	d-	e-	d2-	b-	c-	b2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c2
13	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	c-	b2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c2
14	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	d-	b3-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c2
15	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	d-	b3-	n	c-	n3	n	c-	n3	c	a-	c1
16	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	n	c-	n3	n	c-	n3	c	a-	c1
17	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	a	c-	a3-	c	a-	c1
18	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	a-	c1
19	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	b-	d-	b3-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	a-	c1
20	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	d-	a4-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	a-	c1
21	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	d-	a4-	a-	c-	a3-	a	c-	a3-	c	a-	c1
22	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	a-	c1
23	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	a-	c-	a3-	a	b-	b2-	c	a-	c1
24	c-	d-	c2-	c-	d-	c2-	a-	c-	a3-	a-	c-	a3-	c	c-	c3	c	a-	c1
25	c-	d-	c2-	c-	c-	c1-	b-	c-	b2-	n	c-	n3	c	b-	c2	c	a-	c1
26	c-	d-	c2-	c-	c-	c1-	a-	c-	b2-	n	c-	n3	c	b-	c2	c	a-	c1
27	c-	d-	c2-	c-	c-	c1-	a-	c-	a3-	n	c-	n3	a	c-	a3-	c	a-	c1
28	c-	d-	c2-	c-	c-	c1-	b-	c-	b2-	n	c-	n3	c	b-	c3	c	a-	c1
29	c-	d-	c2-				a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c3	c	a-	c1
30	c-	d-	c2-				a-	c-	a3-	n	c-	n3	c	b-	c3	c	a-	c1
31	c-	d-	c2-				a-	c-	a3-				c	b-	c3			

ڕۆژ	تەموز ڕۆژ	تەموز شەو	تەموز لێکدراو	ئاب ڕۆژ	ئاب شەو	ئاب لێکدراو	ئەیلول ڕۆژ	ئەیلول شەو	ئەیلول لێکدراو	تشرینی یەکەم ڕۆژ	تشرینی یەکەم شەو	تشرینی یەکەم لێکدراو	تشرینی دووەم ڕۆژ	تشرینی دووەم شەو	تشرینی دووەم لێکدراو	کانونی یەکەم ڕۆژ	کانونی یەکەم شەو	کانونی یەکەم لێکدراو
1	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	b-	c2	a-	c-	a3-	b-	c-	b2-
2	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	b-	c-	b2-
3	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	c-	c1-
4	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	b-	c-	b2-
5	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	b-	c2	a-	c-	a3-	c-	c-	c1-
6	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	c-	c1-
7	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	c-	c1-
8	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	c-	c1-
9	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	b-	c-	b2-	c-	c-	c1-
10	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
11	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
12	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
13	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	b-	c2	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
14	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	b-	c2	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
15	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
16	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
17	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	b-	c2	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
18	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
19	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
20	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	b-	c-	b2-	c-	d-	c2-
21	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	c-	c-	c1-	c-	d-	c2-
22	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
23	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
24	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	b-	c-	b2-	c-	d-	c2-
25	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
26	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	b-	c-	b2-	c-	d-	c2-
27	c	a-	c1	c	a-	c1	c	b-	c2	c	c-	c3	b-	c-	b2-	c-	d-	c2-
28	c	a-	c1	c	a-	c1	c	c-	c3	c	c-	c3	a-	c-	a3-	c-	d-	c2-
29	c	a-	c1	c	a-	c1	c	c-	c3	c	c-	c3	b-	c-	b2-	c-	d-	c2-
30	c	a-	c1	c	a-	c1	c	c-	c3	c	c-	c3	b-	c-	b2-	c-	d-	c2-
31	c	a-	c1	c	a-	c1				c	c-	c3				c-	d-	c2-

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، ویستگەی کەشناسی دووکان، تۆماری ئاووهەوایی ٢٠٠٣-٢٠١٣.

دەرئەنجام

١. سەبارەت بە ئاماژەی حەوانەوە:

أ. ئەو رۆژانەی کە مرۆڤ تیایاندا هەست بە گەرما و نارەحەتی دەکات زۆرترین رۆژەکانی ساڵ پێکدێنن بە رێژەی ٣٣.١٪، بەڵام ئەو رۆژانەی کە تیایاندا هەست بە حەوانەوە دەکرێت تەنها ١٦.٢٪ رۆژەکانی ساڵ پێکدێن کە کەوتونەتە مانگەکانی نیسان کۆتایی تشرینی یەکەم و سەرەتای تشرینی دووەم. هەرچی سەبارەت بە رۆژە ساردەکانە رێژەیان دەگاتە ٣١.٥٪، رۆژە مام ناوەندە گەرم و ساردەکانیش رێژەی ١٩.٢٪ رۆژەکانی ساڵ داگیر دەکەن.

ب. هەستکردن بە ساردیەکی روون زیاتری لە نیوەی شەوەکانی ساڵدا هەستی پێدەکرێت بە رێژەی ٥٤.٢٪، بەڵام هەستکردن بە حەوانەوەوە تەنها رێژەی ١٩.٧٪ دەگرێتەوە. لە کاتێکدا ئاوهەوای مام ناوەندی سارد و گەرم ٢٦.١٪ ی سەرجەم رۆژەکانی ساڵ پێکدێنێت.

ت. ئاماژەی لێکدراو ئەوە نیشان دەدات کە ٧١.٧٪ رۆژەکانی ساڵ مرۆڤ هەست بە نارەحەتی دەکات بە هۆی ساردی یان گەرمی زۆر. بەڵام ئەو رۆژانەی کە مرۆڤ تیایاندا دەحەوێتەوە تەنها ٥٩ رۆژن واتە رێژەی ١٦.١٦٪ رۆژەکانی ساڵ. رۆژە مام ناوەندە گەرمەکانیش رێژەی ١٢٪ پێکدێنن.

٢. سەبارەت بە ئاماژەی کاریگەری با:

أ. با لە رۆژدا دەبێتە هۆی هەستکردن بە بێزاری لە ٤٣.٨٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵ کە هەر لە کۆتاییەکانی مانگی مایس دەست پێدەکات تاوەکو تشرینی دووەم بەردەوام دەبێت. بەڵام ئەو رۆژانەی کە هەست بە بایەکی خۆش دەکرێت تەنها رێژەی ٦٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵ دەگرێتەوە.

ب. شێوازی گشتی کاریگەری با لە شەودا بریتیە لە بایوکی کەم ساردکەرەوە بە رێژەی ٣٨.٣٪، وە شێوازی بەرەو ساردیە بە هەردوو جۆری سارد و مام ناوەندی سارد بە رێژەی ٢٦.٣٪، بەڵام هەستکردن بە بایەکی خۆش تەنها رێژەی ١٤.٢٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵی بەردەکەوێت، لە کاتێکدا بای کاریگەری کەم ٢١٪ رۆژەکانی ساڵ داگیر دەکات.

ت. ئاماژەی لێکدراوی با ئەوە نیشان دەدات کە تەنها بە رێژەی ٦.٦٪ سەرجەم رۆژەکانی ساڵدا هەست بە بایەکی خۆش دەکرێت لە ناوچەی لێکۆڵینەوەدا، وە رێژەی ٦.٣٪ رۆژەکانیش با کاریگەری ئەوتۆی نابێت لەسەر ساردکردنەوەی لەشی مرۆڤ، لە کاتێکدا ٤٣.٨٪ رۆژەکانی ساڵ مرۆڤ هەست بە نارەحەتی دەکات.

لیستی سەرچاوەکان:

١. حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، ویستگەی کەشناسی دووکان، تۆماری ئاووهەوایی ٢٠٠٣-٢٠١٣.

٢. شیروان عمر رشید، بنەما جوگرافیەکانی پەرەپێدانی گەشتو گوزار لە پارێزگای سلێمانیدا، تێزی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتیەکان، ٢٠١١، لا ٦٤-١٠٢.

٣. عبد الامام نصار دريرى، تقيم المناخ السياحى فى الاردن باستخدام تصنيف تيرجنج الحيوى، مجله الابحاپ البصره (الانسانيات)، المجلد ٣٠، العدد (٢-ج)، ٢٠٠٦.

٤. على حسن موسى، المناخ الحيوى، نينوى للدراسات و النشر و التوزيع، دمشق، ٢٠٠٢.

٥. على حسن موسى، المناخ و السياحه مع نموژج تگبيقى سوريه و مصر، دار الانوار للگباعەو النشر، دمشق، ١٩٩٨.

٦. كاڤم عبدالوهاب حسن الاسدى، أقاليم الراحه فى العراق باستخدام معيار تيرجنج، مجله الجمعيه الجغرافيه العراقيه، العدد(٤٤)، ٢٠٠٠.

٧. نشوان شكرى عبدالله، انماگ الناخ الفسيولوجى فى مدينه زاخو (دراسه فى المناخ التگبيقى)، مجله ابحاپ كليه تربيه الاساسيه، المجلد ٧، عدد ١، ٢٠٠٥.

٨. نعمان شحاده، انماگ المناح الفسيولوجيه فى الاردن: دراسه تگبيقيه للعلاقه بين المناخ و احاسيس الناس، دراسات، المجلد ١٢، العدد ٢، ١٩٨٥.

9. Terjung.W.H. Physiologic Climates of the Conterminous United States: A Bioclimatic classification Based on man, Annals of the Association of American Geographer.vol.56, 1966.

پاشکۆی ١

داتای ڕەگەزە ئاوهەواییەکان لە ویستگەی دووکان (٢٠٠٣-٢٠١٣)

کانونی دووەم

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
ڕۆژ	بەرزترین	نزمترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	ڕاستەقینە	تیۆری
1	10.4	4.2	48.2	84.0	3.0	2.1	9:36
2	9.5	3.2	54.8	84.0	2.5	2.5	9:37
3	9.5	3.7	56.5	84.5	2.0	3.8	9:37
4	10.6	4.1	53.3	86.2	2.2	4.8	9:38
5	9.9	4.5	54.5	85.5	2.8	4.1	9:39
6	8.7	4.6	61.2	87.9	2.7	2.6	9:40
7	10.5	5.3	58.0	86.6	2.6	3.6	9:40
8	10.3	4.5	53.1	85.5	3.1	6.0	9:41
9	9.5	4.9	56.4	84.4	3.6	3.5	9:42
10	9.9	4.2	55.7	83.0	3.3	3.2	9:43
11	9.1	3.3	47.0	83.3	3.0	3.7	9:44
12	9.0	3.4	46.3	81.4	2.6	3.8	9:45
13	8.7	3.2	48.0	78.8	3.3	7.4	9:46
14	9.5	3.5	44.7	73.3	3.5	5.2	9:47
15	9.9	3.9	43.5	78.5	2.8	4.3	9:48
16	9.5	3.1	52.0	81.8	2.4	4.2	9:49
17	9.7	3.4	48.0	81.4	1.8	5.9	9:51
18	9.9	2.9	45.1	81.2	1.6	6.4	9:52
19	10.5	3.0	43.8	79.1	1.9	6.5	9:54
20	9.5	2.8	45.2	78.3	2.7	4.9	9:55
21	9.3	3.3	48.8	81.2	2.3	5.2	9:56
22	9.5	2.5	48.0	83.5	1.9	6.5	9:56
23	10.2	2.5	49.5	82.6	2.9	7.6	9:59
24	10.4	3.3	48.5	79.9	2.3	6.4	10:01
25	9.9	4.4	50.5	81.0	2.0	3.1	10:02
26	10.1	4.0	50.6	81.2	2.6	1.7	10:04
27	9.5	3.9	57.1	85.4	2.5	1.1	10:05
28	10.5	4.0	54.9	87.4	2.8	3.4	10:07
29	10.3	4.0	54.4	79.0	3.1	2.4	10:09
30	10.5	4.7	54.8	87.9	4.2	1.7	10:10
31	11.2	4.7	59.3	86.5	3.3	2.0	10:12

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەست بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، ویستگەی کەشناسی دووکان، تۆماری ئاووهەوایی ٢٠٠٣-٢٠١٣.

شوبات

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
ڕۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	راستەقینە	تیۆری
1	5.3	9.9	59.5	90.8	3.3	0.0	10:13
2	4.9	9.6	64.8	90.7	3.5	0.5	10:15
3	5.2	9.4	57.4	89.1	2.3	0.6	10:17
4	5.2	11.0	49.0	83.9	1.6	4.4	10:19
5	5.5	10.7	48.9	82.4	2.0	2.8	10:21
6	3.9	9.9	51.0	83.4	2.3	4.9	10:22
7	4.1	10.4	50.4	82.7	2.2	6.9	10:25
8	4.9	10.1	57.4	85.7	2.0	4.8	10:27
9	5.6	11.9	53.2	86.9	2.5	4.6	10:28
10	6.1	11.6	53.0	84.3	2.1	3.8	10:30
11	5.9	12.5	47.9	85.8	2.4	5.0	10:33
12	5.5	11.0	46.3	83.4	35.9	4.2	10:34
13	5.6	11.6	48.8	81.1	2.0	6.9	10:36
14	5.6	12.2	47.6	84.4	2.2	6.9	10:39
15	5.8	12.0	49.3	85.5	2.1	3.9	10:40
16	5.6	11.9	52.4	85.4	2.9	2.4	10:43
17	6.0	11.5	51.9	85.4	2.8	0.2	10:45
18	5.4	11.8	48.3	83.6	2.4	3.4	10:47
19	5.2	12.2	48.3	84.0	2.9	3.0	10:49
20	6.1	12.3	48.3	85.1	2.9	3.9	10:51
21	6.7	13.0	41.8	82.8	3.2	4.4	10:53
22	6.4	12.4	50.1	78.6	2.5	4.5	10:55
23	5.9	12.5	47.9	84.7	3.1	2.7	10:57
24	5.9	12.4	43.0	82.3	2.2	4.2	11:00
25	6.5	13.2	43.9	85.4	1.8	4.2	11:02
26	6.5	14.0	44.7	87.8	1.8	5.3	11:04
27	6.8	13.3	50.6	87.3	2.4	2.7	11:06
28	7.5	13.5	50.9	86.7	2.0	2.6	11:09

ئازار

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
ڕۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	ڕاستەقینە	تیۆری
1	7.5	13.7	49.6	84.9	3.6	3.1	11:11
2	6.7	13.5	49.1	85.6	3.7	2.3	11:15
3	7.1	15.1	43.3	86.3	2.5	5.1	11:15
4	6.6	15.1	41.0	89.2	3.1	4.9	11:18
5	7.1	15.2	49.5	86.4	3.5	3.0	11:20
6	8.5	15.5	42.2	80.7	3.7	6.6	11:22
7	6.6	14.9	49.5	85.5	3.5	7.2	11:24
8	7.6	14.7	48.6	82.8	3.2	7.3	11:27
9	7.6	16.8	46.6	83.9	3.0	6.2	11:29
10	9.3	19.0	37.1	85.1	4.0	5.9	11:31
11	8.8	17.7	40.7	83.3	3.0	5.8	11:34
12	8.5	17.6	36.0	82.3	2.8	8.0	11:36
13	8.6	17.0	41.2	83.7	2.6	4.9	11:38
14	8.6	17.5	40.0	85.4	3.5	5.5	11:40
15	9.5	18.5	34.7	78.3	4.8	7.3	11:43
16	8.6	16.9	36.2	74.6	5.1	6.3	11:45
17	7.5	16.5	39.0	83.8	2.9	4.8	11:48
18	6.7	15.9	38.0	83.4	2.3	4.3	11:50
19	6.7	15.7	32.3	80.9	2.6	6.3	11:52
20	7.6	17.5	33.4	81.5	2.9	10.3	11:55
21	8.6	18.1	30.1	77.2	3.2	9.9	11:57
22	9.0	18.5	31.2	79.2	2.8	8.5	11:59
23	9.9	19.7	30.3	74.9	2.7	9.5	12:01
24	9.4	20.5	28.2	78.5	3.0	7.6	12:04
25	9.4	18.4	35.7	77.5	3.3	6.8	12:06
26	8.5	20.4	32.2	79.0	2.4	8.8	12:09
27	9.5	19.7	32.6	74.2	2.5	8.3	12:11
28	9.1	19.1	39.6	81.4	2.8	7.4	13:53
29	9.5	18.8	31.9	80.8	2.7	8.3	12:16
30	9.5	20.0	32.9	81.1	2.7	7.4	12:18
31	10.1	20.8	34.4	77.4	3.6	10.2	12:20

نیسان

	پلەی گەرما		شێی رێژەی		با	تیشکی خۆر	
رۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	راستەقینە	تیۆری
1	9.3	19.0	25.7	67.8	3.2	10.6	12:22
2	10.1	21.4	28.0	78.4	2.4	10.8	12:25
3	10.5	22.0	26.3	77.2	2.4	10.4	12:27
4	10.7	21.8	35.8	78.0	2.6	9.4	12:30
5	11.3	22.0	37.4	83.9	2.8	6.6	12:32
6	12.0	21.0	35.6	79.0	2.6	6.5	12:34
7	11.8	22.5	27.1	74.9	2.3	8.2	12:36
8	12.9	22.2	39.8	82.3	2.6	7.5	12:39
9	13.3	21.6	38.9	79.0	2.6	3.3	12:41
10	13.5	24.0	28.4	72.8	3.2	6.7	12:43
11	13.2	23.5	32.7	73.2	3.2	7.1	12:45
12	13.5	22.0	43.0	70.7	3.3	4.6	12:48
13	12.7	22.9	35.5	77.5	3.2	4.0	12:50
14	12.5	23.5	28.0	79.8	2.6	5.0	12:52
15	11.5	22.8	31.2	78.5	2.4	11.6	12:54
16	12.0	24.0	32.6	80.7	3.1	11.0	12:57
17	12.8	23.3	27.8	78.5	3.1	7.8	12:59
18	12.2	22.5	29.5	80.5	2.9	8.8	13:01
19	11.8	23.2	32.2	76.7	2.7	7.6	13:03
20	12.4	24.1	27.0	72.9	2.9	8.6	13:06
21	12.4	23.7	29.5	80.2	2.9	8.1	13:07
22	13.4	24.1	32.2	81.5	2.5	5.7	13:10
23	13.9	23.9	36.5	82.4	2.7	3.7	13:12
24	14.3	24.8	41.1	77.8	2.9	5.5	12:14
25	13.7	26.2	24.7	75.5	2.2	10.3	13:16
26	14.3	26.6	27.9	71.7	2.1	11.8	13:18
27	14.1	25.4	33.7	74.9	2.1	10.0	13:20
28	14.1	25.8	32.3	77.0	2.0	11.5	13:22
29	14.6	26.9	37.1	74.8	2.8	10.2	13:41
30	16.5	26.5	35.1	79.3	3.0	8.9	13:26

مایس

ڕۆژ	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	ڕاستەقینە	تیۆری
1	14.2	24.0	32.7	75.5	2.8	6.9	13:28
2	15.5	26.7	22.1	72.5	3.1	7.9	13:30
3	14.0	26.5	26.5	73.8	2.7	4.4	13:32
4	14.2	26.4	22.5	74.8	2.9	5.2	13:34
5	15.1	27.2	25.7	73.9	2.6	10.0	13:36
6	17.4	26.7	31.4	75.9	3.0	6.7	13:38
7	15.6	27.8	30.9	76.7	2.6	9.2	13:40
8	15.8	27.6	21.5	67.8	2.5	8.4	13:42
9	16.2	27.9	26.8	68.7	2.2	9.1	13:43
10	16.7	28.7	21.5	73.0	2.4	11.5	13:45
11	18.4	29.8	19.4	70.5	2.7	10.1	13:47
12	18.5	29.5	21.5	68.5	3.1	8.0	13:48
13	18.5	30.1	20.5	68.3	2.6	8.0	13:50
14	17.2	30.6	18.9	68.2	2.7	5.8	13:52
15	17.0	29.7	19.5	65.6	2.9	7.2	13:54
16	16.6	29.5	20.0	72.1	3.3	8.2	13:55
17	16.8	29.1	21.7	64.4	3.0	10.9	13:57
18	17.1	28.9	24.9	68.9	2.7	7.9	13:58
19	18.3	30.4	18.2	65.1	2.3	8.8	14:00
20	18.4	30.2	18.0	64.5	2.8	8.3	14:01
21	18.9	32.3	15.9	63.2	3.0	9.4	14:03
22	20.0	32.5	16.6	50.3	3.4	5.8	14:04
23	21.6	32.5	15.5	49.7	3.0	8.6	14:06
24	20.3	33.8	14.2	53.8	2.7	10.5	14:07
25	21.5	34.8	14.5	55.1	2.6	10.5	14:08
26	21.0	34.1	16.3	54.8	2.7	11.3	14:09
27	20.2	33.2	10.8	50.0	2.9	10.5	14:10
28	21.1	33.9	11.7	50.5	2.1	11.9	14:12
29	20.8	33.4	12.2	52.9	2.7	10.1	14:13
30	20.8	33.9	13.7	52.7	2.8	10.3	14:14
31	21.9	34.5	14.2	54.5	2.4	8.6	14:15

حوزەیران

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
رۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	راستەقینە	تیۆری
1	21.5	34.6	18.2	51.5	2.6	10.3	14:16
2	21.2	36.1	12.7	52.4	3.6	11.6	14:17
3	23.3	35.0	13.9	48.8	3.6	11.4	14:18
4	22.2	36.5	11.9	47.6	3.2	12.4	14:19
5	22.9	36.9	11.0	49.5	2.6	12.1	14:19
6	23.0	38.3	8.0	46.2	2.6	12.5	12:20
7	23.2	37.2	12.2	45.5	3.0	11.5	14:21
8	23.4	37.2	8.4	43.4	2.8	11.6	14:22
9	23.9	37.3	11.3	41.6	3.0	11.8	14:22
10	24.0	36.7	12.9	45.0	3.1	10.4	14:23
11	24.4	36.6	12.7	43.8	3.3	11.5	14:24
12	24.5	37.8	14.2	39.3	2.8	12.0	14:24
13	24.3	38.3	10.5	40.3	2.8	12.1	14:24
14	25.2	38.2	14.2	39.7	3.6	12.1	14:25
15	25.3	39.8	12.6	42.4	3.0	12.4	14:25
16	26.0	40.2	13.9	46.9	2.5	12.7	14:25
17	25.1	40.9	8.5	41.7	2.9	12.7	14:25
18	26.1	40.0	8.8	42.8	3.4	11.0	14:26
19	25.6	38.5	13.8	43.6	4.1	10.8	14:26
20	26.5	39.0	13.6	43.5	4.4	10.9	14:26
21	26.2	39.2	12.0	42.2	3.8	11.3	14:26
22	26.3	39.6	10.9	41.2	3.1	11.6	14:26
23	26.5	39.9	10.0	39.4	3.7	11.7	14:26
24	26.9	39.4	13.3	40.6	4.3	11.7	14:26
25	27.0	39.4	12.3	37.9	3.8	11.8	14:26
26	26.9	39.4	13.2	39.8	3.1	12.1	14:25
27	26.9	40.0	10.7	41.4	2.9	12.1	14:25
28	27.5	40.4	15.1	40.0	3.4	12.8	14:25
29	27.1	39.8	14.4	41.9	3.5	12.3	14:25
30	27.1	40.6	11.3	38.5	3.7	12.6	14:24

تەمموز

تیشکی خۆر		با	شێی ڕێژەی		پلەی گەرما		
تیۆری	ڕاستەقینە	م/چرکە	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	ڕۆژ
14:24	11.8	2.7	37.1	10.3	40.8	27.4	1
14:24	13.0	2.3	39.8	8.2	41.0	26.2	2
14:23	12.7	2.3	44.3	10.5	40.6	26.3	3
14:22	11.6	2.3	40.3	12.4	40.9	27.0	4
14:22	12.6	2.7	37.5	11.7	41.0	27.8	5
14:21	12.5	2.8	41.0	12.8	40.6	27.4	6
14:20	12.7	2.7	40.7	13.3	41.2	27.3	7
14:19	12.7	2.3	42.3	12.5	42.3	28.1	8
14:19	12.5	3.2	40.7	13.7	42.4	29.0	9
14:18	12.1	3.5	41.7	15.9	42.1	28.8	10
14:17	12.1	2.9	41.4	16.6	42.0	28.3	11
14:16	12.2	2.8	41.2	11.2	42.5	28.5	12
14:15	11.1	2.6	41.6	10.0	43.0	27.8	13
14:14	12.8	2.9	38.8	6.9	42.9	28.2	14
14:13	12.3	3.0	36.6	6.5	42.6	27.8	15
14:12	12.5	3.3	37.9	10.2	42.3	27.9	16
14:10	12.7	3.6	36.8	10.8	41.8	27.4	17
14:09	10.0	2.7	40.1	10.3	42.3	27.7	18
14:08	11.3	3.0	38.0	11.1	42.6	27.3	19
14:07	11.3	3.1	40.0	11.1	42.1	26.8	20
14:05	12.1	3.2	39.5	11.5	42.2	27.8	21
14:04	12.2	3.0	38.8	13.5	42.7	28.6	22
14:03	12.0	2.8	39.8	9.3	43.2	28.4	23
14:01	12.0	3.6	39.6	11.9	42.5	28.7	24
14:00	11.8	3.5	38.7	12.2	42.7	29.7	25
13:58	12.1	3.2	38.2	12.4	42.5	29.2	26
13:57	12.6	2.6	36.4	10.9	43.0	28.5	27
13:55	12.2	3.5	36.7	11.4	42.8	28.2	28
13:54	11.3	4.8	33.9	12.9	42.6	29.1	29
13:52	10.8	4.2	35.2	13.1	41.7	28.8	30
13:50	11.6	3.8	36.8	12.5	42.6	28.3	31

ئاب

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
ڕۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	راستەقینە	تیۆری
1	29.6	43.5	12.1	35.4	3.8	11.9	13:48
2	29.0	43.2	8.5	36.0	3.1	12.3	13:46
3	27.9	42.9	10.0	36.4	2.8	12.4	13:45
4	27.8	42.8	9.6	36.8	3.0	12.2	13:43
5	28.1	42.4	12.5	40.0	3.2	12.2	13:42
6	28.1	42.6	11.5	35.9	2.7	12.3	13:40
7	27.9	42.7	12.5	37.4	2.7	12.0	13:37
8	27.8	42.4	12.5	38.2	2.5	11.5	13:36
9	27.4	42.1	12.5	40.6	2.7	11.4	13:34
10	27.7	42.0	14.5	40.9	3.2	12.3	13:32
11	27.7	42.0	14.1	41.0	2.9	12.0	13:30
12	28.0	41.7	13.3	39.9	2.6	12.0	13:28
13	28.0	42.1	14.0	41.5	2.4	11.0	13:26
14	27.6	42.5	12.5	39.0	2.9	11.8	13:24
15	27.6	42.2	12.5	40.6	2.8	12.1	13:22
16	27.5	42.4	11.4	38.9	3.1	12.1	13:20
17	27.3	42.1	9.2	37.0	3.0	11.5	13:18
18	27.4	42.8	10.2	37.6	2.7	11.7	13:16
19	27.9	42.4	12.7	37.8	2.5	11.7	13:14
20	26.8	42.2	10.6	36.7	2.3	11.7	13:12
21	26.4	42.4	8.4	41.9	2.2	12.0	13:10
22	26.6	41.7	9.8	41.0	2.4	12.1	13:07
23	27.4	41.5	12.0	39.3	2.8	11.7	13:05
24	26.9	41.2	14.5	41.2	3.1	11.9	13:03
25	27.3	41.6	11.0	39.6	3.0	11.6	13:01
26	26.5	40.9	13.4	40.4	2.5	11.4	12:59
27	26.5	41.4	9.6	38.7	2.3	13.0	12:57
28	26.1	40.7	9.1	40.1	2.1	11.6	12:54
29	26.2	40.5	10.8	39.4	3.7	10.2	12:52
30	26.2	40.4	11.7	39.0	3.8	11.7	12:50
31	26.8	40.5	11.7	39.5	2.8	11.0	12:48

ئەیلول

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
ڕۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	ڕاستەقینە	تیۆری
1	24.0	40.9	13.2	40.0	2.7	11.6	12:45
2	24.4	41.2	12.1	37.7	3.2	10.2	12:43
3	23.9	41.7	9.4	39.2	2.2	13.2	12:41
4	23.6	41.0	11.1	41.3	2.9	10.9	12:39
5	23.7	40.6	12.4	41.6	2.8	13.4	12:36
6	23.6	41.2	11.3	39.8	2.6	11.6	12:34
7	23.1	39.9	12.7	40.0	2.2	11.6	12:31
8	22.7	40.2	11.7	39.7	2.4	11.4	12:30
9	22.6	40.2	14.4	40.9	2.1	11.4	12:27
10	22.5	40.0	12.0	43.3	2.1	11.5	12:25
11	21.1	38.3	18.0	44.7	2.4	10.4	12:22
12	21.3	38.0	11.6	44.4	2.3	10.7	12:20
13	22.3	37.3	14.3	44.9	2.4	10.1	12:18
14	21.7	37.9	14.0	45.3	2.6	10.6	12:15
15	21.2	37.4	14.0	40.2	2.3	11.2	12:13
16	21.1	38.0	14.6	41.9	2.3	11.3	12:11
17	22.5	37.3	15.9	41.9	2.8	11.4	12:09
18	21.4	37.3	14.3	41.0	2.4	11.4	12:06
19	20.9	37.7	11.6	40.6	2.6	10.9	12:04
20	21.2	35.9	15.0	46.1	3.4	10.0	12:01
21	21.7	35.9	17.1	46.4	2.7	10.1	11:59
22	20.6	36.5	17.7	48.1	1.6	11.1	11:57
23	20.7	37.1	14.4	48.0	2.0	10.9	11:54
24	20.3	37.1	14.5	46.4	2.1	10.2	11:52
25	20.0	36.4	13.8	46.7	2.5	10.1	11:50
26	19.7	35.7	16.2	49.2	2.3	10.3	11:48
27	19.9	35.8	16.3	45.9	1.8	10.1	11:45
28	19.3	35.5	19.4	48.3	2.2	10.5	11:43
29	19.3	34.3	18.3	42.9	2.6	10.4	11:40
30	19.8	33.8	18.3	46.8	3.1	10.6	11:38

تشرینی یەکەم

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
ڕۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	ڕاستەقینە	تیۆری
1	20.3	32.4	21.9	49.0	2.1	7.6	11:36
2	20.1	32.6	20.6	47.3	2.7	9.4	11:33
3	20.0	32.8	18.4	51.5	2.7	10.2	11:31
4	19.9	33.4	17.8	40.3	2.9	8.8	11:29
5	20.0	32.9	18.3	46.4	2.1	8.5	11:27
6	19.4	32.7	18.0	44.2	2.0	9.5	11:24
7	19.1	32.9	17.3	43.4	2.6	9.4	11:22
8	18.9	31.6	19.3	46.5	2.0	10.6	11:19
9	19.2	31.5	21.1	44.6	2.6	9.6	11:18
10	19.0	32.0	16.5	44.3	3.1	10.3	11:15
11	19.3	30.9	22.2	45.9	2.8	10.4	11:13
12	19.3	31.1	23.0	48.7	2.4	8.8	11:10
13	19.9	31.6	20.9	50.1	2.1	10.0	11:09
14	21.0	32.3	18.6	45.6	2.1	7.1	11:06
15	19.3	30.9	20.6	48.7	1.8	9.8	11:04
16	19.5	31.7	21.6	50.5	2.1	9.3	11:02
17	20.0	32.3	18.8	50.7	2.1	6.7	11:00
18	18.0	31.7	17.1	47.6	2.2	8.6	10:57
19	18.5	30.7	22.3	47.6	1.9	8.9	10:55
20	17.0	30.1	20.5	50.1	2.4	9.4	10:53
21	16.5	27.1	25.5	59.4	2.2	7.7	10:51
22	15.8	28.2	18.1	53.5	2.8	10.0	10:49
23	16.1	28.2	22.1	49.9	2.3	9.8	10:46
24	16.7	27.9	21.6	47.4	2.3	9.9	10:45
25	15.9	28.5	17.2	52.1	1.4	9.1	10:42
26	17.0	27.4	24.5	51.7	2.2	8.2	10:40
27	16.7	27.5	26.5	52.3	2.3	4.8	10:39
28	16.3	27.1	23.3	54.0	2.1	5.6	10:36
29	14.5	26.3	29.5	57.9	2.7	5.0	10:34
30	15.2	24.6	33.8	63.7	2.5	4.7	10:32
31	16.0	26.0	31.8	59.9	2.9	6.3	10:30

تشرینی دووەم

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
ڕۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	ڕاستەقینە	تیۆری
1	14.8	23.8	40.3	70.8	3.1	6.3	10:28
2	13.6	24.1	36.8	70.7	2.3	6.5	10:27
3	13.0	23.1	36.4	70.4	3.1	5.9	10:25
4	12.9	23.4	35.1	68.9	3.0	8.7	10:22
5	13.1	22.9	32.6	73.9	2.5	6.4	10:21
6	12.5	21.5	42.1	76.5	1.9	6.1	10:19
7	12.4	21.6	35.2	75.7	2.2	8.4	10:17
8	12.6	22.2	33.8	75.1	3.2	9.0	10:15
9	12.5	20.6	40.7	76.5	2.7	2.6	10:13
10	11.6	20.1	42.6	71.1	2.5	5.7	10:12
11	11.9	20.4	40.9	73.0	2.4	5.9	10:10
12	11.6	21.2	38.8	73.0	2.2	8.1	10:09
13	12.4	20.8	40.7	73.3	2.0	6.2	10:07
14	11.8	20.7	33.2	71.8	1.8	8.5	10:05
15	11.9	20.4	35.8	69.3	2.1	8.1	10:04
16	12.0	21.5	37.5	72.1	2.0	6.4	10:02
17	11.4	20.1	43.7	79.9	2.4	6.8	10:00
18	10.2	19.6	42.6	78.1	2.8	7.5	9:59
19	9.4	18.4	41.1	81.9	2.1	6.0	10:37
20	10.4	18.8	41.6	78.9	2.6	5.6	9:56
21	11.5	17.9	48.0	77.1	3.2	2.4	9:55
22	10.3	18.7	42.2	80.1	2.9	7.8	9:54
23	8.7	18.4	41.9	80.5	2.3	8.8	9:52
24	8.0	16.4	42.4	81.2	2.3	7.3	9:51
25	7.8	16.1	37.4	82.7	1.7	7.7	9:49
26	7.4	15.1	39.6	82.7	2.1	5.3	9:48
27	7.5	16.3	38.9	75.9	2.5	7.5	9:47
28	7.3	16.6	40.0	77.1	1.9	8.2	9:46
29	8.2	16.3	41.8	78.0	2.1	5.4	9:45
30	8.5	17.0	38.2	78.9	1.7	5.5	9:44

کانوونی یەکەم

	پلەی گەرما		شێی ڕێژەی		با	تیشکی خۆر	
رۆژ	نزمترین	بەرزترین	نزمترین	بەرزترین	م/چرکە	راستەقینە	تیۆری
1	7.2	16.8	36.8	76.0	1.7	4.7	9:43
2	7.4	16.0	35.0	78.3	1.8	5.9	9:42
3	8.1	15.7	38.2	74.5	2.2	4.0	9:41
4	7.9	15.8	34.1	70.8	2.2	4.4	9:40
5	8.4	16.5	33.2	69.2	2.2	3.1	9:40
6	8.1	15.5	45.9	73.4	2.5	2.7	9:39
7	8.2	15.3	49.7	76.9	1.8	2.8	9:38
8	8.2	15.2	50.0	78.2	2.3	3.2	9:37
9	8.1	14.9	46.1	77.2	2.7	2.4	9:37
10	6.2	14.4	38.0	78.0	2.3	4.4	9:36
11	5.9	14.2	37.1	80.1	2.6	4.0	9:36
12	5.9	12.9	49.5	85.4	2.6	1.3	9:35
13	6.0	12.8	53.2	84.6	2.3	0.6	9:35
14	6.2	12.3	50.3	80.3	2.3	0.7	9:34
15	4.6	12.0	51.1	80.4	2.6	1.0	9:34
16	5.5	12.1	53.5	80.1	1.9	2.0	9:34
17	5.3	11.5	52.1	84.3	2.5	5.1	9:34
18	4.3	12.5	42.2	81.7	2.2	5.0	9:33
19	4.9	11.6	48.3	78.1	3.0	3.8	9:33
20	3.9	11.0	47.0	74.7	2.0	2.9	9:33
21	4.7	12.0	43.1	78.5	2.4	5.7	9:33
22	5.2	13.0	49.0	78.2	1.8	5.5	9:33
23	6.1	13.9	41.1	76.8	2.1	5.6	9:33
24	6.1	14.4	39.7	75.0	2.3	5.4	9:33
25	6.3	13.3	45.5	77.4	3.2	5.4	9:33
26	6.2	12.4	49.0	79.1	2.3	5.4	9:34
27	5.9	12.0	39.6	76.8	3.2	5.3	9:34
28	5.0	12.5	36.1	78.6	2.2	3.8	9:34
29	4.7	12.8	38.3	68.4	1.8	5.8	9:34
30	5.2	12.7	39.6	71.1	2.0	5.7	9:35
31	5.8	12.1	42.3	75.6	2.1	2.1	9:36

الملخص

اعتمد هذا البحث باستخدام تصنيف تيرجنج لتحديد ايام الراحة الفسيولوجية للإنسان في منطقة دووكان السياحية، وهو أحد أشهر التصانيف المناخية يستخدم في تحديدانماط و الأقاليم المناخية الفسيولوجية. يمكن الاستفادة من نتائج البحث في مجالات عديدة منها الجغرافية السياحية ،الجغرافية العسكرية ،الجغرافية الصحية وكذلك في مجالات العمران.

حيث توصل الباحث الى نتيجة أن هناك تباين في مناخ منطقة الدراسة ما بين فترات الليل و النهار. حسب قرائن الراحة المركبة وصلت مجموع الايام الراحة الفسيولوجية الى ٥٩ يوم و يشكل نسبة ١٦.٢٪ من مجموع أيام السنة ، ولكن حسب قرائن تاثير الرياح المركبة بلغ مجموع عدد أيام الراحة الذي يشعر بها الانسان الي ٥٢ايام حيث يشكل نسبة ١٤.٢٪ من مجموع أيام السنة.

Abstract

This research determines human comfort days in Dukan district using Terjungs' Physio-climatic classification which is one of the most widely used classifications in determining physiological climate patterns and regions. The results of this paper can be utilized in various areas such as tourism, health and wellbeing, military geography, and geography of settlements.

The study concludes that there is a variation in the climatic conditions of the study area between day and night times. The combined comfort index of day-night reveals that the sum of the days of physiological human comfort does not exceed 59 days which accounts for 16.2% of the total days of the year. While according to the combined wind index of day-night the human comfort days do not exceed 52 days which accounts for 14.2% of the total days of the year.

پەیوەندی ژنانی کورد بەوێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی

(توێژینەوەیەکی وەسفیە)

د. ڕێبەر گۆران مستەفا   م.ی. پاڤێ جەمیل

مامۆستای ڕادیۆ وتەلەفزیۆن   مامۆستای پاریدەدەری ڕۆژنامە

زانکۆی سلێمانی – سکوڵی زانستە مرۆڤایەتیەکان – بەشی ڕاگەیاندن

پێشەکی:

پاش سەرهەڵدانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی لەناوەڕاستی نەوەدەکانی سەدەی ڕابوردوو بۆ دروستکردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی وزانستی وئابوری وسیاسی ورۆشنبیری، ئەم تۆڕە بۆتە بەشێك لەژیانی ڕۆژانەی بەکارهێنەرانی، بەجۆرێك ڕێژەی بەکارهێنەران لەسەرتاسەری جیهان لەئێستادا لەسەروو یەك ملیار بەکارهێنەرە، کەزانیاری وبابەتی هەمەلایەنە بەشێوەی نوسین وفۆتۆ وڤیدیۆ تێدا بلاۆدەکەنەوە، کەلێرەدا توێژەران لەنێو بابەتە بلاۆکراوەکانی سەر ئەم تۆڕە وێنەیان دیاریکردوە، لەبەر ئەوەی بەشداربوان بەبەردەوامی وێنەی جۆراوجۆری کەسی وگشتی تێدا بلاۆدەکەنەوە، کەبەشێوەیەکی بەرچاو لەنێو ئەو وێنانەدا لەئێستادا باوترین وێنەی بلاۆکراوە وێنەی سێڵفیە کەکاریگەرترین جۆری وێنەیە بۆ دەربڕینی مەبەستی کەسی بەشدار لەوێنە یان ئەو کەسانەی کەپێکەوە وێنەیەکیان لەکات وشوێنێکی دیاریکراودا گرتوە، بەتایبەتی مۆبایلی زیرەك بۆتە هاندەرێکی زۆر بەهێزی وێنەگران بۆ گرتنی وێنەی سێڵفی وبلاۆکردنەوەی لەسەر ئەم تۆڕانە، هەر بۆیە توێژەران لەم توێژینەوەیەدا هەوڵ دەدەن بۆ زانینی سروشتی پەیوەندی توێژێکی گرنگی کۆمەڵگای کوردی ئەویش ژنانە، کەتوێژینەوەی نوێ هەوڵ دەدات؛ بۆ دەرخستنی گرتنی وێنەی سێڵفی لای ژنان وبلاۆکردنەوەی ئەو وێنانە لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی.

- چوارچێوەی میتۆدی توێژینەوە -

کێشەی توێژینەوە:

ژنانی کورد لەهەرێمی کوردستان-عیراق وەك بەشێکی زیندوی کۆمەڵ بەکارهێنەری تەنکۆلۆجیای نوێن، کەلەنێویاندا توێژەران تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتیان هەڵبژاردوە، بەمەبەستی دۆزینەوەی پەیوەندی ژنان لەگرتنی وێنەی سێڵفی لەڕێی کامێرا ومۆبایلی زیرەك بەتایبەتی، هەروەها بلاۆکردنەوەی خودی ئەو وێنانە لەسەر ئەم تۆڕە کۆمەڵایەتیە، بۆیە بۆ دیاریکردنی کێشەی توێژینەوە توێژەران پرسیارێکی سەرەکی دەکەن: ئایا پەیوەندی هەیە لەنێوان ژنانی کورد لەبلاۆکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی؟ ئەم پرسیارەش دەکەین بەچەند پرسیارێکی لاوەکیەوە کەئەمانەن:

١ ئایا ژنانی کورد وێنەی سێڵفی دەگرن؟

٢ ئاستی گرنگیدانی سامپڵی تۆژینەوە چەندە بەگرتنی وێنەی سێڵفی؟

٣ کامانەن لایەنە ئەرێنی ونەرێنیەکانی گرتنی وێنەی سێڵفی؟

٤ ئاستی بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی چەندە لای ژنانی کورد؟

٥ هۆکاری بلاّوکردنەوەی وێنەی سێڵفی چیە لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاّیەتی لای سامپڵی توێژینەوە؟

گرنگی توێژینەوە:

گرنگی ئەنجامدانی توێژینەوە دەربارەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاّیەتی، هەروەها شیکردنەوەی سروشتی پەیوەندی سامپڵی توێژینەوە بەوێنەی سێڵفی وبلاّوکردنەوەیان لەسەر ئەم تۆڕە کۆمەلاّیەتیە.

ئامانجی توێژینەوە:

١ زانینی ڕێژەی گرتنی وێنەی سێڵفی لای ژنانی کورد.

٢ زانینی ئاستی گرنگیدانی سامپڵی توژینەوە بەگرتنی وێنەی سێڵفی.

٣ خستنەڕوی لایەنە ئەرێنی ونەرێنیەکانی گرتنی وێنەی سێڵفی لای ژنانی کورد.

٤ شیکردنەوەی ئاست وقەبارەی بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاّیەتی لای سامپڵی توێژینەوە.

٥ هەڵێنجان وگەیشتن بەهۆکارە سەرەکیەکانی بلاّوکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاّیەتی لای ژنانی کورد.

جۆری توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە لەجۆری توێژینەوەی وەسفیە، بەمەبەستی زانینی پەیوەندی ژنانی کورد بەوێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاّیەتی.

میتۆدی توێژینەوە:

توێژینەوەکە پشت بەمیتۆدی روپێوکاری دەبەستێت بۆ سامپڵێك لەژنی کورد لەپارێزگای سلێمانی.

کۆمەڵگای توێژینەوە:

ژنانی کورد لەپارێزگای سلێمانی نمایشی کۆمەڵی توێژینەوەکە دەکەن.

سامپڵی توێژینەوە:

سامپڵی هەڕەمەکی توێژ دەست نیشانکراوە لەلایەن توێژەران بۆ سامپڵێك لەژنانی کورد لەپارێزگای سلێمانی کەژمارەیان (١٥٠) ژنە.

ئامرازی توێژینەوە:

لەم توێژینەویەدا فۆرمی ڕاپرسی بەکاردەهێنرێت بۆ کۆکردنەوەی زانیاری دەربارەی پرسیارەکانی توێژینەوە وشیکردنەوەی وەسفی بۆ خودی داتاکان کەنمایشی وەلاّمدانەوەی سامپڵی توێژینەوە دەکەن.

ڕاستی توێژینەوە:

توێژەران کاریان لەسەر ڕاستی ڕواڵەتی کردوە بۆ ئامرازی کۆکردنەوەی زانیاری، بەو پێیەی پاش گەلاّڵەکردنی فۆرمی ڕاپرسی بەشێوەی سەرەتایی، فۆرمەکە دراوەتە چەند پسپۆڕێك لەبواری میدیا وکۆمەڵناسی بەمەبەستی هەڵسەنگاندنی، کەپاش تۆمارکردنی تێبینیەکان هاوکێشەی ڕاستی دەرەکی=بڕگە ڕاستەکان/کۆی بڕگەکان×١٠٠، کەواتە ڕاستی دەرەکی=٧٥/٨٤×١٠٠=٨٩٪، کەئەم ڕێژەیە ئاماژەیە بۆ بەرزی ڕاستی توێژینەوە.

جێگیری توێژینەوە:

توێژینەوەکە پشتی بەجێگیری ناوخۆیی بەستوە بۆ داتاکانی توێژینەوە بەبەکارهێنانی هاوکێشەی ئاماری ئەلفاکرونباخ بۆ پرسیارە تەرتیبیەکانی فۆرمی ڕاپرسی کەلەم خشتەیەی خوارەوەدا ڕونکراوەتەوە:

خشتەی (١)

جێگیری توێژینەوە

بڕگە	ژمارەی بڕگەکان	پێوانەی جێگیری توێژینەوە
ئاستی بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی	٣	٠.٩٣٩
ئاستی گرنگیدان بەگرتنی وێنەی سێڵفی لە نمایشکردنی خود	٤	٠.٩٨٣

بەپێی ئەنجامی خشتەی (١) دەردەکەوێت کەجێگیری توێژینەوە لەنێوان (٠.٩٣٩ — ٠.٩٨٣) دایە کەئاماژەیە بۆ پلەی بەرزی پێوانەی جێگیری بۆ پرسیارە تەرتیبیەکانی فۆرمی ڕاپرسی.

توێژینەوەکانی ڕابوردوو:

١. تایلۆر م. ویکیل ٢٠١٥، **(نێرجسی وتۆڕە کۆمەڵایەتیەکان: کاری گرتنی وێنەی سێڵفی)** [١]، ئامانج لەم توێژینەوەیە سەرنجدانە لەکاری گرتنی وێنەی سێڵفی وبلاّوکردنەوەی لەسەر تۆڕە کۆمەڵایەتیەکان دەکات کەتا چەند هۆکارە بۆ زیادکردنی ڕەوشتی نێرجسی وئەنانیەت، ئەم توێژینەوەیە لەجۆری وەسفیە بەپشت بەستن بەمیتۆدی ڕوپێو بۆ (٩٣) خوێندکار لەڕەگەزی مێ سەر بەرێکخراوە یۆنانیەکانی ژنانی کەمپی زانکۆی ئیلۆن لەباشوری ویلایەتی کالیفۆرنیای ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا بەبەکارهێنانی فۆرمی ڕاپرسی بەشێوەی ئیمەیڵ، توێژەر لەم توێژینەوەیەدا گەشتۆتە ئەو دەرەنجامەی کە (٥٥٪) سامپڵی توێژینەوە کۆکن لەسەر ئەوەی کەبلاّوکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕە کۆمەڵایەتیەکان هانی نێرجسی وڕەوشتی ئەنانیەت دەدات.

٢. جاسلینە وئەوانی تر ٢٠١٥، **(بەکارهێنانی سۆشیال میدیا لەلایەن گەنجانی زانۆ: توێژینەوە دەربارەی وێنەی سێڵفی وکاریگەریەکانی)** [٢]، ئامانج لەم توێژینەوەیە کاریگەری وێنەی سێڵفیە لەسەر گەنجانی زانکۆ، ئەم توێژینەوەیە لەجۆری وەسفیە بەپشت بەستن بەمیتۆدی ڕوپێو بۆ (١٨٧) خوێندکار بەبەکارهێنانی فۆرمی ڕاپرسی بەشێوەی ئیمەیڵ وگۆڕاوەکانی ئەرێنی ونەرێنی بۆ پێوانەکردنی کاریگەری، توێژەران لەم توێژینەوەیەدا گەیشتونەتە ئەو دەرەنجامەی کە کاریگەری ئەرێنی ونەرێنی لەگرتنی وێنەی سێڵفی لای

([1]) Taylor M. Wickel. **(Narcissism and Social Networking Sites: The Act of Taking Selfies)**, (Carolina: Elon University, The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications, Vol. 6, No. 1, Spring 2015), pp: 5-10.

([2]) Jaslina bt. Mohd Tajuddin1, Nor Azlili bt. Hassan & Rahilah bt. Ahmad. **(Narcissism and Social Networking Sites: The Act of Taking Selfies)**, (Carolina: Elon University, The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications, Vol. 13, No. 1, Spring 2015), pp: 5-10.

هەردوو ڕەگەزی سامپڵی توێژینەوە هەیە، تێگەیشتنیان دەربارەی بینین ومتمانە زیاد دەکات وبەهەدەردانی کات هەیە لەدارشتنی وێنەی سێلفی پێش بلاوبونەوەی لەسەر سۆشیال میدیا.

٣. سورەیا مەهدیزادە ٢٠١٠، **(نەوەی دوەمی نمایشی خود: نێرجسی وڕێزگرتنی خود لەسەر تۆڕی فەیسبوک)** [٣]، ئامانج لەم توێژینەوەیە خستنەڕووی نارۆشنی ، ئەم توێژینەوەیە لەجۆری وەسفیە بەپشت بەستن بەمیتۆدی شیکردنەوەی ناوەڕۆك بۆ بابەتە نمایشکراوە خودیەکانی تایبەت بە (١٠٠) بەکارهێنەری زانکۆی نیویۆرك لەویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، توێژەر لەم توێژینەوەیەدا گەشتۆتە ئەو دەرەنجامەی کەپەیوەندی بەرزی نێرجسی ونزمی لەمتمانە بەخود لەنێوان تاکەکانی سامپڵ وابەستەیە بەزۆری چالاکی لەسەر ئینتەرنێت وناوەڕۆکە نمایشکراوە خودیەکان، هەروەها جیاوازی لەنێوان هەردوو ڕەگەزی بەکارهێنەراندا هەیە لەکاریگەری جۆری ناوەڕۆکە نمایشکراوە خودیەکان.

پێناسەی زاراوەکانی توێژینەوە:

١. **ژنانی کورد:** توێژێکی گرنگی کۆمەڵی کوردین، کەکارلێکی تەواو لەگەڵ توێژە جیاجیاکانی کۆمەڵگا دەکەن بەشێوەیەکی بەردەوام لەبوارە کۆمەڵایەتی وئابوری وسیاسی ورۆشنبیریەکاندا، بەتایبەت میدیای تەفاعولی کەتوێژەران درك بەبەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی دەکەن لەلایەن تاکەکانی ئەم توێژە گرنگە، بۆیە سامپڵێکیان بەپێی تایبەتمەندی دیموگرافی لێوەرگرتوە بۆ گەیشتن بەپرسیار وئامانجەکانی توێژینەوە.

٢. **وێنەی سێلفی:** بریتیە لەگرتنی وێنەی خود بەشێوەی هەڕەمەکی بۆ تۆمارکردنی ئامادەبون لەشوێنێکی دیاریکراو، یان لەگەڵ کەسانی دیاریکراو، یان دەربڕینی بارێکی دەرونی دیاریکراو بەبەکارهێنانی کامێرای دیجیتاڵی ئامێری مۆبایلی زیرەك، بۆ بینین وبلاوکردنەوەی ئەو وێنانە لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی.

٣. **تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی:** ئەو تۆڕەیە کەلەگەڵ نەوەی دوەمی ئینتەرنێتدا وەك بەشێك لەتۆڕە کۆمەڵایەتیەکان سەری هەڵدا، کەتاك وکۆمەڵ، دەزگا حکومی وناحکومیەکان، دەتوانن لەڕێگەی کردنەوەی لاپەڕەی فەرمی وسود وەرگرتن لەچەند خزمەتگوزاریەکی دی، زانیاری وبابەتی جۆراوجۆر بلاوبکەنەوە وبتوانن لایك وکۆمینت وشەیری تێکست وفۆتۆ وڤیدیۆ بلاوکراوەکانی هاوڕێیانیان بکەن.

- چوارچێوەی تیۆری توێژینەوە -

یەکەم: وێنەی سێلفی:

- **کورتەیەك دەربارەی سەرهەڵدان و مانای وێنە:**

کەدەڕوانینە سەرەتای دروستبوونی نووسینی سەرەتایی وسەرەتای دەستپێکردنی وزانینی وگەشەسەندنی لەجیهاندا، بۆ نمونە: (نوسینی میسری کۆن) دەبینین بەتەواوی پێکهاتووە لەهێمای وێنەیی کەبەکارهاتووە

([3]) Soraya Mehdizadeh. **(Self-Presentation 2.0: Narcissism and Self-Esteem on Facebook)**, (**Published** Online: Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, Vol. 6, Issue 4 August 16, 2010).

لەگواستنەوە وگەیاندنی پەیامەکاندا، کەهەریەکێك لەو نوسینە وێنەییانە ئاماژەیە بۆ بیروڕایەك کەهاوشێوەی پیتی ئەبجەدی ئێستایە کەبەکاردێت لەگەیاندنی دەربڕینەکاندا [٤].

لەئێستادا وێنە دەربڕی بیرو ڕاکانە وەك خۆی وبەزۆرترین متمانە وڕاستیەوە، کەڕێخۆشکەرە بۆ وەرگر لەتێگەیشتنی ناوەڕۆکی بابەتەکە کەزۆر بەئاسانی بەجۆرێك ئەو دەربڕینانە ئاسان دەکات کەلەڕێگەی نوسینەوە و وشەوە کەزۆرجار گوزارشتێکی پڕاوپڕی نیە، هەروەها لەڕۆژگاری ئەمڕۆدا بەهیچ جۆرێك دابڕان لەگەڵ وێنەدا ناکرێت، بەشێوەیەك ئەم سەردەمە بەسەردەمی وێنە دادەنرێت وڕۆشنبیری خەڵك وسەرقاڵیان وایلێکردون کاتێکی کەمیان بەدەستەوەبێت بۆ خوێندنەوە، هەروەها دودڵی و وردبوونەوەی زۆریان وایلێکردون باوەڕیان بۆ بابەتەکان کەم بێتەوە، هەر بۆیە باشترین ڕێگا بۆ تێربونیان بەزانیاریەکان لەڕێگەی وێنەوە فەراهەم دەکرێت بەگەورەترین کاریگەریەوە [٥].

بەهۆی گرنگی وبایەخ پێدانیەوە وێنە بۆتە هۆکاری نووسینەوەی مێژوو بەبیرهێنانەوەی یادگاریەکان بۆ کۆمەڵگاو لەداهاتووشدا بۆ نەوەکانی داهاتوو، کەخاوەنی ئامڕاز وزمانێکی جیهانیە لەگەیاندنی زانیاریەکاندا، بەجۆرێك کەهەموو کەس لێی تێبگات بەجیاوازی زمان وڕۆشنبیری وتێگەیشتنیان [٦].

بۆیە لەسادەترین خستنەڕوودا پێناسەی وێنە دەکرێت کەبریتیە لەدیمەنێك کەگیراوە لەڕێگەی ئامێرێکی وێنەگرتنەوە، ئەم گرتەیە دیمەنی کەسێکە یان سروشتێکە یاخود کۆمەڵێك شتی ئاسایی ونائاساییە کەپەیوەندی بە مرۆڤ وژیانی ودەوروبەریەوە هەیە [٧].

لەپێناسەیەکی تردا بۆ وێنە دەوترێت؛ دەربڕی زمانێکی بینراوە کەدەتوانرێت لەڕێگەیەوە تۆماری ڕاستی ڕوداوەکان بکات بەجۆرێك لە ناوەوە ودەرەوە کەناتوانرێت گوزارشتی لێبکرێت [٨].

لێرەوە دەڕوانینە ئەرکێکی گرنگی وێنە کەئەرکی سایکۆلۆجیە لەسەر مرۆڤ، چونکە وێنە لەتوانایدایە بیر فراوانتر بکات بەجۆرێك کاریگەری هەبێت لەسەر هەستی بینین، کەزیاتر لەنەستی مرۆڤدا دەمێنێتەوە وکاردەکاتە سەر زهنی وکاریگەری لە ناخیدا دروست دەکات، بۆیە هەستی بینین کاریگەرترین هەستە لەمرۆڤدا بەرامبەر بە هەستەکانی دی، چونکە مرۆڤەکان بەهەستی بینین زیاتر بابەتەکان دەناسنەوە بەجۆرێك کەدەبێژرێت کەسەکان گوێی بۆ دەگرن و وشەکان دەگۆڕێن بۆ (Image)، لەبەرئەوەی کاتێك کەدەخوێندرێتەوە دەگۆرێت بۆ وێنە، واتە پەیامەکان لەمێشکی مرۆڤدا دەگۆرێت بۆ وێنەی زەینی ولەڕێگەی بینینەوە تێگەیشتنی ئاسان دەبێت بەجۆرێك کەبتوانرێت بنوسرێت [٩].

بۆ نمونە دار ئەو وشەیەیە کەلەزەینی مرۆڤدا وێنەی داری لادروست دەکات، بەجۆرێك کەخودی مرۆڤ لەزەینیدا وێنەی دار پیشان دەداتەوە بۆ لێتێگەیشتن وزانینی.

(4) Arnold Edmun, **(link on paper)**, (New York: New York Haper, Row Publishers,1963), p154.

(5) Hichs Wilson, **(Words and Pictures)**, (New York: New York Harper, 1995), p67.

(٦) شیرین درویش اللبان، **(الألوان في الصحافة المصرية)**، (القاهرة: العربي للنشر والتوزيع، ١٩٩٦)، ص١٦١.

(٧) شاكر عبدالحميد، **(الصورة؛ الايجابيات والسلبيات)**، (الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، مجلة عالم المعرفة، العدد٣١١، يناير ٢٠٠٥)، ص٢٣.

(٨) روبرت جيلام سكوت، **(أسس التصميم)**، ترجمة: عبد الباقي محمد ومحمد محمد يوسف، (القاهرة: دار نهضة مصر للطبع والنشر، ١٩٨٠)، ص٧.

(٩) محمود علم الدين، **(الصورة الفوتوغرافية في مجالات الاعلام)**، (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨١)، ص٣٤.

- مانای وێنەی سێڵفی (selfie) یان وێنەی کەسی:

بریتیە لەوێنەی کەسێك کەلەلایەن خۆیەوە گیراوە بەهۆی ئامێری وێنەگرتنەوە (کامێرا)، جا کامێرا بە هەموو جۆرەکانیەوە بەتایبەت لەئێستادا لەڕێگەی کامێرای مۆبایلی زیرەك (دیجیتالی)، پاشان بلاّوکردنەوەی وێنەکان لەسەر تۆڕە کۆمەلایەتیەکان وەك (فەیس بوك و تویتەر وئینستگرام ودیکە)، بەمەبەستی تۆمارکردنی یادگاریەکان، یاخود دانانی لەناو پرۆفایلی تایبەت بۆ ناسینەوە، یاخود بۆ دەرخستنی ئامادەبونی لەشوێن وکاتێکی دیاریکراو وبۆ مەبەستی تایبەت لەگەڵ دەرخستنی چەند کەسانێکی تایبەت، یان بۆ دەرخستنی بارێکی دەرونی دیاریکراو، کەزۆر جار ئەم وێنەیە دەرخستنی بارێکی ناڕەسمیە، لەڕێگەی گرتنی کامێراکەی بەدەستی خۆی [١٠].

- مێژوی وێنەی سێڵفی وگۆچانی سێڵفی:

لەساڵی (١٩٢٦) وێنەیەکی ڕەش وسپی گیراوە لەلایەن دوو هاوسەری بەریتانی لەڕێگەی بەکارهێنانی دارێك هاوشێوەی داری سێڵفی کەوێنەکەی پێگیراوە، هەروەها وێنەیەکی تر دەگەڕێتەوە بۆ خێزانی (Hoggs) کەلەلایەن کورەزاکەیانەوە (ئالان کلیفر) لەکمبریا لەئینگلترا، دۆزراوەتەوە کەخاوەنی وێنەکە پیانۆژەن بووە لەفلیمی بێدەنگدا.

لەکاتێکدا زۆرێك پێیان وایە ئەم داهێنانە نوێیە، بەپێچەوانەی ئەوانەی کەدەڵێن گۆچانی سێڵفی داهێنانەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی (١٩٢٦).

لەئێستادا گۆچانی سێڵفی کەپێکهاتووە لە شێوەدارێك کەبەپێکهاتەی جیاواز دروستکراوە بەجۆرێك کامێراکەی لەسەر جێگر دەکرێت ولەتوانایدا هەیە گەورە وبچوك بکرێتەوە وڕێژەیەکی زۆر لەخەڵك ومەودایەکی فراوان لەچواردەور وباکگراوەندی دەورووبەر بەپانتایی و قوڵی مەیدانی جیاواز بەپێی ویستی کەسەکان دەربخات وبەرز ونزم بکرێتەوە بەهەر جۆرێك کەوێنەگرەکە بیەوێت پەیامەکەی بگەیەنێت [١١].

هەر بۆیە دەبینین گۆچانی سێڵفی زۆر بەخێرایی بلاّوبۆتەوە لەسەرتاسەری جیهاندا کەبووە بەپێویستییەك بۆ هەموو ئارەزوومەندانی گرتنی وێنەی سێڵفی، کەلەئێستادا ئەم گۆچانە ئەلکترۆنیە ولەڕێگەی بلوتوسەوە دەگەیەنرێت بەکامێراکە ولەڕێگەیەوە وێنەکە لەدوورەوە دەگیرێت.

لەنۆڤمبەری (٢٠١٤)دا گۆڤاری تایم بلاّویکردەوە کەگۆچانی سێڵفی دانراوە بەگەورەترین داهێنان بۆ هەمان ساڵ کەبیرۆکەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئاسیا، کەلەئێستادا هەوادارێکی زۆری هەیە لەچین وکۆریای باکور [١٢].

سێڵفی بەئینگلیزی (selfie) یان وێنەی تایبەتی کەسی یان وێنەیەك کەلەلایەن خودەوە گیرابێت، کەلەئێستادا وێنەی بەکۆمەڵیش دەگیرێت وبەدەرکەوتنی وێنەگرەکە خۆی وبینینی کەسەکان خۆیان لەڕێگەی شاشەی کامێراکە پێش وێنە گرتنەکە.

دیاردەی وێنەی سێڵفی دەگەڕیتەوە بۆ دەرکەوتن وبلاّوبوونەوە وگەشەسەندنی تەکنەلۆجیا وبەکارهێنانی تۆڕە کۆمەلاّیەتیەکان بەتایبەتی وبەرەو پێشچون وگەشەسەندنی مۆبایلی زیرەك بەجۆرێك کە هەموو کەسێك دەتوانێت بەدەستیەوە بێت وبەکاری بهێنێت وهەلگرتنی ئاسانە وبۆ هەر جێگایەك بچێت لەگەڵی بێت ولەهەر

([١٠]) موقع: ويكيبيديا/الموسوعة الحرة، (سيلفي)، (https://ar.wikipedia.org/wiki/سيلفي)، (تاريخ دخول الموقع: ٢٦-٧-٢٠١٥).

([١١]) موقع: ويكيبيديا/الموسوعة الحرة، مصدر سابق، (تاريخ دخول الموقع: ١-٧-٢٠١٥).

([١٢]) موقع: شباب، (http//vb.shbab5.com/t354753)، (تاريخ دخول الموقع: ١-٧-٢٠١٥).

حاڵەتێکدا بیەوێت وێنەی پێبگرێت وزانیاریەکان لەهەمان کاتدا بگوازێتەوە وبلاّوی بکاتەوە، بۆیە بلاّوبوونەوە وسەرهەڵدانی بەشێوەیەکی فراوان وڕێکخراو دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی (١٩) وسەرەتای سەدەی (٢٠)، بەهۆی کامێرای براونی، بەجۆرێك وێنەگران ئەوانەی ئەیانویست وێنەی تایبەتی خۆیان بگرن دەیانتوانی وێنەی خۆیان ببیننەوە پێش وێنەگرتنیان بەهۆکاری هەڵگەڕانەوەی پشاندەری یاخود شاشە سکرینی کامێراکەیان، کەپێشتر لەکامێراکانی تردا بەم جۆرە نەبوو، کامێرای براونی ئەو خاسیەتەی کەتیایدابوو ئەوەبوو وێنەگر لەتوانایدابوو هەموو وێنەکە ببینێتەوە کەئەم پێشکەوتنی کامێرایە وگواستنەوەی کامێرا بۆ مۆبایلی دەستی ئەم کارەی زیاتر بەرەو پێشەوە برد ولەگەشەسەندندایە کە هاوشانە بەگەشەسەندنی تەکنەلۆجیا وئامێرە ئەلکترۆنیەکان [13].

بەلاّم بەکارهێنانی ووشەی (selfie)دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی(٢٠٠٢) لەسەر تۆری ئەلکترۆنی ئوسترالی لە (ABC online) باسی لێوەکرا پێش ئەوەی بەم شێوازە بەرفراوانە بێت، ساڵی (٢٠١٢) ئەم چەمکە بلاّو بۆوە و زۆر بە بەرفراوانی بە جیهاندا ،لە دوای وێنەی سێلّفی ناسراو کەلەلایەن (ئەلین دی جینیرس) لە ئاهەنگی بەخشینی خەلاّتی ئۆسکاری (٨٦) لەگەڵ ناودارترین ئەستێرەکانی هۆلیود گرتوویەتی پاشان بەبەکارهێنانی ئەم جۆری ستایلی وێنەگرتنە لەلایەن هونەرمەندەکانی هۆلیودەوە زیاتر ناسراو بلاّوبۆوە، پاشان دووبارەکردنەوە و لاسایی کردنەوەی لەلایەن هەواداران وسیاسەت مەدار و پاشانیش بۆ خەڵکی ئاسایی بەتایبەت گەنجان [14].

- وێنەی سێڵفی و کاریگەریەکانی:

- ♦ گەشەسەندنی تەکنەلۆجیا وبلاّوبوونەوە وفراوانی بەکارهێنانی لەلایەن تاکەکانی کۆمەڵگاوە، کاریگەریەکی گەورەی دروستکردوە لەسەر تاك، چ لەهەڵسوکەوت وپەیوەندیەکانی لەناو خێزان ودەوروبەری، چ لەشێوازی بیرکردنەوە وئاستی ڕۆشنبیری وتانانەت هەڵسوکەوت وعاداتی ڕۆژانەی، هەر بۆیە بۆتە جێی بایەخی توێژەران ولەهەوڵی دەرخستنی کاریگەری وڕێگا چارەکانی ڕێگاگرتنی بەسلبی شکاندنەوەی ئەم حاڵەتەن، لەئەنجامی ئەو توێژینەوەیەی کەئەکادیمیای ئەمریکی بۆ جوانکردنی سیمای دەم و چاوی کەسەکان کراوە لەڕێگەی نەشتەرگەری وچاککردن وڕێکخستن، لەسەر (٢٧٠٠) کەس، دەرکەوتووە یەك کەس لە سێ کەس بۆ حەزکردنیان بۆ چاککردن وڕێکخستنەوەی سیمایان بەهۆی بلاّوکردنەوەی وێنەکانیان بووە لەتۆڕە کۆمەلاّیەتیەکانیاندا، ئەم ڕێژەیەش زیادیکردوە بە (١٠٪) بۆ نەشتەرگەری لوت لەنێوان ساڵانی (٢٠١٢) و(٢٠١٣)، هەروەها (٧٪) بۆ چاندنەوەی موی سەر و (٦٪) بۆ نەشتەرگەری چرچی دەم وچاو [15].
- ♦ یەکێکی دی لەکاریگەریەکانی پەیوەست بوونە بەتەکنەلۆجیا بەتایبەت وێنەگرتنی سێڵفی کەکاریگەری دەروونی لێکەوتۆتەوە، کەلەدیارترینی بلاّوبونەوەی باری (نێرجسی) کەحاڵەتێکی دەرونی مەترسیدار دەبێت لەگەڵ زیاتر بەرەو پێشچوونی، کەخۆی لەحەزکردن لەخودی خۆی بەشێوازە جیاکانیەوە، پابەند بوون بەخۆی

(13) website: oxford dictionaries, **(selfie)**, (http://www.oxford dictionaries.com/definition/English/selfie), acces to the website: (26-7-2015).

(١٤) موقع: روداو، (http://rudaw.net /Arabic/culture)، (تاريخ دخول الموقع: ٣-٥-٢٠١٥).

(١٥) موقع: البيان، **(جراحات التجميل في عصر سيلفي)**، (http://www.albayan.ae/five-senses/last-page/2014-11-30-1.2255887)، (تاريخ دخول الموقع: ٣-٨-٢٠١٥).

وتێرامانی زۆر وپەیوەست بوون بەخودی خۆی وخۆ لەهەموو کەس پێباشتربوون، بەپێچەوانەکەی بوونی بێ متمانەیی بەخۆی وخۆ بەدڵ نەبون ودروست بونی حاڵەتی نائارامی دەرونی، دابڕان لەگەڵ خود وکۆمەڵگاش.

- **لەتوێژینەوەیەکی تردا کەئەکادیمیای ئەمریکی بۆ حاڵەتی دەرونی (APA) کردوویەتی، ئەم حاڵەتە بەشێوەیەکی زۆر بەربڵاوبووە بەتایبەت لای چینی گەنجان، کەئاماژە بەئالودەبوون وحاڵەتی نائارامی دورونی دەدرێت، کەبەردەوام لەزیادبووندایە، بەتایبەت لای ئەو کەسانەی کەچالاکن لەتۆڕە کۆمەڵایەتیەکان وفەیس بووك بەتایبەت کەدیاردەی (وێنەگرتنی سێلفی) زیاترە تێیدا وبەدرێژایی کات خەریکی ئەم جۆرە وێنەگرتنەن لەهەموو حاڵەت وکات وجوڵەکانیاندا، کەزیاترە لە (٦) وێنە بەلایەنی کەمەوە لەڕۆژێکدا بەبەردەوامی، کەئەمەش جۆرێکە لەحاڵەتی نێرجسی، ئاماژەشی بەوەداوە کەئەم ڕێژەی ئالودەبوونە لە (١٧٪) لەپیاواندایە و(١٠٪) لەنێو ژناندا [١٦].**
- **سایتی (Yahoo) دەری خستوە کەلەساڵی (٢٠١٤) بەنزیکی (٨٨٠) ملیار وێنە گیراوە وبلاَوکراوەتەوە، کەهەر نەفەرێك لەسەر گۆی زەوی (١٢٣) وێنەی بەردەکەوێت، ئەم ڕێژەیەش ڕوو لەزیادبوونە.**
- **یەکێکی دی لەکاریگەریەکانی وێنەی سێلفی ڕوبەڕوبونەوەی کەسەکانە بەڕودا وکارەسات، لەدیارترینی ئەو ڕوداوانە، لەئیتالیا لەکاتی وێنە گرتنی سێلفی یەکێك لەخوێندکارەکان کەسەردانی مۆزەخانەیەکی کۆنی ئەو وڵاتەی کردبوو لەلای پەیکەرێکی ئیغریقی کەمێژوویەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەها ساڵ، بوە هۆی شکاندنی قاچی پەیکەرەکە بەبێ مەبەست، کەلەشاری (میلانۆ) دۆزرابۆوە لەقەلایەکی سانانجیلۆ (٤٠٠) ساڵ بەر لەئیستا.**
- **کەوتنە خوارەوەی فرۆکە وچەندەها ڕوداوی هاتوچۆ وکەوتنە خوارەوە لەشوێنە بەرزەکاندا، لەدەستدانی چەندەها کەس لەکاتی گرتنی وێنەکاندا.**
- **یەکێکی تر لە کاریگەریەکان لێکەوتنەوەی کێشەی خێزانی، بەهەموو جۆرەکانیەوە، هەر لەجیابونەوەی خێزانەکان وبونی شەڕ ودەمە بۆڵە ودروستبونی دودڵی وبێ متمانەیی، لێکتێنەگەیشتن ولێدان وکوشتن، کەلەئەنجامی خراپ بەکارهێنان وبلاَوبونەوەی وێنەکان وزیاتر کات تەرخانکردن بۆ ئەو لایەنە وئالودەبوون.**
- **یەکێکی تر کەزۆر کاریگەری لێکەوتەوە گۆڕانکاری لەئاداب وتەقالیدی کۆمەڵگا وهەڵسوکەوت، بۆ نمونە وێنەگرتنی سێلفی بوو لەناو کەعبەی شەریف بە بەرگی حەج، کەزۆرێك بە توندی دژی ئەم جۆرە وێنەگرتنە بوونەوە ولۆگۆیەکی تایبەت بەنەگرتنی وێنەی سێلفی بۆ ئەم مەبەستە دروستکرا.**
- **ناساندن وشوهرە پەیداکردنی چەندها کەس بەهۆی وێنەی سێلفی، کەلەبنەڕەتدا نەناسراو بون وبەهۆی گرتنی وێنەیەکی سێلفی ناسران، پاش بلاَو بونەوەی لەتۆڕە کۆمەڵایەتیەکاندا، وەك ئەو باوکەی کەدانیشتووی ولایەتی ئەوریغن لەباکوری ڕۆژهەلاَتی ئەمریکا ناسرا بەهۆی وێنەکەیەوە کەلاسایی مناڵە تازەبوەکەی دەکاتەوە، کەبینەرێکی زۆری هەبوو.**
- **خانمێکی نەرویجی بەناوی (کارۆلین بێرگ) لەرێگەی وێنەیەکی خۆی دوای (٤) ڕۆژ لەمناڵبونی وێنەی ڕێکی مەعیدە وسکی پشاندا کەوەك جارانی لێهاتۆتەوە وزۆر تەخت وڕێکە، کەئەمە کاردانەوەیەکی زۆری لێکەوتەوە.**

([١٦]) **موقع: راديو سوا، (الصور الملتقطة ذاتيا: هل تنم عن نرجسية؟)،** (-http://www.radiosawa.com/content/selfies-narcissistic-selfish popular/240178.html)، **(تاريخ دخول الموقع: ٣-٨-٢٠١٥).**

- ♦ **بەشێوەیەکی دیار وێنەی سێڵفی بڵاوبۆتەوە لای هەموو کەس لەم سەردەمەدا، بەتایبەت کەسایەتیە ناسراوەکان، سەرۆکەکان، لەناودار ترین سەرۆکەکان کە زۆر ئەم جۆرە وێنەیە بەکار ئەهێنن (باراك ئۆباما)ی سەرۆکی ئەمریکایە.**
- ♦ **بۆ وێنە وێنەکەی سەرۆکی ئەمریکا (باراك ئۆباما) وسەرۆك وەزیرانی بەریتانیا (دیفید کامیرۆن) لەگەڵ سەرۆك وەزیرانی دانیمارك (Helle Thoring Schemidt) لەمەراسیمی خەلاتکردنی (نیلسون ماندیلا) لەباشوری ئەفریقا، لەدیارترین ئەو وێنانەیە، هەروەها وێنەی (پاپا فرانسیس) لەگەڵ کۆمەڵێك گەنج لەڤاتیکان.**
- ♦ **بڵاوبونەوەی ئەم وێنەیە لەلایەن ئەمیرەکانی کەنداوی عەرەبی، کەزۆرترین بەکار هێنەرین، وەك وێنەکەی مەلیکی سعودیە لەتەمەنی (٩٠)ساڵیدا [١٧].**

- وێنەی سێڵفی لەکوردستاندا:

وێنەی سێڵفی لەکوردستانی عیراق وەك ناوچەکانی دیکەی جیهان بەهۆی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی وکرانەوە بەڕوی جیهانگیری وپێشکەوتنی بازار وزیادبونی پێداویستی خەڵك، هەروەها بۆ بەرەو پێشچون هاوشانی گۆڕانکاری ودیاردە دیارەکانی نێو ژیان وژیار، چین وتوێژە جیاجیاکانی کۆمەڵ بەشێوەیەکی بەرچاو ئەم وێنانە دەگرن وگرنگی پێ دەدەن، بەتایبەت لەلایەن چینی گەنجان، کەبێگومان ژنان لەگرتنی ئەم جۆرە وێنەیەن وبڵاوی دەکەنەوە لەسەر تۆڕە کۆمەڵایەتیەکان.

- چۆنیەتی گرتنی وێنەی سێڵفی بەشێوەیەکی دروست:

بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی جوان وێنەی سێڵفی دەربچێت دەبێت بەشێوەیەکی ڕاست وێنەکە بگیرێت بۆ ئەو مەبەستە دەبێت ئەم خاڵانە ڕەچاو بکرێت [١٨]:

١ بەدەستهێنانی گۆشەیەکی گونجاو ودروست: چەند جارێك گۆشەکە بگۆڕدرێت وتاقی بکرێتەوە تاوەکو گۆشەیەکی گونجاو دەست دەکەوێت لەبری گرتنی وێنەکە بەگۆشەیەکی ڕێك بەرێکی ڕوی کەسەکە لەگەڵ کامێراکەدا، کەبەلای ڕاست یان چەپی سەردا وبەرزتر لەسەرو دور لەکامێراکە بگیرێت تاوەکو چاو گەورەتر بێت ولوت بچوکتر دەربچێت.

٢ دەرخستنی شتی نوێ: بۆ دەرخستنی بابەتە نوێیەکان دەبێت زیاتر فۆکەس بخرێتە سەر ئەو بابەتەی کەدەتەوێت زیاتر ڕون بێت وگەورەتر دەرکەوێت.

٣ دوورکەوتنەوە لەنمایشی درامی: وێنەی سێڵفی گوزارشتە لەدەرخستنی سروشتی کەسەکان.

٤ بوونی ڕوناکی گونجاو: فۆتۆگراف، واتە نووسین بەڕوناکی، بۆیە زۆر گرنگە ڕوناکی گونجاو هەبێت لەدەرخستنی دیمەنەکاندا.

٥ گرنگی بە قوڵی مەیدان وباکگراوەندی وێنەکە.

٦ وێنەی سێڵفی مەرج نیە تەنها بۆ یەك کەس بێت: لە ئێستادا وێنەگرتنی بەکۆمەڵ گرنگی زۆری پێدەدرێت، بۆیە لێرەدا گرنگ ئەوەیە وێنەگر وهەموو ئەندامانی گروپەکە بەدەردەکەون لەوێنەکەدا.

---

(١٧) موقع: ثقف نفسك، **(الصورة الذاتية)**، (http//www.thaqafnafsak.com)، **(تاريخ دخول الموقع: ٨-٧-٢٠١٤)**.

(١٨) موقع: RT العربية، **(التقاط الصورة الذاتية)**، (http://arabic.rt.com/search/?q= التقاط+الصور+الذاتية&type=)، **(تاريخ دخول الموقع: ٢-٧-٢٠١٥)**.

دووەم: تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی:

- پێناسەی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی:

ئەو تۆڕەیە کەلەلایەن کەس وکۆمەڵ وڕێکخراوە حکومی وناحکومی ودەزگا سیاسی وئابوری وڕۆشنبیری ودیکەوە بەکاردێت، کەکۆمەڵێك خزمەتگوزاری بۆ بەکارهێنەرانی فەراهەم دەکات بۆ ئاڵوگۆڕی بیرو بۆچون وبلأوکردنەوەی زانیاری وهەواڵ ووێنە وپارچە ڤیدیۆیەکان بەمەبەستی گەیشتن بەهەڵوێستێکی دیاریکراو دەربارەی دۆخێکی هاوبەشی گرنگی پێدراو، هەروەها نمایشی نوێترین وگرنگترین بابەتە گشتی وکەسیەکان بکات (١٩).

- مێژوی سەرهەڵدانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی:

تۆڕی (Class Mates) یەکەم تۆڕی کۆمەڵایەتیە کەساڵی (١٩٩٥) لەلایەن (راندی کۆنرادس) دامەزرا بۆ دروستکردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی وبەکارهێنانی لەناوەندی ئەکادیمیدا، پاشان تۆڕی (Six Degrees) ساڵی (١٩٩٧) لەلایەن (ئەندرۆ وایەنریتش) دامەزرا، دواتر تۆڕی (Cy world) ساڵی (١٩٩٩) لەلایەن کۆمپانیای (Sky Telecom) دامەزرا، هەروەها تۆڕی (Lunarstorm) ساڵی (٢٠٠٠) لەلایەن (ڕیکارد ئەلیکسۆن) دامەزرا، پاشان تۆڕی (Ryze) ساڵی (٢٠٠١) لەلایەن (ئەدریان سکۆرت) دامەزرا، دواتر (Friendster) ساڵی (٢٠٠٢) لەلایەن (جۆناسان ئەبرامس) دامەزرا، هەروەها تۆڕی (My space) ساڵی(٢٠٠٣) لەلایەن (براد گرینسپان) دامەزرا، پاشان تۆڕی (facebook) ساڵی (٢٠٠٤) لەلایەن (مارگ زوکربێرگ) دامەزرا، دواتر تۆڕی (Twitter) ساڵی (٢٠٠٦) لەلایەن (جاك دۆرسی) دامەزرا (٢٠).

- لایەنە باشەکانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی (٢١):

١. پێکەوەبەستنی ژمارەیەکی زۆری تاك وکۆمەڵ لەبابەتی هاوبەش وهاوهەڵوێست وهاوبەرژەوەندیدا.
٢.بلأوکردنەوەی زانیاری وهەواڵ وبابەتی جۆراوجۆری نوسین ووێنە وڤیدیۆ.
٣.دروستکردنی سەکۆ بۆ گفتوگۆ وخستنەڕوی بیر وڕا وپێشەکەشکردنی سەرنج وتێبینیەکان.
٤.کۆکردنەوەی زانیاری وشارەزایی دروستکردن لەچوارچێوەی بابەت وگفتوگۆکاندا.
٥.گەیشتن بەهاوڕۆی ودۆست وخزم وکەسانی نوێ وەك هاوڕێ لەهەر شوێن وجێگەیەك بێت.

- لایەنە خراپەکانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی (٢٢):

١. بەهەدەردانی کات لەلایەن بەشێك لەبەکارهێنەرانی.
٢.گۆڕانکاری لەڕەوشت وهەوڵسوکەوتی بەکارهێنەراندا دەکات.
٣.لەدەست دانی تایبەتمەندی کەسێتی بەکارهێنەر.

([19]) Igarashi, T., Takai, J., & Yoshida, T. **(Gender differences in social network development via mobile phone text messages: A longitudinal study)**, Journal of Social and Personal Relationships, 22(5), 2005, pp:691-713.

([20]) Cindy Royal. (**User-Generated Content: How Social Networking Translates to Social Capital**), 2008, Association for Education in Journalism and Mass Communication Annual Convention, pdf online, available at: <http://www.allacademic.com/meta/p271193_index. html> access to the website on 27-02-2011.

([21]) Flavin marketing. (**Social Networking Exposed)**, 2009, pdf online, available at: <http://mark flavinblog.com/reports/SocialNetworkingExposed.pdf>. access to the website on 10-5-2011.

([22]) Axel Bruns, Mark Bahnisch, **(Social Media: Tools for User-Generated Content)**, 2009, pdf online, available at: <http://www.smartservicescrc.com.au/PDF/Social Media State of the Art March 2009. pdf>.access to the website on 10-5-2011.

٤. زیانی تەندروستی لێدەکەوێتەوە لەزۆر بەکارهێنانی بەهۆی دانیشتنی زۆر یان سەیرکردنی زۆرەوە.

٥. توشی دابڕانی کۆمەڵایەتی بەکارهێنەرانی دەکات.

- خزمەتگوزاریەکانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی [٢٣]:

١. کردنەوەی لاپەڕەی فەرمی.

٢. هاوڕێ وپەیوەندی دروستکردن.

٣. ناردنی نامە.

٤. کردنەوەی ئەلبومی وێنە.

٥. گروپەکان.

٦. پەڕەکان.

٧. بانگەشە وڕیکلام.

٨. یاری ودیاری.

- بوارەکانی بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی [٢٤]:

١. لەنێو کۆمپانیاکان.

٢. لەنێوەندە ئەکادیمیەکان.

٣. لەلایەن مامۆستایان وخوێندکاران وەك ئامرازێکی پەیوەندی.

٤. بۆ کۆبونەوە وجولاندنی شەقام وڕێکخستنی میللی.

٥. لەلایەن کتێبخانەکانەوە.

٦. ڕاهێنان وکارکردن.

- پەیوەندی ژنان بەوێنەی سێلفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی:

بەهۆی فەراهەمی خزمەتگوزاری ئینتەرنێت وئاسانی وزۆری ڕێگای بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی، ئەم تۆڕە وەك میدیایەکی گرنگ وپڕبایەخ لەلایەن چین وتوێژە جیاجیاکانی کۆمەڵگاوە بەکاردەهێنرێت، بەو پێیەی ژنان وەك بەشێکی گرنگ لەکۆمەڵ لەسەرتاسەری جیهان بەگشتی وڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەتایبەتی بەرێژەیەکی باش ئەم تۆڕە بەکاردێنن [٢٥]، کەجگە لەکۆمەڵێك خزمەتگوزاری کەئەم تۆڕە بەبەکارهێنەرانی دەبەخشێت، وێنەی سێلفی وەك بابەتێکی بلاوکراوە لەسەر ئەم تۆڕانە بەدەرکەوتون، کەلێرەدا توێژەران تیشك دەخەنە سەر ژنانی کورد لەهەرێمی کوردستان کەلەڕێی ئامێری تەلەفۆنی زیرەك وپاشان سود

(23) Lin, K., & Lu, H. **(Why people use social networking sites: An empirical study integrating network externalities and motivation theory)**, Computers in Human Behavior, 27(3), 2011, 1152-1161. doi:10.1016/j.chb.2010.12.009.

(24) Arabie, Phipps, and Yoram Wind. **(Marketing and Social networks)**, In Stanley Wasserman and Joseph Galaskiewicz, Advances in Social Network Analysis: Research in the Social and Behavioral Sciences. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 1994, pp. 254–273.

(25) تکایە بڕوانە ئەم سەرچاوانە:

- موقع مبادرة الاصلاح العربي، **(المرأة العربية ومواقع التواصل الاجتماعي)**، (http://arab-reform.net/spip.php?article 3312)، تاريخ دخول الموقع: (٢٥-٥-٢٠١١م).
- رشا مرتضى وفادي سالم، **(الإعلام الاجتماعي العربي)**، (دبي: كلية دبي للإدارة الحكومية، تقارير من إنتاج برنامج الحكومة والابتكار، ٢٠١١م)، ص (٩-٢٨).

وەرگرتن لەم تۆڕە دەتوانن وێنەگیراوە سێڵفیەکانیان بڵاوبکەنەوە کەبەشێوەیەکی گشتی لەم مەبەستانەی خوارەوەدا خۆیان دەبیننەوە:

١. دەرخستنی کەسێتی ونمایشی جەستە وکاریگەری نێرجسی خۆشەویستی خود (Narcissism) یان خۆپەرستی.

٢. فەزای کۆمەڵایەتی داخراو ودیدارە تایبەتەکان.

٣. دروستکردنی بنەمای کەسێتی لەفەزای ئیفترازیدا.

٤. گرتنی وێنەی سێڵفی بۆ لەبیرخۆبردنەوە وهەستان بەکارێکی دیکە ودورکەوتنەوەیە لەفشارە دەرونیەکان.

٥. چاودێریکردنی کۆمێنتی هاوڕێیان لەکاتی بڵاوکردنەوەی وێنەی سێڵفیدا.

هەر بۆیە لەتوێژینەوەیەکی نوێدا کەلەبریتانیا بۆ تازە پێگەیشتوان لەتەمەنی نێوان (١٨-٢٤) کراوە ساڵی (٢٠٠٥) لە(٥١٪) لەڕابوردودا وێنەی سێڵفیان گرتوە و(٤١٪) لەناوەڕاستی (٢٠١٣) دەستیان کردوە بەگرتنی وێنەی سێڵفی بەشێوەیەکی زۆر کاریگەرانە [٢٦]، بەپێی ئەو توێژینەوانەی کەلەڕابوردودا کراون یەکێك لەسیفەتە کەسیەکان بۆ ئاڵوگۆڕکردنی وێنە لەسەر ئەم تۆڕە نێرجسی یان ئەنانیەتە کەوێنەی جۆراو جۆر وسەرنج ڕاکێش بڵاودەکەنەوە بۆ ڕاکێشانی سەرنجی بەرانبەر بەتایبەت لەو کاتەی کەسانێك لەپەیوەندیکردن لەگەڵ بەرانبەرەکەیدا هەوڵی جوڵاندنی حەزی سێکسی بەرانبەرەکەیان دەدەن کەبەدیاردەی قەرەبوکردنەوەی دیاریکراو ناودەبرێت [٢٧]، کەلەدوارجاردا ئەم وێنانە دەبنە پانتاییەکی فراوان لەڕیکلام بۆ ئەم تۆڕە کەوەك کاڵایەك لەلایەن جەماوەرەوە هەڵسوکەوتیان لەبارەوە دەکرێت [٢٨]، هەر بۆیە چالاکی گرتنی وێنەی سێڵفی دەگەڕێتەوە بۆ سێ هۆکاری سەرەکی لەوانە: (کارێکی نوێیە کەتاکەکان هەوڵ دەدەن پێی هەستن، هەروەها گەیشتن بەو تازەگەریە کەبێگومان بەردەوام بون لەگەڵیدا مەبەستدارە، تەکنۆلۆجیای تازە وبەکارهێنانی نوێ وادەکات زۆرترین بەهاو گرنگی زیاتری پێ بدرێت[٢٩].

(26) (**Half of the UK Has Joined the Selfie Craze Creating Over 35 Million Selfies a Month**). (2013, August). Retrieved from http://finance.yahoo.com/news/half-uk-joined-selfie-craze-073200500.html.

(27) DeWall, C. N., Buffardi, L. E., Bonser, I., & Campbell, W. K. **(Narcissism and implicit attention seeking: Evidence from linguistic analyses of social networking and online presentation)**, Personality and Individual Differences, 51(1), 2011, pp:57–62. doi:10.1016/j.paid.2011.03.011.

(28) Jones, A. **(The 'Eternal Return': Self-Portrait Photography and as a Technology of Embodiment),** Journal of Women in Culture and Society, 27 (4), 2002, pp:947-978.

(29) Forest, A. L., & Wood, J. V. **(When social networking is not working: Individuals with low self-esteem recognize but do not reap the benefits of self-disclosure on facebook)**, Psychological Science, 23(3), 2012, pp:295-302. doi:10.1177/0956797611429709.

- ئەنجامی پراکتیکی توێژینەوە –

* تایبەتمەندی دیموگرافی سامپڵی توێژینەوە.

خشتەی (٢)

تایبەتمەندیە دیموگرافیەکان

تایبەتمەندی دیموگرافی	بڕگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
تەمەن	لە 18 ساڵ بۆ 24 ساڵ	٢٩	١٩
	لە 25 ساڵ بۆ 31 ساڵ	٤٦	٣١
	لە 32 ساڵ بۆ 38 ساڵ	٥٧	٣٨
	لە 39 ساڵ بەرەو ژور	١٨	١٢
ئاستی زانستی	بنەڕەت	٧	٥
	ئامادەیی	٢٢	١٥
	دبلۆم	٣٥	٢٣
	بەکالۆریۆس	٨١	٥٤
	خوێندنی باڵا	٥	٣
جۆری کار	فەرمانبەر لەکەرتی گشتی	٦١	٤١
	فەرمانبەر لەکەرتی تایبەت	٤٨	٣٢
	بێکار	١١	٧
	کاری سەربەخۆ	٢٤	١٦
	خوێندکار	٦	٤
خەرجی مانگانە	کەمتر لە ٢٥٠.٠٠٠ دیناری عێراقی	١٧	١١
	لە ٢٥٠.٠٠٠ بۆ کەمتر لە ٥٠٠.٠٠٠ دیناری عێراقی	٣٠	٢٠
	لە ٥٠٠.٠٠٠ بۆ کەمتر لە ٧٥٠.٠٠٠ دیناری عێراقی	٦٩	٤٦
	لە ٧٥٠.٠٠٠ دیناری عێراقی وزیاتر	٣٤	٢٣

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٢) دەردەکەوێت کەتایبەتمەندی دیموگرافی ژنان بەپلەی یەك لەتەمەنی (32 ساڵ بۆ 38 ساڵ) وئاستی زاستی (بەکالۆریۆس) وجۆری کاری (فەرمانبەر لەکەرتی گشتی) وخەرجی مانگانەی (لە ٥٠٠.٠٠٠ بۆ کەمتر لە ٧٥٠.٠٠٠ دیناری عێراقی) خۆدەبینێتەوە.

*** وەلاْمی سامپلی توێژینەوە.**

خشتەی (٣)

بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
بەڵێ	١١٧	٧٨
نەخێر	٣٣	٢٢
کۆی گشتی	١٥٠	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٣) دەردەکەوێت کەزۆرینەی ژنان تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاْیەتی بەکاردێنن، کەئاماژەیەکی پۆزەتیڤە بۆ هەڵسوکەوتکردن وبەکارهێنان وئاگاداربونی سامپلی توێژینەوە لەهەرە سەرەکیترین وبەربلاْوترین تۆڕی کۆمەلاْیەتی تەفاعولی لەسەر ئینتەرنێت.

خشتەی (٤)

بەکارنەهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاْیەتی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
ئارەزوی بەکارهێنانی ناکەم	١٢	٣٧
بەشیاوی نازانم	٦	١٨
نازانم بەکاری بهێنم	٥	١٥
لەگەڵ کۆمەلگاکەماندا ناگونجێت	١٠	٣٠
کۆی گشتی	٣٣	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٤) دەردەکەوێت سامپڵ توێژینەوە بەپلەی یەك ئارەزوو نەکردن بەهۆکاری بەکارنەهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاْیەتی دەزانن، کەئاماژەیە بۆ بێ بەهایی ودورکەوتنەوەی ڕێژەیەکی دیاریکراو لەژنان لەبەکارهێنانی ئەم میدیا نوێیە.

خشتەی (٥)

هۆکاری بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلاْیەتی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
بۆ بەئاگابون لەزانیاری ورِوداوەکان	١٨	١٥
بۆ هەواڵ پرسین وپتەوکردنی پەیوەندی کۆمەلاْیەتیم	٢٤	٢١
بۆ وەلاْمدانەوەی کۆمێنتی هاوڕێیانم	٧	٦
بۆ لایك وشێرکردنی بابەتی بلاْوکراوەکان	٣١	٢٦
بۆ ناردن و وەلاْمدانەوەی نامەکان	٩	٨
بۆ دەرخستنی بابەت و چالاکیەکانم	١٥	١٣

بۆکات بەسەر بردن وپرکردنەوەی بوشایەکان	١٣	١١
کۆی گشتی	١١٧	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٥) دەردەکەوێت کەژنان بەپلەی یەك بەئاگابون لەزانیاری ورِوداوەکان بەهۆکاری بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلأیەتی دەزانن، کەئاماژەیە بۆ گرنگیدانی سامپڵی توێژینەوە لەهەر زانیاری ورِوداوێکی ناوخۆیی ودەرەکی.

خشتەی (٦)

بەکارهێنانی ڕۆژانەی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلأیەتی

بڕگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
یەکجار	٨	٧
دووجار	٢٣	٢٠
سێجار	١٥	١٢
چوار جار وزیاتر	٧١	٦١
کۆی گشتی	١١٧	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٦) دەردەکەوێت کەسامپڵی توێژینەوە بەپلەی یەك چوار جار وزیاتر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلأیەتی بەکاردەهێنن، کەئاماژەیەکی ئەرێنیە بۆ ژنان لەبەبەئاگایی وگرنگیدان وچاودێری ئەم تۆڕە کۆمەلأیەتیە.

خشتەی (٧)

ڕێگاکانی بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلأیەتی

بڕگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
لەرێی کۆمپیوتەری ماڵ یان کەسی	٢١	١٨
لەرێی کۆمپیوتەری شوێنی خوێندن یان کارکردن	٤	٣
لەرێی مۆبایلی زیرەك	٦٢	٥٣
لە ریێی ئای پاد	٣٠	٢٦
کۆی گشتی	١١٧	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٧) دەردەکەوێت کەژنان بەپلەی یەك لەرێی مۆبایلی زیرەك تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلأیەتی بەکاردەهێنن، کەئاماژەیەکی پۆزەتیڤی سامپڵی توێژینەوەیە لەپشت بەستن بەتەکنۆلۆژیای نوێ لەبەکارهێنانی ئەم میدیا تەفاعولیە.

خشتەی (٨)

ئاستی بەکارهێنانی تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی

ئاستی بەکارهێنان / بڕگەکان	بەبەردەوامی		هەندێکجار		بەدەگمەن	
	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
فەیسبوك	64	43	41	39	12	12
ئینستگرام	49	33	38	37	30	31
تویتەر	36	24	25	24	56	57
کۆی گشتی	149	100	104	100	98	100

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٨) دەردەکەوێت کەسامپڵی توێژینەوە بەپلەی یەك فەیس بوك بەکاردەهێنێت، کەئاماژەیە بۆ کاریگەری وفراوانی بەکارهێنانی ئەم تۆڕە لای ژنان.

خشتەی (٩)

گرتنی وێنەی سێڵفی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
بەڵێ	١٠٤	٦٩
نەخێر	٤٦	٣١
کۆی گشتی	١٥٠	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (٩) دەردەکەوێت کەڕێژەیەکی زۆری ژنان وێنەی سێڵفی دەگرن، کەئاماژەیەکی ئەرێنیە بۆ بەئاگابونی سامپڵی توێژینەوە لەپارێزگای سلێمانی بەرانبەر دیاردەی گرتنی وێنە بەشێوازێکی نوێ وبەسود وەرگرتن لەتەکنۆلۆژیای نوێ.

خشتەی (١٠)

هۆکاری نەگرتنی وێنەی سێڵفی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
ئارەزوی ناکەم	١٥	٣٢
بەشیاوی نازانم	١١	٢٤
کێشەی لێدەکەوێتەوە	٩	٢٠
بۆ کۆمەڵگای کوردی ناگونجێت	٧	١٥
بۆ خۆدەرخستنە	٤	٩
کۆی گشتی	٤٦	٪١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١٠) دەردەکەوێت سامپڵی توێژینەوە بەپلەی یەك ئارەزونەکردن بەهۆکاری نەگرتنی وێنەی سێڵفی دادەنێن، کەئاماژەیە بۆ بێ بایەخی لەگرتنی وێنەی سێڵفی لەلایەن ڕێژەیەکی بەرچاو لەژنان.

خشتەی (١١)

هۆکاری گرتنی وێنەی سێڵفی

بڕگەکان	دوبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
هێشتنەوەی وەك یادگاری	٢٥	٢٤
حەزو ئارەزوو	٢٠	١٩
نیشاندانی بە کەس وکار	١٦	١٥
ناردنی بۆ هاوڕێ	١٤	١٣
خستنەسەر شاشەی مۆبایل	١١	١١
دانانی لەسەر پەیج وخزمەتگوزاریەکانی سۆشیال میدیا	٨	٨
لاسایی کردنەوە	٦	٦
سەرسام بوون بە خود	٤	٤
کۆی گشتی	١٠٤	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١١) دەردەکەوێت کەژنان بەپلەی یەك هێشتنەوە وەك یادگاری بەهۆکاری گرتنی وێنەی سێڵفی دادەنێن، کەئاماژەیە بۆ گرنگیدانی سامپڵی توێژینەوە بەیادەوەری وبیرهێنانەوەی ساتەخۆشەکانی ژیان لەرێی گرتنی وێنەی سێڵفیەوە.

خشتەی (١٢)

هۆکاری گرنگیدان بەگرتنی وێنەی سێڵفی

هۆکاری گرنگیدان / بڕگەکان	بەپلەیەکی بەرز		بەپلەیەکی مامناوەند		بەپلەیەکی نزم	
	دوبارەبووە	ڕێژەی سەدی	دوبارەبووە	ڕێژەی سەدی	دوبارەبووە	ڕێژەی سەدی
• بۆ نیشاندانی جوانی ڕوخسارم	53	33	37	34	14	9
• بۆ نمایشکردنی جل وبەرگەکانم	4٤	28	29	26	31	21
• بۆ خستنەڕوی چالاکیەکانم	٣٩	24	٣٦	24	39	27
• گواستنەوەی واقعی ڕۆژانەم	٢٤	15	١٧	16	63	43
کۆی گشتی	160	١٠٠	109	١٠٠	147	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١٢) دەردەکەوێت کەسامپڵی توێژینەوە بەپلەی یەك نیشاندانی جوانی ڕوخسار بەئاستی گرنگیدانیان دەزانن بۆ گرتنی وێنەی سێڵفی، کەئاماژەیە بۆ سەرەکیترین کاریگەری کەلەچوارچێوەی دیاردەی گرتنی وێنەی سێڵفی لای ژنان بەدەرکەوتوە، ئەویش کاریگەری نێرجسی یان خۆشەویستی خودە.

خشتەی (١٣)

لایەنە ئەرێنیەکانی گرتنی وێنەی سێڵفی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
بۆ بەتاڵکردنەوەی دەرونم	٣١	٣٠
بۆ بەردەوامی پەیوەندیم لەگەڵ هاوڕێیان	٢٣	٢٢
بۆ زانینی کۆمێنتی هاوڕێیانم	١٨	١٧
هەستکردن بەکەسێتیم	١٥	١٤
کاریگەری خۆشەویستی خود	١٠	١٠
بەشداری پێکردنی کەسانی جواردەورم بە هەستەکانم	٧	٧
کۆی گشتی	١٠٤	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١٣) دەردەکەوێت ژنان بەپلەی یەك بەتاڵکردنەوەی دەرون بەلایەنی ئەرێنی گرتنی وێنەی سێڵفی دادەنێن، کەئاماژەیە بۆ هەستکردن بەدورکەوتنەوە لەسەرقاڵی وفشاری دەرونی لەسەر سامپڵی توێژینەوە لەکاتی گرتنی وێنەی سێڵفیدا.

خشتەی (١٤)

لایەنە نەرێنیەکانی گرتنی وێنەی سێڵفی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
مەترسی هەست بە تەنهایی	٣٧	٣٦
لەدەستدانی کات	٢٥	٢٤
خوگرتنم بە گرتنی وینەی سیلفی	١٩	١٨
لاسایی کردنەوەی کەسانی ناسراو	١٤	١٣
ڕوبەڕوبونەوەی کێشەی کۆمەڵایەتی	٩	٩
کۆی گشتی	١٠٤	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١٤) دەردەکەوێت کەسامپڵی توێژینەوە بەپلەی یەك مەترسی هەست بەتەنهایی بەلایەنی نەرێنی گرتنی وێنەی سێڵفی دادەنێن، کەئاماژەیە بۆ هەستکردن بەنائارامی دەرونی ژنان لەبەرانبەر دیاردەی گرتنی وێنەی سێڵفی.

خشتەی (١٥)

بلاْوکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
بەڵێ	٨٨	٨٥
نەخێر	١٦	١٥
کۆی گشتی	١٠٤	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١٥) دەردەکەوێت ژنان بەرێژەیەکی زۆر وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی بڵاودەکاتەوە، کەئاماژەیەکی پۆزەتیڤی درککردنی توێژەرانە لەهەڵسەوکەوتکردنی سامپڵی توێژینەوە لەگەڵ پێشکەوتنە تەکنۆلۆژی ومیدیایەکان لەپارێزگای سلێمانی.

خشتەی (١٦)

هۆکاری بڵاونەکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
ئارەزوی ناکەم	٦	٣٨
بەشیاوی نازانم	٤	٢٥
کێشەی لێدەکەوێتەوە	٣	١٩
بۆ کۆمەڵگای کوردی ناگونجێت	٢	١٢
بەلاسایی کردنەوەی دەزانم	١	٦
کۆی گشتی	١٦	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١٦) دەردەکەوێت کەسامپڵی توێژینەوە بەپلەی یەك ئارەزونەکردن بەهۆکاری بڵاونەکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی دەزانن، کەئاماژەیە بۆ بێ بایەخی لەگرتنی وێنەی سێڵفی وبەکارنەهێنانی خودی ئەو تۆڕانە لەلایەن ڕێژەیەکی کەم ودیاریکراو لەژنان.

خشتەی (١٧)

هۆکاری بڵاوکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی

بڕگەکان	دووبارەبونەوە	ڕێژەی سەدی
لاساییکردنەوە	٢٤	٢٨
نمایشی جەستە	٢٢	٢٥
خۆشەویستی خود	١٧	١٩
دروستکردنی بنەمای کەسێتی	١٥	١٧
دورکەوتنەوە لەکێشە وفشارە دەرونیەکان	١٠	١١
کۆی گشتی	٨٨	١٠٠

- بەپێی ئەنجامی خشتەی (١٧) دەردەکەوێت کەژنان بەپلەی یەك لاساییکردنەوە بەهۆکاری بڵاوکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی دەزانن، کەئاماژەیە بۆ کاریگەری کەلتوری وژینگەی کۆمەڵایەتی لەلای سامپڵی توێژینەوە لەپارێزگای سلێمانی.

* دەرەنجامی توێژینەوە:

١. ژنانی کورد بەڕێژەیەکی بەرچاو وێنەی سێڵفی دەگرن.

٢. سامپڵی توێژینەوە بەئاستێکی بەرز گرنگی بەگرتنی وێنەی سێڵفی.

٣. بەدەست خستنی کۆمەڵێك برگەی دیار وەك لایەنی ئەرێنی ونەرێنی گرتنی وێنەی سێڵفی لای ژنانی کورد.

٤. سامپڵی توێژینەوە بەئاستێکی بەرز وقەبارەیەکی زۆرەوە تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی بەکاردەهێنن.

٥. خستنەڕوی هۆکار گەلێکی سەرەکی بۆ بلاْوکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەڵایەتی لای ژنانی کورد.

* ڕاسپاردە:

١. ناوەندە ئەکادیمیەکان گرنگی بەتۆری کۆمەڵایەتی بدەن ولەنێو پڕۆگرامی خوێندن وکۆنگرە زانستیەکانیاندا.

٢. لایەنە پەیوەندیدارە فەرمیەکان لەکوردستان ڕێگەخۆشکەری بەردەوام بن لەفەراهەمکردنی خزمەتگوزاری تەکنۆلۆژی بەگشتی وئینتەرنێت بەتایبەتی، چونکە بۆتە پێداویستی ڕۆژانەی تاکەکان لەچوارچێوەی سیستمی کۆمەڵایەتی لەهەرێمی کوردستان.

* پێشنیار:

١. توێژەرانی میدیا لەداهاتودا توێژینەوە لەسەر ڕۆڵی ئەم وێنانە بکەن لەتۆڕە کۆمەڵایەتیەکان بەگشتی وئینستگرام بەتایبەتی لەبوارە جیاکانی ژیاندا لای چین وتوێژی دیکە.

٢. دەزگا ودامەزراوە جیاجیاکان لەهەرێمی کوردستان کار بۆ هۆشیاری زیاتری کۆمەڵ بکەن لەبەکارهێنانی تۆڕی کۆمەڵایەتی وئاگادارکردنەوەیان لەلایەنە ئەرێنی ونەرێنی هەڵسەکەوتکردن لەگەڵ هەر کەناڵێکی نوێ ودیاردەیەکی باو کەدێتە نێو کۆمەڵ.

*** سەرچاوەکان:**

- **یەکەم: سەرچاوەی عەرەبی.**

– **توێژینەوە.**

١ رشا مرتضى وفادي سالم، **(الإعلام الاجتماعي العربي)**، (دبي: كلية دبي للإدارة الحكومية، تقارير من إنتاج برنامج الحكومة والابتكار، ٢٠١١).

٢ شاكر عبدالحميد، **(الصورة؛ الايجابيات والسلبيات)**، (الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب، مجلة عالم المعرفة، العدد٣١١، يناير ٢٠٠٥).

– **كتێب:**

١ روبرت جيلام سكوت، **(أسس التصميم)**، ترجمة: عبد الباقي محمد ومحمد محمد يوسف، (القاهرة: دار نهضة مصر للطبع والنشر، ١٩٨٠).

٢ شيرين درويش اللبان، **(الألوان في الصحافة المصرية)**، (القاهرة: العربي للنشر والتوزيع، ١٩٩٦).

٣ علم الدين، **(الصورة الفوتوغرافية في مجالات الاعلام)**، (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٨١).

– **ئینتەرنێت:**

١ موقع: البيان، **(جراحات التجميل في عصر سيلفي)**، (http://www.albayan.ae/five-senses/last-page/2014-11-30-1.2255887)، (تاريخ دخول الموقع: ٣-٨-٢٠١٥).

٢ موقع: ثقف نفسك، **(الصورة الذاتية)**، (http//www.thaqafnafsak.com)، (تاريخ دخول الموقع: ٨-٧-٢٠١٤).

٣ موقع: راديو سوا، **(الصور الملتقطة ذاتياً؛ هل تنم عن نرجسية؟)**، (http://www.radiosawa.com/content/selfies-narcissistic-selfish-popular/240 1178.html)، (تاريخ دخول الموقع: ٣-٨-٢٠١٥).

٤ موقع: RT العربية، **(التقاط الصورة الذاتية)**، (http://arabic.rt.com/search/?q=التقاط+الصور+الذاتية&type=)، (تاريخ دخول الموقع: ٢-٧-٢٠١٥).

٥ موقع: روداو، (http://rudaw.net /Arabic/culture)، (تاريخ دخول الموقع: ٣-٥-٢٠١٥).

٦ موقع: شباب، (http//vb.shbab5.com/t354753)، (تاريخ دخول الموقع: ١-٧-٢٠١٥).

٧ موقع مبادرة الاصلاح العربي، **(المرأة العربية ومواقع التواصل الاجتماعي)**، (http://arab-reform.net/spip.php?article 3312)، تاريخ دخول الموقع: (٢٥-٥-٢٠١١).

٨ موقع: ويكيبيديا/الموسوعة الحرة، **(سيلفي)**، (https://ar.wikipedia.org/wiki/سيلفي)، (تاريخ دخول الموقع: ٢٦-٧-٢٠١٥).

- **دووەم: سەرچاوە ئینگلیزیەکان:**

– **توێژینەوە.**

1 Arabie, Phipps, and Yoram Wind. **(Marketing and Social networks)**, In Stanley Wasserman and Joseph Galaskiewicz, Advances in Social Network

Analysis: Research in the Social and Behavioral Sciences. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 1994.

2 Axel Bruns, Mark Bahnisch, **(Social Media: Tools for User-Generated Content)**, 2009, pdf online, available at: <http://www.smartservicescrc.com.au/PDF/Social Media State of the Art March 2009. pdf>.access to the website on 10-5-2011.

3 Cindy Royal. (**User-Generated Content: How Social Networking Translates to Social Capital**), 2008, Association for Education in Journalism and Mass Communication Annual Convention, pdf online, available at: <http://www.allacademic.com/meta/p271193_index. html> access to the website on 27-02-2011.

4 DeWall, C. N., Buffardi, L. E., Bonser, I., & Campbell, W. K. **(Narcissism and implicit attention seeking: Evidence from linguistic analyses of social networking and online presentation)**, Personality and Individual Differences, 51(1), 2011, doi:10.1016/j.paid.2011.03.011.

5 Ekim, B. **(The museum of me: A visual presentation of your online social life on Facebook)**. Proceedings of Visualist 2012 International Congress on Visual Culture: New Approaches in Communication, (Turkey, 1, 2012).

6 Enli, G. S. and Thumim, N. **(Socializing and Self-Reprtesentation online: Exploring Facebook)**, Observatorio Journal, 6 (1), 2012.

7 Flavin marketing. (**Social Networking Exposed)**, 2009, pdf online, available at: <http://mark flavinblog.com/reports/SocialNetworkingExposed.pdf>. access to the website on 10-5-2011.

8 Forest, A. L., & Wood, J. V. **(When social networking is not working: Individuals with low self-esteem recognize but do not reap the benefits of self-disclosure on facebook)**, Psychological Science, 23(3), 2012, doi:10.1177/ 0956797611429709.

9 Gye, L. **(Picture This: the Impact of Mobile Camera Phones on Personal Photographic Practices)**, Continuum: Journal of Media & Cultural Studies, 21 (2), 2007.

10 Igarashi, T., Takai, J., & Yoshida, T. **(Gender differences in social network development via mobile phone text messages: A longitudinal study)**, Journal of Social and Personal Relationships, 22(5), 2005.

11 Jaslina bt. Mohd Tajuddin1, Nor Azlili bt. Hassan & Rahilah bt. Ahmad. **(Narcissism and Social Networking Sites: The Act of Taking Selfies)**, (Carolina: Elon University, The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications, Vol. 13, No. 1, Spring 2015).

12 Jones, A. **(The 'Eternal Return': Self-Portrait Photography and as a Technology of Embodiment),** Journal of Women in Culture and Society, 27 (4), 2002.

13 Lin, K., & Lu, H. **(Why people use social networking sites: An empirical study integrating network externalities and motivation theory)**, Computers in Human Behavior, 27(3), 2011, doi:10.1016/j.chb.2010.12.009.

14 Savage, N. **(Sorting through photos. Communications of the ACM)**, (54 (5), 2011. doi: 10.1145/ 1941487.1941493.

15 Soraya Mehdizadeh. **(Self-Presentation 2.0: Narcissism and Self-Esteem on Facebook)**, (**Published** Online: Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, Vol. 6, Issue 4 August 16, 2010).

16 Taylor M. Wickel. **(Narcissism and Social Networking Sites: The Act of Taking Selfies)**, (Carolina: Elon University, The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications, Vol. 6, No. 1, Spring 2015).

17 Williams, R. **(Revealed: The third largest 'country' in the world—Facebook hits on billion users)**, The Independent, 2012. Retrieve from http://www.independent.co.uk/life-style/gadgets-and-tech/news/revealed-the-third-largest-country-in-the-world--facebook-hits-one-billion-users-8197597.html.

18 Wu, P., O'Brien-Strain, E., Messenlehner, B., & Tretter, D. **(Photobook creation and social sharing on Facebook)**, Proceedings of the 2011 IEEE International Conference on Multimedia and Expo, Barcelona, 1–4. doi:10.1109/ICME.2011. 6012074.

- کتێب.

1 Arnold Edmun, **(link on paper)**, (New York: New York Haper, Row Publishers,1963).

2 Batchen, G. Snapshots, Photographies 1 (2), 2008.

3 Hichs Wilson, **(Words and Pictures)**, (New York: New York Harper, 1995).

- ئینتەرنێت.

1 **(Half of the UK Has Joined the Selfie Craze Creating Over 35 Million Selfies a Month)**. (2013, August). Retrieved from http://finance.yahoo.com/news/half-uk-joined-selfie-craze-073200500.html.

2 website: oxford dictionaries, **(selfie)**, (http://www.oxforddictionaries.com/definition/English/selfie), acces to the website: (26-7-2015).

* پوختەی توێژینەوە:

ئامانج لەم توێژینەوەیە زانینی پەیوەندی نێوان ژنانی کورد بۆ وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلآیەتی، ئەم توێژینەوەیە لەجۆری وەسفیە بەپشت بەستن بەمیتۆدی ڕوپێوکاری بۆ سامپڵێك کەژمارەیان (١٥٠) تاکە لەژنانی کورد لەپارێزگای سلێمانی لەڕێی بەکارهێنانی ئامرازی فۆرمی ڕاپرسی بۆ کۆکردنەوەی داتا وگەیشتن بەئەنجامی زانستی ورد پەیوەست بەپرسیارەکانی توێژینەوە. توێژینەوەکەش گەیشتوە بەکۆمەڵێك دەرەنجام گرنگترینیان: ڕێژەیەکی بەرزی ژنان تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلآیەتی بەکاردەهێنن ووێنەی سێڵفی دەگرن، خۆپەرستی بەپلەی یەکەم دێت لەچوارچێوەی گرنگیدانی سامپڵی توێژینەوەیە بەگرتنی وێنەی سێڵفی، زۆربەی ژنانی کورد وێنەی سێڵفی لەسەر تۆڕی بەیەکگەیشتنی کۆمەلآیەتی بلآودەکەنەوە، لاساییکردنەوە بەڕیزبەندی یەکەم دێت لەهۆکاری بلآوکردنەوەی وێنەی سێڵفی لەسەر ئەو تۆڕانە.

* ملخص الدراسة:

تهدف هذه الدراسة إلى معرفة العلاقة بين المرأة الكوردية للصورة الذاتية على مواقع التواصل الاجتماعي، وهذه الدراسة من الدراسات الوصفية التي تعتمد على منهج المسح لعينة ميدانية بلغت (١٥٠) مفردة من المرأة الكوردية في محافظة السليمانية من خلال أداة استبيان لجمع البيانات والوصول إلى نتائج علمية دقيقة تتعلق بتساؤلات الدراسة. وتوصلت الدراسة إلى عدة نتائج من أهمها: أن نسبة كبيرة من المبحوثين يستخدمون مواقع التواصل الاجتماعي ويلتقون الصورة الذاتية، والأنانية جاءت بالترتيب الاول من ضمن اهتمام المرأة الكوردية بالتقاط الصورة الذاتية، كما اكثرية المبحوثين ينشرون الصورة الذاتية على مواقع التواصل الاجتماعي، وجاءت التقليد بالترتيب الأول من حيث أسباب نشر الصورة الذاتية على تلك الشبكات.

* ABSTACT:

This study aims to find out the relationship between the Kurdish women's self-image on the social networking sites, and this study of descriptive studies that rely on the survey for field sample approach amounted to (150) Single of Kurdish women in the province of Sulaymaniyah through a questionnaire tool for data collection and access to accurate scientific results with questions related to the study. The study found several results of the most important: that a large percentage of the respondents are using social networking sites and meet self-image, and selfishness came first in order from within the Kurdish women's interest to take self-image, as the majority of the respondents publish self-image on the social networking sites, and came tradition first order from where the reasons for the deployment of self-image on those networks.

ئامرازەكانی گەیاندن و تەكنەلۆژیای زانیارییەكان لە پێشخستنی خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییەكاندا (پراكتیزەكردنی گەشتوگوزاری ئەلیكترۆنی بە نموونە)

م.ی. هەردەوان مەحمود كاكەشێخ
زانكۆی سەلاحەددین
كۆلێژی ئەدەبیات
بەشی ڕاگەیاندن

پێشەكی

تۆڕی ئینتەرنێت بەبڕبڕەی پشتی بڵاوبوونەوە و پراكتیزەكردنی تەكنەلۆژیای زانیاری و گەیاندن دادەنرێت، لە ئێستاشدا تۆڕی ئینتەرنێت بووەتە سەرەكیترین ئامرازی بەكارهێنراو لەبواری ئابووریدا، بەتایبەتیش لەبواری گەشتوگوزاردا، بەجۆرێك زۆرێك لە دامەزراوە گەشتیارییەكان بایەخی تایبەتی و فراوان بە ئامرازەكانی گەیاندن و تەكنەلۆژیای زانیارییەكان دەدەن لە پێشخستن و پەرەپێدانی خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییەكاندا، كە ئەمەش دەبێتە مایەی زیادبوونی داهاتی ئەو دامەزراوانە لەڕێگەی گەیشتنیان بە ژمارەیەكی زۆر لە بەكاربەكار (زبائن).

ئامرازەكانی گەیاندن و تەكنەلۆژیای زانیارییەكان لەكۆمەڵێك ڕێگاو تەكنیكی نوێی بەكارهێنراو پێكدێت بەمەبەستی كارئاسانیی چالاكییەكی دیاریكراو و بەرزكردنەوەی توانستی ئەو چالاكییە، هەروەها كۆمەڵێك ئامراز و ئامێری پێویست بەیەكەوە كۆدەكاتەوە بۆ بەكارهێنانی زانیارییەكان لە كۆمپیوتەرەكان و پرۆگرامەكان و كەرەستەكانی پاشەكەوتكردن و گواستنەوەی ئەلیكترۆنیانەی بەوایەر و بێ وایەر، لەڕێگای ئامرازەكانی ڕاگەیاندن بەهەموو شێوەكانی و بەجیاوازیی جۆرەكانی: چاپكراو، بیستراو، بینراو، ئەلیكترۆنی كە بەهۆیەوە دووكەس یان زیاتر پەیوەندی بەیەكەوە بكەن و لەڕێگەی تۆڕە داخراو و تۆڕەكراوەكانیشیەوە پەیام بەپارێزراوی لەنێوان نێرەر و وەرگردا ئاڵوگۆڕ بكرێت.

جیهانگیریی تەكنەلۆژیای زانیارییەكان و گەیاندن، لە هەر كونجێكی ئەم گۆی زەویە ڕێگا دەدات بەردەوام سوود لە خزمەتگوزارییەكانی وەربگیرێت، بەتایبەتیش پاش بڵاوبوونەوەی پاكتاوی نەختینەیی ئەلیكترۆنی (التسوية المالية الالكترونية) بۆ مامەڵە ئەلیكترۆنییەكانی سەرهێڵ، ژمارەی بەكارهێنەران زیادی كرد.

لەئەنجامی فراوانبوون و خێرابوونی بەكارهێنانی ئامرازەكانی گەیاندن و تەكنەلۆژیای زانیارییەكان لەبوار و چالاكی جۆراوجۆر، وڵاتان و كۆمەڵگەكان ناچاربوون خۆیان، لە شێوەی ڕایەڵەیی (شبكي) ڕێكبخەنەوە بەوجۆرەی كە بگونجێت لەگەڵ ئەم قۆناغە و گۆڕانكاریی و پێشكەوتنە تەكنەلۆژییەكان، بەمەش كۆمەڵگە دەتوانێت زانیارییەكان نوێ بكاتەوە و بەكاریان بهێنێ و دابەشییان بكات و هەموو تواناكانیش لەپێناو كاركردن بۆ پەرەپێدانی بەردەوام بخاتەگەڕ. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی بتوانێت گۆڕانی ڕیشەییانە لە دامەزراوەكان و شێوازی بەڕێوەچوون و ڕێكخستنیان بكات. گومانیشی تێدا نییە، ئامرازەكانی ڕاگەیاندن و تەكنەلۆژیای نوێ كاریگەری ڕاستەوخۆ لەسەر كەرتە بەرهەمهێنەرەكان دەكەن بەتایبەتی ئەو كەرتانەی كە پشكی سەرەكییان لە بەرهەمی ناوخۆییدا (GDP) هەیە و لەو ئابوورییە پێشكەوتووانەی كە پێی دەوترێ ئابووری مەعریفە كە قوولبووەتەوە لە كێبركێدا.

تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لە ئامرازە بەهێزەکان دادەنرێت لە بەشداریکردن لە بازاڕە جیهانییەکان و باشترکردن و زیادکردنی خزمەتگوزارییە سەرەکییەکان و باشترکردنی هەلی بوژاندنەوەی نێوخۆیی، لەناویشیدا وەبەرهێنان بە یەکێك لە داینەمۆ سەرەکییەکانی کێبڕکێیکردنی دامەزراوە ئابوورییەکان دادەنرێت. بەگوێرەی توێژینەوەیەکی ڕێکخراوی هاوکاریی ئابووری و پەرەپێدان(Organization for Economic Co-operation and Development) کە بە(OECD) ناسراوە، تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن یەك لەهۆکارە گرنگ و یەکلاکەرەوەکانی پاڵنان بە پەرەپێدانی ئابووری دادەنرێت، بۆیە پێویستە بخرێتە ناو ڕیشاڵی پێکهاتەی ئابووری و کۆمەڵایەتی، هەروەها ئاماژە بەوە دەدات کە خزمەتگوزارییەکان کەرتی گەشتوگوزار لە بازرگانی ئەلیکترۆنییدا پلەی یەکەمی وەرگرتووە.

بەشی یەکەم: میتۆدنامەی توێژینەوەکە

یەکەم: ڕەهەندەکانی توێژینەوە

١- کێشەی توێژینەوە

کێشەی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە بایەخ نەدانی کەرتی گەشتوگوزار بە ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان لە پرۆسەی بوژاندنەوە و پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزاردا، چونکە کەڵك وەرنەگرتن لە تەکنەلۆژیای زانیاری ڕەنگدانەوەی نەرێنی دەبێ لەبەردەم پرۆسەی پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزاردا. جگە لەمە کێشەی توێژینەوەکە لەم پرسانەدا خۆی دەبینێتەوە:

أ.ئایا توانای ئەوە هەیە کە ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان بەکاربخرێ لە پەرەپێدان و پێشخستنی کەرتی گەشتوگوزاردا؟

ب.ئایا خواست لەسەر بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لەبواری گەشتوگوزاردا ڕوو لە زیادبوون نییە بەتایبەتی بۆ گەشتیارانی بیانی؟

٢- گرنگی توێژینەوە

گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لەوەدا خۆی دەبینێتەوە کە لەڕووی زانستیی و پراکتیکییەوە تاووتوێی یەکێك لە بابەتە گرنگەکانی ڕاگەیاندنی ئابووری دەکات، کە بریتییە لە بوژاندنەوە و پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزار بەهۆی کەڵکوەرگرتن لە ئامرازەکانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن و بەکارخستنی لە پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزاردا.

٣-ئامانجەکانی توێژینەوە

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە دەکرێت لەم خاڵانەدا ڕوونبکرێتەوە:

أ. ناساندنی چەمکی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن و خستنەڕووی ڕۆڵ و کاریگەرییان لە پێشخستنی کەرتی گەشتوگوزادا.

ب.خستنەڕووی ڕەنگدانەوەی کارئاسانییەکانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لە پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزادا.

دووەم: پرسیارەکانی توێژینەوە

بۆ گەیشتن بە ئامانجی سەرەکی توێژینەوەکە توێژەر هەستاوە بە ئاراستەکردنی چەند پرسیارێك لە دەستەی گشتی گەشتوگوزاری هەرێمی کوردستان, تاوەکو لەرێی وەلامی پرسیارەکانەوە رۆڵ و کاریگەریی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لە پەرەپێدانی خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییەکاندا بخاتە روو.

أ- ئایا بەکارخستنی ئامرازەکانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لە ئامادەکردن و کارئاسانی لە گەیاندنی زانیاری بەگەشتیار، دەبێتە هۆکاری پێشخستنی کەرتی گەشتوگوزار؟

ب- ئایا پێشخستنی کەرتی گەشتوگوزار (بەهۆی بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن) یارمەتیدەرە لە بوژاندنەوەو پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزار؟

سێیەم: کۆمەڵگە و نمونەی توێژینەوە

کۆمەڵگەی توێژینەوەیە بریتییە لە شوێنە گەشتیارییەکانی (المرافق السياحية) هەرێمی کوردستان، نمونەی توێژینەوەکەش لەشوێنە گەشتیارییەکانی شاری هەولێر وەرگیراوە، لەبەر ئەم هۆکارانە:

١.شاری هەولێر خاوەنی چەندین ناوچەی گەشتیارییە وەکو (ئەکواتارین, هۆتێل دیڤان, تاڤگەی گەلی عەلی بەگ, هاوینەهەواری جوندیان).

٢.شاری هەولێر یەکێکە لەوشارانەی کە چەند ساڵێکە بایەخی تایبەت بە بوژاندنەوەو پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزاری دەدات.

٣.شاری هەولێر لە ئێستادا ناوەندێکی گەورەی گەشتیارییە، جگ لەوەی پایتەختی هەرێمی کوردستانە، رۆژانە ژمارەیەکی زۆری هاووڵاتی رووی تێدەکەن و بووەتە ناوەندێکی گەورەی گەشتیاریی و بازرگانی.

٤.شاری هەولێر بە پایتەختی گەشتیاری وڵاتانی عەرەبی بۆ ساڵی ٢٠١٤ ناسێنراوە.

چوارەم: بوارەکانی توێژینەوە

١. بواری مرۆیی: بواری مرۆیی ئەم توێژینەوەیە خۆی دەبینێتەوە لەو گەشتیارانەی کە بەمەستی گەشتکردن دێنە هەرێمی کوردستان.

٢. بواری کات: ئەم توێژینەوەیە لە ساڵی ٢٠١٤ ئەنجام دراوە.

٣. بواری شوێن: لەرووی شوێنەوە شاری هەولێری پایتەختی هەرێمی کوردستان هەڵبژێردراوە.

پێنجەم: رێبازی توێژینەوە

جۆری ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە توێژینەوەی وەسفی، کە راڤەکردنێکی ورد بۆ ئەو داتا و زانیارییانە دەکات کە توێژەر لە چەند خشتەیەکدا خستوونیەتەروو، لەم توێژینەوەیەدا کۆکردنەوەی داتاو زانیاری لە رێگەی چاوپێکەوتن و سەرنجدانەوە وەکو کەرەستەی توێژینەوە بەکارهێناوە بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی توێژینەوەکە، چونکە ئەم ئامرازەش یەکێکە لەو کەرەستە گونجاوانەی کە بەکاردێت بۆ کۆکردنەوەی داتا و زانیاری. هەروەها سوود لە رێبازی شیکردنەوەی ناوەرۆك وەرگیراوە لە شیکردنەوەی داتاکاندا لەناو کۆمەڵگەی توێژینەوەدا، کە ئەم رێبازەش یەکێکە لەرێبازە باوەکان لەتوێژینەوەکانی راگەیاندندا.

شەشەم: چەمكەكانی توێژینەوە

١- بازرگانی ئەلیكترۆنی(Electronic Commerce):

بازرگانی ئەلیكترۆنی واتە كڕین و فرۆشتنی بەرهەم و خزمەتگوزارییەكان لەلایەن كۆمپانیا و بەكاربەرەكان لە ڕێگەی ئامرازە ئەلیكترۆنییە جیاوازەكانەوە و بەبێ بەكارهێنانی هیچ بەڵگەنامەیەكی كاغەزیی[(١)].

٢- گەشتوگوزاری ئەلیكترۆنی(Electronic Tourism):

گەشتوگوزاری ئەلیكترۆنی بریتییە لە پراكتیزە كردنی بازرگانی ئەلیكترۆنی لە بواری گەشتوگوزاردا لەناو چوارچێوەی گشتی خزمەتگوزارییە ئەلیكترۆنییەكاندا (Electronic Services)، كە هەریەك لە كاری ئەلیكترۆنی و بازرگانی ئەلیكترۆنی دەگرێتەوە، چونكە بە ڕەگەزێكی بەدیهێنەری سەركەوتنی هەردوو پرۆسەكە دادەنرێت لەڕێگەی زیادكردنی بەهای خواستی بەرهەم (اضافة القيمة المطلوبة للمنتج)، كە دەبێتە مایەی پڕكردنەوەی پێداویستییەكان بەكاربەر[(٢)].

٣- تەكنەلۆژیای زانیارییەكان و گەیاندن(Information and Communication Technology):

تەكنەلۆژیای زانیارییەكان و گەیاندن بریتییە لە كۆمەڵە ئامراز و ئامێرێك كە توانای پاشكەوتكردن و چارەسەركردنی داتاو زانیارییەكان فەراهام دەكات، و هەروەها گەڕاندنەوەی ئەو داتاو زانیاریيانە لەكاتی پێویستدا، پاشان بەستنەوەی ئەو داتاوزانیاریيانە بە ئامێری گەیاندنەوە و گواستنەوەی بۆ هەر شوێنێك لەسەرانسەری دونیادا[(٣)].

٤-گەشتیار (Tourist)

ئەوكەسەیە كەشوێنی هەمیشەیی خۆی جێدەهێڵێت، بۆماوەیەك كەمتر نەبێت لە (٢٤) كاتژێرو زیاتریش نەبێت لە ساڵێكی تەواو، كە ماوەیەكی دووری دەبڕێت بەمەبەستی دابینكردنی حەزوو ئارەزووەكانی كەپەیوەندییان نییە بە بەدەستهێنانی دەستكەوتێكی ماددییەوە[(١)].

بەشی دووەم: ئامرازەكانی گەیاندن و تەكنەلۆژیای زانیاری و كاریگەرییان

ئەو گۆڕانكاریە تەكنۆلۆژی و پێشكەوتنەی كە لە ئامرازەكانی گەیاندن و تەكنەلۆژیای زانیارییەكاندا روویانداوە شێوازی تازەی مامەڵەكردنیان سەپاندووە، لەپێشەوەی هەموو ئەوانەش خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییە ئەلیكترۆنییەكانن كە لەكاتی ئێستادا بوونەتە پێویستیەكی ئەوتۆ كە هیچ چالاكیەكی بواری گەشتوگوزاری ناتوانێ فەرامۆشیان بكا. قسەكردن لەسەر ئەم خزمەتگوزاریانە بوویتە بایەخی ژمارەیەكی زۆر لە توێژینەوە یاسایی و گەشتوزاریەكان، وەكو هەوڵێك بۆ دانانی چوارچێوەیەكی یاسایی و ڕێكخستن بۆی.

---

(١) http://www.investorwords.com/1637/e_commerce.html

(٢) هند محمد حامد، التجارة الالكترونية في المجال السياحي ، النسخة الالكترونية ، القاهرة ، ٢٠٠٣ ، ص‌ص ١٥١و ١٥٣ .

(٣) سامية محمد جابر، نعمات أحمد عثمان، الاتصال والإعلام (تكنولوجيا المعلومات)، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، ٢٠٠٠، ص١٠٨ .

(١) لوقمان وسو عومەر: بنەماكانی جوگرافیای گەشتوگوزار بەپراكتیزەكردن لەقەزای كۆیە، چاپخانەی شەهاب، لەبڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵینەوەو پەخشی كۆیە، كۆیە، ٢٠٠٩، ل٢٣.

بۆ خستنەڕووی ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و کاریگەرییان لەسەر کەرتی گەشتوگوزار، ئاماژە بە چەند بابەتێك دەکەین:

یەکەم: چەمك و پێناسەی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی

چەمکی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی بریتییە لەو چەمکە نوێیانە لەزانستی گەشتوگوزاردا کە بەتوندی تێکەڵی چەمکی بازرگانیی ئەلیکترۆنی دەبێ. توێژەر توانیویەتی ژمارەیەك لەو پێناسانەی کە بۆ چەمکی گەشتوگوزاریی ئەلیکترۆنی دەکرێ بدۆزێتەوە، لەهەموویان گرنگتر ئەوەیانە کە ئاماژە بۆ "بەکارهێنانی کارکردنە ئەلیکترۆنییەکان دەکا لەبواری گەشتکردن و گەشتوگوزاردا لەگەڵ بەکارهێنانی تەکنیکەکانی ئینتەرنێت لەپێناو چوستکردنی هاوردەکاری گەشتوگوزاری و گەیشتن بەو ئاسانکاریانەی کە بۆ بەکاربەرە گەشتیارکەرەکان کاریگەرترن"[٢].

هەروەها بریتیە لە "شێوازێکی گەشتوگوزار کە هەندێك لە راییکردنی کارەکانی تێدا دەکرێ لەنێوان دەزگایەکی گەشتیارکار و یەکێکی دیکەدا یان لەنێوان دەزگایەکی گەشتوگوزار و بەکاربەر (گەشتیار) لە رێگەی بەکارهێنانی تەکنۆلۆجیای زانیاری و پەیوەندیەکان و بەشێوەیەك کە نیشاندانی خزمەتگوزارییە گەشتوگوزاریەکان لە رێگەی تۆڕی زانیاریی نێودەوڵەتیەوە (ئینتەرنێت) بۆ ویستوخواستەکانی گشت گەشتیارەکان لەوانەی کە دەیانەوێ ئەو خزمەتگوزارییە گەشتوگوزاریەی کە لەناو تۆڕی ئینتەرنێتدا پێشکەشیان دەکرێ قبووڵ بکەن"[٣].

ئەوەی لەو پێناسانەدا تێبینیدەکرێ ئەوەیە، کە بایەخێکی زۆر بەو پێشکەوتنە تەکنۆلۆجیاییە دەدەن، کە لە تۆڕی زانیاریی نێودەوڵەتی بەرپا بووە و ئەو کاریگەریانەی کە لەسەر شێوازەکانی گەشتوگوزارە جیاوازەکاندا هەیە بەجۆرێك کە دەتوانرێ ناوی لێبنرێ، بەوەی کە "ئەلیکترۆنییە" هەڵبەتە مەبەست لە شێوازە گەشتوگوزاریەکەیە. ئەگەر بەکارهێنانی تەکنیکە نوێیەکانی تێدا بەکار بهێنرێ لەنیشاندانی بەرهەمەکان و پێشکەشکردنیان بەگەشتیاران لەسەر تۆڕی ئینتەرنێتدا. ئەمەش هەموو ئەو کارە گەشتوگوزارییە شێوەزانراوانە دەگرێتەوە هەر لە نیشاندانی بەرنامەکانی گەشتکردن و جێگرتن لە گەشتە گەشتوگوزاریەکان و رێکخستنیان لە رێگەی ئینتەرنێتەوە و ئەو خزمەتگوزاریانەی کە دوای دەستکەوتنی بەرهەمەکە پێویستن.

گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی پەیوەندیەکی توندی بە چەمکی بازرگانی ئەلیکترۆنییەوە هەیە کە پێناسەکەی بەپێی جیاوازی ئەو تێڕوانینە تەسك و فراوانە دەگۆڕێ کە پێیەوە سەیر دەکرێ. پێناسەی تەسکی بازرگانیی ئەلیکترۆنی تەنیا بۆ کردارەکانی هێنان و بردنی کەلوپەل و خزمەتگوزارییەکانە لە رێگەی هۆیەکی ئەلیکترۆنی یان پێناوێکی ئەلیکترۆنییەوە. ئەمەش ئەو مانایەیە کە پرۆژە یاساییەکەی میسر بۆ بازرگانیی ئەلیکترۆنی پشتی پێ بەستووە هەروەك لە گۆڤاری (ئەهرام)ی ئابووریدا لەساڵی ٢٠٠١ بڵاوکراوەتەوە. لەکاتێکدا رێکخراوی بازرگانیی جیهانی بەوە

---

[٢] یوسف محمد وردانی, کیفیة تنظیم السیاحة الالکترونیة و مردودها علی صناعة السیاحة, ٢٠٠٨, نقلا عن الموقع الالکتروني: https://historicalcities.wordpress.com/2009/03/18

[٣] د.عبدالله بن سلیمان العمار: السیاحة الالکترونیة, الجزیرة للصحافة والطباعة والنشر, نقلا عن الموقع الالکتروني: http://www.al-jazirah.com/2009/20090816/ar7.htm

پێناسەی دەکا کە "چالاکیی بەرهەمهێنان و خزمەتگوزاری و دابەشکردن و ناردنە بازاڕ یان دانەدەستی کڕیارە لە ڕێگەی پێناوە ئەلیکترۆنییەکاندا"[١].

بەم مانا فراوانەی بازرگانیی ئەلیکترۆنی پێنج جۆرە چالاکیی دەبێ، کە پەیوەستن بە مامەڵە بازرگانییەکان کە بریتیین لە ڕێکلامکردن بۆ کەلوپەلەکە و ئەو خزمەتگوزاریانەی کە لە ڕێگەی ئینتەرنێتەوە نیشان دەدرێن لەناو ئەم شوێن و کۆگا گریمانەییانەی ناو ئینتەرنێت، لەگەڵ دانی نرخەکان بەپارە لە ڕێگەی هۆیەکانی پارەدانی ئەلیکترۆنییەوە و کردارەکانی دابەشکردن و گەیاندنی کەلوپەل و خزمەتگوزاری و بەدواداچوونی کارەکان، چ لە ڕێگەی ئینتەرنێتەوە بێ یان لەڕێگە ئاساییەکانی دیکەوە[٢]. ئەم پێناسەیە وا لە بازرگانیی ئەلیکترۆنی دەکا بەجۆرێك فراوان بێ کە هەر زانیاری یان خزمەتگوزارییەك بگرێتەوە کە کۆمپانیایەك پێشکەشی یەکێکی دیکەی دەکا یان دەیداتە بەکاربەر لە ڕێی ئینتەرنێتەوە یان لەهەر ڕێگەیەکی دیکەی پەیوەندیی ئەلیکترۆنی، هەر لەو زانیاریانەی پێش کڕینەوە بگرە تا کۆتایی بە خزمەتگوزارییەکانی دوای فرۆشتن دەهێنرێ. لەکاتێکدا هەندێك وای دەبینن کە چەمکەکە فراوانترە و ئەوەش دەگرێتەوە کە "ڕاییکردنی جۆرەها کارە لە ڕێی تۆڕی زانیاریی نێودەوڵەتیەوە"[٣]. ئەمەش مامەڵەکانی نێوان کۆمپانیاکان و بەکاربەران و ئەوانەی حکوومین دەگرێتەوە، ئەوجا لەنێوان دەستە حکوومیەکان بێ لەناو خۆیاندا یان لەنێوان ئەوان و کۆمپانیا تایبەتەکان لەسەر تۆڕی ئینتەرنێت.

گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی بەشی گەورە لە قەبارەی بازرگانی ئەلیکترۆنی پێکدەهێنێ, کە تەنها لە ساڵی ٢٠١٠ داهاتی ئەم کەرتە لە جیهاندا ٨٩ملیار دۆلاری تێپەڕاند, لەساڵی ٢٠٠٩ تەنها لە فەرەنسا ڕێژەی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی گەیشتە ٥٥٪ لە کۆی قەبارەی بازرگانی ئەلیکترۆنی ئەو وڵاتەدا, ئەم ڕێژەیەش بەردەوام لە بەرزبوونەوەدایە. ڕێکخراوی عەرەبی بۆ گەشتوگوزار لەڕاپۆرتی خۆیدا ڕونیکردۆتەوە ٤٠٪ی کۆی گشتی ژمارەی گەشتیارانی جیهان ٩٣٨ملیۆن گەشتیار خزمەتگوزارییە گەشتیارییە ئەلیکترۆنییەکانیان بەکارهێناوە, چ بۆ پرسیارکردن و دەستکەوتنی زانیاری, یاخود بۆ کڕین و شوێنگرتن(حجز) و گەشت, ژمارەی ئەو کەسانەی کە سەردانی وێبسایتە جیهانییەکانی وەکو www.expedia.com دەکەن ٥٠ملیۆن سەردانکەرە و هی www.orbitz.comیش ٣٥ملیۆن سەردانکەرە[١].

خشتەی (١)

گەشەسەندنی گەشتوگوزاری نێودەوڵەتی لەماوەی ساڵانی ١٩٥٠–٢٠٢٠[٢]

ساڵەکان	ژمارەی گەشتیار (بەهەزار)	داهات (بەملیۆن دۆلار)
١٩٥٠	٢٥,٢٨٢	٢,١٠٠
١٩٦٠	٦٩,٣٢٠	٦,٨٦٧

---

[١] أحمد حمد الله السمان: التجارة الالكترونية وتنمية الصادرات، سلسلة أوراق اقتصادية (جامعة القاهرة، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، العدد٢٤، فبراير ٢٠٠٥)، ص٧-٩.

[٢] عبدالله فرغلي على موسا, تكنولوجيا المعلومات و دورها في التسويق التقليدي والالكتروني, دار الفكرالعربي، القاهرة, ٢٠٠٧, ص٢٨.

[٣] فريد النجار ، وليد النجار وآخرون, وسائل المدفوعات الالكترونية– التجارة والأعمال الالكترونية المتكاملة, الدارالجامعية, ٢٠٠٦, ص٤٧.

[١] د.بختي إبراهيم و د.شعوبي محمود فوزي, دور تكنولوجيا المعلومات و الاتصال في تنمية قطاع السياحة و الفندقة, مجلة الباحث, عدد٠٧/٢٠٠٩–٢٠١٠, ص٢٧٦.

[٢] لوقمان وسو عومەر: س.پ، ل١٧.

١٩٧٠	١٦٥,٧٨٧	١٧,٩٠٠
١٩٨٠	٢٨٧,٧٨٧	١٠٣,٥٣٥
١٩٩٠	٤٥٧,٣٠٦	٢٦٣,٣٥٧
٢٠٠٠	٦٩٨,٧٩٣	٤٧٥,٢٧٧
٢٠٠٣	٧٠٣,٠٠٠	٥١٤,٠٠٠
٢٠٢٠	١,٥٦١,١٠٠	٢٠٠٠,٠٠٠

گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی کاریگەری زۆری کردۆتە سەر گەشەسەندنی گەشتوگوازری نێودەوڵەتی, هەروەك لە خشتەی (١)دا هاتووە، کە ژمارەی گەشتیاران لە ٢٥ملیۆن گەشتیارەوە لە ساڵی ١٩٥٠ زیادی کردووە بۆ ٧٠٣ملیۆن گەشتیار لە ساڵی ٢٠٠٣دا و چاوەڕێش دەکرێت کە ئەم ڕێژەیە بەرز بێتەوە بۆ ١,٥٦ملیار گەشتیار لە ساڵی ٢٠٢٠دا بەگوێرەی لێکۆڵینەوەی ڕیکخراوی گەشتوگوازری جیهانی. واتە ژمارەی گەشتیاران لەماوەی ساڵەکانی ١٩٥٠-٢٠٠٣دا زیاتر لە ٢٨ئەوەندەی خۆی زیادی کردووە، هەروەها بەبۆچوونی هەمان ڕێکخراو چاوەڕوان دەکرێت کە تا ساڵی ٢٠٢٠ زیاتر لە ٦٢هێندەی خۆی زیاد بکات. هەروەها داهاتی نێودەوڵەتی بواری گەشتوگوزاریش لەنێوان ساڵانی ١٩٥٠-٢٠٠٣ لە ٢,١ملیار دۆلارەوە گەیشتووەتە ٥١٤ ملیار دۆلار واتە ٢٤٤جار هێندەی خۆی زیادی کردووە، لەماوەی نزیکەی نیوسەدەداو چاوەڕێش دەکرێت بگاتە ٢٠٠٠بلیۆن دۆلار لە ساڵی ٢٠٢٠ بەگوێرەی پێشبینییەکانی (WTO) واتە ٩٥٢جار هێندەی خۆی زیاد بکات.

دووەم: گرنگیی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی و کاریگەریی لەسەر ئابووری نەتەوەیی

گرنگیی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی لەو سوودە گەورەیەوە سەرچاوە دەگرێ کە فەراهەمی دەکا، چ بۆ پێشکەشکارانی خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییەکان بێ یان بۆ گەشتیاران خۆیان. لەوەش کە بەشداری دەکا لە بازدان بەسەر ئەو بەربەستە کلاسیکیانەی کە مامەڵە گەشتوگوزارییە ئاساییەکان هەیانە، لەگرنگترین سوودەکانی:

١- پێشکەشکردنی ئەو زانیاریانە ئاسان دەکا کە پیشەسازیی گەشتوگوزاری پشتیان پێ دەبەستێ چونکە خزمەتگوزارییە گەشتیارییەکان بەوە دەناسرێنەوە کە بەرهەمێکن لە زانیارییەکانیاندا بەشێوەیەکی گەورە جیاوازن و باشی و خراپیەکانیان تەنیا بە تاقیکردنەوە دەزانرێن و بەشێوەیەکی بنەڕەتی پشت بەمتمانەی گەشتیار دەبەستێ لە باشی خزمەتگوزارییە گەشتیارییەکانی کە کۆمپانیا و دەزگا گەشتیارییەکان پێشکەشی دەکەن[1]. لێرەدا بەکاربەری گەشتیار دەتوانێ هەموو داتاکان و زانیارییەکانی کە پێویستیەتی دەربارەی بەرهەمێکی گەشتیاری لە ڕێی تۆڕی ئینتەرنێتەوە دەستی بکەوێ. ئەو زانیاریانەش کاتی فڕینی فڕۆکە نرخی بلیت و هۆتێل و بەرنامە گەشتیارییەکان و شوێنەکانی بەکرێگرتنی ئوتومبێل و ...هتد دەگرێتەوە. ئەمە یارمەتیدەرە لە دابینکردنی حەزەکانی گەشتیار و قایلکردنی بەپێداویستیە بنەڕەتیەکانی، ئەوەش لە ڕێی ڕەخساندنی بوار بۆ گەشتیار تا بەراورد لەنێوان شوێنە گەشتیارییە جیاوازەکان بکا و گونجاوترینیان هەڵبژێرێ، بەبێ ئەوەی پێویستی بەوە بێ کە لەشوێنێکەوە بچێتە شوێنێکی دیکە. تۆڕی ئینتەرنێتیش ئەمە دابین دەکا لە ڕێی زۆر جۆرە شێوازێك کە زانیارییە

[1] أحمد حمد الله السمان: م.س، ص١١.

ورده نووسراو و وێنەگیراوەکان دەگرێتەوە کە گەشتیار دەتوانێ لە ڕێگەیانەوە بەخۆی سەردانی شوێنەکە بکا یان لاپەڕەی بەرهەمەکە هەڵداتەوە یان تەنانەت گەشتیار دەتوانێ ئەو بەرنامە گەشتیارییە داڕێژێ کە خۆی دەیەوێ، بەبێ ئەوەی خۆی بە بەرنامەیەکی پێشتر داڕێژراو ببەستێتەوە و بەپێی ئەو توانا داراییەی کە دەتوانێ خەرجی بکا.

٢- کەمکردنەوەی خزمەتگوزارییە گەشتیارییەکانی کە پێشکەش دەکرێن[٢]. بەوەش بەرهەمە گەشتیارییەکە دەبێتە جێی بەراوردکردن لەبەر کەمی نرخ. بەکارهێنانی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی دەتوانێ تێچوونەکانی بەبازاڕکردنی گەشتیاری و بەرهەمهێنان کەم بکاتەوە (پەیوەندیکردن لەنێوان بەرهەمهێنی خزمەتگوزاریی گەشتیاری و پێناوەکە ئاسان و خێراتر دەکا). هەروەها تێچوونەکانی دابەشکردن (کرداری ئەنجامدانی گرێبەست لەگەڵ توێژێکی گەورە لە ئامانجکراوان) ئاسان دەکا. سەرباری بچووککردنەوەی قەبارەی کارکەران. بۆ نموونە گەشتیار دەتوانێ بلیتی فڕۆکە یان پسوولەی گۆڕینەوەی تایبەتی بۆ گرتنی هوتێلەکان لە ڕێی پۆستەی ئەلیکترۆنییەوە بەدەست بێنێ.

٣- بەئاسانی بەرهەمی گەشتیاری پەرەپێدەدرێ و چالاکیی گەشتیاری تازەتر پەیدا دەبێ کە بۆ توێژە جیاوازەکانی گەشتیاران دەگونجێ. ئەویش لە ڕێی ڕاپرسی کە دەتوانی لێیەوە حەزە نوێیەکان و خزمەتگوزارییە بنەڕەتیەکان و تەواوکەرەکانی کە گەشتیاران پێیان دەوێ بزانی.

٤- توانای ڕکابەری لەناو دەزگا گەشتیارییەکان زیاتر دەبێ. ئەوەش یارمەتیدەرە لە زیادکردنی فرۆشتن و دەستکەوت و قازانجەکاندا بەشێوەیەك کە کاردانەوەی دەبێ لەسەر ئەو بەهایانەی کە دەخرێنە سەر کەرتی گەشتیاری لەبەرهەمهێنانی گشتیی ناوخۆدا.

٥- بڵاوبوونەوەی بەکارهێنانی گەشتیاریی ئەلیکترۆنی بەڵگەیە بۆ پێشکەوتنی ژێرخانی تەکنۆلۆژی و خزمەتگوزارییە ئەلیکترۆنییەکان لەو وڵاتەدا بەوەی کە هاوبەشی دەکا – لەگەڵ هۆکاری دیکەدا- لە زیادبوونی وەبەرهێنانە بیانییەکان و ژێرخانی کارە حکومیەکانیش باوەڕپێکراوتر دەبن لە ڕاپۆرتە نێودەوڵەتیەکاندا.

کەواتە بایەخی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی لەگەڵ زیادبوونی گرنگیدان بە بازرگانیی ئەلیکترۆنی زۆرتر دەبێ چونکە دوای ئەوەی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی پێشان بەبڕی ٧٪ بەشداری بازرگانیی ئەلیکترۆنیی دەکرد لەساڵی ٢٠٠٢ دا بۆ ٣٥٪ بەرزبۆوە. هەندێك توێژینەوە ئەوانەیان نیشان داوە کە[١]:

أ. زیاتر لە ٦٤ ملیۆن هاوڵاتی ئەمریکایی لەساڵی ٢٠٠٣ دا ئینتەرنێتیان بەکارهێناوە بۆ گەڕان بەدوای زانیاریی تایبەت بەشوێنی گەشتیاریی جیاواز و نرخ و بەرنامە گەشتیارییەکان، کە ٦٦٪ لەوانە لە ڕێی ئینتەرنێتەوە شوێنیان گرتووە. لەساڵی ٢٠٠٥ دا فرۆشتنەکانی ئینتەرنێتی بازاڕی گەشتکردن بە ڕێژەی ٣٠٪ لە ئەمریکا زیادی کردووە.

ب. لە وڵاتانی یەکێتیی ئەوروپا لەساڵی ٢٠٠٣ دا فرۆشتنەکانی گەشتکردن بەشێوەیەك زۆربوو کە گەیشتە ١٤ملیار دۆلار.

ج. بەپێی کۆمیسیۆنی ئەورووپی لەساڵی ٢٠٠٣ دا ٨٠٪ی هوتێلەکان وێبسایتی ئەلیکترۆنی تایبەتی خۆیان هەبووە. لەکاتێکدا لەوڵاتی نەمسا ٩٠٪ی هوتێلەکان وێبسایتی ئەلیکترۆنیان هەیە کە ٦٣٪ خزمەتگوزاری فرۆشتن لە ڕێی ئینتەرنێتەوە پێشکەش دەکەن و داواکاریی جێگرتن لەناویاندا دەگاتە ٧٣٪.

---

[٢] احمد حمدالله السمان: م.س، ص١٢ .

[1] أحمد غاوي: السياحة الإلكترونية تسهم في تخفيض تكاليف الرحلات السياحية, نقلا عن الموقع: www.alriyadh.com/400230

د. قەبارەی فرۆشتنە گەشتیارییەکان لە ڕێی بازرگانیی ئەلیکترۆنییەوە لەساڵی ٢٠٠٦ دا گەیشتە ٦٣ملیار دۆلار کە ٢٠ملیاری لەئەوروپا بوو[٢].

سێیەم: پێداویستیە گشتییەکان بۆ پراکتیزەکردنی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی

گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی پێویستیی بە زۆر شت هەیە بۆ ئەوەی پراکتیزە بکرێ، بەتایبەتیش لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەو پێداویستیانەش پەیوەست نین بە ژێرخانە گەشتیارییەکەی کە هەیەتی، بەڵکو لەوە تێدەپەرێ بۆ ئەوەی چوارچێوەی دامەزراوەیی و ڕێکخستنەکانی بگرێتەوە کە کارەکان ڕێکدەخا لەگەڵ ژێرخانی یاسادانان لەبواری بازرگانیی ئەلیکترۆنی و پێشکەوتن لە ژێرخانی تەکنۆلۆجیای زانیارییەکان[١]. لەکۆتاییشدا ئەو ژێرخانە رۆشنبیریەی کە یارمەتی وەرگرتنی تاك و کۆمەڵ دەدا بۆ بیرۆکەی بازرگانیی ئەلیکترۆنی بەگشتی.

١- بوونی چوارچێوەیەکی دامەزراوەیی و ڕێکخراو: ئەم لایەنە پەیوەستە بە گرنگی بوونی هەماهەنگی لەنێوان دامەزراوە حکوومیەکان لەناو خۆیاندا. هەروەها بەشداری لەگەڵ کەرتی تایبەت و کۆمەڵگەی مەدەنی لە ڕێی نیشاندانی ئەو سوودانەی کە بۆ هەمووان دەگەڕێتەوە بەهۆی پیادەکردنی سیستەمەکانی بازرگانیی ئەلیکترۆنی لەبواری چالاکیەکانی گەشتیاریدا. بوونی گفتوگۆیەکی بنیاتنەر لەنێوان دامەزراوەکاندا یارمەتی دروستبوونی ژینگەیەکی دروست و گونجاو دەدا بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکان[٢]. دەکرێ وەزارەتی گەشتوگوزار و دەستە پەیوەستەکان بەنوێنەرایەتی حکوومەت یارمەتیی ماددیی کۆمپانیا و ئاژانسە گەشتیارییە جیاوازەکان بدەن لەپێناو بەکارهێنانی (ئەپڵیکەیشنەکانی) ئینتەرنێت لەبواری کارکردنیاندا لەگەڵ فەراهەمکردنی داتابەیسی ورد لەسەر شوێنە گەشتیاری و بەرهەمەکانی و یارمەتیدانی سایتە ئەلیکترۆنییەکانی تایبەت بەو پیشەسازیە. کۆمپانیا دیارەکانی کەرتی تایبەت بەو شارەزاییەی کە هەیانە لەتەکنۆلۆجیای زانیاری و بەبازاڕکردن و بازرگانی ئەلیکترۆنی دەتوانن ئامۆژگاری و ڕاوێژ پێشکەشی ناوەندی بڕیاردان بکەن.

ئەرکە دامەزراوەیی و ڕێخستنیەکان لەئاستی ناوەخۆ دەچنە دەرێ و هەردوو چوارچێوەی ناوچەیی و نێودەوڵەتی دەگرنەوە، وەك لە بەشی سێیەمی ئەم توێژینەوەیە ئاماژەی پێدەدەین.

٢- بوونی چوارچێوەیەکی یاسایی دیارکراو لەسەر ئاستەکانی نێودەوڵەتی و ناوخۆدا: گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی بە بەشێك لە بازرگانیی نێودەوڵەتی دادەنرێ کە لێی جیاناکرێتەوە و لەچوارچێوەی "ڕێکەوتنی گشتی بۆ ڕزگارکردنی بازرگانی لەخزمەتگوزاری"ی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی کار دەکا. ئەوەش وای لەزۆربەی وڵاتە عەرەبیەکان کردووە کە ناوی خزمەتگوزارییە گەشتیاریەکانیان لەناو ئەو خشتەی پابەندبوونانەدا تۆمار بکەن کە پاشکۆی ڕێکەوتنی گشتیی ڕزگارکردنی بازرگانییە لە خزمەتگوزارییەکان. ئەوەش بەمەبەستی ڕزگارکردنێکی پلەبەپلە بۆ کەرتی گەشتیاری لەپێناو دابینکردنی ئەو ئامانجانەی گەشەپێدان کە ویستراوە و بۆ ئەوەش کە وەبەرهێنانی بیانی بۆ خۆیان ڕاکێشن[٣]. بەم پێیە ڕێکەوتنی گشتی بۆ ڕزگارکردنی بازرگانی لەخزمەتگوزاریدا بریتییە لە سەرەتایەك بۆ

---

[٢] منى زكريا محمد عبد الفتاح: أسرار السياحة الإلكترونية, نقلا عن الموقع: www.masress.com/october/109844

[١] د.بختي إبراهيم و د.شعوبي محمود فوزي: م.س, ص٢٧٧.

[٢] أ.د.منيرحجاب: الاعلام السياحي، دارالفجر للنشروالتوزيع،ط٢،القاهرة،٢٠٠٣، ص٤٧.

[٣] د.بختي إبراهيم و د.شعوبي محمود فوزي: م.س،ص٢٧٨.

گەڕان بەدوای پێداویستیە یاساییەكان بۆ ئەوەی گەشتیاری بەشێوەیەكی گشتی و گەشتوگوزاری ئەلیكترۆنی بەتایبەتی چالاك بكرێ.

٣- پێشكەوتن لەبواری ژێرخانی تەكنۆلۆجیای زانیارییەكان: ئەم پێداویستیانە پەیوەندییان بەباری ئەو ژێرخانە تەكنیكییە و چۆنیەتی پەرەپێدان و وەبەرهێنانەی كە لەبواری گەشتوگوزاری ئەلیكترۆنیدا هەیە و ئەمانە دەگرێتەوە[1]:

أ. ژێرخانی بنەڕەتی پەرەپێبدرێ بۆ هۆیەكانی پەیوەندی و زانیارییە نوێیەكان بۆ رێگەخۆشكردنێكی فراوان بۆ پەیوەندیكردن بەخزمەتگوزارییەكانی ئینتەرنێت چ لەولاتی گەشتوگوزار بەرهەمهێن بێ یان لەو ولاتانەی كە ئامانجی بەبازاڕكردنی گەشتیارین.

ب. هاندانی ناوبەندی ئەلیكترۆنی (Electronic Intermediary) لەكەرتی گەشتیاری ئەوەش لە رێی كاركردن بۆ هاندانی دامەزراندنی تۆڕێك لە وێبسایتە ئەلیكترۆنییەكان بەشێوەیەكی هاوشان لەگەڵ هەموو كرێكارەكانی كەرتی گەشتیاری چ لەبواری هوتێلكردن و هێڵی فڕۆكەوانی بێ یان لەگەڵ ئاژانسەكانی گەشت و رێبەرە گەشتیارییەكان و هیدیكە لەكەرتەكانی كاری گەشتیاری. ئەمەش بەهاوكاری لەگەڵ ناوبەندە كلاسیكییەكان لەبواری گەشتوگوزاری، چونكە هەریەكەیان تەواوكاری ئەویدیكەن.

ج. گەیشتن بە شێوازی تازە لە دامەزراو و دەستەی تایبەت بەچالاككردنی گەشتیاری، لەوانەی كە لەكاركردندا پشت بەوێبسایتە ئەلیكترۆنییە پێشكەوتووەكانی تۆڕی ئینتەرنێت دەبەستن و فەراهەمكردنی پاڵپشتی تەكنیكی و زانیاری بۆ ئەو وێبسایتانە. پێویستە ئەو وێبسایتانە بەپێی پێوەری جیهانیی ناسراو دابندرێن بۆ ئەوەی بتوانن ركابەری وێبسایتە گەشتیارییەكانی دەوڵەتانی دیكە بكەن.

٤- بوونی كەمترین ئاست لەبەكارهێنانی بازرگانیی ئەلیكترۆنی لە مامەڵە جیاوازەكاندا: ئەوەش بەكارهێنانی ئەپڵیكەیشنەكانی ئینتەرنێت و بازرگانیی ئەلیكترۆنی دەگرێتەوە لەبوارەكانی پەیوەست بە گەشتوگوزاری ئەلیكترۆنی، وەك: بلیت و خزمەتگوزاری فڕۆكەوانی و ئوتێل و كۆمپانیای گواستنەوە و چێشتخانە گەشتیارییەكان. ئەمەش پەیوەندی بە بەكارهێنانی سیستەمی گرتنی بەئامێر لەرێی ئینتەرنێتەوە لەشوێنگرتن و كڕینی بلیتی فڕۆكە و ژووری هوتێل و دابینكردنی خزمەتگوزاریی ئەلیكترۆنی، چ لەكاتی گەشتكردن بێ لەناو فڕۆكە یان لەكاتی مانەوەی گەشتیار لەهوتێل[2]. بۆ نموونە، جێگرتن و كڕینی بلیتی فڕۆكە بەئینتەرنێت ئازادییەكی زیاتر بۆ گەشتیار دابین دەكا لەدیاریكردنی هێڵی رێكردنی كە خۆی دەیەوێ و شوێنی دانیشتن و جۆری ژەمەخواردنەكانی كە دەستی دەكەوێ. هەروەها هەندێك كۆمپانیای فڕۆكەوانیی گەورە توانای گۆڕینی گرتن و هێڵی رۆیشتن لە بلیتی ئەلیكترۆنی دەرەخسێنێ یان تەنانەت فرۆشتنیشی بۆ هیدیكە لەماوەی تەنیا ٢٤ كاتژمێر لەرێكەوتی گەشتكردن دەرەخسێنێ.

٥- بوونی ژینگەیەكی رۆشنبیریی پاڵپشت: زۆر پێویستە بۆ سەپاندنی گەشتوگوزاری ئەلیكترۆنی و ئەو مامەڵەیەی كە پێیەوە بەندە وەكو سەپاندنی حكومەتی ئەلیكترۆنی, كە ژینگەیەكی رۆشنبیری ئامادەكراو هەبێ بۆ ئەمجۆرە مامەڵە كردنانە. لەبەرەوپێشچوونی بەرنامەكانی گەشتوگوزاریی ئەلیكترۆنی دەوەشێتەوە كە زیان بە دەستە حكوومی و تایبەتیەكان بگەیەنێ كە تێیاندا فەرمانبەرانی ئێستا بەرەنگاری شێوازە نوێیەكانی كاركردن و

---

[1] شريف درويش اللبان, تكنولوجيا الاتصال: المخاطر و التحديات و التأثيرات الاجتماعية, الدار المصرية اللبنانية, القاهرة, ٢٠٠٠, ص١٠٢.

[2] فريد النجار ، وليد النجار وآخرون: م.س, ص٦٣.

بەئامێرکردنی خزمەتگوزارییە پێشکەشکراوەکان دەبنەوە، وەکو ئەنجامێکی چاوەڕوانکراو بۆ نەبوونی زانیاری و شارەزاییە پێویستیەکان بۆ بازاڕی کار یان بەهۆی ڕێکارە ڕۆتینی و بیرۆکراتیە ڕێگرەکانەوە کە فەرمانبەرانی خزمەتگوزاری گشتی رۆڵی گرنگی تێدا دەگێڕن[1]. ئەمە وامان لێدەکا بڵێین دروستکردنی ستراتیجیەتێکی نوێ بۆ ئەو پێناوە کلاسیکیانە پێویستە دابندرێ بۆ ئەوەی ئامادەیان بکا بۆ شوێنکەوتنی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی، ئەوەش لەرێی راهێنانێکی بەبەرنامە کە ئامانجی هۆشیارکردنەوە بێ بەو بازرگانییە ئەلیکترۆنییە و ئەو گەشتوگوزارەی کە پێیەوە بەندە و شارەزایی پێویستیان بۆ فەراهەم بکرێ.

بۆ ئەوەی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی پراکتیکییانە بەرجەستە بێت, پێویستی بە چوار قۆناغی سەرەکی هەیە بۆ دروستکردنی بنچینە و ناوەرۆکی دیجیتاڵییانە کە ئەمانەن[2]:

أ.کۆکردنەوەی داتاو و پێدراوە گەشتیارییەکان (خواست و خستنەڕوو, نرخ, نەخشەکان, راپۆرتەکان,...هتد).

ب. بەدیجیتاڵکردن و بە ئەلیکترۆنی کردنی داتا و پێدراوە کۆکراوەکان بە بەکارهێنانی هۆکارو ئامرازە تەکنەلۆژییە جۆراوجۆرەکان.

ج. بڵاوکردنەوەو خستنەڕووی زانیارییە کۆکراوەکان, بەشێوەی ئەلیکترۆنی و لەڕێگای وێبسایت و هۆکارە فرەژانرەئەلیکترۆنییەکان(Multimedia) و بە زیاتر لە زمانێك.

د.فەراهام کردن و پێدانی تۆڕی ئینتەرنێت بە دەستە و بریکارەکان و دامەزراوە گەشتوگوزارییەکان و میوانخانەکان, بەجۆرێك کە خێرایی هێڵی ئینتەرنێتەکە و برەکەی پەسەند و گونجاو بێت بۆیان.

لەگەڵ ئەمانەشدا پێویستە دەستەیەکی نیشتمانی هەبێ سەرپەرشتی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی بکات لەڕێگەی دەروازەیەکی ئەلیکترۆنی وەهاوە کە بتوانێ هەموو بەرهەم و خزمەتگوزارییە گەشتیارییانەی کە پەیوەندی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی پێیانەوە هەبێت وەکو(بانکەکان, گواستنەوە و گەیاندنی وشکانی و ئاسمانی).

چوارەم: پاڵنەرەکانی بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای زانیاری و گەیاندن لە کەرتی گەشتوگوزاردا

کاتێك دەتوانین بڵێین خزمەتگوزارییە گەشتیارییەکان لەڕووی چۆنایەتییەوە زۆرباش و گونجاون کە ئامرازەکانی تەکنەلۆژیا لە هەموو بوارە جیاوازەکانی گەشتوگوزاردا تەوزیف کرابێت و بەگەڕخرابێ, واتە لە پلاندانان و گەشەپێدان و بەبازاڕکردن و شوێنگرتن(حجز) و گرێبەست و پاکتاوکردنی دارایی...هتد[1]. ڕێکخراوی گەشتوگوزاری جیهانی, وولاتان و دەستەو دامەزراوەکانی لە گرنگی بەکارهێنانی ئامرازەکانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لە کەرتی گەشتوگوزاردا ئاگادارکردۆتەوە بەوپێیەی کە ئەم ئامرازانە بوونەتە بەردی بناغەی پێشخستن و بوژاندنەوەی گەشتوگوازار. ئەمە بەو مانایە نا تەنها بژاردەیەکی گرنگ بێ بۆ ئەوانەی کە لەکەرتەکەدا کاردەکەن, بەڵکو "حەتمیەتێکە" بارودۆخی ئێستای ئابووری دەیسەپێنێت بۆ پێشخستن و بوژاندنەوەی کەرتی گەشتوگوزار.

---

[1] د.محمد البنا: إقتصاديات السياحة والفندقة, الدارالجامعية, الاسكندرية, مصر, ٢٠٠٩, ص٩٧-٩٨.

[2] صناعة المحتوى الرقمي على إعداد المنتجات والخدمات الرقمية وتصميمها و ادراتها وتوزيعها, النسخة الالكترونية, نقلا عن الموقع: http://www.escwa.un.org/information/publications/edit/upload/E_ESCWA_ICTD_12_TP-4.pdf

[1] د.بختي إبراهيم و د.شعوبي محمود فوزي: م.س, ص٢٨٠.

هیچ کاتێك گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی نابێتە ڕکابەری گەشتوگوزاری باو(السیاحة التقلیدیة), بەڵکو گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی تەواوکەر و یارمەتیدەر و پێویستیشە بۆ بەرەوپێش بردنی کەرتی گەشتوگوزار, ئەم پەیوەندییە تەواوکارییەش لەم خاڵانەی خوارەوە دێتە ئاراوە[٢]:

١- خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییەکان بەهەمووجۆرەکانییەوە پشت دەبەستێ بە زانیارییە گەشتوگوزارییەکان. ئەو زانیارییانەش زۆر جیاواز و بڵاون و پێوانەکردنی چۆنییەتی زانیارییەکان کارێکی سەختە. بۆیە ئینتەرنێت بەناوەندێکی گونجاو دادەنرێت کە لە ڕێگای سەردانە گریمانەکان بۆ خزمەتگوزاری گەشتوگوزاری ئاستی ئەم (تباین)ـە کەمدەبێتەوە بەجۆرێك کە سەردانکەر دەتوانێت بەو پەڕی ئاسانی و خێرایی شوێنە گەشتیارییەکان بناسێ، لە ڕێگەی وێنەیەکی بینراوی خەیاڵاوی شوێنەکەو سەردانی کردن بەداتاو زانیارییە درێژەکانی تایبەت بەو ناوچە گەشتیارییەی کە دەیەوێت گەشتی بۆبکات، هەروەها بەو هۆیەوە گەشتیارەکە دەتوانێت پلان و پرۆگرامی گەشتەکەی دابڕێژێت و ئەو ناوچەیەش هەڵدەبژێرێت کە دەیەوێت گەشتی بۆبکات و کاتی سەردانەکانیشی بۆدیاری بکات تابتوانێت زۆرترین شت لە ڕواڵەت گەشتیارییەکەی ببینێ و پارەی تەقریبی خەرجیەکانیشی دیاری بکات.

٢- بەکارهێنانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن، دەبێتە هۆی دابەزینی خەرجی بەرهەمی خزمەتگوزارییە گەشتوگوزارییەکان، کەلەلایەك بەشداریدەکات لەبەرزکردنەوەی برەودانی گەشتیارییانە، لە لایەکی دیکەیشەوە تەکنەلۆژیاکە کاردەکات لە کەمکردنەوەی خەرجییەکان، بەتایبەتیش لەوانەی کە تایبەتن بە پەیوەندیکردن (پەیوەندی ڕاستەوخۆ بەناوەندەکان و گەشتیاران) و ئەوەشی کە تایبەتە بەدابەشکردن، چونکە داواکاری خزمەتگوزارییەکە بۆخۆی شوێنی دەکەوێت ، بەمەش خەرجی چاپکردنی چاپکراوەکان و بڵاوکراوە گەشتیارییەکان کەمدەبێتەوە، هەروەها ڕێژەی فەرمانبەر کەمدەکاتەوە و توانستی کرێکارانیش بەرزدەکاتەوە و ڕایدەهێنێ لەسەر بەکارهێنانی کۆمپیوتەرو ئینتەرنێت و پراکتیزەکردنی پرۆگرامە جۆراو جۆرەکان.

٣- بەکارهێنانی تەکنەلۆژیا بەشێوەی فراوان، دەبێتەهۆی بەدیارکەوتنی پێداویستیە شاراوەکان، ئەوانەی کە پێشتر نەبوون، ئەمەش پاڵنەرێکی گرنگە بۆ ئەو کەسانەی کە لەکەرتی گەشتوگوزار کاردەکەن, تاوەکو گەشە بەرهەمی گەشتیاری نوێ و جۆراوجۆر بدەن و تاوەکو توانای پڕکردنەوەی پێداویستییە شاراوەکانی گەشتیار دابین بکەن، هەروەها ئەم بەکارهێنانە فراوانەی تەکنەلۆژیا دەبێتە هۆی چاککردنی خزمەتگوزاری پێشکەشکراو و فراوانکردنی بنەمای خزمەتگوزاری میوانەکان، و بەرزکردنەوەی توانستی کێبرکێکردن لەنێوان دامەزراوە گەشتیارییەکان لەپێناوی ناساندنی لۆگۆ بازرگانییەکەی، کە ئەم کێبرکێیەش دواجار متمانەی گەشتیار دەبەخشێتە دامەزراوە گەشتیارییە سەرکەوتووەکان و ئەمەش بۆ خۆی ڕەنگدانەوەی ئەرێنی دەبێ لەسەرداهاتی گشتی کەرتی گەشتوگوزار.

[٢] د.بختي إبراهيم و د.شعوبي محمود فوزي: م.س, ص٢٨١.

بەشی سێیەم: هەلومەرجەکانی پراکتیزەکردنی گەشتوگوازری ئەلیکترۆنی لە هەرێمی کوردستاندا

یەکەم: ڕەوشی کەرتی گەشتوگوزارو کەرتی تەکنەلۆژیای زانیاری لە کوردستاندا

هەرێمی کوردستان لەم چەند ساڵەی دواییدا پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیووە, بەتایبەتی لە هەردوو کەرتی گەشتوگوزار و کەرتی تەکنەلۆژیای زانیارییدا. بەپێی ئامارەکانی دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان ژمارەی شوێنەگەشتیارییەکان (هۆتێل, مۆتێل, کۆمەڵگەی گەشتیاری) تاوەکو ساڵی ٢٠١٠زیاتر لە ٣١٥ شوێنی گەشتیارییە لە هەر سێ پارێزگای هەولێر و دهۆك و سلێمانی(*).

خشتەی (٢)

ژمارەی شوێنە گەشتیارییەکانی هەرێمی کوردستان بەپێی پارێزگا بۆ ساڵی ٢٠١٠

جۆری شوێنی گەشتیاری / پارێزگا	ئوتێل	ڕێژەی سەدی	شوقەیان مۆتێل	ڕێژەی سەدی	کۆمەڵگەی گەشتیاری	ڕێژەی سەدی
دهۆك	٧٨	٣٦,٤٤٪	٣٨	٤٩,٣٦٪	٠	٠٪
هەولێر	٧٢	٣٣,٦٤٪	١٦	٢٠,٧٧٪	٥	٢٠,٨٣٪
سلێمانی	٦٤	٢٩,٩٢٪	٢٣	٢٩,٨٧٪	١٩	٧٩,١٧٪
کۆی گشتی	٢١٤	١٠٠٪	٧٧	١٠٠٪	٢٤	١٠٠٪

لەخشتەی (٢) بۆمان ڕون دەبێتە کە ژمارەیەکی باش لە ئوتێل و مۆتێل و کۆمەڵگەی گەشتیاری لە هەرسێ پارێزگای دهۆك و هەولێر و سلێمانیدا هەیە. ئەم ڕێژەیەش لە شوێنە گەشتیارییەکان لەڕووی ژمارەوە بۆخۆی ئاماژەیەکی باشە کە کوردستان ژینگەیەکی لەباری هەیە لەڕووی لەخۆگرتنی ژمارەیەکی زۆر لەگەشتیار و دابینکردنی شوێنی حەوانەوە و مانەوە بۆیان, دروستکردنی شوێنەگەشتیارییەکانیش بەردەوام ڕوو لە زیادبوون و هەڵکشاندایە.

هەروەها بەپێی ئامارێکیتری دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان ژمارەی گەشتیارە بیانییەکان (ئەوانەی لەڕێی هێڵی ئاسمانییەوە هاتوونەتە کوردستان), تەنها لە ساڵی ٢٠١٢دا زیاتر لە ٨٠٠هەزار گەشتیار بووە, وەك لەم خشتەیەدا ڕوونکراوەتەوە(*):

خشتەی (٣)

ژمارەی گەشتیارە گوزراوەکانی ئاسمانی (هاتووەکان) ٢٠١٢ لەفڕۆکەخانەی هەولێری نێودەوڵەتی بەپێی کۆمپانیا

کۆمپانیا گەشتیارییەکان بەپێی وڵات	ژمارەی گەشتیارە گوزراوەکان (هاتووەکان)	ڕێژەی سەدی	پلە بەندی
عێراقی	٨٦١٣٧	١٧,٨٠٪	٣
ئوردنی	٣٤٩١٢	٧,٢١٪	٦
لوبنانی	٣٢٨٩٥	٦,٧٩٪	٥
میسری	١٤٧٠٩	٣,٠٣٪	٨

(*) هۆتێل و شوێنەگەشتیارییەکان لەهەرێمی کوردستان٢٠١٠, وەزارەتی پلاندانان–دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان.

(*) ڕاپۆرتی گواستنەوەی ئاسمانی بۆساڵی ٢٠١٢, وەزارەتی پلاندانان–دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان.

خەلیجی	٥٥٣١٤	٪١١,٤٣	٤
تورکی	١٤٣١٩٩	٪٢٩,٥٩	١
کۆمپانیاکانی دیکەی وڵاتانی عەرەبی	٢١٢٣٦	٪٤,٣٨	٧
بیانی	٩٥٤٩٠	٪١٩,٧٣	٢
کۆی گشتی	٤٨٣٨٩٢	٪١٠٠	

لە خشتەی (٣) بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە کۆمپانیا گەشتیارییەکانی تورکیا لە پلەی یەکەمدایە لەجوڵەی گەشتیارییدا بۆ هەرێمی کوردستان بەڕێژەی ٪٢٩,٥٩، لەپلەی دووەمدا کۆمپانیا بیانییەکان دێن بەڕێژەی ٪١٩,٧٣, لە پلەی سێیەمیشدا کۆمپانیا گەشتیارییە عێراقییەکان دێن بەڕێژەی ٪١٧,٨٠ . کۆی جموجوڵە گەشتیارییەکان ئەوە دەگەیەنێت کە هەرێمی کوردستان بووەتە جێی سەرنج بۆ گەشتیارانی زۆربەی وولاتانی جیهان, جوڵەیەکی بەرچاوو دیاری گەشتیاران هەیە بۆ کوردستان. ئەمەش بۆخۆی ئاماژەیەکی گرنگە بۆ گەشەسەندن و چالاکی کەرتی گەشتوگوزار لەهەرێمی کوردستاندا.

سەبارەت بە کەرتی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان, لە ئێستادا چەندین کۆمپانیای دابینکردنی خزمەتگوزاری ئینتەرنێت(ISP) واتە (Internet Service Provider) لە کوردستاندا مۆڵەتی کارکردنیان پێدراوەو لەتوانایاندایە باشترین خزمەتگوزاری ئینتەرنێتی نەوەی چوارەم(4G)و بە تەکنەلۆژیای(LTE)[*] دابین بکەن بۆ شوێنە گەشتیارییەکان. ئامارەکانی دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستانیش لە ئامارێکدا ئەوەی خستووەتەڕوو کە بەرزترین ڕێژەی بەکارهێنانی ئامرازەکانی تەکنەلۆژیای زانیاری و گەیاندن لەدامەزراوەکانی ئاڵوگۆڕی دراو گۆڕینەوە, لە هەر سێ پارێزگای هەولێر و دهۆک و سلێمانییدا بە بەراورد بە پارێزگاکانی تری عێراق[**].

خشتەی (٤)

ژمارەی دامەزراوەکان لە پارێزگاکان بەپێی بەکارهێنانی ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان (ئینتەرنێت, کۆمپیوتەری کەسی, تەلەفۆن)

پارێزگا	تەلەفۆن	ڕێژەی سەدی	کۆمپیوتەر	ڕێژەی سەدی	ئینتەرنێت	ڕێژەی سەدی
دهۆک	١٨٢	٪١٥,٨٦	٦١	٪٨,٧٠	٤٠	٪٧,٥٢
هەولێر	١٢٩	٪١١,٢٤	٦٠	٪٨,٥٥	٤٦	٪٨,٦٤
سلێمانی	٣٥١	٪٣٠,٦٠	١٥٣	٪٢١,٨٢	١١٦	٪٢١,٨٠
کۆی ٣پارێزگای هەرێمی کوردستان	٦٦٢	٪٥٧,٧١	٢٧٤	٪٣٩,٠٨	٢٠٢	٪٣٧,٩٧

[*] تەکنەلۆژیای (LTE) کورتکراوەی (Long Term Evolution)ـە کە پێوانەیەکی تازەیە بۆ خزمەتگوازرییەکانی ئینتەرنێتی نەوەی چوارەمی گەیاندنی بێتەڵ"وایەرلێس". ئەم تەکنەلۆژیا نوێیە خێراییەکی بێسنوری هەیە لەگواستنەوەی داتاکان و خێراییەکەی چوارهێندەی خێرایی نەوەی سێیەمە, بۆ زانیاری زیاتر سوود لەم سەرچاوە وەربگرن: www.tech-wd.com/wd/2012/05/31/lte

[**] ڕوپێوی دامەزراوەکانی ئاڵوگۆڕی دراو و گۆڕینەوەی لەعێراق و هەرێمی کوردستان ٢٠١٣, وەزارەتی پلاندانان–دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان.

کۆی پارێزگاکانیتری عێراق جگە لەهەرێمی کوردستان	٤٨٥	٤٢,٢٩٪	٤٢٧	٦٠,٩٢٪	٣٣٠	٦٢,٠٣٪
کۆی گشتی	١١٤٧	١٠٠٪	٧٠١	١٠٠٪	٥٣٢	١٠٠٪

لە خشتەی (٤) بۆمان ڕووندەبێتەوە کە دامەزراوەکانی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان لە بەکارهێنانی تەلەفۆندا زیاترە بە بەراورد بە تەواوی پارێزگاکانی تری عێراق بەڕێژەی ٥٧،٧١٪ بۆ هەر سێ پارێزگاکەی هەرێم. لەبەکارهێنانی کۆمپیوتەریش لەدامەزراوەکانی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بەڕێژەی ٣٩,٠٨٪ و هەروەها لەبەکارهێنانی ئینتەرنێتیشدا ڕێژەی ٣٧,٠٣٪یە بە بەراورد بەپارێزگاکانیتری عێراق. ئەمەش ئەوەمان نیشان دەدات کە دامەزراوەکانی هەرێمی کوردستان ژێرخانێکی تەکنەلۆژی گەیاندنی بەهێزی هەیە بە بەراورد بە پارێزگاکانیتری عێراق و دەکرێ سوود لەم ژێرخانە تەکنەلۆژییە ببینرێ و بەکاربخرێ لە کەرتی جیاوازەکاندا بەتایبەتی لە پێشخستن و پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزاردا.

دووەم: هەلومەرجی پراکتیزەکردنی ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان لە کوردستاندا

بەپێی ئەو ئامارو داتایانەی کە پێشتر ئاماژەیان پێدرا سەبارەت بە کەرتی گەشتوگوزار و کەرتی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان, هەرێمی کوردستان توانای پراکتیزە کردنی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی و سوود وەرگرتن لە ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان هەیە بۆ پەرەپێدانی کەرتی گەشتوگوزار. دەکرێ بەچەند خاڵێك پوختی بکەینەوە:

١- بەهۆی ئەو پەیوەندیەی هەرێمی کوردستان لە ڕووی ئیداری و سیاسی و ئابووری و بازرگانی بە جیهانەوە هەیەتی، توانیویەتی زۆر بە ئاسانی پێداویستی و ئامێری ئەلیکترۆنی بێنێتە هەرێمی کوردستان و بیخاتە بەردەست هاوڵاتیان و کەرتی تایبەت، ئەمەش وایکردووە بە شێوەی نا ڕێکخراو بەشێك لە دامەزراوەی حکومی و کەرتی تایبەت سوود لە ئامێری ئەلکترۆنی وەربگرن و بۆ گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی بەکاری بهێنن، بەجۆرێك کە ڕێگا خۆشکەر بێت بۆ پەرەدان بە گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی و ببێت بەسەرەتایەك بۆبەکارخستنی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی.

٢- باشترە حکومەتی هەرێم یاسای بەئەلیکترۆنی کردنی حکومەت دەربکات و دامەزراوەکان ناچار بکات بۆ پابەند بوون، ئەوە دەبێتە ڕێگا خۆشکەر بۆ بەهێزکردی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی. چونکە گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی لە هەرێمی کوردستان پێویستی بە ڕێکخستن و ڕینمای تایبەت هەیە کە دەتوانێت پشت بەیاسای وەزارەتی شارەوانی و گەشتوگوزار ببەستێت، تاکو سەرجەم دامەزراوە حکومیەکان و مەدەنیەکان و کەرتی تایبەت پابەند بکرێن بە سوود لێوەرگرتن و بەکارهێنان، هەروەها پاراستنی ماف و تایبەتمەندیەکان و پێشێل نەکردنی مافی بەرامەبەر. پێویستە گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی خولی بەردەوامی بۆ بکرێتەوە و زۆرترین کادری شارەزا لەم بوارەدا دروست بکرێن و سەرجەم ئامێر و پێداویستی بۆ دامەزراوەکان دابین بکرێن.

٣- دەستەی گشتی گەشتوگوزار لە حکومەتی هەرێمی کوردستان چەند هەنگاوێکی ناوە بۆ پەرەپێدانی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی، وەك دامەزراندنی وێبسایتێکی گەشتیاری(www.bot.gov.krd) کە بەشێکە لەسیستەمی ئەلیکترۆنی حکومەتی هەرێمی کوردستان، وێبسایتەکە بە پێنج زمان (کوردی، عەرەبی، ئینگلیزی، تورکی، فارسی) کاردەکات و سەرجەم زانیاری لە بارەی گەشتوگوزار و جۆرەکانی گەشتوگوزاری هەرێم نەخشەی ئەلیکترۆنی و خزمەتگوزارییەکانی وەك میوانخانە و چێشتخانە بە ژمارەی تەلەفۆنەوە تۆمار کراوە، گەشتیار دەتوانێ

بۆ گەشتەکانی لە وێنە و نەخشە و خزمەتگوزارییەکان و گەیشتنی بۆ کوردستان سوودی لێوەربگرێت، خوێندکارانیش بۆ زانیاری و توێژینەوەکانیان سوودی لێوەردەگرێت.

٤-دەستەی گشتی گەشتوگوزار ئەپڵیکەیشنی گەشتیاری هەرێمی کوردستانی بەناوی(Kurdistan guide) بۆ هەردوو سیستەمی(IOS) و (Android) دروست کردووە، کە بێبەرامبەر گەشتیار و هاووڵاتیان دەتوانن دابەزێنە سەر مۆبایلەکانیان و سوودی لێوەربگرن و سەردانی سەرجەم شوێنەکانی گەشتیاری هەرێم بکەن و زانیاری جۆراو جۆر و نەبیستراو نەدیتراو لێوەربگرن و بەکاری بهێنن. ئەپڵیکەیشنەکە لە رێگای بەکارخستنی هێڵی ئینتەرنێت لەسەر مۆبایل دادەنرێت و بەرنامەکە دەخرێتەسەرمۆبایل، دواتر بە بێ ئینتەرنێت لە هەموو شوێنێکی جیهان کار دەکات. ئەپڵیکەیشنەکە بە زمانی عەربی و ئینگلیزی کار دەکات، وابرپارە لە مانگی ١٠ی ٢٠١٥دا بەزمانی کوردی و فارسی و تورکیش کار بکات. لە رێگەی بەرنامەکە دەتوانی زانیاری لەسەر هەرشوێنێکی گەشتیاری وەربگری و بەوێنە سەیری بکەیت و لەسەرنەخشەی ئەلیکترۆنی بیدۆزیتەوە و رێگای گەشتکردن و پێگەیشتنی بە ئاسانی بۆت دیار دەکات، گەشتیار دەتوانێ خزمەتگوزارییەکانی میوانخانە و ریستۆرانت ببینێت و پەیوەندی بە ئیمیل و بەتەلەفۆن بە میوانخانەکان بکات و پێش دەستپێکی گەشتەکەی شوێن بگرێت.

سێیەم: ئاستەنگەکانی جێبەجێکردنی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی لەهەرێمی کوردستاندا

چەندین ئاستەنگی جۆراوجۆر هەیە لەبەردەم پراکیتزە کردنی گەشتوگوازری ئەلیکترۆنی لەهەرێمی کوردستاندا, کە دەکرێ لەچەند خاڵێکدا پۆلێنیان بکەین(*):

١-سەرەڕای ئەوەی لە ئێستادا زیاتر لە ٥٥٠ میوانخانە و ٣٠٠ مۆتێل و ٧٥ گوندی گەشتیاری لە هەرێمی کوردستان هەیە، بەڵام تەنها ٧٢ میوانخانە لە وێبسایتی بوکینگ (www.booking.com) چوونەتە ناو سیستەمی گرتنی پێشوەختە بە رێگای ئەلیکترۆنی. کەواتە گەشتیاری دەتوانێت لەماڵی خۆی لەهەر وڵاتێك بێت بەر لەوەی گەشتەکەی بۆ کوردستان دەست پێبکات شوێنی مانەوەی بگرت و پارەی شەوانی مانەوەی بدات، ئەمەش ئاستەنگێکە لەبەردەم پراکیتزەکردنی گەشتوگوازری ئەلیکترۆنیدا چونکە لەکۆی ئەو هەموو شوێنە گەشتیارییە تەنها رێژەیەکی کەم بەشدار لە پرۆسەی شوێنگرتنی ئەلیکترۆنیدا.

٢- نەبوونی بانکی ئەلیکترۆنی لاوازی مامەڵەی دارایی بەشێوەی ئەلیکترۆنی, ئەمەش جۆرێك لە بارگرانی بۆ گەشتیار دروست دەکات کە ناچارە بەشێکی زۆری مامەڵە گەشتیارییەکان لەڕێگەی پارەدانی کاشەوە بکات نەوەك لەڕێگەی سوود وەرگرتن لە کارتی ئەلیکترۆنی (ڤیزاکارد, ماستەرکارد).

٣- پشت نەبەستن بەسیستمی ئەلیکترۆنی لەکاتی ڕایی کردنی ئیشوکارەکانی گەشتیاردا, بەتایبەتی لە خاڵە سنورییەکان و بازگەنێوخۆییەکاندا. ئەمەش بۆ خۆی جۆرێك لە نیگەرانی و ماندووبوونی گەشتیارانی لێدەکەوێتەوە دەبێتە ئاستەنگ لەبەردەم پەرەپێدان و پێشخستنی کەرتی گەشتوگوزاردا.

(*) چاوپێکەوتن لەگەڵ (نادر ڕۆستی) بەڕێوەبەری ڕاگەیاندنی دەستەی گشتی گەشتوگوازی هەرێمی کوردستان، هەولێر، ٢٠١٥/٤/٧.

دەرەنجام

١- ڕۆشنبیریی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی لە هەرێمی کوردستان لە ئاستێکی نزمدایە، ژمارەیەکی زۆر لە هاوولاتیان و شوێنە گەشتیارییەکانیش ئاشنای گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی نیین.

٢- گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی لە کوردستاندا بابەتێکی نوێیە و لە قۆناغی سەرەتایدایە, بۆیە بەشێکی کەم لە شوێنەگەشتیارییەکان سوود لەپراکتیزەکردن و خزمەتگوزارییەکانی ئەمجۆرە گەشتوگوازە دەبینن.

٣- کەم شارەزایی لە بەکارهێنان و سوود وەرگرتن لە ئامرازەکانی گەیاندن و تەکنەلۆژیای زانیارییەکان لە بەبازاڕکردن و بەکارخستنی لەبواری گەشتوگوزاردا.

٤- نەبوونی زانیاری لەبارەی گرنگی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی و نزمی ئاستی شێوازی بەکارخستن و بەکارهێنان.

٥- نەبوونی بانکی ئەلیکترۆنی و لاوازی مامەڵە داراییەکان بەشێوەی ئەلیکترۆنی, کە ئەمەش وایکردووە ببێتە ئاستەنگ لەبەردەم پرۆسەی پراکتیزەکردنی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنیدا.

٦-تێنەگەیشتن لە بەهای ئابووری بەگەرخستنی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لە کەرتی گەشتوگوزاردا.

٧-کەمیی داتاوزانیاری سەبارەت بە گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی بەهۆی بایەخ پێنەدان بەمجۆرە گەشتوگوزارە.

٨- بەرزترین ڕێژەی بەکارهێنانی ئامرازەکانی تەکنەلۆژیای زانیارییەکان لە دامەزراوەکانی هەرێمی کوردستاندا لە پارێزگای سلێمانییە بە بەراورد بە پارێزگاکانیتر.

٩- زۆرترین ژمارەی گەشتیار لە ڕێگەی کۆمپانیا گەشتیارییەکانی تورکیاوە هاتوونەتە هەرێمی کوردستان بە بەراورد بەکۆمپانیاکانی وڵاتەکانیتر.

ڕاسپاردەکان

١- کارکردن بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاری دامەزراوە گەشتیارییەکانی هەرێمی کوردستان بۆ سوودوەرگرتن لە تەکنەلۆژیای زانیارییەکان و گەیاندن لەبواری خزمەتگوازرییە گەشتیارییەکاندا لەڕێگەی هاندانیان بە بەخشینیان لە هەندێ باج بۆ ئەو دامەزراوە گەشتیارییانەی کە گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی پراکتیزە دەکەن.

٢- زۆرکردنی بازرگانیی نێودەوڵەتی لەبواری گەشتیاریدا, ئەوەش بەلابردنی هەموو ئەو کۆتە ناوچەییانەی تایبەتن بەجووڵەی گەڕان و گەشت و دەستکەوتنی ڤیزا.

٣- کارکردن بۆ دابینکردنی جۆرێك لە ئاسایش و سەلامەتی بۆ گەشتیار لەڕێی نەهێشتنی هەر شتێکی کە گەشتیار دەترسێنێ یان سەلامەتیی دەخاتە مەترسیەوە. ئەمەش تەنیا لەڕێی کارکردن بۆ دابینکردنی ئاسایش و ئاشتییەوە دەبێ لەهەموو ناوچەکانی جیهان بۆ ئەوەی گەشتیار بتوانێ بەدڵنیایی و بەبێ ترس بگەڕێ، بەتایبەتی پاش ئەو کردەخۆکوژییانەی کە لەم دواییەدا لەکوردستان ڕوویداندا.

٤- بوونی سیستەمێکی یاسایی تەواو بۆ مامەڵە ئەلیکترۆنییەکان لەسەر ئاستی نیشتمانی و نێودەوڵەتی کە لەگەڵ هەوڵە نێودەوڵەتیە خێراکان هاوشان بێ بۆ فەراهەمکردنی توانا مادی و تەکنیکیەکان بۆ کۆمپانیاکانی گەشتیاری بۆ کارکردن لەپێناو چوستکردنی شێوازی گەشتوگوزاریی ئەلیکترۆنی.

٥- بوونی یاسا و ڕێسای ڕێکوپێك بۆ کارکردنی کۆمپانیا و دامەزراوە گەشتیارییەکان، کە لەگەڵ شێوازە نوێیەکاندا بگونجێ کە گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی سەپاندوویەتی، وەك: کۆمپانیایی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنی. دانانی ڕێسای تایبەت بە ڕێکخستنی واژۆی ئەلیکترۆنی و پارەدانی ئەلیکترۆنی و ڕێکخستنی مامەڵەکردنی ئەلیکترۆنی.

٦- دانانی دەرکراوی یاسایی تایبەت بە ڕێکخستنی کاری ڕێبەرە گەشتیارییەکان کە پابەندبوونەکانیان دیاری بکات، لەگەڵ مەرجی کارکردن و ئاستی زانیاریی کە پێویستە لەو کەسانەدا هەبێ کە لەم بوارەدا کار دەکەن و تێیدا ڕەچاوی زانینی تەواوی ئامرازە نوێیەکان بکرێ، لەگەڵ شارەزایی لە ئامێری کۆمپیوتەر و تۆڕی ئینتەرنێت کە ئامرازی راستەقینەی گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنین.

٧- زیادکردنی هاندانەکان لە وەبەرهێنانی گەشتیاریدا بۆ هاندانی سەرمایە نیشتمانی و بیانیەکان بۆ ئەوەی بەتوندی بێنە ناو بواری گەشتیاری، لەگەڵ زۆرترکردنی ئەو هاندانانە بۆ کۆمپانیاکانی کە لەبواری گەشتوگوزاری ئەلیکترۆنیدا کار دەکەن کە لەئایندەدا دەبێتە هۆی دیارکردنی ئاڕاستەکانی داواکاریی گەشتیاری لەجیهاندا.

سەرچاوەکان

یەکەم: سەرچاوە بەزمانی کوردی

١. لوقمان وسو عومەر: بنەماکانی جوگرافیای گەشتوگوزار بەپراکتیزەکردن لەقەزای کۆیە، چاپخانەی شەهاب، لەبڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەو پەخشی کۆیە، کۆیە، ٢٠٠٩ .

٢. ڕاپۆرتی گواستنەوەی ئاسمانی بۆساڵی ٢٠١٢, وەزارەتی پلاندانان-دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان.

٣. ڕوپێوی دامەزراوەکانی ئاڵوگۆڕی دراو و گۆڕینەوەی لەعێراق و هەرێمی کوردستان ٢٠١٣, وەزارەتی پلاندانان- دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان.

٤. هۆتێل و شوێنەگەشتیارییەکان لەهەرێمی کوردستان٢٠١٠, وەزارەتی پلاندانان-دەستەی ئاماری هەرێمی کوردستان.

دووەم: سەرچاوە بەزمانی عەرەبی

٤. أحمد حمد الله السمان: التجارة الالكترونية وتنمية الصادرات، سلسلة أوراق اقتصادية (جامعة القاهرة، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، العدد٢٤، فبراير ٢٠٠٥) .

٥. أحمد حمد الله السمان: التجارة الالكترونية وتنمية الصادرات، سلسلة أوراق اقتصادية (جامعة القاهرة، كلية الاقتصاد والعلوم السياسية، العدد٢٤، فبراير ٢٠٠٥) .

٦. أ.د.منيرحجاب: الاعلام السياحي، دارالفجر للنشروالتوزيع،ط٢،القاهرة،٢٠٠٣ .

٧. د.بختي إبراهيم و د.شعوبي محمود فوزي: دور تكنولوجيا المعلومات و الاتصال في تنمية قطاع السياحة و الفندقة, مجلة الباحث, عدد٠٧/٢٠٠٩-٢٠١٠ .

٨. د.محمد البنا: إقتصاديات السياحة والفندقة, الدارالجامعية, الاسكندرية, مصر, ٢٠٠٩ .

٩. سامية محمد جابر، نعمات أحمد عثمان، الاتصال والإعـلام (تكنولوجيا المعلومات)، دار المعرفة الجامعية، الإسكندرية، ٢٠٠٠ .

١٠. شريف درويش اللبان, تكنولوجيا الاتصال: المخاطر و التحديات و التأثيرات الاجتماعية, الدار المصرية اللبانية, القاهرة, ٢٠٠٠.

١١. عبدالله فرغلي على موسا, تكنولوجيا المعلومات و دورها في التسويق التقليدي والالكتروني, القاهرة, ٢٠٠٧.

١٢. فريد النجار ، وليد النجار وآخرون, وسائل المدفوعات الالكترونية- التجارة والأعمال الالكترونية المتكاملة, الدارالجامعية, ٢٠٠٦.

١٣. هند محمد حامد، التجارة الالكترونية في المجال السياحي ، دار الفكر العربي، القاهرة ، ٢٠٠٣.

سێیەم: سەرچاوەی ئەلیکترۆنی (ئینتەرنێت)

١٤. صناعة المحتوى الرقمي على إعداد المنتجات والخدمات الرقمية وتصميمها و إدارتها وتوزيعها, نقلا عن الموقع الالكتروني:
http://www.escwa.un.org/information/publications/edit/upload/E_ESCWA_ICTD_12_TP-4.pdf

١٥. أحمد غاوي: "السياحة الإلكترونية" تسهم في تخفيض تكاليف الرحلات السياحية, نقلا عن الموقع:
www.alriyadh.com/400230

١٦. منى زكريا محمد عبد الفتاح: أسرار السياحة الإلكترونية, نقلا عن الموقع:www.masress.com/october/109844

١٧. يوسف محمد ورداني, كيفية تنظيم السياحة الالكترونية و مردودها على صناعة السياحة, ٢٠٠٨, نقلا عن الموقع الالكتروني: https://historicalcities.wordpress.com/2009/03/18

١٨. د.عبدالله بن سليمان العمار: السياحة الالكترونية, الجزيرة للصحافة والطباعة والنشر, نقلا عن الموقع الالكتروني:
http://www.al-jazirah.com/2009/20090816/ar7.htm

19. http://www.investorwords.com/1637/e_commerce.html

20. http://www.tech-wd.com/wd/2012/05/31/lte

چوارەم: چاوپێکەوتن

٢١. چاوپێکەتن لەگەڵ (نادر ڕۆستی) بەڕێوەبەری ڕاگەیاندنی دەستەی گشتی گەشتوگوزاری هەرێمی کوردستان, هەولێر، ٢٠١٥.

دور وسائل الاتصال والتكنولوجيا المعلومات في تنمية الخدمات السياحية
(تطبيقات السياحة الالكترونية أنموذجاً)

الملخص

أصبحت وسائل الاتصال و تكنولوجيا المعلومات عاملا حيويا في إحداث تنمية الاقتصادية و اجتماعية متكاملة، إذ يمكن إستخدامها لأغراض العمليات التجارية لزيادة توليد الدخل و زيادة إنتاجية العمل، فهي تقلص تكلفة المعاملات وتزيد من فرص الوصول إلى الاسواق وغيرها من المزايا التي توفرها لكل من الزبون و المورد على حد سواء. ومع انتشار الهائل و التنوع لتكنولوجيا المعلومات والاتصال في مختلف قطاعات الاقتصادية (الانترنت، الهاتف المحمول والثابت و الشبكات بمختلف انوعها...الخ)، برزت عدة مفاهيم كالأعمال الالكترونية، التجارة الالكترونية، الادارة الالكترونية، التسويق الالكتروني، السياحة الالكترونية و غيرها.

وأصبحت الانترنت أكثر وسائل الاتصال استعمالا في المناحي الاقتصادية ومنها القطاع السياحي، حيث أولت العديد من المؤسسات السياحية اهتماما كبيرا بتكنولوجيا المعلومات و الاتصالات لتطوير خدمتها السياحية وبالتالي زيادة مداخليها من خلال الوصول الى عدد أكبر من زبائن.

The role of the mass communication and information technology in the development of tourism services e-tourism apply as a sample

Abstract

Sector is telecommunications and information technology in the world severe motor and a drastic change is in flux and accelerated technological changes have reduced substantially the cost of goods and services the technology and expanded the range of options and technological solutions.

Where technology has become information and communication is vital in bringing about economic development and integrated social, which can be used for the purposes of business processes to increase income generation and increasing the productivity of labor, they reduce transaction costs and increase access to markets and other benefits provided by each of the customer and supplier alike.

And with the enormous proliferation and diversity of information and communication technologies in various economic sectors (Internet, mobile and fixed networks of various kinds ...), emerged several concepts such as business, electronic e-commerce, e-governance, e-marketing and e-tourism and others.

The Internet is becoming more widely used means of communication in the economic aspects and of the tourist sector, where many institutions have paid great attention to tourism information and communication technology for the development of tourism services and thereby increase the returns through access to the largest number of customers.

تیۆری هێما لەلای چارلس پێرس

م.ی ئارام قادر صابر
زانكۆی راپەڕین
بەشی فەلسەفە

پوختە:

ئەمڕۆ، لە جیهانێکدا دەژین کە لە هێما جیا ناکرێتەوە و بوونمان لە ژیان و هزر و تێگەیشتنمان وابەستەی هێما بووە، زانست و هونەرە جیاوازەکانیش بە رێگەی هێماوە گوزارشت لە خۆیان دەکەن، لە هێماکانیشەوە رووە و زانین و زانیاری ئاراستەمان دەکەن. بە گوێرەی تیۆری هێمازانی، هێما ئاماژەیەکی یارمەتیدەرە بۆ زانست و فەلسەفە و زمان، بە جۆرێك لە جیاوازییەوە لەسەر بنەمایەك کۆیان دەکاتەوە لەسەر زەمینەی تێگەیشتن و هێما خۆی، تا هێمازانی بتوانێت هەموان لەسەر تێگەیشتنی هاوبەش لە هێماکان کۆك بن سەرباری جیاوازییە هزریی و ئایدیۆلۆژییەکان.

چارلس ساندرێس پێرس (١٨٣٩-١٩١٤) دامەزرێنەر و پێشەنگی فەلسەفەی پراگماتیزمە. هاوکات یەکێکە لە پێشەنگانی توێژەران لەبارەی هێما و تیۆری هێمازانی (سیمیۆتیك – Semiotics)، کە پەیوەندییەکی پتەوی لەگەڵ تیۆری واتا دا هەیە لە فەلسەفەی پراگماتیزمدا، هاوکات دامەزرێنەری تیۆری توێژینەوەی سێ ڕەهەندیی هێماکانە، هەوڵیداوە پۆلێنی کاتیگۆرییانەی فەلسەفەکەی لەسەر بنەمای هێماکان بکات و هەموو هزریش بە هێما دادەنێت، واتا هزری ئێمە بە رێگەی هێماکانەوە زانین و تێگەیشتنی هەیە و زانین و تێگەیشتنیش بە رێگەی هێماوە شیاوە. هێماکانیش تەنها لە تێگەیشتنی روکەش و سادەی نێو کولتور و ژیانی رۆژانەوە شیاوی تێگەیشتن نین، بەڵکو تیۆری هێماکان بۆ پێرس سیستمە و لەگەڵ فەلسەفە و لۆژیك و زانست لە پەیوەندیدایە.

ئەم توێژینەوەیە بە تەنها رووناکاتە پۆلێنبەندی جۆری هێماکان و کارکردیان، بەڵکو دەیەوێت لە تێگەیشتنی چارلس پێرس-ەوە راڤە و شرۆڤەی هێماکان بکات و لە پەیوەندیی و ئاستەکانیان تێبگات. ئەو ئارگیومێنتانە بخاتەروو کە چۆن هزر و هێما لە پەیوەندیدان، هێما چ رۆڵێك لە هزردا دەگێڕێت و هزری مرۆڤیش لە سیستمی مەعریفیدا چۆن دەبێتە هزرە-هێما، هزرۆکە ئێدیالەکانی پلاتۆ و هزرۆکە ئامرازییەکانی جۆن دێوی چۆن دەبنە هزرۆکە هێماییەکان لەلای چارلس پێرس.

هەروەها توێژینەوەیە (تیۆری هێما لەلای چارلس پێرس) تەنها لەگەڵ پۆلێن و جۆری هێماکان خەریك نابێت. بەڵکو توێژەر دەیەوێت لە سیستمەکەی پێرسەوە ئەوە شرۆڤە بکات کە هێما و کاتیگۆرییەکانی فرە رەهەندن و بە شێوەیەکی واتادار و لۆژیکییانە پۆلێنکراون و ئاست و پەیوەندیی و راڤەی هێماکان روونبکاتەوە، رەهەندەکان و کارکردی هێمایی لە زانین و تێگەیشتندا بخاتە بەرباس. هەروەها راڤەی ئەوە بکات کە چۆن لە هزر دەبێت بە کۆگەی هێما و هێماکانیش وەك هزرۆکە لەلای پێرس مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت، لە کاتێکدا تیۆری ئێدێکانی پلاتۆن و هزرۆکە ئامرازییەکانی جۆن دێوی دەبن بە هزرە هێما لای پێرس.

توێژینەوەکە ئەوە ڕووندەکاتەوە کە هێماکان تەنها لە چالاکی و کارکردێکی دیاریکراو لە سەردەم و لای فەیلەسوفێکی دیاریکراو ناناسرێن، لەکاتێکدا هێما و کاتیگۆرییەکانی لای پێرس فرە ڕەهەندن، توێژەر دەخوازێت ڕەهەندە فراوانەکانی هێما بخاتە بەرباس تا هێما لە تاکرەهەندیی و ڕاڤەی ناتەواو ڕزگار بکات، بەمەش هۆش و ئاگایی ئاراستەی سەرجەم لایەن و پەیوەندییەکانی هێما دەبنەوە و دەگەن بە ڕاڤەی ڕۆشنی هێمایی فرەلایەن.

هەروەها لە کۆتایی توێژینەوەکەدا، جەخت لەسەر گرنگی هێمازانی و بایەخە زانستییەکانی و بزاڤی زانستی بنیاتنراو لەسەر هێما و ڕۆڵی هێما لە کولتوری مرۆڤایەتی دەکرێتەوە. هاوکات ئەوە دەبینرێت کە تیۆرە هێماییەکەی پێرس بایەخ بە یەکسانی هزر لەگەڵ هێما و تێگەیشتن لە شت و دیاردەکان لەسەر بنەمای هێما دەدات. هەرچەندە ئاسان نییە سەرجەم هزر لە هێمادا کورتبکرێتەوە، بەڵام لەهەمانکاتدا ڕۆڵ و بایەخ و کاریگەری هێما لە زانین و درککردن و تێگەیشتن و ڕاڤەی شتەکاندا ڕوونە، ئەمەش بە گشتی گزارشتە لە بوونی مرۆڤ لە جیهانی ئاگایی و هێماییدا، دەبێ ئاماژە بەوەش بکرێ کە هێشتا لە زمان و توێژینەوە کولتوریی و زانستییە کوردییەکاندا هێمازانی نەبۆتە بابەتی توێژینەوە و نەگەیشتوە بە ئاستی پێویست تا بایەخەکانی بزانرێ، کە بێگومان پێویستی بە توێژینەوە و لێوردبوونەوەی زۆر هەیە.

پێشەکی:

ئەمڕۆ هێماکان لە سەرجەم بوارەکانی ژیاندا ڕۆڵدەگێڕن، بە جۆرێك وەك زمانێکی هاوبەشی نێو–کولتوریی، تێگەیشتنی هاوبەش لە نێوان مرۆڤەکاندا دروستدەکەن. لەمەوە کێشەکانی ڕاڤە و تێگەیشتن لەلایەك و پەیوەندی نێوان مرۆڤەکان لەلایەکی دیکەوە لەسەر بنەمای زانین چارەسەر دەکەن، ئەویش کاتێك هێما وەك تێگەیشتنی هاوبەش دەکرێت بە زانینێك کە هەمووان تێگەیشتنیان بۆی هەبێت. زانستی هێما (سێمیۆتیك) لە کارکردی هێماکان و ڕەهەندەکانی دەتوێژێتەوە، ئەمەش بە تایبەت لەلایەن 'چارلس ساندرێس پێرس'ی دامەزرێنەری فەلسەفەی پراگماتیزم، لە فۆرمێکی گەشەسەندووی سیستمی و لۆژیکیدا پەرەی پێدراوە، کە فۆرمی سێپاژیی (تریکۆتۆمی) هێمایە و لە کارکرد، کاربرد، ڕەهەند، واتا، ئاست، جۆر و پەیوەندییەکانی هێما دەتوێژێتەوە.

هێما تەنها ئاماژە نییە بۆ شتێك یان بابەتێك، بەڵکو هاوکات پەیوەندییەکی لکاوی لەگەڵ هزردا هەیە، چونکە واتا و تێگەیشتن پەیوەستن بە ڕاڤەی هێما، بەمەش هێما وەك سەرچاوەیەکی گرنگی زانین دیاریدەکرێت و پەیوەندی هزر و هێما دەسەلمێنێ. ئەمە بە تایبەت بۆ کۆمەڵگەی هاوچەرخ دروستە، چونکە کۆمەڵگەی هێماکانە، بە جۆرێك ڕێکخستنی تەواوی کۆمەڵگە لەسەر هێماکان وەستاوە، وەك ئەوەی لە نێو سیستەمێکی ئاڵۆزی هێماییدا بژین. هەروەها هێما دەتوانێت کێشەی تێگەیشتنی نێو–کولتوریی و جیاوازیی واتا هەڵگرێت و وەك زمانێکی هاوبەش فۆرمولە بکرێت. ئەمەش بە ڕوونی لە بازاڕ و کاڵا و بەرهەم شوێنە گرنگ و نێودەوڵەتییەکان دەبینین.

بۆ ئەوەی ئێمەش بەشداریی کارامان هەبێت لە دانان و زانین و ناسینەوەی هێماکان، ئەوا پێویستە لە تیۆری هێمازانی (سێمیۆتیك) تێبگەین. هەڵبژاردنی 'چارلس پێرس' وەك یەکێك لە بەناوبانگترین فەیلەسوفە پراگماتییە هاوچەرخەکانی ئەم بابەتە، دەگەڕێتەوە بۆ بایەخی تیۆرەکانی ئەو لە بارەی هێما و لۆژیك و زانستەوە، ئەمەش وا پێویست دەکات کە توێژینەوە و خوێندنەوە و ڕاڤەی بۆ بکرێت. تا لەمەوە بگەین بە گەشەی زانستی و لۆژیکی و بنیاتنانی تێگەیشتنی ڕوون و زانینی جەخت لەبارەی هزر و بابەت و هێما.

ئەم توێژینەوەیە (تیۆری هێما لەلای چارلس پێرس) کراوەتە سێ تەوەر، لە تەوەری یەکەمدا 'کەسایەتی و فەلسەفە' دەروازەیەکمان بۆ ئاشنابوون بە ژیان و بەرهەمەکانی پێرس ئاوەڵا کردووە، هەروەها لەسەر پراگماتیزمی پێرس وەستاوین، چونکە بە باوکی پراگماتیزم و دامەزرێنەری ئەم فەلسەفەیە ناسراوە و لەلایەکی دیکەشەوە تیۆری هێما یەکێکە لە تێزە سەرەکییەکانی فەلسەفە پراگماتیکییەکەی. لە تەوەری دووەمدا تیۆری سیمیۆتیك بە پەیوەندی 'هزر و هێما' خراوەتە روو لە سێ خاڵدا، سیمیۆتیك و دابەشکاریی سێپاژیی هێما و کاتیگۆریی و کارکردی هێماکان، هەروەها رۆڵی هێماکان لە تیۆری زانیندا، روونکراونەتەوە. لە تەوەری سێیەمدا 'هێمازانی لە نێوان لۆژیك و زانستدا' تیشك خراوەتە سەر پەیوەندی نێوان لۆژیك و هێما و هەروەها رۆڵی هێما لە توێژینەوەی زانستیدا.

لە کۆتاییدا، پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت، کە توێژینەوە لەبارەی پراگماتیزم بە گشتی و هێمازانیی بە تایبەتی، بە زمانی کوردی کەم و دەگمەنە. ئەم توێژینەوەیەش هەوڵێکە بۆ تێگەیشتنێکی کوردیی لەبارەی هێما و رۆڵی هێما لە گەیاندنی زانین و دروستکردنیدا، هاوکات رێکخستنی پەیوەندی هەردوو جیهانی ناوەوە 'هزر' و جیهانی دەرەوە 'شت'. لێرەوە برەو بە بەشدارییەکی کارای کوردیی بدەین لە راڤە و زانینی هێماییدا، تا بگەین بە زانین و تێگەیشتنی هاوبەش لەبارەی هەر فێنۆمێنێکەوە.

تەوەری یەکەم: کەسایەتی و فەلسەفە

١. ژیان و بەرهەمی چارلس پێرس

(چارلس ساندرێس پێرس Charles Sanders Peirce (1839-1914)، لە کامبریج – ویلایەتی ماساچوسێتس بەرواری ١٨٣٩/٩/١٠ لەدایکبوو، دووەم کوڕی 'بنیامین پێرس'ی پرۆفیسۆری ماتماتیك و ئەستێرەناسی لە زانکۆی هارڤارد بوو. پێرس دوای خوێندنی فەلسەفە، لۆژیك، ماتماتیك و زانستەکان ساڵی ١٨٥٩ لە زانکۆی هارڤارد بەکالۆریۆسی وەرگرت، دواتر و ساڵی ١٨٦٢ ماجستێری لە ماتیماتیك لە هەمان زانکۆ بەدەستهێنا. ساڵێك دواتر لە ١٨٦٣ بەکالۆریۆسی لە زانستی زانستە کیمیاییەکان وەرگرت. سەرەڕای خوێندن و توانستە زانستییەکانی بەڵام پێگەیەکی لە زانکۆکانی ئەمریکادا نەبوو، بەڵکو وەك فەرمانبەرێك تا ساڵی ١٨٩١ لە فەرمانگەی 'کەناراو و رووپێوی ئەمریکا'دا کاریدەکرد (جیرار ٢٠٠٩: ٢٠٦).

پێرس، فەیلەسوفی هارڤاردی و لۆژیکزان، لەسەر بنەماکانی لۆژیك و زانست و تیۆری هێماکان (سیمیۆتیك) گەشەی بە پراگماتیزم دا، هاوکات کاریگەر بوو بە 'لامارك' و فەلسەفەکەی 'چارلس داروین'، بە تایبەت لە زانست و میتۆدە زانستییەکاندا. هەرچەندە جگە لە بابەت و گوتار هیچ کتێبێکی لە ژیاندا بڵاونەکرایەوە، بەڵام بەرهەمێکی زۆری دوای خۆی جێهێشتووە، کە دواتر لە ساڵانی ١٩٣١–١٩٥٨ لە هەشت بەرگدا وەك 'کۆبەرهەم– Collect Papers' لە لایەن زانکۆی 'هارڤارد' بڵاوکرانەوە و وەك یەکێك لە فەیلەسوفە مەزنەکانی مێژووی فەلسەفە هەژمار دەکرێت (کامل ١٩٩٣: ٩٦). 'بێرتراند رەسڵ' لە کتێبی 'دانایی خۆرئاوا'دا دەڵێت: "بێگومان ... پێرس یەکێك بوو لە رەسەنترین ئەقڵەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم، هەروەها بە دڵنیاییەوە گەورەترین هزرڤانی ئەمریکییە" (Russell 1959: 276). هەروەها 'کارل پۆپەر' کە کاریگەری پێرسی بەسەرەوە دەبینرێت بە تایبەت لە تیۆری شیمانەیی و کەوتنەهەڵەوە، کە هیوای خواستبوو زووتر ئاشنای بەرهەمەکانی پێرس بوایە، دەبێژێت: "پێرس یەکێکە لە مەزنترین فەیلەسوفەکان، بە درێژایی سەردەمەکان" (Popper 1972: 212).

بەڵام، پێرس زیاتر لە لایەن باوکییەوە فێردەکرا و هاندەدرا، بۆیە بەردەوام گفتوگۆیان پێکەوە دەکرد و لەسەر بابەتە ماتماتیکییەکان دێبەیتییان هەبوو، هاوکات بەشێك لەناوبانگی خۆی لە زانکۆ و تەنانەت ئەمریکاش لە باوکییەوە وەرگرت، بۆیە هەمیشە سوپاسگوزاری باوکی بوو. پێرس یەکەم جار 'نامە ئێستێتیکییەکان'ی شیللەر و 'لۆژیك'ی وایتلی و 'رەخنەی ئەقڵی پەتی' کانتی خوێندەوە، دواتر لە ساڵانی شەستەکاندا دەرفەتی گوتنەوەی چەند وانەیەکی لە زانکۆی هارڤارد بۆ رەخسا لە بارەی لۆژیك و مێژووی زانست و ئینجا بۆ ماوەی پێنج ساڵ (١٨٧٩ بۆ ١٨٨٤) بوو بە وانەبێژی لۆژیك لە زانکۆی 'جۆنز هۆپکینز– Johns Hopkins' و دواتر وانەبێژی فەلسەفەی زانست بوو لە زانکۆی 'هارڤارد– Harvard' بۆ ماوەی سێ ساڵ. ئنجا لە پەیمانگای 'لۆوێل– Lowell' لە بۆستن دەستی بە وانەگوتنەوە کرد (کامل ١٩٩٣: ٩٦).

پێرس لە خوێندنەوەی 'فرێدریك شیللەر ١٧٥٩–١٨٠٥'ی ئەڵمانیەوە رووی لە فەلسەفە کرد، لەسەرەتای لێهزرینە فەلسەفییەکانییەوە بە فەیلەسوفی ئەڵمانی 'ئیمانوێل کانت ١٧٢٤–١٨٠٤' کاریگەر بوو، بە تایبەت کتێبی 'رەخنەی ئەقڵی پەتی' کە بۆ ماوەی چوار ساڵ گۆشەگیرانە توێژینەوەی لەبارەوە کرد. دواتر لە 'کانت'ـەوە وەرچەرخا رووەو فەلسەفەی تێگەیشتنی/هەستی هاوبەش 'Common Sense' لە لای فەیلەسوفی سکۆتلەندی 'تۆماس رید ١٧١٠–١٧٩٦'، تا ساڵی ١٨٧٠ کە فەلسەفەی تایبەت و رەسەنی خۆی بە ناوی 'پراگماتیزم' دەستپێدەکات، ئەویش دوای رەتکردنەوەی ئایدیالیزمی 'هێگڵ'ی (کامل ١٩٩٣: ٩٦).

پێرس خاوەنی سەدان دەستنووسی بڵاونەکراوە بوو، تا لە ژیاندا بوو نەیتوانی نووسینەکانی بە کتێب چاپ بکات تەنها وەك گوتار بڵاوی دەکردنەوە. دوای مردنی، نووسینەکانی لە لایەن 'چارلس هارتشۆرن' و 'پاوڵ وێیس' کۆکرانەوە و رێکخران و 'جۆن دێوی'ش لە ١٩١٥ کتێبێکی بە ناوی 'پراگماتیزمی پێرس' بڵاوکردەوە، دواتر 'لویس' لە ١٩١٦ 'توێژینەوەی لۆژیکی هێمایی' چاپکرد کە بەشێکی بۆ پێرس تەرخانکردبوو، هەروەها 'مۆریس کۆهێن' هەندێك لە نووسینەکانی پێرسی لە ژێر ناوی 'چانس/رێکەوت، خۆشەویستی و لۆژیك' بڵاوکردەوە کە بابەتی 'روونکردنەوەی لۆژیکی زانست'ی تێدابوو (Gallie 1952: 42-43) کە وەك سێ کاتیگۆریی گەردوونزانی خستبوویەروو، لەشێوەی سێ جیهاندا: جیهانەکانی رێکەوت و خۆشەویستی و پەرەسەندن، کە سێیەمیان بەردەوامی و سەرتاپاگیریی هەیە. لەو ماوەیەدا چەندان گوتاری بڵاوکردەوە: ١.روونکردنەوەی لۆژیکی زانست (١٨٧٧–١٨٧٨) ٢.چەسپاندنی باوەڕ (١٨٧٧) ٣.چۆن بیرۆکەکانمان روونبکەینەوە؟ (١٨٧٨) ٤.شوێنکەوتووانی رێکەوت (١٨٧٨) ٥.ئەگەرێتی ئیستیقرا (١٨٧٨) ٦.رێکخراویی سروشت (١٨٧٨) ٧.هەڵێنجان/دیدەکشن، ئیستیقرا/ئیندەکشن، و گریمانە/ئەبدەکشن (١٨٧٨) ٨.لێکچەرەکانی هارڤارد لەبارەی پراگماتیزم (١٩٠٣) ٩.پراگماتیزم چییە؟ (١٩٠٥) ١٠.کێشەکانی پراگماتیسزم (١٩٠٥) ١١.پراگماتیزم (١٩٠٧).

پێرس لە چەندین گۆڤاری وەك 'باکوری ئەمریکا' و 'نەتەوە' و 'تاکگەرا' بابەتی پەخشکرد و لە دانانی 'فەرهەنگی سەدە' و 'فەرهەنگی دەروونزانی و فەلسەفە'دا بەشداریکرد. هەروەها ئەو هەشت بەرگەی کە لە لایەن 'هارتشۆرن و وێیس' کۆکرانەوە و 'زانکۆی هارڤارد' چاپیکردن، پێکهاتبوو لە: (١–بنەماکانی فەلسەفە، ٢–بنچینەکانی لۆژیك، ٣–لۆژیکی چاك، ٤–ماتماتیکی ئاسان/سادە، ٥–پراگماتیزم و پراگماتیکگەرایی، ٦–میتافیزیکی زانستیی، ٧–زانست و فەلسەفە، ٨–گۆڤارەکان، نامەکان و سەرچاوەکان). هەروەها دواتر چەندان نووسین و توێژینەوە لەبارەی پێرس و بەرهەمەکانی چاپکران. تەنانەت بەرهەمی دۆزراوەی دیکە بۆ 'کۆبەرهەم'ـەکەی زیادکران و پۆلێنبەندی نوێیان تێدا ئەنجامدرا (جیرار ٢٠٠٩: ٢٠٧، ٢١٢).

له دواییدا، پێرس زۆربەی کاتەکانی پشووی له شارۆچکەی 'میلفۆرد'ی ویلایەتی پەنسلڤانیا بەسەر دەبرد. لە تەمەنی خانەنشینیدا پلانی بۆ نووسینی چەندان بابەتی فەلسەفی دانا، کە لە سییەکانی تەمەنیدا بیری لێکردبوونەوە، بەڵام بەردەوام گرفتی ئابووری و نەداری رێگر بوو لەبەردەم کارەکانی، تەنانەت لە کۆتاییەکانی تەمەنیدا لەسەر یارمەتی چەند هاوڕێیەکی دەژیا بە تایبەت 'ولیام جەیمز'. سەرەنجام لە ١٩ی نیسانی ١٩١٤ لە گۆشەگیری و گوزەرانی هەژارانەدا مرد (Gallie 1952: 35).

٢. پێرس و پراگماتیزم

پراگماتیزم کولتور و رێبازێکی فەلسەفییە، کە سەرەتای سەرهەڵدانی دەگەڕێتەوە بۆ ئەمریکا لەساڵی ١٨٧٠ی زایینی. لە چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەمەوە وەك رەسەنترین و کاریگەرترین فەلسەفەی ئەمریکی گەیشتە لوتکە، دواتر کاریگەرییەکانی گوازراوەتەوە بۆ دەرەوەی ئەمریکا بە تایبەت ئەوروپا، بەڵام بە ئەزموونی جیاوازەوە (الحفني: ٩٤). پراگماتیزم لکاندنی تیۆر و کردارە، بەڵام تیۆر لە کردارەوە دەبرێتەوە و ئینجا دەگەڕێتەوە بۆ کردار تا هزری کرداریی روونبکاتەوە. ئەم فەلسەفەیە هەندێ جار فەلسەفەی ئەمریکیشی پێدەگوترێت، بە جۆرێك شێوە ژیانێکی کولتوریی لە هزرین و ئابووریی و سیاسەت و پەروەردە بەو وڵاتە بەخشیوە، بەمەش تایبەتمەندییەکی گرنگی پێبەخشراوە کە فەلسەفەیەك نییە تەنها بۆ زانکۆ و ئەکادیمیا و فەیلەسوف و دەستەبژێران بێت، بەڵکو فەلسەفەی تەواوی کۆمەڵگەی ئەمریکییە و وەك وەرچەرخانی هزری ئەمریکی دادەنرێت لە فەلسەفەی ئینگلیزییەوە رووەو فەلسەفەی خۆیان، چونگە رەگێکی پراگماتیزم بۆ ئەوروپا و کۆچی فەیلەسوفەکانی بۆ ئەمریکا دەگەڕێتەوە. هەروەها بەشداری فەیلەسوفانی ئەوروپی بەردەوامتر بوو، بە تایبەت لە دوای جەنگی دووەمی جیهانی و کۆچی هەندێ فەیلەسوفانی ئۆکسفۆردی بۆ ئەمریکا و هاوکات دەرکەوتنی لودڤیگ ڤیتگنشتاینی دواتر و ئۆکسفۆردییەکان و ویلارد ڤان ئۆرمان کواین '١٩٠٨–٢٠٠١'.

رێبازی پراگماتیزم جەخت لە پەیوەندی و وەرچەرخانێك لە تیۆرەوە بۆ کردار دەکاتەوە، لە ئەزموون (خبرە) و سروشتەوە بەردەوامی و سەرەنجام وەردەگرێت. ئەزموون بریتییە لە ژینگە و رێڕەو بۆ پێکگەیشتنی سەبژێکت و ئۆبژێکت لە پرۆسەکەدا. زانین بە رێگەی بەهاو ئارەزووەوە رێنمایی دەکرێت و ریالێتی شتەکانیش ناتوانرێن بە رێگەی پێش–ئەزموونی بزانرێن. زانین ئامرازە بۆ رێکخستنی ئەزموونەکانمان. کۆنسێپتەکانیش خووی باوەڕیی یان یاساکانی کردارن. هەروەها هەقیقەت تەنها بە رێگەی رەخنەی مەعریفییەوە دیاری ناکرێت.

فەلسەفەی پراگماتیزم، پراکتیك دەخاتە پێش فەلسەفاندنی تیۆریی، تیۆرەکانیش وەك ئامرازێك دادەنێت، کە راستی و دروستیان دەوەستێتە سەر بەکارهێنان و کارکردیان، هەرئەمەشە وایکردەوە پراگماتیزم دیوێکی روونی ئەزموونگەریی هەبێت، بۆ ئەمەش پشت بە تاکە میتۆد نابەستێت، بەڵکو دژ بە دوالیزمی فەلسەفی کۆن دەوەستێت و هەر میتۆدێکی کردەییش بە گرنگ دەزانێت بۆ زانست و حەقیقەت، لە بوارەشدا جۆن دیوی هەوڵی کاریگەر و بەرهەمداری پێشکەشکردووە.

بەناوبانگترین فەیلەسوفانی پراگماتیزمی کلاسیکی بریتی بوون لە: چارلس ساندرێس پێرس (١٨٣٩–١٩١٤)، ولیام جەیمس (١٨٤٢–١٩١٠)، جۆرج هێربێرت مید (١٩٦٢–١٩٣١)، جۆن دیوی (١٨٥٩–١٩٥٢) و کلارێنس ئایرڤینگ لویس (١٨٨٣–١٩٦٤). بەڵام پراگماتیزمی کلاسیکی بە سێ فەیلەسوف'چارلز ساندرێس پێرس، ولیام جەیمز و جۆن دیوی' فۆرمی تەواوی گرتووە. پێرس بناغەڕێژ و فەیلەسوفی کاریگەری پراگماتیزمە، بەڵام حەزی بە ناوبانگ نەبوو،

تەنانەت نووسینەکانی وەك کۆبەرهەم لە دوای مردنی بڵاوکرانەوە (Hookway 2013). بەڵام پێرس، وەك وتەبێژ و دامەزرێنەری 'یانەی میتافیزیکی'، پراگماتیزمی وەك میتۆدێك بۆ هزرین یان 'تیۆری واتا' هەژمارکرد، لەکاتێکدا جەیمز وەك تیۆرییەك لە دروستیی — الصدق دایڕشت، هاوکات دێوی لە ئامرازگەرییەکەیدا وەك تیۆرییەك لە بەهادا گەشەی پێدا و دواتر ئەزموون و مەبەستە مرۆییەکانی خستە خزمەت ئامانجەکانەوە و دەرەنجامە کردارییەکانیشی کردە پێوەری راستی هزرۆکەکان، هەروەها 'فێردیناند شیللەر'یش ١٨٦٤–١٩٣٧ وەك رێبازێك لە ئیرادەدا ناساندی (**الحفني**: ٩٤).

دەرکەوتنی کاریگەری پراگماتیزمی دواتر لەگەڵ فەیلەسوفانی نوێی ئەم رێبازەدا بوو، وەك: 'ریچارد رۆرتی، هیلاری پوتنام و رۆبێرت براندۆم'. بەڵام سەرجەمی رێبازەکە بە 'سەرەنجامە کردەییەکان'ی فەلسەفەکەیدا دەناسرێتەوە، هەرچەندە لە کارەکانی پێرس و جەیمس دا پراگماتیزم رووەو حەقیقەت/Truth ئاراستەی گرتبوو. هەروەها پراگماتیزم زۆر لق و رێچکەی گرنگی هەیە بریتین لە: ئامرازگەرایی، ئەزموونگەرایی رادیکاڵی، زێدە– دڵنیایی، رێژەگەرایی کۆنسێپتی، جیاوازیی فاکتە بەها، هەروەها کەوتنە–هەڵەوە.

هەروەها فەیلەسوفانی وەك 'جۆرج سانتایانا، ویلارد ڤان ئۆرمان کواین، وڵفرید سێلارس و سوسان هاك' لە فەیلەسوفانی پراگماتیزمن، 'کواین و سێلارس' لە نوێکردنەوەی هزری پراگماتیزمیدا کاریان کرد و رێچکەیەکی نوێی پراگماتیزمیان بۆ رەخنەی 'پۆزەتیڤیزمی لۆژیکی' لە ساڵانی شەستەکانی سەدەی بیستەم بەکارهێنا. 'سوسان هاك'ی فەیلەسوف هاوچەرخ کاری لە پراگماتیزمی شرۆڤەیی و کلاسیکییانەی نوێدا کرد، بە تایبەت کارەکانی پێرس و جەیمس و دێوی. هەروەها جۆرێکی دیکەی پراگماتیزم هەیە کە لە 'ریچارد رۆرتی'یەوە سەرچاوە دەگرێت و پێیدەگوترێت 'پراگماتیزمی نوێ' و لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم برەوی پەیداکرد.

وشەی 'پراگماتیزم' لە 'پراگما/Pragma یان پراگماتا/Pragmata'ی گریکییەوە هاتووە بە واتای کردە و کردار و ئەویش لە 'پراسۆ/Prasso یان پراتۆ/Pratto یان پراتین/Prattein' وەرگیراوە بە واتای بەدەستهێنان و ئەنجامدان. بۆ یەکەم جار وەك رێبازێکی فەلسەفیی 'چارلس پێرس' دایمەزراندووە و فۆرمی پێداوە بە رێگەی دوو نووسینەوە: یەکەم 'چەسپاندنی باوەڕ ١٨٧٧' و دووەم: 'چۆن بیرۆکەکانمان روونبکەینەوە ١٨٧٨' کە لە گۆڤاری 'Popular Science' دا بڵاویکردەوە، لەم گوتارەدا هەوڵی وەڵامدانەوەی پرسیاری ئەوەی داوە کە داخۆ کەی بیرۆکەکان واتایان دەبێت؟ کەی دەربڕینەکان دروستن؟ کەی دەشێ بیرۆکەیەك دەربڕین و کەی ناشێ؟ دواتر وەڵامەکەی دەگات بەوەی کە 'بیرۆکە ئەوەیە کە ئەنجامی دەدەین و بە کردار دەیکەین'، هەروەها واتاکەی پەیوەستە بە ئەنجامەکەی و لێکەوتە زانستییەکانی (کامل ١٩٩٣: ٩٧). هەروەها ئێمە دەبێ هەمیشە چاوەڕێی دەرەنجامی کردارییی بکەین، دەرەنجامی کرداریش لەسەر بیرۆکەکان وەستاوە، ئەم بۆچوونە بناغەییەی پێرس تەنها لە فەلسەفەدا کاریگەر نەبوو، بەڵکو لە سەرجەمی بوارەکانی مۆراڵ، کۆمەڵایەتی، ئابووریی، پەروەردە، سیاسەت، هونەر و چەندانی دیکە کاریگەر بوو. بەمەش، پێرس وەها پێناسەی پراگماتیزمی کرد کە میتۆد و رێبازێکە بیرۆکەکان بە رێگەی کردار و سەرەنجام و لێکەوتە پراکتیکییەکانی روونکەدەکاتەوە (ابراهیم: ٢٢). هەروەها 'جۆن دێوی' لە گوتاری (پراگماتیزمی پێرس)دا ئاماژە بەوە دەکات کە پێرس یەکەم جار واژەی پراگماتیزمی بەکارهێناوە، کە خۆی گوتویەتی لە هەردوو کتێبەکەی کانت (رەخنەی ئەقڵی پەتی و رەخنەی ئەقڵی پراکتیکی) ئیلهامی وەرگرتووە (Dewey 1923: 301).

پێرس کە پراگماتیستێکی ئەمپیریست بوو، بەڵام نەك ئەمپیریزمی فاکتەکی لە دیدێکی ماتریالانەوە، بەڵکو ئەمپیریزمی فینۆمینۆلۆژی کە لە 'کانت'ـەوە گەشەی پێدا، هەروەها سێ کاتیگۆرییە هێماییەکانی پێرس لە ئەنجامی رەخنەکانی ئەوبوون لە فینۆمینۆلۆژییەکەی کانت، ئەمەش بۆ بنیاتنانی پەیوەندیی لۆژیکی لە نێوان مرۆڤ و جیهاندا لەبری پەیوەندی سایکۆلۆژی (Deledalle 2000: 14-15). پێرس واژەی 'پراگماتیزم' لە 'ئیمانوێل کانت'ـەوە وەردەگرێت، بەڵام واتای جیاوازی پێدەدات. 'ئیمانوێل کانت' لە کتێبی 'رەخنەی ئەقڵی پەتیی' و 'میتافیزیکای ئاکار'دا جیاوازیی کردووە لە نێوان پراگماتیك و کرداریی، ئەنترۆپۆلۆژیای پراگماتی (کرداریی) بریتییە لە ئەخلاق (ئێتیك)ی کرداریی. بەڵام هۆریزۆنی پراگماتیك (پێکگەیشتنی ئاسۆییانەی ئاسمان و زەوی لەسەر هێڵێك) گۆڕینی زانینی گشتیمانە بۆ کاریگەری لەسەر ئاکار (مۆڕاڵ)مان، بۆ کانت هەموو ئەو یاسا ئەخلاقییانە دەگرێتەوە کە بە لای ئەوەوە پێشینەیی (پێش–ئەزموونیی)ن. بەڵام پراگماتی ئەو رێسا هونەریی و شێوازی مامەڵەکردنانە دەگرێتەوە کە جەخت لەسەر ئەزموونکردن (خبرة) دەکەنەوە (Thayer 1982: 48). کانت بۆ جیاکردنەوەی میتافیزیکای سروشتی و میتافیزیکای ئاکار هەوڵیداوە بابەتەکە بە رێگەی پراگماتیکەوە راڤە بکات.

لە کاتێکدا 'پێرس' دژ بە ئەقڵییەتی کارگەیی بوو، رەتیکردەوە رێباز و فەلسەفەکەی ناوبنێت 'کرداریی'، بەڵکو بە درێژایی ژیانی جەختی لەوە دەکردەوە کە خاوەن رێبازێکە لەسەر بنەمای رێسا لۆژیکییەکان، سەرەڕای ئەوەش 'ولیام جەیمز'ی هاوڕێی بیرۆکەی رێبازی پراگماتیزمی لە جێبەجێکردن و ئەنجامی کرداریدا دەبینییەوە، ئەمەش یەکێکە لە خاڵە بنەڕەتییەکانی ناکۆکی نێوان 'پێرس' و 'جەیمز'. هەر لەبەر ئەمەش پێرس فەلسەفەکەی ناونابوو پراگماتیکگەرایی 'پراگماتیسیزم Pragmaticism' لەبری پراگماتیزم، ئەمەش بۆ خۆجیاکردنەوە بوو لە 'ولیام جەیمز' و پراگماتیستەکانی تر(Urmson & Ree 1991: 229).

پراگماتیستەکانی تر زیاتر رووەو کرداری سوودگەرا هەنگاویان دەنا، ئەوان پێیانوابوو حەقیقەت و دروستیی (صدق) بریتین لە بەهای دەستبەجێ (Cash Value) و سوودی ماددی وەك کاڵاکانی بازاڕ، لە کاتێکدا پێرس رووەو 'تیۆری واتا' ئاراستەی گرتبوو دژ بە خۆدەرخستن و بەرژەوەندی تایبەت و خزمەتکاریی عەقڵ بۆ کار، یان ئامرازگەرایی (Instrumentalism) بوو لەلای جۆن دێوی، کە هزرۆکەکانی وەك ئامراز دادەنا. بەڵام پێرس و فەلسەفەکەی بە نەناسراوی تا ماوەیەکی درێژ مانەوە و ناوی 'پراگماتیسیزم' لەسەر زمان قورس بوو، لەبەرئەوە جێگەی خۆی نەگرت (علي ١٩٩٥: ٤٨–٤٩). هەرچەندە پێرس وەك یەکەم فەیلەسوف لە گوتاری "چۆن بیرۆکەکانمان روون بکەینەوە"دا ئەوەی خستە روو کە دەبێ بیرۆکەکان سوودی کردارییان هەبێت، بەڵام لە بە–کردەکردنی هزردا کێشەی هەبوو لەگەڵ ولیام جەیمزدا، پێرس لەو بڕوایەدا بوو کە دروستە بەها (Truth Value) لە سوودی کردەییدایە، بەڵام جەیمز ئاماژەی بۆ دەرەنجامی کردارییی دەکرد کە بەهای دروست بریتییە لە باشترین دەرەنجامی کردارییی مەبەستەکی لە ژیاندا (روزنتال و يودين ٢٠٠٦: ٢١٧). بۆ نموونەی واتا و بەهای دەسبەجێ دەتوانین 'شەکر' وەربگرین، ئایا بەها و واتای شەکر لە شیرینی و وزە و بەکارهێنانیدایە یان لە نرخ و بەها بازاڕییەکانیدایە کە لەکاتی کڕین و فرۆشتنیدا دەردەکەوێت، بە تایبەت کە فرۆشیار لە پێناوی نرخ و سوودی سەرمایەدا و کڕیار لە پێناوی بەهای شیرینی و بەکارهێناندا دەیکڕێت، واتە بەرهەم بۆ بازاڕ و سوودی ئابوورییە یان بۆ بەکارهێنان.

هەروەها پێرس دەیویست جۆرێك لە پۆزەتیڤیزم بونیاد بنێت لە ژێر ناوی پۆزەتیڤیزمی ناسراو (Proper-Positivism)، كە لە بری میتافیزیكای ئۆنتۆلۆژی كار لەسەر میتافیزیكای زانستی بكات و فەلسەفە لە پۆخڵەوات و بێهوودەیی رزگار بكات كە لەبارەی حەقیقەتەوە دووچاری ئاڵۆزی هاتبوو، چونكە حەقیقەت بۆ پێرس بریتییە لە 'ئەوەی كە ئەوەیە' جا تۆ یان من یان هەركەسێكی دیكە پێیوابێت كە 'ئەوەیە یان ئەوە نییە' (See Panesa 1996: 251, 254).

كەواتە پێرس لەگەڵ ئەو پراگماتیزمەدا ناكۆك بوو كە ولیام جەیمس لە دەرسگوتارەكانیدا باسیدەكرد، چونكە بڕوای وابوو كاریگەری نەرێنی لەسەر فەلسەفەی پراگماتیزم دەبێت كە ئەوسا لە برەودابوو وەك فەلسەفەی رۆژ (Audi 1999: 654). بە تایبەت كە 'ولیام جەیمز' بە وەرگرتنی تیۆری واتا–ی پێرس و تەوزیفكردنی، (كاتێك پێرس لەبارەی شوێنكەوتە كردارییەكانی هزرۆكەكانەوە لەو بڕوایەدا بوو كە سەرجەم هزرین و وێناكردنە هۆشەكییەكان لەبارەی بابەتێكەوە، هەروەها هەستكردنە راستەوخۆ و ناراستەوخۆكان تەنها بریتی دەبێت لە هزرین لەبارەی ئەنجامە كردارییەكانی بابەتەكە) سەرجەم بنەمای فەلسەفەكەی لە كتێبی 'پراگماتیزم'دا دادەڕێژێت و تیۆر وەك ئامرازی توێژینەوە دادەنێت (ابراهیم: ٣٠–٣١). ئەم كاریگەرییە هاوكات لەسەر جۆن دێوی–ش بە روونی دیارە كاتێك فەلسەفەی ئامرازگەری پێشنیاز دەكات، بەوەی كە بیرۆكەكان تەنها ئامرازێكن بۆ كردار، ئەگەر نەبن بە كردار واتایەكیان نابێت.

'پراگماتیزم' وەك كتێبی چاپكراو دەگەڕێتەوە بۆ 'ولیام جەیمس' لە كتێبی 'پراگماتیزم' ساڵی ١٨٩٨، كە لە سەرەتای ساڵانی حەفتاكانی سەدەی نۆزدەدا لەگەڵ چارلس پێرسدا باسیان لێوەكردبوو و لەسەری رێككەوتبوون. 'جەیمز' پێیوایە كە پێرس دامەزرێنەری پراگماتیزمە، ئەمەش بە گەڕانەوە بۆ زنجیرەیەك گوتاری پێرس. بەڵام لە گشتیدا دەشێ بگوترێ كە ئاراستە سەرەتاییەكانی پراگماتیزم لە لایەن ئەندامانی 'یانەی میتافیزیكی'یەوە بوو (علی ١٩٩٥: ٤٧) كە زیاتر لە ماڵی 'پێرس' یان 'جەیمس' كۆدەبوونەوە و گفتوگۆیان دەكرد (هەرچەندە پێشتر بیرۆكەكە لای پێرس هەبووە) كە بریتی بوون لە (چارلس پێرس، ولیام جەیمس، نشونسی رایت، جۆن دێوی، نیكۆلا گرین، فرانس ئابۆت و هێربێرت مید). ئەندامانی یانەكە لە روانگەیەكی پراگماتییانەی دەروونییانە دەیانڕوانییە باوەڕ و میتافیزیك، بە جۆرێك 'گرین' لە یەكێك لە دانیشتنەكاندا ئەم پێناسەیە دەخاتەڕوو: "باوەڕ ئەو بنەمایەیە كە مرۆڤ لەسەری ئامادەی رەفتار دەبێت" (علي ١٩٩٥: ٤٧). بە تایبەت كە پێرس و جەیمس لە سەرەتای حەفتاكانی سەدەی نۆزدەهەم لە كامبریجەوە لەسەر بیرۆكەی پراگماتیزم گفتوگۆیان كردبوو. بەڵام بە شێوەیەكی روونتر سەرەتای پراگماتیزم بۆ دوو نووسینی بەناوبانگی پێرس و جەیمس دەگەڕێتەوە لە ساڵی ١٨٧٨. یەكەمیان، پێرس: 'چۆن بیرۆكەكانمان روونبكەینەوە' و دووەمیان، جەیمس: 'پێناسەی سپێنسەر بۆ ئەقڵ وەك هاوتەریبی'.

خستنەڕووی ئەم دەروازەیە لە فەلسەفەكەی چارلس پێرس، كۆمەكمان دەكات لە تێگەیشتنی تیۆرەكەی ئەو لەبارەی هێماوە. چونكە هێماكان تەنها وێنەیەك نین، بەڵكو كاركرد و واتای فراوان و ئاڵۆزیان هەیە، لە ئەرك و كاربردەكانیان دەگەین بە راڤە و زانینی پراگماتی كە لەسەر بنەمای لۆژیك و ئەزموونی زانستییەوە دەتوانین مەعریفەیان لێوەرگرین. هەروەها وەك هەڵوێستێكی فینۆمینۆلۆژیانە دەشێ لە رەهەندی جیاوازی فەلسەفەكەیەوە بەرەو كێشە كرۆكییەكان بڕۆین كە خۆی لە هێمادا دەبینێتەوە، بە جۆرێك لە فەلسەفەی پێرسدا 'باوەڕ/الاعتقاد'یش بابەتێكی پراگماتییە و زەمینەی كردارنوێنییە، نەك چاوەڕوانی ئایندە و بەخشینی میتافیزیكی، كەواتە ئەمە بۆ هێماش هەر دروستە.

تەوەری دووەم: پەیوەندی هزر و هێما

هێما (Sign) تێگەیەکە لە فەلسەفە و لۆژیك و زمانەوانی و زانستەکانی دیکەدا لەگەڵ چالاکی و تێگەیشتنی مرۆییدا خەریکی شرۆڤە و راڤەکارییە، زیاتر وەها لە هێما تێگەیشتووین کە شتێك یان کردەیەك، یان ڕووداوێکە دەشێ بە هەستەکان درکبکرێت و ئاماژە و دەلالەت بێت بۆ شتێك یان کردە و ڕووداوێك. ئەمەش پێناسەیەکی گشتگیر و تەواو نییە بۆ هێما چونکە تەنها لە یەك ڕەهەندەوە ڕوودەکاتە زانین و ناسین و تێگەیشتنی هێما، لە کاتێکدا هێما فۆرمێکی بونیادیی ئاڵۆزی هەیە و لەگەڵ لۆژیك و واتا و ئاگایی و زانین و دەروون و کردە مرۆییەکان لە پەیوەندیدایە (روزنتال و یودین ٢٠٠٦: ٣٠). هەرچەندە هێما و ئاماژە لە ژیانی ڕۆژانەدا لە بەستێن و تێگەیشتنی زۆر سادەوە بەکاردەبرێن، وەك ئەوەی جوڵە جەستەییەکان ئاماژە بۆ شتێك بکرێت، بەڵام لە فەلسەفە و لۆژیکدا هێما پێگەیەکی باڵاتر و ئاڵۆزتری هەیە، چونکە بەشداریی کارا دەکات لە تێگەیشتن و راڤە و خستنەوەی جیاوازیی یان هاوڕایی.

کەواتە هێما دەشێت هەستەکی یان زەینی بێت، سروشتی بێت یان دەستکرد، بەڵام لە گشتیدا سێ واتای هەیە: یەکەم، شتێکی درککراوی هەستەکییە و ئاماژە بە شتێکی دیکە دەدات، وەك سورهەڵگەڕان هێمای تا لێهاتن بێت. دووەم، هێما کردەیەکی دەرەکی و درککراوە و مەبەست لێی گوزارشتە لە ویست (ئیرادە)، وەك پەنجە ڕاوەشاندن بۆ هەڕەشە و ڕێگەنەدان بە کردنی کارێك. سێیەم، هێما شتێکی بەدەستهێنراوە لە بابەتێکی درکنەکراو، وەك هێما زمانیی و ژمێرەیی و جەبرییەکان. بەڵام لە هەر سێ واتاکەدا هاوبەشییەك هەیە کە کاتێك هێما شتێکە بە ڕێگەی شتێکی دیکەوە ئەزموون دەکرێت و دەناسێنرێت یان دەبێتە جێگرەوەی (صلیبا ١٣٨٥: ٨٤). لەگەڵ ئەم پۆلێنکارییەدا بۆ هێما، چارلس پێرس لەسەر بنەمای لۆژیك و تێگەیشتن دابەشکاریی تازە بۆ هێما دەکات، تەنانەت هێما بۆ خۆی دەبێ لە سێ ڕەهەندەوە تێبیگەین جا هەر جۆرێکی هێما بێت، لەبەرئەوە فەلسەفە هێماییەکەی بە سێپاژیی بەناوبانگە.

١. هێمازانی (سێمیۆتیك) لەلای پێرس

هزرین بە هێما و لە هێمادا، پانتاییەکی فراوانی فەلسەفەی پێرسی گرتووە، تا ئەوەی پێرس پێیوابوو 'سەرجەمی هزر لە هێمادایە' و هاوکات سەرجەم کارایی و چالاکی هزر بە هۆی هێماوەیە (Peirce 1931: CP 1.191). هەرچەند ئەمەش وەك درێژەی فەلسەفە فینۆمینۆلۆژییەکەی دادەنرێت، کاتێك بۆ زانین و راڤەی دیاردەکان هزر لە هێماوە سەرچاوە دەگرێت و تێگەیشتن بە هێما دەکات لە ڕێگەی راڤەی هێماکان، واتا مامەڵە و پەیوەندی هزر لەگەڵ هێمادایە، بۆ ئەمەش پێویستە شت بە هێما بکرێت و هزریش هێما راڤە بکات و بیناسێتەوە و واتا بخاتە هۆشەوە.

هێماکان لە زۆربەی بوارە تیۆری و کردارییەکان بەکاردەبرێن و ڕۆڵێکی گرنگ لە ژیانی ڕۆژانەماندا دەگێڕن. هەوڵدەدرێت هەر شتێك لە بووندا هێمای هەبێت، بۆیە بە بێ تێگەیشتن لە هێما، تێگەیشتن لە کۆمەڵگەی هاوچەرخ کارێکی سەختە، ئەمە نەك بەو واتایەی کە کۆمەڵگەی کۆن هێمای بەکار نەهێنابێت، بەڵکو لە ئەفسانە و دەقە پیرۆزەکان و زمانی هێمایی و هەموو ژیانی کۆندا بە بێ تێگەیشتن لە هێماکانیان لە شارستانیەت و رابردوو تێناگەین. هەروەها بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی نێوان هەردوو جیهانی ناوەوە و دەرەوە (هزرەکی و کردەکی) پێویستمان بە هێمایە، چونکە هێما دەبێتە کەناڵی پەیوەندی نێوان هزر و جیهان. ئەمەش ڕێگە بۆ پەیوەندی سیستەماتیکی و

نەهێشتنی فرەبکەریی و فرەتێگەیشتن گرنگە، لێرەوە سێمیۆتیك توانستی دامەزراندنی زانینی نوێی هەیە بە ڕێگەی هێماکان و هاوکاری لۆژیك و زمان.

سێمیۆتیك یەکێکە لەو تێرمانەی کە زۆر بە بڵاوی لە زانستەکاندا بەکاردەهێنرێت. ڕیشەی واژەکە لە ئەدەبی کۆندایە، لە هێما و ئەفسانەکانی رابردوودا، لەو هێمایانەی کە بنەما و رەگەزی ئەفسانە کۆنەکانن و زمانی هێماییان هەیە. فەیلەسوفان، زانایان، لۆژیکزانان زمانەوانان، مرۆڤناسان، دەروونزانان و ئەدیبان لەبارەی هێماوە توێژینەوە دەکەن لە بوارە جیاوازەکاندا. بەڵام لە فۆرمە مۆدێرنەکەی سێمیۆتیکدا کە چارلس پێرس داهێنەرییەتی، پێناسە و لایەن و رەهەند و جۆری تازەی بۆ هێما دیاریکرد، بە ڕێگەی لۆژیکەکەیەوە لە زانستە جیاوازەکاندا بەکاری هێنا. ئێمە دەمانەوێت لە روانگەی پێرسەوە سێمیۆتیك بزانین و بەوە بگەین کە ئەم بابەتە بۆچی گرنگە.

بۆ یەکەم جار 'هیپۆکراتێس ٤٦٠–٣٧٧ پ.ز' دامەزرێنەری زانستی پزیشکی لە رۆژئاوا، لە بواری پزیشکیدا ئاماژەی بە زانستی هێماناسی کردووە کە لە نیشانەکانی نەخۆشی دەتوێژێتەوە (Sebeok 2001: 4). بەڵام لە سەرچاوەی دیکە ئاماژە بە زانا و پزیشکی گریکی 'گالینۆس ١٣٠–٢٠٠ز' دەکرێت کە وەك زانستی نیشانەکان لە پزیشکیدا بەکاریهێناوە، واتە ئەو نیشانانەی لەسەر جەستەی نەخۆش دەردەکەون و ئاماژە بە نەخۆشی دەدەن و لە ڕێگەیەوە نەخۆشییەکە دەستنیشان دەکرێت (المرهج ٢٠٠٨: ٨٢). 'پلاتۆ' لە کتێبی 'کراتیلۆس' دا ئاماژە بۆ بنچینەی زمان دەکات کە 'هێرمۆجین و کراتیلۆس' لەسەر کێشەی ناونانی شتەکان و سەرهەڵدانی زمان دیالۆگ دەکەن. 'ئەرستۆتێلیس'یش لە کتێبی 'گوزارشت' و 'هۆزان' دا ئاماژە بۆ کێشەی 'ناو' لە زماندا دەکات و هاوکات لە هێمادا دەچێتە ناو بابەتی نیشانە و ئاماژە و واتا، بۆ نموونە ناو بریتییە لە هێمایەك کە خەڵکان لەسەری ڕێککەوتوون. ئەمانەش وەك سەرەتاکانی سێمیۆتیك دەشێ دابنرێن. دواتر هەر یەکە لە 'ستواییەکان و ئیپیکۆرس و ئۆگۆستین (کە جیاوازی لە نێوان هێمای سروشتی و مرۆییدا کرد) و ولیامی ئۆکهامی و جۆن لۆك' کاریان لەسەر کردووە، تا دەگاتە کارە مەزنەکانی زمانەوانی سویسری 'دی سۆسێر ١٨٥٧–١٩١٣'.

'Semiotics' لە واژەی کۆنی گریکی 'Semeion' وەرگیراوە کە واتای 'هێما' دەگەیەنێت. بۆ یەکەم جار تێگەی سێمیۆتیك لە لایەن فەیلەسوفی ئەزموونگەرا 'جۆن لۆك ١٦٣٢–١٧٠٤'ـەوە وەك زانستی هێماکان ناسێنرا لە کتێبی 'لەبارەی تێگەیشتنی مرۆڤەوە ١٦٩٠' لەوێدا دەبێژێت: "لە تاقیکردنەوەی پرۆسەی بە هێماکردندا بنەمایەکم بۆ لۆژیکی نوێ بینی" واژەکەش لە ڕیشەی وشەی 'Seme'ی گریکی لە 'Semeiotikos' وەرگیراوە بە واتای گوزارشتی هێما (Cobley & Jansz 1997: 4-7). ئەوکات جۆن لۆك پەیوەندییەکی ئاماژەیی لە نێوان بیرۆکە و دەنگ یان وشەکان دۆزیەوە و وەك هێمازانی هەژمارکرا کە وشە و دەنگەکان ئاماژەن بۆ ئایدیاکان، ئەم پەیوەندییە هێماییە بۆ تێگەیشتنە لە نێوان مرۆڤەکان. 'جۆن لۆك' واژەی 'Semiotika' بەکارهێناوە وەك ڕێبازی هێماکان کە لە سروشتی هێما دەتوێژێتەوە و ئەقڵیش بەکاری دەهێنێت بۆ تێگەیشتن لە شتەکان و گواستنەوەی زانین بۆ ئەوانی دیکە کە بە گواستنەوە و گۆڕینەوەی ئایدیا و تێگەیشتن و واژە و دەنگ دروستدەبێت. لە فەرهەنگی کامبریجی فەلسەفیدا، سێمیۆتیك بە سێمیۆسیس 'کە لە پێوانە و هەژماری هێما بە زمانی گریکی هاتووە' پێناسە کردووە، پەیوەندی هێماییش بۆ سێ لایەن دابەشدەکات: هێما، شت و هۆش (Audi 1999: 915). هەروەها، لە فەرهەنگی ئۆکسفۆردی فێرکاریی پێشکەوتوواندا، سێمیۆتیك وەك "توێژینەوەی هێماکان و نیشانەکان و واتا و بەکارهێنانیان" پێناسە کراوە (Oxford 2010: 1390).

سێمیۆتیك لەوە دەتوێژێتەوە کە چۆن شتێك واتای شتێکی دیکە دەدات، یان چۆن شتێك دەتوانێت شتێکی دیکە بێنێتە ناو هۆشەوە، بەڵام نەك وەك خۆی بەڵکو وەك تێگەیشتن و ڕاڤە. بەمشێوەیە توێژینەوە لە هێماکان دەبێتە توێژینەوە لە هزرین، لەکاتێکدا شتەکان خۆیان ناخزێننە نێو هۆشەوە بەڵکو بە شتێکی هۆشەکی وێنا دەکرێن (Routledge 2000: 819). لەسەردەمی هاوچەرخیشدا، لە ژێر بابەتی سێمیۆتیکدا چەندان لق پۆلێنکراون، کە یەکێکیان سێمیۆتیکی پراگماتییە و لەلایەن پێرسەوە گەشەپێدراوە، جیاواز لە سێمیۆتیکی ئەورووپی لە نموونەی 'فێرگەی پاریس'. کە زیاتر جەختکردنەوەیە لە لۆژیك و واتا و وەك سەنتەرێك بۆ زمانەوانی پێشنیازکراوە و لەوێوە پەیوەندی لەگەڵ فەلسەفەدا دەگرێت، دواتریش زۆربەی کارەکانی پێرس رووە و تیۆری هێما و گەشەپێدانی کاتیگۆریەکانی هێما ئاراستەی وەرگرت (Martin & Ringham 2000: 1).

پێرس لە بەناوبانگترینی ئەو فەیلەسوفانەیە کە کاری لەبارەی سێمیۆتیکەوە کردووە، لە پێرسەوە ئەم بابەتە فراوان بوو، هەروەها توێژینەوەی زۆری لەبارەوە کرا. پێرس زۆربەی نووسینەکانی لەبارەی لۆژیکەوە بوو لە پاڵ کارەکانی لەبارەی ماتماتیك، میتافیزیك، گەردونزانی، ئەستێرەناسی، سایکۆلۆژی و زەویناسی. هاوکات سێ بواری سێمیۆتیك جیاکرانەوە لە هێما زمانەوانییەکاندا، ئەوانیش: پراگماتیزمی، واتازانی و ڕستەسازیی (Audi 1999: 915). پێرس، سێمیۆتیك وەك زانستی هێماکان پێناسە دەکات، لە نووسراوی 'لەبارەی لیستێکی نوێی کاتیگۆرییەکان' دا دەستی بە توێژینەوە لەم بابەتە کرد، بەڵام جیاوازیی تیۆرەکەی پێرس لەوەدا بوو کە هێمازانی لە ڕاڤەی دوانەیی (هێما – هێمائێنراو)ی سێمیۆلۆژیەکەی (دی سۆسێر)ەوە گواستەوە – یان ڕزگارکرد – بۆ ڕاڤەی سێپاژیی. بەمەش لای پێرس، هێما خاوەن پەیوەندییەکی سێپاژییە نەك دوانی، ئەوانیش هێما، شت و ڕاڤە (Cobley & Jansz 1997: 3). هەروەها هێمازانیی سۆسێریی زمانەوانیی و ئەزموونگەرییە، لە کاتێکدا هێمازانیی پێرسی فەلسەفیی و لۆژیکیی و کاتیگۆرییانەیە بۆ گەیشتن بە ناسینی فێنۆمێنەکان. هەروەها جیاواز لە 'جۆن لۆك' هێمازانی بۆ پێرس بریتییە لە سیستمێك نەك ڕێبازێك، کە دەشێت کاتیگۆریانە پۆلێن بکرێت و وەك زانست لێی بتوێژرێتەوە.

تیۆرە هێماییەکەی پێرس، وەك ئەوەی دی سۆسێر، تەنها زمانەوانی نەبوو، بەڵکو بۆ بنیاتنانی سیستەمێکی نوێی زانین بوو کە هەریەکە لە فەلسەفە، فینۆمینۆلۆژیی، لۆژیك و سێمیۆتیکی لەخۆگرتبوو. چونکە بە بڕوای پێرس "ئێمە تەنها لە هێمادا بیردەکەینەوە" (Peirce 1932: 302) و هەروەها بۆ پێرس "سەرجەمی هزر لەسەر هێما وەستاوە" هەروەها "هەموو هزر لە هێمادایە" (Peirce: 5.250 – 5.253) (See: Thayer 1982: 44). بە پێچەوانەی دی سۆسێر، هێما لای پێرس بچوکترین یەکە نییە، بەڵکو سادە و ئاڵۆزە. هەر بابەت و شتێك، هەرچەندە ئاڵۆزیش بێت، دەشێ وەك هێما دابنرێ لەو ساتەوەی کە دەخزێتە نێو پرۆسەی سێمیۆتیکەوە، کە پرۆسەیەکی سێپاژیی نێوان نواندن و بابەت و ڕاڤەیە (Hêbert 2011: 193).

کەواتە تیۆری هێما لای پێرس گشتگیر و فراوانە و لە چەندان کاتیگۆری و ئاست و تێگەیشتندا پۆلێنکراوە، تەنها وابەستەی زمانەوانی نەکراوە، بەڵکو وەك ڕێبازێکی نوێی هێماکان لە لۆژیك و زانست و فینۆمینۆلۆژیدا سەرجەم هزر و فەلسەفە و ژیان دەگرێتەخۆی. لەم لایەنەوە زۆرێك لە توێژەران خۆیان بە قەرزباری پێرس دەزانن لە سێمیۆتیك وەك سیستمێکی لۆژیکی و هزریی و مەعریفی، نمونەی ئەوانەش 'ژولیا کریستیڤا ١٩٤١–' (بڕوانە، شارەزووری ٢٠١٥: ١٠٨) ژنە فەیلەسوفی هاوچەرخی بولگاری–فەرەنسی. هەروەها دواتر لەلای زۆرێك لە فەیلەسوفانی وەك ڕۆلان بارت و ئێمبەرتۆ ئێکۆ و ئەندریە ماتینیە و لاکان و گریماس سێمیۆتیك لە تیۆرەوە بوو بە میتۆد و ئامرازی

شرۆڤەیی بابەتەکان بە شێوەی جیاواز (بۆ زیاتر بڕوانە، شارەزووری ٢٠١٥: ١٠٩–١١٧) هەروەها (ئەسوەد ٢٠١٥: ٣٠٤–٣٠٥).

٢. دابەشکاریی سێپاژیی (تریکۆتۆمی) و کاتیگۆری و کارکردی هێماکان

دەتوانرێت شەش جۆری هێما جیابکرێنەوە، ئەوانیش: نیشانە/Symptom، ئاماژە/Signal، ئایکۆن/Icon، ئیندێکس/نیشاندەر/Index، سیمبوڵ/ڕەمز/Symbol و ناو/Name (Sebeok 2001: 9-11). بەڵام هێمازانی لەلای پێرس بریتی نییە لە پۆلێنکردنی جۆرەکانی هێما، بەڵکو بریتییە لە ئاکت و کارکردی هێماکان و ڕۆڵییان لە زانین و هزردا.

پێرس گەشەی بە تیۆرێکی هێمازانی دا، کە گشتی و سێپاژیی و پراگماتی بوو. تیۆرەکە گشتی بوو، چونکە: ئەزموونە زەینی و پراکتیکی و دەروونییەکان دەگرێتەوە، هێما لە فراوانترین واتا دا تێدەگات و هەموو ڕەگەز و تایبەتمەندییەکانی سیمیۆتیک لەخۆدەگرێت. هەروەها سێپاژیی بوو، چونکە: لەسەر سێ کاتیگۆریی فەلسەفیی بنیاتنراوە: یەکەمێتی، دووەمێتی و سێهەمێتی کە لە گشتیدا سێ تێرم دێنێتە نێو پەیوەندیەکەوە: هێما، شت و ڕاڤە. هەروەها هێمازانییەکەی پراگماتیی بوو چونکە: هێما وەبەرهێن و واتادەرە، هەروەها هێما کاریگەرە بەسەر کەسی ڕاڤەکار و لێتێگەیشتوو (وەرگر)ەوە (Hêbert 2011: 192).

لە هێمازانیی پێرسدا، سێ ڕەگەزی گرنگ بەشداریی دەکەن: زانستی لۆژیکی ڕەخنەیی، زانستی بەیانکردنی هزرین، زانستی ڕێزمانی هزرین. یەکەمیان وەك نیمچە زەرورەتێکە بۆ هێمازانی، کە وێناکردنەکان بە شێوەی دروست ڕێکدەخات. بەڵام دووەمیان، کە شێوازی دەربڕین و بەیانکردنە، مەرجە وێنەییەکان بۆ هێزی هێماکان و کێشکردنی هزر دادەنێت، واتا گەرچی هێما پێویستە ڕاست بێت، سەرەڕای ئەمەش دەبێت بەهێز و گونجاو و کاریگەر و سەرنجراکێش بێت. ڕێزمانی هزریی لەکۆتاییدا دەبێتە زانستی هێماکان، چونکە زمانێك بۆ گەیاندنی شت و هزر و چێکردنی واتا بریتییە لە هێما، ئەمانەش لە ژێر کاریگەری پراگماتیکی واتا و بەکارهێنانی کرداریدایە، کاتێك واتا بریتییە لە پیادەکردن و بەکارهێنان، نموونەی ئەمەش لای 'پێرسی ولیام بریجمان ١٨٨٢–١٩٦١' و پۆزەتیڤیستەکانی وەك 'کارناپ و ڤیتگنشتاینی دواتر' دەبینرێت (جیرار ٢٠٠٩: ٢٢٠).

مەبەستی پێرس لە سیمیۆتیك بۆ دیاریکردنی سروشتی هێما و توێژینەوەی ڕەگەزەکانی و هاوکات بۆ ناساندنی جۆرێکی نوێ لە زانینی فەلسەفییانە لە ڕێگەیەکی لۆژیکییانە و زانستییانەوە بوو. بە بڕوای پێرس، هەموو زانستەکان و هەموو شتەکانی نێو گەردوون تەنها بە ڕێگەی زانینی سیمیۆتیکەوە شیاوی لێتوێژینەوەن. لەبەرئەوە، سیمیۆتیك وەك "نیمچە–زەروری، یان ڕێبازێکی فۆرماڵی هێماکان" دادەنێت و هەروەها پێیوایە زەینێك کە لە ڕێگەی ئەزموونەوە فێربووە دەتوانێت سەرجەم هێماکان بەکاربهێنێت. بۆ پێرس، سیمیۆتیك لە چالاکبوونیدا سێ لایەن وەردەگرێت: هێما، شت و ڕاڤە یان گوزارشتەکەی لە هۆشدا، هاوکات لەو پەیوەندییە سیانییەدا پەیوەندی دووانیش بوونی هەیە وەك لە نێوان هێما–شت، هێما–هزر و هزر–شت دا، پێرس بەوە دەناسرێتەوە کە ویستویەتی زۆرترین پەیوەندی هێما بدۆزێتەوە، هەربۆیەشە کۆنسێپت و تیۆرەکانی فرە ڕەهەندن، ئەمەش لەو نامانەیدا دەردەکەوێت کە بۆ (لەیدی وێڵبی) ناردووە، بۆ نموونە دەتوانرێت ئەم ڕەهەندانەی لێوە ببینین: زەمینەی ئێپیستیمۆلۆژی، فەلسەفەی ئەقڵ، فەلسەفەی زمان، لۆژیك و مێتافیزیك. پێرس، سیمیۆتیکی تەنها لە 'نیشانە'دا کورت نەکردۆتەوە، بەڵکو نیشانەی وەك کەمتر و بەرتەسکتر لە سیمیۆتیك زانیوە، چونکە "...بە هێماکردن تەنها یەکێکە لە دوو ئەرکە

سەرەكییەكەی هێماكان ... لەبەرئەوە نیشانە وادەردەكەوێت بۆ سنورداركردنی توێژینەوە لە پەیوەندییەكانی هێماوە بۆ راڤەكانی ... لەلایەكی دیكەوە، لۆژیك زۆر بە سوودە لە حەقیقەتی هێماكان دا..." (Peirce: CP 8.378). پۆلێنكاریی هێماكان لە لۆژیكی پێرسدا لە لۆژیكی سیمیۆتیكییەوە سەرچاوەدەگرێت، پۆلێنی هێماكانیش بە گوێرەی پەیوەندیان لەگەڵ شتەكانە و بۆ سێ تریكۆتۆمی (سێ–بەش یان سێ–پاژ یان سێ–تا Trichotomies)، كە دواتر دەبێت بە نۆ و ئینجا بیست و حەوت پۆلی هێماكان، دابەشدەبێت: هێما، شت و راڤەی لە هۆشدا. بەم پێوەرە، هێماكان دەشێ وەك هەڵگرێك بۆ هزر دابنرێن و بە گوێرەی ئەم لۆژیكە، لە مەغزا فراوانەكەیدا، دەشێ بڵێین 'هزر هەمیشە لە رێگەی واتای هێماكانەوە شوێنی خۆی دەگرێت' (Lechte 1996: 145).

ئەم سێ رەهەندییەی هێماكان، هاوكات دەروازەی میتۆدێكی دیكەی هزرین بوو بۆ پێرس، كە بە گوێرەی 'پلانی سێپاژیی' جیهان لە سێ ئاستدا بۆ پێرس دەردەكەوێت: شتە بینراوەكان، تێگەیشتنی توێژەر و فەیلەسوف لەبارەیانەوە، هەروەها ئەو تێگە و واژانەی بۆ تێگەیشتن و شرۆڤەی جیهان بەكاریاندەبات (محمد پور ٢٠١٣: ١٢٩). بەمەش بابەت و هۆش و پەیوەندی نێوانیان بەرێگەی هێماوە شیاوی تێگەیشتن دەبێت.

فیگەرێك كە پەیوەندی سێپاژیی هێما رووندەكاتەوە بۆ نەخۆشی ئایدز:

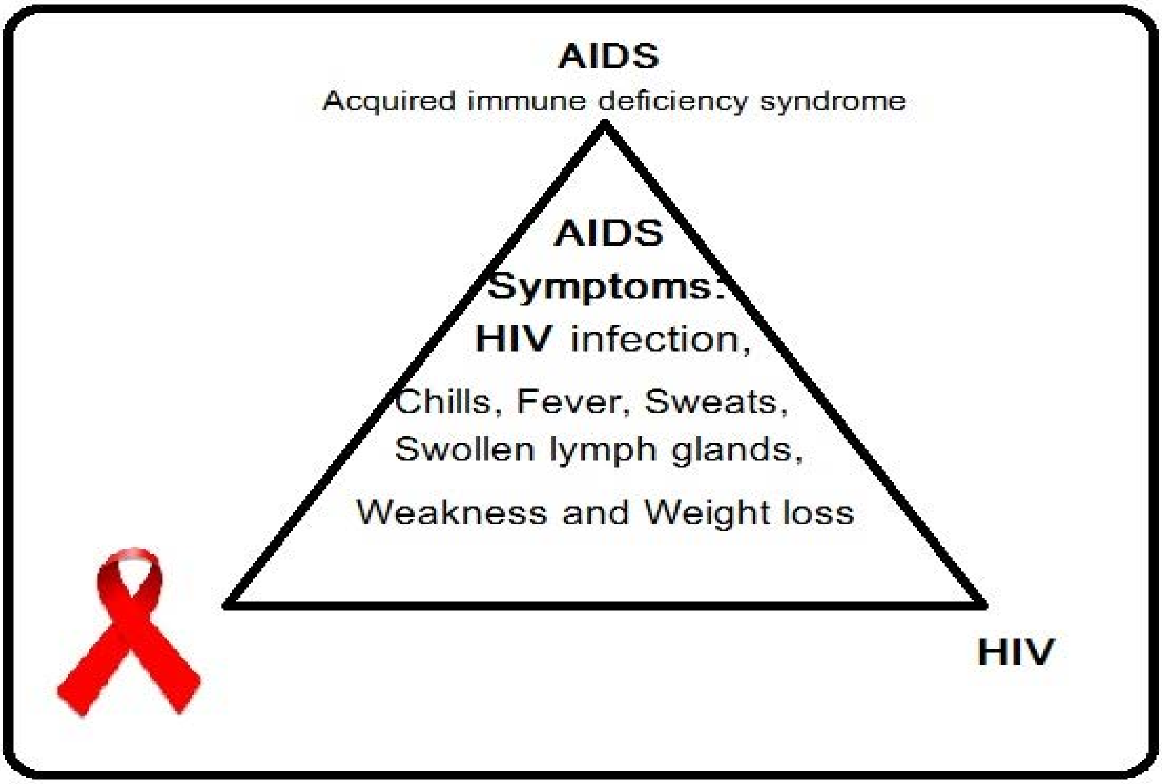

پێرس دەبێژێت "من هێما وەك هەرشتێك پێناسە دەكەم كە لەلایەن شتێكی دیكەوە دیاریكراوە، وەك شتەكەی ناودەبرێت، هەروەها كاریگەرییەكانی لەسەر كەسێك دیاریدەكات، كاریگەرییەك كە ناویدەنێم راڤەكەی" (Peirce 1931: CP 1.339). بۆ ئەو، ناسینی هەر تێگەیشتنێك وەك هزر، پێویستە لە هێمایەكدا بەدیبهێنرێت.

بە بڕوای ئێمە، ئەمە جۆرێکە لە بەدیهێنانی هزر لە کاری هونەریدا لای هێگڵ، ئەمەش وانەکانی هێگڵمان بیردەخاتەوە لەبارەی هونەر کە پێیوابوو دەبێ هزر لە فۆرمی هونەریدا ریالیزە بکرێت (بۆ زانینی زیاتر: G.W.F. Hegel, Lectures on Aesthetics: Development of the Ideal in the Special Forms of Art).
پێرس دەبێژێت "تەنها هزرێك کە شیاوی زانین و تێگەیشتن بێت، هزرێکە لە هێمادا. بەڵام هزرێك کە شیاوی زانین نەبێت ئەوا نییە. لەبەرئەوە، هەموو هزرێك پێویستە بە زەرورەت لە هێمادا بێت" (cf, Lechte 1996: 145).

هێمایەك دەبێ وەك 'هێما' بزانرێ کە بەرامبەر بە شتێکە و ئاماژەیە بۆی نەك خودی خۆی. بە بۆچوونی پێرس، هزر بۆ خۆی هێمایە کە دەشێ لە تێگەیشتنی هزر و خەیاڵکردنەکانمانەوە پێیبگەین. هێما سێ پەیوەندیی و هاوهێزیی هەیە: هێمایەك یان نواندنێکی هێمایی، بابەت و راڤە. لەبەرئەوە، سێ کاتیگۆری بۆ سیستەمە ئۆنتۆلۆژییە هێماییەکەی دادەنێت: یەکەمێتی یان کارەکتەریی، دووەمێتی یان پەیوەندی هەروەها سێهەمێتی یان وێناکردن و راڤە. لەلای پێرس سێ کاتیگۆری بنەمایی لە هێمادا پێویستن بۆ ئەزموونی مرۆڤ، ئەوانیش یەکەمێتی (Firstness) و دووەمێتی (Secondness) و سێهەمێتین (Thirdness).

یەکەمێتی: بوونێکە پشتبەستووە بە شتی دیکەوە، بۆ نموونە نیشانەیەکی نەخۆشی وەك تا–لێهاتن و سوورهەڵگەڕان بوونێکی هەستەکیی وابەستەی نەخۆشییەکە یان ئازار هەستێکە پێویستی بە بوونی زەبر، برین، سوتان، نەخۆشی، هەستکردنی دەماریی و ئەندامێکی لەش هەیە، بەڵام ئەمە واتای هۆوئەنجامی ناگەیەنێت، بەڵکو تەنها وەك ئەزموونێکی هەستەکیی دەمێنێتەوە. دووەمێتی: جۆرێکی بوونە کە لە پەیوەندیدایە لەگەڵ شتێکی دیکەدا بە شێوەیەکی کردەکی و ماتریالی، بۆ نموونە فڕێدانی بەردێك بۆ سەرزەوی، یان ئازارچێژتن بە هۆی ددان دەرکێشانەوە کاتێك دکتۆرەکە ددانی نەخۆشەکە دەکێشێت، بە واتای ئەوەی دووەمێتی ئەزموونێکی پراکتیکییە. سێهەمێتی: لە نێوان یەکەمێتی و دووەمێتیدا پەیوەندیەك دێتە ئاراوە. سێهەمێتی رووبەری یاسا و رێساکانە، چونکە یاسا پراکتیزە دەکرێت ئەمەش دووەمێتییە و پراکتیزەکردنیش خۆی لە ئاکتوالیزەکردنی چۆنێتیدا دەبینێتەوە کە ئەمەشیان یەکەمێتییە. سێهەمێتی کاتیگۆری هزرە کە خۆی لە زمان و راڤە دا دەبینێتەوە و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیش دروستدەکات، سێهەمێتی بریتییە لە ئەزموونی زەینی و هۆشەکی (Hêbert 2011: 192-193). لەمەوە دەردەکەوێت سێهەمێتی گرنگترین کاتیگۆرییە لە سیمیۆتیکی پێرسدا، چونکە رووبەری کولتور و یاسا و نەریتەکان دەگرێتەوە، لەهەمان کاتدا دەتوانێت یەکەمێتی و دووەمێتیش بە خۆیەوە ببەستێتەوە و پەیوەندی سیانەیی دروستکات لە نێوان هەست و ماددە و هزردا.

"ئێستا، هەر هێمایەك سێ ئاماژەی هەیە: یەکەم، هێمایە بۆ هزرێك کە وێنای دەکات" دووەم، هێمایە بۆ شتێك کە یەکسانە بە هزرەکە و هاویەکە لەگەڵیدا" سێهەم، هێمایەکە لە لایەنێکەوە کە بۆ پەیوەندیی لەگەڵ شتەکەیدا هێنراوە" (cf, Habermas 2007: 103).

پێرس، هەروەها دەبێژێت: "هێماکان شیاوی دابەشکردنن بۆ سێ تریکۆتۆمی Trichotomies: یەکەم، بە گوێرەی هێماکان لەخۆیاندا کە تەنها کارەکتەرێکی رووت و هەبوویەکی ریالن یان یاسایەکی گشتین" دووەمیان، بە گوێرەی پەیوەندی هێماکە بۆ شتەکەی کە هێماکە لەخۆیدا هەندێ کارەکتەری هەیە، یان لە هەندێ پەیوەندیی هەبوویی لەگەڵ شتەکەدا، یان لە پەیوەندییەکەیدا لەگەڵ راڤە و وێناکردن" سێهەمیان، بە گوێرەی وێناکردن و راڤەکەی وەك هێمای ئەگەرێك، یان وەك هێمای فاکتێك یان هێمای هۆکارێك" (Peirce 1932: CP 2.243).

هێما بۆخۆی نموونەی یەکەمێتییە، بابەت نموونەی دووەمێتییە و راڤە یان وێنای هزری نموونەی سێهەمێتییە. لەمەوە، سێ جۆری هێما شیاوی ناسینن لەسەر بنەمای بەکارهێنانیان بۆ شتەکان و ئەرکەکانیان. لەبەرئەوە، دەشێ سێ رێگە پێشنیاز بکرێن تا هێماکان وێنای شتەکان بکەن، ئەمەش بە 'تریکۆتۆمی هێماکان' یان سێپاژیی هێماکان ناسراوە و یەکێکە لە تیۆرە هەرە ناسراوەکانی پێرس.

بە گوتەی پێرس، تێرمی جیاواز هەن بۆ سێ تریکۆتۆمی هێماکان، ئەو سێپاژییە بۆ هەر یەك لە بابەتە سروشتی و مرۆیی و کولتورییەکان دابەشکاریی سیانەیی هێمایی هەیە. هەروەها هەر تریکۆتۆمییەك لە سێ رەهەندەوە شیاوی تێگەیشتن و زانینە، بەمشێوەیە:

یەکەم: تریکۆتۆمی یەکەم بریتییە لە نواندنی هێمایی، بە تایبەت بۆ بابەتە سروشتییەکان و دەرخستنی چییەتی هێما. بۆ ئەمە سێ تێرم هەن (لە فەرهەنگی فەلسەفیی پێرس دا) کە بۆ هێما دەگەڕێنەوە و تەنها بە رێگەی هێماوە شیاوی تێگەیشتنن: کوالیساین Qualisign کە کوالێتی و کارەکتەری هێماکەیە و جۆرێتی و چۆنێتی دەردەخات (پێرس بە لێکدانی Quality-Sign ئەم واژەیەی دروستکردووە، کە لە کوردیدا دەبێتە جۆر–هێما و بە کورتی جۆرێما) وەك نموونەی رەنگی شین کە تەنها لە یەك چۆنێتیدا شێوەی گرتووە و هەستی پێدەکرێت. سینساین Sinsign کە تاکە شتێکە و تاکە هێمایەکە یان 'تەنها تاکە بوونێکە' (پێرس لە لێکدانی Single – Sign ئەم واژەیەی داڕشتووە بەکوردی تاك–هێما و بە کورتی تاکێما) وەك نمونەی هێمایەکی هاتووچۆ کاتێك شۆفێرێك بە شێوازێکی پراکتیکی پابەند دەکات. هەروەها سێهەمیان بریتییە لە لێجیساین Legisign کە یاسایەکە لە لایەن خەڵکەوە دادەمەزرێنرێت و هەموو هێما نەریتیی و داهێنراوەکان لێجیساینن (پێرس ئەم واژەیەی بە لێکدانی Legal-Sign داڕشتووە بە کوردی یاسا–هێما و بە کورتی یاسێما) بۆ نموونە فیکەی داوەری یاریەك یان بلیتێك (Short 2007: 209).

دووەم: تریکۆتۆمی دووەم، دابەشکاریی هێمایە بە تایبەت پەیوەست بە بابەتە مرۆییەکان و پەیوەندی هێما و بابەت. لێرەدا بابەت لە کارکردی هێماییدا ڕووندەکاتەوە و پەیوەندی نێوان بابەت و هێما دیاریدەکات. هێما ئاماژە بۆ ئۆبجێکتێك دەکات، لەم ئاستەدا دەشێ هێما وەك ئایکۆن Icon، ئیندێکس Index و سیمبوڵ Symbol بناسین (Peirce 1931: CP 1.372).

ئایکۆن لە سێمیۆتیکی پێرسدا هێمای بابەتێکە کە هێمایاندوویەتی، بۆ نموونە پۆرترێتێك هێمایە چونکە وێنەی بابەتێك دەداتەوە یان نەخشەی خانوویەك بریتییە لە ئایکۆنی خانووەکە (Martin & Ringham 2000: 73). ئایکۆن کارەکتەر و هێماکارە، بە کورتی هێمایە بۆ شتێك و هاویەکی لەگەڵیدا هەیە. هەرچەندە پێرس ئاماژە بۆ ئایکۆنی راستەقینەو (نموونەیی و تەواو) لەلایەك و ئایکۆنی ناراستەقینە (گریمانەیی و ناتەواو) دەکات (Peirce: CP 2.276). کە یەکەمیان هاویەکی هەیە لە نێوان ئایکۆن و بابەتەکە و دووەمیان ئایکۆنێکی داتاشراو و ناتەواوی لاساییە، لە کاتێکدا ئایکۆنی راستەقینە زیاترە لەوەی هاوشێوەی بابەتەکە بێت، بەڵکو خودی بابەتەکەیە وەك درەختێك کە ئەرکە سێمیۆتیکییەکەی بەدەستدێنێت وەك هێما و لە بابەتەکەشی جیاناکرێتەوە وەك درەختێك و هاویەکن، بەڵام ئایکۆنی گریمانەیی لاساییە وەك وێنەی درەختێك کە لاسایی ئایکۆنی درەختە.

ئیندێکس بۆ پێرس بریتییە لە هێمایەك کە فیزیکییانە لە پەیوەندیدایە لەگەڵ بابەتێك و نیشاندەرە، پەیوەندی نێوان هێما و هێمائێنراو دەردەخات. بۆ نموونە تەقەی لە دەرگادان، ئاماژە کردن بە پەنجە بۆ شتێك، تا لێهاتنی نەخۆشێك، بارۆمەتر و هتد... (Martin & Ringham 2000: 76) کەواتە ئیندێکس بریتییە لە

پەرچەکرداری ریالییانە لەگەڵ شتێکدا، چونکە هێما دڵنیامان دەکاتەوە کە ئاماژەی بۆ بابەتێکی هەبووی نێو ریال کردووە. هەروەها، سیمبولّ تێگەیشتن لە هێما دیاریدەکات. بەڵام سیمبولّ وەك هێما هیچ پەیوەندی و هاویەکییەکی لەگەڵ بابەت و شتەکەدا نییە، تەنها واتای شتێك دەدات و دەبێتە نیشانە، بۆ نموونە واژەی 'دار' و 'دەرختەکە خۆی'، ئەمەش بۆ جیاکاریی و پۆلێنبەندی هێمایە لەلای پێرس (Martin & Ringham 2000: 128).

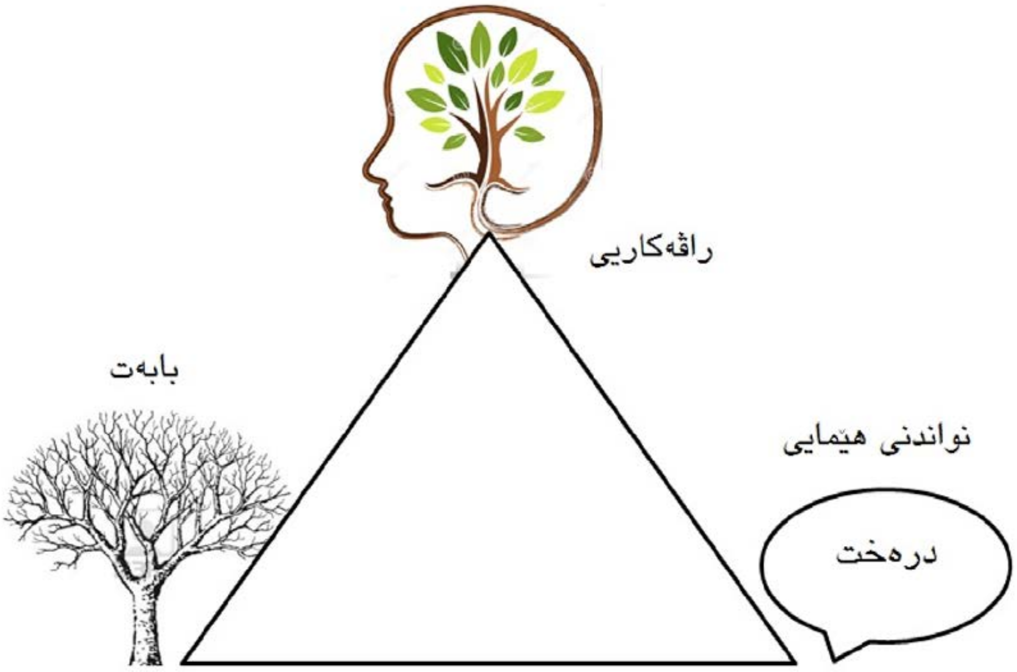

کەواتە، تریکۆتۆمی دووەم بەمشێوەیە رووندەکرێتەوە:

ئەلف. ئایکۆن/رووکەشی: هێماکە رووکەشی بابەتەکە دەنوێنیّ و وەك قاوغێك دەبینرێت، لەم دۆخەدا هاویەکی و هاوشێوەیی لە شت و هێماکەیدا دەرەکییانەیە. ئەمجۆرە لە پەیوەندی بریتییە لە هاوپەیوەندیی ئاکتەکی، وەك دەنگ و شێوە و کاریگەرییەکانی، فۆتۆ و تابلۆ و پۆرترێتەکان. لێرەدا، دەشێ وەك کانت بڵێین کە 'شت بۆ ئێمە' وەك ئەوەی کە فێنۆمێنێکی بەرهەستییە شیاوی ئەوەیە لە ئایکۆندا بە هێما بکرێ. بۆ نموونە ئەو هەستەی بە پارچە موزیکێك دێتە ئاراوە کوالیساینە و جۆر و چۆنێتی کاریگەرییە هێماییەکان نیشاندەدات بەڵام بە پەیوەند بە موزیکەکە ئایکۆنی موزیکەکەیە، پۆرترێتی کەسێك سینساینە و وەك تاکە هێمایەکی تایبەتمەند دەناسرێت و دەبێتە ئایکۆنی کەسەکە (Hêbert 2011: 194).

بێ. ئیندێکس/نیشاندەر: هێماکە وێنەی فاکتێك دەداتەوە وەك ئاگایی نەك وێنەی ئاکتێك کە دەبێتە نیشاندەرێك بۆ ئاگایی راڤەکارانە. بەمەش هێما فاکتییانە ئاماژە بۆ شتێك دەکات بە شێوەی (ئەگەر ... ئەوا ...) ئەگەر ئاگر بێت ئەوا دوکەڵی دەبێت، کەواتە دوکەڵ فاکتێکە کە هێما بۆ ئاکتی سووتان دەکات (Hêbert: Online)، گڵۆپی سووری ترافیك فاکتێکە هێما بۆ ئاکتی وەستان دەکات، شوێن پێ فاکتێکە هێما بۆ کەسێك یا شتێك دەکات کە پێشتر بەو شوێنەدا تێپەریوە. بە گوتنێکی دیکە، ئەمجۆرە لە هێما پەیوەندی 'ئەگەر و ئەوا' و پابەندیی (ئیلزامی) شتەکان لە ئاکت و فاکتیاندا رووندەکاتەوە، واتا مەرج نییە یەکێکیان ببێت بە هۆکار و ئەویدیکە دەرەنجام، بەڵکو دوو ئاکت هەن، ئەگەر یەکەمیان رووبدات ئەوا ئەویدیکەیان دروستدەبێت (Short 2007: 219). واتا مەرج نییە لە پەیوەندی سەرەنجامی و وابەستەیی/ئیلزامی 'ئەگەر...ئەوا'دا پەیوەندییەکی هۆئەنجامی

هەمیشەیی هەبێت، بۆ نموونە رەنگی زەرد یان پرتەقاڵی لە ترافیك لایتدا هێمایە بۆ 'ئامادە بە بۆ وەستان' بەڵام ئـەم پەیوەندییە لە کات و شوێن و ئەرکی جیاوازی دیکەدا هەمیشە هەمان هۆوئەنجام نییە، وەك لـە شۆڕشـی پرتـەقاڵی و دادگا و بەندیخانەکاندا هێما و واتای جیاواز دەگەیەنێت. یان رەنگی سوور هەمیشە هێما نییە بۆ وەسـتان، بـەڵام لـە ترافیك لایتدا ناچار بە وەستانمان دەکات، لە کاتێکدا رەنگی سوور دەشێ هێما و واتا و سـیمبولّی (شـۆڕش، خـوێن، ترسناکی، سنووردارییی، خۆشەویستی، گەرمی، هەڵچوون و هتد...) بێت.

هەروەها ئەگەر بابەت بە راستی کاریگەر بێت بەسـەر هێمـاوە ئـەوا پەیوەنـدی ئیندێکسـی دروسـتدەبێت، بـۆ نموونە ئامێری دیاریکردنی ئاراستەی 'با' یان با–نما (Weathervane) بە کاریگەری 'بـا' شـوێنەکەی دەگـۆڕێـت. دەنگی لـەدەرگادان یـان زەنگـی دەرگـا هێمـای سـەردانکردنە و زەنگـی مۆبایـل پەیوەنـدیی کەسـێکە، نیشـانەکانی نەخۆشی ئیندێکسی نەخۆشیەکەن، لـە زمانەوانیشـدا جێناوەکـان و ئاوەڵناوەکـانی نیشـانە ئیندێکسـن (ئـەو، ئەمـە) (Hêbert 2011: 194). یاخود جیاوازیی جێندەریی لە جل و بەرگ و ستایلی قژ و پێڵاو و کاڵاکانی دیکە دەبنـە ئیندێکس بۆ رەگەز و توخمە مرۆییەکە کە داخۆ نێرە یان مێ، ئەمە بۆ زمانیش دروستە کاتێك دەڵێین پاپوچی ژنانـە و کڵاشی پیاوانە، چونکە رەگەزە جیاوازەکە کاڵایەکی جیاوازی خستۆتەوە کە دەبێت وەك هێمایەکی ئیندێکسی لێی تێبگەین.

جیم. سیمبولّ/نیشانە: هێما دەبێتە سیمبولّ ئەگەر ئاماژەی بۆ بابەتەکەی کرد بە فەزیلەتی نـەریت و یاسـا و رێککەوتن، رێساکانی سیمبولّ دەشێ پێشینەیی (پێش ئـەزموونی) و پاشـینەیی (پـاش ئـەزموونی) بـن (Hêbert 2011: 195). سیمبولّ دەکەوێتە سـەر چـۆنێتی راڤـەکردن و تێگەیشـتن، وەك لـە رەفتـار و نـەریت و واتاکانیـان. هەروەها، دەشێ سروشتی یان کولتوریی، ئەبسـتراکت یـان لـۆژیکی بـن. بـۆ نموونـە: پیتـەکان، وشـەکان، هێماکـانی ترافیك، هێماکانی خاڵبەندیی. زۆر سیمبولّ هەن کە کولتورییانـە و کۆمەڵایەتییانـە لەسـەریان رێکدەکـەوین، بەمـەش سیمبولّ دەبێتە یاسایەك بۆ تێگەیشتنی هاوبەش (Short 2007: 221) هەروەك 'ئەسپ' کاتێك بە سـیمبولّی هێـز و توانا و 'کۆتر' بە نیشانەی ئاشتی و 'خۆر' بە نیشانەی ئازادی دەناسـرێن. یـان وەك هونـەری کلاسـیکی و گریکـی و میسری کە 'هێگڵ' وەك هونەری سیمبولّی وێنایکردووە. هاوکات، برِیـاری لـۆژیکی کـە دەربڕینێکـی زمـانیی تایبەتـە، بریتییە لە سیمبولّ کاتێك هزری لۆژیکیی فەیلەسوف دەردەبڕێت وەك لای فریگە و رەسڵ و ڤیتگنشتاین.

ئەم وێنەیە ئایکۆن و ئیندێکس و سیمبولّ لە هێمازانی جێندەریدا بۆ مرۆڤ روونەدەکاتەوە

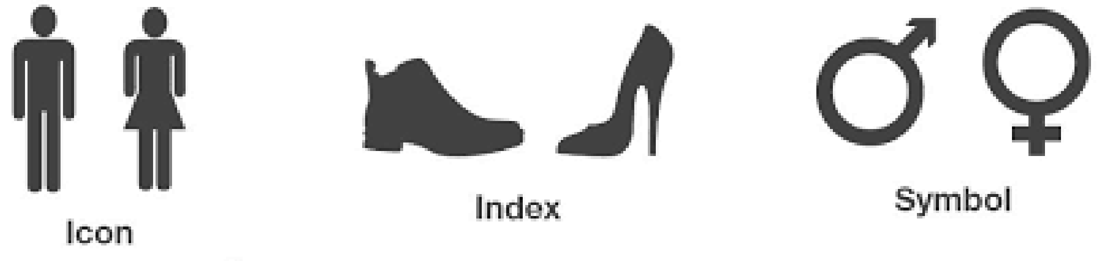

جیاوازی نێوان ئایکۆن و سیمبوڵ لە بەکارهێناندا بۆ جێندەری مرۆیی:

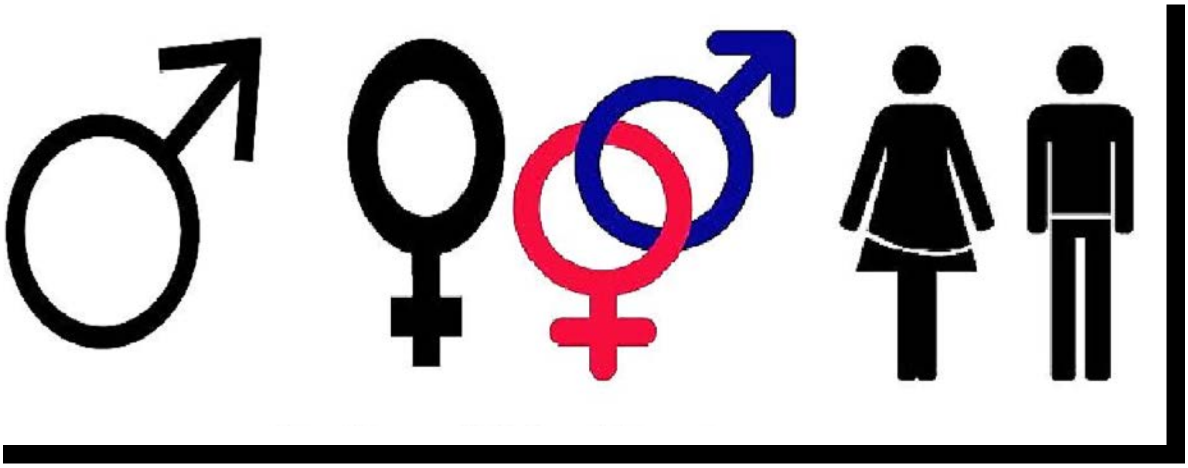

سێیەم: هەروەها بە گوێرەی تریکۆتۆمی سێهەم، پەیوەست بە 'راڤەکردن و تێگەیشتن'ەوە کە هێما کولتورییەکان دەگرێتەوە، دەتوانین بە هێما بڵێین: رێم (Rheme)، دیسیساین (Dicisign, Dicent) و ئارگیومێنت (Argument). ئەم تریکۆتۆمییە بریتییە لە راڤەکردن (تێگەیشتن و لێکدانەوە)، راڤەکردنی ریمەتیکی بونیادێکی یەکەمی هەیە، ریم بریتییە لە (وێناکردن) نە راستە و نە هەڵەیە بەڵکو یەکسانە بە جۆری حوکمە لۆژیکییە کارکردییەکان. بۆ نموونە بۆشایی ناو رستەیەك وەك (... سوورە) دەتوانین بە گوێرەی پێشبینی و وێناکردن وشەیەك بۆ بۆشاییەکە دابنێین. دیسیساین (راستاندن) پەیوەندی نێوان هەڵگیراو لە حوکم و بڕیاری لۆژیکیدا دیاریدەکات کە یان راستە یان هەڵە بۆ نموونە (گوڵەکە سوورە) هەروەها پەیوەندی هێما و بابەتەکە دەراستێنێ. هەروەها ئارگیومێنت (بەڵگە و پاساوی لۆژیکی) کە بەڵگە و دەلالەتی لۆژیکی دەردەخات، هەڵێنجان (لایتی سوور هەمیشە هێمای وەستانە) یان تێخوێندنەوە (دوکەڵ هێمای ئاگرە). یان لە نموونەی ئەبدەکشن (من دەچمە دوکانێك، لەسەر مێزێك مشتە فاسۆلیایەك هەیە و لە تەنیشتییەوە تورەکەیەك فاسۆلیا دانراوە، دەسبەجێ گریمانەی ئەوە دەکەم کە مشتە فاسۆلیاکە هی ناو تورەکەکەیە) کەواتە لە ئەبدەکشندا، (کە پێرس بە تایبەت پەرەی پێداوە و میتۆدێکی لۆژیکی لە بری دیدەکشن و ئیندەکشن) ئارگیومێنتی دەسبەجێ دروستدەکرێ لەسەر شێوەی گریمانەیی و بۆهاتنی دەستبەجێ و راستەوخۆ (Hêbert 2011: 195)

واتای هەر هێمایەك بە گوێرەی وێناکردنی شتەکەی و راڤەکردنەکەی دەگۆڕێت، بۆ نموونە ریم بریتییە لە تێرم کە وەك هێمایەك ئاماژەیە بۆ کارەکتەریی شتێك و یەکەم ئاستە، دیسیساین وەك بڕیارێکی لۆژیکییە و هێمایە بۆ فاکتێك و ئاستی دووەمە، هەروەها ئارگیومێنت هێمای شتێکە وەك نەریت و یاسا و ئاستی سێهەمە.

لە پۆلێنی سەرەوەی هێماکان و هێماێنراوەکاندا دەگەین بە سێ پێناسەی جیاوازی هێما بە گوێرەی ئەرکەکانیان. یەکەم، هێما زمانی هزرە، چونکە لای پێرس هزر تەنها بە رێگەی هێماوە شیاوی تێگەیشتن و دەربڕینە" دووەم، هێما نێوەندێکە لە نێوان هزر و شتدا، چونکە هەردووکیان بە رێگەی هێماوە پێکدەگەن" سێیەم، هێما سیمبوڵی شتە، چونکە بۆ ناسینەوە و راڤەکاریی و تێگەیشتنیی شتەکان پێویستمان بە هێماکانە، هێماکانیش مامەڵە لەگەڵ بابەتە فاکتەکی و کۆمەڵایەتییەکان دەکەن و وەك ئاکت لەگەڵیاندا رۆڵدەگێڕن.

هێما بۆ پێرس، هەمیشە لە دۆخی سێپاژییدا شیاوی گرتن و راڤەکردنە" هێما (واژەی یەکەم) کە لە بەرامبەر شت (واژەی دووەم) ێکدایە، ئەویش راڤە و واتا و تێگەیشتن یان وێنا (واژەی سێهەم) ێکی هەیە.

وەك ئەم شێوەیەی خوارەوە (كە پەیوەندی سێپاژیی هێما ڕووندەكاتەوە):

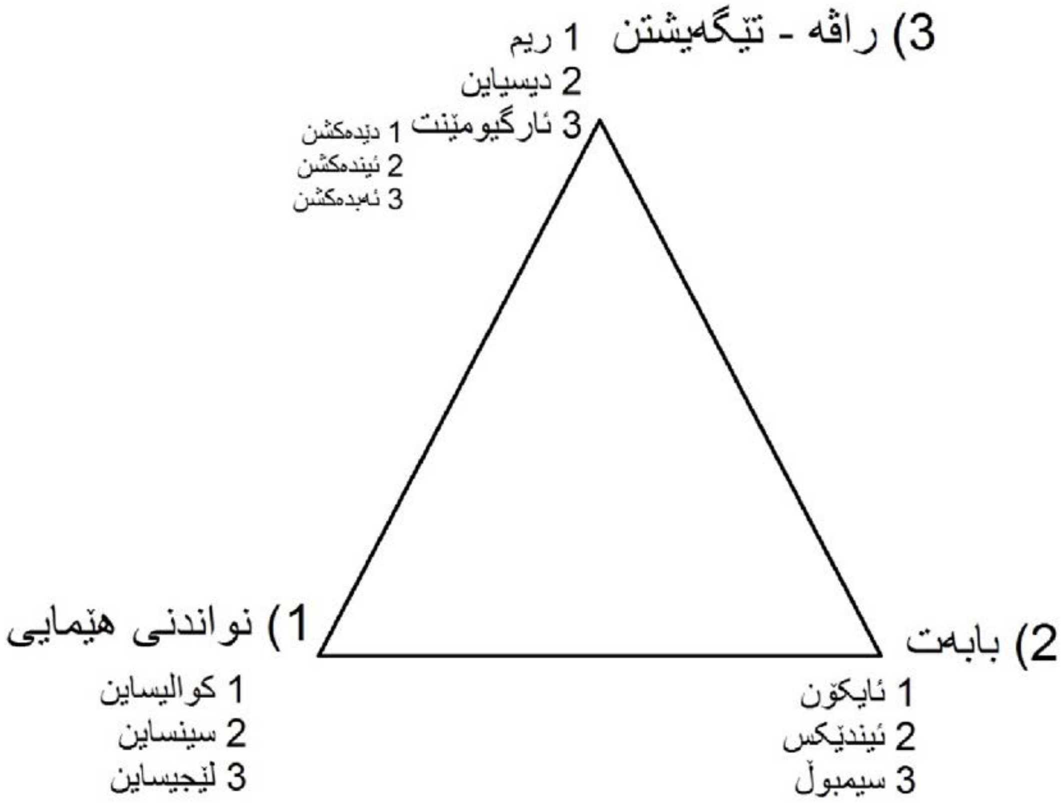

هێڵكاریی سێ تریكۆتۆمییەكان:

هەر هێمایەك بریتییە لە:			
یەكەمێتی	كوالیساین/جۆرێما/هێمای تایبەتمەند	سینساین/تاكێما/هێمای بوون	لێجیساین/یاسێما/هێمای یاسا
دووەمێتی	ئایكۆن/ڕووكەش	ئیندێكس/نیشاندەر	سیمبوڵ/نیشانە
سێهەمێتی	ڕیم/ هێمانێر/وێناكردن	دیسیساین/هێمای هەواڵدەر/ڕاستاندن	ئارگیومێنت/بەڵگەی لۆژیكی

(ئەم هێڵكارییەی خوارەوە كاتیگۆرییەكانی هێمازانی ڕووندەكاتەوە)

زەمینە ١	پرۆسە ٢	هێمایی ٣
ئایكۆن (كواڵیتی)	هێما	یەكەمێتی
ئیندێكس (شت خۆی)	شت	دووەمێتی
سیمبوڵ (یاسا و نەریت)	ڕاڤەكاریی	سێیەمێتی

نموونەی هێما و ئاماژەکانی (ینظر للمزید: أورو و آخرون ٢٠١٢: ٢٠٠)

		١	٢	٣
١	هێما کە گوزارشت لە خۆی دەکات	ئاماژەی جۆریی/کوالیساین تایبەتمەندی دەبێتە ئاماژە	ئاماژەی بینراو/سینساین دۆخێکی راستەقینەی هەنووکەییە و دەبێتە ئاماژە	ئاماژەی یاسایی/لێجیساین یاسا دەبێتە ئاماژە
٢	هێما کە گوزارشت لە بابەتێك دەکات	ئایکۆن کە گوزارشتە لە تایبەتمەندی بابەتێك، جا ئەگەر لە ئارادا بێت یان نا	ئیندێکس/نیشاندەر گوزارشتە لە بابەتێك کە پەیوەندی کردەیی لەگەڵیدا هەبێت	سیمبوڵ/نیشانە کە گوزارشت لە بابەتەکەی دەکات بە رێگەی یاسایەکەوە کە پەیوەستە بە بیرۆکە گشتییەکانەوە
٣	هێما کە گوزارشت لە تێگەیشتن و راڤەکردنی وەرگر بکات	ریم کە هێما-نێردێکی تاکێنراوە و تەنها جۆرێك لە جۆرەکانی بابەتێك دەنوێنێ و راڤە و تێگەیشتنی هەیە	دیسیساین/ئاماژەی هەواڵدەریی و راستاندنە کە راڤە و تێگەیشتنی لە نواندنی هەبوویەکی هەنووکەییدا هەیە	ئارگیومێنت/ بەڵگە و پاساوی لۆژیکی کە راڤە و تێگەیشتنی لە نواندنی پاساوە هەیە، بە گوێرەی میتۆدە لۆژیکییەکان

هەرچۆنێك بێت، پێرس هەوڵیدا سێ رەهەند بۆ هێماکان یان رەهەندی سێهەمی هێما دیارییبکات، هاوکات شرۆڤەی هێماکان بکات و فەلسەفەیەکی هاوشێوەی فەلسەفەی شرۆڤەیی بنیات بنێت. فەلسەفەی زمانیش بە میتۆدی پێرس دەکەوێتە ئەودیوی گوتن و دەکەوێتە چێوەی تیۆری هێماوە، زمان نموونەیەکی سەرەکییە بۆ سیمبوڵ وەك جێناوەکان کاتێك کەس و شتەکان بە سیمبوڵ دەکات و (ئەو) دەکاتە نیشانە بۆ کەسەکە (ئازاد). یان دەشێت زمان وەك ئایکۆن تێبگەین وەك کێشانی تابلۆیەك یان کتێبێکی وێنەدار. لێرەوە دوو ئەرکی زمان دەبینین: وێناکردن و واتادان، ئەمەش بە تایبەت لە لۆژیکی زماندا شیاوی تێگەیشتنە.

زمان دەکرێ بۆ دوو جیهان بەشبکرێت: ناوەکی (واتا) و دەرەکی (وشە)، هەروەها زمان وەك بوونێکی زیندوو تەنها بۆ سوودی دەرەکی و پەیوەندی کۆمەڵایەتی و ئەرکەکانی دیکەی بەسوود نییە، بەڵکو سوودی بۆ خۆیشی هەیە، بۆ نموونە 'چەکوش' تەنها سوودی دەرەکی هەیە و لە میانەی کار و بەکارهێناندا هیچ سوودێك بە خۆی ناگەیەنێت، بەڵام زمان وەها نییە. چەکوش هیچ سودێکی بۆ خۆی نییە، زمان هەمیشە خۆی گەشەپێدەدات و دەبێتە رایەڵی پەیوەندیی و ئەرکی دیکەش وەردەگرێت.

پێرس رۆڵی ئایکۆنەکان بەرز دەنرخێنێت لە زمانی لۆژیکی و زانستیدا (Hookway 1985: 134). لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا زۆربەی هێمازانان بڕوایان وابوو کە زمان سیستەمێکی هێماییە، بەڵام پێرس بڕوای جیاواز بوو. نەك تەنها ئایکۆن بەڵکو هەموو هێماکان بۆ زمان بەسوودن و زمانیش دەکارێ تا هێمای جیاواز بۆ شتەکان بخاتەوە. ئەرکێکی گرنگی دیکەی هێمازانی بۆ زمان بریتییە لە وێنەکێشانی هزر. بۆ نموونە رستە و وشەکان

هێمان بۆ واتای شتەکان و مەبەست و ئاکتەکان. هێماکان هەڵگری واتاکانن. کورتکراوەکان هێمای وشە و دەستەواژە و ناوەکانن بۆ نموونە AIDS و MA و UK و UN. هەروەها پیتەکان هێمای دەنگەکانن و بەمەش دەشێ زمان وەك سیستەمێکی هێمایی پێناسە بکرێت.

دەشێ هێماکان بۆ مرۆیی و سروشتی دابەشبکەین، یان بۆ هێمای ئیرادی و نائیرادی: هێما سروشتییەکان ئەوانەن کە سروشت بەرهەمیان دێنێت و سروشتین و مرۆڤ رۆڵ لە دروستبوونیاندا ناگێرێت، وەك هەروەبروسکە و هەورەگرمە، دەنگی نمەی باران، خشپەی گەڵاکان، جوڵەی هەورەکان، شەپۆل، شێوەی مانگ و ئەستێرە، تام و بۆن و رەنگ. یان ئەوەی کە هەستەوەری هەندێ گیاندار هێماکان دەناسنەوە، ئەم هێمایانە دەبنە پێشبینی بەر لە روودانی هەر رووداوێك، وەك ئەوەی کە مارێك نیشانەکانی بومەلەرزە بناسێتەوە، یان راوچی و نێچیر هێماکانی یەکتر بناسنەوە. هەروەها هێما مرۆیی و دەستکردەکان کە مرۆڤ بەرهەمیان دێنێت وەك دەنگی زەنگ و فیکە، بۆنی عەتر و تامی خواردن، ئاراستەی میلی کاتژمێر. لە لایەکی دیکەوە دەشێ هێما بۆ سادە و ئاڵۆز دابەشبکەین: هێماکانی سڵاوکردن و هاتوچۆ سادەن، لە کاتێکدا زمان هێمایەکی ئاڵۆزە و لە دەنگ و پیت و وشە و رستە و گرامەر و بەشەکانی ئاخاوتن و واتا و هتد... پێکهاتووە.

جیاواز لە پێرس، دەکرێ هێمای ئیرادی و نائیرادی دیاریبکەین، بە جۆرێك کە هێما ئیرادییەکان لە دەرەوەی هۆش و توانستی ئێمەدان، بۆ نموونە هۆڕنی ئۆتۆمبێل و هێماکانی هاتوچۆ، پەیکەر و وێنەکێشان ئیرادین، لە کاتێکدا ئاووهەوا و سروشت نائیرادین، یان دەنگی کۆخە و سپی بوونی مووەکانی و گۆڕانی شێوەی نائیرادین. دەشێ هزری ئێمە هەموو هێماکان بزانێ و بناسێتەوە، بەڵام مەرج نییە هەموو هێماکان دروستکراوی هزریی و هۆشەکی ئێمە بن.

٠٣. رۆڵی هێماکان لە زانیندا

یەکێك لە کێشە بنەڕەتییەکانی فەلسەفە بریتییە لە زانین و پەیوەندی نێوان شت و هزر. وەك ئەوەی زانین بۆ 'ئەرستۆ' لە ریالێتییەوە سەرچاوە دەگرێت بەڵام بۆ 'کانت' لە هۆشەوە. بەڵام پێرس ویستی دیدی تایبەت بە خۆی لەوبارەیەوە بخاتەوە. بۆ پێرس، ریالێتی لە شتەکان پێکهاتووە جا ئەگەر ئێمە بیریان لێبکەینەوە یان نا، ئێمەش بە ئاگاییەوە و بە شێوەیەکی راستەوخۆ ئەزموونی ریالێتی دەکەین. لێرەدا، پێرس لەگەڵ بۆچوونی ئەرستۆ و ریالیستیدا یەکدەگرێتەوە. بەڵام پەیوەندی ئێمە بە شتەکانەوە لەسەر ئایدیا و هزرۆکەکانمان وەستاوە، جا ئەگەر ئایدیاکان بژاردەی خۆمان بن، یان ئەزموونی بن، یان نەریتی و مەبەستگەرایانە بن. بژاردەی سروشتی بۆ زانین دیدێکی کانتیانە لای پێرس دروستدەکات، کە هۆش وەك بنیاتنەر و رێکخەری زانین دادەنێت. کەواتە پێرس وەك کۆکار و لێکدەری نێوان 'ئەرستۆ' و 'کانت' دادەنرێت (Urmson & Ree 1991: 228).

وەك چۆن 'ئەرستۆ' لە پەیوەندی نێوان ئەزموونی خودی راستەوخۆ و شتەکاندا پۆلێنی بابەتییانەی بۆ ریالێتی کرد، پۆلێنەکەشی ناونا کاتیگۆریەکان. پێرسیش هەوڵی پۆلێنکردنی لایەنە سەرەکییەکانی ریالێتی داوە بە رێگەی کاتیگۆرییەکانەوە بەڵام جیاوازتر لە 'ئەرستۆ'. پێرس بە رێگەی ئەزموون و دەرککردنی راستەوخۆوە سێ کاتیگۆری دیاریدەکات، دواتریش دەیانکات بە بنەمای تیۆری زانست و جۆرێك لە 'فینۆمینۆلۆژی' دادەڕێژێت بۆ راڤەی دیاردەکان و لەویشەوە دەگات بە 'هێمازانیی': یەکەمێتی، دووەمێتی، سێیەمێتی.

'یەکەمێتی' کە بە شێوەی هەستەکی و ئیدراك شیاوی تێگەیشتنە وەك نۆتەیەکی میوزیك یان هەستکردن بە رەنگێك (پال کابلی و دیگران ١٣٩١: ٢٩) کەواتە بریتییە لە دەرکەوتن و دیاردانی شت لەخۆوە (شت وەك خۆی)،

ئینجا چۆن فێنۆمێنەکان بۆ ئێمە دیاردەدەن (شت بۆ ئێمە)، هەروەها چۆن لە ژیان و سروشتدا شتەکان لە گەشە و گۆڕاندان و سەرجەمیان وەك یەکەیەکی دانەبڕاو دەردەکەون. 'دووەمێتی' ئاماژەیە بۆ بنەمای دوانەیی ئەزموون، کە خود گریمانەی بوونێکی دەرەکی دەکات وەك ئەوەی دەست بۆ دەسکی دەرگاکە دەبەین تا بە کردەکی دایخەین، بەمەش هەست بەوە دەکەین جیهان بریتییە لە پەیوەندی. 'سێیەمێتی' کە پێرس ناوی ناوە 'قانون' گوزارشتە لە سەرجەم یاساکان و لە هەموویان گرنگترە، چونکە گەر دووەمێتی لە ماتریالیدا شیاوی تێگەیشتن بێت ئەوا سێیەمێتی ئاماژە بۆ بەردەوامێتی دەکات بە تایبەت لە زەین و هزردا (کامل ۱۹۹۳: ۱۰۲). هاوکات سێیەمێتی، یەکەمێتی بە دووەمێتییەوە پەیوەست دەکات، وەك چۆن لە پێداندا (ئەلف) (بێ) بە (جیٚ) دەدات و پەیوەندییەکی سیانەیی چێدەکات، وەك ئەوەی پیانۆژەنێك بە ڕێگەی پەنجە و پیانۆوە ئاواز و نۆتەیەك دەگەیەنێتە هەست و هۆشی گوێگرێك (پال کابلی و دیگران ۱۳۹۱: ۳۰). ئەم سێ کاتیگۆریە ڕووەو میتافیزیکی پێرس ئاراستە وەردەگرن.

هێما ڕۆڵێکی گرنگ لە 'تیۆری واتا' لای پێرس دەگێڕێت، کە بە 'فێرگەی پراگماتیی واتا' ناودەبرێت، کە لەو فێرگەیەدا ڕەفتار بەرامبەر واژە و گوزارەکانە (علی ۱۹۹۵: ۵۳). بۆ پێرس، پرۆسەی گواستنەوەی واتا لە کەسێکەوە بۆ یەکێکی دیکە تەنها بە ڕێگەی هێماوە دەبێت (Peirce 1931: CP 1.444) بێگومان تیۆری واتا لای پێرس پەیوەستە بە تیۆری هێماوە، چونکە هێماکان واتابەخشن، ئەویش بە ڕێگەی پەیوەندی نێوان هێما و بابەتەکەی. سێمیۆتیك توێژینەوەیە لە واتا و کارکردی هێماکان، واتاش زانین دەگەیەنێت و دەبێتە تێگەیشتن، کەواتە هێمازانی وەك زانست کاراییەکەی لە بەرهەمهێنانی زانیندایە، چونکە هێما بریتییە لە تێگەیشتن، هەروەها لە پرۆسەی بە هێما-کردنەوە هزر دەگات بە زانین و ناسینی فێنۆمێنەکان، بەمەش دوای پرۆسەکە دەتوانرێت واتا بە بابەتێك بدرێت.

پێرس سێ جۆری ڕاڤە و تێگەیشتنیی هێماکان دیاریدەکات: ڕاڤەیی ئایکۆنی کە هەستەمەندانەیە و یەکەمێتییە، ڕاڤەیی ئیندێکسی کە وزەمەندانەیە و نێویەکییە، ڕاڤەیی زەینی یان لۆژیکیی کە پەیوەستە بە واتاوە، بە تایبەت لە هێما زمانەوانییەکاندا. ئەم هێمایانە لە نێوکۆیی و نێوپەیوەندییانەوە هزر بەرهەمدێنن. تەنها هزرێك توانستی ناسین و زانینی هەبێت ئەوا لە هێماکانەوەیە، هەر هزرێکیش نەناسرێت ئەوا هزر نییە، لێرەوە، بە زەرورەت پێویستە هزر لە هێمادا بێت (Dewey 1946: 92).

لەمەوە پێرس دەڵێت "هەر هزرێك بریتییە لە هێما" (Peirce 1931: CP 1.538). یاسای هزر لای پێرس بە هۆی هێماوە کاردەکات و جێگەی خۆی دەگرێت و هەر هێماش دەتوانێت گرفتی حەقیقەت چارە بکات (Peirce 1931: CP 1.444).

لە ڕاستیدا، ناسنامەیەك لە گیرفانی کەسێکدا، هێمایەکی شوناسییە، کە دەشێت زانین و زانیاری زۆر لەبارەی تایبەتمەندی و جیاوازییەکان و کەسایەتی ئەو کەسە ئاماژە پێ بکات، ئەم ناسنامەیە هەڵگرتنی زانینە، گوتنی زانیاریی و زمانێکە بۆ ڕاگەیاندنی کەسایەتی. کەواتە ناسنامە و هاوڵاتیبوون دەکەونە ناو سیستەمێکی هێمایی. لە ئەفسانە و ئایین و ئەدەبیاتیشدا بۆ نموونە لە 'ئەفسانەی سیزیف'دا بەردێك دەبێتە هێمایەك بۆ پرۆسەیەکی ئاڵۆزی ژیان و مەحکومبوون، لە 'کۆشك - کافکا' دا کۆشك بۆخۆی هێمایەکی فرە ڕەهەندی سیمبوڵی و میتافیزیکییە، لە 'چاوەکانی - بوزورگی عەلەوی'دا تابلۆی چاوەکانی لە ئایکۆن و تابلۆیەکی سادەوە دەبێتە هێمایەکی ئاڵۆز بۆ چیرۆکێکی عاشقانەی درێژ. کەواتە، دەشێت ڕاڤە و شرۆڤەی هێماکان، یان چڕکردنەوەی سیستەمێکی ئاڵۆز و فرە

رەهەند لە فۆرمی هێماییدا شاکاری مەزن بئافرێنێت، ئەمە بۆ 'کۆمار – پلاتۆ'یش دروستە، کاتێك سیستمێکی ئایدیاڵ و ئاڵۆزی سیاسی، کۆمەڵایەتی، سەربازی و پەروەردەیی لە ژێر هێمای 'کۆمار'دا گفتوگۆ بکات.

ئەمڕۆ بابەتە جیاوازەکان بە ڕێگەی هێماوە فۆرمیان وەرگرتووە، زانستەکان بە ئاسانی لێکدی جیابوونەتەوە، هەر یەکەیان زمان و ڕێسا و هێمای خۆی هەیە. ئەگەر ئێمە توانستی هزرینمان نەبێت لە دەرەوەی هێماکان، ئەوا پرۆسەی هزرین دروست نابێت و زانست و زانین نابن، چونکە زانین دەرککردنی هێماییە. بەمەش، ڕۆڵی هێماکان لە پرۆسەی زانین و دەرککردندا دەردەکەوێت، لە کاتێکدا نێو هێماکاندا دەژین و دەهزرێین.

تەوەری سێیەم: هێمازانی لە نێوان لۆژیك و زانستدا

١. لۆژیك و هێما

پێرس پراگماتیزمی وەك پرەنسیپێکی لۆژیك دیاریکرد. هەروەها کاری مەزنی لە توێژینەوەی لۆژیکدا ئەنجامداوە، پێش مردنی خۆی کتێبی 'توێژینەوەکان لە بارەی لۆژیکەوە– ١٨٨٣'ی بڵاوکردەوە و دوای مردنیشی کتێبی 'لۆژیکی مەزن'ی بڵاوکرایەوە (کرم: ٤١٧). بۆ پێرس، پراگماتیزم بریتی بوو لە ناوێکی نوێ بۆ میتۆدێکی لۆژیکی، میتۆدێکی دڵنیایی لە واتاکانی وشە فیزیکی و کۆنسێپتە ئەبستراکتەکان (پەتییەکان)، میتۆدێك بۆ دیاریکردنی واتای کۆنسێپتە زەینییەکان، هاوکات بۆ ڕوونکردنەوە یان لە هەندێ حاڵەتدا بۆ کۆتایی پێهێنانی بێواتایی پرسی مێتافیزیکی نەریتی (ترادسیۆنی) (Gallie 1952: 11). هەروەها بۆ پێرس، لۆژیك بریتییە لە بنەما بۆ توێژینەوە و کاری زانستی.

دەسپێکی توێژینەوەکانی پێرس لەبارەی لۆژیکەوە، بۆ کاریگەری کارەکانی 'بوڵ' دەگەڕێتەوە لە بواری جەبردا، کە پێرس توانی گۆڕانکاریی تێدا بکات و زیادەی بخاتە سەر. لێرەوە، پێرس بنەمایەکی تازەی بۆ لۆژیك دانا، کە بریتی بوو لە جەبر، ئەمەشی لە گوتارێك 'زانستی جەبر بۆ لۆژیك–١٨٨٥'. ئەمەش نزیکەی هاوکات بوو لەگەڵ هەمان کار کە 'گۆتلۆب فریگە' ئەنجامیدا. بەمەش لۆژیك لە دوالیزمی ڕاست و هەڵە یان ڕەهەندی دوانییەوە بەرەو سێ ڕەهەندی و ئەگەری سێیەم گوازرایەوە، کە جگە لە ڕاست و هەڵە لایەنێکی دیکە، کە بریتییە لە گریمانە یان شیمانە، بوونی هەیە. واتا لۆژیکی دوو بەهایی ڕووەو لۆژیکی سێ بەهایی وەرگۆڕا، کاتێك حەقیقەت جگە لە بەهای دروست و نادروست دەشێ بەهایەکی دیکەی شیمانەیی هەبێت، ئەمەش دواتر بە 'لۆژیکی سێپاژیی' ناونرا (جیرار ٢٠٠٩: ٢١٥).

بە گوێرەی نووسینەکانی، فەلسەفەکەی پێرس بۆ دوو قۆناخ دابەشدەبێت: سەرەتا و دواتر. لۆژیکیش بۆ ئەو دوو واتای بەرتەسك و فراوان دەدات. لەلای پێرسی سەرەتا لۆژیك لە واتا بەرتەسکەکەیدا دەگیرێت وەك لۆژیکی کۆن یان فۆرماڵ کە بڕیار لە هەڵگر و هەڵگیراو پێکهاتووە و هەردووکیان هێمان، بەڵام لە واتا فراوانەکەیدا لە نووسینەکانی پێرسی دواتردا دەردەکەوێت، ئەویش "لۆژیك شتێکی دیکە نییە جگە لە تیۆرێکی گشتی بۆ هێماکان" (Buchler 1939: 180). هەڵگر/سەبژێکت لە بڕیاردا بریتی نییە لە ناوی ناسراو یان تاکە هێمایەك بەڵکو لێجیساینێکە ئاوەڵایە بۆ تێگەیشتن و ئیندێکسە لە کاتێکدا هەڵگیراو/پرێدیکات ئایکۆنییە. دواتر، سێمیۆتیك یەکسان دەکات بە لۆژیك و وەك تیۆری هێماکان پێناسەی دەکات و دەبێژێت "لۆژیك ناوێکی دیکەیە بۆ سێمیۆتیك (Buchler 1939: 98). هەروەها سێمیۆتیکیش بریتییە لە تیۆریی فۆرمالیستی بۆ هێماکان و فەزایەکی فراوانی لە کاربرد و کارکردندا

هەیە لە ژیانماندا (ئەسوەد ٢٠١٥: ٣٠٤). ئەمەش جۆرێکە لە ئەزموونگەریی رۆژانە کە مرۆڤ لەسەر بنەمای ئەزموون خەیاڵ بکات و راستی و هەڵە هەڵاوێر بکات، بۆ ئەم کارەش پێویستی بە هێما و لۆژیک دەبێت، بە جۆرێك هێماکان بە شێوەی لۆژیکی شێوەکی بەکاردەهێنرێن و لە هۆشدا هێماکان هێلکاریی و وێنەی شێوەکی و رووخسارەکی دەبەخشن و دواتر دەخرێنە نێو چالاکی و دەربڕینە جیاوازەکانی مرۆڤەوە لە ژیانی رۆژانەیدا.

لۆژیك بۆ پێرس بەشێکە لە فەزای گشتی گەڕان بە دوای حەقیقەتدا لە رێگەی تیۆری هێماکانەوە. ئەو سیستەمێکی خشتەی لۆژیکی داهێنا 'نەخشەی ئەزموونەکی یان هەبووەکی' کە لەسەر بڕیارە ئەزموونییەکان وەستاوە، بە جیاوازی نێوان بڕیار و سەلماندن لە فەلسەفە زمانییەکەیدا، هاوکات لۆژیکی بڕیاریی بۆ ئەو وەك ژمێرەی دروستە–بەها وایە "لۆژیك... سەرجەمی بریتییە، لەوانەیە یەکێك بڵێت زۆربەی، وردیی و کت و متی لە هزردا" (Buchler 1939: 181).

پێرس لە لۆژیکدا خاوەن میتۆدی تایبەتی 'ئەبدەکشن'ە، کە جیاوازە لە 'ئیندەکشن و دیدەکشن'. لە کانتەوە ئەبدەکشنی وەرگرتووە، بەڵام گۆڕانی پێداوە و جەختی لەسەر دەرەنجامە کردەییەکانی کردۆتەوە، لە کاتێکدا کانت جەختی لەسەر لایەنی ژیریی و تێگەیشتن دەکردەوە (محمد پور ٢٠١٣: ١٣٢). بەڵام میتۆدی ئەبدەکشنی پێرس زیاتر لەسەر بنەمای بەڵگەی زانستی و زانینی راستەوخۆی نێو جیهان و ژیانی رۆژانە رۆنراوە.

سێمیۆتیکی پێرس دوو میکانیزمی لەخۆگرتووە: پەیوەندی هێمایی و پۆلێنی هێماکان. پەیوەندی هێمایی بریتییە لە پەیوەندیەکی سێپاژیی و هێماکانیش دەرخەری شتەکانن بۆ هۆش. هاوکات، سێمیۆتیك تەنها لە هێما–شت و هێما– هۆش پێکنەهاتووە، چونکە ئەم پەیوەندیانە زەرورەتی مەبەستەکییانەی یەکێتی نێوان هۆش و شت یەکالا ناکەنەوە، چونکە پەیوەندیەکە هێما ناهێنێتە نێو هۆش و هۆش هێما وەرناگرێت، بەڵکو مەبەستەکییانە یەکێتییەکی نێوان هۆش و شت دروست دەکات (Audi 1999: 832-33).

پێرس لۆژیك و سێمیۆتیك بە هەمان بابەت دەزانێت، ئەمەش واپێدەچێت کە هەوڵێك بێت بۆ لێکدانی پلاتۆ و ئەرستۆ. پلاتۆ، هۆشی وەك کۆگەیەك بۆ هزرۆکەکان (ئیدێکان) داناوە، کە دەروون پێش ژیانی ئەزموونیی نێو لەش وەریگرتوون. پێرس، هۆش وەك کۆگەی هێماکان دادەنێت لەسەر بنەمای لۆژیکی فۆرماڵی ئەرستۆیی. پێرس، هێما (کە لە بەرامبەر شتێکدا وەستاوە (Peirce 1931: CP 1.538) وەك وێنەی شتێك لە ریالێتییەوە وەردەگرێت. لەمەوە، هۆش دەتوانێ شتەکان بە رێگەی وێنە هێماییە هەڵگیراوەکانەوە بناسێتەوە. بەمەش دەشێت بڵێین، کە پێرس هزرۆکە میتافیزیکییە پلاتۆنییەکان دەگۆڕێت بۆ هێما ئەزموونییەکان بە رێگەی سێمیۆتیك یان جۆرێکی لۆژیك. کەواتە، لۆژیکی فۆرماڵی ئەرستۆ و 'تیۆری یادهێنانەوە'ی پلاتۆی بۆ هێما گۆڕیوە و پێیوایە کە لۆژیك و سێمیۆتیك هەمان شتن.

بە دیدی پێرس لۆژیك سێ بەشە و لە بنەڕەتیشدا لەسەر سێمیۆتیك بنیاتنراون، ئەوانیش رێسای رامان کە لە پەیوەندی نێوان هێما و هێمایێنراوی پەتی دەتوێژێتەوە، لۆژیکی رەخنەیی کە لە پەیوەندی نێوان هێما و بابەتەکەی دەتوێژێتەوە، هەروەها رەوانبێژیی پەتی لە پەیوەندی نێوان هێماکان و لێکدانەوەکانیان دەتوێژێتەوە. کەواتە لۆژیك و هێمازانی لێکدی جیاناکرێنەوە، تەنانەت بە بڕوای پێرس 'لۆژیك تیۆری ناچارەکی و تەنانەت دڵنیاکەرەوەی هێماکانە' و وەك دوو رووی هەمان دراو دەردەکەون (المرهج ٢٠٠٨: ٩٦).

٢. هێما لە توێژینەوەی زانستیدا

پراگماتیزم فەلسەفەیەکە جەخت لەسەر کاری زانستی و توێژینـەوە دەکاتـەوە، فەیلەسوفەکانیشـی لـە بـوارە زانسـتییەکاندا بەرهـەمیان هەیـە، پێرسـیش میتـۆدی زانسـتی لـە پراگمـاتیزم جیاناکاتـەوە، بـەڵکو پراگمـاتیزم بـە فەلسەفەی زانستی دادەنێت. هاوکات لۆژیک وەك میتـۆدی میتۆدەکـان، بـە ئـامرازێکی گرنگـی توێژینـەوەی زانسـتی دادەنێت (المرهج ٢٠٠٨: ٧٢). کەواتە زانست کە پێگەیەکی باڵای لە هێمازانییەکەی پێرسدا هەیە، هۆکـارێکی دیکەیـە تا لۆژیك و سیمیۆتیك بە یەك دابنێت. ئەمەش بۆ دۆزینەوەی میتۆدێکی نوێ بۆ زانست، بەمجۆرە، سیمیۆتیك دەبێتـە ئامرازێکی لۆژیکی بۆ نیشاندانی قەناعەتێکی زانستی کە دەشێ زانست و مەعریفەی زانسـت لەسـەر بنـەمای هێماکـان بونیاد بنرێت. لەبەرئەوە، پێـرس زانسـتی وەك پرۆسـەی راڤـەکاریی هێماکـان پێناسـەکردووە. بـە بـڕوای پرۆفیسـۆر هوکوەی، مەبەستی پێرس لەمکارەدا: فێربوون لە ئەزموونـەوە زیـاتر لـە تێگەیشـتنی کۆتـایی و بڕیارەکـان نزیکمـان دەکاتەوە کە لە کۆمەڵگەی زانستیدا رەنگیداوەتەوە (Hookway 1985: 139).

کەواتە، بە تێگەیشتنی ئێمە، پێـرس هەوڵیـداوە تـا خـاڵی سـەرەتا لـە لۆژیکـەوە دیاریبکـات رووەو زانسـت و هەموو لقەکانی فەلسەفە و پەڕینەوە لە تیۆرەوە بەرەو کردار. زانستیش هەروەك لۆژیك لە کۆمـەڵێك بڕیـار سـەبارەت بە سیسـتەمێکی یاسـا سروشـتییەکان پێکهـاتووە لەسـەر زەمینـەی هۆئـەنجامێتی (Feibleman 1946: 321). لێرەوە پێشنیاری 'لۆژیکی توێژینەوە زانستییەکان' دەکات و میتۆدی لۆژیکییانە بۆ زانست جـێگیر دەکـات. لەمـەوە، دەشێت بڵێین، کە زانست لەسەر لۆژیك دامەزراوە، لە کاتێکدا لۆژیك لەسەر فەلسەفە یان میتافیزیك بنیات نەنراوە.

پێرس لە سیستەمە هێماییەکەیدا، زانست یەکسان دەکات بە زانین، چونکە زانـینی پێـرس زانینێکـی زانسـتییە (Peirce 1931: CP 1.8). هـەروەها بـەهای زانـین لـە مەبەسـتی زانسـتیدا دەبینێـت (Peirce 1931: CP 1.122). لەکاتێکدا لە پێشتر روونمان کردەوە کە هزر و زانینمان لەسـەر هێمـا وەسـتاوە، لێـرەوە، بـە تێگەیشـتنی ئێمە، زانستی نوێ و تەکنۆلۆژی، کە بە رێگەی هێماکانەوە کاردەکەن، بایـەخی هێماکـان دەسـەلمێنن لـە توێکارییـە پزیشکی و پشکنینە پۆلیسییەکان بۆ ئاشکراکردنی درۆ، شوێنی ئامانج و دۆزینەوەی تاوانبار دوای تاوان. بۆ نموونـە: دەست و خەت، پەنجەمۆر، خانەی لـەش، خـوێن، تاڵـە مـوو یـان هـەر هێمایـەکی دیکـە کـە دوای تـاوان جێدەمێنن. هەروەها، هێما بەشێك لە کارەکتەری کەسایەتی لەخۆدا هەڵدەگرێت و دەبێتە وێنەیـەکی بچـووکی کەسـەکە، وەك لـە نموونەی 'واژۆ'دا کـە کەسـایەتی کەسـەکە هەڵـدەگرێت کاتێـك لەبـەردەم یاسـا یـان گرێبەسـت یـان هەرکردەیـەك کـە ئەنجامی دەدات بە واژووە، بەمەش واژۆکەی وەك ئایکۆنێك و راڤەی هێمایی بریتییە لە کەسەکە.

زانست لەسەر دوو بنەما وەستاوە: ماتماتیك و فینۆمینۆلۆژی. میتۆدی زانست لای پێرس میتۆدێکی ئەزموونی و لۆژیکییە، لەسەر ئارگیومێنتـەکان وەسـتاوە بـە تایبـەت لـە زانسـتە سروشـتییەکاندا. پێـرس پێیوابـوو مـادام ئـەم میتـۆدە لـە زانسـتدا پێشڤەچـوونی بەرچـاوی نـاوە و سـوودی کردەیـی لـە ماتماتیـك وەرگرتـووە، ئـەوا پێویسـتە فەلسەفەش لەسەر هەمان میتۆد کاربکات و سوود لە فینۆمینۆلۆژی وەربگرێت. پێرس پێیوابوو کە زاراوەکانی زانست تەنها واتایەکیان هەیە کە مەزنی و فراوانی وابەستەییان بە رووداوە واقیعی و ئەزموونییەکان دەربخـەن. ئـەو بـەرگری لە بنەما تیۆرییەکان دەکرد وەك دەرەنجامی لۆژیکی لە زانستدا، واتا ئەو بنەمایانەی دەرەنجامی توێژینەوەی زانستی و ئـەزموونین، وەك پێناسـەکان لـە ئـەنجامی ئیدراکـەوە، نـەك فەلسـەفەی کـۆنی پشتبەسـتوو بـە پێشـگریمانە و پێشئەزموون (Solomon & Higgins 1996: ٢٥٩). ئەو، کردار بە بنەما دادەنێت نەك بڕیارە پێشـوەختەکانی ئەقڵ، هەر بۆیە دەبێژێت وێناکردنمان بۆ هەر بابەتێك ئـەو وێناکردنەیـە کـە دەرەنجـامی لێکەوتـە کردارییەکانـە نـەك

زیاتر" ئەمەش واتا حەقیقەت پێوەرکانی بریتین لە کردار نەك ئەقڵ و کرداریش بریتییە لە پنت و پرەنسیپی رەها، جا هەر جۆرێکی کردار بێت، لەمەوە رێبازی کردارەکی دەخاتەوە کە لەسەر ئەزموونی رەها وەستاوە و بە ئەزموونی رادیکاڵی ناسراوە (کرم: ٤١٧–٤١٨). ئەزموونێك کە لەسەر تاقیکردنەوەی بەردەوام وەستاوە، بە جۆرێك ئەگەر هەڵەش هەبێت دەبێت تاقیکردنەوە بەردەوام بێت، واتا پێرس هەوڵ و هەڵە لە ئەزموونددا بە ئاسایی دەبینێت. لەکۆتاییدا، پێرس میتۆدی ئەزموونی لە پراگماتیزمدا بە گرنگ دەبینێت بۆ سەرجەم زانستەکان.

لای پێرس بنەماکانی لۆژیك پێویستە یاسا پێشینەییەکانی هزر بن و هزریش تەنها دەشێ بە رێگەی هێماوە دەربڕدرێ. هەروەها، دەشێ بڵێین لۆژیك هزرینمان رێکدەخات کە بیر لە چی بکەینەوە و پێویستە چۆن بیربکەینەوە تا بە دروستی بهزرێین. هەموو لقەکانی فەلسەفە لەسەر لۆژیك بیناکراوە بۆ دۆزینەوەی میتۆدێکی نوێی فەلسەفاندن و هزرین. ئەم لۆژیکەش لە تێگەیشتنە گشتییەکەیدا بریتییە لە هێمازانی تا تێگەیشتنی هاوبەش دروستبکات و زانستیش ئەو تێگەیشتنە گشتییە بێت، بەمەش لۆژیك لە گشتییدا بریتییە لە زانستی هێماکان و دەشێ وەك لۆژیکی هێمایی بناسرێت.

لە کۆتاییدا، دەگەین بە بایەخ و گرنگی هێماکان و ئەرکەزانستییەکانی. بزووتنەوەی زانستیش کە دەوەستێتە سەر هێماکان رۆڵی گەورە و چالاکی لە هەر کولتورێکدا هەیە. فەلسەفە و تێگە هێماییەکانی پێرس زۆر بە بایەخن بە تایبەت کاتێك هزرین و هێما یەکسان دەکات و هەر شتێکیش وەك هێما تێدەگات، هەروەها کاتێك رەهەندی سێهەمی هێمای شرۆڤە و راڤە کرد و پەیوەندییە فراوانەکەی هێمای لە سیستەمێکی لۆژیکی و زانستیدا دۆزییەوە. هەرچەندە ئاسان نییە هزر لە هێمادا کورت بکەینەوە، بەڵام نکوڵی لە رۆڵ و کاریگەرییەکانی هێما ناکرێت بۆ زانین و ناسین و بیرهاتنەوەی شتەکان ئیدێکان. بەڵام هەر هزرێك کە هێمای نەبوو ئەوا پێویستە وەك هزر بیهێڵینەوە تا دەهێمائێنرێت یان بە رێگەی جیاواز لە هێما دەتوانین دەریببڕین.

دەرەنجام

•پێرس، لە سیستمە فەلسەفییە پراگماتییەکەیدا، هەوڵیداوە پەیوەندی نوێ لە نێوان هزر و جیهانی دەرەوەدا بە رێگەی هێماکانەوە بدۆزێتەوە. بە تایبەت کاتێك تیۆری هێمای گواستەوە بۆ لێتێگەیشتن و قۆناغێکی نوێ، ئەویش دابەشکاریی سێپاژیی بوو بۆ هێما، بەمەش کارکرد و تێگەیشتن و توێژینەوەی هێما فراوانتر بوو. تەنانەت بە تێڕوانینە تازە و جیاوازەکانی لەبارەی هێماوە، توانی گەشە بە لێهزرینە لۆژیکی و فەلسەفییە فیزیکی و مێتافیزیکییەکان بدات.

•لای پێرس، لۆژیك گرنگە بۆ دۆزینەوەی زانستێکی نوێ و دیاریکردنی هێماکان بۆ تێگەیشتن لێیان لەلایەن هەرکەسێکەوە، ئەمەش سێمیۆتیك دێنێتە ئاراوە کە دەشێ وەك سیستمێکی لۆژیکی دیاریبکرێت لە نێوان هزر و بابەت و هێمادا، کە ئەم پەیوەندییە سێپاژییە هێماییە جارێکی دیکە بۆ سێ تەوەری دیکە دابەش دەبێتەوە، لەم پەیوەندییە سیانەییەوە مرۆڤ دەتوانێت زانین و تێگەیشتنی رۆشنتری لەبارەی جیهان و فێنۆمێنەکانی هەبێت.

•لە هزری پێرسدا، سەرجەم چالاکی مرۆڤ بریتییە لە چالاکی هێمایی. هەروەها چالاکی زمانیش وەك چالاکی مرۆیی هەر هێماییە. ئەمەش لەو بڕوایەوە نزیکە کە پێیوایە زمان هێمایە و واتا دەردەبڕێت، وەك هێمای زمانی بۆ کەڕولاڵان، زمانی جەستەیی، ئاکت و نەریتی دینی و هێما کولتوریەکانی کۆمەڵگە، هەروەها کارکردی زمان وەك سیستمێکی لۆژیکی و هێمایی دادەنێت. کەواتە لەلای پێرسیش پەیوەندی بەهێز لە نێوان زمان و هێمادا هەیە، هەرچەندە تیۆرە هێماییەکەی پێرس کەمتر لە زمانەوانیدا بەگەڕخراوە وەك ئەوەی 'دی سۆسێر' بۆ نموونە کە ناوی نابوو 'سێمیۆلۆژی' و زمانەوانەکانیش زمان وەك سیستمێکی هێمایی دادەنێن. بەڵام فەلسەفە پراگماتییەکەی پێرس بە رێگەی هێماوە دەچێتە ناو کێشەی واتا و بەها و تیۆری واتا دادەڕێژێت.

•تیۆرە هێماییەکەی پێرس پڕ بایەخە، بیرۆکەی سەرنجڕاکێشی لەبارەی هێماوە لەخۆگرتووە. بەڵام ناشێت هەمووی بێ کێماسی بزانین، بە تایبەت کاتێك بە بڕوای ئەو ناتوانین لە دەرەوەی هێمادا بهزرێین. ئەمە دەشێ لە رووی تیۆرییەوە هێما وەك بێسنوور پێناسە بکات، بەڵام لەلایەنی پراگماتییەوە هێما دەگات بە سنوورە کارکردی و کاربردییەکانی خۆی. بێگومان پەیوەندی بەهێز لە نێوان هزر و هێمادا هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا ناتوانین هزر لە هێمادا کورت بکەینەوە و یەکسانیان بکەین. هەرچەندە ئەو بڕوای وابوو ئەوەی لە رێگەی هێماوە نەتوانین دەریببڕین ئەوا ناتوانین لێیبهزرێین. لەبەرئەوە، سنورەکانی هزر یەکسان دەکات بە سنورەکانی هێما، هەر هەوڵێکیش بۆ دیاریکردنی سنورەکانی هزر و بیرکردنەوە بە سوودی پرۆسەی زانین تەواو نابێت.

•هێماکان بەشێکن لە هزری ئێمە و ژیانی رۆژانە و ژینگە جیاوازەکانمان. هەردوو جۆری هێما سروشتی و دەستکردەکان گرنگن بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی مەعریفی زانستی و سیستماتیك لەسەر بنەمای لۆژیك و سێمیۆتیك و بۆ کردارەکانمان تا شتەکان بناسین و تێبگەین و بە ئاسانی راڤە و لێکدانەوەیان بۆ بکەین. هاوکات بۆ نەهێشتنی کێشەی تێنەگەیشتن بە هۆی جیاوازیی لە نێوان خەڵکی جیاواز لە زمان و ژینگەی کولتوری گرنگە تا راڤە و زانینی هاوبەش لەبارەی شتەکانەوە دروستبکەن، وەك هێمای نێرومێ، کەمئەندامی، هێمای سەر رێگەکان، هێما زانستییەکان و هەروەها هێماکان لە شوێنە گشتیی و نێودەوڵەتییەکانی وەك بۆرسە و فرۆکەخانەکان، هەرچەندە تێگەیشتنی جیاواز لە هێما رێگرە لە دانانی سیستمێکی لۆژیکی و مەعریفی هاوبەش لە نێوان خەڵکدا، واتە هەرچەندە هێماکان هاوبەش بن بەڵام تێگەیشتنەکان جیاوازن.

•زۆر بەکارهێنانی هێما هەن، لە دروشم، رێکلام، فیلم و سینەما، کارتون و وێنەکێشان. بە بڕوای ئێمە فەیلەسوف و زمانەوانان دەتوانن لەسەر بنەمای هێما جۆرێکی نوێ لە زمان دروست بکەن کە لە هێما پێکهاتبێت و خەڵکانی کولتور جیاواز توانستی لانیکەمی هەمان تێگەیشتنیان لێی هەبێت لە بوارە پراکتیکییەکانی هێمادا. زمانێکی هێمایی کە خوێندەوار و نەخوێندەوار بتوانن بەکاریبێنن و ئەمەش وادەکات کێشەی واتا و جیاوازیی و ناکارایی زمانی رۆژانە لەکاتی وەرگێڕان و هەروەها نەخوێندەواری چارەسەر بکات، چونکە هەموو کەسێکی هۆشدروست توانای فێربوون و ناسینەوەی هێماکانی هەیە، بۆ نموونە لە فرۆکەخانەکان، چونکە تێگەیشتن لە زمانی هێمایی خێراتر و ئاسانترە لە زمانی ئاخاوتن، کە خاوەن سیستەمێکی ئاڵۆزی رێزمانییە. هەروەها لەمڕۆدا، مرۆڤ بە هێماکان دەورەدراوە، وەك ناسینەوەی نەخۆشی بە رێگەی هێماکانەوە ئاسانترە وەك لە خوێندنەوە زانینی ئایدز AIDSلە زانینی تەواوی ناوەکە (Acquired Immune Deficiency Syndrome) یان زانینی هێما شێوەییەکەی (کارەکتەر) یان نیشانەی نەخۆشییەکە (ئیندێکس) یان ڤایرۆسی هەوکەری HIV. ئەمڕۆ هەموو کۆمپانیا، یانەی وەرزشی، رێکخراو، کەناڵی میدیایی، پارتی سیاسی، دەوڵەت و دامەزراوەیەك خاوەن هێمای خۆیەتی لە دروشم و لۆگۆ و ئاڵا و هێماکانی دیکە.

•بەگوێرەی تیۆری هێما، هێماکان یارمەتی زانست و فەلسەفە و زمان دەدەن کە تا رادەیەك لە فرە سەبژێکتی (Inter-Subjectivity) رزگاریان بێت بەوەی لەسەر هێمایەك بۆ شت و هزرۆکەیەك رێککەون. بەمەش هێما دەتوانێت فرەیی وێناکردن چارەسەر بکات بە هێمایەك کە هەمووان تێیبگەن و لەسەری کۆك بن. کەواتە هەمووان بە جیاوازییەوە دەتوانن لە سەر هێما کۆك بن. بەڵام هێشتا لەزمان و توێژینەوەی کوردیدا فەرهەنگی هێمازانی و وشەڕۆنانی هێمایی لە ئاستی پێویستدا نییە.

•ئەمڕۆ لە کۆمەڵگە و جیهانی هێماکاندا دەژین، تەنانەت رەمز و هێماکان گەیشتوونەتە سەر جەستەمان لە شێوەی تاتۆ، وەك ئەوەی جیهان بووبێتە سەکۆیەکی هونەریی و زانستی کە تەنها بە رێگەی هێماوە شیاوی تێگەیشتن بێت. لەبەرئەوە سیمیۆتیك گرنگە و کۆمەکمان دەکات تا لە جیهانی دەرەوە رامێنین وەك شتێك کە بوونێکی ئۆبژێکتییانەی هەیە و لەگەڵ تێگەیشتن و راڤەی مرۆڤدا لە پەیوەندیدایە. هاوکات سیمیۆتیك لە پەیوەندیشدا کۆمەکمان دەکات وەك لە ئینتەرفەیسی کۆمپیوتەردا، کاتێك بە رێگەی هێما و ئایکۆنەکانەوە رووە و ناوەرۆك و پرۆگرامە کارکردییە جیاوازەکان دەچی، یان بابەتەکان بە ئایکۆن دەکەین تا زانین و تێگەیشتنی جیاوازیان پێبدەین.

•جیهانی ئەمڕۆ بە سەردەمی قەیراندا گوزەر دەکات، تەنانەت ململانێکانیش بە رێگەی قەیرانەوە یەکلا دەکرێنەوە، هەروەها سەرباری قەیرانە دەستکردەکان، قەیرانی خۆکرد و سروشتیش هەن، لێرەو دەتوانین قەیرانەکان بە رێگەی هێما و ئاماژەکانەوە، وەك هەر نەخۆشییەکی جەستەیی و دەروونی، بناسینەوە، ناسینی قەیرانیش وەك دەستنیشانکردنی هەر نەخۆشییەك گرنگترین هەنگاوە بەرەو رزگاریی و چارەسەر لە قەیرانەکە و هەروەها پاراستنی سیستمەکان.

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: بە زمانی کوردی

١.	ئەسوەد، د. نەوزاد ئەحمەد (٢٠١٥): فەرهەنگی زاراوەکانی ئەدەب و زانستە مرۆڤایەتییەکان، چ١، چاپخانەی تاران، ناوەندی غەزەلنووس، سلێمانی.

٢.	شارەزووری، د. یادگار لەتیف (٢٠١٥): دیاردەگەرایی و رەخنەی ئەدەبی (بنچینە مەعریفییەکانی میتۆدە رەخنەییەکان– بنەچەی سەوسەن وەك بواری کار) چ١، چاپخانەی هێڤی، کتێبخانەی فێربوون، هەولێر .

٣.	ماگی، برایان (٢٠١٠): مێژووی فەلسەفە، و. عوسمان حەمە رەشید گورون، مەکتەبی بیروهۆشیاری ینك، سلێمانی.

٤.	محمد پوور، د.ئەحمەد (٢٠١٣): فەلسەفەی میتۆد لە زانستە مرۆییەکاندا – خوێندنەوەیەك بۆ کێشە پارادیمییەکانی سەردەم، و. سەعید کاکی، خانەی بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر.

دووەم: بە زمانی ئینگلیزی

.٥	Audi, Robert. (1999). the Cambridge Dictionary of Philosophy. (Second Edition). Cambridge University Press.

.٦	Buchler, Justus. (1939). Charles Peirces Empiricism, London.

.٧	Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy. (2000). Routledge. London.

.٨	Deledalle, Gerard. (2000). Charles S. Peirces Philosophy of Signs. Indiana University Press. USA.

.٩	Dewey, John. (1923). Essay on the Pragmatism of Peirce. See the end part of this Article: Peirce, Charles S. Chance, Love and Logic. London.

.١٠	Dewey, John. (1946). Peirces Theory of Linguistic Signs, Thought and Meaning. The Journal of Philosophy, Vol. 43, No. 4 (Feb. 14, 1946).

.١١	Habermas, Jurgen. (2007). Knowledge & Human Interests. Translated by Jeremy J. Shapiro. Polity Press. Cambridge.

.١٢	Feibleman, James. (1946). An Introduction to Peirces Philosophy (interpreted as a system). Harber & Brothers Publishers. London.

.١٣	Gallie W. B. (1952). Peirce and Pragmatism. Pelican Book. Penguin Books. UK. Edinburgh.

.١٤	Hébert, Louis (with the collaboration of Nicole Everaert-Desmedt). (2011). Tools for Text and Image Analysis (An Introduction to Applied Semiotics). Translated from the French by Julie Tabler.

.١٥	Hébert, Louis. (Online Version). Elements of Semiotics. http://www.signosemio.com/elements-of-semiotics.asp {Accessed 2/7/2015.{

.١٦ Hookway, Christopher. (1985). Peirce. Routledge & Kegan Paul. London.

.١٧ Lechte, John. (1996). Fifty Key Contemporary Thinkers (from Structuralism to Postmodernity). Routledge. London.

.١٨ Martin, Bronwen & Felizitas Ringham (2000). Dictionary of semiotics. Cassell, London & Newyork.

.١٩ Oxford advanced learners dictionary of current English. (2010). 8th edition, Oxford University Press. UK.

.٢٠ Panesa, Ronaldo T. (1996). Science and Religion in Charles S. Peirce. Pamplona.

.٢١ Paul Cobley & Litza Jansz. (1997). Semiotics for Beginners. Icon Books. Cambridge.

.٢٢ Peirce, C. S. (1932). The Collected Papers of Charles Sanders Peirce: Elements of Logic. ed. C.Hartshorne & P. Weiss (Vol. 2). Cambridge: Harvard University Press.

.٢٣ Peirce, Charles S. (1931). Collect Papers (Vol. 1). Charles Hartshorne & Paul Weiss. Harvard University Press. Cambridge.

.٢٤ Peirce, Charles S. Collect Papers (Vol. 5).

.٢٥ Peirce, Charles S. Collect Papers Vol. 8. And See Partial Draft of A Letter to Lady Welby.

.٢٦ Popper, Karl. (1972). Objective Knowledge (An Evolutionary Approach).

.٢٧ Russell, Bertrand (1959). Wisdom of the West.

.٢٨ Sebeok, Thomas A. (2001). Signs: An Introduction to Semiotics. (2nd Ed.). University of Toronto Press.

.٢٩ Short, T. L. (2007). Peirces Theory of Signs. Cambridge University Press. New York .

.٣٠ Solomon, Robert C. & Kathleen M. Higgins. (1996). A Short History of Philosophy. Oxford University Press. New York – Oxford.

.٣١ Thayer, H. S. (Edited). (1982). Pragmatism (the Classic Writings). Hacket Publishing Company. Cambridge.

.٣٢ Urmson, J.O & Jonathan Ree (1991). The Concise Encyclopaedia of Western Philosophy & Philosophers. Unwin Hyman Ltd. London.

سێهەم: بە زمانی عەرەبی

.٣٣ **ابراهيم، د.زكريا (بدون سنة الطبع): دراسات في الفلسفة المعاصرة، مكتبة مصر.**

.٣٤ **أورو، سيلفان و جاك ديشان و جمال كولوغلي (٢٠١٢): فلسفة اللغة، ترجمة و تقديم بسام بركة، مراجعة ميشال زكريا، ط١، المنظمة العربية للترجمة، بيروت.**

.٣٥ **جاسم، د. منتهي عبد (٢٠١٣): معيار العلم والاخلاق في الفلسفة البراغماتية، ط١، دار التنوير، لبنان.**

.٣٦ **الحفني، د. عبدالمنعم (بدون سنة الطبع): الموسوعة الفلسفية، ط١، دار ابن زيدون، بيروت.**

.٣٧ **ديلودال، جيرار (٢٠٠٩): الفلسفة الاميركية، ترجمة د. جورج كتورة و د. الهام الشعراني، ط١، المنظمة العربية للترجمة، لبنان-بيروت.**

.٣٨ **صليبا، د.جميل (١٣٨٥ش): المعجم الفلسفي، ج١، ط١، منشورات ذوي القربي، ايران.**

.٣٩ **علي، د. سعيد اسماعيل (١٩٩٥): فلسفات تربوية معاصرة، سلسلة عالم المعرفة، الكويت.**

.٤٠ **كامل، فؤاد (١٩٩٣): أعلام الفكر الفلسفي المعاصر، ط١، دار الجيل، بيروت.**

.٤١ **كرم، يوسف (بدون سنة الطبع): تأريخ الفلسفة الحديثة، دار القلم، بيروت – لبنان.**

.٤٢ **م. روزنتال و ب. يودين (الإشراف) (٢٠٠٦): الموسوعة الفلسفية (وضع لجنة من العلماء والأكاديميين السوفياتيين)، ت. سمير كرم، ط٢، دار الطليعة، بيروت.**

.٤٣ **المرهج، د.علي عبدالهادي (٢٠٠٨): الفلسفة البراجماتية (اصولها و مبادئها-مع دراسة تحليلية في فلسفة و مؤسسها تشارلس ساندرس بيرس، دار الكتب العلمية، بيروت.**

چوارەم: بە زمانی فارسی

.٤٤ پال كابلی، ليتزا يانتس (١٣٩١ش): نشانەشناسی، ت. محمد نبوی، انتشارات پرديس دانش، چ١، تهران.

پێنجەم: ئینتەرنێت

.٤٥ Hookway, Christopher (2013). Pragmatism: http://plato.stanford.edu/entries/pragmatism/(Accessed: 10/12/2014, 22.30)

الخلاصة :

يمكن القول بأننا نعيش في عالمنا الحاضر وفقا للسيمياء بحيث اصبحت الاشارات جزءا لايتجزء من حياتنا بتفاصيلها الدقيقة وكأن العالم اصبح منبرا للفنون والعلوم لايمكن التعبير عنها سوي بالاشارات فضلا عن العلاقات كما هو الحال في التطبيقات التقنية الموجهة عندما تحولنا عن طريق الاشارات الي عالم اخر من المفاهيم والمعارف المتنوعة، و وفقا للنظرية السيميائية فان الاشارة تعطي علامة مساعدة للعلم والفلسفة واللغة الي حد تخلصهم من تعددية المواضيع والتوافق علي احادية الموضوع وبذلك فالسيمياء تختصر الصور المتناثرة في اشارة ليتمكن الجميع من فهمها علي الرغم من اختلافهم الفكري والايدولوجي .

يعد تشارلس ساندرس بيرس ١٨٣٩-١٩١٤، مؤسس الفلسفة البراغماتية ورائدها كما انه من اوائل الباحثين في مجال النظرية الفلسفية المسماة بـ (نظرية السيمياء) وهي مرتبطة ارتباطا وثيقا بنظرية المعني في الفلسفة البراغماتية ، وفي الوقت نفسه يمكن القول بان بيرس من مؤسسي نظرية الابعاد الثلاثية للاشارات وقد حاول تصنيف مقولات فلسفته علي اسس ومبادئ السيمياءات بحيث ان مجمل افكار عنده قد وضعت بناءا علي السيمياءات، وعلي هذا الاساس فان فكرنا هو نتاج السيمياء وعن طريقها تتكون المعارف وتجدر الاشارة الي ان السيميائية ليست مفهوما سطحيا من وسط وعمق التراث والحياة اليومية وغير قابلة للفهم وانما هي نظرية عند بيرس وفقا لنظام جدلي مع الفلسفة والمنطق والعلم في دوامة وعلاقة تواصلية .

ان دراستنا الموسومة بـ (نظرية السيمياء عند تشارلس بيرس) لاتمثل التفاتة الي تصنيف انواع الاشارات وافعالها فحسب وانما اراد الباحث ومن وجهة نظر بيرسية تحليل السيمياءات وبيان العلاقات والعوائق فيما بينها وكذلك طرح دور السيمياء وطبقا لذلك توضيح كيفية تحول الافكار الافلاطونية المثالية والافكار الاداتية في الفلسفة البراغماتية لتصبح فيما بعد فكرة الاشارة عند تشارلس بيرس .

يوضح البحث بان السيميائية لايمكن معرفتها فقط كفعل ونشاط معين في عصر محدد وعند فيلسوف معين ، في حين ان الاشارة والمقولات في نظام بيرس تتميز بكثرة الابعاد اي بمعني اعطاء وصف وبيان لمستوي العلاقة والتحليل السيميائي وبذلك اردنا ايضاح الابعاد المتعددة للاشارة وخلاصها من احادية البعد والتحليل الغير الكامل وبذلك يتجه الوعي المدرك نحو العلاقات السيميائية وتحليلها وفقا لتعددية السيميائية .

كذلك نؤكد في ختام دراستنا علي اهمية السيمياء ودورها العلمي ، كما بينا ان الحركة العلمية قائمة علي السيمياء ودورها ونشاطها في التراث الانساني حيث نجد ان المفاهيم السيميائية البيرسية قد اهتمت بشكل كبير في بيان مساواة الفكر مع الاشارة وفهم الاشياء علي اساس السيمياء وهنا لابد من التأكيد انه ليس من السهل اختصار الافكار بالاشارات ولكن في الوقت نفسه لابد من بيان دور وتأثير السيمياء في المعرفة والادراك والتفسير والفهم وهذه بمجملها تعتبر كينونة الانسان في عالمه الواعي والتواصلي ، وهنا نشير الي انه والي يومنا هذا لم تصبح السيمياء موضوعا في اللغة والبحث والتراث الكوردي ولم تصل الي المستوي المطلوب في اعطاءها الاهمية المناسبة ولابد من التفاتة جادة نحو دراستها والتعمق فيها .

Abstract

It can be said that we live in today's world in accordance with the Semiotics. Because the Signs have became the inalienable part of our lives in details. Also, the world has become a platform of Arts and Sciences which can not be expressed whithout signs, as well as in relations and in directed technical applications. When, this world turned us from signs to another world of diverse concepts and knowledge. According to the theory of semiotics, the sign gives help to Science, Philosophy and Language to some extent get rid them from plurality of threads and compatibility on unilateral subject. And so, semiotics abbreviates scattered images in signs in order to that everybody can understand them although they are difference intellectually and ideologically.

Charles Sanders Peirce (1839-1914), who is the founder and pioneer of pragmatism, is one of the first researchers in the field of philosophical theory of signs. In Pragmatism, Semiotics linked with theory of meaning very closely. At the same time it can be said that Peirce, one of the founders of the tri-dimensional (Triadic) theory of signs. He tried to classify his philosophical categories on the principles of semiotics. So that the totality of thought and ideas have been developed based on signs. On this basis, the thought is the product of semiotics and knowledge consists through the signs. It should be noted that semiotics is not a superficial concept in the depth of culture and every day life and it, to Peirce, is a theory according to the system with philosophy, logic and science in the whirlpool and communicative relationship.

Our research, which titled in (Theory of Signs in Charles Peirce), does not toward to the classification of signs types and their functions only, but researcher wanted to analyse the theory from the standpoint of Peirce’s Semiotics and declaration the statement of relations and barriers among themselves and show up the role of signs. Accordingly, this is to clarify that how turning Platonic Ideas and Instrumental Ideas in Pragmatism to become, later, Sign Idea in Peircian account.

Also, this study shows that semiotics can not be known only as a specific act in a specific age and in one philosopher’s articles, while the signs and categories in Peirce’s logical system characterized by multy-dimensional, in other words to give the description of the level of the relationship and semiotic analysis. And so, we wanted to clarify the multiple dimensions of signs and solve it from one-dimensional and imperfect analysis. Thereby the perceived consciousness is moving towards semiotics relations and analyzed according to the multiple of semiotics.

Finally, we confirm the importance of study of semiotics and its scientific functions. Also the study shows that the scientific movement based on semiotics. And semiotics is rolling in the human culture and

understanding. Where we find that Peirce's concepts of semiotics has widely focused on equality between thought and sign understand things on the basis of their signs. Here, it must be stressed that it is not easy to shortcut all thought in signs, but at the same time we have to see notable roles and impact of signs in knowledge. Whole that perception, interpretation and understanding considered as being of human in his conscious and communicative world. In our day, semiotics is no a theme in Kurdish language, academic researches and our culture. And it did not reach to the required level to give importance of signs so we should be understood it deeply as important subject and make a serious study in this field.

فشاری کار لەنێو مامۆستایانی خوێندنگە ئامادەییەکانی ناو شارۆچکەی قەڵادزێ

م.ی. روخسار محمد عمر

زانکۆی ڕاپەڕین

پوختەی توێژینەوە

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە تاقیکردنەوەی پەیوەندی نێوان گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان و گۆڕاوە پیشەییەکان لەلایەك و فشاری کار لە لایەکی ترەوە لە خوێندنگا ئامادەییەکانی ناو شارۆچکەی قەڵادزێ. ئەمەش بە بەکارهێنانی نموونەیەکی هەرەمەکی چینایەتی سادە کە پێکهاتووە لە (٩٦) مامۆستا. پرسیارنامەی ئەم توێژینەوەیە سێ بەش لە خۆ دەگرێت: (١) پێوانەی فشاری کار، (٢) گۆڕەوەکانی پیشەیی مامۆستایان (قورسی کار، ململانێی ڕۆڵ، سروشتی کار،دڵنیایی پیشەیی)، (٣) گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان (تەمەن، مووچەی مانگانە، ماوەی خزمەت) پاش بەکارهێنانی (**Multiple Linear Regression**) بۆ شیکردنەوەی داتاکان، لە ئەنجامدا دەرکەوت کە پەیوەندیەکی پۆزەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان (تەمەن، مووچەی مانگانە، ماوەی خزمەت) و فشاری کار و، لە هەموویان زیاتریش تەمەن کاریگەری لەسەر فشاری کار هەیە. هەروەها توێژینەوەکە گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە پەیوەندییەکی پۆزەتیڤ هەیە لە نێوان گۆڕاوەکانی پیشە (قورسی کار، ململانێی ڕۆڵ، سروشتی کار،دڵنیایی پیشەیی) وفشاری کار لای مامۆستایان و، لە کۆتاییدا دەرکەوت کە گۆڕاوەکانی پیشە کەمێك زیاتر کاریگەریان لەسەر فشاری کار هەیە وەك لە گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان بە شێوەیەك ڕێژەی جیاوای ڕاڤەکراو (نسبة التباين المفسرة **R-Square**) بۆ گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان (% 96) بوو. بەڵام بۆ گۆڕاوە (پیشەییەکان+ گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان) (99%) بوو. لە گرنگترین ڕاسپاردەکانی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە کە ئیدارەی پەروەردە، هەندێك ڕێوشوێن بگرێتە بەر کە یارمەتی دەربێت بۆ کەمکردنەوەی ئاستی فشاری کار لای مامۆستایان وەك، پێدانی بەرپرسیارێتی دیاریکراو بە مامۆستا و بەخشینی زانیاری و سەرچاوەی پێویست بۆ ئەمە، ڕانەسپاردنی مامۆستا بە کارێك لەژێر سیاسەتی دژیەك، ڕەخساندنی چانسی بەرزبوونەوەو گەشەی وەزیفی و، هەروەها قەرەباڵغی پۆلەکانی خوێندن کەم بکرێتەوە.

یەکەم: کێشەی توێژینەوە

ئیدارەی ڕێکخراوە نوێیەکان گرنگیان بە شێوازو ڕێگاکانی هاندانی کارمەندان داوە، هەروەها گرنگیان بە وروژاندنی پاڵنەر و بەدەستیهێنانی ڕازیبوونی پیشەیی و، گەشەپێدانی هەستی وەلائی ڕێکخراوەیی داوە (العمری،١٩٩٨، ٢). بەدەست هێنانی ئامانجەکانی ڕێکخراوە نایەتەدی تەنها بە بوونی هێزی کرێکاری پابەندو دڵسۆز نەبێت بۆ ئامانجەکانی ڕێکخراوە و، بەو کرێکارەی کە ڕازییە بە سیاسەتی ئیداری و، هەروەها هاوکارو دڵنیایە لە سەرکردایەتی کردنی ئیداری و، ڕازییە لە داهاتووی پیشەکەی (عبدالله الطجم وطلق السواط،١٩٩٥،٧٨) بۆ ئەوەی ڕێکخراوەکە ئامانجەکانی بەدەست بهێنێ دەبێت خاوەن تاکی چالاك بێت و ئاراستەیەکی پۆزەتیڤی هەبێت بەرامبەر پیشە و ڕێکخراوەکەی بۆ ئەوەی یارمەتی بدەن لە کەمکردنەوەی فشاری کار لەسەری.

بابەتی فشاری کار گرنگی پێدانی لەلایەن توێژەران زیادی کردووە لەماوەی سی ساڵی ڕابردوو، ئەم گرنگی پێدانەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەنجامی فشارەکانی کار و شوێنەوارەکانی لەسەر ڕەفتاری کارمەندەکانی و هەڵویست و ئاڕاستەیان بەرامبەر کارەکان و دامەزراوەکەیان (السمادوني ، الربيعة ، فهد، ١٩٩٨، ١١٥).

فشاری کار بە دەروازەییەك لە دەروازە هاوچەرخەکان دادەنرێت بۆ توێژینەوە لە ڕێکخراوە مۆدێرنەکان لەبواری زانستە کۆمەلأیەتیەکان. لەبەر ئەوەی ئەم ڕێکخراوانە هەوڵدەدەن لەڕێگەی تواناکانی مرۆڤ ئامانجەکانی بەدی بهێنێ و، مرۆڤ گرنگترین و بەنرخترین ڕەگەزی بەرهەم هێنانە. هەر کەموکوڕییەك کە توشی مرۆڤ دەبێتەوە لە ئەنجامی فشاری کار بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاردانەوەی دەبێت لەسەر ئەدائی ڕێکخراو ولەسەر توانای بۆ خۆگونجاندنی لەگەڵ ژینگەی گۆڕاو و گرەنتی مانەوەو بەردەوامبوونی.(محمد،١٩٩٢، ٦٩-٩٥)

خوێندنگە ڕێکخراوێکی کۆمەلأیەتیە وەك پێویستییەکی کۆمەڵگا، بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە دیاریکراوەکانی و، بۆ تێرکردنی ئەم پێویستیە هەڵدەستێ بە بەدیهێنانی ئەم ئامانجە لەڕێگەی کۆمەڵێك لە تاکەکان (مامۆستایان) کە کاری تێدا دەکەن، لەبەر ئەمە لەوانەیە ئەو تاکانە ڕووبەڕووی کۆمەڵێك فشار ببنەوە کە لەوانەیە خوێندنگە ئیفلیج بکات لە بەدەستهێنانی ئامانجەکانی. مامۆستا کرۆکی پرۆسەی پەروەردەیە لەبەر ئەو ڕۆڵەی گرنگەی دەگێرێت لە پرۆسەی پەروەردەدا، ڕۆڵەکانی مامۆستا جۆراوجۆر و ئاڵۆزن لەنێوان ڕۆڵی مەعریفی و هەڵسەنگاندن و کارگێری و، ئەدائی ئەم ڕۆلانەش کاریگەر دەبن بە فاکتەرەکانی کەسایەتی مامۆستاو بونیادی کۆمەلأیەتی ڕێکخراوەو، پیشەی فێرکردن وەك هەر پیشەیەك پێویستی بە ئاستێکی بەرز هەیە. کۆمەڵێك بارودۆخ و هەڵوێست هەن کە مامۆستایان ڕووبەڕووی دەبنەوە لە خوێندنگە لەوانە دڵەراوکێ و شڵەژان و ترس و نوشست و تورەیی، ئەمەش کاریگەری نێگەتیڤی دەبێت لەسەر حاڵەتی دەروونی و تەندروستی و کاریگەری دەبێت لەسەر ئەدائی کارکردنیان و، لەسەر توانای بەەستهێنانی ئامانجە ڕێکخراوەییەکان و، زۆربەی دڵەراوکێ وفشارەکانی مامۆستا لەسەرچاوەی پەیوەست بە ئیش و سروشتی ئیشەوە پەیدا دەبێت و هەروەها ژینگەی دەرەکیش کاردەکاتە سەر ڕێکخراوەو تاکەکانی. سەرچاوەکانی فشاری مامۆستا جۆراوجۆرن لەنێوانیان ڕەفتاری خوێندکاران و قەرەباڵغی هۆڵەکانی خوێندن و پەیوەندی زانستی بەها و پیشەکانی، ڕۆڵی نادیار و قورساییە زانستیەکان و لێك تێنەگەیشتن لەنێوان مامۆستاو ئیدارە. ئەمانە دەبنە فشارو ڕووبەڕووی مامۆستا دەبنەوە لە پیشەکەی و تووشی هەڵچوونی دەکات و، لە گرنگترین ڕواڵەتەکانی ئەمەش ئەوەیە کە گرنگی بە خوێندکارەکانی نادات وخەمسارد دەبێت لەڕووی هەستەوە، پاڵنەری نابێت بۆ ئەنجامدانی کاری نموونەیی و ڕێگری لە گۆڕین دەکات و داهێنانی نابێت و بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاردەکاتە سەر بەرهەمی مامۆستا بەتایبەتی و بەرهەمی فێرکردن بە گشتی(خضر، محسن خضر، ١٩٩٨، ٨٦-٩٣).

توێژینەوە مەیدانیەکان ئەنجامی دژیەك دەدەن بەدەستەوە لەبارەی کاریگەری هەریەك لە گۆڕاوەکانی پیشە و گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان لەسەر فشاری کار بۆ نموونە "السمادونی والربیعە" لە توێژینەوەکەیان بەناونیشانی "شەکەتی دەروونی لای نموونەیەك لە کارمەندان لە بواری خزمەتگوزاری مرۆیی لەشاری ریاز باس لەوە دەکەن (السمادونی والربیعە،١١٣،١٩٩٨-١٦٥). بۆیە پرسیار لێرەدا ئەوەیە: ڕادەی کاریگەری گۆڕاوە پیشەیی و گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان لەسەر ئاستی فشاری کار چەندە؟

دووەم: گریمانەکانی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە هەوڵی گەران بەدوای ئەم گریمانە نەبوونیانە (الفرضیات الصفریة- Null H) دەدات:

1. **پەیوەندییەکی نێگەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان تەمەن و فشاری کار.**
2. **پەیوەندییەکی نێگەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان موچەی مانگانە و فشاری کار.**
3. **پەیوەندییەکی نێگەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان ماوەی خزمەت و فشاری کار.**
4. **پەیوەندییەکی پۆزەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان قورسی کارو فشاری کار.**
5. **پەیوەندییەکی پۆزەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان ململانێی ڕۆڵی پیشەیی و فشاری کار.**
6. **پەیوەندییەکی پۆزەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان ئاڵۆزیی ڕۆڵی پیشەیی و فشاری کار.**
7. **پەیوەندییەکی پۆزەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان سروشتی کار و فشاری کار.**
8. **پەیوەندییەکی پۆزەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان دڵنیایی پیشەیی و فشاری کار**

سێیەم: ئامانجەکانی توێژینەوە

ئامانجەکانی ئەم توێژینەوەیە بریتین لە:

1. **ناسینی پەیوەندی نێوان گۆڕاوە دیمۆگۆافیەکان (تەمەن، مووچەی مانگانە، ماوەی خزمەت) و فشاری کار لای مامۆستایان.**
2. **ناسینی پەیوەندی نێوان گۆڕاوە پیشەییەکان(قورسی کار، ململانێی ڕۆڵ، سروشتی کار،دڵنیایی پیشەیی) و فشاری کار لای مامۆستایان.**
3. **دۆزینەوەو دەرخستی ئەو گۆراوەی کە زۆرترین کاریگەری هەیە لەسەر فشاری کار، ئایا گۆراوی پیشەییە یان گۆراوی دیمۆگرافی.**

چوارەم: گرنگی توێژینەوە

لەگەڵ بوونی ژمارەیەکی باش لە توێژینەوەی مەیدانی لە کۆمەڵگەی ڕۆژئاوا لەبارەی فشاری کار بەلام ئەم بابەتە لای توێژەرانی کورد بگرە، ئەگەر هەشبێت ژمارەکەی کەمە ئەمە بەتایبەتی لە دەڤەری راپەرین (قەلادزێ). بۆ نموونە هەندێك لە توێژەران هۆکارەکەی دەگەڕێننەوە بۆ نوێی سەردەمەکە لە چالاکی ڕێکخراوە فەرمییەکان. بۆیە ئەمە زیادەیەکی نوێیە بۆ سەر کتێبخانەی کوردی کە نموونەی ئەم جۆرە توێژینەوە مەیدانیانە کەمە لە شارۆچکەی قەلادزێ. لە گرنگیەکانی ئەم توێژینەوەیە سەرچاوەیەکی زانیارییە بۆ توێژەران و گرنگی پێدەرانی واقعی زانستی ڕێکخراوە پەروەدەییە جیاوازەکان. لەمیانەی کۆکردنەوەی داتاکان لەبارەی گرنگترین گۆڕاوە دیمۆگرافی و گۆڕاوە پیشەییەکان کە کاردەکەنە سەر فشاری کار لای مامۆستایان و، سەرچاوەکانی لە ژینگەی کوردی. بۆ ئەوەی یارمەتی ئیدارەی پەروەردە بدات بۆ زانینی ئەو فاکتەرە کارتێکەرانەی کە کاردەکەنە سەر فشاری کار وپاشان دانانی ستراتیجیەتی گونجاو و ئامادەکردنی کەش و هەوایەکی ڕێکخراوەیی و پەروەردەیی گونجاو بۆ مامۆستا، بۆ ئەوەی زاڵبن بەسەر ئەو فشارەی کە لە کاردا ڕووبەروویان دەبێتەوە. شتێك کەوا لە هەستی مامۆستا بکات کە خوێندنگە بەماڵی خۆی بزانێت و ئینتیمای

بۆی هەبێت ئەمەش دەبێتە هۆی ڕازیبوونی مامۆستا لە کارەکەی دواتر زیادبوونی توانای بەرهەمداری لە کارەکەی.

کەرتی فێرکاری پشت دەبەستێت بە کارامەییەکی بەرز لەبەر ئەوە ئەو کەسانە هەڵدەبژێردرێن بۆ کارکردن لەناو ئەو ڕێکخراوە فەرمیانە کە پشت ئەستورن بە باکگراوەندی زانستی و پسپۆرن لەبوارەکەی خۆیان. ئەم شارەزاییە تایبەتیەی کارمەندەکان گرنگی دراسەی گۆڕاوە دیمۆگرافیەکانی مامۆستایان لە لایەك و، گۆڕاوە پیشەییەکان لەلایەکی ترەوە وەك دیاریکەری فشارەکانی کار لە کەرتی فێرکاری ڕوون دەکاتەوە.

چوارچێوەی تیۆری و توێژینەوەکانی پێشوو

یەکەم: چەمکەکان توێژینەوە و مۆدەلەکانی فشار

١. فشاری کار: چەمك و سەرچاوەکان

ژمارەیەکی زۆر لە توێژەران هاوڕان لەسەر دیاریکردنی مانای فشاری کار بەوەی کە ئاماژە بە هەڵوێستێك دەکات کاتێك گونجان لە نێوان تاك و پیشەکەی نیە، ئەمەش کاریگەری دروست دەکات لەسەر ناخی تاك و دەبێتە هۆی دروستکردنی ناهاوسەنگی دەروونی و جەستەیی لەناخی تاك، بەو پێ یەی تایبەتمەندییەکانی کەسایەتی تاك و تایبەتمەندییەکانی پیشە ڕۆڵی گرنگیان هەیە لەڕوودانی فشارو هەست پێکردنی، هەورەها پێناسە کراوە بەوەی" ئەزموونێکی خودییە کە دەبێتە هۆی ڕوودانی ناڕێکی دەروونی یان ئەندامی لای تاك ئەمەش بەرهەمی فاکتەرەکانی ژینگەی دەرەکی یاخود ئەو ڕێکخراوەیە کە تاك کاری تێدا دەکات"(سیزلاقی و جی والاس،١٨٠،١٩٩١).

(عماد الکحلوت ونصر الکحلوت، ٢٠٠٦،٣٥) پێیان وایە فشاری کار بریتیە لە کاردانەوەی مامۆستا بۆ کۆمەڵێك فاکتەری دەرەکی و ناوەکی کە لەوانەیە کاریگەری دەروونی و جەستەیی و ڕەفتاری لای مامۆستا دروست بکات، کە مامۆستا هەستی پێ دەکات وەك هەڵوێستێکی ناخۆش هەڵیدەسەنگێنێ ئەمەش کاریگەری نێگەتیڤی لەسەر ئەدائی پیشەکەی دەبێت وەك مامۆستا لە خوێندنگە."

ماك گراف Mc Graph (1970, 211) فشار لەڕووی دەروونیەوە پێناسەی دەکات بەوەی کە درککردنی تاکە بە نەبوونی توانا بۆ وەڵامدانەوەیەکی گونجاو بۆ ئەرك و داواکارییەکان. ئەم درککردنە هەڵچوونی نێگەتیڤی لەگەڵدایە وەك توڕەیی و دڵەراوکێ و خەمۆکی و گۆڕانی فسیۆلۆژی وەك پەرچەکردارێکی ئاگادار کردنەوە بۆ ئەو فشارەی کە ڕووبەڕووی تاك دەبێتەوە.

مۆدەڵی کەسی – ژینگەیی (prsonnal-enviromental model) کە هارسۆن و ئەوانی تر(Harrison, et al., 1980) پەرەیان پێداوە کە گرنگی بە کارلێکی نێوان تایبەتمەندییەکانی تاك و تایبەتمەندییەکانی ژینگە داوە لە دروست بوونی فشار، پێیان وایە فشار گەشە دەکات لە ئەنجامی نەگونجانی تاك لەگەڵ پیشەکەی بەمەش فشار دەبێتە تەجروبەیەکی خودی و ناهەوسەنگی دەروونی وفیزیکی لای تاك.ئەمەش لەو فاکتەرانە سەرچاوە دەگرێت کە تاك تێدا کار دەکات یان لە فاکتەرە خودییەکانی لای تاك خۆی سەرچاوە دەگرێ. (السمادونی والربیعە، ١٩٩٨، ١١٩)

مۆدەلی جبسۆن و ئەوانی تر (Gibson, et al., 1994) مۆدەلێکە پەیوەندی نێوان فاکتەرە جیاوازەکانی فشاری پیشە و شوێنەوارەکانی ئەم فشارە لەسەر کار و کاریگەری تایبەتمەندییە کەسێتی یەکان لەسەر ئەم پەیوەندییە ڕوون دەکاتەوە:

ئەم مۆدەلەش دوو سەرچاوەی سەرەکی لە سەرچاوەکانی فشار لە خۆ دەگرێت:

یەکەم: فشاری پەیوەست بە سروشتی کار و ژینگەکەی و ڕۆڵی هەردوو فاکتەرەکە لەوانە:

أ. فشاری پەیوەست بە ژینگەی کاری ماددی: فاکتەرەکانی وەك ژاوەژاو و پلەی گەرمی و ئاو وهەوای پیس دەگرێتەوە.

ب. فشاری تاکی: وەك ململانێی ڕۆڵ ، ئالۆزی رۆڵ و بار قورسی زیادە و بارسوکی (Over load and Under load) لە کارو و سروشتی پیشە، ئەم فشارە پەیوەستە بە پیشە.

ت. فشاری کۆمەلایەتی: وەك پەیوەندی لاواز لەگەڵ هاوپیشەکانی لە کارو مەرئوسین و بەرێوەبەر.

پ. فشاری رێکخراوەیی: وەك لاوازی لە دیزانی پێکهاتەی ڕێکخراوەیی (ئاستی جۆراوجۆر یان بچووکی ئیدارە لە هەرەمی ڕێکخراوە) و نەبوونی سیاسەتی دیاریکراو.

دووەم: فشاری پەیوەست بە تایبەتمەندییە کەسێتیەکان وەك سیفەتی ژیری و سۆزداری و جەستەیی (جۆری کەسایەتی مەرکەزی کۆنترۆڵکردن و توانا و پێویستیەکانی تاك) هەروەها دیمۆگرافیا کە کاردەکاتە سەر کارلێکی تاك لەگەڵ فاکتەرەکانی فشار (جمعة،٢٠٠٧، ٤٥-٤٨) .

ئەل سەمادونی (١٩٩٤، ٦٢-١٢٠) مۆدەلیی پرۆسەی فشاری بۆ مامۆستای پەروەردەی تایبەت داناوە کە سەرچاوەکانی فشار بۆ ئەم پیشەیە دەگرێتە خۆی کە دەبێتە هۆی هەست کردن بە ماندوویتی، سەرباری ئەو شوێنەوارە نێگەتیڤانەی کە ئەم فشارە ڕووبەڕووی مامۆستا دەکاتەوە لەکاتی مومارەسەکردنی پیشەکەیان. ئەم سەرچاوانەشی بە دوو سەرچاوەی سەرەکی دیاریکردووە ئەوانیش:

أ. سەرچاوەی پیشەیی (دامەزراوەیی): وەك ململانێی ڕۆڵ (Role Conflict) و ئالۆزی ڕۆڵ (Role Ambiguity) و بەشداری نەکردن لە بڕیاردان و خۆ ئامادەنەکرنی باش لە لایەن مامۆستاوە کە ئەمەش ناگونجێت لەگەڵ پیشە، ئەو فشارەی کە دروست دەبێت بەهۆی خوێندکارو تایبەتمەندییەکانیان و، ئەو فشارەی کە بەهۆی خوێندنگەوە دروست دەبێت و نەبوونی سەپۆرتی کۆمەلایەتی چ لەلایەن بەرێوەبەرەوە بێت یان هاوپیشەکانی یان سەرپەرشتیارەوەبێت بۆ کارمەند و دەسکەوتەکانی.

ب. سەرچاوەی کەسێتی یان تاکی: وەك ڕازی نەبوون لە کار و ڕازی نەبوون لە ژیان، سەرباری هەندێك گۆراوی دیمۆگرافی وەك تەمەن و لێهاتووی خوێندنی مامۆستا ڕەگەزو ساڵەکانی خزمەت.

٢. ئەو شوێنەوارانەی کە لەئەنجامی فشارەوە دروست دەبێت

ئامارەکان باس لە شوێنەوارەکانی فشار دەکەن بۆ نموونە لە ویلاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا نزیکەی ١٠٪ لە کۆی داهاتی نیشتیمانی کە دەکاتە ٥٠٠ بلیۆن دۆلار ساڵانە تێچووی نەخۆشییە جەستەییەکانە چونکە ئەم فشارە کاریگەری لەسەر دروستی دەروونی تاك هەیە (العمری،٢٢،٢٠٠) بەم شێوەیە کاردەکاتە سەر ئاستی ئەدائی

تاك لە کار ودواتر بەرهەمی. زۆربەی توێژینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە پەیوەندییەکی نێگەتیف لەنێوان فشاری کار و ئەدائی پیشەیی هەیە. بەو مانایەی فشاری کار تاکەکان دەوەستێنێ لە بەدەستهێنانی ئامانجەکانی خۆی و ڕێکخراوەکەی. چونکە تاکەکان کاتی خۆیان تەرخان دەکەن بۆ زاڵبوون بەسەر ئەم فشارە. بۆیە توێژینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە فشاری کار فاکتەری سەرەکیە لە زۆربەی کێشەکانی ڕێکخراوەو بە تایبەتی ئەدائی لاوازی و بەجێهێشتنی کار و شەرانگێزی(جرینبرج ، جیرالد ،بارون،٢٠٠٩، ٢٥٧). لە ئاڕاستەیەکی پێچەوانەدا هەندێك لە توێژەران وای دەبینن کە بڕێکی گونجاو لەفشاری کار دەتوانێ ژیانی مامۆستا بوروژێنێ بۆ ئەوەی هەست بە چێژ و نوێ بوونەوە و گۆریین و بەرنگاربوونەوە بکات (حسن، ٢٠١٣، ٢١٤).

دووەم: توێژینەوەکانی رابردوو

خودی سروشتی کار (work – Related Causes of Stress) شێوەی جیاواز لە فشار دروست دەکات و ڕادەی ئەم فشارەش جیاواز دەبێت بە سروشتی کار، ئەلهنداوی لە توێژینەوەکەی بۆ دیاریکردنی پەیوەندی نێوان سروشتی کارو ئەو فشارەی لێوەی دروست دەبێت لە ١٣٠ پیشە، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە هەندێ پیشە خۆی ئاستێکی بەرز لە فشاری کار دروست دەکات و، هەندێکی تر ئاستێکی نزم دروست دەکات(وفیە أحمد الهنداوی، ١٩٩٤، ١٠١). توێژینەوەکان ئاماژە بە جۆری ئەو کارە دەکەن کە تاك ئەنجامی دەدات و ئەو ئەرك و بەرپرسیارێتیە قورسانەی کە لە خۆی دەگرێت بە دیاریکەرێکی گرنگ دادەنرێن بۆ بڕ و جۆری ئەو فشارەی ڕووبەڕووی دەبێتەوە. دەرکەوتووە ئەوانەی ئیشی ئیداری دەکەن زیاتر ڕووبەڕووی شێوەی جیاوازی فشار دەبنەوە لە ئەندازیار و زانایان هەروەها کارمەندان لە بواری پۆلیسی و پەرستاری و ئاگرکوژێنەوەو وانەبێژان وپیاوانی ئیداری. بەهۆی زۆر قورسی کارەکانیان چونکە، بەرپرسیار بوونی مرۆڤ لە تاکەکان سەرچاوەیەکی بەهێزی فشارە وەك لەوەی بەرپرسیار بێت لە شت و مەك (محمد،١٩٩٢، ٨٠).

هنداوی لە توێژینەوەکەی (١٩٩٤، ١٢٣) جەخت لەوە دەکاتەوە کە ستراتیژیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ فشاری کار درککردنی تاکەکان جیاوازە بۆ هۆکارەکانی فشار بەپێی سروشتیان بۆ نموونە لە ڕووی تەمەنەوە ئەوانەی کە تەمەنیان بچووکە زیاتر هەست بە فشاری کار دەکەن لەوانەی بە تەمەن گەورەن. مێلچ و ئەوانی تر (Gmelch, et al., 1994) سەرچاوەی فشاری کار لای کارمەندانی ئیدارەی پەروەردە دەگەڕێننەوە بۆ ژینگەی کار ئەوانەی کە کاری ئیداری دەکەن ڕووبەڕووی فشاری کار دەبنەوە لە هەردوو بواری ئەکادیمی و ئیداری (الخثیلة، ١٩٩٧، ٨٨).

عسکر و عبداللە لە توێژینەوەکەیان بە ناونیشانی "مەودای ڕووبەڕووبوونەوەی کارمەندان بۆ فشاری کار لە هەندێ پیشەی کۆمەڵایەتی وەك (وانەبێژی، خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتی، خزمەتگوزاری دەروونی) و پەیوەندی بە گۆڕاوەکانی شارەزایی و ڕەگەزو ڕەگەزنامە و باری کۆمەڵایەتی" هەوڵیان داوە کاریگەری شارەزایی و ڕەگەزو ڕەگەزنامە و باری کۆمەڵایەتی تاك لە پیشەکەی بناسن کە لەوانەیە کاریگەری لەسەر مەودای ئەو فشارە دروست بکات کە لەم چوار پیشەیە ڕووبەڕووی دەبێتەوە. هەروەها ئەو تاکانەی کە هاوسەرگیریان کردووە زیاتر ڕووبەڕووی فشار دەبنەوە لەوانەی کە سەڵتن بەتایبەتی ئەوانەی خاوەنی پیشەی پەرستاری و خزمەتگوزاری کۆمەڵایەتین.

هەورەها لە توێژینەوەی راچ و ئەوانی تر (Rasch, et al.,1990) دەرکەوتووە کە جیاوازییەکی ئاماری هەیە بۆ رۆڵی پیشەیی و ئەرکی کار لەنێوان ئەوانەی کاری ئیداری دەکەن و ئەوانەی کاری ئیداری ناکەن لە گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە تێیدا هەست بە فشاری کار دەکەن.ئەمە لە کاتێکدا کە تاك هەست بکات بەوەی چانسی بەرزبوونەوە و گەشەی وەزیفی لاوازە لەناو ئەو دامەزراوەیەی کە ئینتیمای بۆ هەیە دژی تموحاتەکانیەتی ئەمە سەرچاوەیەکە بۆ فشار و، وا لە تاك دەکات بیر لە داهاتووی پیشەکەی بکاتەوە (الهنداوي، ١٩٩٤، ١٠٢). (عسکر، ١٩٨٨،٧-٥٩) توێژینەوەیەکی لەسەر ٢٤٤ کارمەندی کەرتی بانکی لە ولاتی ئیماراتی عەرەبی یەکگرتوو کردووە. لە دیاترین ئەنجامەکانی ئەوەیە کە بڕی کار و گەشە و پێشکەوتنی پیشەیی و جۆری کار و رۆتنیەت، کە تەحکوم بە ڕێڕەوی کار دەکەن و، نەبوونی ئازادی تەواوی کارمەند لە کاتی ممارسەکردنی پیشەکەی و ململانێی ڕۆڵ و ئاڵۆزییەکەی لە گرنگترین فاکتەرەکانی دروستبوونی فشارن لای ئەو کارمەندانە.هەروەها لە یەکێك لە توێژینەوەکان کە لەسەر کارمەندانی ڕێکخراوێك کراوە دەریدەخات کەوا ئالۆزی ڕۆل و نەبوونی زانیاری تەواو و پەیوەست بە پیشەکەی نموونەی سەرچاوەی فشاری کارن(وفیە أحمد الهنداوی، ١٩٩٤، ١٠١). لە توێژینەوەکەی ئەلرەبیعە (السمادوني والربيعة، الإنهاك النفسي، ١٩٩٨، ١٨) کە لەسەر (٥٨) ڕێنماییکاری دەروونی کە کار دەکەن لە نەخۆشخانە دەروونیەکان ئەنجامدراوە، توێژەر گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە هەندێك گۆڕاوی دیمۆگرافی وەك ئاستی خوێندن و باری کۆمەلایەتی و سالانی خزمەت و تەمەنی ڕێنماییکار و قورسی کار و ئالۆزی ڕۆڵ و بەشداری نەکردن لە بڕیاردان و هەموو ئەو فاکتەرانە گرنگن لە هەست کردن بە هیلاکی دەروونی ڕێنمایکار. هەروەها ئێجەرتۆن (Edgerton, 1977) جەخت لەسەر ئەرك و ڕوڵە جۆراوجۆو دژ یەکەکان دەکاتەوە کە مامۆستا ئەنجامی دەدات و دەبێتە هۆی شلەژان و دلەراوکی و فشار (عسکر وجامع و الأنصاري، ١٩٨٦، ١٨).

کاپلان (Caplan, 1978) توێژینەوەیەکی ئەنجامداوە بۆ دیاریکردنی پەیوەندی نێوان قورسی کار و ئاستی فشار، دەرکەوت کە پەیوەندیەکی پۆزەتیف لەنێوان ئەم دوو گۆڕاوە هەیە. بەو پێیەی چەند قەبارەی قورسایی کار زیاد بێ لەو کارەی کە تاك ئەنجامی دەدات هێندە ئاستی فشارەکەی بەرز دەبێتەوە. (الهنداوي، ١٩٩٤، ١٠١) دوعا (Dua, 1994) (الخثيلة، ١٩٩٧، ٨٨) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە سەرچاوەکانی کار جۆراوجۆرن لەوانە گرنگی پیشەو قورسی کارو پەیوەندی نێوان هاوپیشەکان و بارودۆخی کار. هەورەها توێژینەوەکە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کەوا پەیوەندییەکی نێگەتیف لەنێوان فشاری کارو تەمەن هەیە، بەو پێیەی ئەوانەی کە تازەن لە پیشەکانیان زیاتر هەست بە فشار دەکەن. هەروەها پەیوەندییەکی نێگەتیف هەیە لەنێوان ئاستی وەزیفی و فشار. لۆرتی(Lortie, 1975) لە توێژینەوە کۆمەلایەتیەکەی لەبارەی پیشەی وانەبێژییەوە هۆکاری سەرەکی فشاری کار دەگەرێتەوە، بۆ قورسی پیشەکە کە دەبێتە هۆی نەبوونی کاتێکی تەواو بۆ تەرکیز خستنە سەر پیشە سەرەکیەکەی (عسکر و جامع و الأنصاري، ١٩٨٦، ٦٥-٨٧). ئادەمسۆن (Adamson, 1975) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە بەرپرسیارێتی زیاد و قورسی پیشە یەك لە هۆکارە سەرەکیەکانی فشارە لای مامۆستایان لە دامەزراوەیی فێرکاری (عسکر وآخرون،١٩٨٦، ١٨).

براید (McBride, 1983) پێی وایە سەرچاوەکانی فشار جۆراوجۆرن و گرنگترینیان قەرەباڵغی خوێندنگە و ئەرکی زیادو کەمی مووچە و پەیوەندی دژ بەیەك لەگەڵ لایەنی بەرپرسە، هەر کاتێك قەبارەی

خوێندنگە زیاد بێت بەیەکدادان لە نێوان پابەندی (روابط) کەسی روودەدات و بۆشایی دەکەوێتە نێوان مامۆستا و ئیدارە. هەروەها کێشەی هەماهەنگی و چاودێریکردن زیاد دەبێت، دواتر پرۆسەی بریادان زەحمەت دەبێت (محمد، ١٩٩٢، ٧٩) .

لورنس لە توێژینەوەکەی بەناونیشانی "فشاری کار لای مامستایانی قۆناغی بنەرەتی و سەرچاوەو هەڵچوونە دەروونی و نێگەتیفەکان لای نموونەیەك لە مامۆستایانی خوێندنی بنەرەتی لە خوێندنگەی سەرەتایی وئامادەیی بۆ ساڵی خوێندنی ١٩٨٧-١٩٨٨ "باس لەوە دەکات کە زۆربەی مامۆستایان دەناڵنن بە دەست فشاری کار و ڕووبەڕووی هەڵچوونی دەروونی نێگەتیفی وەك دڵەراوکێ و نەبوونی سەپۆرت و نائاسودەیی دەبنەوە. لە توێژینەوەکە سێ ڕەهەندی گرنگی فشار دەرکەوت ئەوانش زۆری ژمارەی خوێنکاران لە قوتابخانەکان و خراپی بینایەی خوێندنگە و کێشەی گەشەی پشەیی مامۆستا و کێشەی پەیوەست بە خوێندکاران. جگە لەوەش مامۆستایانی قۆناغی ئامادەیی پلەی هەستکردنیان بە فشاری کار زۆر بەرز بووە ژمارە کاتژمێرەکانی وانەگووتنەوەیان زۆر بووە. هەورەها ئەوانەی تازە دەرچوون یان ئەوانەی تەمەنیان بچووکە زیاتر هەستیان بە فشار کردووە (بسطا، ١٩٨٨، ٣٩-٨٥).

توێژینەوەی ئاپکۆچ (Apkkoch, 1982 et al.) ئاماژە بە جیاوازی نێوان تاکەکان دەکات لە ئاستی هەست کردن بە فشاری کار بەپێی گۆڕاوی تەمەن و شارەزایی ئاستی وەزیفی بۆ هەر تاکێك (الخثيلة، ١٩٩٧، ٨٨). عەسکر و ئەوانی تر(عسكر و جامع و الأنصاري، ١٩٨٦، ٦٥-٨٧) جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە زۆرترین توێژ کە ڕووبەڕووی سوتانی دەروونی(احتراق النفسي) دەبنەوە بەهۆی فشاری کارەوە مامۆستایانی کوێتین بەتایبەتی ئەوانەی ساڵانی شارەزاییان لەنێوان (٥-٩) ساڵیە. هەروەها عبدالله و عبدالرحیم لە توێژینەوەکەیان گەیشتنە ئەو ئەنجامەی کە ململانێی ڕۆڵ و ئاڵۆزیی رۆڵ و داهاتی مانگانە و ساڵانی خزمەت سەرچاوەی فشارن بۆ ئەو مامۆستایانە.(العبدالقادر و المير،١٩٩٦، ٣٣٠)

بە پوختی دەردەکەوێت کە دیاردەی فشار گرنگیەکی زۆری پێدراوە لە لایەن توێژەرانەوە لە بواری جیاواز و، وا تێبینی دەکرێت ئەو توێژەرانە هەریەکە گرنگی داوە بە لایەنێك لە گۆڕاوەکان، هەندێکیان جەختیان لەسەر کاریگەری گۆڕاوە پیشەیەکان کردۆتەوە هەندێکی تریان لەسەر گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان. بەڵام توێژینەوەیەکی دیاریکراو نەکراوە کە جەخت لەسەر گۆراوێك بکاتەوەو بڵێ ئەوەیان لەوەی تریان بەهێزترە، کە ئایا دیمۆگرافیە یان وەزیفیە. بەڵام هەندێك لە توێژەران هەوڵیان داوە جیاوازی ئاستی فشار لای کارمەندان بەپێی گۆراوە دیمۆگرافی و پیشەیی یەکان بزانن بەڵام هەوڵی ئەوەیان نەداوە بزانن کە کامە گۆراو بەهێزترە (دیمۆگرافی یان پیشەیی) لەسەر فشاری کار؟ بە دەربرینێکی تر ئەم توێژینەوانە هیچ گۆراوێکیان دیاری نەکردووە کە کامیان کاریگەریان زیاتر یان بەهێزترە لەسەر ئاستی فشاری کار، ئایا گۆراوی دیمۆگرافی یان پیشەیی؟ هەروەك ئەم توێژینەوەی ئێستا.

ڕێوشوێنە میتۆدیەکانی توێژینەوە

یەکەم: کۆمەڵگە و نموونەی توێژینەوە

کۆمەڵگەی توێژینەوەکە هەموو مامۆستایانی خوێندنگە ئامادەییەکانی ناو سەنتەری شارۆچکەی قەڵادزێ دەگرێتەوە بۆ ساڵی خوێندنی ٢٠١٤-٢٠١٥ کە ژمارەی خوێندنگەکان (١٢) خوێندنگە بوو. پاش هەڵبژاردنی هەرەمەکیانەی توێژەر لە هەر خوێندنگەیەك (١٠) مامۆستای هەڵبژاردووە (١٢×١٠=١٢٠)، کە ژمارەی گشتی تاکەکانی نموونە گەیشتە ١٢٠ مامۆستا. ژمارەی پرسیارنامە گەڕاوەکان گەیشتە ٩٦ پرسیارنامە کە دەکاتە (80%).

دووەم: گۆڕاوەکانی توێژینەوە

أ. گۆڕاوی شوێن کەوتە وەك ئاستی فشاری کار کە گریمان دەکرێ مامۆستا ڕووبەڕووی هۆکارو سەرچاوەکانی فشاری دیمۆگرافی و پیشەیی ببێتەوە.

پێوانی فشار کراوە بە بەکارهێنانی پێوەری عەسکر و ئەوانی تر (١٩٨٦) کە پێوەرەکە حەوت ڕەهەندی فشار لەخۆدەگرێ وەك: ڕەفتاری خوێندکار و پەیوەندی مامۆستایان لەگەڵ یەکتر وپەیوەندی مامۆستا لەگەڵ ئیدارە و پەیوەندی مامۆستا بە سەرپەرشتیاری پەروەردەیی و تەقدیری پیشەی وانەگووتنەوە وململانێی خودی و نیشانەکانی دەروونی وجەستەیی فشار کە لە هەموو بوارەکان چوار دەستەواژە لەخۆ دەگرێ کە مامۆستا ڕووبەڕووی دەبێتەوە لە هەر لایەنێك و، کۆی بڕگەکانی پێوەریش ٢٨ برگەیە.

وەڵامدانەوەی تاك بۆ بڕگەکان بە هەڵبژاردنی لێتوێژراوە بۆ یەکێك لە وەڵامە گونجاوەکانی پێوەرەکە بە ڕێگەی لیکرتی پێنج پلەیی، کە لە ١بۆ ٥ ئەنجام دراوە . واتە هەر جێگرەوەیەك بەم شێوەیەیە:-

زۆر ناڕازیم=١ ناڕازیم = ٢ نازانم =٣ ڕازیم = ٤ زۆر ڕازیم = ٥

ب. **گۆڕاوی سەربەخۆ:** هەشت گۆڕاو دەگرێتەوە:

١. تەمەن: کە بە پرسیارێکی کراوە بۆ تەمەنی لێتوێژراو پێوانە کراوە(تەمەنت چەندە؟....).
٢. مووچەی مانگانە: کە بە پرسیارێکی کراوە بۆ موچەی لێتوێژراو پێوانە کراوە(موچەی مانگانەت چەندە؟ .....).
٣. خزمەت لەبواری فێرکردن: کە بە پرسیارێکی کراوە بۆ ماوەی خزمەتی لێتوێژراو پێوانە کراوە(خزمەتت لەبواری فێرکردن چەندە؟...).
٤. قورسایی کار: مەبەست لێی ئەوەیە کاتێك داوا دەکرێت لە مامۆستا هەڵسێت بە ئەنجامدانی کاری زۆر و جیاواز یا کاتێکی تەواوی نیە بۆ ئەنجامدانی.
٥. سروشتی کار: مەبەست لێی مەودای بەکاربردنی گونجاوو باشی تواناکانی مامۆستاو بەرپرسیارێتیەکانی دیکەیەتی.
٦. دڵنیایی پیشەیی: مەبەست لێی سنوورداریێتی پلە بەرزبوونەوەو گەشەی وەزیفیە.
٧. ململانێی ڕۆڵی پیشەیی: مەبەست لێی ئەوەیە کاتێك مامۆستا تووشی ژمارەیەك ململانێ دەبێتەوە لە پێشبینی ڕۆڵ لە کارەکەی.

٨. ئاڵۆزی ڕۆڵی پیشەیی: فەراهەم نەبوونی زانیاری ڕوون و گونجاو لای مامۆستا لەو ڕۆڵەی لێی داوا دەکرێت.

پێوانی گۆڕاوی قورسی کار و سروشتی کارو دڵنیایی پیشەیی بە بەکارهێنانی پێوەری ئەلهنداوی(وفية أحمد الهنداوي: ١٩٩٤، ١٢٥) بۆ سەرچاوەکانی فشاری کار دوای چاککردنێکی کەم لە هەندێ برگە کە لەمانە پێکهاتووە :

یەکەمیان قورسی کار: پێك دێت لە بڕگەکانی ژمارە (٢٩،٣٠،٣١).

دووەمیان: سروشتی کار: پێك دێت لە بڕگەکانی ژمارە (٣٢،٣٣،٣٤).

سێیەمیان: داهاتووو دڵنیایی پیشەیی پێك دێت لە بڕگەکانی ژمارە (٣٥،٣٦،٣٧)

بەڵام گۆڕاوی ململانێ ڕۆڵ و ئاڵۆزی ڕۆڵ تەنها لەڕێگەی ئەم بڕگانەی خوارەوە (عسكر: ١٩٨٨، ٣٧) پێوانە کراوە:

یەکەم: ململانێی ڕۆڵی پیشەیی:(بڕگەکانی ژمارە ٣٨،٣٩،٤٠).

١. پێویستە هەندێك چالاکی ئەنجام بدەم کە لەو باوەڕەدام هەڵەیە.
٢. کارکردن لەژێر سێبەری سیاسەت و ڕێنمایی دژ بەیەك.
٣. دەبێت ئەو شتانە بکەم کە پێچەوانەی پرەنسیبەکانی کەسایەتین.

دووەم: ئاڵۆزی رۆڵ (بڕگەکانی ژمارە ٤١، ٤٢، ٤٣)

١. لەسنوری دەسەڵاتی ئەو پیشەیەی ئێستام دڵنیا نیم.
٢. پیشەکەم ئامانجەکانی روون و دیاریکراو نین.
٣. لە بەرپرسیارێتیەکانی پیشەکەم دڵنیا نیم.

سێیەم: ڕاستگۆیی و جێگیریی پرسیارنامە

تویژەر بۆ دەرهێنانی راستگۆیی پرسیارنامە ئەم ڕێگایەی بەکارهێناوە:

راستگۆیی ناوەرۆکی (Methods of Internal Consistency Reliability)

پلەی ڕاستگۆیی فۆرمی پرسیارنامەکە لەخۆ دەگرێت لە میانەی فاکتەرەکانی جێگیریی لەسەر بنەمای بوونی پەیوەندی و پەیوەستیەکی بەهێز لە نێوان ڕاستگۆیی ئامرازو جێگیرییەکەی، ئەگەر پێوەر راستگۆ بێت ئەوا هەمیشە جێگیر دەبێت بۆ دڵنیابوون لەمەش و بەمەبەستی پێوانی فاکتەری جێگیریی پێوانەی فشاری کارو پێوانەی سەرچاوەکانی فشار ئەوانیش قورسی کار، ململانێی ڕۆلی پیشەیی، سروشتی کار،دڵنیایی پیشەیی، ئاڵۆزیی ڕۆڵی پیشەیی کە فاکتەرەکانی جێگیریی بۆ بڕگەکانی پرسیارنامەکە دەرهاتووە کە دەکاتە (٠.٨٧). ئەمەش ئاماژەیە بەوەی کە پێوەرەکە خاوەنی پلەیەکی بەرزو پەسندە لە جێگیریی، بە پێی هاوکێشەی ئەلفا کرۆنباخ (Cronbach-Alpha) و، دوای ئەمە جێبەجێ کردنی ئەم هاوکیشەیەی خوارەوە :

ڕاستگۆیی= ڕەگی دووجای جێگیریی.

که دەکاتە (0.93) بۆ جێگیری ئەلفا کرۆنباخ و، کە ئەمە دادەنرێت بە فاکتەرێکی بەرزو دڵنیاکەر لە هاوسەنگی گشتی بۆ هەڵسەنگاندنی فاکتەرەکانی ڕاستگۆیی.

شیکردنەوەی داتاکان و خستنەرووی ئەنجامەکانی توێژینەوە

بۆ شیکردنەوەی داتاکان توێژەر شێوازی شیکردنەوەی (Multiple Regression) ی بۆ داتا دیمۆگرافیەکان لە هەنگاوی یەکەم (هاوکێشەی ١) بەکارهێناوە بۆ دیاریکردنی ئەم گۆڕاوانە. لە هەنگاوی دووەم (هاوکێشەی ٢) کە تەدخولی گۆڕاوە پیشەییەکان لەگەڵ گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان کراوە بۆ دیاریکردنی گرنگی ڕێژەی کاریگەری هەریەك لەم گۆڕاوانە لەم دوو کۆمەڵەیە و لە ڕاڤەکردنی ڕێژەی جیاوازی گۆڕاوی شوێن کەوتە(beta).

یەکەم: تایبەتمەندییە دیمۆگرافیەکانی نموونە

خشتەی ژمارە (١) بە ڕێگایەکی پوخت ئەنجامەکان دەخاتەڕوو، لە خشتەکەدا دیارە کە زۆرینەی تاکەکانی نموونە (94.8%) بڕوانامەی زانکۆیی بکالۆریۆسیان بەدەست هێناوە، لەکاتێدا لە (3.1%) بڕوانامەی دبلۆمیان بەدەست هێناوە، لە (2.1%) بڕوانامەی ماجستێریان بەدەست هێناوە. هەروەها خشتەکە ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە زۆرینەی نموونەی توێژینەوەکە خێزاندارن کە دەکاتە (74.0%) لەکاتێکدا ڕێژەی ئەوانەی سەڵتن دەکاتە (26.0%). ئەوانەی کە تەمەنیان لە نێوان (٣٠-٣٤) ساڵانە ڕێژەیان (39.6%) و ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان (٢٥-٢٩) ساڵانە ڕێژەیان (38.5%) و ئەوانەی تەمەنیان (٣٥-٣٩) ساڵانە دەکاتە (12.5%) و ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان (٤٠-٤٤) ساڵانە لە (2.1%) نموونەکە پێکدەهێنن، ئەوانەی تەمەنیان لە (٤٥) ساڵ زیاترە دەکاتە (2.1%). هەروەك لە خشتەکە ڕوون دەبێتەوە کە زۆرینەی نموونەی توێژینەوەکە مووچەی مانگانەیان لەنێوان (999999-700000) هەزار دینارە بە ڕێژەی (77.1%) هەروەها ئەوانەی مووچەیان لەنێوان (400000 – 699999) ڕێژەیان دەگاتە (13.5%)و، ئەوانەی مووچەکەیان کەوتۆتە نێوان (1000000 – 1299999) ڕێژەیان دەگاتە (7.3%) و، ئەوانەشی کە مووچەکەیان لە نێوان (1300000– 1699999) ڕێژەیان تەنها دەکاتە(2.1%).

خشتەی ژمارە (١)

تایبەتمەندییە دیمۆگرافیەکانی نموونە

گۆڕاوەکان	ژمارە	%
تەمەن		
کەمتر لە ٢٥ ساڵ	5	5.2
لە ٢٥ بۆ ٢٩ ساڵ	37	38.5
لە ٣٠ ب ٣٤ ساڵ	38	39.6
لە ٣٥ بۆ ٣٩ ساڵ	12	12.5
لە ٤٠ بۆ ٤٤ ساڵ	2	2.1
٤٥ ساڵ زیاتر	2	2.1
کۆی گشتی	٩٦	١٠٠

ماوەی خزمەت لە بواری فێرکردن		
کەمتر لە ٥ساڵان	27	28.1
لە ٥ بۆ کەمتر لە ١٠ ساڵان	44	45.8
لە ١٠ بۆ کەمتر لە ١٥ ساڵان	20	20.8
لە ١٥ بۆ کەمتر لە ٢٠ ساڵان	4	4.2
لە ٢٠ بۆ کەمتر لە ٢٥ ساڵان	1	1.0
کۆی گشتی	٩٦	١٠٠
مووچەی مانگانە		
699999 – 400000	13	13.5
999999-700000	74	77.1
1299999 – 1000000	7	7.3
1699999 –1300000	2	2.1
کۆی گشتی	96	١٠٠
پلەی خوێندن		
دبلوم	3	3.1
بکالوریوس	91	94.8
ماجستێر	2	2.1
کۆی گشتی	96	100.0
باری هاوسەرگیری		
خێزاندار	71	74.0
سەڵت	25	26.0

خشتەی ژمارە (٢) ناوەندە ژمێرەیی و لادانی پێوەری هەموو گۆڕاوەکانی توێژینەوە ڕوون دەکاتەوە و، ڕوونی کردۆتەوە کەوا لادانی پێوەری هەموو گۆڕاوەکان کەمترە لە ناوەندە ژمێرەیی ئەمەش ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە نموونەی توێژینەوەکە، بەشێوەیەکی سروشتی دابەشبووە و، ئەمەش سوود بەخشە لەوەی کە زانیاری بەکارهاتوو لە توێژینەوەکە یەکێك لە مەرجە سەرەکیەکانی بەکارهێنانی (Multiple Regression Analysis) بەجێگەیاندووە.

خشتەی ژمارە (٢)

ناوەندە ژمێرەیی و لادانی پێوەری گۆڕاوەکانی توێژینەوە

گۆڕاوەکان	ناوەندە ژمێرەیی	لادانی پێوەری	N
فشاری کار (٢٨ دەستەواژە)*	87.42	16.045	96
قورسی کار (٣ دەستەواژە)*	9.48	2.843	96
سروشتی کار(٣ دەستەواژە)*	9.55	3.122	96
دڵنیایی پیشەیی(٣ دەستەواژە)*	8.78	2.814	96
ململانێی ڕۆڵ (٣ دەستەواژە)*	9.22	2.568	96
ئاڵۆزی ڕۆڵ (٣ دەستەواژە)*	10.08	2.690	96
تەمەن	30.77	4.721	96
مووچەی مانگانە	7.18	3.920	96
ساڵانی خزمەت لە بواری فێرکردن	809184.9	175147.2	96

دووەم: تاقیکردنەوەی گریمانەکانی توێژینەوە

شیکردنەوەی (Multiple regression) بەکارهاتووە، کە جەختی لەسەر بەراوردکردنی ڕێژەی جیاوازی ڕاڤەکراو کردووە (R-Square) لە هەنگاوی یەکەم لەگەڵ ڕێژەی جیاوازی ڕاڤەکراو لە هەنگاوی دووەم و، کە لە هەنگاوی یەکەم گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان و، لە هەنگاوی دووەم گۆڕاوە پیشەییەکان بەکارهاتووە و، ئەمەش بۆ ئەوەی مەودای کاریگەری هەر یەك لەم گۆڕاوانە بەتەنها و بەشداریان بە یەکەوە بزانین لە ڕاڤەی جیاوازی ئاستی فشاری کار لای تاکەکانی نموونە.

خشتەی ژمارە (٣) Multiple Regression هەنگاوی یەکەم (گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان)

گۆڕاوە سەربەخۆکان	بەهای (Beta)	بەهای T. Test	ئاستی ئاماژەی ئاماری
تەمەن	3.715	6.498	٠.٠٥<
خزمەت لەبواری فێرکاری	-5.235	-5.495	٠.٠٥<
مووچەی مانگانە	٠.٠٠٠٠٧٠	3.127	٠.٠٥<
ڕێژەی جیاوای ڕاڤەکراو (نسبە التباین المفسرە) (R-Square) =٠.٩٦٢			

خشتەی ژمارە (٤) Multiple regression هەنگاویدووەم (گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان+ گۆڕاوەپیشەییەکان

گۆڕاوە سەربەخۆکان	بەهای (Beta)	بەهای T. Test	ئاستی ئاماژەی ئاماری
فورسی کار	2.186	3.471	٠.٠٥<
سروشتی کار	1.183	2.150	٠.٠٥<
داهاتوو و دڵنیایی پیشەیی	2.767	4.423	٠.٠٥<
ململانێی رۆڵی پیشەیی	2.457	3.687	٠.٠٥<
ئاڵۆزی رۆڵی پیشەیی	2.735	4.968	٠.٠٥<
تەمەن	1.053	3.173	٠.٠٥<
خزمەت لەبواری فێرکاری	-0.724	-1.232	>٠.٠٥
مووچەی مانگانە	5.235E-007 یەکسانەبە = ٠.٠٠٠٠٠٠٥٢٣٥	.041	٠.٠٥>
ڕێژەی جیاوازی ڕاڤەکراو (R-Square) = ٠.٩٩			

لەو زانیاریانەی کە لە هەردوو خشتەی (٣،٤) ی سەرەوەدا هاتووە تێبینی دەکرێت کەوا ڕێژەی جیاوازی ڕاڤەکراو،(R-Square) لە هەریەك لە هەنگاوەکان جیاوازە بە جیاوازییەکی کەم. لە هەنگاوی یەکەم ڕێژەی جیاوازی ڕاڤەکراو گەیشتۆتە (0.96)، بەو مانایەی کە هەموو گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان بەیەکەوە لە هەنگاوی یەکەم ڕاڤەکردنەکە بە نزیکەی(96.2%) بریتی یە لە جیاوازی ئاستی فشاری کار لای تاکەکانی نموونە، لەکاتێکدا دەبینن ئەم ڕێژەیە گۆڕاوە بە گۆڕانێکی کەم لە هەنگاوی دووەم، کە لە کاتی ئیدخالکردنی گۆڕاوە پیشەییەکان، ئەم ڕێژەیە بەرزبۆتەوە بۆ 0.99 ، بەو واتایەی هەموو گۆڕاوەکانی(دیمۆگرافی و پیشەیی) گۆڕاون بە گۆڕانێکی کەم لە هەنگاوی دووەم کە ڕاڤە دەکرێت بە نزیکەی (99%) لە جیاوازی ئاستی فشاری کار لای تاکەکانی نموونە. بە تێروانین لە خشتەی ژمارە(٤) کە بەهای فاکتەری (beta) بۆ گۆڕاوە پیشەییەکان(داهاتوو و دڵنیایی پیشەی، ئاڵۆزی ڕۆڵی پیشەیی، ململانێی ڕۆڵی پیشەیی، فورسی کار، سروشتی کار) ئاماژەیە بۆ ڕێژەی

کاریگەریان لەسەر فشاری کار کەلەوانی تر بەهێزترە. ئەمەش مانای ئەوە دەگەیەنێ گۆڕاوە پیشەییەکان پێش گۆڕاوە دیمۆگرافیەکان دەکەون بەرێژەیەکی کەم وەك سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکانی فشاری کار.

لە خشتەی ژمارە (٤) رێگەی ئاماری (Multiple regression) بەکارهێراوە بۆ ئەوەی بتوانین پەیوەندی نێوان هەریەك لە گۆڕاوە سەربەخۆکان دیاری بکەین و، هەروەها گۆڕاوە شوێنکەوتەکانیش دوای کۆنترۆڵکردنی کاریگەری گۆڕاوە سەربەخۆکانی تر. ئەو زانیارییانەی کە لە خشتەی ژمارە(٤) هاتوون پەیوەندی نێوان گۆڕاوەکانی توێژینەوە ڕوون دەکاتەوە کە ئەمانەن (تەمەن و مووچەی مانگانە و خزمەت و داهاتوو و دڵنیایی پیشەی و ئاڵۆزی ڕۆڵی پیشەیی و ململانێی ڕۆڵی پیشەیی و قورسی کار و سروشتی کار)، لەلایەك و فشاری کار لە لایەکی ترەوە.

ئەگەرچی جیاوازی بەهای فاکتەری (beta) بۆ گۆڕاوەکان ئاماژە بە ڕوودانی جیاوازی لە هێزی کاریگەری ڕێژەیی دەکەن بۆ ئەو گۆڕاوانە لە پەیوەندییان بە فشاری کار. لەبەر ئەوەی هەر پێنج گۆڕاوە پیشەییەکە بەهێزترین گۆڕاون کە کاریگەرییان لەسەر فشاری کار هەیە. بەهای فاکتەری (beta) بۆ گۆڕاوی داهاتوو و دڵنیایی پیشەیی بریتی یە لە (2.767) ، بۆ ئاڵۆزی ڕۆڵی پیشەیی(2.735) ، بۆ ململانێی ڕۆڵی پیشەیی(2.457) ، بۆ قورسی کار(2.186) و، سروشتی کار(1.183) کە بەهێزترین گۆڕاون کاریگەریان لەسەر فشاری کار هەیە و، لە ڕووی ئامارییەوە ئاماژەدارە. پاشان ئەنجامەکان پشتگیری ئەم توێژینەوەیە دەکەن بۆ دروستی گریمانەی چوارەم و پێنجەم و شەشەم و حەوتەم و هەشتەم، چونکە ئەنجامەکانی توێژینەوەکە دەریخست کە پەیوەندییەکی پۆزەتیڤ ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان (داهاتوو و دڵنیایی پیشەی و ئاڵۆزی رۆڵی پیشەیی و ململانێی رۆڵی پیشەیی و قورسی کار و سروشتی کار) لە لایەك و فشاری کار لە لایەکی ترەوە. بەهەمان شێوە دەریخستووە بەهای فاکتەری (beta) بۆ گۆڕاوەکانی تەمەن (1.053) و گۆڕاوی خزمەت (-0.724) و گۆڕاوی مووچەی مانگانە (٠.٠٠٠٠٠٠٥٢٣٥) کە کەمتر کاریگەرییان هەیە لەسەر گۆڕاوی فشاری کار و ئاماژەدارە لەڕووی ئامارییەوە و، لە هەمان کاتدا ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە پاڵپشتی لە دروستی گریمانەی سێیەم ناکات کە دەڵێت پەیوەندییەکی نێگەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لە نێوان خزمەت لەلایەك و فشاری کار لە لایەکی ترەوە.

تاوتوێ کردنی ئەنجامەکانی توێژینەوە و ڕاسپاردەکان

لە ئەنجامەکاندا ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە پێنج لە گۆڕاوە سەربەخۆکان کە گۆڕاوەکانی پیشەن (داهاتوو و دڵنیایی پیشەیی، ئاڵۆزی ڕۆڵی پیشەیی، ململانێی ڕۆڵی پیشەیی، قورسی کار، سروشتی کار) پەیوەستدارن بە فشاری کار بە ئاماژەی ئاماری لەئاستی (٠.٠٥) دوای کۆنترۆڵکرنی گۆڕاوە سەربەخۆکانی تر. لەلایەکی تر ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە کۆکە لەگەڵ هەندێك لە ئەنجامی توێژینەوەکانی تر.(السمادونی، ١٩٩٤، ٦٢-١٢٠)، (العبدالقادر والمیر، ١٩٩٦، ٣١٧-٢٢٨)، (الهنداوی، ١٩٩٤، ٨٩-١٣١) هەروەها گۆڕاوە سەربەخۆکانی تر پاڵپشتی لە گریمانەکانی توێژینەوەکە دەکەن. تێبینی دەکەین کە بەهای (beta) بەشداری هەریەك لە گۆڕاوە سەربەخۆکان ڕوون دەکاتەوە لە ڕاڤەکرنی گۆڕان لە هەریەك لە گۆڕاوە شوێنکەوتەکان و، گۆڕاوی دڵنیایی و داهاتووی پیشە لای مامۆستایان بە گرنگترین گۆڕاو دێت لە کارتێکردن لەسەر گۆڕاوی شوێن کەوتە کە بەهای (beta) ی گەیشتە (2.767)، بەو واتایەی هەرکاتێك مامۆستا هەست بە بەرەوپێش چوون و گەشەکردن

نەکات لە دڵنیایی و داهاتووی پیشەکەی ئەوا ئاستی فشاری کار لای زیاد دەکات، دواتر ئاڵۆزی ڕۆڵ بەهای (beta) گەیشتە (2.735)، بەو مانایەی ئاستی فشاری کار زیاد دەبێت هەرکاتێك ئەو ڕۆڵەی مامۆستا پێی هەڵدەستێت ڕوون نەبێت، پاشان ململانێی ڕۆڵ بەهای(beta)ی گەیشتە (2.457)، واتە ئاستی فشاری کار زیاد دەبێت کاتێك مامۆستا هەست بە ململانێ بکات لەو ڕۆڵە پیشەییەی کە پێی هەڵدەستێت، قورسی کار بەهای (beta) ی گەیشتە (2.186)، واتە هەر کاتێك قورسایی کاری مامۆستایان زیاد بێت ئاستی فشاری کار لایان زیاتر دەبێت، ئینجا سروشتی ئەو کارەی مامۆستا بە ئەنجامی دەگەیەنێ لە پیشەی وانەبێژیدا بەهای (betaی گەیشتە (1.183)، ئەمەش واتە سروشتی کار کاتێك بەرپرسیارێتی ئەوانی تری تێدا بێ یان پیشەکەی چانسی بەکارهێنانی تواناکانی بۆ نەرەخسێنێت ئەوا ئاستی فشاری کار لای مامۆستا بەرزدەبێتەوە.

ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە تاڕادەیەك کۆکە لەگەڵ نموونەکەی جیسۆن و ئەوانی تر (العبدالقادر والمیر: ١٩٩٦، ٣١٨-٣١٩). هەروەها لەگەڵ ئەو نموونەیەی کە السمادونی پەرەی پێدا (١٩٩٤، ٦٢-١٢٠)، بەوەی کە ململانێی ڕۆڵ و ئاڵۆزییەکەی و بارقورسی زیاد بە یەکێك لە سەرچاوە و فاکتەرە گرنگەکانی فشاری کار دەژمێردرێت. هەروەها ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە گونجاوە لەگەڵ توێژینەوەکەی عسکر (١٩٨٨: ٧-٥٩) بەوەی کە بڕی کار و گەشە و پێشکەوتنی پیشەیی وجۆری کارو ململانێی ڕۆڵی پیشەیی و ئاڵۆزییەکەی بە گرنگترین فاکتەر و هۆکارەکانی فشاری کار دادەنرێن. بەڵام سەبارەت بە گریمانەکانی تر کە دەڵێت پەیوەندییەکی نێگەتیڤی ئاماری ئاماژەدار هەیە لەنێوان هەریەك لە (تەمەن و مووچە و شارەزایی و ماوەی خزمەت) لەلایەك و فشاری کار لەلایەکی ترەوە. ئەنجامی توێژینەوەکە ڕوونی دەکاتەوە کە پەیوەندییەکی لاواز هەیە لەنێوان گۆڕاوی خزمەت و مووچە لەگەڵ فشاری کار. بەڵام پەیوەندییەکی پۆزەتیڤ هەیە لەنێوان تەمەن و ساڵانی خزمەت لەگەڵ فشاری کار . هەروەها ئەنجامەکان ئەوە دەردەخەن کە بەهای فاکتەری (beta) بۆ گۆڕاوەکانی (تەمەن و خزمەت و مووچە) ڕیز بەندییەکەیان پێچەوانەوە دەبێتەوە لە ڕوانگەی بەهێزی کاریگەری ڕێژەیی لاواز لەبواری پەیوەندیان بە فشاری کار. بەو پێیەی گۆڕاوی تەمەن پلەی شەشەم دواتر گۆڕاوی خزمەت لە پلەی حەوتەم و پاشان گۆڕاوی ماوەی خزمەت لە پلەی هەشتەم دێت لەڕووی هێزی کاریگەری ڕێژەیی.

ئەم توێژینەوەیە کۆکە لەگەڵ توێژینەوەکەی ئاپکۆچ (Apkkoch,1982 et al.,) بەوەی کە گۆڕاوی تەمەن و شارەزایی ماوەی خزمەت دەبێتە هۆی جیاوازی لەئاستی هەست کردن بە فشاری کار(هند ماجد الخپیلە: ١٩٩٧: ٨٨) و، کۆکە لەگەڵ توێژینەوەکەی الهنداوی (وفیە أحمد الهنداوی: ١٩٩٤: ٨٩-١٣١) بەوەی کە دەڵێت تاکەکان جیاواز دەبن بە پێی تەمەنیان بۆ هۆکارەکانی فشاری کار بەوەی هەرکاتێك تەمەنی تاکەکان کەم بێت زیاتر هەست بە فشاری کار دەکەن لەو تاکانەی کە تەمەنیان گەورەیە.

هەروەها ئەنجامەکان دەریدەخەن کە ئاستی فشاری کار لای مامۆستایان بەرزە. دەتوانین ئەمە ڕاڤە بکەین بەوەی سروشتی ئەو کارەی مامۆستا ئەنجامی دەدات لەکەرتی فێرکاری وا لە مامۆستا دەکات زۆربەی کاتەکانی لەگەڵ خوێندکارەکانی بەسەر ببات، ئەمەش وای لێدەکات ڕاستەوخۆ بەردەوام لەگەڵیان بێت بە مەبەستی یارمەتی دانیان، بە چاوپۆشین لەو فشارەی ڕووبەڕووی دەبێتەوە لەپێناو جێبەجێکردنی ئەم ئارەزووەی. ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە گونجاوە لەگەڵ ئەنجامی توێژینەوەی (عسکر و عبداللە عسکر وعبدالله: ١٩٨٦، ٦٥-٨٧) بەوەی پیشەی وانەبێژی دادەنرێت بە یەکێك لە پیشە کۆمەڵایەتیەکان کە بەسروشتی خۆی ئاستێکی بەرز لە فشار دروست دەکات، ئەمەش بەهۆی بارقورسی زیاد و بەرپرسیارێتیان بەرامبەر تاکەکان، لەبەرئەوەی

بەرپرسیارێتی تاکەکان سەرچاوەیەکی بەهێزی فشارە بە پلەیەکی زۆر گەورە لە بەرپرسیارێتیان بەرامبەر شتەکانی تر.(لطفي راشد محمد: ١٩٩٢، ٦٩-٩٥) لەوانەیە هۆکاری سەرەکی فشاری کار لای مامۆستایان نەبوونی پێشکەوتن لە داهاتوو و دڵنیایی پیشەیی و بارقورسی بێت چونکە، بەڕۆڵی خۆی دەبێتە هۆی نەبوونی کاتی تەواو بۆ تەرکیزکردن لەسەر پیشەی سەرەکیان. هەست کردنی مامۆستا بەوەی کە چانسی بەرزبوونەوەو بەرەوپێش چوونی پیشەیی لە خوێندنگە لاوازە و دادەنرێت بە سەرچاوەیەك لە سەرچاوەکانی ڕووبەڕوو بوونەوەی فشاری کار لەبەر ئەوەی دژی حەزوو تموحاتی مامۆستا و داهاتووی کار و پیشەیەتی.

هەروەها بارقورسی زیاد و ململانێی ڕۆڵی پیشەیی و ئاڵۆزییەکەی و سروستی پیشە دەبنە هۆی ئەوەی کە مامۆستا زیاتر کاردانەوەی بۆ شپرزەیی و هەڵچوون و فشار هەبێت ئەمەش دەبێتە هۆی لەدەستدانی چالاکی و زیندوویەتی و جۆش و خرۆشی بۆ پیشەی وانەبێژی کە ئەمەش کاردەکاتە سەر دەسکەوتی مامۆستا بەتایبەتی و دەسکەوتی فێرکرن بەشێوەیەکی گشتی.

ڕاسپاردەکانی توێژینەوە

لەسەر بنەمای ئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە دەتوانین ئەم خاڵانەی خوارەوە ڕاسپاردە بکەین:

١. فشاری کار لای مامۆستایان لە دامەزراوە فێرکارییەکان لەبەر چاو بگیرێ و کەم بکرێتەوە و، ئەمەش بە جێبەجێ کردنی پرەنسیپەکانی بەرێوەبردنی(الاداره الحديپه) نوێ وەك پرەنسیپی پلەداری دەسەڵات و پرەنسیپی دەرکردنی یەك فرمان و ڕێنیمایی بۆ ئەوەی فرمانەکان دژ یەك نەبن چونکە، ئەمە دەبێتە هۆی بەرزبوونەوەی ئاستی ململانێ. لەبەرئەمە پێویستە لەسەر ئیدارەی پەروەردەیی هەندێك ڕێوشوێن بگرێتە بەر کە یارمەتی دەربێت بۆ کەمکردنەوەی ئاستی فشاری کار لای مامۆستایان بۆ نموونە :

   أ. پێدانی بەرپرسیارێتی دیاریکراو بە مامۆستا و بەخشینی زانیاری و سەرچاوەی پێویست بۆ ئەمە.
   ب. ڕانەسپاردنی مامۆستا بە کارێك لەژێر سیاسەتی دژیەك.
   ت. رەخساندنی چانسی بەرزبوونەوەو گەشەی وەزیفی.
   پ. قەرەباڵغی پۆلەکانی خوێندن کەم بکرێتەوە.

٢. پێویستە مامۆستا بە باشی ئامادە بکرێت بەو شێوەیەی بسازێ لەگەڵ سروشتی پیشەی وانەبێژی، لەبەر ئەمە گرنگە ئاستی ئامادەکردنی مامۆستایان لە کۆلێژەکانی پەروەردەی بنەرەت و پەروەردە بەرز بکرێتەوە، ئاستی بەرز بە تەنها بەرپرس نیە لە دروستکردنی ئاڕاستەی پۆزەتیڤی مامۆستا بەرامبەر پیشەی وانەبێژی بەڵکو وا ئامادە بکرێت کە فشاری کار و باش هەڵسوکەوت کردن لە ئەستۆ بگرێت لە هەڵوێستە پەروەردەیی و فێرکارییەکان.

٣. توێژەر وای دەبینێ پێویستە ئەنجامدانی ئەم جۆرە توێژینەوانە فراوان بکرێت بۆ پاساندن یاخود دڵنیابوون لە پەیوەندی گۆڕاوەکانی توێژینەوە (دیمۆگرافیا/ پیشەیی) بە فشاری کار کە ناوەندەکانی تری فێرکردن بگرێتەوە وەکو خوێندنی باڵا لە هەر دوو کەرتی گشتی و تایبەتی.

ليستى سەرچاوەكان

١. العمري ،عبيد عبدالله (١٩٩٨). محددات الولاء التنظيمي في القطاع الصحي الحكومي ، مركز بحوث كلية الآداب، جامعة الملك سعود، ع٧٤.

٢. عبدالله الطجم وطلق السواط(١٩٩٥). السلوك التنظيمي، المفاهيم، والنظريات و التطبيقات ،جدة: دار النوابغ).

٣. السمادوني ، السيد ابراهيم " فهد الربيعة (١٩٩٨). الإنهاك النفسي لدى عينة من المعلمين في مجال الخدمات الإنسانية بمدينة الرياض وعلاقته ببعض المتغيرات، مجلة جامعة الملك سعود، العلوم التربوية و الدراسات الإسلامية،١٠، ١ع .

٤. محمد، لطفي راشد (١٩٩٢). نحو إطار شامل لتفسير ضغوط العمل، وكيفية مواجهتها، الإدارة العامة، ع٧٥.

٥. خضر، محسن خضر (١٩٩٨). الاحتراق النفسي للمعلم العربي، مجلة المعرفة، ع٣٩.

٦. اندرو دي سيزلاقي ومارك جي والاس (١٩٩١). السلوك التنظيمي والأداء، ترجمة جعفر أبو القاسم أحمد (المملكة العربية السعودية): معهد الإدارة العامة.

٧. المير، عبدالله العبد القادر " عبدالرحيم (١٩٩٦). اختبار العلاقة بين صراع الدور وغموض الدور و الرضا الوظيفي و الصفات الديموغرافية للمهنيين العاملين في مجال الحاسوب في المملكة العربية السعودية: دراسة ميدانية ، المجلة العربية للعلوم الإدارية، ٣، ٢ع.

٨. السمادوني ، السيد ابراهيم (١٩٩٤). الإنهاك النفسي لمعلمي التربية الخاصة وتبعاته: دراسة تنبؤية في ضوء بعض المتغيرات الشخصية و المهنية، التربية المعاصرة،" ع٣١.

٩. لهنداوي، وفية أحمد ا (١٩٩٤). استراتيجيات التعامل مع ضغوط العمل، الإداري، ع ٥٨.

١٠. الخثيلة ، هند ماجد (١٩٩٧). مصادر ضغوط العمل كما يدركها العاملون في التعليم العالي، مجلة جامعة الملك سعود، العلوم التربوية و الإسلامية، ٩ ، ١ع.

١١. عسكر ، سمير أحمد (١٩٨٨). متغيرات ضغط العمل: دراسة نظرية وتطبيقية في قطاع المصارف بدولة الإمارات العربية المتحدة، الإدارة العامة ، ع٦٠.

١٢. الأنصاري ، علي عسكر " حسن جامع ، محمد (١٩٨٦). مدى تعرض معلمي المرحلة الثانوية بدولة الكويت لظاهرة الاحتراق النفسي، المجلة التربوية، ٣، ع١٠،

١٣. بسطا ، لورنس (١٩٨٨). ضغوط العمل لدى معلمي مرحلة التعليم الأساسي مصادرها والانفعالات النفسية السلبية المصاحبة لها، دراسات تربوية، ع٧.

١٤. يوسف ، جمعة (٢٠٠٧). ادارة الضغوط " ، مركز تطوير الدراسات العليا والبحوث في العلوم الهندسية ، الطبعة الاولى، جامعة القاهرة .

١٥. العمري ، عبيد بن عبدالله (٢٠٠١). بناء نموذج سببي لدراسة تأثير كل من الولاء التنظيمي والرضا الوظيفي وضغوط العمل على الاداء الوظيفي والفعالية التنظيمية ، رسالة ماجستير . جامعة الملك سعود . الرياض ، السعودية .

١٦. جرينبرج ، جيرالد . روبرت بارون (٢٠٠٩). ادارة السلوك في المنظمات ، ترجمة اسماعيل علي بسيوني . دار المريخ للنشر .الرياض ، المملكة العربية السعودية.

١٧. سحراء انور حسن (٢٠١٣). قياس تاثير ضغوط العمل في مستوى الاداء الوظيفي، مجلة كلية بغداد للعلوم الاقتصادية الجامعة العدد السادس.

ضغوط العمل بين المدرسين في المدارس الاعدادية في قضاء قلعةدزة (دراسة ميدانية)

ملخص البحث

ان الهدف من هذا البحث هو اختبار العلاقة بين المتغيرات الديموغرافية والمتغيرات الوظيفية من ناحية، وضغوط العمل من ناحية اخرى، في الاعداديات التابعة لقضاء قلعةدزة.

ويتكون عينة البحث من (٩٦) ست و تسعين مدرسا تم اختيارهم بشكل عشوائي من مجتمع العينة من مختلف الطبقات، ويتكون الاستبيان المعتمد في هذا البحث من ثلاث اجزاء، (١) مقياس ضغوط العمل، (٢) المتغيرات الوظيفية للمعلمين (عبء العمل، صراع الدور، غموض الدور، طبيعة العمل، الأمان الوظيفي)، (٣) المتغيرات الديموغرافية (العمر، الراتب الشهري، مدة الخدمة)، تم استخدام الانحدار المتعدد (**Multiple Linear Regression**) لتحليل البيانات.

واستنتجنا بان وجود علاقة ايجابية ذات دلالة إحصائية المتغيرات الديموغرافية (العمر، الراتب الشهري، مدة الخدمة)، وضغوط العمل، وكان العمر اكثرهم تاثيرا على ضغط العمل.

كما استنتجنا بان العلاقة بين المتغيرات الوظيفية(عبء العمل، صراع الدور، غموض الدور، طبيعة العمل، الأمان الوظيفي)، و ضغوط العمل كانت ايجابية عند المدرسين، وكانت المتغيرات الوظيفية لها تأثير أكثر قليلا من المتغيرات الديموغرافية بطريقة (نسبة التباين المفسرة) للمتغيرات الديموغرافية، وكانت نسبة المتغيرات الديموغرافية (96.2%) والمتغيرات الوظيفية + المتغيرات الديموغرافية كانت نسبتها(99%).

Job Stress among High School Teachers of Qaladza Town (An Applied Study)

This study aims to examine the relationship between demographic variables and professional variables on the one hand and job stress in high schools in Qaladza Town on the other. To achieve the aims of the study, a simple stratified random sample, which consists of 96 participants, and (A Multiple Linear Regression) to analyze the collected data were employed. The questionnaire was composed of three parts:

1. Job stress measurement
2. Teachers' professional variables such as (workload, professional conflict, nature of work, professional assurance).
3. Demographic variables which include: (age, salary, duration of service).

The study concluded that there exists a statistically significant positive relation between demographic variables such as (age, salary, and duration of service) and job stress. Among the demographic variables, age has a lot more effect on job stress than all the other demographic variables. It was also shown that a positive relation exists between professional variables such as (workload, professional conflict, nature of work, and professional assurance) and job stress among high school teachers. Finally, the study revealed that professional variables have a little more effect on job stress than the demographic variables, in a way that the R-square for demographic variables was (96.2%), whereas the R-square for the (professional + demographic) variables was (99%). The study comes to a halt with the recommendation that the educational administration should take bold and immediate steps to help decrease the level of job stress, by assigning specified responsibilities to teachers, not recommending teachers to a task under contradictory policies, providing opportunities for promotion and professional development and lowering the number of students in crowded classes.

الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية
(مسائل الطهارة) للشيخ محمود بن محمد بن نسيب الحمزاوي المتوفى سنة ١٣٠٥هـ

أ.د. جمال محمد فقي رسول　　م.شيلان محمد علي القرداغي
جامعة كويه　　جامعة صلاح الدين

المقدمة:

الحمد لله رب العالمين وصلى الله وسلم على النبي الأمين وآله وصحبه أجمعين وبعد:

فإن المخطوطات في تراثنا الإسلامي من اغنى مصادر العلوم قديما وحديثا، وتحقيق ما يمكن تحقيقه من هذه المخطوطات هو جزء من الوفاء لفطاحل علمائنا الذين كاد النسيان أن يطويهم، وهذه المخطوطة التي سنحقق جزءا منها هي مخطوطة لأحد علماء دمشق الكبار الذين رفدوا المكتبات الإسلامية بعدد كبير من الكتب، ألا وهو القاضي الشيخ محمود بن محمد بن نسيب الحمزاوي المتوفى سنة ١٣٠٥هـ، والمخطوطة التي نحن بصددها هي مخطوطة "الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية" في القواعد الفقهية للمذهب الحنفي.

ومعلوم أن معرفة القواعد الفقهية هي مما يعين المجتهد على الاستنباط، والفقيه على معرفة أحكام الجزئيات الفقهية وحفظها، ولولا هذه القواعد لبقيت الأحكام الفقهية فروعا مشتتة، قد تتعارض ظواهرها، دون أصول تمسك بها في الأفكار وتبرزَ فيها العلل الجامعة، وتعَينَ اتجاهاتها التشريعية، وتمهد بينها طريق المقايسة والمجانسة.[1] فلذلك عني الفقهاء بالقواعد الفقهية وصنفوا لضبطها مصنفات كثيرة، لذا احببت أن اشارك في تحقيق جزء من هذا التراث العلمي الرصين، فاخترت القواعد والفوائد في مسائل الطهارة بغية تسليط الضوء عليها، وإخراجها من دائرة النسيان؛ لما لها من اهمية في تنظيم المسائل الفقهية المبعثرة، فكل قاعدة وفائدة هي بمثابة السور الذي يضم بداخله عدداً كبيراً من المسائل الفقهية.

وقسمت البحث الى قسمين:

القسم الأول: القسم الدراسي، ويشتمل على مبحثين:

المبحث الأول عن حياة القاضي محمود -رحمه الله- الشخصية والعلمية.

المبحث الثاني: التعريف بالمخطوط ومنهج المؤلف في المخطوط والباحثة في التحقيق.

القسم الثاني: القسم المحقق، ويشتمل على تحقيق مسائل الطهارة من كتاب "الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية" نسأل الله نعالى التوفيق والسداد.

---

(١) مقدمة مصطفى أحمد الزرقا لشرح القواعد الفقهية للشيخ أحمد بن محمد الزرقا ت١٣٥٧هـ-١٩٣٨م- دار القلم-دمشق-الطبعة الرابعة سنة ١٤١٧هـ-١٩٩٦م: ص٣٥.

القسم الأول

المبحث الاول

المطلب الأول: اسمه، نسبته، كنيته، مولده، وفاته.

اسمه: محمود بن محمد بن نسيب بن حسين بن يحيى بن حمزة[٢].

نسبته: الحسيني[٣] الحمزاوي[٤] الحنفي[٥] الحراني[٦].

كنيته: ورد أن كنيته هي: ابن حمزة [٧]، ولكنه لم يشتهر بالكنية كثيرا.

ولادته: اختلفت الروايات في سنة ولادته على عدة آراء، ولكن الراجح منها والذي ذكر في معظم المصادر هو أنه ولد في ١٢٣٦ه[٨]، وهناك رأيان آخران في ولادته وهما: أنه ولد سنة:١٢٣٤ه[٩]، أو ولد سنة: ١٢٣٥ه[١٠].

وفاته: في أواخر عمره اعتراه ضعف برجليه، فلزم بيته، ولم يخرج منه إلا قليلا، مع ملازمته وظيفته والعمل بموجبها، وفي اليوم التاسع من محرم وقيل في ١١ محرم[١١]، سنة ١٣٠٥ه، اخترمته المنية عن تسعة وستين عاما

---

(٢) الأعلام، خير الدين بن محمود الزركلي (المتوفى: ١٣٩٦هـ)، دار العلم للملايين، الطبعة الخامسة عشرة، ٢٠٠٢م: ١٨٥/٧، معجم المؤلفين، عمر بن رضا كحالة الدمشقي (المتوفى: ١٤٠٨هـ)، مكتبة المثنى - بيروت، ودار إحياء التراث العربي بيروت: ٢٠٠/١٢.

(٣) الأعلام:١٨٥/٧، ويصل نسبه الى علي زين العابدين بن الحسين الشهيد بن علي بن أبي طالب. فيض الملك الوهاب المتعالي، بأنباء أوائل القرن الثالث عشر والتوالي، الشيخ أبي الفيض عبد الستار بن عبد الوهاب البكري الصديقي الحنفي، ١٢٨٦ - ١٣٥٥هـ، دراسة وتحقيق أ. د. عبدالملك بن عبد الله بن دهيش، بدون طبعة وبدون تاريخ.١٥٥٣/١

(٤) نسبة إلى حمزة الحراني (من جدودهم). الأعلام:١٨٥/٧.

(٥) المصدر السابق نفسه.

(٦) المصدر السابق نفسه، وورد في توقيعه على الشعر الذي بعثه الى الشيخ عبد القادر الجزائري —رحمهم الله جميعا- (عبودية الداعي لكم بطول البقا وسمو الارتقا، مدى الأيام، محمود الحراني غفر الله له ولوالديه آمين)حلية البشر/١ ١٤٧٣. وهي نسبة الى حران الرها التي سكنها جدهم الأكبر، ومدينة حران هي من الأماكن المشهورة في لواء الرَها وهي مدينة من ديار مضر، قديمة عتيقة، لا يدرى متى بنيت، يقال بناها هران أخو إبراهيم عليه السلام وهو أبو لوط عليه السلام، وهي مدينة الصابئين ولهم بها تل عليه مصلاهم، وهم يعظمونه وينسبونه إلى إبراهيم عليه السلام، الروض المعطار في خبر الأقطار، أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن عبد المنعم الحِميرى ت: ٩٠٠هـ، تحقيق: إحسان عباس، مؤسسة ناصر للثقافة — بيروت، الطبعة الثانية، ١٩٨٠ م: ١٩١/١، نهر الذهب في تاريخ حلب، كامل بن حسين بن محمد بن مصطفى البالي الحلبي، الشهير بالغزي ت: ١٣٥١هـ، دار القلم، حلب، الطبعة الثانية، ١٤١٩ هـ: ١/ ٤٢٧..

(٧) فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، محمد عَبْد الحَيّ بن عبد الكبير المعروف بعبد الحي الكتاني (المتوفى: ١٣٨٢هـ)، تحقيق: إحسان عباس، دار الغرب الإسلامي — بيروت، الطبعة الثانية سنة ١٩٨٢م: ٣٧٢/١، إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون، إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي (المتوفى: ١٣٩٩هـ)، عنى بتصحيحه وطبعه على نسخة المؤلف: محمد شرف الدين بالتقايا رئيس أمور الدين، والمعلم رفعت بيلكه الكليسى، دار إحياء التراث العربي، بيروت — لبنان: ٢٤٣/٤.

(٨) الأعلام:١٨٥/٧، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر، جرجي زيدان، الطبعة الثالثة، مطبعة الهلال بشارع توبار نمرة ٤، بمصر، سنة١٩٢٢: ١٧٨/٢. أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث، أحمد تيمور باشا، دار الآفاق العربية، القاهرة-مصر، ١٤٢٣هـ-٢٠٠٣م،ص٢٤٩.

(٩) حلية البشر في تاريخ القرن الثالث عشر، عبد الرزاق بن حسن بن إبراهيم البيطار الدمشقي (المتوفى: ١٣٣٥هـ)، حققه ونسقه وعلق عليه حفيده: محمد بهجة البيطار، دار صادر، بيروت، الطبعة الثانية، ١٤١٣ هـ - ١٩٩٣م.١٤٦٨/١.

(١٠) فيض الملك الوهاب المتعالي١٥٥٣/١.

(١١) وهذا الرأي لم يذكر إلا في: أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٩.

بدمشق، فكبر خطبه، وعظم مصابه، وتقفلت دوائر الحكومة، وتوقفت أشغال المدينة في ذلك اليوم، وأذن له بالمآذن، وعم الحزن والأسف عموم الناس وصلى عليه في جامع بني أمية ما ملأ الجامع مع اتساعه من علماء ووزراء وفضلاء وغيرهم، ثم ساروا به في موكب عظيم إلى تربة الفراديس المعروفة بمرج الدحداح.(١٢)(١٣)

المطلب الثاني: نشأته العلمية

نشأ في كنف والده، كما ينشأ ربيب العز والمجد، وكانت المدارس في أيامه ضعيفة، التحق بها عام ١٨٣٢هـ، فتعلم القرآن، وأتقن الخط في المكتب الابتدائي، وهو في الثانية عشرة من عمره، واشتهر خطه بالجمال من ذلك الحين، ثم عكف على اكتساب العلم، وأكبَ على المطالعة والتبحر على علماء دمشق، وكان أول أساتذته والده، فقرأ على يديه متن القدوري، ثم أخذ علومه على يد كبار علماء عصره (١٤).

كان كثير المذاكرة حسن المحاضرة، ذا نطق فصيح وذكاء راجح مليح، وحافظة جيدة سامية، وتقريرات صائبة(١٥).

تعلم اللغة التركية، وبرع فيها، وصار من أكابر علمائها والمتبحرين فيها، يدرك آثارها ويروي نكاتها، ومنظوماتها، وآدابها كأحسن فضلائها(١٦).

المطلب الثالث: مذهبه العقدي والفقهي:

يظهر لنا من خلال الاطلاع على كتبه أن مذهب القاضي محمود العقدي هو مذهب أهل السنة والجماعة، وغالب الظن أنه ماتريدي لأن مذهب معظم الحنفية العقدي هو الماتريدية.

أما مذهبه الفقهي فهو على مذهب الإمام الشافعي أو الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان بن ثابت الكوفي والذي كان المذهب السائد في الحكومة العثمانية.

المطلب الرابع: شيوخه وتلاميذه

الفرع الأول: شيوخه:

ذكر الحمزاوي في ثبته(١٧) المعروف بـ (عنوان الأسانيد):بأنه يروي عامة عن(١٨):

---

(١٢) مقبرة الدحداح: بين العقيبة والعمارة البرانية، في شارع بغداد اليوم في دمشق، كان مكانها قديماً مرج يعرف بمرج الدحداح نسبة إلى أبي الدحداح الدمشقي المحدّث الذي دفن فيه، وهو أحمد بن محمد بن إسماعيل الدمشقي المتوفى عام ٣٧٢هـ، وكان هذا المرج مجاوراً لمقبرة الفراديس وهذه المقبرة تنسب بدورها إلى قرية الفراديس التي شاع عليها أيضاً اسم: الأوزاع في القرون الأولى، ومن الأسماء الأخرى التي أطلقت علي مقبرة الفراديس: مقبرة الذهبية. فمع الأيام اندمج مرج الدحداح مع المقبرة وصار جزءاً منها، واليوم تعتبر الدحداح من أهم وأكبر مقابر المدينة.معالم دمشق التاريخية أحمد الأيبش ود.قتيبة الشهابي، من منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق،١٩٩٦:ص:١٧٧-١٧٨.

(١٣) حلية البشر١٤٧٧/١، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر ١٨١/٢.

(١٤) تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر ١٧٨/٢، معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٦/٢.

(١٥) حلية البشر ١٤٧٥/١.

(١٦) تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر ١٧٨/٢و١٧٩.

(١٧) ذكر صاحب فهرس الفهارس أنه حصل على "عنوان الاسانيد" للقاضي محمود –رحمه الله- في دمشق، وصرح فيه أنه (يروي عامة عن) ويذكر فيه اساتذته. فهرس الفهارس ٨٧٨/٢و٨٧٩. والذي يبدو من خلال وصفهم لما موجود في الثبت؛ أن الثبت اشبه ما يكون بكتاب يذكر فيه المؤلف حياته.

١) والده: السيد محمد بن نسيب بن السيد حسين بن السيد يحيى نقيب الأشراف بن السيد حسن نقيب الأشراف بن السيد عبد الكريم نقيب الأشراف الحسيني [١٩]، مات غرة ذي الحجة الحرام سنة خمس وستين ومائتين وألف.[٢٠].

٢) الشيخ المحدث عبد الرحمن الكزبري: هو عبد الرحمن بن محمد بن عبد الرحمن الكزبري،، الدمشقي، الشافعي (أبو المحاسن، وجيه الدين)، تلقى القاضي محمود الحديث والمصطلح عنه[٢١].

٣) الشيخ حامد بن أحمد بن عبيد العطار الشافعي الأشعري الدمشقي، توفي سنة ١٢٦٢هـ [٢٢]، وأخذ عنه القاضي محمود التفسير[٢٣].

٤) الشيخ سعدي العمري: سعدي بن عبد القادر بن بهاء الدين بن نبهان بن جلال الدين العمري توفي سنة ١١٤٧هـ [٢٤]

٥) الشيخ سعيد الحلبي (وكان أكثر انتفاعه به.) تلقى القاضي محمود –رحمه الله-على يديه النحو والصرف، ومبادئ علوم المنطق والكلام والأصول، إلى جانب تلقيه المغني في شروح الألفية لابن عقيل، وابن الناظم، والأشموني مع الحواشي، وقرأ عليه الفقه القدوري، والملتقى، والكنز، ومراقي الفلاح، والإمداد، وشرح الكنز للعيني، وحضر عليه في الحديث صحيح البخاري ومسلم، والجامع الصغير رواية، وتفسير البيضاوي، وغير ذلك من العلوم، فأجازه مرارًا إجازات عامة وخاصة[٢٥].

٦) الشيخ عبد الله الكردي: الشيخ عبد الله بن مصطفى بن عبد الله بن محمود العبدلاني الكردي الدمشقي، سنة ١٢٧٨هـ، [٢٦]

٧) الشيخ عمر الآمدي (ت١٢٠٠هـ- ١٧٨٦م) عمر بن حسين الآمدي[٢٧]، تلقى القاضي محمود عنه المعاني والبيان[٢٨].

---

(١٨) المصدر السابق،ومن روى عنهم ليس المقصود منه أساتذته في الحديث فقط، بل هم أساتذته في مختلف الفنون، كما ذكرت المصادر المختلفة، وكما سيأتي توضيحه.

(١٩) الأعلام ١٢٣/٧.

(٢٠) حلية البشر في تاريخ القرن الثالث عشر١/١٣٢٨-١٣٣٠.

(٢١) معجم المؤلفين١٢/٢٠٠، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٧٨، وقد ذكر في معجم المؤلفين أنه اخذ عن القاضي محمود ٣٥/٥.

(٢٢) حلية البشر في تاريخ القرن الثالث عشر ٤٦٢/١و٤٦٣، وفيض الملك الوهاب المتعالي١/٣٨٤.

(٢٣) معجم المؤلفين١٢/٢٠٠.

(٢٤) سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، تأليف:أبي الفضل محمد خليل بن علي بن محمد بن محمد مراد الحسيني، ت: ١٢٠٦هـ، دار البشائر الإسلامية، دار ابن حزم، الطبعة الثالثة، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م: ٢/١٥١و١٥٦.

(٢٥) معجم المؤلفين١٢/٢٠٠، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر،٢/١٧٨، معجم المطبوعات العربية والمعربة، يوسف بن إليان بن موسى سركيس ت: ١٣٥١هـ، مطبعة سركيس بمصر ١٣٤٦ هـ - ١٩٢٨ م: ٢/١٧٠٦.

(٢٦) حلية البشر في تاريخ القرن الثالث عشر١/١٠٠٤.

(٢٧) معجم المؤلفين٧/٢٨٢.

(٢٨) معجم المؤلفين١٢/٢٠٠، وتراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٧٨.

الفرع الثاني : تلاميذه:

من أشهر تلاميذه:

١) أبو عبد الله محمد أمين السفرجلاني الدمشقي الإمام العلامة المسند، توفي ١٣٤٤ه [٢٩].درس على مجموعة من العلماء[٣٠] منهم محمود الحمزاوي[٣١].

٢) دلال زاده محمد أفندي مفتي خربوط، درس على الحمزاوي عندما سكن في إستانبول لمدة سنتين[٣٢]

٣) طاهر بن خالد الاتاسي: مفتي حمص وفقيهها. (١٢٧٦ - ١٣٥٩ هـ = ١٨٦٠ - ١٩٤٠ م)[٣٣]، وأخذ عن السيد محمود الحمزاوي، ولي القضاء سنة ١٣٠٦هـ[٣٤].

٤) نعمان بن محمود بن عبد الله، أبو البركات خير الدين، الآلوسي: توفي ببغداد سنة ١٣١٧ه [٣٥].

وأجازه السيد محمود الحسيني إجازة عامة بمروياته ومؤلفاته، لا سيما بتفسيره المهمل[٣٦].

المطلب الخامس: مؤلفاته

استطعت –بفضل الله-ان اجمع قائمة تضم المجموعة الكاملة من المؤلفات التي نسبت الى القاضي المرحوم، والتي احسب أنه لم يفتني من مؤلفاته شيء، أو فاتني اليسير الذي لم اتمكن من الاطلاع عليه بالرغم من طول بحثي، وهي:

١) الأجوبة الممضاة على أسئلة القضاة[٣٧].

٢) الإخبار عن حق القرار[٣٨]

٣) أرجوزة في علم الفراسة[٣٩].

(٢٩) فيض الملك الوهاب المتعالي١/١٧٩٧، فهرس الفهارس ٢/٨٧١.

(٣٠) منهم: أحمد مسلم الكزبري، وسليم العطار، ومحمد العطار، وأبي الخير الخطيب، وعلي الحلواني، وأحمد المنير الشافعي.

(٣١) فيض الملك الوهاب المتعالي١/١٧٩٧، فهرس الفهارس ٢/٨٧١.

(٣٢) كما هو مذكور في القسم الدراسي الذي كتبه الدكتور صالح الحويس لكتاب "الاستكشاف عن تعامل الأوقاف، للعلامة محمود الحمزاوي، دراسة وتحقيق: الدكتور صالح الحويس، نشر في مجلة أوقاف الكويتية، عدد ١٧، ١٤٣١هـ.

(٣٣) الاعلام ٣/٢٢١و٢٢٢، معجم المؤلفين ٣٥/٥.

(٣٤) تولى القضاء بحوران، فنابلس، فالكرك، ثم في دنزلي، وأذنه، والقدس، والبصرة. الأعلام:٣/٢٢١و٢٢٢، معجم المؤلفين ٣٥/٥.

(٣٥) الاعلام ٨/٤٢، فهرس الفهارس٢/٦٧٢، معجم المؤلفين ١٣/١٠٧، فيض الملك الوهاب المتعالي ١/١٩٤٧.

(٣٦) تتلمذ على عدد كبير من الأساتذة منهم: صديق حسن القنوجي الهندي وشيخه القاضي حسين، السبعي الأنصاري وحسين الكردي وعيسى صفاء الدين البندنيجي البغدادي، وعبد الغني الميداني الدمشقي، والمعمر كاكه أحمد البرزنجي، ومحمود الحمزاوي الدمشقي المفسر، وغيرهم، وأخذ الطريقة النقشبندية عن أبي بكر ابن محمد الهاشمي الكردي، عن عثمان الطويلي، عن مولانا خالد الكردي، وأجازه عيسى البندنيجي السابق، عن مولانا خالد المذكور، وداوود باشا والي بغداد وشيخ الحرم النبوي عامة ما لهم ينظر:.فهرس الفهارس٢/٦٧٢. فيض الملك الوهاب المتعالي ١/١٩٤٧.

(٣٧) الأعلام:٧/١٨٥، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠.

(٣٨) وهو مخطوط له عدة نسخ إحداها في المكتبة الظاهرية في دمشق(مجموع ٩/١٠٠) كتبت سنة: ١٣٠٢هـ، ونسخة كتبت سنة:١٣٠٣ه، موجودة ضمن المخطوطات العربية في مكتبة جامعة بيل:٩٩.

(٣٩) معجم المؤلفين ١٢/٢٠٠، حلية البشر ١/١٤٧٤، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠، ورد في معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/١٧٠٨ باسم أرجوزة في فن الفراسة.

٤) **البرهان على بقاء دولة آل عثمان إلى آخر الزمان**[٤٠]

٥) **تحرير المقالة في الحيلولة والكفالة على مثال لم يسبق اليه**[٤١].

٦) **التفاوض في التناقض**[٤٢].

٧) **تفسير الكلام المبجل المسمى در الأسرار**[٤٣] **في تفسير القرآن بالحروف المهملة في مجلدين**[٤٤].

٨) **تنبيه الخواص على أن الإمضاء في الحدود لا في القصاص**[٤٥].

٩) **دليل الكمل إلى الكلام المهمل**[٤٦].

١٠) **ديوان شعر بديع، قد أجاد فيه أنواع البديع**[٤٧].

١١) **ديوان شعر يعرف بـ: (الفتاوى النظم)** [٤٨]

---

(٤٠) تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠.

(٤١) المصدر السابق.

(٤٢) أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨.وقدحقق المخطوطة: محمد خير رمضان يوسف، بيروت، دار البشائر الإسلامية، ١٤٣٤ه، معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٧/٢.

(٤٣) ذكر صاحب حلية البشر أن اسم التفسير هو درر الأسرار:١٤٧٣/١، وفي معجم المؤلفين: ذكر باسم در الأبرار:٢٠٠/١٢، ويبدو أن في كليهما تصحيفا، لأن التفسير المطبوع اسمه در الأسرار، ويبدو أنه الاسم الذي كان موجودا على المخطوطة، لذلك ثبت للتفسير.

(٤٤) ورد في معجم المؤلفين ٢٠٠/١٢، حلية البشر ١٤٧٣/١.أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث: ص٢٤٨. أن من عجيب كتبه تفسيراً للقرآن أسماه (در الأسرار – مطبوع في مجلدين)، التزم فيه تفسير جميع سور القرآن وآياته بالحروف المهملة (غير المنقوطة) وقد التزم في تفسير آيات الكتاب استعمال الحروف المهملة (التي لا نقط بها)!، وتوجد منه نسختان محفوظتان ضمن مقتنيات دار الكتب المصرية، تحت رمز: (تفسير / ٨٧٩، ١٠١١).

ولنأخذ من تفسيره المذكور ما سطره في تأويل سورة الكوثر، وهو ما نصه:

(إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ): المعطى له هو رسوله محمد صلى الله على روحه وسلم. (الْكَوْثَرَ): هو آل الرسول وأولاده، أو علماء الإسلام، أو كلام الله المكرم، أو اسم ماء وسط دار السلام أحور حلو كالعسل. (فَصَلِّ لِرَبِّكَ): دُم على الركوع له والأمر له ولأهل الإسلام. (وَانْحَرْ): وأعطِ اللحم لكل عائل وسائل. (إِنَّ شَانِئَكَ): وهو العاص ولد وائل. (هُوَ الْأَبْتَرُ): لا وَلد له.

وطبع هذا التفسير في دار الكتب العلمية - منشورات محمد علي بيضون (٢٠٠٩)، وطبع طبعة أخرى في:دار الكتب العلمية، بيروت.سنة: ٢٠١١ م، وقد فرغ من تاليفه سنة ١٢٧٤هـ، معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٧/٢.

(٤٥) تراجم مشاهير الشرق ١٨٠/٢، وذكرت في حلية البشر تحت اسم (تنبيه الخواص)١٤٧٤/١، أما في معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢ فقد ذكر أن اسمها هو تنبيه الخواص على أن الامضاء من القضاء في الحدود لا في القصاص.

(٤٦) حلية البشر ١٤٧٣/١، وهو كتاب في اللغة، ألفه ليستعين به على كتابه التفسير بالحروف المهملة.ينظر: تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر،١٨٠/٢. اعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨.

(٤٧) حلية البشر ١٤٧٤/١.

(٤٨) طبع في مطبعة روضة جلق، دمشق ١٣٢٦ه. وهي عبارة عن أحد كتب الفتاوى في المذهب الحنفي، نظم فيها صاحبها جملة من فتاوى: الطهارة والصلاة والزكاة والصوم والحج والنكاح والرضاع.... .ومسائل شتى على صورة سؤال وجواب، وإليك مثالا من كلامه:

قد باع زيد حصة مجهولة س من داره هل صح ذا التبايع ؟

قالوا بأن البيع غير جائز ج إذ جهل مشتري لهذا مانع تنقيح

قد باع أشجارا بشرط قلعها س فهل يجوز بيعها للمشتري؟

نعم يصح في الصحيح بيعها ج والقطع من أصولها في الأظهر انقروي

١٢) **شرح صلاة ابن مشيش[٤٩]**

١٣) **صحيح الإخبار عن التنقيح ورد المحتار[٥٠].**

١٤) **الطريقة الواضحة إلى البينة الراجحة[٥١].**

١٥) **العقيدة الإسلامية[٥٢].**

١٦) **عنوان الأسانيد[٥٣].**

١٧) **غنية الطالب، شرح رسالة أبي بكر الصديق لعلي بن أبي طالب[٥٤].**

١٨) **الفتاوى المحمودية[٥٥]، نثرا، في أربع مجلدات[٥٦].**

١٩) **الفتاوى منظومة في مجلد[٥٧].**

٢٠) **فتوى في مسألة خلق القران[٥٨]**

٢١) **الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية[٥٩].**

قد باع ثوراً خالدٌ عمراً ومن س قبل استلام الثور منه قد هلك

يهلك ذا الثور على بائعه ج وإن يكن من اشتراه قد ملك قاضي خان

(ألفاظ: تنقيح، وانقروي، وقاضي خان تعني: أن مصدر هذه المسائل هو كتاب التنقيح و الانقروي وقاضي خان) فدأب المؤلف أن يذكر السؤال في البيت الأول رامزا له بحرف السين، والجواب في البيت الثاني رامزا له بحرف الجيم، ويشير إلى المرجع في نهاية الجواب أي يجعله مثل الهامش.

وهذه المنظومة من الكتب النادرة التي نظمت فيها مسائل الفتاوى في المذهب الحنفي ، وتنبئ عن براعة صاحبها في الفقه واللغة معا. معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢، المذهب الحنفي، مراحله وطبقاته، ضوابطه ومصطلحاته، خصائصه ومؤلفاته، أحمد بن محمد نصير الدين النقيب، مكتبة الرشد، الرياض، ط١، ١٤٢٢م-٢٠٠١م ٥٠٩/٢.

(٤٩) حلية البشر ١٤٧٣/١و١٤٧٤.صلاة ابن مشيش هي صيغة صلاة على النبي –صلى الله عليه وسلم- منسوبة للشيخ عبد السلام بن مشيش وقيل ابن بشيش بلباء، وهي من اوراد الطريقة الشاذلية، وقد شرحها بعض اهل التصوف.

و صدر عن مركز الإمام الجنيد للدراسات والبحوث الصوفية المتخصصة ضمن سلسلة مأثورات السلوك، كتاب: "الإلمام والإعلام بنفثة من بحور علم ما تضمنته صلاة القطب مولانا عبد السلام –ابن مشيش-" لابن زكري الفاسي، المتوفى سنة ١١٤٤هـ/١٧٣٢م، بدراسة وتحقيق: د. محمد علوي بنصر.

(٥٠)تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر١٨٠/٢.

(٥١) الأعلام:١٨٥/٧، حلية البشر ١٤٧٣/١، وهو مطبوع في مطبعة دار السلام،في بغداد.سنة ١٣٤٤ه، وطبع قبلها في دمشق عام ١٣٠٠ه، كما ورد في معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢.

(٥٢) الأعلام:١٨٥/٧، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر١٨٠/٢.

(٥٣) وهو اسم ثبته الصغير، فهرس الفهارس ٨٧٩/٢، وورد تحت اسم جامع الأسانيد في حلية البشر ١٤٧٤/١.

(٥٤) الأعلام:١٨٥/٧. مخطوطة بخطه، في خزانة الرباط، أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨.

(٥٥) وردت أيضا باسم الفتاوى الحمزاوية، الأعلام:١٨٥/٧، أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨.

(٥٦) معجم المؤلفين ٢٠٠/١٢، حلية البشر ١٤٧٣/١، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر١٨٠/٢.

(٥٧)الأعلام:١٨٥/٧. أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨.

(٥٨) طبع في دار الكتب –القاهرة.

(٥٩) معجم المؤلفين ٢٠٠/١٢، الأعلام:١٨٥/٧، حلية البشر ١٤٧٣/١، معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢.

٢٢) الكواكب الزاهرة في الأحاديث المتواترة[٦٠].

٢٣) مجموعة صغيرة في مسائل فقهية[٦١].

٢٤) مختصر الجرح والتعديل [٦٢].

٢٥) منظوم غريب الفتاوى [٦٣].

٢٦) نظم الجامع الصغير للإمام محمد في ثلاثة آلاف بيت[٦٤].

٢٧) النور اللامع في أصول الجامع[٦٥].

٢٨) تحفة الأسماع لمولد حسن الاخلاق والطباع[٦٦].

٢٩) بهجة النظر في نبلاء القرن الثالث عشر تحقيق: محمد أحمد دهمان. [٦٧].

٣٠) مجموعة رسائل، إحدى عشرة رسالة[٦٨]

١. جدول الأحق بالحضانة للولد[٦٩]

٢. رسالة في الدرهم والمثقال[٧٠]

٣. رسالة في الماس والزمرد والياقوت[٧١].

٤. رسالة في خلل المحاضر والسجلات[٧٢].

٥. رسالة في مصطلح صاحب الهداية[٧٣].

٦. رسالة في قواعد الأوقاف [٧٤].

---

(٦٠) معجم المؤلفين ١٢/٢٠٠، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠.

(٦١) حلية البشر ١/١٤٧٤.

(٦٢) حلية البشر ١/١٤٧٣.

(٦٣) المصدر السابق نفسه، وأعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨.

(٦٤) حلية البشر ١/١٤٧٣، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠. وهو من البسيط على قافية واحدة في مجلد أوله:

حمدا كثيرا لذي الاحسان والكرم ثم الصلاة على الهادي الى الامم.

(٦٥) حلية البشر ١/١٤٧٣، معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/١٧٠٨.

(٦٦) طبع في مطبعة ولاية سوريا ١٣٠١، معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/١٧٠٧.

(٦٧) مجلة معهد المخطوطات العربية- المجلد الثامن عشر- الجزء الأول-ربيع الثاني ١٣٩٢هـ-١٩٧٢م: ص٢٥٥-٢٥٦.

(٦٨) الأعلام:٧/١٨٥، معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/١٧٠٨.

(٦٩) تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠.

(٧٠) المصدر السابق نفسه. وهي رسالة في بيان أن الدراهم والمثاقيل الشرقية أخف وزنا من العرفية (فقه حنفي)، معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/١٧٠٧.

(٧١) حلية البشر ١/١٤٧٤.

(٧٢) المصدر السابق نفسه، وتراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠، معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/١٧٠٨.

(٧٣) حلية البشر ١/١٤٧٤.وورد باسم مصباح الدراية في اصطلاح الهداية في تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر٢/١٨٠، وورد باسم مصباح الدراية في اصطلاح الهداية في معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/١٧٠٨.

٧. فتوى الخواص في حل ما صيد بالرصاص.[٧٥]

٨. رفع الغشاوة عن جواز أخذ الأجرة على التلاوة[٧٦].

٩. رفع المجانة في حكم الغسل في الإجانة[٧٧]

١٠. رفع الستور عن المهايأة في الأجور[٧٨].

المبحث الثاني:

التعريف بالمخطوط ومنهج المؤلف في المخطوط والباحثة في التحقيق.

المطلب الأول: التعريف بالمخطوط:

الفرع الأول: اسم المخطوط، ونسبته إلى المؤلف، ومكان تواجد النسخ.

أولا: اسم المخطوط:

اسم المخطوط هو: الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية[٧٩]،كما كتب على غلاف النسختين المخطوطة، والمطبوعة.

وقد صرح القاضي محمود بالاسم في بداية المخطوط بقوله: وسميته "الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية"[٨٠]

(٧٤) الأعلام:١٨٥/٧. أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر١٨٠/٢، معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢، الرسالة مسماة الاستكشاف عن تعامل الأوقاف، دراسة وتحقيق: الدكتور صالح الحويس، نشر في مجلة (أوقاف) الكويتية، عدد١٧، ١٤٣١هـ.

(٧٥)معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢، هدية العارفين: ٢/ ٤٢٠، كشف الظنون: ١٧٩/٤.

(٧٦) حلية البشر ١٤٧٣/١و١٤٧٤.

(٧٧) حلية البشر ١٤٧٣/١، أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر١٨٠/٢، معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢.

(المَجانة) اسمٌ، والفعل من باب طلب، (الماجن): الذي لا يُبالي ما صنع وما قيل له، ينظر: معجم اللغة العربية المعاصرة٢٠٧٠/٣.وقد وردت المجانة في كتب اللغة بهذا المعنى وبمعاني قريبة من هذا المعنى والذي يبدو من ظاهر عنوان الرسالة أن المقصود هو بيان حكم غسل الملابس في الإناء لمن كان متساهلا في حكمها-أي حكم طهارة ما يغسل من الثياب في الإناء-والله اعلم.

الإجانة: بالتشديد إناء يغسل فيه الثياب، التعاريف ٣٥/١، معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية د محمود عبد الرحمن عبد المنعم، مدرس أصول الفقه بكلية الشريعة والقانون - جامعة الأزهر، دار الفضيلة: ٦٥/١. ولو كان القاضي محمود –رحمه الله تعالى- في زماننا لاحتار في حكم الملابس التي تغسل في الغسالات الاوتوماتيكية الحديثة، ولوجب عليه أن يجد لها مخرجا، كما هو حاله مع المشاكل المعاصرة له في زمانه.

(٧٨) حلية البشر ١٤٧٣/١، اعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث ص٢٤٨، تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر١٨٠/٢، وورد في معجم المطبوعات العربية والمعربة ١٧٠٨/٢، باسم (كشف الستور عن صحة المهاياة في المأجور) وذكر أنه طبع في دمشق عام ١٣٠٣.

(٧٩) الأعلام:١٨٥/٧، معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/ ١٧٠٨، وورد في حلية البشر باسم (القواعد الفقهية) ١٤٧٣/١، وليس للقاضي محمود كتاب في القواعد الفقهية غير هذا.

(٨٠) ينظر: النسختان المطبوعة والمخطوطة. وورد ذكر هذه المخطوطة منسوبة الى القاضي محمود رحمه الله في: المصادر السابقة و معجم المؤلفين ٢٠٠/١٣، فيض الملك الوهاب المتعالي١٥٥٦/١. أشهر التآليف العربية في المطابع الشرقية والغربية، ادوارد كرنيليوس فانديك (المتوفى: ١٣١٣هـ)، صححه وزاد عليه: السيد محمد علي الببلاوي، مطبعة التأليف (الهلال)، مصر، ١٣١٣ هـ - ١٨٩٦ م، ٤٩٥/١، إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون٢٤٣/٤، هدية العارفين ٤٢٠/٢.

واتفق أكثر المصادر على اسم المخطوط، ولكن ورد في فيض الملك الوهاب المتعالي أن اسم المخطوط هو (ألآلي البهية في الفوائد الفقهية)، وهذا خطأ، إلا أنه نوه في الهامش أن المصادر ذكرته باسم الفرائد البهية في القواعد الفقهية[٨١].

ثانيا: نسبة المخطوط إلى المؤلف:

يمكننا الجزم بصحة نسبة المخطوط إلى القاضي محمود بناء على ما يأتي:

أ- نسب كُتاب النسختين المخطوط إلى المؤلف.

ب- ورد ذكر كتاب"الفرائد البهية في القواعد والفوائد الفقهية" منسوبا للقاضي محمود في كل من كتاب الأعلام، ومعجم المؤلفين، وهدية العارفين، وفيض الملك الوهاب المتعالي، وحلية البشر في تاريخ القرن الثالث عشر، ومعجم المطبوعات العربية والمعربة، و اكتفاء القنوع بما هو مطبوع، وأشهر التآليف العربية في المطابع الشرقية والغربية،، وإيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون[٨٢].

ثالثا: مكان تواجد النسخ.

أولا: مكان تواجد المطبوع: موقع خزانة القواعد الفقهية

http://qawaidfiqhiyyah.blogspot.com/١١/٢٠١١/blog-post_٦٩٨٩.html

أما رابط التحميل فهو:

https://archive.org/details/alfaridalbahyahf٠٠mamd

ثانيا: مكان تواجد المخطوط:

النسخة الأصلية المخطوطة محفوظة في الولايات المتحدة الأمريكية - جامعة ميشيغان

University of Michigan

أما موقع تواجدها فهي موجودة في موقع المكتبة الرقمية للجامعة على الرابطين الآتيين:

http://hdl.handle.net/2027/mdp.39015081446299

http://catalog.hathitrust.org/Record/٠٠٢٦٤١٧٥٩

وقد كتب عليها "تم شراؤها في القاهرة١٩٢٤", وهي جزء من مجموعة المخطوطات الشخصية للسلطان عبد الحميد الثاني من تركيا.

الوصف المادي: (﴿٢١٩﴾ ص)؛ ٢٥ سم.

الفرع الثاني: وصف المخطوط.

- تحتوي كل صفحة على واحد وعشرين سطرا
- يحتوي كل سطر على ١٢-١٤كلمة.

(٨١) فيض الملك الوهاب المتعالي١/١٥٥٦.

(٨٢) ينظر: النسختان المطبوعة والمخطوطة. و معجم المؤلفين ١٢/٢٠٠، فيض الملك الوهاب المتعالي١/١٥٥٦. اكتفاء القنوع بما هو مطبوع ١/٤٩٥، إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون ٤/٢٤٣، هدية العارفين ٢/٤٢٠. الأعلام:٧/١٨٥، معجم المطبوعات العربية والمعربة ٢/ ١٧٠٨، وورد في حلية البشر باسم القواعد الفقهية ١/١٤٧٣،تراجم مشاهير الشرق ٢/١٧٩، وغيرها.

- تتكون المخطوطة من ٢٢٧صفحة[٨٣]، تحمل الصفحة الأولى التي تبدأ عندها الكتابة الرقم أربعة، وهي فهرسة دقيقة لمحتوى المخطوط، كما تحمل الصفحة الأخيرة منها رقم٢٢٢، وباقي الصفحات هي صفحات بيضاء في نهاية المخطوطة.
- أما النسخة المطبوعة فإن عدد صفحاتها ٣٨٤صفحة، تبدأ بالرقم واحد والذي هو عبارة عن ورقة الغلاف التي تحتوي على اسم المخطوطة، وبعدها فهرس كامل للكتاب، ومن ثم يبدأ الكتاب من الصفحة الرابعة، وحتى الصفحة ٣٧٩، أما باقي الصفحات فإنها تحتوي على جدول للخطأ والصواب الوارد في النسخة المطبوعة.
- للمخطوط ترقيمان، أحدهما يعطي رقما واحدا للصفحتين المتقابلتين، والآخر يعطي رقما لكل صفحة، والأخير هو المعتمد.
- ورد في الصفحة الأخيرة من المخطوطة: "قال مولانا المؤلف حفظه الله تعالى قد فرغت من تسويد هذه القواعد مع الفوائد في أوائل شهر جمادي الأولى من شهور سنة خمس وتسعين ومأتين وألف، وأنا الفقير المعترف بالعجز والتقصير محمود بن نسيب الحمزاوي المفتي في دمشق غفر الله تعالى لي ولوالدي وللمسلمين الذنوب والآثام، إنه مجيب الدعوات مفيض الخيرات آمين" [٨٤].

ناسخ المخطوطة اسمه محمد المرعشي كما صرح هو بذلك في نهاية المخطوطة بقوله: يقول كاتبها الحقير محمد المرعشي خوبدم-خادم- المؤلف-حفظه الله تعالى وأدام به النفع للمسلمين-، قد فرغت من كتابتها في السبع الثالث من الربع الأول من السدس السادس من النصف الثاني من الخمس الأول من النصف الثاني من العشر العاشر من الخمس الثالث من النصف الأول من الألف الثاني من هجرة سيدنا محمد صلى الله تعالى عليه وعلى آله وصحبه وسلم، آمين والحمد لله رب العالمين.سنة ١٢٩٦.(أي أنها نسخت بعد سنة واحدة من تمام تأليفها)

أما النسخة المطبوعة فقد كتب على غلافها الأول (طبع بنفقة سليم افندي نقول المدور, بمطبعة حبيب افندي خالد بدمشق الشام سنة ١٢٩٨هـ).

ملاحظات حول المخطوطة، والنسخة المطبوعة:

١) تحتوي النسختان على عبارات ساقطة , ولكن الساقط من النسخة المطبوعة هو القاعدة الأولى كاملة, وتقدر بصفحة كاملة, أما الساقط من النسخة المخطوطة فهي عبارات متفرقة اشرت اليها في الهامش, وقد اعتبرت النسخة المخطوطة هي النسخة الأصلية لسببين:

الأول: إن الساقط من النسخة المطبوعة اكثر بكثير من الساقط من النسخة المخطوطة(كما سيتوضح من خلال الهوامش).

الثاني: إن النسخة المطبوعة لا يمكن أن تكون نسخة اصلية إلا إذا نص المؤلف أنه طُبِعَ تحت إشرافه, او حمل الكتاب توقيع المؤلف وهو ما لم يوجد في النسخة التي بين ايدينا.

٢) النسختان تحتويان على حاشية جانبية كتب فيها اسم القاعدة، أو الفائدة تحت عنوان: مطلب.

---

(٨٣) هذا الترقيم يشتمل على الغلاف والصفحات البيضاء في المخطوط؛ ولأجله نرى أنه يختلف عن الترقيم الموجود على "الوصف المادي" للمخطوط.

(٨٤) إلى هنا الكلام نفسه في النسختين المخطوطة والمطبوعة.

٣) كتبت المخطوطة بالمداد الأسود ما عدا كلمتي(قاعدة وفائدة) في المتن, وكلمة (مطلب) في الحاشية الجانبية حيث إنها كتبت بالمداد الأحمر.

٤) اعتمد نظام "التعقيبة" في النسخة المخطوطة، وهي ان تكتب أول كلمة للصفحة اللاحقة في أسفل الصفحة اليسرى غالبا لتدل على الكلمة التي ستبدأ بها الصفحة التي تليها، فبتتبع هذه التعقيبات يمكن الاطمئنان إلى تسلسل الكتاب.

٥) النسخة الأم وردت فيها قواعد كثيرة قد ذكرت تحت تسمية فائدة في النسخة الثانية، ولأننا اعتمدنا النسخة الأولى(المخطوطة)، كنسخة أصلية، فإننا رددنا الفائدة إلى القاعدة، تصحيحا على النسخة الأولى.

٦) نادرا ما وردت فائدة تحت اسم قاعدة في النسخة الثانية.

٧) في النسخة الثانية قام بوضع المصادر التي اعتمدها المؤلف, والتي احال إليها اثناء الكتابة داخل قوسين, وهذا ما لانجده في النسخة الأم.

المطلب الثاني: منهج المؤلف في المخطوط والباحثة في التحقيق.

الفرع الأول: منهج المؤلف في المخطوط.

١) لم يكثر من ذكر الآيات والأحاديث في القواعد والفوائد التي كتبها.

٢) رتب كتابه على أبواب الفقه لكنه لم يستوعبها جميعا.

٣) المذهب الذي اعتمده المؤلف في تأليف قواعده هو المذهب الحنفي، ولكننا نجده يتطرق أحيانا إلى مذهب الإمام الشافعي، وبشكل اقل المذاهب الأخرى.

٤) لم يعتمد في تقعيد القواعد على كتب القواعد الفقهية السابقة له إلا قليلا (وذلك في القواعد الفقهية المشهورة في بداية الكتاب حيث إنه اعتمد على الأشباه).

٥) إذا قال : الأشباه فإنه يقصد الأشباه لابن نجيم لأنه حنفي، واعتمد عليه في بداية الكتاب على الأغلب.

٦) كتب اسم القاعدة أو الفائدة في حاشية الصفحة دائما.-كما هو واضح من الصور المرفقة للمخطوطة-.

٧) اعتمد على كتاب الخانية كثيرا، -وهو من أمهات كتب المذهب الحنفي-، ومنهجه من الاقتباس منه أن يقرأ الأمثلة الكثيرة المذكورة فيها، ومن ثم يقتبس القاعدة من عبارة صغيرة واردة بين الأمثلة في أثناء الكلام عن الحكم الفقهي للحالات الواردة في الأمثلة.

٨) واحيانا لا توجد بين الأمثلة عبارة تصلح لتكون قاعدة أو فائدة؛ فيقوم هو بصياغة القاعدة أو الفائدة حسب ما يقتضيه المكان- وقد أشرت إلى هذه المواضع في الهامش-.

٩) اعتمد على ما توفر لديه من مصادر في استخراج الأمثلة لقواعده، وهي قليلة محدودة، ذكرها في بداية كتابه.

١٠) حاول أن يرد غالب عباراته إلى المصادر التي نقل منها، في أمانة علمية كبيرة، وكانت أساليبه في ذلك متعددة، فتارة يقول: (كما قال في الخانية) وهو الأكثر، و(على ما في الخانية)، و(وهو في البزازية)، و(وهما في الأشباه)، و(على احتمال صاحب الاشباه).

١١) وأحيانا ينسب القول إلى قائله فيقول: قال الإمام، أو قال أبو يوسف، أو محمد.

١٢) استخدم عبارات (أقول)، (قلت):حين يبدي رأيه في مسألة، معقبا على ما نقله من الكتب المختلفة.

١٣) قلما غير العبارات التي ينقلها من المصادر، وإذا غيرها فإنه يكتب "بتصرف" كما في نهاية القاعدة الرابعة.

١٤) أورد بعض الإشارات في أثناء الكتابة، متبعا في ذلك منهج من سبقه في التأليف مثل: (ه، اه، اهـ) إشارة إلى انتهاء العبارة أو انتهاء النقل, و(فح) بدلا من (فحينئذ), و(ح) بدلا من (حينئذ) وغيرها,- وقد اشرت إليها في الهامش-.

١٥) كثيرا ما يحيل إلى المصدر المذكور سابقا، ويقصد به آخر مصدر ذكر اسمه وبين مكانه.

١٦) حين ينقل الكلام عن احد العلماء فإنه يذكر اسمه، أو يكتفي بعبارة (قال)، ويكون المقصود آخر شخص مذكور؛ سواء كان قد صرح باسمه، أو ذكر اسم كتابه.

١٧) منهجه في الغالب أن يكتب القاعدة، ثم يكتب بعد ذلك بيانه، ومن ثم يقوم بتوضيح القاعدة بالأمثلة، ولكننا نجده أحيانا لا يذكر كلمة (بيانه) بل يتبع القاعدة بآراء العلماء، واقوالهم, وأحيانا الاختلافات التي ترد على القاعدة.

١٨) دأب المؤلف على أن يضع عنوانا فقهيا فاصلاً بين المواضيع مثل مسائل الشهادات ومسائل الإجارة وغيرها، إلا في مسائل القضاء حيث أنه لم يكتب العنوان فاصلا بين المواضيع،(وذلك في النسخة المخطوطة, أما في المطبوعة فإن العنوان موجود) بل كتبه على الجانب الأيسر من الصفحة،-أي في حاشية الصفحة-.

١٩) عند البدء بالمسائل فإنه يدرج تحت كل عنوان مجموعة من القواعد والفوائد ذات الصلة به، فيذكر في البداية المواضيع التي لها صلة مباشرة بالموضوع , ثم لا يلبث أن يذكر مسائل متفرقة, مبتعدا عن موضوع المسائل التي ادرجها تحتها.

٢٠) قلما نجد للقاضي محمود استنتاجات فقهية في كتابه، ولكنها إن وجدت على قلتها، فهي استنتاجات غاية في الدقة والرصانة-كما في القاعدة الثالثة والستين بعد المأتيين، وغيرها,مما ينبئ أنه كان نابغة في الفقه والاستنتاج، ولكن يبدو أنه لحرصه على الدقة العلمية، وخاصة أنه كان يقعد القواعد للفقه، اعتمد على النقل في اغلب كتابه ثقة بمن قبله أو تأدبا معهم.

٢١) لم يقتصر على القواعد الفقهية فقط، بل نرى أنه ادرج قواعد اخرى ضمن كتابه مثل القاعدة التاسعة والأربعين والتي هي عبارة عن قاعدة أصولية, وكذلك القاعدة التي يبدأ بها مسائل القضاء.

الفرع الثاني: منهج الباحثة في التحقيق.

١) خرجت الآيات القرآنية التي استشهد بها المصنف ذاكرةً اسم السورة ورقم الآية.

٢) خرجت الأحاديث التي وردت في المخطوطة.

٣) عنون القاضي محمود -رحمه الله- جميع القواعد والفوائد تحت اسم مطلب في الحاشية الجانبية للصفحة, فقمت بوضع المطلب مع اسمه فوق القاعدة أو الفائدة.

٤) قمت بوضع أرقام للقواعد تتسلسل من بداية المخطوطة الى نهاية القسم الذي حققته، تسهيلا لدراسةِ وضبطِ المخطوطة. ولم أرقم المطالب لأنها تحتوي على الفوائد والقواعد معا.

٥) ربطت القواعد والفوائد بمواضيع معاصرة ما فتح الله علي بذلك.

٦) كتبت المستثنيات في القواعد التي لها استثناء قدر الأمكان.

٧) وثقت القواعد والفوائد من المصدر الذي اعتمد عليه المؤلف-إن توفرت لدي المصادر- ومصادر اخرى ان وجدت فيها.

٨) قدمت المصدر الذي اعتمد عليه المؤلف -إن وجدته-أولا، دون أن أراعي في تقديمه التسلسل الزمني مع المصادر الأخرى.

٩) كتبت ما اعتمد عليه المؤلف من المصادر، ومن ثم أتبعته بكتب قواعد الفقه للمذاهب كلها-وكتب الأصول في بعض الأحيان-، وبعدها اكتب مصادر الفقه الحنفي، وان لم اجده في كل ذلك أشرت اليه في الهامش.

١٠) عرفت المصطلحات الفقهية والأصولية ومعاني الألفاظ الواردة في النص.

١١) صححت الأخطاء اللغوية والنحوية التي وردت في المخطوطة، وهي قليلة جدا، وأعزوها الى الناسخين الذين نسخوا المخطوطة، وبصورة عامة فإن النسخة المطبوعة هي اضبط من الناحية الإملائية من النسخة المخطوطة.

١٢) قمت بنقل بعض الفقرات من بعض الكتب لتوضيح معاني القواعد والفوائد، كما أني عرفت ببعض المصطلحات الغامضة التي ترد في هذه الفقرات زيادةً في الفائدة.

١٣) أعدت كتابة المخطوطة على نهج المحدثين في الكتابة، من تنقيط ووضع للفوارز والأقواس.

١٤) هنالك مصادر لم اتمكن من الإطلاع عليها، بالرغم من أني أطلت البحث عنها، وقد أشرت إليها في الهامش، مثل حاشية أبي السعود على الأشباه، و كتاب نور العين، وأدب القضاء للخصاف. وهنالك مصادر حصلت عليها ولكنها كانت صوراً لمخطوطات متهالكة فلم استفد منها مثل كتاب القنية.

١٥) ورد ذكر كتاب المبسوط في المخطوطة وهو يعني به واحدا من كتابين: الأصل للشيباني, أو المبسوط للسرخسي, وقد بينت المراد عند ذكر أحدهما باضافته لمؤلفه, وما لم أظفه فهو للسرخسي, لاشتهار كتابه بهذا الاسم أكثر من اشتهار كتاب الشيباني به. كما أني اتبعت الأسلوب نفسه حين ورود اسم المبسوط أثناء التحقيق.

١٦) هنالك مصطلحات وردت في المخطوطة تخص المذهب الحنفي، لذلك من الأفضل الإشارة إلى بعضها، فمثلا: كلما ذكر لفظ "الإمام" فإنه يقصد به أبا حنيفة، ولفظ "ظاهر الرواية" يقصد به ستة كتب على الراجح, صنفها الإمام محمد بن حسن الشيباني-رحمه الله-وهي: المبسوط(الأصل), والجامع الصغير, والجامع الكبير, والزيادات, والسير الصغير, والسير الكبير(٨٥)، ويقصد بلفظ "النوادر" المسائل التي رويت عن ائمة المذهب الأوائل: أبي حنيفة, وأبي يوسف, ومحمد بن الحسن الشيباني –رحمهم الله جميعا-.

(٨٥) حاشية الطحطاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح، أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي الحنفي، ت: ١٢٣١ه، الناشر المطبعة الكبرى الأميرية ببولاق، ١٣١٨هـ، مصر:١/١١، المذهب الحنفي ٢/٢٦١و٢٦٢.

الصفحة الأولى من النسخة المخطوطة

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين . والصلوة والسلام على سيدنا محمد خاتم النبيين . وعلى
آله وصحبه أجمعين أما بعد فيقول الفقير محمود بن حمزة الحسيني مفتي دمشق الشام
غفر الله تعالى له الذنوب والآثام . إن الزمان قد تغيرت أحواله . والعلم فيما نشاهد
في سائر الأقطار قلت رجاله . خصوصا علم الفقه فإنه درس أو كاد في كل إقليم .
ولعمري إن ذلك لبلاء عظيم . حيث قلت الرواية . وفقدت الدراية . وصعب
الوصول إلى المسائل الشرعية . وركب أكثر الناس متن عمياء في حوادث الرعية .
فوجب تقريب الطريق للوصول إلى أجوبة النوازل . برعاية الضوابط والقواعد وتسهيل
المسالك . على السالك . بتحرير الفوائد . وحذف الزوائد . فاستخرت الله تعالى
في جمع كتاب يحتوي على ما ذكر آخذا ذلك من الكتب المعتمدة كالجامع الصغير والخانية
والخصاف وشرح السير الكبير والهندية وأنفع الوسائل والبزازية والخلاصة والدر المختار
والأشباه والحواشي وغيرها مصرحا في كل مسألة بالمأخذ والباب . ليرجع
إليه الناظر عند الاحتياج إلى الجواب . خدمة لشريعة سيد الأنام . عليه أفضل الصلاة
وأتم السلام . وليكون أثرا من آثار عصر سلطاننا الأعظم . زينة ملوك آل عثمان

الصفحة الأخيرة من النسخة المخطوطة

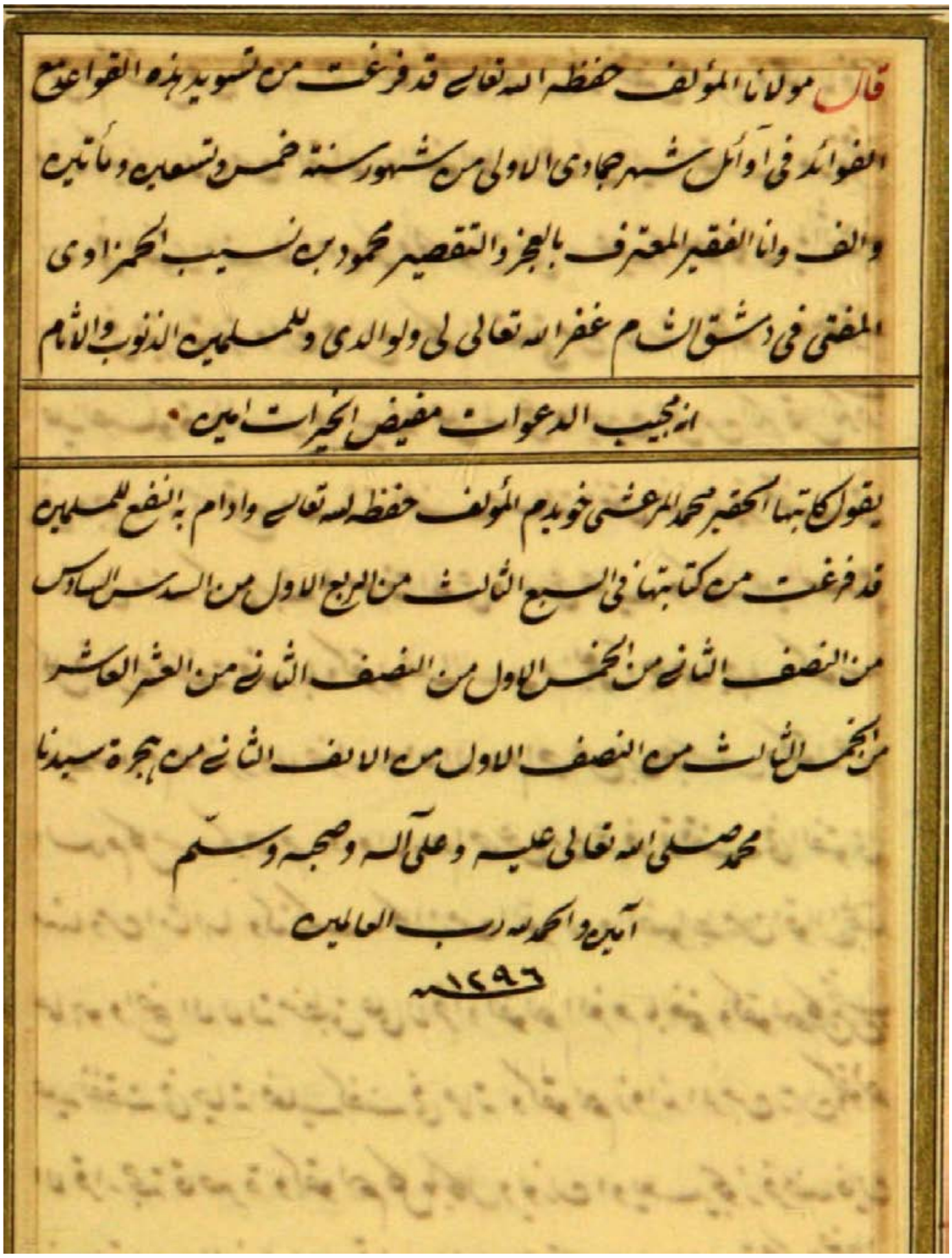

قال مولانا المؤلف حفظه الله تعالى قد فرغت من تسويد هذه القواعد و
الفوائد في أوائل شهر جمادى الاولى من شهور سنة خمس وتسعين ومائتين
والف وانا الفقير المعترف بالعجز والتقصير محمود بن نسيب الحمزاوي
المفتي في دمشق الشام غفر الله تعالى لي ولوالدي وللمسلمين الذنوب والاثام
انه مجيب الدعوات مفيض الخيرات امين

يقول كاتبها الحقير محمد المرعشي خويدم المؤلف حفظه الله تعالى وادام به النفع للمسلمين
قد فرغت من كتابتها في السبع الثالث من الربع الاول من السدس السادس
من النصف الثاني من الخمس الاول من النصف الثاني من العشر العاشر
من الخمس الثالث من النصف الاول من الالف الثاني من هجرة سيدنا
محمد صلى الله تعالى عليه وعلى آله وصحبه وسلم
آمين والحمد لله رب العالمين
١٢٩٦ سنه

القسم المحقق: مسائل الطهارة

مطلب: لا ثواب إلا بالنية

١- **قاعدة: لا ثواب إلا بالنية (كذا في الأشباه).** [٨٦]

بيانه: إن المقصود منها تمييز العبادة عن العادة، وتمييز بعض العبادات عن بعض[٨٧]، كالذبح مثلا فإنه قد يكون للأكل فيكون مباحا أو مندوبا [٨٨][٨٩]، وقد يكون للأضحية فيكون عبادة[٩٠]، وقد يكون لقدوم أمير فيكون حراما أو كفرا على قولٍ (أفاده في الأشباه) [٩١].

مطلب: تعريف النية.

فائدة: النية: قصد الطاعة والتقرب إلى الله تعالى في إيجاد الفعل، كذا في الأشباه[٩٢].

مطلب: ما لا يكون إلا عبادة لا يحتاج إلى النية

٢- **قاعدة: ما لا يكون إلا عبادة لا يحتاج إلى النية، كذا في الأشباه[٩٣].**

بيانه: أن ما لا يكون عادة، ولا يلتبس بغيره،لا تشترط فيه النية، كالإيمان بالله تعالى والمعرفة، والخوف، والرجاء، والنية، وقراءة القرآن، والأذكار؛ فإنها لا تحتاج للنية لتميزها بعدم التباسها بغيرها، كذا أفاده في المحل المزبور[٩٤] بتصرف[٩٥].

---

(٨٦) الْأَشْبَاهُ وَالنَّظَائِرُ لابن نجيم ١٧/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر، أحمد بن محمد مكي، أبو العباس، شهاب الدين الحسيني الحموي الحنفي ت: ١٠٩٨هـ، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م (الأشباه والنظائر لابن نجيم بأعلى الصفحة يليه - مفصولا بفاصل - شرحه «غمز عيون البصائر» لأحمد الحموي، ٥١/١.

(٨٧) المنثور في القواعد الفقهية:، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي ت: ٧٩٤هـ، وزارة الأوقاف الكويتية، الطبعة الثانية، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م، ٢٩٠/٣. شرح الكوكب المنير، تقي الدين أبو البقاء محمد بن أحمد بن عبد العزيز بن علي الفتوحي المعروف بابن النجار الحنبلي ت: ٩٧٢هـ، تحقيق: محمد الزحيلي ونزيه حماد، مكتبة العبيكان، الطبعة الثانية ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م ٤٣/١، القواعد والضوابط الفقهية المتضمنة للتيسير، عبد الرحمن بن صالح العبد اللطيف، عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الأولى، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م: ٢٤٠/١. البحر الرائق شرح كنز الدقائق، زين الدين بن إبراهيم بن محمد، المعروف بابن نجيم المصري ت: ٩٧٠هـ، وفي آخره: تكملة البحر الرائق لمحمد بن حسين بن علي الطوري الحنفي القادري (ت بعد ١١٣٨ هـ)، وبالحاشية: منحة الخالق لابن عابدين، دار الكتاب الإسلامي، الطبعة الثانية - بدون تاريخ ٢٩٢/١.

(٨٨) الوجيز في إيضاح قواعد الفقة الكلية، ١٢٦/١.

(٨٩) أي حتى إذا لم ينو.

(٩٠) فلا ثواب إلا بالنية.

(٩١) الْأَشْبَاهُ وَالنَّظَائِرُ لابن نجيم ٢٥/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر ١٠٥/١.

(٩٢) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٢٤/١، نقله ابن نجيم عن التلويح شرح التلويح على التوضيح١٧٥/١، غمز عيون البصائر، أحمد بن محمد مكي، أبو العباس، شهاب الدين الحسيني الحموي الحنفي ت: ١٠٩٨هـ، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م:٥١/١، قواعد الفقه، محمد عميم الإحسان المجددي البركتي، الصدف ببلشرز – كراتشي، الطبعة الأولى، ١٤٠٧ – ١٩٨٦: ٥٣٧/١، الوجيز في إيضاح قواعد الفقه الكلية، ١٢٥/١.

(٩٣) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٢٥/١.

(٩٤) زَبَرَ الكِتابَ يَزْبِره، ويَزْبُره زَبْراً: كَتَبَه، (المزبور:أي المكتوب)، ينظر: الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية ٨٦٥/٣، المحكم والمحيط الأعظم ٣٣/٩، معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية ١٩٩/٢، لسان العرب، تألبف: محمد بن مكرم بن علي، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعى الإفريقى ت: ٧١١هـ، دار صادر – بيروت، الطبعة الثالثة - ١٤١٤ هـ، ٣١٠/٥.

مطلب: النية لا تحتاج إلى نية.

فائدة: النية لا تحتاج إلى نية كما علمته في القاعدة المارة، وصرَّح بذلك في الأشباه[(٩٦)].

مطلب: اليقين لا يزول بالشك.

٣- قاعدة: اليقين لا يزول بالشك، كذا في الأشباه[(٩٧)].

---

(٩٥) الدر المختار وحاشية ابن عابدين ١٠٨/١.

(٩٦) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٢٥/١، ولو كانت النية محتاجة إلى نية، لاحتاجت النية الثانية إلى نية، وهكذا، وهذا يلزم منه الدور والتسلسل وهو باطل، الفروق للقرافي١٤٤/١.

(٩٧) الأشباه والنظائر لابن نجيم /٤٧، غمز عيون البصائر، ١٩٣/١، شرح القواعد الفقهية: ٧٩/١، من أصول الفقه على منهج أهل الحديث زكريا بن غلام قادر الباكستاني، دار الخراز، الطبعة الأولى ١٤٢٣هـ-٢٠٠٢م: ١٨٨/١، القواعد والضوابط الفقهية المتضمنة للتيسير ٦٥٣/٢.

هذه القاعدة من أصول أبي حنيفة -رحمه الله- وقد عبر عنها في تأسيس النظر بقوله: (الأصل عند أبي حنيفة أنه متى عُرف ثبوت الشيء من طريق الإحاطة والتيقن لأي معنى كان، فهو على ذلك ما لم يتيقن بخلافه).وهي الأصل الأول من أصول الإمام الكرخي (كما نقله عنه صاحب أصول البزدوي) وعبر عنها بقوله: (إن ما ثبت باليقين لا يزول بالشك)، أما أدلة ثبوت هذه القاعدة فهي:

أولا: قوله تعالى ﭽ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﭼ يونس: ٣٦.

ثانيا: قول رسول الله ﷺ: فيما يرويه عباد بن تميم، عن عمه، أنه شكا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم الرجل الذي يخيل إليه أنه يجد الشيء في الصلاة ؟ فقال: " لا ينفتل - أو لا ينصرف - حتى يسمع صوتا أو يجد ريحا " صحيح البخاري (الجامع الصحيح المختصر) أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري، دار ابن كثير، اليمامة، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا – بيروت، الطبعة الثالثة، ١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م- كتاب الوضوء، باب من لا يتوضأ من الشك حتى يستيقن برقم ١٣٧: ٦٤/١، وصحيح مسلم (أبو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم النيسابوري) نشر دار الجيل بيروت ودار الأفاق الجديدة ـ بيروت:كتاب الحيض، باب الدليل على أن من تيقن الطهارة. برقم ٨٣٠: ج١/ ١٨٩.

"ينظر: الأشباه والنظائر، عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي (المتوفى: ٩١١هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤١١هـ - ١٩٩٠م:٧/١، و الوجيز في إيضاح قواعد الفقة الكلية:١٦٦/١، والمدخل إلى دراسة المذاهب الفقهية، على جمعة محمد عبد الوهاب، دار السلام – القاهرة، الطبعة الثانية - ١٤٢٢ هـ - ٢٠٠١ م: ٣٢٩/١.

وقد استثنى ابن نجيم مِنْ هذه القاعدة مَسَائِل:

الْأُولَى: الْمُسْتَحَاضَةُ الْمُتَحَيِّرَةُ يَلْزَمُهَا الِاغْتِسَالُ لِكُلِّ صَلَاةٍ وَهُوَ الصَّحِيحُ

الثَّانِيَةُ: إذَا وَجَدَ بَلَلًا وَلَا يَدْرِي أَنَّهُ مَنِيٌّ، أَوْ مَذْيٌ قَدَّمْنَا إيجَابَ الْغُسْلِ مَعَ وُجُودِ الشَّكِّ.

الثَّالِثَةُ: وَجَدَ فَأْرَةً مَيِّتَةً وَلَمْ يَدْرِ مَتَى وَقَعَتْ وَكَانَ قَدْ تَوَضَّأَ مِنْهَا، قَدَّمْنَا وُجُوبَ الْإِعَادَةِ عَلَيْهِ مُفَصَّلًا مَعَ الشَّكِّ.

الرَّابِعَةُ: قَدَّمْنَا أَنَّهُ لَوْ شَكَّ هَلْ كَبَّرَ لِلِافْتِتَاحِ، أَوْ لَا، أَوْ أَحْدَثَ أَوْ لَا، أَوْ مَسَحَ رَأْسَهُ، أَوْ لَا وَكَانَ أَوَّلَ مَا عَرَضَ لَهُ اسْتَقْبَلَ.

الْخَامِسَةُ: أَصَابَتْ ثَوْبَهُ نَجَاسَةٌ وَلَا يَدْرِي أَيَّ مَوْضِعٍ أَصَابَتْهُ، غَسَلَ الْكُلَّ

السَّادِسَةُ: رَمَى صَيْدًا فَجَرَحَهُ، ثُمَّ تَغَيَّبَ عَنْ بَصَرِهِ، ثُمَّ وَجَدَهُ مَيِّتًا وَلَا يَدْرِي سَبَبَ مَوْتِهِ يَحْرُمُ مَعَ وُجُودِ الشَّكِّ لَكِنْ شَرَطَ فِي الْكَنْزِ لِحُرْمَتِهِ أَنْ يَقْعُدَ عَنْ طَلَبِهِ، وَشَرَطَ قَاضِي خَانْ أَنْ يَتَوَارَى عَنْ بَصَرِهِ.

ويتفرع عليها قواعد كثيرة، منها، أن الأصل بقاء ما كان على ما كان[(٩٨)(٩٩)].

وبيانه: من تيقن الطهارة وشك في الحدث فهو متطهر، ومن تيقن الحدث وشك في الطهارة فهو محدِث، كذا أفاده[(١٠٠)].

مطلب: المشقة تجلب التيسير

٤- قاعدة: المشقة تجلب التيسير، كذا في الأشباه [(١٠١)].

السَّابعَةُ: لَوْ أَكَلَتْ الْهِرَّةُ فأرَةً، قَالُوا: إن شَرِبَتْ على فَوْرِها الْمَاءَ يَتَنجَّسُ كشَارِبِ الْخَمْرِ إذَا شَرِبَ الْمَاءَ عَلَى فَوْرِهِ وَلَوْ مَكَثَتْ سَاعَةً، ثمَّ شَرِبَتْ لَا يَتنجَّسُ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ لِاحتِمَالِ غَسْلِهَا فَمَهَا بِلُعَابِهَا.المصدر السابق نفسه٦٢/١.

(٩٨) الْأَشْبَاهُ وَالنَّظَائِرُ لأبن نجيم ٤٩/١، الأشباه والنظائر للسيوطي ٥١/١، شرح القواعد الفقهية ٨٧/١، الوجيز في إيضاح قواعد الفقة الكلية ١٧٢/١، القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الأربعة د. محمد مصطفى الزحيلي، عميد كلية الشريعة والدراسات الإسلامية - جامعة الشارقة، دار الفكر – دمشق، الطبعة الأولى، ١٤٢٧ هـ - ٢٠٠٦م: ١٢٩/١.

(٩٩) وهذا ما يسمى في علم الأصول بـ(الاستصحاب).والاستصحاب هوَ: ظَنُّ دوَامِ الشَّيْءِ بنَاءً علَى ثبُوتِ وُجُودِهِ قبْلَ ذلكَ، وَهوَ - أعْنِي هذَا الظَّنَّ - حُجَّةٌ عِنْدَ الْأَكْثَرِينَ، مِنْهُمْ: مَالِكٌ، وَأَحْمَدُ، وَالْمُزَنِيُّ، وَالصَّيْرَفِيُّ، وَإِمَامُ الْحَرَمَيْنِ، وَالْغَزَالِيُّ، وَجَمَاعَةٌ مِنْ أَصْحَابِ الشَّافِعِيِّ، خِلَافًا لِجُمْهُورِ الْحَنَفِيَّةِ، وَأَبِي الْحُسَيْنِ الْبَصْرِيِّ، وَجَمَاعَةٍ مِنَ الْمُتَكَلِّمِينَ. شرح مختصر الروضة، تأليف : سليمان بن عبد القوي بن الكريم الطوفي الصرصري، أبو الربيع، نجم الدين ت : ٧١٦هـ، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، الناشر : مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، ١٤٨/٣، البحر المحيط في أصول الفقه، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي (المتوفى: ٧٩٤هـ)، حققه، وضبط نصوصه وخرج أحاديثه وعلق عليه: د. محمد محمد تامر، دار الكتب العلمية، لبنان/ بيروت، ١٤٢١هـ - ٢٠٠٠م: ١٣/٨، المدخل إلى مذهب الإمام أحمد بن حنبل، عبد القادر بن أحمد بن مصطفى بن عبد الرحيم بن محمد بدران،ت: ١٣٤٦هـ، تحقيق: د. عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة – بيروت،الطبعة الثانية، ١٤٠١، ٢٨٦/١، الوجيز في إيضاح قواعد الفقة الكلية١٧٣/١.

(١٠٠) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٤٩/١، العدة في أصول الفقه، القاضي أبو يعلى، محمد بن الحسين بن محمد بن خلف ابن الفراء، ت: ٤٥٨هـ، حققه وعلق عليه وخرج نصه: د أحمد بن علي بن سير المباركي، بدون ناشر، الطبعة الثانية ١٤١٠ هـ - ١٩٩٠ م، ١٢٦٧/٤، الفقيه و المتفقه، ابو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي الخطيب البغدادي،ت: ٤٦٣هـ، تحقيق: أبو عبد الرحمن عادل بن يوسف الغرازي، دار ابن الجوزي – السعودية، الطبعة الثانية، ١٤٢١هـ،٥٢٧/١، المدخل إلى دراسة المذاهب الفقهية ٣٤١/١.

(١٠١) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٦٤/١، الأشباه والنظائر، تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين السبكي، ت: ٧٧١هـ، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى ١٤١١هـ- ١٩٩١م:١ /٤٩، المنثور في القواعد الفقهية ١٦٩/٣.

دَلِيل القاعدة: قَوْله تعالَى: ﴿ ﮪ ﮫ ﮬ ﮭ ﮮ ﮯ ﮰ ﮱ ﯓ ﴾ ﴿الْحَج: من الآية ٧٨﴾. إِشَارَة إِلَى مَا خفف عَن هَذِه الْأمة من التَّشْدِيد على غَيرهم، من الإصر وَنَحْوه، وَمَا لَهُم من تخفيفات أخر دفعا للْمَشَقَّة: كَمَا قَالَ تعالَى: ﴿ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ﴾ ﴿الْأَنْفَال:من الآية ٦٦﴾، وَكَذَلِكَ تَخْفِيف الْخمسين صَلَاة فِي الْإِسْرَاء إِلَى خمس صلوَات، وَغير ذَلِك مِمَّا لَا يتحَصر، وَقد قَالَ تعالَى: ﴿ﮪ ﮫ ﮬ ﮭ ﮮ ﮯ ﮰ ﮱ ﯓ ﴾ ﴿الْبَقَرَة: من الآية ١٨٥﴾، : ﴿ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﴾ ﴿النِّسَاء:من الآية ٢٨﴾، وَغير ذَلِك.

ينظر: التحبير شرح التحرير في أصول الفقه، علاء الدين أبو الحسن علي بن سليمان المرداوي الحنبلي، ت: ٨٨٥هـ، تحقيق: د. عبد الرحمن الجبرين، د. عوض القرني، د. أحمد السراح، مكتبة الرشد - السعودية / الرياض، الطبعة الأولى، ١٤٢١هـ - ٢٠٠٠م: ٣٨٤٧/٨.

وتخفِيفَاتُ الشَّرْعِ سِتَّةُ أَنْوَاعٍ:

الْأَوَّلُ: تخفِيفُ إسْقَاطٍ، كإِسْقَاطِ الْجُمُعَةِ وَالْحَجِّ، وَالْعُمْرَةِ، وَالْجِهَادِ بِالْأَعْذَارِ.

الثَّانِي: تخفِيفُ تنقِيصٍ، كَالْقَصْرِ.

الثَّالِثُ: تخفِيفُ إبْدَالٍ، كَإِبْدَالِ الْوُضُوءِ، وَالْغُسْلِ بِالتَّيَمُّمِ، وَالْقِيَامِ فِي الصَّلَاةِ بِالْقُعُودِ وَالِاضْطِجَاعِ، أَوْ الْإِيمَاءِ، وَالصِّيَامِ بِالْإِطْعَامِ.

الرَّابِعُ: تخفِيفُ تقْدِيمٍ، كَالْجَمْعِ، وَتقْدِيمِ الزَّكَاةِ عَلَى الْحَوْلِ، وَزَكَاةِ الْفِطْرِ فِي رَمَضَانَ، وَالْكَفَّارَةِ عَلَى الْحِنْثِ.

ويتخرج على هذه القاعدة جميع رخص الشرع وتخفيفاته، كترك الجمعة والعيدين، والتنفل على الدابة، وجواز التيمم، واستحباب القرعة بين الزوجات، والقصر بسبب السفر، وكالتيمم عند الخوف على نفسه أو عضوه أو من زيادة المرض أو بطئه(١٠٢)، والقعود في صلاة الفرض، والاضطجاع فيها، والإيماء وغير ذلك بسبب المرض(١٠٣)، وكالصلاة مع النجاسة المعفو عنها كما دون ربع الثوب من مخففة، وقدر الدرهم في المغلظة، ونجاسة المعذور التي تصيب ثيابه وكان كلما غسلها خرجت(١٠٤)، ودم البراغيث والبق في الثوب بسبب العسر وعموم البلوى وأشباه ذلك، كذا في الأشباه بتصرف(١٠٥).

مطلب: ما جاز بعذر بطل بزواله.

٥- قاعدة :ما جاز لعذر بطل بزواله، كذا في الأشباه(١٠٦).

بيانه: إن القدرة على استعمال الماء تبطل التيمم، فإن كان لفقد الماء بطل بالقدرة عليه، وإن كان لمرض بطل ببرئه، وإن كان لبرد بطل بزواله، كذا أفاده(١٠٧).

مطلب: إذا تعارضت مفسدتان

٦- قاعدة :إذا تعارضت مفسدتان روعي أعظمهما ضررا بارتكاب أخفهما، كذا في الأشباه(١٠٨).

ثم قال: والأصل في جنس هذه المسائل أن من ابتلي ببليتين وهما متساويتان يأخذ بأيهما شاء، وإن اختلفتا يختار أهونهما؛ لأن مباشرة الحرام لا تجوز إلا للضرورة، ولا ضرورة في حق الزيادة. (١٠٩)

مثاله: رجل عليه جرح لو سجد سال جرحه، وإن لم يسجد لم يسل؛ فإنه يصلي قاعدا يوميء(١١٠) للركوع والسجود؛ لأن ترك السجود أهون من ترك الصلاة مع الحدث(١١١). انتهى. (١١٢)

الْخَامِسُ: تَخْفِيفُ تَأْخِيرٍ، كَالْجَمْعِ، وَتَأْخِيرِ رَمَضَانَ لِلْمَرِيضِ وَالْمُسَافِرِ ؛ وَتَأْخِيرِ الصَّلَاةِ فِي حَقِّ مُشْتَغِلٍ بِإِنْقَاذِ غَرِيقٍ، أَوْ نَحْوِهِ مِنْ الْأَعْذَارِ.

السَّادِسُ: تَخْفِيفُ تَرْخِيصٍ، كَصَلَاةِ الْمُسْتَجْمِرِ، مَعَ بَقِيَّةِ النَّجْوِ، وَشُرْبِ الْخَمْرِ لِلْغُصَّةِ، وَأَكْلِ النَّجَاسَةِ لِلتَّدَاوِي، وَنَحْوِ ذَلِكَ.

وَاسْتَدْرَكَ الْعَلَائِيُّ سَابِعًا، وَهُوَ: تَخْفِيفُ تَغْيِيرٍ، كَتَغَيُّرِ نَظْمِ الصَّلَاةِ فِي الْخَوْفِ.

ينظر: الأشباه والنظائر للسيوطي ٧٦/١- ٨٣، : القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الأربعة، ٢٦٩/١و٢٧٠.

(١٠٢) أي تأخرُ شفائه.

(١٠٣)المصادر السابقة نفسها. وذلك لأن سيلان الدم ومفارقتهُ موضعَ خروجه مبطلٌ للوضوء عند الحنفية.

(١٠٤) كمن ابتلي بسلس البول، أو بالاستحاضة.

(١٠٥) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٧٤/١و٧٥.

(١٠٦) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٧٤/١، الأشباه والنظائر للسيوطي ٨٥/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر ٢٧٨/١، شرح القواعد الفقهية ١٨٩/١، قواعد الفقه ١١٥/١، الوجيز في إيضاح قواعد الفقة الكلية ٢٤١/١، القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الأربعة ٣٩٥/١، مجلة الأحكام العدلية: لجنة مكونة من عدة علماء وفقهاء في الخلافة العثمانية، تحقيق: نجيب هواويني، الناشر: نور محمد، كارخانه تجارتِ كتب، آرام باغ، كراتشي: ١٩/١.

(١٠٧).المصادر السابقة نفسها.

(١٠٨)الأشباه والنظائر لابن نجيم ٧٦/١، مجلة الأحكام العدلية ج١/ص١٩.

(١٠٩) تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ، عثمان بن علي بن محجن البارعي، فخر الدين الزيلعي الحنفي، ت: ٧٤٣ هـ، والحاشية: شهاب الدين أحمد بن محمد بن أحمد بن يونس بن إسماعيل بن يونس الشِّلْبِيُّ ت: ١٠٢١ هـ، المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، الطبعة الأولى، ١٣١٣ هـ، ج١/ص٩٨.

ثم قال: وكذا شيخ لا يقدر على القراءة قائما ويقدر عليها قاعدا يصلي قاعدا لأنه يجوز حالة الاختيار في النفل، ولا يجوز ترك القراءة بحال، ولو كان معه ثوبان نجاسة كل واحد منهما أكثر من قدر الدرهم يتخير ما لم يبلغ أحدهما ربع الثوب لاستوائهما(١١٣) في المنع. انتهى(١١٤).

مطلب: الاجتهاد لا ينقض بالاجتهاد.

٧- قاعدة: الاجتهاد لا ينقض بالاجتهاد، كذا في الأشباه(١١٥).

قال(١١٦): ومن فروع ذلك: لو تغير اجتهاده في القِبلة عمل بالثاني حتى لو صلّى أربع ركعات لأربع جهات بالاجتهاد فلا قضاء. انتهى(١١٧).

ثم قال(١١٨): ومنها: لو كان لرجل ثوبان أحدهما نجس فتحرّى وصلّى بأحدهما, ثم وقع تحريه على طهارة الآخر لم يعتبر الثاني(١١٩).اه وعدَّ فروعا لهذه القاعدة.

قلت(١٢٠): هذان الفرعان إنما يكونان من فروع هذه القاعدة إذا أريد بالاجتهاد مطلقه(١٢١) كما أفاده أبو السعود(١٢٢) في حاشيته عليه(١٢٣).

---

(١١٠) وردت (يومي) في النسختين.

(١١١) وذلك لأن سيلان الدم ومفارقته موضع خروجه مبطل للوضوء عند الحنفية.

(١١٢) المصدر نفسه.

(١١٣) كتبت في النسخة الثانية(لاستوايهما).

(١١٤) وتفصيل المثال كالآتي:

لَوْ كَانَ عند شخص ثوبان فيهما دم، وكان دَمُ أحدِ الثوبين قَدْرَ الرُّبْعِ وَدَمُ الْآخَرِ أَقَلَّ يُصَلِّي فِي أَقَلِّهِمَا دَمًا وَلَا يَجُوزُ عَكْسُهُ؛ لِأَنَّ لِلرُّبْعِ حُكْمَ الْكُلِّ وَلَوْ كَانَ فِي كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا قَدْرُ الرُّبْعِ أَوْ كَانَ فِي أَحَدِهِمَا أَكْثَرُ لَكِنْ لَا يَبْلُغُ ثَلَاثَةَ أَرْبَاعِهِ وَفِي الْآخَرِ قَدْرُ الرُّبْعِ صَلَّى فِي أَيِّهِمَا شَاءَ لِاسْتِوَائِهِمَا فِي الْحُكْمِ، وَالْأَفْضَلُ أَنْ يُصَلِّيَ فِي أَقَلِّهِمَا نَجَاسَةً، وَلَوْ كَانَ رُبْعُ أَحَدِهِمَا طَاهِرًا وَالْآخَرُ أَقَلَّ مِنْ الرُّبْعِ يُصَلِّي فِي الَّذِي هُوَ رُبْعُهُ طَاهِرٌ وَلَا يَجُوزُ الْعَكْسُ.

وَلَوْ أَنَّ امْرَأَةً لَوْ صَلَّتْ قَائِمَةً يَنْكَشِفُ مِنْ عَوْرَتِهَا قَدْرُ مَا يَمْنَعُ جَوَازَ الصَّلَاةِ، وَلَوْ صَلَّتْ قَاعِدَةً لَا يَنْكَشِفُ مِنْهَا شَيْءٌ، فَإِنَّهَا تصَلِّي قَاعِدَةً لِمَا ذَكَرْنَا أَنَّ تَرْكَ الْقِيَامِ أَهْوَنُ وَلَوْ كَانَ الثَّوْبُ يُغَطِّي جَسَدَهَا وَرُبْعَ رَأْسِهَا فَتَرَكَتْ تَغْطِيَةَ الرَّأْسِ لَا يَجُوزُ وَلَوْ كَانَ يُغَطِّي أَقَلَّ مِنْ الرُّبْعِ لَا يَضُرُّهَا تَرْكُهُ؛ لِأَنَّ لِلرُّبْعِ حُكْمَ الْكُلِّ وَمَا دُونَهُ لَا يُعْطَى لَهُ حُكْمُ الْكُلِّ وَالسَّتْرُ أَفْضَلُ تَقْلِيلًا لِلِانْكِشَافِ ينظر: تبيين الحقائق، ج١/ ص٩٨.

(١١٥) الأشباه والنظائر لابن نجيم ٨٩/١، المنثور في القواعد الفقهية٩٣/١، الأشباه والنظائر للسيوطي ١٠١/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر، ٣٢٥/١، القواعد والضوابط الفقهية المتضمنة للتيسير ٥٥/١، أُصُولُ الفِقهِ الذي لا يَسَعُ الفَقِيهِ جَهلَهُ٤٧٢/١،، القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الأربعة ٣٨٩/١.

(١١٦) القول لابن نجيم –رحمه الله-.

(١١٧) المنثور في القواعد الفقهية ٩٤/١، المبسوط للسرخسي ٣٣٧/١٠، البحر الرائق شرح كنز الدقائق ٣٠٤/١.

(١١٨) القول لابن نجيم –رحمه الله-.

(١١٩) تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ ٢٣٣/٤، البحر الرائق شرح كنز الدقائق ١١٥/٧، حاشية ابن عابدين ١٩٣/٧.

(١٢٠) القول للقاضي محمود –رحمه الله-.

(١٢١) وذلك لأنه إن لم يرِد مطلق الاجتهاد من العامي وغيره، لما دخلت الأمثلة المذكورة ضمن القاعدة، ولشملت اجتهاد المجتهدين المفتين فقط.

(١٢٢) هو محمد بن علي بن إسكندر، الحسيني، المصري، فقيه حنفي، وله آثار فقهية طيبة، منها: شرح نور الإيضاح باسم (وضوء المصباح في شرح نور الإيضاح) في فروع الفقه الحنفي،، و (عمدة الناظر على الأشباه والنظائر)، توفي سنة ١١٧٢هـ- ١٧٥٨م.

مطلب: إذا اجتمع أمران من جنس واحد.

٨- قاعدة: إذا اجتمع أمران من جنس واحد ولم يختلف مقصودهما دخل أحدهما في الآخر غالباً، كذا في الأشباه[١٢٤].

ويتفرع على ذلك: لو اجتمع حدث وجنابة، أو حدث وحيض، كفى الغسل الواحد، كذا أفاده[١٢٥].

مطلب: مرارة كل شيء كبوله.

٩- قاعدة: مرارة كل شيء كبوله، وجرة البعير[١٢٦] كسرقينه[١٢٧]، كذا في الأشباه[١٢٨] والدر المختار[١٢٩].

يعني: إن كان بوله نجسا مغلظا، أو مخففا فهي كذلك خلافا ووفاقا[١٣٠].

معجم المؤلفين، عمر بن رضا كحالة الدمشقي (المتوفى: ١٤٠٨هـ)، مكتبة المثنى - بيروت، ودار إحياء التراث العربي بيروت: ٣٠٧/١٠

وكتابه هذا –أي عمدة الناظر على الأشباه والنظائر- ما زال مخطوطا، ولم يحقق منه سوى قاعدة (اليقين لا يزول بالشك) فقط قام بتحقيقها عبد الكريم جاموس بن مصطفى وقدمها إلى جامعة الأزهر، كلية الدراسات الإسلامية والعربية للبنين –القاهرة، شعبة الشريعة الإسلامية، كجزء من متطلبات نيل درجة الماجستير.

(١٢٣) أي حاشية أبي السعود على الأشباه، ولم أتمكن من الاطلاع على هذه الحاشية.

(١٢٤) الأشباه والنظائر لابن نجيم ١٢٦/١، الأشباه والنظائر للسبكي ٩٥/١، الأشباه والنظائر للسيوطي ١٢٦/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر ٣٩١/١، ؛ قواعد الفقه ٥٤/١، القواعد والضوابط الفقهية المتضمنة للتيسير ٨١/١، القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الأربعة ٧١٣/٢. إيضاح القواعد الفقهية لطلاب المدرسة الصولتية للحجي، عبد الله بن سعيد بن محمد عبادي اللّحجي ت: ١٤١٠هـ ط: الثالثة، ١٤١٠ هـ.

ومنها: لو قص المحرم أظفار يديه و رجليه في مجلس واحد فإنه يجب عليه دم واحد اتفاقا، وإن كان في مجالس فكذلك عند محمد - رحمه الله-.ينظر: الأشباه والنظائر لابن نجيم ١١٢/١.

(١٢٥) ويقصد المؤلف أن ابن نجيم –رحمه الله- أفاده.

(١٢٦) الجِرَّةُ: جِرَّةُ الْبَعِيرِ حِينَ يَجْتَرُّها فيَقْرِضُها ثمَّ يَكْظِمُها. الْجَوْهَرِيُّ: الجِرَّةُ، بِالْكَسْرِ، مَا يُخْرِجُهُ الْبَعِيرُ للاجْتِرار. واجْتَرَّ الْبَعِيرُ: مِنَ الجِرَّةِ، وَكُلُّ ذِي كَرِشٍ يَجْتَرُّ. لسان العرب ١٣٠/٤.

وجرة البعير: هي ما يصعد من جوفه إلى فيه فكذا جرة البقر والغنم. مراقي الفلاح ١ /١٠١.

(١٢٧) السرجين: هو روث الحيوانات الجاف، و يقال سرقين، معجم الألفاظ التاريخية في العصر المملوكي، محمد أحمد دهمان، دار الفكر المعاصر ـ بيروت ـ لبنان، دار الفكر ـ دمشق ـ سوريا، الطبعة الأولى ١٤١٠ هـ ـ ١٩٩٠ م، ٩٠/١.

(١٢٨) الأشباه والنظائر لابن نجيم ١٣٨/١، ؛ فتح القدير ٢٠٥/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر ١٤/٢.

(١٢٩) الدر المختار٣٧٧/١، فتح القدير باب الأنجاس وتطهيرها ج١/ص٣٧٩ ومراقي الفلاح باب النجاسة الخفيفة ج١ /ص١٠١.

(١٣٠) النجاسة الخفيفة:كبول الفرس على المفتى به لأنه مأكول، وإن كره لحمه، وعند محمد طاهر، وكذا بول كل ما يؤكل لحمه من النعم الأهلية والوحشية كالغنم والغزال قيد ببولها، لأن روث الخيل والبغال والحمير وخثي البقر(وَهوَ خَرْؤه أيام الرَّبيع، لسان العرب ١١/٣) وبعر الغنم نجاسته مغلظة عند الإمام لعدم تعارض نصين، وعندهما خفيفة لاختلاف العلماء وهو الأظهر لعموم البلوى، وطهرها محمد آخرا، وقال لا يمنع الروث وإن فحش لبلوى الناس بامتلاء الطرق والخانات بها.

وأما دم السمك ولعاب البغل والحمار فطاهر في ظاهر الرواية وهو الصحيح.

ومن الخفيفة خرء طير لا يؤكل كالصقر والحدأة في الأصح لعموم الضرورة، وفي رواية طاهر وصححه السرخسي. ينظر:مراقي الفلاح باب النجاسة الخفيفة ج١ /ص١٠١.

أما النجاسة المغلظة فكالخمر والدم المسفوح عند الإمام، ولحم الميتة وإهابها، وبول ما لا يؤكل لحمه كالآدمي، ولو رضيعا، والذئب وبول الفأرة ينجس الماء، ونجو الكلب، ورجيع السباع من البهائم كالفهد والسبع والخنزير، ولعابها، أي سباع البهائم لتولده من لحم نجس وغيرها ونجاستها غليظة بالاتفاق، لعدم معارضة دليل نجاستها عنده ولعدم مساغ الاجتهاد في طهارتها عندهما

ومن فروعه: لو أدخل في أصبعه مرارة مأكولِ اللحم يكره عنده، لأنه لا يبيح التداوي ببوله[١٣١]، لا عند أبي يوسف؛ لأنه يبيحه[١٣٢]، وبالثاني أخذ الفقيه أبو الليث للحاجة كما في الذخيرة والخانية[١٣٣]، وعليه الفتوى كما في الخلاصة[١٣٤].

قلت[١٣٥]: وقياس قول محمد: لا يكره مطلقا، لطهارة بوله عنده، كذا أفاده في الدر المختار[١٣٦].

مطلب: كل الدماء نجسة إلا عشرة.

فائدة: الدماء كلها نجسة، كذا في الأشباه[١٣٧]، ويستثنى عشرة دماء، وهي دم الشهيد، والدم الباقي في العروق، والباقي في الكبد والطحال، ودم قلب الشاة، وما لم يَسِل عن بدن الإنسان على المختار، ودم البق، ودم البراغيث، ودم القمل، ودم السمك، كذا أفاده[١٣٨][١٣٩].

مطلب: الجزء المنفصل من الحي كميتته

أما الخفيفة فلثبوت المعارض كقوله صلى الله عليه و سلم: " استنزهوا من البول " مع خبر العرنيين الدال على طهارة بول الإبل والحديث الأول رواه الدارقطني في سننه عن أبي هريرة رضي الله عنه، كتاب الطهارة، باب نجاسة البول والأمر بالتنزه منه، برقم:٤٧٤: ٢٦/٢ قال الدراقطني: الصواب مرسل، وقال أَبُو حَاتِمٍ: رَوَيْنَاهُ مِنْ حَدِيثِ ثُمَامَةَ عَنْ أَنَسٍ وَالصَّحِيحُ إِرْسَالُهُ. التلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير، أبو الفضل أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (المتوفى: ٨٥٢هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤١٩هـ-١٩٨٩م: ٣١٢/١.

قال ابن الملقن: هَذَا الحَدِيث صَحِيح، وَله طرق كثيرات بأَلفَاظ مختلفات، وَفِي الْمَعْنى متفقات.

البدر المنير في تخريج الأحاديث والأثار الواقعة في الشرح الكبير، ابن الملقن سراج الدين أبو حفص عمر بن علي الشافعي (المتوفى: ٨٠٤هـ)، تحقيق: مصطفى أبو الغيط وعبد الله بن سليمان وياسر بن كمال، دار الهجرة للنشر والتوزيع، الرياض، الطبعة الأولى، ١٤٢٥هـ-٢٠٠٤م: ٣٢٣/٢.

أما قصة العرنيين فقد رواها البخاري في صحيحه، كتاب الوضوء، باب أبوال الإبل، برقم ٢٣١: ١/ ٩٢، ومسلم في صحيحه، كتاب القسامة والمحاربين، باب حكم المحاربين والمرتدين، برقم ٤٤٤٦: ٥/ ١٠٢.

ينظر: مراقي الفلاح باب النجاسة المغلظة ج١ /ص٩٩ و١٠٠و١٠١.وقد روى الحديث الدار قطني في سننه - كتاب الطهارة، باب نجاسة البول والأمر بالتنزه منه والحكم في بول ما يؤكل.وتمام الحديث: استنزهوا من البول فإن عامة عذاب القبر منه، قال ابن الملقن: هَذَا الحَدِيث صَحِيح، وَله طرق كثيرات بأَلفَاظ مختلفات، وَفِي الْمَعْنى متفقات. البدر المنير في تخريج الأحاديث والأثار الواقعة في الشرح الكبير، ابن الملقن سراج الدين أبو حفص عمر بن علي بن أحمد الشافعي المصري،ت: ٨٠٤هـ، تحقيق: مصطفى أبي الغيط وعبد الله بن سليمان وياسر بن كمال، دار الهجرة للنشر والتوزيع - الرياض-السعودية، الطبعة الأولى، ١٤٢٥هـ-٢٠٠٤م، ٣٢٣/٢.

(١٣١) عبارة المؤلف هنا لا توصل إلى المعنى المقصود إلا بعد تمعن، ويقصد بها: إذا أدخل شخص مرارة حيوان مأكول اللحم في قرحة في أصبعه فإنه يكره عند أبي حنيفة، ينظر: الخانية ٢٥/١.

(١٣٢) الدر المختار وحاشية ابن عابدين ١/ص٣٤٩.أي أن أبا يوسف يبيح التداوي ببول ما يؤكل لحمه.

(١٣٣) لم أتمكن من إيجاد الذخيرة، ولكنه ورد في كتاب الخانية ٢٥/١، وينظر: الدر المختار وحاشية ابن عابدين ١/ص٣٤٩.

(١٣٤) لم أتمكن من الإطلاع على الخلاصة، ينظر: الدر المختار وحاشية ابن عابدين ١/ص٣٤٩.

(١٣٥) القول هنا للمؤلف.

(١٣٦) المصدر السابق نفسه.

(١٣٧) الأشباه والنظائر لابن نجيم ١٣٨/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر ١٤/٢، وحاشية ابن عابدين ١/ص١٨٥و ١٩٦.

(١٣٨) ينظر مراقي الفلاح باب النجاسة المغلظة ١ /ص٩٩.

(١٣٩) ويقصد المؤلف أن ابن نجيم –رحمه الله- أفاده.

فائدة: الجزء المنفصل من الحي كميتته، كذا في الدر المختار[١٤٠]، وذلك كالأذن المقطوعة والسن الساقطة إلا في حق صاحبه فطاهر وإن كثر، كذا أفاده[١٤١][١٤٢].

مطلب: يرفع الحدث بماء مطلق.

١٠- قاعدة: يرفع الحدث بماء مطلق[١٤٣]، كذا في متن التنوير[١٤٤].

مطلب: حكم سائر المائعات كالماء.

١١- قاعدة: حكم سائر المائعات[١٤٥] كالماء في الأصح، كذا في الدر المختار[١٤٦].، فكل ما لا يُفسد الماءَ لا يُفسدُ غيرَ الماءِ[١٤٧].

---

(١٤٠) الدر المختار ٢٠٧/١، الْأَشْبَاهُ وَالنَّظَائِرُ لابن نجيم١٣٨/١، غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر١٥/٢.

(١٤١) الدر المختار ٣١٠/٦.

ويقصد: إذا انفصل جزء من حي فاعتباره كما لو انفصل عنه وهو ميت، إلا في حق صاحب الجزء المقطوع فإنه طاهر.

(١٤٢) ويقصد المؤلف أن الحصكفي –رحمه الله- أفاده.

(١٤٣) الماء الْمُطلق مَا تسارع أفهام النَّاس إِلَيْهِ عِند إِطْلَاق اسْم المَاء كَمَاء الْعُيُون والآبار والغدران(جمع غدير)، وَمَاء الْبَحْر، وَالْمَاء الَّذِي ينزل من السَّمَاء، وَيَسْتَوِي فِيهِ العذب والأجاج، وعرف أيضا بأنه: الماء الذي لا طعم له ولا رائحة ولا لون ولم يستعمل في رفع الحدث ولم تحل فيه نجاسة إن كان قليلا.تحفة الفقهاء، تأليف:محمد بن أحمد بن أبي أحمد، أبو بكر علاء الدين السمرقندي توفي نحو ٥٤٠هـ، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة الثانية، ١٤١٤ هـ - ١٩٩٤ م، ٦٧/١، معجم لغة الفقهاء، محمد رواس قلعجي - حامد صادق قنيبي، دار النفائس للطباعة والنشر والتوزيع، الطبعة الثانية، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م:٣٩٥/١.

(١٤٤) الدر المختار و حاشية ابن عابدين ج١ / ص ١٧٩. و الخانية ٢٥/١، ينظر: درر الحكام شرح غرر الأحكام، محمد بن فرامرز بن علي الشهير بملا - أو منلا أو المولى - خسرو ت: ٨٨٥هـ، دار إحياء الكتب العربية، بدون طبعة وبدون تاريخ: ٢٣/١، البناية شرح الهداية٣٥٨/١، الهداية شرح بداية المبتدي ٢٠/١، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع١٧/١، المبسوط للسرخسي ٨٨/١، تحفة الفقهاء /٦٩

(١٤٥) أي في حال وقوع شيء فيها.

(١٤٦) الدر المختار وحاشية ابن عابدين ١٨٥/١، البحر الرائق شرح كنز الدقائق ٨٢/١.

(١٤٧) المبسوط٥٧/١، تحفة الفقهاء٦٣/١، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع٧٩/١، الدر المختار وحاشية ابن عابدين ١٨٥/١، ١ /١٩٦.

ثبت المصادر والمراجع

١) الأشباه والنظائر على مذهب أبي حنيفة النعمان –الشيخ زين العابدين بن إبراهيم الشهير بابن نجيم- تحقيق: عبد العزيز محمد الوكيل- نشر مؤسسة الحلبي وشركائه سنة ١٣٨٧هـ ١٩٦٨م.

٢) الأشباه والنظائر، تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين السبكي، ت: ٧٧١هـ، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى ١٤١١هـ- ١٩٩١م.

٣) الأشباه والنظائر، عبد الرحمن بن أبي بكر جلال الدين السيوطي (المتوفى: ٩١١هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤١١هـ - ١٩٩٠م.

٤) أعلام الفكر الإسلامي في العصر الحديث، أحمد تيمور باشا، دار الآفاق العربية، ١٤٢٣هـ-٢٠٠٣م.

٥) الأعلام، خير الدين بن محمود الزركلي (المتوفى: ١٣٩٦هـ)، دار العلم للملايين، الطبعة الخامسة عشرة، ٢٠٠٢م.

٦) إيضاح القواعد الفقهية لطلاب المدرسة الصولتية للحجي، عبد الله بن سعيد بن محمد عبادي اللّحجي الحضرميّ، بدون ناشر، الطبعة: الثالثة، ١٤١٠هـ.

٧) إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون، إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي (المتوفى: ١٣٩٩هـ)، عني بتصحيحه وطبعه على نسخة المؤلف: محمد شرف الدين بالتقايا، والمعلم رفعت بيلكه الكليسى، دار إحياء التراث العربي، بيروت – لبنان.

٨) البحر الرائق شرح كنز الدقائق، زين الدين بن إبراهيم بن محمد، المعروف بابن نجيم المصري ت: ٩٧٠هـ، وفي آخره: تكملة البحر الرائق لمحمد بن حسين بن علي الطوري الحنفي القادري (ت بعد ١١٣٨ هـ)، وبالحاشية: منحة الخالق لابن عابدين، دار الكتاب الإسلامي، الطبعة الثانية - بدون تاريخ.

٩) البحر المحيط في أصول الفقه، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي (المتوفى: ٧٩٤هـ)، حققه، وضبط نصوصه وخرج أحاديثه وعلق عليه: د. محمد محمد تامر، دار الكتب العلمية، لبنان/ بيروت، ١٤٢١هـ - ٢٠٠٠م.

١٠) بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، علاء الدين، أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي، ت: ٥٨٧هـ، دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م.

١١) البدر المنير في تخريج الأحاديث والأثار الواقعة في الشرح الكبير، ابو حفص سراج الدين عمر بن علي الشافعي الشهير بابن الملقن ت٨٠٤هـ، تحقيق: مصطفى أبو الغيط وعبد الله بن سليمان وياسر بن كمال، دار الهجرة للنشر والتوزيع، الرياض،الطبعة الأولى، ١٤٢٥هـ-٢٠٠٤م.

١٢) البناية شرح الهداية، ابو محمد محمود بن أحمد بن موسى بدر الدين العينى ت: ٨٥٥هـ، دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، الطبعة الأولى، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م.

١٣) تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ، عثمان بن علي بن محجن البارعي، فخر الدين الزيلعي الحنفي، ت: ٧٤٣ هـ، والحاشية لشهاب الدين أحمد بن محمد بن أحمد بن يونس بن إسماعيل بن يونس الشِّلْبِيُّ ت: ١٠٢١ هـ، المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، الطبعة الأولى، ١٣١٣هـ.

١٤) التحبير شرح التحرير في أصول الفقه، علاء الدين أبو الحسن علي بن سليمان المرداوي الدمشقي الصالحي الحنبلي ت: ٨٨٥هـ، تحقيق: د. عبد الرحمن الجبرين، د. عوض القرني، د. أحمد السراح، مكتبة الرشد - السعودية/ الرياض، الطبعة الأولى، ١٤٢١هـ - ٢٠٠٠م.

١٥) تحفة الفقهاء، محمد بن أحمد بن أبي أحمد، أبو بكر علاء الدين السمرقندي توفي نحو ٥٤٠هـ، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة الثانية، ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.

١٦) تراجم مشاهير الشرق في القرن التاسع عشر، جرجي زيدان، الطبعة الثالثة، مطبعة الهلال بشارع توبار نمرة ٤، بمصر، سنة١٩٢٢م.

١٧) التلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير، ابو الفضل أحمد بن علي بن حجر العسقلاني (المتوفى: ٨٥٢هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤١٩هـ- ١٩٨٩م.

١٨) حاشية على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح، تأليف:أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحاوي الحنفي، المتوفى سنة ١٢٣١هـ، تحقيق الناشر المطبعة الكبرى الأميرية ببولاق، سنة النشر ١٣١٨هـ، مصر.

١٩) حلية البشر في تاريخ القرن الثالث عشر، عبد الرزاق بن حسن بن إبراهيم البيطار الميداني الدمشقي ت:١٣٣٥هـ، حققه ونسقه وعلق عليه حفيده: محمد بهجة البيطار، دار صادر، بيروت، الطبعة الثانية، ١٤١٣ هـ - ١٩٩٣م.

٢٠) الخانية (فتاوى قاضيخان) تأليف فخر الملة والدين محمود الأوز جندي، الطبعة الثانية، المطبعة الأميرية ببولاق مصر المحمية، ١٣١٠ه، (وهي مطبوعة بهامش الفتاوى العالمكيرية المشهورة بالفتاوى الهندية).

٢١) درر الحكام شرح غرر الأحكام، محمد بن فرامرز بن علي الشهير بملا خسرو ت: ٨٨٥هـ، دار إحياء الكتب العربية، بدون طبعة وبدون تاريخ.

٢٢) رد المحتار على الدر المختار، ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي ت: ١٢٥٢هـ، دار الفكر-بيروت، الطبعة الثانية، ١٤١٢هـ - ١٩٩٢م.«الدر المختار للحصفكي شرح تنوير الأبصار للتمرتاشي» بأعلى الصفحة يليه - مفصولا بفاصل - «حاشية ابن عابدين» عليه، المسماه «رد المحتار»

٢٣) سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، ابو الفضل محمد خليل بن علي بن محمد بن محمد مراد الحسيني، (المتوفى: ١٢٠٦هـ) دار البشائر الإسلامية، دار ابن حزم، الطبعة الثالثة، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م.

٢٤) شرح الكوكب المنير، ابو البقاء تقي الدين محمد بن أحمد بن عبد العزيز الفتوحي المعروف بابن النجار الحنبلي ت: ٩٧٢هـ، تحقيق: محمد الزحيلي ونزيه حماد، مكتبة العبيكان، الطبعة الثانية ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م.

٢٥) شرح مختصر الروضة، سليمان بن عبد القوي بن الكريم الطوفي الصرصري ت ٧١٦هـ، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الأولى، بدون تأريخ.

٢٦) الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية تأليف:أبي نصر إسماعيل بن حماد الجوهري الفارابي ت:٣٩٣هـ، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين – بيروت، الطبعة الرابعة ١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م.

٢٧) صحيح البخاري (الجامع الصحيح المختصر) ابو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري، دار ابن كثير، اليمامة، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا – بيروت، الطبعة الثالثة، ١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م

٢٨) صحيح مسلم، ابو الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم النيسابوري، نشر دار الجيل بيروت، ودار الأفاق الجديدة ـ بيروت، الطبعة الرابعة، ١٤١٦هـ - ١٩٩٦م.

٢٩) العدة في أصول الفقه، القاضي أبي يعلى، محمد بن الحسين بن محمد بن خلف ابن الفراء، ت:٤٥٨ه، حققه وعلق عليه وخرج نصه: د أحمد بن علي بن سير المباركي، الرياض، بدون ناشر، الطبعة الثانية ١٤١٠هـ-١٩٩٠م.

٣٠) غمز عيون البصائر في شرح الأشباه والنظائر، ابو العباس أحمد بن محمد مكي شهاب الدين الحسيني الحموي الحنفي ت: ١٠٩٨هـ، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م.

٣١) الفروق(أنوار البروق في أنواء الفروق)، ابو العباس شهاب الدين أحمد بن إدريس بن عبد الرحمن المالكي الشهير بالقرافي ت: ٦٨٤هـ، عالم الكتب، : بدون طبعة وبدون تاريخ.

٣٢) الفقيه و المتفقه، أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي الخطيب البغدادي،ت: ٤٦٣هـ، تحقيق: أبو عبد الرحمن عادل بن يوسف الغرازي، دار ابن الجوزي – السعودية، الطبعة الثانية، ١٤٢١ه،

٣٣) فهرس الفهارس والأثبات ومعجم المعاجم والمشيخات والمسلسلات، محمد عَبْد الحَيّ بن عبد الكبير المعروف بعبد الحي الكتاني ت: ١٣٨٢هـ، تحقيق: إحسان عباس،دار الغرب الإسلامي – بيروت-بدون طبعة وبدون تاريخ.

٣٤) فيض الملك الوهاب المتعالي بأنباء أوائل القرن الثالث عشر والتوالي، تأليف:الشيخ أبي الفيض عبد الستار بن عبد الوهاب البكري الصديقي الحنفي،١٢٨٦ - ١٣٥٥هـ، دراسة وتحقيق:أ. د. عبدالملك بن عبدالله بن دهيش.

٣٥) قواعد الفقه، محمد عميم الإحسان المجددي البركتي، الصدف ببلشرز – كراتشي، الطبعة الأولى، ١٤٠٧هـ – ١٩٨٦م.

٣٦) القواعد الفقهية وتطبيقاتها في المذاهب الأربعة، د. محمد مصطفى الزحيلي، عميد كلية الشريعة والدراسات الإسلامية - جامعة الشارقة، دار الفكر – دمشق، الطبعة الأولى، ١٤٢٧ هـ - ٢٠٠٦م.

٣٧) القواعد والضوابط الفقهية المتضمنة للتيسير، عبد الرحمن بن صالح العبد اللطيف، عمادة البحث العلمي بالجامعة الإسلامية، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الأولى، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م.

٣٨) لسان العرب، ابو الفضل محمد بن مكرم بن على جمال الدين ابن منظور الأنصاري الإفريقى ت: ٧١١هـ، دار صادر – بيروت، الطبعة الثالثة - ١٤١٤هـ.

٣٩) المبسوط، محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي ت: ٤٨٣هـ، دار المعرفة – بيروت، بدون طبعة، ١٤١٤هـ-١٩٩٣م.

٤٠) مجلة الأحكام العدلية: لجنة مكونة من عدة علماء وفقهاء في الخلافة العثمانية، تحقيق: نجيب هواويني، الناشر: نور محمد، كارخانه تجارتِ كتب، آرام باغ، كراتشي.

٤١) المحكم والمحيط الأعظم المحكم والمحيط الأعظم، ابو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسي، ت: ٤٥٨هـ، تحقيق: عبد الحميد هنداوي، دار الكتب العلمية – بيروت،الطبعة الأولى، ١٤٢١هـ - ٢٠٠٠م.

٤٢) المدخل إلى دراسة المذاهب الفقهية، على جمعة محمد عبد الوهاب، دار السلام – القاهرة، الطبعة الثانية - ١٤٢٢ هـ - ٢٠٠١ م.

٤٣) المدخل إلى مذهب الإمام أحمد بن حنبل، عبد القادر بن أحمد بن مصطفى بن عبد الرحيم بن محمد بدران،ت: ١٣٤٦هـ، تحقيق: د. عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة – بيروت،الطبعة الثانية، ١٤٠١هـ

٤٤) معالم دمشق التاريخية، أحمد الأيبش ود.قتيبة الشهابي، من منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق،١٩٩٦.

٤٥) معجم الألفاظ التاريخية في العصر المملوكي، محمد أحمد دهمان، دار الفكر المعاصر ـ بيروت ـ لبنان، دار الفكر ـ دمشق ـ سوريا، الطبعة الأولى ١٤١٠ هـ ـ ١٩٩٠ م، ٩٠/١.

٤٦) معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية، د محمود عبد الرحمن عبد المنعم، مدرس أصول الفقه بكلية الشريعة والقانون - جامعة الأزهر، دار الفضيلة، بدون طبعة وبدون سنة.

٤٧) معجم المطبوعات العربية والمعربة، يوسف بن إليان بن موسى سركيس ت: ١٣٥١هـ، مطبعة سركيس بمصر ١٣٤٦ هـ - ١٩٢٨ م.

٤٨) معجم المؤلفين، عمر بن رضا كحالة الدمشقي، ت: ١٤٠٨هـ، مكتبة المثنى - بيروت، ودار إحياء التراث العربي بيروت.

٤٩) معجم لغة الفقهاء، محمد رواس قلعجي - حامد صادق قنيبي، دار النفائس للطباعة والنشر والتوزيع، الطبعة الثانية، ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م.

٥٠) أصول الفقه على منهج أهل الحديث زكريا بن غلام قادر الباكستاني، دار الخراز، الطبعة الأولى ١٤٢٣هـ-٢٠٠٢م.

٥١) المنثور في القواعد الفقهية:، ابو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي ت: ٧٩٤هـ، وزارة الأوقاف الكويتية، الطبعة الثانية، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م.

٥٢) الهداية شرح بداية المبتدي، ابو الحسن علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني، برهان الدين،ت: ٥٩٣هـ، المحقق: طلال يوسف، دار احياء التراث العربي - بيروت – لبنان.

٥٣) الوجيز في إيضاح قواعد الفقة الكلية، الدكتور محمد صدقي بن أحمد آل بورنو أبو الحارث الغزي، مؤسسة الرسالة، بيروت – لبنان.

٥٤) الروض المعطار في خبر الأقطار، أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن عبد المنعم الحِميرى ت: ٩٠٠هـ, تحقيق: إحسان عباس، مؤسسة ناصر للثقافة – بيروت، الطبعة الثانية، ١٩٨٠م.

محنة الإمام أبي الحسن الشاذلي وأثرها الإيجابي في نشر أفكاره المتسامحة

أ.د .جواد فقي علي   م .كاكه خان نصرالدين أمين

جامعة كويه

ملخص البحث

تناول الباحثان في هذا البحث محنة الإمام أبي الحسن الشاذلي وأثرها في نشر أفكاره، فالذي يلفت النظر في مواقف الإمام الشاذلي من خصومه هو أنه قابلهم بالدعاء لهم بالإصلاح والهداية، وقد اثمرت سياسته الحكيمة هذه، فانتصر على أعدائه وخذلهم، وقد انتجت هذه السياسة ما انتجت من إنتشار أفكار الإمام شرقا وغربا وشمالا وجنوبا لاسيما في أقصى المغرب العربي وشمال أفريفيا ومصر .

كما أشار الباحثان الى حضور التكية الشاذلية في العراق وبالذات في كركوك ومساهمتها في الحياة الإجتماعية للكركوكين وسعي هذه الطريقة للتضامن الإجتماعية والأخاء والمحبة

هذا البحث متكون من مباحث نتناول فيها محبة الإمام أبي الحسن الشاذي وأثر هذه المحنة في نشر أفكاره، ودور التكايا الشاذلية في العراق- ولاسيما مدينة كركوك.

بسم الله الرحمن الرحيم

المقدمة

الحمدلله ربّ العالمين والصلاة والسلام على المبعوث رحمة للعالمين سيدنا و مولانا أبي القاسم محمد و على آله الطيبين وأصحابه اجمعين.

أمّا بعد:

فان التصوف في الاسلام هو علم الاخلاق، و يتمثل جانبه في شخصية المرء المسلم وسيرته، فهو ممارسة عملية ذاتية لما ورد في الكتاب و السنة من أخلاق و آداب، فالغاية من التصوف في الاسلام هو إقامة النفس، و ترويضها على حسن الخلق، و هذا المنهج هو الذي وضع السيد الجنيد البغدادي(ت٢٩٨ه/٩١٠م) أسسه و منطلقاته عندما سئل عن التصوف فقال هو:- اجتناب كلّ خلق دني و استعمال كلّ خلق سني، وأن تعمل لله ثم لا ترى انك عملت[(١)].

وهذه الامور المهمة هي التي تمثل جوهر الاسلام، فالتصوف هو: الدعوة الى الاقبال على الله والمقبل عليه تعالى يصير من الخلق أجنبياً و من آفات نفسه برياً ومن الملاحظات نقياً و يديم مع الله مناجاته وسرّه[(٢)].

وللتصوف هذا رجال واعلام تفتخر الامة الاسلامية بهم، و يأتي الامام أبو الحسن الشاذلي في مقدمة هؤلاء الاعلام المبرزين، فهو وكما يقول عنه ابن عياد:- ((صاحب الاشارات العلية، والعبارات السنية، جاء في طريق القوم

---

(١) طارق محمد سليمان الجنيد البغدادي و مدرسة الصوفية : رسالة ماجستير-كلية الشريعة-جامعة بغداد، ١٤٠٩ه/١٩٨٨م، ص١٦٧.

(٢) محمد سليمان الحنفي : الحديقة الندية في آداب الطريقة النقشبندية و البهجة الخالدية، م .ط .العلمية، مصر، ١٣١٣ه/ ١٨٩٥م/ ص٢٩.

بالاسلوب العجيب و المنهج الغريب الذي جمع بين العلم و الحال أو الهمة و المقال و تخرج بصحبته جماعة من الاكابر)).

فهو وكما يصفه ابن عطاء الله الاسكندري: كان قطب رحى علوم المعارف الالهية و شمس ضحاها، كما كان عالماً بالعلوم الظاهرة، جامعاً لدقائق فنونها و مفتضاً لأبكار المعاني)).هذا و قد عانى ا الامام ابو الحسن ماعانى من المحاربة والإيذاء ، والاكراه على ترك بلده لا لشيء إلا لأنه كان منتمياً الى الدوحة المباركة ـ آل بيت نبـي الله محمد (صلى الله عليه وسلم) وعلى أله أجمعين .

يقدم الباحثان في هذا البحث المتواضع والذي يحمل عنوان محنة الامام أبي الحسن الشاذلي وأثرها الايجابي في اغناء فكره المتسامح, نبذة عن سيرة الامام وطر يقته في المغرب العربي والعراق وما عاناه على يد اعدائه، وذلك لأن الامام الشاذلي قد جمع بين المشرق والمغرب وهو قد زار العراق في مقتبل عمره، ثم اكمل المسير الى المغرب، و تونس والحجاز، و مصر.

وقد أخذ عن علماء العراق، و اغترف من مناهل علمهم، ثم عاد الى المغرب ليفيد المسلمين، و يرسم الطريق لهم ،ثم أكره على ترك بلده والهجرة الى مصر،و البقاء فيها الى ان وافته المنية وهو في طريقه الى بيت الله الحرام لأداء فريضة الحج . وزعت المادة العلمية لهذا البحث على مباحث ثلاثة و أهم النتائج، خصص المبحث الأول :ـ للتعريف بالامام ابي الحسن الشاذلي وطريقته باعتبارها عودة الى الاصول الرصينة للاسلام، وجاء المبحث الثاني:ـ ليلقى الضوء على التصوف والشاذلية في العراق والمبحث الثالث: نتناول فيه محنة الامام ابي الحسن الشاذلي على يد أعدائه . و قد ختم البحث بذكر أهم ما توصل إليه الباحثان والله الموفق

الباحثان

المبحث الاول

في التعريف بالامام أبي الحسن الشاذلي

يصف العلامة شهاب الدين احمد بن فضل الله العمري المتوفى ٧٤٩ه الامام أبا الحسن الشاذلي بالقول:- ((ولي الله، طالماً أنجد بمدد و أصرّح و إنجلي بفرقده الروع و أفرح، و كان عدة لشدائد و عمدة في دفع مكايد، طالماً أغصّ الكرب، وأراق ذنوب المصايب و قد بلغ عقد الكرب لاصابة سهام، و اجابة دعوة في مهام، لم يحرم في استفتاح السماء، واستمناح النعما، بعادة متوقعة و سرعة، كم فتق بها الرقيع و رقعه، ولم يزل هذا مجرباً و عنه حدثنا يعرف به أنه ممن هدى الله واجتبى))[٣]

إن هذا الوصف، وصف رائع و لا يمكن فهمه الآ، بعد قراءة أهم محطات حياة الامام الشاذلي، فهو قد جمع بين المشرق والمغرب، وتوقفت حياته في الوسط بينهما. فهو مولود في قرية غمارة بالمغرب عام ٥٩٣هـ/ ١١٩٦م، وينتمي الى قبيلة عمران في المغرب، وهو من اسرة علوية، شريفة، هاجرت مع من هاجروا من المشرق الى المغرب بعد فادحة

[٣] شهاب الدين أحمدبن يحي بن فضل الله العمري:مسالك الأبصارفي ممالك الأمصار:السفر الثامن - طوائف الفقراء ا لصوفية: تحقيق بسام محمد بارود.من اصدارات المجمع الثقافي ابوظبي٢٠٠٠ـ ص٣٤١ . :عبد الرحمن بن أحمد الجامي ـنفحات الانس في حضرات القدس ـ تصحيح وتعليقات ـ محمود عابدي ـ انتشارات اطلاعات طهران١٣٨٢هـ.ش ،ص ٥٦٢ .

كربلاء التي استشهد فيها سبط الرسول الحسين بن علي عام ٦١هـ، فهو من ناحية الأب حسني و من ناحية الام حسيني ، فقد جمع بين الحسنين(٢).

نشأ في رحاب الايمان في قريته و أخذ يدرس العلوم الدينية وسائل و غايات، و قد فتح الله عليه، فبرع في العلوم أيّما براعة، شدت اليه الرحال و هو حدث يافع، الاّ انه لم يكتف بهذه العلوم و بدأ بالتجوال في الامصار طلباً للمزيد من العلم، فقد زار بغداد و التقى بأبي الفتح الواسطي، و غيره من علماء بغداد في مدارسهم و صوامعهم، وهو يبحث عمّا يبحث، التقى في بغداد بمجموعة من الأولياء و على رأسهم الإمام أبي الفتح الواسطي و ذلك عام ٦١٨هـ، الواسطي الذي كان إمام زمانه وعالم وقته، وقد سجل لنا الامام أبوالحسن شهادته حوله بالقول:- ولمادخلت العراق اجتمعت بالشيخ الصالح أبي الفتح الواسطي فما رأيت بالعراق مثله)) [٤]هذا وجدير بالاشارة هنا ان سند الواسطى في الطريقة يعود الى أمير المؤمنين علي بن أبي طالب (كرم الله وجه ([٥]

لقد شاهد ابو الحسن كثيراً من الانوار على وجوه علماء بغداد ، والصلاح يرتسم على سيماهم، إلا انه لم يجد ضالته المنشودة فقد وجهه شيخه الواسطي-أبو الفتح- بان قطبه[٦]ببلاده بالمغرب، فقال له:- ((ارجع الى بلادك تجده)) فبدأ باعداد العدة لرحلة العودة الى بلده فيعود من حيث أتى، و يصل الى بلده حيث يجد الرجل، و الرجل هو الشيخ- عبدالسلام بن مشيش-الذي يسكن في مغارة على رأس جبل و معه تلميذه الجنيد بتونس ([٧]).

وبعد اغتراف أبي الحسن من استاذه كلّ ما استطاع ان يغترف قال له الاستاذ:- يا علي ارتحل الى افريقيا واسكن بها بلداً تسمّى شاذلة. فان الله تعالى يسميك الشاذلي، و بعد ذلك تنتقل من مدينة تونس، و يؤتى عليك بها من قبل السلطة و بعد ان تنتقل الى أرض المشرق و بها ترث القطابة.

هذا وان الشيخ عبد السلام بن مشيش قد أخذ الطريقة عن الإمام ابي أحمد جعفر عبد الله سيد بوته الخزاعي وهو قد لبس الخرقة من شيخه السيد الكبير الرفاعي الذي يعود سنده في الطريقة الى سيدنا ومولانا أمير المؤ منين الامام على بن أبي طالب (رضى الله عنه وكرم وجهه ([٨]

وقدكان آخر وصايا ابن مشيش لأبي الحسن- لما حان موعد الفراق:-((يا علي الله الله.. و الناس الناس، نزّه لسانك عن ذكرهم، و قلبك عن التمايل من قبلهم..وعليك بحفظ الجوارح و أداء الفرائض. و قد تمت ولاية الله عندك و لاتذكرهم الاّ بواجب حق الله عليك.. وقد تم درعك...)) [٩]و هناك افترق أبو الحسن عن استاذه، و هو سار في طريقه المرسوم، و يقول المترجمون لأبي الحسن: ان كل ما توقعه استاذه له قد تحقق)). و أهمّ المحطات في حياة الشاذلي بعد افتراقه عن استاذه هي الآتي:-

١-الصعود الى جبل زغوان في شاذلة، و يرمز ذلك الى بداية علو مقداره، فكان فرصة للتفرغ للعبادة و منعاً للمتطفلين اللاهين من الجلوس على مائدة الشيخ الروحية، انه كان رياضة روحية بما في معنى الكلمة. وقد أثمرت ما أثمرت من الكرامات و شفافية النفس ومن القرب من الله تعالى و من رضوانه.

---

[٤] - مجلة الدعوة الى الحق العددان ٦٠ -٦١ وزارة الأوقاف والشؤن الاسلامية ص -٣

[٥] - د.يوسف خطار محمد السيرة المرضية في ترجمة مؤ سسي الطرق الصوفية - دار التقوى - ط٢ -مطبعة -نضر -دمشق -١٩٩٩ص ٨٤

[٦] - عبد الرزاق القاشانى -معجم المصطلحات الاشارات الصوفية -تحقيق -سعيد عبد الفتاح -مطابع المصرية -٢٠٠٤ صـ ٢٠ :

[٧] - مجلة دعوة الحق -العددان -٦٠ -٦١ (م.س) ص -٤

[٨] - عامر النجار - طرق الصوفية في مصر -نشأتها -ونظمها وروادها ، ط٥ -دار المعارف -ص - ١٣٩

[٩] - د . يوسف خطار محمد -السيرة المرضية في ترجمته مؤسسي الطرق الصوفية المصدر السابق ص -٩٠

٢-تنتهى فترة العزلة-(فترة التدريب و الصقل الروحي)- فينزل إثرها الشاذلي من الجبل الى تونس ويسكن مسجد البلاط. و هو بمجرد نزوله الى هناك يلتفّ حوله الفضلاء و اصحاب الكرامات والمكاشفات ويوماً بعد يوم يكثر المريدون حتى يجتمع عليه خلق كثير.

٣-في تونس و بعد ان ذاعت صيته و تهافت الناس حوله و رغبوا فيه لما رأوا فيه من صلاح وتقوى و علم وافر و كرامات جمة، لم تمض الافترة قليلة حتى اشتعلت نار الفتنة بشأنه وهاجمه حساده، مما سنذكر تفاصيله في المبحث الثالث من هذا المبحث المتواضع .

٤-و قبل ان يلقى ربّه-كان يخرج الى الحج كل عام و في طريقه الى الحج آخر مرة، و عند قنا قال لخادمه استصحب فأساً، وحانوطاً و ما يجهز به الميت،وكأن في ذلك اشارة الى قرب اجله و في خميثرا سوف ترى، فتوفّى الشيخ سنة[٢] اربع و خمسين و ست مأة في صحراء قاحلة بحميثرا في صعيد مصر في صحراء عيذاب ،

وهو في طريقه الى الحج و هذه الصحراءالتيَ كانت جافة لا ماء و لازرع فيها و ببركته نبعت المياه و نبت الزرع.فيها[١٠] هذا و من صدف القدر انه و بعد وفاة الشيخ اضطربت الاوضاع في البلدان الاسلامية و بموته حدث حادث جلل في البلاد الاسلامية فقد هاجم التتار عاصمة الخلافة الاسلامية- مدينة السلام- بغداد، و قتلوا الخليفة و ذبحوا المسلمين و احرقوا المكتبات العامرة، و ألقوا بنفائس مخطوطاتها في نهر دجلة، هذاولابدمن الاشارة ان الامام الشاذلي لم يترك كتباًولما سئل لم لا تؤلف الكتب ؟ قال : ـكتبـي أصحابي .

إن التراث الذي تركه الإمام لتلاميذه وأتباعه يتمثل في أحزابه وأوراده ووصاياه لهؤلاء الأصحاب والاتباع ،وأحزاب الشاذلي تكشف عن طاقة روحية هائلة وقدرة خلاقة على التعبير عن الومضات الروحية والاشراقات والجوانب الانفعالية الانسانية كما تكشف عن ابداع فني جميل ، هذا ويعدَ حزب البر من أجمل احزاب الشاذلي وقد رتبه وارثه ابو العباس المرسى كورد يقرأ بعد صلاة الصبح ،كما رتب حزب البحر ورداًبعد صلاة العصر، وأغلب هذا الحزب أيات من القرأن الكريم والحديث النبوي الشريف وأقوال الأئمة من أهل البيت وحزب البر حقيقةً من أجمل الأحزاب ، ويتميز بكلماته المشرقة الفياضة هذا وحياة الشيخ أبي الحسن الشاذلي و افكاره وأقواله مدرسة تربيّ بها النفوس، و الغريب في أمر منهجه هو انه يربّى السالك على الشكر ، فلما دخل الأسكندرية تصدَر أهلها لايذائه فأظهر الله على يديه الكرامات الخارقة وكفَ أيدى الناس عنه واعتقدالعوام والخواص به ([١١])والواقع أن نشاطات الشاذلي ودعوته قد بلغ أوج قوتها وانتشارها بعد هذه المرحلة من حياته ، فتهجيره كان سبباً رئيسا لازدهار طريقته ونشرها و فيما يأتي بعض أقواله و ارشاداته لمريديه:-

١-دخل على أبي الحسن-فقير صوفي و عليه لباس من شعر و امسك الفقير بملابس الشيخ و قال له:- ما عبدالله بمثل هذا اللباس الذي عليك فقال الشيخ: لباسي يقول:- أنا غني عنكم فلا تعطوني ولباسك يقول: انا فقير اليكم فاعطوني ([١٢])

وفي احدى المرات اراد أبو العباس المرسي-أن يأكل الخشن ويلبس الخشن، فقال له شيخه أبو الحسن:- اعرف الله وكن كما شئت ومن عرف الله فلا عليه أيضاً إن أكل هنيئاً و شرب مرئياً.

---

[١٠] - عبد الرحمن بن أحمد الجامي نفحات الانس ، المصدر السابق ، ص٥٦٨

[١١] - د.يوسف خطار محمد ،السيرة المرضية المصدر السابق ،صـ٨٣ .

[١٢] - أحمد أبو الكف ـ اعلام التصوف الاسلامي — مكتبة الاسكندرية ، مصر ٢٠٠٢ ـ ص ـ ٥١

وتتضح فلسفته من أخذ الطيبات فيما يقوله لمريده:((يا بنيّ برّد الماء السخن فإن شربت الماء البارد، فقلت الحمدلله استجاب كل عضو منك بالحمد لله))فالتصوف عندالشاذلية ليست رهبنة انعزالية .

يقول الامام أبو الحسن : ـ ((ليس هذا الطريق بالرهبانية ولا بأكل الشعير و النخالة و انما هو بالصبر على الأوامر و اليقين في الهداية))، فالطريقة الشاذلية تندرج ضمن المبنية على السهولة والرخص والانبساط)) [١٣]، و هذه الفلسفة تهدف- في الواقع- الى اتاحة الاسباب لكل مسلم ان يؤدي حق الله تأدية على أكمل وجه و أتمّه.

وكل ذلك يوصلنا الى القول بان الشاذلية مبنيه على الاعتدال وعدم الاسراف كما هي مبنية على شكر النعم. فيقول أبوالحسن :- ((لا تسرف بترك الدنيا فتغشاك ظلمتها أو تنحل اعضاؤك لها فترجع لمعانقتها بعد الخروج منها بالهمة او بالفكرة أو بالارادة أو بالحركة...)).

٢-يبدو للباحثان ان الامام الشاذلي قد جاهد جهاداً مريراً من أجل الفناء في اختياره مع الله.. والحب وسيلته للوصول الى هذا الهدف المنشود و لعلّ خير دليل على ذلك هو تعاطفه حتى مع اعدائه بالدعاء لهم بالهداية، فكان أبو الحسن يقابل خصمه ابن البراء و يلقى عليه السلام فلا يرد هوعليه فكان يقابل اساءة عدوه بالمعروف والصفح(١٤) ، وهنا نلحظ تشابهاً بين مولانا خالد النقشبندى وبين الامام الشاذلى فهو أيضاً قد عانى ما عانى على يد خصومه وقد طلبوا منه الكفّ عما عليه من ارشاد ،فردّ على الثانين عزمه ، المعارضين لدعوته بمنطق الحكمة والموعظة وما جادلهم الا بالتي هي أحسن حيث قال :إن اردتم ان اترك امر الدعوة والركون الى ماانتم عليه فانّي لست بتارك نهجي ،وماعندكم يضاهي مائدة صغيرة لشخص مسكين قياساً بما عندي من نعمة الايمان التيَ لا تعد ولا تحصى ،هيهات هيهات ان اترك ما أنا عليه من الدعوة الى الحق.

فالامام أبي الحسن ومولانا خالد كانامن داعيه التسامح والعفو عمن أساء اليهم فهما أغضا الطرف عن المسيئين وفتحا صفحةً جديدةً في العلاقة مع الخصم وقد أثمرت هذه السيا سة الحكيمة فانتصرا على خصومهم وخذلا اعداء هما ([١٥])

٣-كان العلم عند أبي الحسن من عناصر شخصيته و مكونات فكره لدرجة انه كان يعُد الجهل والرضابه من الكبائر لذا فمن المأثور عند الشاذلية قولهم:- ((لا كبيرة عندنا أكبر من اثنين حبّ الدنيا بالايثار والمقام على الجهل بالرضا)) لأن حبُ الدنيا اساس كل خطيئة والمقام على الجهل أصل كل معصية))[١٦].

٤- إن الطريقة الشاذلية طريقة الوصول الى الله والعودة الى الاصول والثوابت في الاسلام يقول الامام الشاذلي : ـ ((إنا لا نرى مع الحق من الخلق احداً ان كان و لا بد فكالهباء في الهواء ان فتشته لم تجده شيئاً.)) كماو يقول: لا يكن حظك من دعائك الفرح بقضاء حاجتك دون فرحك بمناجاتك لمحبوبك فتكون من المحجوبين)).

---

١٣ - د.عامر النجار: الطرق الصوفية في مصر - المصدر السابق صـ١٣٠

١٤ - أحمد أبو كف المصدر السابق ص ـ٤٨

١٥ - د.جواد فقي على م. ـقاره مان نادر ـ منهج مولانا خالد النقشبندى في التعامل مع خصومه ـبحث مقدم الى مؤتمر التصوف الاسلامى في كرميان ـوالمنعقد بتأريخ ٢ ـ٤ ـ٢٠١٤ ـ١٣ ـ

١٦ - د.أحمد أبو كف ـالمصدر السابقـ ص ـ٥٣

٥-اهتمت الشاذلية بالجانب التربوي للمريد فقد ووضع الامام أبوالحسن ضوابط محددة لهذه التربية و لخصها في أربعة آداب، حيث يقول:- ((كل فقير لم يكن فيه أربعة آداب فاجعله و التراب سواء : ـ الرحمة للأصاغر، والحرمة للأكابر، والانصاف من النفس، وترك الانتصاف لها)) [١٧].

٦- هذا ومما يميز الشاذلية هو ضرورة السعي في مصالح الناس و قضاء حوائجهم، لهذا لم يكن الامام يتورع أو يقصّر عن نجدة المظلوم ومن أجل ذلك كثرت شفاعات أبي الحسن عند الامراء والسلاطين للذين لاجاه لهم و للضعفاء ولذوي الحاجات على مختلف الوانهم...)) [١٨].

هذا ولابدّ من الاشارة الى ان الطريقة الشاذلية بمثابة مؤسسة اجتماعية من مؤسسات المجتمع المدني او الاهلي في كثير من الاحيان وفي كثير من الاماكن، فضلاً عن كونها طريقة صوفية يمارس اتباعها الطقوس التي تمارسها الطرق الصوفية الأخرى[١٩].

المبحث الثاني

تأريخ الشاذلية في العراق التكية الشاذلية في كركوك أنموذجاً

لا يخفى على أحد مما للعراق من مساهمات حضارية في تأريخ البشرية، فعلى أرض هذا البلد ولدت حضارات كالسومرية والبابلية و الاكدية...الخ.

وقد انتشر الاسلام في العراق منذ بدايات الدعوة الاسلامية في العقد الثاني من القرن الاول من التأريخ الهجري، واصبح العراق- من المراكز المهمة للحضارة العربية الاسلامية فلعبت بغداد، ما لعبت من الدور في اغناء هذه الحضارة وتزويدها بعمالقة الفكر.

وبما ان موضوعنا عن التصوف الاسلامي، فالباحث في تأريخ هذا العلم يصل الى قناعة مفادها: ـ أنّ التصوف ولد لبغداد وان بغداد قد ولدت للتصوف، فما من رائد في عالم التصوف في الاسلام إلاّ و ولد أو نشأ أو درس أو مرّ أو مات ببغداد، فاذا كانت ولادة التصوف بالمعنى الاصطلاحي له في القرن الثاني الهجري و ذلك بالاعتماد على تأريخ الزهاد والمتنسكين وسيرهم، ثم تطور فأصبح له فرقة منظمة لها أحوالها و فروعها و آدابها و رسومها الخاصة بها في القرن الرابع الهجري(٢٠). فان حياة عالم من اعلام العرفان بالله هو بشر بن الحارث الحافي المتوفىّ عام ٢٢٧هـ في بغداد(٢١)، دليل من الأدلة على ان بغداد سبقت غيرها في وضع قواعد التصوف والزهد والحب في الله.

---

١٧ - عبد الرحمن بن أحمد الجامي ـ المصدر السابق ـص ٥٦٨ .

١٨ - د .عامر النجار ـالمصدر السابق ـ ص ـ١٣٦ .

١٩ - عمار على حسن ـ الصوفية والسيلسة في مصر ـمركز المحروسة للبحوث والتدريب والنشر ـ دار المعاريف ـط ١ـ ينـاير ـ١٩٩٧ ـص ١٤٦ـ .

[٢٠] - د.قاسم غني ـتأريخ تصوف در الاسلام (تأريخ التصوف في الاسلام)الطباعة الحديثة ـمصر ـ١٩٧٠ ـص٢٨٧

[٢١] - د. عبدالحليم محمود ـ العارف بالله بشر بن الحارث الحافي ـدار المعارف ـالقاهرة ـ١٩٩٤ ـص ١٢٧ـ

وقد انتشرت الطرق الصوفيه في العراق و في مقدمتها: القادرية، الرفاعية، الخلوتية، النقشبندية، السهروردية، الشاذلية.

وبما ان دراستنا منصبه على تأريخ الشاذلية، فنقول ان الشاذلية لها موطيئ القدم البَين في المدن الكبيرة في العراق وفي مقدمة هذه المدن الموصل الحدباء والبصرة الفيحاء و دار السلام بغداد، فكانت في الموصل تكية معمورة لهذه الطريقة في زمن السلطان عبدالحميد الثاني، و كانت مدارة من قبل الشيخ علي الرضواني، كما كانت في البصرة تكية زاهرة للشاذلية في القرن الخامس عشرالميلادي، وكانت مداراة من قبل اعيان باشا الكواز، ظلت عامرة ولحين سقوط نظام صدام حسين عام ٢٠٠٣، كما كانت في أبي غريب (جنوب بغداد) و في الفلوجة التابعة لمحافظة الانبار زوايا للشاذلية[٢٢].

ويعود فضل انتشار الشاذلية في كركوك الى الشيخ محمد جهاد بن ناصر بن احمد من نسب صالح بن جميل الحموي، الذي أسس بنيان اول بيت للشاذلية في كركوك عام ١٩٩٧، كما وهو اول من شيَد التكية الشاذلية في كركوك عام ٢٠٠٢، وقد أخذ الطريقة من الحاج ابراهيم المغربي-نزيل عمان الاردن وتعود سلسلة طريقته الى الشيخ مصطفى العلاوي-الغلالي-الدرقاوي المستغانمي، فهذه الطريقة تعدّ من الطرق الصوفية التي تعرف اشعاعاً كبيراً في الجزائر و المغرب العربي و باقي بلدان العالم كما تشكل أدبيات الشيخ احمد بن المصطفى العلاوي(١٨٦٩م-١٩٣٤م) القاعدة النظرية والمنهاج التربوي الذي تسير عليه الطريقة، فهو قد أسس الطريقة العلاوية سنة ١٩١٤م، وقد لقيت تجاوباً من كثيرين، اذ استطاعت هذه الطريقة-وفي ظرف سنوات قليلة -ان تصبح ملاذاً للافواج الكبيرة من الناس.

عرف الشيخ باخلاقه العالية، و سمته الحسن و قد كانت له شخصيته الجذابة، كما كان خطيباً مفوهاً مقنعاً في مناظراته، أخذ علم التصوف عن شيخه البوزيدي عن محمد بن قدور الوكيلي بن بوغزة الجهاجري عن سيدي محمد العربي الدرقاوي. و من حكمه:- ((ما كثرت النفس الأ لتسدّ مساوئ القدس. ومن تجلت عليه عظمة الذات أذهلته عن الصفات. لاتترك نفسك و تعاديها بل اصحبها و ابحث عما فيها))[٢٣].

(إن الشيخ على صورة شمعة مشتعلة تسنفذ قواها بانارة الآخرين الى ان تخلفها شمعة أخرى.))

وقد أجرى الباحثان مع الشيخ محمد لقاء و ووجهها إليه اسئلة عن هذه الطريقة في هذه المدينة و مما وردت في اجاباته:-

١-الشاذلية لها تفرعات كثيرة منها-الزروقية، العلاوية، الدرقاوية، اليوسفية، الفاسية، فكل فرع ينسب لمجدد من المجددين في هذه الطريقة، إذ هناك أكثر من ٢٠ مجدد، وهذا يعني وجود أكثر من ٢٠ فرع.

٢-للعلم ان امهات الطرق الصوفية في عالم الصوفية في العالم الاسلامي يبلغ تعدادها ٨-١٢ طريقة رئيسة و تفرعت عنها حوالي ٤٠٠ فرعاً.

٣- فرعنا (فرع الشاذلية) في كركوك منسوب الى السيد احمد بن مصطفى العلاوي فهو له أكثر من خليفة، منهم الشيخ مصطفى الغلالي المغربي، و هناك خمسون زاوية، تنسب إليه فهو مغربي الاصل متوفىَ في الاردن، و أخذ عنه الطريقة الحاج ابراهيم المغربي-نزيل عمان-الاردن.

---

[٢٢] - السيد محمد جهاد- مقابلة شخصية أجريت معه في -٦- ٢ -٢٠١٥ (أذن بنشرها)

[٢٣] - تومابوا - مع الاكراد ترجمة اوات زنكنه -دار جاحظ للطباعة والنشر -بغداد -١٩٧٥ م - ص -١٠٧ .

٤-إن الواجبات في طريقتنا العلية الشاذلية موزعة ٩٩٪ منها على الشيخ و ١٪ منها على المريد، والذي عليه هو تصفية القلب و الروح للوصول الى المكاشفة، وذلك بدوام ذكر الله الاعظم.

٥-ان الطريقة العلوية من اسرع الطرق الى الله و طريقتنا طريق الشكر، طريقة علمية، هي عبارة عن المجاهدة- و هي تتخلص في العلم بالله و معرفته ، نعم ان هذه الطريقة هي طريقة الشكر فهي اسهل الطرق للوصول الى الله، ويقول الامام ابو الحسن الشاذلي ((اعرف الله و كل ماشئت و أ عرف الله والبس ماشئت))، و من واجبات الطريقة الذكر في الخلوة، والمقصود بالذكر هو ذكرالله -(الله الله الله..)) تشخيص اسم الله الاعظم- الله،[٢٤].

والخلوة ضرورية و هي الآن (في زاوية السيد جهاد) عبارة عن غرفة في سرداب مساحتها ١×٢م. و في هذه الغرفة يدرّب المريد اسبوع، أو أسبوعين، أو أربعة اسابيع لحد ٤٠ يوم، فيبيت المريد في الغرفة و لايخرج الاّ لاداء الصلاة و لا يأكل الاّ ما يسدّ رمقه، فهو قد ييصل الى المقصود في غضون اسبوع، أو أسبوعين، والى اربعين يوم و بعض الاحيان لا يصل المريد الى المقصود على الرغم من مجاهداته لوجود الموانع و الحجب [٢٥].

هذاو لابد من الاشارة الى ان الخلوة في الطريقة العلاوية من متممات الورد الخاص و هي مكان يعتزل فيه للذكر و العبادة و هي محطة يستزيد منها السالك الطاقة اللازمة للسير كما تكون فرصة تسمح له بالاشراف على الوضع في مجمله، و بالعيش في المواجهة مع النفس و بالغوص في أغوار الباطن، و من المستحب ان تمارس على الاقل مرة واحدة في السنة.

كما ولابد من الاشارة الى ان من نتائج الذكر الوصول الى حال الحضرة أو العمارة و هي الحال التي تعتري الفقراء بعد الاندماج في طقس الذكر او السماع فهي نوع من الذكر ومن الاهتزاز الروحي ،والمقصود بالعمارة هو أن تكون دائرة مغلقة من قبل الاخوان ، وهم واقفون ومتزاحمون بعضهم مع بعض وأعينهم مغمضة واليد اليمنى في اليد اليسرى للمجانب ،والاصابع متشابكة و في وسطها قطب واقف يرسم الايقاع ويصفق ويدور على نفسه وهو يراقب كل واحد وكذا الجميع ،ويغير مكان هذا أوذاك لكي يبقى الكل متوازناً، وعندما يفسد النظام ،أ و يختل، أو يرى أثر الاعياءالشديد يوقفها اى الحضرة كما يقف في وسطها أيضاً واحد أو اثنان من المسمعين الذين ينشدون اشعاراً صوفية في تعظيم الله وفي مديح الرسول وآل بيته، وبارتفاع الايقاع تد ريجياً يصير اسم الله في كل الصدور ، وهو لم يعد يصدر عن الشفتين ولكن عن الصدر ، انه نفس يصعد من القلب بالذات ، والحال ان الاجساد تهتز من الأعلى الى الأسفل دون أن ترتفع الاقدام وتشبه الحشرجة الجامعية الشديدة صوت مستشار ضخم وتبقى الاعين دائماً مغمضة والوجه متهللة، تعبَرعن الالم الممتزج بالفرح، هذا والحضرة من المجامع التي تحرص الزاوية العلاوية على ان تعقد لمريديها بصفة دورية (كل اسبوع ان أمكن) ، ويبدأ المجلس الذي تقام فيه الحضرة (العمارة)بتلاوة كتاب الله وقراءة الورد ،فالسماع الذي يتخلله ترديد اسم الله الأعظم وغالباً ما يكون السماع من القصائد التي يتضمنها ديوان الطريقة العلاوية. ([٢٦])هذا ولا بد من الاشارة الى ان الامام الشاذلي لم يترك كتباً و لما سئل لم تؤلف الكتب؟ قال: كتبي اصحابي، والتراث الذي تركه الامام لتلاميذه و اتباعه يتمثل في احزابه وأوراده و وصاياه لهؤلاء الاصحاب والاتباع، و أحزاب الشاذلي تكشف عن طاقة روحية هائلة و قدرة خلاقة عن التعبير عن الومضات الروحية و الاشراقات و الجوانب الانفعالية الانسانية، كما تكشف عن ابداع فني جميل، هذا و

---

[٢٤] - السيد محمد جهاد ـ مقابلة شخصية أجريت معه بتأريخ ـ ٢٠ ـ ٣ ـ٢٠١٥ ـ أذن بنشرها

[٢٥] - السيد محمد جهاد ـ مقابلة شخصية أجريت معه بتأريخ ـ٢٠ ـ٣ ـ ٢٠١٥ ـأذن بنشرها

٢٦ - :د .خالد بن يونس ـالتصوف قلب الاسلام ـ ترجمة عن الفرنسية ـمعهد الف ـيارس ـ دار الجمل ـ ط ١ ـ٢٠٠٥ ـ ص ـ ١٦٧ .

يعدّ حزب البر من اجمل احزاب الشاذلي، و قدر رتبه وارثه ابو العباس المرسي كورد يقرأ بعد صلاة الصبح كما رتب حزب البحر ورداً بعد صلاة العصر، وأغلب هذه الاحزاب آيات من القرآن الكريم و الحديث النبوي الشريف وأقوال الأئمة من أهل البيت ، و حزب البر حقيقة من اجمل الاحزاب و يتميّز بكلماته المشرقة الفياضة ، و الخلوة من الامور المعهودة وهي انقطاع عن الاهل و التركيز على المقصد و الفتح لا يكون الآ بالخلوة، و ما كل مريد مشمول بها فذكر الشاذلية وخلوتها مقتصرة على ذكر الله الاعظم بالخلوة و ذلك للوصول الى ذلك السر، و على الانسان ان ينكر كل سر الآ هذا السر.

وقال عن الذكر: أن ما نقوم به من المراسم عبارة عن مجلسين للذكر في الاسبوع نقرأ فيها و رد عام و سورة الواقعة و ١٠٠ مرة استغفار اما في ليلة الجمعة فنقيم حلقات الذكر- و نقوم بالذكر قياماً و بضرب الدفون. هذا و الشاذلية في كركوك يعتمدون في ذكرالحبيب على كتاب ديوان آيات المحبين و منهج السالكين للسادة المشايخ احمد مصطفى العلاوي و محمد بن الجيب البوزيدي و الحاج عدة بن تونس، فينشدون مافي الديوان من قصائد، و هم يرون ان ذلك اسلوب من اساليب التربية الصوفية لديهم.

ولماسألناه عن الفرق بين الشاذلية و الطرق الأخرى في المنطقة فأجاب لا اختلاف بين الطرق في الاصول و لكن الاختلاف في بعض الفروع. أضاف بعض الى فروع المنهج الأوراد فيتمسك بها المريد. قال عن انتشار الشاذلية على يديه: لنا مرشدون كثيرون في هذه المدينه منهم السيد احمد خورشيد و السيد ملا ياسين الحديدي و الحاج حسن (والد د.اسامة) و في محافظة الموصل و قضاء آلتون كوبري و قرى الحويجة و الرياض كما لنا مريدون في الهند و الصين و تركيا و أوربا.

هذا ويجد الباحثان ان هناك تشابهاً في اداء الذكر بين الطريقيين النقشبندية و الشاذلية ففي الشاذلية كما يقول السيد جهاد: يرفع المريد صوته و يأخذ نفساً عميقاً و يغمض عينيه يحاول صدور اللفظ من اعماقه بينما في النقشبندية الذكر خفي و لايرفع الصوت فيه و لكن المريد بربط قلبه بالشيخ و ياخذ النفس العميق و هو مغمض العينين و يحاول صدور اللفظ من اعماقه [٢٧]

المبحث الثالث:

محنة الامام أبي الحسن الشاذلي

بدءً لا بد من الاشارة الى أن المحنة المنوهة عنها هي محنته (رضى الله عنه)مع اعدائه في تونس، إذ انه وكما سبقت الاشارة وبعد ان اغترف ابو الحسن من استاذه الشيخ عبد السلام بن مشيش جلّ ما استطاع ان يغترف، ودَعه شيخه وامره بالتوجّه الى شاذلة ومن بعدها الى تونس التي لم تكن غريبة على أبي الحسن، فقد دخلها من قبل طفلاً، وأقام بها شاباً يافعاً وفيها تلقى دورسه الأولى ، وفيها كانت له مناظرات سابقة مع علمائها وفقهائها ، وقد وفد عليها هذه المرة رجلاً مكتمل الرجولة ، وعالماً وافر العلم ، صوفيا، صاحب احوال وكرامات ، لهذا لم يكن غريباً ان يقبل عليه الناس من كل حدب وصوب يغترفون من علمه ويتأدبون بآدابه فكان اذا جلس للدرس

٢٧ - د .جواد فقي علي ـ الشيخ خالد النقشبندى ومنهجه في التصوف ـ أطروحة دكتو راه ـ جامعة بغداد ـ١٩٩٧ ـ ص ـ٢٨٢ .

والوعظ تحلقوا حوله بالعشرات ، واذا ساروا وانتقل ساروا في ركبه بالمئات([٢٨]) وفي تونس وبعد ان ذاعت صيته وتهافت الناس حوله ورغبوا لما رأو فيه من صلاح وتقوى وعلم وافر وكرامات شتىَ ([٢٩])، تعرض لحقد العلماء وحسد الفقهاء وقد تزعم المعارضة له قاضى الجماعة وعالمها بمدينة تونس المدعو (أبو القاسم بن البراء)فقد ضاق ابن البراء بأبي الحسن، عندما رأى الناس ينفضون من حوله هو ويتحلقون حول الشاذلي في كل مكان يحلّ فيه، وآلمته هذه المواكب الحافلة تتقدمها الاعلام والكوسات والطبول، كلما انتقل الشاذلي من مكان الى آخر مما جعله يحقد عليه، ابن البراء الذي كان يعدّ نفسه زعيماً بلامنازع في عهد السلطان ابي زكريا، وكان يتخيل ان له شعبية مع ماله من منصب رسمي، وصورّ له خياله انّ الشاذلي إنّما جاء تونس لينتزع منه جاهه وزعامته([٣٠])

فبدأ يكيد للشاذلي لدى سلطان تونس آنذاك(أبي زكريا الحفصى) واتهمه بأنه جاسوس فاطمي ،جاء يتأمر عليه فهو حسني علوي ([٣١]) ولعله يسعى لاقامة ملك لنفسه كما اقام الفاطميون ملكهم من قبل في تونس نفسها .

وقد جرّ هذا الأمر على الشاذلي شراً كثيراً وتعرض الشاذلي إثر ذلك لمحنة كبيرة . وهنا تصدق في حق الشاذلي المقولة المشهورة – قد يدفع الانسان ضريبة نجاحه وتفوقه ، وقد كان أبو القاسم (ابن البراء)ـ ذكياً في ادعائه ـ فقد كانت تونس قبل ذلك فاطمية ،وكان القاضى لا يرى خلافاً في كلمة القطب الا أنها ستار يخفى الشاذلي وراءه معنى الامام الفاطمي أو المهدي .

فقد كان ادعاء ابن البراء ماهراً ماكراً، وكانت التهمة هذه آنذاك وفي بيئة تونس خطيرة، فقد كان في تونس أمس الامام عبد الله المهدي الذي كان على رأس الخلافة الفاطمية، والشيعة مؤمنون بفكرة المهدي المنتظر ومنذ زالت الخلافة الفاطمية وهم يتكلمون في إعادتها والامام أبو الحسن الشاذلي ينتسب الى الى الامام الحسن بن علي بن ابي طالب – والناس يؤمنون بقطبانيته وابن البراء كان يرى ان الشاذلي كان يتخذ من القطبانية ستاراً يخفي وراءه اهدافه السياسية وطموحه للوصول الى سدة الحكم واعادة الكيان الفاطمي الى البلاد، ولكن وعلى الرغم من أنه كان منتمياً الى الروضة النبوية وآل بيت رسول الله الا انه لم يكن يعنيه السياسة ولم يكن يفكر في الملك ودسنة الحكم .

ويحدثنا صاحب كتاب درة الاسرار وصاحب المفاخر العلية ([٣٢]) عن حسد ابن البَراء ومحاولاته الوقيعة بين الشاذلي وبين سلطان تونسى انذاك – ابي زكريا الحفصي (٣٣) فيقول ((إن ابن البَراء أبلغ السلطان أن هاهنا رجلاً من أهل شاذلة سراقي الحمير، يدّعي الشرف ويدعي انه الفاطمي ويشوش عليك فى بلادك، كما اتهم القاضي الشاذلي بالزندقة))، وأراد بذلك أن يغري علماء تونس وفقهائها ويدفعهم للتحامل على الشاذلي كا اغرى به السلطان على

---

[٢٨] - مجلة دعوة الحق العددان ـ ٦٠ ٦١ـ ص ـ ٥ منشور على الموقع الالكتروني www.hobous.qov.am.daouatal.haq\item1371 تاريخ اللزيارة ٢٠١٥/٣/٦

[٢٩] - يراجع البحث ص ٦ـ ٧ـ .

[٣٠] - أحمد أبو كف ـاعلام التصوف ـالاسلامية ـالمصدر السابق ص ـ٤٧.

٣١ - د.عامر النجار ـالطرق الصوفية المصدر السابق ص ـ١٢٧ .

٣٢ - أحمد بن محمد بن عباد المحلي الشافعي المفاخر العلية في المأثر الشاذلية ـ الناشر المكتبة الأزهرية للتراث ـ٢٠٠٤ في مصر ص ـ٢١٠

٣٣ - هو يحى بن عبد الواحد ابي حفص الهنتاني الحفص ابو زكريا، أول من اشتغل بالملك ووطد اركانه من ملوك الدولة الحفصية بتونس تغلب على الملك سنة ٦٢٥ واستقل بدولته سنة ٦٣٦هـ خدم العلم وانشأ المدارس والمساجد ودارا للكتب – كان كاتباً، شاعراً كثير الاحسان وفاته ببونة ودفن في جامعها ثم نقل الى قسنطينية ينظر: خير الدين الزركلي – الاعلام – درا العلم للملايين –بيروت – لبنان ط(١٦) ٢٠٠٥م ج٨ص١٥٦.

الرغم من ان السلطان ابي زكريا لم يأخذ بأقوال ابن البراء وقد كان السلطان من أهل الحكمة والعدل، فأمر بأن يعقد له مجلس فيحضره الشاذلي والعلماء والفقهاء، ويناقشون أبا الحسن في كل هذه الدعوى وغيرها ويعطى له الفرصة للدفاع عن نفسه، وعقد المجلس وحضره السلطان وجلس وراء الحجاب وسألوه عن نسبه مراراً، والشيخ يجيب، ويصرح بنسبه الشريف ،وتحدثوا معه في علوم الدين والفقه فأفاض عليهم بعلوم اسكتهم بها فما استطاعوا ان يجاوبوه عنها من العلوم الموهوبة، والامام يتكلم معهم بالعلوم المكتسبة ويشاركهم فيها، فوجدوه عالماً فقيهاً اذهل الجميع بحسن اجابته .

فأفحم الإمام ابن البراء وصحبه، وعلت كلمته واقتنع السلطان ببراءته بل وآمن بولايته فالتف الى ابن البراء ومن معه([٣٤]) فقال لهم : ـ السلطان دعوه عنكم هذا رجل من اكابر الاولياء ومالكم به طاقة ([٣٥])

فقال ابن البراء للسلطان بعد أن أحسّ بحراجة الموقف: ـ ،والله ان تركته ليد خلن عليك أهل تونس ويخرجنك من أظهرهم ،فانهم مجتمعون على بابك منتظرين نتيجة المحاكمة، وبذلك أراد ان يعود الى تحريض السلطان على ابي الحسن وان يخوفه من ثورة الناس، ولكن السلطان الذي تأكد من علم وتقوى الشاذلي، لم يهتم بقول قاضى الجماعة، وأمر الفقهاء ان ينصرفوا ولبث مع الشيخ وقتاً طيباًيحدثه ويلاطفه، الى ان حضرأخوالسلطان أبو عبد الله اللحياني وكان كثير الاعتقاد في الشيخ ،فخرج مع الشاذلي الى داره وصحبه وأكرمه. .

خرج أبوالحسن من هذه المحنة منتصراً ولكنه بدأ يحسّ بغيرة قاضى القضاة وحقده نحوه، فأحسّ بأن المقام لم يطيب له في تونس فقد توقع ان القاضي ابن البراء لايمكن ان يخضع للهزيمة التي مُني بها، وأنه لابد مدبر مكيدة، وان الفتنة توشك ان تنشب بين أتباعه وبين الفقهاء من اصحاب ابن البراء ، فالامام الشاذلي رجل صوفي ينشد الصفاء والهدوء والحياة الصافية ، وقد شعر السلطان ومعه الفقهاء في كلام ابي الحسن نضجاً في العلم والتفكير وروحانية في الحديث وشفافية في البصيرة، فعزم على ان يترك تونس وأخذ يدبر أمر الرحلة ،فلما علم السلطان بذلك تألم وقال لمن حملوا اليه الخبر : أى شيئ يسمع به عن اقليمنا ؟ انه أتاه ولي من أولياءالله فضاق عليه حتى خرج فاراً بنفسه ، ثم ارسل الى الامام الشاذلي من يحاول ان يثنيه عن عزمه ، الا ان الامام اعتذر اعتذارا لطيفاً فقال الامام الشاذلي لرسول السلطان:- ما خرجت الا بنية الحج واذا قضى الله حاجتي أعود الى تونس ان شاءالله فسمح له السلطان بالخروج على اساس هذا الوعد بالعودة الى تونس. وقبل ان يغادر الامام تونس ارسل الى ابن البراء رسالة قصيرة بها جملة واحدة يسخر فيها من القاضي واطماعه وحقده قال فيها : اتراني اوسع لك مدينة تونس ؟([٣٦])

الا ان ابن البَراء الذي أكل الحقد قلبه ولا يزال قلبه مملوءبالغيرة والحقد على الامام لاسيما منذ منوئه بالهزيمة في مجلس السلطان فكاد للشاذلي مكيدة أخرى وهذه المرة خارج تونس .

فالغريب ان الحقد والعداوة قد أعمى هؤلاء ولم يتر كوه بعد ان ترك البلد وهاجر الى مصر .

فلما قدم من تونس الى الأسكندرية كتب القاضي وأعداؤه الى السلطان الأيوبي في مصر رسالة موقعة من لدن عدد من الشهود، وحدث فيها حديث الشيخ فكتب بأنه سيقدم عليكم مغربي زنديق ،وقد أخرجناه من بلادنا فاحذروه،فقد أعدَ ابن البَراءهذه الرسالةَ بشكل سريع وأرسلها الى سلطان مصر انذاك السلطان الكوردي (محمد

[٣٤] - مجلة وعد الحق ـالمصدر السابق ـص ـ٦

[٣٥] - د.عامر النجار ـ المصدر السابق ـص ـ١٣٩

[٣٦] - مجلة دعوة الحق ـالعدد ـ٦٠ ـ٦١ ـالمصدر السابق ـص ـ ٧

الأيوبي)([٣٧]) وتضمنت الرسالة اتهام الامام بأنه شريف علوي يسعى الى اعادة ملك الفاطميين، وكتب في ختام الرسالة ان هذا الواصل اليكم شَوّش علينا بلادنا وكذلك يفعل ببلادكم، وأمر حامل الرسالة ان يسرع الخطى ليصل الى مصر قبل وصول الشيخ اليها .([٣٨]) وقد وصل رسول ابن البَراء للملك قبل وصول الشاذلي لمصر في طريقه للحج، .وقد وجدت الرسالة آذاناً صاغية، ولم يكد الشاذلي يصل الأسكندرية حتى قبض عليه وارسل في حراسة مشددة الى القلعة في القاهرة، فتصدر الناس لايذائه فاظهر الله على يده الكرامات الخارقة وكف ايدي الناس عنه ـ وهناك عقد له مجلس من القضاة والعلماء وفقهاء الدين ووجه السلطان التهمة الى الامام وقال فيها ((هذا عقد مشهود فيك وجهه ابن البراء من تونس وعلامته فيه ،ثم اطلعه على العقد([٣٩]) وكانت هذه محاكمة ثانية وتحدث الامام فبهر الجميع بحديثه وأخذ بألبابهم لاسيما الملك الكامل – الذي كان رجلاً عالماً مثقفاً، واسع الفكر فعرف للشيخ مكانته وادرك ان التهمة مغرضة)) ولم يجد في الشيخ ما يخاف منه خاصة وانه لم يكن معتزما المقام في مصر بل كان متجها في طريقه الى الحج فقرَ به اليه وأكرمه.

يقول الامام : وأقمنا عنده اي عند الملك الكامل – في القلعة أياماً واهتزت لنا الديار المصرية الى ان اطلعنا للحج ، فأكتشفوا علمه وورعه وصدقه في دعوته وايمانه ،حينئذ أحسَ السلطان بأنّ ما جرى مكيدة من ابن البّراء فاعتذر للشاذلي واكرم وفادته ـكما ذكر ـ ،فاستأنف أبو الحسن سفره للحج ،ثم عاد الى تونس وفاءً لوعده لسلطان تونس، والسؤل الذي يطرح نفسه هو : هل نسي الشيخ مافعله به ابن البراء؟ وكيف سعى به لدى سلطان تونس ثم هو مازال يمارس القضاء في تونس وكلمته مسموعة ؟ والواقع ان الامام لم ينس هذا كله ولكنه عاد وفاء بالوعد الذي وعده للسلطان أن يذهب للحج ثم يعود ،كما وقد عاد الامام الشاذلي لغرض آخر وهو الالتقاء بتلميذه الكبير وصفيه وخليفته أبو العباس المرسى، فقد ورد عن الامام قوله :(ماردني الى تونس الا هذا الشاب)([٤٠]) فمكث الامام في تونس هذه المرة حوالى عامين عمل خلالهما على تصفية أموره .

اذن لم يقم الامام في تونس هذه المرة طويلاً ،اذ لم يعد هناك مايربط الامام بتونس ،لهذا لم يمكث بها هذه المرة غير سنتين وعمل خلالهما على تصفية اموره فباع داره بها ثم أعد العدة للرحيل الى الشرق وصحبه تلاميذه ومريديه.

رحل الى الاسكندرية عام(٦٤٢ هـ) وممن صحبه خادمه الأمين أبو العزائم – ماضي بن سلطان – والحاج محمد القرطبي وأبو عبد الله البجائي وأبو الحسن البجائي ، والخزاز وعدد كبير من أتباعه الذين أخذوا في التزايد كلما مر بمدينة من المدن وهو في طريقه الى الاسكندريية وكان في هذا تحقيق لنبوءة استاذه ابن المشيش عنه التي كان قد ختمها بقوله ((وبعد ذلك تنتقل الى المشرق وترث القطبانية)).([٤١])

فلما وصل الشيخ وأتباعه الاسكندرية اتخذ له داراً بالقرب من كوم الدكة – ببرج من ابراج السور وقفه عليه وعلى ذريته السلطان الكردي والمكان كان يسع لمجمل الخدمات كمساكن الفقراء والجامع ومسكن الامام واسرته .

---

[٣٧] - الايوبيون بعد صلاح الدين علي محمد محمد الصلابى ـ دار المعرفة ـلبنان ـج ـ ١ ـص ـ ٤٧٨ .

[٣٨] - مجلة وعد الحق ـالعدد ـ ٦٠ ـ٦١ ـالمصد السابق ـصـ ٧ـ

٣٩ - مجلة دعوة الحق ـ العدد ـ٦٠ ـ٦١ ـالمصدر السابق ـص ٧ـ

[٤٠] - أحمد أبو كف ـالمصدر السابق ـ ص ـ٤٩ـ.ينظر ـعلى محمد الصلابىـالأيبيون بعد صلاح الدين ـدار المعرفة ـلبنان ـج ـ١ ـص ـ ٤٧٨ .جرت هذه الحادثة ـ٦٣٥ هه ـ لأن ملك الكامل الأول (محمد) حكم مصر الى عام ٦٣٥ هه

[٤١] - مجلة دعوة الحق ـ العدد ـ٦٠ ـ٦١ ـصـ ٨ ـ المصدر السابق

بدأ الامام يلقي دروسه ويدعو الناس الى طريقته بدعم من السلطان في مسجد العطارين([٤٢]) ،كما كان يعقد في كل ليلة في داره مجلسا يأتي اليه الناس من البلد ليسمعوا كلامه وتوجهاته.

لقد كان اقامة الامام الشاذلي في مصر مصداقاً لما نودي به حين دخلها : ياعلي قد ذهب ايام المحن واقبلت ايام المنن عشر بعشر اقتداء بجدك محمد (صلى الله عليه وآله وصحبه)، وقد جذبت اليه هذه الدروس والمواعظ جلة من علماء المدينة وفقهائها فلازموه ملازمة تامة واصبح هؤلاءالتلاميذ فيما بعد قادة الحياة الفكرية والروحية في الاسكندرية بشكل خاص، وفي مصر بشكل عام، وقد أخذ الشيخ ابو الحسن تلاميذه ومريديه بالمبادىء المثلى في التصوف، فهو لم يفهم التصوف كما فهمه بعض معاصريه من المتشيخة على أنه بطالة تامة بحجة الزهد والتفرغ للعبادة، بل فهمه على أنه صفاء تام في النفس وتقوى خالصة لله وحبّ لله تعالى، وتعلق به، وارتقاء بالروح وبالعمل وبالقول عن الدنايا.

كانت مصر تعتز حينئذ بمجموعة من اكارم العلماء وافضلهم علما وخلقاً وصلاحاً ، مجموعة وهبت نفسها لله واسلمت قيادها له فاحاطها الله.بعنايته.وتكفلهابرعايته. ، وقد استقبلت هذه المجموعة ابا الحسن اجمل استقبال ورافقته متتلمذة عليه ومتآخية وتيسرت السبل ليقوم الامام بدعوته في الكثير من مدن مصر وكان يحضر مجلسه اكابر العلماء من اهل مصر ويرافقونه في جولاته([٤٣]) هذا ويقول أبو الحسن الشاذلي عن هجرته من تونس الى الاسكندرية بأنه انتقل الى الاسكندرية بناء على رؤيا رآها وفيها يأمره النبي (صلى الله عليه وعلى آله وسلم)بالهجرة الى مصر ويربّي فيها اربعين صديقاً([٤٤]) .

وقد كانت هجرة الشاذلي الى مصر مرحلة انتقالية لدعوته فهو قد أسس في مصر طريقته التي انتشرت بها انتشاراً سريعاً، وقد احيا في مصر نفوساً بمعارفه وبعث همماً بمواقفه وأنار عقولاً وملأ صدوراً ، وحرّك قلوباً باللطائف العلية والمعارف اللدنية، ، هذا وقد كان الشاذلي على قدر كبير من المعرفة والعلم ، وكان يحضر مجلسه بعض علماء ونخباء مصر منهم (العز بن عبد السلام ، وابن دقيق العيد ، والحافظ المنذري ، وابن الحاجب الكردي، وابن صلاح الشهرزوري). واستطاع الامام أن يربّي الرجال داخل مدرسته كما استطاع الامام أن يعلمهم منهجه وطريقته فاعتقد به الخواص والعوام ([٤٥]).

يقول أحمد أبو كف : ((حين زار (الشاذلي)مصر اهتزت الدنيا لزيارته وحين استقَرّ بها في مختم حياته سكن احد ابراج سور الاسكندرية ، وكان المريدون يتزاحمون حوله وحين كان يجلس في الاسكندرية في جامع العطارين أو يجلس في القاهرة في مدرسة الكاملية يتكوكب على مجلسه أكابر العلماء لازمين الادب والصمت ، مصغين السمع ،فاتحين العقول والقلوب ، لأنهم تاكدوا بأن كلامه قريب العهد من الله))([٤٦]).

---

[٤٢] - د. عامر النجار ـالمصدر السابق ص ـ١٣٨

[٤٣] - احمد أبوكف ـالمصدر السابق ص ـ ٤٩ ومجلة دعوة الحق ـ العدد ـ٦٠ ـ٦١ المصدر السابق ص ـ٩ .

[٤٤] - د. عامر النجار ـالمصدر السابق ص ١٣٢

[٤٥] - احمد أبوكف ـاعلام التصوف الاسلامي ،لمصدر السابق ص ـ ٤٠

[٤٦] ـاحمد أبو كف : اعلام التصوف الاسلامية ـالمصدر السابق ص ـ٥٠

والواقع أن نشاطات الامام الشاذلي ودعوته قد بلغ الذرى في القوة والانتشار بعد هذه المرحلة من حياته ، فإجباره على الهجرة كان سبباً رئيساً لازدهار طريقته ونشرها ، إنَ اقامة الامام في مصركانت فترة خصبة له من حيث الدعوة ومن حيث الرجال([٤٧]).

ان الدارس للطريقة الشاذلية وسيرة مؤسسها يصل الى نتيجة مفادها ان هجرة الامام الشاذلي الى مصر انتشلته من اطار المحلية ودفعته نحو آفاق عالمية، وفي الهجرة نوع من التعالق وتكاثر الفضاءات وتعددها ، وهنا لابد من الاشارة الى عظمة مصر وعالميتها وانفتاحها على العالم العربي والاسلامي والغربي قياساً بتونس([٤٨]).

ان الكلام عن عدم تدخل الشاذلية في الامور السياسية لا يعني تقاعس المريدين وشيوخ هذه الطريقة في الدفاع عن الأوطان والذود عن الحمى ، اذ من المعلوم أن الإمام أبا الحسن قد عاصر الظاهر بيبرس ،وهو عصر تهددت فيه مصر بجيوش الصليبين في أوائل النصف الأول من القرن السابع الهجري ،وكانت حملة الصليبين بقيادة لويس التاسع (ملك فرنسا) وقد احتلت مدينة دمياط و أعدَ العدة لاحتلال المنصورة في الطريق الى القاهرة ، وقد أبلى أتباع الشاذلية بلاءً حسناً في هذه المعارك ولعب الشيخ أبو الحسن وجمع كبير من علماء وأولياء مصر دوراً كثير الأهمية في التعبئة المعنوية للجيوش المقاتلة ،فعلماء مصر وأولياءه لم يقعدوا في بيعهم وصوامعهم بعيداً عن الخطر ، وانما هبَوا للجهاد في سبيل الله فهاجروا الى قلب المعارك ، يروى أن الامام أبا الحسن وعلى الرغم من أنه قد كفَ بصره أنذاك ، ولايمانه بأن الاسلام دين كفاح وجهاد ،فقد ظل الشيخ مع قرنائه من العلماء يسيرون بالنهار وسط الجند بسمتهم الملائكي يحثونهم على الجهاد ويبشرونهم بأحدى الحسنين النصر أو الشهادة ،فقد شغل أمر المعركة معظم وقتهم وهم حتى في الليل كانوا يجتمعون في مجلس بأحدى الخيام يتعبدون ويتوجهون الى الله بدعائهم وصلواتهم يلتمسون منه النصر ـ بل أن أمامنا أبا الحسن لا يفارق أمر المعركة أحلامه ، فهو يرى في منامه رؤياً، وقد رأى فيه الرسول (صلى الله عليه وسلم) ،وقد قال له : ـ لا تهتم كل هذا الهم من أجل ثغر ومياط وطمأنه بأن النصر حليف المسلمين وقد تحقق هذا فكان النصر المؤزر للمسلمين في المعركة (٤)

هذا وقد ترك الشاذلي في مصر تلاميذ ومريدين حملوا رايته واذاعوا فضله واعلنوا نداءه وترسموا خطاه الاصلاحي وساروا في ضوء مصباحه ، وفي مقدمة هؤلاء أبي العباس المرسي الذي كان ،كما تمت الاشارة- تلميذه الكبير وأقرب الناس الى قلبه وزوج ([٤٩])ابنته ، وللشاذلية اليوم فروع كثيرة في مصر والمغرب العربي ، ففي مصر أكثر من (١٥)فرعاً لها ([٥٠]) هذا ولابد من الاشارة الى ان ابن البرَاء قد مني في اخريات حياته ولم يختم له بالخير ([٥١])

---

[٤٧] يوسف خطار محمد — السيرة المرضية في ترجمة مؤسسي الطرق الصوفية دار التقوى . ط٢ مط. نضر —دمشق ١٩٩٩مص٨٣

٣علي عبد الله وحبيب محمد : مةولانا خاليد موسافيرة بيَ نشتمانةكة (مولانا خالد المسافر عديم الوطن) ط١ مط كؤض سليمانية ٢٠ص:٢ ٤

٤.احمد أبو كف ـاعلام التصوف الاسلامية ـ المصدر السابق ص ـ٥٥ .

[٤٩] - يوسف خطار محمد — السيرة المصدر السابق — ص٨٣

[٥٠] - د. عامر النجار ـالمصدر السابق ص ١٤٦-١٤٧

[٥١] - احمد أبوكف ،لمصدر السابق ص ـ ٤٨

نتائج البحث

بعد هذه الجوله في رحاب الحديث عن الامام الشاذلي و طريقته و مواقفه وصل الباحثان الى نتائج يمكن تلخيصها بما يأتي:-

١-مما يلفت النظر في مواقف الامام الشاذلي-موقفه من خصومه حيث قابل عداءهم بالدعاء لهم بالاصلاح و الهداية، ويجب ان نتأسى بأخلاق هؤلاء الرجال في أيامنا هذه لا سيما مع بني جلدتنا و مواطني أو طاننا فبزرع المحبة و العفو و التسامح نبني الجسور و نقوي الثغور، و لانجانب الصواب إن قلنا إن للتنوع الثقافي الذي تربىَ عليه الامام الشاذلي من عراقية، و تونسية، مغربية، حجازية و بعبارة أخرى (مشرقية و مغربية)، أثراً على سلوكه و تصرفه حتى مع خصومه إذ لم يكن ميالاً الى العنف ضدهم قط، و كلما حاول خصومه استعمال العنف معه ترك لهم المكان-كما في تركه لتونس- ولاذ بمكان آمن دون ان يترك الناس يتقاتلون فيما بينهم عليه، وقد كان دائم الدعوة الى الوحدة و الوفاق و نبذ الخلاف و التشرذم كما كان داعية التسامح والعفو عن اعدائه.

وقد اثمرت هذه السياسة الحكيمة للامام فانتصر على خصومه و خذل اعداءه، فهو لاستقامته على شريعة الله و حسن آدابه و فضائله الجمة و لشهامة نفسه الأبية و لتواضعه لله و لدينه ترك اعداءه جانبا، ولم يتخندق في الطرف المقابل لهم بل دعى لهم بالرشاد و عفاعنهم لذا لانت له قوة الجبابرة و صار مرجع القوي و الضعيف. وهذه السياسة الحكيمة قد أثمرت ماأثمرت من انتشار افكار الامام شرقاً وغرباً، شمالاً وجنوباً لاسيَما في أقاصى المغرب وشمال افريقيا-مما يميز الشاذلية هو ضرورة السعي في مصالح المسلمين و قضاء حوائجهم. و بمعنى آخر فان هذه الطريقة.

٢ : ممايميز الشاذلية هو ضرورة السعي في مصالح المسلمين وقضاء حوائجهم ،وبمعنى أخر فان هذه الطريقة هي طريقة الاحساس بمعاناة المسلمين فهي تطبيق عملي لما نادى به الرسول(صلَى الله عليه و سلم) من ان المسلم للمسلم كالبنيان المرصوص يشدّ بعضه بعضاً.

٣-للشاذلية في العراق جذور تأريخية فكانت هناك زوايا شاذلية في مختلف الامصار العراقية الكبرى كبغداد و البصرة و الموصل.

٤- تمثل التكية العلاوية الدرقاوية الشاذلية التي يديرها السيد محمد جهاد في مدينة كركوك الطريقة الشاذلية الوحيدة في العراق في الوقت الحاضر و له مريدون و خلفاء منتشرون في مختلف انحاء العراق.

٥-مما يميز الشاذلية العراقية في الوقت الحاضر عن الشاذلية في المغرب العربي تأثر الشاذلية العراقية ببعض المراسيم و الطقوس الموجودة في الطرق السائدة في عراقنا في الوقت الحاضر، فهي قد أخذت الضرب بالدفوف و الذكر وقوفاً من القادرية- تلك الطريقة السائدة في كركوك في الوقت الحاضر.

ما أجدرنا بالتآسي بأخلاق الامام أبي الحسن الشاذلي و تعامله مع خصومه، لاسيما في أيامنا هذه إذ ان اعداء الاسلام قد تكالبوا على المسلمين من كل حدب و صوب و مما يحز في النفس انه و في (بعض الاحيان يعادي الاسلام بسيفه)، ونحن على يقين بان الذي توصل امتنا الى برّ الايمان، هو اتباع سلفنا الصالح وآل بيت النبي الكرام و سياستهم الحكيمة باتخاذ العفو و التسامح نهجاً لنا في حياتنا.

قائمة المصادر

١. ابراهيم احمد شوان: شيعري ئايني و سؤفيطةري لة شيعري مةحويدا (الشعر الديني و التصوفي في شعر محوي)، رسالة دكتؤراه، جامعة صلاح الدين، كوردستان العراق، ١٩٩٦.

٢. احمد ابو كف: اعلام التصوف الاسلامي، مكتبة الاسكندرية، مصر، ٢٠٠٢.

٣. احمد بن محمد بن عباد المحلّي الشافعي – المفاخر العلية في المآثر الشاذلية – المكتبة الأزهرية للتراث ٢٠٠٤

٤. تومابوا: مع الاكراد، ترجمة اوات زنكنة، دار الجاحظ، بغداد، ١٩٧٥.

٥. جواد فقي علي و قاره مان نادر: منهج مولانا خالد في التعامل مع خصومه، بحث مقدم الى مؤتمر كرميان للتصوف، المنظم من قبل مركز كركوك للتنوير، كوردستان العراق،٢-٢٠١٤/٤/٣.

٦. جواد فقي علي: الشيخ مولانا خالد النقشبندي و منهجه في التصوف، اطروحة دكتوراه، مقدمة كلية الشريعة، جامعة بغداد، ١٩٩٧.

٧. د.خالد بن تونس: التصوف قلب الاسلام، ترجمة من الفرنسية، معهد الف باريس، دار الجمل، ط١، ٢٠٠٥.

٨. خير الدين الزركلي – الاعلام – دار العلم للملايين – بيروت – ط١٦ ٢٠٠٥م لبنان .

٩. زامباور: معجم الانساب والاسر الحاكمة في التأريخ الاسلامي – مط جامعة فؤاد الأول ١٩٥٢م

١٠. شهاب الدين احمد بن يحمى بن فضل الله العمري ت/٧٤٩هـ) مسالك الابصار في ممالك الامصار، السفر الثامن، طوائف الفقراء الصوفية، تحقيق بسام محمد بارود ، من اصدارات المجمع الثقافي، ابو ظبّي، الامارات العربية المتحدة، ٢٠٠١م.

١١. طارق محمد سليمان: الجنيد البغدادي و مدرسته الصوفية:- رسالة ماجستير كلية الشريعة، جامعة بغداد، ١٤٠٩هـ/ ١٩٨٨م.

١٢. د.عامر النجار: الطرق الصوفية في مصر نشأتها و نظمها، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، د.س.

١٣. عباس العزاوي: خلفاء مولانا خالد، مجلة المجمع العلمي الكوردي،مط المجمع، ج٢، ق٢، ١٩٧٤.

١٤. عبدالحليم محمود: العارف بالله بشر بن الحارث الحافي، دار المعارف، القاهرة، ١٩٩٤.

١٥. عبدالرحمن بن احمد الجامي: نفحات الانس في حضرات القدس، تصحيح و تعليقات محمود عابدي، انتشارات اطلاعات طهران، ١٣٨٢هـ.ش

١٦. عبدالرزاق القاشاني: معجم المصطلحات و الأرشادات الصوفية، تحيق سعيد عبدالفتاح، مطابع الحياة المصرية، ٢٠٠٤.

١٧. عبدالقادر عيسى: حقائق التصوف، مط النواعير، الرمادي، ١٩٩٣.

١٨. د.عزالدين مصطفى رسول: شيء عن التصوف في الادب الكوردي، مجلة كاروان (القافلة)، العدد٥٣، شباط ١٩٨٧.

١٩. علي محمد محمد الصلابي – الايوبيون بعد صلاح الدين – دار المعرفة – لبنان

٢٠. علي عبد الله وحبيب محمد مةولانا خاليد موسافيرة بيَ نشتمانةكة (مولانا خالد المسافر عديم الوطن) ط١ مط كؤض سليمانية ٢٠١٢

٢١. د.عمار علي حسن: الصوفية والسياسة في مصر، مركز المحروسة للبحوث والتدريب و النشر، المادي، ط١، يتاير ١٩٩٧.

٢٢. السيد محمد جهاد الكركوكي مقابلة شخصية .

٢٣. د.قاسم غني: تأريخ تصوف در الاسلام(تأريخ التصوف در الاسلام)، ترجمة صادق نشأت، مط الطباعة الحديثة، مصر، ١٩٧٠.

٢٤. مجلة دعوة الحق العددان منشور على الموقع الالكتروني www.hobous.qov.am.daouatal.haq\item1371

٢٥. محمد سليمان الحنفي البغدادي: الحديقة الندية في آداب الطريقة النقشبندية و البهجة الخالدية، مط العلمية، مصر، ١٣١٣ه/١٨٩٥م.

٢٦. يوسف خطار محمد – السيرة المرضية في ترجمة مؤسسي الطرق الصوفية – دار التقوى – ط٢ مط. نضر – دمشق ١٩٩٩م .

الموقع الاكتروني:

٢٧. www.fal kcultuubh.org.

٢٨. www.hobous. gav.maL daouat-Al haq.

الملاحق

تتضمن الملاحق ما يأتي:-

١- صورة التكية الشاذلية المركزية في مدينة كركوك

٢- الشعارالمركزي للتكيةالشاذلية في كركوك

٣- سلسلة الطريقة الشاذلية في كركوك

٤- ختم راعي التكية الشاذلية في كركوك (السيد محمد جهاد).

٥- الصفحة الأولى- لديوان آيات المحبين و منهج السالكين لمشاريخ الشاذلية.

٦- أذكار وأورادالشاذلية في كركوك.

صورة التكية الشاذلية المركزية في مدينة كركوك

الشعار المركزي للتكية الشاذلية في

كركوك.

سلسلة الطريقة الشاذلية في كركوك

ختم راعي التكية الشاذلية في كركوك (السيد محمد جهاد).

الصفحة الأولى- لديوان آيات المحبين و منهج السالكين لمشاريخ الشاذلية.

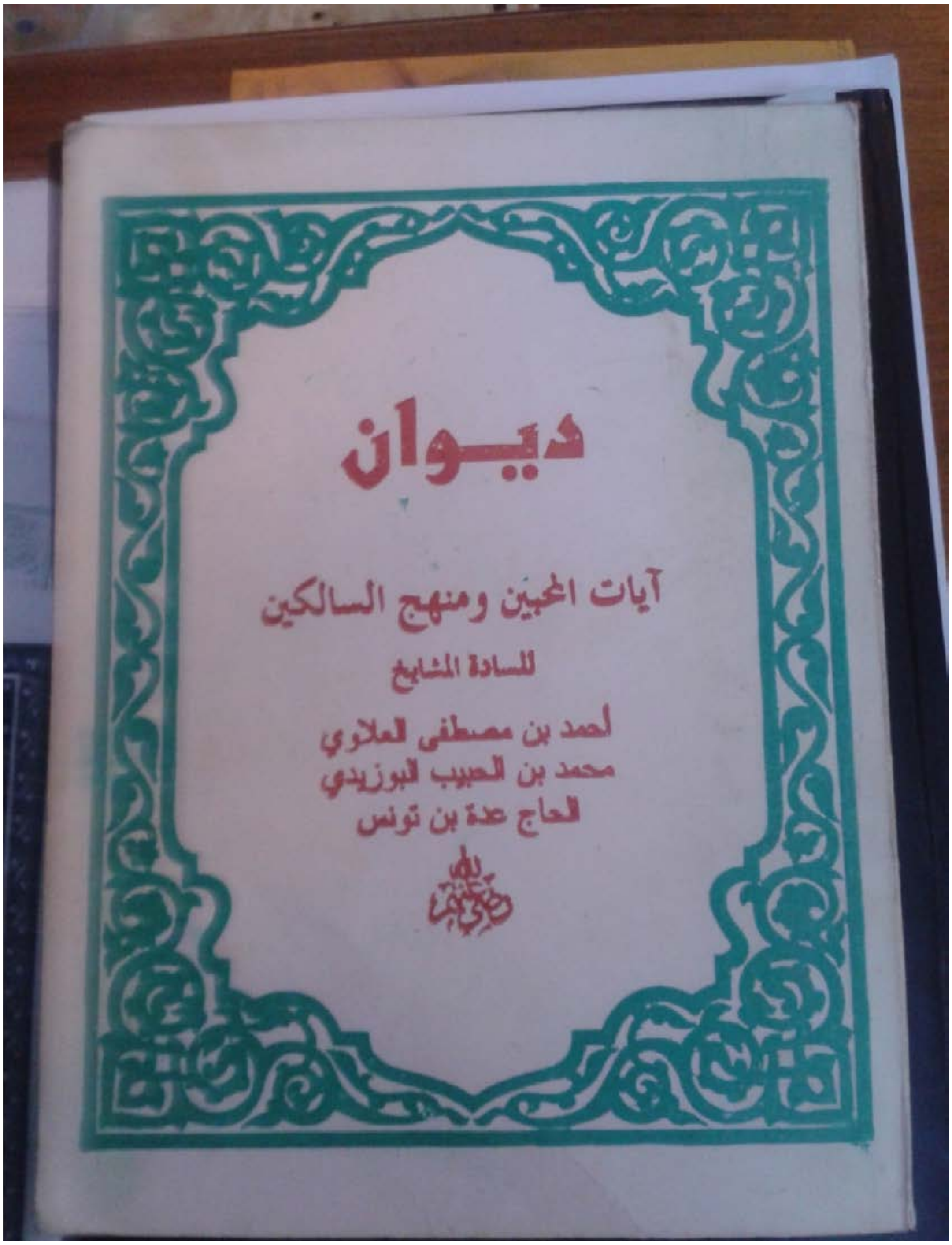

. أذكار الشاذلية في كركوك.

كورتەی توێژینەوە

هەردوو توییێژەر لەم توێژینەوەیە گرفت و تەنگ و چەڵەمەکانی کە هاتۆتنە سەر رێگای پێشەوا ئەبو حەسەنی شازلی دەخەنە روو دەری دەخەن چۆن ناوبراو بە لێبووردەیی و خۆشەویستی و هەوڵی چاك سازی توانی شکست بە دووژمنەکانی بێنێ و بیرو باوەرەکەی سەر بخاو بلاَّوی بکاتەوە لە رۆژئاوای وڵاتانی عەرەبی و مصرو عیراق.

هەروەها ئەم توێژینەوەیە تیشك دەخاتە سەر رێبازی شازلی لە عیراق. بە تایبەتی لە شاری کەرکوك ، وە رۆڵی تەکیەی شازلی لە هاوکاری و خۆشەویستی و برایەتی لە نێوان پێکهاتەکانی شاری کەرکوك ، ئەم توێژینەوەیە لە سێ بەش پێك هاتووە وەباسی تەنگ و چەڵەمەکانی ژیانی پێشەوا حەسەنی شازلی دەکات و تیشك دەخاتە سەر رێبازەکەی و شێوازی هەڵس و کەوتی لەگەڵ نەیارانی.

Abstract

In this research, both researchers focus on the challenges, problems and hard times that the Islamic scholar Abu-Hasan Shazly faced during his lifetime. They show that how the scholar could succeed in defeating his foes and enemies via promoting and spreading his beliefs in reforming, tolerant and loving ways in the west of Arabic countries, Egypt and Iraq.

In addition, this research concentrates on Shazly's method in Iraq, especially in Kirkuk city and shows the role of Shazly's mosque in encouraging cooperation, brotherhood, and tolerance among the residents of Kirkuk with different nationalities.

This research has been divided into three parts: the first part talks about the challenges and hard times of the scholar Abu-Hassan Shazly, the second one shed light on his methods and the final part focuses on his behaviour and attitudes with his enemies.

البعد السياسي لخلاف الفرق الإسلامية
حول الإيمان والكفر

أ.د. كريم نجم خضر شواني
جامعة كركوك
كلية التربية

م. م. ئادەم عبد الجبار عبد الله بيدار
جامعة صلاح الدين
كلية العلوم الإسلامية

ملخص

قام المتكلمون والفلاسفة وكتب العقائد بتعريف "الإيمان" و "الكفر" بصيغ مختلفة ومتعددة, ودارت حول هذه التعاريف وما تفرع منها من تحديد العلاقة بين الإيمان والعمل وما يخرج العبد من دائرة الإيمان نقاشات علمية، وهذه الصيغ كانت تشكو من أنها قُدّمت إلينا على أنها تجريد"عقدي" متعالٍ على المصالح الدنيوية وعلى الزمان والمكان، وحكم أغلبهم على رأي مخالفيهم بالتضليل والتكفير، لكن بالرجوع إلى الظروف التي نشب فيها تلك الخلافات و تطورت فيها، وبالتعمق في حيثياتها وتحليلها نرى بأنها كانت تخفي وراء أغلبها أيديولوجية سياسية معينة، وأن السياسة حاضرة وراءها وبقوة مسترة تحت ستار الدين، وأن أغلب الذين ضلّلوا أو زندِقوا كانوا في صياغتهم لمفهومي الإيمان والكفر وفي أكثر ما "تكلموا "فيه من مسائل "دينية" مثل خصومهم, يمارسون السياسة في الدين ليس إلا، ويطبق هذا على مقولة الخوارج والمرجئة والمعتزلة وجمهور المحدثين والمتكلمين والفقهاء في هذه المسألة، ويهدف البحث إلى إبراز البعد السياسي في مسألتي الإيمان والكفر من أجل التأكيد على حرية النشاط السياسي والابتعاد عن الاستبداد السلطوي من أجل ابتعاد مجال العقيدة عن الصراعات السياسية.

المقدمة

الحمد لله، والصلاة والسلام على رسول الله، وعلى آله وأصحابه ومن والاه، وبعد:

فمن الحقائق الثابتة أن الناس يختلفون في تفكيرهم. وكلما خطا الإنسان خطوات في سبيل المدنية والحضارات اتسعت فرجات الخلاف حتى تولدت من هذا الخلاف المذاهب والفرق العقدية، والمسلمون لم يكونوا مستثنون من هذه السنة الكونية، فاختلفوا بحضرة الرسول –صلى الله عليه وسلم-، لكنه كان المرجع القطعي الذي يحلّ اشكالاتهم في شتى نواحي الحياة، ومنها الفكرية، ولكن دائرة الخلاف توسعت بوفاته –ص- فاختلفوا في عدة مسائل من أهمها الإيمان والكفر، وأدى هذا الخلاف إلى القتال بين المسلمين وحرق تراث بعضهم البعض فضلاً عن اتهام المخالفين لهم بالكفر والخروج عن الملة.

ولا يمكن البحث عن أصل الفكرة إلاّ في ضوء الواقع الاجتماعي بخلافاته وصراعاته السياسية والاقتصادية؛ فالصراع الفكري النظري يكون بذلك إنعكاسًا غير مباشرٍ للصراع الاجتماعي السياسي الاقتصادي، حتى ولو لم يعِ "المتصارعون" في الرؤى هذه الحقيقة. وهذا لا يعني إلغاء العوامل الأخرى التي أدت إلى ظهور هذا الخلاف مثل التبادل الثقافي، لكننا نبحث هنا عن دور العامل السياسي وراء الخلافات الفكرية بين الفرق الإسلامية الرئيسة في مسألة الإيمان والكفر.

أهمية الموضوع وأسباب اختياره:

تكمن أهمية الموضوع في خطورته، إذ هو الحد الفاصل الذي يفصل المسلم من غير المسلم، وسبب اختيار هذا الموضوع يكمن في:

١- كونه محاولة لازالة الغبار والأوهام على موضوع كفّر بسببه أناس وفرق، وراح ضحيتها مئات الآلاف من المسلمين تحت ذريعة المساس بالدين المنزل من عند الله، والعقيدة الإسلامية المقدسة، وهم غافلون عن حراستهم على إرث سياسي ألبس لباس الدين.

٢- كونه موضوع حساس ومتجدد دائماً، ويهتم به الكل حتى الخارجين عن دائرة الإسلام.

٣- تأكيد على حرية النشاط السياسي والابتعاد عن الاستبداد السلطوي من أجل ابتعاد مجال العقيدة عن الصراعات السياسية.

حدود البحث:

يتكون البحث من بيان البعد السياسي لمقولة الفرق الإسلامية الرئيسة في مسألة الإيمان والكفر وهم الخوارج، والمرجئة، والمعتزلة، وجمهور المحدثين والمتكلمين والفقهاء.

خطة البحث:

يتكون البحث من هذه المقدمة ومبحثين وخاتمة.

خصصنا المبحث الأول لبيان البعد السياسي لمقولة الخوارج والمرجئة في الإيمان والكفر في مطلبين. وبيّننا في المبحث الثاني البعد السياسي لمقولة المعتزلة وجمهور المحدثين والفقهاء والأشاعرة في الإيمان والكفر في ثلاثة مباحث.

المبحث الأول

البعد السياسي لمقولة الخوارج والمرجئة في الإيمان والكفر

المطلب الأول

البعد السياسي لمقولة الخوارج في الإيمان والكفر

ذهبَ الخوارجُ إلى أنّ الإيمان تصديقٌ بالجَنان، وإقرارٌ باللّسان، وعملٌ بالأركان، وأنهم اهتموا بالأعمال اهتماماً بالغاً، فجعلوه ركناً أساسياً من أركان الإيمان، ولهذا كفّروا مرتكبَ الذّنوب، وجعلوه مخلّداً في النّار، معذّباً بعذاب أهلها[١].

والجذور الأولى للتكفير بين المسلمين تعود إلى هذه الفرقة من المسلمين الذين أجمعوا على تكفير علي –ر.ض- والحكمين إثر حادثة التحكيم، وأن خروج الجماعة التي كانت تقاتل في صف الامام علي بن ابي طالب رضي الله عنه عليه، يغلب عليهم التطرف والتشدد، وأصبحت (لا حكم الا لله) شعار هذه الطائفة، وطرحوا منهجهم التكفيري تحت هذا الشعار، فذهبوا الى القول بتكفير علي وعثمان –ر.ض- والحكمين واصحاب الجمل، وكل من رضي بتحكيم الحكمين، ويحكومون على مخالفيهم من المسلمين بالكفر وديارهم بديار الكفر بل وحتى الذين اعتنقوا فكرتهم لكن قعدوا عن الخروج معهم للجهاد ضد مخالفيهم بالكفر، وهكذا أصبح الخوارج روّاد التكفير، لأنهم قد أرسوا دعائم التكفير في زمن مبكر من تاريخ الإسلام[٢].

وبالعودة إلى ما قبل سنة ٣٧هـ -وهو العام الذي شهد نشأة فرقة الخوارج- كانت الصراعات والانقسامات التي طرأت في ساحة حياة الجماعة الإسلامية ذات طابع سياسي، وقفت خلفها وأثمرتها عوامل اجتماعية وقبلية وإقليمية، ووقفت عند حدود الطابع السياسي، دون أن تضفى على مبادئها وأهدافها ثياباً أو طابعاً أو صبغة دينية، نابعة من عقائد الإسلام، كدين، فلم يزعم الذين اختلفوا على خلافة أبي بكر وعثمان –رضي الله عنهما- أن واحداً من المختلفين قد خرجوا من الدين، بل كان خلافاً سياسياً أو اجتماعياً.[٣]

ويؤكد النظر في حركة الخوارج خلال القرون الثلاثة الأولى من التاريخ الهجري طابعها السياسي القوي، وهو ما يظهر في نشأتها وردود أفعالها وخصائصها العامة، إذ نشأت سياسياً بانشقاقٍ سياسي عسكري عن جبهة الخليفة علي بن أبي طالب إثر قبوله بالتحكيم طريقاً للفصل بينه وبين معاوية بن أبي سفيان.[٤]

ولأن أمنيات الخوارج في هذه المرحلة لم يتحقق، غلب على نشاطهم الاصطدام الفكري والعسكري بالمحيط السياسي والاجتماعي الذي كانوا يعيشون فيه وتحوّلوا إلى رمز إدانة للظلم السياسي والانحراف عن تعاليم الدين وسنن المتقدمين المستقيمين، فأصبح الموقف السياسي أساس الديانة عندهم، ويظهر هذا جلياً في قول أحد شعرائهم يرثي مجموعة خارجية (البسيط):

إنـــــي أديــــــن بمـــــا دان الشـــــراة بــــــه   يـــوم النُخيلـــــةِ عنــــد الجَوســـــقِ الخـــــرِبِ

ولم يكن موضوع خطبة قائدهم قبل المعركة غير الحديث عن تولي أهل النهروان وأبي بكر وعمر وإدانة عثمان وعلي، وهذا موضوع سياسي.[٥]

ويلاحظ المحلل أن ما تبنته الخوارج من آراء متعلقة بالإيمان والكفر من اعتبار العمل جزءاً رئيساً لا يتجزأ من الإيمان وأن مرتكب الكبيرة كافر له بعد سياسي، وذلك لأنهم تكلموا أولاً على حكام بي أمية حين اتهموهم بارتكاب الكبائر، ثم حكموا عليهم بالكفر لإضفاء الشرعية على خروجهم على الإمام والثورة عليه، وهو يرتبط مباشرة بمهمة التعبئة السياسية والعسكرية، وتجنيد الأنصار والأعوان، فتكفير المخالف شرط ضروري لاستباحة دمائهم وتبرير قتالهم، وبالمثل فإن إصرارهم على هجرة أتباعهم إليهم، وتكفير من خالفهم أو القاعدين من أتباعهم وسيلة فعالة لتجنيد المحاربين وتحفيز الأتباع للقتال وكسب المعارك المستمرة التي خاضوها مع السلطة، وبالتالي فإننا نجد أن أهم معتقداتهم حول الإيمان والكفر التي تميز الخوارج عن الفرق الأخرى تخدم هدفاً سياسياً أساسياًوهو توظيف الإيمان والعقيدة في الصراع السلطوي مع الجماعات الإسلامية الأخرى، وإضفاء الشرعية على أفعال وقرارات قياداتهم وزعاماتهم السياسية.

إذاً كان الموقف السياسي الملتحف بلحاف (الدين) يتحدد من خلال التساؤل التالي: هل يكفي في (الإيمان) الإقرارُ باللسان، بدون الالتزام بما يترتب عليه (الإيمان) من أوامر الشرع ونواهيه؟ وهو المفهوم الذي يعفي الأمويين من المحاسبة عما ارتكبوه وسيرتكبونه مستقبلاً من مظالم، أم أنه لا بد وأن يترتب عليه اتباع لأوامر الشرع ونواهيه، بما فيها، بل وعلى رأسها، قيم الشورى والعدل، وبالتالي (تكفير) من يقتصر على الإيمان باللسان فقط: (الأمويين وأنصارهم)، ومن ثم وجوب الثورة عليهم (٦).

وهكذا اختلط الخوارج السياسة بالدين واعتبروا الفعل السياسي فعلاً دينياً من حيث الجوهر، وحينما انصبّ تقييمهم لأداء الخلفاء الأربعة وبني أمية لم يميّزوا بين الجانب الديني والجانب السياسي، فكانت النتيجة عدّ الخوارج الحدث السياسي حدثاً دينياً بامتياز، وجوهر الموقف الديني عندهم هو الحكم على سياسة الحكام ومواقف الناس منهم ومن نماذج النقد الديني السياسي الخارجي رسالة عبد الله بن إباض إلى عبد الملك بن مروان، حيث عدّ المؤلف الموقف من حكم عثمان ومناصريه عقيدة أبدية بها يتحدد إيمان المرء أو كفره ويتقرر مصيره إلى الجنة أو إلى النار. ومما قاله في ذلك: "فمن يتولَ عثمان ومن معه فإنا نشهد الله وملائكته بأنّا منهم بُرآء ولهم أعداء بأيدينا وألسنتنا وقلوبنا، نعيش على ذلك ما عشنا، ونموت عليه إذا متنا، ونبعث عليه إذا بُعثنا، ونحاسب بذلك عند الله"(٧).

ولأن الصراع السياسي،حينها، كان لابد وأن يغلف بغلاف (ديني) وإلا فقد مضمونه الداعم، فقد استمر الجدل في مسألتي (الكفر) و(الإيمان)، فيما بعد، إلى أن انتهى به المقام ليتحول من جدل سياسي إلى امتحان عقدي يحاسب، بموجبه، الفرد المسلم، بل ويهدر دمه تبعاً لتحديد موقفه من كل من تلك المسألتين، وفقاً للتعريف الذي ألبسته كلتاهما، والمتولد أساساً من رحم المصلحة السياسية، وبالذات التعريف الذي كان يخدم مصلحة الطرف المنتصر في ذلك الصراع السياسي وما تلاه من صراعات سياسية لاحقة (٨).

وتعتبر سلوك الخوارج هذا نقطة تحول في الماهية والطبيعة التي أضيفت على الصراعات التي حفلت بها حياة المسلمين، فهم لم يقفوا بخلافهم مع خصومهم عند الحدود السياسية، بل أضفوا عليه طابعاً من الدين، وذلك عندما زعموا أنهم هم المؤمنون، وأن من عداهم قد مرق من الدين مروق السهم من قوسه، وازدات الطامة عندما استخدم خصومهم نفس السلاح، فأصبح أكثر الفرق تضفي على مبادئها السياسية وآرائها الفكرية والاجتماعية صبغة من الدين وعقائده، انسياقاً مع تيار سلطان العقيدة الدينية الجارفة وتملقاً للعامة واستجلاباً لتأييدها في أغلب الأحايين، فانطبعت خلافات الساحة الإسلامية بالطابع الديني عندما انتقل الجميع بما هو (سياسي) إلى

ساحة ماهو (دين)، ولعل قسوة الصراع مع خصومهم ووضوح مخاطرهم وخاصة بني أمية على قيم الدين ومثله العليا، لعل ذلك واحداً من أسباب هذا الاختلاط [٩].

وقد وقع بعض الكتاب المعاصرون [١٠] فيما وقع فيه الخوارج من عدم التمييز بين ما هو سياسي وما هو ديني وقرروا بأن الخوارج نشأ نشأة دينية بحتة لا دخل للسياسة فيها، واستدلوا على ما ذهبوا إليه بعدة أحاديث بيّن فيها الرسول الأكرم –ص- بعض أوصافهم، وركّز بعد ذلك بأن مشكلة الخوارج كانت في فهم نصوص الدين بشكل خأ، وقد أشرنا إلى أن الخوارج اختلطوا السياسة بالدين ولم يستطيعوا التمييز بينهما فأضفوا الشرعية والدين على ماهو سياسي. بينما أكّد كتاب وباحثون آخرون[١١] على ماذهبنا إليه من وجود السياسة كعامل قوي خلف نشأة الخوارج ومعتقداته في الإيمان والكفر.

المطلب الثاني

البعد السياسي لمقولة المرجئة في الإيمان والكفر

اضطربت آراء كتاب ومؤرخي الفرق حول المرجئة ونظرتها للإيمان والكفر [١٢] وقد حدد الدكتور محمد عمارة سبب هذا الاضطراب بقوله: "إن مفتاح الخروج من هذا الاضطراب هو في إدراك الطابع السياسي لنشأة فكرة الإرجاء وفرقهم، وأن غياب الاهتمام بهذا الطابع هو الذي أشاع ذلك الخلط بين تيارات الإرجاء، فلقد بدت عقائد المرجئة مجرد أبحاث دينية في الإيمان والكفر وعلاقة العمل الصالح بالإيمان، بينما كانت السياسة والصراعات من حول السلطة هي التي أفرزت فكر المرجئة وتياراتها المختلفة، ومن ثم فلا سبيل إلى فهمهم إلا إذا وضعناها في الإطار الذي نشئوا فيه وأبصرنا تياراتهم على ضوء الظروف السياسية التي بلورتها"[١٣]، ونحن هنا نبيّن البعد السياسي الذي يتعلق بمقولتهم حول الإيمان والكفر.

ذهب المرجئة إلى أنَ الإيمان هو المعرفة باللّه تعالى فقط، وأنَ الكفرَ هو الجهل به فقط، وأنَ الإقرار باللّسان وأعمال الجوارح غير داخلة في الإيمان، وأنّه لا يدخلُ النّارَ إلاّ الكفّار فحسب، أمّا المؤمن فلا يدخلها — بزعمهم — مهما ارتكبَ من الذّنوبَ، أو لم يأتِ بالواجبات؛ ولهذا أُطلقَ عليهم اسم المرجئة، حيث إنّهم يُؤخّرون الأعمالَ عن الإيمان، ويعطون الرَّجاء للمؤمن، فيقولون: لا تضرُّ مع الإيمان معصيةٌ، كما لا تنفعُ مع الكفر طاعةٌ، فجعلوا الأعمال خارجةً عن الإيمان بالكلّيَّة[١٤].

وقد قسم البغدادي فرق المرجئة الذين فصلوا بين الإيمان والعمل بقوله: "والمرجئة ثلاثة أصناف: صنف منهم قالوا بالارجاء فى الايمان وما يقدر على مذاهب القدرية المعتزلة كغيلان وأبى شمر ومحمد ابن أبي شبيب البصرى.. وصنف منهم قالوا بالارجاء بالايمان وبالخبر فى الاعمال على مذهب جهم ابن صفوان فهم اذا من جملة الجهمية، والصنف الثالث منهم خارجون عن الخبر والقدرية.. وانما سموا مرجئة لأنهم أخروا العمل عن الايمان، والارجاء بمعنى التأخير، يقال: أرجيت وارجائه اذا اخرته "[١٥]، وعلى هذا الأساس نحاول أن نوضح البعد السياسي لمقولة مرجئة الجبرية و مرجئة القدرية والمرجئة الخالصة حول الإيمان والكفر.

- البعد السياسي لمرجئة الجبرية:

فالمرجئة الجبرية هم الذين قالوا: إن الإيمان تصديق بالقلب ولا تأثير للعمل على هذا الإيمان، فأخروا العمل وفصلوه عن الإيمان، وقالوا: إنه لا تضرَ مع الإيمان معصية كما لاينفع مع الكفر طاعة –على ماهو مشهور من

مقالتها-، ومع قولهم هذا بالإرجاء قالوا أو قال أغلبهم بالجبر، وأبرز عناصر هذا التيار جهم بن صفوان وفرقته الجهمية و الجعد بن درهم [١٦].

فالجعد هو الجعد بن درهم، وهو من التابعين الشاميين، وفي أصله اختلاف، ويقال هو مولى لآل مروان، وانتقل من الكوفة إلى الرقة، وصار معلم مروان بن محمد بن مروان بن الحكم وأليفه ومؤدبه، وهو معلم جهم بن صفوان، وكان الجعد يعيش في زمان هشام بن عبد الملك وكان هذا الأخير قاسياً على مخالفيه لذلك أراد التخلص منه وقد أمر واليه على العراق آنذاك خالد بن عبد الله القسري بقتله، وكانت طريقة قتله مخزية لا تمت للدين بصلة بحيث زادت من اهتمام الناس به بدل نسيانه، فقتله خالد بن عبد الله القسري سنة ١٢٤ هجرية [١٧].

وقد برر كتاب الفرق قتل خالد لجعد وبهذه الطريقة اللاإنسانية بأنه مبتدع ضال أحدث عدة بدع في الإسلام كالقول بخلق القرآن وغيره [١٨]، لكن بعض المعاصرين [١٩] شككوا في صدقية هذه المسألة وقالوا بأن قتله كان سياسياً ألبسه خالد بن عبد الله القسري لباس العقيدة، وبالرجوع إلى سيرة القسري قد يوضح الفكرة ويزيل الغبار على حقيقة هذه المسألة.

فخالد بن عبد الله القسري نشأ بالمدينة، وكان في حداثته يتبع المغنين والمخنثين، ثم صار في مرتبة أبيه بعده، إلى أن ولاه هشام بن عبد الملك العراق سنة ١٠٥هـ، واستمر إلى أن عزله هشام سنة ١٢٠هـ، وكان الإسلام في عهد خالد ذليلاً، فكان يولي النصارى والمجوس على المسلمين، وكان أهل الذمة يشترون الجواري المسلمات ويطؤهن، فيطلق لهم بذلك ولا يغير عليهم، وقد بنى لأمه النصرانية بيعة في قبلة المسجد الجامع بالكوفة فكان إذا أراد المؤذن في المسجد أن يؤذن ضرب لها بالناقوس، وإذا قام الخطيب على المنبر رفع الناس أصواتهم بالقراءة، وكان يبالغ في سب أمير المؤمنين علي –كرم الله وجهه-، وقد عزله هشام بسبب اعتدائه على امرأة والتحرش الجنسي بها، وكان غلته بالعراق عشرين ألف ألف، وكان يسرف أموالاً طائلة على الشعراء الذين يذهبون إليه ويمدحونه بالشعر، وإضافة إلى ذبحه للجعد بن درهم في يوم الأضحى فقد حرق مجموعة من الناس المناوئين له، وقد سوى أعرابي بين خصاله وبين الله بعشر خصال فأثار حفيظة هشام عليه، وقد قتل صلباً سنة ١٢٥هـ أو ١٢٦هـ بالحيرة[٢٠].

وإذا عرفنا شخصية خالد القسري فإن السؤال هنا: هل يعقل أن يكون رجل مثل خالد غيوراً على العقيدة الإسلامية لدرجة يضحي بالجعد بن درهم في يوم الأضحى؟!

الجواب كلا بالطبع، إذن لماذا قام بقتل الجعد؟

يبقى الجواب على هذا السؤال صعب للغاية في ظل عدم تعمق الكتاب والمؤرخين القدامى في قضية قتل خالد، لكن قد نجد الضالة عند الطبري [٢١]، وهو يشير إلى أن الجعد كان من مرجئة الجبرية الذين انضموا إلى يزيد بن المهلب الأزدي عندما ثار على يزيد بن عبد الملك بالعراق في مطلع القرن الثاني، وأعلن خلعه، ونادى بأن تكون الخلافة شورى بين المسلمين، وبأن يعمل الخلفاء بالكتاب والسنة، وعلى الرغم من أن المؤرخين لم ينقلوا شيئاً من أخبار معارضة الجعد بن درهم لبني أمية قبل ثورة يزيد بن المهلب وبعدها، إلا أن ما نقلوه من الأخبار المتعلقة بمعارضة مرجئة الجبرية لهم في العراق وخراسان يفيد في هذا المقام، فهو يرجح أن مرجئة الجبرية كانوا من الجماعات السياسية الثائرة المناضلة[٢٢].

وقد أكد الشيخ المحقق شعيب الأرنؤوط - عند تعليقه على سند الذي استشهد به القائلون بأن قتل معبد لأجل الدين وحماية العقيدة- على: "أن هذا السند غير ثابت، ولم يصلنا إسناد صحيح، وبناءاً عليه، فإن الرجل

ربما قتل لأن القضية كانت سياسية، وليس من أجل العقيدة والابتداع، وإنه لم يعرف عن ولاة بني أمية أنهم كانوا يقتلون الرجل لأجل العقيدة، وإنما يقتلونه لأجل مخالفته لهم في السياسة والحكم"(٢٣).

ولا أدري لماذا أغفل صاحب كتاب (التفسير السياسي) عن رواية الطبري -الذي أشرت إليها آنفاً- في معرض رده على الذين يؤيدون وجود دور للسياسة في قتل الجعد وإصراره على عدم وجود أي دور سياسي للجعد بقوله: "ولكن الطبري لم يذكر الجعد في تلك الفتنة، ولم يرد له أي ذكر فيها، فما أدري كيف نسب الجابري إلى الجعد أنه خرج مع ابن المهلب وعلى أي مرجع اعتمد"(٢٤).

ومن أجل أن تكون الصورة أكثر وضوحاً عن ثورة المرجئة الجبرية الذين كانوا ينددون باستئثار بني أمية بالحكم، ويرفضون نظريتهم في الخلافة ووراثة الملك، ويناهضون ممارساتهم المختلفة، ويشهّرون بمفاسدهم المالية، ويرمون القضاء على سلطانهم، ويبتغون التطويح بدولتهم، نبين دور تلميذ الجعد بن درهم وأحد أبرز رجال هذه الثورة الجهم بن صفوان، وذلك للدور المؤثر لهذا الشخص في هذه الثورات وما قام به من نشر آراء الجعد وصياغته حتى انتسب إليه الجهمية كإحدى فرق المرجئة.

والجهم بن صفوان، من أهل خراسان، ينسب إلى سمرقند وترمذ، ويكنى أبا محرز، وكان مولى لبني راسب من الأزد، كان تلميذاً للجعد بن درهم ومنه أخذ الكلام، وكان ذا أدب ونظر وذكاء وفكر وجدال وفصاحة ومراء، وقد خرج على السلطان وقاتل مع الحارث بن سريج أيام الأمويين، وكان ذلك في مرو، واتخذه الحارث –أيام بخراسان- كاتباً له، وكان يقص في بيت الحارث في عسكره وكان يخطب بدعوته وسيرته، فيجذب الناس إليه ويحثهم على الخروج على بني أمية استجابة لدعوة الحارث بن سريج، وكان يحمل السلاح معه ويقاتل السلطان معه، وكان أول ظهور مذهبه بترمذ، ثم أقام ببلخ، ولما اتصل بالحارث ابن سريج لم يزل معه إلى أن قتلا، وقد قتله سلم بن أحور بن سلم المازني سنة ١٢٦ هجرية (٢٥).

ومع أن الجهم خرج على بني أمية ودعا الناس إلى الثورة عليهم وهذا ما يرجح كفة دور السياسة في مقتله، فإن ما صرح به نصر بن سيار من سبب إقدامه على قتل الجهم مما يزيد من وجود السياسة كعامل قوي وراء مقتله، إذ قال نصر بن سيار للجهم: "لو ملأت هذا الملا كواكب وانزلت الي عيسى بن مريم ما نجوت، والله لو كنت في بطني لشققت بطني حتى اقتلك، ولا تقوم علينا مع اليمانية أكثر مما قمت"(٢٦).

وبهذا علم ما كانا يدعوان إليه الحارث وكاتبه الجهم من الحرص على العمل بكتاب الله وسنة رسوله وجعل الأمر شورى بين المسلمين، وإباء الانغماس في أمرة الظالمين، ورفض أعطياتهم والعمل لهم (٢٧) ويؤكد هذا على دور السياسة وراء قتلهما وهو جزاء خروجهما على بني أمية، وذلك لأن بني أمية كانوا شديدين على كل من خرج عليهم مهما كانت مكانته وصفته وعقيدته، وما قصة مقتل حسين بن علي بن أبي طالب وعبد الله بن الزبير ببعيد عن ذلك، فكيف بالجهم بن صفوان!

وقد دخل هؤلاء في خضم الصراع ضد سلطة الأمويين ومطالبهم، ففي خراسان معقل هذا التيار وموطن ظهوره كان الوالي (أشرس) يتولى أمرها سنة ١١٠هـ، وكان يحث الناس على الدخول في دين الله وأقام من أجل ذلك هيئة للدعوة إلى الإسلام ترأسها أبو الصيداء صالح بن طريف، واشترط أبو الصيداء على الوالي أن تسقط الجزية عمن يدخل في الإسلام –وكان الأمويون يأخذون الجزية ممن أسلم باستثناء فترة حكم عمر بن عبد العزيز- وتعهد الوالي لأبي الصيداء بذلك، فدخل أهل خراسان في دين الله أفواجاً، وبنيت المساجد فيها، فشكا عامل الخراج (غوزك) إلى الوالي أشرس قلة حصيلة الجزية وقال له: "إن الخراج قد انكسر"(٢٨)، وكان بعض أغنياء خراسان وأثريائها قد

ساءهم انكسار الخراج لما في زيادته من منافع لهم يقتسمونها مع ولاة بني أمية، ولما في إسلام عامة الناس من تحول قومي عن تراثهم الذي يقدسه هؤلاء ويتمسك به، ولو سرً، فجاؤا إلى الوالي أشرس وقالوا له: "ممن تأخذ الخراج وقد صار الناس كلهم عرباً؟!"[٢٩] تعبيراً بالعروبة عن الإسلام، وعند ذلك وجد الأمويون في ذلك افقاراً لخزانة الدولة المالية! فبحثوا عن حجة دينية يبررون بها قرارهم بقاء الجزية على هؤلاء الذين دخلوا حديثاً في الإسلام، فتراجع الوالي عن عهده من إسقاط الجزية عمن يدخل في الإسلام ووضع مواصفات للإيمان السليم الذي تعترف به الدولة ويكون سبباً لإسقاط الجزية عن صاحبه، وذلك لأن إسلام هؤلاء القوم غير صحيح بمواصفات الإسلام الصحيح، لأن أعمالهم لا ترقى إلى مستوى الترجمة عن إيمان يقيني تعمر به القلوب، فكتب إلى إلى عامل الخراج (ان أبي العمرطة) يقول: "إن في الخراج قوة للمسلمين وقد بلغني أن أهل السغد وأشباههم لم يسلموا رغبة وإنما دخلوا في الإسلام تعوذا من الجزية فانظر من اختتن وأقام الفرائض وحسن إسلامه وقرأ سورة من القرآن فارفع عنه خراجه"[٣٠].

فقد قام بوضع شروط للإسلام الذي تعترف به الدولة ويسقط الجزية هذه الشروط:

١. أن يكون صاحبه مختتناً، والذين كانوا يسلمون لم يكونوا أطفالاً ولا صبية حتى يسهل عليهم الاختتان!
٢. إقامة الفرائض، وهذا تتطلب مستوى أعلى من مستوى أدائها، فالأداء أسهل من الإقامة بما لا يقاس.
٣. حسن الإسلام، وهذا شرط يصعب وضع المقاييس الدالة على بلوغ إسلام المرء حده ودرجته!
٤. قراءة سورة من القرآن، وهذا بالنسبة لقوم لا يعرفون العربية نوع من التعجيز!

ومعنى هذه الشروط التي وضعتها الدولة للإسلام الذي تعترف به أنها قد ربطت بين الإيمان كعقيدة وبين الأعمال التي تصدر عن المؤمن وجعلت العمل شرطاً لصحة الإيمان، وهنا ربطوا الإيمان بالعمل، أي عارضوا – وهم المرجئة- فكر الإرجاء، وكأنهم أحلوا الإرجاء إذا كان ينجي الحكام من الإدانة، وحرموه إذا كان يعفي المحكومين من دفع الجزية بعد اعتناقهم الإسلام![٣١]

وقد أدى سياسة الأمويين هذه إلى تمردات ومعارضات وثورات بين أبناء الشعوب التي دخلت حديثاً حظيرة الإسلام، وكسب هؤلاء المعارضون إلى صفوفهم قادة وعلماء من العرب المسلمين، ومن هؤلاء عمر بن عبد العزيز الذي عزل الجراح بن عبد الله الحكمي عن إمرة خراسان، وإنما عزله لأنه كان يأخذ الجزية ممن أسلم من الكفار، ويقول: "أنتم إنما تسلمون فرارا منها فامتنعوا من الإسلام وثبتوا على دينهم وأدوا الجزية"[٣٢]، فكتب إليه عمر: "إن الله إنما بعث محمدا (ص) داعيا ولم يبعثه جابيا"[٣٣].

وعن رأي الجهم في الإيمان قال الأشعري: "منهم يزعمون أن الإيمان بالله هو المعرفة بالله وبرسله وبجميع ما جاء من عند الله فقط، وأن ما سوى المعرفة من الاقرار باللسان والخضوع بالقلب والمحبة لله ولرسوله والتعظيم لهما والخوف منهما والعمل بالجوارح فليس بإيمان، وزعموا أن الكفر بالله هو الجهل به، وهذا قول يحكى عن جهم بن صفوان، وزعمت الجهمية أن الإنسان إذا أتى بالمعرفة ثم جحد بلسانه أنه لا يكفر بجحدة، وأن الإيمان لا يتبعض ولا يتفاضل أهله فيه وأن الإيمان والكفر لا يكونان إلا في القلب دون غيره من الجوارح"[٣٤]، وقال الدكتور محمد عابد الجابري معلقاً على رأي الجهم هذا: "وهذا النوع من الكلام عندما يصدر عن شخصية معارضة للأمويين ثائرة عليهم، تطالب بالشورى والمساواة، لا يمكن أن يفهم إلا على أنه يدخل في ايديولوجيا المساواة نفسها، مساواة المسلمين الجدد من العجم الذين لا يعرفون العربية ولا يؤدون شعائر الدين، كما كان الحال في المنطقة التي يتحرك فيها جهم وأصحابه..فتعريف الإيمان هنا بأنه مجرد (المعرفة بالله ورسله وما جاء من عند الله فقط) معناه الاعتراف

لسكان هذه المناطق بالمواطنة الكاملة في دار الإسلام بمجرد قبولهم الإسلام، الشيء الذي يترتب عنه شرعاً اعفاؤهم من الجزية، فالإرجاء هنا ليس لصالح الأمويين، بل هو العكس نوع من الاحتجاج على سياستهم المالية"[٣٥].

وتظهر المناسبة بين الإرجاء والجبر من المضمون السياسي لهذا النوع من الإرجاء الذي يتكامل تماماً مع ما ينسب إلى الجهم من القول بالجبر، لقد كان الموالي مجبرين – بحكم عدم معرفتهم باللغة العربية وجهلهم لشعائر الدين وأيضاً بسبب ظروف الحرب التي كانت مستمرة ..الخ- على عدم أداء الفرائض الدينية كاملة، ولذلك فلا يجوز أن يعاقبوا على وضعية ليسوا مسؤولين عنها، بل هم فيها في حكم المجبرين[٣٦].

ولما لم تكن هناك آذان أموية صاغية لمطالبهم وجدت هذه الثورات وهؤلاء الثوار في فكر الإرجاء بمعنى تأخير العمل عن الإيمان والفصل بينهما موقفاً وفكراً سياسياً يعارض موقف الدولة الأموية، وصيغة يشجبون بها فكرياً، بل يصبح فكراً ثورياً يتحدى تلك المفاهيم التي ابتدعتها الدولة كي تجعل من الإيمان والكفر مسائل يستفتي في صحتها وفسادها وتحكم بها عمال الخراج وجباة الجزية في عقائد الذين دخلوا حديثاً في دين الله، بدلاً من أن تكون رقابتها والاطلاع عليها من الأمور التي لا يعلمها إلا الله، ومن هنا كانت نشأة هذا التيار من تيارات الإرجاء نشأة سياسية، كما كان موقف دعاته وأنصاره موقفاً سياسياً عارض بالثورة المسلحة سلطة بني أمية وسيرتهم في ظلم هؤلاء[٣٧].

إذن فهذا التيار من المرجئة قد وظف الإرجاء لمصالحه السياسية وتسلح به في صراعه ضد الدولة الأموية وحكامها.

- البعد السياسي لمرجئة القدرية:

مرجئة القدرية هم الغيلانية أصحاب غيلان الدمشقي، يزعمون أن الإيمان: المعرفة بالله الثانية، والمحبة والخضوع والاقرار بما جاء به الرسول وبما جاء من عند الله سبحانه، وذلك أن المعرفة الأولى عنده اضطرار، فلذلك لم يجعلها من الإيمان، وانه لا يقال للخصلة إيمان إذا انفردت ولا يقال لها بعض إيمان إذا انفردت، وأن الإيمان لا يحتمل الزيادة والنقصان[٣٨]، واتفقوا على أن الله تعالى لو عفا عن عاص فى القيامة عفا عن كل مؤمن عاص هو فى مثل حاله، وإن أخرج من النار واحداً أخرج من هو فى مثل حاله[٣٩].

وبما أن قضية الإيمان في العصر الأموي كانت ذات مضامين سياسية، كان لابدّ لغيلان الدمشقي وهو يقف موقفاً معارضاً للأمويين والخوارج معاً، من وضع تعريف للإيمان يحرره من فكرة الجبر الأموي والتكفير الخوارجي، وإذا كان هذا التعريف لا يشترط العمل كمقوم ضروري من مقومات الإيمان، كما يفعل الخوارج، فإنه من جهة أخرى لا يجعله مجرد تصديق وإقرار بما جاء به الرسول –ص- بل لابد فيه من القناعة الداخلي والخضوع، وأكثر من ذلك -وهو الجزء الأهم هنا بالنسبة لنا- ما هو موجه إلى الأمويين بصفة خاصة وهو عدل الله سبحانه يوم القيامة بالمساواة بين الجميع رئيساً ومرؤوساً خليفة ورعية في العفو والعقوبة، وذلك لأنه لو كتب على الخلفاء أنهم لن يدخلوا النار رغم ما يقترفونه من محرمات[٤٠] فإنه لابدّ أن يفعل ذلك مع كل من يأتي بتلك المحرمات، والنتيجة أنه لن يكون هناك عقاب، وهذا مخالف لما قرره الشرع، وبالتالي فالأمويون سيجازون على أفعالهم مثل جميع الناس، وهذا النوع من المساواة هو ما كانوا يسمونه ب(العدل) الإلهي، فالمساواة في الآخرة على صعيد العذاب مثلاً تقتضي المساواة في الدنيا على صعيد الإجرام، فالمجرم مجرم سواء كان حاكماً أو محكوماً[٤١].

- البعد السياسي للمرجئة الخالصة:

قال البغدادي في بيان المرجئة المحضة: "والصنف الثالث منهم خارجون عن الجبر والقدرية .. وانما سموا مرجئة لأنهم أخروا العمل عن الإيمان، والإرجاء بمعنى التأخير يقال ارجيت وارجائه اذا اخرته"[٤٢]، فالمرجئة المحضة إذن هم الذين فصلوا بين الإيمان والعمل، وهم مرجئة؛ لأنهم أرجئوا أمر الناس والحكم على إيمانهم إلى يوم القيامة، وسموا محضة أو خالصة؛ لأنه لم يخالط قولهم بالقدر والجبر كما مرّ من مرجئة القدرية والجبرية، وقيل عنه إنه إرجاء محض لتمييزه عن الإرجاء الذي كان أصحابه في صفوف المعارضة[٤٣].

وعن البعد السياسي لهذه الفرقة ومقولتهم في الإيمان والكفر قال الدكتور محمد إبراهيم الفيومي: "والذي نراه: أن رأي المرجئة في الإيمان ليس تعريفاً دينياً للإسلام أو الإيمان بقدر ماكان حلاً لمشكلة عصرهم التاريخية والسياسية، والتي تركت بصماتها على جبين التاريخ الإسلامي اليوم، وهي الانقسامات السياسية التي تحتمي بالدين"[٤٤].

وبالرجوع إلى ظهور المرجئة وملابستها نستطيع أن نوضح البعد السياسي لهذه المقولة، ولقد نشأ الإرجاء أول ما نشأ في عهد بني أمية، وقد عرف المجتمع الإسلامي أول نص إرجائي مكتوب على الأرجح بعيد سنة ٧٣هـ-٦٩٢م تحت مسمى (كتاب الإرجاء) ، وقد كتب الحسن بن محمد الحنفية هذا الكتاب إثر تجربته الفاشلة مع فلول الكيسانية الغالية اللاجئة إلى مدينة نصيبين، وطلب من أصحابه قراءته في المحافل إشهاراً لموقفه السياسي المباين للكيسانية وغير المعارض للأموين، وموقفه هذا من الأمويين تعبير معتدل عن هذا التيار الإرجائي المهادن للسلطة رغم معرفته بفسادها، فقد أعلن اعترافه بأئمة العصر وتواصله معهم، وكان الحسن بن محمد الحنفية يرى أن أداء الطاعات وترك المعاصي ليس من الإيمان، لا يزول بزوالها[٤٥].

وكان الأمويون يروجون لإيديولوجيا الطاعة ويحاول معاوية بن أبي سفيان وأركان دولته وأنصارها إلى الفصل بين الإيمان والعمل، فإذا كانت أعمال الدولة -من تغيير الحكم من الشورى إلى الملك وما تبع ذلك التغيير من قيام مظاهر كثيرة للظلم الاجتماعي التمييز القبلي والعرقي والسياسي- لا تصلح نموذجاً مثالياً لقيم الدين وما هو منتظر من المتدينين به، فلا يجب أن تتخذ دليلاً على افتقار خلفائها وأمرائها وولاتها إلى الإيمان؛ لأنه لا يعدو أن يكون تصديقاً قلبياً لا تضر معه معصية مهما كبرت، كما هو الحال مع الكفر، إذ لا تنفع معه طاعة .. ويجب إرجاء الحكم على العقائد إلى الباري سبحانه يوم الدين[٤٦].

وهكذا كانت مواقف المرجئة السياسية في مساندة دولة بني أمية عملت على التوازن بين الشيعة التي رفضت دخول المجتمع والانضواء تحت لواء الخلافة والانقياد لها إلا من خلال أصولهم السياسية وبين الخوارج الذين لا يرون الإسلام منطبقاً إلا عليهم وأنهم هم وحدهم الذين ينطبق عليهم دار الإيمان[٤٧].

ولقد عبر الخليفة العباسي المأمون عن التناسب المثالي بين الإرجاء وأصحاب السلطة بقوله: "الإرجاء دين الملوك"[٤٨]، وكان مراده من هذا القول: أن الإرجاء الذي يبرر للسلطة هو دين الملوك اللازم لجوهرهم وجبروتهم، ولم يكن مراده أنه مذهب التسامح، فلقد كان المأمون على مذهب أهل العدل والتوحيد، ولم يكن يقول بالإرجاء، وكان يعلم أنه قد كان مذهب معاوية وبني أمية، ومن ثم فلا يستساغ أن يمدح مذهب خصومه الفكريين والسياسيين[٤٩].

المبحث الثاني

البعد السياسي لمقولة المعتزلة وجمهور المحدثين والفقهاء والأشاعرة في الإيمان والكفر

المطلب الأول

البعد السياسي لمقولة المعتزلة في الإيمان والكفر

بما أن المعتزلة ذهبوا إلى أنّ الإيمان عبارة عن الاعتقاد والنّطق والعمل، واعتبروا العمل جزءاً من الإيمان، وجعلوا تاركه غيرَ مؤمن؛ لفقدانه جزءاً من أجزاء الإيمان، وغيرَ كافرٍ؛ لوجود التصديق عنده، وهو عندهم في منزلة بين المنزلتين، لكنّه يُخلّد في النّار، ويُعذّبُ بأقلّ من عذاب الكافر، وهم بذلك متفقون مع الخوارج على تخليد مرتكب الكبائر في النّار، إلاّ أنّه يُسمّى كافراً[٥٠].

وبالرجوع إلى الظرف التاريخي الذي نشأ فيه القول بالمنزلة بين المنزلتين نستطيع أن نبيّن البعد السياسي لهذه المسألة، وقد ربط البغدادي ظهور هذا القول من واصل واعتزله بحركة الخوارج السياسية وقال بعد بيان آراء الفرق حول مرتكب الكبيرة: " فلما ظهرت فتنة الأزارقة بالبصرة والأهواز واختلف الناس عند ذلك فى أصحاب الذنوب .. خرج واصل بن عطاء عن قول جميع الفرق المتقدمة وزعم أن الفاسق من هذه الأمة لا مؤمن ولا كافر، وجعل الفسق منزلة بين منزلتى الكفر والإيمان، فلما سمع الحسن البصري من واصل بدعته هذه التي خالف بها أقوال الفرق قبله طرده عن مجلسه، فاعتزل عند سارية من سوارى مسجد البصرة وانضم إليه قرينه فى الضلالة عمرو بن عبيد بن باب كعبد صريخه أمه، فقال الناس يومئذ فيهما: إنهما قد اعتزلا قول الأمة، وسمي أتباعهما من يومئذ معتزلة، ثم إنهما أظهرا بدعتهما فى المنزلة بين المنزلتين .. ثم إن واصلاً وعمراً وافقا الخوارج في تأييد عقاب صاحب الكبيرة في النار مع قولهما بأنه موحد وليس بمشرك ولا كافر"[٥١].

وقد ربط كثير من المؤرخين ظهور المعتزلة بواصل بن عطاء ومسألة مرتكب الكبيرة وما قاله واصل من المنزلة بين المنزلتين والذي كان له الدور الأساس في وضع الأصول التي بنيت عليها المعتزلة[٥٢].

إذن نشأ المعتزلة في هذا الظرف الذي كان الحديث حول مرتكب الكبيرة محلّ نقاش المسلمين، وكانت الكبيرة الصيغة التي تعبر بها المسلمون الغاضبون عن أفعال أمراء بني أمية، فالواقع أن نشأة المعتزلة لم تكن مستقلة عن الصراع السياسي الذي كان قائماً في العصر الأموي حول مرتكب الكبيرة وهو خلاف ذو أصل سياسي مهما بدا دينياً[٥٣].

ويرتبط موضوعنا هنا بأصلين وهما: المنزلة بين المنزلتين والوعد والوعيد من أصول المعتزلة الخمسة التي بنوا عليها مذهبهم، واعتبر الخياط منهم أنه لا يستحق أحد من الناس اسم الاعتزال حتى يجمع القول بها[٥٤].

ففي بيان المنزلة بين المنزلتين يقول القاضي عبد الجبار: "المنزلة بين المنزلتين هي العلم بأن لصاحب الكبيرة اسم بين الإسمين، وحكم بين الحكمين، لا يكون إسمه إسم الكافر، ولا يكون اسمه اسم المؤمن، وإنما يسمى فاسقاً، وكذلك فلا يكون حكمه حكم الكافر، ولا حكم المؤمن، بل يفرد له حكم ثالث، وهذا الحكم الذي ذكرناه هو سبب تلقيب المسألة بالمنزلة بين المنزلتين، فإن صاحب الكبيرة له منزلة تتجاذبها هاتان المنزلتان، فليست منزلته منزلة الكافر ولا منزلة المؤمن، بل منزلة بينهما"[٥٥]، وأكد على أن حكمهم في الآخرة مخلدون في النار مع الكفار وأن من خرج منهم من الدنيا قبل أن يتوب لم يجز لله تعالى أن يغفر له[٥٦].

ووضح الشهرستاني تقرير المنزلة بين المنزلتين عند المعتزلة بقوله: "إن الإيمان عبارة عن خصال خير إذا

اجتمعت سمي المرء مؤمناً، وهو اسم مدح والفاسق لم يستجمع خصال الخير ولا استحق اسم المدح فلا يسمى مؤمناً، وليس هو بكافر مطلقاً أيضاً، لأن الشهادة وسائر أعمال الخير موجودة فيه لا وجه لانكارها، لكنه إذا خرج من الدنيا على كبيرة من غير توبة فهو من أهل النار خالد فيها، إذ ليس فى الآخرة إلا فريقان فريق فى الجنة وفريق في السعير، لكنه يخفف عنه العذاب وتكون دركته فوق دركة الكفار"(٥٧).

وقد كانت وراء هذا الأصل الظروف السياسية التي اضطرب بها المجتمع الإسلامي بعد مقتل عثمان وما تلاه من خلافة علي ومعركتي الجمل وصفين والحروب التي نشبت زمن معاوية وغيره من الأمويين، وكانت السبب في إثارة موضوع مرتكب الكبيرة على نطاق واسع في المجتمع الإسلامي، لذا كانت المنزلة بين المنزلتين ذات طابع سياسي، لأنه نشأ كموقف فكري – سياسي في صراع سياسي كان محتدماً يومئذ ضد الأمويين، من أجل تقويم الدولة الأموية و رجالات حكمها وجهازها الإداري والمالي والعسكري، وأصبح الأكثرية شبه متفقين على أنهم من مرتكبي الكبائر، وعلى أنهم فسقة، ثم نشأ الخلاف على ما يأتي بعد الحكم بالفسق الذي اتفقوا عليه، وكان ذلك في النصف الثاني من القرن الهجري الأول عندما اشتدت ثورات الخوارج والأزارقة، فطرحت هذه القضية بإلحاح في دوائر الفكر الإسلامي(٥٨).

وبما أن الأموييين استغلوا رأي المرجئة وكذلك الحسن البصري حول مرتكب الكبيرة واطمئنوا من عدم محاسبتهم في الدنيا وإفلاتهم من العقاب والمحاكمة من قبل المسلمين، وذلك لتساهل المرجئة، ولأن في رأي الحسن البصري أيضاً ما يفيدهم من كونهم مؤمنون عاصون بفعلهم إن شاء الله غفر لهم مما يعني بقاءهم في الحكم دون خوف من الثورة عليهم، أثارت المعتزلة هذه المسألة في إطار معارضتها للأمويين واحتفظ بشرعية الخروج على مرتكب الكبيرة التي لا يتوب، والتوبة هنا تعني تراجع الأمويين عن سياستهم، وبهذا جعل واصل –كما مرّ من نص البغدادي من اشتراط التوبة لمرتكب الكبيرة في الدنيا لإفلاته من الخلود في النار- شرعية الحكم الأموي معلقة على التوبة، الشيء الذي يجعل الخروج والثورة أمراً وارداً، وهذا ما دفع بنيبرج أن يعد هذا الأصل دعماً للعباسيين ضد الأمويين(٥٩).

وقد دفعت القول بالمنزلة بين المنزلتين المعتزلة إلى إبداء آراء سياسية خطيرة على الأحداث والأعمال التي عملت منذ نشب الخلاف بين المسلمين أي الفريقين كان مخطئاً: عثمان أم مخالفوه؟ علي أم الذين تعاركوا معه؟ ومن منهم مرتكب الكبيرة؟(٦٠)

وأما في الوعد والوعيد فقد رفض المعتزلة فكر المرجئة الذين فصلوا بين الإيمان والعمل، فقال المعتزلة: إن الوعد يعني أن من أطاع الله دخل الجنة، وأن وعد الله بذلك صدق لا يمكن أن يتخلف عن الوقوع، لأن: "حقيقة الوعد: كل خبر يتضمن وصول نفع إلى الموعود. سواء كان على طريق الاستحقاق أو على طريق التفضل .. فالله قد وعد المطيع بالثواب الذي يستحقه، ووعده زيادة على المستحق بطريق التفضل"(٦١)، وأما الوعيد فإنه يعني: أن من عصى الله دخل النار، وخلد فيها أبداً إذا كانت ذنوبه كبائر لم يتب منها قبل مماته، وهذا الوعيد صدق لن يتخلف وقوعه أبداً، إذ الوعيد: "هو الخبر المشتمل على وصول ضرر إلى المتوعد، والغرض منه ما قد ورد عن الله في معنى العصاة ولا يتوعد -جلّ وعزّ- إلا بالمستحق، لأنه إذا خرج عن المستحق دخل في حد الظلم"(٦٢)، وكما ينطبق الوعيد على الكفار ينطبق كذلك على الفسقة مرتكبي الكبائر من المسلمين(٦٣).

ويبدو أن السياسة حاضرة وراء هذا الأصل أيضاً وذلك لأن المعتزلة استغلوا مبدأ الوعد والوعيد استغلالاً واضحاً في معاركهم السياسية التي خاضوها ضد تعسف الحاكمين، فلا تجري أمور الحساب في رأيهم على غير قاعدة،

والحاكم الطاغي الذي يتصور أن طغيانه قد يصادف من الله تجاوزاً وصفحاً مخطئ في التصور، فوعيد الله للعصاة – ووعيده للطائعين أيضاً- لا يمكن أن يتخلّفا، وكل امرئ بما كسب رهين[٦٤].

المطلب الثاني

البعد السياسي لمقولة جمهور المحدثين والمتكلمين والفقهاء في الإيمان والكفر

عرَف جمهور المحدثين والمتكلمين والفقهاء الإيمان بأنه تصديقٌ بالجَنان، وإقرارٌ باللّسان، وعملٌ بالأركان، وقرروا أنَ العمل ركن للإيمان الكامل، لا أصل الإيمان، وبذلك عدوا مرتكب الكبيرة التي هي دون الشرك مؤمناً فاسقاً، فكبيرته لا تخرجه من الإيمان لبقاء التصديق الذي هو حقيقة الإيمان، ولا تدخله في الكفر فلا يكون مخلداً في النار، بل يجازي على قدر كبيرته بمشيئة الله إن شاء عذبه وإن شاء غفر له[٦٥].

وبالتفكر في ما يقوله هؤلاء في الإيمان والكفر ومعاملة الأمراء والسلاطين الأمويين والعباسيين معهم يظهر ملامح البعد السياسي لهذه المقولة، وذلك أن علماء هذا المذهب من المسلمين لما لاحظوا آثار آراء الخوارج والمعتزلة على نشوب الثورات المتتالية ضد السلطة والنتيجة الفاشلة لهذه الثورات ولآثاره السلبية على عامة المسلمين من جانب، والتساهل الغالي للمرجئة من جانب آخر ذهبوا إلى تبني رأي يعود للمسلمين هدوئهم التي افتقدوها بانتهاء حكم عمر بن الخطاب، فقرروا بأن مرتكب الكبيرة – التي كانت عبارة عن ملوك بني أمية- مؤمن غير خارج عن الإسلام، ولكنه فاسق بكبيرته إن شاء عذبه وإن شاء غفر له، مما يعني شرعية بقائهم في الحكم وعدم جواز الثورة عليهم، وكان هذا الرأي محبذ من قبل سلاطين بني أمية لضمان بقائهم في الحكم مقارنة بما تبناه كل من الخوارج والمعتزلة.

ويقول (د. يوسف أبا الخليل) في هذا الصدد: "فلو أتينا على الصياغة (السنية) لمفهوم الإيمان والتي تعتبر أنه:{قول باللسان وعمل بالأركان وعقد بالجَنان يزيد بالطاعة وينقص بالعصيان}[٦٦], والتي تتماثل مع قولهم عن مرتكب الكبيرة بأنه: {فاسق بكبيرته, وفسقه لا ينفي عنه اسم الإيمان والإسلام}[٦٧], لوجدنا أن المشكلة ليست في صياغتها ولا بما تحتويه من معانٍ, بقدر ما أنها أعني الصيغة (الإيمانية) السنية, كانت شأنها شأن الصيغ الأخرى تحاول الإجابة عن أسئلة سياسية واقعية حينها. لذا جاءت صياغة معبرة عن الموقف السياسي لأصحابها تجاه الأسئلة السياسية المثارة حينها. صياغة كانت تحاول أن تعبر عن موقف سياسي يتجنب السقوط في الفخ (الخوارجي) القاضي بتكفير مرتكب الكبيرة -ومرتكب الكبيرة المفكَّر فيه حينها لم يكن غير الأمويين- بنفس الوقت الذي يتجنب فيه تجنب السقوط في الفخ الجبري الذي يؤدي إلى انتفاء مسؤولية الإنسان عن أعماله. لكن الصياغة أو الإجابة (السنية) وهي تنسف الأيديولوجية الخوارجية من أساسها -إدخال مرتكب الكبيرة في حياض الإسلام, الشيء الذي قامت أيديولوجية التكفير الخوارجية ضده من الأساس-, فإنها حملت في طياتها مجرد إدانة خفيفة ملطفة للأمويين عندما اعتبرتهم مؤمنين رغم كل ما تلطخت به أيديهم في الجملة من انتهاكات خطيرة لحدود الله وتعدٍ على حقوق خلقه. ولعل أول نتيجة تقررها هذه القراءة السياسية للصيغة (السنية) لمفهوم الإيمان أن الصيغ الأخرى للفرق الكلامية المخالفة كانت تعبر هي الأخرى عن مواقفها السياسية مثلما كانت الصيغة (السنية) تعبر عن الموقف السياسي لأصحابها"[٦٨].

وقد تمكن أهل السنة بهذا النهج الذي سلكه الخروج من الأفق السياسي القديم الضيق الذي كان لا يسمح إلا بأحد موقفين: الموالاة والثورة، بتبني موقف المعارضة الشرعية السلمية، ولا شكّ أن هذا النهج من العوامل التي

ساعدت في تحقيق الاستقرار السياسي في المجتمع الإسلامي وتهيئة المناخ لأهله حتى يزاولوا حياتهم الاجتماعية والاقتصادية والثقافية بصورة طبيعية(٦٩).

وحينما نتكلم على البعد السياسي لآراء الفرق حول مسألة الإيمان والكفر وما تلتها من المسائل ينبغي أن نلاحظ:

- إن اختلاط السياسة بالدين وإضفاء الطابع الديني على الصراعات السياسية كانت غير موجودة قبل سنة ٣٧هـ، بحيث لم يتهم أحد الآخر من المختلفين سياسياً بالكفر والتفسيق والتضليل لا في سقيفة بني ساعدة ولا في غيرها من الأحداث التي تسببت في حدوث الاختلافات حول كيفية تصرفات عثمان حتى نشأة الخوارج، فقامت الخوارج بتديين السياسة والتعبير عن آرائها السياسية بالعقدية، فهم لم يقفوا بخلافهم مع خصومهم عند الحدود السياسية، بل أضفوا عليها طابعاً من الدين، وسار على المنوال نفسه المرجئة والمعتزلة وعامة أهل السنة بدرجة أقل من سابقيهم، واستخدموا نفس السلاح فأصبحت أغلب الفرق تضفي على مبادئها السياسية وآرائها الفكرية والاجتماعية صبغة من الدين وعقائده، فانتقل الجميع بما هو "سياسي" إلى ساحة ما هو "ديني"، وكان الكلام في هذه الفترة إي إلى منتصف القرن الثاني مزيجاً من الممارسة والتنظير، انسياقاً مع تيار سلطان العقيدة الدينية الجارفة حيناً، وتملقاً للعامة واستجلاباً لتأييدها في أغلب الأحايين، فانطبعت خلافات الساحة الإسلامية بالطابع الديني عندما تمثل جانب الممارسة منه في الانخراط في الوقائع السياسية الكبرى التي شهدتها المجتمع الإسلامي في هذه المرحلة كحادثة مقتل عثمان بن عفان وغيرها، ومثل الحركات السياسية المتعددة الخارجية والشيعية والإرجائية والقدرية التي تميزت بمطالبها السياسية المتباينة، ويتمثل الجانب النظري منه في جملة الشعارات والمواقف والخطابات والنصوص التي ساهمت في إنتاجها الأطراف الفاعلة سياسياً من خوارج وشيعة ومرجئة ..الخ(٧٠).

- أننا لانريد أن نتهم أحداً من هذه الفرق وننقص من شأنهم وما بذلوه في خدمة الفكر والعقيدة الإسلامية، بقدر ما نريد أن نذكر القراء بأن اتهامات بعضهم للبعض بالكفر والتفسيق والتضليل لم يكن في مكانه، وذلك لأن القائمين على ذلك من بينهم أرادوا عن طريق هذه التهم تصفية الحسابات السياسية بالصبغة العقدية حتى يحقق مبتغاه بأسرع وقت ممكن.

المطلب الثالث

البعد السياسي لمقولة الأشاعرة في الإيمان والكفر

ذهبَ الأشاعرةُ إلى أنَ الإيمان هو التصديقُ للرَسول فيما عُلِمَ مجيئه به ضرورةً، تفصيلاً فيما عُلِمَ تفصيلاً وإجمالاً فيما علمَ إجمالاً، كوحدة الصَانع، ووجوب الصَلاة، وحرمة الخمر ونحو ذلك، فيكفي التصديق بالجميع إجمالاً، وجعلَ هؤلاء النطق والإقرار باللَسان شرطاً لإجراء الأحكام الدَنيويَة عليه، وإلاَ فهو خارج عن ماهيَة الإيمان، فليس جزءً منه(٧١).

جاء رائد المدرسة أبي الحسن الأشعري في أوائل القرن الرابع الهجري أي في المرحلة التي تحول فيها علم الكلام من السياسة إلى المعرفة، ففيها حاول المتكلمون تجاوز طابع مضمون الهيمنة السياسية على فكرهم وممارساتهم وابتعاد تأثير السياسة على المسائل العقدية واكتساب الطابع العلمي بدلها، فانشغلوا بشكل بالمسائل العلمية المجردة

من أجل تقنين الصراع بينها وتوجيهه وجهة معرفية غير عنيفة، وتحقيق التوازن الاجتماعي والفكري بينها وابتعاد المسلمين عن الصدام المسلح بعضهم مع بعض وإزاحة النزاعات والمواقف المتطرفة.

وبما أن الأشعري عاش بين عامي ٢٦٠هـ-٣٢٤هـ وكانت الصراعات العقدية قائمة بين المعتزلة والحنابلة وغيرهما من الفرق، وكان من المتكلمين الذين تمثل وظيفتهم الأساسية في الإشتغال بالمعرفة تحصيلاً وإنتاجاً وترويجاً وتطوير المعرفة الكلامية والإسهام في إثراء الفكر الديني ولما يتمتع به من المعرفة العقلية التي اكتسبه من المعتزلة كان آرائه توفيقية بين الفرق وتوسطية بين الحنابلة والمعتزلة[٧٢]، فكانت السياسة بعيدة عن آرائه الفكرية والكلامية عموماً ومنها مقولته في الإيمان.

الخاتمة وأهم نتائج البحث:

وفي ختام البحث توصلنا إلى جملة نتائج، أهمها:

- كانت الصراعات والانقسامات بين المسلمين قبل ظهور الخوارج ذات طابع سياسي، وقفت خلفها وأثمرتها عوامل اجتماعية وقبلية وإقليمية، دون أن تضفى على مبادئها وأهدافها ثياباً أو طابعاً أو صبغة دينية، نابعة من عقائد الإسلام، كدين.
- تعود الجذور الأولى للتكفير بين المسلمين إلى الخوارج، وشعارهم في ذلك (لا حكم إلا لله) وكان التطرف والتشدد في فهم النصوص هو الغالب عليهم، فأصبحوا رواد التكفير في الإسلام .
- نشأ الخوارج سياسياً بانشقاقٍ سياسي عسكري عن جبهة الخليفة علي بن أبي طالب إثر قبوله بالتحكيم، وغلب على نشاطهم الاصطدام الفكري والعسكري، وتحوّلوا إلى رمز إدانة للظلم السياسي، فأصبح الموقف السياسي أساس الديانة عندهم.
- كانت أهم معتقدات الخوارج حول الإيمان والكفر التي تميزه عن الفرق الأخرى تخدم هدفاً سياسياً أساسياً وهو توظيف الإيمان والعقيدة في الصراع السلطوي مع الجماعات الإسلامية الأخرى.
- ارتبط فكر الخوارج في اعتبار العمل جزءاً رئيساً من الإيمان وتكفير مرتكب الكبيرة والقعدة مباشرة بمهمة التعبئة السياسية والعسكرية، لأن تكفير المخالف وهم بنو أمية شرط ضروري لاستباحة دمائهم وتبرير قتالهم، وتجنيد الأنصار والأعوان.
- انتقلت عدوى اختلاط السياسي بالديني بعد الخوارج إلى الفرق الأخرى، والسبب هو الاختلاط وقسوة الصراع بين الخصوم واعتبار مخاطر بعضهم بعضاً مخاطراً على قيم الدين.
- غياب الاهتمام بالطابع السياسي أشاع الخلط بين تيارات الإرجاء.
- كانت نشأة تيار مرجئة الجبرية من تيارات الإرجاء نشأة سياسية، لأن الأمويون كانوا يأخذون الجزية ممن أسلم، ويضعون شروط ومواصفات للإيمان السليم الذي تعترف به الدولة، فاضطر هؤلاء إلى إخراج العمل من الإيمان لتحقيق المساواة وإسقاط الجزية المفروضة عليهم.
- كان قتل الجعد بن درهم سياسياً، وشارك في ثورة يزيد بن المهلب ضد الأمويين، فقُتِل باسم العقيدة.

- عارض مرجئة القدرية بما يسمونه ب(العدل الإلهي) نظرية الأمويين المبنية على أن الخلفاء لن يدخلوا النار، وقرروا بأن المساواة في الآخرة على صعيد العذاب مثلاً تقتضي المساواة في الدنيا على صعيد الإجرام، فالمجرم مجرم سواء كان حاكماً أو محكوماً.
- كان موقف المرجئة المحضة من الفصل بين الإيمان والعمل تصبّ في صالح الأمويين، فإذا كانت أعمال الدولة الأموية لا تصلح نموذجاً مثالياً لقيم الدين، فلا يجب أن تتخذ دليلاً على الكفر؛ لأنه لا يعدو أن يكون تصديقاً قلبياً لا تضر معه المعصية، ويجب إرجاء الحكم عليهم للآخرة.
- نشأ موقف المعتزلة من عدّ العمل جزءاً من الإيمان في ظل الصراع السياسي ضد الأمويين، وعلّق بهذا شرعية حكمهم على التوبة، مما يجعل الخروج والثورة أمراً وارداً ومشروعاً.
- دفعت القول بالمنزلة بين المنزلتين المعتزلة إلى إبداء آراء سياسية خطيرة على الأحداث والأعمال التي رافقت نشوب الخلاف بين المسلمين من تخطئة أحد الفريقين –علي ومعاوية-.
- استغل المعتزلة مبدأ الوعد والوعيد في المعارك السياسية التي خاضوها ضد تعسف الحاكمين، فوعده ووعيده لا يمكن أن يتخلفا، حتى لا يتصور الحاكم الطاغي أن طغيانه قد يصادف من الله تجاوزاً وصفحاً.
- كانت السياسة وراء فهم الجمهور للإيمان، إذ لاحظوا الآثار السلبية لآراء الخوارج والمعتزلة على نشوب الثورات المتتالية ضد السلطة والنتيجة الفاشلة لها، وكذلك التساهل الغالي للمرجئة، فتمكنوا بذلك الخروج من الأفق السياسي القديم الضيق: الموالاة والثورة، بتبني موقف المعارضة الشرعية السلمية، وإعادة الهدوء والاستقرار التي افتقدوها منذ زمن بعيد.
- كان رأي الجمهور محبذاً لدى الأمويين لضمان بقائهم في الحكم وعدم جواز الثورة عليهم –لبقائهم في دائرة الإسلام- مقارنة بما تبناه كل من الخوارج والمعتزلة.
- لم تكن للسياسة دور تذكر في رأي الأشعري حول الإيمان، ويرجع ذلك إلى الظروف التي ظهر فيها.

هوامش البحث

(١) ينظر: شرح النّسفيّة في العقيدة الإسلاميّة: ١٦٥.

(٢) ينظر: الخوارج: ٢٥٧ وما بعدها.

(٣) ينظر: تيارات الفكر الإسلامي: ١٣.

(٤) ينظر: العقيدة والسياسة: ٦٢، و جدلية السياسة والدين والمعرفة: ٥٩.

(٥) ينظر: جدلية السياسة والدين والمعرفة: ٦٠-٦١.

(٦) ينظر: العقيدة والسياسة: ٦٩، والعقل السياسي العربي: ٣٠٤-٣٠٦.

(٧) جدلية السياسة والدين والمعرفة: ٧٠.

(٨) التراث العقدي في تماسه بالسياسة، يوسف أبا الخيل، ضوء الأخبار: http://globalnewscombined.com/news/300231

(٩) ينظر: تيارات الفكر الإسلامي: ١٣-١٤.

(١٠) مثل: سلطان بن عبد الرحمن العميري في كتابه (التفسير السياسي للقضايا العقدية في الفكر العربي): ١٦٥-١٦٩.

(١١) مثل: أحمد أمين في فجر الإسلم: ٣٣٦، ومحمد عابد الجابري في العقل السياسي العربي: ٣٠٤-٣٠٦، ود. محمد عمارة في الإسلام وفلسفة الحكم: ١٣٠، د. محمد إبراهيم الفيومي في الفرق الإسلامية وحق الأمة السياسي: ١١١ .

(١٢) ينظر: الفرق بين الفرق: ١٩٠ وما بعدها، ومقالات الإسلاميين: ١٣٢ وما بعدها، والملل والنحل: ١٣٩/١.

(١٣) الإسلام وفلسفة الحكم: ١٤٦.

(١٤) ينظر: مقالات الإسلاميّين واختلاف المصلّين: ١٣٢، وشرح المواقف: ٣٥٢/٨ و٤٢٨.

(١٥) الفرق بين الفرق: ١٩٠.

(١٦) ينظر: الإسلام وفلسفة الحكم: ١٤٨-١٤٩، والعقل السياسي العربي: ٣١٨.

(١٧) ينظر: أنساب الأشراف: ٤٨٦/١، وتاريخ الأمم والملوك: ٨٢/٤، والكامل في التاريخ: ٤٦٦/٤، وسير أعلام النبلاء: ٤٣٣/٥، الفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي: ٨٣-٨٤..

(١٨) ينظر: مصادر الهامش السابق.

(١٩) مثل د. محمد عابد الجابري في العقل السياسي العربي: ٣١٨، وعلي سامي النشار في نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام: ٣٧٦/١-٣٧٧، والدكتور حسين عطوان في الفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي: ٩١، والقاسمي في تاريخ الجهمية والمعتزلة: ٣٨، وحسن بن فرحان المالكي في قراءة في كتب العقائد: ٨٣.

(٢٠) ينظر: وفيات الأعيان: ٢٢٦/٢-٢٣١، وتاريخ الإسلام: ٨٢/٨-٨٥، والكامل في التاريخ: ٤٧٦/٤-٤٧٨، وتاريخ الجهمية والمعتزلة: ٣٨-٤٢.

(٢١) ينظر: تاريخ الأمم والملوك: ٨٢/٤.

(٢٢) ينظر: الفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي: ٩٢.

(٢٣) http://www.alhawali.com/index.cfm?method=home.SubContent&ContentID=4508

(٢٤) التفسير السياسي للقضايا العقدية في الفكر العربي: ١١٠.

(٢٥) ينظر: تاريخ الإسلام: ٦٦/٨، وتاريخ الأمم والملوك: ٢٨/٤- ٢٩، والكامل في التاريخ: ١٧/٥، والفرق بين الفرق: ٢٠٠، وتاريخ الجهمية والمعتزلة: ١٠-١١.

(٢٦) لسان الميزان: ١٤٢/٢، وتاريخ الأمم والملوك: ٢٩٥/٤.

(٢٧) ينظر: تاريخ الأمم والملوك: ١٥٥/٤، البداية والنهاية: ٢٦/١٠، وتاريخ الجهمية والمعتزلة: ١٣-١٦، والفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي: ٩٥.

(٢٨) تاريخ الأمم والملوك: ٦٤٨/٣، والمنتظم: ١٣٥/٧.

(٢٩) تاريخ الأمم والملوك: ١٣٠/٤.

(٣٠) تاريخ الأمم والملوك: ١٢٩/٤، وينظر: الكامل في التاريخ: ٣٨٤/٤، وتاريخ ابن خلدون: ١٠٩/٣، والإسلام وفلسفة الحكم: ١٤٨ وما بعدها.

(٣١) ينظر: الإسلام وفلسفة الحكم: ١٥٠، و تيارات الفكر الإسلامي: ٣٨.

(٣٢) البداية والنهاية: ١٨٨/٩.

(٣٣) أخرجه ابن سعد الطبقات الكبرى ٣٨٤/٥.

(٣٤) مقالات الإسلاميين: ١٣٢.

(٣٥) العقل السياسي العربي: ٣١٩.

(٣٦) ينظر: المصدر نفسه

(٣٧) ينظر: الإسلام وفلسفة الحكم: ١٥١ ،وجدل السياسة والدين والمعرفة: ٩٢، وتيارات الفكر الإسلامي: ٤١، والفرق الإسلامية ي بلاد الشام في العصر الأموي: ١٠٥

(٣٨) ينظر: مقالات الإسلاميين: ١٣٦.

(٣٩) ينظر: الملل والنحل: ١٤٣/١.

(٤٠) مثلاً قول معاوية: " لقد أكرم الله الخلفاء أفضل الكرامة، أنقذهم من النار وأوجب لهم الجنة، وجعل أنصارهم أهل الشام" أنساب الأشراف: ١١٧/٢.

(٤١) ينظر: العقل السياسي العربي: ٣١٤-٣١٥، والفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي: ٣٦، والإسلام وفلسفة الحكم: ١٥١-١٥٢.

(٤٢) الفرق بين الفرق: ١٩٠.

(٤٣) ينظر: الإسلام وفلسفة الحكم: ١٥٣.

(٤٤) الخوارج والمرجئة، د. محمد إبراهيم الفيومي: ١٣٤.

(٤٥) ينظر: جدلية السياسة والدين والمعرفة: ٨٧-٩٧، والإسلام وفلسفة الحكم: ١٤٦-١٥٤.

(٤٦) ينظر: الدولة الأموية ومقوماتها الإيديولوجية والاجتماعية: ٣١٣-٣١٩، و تيارات الفكر الإسلامي: ٣٦-٣٧.

(٤٧) ينظر: الفرق الإسلامية وحق الأمة السياسي: ١٠٩، وقراءة في كتب العقائد: ٧٩، ومدخل إلى الفرق الإسلامية السياسية والكلامية: ٣٥.

(٤٨) ينظر: الكنى والأسماء: ٤٦٣/٢.

(٤٩) ينظر: الإسلام وفلسفة الحكم: ١٥٤.

(٥٠) ينظر: شرح الأصول الخمسة: ٦٩٧، وتفسير البيضاوي: ١/١١٠-١١١، وتحفة المريد على جوهرة التوحيد: ٤٥-٤٦.

(٥١) الفرق بين الفرق: ٩٨.

(٥٢) ينظر: التبصير في الدين: ٦٧، والملل والنحل: ٤٨/١، والنجوم الزاهرة: ٣١٤/١، وتاريخ الجهمية والمعتزلة: ٥٨.

(٥٣) ينظر: المعتزلة في بغداد وأثرهم في الحياة الفكرية والسياسية:٢٩-٣٠.

(٥٤) ينظر: الانتصار: ١٣٦.

(٥٥) شرح الأصول الخمسة: ٦٩٧.

(٥٦) ينظر: التبصير في الدين: ٦٨.

(٥٧) الملل والنحل: ٤٨/١.

(٥٨) ينظر: التاريخ السياسي للمعتزلة: ١٠٤، وتيارات الفكر الإسلامي: ٥٤-٥٥، والمعتزلة تكوين العقل العربي: ١١٨.

(٥٩) ينظر: العقل السياسي العربي: ٣٢١-٣٢٢، والمعتزلة تكوين العقل العربي: ٤٥٦.

(٦٠) ينظر: فجر الإسلام: ٣٧٩.

(٦١) المحيط بالتكليف، القاضي عبد الجبار، السفر التاسع والعشرون مخطوط مصور بدار الكتب المصرية، اللوحة ٦٠ب، نقلاً عن: الإسلام وفلسفة الحكم: ٢١٥.

(٦٢) المصدر نفسه.

(٦٣) ينظر: الإسلام وفلسفة الحكم: ٢١٥.

(٦٤) ينظر: التاريخ السياسي للمعتزلة: ١٠٦.

(٦٥) شرح العقائد النّسفيَّة: ٢٠٦، و مجموع الفتاوى: ١٧٠/٧، وعقيدة المسلم وما يتصل بها: ١٠٣.

(٦٦) ينظر: شرح العقائد النسفية: ٢٠٦, ومجموع الفتاوى: ١٧٠/٧, وقواعد في بيان حقيقة الإيمان: ١٢٧.

(٦٧) ينظر: شرح العقيدة الطحاوية: ٣٥٥/١, والمواقف للإيجي: ٥٤٤/٣ وما بعدها, والمذاهب الإسلامية: ٥٦٤ وما بعدها, والإيمان عند السلف: ١٦٤/١, والغلو والفرق الغالية بين المسلمين: ١١٨.

(٦٨) التراث العقدي في تماسه بالسياسة (٣، د. يوسف أبا الخيل، جريدة الرياض
http://www.alriyadh.com/2009/07/04/article442078.html

(٦٩) ينظر: جدل السياسة والدين والمعرفة: ٢٢٥-٢٢٦.

(٧٠) ينظر: جدل السياسة والدين والمعرفة: ٤٢-٤٣، وتيارات الفكر الإسلامي: ١٣-١٤.

(٧١) ينظر: تحفة المريد على جوهرة التوحيد: ٤٥، شرح المواقف: ٣٥١/٨-٣٥٢، والانتقاد الرَّجيح في شرح الاعتقاد الصَّحيح: ١٧٩.

(٧٢) ينظر: الملل والنحل: ٩٤/١، والمنتظم: ٢٩/١٤، ووفيات الأعيان: ٢٨٥/٣، والإمام أبو الحسن الأشعري، د. محمد إبراهيم الفيومي: ١١٣ وما بعدها و ٣٧٦ وما بعدها، ومذاهب الإسلاميين، د. عبد الرحمن بدوي: ٤٨٧ وما بعدها، ودراسات في الفرق والعقائد الإسلامية: ١٤٦-١٥٣.

المصادر والمراجع

١- الإسلام وفلسفة الحكم، د. محمد عمارة، ط٢، دار الشروق، ١٤٢٦هـ - ٢٠٠٥م، القاهرة-جمهورية مصر العربية.

٢- الانتصار والرد على ابن الراوندي الملحد، أبي الحسين عبد الرحيم بن محمد بن عثمان الخياط المعتزلي، تحقيق: د. نيبرج، ط٢، مكتبة الدار العربية للكتاب – أوراق شرقية، ١٤١٣هـ - ١٩٩٣م، القاهرة – بيروت.

٣- الانتقاد الرَّجيح في شرح الاعتقاد الصَّحيح، المتن: ل (الشّاه وليّ الله بن عبد الرّحيم الدّهلوي)، والشّرح: ل (محمّد صدّيق حسن خان)، تحقيق: أبو عبد الرّحمن سعيد معشاشة، ط١، دار ابن حزم، ١٤٢١هـ – ٢٠٠٠م، بيروت- لبنان.

٤- أنساب الأشراف ، أحمد بن يحيى بن جابر البلاذري (المتوفى : ٢٧٩هـ).

٥- أنوار التنزيل وأسرار التأويل، القاضي البيضاوي (ناصر الدّين أبو سعيد عبد الله أبو عمر ابن محمّد الشيرازي – ت ٦٩١هـ)، مع حاشية الكازروني عليه، تحقيق: الشيخ عبد القادر عرفان العشاء حسّونة، دار الفكر ، ١٤١٦هـ-١٩٩٦م، بيروت.

٦- البداية والنهاية، إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي أبو الفداء، مكتبة المعارف، بيروت – لبنان.

٧- تاريخ ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد بن خلدون الحضرمي، ط٥، دار القلم، ١٩٨٤م، بيروت – لبنان.

٨- تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، تحقيق : د. عمر عبد السلام تدمرى، ط١، دار الكتاب العربي، ١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م، لبنان وبيروت.

٩- تاريخ الجهمية والمعتزلة، جمال الدين القاسمي الدمشقي، ط١، مؤسسة الرسالة، ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م، بيروت - لبنان.

١٠- التاريخ السياسي للمعتزلة، د. عبد الرحمن سالم، ط١، رؤية، ٢٠١٣م، القاهرة – مصر.

١١- تاريخ الطبري، أبي جعفر محمد بن جرير الطبري، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان.

١٢- التبصير في الدين وتمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكين، طاهر بن محمد أبو المظفر الإسفراييني، تحقيق : كمال يوسف الحوت، ط١، ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م، عالم الكتب، لبنان.

١٣- تحفة المريد على جوهرة التوحيد: الباجوري (إبراهيم بن محمّد بن أحمد الشّافعي – ت١٢٧٧هـ)، والمتن: ل (أبو الإمداد برهان الدّين إبراهيم بن حسن بن علي المالكي اللّقّاني – ت ١٠٤١هـ).

١٤- التراث العقدي في تماسه بالسياسة، يوسف أبا الخيل، ضوء الأخبار: http://globalnewscombined.com/news/300231

١٥- التفسير السياسي للقضايا العقدية في الفكر العربي، سلطان بن عبد الرحمن العميري، ط١، مركز تأصيل، ١٤٣١هـ-٢٠١٠م، جدة-المملكة العربية السعودية.

١٦- تيارات الفكر الإسلامي، د. محمد عمارة، ط٤، دار الشروق، ٢٠١١م، القاهرة- مصر.

١٧- جدل السياسة والدين والمعرفة، محمد بوهلال، ط١، جداول، ٢٠١١م، بيروت – لبنان.

١٨- الخوارج في العصر الأموي، د. نايف معروف، ط٦، دار النفائس، ١٤٢٧هـ-٢٠٠٦م، بيروت- لبنان.

١٩- الخوارج والمرجئة، د. محمد إبراهيم الفيومي، دار الفكر العربي، ١٤٣١هـ-٢٠١٠م، القاهرة – جمهورية مصر العربية.

٢٠- الدولة الأموية ومقوماتها الإيديولوجية والاجتماعية، بثينة بن حسين، ط١، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، سوسة – تونس.

٢١- سير أعلام النبلاء، محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي أبو عبد الله، تحقيق : شعيب الأرناؤوط , محمد نعيم العرقسوسي، ط٩، مؤسسة الرسالة، ١٤١٣هـ، بيروت – لبنان.

٢٢- شرح الأصول الخمسة، عبد الجبار بن أحمد، تحقيق: د. عبد الكريم عثمان، ط٣، مكتبة وهبة، ١٤١٦هـ - ١٩٩٦م.

٢٣- شرح العقائد النّسفيّة: التفتازاني (سعد الدّين مسعود بن عمر بن عبد الله – ت ٧٩٣هـ)، والمتن: ل (نجم الدّين عمر النّسفي – ت ٥٣٧هـ)، ط١، دار الكردستان، سنندج، إيران، ١٣٧٤هـ ش.

٢٤- شرح المواقف: الشّريف الجرجاني (علي بن محمّد – ت ٨١٦هـ)، والمواقف: ل (للقاضي علم الدّين الإيجي – ت ٧٥٦هـ)، ط١، دار الكتب العلميّة، ١٤١٩هـ-١٩٩٨م، بيروت - لبنان.

٢٥- شرح النّسفيّة في العقيدة الإسلاميّة: (د.عبد الملك عبد الرّحمن السّعدي)، ط١، مكتبة دار الأنبار، مطبعة الخلود، ١٤٠٨هـ-١٩٨٨م، بغداد – العراق.

٢٦- الطبقات الكبرى، محمد بن سعد بن منيع أبو عبدالله البصري الزهري، دار صادر، بيروت – لبنان.

٢٧- العقل السياسي العربي، د. محمد عابد الجابري، ط٧، مركز دراسات الوحدة العربية، ٢٠١٠م، بيروت – لبنان.

٢٨- عقيدة المسلم وما يتصل بها: (عبد الحميد السّائح)، ط١، وزارة الأوقاف والشؤون والمقدّسات الإسلامية، الأردن، ١٣٩٨هـ-١٩٧٨م.

٢٩- العقيدة والسياسة، لؤي صافي، ط١، دار الفكر المعاصر و دار الفكر، ١٤٢٢هـ-٢٠٠١م، بيروت ودمشق.

٣٠- فجر الإسلام، أحمد أمين، تحقيق: محمد فتحي أبوبكر، ط١، الدار المصرية اللبنانية، ٢٠١٤م، القاهرة- جمهورية مصر العربية.

٣١- الفرق الإسلامية في بلاد الشام في العصر الأموي، د. حسين عطوان، ط١، دار الجيل، ١٩٨٦م.

٣٢- الفرق الإسلامية وحق الأمة السياسي، د. محمد إبراهيم الفيومي، ط١، دار الشروق، ١٤١٩هـ - ١٩٩٨م، القاهرة- جمهورية مصر العربية.

٣٣- الفرق بين الفرق وبيان الفرقة الناجية ، عبد القاهر بن طاهر بن محمد البغدادي أبو منصور ، ط٢، دار الآفاق الجديدة، ١٩٧٧م، بيروت – لبنان.

٣٤- قراءة في كتب العقائد، حسن بن فرحان المالكي، ط٣، مركز الدراسات التاريخية، ١٤٣٠هـ - ٢٠٠٩م، عمان – المملكة الأردنية الهاشمية.

٣٥- الكامل في التاريخ، أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم الشيباني، تحقيق: عبد الله القاضي، ط٢ ، دار الكتب العلمية، ١٤١٥هـ، بيروت – لبنان.

٣٦- كتب ورسائل وفتاوى شيخ الإسلام ابن تيمية، أحمد عبد الحليم بن تيمية الحراني أبو العباس، تحقيق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم العاصمي النجدي، ط٢، مكتبة ابن تيمية.

٣٧- الكنى والأسماء، مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري أبو الحسين، تحقيق: عبد الرحيم محمد أحمد القشقري، الجامعة الإسلامية، ١٤٠٤هـ، المدينة المنورة – المملكة العربية السعودية.

٣٨- لسان الميزان، أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، تحقيق: دائرة المعرف النظامية – الهند، ط٣، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات، ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م ، بيروت – لبنان.

٣٩- مدخل إلى الفرق الإسلامية السياسية والكلامية

٤٠-المعتزلة تكوين العقل العربي أعلام وأفكار، د. محمد إبراهيم الفيومي، دار الفكر العربي، ١٤٣١هـ - ٢٠١٠م، القاهرة – مصر.

٤١-المعتزلة في بغداد وأثرهم في الحياة الفكرية والسياسية، أحمد شوقي إبراهيم العمرجي، ط١، مكتبة مدبولي، ٢٠٠٠م، القاهرة – مصر.

٤٢-مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين،علي بن إسماعيل الأشعري أبو الحسن، تحقيق : هلموت ريتر، ط٣، دار إحياء التراث العربي، بيروت- لبنان.

٤٣-الملل والنحل، محمد بن عبد الكريم بن أبي بكر أحمد الشهرستاني، تحقيق : محمد سيد كيلاني، دار المعرفة،١٤٠٤هـ، بيروت – لبنان.

٤٤-المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي أبو الفرج، ط١، دار صادر، ١٣٥٨هـ، بيروت – لبنان.

٤٥-النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، جمال الدين أبي المحاسن يوسف بن تغري بردى الأتابكي، وزارة الثقافة والإرشاد القومي، مصر.

٤٦-نشأة الفكر الفلسفي في الإسلام، أ. د. علي سامي النشار، ط١، دار السلام، ١٤٢٩هـ - ٢٠٠٨م، القاهرة – جمهورية مصر العربية.

٤٧-وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان، تحقيق: إحسان عباس، دار الثقافة، بيروت –لبنان.

٤٨-
http://www.alhawali.com/index.cfm?method=home.SubContent&ContentID=4508

الملخص

قام المتكلمون والفلاسفة وكتب العقائد بتعريف "الإيمان" و "الكفر" بصيغ مختلفة ومتعددة, ودارت حول هذه التعاريف وما تفرع منها من تحديد العلاقة بين الإيمان والعمل وما يخرج العبد من دائرة الإيمان نقاشات علمية، وهذه الصيغ كانت تشكو من أنها قُدِّمت إلينا على أنها تجريد"عقدي" متعالٍ على المصالح الدنيوية وعلى الزمان والمكان، وحكم أغلبهم على رأي مخالفيهم بالتضليل والتكفير، لكن بالرجوع إلى الظروف التي نشب فيها تلك الخلافات و تطورت فيها، وبالتعمق في حيثياتها وتحليلها نرى بأنها كانت تخفي وراء أغلبها أيديولوجية سياسية معينة، وأن السياسة حاضرة وراءها وبقوة، متسترة تحت ستار الدين، وأن أغلب الذين ضَلّلوا أو زَندِقوا كانوا في صياغتهم لمفهومي الإيمان والكفر وفي أكثر ما "تكلموا "فيه من مسائل "دينية" مثل خصومهم, يمارسون السياسة في الدين ليس إلا، ويطبق هذا على مقولة الخوارج والمرجئة والمعتزلة وجمهور المحدثين والمتكلمين والفقهاء في هذه المسألة، ويهدف البحث إلى إبراز البعد السياسي في مسألتي الإيمان والكفر من أجل التأكيد على حرية النشاط السياسي والابتعاد عن الاستبداد السلطوي من أجل ابتعاد مجال العقيدة عن الصراعات السياسية.

پوختە

زانایانی کەلامناس وشارەزا لە بیروباوەری ئیسلامی وکتێبەکانیان بە جۆرەها شێوە پێناسەی چەمکەکانی (باوەر) و (بێ باوەر)یان کردووە، لە ئەنجامی ئەو پێناسانەو دۆزینەوەی پەیوەندی نێوان کردەوەو باوەر گفتوگۆی زانستی لێ هاتۆتە بەرهەم، کێشەی زۆربەی ئەو پێناسەو تێگەیشتنانە ئەوە بووە لەچوارچێوەی خۆیان خوێندنەوەیان بۆ نەکراوە، بەلکو دوور لەو کەش وهەوا سیاسی وکۆمەلایەتی ورۆشنبیریەی کە هەبووە گفتوگۆیان لەبارەوە کراوە.

بە وردبوونەوە لە هۆکارەکانی سەرهەلدانی جیاوازی بۆچونی زانایانمان لەبارەی ئەو پرسەوەو بە قوولبونەوە لە رەهەندەکانی رای ئەو زانایانەو تاقمە ئیسلامیەکان وبە گەرانەوە بۆ ئەو کەش وهەوایەی کە تێیدا بۆچونەکانیان تەرح کردووە دەبینین سیاسەت رۆلێکی یەکجار کاریگەرو بەهێزی هەبووە لە دروستبوونی ئەو جیاوازیانە، لەکاتێکدا زۆر جار کە سیاسەت لەپشتەوەی پەردە نەبینراوە پرۆسەکە وەك پرۆسەیەکی بیروباوەر تەماشاکراوەو بەهۆیەوە خەلکێکی زۆر بریاری کافربوون ودەرچوونیان لە بازنەی ئیسلام لەسەر دراوە، ئەم بۆچونەش لەسەر رای هەر یەك لە تاقمەکانی خەواریج، مورجیئە، موعتەزیلە، کۆمەلی زانایانی فەرموودەناس وکەلامناس وئەشعەریەکان جێبەجێ دەبێت.

ئەم توێژینەوەیە راستی رەهەندی سیاسی ئەو جیاوازیە هزریانەی نێوان تاقمە ئیسلامیەکان لەبارەی باوەرو بێ باوەری دەخاتە روو بەو ئومێدەی بیروباوەرو عەقیدە نەخزێنرێتە نێو کێشمەکێش وبەرژەوەندیە سیاسیەکان.

Abstract

The scholars of AlKalam, and Islamic faith define belief and nonbelief. there are a lot of literature in this term. the definitions have not studied in its political and social circumstances.

If we examine the differences among scholars and examine the political and social circumstances. we found out that politics have key role in the differences. in many cases politics are behind the scene and exposes as part of beliefs and faith. this could be apply on Al Mutazila, Merjeua, AShauare Alhadith scholars and Alkhawarej.

This paper is examine the political dimension of differences about belief and unbelief of different Islamic thoughts, hope that political purpose will not impact on belief and thoughts.

العجز وأثره على الاحكام التكليفية
دراسة نظرية تطبيقية في الطهارة والصلاة

د. كامران أورحمان مجيد   د. عبدالفتاح حسين سليمان
جامعة السليمانية
سكول العلوم الاسلامية
قسم أصول الدين

المقدمة

الحمد لله الذي لم يكلف عباده بما لا يطيقون، والصلاة والسلام على النبي المصطفى والرسول المجتبى وعلى آله وأصحابه أجمعين.

كان موضوع العجز من الموضوعات التي لها قيمتها العلمية من الناحية النظرية الأصولية وكذا التطبيقية الفقهية فاهتم علماء العلمين به إهتماما كبيرا، وقد وقف أهل الأصول عليه وعملوا قواعد أصولية بناء على عجز المكلف وعدم طاقته، وكذلك الحال بالنسبة للفقهاء من تقعيد القواعد الفقهية عليه، وكم من أحكام جزئية استثنيت من أصل كلي بناء على أعذار العباد وعجزهم عن القيام بها، ولعل رفع الحكم عن المكلف أو تخفيفه عنه بسبب العجز هو أحد أسباب المرونة في الفقه الاسلامي وقدرته على مسايرة المتغيرات، وانسجامها مع حال الانسان في كل عصر ومصر.

هذا الموضوع- العجز- يراودني منذ فترة، وأشغلني محتواه وجرّني إلى مراجعة بعض المدونات المتعلقة به، إلى أن قررت جمع شمله وترتيب جزئياته لكي يكون بحثاً مفيداً – إن شاء الله تعالى- لنفسي أولاً ولطلبة العلم ثانيا.

أسباب الاختيار:

لاختيار هذا العنوان وهذه المسألة تضافرت أسباب عديدة، وربما أبرزها حيوية الموضوع وعلاقته بحياة جميع المسلمين، وعدم وجود الكتابة فيه كبحث علمي- حسب معلوماتي المتواضعة- وحاجة الناس لمعرفة أحكام العجز حتى لم يقع منهم أخطاء بالافراط والتفريط بسبب عدم معرفة أحكام العجز في المسائل الفقهية.

أهمية الموضوع:

تكمن أهمية الموضوع في كونه يدخل في الأحكام التكليفية من وجوب وحرمة وندب وكراهة، وقد يتغير الحكم بناء عليه فيصير الحرام واجبا كما في أكل الميتة للمضطر، وبالعكس أيضا كما في غسل من يخاف عليه الهلاك([1])، وهذا سيفيد المكلف وربما سيكون سببا لانقاذ حياته عند حالة الضيق والمشقة، وعدم الإلمام بأحكام العجز ربما سيؤدي إلى إزهاق الروح وتعسير أحكام الدين على المسلمين.

وكذلك تعود أهميته إلى كونه من مباحث علم الفقه بل لا يوجد باب من أبواب الفقه إلا وقد كان للعجز أثره فيه، خصوصا أن الطهارة والعبادات موطن خصب لأثر العجز فيهما؛ ولأن المسلم قد يتعرض

[1]- كما ورد في الرجل الذي أصابته الشجة وهو جنب، فسأل أصحابه: هل تجدون لي رخصة؟، فقالوا لا نجد لك رخصة.. فاغتسل فمات.. الحديث. رواه أبو داود وغيره، صحيح سنن أبي داود"(٣٢٥). والشاهد فيه عدم الالتفات إلى أحكام العجز فأدى الى قتل الرجل .

للعجز في يوم ما أو في حكم من الاحكام الفقهية، فهو بحاجة إلى معرفته، ومعرفة أثره على الاحكام ولا سيما المتعلقة بالطهارة وإزالة النجاسة والوضوء والصلاة.

منهج البحث:

المنهج سيكون منهجا استقرائيا تحليليا، حيث يكون باستقراء النصوص الواردة حول مسألة من المسائل، ثم يأتي القائم بالدراسة بتحليلها، وكذلك يتتبع كلام الفقهاء ثم تأتي مقارنته بغيره.

خطة البحث:

طبيعة البحث اقتضت تقسيمه إلى ثلاثة مباحث، وكل منها يتكون من مطالب على النحو الآتي:

المبحث الأول: مفهوم العجز - أنواعه وأسبابه وآثاره .

المطلب الأول: تعريف العجز وأنواعه .

المطلب الثاني: أسباب العجز وآثاره .

المبحث الثاني: النماذج التطبيقية لأثر العجز على الأحكام الفقهية في المياه والنجاسة والطهارة:

المطلب الأول: النماذج التطبيقية لأثر العجز على أحكام المياه .

المطلب الثاني: النماذج التطبيقية لأثر العجز على النجاسة.

المطلب الثالث: النماذج التطبيقية لأثر العجز على الغسل والوضوء وما يتعلق بهما.

المبحث الثالث: النماذج التطبيقية لأثر العجز على شروط الصلاة وأركانها

المطلب الأول: النماذج التطبيقية لأثر العجز على شروط الصلاة.

المطلب الثاني: النماذج التطبيقية لأثر العجز على أركان الصلاة.

الخاتمة وتتضمن أهم النتائج

المبحث الأول: مفهوم العجز وأسبابه مع أنواعه وآثاره

المطلب الأول: تعريف العجز وأنواعه

العجز مصدر لفعل ثلاثي مجرد من الباب الثاني ويأتي فعله على وزن ضرب، وهذا المصطلح له معنيان معنى لغوي وآخر اصطلاحي، أما المعنى اللغوي فقد قال ابن فارس: العين والجيم والزاي، أصلان صحيحان، يدل أحدهما على: الضعف في الشيء، والآخر على: مؤخر الشيء([٢]). فعلى المعنى الأول يقال: عجز عن الشيء فهو عاجز أي: ضعيف([٣]).

وهذه المفردة وردت مشتقاتها في كتاب الله تعالى أكثر من بضعة وعشرين مرة([٤]). وكذا وردت مشتقات – عجز- في السنة النبوية الشريفة في مواضع مختلفة.

[٢] – ابن فارس معجم مقاييس اللغة (ص٧٣٨).

[٣]- الفيروز آبادي، بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز (١/١٠٩٠).

[٤]- عبد السلام اللوح، الاعجاز العلمي في القرآن الكريم (ص٢).

ومنها قوله(ﷺ) في التماس ليلة القدر:(الْتَمِسُوهَا فِي العشر الأوَاخِرِ- يعني ليلة القَدْر- فإنْ ضَعُفَ أحدُكم أو عجز، فلا يُغْلَبَنّ على السَّبع البواقي)([5])، فورد لفظ ضعف وعجز.

إذاً فللمصطلح معنيان كما سبق، ويطلق على مَعَانٍ أُخَرَ([6])، لكن المعنى الذي يناسب هذا البحث هو الأول أي: الضعف وعدم القدرة والاستطاعة، فهو الأمثل والأنسب لهذا البحث؛ فينسجم مع العجز الاصطلاحي الآتي.

واصطلاحا: فقد ذكر الفقهاء معنى العجز لكن ربما لم يتجاوز أكثرهم عن المعنى اللغوي، فكثير منهم قالوا العجز: ضد القدرة([7])، وكذلك الحال بالنسبة للأصوليين حيث قالوا: جواز التكليف مبني على القدرة التي يوجد بها الفعل المأمور به([8]). وهو نفس المعنى اللغوي للعجز.

وممن وقف مع العجز بغية بيانه، هو الرافعي فقال: لا نعني بالعجز عدم الإمكان فقط، بل معناه خوف الهلاك([9]).

ويقول القاري([10]) في تعريفه هو: العجز عن أداء الطاعة والعبادة، وعن تحَمُّل المصيبَةِ والمحْنة([11])، وهذا قريب من تعريف الرافعي إلا أنه ذكر المعرَّف داخل التعريف، وهذا معيب؛ لأنه يلزم منه تعريف الشيء بنفسه، فيؤدي الى الدور([12]).

والذي ذكره الرافعي أعم من غيره([13])؛ لأنه يشمل عدم القدرة التي ذكرها العلماء بل وأكثر من ذلك فيتضمن العجز الحكمي([14]).

والتعريف المناسب للعجز هو: عارض يمنع من أداء المطلوب أو يتعرض للمشقة إذا قام به.

<u>أنواع العجز:</u>

ذكر العلماء أنواعا للعجز باعتبارات مختلفة، من ذلك: العجز الحقيقي والعجز الحكمي([15]).

النوع الأول: العجز الحقيقي:

---

[5]- أخرجه مسلم، باب استحباب صوم ستة أيام من شوال(٨٢٣/٢) الرقم(١١٦٥) وانظر مسند أحمد(٣٩٨/٦) الرقم(٦٩٢٣).

[6]- الفيروز آبادي المصدر السابق(١٠٩٠/١).

[7]- انظر على سبيل المثال: عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للعيني(١١٩/١٤)، والديباج على صحيح مسلم، السيوطي(٦٣/٦)، وارشاد الساري، القسطلاني (٥٥/٥)، والغيث الهامع شرح جمع الجوامع، العراقي (٨٣٧/١).

[8]- انظر: كشف الأسرار للبخاري الحنفي (٢٨٣/١)، شرح التلويح على التوضيح للتفتازاني (٣٧٨/١).

[9]- نقلا عن: إعانة الطالبين للدمياطي الشافعي (١/ ١٥٩)، وكفاية الأخيار في حل غاية الإختصار ص١٢٢).

[10]- هو: علي بن(سلطان) محمد، أبو الحسن نور الدين الملا الهروي القاري، فقيه حنفي، من أوعية العلم، توفي سنة: ١٠١٤هـ. الأعلام للزركلي(١٢/٥).

[11]- مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح ١٦٩٨/٤ بتصرف يسير.

[12]- البحر المحيط في أصول الفقه(٤١/١)، وفصول البدائع في أصول الشرائع(٤٨/١)

[13]- المختار عند الجويني في ضبط العجز هو: أن تلحقه مشقة تذهب خشوعه، وأقره بعض الشافعية ومنهم النووي. المجموع(٣١٠/٤).

[14]- ينظر: كفاية الأخيار في حل غاية الإختصار ص١٢٢) الإقناع في حل ألفاظ أبي شجاع (ص١٥٤) مغني المحتاج(٣٤٩/١).

[15]- ينظر لتقسيم العجز الى النوعين: حاشية ابن عابدين عليه (٥٠٨/١)، والبحر الرائق (١٢١/٢) .

فهو عدم القدرة على أداء المطلوب إما كليا أو جزئيا، ومثاله: العجز عن الكلام بالنسبة للنطق، والسماع بالنسبة له، وعدم وجود الماء للوضوء والغسل، وغير ذلك، ويقال له أيضا العجز الحسي؛ لأن العاجز يشعر به حساً، وحقيقياً؛ لأنه متحقق في الواقع.

النوع الثاني: العجز الحكمي أو المعنوي :

وهو أن المكلف قد يكون قادرا على الالتزام بأداء المطلوب لكن الشرع لم يسمح له لسبب آخر عليه، اذاً فالعجز بسبب المنع وليس بسبب عجزه البدني كما في النوع الأول، ومثاله: الصبا عجز حكمي يمنع من التصرف لكن من حيث الجسد والنطق بل من حيث الحكم الشرعي.

يرى بعض الفقهاء أن الحقيقي أعم من غيره؛ لأن المكلف لا يبقى معه أي قدرة بخلاف المعنوي الحكمي إذ قد يكون المكلف يستطيع أداء مطلوب ما فمنعته حاجته لشيء آخر كما في واجد الماء للوضوء والشرب، فحاجته تمنعه من استعماله للوضوء، أما في الحقيقي فليس معه ماء أصلا([16])، لكن الصحيح هو أنهما

متساويان في التأثير، ألا ترى في هذا المثال أن نتيجة الحقيقي والحكمي واحدة إذ يتيمم المكلف في الحالتين، فمآلهما سواء، لذلك قال بعض العلماء: العجز حكماً كالعجز حقيقة([17]).

المطلب الثاني: أسباب العجز وآثاره

العجز له أسباب كثيرة وإذا أردنا الوقوف على جميع أسبابه ووسائله فمن العسير استقصاء أسباب العجز وحشر جميعها، فتختلف باعتبار المطلوب، فقد يكون من العبادات أو من المعاملات أو غير ذلك، وكل تصرف له طرق لتحصيله، وفقدان الطرق سبب للعجز، ومع عدم إمكان سرد اسباب العجز مفصلا يمكننا الأشارة إلى أهم الاسباب ومنها:

أولا: الأعذار في الجملة أسباب للعجز ومن الاعذار:

- فقدان الوسائل التي يتم بها تحصيل المطلوب، كفقدان الماء للغسل والوضوء، لأنه وسيلة لصحة بعض العبادات.
- عدم وجود المطلوب سبب من أسباب العجز، كعدم وجود الملابس بالنسبة للمصلي .
- عدم القدرة على الفعل سبب منها، وكذا المنع سبب منها، كمن لا يستطيع استعمال الماء لمرض أو جرح، أو يخاف من سبع أو عدو، فيعدل الى التيمم([18])

ثانيا: ما يسمى بالعوارض الأهلية عند الأصوليين — السماوية والمكتسبة- فكلها من أسباب العجز مع تفاوت فيما بينها من تأثيرها على أهلية المكلف. من أمثلتها:

الصبا، والجنون، والعته، والصغر، والحيض والنفاس، الموت، والنوم، والغفلة، والنسيان، والاغماء، والاكراه، والمرض، والسفر، والجهل، وكذا من أسماه عموم البلوى. وغير ذلك، وذلك باعتبار أن التكليف بالأحكام إنما يبنى على الأهلية، فما يعرض للأهلية يكون سببا من أسباب العجز عن أداء ما كلف به الإنسان([19]).

---

[16]- التقرير والتحبير (١٥٦/٣).

[17]- بدائع الصنائع (١٧٤/٣). موسوعة القواعد الفقهية أبو الحارث الغزي(٨٠/١/١).

[18]- الموسوعة الفقهية الكويتية(٢٩/ ٢٨٥- ٢٨٥).

[19]- فواتح الرحموت(١٥٦/٢- ١٦٠) وما بعدها، وشرح مختصر الروضة، الطوفي(٢٨٦/٢)، وأصول الفقه خلاف(ص ١٠٠).

أثر العجز:

العجز سبب من أسباب التخفيف والتيسير في أبواب الفقه المختلفة، من العبادات وغيرها، فكل ما عجز عنه الإنسان يسرته له الشريعة، تفضلا من الله تعالى ورحمة بعباده، ورفعا للحرج والمشقة عنهم، قال تعالى:﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾([٢٠])، فهذه الآية الكريمة هي الأصل في موضوع العجز، قال الجصاص([٢١]): الآية نص على أن الله تعالى لا يكلف أحدا ما لا يقدر عليه ولا يطيقه، ولو كلف أحدا ما لا يقدر عليه ولا يستطيعه لكان مكلفا له ما ليس في وسعه([٢٢])، وقد بنى العلماء قاعدة عظيمة بناء على النصوص الدالة على التيسير ورفع التعسير والحرج، والقاعدة تدخل في أبواب الفقه المختلفة وهي: المشقة تجلب التيسير، أو قولهم: لا واجب مع العجز ولا محرم عند الضرورة([٢٣]).

إذاً فللعجز أثره البالغ؛ لأن وجوده يؤدي إلى إسقاط المطلوب أو تخفيفه في حق المبتلى به، فالأصوليون أدركوا هذه الحقيقة لذلك قالوا: جواز التكليف مبني على القدرة التي يوجد بها الفعل المأمور به، وهذا شرط في أداء حكم كل أمر([٢٤]).

وأما أثر العجز على الأحكام فهو ليس على وتيرة واحدة بل تختلف أنواع التخفيف المترتبة على العجز، وذلك على النحو الآتي:

النوع الأول: سقوط المطلوب إن لم يكن له بدل:

عندما يعجز الإنسان عن أداء ما هو مطلوب منه، ولم يكن للمطلوب بدل ففي هذه الحالة يسقط المطلوب، وهذا تخفيف إسقاط، ومن أمثلة ذلك إسقاط صلاة الجمعة والجماعة بالأعذار المذكورة في كتب الفقه ([٢٥]).

النوع الثاني: التحول إلى بدل المطلوب:

إذا عجز الإنسان عن فعل المطلوب وكان له بدل فإنه ينتقل ويتحول إلى البدل، وأمثلة ذلك كثيرة منها على سبيل المثال: العاجز عن استعمال الماء للوضوء أو الغسل ينتقل إلى التيمم([٢٦])، وكذلك من عجز عن القيام في الصلاة انتقل الى القعود والاضطجاع والإيماء حسب استطاعته([٢٧]).

النوع الثالث: الاتيان ببعض المطلوب عند العجز عن الكل:

---

[٢٠]- البقرة من الآية:(٢٨٦).

[٢١]- هو أحمد بن علي الرازي، الإسفراييني، الحافظ الزاهد الثبت، أبو بكر الجصاص، انتهت إليه رياسة الحنفية في بغداد، ولد سنة خمس وثلاثمائة هـ، وتوفي سنة سبعين وثلاثمائة هـ، من آثاره:"أحكام القرآن" "كتاب في أصول الفقه". ا. هـ. سير أعلام النبلاء "٥٢٢/١٧"، كشف الظنون "٢٠/١-٥٦٢"، الأعلام "١٧١/١".

[٢٢]- أحكام القرآن للجصاص (٥٣٧/١ – ٥٣٨).

[٢٣]- شرح منظومة القواعد الفقهية للسعدي لخالد بن إبراهيم الصقعبي(ص٣٤).

[٢٤]- كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي لعبدالعزيز البخاري (٢٨٤/١).

[٢٥]- تسقط صلاة الجمعة والجماعة بأمور منها المرض والمطر والخوف وغير ذلك. المنثور في القواعد للزركشي(٢٥٣/١)، والأشباه والنظائر لابن نجيم (ص٨٣)، والتلويح (١٦٤/٢، وما بعدها). الفقه المنهجي (١٧٧/١).

[٢٦]- كما في آية المائدة: (يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ ...الآية الى قوله تعالى:.. فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا)الآية(٦).

[٢٧]- الأشباه والنظائر لابن نجيم ص٨٣، والمهذب(١٠٨/١)، وأحكام القرآن للجصاص(٥٣٨/١)، والأشباه والنظائر للسيوطي (ص٧٧).

ذهب الفقهاء إلى أن من كلف بشيء من الطاعات فقدر على بعضه وعجز عن بعضه، فإنه يأتي بما قدر عليه، ويسقط عنه ما عجز عنه([٢٨])، مستدلاً بقوله تعالى:﴿لا يُكَلِّفُ اللهُ نفساً إلاّ وسعَهَا﴾([٢٩])، وكذلك السنة النبوية مثل قوله(ﷺ):(إذا أمرتكم بأمر فأتوا منه ما استطعتم)([٣٠]).

فقالوا في تفصيل المسألة: إذا كانت العبادة مشروعة في نفسها وعجز عن بعضها، فإنه يأتي بالمقدور عليه، ومن ذلك: من قدر على بعض الفاتحة فيأتي به؛ لأن كل آية من الفاتحة تجب قراءتها بنفسها([٣١]).

وهذا إذا كان المقدور عليه مقصودا بذاته، أما إذا لم يكن مقصودا في العبادة، بل هو وسيلة محضة إليها، كتحريك اللسان في القراءة، فهذا ليس بواجب؛ لأنه إنما وجب ضرورة القراءة والحلق والقطع، وقد سقط الأصل فسقط ما هو من ضرورته، واختلف الفقهاء في تحريك اللسان من الأخرس([٣٢])، قال الزركشي: وذكر الامام – الجويني- ضابطا لبعض هذه الصور، فقال: كل أصل ذي بدل فالقدرة على بعض الأصل لا حكم لها، وسبيل القادر على البعض كسبيل العاجز عن الكل، إلا في القادر على بعض الماء، أو القادر على إطعام بعض المساكين إذا انتهى الأمر إلى الإطعام، وإن كان لا بدل له كالفطرة لزمه الميسور منهما([٣٣]).

وبين الزركشي ضابطا آخر فقال: العجز عن بعض الأصل إن كان في نفس المستعمل سقط حكم الموجود منه، كوجدان بعض الرقبة في الكفارة، وإن كان العجز في نفس المكلف لم يسقط حكم المقدور منه، كما لو كان بعض أعضائه جريحا، وكما يكفر المبعض بالمال([٣٤]). فهذه كلها عبارة عن آثار العجز على الاحكام الشرعية.

المبحث الثاني: النماذج التطبيقية لأثر العجز على الأحكام الفقهية في المياه والنجاسة والطهارة:

المطلب الأول: النماذج التطبيقية لأثر العجز على أحكام المياه

المياه جمع ماء وهو مصدر للتنظيف والتطهير في التشريع الاسلامي، وقد تكلم عنه الفقهاء وقسموه إلى أقسام، ونجد بين ثنايا كتبهم ومنثور كلامهم مسائل خارجة عن القواعد العامة التي صاغوها من اختلاط الماء بأشياء ربما يقول الانسان في بادىء الأمر أنه متنجس بها لكن أفتوا بعدم التنجيس بناء على العجز والمشقة وعموم البلوى وما شابه ذلك، ومن مواطن العفو عن النجاسة اليسيرة الواقعة في الماء:

١- ما يتعرض له الماء مخالطة في مقره وممره من طحلب وتراب وأوراق الشجر وعروقها، أو ما تحمله الريح فتلقيه فيه، وما تجذبه السيول من العيدان والتبن ونحوه، فتلقيه في الماء، وما هو في قرار الماء، كالكبريت والزفت وغيرهما إذا جرى عليه الماء فتغير به، أو كان في الأرض التي يقف الماء فيها([٣٥]).

---

[٢٨]- قواعد الأحكام للعز بن عبد السلام ٥/٢، وبدائع الصنائع(١٠٦/١– ١٠٧).

[٢٩]- سورة البقرة (٢٨٦).

[٣٠]- أخرجه البخاري (١١٧/٩) الرقم(٧٢٨٨)، ومسلم (١٠٢/٤) الرقم(٣٣٢١) من حديث أبي هريرة.

[٣١]- ينظر: المحلى لابن حزم(٢٦٨/٤)، المجموع للنووي(٢٨١/٢)، المنثور٢٢٧/١-٢٢٨، والقواعد لابن رجب ص١١)، والمغني(٥٥/٢)، وكشاف القناع (٣٧٨/١- ٣٧٩).

[٣٢]- القواعد لابن رجب ص١٠، والمنثور٢٣٣/١)، الموسوعة الفقهية الكويتية(٩٨/٢٩).

[٣٣]- ينظر: نهاية المطلب للجويني (٤٠٢/٢)، والمنثور للزركشي(٢٣٢/١). وأسنى المطالب في شرح روض الطالب للانصاري(١٧٧/١).

[٣٤]- المنثور للزركشي(٢٢٦/١ -٢٢٧).

[٣٥]- التاج والإكليل لمختصر خليل(٧٥/١ -٧٦).

وعن روث سمك في ماء ما لم يغيره، فهذه الأمور كلها معفو عنها للعجز ولتعذر الاحتراز عنها، ولم يختلف الفقهاء في أنه إذا خالط الماء بما لا يمكن التحرز منه، فغيره فإنه لا يسلبه الطهورية، وهذه الأمور مما تعم به البلوى، ويعجز الانسان الاحتراز عنها فلذلك حكموا بطهورية الماء مع فقد أوصافه أو أحدها([٣٦]).

٢- ما يتغير به الماء بمجاورته من غير مخالطة، كالدهن بأنواعه، ومثله القطران والزفت والشمع، والطاهرات الصلبة، كالعود والكافور والعنبر، إذا لم يتلف في الماء، ولم يمع فيه، أنه تغيير مجاورة، فأشبه ما لو تروح الماء بريح شيء في جانبه، ولا خلاف في هذا، فجاز الوضوء به([٣٧])؛ لأنه(ﷺ):(اغتسل وزوجته من جفنة فيها أثر العجين)([٣٨]) .

٣- القول بطهارة الماء المتغير بسبب المكث بناء على أنه مما تعم به البلوى، ويعجز الانسان الاحتراز عنه،

وقد حكى ابنُ المنذرِ الإجماعَ على طهورية المُتَغَيِّرِ بالمُكْثِ وبما سبق من النقاط([٣٩]).

المطلب الثاني: النماذج التطبيقية لأثر العجز على أحكام النجاسة:

اتفق الفقهاء على أن العجز له أثره في العفو عن إزالة النجاسة وإن اختلفت المذاهب في المعفو عنه تفصيلا، فمواطن العفو في زالة النجاسة عن بدن المصلي وثوبه ومكانه، دفعاً للحرج والمشقة، قال تعالى:﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾([٤٠])، ولكل مذهب من المذاهب الاربعة قواعد وضوابط خاصة للمعفو عنه من النجاسات وأحاول اختصار كلامهم في الاسطر التالية ثم تأتي أقسام المعفوات من النجاسات:

الحنفية قالوا بالعفو عن قليل النجاسة مطلقاً في حق المصلي، إلا أن تقديرهم للقليل يختلف من نجاسة إلى أخرى، فتقدير القليل في النجاسة المخففة: هو ما لم يفحش، وتقدير القليل في النجاسة المغلظة: هو قدر الدرهم([٤١]).

---

[٣٦]- ينظر: تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشلبي الحنفي(١٩/١)، ومجمع الأنهر(٤٤/١)، والتوضيح في شرح المختصر الفرعي لابن الحاجب، لضياء الدين المالكي(٤/١)، والبيان في مذهب الشافعي، لابي الحسين يحيى بن أبي الخير العمراني اليمني الشافعي(ت: ٥٥٨هـ) (٤٢/١)، وروضة الطالبين(١٥/١)، المجموع للنووي(٨٠/١)، المغني لابن قدامة الحنبلي(١٣/١). المحلى لابن حزم (١/ ١٤٢).

[٣٧]- المصادر نفسها، والتاج والإكليل لمختصر خليل(٧٨/١)، والفقه الاسلامي وأدلته للدكتور وهبة الزحيلي(٢٦٨/١ -٢٦٩).

[٣٨]- أخرجه النسائي في الطهارة ١٣١/١، والبيهقي في الطهارة ٧/١ وابن ماجه في الطهارة(٣٧٨) باب: الرجل والمرأة يغتسلان في إناء واحد، وأخرجه أحمد ٣٤٢/٦، جميعهم عن إبراهيم بن نافع، صححه ابن خزيمة ١١٩/١- ١٢٠ رقم(٢٤٥).

[٣٩]- تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشلبي(١٩/١)، ومجمع الأنهر في شرح ملتقى الأبحر(٤٤/١)، والتوضيح في شرح المختصر الفرعي لابن الحاجب(٤/١)، والبيان في مذهب الإمام الشافعي(٤٢/١)، والمجموع للنووي (٨٠/١).

[٤٠]- الحج من الآية(٧٨).

[٤١]- النجاسة المغلظة عند أبي حنيفة: ما توافقت الأدلة على نجاستها، مثالها: دم الحيض، بينما بول ما يؤكل لحمه نجس مخفف؛ لأن الادلة متعارضة، فلما عورض بنص آخر دل على أن نجاسته مخففة، أما المغلظة في نظر أبي يوسف ومحمد فهي: ما أجمع على نجاسته. والمخففة: ما اختلف الأئمة في نجاسته. حاشية ابن عابدين (١/ ٣١٨)، والبحر الرائق (١/ ٢٤٠)، البناية شرح الهداية(٧٢٣/١ وما بعدها)، وإنما اعتمدوا على ذكر الدرهم في المغلظة بناء على وروده في روايات لكنها لم تثبت ومنها: حديث أخرجه الدارقطني في"سننه(٤٠١/١)" قال:(تعاد الصلاة من قدر الدرهم من الدم) وقال البخاري: هذا حديث باطل، وقال ابن حبان: هذا حديث موضوع لا شك فيه، لم يقله رسول الله(ﷺ) ولكن اخترعه عنه أهل الكوفة، ذكره ابن الجوزي في" الموضوعات، ينظر: التلخيص الحبير لابن حجر(٥٠٣/١)، والموضوعات" لابن الجوزي(٧٦/٢)، والتنوير شَرْحُ الجامع الصغير، للصنعاني الرقم(٣٢٩٢)، (٥٠/٥). ونصب الراية لأحاديث الهداية مع حاشيته في تخريج الزيلعي(١/ ٢١٢).

والقاعدة عند المالكية: أن كل نجاسة لا يمكن الاحتراز عنها، أو يمكن بمشقة كثيرة فهي معفو عنها قليلا أو كثيرا، ولا تجب إزالته إلا أن يتفاحش جدا فيؤمر بها، ويعفى عما دون قدر الدرهم البغلي عن عين أو أثر من دم مطلقاً منه ومن غيره ([٤٢])، وصاغوا قاعدة فقهية بناء على العجز فقالوا:" كُلُّ مَا يَعْسُرُ يُعْفَى عَنْهُ "([٤٣]).

وأما الشافعية فضابط العفو عن النجاسة عندهم هو : أن ما لا يدركه البصر المعتدل من النجاسة، ولو مغلظة معفو عنها([٤٤]).

وأما الحنابلة: وإن كان الأصل عندهم هو عدم العفو عن يسير النجاسات سواء كان مما يدركه الطرف أو لا يدركه([٤٥]) كالذي يعلق بأرجل الذباب([٤٦])، ومع ذلك استثنوا عن هذا الأصل نجاسات وصرحوا بالعفو عن يسيرها([٤٧]).

أدلة الفقهاء في العفو عن النجاسات :

باستقراء مؤلفاتهم في هذا الموضوع يتبين أن جل أدلتهم يدور النقاط الآتية:

أولا: قوله تعالى [لا يكلف الله نفسا] ويمكن أن تكون الآية عمدتهم في المعفو من النجاسات.

الثاني: قوله تعالى: {وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ} [الحج: ٧٨] .

الثالث: قوله(ﷺ):(إذا وقع الذباب في إناء أحدكم، فليغمسه كله ثم يطرحه، فإن في أحد جناحيه شفاء وفي الآخر داء)([٤٨]). ويستدل به على أنه لو كان ينجسه لم يأمر بغمسه. وقيس بالذباب كل ما في معناه من كل ميتة لا يسيل دمها([٤٩]).

الرابع: العفو عن أثر دم الحيض الباقي على الثوب لقوله(ﷺ):(ولا يضركِ أثره)([٥٠])، وما شابه ذلك([٥١])، ويرون أن العفو عن هذه الأمور كان للعجز عن الاحتراز عنها فكذلك هذه الحال لما سيأتي أن دليل العفو عنها أيضا هو العجز عن التحرز عنها([٥٢]).

---

[٤٢]- عقد الجواهر الثمينة ١٩/١ ط. دار الغرب الإسلامي.

[٤٣]- بلغة السالك لأقرب المسالك المعروف بحاشية الصاوي(٧٢/١).

[٤٤]- تحفة المحتاج في شرح المنهاج، أحمد بن محمد بن علي بن حجر الهيتمي(١٣٥/٢)، نهاية المحتاج إلى شرح المنهاج للرملي(٨٤/١).

[٤٥]- واستدلوا على عدم العفو بأدلة منها: عموم قوله تعالى:{وثيابك فطهر}،(سورة المدثر/٤)، وقول ابن عمر:(أمرنا أن نغسل الأنجاس سبعا)وغير ذلك من الأدلة، المغني- ابن قدامة(٧٥/١)، وأجيب عنها بعموم الأدلة الدالة على رفع الحرج، وعدم التكليف بما لايطاق وغيرها.

[٤٦]- المستوعب(٣٤٢/١) نشر مكتبة المعارف - الرياض.

[٤٧]- مطالب أولي النهى ١/ ٢٣٥).

[٤٨]- رواه البخاري في صحيحه عن أبي هريرة - رضي الله عنه، وغيره: - الرقم(٥٤٤٥) .

[٤٩]- الفقه المنهجي على مذهب الإمام الشافعي(١/ ٤٤).

[٥٠]- حديث العفو عن أثر الدم، أخرجه أحمد في المسند(٤١٣/٨)، رقم(٨٧٥١)، وأبوداود في السنن(٢٧٢/١) رقم (٣٦٥).

[٥١]- وما يشابه ما سبق كلعاب الابل الوارد في السنة أنَ النّبيَ (ﷺ)(خطبهم على راحلته، وإن راحلته لتقصعُ بجرتها، وإنَ لعابها يسيل بين كتفيَ) أخرجه أحمد في المسند (١٨٧/٤) الرقم (١٧٨٢٠) .

[٥٢]- ينظر: موسوعة أحكام الطهارة، أبو عمر دُبْيَانِ بن محمد الدُّبْيَانِ (٤٥٥/١٣).

وإذا استقريت المدونات الفقهية وشروح السنة لم تجد دليلا صريحا على العفو عن بعض هذه الأمور وإنما ألحق بمثيلاتها ككون الهرة من الطوافين والطوافات([٥٣])، فلعلة التطواف نفى عنها النجاسة. ويقاس على الهرة أشياء أخرى كالبغل والحمار والفأرة؛ لمشقة الاحتراز منها، فيعفى عن سؤورها وعرقها أيضا.

وذكروا أمورا أخرى للعفو عن بعض النجاسات عند العجز على النحو الآتي:

الأول: الاضطرار، وهي الحالة الملجئة لتناول الممنوع شرعاً "([٥٤]).

الثاني: عموم البلوى، وذلك في الاستنجاء، فإن الاستنجاء مما تعم به البلوى، ويضطر كل أحد إليه في كل وقت وكل مكان، ولا يمكن تأخيره فلو كلف إزالته بالماء شق وتعذر ذلك في كثير من الأوقات ووقع الحرج.

الثالث: عسر الإزالة، فلا يكلف الإنسان إزالة لون النجاسة وريحها إذا عسر عليه ذلك، ويكفي إزالة عينها.

الرابع: كون الشيء يسيراً، والشرع يعفو عن الشيء الحقير غالباً، كالعفو عن دم البراغيث، والبول الذي ترشش على الثوب بقدر رؤوس الإبر([٥٥]).

وأما الامثلة التطبيقية على العفو عن أنواع النجاسات فهي مع الاختصار ما يأتي:

١- رشاش البول البسيط الذي لا يدركه الطرف المعتدل إذا أصاب الثوب أو البدن، سواء كانت النجاسة مغلظة أم مخففة أم متوسطة حسب تعبير الحنفية، بناء على الضرورة؛ لأنه لا يمكن الإحتراز عنه، ولا سيما في مهب الريح فسقط اعتباره([٥٦]).

٢- الدم والقيح: فيعفى عن اليسير من الدم والقيح، وأن لا يجاوز محله المعتاد وصوله إليه، ما لم يكن ذلك بفعل الإنسان وتعمده([٥٧]). وكذلك الدم الذي يصيب ثوب الجزار ما لم يكثر، وهكذا الحال بالنسبة للدم الذي على اللحم، فاتفقوا على أنه معفو عنه([٥٨]).

٣- دم البراغيث ونيم الذباب أي: نجاسته وما شابه ذلك، فالمذاهب الأربعة المتبعة لم تختلف في العفو عن هذه الأمور([٥٩]).

---

[٥٣]- إشارة إلى حديث ورد بهذا المعنى وهو معروف، أصحاب السنن وغيرهم، سنن أبي داود: سؤر الهرة(١٨/١). والترمذي باب: سؤر الهرة "تحفة الأحوذي (٣٠٧/١) والنسائي باب سؤر الهرة (٤٨/١).

[٥٤]- درر الحكام شرح مجلة الحكام (١/ ٣٤).

[٥٥]- موسوعة أحكام الطهارة(٤٥٥/١٣- وما بعدها)

[٥٦]- ينظر: البناية شرح الهداية العيني (٦٠٣/١١) وما بعدها، حاشية الطحاوي(١٥٧/١). ومواهب الجليل(١٣١/١ وما بعدها)، وشرح زروق على متن الرسالة القيرواني(٣٥٠/١)، نهاية المطلب للجويني(٢٩٤/١ وما بعدها، والإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف للمرداوي الحنبلي(٣٣٣/١ وما بعدها، والشرح الممتع على زاد المستقنع لابن العثيمين (٤٤٣/١ وما بعدها. المبدع في شرح المقنع(ص٢١٤) .

[٥٧]- المصادر السابقة نقسها.

[٥٨]- ينظر: البناية شرح الهداية العيني (٦٠٣/١١) وما بعدها، حاشية الطحاوي(١٥٧/١). ومواهب الجليل(١٣١/١ وما بعدها)، وشرح زروق على متن الرسالة القيرواني(٣٥٠/١)، نهاية المطلب للجويني(٢٩٤/١ وما بعدها، والإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف للمرداوي الحنبلي(٣٣٣/١ وما بعدها، والشرح الممتع على زاد المستقنع لابن العثيمين (٤٤٣/١ وما بعدها. المبدع في شرح المقنع(ص٢١٤) .

[٥٩]- ينظر: البناية شرح الهداية العيني (٦٠٣/١١) وما بعدها، حاشية الطحاوي(١٥٧/١). ومواهب الجليل(١٣١/١ وما بعدها)، وشرح زروق على متن الرسالة القيرواني(٣٥٠/١)، نهاية المطلب للجويني(٢٩٤/١ وما بعدها، والإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف للمرداوي الحنبلي(٣٣٣/١ وما بعدها، والشرح الممتع على زاد المستقنع لابن العثيمين (٤٤٣/١ وما بعدها. المبدع في شرح المقنع(ص٢١٤) .والفواكه الدواني على رسالة ابن أبي زيد القيرواني(٢٤٨/١)

٤. روث الدواب الذي يصيب الحبوب أثناء دراستها، وروث الأنعام الذي يصيب اللبن أثناء الحلب ما لم يكثر فيغير اللبن([٦٠]).

٥. ذرق الطيور في الأماكن التي تتردد عليها كالحرم المكي والحرم المدني والجامع الأموي، وذلك لعموم البلوى، وعسر الاحتراز عنه([٦١]).

٦. فم الطفل المتنجس بالقي، إذا أخذ ثدي أمه، وأيضا ما يصيب الإنسان من طين الشارع([٦٢]).

٧. الميتة التي لا نفس لها سائلة أي لا دم لها من نفسها إذا وقعت في مائع: كالذباب، والنحل، والنمل، شريطة أن تقع بنفسها، ولم تغير المائع الذي وقعت فيه([٦٣]).

٨ . العفو عن أثر النجاسة على السبيلين بعد إزالة عين النجاسة بما يزيلها من حجر ونحوه فيعفى عنه، ولا يجب غسله بالماء ما لم ينتشر كثيرا([٦٤]).

٩- ومنها دم السمك فإنه طاهر لأنه لو كان نجسا لتوقفت إباحته على إراقته بالذبح كحيوان البر ولأنه يستحيل ماء([٦٥]).

المطلب الثالث: النماذج التطبيقية لأثر العجز على أحكام الغسل والوضوء وما يتعلق بهما

أمر الله سبحانه بالغسل والوضوء عند الصلاة فلا تقبل صلاة بلا وضوء ولا مع جنابة، ولهما فضائل كثيرة، ويرى الدارس في الفقه الاسلامي أن تخفيفات وقعت فيهما ونحن نذكر نماذج منها:

أولا: العفو في بعض مسائل الغسل والوضوء:

١- الوضوء والغسل لا يكونان إلا بالماء الطهور: لكن إذا عجز المكلف عن استعماله، فلا يجب عليه، وهو إما عاجز عن استعمال المطهر فيضره الماء، وإما فاقد الماء أصلا، وإما واجد ماء لكن هو بحاجة إليه للشرب
ففي هذه الحالات لا يستعمل الماء بل يتيمم بناء على العجز والمشقة([٦٦]).

٣- وضوء المعذور:

مما هو معلوم لدى المسلمين أن الوضوء ينتقض بالخارج من أحد السبيلين إذا كان خروجه في حال الصحة، فإن كان في حال المرض كان معذوراً، وهناك تفصيلات عند الفقهاء للمعذور:

فهو عند الحنفية: من به سلس بول لايمكنه إمساكه، أو استطلاق بطن، أو انفلات ريح أو رعاف دائم أو نزف دم جرح، أو استحاضة، وكذا كل ما يخرج بوجع ولو من أذن وثدي وسرة، من دم أو قيح أو صديد، أو ماء الجرح، وماء

[٦٠]- المصادر نفسها.

[٦١]- المصادر السابقة نفسها.

[٦٢]- نفس المصادر .

[٦٣]- ينظر: حاشية الطحطاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح(١/ ٤٠)، شرح زروق على متن الرسالة لابن أبي زيد القيرواني(١/ ٣٤٨ وما بعدها)، والفقه المنهجي على مذهب الإمام الشافعي(١/٤٤). المغني - لابن قدامة(٩/ ٤٢٧)

[٦٤]- ينظر: حاشية الدسوقي ١/٧١- ٧٨). مغني المحتاج ١/٧٩- ٨١، والمنثور للزركشي ٣/٢٦٦. المغني لابن قدامة (٢/٤٨٨).

[٦٥]- المبسوط(١/٨٧)، وحاشية الصاوي (١/٥٣)، وفتح العزيز للرافعي الشافعي (١/١٨٥)، المجموع(٢/٥٥٧)، المبدع شرح المقنع(ص٢١٤).

[٦٦]- الفقه الاسلامي الدكتور الزحيلي (١/٣٩٠).

البثرة، والثدي والعين والأذن([٦٧])، فوضوء هذا الشخص الذي يستعيب جميع الوقت يختلف عن المكلف الصحيح فإذا توضأ فلا ينتقض وضوءه إلا بناقض آخر، فيصلي مع النجاسة المعفو عنها للتعذر والعجز عن الاحتراز عنها.

وعندالمالكية، للمعذور أن يصلي به ما شاء إلى أن يوجد ناقض غيره أي: غير السلس ودم الاستحاضة([٦٨]).

واتفق الشافعية والحنابلة في أحكام وضوء المعذور: فلا ينتقض عندهم وضوء المبتلى صاحب الحدث الدائم بسلس بول وكثرة مذي ونزف الدم وانفلات ريح ونحوها كالمستحاضة. وذلك إذا دام حدثه، ولم ينقطع زمناً من وقت الصلاة بحيث يسعها مع الطهارة. فإن انقطع حدثه زمناً يسع الصلاة والطهارة، وجب عليه أداء الصلاة فيه.

لكن عليه الوضوء إن خرج منه شيء من حدثه الدائم لكل صلاة، بعد غسل محل الحدث، وشدّه، والتحرز من خروج الحدث بما يمكنه، ولا يصح وضوؤه إلا بعد دخول وقت الصلاة([٦٩])، لقول النبي(ﷺ) لفاطمة بنت أبي حبيش:(توضئي لكل صلاة)([٧٠])، ولأنها طهارة عذر وضرورة، فتقيدت بالوقت كالتيمم، فإن توضأ قبل دخول الوقت وخرج منه شيء بطلت طهارته.

ثانيا: التيمم:

١.التيمم لغة القصد([٧١]) وعند الفقهاء فهو: استعمال التراب الطاهر لاسباحة الصلاة([٧٢])، والتيمم إنما يجوز ويعتبر في الشرع عند العجز عن الماء حقيقة أو حكما([٧٣])، فعند النظر إلى شروطه تجد كلها تبحث

عن عجز المكلف عن الماء واستعماله، إذاً فباب التيمم مداره على العجز والمشقة، وأجمع الفقهاء على ذلك([٧٤]). ومن صور التيمم: عند خوف المكلف من السبع أو العدو أو العطش على نفسه أو دابته فهو عاجز حكما، أو ذو مرض أو صحيح خاف باستعمال الماء حدوثه، ففي هذه الحالات يباح للمكلف التيمم مع وجود الماء عند جميع الفقهاء([٧٥]). بل نقل البزدوي الحنفي الاجماع فيها بقوله: أجمعوا على أن الطهارة بالماء لا تجب على العاجز عن استعمال الماء حقيقة لعجزه عن استعماله ببدنه، أو حكما([٧٦]).

٢. عند الجبائر والعصائب: فحال صاحب الجبيرة والعصابة كالمتيمم فهما عدما الماء شرعا لعجز المكلف وعدم قدرته على الالتزام بالمطلوب به على وجه الكمال والتمام.

---

[٦٧]-(الدر المختار: ٢٨٠/ ١ وما بعدها). فتح القدير: ١٢٤/١- ١٢٨، مراقي الفلاح: ص٢٥، تبيين الحقائق: ٦٤/١).

[٦٨]- الشرح الصغير: ١٣٩/١ وما بعدها، الشرح الكبير: ١١٦/١ وما بعدها، القوانين الفقهية: ص١٤).

[٦٩]- ينظر:مغني المحتاج(١١١/١) وما بعدها، الحضرمية(ص٢٨)، وكشاف القناع:(١٣٨/١،٢٤٧ ، المغني(٣٤٠/١- ٣٤٢) .

[٧٠]- أخرجه أبو داود في سننه، كتاب الطهارة، باب من قال: تغتسل من طهر إلى طهر، رقم(٢٩٨) (٨٠/١).

[٧١]- الصحاح للجوهري (٢٠٦٤/٥)، لسان العرب(١٣٢/١).

[٧٢]- بدائع الصنائع(٤٥/١) وقيل غير ذلك، راجع: حاشية الصاوي(١٩٧/١)، تحفة المحتاج(٣٢٤/١)، كشاف القناع (١٦٠/١).

[٧٣]- المجموع (٣٠٠/٢). نيل الأوطار (٣٠١/١).

[٧٤]- نيل الأوطار (٣٠١/١).

[٧٥]- الهداية باب التيمم (٢٦/١)، وحاشية الدسوقي عليه ١٤٧/١ – ١٤٨)، وحاشية الجمل على شرح المنهج ٣٤٠/١).

[٧٦]- كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي لعبدالعزيز البخاري (٢٨٤/١).

وأما المسح على العصائب والجبائر فانه جائز متفق عليه، فالعصابة للجراحة والجبائر للكسر وَيجوز أن يمسح عَلَيْهِمَا الى البُرْء في حال الحدث والجنابة([77]). وإنما أجاز الشارع هذه الأمور بناء على التيسير ورفع الحرج عنهم.

المبحث الثالث: النماذج التطبيقية لأثر العجز على شروط الصلاة وأركانها

المطلب الأول: النماذج التطبيقية لأثر العجز على شروط الصلاة.

الصلاة عماد الدين من أقامها أقام الدين، ومن أضاعها فقد أضاع الدين، فهي ركن من أركان الاسلام، يجب على المكلف أداؤها كما أوجبها الشارع مراعيا شروطها وأركانها عند عدم العجز والتعذر، لكن قد يضطرب حال المكلف وصحته فيعجز عن أدائها كما هي مطلوبة، والشارع اللطيف راعى هذا الجانب ورخص له من أوجه مختلفة، فسيأتي في هذا المطلب نماذج من التخفيفات المبنية على العجز ورفع

المشقة من شروط الصلاة :

المسألة الأولى: أثر عجز المكلف على شروط الصلاة:

للصلاة شرائط وهي التي تتقدمها، ولا تصح الصلاة إلا بها، وهي: الوضوء بالماء أو التيمم عند عدمه، والوقوف على مكان طاهر، واستقبال القبلة مع القدرة، والعلم بدخول الوقت. واتفقوا أيضا على وجوب ستر العورة بثوب طاهر بغض النظر عن كونه من شرائط الصلاة أم لا؟([78]). ومن المعفوات عن شروط الصلاة بسبب عجز المكلف:

١- سبق القول على بعض التخفيفات المتعلقة بشروط الصلاة عند المرور بباب الطهارة فذكر هناك مايتعلق بالوضوء وهو شرط من شروط الصلاة، قال تعالى:[يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ﴾([79])، سبق القول على وضوء المعذور وموضوع التيمم والجبائر فكلها من شرائط الصلاة، والحديث الآن على مسائل أخرى تتعلق بالصلاة ومنها:

٢- ستر العورة:

فهو من شروط الصلاة أو واجباتها فلا تصح بدونه أو يأثم المكلف بتركه حسب تعبير بعض المالكية، والدليل عليه نصوص الشرع، قال تعالى:﴿ يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ﴾([80])، أي: استروا عوراتكم([81]).

ومن السنة قوله(ﷺ):(لا يقبل الله صلاة حائض إلا بخمار)([82]). وعورة الرجل ما بين سرته وركبته، كما جاءت بذلك السنة:(ما بين السرة والركبة عورة)([83]). والمرأة كلها عورة لقوله(ﷺ): (المرأة عورة)([84]).

---

[77]- ينظر: النتف في الفتاوى أبو الحسن السُغْدي(٢١/١)، تحفة الفقهاء(٩٠/١)، المدونة(١٢٩/١وما بعدها)، والبيان في مذهب الإمام الشافعي (٣٣١/١ وما بعدها)، والمغني لابن قدامة(٣٥٥/١).

[78]- فقال أبو حنيفة والشافعي وأحمد وبعض المالكية: أن الستر لاحق بالشرائط الأربع. ومن المالكية من يقول: أنه فرض إلا أنه ليس من شرط صحة الصلاة، فمن صلى مكشوف العورة عامدا، كان عاصيا آثما إلا أن الفرض قد سقط عنه، والذي اختاره عبد الوهاب أنه لا تصح الصلاة مع كشف العورة. شرح التلقين (٤٦٨/١). وشرح الزرقاني على الخليل(١٤٠/١)، التوضيح في شرح المختصر لابن الحاجب(٣٠٦/١).

[79]- سورة المائدة من الاية(٦).

[80]- سورة الأعراف من الآية(٣١).

[81]- تفسير الطبري (٣٨٩/١٢) مفاتيح الغيب (٢٢٩/١٤) .

ومن المسائل التي خففت بناء على العجز: صلاة العريان: فمن لم يجد ما يستر عورته فيصلي عريانا وصلاته صحيحة، على اختلاف بين الفقهاء في كيفية صلاته قاعدا موميا أو قائما، ويمكن حصر الخلاف في القولين:

القول الأول: العريان يصلي قاعدا يوميء إيماء، وكذلك لو كانوا رهطاً صلوا وحداناً، فلو صلوا جماعة يومون إيماء ويجعلون السجود أخفض من الركوع، وكذلك لو صلوا قياماً وحدانا يومون إيماء، إلا أن أفضل ذلك أن يصلوا قعودا وحدانا يومون إيماء، وهذ قول الحنفية والحنابلة ([٨٥]) .

القول الثاني: يجب على العريان أن يصلي قائماً ولا يجوز له أن يجلس مع قدرته على القيام، وهو قول المالكية والشافعية في الأصح عندهم([٨٦]). ولكل من الفريقين أدلة استدلوا بها :

من أدلة الفريق الاول: القائلون بجواز الجلوس للعريان:

أ- قوله تعالى:﴿ لا يكلف الله نفسا إلا وسعها﴾([٨٧]). ووجه الاستدل بالنص واضح.

ب- وما روي عن ابْن عُمر في قوم انكسرت بهم مراكِبهمْ، فخرجوا عراة، قال:(يُصَلُّونَ جُلوسا، يُومِئون إيمَاءً برءوسهمْ)([٨٨])، وقالوا لمْ يُنْقَل خلافه([٨٩]). وبنحوه عن ابن عباس(رضي الله عنهما) في صلاة العريان، وكذا المصلي في السفينة([٩٠]).

ج- والسَّتر آكَد من القيام بدليل أمْرَين: أحدهُمَا، أنه يَسقط معَ الْقُدْرَةِ بحَالٍ، وَثانيهما الْقِيَامُ يَسْقط في النافلة([٩١]).

د- أن القيام يختص بالصلاة، والستر يجب فيها وفي غيرها، فإذا لم يكن بد من ترك أحدهما، فترك أخفهما أولى من ترك آكدهما ([٩٢]).

هـ- ومن تعليلاتهم: أن المكلف إذا استتر أتى ببدل عن القيام والركوع والسجود، والستر لا بدل له، والحديث الآتي الذي استدل به الفريق المخالف محمول على حال لا تتضمن ترك السترة ([٩٣]).

---

[٨٢]- رواه أبوداود في السنن(٤٢١/١) رقم(٦٤١)، والترمذي السنن، رقم(٣٧٧) وحسنّه، وابن ماجه رقم(٦٥٥)، وصححه الألباني في الإرواء(٢١٥/١). والحاكم(٢٥١/١) وصححه، ووافقه الذهبي.(تلخيص الحبير لابن حجر٢٧٩/١).

[٨٣]- أخرجه الطبراني في المعجم الصغير، من حديث عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده مرفوعًا (٢٠٥/٢) برقم (١٠٢٣)

[٨٤]- أخرجه الترمذي (٤٦٧/٣ ط الحلبي) وإسناده صحيح.

[٨٥]- ينظر: المبسوط(١٨٧/١) بدائع الصنائع(١١٧/١) الهداية في شرح البداية (٤٦/١)، والمغني لابن قدامة(٣١١/٢-٣١٣)، والهداية على مذهب الإمام أحمد بن حنبل الشيباني(١/ ٧٧)، والكافي في فقه الإمام أحمد (١/ ٢٢٩) .

[٨٦]- ينظر: التفريع في فقه الامام مالك(٩٢/١)، مواهب الجليل(١٩٣/٢)، الكافي في فقه أهل المدينة(٢٣٩/١) التاج والإكليل(١٨٥/٢)، والمجموع شرح المهذب(١٨٢/٣)، واللباب في الفقه الشافعي(٩٦/١) .

[٨٧]- البقرة: ٢٨٦).

[٨٨]- هذه الرواية لم أجدها في المدونات الحديثية وقد ذكرها ابن قدامة الحنبلي ونسبها الى الخَلّال. المغني(٣١٢/٢).

[٨٩]- المغني لابن قدامة(٣١٢/٢).

[٩٠]- البناية شرح الهداية(١٣٧/٢). وانظر: مصنف عبد الرازق(٥٨٤/٢)، نصب الراية (٣٠١/١).

[٩١]- الكافي في فقه أهل المدينة(٢٣٩/١)، الحاوي للماوردي(٢/ ٣٩٣-٣٩٤)، والمغني لابن قدامة (٢/ ٣١٢).

[٩٢]- المغني لابن قدامة (٢/ ٣١٢).

[٩٣]- نفسه.

فإن قيل: فالستر لا يحصل كله، وإنما يحصل بعضه، فلا يفي بترك القيام.

أجيب عنه بأنه: إذا قلنا العورة الفرجان فقد حصل الستر([٩٤]) .

أدلة الفريق الثاني:

أ- قوله(ﷺ): لعمران بن حصين عند مرضه:(صَلِّ قَائِمًا، فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَجَالِسًا...) الحديث([٩٥])، ووجه الاستدلال به هو علق القعود وما بعده بالعجز وعدم الاستطاعة، لكن العريان قادر على القيام.

ب- ولِأنه مستَطِيع للقيام من غيْر ضَرر، فلم يَجزّ ترْكه له كالقادر على السّتر([٩٦]).

المختار بين القولين؛ اتفق الطرفان على صحة صلاة العريان قائما، وإنما اختلفوا في الأفضل منهما القيام أو القعود، ومع ذلك فحديث عمران المذكور ليس نصا في محل النزاع، لأنه ورد للمرض ولم يتطرق الى العريان، وليس عندهم دليل آخر يعتمد عليه، ولذلك الميل لقول الفريق الأول أولى؛ لأنه مؤيد بالأثر عن اثنين من فقهاء الصحابة .

٣- الصلاة في ثوب نجس:

اذا حضرت الصلاة ولم يجد المصلي الا ثوبا نجسا - بما لا يعفى عنه من النجسات- فهل يلبس الثوب ويعفى عن النجاسة أو لا يلبسه، ويعفى عن الستر ويصلي عريانا؟ اختلف الفقهاء فيها على مذاهب:

المذهب الأول: يصلى في ثوب نجس ولا يصلي عريانا، وهو مذهب المالكية والحنابلة ومحمد صاحب أبي حنيفة والمزني([٩٧]). واستثنى الحنابلة ماكان نجس العين، فقالوا: لو كان نجس العين كجلد الميتة صلى عريانا من غير اعادة([٩٨]).

المذهب الثاني: يصلي عريانا وأجزأه، وليس في ثوب نجس، ذهب إلى ذلك الشافعى وحكاه النووي عن أبي ثور أيضا([٩٩]).

المذهب الثالث: العريان اذا وجد ثوباً نجسا كله أو الطاهر منه أقل من الربع فهو بالخيار في قول أبي حنيفة وأبى يوسف([١٠٠]).

أدلة المذاهب في مسألة الصلاة بثوب نجس:

دليل الفريق الأول: القائلون بجواز الصلاة بثوب نجس:

١- فإنهم استدلوا بعموم قوله تعالى:(فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ)([١٠١])، فلا يجب ماكان فوق طاقته.

---

[٩٤]- المصدر نفسه(٣١٢/٢)

[٩٥]- أخرجه البخاري، باب إذا لم يطق قاعداً صلى على جنب(١٠٦٦)(٣٧٦/١). وأبو داود في سننه، باب في صلاة القاعد(٩٥٣) (٢٥٠/١)، والترمذي في سننه، باب صلاة القاعد على النصف من صلاة القائم(٣٧٢)(٢٠٨/٢). وابن ماجة في سننه، باب صلاة المريض(١٢٢٣) ٣٨٦/١). وأحمد في مسنده(٤٢٦/٤).

[٩٦]- المغني لابن قدامة(٣١٢/٢).

[٩٧]- ينظر: شرح التلقين(٤٧٥/١) حاشية الدسوقى(١/ ٢١٢)، التاج والاكيل ٤٩٧/١. منهتى الارادات ١٤٥/١، كشاف القناع ٢٧١/١)، وتبيين الحقائق(٩٧/١)، فتح القدير(٢٦٣/١)، والمغنى(٣١٥/٢). رؤوس المسائل الخلافية على مذهب ابن حنبل ١٨٢/١).

[٩٨]- وكما اختلف الحنابلة فيما بينهم في اعادة الصلاة في ثوب نجس. المغنى(٣١٥/٢).

[٩٩]-ينظر: المجموع(١٩٢/٣)، مغنى المحتاج(١٨٨/١)، الاقناع للماوردي(٤٤/١)، الحاوي الكبير (٤٠٩/٢).

[١٠٠]- ينظر: تبيين الحقائق(٩٧/١)، البدائع (١٧٧/١)، فتح القدير (٢٦٣/١).

٢- ومن تعليلاتهم: أن ستر العورة آكد من طهارة الثوب، ألا ترى أن كشف العورة لا يباح في حال من الأحوال، ولباس الثوب النجس سائغ في كل الأحوال إلا في الصلاة، فإذا كان ستر العورة آكد قدم، فعليه أن يصلي بهذا الثوب ولا يجوز له أن يصلي عريانا([102]).

٣- أن السترة متفق على اشتراطها، والطهارة من النجاسة مختلف فيها، فكان المتفق عليه أولى([103]).

٤- ربما يستدل لقولهم: بأن المصلي يحصل على ستر العورة، وظهورها مخالفة ظاهرة، والنجاسة مخالفة خفية، وقد لا تتبين في الثوب، فكان مراعاة الستر أولى.

٥- يستر المصلي عورته بثوب فيه نجاسة ولكن لا يستطيع أن يزيل ما به منها فسقط عنه وجوب الإزالة لعجزه عنها([104]).

أدلة الشافعية:

قالوا: أن هذه سترة نجسة لا تجوز الصلاة فيها كما لو قدر على غيرها، ومثله مثل وجود العادم للماء ماء نجسا، فإنه يتيمم ولا يستعمله فكذا هنا يصلى عريانا ولا يستعمله([105]).

<u>أدلة الحنفية:</u>

فهم يرون بأنه لابد من ترك واجب في كلا الفعلين، إما الستر وإما التلبس بالنجاسة، إلا أن ستر العورة أهمهما وآكدهما؛ لأنه فرض في الأحوال أجمع، وفرضية ترك استعمال النجاسة مقصورة على حالة الصلاة، فيصار إلى الأهم([106]).

٢- أن المصلي لو صلى عريانا كان تاركا فرائض منها ستر العورة والقيام والركوع والسجود، ولو صلى في الثوب النجس كان تاركا فرضا واحدا وهو ترك استعمال النجاسة فقط، فكان هذا الجانب أهون، وأن النبي(ﷺ):(ما خير بين شيئين إلا اختار أيسرهما)([107])، فمن ابتلي ببليتين فعليه أن يختار أهونهما([108]).

٤- أثر العجز على استقبال القبلة:

استقبال القبلة شرط من شروط الصلاة: قال تعالى:﴿ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا

---

[101]- التغابن من الاية:(١٦).

[102]- ينظر: شرح التلقين(٤٧٥/١) القوانين الفقهية(٤١/١) الخلاف بين فقهاء الأمصار(٣٠٢/١) المغني لابن قدامة الحنبلي (٣١٥/٢).

[103]- المغني لابن قدامة(٢/ ٣١٦).

[104]- تعليقات ابن عثيمين على الكافي لابن قدامة محاضرات، ترقيم الشاملة(١/ ٢٨٨) .

[105]- انظر: الحاوى الكبير للماوردي(٢٣٠/٢)، المجموع للنووي(١٩٢/٣)، مغنى المحتاج للشربيني(١٨٨/١).

[106]- ينظر: بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع(١١٧/١)، الاختيار(٤٦/١)، ومنح الجليل(٣٨/١)، ومنتهى الإرادات(١٤٥/١).

[107]- أخرجه البخاري في "صحيحه، باب صفة النبي(ﷺ) ٦/ ٥٦٦/ رقم ٣٥٦٠، ومسلم، باب مباعدته(ﷺ) للآثام، ١٨١٣/٤/ رقم ٢٣٢٧" من حديث عائشة, رضي الله عنها.

[108]- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع(١١٧/١).

وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ﴾ (١٠٩).

وقول(ﷺ): للمسيء صلاته:(إذا قمت إلى الصلاة فأسبغ الوضوء ثم استقبل القبلة فكبر...) الحديث(١١٠). لكن التخفيف وقع في هذا الشرط في حالات منها:

الحالة الأولى: عند شدة الخوف وشدّة القتال يجوز ترك الاستقبال، باتفاق الفقهاء، وتعليل ذلك هو أن المقاتل لا يستطيع استقبالها أثناء المعركة أي: فهو عاجز عن الاستمرار بالمعركة والتوجه الى القبلة من جهة أخرى لذلك خفف الله تعالى له فأجاز عدم الاستقبال(١١١).

والدليل على جواز تركها: قوله تعالى :﴿ فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا﴾(١١٢). قال ابن عمر(رضي الله عنه): (مستقبلي القبلة وغير مستقبليها)، قال نافع:(لا أرى ابن عمر ذكر ذلك إلا عن النبي (ﷺ))(١١٣).

والحالة الثانية: في النافلة في السفر على الراحلة.

ولا يمكن للانسان الاستمرار في المرور والوقوف باتجاه القبلة في آن واحد لذلك خفف الله تعالى فأجاز دون التوجه الى القبلة.

روى ابن عمر(رضي الله عنه) قال: كان النبي(ﷺ):(يسبح على راحلته قِبَلَ أيّ وجه توجه، ويوتر عليها غير أنه لا يصلّى عليها المكتوبة) (١١٤).

الحالة الثالثة: المربُوط والمصلوبُ لغير القبلة، وهذا يرجع لعدم القدرة على الاستقبال. وكلّ من عجز عن شرط من شروط الصَلاة، أو رُكن من أركانها سَقَطَ عنه، قال تعالى:﴿ وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾(١١٥).

ومن القواعد المتعلقة بعجز المكلف: فلا واجب مع العجز .. ولا محرم مع الضرورة، فيسقط كل واجب عند العجز عنه، فكل من عجز عن شيء من شروط الصلاة، أو فروضها، أو واجباتها فإنه يسقط عنه، ويصلي بحسب ما يقدر عليه(١١٦).

المطلب الثاني: النماذج التطبيقية لأثر العجز على أركان الصلاة:

أركان الصلاة هي الواجبات التي كونت ماهية الصلاة، وتبطل الصلاة بعدمها أو خلل فيها، مما هو معلوم لدى المسلمين أنه يجب على المصلي الالتزام بأركانها عند الصحة والقدرة، لكنها يطرأ عليها التخفيف والتيسير للعاجز، ونحن نسوق نماذج تطبيقية حول هذه التخفيفات:

أولا: أثر العجز على القيام في الصلاة:

١٠٩- البقرة من الآية (١٥٠).

١١٠- أخرجه البخاري(١١/ ٣٦) رقم (٦٢٥١)، ومسلم (١/ ٢٩٨)رقم(٣٩٧).

١١١- تبيين الحقائق(١٠١/١).

١١٢- البقرة من الاية (٢٣٩).

١١٣- رواه البخاري في صحيحه (٨/ ٤٦- ٤٧ رقم ٤٥٣٥).

١١٤- متفق عليه: مسلم باب جواز صلاة النافلة على الدابة من حديث سالم عن أبيه عن جده(٤٨٧/١) رقم الحديث(٧٠٠)، والبخاري تعليقًا باب ينزل للمكتوبة(١٠٤٧/٣٧١/١).

١١٥- البقرة: من الاية(١١٥).

١١٦- موسوعة الفقه الاسلامي(٢٩٢/٢).

القيام ركن من أركان الصلاة وقد ورد ما يدل على وجوبه نصوص في المصادر التشريعية كالكتاب والسنة، حيث قال تعالى:﴿ وقوموا لله قانتين﴾([117])، وقوله (ﷺ):(صل قائماً)([118])، لكن الانسان قد يعرض لأمر ما فيعجز عن الصلاة قائما، فهل يجب عليه الالتزام بما سبق أم أن الله تعالى خفف على عباده فأسقط هذا الركن على المكلفين بناء على العجز ورفع المشقة؟. لقد تفضل الله تعالى بفضله وكرمه فرفع الحرج عنهم، فإذا عجز عن القيام لمرض أو كبر سن أو المشقة، فلم يختلف العلماء في جواز صلاته قاعدا، بل نقل ابن المنذر الاجماع على الجواز([119]).

أ- منها: حالة الخوف من عدو بحيث إذا قام رآه العدو، فيصلي قاعداً ولا إعادة عليه حتى عند الشافعية الذين احتاطوا أكثر من غيرهم في مسألة القيام([120])، بل ذهب بعض العلماء إلى جواز الاضطجاع أيضا، فلو خاف المصلي أن يراه العدو إن قعد صلى مضطجعا بالإيماء([121]).

ب- ومن حالات العجز المسقطة للقيام: حالة المداواة: كمن يسيل جرحه إذا قام([122]).

ج- ومنها: حالة سلس البول: فإذا كان يسيل بوله لو قام، وإن قعد لم يسل، صلى قاعداً، ولا إعادة عليه حتى عند الشافعية في الأصح ([123]).

ثانيا: صلاة المريض العاجز عن القيام:

أ- المريض العاجز عن القيام يصلي قاعدا بلاخلاف بين العلماء، فيركع ويسجد إن استطاع، أما إذا كان قادرا على القيام دون الركوع والسجود، اختلفوا في المسالة على قولين:

القول الاول: فهو كالعاجز عن القيام فيصلي قاعدا بالايماء، ولو صلى قائما أجزأه، ولا يستحب له ذلك، وهذا هو قول الحنفية([124]).

القول الثاني: إن عجز المكلف عن الركوع وقدر على القيام لم يسقط عنه فرض القيام، وهو قول الجمهور وبعض الحنفية كالزفر([125]).

أدلة الفريقين: لكل فريق أدلة استدلوا بها على النحو التالي:

---

[117]- البقرة: من الاية (٢٣٨).

[118]- سبق تخريجه (ص١٧).

[119]- الاجماع لابن المنذر (ص٤٣).

[120]- ينظر: شرح الزرقاني(١٢٤/٢)، وعقد الجواهر الثمينة(١٧٠/١)، رد المحتار على الدر المختار(٩٦/٢)، المحيط البراهاني(١٥١/٢). البحر الرائق(١/ ٣٠٨)، والام للشافعي(١١٧/١)، والمجموع شرح المهذب(٢٣١/٣)، مختصر الخرقي (ص٢١) المغني(٢٩٩/٣).

[121]- تبيين الحقائق (١/ ١٠١).

[122]- حاشية ابن عابدين(٢/ ٩٦) البحر الرائق(٣٠٨/١)، البيان في مذهب الامام الشافعي (٢/ ٤٤٢).

[123]- ينظر: المحيط البراهاني(١٥١/٢)، البحر الرائق(٣٠٨/١)، الخلاف بين فقهاء الأمصار لابن القصار(١٣٢٨/٣)، الوسيط في المذهب للغزالي(٣٨٩/١-٣٩٠)، الفقه على المذاهب الأربعة للجزيري(٤٥١/١)، الفقه الاسلامي(٨٢٢/٢) .

[124]- بدائع الصنائع(١٠٧/١)، وحاشية الطحاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح(٨١/١).

[125]- بدائع الصنائع (١٠٧/١)، شرح التلقين(٨٦٣/١)، وفتح العزيز بشرح الوجيز (٢٨٤/٣) المغني لابن قدامة (٥٧٢/٢).

الفريق الاول: وهم الحنفية:

وتعليلهم لما سبق هو أن من قدر على القيام كان أقدر على الركوع والسجود في الغالب؛ لأن الانتقال من القعود إلى القيام أشق من التحول من القيام إلى الركوع، وَالغَالِب مُلحق بالمتيقن في الأحكام، فصار كأنه عجز عن الأمرين، إلا أنه متى صلى قائما جاز؛ لأنه تكلف فعلا ليس عليه، فصار كما لو تكلف الركوع جاز وإن لم يكن عليه كذا ههنا ([١٣٦]).

أدلة الفريق الثاني: وهم الجمهور:

١- من أدلتهم قوله تعالى:﴿ وقوموا لله قانتين﴾البقرة(٢٣٨). ووجه الاستدلال: أن لمراد بالقيام هاهنا: القيام في الصلاة([١٣٧]).

٢- قول النبي(ﷺ): لعمران بن حصين:﴿صل قائما فإن لم تستطع فقاعدا﴾([١٢٨]). وهذا صريح في الامر بالقيام فلا يجوز تركه لأمر آخر، وعلق القعود بشرط العجز عن القيام ولا يوجد هنا عجز.

٣- ولأن القيام ركن قدر عليه، فلزمه الإتيان به، كالقراءة، والعجز عن غيره لا يقتضي سقوطه، كما لو عجز المكلف عن القراءة، وقياسهم فاسد لوجوه: أحدها، أن الصلاة على الراحلة لا يسقط فيها الركوع([١٣٩]).

وقول الجمهور يبدو هو الأقوى، فعليه أن يصلي قائما ويومىء للركوع والسجود، وأما الجواب عما استدل به الحنفية فهو أن الغالب المستعمل في تعليلهم ليس الأمر كذلك خصوصا في أيامنا نرى أناسا لايستطيعون الركوع والسجود مع قدرتهم على القيام.

ب- العاجز عن القيام والقعود:

قد يعجز المصلي عن القيام والقعود أيضا فيصلي في هذه الحالة مستلقيا، أو على جنبه، لحديث علي(رضي الله عنه) مرفوعاً - وفيه:(.... فإن لم يستطع أن يصلي قاعداً، صلى على جنبه الأيمن مستقبل القبلة، فإن لم يستطع أن يصلي على جنبه الأيمن صلى مستلقياً ورجلاه مما يلي القبلة)([١٣٠]). إلا أن العلماء اختلفوا في أيهما أولى الاستلقاء أو الجنب، على قولين:

القول الاول: عند العجز عن القيام والقعود يصلي استلقاء ورجلاه الى القبلة، وإن صلى على الجنب أجزأه بلا خلاف لكن الاستلقاء أفضل، واختار ذلك الحنفية وهو وجه عند الشافعية حكاه الماوردي([١٣١]).

القول الثاني: يصلي العاجز عنهما على الجنب، والأيمن أفضل ثم الايسر، فان عجز فمستلقيا على الظهر ورجلاه الى القبلة، وهذا قول الجمهور([١٣٢]).

---

[١٣٦] - بدائع الصنائع(١/١٠٧)، وحاشية الطحاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح(١/٨١).

[١٣٧] - زاد المسير في علم التفسير(١/٢١٦).

[١٢٨] - سبق تخريجه (ص١٧).

[١٣٩] - المغني (٢/٥٧٢).

[١٣٠] - أخرجه الدارقطني باب صلاة المريض، كتاب الوتر رقم(١٦٩٠). قال الذهبي قلتُ: حسينٌ فِيهِ مقالٌ، والعرنيُ ضَعّفَ. تنقيح التحقيق في أحاديث التعليق(١٠٩)(١/١٣١)، قال ابن الحجر: وفي إسناده حسين بن زيد ضعفه ابن المديني، والحسن بن الحسين العرني، وهو متروك، وقال النووي: هذا حديث ضعيف. التلخيص الحبير(١/٥٥٤).

[١٣١] - المبسوط(١/٢١٢)، تبيين الحقائق(١/٢٠١)، فتح القدير(٢/٢٤-٢٥) البناية شرح الهداية (١/٥١٠) الحاوي الماوردى (٢/٤٥٣).

الأدلة: لم يفت الفقهاء في أمر دون الاستناد إلى أدلة وبراهين، وقد استدلوا هنا بأدلة منها:

أدلة الجمهور:

١. قوله تعالى:﴿الذين يذكرون الله قياما وقعودا وعلى جنوبهم﴾([١٣٣])، قال الضحاك في تفسيره: هو بيان حال المريض في أداء الصلاة على حسب الطاقة([١٣٤]) .

٢. حديث عمران بن حصين في مرضه، فسأل رسولَ الله(ﷺ): كيف أصلي، فأجاب(ﷺ):(صل قائما فإن لم تستطع فقاعدا، فإن لم تستطع فعلى الجنب)([١٣٥]). ولم يقل: فإن لم يستطع فمستلقيا([١٣٦]).

٣. ولأن المصلي على الجنب هو مستقبل للقبلة، ولا يستقبلها إذا كان على ظهره، وإنما يستقبل السماء ولذلك يوضع الميت في قبره على جنبه قصد التوجيه إلى القبلة([١٣٧]).

أدلة الحنفية:

١- حديث ابن عمر(ﷺ)، وورد فيه:(ان لم يستطع قاعدا فعلى القفا يومىء إيماء، فان لم يستطع فالله أولى بقبول العذر منه)([١٣٨]).

٢- أن التوجه الى القبلة بالمستطاع فرض، وذلك يحصل في الاستلقاء؛ لأن المومي عندما يحرك رأسه عند الصلاة مستلقيا إيماؤه واقع نحو القبلة، ولا يقع ذلك عند الجنب بل يكون منحرفا عنها ولا يجوز الانحراف إلا للضرورة، ولا توجد الضرورة هنا.

٣- أما الجواب عما ورد من حديث عمران من إرشاد الرسول له ليصلي على الجنب، لأن المرض الذي به كان باسورا، فلم يستطع الاستلقاء على القفا، ولذلك ترك ذكر الاستلقاء.

القول المختار:

هو قول القائلين بأنه يصلي على جنبه عند العجز عن القيام والقعود وذلك لقوة أدلتهم ووضوحها من جهة وردهم لأدلة المقابل من جهة أخرى، خصوصا رواية ابن عمر أوضحوا وجه ضعفها ([١٣٩]).

ج- عجز المكلف على الايماء بالرأس:

---

[١٣٢]- الشرح الصغير (٣٦١/١) مغني المحتاج(٢٣٨/١) ومنتهى الارادات (١٢٠/١). الحاوى الكبير (٤٥٣/٢).

[١٣٣]- آل عمران: ١٩١﴾.

[١٣٤]- المبسوط (٢١٢/١) والمحيط البرهاني (١٤١/٢).

[١٣٥]- سبق تخريجه(ص١٧).

[١٣٦]- بهذا اللفظ ذكر ابن قدامة في المغني(٥٧٤/٢). وورد لفظ مستلقيا في بعض الروايات، ونُسبَ الى النسائي لكن النسبة غير صحيحة، بل ذكره الدارقطني بإسناد ضعيف(٤٢/٢)، وهو عند البيهقي(٣٠٧/٢)، رقم ٣٤٩٣)، وذكره الذهبى فى الميزان (٢٣١/٢، ترجمة ١٨٣٢ الحسن بن الحسين العرنى) وقال : حديث منكر .

[١٣٧]- البيان في مذهب الامام الشافعي(٤٤٦/٢) المغني لابن قدامة(١٠٨/٢).

[١٣٨]- سيأتي تخريجه وتحقيقه انظر الحاشية التالية: رقم(١٣٩) .

[١٣٩]- ذكره الزيلعي واستغربه، نصب الراية في تخريج أحاديث الهداية(١٧٦/٢) قال الذهبي: حسينٌ فيه مقال، والعرنيُّ ضُعِّفَ. تنقيح كتاب التحقيق في أحاديث التعليق، رقم(١٠٩)(١٣١/١)، وقال ابن حجر: لم أجده هكذا، وللدارقطني من حديث علي نحو أوله، وفيه (فإن لم يستطع صلى مستلقيا رجلاه مما يلى القبلة) ولم يذكر آخره وإسناده واه جدا، الدراية في تخريج أحاديث الهداية، الرقم(٢٧١) (٢٠٩/١).

اذا عجز المصلي حتى عن الايماء بالرأس فهل تسقط عنه الصلاة؟.

اختلف العلماء فيه على مذهبين:

القول الاول: تسقط الصلاه عنه فلا يجب الايماء بشيء آخر كالطرف أو القلب، أو تؤخر الصلاة في حقه حتى يبرأ، وهذا قول الحنفية([140]) عدا زفر، ووجه عند الشافعية ورواية عن أحمد([141])، قال الكاساني: ولو عجز عن الإيماء وهو تحريك الرأس فلا شيء عليه عندنا([142]).

القول الثاني: الجمهور - المالكية والشافعية والحنابلة-: لا تسقط الصلاة عنه بل ينتقل الى الاشارة بالعين ثم الحاجب ثم أخيرا القلب.

قال المازري المالكي: وصلاة المريض بحسب إمكانه ولا يسقط عنه ما يقدر عليه لعجزه عن غيره([143]).

وقال النووي وغيره: فإن عجز عن الإيماء بالطرف أجرى أفعال الصلاة على قلبه، فإن اعتقل لسانه وجب أن يجري القرآن والأذكار الواجبة على قلبه كما يجب أن يجري الأفعال([144]).

وحكى السرخسي عن زفر قوله: وإن عجز عن الإيماء بالعينين، يومىء بالقلب؛ لأنه وسع مثله([145]).

أدلة المذاهب في المسألة:

أدلة الحنفية:

١- استدلوا بحديث ابن عمر الذي سبق، وفيه:(...فإن لم يستطع فعلى قفاه يومىء إيماء فإن لم يستطع فالله تعالى أحق بقبول العذر منه)([146]).

٢- ويمكن الاستدلال بقصة أبي سعيد الخدري(ﷺ): أنه قيل له في مرضه:(الصلاة؟، فقال: قد كفاني، إنما العمل في الصحة)([147]).

٣- تعليل الحنفية: الإيماء عبارة عن الإشارة، وهي إنما تكون بالرأس، فأما العين يسمى إنحاء، ولا يسمى إيماء، وبالقلب يسمى نية وعزيمة، وبمجرد النية لا تتأدى الصلاة، ونصب الأبدال بالرأي لا يجوز ([148]).

أدلة الجمهور:

[140]- اختلف الحنفية في سقوط الصلاة كليا عن هذا الشخص، قال: الكاساني وابن عابديين: يجب عليه القضاء إن أقلت الصلاة الفائتة عن يوم وليلة، وتسقط إن زادت عنهما، لكن قال المرغيناني وغيره لا تسقط الصلاة عنه بحال إن برأت، حتى لو زادت عما ذكر، لأنه لا يقاس على المغمى عليه. بدائع الصنائع(٥٠٩/١) وحاشية ابن عابديين(٩٩/٢-١٠٠)، وتبيين الحقائق(٢٠١/١) اللباب(١٠٠/١).

[141]- ينظر: بدايع الصنائع، للكاساني: ١٠٧/١). المجموع، للنووي: ٣١٧/٤)، الانصاف للمرداوي (٢٩٨/٢).

[142]- بدايع الصنائع، للكاساني: ١٠٧/١).

[143]- شرح الزّرقاني على مختصر خليل(٣٩٦/١) التلقين، للقاضي عبد الوهاب(٥١/١).

[144]- المجموع، للنووي: ٣١٧/٤)، الشرح الكبير على متن المقنع(٨٨/٢)، كشاف القناع عن متن الإقناع(٤٩٩/١).

[145]- بدائع الصنائع، للكاساني(٢١٧/١).

[146]- سبق تخريجه (ص٢٤) حاشية رقم(١٣٩).

[147]- ذكره ابن قدامة في المغني بهذا اللفظ (٢٧٧/٢). والذي رواه ابن أبي شيبة، قال أحد رواته: يريد كفان يعني: أومأ. ولم أجد عند غيره من كتب التخريج. المصنف، باب صلاة المريض(٢٧٤/١).

[148]- المبسوط(٢١٦/١- ٢١٧)، تحفة الفقهاء(١٩٢/١) بدائع الصنائع، ٢١٧/١).

١- حديث عمران الذي سبق(صل قائما...)([١٤٩]). ووجه الاستدلال به: أنه علق أعمال الصلاة بالاستطاعة، وإنما لم يذكر غير الجنب والاستلقاء لكثرتهما وندرة غيرهما.

٢- أن الشخص مكلف فيلزم عليه الالتزام بالصلاة، وهو قادر على نوع من الايماء، فأشبه الاصل([١٥٠]).

المختار من القولين :

هو القول الثاني أي الجمهور؛ لأنه مكلف والتكليف باق في عنقه مادام حيا، وأما الرد على استدلال الحنفية ومن نحا نحوهم، هو أن الأحاديث التي ذكروها لا تقوم بها حجة؛ لأنها ضعيفة([١٥١])، وأعتقد أن الحنفية إنما خالفوا الجمهور في هذه المسألة بناء على رفضهم للقياس في الأمور العبادية، الأمر الذي رفضوه ووقعوا فيها أحيانا كما في التيمم والوضوء([١٥٢]). ولو سئل لماذا لم تذكر الروايات غير الاستلقاء والجنب، أجيب بأن غيرهما نادر الحدوث، فيذكر الشائع ويلحق به النادر.

٦ - قراءة الفاتحة لمن لا يحسنها:

وإن جهل إنسان أو عجز عن قراءة الفاتحة بكمالها بأن لم يمكنه معرفتها لعدم معلم أو مصحف أو نحو ذلك، أجزأه بدلها بما يعادل حروفها في الأصح، من سبع آيات متوالية أومتفرقة، فإن عجز عنها أتى بسبعة أنواع من ذكر أو دعاء .. بحيث لا ينقص عن حروفها([١٥٣]).

والدليل على ذلك: أن رجلاً قال: يا رسول الله، إني لا أستطيع أن آخذ من القرآن شيئاً، فعلمني ما يجزيني عنه، فقال: قل:(سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله، والله أكبر، ولا حول ولا قوة إلا بالله)([١٥٤]).

ولم يختلف العلماء في هذه المسألة التي بنيت على عجز المكلف وعدم قدرته على القراءة، فإن عجز عن القراءة تسقط عنه؛ لأنها ركن كما أن القيام ركن([١٥٥]).

وكما رأينا تخفيفات كثيرة واردة على أحكام الصلاة بناء على عجز المكلف وعدم قدرته في مجالات مختلفة.

الخاتمة

---

[١٤٩]- سبق تخريجه (ص١٧).

[١٥٠]- المغني لابن قدامة(٥٧٧/٢).

[١٥١]- لبيان وجه الضعف في الرواية، راجع (ص٢٤) حاشية رقم(١٣٩).

[١٥٢]- ومن المسائل التي لها صلة بالامور العبادية واستعملوا فيها القياس: مسألة النية في الوضوء حيث استعملوا القياس فيها من ثلاثة أوجه. فقاسوا الوضوء على ازالة النجاسة بأنها شرط لصحة الصلاة، ولا يحتاج الى النية، ثم قاسوا الوضوء على ستر العورة، وقاسوه أيضا على وجوب الغسل على ذمية زوجة للمسلم بأنها لا تنوي عند الغسل. مسائل من الفقه المقارن، د. هاشم جميل (٨٩/١-٩٠)

[١٥٣]- ينظر: الذخيرة(٢/ ١٦٦)، المبسوط ٢١٧/١ ، المجموع(٣/ ٣٧٤)، المغني لابن قدامة(١/ ٥٦٢). وكشاف القناع(١/ ٣٤١).

[١٥٤]- رواه أبو داود(٨٣٢)، والنسائي(١٤٣/٢) رقم (٩٢٤) وحسنه الألباني، وأحمد في المسند (٣١/ ٤٥٥) رقم(١٩١١٠) قال شعيب الارناؤوط حسن لغيره، وابن حبان(١٨٠٨)، والدارقطني(٣١٣/١)، والحاكم(٢٤١/١) من طريق إبراهيم السكسكي، عن ابن أبي أوفى. وزادوا جميعا إلا النسائي وابن حبان. قال: يا رسول الله! هذا لله- عز وجل- فما ليَ؟ قال: قل اللهم ارحمني وارزقني، وعافني، واهدني. فلما قام قال هكذا بيده. فقال رسول الله (ﷺ): أما هذا فقد ملأ يده من الخير).

[١٥٥]- المصادر السابقة نفسها.

الحمدلله المنزه عن العبث والعجز، ورحم عباده عند العجز، والصلاة والسلام على مبين الدين والاحكام، وعلى آله وصحبه أجمعين.

من ختام دراسة هذا الموضوع جمع عند الباحث نتائج عدة ومن أبرزها:

أولاً: أهمية مكانة العلماء في خدمة العلم والأمة، فينبغي أن لا ننساهم وندعو لهم بما علمنا القرآن الكريم:(رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ...) الحشر (٢٠).

ثانيا: أهمية موضوع العجز على الجانبين النظري والتطبيقي، فالكلام على العجز والوقوف معه هو الحديث عن معرفة كيفية أداء العبادات على الوجه الصحيح عند الصحة والقدرة، وعند العجز والضعف، فهو موضوع له صلة بالعبادات والقربات، ولا يختص بزمن دون آخر.

ثالثا: أن العجز بمعناه الفقهي أوسع نطاقا من معناه اللغوي إذ اللغوي لا يتجاوز العجز الحسي بينما تعريف الفقهاء له يتضمن الحسي وكذلك العجز الحكمي.

رابعا: أن تنوع العجز إلى الحقيقي والحكمي ليس له كثير الأهمية من الناحية الفقهية التطبيقية؛ لأن العجز بجميع أنواعه مؤثر على حد سواء.

خامسا: أن العجز تطرق إلى الأحكام التكليفية الخمسة لكن أكثر اهتماماتنا كان لأثر العجز على الواجب؛ لأنه لما كان العجز يُسقِط اثنين منها وهما المندوب والمكروه، تركت ذكرهما .

سادسا: كل من الفلاسفة والمتكلمين تحدثوا عن العجز واختلفوا في ماهيته، لكننا تركنا الخوض في حديثهم والإنجرار مع جدالهم؛ لأنه لم يكن ضمن إطار البحث .

التوصيات: أوصي الباحثين والدارسين في مجالي الأصول والفقه الاشتغال بهذا الموضوع والحديث عنه -كدراسة مستقلة- وكشف آثاره في أبواب الفقه المختلفة ، لتكون أبعاده واضحة أكثر للمسلمين.

والامثلة التي سبق ذكرها في الطهارة والصلاة ما هي الا نماذج تطبيقية، وأن الموضوع ثري بتطبيقات فقهية. ولذلك أقترح على الباحثين التوسع في مثل هذه الدراسة وتكثير الأمثلة لها، لأن مفيدة لحال المسلمين وحياتهم.

وصلى الله وسلم على حبيبنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين.

المصادر والمراجع المشار إليها في الحاشية:

المصادر بعد القرآن الكريم

١ - أحكام القرآن للجصاص، أحمد بن علي أبو بكر الرازي الجصاص الحنفي(ت: ٣٧٠هـ) تحقيق: عبد السلام محمد علي شاهين، دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤١٥هـ/١٩٩٤م

٢- الاجماع، أبو بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري (ت: ٣١٩هـ)، تحقيق : فؤاد عبد المنعم أحمد، دار المسلم للنشر والتوزيع، الطبعة : الطبعة الأولى ١٤٢٥هـ/ ٢٠٠٤مـ .

٣- الأم، الشافعي أبو عبد الله محمد بن إدريس بن العباس بن عثمان بن شافع بن عبد المطلب، المطلبي القرشي المكي(ت: ٢٠٤هـ)، دار المعرفة– بيروت، بدون طبعة، السنة: ١٤١٠هـ /١٩٩٠م.

٤- الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف للمرداوي الحنبلي، علاء الدين أبو الحسن علي بن سليمان المرداوي الدمشقي الصالحي الحنبلي (ت: ٨٨٥هـ)، دار إحياء التراث العربي، الطبعة: الثانية- بدون تاريخ.

٥- أسنى المطالب في شرح روض الطالب للانصاري، زكريا بن محمد بن زكريا الأنصاري، زين الدين أبو يحيى السنيكي (ت: ٩٢٦هـ)، دار الكتاب الإسلامي، الطبعة: بدون طبعة وبدون تاريخ.

٦- إرواء الغليل في تخريج أحاديث منار السبيل، محمد ناصر الدين الألباني (ت: ١٤٢٠هـ)، إشراف: زهير الشاويش، المكتب الإسلامي – بيروت، الطبعة: الثانية ١٤٠٥ هـ - ١٩٨٥م.

٧- ارشاد الساري شرح صحيح البخاري، أحمد بن محمد بن أبى بكر بن عبدالملك القسطلاني القتيبي المصري، أبو العباس، شهاب الدين(ت ٩٢٣هـ)، المطبعة الكبرى الأميرية، مصر، الطبعة السابعة، ١٣٢٣ ه.

٨- الأشباه والنظائرُ على مذهب أبي حنيفة النعْمَانِ، زين الدين بن إبراهيم بن محمد، المعروف بابن نجيم المصري (ت: ٩٧٠هـ) وضع حواشيه وخرج أحاديثه: الشيخ زكريا عميرات، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤١٩ هـ - ١٩٩٩ م.

٩- الأشباه والنظائر، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي (ت: ٩١١هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤١١هـ - ١٩٩٠م.

١٠- بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع ، علاء الدين، أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي(ت: ٥٨٧هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة: الثانية، ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م

١١- البحر المحيط في أصول الفقه، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي(ت: ٧٩٤هـ) دار الكتب العلمية، لبنان/ بيروت، الطبعة: ١٤٢١هـ - ٢٠٠٠م .

١٢- البحر الرائق شرح كنز الدقائق، زين الدين بن إبراهيم بن محمد، المعروف بابن نجيم المصري (ت: ٩٧٠هـ)، دار الكتاب الإسلامي، الطبعة: الثانية - بدون تاريخ.

١٣– البيان في مذهب الإمام الشافعي، أبو الحسين يحيى بن أبي الخير بن سالم العمراني اليمني(ت: ٥٥٨هـ)، تحقيق: قاسم محمد النوري، دار المنهاج – جدة، الطبعة: الأولى، ١٤٢١ هـ ٢٠٠٠ م .

١٤-البناية شرح الهداية العيني، أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الغيتابى الحنفى بدر الدين العينى(ت ٨٥٥هـ)، دار الكتب العلمية - بيروت، لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م.

١٥- بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز، الفيروز آبادي، مجد الدين أبو طاهر محمد بن يعقوب الفيروزآبادى(ت: ٨١٧ هـ)، تحقيق: محمد علي النجار، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية- لجنة إحياء التراث الإسلامي، القاهرة، عام: ١٤١٦ هـ - ١٩٩٦ م .

١٦- جامع البيان في تأويل القرآن، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري(ت: ٣١٠هـ)، تحقيق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الأولى، ١٤٢٠ هـ- ٢٠٠٠ م.

١٧- الجامع الكبير - سنن الترمذي، محمد بن عيسى بن سَوْرة بن موسى بن الضحاك، الترمذي، أبو عيسى (ت: ٢٧٩هـ) تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي – بيروت، السنة: ١٩٩٨ م

١٨- الديباج على صحيح مسلم بن الحجاج، عبد الرحمن بن أبي بكر، جلال الدين السيوطي(ت: ٩١١ه) حقق أصله، وعلق عليه: أبو اسحق الحويني الأثري، دار ابن عفان للنشر والتوزيع - المملكة العربية السعودية – الخبر، الطبعة: الأولى ١٤١٦ هـ - ١٩٩٦ م.

١٩- الهداية على مذهب الإمام أحمد بن حنبل الشيباني(محفوظ بن أحمد بن الحسن، أبو الخطاب الكلوذاني، تحقيق: عبد اللطيف هميم- ماهر ياسين الفحل، مؤسسة غراس للنشر والتوزيع، الطبعة: الأولى، ٢٠٠٤ م.

٢٠-.الهداية في شرح بداية المبتدي، علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني، أبو الحسن برهان الدين(ت: ٥٩٣هـ)، تحقيق: طلال يوسف، دار احياء التراث العربي - بيروت – لبنان.

٢١- الوسيط في المذهب للغزالي الوسيط في المذهب، أبو حامد محمد بن محمد الغزالي(ت: ٥٠٥هـ) تحقيق: أحمد محمود إبراهيم , محمد محمد تامر، دار السلام – القاهرة، الطبعة: الأولى، ١٤١٧ .

٢٢- زاد المسير في علم التفسير، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي(ت: ٥٩٧ هـ)، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، دار الكتاب العربي – بيروت، الطبعة: الأولى- ١٤٢٢ هـ .

٢٣- الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الشهير بالماوردي(ت: ٤٥٠هـ)، تحقيق: الشيخ علي محمد معوض- الشيخ عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤١٩ هـ -١٩٩٩ م.

٤١- حاشية الطحاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح، أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي الحنفي-ت ١٢٣١ هـ، تحقيق: محمد عبد العزيز الخالدي، دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، الطبعة الأولى ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م .

٤٢- الكافي في فقه الإمام أحمد، أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة الجماعيلي المقدسي ثم الدمشقي الحنبلي، الشهير بابن قدامة المقدسي(ت: ٦٢٠هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤١٤ هـ- ١٩٩٤ م.

٤٣- الكافي في فقه أهل المدينة، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (ت: ٤٦٣هـ)، تحقيق: محمد محمد أحيد ولد ماديك الموريتاني، مكتبة الرياض الحديثة، الرياض، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الثانية، ١٤٠٠هـ/١٩٨٠م.

٤٤- كشاف القناع عن متن الإقناع، منصور بن يونس بن صلاح الدين ابن حسن بن إدريس البهوتى الحنبلى (ت: ١٠٥١هـ)، دار الكتب العلمية.

٤٥– كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، عبد العزيز بن أحمد بن محمد، علاء الدين البخاري(ت: ٧٣٠هـ)، تحقيق: عبد الله محمود محمد عمر، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٨هـ /١٩٩٧م.- الغيث الهامع شرح جمع الجوامع، العراقي، ولي الدين أبي زرعة أحمد بن عبد الرحيم العراقي(ت: ٨٢٦ هـ) تحقيق: محمد تامر حجازي، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤٢٥هـ - ٢٠٠٤م.-

٤٦- اللباب في الفقه الشافعي، أحمد بن محمد بن أحمد بن القاسم الضبي، أبو الحسن ابن المحاملي الشافعيّ (ت: ٤١٥هـ)، تحقيق: عبد الكريم بن صنيتان العمري، دار البخارى، المدينة المنورة، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الأولى، ١٤١٦هـ.

٤٧- المبسوط، محمد بن أحمد بن أبي سهل شمس الأئمة السرخسي(ت: ٤٨٣هـ)، دار المعرفة – بيروت الطبعة: بدون طبعة، سنة ١٤١٤هـ-١٩٩٣م

٤٨- مجمع الأنهر في شرح ملتقى الأبحر، عبد الرحمن بن محمد بن سليمان المدعو بشيخي زاده, يعرف بداماد أفندي (ت: ١٠٧٨هـ)، دار إحياء التراث العربي، الطبعة: بدون طبعة وبدون تاريخ.

٤٩- المجموع شرح المهذب ((مع تكملة السبكي والمطيعي))، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (ت: ٦٧٦هـ)، دار الفكر.

٥٠- المدونة الكبرى مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي المدني(ت: ١٧٩هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤١٥هـ - ١٩٩٤م.

٥١- مواهب الجليل في شرح مختصر خليل، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن محمد بن عبد الرحمن الطرابلسي المغربي، المعروف بالحطاب الرُّعيني المالكي(ت: ٩٥٤هـ)، دار الفكر، الطبعة: الثالثة، ١٩٩٢م.

٥٢- موسوعة أحكام الطهارة، أبو عمر دُبْيَانِ بن محمد الدُّبْيَانِ، مكتبة الرشد، الرياض- المملكة العربية السعودية، الطبعة: الثانية، ١٤٢٦ هـ - ٢٠٠٥ م.

٥٣- الموسوعة الفقهية الكويتية، صادر عن: وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية – الكويت، الطبعة من ١٤٠٤ – ١٤٢٧ هـ).

٥٤- موسوعة القواعد الفقهية، محمد صدقي بن أحمد بن محمد آل بورنو أبو الحارث الغزي، مؤسسة الرسالة، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م.

٥٥- المحيط البرهاني في الفقه النعماني فقه الإمام أبي حنيفة، المعالي برهان الدين محمود بن أحمد بن عبد العزيز بن عمر بن مَازَة البخاري الحنفي(ت: ٦١٦هـ)، تحقيق: عبد الكريم سامي الجندي، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٤ م.

٥٦- المحلى بالآثار، أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي القرطبي الظاهري (ت: ٤٥٦هـ)، دار الفكر – بيروت، الطبعة: بدون طبعة وبدون تاريخ القواعد لابن رجب .

٥٧- مراقي الفلاح شرح متن نور الإيضاح، حسن بن عمار بن علي الشرنبلالي المصري الحنفي(ت: ١٠٦٩هـ) اعتنى به وراجعه: نعيم زرزور، المكتبة العصرية، الطبعة: الأولى، ١٤٢٥ هـ - ٢٠٠٥ م.

٥٨- مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح . علي بن (سلطان) محمد، أبو الحسن نور الدين الملا الهروي القاري (ت ١٠١٤هـ)، دار الفكر، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٢هـ - ٢٠٠٢م .

٥٩- منح الجليل شرح مختصر خليل، محمد بن أحمد بن محمد عليش، أبو عبد الله المالكي(ت: ١٢٩٩هـ)، دار الفكر– بيروت، الطبعة: بدون طبعة، سنة١٤٠٩هـ/١٩٨٩م.

٦٠- منهتى الارادات: دقائق أولي النهى لشرح المنتهى المعروف بشرح منتهى الإرادات، منصور بن يونس بن صلاح الدين ابن حسن بن إدريس البهوتى الحنبلى(ت: ١٠٥١هـ)، عالم الكتب، الطبعة: الأولى، ١٤١٤هـ - ١٩٩٣م.

٦١- المقدمة الحضرمية، عبد الله بن عبد الرحمن بن أبي بكر بَافضل الْحَضْرَمي السعدي المذحجي(ت: ٩١٨هـ)، تحقيق: ماجد الحموي، الدار المتحدة – دمشق، الطبعة: الثانية، ١٤١٣.

٦٢- المنثور في القواعد الفقهية، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر الزركشي(ت: ٧٩٤هـ)، وزارة الأوقاف الكويتية، الطبعة: الثانية، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م

٦٣- مسائل من الفقه المقارن، د. هاشم جميل ، دار المنهاج- بغداد، الطبعة الأولى(٢٠٠٧م).

٦٤- المستدرك على الصحيحين، أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدويه بن الحكم الضبي الطهماني النيسابوري المعروف بابن البيع (ات: ٤٠٥هـ)، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤١١ – ١٩٩٠ .

٦٥- مسند الامام أحمد (أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني(ت: ٢٤١هـ)، تحقيق: السيد أبو المعاطي النوري، عالم الكتب – بيروت، الطبعة : الأولى، ١٤١٩هـ ـ ١٩٩٨ م .

٦٦- معجم مقاييس اللغة، أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين(ت: ٣٩٥هـ)، تحقيق: عبدالسلام محمد هارون، دار الفكر، سنة: ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م.

٦٧- مفاتيح الغيب(التفسير الكبير)، أبو عبد الله محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التيمي الرازي(ت: ٦٠٦هـ)، دار إحياء التراث العربي – بيروت، الطبعة: الثالثة - ١٤٢٠ هـ .

٦٨- المصنف، أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري اليماني الصنعاني (ت: ٢١١ هـ)، تحقيق: حبيب الرحمن الأعظمي، المجلس العلمي- الهند، المكتب الإسلامي– بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤٠٣ .

٦٩- مختصر الخرقي متن الخرقى على مذهب ابي عبد الله أحمد بن حنبل الشيباني، أبو القاسم عمر بن الحسين بن عبد الله الخرقي (ت: ٣٣٤هـ)، دار الصحابة للتراث، الطبعة: ١٤١٣هـ-١٩٩٣م.

٧٠- مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج، شمس الدين، محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي (ت: ٩٧٧هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤١٥هـ - ١٩٩٤م.

٧١- المغني لابن قدامة، أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد بن قدامة الجماعيلي المقدسي ثم الدمشقي الحنبلي، الشهير بابن قدامة المقدسي(ت: ٦٢٠هـ)، مكتبة القاهرة، الطبعة: بدون طبعة.

٧٢- نهاية المطلب في دراية المذهب للجويني، عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد الجويني، أبو المعالي، ركن الدين، الملقب بإمام الحرمين(ت: ٤٧٨هـ)، حققه وصنع فهارسه: أ. د. عبد العظيم محمود الدّيب، دار المنهاج، الطبعة: الأولى، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٧م.

٧٣- نصب الراية لأحاديث الهداية مع حاشيته بغية الألمعي في تخريج الزيلعي، جمال الدين أبو محمد عبد الله بن يوسف بن محمد الزيلعي(ت: ٧٦٢هـ)، تحقيق: محمد عوامة، دار القبلة للثقافة الإسلامية- جدة– السعودية، الطبعة: الأولى، ١٤١٨هـ/١٩٩٧م .

٧٤- النتف في الفتاوى أبو الحسن علي بن الحسين بن محمد السُّغْدي، تحقيق: صلاح الدين الناهي، الطبعة: مؤسسة الرسالة- بيروت، تاريخ الطبع: ١٤٠٤هـ - ١٩٨٤م.

٧٥- سنن ابن ماجة، ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني(ت: ٢٧٣هـ)، كتب حواشيه: محمود خليل، مكتبة أبي المعاطي.

٧٦- عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للعيني، أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الغيتابى الحنفى بدر الدين (ت: ٨٥٥هـ) دار إحياء التراث العربي – بيروت.

٧٧- عقد الجواهر الثمينة في مذهب عالم المدينة، أبو محمد جلال الدين عبد الله بن نجم السعدي المالكي(ت: ٦١٦هـ)، دراسة وتحقيق: أ. د. حميد بن محمد لحمر، دار الغرب الإسلامي، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٣ هـ - ٢٠٠٣ م.

٧٨- عيون الأدلة في مسائل الخلاف بين فقهاء الأمصار، أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد البغدادي المالكي المعروف بابن القصار(ت: ٣٩٧هـ)، دراسة وتحقيق: د. عبد الحميد بن سعد السعودي، مكتبة الملك فهد الوطنية، الرياض - المملكة العربية السعودية، السنة: ١٤٢٦ هـ - ٢٠٠٦ م.

٧٩- علم أصول الفقه وخلاصة تاريخ التشريع عبدالوهاب خلاف،(ت:١٣٧٥هـ)،مطبعة المدني- المؤسسة السعودية بمصر.

٨٠- فصول البدائع في أصول الشرائع، محمد بن حمزة بن محمد، شمس الدين الفناري(أو الفَنَري) الرومي(ت: ٨٣٤هـ)، تحقيق: محمد حسين محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت– لبنان، الطبعة: الأولى، ٢٠٠٦ م- ١٤٢٧ هـ .

٨١- الفواكه الدواني على رسالة ابن أبي زيد القيرواني، أحمد بن غانم (أو غنيم) بن سالم ابن مهنا، شهاب الدين النفراوي الأزهري المالكي(ت: ١١٢٦هـ)، دار الفكر، الطبعة: بدون طبعة، سنة: ١٤١٥هـ- ١٩٩٥م.

٨٢- فتح القدير: فتح القدير، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي المعروف بابن الهمام (ت: ٨٦١هـ)، دار الفكر، الطبعة: بدون طبعة وبدون تاريخ.

٨٣- فتح العزيز بشرح الوجيز،﴿شرح لكتاب الوجيز الغزالي) عبدالكريم بن محمد الرافعي القزويني (ت: ٦٢٣هـ) دار الفكر.

٨٤- فتوحات الوهاب بتوضيح شرح منهج الطلاب المعروف بحاشية الجمل (منهج الطلاب اختصره زكريا الأنصاري من منهاج الطالبين للنووي ثم شرحه في شرح منهج الطلاب)، سليمان بن عمر بن منصور العجيلي الأزهري، المعروف بالجمل(ت: ١٢٠٤هـ)، دار الفكر، الطبعة: بدون طبعة وبدون تاريخ.

٨٥- الفقه المنهجي على مذهب الإمام الشافعي، د مصطفى الخِنْ، ود مصطفى البغا، وعلي الشّرْبجي، دار القلم للطباعة والنشر والتوزيع، دمشق، الطبعة: الرابعة، ١٤١٣ هـ - ١٩٩٢ م.

٨٦- الفقه الاسلامي وأدلته، الفقه الإسلامي وأدلته، أ.د. وَهْبَة بن مصطفى الزُّحَيْلِيّ، دار الفكر- سوريَّة – دمشق، ط ٤

٨٧- الفقه على المذاهب الأربعة، عبد الرحمن بن محمد عوض الجزيري(ت: ١٣٦٠هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الثانية، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م.

٨٨- صحيح ابن خُزَيمة، أبو بكر محمد بن إسحاق النيسابوري(ت: ٣١١هـ)، حققه وعلق عليه وخرّج أحاديثه وقدّم له: د محمد مصطفى الأعظمي، المكتب الإسلامي، الطبعة: الثالثة، ١٤٢٤ هـ- ٢٠٠٣ م .

٨٩- صحيح مسلم (المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم)، أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري(ت: ٢٦١ هـ)، تحقيق: مجموعة من المحققين، دار الجيل– بيروت، الطبعة: مصورة من الطبعة التركية المطبوعة في استانبول سنة ١٣٣٤ هـ

٩٠- قواعد الأحكام في مصالح الأنام، أبو محمد عز الدين عبد العزيز بن عبد السلام بن أبي القاسم بن الحسن السلمي الدمشقي،(ت: ٦٦٠هـ)، راجعه وعلق عليه: طه عبدالرؤوف سعد، مكتبة الكليات الأزهرية – القاهرة، دار الكتب العلمية - بيروت، ودار أم القرى - القاهرة)، طبعة: جديدة منقحة، ١٤١٤ هـ - ١٩٩١ م.

٩١- القوانين الفقهية، أبو القاسم، محمد بن أحمد بن محمد بن عبد الله، ابن جزي الغرناطي(ت: ٧٤١ هـ).

٩٢- الروض الداني (المعجم الصغير)، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني (ت: ٣٦٠ هـ)، تحقيق: محمد شكور محمود الحاج أمرير، المكتب الإسلامي, دار عمار - بيروت, عمان، الطبعة: الأولى، ١٤٠٥ – ١٩٨٥ .

٩٣- رد المحتار على الدر المختار، ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي (ت: ١٢٥٢هـ)، دار الفكر-بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤١٢هـ - ١٩٩٢م .

٩٤- روضة الطالبين وعمدة المفتين، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي(ت: ٦٧٦هـ)، تحقيق: زهير الشاويش، المكتب الإسلامي، بيروت- دمشق- عمان، الطبعة: الثالثة، ١٤١٢هـ / ١٩٩١م.

٩٥- رؤوس المسائل في الخلاف على مذهب أبي عبد الله أحمد بن حنبل، أبو جعفر عبد الخالق بن عيسى العباسي الهاشمي، تحقيق: عبد الملك بن عبد الله دهيش، مكتبة النهضة الحديثة، مكة المكرمة، الطبعة: الأولى ١٤٢١هـ، ٢٠٠٠م.

٩٦- شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه، سعد الدين مسعود بن عمر التفتازاني الشافعي(ت: ٧٩٣هـ)، تحقيق: زكريا عميرات، دار الكتب العلمية بيروت – لبنان، الطبعة الأولى ١٤١٦ هـ - ١٩٩٦ مـ .

٩٧- شرح مختصر الروضة، سليمان بن عبد القوي بن الكريم الطوفي الصرصري، أبو الربيع، نجم الدين (ت:٧١٦هـ)، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الأولى، ١٩٨٧ م.

٩٨- شرح منظومة القواعد الفقهية للسعدي لخالد بن إبراهيم الصقعبي. عار عن غيرها.

٩٩- الشرح الصغير: شرح الشيخ الدردير لكتابه المسمى أقرب المسالك لمذهب الإمام مالك)، أبو العباس أحمد بن محمد الخلوتي، الشهير بالصاوي المالكي(ت: ١٢٤١هـ)، دار المعارف، بدون طبعة بلا تاريخ .

١٠٠- شرح زروق على متن الرسالة القيرواني، شهاب الدين أبو العباس أحمد بن أحمد، المعروف بـ زروق(ت: ٨٩٩ هـ)، أعتنى به: أحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٧ هـ - ٢٠٠٦ م.

١٠١- الشرح الممتع على زاد المستقنع، محمد بن صالح بن محمد العثيمين(ت: ١٤٢١هـ)، دار ابن الجوزي، الطبعة: الأولى، ١٤٢٢ – ١٤٢٨ هـ.

١٠٢ شرح الزرقاني على موطأ الإمام مالك، محمد بن عبد الباقي بن يوسف الزرقاني المصري الأزهري، تحقيق: طه عبد الرءوف سعد، مكتبة الثقافة الدينية – القاهرة، الطبعة: الأولى، ١٤٢٤هـ - ٢٠٠٣م.

١٠٣- التلخيص الحبير في تخريج أحاديث الرافعي الكبير، أبو الفضل أحمد بن علي بن محمد بن أحمد بن حجر العسقلاني(ت: ٨٥٢ هـ) دار الكتب العلمية، الطبعة الأولى ١٤١٩هـ. ١٩٨٩م.

١٠٤- التقرير والتحبير، أبو عبد الله، شمس الدين محمد بن محمد بن محمد المعروف بابن أمير حاج الحنفي (ت: ٨٧٩هـ)، دار الفكر بيروت، الطبعة: ١٤١٧هـ - ١٩٩٦م.

١٠٥- التاج والإكليل لمختصر خليل، محمد بن يوسف بن أبي القاسم بن يوسف العبدري الغرناطي، أبو عبد الله المواق المالكي (ت: ٨٩٧هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤١٦هـ-١٩٩٤م.

١٠٦- تحفة الفقهاء، محمد بن أحمد بن أبي أحمد، أبو بكر علاء الدين السمرقندي (ت: نحو ٥٤٠هـ)، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، الطبعة: الثانية، ١٤١٤ هـ - ١٩٩٤ م.

١٠٧- تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق وحاشية الشِّلْبِيِّ، عثمان بن علي بن محجن البارعي، فخر الدين الزيلعي الحنفي(ت:٧٤٣هـ)، حاشية ابن يونس الشِّلْبِيُّ (ت ١٠٢١ هـ)، المطبعة الكبرى الأميرية - بولاق، القاهرة، الطبعة: الأولى، ١٣١٣ هـ .

١٠٨- التفريع في فقه الامام مالك بن أنس، عبيد الله بن الحسين بن الحسن أبو القاسم ابن الجَلَّاب المالكي(ت: ٣٧٨هـ)، تحقيق: سيد كسروي، دار الكتب العلمية، بيروت– لبنان، الطبعة: الأولى، ١٤٢٨ هـ- ٢٠٠٧ م.

١٠٩- التوضيح في شرح المختصر الفرعي لابن الحاجب، خليل بن إسحاق بن موسى، ضياء الدين الجندي المالكي المصري(ت: ٧٧٦هـ)، تحقيق: د.أحمد بن عبد الكريم نجيب، الطبعة: الأولى، ١٤٢٩هـ- ٢٠٠٨م .

١١٠- تعليقات ابن عثيمين على الكافي لابن قدامة محاضرات، الشاملة.-

ملخص البحث الموسوم بـ:

(عجز المكلف وأثره على الأحكام التكليفية- دراسة تطبيقية في الطهارة والصلاة-)

الحمد لله الذي لم يكلف عباده بما لايطيقون، والصلاة والسلام على رسول الله وعلى آله وأصحابه أجمعين.

كان موضوع العجز من الموضوعات التي لها قيمتها العلمية سواء كان من الناحية النظرية الأصولية أو من الناحية التطبيقية الفقهية، فقد بنوا على عجز المكلف وعدم طاقته قواعد أصولية وفقهية،

أسباب الاختيار:

دفعني عدة أسباب لاختيار هذا البحث، وربما أبرزها حيوية الموضوع وعلاقته بحياة جميع المسلمين، وحاجة الناس لمعرفة أحكام العجز حتى لم يقع منهم أخطاء بالافراط والتفريط بسبب عدم معرفة أحكام العجز.

أهداف البحث:

من أهداف هذه الدراسة بيان أثر العجز على أحكام المكلفين، وكيفية تحولات هذه الاحكام بسببه، والوقوف على أسباب العجز عند الفقهاء والأصوليين.

منهج البحث:

وأما المنهج فسيكون منهجا استقرائيا تحليليا، حيث يتم استقراء النصوص الواردة حول مسألة من المسائل، ثم يأتي بتحليلها، وكذلك يتتبع كلام الفقهاء ثم تأتي مقارنته بغيره.

خطة البحث:

طبيعة البحث اقتضت تقسيمه إلى ثلاثة مباحث، وكل منها يتكون من مطالب على النحو الآتي:

المبحث الأول: مفهوم العجز - أنواعه وأسبابه وآثاره .

المبحث الثاني: النماذج التطبيقية لأثر العجز على الأحكام الفقهية في المياه والنجاسة والطهارة:

المبحث الثالث: النماذج التطبيقية لأثر العجز على شروط الصلاة وأركانها.

Abstract marked by:

Designate deficit and its impact on the provisions Altklevah- Empirical Study in purity and Asalah(-

Thank God that did not cost as slaves can not afford, and prayers and peace be upon the prophet, saying: (facilitated nor Tbeefoa) and his family and his companions all

The theme of the deficit of the topics that have scientific value, whether in theory fundamentalism or in practice jurisprudence, it has built on the taxpayer deficit and the lack of capacity of the rules of fundamentalism and doctrinal him, and perhaps lift the rule for the taxpayer or diluted with him because of the deficit is one of the reasons the flexibility of Islamic jurisprudence and its ability to keep pace with changes, and compatibility with the case of man in every age and Egypt.

Speech on the deficit and to stand with him is to talk about the most important pillars of the knowledge of how to perform acts of worship properly when health and ability and when the deficit and the impossibility and the inquiry into the causes of acceptance, therefore to talk about this subject is to stand in front of an important issue was linked to acts of worship and acts of worship, nor respect of a time without the other, but The more development increases the causes of disability and impossibility, and the importance of standing deficit in Islamic law, choose to have the words axis in this research may be that useful, it divided the search to two sections and each one of them demands Then comes the conclusion mentions the results reached by the researcher.

کورتەی باسی :

(بێ توانایی مرۆڤ لەئاست فەرمانە ئایینییەکاندا، توێژینەوەیەکی پراکتیکی لەسەر پاك و خاوێنی و نوێژ)

بەناوی خودای میهرەبان سوپاس ستایشی بێ سنوور بۆ یەدیهێنەری بوونەوەر درودو سڵاو بۆ سەر کۆتا پەیامبەر و یارو یاوەرانی تا ڕۆژی دوایی.

بابەتی توانای مرۆڤ سەرەکیترین مەرجە بۆ ئاراستەکردنی فەرمانە ئایینییەکان بۆی، هەر چۆن ژیری سەنگی مەحەکە بۆ فەرمانە ئایینییەکان و مرۆڤی نا ژیر هیچ بەرپرسیارێتیەکی ئایینی نیە، بەهەمان شێوەش توانای جێ بەجێ کردنی فەرمانەکان بابەتێکی زۆر گرنگە، چونکە زۆرێك لەفەرمانە ئایینییەکان لە کاتی بێ توانایی مرۆڤ گۆڕانی گەورەیان بەسەردێت، بەجۆرێك ئەوەی لەکات و حاڵەتی ئاسای و تواناداریدا ئەنجامدانی واجب بوو لەکاتی دەستەوسانیدا بەو شێوەیە نی یە! یاخود ئەو بابەتەی لەکاتی ئاسایی مرۆڤدا (قەدەغە) حەرام بوو لەکانی نائاسییدا بەو جۆرە نیە، وەك گۆشتی مردارەوەبوو لەکاتی ناچاریدا نەك هەر حەرام نیە بەڵکو واجبە و پێویستە مرۆڤ ئەوەندەی لێبخوات لەمردن خۆی قوتار بکات.

لەبەرگرنگی ئەم بابەتە بەچاکم زانی ئەم توێژینەوەیە بەئەنجام بگەیەنم، چونکە بەتایبەت لەبابەتی پاك و خاوێنی و نوێژدا زۆر کەس هۆشیاری پێویستیان سەبارەت بە یاساکانی دەستەوسانی و بێ توانایی نیە ئەوەش وادەکات کە توشی کەمتەرخەمی یان زیادەڕۆیی ببن دەرهەق بەفەرمانە ئاینییەکان.

الرياضة ودورها في نشر ثقافة التسامح من منظور ديني

د. عباس علي سليمان
جامعة صلاح الدين
كلية العلوم الاسلامية

المقدمة

الحمد لله رب العالمين، الذي خلق الانسان في أحسن تقويم، والصلاة والسلام على خير خلقه محمد(صلى الله عليه وسلم) وعلى آله وصحبه ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين.

أما بعد:

فإن الالعاب الرياضية مذ قديم الازمان والى يومنا هذا كانت لها أدوار كبيرة في بناء روح التعايش والتسامح بين الشعوب والاقوام، من خلال الالعاب الرياضية تذوب الصراعات المذمومة والنعرات الطائفية والدينية. لان الرياضة تخلق في نفوس الفرد والمجتمع روح التنافس الشريف والسعي الى الفوز. وعلى الرغم من ذلك فإنَ هذه الالعاب يؤدي الى التعارف والتقارب بين الشعوب والاطلاع على الثقافات.

ولقد أكد الاسلام وبقية الاديان السماوية على أهمية الرياضة، لأن الرياضة غذاء روحي وصحي للانسان، فالمؤمن القوي خير وأفضل عند الله من المؤمن الضعيف. نظراً لأهمية هذا الموضوع أرتأيت الكتابة فيه من خلال المباحث الآتية.

خطة البحث:

المبحث الاول: مفهوم التربية الرياضية.

المطلب الاول: مفهوم التربية الرياضية لغة.

المطلب الثاني: مفهوم التربية الرياضية اصطلاحا.

المطلب الثالث: نبذة عن بدايات الالعاب الرياضية في الاسلام.

المبحث الثاني:موقف الاديان من الرياضة، ودورها في الحفاظ على السلم والتسامح.

المطلب الأول: موقف الاديان من الرياضة.

المطلب الثاني: دور الرياضة في الحفاظ على السلم الاجتماعي.

المطلب الثالث: دور الرياضة في بناء روح التسامح والتعايش.

المبحث الاول

التربية الرياضية ومفهومها

المطلب الاول: مفهوم التربية الرياضية لغة.

المطلب الثاني: مفهوم التربية الرياضية اصطلاحا.

المطلب الثالث: نبذة عن بدايات الالعاب الرياضية في الاسلام.

المطلب الاول: مفهوم التربية:

وردت كلمة التربية في المعاجم اللغوية بمعنى الزيادة والارتفاع والتغذية. يقول مؤلف كتاب مختار الصحاح بهذا الصدد:((رَبَا الشيء زاد، وبابه عدا،والرَّابِيَةُ ما ارتفع من الأرض، وكذا الرَّبْوَةُ بضم الراء، وفتحها ،وكسرها رَبَيْتَ إذا أخذت أكثر مما أعطيت، و رَبَّاهُ تَرْبِيَةً و تَرَبَّاهُ أي غذاه))[١].

من هنا يظهر أن التربية تعني اهتمام الانسان بنفسه اي الجسدية والبدنية والنفسية.

الرياضة لغة:

جاءت كلمة الرياضة بمعان عدة منها: تعليم السير، والتذليل ، يقال ورُضتُ الدَابَّة أرُوضُها رِياضةً أي علَّمْتها السَّيْر[٢].ويأتي أيضا بمعنى التذليل والتسخير يقال راض الدابة يروضها روضا ورياضة: وطأها وذللها[٣].

من خلال هذا التعريف يتبيّن لنا أن الهدف من الرياضة هو تذليل الجسم والنفس من خلال بعض الحركات ربما تكون هذه الحركات خفيفة مثل المشي وهي أبسط أنواع الرياضة ولكنها شاقة على بعض الناس، لايستطيعون فعلها لأنهم لم يعودوا انفسهم على هذا العمل. والرياضة أيضا نوع من انواع التربية فهما متلازمان. فلا يمكن إهمال أحدهما على حساب الآخر.

المطلب الثاني: مفهوم التربية الرياضية اصطلاحا.

قبل كل شئ ينبغي ان نقر بوجود التشابه والتطابق بين مصطلحي الرياضة والتربية البدنية، من حيث اشتراكهما في سلوك يستند الى الحركة البدنية، حيث تنتمي التربية الرياضية والفعاليات الرياضية الى جذع مشترك واحد هو الحركة الهادفة التي تربي الانسان تربية بدنية شاملة ومتزنة في كافة النواحي البدنية والعقلية والنفسية والتربوية. فالتربية البدنية جزء متكامل من التربية العامة هدفها تربية الفرد في نواحي كثيرة عن طريق ممارسة الانشطة البدنية والترويحية[٤].

والتربية الرياضية ماهي الا تربية عامة ، ولكن عن طريق استغلال ميل الافراد للحركة والنشاط البدني[٥].

---

[١]_مختار الصحاح :الرازي. محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي. تحقيق : محمود خاطر مكتبة لبنان. بيروت. ١٤١٥ ه ١٩٩٥م. ص٢٦٧.

[٢]_ العين: خليل بن احمد. ج٣.ص٣١١. مادة(وضر).

[٣]_ لسان العرب: ج١٩.ص٣٢١.

[٤]_ التربية البدنية والرياضية في التراث العربي الاسلامي: د.عبدالرزاق الطائي.ط١. دار الفكر. الاردن.١٤١٩ه١٩٩٩م. ص٧.

[٥]_ مدخل لتاريخ التربية الرياضية: شكرية خليل ملوخية. دار المعارف. مصر. ١٩٧٨. ص٤.

إن المصطلح الأوسع شمولا هو التربية البدنية، والرياضة لأن التعريف يدل على الترويض، والتربية عملية تهذيب في طبائع وأخلاق الانسان فالمحصلة تفاعل التربية من خلال حركة البدن ونشاطه في الموقف أوالمثير،وما يفرزه هذا الموقف من نتائج ايجابية على صعيد الفرد أو الجماعة، وحسب طبيعة المثير، والذي سيتم عن طريق المباريات والألعاب الرياضية[٦].

والرياضة عبارة عن مجموعة من النشاطات الحركية والفعاليات الجسدية التي يقوم بها الانسان لإشباع حاجاته البيولوجية[٧]، والنفسية[٨].

وتعد الرياضة ظاهرة اجتماعية متكاملة ترتبط بالمجتمع وتهدف الى تعزيز قيم التواصل الاجتماعي وتساعد في تقدم المجتمع ورفاهيته من خلال اهتمامها بعملية التفاعل الاجتماعي للفرد مع محيطه وتقوم بتصنيف هذا التفاعل وتربطه طبقا الى فلسفته العامة[٩].

المطلب الثالث: نبذة عن بدايات الالعاب الرياضية في الاسلام

إن مما يثلج الصدور وجود الكم الهائل من النصوص في الاسلام ، لاسيما الاحاديث النبوية الشريفة، تؤكد على أهمية الرياضة في الاسلام، وقد مارس الرسول بنفسه والصحابة الكرام معظم الرياضيات التي كانت تمارس آنذاك. مثل الرمي والسباحة والجرى.

ولهذا نجد ((أن الاسلام اعطى عناية فائقة بقدرات الانسان النفسية والجسدية العقلية ،وقدحرص الاسلام على التوازن الدائم بينهما. وقد جاء هذا التوازن عن طريق تأدية كل قدرة من هذه القدرات الثلاث دورها الصحيح، (فالعقل يدور في فلك العلم، والنفس تتحرك في آفاق العقيدة والسلوك،والجسم يبنى بالحماية اليقظة))[١٠].

نماذج من الآيات القرانية والآحاديث النبوية التي تحثّ على ممارسة الرياضة:

نشير هنا بشيء من الايجاز الى النصوص التي تؤكد على أهمية الرياضة في الاسلام، والغرض من تشريعه:

١. **قال تعالى:** ﭽ ۇ ۆ ۆ ۈ ۈ ﯗ ﯘ ﯙ ۅ ۅ ۉ ې ﭼ[١١].

٢. **قال تعالى:** ﭽ ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﭼ[١٢].

٣. **عن ابى هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: المؤمن القوى خير وأحبَّ إلى الله من المؤمن الضعيف))[١٣].**

---

٦ _ التربية البدنية والرياضية في التراث العربي الاسلامي: د.عبدالرزاق الطائي.ط١. دار الفكر. الاردن.١٤١٩ه.١٩٩٩م. ص٥٦.

٧ _ البايلوجية: علم يبحث شكل ووظيفة إنتاجية مجمل الكائنات الحية، وما تقيمه من علاقات فيما بينها وبين بيئتها. ينظر: المسوعة العلمية الشاملة، نوبليس، قسم الابحاث بإشراف سمير عازار، بيروت_لبنان: ٣٢/٧.

٨ _ رؤية الشريعة الاسلامية للرياضة كضرورة لصحة الانسان: أ.د.محمود داود و.أ.د.مكي خليل. بحث. ص٢.

٩ _ رؤية الشريعة الاسلامية للرياضة كضرورة لصحة الانسان: أ.د.محمود داود و.أ.د.مكي خليل. بحث. ص٢.

١٠ _ الرياضة في متاهات السياسة: د.كمال جميل الربضي.ط١. دار وائل.عمان.٢٠٠٣.ص٢٠.وينظر: القواعد الكبرى الموسوم قواعد الاحكام في إصلاح الأنام: تحقيق: نزيه كمال، وعثمان جمعة، دار القلم_دمشق، ط١، ١٤٢١هـ_٢٠٠٠م:٩/١، وزاد المعاد عن هدي خير العباد، ابن قيم الجوزية، مؤسسة الرسالة_بيروت، ط٢، ١٤١٥هـ_١٩٩٤م: ٢٤٦/٤.

١١ _ سورة الانفال: (٦٠).

١٢ _ سورة العاديات: (١_٢).

٤. قال رسول الله(صلى الله عليه وسلم):((ألا أن القوة الرمي ألا أن القوة الرمي ألا أن القوة الرمي))[١٤].

٥. عن عطاء بن ابي رباح قال رأيت جابر بن عبد الله وجابر بن عمير الأنصاري يرتميان فمل أحدهما فجلس فقال له الآخر كسلت سمعت رسول الله صلى الله عليه و سلم يقول كل شيء ليس من ذكر الله فهو لهو وسهو إلا أربع خصال مشي الرجل بين الغرضين وتأديبه فرسه وملاعبته أهله وتعلم السباحة[١٥].

وهناك نماذج كثيرة لاحاجة الى ذكرها هنا.

هذه النصوص تؤكد في مجملها على أهمية الرياضة بأنواعها في حياة المسلم وتقوية البدن .كما قيل العقل السليم في الجسم السليم ، فبالقوة العقلية والبدنية نستطيع الوصول الى ركب الحضارة والتقدم، فكان الصحابة الكرام يقومون في المساجد بالمبارزة والمصارعة والمسابقة استعدادا للجهاد الدفاعي وكذلك للتنفيس والترويح عن الضغوط التي كانت تعتريهم بعد عودتهم من الحروب التي كانت تفرض عليهم.

ومما يؤسف له حيث نجد في العالم العربي والاسلامي توظيف هذه الآيات والاحاديث من قبل الاحزاب الاسلامية في قتل الابرياء من الناس من الاطفال والنساء والشيوخ، وكذلك رجال الامن والشرطة الذين يحفظون أمن البلاد والعباد تحت مسميات الجهاد وذريعة تطبيق حكم الله ومحاربة حكام الفاسدين .كأن دين الاسلام هو دين التخويف وترويع الآمنين. وكأن الرياضة في الاسلام شرعت فقط لهذا الغرض المشؤوم. وكما هو معلوم فأن الاسلام لايقر ولا يتبنى أى نشاط او عمل من شانه الاضرار بالنفس والمال العام والخاص[١٦].

المبحث الثاني

موقف الاديان من الرياضة، ودورها في الحفاظ على السلم والتسامح

المطلب الاول: موقف الاديان من الرياضة.

المطلب الثاني: دور الرياضة في الحفاظ على السلم الاجتماعي.

المطلب الثالث: دور الرياضة في بناء روح التسامح والتعايش.

المطلب الاول: موقف الاديان من الرياضة.

الرياضة غذاء الروح والعقل، حث عليها الاسلام والاديان، وأكدت ضرورتها الفلاسفة والحكماء والعظماء، ولهذا نجد أن معظم الابحاث الانثروبولوجية تفيد بأن الكثير من الثقافات القديمة للانسان قد ربطت بين الدين والرياضة.

١٣_صحيح: مسلم بن حجاج.تحقيق: محمد فؤاد.كتاب(البر والصلة والاداب) باب(في الامر بالقوة وترك العجز والاستعانة بالله)الحديث رقم (٦٣٢٤).داراحياء التراث..بيروت. ج٤.ص٢٠٥٢.

١٤_صحيح: مسلم بن حجاج.الحديث رقم (١٩١٧).داراحياء التراث..بيروت. ج٣.ص١٥٢٢.

١٥_المعجم الاوسط: الطبراني. ابو القاسم سليمان.تحقيق: طارق عوض الله. دار الحرمين.القاهرة.١٤١٥. رقم الحديث(٨١٤٧).ج٨.ص١١٨. والحديث صحيح، تفرد به محمد بن سلمة.

١٦_ينظر:رؤية الشريعة الاسلامية للرياضة كضرورة لصحة الانسان: أ.د.محمود داود و.أ.د.مكي خليل. بحث.ص١٠.

وقد عنيت الشرائع السماوية بكل مايكفل للإنسان قوة الجسم وقوة الروح، ففرضت العبادات، وفرضت التذكر والتدبر في ملكوت السموات والارض،وكان في ذلك كله تصفية الروح من اخلاق الهلع والجزع، وما الى ذلك من الاخلاق التي تؤدي بعزة الروح وسعادتها، وكان في الرياضة غرس الاخلاق الفاضلة من الصبر والمصابرة[١٧].

من الضروري ان نشير هنا الى أن رجال الدين المسيحي في الصدر الأول أعترضوا على التربية البدنية، وهناك القليل ممن أعطى أهمية للأنشطة الرياضية وبيان ما لها من أهمية صحية أمثال كليمنت الاسكندري.

يعود عدم اهتمام المسيحية بالتربية الى جملة من الاسباب منها: الانحطاط الخلقي الذي ميّز الالعاب الرومانية، وانتشار فكرة أن الجسم هو مصدر وأساس كل خطيئة يرتكبها الانسان، لذا يجب اهماله والاهتمام بالجوانب الروحية[١٨].

ثم بعد ردهة طويلة من الزمن جاء المصلحون أمثال مارتن لوثر وآخرون ممن نادوا بضرورة وحدة الجسم والعقل والروح، واعتبارها وحدة واحدة لايمكن الفصل بينهما. ثم انصب اهتمامات معظم العلماء والفلاسفة في عصر النهضة على ممارسة الانشطة الرياضية لغرض الترويح، وتنمية اللياقة البدنية، واعداد المحاربين[١٩].

من خلال هذا العرض الموجز يتبيَّن أن الاديان السماوية اهتمت بالرياضة لا سيّما الدين الاسلامي الحنيف اهتماما لايستهان بها، وتطورت هذه الاهتمامات وفق المراحل والازمنة، الى أن وصل ما عليه في يومنا هذا.

المطلب الثاني: دور الرياضة في الحفاظ على السلم الاجتماعي:

من الامور المؤسفة التي التصقت بالمنافسات الرياضية، ولاسيّما في الآونة الاخيرة، ما عرف بظاهرة العنف وشغب الجماهير المشاهدين للرياضة، فكم من إنسان فقد حياته أو أصيب أصابة خطيرة خلال مشاهدته لإحدى المباريات الرياضية[٢٠].

عادة توجّه اصابع الاتهام الى كرة القدم، بأنها أكثر الالعاب التي تحدث فيها مشاكل العنف من قبل مشجعيها، لأن كرة القدم تمتاز بكثرة محبيها ومشجعيها. قلما نجد حدوث المشاكل بين اللاعبين أو الحكام واللاعبين. المشجعون هم عادة من يثيرون المشاكل والبلبلة ويمارسون العنف احيانا في الملاعب. ولهذا من الضروري ان نقف قليلا عند المشجع حتى نتمكن من وضع الحروف على النقاط.

والمشجع في الرياضة هو من يرتبط عاطفيا بفريق أو نجم ويتمنى له الفوز ويفرح بذلك، ويخشى خسارته ويحزن حال وقوع الخسارة ولا يمكن إنكار أن المشجع لا تربطه بمن يشجعه علاقة مصلحة أو نفع، وإن كانت فهي عائدة على المشجَّع لا على المشجِّع، وباستثناء السعادة العارمة أو الحزن الكالح لن يجني المشجع شيئا من فوز فريقه أو خسارته. الخلاصة أن فعل التشجيع هو من طرف واحد وهو يقبع في مستوى العاطفة أول الأمر[٢١].

---

[١٧]_ من توجيهات الاسلام: د.محمود شلتوت.ط٧. دار الشروق. القاهرة.١٩٨٣.ص١٣٩

[١٨]_ الرياضة في متاهات السياسة: د.كمال جميل الربضي. ط١.دار وائل. عمان.٢٠٠٣.ص١٧_١٨.

[١٩]_ المصدر نفسه: ص٢٢،٢٣.

[٢٠]_الرياضة والمجتمع: سلسلة كتب ثقافية شهرية. تأليف. امين انور الخولي يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب. الكويت.العدد(٢١٦) ص٢٢٦.

[٢١]_ التشجيع من الرياضة الى السياسة: عباد يحى. مقال موقع العربي . ص١.

كثيراً ما يكون الجانب العاطفي مسلط على المشجعين، ولهذا عادة يحب المشجع فوز فريقه على الفرق الأخرى المقابلة، وفي هذه الحالة تحدث في بعض المباريات المشاكل بين المشجعين، ويتبادلون فيما بينهم الشتائم والعبارات الدنيئة والبذيئة، وإذا قسنا هذه الحالات بميزان الاديان السماوية لا سيما الدين الاسلامي الحنيف نجد أنها تحث أتباعهم على عدم إيذاء الآخرين بقول أو فعل، لأن مثل هذه التصرفات تؤدي إلى خلق الفجوات وبث روح الكراهية والشقاق بين أفراد المجتمعات [٢٢].

من خلال ما عرضنا يظهر ان الهدف الاساس من المباريات هو قضاء اوقات ممتعة مع بعض وتبادل الافكار والخبرات، وارساء قواعد السلم الاجتماعي بين افراد المجتمع، وتطوير العلاقات الدولية بين جميع البلدان ليعمم الامان والآمان ارجاء هذه المعمورة.

المطلب الثالث: دور الرياضة في بناء روح التسامح والتعايش:

قدمت الرياضة عبر تاريخها اسهامات عديدة وفاعلة في طريق حل المشكلات بين أطراف متصارعة دوليا، وذلك يعود لطبيعتها باعتبارها وسطا ممهدا وملائما وعامل تلطيف لحدة الصراعات، ومدخلا طبيعيا للقاءات الدولية، فضلا عن قدراتها على الإعلاء والتسامي، بعوامل الصراع وتحويلها الى تنافس شريف.

وخير شاهد على ما قلنا مساهمة مباراة كرة القدم التي اجريت بين الاتحاد السوفيتى السابق وألمانيا الفيدرالية السابقة في سبيل التقليل من التوتر بين البلدين، وتركت انطباعا طيبا لدى الشعب الالماني.

كما كانت هناك حالات كثيرة استخدمت فيها الرياضة كوسيط دبلوماسي، ولعل اقربها عندما لعبت بعض فرق المملكة العربية السعودية ودولة الكويت مع فرق جمهورية مصر العربية تمهيدا لعودة العلاقات التي انقطعت اعقاب معاهدة السلام مع اسرائيل، حيث استقبلت فرق البلدين بكل ترحاب في مصروتبودلت الهدايا التذكارية بين اللاعبين والاداريين، فكان لهذه المباريات أثر طيب في تهيئة المناخ الشعبي العام لعودة العلاقات الرسمية[٢٣].

كذلك قامت دولة الكويت في عام ١٩٨٩بإقامة دورة رياضية شاملة للدول الاسلامية كافة. وكان الهدف من هذا التجمع الاسلامي الكبير فتح باب للسلام والمحبة من خلال الرياضة، وقد جاءت الفكرة عندما ترأس الشيخ جابر الاحمد أمير دولة الكويت للمؤتمر الاسلامي الخامس، وتجاوب المشاركون للدعوة بكل ترحاب، بعد الاجراءات اللازمة على كافة الاصعدة انجزت الدورة بنجاح ونالت اعجاب المشاركين ، حيث شارك في هذه الدورة(٤٤)دولة اسلامية.

وقد لامست الدول في تلك الدورة روح الاخوة والصداقة والمشاعر الطيبة وتناسى اللاعبون والاداريون حسابات الفوز والخسارة ليحل محلها معانى الحب والود والتسامح[٢٤].

اذا الهدف الاسمى من الرياضة بعد الصحة النفسية والجسدية هو توطيد العلاقات الاجتماعية والدولية بين الانسان، وقلما نجد الرياضة تحيد عن اهدافها السامية. وان حدثت من هنا وهناك بعض احداث العنف، كانت من قبل اناس ربما لم يدركوا ولم يفهموا الرسالة التى أرستها الرياضة في تاريخها المشرق عبر القرون والازمان.

---

[٢٢] _ الروح الرياضية: (مقال).(دون ذكر اسم المؤلف). الموقع منتديات كورة.

[٢٣] _ الرياضة والمجتمع: سلسلة كتب ثقافية شهرية. تأليف. امين انور الخولي يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب. الكويت.العدد(٢١٦) ص١١٠.

[٢٤] _ الرياضة في متاهات السياسة: د.كمال جميل الربضي.ط١. دار وائل.عمان.٢٠٠٣.ص١٧٤،١٧٥.

الخاتمة

بعد هذه الجولة العلمية في رحاب هذا البحث المتواضع توصلنا الى جملة من النتائج والتوصيات نلخصها فيما ياتي:

١. وجد الباحث ان الهدف من التجمعات في الاسلام بما فيها الرياضة هو التعارف والتقارب بين الافكار وقبول الآخر وحلحلة المشاكل، وكذلك نشر ثقافة التعايش بين الانسان. بغض النظر عن عرقه ولونه ودينه.

٢. شرعت الرياضة في الاسلام لتقوية الجسد ، وبناء شخصية متزنة سالمة من الامراض والعيوب، وكذلك للجهاد الدفاعي عن الدين والوطن ومنجزات الدولة، لا لترويع الآمنين والابرياء.

٣. أكد الأديان السماوية لا سيما المصلحون في الديانة المسيحية على أهمية الرياضة، واعتبروها جزءً لا يتجزء عن الروح والعقل.

٤. أن الرياضة أصبحت وسيلة فعالة في التصالح والتقارب بين جميع دول العالم، لاسيما الدول التي كانت بينها مشاحانات، وأضحت أداة تسخدم لتطبيع العلاقات بينها.

5. أرست الرياضة مبادئها وأهدافها السامية على جميع الأصعدة الاجتماعية والسياسية، وما يحدث من أعمال العنف والشغب هنا وهناك إنما تكون من قبل أناس لم يستوعبوا أهداف الرياضة.

التوصيات:

١. **يوصي البحث الهيئات والاتحادات الرياضية في العالم العربي والاسلامي والاجهزات الامنية والشرطة الاستفادة من النصوص الدينية(في الكتب السماوية) التي تشجّع روح التسامح والتعايش وقبول الآخر في تهدئة وتثقيف المشجعين وذلك عن طريق كتابة نصوص من مثل ما نكتبه في شاشات الدعاية الثابتة في الملاعب، وجدار الملاعب، والبالونات الهوائية في الاحتفالات والمهرجانات مثل هذه الاحاديث والآيات قال تعالى ﭽ ﭒ ﭓ ﭔ ﭕ ﭖ ﭗ ﭘ ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ ﭞ ﭟ ﭠ ﭡ ﭢ ﭣ ﭤ ﭥ ﭦ ﭧ ﭨ ﭩ ﭪ ﭫ ﭬ ﭭ ﭮﭼ[٢٥]. وقال تعالى ﭽ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ﯤ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨﭼ[٢٦]. وعن عبدالله بن مسعود(رضي الله عنه) قال: رسول الله(صلى الله عليه وسلم): ((سباب المسلم فسوق وقتاله كفر)) [٢٧]. وقال رسول الله(صلى الله عليه وسلم) أيضاً: ((ليس المؤمن بالطعان ولا العان ولا الفاحش ولا البذيء)) [٢٨].**

لأن معظم الناس بطبيعة حالهم ملتزمون بالنصوص الدينية ولايحيدون عنها. وكذلك يمكن كتابة ابيات شعرية وأقوال الحكماء والعظماء والرؤساء أيضا من التي تؤكد على السلم والسلام والأمان.

٢. **كتابة الشعارات والنصوص التي تبث روح التسامح على بطاقات تذاكر المباريات، وعلى متون الباصات التي تنقل اللاعبين والمشجعين.**

٣. **الاهتمام بالدروس الرياضية في كافة مراحل الدراسة، وتخصيص بعض المحاضرات لتثقيف الطلبة أثناء التشجيع في الملاعب، وتدريسهم المواد القانونية التي تنص على عقوبة القائمين باثارة الشغب والهلع في التجمعات.**

٤. **نشر رسوم كاريكاتيرية تحثّ على الحوار وعدم اثارة الفوضى والبلبلة والشعور بالمسؤولية تجاه ممتلكات الدولة يمكن تعليقها في جدران الملاعب والاماكن القريبة منها أو الجرائد والمجلات الرياضية.**

---

[٢٥] _ سورة آل عمران: (١٣٣–١٣٤).

[٢٦] _ سورة الحجرات: (١٠).

[٢٧] _ صحيح البخاري: كتاب(الايمان)، باب(سؤال جبريل النبي صلى الله عليه وسلم عن الايمان والاحسان)، رقم(٤٨):٢٨/١.

[٢٨] _ أخرجه الحاكم في المستدرك: شمس الدين أبو عبدالله محمد بن عبد الله، كتاب(الايمان)، رقم(٢٩):٥٧/١. وقال: الذهبي هذا الحديث صحيح على شرط الشيخين.

قائمة المصادر والمراجع

١. ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب، زاد المعاد عن هدي خير العباد، مؤسسة الرسالة_بيروت، ط٢، ١٤١٥هـ_١٩٩٤م.

٢. ابن منظور. محمد بن مكرم الأفريقي المصري(ت 711 :هـ)، لسان العرب، دار صادر، بيروت- لبنان، ط١، ١٤١٠هـ -١٩٩٠م

٣. امين انور الخولي، الرياضة والمجتمع، سلسلة كتب ثقافية شهرية، يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب. الكويت.العدد(٢١٦).

٤. البخاري، محمد بن اسماعيل أبو عبدالله الجعفي(ت/٢٥٦هـ)، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، دار ابن كثير، بيروت_لبنان، ط٣، ١٤٠٧هـ_١٩٨٧م.

٥. الحاكم، شمس الدين أبو عبدالله محمد بن عبد الله، المستدرك على الصحيحين، تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، دار الكتب العلمية، بيروت_لبنان، ط١، ١٤١١هـ_١٩٩٠م.

٦. الرازي، محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر، مختارالصحاح، تحقيق: محمود خاطر، مكتبة لبنان- بيروت، ١٤١٥ هـ- ١٩٩٥م.

٧. الروح الرياضية: (مقال).(دون ذكر اسم المؤلف). الموقع منتديات كورة، تاريخ الزيارة: ٢٠١٤/١٢/١٥.

٨. سمير عازار، المسوعة العلمية الشاملة، نوبليس، قسم الابحاث، بيروت_لبنان.

٩. شكرية خليل ملوخية، مدخل لتاريخ التربية الرياضية، دار المعارف، مصر، ١٩٧٨م.

١٠. الطبراني، ابو القاسم سليمان، المعجم الاوسط، تحقيق: طارق، عوض الله، دار الحرمين، القاهرة، ١٤١٥هـ.

١١. عباد يحى، التشجيع من الرياضة الى السياسة: مقال موقع العربي.

١٢. د.عبدالرزاق الطائي، التربية البدنية والرياضية في التراث العربي الاسلامي، ط١، دار الفكر- الاردن، ١٤١٩هـ- ١٩٩٩م.

١٣. العز بن عبدالسلام: القواعد الكبرى الموسوم قواعد الاحكام في إصلاح الأنام: تحقيق: نزيه كمال، وعثمان جمعة، دار القلم_دمشق، ط١، ١٤٢١هـ_٢٠٠٠م.

١٤. الفراهيدي، أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد، كتاب العين، تحقيق: د.مهدي المخزومي ود.إبراهيم السامرائي، دار ومكتبة الهلال، بيروت-لبنان.

١٥. د.كمال جميل الربضي، الرياضة في متاهات السياسة، ط١، دار وائل-عمان.

١٦. د.محمود داود .د.مكي خليل رؤية الشريعة الاسلامية للرياضة كضرورة لصحة الانسان (د.ط)، (د.ت).

١٧. د.محمود شلتوت، من توجيهات الاسلام، ط٧، دار الشروق، القاهرة، ١٩٨٣م.

١٨. مسلم بن حجاج، صحيح مسلم، تحقيق: محمد فؤاد، داراحياء التراث- بيروت.

ملخص البحث

من خلال هذا البحث سلطت الضوء على اهمية ومكانة الرياضة في الاسلام، وبيّنت من خلال النصوص القرآنية والاحاديث النبوية الشريفة أن للرياضة دوراً كبيراً في بناء روح الاخوة والتسامح بين الاديان ، وارساء السلام والسلم الاجتماعي بين المجتمعات. وهي وسيلة ناجحة وناجعة لتلاقى الافكار والثقافات المختلفة،وكذلك لها دور في توطيد العلاقات الدولية لاسيما في عصرنا الحاضر. وقد استفاد بعض الدول من النشاطات الرياضية في مراجعة علاقاتها مع الدول.

پوختەی توێژینەوە

لەم توێژینەوەیدا تیشکم خستووتە سەر گرنگی وپێگەی وەرزش لە ئاینی ئیسلام وئاینەکانی تر،بۆ ئەو مەبەستەش پشتم بە چەند دەقێك بەستووە، لە هەمان کاتدا ئەوەم خستووتە ڕوو کە وەرزش دەتوانێ ڕۆڵ بگێری لە پتەوکردنی ئاسایشی کۆمەلایەتی وئاشتبوونەوەی نێوان دەولەتەکان وزۆرێك لە ولاتان سوودیان لە وەرزش وەرگرتووە بە مەبەستی پێداچوونەوە وپاشگەزبوونەوە لەو پەیوەندییە خراپانەی کە هەیان بووە لە گەڵ ولاَتان ،وەرزش بۆتە دەستپێکیك بۆ ئاشتبوونەوەیان.

Research Summary

Through this research highlighted the importance and prestige of Islamic sports, and showed through Koranic texts and hadith that sports a large role in building the spirit of brotherhood and tolerance among religions, peace and social peace between communities and lay. It means a successful and effective for the convergence of different ideas and cultures, as well as her role in the consolidation of international relations, especially in the present era. Some of the state of sports activities in the review of its relations with the countries have benefited.

ظاهرة التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي من منظور الإسلام

د. محمد خالد مصطفى

جامعة صلاح الدين - أربيل

كلية العلوم الإسلامية

قسم الدراسات الإسلامية

المقدّمة

الحمد لله رب العالمين، الذي خلق الانسان في أحسن تقويم، وميزه عن سائر خلقه بالعقل الرزين، والصلاة والسلام على خير خلقه محمد(صلى الله عليه وسلم) المبعوث رحمة للعالمين، والهادي إلى الصراط المستقيم، وعلى آله الطيبين الطاهرين، وصحبه الغر الميامين، ومن تبعهم بإحسان إلى يوم الدين.

أما بعد..

فإنّ الرياضة من ضروريات الحياة وهي الوسيلة الرئيسة لحياة صحية مستقرة، فهي توفر للجسم قوته وتزيل عنه أمراضاً ومخلفات ضارة بطريقة طبيعية. قال ابن القيم(رحمه الله) في كتابه زاد المعاد: "أن الحركة هي عماد الرياضة، وهي تخلص الجسم من رواسب وفضلات الطعام بشكل طبيعي، وتعود البدن الخفة، والنشاط، وتجعله قابلاً للغذاء، وتصلب المفاصل، وتقوي الأوتار والرباطات، وتبعد جميع الأمراض المادية، وأكثر الأمراض المزاجية، إذا استعمل القدر المعتدل منها في دقة، فكل عضو له رياضة خاصة يقوى بها..." (١).

وقد اهتم الاسلام بالإنسان من حيث الروح والجسد، فوفر للروح حاجاتها وأسباب سعادتها، وفي نفس الوقت حث الانسان على الاهتمام بالجسد والاخذ بأسباب قوته وأسس بنائه، ومن النصوص الدالة على ذلك، قول النبيّ(صلى الله عيه وسلم): (المؤمن القوي خير وأحب إلى الله من المؤمن الضعيف وفي كل خير).

ولكن العنف والشغب والتصرفات الاجرامية أصبحت ظاهرة واسعة الانتشار في الملاعب الرياضية, وهذه الظاهرة لها صور متعددة ومختلفة، وفي كثير من الاحيان تتعدى حدود الملاعب الرياضية, فالكثير من الجماهير الرياضية أخذت تتصرف بعد الفوز أو الخسارة بطريقة غير حضارية عن طريق الاعتداء على الآخرين وإلحاق الأذى والضرر بهم أو بممتلكاتهم.

ونظراً لأهمية هذا الموضوع ارتأيت الكتابة فيه من الناحية الشرعية، واستقرّ الرّأي على أن يكون العنوان (ظاهرة التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي من منظور الاسلام).

مشكلة الدراسة:

لا يمكن انكار دور الرياضة في حياة الشعوب في العالم بحيث أصبحت جزءاً من حياتهم، ومحط أنظارهم، وباتت الشغل الشاغل من قبل الصحفيين وأجهزة الإعلام، وقد كثرت التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي في الآونة الأخيرة وتنوعت، بحيث أفسد المفهوم المثالي للرياضة، وجلب معها مشكلات كثيرة تمس المواطن والمؤسسات

---

(١) ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين(ت/٧٥١هـ)، زاد المعاد عن هدي خير العباد: مؤسسة الرسالة، بيروت _لبنان، ط٢٧، ١٤١٥هـ_١٩٩٤م: ٢٤٦/٤.

على حد سواء، وبالتالي أدّى ذلك إلى ظهور العديد من المنازعات التي تتطلب حسمها وبيان حكمها في الشريعة الإسلامية.

أهداف الدراسة:

تهدف الدراسة إلى إيجاد الأجوبة عن التساؤلات الآتية:

أولاً: هل الإسلام اهتم بالرياضة، وحث على ممارستها؟

ثانياً: ما هي أنواع التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي، وطبيعتها؟

ثالثاً: ما هو الحكم الشرعي للتصرفات الجرمية في المحيط الرياضي؟

رابعاً: هل هناك سبل لحل ومعالجة التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي من منظور الاسلام؟

خطة البحث:

قسمت البحث على أربعة مباحث على النحو الآتي:

المبحث الأول: حث الاسلام على ممارسة الرياضة.

المبحث الثاني: أنواع التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي. وهو على نوعين:

النوع الأول: التصرفات القولية.

النوع الثاني: التصرفات الفعلية.

المبحث الثالث: حكم التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي في الفقه الاسلامي.

المبحث الرابع: سبل معالجة هذه الظاهرة.

أسأل الله العلي القدير أن يعلمنا بما ينفعنا وان ينفعنا بما علمنا وأن يجعل عملنا خالصاً لوجهه الكريم، إنّه تعالى جواد كريم، وأن يغفر لي ما بدر مني من سهو أو خطأ أو نسيان آمين والحمد لله رب العالمين.

المبحث الأول

حثُ الاسلام على ممارسة الرياضة

لاريب أن الله سبحانه وتعالى خلق الإنسان من روح وجسد، وطبيعة هذا المخلوق البديع هو الحركة والعمل، والانتقال من مكان إلى آخر، ومعلوم أن جسد الانسان مركب من عظام ومفاصل وعضلات، تنقبض العضلات فتشد على العظام فتحركها، أو يتحرك عضو أو أكثر من الجسم أو الجسم كله، ولهذا فإنّ هذا الجسم إذا لم يحرك بشكل منظم ولم يستغل فيما خلقه الله تعالى له _وهو الحركة_ سيصيبه لامحالة الضعف، ومن ثم يحيطه الأمراض التي تؤدي به إلى الشلل والهلاك والتلف.

وتعد الرياضة أحد الأنشطة المهمة لتربية هذا الجسد، ولا يكاد يخلو مجتمع من المجتمعات منها وإن اخلفت الأشكال، بغض النظر عن درجة تقدم أو تخلف هذا المجتمع، ولقد عرف الانسان الرياضة منذ القدم بمختلف العصور والحضارات، وإن تفاوتت توجهات كل حضارة بشأنها، فبعض الحضارات اهتمت بالرياضة لاعتبارات عسكرية، والبعض الآخر مارست الرياضة لشغل أوقات الفراغ والترويح عن النفس، بينما وظفت الرياضة في مجتمعات أخرى كطريقة تربوية وبناء الشخصية الاجتماعية المتوازنة، وغير ذلك(٢).

وشريعة الاسلام كمال كلّها وقد تضمنت المصالح الدنيوية والسعادة الاخروية، وما من مصلحة دقّت أو جَلت قلت أو كثرت إلاّ وشرع الله سبحانه وتعالى من الأحكام ما يحققها، فهي كما يقول علماء أصول الفقه: "صالحة لكل زمان ومكان"(٣).

يقول العز بن عبدالسلام: "والشريعة كلها مصالح إما تدرأ مفاسد أو تجلب مصالح فإذا سمعت الله يقول (يا أيها الذين آمنوا) فتأمل وصيته بعد ندائه فلا تجد إلا خيرا يحثك عليه أو شرا يزجرك عنه أو جمعا بين الحث والزجر"(٤).

ويقول الشاطبي: "المقاصد أرواح الأعمال ... والشريعة مبنية على اعتبار المصالح"(٥).

ومن هذا المنطلق اهتم الاسلام بالرّياضة اهتماماً بالغاً وكبيراً، وذلك لما فيها من مصالح جمّة، فإنّها _كما قلنا_ تقوي النشاط الجسديّ، وكذلك تعطيه الحيوية والمناعة من العلل والأمراض، وتزيل المخلفات الضارة، وتقوي العضلات وتنشط الدورة الدمويّة و... (٦).

---

(٢) ينظر: د. فاروق عبد الوهاب، الرياضة صحة ولياقة بدنية: دار الشروق _القاهرة، ط١، ١٤١٦هـ_١٩٩٥م: ص٢٢، والخطيب، منذر هاشم، تاريخ التربية الرياضية، ط٢، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل _العراق: ٣٤، واحسان العارضي، فلسفة التربية الرياضية وفق المنظور الاسلامي، المؤتمر العلمي الثاني للشباب، العراق _النجف، ٢٠٠٨: ص١٢.

(٣)د. زياد محمد أحميدان، مقاصد الشريعة الاسلامية: مؤسسة الرسالة ناشرون، بيروت_لبنان، ط١، ١٤٢٥هـ_٢٠٠٤م:ص٥.

(٤) العز بن عبدالسلام، عز الدين بن عبد العزيز بن عبد السلام(ت/٦٦٠هـ)، القواعد الكبرى، الموسوم قواعد الأحكام في إصلاح الأنام: تحقيق: نزيه كمال حماد، وعثمان جمعة ضميرية، دار القلم، دمشق، ط١، ١٤٢١هـ_٢٠٠٠م: ٩/١.

(٥) الشاطبي، إبراهيم بن موسى بن محمد أبو اسحق الشاطبي(ت/٧٩٠هـ)، الموافقات في أصول الشريعة: شرحه وخرج أحاديثه: عبد الله دراز، وضع تراجمه: محمد عبدالله الدراز، خرج آياته وفهرس موضوعاته: عبد السلام عبد الشافي محمد، دار الكتب العلمية، بيروت ـ لبنان، ط٣، ١٤٢٤هـ_٢٠٠٣م: ٣٤٤/٢.

(٦) ينظر: محمود داود الربيعي وآخرون، أثر رياضة الجري على مستوى الكولسترول في الدم، مجلة دراسات العلوم التربوية _الجامعة الأردنية، المجلد(٣٠)، العدد(٢)، ٢٠٠٣م.

يقول ابن القيم: " من المعلوم افتقارُ البدن فى بقائه إلى الغذاء والشراب، ولا يَصير الغذاءُ بجملته جزءاً من البدن، بل لا بد أن يبقى منه عند كل هضم بقية ما، إذا كثرتْ على ممر الزمان اجتمع منها شىء له كميةٌ وكيفية، فيضُرُّ بكميته بأن يسد ويُثقلَ البدن، ويُوجبَ أمراضَ الاحتباس، وإن استفرغ تأذَّى البدن بالأدوية، ... والحركةُ أقوى الأسباب فى منع تولُّدِها، فإنها تسخّن الأعضاء، وتسيل فضلاتِها، فلا تجتمعُ على طول الزمان، وتعوِّدُ البدنَ الخفة والنشاط، وتجعلُه قابلاً للغذاء، وتصلِّب المفاصِل، وتقوِّى الأوتارَ والرباطاتِ، وتؤمن جميعَ الأمراض المادية وأكثر الأمراض المِزاجية إذا استعمِلَ القدرُ المعتدل منها في وقته، وكان باقي التدبير صواباً"(٧).

والأدلة على ذلك كثيرة منها:

أولاً: أنّ كثيراً من العبادات التي فرضها الله سبحانه وتعالى على الانسان لا تخلو من حركة ورياضة، فالسعي إلى المساجد من أجل الصلوات فيها حركة ونشاط، والصلاة نفسها فيها قيام وركوع وسجود وجلوس، وكذلك حج بيت الله فيه سعي وطواف ورمي، وغير ذلك(٨).

ثانياً: خلق الله سبحانه وتعالى الانسان لعمارة الأرض، بقوله الكريم: ﭽ ﯴ ﯵ ﯶ ﯷ ﯸﭼ(٩). وضعيف الجسد لا يتمكن من امتثال هذا الأمر، لأن عمارة الأرض يتطلّب القوّة والنشاط وصّحة البدن، والرياضة وسيلة إلى ذلك.

ثالثاً: جعل الله سبحانه وتعالى إعداد القوّة البدنية وسيلة لحماية الدّين بقوله جلّ جلاله: ﭽﯗ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣﭼ(١٠). والمراد من القوّة في هذه الآية هو ما بيّنه حديث عقبة بن عامر(رضي الله عنه) قال: سمعت رسول الله(صلى الله عليه وسلم) وهو على المنبر يقول: ((وأعدّوا لهم ما استطعتم من قوّة، ألا إنّ القوّة الرمي، ألا إنّ القوّة الرمي، ألا إنّ القوّة الرمي)) (١١).

رابعاً: قوله(صلى الله عليه وسلم): ((المؤمن القويّ خير من المؤمن الضعيف، وفي كلّ خير، احرص على ما ينفعك واستعن بالله، ...)) (١٢). فالنبي الكريم(صلى الله عليه وسلم) في هذا الحديث يأمر المسلمين بالقوّة البدنية والوسيلة إلى تقوية البدن إنّما تكون من خلال أنواع الرياضات.

خامساً: حثه (صلى الله عليه وسلم) على ممارسة أنواع كثيرة من الرياضات والتأكيد عليها، بل إنّ النبيّ الأكرم مارس بنفسه بعض انواع الرياضات، فعلماء السيرة النبوية الذين وصفوا صفته _الخلقية_ الظاهرة يدلّ دلالة واضحة على أنّه (صلى الله عليه وسلم) كان رياضياً _إن صحّ التعبير_، فمن بين تلك الأوصاف ذكروا:

---

(٧) ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين(ت/٧٥١هـ)، زاد المعاد عن هدي خير العباد: مؤسسة الرسالة، بيروت _لبنان، ط٢٧، ١٤١٥هـ_١٩٩٤م: ٢٤٦/٤.

(٨) ينظر: مها الأنصاري، علاقة الصلاة مع الحالة الصحيّة: رسالة ماجستير، جامعة بغداد _العراق، كلية التربية الرياضية، ٢٠٠٠م.

(٩) سورة هود، من الآية: ٦١.

(١٠) سورة الانفال، من الآية: ٦٠.

(١١) رواه مسلم في صحيحه: كتاب(الامارة)، باب(فضل الرمي والحث عليه وذم من علمه ثم نسيه)، رقم(٥٠٥٥): ٥٢/٦.

(١٢) رواه مسلم في صحيحه: كتاب(القدر)، باب(الأمر بالقوّة وترك العجز)، رقم(٢٧٤٣): ٥٦/٨.

أنه(صلى الله عليه وسلم)كان "حسن الجسم، بعيد ما بين المنكبين، سواء الصدر والبطن، قليل لحم العقب، وكان إذا مشى كأنما تطوى له الأرض"[١٣].

والأحاديث التي وردت في حثه (صلى الله عليه وسلم) على ممارسة الرياضات كثيرة، وسوف نذكر فيما يأتي بعض تلك الرياضات حسب ورودها في السنة النبوية المطهرة:

النوع الأول: العدو والمسابقة: وهو الركض وسرعة المشي، وهذا النوع من الرياضة يقويّ الجسم والعضلات، ويعطيه نشاطاً وصحة، والتدريب على هذا النوع من الرياضة كان يساعد على الصمود في الجهاد ونشر الدعوة في البلدان البعيدة، والدليل على وجود هذه الرياضة هو الحديث الذي روته أمّ المؤمنين عائشة(رضي الله عنها) حينما كانت مع النبي(صلى الله عليه وسلم) في سفر، حيث قالت: لم أحمل اللحم ولم أبدن فقال(صلى الله عليه وسلم لأصحابه) ((تقدّموا))، فتقدموا، ثم قال: ((تعالي أسابقك)) فسابقته فسبقته على رجلي، فلما كان بعد خرجت معه في سفر، فقال لأصحابه: ((تقدّموا))، فتقدموا، ثم قال: ((تعالي أسابقك)) ونسيت الذي كان، وقد حملت اللحم، فقلت كيف أسابقك يا رسول الله وأنا على هذه الحال، فقال: ((لتفعل))، فسابقته فسبقني، فقال: ((هذه بتلك السبقة)) [١٤].

النوع الثاني: المبارزة، أو اللعب بالسلاح: وهو التدريب بالسيف، فكانت هذه الرياضة معروفة، وكانت المبارزة تتقدم الحروب في تلك العصور، فكان من عاداتهم أن يتقدم من الجيشان المتحاربان نفر للمبارزة أمام الجيش، وقد ورد الدليل على هذه الرياضة في السنة النبوية، من ذلك رقص الحبشة الذي رآه النبيّ(صلى الله عليه وسلم) في المسجد، وكان عبارة عن حركات رياضية بالسيوف تصاحبها السهام، فقد روى أبو هريرة(رضي الله عنه) حيث قال: بينما الحبشة يلعبون عند رسول الله(صلى الله عليه وسلم) بحِرابهم إذ دخل عمر بن الخطّاب فأهْوَى إلى الْحَصْبَاءِ يحصبهم بها فقال له رسول الله(صلى الله عليه وسلم) ((دعهم يا عمر)) [١٥].

النوع الثالث: ركوب الخيل، أوالفروسية: وهو رياضة يقصد بها التحكم في ركوب الخيل، وكانت منتشرة بين الشعوب، ولما جاء الاسلام اهتمّ به اهتماماً خاصاً، وذلك لأن ممارسة هذه الرياضة لها أهمية كبيرة في حالتي الحرب والسلم، وقد ذكر القرآن الكريم مبيناً أهمية كلتا الحالتين، قال تعالى: چگ گچ أي ضبحت بأرجلها، چگ گچ أي قدحت بحوافرها الحجارة فأورت ناراً، چگ گچ أي صبحت القوم بغارة، چں ںچ أي أثارت بحوافرها التراب، چڈ ڈ ڎچ[١٦]. أي فوسطن بذلك المكان جميعهن[١٧]. وقال تعالى: چڈ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ڤچ[١٨].

(١٣) ينظر: محيي الدين بن شرف النووي(ت/٦٧٦هـ)، تهذيب الأسماء واللغات: دار الفكر، بيروت _لبنان، تحقيق: مكتب البحوث والدراسات، ط١، ١٩٩٦م: ١/ ٢٥ و٢٦، وابن كثير، الحافظ أبو الفداء اسماعيل بن كثير الدمشقي(ت/٧٧٤هـ)، الفصول في سيرة الرسول صلى الله عليه وسلم: تحقيق: محمد العيد الخطراوي ومحيي الدين مستو، دار ابن كثير _بيروت، ط٤، ١٤٠٥هـ_١٩٨٥م: ٣٢.

(١٤) رواه أبوداود في سننه: كتاب(الجهاد)، باب(في السبق على الرجل)، رقم(٢٥٨٠): ٢/ ٣٣٤، ورواه النسائي في سننه: كتاب(عشرة النساء)، باب(مسابقة الرجل زوجته)، رقم(٨٩٤٥): ٣٠٤/٥. والحديث صحيح، صححه الألباني.

(١٥) رواه مسلم في صحيحه: كتاب(صلاة العيدين)، باب(ما يقرأ به في صلاة العيدين)، رقم(٨٩٣): ٦٠٩/٢.

(١٦) سورة العاديات، الآيات: ١، ٢، ٣، ٤، ٥.

(١٧) ابن كثير، الحافظ أبو الفداء اسماعيل بن كثير الدمشقي(ت/٧٧٤هـ)، تفسير القرآن العظيم، دار الفكر، بيروت _لبنان، ١٤٠١هـ.: ٥٤٢/٤.

(١٨) سورة النحل، الآية: ٨.

وقد روى عبدالله بن عمر(رضي الله عنهما) أنّه قال: إنّ رسول الله(صلى الله عليه وسلم) سابق بين الخيل التي أضمِرت من الحفياء[١٩]، وأمدها ثنيّة الوداع[٢٠]، وسابق بين الخيل التي لم تضمر من الثنيّة إلى مسجد بني زريق، وأنّ عبد الله بن عمر كان فيمن سابق بها[٢١].

النوع الرابع: الرماية: حثّ النبيّ(صلى الله عليه وسلم) على هذه الرياضة، وقد ورد في ذلك أحاديث كثيرة، منها: الحديث الذي ذكرناه سابقاً وهو قوله(صلى الله عليه وسلم): ((وأعدّوا لهم ما استطعتم من قوّة، ألا إنّ القوّة الرمي، ألا إنّ القوّة الرمي، ألا إنّ القوّة الرمي)) [٢٢]. ومنها ما رواه سلمة بن الأكوع (رضي الله عنه) قال مرّ النبي(صلى الله عليه وسلم) على نفر من أسْلَمَ ينتضلون فقال النبي(صلى الله عليه وسلم): ((ارموا بني إسماعيل فإن أباكم كان راميًا، ارموا وأنا مع بني فلان)) قال: فأمسك أحد الفريقين بأيديهم فقال رسول اللّه(صلى الله عليه وسلم): ((ما لكم لا ترمون؟)) قالوا: كيف نرمي وأنت معهم، فقال النبي(صلى الله عليه وسلم): ((ارْمُوا فأنا معكم كلكم)) [٢٣].

النوع الخامس: السباحة: وهذه الرياضة لها فوائد كثيرة للجسم، فتكسب الجسم المرونة والقوة وسرعة الحركة، كما أنّها تقي الانسان من الغرق. وقد ورد في السنة ما يدلّ على اهتمام الرسول(صلى الله عليه وسلم) بها، من ذلك: ما رواه عطاء بن أبي رباح قال رأيت جابر بن عبد الله وجابر بن عمير الأنصاريين (رضي الله عنهم) يرتميان، فمل أحدهما فجلس، فقال له صاحبه: أجلست، أما سمعت رسول الله(صلى الله عليه وسلم) يقول: ((كل شيء ليس من ذكر الله فهو سهو ولهو إلا أربع مشي الرجل بين الغرضين وتأديبه فرسه وتعلمه السباحة وملاعبته أهله)) [٢٤].

نكتفي بهذا القدر، وهناك أنواع أخرى من الرياضات التي ورد ذكرها في كتب الحديث والسنة والسيرة النبوية المطهرة، منها: (المصارعة، ورفع الأثقال، والقفز) وما إلى ذلك من الرياضات التي كانت موجودة في ذلك العصر.

---

(١٩) الحفياء: هو موضع خارج المدينة المنورة ويبعد عنها خمسة أميال. ينظر: عبدالله بن عبدالعزيز البكري الاندلسي، معجم ما استعجم من أسماء البلاد والمواضع: تحقيق: مصطفى السقا، عالم الكتب، بيروت _لبنان، ط٣، ١٤٠٣هـ.: ٤٥٨/١، ومحيي الدين أبو زكريا بن شرف النووي(ت/٦٧٦هـ)، شرح النووي على صحيح مسلم: ضبطه وصححه: محمد عبد العزيز الخالدي، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان، ط١، ١٤١٦هـ_١٩٩٩م: ١٤/١٣.

(٢٠) ثنية الوداع: هي مكان قريب من المدينة المنورة، وتقع على يمينها، ومشرفة عليها، وكان موضع لتوديع المسافرين. ينظر: ياقوت الحمويّ، شهاب الدين أبو عبد الله(ت/ ٦٢٦هـ)، معجم البلدان: دار صادر، بيروت _لبنان، ط٨، ٢٠١٠م: ٨٦/٢.

(٢١) متفق عليه: رواه البخاري في صحيحه: كتاب(الصلاة)، باب(هل يقال مسجد بني فلان)، رقم(٤١٠): ١٦٢/١، ومسلم في صحيحه: كتاب(الامارة)، باب(المسابقة بين الخيل وتضميرها)، رقم(٤٩٥٠): ٣٠/٦.

(٢٢) رواه مسلم في صحيحه: كتاب(الامارة)، باب(فضل الرمي والحث عليه وذم من علمه ثم نسيه)، رقم(٥٠٥٥): ٥٢/٦.

(٢٣) رواه البخاري في صحيحه: كتاب(الجهاد والسير)، باب(التحريض على الرمي)، رقم(٢٧٤٣): ١٠٦٢/٣.

(٢٤) رواه البيهقي في السنن الكبرى: كتاب(السبق والرمي)، باب(التحريض على الرمي)، رقم(١٩٥٢٥): ١٥/١٠.

المبحث الثاني

أنواع التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي

وهو على نوعين:

النوع الأول: التصرفات القولية.

النوع الثاني: التصرفات الفعلية.

قبل الشروع في بيان التصرفات الجرمية القولية والفعلية في المحيط الرياضي يتحتم علينا بيان مدلول لفظ الجريمة عند علماء اللغة والفقه الاسلامي.

فالجريمة في اللغة: مأخوذة من مادة (ج ر م) الذي يأتي بمعنى: كسب وقطع، والجرم: مصدر، واسم الفاعل منه: جارم وهو الذي يجرم نفسه وقومه شراً، كما تعني التعدي والذنب، فالجريمة والجارم بمعنى: الكاسب، وأجرم فلان أي: اكتسب الاثم، ورجل جريم وامرأة جريمة أي ذات جرم أي جسم، وجرم الصوت: جهارته، تقول: ما عرفته إلا بجرم صوت، والجريمة تعني الجناية والذنب[٢٥].

أمّا فقهاء الشريعة فقد تعددت عباراتهم في تعريف الجريمة وكلها تدور حول معنى واحد وهو: أنّ الجريمة أو الجرائم "محظورات شرعية زجر الله عنها بحد أو تعزير، ولها عند التهمة حال استبراء تقتضيه السياسة الدينية، ولها عند ثبوتها وصحتها حال استيفاء توجبه الأحكام الشرعية"[٢٦].

ومن ثمّ فإنّ الجرائم التي تحدث في المحيط الرياضي أصبحت ظاهرة تعاني منها أغلب الملاعب الرياضية في العالم، فلا تتوقف عند حدود ملعب معين أو دولة معينة، وانتشرت انتشاراً واسعاً بحيث لاتوجد بلد أو مجتمع سلمت منها، وهي لا تنحصر في نوع واحد بل تعدّدت أشكالها وأنواعها، وبعد البحث والنظر تبيّن أن جميع تلك الجرائم لاتخرج من حالتين، فهي إمّا جرائم قولية كالسب والشتم وما شاكل ذلك، وإمّا جرائم فعليّة كالضرب والقتل وما إلى ذلك.

وفيما يأتي سوف نفصّل القول في الحالتين المذكورتين.

النوع الأول: التصرفات الجرمية القولية

ونقصد بها: الألفاظ والعبارات المسيئة الجارحة التي يستخدمها الجمهور والأنصار واللاعبين والمدربين ورؤساء الأندية أو الاعلاميين أو غيرهم داخل الملاعب أو خارجها أو في وسائل الاعلام، ويصدق هذا أيضاً على الكتابات في الجرائد أو في غيرها، أو الشعارات التي ترفع على اللافتات، وغير ذلك من الاقوال والكتابات، وكذلك يدخل تحت هذ النوع الإشارات التي تؤذي المقابل بشكل من الأشكال.

إذاً التصرفات الجرمية القولية يتنوع إلى أنواع متعدّدة وهي:

القذف والسبّ والشتم، أو التفوه بكلمات نابية وبذيئة.

تحريض الغير على استعمال العنف والخشونة أو ارتكاب الجريمة.

---

(٢٥) ينظر: ابن منظور، محمد بن مكرم بن منظور الأفريقي المصري(ت٧١١هـ)، لسان العرب: دار صادر، بيروت_لبنان، ط٣، ١٤٢٢هـ_١٩٩٤م: مادة (ج ر م): ٩١/٢١، والجوهري، إسماعيل بن حماد، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية: تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين_بيروت، ط٤، ١٤٠٧هـ_١٩٨٧م: ١٨٨٥/٥. -

(٢٦) الماوردي، أبو الحسن على بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الأحكام السلطانية، دار الكتب العلمية، بيروت_لبنان: ص٢٧٣.

الاعتراض غير المشروع على قرارات الحكام.

استخدام الأغاني والأهازيج الاستفزازية التي تثير غضب اللاعبين والجمهور.

الإشارات الحركية الغير اللائقة التي يقصد بها اهانة المقابل والحط من شأنه واستفزازه.

الكتابات والشعارات المسيئة التي ترفع على اللافتات أو التي تثير غضب المقابل.

كتابة المقالات في الجرائد والمجلات التي تتضمن نوعاً من أنواع العنف وتدخل تحت طائلة الجرائم.

استعمال الأنواع المذكورة من الجرائم القولية في وسائل الاعلام المرئي والمسموع.

ويعدّ هذه الأنواع جرائم قوليّة بالنسبة لجميع الأصناف في المحيط الرياضي من الجمهور والأنصار واللاعبين والمدربين ورؤساء الأندية والاداريين والاعلاميين وغيرهم.

النوع الثاني: التصرفات الجرمية الفعلية.

ونقصد به: كلّ تصرف ينتج عنه ضرراً مادياً على النفس ضرباً كان التصرف أم قتلاً، أو ضرراً مادياً على الممتلكات العمومية، أو الخاصة باللاعبين أو الجمهور والمناصرين أو غيرهم، سواء كان هذا الضرر المادي على الممتلكات تخريب وتحطيم المنشآت، أو إضرام النار في المباني ووسائل النقل أو غير ذلك، وسواء كانت الممتلكات حكومية، أو خاصة باللاعبين أو المناصرين أو غيرهم.

إذن التصرفات الجرمية الفعلية يتنوع إلى أنواع متعددة وهي:

الاعتداء على النفس بالضرب أو القتل، سواءً كان الاعتداء على اللاعبين أو الحكام أو المدربين والاداريين أو رجال الشرطة والأمن أو الجمهور أو غيرهم. وسواء كان هذا الاعتداء بآلة قاتلة كالسلاح أو السكين، أو الحجارة أو بآلة غير قاتلة.

الاعتداء على الممتلكات العامة والخاصة بالتخريب، وهذا النوع له صور متعددة منها: كسر الممتلكات الخاصة أو مرافق الملاعب والمؤسسات العمومية داخل الملاعب، أو خارجها من وسائل النقل أو المراكز التجارية في الشوارع والساحات العامة، ومنها أيضاً إشعال النار في هذه الممتلكات _العامة والخاصة_.

سرقة الممتلكات العامة والخاصة وسلبها ونهبها، سواء كان داخل الملاعب أو خارجها.

سدّ الطرق العامة، وذلك بالتحشد الجماهيري، أو بوضع الموانع، أو إضرام النار فيه وذلك لإعاقة المرور، سواءً كان القصد منه الشغب إو إعاقة تحرك قوات الأمن أو غير ذلك.

ويعدّ هذه الأنواع جرائم فعلية بالنسبة لجميع الأصناف في المحيط الرياضي من الجمهور والأنصار واللاعبين والمدربين ورؤساء الأندية والاداريين والاعلاميين وغيرهم.

المبحث الثالث

حكم التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي في الفقه الاسلامي

تعدّ الجريمة ظاهرة اجتماعية عاصرت جميع المجتمعات قديمًا وحديثاً، والسبب في ذلك عائد إلى الانسان نفسه، وذلك لأن الله سبحانه وتعالى خلق الانسان خلقاً غير معصوم، وهذا هو علة الاختبار والامتحان، فليس من الحكمة اختبار المعصوم، وهذه الصفة _أي عدم العصمة أو النقص والتقصير وعدم الكمال_ لا ينفك عن الانسان بحال من الأحوال، ولم يستثنى من ذلك إلاّ الأنبياء والمرسلون(عليهم أفضل الصلاة وأتم التسليم).

ولكن هذا لا يعني أن الله سبحانه وتعالى ترك الانسان سدى يتصرف على هواه كيف شاء ومتى شاء، بل نهاه عن الاجرام والتعدي على حقوق الآخرين، وجعل ذلك جزءاً من التكليف، ووضع لمحاسبته على تصرفاته الاجرامية _القولية والفعلية_ عقوبات في الدنيا، وميزاناً لا يغادر صغيرة ولا كبيرة في الآخرة، فحرم الجريمة بجميع أشكالها وأنواعها، وهذا هو أحد المقاصد الأساسية للتشريع الاسلامي.

وقد ورد في ذلك آيات كثيرة من الذكر الحكيم، منها:

١. قال تعالى: چﭬ ﭭ ﭮ ﭯ ﭰ ﭱ ﭲ ﭳچ[٢٧].
٢. وقال تعالى: چﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﮜ ﮝ ﮞچ[٢٨].
٣. وقال تعالى: چﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ﯤ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ﯬچ[٢٩].
٤. وقال تعالى: چﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﮇچ[٣٠].
٥. وقال تعالى: چﭗ ﭘ ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ ﭞ ﭟ ﭠ ﭡ ﭢ ﭣچ[٣١].
٦. وقال تعالى: چﯢ ﯣ ﯤ ﯥچ[٣٢].

نكتفي بهذا القدر، وهناك آيات أخرى كثيرة وردت في تحريم الجريمة والاجرام والاعتداء على الآخرين، وأيضاً وردت أحاديث نبوية في تحريم الجريمة.

ومن ثم فإن العقوبة في الفقه الاسلام التي تترتب على الجرائم تختلف وتتفاوت باختلاف حجم الجريمة وجسامتها، وبعد بيان أنواع الجرائم التي تحدث في المحيط الرياضي بنوعيها القولية والفعلية نشرع في بيان الحكم الشرعي في الفقه الاسلامي فنقول:

إنّ الجرائم التي تقع في المحيط الرياضي كثيرة ومتنوعة، ولكنها لا تخرج عن التصنيف الثلاثي الذي وضعه فقهاء الإسلام، وتفصيل ذلك فيما يأتي:

الصنف الأوّل: جرائم الحدود.

---

(٢٧) سورة ق، الآية: ١٨.

(٢٨) سورة الكهف، الآية: ٤٩.

(٢٩) سورة هود، الآية: ٥٢.

(٣٠) سورة النمل، الآية: ٦٩.

(٣١) سورة السجدة، الآية: ٢٢.

(٣٢) سورة القمر، الآية: ٤٧.

والحدود كما يقول الماوردي: "هي عقوبات زجر الله بها العباد عن ارتكاب ما حظر، وحثهم بها على امتثال ما أمر، وفي تسميتها حدوداً تأويلان، أحدهما: لأن الله تعالى حدها وقدرها فلا يجوز لأحد أن يتجاوزها فيزيد عليها أو ينقص منها، والتأويل الثاني: أنها سميت حدوداً لأنها تمنع من الإقدام على ما يوجبها مأخوذاً من حد الدار لأنه يمنع من مشاركة غيرها"(٣٣).

وجرائم الحدود في الفقه الاسلامي محدودة وهي سبعة جرائم: (الزنا، والقذف، والشرب _أي شرب الخمر_، والسرقة، والحرابة، والردة، والبغي).

والجرائم التي تقع في المحيط الرياضي _الآنفة الذكر_ والتي تصنف تحت هذا الصنف، أي جرائم الحدود هي: (القذف، والسرقة)، وحكمهما في الفقه الاسلامي هي ما يأتي:

أولاً: حكم القذف: (القذف هو اتهام الغير بالزنى) وحكمه هو جلد القاذف ثمانين جلدة، وعدم قبول شهادته في المحاكم، واحتسابه في زمرة الفاسقين(٣٤).

قال الله تعالى: چڑ ژ ک ک ک ک گ گ گ گ گ گ ڳ ڳ ڳ ڱ ڱ ڱ ں ںچ(٣٥).

فمن قذف بريئاً وتوفرت الشروط المطلوبة فيه وانتفى الموانع فعليه الحدّ المذكور في الآية الكريمة.

ثانياً: حكم السرقة: هو قطع يد السارق(٣٦).

قال الله تعالى: چٺ ٺ ٺ ٿ ٿ ٿ ٿ ٹ ٹ ٹ ٹ ڤ ڤ ڤچ(٣٧).

فإذا ثبتت السرقة على السارق وتوفر فيه شروط السرقة، وبلغ المال الحد المحدد في الشريعة ثبت الحد.

الصنف الثاني: جرائم القصاص والدية.

وهي تلك الجرائم التي يكون الاعتاء فيه على النفس بزهق روح المجني عليه أو بجراحه أو قطع أطرافه، وتكون العقوبة القصاص أو الدية.

والقصاص: هو أن يفعل بالجاني مثل فعله بالمجني عليه، فيقتل أو يقطع طرفه. وأما الدية: فهي المال الواجب في الجناية على النفس أو على ما دون النفس بشروطها المقررة في الفقه الاسلامي(٣٨).

---

(٣٣) الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن حبيب البصري(ت/٤٥٠هـ)، الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي: وهو شرح مختصر المزني، تحقيق: الشيخ علي محمد معوض والشيخ عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان، ط١، ١٤١٩هـ_١٩٩٩م: ١٨٤/١٣.

(٣٤) ينظر: تقي الدين أبو بكر بن محمد الحسيني الحصيني الدمشقي الشافعي، كفاية الأخيار في حل غاية الاختصار: تحقيق: علي عبدالحميد بلطجي ومحمد وهبي سليمان، دار الخير _دمشق، ط١، ١٩٩٤م: ٤٧٣/١.

(٣٥) سورة النور، الآية: ٤.

(٣٦) ينظر: كفاية الأخيار في حل غاية الاختصار: ٤٨٣/١

(٣٧) سورة المائدة، الآية: ٣٨.

(٣٨) ينظر: كفاية الأخيار في حل غاية الاختصار: ٤٥٥/١.

والجرائم التي تقع في المحيط الرياضي _الآنفة الذكر_ والتي تصنف تحت هذا الصنف، أي جرائم القصاص والدية هي: (القتل العمد، والقتل شبه العمد، والقتل الخطأ، والجرح، وقطع طرف من أطراف المجني عليه عمداً أو خطأ، وكذلك إتلاف مال الغير بالغصب أو النهب أو الكسر أو الاحراق، أو بشكل آخر من أشكال الاتلاف)، وحكمهما في الفقه الاسلامي هي ما يأتي:

فالقتل وقطع الأطراف عمداً تجب فيه القصاص وهو حق للمجني عليه فله أو لأولياء القتيل أن يقتصوا من الجاني، ولهم أن يعفو عنه مقابل الدية أو مجاناً. أما غير العمد فتجب فيه الدية بشروطه في الفقه الاسلامي(٣٩).

أما اتلاف الاموال العامة والخاصة بأي نوع من أنواعه فإنّه يجب فيه التعويض. قال تعالى: ﭽﮏ ﮐ ﮑ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜﭼ(٤٠). وقال تعالى: ﭽﮯ ﮰ ﮱ ﯓ ﯔ ﯕ ﯖ ﯗ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ﯤ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯ ﯰ ﯱ ﯲ ﯳ ﯴﭼ(٤١).

الصنف الثالث: جرائم التعازير.

وهي: المحظورات الشرعية التي ليس لها عقوبة مقدرة من الشرع الاسلامي، مثل الخلوة بأجنبية وأكل الربا وخيانة الامانة ونحو ذلك(٤٢).

والجرائم التي تقع في المحيط الرياضي _الآنفة الذكر_ والتي تصنف تحت هذا الصنف، أي جرائم التعازير هي: (جميع أنواع السب والشتم والألفاظ النابية التي تمس كرامة المقابل بأي نوع من أنواعه سواء كان باللفظ أو بالكتابة أو على اللافتات أو كان في وسائل الاعلام المقروء والمسموع والمرئي، أو أي جريمة أخرى لم يحدّد الشارع لها عقوبة محمدودة معينة)، وحكمهما في الفقه الاسلامي هي ما يأتي:

إنّ العقوبة في جرائم التعازير غير محدودة بل هي متروكة لنظر الإمام والحاكم والقاضي، فهو الذي يقدر عقوبة التعزير، وبالتأكيد فإنّ عقوبة التعزير لا يجوز أن يُصدَر عن الهوى، وإنما يلاحظ جسامة الجريمة وظروفها ومقدار ضررها، وحال الجاني من كونه من ذوي المروءات، أو من ذوي السوابق والاجرام، وما يتم به انزجار الجاني وعدم عودته الى مثل فعله في المستقبل، ويجب التعزير على كل بالغ عاقل إذا ارتكب شيئاً من جرائم التعزير سواء كان ذكراً أو أنثى، مسلماً كان أو كافراً، أما الصبي العاقل فيعزر تأديباً لا عقوبة(٤٣).

---

(٣٩) ينظر: المصدر السابق: ٤٥٥/١.

(٤٠) سورة البقرة، من الآية: ١٧٩.

(٤١) سورة المائدة، الآية: ٤٥.

(٤٢) ينظر: ابن تيمية، أحمد عبد الحليم شيخ الاسلام بن تيمية الحراني الدمشقي(ت/٧٢٨هـ)، السياسة الشرعية في اصلاح الراعي والرعية، دار المعرفة، بيروت _لبنان: ص١١٩—١٢٠، وابن عابدين خاتمة المحققين(ت/١٢٥٢هـ)، ردّ المحتار على الدرّ المختار شرح تنوير الأبصار: دراسة وتحقيق: الشيخ عادل أحمد عبد الموجود، والشيخ علي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان، ط١، ١٤١٥هـ_١٩٩٤م: ٢٥١/٣.

(٤٣) ينظر: برهان الدين أبي الوفاء إبراهيم ابن الإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن فرحون اليعمري، تبصرة الحكام في أصول الأقضية ومناهج الأحكام، تحقيق: خرج أحاديثه وعلق عليه وكتب حواشيه: الشيخ جمال مرعشلي، دار الكتب العلمية، لبنان _بيروت، ١٤٢٢هـ_٢٠٠١م: ٢٦٤/٢، والسياسة الشرعية في اصلاح الراعي والرعية: ص١٢٠، وردّ المحتار على الدرّ المختار: ٢٦٠/٣.

المبحث الرابع
سبل معالجة هذه الظاهرة

إنّ التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي أصبحت ظاهرة عالمية ومشكلة خطيرة ومدمرة تهدد حياة الشعوب وأمنها واستقرارها، وذلك بسبب انتشارها الواسع في الملاعب الرياضية ومحيطها، وأضحت مشكلة جسيمة تواجهها الرياضة نفسها في الوقت الحاضر فباتت تصاحب معظم الأنشطة والمسابقات الرياضية، فأبعدتها عن قيمتها وأهدافها السامية والنبيلة، وقيمها الرائعة، وخصائصها المتعة.

ولمعالجة هذه الظاهرة والحدّ من خطورتها يجب التأكيد والعمل على الجانب الديني والشرعي والقانوني والنفسي والاجتماعي، فالرياضة ليست بمعزل من هذه النواحي.

أمّا من الناحية الدينية:

فتعدّ التوعية الدينيّة من أهم السبل التي يمكن من خلالها السيطرة على هذه الظاهرة والحدّ من خطورتها، فالجريمة بجميع أنواعها وأشكالها، وفي جميع الأماكن والأوقات تناقض القيم والمبادئ الدينية مهما كان الدافع من وراء تلك الجريمة.

ويكون التوعية الدنية من خلال خطب الجمعة في المساجد، فالمسجد بالإضافة إلى كونه دار عبادة يُعد مدرسة تربوية تمارس فيه التربية والتعليم، فهي مدرسة النبوة، وتكون التوعية أيضاً بإلقاء دروس الوعظ والارشاد في المساجد وفي غيره، وفي جيع وسائل الإعلام المقروء والمسموع والمرئي، وعبر شبكة الانترنيت، وغير ذلك.

والتأكيد من خلال التوعية الدينية على الآيات والأحاديث التي تدعو إلى السلم والأخوة والتعاون على الخير، ونبذ الظلم والطائفية والعنصرية والحقد والضغينة تجاه الآخر، منها:

قوله تعالى: ﭽ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯ ﯰ ﯱ ﯲ ﯳ ﯴ ﯵ ﯶ ﯷ ﯸ ﯹ ﯺ ﯻ ﭼ[٤٤].

وقوله تعالى: ﭽ ﮨ ﮩ ﮪ ﮫ ﮬ ﮭ ﮮ ﮯ ﮰ ﮱ ﯓ ﯔ ﯕ ﯖ ﯗ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ﯤ ﯥ ﭼ[٤٥].

وقوله تعالى: ﭽ ﭑ ﭒ ﭓ ﭔ ﭕ ﭖ ﭗ ﭘ ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ ﭞ ﭟ ﭠ ﭡ ﭢ ﭣ ﭤ ﭥ ﭦ ﭧ ﭨ ﭩ ﭪ ﭫ ﭬ ﭭ ﭮ ﭯ ﭰ ﭱ ﭲ ﭳ ﭴ ﭵ ﭶ ﭷ ﭸ ﭹ ﭺ ﭻ ﭼ ﭽ ﭾ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﮜ ﮝ ﭼ[٤٦].

وقوله(صلى الله عليه وسلم) الذي رواه عبد الله بن عمر (رضي الله عنهما) أنّ رسول اللّه(صلى الله عليه وسلم) قال: ((المسلم أخو المسلم لا يَظلمه ولا يُسْلِمه، ومن كان في حاجة أخيه كان الله في حاجته، ومن فرّج عن مسلمٍ كربةً فرّج الله عنه كربةً من كُرُبَات يوم القيامة، ومن ستر مسلمًا ستره الله يوم القيامة))[٤٧].

---

(٤٤) سورة المائدة، الآية: ٢.

(٤٥) سورة البقرة، الآيتان: ٢٠٨، ٢٠٩.

(٤٦) سورة إبراهيم، الآيات: ٤٤، ٤٥، ٤٦، ٤٧.

(٤٧) رواه البخاري في صحيحه: كتاب(المظالم)، باب(لا يظلم المسلم المسلم ولا يسلمه)، رقم(٢٣١٠): ٢/٨٦٢.

وقوله(صلى الله عليه وسلم) الذي رواه أنس بن مالك (رضي الله عنه) قال: قال رسول الله(صلى الله عليه وسلم): ((أنصر أخاك ظالمًا أو مظلومًا قالوا يا رسول الله هذا نَنْصره مظلومًا فكيف ننصره ظالمًا قال تأخذ فوْق يَديْه)) (٤٨).

أما من الناحية الشرعية والقانونية:

فيعدّ تطبيق الأحكام العقابية الشرعية والقانونية في الجرائم التي تحدث في المحيط الرياضي وسيلة فعّالة للقضاء عليها والحدّ من انتشارها، وذلك لمن لم تنفعه التوعية الدينية وقام بارتكاب الجريمة، لأنّ الشريعة الاسلامية جاءت لتربّي الناس على معاني العقيدة السليمة من شعوره بمراقبة الله سبحانه وتعالى له في كل وقت وحين مما يجعله محباً لكل أنواع الخير ومكرهاً للشر ومحصناً عن ارتكاب الجرائم.

أمّا الذي لم تردعه هذا الرادع عن ارتكاب الجريمة، فإنّه لاشك من أنّ العقوبة حينذاك تعد وسيلة ناجعة وناجحة من منع الاجرام وردع المجرمين عن ارتكاب الجرائم، ومن ثمّ تسد منافذ الشرّ التي تطل منها أصحاب النفوس الضعيفة.

وأيضاً من جهة أخرى فإن تطبيق العقوبات على المجرمين فيه ضمان للحفاظ على حقوق الناس وممتلكاتهم، واستقرار الأمن والأمان.

إذن إقامة العقوبات الشرعية فيه منفعة للجاني قبل المجني عليه وهي من مظاهر رحمة الله سبحانه وتعالى بعباده، لأن المجرم قبل ارتكابه الجريمة حينما يرى العقوبة أمامه وتيقن تنفيذها وتطبيقها عليه قد لا يتجرأ من ارتكابها، وحتى إذا ارتكبها فإن العقوبة تكون رادعة ومحصّنة بشكل أكثر فاعليّة من ارتكابها مرّة أخرى، ومن ناحية أخرى فإنّ العقوبة الدنيوية تطهره من الإثم والعقاب الأخروي.

أما من الناحية النفسية والاجتماعية:

فهناك أمور كثيرة ووسائل عديدة يمكن أن تتكفّل في الحدّ من ظاهرة التصرفات الاجرامية في المحيط الرياضي، وفيما يأتي سوف أركزّ على أهمّ تلك الأمور والوسائل:

١. تربية الأفراد والجماعات على الروح الرياضية الاسلامية، وتجنب جميع أنواع السلوكيات التي لا تتفق مع مقاصد الشريعة والدين الاسلامي الحنيف، والعمل على ترسيخ القيم السامية التي ينبغي أن يقوم عليها التنافس الرياضي الشريف, واحترام الآخر, وتقدير موهبته, وزيادة مساحة التسامح معه، وكذلك تربية وتنمية الوعي الرياضي لدى المشجعين والأنصار، وتكوين مشاعرهم واتجاهاتهم نحو القيم العليا والنبيلة التي يراد لها أن تكون أساسا تقام عليه حياتهم الرياضية.
٢. تنظيم المؤتمرات والندوات من أجل تربية الرياضيين والأفراد في المحيط الرياضي وتوعيتهم، وإيجاد السبل الصحيحة والناجعة للحد من هذه الظاهرة.
٣. توفير الاجراءات الأمنية اللازمة لغرض سلامة اللاعبين والجمهور، وذلك من خلال تصميم الملاعب الرياضية بأحدث المواصفات وجلب المعدات اللازمة التي تضمن هذا الغرض، وكذلك تواجد رجال الأمن بشكل منظم داخل وخارج الملاعب الرياضية.

---

(٤٨) رواه البخاري في صحيحه: كتاب(المظالم)، باب(نصر المظلوم)، رقم(٢٣١٤): ٨٦٣/٢.

٤. يجب على الاعلاميين أن يتخذوا دوراً ايجابياً فعالاً في تثقيف الأفراد والجماهير والأنصار وتنمية وعيهم الرياضي، وتجنب جميع أنواع التعصب والعنف والتحريض.

الخاتمة

في نهاية هذا البحث توصلت إلى جملة نتائج ألخصها فيما يأتي:

- اهتم الاسلام بالرّياضة اهتماماً بالغاً، وذلك لما فيها من مصالح جمّة، فإنّها تقوي النشاط الجسديّ، وكذلك تعطيه الحيوية والمناعة من العلل والأمراض، وتزيل عنه المخلفات الضارة، وتقوي العضلات وتنشط الدورة الدمويّة و غير ذلك.
- حثّ النبيّ (صلى الله عليه وسلم) على ممارسة أنواع كثيرة من الرياضات وأكد عليها، بل إنّ النبيّ الأكرم مارس بنفسه بعض انواع الرياضات، فعلماء السيرة النبوية الذين وصوفوا صفته _الخلقية_ الظاهرة يدلّ دلالة واضحة على أنّه (صلى الله عليه وسلم) كان رياضياً _إن صحّ التعبير_، فمن بين تلك الأوصاف ذكروا: أنّه(صلى الله عليه وسلم)كان "حسن الجسم، بعيد ما بين المنكبين، سواء الصدر والبطن، قليل لحم العقب، وكان إذا مشى كأنما تطوى له الأرض".
- كان هناك رياضات كثيرة موجودة في زمن النبي(صلى الله عليه وسلم)، منها: العدو والمسابقة والمبارزة، أو اللعب بالسلاح، وركوب الخيل، أو الفروسية، والرماية، والسباحة، والمصارعة، ورفع الأثقال، والقفز، وغير ذلك.
- التصرفات الجرمية التي تحدث في المحيط الرياضي يتنوع إلى نوعين: النوع الأول: التصرفات الجرمية القولية وهي: الألفاظ والعبارات المسيئة الجارحة التي يستخدمها الجمهور والأنصار واللاعبين والمدربين ورؤساء الأندية أو الاعلاميين أو غيرهم داخل الملاعب أو خارجها أو في وسائل الاعلام، ويصدق هذا أيضاً على الكتابات في الجرائد أو في غيرها، أو الشعارات التي ترفع على اللافتات، وغير ذلك من الاقوال والكتابات، وكذلك يدخل تحت هذ النوع الإشارات الحركية التي تؤذي المقابل بشكل من الأشكال. والنوع الثاني: التصرفات الجرمية الفعلية وهي: كلّ تصرف ينتج عنه ضرراً مادياً على النفس ضرباً كان التصرف أم قتلاً، أو ضرراً مادياً على الممتلكات العمومية، أو الخاصة باللاعبين أو الجمهور والمناصرين أو غيرهم، سواء كان هذا الضرر المادي على الممتلكات تخريب وتحطيم المنشآت، أو إضرام النار في المباني ووسائل النقل أو غير ذلك، وسواء كانت الممتلكات حكومية، أو خاصة باللاعبين أو المناصرين أو غيرهم.
- إنّ الجرائم التي تحدث في المحيط الرياضي كثيرة ومتنوعة، ولكنّها لا تخرج عن التصنيف الثلاثي الذي وضعه فقهاء الإسلام، وهي جرائم الحدود وجرائم القصاص والدية وجرائم التعازير، ولكل نوع من هذه الأنواع حكم خاص في الفقه الاسلام يتفاوت بتفاوت الجريمة من حيث الجسامة والحجم، فالعقوبة في الشريعة مقدرة بحسب حجم الجريمة.
- هناك سبل متعددة ومختلفة لمعالجة ظاهرة التصرفات الجرمية في المحيط الرياضي، منها ما يتعلق بالدين ومنها ما هو متعلق بالشريعة والقانون، ومنها ما هو مختص بالحالة النفسية والاجتماعية، ولكل واحد من هذه السبل دوره الفعال في القضاء على الجريمة أو تقليلها.

قائمة المصادر والمراجع

بعد القرآن الكريم.

1. ابن عابدين خاتمة المحققين(ت/١٢٥٢هـ)، ردّ المحتار على الدرّ المختار شرح تنوير الأبصار: دراسة وتحقيق: الشيخ عادل أحمد عبد الموجود، والشيخ علي محمد معوض، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان، ط١، ١٤١٥هـ_١٩٩٤م.
2. ابن قيم الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين(ت/٧٥١هـ)، زاد المعاد عن هدي خير العباد: مؤسسة الرسالة، بيروت _لبنان، ط٢٧، ١٤١٥هـ_١٩٩٤م.
3. ابن كثير، الحافظ أبو الفداء اسماعيل بن كثير الدمشقي(ت/٧٧٤هـ)، تفسير القرآن العظيم، دار الفكر، بيروت _لبنان، ١٤٠١هـ.
4. ابن كثير، الحافظ أبو الفداء اسماعيل بن كثير الدمشقي(ت/٧٧٤هـ)، الفصول في سيرة الرسول صلى الله عليه وسلم: تحقيق: محمد العيد الخطراوي ومحيي الدين مستو، دار ابن كثير _بيروت، ط٤، ١٤٠٥هـ_١٩٨٥م.
5. ابن منظور، محمد بن مكرم بن منظور الأفريقي المصري(ت٧١١هـ)، لسان العرب: دار صادر، بيروت _لبنان، ط٣، ١٤٢٢هـ_١٩٩٤م.
6. ابو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني الأزدي(٢٧٥هـ)، دار الكتاب العربي، بيروت _لبنان، ط٤.
7. احسان العارضي، فلسفة التربية الرياضية وفق المنظور الاسلامي، المؤتمر العلمي الثاني للشباب، العراق _النجف، ٢٠٠٨.
8. البخاري، محمد بن إسماعيل أبو عبدالله الجعفي(ت/٢٥٦هـ)، صحيح البخاري المسمى الجامع الصحيح المختصر: تحقيق: د. مصطفى ديب البغا، دار ابن كثير، بيروت _لبنان، ط٣، ١٤٠٧هـ_١٩٨٧م.
9. برهان الدين أبي الوفاء إبراهيم ابن الإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن فرحون اليعمري، تبصرة الحكام في أصول الأقضية ومناهج الأحكام، تحقيق: خرج أحاديثه وعلق عليه وكتب حواشيه: الشيخ جمال مرعشلي، دار الكتب العلمية، لبنان _بيروت، ١٤٢٢هـ_٢٠٠١م.
10. البيهقي، أحمد بن الحسين بن علي بن موسى أبو بكر البيهقي(ت/٤٥٨هـ)، سنن البيهقي الكبرى: تحقيق: محمد عبد القادر عطا، مكتبة دار الباز، مكة المكرمة، ١٤١٤هـ_١٩٩٤م.
11. تقي الدين أبو بكر بن محمد الحسيني الحصيني الدمشقي الشافعي، كفاية الأخيار في حل غاية الاختصار: تحقيق: علي عبدالحميد بلطجي ومحمد وهبي سليمان، دار الخير _دمشق، ط١، ١٩٩٤م.
12. الجوهري، إسماعيل بن حماد، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية: تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين _بيروت، ط٤، ١٤٠٧هـ_١٩٨٧م.
13. الحراني، أحمد عبد الحليم شيخ الاسلام بن تيمية الدمشقي(ت/٧٢٨هـ)،، السياسة الشرعية في اصلاح الراعي والرعية، دار المعرفة، بيروت _لبنان.

١٤. الخطيب، منذر هاشم، تاريخ التربية الرياضية، ط٢، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل _العراق.
١٥. د. زياد محمد أحميدان، مقاصد الشريعة الاسلامية: مؤسسة الرسالة ناشرون، بيروت _لبنان، ط١، ١٤٢٥هـ_٢٠٠٤م.
١٦. الشاطبي، إبراهيم بن موسى بن محمد أبو اسحق الشاطبي(ت/٧٩٠هـ)، الموافقات في أصول الشريعة: شرحه وخرج أحاديثه: عبد الله دراز، وضع تراجمه: محمد عبدالله الدراز، خرج آياته وفهرس موضوعاته: عبد السلام عبد الشافي محمد، دار الكتب العلمية، بيروت ـ لبنان، ط٣، ١٤٢٤هـ_٢٠٠٣م.
١٧. عبدالله بن عبدالعزيز البكري الاندلسي، معجم ما استعجم من أسماء البلاد والمواضع: تحقيق: مصطفى السقا، عالم الكتب، بيروت _لبنان، ط٣، ١٤٠٣هـ.
١٨. العز بن عبدالسلام، عز الدين بن عبد العزيز بن عبد السلام(ت/٦٦٠هـ)، القواعد الكبرى، الموسوم قواعد الأحكام في إصلاح الأنام: تحقيق: نزيه كمال حماد، وعثمان جمعة ضميرية، دار القلم، دمشق، ط١، ١٤٢١هـ_٢٠٠٠م.
١٩. د. فاروق عبد الوهاب، الرياضة صحة ولياقة بدنية: دار الشروق _القاهرة، ط١، ١٤١٦هـ_١٩٩٥م.
٢٠. الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن حبيب البصريّ(ت/٤٥٠هـ)، الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي: وهو شرح مختصر المزني، تحقيق: الشيخ علي محمد معوض والشيخ عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان، ط١، ١٤١٩هـ_١٩٩٩م.
٢١. الماوردي، أبو الحسن على بن محمد بن حبيب البصري البغدادي، الأحكام السلطانية، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان.
٢٢. محمود داود الربيعي وآخرون، أثر رياضة الجري على مستوى الكولسترول في الدم، مجلة دراسات العلوم التربوية _الجامعة الأردنية، المجلد(٣٠)، العدد(٢)، ٢٠٠٣م.
٢٣. محيي الدين أبو زكريا بن شرف النووي(ت/٦٧٦هـ)، تهذيب الأسماء واللغات، دار الفكر، بيروت _لبنان، تحقيق: مكتب البحوث والدراسات، ط١، ١٩٩٦م.
٢٤. محيي الدين أبو زكريا بن شرف النووي(ت/٦٧٦هـ)، شرح النووي على صحيح مسلم: ضبطه وصححه: محمد عبد العزيز الخالدي، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان، ط١، ١٤١٦هـ_١٩٩٩م.
٢٥. مسلم بن الحجاج أبو الحسين القشيري النيسابوري(ت/٢٦١هـ)، صحيح مسلم: تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت _لبنان.
٢٦. مها الأنصاري، علاقة الصلاة مع الحالة الصحيّة: رسالة ماجستير، جامعة بغداد _العراق، كلية التربية الرياضية، ٢٠٠٠م.
٢٧. النسائي، أحمد بن شعيب بن علي أبو عبد الرحمن(ت/٣٠٣هـ)، سنن النسائي: تحقيق: د.عبد الغفار سليمان البنداري، وسيد كسروي حسن، دار الكتب العلمية، بيروت _لبنان.
٢٨. ياقوت الحمويّ، شهاب الدين أبو عبد الله(ت/ ٦٢٦هـ)، معجم البلدان: دار صادر، بيروت _لبنان، ط٨، ٢٠١٠م.

الملخص

اهتم الاسلام بالرّياضة اهتماماً كبيراً، وذلك لما فيها من مصالح جمّة، فقد حثّ النبيّ (صلى الله عليه وسلم) على ممارسة أنواع كثيرة من الرياضات وأكد عليها، بل إنّ النبيّ الأكرم مارس بنفسه بعض انواع الرياضات.

ولكن الرياضة في العصر الحديث قد صاحبها تصرفات جرمية بعيدة كل البعد عن الروح الرياضية، والمقصد الرئيس منها. وهذه التصرفات الجرمية يتنوع إلى نوعين: النوع الأول: التصرفات الجرمية القولية والنوع الثاني: التصرفات الجرمية الفعلية ولكل نوع حكمه الخاص في الفقه الاسلام، يتفاوت بتفاوت الجريمة من حيث الجسامة والحجم، فالعقوبة في الشريعة مقدرة بحسب حجم الجريمة. وهناك سبل متعددة ومختلفة لمعالجة ظاهرة الظاهرة الجرمية في المحيط الرياضي، منها ما يتعلق بالدين ومنها ما هو متعلق بالشريعة والقانون، ومنها ما هو مختص بالحالة النفسية والاجتماعية.

پوختە

ئیسلام بایەخێکی زۆری بەوەرزش داوە، چونکە کۆمەڵێك بەرژەوەندی لەخۆ دەگرێت، بیغەمبەریش (درودی خوای لەسەر بێت) هانی مارەسەکردنی چەندین جۆرە وەزشی داوە. لەهەمان کاتدا بەخۆشی چەندین جۆرە وەرزشی ئەنجام داوە.

بەلاّم وەرزش لەسەردەمی ئەمرۆماندا جەندین رەفتارو هەلسوکەوتی ناشرین وتاوانکاری هاوشانی بووە کە دورە لەگیانی وەرزشی ومەبەستە سەرەکیەکانی، لەوانەش رەفتارە تاوانکاریەکان کە دەبێتە دوو جۆر: یەکەمیان رەفتاری تاوانکاری گوفتاری، دووەمیان رەفتاری تاوانکاری کرداری، وە هەر یەك لەوانە حوکمی تایبەتی خۆی هەیە لە فقهی ئیسلامی دا، گۆڕانی بەسەر دادێ بە پێی گەورەیی وقەبارەی تاوانەکە. وە چەندین شێواز ورێگای جۆراو جۆر هەیە بۆ چارە سەرکردنی ئەم دیاردە تاوانکارییە لە باگۆڕەپانی وەرزشی، هەندێکیان پەیوەستن بە ئایین هەندێکیتریان بە شەریعەت ویاسا، وهەندیکیتریان تایبەت مەندە بەرەوشی دەروونی وکۆمەلاّیەتی

Abstract

Islam cared much attention to sports, and that because of the great interests, has urged the Prophet (peace be upon him) on the exercise of many kinds of sports and assured them, but the Holy Prophet himself in March of some kinds ofsports.

But sport in the modern era has been accompanied by the actions of a crime is far from the spirit of sport, and destination, including the president. This is criminal behavior varies into two types: Type I: criminal behavior anecdotal second type: criminal behavior and the actual per your judgment type in the doctrine of Islam, varies with varying crime in terms of magnitude and size, the ability of the penalty in the law, according to the size of the crime. There are many different ways to address the phenomenon of criminal phenomenon in sports Ocean, including those related to religion, some of which is related to sharia law, some of which is competent psychological and social situation.

حقوق المستأمَن في الفقه الإسلامي

د. منذر محمد جزاع الجميلي
كلية الإمام الأعظم الجامعة
قسم الدعوة

مقدمة

الحمد لله ربّ العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم وعلى آله وصحبه أجمعين وعلى من سار على نهجه واتبع هداه إلى يوم الدين..

أما بعد:

فإنّ الفقه الإسلامي شامل لكل نواحي الحياة، ومن شموليته أنه استطاع أن يمد جسوراً من التعامل والتعايش مع غير المسلمين، كما أرسى قواعد وأسساً تتعلق بالحفاظ على الوافدين إلى الدول الإسلامية سواء كانوا سياسيين، أم تجاراً، أم سياحاً، وغير ذلك من الطبقات المختلفة وأصحاب المهن، وقد تكفل الفقه الإسلامي بالحفاظ على دماء وممتلكات الوافدين عن طريق نظام مثالي يعد ذروة سنام القوانين الدولية التي تعنى بهذا الجانب ألا وهو (المستأمَن)، وهذا النظام المثالي وجد طريقه منذ مبعث النبي_ ﷺ _ واستمر العمل به في السلم والحرب، وقد استطاع الفقه الإسلامي أن يحافظ على هذا النظام من خلال الوعيد المترتب على من يحاول النكول والغدر بهذا النظام، أو عن طريق تحفيز الأمام بأن يضرب بيد من حديد على العابثين بهذا النظام، كما أتاح الفقه الإسلامي للمسلمين بكافة طبقاتهم بأن يمارسوا صلاحيتهم ويؤخذوا دورهم في المشاركة في الحفاظ على هذا النظام من خلال ذممهم التي حصلوا عليها بدخولهم الإسلام وإيمانهم بالله تعالى، وعليه فهذه الذمة يسعى بها كل مؤمن، الرجل والمرأة، الحر والعبد، الوضيع والشريف، وبناءً على ذلك لو أعطى مؤمن أماناً لغير المسلم فلا يحق لأحد أن يغدر بأمانه، وعلى الجميع احترامه مادام الأمان قائماً، فيكون دم المستأمَن مصوناً، وماله محفوظاً، وأولاده وزوجته محميين، وبهذا النظام يعلو شأن المسلم أكثر فأكثر للمكانة التي يتمتع بها في ظل الشريعة الإسلامي، كما أنه كسب حالة من التعايش السلمي بين الأديان والقوميات، فضلاً عن زرع كثير من الطمأنينة والثقة في نفوس الشعوب. وهذا البحث هو دراسة لبعض شمولية الفقه الإسلامي، ومسح الغبار عن الصورة التي ضعف بريقها لدى بعض الناس تجاه الشرع الإسلامي ولهذا جاء بحثي موسوماً (حقوق المستأمَن في الفقه الإسلامي).

أما بخصوص محاور البحث وخطته فقد اقتضى أن يقسم على مقدمة واربعة مباحث وخاتمة وثبت بالمصادر والمراجع..

وأما المقدمة فكان الحديث فيها عن شمولية الفقه وحقوق المستأمَن كانت أحدى دعائمه. وأما المبحث الثاني فسرى الحديث فيه عن حق المستأمَن في الإقامة بعد حصوله على الأمان. وتخصص المبحث الثالث لدراسة حق المستأمَن في حفظ نفسه وجسده. وتكفل المبحث الرابع لبيان حق المستأمَن في حفظ ماله وأهله. واسترسلت بعد ذلك إلى الخاتمة ليكون الكلام فيها عن أهم النتائج التي توصلت إليها من خلال كتابة البحث، وقد استقبلت بنهايتها ثبت المصادر والمراجع.

سبب اختياري للموضوع :

يحاول اليوم أعداء الإسلام تشويه صورة الإسلام وتحطيمها من خلال بث الادعاءات المغرضة والاشاعات الكاذبة بأنّ التشريع الإسلامي دموي ويشجع على العنف والإرهاب، ويقطع الاواصر مع الآخرين، ويقف أمام السلم والسلام، وكنت أفكر كيف استطاع العالم أن يعيش إلى هذا العصر ودياناتهم باقية ببقائهم دون أن يسيء إليهم أحد؟ في الوقت الذي كان المسلمون يحكمون العالم. وهذا دفعني أن ارجع إلى مصادر الفقه الإسلامي لأجد فيه ما يروي ظمأي من أنّ التشريع الإسلامي أكبر وارفع مما يحاك ضده، فالشمولية التي يتمتع بها تفتقرها التشريعات الاخرى، فهذا السبب دفعني أن اختار هذا الموضوع وهو يمثل جانباً من سلميته وتعامله مع الآخرين. وآخر دعونا أن الحمد لله ربّ العالمين وصل اللهم وسلم على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين.

المبحث الأول

التعريف بالمستأمَن وما يتعلق به

أولاً) تعريف المستأمن لغة واصطلاحاً:-

المستأمن لغة: مأخوذ من الأمان، والأمان مشتق من مادة أمن، وهو طمأنينة النفس وزوال الخوف عنها، تقول: قد أمنت فأنا آمن إذا اطمأنت نفسك وزال الخوف عنها. وآمنت غيري إذا زلت الخوف عنه. قال تعالى﴿ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾.[1] ويجعل الأمان تارة اسماً للحالة التي يكون عليها الإنسان في الأمن، وتارة اسماً لما يؤمن عليه الإنسان، نحو قوله تعالى: ﴿وَتخُونُوا أماناتِكمْ﴾.[2] أي: ما ائتمنتم عليه.[3]

وأما المستأمن في الاصطلاح: فهو من يدخل دار غيره بأمان مسلماً كان أو حربياً.[4] وقد أولَت كتب الفقه الاهتمام بأحكام المستأمن الكافر أكثر من المسلم، ربما أنّ الأمان يقع أكثر من غير المسلمين لامتداد الدولة الإسلامية واتساع رقعتها آنذاك مما جعل غير المسلم يطلب الأمان من المسلمين.

ثانياً) أصناف المستأمنين:-

قال ابن القيم "المستأمن هو الذي يقدم بلاد المسلمين من غير استيطان لها، وهو على أقسام: رسل، وتجار، ومستجيرون حتى يعرض عليهم الإسلام والقرآن، فإن شاءوا دخلوا وإن شاءوا رجعوا إلى بلادهم".[5]

---

[1] _ قريش، آية(٤).

[2] _ الأنفال، آية(٢٧).

[3] _ الأصفهانى، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (ت ٥٠٢هـ) ،المفردات في غريب القرآن ،تحقيق، صفوان عدنان الداودي ،ط١، دار القلم، الدار الشامية - دمشق ،بيروت ، ١٤١٢ هـ ،ص ٩٠ ، مادة(أمن)، ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم بن على ابن منظور الأنصاري الإفريقي (ت ٧١١هـ) ،لسان العرب ، ط٣، دار صادر – بيروت ، ١٤١٤ ه ،٢١/١٣،مادة(أمن).

[4] _ ملا خسرو، محمد بن فرامرز بن علي الشهير بملا خسرو (ت ٨٨٥هـ) ،درر الحكام شرح غرر الأحكام، دار إحياء الكتب العربية،١/ ٢٩٢، الحصكفي ، محمد بن علي بن محمد الحِصْني المعروف بعلاء الدين الحصكفي الحنفي (ت ١٠٨٨هـ)، الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، تحقيق، عبد المنعم خليل إبراهيم، ط١، دار الكتب العلمية، ١٤٢٣هـ- ٢٠٠٢م،ص ٣٣٦.

ثالثاً) مشروعية الأمان:-

أصل الأمان من الكتاب والسنة إذ أفصحت الأدلة في هذين الأصلين عن عقد الأمان، وأعطت الأذن للمسلمين بإبرامه ومن هذه الأدلة.

١_ الكتاب: قال تعالى﴿ وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ﴾.[٦] فقوله تعالى(استجارك) أي: سأل أمانك فأعطه إياه ليسمع القرآن.[٧] قال ابن كثير: "والغرض أنّ من قدم من دار الحرب إلى دار الإسلام في أداء رسالة، أو تجارة، أو طلب صلح، أو مهادنة، أو حمل جزية، أو نحو ذلك من الأسباب، وطلب من الإمام أو نائبه أماناً أعطي أماناً ما دام متردداً في دار الإسلام، وحتى يرجع إلى مأمنه ووطنه".[٨]

٢_ السنة: أ_ عن علي _ رضي الله _عنه أنّ النبي _ ﷺ _ قال: "ذمة المسلمين واحدة يسعى بها أدناهم فمن أخفر[٩] مسلماً فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين لا يقبل الله منه صرفاً ولا عدلاً ".[١٠] وفي رواية "المسلمون تتكافأ دماؤهم ويسعى بذمتهم أدناهم ويجير عليهم أقصاهم وهم يد على من سواهم".[١١] والحديث أعطى للمسلمين بكل طبقاتهم وأجناسهم ذمة يتصرفوا بها ويعطوها لمن شاء، ولا يحق لأيّ وحد أن ينقضها. قال الخطابي " قوله يسعى بذمتهم أدناهم، يريد أنّ العبد ومن كان في معناه من الطبقة الدنيا كالنساء والضعفاء الذين لا جهاد عليهم إذا أجاروا كافراً أمضي جوارهم ولم تخفر ذمتهم".[١٢]

ب_ عن أم هانئ رضي الله عنها أنها قالت: "ذهبت إلى رسول الله _ ﷺ _ عام الفتح فوجدته يغتسل وفاطمة ابنته تستره، فسلمت عليه فقال من هذه؟ فقلت أنا أم هانئ بنت أبي طالب، فقال مرحباً بأم هانئ فلما فرغ من غسله

---

[٥]_ ابن القيم ، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (ت ٧٥١هـ)، أحكام أهل الذمة، تحقيق، يوسف بن أحمد البكري ، شاكر بن توفيق العاروري، ط١، رمادى ، الدمام،١٤١٨ه – ١٩٩٧م، ٢/ ٨٧٤.

[٦]_ التوبة، آية(٦)

[٧]_ القرطبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح القرطبي (ت ٦٧١هـ)، الجامع لأحكام القرآن المعروف بتفسير القرطبي، تحقيق، أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، ط٢، دار الكتب المصرية – القاهرة، ١٣٨٤هـ - ١٩٦٤ م، ٨/ ٧٥.

[٨]_ ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير (ت ٧٧٤هـ)،تفسير القرآن العظيم المعروف بتفسير ابن كثير، تحقيق، محمد حسين شمس الدين،ط١، دار الكتب العلمية، ، بيروت، ١٤١٩ هـ،١٠٠/٤.

[٩]_ أخفر: يراد بها نقض العهد. تقول: أخفرت الرجل، إذا نقضت عهده وذمامه. أنظر: ابن الأثير، مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن محمد بن محمد ابن عبد الكريم الشيباني الجزري ابن الأثير (ت ٦٠٦هـ)،النهاية في غريب الحديث والأثر، تحقيق: طاهر أحمد الزاوى - محمود محمد الطناحي، المكتبة العلمية ، بيروت، ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م،٢/ ٥٢،مادة(خفر).

[١٠]_ البخاري، أبو عبدالله محمد بن إسماعيل الجعفي (ت٢٥٦ه)،الجامع المسند الصحيح المختصر تحقيق، محمد زهير بن ناصر الناصر،ط١، دار طوق النجاة،١٤٢٢هـ،٩٧/٩،كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة ،باب ما يكره من التعمق والتنازع في العلم، والغلو في الدين والبدع ، رقم الحديث، (٧٣٠٠).

[١١] - أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السِّجِستاني (ت ٢٧٥هـ) ،سنن أبي داود ،تحقيق، شعَيب الأرنؤوط - محَمَّد كامِل قره بللي ،ط١، دار الرسالة العالمية ، ١٤٣٠ هـ - ٢٠٠٩ م ،٨٠/٣، كتاب الجهاد، باب السرية ترد على أهل العسكر، رقم الحديث(٢٧٥١)، ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، (ت ٢٧٣هـ)،سنن ابن ماجه تحقيق، محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية ، ٢/ ٨٩٥، كتاب الديات، باب المسلمون تتكافأ دماؤهم. والحديث صحيح.

[١٢]_ الخطابي، أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي (ت ٣٨٨هـ)، معالم السنن، وهو شرح سنن أبي داود ، ،ط١، المطبعة العلمية ، حلب، ١٣٥١ هـ - ١٩٣٢م ،٣١٤/٢ .

قام فصلى ثمان ركعات ملتحفاً في ثوب واحد، فقلت: يا رسول الله: زعم ابن أمي علي أنه قاتل رجلاً قد أجرته فلان ابن هبيرة فقال رسول الله ـ ﷺ ـ: "قد أجرنا من أجرت يا أم هانئ".[١٣] ودلالة هذه الأحاديث دفعت الصنعاني أن يخرج بحكم قال فيه "والأحاديث دالة على صحة أمان الكافر من كل مسلم، ذكر أو أنثى، حر أم عبد، لقوله "أدناهم" فإنه شامل لكل وضيع، وتعلم صحة أمان الشريف بالأولى".[١٤]

رابعاً) أقسام الأمان:-

الأمان له أقسام وأنواع يتعلق بالمستأمن أولاً، وبالشخص الذي يصدر منه ثانياً، وإذا استغرقنا تفاصيل الأمان نجد صوره لا يتعدى قسمين:

الأول: أمان عام: ويناط هذا النوع بالإمام أو نائبه، إذ لهما الصلاحية البت في مثل هذا النوع؛ لأنه مرتبط بالمصالح العليا للمسلمين، وصفة هذا النوع أن يعطى لناحية أو بلدة أو قلعة.[١٥]

الثاني: أمان خاص: وهذا النوع من الأمان يشترك في صلاحيته الإمام أو نائبه وآحاد المسلمين، وصفة هذا النوع أن يعطى لقافلة، أو لحصن صغير أو لفرد من الأفراد.[١٦]

خامساً) شروط المؤمِّن:-

١ـ الإسلام: اتفق الفقهاء على أنه يشترط أن يكون الأمان من مسلم، فلا يصح أمان غير المسلم ولو كان ذمياً.[١٧] قال الكاساني: "فلا يصح أمان الكافر، وإن كان يقاتل مع المسلمين؛ لأنه متهم في حق المسلمين، فلا تؤمن خيانته، ولأنه إذا كان متهماً فلا يدري أنه بنى أمانه على مراعاة مصلحة المسلمين من التفرق عن حال القوة والضعف أم لا، فيقع الشك في وجود شرط الصحة، فلا يصح مع الشك".[١٨]

---

[١٣] ـ البخاري، الجامع المسند الصحيح المختصر ،١٠٠/٤،كتاب الجزية ،باب أمان النساء وجوارهن ، رقم الحديث، (٣١٧١)، النيسابوري، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري (ت ٢٦١هـ) المسند الصحيح المختصر ، تحقيق ، محمد فؤاد عبد الباقي ، دار إحياء التراث العربي – بيروت ، ١/ ٤٩٨،كتاب صلاة المسافرين وقصرها ،باب استحباب صلاة الضحى، رقم الحديث،(٨٢) ،واللفظ للبخاري .

[١٤] ـ الصنعاني، عز الدين أبو إبراهيم محمد بن إسماعيل بن صلاح بن محمد الحسني الصنعاني، (ت ١١٨٢هـ)، سبل السلام، دار الحديث ، ٤٨٩/٢.

[١٥] ـ الدسوقي ، محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي المالكي (ت ١٢٣٠هـ)،حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، دار الفكر٢/ ١٨٥، النووي، روضة الطالبين وعمدة المفتين، تحقيق، زهير الشاويش،ط٣، المكتب الإسلامي، بيروت، ١٤١٢هـ- ١٩٩١م ،١٠/ ٢٧٨، الشربيني ،شمس الدين محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي (ت ٩٧٧هـ)،مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج،ط١، دار الكتب العلمية، ١٤١٥هـ - ١٩٩٤م،٥١/٦، ابن مفلح، برهان الدين أبو إسحاق إبراهيم بن محمد بن عبد الله بن محمد ابن مفلح(ت ٨٨٤هـ)،المبدع في شرح المقنع،ط١، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان ، ١٤١٨ هـ - ١٩٩٧ م ،٣/ ٣٥٢.

[١٦] ـ المصادر نفسها .

[١٧] ـ ينظر: الكاساني، علاء الدين، أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي (ت ٥٨٧هـ)، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع ، ،ط٢، دار الكتب العلمية ، ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م،١٠٦/٧، الدسوقي، حاشية الدسوقي، ١٨٥/٢،الشربيني، مغني المحتاج، ٥١/٦، ابن قدامة ، موفق الدين أبو محمد عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدسي (ت ٦٢٠هـ) ،المغني ، مكتبة القاهرة، ٩/ ٢٤٢ .

[١٨] ـ الكاساني، بدائع الصنائع ،١٠٦/٧.

٢_ العقل: اتفق الفقهاء على أنّ العقل شرط لصحة عقد الأمان، فلا يجوز أمان المجنون؛ لأنّ العقل شرط لأهلية التصرف، والمجنون فاقد لتصرفه، وكلامه غير معتبر فلا يبنى عليها حكم.[١٩]

٣_ البلوغ: أطبق العلماء على أنّه لا يصح أمان الصبي غير المميز، أو المراهق الذي لا يعقل الإسلام.[٢٠] وربما هذا الذي أراده ابن المنذر بقوله: "وأجمعوا على أنّ أمان الصبي غير جائز".[٢١] وأما الصبي إن كان مميزاً فقد اختلف الفقهاء في صحة أمانه منهم من جوزه، ومنهم من منعه.[٢٢] وأكتفي بنقل الراجح منها على أنه لا يصح أمان الصبي المميز وهو قول الحنفية والشافعية والحنابلة في احدى

الروايات.[٢٣]؛ وذلك لأنّ الأمان من الأمور التي تخص سلامة الدولة وأمنها، والصبي لا يستطيع أن يدرك مصالحها، فضلاً عن أنّ المرحلة التي فيها يغلب عليها اللهو واللعب.[٢٤]

٤_ الاختيار: نصّ جمهور الفقهاء على أنّه لا يصح الأمان من مكره؛ لأنّه قول أكره عليه بغير حق، فلم يصح كالإقرار.[٢٥]

سادساً) ما ينعقد به الأمان:-

ذهب الفقهاء إلى أنّ الأمان ينعقد بكلّ لفظ يفيد الغرض ويحصل به المقصود سواء كان اللفظ صريحاً أم كناية، كقول: أمنتك، أو أجرتك، أولا خوف عليك، أو لا بأس عليك، أو لا تفزع، أو لا توجل، أو لا تذهل، أنت على ما تحب، أو كن كيف شئت، أو طب نفساً، كما ينعقد الأمان بالكتابة والاشارة المفهمة.[٢٦]

---

[١٩]_ الكاساني، بدائع الصنائع ،١٠٦/٧،ابن قدامة، المغني،٢٤٢/٩.

[٢٠]_ الكاساني، بدائع الصنائع ،١٠٦/٧، الشربيني، مغني المحتاج، ٥١/٦، ابن قدامة، المغني،٢٤٢/٩.

[٢١]_ ابن المنذر، أبو بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري (ت ٣١٩هـ)، الإجماع، المحقق ، فؤاد عبد المنعم أحمد،ط١، ١٤٢٥هـ- ٢٠٠٤م، ص٦٤.

[٢٢]_ ينظر،الكاساني، بدائع الصنائع ،١٠٦/٧،ابن قدامة، المغني،٢٤٢/٩.

[٢٣]_ ينظر،الكاساني، بدائع الصنائع ،١٠٦/٧،النووي، روضة الطالبين،٢٧٩/١٠، ابن مفلح، المبدع، ٣٥٢/٣.

[٢٤]_ الكاساني، بدائع الصنائع ،١٠٦/٧.

[٢٥]_ النووي، روضة الطالبين،٢٧٩/١٠،ابن قدامة، المغني،٢٤٢/٩.

[٢٦]_ ينظر،الكاساني، بدائع الصنائع ،١٠٦/٧،النووي، روضة الطالبين،٢٧٩/١٠، ابن مفلح، المبدع، ٣٥٢/٣.

المبحث الثاني

حق الإقامة

أعطى الفقه الإسلامي للمستأمن إقامة وفترة زمنية يحق له فيها بأخذ دوره في التصرف والأعمال والكسب دون التعرض له ، وقد شق الاختلاف طريقه في آراء العلماء حول السقف الزمني للمستأمن إذ يرى الحنفية أن مدة الإقامة في دار الإسلام للمستأمن لا تبلغ سنة.[٢٧] قال المرغيناني " وإذا دخل الحربي إلينا مستأمناً لم يمكن أن يقيم في دارنا سنة ".[٢٨] وتحديد هذه المدة تناقلتها أغلب كتب الحنفية دون الطعن فيها معللين ذلك؛ بأنَ إقامة المستأمن أكثر من سنة سيؤول به الحال أن يكون عيناً لبلده وقومه، فالسنة وقتها كاف للعدو بأن يجري اتصالاته مع أناسه وإقناعهم بغرضهم ومشروعهم فيجلب المستأمن الضرر وبالتالي ستنعكس هذه التصرفات سلباً على المسلمين فضلاً عن أنَ الإقامة إذا زادت على سنة انقلبت إلى إقامة دائمة فتضرب

عندئذ الجزية، فمن أجل ذلك لا يجوز عقد الأمان إلا فيما دون السنة.[٢٩] وأما ذهابهم إلى القول بالسنة فهو بالنظر إلى مراعاة المصلحة والمفسدة إذ أنَ الفترة التي تقل عن سنة تكون قليلة للمستأمن لا سيما إذا كانت لغرض التجارة وخصوصاً إذا كانت التجارة تدور حول استيراد الطعام والشراب وتصديره ، فلا بد من إعطاء المستأمن مدة يتمكن من خلالها نقل البضائع . قال المرغيناني " ويمكن من الإقامة اليسيرة ؛ لأنَ في منعها قطع الميرة والجلب وسد باب التجارة ففصلنا بينهما بسنة ".[٣٠] وقد أناط الحنفية للإمام توقيت الشهر والشهرين آخذاً بعين الاعتبار جانب المصلحة للمستأمن في ذلك كما لو كانت له معاملات أو أغراض أخرى تتطلب منه المكوث أطول من هذه الفترة .[٣١]

ويمكن مناقشة هذا الرأي وعدم التسليم له من خلال العرض الآتي:

١_ إنَ ما ذهب إليه الحنفية من احتمال الضرر الذي سيتولد من المستأمن مثل الخيانة والتجسس في حالة بقائه أكثر من سنة يمكن دفعه والسيطرة عليه منذ البداية إما بعدم إبرام العقد معه، أو إخضاعه للمراقبة والمتابعة من قبل أجهزة الدولة.

٢_ إنَ رأي الحنفية بأنَ إقامة المستأمن أكثر من سنة يخضعه لنظام آخر وهو الجزية ،على اعتبار أنَ الاصل في الحربي لا يجوز له الإقامة في دار الإسلام أكثر من سنة بدون جزية هو أمر يخالفه الواقع ، إذ الواقع اليوم يشهد خلو البلاد الإسلامية من أهل الذمة ، والوافدون إلى البلاد الإسلامية هم أحد صنفين :إما معاهدون أو مستأمنون. قال ابن عثيمين " أنا أوافق على أنه ليس عندنا أهل ذمة؛ لأنَ أهل الذمة هم الذين يخضعون لأحكام الإسلام،

---

[٢٧]_ الكاساني، بدائع الصنائع ،١١٠/٧.

[٢٨]_ المرغيناني، برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني (ت ٥٩٣هـ)، بداية المبتدي في فقه الإمام أبي حنيفة ، مكتبة محمد علي صبح - القاهرة ،ص١١٩ .

[٢٩]_ ينظر: العينى ، بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الغيتابى الحنفى العينى (ت ٨٥٥هـ)،البناية شرح الهداية،ط١، دار الكتب العلمية ، بيروت- لبنان، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م ،٢٠٧/٧، ابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي المعروف بابن الهمام (ت ٨٦١هـ)،فتح القدير، دار الفكر، ٢٢/٦ ، ابن نجيم، زين الدين بن إبراهيم بن محمد، المعروف ب ابن نجيم المصري (ت ٩٧٠هـ) ،البحر الرائق شرح كنز الدقائق ، دار الكتاب الإسلامي ،٥/ ١٠٩.

[٣٠]- المرغيناني ، أبو الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني، (ت ٥٩٣هـ)، الهداية في شرح بداية المبتدي ،تحقيق، طلال يوسف ، دار احياء التراث العربي ، بيروت – لبنان ، ٣٩٦/٢.

[٣١]_ العيني ،البناية شرح الهداية، ٢٠٧/٧.

ويؤدون الجزية، وهذا مفقود منذ زمن طويل، لكن لدينا معاهدون ومستأمنون، ومعاهدون معاهدة عامة، ومعاهدة خاصة، فمن قدم إلى بلادنا من الكفار لعملٍ أو تجارة وسمح له بذلك فهو: إما معاهد أو مستأمن ".[٣٢]

وأما بالنسبة للشافعية فلهما قولان في مدة إقامة المستأمن:

القول الأول: مدة الإقامة لا تبلغ سنة.[٣٣] وهم بهذا قد وافقوا الحنفية وانضموا إليهم.

القول الثاني: وهو المشهور عند الشافعية إنّ مدة الأمان يختلف فيها الرجال عن النساء إذ أنّ الرجال يجب ألا تزيد مدتهم على أربعة أشهر. وأما النساء فلا يحتاج في أمانهم إلى التقييد بمدة معينة. وتذكر كتب الشافعية أنّ الإمام الشافعي نص على " إنّ المرأة المستأمنة إذا كانت ببلاد الإسلام لم تمنع ولا تتقيد بمدة؛ لأنّ الأربعة إنما هي للرجال من المشركين".[٣٤] واحتج أصحاب هذا القول بالقياس على مدة الهدنة، إذ أنّ مدة الهدنة التي منحها الشارع للمشركين لا تتجاوز الأربعة أشهر قال تعالى: ﴿ فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ﴾[٣٥] كما هادن الرسول _ ﷺ _ صفوان بن أمية أربعة أشهر عام الفتح.[٣٦] وأما بخصوص إلزامهم الرجال بمدة معينة دون النساء؛ لأنّ الرجال لا يحق لهم أن يتركوا في بلاد المسلمين طويلاً بلا جزية إذ أنّ مكوثهم في البلاد أكثر من المقرر يخضعهم لنظام دفع الجزية، وهذا النظام معفو عن المرأة.[٣٧] والأدلة التي بنى الشافعية رأيهم عليها هي محط نقاش واعتراض؛ فتحديد المدة بالأربعة أشهر قياساً على الهدنة غير مسلم له؛ لأنّ عقد الهدنة يختلف عن عقد الأمان إذ أنّ الهدنة يصار إليها من أجل وقف القتال بينما يكون الأمان لغرض السماح والإذن لدخول دار الإسلام.

وأما مذهب الحنابلة فقد أعطى مرونة في مدة إقامة المستأمن أكثر ممن سبقه، وان اختلفت نسبة المرونة بين فقهاء الحنابلة، ففي المغني لابن قدامة ما نصه " ويجوز عقد الأمان لكل واحد منهما مطلقاً ومقيداً بمدة، سواء كانت طويلة أو قصيرة".[٣٨] ومعنى هذا أنّ المستأمن يجوز له البقاء دون أن يقيد بمدة أو فترة زمنية، وفي حالة إخضاعه لمدة معينة فجائز أن تكون طويلة بحيث تتخطى السنة. بينما نرى في كتب الحنابلة الأخرى أنّ مدة الأمان

---

[٣٢]_ ابن عثيمين، محمد بن صالح بن محمد العثيمين (ت ١٤٢١هـ)،مجموع فتاوى ورسائل الشيخ محمد بن صالح العثيمين، دار الوطن - دار الثريا، ١٤١٣ هـ،٢٥/ ٤٩٣.

[٣٣]_ النووي ، محيي الدين أبو زكريا يحيى بن شرف النووي (ت ٦٧٦هـ)،منهاج الطالبين وعمدة المفتين في الفقه، تحقيق، عوض قاسم أحمد عوض،ط١، دار الفكر، ١٤٢٥هـ- ٢٠٠٥م،ص٣١١.

[٣٤]_ الشربيني ، مغني المحتاج ،٦/ ٥٣.

[٣٥]_ التوبة، آية (٢).

[٣٦]_ الشربيني ، مغني المحتاج ،٦/ ٨٧.

[٣٧]_ الشربيني ، مغني المحتاج ،٦/ ٥٣.

[٣٨]- ابن قدامة، المغني ،٩/٢٤٤ .

لابد أن تخضع للسقف الزمني ولا يطلق لها الوقت بَيد أنَ هذا التقييد يكون وقته طويلاً جداً وهو عشر سنين.[٣٩]
واحتج الحنابلة بقوله تعالى ﴿حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ﴾[٤٠].

وجه الدلالة:

إنَ معنى الإعطاء في الآية الالتزام أي: يلتزمونها، ولم يرد حقيقة الإعطاء، وهذا مخصوص منها بالاتفاق، فإنه يجوز له الإقامة من غير التزام لها، ولأنَ الآية تخصصت بما دون الحول، فنقيس على المحل المخصوص. وأضاف الحنابلة بأنَ المستأمن أبيح له الإقامة في دار الإسلام، من غير التزام جزية، فلم تلزمه جزية، كالنساء والصبيان، ولأنَ الرسولَ لو كان ممن لا يجوز أخذ الجزية منه، يستوي في حقه السنة وما دونها، في أنَ الجزية لا تؤخذ منه في المدتين، فإذا جازت له الإقامة في إحداهما، جازت في الأخرى، قياساً لها عليها. [٤١]

ومما نرجحه من هذه الآراء ونراه يلمس الواقع أكثر القول بأنَ مدة المستأمن مفتوحة ومطلقة ولا تقيد بوقت محدد، وهو الأمر الذي أصاب فيه الإمام أحمد _ رحمه الله _ عندما قيل له أنَ الإمام الأوزاعي _ رحمه الله _ قال "لا يترك المشرك في دار الإسلام إلا أن يسلم أو يؤدي " أي _ يؤدي الجزية_ فقال الإمام أحمد" إذا أمنته، فهو على ما أمنته".[٤٢] وقال الإمام الشوكاني " لا دليل على هذا التوقيف بل المتعين الرجوع إلى ما في الأدلة من الإطلاق، وقد جاءت بتصحيح الأمان ولم يقيد بوقت لكن يجوز للمسلمين أذا كان الأمان الواقع من أحدهم مطلقاً أن يوقتوه وإن كان لمدة طويلة أن يجعلوه للمدة التي تقتضيها المصلحة، فإن رضي من وقع له التأمين بذلك وإلا رد إلى مأمنه ".[٤٣]

ويمكن القول إنَ مما سبق من آراء إذا ما أجلنا النظر فيها نجدها تبين سعة الفقه وشموليته لا سيما وهو بهذا النظام الشمولي يفتح آفاقاً من التعامل مع غير المسلم ،كما أنه بهذا التعامل يمنح جسوراً من الثقة والراحة لدى شعوب العالم.

---

٣٩ - المرداوي ، علاء الدين أبو الحسن علي بن سليمان المرداوي الدمشقي الحنبلي (ت ٨٨٥هـ)،الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف،ط٢، دار إحياء التراث العربي،٤/ ٢٠٣، ابن النجار، تقي الدين محمد بن أحمد الفتوحي الحنبلي الشهير بابن النجار (ت٩٧٢هـ)،منتهى الإرادات تحقيق، عبد الله بن عبد المحسن التركي،ط١، مؤسسة الرسالة، ١٤١٩هـ - ١٩٩٩م،٢/ ٢٣٤،البهوتي، منصور بن يونس بن صلاح الدين ابن حسن بن إدريس البهوتي الحنبلي (ت١٠٥١هـ)،كشاف القناع عن متن الإقناع، دار الكتب العلمية،٣/ ١٠٤.

٤٠ _ التوبة، آية (٢٩).

٤١ _ ابن قدامة، المغني،٩/٢٤٤.

٤٢ _ المصدر نفسه.

٤٣ _ الشوكاني، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني اليمني (ت ١٢٥٠هـ) ،السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار،ط١، دار ابن حزم، ص ٩٦٩.

المبحث الثالث

حق النفس والجسد

بنى الفقه الإسلامي حصناً منيعاً ودرعاً حصيناً حول المستأمن من أجل الحفاظ عليه والوقوف بوجه كل من تسول له نفسه من إلحاق الأذى به، والباعث الدافع لكل هذه الصرامة هي الأحاديث النبوية التي توعدت المسيء للمستأمن بالعقوبة والعذاب ومن هذه الاحاديث أنّ النبي_ ﷺ _ قال " من قتل معاهداً لم يرح رائحة الجنة ، وإنّ ريحها توجد من مسيرة أربعين عاماً ".[٤٤] والمراد بالمعاهد هنا ما قاله الحافظ ابن حجر "من له عهد مع المسلمين سواء كان بعقد جزية، أو هدنة من سلطان، أو أمان من مسلم".[٤٥] ويقول _ ﷺ _ في حديث آخر" ألا من ظلم معاهدًا أو انتقصه أو كلّفه فوق طاقته ، أو أخذ منه شيئاً بغير طيب نفس ؛ فأنا حجيجه يوم القيامة ".[٤٦]وحق المستأمن في الحفاظ على نفسه وجسده في الفقه الإسلامي يمكن اختزاله بعصمة دمه، وسنحاول هنا تسليط الضوع على هذا المعنى:

عصمة دم المستأمن: ذهب جمهور العلماء إلى أنّ المستأمن معصوم الدم فيحرم قتله كسائر المسلمين.[٤٧] قال الإمام محمد بن الحسن الشيباني _ رحمه الله _ " إنّ الأمان التزام الكف عن التعرض لهم بالقتل والسبي حقاً لله تعالى "[٤٨]،وقال العدوي المالكي: "واعلم أن ثمرة الأمان العائدة على المؤمن حرمة قتله واسترقاقه وعدم ضرب الجزية عليه"[٤٩] ، وقال الإمام النووي _ رحمه الله _ " إذا انعقد الأمان، صار المؤَمَّنُ معصوماً عن القتل "[٥٠] ، وقال الإمام الجويني " فالذي انعقد له الأمان لا يُتعرض له، وللمال الذي معه " [٥١]وقال ابن القيم: " المستأمن يحرم قتله وتضمن نفسه ".[٥٢] ويعد هذا النظام الفقهي قانوناً لحماية المستأمن من الاعتداء والارهاب، يسير وفقه ويحتمي به ويصون دمه ويجوب الأرض الإسلامية بكل أمان وطمأنينة. وأما في حالة تعرضه للقتل فإنّ الفقه الإسلامي أخضع القاتل للعقوبة والردع، وقد تنوعت العقوبة على حسب الصنف، فقاتل المستأمن في دار الإسلام إما

---

[٤٤] _ البخاري، الجامع المسند الصحيح المختصر ،١٤٢٢هـ،٩٩/٤،كتاب الجزية ،باب إثم من قتل معاهداً بغير جرم ، رقم الحديث، (٣١٦٦).

[٤٥] _ ابن حجر، أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي(ت٨٥٢هـ) ،فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار المعرفة ، بيروت، ١٣٧٩ه ، ١٢/ ٢٥٩.

[٤٦] - أبو داود، سنن أبي داود ،٦٥٨/٤،كتاب الفرائض، باب تعشير أهل الذمة إذا اختلفوا بالتجارات، رقم الحديث(٣٠٥٢)، البيهقي ،أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجردي الخراساني، (ت ٤٥٨هـ)،السنن الكبرى، تحقيق ،محمد عبد القادر عطا،ط٣، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنات، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م،٩/ ٣٤٤،كتاب الجزية، باب لا يأخذ المسلمون من ثمار أهل الذمة ولا أموالهم شيئا بغير أمرهم إذا أعطوا ما عليهم، وما ورد من التشديد في ظلمهم وقتلهم، رقم الحديث(١٨٧٣١) والحديث اسناده حسن .

[٤٧] _ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ١٠٧، النووي، روضة الطالبين ،١٠/ ٢٨١، كشاف القناع،٣/ ١٠٥.

[٤٨] _الشيباني،محمد بن الحسن، السير الكبير،٢٨٣/١ .

[٤٩] _ العدوي، أبو الحسن علي بن أحمد بن مكرم الصعيدي العدوي (ت ١١٨٩هـ)،حاشية العدوي على شرح كفاية الطالب الرباني، تحقيق، يوسف الشيخ محمد البقاعي، دار الفكر، بيروت،١٤١٤هـ - ١٩٩٤م،٢/ ٩.

[٥٠] _النووي، روضة الطالبين ،٢٨١/١٠.

[٥١] _ الجويني ، أبو المعالي عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد الجويني(ت ٤٧٨هـ) ،نهاية المطلب في دراية المذهب ،تحقيق، عبد العظيم محمود الدّيب،ط١،دار المنهاج، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٧م ،١٧/ ٤٧٠.

[٥٢] _ ابن القيم، أحكام أهل الذمة، ٢/ ٧٣٧.

أن يكون مستأمناً مثله، أو ذمياً، أو مسلماً. فإن كان الجاني مستأمناً وكان قتله متعمداً فجمهور العلماء متفقون في وجوب القصاص على القاتل؛ لأنهما متساويان في العصمة. (٥٣) وأما إذا كان الجاني ذمياً وكان قتله من نوع العمد فللعلماء في وجوب القصاص عليه قولان:

القول الأول: ليس على الجاني الذمي القصاص. وهو قول أكثر الحنفية. (٥٤) واحتج أصحاب هذا القول: باختلاف المساواة بين الذمي والمستأمن، إذ أنّ الذمي معصوم الدم على التأبيد ومن أهل دار الإسلام، بينما المستأمن من أهل دار الكفر وعصمته مؤقتة وهذا يستدعي عدم تنفيذ القصاص على الذمي. (٥٥) وفي هذا الصدد يقول الكاساني " لأنَ عصمته_ أي : المستأمن _ ما ثبتت مطلقة بل مؤقتة إلى غاية مقامه في دار الإسلام، وهذا لأنَ المستأمن من أهل دار الحرب، وإنما دخل دار الإسلام لا لقصد الإقامة بل لعارض حاجة يدفعها ثم يعود إلى وطنه الأصلي، فكانت في عصمته شبهة العدم ".(٥٦) ويرد على هذا القول: بأنَ الذمي والمستأمن متساويان في الدين إذ أنهما غير مسلمين فضلاً عن أنَ العصمة موجودة لدى المستأمن عند وقوع الجريمة. يضاف إلى ذلك أنَ نفي القصاص عن الذمي سيكون دافعاً على ارتكاب مثل هذه الجريمة ويولد استخفافاً بدماء المستأمنين التي توالت النصوص الشرعية بحفظها، كما أنه يعد انتهاكاً صارخاً للعهد الذي قطعه الإمام على نفسه اتجاه المستأمنين من منحهم الأمان في ديار المسلمين.

القول الثاني: وجوب القصاص على الذمي إذا قتل عمداً مستأمناً، وهو قول جمهور العلماء المالكية والشافعية والحنابلة ورأي أبي يوسف من الحنفية. (٥٧)وهو الراجح. واستدل الجمهور: بأنَ الذمي والمستأمن ملتهما واحدة كونهما غير مسلمين، فضلاً عن أنَ المستأمن معصوم أثناء الجناية، يضاف إلى ذلك أنَ المستأمن كسب عهداً وأماناً في دار الإسلام فلا يحق لأي أحد الاعتداء عليه. (٥٨)

وأما إذ قتل مسلم عمداً مستأمناً فللعلماء في إنزال القصاص على المسلم قولان:

القول الأول: ليس على المسلم قصاص، وهو قول جمهور العلماء المالكية والشافعية والحنابلة وأكثر الحنفية. (٥٩) واستدل الجمهور على صحة قولهم بالآتي:-

---

٥٣_ ينظر: العيني، البناية،٨٢/١٣،الخرشي،أبو عبد الله محمد بن عبد الله الخرشي المالكي (ت ١١٠١هـ)، شرح مختصر خليل ، دار الفكر، بيروت،٣/٨،الشربيني،مغني المحتاج،٥/ ٢٣٩،البهوتي،كشاف القناع،٥/ ٥٢٤.

٥٤_ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ٢٣٦، الزيلعي ،تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق : فخر الدين عثمان بن علي بن محجن البارعي الزيلعي الحنفي (ت ٧٤٣ هـ)،ط١،المطبعة الكبرى الأميرية ،بولاق_ القاهرة، ١٣١٣ هـ،٦/ ١٠٥.

٥٥_ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ٢٣٦.

٥٦_ المصدر نفسه .

٥٧_ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ٢٣٦، الدسوقي ، حاشية الدسوقي ،٤/ ٢٤١، الشربيني ، مغني المحتاج ،٥/ ٢٣٩، ابن مفلح ، المبدع ،٧/ ٢١٤.

٥٨_ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ٢٣٦، الشربيني ، مغني المحتاج ،٥/ ٢٣٩، ابن مفلح ،المبدع ،٧/ ٢١٤.

٥٩_ ابن نجيم، البحر الرائق،٨/ ٣٢٨ ، الباجي ، أبو الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب بن وارث التجيبي الباجي الأندلسي (ت ٤٧٤هـ)، المنتقى شرح الموطإ،ط١، مطبعة السعادة ، مصر، ١٣٣٢ هـ،٧/ ٩٧، الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي(ت ٤٥٠هـ)،الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي ،تحقيق، علي محمد معوض ، عادل أحمد عبد الموجود،ط١، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، ١٤١٩ هـ -١٩٩٩ م،١٢/ ١٠، ابن مفلح ،المبدع ،٧/ ٢١٤.

أولاً) من الكتاب الكريم إذ استشهد الجمهور بكثير من الآيات التي تفرق بين المسلم والكافر وتنفي المساواة بينهما من حيث إجراء الأحكام عليهما، ومن هذه الآيات:

قوله تعالى ﴿ لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ الْجَنَّةِ ﴾ [٦٠] قال الماوردي في وجه دلالة الآية " فكان نفي التساوي بينهما يمنع من تساوي نفوسهما، وتكافؤ دمائهما".[٦١] ويرد عليه:

إنّ نفي المساواة في الآية هو في الآخرة بدليل تمام الآية ﴿ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَائِزُونَ ﴾ ونفي المساواة في الآخرة لا يلزم منه عدم الاستواء في العصمة ؛لأنّ مثل هذا الكلام لا عموم له كما في قوله تعالى ﴿ وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ﴾[٦٢] فإنّ نفي المساواة في العمى والبصر لا في كل الأوصاف ولهذا يجري القصاص بينهما لاستوائهما في العصمة وكذا نقصان حال الكافر بكفره لا يزيل عصمته.[٦٣] ومن الآيات التي استدل بها الجمهور قوله تعالى ﴿فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ﴾.[٦٤] ووجه الدلالة من الآية أنها خاصة في قتلى المؤمنين؛ لأنّ الآية ترشد الأخوة من المسلمين، والمستأمن ليس بمسلم فلا يكون أخاً للمسلم.[٦٥]

ويرد عليه: إنّ الأخوة في الآية ليس فيها ما يدل على خصوصية المسلم دون الكافر لاحتمال أن تكون الاخوة من جهة النسب.[٦٦] قال ابن التركماني " المراد بقوله تعالى (فمن عفى له من اخيه) الاخوة في الجنسية كقوله تعالى ﴿ كَذَّبَتْ عَادٌ الْمُرْسَلِينَ إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ هُودٌ أَلَا تَتَّقُونَ ﴾[٦٧] لم يرد الاخوة في الدين "[٦٨]

وأجيب: إن سياق الآية يدل على أنّ المخاطبين الإخوة من المؤمنين دون غيرهم قال تعالى﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى﴾.[٦٩]

ويرد عليهم: لو سلمنا أنّ المراد بالآية الاخوة في الدين نقول يجوز أن يتقدم لفظ عام

ثم يعطف عليه خاص كقوله تعالى ﴿وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ﴾[٧٠] يعم الوالدين المسلمين والكافرين ثم قوله تعالى ﴿وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي﴾[٧١] خاص في الكافرين.[٧٢]

---

٦٠ _ الحشر، آية (٢٠).

٦١ _ الماوردي، الحاوي الكبير،١٢/١١.

٦٢ _ فاطر، آية (١٩).

٦٣ _ الزيلعي، تبيين الحقائق،١٠٥/٦ .

٦٤ _ البقرة، آية (١٧٨).

٦٥ _ الجصاص، أبو بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص الحنفي (ت ٣٧٠هـ)،أحكام القرآن، تحقيق، عبد السلام محمد علي شاهين، ط١، دار الكتب العلمية ،بيروت –لبنان،١٤١٥هـ-١٩٩٤م،١/ ١٦٣.

٦٦ _ الجصاص، أحكام القرآن، ١/ ١٧٢.

٦٧ _ الشعراء، الآيتان (١٢٣، ١٢٤).

٦٨ _ ابن التركماني، علاء الدين أبو الحسن علي بن عثمان بن إبراهيم بن مصطفى الماردينى، الشهير بابن التركماني (ت ٧٥٠هـ)، الجوهر النقي على سنن البيهقي، دار الفكر،٨/ ٢٨ وما بعدها .

٦٩ _ البقرة، آية (١٧٨).

٧٠ _ العنكبوت، آية (٨).

٧١ _ العنكبوت، آية (٨).

٧٢ _ ابن التركماني، الجوهر النقي ،٨/ ٢٩ .

ثانياً) السنة: استدل الجمهور بجملة من الأحاديث ليبرهنوا على صحة ما ذهبوا إليه وأكثر الأحاديث وضوحاً ودلالة في نفي القصاص عن الجاني المسلم ما رواه علي _ رضي الله عنه _عن النبي _ ﷺ _ أنه قال: " لا يُقتل مسلم بكافر".[٧٣] ووجه الدلالة من الحديث ما قاله الخطابي " فيه البيان الواضح أنّ المسلم لا يقتل بأحد من الكفار كان المقتول منهم ذمياً أو معاهداً أو مستأمناً أو ما كان؛ وذلك أنه نفي في نكرة فاشتمل على جنس الكفار عموماً ".[٧٤] وقد جزم المباركفوري بقطعية دلالة الحديث على نفي القصاص عن المسلم إذا قتل غير المسلم قال " الحديث صحيح صريح في أنه لا يقتل مسلم بكافر".[٧٥] ويرى ابن المنذر أنّ الحديث لم يأت ما يعارضه قال " ولا يصح عن النبي _ ﷺ _ خبر يعارضه ".[٧٦] ورغم كل هذه الدلالات الواضحة التي لاحت في أفق مانعي القصاص إلّا أنّ للمخالفين دلالات في الحديث تمنعهم من التسليم لمعارضيهم تستدعي التوقف والتفكر، إذ يرون أنّ لفظ الكافر بالحديث مخصوص بالحربي دون المعاهد الذمي أو المستأمن.[٧٧] ومما يؤيد هذه الدلالة الحديث وفيه " لا يُقتل مؤمن بكافر ولا ذو عهد في عهده ".[٧٨] ووجه الدلالة في الحديث أنّ المعاهد لا يقتل بالكافر الحربي؛ لأنّ الحديث جعله مقابل المؤمن فيكون التقدير لا يقتل مسلم بكافر حربي ولا يقتل ذو عهد في عهد بكافر حربي.[٧٩] فضلاً عن أنّ الكافر متى أطلق ينصرف إلى الحربي عادة وعرفاً.[٨٠]

القول الثاني: إذا قتل مسلم عمداً مستأمناً ففيه القصاص. وهو رأي أبي يوسف من الحنفية.[٨١] والحجة له:

أولاً) من الكتاب، قال تعالى﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى﴾.[٨٢] ووجه الدلالة من الآية، أنّ القصاص في الآية عام في القاتل ولم تخصص ديانة المجني عليه، فالقصاص يؤخذ للمجني عليه سواء كان الجاني

---

[٧٣]_ البخاري، الجامع المسند، ١٢/٩،كتاب الديات ،باب لا يقتل المسلم بالكافر ، رقم الحديث، (٦٩١٥).

[٧٤]_ الخطابي، معالم السنن، ١٧/٤ .

[٧٥]_ المباركفوري، أبو العلا محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفوري (ت ١٣٥٣هـ)، تحفة الأحوذي بشرح جامع الترمذي، دار الكتب العلمية ، بيروت،٥٥٧/٤.

[٧٦]_ ابن المنذر، أبو بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري (ت ٣١٩هـ)، الإشراف على مذاهب العلماء، تحقيق، صغير أحمد الأنصاري ، ط١، مكتبة مكة، رأس الخيمة - الإمارات، ١٤٢٥هـ - ٢٠٠٤ م ، ٧/ ٣٥١.

[٧٧]_ الجصاص، أحكام القرآن ، ١٧٤/١، الزيلعي، تبيين الحقائق ، ١٠٤/٦، ابن نجيم، البحر الرائق، ٣٣٧/٨.

[٧٨]- الحديث صحيح ، رواه أبو داود، ٣٧٩/٤،رقم الحديث(٢٧٥١)، النسائي ،أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (ت ٣٠٣هـ)المجتبى من السنن ، تحقيق، عبد الفتاح أبو غدة،ط٢، مكتب المطبوعات الإسلامية ، حلب، ١٤٠٦ه – ١٩٨٦م،٨/ ٢٤،رقم الحديث(٤٧٤٦) ، ابن حبان ، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبدَ، التميمي (ت ٣٥٤هـ)صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، تحقيق، شعيب الأرنؤوط، ط٢، مؤسسة الرسالة ،بيروت، ١٤١٤ ه- ١٩٩٣م، ١٣/ ٣٤٠،كتاب الجنايات، باب القصاص، رقم الحديث(٥٩٩٦).

[٧٩]_ الجصاص، أحكام القرآن ، ١٧٤/١وما بعدها، الشوكاني ، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني اليمني (ت ١٢٥٠هـ)، نيل الأوطار، تحقيق، عصام الدين الصبابطي،ط١، دار الحديث، مصر، ١٤١٣هـ - ١٩٩٣م، ٧/ ١٦.

[٨٠]_ الموصلي، مجد الدين أبو الفضل عبد الله بن محمود بن مودود الموصلي الحنفي(ت ٦٨٣هـ)،الاختيار لتعليل المختار، مطبعة الحلبي ،القاهرة، ١٣٥٦ هـ - ١٩٣٧ م ،٥/ ٢٧.

[٨١]_ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ٢٣٦.

[٨٢]_ البقرة، آية (١٧٨).

مسلماً أو كافراً. (٨٣) ومن الآيات التي استدل بها أصحاب هذا القول قوله تعالى﴿وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ﴾.(٨٤) ووجه الدلالة من الآية، أنها عامة وليس فيها فرق بين المسلم والكافر فيجب إجراء الحكم عليهما، والقول بتخصيص المسلم دون الكافر فإنها دعوة تحتاج إلى دليل التخصيص، وترده الآية المذكورة التي ليس فيها تخصيص مسلم من كافر. (٨٥)

ثانياً) السنة: فقد استدل أصحاب القائلين بوجوب القصاص بجملة أحاديث تعد سنداً لما ذهبوا إليه منها: ما رواه أبو هريرة _ رضي الله عنه _أنّ النبي _ ﷺ _ " ومن قتل له قتيل فوليه بخير النظرين إما أن يؤدي وإما أن يقاد ".(٨٦) وبما رواه عبدالله بن مسعود_ رضي الله عنه _ عن النبي _ ﷺ _ أنه قال "لا يحل دم امرئ مسلم يشهد أن لا إله إلا الله وأني رسول الله إلا بإحدى ثلاث النفس بالنفس والثيب الزاني والمارق من الدين التارك للجماعة".(٨٧) ووجه الدلالة من الحديثين، أنهما يفيدان العموم، ويقتضي عمومهما قتل المسلم بالمستأمن إذ أنّ الحديثين لم يأت فيهما التفريق بين نفس وأخرى. (٨٨)

ثالثا) المعقول: أقام أصحاب هذا القول الحجة بالمعقول إذ أنّ المستأمن معصوم الدم مادام مقيماً في دار الإسلام أو أثناء وقوع الجريمة، وعصمته هذه تكفي بإجراء القصاص على قاتله. (٨٩)

وبعد هذا العرض لبعض أقوال العلماء وأدلتهم لابد من الإشارة إلى أنّ الجمهور جاءوا بأدلة من الصعب معارضتها وربما تحدو بالإنسان أن يسلم لها لقطع ما يريبه، بَيد أنّ رأي أبي يوسف في وجوب القصاص على المسلم إذا قتل مستأمناً فيه من الفوائد الجمة والإضاءات المشرقة، ويتبين أنه يفكر كرجل دولة وقانوني محترف، فأبو يوسف كما هو معروف لم يكن مجتهداً في الفتيا فحسب بل عمل قاضياً في عهد كان الإسلام يسود العالم ، فهو جمع بين الصنعتين الإمامة في الفتوى والقضاء، فدرايته بالنصوص الشرعية واضطلاعه بأمور الدولة جعلته يقدم على هذا الرأي، إذ يرى بعينه الثاقبة وعقله الخارق أنّ القصاص إذا لم ينفذ بالجاني بغض النظر عن انتمائه وملته سيؤدي إلى الانفلات الأمني والاستخفاف بالدماء مما سينعكس سلباً على أمن الدولة والمواطن على حد سواء ، يضاف إلى ذلك أنّ الإمام عندما أعطى الأمان إلى المستأمن فهو عهد وميثاق قطع به على نفسه أن يوفر للمستأمن الحفظ والرعاية له ، وأن يقف بكل حزم أمام من يحاول أن يرتكب جريمة بحق المستأمن ، وأن ينزل به أقصى العقوبات ؛لأنّ الجناية على المستأمن لا تنحصر إساءتها على الجاني فقط بل سترجع إلى الدولة التي أعطته الأمان، وتعد خرقاً كبيراً وثلمة واسعة في هيبتها ولهذا نجد الإمام أبا يوسف يؤكد على عصمة المستأمن والعهد والميثاق الذي أبرم معه. (٩٠)

٨٣_ ابن التركماني، الجوهر النقي ،٨/ ٢٨ .

٨٤_ المائدة، آية (٤٥).

٨٥_ الجصاص، أحكام القرآن، ١/ ١٧٢.

٨٦_ البخاري، الجامع المسند ،٥/٩،كتاب الديات ،باب من قُتِل له قتيل فهو بخير النظرين، رقم الحديث، (٦٨٨٠).

٨٧_ البخاري، الجامع المسند ،٥/٩،كتاب الديات، باب {أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ} ، رقم الحديث، (٦٨٧٨).

٨٨_ الجصاص، أحكام القرآن، ١/ ١٧٢.

٨٩_ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ٢٣٦.

٩٠_ الكاساني ،بدائع الصنائع ،٧/ ٢٣٦، الموصلي، الاختيار،٥/ ٢٧.

المبحث الرابع
حق المال والأهل

أعلن الفقه الإسلامي حرصه على الحفاظ على مال المستأمن وأهله، ووقف بحزم أمام كل من يمد يديه على ماله أو يتطاول على أهله وذريته؛ لأنّ الأمان يستلزم الوفاء بالعهد للمستأمنين فلا تسبى نسائهم وأولادهم أو تسترق، ولا تغنم أموالهم ،لأنّ الأمان يسري على نساء وأولاد المستأمن وماله، بمعنى أنه يتبع المستأمن في الأمان ويلحق به: زوجته وأبناؤه الذكور القاصرون، والبنات جميعاً، والأم، والجدات، والخدم، ما داموا عائشين مع الحربي الذي أعطي الأمان.[٩١]وقد جاءت نصوص العلماء تنذر بالخطر وتعلن حرمة أموالهم ونسائهم وأولادهم. قال الكاساني " فيحرم على المسلمين قتل رجالهم، وسبي نسائهم وذراريهم، واستغنام أموالهم ".[٩٢] وقال الخطابي " إنّ الكافر إذا عقد لك عقد أمان فقد وجب عليك أن تؤمنه وأن لا تغتاله في دم ولا مال ولا منفعة ".[٩٣] وقال المرغيناني " وإذا دخل المسلم دار الحرب تاجراً فلا يحل له أن يتعرض لشيء من أموالهم ولا من دمائهم ".[٩٤] وقال الإمام النووي " إذا دخل كافر دار الإسلام بأمان أو ذمة، كان ما معه من المال والأولاد في أمان "[٩٥] وقال الإمام الجويني " فالذي انعقد له الأمان لا يُتعرض له، وللمال الذي معه " [٩٦] ويذهب جمهور الفقهاء إلى أكثر من هذا فيرون أنّ مال المستأمن الذي اكتسبه في دار الإسلام يبقى على ملكه، ولا تزول عنه ملكيته، ولو عاد إلى دار الحرب وقاتل المسلمين. قال الإمام النووي " ولو دخل حربي دارنا بأمان أو ذمّة أو لرسالة فنقض العهد ولحق بدار الحرب، ومنْ أسباب النقض أنْ يعود ليتوطن هناك، فلا يُسبى أولاده عندنا، وإن مات فأبلغوا، فإذا بلغوا وقبلوا الجزية، تركوا، وإلّا بُلّغوا المأمن، وما خلفه عندنا من وديعة ودين من قرض أو غيره، فهو في أمان لا يُتعرض له ما دام حيّا ".[٩٧] وقال ابن قدامة " وإذا دخل حربي دار الإسلام بأمان فأودع ماله مسلمًا أو ذميًا أو أقرضهما إياه، ثم عاد إلى دار الحرب، نظرنا فإن دخل تاجرًا أو رسولًا أو متنزهًا أو لحاجة يقضيها ثم يعود إلى دار الإسلام فهو على أمانه في نفسه وماله؛ لأنه لم يخرج عن نية الإقامة في دار الإسلام فأشبه الذمي لذلك، وإن دخل مستوطنا بطل الأمان في نفسه وبقي في ماله؛ لأنه بدخوله دار الإسلام بأمان ثبت الأمان في ماله الذي معه، فإذا بطل الأمان في نفسه بدخوله دار الحرب بقي في ماله، لاختصاص المبطل بنفسه فيخص البطلان به".[٩٨] وقال أيضاً " فإنّ صاحبه إن طلبه بعث إليه، وإن تصرف فيه ببيع أو هبة أو غيرهما، صح تصرفه ".[٩٩] وإذا مات المستأمن في دار الحرب انتقل ماله إلى ورثته ؛لأنَ الأمان بقى في ماله سارياً مفعوله إلى ورثته ولم ينقطع بموته، فلم يعاقب الفقه الإسلامي أو ينتقم من المستأمن بمصادرة أمواله بسبب التحاقه بدار الحرب بعد أن منحه الأمان بل اعتبر ماله حق للورثة لا يمكن التلاعب به . قال ابن

---

٩١ _ سيد سابق، فقه السنة، ط٣، دار الكتاب العربي، بيروت – لبنان، ١٣٩٧ هـ - ١٩٧٧م،٢/٦٩٧.

٩٢ _ الكاساني، بدائع الصنائع ،٧/ ١٠٧.

٩٣ _ الخطابي، معالم السنن، ٣١٧/٢.

٩٤ _ المرغيناني،الهداية،٣٩٥/٢.

٩٥ _ النووي، روضة الطالبين، ٢٨٩/١٠.

٩٦ _ الجويني، نهاية المطلب في دراية المذهب ،١٧/ ٤٧٠.

٩٧ _ النووي، روضة الطالبين، ٢٨٩/١٠.

٩٨ _ ابن قدامة، المغني، ٢٤٥/٩.

٩٩ _ المصدر نفسه.

قدامة " وإن مات في دار الحرب انتقل إلى وارثه، ولم يبطل الأمان فيه ".[100] وعلل ذلك بقوله " إنّ الأمان حق له لازم متعلق بالمال، فإذا انتقل إلى الوارث، انتقل لحقه، كسائر الحقوق؛ من الرهن، والضمين، والشفعة ".[101] وإذا تعرض مال المستأمن للسرقة فإنّ الفقه الإسلامي فرض عقوبة على السارق ووضعت حداً له بغض النظر عن دينه، وقد اختلفت نوعية العقوبة عند الفقهاء بين إقامة الحد على السارق والضمان عليه على قولين:

القول الأول: ذهب الحنفية والشافعية في قول لهم إلى أنّ المسلم لو سرق نصاباً من مال مستأمن فلا يجب على السارق القطع وإنما يصار إلى الضمان.[102] واحتج هؤلاء بأنّ حرمة مال

المستأمن ليست مؤبدة بل لمدة مؤقتة. وهذه شبهة تسقط الحد عن السارق.[103]

ويرد عليه: إنّ قيام العصمة ينظر إليها وقت وقوع السرقة سواء كان عقدها مؤقتاً أو دائماً، وهذا العقد من بنوده عصمة مال المستأمن وحرمته مادام الأمان قائماً فحرمتها وهي مؤقتة كحرمتها دائمة.

القول الثاني: ذهب المالكية والحنابلة والشافعية في قول آخر إلى وجوب القطع على من سرق مال المستأمن.[104] واستدل هؤلاء: بأنّ السارق سرق مالاً معصوماً من حرز مثله، فوجب قطعه، كسارق مال الذمي.

والراجح من هذين القولين القول الثاني الذين قالوا بوجب القطع؛ لأنّ مال المستأمن معصوم ومحترم كمال المسلم والذمي، فضلاً عن أنّ الأمان يقتضي الحفاظ على مال المستأمن من السرقة وغيرها، كما أنّ القطع شرع من أجل ردع السارق وزجره، فلولا هذه العقوبة لتجرأ أصحاب الأنفس الضعيفة على أموال الناس ولم تكن في مأمن، أما إقصاء هذه العقوبة عن السارق بذريعة كون المال غير معصوم على التأبيد فلم يكن للقطع معنى ولم يأت أكله؛ لأنّ السراق سيستهينون بمال المستأمن ويقدمون عليها دون أن يخطر ببالهم أنها مجازفة أو مغامرة ، فمن أمن العقوبة أساء الأدب .

---

[100] _ ابن قدامة، المغني، ٢٤٥/٩.

[101] _ ابن قدامة، المغني، ٢٤٥/٩.

[102] _ الكاساني، بدائع الصنائع ،٧/ ٧١،العيني، البناية شرح الهداية، ١٢/٧،الشربيني، مغني المحتاج،٤٩٠/٥ .

[103] _ الكاساني، بدائع الصنائع ،٧١/٧، العيني، البناية شرح الهداية، ١٢/٧ .

[104] _ الخرشي، شرح مختصر خليل، ٩٦/٨، الشربيني، مغني المحتاج، ٤٩٠/٥،ابن مفلح، المبدع،٤٤٧/٧ .

خاتمة

الحمد لله ربّ العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين وبعد: فقد آن لنا الاختتام؛ لنذكر النتائج التي توصلنا إليها من خلا كتابة البحث وهي:

١_ تطور معنى المستأمن عند الفقهاء بتغير الزمن وتطور الحياة، فقد اشتهر معناه على من يدخل دار غيره بأمان مسلماً كان أو حربياً، ثم اتسعت دائرته ليدخل فيها كل من يقدم بلاد المسلمين من غير استيطان لها كالتجار والدبلوماسيين والطلبة وغيرهم. ونرى اليوم بأن المعنيين بالشأن السياسي والقوانين الدولية أنهم تعرضوا إلى هذا المعنى وأطلقوا عليه مصطلح(اللجوء السياسي) ويراد به الحماية التي تمنحها الدولة فوق أراضيها أو فوق مكان تابع لسلطتها لفرد طلب منها هذه الحماية ، والهدف منه هو إنقاذ حياة أشخاص أو حريتهم يعتبرون أنفسهم مهددين في بلادهم.

٢_ الأمان ملك لكل مسلم بالغ عاقل مختار يمنحه لمن شاء، وهو ملازم لذمة المسلم إذ استطاع المسلم أن يكتسبه من إسلامه وإيمانه بالله تعالى، وبناء على ذلك لا يصح الأمان الذي يصدر من كافر. وقد ساهم الفقه الإسلامي في تذليل المصاعب وإذابة الجليد أمام اتمام العقد إذ جعله ينعقد بكل لفظ يحقق الغرض، أو كتابة أو إشارة يحصل بهما المقصود،

٣_ الإسلام دين الإخاء الإنساني، ودين العدل والحرية والسلام، عامل المستأمن الوافد على دياره معاملة كريمة لا تعرفها القوانين الاخرى، فهو ما دام محافظاً على عقد الأمان، أو شروط الإذن بالإقامة لمدة محددة في دار الإسلام له الحرية الكاملة في التنقل ومباشرة نشاطه الذي وفد من أجله كالتجارة أو السياحة أو الدراسة، وهو آمن على نفسه وماله حتى ولو كان ينتمي إلى دولة نشب القتال بينها وبين المسلمين.

٤_ للمستأمن بعد حصوله الأمان الحق في منحه إقامة قد اختلف الفقهاء في تعيينها، وكان أكثرهم تساهلاً الحنابلة إذ ذهبوا إلى إعطائه فترة مطلقة دون تقييد.

٥_ وقف الفقه الإسلامي بكل حزم وقوة أمام كل من يعتدي على المستأمن أو يسفك دمه، واعتبر الاعتداء جناية تدخل ضمن قانون العقوبات الجنائية الإسلامية، واختلف العلماء في نوع العقوبة التي يجب إنزالها في الجاني، وأكثر العلماء الذين ناشد بتشديدها وإنزال أقصى درجات العقوبة فيه الإمام أبو يوسف _ رحمه الله _ إذ يرى أنّ على قاتل المستأمن القصاص. فالمستأمنون ما داموا قد دخلوا دار الإسلام بموجب عقد الأمان فهم تحت ولاية الإمام، وعليه حمايتهم والدفاع عنهم.

٦_ بنى الفقه الإسلامي سياجاً منيعاً حول مال المستأمن وأهله من زوجاته وأصوله وفروعه فحرمتهم كحرمته وأمنهم من أمن الدولة، فما كسبه من أموال فهي له، وما تركه بعد موته يكون لورثته.

٧_ يوجد اليوم في كل البلاد الإسلامية رعايا من الدول الاخرى الغير مسلمة فلا يحل في الإسلام الاعتداء على هؤلاء الرعايا المقيمين أو الموجودين في دار الإسلام رغم قيام حالة الحرب بيننا وبين دولهم، وما دمنا قد سمحنا لهم بالإقامة من قبل في دار الإسلام، وأعطيناهم الأمان والذمة على أنفسهم، فلا يحل لنا أن نغدر بهم أو نقيد حريتهم.

وأخيراً وليس آخراً نسأل الله تعالى أن يسامحنا على زلات أقلامنا وما خطت ايدينا فهو أعلم بنقص نفوسنا وتقصيرها فالكمال لله وحده سبحانه وآخر دعونا أن الحمد لله ربّ العالمين وصل اللهم وسلم على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين﴿رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا ۚ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ

مِنْ قَبْلِنَا ۚ رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ ۖ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا ۚ أَنْتَ مَوْلَانَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ[١٠٥]﴾

ثبت المصادر والمراجع

١. ابن الأثير، مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن محمد بن محمد ابن عبد الكريم الشيباني الجزري ابن الأثير ،النهاية في غريب الحديث والأثر، تحقيق: طاهر أحمد الزاوى - محمود محمد الطناحي، المكتبة العلمية ، بيروت، ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م.

٢. أحمد بن حنبل ، أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (ت ٢٤١هـ)،المسند ،تحقيق، شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد، وآخرون ،ط١، مؤسسة الرسالة ، ١٤٢١ هـ - ٢٠٠١ م.

٣. الأصفهاني، أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (ت ٥٠٢هـ) ،المفردات في غريب القرآن ،تحقيق، صفوان عدنان الداودي ،ط١، دار القلم، الدار الشامية - دمشق ،بيروت ، ١٤١٢ هـ .

٤. الباجي ، أبو الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب بن وارث التجيبي الباجي الأندلسي (ت ٤٧٤هـ)، المنتقى شرح الموطإ،ط١، مطبعة السعادة ، مصر، ١٣٣٢ هـ.

٥. البخاري، أبو عبدالله محمد بن إسماعيل الجعفي (ت٢٥٦ه)،الجامع المسند الصحيح المختصر تحقيق، محمد زهير بن ناصر الناصر،ط١، دار طوق النجاة،١٤٢٢هـ.

٦. البهوتي، منصور بن يونس بن صلاح الدين ابن حسن بن إدريس البهوتي الحنبلي (ت١٠٥١هـ)،كشاف القناع عن متن الإقناع، دار الكتب العلمية.

٧. البيهقي ،أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجردي الخراساني، (ت ٤٥٨هـ)،السنن الكبرى، تحقيق ،محمد عبد القادر عطا،ط٣، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنات، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م.

٨. ابن التركماني، علاء الدين أبو الحسن علي بن عثمان بن إبراهيم بن مصطفى المارديني، الشهير بابن التركماني (ت ٧٥٠هـ)، الجوهر النقي على سنن البيهقي، دار الفكر.

٩. الترمذي، محمد بن عيسى بن سَوْرة بن موسى بن الضحاك، الترمذي، أبو عيسى (ت ٢٧٩هـ)الجامع الكبير - سنن الترمذي ،تحقيق، بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي – بيروت، ١٩٩٨ م.

١٠. الجصاص، أبو بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص الحنفي (ت ٣٧٠هـ)،أحكام القرآن، تحقيق، عبد السلام محمد علي شاهين، ط١، دار الكتب العلمية ،بيروت –لبنان،١٤١٥هـ-١٩٩٤م.

١١. الجويني ، أبو المعالي عبد الملك بن عبد الله بن يوسف بن محمد الجويني(ت ٤٧٨هـ) ،نهاية المطلب في دراية المذهب ،تحقيق، عبد العظيم محمود الدّيب،ط١،دار المنهاج، ١٤٢٨هـ-٢٠٠٧م.

١٢. ابن حبان ، أبو حاتم محمد بن حبان بن أحمد بن حبان بن معاذ بن مَعْبدَ، التميمي (ت ٣٥٤هـ)صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان، تحقيق، شعيب الأرنؤوط، ط٢، مؤسسة الرسالة ،بيروت، ١٤١٤ ه- ١٩٩٣م.

[١٠٥] - البقرة ، آية (٢٨٦)

١٣. ابن حجر، أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي(ت٨٥٢هـ) ،فتح الباري شرح صحيح البخاري، دار المعرفة ، بيروت، ١٣٧٩ه.

١٤. الحصكفي ، محمد بن علي بن محمد الحِصْني المعروف بعلاء الدين الحصكفي الحنفي (ت ١٠٨٨هـ)، الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البحار، تحقيق، عبد المنعم خليل إبراهيم، ط١، دار الكتب العلمية، ١٤٢٣هـ- ٢٠٠٢م.

١٥. الخرشي، أبو عبد الله محمد بن عبد الله الخرشي المالكي (ت ١١٠١هـ)، شرح مختصر خليل ، دار الفكر، بيروت.

١٦. الخطابي، أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي (ت ٣٨٨هـ)، معالم السنن، وهو شرح سنن أبي داود ، ،ط١، المطبعة العلمية ، حلب، ١٣٥١ هـ - ١٩٣٢م.

١٧. الدار قطني، أبو الحسن علي بن عمر بن أحمد الدارقطني (ت ٣٨٥هـ)، السنن ، تحقيق، شعيب الارنؤوط وآخرون،ط١، مؤسسة الرسالة، بيروت — لبنان، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٤ م.

١٨. أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السِّجِسْتاني (ت ٢٧٥هـ) ،سنن أبي داود ،تحقيق، شعَيب الأرنؤوط - محَمَّد كامِل قره بللي ،ط١، دار الرسالة العالمية ، ١٤٣٠ هـ - ٢٠٠٩ م .

١٩. الدسوقي ، محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي المالكي (ت ١٢٣٠هـ)،حاشية الدسوقي على الشرح الكبير، دار الفكر.

٢٠. الزيلعي ،تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق : فخر الدين عثمان بن علي بن محجن البارعي الزيلعي الحنفي (ت ٧٤٣ هـ)،ط١،المطبعة الكبرى الأميرية ،بولاق_ القاهرة، ١٣١٣ هـ.

٢١. سيد سابق، فقه السنة، ط٣، دار الكتاب العربي، بيروت — لبنان، ١٣٩٧ هـ - ١٩٧٧م.

٢٢. الشربيني ،شمس الدين محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي (ت ٩٧٧هـ)،مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج،ط١، دار الكتب العلمية، ١٤١٥هـ - ١٩٩٤م.

٢٣. الشوكاني، محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني اليمني (ت ١٢٥٠هـ) ،السيل الجرار المتدفق على حدائق الأزهار،ط١، دار ابن حزم.

٢٤. الشوكاني، نيل الأوطار، تحقيق، عصام الدين الصبابطي،ط١، دار الحديث، مصر، ١٤١٣هـ - ١٩٩٣م.

٢٥. الصنعاني ، أبو بكر عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميري اليماني الصنعاني (ت ٢١١هـ)،المصنف ، تحقيق، حبيب الرحمن الأعظمي،ط٢، المجلس العلمي- الهند، ١٤٠٣ه.

٢٦. الصنعاني، عز الدين أبو إبراهيم محمد بن إسماعيل بن صلاح بن محمد الحسني الصنعاني، (ت ١١٨٢هـ)، سبل السلام، دار الحديث.

٢٧. ابن عثيمين، محمد بن صالح بن محمد العثيمين (ت ١٤٢١هـ)،مجموع فتاوى ورسائل الشيخ محمد بن صالح العثيمين، دار الوطن - دار الثريا، ١٤١٣ هـ.

٢٨. العدوي، أبو الحسن علي بن أحمد بن مكرم الصعيدي العدوي (ت ١١٨٩هـ)،حاشية العدوي على شرح كفاية الطالب الرباني، تحقيق، يوسف الشيخ محمد البقاعي، دار الفكر، بيروت،١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.

٢٩. ابن العربي ، القاضي أبو بكر محمد بن عبد الله بن العربي المعافري الاشبيلي المالكي (ت ٥٤٣هـ)، أحكام القرآن، ط٣، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان،١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٣ م.

٣٠. العيني، بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن حسين الغيتابى الحنفى العيني (ت ٨٥٥هـ)،البناية شرح الهداية،ط١، دار الكتب العلمية ، بيروت- لبنان، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م .

٣١. ابن قدامة ، موفق الدين أبو محمد عبد الله بن أحمد بن محمد بن قدامة المقدسي (ت ٦٢٠هـ) ،المغني ، مكتبة القاهرة.

٣٢. القرطبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح القرطبي (ت ٦٧١هـ)، الجامع لأحكام القرآن المعروف بتفسير القرطبي، تحقيق، أحمد البردوني وإبراهيم أطفيش، ط٢، دار الكتب المصرية – القاهرة، ١٣٨٤هـ - ١٩٦٤ م.

٣٣. ابن القيم ، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (ت ٧٥١هـ)، أحكام أهل الذمة، تحقيق، يوسف بن أحمد البكري ، شاكر بن توفيق العاروري، ط١، رمادي ، الدمام،١٤١٨ه – ١٩٩٧م.

٣٤. الكاساني، علاء الدين، أبو بكر بن مسعود بن أحمد الكاساني الحنفي (ت ٥٨٧هـ)، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع ، ،ط٢، دار الكتب العلمية ، ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م.

٣٥. ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير (ت ٧٧٤هـ)،تفسير القرآن العظيم المعروف بتفسير ابن كثير، تحقيق، محمد حسين شمس الدين،ط١، دار الكتب العلمية، ، بيروت، ١٤١٩ هـ.

٣٦. ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، (ت ٢٧٣هـ)،سنن ابن ماجه تحقيق، محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية.

٣٧. الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن محمد بن حبيب البصري البغدادي(ت ٤٥٠هـ)،الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي ،تحقيق، علي محمد معوض ، عادل أحمد عبد الموجود،ط١، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، ١٤١٩ هـ -١٩٩٩ م.

٣٨. المباركفوري، أبو العلا محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفوري (ت ١٣٥٣هـ)، تحفة الأحوذي بشرح جامع الترمذي، دار الكتب العلمية ، بيروت.

٣٩. المرداوي ، علاء الدين أبو الحسن علي بن سليمان المرداوي الدمشقي الحنبلي (ت ٨٨٥هـ)،الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف،ط٢، دار إحياء التراث العربي.

٤٠. المرغيناني، برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني (ت ٥٩٣هـ)، بداية المبتدي في فقه الإمام أبي حنيفة ، ، مكتبة محمد علي صبح – القاهرة.

٤١. المرغيناني، الهداية في شرح بداية المبتدي ،تحقيق، طلال يوسف ، دار احياء التراث العربي ، بيروت – لبنان.

٤٢. ابن مفلح، برهان الدين أبو إسحاق إبراهيم بن محمد بن عبد الله بن محمد ابن مفلح(ت ٨٨٤هـ)،المبدع في شرح المقنع،ط١، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان ، ١٤١٨ هـ - ١٩٩٧ م.

٤٣. ملا خسرو، محمد بن فرامرز بن علي الشهير بملا خسرو (ت ٨٨٥هـ) ،درر الحكام شرح غرر الأحكام، دار إحياء الكتب العربية.

٤٤. ابن المنذر، أبو بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري (ت ٣١٩هـ)، الإجماع، المحقق ، فؤاد عبد المنعم أحمد،ط١، ١٤٢٥هـ- ٢٠٠٤م.

٤٥. ابن المنذر، ط١، مكتبة مكة، رأس الخيمة - الإمارات، ١٤٢٥هـ - ٢٠٠٤ م.

٤٦. ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم بن على ابن منظور الأنصاري الإفريقي (ت ٧١١هـ) ،لسان العرب ، ط٣، دار صادر — بيروت ، ١٤١٤ ه .

٤٧. الموصلي، مجد الدين أبو الفضل عبد الله بن محمود بن مودود الموصلي الحنفي(ت ٦٨٣هـ)،الاختيار لتعليل المختار، مطبعة الحلبي ،القاهرة، ١٣٥٦ هـ - ١٩٣٧ م.

٤٨. ابن النجار، تقي الدين محمد بن أحمد الفتوحي الحنبلي الشهير بابن النجار (ت٩٧٢هـ)،منتهى الإرادات، تحقيق، عبد الله بن عبد المحسن التركي،ط١، مؤسسة الرسالة، ١٤١٩هـ - ١٩٩٩م.

٤٩. ابن نجيم، زين الدين بن إبراهيم بن محمد، المعروف ب ابن نجيم المصري (ت ٩٧٠هـ) ،البحر الرائق شرح كنز الدقائق ، دار الكتاب الإسلامي.

٥٠. النسائي ،أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، النسائي (ت ٣٠٣هـ)المجتبى من السنن ، تحقيق، عبد الفتاح أبو غدة،ط٢، مكتب المطبوعات الإسلامية ، حلب، ١٤٠٦ه — ١٩٨٦م.

٥١. النووي، محيي الدين أبو زكريا يحيى بن شرف النووي (ت ٦٧٦هـ)، روضة الطالبين وعمدة المفتين، تحقيق، زهير الشاويش،ط٣، المكتب الإسلامي، بيروت، ١٤١٢هـ- ١٩٩١م.

٥٢. النووي، منهاج الطالبين وعمدة المفتين في الفقه، تحقيق، عوض قاسم أحمد عوض،ط١، دار الفكر، ١٤٢٥هـ- ٢٠٠٥م.

٥٣. النيسابوري، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري (ت ٢٦١هـ) المسند الصحيح المختصر ، تحقيق ، محمد فؤاد عبد الباقي ، دار إحياء التراث العربي — بيروت.

٥٤. ابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي المعروف بابن الهمام (ت ٨٦١هـ)،فتح القدير، دار الفكر.

موجز بالعربي

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين.. أما بعد:

فإنّ المستأمَن يتمتع بحقوق في الفقه الإسلامي, وهذه الحقوق نابعة من سعة الشريعة الإسلامية وشموليتها, فالإسلام دين الإخاء الإنساني، ودين العدل والحرية والسلام، عامل المستأمن الوافد على دياره معاملة كريمة لا تعرفها القوانين الأخرى، ما دام محافظاً على عقد الأمان, وقد حاولت في هذا البحث أن أختزل حقوق المستأمَن في ثلاثة عناوين وهي:

الأول: حق الإقامة.

ثانياً: حق النفس والجسد.

ثالثاً: حق المال والأهل.

والحقوق بأقسامها الثلاثة تفيدنا بأنّ المستأمن في الفقه الإسلامي يتمتع بحريته في التنقل في دار الإسلام، وممارسة نشاطه الذي وفد من أجله، كما يتمتع بحرمة دمه وماله وأهله.

Abstract

Praise be to Allah, the lord of the worlds and peace and blessings be upon the prophet Muhammad and his family and companions... But after:

The trustee has rights in the Islamic fiqh, and the rights stems from the Islamic law and comprehensiveness of capacity, Islam is a religion of brotherhood humanitarian and the religion of the justice and freedom and peace , and deal with the trustee new come to their homes decent treatment do not know other laws, as long as the governor to hold safety , I have tried to reduce trustee rights in three titles are :

1- the right of the residence
2- Right of self and body
3- Right on money and parents

And the rights of the three parts tell us that trustee in the Islamic jurisprudence enjoys his freedom of movement in the religion of islam, and the exercise of his activity which delegation for him, it's also enjoys the sanctity of blood ,his money and his family .

الدعاء وأثره في جلب المنافع ودفع المضار

د. أكرم بايز محمد أمين
جامعة السليمانية
كلية العلوم الاسلامية
قسم الفقه وأصوله

المقدمة

الحمد لله الذي شرع الدعاء، وفتح لنا به باب الرجاء، نحمده تعالى على كل فضل ، ونشكره سبحانه على النعم والآلاء. وأشهد أن لا إله إلاّ الله وحده لا شريك له، السميع المجيب، يسمع النداء وهو فوق السماء، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله وصفيه من خلقه وحبيبه ،صلى الله عليه وعلى آله وأصحابه وسلم تسليما كثيرا إلى يوم الدين .

أما بعد...

فإن الله سبحانه وتعالى شرع للناس اتصالا عاجلا به، يلجئون إليه لتحقيق حاجاتهم، وهو الدعاء، والتوجه الى الله تعالى، إن الدعاء الخالص هو العبادة الحقيقية؛ لقول الرسولﷺ (إن الدعاء هو العبادة))(★[1])، لأنه دليل تقدير العبد للمعبود وثقته فيه، فالعبد عندما يتوجه إلى ربه بالدعاء فإن ذلك يدل على ما في القلب من الثقة بالله وحسن الظن به، وفيه أيضاً تظهر عبودية الافتقار إلى الله والذل والخضوع له، وكلما يتحقق ذلك كان إلى الله أقرب .

أهمية البحث وأسباب اختياره:

إنَّ الله سبحانه وتعالى أمرنا بالدعاء، ووعدنا بالإجابة تفضلاً وتكرماً وإحساناً، وتوعد من استكبر عن دعائه فقال عز وجل: ((وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ))، ([2])

وإنَّ الدعاءَ من أقوى الأسباب التي تجلبُ بها الأمور المحبوبة، وتدفع بها الأمور المكروهة، لكنه قد يتخلَّف أثرُه وتضعف فائدته، وربَّما تنعدم لأسباب منها: إمَّا ضعف في نفس الدعاء، بأن يكون دعاءً لا يحبُّه الله لِما فيه من العدوان، وإمَّا لضعف القلبِ وعدم إقباله على الله وقت الدعاء، وإمَّا لحصول المانع من الإجابة من أكل الحرام، ورَيْنِ الذنوب على القلوب، واستيلاء الغفلة والسهو واللهو وغلبتهما عليها إذ إنَّ هذه الأمور تبطل الدعاءَ، وتضعف من شأنِه.

أسباب اختيار الموضوع:

١- إن الدعاء هو نهج الأنبياء (عليهم الصلاة والسلام) والصالحين والأئمة المجتهدين، لذا يجب علينا ان نهتم بهذا الموضوع اهتماماً بالغاً..

- مسند الامام أحمد، حديث النعمان بن بشير ،برقم (١٨٣٥٢) ٣٠/٢٩٨، وجاء الحديث في الأدب المفرد :باب فضل الدعاء ،برقم (٧١٤) ١/٣٧٦ ، وفي سنن ابن ماجه : باب فضل الدعاء ، برقم (٣٨٢٨) ٢/١٢٥٨ ، وقال الألباني : حديث صحيح ، وفي سنن الترمذي برقم (٢٩٦٩) ٥/٦١ ،وقال : حديث حسن صحيح.

[2] سورة غافر، الآية (٦٠).

٢-لان للدعاء اهمية كبيرة اذ كل انسان يحتاج الى الدعاء في وقت ما فلا بد أن يعرف الأثر المترتب على هذا الدعاء.

٣- لم يكتب هذا الموضوع وبهذا العنوان حسب اطلاعي.

الدراسات السابقة:

بعد البحث والتحري والتقليب في العناوين المتعلقة بالدعاء لم أجد كتاباً أو رسالةً مستقلة بهذا العنوان ، ولكن هناك مواضيع عدة عن الدعاء وتأثيره، ومن هذه المواضيع: (١- الدعاء أهميته وأثره في تفريج الكربات وحل الأزمات.

٢- الدعاء وأثره في تحقيق النصر. ٣- الدعاء وأثره في حياة المسلم.٤- الدعاء وأثره في دفع البلاء.٥- الدعاء –حقيقته- آدابه -آثاره -. ٦- الدعاء وأثره في المنهج التربوي.٧- الدعاء واثره في الحياة.٨- الدعاء وأثره شخصية الفرد المسلم.٩- الدعاء وأثره في صحة الجسم.١٠- الدعاء وأثره التربوي.١١- الدعاء وأثره في نفس المؤمن.١٢- الدعاء وأثره في حياة المؤمن.١٣- الدعاء وأثره في صلاح الابناء.١٤- الدعاء تربية وعبادة.١٥- الدعاء وأهميته في الدعوة الى الله في ضوء القرآن والسنة.١٦- الدعاء وأثره في التربية.١٧- الدعاء وأثره.١٩- فضل الدعاء وآثاره.٢٠- كيفية الدعاء وآثاره.٢١- الدعاء وأثره في تنمية الذات والمجتمع.

وقد قسمت البحث إلى ثلاثة مباحث وخاتمة:

المبحث الأول : تعريف الدعاء ومعانيه في القرآن الكريم ، ويتكون من مطلبين :

المطلب الأول : تعريف الدعاء لغةً وشرعاً.

المطلب الثاني: معاني الدعاء في القرآن الكريم.

المبحث الثاني: أنواع الدعاء وأهميته ، ويتكون من مطلبين:

المطلب الأول : أنواع الدعاء .

المطلب الثاني : أهميته وأثره .

المبحث الثالث : شروط قبول الدعاء وموانعه، وآراء العلماء في تأثيره لجلب المنافع ودفع المضار، ويتكون من مطلبين:

المطلب الأول: شروط قبول الدعاء وموانعه.

المطلب الثاني : آراء العلماء في تأثير الدعاء لجلب المنافع ودفع المضار.

وأخيراً هذا بحث موجز عن (الدعاء وأثره في جلب المنافع ودفع المضار) ، حاولت أن أجمع فيه باختصار ما استطعت من تعريف الدعاء ومعانيه في القرآن الكريم وأنواعه و شروطه وأهميته وآراء العلماء والفقهاء ومناقشتهم في تأثير الدعاء لجلب المنافع ودفع المضار, فإن وفقت فلله الحمد والمنة ، وإن لم يكن كذلك فأرجو من الله الغفران.

المبحث الأول : تعريف الدعاء ومعانيه في القرآن الكريم.

المطلب الأول : تعريف الدعاء لغةً وشرعاً.

الدعاء لغة:

كلمة الدعاء في الأصل مصدر من قولك: دعوتُ الشيء أدعوه دعاءً، وهو أن تميل الشيءَ إليك بصوت وكلام يكون منك[٣] ، قال ابن منظور (٧١١ هـ): "دعا الرجلَ دعوًا ودعاءً: ناداه. والاسم: الدعوة. ودعوت فلانًا: أي صِحت به واستدعيته،

[٣] معجم مقاييس اللغة (٢/٢٧٩).

وأصله دعاوٌ؛ لأنه من دعوت, إلا أن الواو لما جاءت متطرّفة بعد الألف هُمزت [٤] جاء في لسان العرب : معنى الدعاء على ثلاثة أوجه :فضرب منها توحيده والثناء عليه كقولك : يا الله لا إله إلا أنت ، وكقولك ربنا ولك الحمد إذا فعلته فقد دعوته بقولك ربنا ثم أتيت بالثناء والتوحيد .

والضرب الثاني مسألة الله العفو والرحمة وما يقرب منه كقولك : اللهم اغفر لنا .

والضرب الثالث مسألة الحظ من الدنيا كقولك : اللهم ارزقني مالا و ولدا[٥].

وجاء في المصباح المنير:٠((دَعَوْتُ اللَّهَ أَدْعُوهُ دُعَاءً ابْتَهَلْتُ إلَيْهِ بِالسُّؤَالِ وَرَغِبْتُ فِيمَا عِنْدَهُ مِنْ الْخَيْرِ)).[٦]

وقال الخطابي:((أَصْلُ هَذِهِ الكَلِمَةِ مَصْدَرٌ، مِنْ قولِكَ: دَعَوتُ الشيْء، أدعوه، دُعاءً. أقامُوا المَصدَرَ مُقَامَ الاسْم. تقُولُ: سَمِعْتُ دُعَاءً كَمَا تقُولُ: سَمِعْتُ صَوْتاً، وكما تقُولُ: اللهم اسْمَعْ دُعَائي. وَقدْ يوضع المصدر مَوْضِعَ الاسم. كقولهم: رجل عَدْل، وَهَذا دِرْهَم ضرب الأمير، وَهَذا ثوب نَسج اليَمَنِ))[٧].

إذن أطلقت هذه المادة -دع و- في الكتاب والسنة وكلام العرب وأهل العلم على معان شتى، ولكن تلك المعاني بينها تفاوت، فمنها ما استعملت فيه كثيراً، وهو المراد عند الإطلاق، ومنها ما استعملت فيه نادراً، وهذا مع ورود تلك المعاني كلها، وصحتها عند أهل اللغة.

ويمكن عند التأمل إرجاع تلك المعاني إلى أصل واحد تدور عليه، وهو إمالة الشيء. قاله ابن فارس ت(٣٩٥هـ) رحمه الله.[٨]

تعريف الدعاء شرعاً:

قد تنوعت عبارات العلماء في تعريف الدعاء، وتعددت كلماتهم، وكلها تهدف إلى الكشف عن حقيقة معناه الشرعي، ومن هذه العبارات:

١- قال أبو سليمان الخطابي، ت (٣٨٨هـ): "معنى الدعاء استدعاءُ العبدِ ربَّه عزّ وجلَّ العنايةَ، واستمدادُه منه المعونة. وحقيقته: إظهار الافتقار إلى الله تعالى، والتبرُّؤ من الحول والقوة، وهو سمةُ العبودية، واستشعارُ الذلَّة البشريَّة، وفيه معنى الثناء على الله عزّ وجلَّ، وإضافة الجود والكرم إليه" [٩]

٢- وقال شيخ الإسلام ابن تيمية، ت(٧٢٨هـ): "إن دعاء المسألة: هو طلبُ ما ينفع الداعي، وطلبُ كشفِ ما يضره، ودَفعِهِ"[١٠]

٣- قال الشوكاني ، ت(١٢٥٠هـ)في تحفة الذاكرين :أن الدُّعاء هُوَ أعلَى أَنْوَاع الْعِبَادَة وأرفعها وأشرَفهَا[١١].

٤- وقال الشوكاني ، ت(١٢٥٠هـ)في فتح القدير: "معنى الدعاء حقيقة وشرعاً: هو الطلب"[١٢].

---

[٤] لسان العرب (٢٥٧/١٤، ٢٥٨) مادة (دعا).

[٥] لسان العرب (٢٥٨/١٤).

[٦] المصباح المنير (١٩٤).

[٧] شأن الدعاء (ص٣).

[٨]. معجم مقاييس اللغة (٢٧٩/٢).

[٩] شأن الدعاء (ص٤).

[١٠] الفتاوى الكبرى (٢١٩/٥، ٢٢٢).

[١١] تحفة الذاكرين (ص٣٣).

[١٢] فتح القدير للشوكاني (٢٨٦/٢).

٥- وقال محمد بن عبدالرحمن بن خميس : الابتهال إلى الله بالسؤال والرغبة فيما عنده من الخير[١٣]

بعد عرض هذه التعاريف للدعاء لغةً وشرعاً نستطيع أن نقول بأن الدعاء: ((هو ا إظهار الفقر والحاجة والتذلل من العبد الفقير إلى الله عز وجل القادر على جلب المنافع ودفع المضار)).

المطلب الثاني: معاني الدعاء في القرآن الكريم.

معاني الدعاء في القرآن الكريم :

ورد الدعاء في القرآن الكريم على وجوه، منها:

١- العبادة : وهذا المعنى ورد بكثرة في استعمالات القرآن الكريم والسنة، وكلام أهل العلم، وممن صرح بهذا المعنى، ابن جرير، ت(٣١٠ هـ)في جامع البيان، فإنه فسر آية: ﭽ ﮤ ﯔ ﯕ ﯖ ﭼ إلخ، بوجهين؛ أحدهما: العبادة[١٤].

وقال الزجاج ت (٣١١هـ)عند قوله تعالى: ﭽ ﮱ ﯓ ﮪ ﮫﮬ ﭼ [١٥] "أي: اعتقدوا عبادته في أنفسكم؛ لأن الدعاء معناه العبادة"[١٦].

٢- مجرد النداء : بمعنى أن ينادي عليه بما ينبه للالتفات أو التنبيه أو الحذر ومنه قوله تعالى : ﭽ ﭨ ﭩ ﭪ ﭫ ﭬ ﭭ ﭮ ﭯ ﭰ ﭱ ﭲ ﭼ ([١٧])

٣- الاستغاثة والاستعانة: وهذا المعنى ذكره كثيرون من علماء اللغة وعلماء تفسير القرآن الكريم ، ومن شواهد استعماله في القرآن الكريم: ﭧ ﭨ ﭽ ﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯ ﯰ ﯱ ﯲ ﯳ ﯴ ﯵ ﭼ [١٨]،قال ابن قتيبة ت (٢٧٦هـ)ﭽ ﯫ ﯬ ﭼ أي: ادعوهم ليُعَاوِنُوكم على سورةٍ مثلِه. ومعنى الدعاء هاهنا الاستغاثة [١٩]،وهذا المعنى للاستغاثة الحقيقية، وقَالَ الْفراء ، ت(٢٠٧هـ): ﭽ ﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯ ﭼ يُرِيد: آلِهَتهم. يَقُول: استغيثوا بهم. وَهُوَ كَقَوْلِك للرجل: إِذا لقِيت العدوّ خَالِيا فادع الْمُسلمين، وَمَعْنَاهُ استغث بِالْمُسْلِمين. فالدعاء هَاهُنَا بِمَعْنى الاستغاثة[٢٠]، وهذا المعنى للاستغاثة المجازية التوسلية الجائزة على اساس المعنى المجازي.

٤- توحيد الله وتمجيده والثناء عليه([٢١])، كقوله تعالى ﭽ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐﮑ ﭼ [٢٢]

٥- الحثّ على الشيء [٢٣] كما في قوله تعالى ﭽ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐ ﮑﮒ ﭼ[٢٤]

---

(١٣) توضيح بعض المصطلحات العلمية في شرح العقيدة الطحاوية (٤٠٩).

[١٤] جامع البيان في تأويل القرآن للطبري (٤٨٥/٣).

[١٥] سورة الأعراف ، الآية (٥٥).

[١٦] معاني القرآن واعرابه للزجاج (٣٤٤/٢).

[١٧] سورة النمل ،الآية (٨٠).

[١٨] سورة لبقرة ، الآية (٢٣).

[١٩] غريب القرآن لابن قتيبة (ص٤٣).

[٢٠]معاني القرآن للفراء (١٩/١)

[٢١] ينظر: الدعاء مفهومه – احكامه– أخطاء تقع فيه (ص٨–٩).

[٢٢] سورة الاسراء، الآية (١١٠).

[٢٣] المفردات في غريب القرآن (٣١٥/١).

[٢٤] سورة يوسف، الآية (٣٣).

٦- القول ، ذكره بعض من العلماء منهم ، الزجاج ت(٣١١هـ)، والاخفش ، ت(٢١٥هـ) [٢٥]...كقوله تعالى ﭼ ﭽ ﭾ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﭼ[٢٦].

٧- الرفعة والتنويه: كقوله تعالى : ﭼ ﯔ ﯕ ﯖ ﯗ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ﭼ[٢٧]أي: رفعة وتنويه[٢٨].

ظهر مما سبق أن للدعاء معاني مختلفة فليس كل دعاء عبادة ، كما أن ليس كل سؤال عبارة بل النية وسياق العبارة يبين الفرق من الدعاء والمعنى المراد منه، لأن للإطلاقات اللغوية تأثيراً واضحاً على الإطلاقات الاصطلاحية.

المبحث الثاني: أنواع الدعاء وأهميته :

المطلب الأول : أنواع الدعاء :

أنواع الدعاء:

الدعاء الذي حثّ الله عليه في كتابه، ووعد المخلصين فيه بجزيل ثوابه، نوعان: دعاء المسألة، ودعاء العبادة[٢٩]:

١- دعاء المسألة : هُوَ طَلَبُ مَا يَنْفَعُ الدَّاعِيَ وَطَلَبُ كَشْفِ مَا يَضُرُّهُ ، وهذا النوع هو الذي يملأ القلوب بالرغبة والانكسار بين يدي الله جل ثناؤه[٣٠].

٢- دعاء العبادة: فهو التقرب إلى الله بجميع أنواع العبادة، الظاهرة والباطنة، من الأقوال والأعمال، والنيات والتروك، التي تملأ القلوب بعظمة الله وجلاله [٣١]

العلاقة بين نوعي الدعاء:

دعاء المسألة ودعاء العبادة متلازمان؛ وذلك من وجهين:

الأول: من جهة الداعي : فإن دعاءه بنوعيه مبني على الخوف والرجاء:

قال ابن تيمية: ت(٧٢٨هـ): "وكل سائل راغب وراهب، فهو عابد للمسؤول، وكل عابد له فهو أيضا راغب وراهب، يرجو رحمته ويخاف عذابه، فكل عابد سائل، وكل سائل عابد، فأحد الاسمين يتناول الآخر عند تجرده عنه، ولكن إذا جمع بينهما فإنه يراد بالسائل الذي يطلب جلب المنفعة ودفع المضرة بصيغ السؤال والطلب، ويراد بالعابد من يطلب ذلك بامتثال الأمر، وإن لم يكن في ذلك صيغ سؤال. والعابد الذي يريد وجه الله والنظر إليه، هو أيضا راج خائف راغب راهب، يرغب في حصول مراده، ويرهب من فواته[٣٢]، ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ﯤ ﯥ ﯦ ﯧ

[٢٥] معاني القرآن للفراء (٣٧٢/١) معاني القرآن للزجاج (٣١٨/٢).

[٢٦] سورة الاعراف ،الآية (٥).

[٢٧] سورة غافر، الآية (٤٣).

[٢٨] المفردات في غريب القرآن (٣١٥/١).

[٢٩] النبوات لابن تيمية (٣٧٧/١) مجموع الفتاوى (١٠/١٥).

[٣٠] مجموع الفتاوى (١٠/١٥) بدائع الفوائد لابن القيم (٣/٢) تصحيح الدعاء لابي زيد (ص١٧).

[٣١] تصحيح الدعاء (١٧).

[٣٢] مجموع الفتاوى لابن تيمية (٢٣٩/١٠،٢٤٠).

ﯔ ﯕ ﯖ ﭼ[٣٣] ﭩ ﭪ ﭽ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﭼ[٣٤] وَلَا يُتَصَوَّرُ أَنْ يَخْلُوَ دَاعٍ لِلَّهِ - دُعَاءَ عِبَادَةٍ أَوْ دُعَاءَ مَسْأَلَةٍ - مِنْ الرَّغَبِ وَالرَّهَبِ مِنْ الْخَوْفِ وَالطَّمَعِ[٣٥].

ونوقش هذا الاستدلال: بأن ليس كل سائل عابداً فقد يكون السؤال لمجرد الاستعطاء أو الاستعلام ،كما أشار اليه الراغب الاصفهاني ت(٥٠٢هـ)([٣٦]) وقال: ((السُّؤالُ: استدعاء معرفة، أو ما يؤدّي إلى المعرفة، واستدعاء مال، أو ما يؤدّي إلى المال، فاستدعاء المعرفة جوابه على اللّسان، واليد خليفة له بالكتابة، أو الإشارة، واستدعاء المال جوابه على اليد، واللّسان خليفة لها إمّا بوعد، أو بردّ. إن قيل: كيف يصحّ أن يقال السّؤال يكون للمعرفة، ومعلوم أنّ الله تعالى: يَسْأَلُ عباده نحو: قوله تعالى ﭽ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﭼ[٣٧] قيل: إنّ ذلك سُؤالٌ لتعريف القوم، وتبكيتهم لا لتعريف الله تعالى، فإنه علّام الغيوب، فليس يخرج عن كونه سؤالا عن المعرفة، والسُّؤالُ للمعرفة يكون تارة للاستعلام، وتارة للتبكيت، كقوله تعالى: ﭽ ﭭ ﭮ ﭯ ﭰ ﭼ[٣٨]، ولتعرّف الْمَسْئُولِ.

والسُّؤالُ إذا كان للتعريف تعدّى إلى المفعول الثاني تارة بنفسه، وتارة بالجارّ، تقول: سألته كذا، وسألته عن كذا، وبكذا، وبعن أكثر كقوله تعالى:ﭽ ﯓ ﯔ ﯕ ﯖ ﯗ ﭼ([٣٩]) **وكقوله تعالى** ﭽ ﰀ ﰁ ﰂ ﰃ ﰄ ﰅ ([٤٠]) **وقوله تعالى** ﭽ ﭑ ﭒ ﭓ ﭔ ﭼ([٤١])،**وقوله تعالى** ﭽ ﯤ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ([٤٢]).

وإذا كان السّؤال لاستدعاء مال فإنه يتعدّى بنفسه و بمن، نحو قوله تعالى ﭽ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﰀ ﭼ([٤٣])، وقوله تعالى ﭽ ﯾ ﯿ ﰀ ﰁ ﰂ ﰃ ﭼ ([٤٤])،ويعبّر عن الفقير إذا كان مستدعيا لشيء بالسّائل، نحو: قوله تعالى:ﭽ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﮜ ﭼ ([٤٥]).

الثاني: من جهة المدعو: فإنه لا بد أن يكون مالكا للنفع والضر:

قال ابن القيم ت(٧٥١)هـ: وكل من يملك الضر والنفع فإنه هو المعبود حقا والمعبود لا بد أن يكون مالكا للنفع والضرر ولهذا أنكر الله تعالى على من عبد من دونه مالا يملك ضرا ولا نفعا وذلك كثير في القرآن كقوله تعالى : ﭽ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﭼ ([٤٦])وقوله تعالى: ﭽ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯ ﯰ ﯱ ﯲ ﯳ ﯴ

([٣٣]) سورة الانبياء، الآية (٩٠).

([٣٤]) سورة السجدة ، الآية(١٦).

([٣٥]) مجموع الفتاوى لابن تيمية (٢٣٩/١٠،٢٤٠).

([٣٦])المفردات في غريب القرآن (٤٣٧-٤٣٨)

([٣٧])سورة المائدة ، جزء من الآية(١١٦).

([٣٨])سورة التكوير ، الآية (٨).

([٣٩])سورة الاسراء ، جزء من الآية (٨٥).

([٤٠]) سورة الكهف ، جزء من الآية (٨٣).

([٤١]) سورة الانفال ، جزء من الآية (١).

([٤٢]) سورة البقرة ، جزء من الآية (١٨٦).

([٤٣])سورة الاحزاب ، جزء من الآية (٥٣).

([٤٤])سورة الممتحنة ، جزء من الآية (١٠).

([٤٥]) سورة الضحى ، الآية (١٠).

([٤٦]) سورة يونس، الآية(١٨).

بى بي تج تح چ[٤٧] ، وقال تعالى چ ٱ ب ب ٻ ٻ پ پ ڀ ڀ ڀ ٺ ٺ ٿ ٿ ٹ ٹ
ٹ ٹ ٹ چ[٤٨]

فنفى سبحانه عن هؤلاء المعبودين من دونه النفع والضر القاصر والمتعدي فلا يملكونه لأنفسهم ولا لعابديهم. وهذا في القرآن كثير بيد أن المعبود لا بد أن يكون مالكا للنفع والضر فهو يدعى للنفع والضر دعاء المسألة ويدعى خوفا ورجاء دعاء العبادة فعلم أن النوعين متلازمان فكل دعاء عبادة مستلزم لدعاء المسألة وكل دعاء مسألة متضمن لدعاء العبادة[٤٩].

المطلب الثاني : أهميته وأثره .

أهمية الدعاء وأثره:

الدعاء في حياة الإنسان أمر فطري، فالإنسان لا يكاد يجد نفسه في مأزق أو ضيق، إلا ويسارع إلى دعاء الله ،وهو أساس العبودية، ولهذا فإن العبد "كلما عظمت معرفته بالله، وقويت صلته به، كان دعاؤه له أعظم، وانكساره بين يديه أشد[٥٠]، ولأهميتة حصر النبي - ﷺ- العبادة في الدعاء- روى الإمام أحمد بسنده، عن النعمان بن بشير ﵁، قال: قال رسول الله - ﷺ-: «إن الدعاء هو العبادة))[٥١] ، وقرأ هذه الآية چ ٺ ٺ ٿ ٿ ٿ چ [٥٢] أي: "هو العبادة الحقيقية التي يُستأهل أن تسمى عبادة؛ لدلالته على الإقبال على الله، والإعراض عما سواه، بحيث لا يرجو، ولا يخاف إلا إياه، قائما بوجوب العبودية، .(معترفا بحق الربوبية"[٥٣]. ولأن العبد عندما يتوجه إلى ربه بالدعاء فإن ذلك يدل على ما في القلب من الثقة بالله وحسن الظن به، وفيه أيضاً تظهر عبودية الافتقار إلى الله والذل والخضوع له، وكلما حقق ذلك أكثر كان إلى الله أقرب[٥٤]. قال ﷺ "أقرب ما يكون العبد من ربه وهو ساجد فأكثروا الدعاء"[٥٥].

---

[٤٧] سورة يونس ، الآية(١٠٦).

[٤٨] سورة يونس ، الآية(٥٥).

[٤٩] بدائع الفوائد لابن القيم (٣/٣٢٢).

[٥٠] دعاء الأنبياء في القرآن (ص٤٢).

[٥١] سبق تخريجه في المقدمة.

[٥٢] سورة غافر، الآية(٦٠).

[٥٣] عون المعبود وحاشية ابن القيم (٤/٢٤٧).

[٥٤] طريقك إلى تقوية ايمانك (ص٦٦).

[٥٥] صحيح مسلم :باب ما يقال في الركوع والسجود ، برقم ،(٢١٥) ١/٣٥٠ ، وسنن أبي داود : باب الدعاء في الركوع والسجود، برقم (٨٧٥) ٣٣١/١.

الأدلة من الكتاب والسنة على:(أهمية الدعاء وتأثيره) كثيرة منها :

١ـ ٹ ڈ چ ۀ ہ ھ ھھ ھ ے ۓ ۓ چ[٥٦] .

٢- إنَّ الله تعالى قريب برحمته وفضله وقدرتـه وعونـه مـن أهل الـدعاء ٹ ڈ چ ۇ ۆ ۆ ۈ ۈ ۇٴ ۋ ۋ ۅ ۅ ۉ ۉ ې ې ې ې ى ى ئا ئا ئە ئە چ [٥٧]، وقد جاء في سبب نزولها أن الصحابة رضي الله عنهم سألوا رسول الله ﷺفقالوا: يا رسول الله، ربنا قريب فنناجيه، أم بعيد فنناديه؟ فأنزل الله عز وجل هذه الآية[٥٨].

٣-إنَّ الله تعـالى أثنـى على أنبيائـه بـه، فقـال تعـالى: چ ۉ ۉ ې ې ې ې ى ى ئا ئا ئە ئە ئو ئو ئۇ ئۇ چ[٥٩]، فـأثنى سبحانه عليهم بهذه الأوصاف الثلاثة: المسارعة في الخيرات، ودعاؤه رغبة ورهبة، والخشوع له، وبيَّن أنها هي السبب في تمكيـنهم ونصـرتهم وإظهـارهم علـى أعـدائهم، ولـو كـان شـيء أبلـغ في الثنـاء علـيهم مـن هـذه الأوصـاف لـذكره سبحانه[٦٠] .

٤- - أنه سبب لدفع العـذاب، ومـانع مـن موانـع العـذاب ٹ ڈ چ ئا ئە ئە ئو ئو ئۇ ئۇ ئۆ ئۆ ئۈ ئۈ ئې ئې ئى ئى چ[٦١].

٥- عـنْ أبـي هُرَيْـرَةَ، قَـالَ: قَـالَ رَسُـولُ اللهِ ﷺ((إِنَّـهُ مَـنْ لَـمْ يَسْـأَلِ اللَّـهَ يَغْضَـبْ عَلَيْـهِ))[٦٢]. قـال المبـاركفوري ت (١٣٥٣هـ)في تحفة الأحوذي: وقَوْلـهُ: إِنَّـهُ الضَّـمِيرُ لِلشَّـأْنِ مَـنْ لَـمْ يَسْـأَلِ اللَّـهَ يَغْضَـبْ عَلَيْـهِ لِـأَنَّ تَـرْكَ السُّـؤَالِ تَكَبُّـرٌ وَاسْتِغْنَاءٌ وَهَذَا لَا يَجُوزُ لِلْعَبْدِ وَنِعْمَ مـا قيـل الله بغضـب إن تركـت سـؤاله وتـرى بـن آدمَ حِـينَ يُسْـأَلُ يَغْضَـبُ. وَقَـالَ الطِّيبِيُّ وَذَلِكَ لِأَنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنْ يُسْأَلَ مِنْ فَضْلِهِ فَمَنْ لَمْ يَسْأَلِ اللَّهَ يُبْغِضُهُ وَالْمَبْغُوضُ مَغْضُوبٌ عَلَيْهِ لَا مَحَالَةَ.[٦٣]

٦- أنه مفتاح أبواب الرحمة، وسبب لرفع البلاء قبل نزوله وبعد نزوله، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَـالَ رَسُـولُ اللَّـهِ ﷺ: «لَـا يُغْنِي حَذَرٌ مِنْ قَـدَرٍ، وَالـدُّعَاءُ يَنْفَـعُ مِمَّـا نَـزَلَ وَمِمَّـا لَـمْ يَنْـزِلْ، وَإِنَّ الْبَلَـاءَ يَنْـزِلُ فَيَلْقَـاهُ الـدُّعَاءُ فَيَعْتَلِجَـانِ إِلَـى يَـوْمِ الْقِيَامَةِ»[٦٤]. قال المباركفوري في تحفة الأحوذي : في قوله: ((وَالدُّعَاءُ يَنْفَعُ مِمَّا نَزَلَ وَمِمَّا لَـمْ يَنْـزِلْ)) : إِنَّ الـدُّعَاءَ يَنْفَعُ مِمَّا نَزَلَ أَيْ مِنْ بَلَاءٍ نَزَلَ بِالرَّفْعِ إِنْ كَانَ مُعَلَّقًا وَبِالصَّبْرِ إِنْ كَانَ مُحْكَمًا فَيَسْهُلُ عَلَيْهِ تَحَمُّلُ مَا نَزَلَ بِهِ فَيُصَبِّرُهُ عَلَيْهِ أَوْ يُرَضِّيهِ بِهِ حَتَّى لَا يَكُونَ فِي نُزُولِهِ مُتَمَنِّيًا خِلَافَ مَا كَانَ بَلْ يَتَلَذَّذُ بِالْبَلَاءِ كَمَا يَتَلَـذَّذُ أَهْلُ الـدُّنْيَا بِالنَّعْمَـاءِ وَمِمَّا لَمْ يَنْزِلْ أَيْ بِأَنْ يَصْرِفَهُ عَنْهُ وَيَدْفَعَهُ مِنْهُ أَوْ يَمُدَّهُ قَبْلَ النُّزُولِ بِتَأْيِيدٍ مَنْ يَخِفُّ مَعَـهُ أَعْبَـاءُ ذَلِـكَ إِذَا نَـزَلَ بِـهِ فَعَلَيْكُمْ عِبَادَ اللَّهِ بِالدُّعَاءِ أَيْ إِذَا كَانَ هَذَا شَأْنَ الدُّعَاءِ فَالْزَمُوا يَا عِبَادَ اللَّهِ الدُّعَاء))[٦٥].

---

[٥٦] سورة الاعراف ، الآية(٥٥).

[٥٧] سورة البقرة، الآية (١٨٦).

[٥٨] جامع البيان في تأويل القرآن للطبري(٣/٤٨٠).

[٥٩] سورة الانبياء، الآية (٩٠).

[٦٠] ينظر: دعاء الأنبياء في القرآن الكريم (ص٤٣).

[٦١] سورة الانفال ، الآية(٣٣).

[٦٢] الادب المفرد :باب من لم يسأل الله يغضب عليه، برقم (٦٥٨) ص٣٤٥. سنن الترمذي ،برقم (٣٣٧٣) ٥/٣١٧.

[٦٣] تحفة الأحوذي (٩/٢٢١).

[٦٤] المعجم الأوسط للطبراني: باب من اسمه ابراهيم ،برقم(٢٤٩٨)٣/٦٦ ، المستدرك على الصحيحين للحاكم : كتاب الدعاء والتكبير، والتهليل ، والتسبيح، برقم (١٨١٣) ١/٦٦٩ وقال :هذا حديث صحيح الاسناد، ولم يخرجاه.

[٦٥] تحفة الأحوذي (٩/٣٧٤).

٧- الذكر والدعاء مطردةٌ للشيطان ، قال ابن عبد البر رحمه الله ت(٤٦٣هـ)في التمهيد :(وَأَمَّا طَرْدُ الشَّيْطَانِ بِالتِّلَاوَةِ وَالذِّكْرِ وَالْأَذَانِ فَمُجْتَمَعٌ عَلَيْهِ مَشْهُورٌ فِي الْآثَارِ)[٦٦].

٨- عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنِ النَّبِيِّ ﷺقَالَ: «لَيْسَ شَيْءٌ أَكْرَمَ عَلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ مِنَ الدُّعَاءِ»[٦٧].

٩- قَالَ مُوَرِّقٌ: ((مَا وَجَدْتُ لِلْمُؤْمِنِ فِي الدُّنْيَا مَثَلًا إِلَّا مَثَلَ رَجُلٍ عَلَى خَشَبَةٍ فِي الْبَحْرِ وَهُوَ يَقُولُ: يَا رَبِّ يَا رَبِّ لَعَلَّ اللَّهَ أَنْ يُنَجِّيَهُ))[٦٨].

١٠- الدعاء يدفع المكروه: مما جاء في(الجواب الكافي)لابن القيم ت(٧٥١هـ) رحمه الله((وَكَذَلِكَ الدُّعَاءُ، فَإِنَّهُ مِنْ أَقْوَى الْأَسْبَابِ فِي دَفْعِ الْمَكْرُوهِ، وَحُصُولِ الْمَطْلُوبِ، وَلَكِنْ قَدْ يَتَخَلَّفُ أَثَرُهُ عَنْهُ، إِمَّا لِضَعْفِهِ فِي نَفْسِهِ - بِأَنْ يَكُونَ دُعَاءً لَا يُحِبُّهُ اللَّهُ، لِمَا فِيهِ مِنَ الْعُدْوَانِ - وَإِمَّا لِضَعْفِ الْقَلْبِ وَعَدَمِ إِقْبَالِهِ عَلَى اللَّهِ وَجَمْعِيَّتِهِ عَلَيْهِ وَقْتَ الدُّعَاءِ، فَيَكُونُ بِمَنْزِلَةِ الْقَوْسِ الرِّخْوِ جِدًّا، فَإِنَّ السَّهْمَ يَخْرُجُ مِنْهُ خُرُوجًا ضَعِيفًا، وَإِمَّا لِحُصُولِ الْمَانِعِ مِنَ الْإِجَابَةِ: مِنْ أَكْلِ الْحَرَامِ، وَالظُّلْمِ، وَرَيْنِ الذُّنُوبِ عَلَى الْقُلُوبِ، وَاسْتِيلَاءِ الْغَفْلَةِ وَالشَّهْوَةِ وَاللَّهْوِ، وَغَلَبَتِهَا عَلَيْهَا.))[٦٩].

١١- الدعاء من انفع الأدوية المعنوية بفضل الله : وجاء في سنن الترمذي من حديث أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «ادْعُوا اللَّهَ وَأَنْتُمْ مُوقِنُونَ بِالإِجَابَةِ، وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَجِيبُ دُعَاءً مِنْ قَلْبٍ غَافِلٍ لَاهٍ))[٧٠]. فَهَذَا دَوَاءٌ نَافِعٌ مُزِيلٌ لِلدَّاءِ، وَلَكِنَّ غَفْلَةَ الْقَلْبِ عَنِ اللَّهِ تُبْطِلُ قُوَّتَهُ، وَكَذَلِكَ أَكْلُ الْحَرَامِ يُبْطِلُ قُوَّتَهُ وَيُضْعِفُهَا, وَالدُّعَاءُ مِنْ أَنْفَعِ الْأَدْوِيَةِ، وَهُوَ عَدُوُّ الْبَلَاءِ، يَدْفَعُهُ، وَيُعَالِجُهُ، وَيَمْنَعُ نُزُولَهُ، وَيَرْفَعُهُ، أَوْ يُخَفِّفُهُ إِذَا نَزَلَ، وَهُوَ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ[٧١].

ففي هذه الادلة دلالة واضحة على فضل وأهمية الدعاء وتأثيره في حياة الانسان، ورفعة مكانته من العبادة، وأنه روحها ولبّها وقد علل أهل العلم ذلك من وجوه:

- منها: أنَّ الدعاءَ فيه التضرُّع إلى الله وإظهارُ الضعف والحاجة إليه سبحانه.
- ومنها: أنَّ العبادة كلَّما كان القلبُ فيها أخشعَ والفكرُ فيها حاضراً فهي أفضلُ وأكملُ، والدعاء أقربُ العبادات إلى حصول هذا المقصود، فإنَّ حاجة العبد تدفعه إلى الخشوع وحضور القلب.
- ومنها: أنَّ الدعاءَ ملازمٌ للتوكُّل والاستعانةِ بالله، فإنَّ التوكُّلَ هو الاعتمادُ بالقلب على الله والثقةُ به في حصول المحبوبات واندفاع المكروهات، والدعاءُ يقويه، بل يعبر عنه ويصرح به، فإنَّ الداعي يعلم ضرورته التامة إلى الله، وأنَّ أمورَه جميعَها بيده، فيطلبها من ربِّه راجياً له واثقاً به، وهذا هو روح العبادة[٧٢].

---

(٦٦) التمهيد لما في الموطأ في المعاني والأسانيد (٤٦/١٩).

(٦٧) سنن ابن ماجه : باب فضل الدعاء، برقم(٣٨٢٩) ١٢٥٨/٢ ، وقال الألباني : حديث حسن ، سنن الترمذي : باب ما جاء في فضل الدعاء ، برقم (٣٣٧٠) ٣١٥/٥.

(٦٨) حلية الأولياء وطبقات الأصفياء (٢٣٥/٢) شعب الايمان للبيهقي (٣٠٧/٢).

(٦٩) الجواب الكافي لمن سأل عن الدواء الشافي ،لابن القيم (ص٩).

(٧٠) سنن الترمذي ، برقم (٣٤٧٩) ٥١٧/٥ ، وقال الألباني :حديث حسن.

(٧١) ففروا إلى الله لأبي ذر القلموني (ص١٣٢).

(٧٢) فقه الأدعية والأذكار: عبد الرزاق بن عبد المحسن البدر (١٣/٢).

المبحث الثالث : شروط قبول الدعاء وموانعه، وآراء العلماء في تأثيره لجلب المنافع ودفع المضار:

المطلب الأول: شروط قبول الدعاء وموانعه

شروط وموانع قبول الدعاء:

عن عمر بن الخطاب - رضي الله عنه -: ((أنا لا أحمل همّ الإجابة ولكن أحمل هم الدعاء فمن ألهم الدعاء فإن الإجابة معه))[٧٣].إنَّ الدعاءَ سببٌ مقتضٍ لنيل المطلوب، ونيل المطلوب له شروط وموانع، فإذا حصلت شروطُه وانتفت موانعُه تحقّق المطلوبُ وإلاّ فلا، كما هو الشأنُ في جميع الأعمال الصالحة والأذكار النافعة، لا تقبل إلاّ إذا استوفى المسلمُ شروطَها وابتعد عن موانع قبولها، أما إذا وُجد المانعُ وانتفى الشرط فإنَّ العملَ لا يُقبل.

من شروط الدعاء المستجاب:

١- **الإخلاص:**

وهو تصفية الدعاء والعمل من كل ما يشوبه، وصرف ذلك كله لله وحده، لا شرك فيه، ولا رياء ولا سمعة، ولا طلبًا للعَرَضِ الزائل، ولا تصنعًا وإنما يرجو العبد ثواب الله ويخشى عقابه، ويطمع في رضاه[٧٤].

وقد أمر الله تعالى بالإخلاص في كتابه الكريم قال تعالى: ﭽ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﭼ[٧٥].

وعَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ - رضي الله عنهما - قَالَ: كُنْتُ خَلْفَ رَسُولِ اللهِ ﷺ- يَوْمًا فَقَالَ: «يَا غُلَامُ إِنِّي أُعَلِّمُكَ كَلِمَاتٍ: احْفَظْ اللهَ يَحْفَظْكَ، احْفَظْ اللهَ تَجِدْهُ تُجَاهَكَ، إِذَا سَأَلْتَ فَاسْأَلْ اللهَ، وَإِذَا اسْتَعَنْتَ فَاسْتَعِنْ بِاللهِ، وَاعْلَمْ أَنَّ الْأُمَّةَ لَوْ اجْتَمَعَتْ عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَنْفَعُوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللهُ لَكَ، وَلَوْ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَضُرُّوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللهُ عَلَيْكَ، رُفِعَتْ الْأَقْلَامُ وَجَفَّتْ الصُّحُفُ» [٧٦] ، وسؤال الله تعالى: هو دعاؤه والرغبة إليه كما قال تعالى: ﭽ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐ ﭼ[٧٧]

٢- المتابعة لرسول الله - ﷺ-، وهي شرط في جميع العبادات، وقال تعالى: ﭽ ﯘ ﯙ ﯚ ﭼ [٧٨].

٣- الثقة بالله واليقين بالإجابة، ومما يزيد ثقة المسلم بربه - تعالى - أن يعلم أن جميع خزائن الخيرات، والبركات عند الله تعالى [٧٩]، قَالَ رَسُولُ اللهِ ﷺ: «ادْعُوا اللهَ وَأَنْتُمْ مُوقِنُونَ بِالإِجَابَةِ...))[٨٠].

٤- الصبر وعدم الاستعجال، قال رسولُ ﷺ: «يُسْتَجَابُ لأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يَعْجَلْ، يَقُولُ: دَعَوْتُ فَلَمْ يُسْتَجَبْ لِي»[٨١].

٥- حضور القلب، والخشوع والرغبة فيما عند الله من الثواب والرهبة مما عنده من العقاب ﭽ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯ ﯰ ﯱ ﯲ ﯳ ﭼ[٨٢].

---

[٧٣] موارد الظمآن لدروس الزمان: عبد العزيز بن محمد بن عبد المحسن السلمان(٥٨٨/٤). تزكية النفوس: أحمد فريد(ص٤٣).

[٧٤] دليل الواعظ إلى أدلة المواعظ: شحاتة محمد صقر(ص٢٣٨).

[٧٥] سورة غافر، الآية (١٤).

[٧٦] سنن الترمذي :برقم (٢٥١٦) ٢٤٨/٤ ، وقال : هذا حديث حسن صحيح.

[٧٧] سورة النساء ، الآية (٣٢).

[٧٨] سورة الاعراف، الآية(١٥٨).

[٧٩] من عجائب الدعاء: خالد بن سليمان بن علي الربعي(ص٩).

[٨٠] سبق تخريجه.

[٨١] صحيح البخاري :كتاب الدعوات ، برقم (٦٣٤٠) ٧٤/٨ ، وصحيح مسلم : كتاب الذكر والدعاء :باب أنه يستجاب الداعي ما لم يعجل ، برقم (٢٧٣٥).

[٨٢] سورة الانبياء ، الآية (٩٠).

٦- العزمُ والجَزمُ والجدُّ في الدعاء:

المسلم إذا سأل ربه فإنه يجزم ويعزم بالدعاء، ولهذا نهى ﷺعن الاستثناء في الدعاء؛ فعَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ - رضي الله عنه - عَنْ النَّبِيِّ ﷺ: قَالَ: «لَا يَقُلْ أَحَدُكُمْ: اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي إِنْ شِئْتَ، ارْحَمْنِي إِنْ شِئْتَ، ارْزُقْنِي إِنْ شِئْتَ، وَلْيَعْزِمْ مَسْأَلَتَهُ، إِنَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ لَا مُكْرِهَ لَهُ»[٨٣]. وقَالَ الْعُلَمَاء: عَزْم الْمَسْأَلَة الشِّدَّة فِي طَلَبهَا، وَالْجَزْم مِنْ غَيْر ضَعْف فِي الطَّلَب، وَلَا تَعْلِيق عَلَى مَشِيئَة وَنَحْوهَا، وَقِيلَ: هُوَ حُسْن الظَّنّ بِاللَّهِ تَعَالَى فِي الْإِجَابَة[٨٤].

٧- عدم التلبس بالحرام : من أهم شروط الدعاء: أن يكون الداعي مجتنباً للتلبس بالحرام أكلاً وشرباً ولبساً وسكناً، فلهذا ينبغي له أن يتحرى ويجتهد -إذا أراد أن يكون مجاب الدعوة- في أن يكون متلبساً بالحلال أكلاً وشرباً ولبساً وسكناً. فللحلال سر عجيب في قبول الأعمال عند الله تعالى..

كما أن للحرام منعاً وسداً وشؤماً على متناوله، ومن ذلك رد طاعته، وعدم قبول الأعمال، ومن الأعمال المهمة التي ترد بالتلبس بالحرام الدعاء [٨٥] ، فقد جاء ذلك مصرحاً في حديث أبي هريرة قال: قال رسول ﷺ ((أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ اللهَ طَيِّبٌ لَا يَقْبَلُ إِلَّا طَيِّبًا، وَإِنَّ اللهَ أَمَرَ الْمُؤْمِنِينَ بِمَا أَمَرَ بِهِ الْمُرْسَلِينَ، فَقَالَ تعالى ﭽ ﮠ ﮡ ﮢ ﮣ ﮤ ﮥ ﮦ ﮧ ﮨ ﮩ ﮪ ﮫ ﭼ[٨٦]، وَقَالَ ﭽ ﭳ ﭴ ﭵ ﭶ ﭷ ﭸ ﭹ ﭺ ﭻ ﭼ[٨٧]،ثُمَّ ذَكَرَ الرَّجُلَ يُطِيلُ السَّفَرَ أَشْعَثَ أَغْبَرَ، يَمُدُّ يَدَيْهِ إِلَى السَّمَاءِ، يَا رَبِّ، يَا رَبِّ، وَمَطْعَمُهُ حَرَامٌ، وَمَشْرَبُهُ حَرَامٌ، وَمَلْبَسُهُ حَرَامٌ، وَغُذِيَ بِالْحَرَامِ، فَأَنَّى يُسْتَجَابُ لِذَلِكَ؟))[٨٨].

من موانع قبول الدعاء:

١- التلبُّس في الحرام: أكلًا، وشربًا، ولبسًا، وسكناً. عن أبي هريرة قال: قال رسول ﷺ ((أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ اللهَ طَيِّبٌ لَا يَقْبَلُ إِلَّا طَيِّبًا، وَإِنَّ اللهَ أَمَرَ الْمُؤْمِنِينَ بِمَا أَمَرَ بِهِ الْمُرْسَلِينَ، فقال تعالى ﭽ ﮠ ﮡ ﮢ ﮣ ﮤ ﮥ ﮦ ﮧ ﮨ ﮩ ﮪ ﮫ ﭼ[٨٩]،ثُمَّ ذَكَرَ الرَّجُلَ يُطِيلُ السَّفَرَ أَشْعَثَ أَغْبَرَ، يَمُدُّ يَدَيْهِ إِلَى السَّمَاءِ، يَا رَبِّ، يَا رَبِّ، وَمَطْعَمُهُ حَرَامٌ، وَمَشْرَبُهُ حَرَامٌ، وَمَلْبَسُهُ حَرَامٌ، وَغُذِيَ بِالْحَرَامِ، فَأَنَّى يُسْتَجَابُ لِذَلِكَ؟))[٩٠]

وقد قيل في معنى هذا الحديث: إن الله لا يقبل من الأعمال إلا ما كان طيبًا طاهرًا من المفسدات كلها: كالرياء، والعجب، ولا من الأموال إلا ما كان طيبًا حلالًا، فإن الطيب توصف به الأعمال، والأقوال، والاعتقادات. والمراد بهذا أن الرسل وأممهم مأمورون بالأكل من الطيبات والابتعاد عن الخبائث والمحرمات، ثم ذكر في آخر الحديث استبعاد قبول الدعاء مع التوسع في المحرمات: أكلًا، وشربًا، ولبسًا، وتغذيةً.[٩١].

---

(٨٣) صحيح البخاري : باب في المشيئة والارادة((وما تشاؤون الا أن يشاء الله)) : برقم (٧٤٧٧) ٩/١٤٠.

(٨٤) دليل الواعظ إلى أدلة المواعظ(٢٤٠).

(٨٥) الدعاء ومنزلته من العقيدة الإسلامية: أبي عبد الرحمن جيلان بن خضر العروسي (١/٢٤٠).

(٨٦) سورة المؤمنون ، الآية (٥١).

(٨٧) سورة البقرة ، الآية (١٧٢).

(٨٨) صحيح مسلم: باب قبول الصدقة من كسب الطيب، برقم (١٠١٥) ٢/٧٠٣.

(٨٩) سورة المؤمنون ، الآية (٥١).

(٩٠) سبق تخريجه.

(٩١) دليل الواعظ إلى أدلة المواعظ(٢٤٢) .

٢- **ارتكاب المعاصي والمحرمات: قد يكون ارتكاب المحرمات الفعلية مانعًا من الإجابة، ولهذا قال بعض السلف: لا تستبطئ الإجابة وقد سددت طريقها بالمعاصي[٩٢].**

٣- **الاستعجال وترك الدعاء:**

من الموانع التي تمنع إجابة الدعاء أن يستعجل الإنسان المسلم ويترك الدعاء، لتأخر الإجابة، فقد جعل رسول الله ﷺهذا العمل مانعًا من موانع الإجابة حتى لا يقطع العبد رجاءه من إجابة دُعائه ولو طالت المدة، فإنه سبحانه يحب الملحين في الدعاء، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ - رضي الله عنه - أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: «يُسْتَجَابُ لِأَحَدِكُمْ مَا لَمْ يَعْجَلْ، يَقُولُ: دَعَوْتُ فَلَمْ يُسْتَجَبْ لِي»[٩٣].

وعَنْه - رضي الله عنه - عَنْ النَّبِيِّ ﷺأَنَّهُ قَالَ: «لَا يَزَالُ يُسْتَجَابُ لِلْعَبْدِ مَا لَمْ يَدْعُ بِإِثْمٍ أَوْ قَطِيعَةِ رَحِمٍ، مَا لَمْ يَسْتَعْجِلْ»، قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مَا الِاسْتِعْجَالُ؟

قَالَ: «يَقُولُ: قَدْ دَعَوْتُ وَقَدْ دَعَوْتُ فَلَمْ أَرَ يَسْتَجِيبُ لِي فَيَسْتَحْسِرُ عِنْدَ ذَلِكَ وَيَدَعُ الدُّعَاءَ»[٩٤] اسْتَحْسَرَ: أَعْيَا وَانْقَطَعَ عَنْ الشَّيْء، وَالْمُرَاد هُنَا أَنَّهُ يَنْقَطِع عَنْ الدُّعَاء[٩٥].

فالعبد لا يستعجل في عدم إجابة الدعاء، لأن الله قد يؤخر الإجابة لأسباب: إما لعدم القيام بالشروط، أو الوقوع في الموانع، أو لأسباب أخرى تكون في صالح العبد وهو لا يدري، فعلى العبد إذا لم يستجب دعاؤه أن يراجع نفسه ويتوب إلى الله تعالى من جميع المعاصي، ويبشر بالخير العاجل والآجل[٩٦].

٤- **ترك الواجبات التي أمر الله بها وأوجبها: فعن حذيفة - رضي الله عنه - أن النبي ﷺقال: «والذي نفسي بيده لتأمرون بالمعروف، ولتنهون عن المنكر، أو ليوشكن الله أني يبعث عليكم عقابًا منه، ثم تدعونه فلا يستجاب لكم»[٩٧].**

٥- **الدعاء بإثم أو قطيعة رحم: عن أبي سعيد — رضي الله عنه - أن النبي ﷺقال: «ما من مسلم يدعو الله بدعوة ليس فيها إثم، ولا قطيعة رحم، إلا أعطاه الله بها إحدى ثلاث إما أن تعجل له دعوته، وإما أن يدخرها له في الآخرة، وإما أن يصرف عنه من السوء مثلها» قالوا: إذا نكثر قال: «الله أكثر»[٩٨].**

---

[٩٢] من عجائب الدعاء (ص١٠) دليل الواعظ إلى أدلة المواعظ(٢٤٢) .

[٩٣] صحيح مسلم: باب أنه يستجاب للداعي مالم يعجل ، فيقول :دعوت فلم يستجب لي ، برقم (٢٧٣٥) ٢٠٩٥/٤.

[٩٤] صحيح مسلم: باب أنه يستجاب للداعي مالم يعجل ، فيقول :دعوت فلم يستجب لي ، برقم(٢٧٣٥) ٢٠٩٦/٤.

[٩٥] المنهاج شرح صحيح مسلم :كتاب الرقاق (٥٢/١٧).

[٩٦] دليل الواعظ إلى أدلة المواعظ(ص٢٤٤).

[٩٧] مسند الامام أحمد، حديث حذيفة بن اليمان عن النبيﷺ ، برقم (٢٣٣٠١) ٣٣٢/٣٨ ، سنن الترمذي :باب ما جاء في الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، برقم (٢١٦٩) ٣٨/٤ ، وقال : هذا حديث حسن

[٩٨] مسند الامام أحمد، مسند أبي سعيد الخدري رضي الله عنه ، برقم (١١١٣٣) ٢١٣/١٧، سنن الترمذي : باب في انتظار الفرج وغير ذلك ، برقم (٣٥٧٣) ٤٥٨/٥ ، وقال : حديث حسن صحيح.

المطلب الثاني : آراء العلماء في تأثير الدعاء لجلب المنافع ودفع المضار:

آراء العلماء في تأثير الدعاء لجلب المصالح ودفع المضار:

ذهب العلماء في أمر الدعاء إلى مذاهب شتى، وآراء متباينة، وأقوال مختلفة، وكثر النقاش بين أصحاب تلك المذاهب والآراء، فأدلى كل صاحب مذهب بحجته، وقوى مذهبه بما استطاع من حجة منقولة أو معقولة حتى صارت تلك الأقوال تستحق أن تفرد بدراسة خاصة، وذلك لتشعب الموضوع وكثرة حجج كل فريق، وأدلته [٩٩]، ومن هذه الآراء:

الرأي الأول: إن الدعاء لا معنى له ولا يدعى الله تعالى: هو مذهب طائفة من المتفلسفة وغالية المتصوفة: ذهبوا إلى أن الدعاء لا معنى له ولا فائدة فيه، والعلة في ذلك عندهم هو أن المشيئة الإلهية إذا اقتضت وجود المطلوب فلا بد أن يحصل سواء دعا أو لم يدع، فيكون الدعاء تحصيل الحاصل ،وإن لم تقتضه فلا يمكن أن يحصل سواء دعا أو لم يدع فثبت بهذا أنه لا فائدة في الدعاء على الحالين[١٠٠].

وساق هؤلاء الأدلة المتضافرة المتواترة الدالة على سبق القضاء والقدر وتلك الأدلة معروفة مشهورة ،منها قوله تعالى چ ے ۓ ۓ ﮭ ﮮ ﮯ ﮰ ۇ ۇ ۆ ۆ ۈ ۈ ۉ ۉ ې ې ۋ ۋ ۅ ۅ ى ى ې چ [١٠١] ،وقوله تعالى: چ تح تخ تم تى تي چ[١٠٢]. ٹ ٹ ڤ ڤ ڦ ڦ ڄ ڄ چ چ ڇ ڇ ڍ ڌ ڌ ڎ چ[١٠٣].

عَنْ علي رضي الله عنه عَنِ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ كَانَ فِي جَنَازَةٍ، فَأَخَذَ عُودًا يَنْكُتُ فِي الأَرْضِ، فَقَالَ: «مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَقَدْ كُتِبَ مَقْعَدُهُ مِنَ النَّارِ، أَوْ مِنَ الجَنَّةِ» قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَفَلاَ نَتَّكِلُ؟ قَالَ: " اعْمَلُوا فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ[١٠٤] چ ﮨ ﮩ ﮪ ﮫ ﮬ ﮭ ﮮ ﮯ ے چ[١٠٥]. وجَاءَ سُرَاقَةُ بْنُ مَالِكِ بْنِ جُعْشُمٍ رضي الله عنه قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ بَيِّنْ لَنَا دِينَنَا كَأَنَّا خُلِقْنَا الْآنَ، فِيمَا الْعَمَلُ الْيَوْمَ؟ أَفِيمَا جَفَّتْ بِهِ الْأَقْلَامُ، وَجَرَتْ بِهِ الْمَقَادِيرُ، أَمْ فِيمَا نَسْتَقْبِلُ؟ قَالَ: «لَا، بَلْ فِيمَا جَفَّتْ بِهِ الْأَقْلَامُ وَجَرَتْ بِهِ الْمَقَادِيرُ» قَالَ: فَفِيمَ الْعَمَلُ؟ قَالَ زُهَيْرٌ: ثُمَّ تَكَلَّمَ أَبُو الزُّبَيْرِ بِشَيْءٍ لَمْ أَفْهَمْهُ، فَسَأَلْتُ: مَا قَالَ؟ فَقَالَ: «اعْمَلُوا فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ»[١٠٦].

والرد على شبهة الرأي الأول :

فإن قولهم عن المشيئة الإلهية: إما أن تقتضيه أو لا، ثم قسم ثالث، وهو: أن تقتضيه بشرط لا تقتضيه مع عدمه، وقد يكون الدعاء من شرطه، كما توجب الثواب مع العمل الصالح، ولا توجبه مع عدمه، وكما توجب الشبع والري عند الأكل والشرب، ولا توجبه مع عدمهما، وحصول الولد بالوطء، والزرع بالبذر. فإذا قدر وقوع المدعو به

---

[٩٩] الدعاء ومنزلته من العقيدة الإسلامية: (٢٠٨/١).

[١٠٠] اقتضاء الصراط المستقيم لمخالفة اصحاب الجحيم ، لابن تيمية (٢٢٨/٢) شرح العقيدة الطحاوية لابن العز الحنفي (٦٧٨/٢) الدعاء ومنزلته من العقيدة الإسلامية: (٢٠٩/١).

[١٠١] سورة الحديد ، الآية (٢٢).

[١٠٢] سورة القمر ، الآية (٤٩).

[١٠٣] سورة الحجر ، الآية (٢١).

[١٠٤] صحيح البخاري : باب فسينسره لليسرى ، برقم (٤٩٤٦) ١٧٠/٦.

[١٠٥] سورة الليل ، الآيتان (٥-٦).

[١٠٦] صحيح مسلم :باب كيفية خلق الآدمي في بطن أمه ، برقم (٢٦٤٨) ٢٠٤٠/٤.

بالدعاء لم يصح أن يقال لا فائدة في الدعاء، كما لا يقال لا فائدة في الأكل والشرب والبذر وسائر الأسباب. فقول هؤلاء - كما أنه مخالف للشرع، فهو مخالف للحس والفطرة[١٠٧].

وقولهم: إن اقتضت المشيئة المطلوب فلا حاجة إلى الدعاء؟ والرد عليهم: بل قد تكون إليه حاجة، من تحصيل مصلحة أخرى عاجلة وآجلة، ودفع مضرة أخرى عاجلة وآجلة[١٠٨]. عن أبي هريرة، عن النبي ﷺقال: ((ما من مؤمن ينصب وجهه إلى الله يسأله مسألة، إلا أعطاه إياها، إما عجلها له في الدنيا، وإما ذخرها له في الآخرة ما لم يعجل)) ، قال: يا رسول الله، وما عجلته؟ قال: " يقول: دعوت ودعوت، ولا أراه يستجاب لي)).[١٠٩]

وكذلك قولهم: وإن لم تقتضه، فلا فائدة فيه؟ والرد عليهم: بل فيه فوائد عظيمة، من جلب منافع، ودفع مضار، كما نبه عليه النبي صلى الله عليه وسلم، بل ما يعجل للعبد، من معرفته بربه، وإقراره به، وبأنه سميع قريب قدير عليم رحيم، وإقراره بفقره إليه واضطراره إليه، وما يتبع ذلك من العلوم العلية والأحوال الزكية، التي هي من أعظم المطالب[١١٠].

ثم إنَّ العبد لا يدري ماذا قدر الله له، فإنه لا يدري هل الله علق نيل مرغوبه والوصول إلى محبوبه، أو علق دفع المضار عنه، ورفع البلايا والمصائب، علق هذه الأمور على دعائه والابتهال إليه، أم لا؟

فما دام لا يعرف ذلك فما عليه إلا الاجتهاد وبذل المستطاع في رجاء رحمة الله واستجلاب الخير واستدفاع الشر بما جعله الله سبباً لذلك. ومبنى العبادات والطاعات على الخوف والرجاء دون اليقين الذي يقع معه طمأنينة النفس فيفضي بصاحبه إلى ترك العمل والإخلاد إلى دعاة العطلة[١١١].

الرأي الثاني :إن الدعاء لا يجلب به منفعة، ولا يدفع به مضرة: قالت طائفة من الصوفية: إن الدعاء لا يجلب به منفعة، ولا يدفع به مضرة، وإنما هو عبادة محضة تعضدية غير معقول المعنى، كبعض أعمال العبادات الأخرى مثل رمي الجمار وغيره، ولا أثر للدعاء في حصول المطلوب، وجوداً وعدماً، بل ما يحصل بالدعاء يحصل بغيره ،وَهُوَ قول البعض من طَائِفَة من متكلمي أهل الْإِثْبَات للقدر. [١١٢].

وقالوا: إن الدعاء عند أهل التسليم والتفويض- يعنون أنفسهم- على وجهين:

أحدهما: يريد بذلك تزيين الجوارح الظاهرة بالدعاء، لأن الدعاء ضرب من الخدمة، يريد أن يزين جوارحه بهذه الخدمة.

والوجه الثاني: أن يدعو ائتماراً لما أمره الله تعالى بالدعاء، فالدعاء عندهم لإظهار العبودية وامتثال الأوامر الإلهية فقط، وليس له تأثير في حصول المطلوب[١١٣]، فهؤلاء على اتجاهين:

---

[١٠٧] شرح العقيدة الطحاوية (٦٨٠/٢).

[١٠٨] مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين ، لابن القيم (١١٩/٢)شرح العقيدة الطحاوية (٦٨٠/٢).

الجواب الكافي لمن سأل عن الدواء الشافي ،لابن القيم (١٥).

[١٠٩]مسند الامام أحمد ، برقم (٩٧٨٥) (٤٨٧/١٥) الأدب المفرد للبخاري : باب مايدخر للداعي من الأجر والثواب ، برقم (٧١١) (ص٢٤٨) وقال الألباني : حديث صحيح.

[١١٠] شرح العقيدة الطحاوية (٦٨٠/٢) شأن الدعاء(١٣).

[١١١] الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية (٢١٨/١).

[١١٢] مجموع الفتاوى (٢٢/١٠) التحفة العراقية لابن تيمية (ص٤٥) جامع الرسائل لابن تيمية (٨٧/١).

[١١٣] الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية (٢١٤/١).

١- فمنهم من يجعل الدعاء من حظ العامة، وأن مقامات الخواص ترك الدعاء والتوكل نظراً للقدر[١١٤].

٢- ومنهم من يجعل الدعاء بعدم المؤاخذة على الخطأ والنسيان مثل ﭽ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ﭼ [١١٥] يجعله عديم الفائدة إذ هو مضمون الحصول، فلا يجوز الدعاء بهذا إلا تلاوة لا دعاء ويعلل ذلك بأن الدعاء به يتضمن الشك في وقوعه لأن الداعي بين الخوف والرجاء، والشك في وقوع ذلك شك في خير الله[١١٦].

فهذه الأقوال وما أشبهها يجمعها أصل واحد: وهو أن هؤلاء ظنوا أن كون الأمور مقدرة مقضية يمنع أن تتوقف على أسباب مقدرة - أيضا - تكون من العبد؛ ولم يعلموا أن الله سبحانه يقدر الأمور ويقضيها بالأسباب التي جعلها معلقة بها من أفعال العباد وغير أفعالهم ولهذا كان طرد قولهم يوجب تعطيل الأعمال بالكلية[١١٧].

الرأي الثالث: إنّ الدعاء يرد القضاء ويغيره من قضاء إلى قضاء[١١٨]:

وقد استدل هؤلاء بأدلة كثيرة أقواها الأحاديث المصرحة برد الدعاء للقضاء، ومن هذه الأحاديث:

١- عن سليمان التيمي، عن أبي عثمان النهدي، عن سلمان ﷺقال: قال رسول ﷺ: ((لاَ يَرُدُّ القَضَاءَ إِلاَّ الدُّعَاءُ، وَلاَ يَزِيدُ فِي العُمْرِ إِلاَّ البِرُّ))[١١٩].

٢- وعن أم المؤمنين سيدتنا عائشة رضي الله عنها قالت: قال رسول الله ﷺ:((لَا يَنْفَعُ حَذَرٌ مِنْ قَدَرٍ، وَالدُّعَاءُ يَنْفَعُ - أَحْسَبُهُ قَالَ: - مَا لَمْ يَنْزِلِ الْقَدَرُ، وَإِنَّ الدُّعَاءَ لِيَلْقَى الْبَلَاءَ فَيَعْتَلِجَانِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ))[١٢٠]. ومعنى يعتلجان يتصارعان ويتدافعان[١٢١].

وَالْحَاصِل أن الدُّعَاء من قدر الله عز وَجل فقد يقْضِي بشَيْء على عَبده قَضَاء مُقَيّدا بأن لَا يَدعُوهُ فَإِن دَعَاهُ انْدفع عَنهُ[١٢٢].

الرأي الرابع: التفريق بين الأمور: قال أصحاب هذا المذهب: إن الدعاء يكون مشروعاً نافعاً في بعض الأشياء دون بعض[١٢٣].

وقالوا بعدم مشروعية الدعاء بطول العمر أو البقاء، وعللوا ذلك بأنه أمر قد فرغ منه[١٢٤]. واستدلوا بما رواه مسلم عن المغيرة بن عبد الله اليشكري، عن المعرور بن سويد، عن عبد الله، قال: قالت أم حبيبة رضي الله عنها زوج النبي

---

(١١٤) مجموع الفتاوى (١٠/٣٥).

(١١٥) سورة البقرة، الآية (٢٨٦).

(١١٦) مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين ، لابن القيم (٢/١١٩) مجموع الفتاوى لابن تيمية (٨/٢٨٧) الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية (١/٢١٤).

(١١٧) مجموع الفتاوى لابن تيمية (١٠/٢٢) التحفة العراقية لابن تيمية(ص٤٥) .

(١١٨)شأن الدعاء (ص٧-٨).

(١١٩) سنن الترمذي : باب ما جاء لا يرد القدر الاّ الدعاء، برقم (٢١٣٩) ٤/١٦ ، المعجم الكبير للطبراني ، برقم (٦١٢٨) ٦/٢٥١ ، صحيح الجامع الصغير وزيادته للا لباني : برقم(٧٦٨٧) ٢/ ١٢٧١ ، وقال : حديث حسن ، سلسلة الأحاديث الصحيحة ، برقم (١٥٤) ١/ ٢٨٦.

(١٢٠) المستدرك على الصحيحين للحاكم : كتاب الدعاء والتكبير والتهليل والتسبيح ، برقم (١٨١٣) ١/ ٦٩٩ ، وقال : هذا حديث صحيح الاسناد ، ولم يخرجاه ، وجاء الحديث في مجمع الزوائد ومنبع الفوائد : باب قضاء الله سبحانه للمؤمن ، برقم (١١٩٠٥) ٧/ ٢٠٩ ، في صحيح جامع الصغير وزيادته :برقم(٧٧٣٩) ٢/ ١٢٧٩.

(١٢١) تحفة الذاكرين: (ص٣٥).

(١٢٢) تحفة الذاكرين:(٣٥).

(١٢٣) شرح العقيدة الطحاوية(١/١٣٠، ١٣١).

ﷺ:اللهمَّ أمتِعْني بزوْجي رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَبِأَبي أَبي سُفْيَان، وَبِأَخي مُعَاوِيَة قَالَ: فقَالَ النَّبيُّ ﷺ:((قَدْ سَأَلْتِ اللهَ لِآجَالٍ مَضْرُوبَةٍ، وَأَيَّامٍ مَعْدُودَةٍ، وَأَرْزَاقٍ مَقْسُومَةٍ، لَنْ يُعَجِّلَ شَيْئًا قَبْلَ حِلِّهِ، أَوْ يُؤَخِّرَ شَيْئًا عَنْ حِلِّهِ، وَلَوْ كُنْتِ سَأَلْتِ اللهَ أَنْ يُعِيذَكِ مِنْ عَذَابٍ فِي النَّارِ، أَوْ عَذَابٍ فِي الْقَبْرِ، كَانَ خَيْرًا وَأَفْضَلَ))[١٣٥].

وجه الاستدلال من هذا الحديث:

هذا الحديث صريح في أن الآجال والأرزاق مقدرة لا تتغير عما قدره الله تعالى وعلمه في الأزل فيستحيل زيادتها ونقصها ([١٣٦]).

وقد روي هذا المذهب عن الإمام أحمد رحمه الله : قال الخلال في الآداب كراهية قوله في السلام أبقاك الله: أخبرنا عبد الله بن الإمام أحمد بن حنبل قال: رأيت أبي إذا دعي له بالبقاء يكرهه، ويقول هذا شيء قد فرغ منه.

وذكر شيخ الإسلام أنه يكره ذلك وأنه نص عليه أحمد وغيره من الأئمة[١٣٧].

وأيد هذا المذهب شارح العقيدة الطحاوية وذهب إلى أن الدعاء لا تأثير له في زيادة العمر[١٣٨].

واعترض على هذا الرأي :

١- بأن التفريق لا دليل عليه إذ الحجة بأنه أمر قد فرغ منه، فهذه الحجة موجودة في كل الأشياء فالكل مقدر قد فرغ منه[١٣٩].

٢- - قد ثبت عن النبي صلى الله عليه وسلم دعاؤه لبعض أصحابه بطول العمر، من ذلك دعاؤهﷺلأنس بطول العمر، عن أنس قال: كان النبي ﷺيدخل علينا، أهل البيت، فدخل يوما فدعا لنا، فقالت أم سليم خويدمك ألا تدعو له؟ قال: ((اللهم، أكثر ماله وولده، وأطل حياته، واغفر له))[١٣٠].

٣- قد ثبت عن بعض الصحابة الدعاء بطول العمر، فقد دعا سعد بن أبي وقاص ﷺبطول العمر على الرجل الذي قال:((إِنَّ سَعْدًا كَانَ لاَ يَسِيرُ بِالسَّرِيَّةِ، وَلاَ يَقْسِمُ بِالسَّوِيَّةِ، وَلاَ يَعْدِلُ فِي القَضِيَّةِ، قَالَ سَعْدٌ: أَمَا وَاللَّهِ لَأَدْعُوَنَّ بِثَلاَثٍ: اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ عَبْدُكَ هَذَا كَاذِبًا، قَامَ رِيَاءً وَسُمْعَةً، فَأَطِلْ عُمْرَهُ، وَأَطِلْ فَقْرَهُ، وَعَرِّضْهُ بِالفِتَنِ)) وقال عَبْدُ المَلِكِ بْنُ عُمَيْرٍ ، وهوالراوي((فَأَنَا رَأَيْتُهُ بَعْدُ، قَدْ سَقَطَ حَاجِبَاهُ عَلَى عَيْنَيْهِ مِنَ الكِبَرِ، وَإِنَّهُ لَيَتَعَرَّضُ لِلْجَوَارِي فِي الطُّرُقِ يَغْمِزُهُنَّ))[١٣١].

وقد رويت أحاديث أخرى قد يظن بعض الناس أن ظاهرها التعارض مع ما سبق، وللعلماء في الجمع بين هذه النصوص أوجه، منها ما ذكره النووي– ت(٦٧٦هـ) رحمه الله- في شرح مسلم :

---

[١٢٤] الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية(٢٣٤/١).

[١٢٥] صحيح مسلم: باب بين أن الآجال والأرزاق وغيرها لا تزيد ولا تنقص عمّا سبق به القدر، برقم (٢٦٦٣) ٢٠٥٠/٤.

[١٢٦] المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج (٢١٢/١٦).

[١٢٧] ينظر : مسائل أحمد بن حنبل رواية ابنه عبد الله: أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (المتوفى: ٢٤١هـ)(ص٤٤٨).الآداب الشرعية والمنح المرعية : محمد بن مفلح بن محمد بن مفرج، أبو عبد الله، شمس الدين المقدسي الرامينى ثم الصالحي الحنبلي (المتوفى: ٧٦٣هـ) (٣٨٦/١). غذاء الألباب في شرح منظومة الآداب: لشمس الدين، أبو العون محمد بن أحمد بن سالم السفاريني الحنبلي ٢٩٧/١).

[١٢٨] شرح العقيدة الطحاوية (١٣٠/١،١٣١).

[١٢٩] الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية (٢٣٥/١).

[١٣٠] الأدب المفرد للبخاري: باب من دعا بطول العمر، برقم(٦٥٣) ٢٧٧/١ ، وقال الألباني : حديث صحيح.

[١٣١] صحيح البخاري : باب القراءة للإمام والمأموم في الصلوات كلها في الحضر والسفر، وما يُجهر وما يُخافت ، برقم(٧٥٥) ١٥١/١.

١- :أن هذه الزيادة بالبركة في عمره، والتوفيق للطاعات، وعمارة أوقاته بما ينفعه في الآخرة، وصيانتها عن الضياع في غير ذلك.

٢- أنه بالنسبة إلى ما يظهر للملائكة، وفي اللوح المحفوظ، ونحو ذلك، فيظهر لهم في اللوح أن عمره ستون سنة؛ إلا أن يصل رحمه، فإن وصلها زيد له أربعون، وقد علم الله سبحانه وتعالى ما سيقع، وهو من معنى قوله تعالى ﭽ ﯖ ﯗ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﭼ(١٣٢) فالنسبة إلى علم الله وما سبق به قدره لا زيادة، بل هي مستحيلة.وبالنسبة إلى ما ظهر للمخلوقين تتصور الزيادة، وهو مراد الحديث .

٣- أن المراد بقاء ذكره الجميل بعده، فكأنه لم يمت[١٣٣].

فتبين مما تقدم ثبوت الدعاء بطول العمر وثبت تأثيره في ذلك كما في دعاء النبي ﷺلأنس ،ودعاء سعد بن أبي وقاص‌رضي الله عنه على الرجل، فكل هذا يدل على أنه لا فرق بين الأمرين والله أعلم.

الرأي الخامس: إنَّ الدُّعَاءَ مِنْ أَقْوَى الْأَسْبَابِ فِي جَلْبِ الْمَنَافِعِ وَدَفْعِ الْمَضَارِّ: وهو الذي عليه جمهور أهل السنة والجماعة، وهو الراجح(١٣٤).

وأدلة هذا الرأي:

الكتاب:

١- ﭧ ﭨ ﭽ ﭝ ﭞ ﭟ ﭠﭡ ﭼ(١٣٥).

وجه الاستدلال بالآية:

أ- إن الله تعالى قد علق في هذه الآية الإجابة بالدعاء تعليق المسبب بالسبب فلو كانت الاستجابة تقع بدون سبب الدعاء لكان تعليق الإجابة بالدعاء لا فائدة فيه فيكون عبثاً، حاشا كلام الله من ذلك(١٣٦).

ب- هذه الآية تدل على الوعد بالإجابة عند وجود الدعاء فلو كان وجوده وعدمه سواء لزم أنه لا حاجة إلى هذا الوعد الذي هو من الله الذي لا يخلف الميعاد(١٣٧).

٢ﭧ ﭨ ﭽ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯﯰ ﯱ ﯲ ﯳ ﯴ ﯵ ﯶ ﯷ ﯸ ﭼ(١٣٨).

هذه الآية نزلت بسبب السؤال عن الدعاء، فلو كان الدعاء غير نافع، لبينت الآية ذلك لأن هؤلاء السائلين كانوا محتاجين إلى معرفة ذلك، ولا يجوز تأخير البيان عن وقت الحاجة(١٣٩).

---

(١٣٢) سورة الرعد الآية (٣٩).

(١٣٣) المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج (١١٤/١٦).

(١٣٤) اقتضاء الصراط المستقيم لمخالفة اصحاب الجحيم (٣١٤/٢) شرح العقيدة الطحاوية (٦٧٦/٢) الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية (٢٣٨/١).

(١٣٥) سورة غافر، الآية(٦٠).

(١٣٦) اقتضاء الصراط المستقيم لمخالفة اصحاب الجحيم (٣١٣/٢) الفتاوى الكبرى لابن تيمية (٢١٩/٥) الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية (٢٣٨/١).

(١٣٧) الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية (٢٤٠/١).

(١٣٨) سورة البقرة، الآية (١٨٦).

(١٣٩) جامع البيان في تأويل القرآن للطبري (٤٨٢/٣) معالم التنزيل في تفسير القرآن للبغوي (٣٢٥/١).

يقول سيد قطب في معرض حديثه في تفسيره (في ظلال القرآن) عن هذه الآية: وفي كل لفظ في التعبير في الآية كلها تلك النداوة الحبيبة:

«وَإِذا سَأَلَكَ عِبادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ. أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ» ..

إضافة العباد إليه، والرد المباشر عليهم منه.. لم يقل: فقل لهم: إني قريب.. إنما تولى بذاته العلية الجواب على عباده بمجرد السؤال.. قريب.. ولم يقل أسمع الدعاء.. إنما عجل بإجابة الدعاء: «أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذا دَعانِ» ..

إنها آية عجيبة.. آية تسكب في قلب المؤمن النداوة الحلوة، والود المؤنس، والرضى المطمئن، والثقة واليقين.. ويعيش منها المؤمن في جناب رضيّ، وقربى ندية، وملاذ أمين وقرار مكين[١٤٠].

قد وردت آيات كثيرة جداً ذكر الله فيها ما وقع لأنبيائه وأوليائه وعباده الصالحين من المحن والبلايا والشدائد العظام فاستغاثوا بربهم، وتضرعوا له، وابتهلوا إليه فاستجاب الله لهم وكشف عنهم تلك المحن بعد دعائهم. ومن هذه الآيات:

١ـ ٹ ڈ چ ئى ئد ئى ي چ[١٤١].

٢ـ ٹ ڈ چ ڎ ڎ ڎ ٹ ٹ ٹ ٹ ڈ ٹ ڈ ڤ ڤ ڤ ڤ ڤ ڤ ڦ ڦ ڄ ڄ ڄ ڄ ڃ ڃ ڃ چ[١٤٢].

تدل الآيتان على المقصود من عدة أوجه:

منها العطف بالفاء السببية في الموضعين: فاستجبنا، فكشفنا، ودلالة استجبنا وكشفنا اللغوية، ودلالة السياق، هذه الدلالات الواضحة على تأثير الدعاء لا ينكرها إلا من طمس الله بصيرته وختم على قلبه[١٤٣].

٣- وقد ذكر الله تعالى أن الاستغفار والتوبة سببان لنزول المطر وللإمداد بالأموال والبنين، ولكثرة البساتين والأنهار كما أنهما سببان للعيش والتمتع بالمتاع الحسن في الحياة الدنيا، ٹ ڈ چ ی ی ی ئج ئح ئم ٱ ٻ ٻ ٻ ٻ پ پ پ پ ڀ ڀ ٺ ٺ چ[١٤٤].

٤- الخليل عليه السلام يسأل ربه الذرية الصالحة:

فهذا سيدنا إبراهيم يرفع أكف الضراعة طالباً من الله تعالى أن يرزقه أبناء صالحين مصلحين فقال:

چ ئو ئۇ ئۇ ئۆ ئۆ چ **إنه قد بلغ سنا كبيرة وامرأته عجوز وهو يشتهي الولد لكنه لا يريد أي ولد إنما يريد ولدا صالحا، فكانت الاستجابة من الله تعالى فأعطاه ما سأل:** چ ئۈ ئې ئې ئى چ[١٤٥].

السنة النبوية:

الأحاديث الدالة على تأثير الدعاء كثيرة ، نذكر حديثين فقط:

١- عن أبي هريرة ﷺ: أن رسول الله ﷺ قال: ((يَنْزِلُ رَبُّنا تبارَكَ وَتعالَى كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا حِينَ يَبْقَى ثُلُثُ اللَّيْلِ الآخِرُ يَقُولُ: مَنْ يَدْعُونِي، فَأَسْتَجِيبَ لَهُ مَنْ يَسْأَلُنِي فَأُعْطِيَهُ، مَنْ يَسْتَغْفِرُنِي فَأَغْفِرَ لَهُ))[١٤٦].

---

[١٤٠] في ظلال القرآن لسيد قطب (١٧٣/١).

[١٤١] سورة الصافات ، الآية(٧٥).

[١٤٢] سورة الانبياء ، الآيتان(٨٣–٨٤).

[١٤٣] الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية(٢٤٢/١).

[١٤٤] سورة نوح ، الآيات (١٠– ١٢).

[١٤٥] سورة الصافات ، الآيتان(١٠٠–١٠١).

٢- عَنْ عَائِشَةَ رضي الله عنها، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «لَا يُغْنِي حَذَرٌ مِنْ قَدَرٍ، وَالدُّعَاءُ يَنْفَعُ مِمَّا نَزَلَ وَمِمَّا لَمْ يَنْزِلْ، وَإِنَّ الْبَلَاءَ يَنْزِلُ فَيَلْقَاهُ الدُّعَاءُ فَيَعْتَلِجَانِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»[١٤٧].

الآثار: وردت في الآثار أدلة كثيرة في تأثير الدعاء لجلب المنافع ودفع المضار، واننا نكتفي بذكر دليل واحد فقط :

١- قال ابن المبارك ، ت(١٨١هـ): ((قدمت المدينة في عام شديد القحط فخرج الناس يستسقون فخرجت معهم إذ أقبل غلام أسود عليه قطعتا خيش([١٤٨]) قد اتزر بإحداهما وألقى الأخرى على عاتقه فجلس إلى جنبي فسمعته يقول إلهي أخلقت الوجوه عندك كثرة الذنوب ومساوي الأعمال وقد حبست عنا غيث السماء لتؤدب عبادك بذلك فأسألك يا حليماً ذا أناة يا من لا يعرف عباده منه إلا الجميل أن تسقيهم الساعة الساعة فلم يزل يقول الساعة الساعة حتى اكتست السماء بالغمام وأقبل المطر من كل جانب))[١٤٩] .

دلالة الواقع التاريخي:

فقد استفاض في التاريخ وتواتر إجابة الله تعالى لنداء المضطرين وابتهالات المنكسرين، وتضرع المساكين، واستغاثة المستغيثين، وتملق الخاشعين.

وقد ثبت على مدى التاريخ ما يفيد بالمجموع تواتر ذلك وإن لم يتواتر أفراد تلك الوقائع[١٥٠].

أ- ما ذكر الله تعالى في القرآن الكريم من قصص أنبيائه ورسله مثل نداء نوح، وإبراهيم، وأيوب، ويونس، وغيرهم عليهم السلام.

ب- قصة أصحاب الغار الذين توسلوا بصالح أعمالهم بعد أن انطبقت عليهم الصخرة فأنقذهم الله فخرجوا سالمين : عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، عَنِ النَّبِيِّ ﷺقَالَ: " خَرَجَ ثَلاَثَةُ نَفَرٍ يَمْشُونَ فَأَصَابَهُمُ المَطَرُ، فَدَخَلُوا فِي غَارٍ فِي جَبَلٍ، فَانْحَطَّتْ عَلَيْهِمْ صَخْرَةٌ، قَالَ: فَقَالَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ: ادْعُوا اللَّهَ بِأَفْضَلِ عَمَلٍ عَمِلْتُمُوهُ، فَقَالَ أَحَدُهُمْ: اللَّهُمَّ إِنِّي كَانَ لِي أَبَوَانِ شَيْخَانِ كَبِيرَانِ، فَكُنْتُ أَخْرُجُ فَأَرْعَى، ثُمَّ أَجِيءُ فَأَحْلُبُ فَأَجِيءُ بِالحِلاَبِ، فَآتِي بِهِ أَبَوَيَّ فَيَشْرَبَانِ، ثُمَّ أَسْقِي الصِّبْيَةَ وَأَهْلِي وَامْرَأَتِي، فَاحْتَبَسْتُ لَيْلَةً، فَجِئْتُ فَإِذَا هُمَا نَائِمَانِ، قَالَ: فَكَرِهْتُ أَنْ أُوقِظَهُمَا، وَالصِّبْيَةُ يَتَضَاغَوْنَ عِنْدَ رِجْلَيَّ، فَلَمْ يَزَلْ ذَلِكَ دَأْبِي وَدَأْبَهُمَا، حَتَّى طَلَعَ الفَجْرُ، اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنِّي فَعَلْتُ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ وَجْهِكَ، فَافْرُجْ عَنَّا فُرْجَةً نَرَى مِنْهَا السَّمَاءَ، قَالَ: فَفُرِجَ عَنْهُمْ، وَقَالَ الآخَرُ: اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنِّي كُنْتُ أُحِبُّ امْرَأَةً مِنْ بَنَاتِ عَمِّي كَأَشَدِّ مَا يُحِبُّ الرَّجُلُ النِّسَاءَ، فَقَالَتْ: لاَ تَنَالُ ذَلِكَ مِنْهَا حَتَّى تُعْطِيَهَا مِائَةَ دِينَارٍ، فَسَعَيْتُ فِيهَا حَتَّى جَمَعْتُهَا، فَلَمَّا قَعَدْتُ بَيْنَ رِجْلَيْهَا قَالَتْ: اتَّقِ اللَّهَ وَلاَ تَفُضَّ الخَاتَمَ إِلَّا بِحَقِّهِ، فَقُمْتُ وَتَرَكْتُهَا، فَإِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنِّي فَعَلْتُ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ

---

[١٤٦] صحيح البخاري : باب الدعاء في الصلاة في آخر الليل، برقم(١١٤٥) ٥٣/٢ ، صحيح مسلم : باب الترغيب في الدعاء والذكر في آخر الليل والاجابة فيه ، برقم(٧٥٨) ٥٢١/١.

[١٤٧] سبق تخريجه في هامش (٥٢).

[١٤٨] الخيش: ثياب في نسجها رقة، وخيوطها غلاظ، تتخذ من مشاقة الكتان، ومن أردئه، أو من أغلظ العصب. لسا ن العرب : ٣٠١/٦، تاج العروس :١٩٩/١٧.

[١٤٩] احياء علوم الدين للإمام الغزالي (٣٠٨/١) القواعد الحسان في أسرار الطاعة والاستعداد لرمضان : المعتز بالله أبو محمد رضا أحمد صمدي(١١٠) نداء الريان في فقه الصوم وفضل رمضان : أبو التراب سيد بن حسين بن عبد الله العفاني(٢٧٥) أسرار المحبين في رمضان : أبو العلاء محمد بن حسين بن يعقوب السلفي المصري(٣٢٠).

[١٥٠] الدعاء ومنزلته من العقيدة الاسلامية(٢٤٩/١).

وَجْهِكَ، فافْرُجْ عَنَّا فُرْجَةً، قَالَ: ففَرَجَ عَنهُمُ الثُّلُثَيْنِ، وَقَالَ الآخَرُ: اللَّهُمَّ إِن كُنْتَ تَعْلَمُ أَنِّي اسْتَأْجَرْتُ أَجِيرًا بِفَرَقٍ[151] مِنْ ذُرَةٍ فَأَعْطَيْتُهُ، وَأَبَى ذَاكَ أَنْ يَأْخُذَ، فَعَمَدْتُ إِلَى ذَلِكَ الفَرَقِ فَزَرَعْتُهُ، حَتَّى اشْتَرَيْتُ مِنْهُ بَقَرًا وَرَاعِيهَا، ثُمَّ جَاءَ فَقَالَ: يَا عَبْدَ اللَّهِ أَعْطِنِي حَقِّي، فَقُلْتُ: انْطَلِقْ إِلَى تِلْكَ البَقَرِ وَرَاعِيهَا فَإِنَّهَا لَكَ، فَقَالَ: أَتَسْتَهْزِئُ بِي؟ قَالَ: فَقُلْتُ: مَا أَسْتَهْزِئُ بِكَ وَلَكِنَّهَا لَكَ، اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنِّي فَعَلْتُ ذَلِكَ ابْتِغَاءَ وَجْهِكَ، فَافْرُجْ عَنَّا فَكُشِفَ عَنْهُمْ "[152].

ج/ التوسل بالأنبياء والصالحين في الأدعية المأثورة:

١- ثبت في الصحيح أنَ الرسول ﷺ علَّم الصحابي الأعمى أن يتوسل به في دعاء الحاجة كما جاء في حديث:

عن عمارة بن خزيمة بن ثابت، عن عثمان بن حنيف، أن رجلا ضرير البصر أتى النبي ﷺفقال: ادع الله لي أن يعافيني فقال: «إن شئت أخرت لك وهو خير، وإن شئت دعوت» فقال: ادعه، فأمره أن يتوضأ فيحسن وضوءه، ويصلي ركعتين، ويدعو بهذا الدعاء: «اللهم إني أسألك، وأتوجه إليك بمحمد نبي الرحمة، يا محمد ﷺإني قد توجهت بك إلى ربي في حاجتي هذه لتقضى، اللهم فشفعه في» ([153]). قال أبو إسحاق: هذا حديث صحيح

٢- حديث أنس عندما جاء الأعرابي والنبي ﷺ يخطب يوم الجمعة ، فشكى له ما هم فيه من الشدة ، فدعا النبي ﷺفلم ينزل من منبره الا والمطر يتحدر من لحيته ، ونص الحديث :عن أنس بن مالك، أن رجلا دخل المسجد يوم جمعة، من باب كان نحو دار القضاء، ورسول الله ﷺقائم يخطب، فاستقبل رسول الله ﷺقائما، ثم قال: يا رسول الله هلكت الأموال، وانقطعت السبل، فادع الله يغثنا قال: فرفع رسول ﷺيديه، ثم قال: «اللهم أغثنا، اللهم أغثنا، اللهم أغثنا»، قال أنس: ولا والله ما نرى في السماء من سحاب ولا قزعة، وما بيننا وبين سلع من بيت ولا دار، قال: فطلعت من ورائه سحابة مثل الترس، فلما توسطت السماء انتشرت، ثم أمطرت، قال: فلا والله ما رأينا الشمس سبتا، قال: ثم دخل رجل من ذلك الباب في الجمعة المقبلة، ورسول الله ﷺقائم يخطب، فاستقبله قائما، فقال: يا رسول الله هلكت الأموال وانقطعت السبل، فادع الله يمسكها عنا، قال: فرفع رسول الله ﷺيديه، ثم قال: «اللهم حولنا ولا علينا، اللهم على الآكام، والظراب، وبطون الأودية، ومنابت الشجر» فانقلعت، وخرجنا نمشي في الشمس قال شريك: فسألت أنس بن مالك: أهو الرجل الأول؟ قال: لا أدري([154]).

٣- قصة أويس القرني حيث روى مسلم عن عمر بن الخطاب ﷺقال: إن رسول الله ﷺقال: {إن رجلاً يأتيكم من اليمن يقال له أويس لا يدع باليمن غير أم له، قد كان به بياض، فدعا الله فأذهبه عنه إلا موضع الدينار أو الدرهم، فمن لقيه منكم فليستغفر لكم} .([155])

٤ - عن ثمامة بن عبد الله بن أنس، عن أنس ﷺ، أن عمر بن الخطاب ﷺ، كان إذا قحطوا استسقى بالعباس بن عبد

---

(١٥١) فرق : والفَرَقُ: مكيالٌ معروفٌ بالمدينة، وهو ستة عشر رطلا، وقد يحرك. قال خداش ابن زهير: يأخذون الارش في إخوتهم فرق السمن وشاة في الغنم والجمع فرقان. وهذا الجمع قد يكون لهما جميعا، مثل بطن وبطنان. الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية :(١٥٤٠/٤).

(١٥٢) صحيح البخاري: باب إذا اشترى شيئاً لغيره بغير إذنه فرضي ، برقم(٢٢١٥) ٧٩/٣ ، صحيح مسلم: باب ، قصة أصحاب الغار الثلاثة والتوسل بصالح الأعمال ، برقم(٢٧٤٣) ٢٠٩٩/٤.

(١٥٣)اخرجه ابن ماجه : باب ما جاء في صلاة الحاجة ، برقم (١٣٨٥) (٤٤١/١) قال أبو إسحاق: هذا حديث صحيح، والترمذي :برقم (٣٥٧٨) ٤٦١/٥، وقال: هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ، لاَ نَعْرِفُهُ إِلاَّ مِنْ هَذَا الوَجْهِ مِنْ حَدِيثِ أَبِي جَعْفَرٍ وَهُوَ الْخَطْمِيُّ..

(١٥٤) صحيح مسلم : باب الدعاء في الاستسقاء، برقم(٨٩٧).

(١٥٥)صحيح مسلم: بَابُ مِنْ فَضَائِلِ أُوَيْسٍ الْقَرَنِيِّ ﷺ، برقم (٢٥٤٢) ١٩٦٨/٤.

المطلبﷺ فقال: «اللهم إنا كنا نتوسل إليك بنبينا ﷺفتسقينا، وإنا نتوسل إليك بعم نبينا فاسقنا» قال: فيسقون([١٥٦]).

وأخيراً:

قال الخطابي، ت(٣٨٨هـ): ((فأما من ذهب إلى إبطال الدعاء، فمذهبه فاسد... ومن أبطل الدعاء فقد أنكر القرآن ورده، ولا خفاء بفساد قوله، وسقوط مذهبه))[١٥٧].

قال الشوكاني، ت(١٢٥٠هـ): "إنه سبحانه وتعالى أمر عباده أن يدعوه، ثم قال چ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ ف چ [١٥٨]**، فأفاد ذلك أن الدعاء عبادة، وأن ترك دعاء الرب سبحانه استكبار، ولا أقبح من هذا الاستكبار))**[١٥٩].

وبهذا نصل إلى أن الحق الذي لا مرية فيه أن الدعاء سبب من الأسباب وأن له تأثيراً في جلب المنافع ودفع المضار كسائر الأسباب المقدرة والمشروعة، وأنه لا منافاة بين القدر والدعاء، فالدعاء من جملة ما سبق به القضاء وتضمنه القدر السابق.

الخاتمة

الحمد لله الذي وفقني لكتابة هذا البحث وأرجو أن قدمنا فيه ما ينفع المسلمين وينفعنا عملا منجياً يوم القيامة .

ومن أهم النتائج التي توصلنا إليها ما يأتي:

١- الدعاء :هو ا إظهار الفقر والحاجة والتذلل من العبد الفقير إلى الله عز وجل القادر على جلب المنافع ودفع المضار.

٢- ورد الدعاء في القرآن الكريم على وجوه عدة ،منها: العبادة والاستغاثة والاستعانة والتوحيد والحث على الشيء...

٣- الدعاء في حياة الإنسان أمر فطري، فالإنسان لا يكاد يجد نفسه في مأزق أو ضيق، إلا وسارع إلى دعاء الله ، وهو أساس العبودية، ولهذا فإن العبد "كلما عظمت معرفته بالله، وقويت صلته به ،كان دعاؤه له أعظم، وانكساره بين يديه أشدّ.

٤- إنَ الدعاءَ سببٌ مقتضٍ لنيل المطلوب، ونيل المطلوب له شروط وموانع، فإذا حصلت شروطُه وانتفت موانعُه تحقّق المطلوبُ وإلاّ فلا، كما هو الشأنُ في جميع الأعمال الصالحة والأذكار النافعة، لا تقبل إلاّ إذا استوفى المسلمُ شروطَها وابتعد عن موانع قبولها، أما إذا وُجد المانعُ وانتفى الشرط فإنَّ العملَ لا يُقبل.

٥- بعد عرض آراء العلماء والفقهاء في تأثير الدعاء لجلب المنافع ودفع المضار توصلنا إلى أن الحق الذي لا مرية فيه أن الدعاء سبب من الأسباب وأن له تأثيراً في جلب المنافع ودفع المضار كسائر الأسباب المقدرة والمشروعة، وأنه لا منافاة بين القدر والدعاء، فالدعاء من جملة ما سبق به القضاء وتضمنه القدر السابق.

---

[١٥٦] صحيح البخاري : باب ذكر العباس بن عبد المطلب ﷺ، برقم (٣٧١٠) ٥/٢٠.

[١٥٧] شأن الدعاء(ص٨-٩).

[١٥٨] سورة غافر، الآية(٦٠).

[١٥٩] تحفة الذاكرين(ص٢٨).

اسأل الله (عز وجل) أن يرزقنا من فضله وجوده وكرمه ويوفقنا لما يحب ويرضى .

ﭽ ﯔ ﯕ ﯖ ﯗ ﯘ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ﯤ ﯥ ﯦ ﯧ ﯨ ﯩ ﯪ ﯫ ﯬ ﯭ ﯮ ﯯ ﯰ ﯱ ﯲ ﯳ ﯴ ﯵ ﯶ ﯷ ﯸ ﯹ ﯺ ﯻ ﯼ ﯽ ﯾ ﯿ ﰀ ﰁ ﰂ ﰃ ﰄ ﰅ ﰆ ﰇ ﰈ ﰉ ﰊ ﰋ ﰌ ﰍ ﰎ ﰏ ﰐ ﰑ ﰒ ﰓ ﰔ ﰕ ﰖ ﰗ ﭼ **سورة البقرة ،الآية(٢٨٦).**

الباحث

المصادر والمراجع

١. الأدب المفرد: محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة البخاري، أبو عبد الله (المتوفى: ٢٥٦هـ)، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار البشائر الإسلامية – بيروت، الطبعة: الثالثة، ١٤٠٩ هـ- ١٩٨٩ م.

٢.الآداب الشرعية والمنح المرعية: : محمد بن مفلح بن محمد بن مفرج، أبو عبد الله، شمس الدين المقدسي الرامينى ثم الصالحي الحنبلي (المتوفى: ٧٦٣هـ)، عالم الكتب، بدون طبعة وتأريخ الطبع.

٣. الجواب الكافي لمن سأل عن الدواء الشافي أو الداء والدواء :محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (المتوفى: ٧٥١هـ)، دار المعرفة – المغرب، الطبعة: الأولى، ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م.

٤. إحياء علوم الدين: أبو حامد محمد بن محمد الغزالي الطوسي (المتوفى: ٥٠٥هـ)، دار المعرفة – بيروت.

٥. أسرار المحبين في رمضان: أبو العلاء محمد بن حسين بن يعقوب السلفي المصري، مكتبة التقوى ومكتبة شوق الآخرة، الطبعة: الأولى، ١٤٢٦ هـ - ٢٠٠٥ م.

٦. اقتضاء الصراط المستقيم لمخالفة أصحاب الجحيم: تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام بن عبد الله بن أبي القاسم بن محمد ابن تيمية الحراني الحنبلي الدمشقي (المتوفى: ٧٢٨هـ) ،تحقيق: ناصر عبد الكريم العقل، دار عالم الكتب، بيروت، لبنان، الطبعة: السابعة، ١٤١٩هـ - ١٩٩٩م .

٧. بدائع الفوائد: محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (المتوفى: ٧٥١هـ)، دار الكتاب العربي، بيروت، لبنان .

٨. تحفة الأحوذي بشرح جامع الترمذي: أبو العلا محمد عبد الرحمن بن عبد الرحيم المباركفورى (المتوفى: ١٣٥٣هـ)، دار الكتب العلمية – بيروت.

٩. تحفة الذاكرين بعدة الحصن الحصين من كلام سيد المرسلين: محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني اليمني (المتوفى: ١٢٥٠هـ)، دار القلم - بيروت – لبنان ،الطبعة: الأولى، ١٩٨٤.

١٠. التحفة العراقية في الأعمال القلبية: تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام بن عبد الله بن أبي القاسم بن محمد ابن تيمية الحراني الحنبلي الدمشقي (المتوفى: ٧٢٨هـ)، المطبعة السلفية – القاهرة ،الطبعة: الثانية، ١٣٩٩.

١١. تزكية النفوس: أحمد فريد، دار العقيدة للتراث – الإسكندرية، ١٤١٣ هـ - ١٩٩٣ م .

١٢. تصحيح الدعاء: بكر بن عبدالله أبو زيد، دار العاصمة، السعودية، الطبعة الأولى، ١٤١٩هـ، ١٩٩٩م.

١٣. التمهيد لما في الموطأ من المعاني والأسانيد: أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (المتوفى: ٤٦٣هـ)، تحقيق: مصطفى بن أحمد العلوي , محمد عبد الكبير البكري، وزارة عموم الأوقاف والشؤون الإسلامية – المغرب، عام النشر: ١٣٨٧ هـ.

١٤. تهذيب اللغة: محمد بن أحمد بن الأزهري الهروي، أبو منصور (المتوفى: ٣٧٠هـ)، تحقيق: محمد عوض مرعب ،دار إحياء التراث العربي – بيروت، الطبعة: الأولى، ٢٠٠١م.

١٥. توضيح بعض المصطلحات العلمية في شرح العقيدة الطحاوية: محمد بن عبدالرحمن الخميس ،دار إيلاف للنشر والتوزيع، الكويت، الطبعة: الأولى، ١٤٢٠ هـ، ١٩٩٩م.

١٦. جامع البيان في تأويل القرآن: محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الآملي، أبو جعفر الطبري (المتوفى: ٣١٠هـ)،تحقيق: أحمد محمد شاكر، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م

١٧. جامع الرسائل: تقي الدين أبو العَباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام بن عبد الله بن أبي القاسم بن محمد ابن تيمية الحراني الحنبلي الدمشقي (المتوفى: ٧٢٨هـ)، تحقيق: د. محمد رشاد سالم، دار العطاء – الرياض، الطبعة: الأولى ١٤٢٢هـ - ٢٠٠١م.

١٨. الجامع الكبير - سنن الترمذي: محمد بن عيسى بن سَوْرة بن موسى بن الضحاك، الترمذي، أبو عيسى (المتوفى: ٢٧٩هـ)، تحقيق: بشار عواد معروف، دار الغرب الإسلامي – بيروت، ١٩٩٨ م.

١٩. الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه = صحيح البخاري: محمد بن إسماعيل أبو عبدالله البخاري الجعفي، تحقيق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، الطبعة: الأولى، ١٤٢٢هـ .

٢٠. الجواب الكافي لمن سأل عن الدواء الشافي أو الداء والدواء: محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (المتوفى: ٧٥١هـ)، دار المعرفة – المغرب، الطبعة: الأولى، ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م.

٢١. حلية الأولياء وطبقات الأصفياء: أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن موسى بن مهران الأصبهاني (المتوفى: ٤٣٠هـ)، الناشر: السعادة - بجوار محافظة مصر، ١٣٩٤هـ - ١٩٧٤م .ثم صورتها عدة دور منها: ١ - دار الكتاب العربي – بيروت ٢ - دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت. ٣- دار الكتب العلمية- بيروت (طبعة ١٤٠٩هـ بدون تحقيق).

٢٢. دعاء الأنبياء في القرآن الكريم: إعداد وداد طاهر محمد نصر، إشراف د. خضر سوندك، رسالة ماجستير، جامعة النجاح الوطنية، كلية الدراسات العليا،٢٠١٠م.

٢٣- الدعاء مفهومه- احكامه – أخطاء تقع فيه : محمد بن ابراهيم الحمد ، بدون طبعة وبدون تأريخ.

٢٤. الدعاء ومنزلته من العقيدة الإسلامية: بقلم، أبي عبد الرحمن جيلان بن خضر العروسي، أصل هذا الكتاب، رسالة علمية نال بها الباحث درجة العالمية (الماجستير) بالجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، بتاريخ: (١٤١٠/٣/٩هـ).

٢٥. دليل الواعظ إلى أدلة المواعظ: شحاتة محمد صقر، دَارُ الفُرْقَان للتراَث، البحيرة (مصر).

٢٦. سنن ابن ماجه: ابن ماجة أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، وماجة اسم أبيه يزيد (المتوفى: ٢٧٣هـ)،تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية - فيصل عيسى البابي الحلبي.

٢٧. سنن أبي داود: أبو داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السِّجِسْتاني (المتوفى: ٢٧٥هـ)، تحقيق: شعَيب الأرنؤوط - محَمَّد كامِل قره بللي، الناشر: دار الرسالة العالمية، الطبعة: الأولى، ١٤٣٠ هـ - ٢٠٠٩ م.

٢٨. شأن الدعاء: أبو سليمان حمد بن محمد بن إبراهيم بن الخطاب البستي المعروف بالخطابي (المتوفى: ٣٨٨هـ) ،تحقيق: أحمد يوسف الدّقاق، دار الثقافة العربية، الطبعة: الأولى، ١٤٠٤ هـ - ١٩٨٤ م، الثالثة، ١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م.

٢٩. شرح العقيدة الطحاوية: صدر الدين محمد بن علاء الدين عليّ بن محمد ابن أبي العز الحنفي، الأذرعي الصالحي الدمشقي (المتوفى: ٧٩٢هـ)، تحقيق: شعيب الأرناؤوط - عبد الله بن المحسن التركي، مؤسسة الرسالة – بيروت، الطبعة: العاشرة، ١٤١٧هـ - ١٩٩٧م.

٣٠. شعب الإيمان: أحمد بن الحسين بن علي بن موسى الخُسْرَوْجردي الخراساني، أبو بكر البيهقي (المتوفى: ٤٥٨هـ)، تحقيق وتخريج الأحاديث :: الدكتور عبد العلي عبد الحميد حامد ،اشراف: مختار أحمد الندوي، صاحب الدار السلفية ببومباي – الهند، الناشر: مكتبة الرشد للنشر والتوزيع بالرياض بالتعاون مع الدار السلفية ببومباي بالهند، الطبعة: الأولى، ١٤٢٣ هـ - ٢٠٠٣ م.

٣١. صحيح الجامع الصغير وزياداته: أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدين، بن الحاج نوح بن نجاتي بن آدم، الأشقودري الألباني (المتوفى: ١٤٢٠هـ)، الناشر: المكتب الإسلامي.

٣٢. طريقك إلى تقوية إيمانك: أسماء بنت راشد بن عبد الرحمن الرويشد، المكتب التعاوني للدعوة وتوعية الجاليات بالرب .

٣٣. عون المعبود شرح سنن أبي داود، ومعه حاشية ابن القيم: تهذيب سنن أبي داود وإيضاح علله ومشكلاته: محمد أشرف بن أمير بن علي بن حيدر، أبو عبد الرحمن، شرف الحق، الصديقي، العظيم آبادي (المتوفى: ١٣٢٩هـ)، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤١٥ هـ.

٣٤. غذاء الألباب في شرح منظومة الآداب: شمس الدين، أبو العون محمد بن أحمد بن سالم السفاريني الحنبلي (المتوفى: ١١٨٨هـ) مؤسسة قرطبة – مصر، الطبعة: الثانية، ١٤١٤ هـ / ١٩٩٣م.

٣٥. غريب القرآن: أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري (المتوفى: ٢٧٦هـ)، تحقيق: أحمد صقر، دار الكتب العلمية، ١٣٩٨ هـ - ١٩٧٨ م.

٣٦. الفتاوى الكبرى لابن تيمية: تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام بن عبد الله بن أبي القاسم بن محمد ابن تيمية الحراني الحنبلي الدمشقي (المتوفى: ٧٢٨هـ)، دار الكتب العلمية، الطبعة: الأولى، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٧م.

٣٧. فتح القدير: محمد بن علي بن محمد بن عبد الله الشوكاني اليمني (المتوفى: ١٢٥٠هـ)، دار ابن كثير، دار الكلم الطيب - دمشق، بيروت، الطبعة: الأولى - ١٤١٤ هـ.

٣٨. ففروا إلى الله :أبو ذر القلموني، عبد المنعم بن حسين بن حنفي بن حسن بن الشاهد، مكتبة الصفا، القاهرة، الطبعة: الخامسة، ١٤٢٤ هـ.

٣٩. فقه الأدعية والأذكار: عبد الرزاق بن عبد المحسن البدر، الناشر: الكويت ،الطبعة: الثانية, ١٤٢٣هـ/٢٠٠٣م.

٤٠. في ظلال القرآن: سيد قطب إبراهيم حسين الشاربي (المتوفى: ١٣٨٥هـ)، دار الشروق - بيروت- القاهرة، الطبعة: السابعة عشر - ١٤١٢ هـ.

٤١. القواعد الحسان في أسرار الطاعة والاستعداد لرمضان: المعتز بالله أبو محمد رضا أحمد صمدي، تقديم: فضيلة الشيخ / أبو إسحق الحويني، فضيلة الشيخ / محمد حسين يعقوب، الطبعة: الثالثة ١٤٢٠ هـ، مكتبة الفهيد بجدة – السعودية .

٤٢. لسان العرب: محمد بن مكرم بن على، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقى (المتوفى: ٧١١هـ)، دار صادر – بيروت، الطبعة: الثالثة - ١٤١٤ هـ.

٤٣. مجمع الزوائد ومنبع الفوائد: أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر بن سليمان الهيثمي (المتوفى: ٨٠٧هـ)، تحقيق: حسام الدين القدسي، مكتبة القدسي، القاهرة، ١٤١٤ هـ، ١٩٩٤.

٤٤. مجموع الفتاوى: تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن تيمية الحراني (المتوفى: ٧٢٨هـ)، تحقيق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة النبوية، المملكة العربية السعودية ،١٤١٦هـ/١٩٩٥م.

٤٥. المخصص: أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسي (المتوفى: ٤٥٨هـ)، تحقيق: خليل إبراهم جفال، دار إحياء التراث العربي – بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤١٧هـ ١٩٩٦م .

٤٦. مدارج السالكين بين منازل إياك نعبد وإياك نستعين: محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم الجوزية (المتوفى: ٧٥١هـ)، تحقيق: محمد المعتصم بالله البغدادي، دار الكتاب العربي – بيروت، الطبعة: الثالثة، ١٤١٦ هـ - ١٩٩٦م.

٤٧- مسائل أحمد بن حنبل رواية ابنه عبد الله: أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني ،المتوفى: ٢٤١هـ)،تحقيق: زهير الشاويش، المكتب الإسلامي – بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤٠١هـ ١٩٨١م.

٤٨. المستدرك على الصحيحين: أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدويه بن نُعيم بن الحكم الضبي الطهماني النيسابوري المعروف بابن البيع (المتوفى: ٤٠٥هـ)، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا ،دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤١١ – ١٩٩٠.

٤٩. مسند الإمام أحمد بن حنبل: أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل بن هلال بن أسد الشيباني (المتوفى: ٢٤١هـ)، تحقيق: شعيب الأرناؤوط - عادل مرشد، وآخرون، إشراف: د عبد الله بن عبد المحسن التركي، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الأولى، ١٤٢١ هـ - ٢٠٠١ م.

٥٠. المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم: مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري (المتوفى: ٢٦١هـ)، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي – بيروت.

٥١. المصباح المنير في غريب الشرح الكبير :أحمد بن محمد بن علي الفيومي ثم الحموي، أبو العباس (المتوفى: نحو ٧٧٠هـ)، المكتبة العلمية – بيروت.

٥٢. معالم التنزيل في تفسير القرآن = تفسير البغوي: محيي السنة، أبو محمد الحسين بن مسعود بن محمد بن الفراء البغوي الشافعي (المتوفى: ٥١٠هـ)، تحقيق: عبد الرزاق المهدي، دار إحياء التراث العربي –بيروت، الطبعة: الأولى، ١٤٢٠ هـ.

٥٣. معاني القرآن: أبو زكريا يحيى بن زياد بن عبد الله بن منظور الديلمي الفراء (المتوفى: ٢٠٧هـ) ،تحقيق: أحمد يوسف النجاتي / محمد علي النجار / عبد الفتاح إسماعيل الشلبي، دار المصرية للتأليف والترجمة – مصر، الطبعة: الأولى.

٥٤. معاني القرآن وإعرابه: إبراهيم بن السري بن سهل، أبو إسحاق الزجاج (المتوفى: ٣١١هـ)، تحقيق: عبد الجليل عبده شلبي، عالم الكتب – بيروت، الطبعة: الأولى ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م.

٥٥. المعجم الأوسط: سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني (المتوفى: ٣٦٠هـ)، تحقيق: طارق بن عوض الله بن محمد , عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين – القاهرة.

٥٦. المعجم الكبير: سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني (المتوفى: ٣٦٠هـ)، تحقيق: حمدي بن عبد المجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية – القاهرة، الطبعة: الثانية.

٥٧. معجم مقاييس اللغة: أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي، أبو الحسين (المتوفى: ٣٩٥هـ)، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م.

٥٨. المفردات في غريب القرآن: أبو القاسم الحسين بن محمد المعروف بالراغب الأصفهانى (المتوفى: ٥٠٢هـ)،تحيق: صفوان عدنان الداودي، دار القلم، الدار الشامية - دمشق بيروت، الطبعة: الأولى - ١٤١٢ هـ.

٥٩. منْ عَجَائِبِ الدُّعاء: خالد بن سليمان بن علي الربعي، دار القاسم للنشر، الرياض، الطبعة: الأولى، ١٤٢٣ هـ - ٢٠٠٢ م.

٦٠. المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج: أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف النووي (المتوفى: ٦٧٦هـ)، دار إحياء التراث العربي – بيروت، الطبعة: الثانية، ١٣٩٢.

٦١. موارد الظمآن إلى زوائد ابن حبان: أبو الحسن نور الدين علي بن أبي بكر بن سليمان الهيثمي (المتوفى: ٨٠٧هـ)، تحقيق: حسين سليم أسد الدّاراني - عبده علي الكوشك، دار الثقافة العربية، دمشق، الطبعة: الأولى، (١٤١١ - ١٤١٢ هـ) = (١٩٩٠ م -١٩٩٢ م.

٦٢. النبوات: تقي الدين أبو العباس أحمد بن عبد الحليم بن عبد السلام بن عبد الله بن أبي القاسم بن محمد ابن تيمية الحراني الحنبلي الدمشقي (المتوفى: ٧٢٨هـ)، تحقيق: عبد العزيز بن صالح الطويان، الناشر: أضواء السلف، الرياض، المملكة العربية السعودية، الطبعة: الأولى، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م.

٦٣. نداء الريان في فقه الصوم وفضل رمضان: أبو التراب سيد بن حسين بن عبد الله العفاني، تقديم: أبو بكر الجزائري - محمد صفوت نور الدين - محمد عبد المقصود، دار ماجد عسيري – جدة .

ملخص البحث

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على نبينا محمد وعلى آله وصحبه أجمعين .

أما بعد...

فإن موضوع الدعاء له أهمية كبيرة في حياة الناس بصورة عامة وفي حياة المسلمين بصورة خاصة ، لذلك حاولت في هذا البحث أن أبين معنى الدعاء وأنواعه وأقوال العلماء فيه ,وبينت اهميته وتأثيره في جلب المنافع ودفع المضار في حياة المسلمين ، فأوردت في هذا البحث أقوال العلماء واختلافاتهم وناقشت آراء المخالفين ، وقمت بالرد عليهم وأكدت على أنَ الدعاء له أهمية كبيرة وأيدت كلامي بآيات كريمة وأحاديث نبوية شريفة وبالواقع التاريخي المشهود.

راجيا من الله ان ينفع بهذا العمل المتواضع المجتمع الاسلامي والانساني.

پوختەی توێژینەوە بەکوردی

سوپاس وستایش بۆپەروەردگاری جیهان و درودوڕە حمە ت بۆسەرگیانی پێغەمبەری پێشەواو یارو یاوەرانی بەگشتی.

پاشان...

بابەتی (پاڕانەوە) گرنگی یەکی زۆری هەیە لەژیانی مرۆڤەکاندا هەربۆیە هەوڵم داوە لەم توێژینەوەدا مانای (پاڕانەوە) ڕوون بکەمەوە و وتەی زانایان باس بکەم، وە هەروەهاگرنگی و کاریگەری لەژیانی موسڵمانانداڕوون بکەمەوە.

وەهەروەهالەم توێژینەوەدا قسەی زاناکان و بۆچوونەجیاوازەکانیانم هێناوە، وەجە ختم کردۆتەوەکە (پاڕانەوە) گرنگی یەکی زۆری هەیە، وەئەو ڕاستیەشم سەلماندوە بەکۆمەڵێك لەئایەتی پیرۆزو فەرموودەی شیرینی پێغەمبەر (درودی خوای لەسەربێت) و ڕوداوی مێژوویی، پاشان گفتوگۆی ڕاجیاوازەکانم کردووە و وەڵامم داونەتەوە بەئومێدی ئەوەی کەئەم کارە بچوکە بەسوودبێت بۆکۆمەڵگەی موسڵمانان . خواپشتووپەنابێت.

Research Summary

Praise be to Allah and peace and blessings be upon our Prophet Muhammad and his family and companions.

But after...

The topic of supplication is of great importance in the lives of people in general and in particular the lives of Muslims, so I tried in this research to show the meaning of supplication, types and scholarly in it, and showed its importance and influence in bringing the benefits and pay the injured in the lives of Muslims, Vordt in this research scholarly and differences and discussed the views of offenders, and I responded to them and stressed that great importance to pray for him and supported my verses and sayings of the Prophet decent, honest and acclaimed historical reality Hoping to God that this modest benefit the Muslim community and humanitarian work.

مورفومترية حوض وادي سماقولي
(دراسة في الجيومورفولوجية التطبيقية)

پ.د.عزالدين جمعه درويشد د.سايه سلام صابر د.سۆران حمه امين احمد
جامعة كرميان جامعة السليمانية جامعة السليمانية

مستخلص البحث:

تهتمالدراساتالهيدرولوجيةبتحليلالخصائصالمورفومترية‌و دراستها لأحواض الصرف المائية اذلها دلالات بيئة‌و تساعد في تفسير الكثير من التغيرات التي تطرأ على المكونات البيئية في أحواضها المائية كالبيئة الصخرية التضاريس والمناخ و التربة والنبات الطبيعي .[1]

يقع حوض وادي سماقولي،البالغة مساحتة(١٢٩)كم٢ الى شمال شرق العراق وشمال شرق محافظة اربيل كما مبين في خارطة (١)، المكون من واديي (سماقولي سروجاوة و كرۆذ)، تتحد حدوده جغرافيا بجبل ئاوةطرد في شمال و شمال شرق وشرق،بنةباوي في جزءها الغربية،ومرتفعات باواجي في اجزائيها الشرقية (خارطة (٢)ويقع فلكياً بين دائرتي عرض(٣٦:٠٥ و ٣٦:١٦) شمالا و خطي طول (٤٤:١٦ و ٤٤:٢٦)شرقا.يمثل حوضاً غير متناظر الشكل محاطاً بسلاسل من الجبال التي تتخللها وديان صغيرة .تعتمد المياه السطحية الجارية في الاحواض على مياه الامطار التي تسقط في فصل الشتاء ، كذلك الحال بالنسبة للمياه الجوفية في الحوض الذي تعتمد بصورة رئيسة على مياه الامطار والمتسرب من المياه السطحية ، لذا فإن كميات المياه الجارية في الاحواض والوديان والمياه الجوفية تتذبذب من سنة لاخرى ومن فصل الى اخر ، تبعاً لكميات الامطار الساقطة وموسمها .

ازدادت أهمية دراسات الجيومورفولوجية بازدياد امكانية البحث العلمي ، لذلك يمكن تحديد اهداف البحث لمنطقة الدراسة من خلال محورين، تناول اولهما دراسة الخصائص البيئية للمنطقة، و تناول ثانيهما التحليل الكمي لخصائص شبكة التصريف المائي لحوض وادي سماقولي و معرفة أهميتها الهيدرولوجية.و استخدمة الباحثون منهجالاستقراء التجريبي والتحليل للمعادلات والجداول واعتمد البحث على الدراسة العملية من الخرائط الطوبوغرافية .

وتتمثل طريقة العمل في الخطوات الاتية:

١-تحديد حدود منطقة الدراسة بالاعتماد على نقاط تقسيم المياه و ذلك باستخدام خرائط الكنتورية بمقياس(١:٢٠٠٠٠).

٢-اعداد خارطة الشبكة التصريفية للحوض في ضوء الخطوة الاولى.

٣-اجراء كافة القياسات المورفومترية بالاعتماد على الخارطة المرسومة.

٤-استخدام جهاز البلانيمتر و طريقة المربعات لاستخراج مساحة الحوض.

٥-تقسيم الحوض الى حوضين ثانويين(سماقولى سروضاوة–كرۆذ).

---

(١) سلامة حسن رمضان ، التحليل الجيومورفولوجي للخصائص المورفومترية للأحواض المائية في الأردن ، مجلة دراسات للعلوم الإنسانية ، المجلد السابع ، العدد 1 ، الجامعة الأردنية ، عمان، 1980 . ،ص١٠١.

المقدمة:

تعد المياه من أفضل الاشياء التي أنعم بها البارئ عز وجل للطبيعة ، وهي من العناصر الاساسية لتكوين الكائنات الحية، وان استثمارها بشكل منظم وعقلاني مظهر من مظاهر التقدم والرقي الحضاري، لذا فان دراسة احواض الانهر ووجود المياه فيها امر في غاية الاهمية فضلاً عن بيان مقدارها وكميتها،و تمثل دراسة الاحواض المائية جانبا كبيرا من اهتمامات الجيومورفولوجيين،حيث لها دلالات هيدرولوجية معينة من حيث خصائص الصرف المائي و تكوين الرسوبات و نشوء الاشكال الجيمورفولوجية سواءا كانت الارسابية أو الحتية.وتساعد الدراسات المورفومترية ايضا تحديد شكل الحوض والمرحلة الحتية للاحواض والمظاهر الارضية التي تتطور عنها نتيجة التباين في عمليتي الحت والترسيب, فضلاً عن امكانية الاستفادة من هذه الدراسات في أهتمامات علمية تطبيقية كصيانة التربة

خاريطة(١)

موقع منطقة الدراسة بالنسبة لاقليم كردستان و مناطق المجاورة.

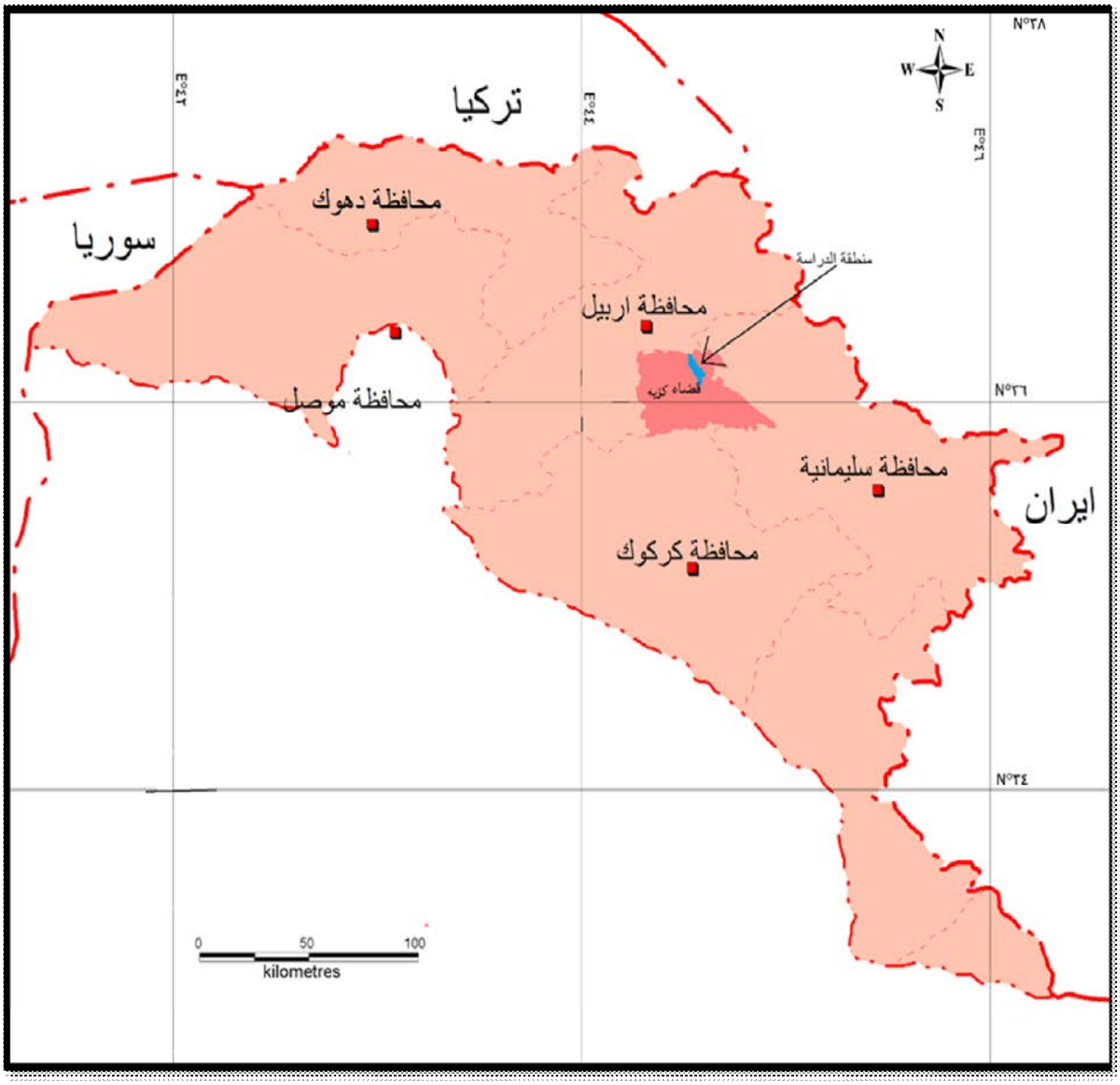

المصدر:خليل اسماعيل محمد، القضية الكردية حدود أم وجود،مطبعة جامعة صلاح الدين، أربيل، ٢٠٠٦، ص١٧.

خاريطة(٢)

شبكة الأودية النهرية و خطوط الأرتفاع المتساوي لمنطقة الحوض وادي سماقولي

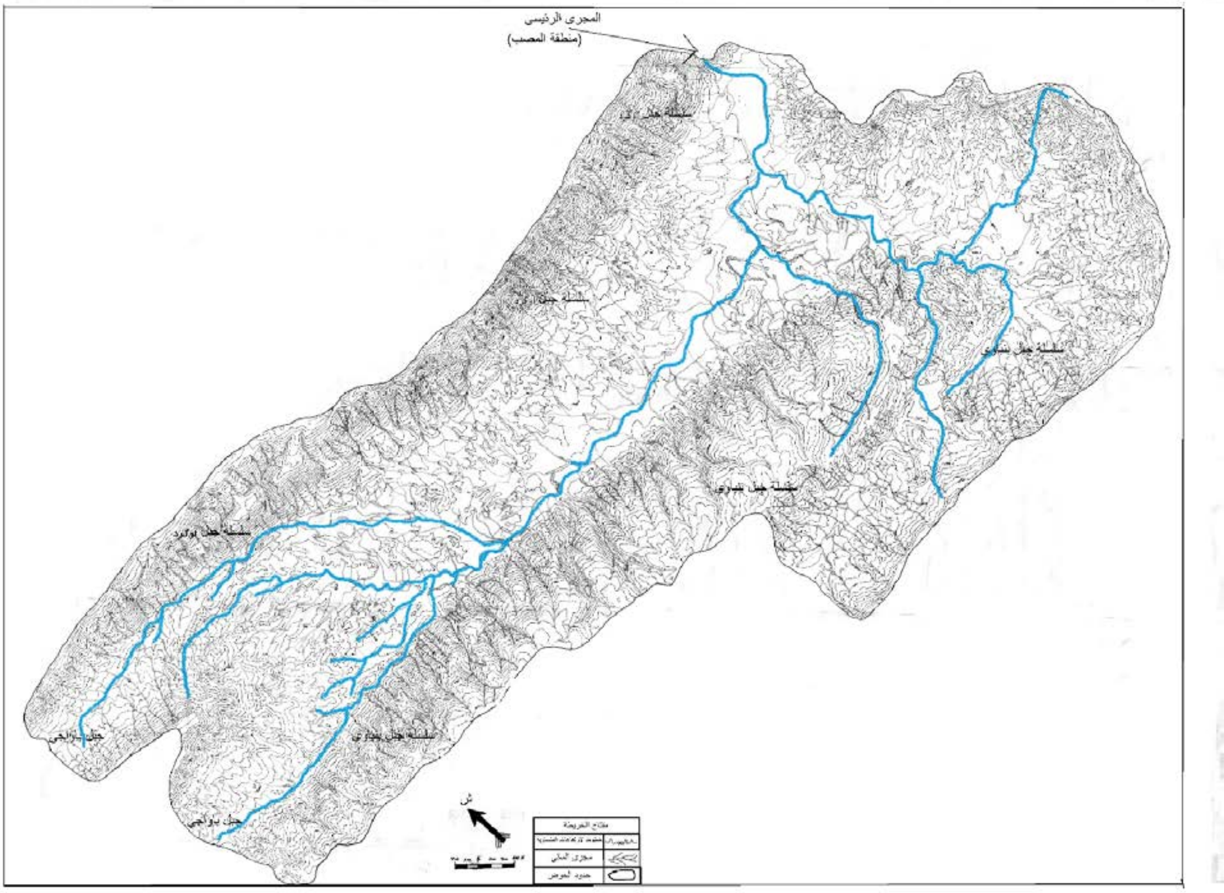

المصدر:من عمل الباحثة بالأعتماد على الخرائط الطوبوغرافية ذات مقياس١ /٢٠٠٠٠

والموارد المائية وفي الكثير من المنشات الهندسية(٢). يعد حوض الصرف النهري الوحدة الاساسية لاجراء البحوث الكمية (Morphomtric)(*) لاحواض الانهار ويعد قياس الصفات الطبيعية للنظم النهرية أو الأودية من التطورات الحديثة في حقل الجيومورفولوجية الكمية التي تعتمد على التحليل الاحصائي والرياضي لوصف الاشكال الارضية(٣).

(٢) أسباهية يونس محسن, التحليل الجيومورفولوجي للخصائص المورفومترية في حوض مخمور, كلية التربية, جامعة الموصل, ١٩٩٣, ص٢.

(*) المورفومترية(Morphomtric) تعني جميع الخصائص الحوضية والقياسية والهندسية والتي تنتج عن أخذ قياسات معينة للاحواض المائية كما في ذلك الخصائص الشكلية.

ينظر: حسن رمضان سلامة, مصدر سابق,ص٩٧.

(٣) احمد علي حسن البيواتي, حوض وادي العجيج من العراق واستخدامات أشكالة الارضية, أطروحة دكتوراه غير منشورة, كلية الاداب, جامعة بغداد, ١٩٩٥, ص٦١.

المحور الاول:خصائص البيئة الطبيعية للحوض:

١-جيولوجيا:

تمتاز محافظة أربيل من الناحية الجيولوجية بالتنوع الكبير والتباين في الخصائص الجيولوجية ،من حيث نوعية التكوينات الجيولوجية ودرجة كثافة ظهور مكاشفها بين الاجزاء المحافظة. والمتاثرة بالحركة الارضية الالبية البانية للجبال حيث حدثت في عصر المايوسين وإستمرت الى نهاية عصر البلايوسين. وان البناء الجيولوجي والخصائص الجيولوجية تعد واحدة من أهم العوامل المهمة في الخصائص المورفومترية للأحواض المائية،فقد يرى الأستاذ (وليم ثورنبري) "إن البنية الجيولوجية هي العامل المسيطر في تطور الأشكال الأرضية".[٤]

وعليه فأن حوض وادى سماقولي يقع ضمن منطقة الرصيف غير المستقر وتحديداً ضمن نطاق (ضةمضةمالأ الثانوي –Chamchamal sub-zone) العائد لنطاق الطيات الواطئة (Foot Hills Zone)[٥].و نكشف على سطحها العديد من التكاوين الجيولوجية المتباينة من حيث درجة صلابة صخورها و مقاومتها لعوامل التعرية والتجوية. وتتمثل في المكاشف الاتية:

أ- الطبقات الجيولوجية العائدة لزمن الثالث Cenozoic era geologic formation :

تظهر الطبقات الجيولوجية لزمن الحياة الحديثة في منطقة الدراسة بشكل حزام ،وتعود الى عصر البليوسين والايوسين الاعلى وتشمل الطبقات الآتية:

١- تكوين الكولوش The Kolosh Formation

عمر هذا التكوين هو البليوسين الى المايوسين السفلي Paleocene – lower miocene وهو من نوع الطبقات الفلشية flysch sediment . يتواجد على ارتفاع(٧٢٠-٧٨٠)م ، يتألف من الاسفل الى الاعلى منصخور الشيل الازرق و اللايمستون والشيل والصخور الرملية بشكل تعاقبات[٦] , يغطى هذا التكوين من قبل الترسبات الحديثة ، ان هذا التكوين يتألف من الصخور غير النفاذة[٧].

٢-تكوين خورمال(سنجار):

يتواجد على ارتفاع(٧٨٠ -٩٠٠)م خصوصا في قدمات جبل بنةباوي و ئاوةطرد، يتكون من الحجر الجيري الأبيض إلى الرمادي والحجر الجيري المدملك الغني بالمواد الطينية[٨]. ومن التكوينات الخازنة للمياه وتظهر فيه ينابيع دائمة الجريان.

---

٤)وليم دي .ثورنبري،أسس الجيومورفولوجيا،ترجمة:وفيق حسين الخشاب وعلي محمد المياح ،الجزء الأول،دار الكتب للطباعة والنشر،بغداد،١٩٧٥،ص٢٨.

٥) Tibor Budy; the regional geology of Iraq; stratigraphy and paleography,Baghdad,1980, ٥p.123-156.

٦6) Saad Z. and Jeremy C: Geology of Iraq, Dolin, Drayue and moraviam museum, Brno, 2006, p 192.

٧) Khalid Sharbazheri, Impact of stratigraphy on hydrology of Sharazoor plain and ٧surrounding area, north E-Iraq-Kurdistan Region,

(٨) علي محمود السورداشي، دراسة صخارية بيئة لتكوين سنجار في مقاطع مختارة من منطقة السليمانية شمال شرق العراق، رسالة ماجستير، كلية العلوم، جامعة صلاح الدين، أربيل، ١٩٨٨، ص٢٣، (غير منشورة).

٣-تكوين جركس:

يمتاز تكوين (جركس) بلونه الاحمر المائل الى البنفسجى، يتكون من (الطين) و(المارل)، اضافة الى وجود كميات من (الجبس) في الطبقات العليا منه.[٩] ويعد تكوين (جركس) من تكوينات غير نفاذة وغير خازنة للمياه.اذ يتواجد على ارتفاع (٩٠٠-١٠٠٠)م.

٤-تكوين بلاسبي:

يتكون التكوين البلاسبي) من الحجر الجيري المتبلور على رقائق من الصلصال يظهر على ارتفاع(اكثر من ١٠٠٠)م اي على قمة جبل باواجى و ئاوةطرد و بنةباوى. وتكوين بيلاسبي نفاذ بسبب تشققاته ونشاط عملية الكارسيت لذلك فهو من الخلانات الجيدة ويعطي مياه وفيرة للينابيع التي تنبع منه[١٠].

ب- ترسبات العصر الرباعي :

تشمل نوعين من الترسبات منها القديمة المترسبة في البلايوستوسين والحديثة المترسبة في الهولوسين حيث ترسبت الحديثة فوق القديمة، وتتواجد هذه الترسبات في الأجزاء الدنيا القريبة من مصب الحوض ،و يتواجد ضمن الأشكال المتسريبة كما يأتي : -

١-المدرجات النهرية :

تظهر على ضفاف مجاري الأودية الرئيسة وخاصة مجرى سماقولي الرئيسي والمجاري الأخرى المجاروة وتتألف من طبقات من رواسب صخور المدملكات الغنية بالحصى ،و تحتوي على حصى منقول ،وتتخلل طبقات المدملكات بعض الطبقات والعدسات (Lenses) من الحجر الرملي والحجر الطيني.

٢- السهول الفيضية :

وتتواجد حول ضفاف مجاري الأودية ولاسيما عند المنعطفات بالنسبة للأودية الرئيسية، وقد نشأةمن فيضان مياه الأودية في مجاريها.

٣- ترسبات المنحدرات:

ترسبات المنحدرات المتألفة من الحصى ،تتواجد بشكل خاص في المناطق العليا من الحوض ، ولكن في مناطق أقل ارتفاعاً وإنحداراً تتالف الترسبات من الدقائق الصغيرة

٤-الترسبات وديان :

توجد هذه الترسبات في وديان منطقة الدراسة ، وتتدرج أحجامهامابين الأحجام الكبيرة كالحصى الى الأحجام الصغيرة كالترسبات الطينية والغرينية .

(٩) العمري، فاروق صنع الله وعلي صادق، جيولوجية شمال العراق، مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل ١٩٧٧ ص١٢٢.

(١٠)فاروق صنع الله العمري، علي صادق، مصدر سابق، ص١٢٢.

٢-التضاريس:

تغلب على منطقة الدراسة صفة التضرس الشديد الى المتوسط لان التضرس يقع ضمن منطقة الجبال العالية البسيطة الالتواء. حيث ان للتضاريس دورامهما في تباين عناصر المناخ ومن ثم على الجريان السطحي في تشكيل العمليات الجيمورفولوجية في التعرية والارساب،و بشكل عام يؤثر تباين الانحدارات العرضية في كثافة التفرع[١١] ،احواضها النهرية و زيادة عدد ودينانها و مراتبها النهرية. وتقع منطقة الدراسة بين خطي كنتور (٦٨٠)م و(٢٤٠٠)م الواقع في شمال حوض التغذية.

وبناءاً على أهمية هذه الخصائص سوف نبين دور كل وحدة التضاريس على النحو الاتي :

١-وحدة المرتفعات:وتتمثل بالجبال الاتية:

أ-جبل باواجى:و يمثل الحدود الشرقية و الجنوبية الشرقية للمنطقة،ويرتفع أعلى قمة له في الحوض الى (١٢٠٠)م.

ب-جبل بنةباوى:يمثل الحدود الجنوبية الغربية والغربية للحوض،ويمتد هذا الجبل بموازاة سلسلة جبال ئاوةگرديصل اعلى نقطة فيه الى حدود (١٣٣٦)م ،اما طوله فيقدر ب(٢٢)كم.

ج-سلسلة جبال ئاوةطرد:وتقع في الشمال و الشمالي الغربيللحوض ،ويصل اعلى نقطة فيها الى حدود (١٣٦٠)م ،اما طولها فيقدر ب(٢٠,٥)كم.

٢-وحدة الوديان(وحدة الشبكة المائية):

تشمل الوحدة الحوضية لثلاث احواض منطقة الدراسة وهي:

١-حوض وادي سماقولي سةرضاوة:

يتماشي حدود هذا الوادي مع خط تقسيم المياه (جبل ئاوةطرد) في الجهات الشمالية والشمالية الشرقية ،في حينتحدد جبال بنةباوي الجهات الجنوبية والجنوبية الغربية.وبالتقاء الوديان المنحدرة الاتية من سفح الشرقية لجبال ئاوةطرد و السفح الشمالي من جبل بنةباوي يتكون هذا الوادي ،ويقدر طوله ب(١٥)كم وبمساحة حوضية (٨٥)كم.٢

٢-حوض وادي كرؤذ:

يقوم الوادي بتصريف مياه لجميع سفوح جبل بنةباوى ،حيث يقرب شكله من شكل هيلالي، يتماشي الوادي مع أقدامه،ويقدر طوله ب(٩)كم وبمساحة(٣٧)كم.٢

٣-حوض وادي سماقولي:

يتكون الوادي من التقاء وادي سماقولي سةرضاوة و كرؤذ،ويبلغ طوله(١٩)كم و تقدرمساحة حوضه ب(١٢٩)كم٢. ويتصف بضيقه في اجزائها الغربية الا ان اتساعه يزيد كلما اتجهنا نحو المناطق الشرقية والى مصب النهر.

---

(١١) أحمد محمد صالح العزي, دور العمليات الجيومفولوجية في تشكيل المظهر الأرضي لحوض طاووق جابي-نهر العظيم, رسالة ماجستير غير منشورة, كلية التربية جامعة تكريت, ٢٠٠٠, ص٢٩.

٣-المناخ:

تؤثر الاحوال المناخية في عمليات الحت والنقل والترسيب وبكميات الصرف المائي في المجاري المائية . ايضافة الى تاثيرها في كثافة الغطاء النباتي ونوعه وتوزيعه، اذ ان زيادة معدلات الامطار السنوية تعمل على زيادة صرف المائي و مخزون الماء الجوفي وارتفاع مناسيبه ، علما ان انخفاض درجات الحرارة يؤدي الى قلة التبخر من مياه الامطار قبل تغلغلها و ترشحها الداخلة في الطبقات الارضية.إن كل مجرى مائي أو نهري قد يكون بالأساس مع قطرات المطر الأولى التي سقطت على أية منطقة،ان الأحواض المائية تعد انعكاسا مباشرا للمناخ ،ولاسيما عنصر المطر.وتوصف الأحواض المائية بأنها دائمة أو موسمية وفق معدلات التساقط وزمن ومدة سقوطها.

وعند دراسة مناخ أية منطقة لا بد من التعرف على معلومات الانواء الجوية لتلك المنطقة ، ونظرا لعدم وجود محطة انواء جوية ضمن منطقة الدراسة تم الحصول على المعلومات المناخية من المحطات المناخية المجاورة(محطة صلاح الدين على ارتفاع(١٠٨٨)م)و ذلك لقربها من منطقة البحث. وفيما يأتي شرح بسيط للعناصر المناخية(الحرارة والتساقط) في منطقة الدراسة :

١-درجات حرارة:

تعد درجات الحرارة واحدة من أهم عناصر المناخ تأثيرا في الأحواض المائية،حيث لها دور واضح في عملية الدورة الهيدولوجية التي تسبب التبخر من المسطحات المائية ونقل الماء خلال الغلاف الغازي بوسائل مختلفة من المسطحات المائية الكبرى الى الجو و يؤدي الى التساقط على الشكل (الثلجي والمطري) ،الذي يعود ماءه الى المسطحات، و هذه العملية عبارة عن دورة تكاملية للمياه تتميز بوجود نقطة بداية تتمثل بعملية التبخر بسبب تأثير الحرارة و تنتهي بعملية التكاثف والتساقط،يمكن الكشف عن خصائص الحرارة في منطقة الدراسة من خلال (جدول١)وتتمثل بـ :-

١-يتميز فصل الصيف بالحرارة والجفاف ولاسما في أشهرثلاثة فيه (حزيران،تموز،آب) إذيتراوح معدل الحرارة في شهر تموز (٣١,٧)م، ويظهر تقارب في معدلات درجات الحرارة في أشهر الصيف.في حين يتراوح درجة الحرارة العظمى في شهر اب(٣٦,٦)م،و ادنى درجة حرارة في هذا الفصل في شهر حزيران بمعدل(٢٢,١٨)م.

٢-يتميز فصل الشتاء باعتدال درجة الحرارة مع ميلها نحو الانخفاض إذ تنخفض معدلات درجة الحرارة في أشهر الشتاء(كانون الأول ،كانونالثاني،شباط)، تتراوح في شهر كانون الثاني (٥,٣٧)م.و سجلت ادنى درجة حرارة في نفس شهر بدرجة (٢,١٧)م،في الحين سجلت درجة الحرارة العظمى في شهر تشرين الثاني بدرجة(١٧,٨)م في هذا الشهر.

جدول (١)

المعدلات الشهرية لدرجات الحرارة (م)والمدى الحراري و درجة حرارة (العظمى والصغرى) لمحطة صلاح الدين لمدة(٢٠٠١-٢٠١٠)

الشهر	درجة الحرارة العظمى	درجة الحرارة الصغرى	المدى الحراري	المعدل
كانون الثاني	٨,٦	٢,١٧	٦,٥	٥,٣٧
شباط	٩,٧٢	٢,٨٥	٦,٩	٦,٥٢
اذار	١٤,١	٦,٦٤	٧,٧	١١,١
نيسان	١٩,١	١١,١	٨	١٦,٣
مايس	٢٥,٥	١٦,٦٤	٨,٦	٢٢,٧
حزيران	٣٢,٦	٢٢,١٨	١٠,٢٤	٢٨,٧
تموز	٣٦,٢	٢٥,٢٧	١٠,٢٩	٣١,٧
اب	٣٦,٦	٢٥,٠٤	١١,٥٦	٣١,٤
ايلول	٣١,٣	٢٠,١٨	١٠,٤٩	٢٥,٧
تشرين الاول	٢٤,٩	١٥,٢٩	٩,٦١	١٩,٢
تشرين الثاني	١٧,٨	٩,٢	٨,٦	١٢,٨
كانون الاول	١١,٤	٤,٢	٧,٢	٧,٣٧
المعدل	٢٢,٢٩	١٣,٤٣	٨,٨٢	١٨,٢٣

المصدر:

حكومة الاقليم كردستان،وزارة الزراعة،بيانات مناخية لمحطة صلاح الدين،للمدة(٢٠٠١-٢٠١٠)غير منشورة.

نالي جواد حمد،تحليل التباين لاشكال الجيمورفولوجية في حوض وادي(هيزؤث)باستخدام نظم المعلومات الجغرافية و بيانات التحسس النائي ،اطروحة دكتوراه ، غير منشورة، فاكلتي التربية ،سكول التربية،جامعة كؤية،٢٠١٣،ص٢٨.

يعود ارتفاع درجة الحرارة صيفاً وانخفاضها شتاءًإلى عدة أسباب منها طول مدة سطوع الشمس اليومي التي حددها الموقع الفلكي ، وتتباين شدة الإشعاع الشمسي الفصلي بين فصلي الصيف والشتاء ،وتتعرض منطقة الدراسة في الفصل البارد من السنة لغزو الكتل الهوائيةالقاريةالقطبيةالسيبيريةوالمداريةالبحريةفضلاً عن المنخفضات الجوية التي تؤدي الكتل الهوائية الباردة التي تأتي في مؤخرة المنخفض إلى انخفاض درجات الحرارة . في حين تتأثر صيفاً بالكتل الهوائيةالمداريةالقاريةالجافة التي تؤدي إلى رفع درجة الحرارة[١٢] .

(١٢) باسل إحسان القشطيني ، الكتل الهوائية التي تعترض منطقة بغداد ،مجلة الجمعية الجغرافية ،العددان (٢٤،٢٥) ، بغداد ،نيسان ١٩٩٠،ص١٢٢-ص١٢٤.

٣-التساقط :

ان التساقط هو المسؤول عن تكون الشبكة التصريفية في كل حوض نهري من حيث تكون مجاري الأودية وتفرعاتها لان انواع التساقط(خصوصا(الامطار)) بعد سقوطها على سطح الارض ومن ثم تتحرك خلال التربة والطبقات الصخرية قبل وصولها الى قنوات الانهار ، فتكون المجاري المائية سواء كانت على شكل مسيلات صغيرة ام أودية كبيرة هي نتائج لتجمع مياه التساقط وذوبانها ومن ثم جريانها على سطح الارض.فالامطار هي اكثر انواع التساقط تأثيرا وانتشارا في منطقة الدراسة .ان كمية التساقط وحجمه ونوعه وفصل تساقطه هو المسؤول عن حدوث التعرية المائية وتكون أشكال التعرية المائية المختلفة ، التي تمثلها كتعرية الأودية الأخدودية والمسيلات والجدولة والمجاري الخطية ... ألخ. ان التساقط في منطة الدراسة يتبع نظام مناخ البحر المتوسط المطري، حيث تبدأ أولى القطرات بالتساقط في شهر أيلول إلاّ أن تساقط الأمطار النموذجي يبدأ من شهر تشرين الأول وينتهي في شهر مايس و أن تساقط الأمطار في شهر حزيران في كثير من السنين يكون على شكل زخة واحدة.

ويتفاوت توزيع التساقط المطري بين الفصول الممطرة لارتباطها بمرور الانخفاضات الجوية القادمة من البحر المتوسط حيث تبدأ من شهر تشرين الأول حتى مايس ،و تحظى أشهر الشتاء لوحدها مجتمعة بأكثر من نصف مجموع التساقط السنوي ولو نظرنا الى الجدول (٢) لوجدنا ان المعدل السنوي للساقط المطري قد بلغ(٥٩٢,٧٨) ملم للمدة ما بين(٢٠٠١-٢٠١٠).اذ يلاحظ ان اعلى معدل شهري للساقط المطري كان في شهر شباط (١١٤,٦)ملم و بنسبة (١٩,٣٣٪) من مجموع التساقط السنوي للامطار في منطقة الدراسة.

٤-التربة والنبات الطبيعى:

تعدّ التربة حصيلة عمليات فيزياوية، وكيمياوية، وحياتية، نتجت بسبب عدة عوامل متباينة منها جيولوجية ، تضاريسية ،مناخية ،،حياتية وزمنية[١٣] .بشكل عام تتصف التربة في منطقة الدراسة بانها ترب غير كاملة التطور وضحلة. وبذلك فان ترب الحوض ضحلة قليلة العمق غير ناضجة وبطيئة التطور، لتعرض التربة باستمرار إلى عوامل التعرية المائية بانواعها (المطرية والسيلية) و الريحية ،خصوصا على سفوح المنحدرات ،نجد المراتب النهرية الأولى والثانية للحوض سائدة في هذه اسفوح وفي أجزاء متعددة من منحدرات الحوض ، اذ يكون الكثير من السفوح عبارة عن سطوح صخرية خالية من التربة.

ان التربة في بطون الأودية و قدمات الجبال الاكثر نضوجا وتطورا مقارنة مع المناطق الاخرى، حيث تكون ظروف التجوية اكثر نشاطا،لا تتعرض للانجراف فضلاً عن سيادة بعض الفعاليات الحياتية، المتمثلة بالنبات الطبيعي، وأحياء التربة.يمكن ان يقسم تربة الحوض وفق تصنيف بيورنك الى:

(١٣)ثور نبري ،مصدر سابق، ص١١١

جدول(٢)

مجموع الامطار الشهري و السنوي(ملم) و نسبة المؤية(٪) لمحطة صلاح الدين لفترة مابين(٢٠٠١-٢٠١٠)

اشهر	مجموع الامطار(ملم)	نسبة مؤية(٪)
كانون الثاني	١١٢,٨١	١٩,٠٣
شباط	١١٤,٦	١٩,٣٣
اذار	٨٨,٢٨	١٤,٨٩
نيسان	٦٣.٩٤	١٠,٩٧
مايس	٢٥,١٥	٤,٢٤
حزيران	١,٨١	٠,٣١
تموز	١,١٩	٠,٢
اب	٠,٠٣	٠,٠١
ايلول	٤,٣١	٠,٧٣
تشرين الاول	٤٣,٠٥	٧,٢٦
تشرين الثاني	٥٧,٢٢	٩,٦٥
كانون الاول	٨٠,٣٩	١٣,٥٦
المجموع	٥٩٢,٧٨	

المصدر:

حكومة الاقليم كردستان،وزارة الزراعة،بيانات مناخية لمحطة صلاح الدين،للمدة(٢٠٠١-٢٠١٠)غير منشورة.

نالي جواد حمد،تحليل التباين لاشكال الجيمورفولوجية في حوض وادي(هيزؤث)باستخدام نظم المعلومات الجغرافية و بيانات التحسس النائي ،اطروحة دكتوراه ، غير منشورة، فاكلتي التربية ،سكول التربية،جامعة كؤية،٢٠١٣،ص٣٤.

١-تربة المناطق الجبلية:وتغطي هذه الصنف اجراء واسعة من المنطقة الدراسة ، تمتاز هذه التربة بضحالتها، وضعف تطورها، يتراوح عمقها ما بين (١٠-٣٠سم) ،وهي تعدّ من النوع الحجري.وقدتكثر على سطحها القطع الصخرية مختلفة الأحجام، كما يحتوي قطاعها على القطع والشضايا الصخرية الحادة الزوايا المختلفة الأحجام، أوتكون مفتتة إلى قطع صغيرة و تنتشر هذا الصنف في القمم والسفوح الجبلية لجبل ئاوةطرد ،بنةباوي و باواجي. ان منطقة هذه التربة هي عبارة عن أراض رعوية جيدة ومنطقة غابات متوسطة الكثافة تزداد كثافتها في المناطق الأكثر وعورة تعرضت بشكل كبير للقطع من قبل الانسان.

٢-تربة بطون الوديان: تنتشر هذه التربة في المناطق المنخفضة من الحوض ،وتتمثلفي الأودية الرئيسة والثانوية والفيضات العامل الرئيسي المسؤول عن تكون هذه التربة،هو عمليات الحت المائية ،إذ تتساقط كميات كبيرة من الأمطار، في فصول الشتاء والخريف والربيعحيث تعمل على نقل المفتتات الصخرية من الأجزاء المرتفعة في الحوض،

وارسابها في بطن الوادي، فضلاً عن ما يحدث من عمليات فيزياوية ،وكيمياوية نشطة نوعا، ما مقارنة بأعالي المرتفعات ،وذلك لتوافر قدر من الرطوبة خلال الموسم المطير.

٣-تربة الكستنائية الحمراء(تربة كستنائية ضحلة):تنتشر في السفوح متوسطة الانحدار أو مناطق قدمات الجبال في السفوح الجبلية لجبل ئاوةطردوبنةباوي و باواجي،و ان التعرية أقل في معدلاتها من المنطقة السابقة وهي تعرية محلية موقعية، ان صخور الاساس المكونة لها عبارة عن مدملكات وحجر طيني بهيئة طبقات متعاقبة مع بعض الطبقات من الصخور الرملية والغرينية، وتتصف هذه التربة بأنها ذات سمك متوسط الى ضحل ولكن يزداد سمكها في بعض المواقع بسبب ملاءمة بعض العوامل مثل إعتدال الانحدار وهذا يسمح بتجمع نواتج التجوية والتي هي فيزيائية ، ومن العوامل الأخرى هي تكشف الصخور كطبقات الصخور الطينية والغرينية تحديداً وقد تتعاقب مع صخور أشد صلابة من صخور المدملكات ذات الاستجابة العالية لعملية التجوية والنقل والتعرية.

٤- التربة البنية ذات السمك العميق:تتواجد في منطقة مصب حوض، يغلب عليها الانحدار البسيط – الخفيف الى الخفيف يغلب عليها الطابع السهلي المتموجويعود تكونها أساسا الى العصر الرباعي و فترة البلايوستوسين المطيرة تحديداً حيث جلبت الترسبات ذات الأصل الطيني والرملي والغريني، تتداخل هذه الترسبات مع الحصى الناجم عن تفكك صخور المدملكات الرملية والطنية. وساعدت صفات الارض والتربة خصوصا(عمق التربة)على ظهور الزراعة الديمية والزراعة الصيفية لمحاصيل الخضر، حيث يتراوح عمقها بين عميقة الى متوسطة العمق.

ان المقومات الجغرافية الطبيعية المتمثلة في المناخ والتربة والتضاريس جريان الأمطار على السفوح، وجرف التربة ونظام التصريف،، كان لها الدور في توزيع النبات الطبيعي[١٤] في حوض. فالنبات ينتشر على شكل أشرطة طولية، أو مبعثرة ،حيثما توفرت الرطوبة والتربة الملائمين للنمو.

يتباين نوعية الغطاء النباتي وكثافتها من منطقة الى اخر نظراً لتباين الظروف المناخية والجيولوجية والتضاريسية وظروف التربة ،نستطيع ان نقسم النباتات الطبيعية في منطقة دراسة الى:

١-نبات المنطقة الجبلية المرتفعة(الغابات):

ان التركيب الصخري لأرض منطقة الدراسة ، تربتها غنية بالمواد الجيرية،و لإنحدار أراضيها تكون تلك التربة جيدة التصريف ولا تتراكم فيها الأملاح. ولأن المنطقة تحصل على كمية من المطر السنوي ولمدة تقارب ثمانية الأشهر، كان كل ذلك سبباً لنمو أشجار الغابات فيها. ويتوقف حجم الأشجار وكثافتها على عوامل كثيرة، منها موقعها بالنسبة للرياح التي تجلب الأمطار، فهي أقل كثافة على السفوح الغربية والجنوبية الغربية المواجهة لهذه الرياح ، وأكثر كثافة على السفوح الشمالية الشرقية منها (التي تقع في ظل المطر). تعد شجرة البلوط بأنواعها الثلاث الجاف أو الإعتيادي وبلوط العفص وبلوط الدندار، الشجرة الطبيعية السائدة في المنطقة، إذ تبلغ نسبتها ٩٥٪ من بين الأشجار الطبيعية ،اضافة الى وجود اشجار حبة الخضراء واللوز البري والكمثرى والرمان البريين، والكروم.

---

(١٤)كوردن هستد، الأسس الطبيعية لجغرافية العراق، ترجمة، جاسم محمد الخلف، الطبعة الأولى، المطبعة العربية، دون مكان الطبع، ١٩٤٨، ص ١٦٥.

٢-نبات السهوب:

تنمو في المنطقة أنواع من الحشائش والأعشاب اضافة الى الشجيرات حيث تزدهر وتتكاثف ويزداد طولها إذا ما توافرت لها المياه بإستمرار، وجميع تلك الشجيرات نفضية الأوراق،ولكن فيما يتعلق بالحشائش والاعشاب فبعضها حولي والآخر معمر، بعضها ينمو في فصل الربيع والآخر طيلة فصلي الصيف والخريف. يشكل القسم الغالب منها علف جيد للحيوان.

٣. نباتات ضفاف الأنهار:

وتسمى بغابات الأحراش،إذ تنمو على ضفاف الأنهار وكذلك في الأودية. ومن انواع النباتاتمنها القصب الذي يسمى محلياً بإسم (قاميش) و يكون بعدة أنواع. وتوجد أحياناً شجيرات الدفله و الطرفه بجوار أشجار الصفصاف، الذي ينمو حيثما تتوفر المياه.ويستفاد القروريون هناك من تلك النباتات –القصب والحلفا- كعلف للماشية وفي تسقيف البيوت الريفية من الخارج بعد خلطها ببعض الحشائش الأخرى والطين. وتزداد كثافة نبات القصب ويستطيل حيثما تكثر المياه لدرجة يصعب إجتياز الجداول أو رؤية المنطقة من خلاله، إذ يصل طوله أحياناً إلى أكثر من (٣م) وتختلط تلك النباتات أحياناً مع أشجار التوت والدلب والحور عند الينابيع وتتداخل معها وبكثافة كبيرة.

المحور الثاني: التحليل المورفومتري لحوض سماقولي

في هذا المحور نحدد الخصائص الجيومورفية المتمثلة بالخصائص المساحية ، والطولية ، والتضاريسية ، وخصائص الشبكة النهرية وعلى النحو الاتي :

أ-الخصائص المساحية وابعاد الحوض:

١-الخصائص المساحية(كم٢):تعد الدراسة المساحية للاحواض ذات الاهمية الكبيرة في الدراسات الهيدرولوجية ، حيث تؤثر في حجم الجريان المائي وعلاقتها بتطور اعداد واطوال الشبكة النهرية التي تتباين في مساحتها بشكل كبير تبعاً للتباين في الخصاص الطبيعية الصخرية ، والمناخ ، والتضاريس ، فضلاً عن عامل الزمن[١٥]. اذ توجد علاقة طردية بين المساحة وحوض الصرف. فكلما كبرت مساحة الحوض ازدادت اعداد الشبكة النهرية واطوالهاواثر ذلك في حجم التصريف المائي[١٦]وتبلغ مساحة حوض سماقولي نحو (١٢٩ كم٢) حيث بلغت مساحة الحوض الثانوي سماقولي سەروجاوة (٨٥)كم٢ وبنسبة (٦٥,٨٩٪)ثم تليه الحوض الثانوي كرؤذ(٣٧) كم٢ وبنسبة(٢٨,٦٨٪)وان المساحة المتبقية والتي لاتمثل احواضا رئيسيا تصل مساحتها الى(٧) كم٢ وبنسبة(٥,٤٢٪)كما هو مبين في جدول(٣).

15)Strahlar , A. N. Dimensional analysis to fluvial Evaded Land Forms. Bulletin of Geological of America, Vol., 69. 1958, P. 280.

16) A. Strahlar , Physical Geography. John Wiley and Sons, United states of America , 1975 , P. 456.

الجدول (٣)

خصائص المساحة والمحيط والخصائص الطولية في حوض وادي سماقولي

حوض / خصائص	سماقولي (الرئيسي)	سماقولي سەرجاوة (الثانوي)	كرؤذ (الثانوي)
مساحة/كم٢	١٢٩	٨٥	٣٧
نسبة المساحة(*) ٪	/	٦٥,٨٩	٢٨,٦٨
طول المثالي /كم	١٩	١٥	٩
طول الحقيقي /كم	٢٣	٢٠	١١
محيط الحوض /كم	٥٧	٤٢	٢٩
متوسط طول الحوض /كم	٩	٦,٥	٦

مصدر:من عمل الباحثة بالاعتماد على خرائط الطبوغرافية بمقياس(١:٢٠٠٠٠)

(*)المساحة النسبية = مساحة الحوض الثانوي كم٢ X 100

مساحة الكلية للحوض كم٢

٢- اطوال الاحواض(كم):

ان طول الحوض هو مسافة محور الحوض والمقاسة من المنبع الى المصب ، وقد تم قياس طول الحوض ابتداءً من المصب وحتى ابعد نقطة في محيطه ،و تتباين اطوال الاحواض تبعاً لدرجة الانحدار وشدة التضرس، فكلما قلت درجة الانحدار وشدة التضرس ادى ذلك الى زيادة في طول الحوض،و يتأثر طول المجرى بالحركات التكتونية التي شكلت الصدوع والشقوق.

واستخدمنا (العجلة القياس) لمعرفة الطول الحقيقي و المثالي للاحواض،قد سجل حوض المجرى الرئيسي لحوض سماقولي اقصى طولمثالي (١٩ كم)في حين وصلالطول الحقيقي الى(٢٣كم) . ويتراوح الطول المثالي للحوضين الثانويين بين(١٥ و ٩)كم لحوض سماقولي وسەرجاوة و كروذ على التوالي كما هو مبين في الجدول (٣).

٣-عرض الاحواض(كم):

وتقصد به المسافة المستقيمة العرضية مابين أبعد نقطتين على محيط الحوض. وفي ضوء أحواض التصريف لا يمكن الاعتماد على بعد واحد كقياس لعرض الحوض وذلك بسبب أختلاف أشكال الاحواض المائية, وكثر تعرج محيطها. وعليه أخذت متوسطات العرض خلال اخذ عدد من القياسات ثم تقسيمها على عدد القياسات ،بلغ معدل عرض الاحواض في حوض سماقولي(٩ كم) وعرض الحوضين الثانويين(٦,٥ و ٦)كم للحوض سماقولي سەرجاوة و كرؤذ على التوالي كما هو مبين في جدول (٣). ومن ملاحظة اطوال الاحواض ومساحتها وعرضها ، نرى أن الاحواض التي كانت اعلى من المعدل في الطول والعرض ، هي نفسها وكذلك بالنسبة للاحواض الاقل من المعدل فكانت نفسها ادنى من المعدل في الطول والعرض.

٤-محيط الحوض(كم):

يمثل المحيط الحوضي خط تقسيم المياه بين الحوض وما يجاوره من أحواض أخرى. يستخدم هذا المعامل لتوضيح مدى انتشار الحوض واتساعه إذ كلما زاد طول محيط الحوض ازداد انتشاره وتوسعه وازداد تطوره الجيومورفولوجي.ويوضح جدول(٣) إن محيط حوض سماقولي بلغ نحو (٥٧)كم, في حين تفاوت قيم المحيط بين الاحواض الثانوية فقد بلغ طول محيط حوض سماقولى سةروجاووة(٤٢)كم و في حوض كرؤذ(٢٩)كم ويعزى تباين المحيط الحوضي للاحواض الثانوية إلى الطبيعة الجيولوجية للمنطقة واختلاف مكاشف التكوينات الصخرية, وفضلاً عن هذا انتشار العديد من الصدوع والانكسارات والفواصل.

ب- خصائص الحوض الشكلية:

أن الدراسة التطبيقية المورفومترية لسمات شكل الحوض لها اهميتها ،لأنها تفيد في قياس معدلات الحت المائية، من خلال معرفة كمية المياه المؤثرة في تجهيز الماء إلى المجرى الرئيسي ،وتحكمه بذروة التصريف المائي ،ودلالة خطر الفيضان ،الذي له تأثير متفاوت في الأشكال الأرضية الناتجة ،ومساحة أحواضها[١٧].تقارن أشكال الأحواض المائية عادةً بأشكال هندسية،و تتراوح ما بين الشكل المستدير إلى المربع أو المستطيل أو المثلث. ولتحديد تقارب أشكال الأحواض المائية من هذه الأشكال الهندسية، تم إحتساب كل من إستداراتها وإستطالاتها وتماسك محيطها، ومن ثم إستخراج معامل شكلها(كما هو مبين في جدول (٤)). وقد تم تحديد أشكال الأحواض المائية من خلال دراسة الخصائص الاتية :-

١- نسبة استدارة الحوض:

تشير نسبة الاستدارةإلى مدى اقتراب الحوض من الشكل الدائري . ويعني ارتفاع القيم باتجاه الواحد الصحيح اقتراب شكل الحوض من الدائرة وعكس ذلك كلما ابتعدت عنه[١٨] وهي تقاس على وفق الطريقة الآتية:

$$\text{نسبة الاستدارة} = \frac{\text{مساحة الحوض كم}^2}{\text{مساحة دائرة يساوي محيطها محيط الحوض نفسه/ كم}}$$

أن تباين استدارة الأحواض واختلاف قيمها من حوض الآخر ، يرجع الى التباين في المساحة و الاختلاف في الطبيعة الصخرية من حيث ضعفها أو شدة صلابتها ، إذ تعمل عمليات الحت المائية ،وعمليات التجوية الكيمياوية،إلى تراجع السفوح ذات الطبيعة الصخرية القابلة للإذابة ،يبلغ معدل إستدارة الأحواض (٠,٥، ٠,٦٠، 0.5)للوديان الثلاثة (سماقولي،سماقولى سةرجاوة و كرؤذ) على التوالي اي يقترب شكل من الشكل الدائري وانتظام خط تقسيم المياه في الوادي . وفقاً لما يظهره الجدول(٤).

17M .G. Anderson. Modeling geomorphological systems. New York. Jon Wiley &sons' 1988 .p .100.

(١٨) مهدي الصحاف, كاظم موسى الحسن, هيدرمورفومترية حوض رافد الخوصر, دراسة في الجيومورفولوجية التطبيقية, مجلة الجمعية الجغرافية العراقية, العددان (٢٤),(٢٥), مطبعة العاني, بغداد, ١٩٩٠, ص٣٩.

٢- نسبة الاستطالة:

تشير نسبة الاستطالة إلى مدى اقتراب أو ابتعاده الحوض عن الشكل المستطيل، وتقع نسبته بين (الصفر- ١) وكلما اقتربت القيم من الصفر دل ذلك على شدة استطالة الحوض وفي حالة ارتفاع هذه القيمة من الواحد الصحيح دل ذلك على اقتراب الحوض من الشكل الدائري. وهي تقاس على وفق الطريقة الآتية[١٩]:

نسبة الاستطالة= ١,١٢٧ X مساحة الحوض/كم٢

طول الحوض /كم

وبالنظر الى الجدول(٤)، يتبين أن معدل إستطالة الأحواض الثلاثة قد بلغ (٠,٦٠، ٠.٦٥، ٠.٧١)للاحواض(سماقولي،سماقولى سەرجاوة و كرؤذ) على التوالي، وهذا يدل على أن الاحواض بعيدة للشكل المستطيل. وهذه النتائج تتفق مع تلك الواردة في نسبة استدارة الحوض .

جدول(٤)

الخصائص الشكلية لحوض سماقولي والاحواض الثانوية

احواض / خصائص	سماقولى رئيسي	سماقولي سەرجاوة ثانوي	كرؤذ ثانوي
مساحة/كم٢	١٢٩	٨٥	٣٧
محيط حوض/كم	٥٧	٤٢	٢٩
طول حوض/كم	١٩	١٥	٩
عرض حوض/كم	٩	٦,٥	٦
نسبة استدارة	٠,٥	٠,٦	٠,٥٥
نسبة الاستطالة	٠,٦٣	٠,٦	٠,٧١
معامل شكل الحوض	٠,٣٥	٠,٣٧	٠,٤٥
نسبة تماسك المحيط	١,٤	١,٢	٠,٣
معامل الأندماج	٠,٤٤	٠,٤٩	٠,٧٨

المصدر/ بالاعتماد على ،الهيأة العامة للمساحة،خرائط طبوغرافية مقياس ١/٢٠.٠٠٠

٣- معامل شكل الحوض:

هو أيضاً دليل آخر على معرفة مدى إقتراب شكل الحوض و إبتعادهعن الشكل الهندسي، إذ تكون قيمة معامل الشكل منخفضة كلما إقترب شكل الحوض من هيئة ثلاثية المظهر، وخلاف ذالك حينما ترتفع قيمة معامل الشكل، إذ يبتعد عن الشكل الثلاثي، وبالرجوع إلى المعادلة الخاصة بإيجاد معامل الشكل وهي:

١٩)صباح توما جبوري،علم مياه وادرارة احواض النهر،دار الكتب للطباعة والنشر ،جامعة موصل،١٩٨٨،ص٦١.

معامل شكل الحوض[٢٠]= مساحة الحوض كم٢

مربع طول الحوض كم٢

بلغتقيمة المعادلة للحوض الرئيسي سماقولي و سماقولى سةرجاوة(٠.٣٥ و ٠,٣٧)على التوالي ، وهو مؤشر منخفض ، يدل على اقتراب أشكال الأحواض من الشكل الثلاثي . و يشير إلى التشابه في نوعية الصخور، وطبيعة المناخ . وان الاختلاف في بعض الأحواض ، يرجع إلى الاختلاف في طبيعة الصخور، وسيادة البنية التركيبية ، المتمثلة بالصدوع ، والفواصل.وان توزيع منطقة منبع والمصب في هذا شكل يكون ، منطقة المنابع راس المثلث ،ومنطقة المصب قاعدته،فان التصريف المائي يبلغ ذروته بعد سقوط الأمطار مباشرة ، وذلك لقرب الجداول والمسيلات من المصب الرئيسي، مؤديا إلى ارتفاع منسوب المياه بشكل سريع، لسرعة وصول موجة الفيضان من المنبع إلى المصب[٢١].

اما قيمة معادلة في حوض كرؤذ وصل الى(٠,٤٥)و تمثل راس المثلث فيها منطقة المصب سوف و المياه بشكل متعاقب ، لبعد الجداول والمسيلات عن المصب ، أما انعكاسات ذلك على الوضع الجيومورفولوجي، فان راس المثلث عند المنابع يؤدي إلى اقتراب مجاري الرتب الدنيا بعضها مع البعض ،مؤديا إلى زيادة عمليات الحت المائي، وتراجع سفوح المنحدرات مما له تأثير على ضيق منطقة تقسيم المياه، وحدوث عمليات اسر نهري[٢٢].

٤- نسبة تماسك المحيط:

وهو مؤشر لمدى استطالة أو استدارة الحوض النهري ، فكلما ابتعدت النسبة عن الواحد كان الحوض اكثر استطالة . وهي تستخرج بالطريقة الآتية:

نسبة تماسك المحيط [٢٣]= ١

نسبة تماسك المساحة √

ونتيجة المعادلة دائماً تكون أعلى من واحد صحيح, إذ كلما ارتفعت قيمة نسبة تماسك المحيط دل ذلك ابتعاد شكل الحوض عن الشكل الدائري المنتظم[٢٤]. وهذا يدل على ضعف الترابط بين أجزاء الحوض وعدم انتظام خطوط تقسيم مياهه. وعند تطبيق المعادلة على منطقة الدراسة تبين انخفاض قيم نسبة تماسك المحيط الحوضي لوادي سماقولى الرئيسي و سماقولي سةرجاوة و كرؤذ و نتيجة المعادلة كان مابين(١,٤، ١,٢، ٠,٣)على التوالي.كما فى جدول (٤)، وتتفق هذه النتائج مع نتائج نسبة تماسك المساحة.

---

20) (1) Horton. R. E., Erosional Development of Streams and Their Drainage Basins, Gael Soc. Amer. Bull., 1945. V.56, pp.270- 375.

٢١)أحمد علي حسن و يوسف صالح الشمزيني،التحليل الكمي لخصائص الشبكة النهرية لحوض وادي شلغة في سهل اربيل ،طؤظاري زانكؤي زانستى مرؤظايةتى،زانكؤي صلاح الدين،هةولير،٢٠٠١،ص١٨١.

٢٢)مصدر نفسه.

(٢٣) احمد عبد الستار جابر العذاري, جيوموفولوجية وادي المرج, رسالة ماجستير غير منشورة, كلية التربية, جامعة بغداد, ٢٠٠٠, ص٩٤.

(٢٤) عدنان باقر النقاش, مهدي محمد علي الصحاف, الجيوموفولوجيا, وزارة التعليم العالي والبحث العلمي, جامعة بغداد, كلية التربية, بغداد, ١٩٨٩. ص٥٢٢.

ومن خلال ما تم بيانه في موضوع اشكال احواض نجد ان احواض منطقة الدراسة تقترب من الشكل الدائري الذي تتصف بالمواصفات الاتية:

١-تتميز بجريان مائي غير منتظم وبتصاريف عالية نسبياً، ولاسيما خلال فصل الربيع، نتيجة سرعة وصول الموجات المائية من مناطق التغذية إلى المصب، وهذا ما يشير إلى إرتفاع دلالة خطر الفيضان، إذ تصل الموجات العالية للماء بسرعة كبرى.

٢-قصر مدة الفيضان إن حدثت موازنةً بمثيلتها في الأحواض المستطيلة.

٣- قصر أطوال مجاريها.

٤- قلة نسبة التسرب الباطني والتبخر السطحي لقصر مسافة الجريان.

٥- معامل الأندماج :

إن هذا المعامل مؤشر على مدى التناسق المتبادل بين كل من محيط الحوض ومساحته الكلية. وتدل القيم المرتفعة لهذا المعامل على زيادة طول محيط الحوض نسبة لمحيط الدائرة المساوية مساحتها لمساحة الحوض ويحصل ذلك عندما يتميز محيط الحوض بكثرة التعرجات والانثناءات[٢٥]. ويستخرج باستخدام صيغة المعادلة الأتية:

$$\text{معامل الاندماج} = \frac{\text{محيط الحوض (كم)}}{\text{مساحة الحوض (كم}^2\text{)}}$$

بلغت قيم معامل اندماج (٠,٤٤، ٠,٤٩، ٠,٧٨)لاحواض(سماقولي،سماقولي سەرجاوة ،كرؤذ) على توالي، وهذا يدل على تناسق مساحة الحوضوابعاده.

ج- تضرس الحوض:

أن دراسة تضرس الحوض النهري تحتل أهمية عند الجيومورفولوجي والهيدرولوجي.لأنه يعد انعكاسا لمدى فعالية نشاط عمليات تراجع السفوح، بواسطة الحت المائي والريحي، وعمليات التجوية والانهيارات الأرضية السائدة ودورها في تشكيل سطح ارض.كما انه يعد انعكاسا للطبيعة الصخرية، وخصائصها البنيوية ، كما تسهم في فهم الدورة الحتية للاحواض المائية وتطور الشبكة المائية وعلاقتها بالمساحة الحوضية وخصائص شبكة الصرف المائي. وتتمثل الخصائص التضاريسية التي تم أحتسابها لحوض وادي سماقولي جدول(٥) فيما يلي:-

١-معدل التضرس:

تعد مؤشراً جيداً لتقدير حجم الرواسب المنقولة إذ تزداد نسبتها مع زيادة التضرس علما ان انتشارها قد يمتد مسافات بعيدة عنها، ويسهم ذلك في تكوين أشكال جيوموفولوجية مختلفة، وتسهم درجة التضرس كذلك في سرعة

(٢٥)حسن سيد احمد ابو العينين، حوض وادي دبا في دولة الامارات العربية المتحدة (جغرافيته الطبيعية واثرها في التنمية الزراعية)، جامعة الكويت، الكويت، ١٩٩٠، ، ص ٧٧.

وصول موجة الفيضان و زيادة دلالة خطر الفيضان الذي يزداد بزيادة درجة التضرس وينعكس ذلك على ازدياد فاعلية النشاط الحتي للمياه الذي ينعكس في الأخير على ازدياد الرواسب المنقولة. وتقاس على وفق الطريقة الآتية

معدل التضرس = تضاريس الحوض (الفرق بين أعلى وأدنى نقطة في الحوض)م
____
طول الحوض (كم)

جدول(٥)

الخصائص التضاريسية حوض وادى سماقولي

احواض / خصائص	سماقولى رئيسي	سماقولي سەرجاوة ثانوي	كرؤذ ثانوي
مساحة/كم٢	١٢٩	٨٥	٣٧
محيط حوض/كم	٥٧	٤٢	٢٩
طول حوض/كم	١٩	١٥	٩
اعلى نقطة الارتفاع/م	١٣٨٠	١٣٨٠	١٢٢٠
ادنى نقطة الارتفاع/م	٦٨٠	٧٠٠	٧٠٠
تضاريس الحوض/م	٧٠٠	٦٨٠	٥٢٠
كثافة التصريفية كم/كم^{٢}	٤,٨٦	٤,٩	٤,٧٢
معدل التضرس م/كم	٣٦,٨٤	٤٥,٣٣	٥٧,٧٧
التكامل الهبسومترى كم^{٢}/م	٠,١٨	٠,١٢	٠,٠٧١
قيمة الوعرة	٣,٤	٣,٣٣	٢,٤٥

المصدر/ بالاعتماد على ،الهيأة العامة للمساحة،خرائط طبوغرافية مقياس ٢٠.٠٠٠/١

تراوحت معدلات التضرس بين(٥٧,٧٧الى ٣٦,٨٤)وان أسباب هذا التباين يمكن أن يعود إلى التباين في المساحة الحوضية فالأحواض الكبيرة المساحة تنخفض فيها معدلات التضرس وتزداد المعدلات بقلة المساحة الحوضية ، و يعود التباين إلى التباين في الطبيعة الصخرية،حيث إن الأحواض التي يرتفع فيها معدل التضرس(مثل ما نرى في منطقة الدراسة) ، تمتاز بطبيعة صخورها الصلبة التي قاومت عمليات التسوية الشديدة.

٢-التكامل الهبسومتري:

يشير التكامل الهبسومتري الى العلاقة بين المساحة الحوضية والتضاريس الحوضية ويعبر عنه بالمعادلة الأتية [٣٦]:

التكامل الهبسومتري = مساحة الحوض/كم٢
____
تضاريس الحوض (الفرق بين أعلى وأدنى نقطة في الحوض)م

(٣٦) حسن سيد احمد ابو العينين، حوض وادي دبا في دولة الامارات العربية المتحدة، المصدر السابق، ص ٨٤ .

من خلال هذه الخصائص يمكن اننأشر في تحديد المدة الزمنية التي قطعتها الدورة التحاتية في الأحواض النهرية. ان قيم المنخفضة تدل على حداثة عمر الأحواض و صغر مساحتها الحوضية حيث لاتزال في بداية مراحل الدورة التحاتية ، في حين تدلالقيم المرتفعة الى كبر المساحة الحوضية وإنخفاض قيم تضرس الأحواض. وتتمثل هذه الحالة في الأحواض المائية التي إستطاعت ان تأسر المجاري المائية الأقل قوة منها على أن تكون هذه المجاري المائية قد بلغت مراحل متقدمة في دورتها التحاتية.[٢٧]وبلغت القيمة في احواض منطقة الدراسة مابين(٠,٨١ -٠,٠٧١)كما هو مبين في جدول(٥)وهذا مؤشر على أن هذه الأحواض لاتزال في بداية دورتها التحاتية.

٣-قيمة الوعورة:

تشير إلى مدى تضرس الحوض ومدى انحدار المجرى المائي فيه،وتنخفض قيمة الوعورة في بداية مراحل الدورة الحتية للحوض ،ثم تبدأ في التزايد التدريجي ،حتى تصل إلى حدها الاقصى ة عند بداية مرحلة النضج ، وتبدأ بالانخفاض مره أخرى عند نهاية الدورة الحتية[٢٨]. ويستخرج باستخدام المعادلة الأتية[٢٩]:-

$$\text{قيمة الوعورة} = \frac{\text{تضاريس الحوض} \times \text{كثافة التصريف الطولية}}{١٠٠٠}$$

كلما ارتفعت قيم هذه المعامل دلت على شدة التضرس،سيادة التعرية المائية التي تعمل على الحت ونقل المواد الصخرية من المنابع العليا إلى اسفل المنحدرات والمناطق المنخفضة في الحوض. وبتطبيق هذه المعادلة على حوض وادي سماقولي وأحواضه الثانوية تبين ارتفاع قيم الوعورة في حوض وادي سماقولي الرئيسي و احواضه الثانوية إذ بلغت (٣,٤، ٣,٣٣ ،٢,٤٥) الاحواض(سماقولي الرئيسي و سماقولى سةرجاوة ،كرؤذ)على التوالي إذ يشير ذلك إلى شدة تضرس الأحواض،و تشير ايضا إلى انهم في بداية الدورة الحتية ولهم قدرة كبيرة على عمليات الحت والنقل والارساب.

د- خصائص شبكة الصرف المائي:

يعد الشكل العام لروافد النهر برتبها داخل الحوض نتاجاً للعلاقات مابين خصائص الصخور واشكالها التركيبية من جانب, وظروف المناخ من جانب أخر, و تعكس خصائص الصخور من حيث درجة النفاذية والصلابة والانحدار العام للسطح والصور التركيبية من صدوع وفواصل وشقوق وغيرها. وتتضمن دراسة مجموعة من الخصائص التي تميز شبكة التصريف المائي من حيث أعداد المجاري المائية ومراتبها وأطوالها وكثافتها ضمن المساحة في جدول (٦)وكما يأتي:

---

(٢٧) نفس المصدر والصفحة.

(٢٨)محمد محمد عاشور،طرق التحليل المورفومتري لشبكات التصريف المائي حولية كلية الإنسانيات والعلوم الاجتماعية ،جامعة قطر ،العدد ٩ ،١٩٨٦ ،ص ٤٩٦ .

(٢٩) خلف حسين الدليمي، الجيومورفولوجيا التطبيقية (علم شكل الأرض التطبيقي)، الطبعة الأولى، الأهلية للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠١.ص ١٥٧.

١- الرتب النهرية:

تهتم الدراسة المورفومترية بتميز المراتب النهرية التي يقصد بها مجموعة الروافد التي يتكون منها النهر أو الوادي نتيجة تجمع الروافد الصغيرة التي تعد بدايات المسيلات والجداول المائية إلى ان تتجمع بعضها مع بعض إلى ان تكون المجرى الرئيسي ،وهناك عدة أسس لتصنيف الأنهار والمجاري المائية الى مراتبها، تختلف هذه الأسس بعضها عن بعض ولكن أسهلها وأوضحها هي طريقة ستراهلر ١٩٥٨،وتنص هذة طريقة على أن المجاري مراتب الأولية التي تتشكل قرب خطوط تقسيم المياه والتي لا روافد لها، تنتمي الى مجاري رتب أولى، في حين تنتمي إلى المرتبة الثانية المجاري الناتجة عن التقاء مجريين أو اكثر من مجاري الرتبة الاولى, وعندما يلتقي مجريان أو اكثر من الرتبة الثانية يتشكل مجرى الرتبة الثالثة وهكذا حتى تصل إلى المرتبة العليا وهي المرتبة التي يمثلها المجرى الرئيسي.تكمن اهمية تصنيف حوض إلى مراتب مختلفة على معرفة قدرة الاودية الحتية والارسابية ومدى حدوث ظاهرة الفيضانات فيها، حيث تؤثر في إستعمالات الأراضي المختلفة المجاورة لتلك الاودية.

وبتطبيق هذه الطريقة على منطقة حوض سماقولي وأحواضها الثانوية يتضح أن هناك تفاوتاً في أعداد المراتب النهرية بين الأحواض، انظر الجدول (٦)، حيث يرتبط ذلك بالظروف المحلية والموقعية التضاريسية الخاصة بكل حوض وكذلك بمساحة الأحواض حيث تألف حوض الرئيسي سماقولي من ست مراتب في حينتألف حوض سماقولى سةرجاوة من خمس مراتب نهرية وتألف حوض كرؤذ أربع مراتب.وبلغ عدد مجاري المرتبة الاولى في الحوض الرئيسي (٩٢٠) مجرى والمرتبة الثانية(٢٤٦)مجرى والثالثة(٥٧)مجرى والرابعة(١٠)مجار والخامسة والسادسة(٢ و١)على التوالي،كما في جدول(٦).

جدول (٦)

خصائص شبكة الصرف المائي لحوض سماقولي والاحواض الثانوية

المرتبة الحوض	المرتبة الأولى		المرتبة الثانية		المرتبة الثالثة		المرتبة الرابعة		المرتبة الخامسة		المرتبة السادسة	
	عدد الوديان	نسبة التشعب	عدد الوديان	نسبة التشعب	عدد الوديان	نسبة التشعب	عدد الوديان	نسبة التشعب	عدد الوديان	نسبة التشعب	عدد الوديان	نسبة التشعب
سماقولي(رئيسي)	920	3,73	246	4,31	57	5,7	10	5	2	1	1	/
سماقولي سةرجاوة	561	3,84	146	3,94	37	5,28	7	7	1	/	/	/
كرؤذ(ثانوي)	310	3,69	84	4,66	18	6	3	3	1	/	/	/

المصدر/ بالاعتماد على ،الهيأة العامة للمساحة،خرائط طبوغرافية مقياس ٢٠.٠٠٠/١

٢-نسبة التشعب:

وهي النسبة بين عدد المجاري المائية لرتبة معينة إلى عدد مجاري الرتبة التي تليها وتستخرج حسب المعادلة الاتية[٣٠]:

$$\text{نسبة التشعب} = \frac{\text{مجموع الوديان في مرتبة ما}}{\text{مجموع الوديان في مرتبة لاحقة}}$$

(٣٠) خلف حسين الدليمي, مصدر سابق،ص١٢٣.

نسبة التشعب من المقاييس المهمة، لأنها تعد أحد العوامل التي تتحكم في معدل التصريف،وغالباً ما تتراوح تلك النسبة ما بين (٣–٥) في الأحواض العادية.وهي إنعكاس طبيعي للظروف المناخية والتضاريسية والجيولوجية للمنطقة. بلغت نسبة التشعب للحوض الرئيس للمراتب الاولى, الثانية, الثالثة, الرابعة, الخامسة, (٣.٧٣), (٤.٣١), (٥,٧), (٥), (١) على التوالي, اما الاحواض الثانوية فقد بلغت نسبة التشعب لهذه الاودية كما هو مبين في الجدول (٦) ويتضح من خلالها ان نسبة التشعب لحوض وادي سماقولي تكون ما بين (٧) إلى (٣) لجميع المراتب وهذا يعني اختلافظروف البنية والتركيب الجيولوجي.

جدول(٧)

خصائص شبكة الصرف المائي لحوض وادي سماقولي

احواض / خصائص	سماقولى رئيسي	سماقولي سەرجاوة ثانوي	كرۆذ ثانوي
مساحة/كم٢	١٢٩	٨٥	٣٧
محيط حوض/كم	٥٧	٤٢	٢٩
طول حقيقي/كم	٢٣	٢٠	١١
طول مثالي/كم	١٩	١٥	٩
مجموع أعداد الأودية بجميع رتبها	١٢٣٦	٧٥٢	٤١٦
مجموع اطوال المجاري/كم	٦٢٧	٤١٧	١٧٥
معامل انعطاف	١,٢١	١,٣٣	١,٢٢
تكرار نهري	٩,٥٨	٨,٨٤	١١,٢٤
نسيج حوضي	٢١,٦٨	١٧,٩	١٤,٤٣
الكثافة الطولية لاحواضكم/كم^2	٤,٨٦	٤,٩	٤,٧٢

المصدر/ بالاعتماد على ،الهيأة العامة للمساحة،خرائط طبوغرافية مقياس ٢٠.٠٠٠/١

٣- معامل الانعطاف:

ويعبر عنه بالطول الحقيقي للمجرى المائي للنهر أو الوادي إلى الطول المثالي للمجرى[٣١] ,عادة يكون الطول الحقيقي أكبر من الطول المثالي ويمكن استخراج معامل الانعطاف وفق المعادلة اتية[٣٢]:

$$\text{معامل الانعطاف} = \frac{\text{طول المجرى الحقيقي/كم}}{\text{طول المجرى المثالي/كم}}$$

٣١)يقصد بالطول الحقيقي للمجرى بأنه المسافة التي يقطعها النهر على اليابس اما الطول المثالي فهو أقصر طريق يسلكه المجرى بين المنبع والمصب.

(٣٢) عدنان باقر النقاش, مهدي محمد على الصحاف, الجيومورفولوجية, مصدر سابق, ص٥١٨.

ان لمعامل الانعطاف اهمية كبيرة في الدراسات الجيومورفولوجية للانهار والاودية على حد سواء وهو مؤشر لمعرفة المرحلة الجيومورفولوجية ، فضلا عن معرفة مدى قدرة النهر على الازاحة والحت الجانبي، ومن خلال الجدول (٧) يتبين ان معامل الانعطاف لوادي سماقولي الرئيسي بلغ (١,٢١) كم/كم سماقولي سةرجاوة(١,٣٣) كم/كم و كرؤذ(١,٢٢)كم/كم . ويرجع سبب انخفاض معامل انعطاف لهذه الاحواض الى ميل المجاري المائية نحو تعميق مجاريها على حساب توسيعها ، اذ مازالت هذه الاحواض تمر بمرحلة مبكرة من الدورة الجيومورفولوجية ايضافةالى وجود الصخور الجيرية التي تقاوم عملية الحت والتعرية.

٤-كثافة الصرف:

وتقصد بها درجة انتشار الشبكة النهرية وتفرعها ضمن مساحة محدودة[٣٣]. وتكمن اهمية هذا القياس في كونه أحد العوامل المؤثرة في جريان المياه أثناء سقوط الأمطار, وان للمناخية وطبيعة تركيب الطبقات الصخرية وطبوغرافية وشكل سطح الارض علاقة مباشرة بالكثافة التصريفية و بنسبة (٩٧٪)[٣٤].ان كثافة الصرف النهري من السمات المورفومترية الرئيسية لدراسة حالات الفيضان وشدتها وقد تتعرض لها الانهار, وكلما كانت كثافة الصرف النهري أو عدد الانهار كبيراً ازدادت سرعة المياه الجارية السطحية, كانت استجابة الانهار للتساقط سريعة وخلال مدة قصيرة إذ ترتفع مناسيب المياه للفيضان بكثافة الصرف النهري العالية عندما يكون عدد الانهار وأطوالها كبيراً بالنسبة لمساحة أحواضها[٣٥]وهذا يعني ازدياد عمليات الحت والارساب التي تزداد طردياً بازدياد كثافة الصرف النهري وينعكس ذلك على عمليات الحت النهري لسطح الارض وكثافة الصرف نوعان هما:-

أ- كثافة الصرف العددية (التكرار النهري)

كثافة الصرف العددية،أو التكرار النهري هو النسبة بين أعداد المجاري المائية، ومساحة الحوض، ، فهو يعكس مدى وفرة المجاري المائية لكل كيلو متر مربع، ودورها في شدة تقطع الحوض ، يمكن بواسطته التعرف على عدة خصائص هيدرولوجية وجيومورفية. وترتبط قيم التكرار النهري بالطبيعة الصخرية ، والمناخ، والعامل التضاريسي، وتزداد القيم في حالة الصخور الصلبة التي لم تتعرض إلى لعمليات رفع تكتونية ، وتستخرج كثافة الصرف العددية بالطريقة الآتية:

$$\text{كثافة الصرف العددية} = \frac{\text{مجموع أعداد الأودية بجميع رتبها}}{\text{مساحة الحوض (كم٢)}}$$

---

(٣٣) آر. جي كورجي, حوض التصريف كوحدة جيومورفولوجية أساسية المدخل لدراسة العمليات الجيومورفولوجية,دراسات في الجيومورفولوجية, ترجمة وفيق الخشاب, جامعة بغداد,مطبعة جامعة بغداد, ١٩٧٩, ص٦٦.

(٣٤) أمال إسماعيل جاور, الجيمورفولوجية والمناخ, دراسة تحليلية للعلاقة بينهما, مكتبة الخانجي, القاهرة, ١٩٩٧, ص٥٤.

(٣٥) تغلب جرجيس داؤود, علم أشكال سطح الارض التطبيقي, مصدر سابق, ص٩٥.

بلغ التكرار النهري لحوض وادي سماقولي الرئيسي (٩,٥٨ وادي/ كم٢)، فيما ارتفع معدل مجموع الأحواض لحوض كرۆد الثانوي الى (١١,٢٤وادي/كم٢) و (٨,٨٤وادي/كم٢) لحوض الثانوي سماقولي سەرجاوة.كما في جدول (٧).وهذا الاختلاف يرجع لاسباب مذكورة انفا.

ب-الكثافة الطولية للاحواض:

ان كمية الأمطار الساقطة ودرجة الحرارة ترتبط ارتباطا مباشر بكثافة الصرف الطولية، فهي ترتبط ارتباطا طرديا مع الأمطار وعكسي مع درجة الحرارة ،وترتفع الكثافة في المناطق التي تسقط عليها كميات وفيرة من المياه وتمتاز بصخور قليلة النفاذية وسفوح شديدة الانحدار في حين تقل إمكانية تطور الأودية النهرية في المناطق التي تمتاز بصخور عالية النفاذية[٣٦].عما ان لمعرفة الكثافة الطولية للاودية اهمية كبيرة لأثرها في عمليات الحت والارساب فكلما ازدادت اطوال المجاري ازدادت سرعة الجريان و ذلكبثبات العوامل الاخرى, وكلما ازدادت سرعة الجريان ازدادت عمليات الحت, ومن ثم ازدادت عمليات الارساب. ويعبر عنها على وفق المعادلة الاتية[٣٧]:-

$$\text{كثافة الصرف الطولية} = \frac{\text{مجموع اطوال المجاري/كم}}{\text{مساحة الحوض/كم}^2}$$

وفق لتصنيف (ستيلر) يمكن ان نصنف الكثافة الطولية الى[٣٨] :

١- كثافة الصرف المنخفضة إذا تراوحت ما بين ٤.٨ -٦.٤ كم /كم٢.

٢- تكون كثافة الصرف متوسطة إذا كانت ما بين (١٩.٢ -٢٥.٦ كم /كم٢).

٣- كثافة صرف عالية ما بين (٤٨ -٦٤ كم /كم٢).

بلغت كثافة الصرف في حوض وادي سماقولي (٤,٨٦ كم/ كم٢) . في حين بلغ معدل كثافة صرف الأحواض الثانوية(٤,٩كم/كم)لحوض سماقولي سەرجاوة(٤,٧٢كم/كم٢)لحوض كۆرذ (اي ذات كثافة منخفضة الى متوسطة صرف). كما في الجدول(٧).

٥-معدل نسيج الحوض:

وتشير قيمة النسيج الحوضي الى نشاط العمليات الحتية والمرحلة الحتية التي بلغها الحوض، ويمكن من خلالها معرفة مدى تقطع سطح الحوض، ويستخرج باستخدام معادلة سمث الأتية[٣٩]:-

$$\text{نسبة التقطع} = \frac{\text{مجموع كلي المجاري في الحوض}}{\text{محيط الحوض (كم)}}$$

36)Strahlar, Physical Geography, John Wiley &sons. United States of America. 1975.p456

(٣٧) تغلب جرجيس داؤود, علم اشكال سطح الارض التطبيقي (الجيومورفولوجيا التطبيقية), مصدر سابق, ص٢٠٠.

٣٨)اثر ستريلر،مصدر سابق،ص٢٤٢.

(٣٩) عبدالحميد احمد كليف، اودية حافة جال الزور بالكويت، تحليل جيومورفولوجيا، ط١، منشورات وحدة البحث والترجمة بجامعة الكويت والجمعية الجغرافية الكويتية، الكويت، ١٩٨٨، ص ٩٨.

وتصنف الى ثلاث درجات وكما يأتي:

١- خشنة نسبة تقطعها أقل من ٦.٢٥ مجرى/كم.

٢- متوسطة نسبة تقطعها تتراوح بين (٦.٢٥-١٥.٦٧) مجرى/كم.

٣- ناعمة تزيد عن ١٥.٦٧ مجرى/كم.

بلغت قيمة المعدل العام لنسبة التقطع في منطقة حوض وادي سماقول (٢١,٦٨كم/كم) وهي بذلك تقع ضمن الصنف الثالث(ذات نسبة تقطع ناعمة)، والسبب ذلك يعود الى إختلاف في عدد المجاري (خصوصا الزيادة في عدد المجاري الصغيرة في المرتبة الاولى والثانية حيث بلغت عددها(٩٢٠ و ٢٤٦)على التوالي) في الأحواض و تباين معدلات النحت التراجعي للأودية نتيجة لأختلاف معدلات الأنحدار حيث تزداد النسبة مع تزايد الانحدار ولاسما في المنابع العليا.

هـ- تحليل أنماط الشبكة المائية :

يعد الشكل العام الذي تظهر بـه مجموعـة المجاري النهريـة المختلفـة في منطقـة ما،وتعـد أنمـاط الصـرف المـائي لكـل منطقة إنعكاسـا لكـل مـن عوامـل البنيـة الجيولوجيـة والتـاريخ الجيولـوجي والحركـات الأرضيـة الحديثـة وصـلابة الصخور ، فضلاً عن عاملي طبيعة الإنحدار ونـوع المنـاخ، ويعـد تحليـل الشـبكة وأنماطها مـن الـدلائل الـتي تـؤثر في كمية المياه الجوفية والسطحية ،و نتج عن الارتباطات المذكورة سابقا مجموعة من انماط التصريف وكما يأتي :

١-النمط الشجري : وهو من أكثر الانـواع انتشاراً في منطقـة الدراسـة، ومجـاري هـذا الـنمط تسير مـع الاتجـاه العـام للانحدار، ويمتاز هذا النمط من الصرف بسرعة وصول الموجات التصريفية مـن منطقـة المنبـع إلى المصب، مسببا بـذلك تعريـة شـديدة لمنحـدرات الحـوض،ويتميز هـذا الـنمط بـالتفرع غـير المنـتظم لرتـب الاوديـة داخـل حـوض التصريف النهري ، وتلتقي الروافد بعضها مع بعض بزوايا حادة وعـادة مـا يـرتبط بالصـخور الرسـوبية المتطابقـة أفقياً، و يتضح نمط التصريف الشجري في الرتب (١, ٢) في حوض وادي سماقولي.

٢- **النمط المتوازي** : وتكون مجاري الاودية طويلة ومتوازية مع بعضها البعض وان الروافد الثانوية لهذا النمط تمتاز بزاوية ارتباط متساوية تقريباً عند اتصالها بالمجرى الرئيسي،ويظهر هذا الـنمط في حـوض وادي سمـاقولي بصـورة واضحة في مناطق تغذية الوادي في اعلى الحوض حيث تشكل منطقة مرتفعة ومتضرسـة، او بمعنـى اخـر في اعـالي المنطقة والمتأثرة بوجود الطيات المحدبة والحافات الصدعية لجبال ئاوةكرد و بنـةباوى.يتغير هـذا الـنمط بابتعـاده عن المنحدرات عند وصوله المناطق السهلية الى نمط شجري وشبه شجري .

الاستنتاجات:

١-تبلغ مساحة حوض سماقولي نحو (١٢٩ كم٢) حيث بلغت مساحة الحوض الثانوي سماقولي سةروجاوة (٨٥)كم٢ وبنسبة (٦٥,٨٩٪)ثم تليه حوض الثانوي كرؤذ(٣٧) كم٢ وبنسبة(٢٨,٦٨٪) وان المساحة المتبقية والتي لاتمثل احواضا رئيسيا تصل مساحتها الى(٧) كم٢ وبنسبة(٥,٤٢٪).و بلغ اقصى طولها المثالي (١٩ كم) بينما طولها الحقيقي وصل الى(٢٣كم).و بمعدل عرض(٩ كم) ومحيط حوضها بلغ نحو (٥٧)كم.

٢-ان حوض وادى سماقولي يقع ضمن منطقة الرصيف غير المستقر وتحديداً ضمن نطاق (ضةمضةمالأ الثانوي العائد لنطاق الطيات الواطئة.ونكشف على سطحها العديد من التكاوين الجيولوجية المتباينة من حيث درجة صلابة صخورها و مقاومتها لعوامل التعرية والتجوية.

٣-تغلب على منطقة الدراسة صفة التضرس الشديد الى المتوسط لانه يقع ضمن منطقة الجبال العالية بسيطة الالتواء و تقع منطقة الدراسة بين خطي كنتور (٦٨٠)م و(٢٤٠٠)م الواقع في شمال حوض التغذية.وان للتضاريس دورا هاما في تباين عناصر المناخ ومن ثم على الجريان السطحي في تشكيل العمليات الجيمورفولوجية في التعرية والارساب .

٤-يتميز فصل الصيف بالحرارةإذيتراوح معدل الحرارة في شهر تموز (٣١,٧)م،في حين تتراوح درجة الحرارة العظمى في شهر اب(٣٦,٦)م،و ادنى درجة حرارة في هذا الفصل في شهر حزيران بمعدل(٢٢,١٨)م.و في فصل الشتاء باعتدال درجة الحرارة مع ميلها نحو الانخفاض إذ تنخفض معدلات درجة الحرارةلشهر كانون الثاني الى(٥,٣٧)م.و سجل ادنى درجة حرارة في نفس الشهر بدرجة (٢,١٧)م،في حين سجلت درجة الحرارة العظمى في شهر تشرين الثاني بدرجة(١٧,٨)م في هذا الشهر.

٥-يتفاوت توزيع التساقط المطري بين الفصول الممطرة ،التي تبدأ من شهر تشرين الأول حتى مايس،حيث تحظى أشهر الشتاء لوحدها مجتمعة بأكثر من نصف مجموع التساقط السنوي فالمعدل السنوي للساقط المطري بلغ(٥٩٢,٧٨) ملم للفترة ما بين(٢٠٠١-٢٠١٠) . اذ يلاحظ ان اعلى معدل شهري للساقط المطري كان في شهر شباط (١١٤,٦)ملم و بسبة (١٩,٣٣٪) من مجموع التساقط السنوي للامطار في منطقة الدراسة.

٦-يبلغ معدل إستدارة الأحواض (٠,٥، ٠,٦٠، ٠.٥)للوديان الثلاثة (سماقولي،سماقولى سةرجاوة و كرؤذ) على التوالي اي تقترب شكل من الشكل الدائري وانتظام خط تقسيم المياه في الوادي .وتبلغ قيمة المعادلة لحوض الرئيسي سماقولي و سماقولى سةرجاوة(٠.٣٥ و ٠,٣٧)على التوالي ، وهو مؤشر منخفض ، يدل على اقتراب أشكال الأحواض من الشكل الثلاثي .

٧-تراوحت معدلات التضرس بين(٥٧,٧٧الى ٣٦,٨٤)ان أسباب هذا التباين يمكن أن يعود إلى التباين في المساحة الحوضية و تمتاز بطبيعة صخورها الصلبة التي قاومت عمليات التسوية الشديدة.وبلغت القيمة التكامل الهبوسمتري في الاحواض منطقة دراسة مابين(٠,٨١ -٠,٠٧١) وهذا مؤشر على أن هذه الأحواض لاتزال في بداية دورتها التحاتية.

٨-بلغت كثافة الصرف في حوض وادي سماقولي (٤,٨٦ كم/ كم٢) . في حين بلغ معدل كثافة صرف الأحواض الثانوية(٤,٩كم/كم)لحوض سماقولي سةرجاوة(٤,٧٢كم/كم٢) لحوض كۆرذ (اي ذات كثافة منخفضة الى متوسطة صرف).

التوصيات:

1. انشاء محطات قياس هيدرولوجية على مجارى وادى سماقولي وفروعه لمعرفة حجم الصرف المائي في الأودية لكى تمكن الدراسات من الوصول الى تحليل الخصائص الهيدرولوجيه لمنطقة الدراسة .
2. العمل على انشاء محطات مناخية و تسجيل بيانات لجميع العناصر المناخية بهدف تحقيق فهم لطبيعة العناصر المناخية والهيدرولوجية لمنطقة الدراسة.
3. انشاء شبكة ري من خلال اقامة الحواجز والسدود وهذا يساعد على رفع مستوى منسوب المياه الجوفية والقيام بشق القنوات الأروائية للحوض.

قائمة المصادر:

١- آر. جي كورجي, حوض التصريف كوحدة جيومورفولوجية أساسية المدخل لدراسة العمليات الجيومورفولوجية,دراسات في الجيومورفولوجية, ترجمة وفيق الخشاب, جامعة بغداد,مطبعة جامعة بغداد, ١٩٧٩.

٢- أمال إسماعيل جاور, الجيمورفولوجية والمناخ, دراسة تحليلية للعلاقة بينهما, مكتبة الخانجي, القاهرة, ١٩٩٧.

٣- احمد عبد الستار جابر العذاري, جيوموفولوجية وادي المرج, رسالة ماجستير غير منشورة, كلية التربية, جامعة بغداد, ٢٠٠٠.

٤- احمد علي حسن البيواتي, حوض وادي العجيج من العراق واستخدامات أشكالة الارضية, أطروحة دكتوراه غير منشورة, كلية الاداب, جامعة بغداد, ١٩٩٥.

٥- أحمد علي حسن و يوسف صالح الشمزيني،التحليل الكمي لخصائص الشبكة النهرية لحوض وادي شلغة في سهل اربيل ،طؤضارىزانكؤيزانستىمرؤظايةتى،زانكؤيصلاحالدين،هةولير،٢٠٠١.

٦- أحمدمحمدصالحالعزي, دورالعملياتالجيوموفولوجيةفيتشكيلالمظهرالأرضيلحوضطاووقجابي-نهرالعظيم, رسالةماجستيرغيرمنشورة, كليةالتربيةجامعةتكريت, ٢٠٠٠.

٧- أسباهية يونس محسن،التحليل الجيومورفولوجي للخصائص المورفومتريةفي حوض مخمور،رسالةماجستر،كليةالتربية،جامعةالموصل، ١٩٩٣ئ

٨- باسل إحسان القشطيني ، الكتل الهوائية التي تعترض منطقة بغداد ،مجلة الجمعية الجغرافية ،العددان (٢٤،٢٥) ، بغداد ، نيسان ١٩٩٠.

٩- محمدمحمدعاشور،طرقالتحليلالمورفومتريلشبكاتالتصريفالمائيحوليةكليةالإنسانياتوالعلومالاجتماعية،جامعةقطر،العدد ٩ ،.١٩٨٦

١٠-حسنسيداحمدابوالعينين،حوض واديدبافيدولةالاماراتالعربيةالمتحدة (جغرافيتهالطبيعيةواثرهافيالتنميةالزراعية)،جامعةالكويت،الكويت، ١٩٩٠.

١١-خلفحسينالدليمي،الجيومورفولوجياالتطبيقية (علمشكلالأرضالتطبيقي)،الطبعةالأولى،الأهليةللنشروالتوزيع،عمان، ٢٠٠١.

١٢-صباحتوماجبوري،علممياهوادارةاحواضالنهر،دارالكتبللطباعةوالنشر،جامعةموصل،.١٩٨٨

١٣عبدالحميداحمدكليف،اودية حافة جالالزوربالكويت،تحليلجيومورفولوجيا،ط١،منشوراتوحدةالبحثوالترجمةبجامعةالكويتوالجمعيةالجغرافيةالكويتية،الكويت، .١٩٨٨

١٤-عدنانباقرالنقاش, مهديمحمدعلياالصحاف, الجيوموفولوجيا, وزارة التعليم العالي والبحث العلمي, جامعة بغداد, كلية التربية, بغداد, .١٩٨٩

١٥-علي محمود السورداشي، دراسة صخارية بيئة لتكوين سنجار في مقاطع مختارة من منطقة السليمانية شمال شرق العراق، رسالة ماجستير، كلية العلوم، (غير منشورة)،جامعة صلاح الدين، أربيل، .١٩٨٨

١٦-، فاروق صنع الله العمريوعلي صادق، جيولوجية شمال العراق، مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل ١٩٧٧.

١٧-كوردن هستد، الأسس الطبيعية لجغرافية العراق، ترجمة، جاسم محمد الخلف، الطبعة الأولى، المطبعة العربية، دون مكان الطبع، .١٩٤٨

١٨-مهدي الصحاف, كاظم موسى الحسن, هيدرمورفومترية حوض رافد الخوصر, دراسة في الجيومورفولوجية التطبيقية, مجلة الجمعية الجغرافية العراقية, العددان (٢٤),(٢٥), مطبعة العاني, بغداد, .١٩٩٠

١٩-نالي جواد حمد،تحليل التباين لاشكال الجيمورفولوجية في حوض وادي(هيزؤث)باستخدام نظم المعلومات الجغرافية و بيانات التحسس النائي ،اطروحة دكتوراه ، غير منشورة، فاكلتي التربية ،سكول التربية،جامعة كؤية،.٢٠١٣

٢٠-سلامة حسن رمضان ، التحليل الجيومورفولوجي للخصائص المورفومترية للأحواض المائيةفي الأردن ، مجلة دراسات للعلوم الإنسانية ، المجلد السابع ، العدد 1 ، الجامعة الأردنية ، عمان، 1980 .

٢١-وليم دي .ثورنبري،أسس الجيومورفولوجيا،ترجمة:وفيق حسين الخشاب وعلي محمد المياح ،الجزء الأول،دار الكتب للطباعة والنشر،بغداد،١٩٧٥.

22-Tibor Budy; the regional geology of Iraq; stratigraphy and paleography,Baghdad, 1980.

23-Saad Z. And Jeremy C: Geology of Iraq, Dolin, Drayed and Moravian .museum, Brno, 2006.

24-Strahlar , A. N. Dimensional analysis to fluvial Evaded Land Forms. Bulletin .of Geological of America, Vol., 69. 1958.

25-A. Strahlar , Physical Geography. John Wiley and Sons, United states of .America , 1975.

26-M .G. Anderson. Modeling geomorphological systems. New York. Jon Wiley .&sons’ 1988 .

Horton. R. E., Erosional Development of Streams and Their Drainage Basins, Gael**27-** Soc. Amer. Bull., V.56,1945.

ملخص بالغة الغربية:

Morphometric Characteristics of smaqwly Basinan

Abstract:

Smaqwly Basinan (an area of 129km2)Its Geographical borders are threemountain to the east, Bnabawy,AwagrdMountain to the west and north,Bawajemountain to the south.Astrologically, it is situated between latitude(٣٦,١٦ - ٣٦,٠٥)to the north and between longitude(٤٤,٢٦ - ٤٤,١٦)

The research aims at the study of the Morphometric Characteristics of the Basin which formed the two valleys,Smaqwly Sarwjawa andkrozh which were considered as drainage basins for the purpose of analysis and comparison.The study falls into two sections, the first is the environmental characteristics. It includes the geological characteristics topography, climate and soil, with the second dealt with the morphometric characteristics.

محاولات ايران لخلق هيمنة اقليمية شرقي البحر المتوسط
دراسة في الجغرافية السياسية

أ.م.م. فيروز حسن حمه عزيز   د.شيروان عمر رشيد   د.هاوڕێ ياسين محمد امين
جامعة السليمانية
كلية العلوم الانسانية
قسم الجغرافية

دراسة في الدوافع الجيوبوليتيكية والمذهبية الكامنة وراء الأطماع الرامية الى خلق هكذا هيمنة

التمهيد:

لعب موقع ايران الجغرافي دوراً متميزاً في خلق جغرافية ايران السياسية وعلى مر العصور. تشكل هضبة ايران مثلثاً هائلاً يربط مابين منخفضين هما منخفض خليج فارس (الخليج العربي) من الجنوب(*)، ومنخفض بحر قزوين من الشمال (الخارطة ١). فهي بذلك تشكل جسراً يربط بين آسيا الوسطى واجزاء واسعة من جنوب غرب آسيا.(١)وتشغل اطراف الهضبة الخارجية ثلاث سلاسل جبلية عالية تحيط بمعظم حافات الهضبة وتبرز على شكل اسوار عالية تحدد سير الاتصالات بين الأقوام التي استوطنت هضبة ايران وبين مختلف القوميات والأعراق التي تجاورها من جميع الأطراف، وتوجهها نحو ممرات بعينها داخل هذه السلاسل عبر العصور. وبذلك يتظافر عامل الطوبوغرافيا مع عامل الموقع في تحديد مسارات الاتصال وانتقال الأفراد والجماعات والمؤثرات الحضارية من اواسط آسيا ومن شمال هضبة ايران وشمالها الغربي الى داخل هذه الهضبة ومنذ الألف الثالث قبل الميلاد و حتى الان.

وهذا الموقع الجغرافي المتميز لايران بين آسيا الوسطى وقفقاسيا ومناطق واسعة من شرقي البحر المتوسط (كبلاد الشام وميسوبوتاميا) من جهة وامتدادات هذه المناطق في شبه جزيرة العرب وعالم الخليج الفارسي من جهة اخرى**، قد ادخلت ايران في قلب الشرق الأوسط (٢)، وحولت اراضيها الى بوتقة تمتزج فيها المؤثرات الحضارية القادمة من اواسط آسيا مع تلك القادمة عبر قفقاسيا لتلتقي بتلكالواردة من ميسوبوتاميا وما يرتبط بها من بلاد الشام وعالم الخليج. وبذلك تكون ايران ونظراً لموقعها الجغرافي قد تحولت وعبر قرون متمادية الى ميدان تتصارع فيه القوى ذات الاصول المغولية (الطورانية) مع القوى والأقوام ذات الأصول الهندو -اوربية القادمة من الممرات الشمالية الشرقية والشمالية الغربية على حد سواء، ومع الاقوام والقوى القادمة من الغرب والتي يصنفها المؤرخون ضمن مايعرف باسم الشعوب او الأقوام ذات الاصول السامية، ثم جاءت فتوحات الاسكندر المقدوني في الشرق

(*) نظراً لأن Persian Gulf كان ولازال مصطلحاً يشيع استعماله حتى الآن، فلا نجد مايمنعنا من استعماله.

(١) رومان كريشمان، ايران أز آغارتا اسلام، ترجمة دكتر محمد معين، مؤسسة انتشارات نيكاة، تهران ١٣٨٦ ص٢٧.

**فلكيا تقع ايران بين دائرتي العرض ٣°٢٥ — ٤٧ ٣٩ شمالا و خط الطول ٥ ٤٤ — ١٨ ٦٣ شرقي گرينيويج.

(٢) عبد علي حسن الخفاف وعبدالحميد عبدالمجيد القيسي، الأحوال الديموغرافية لايران، جامعة البصرة الدراسات الايرانية،١٩٨٧، ص١٥.

وانتصاره على الملك الأخميني ((دارا الثالث)) في موقعة ((طوطميلا)) الواقعة على نهر الخازر وعلى بعد عشرين كيلومتراً شمال غرب مدينة ((اربائيلو-اربيل))عام ٣٣١ق.م[٣]، قد اضاف عنصراً آخر جديداً الا وهو العنصر اليوناني (الأوروبي)[***]على هذا المركب من القوى المتصارعة والمؤثرات الحضارية المتباينة ذات الجذور المختلفة. وقد استمرت عملية خلط ودمج القوميات ذات الأصول العرقية المختلفة حتى اوائل القرن العشرين. لذلك يلاحظ وجود فسيفساء متنوعة الألوان من القوميات المتباينة في ثقافتها ولغتها ومذاهبها وطرز حياتها الاجتماعية. فلا غرو اذن في ان يصف احد الباحثين في الجغرافيا السياسية تركيب ايران القومي والمذهبي على انه يشكل واحداً من اكثر بلدان الشرق الأوسط وشمال افريقيا تنوعاً وتبايناً في تكوينها القومي (الاثني) والمذهبي.[٤]وتصف باحثة اخرى هذا التنوع القومي والمذهبي في ايران على انه الوان صاخبة من التنافر الديني والقومي.[٥]

ان وقوع ايران على مفترق طرق الغزو crossroad of conquest هو الذي يفسر لنا في النهاية هذا الخليط من التركيب القومي لايران والذي يلاحظ وجود امتداد لهذا التركيب في كل من العراق والتركيا ودول جنوب روسيا (اي في كل من آذربيجان وارمينيا وتركمانستان)[٦]، وفي كل من افغانستان وباكستان.

اثرتفاعل عناصر الجغرافية السياسية مع كل من مكونات التأريخ السياسى والمعتقدات المذهبية:

ومثلما كان عامل الموقع الجغرافي سبباً كامناً، الى جانب عوامل اخرى، من الأسباب التي دفعت بالعديد من القوى التي تحيط بايران لكي تجرب حظها في بسط سيطرتها على هذه الهضبة التي تحتل موقعاً مركزياً يمر عبره معظم المسالك والممرات التي جرت عليها الاتصالات بين قارات العالم القديم وفي مقدمتها طريق الحرير المعروف silk way [٧]، و بالمقابل فان مثل هذا الموقع المركزي، الى جانب عوامل اخرى، قد اغرت السلالات التي حكمت ايران منذ القرن السابع قبل الميلاد وحتى ايام ((نادر شاه افشار)) (١٦٨٨-١٧٤٧)[٨]،

---

(٣) طه باقر، مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة -الوجيز في تأريخ حضارة وادي النيل- جزيرة العرب وبلاد الشام، بعض الحضارات والأمم القديمة، بلاد ايران والأسكندر والسلوقيون، الجزء الثاني، وزارة الثقافة والاعلام، الطبعة الرابعة، ١٩٨٦، ص٤٥٢.

(***)كمثال على التفاعل الحضارى بين اليونانيين(الاوربيين) وبين الشرق يكفى ان نشير الى اسكندر قد تزوج من امراة فارسية، وحذا حذوه ٨٠ قائدا من قواده و ١٠٠٠٠ جندي من جنوده.للمزيد راجع طه باقر، المصدر السابق، ص ٤٥٤.

(4) Alasdaire Erysdale and Gerald H.Blake, The, Middle East and North Africa-A Political Geography, Oxford University Press, 1985, p.157.

(5) آمال السبكي، تاريخ ايران السياسي، عالم المعرفة، السلسلة ٢٥٠، المجلس الوطني للثقافة، الكويت ١٩٩٩، ص١١.

(6) Lucile Carlson, Geography and World Politics, Englewood Cliffs, N.J,USA, 1960, P.434.

(٧) عبد علي حسن الخفاف وآخرون، المصدر السابق ص٣١.

(٨)گراهام فولير، قبلهء عالم، ژئوپليتيك ايران ترجمة عباس مخبر، چاپ دوم، چاپ وانتشارات وزارات امور خارجه، تهران، ١٣٧٧ (١٩٩٨) ص٥١.

الخارطة رقم - 1

خارطة ايران في عهد الهيمنة الاخمينية(539-333) ق.م

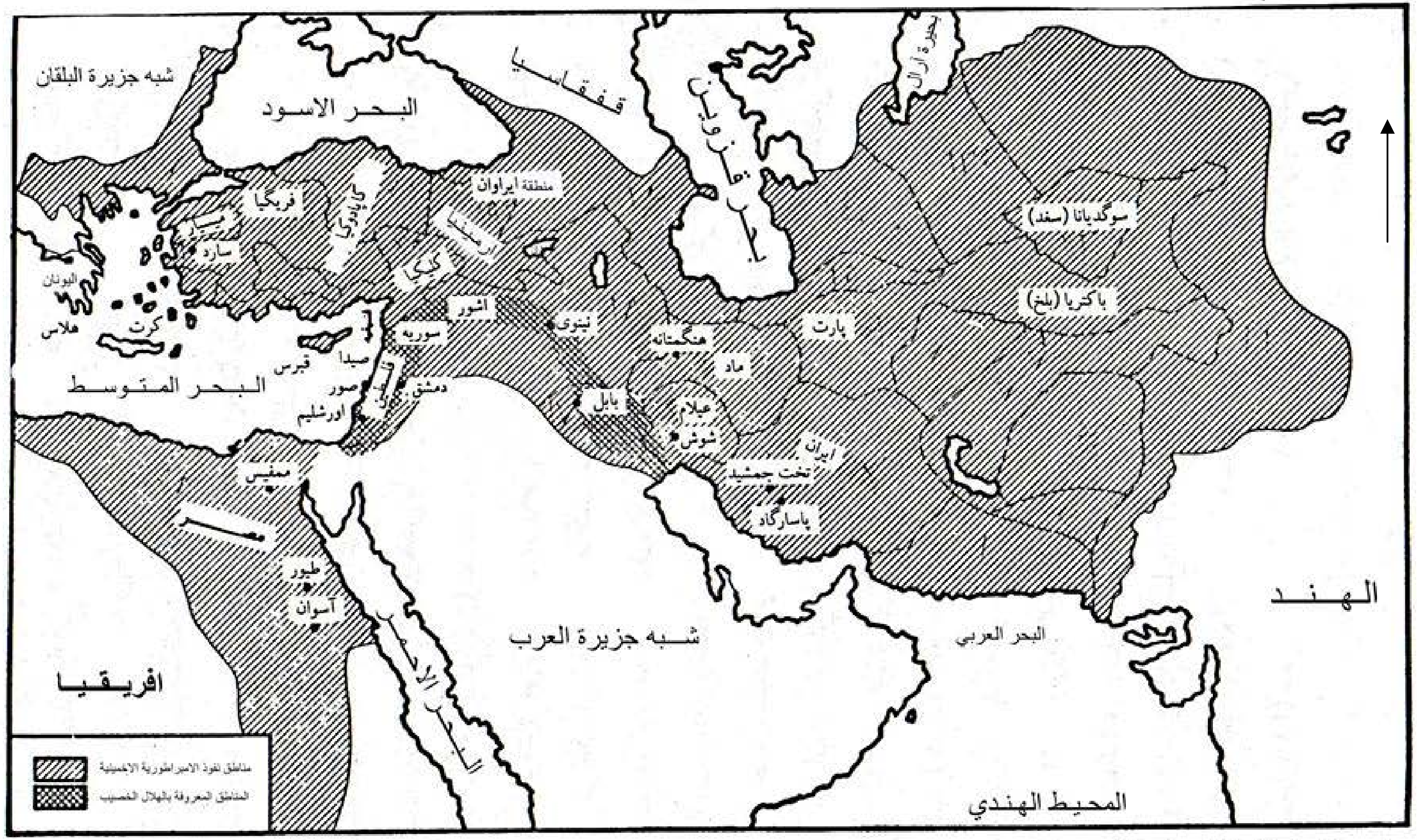

نظِمَت الخارطة بالاعتماد على

1 - فيروز حسن عزيز، التحدي الكوردي كنموذج لتحديات التنوع القومي والمذهبي لأمن ايران القومي، مجلة زانكوى سليمانى، رقم -26، 2009، ص 102.

2 - كالين مالك ايودى، اطلس تاريخى جهان، ترجمه فريدون فاطمى، چاپ دوم، تهران، 1383، ص 87.

بتسيير الحملات العسكرية نحو المراكز الحضارية والدول المحيطة بايران. وقد نجحت تلك السلالات في بعض المراحل في بناء امبراطورية مترامية الأطراف. فليس من باب الصدفة ان يتمكن الفرس الأخمينيون ايام ((داريوش)) الأول (٥٢٢-٤٨٦) قبل الميلاد من بناء اول امبراطورية واسعة في التاريخ تتضمن اراضي شاسعة من القارات الثلاث آسيا، افريقيا، اوربا، وكانت الأولى من نوعها في التأريخ، (الخارطة ٢).[٩]

كل ذلك يعني بأن هضبة ايران بما تحتله من موقع جغرافي متميز، وبما تملكه من سلاسل جبلية تحيط وتمتد على اطرافها الخارجية وكأنها اسوار بنيت لتحمي الهضبة من الطامعين المتربصين بها من جميع الاتجاهات، وبما لهذه الهضبة من امتداد كبير على دوائر العرض وخطوط الطول ومايترتب على ذلك من تنوع في المناخ وفي الانتاج الزراعي، كل هذه المعطيات في جغرافيتها السياسية والطبيعية، في الوقت الذي تشكل فيه عوامل جذب واغراء لكل القوى التي تحيط بالهضبة والتي ظهرت خلال ثلاثة آلاف سنة الاخيرة على الأقل، نفس هذه المعطيات لعبت دوراً واضحاً في دفع القوى التي ظهرت على المسرح السياسي في ايران في ان لاتفوت على نفسها اية فرصة مواتية لتحقيق الرغبات الكامنة في ممارسة فكرة اكتساح المناطق التي تشكل بحكم موقعها نوعاً من مناطق النفوذ لايران، وذلك ضمن الأراضي والمناطق التي تحيط بالهضبة وهناك الكثير من الامثلة على ذلك لايتسع المجال لذكرها.

([٩]) گراهام فولير، قبلهء عالم، ژئوپليتيك ايران ترجمه عباس مخبر، چاپ دوم، چاپ وانتشارات وزارات امور خارجه، تهران، ١٣٧٧ (١٩٩٨) ص٤١ و(ابراهيم شريف، الموقع الجغرافي للعراق واثره في تأريخه حتى الفتح الاسلامي، الجزء الثاني، بغداد، بدون ذكر للمطبعة، ١٩٦٤، ص١٩٣).

الخارطة رقم 2

أول تقسيم لإيران إلى منطقتي النفوذ الروسي والبريطاني عام 1907

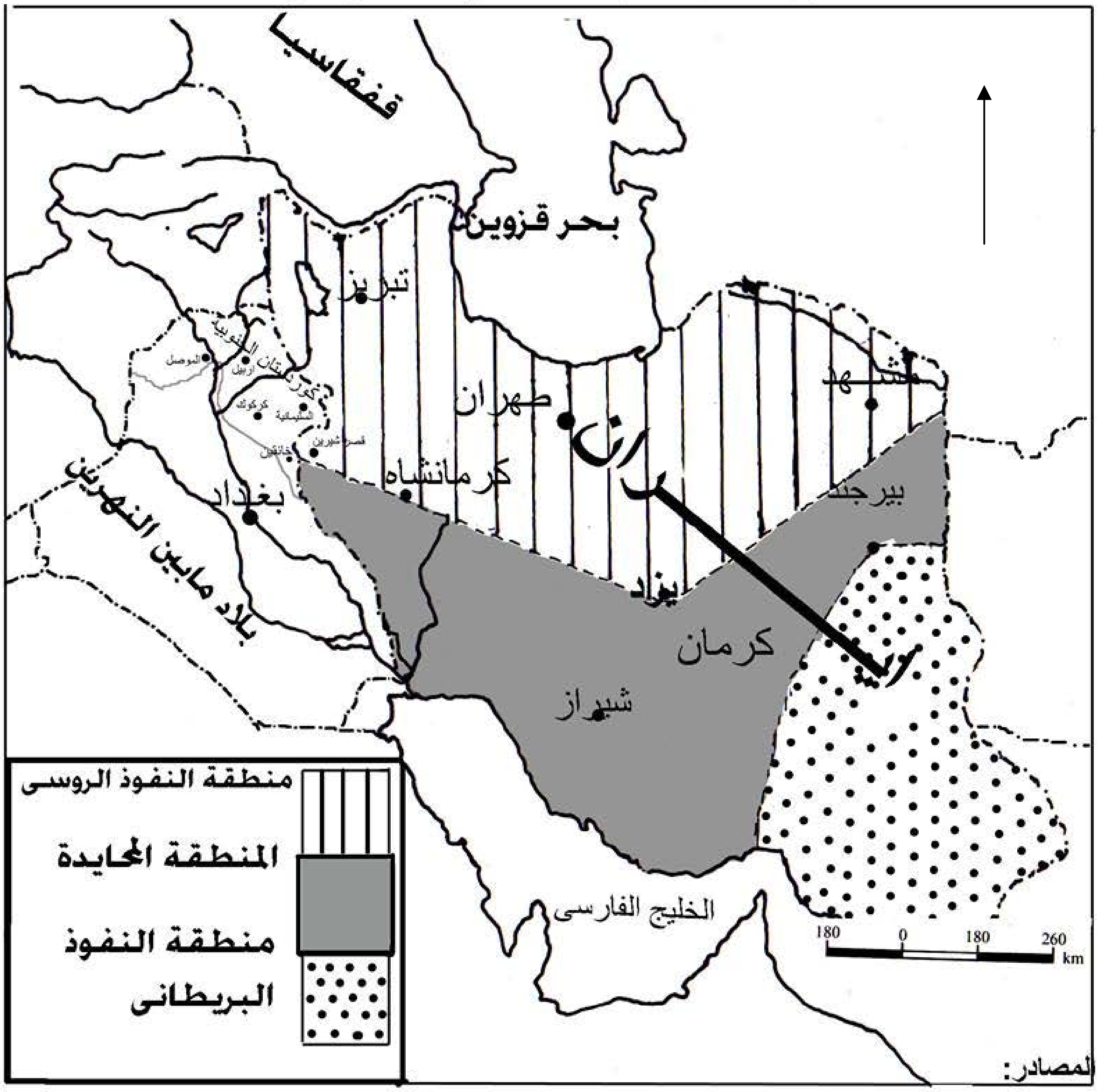

المصادر:

1- Georje Lenczowski. Russia and thr West in iran. 1918 -1948. New York1949 p 15

2- ابراهيم شريف. الشرق الاوسط. دراسة لاتجاهات سياسة الاستعمار.دار الجمهورية. بغداد 1965ص90

المقدمة:

من هذه القراءة المتأنية لتأريخ ايران السياسي والاستراتيجي نستخلص حقيقية عامة مفادها ان معطيات جغرافية ايران السياسية المتمثلة بموقعها الجغرافي المتميز وطوبوغرافيتها ورقعتها الشاسعة وظروفها المناخية، هي التي هيأت لايران المنطلقات المادية التي مكنت القوى المتعاقبة على حكم ايران من الوثوب على مراكز العمران والحضارة في الأقاليم والمناطق المحيطة بايران، وعبر العصور التأريخية المختلفة.

ويلعب العامل الديني (المذهبي) في الوقت الحاضر دوراً متميزاً في تعزيز هذه المنطلقات المادية وفي تحويل المعادلات الجيوبوليتيكية الى مباديء وافكار وقناعات راسخة تتبناها شرائح وطبقات معينة من المجتمع الايراني ولاسيما عند المجموعة القومية (الاثنية) السائدة -أي المجموعة الفارسية- فتتحول لديها الى نوع من المعتقدات المذهبية والتي ينبغي العمل على تحقيقها بكل الوسائل.

فرضية البحث:

وهذا مايشكل الفكرة الأساسية في فرضية هذا البحث والتي تتلخص في ان محاولات ايران للارتقاء بمكانتها الاقليمية والدولية انما هي وثيقة الصلة بمنطلقاتها المذهبية وبمعطيات جغرافيتها السياسية، وذلك الى جانب مايتركه تأريخها السياسي من ثقل ثقافي على اذهان صانعي القرار السياسي في ايران.

هدف البحث:

اما دوافع البحث فواضحة، ذلك لأن اقليم كردستان العراق يملك مع ايران اطول حدود من بين الدول التي تشترك معها في خط الحدود، اذ يبلغ طول الحدود حوالي ٧٠٧ كم[١٠]،وهو اكثر من ضعفي طول الحدود مع تركيا واكثر من ثلاثة اضعاف طول الحدود مع سوريا.[١١] فيترتب على هذا اوسع العلاقات الاقتصادية والثقافية والسياسية مقارنة بعلاقات الاقليم مع بقية دول الجوار، لذلك فان الأهداف الاستراتيجية ذات الابعاد الجيوبوليتيكية التي تنطوي عليها سياسة ايران الاقليمية سوف تكون لها تداعيات واسعة تنعكس على الأوضاع السياسية والاقتصادية في اقليم كردستان سلباً او ايجاباً اكثر من انعكاسها على اية دولة من الدول المجاورة لايران.

لذلك فان التعرف على الخطوط العامة لتوجهات ايران الخارجية يعد امراً ضرورياً ليس فقط لدارسي الجغرافية السياسية في الاقليم، بل وحتى لرجل الشارع في هذا الاقليم.

ومن هنا يأتي الهدف من هذا البحث، والذي يتمثل في المساهمة في خلق وعي سياسي قائم على معطيات الجغرافية السياسية لدى اوسع اوساط المثقفين في الاقليم، الأمر الذي يهيأ لنا الأرضية المناسبة لتفادي التداعيات السلبية التي قد تنطوي عليها تطلعات ايران الاقليمية.

اما طريقة البحث فانها تقوم على تحليل العناصر التي تتشكل منها توجهات ايران الخارجية وستراتيجتهاوذلك اعتماداً على مقومات جغرافيتها السياسية، كما ان طبيعة البحث تطلبت الاعتماد على المنهج التأريخي والذي يعد ضرورة لاغنى عنها في مثل هكذا دراسة في الجغرافية السياسية، ذلك لأن الكثير من الأهداف والتطلعات السياسية لأي دولة والتي تستند على حقائق ومتطلبات جغرافيتها السياسية هي في الواقع تطلعات تضرب بجذورها في عمق

(10) C.J.Edmonds Kurds, Turks and Arabs, Politics Travel and research in North – Eastern Iraq, London, 1934, p.147.

(١١) فيروز حسن حمه عزيز، الأهمية الجيوستراتيجية لكردستان الجنوبية وانعكاساتها على السياسة البريطانية تجاهه (١٩١٤ – ١٩٢٤)، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية ٢٠٠٨، ٤٠ – ٤٥.

تأريخها السياسي والاستراتيجي ولا يمكن حصرها في مرحلة تأريخية معينة، او عزلها عن السياق العام لعملية قيام هذه الدولة وتطورها على مر العصور.(١٢)

وبعبارة اخرى فان استخدام المنهج التأريخي امر لا فكاك عنه لوجود مجموعة من الثوابت في التطلعات الخارجية الاقليمية منها او العالمية لأية دولة، لان هذه التطلعات تقوم على المرتكزات الجغرافية السياسية لهذه الدولة والقائمة على حقائق موقعها الجغرافي وطوبوغرافيتها واتساع رقعتها وشكل هذه الرقعة. والواقع فان هناك العديد من الباحثين في المسائل الجيوبوليتيكية والجيوسياسية يؤكدون على ان الحتمية التأريخية والجغرافية السياسية تأتيان في مقدمة العوامل التي ترسم ابعاد السياسة الخارجية لأية دولة.(١٣) او كما قال راتزل (ان الجغرافية السياسية هي التفسير الجغرافي للتاريخ).١٤

مبررات ايران لأطماعها الاقليمية:

ان سقوط نظام الشاه في شباط ١٩٧٩ وقيام النظام الاسلامي مكانه كان نقطة تحول كبيرة في تأريخ ايران المعاصر، حيث شمل التحول نظام الحكم بكافة مؤسساته التشريعية والتنفيذية والقضائية واعقب ذلك تغييرات في جميع مؤسسات المجتمع الثقافية والاجتماعية والاقتصادية، وشملت التغييرات ايضاً حتى الحياة اليومية للفرد الايراني حيث فرضت طرزاً معينة من الملابس الخاصة بالنساء وترجيح انواع معينة من الملابس الرجالية.(*)

اما التغييرات في سياسات الدولة الخارجية فكانت جذرية وواسعة، فشملت علاقات ايران مع كل من الدول المجاورة بدءاً من العراق ودول الخليج وانتهاءاً باسرائيلوالقوى العالمية الكبرى وفي مقدمتها الولايات المتحدة والاتحاد السوفيتي (السابق). وجاء شعار ((لاشرقية ولاغربية جمهورية اسلامية))(**)تجسيداً لهذه السياسة في العلاقات الدولية، وشكل شعار ((الاسلام لايعرف الحدود))(***)الذي شاع استعماله في الأشهر الأولى من الثورة الايرانية الوجه الآخر لهذه السياسة نحو دول الخليج ودول الجوار الاخرى ، واذا كان الشعار الأول تعبيراً واضحاً عن اصرار القيادة الايرانية الجديدة على استقلال ايران وابعاد النفوذ الخارجي عنها ولاسيما نفوذ وهيمنة القوى العظمى، فان

---

(12) G.Etzel, N.Marbury Efeminco co, World Political Geography, 2nd Edition, Thomas Y.Crowell Company, New York, 1962, p.5.

(13)Mahmoud Sourioghalalam, Justice for, summer 2001,pp.113-115.

(١٤ محمد محمود ابراهيم الديب، الجغرافية السياسية، منظور معاصر، الطبعة الخامسة الناشر الانطلوالمصرية، القاهرة،٢٠٠٢، ص٤٨.

(*) للمزيد من المعلومات بهذا الصدد يمكن الرجوع الى:

١ –ديليپ هيرو، ايران در حكومت روحانيون، ترجمة: محمد جواد يعقوبي دارابي، مركز بازشناسي اسلامي در ايران، تهران، ١٣٨٦ (٢٠٠٧)، ص١٥٦ – ١٦٦.

٢–روح الله رمچانى، چارچوپ تحليلى براى سياستت خارجى جمهورى اسلامى ايران، ترجمه على رضا طيب، تهران، نشرنى، چاپ پنجم، ١٣٨٠ ص ٩٣.

(**) النص الفارسي للشعار هو: ((نه شرقي نه غربي، جمهوري اسلامي)).

(***)نص الشعار بالفرسي هو: ((اسلام مرز ندارد)).

الشعار الثاني يفصح عن رغبة جامحة ولو دفينة في بسط النفوذ والهيمنة بشكل او آخر[١٥]. وستتضح ابعاد هذا التوجه بالسياسة الخارجية في الصفحات القادمة.

والسؤال الذي يفرض نفسه هنا هو ماهي المبررات التي تستند عليها ايران فيما يتعلق بتطلعاتها الاقليمية الهادفة الى فرض نوع من الهيمنة السياسية في هذا الجزء من العالم؟

للاجابة على هذا السؤال لابد لهذا البحث ان يعالج نوعين من المبررات تستند عليها ايران وهي تعمل وتسعى جاهدة لتحقيق الهيمنة السياسية في المنطقة. وفيمايلي هذين النوعين من المبررات:

اولاً- المبررات الآيديولوجية ذات الابعاد الجيوبوليتيكية:

ان قراءة موضوعية للتأريخ السياسي لبعض القوى التي قبضت على زمام الأمور في بعض الدول منذ سنوات مابين الحربين العالميتين كالنازية في المانيا والفاشية في ايطاليا على سبيل المثال تشير بوضوح الى ان الأطماع الجيوبوليتيكية لهذه القوى كانت في معظمها تقوم على مبررات ذاتية مبنية على منطلقات آيديولوجية و جيوستراتيجية.

وبالنسبة لايران فان توظيف العامل المذهبي (الآيديولوجي) لتحقيق مكاسب جيوبوليتيكية لايشكل نهجاً جديداً او سياسة طارئة لايران كدولة. ان اضفاء الطابع المذهبي (الآيديولوجي) على التوجهات السياسية والاطماع الاقليمية في تأريخ ايران الوسيط يعود الى اوائل القرن السادس عشر. فقد تبنى الصفويون لاول مرة هذا المنهج في الحكم والقائم على اضفاء الصفة المذهبية على التطلعات الاقليمية، وكان ذلك ايام شاه اسماعيل الصفوي والذي اتخذ من التشيع ولأول مرة مذهباً رسمياً لدولته عندما اتخذ من ((تبريز)) عاصمة لدولته عام ١٥٠١. وباستثناء سنوات قليلة بقى المذهب الشيعي الاثنى عشر هو المذهب الرسمي للدولة الايرانية منذ هذا التأريخ وحتى الآن.[١٦]وقد دشن الشاه اسماعيل هذا النهج من توظيف المذهب لخدمة الهيمنة الاقليمية. وكان العراق الميدان الأنسب والأرحب والأقرب لامتحان هذا النهج. فبعد غزوه لبغداد قام الشاه بهدم قبور ائمة السنة وذبح مجموعة من علمائهم. وعلى العكس من ذلك قام بزيارة العتبات المقدسة في كربلاء وامر ببناء ضريح فخم على قبر موسى الكاظم فاصبح الشاه سيداً لايران والعراق.[١٧]وكان الملوك الصفويون يتخذون من العتبات المقدسة ذريعة للتدخل في شؤون العراق[١٨]، وفرض سيطرتهم عليه. ويرى البعض من الباحثين الايرانيين في مجال الدراسات الجيوبوليتيكية بأن تبني شاه اسماعيل الصفوي للمذهب الشيعي الاثنى عشر (الجعفري) كدين رسمي لايران، قد صان ايران من الغزوات التي بدأها سلطان سليم العثماني باتجاه الشرق (في العقد الاول من القرن السادس عشر)، فهذه الغزوات كانت تستند على مزاعم مذهبية مفادها ان العثمانيين هم خلفاء للمسلمين ولهم الحق في حكم المسلمين جميعاً اينما وجدوا.

---

(١٥) روح الله رمضاني، چارچوپ تحليلى براى سياستت خارجى جمهورى اسلامى ايران، ترجمة علي رضا طيب، تهران، نشرنى، چاپ پنجم، ١٣٨٠ ص ٩٣.

(١٦) بهزاد كشاورز، تشيع وقدرت در ايران، انتشارات خاوران، چاپ اول، پاريس، ١٣٧٩، ص٤٩ – ٥٠.

(١٧) ستيفن هيمسلى لونگريگ، اربعة قرون من تأريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر الخياط، الطبعة الرابعة مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٦٨، ص٣٢.

(١٨) علاء موسى كاظم نورس، العراق في العهد العثماني، دار الرشيد للنشر، ١٩٧٩، ص٢٢.

وكان ذلك يمهد السبيل لاحتمال وقوع ايران تحت سلطة العثمانيين لفترة طويلة. لذلك فان الاجراء الذي اقدم عليه شاه اسماعيل قد شكل سداً منيعاً في وجه زحف العثمانيين نحو الشرق، وابطل مزاعمهم.[١٩]

ان تبني المذهب الشيعي (الجعفري) كدين رسمي للدولة الصفوية لم يكن سبباً في جعل هذه الدولة متمايزة ومتباينة عن الدولة العثمانية، بل وترتب على ذلك ان اصبحت دولة ايران منذ ذلك التأريخ في حالة حرب مع معظم الدول المجاورة لها وعلى رأسها افغانستان السنية والمناطق التي تشكل دولة العراق الحالية والتي كانت ولاية من ولايات الدولة العثمانية، والاكثر من ذلك فان ايران الشيعية قد ساهم في فصل اتجاهات ايران الفكرية والثقافية، عن مثيلاتها في العالم الاسلامي الاكثر اتساعاً والذي تدين الغالبية العظمى من رعاياه بالمذهب السني.[٢٠]

ومن كل ماتقدم نخرج بنتيجة مؤداها ان التغيير الذي احدثه شاه اسماعيل الصفوي في تبني المذهب الشيعي الاثنى عشر كدين رسمي لدولته، لم يكن مدفوعاً بزهده وورعه او من تمسكه بأهداب الاسلام، وانما كان مستجيباً لضرورات جغرافية ايران السياسية ومتطلبات واقعها الجيوبوليتيكي.

ان قراءةموضوعية لسير اشهر ملوك الصفويين، تؤكد على هذه الحقيقة. فالمعروف عن هؤلاء الملوك كونهم لم يكونوا يتورعون عن ارتكاب افضع الجرائم ليس فقط بحق اعدائهم، بل وايضاً بحق مواطنيهم، وحتى بحق ابائهم وبناتهم(*)، وكانوا في بعض الحالات يلجؤن الى سمل عيون اولادهم البالغين بمجرد الشك في ولائهم لهم.[٢١]

وهكذا يمكن القول بان الحروب التي شنها الصفويون على عدد من دول الجوار، الى جانب ما ارتكبوه من مجازر بحق مواطنيهم من السنة والذين كانوا حتى ظهور الصفويين على مسرح ايران السياسي يشكلون غالبية سكان ايران، انما كان توظيفاً للآيديولوجيا المذهبية لخدمة اغراض جيوبوليتيكية، اكثر من ان تكون حروباً بهدف التبشير بالمذهب الشيعي.لذلك يعزو العديد من الباحثين التعصب المذهبي المفرط لدى معظم ملوك الصفويين الى انطباقه مع اطماعهم الاقليمية، وان التبشير المذهبي لم يكن هدفاً لذاته، مثلما كان البعض من السلاطين العثمانيين يضفون الصبغة الدينية على حروبهم مع الصفويين، ويبدؤن حروبهم باستصدار فتوى من شيخ الاسلام (الذي كان يمثل اعلى منصب ديني) لمحاربة الصفويين بوصفهم كفاراً وزناديق.[٢٢]

والى هذا النهج من الحكم القائم على ايمان شيعي قوي مفعم بالثقافة والمدنية، يعزو لونگريگ ذلك طول فترة حكم هذه السلالة لتسعة اجيال، اي اكثر من قرنين (١٥٠١ – ١٧٣٦)، وذلك على العكس من قصر فترة حكم بقية

([١٩]) فيروز مجتهد زاده، جغرافياي سياسي و سياست جغرافيايي، سازمان مطالعه و تدوين كتب علوم انساني دانشگاهى (سمت)، تهران، ١٣٩١ (٢٠٠٢)، ص٣٣٩.

([٢٠]) گراهام فولير، قبلهء عالم –ژئوپليتيك ايران، ترجمة عباس مخبر، چاپ دوم چاچخانه: چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، تهران ١٣٧٧ (١٩٩٨)، ص٤٢.

(*) تشير المصادر التأريخية الى ((ان الشاه اسماعيل قد امر بذبح ولادته من الوريد الى الوريد بين يديه)). للمزيد من المعلومات بهذا الصدد يراجع: بهزاد كشاورز، منبع پيشين، ص٤٧.

([٢١]) بهزاد كشاورز، همان منبع ثيشين، ص٥٢ – ٥٤.

([٢٢]) سعدي عثمان هروتي، كوردستان والامبراطورية العثمانية -دراسة في تطور سياسة العثمانية في كوردستان- مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، مطبعة خاني، دهوك، ٢٠٠٨ن ص٣٨ – ٣٩.

السلالات الحاكمة التي تناوبت على الحكم في ايران في تأريخها الوسيط، وانه لو لم تجمع الصدف توسع العثمانيين نحو الشرق في مقابل الصفويين، لظل العراق ولاية ايرانية حتى يومنا هذا.[٢٣]

ان توظيف الآيديولوجيا المذهبية لتحقيق الأهداف الجيوبوليتيكيةيبلغ اوجه في جمهورية ايران الاسلامية وذلك منذ تأسيسها عام ١٩٧٩ وحتى الآن. فلأول مرة في تأريخ ايران السياسي يتم توثيق هذا النهج في ثنايا دستورها الدائم والذي يعرف ب((القانون الأساسي لجمهورية ايران السياسية)). فقد نص الدستور الدائم في المادة ١٢ على ان الدين الرسمي هو الاسلام والمذهب الجعفري الأثنى عشر، ان هذه المادة ابدية وغير قابلة للتغيير. اما المادة ١١٥ فقد نصت على ان الرئيس الجمهورية يجب ان يكون مؤمناً بمذهب ايران الرسمي.[٢٤]

ولعل المادة الحادية عشرة من دستور ايران الدائم تشكل مثالاً بارزاً لما اشير اليه. فقد نصت المادة على انه: ((وفقاً لحكم الآية الكريمة((ان هذه امتكم امة واحدة، وانا ربكم فاعبدون)) فان المسلمين جميعاً هم امة واحدة، وان من واجبات جمهورية ايران الاسلامية ان تبني سياستها العامة على اتحاد وائتلاف جميع الأمم الاسلامية، وهي تعمل جاهدة لكي تنجز وحدة سياسية وثقافية للعالم الاسلامي[٢٥].

فهذا النص الفضفاض والمليء بالضبابية يحتمل اكثر من تفسير. فمفهوم الأمة الواحدة كما تأتي في بعض الآيات القرآنية، لاينسجم مطلقاً مع مفهوم الأمة او القومية كما تعالجها الجغرافية السياسية المعاصرة، ثم كيف يتم تحقيق وحدة سياسية للعالم الاسلامي؟! ففي الوقت الذي يلاحظ على سبيل المثال توحيد دولتين عربيتين خليجيتين متشابهتين في الدين والمذهب واللغة وربما اللغة المحلية والثقافة، وعلى جانب كبير من التشابك والتطابق في الأوضاع الاقتصادية والاجتماعية والسياسية، امراً صعباً للغاية ان لم نقل مستحيلاً، فكيف بايران الاسلامية توحد العشرات من الدول الاسلامية التي لايجمعها جامع، اذا استثنينا مكوناً واحداً وهو عامل الدين؟

فكيف تحقق ايران وحدة سياسية مع سعودية؟! او مع بنكلادش او مع لبنان او المغرب! مع هذا البعد المكاني او الاختلاف المذهبي واللغوي والثقافي والتركيب القومي والتباين الاجتماعي والاقتصادي.

فهذه المادة الفضفاضة والبعيدة كل البعد عن حقائق السياسة في العالم المعاصر، والتي تتنافى مع القانون الدولي الذي لايبيح لأية دولة التدخل في الشؤون الداخلية لدولة اخرى.[٢٦]فكيف يتسنى لايران توحيد الدول الاسلامية سياسياً وثقافياً من دون التدخل في شؤونها الداخلية. هذه وغيرها اسئلة تطرح نفسها بهذا الخصوص، وسيحاول البحث القاء الضوء على مغزى هذه البنود الدستورية ذات الأبعاد والتداعيات الجيوبوليتيكية، والمبنية على مقولات آيديولوجية (معتقدات مذهبية)، والتي ترمي في النهاية الى فرض نوع من الهيمنة السياسية وكسب مناطق نفوذ مضمونة ومن دون القيام بتحريك الجيوش وما يثيرها من لغط وادانات دولية.

([٢٣]) ستيفن هيمسلي لونگريگ، المصدر السابق، ص٣٢.

([٢٤]) فيروز حسن عزيز، التحدي الكردي كنموذج لتحديات التنوع القومي والمذهبي لأمن ايران القومي، گۆڤارى زانكۆىسليٚمانى -B- ژماره -٢٦- سليٚمانى، ٢٠٠٩، ص١٣١. وللاطلاع على النص الفارسي لهذه البنود يمكن الرجوع الى:
http//www.ahl-ul-bayt.org/Final lib/other/Ghonone Assasi/index.

([٢٥]) قانون أساسي جمهوري اسلامي ايران، تهيئة وتنظيم: علي خاتمي، نوبت اول، انتشارات بلاغت، ليپوگرافى تعاوني قم، چاپخانه دانش، ١٣٧٦ (١٩٩٧).

([٢٦]) المادة ٢ البند٤ من الفصل الاول من مقاصد هيئة الامم المتحدة و مبادئها- ديباجة ميثاق الامم المتحدة لعام ١٩٤٥.

والتحليل الموضوعي لمثل هذه البنود يتطلب منا العودة الى المبادىء السياسية الجديدة التي جاء بها آية الله الخميني الذي قاد الثورة ضد النظام الملكي في ايران عام ١٩٧٩. وقد كان الخميني يؤمن بأن الاسلام ظاهرة دينية عالمية وكان يرى بأن تصدير الثورة الى بقية دول العالم امر ضروري.[٢٧]

طريقة تصدير الثورة كما يراها قادة الثورة الاسلامية في ايران:

فقد اكد الخميني في كتابه ((صحيفة نور)): ((لم يأتي الاسلام لمملكة واحدة او لمجموعة من الممالك او لطائفة من الطوائف، بل انه لم يأت حتى للمسلمين فقط، بل جاء الاسلام لكل الناس على وجه الأرض، والناس في العالم اجمع. يريد الاسلامان ينشر عدله عليهم، ونحن نحاول تحقيق ذلك على مراحل)).[٢٨]

غير ان السبيل للوصول الى هذا الهدف في نظر الخميني لاينطوي على اشهار السيف، لأن تصدير الفكر باستخدام القوة لايمثل تصديراً في نظره.[٢٩] وفي مناسبة اخرى يوضح الخميني مايقصدونه به من تصدير الثورة، فيؤكد على ان ((مانشير اليه باسم تصدير الثورة، لايجب ان يفهم منه على اننا نهدف الى غزو البلدان الأخرى، لأننا ننظر الى جميع الأقطار الاسلامية على انها جزء منا، ونحن نعمل على ان تقتفي هذه الأقطار اثر ايران الاسلامية فتنجز ما انجزناه نحن في ايران)).[٣٠]

ان مثل هذه الرؤية المبنية على المنطلقات الدينية (المذهبية) في السياسة الخارجية والتي روج لها الخميني مع عدد من الشخصيات الدينية الملتفة حوله في العقد الأول من الثورة، قد اثارت ردود فعل متباينة، ساخطة في معظمها لدى دول المنطقة، ولاسيما الخليجية منها. كما ان مثل هذه التطلعات التي تنطوي على طموحات سياسية وتترتب عليها تداعيات جيوبوليتيكية غير معروفة العواقب، قد اثارت حفيظة الاتحاد السوفيتي الجار الشمالية لايران، لأنه كان قلقاً من ان تنتقل مثل هذه الأفكار الثورية والممارسات المتطرفة والشعارات المذهبية الى جمهوريات آسيا الوسطى الاسلامية، والتي تشكل الحدود الجنوبية للاتحاد السوفيتي، كما انها تشكل خطراً على تواجد السوفيت في افغانستان. اما الولايات المتحدة وكذلك (دول اوربا الغربية) فكانت ترى في مثل هذه التوجهات غير المتعارف عليها على انها تشكل عامل عدم استقرار، وباعثاً للفوضى وفقدان الثبات.[٣١]

فكرد فعل مناسب لهذه التوجهات بادرت دول الخليج الست عام ١٩٨١ الى تشكيل ((مجلس التعاون الخليجي)) عام ١٩٨١ وذلك درءاً للأخطار التيقد تصيب بها جراء هذا النمط من التطلعات السياسية الخارجية والمبنية على منطلقات دينية ومعتقدات مذهبية، والتي بدأت ايران مابعد الثورة تمارسها بحماس في علاقاتها مع مختلف دول المنطقة والقوى العالمية الكبرى.

---

(٢٧) نعمت الله مظفر پور، رويارويى آرمان شهر گرايان، شركت انتشارات علمي و فرهنگى، چاپ اول تابستان ١٣٨٦ (٢٠٠٧ تهران، ص١٣٨.

(٢٨) روح الله خميني، صحيفة نور، جلد ١١، چاپ سروش، تهران، ١٣٦٩، ص٢٨.

(٢٩) روح الله رمضاني، چار چوبى تحليلي براى بدرسي سياست خارجى جمهورى اسلامي ايران، ترجمة: كلير چاگيب، چاپ پنجم، چاپ غزال، تهران، ١٣٨٦ (٢٠٠٧)، ص٦٥.

(٣٠) نعمت الله مظفر پور، همان منبع پيشين، ص١٤٦.

(٣١) روح الله رمضاني،همان منبع پيشين، ص٦٧.

والواقع ان ماشار اليه الخميني من ان تصدير الثورة لايعني اشهار السيف في وجه الآخرين او غزو اللبلدان الأخرى، كان يقصد به تهدئة روع الدول المجاورة ولاسيما الخليجية منها ذات البنية السكانية الهشة، ذلك لأن واقع الأحداث في الشرق الأوسط وفي الثمانينيات من القرن الماضي، اي على الأقل حتى وفاة الخميني في حزيران ١٩٨٩، يشير الى وجود نمط سافر من تصدير الثورة وذلك على شكل التدخل المباشر في احداث لبنان عام ١٩٨٢ وقبلها في البحرين وفي مناسك الحج في مكة عام ١٩٨٧.

فقد استغلت ايران غزو اسرائيل لدولة لبنان عام ١٩٨٢، فسارعت الى ارسال وحدات من الحرس الثوري الايراني الى لبنان، وذلك لتقديم كافة اشكال الدعم اللوجستي logistic support الى حركة حزب الله الشيعي (الذي يوصف عادة بالتطرف ويتهم بالارهاب في الاعلام الغربي والأمريكي). ومما له مغزاه ان هذا الدعم قد تم برمجته بالشكل الذي يخدم المصالح الجيوبوليتيكية والآيديولوجية لايران كدولة، ولم يكن الدعم يقصد من وراءه خدمة الأهداف الداخلية للطائفة الشيعية في لبنان.[٣٢] وهناك المزيد من الأمثلة على ممارسات عملية لايمكن تصنيفها الا ضمن جهود تصب في خانة التصدير السافر للثورة. ومن هذه الممارسات قيام الحجاج الايرانيين بترديد شعار ((البراءة عن المشركين)) اثناء مناسك الحج السنوية لعام ١٩٨٧. والايعاز الى عناصر من حزب الله وغيرهم من المجموعات الشيعية في لبنان بالاحتفاظ ببعض الرهائن من الامريكيين والالمان والفرنسيين والذين اختطفوا داخل بيروت، وتفجير مقرات قوات البحرية الامريكية والفرنسية في عمليات انتحارية نفذها عناصر من حزب الله عام ١٩٨٢. كما ان المحاولة الانقلابية التي كانت تستهدف نظام الحكم في البحرين عام ١٩٨١، قد نسبت الى ايران، واعتبرت تدخلاً سافراً في شؤون الغير من قبل ايران.[٣٣]

ومثل هذا النوع من الممارسات قد ساهم في تغيير الكثير من موازين القوى الاقليمية بل وحتى العالمية. فالى ماقبل سقوط الشاه، كان شيعة لبنان وغيرها من الأقطار العربية، ينظرون الى اية صلة تربطهم بايران على انها عبء ثقيل وامر يبعث على الخزي والعار، غير ان الثورة الايرانية - وكما يشير الباحث فؤاد العجمي-قد قلبت التأريخ رأساً على عقب، ومهدت السبيل الى ظهور حركات اسلامية تتبنى سياسات قائمة على معتقدات ترتبط بوعود مذهبية حول حتمية انتصار المسلمين، وتتخذ من التطرف نهجاً لها.[٣٤]

ان ظهور مثل هذا النوع من الحركات السياسية لايجب ان يفهم منه على ان المجموعة الشيعية في بعض بلدان الشرق الأوسط، انما يرجحون انتماءهم المذهبي على انتمائهم القومي، بل ان البعض من الباحثين يرون بأن غالبية الشيعة في بعض دول المنطقة، كما في لبنان وسوريا والعراق على سبيل المثال، كانوا الى ماقبل ٢٠١٠، يعطون الأولوية الى انتمائهم القومي والتأريخي والثقافي، فلا تحتل الاعتبارات المذهبية عندهم الا مكانةً ثانوية.[٣٥]

فقد اشار الباحث الشيعي اللبناني الدكتور حارث سليمان الى هذه الحقيقة عندما اكد على وجود قيادات شيعية غير راضية عن سياسات حزب الله اللبناني القائمة على مماشاة ايران في توجهاتها الاستراتيجية، واوضح بأنه على

(٣٢) گراهام فولير،منبع پيشين، ص١٤٥.

(٣٣) روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص٦٧.

(34) Foad Ajami, Lebanon and its inheritors, Foreign Affairs Magzine, Spring 1985, p.786.

(35) Kayhan Barzegar, Iran and the Shiite Cresent, Myths and Realities, Brown Journal of world affairs, Volume XV, 2008, p.91.

الرغم من معاداة النخبة التقدمية الشيعية لاسرائيل وسياساتها العدوانية، ولكنهم لايتفقون مع حزب الله في اقحام الحزب في الشؤون الداخلية للدول الأخرى خدمة لمصالح ايران السياسية واستراتيجيتها.[٣٦]

ان كون المواطن العربي شيعياً لايعني بالضرورة انه يجاري ايران في اجندتها السياسية وتوجهاتها الاستراتيجية، وما اشير اليه بصدد احجام فئة من مثقفي لبنان عن الانجرار وراء سياسات حزب الله التي هي في النهاية رجع لصدى تطلعات ايران الجيوبوليتيكية الاقليمية، يصح ايضاً بالنسبة للمجموعة الشيعية في العراق وسوريا وغيرها من الدول التي تشكل فيها الشيعة جزءاً من نسيجها القومي والاجتماعي.

ويترتب على هذه الحقيقة نتائج واضحة تتمثل في ان المنطلقات الآيديولوجية والمذهبية التي تتخذ منها ايران وسيلة لبسط هيمنتها السياسية على دول المنطقة ليست وسيلة هينة ومضمونة النتائج.

بدايات التحول الى تبني سياسة خارجية اكثر واقعية مع العالم الخارجي:

كثيراً ما تتحطم المبادىء والمقولات السياسية وغيرها والتي ينادي بها قادة الحركات السياسية او الدينية عندما يكونون خارج السلطة، على صخرة الواقع عندما يستلمون السلطة. فمن بين المقولات التي نادى بها الخميني المقولة التي تقول: ((لنبقى منزوين عن العالم حتى نعزز استقلالنا))[٣٧]واكد عليها في السنوات الأولى من الثورة. غير ان تطور الأحداث السياسية سرعان ما اثبت بطلان هذه المقولة. فبدأ جناح من القيادة الايرانية تميل الى انتهاج سياسة اكثر واقعية في علاقات ايران مع العالم الخارجي.[٣٨]فقد كان البعض من متنفذي هذا التيار من امثال هاشمي رفسنجاني يرون بأن تصدير الثورة عن طريق استعمال وسائل العنف اصبح امراً غير مجد، وانه بدلا من محاولة تصدير الثورة ودعم الحركات الثورية في الدول الأخرى، بادروا الى تطوير العلاقات مع الكثير من دول العالم ولاسيما المجاورة لايران. فهذا التيار ذو الاتجاهات البراكماتية، كان يرى بأن من الأفضل لايران ان تقدم النموذج الأمثل لدولة اسلامية تسودها العدالة الاجتماعية والقيم الأخلاقية الاسلامية، لتكون ايران نموذجاً يحتذى به، عليه فانه لايتأتى لايران خلق هكذا نموذج الا اذا كانت ايران متمتعة باقتصاد مزدهر ومنفتحة على الدول الاسلامية المجاورة.[٣٩]كما ان آية الله (منتظري) الذي كان الرجل الثاني بعد الخميني في السنوات الأولى من الثورة كان من دعاة تصدير الثورة لعدة سنوات، لكنه غير رأيه واصبح من دعاة خلق النموذج الأمثل في الحكم داخل ايران لكي يحتذى.[٤٠]

خلال سنوات الحرب العراقية - الايرانية التي استمرت لثماني سنوات (١٩٨٠ - ١٩٨٨) بقيت ايران في عزلة سياسية واضحة، سواءاً على المستوى الاقليمي او على المستوى العالمي. فباستثناء سوريا التي ابقت على علاقات ودية مع ايران في جميع المستويات، وذلك نكايةً بالقيادة العراقية، ولأسباب اخرى لامجال لذكرها، وباستثناء مستوى معين من العلاقات بين ايران وكل من سلطنة عمان والامارات العربية، فان علاقات ايران السياسية مع بقية دول

---

(٣٦) برنامج ((ثانوراما)) الذي قدمته فضائية ((العربية)) الاماراتية في مساء ٤/نوفمبر/٢٠١٢ والذي شارك فيها ايضاً كل من محمد حمزة مدير منتدى الشرق الأوسط في القاهرة، والناشط السياسي اللبناني على امين اضافة الى الدكتور حارث سليمان.

(٣٧) روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص١١١.

(٣٨) بيژن ايزدي، سياست خارجي جمهوري اسلامي ايران، تهران، دفتر تبليغات اسلامي، قم، ص٧٤.

(٣٩) نعمت الله مظفر پور، منبع پيشين، ص١٥٧.

(٤٠) روح الله رمضاني، همان منبع پيشين، ص٧١.

المنطقة قد وصلت الى ادنى مستوى لها، بل وتدنت الى حد القطيعة عملياً مع الكثير من هذه الدول. غير ان انتهاء الحرب العراقية - الايرانية في تموز ١٩٨٨ ومن ثم احتلال العراق لدولة الكويت في سبتمبر ١٩٩٠، قد ساعد على فتح صفحة جديدة من العلاقات بين ايران وبقية دول المنطقة، ولاسيما الخليجية منها، ونجم عن ذلك انتهاج سياسة جديدة لاترمي الى تحقيق اهداف آيديولوجية ولاتتخذ من مبدأ تصدير الثورة في صدر اهم اولوياتها. لذلك امتنع رفسنجاني الذي كان رئيساً للجمهورية عن تقديم اي شكل من اشكال الدعم المادي لثوار الشيعة في وسط وجنوب العراق والذين ثاروا على نظام صدام في اعقاب الحاق الهزيمة به وطرده من الكويت عام ١٩٩١، وذلك على الرغم من طلبات المجلس الأعلى للثورة الاسلامية، والذي كان يتخذ من طهران مركزاً لنشاطه.[٤١]

وكان هذا النهج شكلاً من اشكال السياسة البراكماتية[*] والتي بدأت القيادة الايرانية الجديدة بممارستها منذ التسعينيات من القرن الماضي. فقد سيطر هذا الجناح على رئاسة الجمهورية وعلى مجلس الشورى (البرلمان الايراني) واصبح يعرف في الاعلام الغربي والامريكي بالمحافظين البراكماتيين.

ان تحفظات الجناح البراكماتي المعروف بالتيار الواقعي، على محاولات تصدير الثورة، وترددهم واحجامهم عن اللجوء الى استخدام وسائل الدعم السافر للحركات الاسلامية في بقية الدول الاسلامية ولاسيما تلك التي تجاور ايران، لايعني ان هذا الجناح لايهمه كثيراً التفوق الاقليمي لايران، مثلما يوليه الجناح المتشدد المعروف بالاصوليين، بل ان الفرق بين الجناحين من الأجنحة الحاكمة هو في تباين الطرق والوسائل. اي ان الاختلاف بينهما يكمن في الشكل وليس في المضمون.

يرى العديد من الباحثين بأن التيار الواقعي يشمل على اولئك القادة الذين يعملون على توظيف جميع الموارد والامكانيات القومية الكفيلة لتطوير وتنمية المجتمع الايراني. فهم يريدون ادخال كل شيء الى داخل الحدود الايرانية والى ساكني هذه البلاد. وان هدفهم النهائي من التمسك بالاسلام انما هو تعزيز قدرات ايران، وان هدف ايران من دعم الحركات والمجموعات الاسلامية في بقية الدول الاسلامية او غيرها، انما هو في النهاية تعزيز قدرات ايران. وان الهدف الاصلي والنهائي من سمعة ايران المعنوية هو تقوية ايران، وان نشر الاسلام وتوسيع حدوده انما يقصد منه تعزيز مكانة ايران وسكانه.[٤٢]

هكذا اذن تلتقي اهداف صانعي القرار في ايران الاسلامية من توظيف المنطلقات الآيديولوجية والمذهبية في السياسة، سواءاً كانوا محسوبين على الجناح البراكماتي (الواقعي) او من المحسوبين على الجناح المتشدد (الاصوليين)، تلتقي اهدافهم في شيء واحد الا وهو تعزيز مكانة ايران السياسية والجيوبوليتيكية وعلى المستويين العالمي والاقليمي.

---

(٤١) روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص٦٧.

(*) البراكماتية: Pragmatism كلمة لاتينية الجذور Pragmaticus وتعني خبير في الأعمال الاقتصادية او في القانون. اما في اليونانية Pragmatikos فتعني انجاز امرٍ ما. وتستعمل اليوم للدلالة على التعامل مع كل المسائل والشؤون اليومية بصورةٍ عملية وليس بصورة نظرية او وفقاً للشائعات. (راجع هذه الكلمة في: Simon and Schuster, Websters New World Dictionary اما في المعاجم والقواميس العربية فانها تترجم الى الكلمة الذرائعية وكذلك تترجم الى الواقعي او العملي.

(٤٢) محمود سريع القلم، سياست خارجى جمهورى اسلامى ايران، چاپ اول، تهران، مركز تحقيقات استراتژيك، ١٣٧٩ (٢٠٠٠)،ص٦١-٦٢.

تأسيساً على ماسبق من سطور يمكننا الخروج بنتيجة مؤداها ان المعتقدات المذهبية والمنطلقات الآيديولوجية التي تطرح كشعارات تلزم ايران نفسها بها لكونها جزءاً من الواجبات والتكاليف الدينية[٤٣]، انما هي في الواقع مبررات يراد بها تغطية الاجراءات والمواقف والاعمال التي تلجأ اليها ايران في علاقاتها مع دول المنطقة وغيرها من مختلف دول العالم.

ثانياً- المبررات التأريخية والجيوبوليتيكية:

لاشك ان التأريخ السياسي لأية دولة يلقي بظلاله على الواقع السياسي والثقافي الاجتماعي لهذه الدولة وسكانها. ولاتخرج ايران عن هذه القاعدة. سبق وان اشار البحث الى ان ايران كانت لها قصب السبق في بناء اول امبراطورية واسعة ضمت اراضي شاسعة في قارات العالم القديم الثلاث، وذلك خلال الفترة الممتدة من عهد كورش الكبير عام ٥٥٥ ق.م الى نهاية حكم اردشير الأول الأخميني عام ٤٢٤ ق.م.[٤٤](راجع الخارطة ٢).

وخلال العصور الوسطى وبعد الفتوحات الاسلامية وعلى الرغم من وقوع ايران تحت سلطة الأمويين والعباسيين، ومن ثم خضوع ايران لحكم عدد من السلالات التركية الحاكمة، فانها بقيت ردحا من الزمن مركزاً لامبراطورية واسعة تمتد من نهر السند الى بلاد ماوراء نهري سيحون وجيحون في اواسط آسيا، والى بلاد القفقاس بين بحري قزوين والأسود، وعلى اجزاء من اناضول وبلاد الشام والعراق وشبه جزيرة العرب ومصر بأفريقيا.[٤٥] كما ان ايران و لبعض الفترات التاريخية قد بقيت ايضاً مركزاً لدولة مترامية الأطراف تضم مناطق واسعة مما يعرف اليوم باسم افغانستان وباكستان واوزباكستان وتركمانستان وطاجيكستان الى جانب مناطق واسعة من ارمينيا وجورجيا وآذربيجان الروسية.[٤٦]

ان تأريخاً من هذا النوع وعلى هذا المستوى من الهيمنة السياسية على المسرح السياسي لاواسط آسيا وجنوبها الغربي، وعبر قرون مديدة، لابد وان يثير نوعاً من الغرور والشعور بالعظمة او بنوع من التفوق في اذهان الساسة والقيادات الحاكمة في ايران وعلى مر العصور. فلا غرو ان يندفع قادة ايران الاسلامية نحو فرض نوع من الهيمنة على دول المنطقة، وذلك عن طريق اقامة علاقات متميزة مع بعض الحركات السياسية او مع عدد من دول المنطقة والتي سيسلط عليها البحث المزيد من الضوء في الفقرات التي تلي.

ويرى طراهام فولير Graham Fuller ان الأمجاد التأريخية لماضي ايران قد تركت بصماتها على نفسية الفرد الايراني. فالفرد الايراني في نظره واثق من ان لايران ثقافة تفوق ثقافة العرب، ويرى فولير بأن الفرد الايراني يؤمن في قرارة نفسه بأن العرب تأريخياً انما هم من بدو الصحراء ومن آكلي السحالي، وانهم لايجيدون طرق واساليب الحضارة. اما الأتراك ففي نظر الايرانيين وعلى الرغم من قدراتهم العسكرية، هم ذو قدرات عقلية

([٤٣]) نعمت الله مظفر پور، منبع پيشين، ص١٦٦.

([٤٤]) طه باقر، المصدر السابق، ص٤٠٨ - ٤١٦.

([٤٥]) كارل بروكلمان، تأريخ الشعوب الاسلامية، ترجمة: نبيه فارس ومنير بعلبكي، دار العلم للملايين بيروت، الطبعة الخامسة، تموز ١٩٦٨، ص٣٦٠ – ٢٨٠.

([٤٦]) كلير شجاعي فرد، سلسلةها اسلامي در ايران ومسئله مشروعيت، مجلة اطلاعات سياسي اقتصادي، شماره‌ء: ١٥٣ – ١٥٤، فرداد ١٣٧٩ (٢٠٠٠) سال چهاردهم، ص٤٠ – ٤٢.

هزيلة وقساة القلوب، وفاقدون للأريحية، وهم مؤمنون بأنهم يبزون اقرانهم من شعوب المنطقة في قدراتهم العقلية. والايرانيون باختصار يشعرون بنوع من النخوة ومطمأنون عن تفوقهم الثقافي.[٤٧]

قد تتضمن وجهة نظر فولير هذه الكثير من المبالغة، اذ من الصعب التحقق من مثل هذه الاتجاهات والقناعات الثقافية التي تسود في مجتمع ما من دون اللجوء الى الطرق العلمية الموضوعية المستخدمة في مسح الاتجاهات والميول والرغبات في المجتمع والتي يتبناها الباحثون في علم الاجتماع وغيره من العلوم الانسانية، وهذا ما لم ينجز في المجتمع الايراني المعاصر.

غير ان وجهات نظر مشابهة يجدها الباحثون في مختلف المصادر التأريخية التي تعود الى القرون الهجرية الأربعة الأولى. حيث نلاحظ نوعاً من النظرة الاستعلائية لدى النخبة الفارسية المثقفة، والتي اصبحت تعرف باسم ((الشعوبية)) والتي جاءت في الواقع كرد فعل للمارسات الاستعلائية التي اتسم بها الحكام العرب الذين غزوا ايران وفرضوا سلطتهم على الشعوب الايرانية[٤٨]، منذ ايام الخليفة الثاني وحتى العصر العباسي الثاني، فاستخفوا بلغات تلك الشعوب وبثقافاتها، وغيروا الكثير من مظاهر حياتهم الاجتماعية والاقتصادية والسياسية عنوةً وباستعمال مختلف وسائل القمع والاكراه.[٤٩]

وفي كل الأحوال، فان مما لاشك فيه ان تأريخ ايران السياسي قد القى بثقله بشكل او آخر ولازال على ذهن صانعي القرار في ايران الاسلامية، فجعلهم يشعرون بالزهو والافتخار بماضيهم.[*]

ان الأثر الذي يمارسه الأمجاد التأريخية على ممارسات القادة السياسيين وعلى طريقة رسمهم للسياسة الخارجية، لاينحصر فقط في صنع نموذج لدولة ذات هيمنة اقليمية تسعى القيادة الايرانية الاحتذاء بهذا النموذج، بل ومن جهة اخرى فان هناك حقائق في الجغرافية السياسية تفرض نفسها على ايران كدولة، وذلك بصرف النظر عن تغيير الأنظمة السياسية والاجتماعية التي تتولى الحكم. فكما ان حقائق الجغرافية السياسية كانت تتطلب من ايران خلال القرون الوسطى مثلاً ان تضمن لنفسها التحكم في طرق تجارة الحرير الذاهبة الى اوربا، فان ايران المعاصرة تهمها ايضاً منابعها النفطية وطرق مواصلاتها واسواقها.[٥٠] ولعل تهديدات ايران الحالية التي نلاحظها اليوم بين فينة واخرى، ومن خلال مختلف وسائل الاعلام المسموعة والمقروءة والمرئية، والتي تؤكد فيها ايران بأنها سوف تغلق مضيق هرمز اذا تعذر عليها تصدير نفطها من خلال هذا المضيق، هي خير مثالعلى انه مع مرور مئات

---

(٤٧) گراهام فولير، منبع پيشين، ص٢١.

(٤٨) رياض قاسم، بيان الارث المشترك بين العرب والايرانيين في ظل الدولة الاسلامية، العلاقات العربية الايرانية، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، يوليو ١٩٩٦، ص١٠١.

(٤٩) طه حسين، في الادب الجاهلي، الطبعة الثالثة، مطبعة فاروق، القاهرة، ١٩٣٣، ص ١٦٦-١٦٨.

(*) يروى ((ايريك رولو)) الصحفي والمثقف الفرنسي حادثة جرت معه واستخلص منها نتيجةً تشير الى ان الخميني كان قومياً ولم يكن زعيماً دينياً. فقد ذكر ((ايريك رولو)) بأنه في مقابلة صحفية مع الخميني في اوائل الثورة، طرح على الخميني اسئلة بالعربية، لأنه كان يظن بأن الخميني يجيد العربية، ولكن الخميني طلب من ((قطب زاده)) ان يترجم اسئلته الى الفارسية فيجيب عليها بالفارسية. ويضيف رولو بأن الخميني لم يجب على اي من اسئلتي العشرة. ويذكر ان ((ايريك رولو)) يجيد العربية ويتحدث بها بطلاقة.

للمزيد من المعلومات بشأن هذا اللقاء يمكن الرجوع الى نص مقابلة خالد الرشيد من قناة روسيا الفضائية المعروفة بروسيا اليوم RTV مساء ٢٠١٢/٩/١٨.

(٥٠) وجيه كوثراني، بيان الارث المشترك بين العرب والايرانيين، المصدر السابق، ص٩٦.

من السنين فان عوامل الجغرافية السياسية المتمثلة في اهمية الموقع الجغرافي وما يتصل به من طرق المواصلات البحرية منها والبرية، لنقل السلعة الرئيسية التي تنتج في ايران الى اسواقها، في الشرق كانت تلك الاسواق ام في الغرب.

فان تضمين سلامة طرق المواصلات التجارية وتضمين الاسواق للسلعة الرئيسية التي يعتمد عليها الاقتصاد الايراني كان ولازال يتطلب نوعاً من الهيمنة، ونوعاً من مناطق النفوذ في هذه المنطقة الجغرافية، المترامية الأطراف، والمعروفة بالشرق الأوسط وامتداداتها حتى تخوم الهند.

والخلاصة ان التأريخ السياسي المتمثل في ان هضبة ايران كانت طوال مايقارب ثلاثة آلاف سنة مركزاً لامبراطورية مترامية الأطراف -وان كان ذلك في فترات متقطعة- ولابد لهذه الحقيقة التأريخية ان تشكل نوعاً من الخلفية الفكرية لكل من يقبض على زمام الحكم في هذه البلاد، فيسعى جاهداً لأن يتمتع بنوع من الهيمنة السياسية في منطقة واسعة من شرقي البحر المتوسط، سواءاً تم ذلك عن طريق مايعرف بتصدير الثورة، او من خلال خلق النموذج الأمثل لدولة اسلامية ناجحة والى جانب الأثر الذي يمارسه امجاد التأريخ الامبراطوري في خلق ارضية مناسبة لدى القيادة الايرانية لكسب نوع من الهيمنة الاقليمية.

ثالثاً: الحساسية تجاه عدد من القوى العالمية الكبرى:

ليس هناك في تأريخ علاقات ايران مع الدول الكبرى خلال القرنين الأخيرين مايبعث على الاطمئنان، بل وتكمن في ثنايا هذه العلاقات الكثير مما يثير المخاوف والشك والريبة، والكثير مما يدعو الى الحذر وعدم الاطمئنان من كل الخطط والمواقف التي تظهرها هذه الدول تجاه ايران. ومن هذه الدول بريطانيا العظمى وروسيا القيصرية وذلك حتى الحرب العالمية، وبعدها الاتحاد السوفيتي والولايات المتحدة بدرجات متفاوتة ولاسيما بعد الحرب العالمية الثانية. اما بالنسبة لايران الاسلامية التي ظهرت الى الوجود في شباط ١٩٧٩ فان كل هذه الحساسيات اصبحت تتمركز حول الولايات المتحدة الأمريكية بالدرجة الأولى، ثم حول حلفائها الاوربيين بالدرجة الثانية.

لذلك اصبح البحث عن حلفاء سياسيين على المستوى الاقليمي والدولي وكسب ودهم، وسواء اكان الحلفاء على شكل دول مستقلة او على شكل حركات او احزاب او منظمات سياسية، احدى الوسائل الرادعة التي من الممكن لايران الاسلامية ان يتسلح بها في صراعها المستديم مع الولايات المتحدة وحلفائها الاوربيين. وقد ركزت القيادة الايرانية في بحثها عن توسيع نفوذها السياسي على العامل المذهبي اكثر من اي عامل آخر، وهذا ما سيتضح لاحقاً.

والواقع ان الحساسية المفرطة تجاه القوى العالمية الكبرى وعلى رأسها الولايات المتحدة وحلفائها لاسيما دول اوربا الغربية، قد تجاوزت جميع الحدود المتعارف عليها في العرف الدولي، والتي كانت احتلال السفارة الأمريكية في طهران واخذ منتسبيها كرهائن لمدة ٤٤٤ يوماً ابرز مثال على ذلك[٥١].

ولعلنا لانجانب الصواب اذا قلنا بأن مظاهر الخصومة مع القوى الكبرى والوقوف في وجه سياستها الخارجية ولاسيما تلك المتعلقة بالشرق الأوسط قد تحولت فعلاً الى نوع من الرهاب phobia. ويتخذ صانعوالقرار السياسي في القيادة الايرانية من هذه الخصومة كاحدى الذرائع التي تدفع بايران الى ان تبذل قصارى جهدها في السياسة الخارجية لاقامة تحالف راسخ مع عدد من دول المنطقة الى جانب البعض من الحركات والأحزاب السياسية الفاعلة، والتي

[٥١] روح الله رمضاني، همان منبع پيشين، ص٦٢.

تتسم بطابع مذهبي متميز. وهي جهود ترمي الى خلق شيء من الهيمنة الاقليمية في المنطقة. والسؤال الذي يطرح نفسه بهذا الصدد هو:

اين تكمن جذور كل هذه المواقف العدائية التي تتخذها ايران لاكثر من ثلاثة عقود نحو القوى الكبرى. ولايتسنى لنا الاجابة على هذا السؤال الا من خلال قراءة متأنية لتأريخ ايران السياسي طوال هذه الحقبة التأريخية، حيث تحولت ايران فعلاً الى ميدان للتصارع بين بريطانيا العظمى التي كانت تجاور ايران خلال تواجدها في الهند، وبين روسيا القيصرية. لذلك يحاول البحث تحليل العوامل التأريخية والجيوستراتيجية التي خلقت لدى هاتين القوتين شراهة مفرطة لايجاد مناطق نفوذ لها داخل ايران، مما خلق لدى حكام ايران هذه الشكوك والمخاوف من القوى الكبرى وعلى النحو التالي:

اولاً: أطماع الجارة الشمالية في ايران:

هناك اجماع بين المؤرخين وغيرهم من باحثي العلوم السياسية على ان روسيا وطوال القرون الثلاثة الأخيرة، كانت تحمل سياسة تهاجمية تجاه ايران، فقد كانت لروسيا طموحات اقليمية واقتصادية واسعة وغير قابلة للاشباع، وذلك كجزء من استراتجيتها القائمة على الوصول الى الموانيء الدافئة في المياه الدافئة Warm Water.[52] وكانت سياسة روسيا طوال هذه الفترة تتمثل في ممارسة المزيد من الضغط والزحف جنوباً على حساب جارتها الجنوبية، وقد نجحت روسيا في تحقيق مكاسب اقليمية واسعة داخل اراضي ايران، بل وقد وصلت اجتياحات روسيا لاراضي ايران الى مقاطعة طةيلان جنوبي بحر قزوين، والتي احتلتها روسيا ايام بطرس الكبير عام ١٧٢٧.(٥٣)

وللتعرف على حقيقة اهداف روسيا الاستراتيجية في ايران، ومن دون الدخول في تفاصيل الاوضاع التأريخية، تكفي الاشارة الى البنود الرئيسة لما يعرف بوصية بطرس الكبير، والتي جاء فيها: ((على روسيا ان تبذل قصارى جهدها للاقتراب من القسطنطينية (استانبول الحالية) والهند ومن يتحكم في هذه المنطقة فانه يملك العالم باسره. عليه فمن اجل تحقيق هذا الهدف فان على روسيا ان تشن حروباً مستديمة ليست على تركيا فقط، بل وعلى ايران ايضاً، ولكي نمدد من نفوذنا الى الخليج الفارسي فلابد لنا من التغلب على ايران)).(٥٤) ولان التحكم في الخليج الفارسي اسهل واضمن من التحكم على البحر المتوسط والوصول الى الهند.(٥٥)

لذلك يمكننا القول بأن قياصرة روسيا، ومنذ ايام بطرس الكبير فصاعداً وحتى سقوط هذا النظام، وقيام الاتحاد السوفيتي بعد اكتوبر ١٩١٧، ظلوا يخططون لاقتطاع اقسام من ايران باستمرار، مدفوعين بدوافع جيوبوليتيكية، فاثاروا بذلك حفيظة كل من بريطانيا العظمى وفرنسا والمانيا، والتي حاولت بشتى الوسائل ايجاد

---

[52]George Lenczowski, Russia and the West in Iran, 1918 – 1948, Astudy in Big Power Rivalry, Ithaca, New York, 1949, p.2.

([53]) George Lenczowski, Ibid, p3.

([54]) پيو كارلو تيرنزيو، رقابتها روس وانگليس در ايران وافغانستان، شركت انتشارات علمى وفرهنگى، وزارت فرهنگ و ئاموزش عالى، چاپ دوم، تهران، ١٣٦٣، ص٣١ – ٣٢.

([55]) احمد تاج بخش، سياستهاى استعمارى روسيه تزارى، انگلستان وفرنسه در ايران، چاپ اول، مؤسسه اقبال، تهران ١٣٦٢ (١٩٨٣)، ص١١.

موطأ قدم لها في هذه البلاد ذات المزايا الاستراتيجية والجيوستراتيجية والجيوبوليتيكية المتباينة، وبهدف خلق نوع من توازن القوى مع جارة ايران الشمالية.

وبحكم القرب الجغرافي فان روسيا كانت لها اليد الطولى في اكتساب المزيد من الأراضي التي كانت جزءاً من ايران. فبموجب اتفاقية طلستان عام ١٨١٣ تنازل شاه ايران عن كل من جورجيا واجزاء واسعة من آذربيجان، لصالح روسيا وتعهد بأن لايكون لبلاده اسطول في بحر قزوين، فاصبح البحر روسياًبالكامل. ثم هزم الشاه في حرب ثانية مع روسيا، وفرضت عليه اتفاقية ((تركمان چاى)) عام ١٨٢٧، فتنازلت ايران عن مقاطعة ارمينيا لروسيا.(٥٦)

غير ان اول موقف للاتحاد السوفيتي تجاه ايران فكان اعلان من السلطة السوفيتية الجديدة في عام ١٩١٨، بأن السوظيت يرفضون كل امتياز لهم في ايران يعود الى ايام روسيا القيصرية، كما الغوا اتفاقية عام ١٩٠٧ والتي كانت تمنح روسيا نفوذاً واسعاً داخل الجزء الأكبر من اراضي ايران الوسطى والشمالية.(ينظر الخارطة ٣).(٥٧)

ومع ذلك فان حقائق الجغرافية السياسية للجارة الشمالية والمتمثلة في كونها اكبر كتلة برية مساحةً، تحيط بها اما مياه متجمدة طوال العام كما في المحيط المنجمد الشمالي، او بحار تتجمد مياهها في اشهر من السنة كما في سواحلها الغربية على بحر البلطيق، او سواحلها الشرقية شمالي المحيط الهادي، فان هذه الحقائق املت حتى على القيادة السوفيتية، مواقف سياسية لاتختلف كثيراً عن اطماع اقليمية واسعة حلم بها بطرس الكبير ومن خلفه من القياصر الروس حتى سقوط نيقولاي الثاني في اكتوبر ١٩١٧.(٥٨)

فقد وصف احد الكتاب السوفيت ايران على انها شبيهة بقناة السويس للاتحاد السوفيتي لذلك على الجيش الأحمر ان يتولى فرض السيطرة عليها. وهناك مايشير الى ان معاهدة الصداقة وعدم الاعتداء الذي عقد بين هيتلر وستالين عام ١٩٣٩ كانت تتضمن بنداً يمنح للاتحاد السوفيتي الحق في بسط سيطرته على المناطق الممتدة من مدينة باكوعلى بحر قزوين الى المحيط الهندي واجزاء من ايران والعراق وشبه جزيرة العرب والخليج الفارسي.(٥٩)

ومهما كانت محاولات مختلف الدول لبسط نفوذها داخل ايران، فان روسيا تبقى الدولة ذات التغلغل الاوسع في داخل الاراضي التي كانت جزءاً من سيادة ايران، حيث نجحت روسيا طوال صراعها الطويل مع ايران من ان تستقطع جورجيا وارمينيا وآذربيجان وقفقاسيا الجنوبية من ايران. ومن جهة اخرى لم تجد امامها شيئاً تقف في وجهها وتمنعها من التدخل في شؤون ايران الداخلية، ولاتدانيها في ذلك غير بريطانيا العظمى وحتى الثمانينات من القرن الماضي حيث اطلق الخميني على الولايات المتحدة لقب ((الشيطان الأكبر)) وبعدها اصبحت ((كرملن)) بمثابة شيطان اصغر.(٦٠)

(٥٦) ابراهيم شريف، الشرق الأوسط، وزارة الثقافة والارشاد، بغداد، ١٩٦٥، ص٥٩.

(57) George Lenczowski, op.cit, p.48.

(58) N.Marbury Efeminco, World Political Geography, 2nd Edition, Thomas Y.Crowell co, New York, 1962, p.230.

(٥٩) گراهام فولير، قبله عالم – ژئوپوليتيك ايران، منبع پيشين، ص١٥٩ – ١٦٠.

(٦٠) آلا سداير در ايسدل وجيرالد بليك، جغرافياى سياسى خاورميانه وشمال افريقيا، ترجمه دره مير حيدرى، چاپ چهارم، دفتر مطالعات سياسي وبين المللي، تهران ١٣٧٤، ص٨١.

الخارطة رقم (٣)

تقسيم ايران الى المنطقتين للنفوذ السوفيتى الى الشمال والنفوذ البريطانى الى الجنوب (١٩٤١ — ١٩٤٥)

المصدر/ ألاسداير درايسديل، جيرالدبليك، ترجمة: درة مير حيدرى (مهاجرانى)، وزارت خارجه دفتر مطالعات سياسي و بين المللى، مركز مطالعات خليج فارسى، ١٣٧٤، ص٧٦.

واذا كانت سياسة الاتحاد السوفيتي تقوم -من حيث المبدأ- على عدم التدخل في شؤون ايران الداخلية، فان واقع تطور العلاقات بين الجارتين، وحتى عام ١٩٩٠ حيث انهار الاتحاد السوفيتي،لم يكن دائماً على مايرام.

ففي عام ١٩٤١ تم تقسيم ايران من جديد الى منطقتين للنفوذ، المنطقة الشمالية منها وهي منطقة النفوذ الروسي، والمنطقة الجنوبية وهي تشمل على ثلاثة ارباع مساحة ايران، فكانت تمثل منطقة النفوذ البريطاني فكانت مدينة طهران هي المنطقة الوحيدة التي بقيت خاضعة لشاه ايران. (ينظر الخارطة ٤).

وهكذا فقد بلغ تدخل الاتحاد السوفيتي في شؤون ايران الداخلية ذروته عند نهاية الحرب العالمية الثانية. حيث ساعدت القوات السوفيتية الكرد في مدينة مهاباد واطرافها، والآذريين في آذربيجان الشرقية، في اقامة جمهورية ذات الحكم الذاتي خاصة بالكرد وعاصمتها مدينة مهاباد، وجمهورية اخرى خاصة بالآذريين وعاصمتها مدينة تبريز

عام ١٩٤٦ وذلك في المناطق التي كانت خاضعة للنفوذ السوفيتي. (ينظر الخارطة ٣). وقد انهارت كلتاهما بعد انسحاب الجيش الأحمر من جميع الأراضي الايرانية التي كانت خاضعة للسوفيت.[٦١]

وكان السوفييت يهدفون من وراء دعمهم للكرد، كسب صداقة الكرد في كل من العراق وتركيا الخاضعتان للنفوذ الغربي، مما يضعف من معاداة هاتين الدولتين للاتحاد السوفيتي.[٦٢]

والى جانب هاتين المحاولتين البارزتين، لأكبر مجموعتين قوميتين بعد المجموعة الفارسية، وهما المجموعة الكردية والمجموعة الآذرية، لنيل نوع من الاستقلال عن المركز وتحت مظلة الجيش الأحمر السوظيتي.كانت هناك محاولات اخرى من جانب بعض الأقليات القومية الأخرى التي تتألف منها الفسيفساء القومي المعقد لايران، وذلك بهدف الانفلات من قبضة المركز السياسية الاقتصادية، وبدعم من الجيش الأحمر السوفيتي، ومنها محاولة اقامة جمهورية خوراسان وگرگان في شمال خوراسان عام ١٩٤١ ومحاولة اقامة جمهورية طبرستان في طيلان ومازندران وجمهورية خوزستان العربية في نفس العام وذلك بتشجيع وتحريض من الاتحاد السوفيتي خلال سنوات الحرب العالمية الثانية.[٦٣]

كل هذه المواقف لابد وانها قد تركت آثاراً سلبية عن الاتحاد السوظيتي (الجارة الشمالية) في اذهان القيادة الايرانية الجديدة. فالموقف المتشدد للخميني تجاه الانتفاضة الكردية في السنة الأولى من الثورة، ورفضه لكل المطالب القومية والثقافية للكرد، كان يعود بجذوره الى محاولة الكرد اقامة جمهورية كردستان ذات الحكم الذاتي عام ١٩٤٦ بدعم من السوظيت.[٦٤]

ان قمع حزب ((تودة))[*]الماركسي واعتقال قادته، واجبارهم عل الظهور على شاشات التلفزيون، والاقرار بأنهم جواسيس للاتحاد السوفيتي وانهم خانوا وطنهم وكان ذلك شكلاً من اشكال الوقوف ضد توسع النفوذ السوفيتي بكل اشكاله داخل ايران، ويعبر عن مخاوف قادة ايران من هيمنة الجارة الشمالية.[٦٥]

ان الجوار الجغرافي بين ايران بمزايا موقعها الجغرافي والجيوستراتيجي وامتلاكها لجبهة بحرية طويلة على الخليج الفارسي والمحيط الهندي، وماتعنيه هذه الجبهة البحرية للمياه الدافئة، لقوة تعد احدى اكبر القوى الدولية في العالم واكثرها اندفاعاً نحو هذا النوع من المياه لأسباب معروفة، كل ذلك جعلت من ايران هدفاً لاطماع الجارة الشمالية لاحدود لها، واصبح الخوف من هذه الأطماع هاجساً دائماً يهيمن على الفكر السياسي لحكام ايران بمن فيهم قادة ايران الاسلامية.

([61]) Mehrdad R.Izady, The Kurds-A concise Handbook, Taylor and Francis, London, 1992, p.65.

([62]) Hassan Arfa, The KURDS, An Historicak and Political Study, London, Oxford University press, 1966, p.71.

([٦٣]) سيد حسن امين، تأريخضة جمهورى خواهى در ايران، مجلة اطلاعات سياسى اقتصادى، العدد ١٧٢، شركت ايران چاپ، مؤسسة اطلاعات، سال شانزدهم، ١٣٨٠ (٢٠٠١)، ص٨٦ – ٨٧.

([٦٤]) ديليث هيرو، ايران در حكومت روحانيون، ترجمة: محمد جواد يعقوبي دارابى مركز باز شناشى اسلام در ايران، انتشارات باز، ١٣٨٦ (٢٠٠٧)، ص٢٢٠.

([*]) حزب توده هو الحزب الذي يتبنى الفلسفة الماركسية - اللينينية كنهج سياسي واجتماعي واقتصادز وهو يعد من اقدم الأحزاب الشيوعية في الاشرق الأوسط. حيث ظهر الحزب الى الوجود عام ١٩٢٠.

([٦٥]) ديليث هيرو، همان منبع ثيشين، ص٣٢٦.

الخارطة رقم 4

الهلال الشيعي في قلب الشرق الاوسط

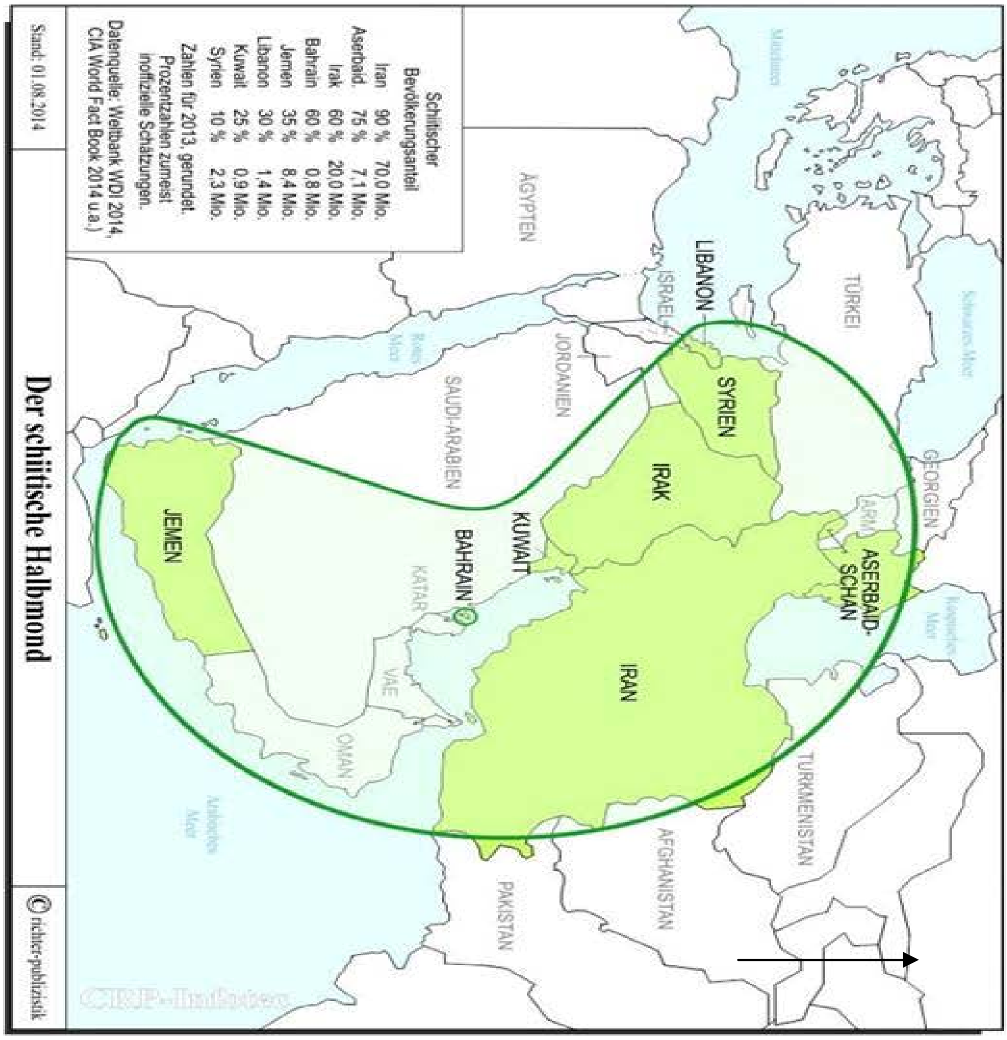

مصدر الخارطة:

من اعداد الباحثين بالاعتماد على موقع الالماني للسياسة و التاريخ على الاينترنت:

http://www.crp-infotec.de/03welt/nahost/basis_nahost.html

فاذا اضفنا الى هذه الهواجس التي يشعر بها صانع القرار السياسي في ايران، الارث التأريخي الثقيل من التدخل الروسي الطويل في شؤون ايران الداخلية، لأدركنا حجم المخاوف والشكوك التي تراوده تجاه الجارة الشمالية الأقوى. وكرد فعل طبيعي على هذه الأطماع، فان قادة ايران الاسلامية بدأوا يبحثون عن مواطيء قدم لهم بين دول المنطقة. وذهبوا منذ البداية الى ابعد من ذلك عندما حاولوا استعمال كل الوسائل المتاحة لاقامة تحالفات ستراتيجية مع بعض القوى والحركات الناشطة على المسرح السياسي في بعض دول المنطقة، والتي يقفون معها على ارضية مشتركة من المعتقدات المذهبية والدينية كما في حالتي حزب الله في لبنان وحركة حماس في غزة بفلسطين، وذلك بهدف تعزيز مكانة ايران الجيوبوليتيكية، وحتى لاتقف وحيدة ومعزولة تنفرد بها القوى الطامعة عالمية كانت ام اقليمية. وقد كانت سنوات الحرب العراقية - الايرانية (١٩٨٠ - ١٩٨٨) تجربة متميزة لايران حيث لم تجد

قوة تقف الى جانبها باستثناء الرئيس السوري حافظ الأسد ذو الاصول العلوية، والذي كان يجمعه مع حكام ايران الجدد، معاداتهم مع الرئيس العراقي ونظامه.

وعلى الرغم من ان القيادة الايرانية الجديدة تجد اليوم نفسها في جبهة واحدة مع روسيا الاتحادية، وهي مرغمة بسبب من الاستقطاب الجديد الذي برز على السطح اثر انهيار الاتحاد السوفيتي عام ١٩٩٠، الذي نجم عنه انتهاء الحرب الباردة،وتحول العالم الى عالم ذو قطب واحد، ولكن هذه القيادة لاتزال غير مطمئنة من صانعي القرار في الكرملن،وينظرون بعين الشك الى نواياهم.فلايزال شعارهم المركزي في السياسة الخارجية هو نفس الشعار الذي اطلقه الخميني في بداية الثورة وهو: ((نه شرقي نه غربي، جمهوري اسلامي))، وهو الشعار الذي لايزال يتصدر بوابة وزارة الخارجية الايرانية في طهران.

غير ان بعض الباحثين المتفائلين يرون بأن ايران في علاقاتها مع الجارة الشمالية، وبعد انتهاء الحرب الباردة، قد تخلصت وان بشكل ظاهري، من الخطر الداهم والقادم من الجارة الشمالية، وللمرة الاولى منذ عدة قرون لم تعد ايران دولة حائلة A Buffer State بين القوى البحر القادمة مما وراء البحار، وبين قوى البر، اي روسيا القابعة في الشمال.(٦٦)

والخلاصة ان روسيا ومنذ ايام بطرس الكبير (١٦٧٢ - ١٧٢٥) على اقل تقدير كانت تشكل خطراً مسلطاً على ايران، وظلت كذلك حتى الخمسينات من القرن الماضي. وهذا ماخلق هاجساً لكل السلالات التي تولت الحكم في ايران حتى سقوط الشاه. كما ان رجال الدين الذين تبنوا نظرية ولاية الفقيه كنهج لحكم ايران بعد سقوط الشاه، لم يجدوا امامهم من المعطيات الجيوبوليتيكية مايقنعهم بأن ذلك الخطر الداهم الذي ظل يخيم على ايران طوال القرون الثلاثة الأخيرة،لم يتبدد، فظل خطر الجارة الشمالية يشكل هاجساً لديهم، وكان ذلك دافعاً قوياً الى جانب دوافع اخرى، لكي يبذلوا ما في وسعهم من جهود، لكسب حلفاء لهم، سواءأعلى شكل دول حليفة او حركات او احزاب صديقة، لكي تكون عوناً لها في مواجهتها للقوى العالمية الكبرى. وقد تيقنت هذه القيادة الجديدة من ان العامل المذهبي سيبقى العامل الأكثر فعالية في خلق هكذا جبهة. تستطيع الوقوف في وجه الاطماع الاقليمية للقوى العالمية الكبرى، ومنها روسيا السوفيتية او الاتحادية، وان كانت خطورة الجارة الشمالية في العقود الثلاثة الأخيرة على ايران لايمكن مقارنتها بخطورة قوى (المعسكر الغربي الذي يتألف من الولايات المتحدة الأمريكية ((الشيطان الأكبر))(*) وبريطانيا)، في نظر قادة ايران.

ثانياً- جذور الكراهية نحو كل من بريطانيا وامريكا:

ان محاولات بريطانيا العظمى للتغلغل داخل ايران والذي استمر لما يقارب من قرنين وتوج بتشطير ايران مرتين بينها وبين روسيا عام ١٩٠٧ وبينها وبين الاتحاد السوفيتي عام ١٩٤١، قد حولت ايران الى دولة شبه مستعمرة عملياً Semi Colonial وان كانت مستقلة اسمياً(٦٧)، كانت من بين العوامل التي دفعت حكام ايران طوال القرن

(٦٦) محمد رضا حافظ نيا، جغرافياى سياسى ايران، چاپ وصحافى وزارت فرهنط وارشاد اسلامى، تهران، چاپ اول، پاييز ١٣٨١ (٢٠٠٢)، ص٧٤ – ٧٥.

(*) الشيطان الأكبر اسم اطلقه الخميني على الولايات المتحدة المريكية.

(67) Lucile Carlson, Geography and World Politics, Prentice – Hall, INC, Englewood Cliffs, N.J. 1960, P.433 – 4354.

الماضي لكي ينظروا بحساسية مفرطة الى بريطانيا في علاقاتهم الخارجية. وقادة ايران الاسلامية يفوقون من سبقهم من حكام ايران، في شكوكهم ومخاوفهم من تواجد اي نفوذ بريطاني في ايران وفي المنطقة، ولاسيما في الخليج، ويرون في ذلك عقبة كأداء في وجه طموحاتهم الاقليمية الرامية الى تبوء مكانة متميزة كاحدى اكبر قوة اقليمية في هذا الجزء من جنوب غرب آسيا وشرقي البحر المتوسط.

ان تغلغل النفوذ البريطاني لايمكن فصله بأي شكل من الأشكال عن تغلغل الجارة الشمالية داخل ايران، واذا كان هذا الصراع من اجل بسط النفوذ على ايران بين هاتين القوتين الكبيرتين قد اوصل ايران في بعض مراحلها التأريخية الى دولة شبه مستعمرة وفاقدة لسيادتها، فان هذا الصراع قد صان ايران من ان تنفرد بها احداهما، ومكن ايران من الوقوف على قدميها وان تلعب دور الدولة الحاجزة بين روسيا من الشمال وبريطانيا من الجنوب، فحفظت التوازن بينهما، ونجحت هي وفي ظل توازن القوى بين الدولتين من ان ترسم حدودها التي تم تثبيتها بصورة رسمية.(٦٨)

غير ان بريطانيا قد وجدت نفسها اوائل القرن الماضي كأكبر قوة دولية في الشرق الأوسط، فسارعت الى فرض سيطرتها على ايران. ولاسيما بعد ان تنازل قادة العهد الجديد في روسيا عن حقوقهم الاقليمية في ايران وذلك بعد ثورة اكتوبر عام ١٩١٧. لذلك انتهزت بريطانيا فرصة جلاء القوات الروسية عن ايران، فسارعوا الى بسط نفوذهم عليها، لتملأ الفراغ الذي تركته القوات الروسية في ايران وبذلك قاموا بتمصير ايران، اي تحويلها الى مصر اخرى. وبذلك تحولت ايران فعلاً الى محمية بريطانية.(٦٩) اي الى دولة تخدم المصالح البريطانية بالدرجة الأولى كما يقول المؤرخ الروسي آغا ييف.(٧٠)

ويرى الكثير من الباحثين بأن اطماع الدول الكبرى في ايران ولاسيما الأطماع الروسية والبريطانية والتي لم تعد فقط اطماعاً ستراتيجية وجيوبوليتيكية، بل اضيفت اليها ايضاً اطماعاً جيوستراتيجية تتمثل في الحصول على الامتيازات التي تسمح لها بالبحث عن البترول واستخراجه، وذلك منذ العقد الأول من القرن الماضي. اذ بدأت تظهر البوادر التي تشير الى ان البترول لايلبث ان يحل محل الفحم كمصدر رئيسي للطاقة، الأمر الذي ساعد على تزايد مستمر لأهمية هذا المصدر الجديد للطاقة، ومن جهة اخرى شدد من تكالب الدول على منابع وحقول هذا المصدر للطاقة.(٧١) وكانت ايران بالطبع احدى اهم المصادر التي تمتلك هذا النوع الجديد من الطاقة عند بدايات البحث عن مواقع وجود البترول في منطقة الخليج. وقد كانت امتيازات البترول والحفاظ عليها من بين العوامل التي دفعت ببريطانيا لكي تتقاسم ايران مع الاتحاد السوفيتي عام ١٩٤١ للمرة الثانية خلال اقل من اربعة عقود. وقد كان فرض هيمنة دولتين من القوى العالمية على ايران ومحق سيادتها القومية، سبباً مباشراً من اسباب نفور

---

(٦٨) محمد رضا حافظ نيا، منبع پيشين، ص٥٧.

(٦٩) ابراهيم شريف، الشرق الاوسط، دراسة في اوضاعها السياسية، المصدر السابق، ص١٣١.

(٧٠) فرح صابر، مدخل الى تأريخ الامتيازات الغربية في الشرق الأوسط - نظام الامتيازات الأجنبية في ايران أ نموذجاً، دار الكتاب العربي بغداد، مؤسسة الصفاء للمطبوعات، بيروت، ٢٠١١، ص٩٣.

(٧١) فيروز حسن حمه عزيز، الأهمية الجيوستراتيجية لكردستان الجنوبية وانعكاساتها على السياسة البريطانية تجاهها (١٩١٤ – ١٩٢٤)، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية، ٢٠٠٨، ١٧٢–١٧٣. (للمزيد من المعلومات بهذا الصدد يمكن الرجوع ايضاً الى:
Christopher Catherwood, Imperialism and the creation of Modern Iraq, USA, P.136.

الفرد الايراني من الأجانب وغدت ا المشاعر العدائية تجاه البريطانيين خاصة والغربيين بصورة عام و عميقة الى حد كبير.[٧٢]

ان مثل هذه المشاعر العدائية تجاه بريطانيا قد بلغت اوجها عام ١٩٤٩، حيث اقدم محمد رضا شاه على حل جميع الاحزاب والحركات البرجوازية والدينية والارستقراطية وحزب ((توده)) (الحزب الشيوعي)، اثر اعلان الأحكام الحرفية ومنع الصحف من النشر. الأمر الذي اسفر عن اجبار الشاه على الاذعان لمطالب الشعب الايراني لكافة طبقاته، فعهد الى الدكتور محمد مصدق زعيم الحركة الوطنية الى تولي منصب رئيس الوزراء في مايو آيار ١٩٥٠. وما لبث مصدق ان اعلن عن تأميم النفط في ايران عام ١٩٥١.[٧٣] وكانت هذه اول تجربة من نوعها لضرب مصالح القوى الكبرى، يقوم بها شعب من شعوب الشرق الوسط.

ان الاطاحة بحكومة مصدق في انقلاب عسكري دبرها الضباط الموالون للشاه وبتخطيط وتمويل واشراف من المخابرات المركزية CIA والمخابرات البريطانية MI6 .[٧٤]وكان ذلك ايذاناً ببدأ مرحلة جديدة تلعب فيها قوة عالمية جديدة. وهي الولايات المتحدة الامريكية، دوراً متميزاً في احداث ايران الداخلية ومواقفها وعلاقاتها مع العالم الخارجي.

اما بخصوص مشاعر العداء والكراهية نحو الولايات المتحدة الامريكية فانها بدأت بالظهور على السطح اثر اسقاط تجربة مصدق بتظافر من جهود المخابرات الامريكية والبريطانية. فاذا كانت مشاعر الكره ضد الاجانب متمركزة ضد البريطانيين حتى عام ١٩٥١ حين اقدم مصدق على تأميم النفط، فان هذه المشاعر العدائية بدأت تتحول نحو قوة عالمية كبرى جديدة هي الولايات المتحدة الامريكية، واستمرت هذه المشاعر بين مختلف القوى السياسية نحو هذه القوة الجديدة التي بدأت ترث بريطانيا في كثير من مناطق نفوذها في الشرق الأوسط ومنها ايران. لذلك كانت الشعارات المعادية للأجانب من بين المظاهر السياسية التي سادت اجواء مابعد الثورة على الشاه عام ١٩٧٩.ولكنها هذه المرة كانت موجهة ضد الولايات المتحدة الأمريكية.[٧٥] وظلت كذلك حتى الآن وان كان رفع الشعار ((الموت لأمريكا –مرگ بر امريكا)) يجري من خلال مختلف القنوات الرسمية فقط، ذلك لأن الأوساط الشعبية لم تعد تؤمن به، ولم تعد الأوساط السياسية المعارضة تقتنع به. وكأنها تردد ماقاله المرجع الديني المعروف أية الله المنتظري المعارض للنجاح الحاكم: انه لمن الخطأ ان تحول الأوساط الحاكمة شعار ((الموت لأمريكا)) الى ركن سادس من اركان الاسلام.[٧٦]

ان تمسك صانعي القرار في ايران وعلى راسهم ((المرشد الأعلى)) بهذا الشعار لمدة تزيد عن اثنتين وثلاثين سنة، يشير الى عمق الكراهية التي تحملها قادة ايران الاسلامية تجاه الولايات المتحدة الامريكية. واذا كان مثل هذا الشعار يجد صدى له لدى الجماهير الايرانية في السنوات الأولى من الثورة، فان جذابية الشعار بدأت تخبو شيئاً فشيئاً لدى رجل الشارع الايراني الى درجة لانغالي اذا قلنا بأن هذا الشعار قد فقد كل بريق له لدى

---

(٧٢) Lucile Carlson, op. cit. p.433 – 434.

(٧٣) آمال السبكي، المصدر السابق، ص١٦٩ – ١٧١.

(٧٤) ديليپ هيرو، منبع پيشين، ص٦١.

(٧٥) آلاسداير دراسدل و جيرالد بليك، منبع پيشين، ص٨١.

(٧٦) حجة الاسلام احمد منتظري، پيرامون شعار مرگ برامريكا، سايتى حجة الاسلام احمد منتظري، پيرامون شعار مرگ برامريكا، سايتى www.amontazeri.com

الأوساطالسياسية المعارضة للنظام ولدى اوسع الأوساطالشعبية، التي لم تعد تقتنع بما تردده وسائل الاعلام الرسمية، صباحاً مساءاً من ان الولايات المتحدة هي مصدر كل البلايا والأزمات وصعوبات الحياة اليومية التي يعاني منها المواطن الايراني.

وقد شكلت حادثة احتلال السفارة الأمريكية في طهران في نوفمبر ١٩٧٩ وحجز العاملين فيها كرهائن من قبل طلاب جامعة طهران، وبموافقة ضمنية من الخميني، ذروة معاداة النظام الجديد للولايات المتحدة، كما ان طلاب الجامعة الذين احتجزوا عاملي السفارة من الأمريكيين كرهائن، قد اصبحوا في نظر العديد من الباحثين، من اوائل صانعي سياسة ايران الخارجية القائمة على التحدي والمواجهة، والتي لاتزال هذه سياسة تجد من يناصرها او يستهدي بها من النخبة السياسية الحاكمة وغيرهم حتى الوقت الحاضر.[٧٧]

ان القيادة السياسية الحاكمة في ايران ترى ان النزاع الأمريكي - الايراني في ابعاده السياسية الاكثر اتساعاً وشمولاً يكمن في وقوف الولايات المتحدة في وجه ايران في كل مايتعلق الشرق الاوسط الكبير. ذلك لأن ايران الاسلامية وفقاً لتصورات كلتا ادارتي بيلكلنتون B.Clinton وجورج بوش الابنG.W.Bush، كانت تشكل اكبر تهديد لمصالح امريكا في الشرق الأوسط والعالم ايضاً.[٧٨] ولم تتغير هذه النظرة تجاه ايران في ادارة اوباما ايضاً، وفي اليوم الثاني من يناير - كانون الثاني - ٢٠١٣ وقع ((اوباما B.Obama)) مع رئيس الوزراء الكندي على اتفاقية التعاون والعمل لابعاد دول امريكا اللاتينية من مختلف اشكال التدخلات التي تقوم بها ايران في الشؤون الداخلية لعدد من دول هذه القارة.[*]

اغلب الظن ان هذه الاجراءات وغيرها من المواقف والجهود المشابهة التي تبذلها الولايات المتحدة لتحجيم نفوذ ايران السياسي، سواءاً في منطقة الخليج او الشرق الاوسط او في اي بقعة من بقاع العالم لم تأتي من فراغ، بل هي تمثل رد فعل مباشر لجهود ايران المستميتة والمستمرة لايجاد مناطق نفوذ لها ليس فقط في عالم الشرق الأوسط وما يحيط بهذا العالم من مناطق ذات اهمية استراتيجية متميزة في شمال افريقيا او آسيا الوسطى، بل في كل قارات العالم.

والذي يلاحظ ان مواقف صانعي القرار السياسي في ايران نحو الولايات المتحدة الأمريكية بقيت كما هي منذ سقوط الشاه وحتى الآن، والتي تتلخص في ان الولايات المتحدة تشكل العدو رقم واحد لايران الاسلامية في جميع الميادين السياسية والاستراتيجية وحتى الاقتصادية والتكنولوجية.

وبالمقابل فان الولايات المتحدة ترى في ايران الاسلامية الخطر الداهم الذي لايهدد فقط دول الخليج العربي او اسرائيل، بل ان ايران تشكل خطراً على الحياة العصرية لسكان العالم المتمدن. وقد لخص الباحث الأمريكي ielDan Pipes المخاوف الأمريكية من ايران على النحو التالي ((ان ايران تشكل حالياً تهديداً دائماً للحياة العصرية لسكان الكرة الأرضية)).[٧٩]

واذا كانت ادارة G.W.Bush قد دأبت على اشاعة اجواء المواجهة المشبعة بروح العداوة والخصومة ضد ايران وسياستها الخارجية، واعتبر بوش ((ايران مع سوريا والعراق وكوريا الشمالية تشكل جزءاً من محور الشر

---

(٧٧) روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص٦٢.

(78) Mehran Kamrava, op. cit. p.1.

(*) نقلاً عن وكالات الأنباء والشبكات الفضائية العالمية المعتبرة يوم ٢٠١٣/١/٣.

(٧٩) روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص١٢٩. وانظر كذلك

((the Axis of Evil))[٨٠]، فان باراك اوباما وعلى العكس من الرؤساء الذين سبقوه، فقد حاول فتح صفحة جديدة من العلاقات الأمريكية-الايرانية وذلك كجزء من سياسة الديمقراطيين الخارجية الهادفة الى تجنيب الولايات المتحدة من التورط في صراعات وحروب خارجية قدر الامكان، والعمل على عدم اقحام هذه القوة العالمية الكبرى بمفردها في البؤر الساخنة والبالغة التوتر كايران ومايشبهها. فحاول (اوباما) وفي عدد من المناسبات ان يفتح صفحة جديدة من العلاقات مع ايران، لعله بذلك ينجح في كسر الجليد الذي يسود العلاقات بين البلدين منذ عام ١٩٧٩، وعلى امل ان تساعده مثل هذه المبادرات في وضع الخطوات الأولى على طريق تطبيق العلاقات الطويل والشاق، ولكنه اخفق في النهاية.

ان توازن القوى الدولية وظهور روسيا الاتحادية كقوة عالمية منافسة للولايات المتحدة في كثير من القضايا الاستراتيجية التي تهم القوتين، وظهور بوادر لعالم ذو قطبين من جديد كما كان الأمر خلال سنوات الحرب الباردة (١٩٤٥-١٩٩٠). اضافة الى المواقف الجديدة التي تتخذها الصين الشعبية في كثير من القضايا والأزمات الاقليمية التي تحدث في الشرق الأوسط بوجه خاص، والتي تتلخص في الانجرار وراء مواقف روسيا الاتحادية[*]، كل ذلك ساعد على بروز استقطاب جديد، مؤلف من قطبين، تقود روسيا ومعها الصين احد القطبين وتقود الولايات المتحدة ومعها اوربا الغربية القطب الثاني.

مثل هذا الاستقطاب الجديد منحت ايران هامشاً اكبر للمناورة، ومنحها القدرة على الافلات من بعض الصعوبات التي تراها ايران جزءاً من مؤامرة دولية تصب في خدمة مصالح اسرائيل والصهيونية العالمية. فايران في سعيها الدائب الى ان تتحول الى قوة اقليمية ذات نفوذ واسع على المستوى العالمي، لاتزال ترى في الولايات المتحدة عدوها الأول، وعلى انها القوة العالمية الأولى التي تبذل كل مافي وسعها لكي تبقى ايران عند حجمها الذي ترتضي لها الولايات المتحدة وحلفائها الغربيين والاسرائيليين.

ان تحجيم قوة ايران واحتواء نفوذها، والذي تحول الى احدى اهم اولويات الولايات المتحدة في سياستها الخارجية خلال العقود الثلاثة الأخيرة، انما ينبع من مخاوف الولايات المتحدة وحلفائها الغربيين من ان تتحول ايران الى قوة تصبح قادرة على تهديد جاراتها ولاسيما دول الخليج العربية الغنية بالنفط والغاز الطبيعي. ولأن الخليج يشكل مصدراً لما يزيد عن ٦٠٪ من النفط والغاز المستهلك في العالم، فان اي خطر يهدد امن الخليج ويمنع الحركة الانسيابية للنفط والغاز والسلع والبضائع تشكل خطاً احمر لايسمح الولايات المتحدة بتجاوزه. ومن هنا يحدث التصادم بين تطلعات ايران الخارجية والرامية الى فرض نوع من الهيمنة على دول المنطقة، ولاسيما الخليجية منها والتي تمثل مناطق رخوة من الناحية الجيوبوليتيكية بسبب ضآلة حجم سكانها، وبين خطط الولايات المتحدة الاستراتيجية، كاحدى اكبر القوى الدولية.

في السطور السابقة تناول البحث بشيء من التفصيل الأسس الطبيعية والبشرية لجغرافية ايران السياسية والتي تشكل احدى المقومات الأساسية لدولة ايران ذات المكانة الاقليمية المتميزة على مر العصور، كما استعرض البحث الخلفية التأريخية لدولة ايران وماتتركه هذه الخلفية من آثار عميقة على اولئك الذين يتولون دفة الحكم في ايران المعاصرة، كما حلل البحث الأسس الآيديولوجية التي تستهدي بها المجموعة التي تقبض على زمام الأمور

---

(80) Mehran Kamrava, op. cit. p.9.

(*) تشكل الصين اكبر دولة في العالم من حيث السكان، وهي تملك ثاني اكبر اقتصاد في العالم، وهي احدى الدول الخمس التي تشكل الأعضاء الدائمة في مجلس الأمن والتي تملك حق استخدام النقض Veto.

منذ اسقاط الشاه وحتى الآن، واخيراً حاول البحث تحليل الأسس التي دفعت بثلاث قوى عالمية وهي روسيا وبريطانيا والولايات المتحدة الأمريكية الى ان تقوم بالتدخل في شؤون ايران الداخلية والتي ظهر في بعض الفترات على شكل احتلال مباشر لمناطق واسعة من ايران، الأمر الذي وجد فيه البحث دافعاً اساسياً من الدوافع التي تقف وراء الجهود المستميتة التي يبذلها صانعو القرار السياسي في ايران، لكسب مكانة اقليمية متميزة ومؤثرة على الاتجاهات السياسية التي تتخذها دول المنطقة في علاقاتها مع القوى الكبرى والقوى الاقليمية.

اما في الصفحات القادمة فان البحث سيتناول السياسات والخطوات الملموسة التي اتخذتها القيادة الايرانية لخلق مناطق نفوذ لها في المنطقة، والتي تمكنها من ان تلعب دوراً اقليمياً متميزاً، وعلى الضد من مصالح القوى العالمية الكبرى ولاسيما مصالح الولايات المتحدة الأمريكية واسرائيل وحلفائهما في المعسكر الغربي.

استخدام العامل المذهبي والديني لخلق مناطق للنفوذ الخاصة بايران والتي تضمن لها الهيمنة الاقليمية:

١- الأسس المذهبية (الدينية) لتوسيع نفوذ ايران السياسي:

استعرض البحث في صفحاته الأولى بعض الأسس الآيديولوجية التي اتخذت منها القيادة الايرانية الجديدة مسوغات لتبرير منطلقاتها الجيوبوليتيكية لبسط نفوذها السياسي في اطراف من المنطقة المعروفة بالشرق الأوسط. لذلك فان البحث في هذا الجزء سيكتفي بتحليل بعض المفاهيم الآيديولوجية التي تبنى عليها المجموعة التي تصنع القرار السياسي في ايران، تبنى عليها توجهاتها التي تشكل الاطار العام لسياسة ايران الخارجية.

في كل الأنظمة التي بنيت على المباديء الآيديولوجية في القرن الأخير، علمانية كانت ام دينية، فانها كثيراً ما تؤخذ من النصوص التي تعبر عن المباديء الآيديولوجية لهذه الفئة او تلك من الفئات او الاحزاب او الجماعات التي استلمت الحكم بطريقة او اخرى في هذه الدولة او تلك، طوال القرن الماضي، تتخذ من هذه النصوص اهدافاً مقدسة، تبذل في سبيل تحقيقها جهوداً مستميتة لتحقيق تلك الأهداف، حتى اذا كان تحقيق تلك الاهداف امراً يستحيل تحقيقه بكل المقاييس.

وفي حالة ايران فان الأحكام الشرعية المقتبسة من الآيات القرآنية او بعض الأحاديث النبوية او بعض الأفكار الواردة في ثنايا مؤلفات الخميني او تلك الواردة في كتاب ((نهج البلاغة)) المنسوب الى على بن ابي طالب، اضافة الى احكام في الفقه الجعفري، كل ذلك تشكل احدى اهم المراجع التي اعتمد عليها المشرعون في صياغة دستور ايران الدائم المعروف ب(قانون اساسي). ولايخفى على الباحثين كون جميع هذه المصادر والمراجع تتضمن في الغالب نصوصاً واحكاماً يمكن تأويلها بطرق مختلفة.

ودستور ايران الدائم معروف باحتوائه على عدد كبير من الأحكام والمباديء والبنود المطاطية والتي ان يتم تفسيرها وتأويلها على وجوه متباينة بل واحياناً متناقضة ووفقاً لمزاج صانعي القرار في ايران.

لذلك فان الباحث عن آفاق جغرافية ايران السياسية شأنه شأن اي باحث في شؤون ايران السياسية بصورة عامة، سيتعرف على توجهات ومواقف وسياسات خارجية مبنية على مفاهيم ومضامين مذهبية، ترد كنصوص عامة في واحد او اكثر من المصادر التي اشير اليها، فيتولى صانع القرار السياسي في القيادة الايرانية، رفعها كشعار استراتيجي للمجتمع والدولة، حيث يتم توظيف الموارد المالية وتهيئة الاجراءات الادارية واصدار القرارات الرسمية الكفيلة بتحويل تلك المفاهيم والمضامين الى مواقف سياسية، وقبل ذلك تحويلها الى شعارات يتم ترديدها بتوجيه

رسمي على جميع المستويات وبمختلف وسائل الاعلام الرسمية وشبه الرسمية، وبشكل يثير الملل لدى الفئات المثقفة والشابة، كما مر ذكره.

ولاتشكل ايران استثناءاً في هذا الامر، فأهداف السياسة الخارجية في كثير من الدول، تستند على الآيديولوجيا التي تشكل الأسس التي تقوم عليها كل عمل سياسي. وهي تعكس المصالح القومية والنزعة والأهداف القومية، فالآيديولوجية، في حالات كثيرة هي التي توجه السياسة الخارجية للدول.[٨١]

ان دستور ايران الدائم الذي ينظر اليه على انه يمثل عصارة الفكر الشيعي الاثنى عشري يتضمن جوانب من المنطلقات والتوجهات الجيوبوليتيكيةوالتي يتبناها قادة ايران كمجموعة من الأهداف الاستراتيجية والتي يجب العمل بها بما يتاح لهم من امكانيات ووسائل لتحقيقها. فقد جاء في ديباجة الدستور الدائم مايمكن ان يشكل اهدافاً سياسية تعكس الطموحات الاقليمية لقادة ايران. فقد جاءت في مقدمة الدستور مايلي:

((نظراً لأن دستور ايران الدائم يستند على المحتوى الاسلامي للثورة الايرانية والتي تهدف الى الانتصار الشامل للمستضعفين على المستكبرين، فان ذلك يهيء ارضية استمرار الثورة في داخل ايران وخارجها، ولاسيما فيما يتعلق بتوسيع العلاقة مع بقية الحركات الاسلامية والشعبية في الخارج، وذلك ممايمكن ايران وبالتعاون مع هذه الحركات، من ايجاد (الأمة العالمية الواحدة)، والنضال بصورة دائمة لتحرير الأمم المحرومة والمظلومة في العالم)).[*]

ان هذه الفقرة على الرغم من قصرها فانها تتضمن كل التوجهات والأهداف السياسية والجيوبوليتيكية الكامنة والصريحة التي تتبناها قادة ايران، والتي تشكل جزءاً من نظرية مايعرف ب((ولاية الفقيه)). فلأن الفقرة كغيرها من نصوص الدستور الدائم، قد تمت صياغتها باسلوب فضفاض لكي تحتمل طيفاً واسعاً من التأويلات، فيختار صانعوا القرار السياسي مايناسب ايران كما يريدونها هم وليس لأي اعتبار آخر، اما اذا اخطأوا في تقدير الأوضاع وتقييم المواقف، فان الولي الفقيه الذي لايحق لأحد ان يحاسبه فعلاً[*]، يكفيه ان يتذرع بأن تغيير رأيه هو امر بمثابة تجرع كأس من السم، كما فعل الخميني عندما اخبره مشاوروه عام ١٩٨٨ بأن استمرار الحرب العراقية الايرانية لاطائل من ورائها.

لذلك فحين تنص الديباجة على الانتصار الشامل للمستضعفين على المستكبرين داخل ايران وخارجها في نهاية المطاف ولأجل خلق الأمة الواحدة في العالم، وتحرير الأمم المحرومة، وبذلك فان هذا النص الفضفاض يتضمنكل الجهود والمحاولات التي تبذلها ايران ولاسيما في العقدين الأخيرين، والتي ترمي الى خلق مايطلق عليه الباحثون اصطلاح ((الهلال الشيعيShiite Crescent)). فعلى سبيل المثال لاالحصر، يمكن ان تندرج كل المساعدات المادية والمعنوية واللوجستية التي تقدمها ايران الى كل من الشيعة (حزب الله) في لبنان والحوثيين في اليمن وحركة حماس السنية في قطاع غزة، يمكن ان تندرج تحت عنوان تحرير الأمم المحرومة والمظلومة، كما ان وقوف ايران الى جانب بشار الأسد في قمعه للانتفاضة الذي يشارك فيها اوسع قطاعات الشعب السوري لما يزيد عن اربع سنوات، واعلان العديد من قادة ايران وصانعي قرارها السياسي، عن ان امن سوريا جزء لايتجزأ من امن ايران

(81) Richard J.Payne, The Clash with Distant Culture, New York, state University of New York press, p.2.

(*) يراجع نص هذه الفقرة من ديباجة الدستور الدائم في الملحق رقم ٤.

* طبقاً للدستور فان مجلس خبراء المرشد لهم حق عزل ونصب المرشد او توجيه النقد لأفعاله او قراراته، اما عملياً فان هذا المجلس لم يجرؤ خلال ٢٤ سنة الماضية من توجيه اي نقدٍ وان كان بسيطاً الى المرشد ((خامنه اى)).

القومي، وان النظام السوري خط احمر... وغير ذلك من الشعارات التي تعكس التوجهات الاقليمية لقادة ايران، والتي يمكن ان تندرج تحت مبدأ العمل على خلق ((الأمة العالمية الواحدة)) التي نصت عليها ديباجة الدستور الدائم.

وهكذا يتم اضفاء الصفة الآيديولوجية (المذهبية) على الكثير من المواقف السياسية التي تمثل في الواقع منطلقات جيوبوليتيكية تعد جزءاً ضرورياً لفرض نوع من الهيمنة الاقليمية.

وفي سياق ايجاد الهيمنة الاقليمية هذه، يحاول منظرو سياسة ايران الخارجية، توظيف بعض النصوص الواردة في الدستور الدائم والتي لها ابعاداً جيوبوليتيكية، في خدمة الهدف السياسي الأسمى، والمتمثل في خلق هيمنة اقليمية متميزة. وهم في ذلك يتذرعون ببعض النصوص الآيديولوجية الواردة اما في الدستور الدائم او في التراث الأدبي للمذهب الجعفري.

فاستناداً الى البند رقم (١١) من الفصل الثالث من الدستور الدائم يرى سجادي وهو واحد من هؤلاء المنظرين، بأنه على الرغم من ان الاسلام لايعير اهمية للحدود ولايقيم وزناً للأرض، فان الحفاظ على منجزات الثورة والدفاع عن الوطن الأم لكل الحركات الاسلامية (والمقصود به هنا هو ايران التي يصفها آخرون بأم القرى لكل مسلمي العالم) هو امر ضروري وواجب، ولأن الدفاع عن حدود ايران هو الدفاع عن الاسلام بعينه.[٨٢]

فوفقاً لهذا النوع من التحليل والتنظير فان ايران الاسلامية هي بمثابة ((أم القرى)) لجميع مسلمي العالم[٨٣]، شأنها شأن ((مكة)) عند صدر الاسلام.[*]

ان مثل هذا النوع من التفسير والتأويل لنصوص دستورية او مباديء مذهبية، يبرر كل ما تلجأ اليها ايران من اجراءات وماتتخذها من مواقف وماتوظفها الدولة من موارد مالية، او تقيمها الدولة من تحالفات مع دول او حركات اقليمية او على المستوى العالمي، طالما كان الهدف من وراء ذلك هو الحفاظ على ايران، وطالما كان الحفاظ على ايران بمثابة الحفاظ على النظام.

ان محاولات ايران الدائمة في البحث عن ايجاد حلفاء اقليميين لها دولاً كانوا ام حركات او احزاب سياسية، كانت ولازالت تشكل احدى اهم الوسائل والتدابير الهادفة الى حفظ النظام وهي التي قد تساعد في النهاية في خلق نوع من الهيمنة الاقليمية والتي اصبحت تعرف لدى الباحثين في الدراسات السياسية والاستراتيجية باسم ((الهلال الشيعيShiiat Crescent))، وذلك ما يشكل المحور الرئيسي لهذا البحث. وتعد محاولات ماعرف بتصدير الثورة الوجه الأبرز للسياسات الرامية الى خلق نوع من الهيمنة الاقليمية. ولم يكن مسار هذه المحاولات يسير بوتيرة واحدة، بل شكل المسار خطاً متعرجاً يميل الى الصعود في بعض المراحل، ويهبط الى مستويات متدنية في فترات اخرى، وذلك طوال العقود الثلاثة من عمر جمهورية ايران الاسلامية.

(٨٢) عبدالقيوم سجادي، سياست خارجى دولت اسلامى از ديدگاه امام على، فصلنامهء علوم سسياسى سال سوم، شمارهء يازدهم، زستان ١٣٧٩ (٢٠٠٠) تهران، ص٩٧.

(٨٣) نعمت الله مظفر پور، منبع پيشين، ص١٣٨.

[*] ومن فتاوي الخميني المشهورة: ((اذا ما هدد خطر ما مصير النظام الاسلامي فان التخلي المؤقت عن اي ركن من اركان الاسلام امر مباح اذا كان ذلك يضمن الحفاظ على هذا النظام، وفي هذا السياق اجاز الخميني عدم ارسال الحجاج الايرانيين الى الحج في سنوات ١٩٨٤ – ١٩٨٦، وذلك نتيجة للنزاع الذي ظهر في علاقات ايران مع السعودية.

وفي كلتا حالتي تصاعد وتيرة البحث عن حلفاء اقليميين وخفوتها، فان النخبة الدينية المتنفذة تلجأ الى ايراد المسوغات المذهبية (الدينية) التي تبيح لها اللجوء الى نوع معين من المواقف دون الأخرى او اتخاذ اجراء ما دون الآخر. وطالما كان الهدف الأسمى للدولة هو ((الحفاظ على النظام)) والذي تحول الى شعار مركزي للدولة، فان صانعي القرار السياسي في ايران لايفتقرون ابداً الى الأحكام والنصوص المذهبية التي تبيح لهم التصعيد في العمل على تصدير الثورة تحت واجهات دينية ومذهبية معروفة منها دعم مستضعفي العالم ونصرتهم، وتوحيد جهود المسلمين في وجه المستكبرين وعلى رأسهم الشيطان الأكبر (الولايات المتحدة) والصهيونية العالمية. واما في الحالات التي حاول قسم من النظام وضع حد لعزلة ايران الدولية والانفتاح على العالم والتخلي عن محاولات تصدير الثورة بكافة اشكالها، كما حدثت خلال فترتي رئاسة محمد خاتمي ١٩٩٧-٢٠٠٥، الذي كان ينادي بمدأ ''حوار الحضارات'' *، فان الجناح المتشدد في القيادة الايرانية التي لم تروق لها هذا المبدأ، فلم تتورع عن خلق الكثير من الأزمات المحرجة للخاتمي كرئيس للجمهورية، حيث اقدمت اجهزة المخابرات المعروفة ب((اطلاعات)) على ارتكاب ابشع عمليات اغتيال الكتاب والمثقفين وعدد من اقطاب المعارضة، كما تعرض طلاب جامعة طهران الى واحدة من ابشع عمليات القمع والقتل في اقسامها الداخلية، كما منعت عدد كبير من الصحف المستقلة عن الصدور، كل ذلك لخلق الصعوبات التي تكبل ايدي خاتمي ومجموعته الاصلاحية وتشل حركتهم الرامية الى احداث تغييرات جذرية في سياسة ايران الخارجية تحت شعار ((حوار الحضارات -گفتوگوی تمدنها)) من جهة، ومنح المزيد من هامش الحرية الى الصحافة وغيرها من وسائل التعبير الفردية والجماعية من جهة اخرى. وقد جرت كل هذه الأساليب القمعية بأوامر من مكتب المرشد. وصلاحيات المرشد وفقاً لمقولة ((الولاية المطلقة للفقيه)) هي صلاحيات مطلقة لاحدود لها، بل هي عملياً حتى فوق الدستور الذي يعمل به حالياً. فلولي الفقيه الحق في عزل رئيس الجمهورية وحل البرلمان ورسم الخطوط العامة لسياسات ايران الخارجية والداخلية وغيرها من شؤون الدولة والمجتمع المصيرية

ان انتخاب محمد خاتمي كرئيس للجمهورية في حزيران ١٩٩٧ يمثل نقطة تحول كبيرة في سياسات ايران الخارجية، مثلما كان يشكل تحولاً كبيراً في سياسة ايران الداخلية. والذي يهم البحث من سياسة خاتمي هو تأكيده على استقرار السلم في العالم، وعدم اللجوء الى العنف في حل الأزمات الدولية واحلال الحوار محل استخدام السلاح في حل المنازعات الدولية، والعمل بمقولة ((حوار الحضارات)) على المستوى العالمي والانفتاح على جميع دول العالم، بما في ذلك فتح بعض قنوات الاتصال مع الولايات المتحدة ولاسيما في المجالات العلمية والثقافية والتكنولوجية وبعيداً عن فرض اي شكل من اشكال التسلط من جانب الولايات المتحدة[٥٤]. وفيما تخص العلاقة مع الولايات المتحدة بالذات، والتي ظلت النخبة الدينية المتشددة وعلى رأسها المرشد الأعلى تصر على عدم جدوى اقامة مثل هذه العلاقة، فان الرئيس خاتمي اقترح على الادارة الأمريكية وفي كلمة له موجهة الى الشعب الأمريكي القيام بتبادل ل((الاساتذة، والباحثين، والكتاب والفنانين والصحفيين وحتى السياح)) بين الولايات المتحدة وايران. وانطلاقاً من هذه المفاهيم حاول خاتمي وبعد عقدين من العلاقة العدائية بين هاتين الدولتين حاول ان يذيب الجليد المتراكم بينهما، ولكنه اخفق في ذلك، لأن محاولاته الرامية الى الانفتاح على العالم الخارجي بدءاً من دول الخليج وفي مقدمتها مع دولة

---

* حوار الحضارات او ((گفت و گوتمدنها)) بالفارسية، كما جاء لاول مرة في خطاب الرئيس الاصلاحي محمد خاتمي بعد انتخابه كرئيس للجمهورية في ربيع ١٩٩٧.

[٥٤] روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص ١١٢-١١٣.

الامارات، ومروراً بدول غرب اوربا وانتهاءاً بالولايات المتحدة، كانت مصيرها مصير سياساته الداخلية الرامية الى خلق مجتمع مدني، قائم على أسس ديمقراطية واحترام الحريات الشخصية وحقوق الانسان، كل ذلك اصطدمت بجدار صلب من العداء للولايات المتحدة وحلفائها الغربيين، اقامها الجناح المتشدد من النخبة المذهبية الحاكمة خلال اكثر من عقدين من الزمن عندما انتخب خاتمي رئيساً للجمهورية.[٨٥]

لذلك كانت دورتي رئاسة خاتمي فلتة من فلتات مسيرة جمهورية ايران الاسلامية وعلى المستويين الداخلي والخارجي، الأمر الذي دفع بالجناح المتشدد من النخبة الدينية الحاكمة والتي يتزعمها المرشد، لكي تبذل قصارى جهودها من اجل خلق كل الاجواء والظروف التي تضمن عدم عودة الاصلاحيين الى الفوز بانتخابات رئاسة الجمهورية والاكثرية في البرلمان.

عملياً كانت دورتي رئاسة خاتمي فترة احجمت فيها ايران عن القيام بأي اجراء يعكر صفوة علاقات ايران مع جاراتها في المنطقة او مع اية دولة اخرى في العالم. فكفت اجهزة ايران المخابراتية عن ممارسة اي نشاط يهدد الأمن القومي لأي دولة اخرى. كما ان مايعرف بجيش القدس وغيرها من تشكيلات الحرس الثوري قد منعت من القيام بأي نشاط خارج حدود ايران.

ان الجناح المتشدد في القيادة الايرانية والذي لايزال يجد نفسه ملتزماً بالمنطلقات الآيديولوجية (المذهبية)، والمباديء التي نادى بها الخميني في السنوات الأولى من الثورة، يرى ضرورة ان يكون لايران دور متميز في المنطقة، وان الارتقاء بمكانة ايران الى المستوى الذي يجعل منها واحدة من اكبر القوى الاقليمية في المنطقة امر لامناص منه. لذلك فان هذا الجناح المتشدد قد عقد العزم على عدم السماح للجناح الاصلاحي بأن يفوز بكرسي رئاسة الجمهورية مرة اخرى وان لايسمح لعناصر بارزة من هذا الجناح لكي تفوز بأكثرية البرلمان. ذلك لأن الانتخابات في ايران وكما اثبتت التجارب الأخيرة لايمكن ان يقال لها بأنها انتخابات حرة ونزيهة، وانما هي انتخابات مبرمجة ومشروطة ويقل نظيرها من حيث برمجة الانتخابات. ان تنظيم الانتخابات وجعل نتائجها مع توجهات النخبة الدينية المتشددة والمتنفذة، تطلق عليها وسائل الاعلام في ايران اسم ((هندسة الانتخابات)).

ان الانتخابات التي جرت في حزيران ٢٠٠٥ والتي اسفرت عن تولي محمود احمدى نجاد لرئاسة الجمهورية، كانت بمثابة انتزاع هذه المؤسسة التي تمثل السلطة التنفيذية من ايدي الاصلاحيين ووضعها من جديد في ايدي المتشددين. ان دورتي حكم احمدى نجاد في الرئاسة والمنتهية ولايته في حزيران ٢٠١٣، تمثلان العودة الى الاتجاهات المتشددة في سياسة ايران الخارجية، وسيتوقف البحث في السطور التي تلى عند اشكال من الممارسات والاجراءات في مجال السياسة الخارجية تمثل توجهات ايران نحو اقامة علاقات ستراتيجية مع اطرافٍ في الشرق الأوسط، يمكنها الاعتماد عليها في عملية تحويل ايران الى قوة اقليمية مرهوبة الجانب، بل وتمثل تطلعات ايران نحو الارتقاء الى مكانة احدى اهم القوى الاقليمية في الشرق الأوسط ومايكتنف هذا الشرق من بعض الدول المتوسطة الحجم او الصغيرة.

وهكذا مع تولي احمدي نجاد لرئاسة الجمهورية، تبرز الى واجهة وسائل الاعلام الرسمية الشعارات ذات البعد المذهبي والديني، هذه الشعارات التي وجدت صدى لها في جميع ممارسات الدولة الخارجية.

---

(٨٥) روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص١١١ – ١٢٤.

لذلك يرى الباحثون بأن احمدي نجاد هو اكثر الرؤساء الذين استغلوا الآيديولوجية المذهبية منذ قيام الثورة عام ١٩٧٩. فالرئيسان السابقان هاشمي رفسنجاني ومحمد خاتمي (١٩٨٩-٢٠٠٥) كانا اكثر ميلاً لاتباع سياسة براكماتية توفيقية. ولكن احمدي نجاد ادان هذا النهج علناً، واعتبر تلك الفترة احدى الفترات التي انحرفت فيها قيم واخلاقيات الثورة. والأغرب من ذلك في سياسيات احمدي نجاد هو استحواذ فكرة عودة الامام الغائب (المهدي المنتظر) على عقله، وتصريحاته في العديد من المناسبات بقرب هذا الظهور، وادعاءه بأنه قريب من الامام الغائب.[٨٦]

وفي ضوء هذا النوع من المعتقدات الغيبية يمكن تفسير الكثير من الممارسات التي تلجأ اليها ايران في علاقاتها الخارجية خلال دورتي حكم احمدي نجاد، كما يمكننا ايضاً من فهم خطابات احمدي نجاد في الامم المتحدة وفي مناسبات متباينة عن ضرورة وجود نهج لادارة العالم يناقض انظمة الحكم المعمول بها حالياً في جميع دول العالم.[٨٧] وان النظام القائم في ايران هو النظام الامثل لكل دول العالم.

ان اي تقييم موضوعي لسنوات حكم احمدي نجاد (٢٠٠٥-٢٠١٣) كرئيس للجمهورية يقود الباحث عن تطلعات ايران الجيوبوليتيكية، الى نتيجة مؤداها ان الفترة المذكورة هي الفترة النموذجية المتميزة منذ سقوط نظام الشاه قبل ٣٣ سنة والتي تم خلالها توظيف المنطلقات والمعتقدات المذهبية لخدمة الأهداف الجيوبوليتيكية والاستراتيجية لايران ((كدولة ثيوقراطيةTheocratic State)) والتي ترمي في النهايةالى فرض شكل من اشكال الهيمنة الاقليمية على اجزاء حساسة من منطقة الشرق الأوسط.

٢- شعور ايران بكونها الدولة الشيعية الوحيدة وسط بحر من الدول ذات الاغلبية السنية:

ان كون ايران هي الدولة الشيعية الوحيدة في العالم جعل من قادتها شديدوالحساسية في علاقاتهم مع العالم الخارجي، فاضافة الى مواقفهم العدائية تجاه الولايات المتحدة وبريطانيا والتي سبق وان سلطت عليها البحث الضوء في الصفحات السابقة، واضافة الى مواقفهم العدائية نحو اسرائيل، فانهم ايضاً لايحملون مشاعر ودية تجاه روسيا واوربا الغربية بصورة عامة. وباستثناء عراق مابعد ٢٠٠٣ وآذربيجان من الشمال، فان جميع الدول المحيطة بايران هي الدول تسكنها غالبية سنية، ومن جهة اخرى ليست هناك من بين المجاورة لايران المجاورة دولة تتبنى مذهباً او ديناً كنظام سياسي، فهي جميعاً دول علمانية اي انها تفصل الدين عن السياسة. ومثل هذا التباين في النهج السياسي قد ينطوي على مشاعر ومواقف غير ودية تحملها قادة ايران في قرارة انفسهم تجاه هذه الدول في علاقاتهم الخارجية مع هذه الدول، وخير مثال على ذلك، العلاقات المتوترة والمتشنجة بين ايران وجاراتها من دول الخليج، ربما باستثناء علاقات ايران مع سلطنة عمان.

ومما يعزز من شدة الحساسية بين ايران كدولة مذهبية وبين جاراتها من الدول التي لاتتبنى الدين او المذهب كأساس لنظامها السياسي، هو ان ايران وكدولة متعددة الاعراق والقوميات فان المناطق المركزية منها هي المناطق الوحيدة التي تسكنها اغلبية اثنية من المجموعة الفارسية، بينما تسكن في اطراف هضبة ايران المركزية قوميات واثنيات متنوعة غير فارسية وغير شيعية ك(الكرد والتركمان، والبلوج، والعرب) وذلك مايعد نقطة ضعف واضحة في جغرافية ايران السياسية، وتشكل القوميات غير الفارسية وغير الشيعية التي تسكن في اطراف وهوامش

([86]) http:// acpss.ahram.org.eg/ahram/RE 2 D8.HTM.

([87]) http://isna.ir/fa/news/ (خطاب احمدى نجاد في الدورة ٦٧ للأمم المتحدة عام ٢٠١٢)

هضبة ايران خطراً كامناً على امنها القومي ويعبر هذا الخطر الكامن عن نفسه ويظهر على السطح كحركة تحرر قومية تسعى الى الانفلات من قبضة المركز الخانقة.[88]

ان احاطة ايران بجدار من القوميات غير الشيعية (انظر الخارطة رقم ٥) وبجدار آخر من الدول غير الدينية (علمانية وشبيهاتها) تشكل دائماً عامل توتر كامن بين ايران وبين جاراتها من الدوال الأخرى، ويعود ذلك بالدرجة الاولى الى الطبيعة المذهبية للنظام في ايران. ومثل هذا التناقض والتنافر لم يكن قائماً بين ايران الشاه وبين الدول التي تجاور ايران او تقع بالقرب منها. لذلك فعلى الرغم مما كان لايران الشاه من اطماع اقليمية ومشكلات حدودية مع بعض من الدول المجاورة، الا ان اجواء الوئام والاستقرار والود والاحترام المتبادل كانت هي الاجواء السائدة بين ايران الشاه ومعظم تلك الدول. والاكثر من ذلك كانت ترتبط بالبعض من هذه الدول في شكل تحالفات استراتيجية اقليمية وذات طابع دولي، فقد كانت ايران عضواً في ((حلف بغداد)) CENTOالذي كان يضم بالاضافة الى ايران والعراق، كلاً من تركيا وباكستان الى جانب كل من الولايات المتحدة وبريطانيا.[89]
ذلك لأن ايران الشاه لم تكن لها تطلعات مذهبية، ولم تكن لأطماعها الاقليمية اية صبغة مذهبية. ان شعور ايران بالعزلة عن دول المنطقة التي تحيط بها لم يأتي من فراغ، فهي الدولة الشيعية الوحيدة في العالم الاسلامي، والشيعة كمجموعة مذهبية تتكون من مجموعة من الاقليات المبعثرة بدءاً من الطائفة الاسماعيلية في الهند ومروراً بأقليات متناثرة في باكستان وافغانستان والسعودية و البحرين وبعض دول آسيا الوسطى، حتى تركيا وشمال افريقيا وبلاد الشام ودول شبه الجزيرة العربية وحتى اليمن. لذلك فانها ولكونها دولة مذهبية (ثيوقراطية) مبنية على ((نظرية ولاية الفقيه)) التي جاء بها الخميني، ثم تحولت الى ((الولاية المطلقة للفقيه)) والتي لايتبناها غير عدد قليل من رجال الدين الشيعة والمنتفعين من النظام، كل ذلك تجعل من هذه الدولة لاتشعر بالأمان من اي قوة خارجية او من اية دولة من الدول ذات الأغلبية السنية، وعلى مستوى علاقاتها الخارجية وبنفس الدرجة من الشك والريبة وعدم الشعور بالأمان تتعامل الفئة المتنفذة مع كل الحركات والفئات السياسية والأحزاب المعروفة بالوطنية المذهبية (ملى مذهبي)، ومع كل الشخصيات السياسية والدينية والثقافية التي لاتشارك تلك الفئة المتنفذة الملتفة حول المرشد، في توجهاتها السياسية على المستويين الداخلي والخارجي.

ان الوحدة والانعزالية التي تعيشها ايران قد تحولت الى صفة لصيقة بها، لذلك يؤكد بعض الباحثين عن سياسات ايران الخارجية على ان انعزال ايران عن النظام العالمي والنظام الاقليمي انما هو انعزال استراتيجي ويشكل ميزة اساسية في مجمل سياسة ايران الخارجية وكذلك في مجمل علاقاتها ومواقفها مع دول العالم.[90]

والباحث الموضوعي في مسائل ايران الخارجية لايمكنه الركون الى التبريرات التي تسوقها وسائل اعلام ايران الرسمية عن ان سبب هذه العزلة، انما يرجع الى وجود مؤامرة دولية تقودها الولايات المتحدة واسرائيل في تهميش ايران، بل ان وقائع ثلاث وثلاثين سنة من عمر جمهورية ايران الاسلامية، تؤكد على ان ممارسات ايران

---

(٨٨) فيروز حسن حمة عزيز، التحدي الكردي كنموذج لتحديات التنوع القومي والمذهبي لأمن ايران القومي، گۆڤاری زانكۆی سلێمانی، بەشە B، ژمارە ٢٦- تەمموزی ٢٠٠٩، ل١٠٩ – ١١٠.

(٨٩) سعيد خديده علو، العلاقات العراقية الايرانية واثرها في القضية الكوردية في العراق (١٤ تموز ١٩٥٨ – ٨ شباط ١٩٦٣) دار سپيريز للطباعة والنشر، ط١، دهوك، ٢٠٠، ص٥٦.

(٩٠) Ali Akbar Rezaei, Foreig Policy Theories, Irans Foreig Policy, Itheca press, UK, Printed in Lebanon, www.ithecapress.co.uk.p.26.

الداخلية والخارجية، وطبيعة النظام التي لامثيل لها في العالم والتي لايتسع المجال هنا لتناولها، هي التي خلقت هذه العزلة. ولأن النخبة المتنفذة والمغرمة بالشعارات والتطلعات المذهبية فانها وعلى الرغم من اتسامها بنوع من البراكماتية كما مر ذكره، فانها تبقى متشبثة بمواقفها المتزمتة، الى ان تجد نفسها وجهاً لوجه مع خطر جدي يهدد بانهيار النظام بكامله.(*)

الخارطة (٥) تركيب ايران القومى

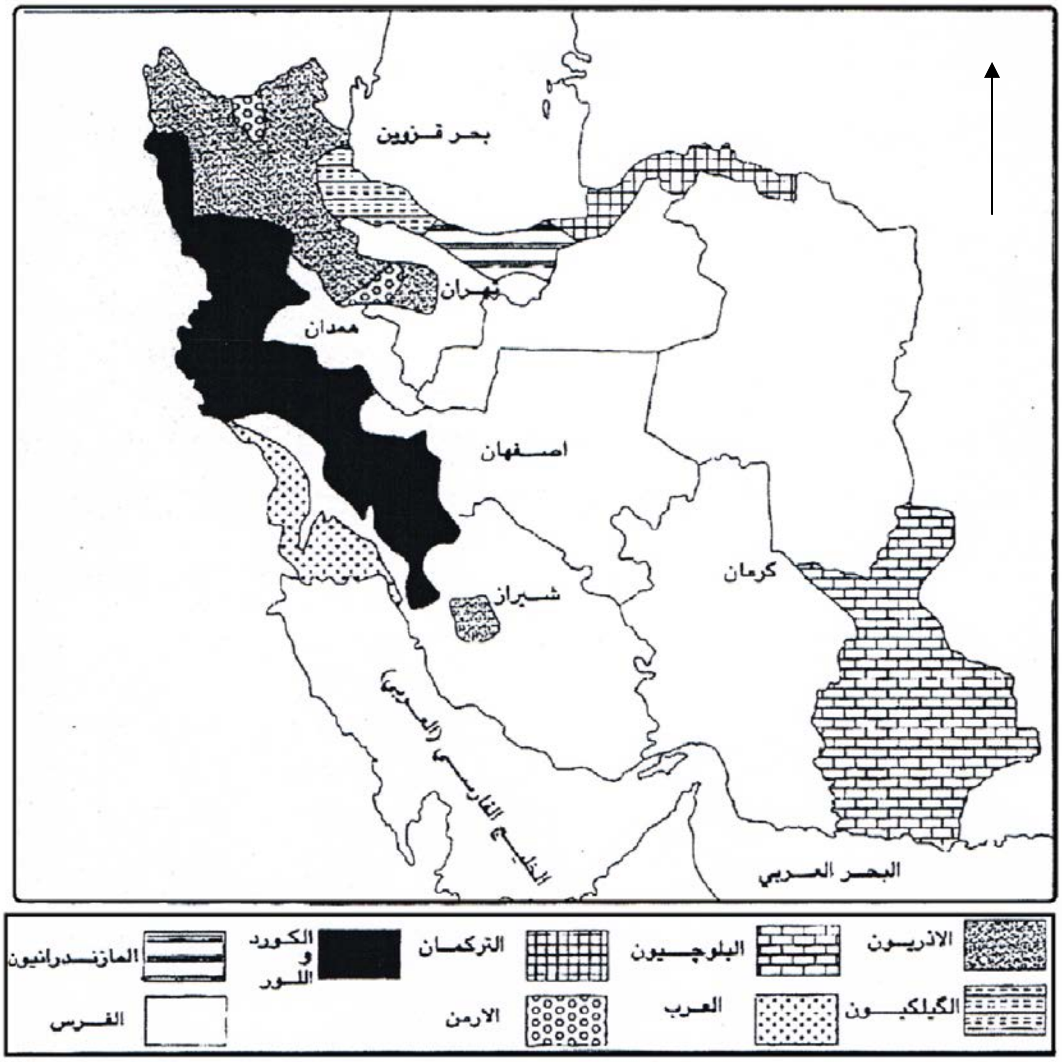

الخارطة من تنظيم الباحث اعتماداً على المصادر التالية:

المصادر: ١- جواد صفى نزاد، عشاير مركزى ايران، انتشارات امير كبير، تهران ١٣٨٠، ص١٠٤.

٢- محمد رضا حافظ نيا، جغرافياى سياسى ايران، تهران١٣٨١، ص ١٥٣.

(*) لقد وجدنا كيف بقى الخميني مصراً على رفض قرار مجلس الأمن بشأن انهاء الحرب التي اشعلها صدام، الى ان وصلت ايران الى طريق مسدود، عندها وفي ١٩٨٨/٧/٢٠ وافق الخميني على ماشبهه بتجرع كأس السم، ولانستبعد ان يعيد التأريخ نفسه، وان يتراجع ولي الفقيه عن المضي في برنامج ايران النووي وذلك عندما يصل الاقتصاد الايراني الى حافة الانهيار.

٣- فيروز حسن عزيز، التحدى الكوردى كنموزج لتحديات التنوع القومى و المذهبى لآمن ايران القومى، طؤظار زانكؤى سليمانى، بةشى B، سليمانى ذمارة ٢٦، تةموز ٢٠٠٩، ص١٠٨

لذلك ففي الوقت الذي تتمسك النخبة الدينية الحاكمة بنظرية المؤامرة كتفسير لعزلتها، وتجد نفسها عاجزةً عن ابداء المرونة المناسبة في الكثير من المسائل والسياسات الداخلية المثيرة للجدل، وذلك لوقوعها تحت ضغط العديد من الشعارات والمنطلقات المذهبية، هذه المنطلقات والشعارات المذهبية التي تهيمن على اذهان معتنقيها في القيادة الايرانية الى الحد الذي تسلب من هذه القيادة الارادة القادرة على اظهار الانعطافات المطلوبة والتي ينتظر منها المجتمع الدولي، في الوقت المناسب.

لمواجهة العزلة التي حشرت ايران فيها نفسها، فان صانعي القرار السياسي في ايران وجدوا انفسهم مضطرين الى بذل كل ما من شأنه ان يضمن لايران تحالفات وصداقات اقليمية مع القوى والدول والحركات الموجودة في المنطقة. تحالفات وصداقات تمهد الطريق من جهة اخرى لفرض هيمنة ايران الاقليمية، وذلك بحكم تناسب القوى في المنطقة، وبحكم قدرات ايران الاقتصادية والبشرية والتكنولوجية.

وبناءاً على ماسبق فان شعور القيادة الدينية والسياسية في ايران بعزلة اقليمية وعالمية، قد عزز لدى هذه القيادة الدوافع التي تدفعها الى توظيف كل الامكانيات المادية والمعنوية والتي تضمن لها نوعاً من الهيمنة الاقليمية.

والشيء البارز في تطلعات ايران نحو الهيمنة الاقليمية هو تحول العامل المذهبي والديني الى العامل الابرز في جميع مساعي ايران الرامية الى خلق هيمنة اقليمية، بل وقد تحول هذا العامل الى محور المشروع الستراتيجي الذي يقوم على بناء جدار من الدول والحركات والمناطق الصديقة او الحليفة او الموالية في المناطق المحيطة بايران والتي يمكن ان تشكل خط الدفاع الأول في مواجهة المؤثرات والأخطار التي تشكلها القوى الاقليمية كاسرائيل او دول الخليج وعلى رأسها العربية السعودية او تركيا على سبيل المثال.

ولانغالي اذا قلنا بأن النخبة الحاكمة في ايران، انما حولت منطلقات وأسس الأمن القومي الايراني التي كانت سائدة ايام الشاه، الى مايمكن ان نطلق عليه اصطلاح الأمن المذهبي القومي لايران، كما يرى الباحث الفلسطيني عزمي بشارة.(*)

وهذا الجدار من الدول الحليفة هو ماطلق عليه العاهل الأردني الملك عبدالله عام ٢٠٠٤ اسم الهلال الشيعي. وهو اصطلاح شاع استعماله منذ ذلك الحين.(٩١)

وفيما يأتي من الصفحات فان البحث سيلقى المزيد من الضوء على ابعاد ومراحل بناء هذا المشروع الهادف الى خلق مناطق نفوذ مضمونة يمكن لايران ان تعتمد عليها كظهير ستراتيجي يعزز من مواقفها التصادمية مع عدد غير قليل من دول المنطقة من جهة، ومع الدول التي يطلق عليها اسم الأستكبار العالمي في الأدبيات التي تعبر عن وجهة نظر المجموعة التي تتحكم في امور الدولة والمجتمع منذ سقوط نظام الشاه وحتى الآن من جهة اخرى. ودول الاستكبار العالمي وفقاً لهذا التصنيف الايراني تتضمن الولايات المتحدة الأمريكية وحلفائها الغربية.

(*) اكد الباحث والمحلل السياسي الفلسطيني الدكتور عزمي بشارة، هذه الحقيقة في مقابلة له مع فضائية الجزيرة في برنامج يحمل عنوان ((الثورة السورية على مفترق الطرق)) وذلك بتأريخ ٢٠١٣/٥/٢٠.

(٩١) Kayban Barzegar, Iran and the Shiite Crescent, Myth and Realities, Broun Journal of World Affairs, 2008, p.87.

العمق الاستراتيجي للتوسع الايراني الاقليمي:

ان الباحث الذي يهمه كثيراً الحصول على مايشكل وثائق وادلة رسمية تشير صراحة على جهود ايران الرامية الى بناء جدار من القوى والحركات والدول المتحالفة، والتي يضمن لها نوعاً من الهيمنة الاقليمية، فان جهود الباحث سوف تذهب هباءاً، ذلك لأن اقامة مثل هذه التحالفات قد تمت من خلال مواقف واجراءات عملية ومنظمة ومن دون البوح بها صراحة، بل اللجوء الى نوع من التستر على الأهداف الاستراتيجية الكامنة وراء هذه الجهود، وذلك بادخال كل تلك الجهود في دائرة العمل على الوقوف ضد سياسات اسرائيل التوسعية، ودعم جهود المقاومة الفلسطينية وتبعاً لذلك فان الدعم المتعدد الجوانب الذي تقدمه ايران لتلك الاطراف والذي يصوره الاعلام الرسمي على انه دعم يصب في خانة مقاومة النفوذ الأمريكي (الشيطان الأكبر) في الشرق الأوسط والخليج. عليه فان البحث سوف يعتمد على واقع العلاقات السياسية المتبادلة بين ايران وتلك الأطراف التي تحتسب وفقاً لكل المقاييس جزءاً من ستراتيجيات ايران وتدخل في دائرة النفوذ الايراني، وفي مقدمة تلك الأطراف او القوى التي تخدم الاهداف الاستراتيجية لايران بشكل او آخر.يمكن الاشارة هنا الى سوريا وحزب الله في لبنان كمثال للنوع الاول من هذه الأطراف التي تدور في فلك ايران، والى العراق وحوثيي اليمن كمثال للنوع الثاني من تلك الأطراف والقوى. وبناءاً على هذا الاستنتاج يمكن تقسيم المناطق التي تبذل ايران كلما تملكه من جهود ومساع لكي تضمن بقاءها في فلكها الى نوعين من القوى والأطراف وعلى النحو التالي:

اولاً- القوى والأطراف التي تدخل فعلاً ضمن منطقة النفوذ الايراني:

الملفت للانتباه في كلا النوعين وكما مر ذكره هو الدور البارز الذي يلعبه عامل المذهب في انجذاب هذه القوى والأطراف نحو المحور الايراني والدوران في فلكها. صحيح ان هناك اطرافاً وقوى تربطها بايران مجموعة من المصالح السياسية والاستراتيجية او حتى اقتصادية في مرحلة من المراحل ومن دون ان يكون لعامل المذهب اي دور في اقامة تلك العلاقات، وخير مثال على ذلك المصالح السياسية الذي تربط حركة حماس السنية في قطاع غزة بايران، او تلك التي تربط معظم اطراف الحركة الكردية في اقليم كردستان بايران، منذ سقوط الشاه وحتى الآن، وهي علاقات قائمة على مصالح سياسية متبادلة ولادخل للمذهب فيها، لذلك فانها مرهونة ببقاء تلك المصالح، وعندما تتغير تلك المصالح فان علاقات ايران لتلك الأطراف سرعان مايصيبها الوهن، كما نلاحظ ذلك اليوم فيما شابت تلك العلاقات من برود ووهن بين ايران وبعض الأطراف من الحركة الكردية في السنوات الأخيرة. الأمر الذي يحمل الباحث على الاستنتاج بأن عامل المذهب يلعب دور الوشيجة الأدعى الى الديمومة في ربط ايران بحلفائها الاقليميين. غير ان الدور الريادي المشهود في مساعي ايران الرامية الى خلق هيمنتها الاقليمية، لايعني ان العامل المذهبي هو العامل الفصل والوحيد في اقامة تحالفات ستراتيجية راسخة وقادرة على الاستمرار، بل ان هناك عوامل اخرى سياسية وجيوبوليتيكية تلعب بشكل او آخر دوراً واضحاً في اقامة تلك العلاقات التي تكتسب ايران من خلالها نوعاً من الهيمنة الاقليمية.

لذلك فان الباحث يشاطر اولئك الباحثين عن مسائل ايران الاستراتيجية، الرأي القائل بأن اقامة التحالف او محور شيعي بين ايران وقوى او حركات اقليمية، يتعذر حصوله اذا كان مبنياً فقط على الأساس الآيديولوجي

(المذهبي)، بل يجب ان يكون مثل هذا التحالف مبنياً على ضرورات جيوبوليتيكية وان يلبي مجموعة من متطلبات الأطراف التي يجمعها هكذا تحالف.(٩٢)

تعد سوريا احدى ابرز الأمثلة البارزة لدولة اقليمية تجمعها بايران شبكة من المصالح الاقتصادية وجيوبوليتيكية والسياسية. وهي فوق ذلك دولة تتبوأ فيها مجموعة منتمية الى اقلية مذهبية معينة تتولى مقاليد الحكم منذ اواخر الستينات من القرن الماضي وحتى الآن، واستلام سدة الحكم في سوريا لم يكن عبر صناديق الانتخاب وانما كان ذلك عن طريق انقلاب عسكري قاده حافظ الأسد، الذى ينحدر من الاقلية العلوية التى تستقر في الاذقية، وكان اسلوب استلام السلطة بواسطة الانقلاب العسكري امراً شائعاً في الدول التي كانت تعرف بالعالم الثالث. لذلك فانه لايصح الزعم بأن صانعي القرارات السياسية الاستراتيجية في سوريا في العقود الأربعة الاخيرة انما يتخذون قراراتهم المصيرية وفقاً لما تمليه عليهم متطلبات ورغبات اوسع اوساط الشعب السوري، بل تاتي وفقا لمايراه شخص رئيس الجمهورية. لذلك فان اقامة القيادة السورية التحالف استراتيجي بين سوريا وايران خلال العقود الثلاثة الأخيرة من عمر الثورة الايرانية لايعني بالضرورة ان مثل هذا التحالف الاستراتيجي يحظى بقبول الشارع السوري بوجه عام. الأمر الذي يجعل مثل هذه التحالفات بين ايران والدول التي تقف قادتها السياسيون وصانعوا القرار فيها مع قادة ايران على ارضية مذهبية متشابهة الى حد ما تحالفاً هشاً وغير راسخ و قابل للانهيار مع تغيير القيادة السياسية.

لذلك من الصعب القول بأن ايران يمكنها فرض نوع من الهيمنة الاقليمية وبصبغة مذهبية تقوم على قاعدة جماهيرية واسعة ذلك لان القوميات التي تستقر في دول الشرق الاوسط، ومن بينها العرب والفرس والكرد والترك، وكما يرى معظم باحثي شؤون الشرق الأوسط انما تهمهم مسألة الهوية القومية ومكوناتها الثقافية والسياسية والجيوبوليتيكية والتي تدعمها عناصر مكونة من اللغة المشتركة بين افراد هذه المجموعات القومية والوطن المشترك، والأصول التأريخية المشتركة. لذلك فالشيعة في سوريا والعراق مثلاً هم اولاً يعدون انفسهم عرباً قبل ان يكونوا منتمين الى المذهب الشيعي، والفرس في ايران يضعون هويتهم الايرانية فوق اي اعتبار آخر.(٩٣)

اغلب الظن ان هذا الاستنتاج الذي يمكن ان يعبر عن وجهة نظر معظم المحللين في شؤون الشرق الأوسط السياسية، انما يتضمن نوعاً من التعميمات القائمة على مواقف واحداث واوضاع اجتماعية وسياسية معينة يصعب التحقق من صحتها.

فمن بين الأمثلة البارزة التي يسوقها البعض من الباحثين للتدليل على ان الوعي القومي لدى المجموعة الشيعية من عرب العراق، كان يفوق مشاعر الانتماء المذهبي لدى هؤلاء، بدليل اشتراكهم في الحرب التي شنها صدام حسين على ايران خلال سنوات (١٩٨٠-١٩٨٨)، حيث كانت اغلبية افراد الجيش العراقي من الشيعة، فاعتدوا على ايران ارضاً وشعباً على الرغم من كون الأغلبية الساحقة من مقاتلي ايران من الشيعة.(٩٤)

ان الاستشهاد بهذا المثال لايعبر بأي شكل من الأشكال على ان الوعي القومي لدى الجنود العراقيين كان يفوق وعيهم المذهبي. ذلك لأن من لهم المام بطبيعة نظام صدام الاستبدادي القمعي يدرك بأن افراد الجيش العراقي بكل قومياته ومذاهبه وطوائفه القومية والمذهبية انما سيقوا الى هذه الحرب وهم مكرهون ورغماً عنهم.

([92]) Kayban Barzegar, op.cit, p.93.
([93]) Kayhan Barzegar, Ibid, p.93.
([94]) Kayhan Barzegar, op.cit, p.91.

فاشتراكهم في الحرب التي اشعلها العراق لايعني ان هؤلاء الجنود من شيعة العراق كانوا مدفوعين بدوافع قومية وانهم اداروا ظهورهم الى انتماءاتهم المذهبية.

وبناءاً على ماتقدم يمكننا الخروج بالاستنتاجات التالية:

١ – ان ماأقامته ايران من شبكة من العلاقات والتحالفات الاستراتيجية والجيوبوليتيكية مع سوريا كدولة ومع حزب الله في لبنان كحركة سياسية وميليشيات مسلحة، لاتعكس بالضرورة حاجات واهتمامات الشارع الايراني التي تتمحور عادة حول مستلزمات الحياة اليومية اولاً وقبل اي شيء آخر. ان التجارب التي مرت بها الشعوب الاخرى التي جربت انظمة الحكم القائمة على أسس ومبادىء آيديولوجية في القرن الماضي، كتجربة الأنظمة التي قامت في الاتحاد السوفيتي (١٩١٧-١٩٩٠) والصين الشعبية (منذ ١٩٤٧) وفي كوبا (منذ ١٩٦٠) واخرى في ايطاليا الفاشية والمانيا النازية خلال سنوات مابين الحربين العالميتين، والتي تملك وجوهاً مشتركة مع النظام القائم في ايران والذي بني على الآيديولوجية المذهبية وتقف معها على ارضية مشتركة من المنطلقات والمسلمات والشعارات الآيديولوجية، هذه التجارب قد اثبتت وبما لايترك مجالاً للشك، بأن الطبقات التي تقبع في ادنى درجات السلم الاجتماعي والاقتصادي، سرعان ماتتبرم من الشعارات البراقة التي لاتمل اجهزة الاعلام الحزبية والرسمية في هذه الأنظمة على ترديدها صباحاً ومساءاً ولسنوات من دون توقف. فهذه الطبقات المسحوقة اجتماعياً تهمها في النهاية لقمة عيش كريمة وفرصة مناسبة للعمل وحياة آمنة بعيدة عن الفوضى والشغب والحروب.

٢ - ان الأوضاع الاقتصادية الوخيمة التي تعيشها ايران ولاسيما بعد فرض حزمة جديدة من العقوبات الاقتصادية على ايران تعود في اساسها الى برنامجها النووي من جهة والى التزاماتها المادية تجاه حلفائها الاقليميين من جهة اخرى. ولايمكن فصل برنامج ايران النووي عن محاولات ايران في خلق هيمنة اقليمية.

فطبقاً للأرقام الموثوقة والرسمية فان نسب التضخم السنوي في ايران هي في تصاعد مطرد، فقد بلغت هذه الارقام اكثر من ٢٥٪ عام ٢٠٠٨. اما نسبة البطالة وطبقاً لنفس المصدر فقد تجاوزت ١١.٨٪ لنفس العام، وان نسبة الذين كانوا يعيشون تحت خط الفقر عام ٢٠٠٢ قد ارتفعت الى خمس مجموع سكان ايران اي حوالي ٢٠٪.(٩٥) ومما لاشك فيه ان هذه النسب قد ارتفعت عام ٢٠١٢.

وفي نفس السياق اشارت المجلة البريطانية Economist في آخر عدد لها لشهر مارس - آذار الى ان نسبة التضخم للاقتصاد الايراني لعام ٢٠١٢ قد تجاوزت ٣٣٪.(٩٦) وهذا الرقم لايختلف كثيراً عن الرقم التي اعلنه المركز العام للاحصاء في ايران والذي قدر التضخم في ايران باكثر من ٣١٪ عام ٢٠١٢.(٩٧) اما صحيفة TimesTehran الايرانية والقريبة من النظام فانها قدرت التضخم ب٣٠٪.(٩٨)

(95) Shayerah Ilias, Irans Economic Conditions, Congessional Research Services, April 22,2010, p.5.

(96) http:// www.economist.com/news/middle east. /21573610.

(97) فضائيات (BBC.persian ،VOA Persian.٢٠١٣/٤/١ النشرة الاخبارية المسائية ليوم

(98) http://www.tehrantimes.com/economy-and-business/104756 irans-inflation-rate-hits-27.4-central bank.

غير ان المهتمين بقضايا الاقتصاد الايراني ينظرون الى الأرقام المرتبطة بنسبة التضخم الواقعية ونسبة البطالة ونسبة الذين يعيشون تحت خط الفقر على انها في الواقع اعلى بكثير من الأرقام الرسمية التي يعلنها مصرف ايران المركزي او مركز الاحصاء الرسمي.

ان الطبقات المسحوقة اقتصادياً والتي تشكل قاعدة الهرم الاجتماعي ومعها الطبقة المتوسطة بكافة مستوياتها والتي تشكل بمجموعها اكثر من ثلثي سكان ايران، ترزح اليوم تحت وطأة العقوبات الاقتصادية التي فرضت على ايران، نتيجة لاصرارها على برنامجها النووي والذي ينظر اليها الفئة الحاكمة في ايران على انها احدى الوسائل الرئيسة التى تمنحها القدرة الكافية لفرض هيمنتها الاقليمية.والتي يدعي النظام بأنه برنامج سلمي بينما ترى الولايات المتحدة وحلفائها الغربيين بأنه برنامج يهدف الى صنع سلاح نووي. فاتخذت من ذلك ذريعة لفرض تلك العقوبات الاقتصادية Economic Sanction، والتي اوصلت الاقتصاد الايراني الى تلك الوضعية الكارثية، وانعكست آثارها المدمرة على الطبقات الفقيرة والمتوسطة والتي تشكل اوسع مكونات المجتمع الايراني. ولاتعود الأوضاع الاقتصادية الكارثية الى العقوبات الاقتصادية التي فرضتها الأمم المتحدة على ايران، فقط فحسب، بل وايضاً الى الدعم المادي واللوجستي والمعنوي اللامحدود التي تقدمها ايران الى سوريا كحليف استراتيجي لها، وكجزء اساسي للمحور الذي يطلق عليه البعض اسم الهلال الشيعي، والذي قدرت الدعم المالي منه فقط بملياري دولار خلال السنتين الأخيرتين. وذلك الى جانب الدعم الذي تغدقه ايران بسخاء على حزب الله في لبنان وبمختلف الأشكال، وهو دعم حول تشكيلات حزب الله العسكرية الى امتداد لاحدى اذرع الحرس الثوري او (سپاه پاسداران). هذه التشكيلات التي تتبنى مصالح سياسات ايران الجيوبولوتيكية وتجعلها في صدر اولوياتها، وعلى الرغم من اصرار حزب الله على انه وميليشياته العسكرية انما ينتهج سياسات ويتخذ مواقف وقرارات سياسية تمليها عليه مصالح لبنان العليا ومايرتبط بها من مصالح العرب والمسلمين بصورة عامة، ومصالح الشعب الفلسطينى.

يني في صراعه مع اسرائيل بصورة خاصة، الا ان الحزب وميليشياته المسلحة عمل ولايزال يعمل، ومنذ ظهوره كقوة سياسية فعالة في الساحة اللبنانية، بايعاز من صانعي القرار السياسي في ايران. ولايتسع مجال هذا البحث لايراد الأمثلة والادلة الدامغة التي تثبت هذا الرأي، ولكن مواقف هذا الحزب من الصراع الدائر في سوريا منذ آذار ٢٠١١ وحتى الآن، واخيراً انغماس الحزب ومقاتليه بصورة مباشرة في هذا الصراع الى جانب النظام السوري وبشكل سافر، قد كشف عن حقيقة نوايا هذا الحزب وعن حقيقة الدور الذي يلعبه كذراع عسكري وسياسي ينفذ مايمليه عليه صانعو القرار السياسي في ايران، ومن دون التيقن عما اذا كانت مواقفهم العملية تنسجم مع مصالح الشعب اللبناني ام تعارضها. ان اذعان الحزب الى الاعلان عن سقوط مقاتليه صرعى في جبهات القتال في سوريا تحت اسم ((قتل في مهمة جهادية)).[*] وذلك خلال السنة الأولى من الصراع الدائر في سوريا، ثم الاعلان عن قتلاه بذريعة الدفاع عن المزارات الدينية وتارةً بذريعة الدفاع عن القرى الشيعية الحدودية التي تتعرض لهجوم الجماعات المسلحة، ان هذا الاذعان الى الاعلان انما يعكس مدى تورط هذا الحزب في العمل لخدمة مصالح ايران الستراتيجية في المنطقة.

٣ - ونستنتج مما تقدم على ان قاعدة شعبية واسعة من المجتمع الايراني، ولاسيما الفئات ذات الدخل المحدود والتي تفقد باستمرار مكوناً ضرورياً من مكونات غذائها اليومي على مائدة طعامها، كما يرى بعض الباحثين عن

(*) قناة الجزيرة الفضائية، النشرة الاخبارية الخاصة بأخبار المعارك في سوريا في الساعة الثامنة والنصف مساءاً في يوم ١٨.شباط.٢٠١٣.

اقتصاديات ايران[٩٩]، لاتشارك صانعي القرار السياسي في ايران رأيهم والذي يتلخص في ان اقامة تحالفات اقليمية مع الدول والحركات ذات الصبغة المذهبية المعينة[١٠٠]، هي في الواقع امر حيوي لتحويل ايران الى قوة عظمى اقليمية alSuperpower Region وان ايران يجب ان تلعب دوراً اساسياً في وضع هيكل لأمن اقليم الشرق الاوسط.[١٠١] وقد عبرت هذه القاعدة الواسعة من المجتمع الايراني عن سخطها وامتعاضها ورفضها لهذه السياسات التي تكلف رجل الشارع الايراني لقمة عيشه حتى قبل ان تصل الامور الى هذه الوضعية الكارثية، وذلك عندما هتفت بأعلى صوته ((نه غزة نه لبنان جانم فيداى ايران)) كما اشير سابقا.

٤ - ولايبدو ان صانعي القرار السياسي في ايران ولاسيما مايتعلق من هذا القرار بالمسائل الخارجية، يهمهم كثيراً ماوصلت اليه نسبة البطالة والتضخم السنوي ولا ماانحدر اليه حجم النمو الاجمالي السنوي GDP الى مادون الصفر بدرجتين لعام ٢٠١٢ وذلك بناءاً على تقديرات صندوق النقد الدولي TMF[**]، ولايهمهم ايضاً ماوصل اليه ارتفاع اسعار السلع والخدمات ولاسيما الأساسية منها الى مستوى غير مسبوق، بقدر مايهمهم خلق هيمنة اقليمية والتي تضمن لهم هدفهم الأسمى والأهم من اي شيء آخر الا وهو ((حفظ النظام))[١٠٢]، وهو الهدف الذي اكد الخميني بأنه وللوصول اليه يجوز حتى التخلي بصورة مؤقتة عن ركن من اركان الاسلام الخمسة كالحج مثلاً.[١٠٣]

ويعزى سبب ذلك الى ان محاولات ايران الهادفة الى خلق تحالف راسخ مع دول او حركات شيعية في المنطقة، انما تقوم على اسس ستراتيجية وهيثراطماتية بطبيعتها،وليست قائمة على مباديء آيديولوجية. ولأن سياسات ايران الاقليمية هي في الواقع متأثرة بالدوافع الجيوبوليتيكية اولاً وقبل اي شيء آخر، ومن ثم تأتي الدوافع الآيديولوجية بالمرتبة الثانية.[١٠٤]

ومن هنا تحاول ايران توظيف الآيديولوجيا المذهبية لخدمة مصالحها الجيوبوليتيكية، فهي تحاول دائماً ان تصور نفسها على انها قلب الاسلام النابض في العالم، وذلك لكي تنجح في كسب دعم واسع من العالم الاسلامي والذي يمكنها من الوقوف في وجه كافة التحديات الاقليمية والعالمية. وهذا التوظيف للآيديولوجيا لتحقيق اهداف جيوبوليتيكية قد خلق مايمكن ان نسميه ب(اعداء الاسلام وايران) وهم الغرب عامة والولايات المتحدة الامريكية بالدرجة الأولى. ومثل هذه الخصومة والعداوة هي التي خلق لدى الولايات المتحدة وحلفائها الغربيين انطباعاً عاماً بأن (ايران) تشكل التهديد الأول للأمن والاستقرار لدول الشرق الأوسط.[١٠٥]

انعكاسات سياسة ايران الخارجية على المعارضة الداخلية:

ان هكذا واقع سياسي الذي اوجدته النخبة السياسية الحاكمة في ايران وقامت بنسج مكوناته طوال اربع وثلاثين سنة، لايسمح لهذه النخبة بأن تقيم وزناً لمطالبات المعارضة الداخلية والخارجية بتغيير الأوضاع الاقتصادية

([٩٩]) وفاء آذر بهاري، في عرضٍ له عن واقع الاقتصاد الايراني، فضائية VOA الأمريكية الناطقة بالفارسية، في ١.نيسان.٢٠١٣.
([100])Kayhan Barzegar,Ibid,p.88.
([101])ibid,p.11.
([**]) اعلن عن هذا النمو السنوي السلبي بمقدار درجتين تحت الصفر وذلك بناءاً على الأرقام الرسمية لمصرف ايران المركزي، نقلاً عن شبكة VOA القسم الفارسي بتأريخ ٢٤.٤.٢٠١٣.
([١٠٢]) نعمت الله مظفر پور، منبع پيشين، ص١٣٨ – ١٣٩.
([١٠٣]) روح الله موسوى الخمينى، صحيفه نور.جلد دوم رابان ١٣٤٤، چاپ نجف، ص٣٧١.
([104]) Kayhan Barzegar, op.cit, pp.87 – 88.
([105]) Anoushirvan Ehteshami, Irans Foreign policy, op.cit.p.xiii.

الوخيمة، كما وان مثل هذا النظام يجعل من هكذا نخبة حاكمة غير مبالية بصرخات الطبقات المسحوقة والمكتوية بنيران التضخم والبطالة المتفشية، طالما ان النخبة الحاكمة تبني شرعيتها على مجموعة من المنطلقات المذهبية التي لخصت في مبدأ (ولاية الفقيه) والذي ادخل كمحور اساسي في الدستور الدائم والذي يدور حوله جميع بنود واحكام هذا الدستور. وفي مرحلة تالية وضماناً لتحقيق الهدف الأسمى للنخبة الحاكمة والمتمثل في حفظ النظام فانها حولت المبدأ الى (الولاية المطلقة للفقيه) اي ان هذه النخبة منحت الولي الفقيه صلاحيات لاحدود لها، الأمر الذي حول الوالي الفقيه الى صانع القرار الأول والاخير، لاينازعه في صنع القرار السياسي اي شخصية رسمية كرئيس الجمهورية او رئيس البرلمان على سبيل المثال في رسم الخطوط العامة لسياسات ايران الخارجية والداخلية. فما رسمه الولى الفقيه منذ توليه لهذا المنصب بعد وفاة الخميني في حزيران عام ١٩٩٢، من خطوط عامة للسياسات الخارجية والداخلية، قد بقيت هي هي ولم يطرأ عليها اي تغير ولم يتزحزح الولي الفقيه من مواقفه السياسية قيد أنملة.

لذلك فان سياسة اقامة التحالفات السياسية مع كل من سوريا وحزب الله في لبنان وحركة حماس في فلسطين وحاليا مع حوثيين في اليمن، بقيت كما هي ومن دون تغيير، ولم تنجح كل التظاهرات والاعتراضات التي ابداها الشارع الايراني او الاعتراضات التي يبديها الجناح الاصلاحي من النظام، اضافة الى اعتراضات جناح واسع من النخبة المثقفة غير المذهبية، والمعارضة الداخلية والخارجية بكل اطيافها، ازاء السياسات الداخلية والخارجية التي ينهجها النظام والمتعلقة بملف ايران النووي من جهة، ومحاولاتها في اقامة تحالفات استراتيجية اقليمية مع كل من سوريا وحزب الله في لبنان وحاليا حوثيي اليمن من جهة اخرى وهي تحالفات مكلفة مادياً ويقع ثقل تكاليفها المادية على كاهل الفئات المسحوقة والعاطلة عن العمل في المجتمع الايراني.

فطالما بقيت هناك شخصية ذات صلاحيات مطلقة على رأس الهرم السياسي للنظام، ولايجد نفسه ملزماً بتقديم مبررات او ايضاحات لما يرسمه من خطوط عامة للسياسات الخارجية او الداخلية لأي شخص او هيئة رسمية او محفل مذهبي، حتى وان كانت وقائع الأوضاع السياسية قد اثبتت خطأ تلك السياسة وجلبت نتائج كارثية على اقتصاد ايران وطالما بقي شعار (حفظ النظام) بأي ثمن هو الشعار المركزي للنظام فان الولي الفقيه لايقيم وزناً للنداءات الداعية الى وضع حد للتحالفات الاستراتيجية التي يقيمها النظام مع قوى اقليمية كسوريا وحزب الله في لبنان وحماس في غزة او مع حوثيي اليمن، والتي تنعكس سلباً على الحياة المعيشية للطبقات الفقيرة والمتوسطة من المجتمع الايراني، وهي طبقات شديدة التأثر للعقوبات المفروضة على ايران، فتدفع هذه الطبقات ثمن السياسات الخارجية الرامية الى اقامة تحالفات اقليمية تضمن لايران نوعاً من الهيمنة الاستراتيجية على ذلك الجزء من الشرق الأوسط والذي بات معروفاً لدى الكثير من الباحثين باسم الهلال الشيعي Shiite Crescent (يراجع الخارطة رقم ٤).

٥ - ان النخبة الحاكمة في ايران وكجزء اساسي من سياستها الرامية الى تحقيق نوع من الهيمنة السياسية شرقي البحر المتوسط، وجدت في سوريا التي تحكمها عائلة الأسد المنتمية الى الأقلية العلوية، ومن حركة امل الشيعية ومن حزب الله الذي ساهمت ايران في تشكيله، ضالته المنشودة فبالاتكاء على حزب الله وهي الحركة الأقوى تسليحاً وتدريباً وتمويلاً في لبنان، اصبحت حركة حزب الله حالياً القوة الرئيسية في البرلمان وفي مجلس الوزراء اللبناني، الأمر الذي حول هذه الحركة الشيعية الى القوة المتحكمة فعلاً في القرار اللبناني. واصبحت لبنان رهينة بيد قادة

حزب الله والذين لايخفون كونهم يأتمرون بأوامر خامنه اي ((الولي الفقيه))، ويعلنون نهاراً جهاراً بأنهم لكونهم جزءاً اساسياً لما يسمى بمحور المقاومة والممانعة مع كل من سوريا وايران وحركة حماس الفلسطينية في غزة، فانهم لايجدون امامهم خياراً آخر غير استمداد الدعم المادي واللوجستي والاعلامي من ايران.

ووفقا لتوجيهات و خطابات حسن نصرالله يكون قد القى بكل ثقله العسكري والسياسي وبصورة رسمية، الى جانب النظام السوري وخدمة للأهداف الاستراتيجية لايران، وبذلك اصبح حزب الله، ومن وراءه ايران، طرفاً في الصراع الدائر في سوريا وهذا ماكان ينفيه حسن نصرالله بشدة قبل عدة اشهر، ويؤكد على ان حزب الله ينأى بنفسه عما يجري في سوريا فاذا به يتورط في الصراع الجاري في سوريا حتى النخاع.[**] فيتحول لبنان وسوريا الأسد تبعاً لذلك الى منطقة النفوذ الايراني، والتي من خلالها يتعزز التواجد الستراتيجي لايران في السواحل الشرقية للبحر المتوسط وفي مواجهة نفوذ اسرائيل وغيرها من القوى الاقليمية او الدولية غير الصديقة لايران، شرقي البحر المتوسط.

اما فيما يتعلق بسوريا نفسها، فان اربع سنوات من الصراع الدموي المسلح قد استنفذت القوى الاقتصادية والعسكرية والبشرية والمالية للدولة السورية، وبرزت ايران كأقوى حماة بشار الأسد، وظهرت ايران كالدولة الوحيدة التي تلقي بكل ثقلها المالي والاقتصادي العسكري وحتى البشري لمنع نظام الأسد من السقوط. وقد لخص (علي اكبر ولايتي) مستشار خامنه اي للأمن القومي، موقف ايران من الصراع الدائر في سوريا منذ آذار ٢٠١١ على النحو التالي: ((انه لولا دعم ايران للنظام السوري لما تمكنت سوريا من الوقوف في وجه هذه الهجمة الشرسة، وان ايران لاتترك سوريا تسقط بيد هذه الجماعات الارهابية، وان لايران اوراقاً لم تكشفها، ستلجأ اليها عند الضرورة لحماية سوريا من السقوط.[*]

والنتيجة المنطقية لمثل هذه العلاقة هي الانصياع المتزايد لحكام سوريا للتوجهات الستراتيجية المبنية على مصالح ايران الجيوبوليتيكية والمتمثلة لممارسة ايران لنوع من الهيمنة الاقليمية عل هذه المنطقة الحساسة من السواحل الشرقية للبحر المتوسط والتي تشغلها الدولة السورية، والتي من خلالها تتمكن ايران من ان تكون على مقربة من لبنان والتي ترى فيها قادة ايران ساحة مفتوحة لأجهزة المخابرات الأمريكية والاوربية وحتى الاسرائيلية، والتي تصنف وفقاً للمادة ١٥٢ من دستور ايران الدائم، على انها اعداء ستراتيجيون للنظام القائم في ايران، ولأمن ايران القومي في النهاية لأنها تمثل جبهة المستكبرين في مواجهة جبهة المستضعفين.[١٠٦]

واهمية سوريا الجيوبوليتيكية كمنطقة لنفوذ ايران السياسي والستراتيجي من جهة اخرى انما تكمن في ان حزب الله في لبنان قد تحول فعلاً الى دولة داخل دولة، وهو يملك من الأسلحة ما لاتملكه دولة لبنان كماً ونوعاً.[*] والأكثر من ذلك فاننا اذا ما اخذنا بوجهة نظر العديد من المراقبين السياسيين ممنيتسمون بقسط كبير من الموضوعية والمهنية، فيمكننا القول بأن حزب الله وخلال فترة رئاسة ميشيل سليمان - ونجيب ميقاتي قد صادر

[**] فضائية العربية/ برنامج ثانوراما/ مقابلة مع الدكتور احمد فتفت النائب في الثرلمان اللبناني عن كتلة الرابع عشر من آذار، الدكتور كمال اللبواني عضو الائتلاف الوطني السوري في ٢٠١٣/٥/١.

([*]) تصريحات ادلى بها على اكبر ولايتي مستشار المرشد لمسائل الأمن القومي واحد مرشحي الدورة الانتخابية الحادية عشرة. النشرة الاخبارية لفضائيات الجزيرة، العربية و BBC الفرسية بتأريخ ٢٠١٣/٥/٤.

([١٠٦]) نعمت الله مظفر ثور، منبع ثيشين، ص١٤٠.

([*]) اكد السيد فؤاد سنيورة، احد قادة مجموعة الرابع عشر من آذار ورئيس الوزراء السابق على ان قوة حزب الله المسلحة تفوق قوة الدولة اللبنانية (قناة الجزيرة، برنامج وراء الخبر) في ٢٠١٣/٦/١٩. (برنامج پانوراما قناة العربية ٢٠١٣/٦/١٩).

القرار اللبناني وحول لبنان الى دولة تدور في الفلك السوري الايراني، ولم يعد حزباً يناضل من اجل مصالح لبنان العليا وانما اصبح يتخذ من مصالح ايران الاستراتيجية بوصلة يهتدي بها في اتخاذ قراراته المصيرية، كل ذلك لم يكن ممكناً لولا ان سوريا وكمنطقة لنفوذ ايران مهدت السبيل لبروز حزب الله خلال العقدين الأخيرين كحركة مسلحة تأتمر بأوامر ايران، فوجود سوريا وبما كانت تملكها من نفوذ مطلق في لبنان قد كان السبب المباشر لما وصل اليه حزب الله من سلطة ونفوذ في لبنان وخارجه.**

واهمية سوريا الجيوبوليتيكية كمنطقة لنفوذ ايران السياسي والستراتيجي من جهة اخرى، تكمن في انها هي التي مهدت السبيل لظهور حزب الله في لبنان في الثمانينات من القرن الماضي.(١٠٧) ولعبت دور الوسيط لتزويد هذا الحزب بالمال والسلاح الايراني وذلك خلال سنوات التواجد السوري في لبنان وحتى بعد اخراجها من لبنان بقرار من مجلس الأمن الدولي اثر عملية اغتيال ((رفيق الحريري)) في ١٤ آذار عام ٢٠٠٥ فان سوريا بقيت تلعب دور الظهير الراسخ الداعم لحزب الله والتي اوصلت هذه الحركة الى ماوصلت اليه في الوقت الحاضر.

فهذا التلاحم الوظيفي والتشابك القائم على المصالح السياسية والستراتيجية بين سوريا وحزب الله وايران، والذي تعززه أسس مذهبية، قد جمع هذه القوى الثلاث في خندق واحد وجبهة واحدة لمواجهة التحديات الاقليمية والدولية، هذه التحديات التي تتلخص اليوم فيما تسميه اعلام الأطراف الثلاثة ب((المؤامرة الكونية ضد جبهة المقاومة والممانعة)).

ان هذه العلاقة العضوية الهادفة الى تحقيق اهداف استراتيجية، وتعزيز موقف النظام السوري الذي تمكن من البقاء على قدميه في وجه اكبر تحدي مسلح يواجهه النظام طوال ما يزيد عن ثلاث سنوات من جهة اخرى. فهذا النظام وعلى العكس من بقية الأنظمة العربية الشمولية التي خسرت سلطتها نتيجة لثورات ماصبح يعرف بالربيع العربي، ماكان له ان يصمد كل هذه المدة في وجه تحد بهذا الحجم لولا الدعم الايراني المتعدد الجوانب بالدرجة الأولى، ودعم حزب الله من جهة اخرى. الى جانب الدعم الروسي الذي قد تفوق اهميته اهمية هذين الدعمين في بعض جوانبه، والتي لامجال هنا للخوض في جزئياته.

٦ - هناك اجماع بين الباحثين عن شؤون ايران السياسية، على ان الولايات المتحدة ترى في اي تعزيز للنفوذ الايراني في الاقليم على انه تهديد لمصالحها وأمنها القومي. ويرى هؤلاء بأن الولايات المتحدة تنظر الى ايران كقوة اقليمية كبرى وانها بما تملكها من طموحات تحاول جاهداً ان تملأ الفراغ الذي ظهر في العراق بعد سقوط نظام صدام عام ٢٠٠٣.(١٠٨)

والمتتبع لسياسة الولايات المتحدة في الشرق الأوسط بصورةٍ عامة والخليج الفارسي بوجه خاص يدرك بأنها ومنذ انتهاء الحرب العالمية الثانية، تحاول الوقوف في وجه اي هيمنة تفرض على الاقليم من قبل اية قوة اقليمية بمفردها، لأن ذلك يخل بالتوازن الاقليمي. لذلك فان الولايات المتحدة ومعها ايضاً معظم دول المنطقة، تشعر بقلق

**يرى العديد من المراقبين السياسين و الباحثين بان الاغتيالات السياسية التى نفذت في لبنان على الاقل في العقد الاخير، بما في ذلك اغتيال الحريرى انما تمت باوامر من المخابرات السورية و بتنفيذ من حزب الله.

(١٠٧) روح الله رمضاني، منبع پيشين، ص٦٥.

(١٠٨) Mahjoob Zweiri, Arab – Iranian Relation, Irans Foreign Policy,Publisher, Ithaca,Lebanan,2007 pp.118 – 120.

بالغ ازاء التحالفات التي تقيمها ايران مع عدد من دول المنطقة وقواها السياسية، والتي ستمكن ايران من خلق مااصبح يعرف بالهلال الشيعي في قلب الشرق الأوسط، (ينظر الخارطة رقم ٦).

واذا ماتيسرت لايران اقامة مثل هذا الهلال وفي ظل الظروف الاقليمية الجديدة فان ايران ستكون قادرة على توسيع دائرة نفوذها الاقليمي. وعندها ايضاً ستكون قادرة على املاء شروطها على المجتمع الدولي وعلى الولايات المتحدة بوجه خاص. وهي شروط بالغة الأهمية، منها مايتعلق بأسعار النفط في الأسواق العالمية، ومنها مايتعلق بقضايا أمن الطاقة الدولية وفوق هذا وذاك فان ايران ستكون قادرة على فرض شروط برنامجها النووي.[١٠٩]

ومما يعزز من هذه الاحتمالات، في نظر الباحثين هو وجود قناعة لدى صانعي القرار السياسي في ايران بأن الولايات المتحدة ومنذ انتخاب (اوباما) تمر بحالة من الضعف السياسي على الصعيد الدولي، ناجم عن ازمتها الاقتصادية، وان نفوذها في الشرق الأوسط هو في حالة انحسار، وان الهزيمة الحقت بها في كل من العراق وافغانستان وان الوقت مواتٍ لايران لكي تعزز من موقعها الستراتيجي في هذا الجزء من الشرق الأوسط وذلك بالتعاون مع حلفائها الصميميين والذين يشاركونها في انتمائهم المذهبي وتأتي سوريا (بشار الأسد) وحزب الله في لبنان والشيعة المتنفذين في العراق في مقدمة هؤلاء الحلفاء.[١١٠]

ومما يشجع قادة ايران على اقامة هكذا تحالف مع القوى المواليه لها، لبناء منطقة للنفوذ تمكنها من الوقوف في وجه عدوها الرئيس المتمثل في الولايات المتحدة ومعها اسرائيل، هو ان الولايات المتحدة وبعد احداث الحادية عشر من سبتمبر ٢٠٠١، قد اطاح بنظامين شموليين هما نظام طالبان في افغانستان ونظام صدام حسين في العراق، واللذان كانا يشكلان الد اعداء ايران الاقليميين، مما ازاح عن كاهلها خصمين عنيدين لاقبل لايران بمفردها التخلص منهما، ونجم عن ازاحتهما هذه تحولات ستراتيجية كبيرة انعكست بصورة واضحة على توازن القوى في منطقة الخليج، فبرزت ايران كقوة اقليمية كبيرة، ولاسيما منذ انسحاب الولايات المتحدة في العراق وعزمها على الانسحاب من افغانستان عام ٢٠١٤.

كما ان سقوط نظام صدام قد اسفر عن تخلص ايران من عدوٍ آخر لاتقل خطورته على النظام من هذين الخصمين والمتمثل في حركة ((مجاهدي خلق)) المسلحة التي سمح لها صدام باقامة معسكرات لها داخل العراق.[١١١]

وكنتيجة لهذه التحولات الستراتيجية الاقليمية، ظهرت منطقة لفراغ القوة في العراق بوجه خاص، واصبحت ايران اكثر القوى الاقليمية المرشحة لملأ هذا الفراغ.[١١٢]

---

(١٠٩) فضائية VOA الناطقة بالفارسية، وهذه في مقابلة لهذه الشبكة في برنامج افق مع كل من اكبر گنجى الكاتب الايراني وكل من امير طاهرى وحسن شريعتمدارى وهم من الساسة المعارضين للنظام ويقيمون في اوربا وذلك في ٢٠١٣/٥/١٣.

(١١٠)Yosef Bondansky, Iran to surge to Hegemonic position, http://oilprice.com /Geopolitics/htm/

(١١١) Mahjoob Zweiri, Arab – Iranian Relation, Iran Foreign Policy, op.cit, p115.

(١١٢) Judith S.Yaphe, The united State and Iran in Iraq, Irans Forein policy, op.cit, p.38.

الدول والأطراف التي يعزز تحالفها مع ايران قدرة الاخيرة على اقامة منطقة للهيمنة الاقليمية:

ان الصورة الحقيقية لستراتيجية هيمنة ايران الاقليمية لاتتضح معالمها الا من خلال التأكيد على جملة من الحقائق التي تشكل الأرضية التي تنطلق منها ايران في عملية شاقة وطويلة لفرض هيمنتها ومن هذه الحقائق الموقف العدائي لكل من ايران والولايات المتحدة نحو الأخرى، فالولايات المتحدة وكما نوه اليها البحث ترى في ايران على انها جزء من محور الشر[١١٣]، وانها الدولة الوحيدة في الاقليم التي تعمل جاهدة على الاخلال بالتوازن الاقليمي من خلال ستراتيجيتها القائمة على الهيمنة الاقليمية.[١١٤] الأمر الذي يتطلب من الولايات المتحدة في نظر مخططي سياساتها الخارجية، احتواء نفوذ ايران الاقليمي.

ومن الحقائق الأخرى التي ينبغي التأكيد عليها، ان ايران بدورها ترى في الولايات المتحدة على انها الشيطان الأكبر، وانها القوة الكبرى التي تسعى دوماً على ابتلاع العالم، وان غزوها لكل من افغانستان والعراق انما يندرج ضمن ستراتيجية ترمي الى احتواء ايران ومحاصرتها من خاصرتها. وهي من جهة اخرى ترى نفسها محاطة بدول تعد صديقة للولايات المتحدة، باستثناء سوريا[١١٥]، وهذا مايضيق عليها الخناق، فلايبقى امامها من مخرج لهذا المأزق غير التحالف مع الدول والقوى الصديقة بهدف خلق محور من الدول المعادية لاسرائيل والولايات المتحدة.

ومن هذه الحقائق ايضاً شعور النخبة الحاكمة في ايران بأن الولايات المتحدة تمر حالياً بمرحلة انحسار واضح لنفوذها في الشرق الأوسط، وان محاولاتها لخلق منطقة الشرق الأوسط الكبير قد باءت بالفشل وان الوقت قد حان لالحاق الهزيمة النهائية بالولايات المتحدة وحليفتها اسرائيل، وفي هذه المنطقة الحساسة في الشرق الأوسط. أي أنه آن الأوان لايران ان تنتقل الى الهجوم لتحقيق اهدافها الاقليمية، كما يؤكد ذلك علي اكبر ولايتي مستشار المرشد الأعلى للشؤون الخارجية.[١١٦]

غير ان تحقيق هذه الأهداف الاقليمية والستراتيجية من قبل ايران امر لايتسنىلها تحقيقها بمفردها، انما لابد لها من محور ستراتيجي من الدول والأطراف التي تدور في فلكها، أي ان ايجاد اقليم سياسي تضم هذه الدول والأطراف ويكون منطقة لنفوذ ايران الستراتيجي. وهو نفس المحور الذي يطلق عليه البعض مصطلح الهلال الشيعي. وهو محور نجحت ايران في تفعيله في خضم اوضاع سياسية استثنائية ناجمة عن التدخل العسكري للولايات المتحدة في كل من افغانستان (٢٠٠١) والعراق (٢٠٠٣) وما نجم عنه من استنزاف لاقتصادها وارهاق لاقتصاد حلفائها، واسفر كل ذلك عن انسحاب للولايات المتحدة من العراق اواخر ٢٠١١، وعن اتخاذ قرار بالانسحاب من افغانستان عام ٢٠١٤، فساهمت كل هذه التغييرات في خلق فراغ ستراتيجي في العراق، فخلا الجو لايران لملء هذا الفراغ ولاسيما بعد الانسحاب الأمريكي عن افغانستان، ان ملء هذا الفراغ والتواجد الايراني في المشهد السياسي لدول المنطقة، وحضورها الواضح وراء التحولات السياسية التي تحدث بين الدول والأطراف التي تدخل ضمن هذا المحور وفي مقدمتها العراق وسوريا ولبنان. وهذا الحضور والتواجد الايراني خلف مايجري من احداث ومايتخذ من قرارات ستراتيجية في اطراف هذا المحور هو مايشكل هيمنة اقليمية لايران في هذا الجزء الحساس من الشرق الأوسط، والتي تظهر في مستويين وعلى النحو التالي:

(١١٣) Mehran Kamrawa, op. cit. p.9.
(١١٤) Judith S.Yaphe, op. cit. p.49.
(١١٥) Richard J.Yaphe, The clash with Distant Cultures, New York state University press, 1995, pp.22 – 23.
(١١٦)www.sama – alshzib.com/vb/archive/index.php/htm/

اولاً: الدول والأطراف التي تجد ان بقائها يكمن في تعاونها الستراتيجي مع ايران (العراق):

تأتي النخبة المتحكمة بالقرار السياسي في العراق حالياً في مقدمة تلك الأطراف التي تمارس ايران من خلالها نفوذها السياسي، وتمرر عبرها قرارات ستراتيجية تخدم في النهاية مصالح ايران الستراتيجية على المستويين الاقليمي والعالمي. وتبذل ايران جهوداً مضنية لتحويل اطراف اخرى في المنطقة الى حركات تخدم مصالح ايران الستراتيجية بشكل او آخر، ولاسيما تلك المصالح التي تشارك فيها ايران مع تلك الأطراف وتمثل ارضية مشتركة للطرفين. ومن هذه الأطراف حركة حماس التي تحكم في قطاع غزة بفلسطين، والى حدٍ ما حركة الحوثيين بمنطقة صعدة شمال اليمن، وهي حركة زيدية ذات جذور شيعية. تأريخياً، فأن علاقات ايران والعراق كانت مشحونة بمشاعر العداوة والتخاصم على الأقل على طول القرون الخمسة الأخيرة، عندما كان العراق جزءاً من الدولة العثمانية. ومنذ ظهور الدولة العراقية الحديثة عام ١٩٢١، فان هذه العلاقات بقيت تتأرجح بين كونها علاقات ودية ولاسيما حتى سقوط النظام الملكي في العراق في تموز ١٩٥٨، وغير ودية في معظم الأوقات ولاسيما بعد قيام النظام الجمهوري في العراق.(١١٧)

ونظراً لأن الدولتين تشتركان في حدود برية تزيد عن ١٤٠٠كم(١١٨)، فان احتمال ظهور مواقع ومناطق مثيرة للنزاع بين الدولتين كانت ولايزال احتمالاً قوياً، ويكفي ان نشير الى مشكلة ترسيم الحدود في منطقة شط العرب والتي ظلت مثيرة للخلاف منذ ظهور الدولة العراقية وحتى الآن، ذلك لأن العراق وفي ١٧ سبتمبر ١٩٨٠ قد الغى رسمياً اتفاقية الجزائر الموقعة بين البلدين والتي كانت مشكلة شط العرب جزءاً منها(١١٩)، وكان ذلك ايذاناً بشن حرب على ايران اشعلها صدام ودامت لحوالي ثماني سنوات، وكلفت البلدين خسائر بشرية ومادية هائلة.

والحدود الطويلة هذه تمنح ايران فرصاً مناسبة لممارسة نفوذها السياسي على العراق كدولة وبشتى الوسائل، طالما كانت نسبة غير قليلة من السكان على جانبي جزء من هذه الحدود ولاسيما تلك الأقسام من الحدود التي تفصل محافظات واسط وميسان والبصرة، عن محافظتي خوزستان وايلام، انما هم من الاثنية العربية وينتمون الى المجموعة الشيعية.(*)

ومما له تداعيات سياسية من بين الروابط التي تربط النخبة المتنفذة في ايران والشيعة في العراق، هو ان معظم القيادات السياسية الشيعية الناشطة في الساحة السياسية في العراق كانوا يوماً ما بطريقة او اخرى لاجئين

---

(١١٧) آذر ميدخت مشايخ فريدني، مسائل مرزى ايران وعراق وتأثير آن در مناسبات دوكشور، مؤسسة انتشارات امير كبير، تهران، ١٣٦٩ (١٩٩٠)، ص١٥١ – ١٥٣.

(118) Judith S.Yaphe, op. cit. p.45.

(١١٩) خالد يحى العزى، مشكلة شط العرب في ظل المعاهدات والقانون، دار الرشيد للنشر، بغداد، دار الحرية، ١٩٨٠، ص٢٦٥.

(*) ان مايزيد عن نصف هذه الحدود (اكثر من ٧٠٠) بين الدولتين تمثل الحدود الفاصلة بين ايران واقليم كردستان العراق وتسكنها المجموعة الكردية على طرفي الحدود والتي هي في غالبيتها مجموعة غير شيعية. كما ان جزءاً غير قليل من هذه الحدود على الجانب الايراني، انما تسودها المجموعة الفارسية، وهي في كل الأحوال مجموعة شيعية.

سياسيين في ايران(**)، الأمر الذي جعل من هؤلاء يشعرون بأنهم مدينون بدرجة او اخرى الى الدعم الذي كانوا يتلقونه هم وتنظيماتهم المسلحة من ايران.(١٢٠)

ان البحث لايتسع هنا للدخول في جزئيات طبيعة العلاقات السياسية القائمة بين ايران والعراق، ولاسيما منذ ان حل نوري المالكي محل ابراهيم الجعفري في رئاسة حزب الدعوة وفي رئاسة الوزارة عام ٢٠٠٦(١٢١)، ومن هذا التأريخ بالذات خلا الجو لايران لكي تبدأ بممارسة نفوذها في صنع القرار العراقي لذلك يكتفي البحث بالاشارة الى انه مع تولي المالكي لهذا المنصب، فان القرارات السياسية المصيرية التي تتخذ في العراق، انما تاتي منسجمة مع مصالح ايران الستراتيجية، وفي النهاية لم يعد هناك قرار يتخذ في العراق يتعارض مع توجهات ايران السياسية(١٢٢)، وتكفي الاشارة هنا الى ان عملية تولي المالكي لرئاسة الوزارة، لم تكن امراً ممكناً لولا ممارسة ايران لمختلف اوراق الضغط السياسي، بهدف منع اياد علاوي رئيس القائمة العراقية من تولي رئاسة الوزارة.(١٢٣)

ويرى المراقبون السياسيون بأن التدخل الايراني السافر في مقدرات العراق السياسية قد بدأ فعلاً بعد تولي اياد علاوي لرئاسة الوزارة عام ٢٠٠٥، وكان التدخل قبل ذلك يجري خلف الكواليس، وذلك بممارسة ضغوطاتها على الأحزاب الشيعية البارزة والتي كانت جزءاً من دولة العراق الجديدة، بهدف وضع حد لسياسات رئيس الوزارء، والتي لم تكن منسجمة مع توجهات ايران الهادفة الى ممارسة هيمنتها الاقليمية في العراق. وقد تجسدت معارضة العلاوي لسياسة الهيمنة هذه في قول وزير دفاعه ((بأن ايران هي العدو الأول للعراق)).(١٢٤)

ومع فوز المالكي برئاسة الوزارة، فان ابعاد هيمنة ايران السياسية على مقدرات العراق، اصبحت تتكشف يوماً بعد يوم، الأمر الذي دفع ببعض الباحثين الى القول وربما بشيء من المبالغة، بأن ايران هي التي تتحكم في القرار العراقي. فقد اكد S.YAPHE في احد ابحاثه بأن العراقيين شيعة كانوا أم سنة، يعتقدون بأن (العمائم تحكم العراق) وانها هي التي تدير الحكم في العراق والتي حولت العراق فعلاً الى دولة دينية تابعة لحكم الملالي (في ايران)، فهم يتهمون ايران بأنها تسللت الى اجهزة الأمن والمخابرات العراقية، ويتولون تدريب الشرطة والميلشيات الشيعية وفي النهاية يتسببون في تقويض أسس استقلال العراق.(١٢٥)

وعلى الرغم مما تنطوي عليه مثل هذا النوع من الآراء من المبالغة، ولكن مما لاشك فيه، ان ايران وللأسباب الجيوبوليتيكية التي نوه اليها البحث ولكون ايران تفوق العراق من حيث السكان والمساحة بثلاثة اضعاف، فان هذه العوامل مجتمعة قد مكنت ايران من التحكم في القرار العراقي الى حدٍ بعيد(١٢٦)، بل والى مصادرة

(**) ولايستثنى عن هذه القاعدة، قادة الحركات السياسية الكردية المسلحة المناهضة لنظام صدام، اذ كان هؤلاء ومنذ اندلاع الثورة الكردية المسلحة عام ١٩٦١ وحتى اقامة كيان اقليم كردستان العراق عام ١٩٩١، فان ايران الشاه، ومن بعدة ايران النظام الجمهوري كانت ملاذاً آمناً لقادة كل الحركات وللثيشمرطة بوجه عام عند الشدائد.

(120) Mahjoob Zweiri, Arab – Iranian Relation, Irans Foreign Policy, op.cit, p118.
(121)Judith S.Yaphe, op. cit. p.45.
(122)Judith S.Yaphe, op. cit. p.45.
(123)Kamran Taremi, (Iranian Foreign Policy toward Occupied Iraq, 2003 – 2005) Middle East policy, Vo 1.12.No.4.(winter 2005.p.40.
(124) Kamran Taremi, op. cit. p.40.
(125) Judith S.Yaphe, op. cit. p.45.
(126) That is what indicated by Zainab Badawy, BBC.World, quoting to Ayad Alawy Iraqi previous PM.

هذا القرار في بعض الحالات. ولعل ماصرح به هوشيار زيباري لصحيفة ((الشرق الأوسط)) اللندنية، يشكل دليلاً واضحاً على حقيقة تحكم ايران في القرارات السيادية التي يتخذها العراق.

ففي مقابلة له مع صحيفة الشرق الأوسط اكد هوشيار زيباري وزير الخارجية، ((بأن بلاده غير قادرة على وقف عملية نقل السلاح من طهران الى دمشق، اذا كانت هذه العملية موجودة، ودعى اعضاء مجلس الأمن الدولي الى العمل على ايقافها اذا كانت تخالف قرارات هذا المجلس)).[١٢٧]

ان مايمكن قراءته من بين سطور هذا التأكيد، هو الاعتراف الضمني بعجز العراق عن ممارسته لحق سيادي تملكه اي دولة ذات سيادة وفقاً للقانون الدولي، فاذا كانت الدولة العراقية عاجزة عن منع طائرة ايرانية تحمل اسلحة غير مسموحة بها الى سوريا، فان ذلك يشكل اعترافاً ضمنياً بأن ايران تمارس هيمنتها على القرار السيادي للعراق، واذا كان العراق عاجزا عن منع هذا النوع من الدعم اللوجستي من الوصول الى احد طرفي النزاع، والذي يعارض السياسة الرسمية المعلنة والمتمثلة في وقوف العراق على مسافة واحدة من طرفي هذا النزاع.[١٢٨] فان التغاضي عن خرق ايران لسيادته، فانه يقوم ايضاً كدليل واضح على ان صانع القرار السياسي في العراق ارتضى لنفسه بأن يحول العراق الى دولة تابعة تدور في الفلك الايراني. وفي كلتا الحالتين فان عمليات نقل الذخائر والعتاد والأسلحة من ايران الى حليفتها الستراتيجية سوريا، عبر الأجواء العراقية سواءاً حدث ذلك بترخيص من القيادة العراقية او جرى ذلك رغماً عن ارادتها، فان عمليات النقل الجوي هذه وفي كلتا الحالتين، انما تؤكد على انصياع النخبة المتحكمة بالقرار العراقي لتلبية متطلبات التوجهات الستراتيجية والاقليمية لايران، كما انها تشير الى ان صانعي القرار السياسي العراقي حالياً، وكنتيجة للمعطيات الجيوبوليتيكية التي يعيشها عراق مابعد سقوط النظام، يشعرون بأن مثل هذا الواقع السياسي يحتم عليهم المضي في هذا المسار الذي يربطهم بايران من خلال مجموعة من الوشائج المذهبية والتأريخية والستراتيجية.

فالمعطيات الجيوبوليتيكية هذه ليست مستمدة فقط من الحدود الطويلة المشتركة بين البلدين ووقوعهما على ممر مائي واحد والمتمثل في الخليج، بل وتنبع ايضاً من تطويق العراق بعدد من الدول العربية التي توصف مذهبياً بكونها سنية، ولكي تخلق دولة العراق توازناً محلياً واقليمياً في سياستها، فان حكومة عراقية تقودها الشيعة، لاخيار لها الا البحث عن دعم سياسي من ايران، وهي الجارة الكبرى.[١٢٩] وفي هذه الحالة فان العامل المذهبي يمثل عاملاً هاماً ان لم نقل عاملاً حاسماً من بين العوامل التي تتحكم حالياً في طبيعة العلاقات القائمة بين الدولتين.

ان تعاظم النفوذ الايراني في صنع القرار السياسي في عراق مابعد سقوط النظام كان امراً متوقعاً، ذلك لأن الاجراءات التي اتخذها ((بول بريمر Paul Bremer)) الرئيس المؤقت لسلطة التحالف في العراق قد فسرها العرب السنة في العراق على انها تهميش لدورهم التأريخي في حكم البلاد، وانتقاص لمكانتهم الاجتماعية والسياسية وتحويلهم الى مواطنين من الدرجة الثانية كما ان حكام الدول الخليجية ومعهم ملك الأردن اصبحوا الآن على قناعة بأن الشيعة في العراق هم الذين يتحكمون في القرار السياسي العراقي، وان العراق سيتحول الى دولة دينية

---

(١٢٧) جريدة الشرق الأوسط الصادرة في لندن، العدد ١٢٦٤٧، الأحد، ١٤ يوليو ٢٠١٣.

(128) Hooshiar Zebari, Hard Talk program, BBC.World, 24/7/2013.

(129) Kayhan Barzegar, op.cit, p.94.

يقودها رجال الدين الشيعة، وتسيطر عليها ايران.(*) الأمر الذي سيؤدي في النهاية الى تعزيز دور سكان الشيعة الذين يعيشون في دول تسودها اغلبية سنية في معظم دول المنطقة، مما قد يؤدي في النهاية الى خلق مايسميها البعض بالهلال الشيعي او ((شيعستان)) والتي تقف ايران على رأسها.(١٣٠)

وتأتي الاعتصامات والمظاهرات الذي تلجأ اليها اوساط واسعة من سكان المحافظات ذات الأغلبية السنية ولاسيما في الأنبار والموصل وصلاح الدين وديالة، كدليل على شعور هؤلاء بتهميشهم اجتماعياً وسياسياً، وبأنهم تحولوا الى مواطنين من الدرجة الثانية. لذلك يشكل اعتراضهم على مصادرة ايران للقرار السياسي العراقي، واحداً من اهم اسباب تذمرهم من سياسات الحكومة المركزية.

اما فيما يتعلق بالأطراف الأخرى التي من خلالها تتمكن ايران من ممارسة نفوذها السياسي عليها،لغرض تحقيق اهداف استراتيجية معينة، فيمكن الاشارة الى حركة حماس الفلسطينية في قطاع غزة، وهي الحركة الوحيدة بين القوى المتحالفة مع ايران والتي تختلف مذهبياً عن القوى والأطراف الأخرى التي تتحالف مع ايران في مختلف الميادين. ولهذا السبب بالذات لايمكن ادراج هذه الحركة ضمن الأطراف التي تعتمد عليها ايران كثيراً في ممارسة هيمنتها الاقليمية ولعل خروج خالد مشعل رئيس المكتب السياسي لحركة حماس، ومعه العديد من قادة وكوادر هذه الحركة من دمشق، نتيجة لتصاعد وتيرة الصراع الدموي الذي يدور رحاه في سوريا منذ ربيع ٢٠١١ وحتى الآن. وكان هذا الخروج رسالة واضحة من حركة حماس بأنها لاتشارك ايران رأيها في ان نظام بشار الأسد انما يتعرض لحربٍ كونية تشارك فيها اسرائيل والولايات المتحدة ومعها دول اوربا الغربية مع قوى داخلية واقليمية مرتبطة بدول الخليج وبتنظيمات القاعدة في المنطقة، كما ان حركة حماس لاتشارك السلطة الحاكمة في سوريا، بأنها انما تتعرض لهذه الهجمة الكونية (كما تدعي وسائل اعلامها) لانها ترجع الى ان سوريا تمثل رأس جبهة المقاومة والممانعة المعادية لاسرائيل والولايات المتحدة. ان اعطاء حركة حماس ظهرها الى القيادة السورية وعلى العكس مما تقوم به حركة حزب الله في لبنان من انغماسها في تلك الحرب الداخلية في سوريا، يعني ايضاً ان هذا الحركة غير مستعدة للتعاون بهذا الشأن مع اكبر واقوى حليف اقليمي لايران. بناءاً على هذه الحقائق نخرج بنتيجة مؤداها ان العامل المذهبي وان لم يكن العامل الوحيد في الربط بين الأطراف التي تلتف حول ايران وتشكل معها قوة اقليمية معينة، ولكنه يبقى العامل الحاسم الذي نجح ايران في توظيفه في خلق منطقة النفوذ هذه.

اما بخصوص حركة الحوثيين في شمال اليمن والتي تنسب الى المذهب الزيدي، فانها حركة محدودة التأثير، ولاترتقي الى مستوى تأثير حزب الله مثلاً، كل ما هنالك هو ماتشير اليه اجهزة المخابرات اليمنية بين فترة واخرى عن الكشف عن اسلحة واعتدة خفيفة ومتوسطة ترسلها ايران عبر البحر وموجهة الى الحوثيين، لكي تعزز وقوفهم ضد السلطات اليمنية، وتمكنهم من الاستمرار في حركتهم المسلحة.(*)

(*) ان تدخل ايران السافر في مختلف شؤون الحياة السياسية والاجتماعية قد وصل الى حدٍ دفع بأحد ساسة العراق وزعيم حزب الأمة مثال الآلوسي الى القول بأن ايران ربما تقف خلف التدهور الأمني الفضيع في العراق، وذلك في سعيها لتحويل الصراع من سوريا الى العراق (صحيفة المدى، العدد ٢٨٥٢، الخميس، ٢٥.تموز.٢٠١٣، ص٢.

(130) Judith S.Yaphe, op. cit. pp.42 – 49.

(*) ذكرت الفضائية الخليجية ((العربية و العربية الحدث)) في نشرتها المسائية ونقلاً عن وزير الدفاع اليمني اللواء عبدالقادر قحطان، في ٩/شباط/٢٠١٣. بأنه تم ضبط شحنة خطيرة من السلاح قادمة من ايران عن طريق البحر وموجهة الى الحوثيين وتقدر

ويرى بعض المحللين السياسيين اليمنيين بأن الهدف الاستراتيجي البعيد لايران من تسليح الحوثيين في اليمن هو ان يكون لها موطأ قدم على البحر الأحمر، هذا الممر المائي البالغ الحيوية(**)، لنقل البترول والغاز الى اوربا الغربية عبر البحر المتوسط. ان استقراءاً لتأريخ التطلعات الستراتيجية ولبسط النفوذ الجيوبوليتيكي لدولة من الدول الطامعة في ان تكون لها مكانة دولية، تشير الى ان هذه الأطماع لاتقف عند حدٍ معين مالم يردعها رادع قوي. ولاتشذ ايران ذات الصبغة المذهبية عن هذه القاعدة، لذلك لانستبعد صحة تلك الأخبار التي تناقلتها عدد من وكالات الأنباء عن محاولات ايران للتغلغل في غرب افريقيا وبالذات في نيجيريا وعبر الأقلية الشيعية الموجودة في هذه الدولة، وربما ايضاً من خلال تقديم الدعم اللوجستي الى مجموعة ((بوكو حرام)) السنية ذات الميول الارهابية المستمدة من اساليب القاعدة.(*)

هذه الأنشطة وغيرها مما تكشف عنه العديد من دول آسيا وافريقيا والتي لايتسع مجال لشرحها لاتأتي من فراغ، اذ ليس هناك مايجمع بين دول النيبال مع ماليزيا وآذربيجان وتايلند في آسيا وكينيا ونايجيريا في افريقيا وبين الأرجنتين في امريكا اللاتينية، لكي تتفق على خلق اتهامات وهمية تدين انشطة مخابرات دولة بعينها وتتهمها بممارسة انشطة ارهابية على اراضيها. لذلك يمكننا القول بأن مثل هذه الاتهامات لاتأتي جزافاً، وهي وان كانت في بعض الأحيان لاترافقها عرض الأدلة والبراهين الدامغة، ولكنها تشير الى ان لادخان بدون نار، وان هناك ارادة سياسية تخطط وتمول وتنفذ مثل هذه الأنشطة، والتي تشكل بمجملها جزءاً من الصورة التي تحاول ايران ان ترسمها لاقليم تمارس فيها شكلاً من اشكال الهيمنة الاقليمية.

ثانياً: الأطراف والدول التي ترى ان بقائها مرهون بتحالفها الاستراتيجي مع ايران:

ألف: حزب الله في لبنان وبعض الأطراف الأخرى:

يأتي حزب الله من لبنان في مقدمة هذه الأطراف التي تجد نفسها مدينة لايران ليس في بقائها وانما في ظهورها كقوة سياسية لها ثقلها السياسي والعسكري في لبنان والمنطقة. فقد نشأ حزب الله في ايران كما يؤكد احد الباحثين وذلك بتأثير ولاية الخميني على الشيعة اينما وجدوا، ووفقاً لما يقوله نعيم قاسم نائب الأمين العام لحزب الله، فان على الشيعة في جميع بقاع العالم الانقياد للخميني كقائد للأمة الاسلامية جمعاء، لايفصل بين مجموعاتها وبلدانها اي فاصل.(١٣١) وهناك من يرى في ان السفارة الايرانية في بيروت، قد تحولت منذ الثمانينيات من القرن الماضي الى قيادة اركان حقيقية للشيعة في لبنان.(١٣٢) وقد اقر الناطق باسم الحزب ابراهيم الأمين بهذا الواقع

بحوالي اربعون طناً من المتفجرات. واضافت الفضائية نقلاً عن الوزير بأنه لو وصلت هذه الشحنة الى الحوثيين، فانها كانت قادرة على قتل الملايين.

(**) جاء ذلك في مقابلة تلفزيونية اجرتها فضائية ((العربية)) بتأريخ ٣/آذار/٢٠١٣ مع المحلل السياسي اليمني على الذكرى في برنامج ((پانوراما)).

(*) استناداً الى شبكة BBC الناطقة بالفارسية، وخلال نشراتها الاخبارية ليومي ٢٠و ٢١ شباط ٢٠١٣. فان نيجيريا اعلنت عن القبض على شخصين من قادة الأقلية الشيعية في نايجيريا، واللذين اعترفا بأنهما زودا بمتفجرات من ايران لتفجيرها في السفارتين الأمريكية والاسرائيلية كما اعترفا بأنهما قضيا سبع سنوات للدراسة في معاهد قم الدينية وتدربا سنتين على استخدام مختلف انواع الأسلحة.

(١٣١) امين مصطفى، المقاومة في لبنان، دار الهادي، بيروت، ٢٠٠١، ص٤٢٥.

(١٣٢) وضاح شرارة، ص٢٧٧.

ووجده مبعثاً على الزهو والتفاخر، وكما جاء في (جريدة النهار البيروتية) في ١٩٨٧/٣/٥، حيث قال ((نحن لانقول اننا جزء من ايران، اننا ايران في لبنان، ولبنان في ايران)). كما جاء في ميثاق الحزب مايلي ((اننا ابناء امة حزب الله، التي نصرالله طليعتها في ايران، وأسست من جديد نواة دولة الاسلام المركزية في العالم، نلتزم بأوامر قيادة واحدة حكيمة وعادلة، تتمثل في الولي الفقيه الجامع للشرائط)).[١٣٣]

اذا كانت هناك دواعٍ سياسية تقف في وجه هذا الحزب ويجعله متردداً في الافصاح عن خفايا ترابطه العضوي مع ايران كدولة تبحث عن فرض هيمنتها على المنطقة خلال عقدي الثمانينيات والتسعينيات، فانه لم يعد الان يكترث بما يترتب على علاقاته الصميمية والحياتية مع ايران، فانه ومنذ بدايات القرن الحالي لم يعد مكترثاً بما يترتب على الكشف عن حقيقة ارتباطاته العضوية مع ايران ولم يعد مهتماً بما يسفر عنه هذه الارتباطات من تشويه صورته في أعين الجماهير العربية والاسلامية، والتي دأب على خلقها طوال مايزيد عن عقدين من الزمن، وحرص على الابقاء عليها من دون تشويه. فقد اقر حسن نصرالله بأنه ((لايستحي من التحالف مع محور ايران وسوريا، فهما اصدقائنا وحلفائنا واحبائنا واعزائنا نعتز بهم ونفتخر)).[*]

ان المواقف السياسية التي يتخذها هذا الحزب والأنشطة والعمليات التي يقوم بها والتي تصب في النهاية في خدمة اهداف ايران الستراتيجية، يعني بأن ايران قد نجحت فعلاً في توظيف العامل المذهبي لتحقيق اهدافها الاقليمية بطريقة او اخرى، بل وتجاوزت الى اهدافٍ تتعلق بما يسميه المرشد الأعلى (بحفظ النظام) في الداخل الايراني، ونجحت ايران ايضاً في تحويل هذا الحزب الى قوة ضاربة تعمل بصورة غير مرئية وغير محسوسة داخل أرض العدو، فتقوم بعمليات التصفية الجسدية لقادة المعارضة الايرانية في الخارج.

وتأتي مشاركة عناصر من حزب الله اللبناني في العملية التي عرفت بعملية (مطعم ميكونوس) في برلين بتأريخ ١٩٩٢/٩/١٧ والتي اسفرت عن اغتيال صادق شرفكندي ورفاقه[١٣٤]، من قادة الحزب الديموقراطي الكردستاني الايراني خير دليل على هذه الحقيقية. فقد شارك في العملية بمختلف مراحلها كل من عباس حسين ومحمد يوسف أمين وفضل الله حيدر وهم عناصر من حزب الله. وكانت العملية قد تمت بناءاً على أوامر صدرت من أعلى المستويات في القيادة الايرانية، والذين صدر بحقهم قرارات ادانة من محكمة (ميكونوس).[١٣٥]

ان استخدام عناصر من حزب الله لتنفيذ عمليات خارج حدود ايران وعلى طول العالم وعرضه لم يكن مقتصراً على التصفية الجسدية لقادة الأحزاب المعارضة الايرانية الذي ترى فيهم النخبة المذهبية الحاكمة في ايران خطراً عليهم وعلى النظام، بل وامتد هذا الاستخدام ليغطي عمليات خاصة تصنف عالمياً على انها عمليات ارهابية. ومنها على سبيل المثال لا الحصر تفجير المركز الثقافي اليهودي في (بوينس آيرس) بأرجنتين عام ١٩٩٤[١٣٦]، والذي أدان فيه المدعون من الأرجنتينيين ايران وحزب الله بتنفيذ العملية التي اسفرت عن مقتل ٨٥ شخصاً وجرح اكثر

---

(133) http://www.soorya-info.com/2012.

(*) حوار حسن نصرالله مع قناة الجزيرة في ٢٠٠٦/٩/٢١.

(134) Geoffrey Robertson, Mullahs with out Mercy, Human Rights Nuclear Weapons, Biteback publishing Ltd. London SE1 7SP. P.128.

(135) mediya.net/siyaset/mikonost.htm.

(136) maktoob.news.yahoo.com.

من ٢٠٠. وكان عماد مغنية العضو البارز في حزب الله والمدعو الحاج رمضان من بين المنتمين الى حزب الله والذين حامت حولهم الشبهات بشأن اشتراكهم في هذه العملية.(١٣٧)

هذه العملية ومثيلاتها ومنها تفجير حافلة للسياح في بلغاريا في صيف ٢٠١٢ والتي اودت بحياة خمسة من السياح اليهود، والتي ادان فيها القضاء البلغاري شخصان من حزب الله اللبناني يحمل احدهما الجنسية الكندية والآخر الجنسية البرازيلية، بتنفيذ العملية، وقد اقرا بانتمائهما الى الحزب المذكور، كانت ضمن المبررات التي استند عليها الاتحاد الاوربي في اصدار قرار بادخال الجناح العسكري لحزب الله ضمن قائمة الحركات الارهابية.(*)

والمهم في الموضوع هو ان هذه العمليات ومثيلاتها من الأنشطة التي يمكن ادراجها في قائمة الارهاب، لاتمت بصلة الى المصالح السياسية للبنان كدولة، ولا للشعب اللبناني، بل وتصب في خدمة مصالح ايران الستراتيجية والتي تتلخص في الحاق الخسائر المادية او البشرية التي تعود الى الولايات المتحدة واسرائيل وحلفائهما على طول العالم وعرضه.

والسؤال الذي يطرح نفسه هو هل تفتقر ايران الى القوى البشرية اللازمة للقيام بمثل هذه العمليات؟ والجواب كلا بالطبع. ولكن السر في لجوء ايران الى الاتكاء على عناصر من حزب الله اللبناني، لأن استخدام هؤلاء لايثير الشكوك في كثير من الدول التي تصبح هدفاً لمثل هذه العمليات، وانه حتى في حالة القبض على مدبري مثل هذه العمليات وهم متلبسين بالجرم المشهود، فانه يصعب ربط عملهم بالجهة المدبرة والمخططة لمثل هذه العمليات والمستفيدة منها. وقد نجحت ايران في النأي بنفسها عن بعض تلك العمليات واخفقت في البعض الآخر. وهي مع كل تحفظاتها فشلت في ان تبعد نفسها من الصاق تهمة الدولة الراعية للارهاب وفقاً لتصنيف الولايات المتحدة واسرائيل وعدد من دول اوربا الغربية.

والواقع ان الأواصر الحميمة التي تشد حزب الله الى ايران والمستمدة من المنطلقات المذهبية المشتركة، قد منحت ايران ذراعاً قوية غير مرئية في بعض الحالات، لاتنحصر وظيفتها في اصطياد قادة المعارضة في الخارج، او ضرب اهداف منتقاة تعود الى الأطراف التي تصنفها ايران على انها عدوها الرئيس، بل وهناك مايشير الى تجنيد ايران لعناصر من حزب الله لخدمة اهداف من نوع آخر.

ففي سابقةٍ تعد الأولى من نوعها، اعلنت الادارة الأمريكية عن ادخال مجموعة من رجال الأعمال اللبنانيين في القائمة السوداء والعاملين في كل من سيراليون وكامبيا وغانا وساحل العاج وذلك بذريعة قيام هؤلاء بتوظيف نشاطهم الاقتصادي في خدمة الاقتصاد الايراني المحاصر والمثقل بالعقوبات الدولية، ولكي يضعون حداً لمحاولاتهم الرامية الى الالتفاف على تلك العقوبات*.

واذا كان متعذراً على الباحث الموضوعي التيقن من صحة هذه الادعاءات فان هناك كماً هائلاً من المواقف التي اتخذها ويتخذها حزب الله اللبناني والتي لايجد الباحث تفسيراً لها غير ادراجها ضمن المواقف التي تخدم حصراً الأهداف الاستراتيجية لايران، ولا علاقة لها بالشأن اللبناني.

---

(137) Egyptian eagle. 1973 – plogspost.com/2012.

(*) هذا ما اعلنته BBC.World ،CNN.٢٠١٣/٧/٢٢ بتأريخ وجميع وكالات الأنباء،

*قناة العربية(الاماراتية) النشرة الاخبارية المسائية في ١١-٦-٢٠١٣.

التحالف الثلاثي الاستراتيجي(ايران، حزب الله، سوريا):

ان وقوف حزب الله الى جانب النظام السوري في الصراع الدموي الذي مضى عليه مايزيد على اربع سنوات، يشكل مدى عمق الأواصر والعلاقات المصيرية التي تربط بين هذه الأطراف الثلاثة، والذي يعكس مدى ارتباط وجود اطراف هذا الثالوث كل منها بالآخر. كما ويؤكد ايضاً على مدى انصياع حزب الله الى مايصدر من صانعي القرار في ايران على انه قرار استراتيجي تهم اطراف هذا الثالوث، والذي يضمن لايران هيمنته الاقليمية من خلال الابقاء على حزب الله كذراع ايرانية على الحدود الشمالية لاسرائيل وفي الساحل الشرقي من البحر المتوسط وغير بعيد من غزة حيث تتواجد فيها حركة حماس. ومن جهة ثانية فان حزب الله يرى بأن وجوده مرهون ببقاء سوريا الأسد كجسر لتمرير كافة أشكال الدعم المادي واللوجستي من ايران الى لبنان، وكغطاء للتستر على اشكال الدعم تلك، والنظام السوري بدوره لم يكن قادراً على البقاء في وجه هذه الثورة الشعبية العارمة والتي يسميها الاعلام الرسمي بالحرب الكونية على سوريا، لولا الدعم الايراني اللامحدود لها والتي سيأتي البحث الى ذكرها لاحقاً، الى جانب الدعم الذي بدأ يتلقاه بصورة سافرة من حزب الله.

ولقد لخص حسن نصرالله الهدف من الموقف الذي اتخذه بادخال قواته المسلحة في معمعة الصراع المسلح الدائر في سوريا، محاولاً ايجاد تبريرات والمسوغات لهذا التدخل السافر بعد ان كان يدعي بأن حزب الله ينأى بنفسه عما يدور في سوريا.

فقد ذكر في خطاب له بمناسبة الذكرى الثالث عشرة لانسحاب اسرائيل عن لبنان، بأنهم في لبنان يواجهون خطرين، وهما اسرائيل والتكفيريين على الحدود (يقصد المعارضة المسلحة للنظام السوري) واضاف: بأنه ((لايمكن ان نقف مكتوفي الأيدي وينكسر ظهرنا في سوريا، وان سقوط سوريا هو سقوط لبنان وفلسطين، وان ما يجري في سوريا هو شيء مصيري بالنسبة لنا)).(*)

بهذه العبارات وأمثالها لخص الأمين العام لحزب الله الدوافع والتبريرات التي دفعت به لزج قوات الحزب في الحرب التي تدور في سوريا، وكانت احتلالهم لمدينة ((القصير)) السورية باكورة هذا التدخل.

والسؤال الذي يفرض نفسه بهذا الصدد هو: كيف تاتى لحزب سياسي في دولة صغيرة بحجم لبنان لايتجاوز مساحته عن ١٠٠٠٠كم٢ وسكانه لايزيد كثيراً عن اربعة ملايين(١٣٨)، ان يكون جزءاً من المعادلات الجيوبوليتيكية في هذه المنطقة الستراتيجية من الشرق الأوسط وان يلعب دوراً هاماً في تغيير التوازنات الاقليمية والدولية؟ تكمن الاجابة في مجموعة من العوامل منها مايتعلق بالموقع الجغرافي الستراتيجي للبنان وبتركيبتها الاثنية والمذهبية، ومنها مايتعلق بطبيعة التحالفات الاستثنائية التي يقيمها حزب الله مع كل من سوريا وايران.

فالدعم الايراني اللامحدود لحزب الله وفي كافة الميادين، اضافة الى دور سوريا كوسيط لايصال كل أشكال الدعم اللوجستي (الأسلحة والعتاد)، وكشريك في هذه العملية برمتها، كل ذلك وغيرها من العوامل التي لايتسنى للبحث تناولها، قد حول هذا الحزب فعلاً الى دولة داخل دولة، فهو يملك من الأسلحة ووسائل الحرب ما لاتملكه دولة لبنان كماً ونوعاً .(**)

(*) هذا ماجاء في قناتي ((العربية)) و ((الجزيرة)) الفضائيتين، بتأريخ ٢٠١٣/٥/٢٦.

(138) Insight Guides, world Encyclopedia, 2nd Edition, 2008, p.125.

(**) اكد السيد فؤاد السنيورة رئيس وزراء لبنان السابق، واحد قادة مجموعة الرابع عشر من آذار، ان قوة حزب الله المسلحة تفوق قوة الدولة اللبنانية وذلك في برنامج ((وراء الخبر)) لقناة ((الجزيرة)) في ٢٠١٣/٦/١٩.

ويرى العديد من المراقبين السياسيين ممن يتسمون بقسط كبير من الموضوعية والأمانة العلمية، بأن هذا الحزب وخلال فترة رئاسة ((ميشيل سليمان)) ونجيب ميقاتي، قد نجح فعلاً في مصادرة القرار اللبناني، وانه قد حول لبنان الى دولة تدور في الفلك السوري الايراني، واصبح لبنان بفعل هذه التحولات رهينة للقرار السياسي لحزب الله، والذي بدوره يتخذ قراراته الستراتيجية بالشكل الذي يخدم اهداف ايران الاستراتيجية.

فهذه الحرب لم تأتي تلبيةً لمتطلبات الأمن القومي اللبناني او خدمة لمصالح الشعب اللبناني، بقدر ما كانت الحرب جزءاً من الصراع بين اسرائيل وبينما يسمى بجبهة المقاومة والممانعة المتمثلة بسوريا وحزب الله ومن ورائهما ايران. وحاول الحزب استثمار نتائج الحرب لتجميل صورته التي بدأت تفقد بريقها لدى رجل الشارع العربي الذي راح يدرك الطبيعة الطائفية للحزب، وللتبشير بالتشيع في سوريا. فاذا كانت الحرب قد الحقت اضراراً بشرية كبيرة بلبنان ودمرت اجزاءاً واسعة من البنية التحتية بالاقتصاد اللبناني، فان الحرب وما تمخضت عنه من نتائج، قد استثمرت بشكل تخدم مصالح كل من ايران وسوريا وحزب الله، وبأنماط متباينة.[١٣٩]

هكذا نجد تشابكاً وارتباطاً عضوياً بين اهداف ايران الاقليمية وبين حزب الله كحركة سياسية وعسكرية في لبنان وبين سوريا كنظام وكدولة تديرها نخبة سياسية تنتمي الى نحلة مذهبية معينة.

اما فيما يخص اطرافاً اخرى كحركة حماس والجهات الاسلامي في قطاع غزة بفلسطين، وحركة الحوثيين في اليمن وحركة أمل الشيعية في لبنان، فان أنشطتها ومواقفها السياسية لاترتقي الى مواقف حزب الله ولايمكن مقارنة ثقلها السياسي والعسكري بما يملكه حزب الله من هذا الثقل، لذلك تبقى اهمية هذه الأطراف في المعادلة الاقليمية.

ب - دولة سوريا كأكبر حليف ستراتيجي لايران في المنطقة:

من منظور الجغرافية السياسية فان سوريا تتمتع بموقع جغرافي على جانب كبير من الاهمية الجيوسياسية، فهي تحتل جزءاً هاماً من السواحل الشرقية للبحر المتوسط وهو البحر الذي يشكل احدى المكونات الرئيسية للطريق المائي الحيوي الذي يربط عالم المحيط الهندي والبحر العربي بأوربا وشمال افريقيا، بل والى السواحل الغربية للمحيطالأطلسي. ومن جهة اخرى فان لسوريا حدوداً مشتركة مع تركيا، الدولة غير العربية واحدى اعضاء حلف شمالي الأطلسي المعروفة اختصاراً ب NATO. كما تحادد اسرائيل التي تحتل جزءاً استراتيجياً من اراضيها والمعروفة بهضبة الجولان.

فلكياً تقع سوريا بين خطي الطول ٣٧ً ٣٥ْ - ٢٥ً ٤٢ْ شرقاً وبين دائرتي العرض ١٩ً ٣٢ْ - ٢٠ً ٣٧ْ شمالاً.[١٤٠] ولسوريا حدوداً مشتركة مع الدول المحيطة بها وعلى النحو التالي، فأطول حدودها هي حدودها الشمالية مع تركيا وطولها ٨٢٢كم وطولها مع كل من لبنان والأردن فهو ٣٧٥ و ٧٦كم على التوالي ومع فلسطين (اسرائيل) فهو ٧٦كم، وطول حدودها مع العراق بما فيها حدودها مع اقليم كردستان فيبلغ ٦٠٥كم.[١٤١]

وباستثناء علاقات سوريا الرسمية مع كل من لبنان والعراق فان علاقاتها مع بقية الدول المحيطة بها فهي اما غير ودية كما هي مع كل من تركيا والأردن او عدائية كتلك التي تسود بينها وبين اسرائيل، كما ان المجموعات

---

(١٣٩) المعهد الدولي للدراسات السورية، البعث الشيعي في سورية (١٩١٩ – ٢٠٠٧)، ص١٢٣ – ١٢٥.

(140) Philips Encyclopedia world Atlas, Hong kong, 1995, p.97.

(141) geography.about.com/library.cia/bicsyria.htm.

السكانية التي تسكن الجانب الآخر من حدود سوريا مع كل من العراق ولبنان وتركيا فانها في معظمها لاتحمل مشاعر الود نحو الفئة الحاكمة في سوريا ولاسيما منذ اندلاع الثورة السورية الحالية.

اما من حيث السكان فان مجموعه الكلي لعام ٢٠٠٢ كان حوالي عشرون مليوناً، ومساحتها تقدر بحوالي ١٨٥.١٨٠كم٢ .(١٤٢)

وعلى الرغم من ان الصحارى تغطي معظم مساحة سوريا، فان الزراعة تشكل قطاعاً رئيسياً من الاقتصاد السوري، لذلك فان غالبية سكانها يتركزون في المناطق التي تصلح للزراعة والتي تتمثل في ضفاف نهر الفرات وروافده اضافة الى بعض الأنهار الصغيرة الأخرى، كما يتركز السكان ايضاً على الشريط الساحلي الواقع على السواحل الشرقية للبحر المتوسط. ان سيادة المناخ الصحراوي وشبه الصحراوي في سوريا، مع هذا العدد الكبير نسبياً من السكان قد اوجد ضغطاً كبيراً للسكان على الأراضي الصالحة للزراعة والسكن في سوريا.(١٤٣)

اذا راعينا الأوضاع المناخية والسكانية لسوريا، وراعينا ايضاً افتقار سوريا الى ثروة معدنية، مناسبة، لأدركنا الواقع الاقتصاد السوري. فقد شكلت الصناعة حوالي ٢٨٪ من مجموع الانتاج القومي لسوريا عام ٢٠٠٦، بينما شكلت الزراعة ٢٢٪ من هذا الانتاج، وشكل قطاع الخدمات ٥٠٪ من ذلك الانتاج.(١٤٤)

ولسوريا تركيبة دينية وقومية (اثنية) معقدة بعض الشيء، وذلك على الرغم من ان المكون العربي السني يشكل حوالي ٩٠.٣٪ من المجموع الكلي لسكان سوريا.(١٤٥) ولاشك ان لمثل هذه التركيبة القومية والدينية والمذهبية المعقدة والمتباينة تداعيات سياسية واضحة تركت آثارها على الحياة السياسية في هذا البلد، وتفاقمت خطورة هذه التداعيات السياسية منذ اندلاع الثورة السورية في ربيع ٢٠١١. وهناك اجماع بين كل المهتمين بمسألة الثورة السورية على ان هذا النمط من التركيب القومي والديني والمذهبي يشكل سبباً أساسياً من أسباب اطالة امد الثورة السورية، وذلك على العكس من بقية ثورات الربيع العربي التي اسفرت عن سقوط عدد من الأنظمة الشمولية خلال فترةٍ قصيرة نسبياً، كما ان ضحايا الثورة السورية من الأبرياء ومن اطراف الصراع تفوق بكثير ضحايا مثيلاتها من ثورات الربيع العربي. ففي سوريا تشكل عناصر من اقلية مذهبية معينة اقوى العناصر المتنفذة في الجيش والحزبوالدولة، وقد تمكنت النخبة الحاكمة من خلق قناعةٍ لدى افراد هذه الأقلية المذهبية، بأن الثورة السورية انما هي حرب مذهبية تشنها مجموعات سنية متطرفة هدفها ابادة هذه الأقلية المذهبية، لذلك فان العديد من افراد هذه الأقلية تدافع اليوم دفاع المستميت للحفاظ على النظام في سوريا.(١٤٦) ونظراً لأن التركيبة القومية والدينية والمذهبية لمعظم دول الربيع العربي ولاسيما مصر وليبيا وتونس ليست على هذا المستوى من التعقيد، لذلك لم تطول أمد تلك الثورات كما ان حجم ضحاياها من المدنيين وغيرهم وما تعرض لها هذه البلدان من تدمير للمدن والقرى وتخريب للبنية التحتية، لايمكن مقارنته بالحجم الكارثي للضحايا البشرية وتدمير المدن والبنية التحتية والذي ارتكبه النظام السوري منذ اندلاع الثورة السورية في آذار ٢٠١١. وقد توج كل هذا التخريب باستخدام السلاح

---

(142) World Encyclopedia, op.cit, p.124.

(143) Lucile Carlson, Geography and world politics prentice – Hall.INC, Englewood cliffs, N.J, P.424.

(144) World Encyclopedia, op.cit, p.124.

(145) World Encyclopedia, op.cit, p.124.

(١٤٦) المعهد الدولي للدراسات السورية، البعث الشيعي في سوريا، المصدر السابق، ص١٥٣ – ١٥٤.

الكيمياوي المحرم دولياً في ٢١/آب/٢٠١٣، والذي اودى بحياة مايزيد عن ١٤٠٠ شخصاً من الأطفال والنساء والشباب وغيرهم.[١٤٧]

هناك اجماع بين الباحثين على ان بقاء قسم من الجيش السوري موالين للنظام انما يعزى بالدرجة الأولى الى هذه التركيبة المذهبية والدينية والقومية المعقدة لسكان سوريا، ولا نجانب الصواب اذا قلنا بأن مايزيد عن ٨٥٪ من كبار قادة الجيش السوري انما ينتمون الى الأقلية العلوية.

وقد تولدت لدى افراد هذه الأقلية ولاسيما منذ اندلاع الثورة السورية، بأنهم لاخيار امامهم غير خوض المعركة الى نهايتها، لأن هزيمتهم في هذا الصراع سيكلفهم حياتهم وان افراد هذه المجموعة المذهبية، مع الحاق الهزيمة بنظام الأسد انما يتعرضون لحملة شاملة للأبادة الجماعية.[١٤٨]

وقد لعب الاعلام الرسمي للنظام وأجهزة مخابراته المتباينة دوراً بارزاً في خلق هكذا انطباع لدى افراد هذه المجموعة المذهبية، وتجعل معظم افراد هذه المجموعة على قناعةٍ بأن لاخيار امامها غير ان تربط مصيرها بمصير النظام، وان تدافع دفاع المستميت عن هذا النظام. ومن كل ذلك نخرج بنتيجةٍ مفادها، ان التركيب المذهبي والديني والقومي للمجتمع السوري، قد استغل بدهاءٍ، تم توظيفه سياسياً لخدمة النظام وبقائه.

ويرى بعض الباحثين بأن التحولات السياسية التي اعقبت اغتيال رفيق الحريري في الرابع عشر من شباط ٢٠٠٥، وتوجيه أصابع الاتهام الى النظام السوري وحزب الله في التخطيط والتنفيذ لهذه الجريمة، وما اعقب ذلك من قرار باخراج سوريا من لبنان، فان كل التغييرات قد هيأت الأجواء لخلق تحالف ستراتيجي يجمع سوريا بايران وحزب الله ويربط مصير هذه الأطراف بعضها بالبعض الآخر. والأكثر من ذلك فان العزلة، الاقليمية والعربية والدولية التي فرضت على سوريا، قد دفعت بهذه الدولة لكي ترمي بنفسها في احضان النظام الايراني ولكي تتحالف مع حزب الله من موقع الطرف الأضعف. ومن جهة اخرى، فان ايران قد وجدت في سوريا ضالتها المنشودة التي تسمح لها بمد نفوذها وبسط سلطتها الى اكثر الأماكن حساسية وسخونة في العالم (الشرق الأوسط المجاور لاسرائيل، والمحاذى الشمالي لينبوع النفط الخليجي العالمي). حيث اصبحت سوريا، كما ترى بعض المصادر الغربية، ((تجد نفسها محشورة بين مطرقة الضغوط الدولية وسندان الانقاذ الايراني)). وهكذا اصبحت ايران في نهاية المطاف في ظرف لم تكن تحلم به في سوريا، وهي تدرك انه بحكم التطورات التي تعصف بالمنطقة من وقت الى آخر، وهي مفتوحة على المجهول، فان عليها (أي على ايران) ان تسابق الزمن لتجني أكبر قدر من المكاسب قبل ان يحصل ما تكرهه وتجبر ايران ان تنكفأ على جحرها.[١٤٩]

ويبدو ان هذا مايحصل الآن بالنسبة للتواجد الايراني في سوريا. وقد سبقت الاشارة الى ان التوجهات المذهبية التي تتحكم في فكر النخبة السياسية الحاكمة في ايران وخلال اكثر من ثلاثة عقود، وبدفع من حقائق الجغرافية السياسية وتطلعات جيوبوليتيكية، فان أفكاراً سياسية ترسخت في ذهن العديد من عناصر النخبة الحاكمة في ايران وتحولت الى مسلمات جيوبوليتيكية لابد لايران كقوة اقليمية كبرى ان تحقق تلك الأهداف بأي ثمنٍ كان وتحت أية ظروف كانت، وكأن التحالف الايراني - السوري انما هو قدر ايران الذي لافكاك منه. فان مانقل عن علي اكبر ولايتي من انه لولا الدعم الايراني لسوريا لسقطت سوريا، وان ايران لاتسمح بسقوط بشار الأسد مهما

---

(147) UN inspector report on chemical.

(١٤٨) المعهد الدولى للدراسات السورية، نفس المصدر، ص٨٩.

(١٤٩) البعث الشيعي في سوريا (١٩١٩ – ٢٠٠٧)، المصدر السابق، ص١١٥ – ١١٨.

كلفها ذلك من ثمن، او ما نقل عن احد خطباء الجمعةفي سوريا من ان سوريا هي المحافظة ٣٥ لايران وان ايران تعتبرها اهم من محافظة خوزستان لايران، انما يعبر كل ذلك عما استقرت في أذهان صانعي القرار السياسي في ايران، من ان سوريا كمنطقة لنفوذ ايران السياسي امر حيوي ولامناص منه، وان مصير سوريا (الأسد) مرهون بالدعم اللوجستي، والمادي والمذهبي لايران[١٥٠]. وفي كل الأحوال نجحت ايران في اضفاء الأثر المذهبي على طابع الصراع الدائر في سوريا، وفي جر حزب الله وعناصر من شيعة العر اق واليمن وغيرها الى هذا الصراع، والوقوف الى جانب نظام الأسد، بذريعة ((ان السيدة زينب لاتسبى مرتين)) وغير ذلك من الشعارات المذهبية التي تلهب الحماس المذهبي للشباب الشيعي في المنطقة.

الاستنتاجات:

١. ان انتهاج ايران السياسة الهيمنة السياسية على القرار السراتيجى لعدد من دول المنطقة ومن خلال توظيف البعد المذهبي، قد مكنت ايران فعلاً من التحكم في القرارات المصيرية لهذه الدول، وتاتى سوريا و العراق في مقدمة هذه الدول كما ان ايران من جهة اخرى تلقي بثقلها على جانب كبير من القرارات المصيرية التى تتخذها كل من لبنان و دولة اليمن بعد الاطاحة بحكومتها و مؤسستها الشرعية من قبل الحوثيين والمتحالفين معهم من انصار رئيسها المخلوع على عبدالله صالح.

٢. ان هكذا استغلال للعامل المذهبي و توظيفه لخدمة الاهداف الجيوثولوتيكية في هذا الجزء الحساس من الشرق الاوسط، سوف يثير حفيظة عدد من دول المنطقة والتي تسكنها غالبية سنية، مما يدفع بدول مثل مصر و تركيا و ثاكستان و سودان و سعودية ان تتخذ مواقف واجراءات تخل باستقرار المنطقة كما تشكل خطرا على السلم العالمي، وذلك كمحاولة من هذه الدول لأعادة التوازن السياسي بين دول المنطقة، هذا التوازن الذي اخلت به محاولات الهيمنة الايرانية و التي دأبت ايران على الاخلال به طول مايزيد عن ثلاث عقود.

٣. ان احتمال نشوب حرب اقليمية بين ايران و حلفائها و بعض دول المنطقة ولاسيما الخليجية منها، والتي تقف خلفها دول ذات اغلبية سنية ولاسيما دول مث مصر و سودان والتي ترى في فرض هيمنة ايران على اليمن من خلال الحوثيين، على انها تهديد لامنها القومي و ذلك من خلال تحكمهم على مضيق باب المندب، البوابة الجنوبية للبحر الاحمر.

٤. ان هذا الاستقطاب الحاد لدول المنطقة و تقسيمها الى معسكرين، معسكر يضم ايران و من يدور في فلكها من الدول ذات الاغلبية السنية. وكل ذلك سوف يفتح شهية دول اخرى لكي تعمل و بكل الوسائيل المناسبة و المتاحة لكي تكون لها وطأة قدم و نفوذ سياسي في هذا الجزء من الشرق الاوسط.

(١٥٠)قناة العربية الاماراتية، النشرة المسائية في ٢٠١٤/٩/٢٥.

المصادر

المصادر العربية

١. بروكلمان كارل ، تأريخ الشعوب الاسلامية، ترجمة: نبيه فارس ومنير بعلبكي، دار العلم للملايين بيروت، الطبعة الخامسة، تموز ١٩٦٨

٢. باقر، طه، مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة -الوجيز في تأريخ حضارة وادي النيل- جزيرة العرب وبلاد الشام، بعض الحضارات والأمم القديمة، بلاد ايران والأسكندر والسلوقيون، الجزء الثاني، وزارة الثقافة والاعلام، الطبعة الرابعة، ١٩٨٦

٣. حمه عزيز، فيروز حسن ، التحدي الكردي كنموذج لتحديات التنوع القومي والمذهبي لأمن ايران القومي، گۆڤارى زانكۆى سليَمانى -B- ذمارة -٢٦- سليَمانى، ٢٠٠٩.

٤. حمه عزيز، فيروز حسن ، الأهمية الجيوستراتيجية لكردستان الجنوبية وانعكاساتها على السياسة البريطانية تجاهه (١٩١٤ — ١٩٢٤)، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية، السليمانية ٢٠٠٨،

٥. حسين، طه ، في الادب الجاهلي، الطبعة الثالثة، مطبعة فاروق، القاهرة، ١٩٣٣

٦. الخفاف، عبد علي حسن وعبدالحميد عبدالمجيد القيسي، الأحوال الديموغرافية لايران، جامعة البصرة الدراسات الايرانية،١٩٨٧،

٧. الديب، محمد محمود ابراهيم ، الجغرافية السياسية، منظور معاصر، الطبعة الخامسة الناشر الانطلوالمصرية، القاهرة،٢٠٠٢

٨. السبكي، آمال، تاريخ ايران السياسي، عالم المعرفة، السلسلة ٢٥٠، المجلس الوطني للثقافة، الكويت ١٩٩٩، ص١١

٩. شريف، ابراهيم، الموقع الجغرافي للعراق واثره في تأريخه حتى الفتح الاسلامي، الجزء الثاني، بغداد، بدون ذكر للمطبعة، ١٩٦٤

١٠. شريف، ابراهيم، الشرق الأوسط، وزارة الثقافة والارشاد، بغداد، ١٩٦٥،

١١. قاسم، رياض، بيان الارث المشترك بين العرب والايرانيين في ظل الدولة الاسلامية، العلاقات العربية الايرانية، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، يوليو ١٩٩٦

١٢. كاظم ،نورس علاء موسى ، العراق في العهد العثماني، دار الرشيد للنشر، ١٩٧٩

١٣. لونطريط، ستيفن هيمسلي ، اربعة قرون من تأريخ العراق الحديث، ترجمة جعفر الخياط، الطبعة الرابعة مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٦٨،

١٤. هروتي، سعدي عثمان ، كوردستان والامبراطورية العثمانية -دراسة في تطور سياسة العثمانية في كوردستان- مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، مطبعة خاني، دهوك، ٢٠٠٨

١٥. المادة ٢ البند٤ من الفصل الاول من مقاصد هيئة الامم المتحدة و مبادئها- ديباجة ميثاق الامم المتحدة لعام ١٩٤٥

المصادر الفارسية

١. ايزدي،بيذن، سياست خارجي جمهوري اسلامي ايران، تهران، دفتر تبليغات اسلامي، قم .

٢. امين،سيد حسن، تأريخضة جمهورى خواهى در ايران، مجلة اطلاعات سياسى اقتصادى، العدد ١٧٢، شركت ايران ضاث، مؤسسة اطلاعات، سال شانزدهم، ١٣٨٠ (٢٠٠١)

٣. بخش،احمد تاج، سياستهاى استعمارى روسيه تزارى، انطلستان وفرنسه در ايران، ضاث اول، مؤسسة اقبال، تهران ١٣٦٢ (١٩٨٣)،

٤. تيرنزيو،ثيو كارلو، رقابتها روس وانگليس در ايران وافغانستان، شركت انتشارات علمى وفرهنگى، وزارت فرهنگ و آموزش عالى، چاپ دوم، تهران، ١٣٦٣،

٥. پور، نعمت الله مظفر، رويارويى آرمان شهر گرايان، شركت انتشارات علمي و فرهنگى، چاپ اول تابستان ١٣٨٦ (٢٠٠٧٩ تهران

٦. در ايسدل، لا سداير وجيرالد بليك، جغرافياى سياسى خاورميانه وشمال افريقيا، ترجمه دره مير حيدرى، چاپ چهارم، دفتر مطالعات سياسي وبين المللي، تهران ١٣٧٤،

٧. رمضاني، روح الله ، چارچوب تحليلى براى سياستت خارجى جمهورى اسلامى ايران، ترجمة علي رضا طيب، تهران، نشرنى، چاپ پنجم، ١٣٨٠

٨. رمضاني، روح الله، ضار ضوئى تحليلي براى بدرسي سياست خارجى جمهورى اسلامي ايران، ترجمة: كلير چاگيب، چاپ پنجم، چاپ غزال، تهران، ١٣٨٦ (٢٠٠٧)،

٩. زاده، فيروز مجتهد ، جغرافياي سياسي و سياست جغرافيايي، سازمان مطالعه و تدوين كتب علوم انساني دانشگاهى (سمت)، تهران، ١٣٩١ (٢٠٠٢)،

١٠. فولير،گراهام ، قبلهء عالم، ژئوپليتيك ايران ترجمه عباس مخبر، چاپ دوم، چاپ وانتشارات وزارات امور خارجه، تهران، ١٣٧٧ (١٩٩٨)

١١. فرد،كلير شجاعي، سلسلةها اسلامي در ايران ومسئله مشروعيت، مجلة اطلاعات سياسي اقتصادي، شمارهء: ١٥٣ — ١٥٤، فرداد ١٣٧٩ (٢٠٠٠) سال چهاردهم

١٢. قانون أساسي جمهوري اسلامي ايران، تهيئة وتنظيم: علي خاتمي، نوبت اول، انتشارات بلاغت، ليپوگرافي تعاوني قم، چاپخانه دانش، ١٣٧٦

١٣. القلم،محمود سريع، سياست خارجى جمهورى اسلامى ايران، ضاث اول، تهران، مركز تحقيقات استراتذيك، ١٣٧٩ (٢٠٠٠

١٤. كشاورز، بهزاد، تشيع وقدرت در ايران، انتشارات خاوران، چاپ اول، پاريس، ١٣٧٩

١٥. گريشمان، رومان، ايران أز آغارتا اسلام، ترجمه دكتر محمد معين، مؤسسه انتشارات نيگاه، تهران ١٣٨٦

١٦. هيرو، ديليث ، ايران در حكومت روحانيون، ترجمة: محمد جواد يعقوبي دارابي، مركز بازشناسي اسلامي در ايران، تهران، ١٣٨٦ (٢٠٠٧)

المصادر الانجليزية:

1. Alasdaire Erysdale and Gerald H. Blake, The, Middle East and North Africa-A Political Geography, Oxford University Press, 1985.
2. Lucile Carlson, Geography and World Politics, Englewood Cliffs, N.J,USA, 1960.
3. C.J.Edmonds Kurds, Turks and Arabs, Politics Travel and research in North –Eastern Iraq, London, 1934
4. G.Etzel, N.Marbury Efeminco co, World Political Geography, 2nd Edition, Thomas Y.Crowell Company, New York, 1962.
5. Mahmoud Sourioghalalam, Justice for, summer 2001
6. Foad Ajami, Lebanon and its inheritors, Foreign Affairs Magzine, Spring 1985.
7. Kayhan Barzegar, Iran and the Shiite Cresent, Myths and Realities, Brown Journal of world affairs, Volume XV, 2008.
8. Mehran Kamaran, The United States and Iran, The Middle East institute, Policy Brief, No.9, March 2008
9. George Lenczowski, Russia and the West in Iran, 1918 – 1948, Astudy in Big Power Rivalry, Ithaca, New York, 1949.
10. George Lenczowski, Russia and the West in Iran, 1918 – 1948, Astudy in Big Power Rivalry, Ithaca, New York, 1949.
11. N.Marbury Efeminco, World Political Geography, 2nd Edition, Thomas Y.Crowell co, New York, 1962.
12. Mehrdad R.Izady, The Kurds-A concise Handbook, Taylor and Francis, London, 1992, p.65.
13. Mahjoob Zweiri, Arab – Iranian Relation, Irans Foreign Policy,Publisher, Ithaca,Lebanan,2007
14. Hassan Arfa, The KURDS, An Historicak and Political Study, London, Oxford University press, 1966.
15. Lucile Carlson, Geography and World Politics, Prentice – Hall, INC, Englewood Cliffs, N.J. 1960
16. Christopher Cather wood, Imperialism and the creation of Modern Iraq, USA.
17. Richard J.Payne, The Clash with Distant Culture, New York, state University of New York press.
18. Shayerah Ilias, Irans Economic Conditions, Congessional Research Services, April 22,2010
19. Kayban Barzegar, Iran and the Shiite Crescent, Myth and Realities, Broun Journal of World Affairs, 2008
20. Richard J.Yaphe, The clash with Distant Cultures, New York state University press, 1995,
21. Kamran Taremi, (Iranian Foreign Policy toward Occupied Iraq, 2003 – 2005) Middle East policy, Vo 1.12.No.4.(winter 2005

22. That is what indicated by Zainab Badawy, BBC.World, quoting to Ayad Alawy Iraqi previous PM.
23. Geoffrey Robertson, Mullahs without Mercy, Human Rights Nuclear Weapons, Biteback publishing Ltd. London SE1 7SP
24. Insight Guides, world Encyclopedia, 2nd Edition, 2008
25. Philips Encyclopedia world Atlas, Hong kong, 1995
26. UN inspector report on chemical.

المصادر الالكترونية

1. http//www.ahl-ul-bayt.org/Final lib/other/Ghonone Assasi/index.
2. www.amontazeri.com
3. http:// acpss.ahram.org.eg/ahram/RE 2 D8.HTM
4. http://isna.ir/fa/news/(خطاب احمدى نجاد في الدورة ٦٧ للأمم المتحدة عام ٢٠١٢)
5. Ali Akbar Rezaei, Foreig Policy Theories, Irans Foreig Policy, Itheca press, UK, PRINTED IN Lebanon, www.ithecapress.co.uk
6. http:// www.economist.com/news/middle east./21573610.
7. http://www.tehrantimes.com/economy-and-business/104756 irans-inflation-rate-hits-27.4-central bank.
8. Yosef Bondansky, Iran to surge to Hegemonic position, http://oilprice.com/Geopolitics/htm/
9. www.sama – alshzib.com/vb/archive/index.php/htm/
10. http://www.soorya-info.com/2012.
11. mediya.net/siyaset/mikonost.htm.
12. maktoob.news.yahoo.com.
13. Egyptian eagle. 1973 – plogspost.com/2012.
14. geography.about.com/library.cia/bicsyria.htm.

المصادر و المقبلات التلفزيونية

1.Hooshiar Zebari, Hard Talk program, BBC.World, 24/7/2013.
2.That is what indicated by Zainab Badawy, BBC.World, quoting to Ayad Alawy Iraqi previous PM.
3.BBC.World ،CNN.٢٠١٣/٧/٢٢ .

٤.قناة العربية(الاماراتية) النشرة الاخبارية المسائية في ١١-٦-٢٠١٣.

٥.قناتي ((العربية)) و ((الجزيرة)) الفضائيتين، بتأريخ ٢٠١٣/٥/٢٦.

٦.برنامج ((وراء الخبر)) لقناة ((الجزيرة)) في ٢٠١٣/٦/١٩

٧. قناة العربية الاماراتية، النشرة المسائية في ٢٠١٤/٩/٢٥

٨.برنامج ((پانوراما)) الذي قدمته فضائية ((العربية)) الاماراتية في مساء ٤/نوفمبر/٢٠١٢ والذي شارك فيها ايضاً كل من محمد حمزة مدير منتدى الشرق الأوسط في القاهرة، والناشط السياسي اللبناني على امين اضافة الى الدكتور حارث سليمان.

٩. روسيا اليوم RTV مساء ٢٠١٢/٩/١٨.

الخلاصة

ان الجهود المضنية والتى بذلتها ايران الاسلامية، وفي كافة الميادين السياسية و اللوجستية و المخابراتية و الثقافية(الايديولوجية)، ولاسيما في العقدين الاخيرين، بهدف اقامة محور موال لها من الدول و الاحزاب و الحركات و المجموعات التي تتواجد شرقي البحر المتوسط، قد اثمرت حتى الان عن اقامة نطاق من الدول والحركات و المجموعات التى ترتبط بايران من خلال شبكة من العلاقات والمصالح الاقتصادية المشتركة، هذه العلاقات و المصالح التي تتوجها الارضية المذهبية المشتركة.

ان هذا المحور من الدول و الحركات التى تحولت في الواقع الى منطقة للنفوذ الايراني، فانه في الوقت الذي تتخذ اطراف هذا المحور مواقف سياسية تخدم في النهاية مصالح ايران الاستراتيجية، فانها اي اطراف هذا المحور تجد نفسها مدينة لايران ببقائها بالشكل الحالي من خلال الدعم السياسي و المالي و اللوجستى الذي تقدمه لها ايران، ويصح ذلك على سوريا و حزب الله في لبنان، اكثر من انطباقها على العراق و حركة الحماس في غزة و الحوثيين في اليمن.

ان تحكم حزب الله المتميز بالقرار اللبناني من جهة، والذي تاتي امتدادا للوجود السورى على السواحل الشرقية للبحر المتوسط من جهة اخرى، تمنح ايران هامشا كبيرا للمناورة على هذه السواحل بشكل او اخر، كما ان سيطرة الحوثيين على صنعاء و توجهاتهم بالتوسع نحو ميناء الحديدة ومضيق باب المندب، يفتح افاقا كبيرة امام ايران لاستخدام التواجد الحوثي اذا ماتم، كورقة ضغط في وجه الدول الخليجية التى تصدر جزءا كبيرا من نفطها خلال بوابة باب المندب و البحر الاحمر.

وفي نفس السياق فان ما الت اليه الروابط بين ايران و العراق بعد سقوط النظام عام ٢٠٠٣ قد مهدت السبل لتكون لايران اليد العليا في رسم الكثير من سياسات العراق الخارجية و الداخلية، وبالنتيجة اصبح في مقدور ايران ان تستعمل الورقة العراقية في وجه السعودية و غيرها من الدول الخليج.

کورتەی باسەکە

هەوڵدانەکانی ئێران بۆ پێکهێنانی کەمەربەندێك لە دەسەڵات کە پێکهاتبێت لە چەند دەوڵەت و هێزێك کە سەرئەنجام هەژمونی ئێران لە ڕۆژهەڵاتی دەریبای ناوەڕاست مسۆگەر بکات.

ئەم بەشە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بۆتە مەیدانی ململانێ و کێشمەکێشی نێوان زلهێزەکان و هەندێك هێزی ناوچەی هەرێمی بەمەبەستی سەپاندنی هەژموونی هەرێمی لەسەر ناوچەکە، لەپاڵ ئەمانەشدا هەندێك هێز و لایەن و حیزب و کۆڕ و کۆمەڵی سیاسیش بەشدارن لەو ململێنانەدا.

ئێران سەرکەوتوبووە لە چونە ناوەوەی ئەو کۆمەڵگایانەی کەیان کەمایەتیەکی شیعی حکومی دەکات، وەك سوریا، یان ئەو دەوڵەتانەی کە کەمایەتیەکی شیعی چالاکی تیدایە وەکو لوبنان کە لەڕێگەی حزب الله بەدەست هاتووە، یان وەکو حوسیەکانی یەمەن لەمە ڕۆژەنەدا، ئەمە بێجگە لە کۆمەڵگای شیعی لە عێراقدا.

بەمشێوەیە ئێران بووەتە گەورەترین فاکتەر ویاریکەری سیاسی لەناوچەکەدا.

The Summery of the study

Iran’s efforts to build a sphere of influence from those countries which guaranteed Iran’s hegemony in the east of Mediterranean sea

This part of the Middle East has become an arena for power struggle between big powers, some regional powers, and other political and religious elements.

Iran now plays a vital role to get upper hand in this struggle

Iran successfully penetrated inside those societies which are either ruled by Shiiate minority such as Syrian state, or penetrated through sectarian parties such as Hizbul-lal in Lebanon. On other hand the Shiiate society in Iraq and yamen are among those factors which become a part of that strip known as Shiiate crescent

تطور نمط التوزيع المكاني للكثافات السكانية في مدن أقليم كوردستان العراق
(دراسة مقارنة في جغرافية المدن)

أ.م.د.نشوان شكري عبد الله
جامعة دهوك
كلية العلوم الانسانية
قسم الجغرافيا

الملخص :

ان صلة الوصل بين التركيب الهيكلي للمدينة وبين المحتوى الوظيفي له هم سكان المدينة انفسهم ، لم تكتشف بعد طبيعة العلاقة بين توزيع الكثافات السكانية والبعد عن مركز المدينة ضمن الاطار المنهجي للجغرافية التطبقية في مدن أقليم كوردستان العراق ، وهي اشكالية منهجية تتعلق بتطبيق ادبيات جغرافية المدن حول مدن الاقليم .

يهدف البحث الى التحقق من طبيعة تطور العلاقة بين توزيع الكثافات السكانية والبعد عن مركز المدينة في مدن اقليم كوردستان الرئيسية (اربيل ، السليمانية ، دهوك) خلال الفترة بين عامي (١٩٤٧-٢٠٠٩) ومقارنتها مع نتائج النماذج النظرية في هذا المجال ، بمنهجية واليات قياس جديدة ، ضمن اطار ادبيات جغرافية المدن وبمساعدة التقنيات المتاحة ضمن بيئة برامجيات نظم المعلومات الجغرافية (GIS).

تضمنت الدراسة مبحثين خصص الاول لمراجعة الادبيات المتعلقة بالنماذج النظرية المفسرة لانماط توزيع الكثافات السكانية داخل المدن ومناقشة طبيعة البيانات ومنهجية البحث ، فيما خصص الثاني لمناقشة النتائج المستحصلة بعد تطبيق منهجية واليات القياس المحددة على المدن الرئيسية في الاقليم .

المقدمة :

ان نمو وتطور المدن تعد استجابة حقيقية لطبيعة التغيرات التي يمكن ان تتطرء على اي مدينة خلال مراحل نموها ، وقد تكون التغيرات من القوة بحيث تحدث تباينات مكانية واضحة لطبيعة تطور التوزيع الجغرافي للظواهر داخل الحيز المكاني للمدينة . يهدف البحث الجغرافي الى متابعة هذه التغيرات ومبلغ تاثيرها على الجوانب الحضرية الاخرى للمدينة من الناحيتين الافقية متمثلا بالتغيرات المكانية والتوسع المساحي والبنية المورفولوجية وجوانب وعوامل اخرى قد تؤثر على البناء المادي للمدينة اثناء تطورها ضمن المكان ، اما الجانب الراسي فيقصد به المحتوى الوظيفي للمدينة متمثلا بالدرجة الاساس بالتغيرات الوظيفية ضمن انماط استعمالات الارض ودرجة تعقد هذه الوظائف وتعددها كمحتوى ومضون للهيكل المادي للمدينة[1]، اذ ان العلاقة بين تطور وتعقد المحتوى الوظيفي وتطور الهيكل المكاني - المادي للمدينة هي علاقة جدلية تتابعية عبر الزمن .

ان صلة الوصل بين التركيب الهيكلي للمدينة وبين المحتوى الوظيفي له هم سكان المدينة انفسهم ، فهم العنصر المشترك بين طرفي معادلة تطور المدن انيطت بهم منذ الازل مهمة تحقيق التوازن في هذه المعادلة ، فاي

خلل في هذا الجانب او ذاك ليس مرده الى فقدان جزء من التوليفة المكانية لبنية المدينة ولا الى ضياع عنصر من الوصفة الوظيفية لمحتوى استعمالات الارض ، بقدر ما يعود الى من انيطت بهم مهمة الحكم والتحكيم فاسائوا استعمال سلطة المكان وخيبوا ضن المحكومين بضياع روح المكان في سوء توظيف سلطة الزمان . لذلك فان المدن تصبح عروشا خاوية وان اكتضت بسكانها في غياب الحس المكاني في توظيف روح الزمان التي ورثتها المدينة ، وتصبح فاقدة لبريقها الحضري الذي يولد من طبيعة الخدمات التي توظفها ، وتبقى محتفظة بموروثها المادي منزوعة من الموروث الروحي ، مجرد كينونة مادية ، مدينة لمجرد كونها مدينة ، وجدت لكي توجد لا لخدمة الموجودين ، مثلما هو الحال في معظم المدن الشرقية التي فقدت ردحا طويلا من الزمن ادبيات سلوك المداعبة والمزاوجة بين حسك المكان وروح الزمان للخروج بوصفة الحياة الحضرية التي تليق بما وصلت اليها متطلبات الحياة المدنية من الناحية المادية والمعنوية من رقي وتقدم .

ان " سكان المدينة " هي البذرة ذات الفلقتين - ان جاز التعبير- تحمل في طياتها جانبا وظيفيا واخر ماديا ورثتها المدينة ووظفتها في المكان لتصير الى ما صارت اليه الان ، سوء توظيف السكان في تحقيق التوازن بين الموجودات المادية والوظيفية داخل الحيز الحضري سوف يترك اثارا ضارة على الحياة الحضرية للمدينة ولسكانها ، كما ان تحقيق الموازنة في طبيعة التوزيع المكاني للسكان والتوسع المساحي للمدينة من الحقائق والاسرار التي تفسر العديد من الجوانب الصحية في حياة المدينة .

ان مدن اقليم كوردستان العراق مثل باقي مدن العالم نشاة وتطورت بمحتواها المادي والوظيفي ضمن اطار العلاقة الوطيدة بينها وبين سلوكيات سكانها من الناحية الاجتماعية والاقتصادية والسياسية ، وان اختلفت طبيعة هذه العلاقة ونتائجها من فترة لاخرى عبر تاريخ تمدنها الطويل ضمن الاطار المحلي الضيق او الاقليمي الاوسع ، حالها حال باقي مدن حضارات العالم ، عبر التاريخ الطويل التي مرت بها المدينة خلال الفترة التي سبقت بداية النصف الثاني من القرن الماضي . ولكن مع التطور والتقدم التكنولوجي واختزال الفروق والمسافات بين مدن العالم خلال العقود الستة الماضية جعلت مدن الاقليم الرئيسية جزء من المنظومة الحضرية العالمية اخذت تتاثر بمؤثرات التمدن العالمي .

في ضوء الحقيقة السابقة ومن خلال الارث البحثي حول المدن الرئيسية لاقليم كوردستان العراق لم تكتشف بعد طبيعة العلاقة بين توزيع السكان وفق مؤشر الكثافة السكانية والتوسع المساحي للمدينة من خلال معيار البعد عن مركز المدينة كاداة رئيسية لقياس ابعاد المكان ضمن الاطار المنهجي للجغرافية التطبقية ، وهي في نظرنا اشكالية منهجية تتعلق بتطبيق ادبيات جغرافية المدن حول مدن الاقليم ، اكثر من كونها اشكالية تضم في طياتها بعد تطبيقي، وان كان الاخير ايضا له مغزى ودلالة علمية لذوي الاختصاص والمخططين والقائمين على تخطيط مفردات الحياة الحضرية داخل المدن .

يحاول البحث التحقق من طبيعة تطور العلاقة بين توزيع الكثافات السكانية والبعد عن مركز المدينة في مدن اقليم كوردستان الرئيسية (اربيل ، السليمانية ، دهوك) خلال الفترة بين عامي (١٩٤٧-٢٠٠٩) في ضوء بيانات التعدادات والتقديرات السكانية التي اجريت في العراق واقليم كوردستان ، من خلال ايجاد منهجية واليات قياس جديدة في هذا المجال ضمن اطار ادبيات جغرافية المدن وبمساعدة التقنيات المتاحة ضمن بيئة برامجيات نظم المعلومات الجغرافية (GIS) ، ولغرض الوقوف على اشكالية البحث وتحقيق اهدافه ، تنطلق الدراسة من فرضية اساسية تتكون من شطرين ، ينص الشطر الاول ان طبيعة العلاقة الارتباطية بين توزيع الكثافات السكانية

والبعد عن مركز المدينة علاقة ضعيفة خلال السنوات الاولى لفترة الدراسة ، قد تكون بنية المدينة ضمن الاطار المكاني الضيق وطبيعة البيانات هو السبب في ذلك ، اما الشطر الثاني فيشير الى ان هذه العلاقة اخذت تزداد ايجابا سنة بعد اخرى بعد ان ازداد عدد سكان المدن وامتدت ضمن اطار مساحي اوسع . تم انجاز البحث ضمن محورين ، الاول خصص لمراجعة الادبيات المتعلقة بالنماذج النظرية المفسرة لانماط الكثافات السكانية داخل المدن ومناقشة طبيعة البيانات ومنهجية البحث المتبعة في قياس طبيعة العلاقة بين الكثافة والبعد عن مركز المدينة ، فيما خصص الثاني لمناقشة النتائج المستحصلة بعد تطبيق منهجية واليات القياس المحددة على المدن الرئيسية في الاقليم .

أولاً : الاساس النظري واسلوب الدراسة .

١. نماذج الكثافات السكانية .

حاول الباحثون منذ بزوغ ادبيات جغرافية المدن توضيح العلاقة بين طبيعة توزيع سكان المدينة وتوسعها نحو الاطراف ، فظهرت العديد من الدراسات والنماذج الوصفية حاولت قياس هذه العلاقة وتفسيرها ، لعل ابرز المحاولات في هذا المجال هي دراسة (Colin Clark)[٢] حول مجموعة من المدن الامريكية ، حين حاول ايجاد العلاقة بين توزيع الكثافات السكانية والبعد عن مركز المدينة فوجد بانه فيما وراء حدود المنطقة التجارية المركزية (CBD)(Central Business District) هناك علاقة بين تناقص حجم الكثافة والبعد عن مركز المدينة ، اذ ان الكثافة السكانية تتناقص بنموذج اسي سالب (Negative Exponential Model) مع المسافة وفق النموذج الرياضي التالي[٣] :

$$D_s = D_0 e^{-bs}$$

حيث ان :

D_s = الكثافة السكانية عند المسافة (S) من مركز المدينة

D_0 = الكثافة السكانية عند مركز المدينة حيث المسافة هي (صفر)

s = تمثل المسافة من مركز المدينة

b = معدل تناقص الكثافة مع ازدياد المسافة

e = اساس اللوغاريتم الطبيعي

عند استخدام اللوغاريتم الطبيعي للكثافة وتحويل المعادلة الى معادلة خطية صبح الصيغة كالتالي :

$$D_s = D_0\, e^\wedge(-bs) \quad \text{(النموذج الخطي)}$$

بنفس الصيغة بين (Clark) ان الكثافة تتناقص مع الزمن . تم طرح نماذج اخرى بشكل متزامن من قبل بعض الباحثين فقد بين (Tanner & Sherratt)[٤] ان الكثافة السكانية تتناقص بنموذج اسي (Exponential Model) مع مربع المسافة وفق النموذج الرياضي التالي :

$$D_s = D_0 e^{-bs^2}$$

$$D_s = D_0\, e^\wedge(-bs^\wedge 2) \quad \text{(النموذج الخطي)}$$

واظهر نموذج هاذين الباحثين ان هناك تقعر نصفي عند مركز المدينة راجع الى العلامة السالبة لمربع المسافة ، الا ان النموذج يبين تطور صيغة تباين الكثافة بشكل ادق مقارنة بالمنحنى الخطي لنموذج (Clark) المولد من التحويل اللوغاريتمي للنموذج الاسي السالب (Negative Exponential Model).

اما (Bruce E. Newling) فقد بين ان نموذج الانحدار من الدرجة الثانية (Quadrate Regression) للوغاريتم الكثافة يعطي توضيحا اكثر ويعطي امكانية لمقارنة نتائج مدن مختلفة ، لان على اساسه يتم حساب قمة الكثافة السكانية عند مركز المدينة وفق الصيغة التالية(٥) :

$$D_s = D_0\, e^{bs-cs^2}$$

$$D_s = D_0 e^\wedge(bs - cs)^\wedge 2$$ (النموذج الخطي)

حيث ان :

c = يمثل مقياس لمعدل التغير في قيمة لوغاريتم الكثافة مع مربع المسافة

وقد ادرجت دراسات اخرى عناصر حجم المدن وعمرها كمتغيرات تؤثر على مستوى التباين المكاني للكثافات السكانية ، فقد ادخل (Berry , Simmons and Tennant)[٦] متغير عمر المدينة للنظر في طبيعة التغير في مستوى الكثافات المركزية ، في حين حاول كل من (Clawson , Held and Stoddard)[٧] فحص دور حجم المدن في تغير مستوى الكثافات السكانية مكانيا داخل المدينة ، وقد تبين ان هناك علاقة خطية موجبة بين حجم المدينة ومستوى الكثافة السكانية . ان معظم الدراسات السابقة قد ركزت بصورة او باخرى على متغيرين اساسيين هما التباين في مستوى تركز الكثافة السكانية في مركز المدينة ، والتباين في تدرج الكثافة السكانية بالبعد عن مركز المدينة .

اجريت العديد من الدراسات حول اختبار دقة النماذج السابقة ومدى تطبيقها على واقع المدن الشرقية[٨] والغربية[٩] على حد سواء ، واظهر نتائج هذه الدراسات صحة النماذج المقترحة بدرجة او باخرى في تفسير العلاقة بين الكثافة من جهة والمسافة من مركز المردينة وعمرها واحجامها من جهة اخرى .

٢. مصادر وطبيعة البيانات .

تم جمع البيانات من مصادر متعددة الا ان بيانات التعدادات والتقديرات السكانية حول المدن الرئيسية الثلاثة كانت المصدر الرئيسي لهذه البيانات ، تم جمع البيانات على مستوى الاحياء السكنية خلال كل سنة ، بالرغم من اختلاف بيانات السنوات بين مدينة واخرى وذلك راجع الى طبيعة توفر البيانات حول كل مدينة الا ان الاختلاف بين هذه السنوات لم يكن كبيرا (الجدول (١))

الجدول(١) طبيعة البيانات المستخدمة في الدراسة[١٠]

المدن	السنوات	عدد المحلات	عدد السكان	المساحة (هكتار)
اربيل	١٩٥٧	٧	٣٩٩١٣	١٨٦
	١٩٧٧	١٣	١٩٣٥٥٨	١٦١٤
	١٩٨٧	٤٢	٤٣٦٠٢٠	٤٠٤٣
	٢٠٠٢	٤٠	٥٨٥٩٦١	٥٧٨٣
	٢٠٠٩	٨٣	٧٣٦٧٩١	١٣٩٤٤
السليمانية	١٩٤٧	٧	٣٣٥١٠	٢٥١
	١٩٧٧	٣٠	١٦٢٨٧٧	١٦١٦
	١٩٨٧	٣٥	٣٣٩٣٠٨	٢٢٠٦
	٢٠٠٢	٧٦	٥٦٩١٢٣	٣٣٠١
	٢٠٠٩	١٤٣	٥٩٧٢٣٨	٩٣٥٢
دهوك	١٩٥٧	٦	٧٨٧٨	٤٦
	١٩٧٧	١٥	٣٦٥١٢	٣٩٠
	١٩٨٧	٢١	١١٧٧١٣	٨٣٢
	١٩٩٨	٢٥	١٩١٤٣٥	١١٩٩
	٢٠٠٩	٤٣	٢٧٤٣٤٩	٤٠٠٣

٣. اسلوب الدراسة .

بما ان هدف الدراسة تتمثل في ايجاد طبيعة العلاقة الارتباطية بين البعد عن مركز المدينة وطبيعة الكثافة السكانية على مستوى الاحياء السكنية سنة بعد اخرى ومن ثم مطابقة واقع حال هذه العلاقة مع النماذج النظرية السابقة ، لذلك لابد من توضيح اعتباريين رئيسيين قبل الدخول في منهجية واليات قياس هذه العلاقة :

A. اعتبار المركز الجغرافي للحي السكني النقطة التي تمثل الكثافة السكانية في الحي خلال كل سنة .

B. المركز الجغرافي للحي السكني يمثل ايضا النقطة التي تبدء عندها قياس البعد بين الحي ومركز المدينة .

ولغرض ترتيب البيانات واستخراج قيم متغيري الكثافة والبعد عن مركز المدينة وقياس العلاقة بينهما تم اتباع الخطوات التالية :-

١. قياس الكثافات السكانية على مستوى الاحياء السكنية بالهكتار ضمن كل مدينة خلال كل سنة.

٢. استخراج المركز الجغرافي للاحياء السكنية باستخدام اداة تحويل المضلعات الى نقط (Feature To Point) ضمن بيئة برنامج (ArcGIS 10.3) .

٣. استخراج المركز المتوسط او المتوسط المكاني (Spatial Mean) للنقاط التي تمثل المركز الجغرافي للاحياء السكنية باستخدام الاداة (Mean Center) ضمن برنامج (ArcGIS 10.3). وهي النقطة التي تمثل (من الناحية النظرية) مركز المدينة .

٤. قياس المسافة بين مركز المدينة من جهة والنقاط التي تمثل المراكز الجغرافية للاحياء السكنية من جهة ثانية باستخدام الاداة (Point Distance) ضمن الامتداد (Analysis Tools > Proximity)

5. بعد استخراج الكثافة الحقيقية والبعد بين مركز المدينة والمركز الجغرافي لكل حي سكني ، تم استخراج درجة الارتباط المكاني بين متغير المسافة والكثافة السكانية الحقيقية في كل مدينة خلال كل سنة باستخدام نموذج الوزن التراجعي الجغرافي (GWR)(Geographical Weighted Regression)[11] ضمن بيئة برنامج (ArcGIS10.3) ووفق نتائج نموذج الوزن التراجعي الجغرافي سوف نحصل على الكثافة المتوقعة ضمن كل حي سكني .

6. الان اصبح لدينا ثلاثة متغيرات رئيسية هي (المسافة بين مركز المدينة والمركز الجغرافي لكل حي سكني ، الكثافة الحقيقية للحي السكني ، الكثافة المتوقعة في الحي السكني) تم نقل المتغيرات الثلاثة الى بيئة برنامج (Minitab 17) لقياس درجة الارتباط الخطي بين المتغيرات الثلاثة باستخدام معامل ارتباط بيرسون (Pearson Correlation) عند مستوى ثقة (Alpha (a) Level)(0.05).

7. لغرض توضيح العلاقة بشكل اوضح بين المتغيرات الثلاثة لكل مدينة خلال كل سنة تم استخدام اشكال الـ(Scatterplots) و(bubble plot) ضمن برنامج (Minitab 17) خصوصا بين الكثافة الحقيقية من جهة والكثافة المتوقعة والبعد عن مركز المدينة من جهة اخرى .

8. وللحكم على طبيعة التغير في انماط الكثافات السكانية في كل مدينة خلال كل سنة والمقارنة بين هذه النماط عبر الزمن تم اولا رسم منحنى العلاقة السبيط بين البعد عن مركز المدينة وقيم لوغاريتم الكثافات السكانية ، ومن ثم رسم خط الانحدار العام (Liner Regression) بين الكثافة والبعد عن مركز المدينة ضمن برنامج (Minitab 17) وباستخدام معادلات من الدرجة الثالثة كونها تعطي قيما اكبر لمعامل تفسير التباين (R^2).

ثانياً / تحليل نتائج الدراسة .

بعد تطبيق اليات القياس السابقة على بيانات سكان مدن اقليم كوردستان الرئيسية الثلاثة (اربيل ، السليمانية ، دهوك) على مستوى المحلات السكنية خلال السنوات المبينة في الجدول اعلاه ازاء كل مدينة تم الخروج بمجموعة من النتائج يمكن تحليلها وفق الترتيب التالي :

1. دقة نماذج التوقع .

من ملاحظة المعايير الرقمية المستحصلة عند تطبيق نموذج الوزن التراجعي الجغرافي (GWR) للتعبير عن مدى الدقة في توقع قيم الكثافة السكانية المتوقعة وفق متغير المسافة كما هو مبين في الجدول (2) يمكن تدوين الملاحظات التالية :-

1) هناك تباين واضح في قيم معامل تفسير التباين (R^2) في الكثافات السكانية المتوقعة بين مدن الاقليم خلال السنوات المبينة في الجدول وهو دليل على تباين دقة نموذج التوقع .

2) اعلى قيم لمعامل تفسير التباين المعدل (R^2Adjusted) في الكثافات السكانية تظهر خلال السنوات الاخيرة في المدن الثلاثة ، وهو دليل على ان البعد عن مركز المدينة يفسر نسبة (36٪)و(36٪)و(23٪) من التباين في الكثافة السكانية في مدن اربيل والسليمانية ودهوك على التوالي .

الجدول (٢) معايير دقة نتائج نموذج الوزن التراجعي الجغرافي (GWR) لتوقع الكثافات السكانية

اربيل			السليمانية			دهوك		
السنة	R2	R2Adjusted	السنة	R2	R2Adjusted	السنة	R2	R2Adjusted
١٩٥٧	٠,٥٩	٠,٥١	١٩٤٧	٠,٠٠٣	-٠,١٩٨	١٩٥٧	٠,٠٥	٠,١٩
١٩٧٧	٠,٤٤	٠,٣٨	١٩٧٧	٠,٢٢	٠,١٩	١٩٧٧	٠,٢٦	٠,٢٠
١٩٨٧	٠,١٤	٠,١٢	١٩٨٧	٠,١	٠,٠٧	١٩٨٧	٠,٢٩	٠,١٦
٢٠٠٢	٠,٢٩	٠,٢٠	٢٠٠٢	٠,١٩	٠,١١٣	١٩٩٨	٠,٠٨	٠,٠٤
٢٠٠٩	٠.٤٧	٠,٣٦	٢٠٠٩	٠,٤٧	٠,٣٦	٢٠٠٩	٠,٢٥	٠,٢٣

R2 : (معامل تفسير التباين) مقياس يعبر عن درجة دقة التوقع ، ويمكن تفسيره بالنسبة المئوية للتباين في المتغير التابع والذي تم حسابه من قبل نموذج الانحدار ، تتراوح قيمته بين (٠,٠-١,٠) ، كما ويمكن التعبير عنه بنسبة التباين المفسر من قبل المتغيرات المستقلة في المتغير التابع .

R2Adjusted : (تعديل معامل تفسير التباين) يعبر عن التعديل في قيمة معامل تفسير التباين وفق درجة الحرية

٣) أظهرت مدينة اربيل قيما مرتفعة لمعامل تفسير التباين والتباين المعدل خلال عامي (١٩٥٧ و١٩٧٧) مما يدل على دقة نموذج التوقع للكثافات السكانية بدلالة المسافة من مركز المدينة خلال هاتين السنتين .

٤) ان قيم معامل تفسير التباين (R^2) والتباين المعدل (R^2Adjusted) في الكثافات السكانية في المدن خلال عام (٢٠٠٩) بالنسبة للمدن الثلاثة تعد منخفضة في واقع الامر، مما يدل على وجود عوامل اخرى تؤثر في تحديد قيم الكثافات السكانية ، الا ان البعد عن مركز المدينة يبقى العامل الابرز .

٢. تحليل العلاقات الارتباطية .

لغرض الكشف عن مدى الارتباط بين عامل البعد عن مركز المدينة وتباين قيم الكثافات السكانية على مستوى الاحياء السكنية ، والتحقق من فرضية البحث الرئيسية ومطابقته مع نتائج النماذج النظرية في هذا المجال ، تم استخراج قيمة معامل الارتباط بين عامل البعد عن مركز المدينة والكثافات السكانية الحقيقية والمتوقعة كما هو مبين في الجدول (٣) ومنه ومن الاشكال (١ ، ٢ ، ٣) نستنتج ما يلي :-

١)بالنسبة لطبيعة العلاقة الارتباطية بين الكثافة الحقيقية والبعد عن مركز المدينة فان قيمة معامل الارتباط هي قيمة سالبة وبمستويات متباينة خلال كل سنة وهو ما يعكس واقع حال هذه العلاقة ، اي انه كلما ابتعدنا عن مركز المدينة تقل قيم الكثافات السكانية . الا ان هذه العلاقة ليست خطية في كل الاحوال بدليل تباين قيمة (P-Value) بالنسبة لمستوى الثقة ((Alpha (a) وهو (٠,٠٥)، اذ يلاحظ في العديد من السنوات بالنسبة للمدن الثلاثة ان قيمة (P-Value) اكبر من قيمة مستوى الثقة(٠,٠٥) وهو دليل على ان العلاقة ليست خطية.

٢) ظهرت العلاقة الخطية السالبة بين البعد عن مركز المدينة والكثافة السكانية خلال جميع السنوات في مدينة اربيل ، وخلال سنتي (١٩٧٧ و ٢٠٠٩) في مدينة السليمانية و سنة (٢٠٠٩) في مدينة دهوك . يضاف الى ذلك ان اكبر علاقة خطية سالبة بمستوى ثقة تامة (٠,٠٠٠) ظهرت خلال سنة (٢٠٠٩) في المدن الثلاثة اربيل والسليمانية ودهوك بواقع (-٠,٤٧)و(-٠,٤٣)و(-٠,٥) على التوالي (لاحظ الاشكال (١،٢،٣))، وهو دليل

على انه كلما كبرت المدينة وتوسعت ضمن رقعة مساحية اوسع كلما كانت العلاقة بين البعد عن مركز المدينة وانخفاض الكثافات السكانية اكثر وضوحا .

٣) ان العلاقة بين الكثافة الحقيقية والمتوقعة هي علاقة خطية موجبة تامة خلال معظم السنوات المبينة في الجدول (٣) واكبر علاقة خطية موجبة بمستوى ثقة تامة (٠,٠٠٠) ظهرت خلال سنة (٢٠٠٩) في المدن الثلاثة (لاحظ الاشكال (١،٢،٣)) ، وهو دليل على دقة قيم الكثافة المتوقعة من جهة وانخفاض قيم الكثافات السكانية بالابتعاد عن مركز المدينة من جهة اخرى خصوصا خلال السنوات الاخيرة بعد ازدياد حجم سكان المدن وتوسعها ضمن رقعة مساحية اوسع (لاحظ الخارطة (١)) .

٤) ان العلاقة بين الكثافة المتوقعة والبعد عن مركز المدينة هي علاقة خطية تامة في جميع السنوات (باستثناء مدينة السليمانية عام ٢٠٠٢) وهو دليل ضمني على دقة قيم توقع الكثافات السكانية ضمن نموذج الوزن التراجعي الجغرافي (GWR) .

٥) بالنسبة لطبيعة التغير في انماط الكثافات السكانية عبر الزمن وفق السنوات المبينة ازاء كل مدينة كما في الجدول (٤) والشكل رقم (٤) يمكن ملاحظة ما يلي :-

أ-تحول قمة الكثافة نحو اطراف الـ (CBD)، مع بقاء اعلى مستويات الكثافة في مركز المدينة ، وانخفاض مستوى الكثافة السكانية في مركز المدينة سنة بعد اخرى ، وان لم يكن ذلك على نسق مستمر خصوصا في مدينتى السليمانية ودهوك (لاحظ الشكل (٤)).

الخارطة (١) الكثافة الحقيقية والمتوقعة في مدن اقليم كوردستان العراق

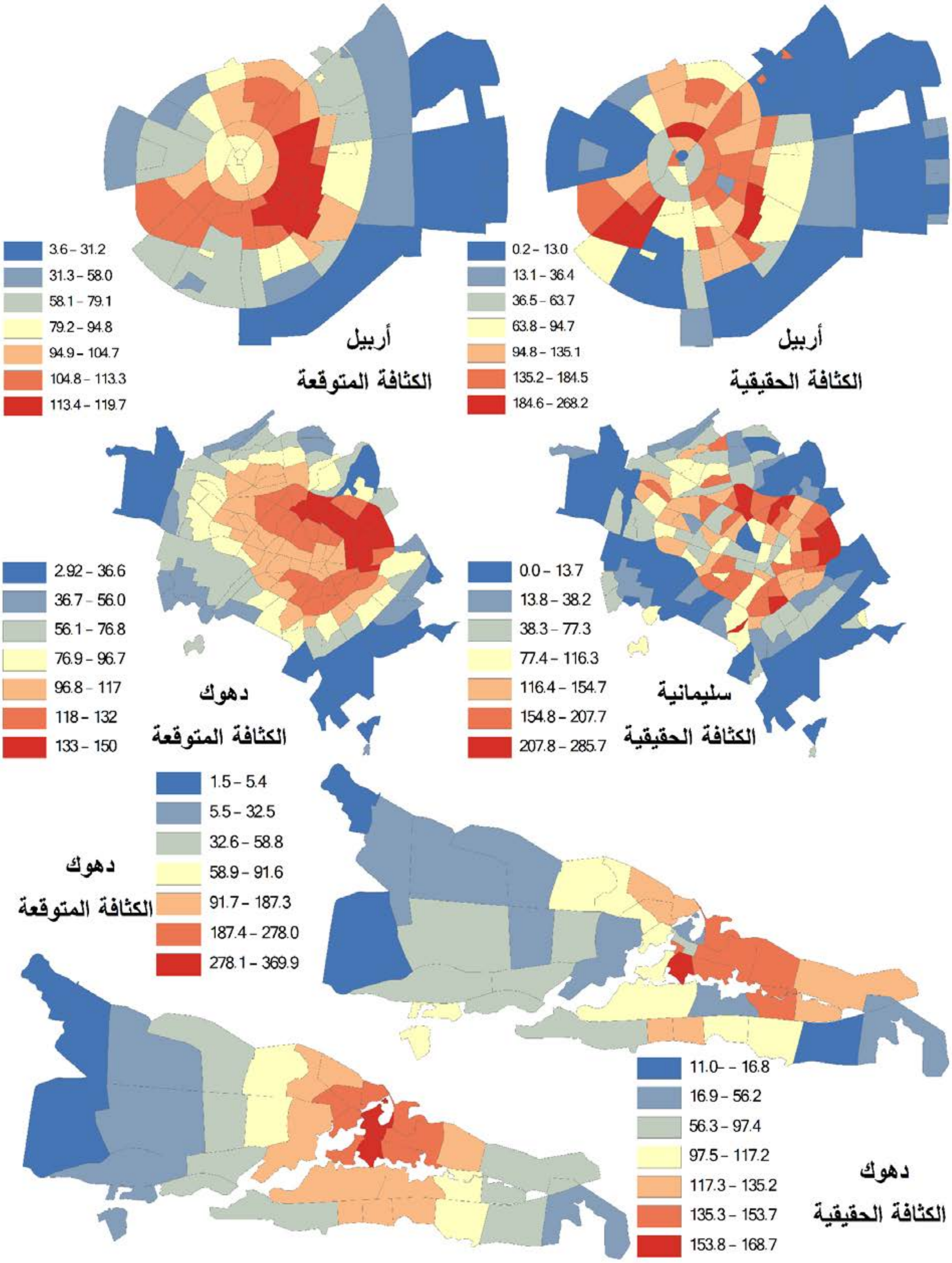
3.6 - 31.2
31.3 - 58.0
58.1 - 79.1
79.2 - 94.8
94.9 - 104.7
104.8 - 113.3
113.4 - 119.7
أربيل
الكثافة المتوقعة
0.2 - 13.0
13.1 - 36.4
36.5 - 63.7
63.8 - 94.7
94.8 - 135.1
135.2 - 184.5
184.6 - 268.2
أربيل
الكثافة الحقيقية
2.92 - 36.6
36.7 - 56.0
56.1 - 76.8
76.9 - 96.7
96.8 - 117
118 - 132
133 - 150
دهوك
الكثافة المتوقعة
0.0 - 13.7
13.8 - 38.2
38.3 - 77.3
77.4 - 116.3
116.4 - 154.7
154.8 - 207.7
207.8 - 285.7
سليمانية
الكثافة الحقيقية
1.5 - 5.4
5.5 - 32.5
32.6 - 58.8
58.9 - 91.6
91.7 - 187.3
187.4 - 278.0
278.1 - 369.9
دهوك
الكثافة المتوقعة
11.0- - 16.8
16.9 - 56.2
56.3 - 97.4
97.5 - 117.2
117.3 - 135.2
135.3 - 153.7
153.8 - 168.7
دهوك
الكثافة الحقيقية

الجدول (٣) العلاقة الارتباطية (Pearson Correlation) بين متغيرات الكثافة السكانية في مدن اقليم كوردستان

السنوات	الكثافة الحقيقية مع الكثافة المتوقعة		الكثافة الحقيقية مع البعد عن مركز المدينة		الكثافة المتوقعة مع البعد عن مركز المدينة	
	مدينة اربيل					
	Pearson Correlation	P-Value	Pearson Correlation	P-Value	Pearson Correlation	P-Value
١٩٥٧	٠,٧٧	٠,٠٤٢	٠,٧٧-	٠,٠٤٣	١-	٠,٠٠٠
١٩٧٧	٠,٦٦	٠,٠١٤	٠,٦٦-	٠,٠١٤	١-	٠,٠٠٠
١٩٨٧	٠,٣٧	٠,٠١٥	٠,٣٧-	٠,٠١٥	١-	٠,٠٠٠
٢٠٠٢	٠,٥٥	٠,٠٠٠	٠,٣١-	٠,٠٥	٠,٧٤-	٠,٠٠٠
٢٠٠٩	٠,٧٣	٠,٠٠٠	٠,٤٧-	٠,٠٠٠	٠,٨-	٠,٠٠٠
السنوات	مدينة السليمانية					
١٩٤٧	٠,١١	٠,٨١٢	٠,٠٢-	٠,٩٦٨	٠,٩٩-	٠,٠٠٠
١٩٧٧	٠,٤٧	٠,٠٠٩	٠,٤٧-	٠,٠٠٩	١-	٠,٠٠٠
١٩٨٧	٠,٣٢	٠,٠٦٣	٠,٣٢-	٠,٠٦٣	١-	٠,٠٠٠
٢٠٠٢	٠,٤٨	٠,٠٠٠	٠,٠٥-	٠,٦٣٨	٠,١٦-	٠,١٥٤
٢٠٠٩	٠,٧٣	٠,٠٠٠	٠,٤٣-	٠,٠٠٠	٠,٧٥-	٠,٠٠٠
السنوات	مدينة دهوك					
١٩٥٧	٠,٢٣	٠,٦٦٨	٠,٢٢	٠,٦٨	١	٠,٠٠٠
١٩٧٧	٠,٥١	٠,٠٥٢	٠,٥١-	٠,٠٥٣	١-	٠,٠٠٠
١٩٨٧	٠,٦١	٠,٠٠٣	٠,٢١-	٠,٣٥٣	٠,٥١٧-	٠,٠١٦
١٩٩٨	٠,٢٨	٠,١٧٤	٠,٢٨-	٠,١٧٧	١-	٠,٠٠٠
٢٠٠٩	٠,٥	٠,٠٠١	٠,٥-	٠,٠٠١	١-	٠,٠٠٠

ملاحظة : تم قياس قيمة معامل الارتباط (Pearson Correlation) وقيمة (P-Value) ضمن برنامج (Minitab 17) عند مستوى ثقة ((Alpha (a)) (٠,٠٥) ، فاذا كانت قيمة (P-Value) اقل من قيمة ((Alpha (a)) وهي عند هذه الدراسة (٠,٠٥) فاننا نرفض الفرضية الصفرية (Null Hypothesis) والتي تنص على عدم وجود علاقة خطية بين البعد عن مركز المدينة وقيم الكثافات السكانية ، ونقبل الفرضية البديلة (Alternative Hypotheses) والتي تنص على وجود علاقة خطية بين المتغيرين ، اما اذا كانت قيمة (P-Value) أكبر من قيمة (Alpha (a) فاننا لا نستطيع الحكم بوجود علاقة خطية تامة بين البعد عن مركز المدينة وقيم الكثافات السكانية .

ب- نظراً للتطور الكبير الذي طرأ على احجام سكان المدن في الاقليم وتوسعها ضمن رقعة مساحية اوسع سنة بعد اخرى ، لذلك يلاحظ ان منحنى العلاقة وخط الانحدار العام بين الكثافة والبعد عن مركز المدينة اكثر انحدارا خلال السنوات الاولى وتقل شدة الانحدار مع مرور الزمن ، الى ان نصل الى عام ٢٠٠٩ اذ يصبح منحنى العلاقة اكثر انسيابيةً مقارنة مع السنوات السابقة خصوصا في مدينة اربيل والسليمانية مقارنة بمدينة دهوك.

ت- من ملاحظة بيانات الجدول (٤) يظهر بان هناك تباين في قيم معامل تفسير التباين (R^2) في الكثافات السكانية بدلالة البعد عن مركز المدينة وفق معادلة الدرجة الثالثة لخط الانحدار العام خلال السنوات المبينة

في الجدول ، الا قيم هذا المعامل لعام (٢٠٠٩) بالنسبة للمدن الثلاثة قريبة جدا من قيم (R^2) لنموذج الوزن التراجعي الجغرافي (GWR) .

الشكل (١) العلاقة بين الكثافة الحقيقية والمتوقعة والمسافة من مركز المدينة (مدينة اربيل)

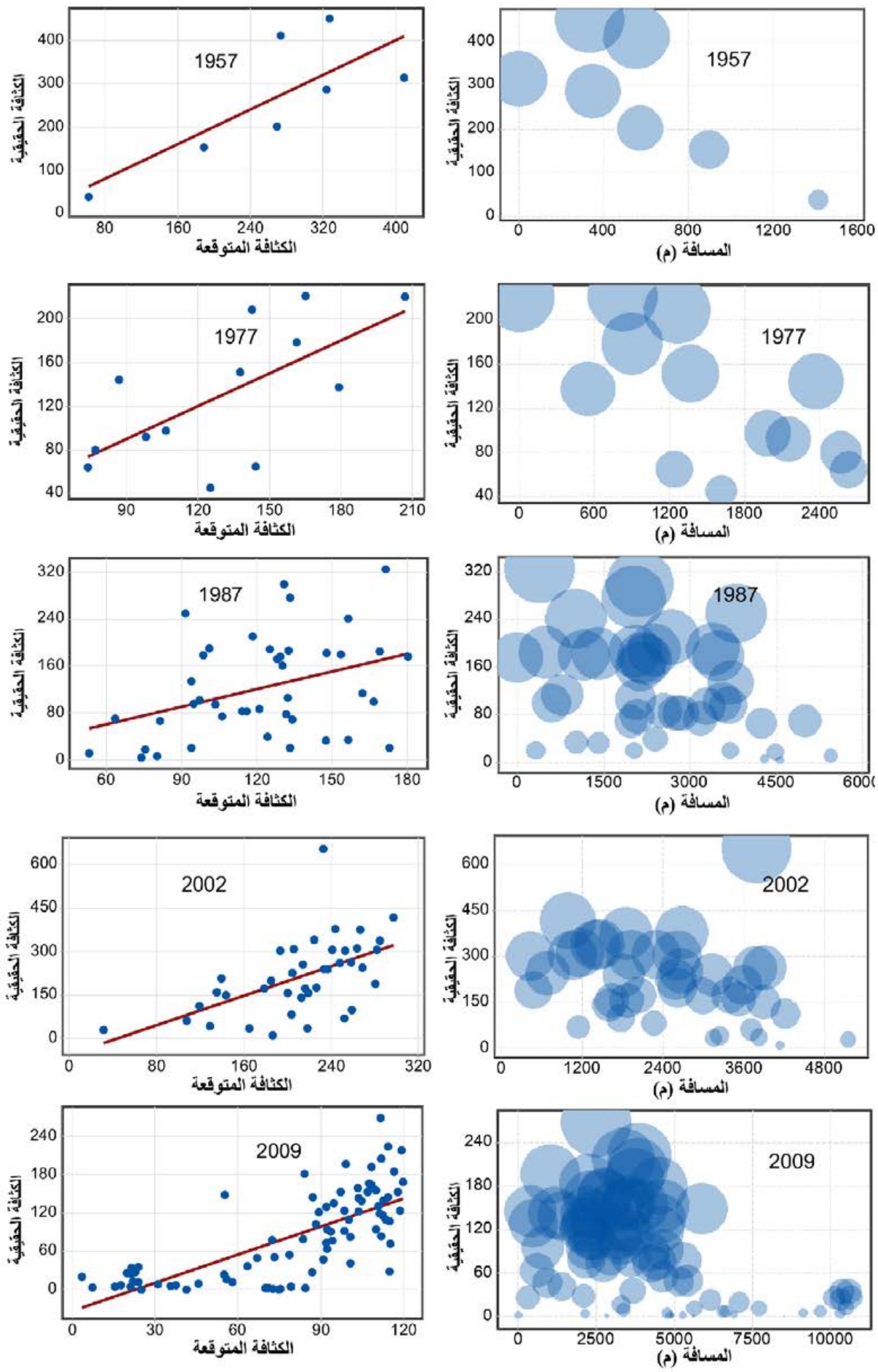

الشكل (٢) العلاقة بين الكثافة الحقيقية المتوقعة والمسافة من مركز المدينة (مدينة السليمانية)

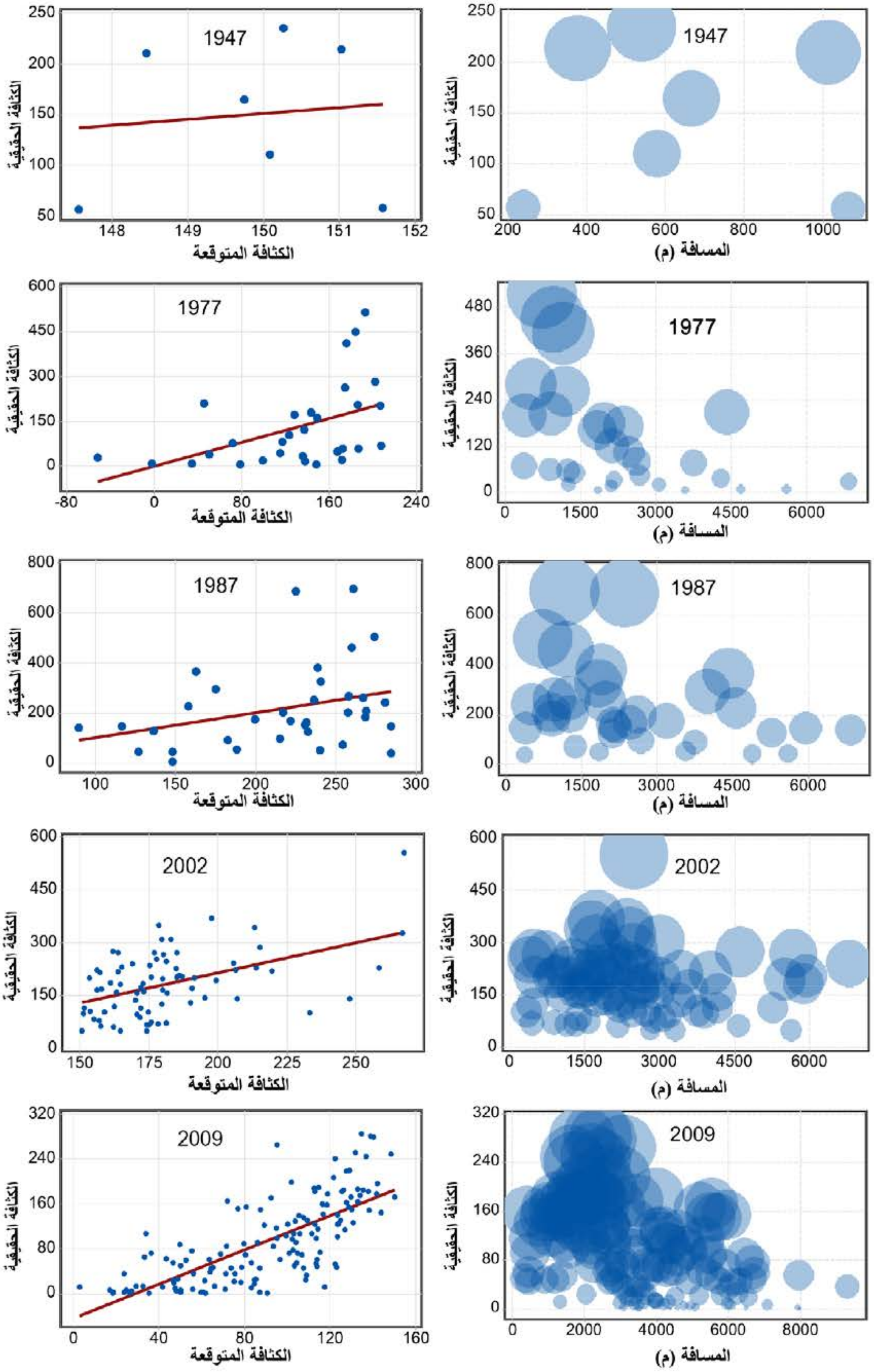

الشكل (٣) العلاقة بين الكثافة الحقيقية والمتوقعة والمسافة من مركز المدينة (مدينة دهوك)

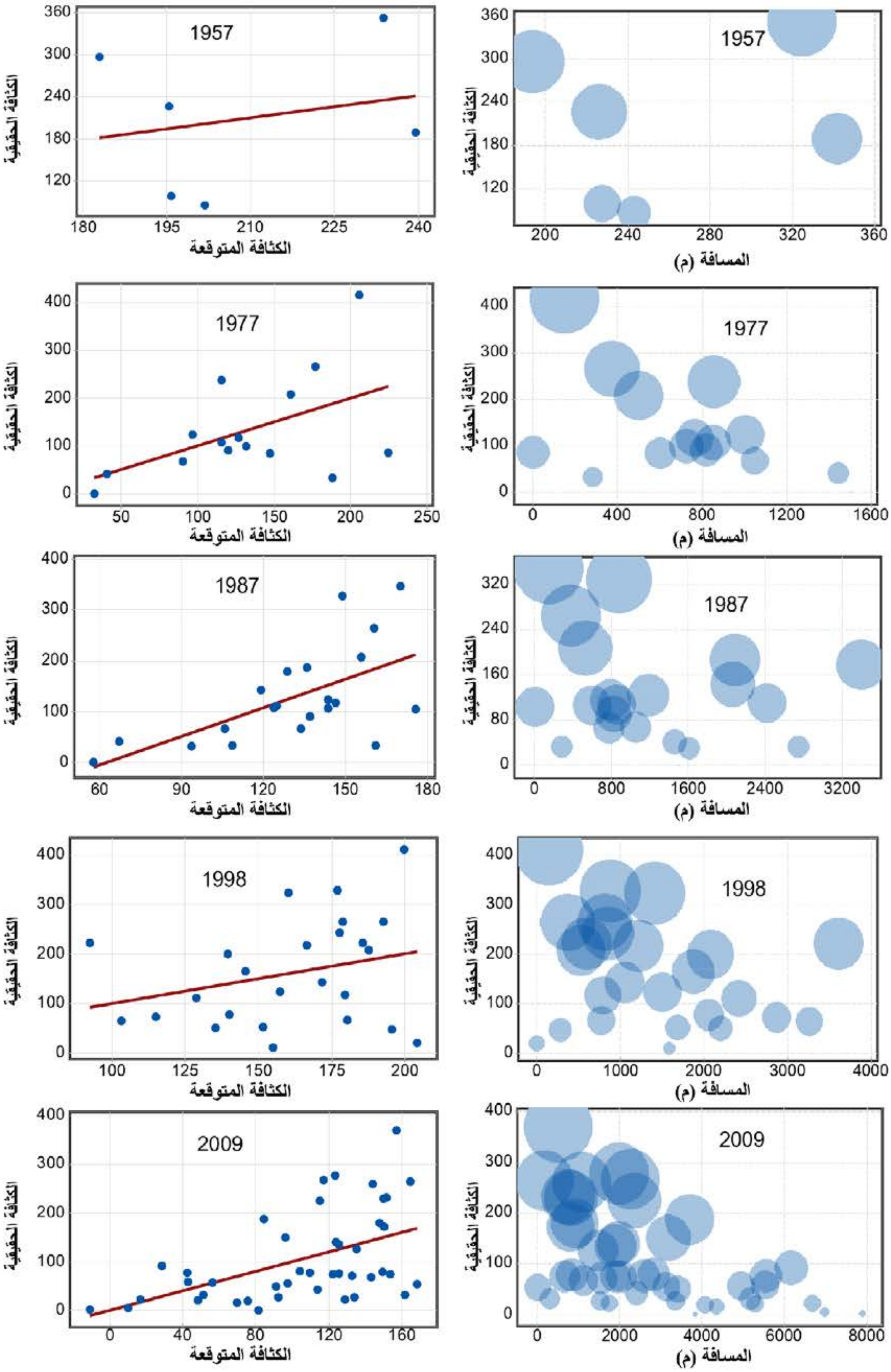

الشكل (٤) العلاقة بين لوغاريتم الكثافة السكانية والمسافة من مركز المدينة (اربيل سليمانية دهوك)

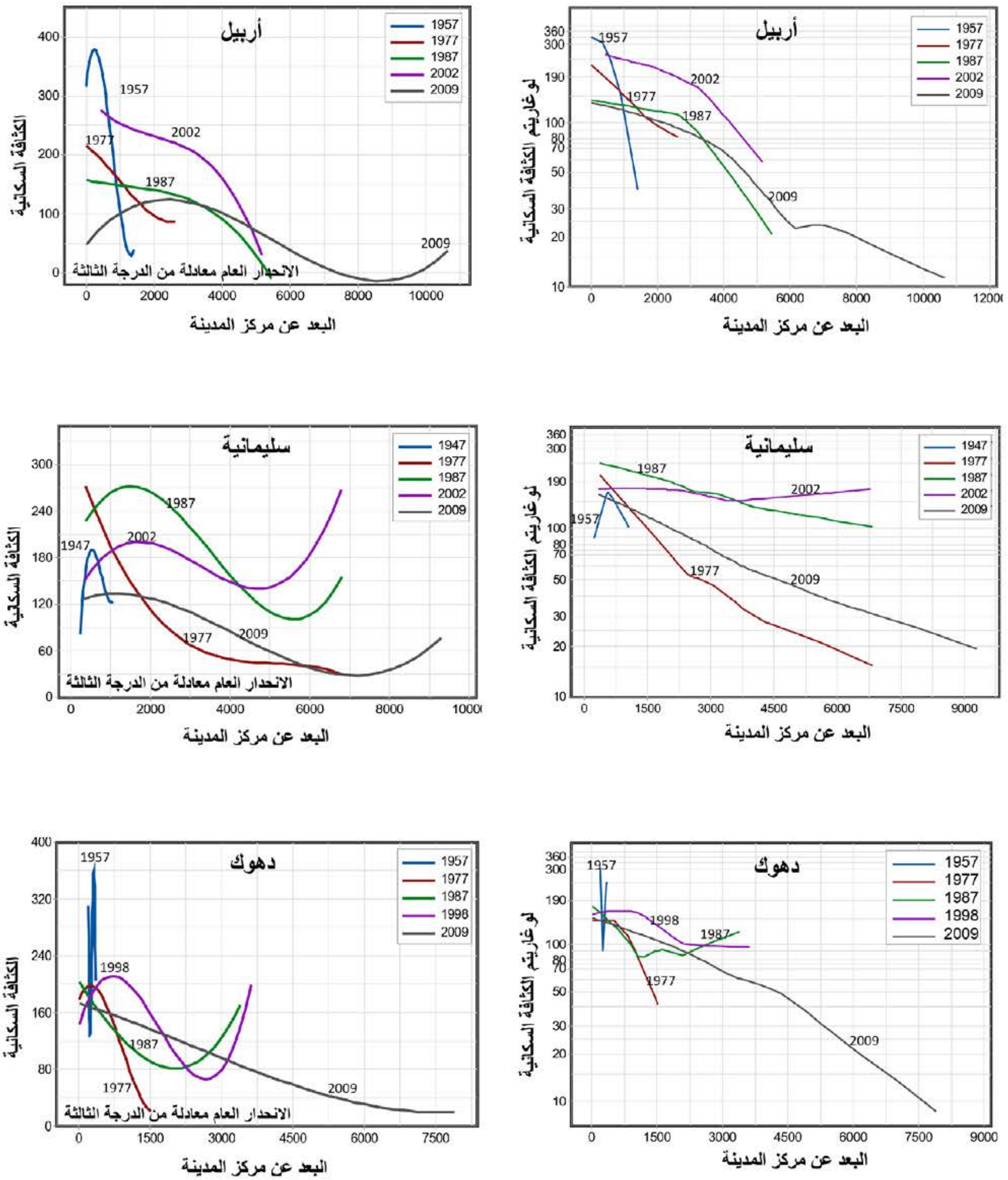

الجدول(٤) قيم معامل تفسير التباين (R2) في الكثافات السكانية في المدن وفق معادلة خط الانحدار العام

أربيل		السليمانية		دهوك	
السنوات	R^2	السنوات	R^2	السنوات	R^2
١٩٥٧	٧٣,٢	١٩٤٧	٣٠,١	١٩٥٧	٧٣,٢
١٩٧٧	٤٥,٣	١٩٧٧	٢٨,١	١٩٧٧	٢٨,٥
١٩٨٧	١٧,٥	١٩٨٧	١٣,١	١٩٨٧	١٥
٢٠٠٢	١١,٥	٢٠٠٢	٥,٢	١٩٩٨	٢٠,٦
٢٠٠٩	٣٥,٢	٢٠٠٩	٢١	٢٠٠٩	٢٥,٨

تم استخراج النتائج ضمن برنامج (Minitab 17)

الاستنتاجات والتوصيات :

١) ان النمط العام لتوزيع الكثافات السكانية لا تختلف كثيرا عما طرحته النماذج النظرية في هذا المجال ، اذ ان الكثافة السكانية تنخفض بالتدريج من اطراف المنطقة التجارية المركزية (CBD) باتجاه اطراف المدينة .

٢) ان النموذج العام لتدرج الكثافة السكانية نحو اطراف المدينة اكثر وضوحا خلال سنة (٢٠٠٩) بالنسبة للمدن الثلاثة (اربيل ، السليمانية ، دهوك) مقارنة بالسنوات السابقة ، بعد ان ازداد حجم سكان المدن وتوسعت ضمن رقعة مساحة كبيرة باتجاه الاطراف ، اذ ان قيمة معامل تفسير التباين (R^2) يظهر (٣٦٪)و(٣٦٪)و(٢٣٪) على التوالي ، وهو ما يشير الى ان البعد عن مركز المدينة يعد ابرز العوامل المفسرة لانخفاض الكثافة السكانية باتجاه اطراف المدينة ، رغم ان هذه القيم نفسها تفسر وجود عوامل اخرى تتحكم في تحديد نمط توزيع الكثافات السكانية .

٣) اظهرت نتائج تحليل تطور انماط الكثافة السكانية ان هناك انخفاض تدريجي لمستوى الكثافة السكانية في المنطقة المركزية سنة بعد اخرى ، اضافة الى انخفاض شدة انحدار منحنى العلاقة بين الكثافة والبعد عن مركز المدينة بمرور الزمن ، وذلك راجع بطبيعة الحال الى ازدياد حجم سكان المدن وتوسعها الكبير .

٤) توصي الدراسة بضرورة متابعة طبيعة التغير في الانماط المكانية لتوزيع الكثافة السكانية داخل المدن ، والاخذ بنظر الاعتبار هذه التغيرات اثناء التخطيط الحضري والتوزيع المكاني للخدمات داخل المدن ، اذ ثبت بالتجربة للباحث خلال دراسات سابقة حول مدن الاقليم غياب الادراك والوعي باهمية هذه المواضيع من قبل الجهات التخطيطية وفشل بعض المشاريع بسبب اهمال دور السكان وطبيعة توزيعهم داخل الحيز الحضري .

الهوامش والمصدر :

(١) - Harold Carter,(1981), The study of urban geography, 3rd edition, Edward Arnold, pp.169-197.
- James H.Johnson,(1968) ,Urban Geography , Pergamon Press, p.43.

(٢) Colin Clark ,(1951), "urban population densities", Journal of the Royal Statistical Society , Series A, Vol \
114 ,No (4), pp.490-496.

(٣)Lesli J.King & Reginald G.Golledge,(1978) , Cities , Space m and Behavior the Elements of Urban
Geography, Printic-Hall .Inc, New Jersey, pp.215-220.

(٤) Bruce E.Newling ,(1971),The spatial variation of urban population densities ,In :Larry S. Borne , Internal
Structure of the city, reading on space and environment, Oxford university press, pp. 329-337.

(٥) - Bruce E. Newling,(1969) ," The spatial variation of urban population densities" , Geographical Review ,Vol
(59), No (2), pp.242-252.
- Brian J.L Berry & Frank E. Horton, (1970),Geographical perspective on urban systems with integrated
reading, Printic-Hall .Inc, New Jersy, pp. 276-305.

(٦) Brian J.L.Berry , James W. Simmons , and Robert J.Tennant ,(1963)"Urban Population Densities :
Structural and Change " Geographical Review, Vol (53), No (2), pp389-405.

(٧) Peter Haggett & Edward Arnold(1965) , Locational Analysis in Human Geography , Edward Arnold
LTD, London, pp.155-156.

(٨) من هذه الدراسات :

– كايد عثمان ابو صبحة ،(٢٠٠٣) " الانماط المكانية لتوزيع السكان في مدينة عمان " مجلة دراسات ، المجلد (١٣)، العدد (٣), ١٩٨٦ ، ص ص ٢٤١–٢٩١.

كما ان البحث منشور في كتاب : كايد عثمان ابو صبحة ، جغرافية المدن دار وائل للطباعة والنشر ، ط١ ، ص ص ٣٢٤–٣٧٩ .

– محسن عبد الصاحب المظفر(١٩٧٥)، مدينة النجف الكبرى دراسة في نشاتها وعلاقاتها الاقليمية، رسالة ماجستير قدمت الى مجلس كلية الاداب، جامعة بغداد.

(٩) للاطلاع على العديد من هذه الدراسات راجع :

1. Joan Carles Martori & Jordi Suriñach (2001), Classical models of urban population density. The case of Barcelona Metropolitan Area, 41st Congress of the European Regional Science Association
29August-1 September (Zagreb).
2. John Adams,(1970)"Residential Structure of Mid-Westeren Cities ", Annals of Associations of American Geographers, Vol (60), pp.37-62.
3. Kevin Hourihan,(1982)" Urban Population Density Patterns and Change in Ireland, 1901-1979", the Economic and Social Review, Vol. 13, No. 2, pp. 125-147.
4. Brian J.L Berry & Frank E. Horton, Op.Cit, pp. 276-305.

(١٠) اعتمادا على : –

A. مدينة اربيل :

١. وزارة الداخلية ، مديرية النفوس العامة ، المجموعة الاحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧، (لواء اربيل) مطبعة الارشاد ، بغداد ، (بدون تاريخ) .

٢. الجمهورية العراقية ، وزارة التخطيط ، الجهاز المركزي للاحصاء ، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ و١٩٨٧، محافظة اربيل ، مطبعة الجهاز المركزي ، بغداد ، ١٩٧٨و١٩٨٨ .

٣. ساكار بهاء الدين عبد الله ال مدرس (٢٠٠٣)، الانماط السكنية في مدينة اربيل (دراسة في جغرافية المدن) ، رسالة ماجستير مقدمة الى مجلس كلية الاداب ، جامعة صلاح الدين ، اربيل .

٤. هونةر عبد الله كاك احمد(٢٠٠٦) ، تغير استعمالات الارض في مدينة اربيل من ١٩٨٥-٢٠٠٢ ، دراسة باستخدام تقنيات نظم المعلومات الجغرافية (GIS) والاستشعار عن بعد ، رسالة ماجستير ،مقدمة الى مجلس كلية الاداب ، جامعة صلاح الدين ، اربيل.

٥. علي محمد مصطفى ، مشكلات شبكة النقل الحضري في مدينة اربيل دراسة ميدانية للفترة (٢٠٠٥-٢٠٠٩) ، رسالة ماجستير مقدمة الى مجلس كلية الاداب جامعة صلاح الدين (غير منشورة) ، ٢٠١١ .

B. مدينة السليمانية :

١. المملكة العراقية ، وزارة السؤون الاجتماعية ، مديرية النفوس العامة ، احصاء السكان لعام ١٩٤٧ ، بغداد ، ١٩٥٤ .

٢. الجمهورية العراقية ، وزارة التخطيط ، الجهاز المركزي للاحصاء ، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧ و ١٩٨٧، محافظة السليمانية ، مطبعة الجهاز المركزي ، بغداد ، ١٩٧٨ و ١٩٨٨.

٣. كامران طاهر سعيد (٢٠١٢)، توسع مدينة السليمانية بتاثير الاسر الحضري (دراسة في جغرافية المدن) ، مركز كوردستان للدراسات الاستراتيجية ، السليمانية ، ص ص ٢٥٦-٢٦٧.

C. مدينة دهوك :

١. وزارة الداخلية، مديرية النفوس العامة، المجموعة الإحصائية لتسجيل عام ١٩٥٧،(لوائي الموصل وأربيل) مطبعة الإرشاد ، بغداد ، (بدون تاريخ) .

٢. الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للإحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧و١٩٨٧، محافظة دهوك، مطبعة الجهاز المركزي، بغداد، ١٩٧٨ و ١٩٨٨.

٣. الأمم المتحدة، برنامج الغذاء العالمي(WFP)، فرع دهوك،مركز الحاسبة الالكترونية،بيانات غير منشورة،عن عدد سكان محافظة دهوك لسنة ١٩٩٨.

٤. جمهورية العراق،وزارة التخطيط،الهيئة العليا للتعداد العام للسكان والمساكن (٢٠٠٩)،خلاصة تحديث وحصر المباني والأسر في محافظة دهوك (غير منشورة).

(١١) للاستزادة راجع :

١. سنكري ، يمان ، (٢٠٠٨) (اعداد وترجمة) ، التحليل الاحصائي للبيانات المكانية في نظم المعلومات الجغرافية ، المراجعة العلمية : المهندس عبد الله كامل ، شعاع للنشر والعلوم ، حلب-سوريا ، ص ص ٢٥١-٢٦٠ .

1- A.Stewart, Fotheringham., Brunsdon,CH.,& Cherlton,M.,(2004). Quantitative Geography Perspectives on Spatial Data Analysis. SAGE Publication. Ltd. London.pp.107-128.

2- David C.Wheeler and Antonio Paez (2010)," Geographically Weighted Regression" .In : Manfred M. Fischer , and Arthur Getis (eds), Handbook of Applied Spatial Analysis ,Software Tools , Methods and Application , Springer ,London ,pp.461-486.

پوختە :

پەیوەندی دناڤبەرا ستراکتورا قەبارێ باژێری وناڤەروکێ وێ یێ کاری هەر ئاکنجیێن باژێری بخونە، پەیوەندی دناڤبەرا دابەشبونا چریا ئاکنجیا و دویرکەفتن ژسەنتەرێ باژێری د دورهێلێ پەیرەوێ جوگرافیا پراکتیکی دا ل باژێرێن هەرێما کوردستانێ جارێ نەهاتیە دیارکرن ، ئەڤ چەندەژی ئاریشەکا پەیرەوی یە گرێدای پراکتیککرنا ئەدەبیاتێن جوگرافیا باژێرانە ل سەر باژێرێن هەرێمێ .

ئارمانجا ڤەکولینێ دویڤچوونا سروشتێ پێشکەفتنا پەیوەندیێ یە دناڤبەرا دابەشبونا چریێن ئاکنجیا و دویرکەفتن ژ سەنتەرێ باژێری ل باژێرێن هەرێما کوردستانێ یێن سەرەکی (هەولێر ، سلێمانی ، دهوك) دناڤبەرا سالێن (١٩٤٧-٢٠٠٩) دا ، وبەراوردکرنا وێ دگەل ئەنجامێن نموونێن تیوری دڤی بواری دا ، ب پەیرەو و ئالاڤێن نوی یێن پیڤانێ دناڤ دورهێلێ ئەدەبیاتێن جوگرافیا باژێرا دا و ب هاریکاریا تەکنیکێن هەیی دناڤ (GIS) دا .

ڤەکولێن ژ دوو تەوەرا پێکتێت ، یێ ئێکێ هاتیە تەرخانکرن بوو پێداچوونا ئەدەبیاتێن گرێدای نموونێن تیوری یێن شروڤەکەر بوو شێوێن دابەشبونا چریێن ئاکنجیا دناڤ باژێراندا ، و سروشتێ داتا وپەیرەوێ ڤەکولینێ . تەوەرێ دووێ ژبوو گەنگەشەکرنا ئەنجامان هاتیە دابینرین یێن کو ب دەستڤە هاتێن پشتی پراکتیککرنا پەیرەو و ئالاڤێن پیڤانێ یێن دەستنیشانکری ل سەر باژێرێن سەرەکی یێن هەرێمێ .

Abstract :

The link between the structural composition of the city and its functional content, are city's population themselves. The nature of the relationship between the distribution of population densities and the distance from the city center, within the methodological framework of applied geography, has not been detected in the cities of the Iraqi Kurdistan Region yet, which can be considered as a methodological problematic, relating to the application of urban geography literature on the cities of Kurdistan region.

The research aims to investigate the nature of the evolution of the relationship between the distribution of population density and the distance from city center in the main cities of the Kurdistan region (Erbil, Sulaymaniyah, Duhok) during the period (1947-2009), and compare them with the results of theoretical models in this regard, by new methodology and tools of measurements, within the framework of urban geography literature, with the help of available techniques within the GIS.

The research includes two sections, the first one is devoted to review the literature of theoretical models which clarify the distribution patterns of population densities inside cities, beside the data and methodology used, while the second section discusses the results obtained after the application of methodology and tools of measurements which are selected previously, on the cities of Kurdistan region.

تكرار موجات الحر في مدينة اربيل للفترة من ١٩٩٢ – ٢٠١٤

أ.م.د. سليمان عبدالله اسماعيل
جامعة صلاح الدين/ اربيل
كلية الآداب
قسم الجغرافية

المستخلص :

تشكّل موجات الحر احدى الظواهر المناخية المهمة التي تتكرر حدوثها في مناطق كثيرة من العالم و منها منطقة الدراسة. و بسبب تباين الأقاليم من حيث مواقعها الجغرافية و تبايناتها البيئية و المناخية و قابلية مكوناتها الحية على التكييف، تباينت تعاريف الدول و مراكز الارصاد الجوية لموجات الحر. و في دراستنا هذه فان موجة الحر عبارة عن "ارتفاع درجات الحرارة لأيام غير محددة بفعل سيادة هواء ساخن لمنطقة معينة ترتفع فيها درجات الحرارة العظمى اليومية خمس درجات مئوية أو أكثر لمدة ثلاثة أيام متواصلة أو أكثر".

و من خلال الاستدلال من البيانات المناخية، يظهر تكرار موجة الحر خلال الفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ في اربيل ٨٦ مرة، في السنوات الـ ٢٣ من حيث تكراراتها السنوية و تراوحت بين موجة واحدة و سبع موجات بتكرار معدله ٣.٧ موجة / السنة و بلغ معدل طول الموجة الواحدة ٤.٨ يوم / موجة حر. و بلغ عدد أيام عتبة موجة الحر ٦٦٥ يوماً و بمعدل ٢٨.٩١ يوماً / السنة حيث شكّلت ٨.١٪ من المجموع الكلي لعدد أيام الفترة المأخوذة في منطقة الدراسة. كذلك تبيّن من الدراسة حدوث هذه الظاهرة في جميع فصول السنة، و أعلى تكرار لها كان في فصل الربيع بنسبة ٤٨.٨ ٪ و أدني تكرار لها كان في فصل الصيف بنسبة ٥.٨٪ من المجموع الكلي.

و تبيّن من الدراسة أيضاً ، ان التكرار السنوي لموجات الحر يختلف من شهر لآخر و هذا التباين ليس قليلاً، حيث تبيّن ان موجات الحر تبلغ اقصاها في آذار و نيسان وتشرين الاول و تستقر عند أدناها في شهور آب وتموز و حزيران. ان هذا التباين في تكرار موجات الحر يتخلله تباين في طولها و شدة درجة حرارتها. اذ ظهرت ان ٦٢.٨٪ من موجات الحر في منطقة الدراسة كانت من ضمن الموجات القصيرة و الحارة و ١٦.٣٪ ضمن الموجات المتوسطة و الحارة و ١.٢٪ منها كانت ضمن الموجات الطويلة و الشديدة الحرارة و تباينت الأصناف الأخرى بين تلك النسب.

و رجّحت الدراسة أسباب حدوث موجات الحر في منطقة الدراسة الى التوزيع الجغرافي لمنظومات الضغط الجوي في شمال أفريقيا و جنوب غرب آسيا وشبه الجزيرة العربية و المتمثلة بالمنخفض الحراري السوداني و منخفض الهند الموسمي الحراري و المنخفضات الحرارية الناشئة في شبة الجزيرة العربية.

المقدمة :

تحظى ظاهرة موجات الحر بأهمية متزايدة في الدراسات المناخية و البيئية لما لهذه الظاهرة من تأثير مهم على الكثير من نواحي الحياة سواء على مستوى الفرد او على مستوى الجماعة بتباين الاقاليم الطبيعية، كما و تؤخذ كمؤشر مهم من مؤشرات تغيير الاحوال المناخية و ذلك من خلال دراسة سلوكها خلال الفترات الزمنية و مقارنتها زمانياً و مكانياً.

ان دراسة موجات الحر في منطقة محددة من اراضي اقليم كوردستان العراق مهمة ، لأنها تعطي تصَوراً واضحاً عن جزء مهم من الاحوال المناخية في هذه البقعة من الارض، و هي تعَد من الظواهر المناخية القاسية و ان دراستها و تحديد اتجاهاتها من المواضيع المهمة التي يجب ان تؤخذ بنظر الاعتبار و ان تحسب لها حساب من قبل الجهات المختصة لما تصاحبها من تأثيرات بيئية على قطاعات مهمة ، كالقطاع الصحي و القطاع الزراعي و قطاعي المياه و الطاقة الكهربائية.

لغرض تحقيق هدف الدراسة، تم اعتماد البيانات الطقسية اليومية لعنصر درجة الحرارة العظمى اليومية لمحطة الانواء الجوية في اربيل للفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ و استخراج موجات الحر منها اعتماداً على المعايير المستخلصة من هذه الدراسة. و بعد تبويب و تصنيف البيانات تم استخراج (عتبة موجات الحر، تقلبات درجات الحرارة، موجات الحر) لفترة ٢٣ عاماً و هي الفترة الموجودة عنها البيانات لدى المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي في اربيل و التي نرى انها كافية بحدها الادنى لتتبع سلوك موجات الحر و معرفة طبيعتها. كما تم الاعتماد على الخرائط الساعية للضغط الجوي السطحي و اعتماد نماذج معيَنة لتحليل الظوابط المؤثرة في تكراراتها باستخدام الاساليب الكمية و الاحصائية.

و تكمن أهداف هذه الدراسة في توزيع و توضيح الخصائص الاحصائية لموجات الحر من حيث تكرارها الزماني (السنوى و الفصلي و الشهري) و تصنيفها خلال فترة الدراسة من حيث عمر الموجه و درجة شدتها و محاولة فهم المنظومات الضغطية المؤثرة في تكرارها على منطقة الدراسة.

تكمن فرضية البحث:

١- تتعرض منطقة الدراسة في جميع السنوات الى موجات الحر و هي تتراوح بين الزيادة و النقصان في سنواتها المختلفة و بوتيرة منتظمة في سنوات اخرى و لأسباب مختلفة ترتبط بحركة المنظومات الضغطية ، و لا تقتصر حدوثها خلال فصل الصيف الحار من السنة فقط ، بل تتكرر في جميع فصول السنة .

٢- ان انظمة الضغط الجوية السطحية التي تؤدي الى موجات الحر في منطقة الدراسة تتمثل بثلاثة أنظمة و هي المنخفض الحراري الموسمي و المنخفض الحراري السوداني و المنخفض الحراري في شبة الجزيرة العربية .

لقد تم استخدام المنهج التحليلي، بهدف تحليل البيانات اللازمة لتحديد موجات الحر من حيث عمرها و تكرارها، اضافة الى توزيعها الزماني. كذلك تم استخدام الاسلوب الكمي لأجراء عمليات التحليل الاحصائي و حصر و قراءة السجل المناخي لدرجات الحرارة العظمى اليومية لمحطة الانواء الجوية في اربيل للفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ لتحديد موجات الحر خلال تلك الفترة و حسب تعريفنا لظاهرة موجات الحر في هذه الدراسة، و مراجعة نماذج مختارة من خرائط الطقس السطحية الساعية (Z 00) لبعض

العناصر ذات العلاقة (الضغط الجوي السطحي، درجات الحرارة، اتجاهات الرياح) لتحديد الحالة الجوية التي تؤدي الى حدوث موجات الحر في منطقة الدراسة من الموقع الالكتروني لجامعة بليموث (vortex.plymouth.edu).

موقع منطقة الدراسة :

تتمثل منطقة الدراسة بمدينة اربيل ، التي يبلغ عدد سكانها ٨٨٣٠٢٦ نسمة حسب احصاء ٢٠١٣[(١)] ، و تقع فلكياً بين دائرتي عرض ٠٧ ً : ٣٦° — ١٤ ً : ٣٦° شمالاً و خطي طول ٥٦ ً : ٤٣° — ٠٧ ً : ٤٤° شرقاً ، و بهذا تقع المدينة و المنطقة المحيطة بها في القسم الجنوبي من المنطقة المعتدلة الشمالية و تبعد عن ساحل البحر المتوسط مسافة ٧٢٠ كم و عن ساحل الخليج العربي ٨٠٠ كم[(٢)]، و انعكس ذلك على الظروف المناخية لمنطقة الدراسة التي تبلغ نسبة قرينة قاريتها ٨٨٪ حسب نموذج خروموف[(٣)]. كذلك تقع منطقة الدراسة في القسم الشمالي من سهل اربيل، و قد منح هذا الموقع منطقة الدراسة سمة الموقع الانتقالي بين منطقة الجبال الالتوائية من جهة الشمال و الشرق و السهول المتموجة من جهة الجنوب و الغرب. (خارطة رقم ١)

التعريف بظاهرة موجات الحر :

تعد موجات الحر من الظواهر المناخية القاسية و المتطرفة و التي تباينت تعريفها زمانياً و مكانياً، و لا تحظ بتعريف موحّد على مستوى المراكز المتخصصة كنتيجة و محصّلة لاختلاف المتغيرات المناخية و الطبيعية على مستوى الاقاليم الجغرافية.

تعَرف منظمة الارصاد الجوية العالمية (WMO) موجة الحر على انها سيطرة هواء حار على منطقة واسعة ترتفع فيها درجة الحرارة العظمى اليومية خمس درجات مئوية أو أكثر عن معدلاتها و لمدة خمسة أيام متتالية او أكثر[(٤)].

و ورد في تقرير فريق الخبراء المعني بكشف تغيير المناخ و مؤشراته (ETCCDI) تعريف لموجة الحر و على الصيغة التالية" هي انخفاض درجة الحرارة العظمى لأكثر من خمسة أيام متتالية تبلغ خلالها درجة الحرارة العظمى اليومية(TX) عن 90th percentile استناداً الى التسجيلات المناخية للفترة ١٩٦١ — ١٩٩٠"[(٥)].

و جاء في موسوعة الارصاد الجوية الامريكية بأنها فترة غير طبيعية و غير مريحة لدرجة الحرارة و هي عادة مصحوبة بالطقس الرطب و يجب ان تستمر لفترة يوم واحد على الأقل، و لكن تقليدياً فهي تستمر من عدة أيام الى عدة أسابيع[(٦)].

أما على المستوى الدولي ، فقد عرَف المعهد الملكي البلجيكي للأرصاد الجوية " موجة الحر" بأنها مدة ٥ أيام متتالية تبلغ درجة الحرارة اليومية العظمى ٢٥ درجة مئوية أكثر ، بضمنها ٣ ايام تصل فيها درجة الحرارة العظمى الى ٣٠ درجة مئوية [(٧)].

أما هيئة الارصاد الجوية الباكستاني فتعَرف موجة الحر بأنها ارتفاع درجة الحرارة اليومية العظمى فوق عتبة موجة الحر لمدة ستة أيام متتالية على الاقل. و تعتمد الهيئة اعتبار المدة الزمنية المذكورة موجة حر عندما تتساوي أو تزداد درجة الحرارة اليومية العظمى عن 90th percentile درجات الحرارة العظمى المسجلة للفترة المعتمدة[(٨)]. أما دائرة الارصاد الجوية الهندية فتعَرف موجة الحر بأنها" ارتفاع درجة الحرارة العظمى اليومية الى ٣٠ مئوية أو أكثر لمدة ٣ أيام أوأكثر على التوالي[(٩)].

خارطة رقم (١) موقع منطقة الدراسة ضمن محافظة اربيل

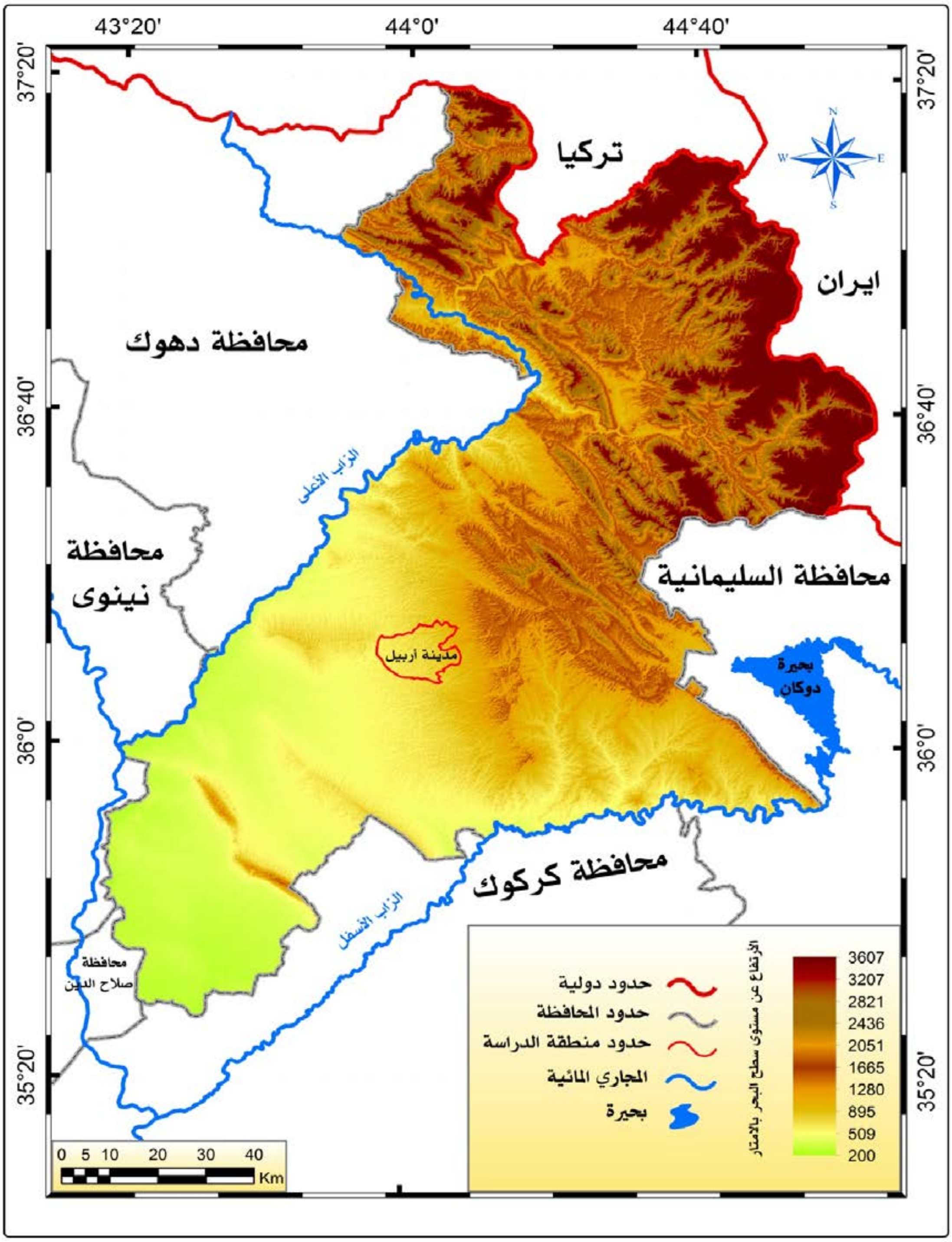

المصدر : ١- اقليم كوردستان العراق ، وزارة التخطيط ، هيئة أحصاء اقليم كوردستان ، قسم الخرائط ، الخارطة الأدارية لمحافظة أربيل ، ٢٠١٣   ٢- نموذج الأرتفاع الرقمي (DEM) بمقياس ٣٠م

و يُعرف علي صبري ابو الحسين موجة الحر بأنها " سيادة أو اجتياح هواء ساخن لمنطقة ما، بحيث ترتفع خلالها درجة الحرارة العظمى اليومية الى خمس درجات مئوية فوق معدلها العام و لا تقل عن ٣٢ درجة مئوية و تستمر لفترة لا تقل عن ثلاثة ايام متواصلة"[١٠].

مما سبق، نلخص الى نتيجة مفادها ان لا اتفاق حول تعريف موحد و ثابت و متفق علية لتعريف الظاهرة، و لكن في المقابل يلاحظ و بشكل لا لبس فيه وجود اتفاق على ان موجة الحر ، فترة معينة تحستب بالايام ترتفع فيها درجات الحرارة قياساً الى درجات الحرارة المعتادة في المنطقة المعنية.

في هذه الدراسة، تم تحديد تعريفنا لموجة الحر كحالة و نموذج خاص باقليم كوردستان العراق بناءً على المتغيرات التالية :

أولاً :ان لا يقل الفرق بين درجة الحرارة العظمى اليومية و معدلها العام لذلك الشهر عن خمسة درجات مئوية.

ثانياً : ان لا تقل الفترة الزمنية التي تسود فيها اجتياح هواء ساخن للمنطقة عن ثلاثة أيام متواصلة تباعاً.

ثالثاً :في سياق المتغيرين السابقيين، لا يشترط حصر و تحديد أشهر معينة من السنة لحساب موجة الحر فيها، بل تشمل جميع أشهر السنة طالما توفر المتغيرين السابقين.

و بناءً على ذلك فان تعريفنا لموجة الحر هي "ارتفاع لدرجات الحرارة لأيام غير محددة من السنة بفعل سيادة هواء ساخن لمنطقة معينة ترتفع فيها درجات الحرارة العظمى اليومية خمس درجات مئوية أو أكثر لمدة ثلاثة أيام متواصلة أو أكثر".

عتبة موجات الحر و تقلبات درجات الحرارة :

قبل الدخول في بحث تكرارات موجات الحر و تحليلها، يستلزم الامر الاشارة الى مصطلحين مهمَين لهما علاقة مباشرة بموجة الحر، و نعني بهما تعريف " عتبة موجة الحر Heat Wave Threshold " و "تقلبات درجات الحرارة Temperature Fluctuation ".

فالمقصود بعتبة موجة الحر "ارتفاع درجة الحرارة العظمى اليومية لخمس درجات مئوية أو أكثر عن معدلها العام لذلك الشهر من السنة"[١١].اما المقصود بتقلبات درجات الحرارة " ارتفاع درجة الحرارة العظمى اليوميةخمس درجات مئوية أو أكثر عن معدلها العام لذلك الشهر من السنة و لمدة يوم أو يومين فقط"[١٢]. و لتوضيح المسألة نقول ان جميع الايام التي تدخل ضمن عتبة موجة الحر تحتسب ضمن أيام موجات الحر اذا توفر شرط الايام الثلاثة المتتالية، و اذا لم يتوفر هذا الشرط عَد ضمن ايام تقلبات درجات الحرارة.

استناداً الى البيانات الواردة في الجدول رقم (١)، نجد أن مجموع أيام عتبة موجة الحر في منطقة الدراسة و خلال فترة الدراسة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ بلغت ٦٦٥ يوماً بمعدل ٢٨.٩ يوماً / السنة وشكّلت ٨.١٪ من المجموع الكلي لعدد الأيام من ١٩٩٢ – ٢٠١٤ . و كان نصيب شهور كانون الاول و كانون الثاني و شباط ٥٩ يوماً، ٣٦ يوماً، ٦٥ يوماً على التوالي. و شهور آذار و نيسان و مايس ١١٠ يوماً، ٩٥ يوماً، ٩٢ يوماً على التوالي. فيما بلغت نصيب شهور حزيران و تموز و آب ٢٢ يوماً، ١٦ يوماً، ٩ يوماً على التوالي،و بلغت في شهور أيلول و تشرين الاول و تشرين الثاني ٢٩٩ يوماً، ٦٦ يوماً، ٦٦ يوماً على التوالي. و يلاحظ من

هـذا التقـديم ان شـهر آذار يـأتي في المرتبـة الاولى و شـهر آب في المرتبـة الاخـيرة بـين الشـهور في منطقـة الدراسة.

و بخصوص أيـام تقلبـات درجـات الحـرارة،يتبيّن مـن الجـدول رقـم (٢) ان مجموعهـا بلغـت ٢٥٢ يومـاً، شـكلّت ٣٧.٩٪ مـن مجمـوع أيـام عتبـة موجـة الحـر توزعـت علـى شـهور شـهر كـانون الاول و كـانون الثـاني و شـباط بمقـدار ١٤ يومـاً، ٢٧ يومـاً، ٢٩ يومـاً علـى التـوالي. امـا في شـهور آذار و نيسـان و مـايس فقـد بلغـت ٣٢ يومـاً، ٤٥ يومـاً، ١٤ يومـاً،على التـوالي. فيمـا بلغـت ١٠ يومـاً، ٥ يومـاً، ١١ يومـاً في شـهور حزيـران و تمـوز و آب علـى التـوالي. و تسـتقر عنـد ١١ يومـاً، ١٢ يومـاً، ٢٤ يومـاً علـى التـوالي في شـهور أيلـول و تشـرين الاول و تشـرين الثـاني. و يلاحـظ مـن هـذا العـرض بخصـوص ايـام تقلبـات درجـات الحـرارة أن شـهر مـايس يـأتي في المقدمة و تحتل المرتبة الاولى و شهر آب في المرتبة الأخيرة.

أمـا مـا يتعلـق بأيـام موجـات الحـر و كمـا ورد في الجـدول رقـم (٣)، بلغـت مجموعهـا خـلال فـترة الدراسـة ٤١٣ يومـاً، شـكلّت ٦٢.١٪ مـن المجمـوع الكلـي لأيـام عتبـة موجـة الحـر في منطقـة الدراسـة. و تـوزع العـدد المـذكور آنفـاً علـى شـهور شـهر كـانون الاول و كـانون الثـاني و شـباط بمقـدار ٤٥ يومـاً، ٩ يومـاً، ٣٦ يومـاً علـى التـوالي. و شـهور آذار و نيسـان و مـايس ٨١ يومـاً، ٦٣ يومـاً، ٤٧ يومـاً،على التـوالي. فيمـا بلـغ نصـيب شـهور حزيـران و تمـوز و آب ٨ يومـاً، ٦ يومـاً، ٤ يومـاً علـى التـوالي. و بلـغ في شـهور أيلـول و تشـرين الاول و تشـرين الثـاني ١٨ يومـاً، ٥٤ يومـاً، ٤٢ يومـاً علـى التـوالي. و يلاحـظ ان شـهر آذار يـأتي في المرتبـة الاولى و شـهر آب في المرتبـة الاخـيرة. هـذا و يبلـغ متوسـط عمـر موجـة الحـر في منطقـة الدراسـة للفـترة مـن ١٩٩٢-٢٠١٤ في حدود ٤.٨ يوماً.

جدول رقم (١) عدد أيام عتبة موجات الحر الشهرية و السنوية في اربيل خلال الفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

السنة	كانون الثاني	شباط	اذار	نيسان	مايس	حزيران	تموز	اب	ايلول	تشرين الاول	تشرين الثاني	كانون الاول	المجموع
1992					1				1		5		7
1993		3	4	1								2	10
1994	5	1	2	9	10						2		29
1995	6	2	3	1	8				2	1	2		25
1996		8		1	5		2		1	3	0	7	27
1997	1	2		3	4	1				2	1		14
1998		1		7	6	6		1	1		15	7	44
1999	2	4	4	6	8					7	2	4	37
2000	2	1	4	7	5		6						25
2001	4	2	11	6	2		4			6	5		40
2002		3	10		2	1				6	3	2	27
2003	2				3			4	4	6	6		25
2004		3	14	4	3				1	6	1		32
2005		2	4	6	4		1			4		17	38
2006	2	6	9	7	4	6		1					35
2007	3		1		6				5		2		17
2008		1	18	12	3	2	1	1	7	2		7	54
2009	1	2	2	1	3						4	2	15
2010	5	7	11	1	2	3	1		3	1	10	8	52
2011		3	4	2	3		1	2				3	18
2012				7	2	2				22	7		40
2013		5		6	1				1		1		14
2014	3	9	9	8	7	1			3				40
المجموع	36	65	110	95	92	22	16	9	29	66	66	59	665

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

جدول رقم (٢) عدد ايام تقلبات درجات الحرارة الشهرية و السنوية في اربيل للفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

السنة	كانون الثاني	شباط	اذار	نيسان	مايس	حزيران	تموز	اب	ايلول	تشرين الاول	تشرين الثاني	كانون الاول	المجموع
1992					1				1				2
1993				1								2	3
1994	2	1	2	1							2		8
1995	6	2	3	1					2	1	2		17
1996		3		1	5		2		1			1	13
1997	1	2				1				2	1		7
1998		1		1	2	1		1	1		2		9
1999	2	4	1		2						2	4	15
2000	2	1	1	3	5		3						15
2001	4	2	4	3	2		1			2	2		20
2002	2	3	2		2					2	3	2	16
2003					3					1			4
2004				1	3				1	1	1		7
2005		2	1	3	4		1					2	13
2006	2	1	5	7	4	3		1					23
2007			1						1		2		4
2008		1	1			2	1	1		2			8
2009	1	2	2	1	3						1	2	12
2010	2			1	2	3	1		3	1	2	1	16
2011			4	2			1	2					9
2012				1	2	2					3		8
2013		2		3	1	1			1		1		9
2014	3	2	2	2	4	1							14
المجموع	27	29	29	32	45	14	10	5	11	12	24	14	252

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

. جدول رقم (٣) عدد أيام موجات الحر الشهرية و السنوية في اربيل خلال فترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

السنة	كانون الثاني	شباط	اذار	نيسان	مايس	حزيران	تموز	اب	ايلول	تشرين الاول	تشرين الثاني	كانون الاول	المجموع
1992											5		5
1993		3	4										7
1994	3			8	10								21
1995					8								8
1996		5								3		6	14
1997				3	4								7
1998				6	4	5					13	7	35
1999			3	6	6					7			22
2000			3	4			3						10
2001			7	3			3			4	3		20
2002			8							4			12
2003								4	4	5	6		19
2004		3	14	3						5			25
2005			3	3						4		15	25
2006		5	4			3							12
2007	3				6				4				13
2008			17	12	3				7			7	46
2009											3		3
2010	3	7	11								8	7	36
2011		3			3							3	9
2012				6						22	4		32
2013		3		3									6
2014		7	7	6	3				3				26
المجموع	9	36	81	63	47	8	6	4	18	54	42	45	413

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤.

التوزيع السنوي لموجات الحر :

تشير البيانات الواردة في الجدول رقم (٤) الى مجموع التكرار السنوى لموجات الحر في منطقة الدراسة ، و منها يتضح أن مجموع موجات الحر خلال فترة الدراسة بلغت ٨٦ موجة حر، و بواقع تكرار سنوي معدله ٣.٧٤ موجة حر / السنة.

ان السنوات التي سجلت فيها موجات الحر تكراراً أقل من المعدل العام بلغت ١٢ عاماً و السنوات التي سجلت اقل من المعدل العام ١١ عاماً، أي ان النسبة متقاربة نوعاً ما و لصالح الأولى. و هذا يعني أن موجات الحر قد تكرر حدوثها في جميع السنوات، ولا توجد سنة ضمن السنوات المأخوذة في الدراسة الا و حدث فيها، سواء أكان هذا التكرار قليلاً أو كثيراً.

أخذت موجات الحر من حيث تكرارها السنوي بالزيادة و النقصان، و تراوحت بين موجة واحدة في حدها الأدنى عامي ١٩٩٢ و ٢٠٠٩ و سبع موجات حر في حدها الأعلى عامي ١٩٩٨ و ٢٠٠٨.

و يلاحظ من الجدول رقم (٥)، ان السنوات التي سجلت موجات حر و بتكرار سنوي قدره ٥ – ٧ موجة بلغت ٧ سنوات. و هذا يعني ان ٥٠٪ من مجموع موجات الحر المسجلة خلال فترة الدراسة سجلت خلال ٧ سنوات فقط (٣٠٪ من سنوات الدراسة)، ترتفع النسبة الى ٨٦٪ من موجات الحر خلال ١٦ سنة (حوالي ٧٠٪ من فترة الدراسة). و هذا يوضح حالة التذبذب الموجودة لهذه الظاهرة في منطقة الدراسة. بمعنى أن مجموع موجات الحر في عامي ١٩٩٨ و ٢٠٠٨ قد بلغت ١٤ موجة حر (٧ موجة حر في كل السنة) و هي تتجاوز مجموع موجات الحر المسجلة في ٧ سنوات (السنوات التي سجلت تكرار موجة حر مرة واحدة أو مرتين في السنة).

ان نسبة تكرار موجات الحر لمرة واحدة قد بلغت ٨.٧٪ من سنوات الدراسة، ارتفعت الى ٢١.٧٪ للسنوات التي سجلت تكرار سنوي ٢ – ٣ مرة. فيما تنخفض النسبة الى ١٧.٤٪ للسنوات التي سجلت تكرار ٤ مرات، و ٤.٣٪ للسنوات التي سجلت تكرار ٥ مرات، فيما تبلغ النسبة ١٧.٤٪ و ٨.٧٪ للسنوات التي سجلت تكرار سنوي ٦ – ٧ مرة في السنة.

و عودة الى البيانات الواردة في الجدول رقم (٣)، يتبين ان مجموع طول موجات الحر على مستوى السنة الواحدة يتفاوت مابين ٣ أيام (٢٠٠٩) و ٤٦ يوماً (٢٠٠٨). هذا و بلغ معدل طول موجات الحر خلال الفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ و على مستوى منطقة الدراسة ٤.٨ يوم / موجة الحر.

جدول رقم (٤) التكرار السنوي لموجات الحر في اربيل للفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤

ت	السنة	تكرار موجة الحر	نسبتها (٪)
1	1992	1	1.2
2	1993	2	2.3
3	1994	4	4.7
4	1995	2	2.3
5	1996	3	3.5
6	1997	2	2.3
7	1998	7	8.1
8	1999	6	7.0
9	2000	3	3.5
10	2001	6	7.0
11	2002	2	2.3
12	2003	4	4.7
13	2004	5	5.8
14	2005	4	4.7
15	2006	3	3.5
16	2007	3	3.5
17	2008	7	8.1
18	2009	1	1.2
19	2010	6	7.0
20	2011	3	3.5
21	2012	4	4.7
22	2013	2	2.3
23	2014	6	7.0
المجموع		86	100

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤.

جدول رقم (٥) تصنيف التكرار السنوي لموجات الحر في اربيل خلال الفترة ١٩٩٢-٢٠١٤

ت	عدد الموجات	التكرار	نسبتها (٪)
1	0	0	0.0
2	1	2	8.7
3	2	5	21.7
4	3	5	21.7
5	4	4	17.4
6	5	1	4.3
7	6	4	17.4
8	7	2	8.7
المجموع		23	100

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤

التوزيـــع الفصــلي لموجـــات الحـــــر :

ان البيانـات الـواردة في الجـدول رقـم (٦) الخاص بـالتوزيع الفصلي لموجـات الحـر و الملحق رقـم (١) الخـاص ببعض خصائص الحرارة في منطقة الدراسة، و منها نستنتج مايأتي :

١- يبلغ معدل درجة الحرارة العظمى في اربيل خلال فصل الربيع ٢٠ درجة مئوية، يرتفع الى ٤٠.٤ درجـة مئويـة في فصل الصيف و بفارق ايجابي مقداره ٢٠.٤ درجة مئوية، لينخفض في فصل الخريـف الى ٢٩.٥ درجـة مئويـة بفارق سلبي مقداره ١٠.٩ درجة مئويـة و ليـنخفض ثانيـة في فصل الشتاء الى ١٤ درجـة مئويـة و بفـارق سـلبي مقداره ١٥.٥ درجة مئوية. أما الفرق بين فصلي الشتاء والربيع فيبلغ ٦ درجات مئوية.

٢- يبلغ معدل درجة الحرارة عتبة موجة الحر في منطقة الدراسة خلال فصل الربيع ٣١.٩ درجة مئوية، يرتفـع الى ٤٦ درجة مئوية في فصل الصيف و بفارق ايجابي مقداره ١٤.١ درجة مئوية، لينخفض في فصل الخريف الى ٣٥.٦ درجة مئوية بفـارق سـلبي مقـداره ١٠.٤ درجـة مئويـة و لـيـنخفض ثانيـة في فصـل الشـتاء الى ٢٠.٧ درجـة مئوية و بفارق سلبي مقداره ١٤.٩ درجة مئويـة. أمـا الفـرق بـين فصـلي الشـتاء والربيـع فيبلـغ ١١.٢ درجـات مئوية.

٣- يبلغ معدل درجة الحرارة موجة الحر في منطقة الدراسة خـلال فصـل الربيـع ٣٢.٤ درجـة مئويـة، يرتفـع الى ٤٦.٢ درجة مئوية في فصل الصيف و بفارق ايجابي مقداره ١٣.٨ درجة مئوية، لـيـنخفض في فصـل الخريـف الى ٣٥.٧ درجة مئويـة بفـارق سـلبي مقـداره ١٠.٥ درجـة مئويـة و لـيـنخفض ثانيـة في فصـل الشـتاء الى ٢١ درجـة مئوية و بفارق سلبي مقداره ١٤.٧ درجة مئويـة. أمـا الفـرق بـين فصـلي الشـتاء والربيـع فيبلـغ ١١.٤ درجـات مئوية.

٤- ان اعلى تكرار لموجات الحر يحدث في فصل الربيع بـ ٤٢ موجـة حـر و نسـبة ٤٨.٨٪ مـن المجمـوع الكلـي. يـأتي بعدها فصل الخريف بـ ٢١ موجة حر و نسبة ٢٤.٤٪ مـن المجمـوع الكلـي، ثـم فصـل الشـتاء بــ ١٨ موجـة حـر و

أخيراً فصل الصيف بـ ٥ موجات حر و نسبة ٢٠.٩٪ و ٥.٨٪ من المجموع الكلي لكل من الفصلين الأخيرين على التوالي.

٥- فيما يتعلق بعدد أيام موجات الحر خلال فصول السنة الاربعة، يلاحظ ان العدد يأخذ نفس ترتيب تكرار موجات الحر الفصلية، و يأتي فصل الربيع بالمرتبة الاولى بمجموع ١٩١ يوماً ثم فصل الخريف بـ ١١٤ يوماً ثم فصل الشتاء بـ ٩٠ يوماً و أخيراً فصل الصيف بـ ١٨ يوماً، و بنسبة ٤٦.٢٪، ٢٧.٦٪، ٢١.٨٪، ٤.٤٪ للفصول الاربعة من المجموع الكلي على التوالي.

٦- ان أعلى تكرار لموجات الحر و عدد أيام بقائها يكون في فصل الربيع و فصل الخريف و فصل الشتاء تباعاً، لياتي فصل الصيف في المؤخرة و هذا مثير للانتباه، حيث يتوقع أن يأتي فصل الصيف في المقدمة و ليس في النهاية. و تحليلنا لهذه الحالة تكمن في تعريفنا لموجة الحر نفسها بأنها عبارة عن سيطرة هواء ساخن لمنطقة معينة ترتفع فيها درجة الحرارة العظمى اليومية ٥ درجات مئوية لفترة ٣ أيام متواصلة كحد أدنى و من هنا يلاحظ و عند تطبيقها على ايام فصول السنة ان التركيز يتدنى في الصيف و يرتفع في الفصول الاخرى و السبب يعود الى ارتفاع درجات الحرارة في فصل الصيف بشكل كبير، بل و ان اعلى درجة الحرارة مسجلة في منطقة الدراسة خلال فترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ سجلت في شهري تموز و آب من عامي ٢٠٠١ و ٢٠٠٣ على التوالي و هي ٤٨ درجة مئوية. هذا اضافة الى ارتفاع درجة حرارة عتبة موجة الحر في فصل الصيف التي تبلغ ٤٦ درجة مئوية مقارنة مع الفصول الاخرى التي تبلغ فيها ٣١.٩ درجة مئوية لفصل الربيع، و ٣٥.٦ درجة مئوية لفصل الخريف، و ٢٠.٧ درجة مئوية لفصل الشتاء. أي ان الفرق عن أقرب معدل هو ١٠.٤ درجة مئوية و ابعد معدل يصل الى ٢٥.٣ درجة مئوية. و من هنا يظهر سبب تناقص احتمالية تسجيل حدوث موجات الحر في منطقة الدراسة خلال فصل الصيف. أما تكرار حدوثها خلال فصلي الربيع و الخريف فتكمن في ان الفصلين المذكورين يعدّان من الفصول الانتقالية بين الفصل البارد و الفصل الحار بالنسبة للأولى و الفصل الحار و الفصل البارد بالنسبة للثانية و حدوث أي ارتفاع لدرجات الحرارة فوق المعدل المعتاد يُقربها من عتبة موجة الحر، خاصة و ان معدلاتها الحرارية تكون منخفضة نسبياً بالمقارنة مع المعدلات الحرارية لأشهر فصل الصيف الحار و هذا ما يفسر ان ٧٣.٢٪ و ٧٣.٨٪ من مجموع موجات الحر و عدد أيام تكرارها تسجل في الفصلين الانتقاليين تباعاً (الربيع و الخريف).

جدول رقم (٦) التكرار الفصلي لموجات الحر و عدد أيامها في اربيل خلال الفترة ١٩٩٢-٢٠١٤

ت	الشهر	تكرار موجات الحر		عدد ايام موجات الحر	
		التكرار	نسبة التكرار (٪)	التكرار	نسبة التكرار (٪)
1	الشتاء	18	20.9	90	21.8
2	الربيع	42	٤٨.٩	191	46.2
3	الصيف	5	5.8	18	4.4
4	الخريف	21	24.4	114	27.6
المجموع		86	100	413	100

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة من ١٩٩٢ - ٢٠١٤.

التوزيـــــع الشهـــري لموجـــات الحـــــر :

لدراسة التوزيع الشهري لموجات الحر اعتماداً لتعريف موجة الحر ، اعتمدنا المعادلة التالية :

(معدل درجة الحرارة العظمى اليومية + ٥ درجات مئوية ≤ معدل درجة الحرارة العظمى الشهرية)

بعـد تحديـد موجـات الحـر خـلال فـترة الدراسـة وفقـاً لتكرارهـا الشـهري، ظهـر ان جميـع الاشـهر تسـجل فيها موجات الحر و بتكرار متباين و على النحو الآتي :

١- تكرار موجات الحر في كانون الثاني :

اسـتناداً الى جـدول رقـم (٧) و الملحـق (١)، يبلـغ معـدل درجـة الحـرارة العظمـى في هـذا الشـهر ١٢.٨ درجـة مئويـة، و يعـد هـذا الشـهر ابـرد اشـهر السـنة حيـث وصـل عـدد موجـات الحـر خلالهـا الى ٣ موجـة حـر بنسـبة ٣.٥٪ مـن المجمـوع الكلـي خـلال فـترة الدراسـة. كـذلك وصـل عـدد ايـام تلـك الموجـات الى ٩ ايـام بنسـبة ٢.٢٪ مـن المجمـوع الكلـي. و بلـغ عـدد السـنوات الـتي تـأثرت فيهـا منطقـة الدراسـة بموجـات الحـر خـلال هـذا الشـهر ٣ سـنوات و عـدد السـنوات الـتي لم تسـجل فيهـا موجـات الحـر ٢٠ سـنة بنسـبة ١٣٪، ٨٧ ٪ لكـل منهمـا علـى التـوالي. و تمتـاز موجـات الحـر خـلال هـذا الشـهر بالتشـابه حيـث ان جميـع الموجـات هـي مـن الموجات القصيرة مدتها ٣ ايام و كانت جميعها من النوع الحار.

جدول رقم (٧) تكرار موجات الحر الشهرية و السنوية في اربيل خلال الفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

السنة	كانون الثاني	شباط	اذار	نيسان	مايس	حزيران	تموز	اب	ايلول	تشرين الاول	تشرين الثاني	كانون الاول	المجموع
1992	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
1993	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1994	1	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	4
1995	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2
1996	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	3
1997	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
1998	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	2	2	7
1999	-	-	1	1	2	-	-	-	-	2	-	-	6
2000	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	3
2001	-	-	2	1	-	-	1	-	-	1	1	-	6
2002	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2
2003	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	4
2004	-	1	2	1	-	-	-	-	-	1	-	-	5
2005	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	1	4
2006	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3
2007	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	3
2008	-	-	2	2	1	-	-	-	1	-	-	1	7
2009	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
2010	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	1	1	6
2011	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	3
2012	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2	1	-	4
2013	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
2014	-	1	2	1	1	-	-	-	1	-	-	-	6
المجموع	3	8	16	14	11	2	2	1	4	10	8	7	86

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة من ١٩٩٢ - ٢٠١٤

٢- تكرار موجات الحر في شباط :

ترتفع معدل درجات الحرارة في هذا الشهر الى ١٤.٦ درجة مئوية، و قد تأثرت منطقة الدراسة خلال هذا الشهر بعدد من موجات الحر اكثر من الشهر السابق له بحيث وصل العدد الى ٨ موجات حر. أما عدد ايام تلك الموجات فبلغ ٣٦ يوماً و بنسبة مئوية قدرها ٩.٣٪ للأولى، ٨.٧٪ للثانية. و تراوح عمر الموجات بين ٣-٧ أيام.

هذا و قد ارتفع عدد السنوات التي تأثرت فيها منطقة الدراسة بهذه الموجات الى ٨ سنوات و نسبة ٣٤.٨٪ من المجموع الكلي و عدد السنوات التي لم تتأثر فيها منطقة الدراسة بهذه الموجات ١٥ سنة و بنسبة ٦٥.٢٪ من المجموع الكلي. هذا و تمتاز موجات حر هذا الشهر بأنها من الموجات القصيرة و الحارة باستثناء موجتين كانتا متوسطة و شديدة الحرارة نوعاً ما.

٣- تكرار موجات الحر في آذار :

يصل معدل درجة الحرارة العظمى في هذا الشهر الى ١٨.٦ درجة مئوية، و احتل المرتبة الاولى في تكرار موجات الحر بواقع ١٦ موجة حر و نسبة ١٨.٦٪ من المجموع الكلي و بلغ عدد ايام تكرارها ٧٨ يوماً لتشكل ١٩٪ من المجموع الكلي خلال فترة الدراسة.

جدول رقم (٨) التكرار الشهري لموجات الحر و عدد ايامها في اربيل خلال الفترة ١٩٩٢-٢٠١٤

ت	الشهر	تكرار موجات الحر		عدد ايام موجات الحر	
		التكرار	نسبة التكرار (٪)	التكرار	نسبة التكرار (٪)
1	كانون الثاني	3	3.5	9	2.2
2	شباط	8	9.3	36	8.7
3	اذار	16	18.6	81	19.6
4	نيسان	14	16.3	63	15.3
5	مايس	11	12.8	47	11.4
6	حزيران	2	2.3	8	1.9
7	تموز	2	2.3	6	1.5
8	اب	1	1.2	4	1.0
9	ايلول	4	4.7	18	4.4
10	تشرين الاول	10	11.6	54	13.1
11	تشرين الثاني	8	9.3	42	10.2
12	كانون الاول	7	8.1	45	10.9
	المجموع	86	100	413	100

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة من ١٩٩٢ - ٢٠١٤.

و فيما يتعلق بتكرارها خلال سنوات الدراسة، وجد ان السنوات التي تأثرت فيها منطقة الدراسة بهذه الموجات وصلت الى ١١ سنة بنسبة ٤٧.٨٪ من المجموع الكلي ، و السنوات التي لم تتأثر فيها منطقة الدراسة بهذه الموجات بلغت ١٢ سنة و بنسبة ٥٢.٢٪ من المجموع الكلي. اضافة الى ذلك تمَيز هذا الشهر بتكرار موجات الحر لأكثر من مرة واحدة خلال السنة الواحدة ، و قد تكرر هذا الامرخمس مرات في السنوات (٢٠٠١، ٢٠٠٤، ٢٠٠٧، ٢٠١٠، ٢٠١٤)، أي ان التكرارات السابقة قد حدثت كل ثلاث سنوات مرة واحدة تقريباً خلال الحقبة الأخيرة من فترة الدراسة. كذلك تمَيز هذا الشهر بان موجات الحر فيها كانت متنوعة من حيث الطول و شدة درجة الحرارة و تباينت بين القصيرة و المتوسطة و الطويلة وجمعت ما بين الحار و شديد الحرارة و شديد الحرارة جداً.

لعل من ابرز الموجات التي تأثر فيها منطقة الدراسة، تلك الموجة التي حدثت من ٣/٦ الى ٣/١٢ من عام ٢٠١٢ و استمرت ٧ أيام متواصلة اعقبتها موجة ثانية بعد عدة ايام من انتهاء الموجة الاولى و استمرت ١٠ ايام متواصلة من ٣/٢٢ الى ٣/٣١ من السنة نفسها. بمعنى ان ١٧ من ايام ذلك الشهر استحوذ فيها هواء ساخن منطقة الدراسة و رفع درجة حراراتها الى ٢٨ درجة مئوية بفارق ١٠ درجة مئوية عن معدله العام لذلك الشهر.

٤- تكرار موجات الحر في نيسان :

تستمر معدلات درجات الحرارة في هذا الشهر بالارتفاع لتصل الى ٢٤.٧ درجة مئوية و بلغ عدد موجات الحر خلال هذا الشهر الى ١٤ موجة حر و عدد أيام تكرارها ٦٣ يوماً لتحتلا ١٦.٣٪، ١٥.٣٪ من المجموع الكلي للموجات و عدد ايام تكرارها على التوالي. و زاد عدد السنوات التي تأثر فيها منطقة الدراسة بموجات الحر الى ١٢ سنة بنسبة ٥٢.٢٪ ، مقابل ١١ سنة لم تتأثر فيها منطقة الدراسة و بنسبة ٤٧.٨٪ من سنوات قيد الدراسة.

هذا و قد تميزت موجات الحر في هذا الشهر بأنها قصيرة و متوسطة اجمالاً و من حيث شدة درجة الحرارة، جمعت مابين الحار و شديد الحرارة و شديد الحرارة جداً.

لعل من أبرز موجات الحر في هذا الشهر، تلك الموجة التي استمرت ٩ أيام متواصلة بدأ من ٤/٢١ و استمرت الى ٤/٢٩ من عام ٢٠٠٨ حيث وصلت معدلات درجة الحرارة العظمى خلالها الى ٣٤.٩ درجة مئوية و بفارق ١٠.٢ درجة مئوية عن المعّدل العام .

٥- تكرار موجات الحر في مايس :

تستمر معدلات درجات الحرارة العظمى في هذا الشهر ارتفاعها لتبلغ ٣١.٨ درجة مئوية، و بالمقابل يقل عدد موجات الحر التي تتأثر بها منطقة الدراسة مقارنة بالشهر السابق له لتستقر عند ١١ موجة حر و عدد ايام تكرارها ٤٧ يوماً بنسبة ١٢.٨٪ و ١١.٤٪ من المجموع الكلي لهما على التوالي.

بلغ عدد السنوات التي تأثرت بها منطقة الدراسة بهذه الموجات ٩ سنوات و بنسبة ٣٩.١٪ من مجموع سنوات الدراسة، و السنوات التي لم تتأثر بها منطقة الدراسة ١٤ سنة و بنسبة ٦٠.٩٪ من سنوات الدراسة ، و يعود السبب في ذلك الى ارتفاع درجات الحرارة العظمى في هذا الشهر مقارنةمع الشهور السابقة لها و ارتفاع معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر الى ٣١.٩ درجة مئوية. كذلك امتازت موجات الحر في هذا الشهر بأنها كانت قصيرة و حارة اجمالاً مع بعض الاستثناءات. و لعل من أبرز تلك

الاستثناءات الموجة الحارة التي تأثرت بها منطقة الدراسة لمدة ١٠ أيام ابتداً من ٥/٢٢ الى ٤/٣١ من عام ١٩٩٤ و كانت موجة طويلة من حيث الفترة الزمنية و حارة في الأيام السبعة الأولى و شديدة الحرارة في أيامها الثلاثة الأخيرة.

٦- تكرار موجات الحر في حزيران :

تستمر معدلات درجات الحرارة العظمى في هذا الشهر بالارتفاع لتبلغ ٣٨.١ درجة مئوية. أما عدد موجات الحر فقد انخفضت عددها الى ٢ موجة حر و بلغ مجموع ايام تكرارها ثمانية أيام ، و الايام الثمانية هذه توزعت على الموجة الاولى (٥ أيام) و الموجة الثانية (٣ أيام) خلال عامي ١٩٩٨ و ٢٠٠٦ على التوالي. و امتازت كلتا الموجتين بانهما كانتا قصيرتين و حارتين.

ان انخفاض عدد موجات الحر في هذا الشهر يعود الى ارتفاع معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر الى ٤٣.٩ درجة مئوية مقارنة مع نفس العتبة في الشهر السابق لها و التي بلغت ٣٨.٢ درجة مئوية، و بهذا ارتفع سقف درجة الحرارة اليومية التي يتم احتساب موجة الحر عندها بمقدار ٥.٢ درجة المئوية. و بلغت نسبة السنوات التي لم تسجل فيها موجات الحر في هذا الشهر ٩١.٣٪ و السنوات التي سجلت فيها ٨.٧٪ من اجمالي سنوات الدراسة.

٧- تكرار موجات الحر في تموز :

تسجل في هذا الشهر اعلى القيم لدرجات الحرارة العظمى و تبلغ ٤١.٦ درجة مئوية و بلغ عدد الموجات ٢ موجة حر، تكرر حصولهما في الأيام الثلاثة الأخيرة من هذا الشهر في عامي ٢٠٠٠ و ٢٠٠١. أما السنوات الأخرى فلم تسجل فيها موجات الحر ، و بالتالي استقرت نسبة السنوات التي تأثرت بها منطقة الدراسة بهذه الموجات عند ٨.٧٪ و السنوات التي لم تتأثر بها عند ٩١.٣ أسوة بشهر حزيران. و امتازت كلتا الموجتين بأنهما كانتا قصيرتين من حيث الطول و حارتين من حيث شدة درجة الحرارة.

ان السبب وراء قلة عدد موجات الحر يعود الى ارتفاع درجات الحرارة العظمى و معدلاتها، اضافة الى ارتفاع معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر من ٤٣.٩ درجة مئوية في شهر حزيران الى ٤٧.٢ درجة مئوية في هذا الشهر و بفارق ٣.٣ درجة مئوية، و هذا ما يفسر انخفاض و قلة عدد أيام عتبة موجة الحر في هذا الشهر و كذلك قلة أيام تقلبات درجات الحرارة. ان أعلى درجة حرارة عظمى يومية قد سجلت في هذا الشهر هي ٤٨ درجة مئوية في ٢٠٠١/٧/٢٩ ضمن احدى موجات الحر التي استمرت ثلاثة أيام.

٨- تكرار موجات الحر في آب :

يسجل في هذا الشهر ثاني أكبر معدل لدرجة الحرارة العظمى و كذلك أقل تكرار لموجات الحر. فمن مجموع عدد سنوات الدراسة و ضمن الـ ٨٦ موجة الحر المسجلة، لم تسجل في هذا الشهر الا موجة حر واحدة و استمرت لأربعة ايام بدأ من ٢٠٠٣/٨/٨ و انتهت في ٢٠٠٣/٨/١١ و كانت موجة قصيرة و حارة.

ان انخفاض عدد موجات الحر في هذا الشهر أسوة ببقية الأشهر الحارة الأخرى، يعزى الى ارتفاع درجات الحرارة العظمى اضافة الى ارتفاع معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر الى ٤٧.١ درجة مئوية. و تجدر الأشارة الى ان الموجة الوحيدة المسجلة في هذا الشهر رفعت من قيم درجات الحرارة العظمى الى مستويات قياسية حيث وصلت الى ٤٨ درجة مئوية بتأريخ ٢٠٠٣/٨/١٠.

٩- تكرار موجات الحر في أيلول :

تبدأ وتيرة درجات الحرارة العظمى بالانخفاض في هذا الشهر لتستقر عند ٣٦.٨ درجة مئوية فيما تزداد عدد موجات الحر الى ٤ موجات حر لتشكّل ٤.٧٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة. أما عدد أيام بقاء تلك الموجات فبلغ ١٨ يوماً لتشكل ٤.٤٪ من المجموع الكلي. و بلغ عدد السنوات التي تأثرت فيها منطقة الدراسة بتلك الموجات الى ٤ سنوات و التي لم تتأثر بها ١٩ سنة بنسبة ١٧.٤٪، ٨٢.٦٪ من المجموع الكلي على التوالي.

هذا و بقيت الموجات القصيرة هي المسيطرة باستثناء موجة حر واحدة استمرت ٧ أيام متتالية (١-٢٠٠٨/٩/٧) و من حيث شدة درجات الحرارة امتازت جميعها بأنها حارة و لم تسجل موجات شديدة أو شديدة جداً.

رغم انخفاض معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر الى ٤٢.٣ درجة مئوية و بفارق ٤.٨ درجة مئوية عن شهر آب، بقيت موجات الحر قليلة الحدوث في هذا الشهر.

١٠- تكرار موجات الحر في تشرين الأول :

ينخفض معدل درجة الحرارة العظمى الى ٣٠.٦ درجة مئوية و و معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر الى ٣٧.٢ درجة مئوية مما انعكس على ازدياد عدد موجات الحر في هذا الشهر الى ١١ موجة حر و شكّلت ١١.٦٪ من المجموع الكلي و بلغ عدد أيام بقائها ٥٤ يوماً بنسبة ١٣.١٪ من المجموع الكلي. و بلغ عدد السنوات التي تأثرت بها منطقة الدراسة ٨ سنوات بنسبة ٣٤.٨٪ من سنوات الدراسة و عدد السنوات التي لم تحدث فيها موجات الحر خلال هذا الشهر ١٥ سنة بنسبة ٦٢.٢٪ من سنوات الدراسة.

تمتاز موجات الحر في هذا الشهر بأنها تطول لأربعة أيام أو أكثر، و ان غالبيتها من الموجات القصيرة (٣-٦ يوم) و أنها حارة من حيث شدة درجة الحرارة.

و لعل ابرز موجة حر تأثرت بها منطقة الدراسة، تلك الموجة التي استمرت ١٨ يوماً متواصلة من ١٠/١ الى ١٠/١٨ من عام ٢٠١٢ اعقبتها موجة ثانية بعد يوم واحد فقط من انتهاء الموجة الاولى و استمرت ٤ ايام من ١٠/٢٠ الى ١٠/٢٣ من السنة ذاتها. بمعنى ان ٢٢ يوماً من هذا الشهر في عام ٢٠١٢ استحوذ فيها هواء ساخن منطقة الدراسة و رفع درجة حراراتها الى ٣٨ درجة مئوية بفارق ٧.٤ درجة مئوية عن معدلها لذلك الشهر.

١١- تكرار موجات الحر في تشرين الثاني :

يصل معدل درجة الحرارة العظمى في هذا الشهر الى ٢١.١ درجة مئوية و معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر ٢٧.٣ درجة مئوية بفارق ٩.٩ درجة مئوية عن شهر تشرين الأول. و بلغ عدد موجات الحر ٨ موجة حر و عدد أيام تكرارها ٤٢ يوماً بنسبة ٩.٣٪، ١٠.٢٪ من المجموع الكلي على التوالي. و بلغ عدد سنوات التي تكرر فيها حصول موجة الحر (١ – ٢) مرة في السنة ٧ سنوات و التي لم تحدث فيها موجة الحر ١٦ سنة و بنسبة ٣٠.٤٪ و ٦٩.٦٪ من سنوات الدراسة على التوالي.

هذا و تمتاز موجات الحر في هذا الشهر بأنها قصيرة و متوسطة من حيث الطول، و حارة اجمالاً من حيث شدة درجة الحرارة.

١٢- تكرار موجات الحر في كانون الأول :

يبلغ معدل درجة الحرارة العظمى في هذا الشهر ١٤.٨ درجة مئوية و معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر ٢٢.٧ درجة مئوية، و بلغ عدد موجات الحر ٧ موجة ، بنسبة ٨.١٪ من المجموع الكلي و عدد أيام تكرارها ٤٥ يوماً بنسبة ١٠.٩٪ من العدد الكلي.

و يبلغ عدد السنوات التي تأثرت فيها منطقة الدراسة بهذه الموجات ٦ سنوات بنسبة ٢٦٪ من سنوات الدراسة و عدد السنوات التي لم تتأثر بها منطقة الدراسة ١٧ سنة بنسبة ٧٤٪ من سنوات الدراسة.

اجمالاً تمتاز موجات الحر في هذا الشهر بأنها قصيرة و متوسطة و من حيث شدة درجة الحرارة متنوعة بين الحار و الشديد الحرارة و الشديد الحرارة جداً.

ان ابرز موجات الحر التي سيطرت على منطقة الدراسة خلال هذا الشهر، تلك الموجة التي استمرت من ١٢/١/ الى ١٢/١٥ من عام ٢٠٠٥ و بلغ معدل درجة الحرارة العظمى أثنائها ٢٤.٢ درجة مئوية و بفارق ٩.٨ درجة مئوية عن المعدل العام لهذا الشهر. كذلك تلك الموجة التي استمرت لمدة اسبوع كامل ابتدأ من ١٢/١ و انتهاءً بـ ١٢/٧ من عام ٢٠١٠ حيث وصل معدل درجة الحرارة العظمى وقتها الى ٢٥.٢ درجة مئوية و بفارق ١٠.٤درجة مئوية عن المعدل العام لهذا الشهر.

تصنيف موجات الحر في منطقة الدراسة :

لقد تم تصنيف موجات الحر في منطقة الدراسة وفقاً لثلاثة معايير هي :

أولاً : معيار مُدة موجة الحر :

تمثل مُدة موجة الحر، الفترة الزمنية التي تستغرقها موجة الحر في منطقة الدراسة، و هنا يتراوح ما بين ٣ – ١٨ يوماً. ان جدول رقم (٩) يوضح توزيع موجات الحر الـ ٨٦ في منطقة الدراسة خلال الفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ و استناداً الى هذا المعيار، تصنف موجات الحر في منطقة الدراسة الى :

١- الموجات القصيرة (٣ – ٥ أيام) : هي الموجات السائدة ، و تأثرت بها منطقة الدراسة بشكل كبير، و بلغ مجموعها ٦٢ موجة حر، شكّلت ٧٢٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

٢- الموجات المتوسطة (٦ – ٨ أيام) : و بلغ مجموعها ١٨ موجة حر، و شكّلت ٢١٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

٣- الموجات الطويلة (٩ أيام و أكثر) : هي اقل الموجات تكراراً، و بلغ مجموعها ١٦ موجة حر و شكّلت ٧٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

و يظهر من جدول رقم (١٠) ان موجات الحر التي تراوح طولها بين ٣– ١٠ أيام قد تكررت خلال سنوات الدراسة ٨ مرات، و الموجات من ١١ – ٢٠ يوماً تكررت خلال سنوات الدراسة ٦ مرات، و الموجات من ٢١ – ٣٠ يوماً قد تكررت خلال سنوات الدراسة ٥ مرات، و الموجات من ٣١ – ٤٠ يوماً تكررت خلال سنوات الدراسة ٣ مرات، و الموجات لأكثر من ٤١ يوماً مرة واحدة.

ثانياً : معيار شدة درجة حرارة موجة الحر :

و يمثل مقدار الزيادة التي تصلها درجة الحرارة العظمى اليومية عن معدل درجة الحرارة العظمى لذلك الشهر من السنة و يظهر من الجدول رقم (٩) و الملحق رقم (٢) مايأتي :

١- الموجات الحارة : يشكّل هذا النوع النسبة العظمى من مجموع الموجات الحارة في منطقة الدراسة، حيث بلغ مجموعها ٧١ موجة حر، و شكّلت ٨٣٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

٢- الموجات شديدة الحرارة : و بلغ مجموعها ١٣ موجة حر، و شكّلت ١٥٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

٣- الموجات شديدة الحرارة جداً : بلغ مجموع هذا النوع خلال فترة الدراسة ٢ موجة حر، و شكّلت ٢٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

جدول رقم (٩) تصنيف موجات الحار في اربيل خلال الفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤

ت	نوع الموجه	التكرار	النسبة ٪
1	قصيرة	62	72
2	متوسطة	18	21
3	طويلة	6	7
	المجموع	86	100
1	حارة	71	83
2	شديدة	13	15
3	شديدة جداً	2	2
	المجموع	86	100
1	قصيرة حارة	54	62.8
2	قصيرة شديدة	8	9.3
3	قصيرة شديدة جداً	0	0.0
4	متوسطة حارة	14	16.3
5	متوسطة شديدة	3	3.5
6	متوسطة شديدة جداً	1	1.2
7	طويلة حارة	3	3.5
8	طويلة شديدة	1	1.2
9	طويلة شديدة جداً	2	2.3
	المجموع	86	100%

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

جدول رقم (١٠) تصنيف طول موجات الحر في أربيل خلال الفترة ١٩٩٢-٢٠١٤

الفئات	الفئات (اليوم)	التكرار (السنة)	السنوات التكرار
1	٣ الى ١٠ اليوم	8	1992 - 1993 - 1995 - 1997 - 2000 - 2009 - 2011 - 2013
2	١١ الى ٢٠ اليوم	6	1996 - 2001 - 2002 - 2003 - 2006 - 2007
3	٢١ الى ٣٠ اليوم	5	1994 - 1999 - 2004 - 2005 - 2014
4	٣١ الى ٤٠ اليوم	3	1998-2010-2012
5	٤١ اليوم فأكثر	1	2008
المجموع		23	23

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة من ١٩٩٢ - ٢٠١٤

ثالثاً : معيار مدة و شدة درجة حرارة موجة الحر "المعيار المزدوج" :

من خلال مقارنة طول موجات الحر في منطقة الدراسة خلال الفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ مع شدة درجة حرارة تلك الموجات و كما يظهر من الجدول رقم (٩) و الملحق رقم (٢) يتبين مايأتي :

١- الفئة الاولى : بلغ مجموع موجات الحر القصيرة و الحارة ٥٤ موجة حر و الموجات القصيرة و شديدة الحرارة ٨ موجة حر، و شكَل كلا النوعين ٦٢.٨٪ و ٩.٣٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة. فيما لم تسجل أي من الموجات القصيرة و الشديدة الحرارة جداً.

٢- الفئة الثانية : بلغ مجموع الموجات المتوسطة و الحارة ١٤ موجة حر ، و الموجات المتوسطة و الشديدة الحرارة ٣ موجة حر ، و الموجات المتوسطة و الشديدة الحرارة جداً موجة واحدة فقط، و شكَلت الانواع الثلاثة نسبة ١٦.٣٪، ٣.٥٪، ١.٢٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

٣- الفئة الثالثة : بلغ مجموع الموجات الطويلة و الحارة ٣ موجة حر و الموجات الطويلة و شديدة الحرارة موجة واحدة و الموجات الطويلة و شديدة الحرارة جداً ٢ موجة حر و شكَلت الأنواع الثلاثة ٣.٠٥٪، ١.٢٪، ٢.٣٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة.

يلاحظ من هذا العرض و وفقاً للمعيار الثالث، ان مجموع موجات الحر ضمن الفئة الاولى ٦٢ موجة و الفئة الثانية ١٨ موجة و الفئة الثالثة ٦ موجة، و شكَلت الفئات الثلاثة حوالي ٧٢٪، ٢١٪، ٧٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال الفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤.

الضوابط الجغرافية و انماط الضغط المؤثرة في تكرار موجات الحر :

تتعدد الضوابط الجغرافية المؤثرة في تكرار موجات الحر في منطقة الدراسة، و لكن مقدار تباين تكرارها السنوي و الشهري زمانياً لايمكن ربطه بالعوامل الجغرافية الثابتة من الموقع الجغرافي و طوبوغرافية الارض و... .. الخ. فالظاهرة الجغرافية المعنيَة في هذه الدراسة "موجات الحر"، لها بعدان – زماني و مكاني – ، و البعد المكاني هنا ثابت و يتمثل في موقع محطة الأنواء الجوية في اربيل و التي تقع ضمن سهل اربيل في الأقسام الشمالية من المنطقة شبة الجبلية و القريبة من السلسلة الجبلية التي تفصل المنطقة الجبلية عن المنطقة شبه الجبلية في الأقليم و العراق. أما البعد المؤثر في تذبذب تكرار موجات الحر السنوية و الفصلية و الشهرية و تباينها النوعي فتكمن في البعد الزماني. فالعامل المؤثر في تذبذب تكرار موجات الحر يتعلق بتكرار المنظومات الضغطية و خصائصها و حالة طبقات الجو العليا و تبادل و تغاير مراكز الضغط المرتفع و المنخفض و كذلك يتعلق بتعريف موجة الحر نفسها و أسلوب تحديدها و الخصائص الحرارية خلال فترة ظهورها.

و بعد دراسة المنظومات الضغطية المؤثرة في منطقة الدراسة كجزء من اقليم جنوب غرب آسيا و حصر موجات الحر خلال الفترة من ١٩٩٢ – ٢٠١٤، تبيَن ان انظمة الضغط الجوي السطحية التي تؤدي الى تأثر منطقة الدراسة بظاهرة موجات الحر، تتمثل في المنخفضات الجوية بنوعيها الجبهوية و الحرارية وخصوصاً منخفض الهند الموسمي و المنخفض السوداني و منخفض شبة الجزيرة العربية و المنخفضات المندمجة المتشكلَة من اندماج المنخفضات السابقة الذكر[١٣]. لكن ابرز هذه المنخفضات هي المنخفض الموسمي و المنخفض السوداني.

أولاً / منخفض الهند الموسمي الحراري :

يتكون فوق شبه القارة الهندية و هو من المنخفضات الحرارية شبه الدائمية التي تستمر لفترة طويلة من السنة. و يعد عاملاً مؤثراً في تحديد الاحوال المناخية في الاقسام الجنوبية الغربية من قارة آسيا. حيث يتجه غرباً باتجاه شبة الجزيرة العربية و التي تتشكل فوقها منخفضات حرارية[١٤]، و نظراً لقوة هذا المنخفض فأنه لايدع مجالاً لتطور أو نشوء منخفضات حرارية أخرى في المنطقة و بهذا يكون مسيطراً على الأحوال الطقسية فوقها و خصوصاً خلال الموسم الصيفي و تشكَل جزء مهم من معالم طقسها[١٥].

و خلال سيطرة المنخفض الموسمي تتعرض منطقة الدراسة الى رياح من الاتجاهات الشرقية و الشمالية الشرقية و الشمالية الغربية و الغربية و الجنوبية الغربية قادمة من الهضبة الايرانية و هضبة الاناضول و هضبة شبة الجزيرة العربية ، و هي رياح حارة بسبب هبوطها و تعرضها لمقدار كبير من الاشعة الحرارية بسبب قوة الاشعة الشمسية و صفاء السماء نسبياً و طبيعة الارض الجرداء و هذه العوامل تسبب رفع درجات الحرارة تلك المناطق كمحصلة نهائية[١٦].

فامتداد هذا المنخفض نحو السواحل الشرقية للبحر المتوسط يؤدي الى تعرض منطقة الدراسة الى رياح غربية الى شمالية غربية، و مدى امتداده غرباً يزداد بزيادة عمق المنخفض، الا ان انحساره و تراجعه ليتمركز فوق شبة الجزيرة العربية يؤدي الى هبوب رياح حارة و جافة[١٧]، فتؤدي الى تأثر

منطقة الدراسة بموجات حر مختلفة، تعتمد طولها و شدة درجة حرارتها على عمق المنخفض و الحالة في طبقات الجو العليا المرافقه له.

و في النصف الصيفي من السنة و نتيجة لالتقاء المنخفض الموسمي الحراري بالمنخفضات الحرارية الناشئة في شبة الجزيرة العربية تتشكل (منخفضات مندمجة) و هي عبارة عن نطاق هائل من الضغط الجوي المنخفض فوق شبة الجزيرة العربية و اطرافها يساهم في تغيير الاحوال الطقسية[١٨].

ثانياً / المنخفض السوداني الحراري :

يعد هذا المنخفض امتداد للمنخفض المتمركز فوق هضبة الحبشة ، و تتحكم التوزيعات الضغطية في أطرافها في حركة هذا المنخفض. اذ ان تركز نطاق من الضغط الجوي فوق البحر الأحمر و امتداده الى البحر المتوسط يساعد على تحرك هذا المنخفض باتجاه الشمال. و يؤدي ضعف أو تلاشي المرتفع الجوي فوق شبة الجزيرة العربية الى تحركها نحو الشمال الشرقي باتجاه منطقة الدراسة كجزء من اقليم أكبر[١٩].

كذلك تتأثر منطقة الدراسة في النصف الشتوي من السنة بهذا المنخفض خاصة عندما تكون المنخفضات الجوية المتوسطية عميقة حيث تهيأ المجال لقدومها من الجهة الجنوبية الغربية (يتقدم المنخفضان المتوسطي و السوداني معاً) مما يساعد على اندماجهما في شرق البحر المتوسط أو جنوب شرقه و تصبحا (منخفض مندمج)[٢٠] و من ثم تحركه و امتداده بشكل طولي بحيث تغطي مساحة واسعة تمتد من جنوب شبه الجزيرة العربية حتى تركيا و تشير معطيات الرصد الجوي أنه عند تحرك المنخفض السوداني ترافقه في طبقات الجو العليا الأخاديد الواطئة[٢١].

ان منخفض هند الموسمي و المنخفض السوداني و ما يتولد من منخفضات حرارية أخرى فوق شبه الجزيرة العربية، يؤدي دورها في جلب الكثير من الأحوال الطقسية لعل أبرزها ارتفاع درجات الحرارة و هما يتعاقبان على الاقسام الجنوبية الغربية من قارة آسيا و بضمنها منطقة الدراسة، غير ان منخفض الهند الموسمي يكون أكثر سيطرة خاصة خلال النصف الصيفي من السنة[٢٢].

ان الخارطة رقم (٢) تعطي فكرة عن موجة الحر التي تعرضت لها منطقة الدراسة خلال الفترة من ١-٣ / ٢٠٠٦/٦ و استمرت ثلاثة أيام . و يظهر في الشكل امتداد منخفض الهند الحراري الموسمي نحو شبه الجزيرة العربية و بلاد الشام و كذلك منطقة الدراسة في ٢٠٠٦/٥/٣١، فوجد أخدودين بقيمة ٩٩٩ مليبار مصححة الى مستوى سطح البحر، احداهما متجه نحو منطقة الدراسة و الآخر باتجاه غرب السعودية،فيما كانت قيم الضغط الجوي السطحية في منطقة الدراسة في حدود ١٠٠٦ مليبار و اتجاهات الرياح جنوبية الى جنوبية غربية، تطّور و تعمّق المنخفض الموسمي و اتسع مساحة سيطرته حتى هيمنت على ثلثي مساحة العراق ضمن الاقسام الوسطى و الجنوبية و انخفضت قيمة الضغط السطحية في منطقة الدراسة الى ١٠٠٤ مليبار، ثم اتسع المنخفض أكثر في ٢٠٠٦/٦/١ و تغير شكله و عمقه و سيطر على كامل مساحة العراق تقريباً و ازداد اتساعه و استمر بقائه جاثماً على كامل القسم الغربي من آسيا حتى وصل الى مشارف أوربا في ٢٠٠٦/٦/٢ ثم تقلّص قليلاً في يوم ٢٠٠٦/٦/٣ و بقيت قيم الضغط الجوي في منطقة الدراسة تتراوح مابين ١٠٠٠ – ١٠٠٤ مليبار خلال الأيام الثلاثة الأخيرة ضمن فترة الظهيرة و

اتجاهات الرياح جنوبية شرقية و جنوبية و جنوبية غربية. هذا و بلغت قيم درجات الحرارة العظمى المسجلة في تلك الفترة من ٥/٣٠ الى ٢٠٠٦/٦/٣ بلغت ٣٨.٦، ٤٣.٥، ٤١.٢، ٤٣.٦، ٤٣.٢ درجة مئوية.

النموذج الآخر للأحوال الطقسية المرافقة لموجات الحر في منطقة الدراسة، ما ترافق مع أطول موجة حر خلال فترة الدراسة و التي امتدت من ١٠/١ الى ١٠/١٨ من عام ٢٠١٢ من المنظومات الضغطية في الشرق الاوسط (خارطة رقم ٣). ففي اليوم الأول كانت هناك منطقتان للضغط المنخفض في غرب منطقة الدراسة و الأخرى في جنوب شرق منطقة الدراسة ضمن مساحة العراق و منطقة للضغط المرتفع في غرب منطقة الدراسة و كذلك منخفض موسمي فوق الأقسام الشمالية من بحر العرب و منخفض حراري كبير نشأت فوق أراضي شبة الجزيرة العربية. و في اليوم الثاني اندمج المنخفض الموسمي بالمنخفض السوداني و سيطر المنخفضان على مساحة هائلة امتدت من السودان و مصر و الى الهند و باكستان و بضمنها منطقة الدراسة و اتسعت مساحة المنخفضات و تعمقت كثيراً في اليوم الثالث و تأثرت بها منطقة الدراسة بشكل أكبر و استقر الضغط الجوي السطحي في حدود ١٠٠٥ مليبار خلال اليوم الرابع. و في اليوم الخامس بقيت قيم الضغط الجوي السطحية في منطقة الدراسة في حدود ١٠٠٥ مليبار و كانت جزأ من منطقة شاسعة تحت سيطرة المنخفض الموسمي و المنخفض السوداني مقابل تراجع المرتفع الجوي الازوري و هذه الحالة هيأت المجال لتسخين الهواء و بالتالي ارتفعت درجات الحرارة. و بقيت الحالة على هذا المنوال خلال الأيام الباقية حتى تقلص المنخفض الموسمي في اليومين الاخيرين و بقي المنخفض السوداني مؤثراً على المنطقة ضمن مساحة أوسع في جنوب غرب قارة آسيا.

خلال فترة موجة الحر هذه، بلغت معدل درجة الحرارة العظمى اليومية ٣٨.٥ درجة مئوية بفارق ٧.٩ درجة مئوية عن المعدل العام لدرجة الحرارة العظمى لشهر تشرين الأول. أما اتجاهات الرياح خلال تلك الموجة، فتغيرت من يوم لآخر، الا أنها اجمالاً تراوحت مابين الجنوبية و الغربية و الجنوبية غربية.

خارطة رقم (٢) منظومات الضغط الجوي السطحية المرافقة لموجة الحر ١- ٢٠٠٦/٦/٣ في منطقة الدراسة.

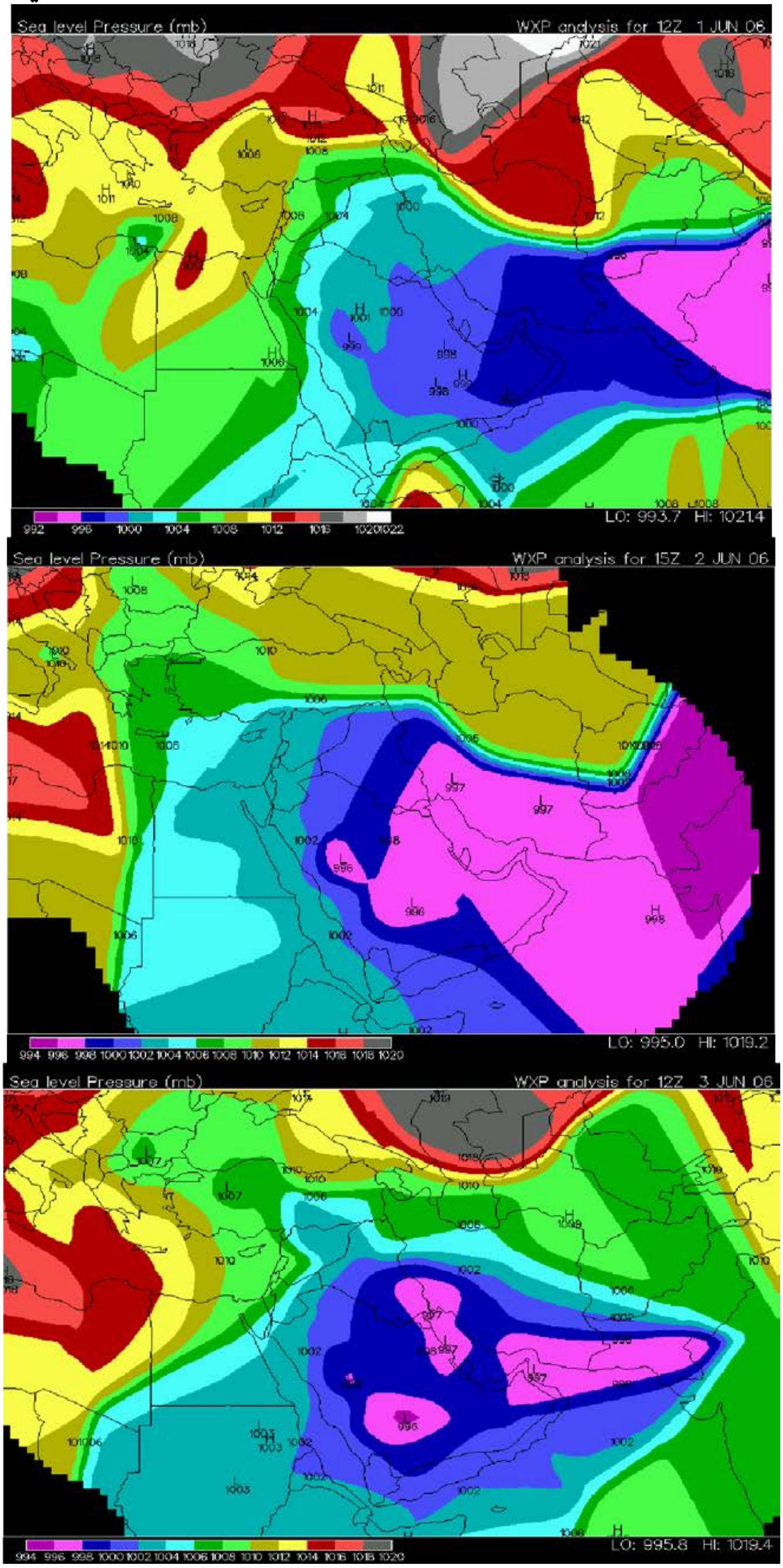

المصدر : www.vortex.plymouth.edc

خارطة رقم (٣) منظومات الضغط الجوي السطحية المرافقة لموجة الحر ١ – ١٨ / ١٠/ ٢٠١٢ في منطقة الدراسة.

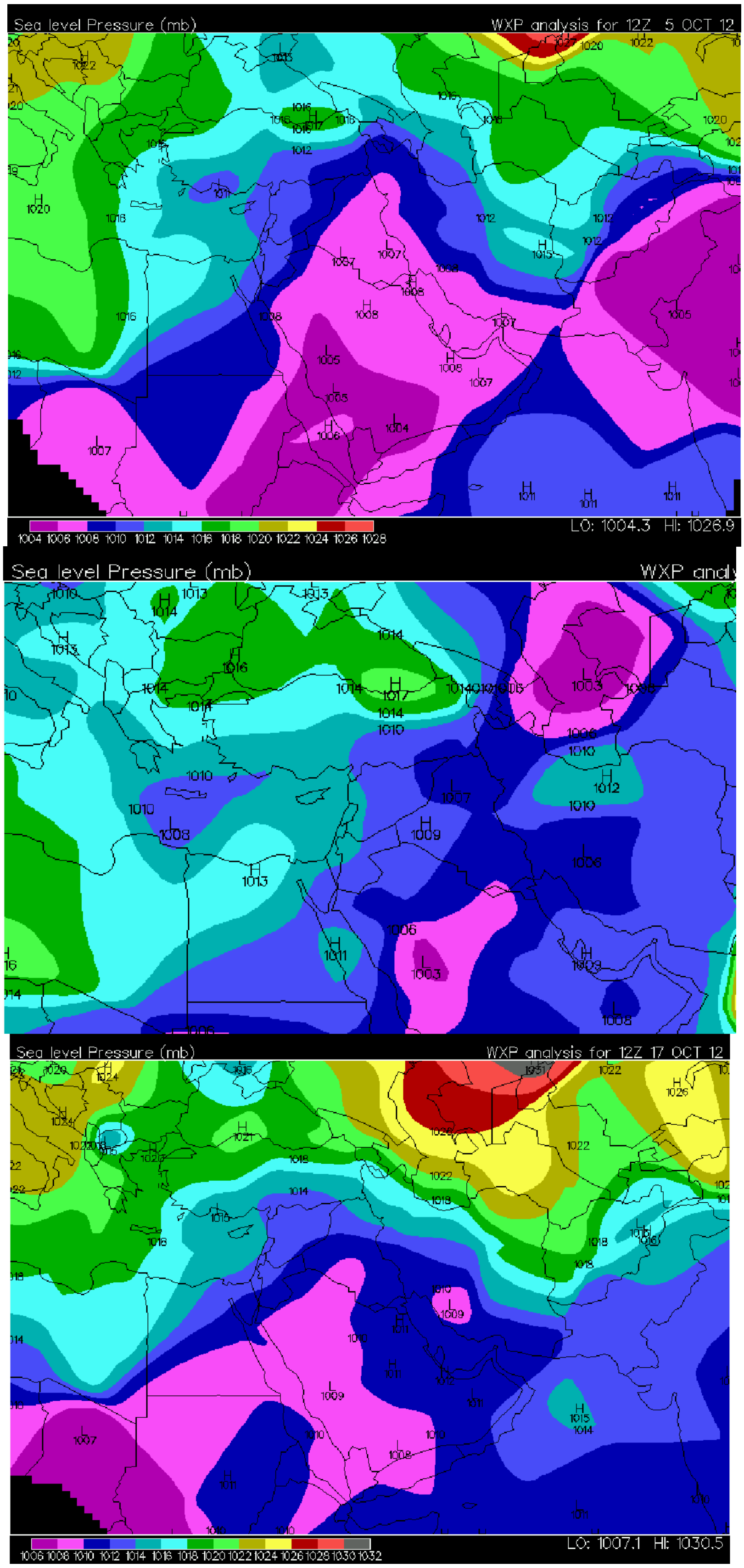

المصدر : www.vortex.plymouth.edc

الاستنتاجات : توصلت الدراسة الى مجموعة استنتاجات، فيما يلى أهمها :

١- ان موجات الحر من الظواهر الطقسية و المناخية المهمة التي تتكرر حدوثها في أقاليم كثيرة، و لا توجد تعريف موحد لها و تباينت بسبب تباين الاحوال و الظروف الطبيعية و البيئية و المناخية رغم وجود اتفاق على متغيرات أساسية أهمها انها فترة طويلة نسبياً من الطقس الحار و بشكل مفرط و يتم الاستدلال اليها بالنسبة الى الطقس المعتاد في المنطقة و الفترة المعنية.

٢- بلغ عدد موجات الحر في منطقة الدراسة خلال الفترة ١٩٩٢- ٢٠١٤، ٨٦ موجة حر، بمعدل ٣.٧٤ موجة حر لكل سنة. و تباين مجموع طول موجات الحر خلال السنة الواحدة، بحيث تراوحت مابين ٣ أيام (٢٠٠٩) و ٤٦ يوم (٢٠٠٨)، فيما بلغ معدل طول موجات الحر خلال الفترة ١٩٩٢ – ٢٠١٤ و على مستوى منطقة الدراسة ٤.٨ يوم / لكل موجة الحر.

٣- تباين التكرار السنوى لموجات الحر خلال فترة الدراسة بين موجة واحدة (١٩٩٢، ٢٠٠٩) و سبع موجات (١٩٩٨، ٢٠٠٨)، ولم تخلوا سنة من تكرار موجات الحر.

٤- تباين التكرار الفصلي لموجات الحر، و تراوح مابين ٤١ موجة في فصل الربيع و ٥ موجة في فصل الصيف و ٢٢ موجة في فصل الخريف و ١٨ موجة في فصل الشتاء، و بنسبة ٤٦.٢٪، ٤.٤٪، ٢٧.٦٪، ٢١.٨٪ لكل من الفصول الاربعة على التوالي.

٥- يأتي فصل الربيع في مقدمة الفصول من حيث تكرار موجات الحر و فصل الصيف في المرتبة الاخيرة و توصلت الدراسة الى ان السبب وراء ذلك يعود الى اعتدال الحرارة و انخفاض معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر في الاولى و ارتفاع درجات الحرارة و ارتفاع معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر في الثانية.

٦- تباينت أشهر السنة من حيث تكرار موجات الحر و جاء شهر آذار في المقدمة و شهر آب في المرتبة الاخيرة بين الشهور، و السبب وراء ذلك يعود الى اعتدال الحرارة و انخفاض معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر في آذار و ارتفاع درجات الحرارة و ارتفاع معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر في آب.

٧- من حيث فترة موجة الحر، شكّلت الموجات القصيرة و الموجات المتوسطة نسبة ٨٣٪ من المجموع الكلي لموجات الحر خلال فترة الدراسة (٧٢٪ للاولى و ٢١٪ للثانية). و من حيث شدة درجات الحر، شكّلت الموجات المعتدلة ٨٣٪ من المجموع الكلي و الموجات شديدة الحرارة ١٥٪ من المجموع الكلي. ومن حيث فترة و شدة درجة حرارة موجة الحر، شكّلت الموجات القصيرة والحارة و الموجات المتوسطة والحارة ٧٩.١٪ من المجموع الكلي لموجات الحر (٦٢.٨٪ للأولى و ١٦.٣٪ للثانية) و جاءت الأصناف الأخرى بنسب أقل و متباين فيما بينها.

٨- من متابعة المنظومات الضغطية المرافقة لتكرار موجات الحر، تبيّن ان العامل المؤثر في حدوث موجات الحر في منطقة الدراسة هو المنظومة الضغطية للمنخفض الهند الموسمي الحراري و المنخفض الحراري السوداني و المنخفضات المندمجة.

التوصيات :

١- ضرورة الأهتمام بظاهرة موجات الحر وتأثيراتها البيئية على مستوى منطقة الدراسة خصوصاً و اقليم كوردستان العراق عموماً لما لها من آثار خطيرة على جوانب الحياة البشرية و الانشطة الأقتصادية و خصوصاً الزراعية منها.

٢- اجراء دراسات أخرى عن الظواهر المناخية القاسية على مستوى اقليم كوردستان العراق مثل العواصف الغبارية و الترابية و موجات البرد و و تغير في خصائص الظواهر الطقسية بسبب التغيير المناخي و دراسة آثارها السلبية و الايجابية – ان وجد- على اقليم كوردستان.

الهوامش و المصادر :

(١) حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة التخطيط، المديرية العامة للاحصاء، بيانات غير منشورة.

(٢) استخرجت المسافة عن طريق استخدام برنامج Google earth .

(٣) تم احتساب معامل القارية باستخدام معادلة خروموف (معامل القارية = المدى الحراري السنوي – ٥.٤ جا دائرة العرض / المدى الحراري السنوي × ١٠٠) و الملحق رقم (١) من هذه الدراسة . حول المعادلة المستخدمة ينظر : أحمد سعيد حديد و آخرون ، المناخ المحلي ، مطبعة جامعة الموصل ، الموصل ، ١٩٨٢ ، ص ٦٨

(4) Hickey, K., The historic record of cold spells in Ireland, Irish Geography, Vol 44 : 2-3, July-November 2011 , p 305

(5)White CJ, Grose MR, Corney SP, Bennett JC, Holz GK, Sanabria LA,McInnes KL, Cechet RP, Gaynor SM and Bindoff NL, Climate Futures for Tasmania , Antarctic Climate and Ecosystems Cooperative Research Centre, Technical Report, December 2010 , p 4

(٦)http://glossary.ametsoc.org/wiki/Special:Search?title=Special%3ASearch&search=heat+wave&fulltext=Search&match_all=0&ns0=1

(٧)Unit Environment and Health , Climate change and Health – set-up of monitoring of potential effects of climate change on human health and on the health of animals in Belgium , December 2009 , Brussels , p ١٢

(٨)Dr.Uz-Zaman,Q., A.Mahmood, Dr.G.Rasul and M.Afzaal, Climate change Indicators of Pakistan, Technical report No.PMD-22/2009 , August 2009, p 18

(٩) Srivantava,A.K., M.Rajeevan and S.R.Kshirsagar, Development Resolution Daily Gridded Temperature Data set 1969 – 2005 for Indian Region, National Climate Centre - Report 8, India Meteorological Department, Pune, India, June 2008, p 5

(١٠) علي صبري محمود ابو الحسين، موجات الحر في الاردن (١٩٦٠- ٢٠٠٠)، اطروحة دكتوراه مقدمة الى كلية الدراسات العليا في الجامعة الاردنية، عمان، ٢٠٠١، ص ٦

(١١) المصدر نفسه ، ص ٢١٤- ٢١٥

(١٢) المصدر نفسه ، ص ٢١٥

(١٣) د. سعود عبدالعزيز الفضلي و أحمد جاسم الحسان، الاتجاهات العامـة لتكـرار موجـات الحـر في البصـرة، مجلـة آداب البصرة، العدد ٥٧، السنة ٢٠١١، ص ٢٦٨

(١٤) د.كاظم عبدالوهاب حسن الاسدي و عزيز كوطي حسين الحسناوي، الخصائص الشمولية لمنـاخ المملكـة العربيـة السعودية، مجلة آداب البصرة، العدد ٥٢، السنة ٢٠١٠، ص ١٨٥

(١٥) المصدر نفسه ، ص ١٨٥

(١٦) د. سعود عبدالعزيز الفضلي و أحمد جاسم الحسان، المصدر السابق، ص ٢٦٩

(١٧) علي صبري محمود ابو الحسين، المصدر السابق، ص ٥٥

(١٨) د.كاظم عبدالوهاب حسن الاسدي و عزيز كوطي حسين الحسناوي، المصدر السابق، ص ١٨٤

(١٩) المصدر نفسه ، ص ١٨٣

(٢٠) عبدالامام نصّار ديري، تحليل جغرافي لخصائص مناخ القسم الجنوبي من العراق، رسالة ماجسـتير مقدمـة الى كلية الآداب - جامعة البصرة، ، ١٩٨٨، ص ١٣١

(٢١) المصدر نفسه ، ص ١٣١

(٢٢) المصدر نفسه ، ص ١٢٩

ملحق رقم (١) بعض خصائص درجات الحرارة في اربيل خلال فترة الدراسة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

الشهر	معدل درجة الحرارة الشهرية	معدل درجة الحرارة العظمى الشهرية	معدل درجة حرارة عتبة موجة الحر	معدل درجة حرارة تقلبات الحرارة	معدل درجة حرارة موجة الحر	اعلى درجة حرارة عظمى يومية مسجلة	تأريخ اعلى درجة حرارة عظمى يومية مسجلة	الفرق عن معدل درجة الحرارة العظمى الشهرية	ادنى درجة حرارة عظمى يومية مسجلة	تأريخ ادنى درجة حرارة عظمى يومية مسجلة	المدى الحراري
كانون الثاني	8.6	12.8	18.8	18.8	18.8	21.8	18/1/2010	9	2.9	1/1/2009	18.9
شباط	9.7	14.6	20.6	20	20.9	24.7	25/2/2014	10.1	1.8	15/2/1993	22.9
اذار	13.8	18.6	25.7	24.7	26.1	33.8	30/3/2008	15.2	4	8/3/2013	29.8
نيسان	18.6	24.7	31.9	31.1	32.3	38.3	27/4/2008	13.6	10	10/4/1997	28.3
مايس	25.1	31.8	38.2	37.8	38.7	41.2	31/5/2006	9.4	18.3	2/5/2010	22.9
حزيران	31	38.1	43.9	43.9	43.9	45.5	15/6/2010	7.4	28.6	2/6/1992	16.9
تموز	34.3	41.6	47.2	47.1	47.3	48	29/7/2001	6.4	24.6	9/7/1992	23.4
اب	34.3	41.5	47.1	46.8	47.5	48	10/8/2003	6.5	34.8	31/8/2000	13.2
ايلول	29.5	36.8	42.3	42.7	42.1	44.7	2/9/1995	7.9	24.2	29/9/2009	20.5
تشرين الاول	24	30.6	37.2	36.6	37.3	41.2	7/10/2012	10.6	16	30/10/2003	25.2
تشرين الثاني	15.7	21.1	27.3	26.8	27.6	29.8	5/11/2001	8.7	8.2	25/11/1992	21.6
كانون الاول	10.5	14.8	22.7	20.4	23.2	29.4	4/12/2010	14.6	2.1	27/12/1992	27.3
فصل الربيع	19.2	25.0	31.9	31.2	32.4	37.8	-	12.7	10.8	-	27.0
فصل الصيف	33.2	40.4	46.1	45.9	46.2	47.2	-	6.9	27.9	-	19.0
فصل الخريف	23.1	29.5	35.6	35.4	35.7	38.6	-	9.1	16.1	-	22.4
فصل الشتاء	9.2	13.7	19.7	19.4	19.9	23.3	-	9.6	2.4	-	20.9
المعدل	21.3	27.3	33.6	33.1	33.8	37.2	-		14.6	-	22.6

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة من ١٩٩٢ - ٢٠١٤.

ملحق رقم (٢) تأريخ و عدد ايام موجات الحر في اربيل و تصنيف أيامها تبعاً لشدة حرارتها للفترة ١٩٩٢ - ٢٠١٤

ت	تأريخ موجة الحر	عدد الايام	(+3)-(+5)	(+6)-(+8)	(+9)	ت	تأريخ موجة الحر	عدد الايام	(+3)-(+5)	(+6)-(+8)	(+9)
1	1-5 / 1 / 1992	5	5			44	1-5/3/2004	5	3	2	
2	26-28 /2 /1993	3	3			45	22-30/3/2004	9	5	4	
3	28-31/3/1993	4	4			46	12-14/4/2004	3	3		
4	9-11/1/1994	3	3			47	6-10/10/2004	5	5		
5	13-16/4/1994	4	4			48	29-31/3/2005	3	2	1	
6	20-23/4/1994	4	4			49	22-24/4/2005	3	1	1	1
7	22-31/5/1994	10	7	3		50	11-14/10/2005	4	4		
8	18-20/5/1995	3	3			51	1-15/12/2005	15	3	11	1
9	22-26/5/1995	5	5			52	22-26/2/2006	5	5		
10	21-26/2/1996	5	5			53	23-26/3/2006	4	4		
11	1-3/10/1996	3	3			54	1-3/6/2006	3	3		
12	1-6/12/1996	6	2	4		55	24-26/1/2007	3	3		
13	24-26/4/1997	3	2	1		56	26-28/5/2007	6	4	2	
14	27-30/5/1997	4	4			57	3-6/9/2007	4	4		
15	10-15/4/1998	6	6			58	6-12/3/2008	7	3	4	
16	8-11/5/1998	4	3	1		59	22-31/3/2008	10	3	3	4
17	19-23/6/1998	5	5			60	14-16/4/2008	3	0	3	
18	3-9/11/1998	7	7			61	21-29/4/2008	9	3	1	5
19	20-25/11/1998	6	6			62	23-25/5/2008	3	3		
20	7-10/12/1998	4	3	1		63	1-7/9/2008	7	7		
21	15-17/12/1998	3	2	1		64	3-6/12/2008	7	7		
22	7-9/3/1999	3	3			65	7-9/11/2009	3	3		
23	25-30/4/1999	6	3	3		66	9-11/1/2010	3	3		
24	24-26/5/1999	3	3			67	13-19/2/2010	7	5	2	
25	28-30/5/1999	3	2	1		68	9-15/3/2010	7	4	3	
26	1-3/10/1999	3	1	2		69	23-26/3/2010	4	4		
27	6-9/10/1999	4	4			70	9-16/112010	8	7	1	
28	29-31/3/2000	3	3			71	1-7/12/2010	7	1	4	2
29	17-20/4/2000	4	4			72	23-25/1/2011	3	3		
30	29-31/7/2000	3	3			73	29-31/5/2011	3	2	1	
31	21-23/3/2001	3	2	1		74	20-22/12/2011	3	3		
32	28-31/3/2001	4	1	3		75	25-30/4/2012	6	5	1	
33	1-3/4/2001	3	3			76	1-18/10/2012	18	11	7	
34	29-31/7/2001	3	3			77	20-23/10/2012	4	4		
35	9-12/10/2001	4	4			78	2-5/11/2012	4	4		
36	4-6/11/2001	3	1	2		79	9-11/1/2013	3	3		
37	7-14/3/2002	8	7	1		80	28-30/4/2013	3	1	2	
38	8-11/10/2002	4	4			81	20-26/2/2014	7	4	3	
39	8-11/8/2003	4	4			82	6-9/3/2014	4	3	1	
40	1-4/9/2003	4	4			83	24-26/3/2014	3	3		
41	7-11/10/2003	5	5			84	25-30/4/2014	6	5	1	
42	3-8/11/2003	6	6			85	6-8/5/2014	3	3		
43	26-28/2/2004	3	3			86	1-3/9/2014	3	3		
المجموع								413	318	82	13

المصدر : من عمل الباحث اعتماداً على : حكومة اقليم كوردستان العراق، وزارة النقل و المواصلات، المديرية العامة للأنواء الجوية و الرصد الزلزالي، بيانات مناخية غير منشورة للفترة من ١٩٩٢ - ٢٠١٤.

(پوخته)

دووباره بوونەوەی شەپۆلە گەرمیەکان له هەولێر له ماوەی نێوان ١٩٩٢ – ٢٠١٤

شەپۆلە گەرمیەکان یەکێکە لە دیاردە باو وگرنگەکان کە لە هەرێمەکانی سەر زەوی روودەدات و دووباره دەبێتەوە و له نێوەنیاندا ناوچەی لێکۆڵینەوە. بە گوێرەی ئەم توێژینەوە ، لە ماوەی ساڵانی ١٩٩٢ – ٢٠١٤ تەوژمە گەرمەکان بۆ ٨٦ جار دووباره بونەتەوە لە ماوەی ئەم ٢٣ ساڵەدا ، ساڵی وا هەیە یەك جار تیایدا روویداوە و ساڵی تر هەیە حەفت جار تیایدا دووباره بۆتەوە ، وە تێکراکەی دەگاتە ٣.٧ شەپۆلە گەرما بۆ هەر ساڵێك و تێکرای درێژی شەپۆلەکان ٤.٨ رۆژ بووە بۆ هەر شەپۆلە گەرمایەك. هەروەها بە گوێرەی ئەم توێژینەوەیە ژمارەی دەروازەکانی شەپۆلە گەرما ٦٦٥ رۆژ بووە لە نێوەنیاندا ٤١٣ رۆژ تایبەتە بۆ رۆژەکانی شەپۆلە گەرماکان بە رێژەی ٦٢.١٪ لە کۆی گشتی دەروازەکان .

ئەمەو دیاردەی شەپۆلە گەرماکان لە هەموو وەرزەکانی ساڵ روو دەدات بەڵام بەرزترین رێژە لە وەرزی بەهار تۆمار دەکرێ و نزمترین رێژە لە وەرزی هاوین تۆمار دەکرێ. هەروەها دەرکەوتووە ئاستی دووباره بوونەوەی دیاردەی شەپۆلە گەرماکان لە نێو مانگەکانی ساڵدا جیاوازە.لەم چوارچێوەیەدا ژمارەی شەپۆلە گەرماکان دەگاتە بەرزترین ئاست لە مانگەکانی ئادار و نیسان و تشرینی یەکەم و دەگاتە نزمترین ئاست لە مانگەکانی ئاب و تەموز و حوزەیران. و ئەم جیاوازیە هاوکاتە لەگەڵ جیاوازی شەپۆلە گەرماکان لە رووی ماوەی مانەوەیان و ڕادەی گەرمیان چونکە ٦٢.٨٪ ی شەپۆلە گەرماکان لە جۆری شەپۆلە کورت و گەرمەکانەو ١٦.٣٪ لە جۆری شەپۆلە مامناوەند و گەرمەکانە و ١.٢٪ لە جۆری شەپۆلە درێژ و زۆر زۆر گەرمەکانە و جۆرەکانی تر لەنێوان ئەم رێژنە دانە.

ئەم توێژینەوەیە وای بۆ دەچێت کە هۆکاری روودانی ئەم دیاردەیە دەگەرێتەوە بۆ کاریگەری شێوازی دابەشبوونی سستمەکانی پاڵەپەستۆی هەوایە لە باکور ئەفریقیا و باشوری رۆژئاوای ئاسیا و نیمچە دورگەی عەرەبی بە تایبەتی کاریگەری نزمەهەواییەکانی سودانی و نزمەهەواییەکانی هیندی مەوسمی(کەژی) و نزمە هەواییە خۆجێییەکانی نیمچە دوورگەی عەرەبی .

Abstract

Repeat heat waves in Erbil for the period 1992 - 2014

One form of heat waves phenomena task recurring in many areas of the world and of which the study area. According to this study shows repeat the heat wave during the period 1992 - 2014 in Arbil, 86 times, varied 23 years in terms of annual and ranged between one wave and seven waves repeating an annual average of 3.7 heat wave / year and hit rate per wavelength 4.8 Day / heat wave. And the number of days reached the threshold of 665-day heat wave and including 413 days within days of heat waves increased by 62.1%. The study found this phenomenon occurs in all seasons of the year, and a higher recurrence of her was in the spring and the lowest it has been repeated in the summer.

As well as the study found that the annual repetition heat waves vary from month to month, and this variation is not a little, it was found that heat waves is highest in March and April and October and settle at the lowest in the months of August and July and June. This variation in the frequency of the heat wave interspersed with variation in the length and severity of the temperature. As it turned out that 62.8% of the heat waves in the study area were among the shortwave and warm 16.3% and within the medium and hot and 1.2% of which were within the long and intense heat waves and other items varied between those percentages waves.

And the study suggested the occurrence of heat waves in the study area to the geographical distribution of system atmospheric pressure in North Africa and Southwest Asia and the Arabian Peninsula and of thermal low pressure Sudanese India and low seasonal thermal and thermal depressions emerging in the Arabian Peninsula.

ضرورة الاصلاح في المنظمة الأمم المتحدة

أ.م.د. همداد مجيد علي المرزاني   م. نايف أحمد محي الدين

المقدمة

كلّما تطورت نواحي الحياة , و زاد انفتاح المجتمعات على بعضها , اتسعت المصالح التي تربطها و تشابكت , و ترسخت القناعة بأن أمنها كلّ لايتجزء . و حينما كان المجتمع الدولي ينمو يوماً بعد يوم , تعددت أشخاصه وأشكال العلاقات القائمة بينه وبين المجتمعات الأخرى , آخذةً منحى سلمياً تارة , و منحى يعتمد على استعمال القوة تارة أخرى .

و بعد نشوء المنظمات الدولية بأنواعها المختلفة لخدمة المجتمع الدولي , و تقوية العلاقات السلمية في شتى الميادين , أصبحت فكرة التعاون الدولي و تحقيقه في المستويات المختلفة اساساً لقيامها .

وتعدَ الأمم المتحدة أهم المنظّمات الدولية , بل هي أكبرها , لما حازته من اختصاصات واسعة , و دور مؤثر في مفاصل الحياة الدولية في المجالات كافّة , فهي تضمّ دول العالم المتقدمة منها و النامية جميعها , و الكبيرة منها و الصغيرة .

لقد حاول واضعو ميثاق الأمم المتحدة إيجاد حلول للمشكلات التي أصابت دول العالم التي خاضت الحرب العالمية الثانية ولاسيما الدول التي خسرت هذه الحرب فخرجت منهارةً عسكرياً وإقتصادياً وإجتماعياً لتنهض من جديد وتصلح شأنها , فقامت الأمم المتحدة على أنقاض هذه الحرب خلافاً لعصبة الأمم , ولكن الأن يعاني العالم من مشكلة كبيرة , وهي أنّ أثار الحرب باقية على ميثاق الأمم المتحدة , الذي لم ينظر واضعوه إلى منهاج سياسي مستقبلي للعالم , وإنّما نظروا الى الماضي و حاولوا التخلّص من أثاره , والأن تعاني الأمم المتحدة من مجموعة من الاختلالات التي تحتاج إلى المعالجة والإصلاح , ونحن نحاول أنْ نسلط الضوء على تلك الاختلالات .

لقد كان طبيعياً أن تتأثر الأمم المتحدة بأي تطوّر يطرأ على النظام السياسي الدولي بعد صدور ميثاقها في عام ١٩٤٥م , وقد تأثرت بأهم متغيرين , أولّهما ظهور الحرب الباردة والناتجة عن الصراع بين القوّتين الولايات المتحدة والاتحاد السوفيتي , وثانيهما هو زوال الاتحاد السوفيتي .

لم تتمكن الأمم المتحدة وأجهزتها وآلياتها المختلفة من القضاء على الصراع بين القوّتين أو حتى التخفيف منه , بل إنّها أضحت جزءاً من هذا الصراع , الذي أثر في أدائها تاثيراً سلبياً , ولاسيّما ظهور ممارسات غريبة في محتواها عن القانون الدولي و مبادئ المشروعية الدولية من قبل الدول الكبرى .

إن انهيار المعسكر الإشتراكي , وانتهاء حقبة الحرب الباردة أدّى إلى واقع دولي جديد , تميّز بوجود تحوّلات عميقة مسّت المنظومة الإيديولوجية و الفكرية و الاقتصادية و القانونية و الامنية التي قام عليها النظام القديم , ومن ثم أدّى الى ظهور تحديات وأزمات جديدة وفي مقدمتها الصراعات الداخلية و الفقر والأوبئة و التهديدات البيئية وغيرها .

إنّ مايشهده العالم اليوم سواء سُمّي نظاماً عالمياً جديداً , أو حقبة جديدة في تأريخ العلاقات الدولية أو مرحلة انتقالية في النظام العالمي , يفرض على الجميع السعي إلى إقرار مقاصد و مبادئ جديدة , و نظم ملائمة لإدارة

العلاقات الدولية , و معالجة مشكلاتها في إطار من العمل الجماعي الذي تجسّده منظمة دولية حديثة و فعّالة , تستوعب كلّ الفاعلين و القوى الموجودة على الساحة الدولية .

لذا فقد تعالت دعوات الإصلاح من أطراف عديدة , دول كانت أم منظمات غير حكومية أم أكاديميين أم باحثين , بل و حتى من داخل المنظمة نفسها , تنادي بضرورة إصلاح المنظمة و تعزيزها , بما يمكّنها من مواجهة تحديات القرن الحادي و العشرين .

وكل هذا دفعني الى ان استل بحثاً كمشرف على الرسالة الماجستير للطالب (نايف محي الدين حسن) الموسومة بـ (منظمة الامم المتحدة وضرورة الاصلاح) التي قدمها الى قسم القانون في جامعة كوية كجزء من متطلبات نيل درجة الماجستير في القانون العام. ولاسيما في يومنا هذا الذي كثرة الجدل حول ضرورة الاصلاح في منظمة الامم المتحدة.

وبطبيعة الحال يعد هذا الجهد عملاً مشتركاً بيني وبين الطالب المذكور الذي كتب هذه الرسالة من اجل توضيح الاختلالات وضرورات التي استوجبت الاصلاح في منظمة الامم المتحدة.

المبحث الاول

منظمة الأمم المتحدة في أثناء الحرب الباردة

بدأت مرحلة جديدة من التقدم في مجال التنظيم الدولي تبعاً للتطوّر التأريخي بانتهاء الحرب العالمية الثانية وقيام منظمة الأمم المتحدة في أعقاب انتهاء منظمة عصبة الأمم ، اذ كانت الأخيرة قد فشلت فشلاً ذريعاً في حلّ المشكلات الدولية التي كانت قائمة آنذاك[١].

وقد كانت بوادر الانقسام بين الدول المتحالفة واضحة مع بدء الأمم المتحدة في ممارسة نشاطها ، وتحوّل هذا الانقسام إلى حقيقة واقعة بعد سنوات قليلة ، اذ انقسم العالم على معسكرين متصارعين :- غربي وقادته الولايات المتحدة الاميركية ، وشرقي قاده الاتحاد السوفيتي ، فاندلعت الحرب الباردة بينهما على إثر ذلك[٢].

لقد كانت الحرب أصلاً من أصول العلاقات الدولية ، بل كان الأصل فيها ليس السلام وإنّما كانت الحرب هي الأصل ، فقد شهدت البشرية ٢٢٧ سنة من السلام في مقابل ١١٣٠ سنة من الحروب للمدة من عام ١٤٩٦ قبل الميلاد وحتى عام ١٨٦١م ، وهي دورة زمنية طولها ٣٣٥٧ عاماً ، وذلك حسب إحصائية اجريت في عام ١٩٤٠م ، كما عرف التأريخ البشري ١٤٥٣١ حرباً بمعدل ٢.٦١١ حرب في كلّ عام خلال ٥٥٦٠ عاماً في إحصاء أحدث[٣].

ولم ينعم بسلم مؤقت إلاّ عشرة أجيال فقط خلال ١٨٥ جيلاً ، كما نكب العالم بأكثر من مئة حرب منذ نشأة الأمم المتحدة حتى الآن ، بينها حروب اتسع نطاقها ، وأخرى طال أمدها ، وثالثة حروب خاطفة ، قد بلغت أقصى درجات الضراوة ، على الرغم من أنّها لم تستمرّ سوى بضعة أيّام أو أسابيع[٤].

---

(١) د. عبدالملك يونس محمد، مسؤولية المنظمات الدولية عن اعمالها والقضاء المختص بمنازعاتها ، دراسة تحليلية في ضوء عمل المنظمات في اقليم كردستان العراق , مطبعة جامعة صلاح الدين , اربيل , ٢٠٠٥ ، ص ٣٢ .

(٢) د. حسن نافعة ، اصلاح الأمم المتحدة في ضوء المسيرة المتعثرة للتنظيم الدولي ، ط ١ ، مركز الجزيرة للدراسات والدار العربية للعلوم ,الدوحة ، ٢٠٠٩ ، ص ٥٧ .

(٣) د. جاسم محمد زكريا، مفهوم العالمية في التنظيم الدولي المعاصر، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت ، ٢٠٠٦ ، ص ٢٢٦.

(٤) د. محمد عزيز شكري , تأريخ القانون الدولي الانساني وطبيعته ، ط ١، دار المستقبل العربي , بيروت , ٢٠٠٠ ، ص ١١ .

لقد بقيت الحرب الباردة ذات طابع سايكولوجي مهيمن [٥]، على الرغم من عشرات المواجهات المباشرة وغير المباشرة ، بل إنّ الصراع بين العملاقين قام على أساس القومية والايديولوجية كما رأى (بريجنسكي)[٦].

لقد كان الاتحاد السوفيتي الدولة الوحيدة في تأريخ الأمم المتحدة التي رفضت حضور جلسات مجلس الأمن وظلّ يقاطعه لمدّة سبعة أشهر ، وذلك احتجاجاً على عدم قبول ممثّلي حكومة الصين الشعبية لشغل معقد الصين في الأمم المتحدة ، ولم يعد مندوب الاتحاد السوفيتي إلى المشاركة في اجتماعات المجلس إلاّ بعد أن أحس بخطئه الفادح ، لأنّ غيابه أتاح الفرصة أمام المعسكر الغربي لتمرير ما يراه من قرارات تتصل بالأزمة الكورية واستعمال الأمم المتحدة غطاء لتدخله فيها[٧].

وتسهيلاً للدراسة سنقسّم هذا المبحث على مطلبين , سنخصّص الأوّل للحرب الكورية و الفيتنامية ، و في المطلب الثاني سندرس الأزمة الكوبية و تفكّك الاتحاد السوفيتي و زواله .

المطلب الاول / الحرب الكورية و الفيتنامية

سندرس في هذا المطلب الحرب الكورية في فرع , والحرب الفيتنامية في فرعٍ ثانٍ .

الفرع الأول / الحرب الكورية

وقعت كوريا تحت الاحتلال الياباني للأعوام من ١٩١٠م الى ١٩٤٥م ، وبعد هزيمة اليابان وانتهاء الحرب العالمية الثانية ، قسّم مؤتمر (بوتسدام) في (برلين) المنعقد في ١٧ تموز من عام ١٩٤٥م كوريا على دولتين ، وهما كوريا الشمالية[٨] الشيوعية ، وكوريا الجنوبية[٩] الرأسمالية ، ويفصل بينهما الخط الوهمي ٣٨ ° شمال خط الاستواء.

لقد أصبحت شبه الجزيرة الكورية محلاً لاطماع القوى الكبرى ، نظراً لاهميّتها الاستراتيجية ، ولموقعها المتميّز في جنوب شرق آسيا ، لذا جرى احتلالها من قبل الامبراطورية اليابانية في عام ١٩١٠م ، وظلّت خاضعة للاستعمار الياباني حتى نهاية الحرب العالمية الثانية ، عندما خرجت اليابان من هذه الحرب منهزمة ، فضلاً عن ذلك كانت كوريا محلّ انظار القوى الاستعمارية الأخرى , ولاسيّما الولايات المتحدة الأميركية والاتحاد السوفيتي ، فانتهى الأمر إلى تقسيم كوريا بينهما ، فكان القسم الجنوبي من خط العرض ٣٠ ° خاضعاً للهيمنة الأميركية ، والقسم الشمالي خاضعاً لسيطرة الاتحاد السوفيتي[١٠].

([٥]) فرانسيس ستونور ساوندرز , من يدفع للمزمرين المخابرات الاميركية في سوق الثقافة تحول العلماء الى جواسيس ، بحث منشور على الموقع الالكتروني : www. mostakhaliat. Com,٢٨\١٢\٢٠١٤

([٦]) بيشرو حمه جان ، مصدر سابق ، ص ٧١ .

([٧]) د. حسن نافعة ، الأمم المتحدة في نصف قرن , مصدر سابق ، ص ٢٤٥ .

(٨) تقع كوريا الشمالية في منطقة شرق آسيا في النصف الشمالي من شبه الجزية الكورية ,و تبلغ مساحتها ١٢٠٥٤٠ كم^2 ' وتمتلك حدوداً مشتركةً مع ثلاث دول وهي الصين ,و روسيا , و كوريا الجنوبية , و عاصمتها الرسمية هي (بيونغ يانغ) . جغرافيا كوريا الشمالية , على الموقع الالكتروني: . ١٧\١١\٢٠١٥ , ar.wikipedia.org

(٩) تقع كوريا الجنوبية في شرق آسيا في النصف الجنوبي من شبه الجزيرة الكورية , و تبلغ مساحتها ١٠٠٠٣٢ كم^2 , وهي الدولة الوحيدة التي تملك حدوداً أرضيةً مشتركةً مع كوريا الشمالية , وهي محاطة بالمياه ,فتملك حدوداً تبلغ ٢,٤١٣ كم^2 , و عاصمتها الرسمية هي مدينة (سيول) . جغرافيا كوريا الجنوبية , على الموقع الالكتروني : . ١٧\١١\٢٠١٥ , ar.wikipedia.org

([١٠]) د. مسعد عبدالرحمن زيدان قاسم ، تدخل الامم المتحدة في النزاعات المسلحة غير ذات الطابع الدولي ، دار الجامعة الجديدة للنشر، الاسكندرية ، ٢٠٠٣ ، ص ٢٠٤ .

و بدأت الأزمة عندما شنّت كوريا الشمالية هجوماً على كوريا الجنوبية بتأييد من الاتحاد السوفيتي والصين ، فاجتازت جيوش كوريا الشمالية خط العرض ٣٨ ° في ٢٥ حزيران من عام ١٩٥٠، أي إنّها دخلت أراضي كوريا الجنوبية ، عندئذ قدّمت الولايات المتحدة مشروع قرار إلى مجلس الأمن يقضي بوقف القتال وانسحاب القوات الغازية ، فاستجاب المجلس واصدر القرار المرقم (١٩٥٠)S\RES\٨٢ بأكثرية تسعة أصوات وامتناع يوغسلافيا وغياب الاتحاد السوفيتي ، فتدخلت الولايات المتحدة تحت ستار الأمم المتحدة في كوريا ، فكانت ميداناً تجريبياً للأسلحة ، ثمّ حلّت هذه الأزمة بتقسيم الجزيرة الكورية رسمياً على كوريا الشمالية وعاصمتها (بيونغ يانغ) ، وكوريا الجنوبية وعاصمتها (سيؤول) , وذلك في عام ١٩٥٣م [١١].

وازداد التناقض الايديولوجي بين شطري كوريا ، كلّما اشتدت وتيرة الحرب الباردة بين الشرق والغرب ، فأدّى ذلك إلى وقوع العديد من المصادمات عند الحدود الفاصلة بينهما ، اذ شجعت هذه المواجهات وآثارها الخطيرة على قيام سباق تسلّح نووي كاد أن يهدد بتدمير الجزيرة بمن عليها[١٢].

وقد كانت القوى الكبرى وراء العديد من القرارات غير الصائبة للأمم المتحدة والتي أدّت إلى تقسيم الدول التي تضمّ أمة واحدة , كما حدث في ألمانيا و فيتنام و كوريا ، وقد سبّبت هذه القرارات حالة من عدم الاستقرار في كثير من مناطق العالم ، ولاسيّما بعد أن استجابت الأمم المتحدة لضغوط هذه القوى ، وأصدرت قرارات تؤيّد هذا التقسيم ، وهو أمر غريب ومنطق غير سليم ، يقوم على تحقيق أهداف سياسية لطرف دون آخر ، ومن غير أي اهتمام بالآثار الإنسانية والاجتماعية الناجمة عن هذا التقسيم[١٣].

أمر زعيم كوريا الشمالية الشيوعي (كيم إيل سونغ) قوّاته بعبور خط العرض ٣٨ ° شمالاً في ٢٥ تموز ١٩٥٠م لتحقيق رغبته في اعادة توحيد الكوريتين ، فاحتلت قوّاته (سيؤول) عاصمة الجنوب في ٢٨ تموز من عام ١٩٥٠م ، وقتئذ أصدر (ترومان) الرئيس الأميركي أومره إلى القوّات البحرية والجوية الأميركية لمساعدة حكومة كوريا الجنوبية في ٢٧ حزيران من عام ١٩٥٠م ، واستند في ذلك إلى قرار مجلس الأمن الاخير[١٤].

واجتمع مجلس الأمن الدولي مرّة أخرى في مساء اليوم الذي تحرّكت فيه القوّات الأميركية ، واصدر قراراً يدعو إلى مساعدة حكومة كوريا الجنوبية عسكرياً[١٥]، وندّد بالعدوان الشيوعي في ٢٧ حزيران من عام ١٩٥٠م ، وشكّل قوّة أممية ، تحت قيادة الجنرال الأميركي (ماك آرثر) شاركت فيها ست عشرة دولة ، نجحت في إعادة الكوريين الشماليين إلى الحدود السابقة عند الخط ٣٨ ° شمالاً في ٧ تشرين الأوّل من عام ١٩٥٠م وتجاوز الأمر إلى بلوغ الحدود

- وكذلك ينظر : قرارات مجلس الأمن الدولي المرقمة Security Council (١٩٥٠) S\RES\٨٢,٨٣,٨٤,٨٥,٨٨ Resolutions . ٤

([١١]) د. صلاح الدين احمد حمدي ، دراسات في القانون الدولي العام ، ط ٢ ، مطبعة شهاب ، اربيل ، ٢٠١٠ ، ص ١٥٧ .

([١٢]) عبدالرحمن الهواري ، الصناعات العسكرية لكوريا الشمالية وعلاقتها بمنطقة الشرق الاوسط ، مجلة السياسة الدولية ، مركز الاهرام للدراسات السياسية والاستراتيجية ، العدد١٤٠، القاهرة ، ٢٠٠٠ ، ص ٢٠٦.

([١٣]) Dr. Verzijl , J.H.W.(١٩٦٩) International law in historical perspective , part II , A.W. , Sijthoff Leyden , p. ٣٠٧ .

([١٤]) صوّت مجلس الأمن في عام ١٩٥٠م ، وبضغط أميركي على قرار يدعو إلى مساعدة كوريا الجنوبية ضدّ كوريا الشمالية في غياب الاتحاد السوفيتي، وجرى تعيين الجنرال الأميركي (دوغلاس ماك آرثر) قائداً لقوات الأمم المتحدة التي تضم القوّات الأميركية ومجموعات صغيرة من القوّات البريطانية والكندية والاسترالية و دول أخرى . د. سهيل حسين الفتلاوي , مصدر سابق ، ص ٥٠ .

([١٥]) د. صلاح الدين احمد حمدي , مصدر سابق , ص ١٥٨ .

الصينية[١٦] , وهذا الامر دفع زعيم الصين الشعبية الشيوعية (ماو تسي تونغ) إلى إرسال ثلاثة ملايين متطوّع لمساعدة قوّات كوريا الشمالية ، فعاد التوازن العسكري بين الطرفين وجرى إخراج القوات الأممية من أراضي كوريا الشمالية ، واستمرت الحرب طوال ثلاث سنوات كاملة ، انتهت بعد توقيع الكوريتين على اتفاقية الهدنة في قرية (بان موتن جيون) الحدودية في ١٩٥٣/٧/٢٧م ، والتي أقرّت وقف إطلاق النار ، وعودة الطرفين إلى حدود خط العرض ٣٨° شمالاً ، وانشاء منطقة منزوعة السلاح ، بعد أن خلفت هذه الحرب خسائر بشرية ضخمة بلغت أربعة ملايين قتيل[١٧].

يلحظ أنّ تدخل الأمم المتحدة في استعمال القوّة في كوريا كان استناداً إلى اختصاصات الجمعية العامة في الميثاق ، ومن خلال قرار الاتحاد من اجل السلام , وهي تجربة دولية وحيدة وفريدة في مفهوم الأمن الجماعي .

وقد نجم عن هذه الحرب تدخل القوى الكبرى في شؤون كوريا ، فالولايات المتحدة الأميركية قواعد عسكرية برّية وبحرية وجوّية في كوريا الجنوبية و يبلغ عدد قوّاتها فيها حوالي ٣٧.٠٠٠ جندي أميركي ، فضلاً عن العلاقات الاقتصادية التي مارست فيها الولايات المتحدة دوراً مهماً في مجال الاستثمار ، لكي تضمن تفوق كوريا الجنوبية الاقتصادي على كوريا الشمالية[١٨].

وجدير بالذكر إنّ الأزمة في كوريا سبّبت صداماً وخلافاً بين الاتحاد السوفيتي والأمين العام لمنظمة الأمم المتحدة (تريجف لي) ، اذ اتهمه الاتحاد السوفيتي بالانحياز إلى الغرب من خلال قيامه ببعض التصرّفات , التي شعر فيها الاتحاد السوفيتي بميله إلى الغرب [١٩].

وقد مثلت الأزمة الكورية الأزمة الوحيدة في الحرب الباردة , التي جرى فيها استعمال القوّة العسكرية تحت راية الأمم المتحدة نتيجة استغلال الغرب غياب الاتحاد السوفيتي عن جلسات مجلس الامن[٢٠].

الفرع الثاني / الحرب الفيتنامية [٢١] :

دارت في فيتنام حرب ضروس بين الفرنسين الذين احتلّوا البلاد في منتصف القرن التاسع عشر ، واليابانيين الغزاة الجدد الذين أقاموا حكومة موالية لهم ، ولكن الصراع انتهى باعلان القوّات الوطنية استقلال فيتنام في ١٩٤٥/٩/٢م ، وكان إعلان الاستقلال الذي اذاعه الزعيم الوطني الفيتنامي (هوشي منه) مطابقاً لإعلان الاستقلال

---

(١٦) ينظر الموقع الالكتروني : www.djalia-alger.dz ٣٠\٣\٢٠١٤ ,

(١٧) ينظر الموقع الالكتروني : www.djalia-alger.dz ٣٠\٣\٢٠١٤ ,

(١٨) Sakong , II (١٩٩٣) : " korean economy in histoncal perspective " institute for international economic, Washington De, january ١٩٩٣, p. ١ – ٢ .

(١٩) د. حسن نافعة ، الأمم المتحدة في نصف قرن ، ص ٢٥٥ .

(٢٠) احمد سيد احمد ، مجلس الأمن فشل مزمن واصلاح ممكن ، ط ١ ، مركز الاهرام للنشر والترجمة والتوزيع ، القاهرة ، ٢٠١٠، ص ٣٧ .

(٢١) تقع فيتنام على الحدود الشرقية لشبه جزيرة الهند الصينية ، وتمتدّ على شواطئ المحيط الهندي لمسافة تصل إلى ٢٤٠٠ كم ، وتأخذ فيها شكل الحرف (S) وتبلغ مساحة فيتنام ١٣٣٠ الف متر مربع تقريباً ، ولها حدود برية يبلغ طولها ٣٧٥٠ كم تتشارك فيها مع ثلاثة بلدان هي (الصين و لاوس و كمبوديا). ويبلغ عدد سكان فيتنام ٨٨.١ مليون نسمة ، ويبلغ متوسط العمر ٧٤.٣ سنة ، ومعدل الالمام بالقراءة والكتابة لدى البالغين هو ٩٠.٣ ٪ , ينظر: الجغرافية الطبيعية لجمهورية فيتنام , على الموقع الالكتروني: ar.wikipedia.org,٢\٣\٢٠١٤ , وتقرير منظمة العفو الدولية لعام ٢٠١٠، ص ٢٥٢ .

الامريكي لعام ١٧٧٦م ، إلاّ أنّ الغرب تعمّد إغفاله ، وعلى الرغم من اعتراف فرنسا بالدولة الجديدة ورئيسها إلاّ أنّها ما لبثت أن تنصلت من وعودها ، وبادرت بحرب عدوانية رافقها مذابح مروعة ، وقد ساعد مشروع (مارشال) الأميركي دعم الامكانات العسكرية الفرنسية ، وقد أقامت الولايات المتحدة في عام ١٩٥٥م حكومة موالية لها في جنوب فيتنام ، لكي تقف أمام الزحف الشيوعي ، فيما سعى الفيتناميون الشماليون الى توحيد فيتنام ، وكان الهدف الرئيس من التدخل العسكري في فيتنام والإصرار عليه حسب نظرية (الدومينو) منع سقوط بقية دول جنوب شرق آسيا إذا سقطت فيتنام تحت السيطرة الشيوعية ، ومن ثم منع السيطرة على العالم[٢٢] .

يعد الرئيس الأميركي (دوايت ايزنهاور) مهندس نظرية (الدومينو) ، وقد قدّم ما يقرب من ٢٠٠ مليون دولار من المساعدات العسكرية إلى جنوب فيتنام خلال زيارته الأخيرة القريبة من نهاية مدّة ولايته ، وقد صنع (ايزنهاور) بقوّة الأسس السياسية للتورّط الأميركي في فيتنام[٢٣].

لقد شهدت المرحلة الثانية من الحرب الفيتنامية تصعيداً للدور الأميركي ، فغدا فيه طرفاً حقيقياً ومباشراً في هذه الحرب ، اذ ازداد عدد القوات الأميركية في ميدان القتال من ١٦ الف جندي في عام ١٩٦٣م إلى نصف مليون جندي في عام ١٩٦٨م[٢٤].

ومثل انتخاب الرئيس الأميركي (جون كندي) في عام ١٩٦٠م تحوّلاً آخر في السياسة الخارجية الأميركية في القرن العشرين ، بل هو العامل الاكثر أهميّة فيما يخصّ السياسة الأميركية في فيتنام .

لقد اتبع الرئيس الأميركي (جون كندي) سياسة معارضة الحرب في فيتنام ، كما كان يسعى إلى تفكيك جهاز المخابرات (CIA) بعد أن رأى نتائج الحربين الكورية والفيتنامية ، والأهم من ذلك إنّه حاول منع تدخل البابا في شؤون السياسة الأميركية ، وقد صرح بعزمه على تحقيق ذلك في إحدى خطاباته الشهيرة إبّان الانتخابات الرئاسية [٢٥].

وقد واصل الرئيس الاميركي (ليندون جونسون) زيادة الدعم الأميركي إلى جنوب فيتنام في أعقاب اغتيال الرئيس (كندي) في عام ١٩٦٥م , فحاول البدء بمحادثات سلام مع شمال فيتنام ، وعرض المعونة الإقتصادية لشمال فيتنام وجنوبها ، إلاّ أنّ تلك المحاولات باءت بالفشل وعجزت عن تحقيق أهدافها[٢٦].

وقد تميّزت الحرب التحررية التي خاضها الشعب الفيتنامي وجيشه في طياتها بالشكل المتطوّر لحرب العصابات التي استندت إلى التجربة الصينية والتجربة السوفيتية ، وقد استمرّت الحرب الفيتنامية سنوات طويلة من دون ان يتمكن مجلس الأمن حتى من مناقشتها[٢٧].

---

(٢٢) صباح نوري علوان العجيلي ، استراتيجية حروب التحرير الوطنية ، اطروحة دكتوراه ، الاكادمية العربية المفتوحة في الدانمارك , كلية القانون و السياسة , عمان – الاردن , ٢٠١٠ , ص ١٥٥ .

(٢٣) Dr. Antonio Cantu, Sandy Cantu (٢٠١٣) the Vietnam war, a national deliemma, p.٧ .

(٢٤) Ibid , p. ٨ .

(٢٥) فيصل علي احمد كاملي ، اليسوعية والفاتيكانة والنظام العالمي الجديد ، مركز البحوث والدراسات، الرياض ، ٢٠١٠، ص ٢٦٩ .

(٢٦) Dr. Antonio Cantu ,Sandy Cantu , op. cit . p. ٨ .

(٢٧) احمد سيد احمد ، مصدر سابق ، ص ٣٦ .

واستطاع في نهاية المطاف جيش التحرير الوطني الفيتنامي تحرير وطنه والإعلان في ٢ تموز من عام ١٩٧٦م عن قيام جمهورية فيتنام الاشتراكية الموّحدة بعد ٢٢ سنة من تقسيم البلاد[٢٨].

وقد فقدت الولايات المتحدة الأميركية في هذه الحرب ٥٨,٠٠٠ جندي فضلاً عن الإصابات الجسدية و العاطفية لمئات الآلاف من الجنود و عوائلهم[٢٩] .

فانسحبت الولايات المتحدة الأميركية من فيتنام في عام ١٩٧٥م [٣٠], و يمكن القول إنّ اتفاقيات (جنيف) كانت أوّل من أطاح بالغزو الأميركي لفيتنام , إذ أهدرت القوّات الأميركية الحماية التي منحتها هذه الاتفاقيات لأشخاص معيّنين[٣١] , وارتكبت مذابح عديدة بحق الشعب الفيتنامي ، لأنها استعملت القنابل العنقودية بين الأعوام ١٩٦٤م و ١٩٧٣م [٣٢] .

يمكن استخلاص آثار معيّنة من هذه الحرب , و هي :

١. جاءت هذه الحرب لتمثل برهاناً جديداً على العمق العنصري المهيمن على الرؤية الاستراتيجية لسياسة الغرب و صنع قراراته , بل حتى مؤسّساته القضائية التي باهى الدنيا بها , و المثال الشهير في هذا الصدد الحكم الذي أصدرته المحاكم الأميركية ببراءة الملازم (ويليام كالي) الذي كان سفاح قرية (ماي لاي) الفيتنامية التي قتل فيها ٤٠٠ مدني عمداً , وكان تبرير تلك المحاكم لهذا الحكم هو عدم وجود نصوص قانونية تعاقب على هذا الفعل ![٣٣].

٢. لم تتدخّل الأمم المتحدة في هذا الصراع بسبب التنافس بين الكتلتين الكبيرتين , حيث أطلقت لفظة الكتلتين على الولايات المتحدة والاتحاد السوفيتية الدولتين الكبيرتين ، فاصبحتا المسؤولتين عن قيادة العالم ، فأفل نجم فرنسا وبريطانيا والصين في العالم ، وانحسر دورهم[٣٤].

٣. هدّمت الحرب الفيتنامية جدارا من الوهم بناها المعتقدون بصحّة المُثل التي ادعاها التنظيم الدولي المعاصر، حينما أسلم قيادته للاقوياء [٣٥] .

٤. ازداد التوتر في مجلس الأمن الدولي بين الدول الكبرى بسبب لجوئها إلى استعمال حقّ النقض (الفيتو)، وما كان يؤدّي إليه ذلك من زيادة الخلافات داخل المجلس [٣٦] .

٥. كان عدد القتلى المقدّر في حرب فيتنام من عام ١٩٤٥م الى عام ١٩٧٥م بين (٢.٣٠٠.٠٠٠) و (٥.١٠٠.٠٠٠) قتيل[٣٧].

---

(٢٨) صباح نوري علوان ، مصدر سابق ، ص ١٥٥ .

(٢٩) Dr. Antonio Cantu ,Sandy Cantu, Op. cit. p. ٣ .

(٣٠) Ibid , p. ٨ .

- ينظر ايضاً : د. محمد علي القوزي , مصدر سابق , ص ٢٧٥ .

(٣١) برتراند راسل , جرائم الحرب في فيتنام , ترجمة يحيى عويس , المتحدة للنشر , القاهرة , ١٩٧٠, ص ٦٢ .

(٣٢) ميليا غيليس , نزع السلاح دليل أساسي , ط ٣ , نيويورك , ٢٠١٣ , ص ٨٥ .

(٣٣) د. محمد عزيز شكري , الارهاب الدولي , ط ١ , دار العلم للملايين , بيروت , ١٩٩١ , ص ٩٦ .

(٣٤) د. سهيل حسين الفتلاوي ، مصدر سابق ، ص ٢٧١ .

(٣٥) شيخ نافيدس , تعداد الضحايا استعراض كمي للعنف السياسي في الحضارات العالمية ، المركز الملكي ٨ للبحوث والدراسات الاسلامية ، الاردن ، ٢٠٠٩، ص ١١ .

(٣٦) المصدر نفسه ، والصفحة نفسها .

(٣٧) المصدر نفسه , والصفحة نفسها.

المطلب الثاني / الازمة الكوبية و تفكك الاتحاد السوفيتي و زواله

سنتناول بالدراسة في هذا المطلب موضوعين , ألأوّل الأزمة الكوبية , و الثاني تفكك الاتحاد السوفيتي و زواله في فرعين تباعاً .

الفرع الأوّل / الازمة الكوبية [٣٨] :

اكتشفت الولايات المتحدة الاميركية في ١٥/١٠/ ١٩٦٢م وجود صواريخ سوفيتية متوسطة المدى تحمل رؤوساً نووية على الأراضي الكوبية ، وهذا الأمر أدى إلى حدوث أزمة الصواريخ الكوبية , أو كما تسمّى في روسيا (أزمة الكاربي) ، وعرفت في كوبا أيضاً بازمة أكتوبر.

فعقب قيام الولايات المتحدة بعدد من العمليات الفاشلة التي سعت من خلالها إلى إسقاط نظام (كاسترو) , وعلى رأسها عمليتا غزو (خليج الخنازير والنمس) ، شرعت حكومتا كوبا والاتحاد السوفيتي المتحالفتان إلى بناء قواعد سرّية لعدد من الصواريخ النووية متوسطة المدى ، وهذه الصواريخ تتيح للاتحاد السوفيتي ضرب الولايات المتحدة بشكل سهل .

و نشأ هذا التحالف بين كوبا و الاتحاد السوفيتي (سابقاً) على أثر نشر الولايات المتحدة صواريخ من نوع (ثور) في بريطانيا في عام ١٩٥٨م ، وصواريخ من نوع (جوبيتر) في إيطاليا وتركيا في عام ١٩٦١م ، فأصبح لدى الولايات المتحدة القدرة على ضرب موسكو بأكثر من ١٠٠ صاروخ ذي رأس نووي[٣٩].

وحتى عام ١٩٦٢م كانت الولايات المتحدة تملك قنابل ورؤوساً نووية أكثر ممّا يملكه الاتحاد السوفيتي بثمان مرّات ، فضلاً عن سعيها للإطاحة بالنظام الكوبي الموالي لموسكو، فكلّ هذه المخاوف جعلت (خروتشوف) دائم القلق من أي هجوم أميركي ، فدفعه ذلك إلى إرسال أكثر من ٤٠ الفاً من الجنود والعشرات من الصواريخ المزوّدة برؤوس نووية إلى كوبا[٤٠].

و وصلت الأزمة إلى ذروتها في ١٤ تشرين الأوّل عندما أظهرت صور استطلاع التقطت من إحدى طائرات التجسس الأميركية عن وجود قواعد صواريخ سوفيتية نووية في كوبا، حينئذ فكرت الولايات المتحدة في مهاجمة كوبا عن طريق الجو والبحر، ثمّ استقر الأمر على عمل حظر عسكري عليها ، وأعلنت أنّها لن تسمح بتسليم أسلحة لكوبا، وطالبت الاتحاد السوفيتي بتفكيك أي قواعد صواريخ مبنية فيها أو تحت الانشاء وإزالة الأسلحة الهجومية جميعاً [٤١].

ثمّ توصل الطرفان إلى اتفاق في يوم ٢٨ تشرين الأول من عام ١٩٦٢م عقب محادثات أجراها الأمين العام للأمم المتحدة آنذاك (يوثانت) مع (جون كندي) وتضمّن الاتفاق إزالة قواعد الصواريخ الكوبية مقابل تعهّد الولايات المتحدة بعدم غزو كوبا ، وتخلّصها من صواريخها الموجودة في تركيا وإيطاليا بشكل سرّي ، وبعد أسبوعين من

(٣٨) وهي دولة تقع في قارة أميركا الشمالية على البحر الكاريبي , وتبلغ مساحتها ١١٠،٨٦٠ كم٢ , وكوبا عبارة عن أرخبيل من الجزر الواقعة في شمال البحر الكاريبي عند التقاء خليج المكسيك و المحيط الأطلسي , وتقع الولايات المتحدة إلى الشمال الغربي منها , والبهاما إلى الشمال , و هاييتي من الشرق , و جامايكا و جزر كايمان من الجنوب , و أخيراً المكسيك من الغرب . و عاصمة كوبا الرسمية هي مدينة (هافانا) . جغرافيا كوبا , على الموقع الالكتروني : ١٧\١١\٢٠١٥ , ar.wikipedia.org

(٣٩) مجلة العرب الدولية , اكتوبر ٢٠١٢ , ينظر الموقع الالكتروني : . ١\٤\٢٠١٤, www. Ahram. Org

(٤٠) المصدر نفسه .

(٤١) المصدر نفسه .

الاتفاق قام الاتحاد السوفيتي بإزالة صواريخه ومعداته الحربية ، وجرى تحميلها على ظهر ثماني سفن حربية تابعة له [٤٢].

هذا ويمكن استخلاص نتائج معيّنة من واقعة الأزمة الكوبية ، وهذه النتائج هي [٤٣]:-

١ – فشل (يوثانت) الأمين العام للأمم المتحدة في عقد اجتماع طارئ لمجلس الأمن لتسوية الأزمة بسبب الخلافات الحادّة بين الاتحاد السوفيتي والصين من جهة ، وأمريكا و بريطانيا وفرنسا من جهة أخرى ، وهذا دليل آخر على عدم قدرة الأمم المتحدة على تجتيب العالم ويلات حرب نووية كادت ان تنفجر.

٢ – إنشاء خط الاتصال الهاتفي الأحمر بين واشنطن وموسكو في ١٩٦٣/٦/٢٠م .

٣ – إنّ مرحلة الانفراج الدولي التي بدأت في أعقاب هذه الازمة ساعدت على تأسيس ما يسمّى (بشراكة الأعداء) (adverse partnership) الذي أسهم في زيادة وعي القوّتين الكبيرتين بوجود مصالح مشتركة بينهما ، وهذه الشراكة نجمت عن توازن القوّة بين القوى الكبرى.

٤ – توقيع اتفاقية الحظر الجزئي للتجارب النووية في عام ١٩٦٣م ، واتفاقيات الحدّ من الاسلحة الاستراتيجية (SALT١) و (SALT٢)[٤٤]. التي وقعت في أواخر العام ١٩٧٩م [٤٥].

٥ – اسفرت الأزمة الكوبية عن تكريس الاعتقاد بنظرية (الدمار المؤكّد المتبادل) (mutual assured destruction) ، فإذا احدث صراع نووي فلا يحتمل أن يخرج أحد الاطراف منه منتصراً ، ومن ثمّ فلن يغامر أحد ببدء الصراع ، إلاّ إذا كان على استعداد وببدئه فإنّه يعمل على فنائه هو أيضاً[٤٦].

٦ – لقد تغيّر النظام الدولي بعد الازمة الكوبية بشكل ملحوظ ، اذ استقرت قاعدة استحالة الحرب الشاملة بين القطبين ، واعترف كلّ منهما بحاجتها إلى تجنب تكرار المواجهات مستقبلاً[٤٧].

الفرع الثاني / تفكك الاتحاد السوفيتي وزواله :

دخل النظام الدولي مرحلة جديدة مع وصول (غورباتشوف) إلى السلطة في الاتحاد السوفيتي ، إذ تبنى سياستي إعادة البناء (البيروسترويكا) والمكاشفة (الغلاسنوست) على الصعيد المحلّي ، وسياسة التقارب مع الغرب بقيادة الولايات المتحدة على الصعيد الدولي. وقد نجم عن هذه السياسة توسّع تدريجي في أرضية المصالح المشتركة بين القطبين المتصارعين ، كما ساعد على خلق مناخ دولي موات للبحث عن حلول للعديد من المشكلات الإقليمية المعلّقة تحت مظلّة الأمم المتحدة [٤٨].

---

(٤٢) ينظر الموقع الالكتروني : www. Ahram. Org,١\٤\٢٠١٤

(٤٣) خليل عرنوس سليمان ، الازمة الدولية والنظام الدولي ، المركز العربي للابحاث والدراسات السياسية , الدوحة ,٢٠١١، ص ٢٢.

(٤٤) معنى كلمة (salt) هو اختصار للمصطلح الاتي : (Strategic arms limitation treaty) , وهي ترجمة لمعاهدة الحد من الأسلحة الاستراتيجية .

(٤٥) د. مبروك غضبان ، مصدر سابق ، ص ٢٣٩ .

(٤٦) جاسم محمد زكريا , مصدر سابق , ص ٢٥٥ .

(٤٧) خليل عرنوس ، مصدر سابق ، ص ١٢ .

(٤٨) د. حسن نافعة ، إصلاح الأمم المتحدة ، ص ١٠٥ .

ويعد (غورباتشوف) أوّل من أطلق مصطلح (النظام الدولي الجديد) في خطابه أمام الجمعية العامة للأمم المتحدة في عام ١٩٨٨م مؤكّداً على دور الأمم المتحدة في تسوية النزاعات الدولية ، واحترام قواعد المشروعية الدولية ، وضرورة التخلّي عن سياسة سباق التسلّح والتعاون لمواجهة المشكلات الإقتصادية والاجتماعية و حلّها [٤٩].

بدأ الاتحاد السوفيتي بالتراجع والانهيار فعلياً منذ عام ١٩٨٥م ، بسبب الظروف الإقتصادية التي مرّ بها والترهل الكبير في إدارة الدولة والجمود العقائدي ، وانحسار الصناعة والزراعة ، وتراجع ثقافة حقوق الإنسان ، والتغلغل الاعلامي الغربي في الاتحاد السوفيتي (السابق) ، وفشل نظرية (البيروسترويكا) التي جاء بها (غوربا تشوف)، كما فقد الاتحاد السوفيتي (السابق) العديد من حلفائه في العالم ، و فضلا على ذلك قام الغرب بحماية المنشقّين السوفيت[٥٠].

ان انهيار الشيوعية كان في الواقع نتيجة غير مقصودة لسياسات (غورباتشوف)، وهذا الانهيار حدث لأنّ القوى الاجتماعية انتقلت إلى الفضاء السياسي نتيجة سياسة (الغلاسنوست) ، لقد سعى (غورباتشوف) إلى إصلاح الشيوعية محلياً ودولياً ، وليس تفكيك الاتحاد السوفيتي ، وقد ذكر في السنوات الأولى (للبيروسترويكا) أنّها ليست ثورة وإنّما تحسين نظام[٥١].

لقد تفككت الكتلة الاشتراكية التي قادها الاتحاد السوفيتي مع الإعلان رسمياً عن تفكّك حلف (وارشو) ، وقد حدث ذلك الانهيار من غير حروب عسكرية , وإنّما بصورة سلمية ، وانتهت الشيوعية كقوّة سياسية نتيجة لتهاوي نظم الحكم في شرق أوروبا و وسطها ، وبدأت التحوّلات في الصين للتحرّك صوب الرأسمالية ، كما أنّ الدول الشيوعية الأخرى مثل كوريا الشمالية وكوبا وفيتنام أضحت غير قادرة على تقديم بديل دولي ، ثمّ شهدت مدّة العقدين السابقين تحوّل أكثرية الدول الاشتراكية في شرق أوروبا وافريقيا وآسيا وأميركا اللاتينية إلى الديمقراطية التعددّية والحزبية وتداول السلطة[٥٢].

لقد جرى الإعلان رسمياً عن انتهاء الحرب الباردة في أثناء مؤتمر الأمن والتعاون الاوربي الذي عقد في (باريس) في ١٩٩٠/١١/١٩م ، فاعلن (غورباتشوف) أنّ الاتحاد السوفيتي والولايات المتحدة "ليسا أعداء وإنّما شركاء" , وهذه الشراكة يمكن أن تفضي إلى نظام دولي جديد غير مسبوق لم تعرف البشرية له مثيلاً من قبل ، وأصبح من المحتم عودة الأمم المتحدة ومجلس الأمن إلى ما يجب أن يكونا عليه قبل الحرب الباردة [٥٣] .

لقد تقلصت حدود روسيا مع تقهقرها الجيوسياسي ، وتحوّلت إلى وضع يشبه حدودها الإقليمية في بداية القرن السابع عشر ، بل هو أقل ممّا فرضته عليها اتفاقية (نرست ليتوسك)، فهي لم تتنازل عن مناطق البلطيق وأوكرانيا وما وراء القوقاز فقط ، بل انتزعت منها بيلوروسيا ثمّ الإقلية الشيشانية [٥٤].

([٤٩]) ياسين طاهر الياسري ، مصدر سابق ، ص ٢٥ .

([٥٠]) ومن هؤلاء (زخاروف) مخترع القنبلة الهيدروجينية ، والاديب (سولجنسكن) وهما من اليهود السوفيت ، د. سهيل الفتلاوي , مصدر سابق ، ص ٢٨٠ .

(٥١) Mark , R. (٢٠٠٩) Beissinger – Nationalism and collapse of soviet communism, p. ٣٣٥ .١١

(٥٢) احمد سيد احمد ، مصدر سابق ، ص ٥٣ — ٥٤ .

(٥٣) طالب السعيد لوصيف ، مصدر سابق ، ص ٥١ .

(٥٤) طالب السعيد لوصيف ، مصدر سابق ، ص ٥١ .

إنَ نهاية الحرب الباردة ليست نتيجة لحرب فعلية حقيقة بين القوتين الكبيرتين ، وإنّما نتيجة لتحوّلات سلمية وثورية في الاتحاد السوفيتي ومنظومته الاشتراكية ، وذلك يعدّ انتصاراً كبيراً للنظرة الأخلاقية للعلاقات الدولية التي تحرص على إرساء أسس السلم والأمن الدوليين ، وفضّ النزاعات والصراعات بالطرائق السلمية والحيلولة دون نشوب الحروب والصراعات ، ممّا يدلّ على تكريس التحوّلات الهيكلية للنظام الدولي القائم على النظرة الأخلاقية ، والتي يدعي أنصاره أنّ المحافظة عليه تتوقّف على احترام حقوق الإنسان وهي مبادئ تجد مصدرها في القانون الدولي الإنساني[٥٥].

ويمكننا أن نقول في ظل الواقع السياسي الراهن حالياً أنّ هناك حرباً باردةً جديدةً بدأت بوادرها بالظهور مجدداً بين الولايات المتحدة الأميركية و روسيا من خلال قضايا و مشكلات دولية عديدة مثل القضية السورية و الملف النووي الإيراني و قضية بورما و قضية أوكرانيا.

المبحث الثاني

منظّمة الأمم المتحدة و التدخل الإنساني

إنّ القصد من التدخّل الإنساني هو تدخّل منظّمة الأمم المتحدة المسلّح بموجب قرار صادر من مجلس الأمن في حالات معيّنة لها علاقة بالسلم والأمن الدوليين ، أو لحماية أقليّة تتعرّض للاضطهاد أو انتهاك لحقوق الإنسان في دولة ما . وقد أوجب ميثاق منظّمة الأمم المتحدة على الدول أن تتعاون دولياً لإيجاد حلول للمسائل ذات العلاقة بتهديد السلام العالمي حتى لو تطلّب ذلك التدخّل المسلّح . ونجد في التدخّل الإنساني خللاً في سلوك المنظّمة الدولية , ففي العشرين سنة الأخيرة بعد انتهاء الحرب الباردة ، توسّعت الأمم المتحدة كثيراً في استعمال هذا الحقّ ، وطبقته على نحو مجتزأ بعيد عن الأولويات و المشكلات العالمية ، و تغاضت عن حالات أخرى مماثلة , وهي كثيرة جداً، وقد أضحت حالات الديمقراطية و حقوق الإنسان ذرائع للتدخّل في شؤون العديد من الدول , ولكن ليس الدول جميعاً . فعلى سبيل المثال إنّ معالجة حقّ تقرير المصير في تيمور الشرقية - أندونيسيا لم يكن مشابهاً مع قرارات الأمم المتحدة الخاصّة بالقضية الفلسطينية و إقليم الشيشان . إنّ الأهداف السامية و الإنسانية لميثاق منظّمة الأمم المتحدة ، و أهدافها ، و لاسيّما التدخّل الإنساني , استغلّت لخلق حالة من التدخّل المصلحي لبعض الدول العظمى مع تعمّد عدم التدخّل في قضايا أخرى مماثلة.

سنوضح هذا المبحث في مطلبين ، الاوّل سنوضح فيه مفهوم التدخل الانساني وأسسه القانونية ، وفي المطلب الثاني سنوضح موقف الأمناء العامين للأمم المتحدة من التدخّل الإنساني - العراق أنموذجاً .

---

(٥٥) د. عبدالناصر جندلي ، النظريات التفسيرية للعلاقات الدولية بين التكييف والتفسير في ظل تحولات عالم ما بعد الحرب الباردة ، مجلة المفكر ، كلية الحقوق والعلوم السياسية ، العدد ٥ , الجزائر , ٢٠١٠ , ص١٢٠ .

المطلب الاول / مفهوم التدخل الإنساني وأسسه القانونية

سنقسم هذا المطلب على فرعين , ألأوّل لمفهوم التدخّل الإنساني , و الثاني للأسس القانونية للتدخّل الإنساني .

الفرع الأول / مفهوم التدخل الإنساني :

يتصدّر موضوع التدخّل الإنساني صور الازدواج في المعاملة في مجال الشؤون الداخلية للدول ، لأنّ ممارسة هذا الحقّ قد تصطدم مع حماية حقّ الدولة محلّ التدخّل ، وقد ينجم عن التدخّل تهديد للأمن والسلم الدوليين ، الأمر الذي يؤدّي إلى أن يصبح حقّ التدخّل محلاً للنقاش و الجدل بين القبول و الرفض في مواجهة الأوضاع المتماثلة[٥٦].

وقد ظهرت فكرة التدخّل لاسباب انسانية لأوّل مرة بسبب ما خلفته الحرب الأهلية في مقاطعة (بيافرا) (Biafra) في نيجيريا خلال المدّة بين الأعوام ١٩٦٧م إلى ١٩٧٠م ، وكانت هذه السابقة سبباً في ظهور المنظّمات غير الحكومية , مثل منظّمة أطباء بلا حدود التي أكدت أنّ الأوضاع الصحّية الاستثنائية كانت مبرّراً للحدّ من سيادة الدول[٥٧].

ويعد الكاتب الفرنسي (Jean francois revel) أوّل من استعمل مصطلح الحقّ في التدخّل (droit dingerence) في عام ١٩٧٩م ، إذ قال بمشروعيته إذا تقرّر برخصة دولية ، ويهدف إلى تقديم المساعدة لجماعة بشرية تكون في أمسّ الحاجة إليها ، على الرغم من أنّ الظهور الأوّل لهذه الفكرة يعود إلى القرن التاسع عشر[٥٨].

وقد عرّف الاستاذ (Brownlie) التدخل الإنساني بأنّه "التهديد بالقوة المسلّحة أو استعمالها من دولة ما أو من مجتمع محارب بهدف حماية حقوق الإنسان"[٥٩].

كما عرّفت (اليزا يرز فيوا) التدخّل الإنساني بأنّه "كلّ ضغط تمارسه حكومة دولة على حكومة دولة ما من أجل أن يكون تصرّف الاخيرة مطابقاً للقوانين الإنسانية ، من خلال احترام الحقوق الأساسية للفرد ، على الأقل ، مهما كانت جنسيته ما دام بشراً"[٦٠].

أمّا (ريتشارد باكستر) فيرى أن التدخّل الإنساني "يقوم على استعمال القوّة المسلّحة من دولة ما ، من أجل حماية رعاياها في حالة تعرّضهم للموت أو الأخطار الفادحة في أراضي الدولة الأجنبية ، وبذلك يكون استعمال القوّة لمدّة زمنية قصيرة لإنقاذ مواطنيها في الخارج"[٦١].

---

(٥٦) د. غسان الجندي ، نظرية التدخّل لصالح الإنسانية في القانون الدولي العام ، المجلة المصرية للقانون الدولي ، العدد ٤٣ ، القاهرة , ١٩٨٧ ، ص ١٦٤ .

(٥٧) النفاتي زراص , اتفاقيات اوسلو واحكام القانون الدولي، المعارف , الاسكندرية , ٢٠٠١ ص١٢.

(٥٨) Rougier, Voir A. (١٩٨١) la th'eorie d' int'ervention d' humanite RGDPI, tome ٧, p. ٤٦٨ .

(٥٩) Brownlie (١٩٧٤) Humanitarian Intervention, The johns Hopkings press, p. ٢٢١ .

(٦٠) نقلاً عن عبدالمعز عبدالغفار نجم ، مفهوم التدخل الانساني في القانون الدولي مع دراسة لبعض تطبيقاتها , مجلة الدراسات القانونية ، العدد ١٢، القاهرة , ١٩٩٠ ، ص ٣١.

(٦١) محمد مصطفى يونس ، النظرية العامة لعدم التدخل في شؤون الدولة دراسة فقهية وتطبيقية في ضوء مبادئ القانون الدولي المعاصر، اطروحة دكتوراه , جامعة القاهرة كلية الحقوق ، ١٩٨٥، ص ٧٧٥.

وبدورنا يمكننا أن نعرّف التدخّل الإنساني بأنّه ((استعمال القوّة المسلّحة من الأمم المتحدة أو من مجموعة من الدول بتفويض منها بدعوى وجود انتهاكات لحقوق الإنسان المقرّرة في القانون الدولي الإنساني في دولة معيّنة بهدف إنهاء هذه الانتهاكات أو على الأقل التقليل من آثارها)) .

والتدخّل يصنف إلى عدّة أنواع ، فقد يكون التدخّل سياسياً إذا كان الهدف منه تحقيق غايات سياسية معيّنة ، وقد يكون اقتصادياً ، وقد يكون عسكرياً . وفي كلّ الاحوال فإنّ الغايات المرجوة من أيّ تدخّل لابدّ أن تصبّ في مصلحة الطرف المتدخّل ، وان تحقيق هذه الغايات يمكن أن يكون باتباع وسائل مختلفة[٦٢].

إنّ تعدّد صور الانتهاكات المهدّدة للأمن والسلم الدوليين ، دفع مجلس الأمن إلى البحث عن أدوات أكثر فاعلية لتحقيق الحفاظ عليهما ، وقد ذهب بعض الفقه إلى القول إنّ المتتبّع لممارسات مجلس الأمن يلحظ جنوحاً إلى صوب التوسّع في فكرة السلم[٦٣].

ولم تتناول بنود ميثاق الأمم المتحدة التدخل الانساني صراحة وبشكل واضح ، الا ان الفقرة السابعة من المادة الثانية تجيز ذلك ضمنا .

إنّ التدخّل الإنساني هو أحد أنواع التدخّل ، وبما أنّ أحكام ميثاق الأمم المتحدة منعت التدخّل في الشؤون الداخلية للدول ، وهذا المنع يشمل منظّمة الأمم المتحدة نفسها ، حسبما بيّنته صراحة الفقرة السابعة من المادّة الثانية من الميثاق ، لذا فإنّنا دفعا للأشكال لانقر مشروعية هذا التدخّل مثل (ستانلي هوفمان) ، لأنه يستعمل من الدول الكبرى القوية ضدّ الدول الضعيفة , هذا من جهة[٦٤] , الا على وفق شروط مشددة كما إنّ البحث في توفر شروط التدخّل الإنساني واحتمال الخلاف في التقدير، سيؤدّي حتماً إلى قبول التدخّل في حالات معيّنة ورفضه في حالات أخرى ، إذ إنّ الشروط المتصلة بالتدخّل غير متفق عليها ، وتخضع لتكييف الدول والمنظّمات الدولية ، ويترتب على هذا أن ينشأ بشكل تلقائي سلوك غير ثابت بين إقرار إباحة التدخّل في حالات معيّنة ، وتحريمه في حالات أخرى على الرغم من أنّ محلّ التكييف واحد ، ولم يتغير بشأن الشؤون الداخلية للدول[٦٥] هذا من جهة اخرى .

ويمكن القول في نهاية المطاف إنّ هناك دوافع خفيّة تكمن وراء مثل هذا التدخّل ، ويعزّز كلامنا هذا ما قاله (هوفمان) "إنّ هناك إجماعاً بين الفقه وفي الاوساط الدولية على عدم مشروعية أيّ تدخّل على الرغم من أنّه تدخّل إنساني وقائي"[٦٦].

---

(٦٢) عطية جابر المنصوري ، النظرية المعاصرة للتدخل في القانون الدولي العام , رسالة ماجستير، كلية القانون والسياسة , جامعة بغداد ، ١٩٧٣، ص ١٥١.

(٦٣) د. حسام احمد محمد هنداوي ، مصدر سابق ، ص ٧٣.

(٦٤) ستانلي هوفمان ، سياسات واخلاقيات التدخل العسكري ، ترجمة واصدار المركز العربي للدراسات الاستراتيجية , العدد ٤, ديمشق , ١٩٩٦ ، ص ٢٨.

(٦٥) د. غسان الجندي ، مصدر سابق ، ص ١٦٤.

(٦٦) ستانلي هوفمان ، مصدر سابق ، ص ٢٨.

- عبدالستار حسين الجميلي , الطبيعة القانونية لقرار مجلس الأمن ٦٨٨ (١٩٩١) والتدخل الإنساني في العراق , رسالة ماجستير , جامعة السليمانية , كلية القانون , السليمانية , ٢٠٠٣ , ص ٣٩ – ٤٩ .
- عبدالفتاح عبدالرزاق محمود , مبدأ عدم التدخل و التدخل في القانون الدولي العام , رسالة ماجستير , جامعة صلاح الدين , اربيل , ٢٠٠١ , ٦ – ١٩ .

الفرع الثاني / الأسس القانونية للتدخل الإنساني :

بنى المؤيّدون للتدخّل الإنساني تدخل الدول أو المنظمات الدولية في الشؤون الداخلية للدول الأخرى على مجموعة من الأسس يمكن تقسيمها على النحو الاتي :-

أوّلاً: التفسير الجديد لنصوص ميثاق الأمم المتحدة

أ – بنى بعض الفقه التدخّل الإنساني على أساس التفسير الجديد للفقرة الرابعة من المادّة الثانية من ميثاق الأمم المتحدة ، فالأصل إن نصوص ميثاق الأمم المتحدة تمنع استعمال القوّة ، إذا كان الأمر يمسّ وحدة تراب الدولة أو استقلالها السياسي ، ولم يجد المدافعون عن التدخّل الإنساني تعارضاً بين نص الفقرة الرابعة من المادّة الثانية والتدخّل الإنساني ، لأنّ هذا الأخير لايمثل عملاً عدوانياً من دولة على أخرى ، ولم تحصر الفقرة المذكورة الأعمال العدوانية بشكل قاطع ، ولكنّها حرّمت استعمال القوّة العسكرية حين توجّه إلى الوحدة الإقليمية للدولة واستقلالها بما لاينسجم مع مقاصد الأمم المتحدة[٦٧].

ب – فسّر الفقه نصّ المادّتين ٥٥ و ٥٦ من ميثاق الأمم المتحدة ، بأنّها توجب على الدول الأعضاء اتخاذ إجراءات أحادية لترقية حقوق الانسان ، ومضمون المادتان يفيد بأنّ المنظّمة الدولية لاتستهدف فقط الحفاظ على الأمن والسلم الدوليين فحسب ، بل وحماية حقوق الإنسان ، إمّا بصورة جماعية أو فردية من الدول بالتعاون مع الأمم المتحدة ، وبذلك فإنّ تحليل نصّ المادّتين المذكورتين مع المادّة الأولى من الميثاق يظهر أنّ اللجوء إلى استعمال القوّة لأجل الدفاع عن حقوق الإنسان يعدّ بمثابة حفاظ على الأمن والسلم الدوليين تحقيقا للمصالح المشتركة[٦٨].

وبذلك ارتبطت مسألة الحفاظ على الأمن باحترام حقوق الإنسان ، فالتدخّل يكون مباحاً إذا كان هدفه حماية حقوق الإنسان أو إعادتها إلى نصابها ، فضلاً عن ذلك نجد أنّ الفقرة السابعة من المادّة الثانية قد أقرت بدورها أنّ الأمم المتحدة تمتنع عن التدخّل في الشؤون الداخلية للدول الاعضاء إلاّ في حالة تطبيق التدابير المنصوص عليها في الفصل السابع من الميثاق .

ثانياً : قرار مجلس الأمن المرقم ٦٨٨

ومن ذلك قرار مجلس الأمن المرقم ٦٨٨ في ٥ نيسان من عام ١٩٩١م ضد الحكومة العراقية من أجل السماح للمساعدات الإنسانية بالوصول إلى كورد العراق[٦٩]، اذ حسب المدافعين عن التدخّل الإنساني ، يقضي هذا القرار

(٦٧) محمد تاج الدين الحسيني ، التدخل وازمة الشرعية الدولية , اكاديمية المملكة المغربية , مركز دراسات الاندلس , دار البيضاء - المغرب , ٢٠٠٠ , ص ٤٩ .

(٦٨) Thuan , Cao – Huy (١٩٩٤) " De l'intervention humanitaire au droit de d'ingerence " in , Thuan (Cao-Huy) , et Fenet (Alain) (dirs) , Mutation internationals et evolution des nomes , paris , press universitaire de France , p. ٧٨ .

(٦٩) اوجب القرار على العراق ان يمكن المنظمات الانسانية من المرور الفوري الى من هم بحاجة للمساعدة وان يضع في خدمتها كل الامكانات اللازمة لعملها .

بالتدخّل في الشؤون الداخلية للدول ، ويعدّ ذلك أوّل تجسيد عملي للتدخّل الإنساني بشبه اجماع ، وعدّوا ذلك من اختصاصات مجلس الأمن , لأنّ الحالة المذكورة كان فيها تهديد للأمن والسلم الدوليين[٧٠].

يقول المدافعون عن التدخّل إنّ الفصل السابع من ميثاق الأمم المتحدة المتصل باختصاصات مجلس الأمن يتضمّن حقّ اللجوء إلى الوسائل القهرية في حالة تهديد الأمن والسلم الدوليين ، اذا رأى مجلس الأمن أنّ الانتهاكات ضدّ حقوق الإنسان قد وصلت إلى مرحلة خطيرة ، فيحقّ له آنذاك التدخل ، وعلى هذا الأساس تدخّلت الأمم المتحدة في الصومال والبوسنة , لأنّ الحالتين كانتا تشكّلان تهديداً للسلم والأمن الدوليين [٧١].

وبذلك ارتبط مفهوم الأمن الدولي باحترام حقوق الإنسان ، فأيّ تدخّل يهدف إلى إعادة الحقوق المنتهكة والمسلوبة يصبح أمراً مباحاً ، فالتدخّل الإنساني أصبح ضرورياً لتأسيس مجتمع دولي مسالم[٧٢].

ثالثاً: قرارات الجمعية العامة

استند المؤيّدون للتدخّل الإنساني كذلك إلى بعض قرارات الجمعية العامّة , ولاسيّما القرارين المرقمين ٤٣ /١٣١ و ٤٥ / ١٠٠.

١ – قرار الجمعية العامة المرقم ٤٣ /١٣١ [٧٣] والصادر في ٨ كانون الأوّل من عام ١٩٨٨م ، اذ وضع شروط ممارسة العمل الإنساني الدولي أثناء الكوارث الطبيعية أو في حالة الطوارئ في حالة عجز الدولة عن تحمّل المساعدات اللازمة لوحدها ، فقد أكّد على أهمية المساعدة الإنسانية التي تقدمّها المنظّمات الحكومية وغير الحكومية في المجال الإنساني .

٢ – قرار الجمعية العامة المرقم ٤٥ /١٠٠ في ١٤ كانون الأوّل من عام ١٩٩٠م ، والذي وضع مسائل الاستعجال الإنساني ، وإنشاء ممرّات صحيّة ، ودعا الدول جميعاً والتي تكون شعوبها في حاجة لهذه المساعدات إلى تسهيل تقديمها من المنظّمات الإنسانية ، ودعا الدول جميعاً إلى تقديم المساعدات إلى هذه المنظّمات التي تعمل في العمل الانساني[٧٤].

لقد أضحى عمل المنظّمات غير الحكومية بموجب القرارين رسمياً حسب المدافعين عن التدخّل الإنساني ، إذ يعبر القراران صراحة عن حقّ التدخّل لأهداف إنسانية ، ولم تعد المساعدة مقتصرة على المنظّمات الإنسانية غير الحكومية فقط ، بل شملت الحكومات نفسها لمساعدة مواطني الدول الأخرى ، من غير أن يعدّ ذلك تدخّلاً في شؤونها أو مساساً بسيادتها[٧٥].

(٧٠) د. فوزي اوصيدق ، مبدأ التدخل لماذا وكيف ؟ دار الكتاب الحديث ، الجزائر، ١٩٩٩، ص ٢٨.

(٧١) المصدر نفسه ، والصفحة نفسها .

(٧٢) المصدر نفسه ، والصفحة نفسها .

- عبدالستار حسين الجميلي , مصدر سابق , ص ١٦٠ – ١٦٦ .
- عبدالفتاح عبدالرزاق محمود , مصدر سابق , ص ٢١٧ – ٢٤٠ .

(٧٣) الأمم المتحدة , الجمعية العامة , الدورة ٤٣، الجلسة العامة، ص ٢٩٣ - ٢٩٤ .

(٧٤) الأمم المتحدة , الجمعية العامة , الدورة ٤٥، الجلسة العامة , ص ٢٣٣ – ٢٣٤ .

(٧٥) نص اعلان منظمة الأمم المتحدة بشأن حقوق الاشخاص المنتمين الى أقليات قومية أو إثنية و الى أقليات دينية و لغوية , ص ١- ٥ , على الموقع الالكتروني : www.un.org,٩\١٤\٢٠١٤,٢:١٨ PM .

- وكذلك ينظر : قرار الجمعية العامة المرقم ٤٧ \ ١٣٥ المؤرخ ١٨ كانون الاول \ ديسمبر من عام ١٩٩٢ .

رابعاً: القانون الطبيعي: برز تيار ارتبط بالمدافعين عن التدخّل الإنساني وسمّي بالمراجعين (Revisionist) ارتكز هذا التيار في ارائه على فكرة القانون الطبيعي في تبريره للتدخّل الإنساني ، فهناك مبدأ قديم في القانون الطبيعي يقرّر التساوي والتشابه بين الناس ، وعلى مسؤوليتهم المتبادلة ، فيعطي لأيّ واحد منهم الحقّ في التدخّل لمساعدة غيره من غير ضرورة لوجود رابطة معيّنة تجمعهم[٧٦].

خامساً: ممارسات بعض الدول ، اذ تدخّلت بعض الدول الكبرى انسانياً في دول أخرى ، كما تدخّلت الولايات المتحدة الأميركية في الدومينيكان في عام ١٩٦٥م بحجّة الأسباب الإنسانية المتمثلة في حماية حقوق وحياة المواطنين الأميركان والاجانب المنتمين ل ٤٦ دولة ، وكذلك تدخل الدول الاوربية في (كوسوفو) فيجوز التدخّل إذا كان هدفه إنقاذ حياة مواطني الدول ، أو الإفراج عن رهائن يحملون جنسيتها ، وكذلك في حالات التطهير العرقي ، أو الابادة الجماعية ، أو القتل العمدي[٧٧]. كما حصل في تدخل الدول الأوربية .

المطلب الثاني / موقف الأمناء العامّين للأمم المتحدة من التدخّل الإنساني - العراق انموذجاً

سنقسم هذا المطلب على فرعين ، ألأوّل لموقف الأمناء العامين للأمم المتحدة من التدخّل الإنساني , أما الفرع الثاني فسيكون مخصصاً للعراق انموذجاً للتدخل الإنساني .

الفرع الأوّل / موقف الأمناء العامّين للأمم المتحدة من التدخّل الإنساني :

دعا الامناء العامون للأمم المتحدة جميع الدول , منذ الحرب الباردة إلى تفعيل حقّ التدخّل الإنساني ، وطالبوا بضرورة عدم التذرّع بمبدأ عدم التدخّل للحيلولة دون ممارسة هذا الحقّ ، سواء في تقاريرهم الرسمية الموجّهة إلى الأمم المتحدة أم من خلال خطبهم أمام الجمعية العامّة , ومن ذلك : -

اولاً: تقرير (خافيير بيريز دي كويلار): الموجّه إلى الأمم المتحدة في ١٦ أيلول من عام ١٩٩١م ، والذي جاء فيه "يسود الآن شعور متزايد بأنّ مبدأ عدم التدخّل في الاختصاص المحلي الاساسي للدول ، لايمكن عدّه حاجزاً واقياً يمكن ان ترتكب من ورائه انتهاكات جسيمة أو منظّمة لحقوق الإنسان مع الإفلات من العقاب"[٧٨].

كما أكد في خطبة ثانية ألقاها في جامعة (بوردو) الفرنسية في عام ١٩٩١م أنّ حقّ التدخّل قد اخذ شكلاً جديداً نتيجة الأحداث السياسية الأخيرة ، ونتيجة التحوّل الكبير في الرأي العام العالمي تجاه الاعتقاد بأنّ حقّ الدفاع عن المقهورين باسم الأخلاق يجب ان يسود على وفق جهود معيّنة ومواثيق مشروعة[٧٩].

- ينظر ايضاً : الأمم المتحدة , حقوق الإنسان , مكتب المفوض السامي , الحماية القانونية الدولية لحقوق الإنسان في النزاع المسلح , (نيويورك) – (جنيف) , ٢٠١٢ , ص ١٠١- ١٠٥ . Designed and printed by the publishing Service , United Nations , Geneva GE. ١١.٤٥٢٧٦ – January ٢٠١٣ – ١ , ١١٠ – HR\PUB\١١\١ .

(٧٦) د. فوزي أوصديق , مصدر سابق , ص ٢٨ .

(٧٧) د. محمد المجذوب , الوسيط في القانون الدولي العام، الدار الجامعية للطباعة والنشر, بيروت ، ١٩٩٩، ص ٢٤٥ .

(٧٨) د. وصال نجيب عارف ، الاقليات في ظل البيئة الدولية الجديدة ، بحث منشور في مجلة شؤون سياسية ، مركز الجمهورية للدراسات الدولية ، العدد ٦ ، بغداد ، ١٩٩٦، ص ٣٧ .

(٧٩) ستانلي هوفمان ، مصدر سابق ، ص ٣٥ .

ثانياً: جهود بطرس غالي : قال الأمين العام الاسبق للأمم المتحدة (بطرس غالي) في تقريره إلى الدورة السابعة والأربعين للجمعية العامة إنَ "الأمم المتحدة لم تتمكّن من التصرّف على نحو فعّال لوضع حدٍ للانتهاكات البشعة لحقوق الإنسان ، وليس بوسعها أن تقف مكتوفة الأيدي في وجه ما تزخر به وسائل الإعلام من تصرّفات وحشية ، وسوف تعتمد مصداقية منظّمتنا في الأجل الطويل على نجاح استجابتنا لهذا التحدّي ، وإنني اقترح تخويل الأمين العام اختصاص عرض انتهاكات حقوق الإنسان الجسيمة على مجلس الأمن مع التوصية باتخاذ إجراءات بصددها ، بل إنّ منع هذه الانتهاكات قبل وقوعها هو أمر ذو اهمية سياسية عبر اتخاذ تدابير وقائية.... إنّ الكوارث الطبيعية والحروب تسبّب الدمار والمعاناة على نطاق واسع ، ولذلك يجب توفير المساعدة الإنسانية العاجلة ، ولكن جسامة الأزمات وتعقيداتها ، قد تؤدي إلى صعوبة مثل هذه الجهود الإنسانية ، وفي حالات الطوارئ التي هي من صنع الإنسان لابدّ للمساعدة الإنسانية أن تقترن بتدابير لمعالجة الأسباب الجذرية عن طريق جهود بناء السلام..."[٨٠].

وبذلك فإنّ الأمين العام الاسبق (بطرس غالي) قد استشعر القصور الواضح في أداء الأمم المتحدة ، و دعا إلى إجراء اصلاحات جذرية وتفعيل دورها على النحو الذي يضع حداً للانتهاكات الجسيمة لحقوق الإنسان[٨١].

ثالثاً: جهود كوفي عنان : كان الأمين العام السابق للأمم المتحدة (كوفي عنان) من أشدّ أنصار فكرة التدخّل الإنساني ، فدعا في محافل كثيرة إلى عدم التذرّع بفكرة السيادة الوطنية عندما ترتكب جرائم ضدّ السكان المدنيين , وقال "هناك حقوق تتجاوزها الحدود... وإنّ المفهوم التقليدي الصارم للسيادة ، لم يعد ملبيا اليوم لتطلعات الشعوب للاستفادة من الحريّات الاساسية..."[٨٢].

وقد أثار هذا الخطاب ردود أفعال عنيفة من بعض الدول التي تمسّكت بسيادتها الوطنية على النحو التقليدي وبالحد الأقصى من أجل إخفاء انتهاكاتها لحقوق الإنسان ، ولا ترغب في الخضوع للرقابة الخارجية , مثل الجزائر والصين وكولومبيا[٨٣].

كما تكرّرت مثل هذه الدعوات من (كوفي عنان) في أوقات مختلفة , فدعا أمام الجمعية العامة في دورتها ٥٤ باعادة النظر في مفهوم السيادة والمصالح الوطنية ، وأن تقبل الدول مفهوم التدخل الدولي لإيقاف الكوارث الجماعية والمعاناة القاسية التي تتعرّض لها بعض الشعوب او الفئات من سكان العالم[٨٤].

وقد دار جدل عنيف في أعقاب حرب (كوسوفو) عن الكيفية التي يجب على المجتمع الدولي مواجهة الانتهاكات الجسيمة لحقوق الإنسان ، وقد أجرت الأمم المتحدة دراستين في عام ١٩٩٩م لتحديد الأسباب المؤدّية إلى هذه الإخفاقات . و تبين بعد هذه الجهود مايأتي [٨٥]:-

---

(٨٠) د. بطرس غالي ، تقريره للدورة السابعة والاربعين الى الجمعية العامة في ايلول ١٩٩١، مجلة السياسة الدولية ، مركز الاهرام للدراسات والبحوث الاستراتيجية ، العدد ١١٤ ، القاهرة , ١٩٩٣ ، ص ٥٧ – ٧١ .

(٨١) د. عبدالحسين شعبان ، السيادة ومبدأ التدخل الانساني ، مطبعة جامعة صلاح الدين ، اربيل ، ٢٠٠٠، ص ١٤ – ١٥ .

(٨٢) المصدر نفسه ، ص ٧- ٨ .

(٨٣) المصدر نفسه ، ص ٨ .

(٨٤) مهدي الحافظ ، قابليات التوفيق بين السيادة الوطنية والتدخل الانساني مقال منشور في جريدة الحياة ، العدد ١٣٣٩٢ الصادر في يوم الاحد الموافق ١٩٩٩/١١/٧، ص ١٩ .

١ – انعدام الإرادة السياسية .

٢ – عدم ملاءمة الإجراءات المتخذة من مجلس الأمن .

٣ – قلّة الموارد المالية والبشرية .

٤ – سوء تقدير الأمم المتحدة وقصورها على الصعيد المؤسّساتي .

وقد ساعد هذان التقريران على التفكير ملياً في الإجابة عن الأسئلة الصعبة التي تكتنف معضلة التدخل .

الفرع الثاني / العراق انموذجاً للتدخل الإنساني :

لم يتضمن ميثاق الأمم المتحدة ذكراً للتدخل الإنساني (Human Intervene) كونه مبدءاً من مبادئ الأمم المتحدة ، ولكن برز هذا المبدأ بشكل واضح في قرارات الأمم المتحدة في عام ١٩٩١م بمناسبة الحرب على العراق ، فقد اتخذ مجلس الأمن قراراً يقضي بحماية الكورد في اقليم كوردستان العراق ، ووضع خطوط عرض منع العراق من تجاوزها وبذلك أضحى هذا المبدأ من المباديء الحديثة على صعيد القانون الدولي(٨٦) .

فالتدخل الإنساني هو الذي أباح للأمم المتحدة التدخّل المسلّح ، لفرض حالة معيّنة , أو حماية أقليّة تتعرض للاضطهاد ، أو حالة انتهاك حقوق الإنسان في دولة أو عدم قدرتها على حمايتهم(٨٧) .

والقاعدة العامّة هي أنّ مسألة تطبيق حقوق الإنسان من الدولة تعدّ من القضايا الداخلية التي لايجوز التدخّل فيها ، ولهذا فإنّ الأمم المتحدة لاتتدخّل عسكرياً في قضايا حقوق الإنسان إلاّ عندما يتحقّق شرط واحد , وهو أن يكون من شأن المساس بحقوق الإنسان على الصعيد الداخلي تهديداً للأمن والسلم الدوليين ، أي التهديد الذي يعرّض العالم إلى حرب عالمية ، عندها يفحص مجلس الأمن النزاع ، ويتخذ قرار التدخّل العسكري بعد أن يستنفد الإجراءات السلمية المذكورة في الفصلين السادس والسابع(٨٨) .

إنّ السلطة التقديرية التي يملكها مجلس الأمن إزاء القرارات المتصلة بالتدخّل الإنساني تعدّ أخطر السلطات ، ولهذا ألزم ميثاق الأمم المتحدة مجلس الأمن عند اتخاذه إجراءات معيّنة لحماية الأمن والسلم الدوليين ، ان يستنفد جميع الوسائل السلمية طبقاً لمبادئ العدل والقانون الدولي ، ولم يحدّد الميثاق ماهية تلك الوسائل ، ذلك لأن مجلس الأمن ليس محكمة دولية , بل هيأة سياسية تأخذ بالحسبان في قراراتها مصالح الدول الأعضاء في المجلس(٨٩) .

---

(٨٥) تقرير كوفي عنان – ارساء السلام والامن – التقرير السنوي عن اعمال الأمم المتحدة لعام ٢٠٠٠ ، نقلاً عن موقع الأمم المتحدة على الانترنت: ١٩\٤\٢٠١٤ /www. un. org

(٨٦) Marsella, Anthony J. (٢٠٠٧) Fear of persecution : Global Human Right , International Law , and Human well – Being by (Author) Lexington Books (March ٢٨ , ٢٠٠٧) Anne Orford Reading Humaniterian International : Human Rights and the use of Forcen international law , Cambridge University press , p. ٢٤ .

(٨٧) Vukas , Budislav (١٩٩٨) protection of Minorities , The United Nations at work Martin Ira Glassner praeger publishers , p. ٧ .

(٨٨) د. سهيل حسين الفتلاوي ، مصدر سابق ، ص ٢٨ .

(٨٩) Chandler, David (٢٠٠٢) from Kosovo to Kabol : Human Rights and international Intervention , Pluto press , p. ٢٠ .

ولهذا فقد استعمل مجلس الأمن معايير مزدوجة في حالات متشابهة بما يتناقض مع مبادئ العدل والقانون الدولي ، ومبدأ المساواة الذي نصّ عليه ميثاق الأمم المتحدة[٩٠].

إنّ التدخّل القائم على معايير مزدوجة والكيل بمكيالين والتدخّل غير المبني على أسس غير متفق عليها أدّى إلى خروج الأمم المتحدة عن ميثاقها ، وهذا التدخّل ساعد على انتهاك سيادة الدول الصغيرة من الدول الكبرى[٩١].

لقد استند التدخّل الإنساني الدولي في العراق إلى قرار مجلس الأمن المرقم ٦٨٨ في ٥ نيسان ١٩٩١م والذي جاء فيه "إنّ مجلس الأمن إذ يساوره شديد القلق إزاء القمع الذي يتعرّض له السكان المدنيّون العراقيون في أجزاء كثيرة من العراق ، والذي شمل مؤخّراً المناطق السكانيّة الكردية ، وأدّى ذلك إلى تدفق اللاجئين على نطاق واسع عبر الحدود الدولية ، وإلى حدوث غارات عبر الحدود بما يهدّد الأمن والسلم الدوليين في المنطقة إذ يشعر بانزعاج بالغ لما ينطوي عليه ذلك من آلام مبرحة يعاني منها البشر هناك ، وتهدد نتائجه السلم والأمن الدوليين في المنطقة ، ويطالب أن يقوم العراق على الفور إسهاماً منه في إزالة الخطر الذي يتهدد السلم والأمن الدوليين في المنطقة بوقف هذا القمع ، ويعرب في السياق نفسه عن إقامة حوار مفتوح لكفالة احترام حقوق الإنسان والحقوق الأساسية لجميع المواطنين العراقيين ، ويصرّ على أن يسمح العراق بوصول المنظّمات الدولية الإنسانية على الفور إلى جميع من يحتاجون إلى المساعدة في جميع أنحاء العراق و يوفّر جميع التسهيلات اللازمة لعملياتها ، ويطالب الأمين العام بأن يواصل بذل جهوده الإنسانية في العراق ، وأن يقدّم على الفور وإذا اقتضى الأمر بعد إيفاد بعثة أخرى إلى المنطقة تقريراً عن معاناة السكان المدنيين ، ولاسيّما الكورد الذين يعانون من جميع أشكال القمع الذي تمارسه السلطات العراقية ، كما يطالب العراق بالتعاون مع الأمين العام من أجل تحقيق هذه الغايات"[٩٢].

قامت الدول الغربية بتقديم المأوى الآمن للكورد ، فاعلن الرئيس الأميركي (جورج بوش) الأب في ١٧ نيسان من عام ١٩٩١م عن اتفاق الولايات المتحدة الأميركية وبريطانيا وفرنسا على تجميع السكان في محميات آمنة في كوردستان العراق تحت الحماية العسكرية للدول الثلاث بهدف إيصال المساعدات الإنسانية العاجلة لهم ، فأرسلت قوات عسكرية أميركية و أوربية لحماية الكورد واغاثتهم ، فكانت هذه هي المرّة الأولى التي يحظى الكورد العراقيون بتعاطف دولي وإقليمي واسع النطاق ، ولكن لأهداف سياسية ورغبة في الحفاظ على الاستقرار الاقليمي[٩٣] , تمكّنت الولايات المتحدة الأميركية من تطويع القرارات الدولية بشأن العراق وتفسيرها على النحو الذي يحقّق رؤيتها السياسية مستفيدة من التحوّلات التي مرّ بها العالم آنذاك ، ومن غموض نصوص الأمم المتحدة بشأن العقوبات الدولية ، فمثلاً لن يتمّ رفع الحصار الدولي على العراق إلاّ إذا صدر قرار برفعه عن مجلس الأمن الذي تملك الولايات المتحدة فيه حقّ النقض , وبذلك تضع شروطا لاعلاقة لها بالنصوص والقرارات الدولية التي أصدرها مجلس الأمن , وقد أصبح واضحا من تقرير اللجنة الدولية المعنيّة بملف أسلحة الدمار الشامل لعام ١٩٩٤م , أنّ العراق قد التزم بكلّ ما

---

(٩٠) Ibid , . p. ٢٠

(٩١) د. عبدالله الاشعل ، الأمم المتحدة والنظام الدولي في مفترق طرق , جريدة الاهرام المصرية الصادرة في ٢٤ /١٢/١٩٩٨ نقلاً عن د. سهيل حسين الفتلاوي ، مصدر سابق ، ص ١٩٤ .

(٩٢) قرار مجلس الأمن المرقم ٦٨٨ في ١٥ ابريل/ نيسان ١٩٩١، الوثائق الرسمية لمجلس الأمن , قرارات ومقررات مجلس الامن لعام ١٩٩١, ص ٢٩ – ٣٠ .

(٩٣) حنا يوسف فريج ، المسالة الكردية في العراق والتدخل الاجنبي في المنطقة ، مجلة قراءات سياسية , العدد ١ , فلوريدا , ١٩٩٣ , ص ١٦ – ٢٤ .

هو مطلوب منه , إلاّ أنّ الإدارة الأميركية تجاهلت التقرير و ربطت رفع الحصار بتغيير النظام السياسي العراقي ، و هو ما ليس له علاقة بقرارات الأمم المتحدة(٩٤) .

وإذا كان الحصار الإقتصادي كونه أداة سياسية للضغط على حكومة ما للاستجابة لمطالب محدّدة , إلاّ أنّه في الوقت نفسه يعرّض شعباً للإبادة على نحو تحرمه الاتفاقيات الدولية من الغذاء و الدواء , لذا فإنّ محاولات تخفيف آثاره لم تحقّق الهدف المطلوب , فكان برنامج النفط مقابل الغذاء الذي سمح للعراق ببيع نفط قيمته ملياري دولار على مدى ستة أشهر لتأمين الغذاء و الدواء للسكّان في كلّ العراق , و فرض رقابة دولية على صادرات النفط و على توزيع الغذاء والأدوية على وفق القرارين ٧٠٦ و ٧١٢ لعام ١٩٩١م و القرار ٩٨٦ لعام ١٩٩٥م , و هذا البرنامج الذي جرى تطبيقه منذ أواخر عام ١٩٩٦م لم يسمح بالحصول على الموارد المالية الكافية للتخفيف من معاناة الشعب العراقي , ولا سيّما إنّ جزءاً كبيراً منها ذهب لتعويضات حرب الخليج و لنفقات الأمم المتحدة في العراق والتي بلغت ٣٥٪ من حجمها(٩٥) .

و لما كان انتهاك حقوق الإنسان من دولة ما مسألة داخلية و محدّدة بحدود معيّنة , فإنّ من الصعوبة بمكان أن تكون مهدّدة للأمن والسلم الدوليين , ولهذا كان هذا الاختصاص مثار جدل واستغلال من الولايات المتحدة للتدخّل في الشؤون الداخلية للدول , فمن الثابت أنّ هناك انتهاكات خطيرة لحقوق الإنسان تتطلّب تدخّل الأمم المتحدة , مثل المجازر التي حدثت في البوسنة والهرسك ، و كوسوفو ، و بورندي ، و رواندا , ولكنها هددت الأمن والسلم الدوليين , كما هو الحال في النزاعات الدولية , وكذلك النزاع بين الهند و باكستان , و الحرب بين اليمن الجنوبي و الشمالي , و الاحتلال الأميركي للعراق من غير موافقة الأمم المتحدة و الإحتلال الأثيوبي للصومال و غيرها(٩٦) .

و يمكن القول إنّ صياغة التدخّل الإنساني في القواعد القانونية أصبحت ضرورة أخلاقية و إنسانية , لذلك بدأت الدول بمناقشة الضوابط و المعايير التي تضمن عدم انحراف التدخّل الإنساني عن الغاية المرجوة منه ، ومن أهم هذه الضوابط و المعايير (٩٧) :-

١. تحديد الحالات التي تبيح التدخّل الإنساني , مثل حالات استفحال الحروب الداخلية واتساع نطاق العمليات العسكرية لتشمل المدنيين بما يؤدّي إلى انتهاكات جسيمة للقانون الدولي الإنساني و القانون الدولي لحقوق الإنسان , و في حالات انهيار الدولة واختفاء مؤسّساتها القادرة على حماية المواطنين , و كذلك حالات قمع المدنيين من قوّات الإحتلال الأجنبية .

٢. إعطاء الأولوية للوسائل السلمية لفضّ النزاعات , إذ يكون التدخّل العسكري الملاذ الأخير .

(٩٤) عماد جاد , التدخل الدولي بين الاعتبارات الإنسانية والأبعاد السياسية , مركز الاهرام للدراسات والبحوث الاستراتيجية , القاهرة , ٢٠٠٠ , ص ٥٩ – ٦١ .

(٩٥) نصّ القرار (٧٠٦) على موافقة مجلس الأمن على برنامج مبيعات العراق من النفط لتحويل شراء المواد الغذائية والأدوية لتلبية الحاجات المدنية الأساسية بفرض توفير الإغاثة الإنسانية , أمّا القرار ٧١٢ فيحدّد مدّة القرار بستة أشهر . ينظر : القرار المرقم ٧٠٦ , الوثائق الرسمية لمجلس الأمن , قرارات و مقررات مجلس- الأمن لعام ١٩٩١م , ص ٤١ - ٤٢ . و كذلك القرار المرقم ٧١٢ , الوثائق الرسمية لمجلس الأمن , قرارات و مقرّرات مجلس الأمن لعام ١٩٩١م ص ٤٨ - ٤٩ . وكذلك قرار مجلس الأمن المرقم ٩٨٦ الوثائق الرسمية لمجلس الأمن , قرارات و مقرّرات مجلس الأمن لعام ١٩٩٥م , ص ٥١ .

(٩٦) د. سهيل حسين الفتلاوي , الأمم المتحدة , الانجازات و الإخفاقات , ج ٣ , ط ١ , دار الحامد للنشر و التوزيع , عمان , ٢٠١١, ص ٧٨

(٩٧) محمد يعقوب عبدالرحمن , التدخل الإنساني في العلاقات الدولية , ط ١ , مركز الإمارات للدراسات و البحوث الاستراتيجية , ابوظبي , ٢٠٠٤ , ص ١٧٦ .

٣. يجب أن يمرّ قرار التدخّل بالمراحل الأتية :-

أ- إعطاء الفرصة للدول المعنيّة لحلّ مشكلاتها بنفسها .

ب- قيام دول الجوار الاقليمي بالتدخّل بناء على طلب الدولة المعنية لمساعدتها في مواجهة المشكلة بالتعاون مع المنظّمات الإقليمية.

ت- إحالة الموضوع إلى الأمم المتحدة لبحث المشكلة داخل مجلس الأمن ، واتخاذ القرار المناسب على وفق الأحكام المذكورة في الميثاق , و إذا فشل مجلس الأمن ، تتخذ الجمعية العامّة قرارها في المشكلة على غرار قرار الاتحاد من أجل السلم في جلسة طارئة .

٤. ضرورة أن يوافق مجلس الأمن على أيّ شكل من أشكال التدخّل مهما كانت درجته بمقتضى اختصاصاته على وفق المادّة ٢٤ من الميثاق , و إذا اتخذ مجلس الأمن قراره بالتدخّل العسكري , فإنّه يجب عليه تحديد الأطراف المفوّضين بالتدخّل واختصاصاتهم , وحجم القوّات العسكرية ، ومصادر تمويل العملية ، والأهداف المراد تحقيقها ، والمدّة الزمنية اللازمة ، وتوقيتات المراجعة الدورية للعملية ، والإشراف على التزام الدول المفوّضة من خلال تقاريرها عن سير التدخّل .

٥. يجب استعمال القوّة على وفق معايير الضرورة و التناسب و تجنّب الآلام التي لا مبرّر لها , و منع تصاعد الأزمة أو زيادة المعاناة الإنسانية للمدنيين .

٦. يجب تفادي اعتماد نماذج محدّدة مسبقاً لشكل التدخّل قياساً على السوابق المشابهة , فيتمّ التعامل مع كل حالة على حدّه , وعلى وفق الأسلوب الملائم في ظلّ ظروفها الخاصّة .

٧. احترام سيادة الدولة وسلامتها الإقليمية واستقلالها السياسي ، يجب ألاّ يؤدّي التدخّل إلى احتلالها أو النيل من استقلالها واستقرارها أو تدمير بنيتها التحتية(٩٨) .

هكذا يمكن أن يعدّ التدخّل الإنساني عملاً لم يكن ليتمّ لولا أنّ الدولة المتدخلة أقوى من الناحية العسكرية ، وتستغل الدولة المتدخّلة هذه الذريعة سياسياً للتدخّل والضغط على بعض الدول للسير في ركابها أو إضعافها أو لنشر مبادئ تحقّق مصالحها الوطنية ، وهو ما بيّنته حالات التدخّل الإنساني القديمة والحديثة ، ولذلك فإنّ أفضل بديل لمواجهة مشكلات التدخّل الإنساني في اتخاذ الأمم المتحدة تدابير وقاية من خلال تشجيع عمليات التنمية في دول العالم الثالث ، وهو ما أكّده إعلان فيننا لحقوق الإنسان في عام ١٩٩٣م ، وتشجيع النشاطات التي تعمل على زيادة الوعي والقيم الإنسانية ، و وقف بيع الأسلحة التقليدية إلى الدول النامية من الدول المتقدّمة التي تقوم بعمليات التدخّل (٩٩) .

ويجب القول إنّ العامل السياسي يمارس دوراً كبيراً في مبادرة مجلس الأمن للتدخّل الإنساني ، وبعبارة أدقّ عندما يكون النظام السياسي في الدول المعنية على وفاق مع الدول الكبرى , ولاسيّما مع الولايات المتحدة ، فإنّ الانتهاكات مهما كانت خطورتها ستمرّ مرور الكرام من غير تدخّل ، أمّا إذا حدث العكس , أي عندما يكون النظام السياسي المعنيّ على خلاف مع الولايات المتحدة ، فإنّ الموضوع سيثار و تتعالى الأصوات بضرورة التدخّل ، كما حصل في العراق في الاعوام من ١٩٧٧م والى عام ١٩٩١م فيما يخص القضية الكوردية ، فعندما كانت العلاقة ودّية بين

---

(٩٨) محمود يعقوب عبدالرحمن , مصدر سابق , ص١٧٧ .

(٩٩) المصدر نفسه , ص ١٧٧ – ١٧٨ .

النظامين السياسين في العراق و الولايات المتحدة ، مرّت مسألة تدمير قرابة ٤٥٠٠ قرية كوردية ، واستعملت الأسلحة الكيمياوية ، وقتل أكثر من ١٨٢٠٠٠ ألف كوردي في عمليات (الانفال) ولم تتحرك الأمم المتحدة و مجلس الأمن لمساعدة الكورد و التدخّل في العراق ، ولكن بعد تدهور هذه العلاقة مهّد للتدخّل الإنساني في العراق ، ولاسيّما بعد صدور القرار ١٩٩١/٦٨٨ [١٠٠].

المبحث الثالث

منظمة الأمم المتحدة وقوات حفظ السلام

إنّ مسألة اتخاذ تدابير عسكرية موضع التنفيذ كان يستلزم بالضرورة إنشاء قوّات مسلّحة تابعة لمجلس الأمن من خلال نصوص المادّة ٤٣ من ميثاق الأمم المتحدة ، وهذا الأمر كان مرهوناً بإبرام مجلس الأمن للاتفاقيات المتصلة بإنشاء هذه القوّات مع الدول الأعضاء في المنظّمة .

لقد كان للحرب الباردة أثر مباشر في عدم توافر قوّات مسلّحة تعمل تحت سلطة وإشراف مجلس الأمن لتتمكّن من القيام بالمهام المناطة بها في حفظ الأمن والسلم الدوليين . لذا أصبحت قوّات حفظ السلام النمط الرئيس للنشاط المادّي أو العملي لمنظّمة الأمم المتحدة في مجال حفظ الأمن والسلم الدوليين[١٠١].

وتفصيلا للدراسة سنقسم هذا المبحث على مطلبين , سنبحث في المطلب الأوّل منه التعريف بقوات حفظ السلام الدولية و أساسها القانوني ، وسنخصّص المطلب الثاني لإختصاصات قوّات حفظ السلام الدولية وبعض الأمثلة على تدخّلاتها .

المطلب الاول / التعريف بقوات حفظ السلام الدولية و أساسها القانوني

سنبحث في هذا المطلب موضوعين في فرعين , ألأوّل للتعريف بقوات حفظ السلام الدولية , و الثاني للأسس القانونية لها .

الفرع الأوّل / التعريف بقوات حفظ السلام الدولية :

لجأت الأمم المتحدة إلى إنشاء قوّات حفظ السلام الدولية نتيجة شلل مجلس الأمن وعجزه عن تطبيق نظام الأمن الجماعي المنصوص عليه في ميثاق الأمم المتحدة . وَلم يتضمّن الميثاق المذكور تعريفاً لهذه القوّات ، ولانجد

(١٠٠) لمزيد من التفصيلات ينظر : بيتر جي. لامبرت ، الولايات المتحدة و الكورد ، دراسة حالات عن تعهدات الولايات المتحدة ، ترجمة مركز الدراسات الكوردية و حفظ الوثائق /جامعة دهوك ، ط ١ ، مطبعة خاني ، دهوك ، ٢٠٠٨ ، ص ٩١ — ١١١ .

- ايضاً ، د. مصطفى الانصاري ، العراق و الأمم المتحدة ١٩٩٠ — ١٩٩٧ ، بنك المعلومات العراقي ، بغداد , ١٩٩٨ ، ص ٦٣ — ٧١ .
- نوزاد احمد ياسين شواني ، الاختصاص القضائي في جريمة الإبادة الجماعية ، مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية ، السليمانية ، ٢٠٠٩ ، ص ٢١٨ — ٢٥٢ .
- شۆرش حاجی رەسول ، ئەنفال — کورد و دەولەتی عیراق ، چاپخانەی شڤان ، سلیمانی ، ٢٠٠٣ ، ص ٧٣ — ١٧٣ .
- ئاراس عبدالرحمن مستەفا ، راپەرینی ئاداری ١٩٩١ لە باشووری کوردستان ، دە زگای چاپ و پەخشی حەمدی ، سلیمانی ، ٢٠٠٩ ، ص١٥٤ — ١٦٠ .
- القرار ١٩٩١/٦٨٨ , مجلس الأمن , مصدر سابق .

(١٠١) فؤاد، بطاينة , الأمم المتحدة منظمة تبقى ونظام يرحل ، المؤسسة العربية , بيروت ، ٢٠٠٣، ص ٢٦٥ — ٢٦٦ .

فيه أيّ نصّ يتضمن إنشاءها ، ولم يذكر الميثاق العمليات المتصلة بحفظ السلام ولا القوّات التي تقوم بها بوصفها إحدى الوسائل التي يمكن اللجوء إليها لحفظ الأمن والسلم الدوليين[١٠٢] .

ولعلّ السبب في عدم نصّ ميثاق الأمم المتحدة على تعريف مانع وجامع لقوّات حفظ السلام الدولية ، يعود إلى أنّ واضعي الميثاق آنذاك لم يتصوّروا لحظة واحدة أنّ نظام الأمن الجماعي المذكور في الفصل السابع - بوصفه النظام الأصلي للمحافظة على الأمن والسلم الدوليين ، وقمع حالات العدوان - لن يطبق على أرض الواقع[١٠٣] .

لقد ذهب (داغ هامر شولد) الأمين العام الثاني للأمم المتحدة إلى القول بأنّ ميثاق الأمم المتحدة ينقصه فصل آخر يأتي بين الفصلين السادس والسابع تستند إليه عمليات حفظ السلام ، اذ أنّها تقع بين الطرائق السلمية المذكورة في الفصل السادس وبين الإجراءات الأكثر حيوية , مثل الحصار أو التدخّل العسكري المذكورين في الفصل السابع[١٠٤] .

لقد أدّى عدم تعريف قوّات حفظ السلام الدولية في الميثاق إلى إختلاف الفقه في تعريفها وتعريف عملياتها.

فقد عرّف الأمين العام الأسبق لمنظّمة الأمم المتحدة (بطرس غالي) حفظ السلام بأنّه "..... نشر قوات تابعة للأمم المتحدة في الميدان ... بموافقة جميع الأطراف المعنيّة ، ويشمل عادة اشتراك أفراد عسكريين أو أفراد من الشرطة تابعين للأمم المتحدة ، وكثيراً ما ينطوي ذلك على اشتراك موظفين مدنيين معاً..."[١٠٥] .

وعرّفها مركز البحوث والدراسات الكويتية بأنّها "... أداة قسرية لاحتواء النزاعات الدولية ومن ابتكار الأمم المتحدة ، ولم تعرّف أو تنظّم بشكل محدّد في الميثاق"[١٠٦] .

وعرّفها الدكتور حسن أبو طالب بأنّها "...نشاط عسكري تقوم به المنظّمة تحت إشراف مجلس الأمن بهدف تطبيق قرارات حفظ الأمن"[١٠٧] كما عرّفها الدكتور تميم خلاف بأنّها "... العمليات التي تنظمها الأمم المتحدة وبعض المنظّمات الإقليمية الأخرى وتتضمّن استخدام افراد عسكريين و ضباط شرطة دون أن تكون لهم صلاحيات قتالية بهدف صيانة أو استعادة السلام في مناطق توجد فيها منازعات ، وتعتبر عمليات مؤقّتة تستهدف منع تصاعد وتفاقم النزاعات فقط , ولايمتد دورها إلى حلّ الخلافات السياسية التي أدّت إلى اندلاعها , وتعمل على توفير المناخ والوقت اللازمين لحلّ الخلاف عبر التفاوض بين الاطراف المعنية..."[١٠٨] .

وعرّفها حسين العربيني بأنّها "قوّات يتمّ تشكيلها عند الحاجة ، لتأدية مهام تحدّد لها بين القوات المتصارعة ، في منطقة من مناطق الصراع في العالم ، وتعمل بموافقة طرفي النزاع للفصل بين الجانبين ، وقد استخدمت هذه

---

(١٠٢) محمد خليل الموسى ، استخدام القوة في القانون الدولي المعاصر، دار وائل للنشر، عمان ، ٢٠٠٤، ص ١٩٦ .

(١٠٣) نقلاً عن سلامة ايمن عبدالعزيز، النظام القانوني لقوات حفظ السلام التابعة للأمم المتحدة ، بحث لنيل شهادة الماجستير في الحقوق ، جامعة القاهرة ، كلية الحقوق ، ٢٠٠٨, ص ١٦ .

(١٠٤) العربي بالحاج , قوات الأمم المتحدة لحفظ السلام ، رسالة ماجستير، جامعة الجزائر، كلية الحقوق ، ٢٠٠٥، ص ٢٠ .

(١٠٥) سلامة ايمن عبدالعزيز، مصدر سابق , ص ١٦ .

(١٠٦) مركز البحوث والدراسات الكويتية ، دور الأمم المتحدة في اقرار السلم والأمن الدوليين، دراسة حالة العراق والكويت ، مركز البحوث ، الكويت ، ١٩٩٥، ص ٢٢ .

(١٠٧) د. حسن ابو طالب , الأمم المتحدة وحفظ السلام تفاعلات المنظمة الدولية مع الصراعات الاقليمية في نصف قرن ، مركز الدراسات السياسية والاستراتيجية ، القاهرة ، ١٩٩٦ ، ص ١٠٢ .

(١٠٨) د. تميم خلاف ، تطور مفهوم عمليات الأمم المتحدة لحفظ السلام ، مجلة السياسة الدولية ، مركز الاهرام للدراسات والبحوث الاستراتيجية ، العدد ١٥٧، القاهرة ، ٢٠٠٤ ، ص ١٧٢ .

القوّات في مناطق عديدة في أنحاء العالم , ومنها منطقة الشرق الأوسط منذ بداية الصراع العربي الاسرائيلي في عام ١٩٤٨م "(١٠٩).

وعرّفها (شارل شومو) بأنها "آليات سلمية لتسوية المنازعات وإنها تتمّ بأعمال المادتين ١٤ و ٣٦ من الميثاق"(١١٠). وتتكون قوّات حفظ السلام من أفراد مدنيين وغير مدنيين , أي تتكوّن من جنود أو شرطة وضباط عسكريين يسعون إلى حفظ السلام ومساعدة البلدان الواقعة تحت نيران الصراعات والحروب ، وتلك القوّات تتمييز بالقبعات الزرق ، وهذه القوّات لابدّ لها أن تكون عالمية ، وينتمي أفرادها إلى بلدان عديدة(١١١).

وقوّات حفظ السلام تكون مسلّحة إعتيادياً بأسلحة خفيفة لاتستعمل إلاّ في حالة الدفاع عن النفس , وفي تلك الحالة التي يجيز فيها مجلس الأمن استعمال القوّة العسكرية ، وعندها يجري تجهيز هذه القوّات بأسلحة تتناسب مع المهمّة الملقاة على عاتقها(١١٢).

وجدير بالذكر إنّ هذه القوّات ليست هي القوّات الدولية التي نصّت عليها المادة ٤٣ وما بعدها من الميثاق ، والاختلاف بين القوّتين يظهر في المهام ، إذ أنّ مهام قوّات حفظ السلام هي مهام رضائية توافقية ، في حين أن القوّات الدولية المنصوص عليها في الميثاق هي قوات ذات طبيعة عسكرية ، ومهامها هي الردع ، وقمع المنتهك ، وتطبيق قرارات مجلس الأمن قسراً على الطرف الرافض لها(١١٣).

وبعد هذا الكمّ من التعريفات يمكننا تعريف قوّات الأمم المتحدة لحفظ السلام بأنّها "قوات ينهض بتشكيلها إمّا مجلس الأمن أو الجمعية العامّة إستناداً إلى التدابير السلمية لحفظ الأمن و السلم الدوليين المنصوص عليها في الميثاق ، ويجري تزويدها بأسلحة دفاعية وإرسالها إلى مناطق النزاع بناء على موافقة مسبقة من الدولة المضيفة".

وتختلف هذه القوّات عن قوات فرض السلام التابعة للأمم المتحدة والتي ينفرد مجلس الأمن بتشكيلها استناداً إلى التدابير الزجرية المنصوص عليها في الفصل السابع من الميثاق , والتي تزوّد بأسلحة هجومية لفرض سيطرتها على مناطق النزاع المرسلة إليها.

كما تختلف هذه القوّات عن القوّات المتعددة الجنسيات التي يجري تشكيلها خارج إطار منظّمة الأمم المتحدة من القوّات المسلحة لمجموعة من الدول ، والتي يجري نشرها في إقليم الدولة المضيفة بناء على طلبها ، ويمكن ان تنقلب هذه القوّات إلى قوات تابعة للأمم المتحدة ، إذا تبنّت عملياتها بقرار يصدر منها(١١٤).

---

(١٠٩) حسين العربيني ، مصدر سابق ، ص ١٠٧ .

(١١٠) نقلاً عن العربي بلحاج ، مصدر سابق، ص ١٨ .

(١١١) حسين العربيني ، مصدر سابق ، ص ١٠٨ .

(١١٢) علي جميل حرب ، نظام الجزاء الدولي ، العقوبات الدولية ضد الدول والافراد ، ط١، منشورات الحلبي الحقوقية ، بيروت ، ٢٠١٠، ص ٦١٤ .

(١١٣) المصدر نفسه , والصفحة نفسها .

(١١٤) المصدر نفسه , والصفحة نفسها .

الفرع الثاني / الأسس القانونية لقوّات حفظ السلام الدولية :

اختلف الفقه بشأن السند القانوني لقوّات حفظ السلام الدولية نتيجة خلوّ ميثاق الأمم المتحدة من ذكر صريح لها ، فذهب فريق إلى أنّ هذا السند يعود إلى اختصاصات الأمم المتحدة ، وذهب فريق آخر إلى أنّه يعود إلى اختصاصات مجلس الأمن .

ويمكن بيان الأسس القانونية لقوات حفظ السلام الدولية على نحو الآتي :-

الاول / اختصاصات الجمعية العامة هي السند القانوني لقوّات حفظ السلام الدولية :

ذهب هذا الفريق من المختصّين والدارسين والباحثين إلى أنّ السند القانوني لعمليات حفظ السلام يتجسّد في اختصاصات الجمعية العامة ، إلاّ أنّهم مع ذلك اختلفوا في هذه الاختصاصات بحسب النصوص القانونية الموجودة في الميثاق أو في القرارات الصادرة منها.

فذهب رأي إلى أنّ إنشاء قوّات حفظ السلام الدولية يستند إلى اختصاص الأمم المتحدة في إنشاء أجهزة فرعية(١١٥). وهي منصوص عليها في المادّة ٢٢ من ميثاق الأمم المتحدة والتي نصّت على أنّ "للجمعية العامة أن تنشيء من الفروع الثانوية ما تراه ضرورياً للقيام بوظائفها"، ومن ثمّ فإنّ المادّة ٢٢ تعدّ أساساً قانونياً لإنشاء مثل هذه القوّات بحسب هذا الاتجاه (١١٦).

وذهب رأي ثان في هذا الفريق إلى أنّ اختصاصات الجمعية العامّة المنصوص عليها في ميثاق الأمم المتحدة كلّها تخوّلها لاتخاذ قرارات لحفظ الأمن والسلم الدوليين(١١٧). ولاسيّما الموادّ ١٠ و ١١ و ١٢ منه.

وذهب رأي ثالث إلى القول بأنّ اختصاص الجمعية العامّة في إنشاء قوّات دولية لحفظ السلام مستمدّ من قرار (الاتحاد من أجل السلام) الذي فوض الجمعية العامة ليحلّ محلّ مجلس الأمن لحفظ الأمن والسلم الدوليين ، وقد أصدرت الجمعية العامّة القرار المرقم ١٠٠٠ في ١٩٥٦/١١/٥م ، والذي تضمّن إنشاء قوّات الطوارئ الدولية للإشراف على انسحاب القوّات المعتدية على مصر والفصل بين القوات المتحاربة(١١٨).

ويمكن للجمعية العامّة بمقتضى هذا الرأي أن تقوم بأيّ عمل يمكن أن يفعله مجلس الأمن بقرار على وفق الفصل السابع من الميثاق ، بما في ذلك إنشاء قوّات تابعة للأمم المتحدة لغرض تنفيذ تدابير مؤقّتة أو تدابير قسرية.

ولم يصادف هذا الرأي قبولاً من بعض الدول ، ولاسيّما الاتحاد السوفيتي وفرنسا ودول الكتلة الشرقية التي عدّت إنشاء قوّات دولية لحفظ السلام من اختصاص مجلس الأمن ، وليس للجمعية العامّة أن تقوم بأيّ دور في هذا الخصوص(١١٩).

---

(١١٥) وصف الامين العام الأسبق للأمم المتحدة (همر شولد) قوات الطوارئ الدولية التي انشأتها الجمعية العامة ابان العدوان الثلاثي على مصر في عام ١٩٥٦م " As a subsidiary organ of the general assembly" نقلاً عن د. جابر ابراهيم الراوي ، الاسس القانونية لقوات السلام الدولية ، مطبعة دار السلام , بغداد ، ١٩٧٩ ، ص ١٤٥ .

(١١٦) محمد خليل الموسى ، مصدر سابق , ص ١٩٦ .

(١١٧) مفتاح عمر درباش ، دور مجلس الامن في تسوية المنازعات وحفظ السلام والامن الدوليين , دار الكتب الوطنية ، بنغازي ، ٢٠٠٧، ص ٧٠ .

(١١٨) علي جميل حرب ، مصدر سابق ، ص ٦٢١ .

(١١٩) مفتاح عمر درباش ، مصدر سابق ، ص ٧١ .

وقد رفض كلّ من الاتحاد السوفيتي وفرنسا دفع الحصّة المقرّرة على كلّ منها بخصوص تكلفة هذه القوّات نتيجة للموقف السابق ، فلجأت الجمعية العامّة إلى محكمة العدل الدولية استناداً إلى المادّة ٩٦ من الميثاق ، للاستفتاء بشأن هذا الموضوع بموجب قرارها المرقم ١٧٣١ في ١٩٦٠/١٢/٢٠م [١٣٠].

وقد أيّدت محكمة العدل الدولية في رأيها الاستشاري الصادر في ١٩٦٢/٧/٢٠م في قضية نفقات قوّات الأمم المتحدة المرسلة إلى الشرق الأوسط والكونغو , وجهة النظر القائلة بأنّ إنشاء قوّات دولية لحفظ السلام لايدخل ضمن الاختصاص المحجوز لمجلس الأمن ، ولايوجد سند قانوني للقول بخلاف ذلك[١٣١]، كما انتهت المحكمة إلى أنّ إنشاء قوّات الأمم المتحدة لايدخل في إطار الفصل السابع ، ومادامت ليست من أعمال القسر ، فإنّ إنشاءها يمكن عدّه تدبيراً يتخذ على وفق المادة ١٤ من الميثاق[١٣٢].

ويرى بعض الفقه أنّ رأي محكمة العدل الدولية ، لايشمل كلّ قوات حفظ السلام الدولية , بل إنّه يخصّ قوّات حفظ السلام في الشرق الأوسط فقط ، ولاتدخل كلّ عمليات حفظ السلام الدولية تحت طبيعة واحدة , فلكلّ حالة طبيعتها الخاصّة ، وإن كانت المهام المستحدثة التي أنيطت بقوّات حفظ السلام الدولية والتغيير الذي طرأ على وظائفها بعد انتهاء الحرب الباردة يجعلها قوّات مقاتلة ، إذ عهد إليها القيام بمهام ذات طبيعة عسكرية ، مثلما حدث في الصومال وبورندي ورواندا والبوسنة والهرسك[١٣٣].

الثاني / اختصاصات مجلس الأمن هي السند القانوني لقوّات حفظ السلام الدولية :

يرى أنصار هذا الفريق بأنّ اختصاصات مجلس الأمن هي السند القانوني لتشكيل قوّات حفظ السلام الدولية انطلاقاً من مسؤولية مجلس الأمن في حفظ السلم والأمن الدوليين , وذلك استناداً إلى أحكام المادّة ٢٤ من ميثاق الأمم المتحدة. إلاّ أنّ الفقه المناصر لهذا الاتجاه اختلف بشأن إسناد إنشاء هذه القوّات إلى فصل من فصول الميثاق ، ومن ثمّ إلى مادّة بعينها في الفصل ، لأنّ مجلس الأمن قليلاً ما يسند إنشاء قوّات حفظ السلام إلى فصل معيّن أو مادّة معيّنة ، ويمكن بيان أوجه الخلاف على النحو الآتي :-

١ – ذهب رأي من مناصري هذا الفريق إلى أنّ قوّات حفظ السلام التابعة للأمم المتحدة تعدّ جهازاً ثانوياً [١٣٤] يساعد مجلس الأمن في أداء مهامه حسب المادّة ٢٩ من الميثاق[١٣٥] ، إذ نصّت المادّة على أنّ "لمجلس الأمن أن ينشئ من

([١٣٠]) ماهر عبدالمنعم ابو يونس ، استخدام القوة في فرض الشرعية الدولية ، المكتبة المصرية ، الاسكندرية ، ٢٠٠٤ ، ص ١٥٠ .

([١٣١]) مفتاح عمر درباش ، مصدر سابق ، ص ٧١ .

([١٣٢]) د. احمد الرشيدي , الوظيفة الإفتائية لمحكمة العدل الدولية , الهيأة العامة المصرية للكتاب , القاهرة , ١٩٩٣ , ص ٥١٢ .

- د. جير هارد فان غلان , القانون بين الأمم , تعريب إيلي وريل , الجزء الثالث , دار الجيل و دار الأفاق الجديدة , بيروت , ١٩٧٠ , ص ٢٧ .
- محمد وليد عبدالرحيم ، الأمم المتحدة ، وحفظ السلم والامن الدوليين , المكتبة العصرية للطباعة والنشر، بيروت ، ١٩٩٤ ، ص ١٥٢ .
- رمزي نسيم حسونة , مشروعية القرارات الصادرة عن مجلس الأمن الدولي و آلية الرقابة عليها , مجلة جامعة دمشق للعلوم الإقتصادية و القانونية , المجلد ٢٧ , العدد ١ , ٢٠١١ , ص٥٤٣ .

([١٣٣]) ماهر عبدالمنعم ابو يونس ، مصدر سابق ، ص ١٥٦ .

([١٣٤]) يرى الاستاذ محمد سامي عبدالحميد ان قوات الطوارئ او قوات حفظ السلام هي اجهزة فرعية بالمعنى القانوني السليم ، ينظر: محمد سامي عبدالحميد , مصدر سابق ، ص ١٠٤ .

([١٣٥]) ماهر عبدالمنعم ابو يونس ، مصدر سابق ، ص ١٥٣ .

الفروع الثانوية ما يرى له ضرورة لأداء وظائفه"[١٣٦] ولكي يستطيع المجلس أداء وظائفه فيستطيع إنشاء قوّات دولية تكون جهازاً أو فرعاً ثانوياً ضرورياً للمساعدة في ذلك.

٢ – يرى رأى آخر من هذا الفريق أنّ قوّات حفظ السلام الدولية تجد سندها القانوني في أحكام الفصل السادس من الميثاق ، والذي يتضمّن الحلّ السلمي للمنازعات الدولية[١٣٧] ، ولاسيّما نصّ المادّة ٣٣ والتي تعدّ من الوسائل السلمية لفضّ النزاعات الدولية.

٣ – ذهب رأى أخر إلى أنّ عمليات حفظ السلام الدولية تستند إلى بعض أحكام الفصل السابع من الميثاق[١٣٨]، والذي بموجبه يمكن لمجلس الأمن أن يؤدّي التزاماته في حفظ السلم والأمن الدوليين أو إعادتها إلى نصابها.

وقد عُدّت المادّة ٤٠ من الميثاق أساساً قانونياً لإنشاء قوّات حفظ السلام ، إذ نصّت على "أنّه قبل اللجوء إلى الإجراءات المنصوص عليها في المادّة ٤١ والتي لاتتضمّن استخدام القوّة أو الاجراءات المنصوص عليها في المادة ٤٢ والتي تتضمّن استخدام القوّة ، فإنّ لمجلس الأمن اتخاذ تدابير مؤقّتة لمنع تدهور النزاع"[١٣٩]، وهكذا فعلى وفق وجهة النظر هذه تدخل قوّات حفظ السلام الدولية ضمن التدابير المؤقّتة التي قد يتخذها مجلس الأمن منعاً لتفاقم الوضع وتخفيف التوتر في المناطق المضطربة ، وبذلك فإنّ تدبير قوّات حفظ السلام الدولية عند بداية استحداثها في عام ١٩٤٨م من مجلس الأمن تجد أساسها القانوني في المادّة ٤٠ من ميثاق الأمم المتحدة[١٣٠].

٤ – وذهب رأي آخر من هذا الفريق إلى أنّ قوّات حفظ السلام الدولية يرجع أساسها إلى المادّة ٤٣ بحسب رأي المستشار القانوني للأمم المتحدة ، فهذه المادّة تحث الدول الأعضاء في المنظّمة على إبرام اتفاقيات مع مجلس الأمن لوضع وحدات من قوّاتها الوطنية تحت تصرّف المجلس ، فجرى تطويع هذه المادة لتصبح مسوّغاً قانونياً لعمليات حفظ السلام[١٣١].

٥ – اتجه رأي آخر من هذا الفريق إلى القول بأنّ عمليات حفظ السلام لاتنتمي إلى أيّ من الفصلين السادس المختص بالحلول السلمية للمنازعات الدولية ، والفصل السابع المختص بالتدابير الجماعية ، بل تدخل في إطار فصل جديد وسط بين الفصلين السادس والسابع من الميثاق[١٣٢]، اذ أنّ هذه القوّات يختلف عن قوّات عمليات القمع ، بأنّها تدخل إقليم الدولة المعيّنة برضاها ، كما إنّها تعمل قوّاةً فاصلة بين المتنازعين في حروب دولية أو أهلية أو تساعد الحكومة الشرعية على حفظ الأمن والنظام[١٣٣].

ونجد في هذا المقام حاجة إلى تعديل ميثاق الأمم المتحدة ، لكي يذكر صراحة قوّات حفظ السلام الدولية ، وبيان اختصاصاتها وتكوينها بما من شأنه إنهاء الخلاف الحاصل في ذلك.

---

(١٣٦) المادة ٢٩من ميثاق الأمم المتحدة .

(١٣٧) ماهر عبدالمنعم ابو يونس ، مصدر سابق ، ص ١٥٢ .

(١٣٨) محمد وليد عبدالرحيم ، مصدر سابق ، ص ١٤٥ .

(١٢٩) حسن ابو طالب واخرون ، الأمم المتحدة في خمسين عاماً ، مركز الدراسات السياسية والاستراتيجية ، القاهرة ، ١٩٩٦، ص ١٠٧ .

(١٣٠) علي جميل حرب ، مصدر سابق ، ص ٦٢٠ .

(١٣١) د. عبدالله الاشعل ، عمليات حفظ السلام في الأمم المتحدة ، مجلة السياسة الدولية , مركز الاهرام للدراسات والبحوث الاستراتيجية , العدد ١١٧ , القاهرة ، ١٩٩٤ ، ص ١٥١ .

(١٣٢) Maurice, flory (١٩٦٥) L' organization das Nations unies et les operations de maintien de la paix, AFDI, VOI xi , p. ٤٥٦ .

(١٣٣) ماهرعبدالمنعم ابو يونس ، مصدر سابق ، ص ١٥٢ .

كما أنّ عدم اتفاق الأعضاء الدائمين في مجلس الأمن على تفعيل نصوص المواد من ٤٣ والى ٤٧ من ميثاق الأمم المتحدة ، والتي تتصل بتكوين جيش دولي خاصّ بهيأة الأمم المتحدة ، ومن ثمّ لابدّ من اللجوء إلى أحكام المادة ١٠٦ من ميثاق الأمم المتحدة والاستعانة بوحدات عسكرية من الدول الأعضاء وزجها في قوّات الأمم المتحدة.

الثالث / ويرجع بعض الفقه اساس انشاء هذه القوات الى عامل الضرورة , كما ارجعه البعض الاخر من الفقه الى المادة ٤٠ الخاصة بالتدابير المؤقتة المتخذة من مجلس الامن , وزاد البعض الاخر من الفقه ايضا الى هذه الاسس اساسا اخر, وهو ان عدم انشاء القوات الدائمة للامم المتحدة على وفق المواد ٤٣ و٤٥ فيمكن انشاء قوات بديلة (١٣٤) .

المطلب الثاني / اختصاصات قوّات حفظ السلام الدولية وبعض الأمثلة على تدخلاتها

سندرس موضوع اختصاصات قوّات حفظ السلام الدولية وبعض الأمثلة على تدخلاتها في فرعين , الأوّل لإختصاصات قوّات حفظ السلام الدولية , والثاني لبعض الأمثلة على تدخلات قوّات حفظ السلام الدولية .

الفرع الأوّل / اختصاصات قوّات حفظ السلام :

إنّ المهام التقليدية التي اضطلعت بها قوّات حفظ السلام الدولية أثناء الحرب الباردة ، عجزت عن حلّ المشكلات التي مرّ بها العالم آنذاك ، ممّا دعا المنظمة الأممية إلى تطوير هذه المهام من خلال تجاربها الميدانية واجتهادات الخبراء الدوليين وفقهاء القانون الدولي والعلاقات الدولية ، فأدّى ذلك إلى ظهور عمليات جديدة لاتدخل في إطار المفهوم التقليدي لحفظ السلام ، وهي عمليات الجيل الثاني والجيل الثالث لحفظ السلام , والتي ثار بشأنها خلاف فقهي حادّ بشأن ما يعرف بالمناطق الرمادية (les zones grises) , وهي العمليات الدائرة بين الفصلين السادس والسابع من الميثاق(١٣٥).

لقد ارتكزت فكرة السلام العالمي خلال أربعة عقود كاملة على فكرة الردع النووي بين المعسكرين الاشتراكي والرأسمالي ، فأدّى إلى تهميش المنظمة , وحين ظهرت شرعية جديدة برزت مفاهيم جديدة على المستوى الدولي , منها فكرة العولمة ، وحقّ التدخّل ، والنظام الدولي الجديد ، وحماية البيئة...، وفي عهد النظام الدولي برزت أمريكا رائداً منفرداً للعالم ، ولكن نشطت فيها الأمم المتحدة بشكل واضح ، وعرفت في هذه المدة حروباً كثيرة وصراعات عديدة في شتى أنحاء العالم , أكثرها نجم عن مشاكل داخلية لأسباب اثنية وعرقية ، أو دينية وايديولوجية(١٣٦).

وقد تضمّن ميثاق الأمم المتحدة نصوصاً تخصّ ما يعرف بنظام الأمن الجماعي ، وهو من الناحية النظرية نظام متكامل لتحقيق الأمن والسلم الدوليين ، وتتوافر فيه الأركان جميعاً لضمان فعاليّته ، فضلاً عن مبادئ وقواعد عامّة مشتركة متفق عليها ، وجهاز له سلطة اتخاذ ما يراه مناسباً من إجراءات لحمل الدول على تسوية منازعاتها بالطرائق السلمية أو قمعهم أو معاقبتهم إذا خرجوا عن حدود السلوك المشروع في حالة وقوع عدوان أو تهديد للسلم أو الاخلال به.

---

(١٣٤) د.مصطفى سلامة حسين ,المنظمات الدولية , الدار الجامعية , الاسكندرية , ١٩٨٨, ص١٨٢.

(١٣٥) Liegois, Michel(١٩٩٨) maintien de le paix Diplomatie coercitive : Le cas de la Bosnie , Revue des etudes internationals , volume xxix, no ٤ ,.٨٦٨ .

(١٣٦) د. عبدالله الاشعل ، عمليات حفظ السلام في الأمم المتحدة , مصدر سابق ، ص ١٥٠ .

وتعدّ قوّات حفظ السلام الدولية أسلوباً براغماتياً وحلا بديلاً لشلل نظام الأمن الجماعي المذكور في الميثاق ، وهي من ابتكار الأمين العام السابق (داغ همر شولد) في منتصف الخمسينيات من القرن الماضي ، إذ ليس المطلوب منها التمييز بين المعتدي والضحية ، ولاتستعمل القوّة إلاّ في حالة الدفاع عن النفس وهدفها هو حفظ السلام(١٣٧).

إنّ مهام حفظ السلام تعدّ من بين المهام الرئيسة التي تضطلع بها قوّات حفظ السلام الدولية , سواء اجرت من خلال المراقبين الدوليين أم عن طريق كتائب عسكرية من أفراد قوّات حفظ السلام الدولية (١٣٨) .

لقد اسهمت الأزمات الدولية التي ظهرت في أثناء الحرب الباردة وتعامل الأمم المتحدة معها بقصد إيجاد حلول لها ، في ظهور مجموعة من الوظائف التي اسندت إلى المراقبين الدوليين أو لأفراد قوّات حفظ السلام الدولية ، ويمكن تصنيف هذه الوظائف على النحو الآتي (١٣٩) :-

أوّلاً: تأمين المناطق الموضوعة تحت رقابة الأمم المتحدة ونزع السلاح : فعند تولّي الأمم المتحدة مسؤولية إدارة إقليم أو منطقة معيّنة ، فإنّها تحتاج إلى قوّة عسكرية مسلّحة توفّر الأمن وتحفظ النظام والقانون داخل هذا الإقليم أو المنظّمة.

وقد أكّد الأمين العام للأمم المتحدة في تلك الحقبة ، أنّ هذه القوّة لن تستند إلى أحكام الفصل السابع من الميثاق أثناء قيامها بمهامها و وظائفها ، وهي ليست قوّة إكراه , بل هي قوّة بوليس دولية يكمن دورها الأساس في حفظ الأمن والنظام والقانون في داخل الإقليم الذي تديره(١٤٠).

وقد لجأت الأمم المتحدة إلى هذا الأسلوب عندما أعدّت خطّة لتقسيم فلسطين في عام ١٩٤٨م إلى دولتين ، عربية ويهودية بقصد حلّ النزاع بين الطرفين آنذاك ، وكان ذلك بناء على قرار صادر من الجمعية العامّة برقم ١٧١ ، كما تضمّنت الخطّة جعل مدينة القدس مدينة دولية ، وجعل إدارتها تحت إشراف دولي من المنظّمة ، وبناء على ذلك أنشأت المنظّمة قوّة بوليس دولي لحفظ النظام العام والقانون ، والسهر على تجنّب الفوضى ، والحدّ من نزيف الدم ، ومنع تهديد السلم والأمن الدوليين(١٤١).

ثانياً: مراقبة وقف إطلاق النار ومراقبة الحدود:

تعُدّ وظيفة مراقبة وقف إطلاق النار التي تقوم بها قوّات حفظ السلام الدولية من أكثر وأهم وظائفها انتشاراً ، وقد تسند هذه المهمة إلى المراقبين العسكريين الدوليين أو إلى أفراد قوّات حفظ السلام ، فإذا أسند هذه المهمة إلى المراقبين الدوليين ، فإنهم عند قيامهم بذلك لايحملون أسلحة ، لذلك نجد أنّ المراقبين الدوليين في فلسطين لم

---

(١٣٧) حامد خالد ، عمليات حفظ السلام دراسة في تطورات سياقاتها المستقبلية ، منشور على الموقع الالكتروني الآتي : www.neel . wafurat. com , ٢٨ \ ٤ \ ٢٠١٤ .

(١٣٨) محمد راتب حامد الديخ , دور هيئة الأمم المتحدة بعد انتهاء الثنائية القطبية ، رسالة ماجستير، كلية الدراسات العليا ، الجامعة الاردنية ، ١٩٩٦، ص ٦٨ .

(١٣٩) المصدر نفسه ، ص٦٨-٦٩ .

(١٤٠) المصدر نفسه ، ص ٦٩ .

(١٤١) ايمن عبدالعزيز محمد سلامة ، النظام القانوني لقوات حفظ السلام التابعة للأمم المتحدة ، رسالة ماجستير , جامعة القاهرة ، كلية الحقوق ، ٢٠٠٠ ، ص ٥٤ .

يكونوا مسلحين بأيّ أسلحة ، وقد اعتمدوا في أداء عملهم على الجانب الوقائي لوجودهم في المنطقة ، وأيّ خرق لوقف إطلاق النار من أحد الأطراف سيجري التحقيق معه بوساطة مجلس الأمن[١٤٢].

وقد اشتمل تقرير الوسيط الدولي إلى فلسطين خلال الهدنة في ١٩٤٨/٩/١١م على شكوى بخصوص انتهاكات لوقف إطلاق النار ، من بينها تحرّكات القوّات ، وتهريب موادّ حربية ، والهجوم على مراكز أو مواقع [١٤٣] .

وتعدّ قوّات حفظ السلام التي انتشرت في مقدونيا في كانون الأوّل من عام ١٩٩٢م من بين المهام الحديثة لهذه القوّات في مراقبة الحدود ، إذ تمّت بناء على طلب رئيس مقدونيا (وهي كانت جزءاً من يوغسلافيا السابقة) ، وقد انتشرت هذه القوّات لمراقبة الحدود مع ألبانيا ، وجمهورية الصرب والجبل الاسود[١٤٤].

ثالثاً: الاشراف على انسحاب القوّات المتنازعة:

وهذه العملية وثيقة الصلة بوظيفة الإشراف على تنفيذ اتفاق وقف إطلاق النار، أو اتفاق الهدنة ، أو اتفاق السلام بين الأطراف المتنازعة ، إذ يجري تنفيذه بمقتضى اتفاق بين الأطراف المتنازعة [١٤٥] .

وقد اسندت هذه الوظيفة إلى المراقبين الدوليين العسكريين التابعين لهيأة الرقابة للأمم المتحدة للاشراف على الهدنة وعلى اتفاق الهدنة (UNSTO) بين مصر وإسرائيل في عام ١٩٤٨م[١٤٦].

ويمكن القول إنّ دور هذه القوّات قد فقد فعّاليته والمثال البارز على ذلك تدفّق هذه القوّات على الشرق الأوسط ابتداءً من عام ١٩٤٨م وإلى يومنا هذا ، إلاّ أنّها لم تحقّق الهدف المرجو منها , وقد فشلت الأمم المتحدة في حلها [١٤٧].

الفرع الثاني / بعض الأمثلة على تدخّلات قوّات حفظ السلام الدولية :

تنتشر قوّات حفظ السلام على مستوى الكرة الأرضية لتحقيق الحفاظ على السلم والأمن الدوليين في العديد من دول العالم , وفي قارّات العالم المختلفة ، وعلى النحو الآتي :

أوّلاً: قوّات حفظ السلام الدولية في القارة الأسيوية , وتوجد هذه القوات في دول آسيوية عديدة , وهي :

١- طاجكستان[١٤٨] . ٢ - أفغانستان[١٤٩] . ٣ – تيمور الشرقية[١٥٠].

ثانياً: قوّات حفظ السلام الدولية في القارة الإفريقية :

(١٤٢) ايمن عبدالعزيز محمد سلامة ، مصدر سابق ، ص ٥٣ .

(١٤٣) د.غسان الجندي ، عمليات حفظ السلام الدولية ، ط١، دار وائل للنشر، عمان ، ٢٠٠٠، ص ٣٧ .

(١٤٤) المصدر نفسه ، ص ٣٨ .

(١٤٥) مؤمن مصطفى ، قوة الطوارئ الدولية ودورها في قضية السلام، اطروحة دكتوراه ، كلية الحقوق ، جامعة القاهرة ، ١٩٦٠، ص ٣١٧ .

(١٤٦) المصدر نفسه ، ص ٣١٨ .

(١٤٧) محمد راتب حامد ، مصدر سابق ، ص ٧٠ .

(١٤٨) ينظر قرارات مجلس الأمن المرقمة ١٩٩٤/٩٦٨، ١٩٩٥/٩٩٩، ١٩٩٥/١٠٣٠، ١٩٩٦/١٠٦٠، ١٩٩٧/١٠٩٩، ١٩٩٨/١١٦٧، ١٩٩٩/١٢٧٤.

(١٤٩) ينظر قرارات مجلس الأمن المرقمة ٢٠٠٠/١٣٣٣، ٢٠١٠/١٩٤٣، ٢٠١١/١٩٧٤، ٢٠١١/٢٠١١ .

(١٥٠) ينظر الأمم المتحدة ، تقرير مجلس الأمن في ١٦ حزيران ١٩٩٩ – ٥ حزيران ٢٠٠٠، الجمعية العامة ، الوثائق الرسمية ، الدورة ٥٥ ، ص ٦٩ – ٨٦ . وينظر قرار مجلس الأمن المرقم ٢٠٠٠/١٣١٩، وينظر الأمم المتحدة ، تقرير الأمين العام عن أعمال المنظمة ، الجمعية العامة ، الوثائق الرسمية ، الدورة ٥٨ ، الملحق ١ (A/٥٨/١) ، ص ١٣ .

تعدّ دول القارة الإفريقية من أكثر الدول في العالم اشتمالا على الاضطرابات والمنازعات الدولية والحروب الأهلية ، وقد أرسلت العديد من قوّات حفظ السلام التابعة للأمم المتحدة إلى العديد من الدول الإفريقية :

١- أنغولا(١٥١) . ٢- سيراليون(١٥٢) . ٣- إثيوبيا وأريتريا(١٥٣) . ٤ - جمهورية الكونغو الديمقراطية(١٥٤) . ٥ - جمهورية جمهورية إفريقيا الوسطى(١٥٥) . ٦ - رواندا(١٥٦) . ٧ - بورندي(١٥٧) ، ٨ - موزمبيق(١٥٨) . ٩ - غينيا - بيساو(١٥٩) . ١٠ - مالي(١٦٠) .

ثالثاً: قوّات حفظ السلام الدولية في أوربا

توجد قوّات حفظ السلام في الدول الآتية :

١ – البوسنة والهرسك(١٦١) . ٢ – كوسوفو(١٦٢) , مذبحة سربرنيتشا (١٦٣) . ٣ - قبرص(١٦٤) . ٤ – جورجيا (١٦٥) .

رابعاً: قوّات حفظ السلام الدولية في الدول العربية

توجد هذه قوات في الدول الأتية :

---

(١٥١) ينظر : الأمم المتحدة ، تقرير مجلس الأمن ١٦ حزيران ، يونيو ١٩٩٩، ١٥ حزيران يونيه ٢٠٠٠، مصدر سابق ، ص ٩٥ – ١٠٨ .

(١٥٢) ينظر: قرار المرقم ١٢٧٠/ ١٩٩٩ الذي اخذه مجلس الأمن في ٢٢/ تشرين الاول ، اكتوبر ١٩٩٩. وينظر ايضاً: تقرير مجلس الأمن ١٦ حزيران / يونيه ١٩٩١، مصدر سابق ، ص ١٣٩ – ١٥٥ .

(١٥٣) ينظر قرارات مجلس الأمن المرقمة (١٢٩٧/ ٢٠٠٠، ١٢٩٨/٢٠٠٠)، ١٣٢٠/ ٢٠٠٠، ١٣٤٤/٢٠٠١).

(١٥٤) ينظر : قرارات مجلس الأمن المرقمة ١٢٣٤/ ١٩٩٩، ١٢٥٨/١٩٩٩ وايضاً : الأمم المتحدة , الوثيقة الرسمية ,(A/RES/٥٥/٤) الجمعية العامة ، الدورة الخامسة والخمسون ، البند ٣٨ من جدول الاعمال ، قرارات اتخذتها الجمعية العامة (دون الاحالة الى لجنة رئيسة (A /٥٥/٣٩) ، ص ٣ .

(١٥٥) ينظر قرار مجلس الأمن المرقم (١١٥٩) المؤرخ ٢٧ اذار/ مارس / ١٩٩٨ وقراران المرقمان (٢١٢١/ ٢٠١٣) و (٢١٣٤/٢٠١٤) .

(١٥٦) يراجع قرار الأمم المتحدة المرقم (٢١٥٧/٢٠١٤) الذي اتخذه المجلس الأمن في جلسته المعقودة في ١٣ شباط/ فبراير ٢٠١٤.

(١٥٧) ينظر قرار مجلس الأمن المرقم ١٢٨٦/٢٠٠٠ .

(١٥٨) ينظر: قرارات مجلس الأمن المرقمة (٧٩٧/ ١٩٩٢) و (٨١٨/ ١٩٩٣) و(٩٦٠/١٩٩٤).

(١٥٩) ينظر: قرارات مجلس الأمن المرقمة (١٨٧٦/٢٠٠٩ و ٢٠٣٠/ ٢٠١١ و ٢٠٤٨/ ٢٠١٢ و ٢٠٩٢ و ٢١٠٣/ ٢٠١٣) ، وينظر ايضاً: الأمم المتحدة ، مجلس الأمن ، تقرير الأمن العام عن التطورات في غينيا - بيساو وانشاطات مكتب الأمم المتحدة المتكامل لبناء السلام في غينيا - بيساو، ٦٨١/ ٢٠١٣، ١٩ نوفمبر/ ٢٠١٣.

(١٦٠) ينظر قرارات مجلس الأمن المرقمة (٢٠٥٦/٢٠١٢ و ٢٠٧١/ ٢٠١٢ و ٢٠٨٥/ ٢٠١٢). وايضاً قرارا مجلس الامن المرقمان (١٢٦٧/ ١٩٩٩ و ١٩٨٩/ ٢٠١١).

(١٦١) ينظر: قرار مجلس الأمن المرقم ٧٥٢/ ١٩٩٢ المؤرخ ١٥/ ايار / مايو ١٩٩٢ , وايضاً تقرير منظمة العفو الدولية :
AI index: NWs ١١/٢٤/٩٢ Amensty international, united kingdom, To:PRESS OFFIcERS, From: PRESS AND PUBLICA TIOws, DATE: ١١ JUNE ١٩٩٢ EVR ٦٣ /٠١٣/٢٠٠١ .
و تقرير منظمة العفو الدولية ، رقم الوثيقة , ١٠ نوفمبر/ تشرين الثاني/ ٢٠٠١، بيان صحفي ١٩٧, وايضاً قرار مجلس الأمن المرقم , ٢١٢٣/ ٢٠١٣ .

(١٦٢) ينظر: قرار مجلس الأمن المرقم (١٢٤٤/ ١٩٩٩) الذي اتخذه مجلس الأمن في جلسته ٤٠١١ المعقودة في ١٠ حزيران/ يونيه ١٩٩٩.

(١٦٣) ينظر: القرار المرقم ١٠١٩/ ١٩٩٥ الذي اتخذه مجلس الأمن في جلسته ٣٥٩١، المعقودة في ٩ تشرين الثاني/ نوفمبر١٩٩٥ .

(١٦٤) ينظر : قرار مجلس الامن المرقم ١٨٦/ ١٩٦٤ المؤرخ في ٤ اذار/ مارس / ١٩٦٤. و القرار المرقم ٨٣٩/ ١٩٩٣ و القرار المرقم (١٠٦٢/ ١٩٩٦) والقرار المرقم (٢٠٢٦/ ٢٠١١) و القرار المرقم (٢١٣٥/ ٢٠١٤).

(١٦٥) ينظر: القرارات المرقمة ٨٤٩/ ١٩٩٣ و ٩٣٧/ ١٩٩٤ و ١٠٣٦/ ١٩٩٦ التي اتخذها مجلس الأمن .

١ - فلسطين[١٦٦] . ٢ - لبنان[١٦٧] . ٣ – الصحراء الغربية[١٦٨] . ٤ - الصومال[١٦٩] . ٥ - سوريا[١٧٠] .

٦ – العراق :

أمّا سبب وجود هذه القوّات في العراق فقد كان بسبب احتلال العراق الكويت في الثاني من آب من عام ١٩٩٠م ، فقرّر مجلس الأمن بقراره المرقم ٦٦١/ ١٩٩٠م النظر بالنزاع على وفق الفصل السابع من الميثاق[١٧١].

وقرّر المجلس بموجب القرار المرقم ٦٨٦/ ١٩٩١ [١٧٢] الحرب على العراق ، ثمّ انتهت العمليات العسكرية بعد انسحاب العراق من الكويت، وهذه الحادثة تعدّ المرّة الأولى التي تنشأ فيها قوّة تعمل على استعمال القوّة المسلحة ضدّ دولة عضو طبقاً للفصل السابع من الميثاق، كما جرى فرض حصار على العراق من النواحي العسكرية والإقتصادية والتقنية وغيرها.

وبعد موافقة مجلس النوّاب والشيوخ الأميركيين على قرار مجلس الأمن المرقم ١٤٤١ في ٨/ ١١/ ٢٠٠٢م ، والذي منح فيه العراق الفرصة الأخيرة لتنفيذ قرارات مجلس الأمن ، قام العراق باستقبال المفتشين الدوليين للبحث عن أسلحة الدمار الشامل ، إلاّ أنّ الإدارة الأميركية طلبت منهم المغادرة ، ثمّ قامت بغزو العراق في ٢٠/٣/ ٢٠٠٣م ، فصرّح الأمين العام للأمم المتحدة أنّ ضرب العراق من غير موافقة الأمم المتحدة يعدّ عملاً غير مشروع[١٧٣]، إذ أنّ قرار مجلس الأمن المرقم ١٤٤٣ الصادر في ٢٥/١١/ ٢٠٠٢م قد نصّ على "... التزام جميع الدول الأعضاء بسيادة العراق وسلامته الإقليمية..."[١٧٤].

وبعد احتلال العراق في ٩ نيسان ٢٠٠٣م من الولايات المتحدة ، عيّنت الأمم المتحدة ممثلاً خاصاً لها في العراق[١٧٥] .واعترفت الامم المتحدة بهذا الاحتلال بوصفه امرا واقعا وان الولايات المتحدة وبريطانيا هما دولتان قائمتان بالاحتلال وذلك استنادا الى قرار مجلس الامن المرقم ١٤٨٣ في ٢٢/٥/٢٠٠٣ [١٧٦] .ثم اصدرمجلس الامن قراراه المرقم ١٥١١ في ١٦/١٠/٢٠٠٣[١٧٧] والذي شدد على الطابع المؤقت لسلطة التحالف المؤقتة كما رحب بتشكيل مجلس الحكم المؤقت الذي تولى الحكم صوريا تحت اشراف سلطة التحالف.

---

(١٦٦) ينظر : قرار الجمعية العامة , المرقم ١٨١ لعام ١٩٤٧. وقرار الجمعية العامة المرقم ١٩٤/ ١٩٤٨ و ينظر: قرارا مجلس الأمن المرقمان (٢٤٢/ ١٩٦٧ و ٣٣٨/ ١٩٧٣).

(١٦٧) ينظر: قرارات مجلس الأمن المرقمة (٤٢٥/ ١٩٧٨ و ٤٢٦/ ١٩٧٨ و ١٦٩٧/ ٢٠٠٦ و ١٧٠١/ ٢٠٠٦ والقرار المرقم ١٨٦٠/ ٢٠٠٩).

(١٦٨) ينظر: قرارا مجلس الأمن المرقمان (١٨١١/ ٢٠٠٨ و ٢٠٤٤/ ٢٠١٢) .

(١٦٩) ينظر: قرارات مجلس الأمن المرقمة (١٨٠١/ ٢٠٠٨ و ١٨٦٣/ ٢٠٠٩ و ٢١٤٢/ ٢٠١٤) .

(١٧٠) ينظر: قرارات مجلس الأمن المرقمة (٥٠/ ١٩٤٨ و ٣٣٨/١٩٧٣ و ٢٠٤٢/ ٢٠١٢ و ٢٠٤٣ / ٢٠١٢ و ٢١٣٩/ ٢٠١٤).

(١٧١) صدر في ١٦ اب من عام ١٩٩٠م .

(١٧٢) صدر في ٢ اذار من عام ١٩٩١م .

(١٧٣) د. خالد محمد حمد الجمعة ، الأسس القانونية لعدم مشروعية غزو العراق واحتلاله ، بحث منشور في مجلة الشريعة والقانون ، العدد ٤٨، جامعة الإمارات العربية المتحدة ، ٢٠١١، ص ٢٥٠ .

(١٧٤) صدر هذا القرار في ٢٥ تشرين الثاني من عام ٢٠٠٢م .

(١٧٥) ينظر: قرار مجلس الأمن , المرقم ١٤٨٣/ ٢٠٠٣ الجلسة رقم ٤٧٦١ في ٢٢/٥/ ٢٠٠٣ .

(١٧٦) الأمم المتحدة , مجلس الأمن , الوثيقة الرسمية , (٢٠٠٢)S/RES/١٤٨٣ .

(١٧٧) الأمم المتحدة , مجلس الأمن , الوثيقة الرسمية , (٢٠٠٣)S/RES/١٥١١ .

الخاتمة

وبعد انتهائنا من دراستنا المتواضعة هذه بفضل الله ومنه وكرمه ، كان ضرورياً بيان أهمّ النتائج والتوصيات التي توصلنا إليها من خلالها , وهي على النحو الآتي :-

اولاً: النتائج : توصلنا من خلال بحثنا هذا إلى النتائج الآتية:-

١ – إنّ النظام الثنائي القطبية الذي كان سائداً خلال حقبة الحرب الباردة قد أثر كثيراً في الأمم المتحدة ودورها في حفظ السلم والأمن الدوليين , فأوصلها إلى حالة الشلل , نتيجة الإسراف في استعمال حقّ النقض من الدول الكبرى , ولاسيّما من قبل الولايات المتحدة والاتحاد السوفيتي ، وقد انعكس ذلك سلباً على عجز الأمم المتحدة عن التدخّل في العديد من الأزمات والصراعات الدولية ، ومن ثمّ أدى إلى فشل نظام الأمن الجماعي المذكور في المادة (٤٣) من الميثاق.

٢ – بعد انتهاء الصراع بين قطبي العالم بالانهيار الكبير الذي أصاب الاتحاد السوفيتي ودول الكتلة الاشتراكية شهد مسرح الحياة الدولية العديد من المتغيّرات السياسية التي انذرت بتلاشي دور الأمم المتحدة على الصعيد العالمي ، نتيجة فقدان التوازن الدولي ، وسيطرة القطب الواحد من خلال سياساته الانفرادية البعيدة عن مقتضيات السلم والأمن الدوليين على شؤون العالم ، تحت غطاء المشرعية الدولية واحترام ميثاق الأمم المتحدة أحياناً ، ومن دون غطاء قانوني في أحيان أخرى كثيرة .

٣ – إنّ تفاعلات الأحداث والسنوات التي أعقبت انتهاء الحرب الباردة ، أثبتت أنّ الولايات المتحدة بامتلاكها عناصر القوّة ، وقفت على رأس النظام الدولي ، أمّا القوى الأخرى ، مثل روسيا واليابان والاتحاد الأوربي والصين فلم تستطع أن تشارك الولايات المتحدة أو تتحداها أو توازيها في سيطرتها على النظام الدولي الجديد .

٤ – لقد عمّقت أحداث الحادي عشر من أيلول من عام ٢٠٠١م ، انفراد الولايات المتحدة بالهيمنة على النظام العالمي ، وذلك في سياق حربها على ما يسمّى ب (الإرهاب) على الرغم من أنّ دولاً كبرى عديدة , مثل فرنسا وروسيا والصين قد عارضت هذه الحرب , ولاسيّما على العراق ، إلاّ أنّ ذلك لم يمنعها من الحرب ، بل أدّت تفاعلات مابعد تلك الحرب إلى توافق المصالح بينها وبين الولايات المتحدة.

٥ – ظهور مصادر جديدة لتهديد السلم والأمن الدوليين ، فبعد أن كانت الحروب التقليدية بين الدول تشكّل المصدر الأساس لتهديد السلم والأمن الدوليين إبّان الحرب الباردة ، شهدت الحقبة التي اعقبتها سيطرة الحروب الداخلية وانتشارها على أسس إثنية وعرقية أو لغوية أو دينية ، وقد أدّت هذه الحروب إلى انتهاكات فاضحة لحقوق الإنسان , ومن ثمّ تزايد التدخّل الدولي لأسباب إنسانية .

٦ – استعمل مصطلح النظام الدولي الجديد الذي أعقب مرحلة الحرب الباردة بمعان مختلفة ، وفهم مختلف بحسب الزاوية المنظور اليه ، وقد اقترن هذا المصطلح بالرئيس الأميركي (جورج بوش) الأب الذي تلقف الفكرة وراح يحدّد معالمها وحدودها , وبأنّها تتضمّن تسوية المنازعات الدولية بالطرائق السلمية وضرورة التعاون الدولي ضدّ العدوان ، ولكنه وظّف هذا النظام لخدمة مصلحة الولايات المتحدة وحدها من خلال تفسير قواعد هذا النظام وتسخير هيأته لذلك .

٧ – اتسم النظام الدولي الذي أعقب الحرب الباردة بأنّه نظام مؤقت ، وقد شهد سيادة القيم الغربية ومفاهيمها ، وانحسار دور الأمم المتحد في تسوية المنازعات الدولية ، وهو نظام شهد ريادة القطب الواحد .

٨ – أظهرت الدراسة التي أجريت على قرارات مجلس الأمن والتدابير والاجراءات التي اتخذها بعد حرب الخليج الثانية انحراف مجلس الأمن في استعمال السلطات الممنوحة له بمقتضى أحكام الميثاق وخروجه عن اختصاصاته

الوظيفية ، بسبب هيمنة الولايات المتحدة على مجلس الأمن وتوجيه قراراته الصادرة بعد أحداث عام ١٩٩٠م بما يخالف أحكام المشروعية الدولية . كما خرج عن اختصاصاته الوظيفية وتجاوز على الأجهزة الأخرى , ولاسيّما محكمة العدل الدولية في موضوع ترسيم الحدود مع الكويت .

٩ – مارس مجلس الأمن سياسة الجزاءات الاقتصادية من غير التقيّد بمعايير ثابتة , وأدّى هذا الاستعمال المتعسّف لسلطاته إلى زيادة معاناة الشعوب وليس الحكومات ، لأنها انحرفت عن الموضوعية وتأثرت بالاهداف السياسية ، وعبرت عن مصالح الدول الكبرى صاحبة المصلحة الحقيقية في معاقبة الدول التي لم تسر في ركب سياستها .

ثانياً – التوصيات :

١ – إصلاح تركيبة مؤسّسات وأجهزة الأمم المتحدة إصلاحاً جذرياً ، وذلك من خلال إقناع المزيد من الدول الأعضاء بأهمّية أحداث تغييرات أساسية في هياكل عمل المنظّمة الدولية وآلياتها .

٢ - يجب إعادة النظر في ميثاق الأمم المتحدة ليكون معبّراً عن نظام عالمي جديد ، تشارك في بنائه دول العالم جميعاً , من غير استثناء لإحلال السلم والأمن في العالم ، وإيجاد الحلول المناسبة لمشكلاته السياسية والاقتصادية على وفق استراتيجية جديدة , تؤخذ فيها بالحسبان حقوق الدول و واجباتها جميعها.

٣ – ندعو إلى إلغاء حقّ (النقض) الفيتو نهائياً , لأنّه يمسّ مبدأ الديمقراطية في اتخاذ القرار، ويخالف مبدأ المساواة في السيادة المنصوص عليها في ميثاق الأمم المتحدة .

٤ – يجب إعادة النظر في دور الجمعية العامّة وإعادة الاعتبار لها ، وتصحيح إختصاصاتها وإضفاء القوّة الإلزامية على قراراتها ، وتقرير رقابتها على الأجهزة الأخرى في المنظّمة الدولية , ولاسيّما مجلس الأمن .

٥ – إيجاد مصادر تمويل جديدة ومبتكرة للمنظّمة ، بما يمكّنها من تجاوز أزمتها المالية الخانقة ، والتخلّص من الضغوطات المالية للدول الأعضاء - ولاسيّما الولايات المتحدة - وتحقيق بعض الاستقلال المالي الذي سيمكّنها من التحرّر من هذه الضغوط .

٦ - ضرورة تطوير فكرة التدخّل الإنساني ، وإبعادها عن الأهداف السياسية والحلول العسكرية والمعايير المزدوجة والانتقائية في التعامل .

٧ – إذا كانت المنظّمة الدولية بحاجة إلى إصلاح ، فإنّ النظام الدولي أحوج منها إليه ، وإنّ أيّ إجراءات إصلاحية تنبثق في الأساس من مفاهيم وتصوّرات تنشأ من فلسفة النظام وتوجّهاته ، وليس في إحداث تحسينات في هيكل المنظّمة الدولية وإجراءاتها فقط .

٨ – إنّ إصلاح الأمم المتحدة عامّة ومجلس الأمن خاصّة هي قضية ضرورية إذا أردنا إحترام النظام دولي ، وهذا الاحترام لا يتحقّق بالهيمنة والاستبداد ، ولايكون محلاً للثقة من خلال الازدواجية في التعامل مع الأعضاء , ولا بالانتقائية في التعامل مع القضايا ، فأيّ ٣٧ مشروع للإصلاح يجب أن يعتمد على روح التعاون الطوعي بدلاً من الإرغام السلطوي ، والبحث عن رباط مشترك ينظّم مجتمعاً مشتركاً في ظلّ سلطة مشتركة ومفهوم واحد للعدل .

قائمة المصادر

١ - احمد سيد احمد ، مجلس الأمن فشل مزمن وإصلاح ممكن ، ط١، مركز الاهرام للنشر والترجمة والتوزيع ، القاهرة ، ٢٠١٠ .

٢- د. بطرس بطرس غالي : خمس سنوات في بيت الزجاج ، مركز الاهرام للطباعة والنشر، القاهرة ، ١٩٩٩.

٣-بيشرو حمه جان ، تطور القانون الدولي العام في ظل النظام العالمي الجديد ، منشورات مركز كردستان للدراسات الاستراتيجية ، السليمانية ، ٢٠١٠

٤-د. جاسم محمد زكريا ، مفهوم العالمية في التنظيم الدولي المعاصر، منشورات الحلبي الحقوقية ، بيروت ، ٢٠٠٦ .

٥-غسان الجندي ، عمليات حفظ السلام الدولية ، ط١، دار وائل للنشر ، عمان ، ٢٠٠٠ .

٦-د. حسام محمد احمد الهنداوي ، حدود سلطة مجلس الأمن في ضوء قواعد النظام العالمي الجديد ، القاهرة ، ١٩٩٤ .

٧-د. حسن نافعة :

أ- أصلاح الأمم المتحدة في ضوء المسيرة المتعثرة للتنظيم الدولي ، ط١ ، مركز الجزيرة للدراسات والدار العربية للعلوم ، الدوحة , ٢٠٠٩.

ب- الأمم المتحدة بعد نهاية الحرب الباردة , دراسات استراتيجية ، مركز للدراسات السياسية والاستراتيجية بالاهرام ، القاهرة , ١٩٩٢ .

ج- الأمم المتحدة في نصف قرن دراسة في تطور التنظيم الدولي منذ عام ١٩٤٥، عالم المعرفة ، الكويت ، ١٩٩٥ .

٨-خليل عرنوس سليمان ، الأزمة الدولية والنظام الدولي ، المركز العربي للابحاث والدراسات السياسية , الدوحة , ٢٠١١ .

٩-سهيل حسين الفتلاوي :

أ- الأمم المتحدة ، أهداف الأمم المتحدة ومبادئها ، موسوعة المنظمات الدولية ، ج١، ط١، دار الحامد للنشر والتوزيع ، عمان , ٢٠١١ .

ب- الأمم المتحدة , الانجازات و الإخفاقات , موسوعة المنظمات الدولية , ج ٣ , ط ١ , دار الحامد للنشر و التوزيع , عمان , ٢٠١١.

ج- المنازعات الدولية ، دار القادسية ، بغداد ، ١٩٨٥ .

١٠-شيخ نافيدس , تعداد الضحايا استعراض كمي للعنف السياسي في الحضارات العالمية , المركز الملكي للبحوث والدراسات الاسلامية ، الاردن ، ٢٠٠٩ .

١١-د. صلاح الدين احمد حمدي ، دراسات في القانون الدولي العام ، ط٢، مطبعة شهاب ، اربيل ، ٢٠١٠ .

١٢-عبدالحسين شعبان ، السيادة ومبدأ التدخل الإنساني ، مطبعة جامعة صلاح الدين ، اربيل , ٢٠٠٠ .

١٣-د. عبدالملك يونس محمد ، مسؤولية المنظمات الدولية عن اعمالها والقضاء المختص بمنازعاتها ، دراسة تحليلية في ضوء عمل المنظمات في اقليم كردستان العراق , مطبعة جامعة صلاح الدين , اربيل , ٢٠٠٥ .

١٤-عماد جاد , التدخل الدولي بين الاعتبارات الإنسانية والأبعاد السياسية , مركز الاهرام للدراسات السياسية والاسترتتيجية , القاهرة , ٢٠٠٠ .

١٥-د. فوزي أوصيدق، مبدأ التدخل لماذا وكيف ؟ دار الكتاب الحديث ، الجزائر، ١٩٩٩ .

١٦-فيصل علي احمد كاملي ، اليسوعية والفاتيكانة والنظام العالمي الجديد ، مركز البحوث والدراسات ، الرياض ، ٢٠١٠ .

١٧-د. محمد المجذوب :

أ- الوسيط في القانون الدولي العام ، الدار الجامعية للطباعة والنشر بيروت ، ١٩٩٩ .

ب- القانون الدولي العام ، ط ٥ ، منشورات الحلبي الحقوقية ، بيروت ، ٢٠٠٤ .

١٨محمد تاج الدين الحسيني ، التدخل وازمة الشرعية الدولية , اكادمية المملكة المغربية , مركز دراسات الاندلس , دار البيضاء , ٢٠٠٠.

١٩-د. محمد عزيز شكري :

أ- الارهاب الدولي , ط ١ , دار العلم للملايين , بيروت , ١٩٩١ .

ب- تأريخ القانون الدولي الإنساني وطبيعته ، ط١، دار المستقبل العربي , بيروت ,٢٠٠٠ .

٢٠-د. محمد علي القوزي , العلاقات الدولية التأريخ الحديث والمعاصر , دار النهضة العربية , بيروت , ٢٠٠٢ .

٢١-د. مبروك غضبان ، المجتمع الدولي : الاصول والتطور والاشخاص (منظور تحليلي تأريخي إقتصادي و سياسي و قانوني) ، القسم الاول , ديوان المطبوعات الجامعية ، جزائر، ١٩٩٤.

٢٢-د. مسعد عبدالرحمن زيدان قاسم ، تدخل الأمم المتحدة في النزاعات المسلحة غير ذات الطابع الدولي ، دار الجامعة الجديدة للنشر، الاسكندرية ، ٢٠٠٣ .

٢٣- ميايا غيليس , نزع السلاح دليل أساسي , ط ٣ , نيويورك , ٢٠١٣ .

٢٤-النفاتي زراص , اتفاقيات اوسلو واحكام القانون الدولي ، منشأة المعارف , الاسكندرية , ٢٠٠١ .

٢٥-ياسين طاهر الياسري ، ممارسة مجلس الأمن لاختصاصته الأساسية في ظل النظام الدولي الجديد ، ط١ , شركة العاتك لصناعة الكتاب ، القاهرة ، ٢٠١٢ .

٢٦-طالب السعيد لوصيف ، واقع ومستقبل الدولة الوطنية ضمن رهانات وتحديات مرحلة ما بعد الحرب الباردة ، رسالة ماجستير في العلوم السياسية ، جامعة الحاج لخضر، كلية الحقوق ، باتنة , ٢٠٠٩ – ٢٠١٠ .

٢٧- صباح نوري علوان العجيلي ، استراتيجية حروب التحرير الوطنية ، اطروحة دكتوراه ، الاكادمية العربية المفتوحة في الدانمارك , كلية القانون و السياسة , عمان – الاردن , ٢٠١٠

٢٨-عبدالستار حسين الجميلى , الطبيعة القانونية لقرار مجلس الأمن ٦٨٨ (١٩٩١) والتدخل الإنساني في العراق , رسالة ماجستير , جامعة السليمانية , كلية القانون , سليمانية , ٢٠٠٣ .

٢٩-عطية جابر المنصوري ، النظرية المعاصرة للتدخل في القانون الدولي العام رسالة ماجستير، كلية القانون والسياسة – جامعة بغداد ، ١٩٧٣ .

٣٠-محمد مصطفى يونس ، النظرية العامة لعدم التدخل في شؤون الدولة دراسة فقهية وتطبيقية في ضوء مباديء القانون الدولي المعاصر ، اطروحة دكتوراه – جامعة القاهرة كلية الحقوق ، ١٩٨٥ .

٣١-ستانلي هوفمان , سياسات و اخلاقيات التدخل العسكري , ترجمة و اصدار المركز العربي للدراسات الاستراتيجية , العدد ٤ , دمشق , ١٩٩٦ .

٣٢-عبدالرحمن الهواري , الصناعات العسكرية , لكوريا الشمالية و علاقاتها بمنطقة الشرق الاوسط , مجلة السياسة الدولية ، مركز الاهرام للبحوث والدراسات الاستراتيجية ، العدد ١٤٠ , القاهرة , ٢٠٠٠ .

٣٣-د. عبدالله الاشعل ، عمليات حفظ السلام في الأمم المتحدة ، مجلة السياسة الدولية , مركز الاهرام للدراسات والبحوث الاسترتتيجية , العدد ١١٧ , القاهرة ,١٩٩٤.

٣٤-عبد المعز عبدالغفار نجم , مفهوم التدخل الإنساني , في القانون الدولي , دراسة لبعض تطبيقاتها , مجلة الدراسات القانونية , العدد ١٢ , القاهرة , ١٩٩٠ .

٣٥-د. عبدالناصر جندلي , النظريات التفسيرية للعلاقات الدولية , بين التكييف و التفسير , في كل التحولات عالم مابعد الحرب الباردة , مجلة الفكر , كلية الحقوق و العلوم السياسية , العدد ٥ , الجزائر , ٢٠١٠ .

٣٦-وصال نجيب عارف , الاقليات في ظل البيئة الدولية الجديدة , مجلة شؤون السياسية , مركز الجمهورية للدراسات الدولية , العدد ٦ , بغداد , ١٩٩٦ .

النقد القذفي الصحفي بمنظور جنائي
بحث مُقارن

أ.م.د. مجيد خضرأحمد السبعاوي
جامعة سوران
فاكلتي القانون

المقدمة

الحمدلله الذي شرع العقوبات منعاً للفساد، ورحمة للعباد، والصلاة والسلام على سيد المرسلين وخاتم النبيين المبعوث رحمة للعالمين، وعلى آله وأصحابه ومن تبعهم بإحسان الى يوم الدين.

إن الصحافة تعد واحدة من أهم وسائل التعبير عن الرأي في المجتمع المعاصر، وهي أحد أهم المظاهر الأساسية للممارسة الديمقراطية، ووجودها ركن من أركان الحياة الديمقراطية، لذا ينظر إليها على أنها السلطة الرابعة في الدول التي تحترم فيها حرية الرأي والتعبير. كما أن الإعلام بصورة عامة يعتبر المرآة الحقيقية لكشف الخلل والنواقص والجوانب السلبية في المجتمع ومؤسساته، ويلعب دوراً مهماً في التعبير عن آراء المواطنين في كل القضايا التي تهم حياتهم، وفي عرض المقترحات والحلول لكل ما يتعلق بشؤون مجتمعهم الى السلطة والى الجماهير أيضاً.

لذا فإنه بسبب الأهمية الكبيرة التي يتمتع بها العمل الصحفي، حرصت مختلف التشريعات على تنظيم عمل الصحافة لكي لا تستعمل كوسيلة لإرتكاب الجرائم، وبالتالي أصبحت حرية الصحافة مقيدة بلزوم إحترام المعايير والقواعد الخاصة بمهنة الصحافة وبإحترام حقوق الآخرين أيضاً.

أولاً: توطئة وأهمية

إن حق النقد الصحفي هو جزء من حرية الصحافة والتي بدورها جزء من حرية الرأي والتعبير، ويجد له السند القانوني في الصكوك الدولية وفي الدساتير، وفي التشريعات الداخلية أيضاً، سواءً في القوانين العقابية والقوانين المنظمة للعمل الإعلامي وقوانين المطبوعات والنشر بصورة عامة.

والنقد الصحفي هو من أهم وسائل التعبير لدى الصحفي، لتحديد أوجه النواقص والعيوب والجوانب السلبية في المجتمع، سواءً من الناحية السياسية أو الإجتماعية أو النواحي الأخرى، فبدون ممارسة هذا الحق، لا يستطيع الصحفي أن يقوم بمهمته وبدوره الفعال في المجتمع، فهو ملزم بحكم مهنته بجمع المعلومات وإعلام الجمهور بما يجري في المجتمع وتكوين الرأي العام، كما يجب أن يقوم بدوره الرقابي على أعمال السلطة.

ويقول الشاعر بيرم التونسي، وهو يتعرض لأهمية حرية التعبير وممارسة حق النقد، (.. ولولا النقاد لهلك الناس، وطغى الباطل على الحق، ولامتطى الأراذل ظهر الأفاضل، وبقدر ما يخفت صوت الناقد يرتفع صوت الدجال).

لكن رغم أهميتها الكبيرة، فيمكن إعتبار الصحافة والإعلام بصورة عامة سلاح ذو حدين، وبقدر دورها الإيجابي، قد تلعب دوراً سلبياً أيضاً، حينما تستخدم كوسيلة للإعتداء على حقوق الآخرين في شرفهم وإعتبارهم

وسمعتهم، فهي وسيلة خطيرة لإرتكاب هذا النوع من الجرائم، لما تثيره من الرأي العام والإضطراب في نفوس الجمهور، بخصوص المواضيع التي تتناولها.

لذا نرى أغلب التشريعات إعتبرت إرتكاب بعض الأنواع من الجرائم عن طريق العلانية ظرفاً مشدداً، ووضعت إطاراً قانونياً للعمل الصحفي، لضمان حرمة وسمعة آخرين وإيجاد نوع من الموائمة بين حق الجمهور في الحصول على المعلومات وحقوق الآخرين في شرفهم وإعتبارهم، خصوصاً ما نرى في يومنا هذا، بفضل التطور النوعي في مجال تكنلوجيا الإتصالات، حيث تلعب الصحافة والإعلام دوراً في غاية الأهمية، وأصبح العالم بفضل هذا التطور قرية صغيرة، بحيث نرى إنتشار خبر أو حدث صغير خلال لحظات في أنحاء العالم، وهذا يكشف عن خطورة الصحافة والإعلام حينما تستخدم كوسيلة لإرتكاب جرائم الإعتداء على الشرف والإعتبار. ولكن مع ذلك، فهناك خيط رفيع بين الحد الأقصى للنقد المباح والحد الأدنى للنقد القذفي الصحفي، فإذا لم يعطى الصحفيين متسع من حرية التعبير وحق النقد، فإنهم يتعرضون دائماً للمساءلة القانونية ودعاوي تعسفية، بحجة تجاوزهم لحدود النقد المباح.

لذا تظهر أهمية هذا الموضوع في كيفية إيجاد نوع من التوازن بين حق الجمهور في المعلومات وحقوق الآخرين في سمعتهم وإعتبارهم، في طيات التشريعات العراقية والمقارنة، وهذا الأمر أثار إهتمامنا لتناول موضوع مدى مشروعية القذف في إطار النقد الصحفي.

ثانياً: الفرضية (الأهداف)

الفرضية الأساسية التي نسعى الى بلوغها في بحثنا ، هي إستظهار الموائمة بين حق النقد الصحفي والنقد القذفي الصحفي، أي بين حق الجمهور في الحصول على المعلومات وحق الأفراد في الحفاظ على خصوصياتهم وفي الشرف والإعتبار، مع توفير ضمانات قانونية لحق النقد وحرية الصحافة، على أن لا تكون على حساب سمعة الأخرين. والكشف عن الدول المتطورة التي حققت هذه الموائمة، وإظهار الفروق الأساسية بين تنظيم هذه الدول لحرية الصحافة والجرائم الصحفية والدول الأقل تطوراً من حيث إحترام حرية الرأي والتعبير. من هنا ، نحاول إثبات هذه الفرضية بالاستفادة من القوانين المقارنة، خصوصاً في قوانين الدول التي تحتل صدارة الترتيب العالمي لحرية الرأي والتعبير ، مثل (قانون حرية الصحافة السويدي، وقانون الصحافة النمساوي، وقانون القذف النيوزلندي)، إضافة الى قانون الصحافة الفرنسي والقوانين المصرية والكويتية، من أجل رفد مشرعنا بأفكار وحلول قانونية، لتنظيم حرية الصحافة والجرائم الصحفية وواقع العمل الصحفي في الإقليم وفي العراق عموماً.

ثالثاً: الإشكالية

أن حق النقد وحرية الصحافة وحرية الرأي والتعبير بصورة عامة، أصبحت من المبادئ السامية التي تقاس بها ديمقراطية الدول وإحترامها لحقوق الإنسان. ولأن الديمقراطية هي ثقافة بالأساس، قبل أن تكون نظاماً للحكم، فقد يساء فهمها وقد يساء إستخدامها أيضاً.

وهناك إشكالية كبيرة تكمن في إساءة إستخدام حق النقد وحرية الصحافة والإعلام، بما لوسائل الإعلام في وقتنا هذا من تأثيرخطير على الرأي العام، ليس فقط في مستوى إقليم أو دولة محددة، وإنما على مستوى العالم، وذلك بفضل التطور الهائل في مجال تكنلوجيا الإتصالات، وبالتالي فأن سمعة وشرف وإعتبار الأفراد تكون عرضة للإعتداء

الخطير نتيجة لإساءة أستعمال حق النقد الصحفي وحرية الصحافة، لذا وضعت التشريعات هذه الحرية في إطارها القانوني، وجرمت حالات التجاوز عن حدود هذه الحريات، منعاً لإساءة إستخدامها.

ولكن بالنظر لكون معادلة تضييق حرية النقد الصحفي وإتساع نطاق الجرائم الصحفية تحكمها علاقة عكسية، ولقرب تخوم الحق النقدي المباح في حده الأعلى من تخوم النقد القذفي الصحفي في حده الأدنى، نجد أن الصحفيين عادة ما يتعرضون للإساءة وتقام ضدهم الدعاوى التعسفية. فهنا تظهر الأشكالية الرئيسية في إيجاد نوع من التوازن بين حق النقد وحرية الصحافة من جهة، وحقوق الآخرين في خصوصياتهم وسمعتهم وشرفهم من جهة أخرى . وهذه الأشكالية تكمن في عدة نواحي.

خامساً: المنهجية

أتبعنا في هذا البحث منهج مزدوج يتمثل بما يلي :المنهج الأول، هو المنهج التحليلي النقدي المقارن في تبيان الآراء الفقهية التي قيلت بخصوص مدى مشروعية القذف في نطاق النقد الصحفي ودراسة الحجج المتبعة، وذلك بمقارنة قوانين الإقليم والعراق مع قوانين الدول الرائدة في مجال حرية الرأي والتعبير (مثل السويد و النمسا و نيوزلندا وفرنسا) بالإضافة الى قوانين بعض الدول العربية كمصر و الكويت. فعلى مستوى الأحكام الموضوعية في القوانين العقابية وقوانين الصحافة والنشر، نجد أن القوانين المقارنة تحتوي على قواعد موضوعية متميزة، تختلف عن قانون العقوبات العراقي وقانون العمل الصحفي لإقليم كوردستان العراق، خصوصاً قوانين السويد و النمسا ونيوزلندا. وإختيارنا لقوانين هذه الدول كان على أساس علمي ومنطقي، حيث تتصدر السويد والنمسا ونيوزلندا التصنيف العالمي لسنة ٢٠١٢ (Freedom of Meida Index) لحرية الصحاف، التي تصدره منظمة مراسلون بلا حدود، بناء على معايير تتعلق بالبيئة القانونية والسياسية والإقتصادية للصحافة والإعلام. وتحتل النمسا المرتبة الرابعة، وتحتل السويد المرتبة الثانية عشر، ونيوزلندا المرتبة الثالثة عشر[1]. إضافة الى ذلك، فإن هذه الدول لها قوانين خاصة بتنظيم جرائم الصحافة، حيث تمتلك السويد قانون حرية الصحافة لسنة ١٩٤٩، والنمسا قانون الصحافة لسنة ١٩٨١، ونيوزلندا قانون القذف لسنة ١٩٩٢، لذلك فضلنا هذه الدول على الدول الأخرى التي تسبقها في التصنيف، ولكنها لا تمتلك قوانين خاصة بتنظيم حرية الصحافة وجرائم الصحافة. كما أن فرنسا تمتلك أقدم قانون لتنظيم الصحافة في العالم (قانون حرية الصحافة الصادر في ١٩ يوليو-تموز ١٨٨١)، وبتجربتها الغنية في مجال تنظيم الصحافة، فلا غنى عنها في الدراسات المقارنة متعلقة بتنظيم الصحافة والجرائم الصحفية.

أما بالنسبة لسبب أختيارنا لقوانين مصر والكويت من بين الدول العربية، فإنه يعود الى دور مصر الريادي في ميادين الإعلام ، وهي أكبر دولة عربية سكاناً ولها وتأثيركبيرعلى الساحة العربية، فهي قادت المنطقة نحو تطوير إعلام مكتوب ومسموع ومرئي قوي ومنفتح نسبياً، فلطالما إستقطب الإعلام المصري جماهير من القرّاء والمستمعين والمشاهدين في أرجاء المنطقة العربية كافة ناقلاً إليهم الثقافة المصرية والرسائل السياسية[2]. وبالنسبة للكويت، فإنها تصدرت قائمة أفضل الدول العربية فى مجال الحرية المكفولة لوسائل الاعلام والصحافة المكتوبة وذلك في

---

(1) ينظر التصنيف العالمي لسنة ٢٠١٢ (Freedom of Meida Index) لحرية الصحاف، الذي تصدره منظمة مراسلون بلا حدود:
World Press Freedom Index 2012, Reporters Without Boarders For Freedom of Information, published at (1/6/2012) on: www.rsf.org

(2) د. حسين أمين، وضع الإعلام في مصر،الجامعة الأمريكية بالقاهرة، أبريل (بدون سنة الطبع)، ص٤.

دراسة أجرتها منظمة "فريدوم هاوس" (منظمة غير حكومية مستقلة تعنى بدعم زيادة الحرية في العالم) من بين الدول العربية[٣]، كما أنها تصدرت الدول العربية أيضاً في التصنيف العالمي لمنظمة مراسلون بلا حدود للعام ٢٠١٢.

أما المنهج الثاني، فهو المنهج التطبيقي العملي، برغم شحة القرارات والتطبيقات القضائية في العراق وفي الإقليم خصوصاً، فيما يتعلق بهذه الجريمة ، لذا نذكر في أحيان كثيرة، إضافة الى التطبيقات القضائية العراقية، بعض من التطبيقات القضائية المصرية والفرنسية.

سادساً: الهيكلية

نتناول موضوع البحث في فصلين يسبقها مبحث تمهيدي : حيث نخصص مبحثاً تمهيدياً، لبيان مفهوم حق النقد. بينما نخصص الفصل الأول، لتنظيم إباحة النقد الصحفي القذفي وتجاوزه ، ونتناول فيه شروط النقد القذفي المباح، مع بيان حالات تجاوز الإباحة فيه . أما في الفصل الثاني، فنتطرق الى المسؤولية الجنائية ، وذلك من خلال بيان حالات المسؤولية الجنائية عن هذه الجريمة، وتحديد الأشخاص المسؤولين جنائياً عنها ، ثم بيان عقوبة الجريمة والاعفاء منها.

مبحث تمهيدي

مفهوم حق النقد

من الصعب إيجاد تعريف دقيق لحق النقد في ثنايا التشريعات و في الفقه والقضاء أيضاً، بسبب التباين في وجهات النظر الخاصة بهذا الحق والإختلاف في تحديد مفهومه[٤]. ولأن النقد مفهوم واسع ويدخل في كل المجالات ويشكل رأي أو ردة فعل تجاه عمل معين، سواء كان إيجابي أو سلبي[٥]، فإننا نبين في هذا المبحث : المعنى اللغوي والإصطلاحي للنقدفي مطلب لأول ثم المعنى الصحفي في مطلب ثانٍ.

---

(٣) الكويت تتصدر قائمة أفضل الدول العربية في حرية الصحافة والاعلام، خبر منشور بتأريخ (٢٠١٣/٦/١٠) على الموقع: www.annabaa.org/nbanews/56/284.htm

(٤) سامان فوزي عمر، إساءة إستعمال حق النقد- دراسة تحليلية مقارنة في القانون المدني، أطروحة دكتوراه، جامعة السليمانية، ٢٠٠٧، ص٢٧.

(٥) سالم روضان الموسوي، جرائم القذف والسب عبر القنوات الفضائية، ط ١، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠١٢، ص٩٧.

المطلب الاول

المعنى اللغوي والإصطلاحي لحق النقد

نتناول في هذا المطلب التعريف اللغوي والاصطلاحي للنقد في البندين التاليين :

أولاً - التعريف اللغوي

النقد، هو بيان أوجه الحسن وأوجه العيوب في شيء من الأشياء بعد فحصه ودراسته. ونقد الكلام في اللغة: مَعرفة جَيِّده من رديئه، وذكر محاسنه أو عيوبه، سواءً كان شعراً أو نثراً[٦].

و(النقد) أيضاً: خلاف النسيئة، والنقد والتناقد: تمييز الدراهم وإخراج الزّيف منها. ونقَدَها يَنقُدُها نقداً وإنتقَدَها ونقَدَهُ إيّاها نَقْداً: أعطاه فإنتقدها، أي قبضها[٧]. (نقد) النون والقاف والدال أصل صحيح يدل على إبراز شيء وبروزه، من ذلك النَّقد في الحافر، وهو تقَشُرُهُ. وتقول العرب مازال فلان يَنقُد الشيء، إذا لم يَزَلْ ينظُر إليه[٨]. ويأتي أيضاً بمعنى إختلاس النظر نحو الشي. ويقال ناقده: أي ناقشه[٩].

(نَقَدَ) الشئ نَقْداً: نقره ليختبره، أو ليميّز جيده من رديئه. يقال نقد الدراهم والدنانير وغيرهما نقداً، وتناقداً: ميَّز جيدها من رديئها. وفلان ينقُد النّاس: يعيبهم ويغتابهم. نَقَدَ (الحيَّة فلاناً): لَدَغَتهُ. نَقَدَ الشيءَ وإليه ببصره نُقُوداً: إختلس النظر نحوه حتى لا يُفْطَنَ له. والنَقْدُ: فن تمييز جيد الكلام من رديئه، وصحيحه من فاسده، وإظهار ما فيه من العيوب والمحاسن. (النَاقِدُ الفني): كاتب عمله تمييز العمل الفني:جيده من رديئه، وصحيحه من زيفه[١٠].

ثانياً- التعريف الاصطلاحي

النقد هو إبداء الرأي في أمر من الأمور أو عمل من الأعمال، دون المساس بشرف أو إعتبار شخص صاحب الأمر أو العمل[١١]. وهو مظهر حرية التعبير الوحيد ذو الطابع الإيجابي والقيمة الفاعلة في المجتمع الذي يضمن تطوره وتقدمه. ولذلك يصر البعض على إعتبار العرف مصدر النقد بدلاً من التشريع المكتوب[١٢]. لكن يرى بعض من فقهاء القانون، أن هذا التعريف غير جامع، لأنه ينصرف الى مجال لا تثار فيه صعوبة، وذلك لأن أركان جريمة القذف غير متحققة إبتداءً، ولأن نشاط المتهم لم يتضمن إسناد واقعة الى شخص ما، ولكن المجال الذي يثور البحث

---

(٦) إبن حماد الجوهري، الصحاح، تاج اللغة العربية وصحاح العربية، ط ٤، دار العلمين، بيروت، ص٢٣٣.

(٧) إبن منظور، لسان العرب، دار المعارف، القاهرة، (بدون سنة الطبع)، ص٤٥١٧. وينظر أيضاً محمد بن ابي بكر بن عبدالقادر الرازي، مختار الصحاح، المكتبة العصرية، القاهرة، بدون سنة الطبع، ص ٢٨١.

(٨) أبي الحسين أحمد بن فارس بن زكريا، معجم مقاييس اللغة، الجزء الخامس، دارالفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، (بدون سنة الطبع) ص٤٦٧.

(٩) مجدالدين محمد بن يعقوب الفيروزآبادي، القاموس المحيط، ط ٨، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر، بيروت، ٢٠٠٥، ص٣٢٢ ومابعدها.

(١٠) شعبان عبدالعاطي عطية وآخرون، المعجم الوسيط، ط ٤، مجمع اللغة العربية، مكتبة الشروق الدولية، القاهرة، ٢٠٠٤، ص٩٤٤، المنجد في اللغة والاعلام، ط ٣٩، دارالمشرق، بيروت، ٢٠٠٢، ص ٨٣٠.

(١١) د. خالد رمضان عبدالعال سلطان، المصدر السابق، ص٦٣.

(١٢) د. مجيد خضر السبعاوي، انتفاء المسؤولية الجنائية للقاذف في النقد الصحفي الهادف، بحث منشور في مجلة بحوث مستقبلية، مركز الدراسات المستقبلية، في كلية الحدباء الجامعة، العدد ٢٣، تموز ٢٠٠٨، ص١٥١، وفيه أشار الى جانب من آراء الفقهاء في مصر.

فيه هو المجال الذي تتوافر فيه هذه الأركان[١٣]. ومن أجل التوسع في الأمر، نبين معنى حق النقد في التشريع والقضاء والفقه تباعاً .

١- التعريف التشريعي لحق النقد:

على الرغم من أن حق النقد من الحقوق العامة الأساسية للانسان، إلا أن أكثرية الدول لم تهتم بتعريفه في قوانينها. وإذا كان السبب الرئيسي لذلك هو تجنب التشريعات عادة الخوض في تعريف المصطلحات، إلا أن هنالك أسباب أخرى تقف وراء عدم تعريف حق النقد، كإختلاف وجهات النظر في الفقه والقضاء حول ذلك[١٤]. حيث يلاحظ أن بعض القوانين إكتفت بالكلام عن الحق في حرية الرأي والتعبير، على أساس أن علاقة حق النقد بحرية الرأي والتعبير علاقة الخصوص بالعموم، فحق النقد جوهر حرية الرأي، لأن هذه الحرية مثلما هي وسيلة للتعبير عن الذات، فهي وسيلة الإصلاح والتقدم بالنسبة للمجتمع. وحق النقد هو هذا الشق الاخير، وجانب حرية الرأي الخاص بالمجتمع والساعي لإصلاحه وتقدمه[١٥]. فمثلاً نجد أن الدستور الأمريكي مع أنه لم يعرف حق النقد أو حرية الرأي والتعبير بشكل عام، إلا أن أول تعديل للدستور الأمريكي عام ١٧٨٩، ينص على حرية الكلام والصحافة، ويمنع الكونغرس من إصدار أي قانون خاص بإقامة دين من الأديان أو منع حرية ممارسته أو الحد من حرية الكلام والصحافة، بمعنى أنه إضافة الى وضع نصوص خاصة بحرية الرأي والتعبير في الدستور، فإنه وضع أيضاً ضمان لهذه الحرية[١٦].

أما الدستور المصري لسنة ١٩٧١ فقد ذكر حماية حق النقد إضافة الى حماية الرأي والتعبير، كما جاء في المادة (٤٧) "حرية الرأي مكفولة، ولكل إنسان التعبير عن رأيه ونشره بالقول أو الكتابة أو التصوير أو غير ذلك من وسائل التعبير في حدود القانون، والنقد الذاتي والنقد البناء ضمان لسلامة البناء الوطني". وعلى نفس المنوال سار الدستور السوري لسنة ١٩٧٣ الذي يعطي الحق في الرقابة والنقد البناء، إضافة الى كفالة حق التعبير عن الرأي، حيث جاء في المادة (٣٨) "لكل مواطن الحق في أن يعرب عن رأيه بحرية علنية بالقول والكتابة وكافة وسائل التعبير الأخرى وإن يسهم في الرقابة والنقد البناء بما يضمن سلامة البناء الوطني والقومي ويدعم النظام الإشتراكي وتكفل الدولة حرية الصحافة والطباعة والنشر وفقاً للقانون". ومع أن الفقة يؤمن بأن حق النقد لا يتوقف على إذن من التشريع، لكن دور التشريع في هذين النصين يتمثل في وضع معايير وضوابط مثالية تمنع إستخدام النقد على نحو يضر بحقوق مشروعة أخرى، كالحق في الشرف والسمعة والإعتبار[١٧]. أي بمعنى أن ما جاء في هذين النصين، ليس تعريفاً لحق النقد، وإنما هو التأكيد على ضمان حق النقد ووضع معيار للحيلولة دون إساءة إستعماله.

---

(١٣) د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات-القسم الخاص، ط ٤، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠١٢، ص ٧٨٨.

(١٤) سامان فوزي عمر، مصدر سابق، ص ٢٨.

(١٥) المصدر السابق نفسه، ص٢٨.

(١٦)

First amendment of (The constitution of the United States-1789):
"Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press, or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the Government for a redress of grievances".

(١٧) د. مجيد خضر السبعاوي، المصدر السابق، ص ٣.

وهكذا، لا نجد تعريفاً معيناً لحق النقد في طيات النصوص التشريعية، إذ إكتفت غالبيتها بذكر حرية الرأي والتعبير بجانب الحريات العامة الاخرى.

وفيما يتعلق بالقانون العراقي فهو أيضاً لم يتعرض لتعريف حق النقد بشكل صريح ولم يذكر حق النقد فيه، كما لا نجد مادة دستورية مخصصة للنقد كما هو الحال في الدستور المصري والسوري، بل إكتفى دستورنا بالكلام عن الحريات العامة بما فيها حرية الرأي وحرية الصحافة[١٨]، حيث تنص المادة (٣٨) من الدستور العراقي النافذ لعام ٢٠٠٥ على أنه "تكفل الدولة وبما لا يخل بالنظام العام والآداب: أولاً: حرية التعبير عن الرأي بكل الوسائل. ثانياً: حرية الصحافة والطباعة والإعلان والإعلام والنشر...".

ولانرى تثريباً في عدم إيراد نص يعالج تعريف حق النقد في القانون وترك الأمر لإجتهادات الفقه والقضاء، نظراً لوضوح هذا الحق وإستقرار معناه ومضمونه في الميدان الدولي وفي قرارات القضاء وآراء الفقهاء.

٢- التعريف القضائي لحق النقد:

بإمعان النظر في أغلب القرارات القضائية الصادرة في العراق ومصر والاردن عن قضايا حرية الرأي والصحافة، نجد أنه من النادر أن نرى قراراً يضع تعريفاً لحق النقد ولو بصورة غير مباشرة[١٩].

ويشارأن أكثر المحاكم التي تضمنت قراراتها الإشارة الى حق النقد والنقد المباح، هي محكمة النقض المصرية، لذا يحسن بنا أن نشير الى عدد من قراراتها. فقد عرفت المحكمة المذكورة حق النقد المباح بأنه "إبداء الرأي في أمر أو عمل دون المساس بشخص صاحب الأمر أو العمل بغية التشهير به أو الحط من كرامته. فإذا تجاوز النقد هذا الحد وجب العقاب عليه بإعتباره مرتكبا لجريمة السب أوالإهانة أو القذف على حسب الأحوال[٢٠]. وفي قرار آخر لها، قضت بأن "للصحافة الحرية في نقد التصرفات الحكومية وإظهار قرائها على ما يقع من الخطأ في سير المضطلعين بأعباء الأمر وإبداء رأيها في كل ما يلابس الأحوال العامة"[٢١]. كما جاء في قرار آخر للمحكمة المذكورة بالنسبة للهدف من النقد أن "النقد المباح هو إبداء الرأي في أمر أو عمل دون المساس بشخص صاحب الأمر أو العمل بغية التشهير به أو الحط من كرامته. وهو مالم يخطئ الحكم في تقديره"[٢٢].

ويلاحظ أن التعاريف التي وضعتها محكمة النقض المصرية، إهتمت بشرطين مهمين من شروط حق النقد، وهما: الموضوعية، وحسن النية لدى الناقد. وبعدم تحقق هذين الشرطين تدخل حرية الرأي والنقد في نطاق التشهير والتجاوز على حقوق الآخرين. لكن مع أهمية هذين الشرطين للنقد، فإنهما قاصران عن إعطاء المعنى القانوني الدقيق لحق النقد، لأنهما لا يتضمنان الغرض من النقد وضرورة التمييز بين الحياة الخاصة والحياة العامة للشخص[٢٣]، كما قد يتعذر الفصل التام بين الشخص وبين تصرفاته ، فعلى قدر ما تمس هذه التصرفات

---

[١٨] سامان فوزي عمر، المصدر السابق، ص ٢٩.

[١٩] المصدر السابق نفسه، ص ٣٠.

[٢٠] د. طارق سرور، جرائم النشر والاعلام، الكتاب الاول (الاحكام الموضوعية)، ط ١، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٤، ص ١٧٩.

[٢١] فارس حامد عبد الكريم ، حق النقد وجرائم التعبير- في معايير الفصل بين أسباب الإباحة والتجريم، بحث منشور بتأريخ (٢٠/٧/٢٠١٢) على الموقع: www.annabaa.org/nbanews/2010/02/145.htm

[٢٢] أشار إليه معوض عبدالتواب، القذف والسب والبلاغ الكاذب وإفشاء الاسرار والشهادة الزور، دار المطبوعات الجامعية، الاسكندرية، ١٩٨٨، ص ١٣٤.

[٢٣] سامان فوزي عمر، مصدر سابق، ص ٣١.

بشرف أو إعتبار الشخص نفسه، كون الشرف والإعتبار قيمتان تمثلان الحصيلة النهائية لمجموع تصرفاته، فإنه يباح هذا المساس بالقدر اللازم لتقييم العمل، بل من المتوقع أن يمس النقد بعض مظاهر الحياة الخاصة للأفراد، إذا كانت تتصل إتصالاً وثيقاً بالمصلحة العامة[٢٤].

وفيما يتعلق بالقضاء العراقي، فإنه مع قلة قراراته بشأن النقد وعدم محاولته وضع تعريف دقيق للنقد، لكن له موقف قديم في هذا الموضوع . ففي حكم أصدرته محكمة جزاء بغداد بتأريخ ١٩٣٠/١٢/٢١ وصادقت عليه محكمة التمييز، بيَّنت فيه ضرورة أن يستند النقد على وقائع معينة قابلة للإثبات لكي يحميه القانون، حيث أن إسناد العيوب والأقوال المشينة دون ذكر الوقائع لا يحميه القانون[٢٥].

وفي قرار حديث لمحكمة التمييز الإتحادية العراقية بخصوص حق النقد ، أقرنت فيه النقد بإعتباره رأي أو تقويم لأداء الموظف العمومي بالمصلحة الوطنية [٢٦]، دون أن تضع تعريفاً له.

٣ - التعريف الفقهي لحق النقد:

لم نجد فيما سبق تعريفاً شاملاً مانعاً وجامعاً لحق النقد، لا في التشريع ولا في القرارات القضائية، حيث تركت مهمة تعريف حق النقد للفقه. وفي الفقه نجد تعاريف كثيرة متعددة لحق النقد، كل تعريف يتضمن بعض من العناصر والشروط اللازمة، ويعكس وجهة نظر صاحبه والزاوية التي ينظر منها الى حق النقد. فيعرف البعض حق النقد كجزء من حرية الفكر والتعبير. وهناك من يذهب الى أن النقد هو حكم على أي تصرف أو واقعة أو شيء معين، وهو تطبيق للمبدأ الاساسي الذي أكدت عليه أغلب التشريعات الحديثة، وهو حرية الفكر والرأي. فكل فرد له الحق في أن يبدي رأيه في كافة المسائل والأمور، ولا يؤاخذ على ذلك ما لم تتضمن آرائه مساسا بحقوق الاخرين. وتبدو أهمية حق النقد أيضاً في أنه يعد عاملا أساسيا في تقدم العلم والفن، لأنه يتضمن تحليلاً لأعمال الغير وإظهاراً لما بها من محاسن أو مساوئ مع دعم تلك الآراء بالأدلة والأسانيد العلمية والتجريبية[٢٧].

ويذهب البعض الآخر الى تعريفه بأنه شكل من أشكال حرية الرأي والتعبير، يعطي الفرصة للمواطنين للمشاركة بشكل غير مباشر في حل المشاكل التي تواجه المجتمع وتعيق مسيرته، وذلك عن طريق التعبير عن آراءهم وأفكارهم، وبتحديد الجوانب السلبية للأمور والأعمال التي تهم المجتمع، لمعالجتها ولمنع وقوعها في المستقبل[٢٨]. ويعرف أيضا بأنه حق التعبير عن الرأي حول الأشياء والأعمال التي أنجزت أو التي أقترحت، لتحديد مزاياها وعيوبها، ويجب أن يمارس دون خشية أو محاباة، ولا يهم كيف تكون شدة و حدة النقد، إذا إستعمل بصدق. كما يجب أن يتعلق النقد بالأعمال والأشياء وليس بشخص المنتقد، والنقد الصحيح لا يهاجم الشخص المنتقد مباشرة[٢٩].

---

[٢٤] د. طارق سرور، مصدر سابق، ص ٢٨٠.

[٢٥] حسين جميل، التكييف القانوني لحق النقد، مجلة القضاء، العدد الأول والثاني، السنة السادسة عشر، العراق، ١٩٥٨، ص٣٤٦-٣٤٧، نقلاً عن سامان فوزي عمر، مصدر سابق، ص٣١.

[٢٦] العدد /206 هيئة عامة 2009 / في ٢٠٠٩/٨/٣١ ، ذكره سالم روضان الموسوي، رجل الاعلام وحق النقد، النقد المباح في التشريع العراقي، دراسة منشورة في تأريخ (٢٠١٢/٦/١) على الموقع:
www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=215890

[٢٧] د. آمال عبدالرحيم عثمان، جرائم العلانية، دار النهضة العربية، القاهرة ، ١٩٧٢، ص ٩٧.

[٢٨] كمال سعدي مصطفى، چوارچێوەی ئاسایی ئازادی رۆژنامەگەری لە کوردستانی عێراقدا، تێزی دکتۆرا، کۆلێژی یاسا و رامیاری، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٣، ص ٢١٧.

[٢٩]

وهناك من يعرفه بأنه "وزن أمر من الأمور أو عمل من الأعمال وزناً نزيهاً يظهر محاسنه كما يبين مساوئه، الغاية منه تحري وجه الصواب بدافع المصلحة العامة أو خدمة العلم والفن"[٣٠] . كما يعرف بأنه "تعليق على تصرف وقع أوحكم على واقعة مسلمة"[٣١]. والنقد في الأصل ينصب على بحث أمر أو مناقشة عمل للحكم على قيمته وتمييز حسناته وسيئاته، بشرط عدم الخروج عن إنتقاد التأليف أو الإختراع الى المساس بشخص المؤلف أو المخترع، لأن المؤلف أو المخترع بنشر مؤلفه أو إختراعه يعد قابلاً لحكم الجمهور عليه، بشرط أن يكون هذا الحكم مجرداً عن الهوى وصادراً بحسن نية وبهدف النفع العام[٣٢]. وهناك من يعرف حق النقد من زاوية أهمية المصحلة التي يحققها للمجتمع، فهو سبيل المجتمع للتطور بالكشف عن عيوب قائمة، وإنتقاد تصرفات الأشخاص الذين يتصدون للأعمال العامة، وهذه الأهمية ترجح على حق أحد الأشخاص في الشرف والإعتبار، وإعتراف القضاء بهذا الحق[٣٣].

والخلاصة ، أن فكرة النقد قائمة على عدم كمال الأمور، مهما بلغت من حرفية، وهدف النقد هو بلوغ هذا الكمال . بمعنى أن النقد هو عملية تقييم وبحث عن كمال مفقود وإيجاد ثغرات في أمر من الأمور، دون المساس بالجوانب الشخصية والمساس بالحياة الخاصة، وهو تطبيق لمبدأ حرية الفكر والرأي والتعبير.

المطلب الثاني

المعنى الصحفي لحق النقد

مثلما أن حق النقد جزء من حرية الرأي والتعبير، فإن حق النقد الصحفي هو جزء من حرية الصحافة، والتي تعد فرعاً من فروع حرية الطباعة والنشر، وهي أيضاً جزء أساسي من حرية التعبير الذي أكدته إعلانات الحقوق والاتفاقيات الدولية. وهنا تكمن الأهمية الخاصة للصحافة نظراً لطابعها السياسي، لأنها تسمح بنقد السلطة السياسية وكشف أخطائها أمام الرأي العام. وتتحقق حرية الصحافة عندما لا تتدخل السلطة فيما تنشره الصحف، مادامت تتصرف وفقاً للقانون[٣٤].

Charles Cooper Townsend and Alfred Roland Haig, The English Law Governing the Right of Criticism and Fair Comment, The American Law Register (1852-1891), Vol. 39, No. 8, (First Series) Volume 30, p527-528. (1/7/2012)
www.jstor.org/stable/pdfplus/3305353.pdf?acceptTC=true

[٣٠] سامان فوزي، المسؤولية المدنية للصحفي (دراسة مقارنة)، دار وائل للنشر، عمان، ٢٠٠٧، ص٥٩.

[٣١] د. خالد رمضان عبدالعال سلطان، مصدر سابق، ص٦٤.

[٣٢] المصدر السابق، الصفحة نفسها.

[٣٣] د. محمود نجيب حسني، مصدر سابق، ص ٧٨٦.

[٣٤]عثمان ياسين علي، قوانين الصحافة والنشر في إقليم كردستان والعراق والدول العربية، مطبعة رۆژهەلات، أربيل، ٢٠١١، ص٤ ومابعدها. **والصحفي:** وفقاً لقانون حقوق الصحفيين العراقي رقم(٢١)لسنة ٢٠١١ ،ف/١ من م/١ هو " كل من يزاول عملاً صحفياً وهو متفرغ له". ويعرفه قانون العمل الصحفي لإقليم كوردستان العراق رقم ٣٥ لسنة ٢٠٠٧ في (م/١/خامساً) بأنه " كل شخص يمارس العمل الصحفي في قنوات الإعلام". وعرفته (ف/٢) من (م/٦٧١) من قانون العمل الفرنسي الصحفي بأنه "كل من يمارس مهنة الصحافة بصفة أساسية ومنتظمة في صحيفة أو أكثر يومية أو دورية أو في وكالة أنباء ويستمد دخله الأساسي من هذا العمل". د. أشرف رمضان عبدالحميد، حرية الصحافة، ط ١، دار النهضة =العربية، القاهرة، ٢٠٠٤، ص٢٠٦. **والصحافة:** طبقاً للرأي الراجح هي "كل مطبوع يصدر بصفة دورية ومنتظمة تحت عنوان دائم ومحدد ويساهم في تكوين الرأي العام". وهكذا فأن النطاق الموضوعي للصحافة ينحصر في الصحف والمجلات ووكالات الأنباء. ينظر د. محمد سعيد حسين أمين، حرية الصحافة وضمان ممارستها وضوابط تنظيمها،

إن الحرية الصحفية تعتبر مرحلة متقدمة من مراحل أخرى، عرفها الفكر الإنساني على مر العصور، وتتعلق في أساسها بمدأ حق الإنسان في التعبير عن رأيه وفكره وموقفه، أزاء أي حدث أو قرار سواءً كان هذا الأمر على المستوى الذي يمس الجانب الفردي، أو ذلك الذي يمس مصلحة الجماعة[٣٥].فحرية الصحافة بما تتضمن من حق النقد الصحفي، هي حق أصدار الصحف لكل التيارات، وحق الحصول على الحقائق من مصادرها الموثوقة وحق الجمهور في الإطلاع على سيل المعلومات التي تهم مصالحه وحق التعبير عن الآراء والافكار، وحق مراقبة السلطة وقطاعات المجتمع في التفاعل مع حرية الصحافة بالإستجابة والتصحيح والإصلاح وخدمة المصالح العامة للمجتمع، وكل ذلك دون تدخل حكومي وفي حدود القانون[٣٦].

يمكننا القول إذاً بأن حق النقد الصحفي، هو جزء من حرية الصحافة، وهو الحجر الأساس الذي تبنى عليه الديمقراطية وبمثابة القلب في النظام الديمقراطي، وهو أيضاً عملية تقييم أعمال السلطة السياسية وكشف أخطائها أمام الرأي العام ، دون المساس بالحياة الخاصة للآخرين في حدود القانون.

ويعرف الأستاذ "دوجي" حرية الصحافة بأنها "بصورة عامة حق الفرد في التعبير عن آرائه وعقائده، بواسطة المطبوعات بمختلف أشكالها: من الكتب أو كراسة أو مجلة أو جريدة أو إعلان، دون أن تخضع هذه المطبوعات للاجازة، أو الرقابة السابقة، مع مسؤولية مؤلفيها مدنياً وجنائياً"[٣٧].كما تعرف حرية الصحافة وفقاً للمفهوم الليبرالي كحق يتضمن حق النقد، بأنها عملية نقل الافكار والاراء والمعلومات دون قيود حكومية بهدف تشجيع نقل الافكار التي تتيح سهولة ودقة إتخاذ القرارات المناسبة حول الشؤون العامة وصالح المجتمعات[٣٨]. وهذه الحرية هي حرية أساسية و شرط ضروري لبقية الحريات، إذ لا توجد حرية إعلام إلا في بلد حر، ولهذه الحرية مضمون سياسي مباشر بقدر ما تنتقد الحكومة"[٣٩].

وبما أن حق النقد الصحفي هو جزء من حرية الصحافة والتي بدورها هي جزء من حرية الفكر والرأي والتعبير، فإن له نفس الأساس القانوني الذي لها، في المواثيق الدولية وفي الدساتير والتشريعات الداخلية أيضاً. فمثلاً في المؤتمر الدولي للصحفيين المنعقد في كوبنهاكن في عام ١٩٤٦ أشار هؤلاء الى "أن حرية الصحافة هي مبدأ أساسي للديمقراطية"[٤٠].

وعلى ذلك، يمكننا القول بأن حق النقد الصحفي هو جزء أساسي من حرية الصحافة وهو من أهم تطبيقات حرية الرأي والتعبير، ويمتاز بأهميته الخاصة نظراً لدوره المهم والأساسي في تكوين الرأي العام لدى أفراد المجتمع،

دار النهضة العربية، القاهرة ٢٠٠٥، ص١١. وينظر أيضاً د. محمد عبدالحميد، جرائم الصحافة والنشر وفقاً لأحدث القوانين، بدون إسم المطبعة وسنة الطبع، القاهرة، ص١٢.

[٣٥] د. أسامة ظافر كبارة، المسؤولية الصحفية واخلاقيات المهنة، المجموعة المتخصصة في المسؤولية القانونية للمهنيين، المؤتمر العلمي السنوي لكلية الحقوق، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٠، ص ٥١.

[٣٦] د. نوال طارق إبراهيم العبيدي، الجرائم الماسة بحرية التعبير عن الفكر، ط ١، دار الحامد للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٩، ص١٤٤ ومابعدها.

[٣٧] ذكره د. أسامة ظافر كبارة، مصدر سابق، ص ٥٢.

[٣٨] أحمد البريدي، حرية الصحافة، (بدون اسم المطبعة ومكان الطبع)، ٢٠٠٠، ص٢٤.

[٣٩] نبيح أمينة، حرية الإعلام والتعبير، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٢/٩/١ على الموقع:
www.kenanaonline.com/users/mavie/posts/93981

[٤٠] د. أسامة ظافر كبارة، مصدر سابق، ص٥٤.

ولأنه ذو طابع سياسي، فغالباً ما يتم من خلاله تقييم ونقد أعمال الحكومة وأشخاصها وعمالها وهيئاتها وكشف أخطائها أمام الرأي العام بقصد تقويمها وتنظيمها وفتح باب الإصلاح والتغيير أو التطوير على مصراعيه.

الفصل الأول

تنظيم إباحة وتجاوز حق النقد القذفي الصحفي

إن حق النقد هو صورة من صور حرية التعبير عن الرأي، وأثر هذه الحرية لا يقتصر على صاحب الرأي وإنما يتعدى إلى غيره وأن كان حق التعبير وحرية الرأي هو حق كفله الدستور، إلا إنه لم يكن مطلقاً وإنما ذكر تحديده وتنظيمه بقانون لتنظيم كيفية ممارسته بما يكفل صونه والحفاظ على الحريات الشخصية، لذا في أي نوع من أنواع النقد والمجال الذي يذكر فيه لابد من توافر عدة شروط أساسية تتعلق بالواقعة محل النقد والوسيلة المستعملة في عرض النقد والشروط المتعلقة بنية الناقد (حسن النية)[٤١].

لكن قد يتضمن النقد الصحفي أركان جريمة القذف، وبما أن القذف المرتكب من قبل الصحفي، يتم عن طريق النشر في الصحف أو المطبوعات، فإذن يتحقق فيه ظرف مشدد أيضاً، لأن النشر والمطبوعات هي الحالات الخاصة التي تعتبر من الظروف المشددة لجريمة القذف، كما إعتبرها المشرع العراقي في المادة (١/٤٣٣) من قانون العقوبات بقوله :"إذا وقع القذف بطريق النشر في الصحف أو المطبوعات أو بإحدى طرق الاعلام الاخرى عد ذلك ظرفاً مشدداً"[٤٢]. وذلك عدا الإستثناء الذي ورد في المادة (٢/٤٣٣) على جريمة القذف وأباح النقد القذفي الصحفي من خلال (حق الطعن بعمل الموظف أو المكلف بخدمة عامة أو الشخص ذي الصفة النيابية أو من يتولى عملاً يتعلق بمصلحة الجمهور)، فهناك إباحة لبعض جرائم الإعتبار ومنها القذف في حق الشخص ذي الصفة العمومية أو النيابية، من خلال إستعمال الحق كسبب من أسباب الاباحة[٤٣]، وذلك في حالات معينة ارتأى فيها المشرع أن المصلحة العامة التي تعود من إباحة هذه الجريمة تفوق المصلحة من وراء ملاحقة الجاني وعقابه. وحسب الأصل يعاقب المشرع أفعال القذف التي تقع علناً بإعتبارها عدواناً على الشرف والإعتبار، ولكنه مع ذلك يبيح هذه الجرائم إذا وقعت في إطار العمل الصحفي بمناسبة النقد الصحفي تطبيقاً لمبدأ حرية الصحافة، الذي يجد مصدره في مجمل النظام القانوني العام الذي يعترف بحرية الرأي والتعبير ويكرس حرية الصحافة، لكن مع توافر شروط معينة[٤٤]. فحق نقد ذوي الصفة العمومية أو النيابية هوحق طبيعي مقرر لكل فرد في أن يتناول ذوي الصفة العمومية العامة بالنقد والتعليق في حدود حياتهم العامة، مهما قست صيغة النقد أو إشتدت حدته . ويستبعد عقاب النقد طالما يرسل الناقد نقده بين غايتين صدق الرواية وشرف الغاية[٤٥].

لذا نتناول شروط إباحة النقد القذفي الصحفي في المبحث الأول، وتجاوز حدود إباحة النقد القذفي الصحفي في المبحث الثاني. ودوننا ذلك

---

[٤١] سالم روضان الموسوي، رجل الاعلام وحق النقد، مصدر سابق من الانترنت.

[٤٢] علي حسن طوالبة، مصدر سابق، ص١١٥.

[٤٣] د. رؤوف عبيد، مبادئ القسم العام من التشريع العقابي، ط٤، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٧٩، ص ٥١١.

[٤٤] د. سليمان عبدالمنعم، النظرية العامة لقانون العقوبات، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٣، ص٣٧٩.

[٤٥] صالح سيد منصور، مصدر سابق، ص١٥٩.

المبحث الأول

شروط إباحة النقد القذفي الصحفي

لخطورة وأهمية الأعمال التي يقوم بها الموظف العام أو من في حكمه، فقد أخضعها المشرع لصور عديدة من الرقابة، منها الرقابة الشعبية، حيث أباح المشرع للمواطنين كشف العيوب والنواقص التي تعتريهم والإنحرافات التي يرتكبونها بسبب مزاولة أعمالهم، ولو كانت تمس شرفهم أو إعتبارهم، ويجرد الطعن بأعمالهم من الصفة غير المشروعة(٤٦)، خصوصاً الصحافة حيث تقع عليها مهمة تزويد الرأي العام بما يجري من الحوادث والأخبار المتعلقة بذوي الصفة العمومية، وهي في ذلك إنما تنطق عن الرأي العام وبأسمه وتتولى رقابة سير الإدارة الحكومية في أدق تفاصيلها(٤٧).

وتستند هذه الإباحة الى مبدأ "رحجان الحق" الذي يفترض أن الفعل الذي يجرمه القانون ، وهو يهدر حقاً ، قد صان في ذات الوقت حقاً آخر يربو في القيمة الإجتماعية على الحق الذي أهدره، ومن ثم فهو أولى منه بالرعاية. وتفترض إباحة النقد القذفي الصحفي أن الصحفي قد صان بفعله حقاً أهم من الناحية الإجتماعية من حق ذوي الصفة العمومية في الشرف والإعتبار(٤٨).

ولكن مع ذلك ورعايةً للوظيفة العامة وصوناً لكرامة العاملين فيها ، أهتمت قوانين العقوبات بحماية أصحاب هذه الصفة(٤٩)، فأحاط حق الطعن بأعمالهم ، كسبب من أسباب الإباحة، بجملة من الشروط التي يجب توافرها حتى يحدث أثره في إباحة القذف وما يرتبط به من سبب. وهذه الشروط ليست متماثلة في القوانين المختلفة . لذا نقسم هذا المبحث الى مطلبين ، في الأول، نتناول شروط الإباحة في قانون العقوبات العراقي. وفي الثاني، نتطرق الى شروط النقد القذفي الصحفي في القانون المقارن.

المطلب الأول

شروط الإباحة في القانون العراقي

أستثنى المشرع العراقي من أحكام هذه الجريمة بعض الحالات التي تقوم بها جريمة القذف أصلاً ، على الرغم من توافر شروط المسؤولية عنها(٥٠)، حيث أباح المشرع العراقي في الفقرة الثانية من المادة (٤٣٣) من قانون العقوبات، القذف الموجه الى موظف أو مكلف بخدمة عامة بموجب شروط، بقوله "لا يقبل من القاذف إقامة الدليل على ما أسنده إلا إذا كان القذف موجهاً الى موظف أو مكلف بخدمة عامة أو الى شخص ذي صفة نيابية عامة، أو كان يتولى عملاً يتعلق بمصالح الجمهور وكان ما أسنده القاذف متصلاً بوظيفة المقذوف أو عمله فإذا قام الدليل على كل ما أسنده إنتفت الجريمة". ويقترب هذا المفهوم مما جاء به قانون العمل الصحفي في إقليم كردستان العراق

(٤٦) د. طارق سرور، مصدر سابق، ص٣١٦.

(٤٧) صالح سيد منصور، مصدر السابق، ص ١٥٤.

(٤٨) وليس بشرط أن يكون الحق المصان حقاً خالصاً للمجتمع، بل قد يكون حقاً فردياً للمتهم كحقه في الدفاع في دعوى مدنية هو طرف فيها. ينظر د. محمود نجيب حسني، مصدر سابق، ص٧٥٧.

(٤٩) د. عبدالله ابراهيم محمد المهدي، مصدر سابق، ص٣٠٥.

(٥٠) علي حسن طوالبة، مصدر سابق، ص١١٢. ينظر ايضاً د. ماهر عبد شويش الدرة، شرح قانون العقوبات، القسم الخاص، مصدر سابق، ص٢٥٦.

في الفقرة الرابعة من المادة (٨) بالقول "لا جريمة إذا نشر أو كتب في أعمال موظف أو مكلف بخدمة عامة أو شخص ذي صفة نيابية عامة إذا كان النشر لا يتعدى أعمال الوظيفة أو الخدمة العامة أو النيابية بشرط إقامته الدليل على ما أسنده إليهم".

وتجدر الأشارة الى أن قانون حقوق الصحفيين العراقي لا يتضمن أي نص بخصوص إباحة النقد القذفي الصحفي، أو الجرائم التي ترتكب عن طريق الإعلام.

وطبقاً لهذين النصين يباح النقد القذفي الصحفي وفق الشروط التالية : شرط متعلق بصفة المقذوف (أن يكون موظفاً أو مكلفاً بخدمة عامة أو شخص ذي صفة نيابية أو له صلة بمصالح الجمهور)، وشرطان متعلقان بموضوع النقد القذفي (أن يكون ما أسنده القاذف متصلاً بوظيفة المقذوف أو بعمله، وأن يقيم القاذف الدليل على ما يسنده للمقذوف)، والشرط الرابع والأخير متعلق بالقاذف (أن يكون حسن النية).

أولاً: أن يكون المقذوف موظفاً أو مكلفاً بخدمة عامة

يشترط المشرع فيمن يوجه اليه القذف أن يكون موظفاً أو مكلفاً بخدمة عامة أو يكون ذا صفة نيابية عامة، أو أن يتولى عملاً يتعلق بمصلحة الجمهور. وعلة هذا الشرط هو إفتراض المشرع أن من لا تتوافر فيه إحدى هذه الصفات لا يقوم بعمل ذي أهمية إجتماعية، ومن ثم ليس هناك حاجة الى إباحة القذف الموجه اليه[٥١]، ولا يكون هناك محل للحديث عن صحة وقائع القذف أو حسن نية القاذف، مادام المجني عليه ليس من الموظفين العموميين أو من في حكمهم[٥٢].

ويعرف بعض الفقهاء الموظف العام بأنه "كل شخص يباشر طبقاً للقانون جزءاً من إختصاصات الدولة". ومؤدي ذلك أنه لا يؤثر في إعتبار الشخص موظفاً عاماً أن يخضع للنظام القانوني العام، أو نظاماً قانونياً خاصاً بفئة معينة، كهيئة التدريس في الجامعات أو القوات المسلحة أو الشرطة. لكن إذا لم يكن المقذوف موظفاً ولا مكلفاً بخدمة عامة، فلا محل للإباحة، كقذف محام أو تاجر أو مدير شركة خاصة[٥٣]. ولا يشترط أن يقع القذف أثناء ثبوت هذه الصفة للمقذوف، بل يحق للقاذف أن يطعن في أعماله ولو بعد زوال هذه الصفة، مادام قد حصر طعنه في أعمال متعلقة بوظيفته إبان تقلده وظيفته، بإعتبار أن الطعن المباح هو ما يوجه الى أعمال الوظيفة وليس الى شخص الموظف[٥٤].

ولا يستفيد القاذف من الإباحة إذا كان الموظف العام المقذوف أو من في حكمه أجنبياً، إذ بموجب المادة (٧) من قانون الخدمة المدنية العراقي، لا يعين في الوظائف الحكومية إلا من كان عراقياً أو متجنساً مضى على تجنسه مدة

---

[٥١] د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات-القسم الخاص، مصدر سابق، ص٧٥٩.

[٥٢] وتطبيقاً لذلك ذهبت محكمة النقض المصرية أنه لا يجوز إثبات حقيقة الوقائع إذا كان المجني عليه وكيلاً لبنك التسليف الزراعي، إذ أنه لا يؤدي إلاّ خدمات خاصة ... ومهما بلغ إتصاله بالحكومة فإن ذلك لا يخرجه من طبيعته الخصوصية ولا يمكن إعتباره تبعاً لذلك موظفاً عاماً. أشار اليه: د. طارق سرور، مصدر سابق، ص٣١٨.

[٥٣] د. عمر سالم، الدفع بالحقيقة في جريمة القذف ضد ذوي الصفة العمومية، ط ١، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٥، ص٣٦ ومابعدها.

[٥٤] د. عبدالله ابراهيم محمد المهدي، مصدر سابق، ص٣٠٩.

لا تقل عن خمس سنوات[٥٥]. لكن الأمر يختلف بالنسبة للمكلف بخدمة العامة، لأن هذا المفهوم أوسع من الموظف العام، كما جاء في الفقرة الثانية من المادة (١٩) من قانون العقوبات العراقي "المكلف بخدمة عامة: كل موظف أو مستخدم أو عامل .... وعلى العموم كل من يقوم بخدمة عامة بأجر أو بغير أجر"، أي بمعنى أن كل موظف عام هو مكلف بخدمة عامة، لكن ليس بالضرورة أن يكون كل مكلف بخدمة عامة موظف عام، ومن ثم الطعن فإن بأعمال المكلف بخدمة عامة يدخل في إطار إباحة النقد القذفي إذا تحققت الشروط الأخرى.

وفيما يتعلق بالقذف الموجه الى شخص أجنبي، نرى بأنه لا يمكن أن يكون الأجنبي موظفاً، أما إذا كان مكلفاً بخدمة عامة (لأن القانون لم يشترط أن يكون المكلف بخدمة عامة عراقياً)، فإن هذا الشرط يتحقق ، ويستفيد القاذف من الإباحة مع توافر الشروط الأخرى.

أما إذا وجه القذف الى موظف وكان المقذوف في حقه وقت القذف قد ترك وظيفته، لأي سبب ، فإن الإباحة تتحقق متى كان القذف متعلقاً بأعمال وظيفته، فكون الموظف قد ترك عمله لا يقلل من خطورة الوقائع المنسوبة اليه . وهكذا ، فإن من يباشر عملاً من أعمال الوظيفة وما في حكمها، لا يفلت من المسؤولية مما قد يثبت ضده من أمور ماسة بالشرف أو الإعتبار ما دام إرتكبها خلال وظيفته أو عمله[٥٦].

ونرى في هذا الخصوص أن ما جاء في المادة (٢/٤٣٣) من قانون العقوبات العراقي أدق من نص المادة (٨/رابعاً) من قانون العمل الصحفي لإقليم كوردستان العراق. إذ خلا قانون الاقليم من عبارة "أو كان يتولى عملاً يتعلق بمصلحة الجمهور" الواردة في قانون العقوبات العراقي ، برغم أن هذه العبارة توسع من نطاق إباحة النقد القذفي الصحفي، وبالتالي توسع نطاق حق النقد وحرية الصحافة.

ثانياً: أن تكون الواقعة المسندة متعلقة بأعمال الوظيفة

لم يبيح كل من المشرع الجنائي العراقي والمشرع الكردستاني الطعن بأعمال ذوي الوظائف العامة ومن في حكمه، إلا اذا تعلق الأمر بأعماله. لكن متى تكون الواقعة المسندة متعلقة بأعمال الوظيفة أو الخدمة العامة؟

يقول البعض أنه يقصد بتلك الأعمال، كل عمل يفرض القانون على الموظف أو من في حكمه القيام به أو يدخل في سلطته التقديرية، أي الأعمال التي يكون فيها إختصاص الموظف مقيداً بالأعمال التي تدخل في نطاق سلطته التقديرية. لكن هذا التفسير يضيق من نطاق إباحة الطعن ويحصره فقط في نطاق وظيفته دون أن يمتد الى حياته العامة والتي تدخل في هذا النطاق أيضاً. وهناك من يرى بأنه إضافةً الى الحياة الوظيفية، فإن الحياة العامة للموظف تدخل أيضاً في نطاق الإباحة إذا ما تعرضت للطعن [٥٧].

ونحن نؤيد الرأي الثاني ونرى أن نطاق الإباحة فيما يتعلق بطعن أعمال ذوي الوظائف العامة ومن في حكمهم يجب أن يشمل الحياة الوظيفية والحياة العامة المؤثرة عليها للموظف دون حياته الشخصية، وذلك من أجل توسيع

---

[٥٥] تنص المادة (٧) من قانون الخدمة المدنية العراقي رقم (٢٤) لسنة ١٩٦٠ على أن "لا يعين لأول مرة في الوظائف الحكومية إلا من كان: ١. عراقياً أو متجنساً مضى على تجنيسه مدة لا تقل عن خمس سنوات....".

[٥٦] آمال عبدالرحيم عثمان، مصدر سابق، ص٦٥.

[٥٧] على سبيل المثال القاضي الذي يقبل الرشوة في إحدى القضايا، فإنما يأتي بعمل يتعلق بالوظيفة. وإذا مارس التجارة أو أرتاد الحانات، فهو يأتي بعمل متعلق بإعتباره الوظيفي أو العام، لكن إذا عدد في زوجاته أو إستعمل القسوة في تربية أولاده، فهنا يأتي عملاً يدخل في حياته الخاصة. ينظر د. عمر سالم، مصدر سابق، ص٦١ ومابعدها.

نطاق إباحة النقد القذفي الصحفي الذي يستهدف أعمال الموظفين العموميين ومن في حكمهم ومايتعلق بها أو يؤثر عيها، لتتمكن الصحافة من أداء الدور الرقابي على الوظائف العامة في المجتمع . وماعدا ذلك فلا يجوز إثبات الوقائع الماسة بالحياة الخاصة للموظف العام، إلا إذا كان مرتبطاً إرتباطاً لا يقبل التجزئة بالوظيفة العامة[٥٨]. وإن الصلة بين الحياة الخاصة والحياة الوظيفية للموظف لها صور متعددة، أهمها أن يكون لشؤون الحياة الخاصة تأثيرها على أعمال الوظيفة العامة، أو أن يكون التعرض لها ضرورياً لتوضيح الوقائع المتعلقة بالوظيفة وإقامة الدليل عليها. مثلاً أن يسند الصحفي الى موظف عام أن زوجته تسيطر عليه، قاصداً الإشارة الى تدخل زوجته في أعمال وظيفته وتوجيهه نحو مصلحتها الشخصية أو ذوي قرباها. أو القول عن رئيس مصلحة بأنه على صلة بزوجة أحد مرؤسيه وبناء على ذلك حاباه في ترقية. كما قد لا تتصل الواقعة المسندة بالوظيفة إتصالاً مباشراً، لكنها تكشف عن أخلاق الموظف على نحو يؤثر على وظيفته، كأن يسند الصحفي الى موظف أنه حصل على وظيفته عن طريق الرشوة[٥٩].

لذا فإن هناك صعوبة في تحديد الحد الفاصل بين الحياة العامة والحياة الخاصة لذوي الوظائف العامة وقد تتداخلان ، فثمة حالات مع كونها تدخل في الجانب الأول، إلا أن المجتمع ليست لديه أية مصلحة في معرفتها ولن تعود عليه بأية منفعة تذكر، مثلاً حياة الموظف في فترات الراحة أو أثناء العطلة والتي قد يقضيها خارج منزله. وعلى عكس ذلك فهناك أمور تدخل في نطاق الحياة الخاصة ولكنها متصلة إتصالاً مباشراً ووثيقاً بسلوك أتخذ في الحياة العامة تبرر مصلحة المجتمع في الإطلاع عليه. وعلى ضوء ما سبق، يمكن القول بأن الخصوصية ومصلحة المجتمع هي الفيصل في تحديد ما يمكن إعتباره متمتعاً بالحماية القانونية في مواجهة الإفشاء أو البحث أو الاستقصاء[٦٠]، وقاضي الموضوع هو المختص بتقديرالصلة بين الحياة الخاصة والوظيفية للموظف.

ثالثاً: أن يكون القاذف حسن النية

لم يُذكر حسن النية في نص المادة (٢/٤٣٤) من قانون العقوبات العراقي ولا في الفقرة الرابعة من المادة الثامنة من قانون العمل الصحفي الكوردستاني، على خلاف قانون العقوبات المصري، حيث نصت المادة (٣٠٢) منه صراحة على سلامة النية وإشترطته لإباحة الطعن الموجه لذوي الوظائف العامة . ولكن يمكن إستخلاصه من القواعد العامة للإباحة الواردة في المادة (٤١) من قانون العقوبات العراقي التي حددت الغرض من إستعمال الحق كأحد أسباب الإباحة وألزمت صاحب هذا الحق بعدم التجاوز الى غرض آخر لم يستهدفه القانون، وأيضاً من المادتين (٦ و ٧) من القانون المدني العراقي رقم (٤٠) لسنة ١٩٥١ اللتان تتعلقان بإستعمال الحق ومعايير الإساءة فيه، فيما يتعلق بإستعمال الحقوق بصورة عامة. وحسن النية مفترض لأن الأصل في الإنسان حسن النية، ويتوقع من كل من له حق

---

[٥٨] وقضت محكمة النقض المصرية بأنه إذا كانت عبارات القذف لا تتعلق بعمل المطعون فيه بل بحياته الخاصة أي بصفته فرداً، فإنه لا يجوز إثباتها قانوناً، أو كما جاء أيضاً في حكم آخر لها أنه "لا يباح لمن يتصدى لنقد عمل الموظف العمومي أن يخرج عن حدود النقد أو يتعدى العمل الى شخصية الموظف" ذكره د. طارق سرور، مصدر سابق، ص٣٢٠، و صالح سيد منصور، مصدر السابق، ص ١٦٤.

[٥٩] د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات-قسم الخاص، ص٧٢٦.

[٦٠] مثلاً إذا كانت الحالة الصحية للموظف تدخل في نطاق حياته الخاصة، إلا أنها تسهم في صلاحيته لإتخاذ قرارات تؤثر في مصالح المواطنين، لأن من صفات القيادة الناجحة سلامة الجسم والنفس. وأيضاً إذ كانت الذمة المالية تعتبر بحسب الأصل عنصراً في الحياة الخاصة وغير قابلة للعلانية والنشر إلا برضاء صاحب هذا الحق، إلا أنها تكون محل إعتبار عند تحديد ثقة الجمهور في أمانته. انظر د. طارق سرور، مصدر سابق، ص٣٢٣ ومابعدها.

قانوني أن يستعمله بحسن النية عطفاً على فطرة الإنسان وأصل الإستقامة فيه، وعلى من يدعي خلاف هذا الأصل أن يثبت ذلك. ويمكن إعتبار إعتقاد الناقد بصحة الواقعة التي يسندها الى من وجه اليه النقد القذفي أساس حسن النية، إذ يجب أن يكون هدفه تحقيق المصلحة العامة لا مجرد التشهير أو التجريح(٦١).

وهناك جانب من الفقه ينتقد التشريعات التي أغفلت ذكر حسن النية بين شروط الإباحة، ويؤيد التشريعات التي لا تنكر صراحة أن حسن النية من بين الشروط العامة لإستعمال الحق، والتي لا تنكر كذلك يعد القذف المباح تطبيق لإستعمال الحق . أما التشريعات التي لم تأخذ بشرط حسن النية في القذف المباح فإنها تبرر ذلك بأن "حسن النية لا يظهر إلا بعد إثبات الوقائع المسندة"(٦٢).

وهناك من يرى بأن القانون يستلزم للإباحة شرطي حسن النية وإثبات صحة الوقائع المسندة معاً ويجب توافرهما في آن واحد(٦٣)، وقد يحدث أحياناً حالة ثبوت سوء نية القاذف على الرغم من إثباته الوقائع المسندة، أو العكس بثبوت حسن نية الطاعن وعجزه عن إثبات هذه الوقائع، فهل يكفي حسن النية وحده أو صحة الوقائع المسندة وحدها لإباحة النقد القذفي الموجه لذوي الوظائف العامة؟

أن القاذف سيء النية يعد مسؤولاً ولو أثبت صحة ما أسنده الى المقذوف ولا يستفيد من الإباحة، بل أنه في هذه الحالة ليس من داع للخوض في مدى صحة أو عدم صحة الوقائع المسندة. كما أن القاذف حسن النية في الحالة الثانية لا يشفع له حسن نيته متى ثبت كذب الواقعة التي أسندها(٦٤). وأوضحت محكمة النقض المصرية هذه الإشكالية في حكم لها بقولها "من المقرر أنه يشترط قانوناً لإباحة الطعن المتضمن قذفاً في حق الموظفين.... أن يكون صادراً عن حسن النية أي عن إعتقاد بصحة وقائع القذف ولخدمة المصلحة العامة. أما إذا كان القاذف سيء النية.... فلا يقبل منه إثبات صحة وقائع القذف وتجب إدانته ولو كان يستطيع إثبات ما قذف به"(٦٥). وهذا تماماً هو موقف الفقه المصري أيضاً، المنسجم مع نص المادة (٣٠٢) من قانون العقوبات المصري التي فصلت في هذه الإشكالية(٦٦).

وفيما يتعلق بقانون العقوبات العراقي وقانون العمل الصحفي في كردستان العراق، فإنه بالنظر لعدم نصهما على شرط حسن النية صراحة لإباحة القذف الموجه الى ذوي الوظائف العامة أو من في حكمهم، فإن إباحة قذف الموظف ومن في حكمه يخضع للقواعد العامة في القانون عموماً وقانون العقوبات خصوصاً. ففي حالة كون القاذف سيء النية فلا تشفع له صحة الوقائع، لأن القواعد العامة للإباحة في قانون العقوبات العراقي والمادة السادسة من القانون المدني تقضي بعدم التجاوز في إستعمال الحق الى غرض لم يستهدفه القانون. أما في حالة توافر حسن النية مع عجز

---

(٦١) سامان فوزي عمر، إساءة استعمال حق النقد، مصدر سابق، ص٨٣، و أحمد التميمي، حق النقد الاعلامي وشروطه في القانون العراقي، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٢/١ على الموقع: www.dorar-aliraq.com/t/81385

(٦٢) د. محمود نجيب حسني، أسباب الإباحة في التشريعات العربية، النظرية العامة للإباحة، إستعمال الحق، جامعة الدول العربية، المطبعة العالمية، القاهرة، ١٩٦٢.

(٦٣) د. رمسيس بهنام، مصدر سابق، ص١٠٦٠.

(٦٤) د. طارق سرور، مصدر سابق، ص ٣٣٤ ومابعدها، وأيضاً د. رمسيس بهنام، مصدر سابق، ص١٠٦٠.

(٦٥) عبدالحميد المنشاوي، مصدر سابق، ص٨٤.

(٦٦) تنص المادة ٣٠٢ على أن "... ومع ذلك فالطعن فى أعمال موظف عام أو شخص ذى صفة نيابية عامة أو مكلف بخدمة عامه لا يدخل تحت حكم الفقرة السابقة اذا حصل بسلامة نية وكان لا يتعدى أعمال الوظيفة أو النيابة أو الخدمة العامة وبشرط أن يثبت مرتكب الجريمة حقيقة كل فعل اسنده اليه ولا يغنى عن ذلك إعتقاده صحة هذا الفعل".

القاذف عن إثبات صحة الوقائع التي أسندها، فهنا وبموجب القواعد العامة للإباحة ينفي الغلط في الإباحة القصد الجرمي، فتنتفي مسؤوليته، ولو لم يثبت صحة هذه الوقائع، إذا كان يعتقد صحة هذه الوقائع وكان إعتقاده مبنياً على أسباب معقولة.

رابعاً: أن يثبت القاذف الوقائع المسندة

لا يستطيع المتهم أن يدفع بسبب الإباحة إلا إذا أثبت صحة كل ما أسنده الى الموظف العام أو من في حكمه وفقاً لما هو منصوص عليه في المادة (٢/٤٣٣) من قانون العقوبات العراقي بقولها "فإذا أقام الدليل على كل ما أسنده انتفت الجريمة"، والمادة (٨/رابعاً) من قانون العمل الصحفي في كردستان العراق بقولها "بشرط إقامته الدليل على ما أسنده إليهم"، (٦٧).

إذن يتعين أن تكون الواقعة المسندة الى الموظف المقذوف صحيحة، ويلزم القاذف إقامة الدليل على ما يسنده، وهو غير مقيد بطريقة معينة في الإثبات، بل له أن يثبت هذه الوقائع بجميع الطرق القانونية، سواء في ذلك الشهادة أو قرائن الأحوال أو غيرها. فإذا أقام الدليل على كل ما أسنده إنتفت الجريمة . علما بأن إجازة إثبات وقائع القذف الموجه الى ذوي الوظائف العامة أو من في حكمهم، هو إستثناء من القاعدة المقررة في القذف في القانون العراقي، القاضية بعدم السماح للقاذف بإقامة الدليل على ما أسنده(٦٨).

وإذا تعددت الوقائع موضوع القذف، يتعين على القاذف إثباتها جميعاً، فإذا إستطاع إثباتها عدا واحدة منها أو أكثر، فهو لا يستفيد من الإباحة، لأن الواقعة التي لم يقم الدليل عليها لا تحقق العلة التي يستند إليها سبب الإباحة. فإذا عجز المتهم عن أثبات صحة موضوع القذف، وجبت إدانته ولو ثبت حسن نيته، ذلك أنه لم يؤد

---

(٦٧) نقلت مجلة (لڤين) الكردية، في عددها (٢٢١) الصادر في ٢٠١٣/١/٢٠، موضوع من موقع (ويكليكس) وجلعته العنوان الرئيسي لغلاف المجلة، تحت عنوان "مسعود البارزاني و جلال الطالباني أودعا ٤٠٠ مليون دولار امريكي من أموال كوردستان في حسابهم المصرفي الخاص". وتنص المادة (١١) من قانون العمل الصحفي لإقليم كوردستان على أنه "لا يعفي من المسؤولية في جرائم النشر ما نقل أو ترجم عن مصادر خارج الاقليم". إذن نقل هذا العنوان من مصدر خارجي لا يشفع للمجلة المذكورة، ويعتبر ما أسندته للشخصين السياسيين جريمة قذف، إذا لم تثبت صحته.

(٦٨) د. فخري عبدالرزاق صلبي الحديثي، شرح قانون العقوبات، القسم الخاص، مصدر سابق، ص٢٦٨. وتنظر المادة ٢/٤٣٣ من قانون العقوبات العراقي.

وجاء في تقرير منشور على الموقع (لڤين پرێس) أنه صرح المدير السابق لدائرة آسايش معبر إبراهيم خليل في تصريح لمجلة لفين بأن "واردات معبر إبراهيم خليل الكمركي تدخل في جيب نائب رئيس الحزب الديمقراطي". ففي هذه الواقعة وإن إفترضنا أن شخصية حزبية تدخل ضمن مفهوم الموظف العام أو مكلف بخدمة عامة، فإذا لم يثبت القاذف صحة الواقعة المسندة، يتعرض للعقاب، ولا يشفع للموقع المذكور، كون التصريح صادر من شخص آخر. ينظر موقع (لڤين پرێس) تأريخ الزيارة (٢٠١٣/٦/١):
www.lvinpress.com/newdesign/DrejeB.aspx?Jimare=615

وفي واقعة مماثلة أخرى، نشرت جريدة (رۆژنامە) الأسبوعية التابعة لحركة التغيير في عددها (٥٩١) الصادر، تقريراً يندد بمشاركة الاتحاد الوطني الكردستاني والحزب الديمقراطي الكردستاني في الإتجار بالنفط المتجه إلى جمهورية إيران الإسلامية، وتلقى كل من الحزبين السياسيين الأساسيين في الإقليم ٢٥٠ ألف دولار في الشهر كرشوة على الرغم من فرض مجلس الأمن التابع للأمم المتحدة حظراً على المواد النفطية في إطار العقوبات الدولية ضد إيران. وهكذا لا تكون هذه الجريدة بمنأى عن المسؤولية إذا عجزت عن إثبات ما تقول.

للمجتمع الخدمة التي تبرر إستفادته من سبب الإباحة(٦٩)، لأن هذا الشرط يعبر عن الحكمة التي أرادها المشرع من إباحة القذف في حق ذوي الوظائف العامة، فإن الصحفي القاذف بهذا الإثبات يؤدي خدمة للمجتمع بكشف الوقائع التي يرتكبها الموظفون أو من في حكمهم ضد الصالح العامة. لذلك قضت محكمة النقض المصرية بأنه لا يقبل من القاذف أن يتقدم ويده خالية من الدليل معتمداً على المحكمة بأن تظهر له في التحقيق دليلاً(٧٠).

المطلب الثاني

شروط الإباحة في القانون المقارن

تختلف شروط إباحة النقد القذفي الصحفي من قانون لآخر، ونظمت معظم الدول في قوانين العقوبات تجريم القذف وشروط إباحته، رغم تنوع المصطلحات المستخدمة لهذه الغاية ومنها القذف والقدح والتشهير وغيرها. كما أن قوانين الدول تختلف من حيث الشكل والمضمون بأختلاف الدول. فأوجدت بعض الدول "قانون التشهير" (Defamation Law) كقانون مخصص لهذه الغاية ينظم فقط جريمة القذف وحالات الإباحة(٧١). ولكن في غالبية الدول ترد النصوص المتعلقة بهذه الجريمة في قوانين أكثر عمومية، مثل قانون العقوبات أو قانون الصحافة أو القانون المدني (٧٢). وهكذا نتناول في هذا الفرع شروط إباحة النقد القذفي الصحفي في القانون المقارن، وتخصيصاً في القانون الفرنسي، والسويدي، والنمساوي، والنيوزلندي، والمصري، والكويتي، بوصفها قوانين ذات أحكام مهمة في موضوع النقد الصحفي ، ودوننا ذلك:

أولاً: القانون الفرنسي

نظم قانون الصحافة الفرنسي الصادر في ١٨٨١/٧/٢٩ الجرائم التي ترتكب عن طريق الصحافة أو أي وسيلة أخرى للنشر، ومنها جريمة القذف ضد ذوي الوظائف العامة. فالمادة (٣٥) من هذا القانون إعتبرت إثبات حقيقة الواقعة المسندة الى المقذوف، دفاعاً محضاً، سواءَ كان الإسناد موجه الى الموظفين والسلطات العامة(٧٣)، أم موجه الى غيرهم من

---

(٦٩) . محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات-القسم الخاص، ص٧٦٨.

(٧٠) د. عبدالله ابراهيم محمد المهدي، مصدر سابق، ص ٣٢٥.

وفي عددها المرقم ٩ الصادر يوم الثلاثاء، ٦ تشرين الأول ١٩٥٣، نشرت جريدة "الجريدة" العراقية خبراً بارزاً في صفحتها الرابعة تحت عنوان "هل صحيح؟" وقالت فيه "هل صحيح أن مجلس الإعمار قد قرر إحالة تعهد تبليط طريق دوكان الى شركة لبنانية بمبلغ ٤٥ الف دينار على العرض الذي قدمته شركة عراقية، وإن (أحدهم) تقاضى عمولة قدرها عشرة الاف دينار، وسافر الى بيروت ترويحاً للنفس وأقام في دار الضيافة الخاص المعد من قبل هذه الشركة اللبنانية؟"

أدانت محكمة جزاء بغداد رئيس تحرير الجريدة وحكمت عليه بغرامة قدرها ٥٠ ديناراً، لعدم إمكان المتهم اثبات ما أسنده في الشق الثاني من الخبر، فيما يتعلق بالشخص الذي تقاضى ١٠ آلاف دينار". ينظر في ذلك أحمد فوزي، مصدر سابق، ص١٥٩ ومابعدها.

(٧١) كبريطانيا والنمسا والولايات المتحدة الأمريكية وكندا واستراليا ونيوزلندا ودول أخرى كثيرة.

(٧٢) دانييل سيمونز و توبي مندل (هيئة المادة ١٩)، ألف باء التشهير، ٢٠٠٦، ص١، متاح في تأريخ ٢٠١٢/٥/١ على الموقع: www.transparency-kuwait.org/index.php?ind=downloads&op=entry_view&iden=364

(٧٣) Defamation and Insult: Writers React, A report from International PEN's Writers in Prison Committee about Insult Laws in the European Union, A Silent Threats, October 2007, p.4.

الأشخاص العاديين، لكن إستثنت من ذلك الواقعة المتعلقة بالحياة الخاصة، أو إذا كان موضوع الجريمة واقعة مضى عليها أكثر من ١٠ سنوات، أو إذا كانت هذه الواقعة تقوم على مخالفة عفي عنها أو مر عليها الزمن، أو كانت سبباً لإدانة ملغية بسبب رد الإعتبار أو المراجعة. وهكذا نجد أن قانون الصحافة الفرنسي لم يفرق بين القذف الموجه الى الموظف العام أو من في حكمه والقذف الموجه الى الاشخاص العاديين، بل ساوى بينهم، ووضع شرطين للإباحة: صحة الواقعة المسندة، وعدم تعلقها بالحياة الخاصة للمقذوف.

ولم ينص قانون الصحافة الفرنسي على شرط حسن النية عند إباحة القذف، لكن الرأي السائد في فرنسا يتجه الى تحقق القصد الجنائي في جريمة القذف تلقائياً متى توافر العلم بالطابع القذفي للإسناد، وأن حسن النية بإعتباره باعثاً لا تأثير له على وجود القصد أو نفيه. ويترتب على ذلك أنه بإستثناء حالة الجهل بالطابع القذفي للإسناد، يعلم القاذف أن العبارات التي تفوه بها أو الكتابة التي نشرها من شأنها أن تمس شرف المجني عليه أو إعتباره[٧٤]. ومن ثم تقوم جريمة القذف بتوافر العلم بالطبيعة القانونية للواقعة ولو إفتراضاً حتى يثبت العكس في حالة الجهل بها.

ثانيا: القانون السويدي

تنص الفقرة الأولى من المادة (١) من الفصل الخامس من قانون العقوبات السويدي لسنة ١٩٦٥، على شروط إباحة القذف بقولها: لا يجوز فرض العقوبة إذا كان القاذف من واجبه أن يعبر عن نفسه بهذه الطريقة، أو إذا كان بالنظر الى الظروف، أن المعلومات الواردة بشأن هذه المسألة يمكن الدفاع عنها أو مبررة . بمعنى أن يكون القاذف حسن النية، وأن يتعلق القذف بالحياة العامة، وأن لا يرتكب القذف بدافع الحقد، أو إذا أستطاع أن يثبت بأن الملعومات كانت صحيحة، أو كان يعتقد صحة هذه المعلومات وكان إعتقاده مبنياً على أسباب معقولة[٧٥]. أما الفقرة ١٤ من المادة (٤) من الفصل السابع من قانون حرية الصحافة السويدي رقم (١٠٥) لسنة ١٩٤٩ تكرر نفس الشروط وتنص على أن يكون ، نشر هذه المعلومات مبررة ، بالنظر الى الظروف ، وأن يقدم القاذف دليل على صحة هذه المعلومات، أو أن يعتقد صحة هذه المعلومات ، وأن يكون إعتقاده مبنياً على أسباب معقولة[٧٦].

من هنا ، نجد أن المشرع السويدي سواءً في قانون العقوبات أو في قانون حرية الصحافة، لا يشترط أن تكون الواقعة مسندة الى موظف عام، ولكن يشترط فقط إثبات صحة الواقعة المسندة وكونها متعلقة بالحياة العامة . بل أكثر من ذلك، إذ ساوى المشرع السويدي بين هذا السبب لإباحة القذف والغلط في الإباحة، إذا كان إعتقاد القاذف مبنياً على أسباب معقولة.

---

[٧٤] د. محمد عبداللطيف، جرائم النشر المضرة بالمصلحة العامة، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٩، ص٨٨ ومابعدها.

[٧٥] Article 1 Of Chapter (5) (On Defamation) Of Swedish Penal Code 1965:
"If he was duty-bound to express himself or if, considering the circumstances, the furnishing of information on the matter was defensible, or if he can show that the information was true or that he had reasonable grounds for it, no punishment shall be imposed".

[٧٦] Article 4, Paragraph (14) of Chapter (7) (On Offences Against The Freedom Of Press) of Swedish Freedom of Press Act 1949:105:
"…. except, however, in cases in which it is justifiable to communicate information in the matter, having regard to the circumstances, and proof is presented that the information was correct or there were reasonable grounds for the assertion"

ثالثاً: القانون النمساوي

أما قانون الصحافة النمساوي لسنة ١٩٨١ في الفقرة الثانية من المادة (٦) فقرر إباحة القذف في حالات معينة وحدد شروطه، حيث نص على عدم جواز رفع الدعوى في حالات الجرائم المرتكبة عن طريق الصحافة، إذا أرتكبت ضمن تقرير صحيح في جلسة علنية للمجلس الوطني والمجلس الإتحادي، والجمعية الإتحادية و برلمان لاندر أو أية لجنة من المجالس النيابية المذكورة. وأيضاً لا تقام الدعوى إذا كانت الواقعة المنشورة صحيحة، أو إذا كان الجمهور له مصلحة أو فائدة مرجوة من هذا النشر، أو كان من أجل التحذير أو العناية الصحفية المطلوبة، أو كان هناك سبباً كافياً لنشر هذه الواقعة[٧٧].

وعلى غرار قانون الصحافة الفرنسي نجد أن قانون الصحافة النمساوي حدد فقط شرط صحة الواقعة المسندة لإباحة القذف عموماً، أي القذف الموجه لذوي الوظائف العامة وغيرهم من الأشخاص العاديين، حيث جاء النص بشكل مطلق. لكن الفقرة الثالثة من نفس المادة تضيف شرطاً آخر وتستبعد الدفع بصحة الوقائع المسندة للمقذوف، إذا كان موضوع القذف متعلق بالحياة الخاصة، إلا أذا كان الموضوع المسند متصل إتصالاً مباشراً بالحياة العامة[٧٨]. وهكذا فإن شروط أباحة النقد القذفي في هذا القانون هي أن تكون الواقعة المسندة صحيحة وأن لا تتعلق بالحياة الشخصية للمقذوف، بل تتعلق بالحياة العامة للمجتمع.

رابعاً: القانون النيوزلندي

لا يتضمن قانون العقوبات النيوزلندي رقم (٤٣) لسنة ١٩٦١ الجرائم الواقعة على السمعة، بل خصص لها المشرع الجنائي النيوزلندي قانوناً خاصاً ونظم فيها حالات الإباحة والتجريم فيما يتعلق بالجرائم الواقعة على السمعة من القذف والسب، كما أشار إليها في الفصل التاسع (الجرائم الواقعة على السمعة) من قانون العقوبات وإستبدلها بقانون التشهير رقم (١٠٥) لسنة ١٩٩٢. ففي هذا القانون جعل المشرع النيوزلندي من صحة الوقائع المسندة و الرأي الصادق (النزيه أو الشريف) مع حسن النية[٧٩] من الدفوع الموضوعية في جريمة القذف عموماً، سواءً الموجهه الى

---

(٧٧) Article (6) of Austrian Press Act 1981:

1. If an offence is committed in a media, such as defamation, libel, slander, insult or ridicule, the person affected is entitled to claim from the media owner indemnity for the injury suffered…
2. No claims under para 1 may be raised:

(1) in cases of a true report on a hearing in a public session of the National Council, the Federal Council, the Federal Assembly, a Laender Parliament or any committee of the above general bodies of representation,

(2) Cases of libel or slander:

a) if the published statement is true or

b) if the public had a predominant interest in the publication and, also in application of the journalistic diligence required, there was sufficient reason to take the statement for true.

(٧٨)

(3) If the publication is related to the strictly private sphere, a claim under para 1 is excluded……. only in such cases, if the facts made public are directly related with public life.

(٧٩) المتهم بجريمة القذف يمكنه التخلص من المسؤولية في حالة وجود أحد الدفوعات القانونية والتي من أبرزها صحة الواقعة المسندة والرأي النزيه (المنصف) وإن لم تكن الواقعة صحيحة. ويقصد بالرأي المنصف (Fair comment or honest opinion) هو الرأي الذي يستند الى أساسين، أولهما أن هذا الدفع مع أنه لا يحتاج معه أن تكون الواقعة صحيحة في حد ذاتها، لكن الحقائق التي

ذوي الوظائف العامة أو دونهم . والفقرة الثانية من المادة (٨) من الفصل الثاني (الدفوعات) من قانون التشهير النيوزلندي نصت على أن في إجراءات دعوى القذف، يستطيع المتهم أن يزعم أو يثبت صحة جميع الوقائع الواردة في النشر، وتوضح الفقرة الثالثة من نفس المادة كيف أن هذا الزعم بصحة الوقائع المسندة ينتج أثره، حيث يستطيع أن يثبت القاذف بأن تهمة موضوع الدعوى الموجهة ضد المقذوف صحيحة أو ليست مختلفة إختلافاً جوهرياً مع الحقيقة، أو يستطيع أن يثبت بأن الوقائع المسندة من حيث المضمون صحيحة أو لا تختلف جوهرياً عن الحقيقة [٨٠].

وفيما يتعلق بالدفع الثاني في هذا القانون (الرأي المنصف) تنص الفقرة الأولى من المادة (١٠) على أن لا يستفيد المتهم من هذا الدفع إلا إذا أثبت أن الوقائع التي أسندها للمقذوف هي آرائه الصادقة المقترنة بحسن النية[٨١]، بمعنى عبء إثبات كون القاذف حسن النية و الرأي الذي أبداه منصفاً و نزيهاً يقع على عاتق المتهم القاذف[٨٢]. أما الفقرة الثالثة من هذه المادة فذهبت الى أبعد من ذلك، حيث نص على أن القاذف يستفيد من هذا الدفع وإن كان قد عبر عن هذا الرأي بدافع الحقد[٨٣].

إذن فشروط إباحة النقد القذفي في قانون التشهير النيوزلندي هي : صحة الواقعة المسندة في القذف، مع كون الرأي المعبر عنها منصفاً ونزيهاً. ولكن من أجل مراعاة وضمان حرية الرأي، نجد أن هذا القانون لا يلزم القاذف بإثبات صحة كل الوقائع الواردة في القذف من حقائق وآراء كان قد أبداها، إذا كان منصفاً ونزيهاً في رأيه، لكن يجب

يستند اليها هذا الدفع يجب تكون صحيحة. ثانياً يجب أن يتعلق هذا الرأي أو التعليق بمسألة متعلقة بالمصلحة العامة. لمزيد من التوضح ينظر:

J.W. Beames and others, Defamation: Fair Comment and Letters To The Editor, Institute Of Law And Reform, The University Of Alberta, Edmonton, Ablerta, Report No. 35, October 1979, p5-6.

(٨٠) Article (8)

(2) In proceedings for defamation based on only some of the matter contained in a publication, the defendant may allege and prove any facts contained in the whole of the publication.

(٨١) Article (10)

(1) In any proceedings for defamation in respect of matter that includes or consists of an expression of opinion, a defence of honest opinion by a defendant who is the author of the matter containing the opinion shall fail unless the defendant proves that the opinion expressed was the defendant's genuine opinion.

(٨٢)

Bevan Marten, A FAIRLY GENUINE COMMENT ON HONEST OPINION IN NEW ZEALAND, Critical Study about the defence of honest opinion in relation to New Zealand's Defamation Act 1992.Victoria University of Wellington Law Review-New Zealand. Volume 36, (2005), P142.

(٨٣)

(3) A defence of honest opinion shall not fail because the defendant was motivated by malice.

أن يثبت صحة الحقائق التي أشار اليها في ما نشره والتي تكون موضوع إجراءات الدعوى، أو يثبت أنها لا تختلف جوهرياً عن الحقيقة، أو أن يراعي أية حقائق أخرى معروفة عموماً في وقت النشر والتي أثبتت صحتها(٨٤).

خامساً: القانون المصري

قانون العقوبات المصري رقم (٥٨) لسنة ١٩٣٧ نص على إباحة القذف الموجه لذوي الوظائف العامة أو من في حكمهم في المادة (٣٠٢) بالقول: "... فالطعن فى أعمال موظف عام أو شخص ذى صفة نيابية عامة أو مكلف بخدمة عامه لا يدخل تحت حكم الفقرة السابقة إذا حصل بسلامة نية وكان لا يتعدى أعمال الوظيفة أو النيابة أو الخدمة العامة وبشرط أن يثبت مرتكب الجريمة حقيقة كل فعل أسند اليه ولا يغنى عن ذلك إعتقاده صحة هذا الفعل".

والمادة (٤٤) في قانون تنظيم الصحافة المصري رقم (٩٦) لسنة ١٩٩٦ هي نسخة مطابقة لما جاء في المادة السابقة، عدا فقرتها الأخيرة "...ولايغني عن ذلك إعتقاده صحة هذا الفعل"، حيث تنص على أنه "لا يعاقب على الطعن بطريق النشر في أعمال موظف عام أو شخص ذي صفة نيابية عامة أو مكلف بخدمة عامة إذا كان النشر بسلامة نية وكان لا يتعدى أعمال الوظيفة أو النيابة أو الخدمة العامة، وبشرط أن يثبت كل فعل أسند إليهم". إذن شروط إباحة النقد القذفي في كلتي المادتين هي: أولاً، كون المقذوف موظفاً أو مكفاً بخدمة عامة. ثانيا، أن تتعلق الوقائع المسندة بأعمال الوظيفة أو النيابة أو الخدمة العامة. ثالثا، أن يثبت القاذف حقيقة ما يسنده الى المقذوف. رابعاً، توافر حسن النية لدى القاذف(٨٥).

لكن الفرق بين موقف المادتين هو أنه بموجب المادة (٣٠٢) من قانون العقوبات المصري لايشفع للقاذف حسن نيته وإعتقاده بصحة الوقائع المسندة، إذا لم تكن الوقائع صحيحة في حد ذاتها، كما لا يمكنه أن يستفيد من الإباحة إذا لم يكن حسن النية وإن كانت الوقائع المسندة صحيحة، أي أن هذه المادة تسد الباب أمام حالة وجود غلط في الإباحة ولا يستفيد منها القاذف(٨٦). وقد جاء نص المادة (٤٤) من قانون الصحافة خالياً من هذا الحكم، بمعنى

(٨٤) Article (11): Defendant not required to prove truth of every statement of fact:
"a defence of honest opinion shall not fail merely because the defendant does not prove the truth of every statement of fact if the opinion is shown to be genuine opinion having regard to: (a) those facts (being facts that are alleged or referred to in the publication containing the matter that is the subject of the proceedings) that are proved to be true, or not materially different from the truth; or (b) any other facts that were generally known at the time of the publication and are proved to be true".

(٨٥) تناولنا هذه الشروط بشيء من التفصيل في بيان شروط الإباحة بموجب القانون العراقي، في الفرع الأول من هذا المطلب.

(٨٦) أنتقدت هذه الفقرة من قبل المختصين حيث يرون أن هذه العبارة تخالف مبادئ الشريعة الإسلامية في أصل البراءة والمحاكمة المنصفة وحق الدفاع والحرية الشخصية ومبدأ الفصل بين السلطات، لأنها مخالفة للدستور المصري، ويسمون التعديل الذي أجري على هذه المادة (٣٠٢) في سنة ١٩٩٥ بقانون إغتيال الصحافة، بعد إضافة هذه العبارة للمادة المذكورة. فلما كان شرط إثبات حقيقة كل فعل أسنده المتهم تعنى أن الشارع ألقى على القاذف مسئولية إثبات حقيقة كل فعل نسبة إلى الأشخاص الذين حصرتهم تلك الفقرة بالإضافة إلى حسن نيته وذلك حتى ينجو من العقاب. ويكون بذلك قد أتخذ من عجزه عن إثبات حقيقة كل فعل أسنده إلى المجنى عليه دليلاً قاطعا على ثبوت مسئوليته عن جريمة القذف ولو كان حسن النية وهو بذلك يخل بأصل البراءة السالف ذكره وبالتالى يخالف الدستور المصري. لتفاصيل أكثر ينظر أحمد سيف الاسلام حمد، مذكرة للدفع بعدم دستورية مواد الاتهام المواد (٣٠٢ فقرة ب و

يستفيد الصحفي من الغلط في الإباحة بناءً على هذه المادة وليس على أساس القواعد العامة الواردة في قانون العقوبات.

سادساً: القانون الكويتي

حدد قانون الجزاء الكويتي رقم (١٦) لسنة ١٩٦٠ في المادة (٢١٤) منه حالات إباحة النقد القذفي تجاه موظف عام أو مكلف بخدمة عامة، بالقول "لا جريمة إذا كان القذف يتضمن واقعة تقدر المحكمة أن المصلحة العامة تقتضي الكشف عنها. ويدخل في هذه الحالة بوجه خاص: أولا - أن تتضمن الأقوال أو العبارات إبداء الرأي في مسلك موظف عام أو شخص مكلف بخدمة عامة، بشأن واقعة تتعلق بأعمال وظيفته أو بالخدمة المكلف بها، بالقدر الذي تكشف عنه هذه الواقعة".

هذه المادة حددت شرطين لإباحة القذف. أولاً: أن تكون الواقعة متعلقة بالمصلحة العامة وبأعمال الوظيفية للموظف، وثانياً: أن يكون من وجه اليه القذف موظفاً أو ملكفاً بخدمة العامة. فضلاً على شرط توافر حسن نية القاذف، الذي نصت عليه المادة (٢١٥) جزاء كويتي بقولها "لا تتوافر الإباحة المنصوص عليها في المادة السابقة إلا إذا ثبت حسن نية الفاعل بإعتقاده صحة الوقائع التي يسندها وبقيام إعتقاده هذا على أسباب معقولة بعد التثبت والتحري، وبإتجاهه إلى مجرد حماية المصلحة العامة وبإقتصاره فيما صدر منه على القدر اللازم لحماية هذه المصلحة". بل أن هذا القانون ذهب الى أبعد من ذلك في ما يبيحه من القذف، حيث يشترط فقط حسن النية لإباحة القذف إذا كانت الأقوال أو العبارات التي تصدر عن القاذف ترديداً أو تلخيصاً صادراً بحسن نية لأقوال أو لعبارات يستفيد صاحبها من أسباب الإباحة، وهذا ما نصت عليه المادة (٢١٦) جزاء كويتي.

أما قانون المطبوعات والنشر الكويتي رقم (٣) لسنة ٢٠٠٦ فإنه لا يتضمن نصوص متعلقة بشروط إباحة القذف، وإن كل ما جاء في هذا القانون والمتعلق بموضوع النقد، هو الفقرة الثامنة من المادة (٢١) حيث تنص على أن "يحظر نشر كل ما من شأنه: ... ٨/ المساس بالحياة الخاصة للموظف أو المكلف بخدمة عامة أو نسبة أقوال أو أفعال غير صحيحة له تنطوي على تجريح لشخصه أو الإساءة إليه".

المبحث الثاني
تجاوز حدود إباحة النقد القذفي الصحفي

النموذج القانوني الذي تضعه القاعدة القانونية التجريمية يضم العناصر الضرورية لقيام الجريمة ويلزم المخاطبين بها بأتيان سلوك معين أو الأمتناع عنه، وأن مخالفة هذا الألتزام ينشأ عنه مطابقة السلوك المادي مع هذا النموذج القانوني فتنشأ الجريمة بمفهومها القانوني. ولكن بمقابل ذلك فأن القاعدة المبيحة تضع نموذجا للإباحة وتشترط لتحقق الواقعة المبيحة جميع العناصر التي تبيح تلك الواقعة حيث ينعدم أثرها الأجرامي، وبموجب هذا النموذج يتم تحديد حدود الإباحة، بمعنى تحديد متى تتوافر الإباحة ومتى تخرج الواقعة من نطاق الإباحة وتخالف النموذج القانوني للإباحة[٨٧].

---

٣٠٣ فقرة ب و ٣٠٦ و ٣٠٧) من قانون العقوبات المصرى، منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٢/١ على الموقع: www.old.qadaya.net/node/375

(٨٧) سامية عبد الرزاق خلف، التجاوز في الإباحة، أطروحة ماجستير، كلية القانون، جامعة بغداد، ٢٠٠٥، ص١٦.

وفيما يتعلق بحق النقد القذفي الصحفي، فإن القانون عندما يقرر إباحة النقد القذفي ويسمح بإستعماله، حتى ولو تضرر الغير من جرائه، يكون ذلك لتحقيق النفع العام الأولى بالرعاية من مصالح الأفراد، ولكن القانون لا يسمح بأستعمال النقد أيضاً إلا بالشروط التي سبق أن ذكرناها، أي وضع القانون نموذجاً لإباحة النقد القذفي الصحفي، فإذا خرج الناقد عن حدود النموذج القانوني للإباحة، يسأل صاحبه مساءلة قانونية عن الجريمة الأصلية دون إباحة(٨٨).

إن الصفة الإجرامية التي يكتسبها الفعل بخضوعه لنص التجريم ليست ثابتة في كل الأحوال . بمعنى إذا تحققت معه ظروف معينة يقدر معها المشرع إنتفاء علة التجريم، أي زوال أهمية المصلحة التي كان المشرع يراها جديرة بالحماية الجنائية عند وضع نص التجريم، فالفعل عندئذ يصبح مباحاً بعد أن كان مجرماً، وتنتفي بحق مرتكبه أية مسؤولية جنائية أو مدنية. وعلى ذلك، فالفعل الذي لا يتناوله المشرع بالتجريم من الأصل، فهو مباح إباحة أصلية، عملاً بقاعدة أن الأصل في الأشياء الإباحة.. أما الفعل الذي يخضع إبتداء لقاعدة تجريم فهو إستثناء على الأصل، وأحياناً يسمح المشرع به إستثناءً، إذا وقع في ظروف معينة ومحددة تحقيقاً لغاية إجتماعية نبيلة، ويكون مباحاً إباحة أستثنائية. إذن حالات الإباحة التي نص عليها القانون، هي حالات تمثل إستثناء من الإستثناء، وذلك حسب تقدير المشرع لهذه الظروف التي يطلق عليها إصطلاحاً (أسباب الإباحة)(٨٩).

وهذه الأسباب بالنظر الى الجانب الموضوعي، تنقسم الى أسباب عامة وأسباب خاصة. ويقصد بالأسباب العامة، هي التي تبيح أية جريمة من الجرائم دون إستثناء، كالدفاع الشرعي وإستعمال الحق وأداء الواجب.، لأن كلاً منها يمكن تصوره في كل جريمة من الجرائم، إذا ما توافرت شروطه. أما الأسباب الخاصة فهي التي يسري مفعولها على جرائم معينة دون غيرها، كحق الدفاع أمام المحاكم، أذ لا يبيح هذا الحق غير القذف والسب (المادة ١/٤٣٦ عقوبات عراقي)(٩٠). وأيضاً حق الطعن بأعمال الموظف العام ومن في حكمه (المادة ٢/٤٣٣ عقوبات عراقي)(٩١).

أما بالنظر الى الجانب الشخصي فتقسم أسباب الإباحة الى: أسباب مطلقة، وأخرى نسبية. ويراد بالأولى الأسباب التي يستفيد منها كافة الناس، كالدفاع الشرعي، ويراد بالثانية الأسباب التي لا يستفيد منها إلا أشخاص معينون، كالموظف الذي ينفذ أمراً صادراً له من رئيس تجب عليه طاعته، والشخص الذي يقذف بعمل موظف عام(٩٢).

وهكذا ، يكون الفعل مباحاً طالما لم يخرج فاعله عن الحدود القانونية المقررة للإباحة، فإذا جاوز هذه الحدود أصبح غير مشروع. ولم ينظم القانون الجنائي المصري ولا العراقي أحكام التجاوز، وكل ما ورد فيهما يختص بتجاوز حدود الدفاع الشرعي(٩٣). هذا النص يعمل به في الحالة التي ورد بشأنها، أما التجاوز في غيرها فيخضع

---

(٨٨) سامان فوزي، اساءة استعمال حق النقد، مصدر سابق، ص٩٨.

(٨٩) د. رؤوف عبيد، مصدر سابق، ص٤٩٥، و د. نظام توفيق المجالي، مصدر سابق، ص١٣٤ ومابعدها.

(٩٠) تشترط هذه المادة لاباحة القذف أو السب، أن يسند القذف أو السب شفاهاً أو كتابةً الى الغير، أثناء دفاع القاذف أو الساب عن حقوقه، أمام المحاكم أو سلطات التحقيق أو الهيئات الأخرى، وفي حدود ما يقتضيه هذا الدفاع.

(٩١) وتشترط هذه المادة، كما مر بنا، توجيه القذف الى الموظف العام ومن في حكمه، وأن يكون ما أسنده القاذف حسن النية متصلاً بوظيفة المقذوف أو عمله، وأن يقيم الدليل على كل ما أسنده للمقذوف.

(٩٢) د. علي حسين خلف ود. سلطان عبدالقادر الشاوي، مصدر سابق، ص٢٤٤.

(٩٣) تكلم المشرع الجنائي العراقي في المادة (٤٥) عن تجاوز حدود الدفاع الشرعي في قانون العقوبات العراقي بالقول أن "لا يبيح حق الدفاع الشرعي إحداث ضرر أشد مما يستلزمه هذا الدفاع وإذا تجاوز المدافع عمداً أو إهمالاً حدود هذا الحق أو إعتقد خطأً أنه في حالة

للقواعد العامة. وهذا التجاوز إما يكون متعمداً، وإما يتسبب فيه الفاعل عن طريق الخطأ، أو يحدث بسبب إعتقاد الفاعل خطأً وعلى سبيل الغلط أنه في حالة دفاع شرعي[٩٤]. لذا نتناول في هذا المطلب حالتي التجاوز العمدي والتجاوز غير العمدي في إباحة النقد القذفي والتجاوز على سبيل الغلط.

المطلب الاول

التجاوز العمدي وغير العمدي

نتناول في هذا المطلب : التجاوز العمدي ، في فرع أول . والتجاوز غير العمدي ، في فرع ثانٍ . وكما يلي:

الفرع الاول

التجاوز العمدي

قد يتجاوز الناقد حدود نقده، بأن يستعمل حقه في النقد لتحقيق المصلحة العامة في تناوله بالنقد أعمال الموظف المنقود لكنه يبدأ بتضمين نقده عبارات تتناول الحياة الخاصة لذلك الموظف بما ليس له صلة بعمل الموظف ودون لزوم تحقيقاً لمصلحة شخصية ذاتية وباعث غير نزيه كالتشهير والإنتقام.

ويتوافر العمد في التجاوز عندما يتعدى الشخص بصورة واضحة حدود الإباحة وهو يعلم بذلك و يوجه إرادته نحو تحقيق النتيجة المعاقب عليها قانوناً، لأنه يمكن أن يكون المتجاوز غير جاد فيما أتاه من أفعال أو غير قابل بنتائجها، فلا يمكن في هذه الحالة إعتبار إنه أراد النتائج المجرمة قانوناً، رغم أنه أتى الأفعال عن علم وتمثلت في ذهنه النتائج المترتبة عليها[٩٥]. فإذا تعمد المتجاوز في تجاوزه فإنه يسأل عن فعله مسؤولية قصدية، كمن يضرب إبنه ضرباً شديداً متجاوزاً لحدود التأديب ما يفضي الى موته، فيسأل عن جريمة التسبب في وفاته (الضرب المفضي الى الموت)، أويسأل عن جريمة القتل بناءً على (القصد الاحتمالي) [٩٦]، وكذلك يسأل الزوج الذي يتجاوز في تأديب زوجته حدود التأديب المقررة مسؤولية عمدية عن إيذائها[٩٧].

وعلى هذا الإساس يمكن تعريف التجاوز العمدي بأنه، علم المتجاوز الذي كان حسن النية بحقيقة ما يأتيه من أفعال لا تتناسب مع ما يقتضيه إستعمال الحق وغايته مع إتجاه ارادته الى أحداث النتيجة المعاقب عليها قانوناً أو على الأقل توقعه لهذه النتيجة مع سائر النتائج الأخرى وقبوله بوقوعها كنتيجة محتملة لنشاطه الجرمي[٩٨]. والتجاوز العمدي على ذلك قد يكون مباشراً،عندما يكون السلوك التجاوزي واضحاً ومؤكداً لإحداث النتيجة التي ينتظرها الجاني بصورة حتمية ولازمة، وقد يكون إحتمالياً، عندما يكون السلوك التجاوزي من شأنه إحداث النتيجة التي وقعت أو أية نتيجة جرمية أخرى كان يتوقعها الجاني بصورة غير مؤكدة لكنه يقبل بها، أي أنه

دفاع شرعي فإنه يكون مسؤولاً عن الجريمة التي إرتكبها وإنما يجوز للمحكمة في هذه الحالة أن تحكم بعقوبة الجنحة بدلاً من عقوبة الجناية وأن تحكم بعقوبة المخالفة بدلاً من عقوبة الجنحة".

[٩٤] د. محمود محمود مصطفى، شرح قانون العقوبات، القسم العام، ط ١٠، مطبعة جامعة القاهرة، القاهرة، ١٩٨٣، ص١٥٦. وتنظر المادة (٤٥) عقوبات عراقي المذكورة آنفاً.

[٩٥] سامية عبد الرزاق خلف، مصدر سابق، ص٣١.

[٩٦] د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات، القسم العام، ص٢٤٨.

[٩٧] د. سليمان عبدالمنعم، مصدر سابق، ص٣٦٣.

[٩٨] سامية عبد الرزاق خلف، مصدر سابق، ص٣٢

يتوقع حدوث النتيجة على إنها أمر ممكن الحدوث أو عدم الحدوث في آن واحد. وأبرز مثال على التجاوز الأحتمالي في مجال أسباب الإباحة هو إستخدام المدافع في الدفاع الشرعي للأسلحة الآلية في الدفاع عن الأموال[٩٩]. كما يكون التجاوز بحسن نية عمدياً عندما يستخدم المتجاوز قوة زائدة عما تقتضيها الحالة، ويظن أن تصرفه هذا هو السبيل الوحيد والضروري لإستخدام حقه، وأن القانون يخوله إرتكاب ما أرتكبه، ففي حالة الدفاع الشرعي مثلا قد يعتقد المدافع أن ما يستخدمه من قوة هو السبيل الوحيد والملائم لرد الأعتداء، أو أن يعتقد الزوج أن ما قام به من ضرب لزوجته هو السبيل لتأديبها وإن ترك أثرا في جسمها[١٠٠]، مثلما جاء في قرار لمحكمة التمييز العراقية بأنه "يكون المتهم متجاوزاً حدود الدفاع الشرعي إذا طعن المجنى عليه بالسكين طعنة واحدة أدت إلى موته إثر إعتداء المجنى عليه على المتهم بالضرب بالعصا"[١٠١].

وطبقاً للمادة (٤٥) عقوبات العراقي، فإن من شأن التجاوز العمدي لحدود الإباحة في حالة الدفاع الشرعي أن يسقط إباحة حق الدفاع الشرعي ومن ثم يكون الجاني مسؤولاً عن الجريمة العمدية التي إرتكبها (دون إباحة). وإنما يجوز للمحكمة في هذه الحالة تخفيف العقوبة بأن تحكم على الجاني بعقوبة الجنحة بدلاً من الجناية وبعقوبة المخالفة بدلاً من عقوبة الجنحة.

ولكن بما أن القياس جائز في القواعد السلبية التي تعفي من العقوبة أو تخففها ، نرى بأنه يمكن تخفيف العقوبة في حالات التجاوز عن حدود الإباحة في غير حالة الدفاع الشرعي (على سبيل المثال تجاوز حدود إستعمال الحق في حق النقد الصحفي أو النقد القذفي المباح)، قياساً على تجاوز حدود الدفاع الشرعي في المادة (٤٥) . أما في غير حالة الدفاع الشرعي فإن المحكمة تحكم بعقوبة الجريمة العمدية التي تمخضت عن التجاوز (دون إباحة) ولا عذر له في ذلك.

الفرع الثاني
التجاوز غير العمدي

قد لا يقصد الفاعل أن يتجاوز الحدود المقررة قانوناً للإباحة، وإنما يحدث هذا التجاوز نتيجة إهمال أو رعونة أو عدم إنتباه أو عدم إحتياط أو عدم مراعاة القوانين والأنظمة والأوامر، وكان هذا الاهمال لا يصدر عن الشخص العادي، إذا وجد في نفس الظروف، فالفاعل عندئذ يسأل عن النتيجة غير العمدية التي وقعت بخطئه، إذا كان القانون يجرمها بوصف الخطأ[١٠٢]. فاذا تجاوز الفاعل بناءاً على إهمال منه أو تقصير وكان بإمكانه وفي إستطاعته لو بذل قدراً متوسطاً من الحيطة والحذر أن يتفادى النتيجة الجرمية التي وقعت فذلك القدر يكفي لبقاءه في حدود

---

[٩٩] جاء في قرار لمحكمة التمييز العراقية "إذا كان الثابت في وقائع الدعوى أن المتهم قد سمع صوت إستغاثة المرأة وطفلها الراكبين في سيارة المجنى عليه وإستطاع أن يوقف تلك السيارة وينقذ المرأة من سائقها المجني عليه الذي أراد أن يدنس شرفها، وأن المجنى عليه تماسك مع المتهم وضغط على رقبته فأطلق هذا طلقة واحدة لتخليص نفسه وأصابت المجنى عليه الذي توفى من جرائها. فيكون المتهم في حالة تجاوز الدفاع الشرعي (المادة ٤٠٥ بدلالة المادة ٤٥ من قانون العقوبات). ينظر إبراهيم المشاهدي، المختار من قضاء محكمة التمييز، القسم الجنائي، ج١، مطبعة الزمان، بغداد، ١٩٩٨، ص٧٥.

[١٠٠] المصدر السابق نفسه، ص٧٥.

[١٠١] إبراهيم المشاهدي، المبادئ القانونية في قضاء محكمة التمييز، القسم الجنائي، مطبعة جاحظ، بغداد ١٩٩٠، ص٧٦.

[١٠٢] محمود محمود مصطفى، مصدر سابق، ص١٥٦.

الإباحة، ولا يتحمل عندئذ الجريمة التجاوزية غير العمدية، أما إذا حصل العكس وأنه أراد الفعل ولم يرد النتيجة، فإنه يتحمل المسؤولية الجزائية غير العمدية عن النتيجة[١٠٣]. وعلى سبيل المثال، إذا كان الشخص في حالة دفاع شرعي وكان يصوب سلاحه تجاه المتعدى عليه، فيقتل شخصاً آخر تصادف مروره لعدم دقته في التصويب، أو كما لو قبض الموظف أو المكلف بخدمة عامة على شخص بناءاً على أمر صحيح بالقبض عليه ولكن هذا الموظف أهمل في فتح القيد من يدي هذا الشخص مما أدى الى هلاكه جوعاً.

وفيما يتعلق بالتجاوز في نطاق النقد الصحفي المباح، فقد يكتب الصحفي مقالاً يحتوي على إنتقادات شديدة قد تصل الى حد القذف، ويخول رئيس التحرير بحذف الألفاظ التي تشكل تجاوزاً في حدود الإباحة، بمعنى لا يقصد الصحفي أن يتجاوز حدود الإباحة، لكن نتيجة للإهمال بينه وبين رئيس التحرير يرسل المقال للطبع قبل تصحيحه وينشر. والقول بتجاوز الحدود أو عدم تجاوزها هو أمر من إختصاص قاضي الموضوع، حيث يتطلب ذلك بحثاً في وقائع الدعوى وما أحاط بها من ظروف وملابسات ، ثم إستظهار مدى عمدية أو عدم عمدية ذلك التجاوز، ومدى قربه أو بعده من هذه الحدود[١٠٤].

المطلب الثاني

التجاوز بالغلط في الاباحة والجهل فيها

نتناول في هذا المطلب : حالة الغلط في الاباحة ، في فرع أول . والجهل في الاباحة ، في فرع ثانٍ. وكمايلي:

الفرع الأول

الغلط في الإباحة (الغلط بوجود الإباحة)

يعبر بعض الفقه عن هذه الحالة بالبراءة الظنية[١٠٥]، ويقصد بالغلط في الإباحة أو في وجود الإباحة أن يقوم في ذهن الفاعل "إعتقاد خاطئ" فقط في ذهنه ومخيلته، مقتضاه توفر سبب من أسباب الاباحة، في حين أن هذا السبب في الواقع لا وجود له. كمن يسند الى موظف واقعة من شأنها عقابه أو إحتقاره، معتقداً بتوفر سبب الاباحة لديه، ثم يتضح أن الواقعة التي أسندها غير صحيحة[١٠٦]. أو كمن يعتقد أن خطراً داهماً يهدّده، فيقتل من ظن أنه مصدر الخطر ثم يتبين أنه لا وجود لأي خطر إطلاقا[١٠٧]، أو من يفشي سراً أؤتمن عليه إعتقاداً منه برضاء صاحب السر في إذاعته، أو أن يقوم موظف بتنفيذ أمر باطل كالقبض على شخص أو تفتيش منزله معتقداً أن هذا الأمر صحيح[١٠٨]، في حين لا وجود في الحقيقة للخطر الداهم، ولا لرضاء صاحب السر ولا صحة لهذا الأمر، في الحالات المذكورة.

---

[١٠٣] سامية عبد الرزاق خلف، مصدر سابق، ص٣٣.

[١٠٤] د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات، القسم العام، مصدر سابق، ص٢٤٨. وسامية عبدالرزاق خلف، مصدر سابق، ص٣٣.

[١٠٥] د. نظام توفيق المجالي، مصدر سابق، ص١٣٩.

[١٠٦] د. محمد زكي أبو عامر، قانون العقوبات، القسم العام، دار الجامعة الجديدة للنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٧، ص٢٨٥.

[١٠٧] د. مجيد خضر السبعاوي، نظرية الغلط في قانون العقوبات المقارن، ص٣٤٧ ومابعدها.

[١٠٨] د. محمد صبحي نجم، النظرية العامة للجريمة، ط ١، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٦، ص١٤٧-١٤٨، د. محمود محمود مصطفى، مصدر سابق، ص١٥٦.

فنظرية الغلط في الوقائع أو في الظروف التي تقوم عليها الإباحة، تبنى على مبدأ عام في القانون يقضي بأن الإنسان لا يكلف بما ليس في وسعه. وأن الغلط في الوقائع قد ينفي القصد الجنائي، فلا تجوز المساءلة بوصف العمد إذا كان هناك غلط في الوقائع التي تبنى عليها الإباحة[١٠٩]. ويثور السؤال إذاً عما إذا كان لسبب الإباحة الذي كان محظ تصور فقط في مخيلة الفاعل، أثر على مسؤوليتة الجنائية ؟

إن التحليل الدقيق لفكرة الغلط في وجود أسباب الإباحة يقود الى حقيقتين: الأولى، أن الغلط في الإباحة لا يعادل الإباحة في ذاتها، لأن أسباب الإباحة لها طابع موضوعي، فلا بد أن تتوافر شروطها حتى تنتج أثرها، وأن توهم الفاعل لا يغني عن توافر هذه الشروط. فالبحث في أسباب الإباحة يتجه الى حقائق الأشياء ومادياتها، لا الى إعتقاد مرتكب الفعل الذي قد يكون بعيداً عن الحقيقة. إضافة الى ذلك فإن الغلط في الإباحة لا ينفي وجود الركن الشرعي للجريمة الذي يظل متوافراً. أما الحقيقة الثانية، فهي أن الغلط في الإباحة ينفي القصد الجرمي، وذلك لأن الوقائع التي يقوم عليها سبب الأباحة هي عناصر سلبية للجريمة، بمعنى يجب التثبت من إنتفائها لكي تتحقق الجريمة، والقصد الجرمي يفترض علماً محيطاً بعناصر الجريمة وينتفي بالغلط الذي ينفي هذا العلم. إضافة الى ذلك، فإنه إذا كان هذا التوهم لدى الفاعل مبني على أسباب معقولة، فإنه ينفي الخطأ أيضاً. لكن إذا نفى الغلط في الإباحة القصد دون الخطأ، فهو يحول دون قيام المسؤولية القصدية، لكنه يبقي على المسؤولية غير القصدية إذا توافرت شروطه[١١٠]. شريطة أن يعاقب القانون على هذه الجريمة بوصف الخطأ، وإلا فلا مسؤولية عليه.

---

[١٠٩] د. محمد صبحي نجم، النظرية العامة للجريمة، مصدر سابق، ص١٤٧.

[١١٠] د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات، القسم العام، مصدر سابق، ص ٢٥٢ ومابعدها، و د. سليمان عبدالمنعم، مصدر سابق، ص٣٦٢، ود. محمد زكي، مصدر سابق، ص٢٨٦، ود.محمد صحبي نجم، مصدر سابق، ص٢٨٥.

وهناك رأي في الفقه القانوني الألماني يفرق بين الغلط المباشر بالنهي والغلط غير المباشر بالنهي. فالغلط المباشر بالنهي، هو الإعتقاد أو الظن الخاطئ بتوافر سبب من أسباب الإباحة، فالفاعل في حقيقة الأمر لم يخطأ هنا بدرجة تفاهة وعدم قيمة الوقائع نفسها، وإنما يخطأ بوجود مبدأ الإباحة ذاته، وفي كلتي الحالتين يتوافر القصد الجنائي (العمد). أما في الغلط غير المباشر بالنهي، فلا يعتقد الفاعل أن فعله مباح وإنما يعلم بأنه مخالف للقانون، ولكنه يجهل عدم مشروعيته من خلال ظنه الخاطئ بتوافر سبب من أسباب الإباحة معترف به قانوناً ولكنه يجهل حدوده القانونية، أو يعتقد خطأ بوجود ظروف لو كانت متوفرة لأصبح الفعل مباحاً. وتتجلى الإشكالية في حالة الغلط بالظروف التي لو توفرت لكانت تشكل سبباً من أسباب الإباحة. وقد أختلفت الآراء الفقهية في معالجة هذا الغلط و ظهرت مذاهب ونظريات شتى، من بين أهم هذه النظريات:

١. نظرية الأركان السلبية للجريمة (نظرية العمد المتشددة): إن أسباب الإباحة هي جزء من أركان الجريمة وتعتبر شروط الإباحة الأركان السلبية للجريمة. وحسب منطوق هذه النظرية يعبتر العلم بعدم مشروعية الفعل جزء من القصد الجنائي، وينحصر العقاب على الخطأ الذي يمكن تفاديه ويؤاخذ الفاعل على جريمة خطأ فقط.

٢. نظرية المتشددة للمسؤولية: أن العلم بعدم مشروعية الفعل لا يعتبر جزءاً من القصد الجنائي، وإنما عنصراً مستقلاً عن عناصر المسؤولية الجزائية أسوةً بالقصد الجنائي والخطأ. فالغلط بحسب هذه النظرية يمثل أحد موانع المسؤولية الجزائية إذا لم يكن بالإمكان تفاديه، وإلا يعاقب الفاعل عن فعل عمدي، غير أنه يجوز تخفيف عقوبته.

٣. نظرية المسؤولية المقيدة: أتخذت هذه النظرية رأياً وسطاً بين النظريتين، وذهبت الى أن القصد الجنائي لا ينتفي في حالة الغلط وإنما تستبعد النتيجة التي أحدثها الفعل العمدي فقط، بحيث لا يصار الى العقاب عن جريمة عمدية وإنما الى جريمة خطأ. أي الفعل لذاته يبقى عمدياً ولكن النتيجة الحادثة تحال أو تحتسب على جرائم الخطأ. ينظر د. ضياء الدين مهدي حسين الصالحي، أسباب الإباحة والجهل والغلط بها في القانونين العراقي والإلماني، القضاء- مجلة حقوقية فصلية، العدد الثاني، السنة الحادية والأربعون، بغداد، ١٩٨٦، ص١١٥ ومابعدها.

وعليه، إذا كان الصحفي الذي وجه نقده القذفي الى موظف أو مكلف بخدمة عامة، كان يتصور على سبيل الغلط أنه مباح فله توجيه نقده بهذه الكيفية والخوض في خصوصيات الموظف، أو أنه غير ملزم بإثبات الوقائع التي أسندها للموظف (المنقود)، فإن ذلك الغلط في الإباحة لا يقوم مقام الإباحة ذاتها، إنما يؤثر ذلك الغلط في الجريمة وقصد الفاعل، فتنقلب الجريمة به الى جريمة غير عمدية إذا كان القانون يعاقب عليها بهذا الوصف. بيد أن المشرع الجنائي العراقي ساوى بين الغلط في وجود الإباحة والإباحة ذاتها في حالتي أداء الواجب (المادة ٤٠/أولاً وثانياً) والدفاع الشرعي(المادة ٢/٤٢) منه شريطة أن يكون إعتقاده (غلطه) مبنياً على أسباب معقولة وأنه لم يرتكبه إلا بعد إتخاذ الحيطة المناسبة. من هنا يكون تصرف الصحفي وهو يقوم بواجبه أو يستعمل حقه متصوراً على سبيل الغلط توافر الإباحة في نقده القذفي، مباحاً إذا كانت أسباب إعتقاده معقولة وأتخذ الحيطة وتحرى معلوماته قبل توجيه النقد القذفي.

الفرع الثاني

الجهل بالإباحة (الغلط في عدم وجود الإباحة)

إن أسباب الإباحة من الأمور التي تخضع للأحكام العامة لقانون العقوبات، وفق الشروط المبينة في نصوصه، فإذا تحققت هذه الشروط تحقق سبب الإباحة، ولو لم يكن الفاعل يعلم بوجوده. فجهل الفاعل قد يرجع الى غلط في القانون، كأن يدفع الشخص الأعتداء عليه بالقوة، وهو يجهل أن القانون يبيح له الدفاع الشرعي أو الشخص الذي يقبض على المتلبس بالجريمة و يجهل أن القانون يخوله ذلك في أحوال التلبس بجناية أوجنحة[١١١]، أو كالصحفي الذي يطعن بأعمال موظف عام ويجهل أن القانون يبيحه له.

والسؤال الذي تثيره هذه الحالة ماإذا كان سبب الإباحة (التبرير) ينتج أثره على الرغم من الجهل به؟

القاعدة في أسباب الإباحة أنها موضوعية، ويعني ذلك أن توافرها لا يتوقف على عناصر شخصية، فالسبب المبيح متى وجد مادياً يترتب عليه إباحة سلوك الفاعل وتزول عنه الصفة الجرمية، ولو لم يكن الفاعل عالماً به أو قاصداً إعماله، فالفعل يبقى مباحاً في الحالتين وتسقط عنه الصفة الجرمية. لكن لهذه القاعدة أستثناؤها حيث تقوم بعض أسباب الإباحة على عناصر شخصية فيكون متعيناً تطلب هذه العناصر كي تتحقق الإباحة، ومن ثم يلزم العلم بأحد هذه العناصر للقول بإباحة الفعل. فالقاعدة نجملها في قولنا "أن الأصل في الجهل بالإباحة أنه لا يحول دون توافره"[١١٢]. أي أن الجهل بالإباحة والغلط في تصور عدم وجود الإباحة لا يحول دون توافر تلك الإباحة وتحقق آثارها. من هنا فإن الصحفي عندما يوجه نقده القذفي الى الموظف ومن في حكمه جاهلاً توافر الإباحة في نقده القذفي ومتصوراً أنه يرتكب جريمة بحق الموظف المنتقد، فإنه يستفاد من توافر الإباحة بحقه وإن جَهلها أو تصوَّر عدم وجودها.

و للمزيد حول الغلط في الإباحة ينظر: مجيد خضر السبعاوي، الرابطة السببية في القانون الجنائي، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة بغداد، ص٢٤٧ ومابعدها.

[١١١] د. محمد علي السالم عياد الحلبي، شرح قانون العقوبات، القسم العام، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٧، ص١٦٦ ومابعدها.

[١١٢] د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات، القسم العام، مصدر سابق، ص٢٥١، ومحمد علي السالم عياد الحلبي، مصدر سابق، ص١٦٦ ومابعدها. وللمزيد حول موضوع الجهل في الإباحة ينظر: مجيد خضرالسبعاوي، الرابطة السببية في القانون الجنائي، مصدر سابق، ص٢٤٧ ومابعدها.

الفصل الثاني

المسؤولية الجنائية عن جريمة النقد القذفي الصحفي

لا صعوبة في تحديد الأشخاص المسؤولين جنائياً عن جرائم النشر عموماً، إذا ما إرتكبت الجريمة بالقول أو بالكتابة من قبل شخص معين، ما لم تقع بوسيلة من وسائل الصحافة. فإنه يعد من تلفظ بالألفاظ المشينة فاعلاً أصلياً للجريمة، وتطبق بحقه أحكام الإشتراك وسائر القواعد العامة المقررة في باب المسؤولية الجنائية، إذا كان ثمة محل لذلك. غير أن الصعوبة تظهر ومعها يظهر لزوم الخروج على القواعد العامة إذا ما وقعت الجريمة عن طريق الصحافة، لأنه من الواضح أن الصحيفة بطبيعتها ثمرة جهود أفراد متعددين فهي وليدة الجهود المشتركة بين مالك الصحيفة ومديرها ورئيس تحريرها ومحرريها ومخبريها وطابعها وموزعيها وناشريها[١١٣].

لذلك يجب تحديد الأشخاص المسؤولين عن الجريمة وبيان مسؤوليتهم الجزائية وعقوبتهم. لذا نقسم هذا الفصل الى ثلاثة مباحث: في المبحث الأول ، نبين التنظيم القانوني للمسؤولية الجنائية عن النقد القذفي الصحفي . وفي المبحث الثاني نبين أشخاص المسؤولية الجنائية المترتبة على هذه الجريمة . ونخصص المبحث الثالث ، لعقوبة جريمة النقد القذفي الصحفي.

المبحث الأول

التنظيم القانوني للمسؤولية الجنائية عن النقد القذفي الصحفي

إن نشر الفكر عن طريق المطبوع يتميز بتعدد المتدخلين فيه كالمؤلف والناشروالطابع وقد ينضم الى هؤلاء أشخاص آخرين كالموزعين والمعلنين والباعة، كما أن عملية النشر تحتاج الى العشرات من المساعدين والمعاونين ، خاصة إذا كانت الصحيفة من الصحف الكبرى واسعة الإنتشار[١١٤].

وبسبب صعوبة تنظيم المسؤولية الجزائية في نطاق جرائم النشر وتحديد المسؤول عنها وصعوبة إعمال الأحكام العامة التي تقضي بعدم مساءلة الشخص عن الفعل ما لم يثبت بالدليل القاطع بأنه إرتكب فعلاً يجعله فاعلاً أصلياً أو شريكاً، برزت الحاجة الى تنظيم المسؤولية في نطاقها للتغلب على تلك الصعوبات وكانت الحلول المبنية على الإفتراض السبب الوحيد للتخلص من القيود التي تضمنتها الأحكام العامة في المسؤولية. وهذه الحلول رتبها الفقه في عدة نظريات، وإن كانت في جوهرها لا تشكل نظرية فقهية محضة لها أسانيدها فحسب، إنما هي بالأحرى تجسيد لموقف تشريعي في بلد معين من حرية الصحافة وحرية التعبير عن الرأي[١١٥].

نتيجة لذلك إختلفت التشريعات في كيفية تنظيم المسؤولية الجنائية للأشخاص المتدخلين في إرتكاب الجرائم الصحفية، لكنها متفقة جميعاً على عدم بقاء الجريمة دون معاقبة المسؤول عن إرتكابها. وعلى ذلك، فإن التشريعات لم تخرج عن ثلاثة حلول في تنظيم هذه المسؤولية، وليس هناك مانع من الجمع بينها، وهي فكرة التضامن في المسؤولية، وفكرة التتابع في المسؤولية، والمسؤولية المبنية على الإهمال[١١٦]. نتناول هذه الحلول في ثلاثة مطالب:

---

[١١٣] صالح سيد منصور، مصدر سابق، ص٢٥٢.

[١١٤] أحمد المهدي وأشرف شافعي، جرائم الصحافة والنشر، دار الكتب القانونية، القاهرة، ٢٠٠٥ ، ص٢٤٥.

[١١٥] د. محمد حماد الهيتي، مصدر سابق، ص٢٧٩.

[١١٦] د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٨٥ ومابعدها.

المطلب الأول

التضامن في المسؤولية

قد يقع الفعل الضار من أشخاص متعددين ويتعذر تعيين من أحدث الضرر حقيقة من بينهم، أو تحديد نسبة مساهمة كل منهم في إحداثه، ففي هذه الحالة يُسألون جميعاً على وجه التضامن[١١٧].

وبموجب فكرة التضامن في المسؤولية إذن، يعاقب أكثر من شخص في جرائم الصحافة. فالشخص المهيمن على سياسة الصحيفة والذي عن طريقه يمكن الحصول على إذن النشر من عدمه، أي رئيس التحرير أو الناشر، يكون مسؤولاً بإعتباره فاعلاً أصلياً للجريمة المرتكبة بواسطة الصحيفة. أما المؤلف الذي صدرت عنه الكتابة أو الرسم أو غير ذلك، فيكون شريكاً له في إرتكاب هذه الجريمة طبقاً للقواعد العامة في المسؤولية الجنائية، دون أن تتعدى المسؤولية الى غيرهم من المستوردين والطابعين[١١٨]. فهناك نوع من التضامن في العمل الصحفي، يترتب عليه تضامن في المسؤولية الجنائية، ويجب أن يؤخذ الشخص المسؤول من بين من يمثلون الجريدة، وليكن رئيس التحرير وبذلك يتسنى التوفيق بين مطالب الصحافة وبين مطالب العدالة ومقتضيات أحكام القانون[١١٩].

ويشار الى أن قانون العقوبات العراقي أخذ في المادة (٨١) بهذه الفكرة، بالقول: "مع عدم الإخلال بالمسؤولية الجزائية بالنسبة إلى مؤلف الكتاب أو واضع الرسم إلى غير ذلك من طرق التعبير يعاقب رئيس تحرير الصحيفة بصفته فاعلاً للجرائم التي إرتكبت بواسطة صحيفته وإذا لم يكن ثمة رئيس تحرير يعاقب المحرر المسؤول عن القسم الذي يحصل فيه النشر". وقانون العقوبات المصري ينص على فكرة التضامن في المسؤولية في المادة (١٧٨) بالقول: "إذا ارتكبت الجرائم المنصوص عليها في المادة السابقة عن طريق الصحف يكون رؤساء التحرير والناشرين مسئولين كفاعلين أصليين بمجرد النشر. وفى جميع الأحوال التى لا يمكن فيها معرفة مرتكب الجريمة يعاقب بصفتهم فاعلين أصليين الطابعون والعارضون والموزعون. ويجوز معاقبة المستوردين والمصدرين والوسطاء بصفتهم فاعلين أصليين إذا ساهموا عمداً فى إرتكاب الجنح المنصوص عليها فى المادة السابقة متى وقعت بطريق الصحافة".

وقد أخذ قانون المطبوعات لاقليم كوردستان العراق رقم (١٠) لسنة ١٩٩٣ في مادته العاشرة بهذه الفكرة، وكذلك أخذت قوانين المطبوعات : العراقي (رقم ٢٠٦ لسنة ١٩٦٨)، والمصري (رقم ٢٠ لسنة ١٩٣٦)، والكويتي (رقم ٣ لسنة ٢٠٠٦) بفكرة التضامن في المسؤولية[١٢٠]. كما أن قانون الصحافة الفرنسي في المادة (٤٢) أخذ أيضاً بهذه الفكرة الى

---

[١١٧] د. تامر محمد الدمياطي، التضامن في المسؤولية القائمةعلى الخطأ المفترض، جامعة عين شمس، القاهرة، ٢٠١١. بحث منشور بتأريخ (٢٠١٢/٢/١) على الموقع:

www.mans.edu.eg/faclaw/arabic/megala/documents/50/2.pdf

[١١٨] د. ضياء عبدالله و عادل كاظم، مدى ملائمة نظام المسؤولية التتابعية للتطبيق على جرائم الصحافة المرتكبة من خلال شبكة الانترنت، مجلة جامعة كربلاء العلمية، المجلد السادس، العدد الثالث/إنساني، ٢٠٠٨، ص٥٢. وينظر أيضاً كمال سعدي مصطفى، چوارچێوەی یاسایی ئازادی رۆژنامەگەری لە كوردستانی عێراقدا، مصدر سابق، ص٢٢٣.

[١١٩] أحمد المهدي وأشرف شافعي، مصدر سابق،ص٢٤٧.

[١٢٠] تنص المادة (١٠) من قانون المطبوعات لإقليم كردستان العراق تنص على أن "يتعرض صاحب الإمتياز أو رئيس التحرير وكاتب المقال في المطبوع الدوري ومقدم المطبوع غير الدوري للمساءلة القانونية وفق القوانين المرعية في حالة مخالفته لاحكام هذا القانون". وكذلك تنص المادة (٢٩/أ) من قانون المطبوعات العراقي على فكرة التضامن في المسؤولية بقولها "مالك المطبوع الدوري ورئيس تحريره وكاتب المقال مسؤولون عن الجرائم المعينة في هذا القانون وملزمون بالتكافل بدفع التعويض الذي تحكم به المحكمة". أما قانون المطبوعات المصري فأخذ بهذه الفكرة في المادة (١٩) بالقول "يجب بيان إسم وصاحب الجريدة ورئيس تحريرها وكذا إسم ناشرها إذا

جانب فكرة التتابع في المسؤولية. وكذلك قانون الصحافة النمساوي لسنة ١٩٨١ أخذ بفكرة التضامن[١٣١]. ومن إيجابيات هذه الفكرة أنها تعد أكثر تحقيقاً للمصلحة العامة من خلال توفير الأجواء الملائمة للصحافة في أن تتمتع بحريتها في حدود القانون، وتحصر المسؤولية بالشخص المهيمن على رئاسة التحرير، حيث يقول الفقيه الفرنسي "جارو" الذي يعد من مؤيدي هذه الفكرة، أنها أقرب الى العلم وأبعد عن التحكم من المذاهب الأخرى التي تخلع على المطبوعات والصحف بصورة خاصة مركزاً ممتازاً يجعلها بعيدة عن إنطباق أحكام قانون العقوبات الخاصة بالإشتراك[١٣٢]. وفي هذا الصدد يقول "بول لوجز" أنه ينبغي أن تدفع الصحافة ثمن ما ترتكب من جرائم، كما ينبغي أن يكون هناك شخصاً مسؤولاً عن الأذى الذي تلحقه هذه الصحافة فيحمل الوزر بدلاً من المؤلف الذي أبت الجريدة أن تسلمه للعدالة أو تمكنها منه، ويجب أن يؤخذ الشخص المسؤول وهو (كبش فداء) من بين من يمثلون الجريدة، ويحتمون وراء سر التحرير، وليكن رئيس التحرير أو المحرر المسؤول، وبذلك يتسنى التوفيق بين مطالب الصحافة وبين مطالب العدالة ومقتضيات أحكام قانون العقوبات[١٣٣].

المطلب الثاني
التتابع في المسؤولية

تقوم هذه الفكرة على حصر المسؤولين في نظر القانون وترتيبهم على نحو معين، بحيث لا يسأل منهم شخص مادام يتقدَم غيره في ترتيب القانون عليه، فهناك ترتيب وفق تسلسل هرمي معين وحسب أهمية الدور الذي يقوم به الشخص الذي يسبقه في الترتيب، فحيث لا يعرف المؤلف يسأل عن جريمته الناشر أو المحرر المسؤول، فإن لم يوجد هذا أو ذاك سئل الطابع، وهكذا تنتقل المسؤولية من عاتق الأشخاص الذين ساهموا في إعداد المطبوع الى عاتق الذين عملوا على ترويجه من معلنين أو موزعين أو باعة[١٣٤].

وجد وإسم المطبعة التي تطبع فيها إذا لم يكن لها مطبعة خاصة بها وذلك بشكل ظاهر على كل نسخة وفي أول صفحة منها. وإذا لم يكن للجريدة رئيس تحرير وكان لها عدة محررين كل منهم مسئول عن قسم خاص مما ينشر فيها يجب بيان أسماء هؤلاء المحررين بالطريقة عينها مع تعيين القسم الذي يشرف عليه كل منهم". والمادة (٢٧) من قانون المطبوعات والنشر الكويتي نصت على التضامن بالقول "مع عدم الإخلال بأي عقوبة أشد ينص عليها قانون آخر يعاقب رئيس التحرير وكاتب المقال أو المؤلف....".

[١٣١] تنص المادة (٤٢) من قانون الصحافة الفرنسي على أن "يكونوا خاضعين كفاعلين أصليين للعقوبات التي يتضمنها ردع الجرائم والجنح التي تقترف عن طريق الصحافة حسب التسلسل المدرج أدناه: اولاً: مدير الطبع أو الناشر مهما كانت مهنتهم أو تسميتهم وحسب ماتتضمنه الفقرة الثانية من المادة السادسة لشركاء إدارة النشر. ثانياً: المؤلفون بسبب أخطائهم. ثالثا: أصحاب المطابع بسبب أخطاء المؤلفين. رابعاً: الباعة والموزعون والذي يقوموم بالإعلان بسبب أصحاب المطابع". وتنص المادة (١/٣٥) من قانون الصحافة النمساوي على أن يكون مالك الصيحفة الدورية (المؤسسة الإعلامية) مسؤول مسؤولية تضامنية مع من يحكم عليه بدفع الغرامة ومصاريف الدعوى ومصاريف نشر الحكم. ٢/ وإذا تم تغير ملكية الصحيفة بعد إعلان الحكم عن مسؤولية المالك السابق، يكون المالك الجديد للصحيفة مسؤولاً مسؤولية تضامنية مع المالك السابق.

[١٣٢] د. محمد حماد الهيتي، مصدر سابق، ص٢٨٠.

[١٣٣] درابلة العمري سليم، تنظيم المسؤولية الجنائية عن جرائم الصحافة المكتوبة، رسالة ماجستير، جامعة الجزائر، كلية الحقوق والعلوم الإدارية بن عكنون، فرع القانون الجنائي والعلوم الجنائية، الجزائر، ٢٠٠٣-٢٠٠٤، ص٥٤ ومابعدها.

[١٣٤] د. عبدالحميد الشورابي، جريمة القذف والسب في ضوء القضاء والفقه، مصدر سابق، ص٨١.

فهذه النظرية إذاً تستبعد قواعد الإشتراك والمساهمة الجنائية وتحصر المسؤولين في نظر القانون عن جرائم النشر، وبالتالي لا يستلزم توافر القصد الجنائي لدى المتهم في حالة كونه عنصر في الترتيب الذي وضعه المشرع، فبمجرد ثبوت وجوده في ذلك الترتيب تقع عليه المسؤولية دون النظر الى مادونه في الترتيب حتى لو كان قد ساهم بالفعل في عملية النشر[١٢٥].

وذهب البعض الى القول بأن مسؤولية رئيس التحرير أو المحرر المسؤول عن جرائم النشر، لا تعدو أن تكون حالة من حالات المسؤولية المادية أو الموضوعية، وأنها قائمة سواءً عرف المؤلف أو لم يعرف، أو كان أهلاً لتحمل المسؤولية أو غير أهل لها، وسواءً وقّع رئيس التحرير أو المحرر المسؤول على المقال أو لم يوقّع عليه، ولا ترفع المسؤولية عنهما إذا ادعيا عدم علمهما بالنشر أو تذرعا بغيابهما وقت حصول النشر. كذلك الحال بالنسبة لمالك الجريدة والناشر والطابع. وذهب البعض الآخر الى القول بأن المسؤولية عن جرائم النشر ترتكز على إفتراض علم رئيس التحرير بما تنشره جريدته. وعلى هذا، فإن المسؤولية الجنائية عن جرائم النشر تعتبر إستثناء من الأحكام العامة في قانون العقوبات التي تقضي بأن الإنسان لا يكون مسؤولاً إلا عن العمل الذي يثبت بالدليل المباشر أنه قام به فعلاً[١٢٦].

لكن قد يحدث أن يشترك أكثر من طرف في المسؤولية الجنائية عندما يتم النشر بالإتفاق فيما بينهم، ويتم تحديد المسؤولية وفق طبيعة عمل كل طرف ودوره في إرتكاب الفعل المكون للجريمة[١٢٧].

ولوضوح وسهولة تطبيق هذه الفكرة، أخذت بها كثير من التشريعات. كالمشرع الجنائي العراقي في المادة (٨٢) من قانون العقوبات[١٢٨]، والمشرع الجنائي المصري في المادة (١٩٦) من قانون العقوبات[١٢٩]. وأخذ بها قانون الصحافة الفرنسي في المادة (٤٢)، وقانون حرية الصحافة السويدي لسنة ١٩٤٩ في المادة (١-٩) من الفصل الثامن تحت عنوان أحكام المسؤولية. ولكن مع سهولة الفكرة ووضوحها من حيث تحديد الشخص المسؤول عن الجريمة الصحفية، إلا أنه يعاب عليها بعدها عن الواقع. فعلى سبيل المثال أن ضابط تحديد المسؤولية بموجب هذه الفكرة، هو وجود أو عدم وجود الأشخاص المحددين في التصنيف، وهذا لا ينسجم مع القواعد العامة التي تقتضي أن تكون المسؤولية الجنائية

---

[١٢٥] د. ضياء عبدالله و عادل كاظم، مصدر سابق، ص٥٢.

[١٢٦] د. عبدالحميد الشورابي، جريمة القذف والسب في ضوء القضاء والفقه، مصدر سابق، ص٨١ ومابعدها.

ونأتي الى التكييف القانوني لمسؤولية رئيس التحرير عند بيان مسؤولية الأشخاص المسؤولين بشيء من التفصيل.

[١٢٧] د. محمد سعد إبراهيم، حرية الصحافة ، دراسة في السياسة التشريعية وعلاقتها بالتطور الديمقراطي، ط ٣، دار الكتب العلمية، القاهرة، ٢٠٠٤، ص٢٩١.

[١٢٨] تنص المادة (٨٢) من قانون العقوبات العراقي على أن "إذا كانت الكتابة أو الرسم أو طرق التعبير الأخرى التي إستعملت في إرتكاب الجريمة قد وضعت أو نشرت خارج البلاد أو لم يمكن معرفة مرتكب الجريمة عوقب المستورد والطابع بصفتهما فاعلين. فإن تعذر ذلك فالبائع والموزع والملصق وذلك ما لم يظهر من ظروف الدعوى أنه لم يكن في وسعهم معرفة مشتملات الكتابة أو الرسم أو طرق التعبير الأخرى".

[١٢٩] تنص المادة (١٩٦) من قانون العقوبات المصري على أن "فى الأحوال التى تكون فيها الكتابة أو الرسم أو الصور أو الصور الشمسية أو الرموز أو طرق التمثيل الأخرى التى إستعملت فى إرتكاب الجريمة قد نشرت فى الخارج وفى جميع الأحوال التى لا يمكن فيها معرفة مرتكب الجريمة يعاقب، بصفتهم فاعلين أصليين، المستوردون والطابعون فإن تعذر ذلك فالبائعون والموزعون والملصقون وذلك ما لم يظهر من ظروف الدعوى انه لم يكن فى وسعهم معرفة مشتملات الكتابة أو الرسم أو الصور أو الصور الشمسية أو الرموز أو طرق التمثيل الأخرى".

حسب الدور الذي يلعبه الشخص المسؤول في جريمة ما. كما أن تطبيق هذه الفكرة يتعارض مع مبدأ شخصية المسؤولية الجنائية من جهة، ومبدأ لا مسؤولية بدون خطأ، لأن الصدفة تلعب دوراً في معاقبة الأشخاص المذكورين في نهاية التصنيف، حتى ولو لم يكن لديهم القصد الجنائي(١٣٠).

ولعل قبول فكرة التتابع في المسؤولية الجنائية في نطاق جرائم الصحافة وغيرها من جرائم النشر، مرده أنه في مثل هذه الجرائم يندر معرفة المؤلف أو الكاتب، بل ومن الصعب أيضاً أزاء كثرة المتدخلين في إعداد المطبوع ونشره وتعدد الأدوار التي يقومون بها وتداخلها وإخفائها، إثبات أن أحد هؤلاء المتدخلين أو بعضهم قد ساهم في الجريمة التي وقعت بما يجعل دوره في إعداد المطبوع أو نشره بمثابة تدخل فيها، بحيث يمكن مساءلته عنها بوصفه فاعلاً لها أو شريكاً فيها(١٣١).

المطلب الثالث
المسؤولية المبنية على الإهمال

سارت هذه الفكرة على خلاف النظريات السابقة بخصوص وحدة الجريمة والعقاب، فإذا كانت النظريات السابقة قد أقرت بوحدة الجريمة وبعقاب رئيس التحرير بذات العقاب المقرر للمؤلف، فإن هذه النظرية أقرت أزدواجية الجريمة(١٣٢)، حيث تقوم فكرتها على أساس فصل الجريمة المسندة الى المؤلف عن جريمة كل من رئيس التحرير، و الناشر، و الطابع. فعندما ترتكب جريمة عن طريق صحيفة ما فإن مسؤولية المؤلف تكون على أساس إرتكاب تلك الجريمة ومعاقبته بالعقوبة المقررة لها. أما مسؤولية رئيس التحرير أو الناشر أو الطابع فإنها تكون عن جريمة خاصة تختلف عن جريمة النشر ذاتها، بل هي الإهمال في القيام بواجب الرقابة والإشراف على عملية النشر ومن ثم معاقبته على هذا الأساس، لأن وظيفة رئيس التحرير تعني مراقبة ما يكتب وما ينشر، ووجود جريمة من جرائم النشر تعتبر قرينة على إهمال المسؤول في وظيفته(١٣٣).

ويعيب هذه الفكرة أن رئيس التحرير يُسأل مسؤولية عمدية، أي يسأل عن جريمة عمدية بأعتباره فاعلاً أصلياً للجريمة العمدية، التي أرتكبت في صحيفته، وهنا لا يمكننا أن نفسر العمد بالإهمال، فلا يمكن أن نسأل شخص عن جريمة عمدية ونفسر هذه المسؤولية بالقول بأنه أهمل في أداء وظيفته. إضافة الى ذلك ، فإن هذه الفكرة على خلاف النظريات السابقة، تعترف بإزدواجية الجريمة، فرئيس التحرير يتحمل المسؤولية عن جريمة خاصة تختلف عن أصل الجريمة الصحفية، وذلك بسبب الأهمال في عدم مراقبة ما ينشر في جريدته. على أية حال، كان من الممكن قبول هذه الفكرة لو أن الجريمة المنسوبة الى رئيس التحريرأو المحرر المسؤول هي جريمة غير عمدية(١٣٤).

بعد عرض النظريات الثلاث حول تكييف المسؤولية الجنائية للأشخاص المسؤولين عن جريمة النقد القذفي وجرائم النشر عموماً، نرى بأن نظرية المسؤولية التضامنية هي الأفضل من بينها وأكثر إنسجاماً مع واقع العمل

(١٣٠) كمال سعدي مصطفى، چوارچێوەی یاسایی ئازادی رۆژنامەگەری لە كوردستانی عێراقدا ، مصدر سابق، ص٢٢٩.

(١٣١) درابلة العمري سليم، مصدر سابق، ص٥٦ ومابعدها.

(١٣٢) د. محمد حماد الهيتي، مصدر سابق، ص٢٨١.

(١٣٣) د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٨٨، وينظر أيضاً درابلة العمري سليم، مصدر سابق، ص٥٦.

(١٣٤) أحمد المهدي وأشرف شافعي، مصدر سابق، ص٢٤٦ ومابعدها.

الصحفي، لكونها تحصر المسؤولية في الأشخاص المهيمنة على سياسة الصحيفة. لكن قد تحدث حالات معينة يتعذر على هذه النظرية معالجتها، كما لو كان الشخص الرئيسي غير معروف، أو كانت الجريمة قد أرتكبت خارج حدود الدولة، فلا يمكن معاقبة رئيس التحرير أو الناشر في هذه الحالة، فهل ينجو الشخص المسؤول عن إدخال وترويج مكونات هذه الجريمة الى داخل الدولة من المساءلة؟

نرى، بأن المشرع العراقي كان موفقاً في معالجة هذه الإشكالية، وذلك بتبني فكرة التضامن في المسؤولية فيما يتعلق بمسؤولية رئيس التحرير والمؤلف (المادة ٨١-عقوبات)، لكن إذا كان رئيس التحرير أو المؤلف غير معروف أو أرتكبت الجريمة خارج العراق، فالمشرع يستبعد تطبيق هذه النظرية ويستعيض عنها بفكرة التتابع في المسؤولية (المادة ٨٢-عقوبات)، من أجل عدم إفلات الشخص المسؤول عن أدخال الصحيفة أو المنشور الذي يتضمن جريمة القذف الى العراق.

المبحث الثاني

أشخاص المسؤولية الجنائية في جريمة النقد القذفي الصحفي

لا يمكن تصور إرتكاب جريمة النشر عن طريق الصحافة من قبل شخص واحد، وإنما هذا النوع من الجرائم يمر بالعديد من الأدوار، حتى تختمر وتصبح في متناول يد الجمهور، وهذا يقتضي وجود العديد من الأشخاص الذين يتدخلون في إرتكاب هذه الجريمة، ولو أن مسؤوليتهم تختلف بحسب دور كل واحد منهم[١٣٥]. وعليه نتناول في هذا المبحث : المسؤلية الجناية للمؤلف ، ورئيس التحرير، في مطلبين تباعاً.

المطلب الأول

مسؤولية المؤلف

المؤلف، هو كل شخص يقوم بإنتاج فكري سواءً أكان هذا الإنتاج أدبياً أم فنياً أم صحفياً، وأياً كانت طريقة التعبير عنه، سواءً بالكتابة أو الرسم أو التصوير أو الى غير ذلك من الطرق الأخرى. ويستدل على المؤلف من خلال وضع أسمه على المصنف. ولكن ليس معنى ذلك أن يكون بالضرورة ظهور أسم الشخص على المصنف دليل قاطع على أنه المؤلف، فقد ينشر المصنف تحت أسم شخص آخر، إذا رغب المؤلف في أن يظل أسمه مستتراً، وفي هذه الحالة يظهر المصنف تحت أسم مستعار أو مجهول.[١٣٦].

ولا يشترط لإعتبار الشخص مؤلف أن يكون هو مبتكرها أو كاتبها، بل يكفي أن يقدم الكتابة أو ما يقوم مقامها لرئيس التحرير أو المحرر المسؤول أو الناشر لحساب نفسه لا لحساب صاحبها الأصلي. فمخبر الجريدة الذي ينقل الى رئاسة تحريرها خبراً عن واقعة أو حديث نسبه الى شخص يتحمل مسؤولية المؤلف، والمترجم الذي يقوم بترجمة المقال من لغة الى لغة، يعتبر مؤلفاً [١٣٧]. لكننا نرى لكي يعتبر المترجم مؤلفا ومسؤولاً عن النشر، يجب أن يترجم المقال من تلقاء نفسه ومن أجل نشره، أي بمعنى أن ينشره بإسمه كمترجم المقال، أما إذا كان المترجم يعمل كموظف لدى الصحيفة، وقام بترجمة مقال يحتوي عبارات شائنة بطلب من رئيس التحرير، دون أن ينشر المقال بأسمه

---

[١٣٥] د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٧٦.

[١٣٦] د. عمر مشهور حديثة الجازي، المبادئ الأساسية لقانون حق المؤلف، ورقة عمل مقدمة في ندوة "حق المؤلف في الأردن: بين النظرية والتطبيق"، الجامعة الأردنية، كلية الحقوق، ٢٠٠٤، ص٦.

[١٣٧] د. أحمد المهدي وأشرف شافعي، مصدر سابق، ص٢٥١.

كمترجم، فبرأينا لا يعتبر مؤلفاً ولا يسأل جنائياً. أما إذا قدم شخصاً مقالاً الى رئيس التحرير أو الناشر بأسم صاحبه الأصلي وبتفويض منه، فيكون هذا الأخير هو المسؤول بأعتباره مؤلفاً وليس من قام بالتقديم. ويعد مؤلفاً أيضاً كل من قدم معلومات الى رئاسة التحرير وبني مقال عليها، حتى ولو كان لا يعرف القراءة والكتابة.[١٣٨].

أولاً: موقف القانون العراقي

إضافة الى قانون العقوبات العراقي، ينص قانوني المطبوعات العراقي وقانون المطبوعات لإقليم كردستان العراق أيضاً على مسؤولية المؤلف (كاتب المقال). فالمادة (١٠) من قانون المطبوعات لإقليم كوردستان العراق رقم (١٠) لسنة ١٩٩٣ تنص على أن "يتعرض صاحب الامتياز أو رئيس التحرير وكاتب المقال في المطبوع الدوري ومقدم المطبوع غير الدوري للمساءلة القانونية وفق القوانين المرعية في حالة مخالفته لأحكام هذا القانون". وجاء في الفقرة الأولى من المادة (٢٩) من قانون المطبوعات العراقي "مالك المطبوع الدوري ورئيس تحريره وكاتب المقال مسؤولون عن الجرائم المعينة في هذا القانون وملزمون بالتكافل بدفع التعويض الذي تحكم به المحكمة".

أما قانون العقوبات العراقي فنص على مسؤولية المؤلف في المادة (٨١) بالقول "مع عدم الإخلال بالمسؤولية الجزائية بالنسبة إلى مؤلف الكتاب أو واضع الرسم إلى غير ذلك من طرق التعبير يعاقب رئيس تحرير الصحيفة بصفته فاعلاً للجرائم التي إرتكبت بواسطة صحيفته وإذا لم يكن ثمة رئيس تحرير يعاقب المحرر المسؤول عن القسم الذي يحصل فيه النشر".

وهكذا ، فإن القوانين العراقية أخذت بفكرة المسؤولية التضامنية فيما يتعلق بمسؤولية المؤلف، ويكون عقاب المؤلف هنا وفقاً للقواعد العامة وليس على أساس الإفتراض، فعمل المؤلف يجعل منه فاعلاً أصلياً لهذه الجريمة، فقد قام بالدور الرئيسي في تكوينها ولكن قيام هذه المسؤولية يستوجب الى جانب إثبات أنه مصدر موضوع النشر، إثبات توافر القصد الجنائي لديه، والذي يقوم على العلم بمضمون المكتوب وإرادة نشره، فإن إنتفى أي من العنصرين فلا يجوز مساءلته جنائياً[١٣٩].

والواقع، أن المؤلف هو أكثر الناس معرفة بما صدر منه من كتابات ورسوم ونحوه، فلا يتصور نفي القصد الجنائي عنه على أساس عدم معرفته و عدم علمه بحقيقة تلك الوقائع، مع ذلك فيجوز للمؤلف أن ينفي القصد الجنائي عنه إذا أثبت أن الكتابة قد صدرت نتيجة الإكراه المادي أو المعنوي، كما يجوز له أن ينفي مسؤوليته بإثبات أنه قصد بالكتابة منفعته الشخصية ولم يهدف الى إذاعتها وأن النشر قد تم على غير علم منه بنتيجة الكتابة أو المطبوعات وبتسليمها لدار النشر[١٤٠]، أو إنه قدم المقال الى رئيس التحرير بناءً على طلب الأخير لتقييم مستواه أو لتعيينه أو لإسناد منصب إليه وليس لغرض النشر.

ثانياً: موقف القانون المقارن

---

[١٣٨] د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٧٧.

[١٣٩] د. أحمد المهدي وأشرف شافعي، مصدر سابق، ص٢٥٢.

وتطبيقاً لذلك أصدرت محكمة جنح الموصل قراراً يقضي بالحكم على المتهم (ر) بالحبس الشديد لمدة سنة ونصف، والذي يعمل مراسلاً صحفياً لجريدة الإتحاد، وذلك لتسببه بنشر مقال تحت عنوان "في الموصل أمرأة تقتل زوجها غسلاً للعار"، مما يعتبر معه قذفاً بطريق النشر بحق ذوي المجني عليه يدخل في نص المادة (٤٣٣) من قانون العقوبات العراقي. ينظر د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٧٧ ومابعدها.

[١٤٠] د. عبدالخالق النواوي، مصدر سابق، ص١٩.

المشرع الجنائي المصري، على غرار المشرع العراقي أخذ بفكرة التضامن في المسؤولية بالنسبة لمسؤولية المؤلف، وجاء بنص مماثل لقانون العقوبات العراقي في المادة (١٩٥) من قانون العقوبات المصري بقولها "مع عدم الإخلال بالمسئولية الجنائية بالنسبة لمؤلف الكتابة أو واضع الرسم أو غير ذلك من طرق التمثيل يعاقب رئيس تحرير الجريدة أو المحرر المسئول عن قسمها الذى حصل فيه النشر، إذا لم يكن ثمة رئيس تحرير، بصفته فاعلا أصليا للجرائم التى ترتكب بواسطة صحيفته". كما أن الفقرة الثانية من هذه المادة ذكرت الحالات التي يعفى فيها المؤلف، إذا أثبت أن النشر حصل بدون علمه، أو إذا أرشد عن مرتكب الجريمة وأثبت أنه لو لم يقم بالنشر لعرّض نفسه لخسارة وظيفته في الجريدة أو لضرر جسيم آخر".

وكذلك يسأل بموجب قانون المطبوعات والنشر الكويتي مؤلف الكتابة مسؤولية تضامنية مع رئيس التحرير وفقاً لما جاء في المادة (٢٧) بقولها "مع عدم الإخلال بأي عقوبة أشد ينص عليها قانون آخر يعاقب رئيس التحرير وكاتب المقال أو المؤلف ..."

بيد أن المشرع الفرنسي في المادة (٤٢) من قانون الصحافة أخذ بفكرة التتابع في المسؤولية في تحديد مسؤولية المؤلف، حيث رتب الأشخاص الذين تقع عليهم المسؤولية الجنائية بحسب أهميتهم، وذكرت المادة (٤٢) في فقرتها الثانية المؤلفون، وهذا النظام عرف بنظام التتابع. وبناءً على هذا الترتيب لا يسأل المؤلف كفاعل أصلي للجريمة إلا إذا تعذر معرفة الشخص الذي يسبقه في الترتيب وهو مدير التحرير، وإذا تعذر معرفة مدير التحرير أو الناشر يسأل مؤلف الكتابة كفاعل أصلي في الجريمة [١٤١].

أما قانون حرية الصحافة السويدي فإنه يفرق بين المطبوعات الدورية وغير الدورية. ففي المطبوعات الدورية، لا يتحمل المؤلف المسؤولية الجنائية عما ينشره في هذه المطبوعات. أما في المطبوعات غير الدورية، فإن المؤلف هو الشخص الأول الذي يتحمل المسؤولية الجنائية، وذلك بموجب المادة (٥) من هذا القانون بقولها "تقع المسؤولية الجنائية عن جرائم الصحافة في المطبوعات غير الدورية على المؤلف. لكن المؤلف غير مسؤول إذا تم النشر دون موافقته أو إذا وضع أسمه أو لقبه على المادة المطبوعة خلافاً لإرادته" [١٤٢].

ويشار أن قانون الصحافة النمساوي لا يتضمن أي نص يقضي بمسؤولية المؤلف، ولم يذكر المؤلف كشخص مسؤول في الجرائم التي تنشر بواسطة الصحافة، إلا فيما يتعلق بتكاليف نشر قرار المحكمة بصدد الدعوى الجزائية

---

(١٤١)

Article 42: « Seront passibles, comme auteurs principaux des peines qui constituent la répression des crimes et délits commis par la voie de la presse, dans l'ordre ci-après, savoir:
1° Les directeurs de publications ou éditeurs, quelles que soient leurs professions ou leurs dénominations, et, dans les cas prévus au deuxième alinéa de l'article 6, de les codirecteurs de la publication ;
2° A leur défaut, les auteurs ;
3° A défaut des auteurs, les imprimeurs ;
4° A défaut des imprimeurs, les vendeurs, les distributeurs et afficheurs .... ».

(١٤٢)

Article 5 of Chapter 8 of the Swedish Freedom of Press Act. 1949: 105
"Liability under penal law for an offence against the freedom of the press committed by means of non-periodical printed matter lies with the author"

الناشئة عن هذه الجرائم. فالفقرة الثانية من المادة (٣٩) من هذا القانون تخول مالك المؤسسة الصحفية أن يطالب المؤلف بتكاليف نشر قرار المحكمة[١٤٣].

ونرى في هذا الخصوص، أن موقف المشرع العراقي أقرب للصواب مقارنة بموقف قوانين الصحافة الفرنسي والسويدي والنمساوي، لأن مؤلف الموضوع الذي يحتوي على عبارات القذف أولى بالعقاب من الأشخاص الآخرين، لأنه هو صاحب الفكرة والقاذف الحقيقي، فليس من العدل أن يفلت من العقاب، بل يجب أن يسأل تضامنياً مع رئيس التحرير أو المحرر المسؤول. وربما أن هذه القوانين لم تنص على مسؤولية المؤلف، لأن من يقرر نشر الموضوع الذي يحتوي على عبارات القذف، هو رئيس التحرير وهيئة التحرير في الصحيفة، وليس صاحب الفكرة، وبدون عملية النشر هذه لا تتحقق العلانية وبالتالي لا يتحقق القذف الصحفي، وتبقى كتابة هذه الأفكار من قبل المؤلف في إ طار الأعمال التحضيرية أو الشروع بحسب الأحوال في النظريات الفقهية (الموضوعية والشخصية والتوفيقية)، ولم يبدأ بنشرها لإعتراض مرؤوسيه عليها. وذلك منطق معقول أيضاً.

المطلب الثاني
مسؤولية رئيس التحرير

يقف رئيس التحرير على رأس إدارة التحرير ويتولى قيادة الصحيفة عبر التعليمات والأوامر والتوجيهات اليومية التي يقدمها للعاملين معه في كافة فروع العمل والإنتاج في الصحيفة من أجل إرضاء إهتمامات قرائها والنجاح في العملية الإعلامية التي تعتبر الصحافة المكتوبة أبرز دعائمها في عالم اليوم. كما يعتبر رئيس التحرير الدينامو الذي يحرك العمل الصحفي في الصحيفة، والى جانب ذلك فهو مسؤول عن جميع المواد التي تنشرها الصحيفة، سواءً كانت أنباء أو تعليقات أو موضوعات فكرية أو تحقيقات. وهو يقوم أيضاً بتزويد معاونيه بالأفكار ووضعها موضع التنفيذ ويحدد سياسة الصحيفة، كا تتمثل مهمته في الربط بين الأقسام الفرعية التي يتكون منها جهاز التحرير، بإعتباره العقل المفكر والمدبر الذي يقف وراء الجهاز الصحفي الضخم[١٤٤].

فرئيس التحرير كما أشارت إليه محكمة النقض المصرية في أحد قرارتها إذاً، هو المسؤول جنائياً طبقاً لقانون العقوبات، والمسؤول إدارياً طبقاً لقانون االمطبوعات، مادام هو أصلاً رئيساً فعلياً، أي مادام أنه يباشر التحرير بنفسه أو يشرف عليه أو يكون في إستطاعته هذا الإشراف، وإن إتفاقه مع شخص آخر على القيام بوظيفة رئيس التحرير لا يدرأ عنه هذه المسؤولية بعد أن أخذها على نفسه رسمياً بقيامه بالإجراءات التي يقتضيها قانون المطبوعات، وإلا أصبح في إستطاعة كل رئيس تحرير أن يتهرب من هذه المسؤولية بإرادته، لذلك يتفق الفقه والقضاء على أن مسؤولية رئيس التحرير ترتبط بكونه الرئيس الفعلي لمؤسسته ويقع عليه واجب الإشراف والرقابة[١٤٥]. ومع ذلك،

---

(١٤٣) Article 39/2 of Austrian Press Act. 12th June 1981: "…. The media owner is entitled to claim against the author of the media contents offence compensation of the cost of such publication…."

(١٤٤) د. عبد النبي عبدالله الطيب، إدارة المؤسسات الصحفية، جامعة وادي النيل، الخرطوم، بدون سنة الطبع، ص٤٣.

(١٤٥) د. عادل علي المانع، طبيعة المسؤولية الجزائية لرئيس التحرير، مجلة الحقوق، العدد الرابع، السنة الرابعة والعشرون، الكويت، ديسمبر ٢٠٠٠، ص٢٩٢.

فقد إحتدم الخلاف والجدل بين الفقهاء حول طبيعة المسؤولية الجزائية لرئيس التحرير، ما إذا كانت تتفق مع مبدأ شخصية العقوبات أم تختلف معه، وإنقسم الفقه بهذا الصدد الى إتجاهين:

الإتجاه الأول: المسؤولية المفترضة لرئيس التحرير (المسؤولية عن فعل الغير)

من المسلم به أن العقوبة شخصية لاتنال إلا من تقررت مسؤوليته الجنائية عن الجريمة التي وقعت، سواءً أرتكب الجريمة أو ساهم في إرتكابها بوصفه فاعلاً أو شريكاً أو متدخلاً (محرضاً أو متفقاً أو مساعداً) أو على الأقل أرتكب إهمالاً أو خطأً معيناً، بمعنى أنه لا يسأل عن جريمة أرتكبها غيره، وهذا ما يسمى بمدأ شخصية المسؤولية الجنائية. فالمبدأ العام، هو أن القانون الجنائي لا يعرف المسؤولية الجنائية عن فعل الغير، على عكس القانون المدني الذي يقرر ذلك، ومع ذلك هناك إستثناء يرد على هذا المبدأ، في أنه قد لا يسهم شخص في جريمة أرتكبها غيره بأي فعل من أفعال المساهمة ، ولكنه لا يكون أجنبي تماماً عنها، وتعرض عادة هذه المسؤولية من خلال علاقات رب العمل بعماله أو الرئيس أو المدير أو المسؤول بمن يخضعون لرئاسته وإدارته [١٤٦].

وعلى هذا الأساس، يذهب جانب من الفقه الى أن مسؤولية رئيس التحرير هي مسؤولية عن فعل الغير أتت على خلاف القواعد العامة التي تقضي بألاً يسأل الشخص إلا عن الفعل الذي وقع منه، بمعنى إقامة مسؤولية رئيس التحرير خارج إطار الخطأ الشخصي أي من دون خطأ يصدر عنه، فتفترض مسؤوليته عما ينسب إليه أو ما يصدر عن غيره من خطأ. وفي تبريره لذلك الرأي يقول البعض أن تطبيق القواعد العامة للمسؤولية على إحدى جرائم النشر يعني أن رئيس التحرير لن يكون مسؤولاً إلا إذا توافرت في حقه أركان المسؤولية الفعلية، بأن يكون قد صدر منه نشاطاً مادياً يجعله فاعلاً أصلياً أو شريكاً في هذه الجريمة، لكن تطبيق هذه القاعدة سوف يؤدي الى أن تكون جريمة النشر جريمة بدون عقاب، على أساس أن رئيس التحرير سوف يفلت من المسؤولية في الحالات التي لا يعرف فيها كاتب المقال (المؤلف)[١٤٧].

وبما أن هذه المسؤولية أتت على خلاف المبادئ العامة، فهي مسؤولية إستثنائية رتبها القانون لتسهيل الإثبات في جرائم النشر. ومتى كان الأمر كذلك، فلا يجوز التوسع في هذا الإستثناء أو القياس عليه ويجب قصر تلك المسؤولية المفترضة على من نص القانون عليهم بشأنها. فمتى وجد رئيس التحرير بحسب ما تقدم بيانه، أصبح هو وحده المسؤول جنائياً بهذا الوصف عن كل ما ينشر في الجريدة التي يرأس تحريرها ولا يجوز أن تتعدى هذه المسؤولية الإفتراضية الى غيره ممن يتولون رئاسته فعلاً، على أن هؤلاء المحررين لا يكونوا بمنأى من العقاب على ما تسطره أيديهم بل هم مسؤولون أيضاً، غير أن مسؤوليتم خاضعة للقواعد العامة في المسؤولية الجنائية، فيجب لإدانتهم أن

---

[١٤٦] د. علي عبدالقادر القهوجي، شرح قانون العقوبات، القسم العام، المسؤولية الجنائية والجزاء الجنائي، ط١، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٩، ص٤٥ ومابعدها.

[١٤٧] د. محمد باهي أبو يونس، التقييد القانوني لحرية الصحافة، دار الجامعة الجديدة للنشر، الأسكندرية، ١٩٩٦، ص٣٩٥ وما بعدها، وينظر أيضاً د. عادل علي المانع، مصدر سابق، ص٢٩٢.

وتطبيقاً لذلك قضت محكمة النقض المصرية بأن مسؤولية رئيس التحرير مسؤولية مفترضة مبناها صفته ووظيفته في الجريدة، فهي تلازمه متى ثبت أنه يباشر عادة وبصورة عامة دوره في الإشراف ولو صادف أنه لم يشرف بالفعل على إصدار هذا العدد أو ذاك من أعداد الجريدة. ولا تدفع هذه المسؤولية عن عاتقه وإن عهد ببعض إختصاصاته لشخص آخر مادام قد إستبقى لنفسه حق الإشراف عليها، ذلك لأن مراد المشرع من تقدير هذه المسؤولية المفترضة هو إفتراض علم الرئيس بما تنشره جريدته وإذنه بنشره، أي أن القانون قد أنشأ في حقه قرينة قانونية بأنه عالم بكل ما تنشره الجريدة التي يشرف عليها. نقض ١٧ نوفمبر ١٩٦٤، مجموعة أحكام النقض، س١٥، ص٦٨٧، ذكره د. محمد علي سويلم، نظرية دفع المسؤولية الجنائية، منشأة المعارف، الأسكندرية، ٢٠٠٧، ص١٥٦.

يثبت من الواقع أنهم حرروا فعلاً المقال موضوع الإتهام أو أنهم أشتركوا في تحريره إشتراكاً يقع تحت نصوص قانون العقوبات[١٤٨].

هذا الإتجاه منتقد ولا يقبله البعض، وذلك لأن مسؤولية رئيس التحرير هي مسؤولية فعلية لا إستثنائية، أي أنها محض تطبيق للقواعد العامة وليست إستثناء منها، وإعتبار مسؤوليته مسؤولية مفترضة أمر يتنافى تماماً مع القواعد العامة ويخرق المبادئ الدستورية الجنائية، وذلك لأن فكرة المسؤولية المفترضة تمثل خروجاً على القواعد العامة في التجريم والعقاب، التي تقتضي ضرورة قيام الجريمة على ركن مادي وآخر معنوي. وربما يقال بأن الركن المعنوي هنا يكون مفترضاً من جانب رئيس التحرير. وعليه فإنه لنفي مسؤوليته يجب أن يثبت حسن نيته والتدليل على إنتقاء أي خطأ من جانبه. ولكن هذا القول يزيد فكرة المسؤولية المفترضة شذوذاً، لأن ذلك معناه خرقاً لقرينة البراءة التي تلقي عبء إثبات الجريمة على عاتق سلطة الإتهام لا على المتهم، كما أن ذلك يعني مثول المتهم أمام جهة الإتهام، يكون الحكم والإدانة مفترضة فيه. من جانب آخر، فإن إفتراض الركن المعنوي في الجرائم العمدية التي تعد جرائم الصحف من بينها يخل إخلالاً جسيماً بمبدأ الشرعية ويصطدم أيضاً بأحد المبادئ العامة للقانون الجنائي الذي يقضي بأنه لا مسؤولية بدون خطأ. بناءً على ذلك، لا يمكن القول بأن مسؤولية رئيس التحرير هي مسؤولية مفترضة أو مسؤولية عن فعل الغير، لأن هذا يعيبها بعيب عدم الدستورية وهذا على خلاف حقيقتها تماماً[١٤٩].

ونحن نميل الى الرأي المنتقد لفكرة تكييف مسؤولية رئيس التحرير بأنها مسؤولية مفترضة، لأن إقرار هذه الفكرة يمثل خرقاً لجملة من المبادئ الأجرائية والموضوعية في القانون الجنائي المنصوص عليها في الدستور، ومنها: مبدأ الشرعية الجنائية، مبدأ اليقين القضائي (الذي يعد الركيزة الثانية لمبدأ الشرعية الجنائية بعد ركيزة إنفراد التشريع)، ومبدأ مسؤولية الجاني عن فعله الشخصي وعن إرادته الآثمة، ومبدأ شخصية العقوبة، وأخيراً مبدأ الأصل في المتهم البراءة. لذا لا يمكن تكييف مسؤولية رئيس التحرير على أساس فكرة المسؤولية المفترضة[١٥٠].

الإتجاه الثاني: المسؤولية المادية لرئيس التحرير (المسؤولية في إطار الخطأ الشخصي)

يقول أنصار هذا الإتجاه إن المسؤولية تنهض عندما يرتكب الجاني فعلاً يؤدي الى إحداث ضرر بالغير، وإن لم يصدر منه خطأ أي إنحرافاً في السلوك. فهذا الإتجاه يعطي الأهمية لعنصر الضرر على حساب عنصر الخطأ، وتسمى أيضاً في فقه القانون (بنظرية تحمل التبعة) أو (نظرية تحمل التبعات المستحدثة)[١٥١].

إن ما يميز المسؤولية المفترضة عن المسؤولية المادية في نطاق القانون المدني، هو إنها مؤسسة على قرينة الخطأ المفترض من قبل المشرع من جانب ملتزم التعويض، بموجبها ينشأ إلتزام شخصي في ذمته إفتراضه المشرع بوجوب تعويض من أصابه الضرر، في الأحوال التي يتعذر فيها تحديد وإثبات سبب الضرر وهي غالباً ما تؤسس على قرينة بسيطة قابلة لإثبات العكس، حيث يجوز نفيها بنفي الخطأ أو بنفي رابطة السببية. أما المسؤولية المادية، فهي لا

---

(١٤٨) صالح سيد منصور، مصدر سابق، ص٢٥٨ ومابعدها، وتنظر مواد الإشتراك (٤٨ و ٤٩ و ٥٠) عقوبات عراقي.

(١٤٩) د. محمد باهي أبو يونس، مصدر سابق، ص٣٩٧ ومابعدها.

(١٥٠) لمزيد من التفصيل حول الإنتقادات الموجهة لفكرة المسؤولية المفترضة لرئيس التحرير ينظر د. فتحي أحمد سرور، القانون الجنائي الدستوري، ط ٢، دار الشروق، القاهرة، ٢٠٠٢، ص٨٢ ومابعدها.

(١٥١) د. محمد سليمان الأحمد، الخطأ وحقيقة أساس المسؤولية المدنية في القانون العراقي، ط ١، مكتب التفسير للنشر والإعلان، أربيل، ٢٠٠٨، ص٢٨.

تعبأ بعنصر الخطأ ولا تهتم به، ذلك لأن غايتها هي الحصول على التعويض سواءً أمكن تعيين سبب الضرر أم بقي سببه مجهولاً. فهي إذن لا تؤسس على خطأ يقع من لدن المسؤول، إنما على حالة أو صفة فيه، ولا تزول عنه إلا بإثبات القوة القاهرة أو خطأ المتضرر نفسه. وعليه ، فالفارق بين المسؤولية المادية والمسؤولية المفترضة واضح وهو أساس المساءلة، فالخطأ وإن كان خطأً مفترضاً، هو أساس المسؤولية المفترضة، أما المسؤولية المادية فأساسها مادي بحت دون البحث في عنصر الخطأ في مسلك الجاني[١٥٢].

وهكذا، فإن مسؤولية رئيس التحرير وفق هذا الإتجاه ليست مسؤولية عن فعل الغير (وهي مسؤولية مدنية وليست جنائية)، وإنما هي مسؤولية شخصية (جزائية) عن خطئه الشخصي. وبرغم تأييد الفقه والقضاء لفكرة الخطأ الشخصي، إلاّ أن خلافاً فقهياً ثار حول طبيعة هذا الخطأ من جانب رئيس التحرير.

فالرأي الأول، يجد أن رئيس التحرير يعد مسؤولاً عن خطئه الشخصي المتمثل في إمتناعه عن القيام بواجبه في الإشراف على الجريدة وإهماله في الرقابة على الخاضعين له ، ومن ثم يسأل عن جريمة سلبية يتمثل ركنها المادي في الإمتناع، أما ركنها المعنوي فقد يكون هو العمد أو الخطأ[١٥٣]. بمعنى أن أساس مسؤوليته لا ينحصر في الخطأ الشخصي العمدي وإنما يمتد ليشمل إمكانية صدور خطأ غير عمدي عنه. وهكذا توجد جريمتين في حالة إرتكاب جريمة النشر، الأولى: تلك التي إرتكبها كاتب المقال عن وعي وإرادة. والثانية: تلك التي أرتكبت من قبل رئيس التحرير، والتي تثير فرضيتين، الفرضية الأولى العمدية وتعرض لحالة إذا ما قام رئيس التحرير بالإطلاع على المقالة والموافقة على نشرها عن وعي وإرادة مما يجعله مساهماً أصلياً الى جانب كاتب المقال، والفرضية الثانية غير عمدية تعرض لحالة إذا ما أهمل رئيس التحرير في الواجب القانوني المفروض عليه ما يؤدي الى وقوع جريمة نشر وعندها نكون أمام جريمة ثانية مستقلة عن جريمة كاتب المقال، تؤسس على الخطأ غير العمدي الناتج عن إهمال رئيس التحرير في واجب الإشراف والرقابة المفروض عليه[١٥٤].

ويعاب على هذا الرأي، أن الخطأ غير العمدي لا يصلح لأن يتخذ أساساً للمسؤولية عن جريمة عمدية، لأن جرائم الصحافة تعد من قبيل الجرائم العمدية. وفي هذه الحالة كيف يستساغ أن يعتبر رئيس التحرير فاعلاً أصلياً في جريمة عمدية؟ وبأي منطق يصلح السلوك السلبي المتمثل في إمتناع رئيس التحرير عن قيامه بواجبه في الرقابة والإشراف على مضمون الجريدة، لأن يشكل جريمة إيجابية؟ وكيف يصح اعتبار ما ينسب الى رئيس التحرير جريمة إهمال في حين أن المشرع يعتبره مسؤولاً عن جريمة عمدية[١٥٥]؟

أما الرأي الثاني، فيقرر أن خطأ رئيس التحرير لا يقع إلا بصورته العمدية بالنسبة للجرائم التي ترتكب عن طريق النشر، مما لا يفسح مجالاً للقول بوقوع خطأ غير عمدي منه، وذلك يعني بأن مساءلة رئيس التحرير تكون دائماً عن جريمة عمدية. وتبعاً لذلك فإنه بموافقة رئيس التحرير على النشر يعد مرتكباً لعنصر من عناصر الركن المادي المكون لجريمة النشر، وهي الموافقة المكتوبة أو الشفهية التي لولاها لما وقعت الجريمة ولا تم ركنها المادي ولذلك يعد مساهماً أصلياً. وأن فعل المساهمة يستوجب فعلاً إيجابياً يصدر عن رئيس التحرير وهذا ما يتحقق فيما

---

[١٥٢] د. محمد حماد الهيتي، مصدر سابق، ص٢٧٢ ومابعدها.

[١٥٣] هذا هو ما إتجهت إليه محكمة النقض الفرنسية التي قضت بأن أساس مسؤولية رئيس التحرير ترجع الى إهماله في القيام بواجبه في الرقابة ومراجعة كل ما ينشر في صحيفته. ينظر د. محمد باهي أبو يونس، مصدر سابق، ص٣٩٩ ومابعدها.

[١٥٤] د. عادل علي المانع، مصدر سابق، ص٣٠٦ ومابعدها.

[١٥٥] د. محمد باهي أبو يونس، مصدر سابق، ص٤٠٠ ومابعدها.

لو عبر رئيس التحريرفعلياً عن ذلك، أما لو إقتصر فعله على سلوك سلبي كما في حالة إهمال قراءة مقالة ما، فإن فعل المساهمة لا يقع، بمعنى أن فعل المساهمة يحتاج الى قصد لتجريمه ينبني على علم وإدراك بالسلوك المرتكب، وهذا ما لا يتحقق مع صدور سلوك سلبي مبني على الإهمال(١٥٦).

ونحن نؤيد عموماً تحديد طبيعة المسؤولية الجزائية لرئيس التحرير وفقاً للإتجاه الثاني حيث أنه أصاب في التكييف، وفي الإتجاه الثاني نرجح الرأي الثاني، لأن مسؤولية رئيس التحرير هي مسؤولية شخصية فعلاً وليست مسؤولية عن فعل الغير، كما أن مسؤوليته تكون دائماً عن جريمة عمدية، وأما إذا أهمل رئيس التحرير قراءة الجريدة قبل الإذن بإصدارها، فنرى بأنه تكون مسؤوليته مسؤولية إدارية تأديبية. وهذا محض تطبيق للقواعد العامة في المسؤولية، لكن مسؤولية رئيس التحرير عن الجريمة العمدية تكون على أساس قانوني آخر يختلف عن الأساس الذي أستند إليه أنصار الرأي الثاني من الإتجاه الثاني.

وحول هذا الأساس القانوني لمسؤولية رئيس التحرير يذهب إتجاه في الفقه، ونحن نؤيده، أنه "يقول المثل الفرنسي إذا أحسنا وضع المسألة فقد أحسنا حلها"، تطبيقاً لذلك يكون الوضع الصحيح لبحثها هو النظر إليها في ضوء أركان الجريمة بصفة عامة وأركان جريمة القذف بصفة خاصة. فجرائم الصحافة كسائر الجرائم تقوم على ركنين ركن مادي يتمثل في العلانية وآخر معنوي يتمثل في العلم بالصفة الإجرامية لما ينشر وإرادة ذلك رغم مخالفته للقانون. فرئيس التحرير هو الذي يقوم بالنشر وبإذن منه، وبدون هذا الإذن لا يمكن أن يتم النشر، فإن هذا يجعله فاعلاً مع غيره في إرتكاب الجريمة. ومن هنا يتساوى رئيس التحرير مع المؤلف في الصفة والمسؤولية، فكلاهما فاعل أصلي للجريمة. فرئيس التحرير أذِن بالنشر على الرغم مما ينطوي عليه هذا الإذن من مخالفة للقانون وكان عاقداً عزمه على ذلك ومريداً له. وهذا يجعل له دوراً أساسياً في إتمام الجريمة. وهكذا تكون مسؤولية رئيس التحرير مسؤولية عادية تتفق مع القواعد العامة تمام الإتفاق"(١٥٧).

بعد تقديم الآرء التي طرحت بصدد طبيعة مسؤولية رئيس التحرير، يتعين بيان موقف القانون العراقي وموقف القانون المقارن.

أولاً: موقف القانون العراقي

أقرت القوانين العراقية بصورة عامة بالمسؤولية التضامنية لرئيس التحرير. فالمادة (٢٩/أ) من قانون المطبوعات العراقي رقم (٢٠٦) لسنة ١٩٦٨ تنص على المسؤولية التضامنية لرئيس التحرير بقولها "مالك المطبوع الدوري ورئيس تحريره وكاتب المقال مسؤولون عن الجرائم المعينة في هذا القانون وملزمون بالتكافل بدفع التعويض الذي تحكم به المحكمة". وقانون المطبوعات لإقليم كوردستان العراق رقم (١٠) لسنة ١٩٩٣ في مادتيه (٤) و (١٠) ينص على المسؤولية التضامنية لرئيس التحرير، مرة مع صاحب الإمتياز، ومرة أخرى مع صاحب الإمتياز وكاتب المقال، كما تنص المادة (٤) على أن "صاحب إمتياز المطبوع الدوري ورئيس تحريره مسؤولان عنه بالتضامن أمام القانون والقضاء". وتقول المادة (١٠) "يتعرض صاحب الإمتياز أو رئيس التحرير وكاتب المقال في المطبوع الدوري ومقدم المطبوع غير الدوري للمساءلة القانونية وفق القوانين المرعية في حالة مخالفته لأحكام هذا القانون".

(١٥٦) د. عادل علي المانع، مصدر سابق، ص٣٠٢ ومابعدها.

(١٥٧) د. محمد باهي أبو يونس، مصدر سابق، ص٤٠٢ ومابعدها.

وأن الفقرة الثانية من المادة (٤) من قانون العمل الصحفي في كوردستان العراق رقم (٣٥) لسنة ٢٠٠٧ تنص على مسؤولية جزائية ومدنية تضامنية لرئيس التحرير بقولها "يتحمل رئيس التحرير والكاتب المسؤولية المدنية والجزائية فيما ينشر، أما صاحب الإمتياز فتترتب عليه المسؤولية المدنية وإذا كان مشتركاً في تحرير الصحيفة فإنه يتحمل نفس المسؤولية رئيس التحرير". وأيضاً فإن المادة (٨١) من قانون العقوبات العراقي أقرت المسؤولية التضامنية لرئيس التحرير في الجرائم التي ترتكب بواسطة الصحف بقولها "مع عدم الإخلال بالمسؤولية الجزائية بالنسبة إلى مؤلف الكتاب أو واضع الرسم إلى غير ذلك من طرق التعبير يعاقب رئيس تحرير الصحيفة بصفته فاعلاً للجرائم التي ارتكبت بواسطة صحيفته.....".

لكن يثار التساؤل في الفقه الجنائي مفاده هو أنه لما كان هناك رئيس تحرير للصحيفة ومحرر مسؤول خاص للقسم الذي حصل فيه النشر، فهل أن مسؤولية رئيس التحرير تحجب مسؤولية المحرر المسؤول، أم أن مسؤوليته تنهض مع مسؤولية رئيس التحرير؟

والحقيقة، أن المشرع العراقي حسم هذه المسألة في المادة (٨١) من قانون العقوبات حيث تنص على "... وإذا لم يكن ثمة رئيس تحرير يعاقب المحرر المسؤول عن القسم الذي يحصل فيه النشر". وبذلك فإن مسؤولية المحرر المسؤول لا تنهض بوجود رئيس التحرير، فهي مسؤولية إحتياطية أو معلقة على شرط، ولا يمكن أن يسأل إلا عند عدم وجود رئيس التحرير أو عدم مباشرته لأعمال وظيفته، إلا أن ذلك لا يمنع مسائلته إذا ثبت إشتراكه في حصول الجريمة طبقاً للقواعد العامة[١٥٨].

ثانياً: موقف القانون المقارن

تنص الفقرة الأولى من المادة (١٧٨) من قانون العقوبات المصري على المسؤولية التضامنية لرئيس التحرير بقولها "إذا إرتكبت الجرائم المنصوص عليها فى المادة السابقة عن طريق الصحف يكون رؤساء التحرير والناشرون مسئولين كفاعلين أصليين بمجرد النشر". كما تنص المادة (١٩٥) أيضاً على أن "مع عدم الاخلال بالمسئولية الجنائية بالنسبة لمؤلف الكتابة أو واضع الرسم أو غير ذلك من طرق التمثيل يعاقب رئيس تحرير الجريدة....".

لكن إضافةً الى ذلك يبدو أن المشرع المصري قدر عسر مهمة رئيس التحرير في الأشراف الفعلي على الصحيفة كسند لقيام مسؤوليته عما ينشر فيها، فآثره فضلاً عن الأسباب العامة بأسباب خاصة يمكن أن يتذرع بها لنفي مسؤوليته عن أي جريمة تقع بواسطة صحيفته[١٥٩]. بمعنى أنه من ناحية يكون لرئيس التحرير أن يدفع المسؤولية عن نفسه إستناداً الى القواعد العامة، فله أن يتمسك بحالة الضرورة كمبرر لوقوع الجريمة الصحفية[١٦٠]، كما له أيضاً أن يدفع مسؤوليته لتوافرأسباب أخرى كالجنون والعاهة في العقل والغيبوبة الناشئة عن السكر الأضطراري والإكراه المادي[١٦١]، ومن ناحية أخرى أجاز له المشرع المصري أن يدفع مسؤوليته بأسباب خاصة نصت

---

(١٥٨) د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٨٠.

(١٥٩) د. محمد باهي أبو يونس، مصدر سابق، ص٣٩٣.

(١٦٠) تنص المادة (٦١) من قانون العقوبات المصري على أن "لا عقاب على من إرتكب جريمة الجأتة الى إرتكابها ضرورة وقاية نفسة أو غيرة من خطر جسيم على النفس على وشك الوقوع به أو بغيره ولم يكن لإرادته دخل فى حلوله ولا فى قدرته منعه بطريقة أخرى".

(١٦١) كما جاء في المادة (٦٢) من قانون العقوبات المصري أنه "لا عقاب على من يكون فاقد الشعور أو الإختيار فى عمله وقت إرتكاب الفعل: إما لجنون أو عاهة فى العقل. وإما لغيبوبة ناشئة عن عقاقير مخدرة أياً كان نوعها إذا أخذها قهراً عنه أوغير علم منه بها".

عليها الفقرة الثانية من المادة (١٩٥) من قانون العقوبات بقولها: "ومع ذلك يعفى من المسئولية الجنائية : ١- إذا أثبت أن النشر حصل بدون علمه وقدم عند بدء التحقيق كل ما لديه من المعلومات والأوراق للمساعدة على معرفة المسئول عما نشر. ٢- أو إذا أرشد فى أثناء التحقيق عن مرتكب الجريمة وقدم كل ما لدية من المعلومات والأوراق لإثبات مسئوليتة وأثبت فوق ذلك أنه لو لم يقم بالنشر لعرض نفسة لخسارة وظيفتة فى الجريدة أو لضرر جسيم آخر".

والمشرع الكويتي أيضاً نص على المسؤولية التضامنية لرئيس التحرير في المادة (٢٧) من قانون المطبوعات والنشر رقم (٣) لسنة ٢٠٠٦ بالقول "مع عدم الإخلال بأي عقوبة أشد ينص عليها قانون آخر يعاقب رئيس التحرير وكاتب المقال أو المؤلف....".

أما المشرع الفرنسي فقد رتب في المادة (٤٢) من قانون الصحافة الفرنسي لسنة ١٨٨١ الأشخاص المسؤولين جنائياً ترتيباً من شأنه عدم مساءلة أحد منهم إلا إذا تعذر معرفة الشخص الذي يسبقه في الترتيب، فنصت أولاً على معاقبة مدير الصحيفة فإن تعذر ذلك فيعاقب المؤلف وإن تعذر ذلك فيعاقب الطابع وإن تعذر ذلك يعاقب البائع، وهي الطريقة المعروفة بنظرية "المسؤولية بالتعاقب".

وبموجب الفقرة الأولى من المادة الأولى من الفصل الثامن (أحكام المسؤولية) من قانون الصحافة السويدي رقم (١٠٥) لسنة ١٩٤٩، يكون رئيس التحرير أول من يتحمل المسؤولية عن جرائم النشر في المطبوعات الدورية، حيث تقع المسؤولية الجنائية في قانون العقوبات عن جرائم الصحافة التي ترتكب بواسطة المطبوعات الدورية، على الشخص المعروف قانوناً بالمحرر المسؤول (رئيس التحرير) في وقت نشر المطبوع الدوري[١٦٢].

ولأهمية دور رئيس التحرير في عملية النشر، نجد أنه يحتل صدارة قائمة الأشخاص المسؤولين عن الجرائم الصحفية في أغلب قوانين الصحافة والنشر.

المطلب الثالث

مسؤولية الطابع والمستورد والبائع والموزع والملصق

أولاً: موقف القانون العراقي

لم يعرف المشرع العراقي ولا الكردستاني الطابع، سواءً في قانون العقوبات العراقي، أو في قانون المطبوعات العراقي وقانون المطبوعات لإقليم كردستان العراق، كما فعله المشرع المصري في قانون المطبوعات والمشرع الكويتي في قانون المطبوعات والنشر كما نأتي إليه لاحقاً.

نظم المشرع العراقي مسؤولية الطابع والمستورد في المادة (٨٢) من قانون العقوبات وأخذ بفكرة المسؤولية بالتعاقب، بحيث يسأل الطابع والمستورد فقط في حالة عدم معرفة مرتكب الجريمة أو إذا كان التعبير الذي إستعمل في إرتكاب الجريمة الصحفية نشر خارج البلاد، حينئذ يعاقبان بصفتهما فاعلين أصليين، بقولها "إذا كانت الكتابة أو الرسم أو طرق التعبير الأخرى التي إستعملت في إرتكاب الجريمة قد وضعت أو نشرت خارج البلاد أو لم يمكن

---

(١٦٢)

Article ١ of Chapter 8 of the Swedish Freedom of Press Act. 1949: 105

"1. Liability under penal law for an offence against the freedom of the press committed by means of a periodical lies with the person notified as responsible editor at the time when the periodical was published".

معرفة مرتكب الجريمة عوقب المستورد والطابع بصفتهما فاعلين. فإن تعذر ذلك فالبائع والموزع والملصق وذلك ما لم يظهر من ظروف الدعوى أنه لم يكن في وسعهم معرفة مشتملات الكتابة أو الرسم أو طرق التعبير الأخرى". هذه المادة حددت مسؤولية البائع والموزع والملصق أيضاً بنفس الطريقة، فيتحمل عبء المسؤولية حينئذ كل من البائع والموزع والملصق، ومسؤوليتهم مفترضة، أي أنهم يسألون بإعتبارهم فاعلين أصليين لتلك الجريمة، لأن كان بأمكانهم معرفة مشتملات تلك الكتابة أو الرسم أو غيرها مما إستعمل في إرتكاب الجريمة، وإنهم قدموا على ترويج ونشر ما يعتبره القانون جريمة معاقب عليها[١٦٣].

لكن المشرع قد فسح المجال أمام هذه الفئات للتخلص من المسؤولية، رأفة بهم وتقديراً لطبيعة العمل الذي يقومون به، إذ الغالب أن هؤلاء الأشخاص هم من الأميين الذين يجهلون القراءة والكتابة أو يتعذر عليهم فهم محتويات ما يتضمنه المطبوع وكالمعتاد لا يقومون بالكشف عن تلك المحتويات والإطلاع عليها، بل يقومون بإيصالها الى الجمهور كما إستلموها فيكون عندئذ بإستطاعتهم دفع تلك المسؤولية عنهم إذا أثبتوا عدم قدرتهم على فهم ما يشتمله المطبوع من معان أو صور أو دلالات أو رموز أو غير ذلك، مما يكون بإستطاعة هؤلاء التخلص من المسؤولية إذا تمكنوا من الإرشاد والوصول الى الطابع أو المستورد، بحسب الأحوال، بحيث يكون من الممكن محاكمته ولو كان ذلك غيابياً[١٦٤].

ثانياً: موقف القانون المقارن

عرف المشرع المصري الطابع في المادة الأولى من قانون المطبوعات بأنه "يقصد بكلمة الطابع صاحب المطبعة، ومع ذلك فإن كل صاحب مطبعة أجرها الى شخص آخر فأصبح ذلك الشخص هو المستغل لها فعلاً، فكلمة الطابع تنصرف الى المستأجر"[١٦٥]. كما عرفته المادة الثانية من قانون المطبوعات والنشر الكويتي بأنه "الشخص الطبيعي أو الإعتباري الذي يقوم بنفسه أو بواسطة غيره بنسخ المطبوعات بواسطة الآلات أو الأجهزة التي يستخدمها لهذا الغرض". أما البائع والموزع والملصق فيطلق عليهم جيمعاً القائمون بالترويج والتداول[١٦٦].

وأن المشرع المصري أيضاً جاء بنفس التنظيم لمسؤولية الطابع والمستورد والبائع والموزع والملصق (أي المسؤولية بالتعاقب) في المادة (١٩٦) من قانون العقوبات حيث تنص على أنه "في الأحوال التى تكون فيها الكتابة أو الرسم أو الصور الشمسية أو الرموز أو طرق التمثيل الأخرى التى إستعملت فى إرتكاب الجريمة قد نشرت فى الخارج وفي جميع الأحوال التى لا يمكن فيها معرفة مرتكب الجريمة يعاقب، بصفتهم فاعلين أصليين، المستوردون والطابعون، فإن تعذر ذلك فالبائعون والموزعون والملصقون وذلك ما لم يظهر من ظروف الدعوى أنه لم يكن فى وسعهم معرفة مشتملات الكتابة أو الرسم أو الصور أو الصور الشمسية أو الرموز أو طرق التمثيل الأخرى".

يتضح من نص هذه المادة أن مسؤولية البائع والموزع والملصق وإن كانت مسؤولية مفترضة، إلا أنها قابلة لإثبات العكس من قبلهم، لأن المشرع أعطاهم فرصة لدفعها وإثبات عكس ما ورد فيها بالطرق التي حددها القانون. بمعنى يجب لمساءلة هؤلاء أن يثبت من ظروف الدعوى أنه كان في وسعهم معرفة مشتملات الكتابة أو الرسم أو غيرها مما

[١٦٣] د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٨٣.

[١٦٤]. المصدر السابق نفسه، ص٨٣ ومابعدها.

[١٦٥] تنظرالمادة الأولى من قانون المطبوعات المصري رقم (٢٠) لسنة ١٩٣٦ وتعيدلاته بالقانون رقم (١٩٩) لسنة ١٩٨٣.

[١٦٦] أحمد المهدي وأشرف شافعي، مصدر سابق، ص٢٦٥.

إستعمل في إرتكاب الجريمة، فإذا كان المطبوع بلغة أجنبية لا يعرفها البائع أو الموزع أو الملصق، أو كان لا يعرف القراءة أو لا يستطيع معرفة مضمون الكتابة لأن الأوراق مغلقة بطريقة تمنع قراءتها أو كان المطبوع يباع أو يوزع في مظروف فلا يجوز في مثل هذه الحالات معاقبتهم بأعتبارهم فاعلين أصليين[١٦٧]. وكذلك المادة (١٧٨) من هذا القانون تنص على مسؤولية هؤلاء كفاعلين أصليين في حالة عدم معرفة مرتكب الجريمة بقولها "إذا إرتكبت الجرائم المنصوص عليها فى المادة السابقة عن طريق الصحف يكون رؤساء التحرير والناشرون مسئولين كفاعلين أصليين بمجرد النشر. وفى جميع الأحوال التى لا يمكن فيها معرفة مرتكب الجريمة يعاقب بصفتهم فاعلين أصليين الطابعون والعارضون والموزعون. ويجوز معاقبة المستوردين والمصدرين والوسطاء بصفتهم فاعلين أصليين إذا ساهموا عمداً فى إرتكاب الجنح المنصوص عليها فى المادة السابقة متى وقعت بطريقة الصحافة".

لكن المشرع الكويتي لم ينص على تنظيم خاص لمسؤولية الطابع والمستورد والبائع والموزع والملصق سواءً في قانون الجزاء رقم (١٦) لسنة ١٩٦٠ أو في قانون المطبوعات والنشر رقم (٣) لسنة ٢٠٠٦، أي بمعنى من أجل تحديد مسؤوليتهم يجب الرجوع الى القواعد العامة في المساهمة الجنائية.

أما المشرع الفرنسي كما أشرنا إليه سابقا، فنص على مسؤوليتهم بالتعاقب، وذلك في المادة (٤٢) من قانون الصحافة الفرنسي. فالفقرة الثالثة من هذه المادة تنص على مسؤولية الطابع بقولها "أصحاب المطابع بسبب أخطاء المؤلفين"، ومسؤولية الطابع هنا هي مسؤولية بالتعاقب، بمعنى لا يسأل الطابع إلا في حالة عدم معرفة مدير الطبع أو الناشر أو المؤلف. أما الفقرة الرابعة من نفس المادة فتنص على مسؤولية البائع والموزع بقولها "الباعة والموزعون والذين يقومون بالإعلان بسبب أصحاب المطابع"، بمعنى لا يسأل هؤلاء إلا عند عدم معرفة ما ذكر أسمهم في الفقرات الأولى والثانية والثالثة من هذه المادة، أي مدير النشر أو الناشر والمؤلفون وأصحاب المطابع. فمسؤولية هؤلاء تتوقف على عدم التوصل الى معرفة الأشخاص الذين يسبقونهم في الترتيب. وتطبيقاً لذلك يكفي أن يرشد أحد هؤلاء على أحد الأشخاص السابقين ليفلت من المسؤولية الجنائية وذلك في أي مرحلة من مراحل الدعوى[١٦٨].

والمشرع السويدي أيضاً أخذ بفكرة التتابع في المسؤولية من أجل تنظيم مسؤولية الأشخاص المسؤولين عن الجرائم الصحفية، فالمادة (٣) من الفصل الثامن (المطبوعات الدورية) من قانون حرية الصحافة تنص على أنه إذا كان من المستحيل تحديد هوية المالك في لحظة النشر، يكون الطابع مسؤولاً بدلاً من المالك. وفي حالة تعذر معرفة الطابع أو عدم صحة المعلومات المتوفرة عنه، يكون الموزع مسؤولاً بدلاً من الطابع كما نصت عليه المادة (٤)[١٦٩]. إذن فإن ترتيب الأشخاص المسؤولين في قانون حرية الصحافة السويدي، هو كالآتي: رئيس التحرير ونائبه إذا كان هناك

---

(١٦٧) د. عبدالخالق النواوي، مصدر سابق، ص٢٢.

(١٦٨) د. طارق سرور، جرائم النشر والاعلام، (الاحكام الموضوعية)، مصدر سابق، ص١٧٠.

(١٦٩)

Article 3 of Chapter 8 of Swedish Freedom of Press Act. 1949: 105: “If it is impossible to establish the identity of the owner at the time when the periodical was published, the printer is liable in place of the owner”. =

= Article 4 of Chapter 8: “If a person disseminates a periodical which lacks information concerning the name of the printer, or if such information is known to the disseminator to be incorrect and the identity of the printer cannot be ascertained, the disseminator is liable in place of the printer”.

نائب يعمل كمحرر مسؤول، يأتي بعده المالك، وإذا لم يكن المالك معروفاً، يكون الطابع مسؤولاً، وفي حالة تعذر معرفته تقع المسؤولية على الموزع.

بيد أن مسؤولية هؤلاء لم ينص عليها قانون الصحافة النمساوي وقانون القذف النيوزلندي، وإنما تحدد مسؤوليتهم وفقاً للقواعد العامة في المسؤولية الجنائية.

وفي هذا الخصوص نحن نؤيد الموقف التشريعي الذي ينظم المسؤولية الجنائية لهؤلاءالأشخاص (المسؤولية بالتعاقب)، لأنه مع ضعف إحتمالية إفلات رئيس التحرير والمحرر المسوؤل ومالك الصحية والمؤلف من العقاب، لأي سببٍ كان، فإن إفلاتهم يبقى إحتمال وارد ويجب أن يتصدى له المشرع.

المطلب الرابع

مسؤولية المؤسسة الصحفية ومالكها

لا يفلت مالك الصحيفة والصحيفة أيضاً كمؤسسة أعلامية من المسؤولية عن الجرائم التي ترتكب بواسطة الصحافة. في هذا الفرع نبين مسؤولية مالك الصحيفة والصحيفة كشخصية معنوية.

أولا: مسؤولية مالك الصحيفة

يتعين بيان مسؤولية مالك الصحيفة من خلال عرض موقف القانون العراقي وموقف القانون المقارن وكما يلي:

١. موقف القانون العراقي

لم يذكر المشرع العراقي في قانون العقوبات مسؤولية مالك الصحيفة من بين الأشخاص المسؤولين عن جرائم النشر، لكن قانون المطبوعات العراقي ينص على المسؤولية التضامنية لمالك الصحيفة كفاعل أصلي في الجريمة وذلك في المادة (٢٩/أ) بقولها "مالك المطبوع الدوري ورئيس تحريره وكاتب المقال مسؤولون عن الجرائم المعينة في هذا القانون وملزمون بالتكافل بدفع التعويض الذي تحكم به المحكمة".

والمشرع الكوردستاني لم يذكر صاحب أو مالك الصحيفة، وإنما نظم مسؤولية صاحب إمتياز الصحيفة. فالفقرة الثانية من المادة (٤) من قانون العمل الصحفي لكردستان العراق إنحصرت مسؤولية صاحب الإمتياز فقط في المسؤولية المدنية إذا لم يشترك في تحرير الصحيفة، بقولها "يتحمل رئيس التحرير والكاتب المسؤولية المدنية والجزائية فيما ينشر، أما صاحب الإمتياز فتترتب عليه المسؤولية المدنية وإذا كان مشتركاً في تحرير الصحيفة فإنه يتحمل نفس مسؤولية رئيس التحرير". أما المادتين (٤) و (١٠) من قانون المطبوعات لإقليم كردستان فتنصان على مسؤولية تضامنية لصاحب الإمتياز مع رئيس تحرير بشكل عام، دون تحديد فيما إذا كانت مسؤولية صاحب الإمتياز مدنية أم مدنية وجنائية أسوةً برئيس التحرير[١٧٠]. لذا نرى ضرورة توحيد مسؤولية صاحب الأمتياز في هذين القانونين.

ونحن نفضل موقف قانون العمل الصحفي للإقليم، بأن تنحصر مسؤولية صاحب المؤسسة الإعلامية أو صاحب الإمتيار في المسؤولية المدنية، لأنه وإن كان هو صاحب المشروع ويحدد الإتجاه والسياسة العامة للصحيفة، لكن في كثير من الأحيان لا يشترك عملياً مع رئيس التحرير في تحرير الصحيفة، ولا يشرف إشرافاً عملياً على إصدار

---

[١٧٠] تنص المادة الرابعة على أن " صاحب إمتياز المطبوع الدوري ورئيس تحريره مسؤولان عنه بالتضامن أمام القانون والقضاء". والمادة العاشرة تقول " يتعرض صاحب الإمتيازأو رئيس التحرير وكاتب المقال في المطبوع الدوري ومقدم المطبوع غير الدوري للمساءلة القانونية وفق القوانين المرعية في حالة مخالفته لاحكام هذا القانون".

الصحيفة، لذا نرى أنه من التعسف أن يخضع مالك الصحيفة للمسؤولية الجزائية في كل الحالات، ولقد أحسن المشرع الكوردستاني في قانون العمل الصحفي في حصر مسؤولية صاحب الإمتياز فقط في المسؤولية المدنية، مع ذلك وضع حلاً لحالة إشتراكه مع رئيس التحرير في تحرير الصحيفة، حينئذ يتحمل نفس مسؤولية رئيس التحرير.

٢. موقف القانون المقارن

المشرع المصري لم يذكر مسؤولية مالك الصحيفة سواءً في قانون العقوبات أو في قانون المطبوعات والنشر ضمن من أشار إليهم من المسؤولين عن جريمة النشر، إلا أن هذا لا يعني هروب مالك الصحيفة من المسؤولية. فمالك الصحيفة وإن كان لا يتولى الإشراف على كل مقالة تصدر في صحيفته، إلا أنه هو الذي يرسم عادة الخطة العامة للصحيفة. فمسؤولية مالك الصحيفة ليست مفترضة كمسؤولية باقي الأشخاص المسؤولين، لذلك تخضع مسؤولية المالك للقواعد العامة، أي ينبغي إثبات علمه بمضمون المنشور وقصد إذاعته، أما من الناحية المدنية فهو مسؤول دائماً مع المحرر على أساس مسؤولية المتبوع عن أفعال تابعه(١٧١)، بمعنى مسؤولية المالك المدنية هي الأكثر رجحاناً على المسؤولية الجنائية في نطاق الجرائم الصحفية، حيث يكون مسؤولاً بالتضامن مع رئيس التحرير وكاتب المقال على أساس مسؤولية المتبوع عن أعمال تابعه أو على أساس المسؤولية المدنية عن فعل الغير(١٧٢).

كما أن المشرع الكويتي لم ينظم أيضاً مسؤولية مالك الصحيفة سواءً في قانون الجزاء أو في قانون المطبوعات والنشر، ومن أجل تحديد مسؤوليته يجب الرجوع الى القواعد العامة في المساهمة الجنائية.

بيد أن قانون الصحافة النمساوي لسنة ١٩٨١ نص على المسؤولية المدنية لمالك الصحيفة في الفقرة الأولى من المادة (٦) بقولها "إذا أرتكبت جريمة في وسائل الإعلام، مثل القذف والتشهير والسب والإهانة والسخرية، يحق للشخص المتضرر المطالبة بالتعويض من مالك الوسيلة الإعلامية عن الضرر الذي لحق به"(١٧٣). والمادة (١/٣٥) من نفس القانون تنص على مسؤولية مالك المؤسسة الإعلامية بقولها: يكون مالك الصيحفة الدورية (المؤسسة الإعلامية) مسؤولاً مسؤولية تضامنية مع من يحكم عليه بدفع الغرامة ومصاريف الدعوى ومصاريف نشر الحكم.

أما قانون الصحافة الفرنسي لسنة ١٨٨١ فلم يعتبر مالك الصحيفة مسؤولاً جنائياً أو مدنياً عن الجرائم التي ترتكب بواسطة الصحافة، ربما لأن هذا القانون لم يفرض على مالك الصحيفة أي واجب بشأن الأشراف على تحرير الصحيفة أو مراقبة ما ينشر فيها(١٧٤).

وفي قانون حرية الصحافة السويدي يكون المالك مسؤولاً في حالة كون رئيس التحرير غير مؤهل قانوناً أو في حالة إنتهاء المدة التي عين فيها كرئيس التحرير، كما جاء في المادة (٢) من الفصل الثامن من هذا القانون بقولها: في

---

(١٧١) أحمد المهدي وأشرف شافعي، مصدر سابق، ص٢٦٣.

(١٧٢) د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٨٤.

(١٧٣)

Article 6 of Austrian Press Act. 12th June 1981: "(1) If an offence is committed in a media, such as defamation, libel, slander, insult or ridicule, the person affected is entitled to claim from the media owner indemnity for the injury suffered...".

(١٧٤) صالح سيد منصور، مصدر سابق، ص٢٦٦.

حالة عدم وجود مستمسكات قانونية، أو إذا كان رئيس التحرير لم يعد مؤهل قانوناً لحظة نشر المطبوع، أو إذا أنتهت المدة التي عين فيها كرئيس التحرير، يكون المالك مسؤولاً[١٧٥].

وفيما يتعلق بمسؤولية مالك الصحيفة، نؤيد موقف المشرع النمساوي والسويدي، لأن صاحب الصحيفة أو المؤسسة الإعلامية في أغلب الأحيان هو من يحدد الخطوط العامة والسياسة التحريرية في الصيحفة، فليس من العدل أن تنقل المسؤولية من رئيس التحرير أو المحرر المسؤول والمؤلف الى البائع والطابع والمستورد والملصق، ويفلت مالك المؤسسة الصحفية من المسؤولية المدنية والجنائية. لذا من الأجدر أن تتضمن القوانين المنظمة للعمل الصحفي مسؤولية مالك الصحيفة، وإن كانت هذه المسؤولية مدنية، وأن تترك المسؤولية الجنائية له للقواعد العامة، أو أن تنظم مسؤوليته بالتعاقب وأن يأتي مالك الصحيفة في المرتبة الثالثة بين الأشخاص المسؤولين، بعد رئيس التحرير والمؤلف.

ثانياً: مسؤولية المؤسسة الصحفية

إن مسؤولية المؤسسة الصحفية تدخل في نطاق مسؤولية الأشخاص المعنوية، وأن موضوع المسؤولية الجنائية للشخص المعنوي عموماً أثار خلافاً كبيراً بين فقهاء القانون، حيث يرى إتجاه بعدم إمكان مساءلة الشخص المعنوي جنائياً وهو ما يعرف بالإتجاه التقليدي، وإتجاه آخر يرى ضرورة إقرار هذه المسؤولية وهذا هو الإتجاه الحديث، ولكل أتجاه حججه[١٧٦].

ونتيجة لهذا الخلاف فإن المعالجة التشريعية لموضوع المسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية تختلف من تشريع الى آخر، حيث ذهبت بعض التشريعات الى تقرير هذه المسؤولية كمبدأ عام في قانون العقوبات أسوةً بمسؤولية الأشخاص الطبيعيين، في حين نجد تشريعات أخرى تجنبت وضع أحكام عامة لهذه المسؤولية والإكتفاء بمسؤولية ممثليها. على أن البعض منها وإن لم ينص كقاعدة عامة على مسؤولية الأشخاص المعنوية جنائياً، إلا أنها تقرر مسؤوليتها بالنسبة لبعض الجرائم سيما الجرائم الإقتصادية[١٧٧].

إن المعارضين لفكرة مساءلة الأشخاص المعنوية جنائياً قد أستندوا في ذلك الى جملة من الحجج، من بينها بإختصار: أن الشخص المعنوي ما هو إلا وهم، مجرد من كل إرادة شخصية ومن كل إستقلال، فهو إفتراض قانوني إقتضته الضرورة. وأن المسؤولية الجنائية للشخص المعنوي تناقض مبدأ التخصص، وأهليته تتحدد بالأغراض التي أنشئ من أجلها. كما أن مسؤولية الشخص المعنوي تتعارض مع مبدا شخصية العقوبة ولا يمكن تطبيق العقوبات

---

(١٧٥)

Article 2 of Chapter 8 of Swedish Freedom of Press Act. 1949: 105
"If no certificate of no legal impediment to publication existed at the time when the periodical was published, or if the responsible editor liable under Article 1, paragraph one, was no longer qualified, or his appointment as responsible editor had otherwise been terminated, the owner is liable".

(١٧٦) خالد الديك، المسؤولية الجنائية للشخص المعنوي، ص٦، دراسة قانونية منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٤/١ على الموقع:
www.marocdroit.com_المسؤولية-الجنائية-للشخص-المعنوي/a2820.html

(١٧٧) بشوش عائشة، المسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية، رسالة ماجستير، جامعة الجزائر، كلية الحقوق، ٢٠٠٦، ص٤٧.

التي نص عليها القانون على الشخص المعنوي كالحبس والإعدام مثلاً، كما أنه لا يمكن تحقيق أهداف الإصلاح والردع في العقوبة بالنسبة للشخص المعنوي[١٧٨].

ورد المؤيدون لمسؤولية الشخص المعنوي جنائياً بحجج منها: أن الشخص المعنوي ليس مجرد خيال، ولكنه حقيقة وكائن له وجوده الحقيقي وليس إفتراضياً، وبسبب المصالح التي يسعى الى تحقيقها فإن له شخصية قانونية مستقلة عن أصحابه. وأن تخصيص الشخص المعنوي لأداء هدف معين لا يرسم حدود الوجود القانوني له، ومن ثم فإنه لا ينفي عنه إمكانية إسناد الجريمة إليه. كما لا يستقيم القول أن العقوبات لا تطبق على الشخص المعنوي، فالجزاءات يمكن أن تطبق عليه لكن بما يتلاءم مع طبيعته، كحل الشخص المعنوي ومراقبته أو إغلاقه أو تضييق نشاطه بالإضافة الى الغرامة والمصادرة. وأخيراً فإن القول بأن عقوبة الشخص المعنوي تتعارض مع مبدأ شخصية العقوبة لأنها تصيب جميع المساهمين مع أنه قول صحيح نوعاً ما، إلا أن ذلك له ما يماثله في نطاق الأشخاص الطبيعيين، فتطبيق العقوبة على الأب تاتي بآثار سيئة على جميع أفراد العائلة[١٧٩].

وبصرف النظر عن حجج المؤيّدين و المعارضين فإنه كان من نتيجة تزايد الأنشطة التي تقوم بها الأشخاص المعنوية، وجدت فكرة مساءلة الأشخاص المعنوية تأييداً واسعاً من جانب الفقه الحديث، خصوصاً في مجال القوانين الإقتصادية ضماناً لإنجاح السياسة الإقتصادية[١٨٠].

١. موقف القانون العراقي

تماشياً مع النظرة الحديثة لمسؤولية الشخص المعنوي جنائياً، أخذ المشرع العراقي في قانون العقوبات بهذه المسؤولية[١٨١] وقررها بالمادة (٨٠) منه حيث تنص على أن "الأشخاص المعنوية، فيما عدا مصالح الحكومة ودوائرها الرسمية وشبه الرسمية مسؤولة جزائياً عن الجرائم التي يرتكبها ممثلوها أو مديروها أو وكلاؤها لحسابها أو بإسمها. ولا يجوز الحكم عليها بغير الغرامة والمصادرة والتدابير الإحترازية المقررة للجريمة قانوناً، فإذا كان القانون يقرر للجريمة عقوبة أصلية غير الغرامة أبدلت بالغرامة ولا يمنع ذلك من معاقبة مرتكب الجريمة شخصياً بالعقوبات المقررة للجريمة في القانون".

ويتضح من هذا النص أن المشرع وإن كان قد أقر مبدأ مساءلة الشخص المعنوي جزائياً، فإنه قصرها على الأشخاص المعنوية الخاصة، وذلك لأن الأشخاص المعنوية العامة مكلفة بإشباع حاجات العامة، وأن تعطيل هذه الأشخاص معناه التأثير على حاجات الناس والمنافع العامة وهي من الضروريات التي لا يمكن الإستغناء عنها. ومن جهة أخرى فأن المشرع إقتصر في معاقبة الأشخاص المعنوية الخاصة على عقوبة الغرامة والمصادرة، إضافةً الى تدابير الوقف عن العمل أو عن ممارسة النشاط والحل المؤقت والدائمي، حيث لا يجوز الحكم على الشخص المعنوي بالحبس كعقوبة أصلية أو بديلة، إنما يمكن إستعمال هذه العقوبة لغرض الحكم على ممثل الشخص المعنوي بصفته

---

[١٧٨] د. رنا إبراهيم سليمان العطور، المسؤولية الجزائية للشخص المعنوي، مجلة جامعة دمشق للعلوم الإقتصادية والقانونية، المجلد ٢٢، العدد الثاني، ٢٠٠٦، ص٣٤٣ ومابعدها.

[١٧٩] المصدر السابق نفسه، ص٣٤٤ ومابعدها.

[١٨٠] د. فخري عبدالرزاق صلبي الحديثي، شرح قانون العقوبات، القسم العام، مصدر سابق، ص٣٥٤.

[١٨١] محسن ناجي، مصدر سابق، ص٣٦٧.

الوظيفية لا الشخصية. كما أن معاقبة الشخص المعنوي عما يرتكب من جرائم لحسابها أو بإسمها لا يمنع من معاقبة مرتكب الجريمة وهو ممثل الشخص المعنوي أو وكيله ومن يؤدي عملاً في مجال خدمته[١٨٢].

وبما أن الصحيفة قد تكون مستقلة بحد ذاتها كمؤسسة صحفية على هيئة شخص معنوي، أو تكون مملوكة أو صادرة عن أحدى الهيئات المعنوية الأخرى، فإن المشرع إضافة الى الجزاءات المقررة ضد الأشخاص المسؤولين عن جرائم النشر التي ترتكب عن طريق الصحف، أقر جزاءات أخرى ضد الصحيفة من تعطيل أو إلغاء أو غرامة أو تعويض، وهذه الجزاءات لا تعدو أن تكون تطبيقاً لفكرة المسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية[١٨٣].

ومصداقاً لذلك تنص الفقرة الأخيرة من المادة (٨٤) من قانون العقوبات العراقي على ما يلي "... وإذا صدر حكم بالإدانة في جناية أرتكبت بواسطة إحدى الصحف جاز للمحكمة أن تأمر بتعطيل الصحيفة مدة لا تزيد على ثلاثة أشهر"، أي أن التعطيل يفرض على الصحيفة بسبب قيام أحد ممثليها بإرتكاب جريمة، وبالتالي فإن عليها أن تتحمل وزر ذلك بوصفها شخصية معنوية مسؤولة عن تصرفات منتسبيها[١٨٤].

كما أن الفقرة الثانية من المادة (٩) من قانون العمل الصحفي في كوردستان العراق تنص على عقوبات مالية تفرض على المؤسسة الصحفية بقولها "تغرم الصحيفة الناشرة بغرامة لا تقل عن (٥.٠٠٠.٠٠٠) خمسة ملايين دينار ولا تزيد على (٢٠.٠٠٠.٠٠٠)عشرين مليون دينار إذا نشرت واحداً مما ورد في الفقرة (أولاً) أعلاه". لكن المادة (١٠) تستثني ما تستورده المؤسسات الحكومية والجامعات لأغراض علمية بالقول "لا تسري أحكام المادة (التاسعة) على ما تستورده المؤسسات الحكومية والجامعات ومراكز البحث العلمي من صحف ومطبوعات لأغراض علمية بحتة".

وأيضاً أقرت المادة (٢٣) من قانون المطبوعات العراقي رقم (٢٠٦) لسنة ١٩٦٨ عقوبة تعطيل المطبوع الدوري بقولها "للوزير تعطيل المطبوع الدوري مدة لا تتجاوز الثلاثين يوماً إذا نشر فيه ما يخالف أحكام المادتين السادسة عشرة والسابعة عشرة من هذا القانون". وينص على عقوبة إلغاء الإجازة في المادة (٢٧).

٢. موقف القانون المقارن

لم يتضمن قانون العقوبات المصري نصاً عاماً يقرر المسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية، وإستقر القضاء على أنه في غير الأحوال الإستثنائية المنصوص عليها قانوناً، لا يجوز مساءلة الشخص المعنوي جنائياً، وإنما هذه المسؤولية تقتصر فقط على الأعضاء الداخلين في تكوينه أو إدارته وإذا كانت القاعدة العامة في القانون المصري هي عدم الإعتراف بالمسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية، إلا أن ذلك لم يمنع من تقرير المسؤولية للأشخاص الإعتبارية على

---

[١٨٢] وينبغي أن يلاحظ بأن الشخص المعنوي سواءً كان عاماً أم خاصاً يمكن أن يكون مجنياً عليه في وجوده أو في شرفه أو في ماله، وجاء في قرار لها تقول محكمة التمييز العراقية أن الشخص المعنوي يصلح أن يكون مجنياً عليه في جريمة التهديد. ينظر د. فخري عبدالرزاق صلبي الحديثي، شرح قانون العقوبات، القسم العام، مصدر سابق، ص٣٥٥.

[١٨٣] د. سعد صالح الجبوري، مصدر سابق، ص٨٥.

[١٨٤] المصدر السابق نفسه والصفحة نفسها.

سبيل الإستثناء[١٨٥]. كما إعترف المشرع المصري في قانون تنظيم الصحافة بملكية الشخص المعنوي للصحف في المادة (٥٢)، ويشترط في الصحف أن تصدرها الأشخاص الإعتبارية الخاصة[١٨٦].

وعلى الرغم من أن قانون العقوبات وقانون تنظيم الصحافة المصري يخلو من نصوص جزائية تتعلق بعقوبة ومسؤولية الشخص الإعتباري، ولكن قانون المطبوعات والنشر المصري فيما يتعلق بجرائم النشر تضمن عقوبة تعطيل وإقفال المؤسسة الصحفية والمطبعة التي تخالف أحكام هذا القانون. فتنص المادة(٢٦) من هذا القانون على أنه "... يجوز أن يقضي أيضاً الحكم الصادر بالعقوبة بتعطيل الجريدة لمدة ١٥ يوماً....". كما أن المادة (٢٩) من نفس القانون تقرر عقوبة إقفال المطبعة في حالة مخالفتها لأحكام هذا القانون بقولها "وفي حالة الحكم بالعقوبة لمخالفة أحكام المادة الثانية يجوز للقاضي أن يحكم بإقفال المطبعة".

وكذلك لا يعترف قانون الجزاء الكويتي كقاعدة عامة بالمسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية، لكن مع ذلك هناك عقوبات مقررة في قانون المطبوعات والنشر الكويتي للمؤسسة الصحفية على سبيل الأستثناء، فمثلاً تنص المادة (١٥) من هذا القانون على عقوبة إيقاف الصحيفة بقولها "... يجوز لرئيس دائرة الجنايات أو قاضي الأمور المستعجلة عند الضرورة وبناء على طلب من النيابة العامة إصدار قرار بإيقاف صدور الصحيفة مؤقتا لمدة لا تجاوز أسبوعين قابلة للتجديد أثناء التحقيق أو المحاكمة". كما تتضمن المادة (٢٧) من هذا القانون عقوبات إلغاء الترخيص وتعطيل الصحيفة وإغلاق المطبعة في حالة نشر ما يحظر هذا القانون نشره بقولها "... ويجوز للمحكمة الجزائية في أي من الحالات السابقة أن تأمر بإلغاء الترخيص أو تعطيل الصحيفة مدة لا تزيد على سنة واحدة ومصادرة العدد المنشور وضبط النسخة والدعامة الأصلية المثبت عليها و إعدامها و إغلاق المطبعة المستخدمة في الطبع".

أما بالنسبة لموقف القانون الفرنسي، فقد خلت نصوص قانون الصحافة الفرنسي لسنة ١٨٨١ من نص صريح يقر المسؤولية الجنائية للشخص الإعتباري. كما لم ينص قانون العقوبات الفرنسي القديم لسنة ١٨١٠ على المسؤولية الجنائية للشخص المعنوي[١٨٧]، أما قانون العقوبات الفرنسي الجديد رقم (٩٢-٦٨٣) الصادر سنة ١٩٩٢ فقد حسم الخلاف حول مسؤولية الشخص المعنوي الجنائية. وقد تقرر في هذا القانون بأن الاشخاص المعنوية - بإستثناء الدولة - مسئولون جنائياً طبقا لأحكامه وفى كل الحالات المنصوص عليها بواسطة القانون أو اللائحة عن الجرائم المرتكبة لحسابهم بواسطة أعضائهم أو ممثليهم[١٨٨]. فمثلاً تضمنت المادة (١٢١-٢) من قانون العقوبات نصاً صريحاً يقر مسؤولية الشخص المعنوي الجنائي عن الجرائم التي ترتكب من قبل ممثليه وأعضائه لحسابه وفق القواعد المنصوص عليها في المادتين (١٢١-٤) و (١٢١-٧) من هذا القانون. ويستثني النص الدولة من هذه المسؤولية. كما تنص المادة على أن السلطات العامة الداخلية وتجمعاتها تكون مسؤولة فقط في الجرائم التي ترتكب خلال ممارستها للأنشطة التي تكون مفوضة فيها لتأدية الخدمة العامة، وأن المسؤولية الجنائية للأشخاص الإعتبارية لا تستبعد

---

(١٨٥) لقمان بامون، المسؤولية الجنائية للشخص المعنوي عن جريمة تلويث البيئة، رسالة ماجستير، جامعة قاصدي مرباح -ورقلة- كلية الحقوق العلوم السياسية، قسم الحقوق، الجزائر، ٢٠١٢، ص٩١. وينظر أيضاً بشوش عائشة، مصدر سابق، ص ٧١ ومابعدها.

(١٨٦) د. خالد رمضان عبدالعال سلطان، مصدر سابق، ص٤٤٠ ومابعدها.

(١٨٧) لقمان بامون، مصدر سابق، ص٨٧.

(١٨٨) أحمد عز العرب، المسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية ومدى تصور إرتكابه لجرائم إنتخابية، دراسة قانونية منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٤/١ على الموقع: www.ahmedezzelarab.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html

خضوع الأشخاص الطبيعيين الذين إشتركو في نفس الجريمة كفاعل أصلي أو كشركاء، لأحكام الفقرة الرابعة من المادة (١٢١-٣).

إذن يتضح من النص السابق أنه يلزم توافر شرطان لقيام مسئولية الشخص المعنوي جنائياً في القانون الفرنسي: أولهما، ضرورة أن ترتكب الجريمة بواسطة عضو أو ممثل للشخص المعنوي وهذا يفترض أن لا يسأل الشخص المعنوى جنائياً إلا إذا إرتكب الجريمة شخص طبيعي. وثانيهما، ضرورة أن ترتكب الجريمة لحساب الشخص المعنوي[١٨٩].

وبالنسبة لموقف القانون السويدي فإنه بموجب المبادئ الأساسية في التشريع السويدي، لا يتصور إرتكاب الجرائم إلا من قبل الأشخاص الطبيعيون. فالأشخاص الإعتبارية لا ترتكب جرائم وبالتالي لا تخضع للمسؤولية الجنائية. على الرغم من ذلك فقد نص قانون العقوبات السويدي على أن الشركات قد تخضع للعقوبات الجزائية (غرامة متعلقة بالشركات) إذا أرتكبت الجريمة في سياق نشاط تجاري. وهكذا يحدد قانون العقوبات السويدي عقوبات معينة للأشخاص الإعتبارية دون أن ينص على مسؤوليتها الجنائية ضمن المبادئ العامة في التشريع السويدي[١٩٠]. لكن قانون حرية الصحافة السويدي لا يتضمن أي نص يقضي بالمسؤولية الجنائية للمؤسسة الصحفية.

كما أن القانون النمساوي الخاص بمسؤولية الجمعيات رقم (١٥١) لسنة ٢٠٠٥ ينص على المسؤولية الجنائية للأشخاس الإعتبارية. فالمادة (١/١) من هذا القانون تنص على أن الأشخاص الإعتبارية قد تكون مسؤولة عن أي جريمة من الجرائم التي نظمها قانون العقوبات[١٩١]. لكن قانون الصحافة النمساوي لا ينص على مسؤولية المؤسسات الصحفية أو على أي عقوبة يمكن أن تفرض على المؤسسات الصحفية.

ونرى أن موقف المشرع السويدي والنمساوي هو موقف موفق وأقرب للصواب وأكثر إنسجاماً مع إعتبارات حرية الرأي والتعبير عموماً وحرية الصحافة خصوصاً، فإذا ثبت أن الجريمة الصحفية أرتكبت، فيكفي أن يعاقب رئيس التحرير والمؤلف، وهذا يفي بالغرض ولا داعي لفرض عقوبات قاسية على المؤسسة الصحفية، بحيث يثقل هذا العبء كاهل المؤسسة ويعرقل عملها الصحفي.

---

(١٨٩) المصدر السابق نفسه من الإنترنت.

وقضت محكمة النقض الفرنسية بأنه "ينتج عن المادة ١٢١-٢ من القانون الجزائي أنه لا يمكن إعتبار الأشخاص المعنويين مسؤولين جزائياً إلا إذا ثبت أن مخالفة إرتكبت لحسابهم من طرف هيئاتهم أو ممثليهم. تفترض هذه الآلية أن المخالفة المسندة للشخص المعنوي موصوفة بكل عناصرها، خاصة العنصر المعنوي، على أنها تمّت على يد إحدى هيئات الشخص المعنوي أو أحد ممثليه. غير أن التصريح بكون هذه الهيئة مذنبة أو هذا الممثل مذنب ليس ضرورياً أبدا". (شرط وقوع المسؤولية الجزائية على الأشخاص المعنويين : الغرفة الجنائية، ٢ ديسمبر ١٩٩٧). ينظر موقع محكمة النقض الفرنسي (٢٠١٣/٤/١):
www.courdecassation.fr/documents_traduits_2850/1593_1585_1576_1610_2852/_19330.html

(١٩٠)

LL.M, Sworn, attorney at Law Dana Rone, On Istitute of Criminal liability of Legal Entities in Eight Countries, Ministry of Justice of the Republic of Latvia, March 15, 2006, Lativa, p16.

وكذلك تنظر المواد (١-١٧) من الفصل ٣٦ من قانون العقوبات السويدي لسنة ١٩٦٢.

(١٩١)

Lukas Bohuslav, On Selected Aspects of Criminal Liability of Legal Entities In the Legal Systems of Various European Countries, AD ALTA JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH, P.16. An article published at (1/4/2013) on:
http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/0101/papers/bohuslav.pdf

المبحث الثالث

عقوبة جريمة النقد القذفي الصحفي

نبين في هذا المطلب العقوبات التي تترتب على جريمة القذف الصحفي وجرائم الصحافة عموماً، سواءً في قوانين الصحافة والمطبوعات والنشر إذا وجدت، وفي قوانين العقوبات أيضاً. حيث نخصص الفرع الأول، لموقف القانون العراقي. والمطلب الثاني لموقف القانون المقارن.

المطلب الأول

موقف القانون العراقي

تنص المادة (٤٣٣) من قانون العقوبات العراقي على عقوبة القذف العلني بقولها "...ويعاقب من قذف غيره بالحبس وبالغرامة أو باحدى هاتين العقوبتين". دون تحديد مدة الحبس أو مقدار الغرامة. كما إعتبرت القذف بطريق النشر في الصحف أو المطبوعات وبطرق الإعلام الأخرى، ظرفاً مشدداً لهذه الجريمة، بقولها "وإذا وقع القذف بطريق النشر في الصحف أو المطبوعات أو بإحدى طرق الإعلام الأخرى عد ذلك ظرفاً مشدداً"، وعندئذ تشدد العقوبة المذكورة وفقاً للمادة (١٣٦) عقوبات.

أما قانون العمل الصحفي في إقليم كوردستان العراق فقد حدد في الفقرة الأولى من المادة (٩) الغرامة عن جريمة القذف أو التشهير بمبلغ لا يقل عن مليون دينار عراقي ولا يزيد على ٥ ملايين دينار[١٩٢]. كما تنص الفقرة الثانية من نفس المادة على مبلغ الغرامة الذي يفرض على المؤسسة الصحفية التي تنشر قذفاً أو تشهيراً، بأن لا تقل عن ٥ ملايين دينار ولا تزيد على ٢٠ مليون دينار. والفقرة الثالثة تنص على حالة العود، حينئذ يجوز للمحكمة زيادة الغرامة على أن لا تتجاوز ضعف مبلغ الغرامة المنصوص عليها في الفقرتين (أولاً و ثانياً). ولا يتضمن هذا القانون أي عقوبة أخرى كالمصادرة والتعطيل أو عقوبات إدارية كالإنذار أو التعطيل أو إلغاء إجازة الصحيفة والمطبوعات التي تنشر هذه الجرائم، كما لا يتضمن عقوبة الحبس للصحفي الذي يرتكب قذف صحفي.

وبالنسبة لمبالغ الغرامة المحددة في قانون العمل الصحفي في إقليم كوردستان العراق، فإننا نرى بأنها مبالغ كبيرة وأكبر بكثير من القدرة المالية للصحفيين في الإقليم، إضافة الى ذلك، كان من الأجدر أن يأخذ المشرع الكوردستاني نوع الجريمة من حيث الجسامة وآثارها ونطاق المادة الإعلامية المنشورة والأمكانية المالية للمؤسسة الإعلامية بنظر الإعتبار عند إقراره لمبالغ الغرامة المفروضة على الصحفي والمؤسسة الإعلامية أيضاً، كما نجد هذا الموقف عند المشرع النمساوي (الذي سنقف على تفصيله لاحقاً)، لأن الصحفي إضافة الى المبالغ التي تفرض عليه، قد يحكم عليه بالتعويض أيضاً لمصلحة المقذوف، وهذا يثقل كاهل الصحفي وقد يجبره على ترك العمل خوفاً من تعرضه للدعاوي الأخرى.

أما القواعد العامة في قانون العقوبات فالمادة (٨٤) تتضمن عقوبة المصادرة، حيث أشارت الى أنه في حالة إرتكاب جناية أو جنحة عن طريق وسائل العلانية، يجوز لقاضي التحقيق أو المحكمة المختصة أن تأمر بضبط كل الكتابات والرسوم وطرق التعبير الأخرى. كما يجوز للمحكمة عند صدور الحكم بالإدانة أن تأمر بمصادرة الأشياء المضبوطة، ونشر الحكم على نفقة المحكوم عليه. كما تنص المادة (١٠٢) من قانون العقوبات أيضاً على نشر الحكم النهائي

[١٩٢] تنص المادة (٩) على أن "أولاً: يغرم الصحفي ورئيس التحرير بمبلغ لا يقل عن (١.٠٠٠.٠٠٠) مليون دينار ولا يزيد على (٥.٠٠٠.٠٠٠) خمسة ملايين دينار عند نشره في وسائل الإعلام واحداً مما يلي: .... ٥. السب أو القذف أو التشهير...".

الصادر بالإدانة في جريمة القذف أو السب أو الإهانة المنشور في إحدى الصحف، في صحيفة أو أكثر على نفقة المحكوم عليه.

أما قانون المطبوعات والنشر العراقي رقم (٢٠٦) لسنة ١٩٦٨ في المادة (٢٨) ينص على عقوبة الحبس التي لا تتجاوز ثلاثين يوماً أو غرامة لا تزيد على خمسين ديناراً[١٩٣] أو بكلتي العقوبتين لجريمة القذف التي تقع عن طريق المطبوعات[١٩٤]، مع مراعاة تطبيق أحكام القوانين الأخرى التي تتضمن عقوبة أشد لهذه الجريمة.

كما تتضمن الفقرة الأولى من المادة (٢٢) الإنذار الموجه من الوزير لرئيس التحرير في حالة مخالفة أحكام هذا القانون، كجزاء إداري. والمادة (٢٣) تعطي الصلاحية للوزير تعطيل المطبوع الدوري لمدة لا تتجاوز ٣٠ يوماً، عند مخالفة أحكام المادتين (١٦ و١٧) التي تتعلق بالمواضيع المحظورة من النشر في المطبوعات الدورية، بما فيها القذف أو التشهير.

أما قانون المطبوعات لإقليم كوردستان العراق رقم (١٠) لسنة ١٩٩٣ فإنه يتضمن فقط عقوبة منع تداول المطبوع غير الدوري في الفقرة الثانية من المادة (١٢) بقولها "الحكم القضائي بالإدانة على مقدم المطبوع غير الدوري للطبع ينسحب على المطبوع ذاته فيصادر ويمنع تداوله لحين إزالة سبب الإدانة عنه".

المطلب الثاني

موقف القانون المقارن

تنص المادة (١٩٨) من قانون العقوبات المصري على ضبط كل الكتابات والرسوم والصور وغيرها من أدوات الطبع والنقل في حالة إرتكاب جريمة القذف الصحفي بإحدى طرق العلانية. كما تفرض على رئيس التحرير في حالة إرتكاب الجريمة بواسطة الجريدة، عقوبة نشر الحكم الصادر بالعقوبة خلال الشهر التالي لصدور الحكم. وتنص المادة (١٩٩)على عقوبة تعطيل الجريدة ثلاث مرات على الأكثر إذا إرتكبت الجريمة بطريق النشر فى إحدى الجرائد وإستمرت الجريدة أثناء التحقيق على نشر مادة من نوع ما يجرى التحقيق من أجله أو من نوع يشبهه، والتعطيل

---

[١٩٣] بموجب المادة الثانية من قانون تعديل الغرامات الواردة بقانون العقوبات رقم (١١١) لسنة ١٩٦٩ المعدل والقوانين الخاصة الأخرى، رقم (٦) الصادر في ٢٧ كانون الثاني ٢٠٠٨ من مجلس الرئاسة العراقي، "يكون مقدار الغرامات المنصوص عليها في قانون العقوبات رقم (١١١) لسنة ١٩٦٩ المعدل كالاتي:

أ/ في المخالفات مبلغاً لا يقل عن (٥٠٠٠٠) خمسون ألف دينار ولا يزيد على (٢٠٠٠٠٠) مئتي ألف دينار.

ب/ في الجنح مبلغاً لا يقل عن (٢٠٠٠٠١) مئتي ألف دينار وواحد ولا يزيد عن (١٠٠٠٠٠٠) مليون دينار.

ت/ في الجنايات مبلغاً لا يقل عن (١٠٠٠٠٠١) مليون وواحد دينار ولا يزيد عن (١٠٠٠٠٠٠٠) عشرة ملايين دينار".

وبخصوص الغرامات الواردة في القوانين الأخرى، تنص المادة (٥) من هذا القانون على أن "تكون الغرامات الواردة في القوانين الأخرى التي نصت عليها الفقرة الثانية من قرار مجلس قيادة الثورة المنحل المرقم (٢٠٦) لسنة ١٩٩٤ والذي يلغى بموجب هذا القانون عشرة أضعاف ماهي عليه في هذه القوانين". =

= أما في إقليم كوردستان العراق أصدر برلمان الإقليم قانون رقم (٦) لسنة ٢٠٠٢، وبموجب المادة الأولى من هذا القانون أصبح مقدار الغرمة في المخالفات لا يقل عن ٧٥٠٠ دينار ولا يزيد عن ٤٥ الف دينار. وغرامة الجنح لا تقل عن ٤٥ ألف و دينار واحد ولا تزيد عن ٢٢٥ ألف دينار. أما مقدار غرامة الجنايات فلا تقل عن ٢٢٥ ألف ودينار واحد ولا تزيد عن ٧٥٠ الف دينار. تنظر وقائع كوردستان، العدد ٢٩ ، ٢٠٠٢/٥/٢٠، ص١٥.

[١٩٤] تنظر الفقرة (١١) من المادة (١٦) من هذا القانون.

لمدة شهر في المادة (٢٠٠) إذا حكم على رئيس التحرير في جناية أرتكبت بواسطة الجريدة. أما المادة (٢٠١) فإنها تنص على عقوبة الحبس أو الغرامة التي لا تقل عن خمسة آلاف جنيه ولا تزيد على عشرة آلاف جنيه، لكل شخص ولو كان من رجال الدين أثناء تأدية وظيفته ألقى فى أحد أماكن العبادة أو فى محفل دينى مقالة تضمنت قدحاً أو ذماً فى الحكومة أو فى قانون أو فى مرسوم أو قرار جمهوري أو فى عمل من أعمال جهات الإدارة العمومية، أو أذاع أو نشر بصفة نصائح أو تعليمات دينية رسالة مشتملة على شيء من ذلك.

ونرى أن هذا النص الوارد في قانون العقوبات المصري، به تعسف ومصادرة خطيرة لحرية الرأي والتعبير، خصوصاً وأن المهمة الأساسية لرجال الدين هي الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر وقول الحق، وكيف يمكن النهي عن المنكر وقول الحق دون توجيه إنتقادات وإن كانت فيها شيء من الشدة والقسوة تجاه الحكومة أو القوانين النافذة أو أعمال الإدارة، فضلاً عن أن الدستور المصري نظم وكفل حق النقد وحرية الرأي والتعبير.

لكن المادة (٣٠٣) من هذا القانون تشتمل على عقوبة القذف بمدة لا تتجاوز سنة وبغرامة لا تقل عن ٢٥٠٠ جنية ولا تزيد على ٧٥٠٠ جنيه أو بإحدى هاتين العقوبتين. والفقرة الثانية من هذه المادة إعتبرت القذف الموجه الى موظف عام أو من في حكمه ظرفاً مشدداً بحيث يشدد معه عقوبة الحبس الى مدة لا تتجاوز سنتين وغرامة لا تقل عن ٥٠٠٠ جنية ولا تزيد على ١٠٠٠٠ جنيه أو إحدى العقوبتين.

أما قانون تنظيم الصحافة المصري رقم (٩٦) لسنة ١٩٩٦ فإنه ينص على عقوبة الحبس مدة لا تزيد على سنة وبغرامة لا تقل عن ٥٠٠٠ جنيه ولاتزيد على ١٠٠٠٠ جنيه أو بأحدى العقوبتين في حالة إنحياز الصحفي الى الدعوات العنصرية أو بتعرضه للحياة الخاصة للمواطنين وللموظفين أيضاً. ويجوز للمحكمة أن تأمر بنشر الحكم الصادر بالعقوبة أو بالتعويض المدني في صحيفة يومية على نفقة الصحيفة فضلاً على نشره بالصحيفة التي نشر بها المقال وذلك في المادة (٢٨) من هذا القانون. وخصص المشرع المصري الفصل الرابع من هذا القانون للعقوبات التأديبية للصحفي، حيث إنه بموجب المادة (٣٤) تختص نقابة الصحفيين وحدها بتأديب الصحفيين من أعضائها. أما المادة (٤١) من هذا القانون فإنها تتضمن ضمانة مهمة للصحفي، حيث تمنع حبس الصحفيين إحتياطياً في جرائم الصحافة، إلا في الجريمة المنصوص عليها في المادة (١٧٩) من قانون العقوبات المصري (إهانة رئيس الجمهورية بإحدى طرق العلانية).

وقانون المطبوعات المصري رقم (٢٠) لسنة ١٩٣٦ المعدل ينص على جملة من العقوبات، منها: منع تداول المطبوعات في المادة (١٠)، وعقوبة الحبس والغرامة وتعطيل الجرائد في المادة (٢٤)، وضبط المطبوعات وأعداد الجريدة بصفة إدارية وضبط ما استعمل في الطباعة من قوالب وأصول في المادة (٣٠) في حالة مخالفة أحكام هذا القانون، ونشر الحكم بالعقوبة في المادة (٣٢).

كما أقر المشرع الكويتي عقوبة الحبس مدة لا تتجاوز سنتين وغرامة لا تتجاوز ٢٠٠٠ دينار كويتي أو إحدى هاتين العقوبتين للقذف العلني في المادة (٢٠٩) من قانون الجزاء الكويتي. أما قانون المطبوعات والنشر الكويتي في مادته (٢٧) فرض فقط عقوبة الغرامة التي لا تتجاوز ٣٠٠٠ دينار ولا تزيد على ١٠٠٠٠ دينار لمرتكب جريمة القذف الصحفي (رئيس التحرير وكاتب المقال أو المؤلف)، لكن مع عدم الإخلال بأي عقوبة أشد ينص عليها قانون آخر، أي بمعنى يجوز للمحكمة أن تحكم بعقوبة الحبس المنصوص عليها في المادة (٢٠٩) من قانون الجزاء الكويتي. كما أجازت هذه المادة (٢٧) للمحكمة الجزائية، في حالة إرتكاب القذف الصحفي، أن تأمر بإلغاء الترخيص أو تعطيل الصحيفة

مدة لا تزيد على سنة واحدة ومصادرة العدد المنشور وضبط النسخة والدعامة الأصلية المثبت عليها وإعدامها وإغلاق المطبعة المستخدمة في الطبع.

وفي قانون الصحافة الفرنسي هناك عقوبة الحبس والغرامة والمصادرة. فيعاقب مرتكب القذف الصحفي تجاه الموظفين بما فيهم رئيس الدولة، والأفراد العاديين بالغرامة وبمبالغ متفاوتة. فبموجب المادة (٣٠) تكون الغرامة ٤٥٠٠ يورو للقذف العلني الموجه لمجريات المحاكم والقوات البرية والبحرية والجوية والهيئات القائمة والإدارات العامة. وتكون الغرامة ١٢٠٠ يورو في حالة القذف العلني الموجه للأفراد، أما إذا كان القذف تجاه فرد أو مجموعة من الأفراد بسبب أصلهم أو إنتمائهم أو عدم إنتمائهم الى عرق أو أمة أو جنس أو دين معين، فتكون العقوبة الحبس لمدة سنة وغرامة قدرها ٤٥٠٠٠ يورو (المادة ٣٢). وتكون عقوبة التحقير المقترف جهاراً نحو السفراء والوزراء المفوضون المراسلون والقائمون بالأعمال أو أية بعثات دبلوماسية معتمدة لدى الحكومة الفرنسية غرامة قدرها ٤٥٠٠٠ يورو (المادة ٣٦)[١٩٥].

وتنص المادة (٦١) على مصادرة المنشورات أو المطبوعات أو الإعلانات أو الملصقات التي تم القبض عليها، وفي جميع حالات الأمر بحجز وإتلاف النسخ المعدة للبيع، لا يطبق هذا الأمر إلا على بعض أقسام النسخ المقبوضة. كما أن المادة (٦٢) تنص على عقوبة تعطيل الجريدة أو المنشور الدوري لمدة لا تتجاوز ثلاثة أشهر عند الحكم بالإدانة.

أما المشرع السويدي فإنه ينص على عقوبات الحبس والغرامة والمصادرة والحظر والحجز في قانون العقوبات وقانون حرية الصحافة. فالفصل الخامس من الجزء الثاني من قانون العقوبات بعنوان (القذف) حدد عقوبة الغرامة (دون تحديد المبلغ) للقذف بصورة عامة، لكن إذا كانت الجريمة جسيمة (defamation gross) تكون العقوبة الغرامة أو الحبس لمدة لا تتجاوز سنتين[١٩٦]. وينص قانون حرية الصحافة السويدي كذلك على عقوبة الغرامة للقذف الصحفي في المادة (١٢) من الفصل الخامس، لكن إذا كانت ظروف الجريمة قاسية ومشددة للغاية، تكون العقوبة الحبس لمدة لا تتجاوز سنة. والمادة (٣) من الفصل السادس تنص على عقوبة الغرامة أو الحبس لمدة لا تتجاوز سنة، في حالة نشر المواضيع المحظورة من النشر في هذا القانون بما فيها القذف. كما تنص المادة (٧) من الفصل السابع على عقوبة مصادرة المواضيع المنشورة التي تتضمن جريمة صحفية[١٩٧]. وإضافة الى المصادرة فقد تحظر المطبوعات الدورية لمدة تحددها المحكمة ولا تتجاوز ستة أشهر، إذا كانت الجريمة الصحفية جسيمة[١٩٨]. وينص هذا القانون أيضاً في المادة (١) من الفصل العاشر على عقوبة حجز المطبوعات المعدة للنشر في إنتظار قرار

---

(١٩٥)

Uta Melzer, Insult Laws: In Contempt of Justice, A Guide to Evolution of Insult Laws in 2009, Published by the World Press Freedom Committee, Paris, France, 2010, p16.

Carolyn R Wendell, The Right To Offend, Shock Or Disturb, A Guide to Evolution of Insult Laws in 2007 and 2008, Published by World Press Freedom Committee, 2009, p14-15.

(١٩٦) ولتقدير ما إذا كانت الجريمة جسيمة، تؤخذ الوقائع التي تتضمنها الجريمة بعين الإعتبار، من حيث محتواها ونطاق نشرها وما إذا كان القاذف يقصد بها إحداث ضرر جسيم. تنظر المادة الثانية من الفصل الخامس-الجزء الثاني، من قانون العقوبات السويدي لسنة ١٩٦٢.

(١٩٧) وتعني المصادرة إتلاف كافة النسخ المعدة للنشر، والقوالب والأحجار والمعدات الطباعة الحجرية، واللوحات والمواد الأخرى المعدة خصيصاً لطباعة هذا الموضوع. تنظر الفقرة الثانية من المادة ٧ –الفصل السابع من قانون حرية الصحافة السويدي. Second Paragraph of Article7-Section 7 of Swedish Freedom of Press Act 1949:105

(١٩٨) Article 8-Secton 7

المحكمة، إذا كانت هناك أسباب لمصادرة محتملة في حالة إرتكاب جريمة صحفية. والمادة (٥) من هذا الفصل تعطي صلاحية للمحكمة أن تأمر بحجز وحظر المطبوعات. لكن يكون الحجز فقط على النسخ المعدة للنشر (المادة ٨- الفصل العاشر).

والمشرع النمساوي حدد عقوبة الحبس والغرامة والمصادرة حسب الأحوال عن جريمة القذف الصحفي، في قانون الصحافة. فتنص الفقرة الأولى من المادة (٣٥) من قانون الصحافة النمساوي على عقوبة الغرامة عن جريمة القذف الصحفي دون تحديد مقدارها. كما أن الفقرة الثانية من نفس المادة تنص على عقوبة الحبس بدلاً عن الغرامة، إذا كانت الغرامة المفروضة على مالك الوسيلة الإعلامية لم يكن بالإمكان تنفيذها. وأجازت المادة(٣٦) للمحكمة أن تأمر بمصادرة مخزون المطبوعات المعدة للنشر في حالة إرتكاب الجرائم الصحفية، أو بمسح الأجزاء التي تشكل جريمة في الموقع الألكتروني.

لكن ما هو ملفت للنظر هو موقف المشرع النمساوي من تحديد مبلغ التعويض للمقذوف، وذلك في الفقرة الأولى من المادة (٦) من قانون الصحافة النمساوي، حيث تنص على أن مبلغ التعويض يعتمد على آثار ونطاق المواضيع المنشورة، كما يعتمد على نوعية ونطاق إنتشار وتداول المادة الإعلامية، ويجب مراعاة الأساس الإقتصادي لمالك المؤسسة الإعلامية التي تنشر وقائع القذف، عند الحكم بالتعويض. ويجب أن لا يتجاوز التعويض عن ٢٠ ألف يورو، أما إذا كانت الجريمة وآثارها جسيمة، لايتجاوز مبلغ الغرامة عن ٥٠ ألف يورو في كل الأحوال[١٩٩].

ونحن نرى بأن ما ذهب إليه المشرع النمساوي هو موقف أسلم وأكثر إعتدالاً ومنطقاً من موقف القوانين المقارنة الأخرى، لأنه يأخذ نطاق وآثار المواضيع المنشورة، ونوعية ونطاق إنتشار المادة الإعلامية مع مراعات الأساس الإقتصادي لمالك المؤسسة الإعلامية بنظر الإعتبار في النقد القذفي الصحفي، بمعنى يجب أن يكون مبلغ التعويض المقرر عن جريمة قذف مرتكبة في جريدة محلية غير مشهورة، مختلف تماماً عن جريمة قذف جسيمة وذات آثار خطيرة مرتبكة عن طريق القنوات الفضائية على سبيل المثال، حيث حدد الحد الأقصى لمبلغ التعويض في النوع الأول من القذف بـ (٢٠ ألف يورو)، وحدد الحد الأعلى للنوع الثاني بـ (٥٠) ألف يورو.

وفيما يتعلق بفرض العقوبة على الصحفي، نرى أن موقف المشرع الكردستاني في قانون العمل الصحفي لإقليم كوردستان هو الأفضل بين هذه القوانين، وأكثر إحتراماً وتقديراً لعمل الصحفي، وذلك بعدم فرضه عقوبة الحبس على الصحفي، أياً كان نوع الجريمة الصحفية التي يرتبكها، وإكتفى بالغرامة وإن كانت هناك ملاحظات على مبالغ الغرامة.

---

(١٩٩)

Article (6/1) of Austrian Press Act 12th June 1981:
“If an offence is committed in a media, such as defamation, libel, slander, insult or ridicule, the person affected is entitled to claim from the media owner indemnity for the injury suffered. The amount of the indemnity depends on the scope and the effects of the publication, in particular on the type and circulation of the media; the preservation of the economic basis of the media owner is to be respected. The indemnity must not exceed 20,000 euros, in case of defamation or particularly serious effects of libel or slander the maximum is 50,000 euros....”

الـخـاتـمـة

بعد عرض موضوع دراستنا ومناقشة وتحليل موقف القانون العراقي والقوانين المقارنة بخصوص الجوانب الموضوعية لجريمة النقد الصحفي القذفي، نلخص أهم ما توصلنا إليه من الإستنتاجات والمقترحات فيما يلي:

أولاً: الإستنتاجات:

١. أن حق النقد الصحفي هو جزء من حرية الصحافة، والتي تعد فرعاً من فروع حرية الطباعة والنشر، وهي أيضاً جزء أساسي من حرية التعبير، ونجد الأساس القانوني له في المواثيق الدولية والدساتير والتشريعات الداخلية (في القوانين العقابية وقوانين الصحافة والطباعة والنشر).

٢. وأن حق النقد يدخل في نطاق الحقوق المدنية، وفي الحقوق المدنية يصنف ضمن الحقوق العامة (الملتصقة بالشخصية) بإعتبار أن له نفس خصائص الحقوق الملتصقة بالشخصية، يثبت للشخص لمجرد كونه إنساناً، كما أنه لا يسقط بالتقادم وغير قابل للتنازل عنه أو التصرف فيه، وأنه حق غير مالي ولا ينتقل الى الورثة.

٣. أحد خصائص حق النقد الصحفي، هو أنه حق مقيد شأنه شأن الحقوق الأخرى، فله حدود يتنهي عندها حينما تبدأ حقوق الآخرين في المجتمع. فيجب أن لا يسئ أو يتعسف في إستعماله وأن لا يستهدف القيم التي يحرص عليها كل إنسان من الشرف والإعتبار، والتي يحميها القانون عن طريق تجريم حالات تجاوز حق النقد عندما تصل الى حد القذف أو السب، لأن إطلاقية حق النقد يؤدي الى الفوضى والإضطراب في الحياة الإجتماعية، لذا نجد أن المشرع يحاول دائماً أن يجد نوع من المؤائمة بين حق النقد والحقوق والحريات الأخرى، ويوضع لحق النقد حدود متعلقة بالحق في الخصوصية، وحدود متعلقة بأحترام الحق في الشرف والإعتبار.

٤. أن النقد الصحفي القذفي له طبيعة قانونية خاصة تختلف عن جرائم القانون العام من سب و قذف، و من خصائصه: فإنه جريمة عمدية و جريمة وقتية، ومن جرائم العلانية.

٥. وأن حق النقد الصحفي بما له من صفات وخصائص، يستقل ويتميز عن جرائم السب والقذف والإهانة والإخبار الكاذب. كما أنه حق مباح في نطاق الشروط المحددة له، التي تختلف عن شروط النقد القذفي المباح.

٦. أن حق النقد المباح يجد له السند القانوني في الدستور، ولا يحتاج لإعتبار أسباب الإباحة (إستعمال الحق وأداء الواجب) في قوانين العقابية أساساً لإباحته، وإنما تعتبر هذه الأسباب أساساً لإباحة النقد الصحفي القذفي.

٧. تتغير كيفية إيجاد نوع من التوازن والمؤائمة بين حق النقد والحريات الأخرى، أي بين حق الجمهور في الحصول على المعلومات، وحقوق الأفراد في حماية سمعتهم وإعتبارهم، بحسب إحترام حرية الصحافة وحرية الرأي والتعبير بصورة عامة، حيث نجد أن هذه المؤائمة في السويد على سبيل المثال، تم تحقيقها بشكل مختلف عن موقف قوانين الإقليم والعراق أو قوانين الدول العربية.

٨. تختلف مواقف التشريعات حول شروط النقد القذفي المباح، حيث يشترط المشرع العراقي والمصري والكويتي أن يكون المقذوف موظف أو مكلف بخدمة عامة أو من في حكمهم، إضافة الى كون الواقعة المسندة متعلقة بالوظيفة العامة وإثبات صحتها. بيد أن المشرع الفرنسي والسويدي والنمساوي والنيوزلندي، لا

يشترطون أن يكون المقذوف موظفاً، وإنما يباح النقد القذفي ولو كان موجهاً لفرد عادي، بشرط أن تكون الواقعة المسندة صحيحة، وأن تتعلق بالحياة العامة.

٩. النص الوارد في المادة (٢/٤٣٣) من قانون العقوبات العراقي بخصوص شروط إباحة القذف أفضل مما جاء به المشرع الكوردستاني في المادة (٨/رابعاً) من قانون العمل الصحفي، حيث تتضمن الأولى عبارة "... أو كان يتولى عملا يتعلق بمصالح الجمهور... "، ولا توجد هذه العبارة في قانون العمل الصحفي للإقليم، لأن هذه العبارة توسع من نطاق إباحة النقد القذفي الصحفي، وهذا ما يصب في مصلحة حرية الرأي والتعبير بصورة عامة، وحرية الصحافة وحق النقد الصحفي بصورة خاصة.

١٠. أن القانون العراقي والقوانين المقارنة أخذت بفكرتي (التضامن في المسؤولية) و (والتتابع في المسؤولية) معاً من أجل تنظيم المسؤولية الجنائية عن جريمة النقد الصحفي القذفي، وعدم ترك المجال لإفلات المتهم من المسؤولية، في حالة عدم معرفة الأشخاص المسؤولين الذين يسبقونه في الترتيب.

١١. لا يوجد قانون مختص بتنظيم حرية الصحافة والجرائم الصحفية في العراق، يوجد فقط قانون حقوق الصحفيين العراقي رقم (٢١) لسنة ٢٠١١، حيث لا يتضمن سوى بضعة مواد قانونية بخصوص حقوق وحماية الصحفيين، لذا يجب الرجوع الى القواعد العامة في قانون العقوبات وقانون أصول المحاكمات الجزائية العراقي في كل ما يتعلق بالدعاوى الناشئة عن الجرائم الصحفية.

ثانيا: المقترحات

١. نقترح على المشرع الكوردستاني أن يحذو حذو المشرع الجنائي الكويتي في المادة (٢١٦) من قانون الجزاء الكويتي، حيث إعتبر ترديد أو تلخيص أو تفصيل عبارات القذف الصادرة بحسن نية من القاذف لأقوال أو لعبارات تعود لغيره وهي منقولة عنه سبباً للإباحة.

٢. على الرغم من أن قانون العمل الصحفي يتضمن فقط عقوبة الغرامة عن النقد القذفي الصحفي، ، نقترح على المشرع الكوردستاني أن ينص صراحة على حظر حبس الصحفي إحتياطياً في قانون العمل الصحفي، لأن حتى إذا كان الحد الأقصى من العقوبات للصحفيين منخفضاً، فيمكن أن يتعرضوا للملاحقة وإحتمال توقيفهم على يد الشرطة وإعتقالهم قبل المحاكمة، حتى إذا لم تفرض المحكمة سوى غرامة طفيفة عليهم.

٣. من شروط النقد القذفي المباح في قانون العمل الصحفي لإقليم كوردستان العراق، أن يكون المقذوف ذا صفة وظيفية أو نيابية أو متعلقة بمصالح الجمهور وأن تتعلق الواقعة بحياته الوظيفية، وأن يثبت الناقد القاذف صحة ما يسنده. لكن نجد أن قوانين الصحافة في الدول التي تحتل صدارة الترتيب العالمي لحرية الرأي والتعبير، ومنها ما أخذناها في دراستنا (السويد و النمسا و نيوزلندا وفرنسا)، لم يشترط أن يكون المقذوف موظفاً، بل يباح للصحفي أن يوجه القذف لأي شخص عادي ولو لم يكن ذو صفة نيابية، بشرط أن تكون الواقعة المسندة متعلقة بالحياة العامة وأن يثبت صحتها. لذا نقترح على المشرع الكوردستاني أن يحذو حذو موقف هذه القوانين المقارنة في قانون العمل الصحفي بأن يلغي شرط كون المقذوف موظفاً أو ذا صفة نيابية، وأن يكتفي بالشرطين الباقيين لإباحة القذف الصحفي، ضماناً لحرية الرأي والتعبير وأداء دور إيجابي وبناء من قبل الصحفي، لأن هناك أمور كثيرة متعلقة بالحياة العامة وتهم المجتمع، لكن يحرم

على الصحفي تناولها، لعدم توافر هذا الشرط (كون المقذوف موظف أو ذو صفة نيابية)، لذا يجب أن لا تقيد حرية الصحافة لغرض حماية سمعة ذوي الصفة النيابية الى هذه الدرجة، فحق الجمهور في معرفة الحقيقة بالنسبة للأمور التي تهمه، أولى بالحماية من حق الموظف العمومي في سمعته. لذا نقترح على المشرع الكوردستاني والعراقي أن يتبنيان نص بهذا المفهوم والمحتوى، كما في النصين التاليين: "أما إذا كان القذف متعلقاً بأمور تهم الجمهور ومتعلقة بمصالحه وأقام القاذف الدليل على كل ما أسنده، إنتفت الجريمة" أو "إذا كان القذف متعلقاً بالحياة العامة للمجتمع ومصالحه، واقام االقاذف الدليل على كل ما أسنده، إنتفت الجريمة".

٤. نقترح على المشرع الكوردستاني أن ينشأ محاكم مختصة بقضايا النشر والإعلام، على الأقل في المحافظات الثلاث، تحقيقاً لمبدأ التخصص في عمل المحاكم، وأن يخصص لهذه المحاكم قضاة متمرسين بأن يكونوا على دراية تامة بدور رجال الصحافة والإعلام ومكانتهم الإجتماعية على أن يتم التعامل معهم بما يتناسب مع هذه المكانة لوجود شكاوى من قبلهم أو ضدهم.

٥. نقترح على المشرع العراقي بأن يشرع قانوناً خاصاً بتنظيم حرية الصحافة والجرائم الصحفية، تأسياً بموقف القوانين المقارنة التي أوردناها في دراستنا، بحيث يوفر فيه ضمانات قانونية خاصة بالصحفيين، أكثر مما وردت في قانون العقوبات وقانون أصول المحاكمات الجزائية.

المصادر

المصادر باللغة العربية

القرءآن الكريم

أولاً: المعاجم

١. إبن حماد الجوهري، الصحاح، تاج اللغة العربية وصحاح العربية، ط ٤، دار العلمين، بيروت، (بدون سنة الطبع).

٢. إبن منظور، لسان العرب، دار المعارف، القاهرة، (بدون سنة الطبع).

٣. أبي الحسين أحمد بن فارس بن زكريا، معجم مقاييس اللغة، الجزء الخامس، دارالفكر للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، (بدون سنة الطبع).

٤. أحمد بن محمد بن ع لي الفيومي المقرئ، المصباح المنير، مكتبة لبنان، بيروت، ١٩٨٧.

٥. المنجد في اللغة والاعلام، ط ٣٩، دارالمشرق، بيروت، ٢٠٠٢.

٦. شعبان عبدالعاطي عطية وآخرون، المعجم الوسيط، ط ٤، مجمع اللغة العربية، مكتبة الشروق الدولية، القاهرة، ٢٠٠٤.

٧. صالح العلي الصالح وأمينة الشيخ سليمان الأحمد، المعجم الصافي في اللغة العربية، الرياض، ١٩٨٩,

٨. محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي، مختار الصحاح، المكتبة العصرية، القاهرة، بدون سنة الطبع.

٩. محمد بن يعقوب افيروزآبادي، القاموس المحيط، ط ٨، مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر، بيروت، ٢٠٠٥.

ثانياً: الكتب

١٠. د. ابراهيم الداقوقي، قانون الإعلام، نظرية جديدة في الدراسات الاعلامية الحديثة، مطبعة وزارة الأوقاف والشؤون الدينية، بغداد.

١١. إبراهيم المشاهدي، المبادئ القانونية في قضاء محكمة التمييز، القسم الجنائي، مطبعة جاحظ، بغداد ١٩٩٠.

١٢. إبراهيم المشاهدي، المختار من قضاء محكمة التمييز، القسم الجنائي، الجزء الأول، مطبعة الزمان، بغداد، ١٩٩٨.

١٣. إبراهيم بن عبدالله المطلق، التدرج في دعوة النبي، ط١، مركز البحوث والدراسات الإسلامية، الرياض، ١٩٩٦.

١٤. د. أحمد إبراهيم عطية، النظام القانوني للإعلانات في القانون المدني، ط١، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٦.

١٥. أحمد البريدي، حرية الصحافة، (بدون اسم المطبعة ومكان الطبع)، ٢٠٠٠.

١٦. أحمد المهدي وأشرف شافعي، جرائم الصحافة والنشر، دار الكتب القانونية، القاهرة، ٢٠٠٥.

١٧. أحمد فوزي، أشهر المحاكمات الصحفية في العراق، ط١، مطبعة اوفسيت الانتصار، بغداد، ١٩٨٥.

١٨. د. أسامة ظافر كبارة، المسؤولية الصحفية واخلاقيات المهنة، المجموعة المتخصصة في المسؤولية القانونية للمهنيين، المؤتمر العلمي السنوي لكلية الحقوق، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٠.

١٩. د. أشرف توفيق شمس الدين، شرح قانون العقوبات، القسم العام، النظرية العامة للجريمة والعقوبة، طبعة خاصة لطلاب التعليم المفتوح بكلية الحقوق بجامعة بنها، القاهرة، ٢٠١٢.

٢٠. د. أشرف رمضان عبدالحميد، حرية الصحافة، ط ١، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٤.

٢١. د. الشافعي محمد بشير، قانون حقوق الانسان، ط ٣، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٤.

٢٢. د. آمال عبدالرحيم عثمان، جرائم العلانية، دار النهضة العربية، القاهرة ، ١٩٧٢.

٢٣. د. أمين مصطفى محمد، الحماية الجنائية الإجرائية للصحفي، دار المطبوعات الجامعية، الأسكندرية، ٢٠١٠.

٢٤. د. تاڤگه عباس البستاني ، مبدأ الإختصاص العالمي في القانون العقابي، ط ١، مطبعة آراس، أربيل، ٢٠٠٨.

٢٥. د. جلال ثروت، النظرية العامة لقانون العقوبات، مؤسسة الثقافة، الاسكندرية، (بدون سنة الطبع).

٢٦. د. جلال ثروت، نظم الإجراءات الجنائية، دار الجامعة الجديدة، الأسكندرية، ٢٠٠٣.

٢٧. د. جمال الزعبي، النظرية العامة لجريمة الافتراء، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٤.

٢٨. د. حاتم حسن بكار، أصول الإجراءات الجنائية، منشأة المعارف، الأسكندرية، ٢٠٠٧.

٢٩. د.حسام الدين كامل الاهواني، الحق في احترام الحياة الخاصة-الحق في الخصوصية، دار النهضة العربية، القاهرة، بدون سنة الطبع.

٣٠. د. حسام محمد سامي جابر، المساهمة التعبية في القانون الجنائي، دارالكتب القانونية، القاهرة، ٢٠٠٩.

٣١. د. حسين أمين، وضع الإعلام في مصر،الجامعة الأمريكية بالقاهرة، أبريل (بدون سنة الطبع).

٣٢. د. حكمت موسى سلمان، طاعة الأوامر وأثرها في المسؤولية الجزائية، الطبعة الأولى، المكتبة الوطنية، بغداد، ١٩٨٧.

٣٣. حمد بن حمدان بن سيف الربيعي، القيود الجنائية على حرية التعبير عن الرأي من خلال وسائل الإعلام، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠١٠.

٣٤. د. خالد رمضان عبدالعال سلطان، المسؤولية الجنائية عن جرائم الصحافة دراسة مقارنة، ط ٢، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠١٠.

٣٥. د.خضر خضر، مدخل الى الحريات العامة وحقوق الانسان، ط ٢، المؤسسة الحديثة للكتاب، لبنان، ٢٠٠٤.
٣٦. د. رؤوف عبيد، مبادئ القسم العام من التشريع العقابي، ط٤، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٧٩.
٣٧. د. رزكار محمد قادر، شرح قانون أصول المحاكمات الجزائية، الدعوى الجزائية، الطبعة الأولى، مؤسسة O.P.L.C للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠٣.
٣٨. د. رعد الجدة، التشريعات الدستورية في العراق، دار الكتب والوثائق، بغداد، ١٩٩٨.
٣٩. د. رمسيس بهنام، النظرية العامة للقانون الجنائي، ط ٣، منشأة المعارف، الأسكندرية، ١٩٩٧.
٤٠. د. رمسيس بهنام، قانون العقوبات، جرائم القسم الخاص، منشأة المعارف، الاسكندرية، (بدون سنة الطبع).
٤١. روبرت شمول، مسؤوليات الصحافة، مركز الكتب الاردني، ١٩٩٠.
٤٢. سالم روضان الموسوي، جرائم القذف والسب عبر القنوات الفضائية، ط ١، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠١٢.
٤٣. سامان فوزي، المسؤولية المدنية للصحفي (دراسة مقارنة)، دار وائل للنشر، عمان، ٢٠٠٧.
٤٤. د. سعد صالح الجبوري، مسؤولية الصحفي الجنائية عن جرائم النشر، ط ١، المؤسسة الحدثية للكتاب، بيروت، ٢٠١٠.
٤٥. د. سعيد حسب الله عبدالله، شرح قانون أصول المحاكمات الجزائية، دار الحكمة للطباعة والنشر، الموصل، ١٩٨٨.
٤٦. د. سليمان عبدالمنعم، النظرية العامة لقانون العقوبات، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٣.
٤٧. صالح سيد منصور، جريمة القذف في حق ذوي الصفة العمومية، مطبعة عباس عبدالرحمن، القاهرة، بدون سنة الطبع.
٤٨. د. صالح محسوب، التفسير والقياس في التشريعات العقابية الحديثة، شركة التجارة والطباعة المحدودة، بغداد، ١٩٥٣.
٤٩. طارق جامباز ونهلة محمد سعدالله، شذرات من واقع المرأة الكوردستانية خلال الأعوام (١٩٩٢-٢٠٠٩)، الطبعة الخامسة، مطبعة شهاب، اربيل، ٢٠٠٩.
٥٠. د. طارق رشيد گەردى، حماية الحرية الشخصية في القانون الجنائي، ط١، مطبعة آراس، أربيل، ٢٠٠٩، ص٢٠٩.
٥١. د. طارق سرور، جرائم النشر والاعلام، الكتاب الاول (الاحكام الموضوعية)، ط ١، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٤.
٥٢. د. طارق سرور، جرائم النشر والإعلام، ذاتية الخصومة الجنائية، الكتاب الثاني (الأحكام الأجرائية)، ط ١، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٩.
٥٣. د. عاطف عدلي العبد و د. نهى عاطف العبد، المدخل الى الإذاعة والتلفزيون، دار الفكر العربي، ٢٠٠٨.
٥٤. عبدالأمير العكيلي و د. سليم إبراهيم حربة، أصول المحاكمات الجزائية، الجزء الثاني، بغداد، بدون سنة الطبع.
٥٥. د. عبدالحليم موسى يعقوب، حرية التعبير الصحفي في ظل الأنظمة السياسية العربية، الطبعة الأولى، دار مجدلاوي للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٣.
٥٦. د. عبدالحميد الشورابي، الجرائم التعبيرية-جرائم الصحافة والنشر، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٤.
٥٧. د. عبدالحميد الشورابي، جريمة القذف والسب في ضوء القضاء والفقه، دار المطبوعات الجديدة، الاسكندرية، ١٩٨٥.

٥٨. عبدالحميد المنشاوي، جرائم القذف والسب وإفشاء الأسرار، دار الجامعة الجديدة، الاسكندرية، ٢٠٠٥.

٥٩. د. عبدالخالق النواوي، جرائم القذف والسب العلني وشرب الخمر بين الشريعة والقانون، ط ٢، المكتبة العصرية، بيروت، ١٩٨١.

٦٠. عبدالسلام مقلد، الجرائم العلقة على شكوى والقواعد الإجرائية الخاصة بها، دار المطبوعات الجامعية، الأسكندرية، ١٩٨٩.

٦١. د. عبدالفتاح بيومي حجازي، المبادئ العامة في جرائم الصحافة والنشر، دار الفكر الجامعي، الأسكندرية، ٢٠٠٦.

٦٢. د. عبدالكريم بن علي بن محمد النملة، إثبات العقوبات بالقياس، ط ١، مكتبة الرشد للنشر والتوزيع، الرياض، ١٤١٠هـ.

٦٣. د. عبدالله ابراهيم محمد المهدي، ضوابط التجريم والاباحة في جرائم الرأي، ط ١، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٥.

٦٤. د. عبد النبي عبدالله الطيب، إدارة المؤسسات الصحفية، جامعة وادي النيل، الخرطوم، بدون سنة الطبع.

٦٥. عثمان ياسين علي، قوانين الصحافة والنشر في إقليم كردستان والعراق والدول العربية، مطبعة رؤذهةلآت، أربيل، ٢٠١١.

٦٦. عصام عفيفي عبدالبصير، حقوق الانسان وتشريعات النشر والاعلان (حق النقد والتعبير)، دار الكتب المصرية، القاهرة، بدون سنة الطبع.

٦٧. د. عصمت عبدالله الشيخ، النظام القانوني لحرية إصدار الصحف، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٩.

٦٨. علي حسن طوالبة، جريمة القذف، ط ١، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٨٩.

٦٩. د. علي حسين خلف ود. سلطان عبدالقادر الشاوي، المبادئ العامة في قانون العقوبات، ط ٢، شركة العاتك لصناعة الكتاب، القاهرة، ٢٠١٠.

٧٠. د. علي عبدالقادر القهوجي، شرح قانون العقوبات، القسم العام، المسؤولية الجنائية والجزاء الجنائي، ط١، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٩.

٧١. د. عمر سالم، الدفع بالحقيقة في جريمة القذف ضد ذوي الصفة العمومية، ط ١، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٩٥.

٧٢. د. عمر مشهور حديثة الجازي، المبادئ الأساسية لقانون حق المؤلف، ورقة عمل مقدمة في ندوة "حق المؤلف في الأردن: بين النطرية والتطبيق"، الجامعة الأردنية، كلية الحقوق، ٢٠٠٤.

٧٣. د. غالب على الداودي، المدخل الى علم القانون، ط ٦، دار وائل للطباعة والنشر، عمان، ٢٠٠٤.

٧٤. د. فتحي أحمد سرور، القانون الجنائي الدستوري، ط ٢، دار الشروق، القاهرة، ٢٠٠٢.

٧٥. د. فخري عبدالرزاق صلبي الحديثي، شرح قانون العقوبات (القسم الخاص)، العاتك، القاهرة، بدون سنة الطبع.

٧٦. د. فخري عبدالرزاق صلبي الحديثي، شرح قانون العقوبات-القسم العام، العاتك، القاهرة (بدون سنة الطبع).

٧٧. فرانسوا لسلي و نقولا ماكاريزا، وسائل الإتصال المتعددة "ملتيميديا"، ط ١، عويدات للنشر والطباعة، بيروت، ٢٠٠١.

٧٨. فؤاد رزق، الأحكام الجزائية العامة، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠٠٣.

٧٩. د. قدري عليى عبدالمجيد، الاعلام وحقوق الانسان، دار الجامعة الجديدة للنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٨.
٨٠. كامل السعيد، شرح قانون العقوبات، الجرائم الواقعة على الشرف والحرية، ط١، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٦.
٨١. كمال سعدي، حقوق المؤلف، د. م جامعة صلاح الدين، أربيل، ١٩٩٧.
٨٢. د. مأمون محمد سلامة، قانون العقوبات، القسم العام، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٧٩.
٨٣. د. مأمون محمد سلامة، قانون الإجراءات الجنائية، ط ١، دار الفكر العربي، القاهرة، ١٩٨٠.
٨٤. د. ماهر عبد شويش الدرة، الأحكام العامة في قانون العقوبات، دار الحكمة، الموصل، ١٩٩٠.
٨٥. د. ماهر عبد شويش الدرة، شرح قانون العقوبات، القسم الخاص، شركة العاتك لصناعة الكتب، القاهرة، ٢٠٠٩.
٨٦. د. مجيد خضر السبعاوي، نظرية الغلط في قانون العقوبات المقارن، الطبعة الأولى، المركز القانوني للإصدارات القانونية، القاهرة، ٢٠١٣.
٨٧. محروس نصار الهيتي، النتيجة الجرمية في قانون العقوبات، ط١، مكتبة السنهوري، بغداد، ٢٠١٠.
٨٨. محسن ناجي، الاحكام العامة في قانون العقوبات، الطبعة الأولى، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٧٤.
٨٩. د. محمد السيد سعيد، حرية الصحافة من منظور حقوق الانسان، مركز القاهرة لدراسات حقوق الانسان، القاهرة، ٢٠٠٢.
٩٠. د. محمد باهي أبو يونس، التقييد القانوني لحرية الصحافة، دار الجامعة الجديدة للنشر، الأسكندرية، ١٩٩٦.
٩١. محمد حسين الموسوي، جرائم القدح والذم والتحقير بين الشريعة والقانون، ط ١، مركز ابن دريس الحلي للدراسات الفقهية، ٢٠٠٨.
٩٢. د. محمد حماد الهيتي، الخطأ المفترض في المسؤولية الجنائية، ط ١، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٥.
٩٣. د. محمد زكي أبو عامر، قانون العقوبات، القسم العام، دار الجامعة الجديدة للنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٧.
٩٤. د. محمد سعد إبراهيم، حرية الصحافة ، دراسة في السياسة التشريعية وعلاقتها بالتطور الديمقراطي، ط ٣، دار الكتب العلمية، القاهرة، ٢٠٠٤.
٩٥. د. محمد سعيد حسين أمين، حرية الصحافة وضمان ممارستها وضوابط تنظيمها، دار النهضة العربية، القاهرة ٢٠٠٥.
٩٦. د. محمد سليمان الأحمد، الخطأ وحقيقة أساس المسؤولية المدنية في القانون العراقي، ط ١، مكتب التفسير للنشر والإعلان، أربيل، ٢٠٠٨.
٩٧. د. محمد صبحي نجم، النظرية العامة للجريمة، ط ١، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٦.
٩٨. د. محمد عبدالحميد، جرائم الصحافة والنشر وفقا لأحدث القوانين، بدون إسم المطبعة وسنة الطبع، القاهرة.
٩٩. د. محمد عبداللطيف عبدالعال ، حسن نية القاذف في حالتي الأخبار والنقد، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٣.
١٠٠. د. محمد عبداللطيف عبدالعال، مفهوم الشرف والاعتبار في جرائم القذف والسب، دار النهظة العربية، القاهرة، ٢٠٠٢.
١٠١. د. محمد عبدالله، في جرائم النشر، دار النشر للجامعات المصرية، القاهرة،١٩٥١.
١٠٢. د. محمد علي السالم عياد الحلبي، شرح قانون العقوبات، القسم العام، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ١٩٩٧.

١٠٣. د. محمد علي سويلم، نظرية دفع المسؤولية الجنائية، منشأة المعارف، الأسكندرية، ٢٠٠٧.

١٠٤. د. محمد محمد مصباح القاضي، مبدأ حسن النية في قانون العقوبات، دار النهضة العربية، القاهرة، بدون سنة الطبع.

١٠٥. د. محمد معروف عبدالله، نحو قانون عقوبات عراقي جديد، مطبعة شهاب، أربيل، ٢٠١٠.

١٠٦. د. محمدي فريدة زواوي، المدخل للعلوم القانونية، نظرية الحق، المؤسسة الوطنية للفنون المطبعية، الجزائر، ١٩٩٨.

١٠٧. د. محمود محمود مصطفى، شرح قانون العقوبات، القسم العام، ط ١٠، مطبعة جامعة القاهرة، القاهرة، ١٩٨٣.

١٠٨. د. محمود نجيب حسني، أسباب الإباحة في التشريعات العربية، النظرية العامة للإباحة، إستعمال الحق، جامعة الدول العربية، المطبعة العالمية، القاهرة، ١٩٦٢.

١٠٩. د. محمود نجيب حسني، شرح قانون الإجراءات الجنائية، الجزء الأول، ط ٤، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠١١.

١١٠. د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات-القسم الخاص، ط ٤، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠١٢.

١١١. د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات، القسم العام، ط ٣، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت (بدون سنة الطبع).

١١٢. د. مصطفى إبراهيم الزلي، أسباب إباحة الإعمال الجرمية في الشريعة والقانون، الطبعة الثانية، مطبعة شهاب، أربيل، ٢٠١٠.

١١٣. مصطفى الشاذلي، الجرائم الماسة بالشرف والإعتبار والآداب، المكتب العربي الحديث، الأسكندرية، بدون سنة الطبع.

١١٤. معوض عبدالتواب، القذف والسب والبلاغ الكاذب وإفشاء الاسرار والشهادة الزور، دار المطبوعات الجامعية، الاسكندرية، ١٩٨٨.

١١٥. د. ممدوح خليل بحر، حماية الحاية الخاصة في القانون الجنائي، دار النهضة العربية، القاهرة، بدون سنة الطبع.

١١٦. د. موسى جواد الموسوي وآخرون، الاعلام الجديد تطور الأداء والوسيلة والوظيفة، الطبعة الألكترونية الأولى، الدار الجامعية للطباعة والنشر والترجمة، جامعة بغداد، ٢٠١١.

١١٧. د. منذر الشاوي، القانون الدستوري، الجزء الأول، ط ٢، العاتك لصناعة الكتاب، القاهرة، ٢٠٠٨.

١١٨. نجاد البرعي وآخرون، القول الفصل، دراسة في إتجاهات القضاء الأردني في العامل مع قضايا المطبوعات والنشر ٢٠٠٠-٢٠٠٦، المكتبة الوطنية، عمان (بدون سنة الطبع).

١١٩. نسرين عبدالحميد نبيه، جرائم النشر والصحافة في الدول العربية، المكتب الجامعي الحديث، الأسكندرية، ٢٠١٠.

١٢٠. د. نظام توفيق المجالي، شرح قانون العقوبات، قسم العام، ط ١، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.

١٢١. د. نوال طارق إبراهيم العبيدي، الجرائم الماسة بحرية التعبير عن الفكر، ط ١، دار الحامد للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٩.

١٢٢. د. هشام القاسم، المدخل الى علم الحقوق، مطبعة الانشاء، دمشق، ١٩٦٥.

١٢٣. د. همام محمد محمود زهران و د. مصطفى احمد ابو عمرو، مبادئ القانون، ط ١، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت، ٢٠١٠.

١٢٤. همداد مجيد علي المرزاني، أثر الإنفعال في المسؤولية الجنائية والعقاب، ، ط١، التفسير للنشر والإعلان، أربيل، ٢٠٠٧.

١٢٥. د. وائل حسن عبدالشافي، مشكلة النقص في القانون، المكتب الجامعي الحديث، الاسكندرية،٢٠٠٩.

١٢٦. وحدة الدعم القانوني لحرية الرأي والتعبير بالشبكة العربية لمعلومات حقوق الانسان، الدليل في قضايا النشر (القذف والسب)، ط ١، القاهرة، ٢٠٠٩، ص ٣٤.

١٢٧. د. وسام فاضل راضي، الإعلام الإذاعي والتلفزيوني الدولي، دار عدنان للنشر، بغداد، ٢٠١٢.

ثالثا: الرسائل والأطاريح

١٢٨. إبراهيم حمد المبرز، القنوات الفضائية وتأثيرها على منظومة القيم الإجتماعية لدى طلاب الثانوية العامة بمدينة الرياض، رسالة ماجستير، جامعة الإمام محمد بن سعود، كلية العلوم، قسم الإجتماع، ٢٠١١.

١٢٩. أحمد جعفر عبيد السلمان، الدفاع الشرعي في جرائم الإعتبار، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة السليمانية، ٢٠٠٧.

١٣٠. أحمد سعدي سعيد الأحمد، المتهم وضماناته وحقوقه في الإستجواب والتوقيف "الحبس الإحتياطي"، رسالة ماجستير، جامعة النجاح، كلية الدراسات العليا، نابلس، فلسطين، ٢٠٠٨.

١٣١. الشوادفي عبدالبديع أحمد عبدالمجيد، دور المجني عليه في الظاهرة الإجرامية وأثره فى مسئولية الجانى، رسالة دكتوراه، جامعة الزقازيق، كلية الحقوق، قسم القانون الجنائي، ٢٠١٠.

١٣٢. العربي مجيدي، نظرية التعسف في إستعمال الحق وأثرها في أحكام فقه الإسرة، أطرحة ماجستير، كلية أصول الدين، جامعة الجزائر، ٢٠٠٢.

١٣٣. باديس لونيس، جمهور الطلبة الجزائريين والأنترنت، رسالة ماجستير، جامعة منتوري، كلية العلوم الإنسانية والعلوم الإجتماعية، قسم علوم الإعلام والإتصال، ٢٠٠٧-٢٠٠٨.

١٣٤. بشوش عائشة، المسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية، رسالة ماجستير، جامعة الجزائر، كلية الحقوق، ٢٠٠٦.

١٣٥. بن عقون الشريف، غاية العقوبة في الشريعة الإسلامية والقانون الوضعي، رسالة ماجستير، جامعة الجزائر، كلية العلوم الإسلامية، الجزائر، ٢٠٠٥.

١٣٦. درابلة العمري سليم، تنظيم المسؤولية الجنائية عن جرائم الصحافة المكتوبة، رسالة ماجستير، جامعة الجزائر، كلية الحقوق والعلوم الإدارية بن عكنون، فرع القانون الجنائي والعلوم الجنائية، الجزائر، ٢٠٠٣-٢٠٠٤.

١٣٧. رزكار محمد قادر، العلاقة السببية في القانون الجنائي – دراسة مقارنة، رسالة ماجستير مقدمة الى كلية القانون جامعة صلاح الدين ١٩٩٦.

١٣٨. سامان فوزي عمر، إساءة إستعمال حق النقد- دراسة تحليلية مقارنة في القانون المدني، أطروحة دكتوراه، جامعة السليمانية، ٢٠٠٧.

١٣٩. سامية عبد الرزاق خلف، التجاوز في الإباحة، أطروحة ماجستير، كلية القانون، جامعة بغداد، ٢٠٠٥.

١٤٠. سرور بن محمد العبدالوهاب، الدافع والباعث على الجريمة وأثرهما في العقوبات التعزيزية، رسالة ماجستير، جامعة نايف العربية للعلوم الأمنية، كلية الدراسات العليا، قسم العدالة الجنائية، رياض، ٢٠٠٤.

١٤١. شيماء زكي محمد الصائغ، أباحة القذف في القانون العراقي، رسالة ماجستير، كلية القانون-جامعة صلاح الدين، اربيل، ٢٠٠٨.

١٤٢. صالح بن حمدان بن يحي الزهراني، تحريك الدعوى الجنائية في جرائم القذف والسب في الشريعة والقانون، رسالة ماجستير، أكاديمية نايف العربية للعلوم الأمنية، كلية الدراسات العليا، قسم العدالة الجنائية، الرياض، ٢٠٠٣.

١٤٣. طلال عبد حسين البدراني، الشرعية الجزائية، أطروحة دكتوراه، كلية القانون، جامعة الموصل، ٢٠٠٢.

١٤٤. عبدالعزيز بن عبدالله عبدالعزيز الصعب، التعسف في إستعمال الحق في مجال الإجراءات المدنية، رسالة دكتوراه، جامعة نايف العربية للعلوم الأمنية، كلية الدراسات العليا، قسم العدالة الجنائية، الرياض، ٢٠١٠.

١٤٥. عبده يحيى محمد الشاطبي، مبدأ شرعية التجريم والعقاب، اطروحة ماجستير، كلية القانون، جامعة بابل، ٢٠٠١.

١٤٦. عبير شفيق جورج الرحباني، إستخدامات الصحافة الألكترونية وأنعكاساتها على الصحف الورقية اليومية في الإردن، رسالة ماجستير، جامعة الشرق الأوسط للدراسات العليا، كلية الآداب، قسم الإعلام، آذار ٢٠٠٩.

١٤٧. عمر فخري عبد الرزاق الحديثي، تجريم التعسف في استعمال الحق بوصفه سببا من أسباب الإباحة، أطرحة دكتوراه، جامعة بغداد، ٢٠٠٥.

١٤٨. لقمان بامون، المسؤولية الجنائية للشخص المعنوي عن جريمة تلويث البيئة، رسالة ماجستير، جامعة قاصدي مرباح -ورقلة- كلية الحقوق العلوم السياسية، قسم الحقوق، الجزائر، ٢٠١٢.

١٤٩. مجيد خضر السبعاوي، الرابطة السببية في قانون الجنائي، رسالة ماجستير، كلية القانون، جامعة بغداد، ١٩٩٩.

١٥٠. محمد ناصر أحمد ولد علي، التوقيف "الحبس الإحتياطي" في قانون الإجراءات الجنائية الفلسطيني، رسالة ماجستير، جامعة النجاح، كلية الدراسات العليا، نابلس، فلسطين، ٢٠٠٧.

١٥١. مسوس رشيدة، إستجواب المتهم من طرف قاضي التحقيق، رسالة ماجستير، جامعة الحاج الخضر، باتنة، كلية الحقوق، قسم العلوم القانونية، الجزائر، ٢٠٠٥-٢٠٠٦.

رابعا: البحوث والدراسات

١٥٢. أحمد عبيس نعمة الفتلاوي، السلطتان القضائية و التشريعية طبقا للدستور العراقي، بحث منشور في مجلة مركز دراسات الكوفة، العدد ٧، ٢٠٠٨.

١٥٣. د. بودالي محمد، المسؤولية الجنائية عن الجرائم الصحفية، مجلة المحامي، السنة الثانية، العدد ٣، نوفمبر ٢٠٠٤.

١٥٤. حسين جميل، التكييف القانوني لحق النقد، مجلة القضاء، العدد الأول والثاني، السنة السادسة عشر، العراق، ١٩٥٨.

١٥٥. د. رزكار محمد قادر، معايير تحديد الاختصاص المكاني للمحاكم الجزائية والمشاكل التي تثيرها، مجلة القانون والسياسية، السنة الثانية، العدد الثاني، كانون الأول، اربيل، ٢٠٠٤.

١٥٦. د. رنا إبراهيم سليمان العطور، المسؤولية الجزائية للشخص المعنوي، مجلة جامعة دمشق للعلوم الإقتصادية والقانونية، المجلد ٢٢، العدد الثاني، ٢٠٠٦.

١٥٧. زياد محمد فالح بشابشه، مدى ملائمة القواعد القانونية لحماية سمعة الأنسان وإعتباره من التشهير، مجلة الجامعة الإسلامية للدراسات الاقتصادية والإدارية، المجلد العشرون، العدد الثاني، يونيو ٢٠١٢.
١٥٨. د. ساجر عبد ناصرالجبوري و د. شبلي أحمد عيسى شبيلات، دعوى القذف دراسة مقارنة بين الفقه الإسلامي والقانون الوضعي، مجلة جامعة تكريت للعوم القانونية والسياسية، المجلد/٣ العدد/١ السنة/٢، ٢٠١١.
١٥٩. د. شعباني مالك، دور التلفزيون في التنشئة الاجتماعية، مجلة العلوم الإنسانية و الاجتماعية، العدد السابع، الجزائر، جانفي ٢٠١٢.
١٦٠. د. صباح مصباح محمود، التكييف القانوني للإخبار الجرمي في قانون العقوبات العراقي، مجلة كلية الحقوق، جامعة النهرين، المجلد ١٤، العدد ٤، ايلول ٢٠١٢.
١٦١. د. ضياء الدين مهدي حسين الصالحي، أسباب الإباحة والجهل والغلط بها في القانونين العراقي والإلماني، القضاء- مجلة حقوقية فصلية، العدد الثاني، السنة الحادية والأربعون، بغداد، ١٩٨٦.
١٦٢. د. ضياء عبدالله و عادل كاظم، مدى ملائمة نظام المسؤولية التتابعية للتطبيق على جرائم الصحافة المرتكبة من خلال شبكة الانترنت، مجلة جامعة كربلاء العلمية، المجلد السادس، العدد الثالث/إنساني، ٢٠٠٨.
١٦٣. د. عادل علي المانع، طبيعة المسؤولية الجزائية لرئيس التحرير، مجلة الحقوق، العدد الرابع، السنة الرابعة والعشرون، الكويت، ديسمبر ٢٠٠٠.
١٦٤. د. غنام محمد غنام، الجوانب الإجرائية للدعوى الجزائية عن جرائم السب والقذف بطريق الصحافة في القانون الكويتي، مجلة الحقوق، الكويت، السنة العشرون، العدد الثاني، يونيو ١٩٩٦.
١٦٥. د. مجيد خضر السبعاوي، إنتفاء المسؤولية الجنائية للقاذف في النقد الصحفي الهادف، بحث منشور في مجلة بحوث مستقبلية، مركز الدراسات المستقبلية، في كلية الحدباء الجامعة، العدد ٢٣، تموز ٢٠٠٨.

خامسا: المواثيق الدولية

١٦٦. الميثاق العالمي لحقوق الإنسان الصادر في ١٩٤٨/١٢/٢٨.
١٦٧. الإتفاقية الأوروبية لحقوق الانسان لعام ١٩٥٠.
١٦٨. العهد الدولي للحقوق المدنية والسياسية لسنة ١٩٦٦.
١٦٩. الميثاق الأفريقي لحقوق الإنسان والشعوب لعام ١٩٨١.
١٧٠. الميثاق العربي لحقوق الانسان لعام ٢٠٠٤.

سادسا: الدساتير

أ- الدساتير العراقية

١٧١. القانون الأساسي العراقي لعام ١٩٢٥.
١٧٢. دستور ٢٧ تموز ١٩٥٨.
١٧٣. دستور ٤ نيسان ١٩٦٣.
١٧٤. دستور ٢٢ نيسان ١٩٦٤.
١٧٥. دستور ٢٩ نيسان ١٩٦٤.

١٧٦. دستور ٢١/ايلول ١٩٦٨.

١٧٧. دستور عام ١٩٧٠.

١٧٨. قانون إدارة الدولة العراقية للمرحلة الإنتقالية لسنة ٢٠٠٤.

١٧٩. الدستور العراقي النافذ لسنة ٢٠٠٥.

ب- الدساتير المقارنة

١٨٠. الدستور الاردني الصادر لسنة ١٩٥٢.

١٨١. الدستور الكويتي لسنة ١٩٦٢.

١٨٢. الدستور المصري لسنة ١٩٧١.

١٨٣. الدستور السوري لسنة ١٩٧٣.

١٨٤. الدستور اللبناني لسنة ١٩٩٠.

١٨٥. الدستور اليمني لسنة ١٩٩٤.

١٨٦. الدستور الجزائري لسنة ٢٠٠٢.

١٨٧. دستور مملكة البحرين لسنة ٢٠٠٢.

١٨٨. الدستور القطري لسنة ٢٠٠٣.

١٨٩. دستور جمهورية السودان الانتقالي لسنة ٢٠٠٥.

١٩٠. دستور المملكة المغربية لسنة ٢٠١١.

سابعا: القوانين العقابية

١٩١. قانون العقوبات المصري رقم ٥٨ لسنة ١٩٣٧.

١٩٢. قانون العقوبات اللبناني رقم ٣٤٠ لسنة ١٩٤٣.

١٩٣. قانون العقوبات السوري رقم ١٤٨ لسنة ١٩٤٩.

١٩٤. قانون الإجراءات الجنائية المصري رقم ١٥٠ لسنة ١٩٥٠.

١٩٥. قانون الاجراءات والمحاكمات الجنائية الكويتي لسنة رقم ١٧ لسنة ١٩٦٠.

١٩٦. قانون الجزء الكويتي رقم ١٦ لسنة ١٩٦٠.

١٩٧. قانون العقوبات الاردني رقم ١٦ لسنة ١٩٦٠.

١٩٨. قانون العقوبات الجزائري رقم ٦٦-١٥٦ لسنة ١٩٦٦.

١٩٩. قانون العقوبات العراقي رقم ١١١ لسنة ١٩٦٩.

٢٠٠.قانون أصول المحاكمات الجزائية العراقي رقم ٢٣ لسنة ١٩٧١.

٢٠١. قانون الجزاء العماني رقم ٧/٧٤ لسنة ١٩٧٤.

٢٠٢.قانون العقوبات البحريني رقم ١٥ لسنة ١٩٧٦.

٢٠٣.قانون العقوبا ت القطري رقم ١١ لسنة ٢٠٠٤.

٢٠٤.قانون العقوبات اليمني رقم ١٢ سنة ٢٠٠٤.

٢٠٥.قانون العقوبات التونسي رقم ٤٦ لسنة ٢٠٠٥.

ثامنا: قوانين الصحافة والنشر

٢٠٦.قانون الصحافة الفرنسي لسنة ١٨٨١.

٢٠٧.قانون المطبوعات المصري رقم ٢٠ لسنة ١٩٣٦.

٢٠٨.قانون المطبوعات اللبناني، ١٤ أيلول ١٩٦٢.

٢٠٩.قوانين المطبوعات العراقي رقم ٢٠٦ لسنة ١٩٦٨

٢١٠. قانون المطبوعات والنشر الاماراتي رقم ١٥ لسنة ١٩٨٠.

٢١١. قانون الصحافة والمطبوعات اليمني رقم ٢٠ لسنة ١٩٩١.

٢١٢. قانون المطبوعات لاقليم كوردستان العراق رقم ١٠ لسنة ١٩٩٣.

٢١٣. قانون تنظيم الصحافة المصري رقم ٩٦ لسنة ١٩٩٦.

٢١٤. قانون المطبوعات والنشر الاردني رقم ٨ لسنة ١٩٩٨ المعدل.

٢١٥. قانون المطبوعات والنشر الكويتي رقم ٣ لسنة ٢٠٠٦.

٢١٦. قانون العمل الصحفي في إقليم كوردستان العراق المرقم ٣٥ لسنة ٢٠٠٧.

٢١٧. قانون الصحافة التونسية الجديد لسنة ٢٠١١.

٢١٨. قانون حقوق الصحفيين العراقي رقم (٢١) لسنة ٢٠١١.

٢١٩. قانون الاعلام الجزائري الجديد رقم ١٢-٥ لسنة ٢٠١٢.

تاسعا: القوانين الأخرى

٢٢٠.قانون المدني العراقي رقم ٤٠ لسنة ١٩٥١.

٢٢١. قانون الخدمة المدنية العراقي رقم ٢٤ لسنة ١٩٦٠.

٢٢٢.قانون التنظيم القضائي العراقي رقم (١٦٠) لسنة ١٩٧٩.

٢٢٣.قانون رقم (١١) لسنة ١٩٩٢ الصادر من برلمان إقليم كوردستان.

٢٢٤.قانون رقم (٧) لسنة ٢٠٠١ الصادر من برلمان إقليم كوردستان.

٢٢٥.قانون رقم (١٤) لسنة ٢٠٠٢ الصادر من برلمان إقليم كوردستان.

٢٢٦.قانون تعديل الغرامات لإقليم كوردستان العراق، رقم ٦ لسنة ٢٠٠٢.

٢٢٧.قانون تعديل الغرامات العراقي، رقم ٦ الصادر في ٢٧ كانون الثاني ٢٠٠٨.

٢٢٨.قانون تنظيم القضاء الكويتي رقم (٢٣) لسنة ١٩٩٠.

عاشرا: الآراء والبيانات

٢٢٩.بيان لمجلس القضاء الأعلى، العدد ٨١/ق/أ، الصادر في ٢٠١٠/٧/١١، منشور بمجلة الوقائع العراقية، السنة الثانية والخمسون، العدد ٤١٦٠، في ١٢ آب ٢٠١٠.

٢٣٠.الرأي الصادر من مجلس شورى الإقليم، العدد ٢٠١١/٣٦ بتأريخ ٢٠١١/١٠/١١، بتوقيع القاضي: شوان محي الدين علي رئيس مجلس الشورى.

٢٣١. تشكيل محكمة قضايا النشر والأعلام، خبر قضائي منشور في النشرة القضائية، العدد الثالث عشر، تموز ٢٠١٠.

الحادي عشر: المصادر الألكترونية

٢٣٢.أحمد التميمي، حق النقد الاعلامي وشروطه في القانون العراقي، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٢/١ على الموقع:
www.dorar-aliraq.com/t/81385

٢٣٣.أحمد الحلمي، أحكام نقض فى رد القضاه، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/٦/١ متاح على الموقع:
www.hdrmut.net/vb/showthread.php?t=326196

٢٣٤.أحمد سيف الاسلام حمد، مذكرة للدفع بعدم دستورية مواد الاتهام المواد (٣٠٢ فقرة ب و ٣٠٣ فقرة ب و ٣٠٦ و ٣٠٧) من قانون العقوبات المصرى، منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٢/١ على الموقع:
www.old.qadaya.net/node/375

٢٣٥.أحمد عز العرب، المسؤولية الجنائية للأشخاص المعنوية ومدى تصور إرتكابه لجرائم إنتخابية وكيفية مواجهتها، دراسة قانونية منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٤/١ على الموقع:
www.ahmedezzelarab.blogspot.com/2013/01/blog-post_29.html

٢٣٦.د. أحمد لطفي السيد، الحق في العقاب، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/١٢/١، على الموقع:
www.startimes.com/f.aspx?t=14576887

٢٣٧.الأمر الصادر عن سلطة الإئتلاف المؤقتة، رقم (١٣) لسنة ٢٠٠٤، موقع قاعدة التشريعات العراقية (٢٠١٣/٤/١):
www.iraq-ild.org/LoadLawBook.aspx?SP=ALL&SC=210220065759169

٢٣٨.د. بدر عبدالحميد هميسه، موقف المسلم من المعاريض، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٣/١/١٥ على الموقع:
www.saaid.net/Doat/hamesabadr/249.htm

٢٣٩.بركات محمد، الفرق بين الحقوق الحريات، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/١٢/١ على الموقع:
www.kanoundjadid.blogspot.com/2012/08/blog-post_23.html

٢٤٠.د. تامر محمد الدمياطي، التضامن في المسؤولية القائمةعلى الخطأ المفترض، جامعة عين شمس، القاهرة، ٢٠١١. بحث منشور بتأريخ (٢٠١٢/٢/١) على الموقع:
www.mans.edu.eg/faclaw/arabic/megala/documents/50/2.pdf

٢٤١. توترات بين الحزبين الحاكمين والإعلاميين، تقرير منشور على الموقع الرسمي لمراسلو بلا حدود (تأريخ الزيارة ٢٠١٣/٦/١):
www.archives.rsf.org/article.php3?id_article=31852

٢٤٢.حارث أديب، حرية الانسان بين الإطلاق والتقييد، (والمؤلف هو رئيس الهيئة الإدارية في المنظمة الإسلامية لحقوق الإنسان)، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٢/٨/١ على الموقع:
www.mn940.net/forum/forum32/thread10048.html

٢٤٣.حامد تركي بويابس، النية الحسنة.. شرط أساسي لا بد من توافره في حق الناقد، دراسة منشورة بتأريخ٢٠١٣/٢/١ على الموقع:www.alshaeb.com/ArticleDetail.aspx?artid=1751

٢٤٤. حمدي الاسيوطي، السب والقذف وحرية الرأي والتعبير. ص ٣٥. دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/٧/١ متاح على الموقع: www.shaimaaatalla.com/vb/showthread.php?t=2047

٢٤٥. حمدى الاسيوطى، جرائم النشر والصحافة ... وحماية الصحفى، ص ١١، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/٧/١ على الموقع: www.old.openarab.net/ar/node/39

٢٤٦. حوار صحفي مع (القاضي شهاب احمد ياسين) رئيس محكمة قضايا النشر والإعلام، منشور على موقع (العراق الجديد) تأريخ الزيارة ٢٠١٣/٤/١: www.4newiraq.com/news/?sid=24764

٢٤٧. خالد الديك، المسؤولية الجنائية للشخص المعنوي، ص٦، دراسة قانونية منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٤/١ على الموقع: www.marocdroit.com/المسؤولية-الجنائية-للشخص-المعنوي_a2820.html

٢٤٨. موقع دار القضاء العالي، محكمة النقض المصرية. (٢٠١٣/٢/١): ww.cc.gov.eg/Courts/Cassation_Court/Criminal/Cassation_Court_Criminal.aspx

٢٤٩. دانييل سيمونز و توبي مندل (هيئة المادة ١٩)، ألف باء التشهير، مدخل الى أبرز مفاهيم قانون التشهير، ٢٠٠٦، ص١، متاح في تأريخ ٢٠١٢/٥/١ على الموقع: www.transparency-kuwait.org/index.php?ind=downloads&op=entry_view&iden=364

٢٥٠. رباب الجابر، مبدأ شرعية الجريمة والعقوبة، ص ١٩-٢٠، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/١١/١ على الموقع: www.ksa-law.com/vb/index.php

٢٥١. رشيد شميشم، النقد المباح، مجلة البحوث والدراسات العلمية، المركز الجامعي د. يحيى فارس بالمدية، الجزائر، ن ب ع: ٠١-نوفمبر ٢٠٠٧، ص٢، متاح على الموقع (٢٠١٢/٦/١): www.univ-medea.dz/revue/images/Volumes/volume1/t7.pdf

٢٥٢. سالم روضان الموسوي، القياس في القانون الجنائي (تعليق على قرار محكمة استئناف بابل الاتحادية بصفتها التمييزية)، الحوار المتمدن-العدد: ٣٩٠٧ - ٢٠١٢ ، متاح في تأريخ (٢٠١٢/١١/٢٠) على الموقع: www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=331863

٢٥٣. سالم روضان الموسوي، رجل الاعلام وحق النقد، النقد المباح في التشريع العراقي، دراسة منشورة في تأريخ (٢٠١٢/٦/١) على الموقع: www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=215890

٢٥٤. سالم روضان الموسوي، لماذا المحكمة المتخصصة بقضايا النشر والإعلام؟ مقال منشور بتأريخ ٢٠١٣/٤/١ على الموقع: www.annabaa.org/nbanews/2010/08/132.htm

٢٥٥. د. سعيد بن عبدالله العبري، نظرية التعسف في إستعمال الحق في الفقه الإسلامي، جامعة السلطان قابوس، ص١٠، بحث منشور بتأريخ ٢٠١٣/٥/١٠ على الموقع: www.forum.moe.gov.om/~moeoman/web/index.php

٢٥٦. سهى بطرس قوجا، الطابع النسبي للحريات العامة، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٣/٢/١ على الموقع: www.tellskuf.com/index.php?option=com_content&view=article&id=25298:aa&catid=425:2011-11-07-15-27-03&Itemid=63

٢٥٧. د. سيد محمد ساداتي الشنقيطي، القنوات الفضائية، المآخذ والإيجابيات، ص٥-٦. دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٢/١٠ على الموقع: www.up99.com/dldoip43459.pdf.html

٢٥٨. سيف مهيوب العسلي، الديمقراطية: الحقوق المطلقة والحقوق النسبية، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٢/٨/١ متاح على الموقع: www.26sep.net/articles.php?id=2446

٢٥٩. عبدالستار محمد رمضان روزبياني، رؤية قانونية في المحكمة المختصة في قضايا النشر والاعلام في العراق، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٣/٣/١ على الموقع: www.iraqja.iq/view.591

٢٦٠. عبدالله المطيري ، الحرية مفهومة من خلال عالم الضرورة، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٣/٢/١ على الموقع: www.alwatan.com.sa/Articles/Detail.aspx?ArticleId=15886

٢٦١. فارس حامد عبد الكريم ، حق النقد وجرائم التعبير- في معايير الفصل بين أسباب الإباحة والتجريم، بحث منشور بتأريخ (٢٠١٢/٧/٢٠) على الموقع: www.annabaa.org/nbanews/2010/02/145.htm

٢٦٢. فارس حامد عبد الكريم، الشرعية الجنائية في فلسفة التشريع الجنائي، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/١١/١٥، على الموقع: www.aljadidah.com/2009/05/7991/

٢٦٣. قاموس المعاني العربية، متاح على الموقع (٢٠١١/١١/١): www.almaany.com/home.php?language=arabic&lang_name=عربي&word=النية

٢٦٤. قرارات المحكمة الإتحادية، موقع السلطة القضائية: www.iraqja.iq/

٢٦٥. علي عبدا لله الحمادة ،الركن المعنوي للجريمة (القصد الجرمي)، ص٣١. دراسة قانونية منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٢/١ على الموقع: www.4shared.com/file/107228119/9580b38b/ .html

٢٦٦. محكمة ترد دعوى ضد صحيفة العالم، خبر منشور بتأريخ ٢٠١٣/٣/١ على الموقع: www.anhri.net/?p=18335

٢٦٧. موقع محكمة النقض الفرنسي (٢٠١٣/٤/١): www.courdecassation.fr

٢٦٨. محكمة قضايا النشر والاعلام ترد دعوى لصالح احدى الصحف اليومية، خبر منشور بتأريخ ٢٠١٣/٤/١٦ على موقع الاخبار: www.alnajafnews.net/najafnews/news.php?action=fullnews&id=87980

٢٦٩. محكمة قضايا النشر ترفض دعوى الصحة ضد (الزمان)، خبر منشور بأريخ ٢٠١٣/٢/١٥ على الموقع: www.azzaman.com/?p=4264

٢٧٠. محمد الكحط، حرية الصحافة بين أخلاقية المهنة والنصوص القانونية، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/٨/١ على الموقع: www.4shared.com/zip/1Xv2bkxE/ .htm

٢٧١. د.محمد شطاح، الإذاعة إعلام المستقبل، مجلة الاعلام و العصر، العدد١١، ابريل٢٠١٢، الإمارات العربية المتحدة. دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٣/٢/١٠ على الموقع: www.jadeedmedia.com/component/content/article/46-2012-04-18-15-02-07/182-2012-05-04-03-57-17.html

٢٧٢.د. محمد عبدالله، فى جرائم النشر، حرية الفكر - الأصول العامة فى جرائم النشر جرائم التحريض، كتاب منشور بتأريخ ٢٠١٢/٢/١٠ على الموقع:
www.egyptjudgeclub.org/jcma/books/book_detail.php?id=13&sub=2687

٢٧٣.د. نادر عبد العزيز شافي، جرائم الافتراء، مجلة الجيش، العدد ٢٧٦، حزيران ٢٠٠٨. متاح على الموقع:
.www.lebarmy.gov.lb/article.asp?ln=ar&id=18475

٢٧٤.نبيح أمينة، حرية الإعلام والتعبير، مقال منشور بتأريخ ٢٠١٢/٩/١ على الموقع:
www.kenanaonline.com/users/mavie/posts/93981

٢٧٥.هاني عرب، مبادئ القانون (المقدمة في دراسة الانظمة)، ملتقى البحث العلمي، ص٤٣ ومابعدها، دراسة منشورة بتأريخ ٢٠١٢/٧/٢٠ على الموقع:
www.4shared.com/get/cUuMZDWB/BL101 .html

٢٧٦.الكويت تتصدر قائمة أفضل الدول العربية في حرية الصحافة والاعلام، خبر منشور بتأريخ (٢٠١٣/٦/١٠) على الموقع: www.annabaa.org/nbanews/56/284.htm

٢٧٧.موقع وزارة العدل المصرية، قاعدة التشريعات والاجتهادات المصرية (٢٠١٣/٢/١٠):
www.arablegalportal.org/egyptverdicts

المصادر باللغة الكردية

٢٧٨.كمال سعدى مصطفى، چوارچێوەی یاسایی ئازادی رۆژنامەگەری لە کوردستانی عێراقدا، تێزی دکتۆرا، کۆلێژی یاسا و رامیاری، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٣.

٢٧٩.د. كمال سعدى مصطفى، تاوانەکانی رۆژنامەوانی، تاوانی جوێنپێدان و بوختانپێکردن (تانەوتەشەر)، چاپخانەی منارە، هەولێر، ٢٠٠٤

٢٨٠.هاوژین عومەر، ئیتیکی کاری رۆژنامەوانی، چاپخانەی موکریانی، هەولێر، ٢٠١٢.

٢٨١. گۆڤاری لڤین، ژمارە ١٣٤، رێکەوتی ٢٠١٠/٨/٧.

٢٨٢.گۆڤاری لڤین، ژمارە ١٦٠، رێکەوتی ٢٠١١/٥/١.

٢٨٣.گۆڤاری لڤین، ژمارە ١٩١، رێکەوتی ٢٠١٢/٣/٢٠.

٢٨٤.گۆڤاری لڤین، ژمارە ١٩٧، رێکەوتی ٢٠١٢/٥/١٥.

٢٨٥.گۆڤاری لڤین، ژمارە ٢٢١، رێکەوتی ٢٠١٣/١/٢٠.

٢٨٦.گۆڤاری لڤین، ژمارە ٢٣١، رێکەوتی ٢٠١٣/٥/٦.

٢٨٧.هەفتەنامەی رۆژنامە، ژمارە ٥٩١.

٢٨٨.رۆژنامەی هاووڵاتی، ژمارە ٦١١.

٢٨٩.ماڵپەڕی (لڤین پرێس): www.lvinpress.com

المصادر باللغة الأنجليزية

First: Books and Researches:

290. Bevan Marten, A Fairly Genuine Comment on Honest Opinion in New Zealand, Critical Study about the defence of honest opinion in relation to New Zealand's Defamation Act 1992.Victoria University of Wellington Law Review-New Zealand. Volume 36, (2005).
291. Carolyn R Wendell, The Right To Offend, Shock Or Disturb, A Guide to Evolution of Insult Laws in 2007 and 2008, Published by World Press Freedom Committee, 2009.
292. Civil Defamation: Undermining Free Expression, Article (19) Global Campaign For Free Expression, December 2009.
293. Defamation and Insult: Writers React, A report from International PEN's Writers in Prison Committee about Insult Laws in the European Union, A Silent Threats, October 2007.
294. Emma Walters and Alex Johnson, Decriminalizing Defamation, and IFJ Campaign Resource for Defeating Criminal Defamation, International Federation of Journalists, 2005.
295. Hugo Tiberg and Johan Schelin, Sweden, Kluwer Law International, Transport Law – Suppl. 26 (February 2009), Sweden.
296. Prof. Jane E. Kirtley, J.D, Criminal Defamation: An "Instrument of Destruction" University of Minnesota, Minneapolis, Minnesota, USA, November 18, 2003.
297. Jo Glanville , Free Speech Is Not For Sale, The Impact Of English Libel Law On Freedom Of Expression, a Report By English Pen & Index On Censorship, 2009.
298. J.W. Beames and others, Defamation: Fair Comment and Letters To The Editor, Institute Of Law And Reform, The University Of Alberta, Edmonton, Ablerta, Report No. 35, October 1979.
299. LL.M, Sworn, attorney at Law Dana Rone, On Istitute of Criminal Iiability of Legal Entities in Eight Countries, Ministry of Justice of the Republic of Latvia, March 15, 2006, Lativa.
300. Liese Katschinka, The Austrian Judicial system, Institutions – Agencies – Services, Federal Ministry of Justice, Vienna, Austria, January 2009.
301. Marilyn Greene, IT'S A CRIME: How Insult Laws Stifle Press Freedom, a 2006 Status Report, Published By the World Press Freedom Committee, Denmark 2006.
302. Raymond Youngs, English, French, and Germany Comparative law, Cavendish publishing limited London. Sydney, 1988.

303. Prof. Ruth Walden, Insult Laws: An Insult to Press Freedom ؛An Insult to Press Freedom, A World Press Freedom Committee Study of More Than 90 Countries and Territories, Published by the World Press Freedom Committee, Rex Rand Fund, 2000.
304. The New Zealand Criminal Justice System and Restorative Justice, a legal study published by New Zealand Ministry of Justice, 2011.
305. The Swedish Police, an Intoduction, published by, Swedish National Police Board, Information Unit. Stockholm.
306. The Swedish Judicial System, a study producted by Swedish Ministry of Justice, March, 2006, Printed by NRS Tryckeri.
307. Ulla Nilsson, Is The Swedish pre-trial detention system in conflict with principles of EU-law? Master of European Affairs Programme Law, Master thesis, Faculty of Law, University of Lund, spring 2006.
308. Uta Melzer, Insult Laws: In Contempt of Justice, A Guide to Evolution of Insult Laws in 2009, Published by the World Press Freedom Committee, Paris, France, 2010.

Second: Constitutions

309. Virginia Bill of Rights 12 June 1776.
310. United States constitution 1787.
311. French Declaration of the Rights of Man and of Citizen 1789.
312. French Constitution 1946.
313. Basic Law for the Federal Republic of Germany 1946.
314. French Constitution 1958.
315. Canadian Charter of Rights and Freedoms 1982.
316. Austrian Constitution 1983.
317. Finnish Constitution 12 June 1999.

Third: Penal Codes and Other legislations

318. Finland Penal code (39/1889).
319. New Zealand District Courts Act, 1947.
320. Swedish Judicial Procedure Act, No 740, 1948.
321. Swedish Freedom of Press Act 1949:105.
322. New Zealand Penal code, No 43, 1961.
323. Swedish Penal Code 1965.
324. Austrian Press Act 1981.
325. Canadian criminal code, C-46, 1985.
326. French Penal Code 1992.

327. French Criminal Procedure Act. 1992.
328. New Zealand Defamation Act, No 105, 1992.
329. German Criminal Code, 13 November 1998.
330. Norwegian General Civil Penal Code, No. 1٣١, 2005.

Forth: Electronic Recourse
331. Difference Between Right and Freedom, a published article at 1/8/2012 on: www.differencebetween.net/language/difference-between-right-and-freedom/
332. Charles Cooper Townsend and Alfred Roland Haig, (The English Law Governing the Right of Criticism and Fair Comment), The American Law Register (1852-1891), Vol. 39, No. 8, (First Series) Volume 30, p527-528. (1/7/2012): www.jstor.org/stable/pdfplus/3305353.pdf?acceptTC=true
333. The French Legal System, Edited by Ministry of Justice, 2012: www.justice.gouv.fr/art_pix/french_legal_system.pdf
334. Gorge W. Rainbolt, Rights Theory, philosophy compass, Georgia state University, 2006. A study published on (1/8/2012) at: www.blackwellpublishing.com/pdf/compass/phco_003.pdf
335. Doctor Mark Cooray, Human Rights Are Not Absolute, an article published on (10/8/2010)at: www.ourcivilisation.com/cooray/btof/chap225.htm
336. Lukas Bohuslav, On Selected Aspects of Criminal Liability of Legal Entities In the Legal Systems of Various European Countries, AD ALTA JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH, P.16. An article published at (1/4/2013) on: .www.magnanimitas.cz/ADALTA/0101/papers/bohuslav.pdf
337. World Press Freedom Index 2012, Reporters Without Boarders For Freedom of Information, published at (1/6/2012) on: www.rsf.org
338. Wolf Thesis Guide to: Dispute Resolution in Central and southeastern Europe, Vienna, Austria, April 2009, p19. a legal study published at (1/4/2013) at: www.wolftheiss.com/tl_files/wolftheiss/CSC/Guides/The_Wolf_Theiss_Guide_to_Dispute_Resolution_in_Central_Eastern_and_Southeastern_Europe_edition1.pdf

التأصيل الشرعي لمبدأ عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي

أ.م.د. محمد شريف   د.باقر جواد شمس الدين

جامعة سوران

فاكلتي القانون

قسم القانون

المقدمة

الحمد لله البر الجواد، الذي جلّت نعمُه عن الإحصاء والأعداد، وأفضل الصلاة وأتم التسليم على المبعوث رحمة للعالمين سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه وأتباعه أجمعين، وبعد:

ظهر مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي) كنتيجة من نتائج مبدأ (لا جريمة ولا عقوبة إلا بنص) وذلك من أجل تأمين الأفراد على حرياتهم الشخصية، ومباشرة نشاطاتهم دون خوف، وهم آمنون من أنهم ما خالفوا قانوناً، ولا ارتكبوا جريمة. فيعد هذا المبدأ من المبادئ المهمة والحتمية في جميع القوانين الخاصة بالنظام الجنائي؛ لأنه من الركائز الأساسية التي من خلالها يُحافظ على حرية الفرد، ويَضمن الفرد بواسطته الحرية التي هو بأمس الحاجة إليها، وإلاّ فمن يضمن حق الفرد وحريته لو فصّل ووضع لفعله قانون جديد نكاية به؟ لذا نجد ونلاحظ أن الشرائع قد أولوا هذا المبدأ أهمية كبيرة، ومنها الشريعة الإسلامية الغراء حيث صاغت وستت أحكامها وقضاءها على ضوء ومفهوم هذا المبدأ.

والهدف الأساس من هذا البحث الأمور التالية:

أولاً: تأصيل المبدأ من خلال التدليل عليه بالنصوص الشرعية (الآيات القرآنية، والأحاديث النبوية).

ثانياً: بيان تأريخ العمل بهذا المبدأ في كل من الشريعة الإسلامية والقوانين الوضعية.

ثالثاً: بيان لمن يعود فضل السبق إلى العمل بهذا المبدأ.

رابعاً: البتّ في موضوع الاستثناءات الواردة على هذا المبدأ، سواء في الشريعة أو في القانون.

وللوصول إلى هذه الأهداف التي من أجلها نهض البحث، انتهج الباحث:

أولاً: المنهج التحليلي المقارن، إذ أقوم بتحليل الموضوعات، ثم أجمع بينها في المحصلة النهائية، وغالباً ما أذكر أوجه الاتفاق والاختلاف بين الشريعة والقانون، عند قولي: ومما سبق يتضح أو يتبين أو يتجلى لنا... ونحوه ذلك.

ثانياً: تأصيل المبادئ والموضوعات القانونية ونسبتها إلى مكانتها في نطاق الشريعة الإسلامية كالكتاب والسنة وأقوال فقهاء الشريعة الإسلامية الأجلاء.

واقتضى البحث تقسيمه على: مقدمة وثلاثة مباحث وخاتمة.

ذكرت في المقدمة أهمية الموضوع، وأهداف البحث وخطته.

أما المبحث الأول، فقد أفردته لبيان معنى هذا المبدأ وذكر مبرراته، وذلك ضمن مطلبين.

أما المبحث الثاني، فقد عقدته لبيان تاريخ هذا المبدأ وتأصيله الشرعي وتطبيقاته، وذلك ضمن ثلاثة مطالب.

أما المبحث الثالث، فقد تناولت فيه مستثنيات هذا المبدأ، وذلك ضمن مطلبين.

أما الخاتمة فقد عرضت فيها أهم النتائج التي توصل إليها البحث.

المبحث الأول

مفهوم هذا المبدأ ومبرراته

سنعرض في هذا المطلب مفهوم هذا المبدأ في المطلب الأول، ثم نذكر المبررات التي دعت إلى وجوده في القانون الوضعي من خلال المطلب الثاني:

المطلب الأول

مفهومه

فيما يلي مفهومه في الشريعة والقانون، على النحو التالي:

الفرع الأول: مفهومه في الشريعة.

بعد البحث والتقصي لم أعثر على مفهوم هذا المبدأ لا في كتب العلماء القدامى ولا المحدثين، لا لكون التشريع الإسلامي لا يعرف الأثر الرجعي، أو لم يتعرض له بتاتاً ـ فمعلوم أن الإسلام يجب ما قبله ـ وإنما لأسباب أخرى، لعلّ من أهمها ما يلي:

١. عدم معرفة علماء الفقه الإسلامي القدامى هذا المبدأ بصيغته الحالية ليتمكنوا من تعريفه وبيان مفهومه.

٢. اعتماد الباحثين المعاصرين في الفقه الإسلامي على كتب القوانين الوضعية لتحديد مفهوم هذا المبدأ؛ لأنها هي المصادر المختصة التي تحتويه، وهي التي صدرته بصيغته الحالية إلى الفقه الإسلامي، وإن كان هذا الأخير سبق إلى العمل بمضمونه.

لذا سنعتمد نحن أيضاً في تعريف هذا المبدأ وبيان مفهومه على ما ورد في كتب القوانين الوضعية؛ وذلك لأن المراد به في الفقه الإسلامي يشابه ما يراد به في القوانين الوضعية، وورود مفهومه في هذا الأخير بشكل دقيق يفي بالغرض.

وعليه من الممكن تعريف هذا المبدأ في التشريع الإسلامي على ضوء قوله تعالى ﴿... عَفَا ٱللَّهُ عَمَّا سَلَفَ ...﴾(١)، ونقول المراد به: أن أحكام التشريع الإسلامي لا تطبق على الحوادث التي سبقت نزول الحكم، وإنما تطبق فقط على التي حدثت بعد نزول الحكم، وكذا التي نزل بسببها الحكم الشرعي لها.

الفرع الثاني: مفهومه في القانون.

مفهوم مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي) هو أن نص التجريم لا يسري على الماضي، أي: على ما وقع قبل ذلك من أفعال، وإنما يسري فقط على الوقائع التالية لنفاذه. لذا فإن النص الواجب التطبيق على الجريمة هو النص القائم النافذ وقت ارتكابها، وليس النص المعمول به وقت محاكمة مرتكبيها(٢).

---

(١) المائدة: من الآية ٩٥.

وتاريخ نفاذ القانون هو الفيصل في تحديد نطاق تطبيقه من الناحية الزمنية، وأغلبية القوانين حددت لحظة العمل بالمبدأ بانقضاء شهر على نشره في جريدة رسمية، إلا إذا حدد القانون موعداً آخر لذلك(٣).

واستخلاصاً لما سبق يظهر لنا أن التشريع الإسلامي، والقانون الوضعي يتفقان في المراد بـ(عدم الرجعية)، وإن كانا يختلفان في بعض الجزئيات، فالتشريع الإسلامي يطبق الحكم على الحادثة التي نزل بسببها الحكم، وإن كانت قد حدثت قبل نزول الحكم، وما هذا الاختلاف إلا بسبب وجود فرق جوهري بين طبيعة التشريع في الشريعة الإسلامية، وطبيعة التشريع في القوانين الوضعية.

المطلب الثاني

مبرراته

أسهمت جملة مبررات في ولادة هذا المبدأ، منها:

أولاً: إنه ضمانة من ضمانات الحرية للأفراد، إذ كم تتأذى الحرية الفردية من أن يعاقب إنسان سبق وأن تصرف في حدود ما يأمر به القانون النافذ وقت تصرفه، فإذا طبق القانون الجديد على فعل وقع قبل العمل به، كان في ذلك إهدار لمبدأ الشرعية الجنائية، ومساس بحريات الأفراد دون سند قانوني، وهذا هو الذي يفتح الباب على مصراعيه لتحكم القضاة وظلمهم واستبدادهم(٤).

ثانياً: هناك مبررات مستمدة من القانون ذاته لتدعيم هذا المبدأ، تتبلور في الأفكار التالية:

١. فكرة الإنذار المسبق: فإذا كان القانون الجنائي سوطاً من جهة، وصافرة إنذار من جهة أخرى، فيتوجب عليه أن ينذر قبل أن يضرب بالسوط، وبناءً عليه حتى يتسنى عَدُ العقاب على الفعل صحيحاً ومشروعاً لا بدّ أن يكون هذا الفعل معتبراً جريمة معاقباً عليه قبل إتيانه، لذا فواجب المشرع هو الإنذار قبل العقاب(٥).

٢. فكرة التعارض بين الجريمة والقانون: فالجريمة تمثل كياناً قانونياً، تنشأ وتتكون من جرّاء قيام تعارض بين الفعل من ناحية والقانون الجنائي من ناحية أخرى، ويترتب على ذلك أن هذا التعارض لا يمكن تصوّره بين فعل وقانون لم يوجد بعد(٦).

٣. فكرة الهدف أو الغاية: فالغاية من العقوبة هي منع الجريمة قبل وقوعها، لا مجرد الاقتصار على العقاب عليها بعد ارتكابها، ويتحقق هذا الهدف عن طريق التوسل بتهديد الجزاء الجنائي المقرر لكل جريمة في نصوص قانون

---

(٢) ينظر: د. محمود نجيب حسني، المرجع السابق: ١/ ١٤١، ود. أحمد شوقي أبو خطوة، شرح الأحكام العامة لقانون العقوبات، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٧م: ٦٢، ود. أحمد عوض بلال، مبادئ قانون العقوبات المصري، القسم العام، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٦م: ٨٣.

(٣) لمزيد من التفاصيل يراجع: الدكتوران علي حسين خلف وسلطان عبدالقادر الشاوي، المبادئ العامة في قانون العقوبات، المكتبة القانونية، بغداد: ٥٦-٥٧، ود. عبدالعظيم مرسي، شرح قانون العقوبات القسم العام، ط: الرابعة، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٦م: ١١٩.

(٤) ينظر: د. عبدالرؤف مهدي، شرح القواعد العامة لقانون العقوبات، مطبعة أطلس، القاهرة، ١٩٨٣م: ١٠٥-١٠٦، ود. أحمد عوض بلال، المرجع السابق: ٨٤.

(٥) ينظر: د. حسن الجوخدار، تطبيق القانون الجزائي من حيث الزمان، مكتبة دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان ـ الأردن: ٣٨ ـ ٣٩.

(٦) ينظر: المصدر السابق: ٤٠.

العقوبات لمنع الجاني من ارتكاب جرائم جديدة، وصرف الآخرين عن الإقدام عليها، في حين أن رجوع القوانين إلى الماضي يتنافى مع الأثر المنعي لهذا المبدأ[٧].

المبحث الثاني
تاريخه وتأصيله وتطبيقاته

سنتناول دراسة هذا المبحث من خلال ثلاثة مطالب، نخصص الأول لذكر تاريخ مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي)، ونفرد الثاني لتأصيله الشرعي، ونعقد الثالث لتطبيقاته.

المطلب الأول
تاريخه في القوانين الوضعية

قررت هذا المبدأ ولأول مرة الجمعيةُ الدستورية الفرنسية في المادة الثامنة من إعلان حقوق الإنسان الصادر في ٢٦ آب ١٧٨٩م، ثم نص عليه بعد ذلك في المادة الرابعة من قانون العقوبات الفرنسي الصادر سنة ١٨١٠م، ومن هذا القانون دخل هذا المبدأ القوانين الجنائية الحديثة، وعنه نقل إلى القوانين المقتبسة منه[٨].

وهذا المبدأ لا يعتبر في العصر الحديث من المبادئ الأساسية في القانون الجزائي فحسب، بل من المبادئ الأساسية في القانون الدستوري أيضاً[٩]، إذ تنص عليه دساتير أكثر الدول ـ فقد جاء في المادة (١٩) التاسعة عشرة من الدستور العراقي/ تاسعاً: "ليس للقوانين أثر رجعي ما لم ينص على خلاف ذلك، ولا يشمل هذا الاستثناء قوانين الضرائب والرسوم"، وجاء أيضاً في مشروع دستور إقليم كوردستان ـ العراق، المادة (٢٢) الثانية والعشرون/ سادساً: ١. "ليس للقانون أثر رجعي ما لم ينص على خلاف ذلك، ولا يشمل هذا الاستثناء الضرائب والرسوم" ـ حتى أنه يندر وجود قانون للعقوبات لا ينص عليه[١٠].

المطلب الثاني
تأصيله الشرعي

ذكرنا أن هذا المبدأ لم يرد ذكره في كتب الفقه الإسلامي بصيغته الحالية، ولكن مع هذا فإن التشريع الإسلامي ليس خالياً من هذا المبدأ، فبمجرد الرجوع إلى حقيقة أن الشرع الإسلامي عدل كله وليس من العدل أن يعاقب المرء على فعل لم يجرمه الشرع حين ارتكابه ـ كما هو الحال في زمن الفترة ـ وأن القرآن الكريم أكد مقولة "عفا الله عما سلف" وطبقها في كثير من أحكامه، كما في قوله تعالى: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم

---

(٧) ينظر: المصدر السابق: ٤١.

(٨) ينظر: الدكتوران علي حسين وسلطان عبدالقادر، المرجع السابق: ٦٠، ود. عدنان الخطيب، المبادئ العامة في مشروع قانون العقوبات الموحد، مطبعة جامعة دمشق، دمشق، ١٩٦١م: ٦٣.

(٩) وجود المبدأ في قانون العقوبات فقط يجعل منه واجب الاحترام على القاضي وحده، أما المشرع فمن حقه مخالفته متى شاء، أما إذا نص عليه في الدستور فإن ذلك يجعل منه مبدأ دستورياً واجب الاحترام على القاضي وهو يطبق القانون، وكذا واجب الاحترام على المشرع وهو يشرح القانون ويسنه. ينظر: الدكتوران علي حسين وسلطان الشاوي، المرجع السابق: ٦١.

(١٠) ينظر: الدكتوران علي حسين وسلطان عبدالقادر، المرجع السابق: ٦٠-٦١، ود. عدنان الخطيب، المرجع السابق: ٦٤.

مِنَ ٱلنِّسَآءِ إِلَّا مَا قَدۡ سَلَفَۚ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَمَقۡتًا وَسَآءَ سَبِيلًا﴾[١١]، لتبيَّن لنا وبجلاء معنى ومفهوم مبدأ (عدم رجعية قانون العقوبات إلى الماضي)، ولاتضح أن التشريع الإسلامي قد أعمل مضمون هذا المبدأ عند فرض أحكامه. وبناءً عليه يتسنى لنا القول أن تاريخ نشوء هذا المبدأ في الشريعة الإسلامية الغراء يوازي تاريخ مجيئها.

إذن التشريع الإسلامي عمل بمضمون مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي) في تشريعاته وأحكامه، فلم يعاقب الشخص بسبب ما بدر منه من أفعال حرمها الشرع فيما بعد، والأدلة على ذلك كثيرة، سنذكر ما وردت منها في القرآن الكريم، ثم نردفها بما وردت في السنة النبوية في فرعين مستقلين.

الفرع الأول: الآيات القرآنية الكريمة الدالة عليه.

أولاً: من الممكن استخراج مفهوم المبدأ الذي نحن بصدد دراسته من قوله تعالى: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ إِلَّا مَا قَدۡ سَلَفَۚ إِنَّهُۥ كَانَ فَٰحِشَةً وَمَقۡتًا وَسَآءَ سَبِيلًا﴾[١٢]، نزلت في زوج أبي قيس بن الأسلت، لما وافته المنية أراد ابنه أن يتزوج امرأته، إذ كان ذلك سائغاً أيام الجاهلية[١٣]، فنزلت هذه الآية الكريمة ناهية ما اعتادوا عليه، فحرّمت منكوحة الأب على الابن. وقد أجمع العلماء على أن من عقد عليها الأب حرمت على ابنه وإن لم يمسها، وكذلك عقد الإبن محرم على الأب إجماعاً وإن لم يمسها[١٤]، إلا أن الله تعالى استثنى هذا الحكم على ما مضى من هذه الأنكحة بقوله ﴿إِلَّا مَا قَدۡ سَلَفَ﴾ أي: إنكم تستحقون العقاب إذا تزوجتم منكوحة آبائكم، إلا ما قد سلف ومضى، فإنه معفو عنه، فقط يتم التفريق بينهم دون معاقبتهم[١٥].

وبهذا يتبين لنا أن الله تعالى لم يجعل لهذا النص أثراً رجعياً، إذ لم يعاقب الذين سبقوا مجيء الإسلام إلى هذا النوع من الأنكحة، لذا يتسنى لنا القول أن التشريع الإسلامي أعمل مضمون مبدأ عدم الرجيعة في أحكامه وتشريعاته.

ثانياً: ومن الأدلة قوله تعالى: ﴿قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِن يَنتَهُواْ يُغۡفَرۡ لَهُم مَّا قَدۡ سَلَفَ ... ﴾[١٦]، فإن هذه الآية دليل على أن الإسلام لم يحاسب أحداً دخل فيه على ما كان منه من قبل ذلك، فالنبي (ﷺ) لم

---

(١١) النساء: ٢٢، سيأتي الحديث عن هذه الآية مفصلاً في الفرع اللاحق.

(١٢) النساء: ٢٢.

(١٣) ينظر: أحمد بن حجر العسقلاني، العجاب في بيان الأسباب، ت: عبدالحكيم محمد الأنيس، ط: الأولى، دار ابن الجوزي، السعودية، ١٩٩٧م: ٢/ ٨٤٨، وعبد الرحمن السيوطي، لباب النقول في أسباب النزول، دار إحياء العلوم، بيروت: ١/ ٦٥.

(١٤) ينظر: ابن عبدالبر القرطبي، الاستذكار الجامع لمذاهب فقهاء الأمصار، ت: سالم محمد ومحمد علي، ط: الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٠م: ٥/ ٤٦٣، ومحمد الأمين الشنقيطي، أضواء البيان، ت: مكتب البحوث والدراسات، دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٩٥م: ١/ ٢٢٩ - ٢٣٠.

(١٥) ينظر: السيد محمود الآلوسي، روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، دار إحياء التراث العربي، بيروت: ٤/ ٢٤٨.

(١٦) الأنفال: من الآية ٣٨.

يحاسب أبا سفيان ولا امرأته على ما كان منهما، كما أنه لم يحاسب قاتل عمه حمزة (رضي الله عنه) الذي آلمه قتله أشد الألم، وحزن عليه أبلغ الحزن(١٧).

ثالثاً: ومنها أيضاً قوله تعالى: ﴿... وَأَن تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ ...﴾(١٨)، حرّمت الآية الكريمة على الرجل أن يجمع في عصمته بين أختين، بيد أن الحكم ليس له أثر رجعي، لقوله ﴿إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ﴾ فاستثنى من هذا الحكم ما مضى من هذه الأنكحة، فلا عقوبة عليها، فقط يجب التفريق بينهما، للحديث المروي عن الدَّيْلَمِيِّ قال: قَدِمْتُ على رسول اللهِ (صلى الله عليه وسلم) وعِنْدِي أُخْتانِ تزَوَّجْتُهُمَا في الجَاهِلِيَّةِ، فقال: ((إذا رَجَعْتَ فطَلِّقْ إِحْدَاهُمَا))(١٩)، دون زجر له أو معاقبة.

الفرع الثاني: الأحاديث النبوية الدالة عليه.

إضافة عن حديث الديلمي هذا، فإن معنى هذا المبدأ يفهم من قوله (صلى الله عليه وسلم) لعمرو بن العاص (رضي الله عنه): ((بَايِعْ فإن الإِسْلَامَ يَجُبُّ ما كان قَبْلَهُ))(٢٠)، وفي رواية مسلم قال (صلى الله عليه وسلم): ((أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ الإِسْلَامَ يَهْدِمُ ما كان قَبْلَهُ))(٢١)، أي: يسقط ما كان قبله من المعاصي، ويمحو أثرها(٢٢).

مما سبق يظهر أن هذه النصوص تشير بوضوح إلى أن أحكام التشريع الإسلامي لا تطبق من الناحية الجنائية على ما سلف ومضى من أفعال، حتى وإن كانت مخالفة لأحكامه، موجبة للعقوبة في تشريعاته.

المطلب الثالث
تطبيقاته

يتجلى مفهوم (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي) في مسائل كثيرة من التشريع الإسلامي، سأكتفي بذكر الأكثر وضوحاً وتعبيراً عن عدم مؤاخذة الجاني بما ارتكبه من أفعال صدرت بحقها أحكام جديدة تحرّمها، وتعاقب كل من يقترفها في الفروع التالية:

---

(١٧) ينظر: محمد أبو زهرة، الجريمة، دار الفكر العربي، القاهرة، ٢٠٠٦م: ٢٣٧.

(١٨) النساء: من الآية ٢٣.

(١٩) رواه ابن ماجه في سننه، كتاب النكاح، بَاب الرَّجُلِ يُسْلِمُ وَعِنْدَهُ أُخْتَانِ، برقم (١٩٥٠): ١/ ٦٢٧، وابن حبان في صحيحه، كتاب النكاح، باب نكاح الكفار، برقم (٤١٥٥): ٩/ ٤٦٢. واللفظ لابن ماجه، قال ابن حجر العسقلاني: الحديث معروف، والقصة مشهورة، ينظر: الإصابة في تمييز الصحابة، ت: علي محمد البجاوي، ط: ١، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٢م: ٧/ ١١٦.

(٢٠) رواه الإمام أحمد في مسنده، حديث عمرو بن العاص، برقم (١٧٨١٢): ٤/ ١٩٨. صححه الألباني، ينظر: إرواء الغليل في تخريج أحاديث منار السبيل، ط: الأولى، المكتب الإسلامي، ١٩٧٩م، برقم (١٢٨٠): ٥/ ١٢١.

(٢١) رواه مسلم في صحيحه، كتاب الإيمان، بَاب كَوْنِ الإِسْلَامِ يَهْدِمُ ما قَبْلَهُ، برقم (١٢١): ١/ ١١٢.

(٢٢) ينظر: يحيى بن شرف النووي، المنهاج شرح صحيح مسلم، ط: ٢، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٣٩٢هـ:٢/ ١٣٨.

الفرع الأول: تحريم الخمر.

معلوم أن الخمر حرمت بالتدريج شيئاً فشيئاً من خلال مراحل، ولم يكن لهذه المراحل أثر رجعي بحيث يعاقب المذنب على جرمه الذي ارتكبه سابقاً، كما يتبين لنا من خلال عرض تلكم المراحل:

المرحلة الأولى: وتتضح من خلال قوله تعالى: ﴿وَمِن ثَمَرَٰتِ ٱلنَّخِيلِ وَٱلۡأَعۡنَٰبِ تَتَّخِذُونَ مِنۡهُ سَكَرٗا وَرِزۡقًا حَسَنًاۗ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَةٗ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ﴾[٢٣]**، بيّن الله سبحانه وتعالى أنه أنعم على الخلق بثمرات النخيل والأعناب، فمنهم من يحوله إلى المسكرات، ومنهم من يجعله رزقاً، ونعت الثاني بالحسن، ليظهر أن الأول ليس بحسن في شريعته تعالى، وقوله** ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأٓيَةٗ لِّقَوۡمٖ يَعۡقِلُونَ﴾ **يقتضي منا أن نوازن بين ما سماه سكراً وحسناً، ليتبين لنا أنه تعالى لا يحب أن يتخذ منها سكراً ولا يرضى به، وهذه الآية تعد تمهيداً لطريق البت في تحريم الخمر[٢٤]. علماً أنه لم يتعلق بهذه الآية عقاب أو حساب.**

المرحلة الثانية: ويوضحها قوله تعالى: ﴿يَسۡـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلۡخَمۡرِ وَٱلۡمَيۡسِرِۖ قُلۡ فِيهِمَآ إِثۡمٞ كَبِيرٞ وَمَنَٰفِعُ لِلنَّاسِ وَإِثۡمُهُمَآ أَكۡبَرُ مِن نَّفۡعِهِمَا...﴾[٢٥]**، مع أن الله تعالى أوضح في هذه الآية أن أضرار الخمر ومفاسدها أكبر من منافعها، إلا أنه ليس فيها دليل على التحريم البات، فمنهم من ترك شربها بناء على ما لكلمة إثم من معنى، ومنهم من استمر على شربها لما فيها من نفع[٢٦]. والجدير ذكره أنه لم ينبنِ على هذه الآية تحريم أو عقوبة ما.**

المرحلة الثالثة: وإيضاحها في قوله تعالى: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَقۡرَبُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَأَنتُمۡ سُكَٰرَىٰ حَتَّىٰ تَعۡلَمُواْ مَا تَقُولُونَ ... ﴾[٢٧]**، فيها بيان أن الواجب على كل مسلم أن لايقترب من الصلاة وهو سكران، حتى يعقل ما يقول في صلاته، وبهذه الآية حرمت الخمر تحريماً جزئياً، أقلع عنها الكثير، إلا أنه لم يزل من يشربها من المسلمين، لا سيما في الأوقات الطويلة التي تتخلل ما بين الصلوات الخمس[٢٨].**

---

(٢٣) النحل: ٦٧.

(٢٤) ينظر: محمد متولي الشعراوي، تفسير الشعراوي، مطبعة أخبار اليوم: ١٣/ ٨٠٤٨.

(٢٥) البقرة: من الآية ٢١٩.

(٢٦) ينظر: الحسين بن مسعود البغوي، تفسير البغوي، ت: خالد عبد الرحمن العك، دار المعرفة، بيروت: ١/ ١٩١، ومحمد الرازي، التفسير الكبير، ط: الأولى، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٠م: ٦/ ٣٥.

(٢٧) النساء: من الآية ٤٣.

(٢٨) ينظر: أحمد بن علي الجصاص، أحكام القرآن، ت: محمد قمحاوي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٠٥هـ: ٣/ ١٦٦، وعلي بن محمد البغدادي الشهير بالخازن، لباب التأويل في معاني التنزيل (تفسير الخازن)، دار الفكر، بيروت، ١٩٧٩م: ١/ ٢٠٨.

المرحلة الرابعة: وهي التي حسمت أمر الخمر، قال تعالى: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِنَّمَا ٱلۡخَمۡرُ وَٱلۡمَيۡسِرُ وَٱلۡأَنصَابُ وَٱلۡأَزۡلَٰمُ رِجۡسٞ مِّنۡ عَمَلِ ٱلشَّيۡطَٰنِ فَٱجۡتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمۡ تُفۡلِحُونَ﴾[٢٩]، اكتملت حكمة التدرج في تحريم الخمر عند هذه المرحلة، وهكذا تم تحريمها تحريماً باتاً، فهذه الآية تدل على تحريم الخمر دلالة تامة واضحة؛ لأن قوله ﴿فَٱجۡتَنِبُوهُ﴾ أي: ابتعدوا عنه، والابتعاد هو: أن تكون في غير الجانب الذي هو فيه، كما وعلق رجاء الفلاح على اجتنابها في قوله: ﴿لَعَلَّكُمۡ تُفۡلِحُونَ﴾ يفهم منه أن من لم يجتنبها لم يفلح[٣٠].

والذي يعنينا في ذكر هذه المسألة أن شرب الخمر من جرائم الحدود، أي أن شاربها يستحق الجلد، ولكن لم يثبت أن أحداً عوقب بسبب شربه الخمر بعد نزول هذه الآيات، فلم يكن لهذا الحكم في التشريع الإسلامي أثر رجعي، بحيث يعاقب من اقترف فعلاً جرّمه الشرع فيما بعد.

وبناءً عليه تؤكد لنا هذه المسألة ما دللنا عليه من أن مفهوم مبدأ عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي موجود في التشريع الإسلامي، وعلى هديه تم تشريع الأحكام وتقنينها.

الفرع الثاني: قتل الصيد في الحرم المكي.

قتل الصيد في الحرم المكي فعل جرمه التشريع الإسلامي، وجعل على مقترفه عقوبة، كما هو واضح من قوله تعالى: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَقۡتُلُواْ ٱلصَّيۡدَ وَأَنتُمۡ حُرُمٞۚ وَمَن قَتَلَهُۥ مِنكُم مُّتَعَمِّدٗا فَجَزَآءٞ مِّثۡلُ مَا قَتَلَ مِنَ ٱلنَّعَمِ يَحۡكُمُ بِهِۦ ذَوَا عَدۡلٖ مِّنكُمۡ هَدۡيَۢا بَٰلِغَ ٱلۡكَعۡبَةِ أَوۡ كَفَّٰرَةٞ طَعَامُ مَسَٰكِينَ أَوۡ عَدۡلُ ذَٰلِكَ صِيَامٗا لِّيَذُوقَ وَبَالَ أَمۡرِهِۦۗ عَفَا ٱللَّهُ عَمَّا سَلَفَۚ وَمَنۡ عَادَ فَيَنتَقِمُ ٱللَّهُ مِنۡهُۚ وَٱللَّهُ عَزِيزٞ ذُو ٱنتِقَامٍ﴾[٣١]، حرم الله تعالى على المحرم قتل الصيد، قال جلّ ذكره: ﴿لَا تَقۡتُلُواْ ٱلصَّيۡدَ وَأَنتُمۡ حُرُمٞ﴾ ثم شرع جزاء معيناً على كل من يتجاوز حدود الله تعالى وشريعته ويصطاد وهو محرم[٣٢]، حيث قال ﴿وَمَن قَتَلَهُۥ مِنكُم مُّتَعَمِّدٗا فَجَزَآءٞ مِّثۡلُ مَا قَتَلَ﴾ إلا أن هذا الحكم لا يشمل اصطياداً سبق هذا

---

(٢٩) المائدة: ٩٠.

(٣٠) ينظر: محمد الأمين الشنقيطي، أضواء البيان، المرجع السابق: ٢/ ٤٠٥.

(٣١) المائدة: ٩٥.

(٣٢) ينظر: محمد بن أحمد القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، دار الشعب، القاهرة: ٦/ ٣٠٢، ٣٠٨، وعلي بن محمد الخازن، المرجع السابق: ٢/ ٩١-٩٢.

الحكم، كما يظهر من قوله تعالى: ﴿عَفَا ٱللَّهُ عَمَّا سَلَفَ﴾ يقول ابن العربي في تفسيره: "يعني في الجاهلية لا الإسلام، أو عما قبل بيان الحكم، فإن الواقع قبله عفو"(٣٣).

وعليه يتبين لنا أن هذا الحكم لم يكن له أثر رجعي بنص قوله تعالى، وهو ما ذهب إليه العلماء وفهموه وقرروه، وهذا الحكم استشهاد واقع في محل البحث، فبناءً عليه يتسنى لنا القول أن التشريع الإسلامي راعى في أحكامه مفهوم مبدأ عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي.

الفرع الثالث: تحريم الربا.

تحريم الربا كان على غرار تحريم الخمر، حيث روعي في تحريمه سنة التدرّج في التشريع، فحرم على عدة مراحل كما يظهر من هذه الآيات، قال تعالى: ﴿وَمَآ ءَاتَيْتُم مِّن رِّبًا لِّيَرْبُوَا۟ فِىٓ أَمْوَٰلِ ٱلنَّاسِ فَلَا يَرْبُوا۟ عِندَ ٱللَّهِ ۖ وَمَآ ءَاتَيْتُم مِّن زَكَوٰةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ ٱللَّهِ فَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُضْعِفُونَ﴾(٣٤)، وكانت هذه أول آية نزلت في شأن الربا، ثم نزل قوله تعالى: ﴿فَبِظُلْمٍ مِّنَ ٱلَّذِينَ هَادُوا۟ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَٰتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَن سَبِيلِ ٱللَّهِ كَثِيرًا ۞ وَأَخْذِهِمُ ٱلرِّبَوٰا۟ وَقَدْ نُهُوا۟ عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَٰلَ ٱلنَّاسِ بِٱلْبَٰطِلِ ۚ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَٰفِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا﴾(٣٥)، لم يكن في هذه الآية ولا في التي سبقتها نهي صريح عن الربا، إلا أنه ألمح إليه، لذا تعدان تمهيداً لتحريم الربا، وليعلم المسلمون بأن الربا منكر جاء ذكره بين قبائح الفعال وعظامها، فنفعه المظنون لا يقارن بضرره، ثم نزل قوله تعالى: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَأْكُلُوا۟ ٱلرِّبَوٰٓا۟ أَضْعَٰفًا مُّضَٰعَفَةً ۖ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ(٣٦)﴾ لم يأتِ النهي الصريح إلا في هذه المرحلة، وكان النهي جزئياً، لم يشمل إلا الربا الفاحش الذي يتزايد إلى أن يبلغ أضعافاً مضاعفة(٣٧)، ثم حسم الله تعالى أمر تحريم الربا من خلال هذه الآيات: ﴿ٱلَّذِينَ يَأْكُلُونَ ٱلرِّبَوٰا۟ لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ ٱلَّذِى يَتَخَبَّطُهُ ٱلشَّيْطَٰنُ مِنَ ٱلْمَسِّ ۚ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوٓا۟ إِنَّمَا ٱلْبَيْعُ مِثْلُ ٱلرِّبَوٰا۟ ۗ وَأَحَلَّ ٱللَّهُ ٱلْبَيْعَ وَحَرَّمَ ٱلرِّبَوٰا۟ ۚ فَمَن جَآءَهُۥ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِۦ فَٱنتَهَىٰ فَلَهُۥ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُۥٓ إِلَى ٱللَّهِ ۖ

---

(٣٣) محمد بن عبدالله ابن العربي، أحكام القرآن، ت: محمد عبدالقادر عطا، دار الفكر، بيروت: ٢/ ١٩٤.

(٣٤) الروم: ٣٩.

(٣٥) النساء: ١٦٠ - ١٦١.

(٣٦) آل عمران: ١٣٠.

(٣٧) ينظر: محمد الطاهر بن عاشور، التحرير والتنوير، دار سحنون للنشر والتوزيع، تونس، ١٩٩٧م: ٤/ ٨٥.

وَمَنْ عَادَ فَأُوْلَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلنَّارِۖ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ ۞ يَمْحَقُ ٱللَّهُ ٱلرِّبَوٰاْ وَيُرْبِى ٱلصَّدَقَٰتِۗ وَٱللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ ۞ إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُاْ ٱلزَّكَوٰةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۞ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَذَرُواْ مَا بَقِىَ مِنَ ٱلرِّبَوٰٓاْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ۞ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُواْ فَأْذَنُواْ بِحَرْبٍ مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦۖ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَٰلِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ﴾[٣٨]، إن هذه الآيات آخر ما نزل في شأن الربا، وتدل بمجموعها على تحريمه بشكل كلي وقطعي[٣٩]، ويظهر منها أن الله تعالى عفا عن الذين تعاملوا به قبل نزولها، فلم يكن للحكم أثر رجعي، كما يظهر من قوله ﴿فَلَهُۥ مَا سَلَفَ﴾، وقوله ﴿وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَٰلِكُمْ﴾ تأكيد لإبطال مالم يقبض منه[٤٠]، فلا يستحق المرابي إلا رأس ماله، أما الذي تم قبضه سابقاً فقد عفي عنهم.

في ضوء ما سبق تبين لنا أن التشريع الإسلامي حرم الربا، وجعله من الجرائم الخطيرة التي تفتك بالمجتمع، وحكم بأن المرابي ليس له إلا رأس ماله، أما الزائد فهو رباً، إذن هو باطل لا يستحقه، ولكن كل هذه الأحكام استثني منها المعاملات الربوية السابقة، التي اعتادوا التعامل بها قبل نزول هذه الآيات، فقد عفي عنهم.

وبناءً على هذه المسائل التي ذكرناها، وتلك الأدلة التي سقناها على هذا المبدأ، نخرج بنتيجة أن التشريع الإسلامي أعمل مفهوم مبدأ عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي في أحكامه وتشريعاته، وعرفه منذ أوائل نشأته، فمفهوم هذا المبدأ يطبق على أغلب الأحكام التي سنها.

وبما أنه ثبت أن التشريع الإسلامي قد عمل بمضمون مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي) منذ أول نشأته، وأنه عرفه من خلال تطبيق أحكامه، وأن القوانين الوضعية لم تعرفه إلا بعد الثورة الفرنسية سنة ١٧٨٩م، فمن العدل والإنصاف أن نقرّ بأن الشريعة الإسلامية كانت سباقة إلى إقرار هذا المبدأ، وأن القوانين الوضعية قد تأثرت بالتشريع الإسلامي عند استحداثها له، بحيث استفادت من الأدلة التي تدل عليه في الشريعة الإسلامية، وكذلك من القضايا التي ثبتت أن التشريع الإسلامي أعمل فيها فكرة عدم رجعية القانون إلى الماضي، كقضية تحريم الخمر وتحريم الربا وغيرها. ومن ثم وظفت القوانين الوضعية هذا المبدأ في تشريعاتها أحسن توظيف، وقنن أحكامها على ضوئه أفضل تقنين.

---

(٣٨) البقرة: ٢٧٥ - ٢٧٩.

(٣٩) ينظر: محمد أبو زهرة، تحريم الربا تنظيم اقتصادي، ط: الثانية، دار السعودية، ١٩٨٥م: ٣٣-٣٤.

(٤٠) أحمد بن علي الجصاص، المرجع السابق: ٢/ ١٩٠.

المبحث الثالث
مستثنيات هذا المبدأ

تبين لنا من خلال المبحثين السابقين أن مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي) من المبادئ الأساسية في القوانين الوضعية، وهو أيضاً من المفاهيم الأساسية التي يراعيها التشريع الإسلامي في أحكامه، إلا أن لهذا المبدأ استثناءات في التشريع الإسلامي، أما في القوانين الوضعية فقد عدّ مبدأ (رجعية القانون الأصلح للمتهم) في بداية ظهوره مجرد استثناء، إلا أنه لم يلبث طويلاً حتى أصبح مبدأ قانونياً مستقلاً، وفيما يلي دراسة لهذه المستثنيات، لذا ينبغي تقسيم هذا المبحث إلى مطلبين، نتحدث في الأول عن (رجعية القانون الأصلح للمتهم) في القوانين الوضعية ونبين مكانته في التشريع الإسلامي، ونتحدث في الثاني عن الاستثناءات الواردة على مبدأ عدم الرجعية في التشريع الإسلامي.

المطلب الأول
مبدأ (رجعية القانون الأصلح للمتهم) في القوانين الوضعية(٤١).

سنتحدث في هذا المطلب عن معنى هذا المبدأ، ثم نعرض مبرراته، ثم نختمه بذكر ما ورد من انتقادات بشأنه، من خلال الفروع التالية:

الفرع الأول: مفهوم هذا المبدأ.

فيما يلي مفهومه في الشريعة والقانون، على النحو التالي:

أولاً: مفهومه في الشريعة الإسلامية:

بعد البحث والتقصي توصلت إلى أن هذا المبدأ لم يرد ذكره في الشريعة الإسلامية لا بنصه الحالي ولا بمفهومه، وإن كانت هناك إشارات تومي إليه، إلا أنها غير واضحة لا ترتقي إلى مستوى دليل يثبته، فليس هناك ما يستدل به على هذا المبدأ في الشريعة الإسلامية، ولا توجد له تطبيقات فيها، كما في مبدأ عدم الرجعية.

وعلى الرغم من هذا فإن من الباحثين من قرر أن لهذا المبدأ وجوداً في التشريع الإسلامي، وأنه تم العمل به منذ أول نشأته، ومن هؤلاء على سبيل المثال لا الحصر الأستاذ عبدالقادر عودة، حيث يثبت أن هذا المبدأ معروف في التشريع الإسلامي ومعمول به، عندما يقول: "وقد جاء الإسلام وبعض العرب يطلب بعضاً بدماء وجراح، فمحا حكم الجاهلية وسوى في الحكم بين الناس، وذلك قوله تعالى: ﴿أَفَحُكۡمَ ٱلۡجَٰهِلِيَّةِ يَبۡغُونَۚ وَمَنۡ أَحۡسَنُ مِنَ

(٤١) إن هذا المبدأ لا يستند إلى نص دستورى في أغلب الدول، كما في مبدأ عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي، وإنما يستند فقط إلى نص قانون العقوبات، وفي فرنسا جرى العمل بهذا المبدأ مع عدم وجود نص يقرره صراحة، واستناداً إلى هذا الأمر قرر شراح القانون أن هذا المبدأ غير ملزم للمشرع، فله أن يصدر تشريعاً ينص فيه بنص خاص على عدم رجعية القانون الأصلح للمتهم على الماضي. ينظر: د. عبدالرؤف مهدي، المرجع السابق: ١٠٧، ود. السعيد مصطفى السعيد، الاحكام العامة في قانون العقوبات، ط: ٢، مكتبة النهضة المصرية، ١٩٥٣م: ١٠٧. ويعد (القانون الأصلح) مبدأ دستورياً في جمهورية العراق، فقد جاء في دستورها الدائم لسنة ٢٠٠٥/ المادة (١٩) التاسعة عشرة/ عاشراً: "لا يسري القانون الجزائي بأثرٍ رجعي إلا إذا كان أصلحَ للمتهم"، وكذلك في مشروع دستور إقليم كوردستان - العراق، المادة (٢٢) الثانية والعشرون/ سادساً: ٢. "ليس للقانون الجزائي أثر رجعي إلا إذا كان أصلح للمتهم".

ٱللَّهِ حُكۡمٗا لِّقَوۡمٖ يُوقِنُونَ﴾[٤٢]، وسوى الإسلام بين دم الشريف والوضيع، وبين دماء الأحرار ودماء العبيد، وبين دماء الرجال والنساء، وذلك قوله تعالى: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُتِبَ عَلَيۡكُمُ ٱلۡقِصَاصُ فِي ٱلۡقَتۡلَىۖ ٱلۡحُرُّ بِٱلۡحُرِّ وَٱلۡعَبۡدُ بِٱلۡعَبۡدِ وَٱلۡأُنثَىٰ بِٱلۡأُنثَىٰۚ فَمَنۡ عُفِيَ لَهُۥ مِنۡ أَخِيهِ شَيۡءٞ فَٱتِّبَاعُۢ بِٱلۡمَعۡرُوفِ وَأَدَآءٌ إِلَيۡهِ بِإِحۡسَٰنٖۗ ذَٰلِكَ تَخۡفِيفٞ مِّن رَّبِّكُمۡ وَرَحۡمَةٞۗ فَمَنِ ٱعۡتَدَىٰ بَعۡدَ ذَٰلِكَ فَلَهُۥ عَذَابٌ أَلِيمٞ﴾[٤٣]، وبعد نزول هذا الحكم انتهى التفاوض في الدماء والجراح والديات، وطبق الحكم على ما سبقه من دماء وجراح لم يحكم فيها بعد، وبهذا كان للنص أثر رجعي"[٤٤].

ولكن عند التأمل والتمعن يظهر لنا أن هذا الذي ذكر مسألة تطبيقية غير واضحة، فلا يعلم أي الحكمين أشد، وأيهما أخف، أضف إلى ذلك أنه لا يمكن أن يستدل بهذه الحادثة على هذا المبدأ؛ لأن أعراف الجاهلية قبل الإسلام ليست شرعاً لنا حتى نقول: إن التشريع الإسلامي راعى القانون الأصلح للمتهم بين التشريعين، فلا يثبت هذا المبدأ إلا في التشريع الواحد. هذا وإن جوهر التشريع الإسلامي يختلف عن جوهر القوانين الوضعية، فهو دين من الله تعالى، ثوابته غير قابلة للتبديل والتغيير، بخلاف الثاني فإنها من صنع البشر، لذا فإنها تقبل التغيير والتبديل.

لذا فالراجح أن هذا المبدأ لم يرد له ذكر في الشريعة الإسلامية، سواء بالرفض أو بالاقرار، والنتيجة المنطقية أن لا يعرّفه العلماء القدامى ـ بسبب عدم الحاجة إليه كما أشرنا آنفاً ـ والحال هذه، حتى أن الباحثين المعاصرين الذين أثبتوا وجوده في الشريعة الإسلامية لم يذكروا له تعريفاً، ولم يسهبوا في الحديث عنه.

ثانياً: معناه في القانون الوضعي:

المراد من هذا المبدأ هو: القانون الذي ينشئ للمتهم مركزاً أو وضعاً أصلح له من القانون القديم[٤٥]، بمعنى أنه إذا وقعت جريمة في ظل قانون يعاقب عليها بعقوبة معينة، ثم حدث أثناء محاكمة المتهم أو بعد صدور حكم غير نهائي عليه، أن صدر قانون جديد يعتبر أصلح بالنسبة لظروف المتهم من القانون السابق، فإنه يتعين على القاضي أو المحاكم الأخذ به، وعدم تطبيق القانون القديم الذي وقعت الجريمة في ظله[٤٦]. ويتحقق هذا إذا كان القانون الجديد يلغي جريمة، أو يضيف ركناً لها، أو يلغي عقوبة، أو يقرر وجهاً للإعفاء من المسؤولية لم يكن مقرراً من قبل، أو سبباً للإباحة أو لامتناع العقاب، أو كان يقرر عقوبة أخف من العقوبة المقررة بالقانون السابق[٤٧].

الفرع الثاني: مبررات هذا المبدأ.

---

(٤٢) المائدة: ٥٠.

(٤٣) البقرة: ١٧٨.

(٤٤) التشريع الجنائي الإسلامي، المكتبة التوفيقية، القاهرة، ٢٠٠٩م: ١/ ٢٠٨.

(٤٥) د. عبدالعظيم مرسي، المرجع السابق: ١٣٥، وأحمد شوقي أبو خطوة، المرجع السابق: ٦٩، ود. محمد صبحي نجم، قانون العقوبات القسم العام، ط: الأولى، دار الثقافة، عمان ـ الأردن، ٢٠٠٦م: ٦٧.

(٤٦) ينظر: د. عبدالرؤف مهدي، المرجع السابق: ١٠٧.

(٤٧) ود. السعيد مصطفى السعيد، المرجع السابق: ١٠٩، الدكتوران: علي حسين وسلطان عبدالقادر، المرجع السابق: ٦٥.

القانون الجنائي الحديث لا يهدف إلى الانتقام، وإنما يهدف إلى حماية حقوق الأفراد والمجتمع، لذا نراه يصول ويجول في سبيل الحصول على كل ما فيه مصلحة الفرد خاصة، وما تشريع هذا المبدأ إلا من هذا القبيل، حيث روعي فيه مصحلة الفرد المتهم وحده، وهذا ما تتضمنه المبررات التي دعت إلى وجوده، وهي كالتالي:

أولاً: إن معاقبة مقترف الفعل غير المشروع، مستمدة من كونه منتهكاً للمصالح والضرورات الأساسية للمجتمع، ومن جني الفائدة التي تعود علي هذا المجتمع جراء معاقبة الجاني، فإذا اعترف الشارع بعدم الفائدة من هذه العقوبة، أو بزيادتها عن الحد اللازم، فلا مبرر إذن لمعاقبة الجاني بها آنذاك، وعليه فالعقوبة إذا لم تقتضها ضرورات المصلحة العامة فليس ثمة ما يبرر توقيعها(٤٨).

ثانياً: يجد هذا المبدأ مبرره في حسن السياسة التشريعية التي تقضي بوجوب الأخذ بأكثر الأفكار ملاءمة لمبدأ إنسانية قانون العقوبات وباستمرار، كما ويجد مبرره في انعدام مصلحة الدولة في الاصرار على العقاب القديم، بدليل أن المشرع لم يعد يرى في ارتكاب الفعل الذي كان محلاً للعقاب خطورة على النظام الاجتماعي، وأن العقاب الأشد الذي كان مقرراً للفعل الجرمي لم يعد له مبرر مما دعاه إلى تخفيفه، فلا مصلحة ترجى من الإصرار على تنفيذ العقوبة القديمة(٤٩).

ثالثاً: إن مبدأ عدم الرجعية إنما قصد به احترام مبدأ شرعية الجرائم والعقوبات، والذي شرع بدوره لحماية حرية الأفراد، وهما معاً يستهدفان حماية حقوق الأفراد وحرياتهم، فلا ريب أن القول بسريان القوانين الجنائية الأصلح للمتهم على الماضي في ذاته إمعان في رعاية هذه المصلحة الفردية، وطالما أن الحال كذلك، توجب الأخذ بمبدأ القانون الأصلح للمتهم، حتى وإن لم ينص عليه في قانون العقوبات، بل وإن عدم اشتمال التشريع عليه يعد نقصاً جسيماً فيه، يتوجب على المشرع تلافيه(٥٠).

الفرع الثالث: انتقادات المبدأ.

سبق وأن ذكرنا أن أغلب دساتير الدول قد نصت على مبدأ عدم الرجعية، وأن أغلبها قد أغفلت النص على مبدأ رجعية القانون الأصلح للمتهم، وهذا يدل على أن القوانين الوضعية أولت إهتماماً أكثر بمبدأ عدم الرجعية، إضافة إلى ذلك فإن القانون الوضعي فشل في تدعيم القانون الأصلح للمتهم كمبدأ عام، وفي وضع الأسس اللازمة له، مقارنة بمبدأ عدم الرجعية(٥١)، وفيما يلي الانتقادات الواردة حول هذا المبدأ:

أولاً: ثبت أن من مبررات القانون الأصلح للمتهم أن العقوبة القديمة لم تعد ذات فائدة على المجتمع، ولا تتناسب مع جسامة الجريمة، لذلك تم تغييرها، فإذا سلمنا بهذه النتيجة أليس من العدل أن نسلم أيضاً بأن القانون الجديد الأشد هو دليل على ضرورة إجتماعية في تشديد العقاب؟ حيث لاحظ المشرع وهن القانون القديم، وعدم

---

(٤٨) د. محمد صبحي نجم، المرجع السابق: ٦٥، ود. فخري عبدالرزاق الحديثي، مطبعة أوفسيت الزمان، بغداد، ١٩٩٢م: ٦١، والدكتوران: علي حسين وسلطان عبدالقادر، المرجع السابق: ٦٥.

(٤٩) ينظر: د. عبدالرؤف مهدي، المرجع السابق: ١٠٨.

(٥٠) ينظر: د. علي أحمد راشد، مبادئ القانون الجنائي، ط: الثانية، مطبعة لجنة التأليف، القاهرة، ١٩٥٠م: ١٢١، ود. حسن الجوخدار، المرجع السابق: ٥٠.

(٥١) ينظر: د. حسن الجوخدار، المرجع السابق: ٦٤.

كفايته لكفالة حق المجتمع في البقاء، ألا يحقق ذلك فائدة إجتماعية؟ ألا يحق الأخذ به أيضاً؟ حتى يكون هناك تناسب بين العقاب والجريمة[٥٢].

ثانياً: يؤخذ على هذا المبدأ تعاطفه مع مقترف الجريمة ووقوفه معه في كل الظروف، وعدم الإلتفات إلى المجني عليه الذي يمثل هو الآخر جزءاً من المجتمع، فالأخذ بهذا المبدأ والتسليم له يعكس انحيازاً واضحاً لجانب المتهم وتفضيله على المجني عليه والمجمتع، والسؤال الذي يفرض نفسه: أين المجتمع وأين المجني عليه الذي تضرر من الجريمة؟ أليس لهؤلاء حقوق ومصالح؟ ألا يوجد إلا المتهم؟! أيفضل المجرم على من وقعت الجريمة عليه؟ لذا فإن رجعية القانون الأصلح قد تضر بالمصلحة العامة في كثير من الأحوال، وقد تتعارض مع الأمن والاستقرار القانوني، فالمتضرر من الجريمة قد يرجع إلى شريعة الغاب لينال حقه بيده، ويتمرد على قانون المجتمع الذي أصبح شريعة الأقوياء، ويغدو المجتمع فوضى مما يؤدي إلى تهدم أركانه، إضافة إلى ذلك فإن هذا المبدأ قد يمس العدالة والمساواة بين أبناء المجتمع الواحد، ويتعارض مع أهداف قانون العقوبات بتعريضه المصلحة العامة لخطر محدق، لذا كان من الأفضل والأولى عدم وضعه ابتداءً [٥٣].

استخلاصاً لما سبق نرى أن هذا المبدأ بحاجة إلى تعديل، أو إضافة شروط، أو وضع استثناءات عليه، بحيث يتم توظيفه بشكل يخدم المجتمع ككل، لا أن يخدم طرفاً واحداً ويهمل الآخر، كخدمته الجاني وإهماله المجني عليه والمجتمع أيضاً، ولربما ـ والحال هذه ـ ستكون سلبياته أكثر من إيجابياته، وستكون للوقائع الجنائية عواقب وخيمة بين أفراد المجتمع لو تم إعفاء المتهم دون الأخذ بثأر وحقوق المجني عليه، لذا من الممكن التقليل من هذه السلبيات لو زيدت في شروطه أو وضعت استثناءات لعمله، كعدم رجوع القانون الأصلح في الجرائم الجنائية التي تتعلق بها حقوق أشخاصٍ معينين، أو التي تتعلق بأمن المجتمع واستقراره بصورة مباشرة... وهكذا.

المطلب الثاني

الاستثناءات الواردة على مبدأ عدم الرجعية في الشريعة الإسلامية

رغم أن الشريعة الإسلامية عملت بمفهوم عدم الرجعية، وبنت عليه تشريعها، وقننت عليه أحكامها، فإن هناك مسائل يظن أن فيها أثراً رجعياً، وفيما يلي دراسة عن تلك المسائل من خلال الفروع التالية:

الفرع الأول: جريمة القذف.

هذه الجريمة تحكمها في الشريعة الإسلامية الآية الكريمة: ﴿وَٱلَّذِينَ يَرۡمُونَ ٱلۡمُحۡصَنَٰتِ ثُمَّ لَمۡ يَأۡتُواْ بِأَرۡبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجۡلِدُوهُمۡ ثَمَٰنِينَ جَلۡدَةٗ وَلَا تَقۡبَلُواْ لَهُمۡ شَهَٰدَةً أَبَدٗاۚ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡفَٰسِقُونَ﴾[٥٤]**، وقد اختلف العلماء في سبب نزولها، فذهب سعيد بن جبير إلى أن هذه الآية إنما نزلت في الذين**

---

(٥٢) ينظر: المصدر نفسه: ٧١.

(٥٣) ينظر: د. حسن الجوخدار، المرجع السابق: ٥٧، ٧٨، ٧٩، ٨٢، ٨٤.

(٥٤) النور: ٤.

رموا أم المؤمنين عائشة (رضي الله عنها) بالإفك، فقد أثر عنه أنه قال: "إنما هذا في حديث عائشة خاصة"[٥٥]. وقيل: بل نزلت بسبب القذفة عاماً، لا بسبب تلك النازلة خاصة[٥٦]، فالعبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب، وقال الطبري: "وأولى هذه الأقوال في ذلك عندي بالصواب، قول من قال: نزلت هذه الآية في شأن عائشة"[٥٧].

بناءً على القول الثاني ليس في هذه الآية أثر رجعي، حيث أن الآية نزلت قبل حادثة الإفك، ولما برأ الله عائشة (رضي الله عنها) طبق نص الآية على القذفة. وبناءً على القول الأول ـ وهو الذي رجحه الطبري ـ يكون لهذه الآية أثر رجعي؛ لأن الآية نزلت بعد الحادثة، ومن ثم طبق الحد على القذفة، فكأنه طبق نص الآية على وقائع سابقة على نزولها[٥٨].

وعلل الأستاذ عبدالقادر عودة صحة الإستثناء في هذه الآية، وجواز أن يكون لها أثر رجعي؛ لأن الحادثة التي نزلت بسببها الآية ـ على أرجح القولين ـ تعد من الجرائم الخطيرة التي تمس الأمن العام ونظامه، فكادت توقع الفتنة بين المسلمين، ويتقاتلوا فيما بينهم بسببها[٥٩]، وقد أنزل الله تعالى فيها قرآناً، فهي إذن حادثة مهمة تمس أمن الجماعة ونظامها، وهو أحق ما يجعل للنصوص فيه أثر رجعي؛ لأن العقوبة في مثل هذه الحادثة تدعو إلى تهدئة النفوس الثائرة، ومحو ما خلفته الجريمة من آثار[٦٠].

بينما يرى الدكتور أحمد فتحي بهنسي، أن جريمة القذف التي ارتكبت في حق السيدة عائشة (رضي الله عنها) كانت متكررة، يتقوّل بها القاذفون إلى أن نزلت الآية الكريمة، فهي أشبه بالجريمة المستمرة التي يلحقها القانون الجديد حالة الإستمرار، فإذا كان النبي (ﷺ) قد طبق نص الآية على القذفة بالرغم من أنه لم يكن قد وجد بعد؛ فإن ذلك لم يكن استثناءً، إذ أن القذفة كانوا يتقولون حتى نزول الآية، وأشاعوا إشاعتهم إلى أن حلّ بالمسلمين كرب شديد، وكادوا يتقاتلون، فجريمتهم تكررت منهم، فكانت العقوبة على الجريمة الأخيرة[٦١].

---

(٥٥) ينظر: محمد بن جرير الطبري، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، دار الفكر، بيروت، ١٤٠٥هـ: ١٨/ ٧٦، ومحمد ابن العربي، المرجع السابق: ٣/ ٣٤٤.

(٥٦) ينظر: محمد بن أحمد القرطبي، المرجع السابق: ١٢/ ١٧٢.

(٥٧) محمد بن جرير الطبري، المرجع السابق: ١٨/ ١٠٥.

(٥٨) ينظر: عبدالقادر عودة، المرجع السابق: ١/ ٢٠٤.

(٥٩) فقد روي عن عائشة (رضي الله عنها) أن رسول اللهِ (ﷺ) قال وهو على الْمِنْبَرِ: ((يا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ من يَعْذِرُنِي من رَجُلٍ قد بَلَغَنِي أذاهُ في أَهْلِ بَيْتِي، فَوَاللَّهِ ما عَلِمْتُ على أَهْلِي إلا خَيْرًا، وَلَقَدْ ذَكَرُوا رَجُلاً ما عَلِمْتُ عليه إلا خَيْرًا، وما كان يَدْخُلُ على أَهْلِي إلا مَعِي، فَقَامَ سَعْدُ بن مُعَاذٍ الأَنْصَارِيُّ فقال: يا رَسُولَ اللَّهِ أنا أَعْذِرُكَ منه، إن كان من الْأَوْسِ ضَرَبْتُ عُنُقَهُ، وَإِنْ كان من إِخْوَانِنَا من الْخَزْرَجِ أَمَرْتَنَا فَفَعَلْنَا أَمْرَكَ، قالت: فَقَامَ سَعْدُ بن عُبَادَةَ ـ وهو سَيِّدُ الْخَزْرَجِ، وكان قبل ذلك رَجُلاً صَالِحًا، وَلَكِنْ احْتَمَلَتْهُ الْحَمِيَّةُ ـ فقال: لِسَعْدٍ كَذَبْتَ، لَعَمْرُ اللَّهِ لا تَقْتُلُهُ، ولا تَقْدِرُ على قَتْلِهِ، فَقَامَ أُسَيْدُ بن حُضَيْرٍ ـ وهو بن عَمِّ سَعْدٍ ـ فقال لِسَعْدِ بن عُبَادَةَ: كَذَبْتَ لَعَمْرُ اللَّهِ لَنَقْتُلَنَّهُ، فَإِنَّكَ مُنَافِقٌ تُجَادِلُ عن الْمُنَافِقِينَ، فَتَثَاوَرَ الْحَيَّانِ: الأَوْسُ، وَالْخَزْرَجُ، حتى هَمُّوا أَنْ يَقْتَتِلُوا، وَرَسُولُ اللَّهِ (ﷺ) قَائِمٌ على الْمِنْبَرِ، فلم يَزَلْ رسول اللَّهِ (ﷺ) يُخَفِّضُهُمْ حتى سَكَتُوا)). رواه البخاري في صحيحه، كتاب التفسير، باب باب قوله ﴿لَوْلا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وقالوا هذا إفك مبين﴾، برقم (٤٤٧٣): ٤/ ١٧٧٦، ومسلم في صحيحه، كتاب التوبة، باب بَاب في حديث الإِفْكِ وَقَبُولِ تَوْبَةِ الْقَاذِفِ، برقم (٢٧٧٠): ٤/ ٢١٣٣- ٢١٣٤، واللفظ للبخاري.

(٦٠) ينظر: عبدالقادر عودة، المرجع السابق: ١/ ٢٠٣ ـ ٢٠٤.

(٦١) ينظر: العقوبة في الفقه الإسلامي، المرجع السابق: ٤٦، والسياسة الجنائية في الشريعة الإسلامية، ط: الثانية، دار الشروق، ١٩٨٨م: ٣٥٨ ـ ٣٥٩.

مع أن طبيعة التشريع الإسلامي القائم على الوحي، مختلفة مع طبيعة القوانين الوضعية، مع ذلك يبدو لي أن الذي ذهب إليه البهنسي أولى بالأخذ والاعتبار، فهناك جرائم كثيرة لم يكن لها أثر رجعي في التشريع الإسلامي، مع كونها خطيرة تمس أمن المجتمع ونظامه، كالزنى وشرب الخمر وما شابههما من جرائم الحدود والجنايات، لذا فالراجح أن جريمة القذف لم يكن لها أثر رجعي كسابقاتها، وإنما حُدَ من القذفة بسبب إصرارهم واستمرارهم على إشاعة تهمة القذف.

الفرع الثاني: جريمة الحرابة.

جريمة الحرابة ينظمها قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا جَزَٰٓؤُاْ ٱلَّذِينَ يُحَارِبُونَ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَيَسۡعَوۡنَ فِي ٱلۡأَرۡضِ فَسَادًا أَن يُقَتَّلُوٓاْ أَوۡ يُصَلَّبُوٓاْ أَوۡ تُقَطَّعَ أَيۡدِيهِمۡ وَأَرۡجُلُهُم مِّنۡ خِلَٰفٍ أَوۡ يُنفَوۡاْ مِنَ ٱلۡأَرۡضِۚ ذَٰلِكَ لَهُمۡ خِزۡيٞ فِي ٱلدُّنۡيَاۖ وَلَهُمۡ فِي ٱلۡأٓخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾[٦٢]، **وقد تعددت الآراء بصدد سبب نزولها: حيث ذهب ابن عباس والضحاك إلى أنها نزلت في قوم من أهل الكتاب، كان بينهم وبين رسول الله (ﷺ) عهد وميثاق، فنقضوا العهد، وأفسدوا في الأرض، فخيَّر الله رسوله (ﷺ): إن يشأ يقتل، وإن يشأ يصلب، وإن يشأ يقطع أيديهم وأرجلهم من خلاف[٦٣]. وذهب الكلبي إلى أنها نزلت في قوم هلال بن عويمر، وذلك أن النبي (ﷺ) وادع هلال بن عويمر على أن يعينه ولا يعين عليه، ومن مرّ بهلال إلى النبي (ﷺ) فهو آمن لا يهاج، فمر قوم من بني كنانة يريدون الإسلام بقوم هلال، ولم يكن هلال شاهداً، فشدوا عليهم فقتلوهم، وأخذوا أموالهم، فنزلت هذه الآية للقضاء فيهم[٦٤]. وذهب الجمهور إلى أن أشهر الآراء هو ما تضافرت به الروايات في الصحاح وغيرها، وهي أن الآية نزلت فى ناس من عُكْلٍ وَعُرَيْنَة، أتو النبي (ﷺ) وبايعوه على الإسلام، فبعثهم النبي (ﷺ) إلى إبل الصدقة، فارتدوا، وقتلوا الراعي، واستاقوا الإبل، فأمر بهم النبي (ﷺ) فسمروا أعينهم، وقطعوا أيديهم، وتركوا حتى ماتوا[٦٥].**

بالنظر إلى هذه الآراء التي توضح سبب نزول آية الحرابة، يتبين لنا وللوهلة الأولى أن نص الآية كان له أثر رجعي، حيث تم تطبيقه على واقعة سبقت نزول الآية، لاسيما فيما يتعلق بأشهر الروايات وأصحها وهي حادثة

---

(٦٢) المائدة: ٣٣.

(٦٣) ينظر: محمد بن جرير الطبري، المرجع السابق: ٦/ ٢٠٦، ومحمد بن أحمد القرطبي، المرجع السابق: ١٤٩/٦.

(٦٤) ينظر: الحسين بن مسعود البغوي، تفسير البغوي المسمى معالم التنزيل، ت: خالد عبد الرحمن العك، دار المعرفة، بيروت: ٢/ ٣٢، وعلي بن محمد الخازن، تفسير الخازن المسمى لباب التأويل في معاني التنزيل، دار الفكر، بيروت ،١٩٧٩م: ٢/ ٤٣.

(٦٥) ينظر: محمد بن جرير الطبري، المرجع السابق: ٦/ ٢٠٦، والحسين بن مسعود البغوي، المرجع السابق: ٢/ ٣٢، ومحمد بن أحمد القرطبي، المرجع السابق: ٦/ ١٤٨. والقصة مروية بكمالها في الصحيحن عن أنس (ﷺ) أنَ نَاسًا من عُكْلٍ وَعُرَيْنَةَ، قَدِمُوا الْمَدِينَةَ على النبي (ﷺ) وتكلّمُوا بالإِسْلامِ، فقالُوا: يا نَبِيَّ اللهِ إِنّا كنا أَهلَ ضَرْعٍ ولم نَكُنْ أَهلَ رِيفٍ، وَاسْتَوْخَمُوا الْمَدِينَةَ، فأَمَرَ لهم رسول اللّهِ (ﷺ) بذَوْدٍ وَرَاعٍ، وَأَمَرَهمْ أَنْ يَخْرُجُوا فيه فَيَشْرَبُوا من أَلْبَانِها وَأَبْوَالِهَا، فانْطَلَقُوا حتى إذا كَانُوا نَاحِيَةَ الْحَرَّةِ، كَفَرُوا بَعْدَ إِسْلامِهِمْ، وقَتَلُوا رَاعِيَ النبيِ (ﷺ)، واسْتَاقُوا الذَّوْدَ، فبَلَغَ النبي (ﷺ) فبَعَثَ الطَّلَبَ في آثَارِهِمْ، فأَمَرَ بِهِمْ فَسَمَرُوا أَعْيُنَهمْ، وَقَطَعُوا أَيْدِيَهُمْ، وَتُرِكُوا فِي نَاحِيَةِ الْحَرَّةِ حتى مَاتُوا على حَالِهِمْ. رواه البخاري، كتابكتاب الْمَغَازِي، باب قِصَّةِ عُكْلٍ وَعُرَيْنَةَ ، برقم (٣٩٥٦): ٤/ ١٥٣٥، ومسلم، كتاب الْقَسَامَةِ وَالْمُحَارِبِينَ وَالْقِصَاصِ وَالدِّيَاتِ، باب حُكْمِ الْمُحَارِبِينَ وَالْمُرْتَدِينَ، برقم (١٦٧١): ٣/ ١٢٩٨. واللفظ للبخاري..

أهالي عكل وعرينة. وإلى هذا الرأي ذهب بعض الباحثين المعاصرين في التشريع الإسلامي، منهم الأستاذ عبدالقادر عودة، ويعلل مذهبه هذا بقوله: "إن المصلحة العامة اقتضت أن يكون للنص أثر رجعي، فقد كان حادث العرنيين فظيعاً، يوشك لو لم يؤخذ أصحابه بعقوبة رادعة أن يُجَرِّئَ الناس على المسلمين، وعلى النظام الجديد، وأن يشجع على قطع الطريق، وزعزعة الأمن والنظام، فكان لا بد من عقاب رادع على هذه الجريمة، ولكن العقاب الرادع يقتضي أن يجعل للنص أثر رجعي، فجعل له هذا الأثر حفظاً للأمن العام، وحماية للجماعة ونظامها، كما جعل لنص القذف أثر رجعي"(٦٦).

إلا أن أكثر العلماء قديماً وحديثاً، ذهبوا إلى أن هذه الرواية الأخيرة وإن صحت في كونها سبباً لنزول آية الحرابة، وأن النبي (ﷺ) عاقبهم بقطع أيديهم وأرجلهم، مع ذلك لا تعد تلك الأحداث والوقائع أثراً رجعياً للآية، وإنما هي من قبيل القصاص، فقد فعل بهم ما فعلوا بالرعاة(٦٧)، وثبت أيضاً في صحيح مسلم أن النبي (ﷺ) إنما سمل أعين أولئك؛ لأنهم سملوا أعين الرعاة(٦٨).

وبهذا يتجلى لنا أن أية الحرابة لم يكن لها أثر رجعي، وإنما كانت العقوبة التي تلقاها أهالى عكل وعرينة من قبيل القصاص الثابت بقوله تعالى: ﴿فَمَنِ ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡ فَٱعۡتَدُواْ عَلَيۡهِ بِمِثۡلِ مَا ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡ﴾(٦٩).

الفرع الثالث: الظهار(٧٠).

يستند إلى قوله تعالى: ﴿قَدۡ سَمِعَ ٱللَّهُ قَوۡلَ ٱلَّتِي تُجَٰدِلُكَ فِي زَوۡجِهَا وَتَشۡتَكِيٓ إِلَى ٱللَّهِ وَٱللَّهُ يَسۡمَعُ تَحَاوُرَكُمَآۚ إِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعُۢ بَصِيرٌ ۞ ٱلَّذِينَ يُظَٰهِرُونَ مِنكُم مِّن نِّسَآئِهِم مَّا هُنَّ أُمَّهَٰتِهِمۡۖ إِنۡ أُمَّهَٰتُهُمۡ إِلَّا ٱلَّٰٓـِٔي وَلَدۡنَهُمۡۚ وَإِنَّهُمۡ لَيَقُولُونَ مُنكَرٗا مِّنَ ٱلۡقَوۡلِ وَزُورٗاۚ وَإِنَّ ٱللَّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٞ ۞ وَٱلَّذِينَ يُظَٰهِرُونَ مِن نِّسَآئِهِمۡ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُواْ فَتَحۡرِيرُ رَقَبَةٖ مِّن قَبۡلِ أَن يَتَمَآسَّاۚ

---

(٦٦) عبدالقادر عودة، المرجع السابق: ١/ ٢٠٥.

(٦٧) ينظر: محمد بن أحمد القرطبي، المرجع السابق: ٦/١٥٠، محمد الأمين الشنقيطي، أضواء البيان، المرجع السابق: ١/ ٤٠١، ينظر: محمد أبو زهرة، الجريمة، المرجع السابق: ٢٣٩، د. أحمد فتحي بهنسي، العقوبة، المرجع السابق: ٤٧.

(٦٨) ينظر: مسلم بن حجاج، صحيح مسلم، المرجع السابق: ٣/ ١٢٩٨.

(٦٩) البقرة: من الآية: ١٩٤.

(٧٠) هو عبارة عن قول الرجل لامرأته: أنت علي كظهر أمي، مشتق من الظهر، وخصوا الظهر دون غيره؛ لأن الظهر موضع الركوب، والمرأة مركوبة إذا غُشيت، فكأنه إذا قال: أنت علي كظهر أمي، أراد: ركوبك للنكاح حرام علي، كركوب أمي للنكاح، فأقام الظهر مقام الركوب؛ لأنه مركوب، وأقام الركوب مقام النكاح؛ لأن الناكح راكب. محمد بن أحمد الأزهري، الزاهر في غريب ألفاظ الشافعي، ت: د. محمد جبر الألفي، ط: الأولى، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الكويت، ١٣٩٩هـ: ٣٣٢، ومحمد بن أبي الفتح البعلي، المطلع على ألفاظ المقنع، ت: محمود الأرناؤوط وياسين الخطيب، ط: الأولى، مكتبة السوادي للتوزيع، ٢٠٠٣م: ٤١٨. بتصرف يسير.

ذَٰلِكُمْ تُوعَظُونَ بِهِۦ ۚ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ★ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِن قَبْلِ أَن يَتَمَآسَّا ۖ فَمَن لَّمْ يَسْتَطِعْ فَإِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ۚ ذَٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا۟ بِٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ۚ وَتِلْكَ حُدُودُ ٱللَّهِ ۗ وَلِلْكَٰفِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾(٧١)، نزلت هذه الآيات في خولة بنت ثعلبة وزوجها أوس بن الصامت، كانت خولة إمرأة حسنة الجسم، أرادها زوجها ذات مرة فأبت عليه، فغضب عليها، وكان رجلاً فيه سرعة ولمم، فقال لها: أنت عليَ كظهر أمي، ثم ندم على ما قال ـ وكان الظهار والإيلاء من طلاق أهل الجاهلية، وكان هذا أول ظهار في الإسلام ـ فقال: ما أظنك إلا قد حرمت عليَ، فقالت: والله ما ذاك طلاق، فأتت رسول الله (ﷺ) وعائشة تغسل شق رأسه، فقالت: يا رسول الله إن زوجي أوس بن الصامت تزوجني وأنا شابة غنية ذات أهل ومال، حتى إذا أكل مالي وأفنى شبابي وتفرق أهلي وكبر سني ظاهر مني، وقد ندم، فهل من شيء يجمعني وإياه تنعشني به؟ فقال رسول الله (ﷺ): حرمت عليه، فقالت: يا رسول الله والذي أنزل عليك الكتاب ما ذكر الطلاق، وإنه أبو ولدي وأحب الناس إليَ، فقال رسول الله (ﷺ): حرمت عليه، فقالت: أشكو إلى الله فاقتي ووحدتي، قد طالت له صحبتي، ونثرت له بطني، فقال رسول الله (ﷺ) ما أراك إلا قد حرمت عليه، ولم أومر في شأنك بشيء، فجعلت تراجع رسول الله (ﷺ)، وكلما قال لها رسول الله (ﷺ): حرمت عليه، هتفت وقالت: أشكو إلى الله فاقتي ووحدتي وشدة حالي، وإن لي صبيةً صغاراً إن ضممتهم إليّ جاعوا، وإن ضممتهم إليه ضاعوا، وجعلت ترفع رأسها إلى السماء وتقول: اللهم أشكو إليك، اللهم فأنزل على لسان نبيك فرجي، فقامت عائشة تغسل شق رأسه الآخر، فقالت: انظر في أمري جعلني الله فداك يا نبي الله، فقالت عائشة: أقصري حديثك ومجادلتك، أما ترين وجه رسول الله (ﷺ) إذا نزل عليه الوحي أخذه مثلُ السُبات، فلما قُضيَ الوحي، قال: ادعي لي زوجك فدعته، فتلا عليه رسول الله (ﷺ) هذه الآيات(٧٢).

والذي يظهر من هذه الحادثة أن رسول الله (ﷺ) طبق حكم هذه الآيات الأربعة على واقعة الظهار، على الرغم من أن هذه الواقعة قد سبقت نزولها، وبناء عليه ذهب جمع من الباحثين المعاصرين كالأستاذ عبدالقادر عودة إلى أن هذه الآيات كان لها أثر رجعي عند تطبيق أحكامها، حيث يقول: "وإذا كانت عقوبة الظهار قد طبقت على أوس بن الصامت عن واقعة حدثت قبل نزول النص، فمعنى ذلك أن آية الظهار لها أثر رجعي"(٧٣). في حين ذهب الدكتور أحمد فتحي بهنسي إلى أن هذه الواقعة لم يكن في حكمها أثر رجعي، كما يظهر من قوله: "إن الظهار كان تصرفاً من التصرفات القانونية التي تترتب عليها آثارها، وهو بعيد من أن يكون جرماً معاقباً عليه بعقوبات جنائية بحتة، قد يكون فيه الكفارة، وهي كما نعلم أقرب إلى العبادات منها إلى العقوبات، ولا يمكن أن نأخذ قاعدة عامة من جزاء أقرب إلى الديني منه إلى الجنائي"(٧٤).

ويبدو لي أن الرأي الراجح هو ما ذهب إليه البهنسي؛ لأن هذه الحادثة كانت الأولى من نوعها بعد مجئ الإسلام، وهذا يعني أنه لم يكن في التشريع الإسلامي حكم خاص لها، ومعلوم أن كثيراً من أحكام التشريع الإسلامي

(٧١) المجادلة: ١ ـ ٤.

(٧٢) الحسين بن مسعود البغوي، المرجع السابق: ٤/ ٣٠٣ ـ ٣٠٤، وعلي بن محمد الخازن، المرجع السابق: ٧/ ٤٢ ـ ٤٣. بتصرف يسير.

(٧٣) عبدالقادر عودة، المرجع السابق: ١/ ٢٠٧.

(٧٤) ينظر: العقوبة في الفقه الإسلامي، المرجع السابق: ٤٧، والسياسة الجنائية في الشريعة الإسلامية، المرجع السابق: ٣٥٩.

شرعت بسبب السؤال عنها، والسؤال عن حكم حادثة الظهار يعدّ واحداً منها، وليس من المنطق والعدل أن لا يحكم على هذه الواقعة بحكم ثبت لها خاصة، بداعي عدم رجعية الأحكام إلى الماضي؟ الثابت في التشريع الإسلامي، هذا وإن لم يطبق عليها هذا الحكم الجديد فما فائدة تشريعه للسائل إذن؟ لذا أرى أن الرأي الصائب أن نقول: إن الأحكام التي شرعت في التشريع الإسلامي من خلال السؤال عنها، تطبق على حوادثها ومسائلها وكأن هذه الأحكام قد شرعت قبل حدوثها ووقوعها.

وبناءً على ما سبق ذكره في هذا المبحث يتجلى لنا: عدم وجود ستثناء في الشريعة الإسلامية على مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي)؛ لأن جوهر التشريع في الشريعة الإسلامية يقتضي ذلك، فالأحكام الجنائية الثابتة بنصوص صريحة والتي تعد من ثوابت هذا التشريع، لا تغيير فيها ولا تبديل، لاسيما بعد انقضاء فترة الوحي. أما في القوانين الوضعية فقد ظهر مبدأ (القانون الأصلح للمتهم) كاستثناء على مبدأ (عدم رجعية القانون...) لذا فهو يثبت استثناءً لهذا المبدأ، بخلاف الشريعة الإسلامية.

والراجح عندنا أن عدم إثبات أي استثناء لمبدأ (عدم رجعية القانون...) هو الأولى بالأخذ والاعتبار خصوصاً في الجرائم التي تمس أمن الفرد والمجتمع، كالجرائم المقترفة بحق النفس والعرض والمال؛ لأن العمل بالقانون الجديد في هذه الجرائم ولصالح المتهم، من شأنه أن يحدث ردة فعل لا يحمد عقباه لدى المجني عليه.

الخاتمة

لقد تمخض هذا البحث عن جملة من الاستنتاجات، ندرج فيما يأتي أبرزها:

١. مفهوم مبدأ عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي في الفقه الإسلامي، هو: أن أحكام التشريع الإسلامي لا تطبق على الحوادث التي سبقت نزول الحكم، وإنما تطبق فقط على التي حدثت بعد نزول الحكم، وكذا التي نزل بسببها الحكم الشرعي لها. وأما في القانون الوضعي، فهو: أن نص التجريم لا يسري على الماضي، أي: على ما وقع قبل ذلك من أفعال، وإنما يسري فقط على الوقائع التالية لنفاذه. لذا فإن النص الواجب التطبيق على الجريمة هو النص القائم النافذ وقت ارتكابها، وليس النص المعمول به وقت محاكمة مرتكبيها.

٢. إن التشريع الإسلامي والقانون الوضعي يتفقان في المراد بـ(مبدأ عدم الرجعية)، وإن كانا يختلفان في بعض الجزئيات، فالتشريع الإسلامي يطبق الحكم على الحادثة التي نزل بسببها الحكم، وإن كانت قد حدثت قبل نزول الحكم، وما هذا الاختلاف إلا بسبب وجود فرق جوهري بين طبيعة التشريع في الشريعة الإسلامية، وطبيعة التشريع في القوانين الوضعية.

٣. إن تاريخ هذا المبدأ في القوانين الوضعية يرجع ولأول مرة إلى الجمعية الدستورية الفرنسية حيث قررته في المادة الثامنة من إعلان حقوق الإنسان الصادر في ٢٦ آب ١٧٨٩م، ثم نص عليه بعد ذلك في المادة الرابعة من قانون العقوبات الفرنسي الصادر سنة ١٨١٠م، ومن هذا القانون دخل هذا المبدأ القوانين الجنائية الحديثة، وعنه نقل إلى القوانين المقتبسة منه. وأما في الشريعة الإسلامية فقد ثبت فيها منذ أول نشأتها، ويعود أصله إلى مقولة: "عفا الله عما سلف"، التي تدل عليها آيات عدة، منها قوله تعالى: ﴿وَلَا تَنكِحُواْ مَا نَكَحَ

ءَابَآؤُكُم مِّنَ ٱلنِّسَآءِ إِلَّا مَا قَدۡ سَلَفَ﴾ وقوله: ﴿قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِن يَنتَهُواْ يُغۡفَرۡ لَهُم مَّا قَدۡ سَلَفَ﴾ وقوله (ﷺ): ((الإِسْلاَمَ يَجُبُّ ما كان قَبْلَهُ)).

٤. المراد بمبدأ (رجعية القانون الأصلح للمتهم) هو: القانون الذي ينشئ للمتهم مركزاً أو وضعاً أصلح له من القانون القديم، بمعنى أنه إذا وقعت جريمة في ظل قانون يعاقب عليها بعقوبة معينة، ثم حدث أثناء محاكة المتهم أو بعد صدور حكم غير نهائي عليه، أن صدر قانون جديد يعتبر أصلح بالنسبة لظروف المتهم من القانون السابق، فإنه يتعين على القاضي أو المحاكم الأخذ به، وعدم تطبيق القانون القديم الذي وقعت الجريمة في ظله.

٥. لم يرد ذكر لمبدأ (رجوع القانون الأصلح للمتهم) في التشريع الإسلامي، سواء بالرفض أو بالاقرار.

٦. أرى أن مبدأ (رجعية القانون الأصلح للمتهم) بحاجة إلى تعديل في القوانين الوضعية، أو إضافة شروط له، أو وضع استثناءات عليه، بحيث يتم توظيفه بشكل يخدم المجتمع ككل، لا أن يخدم طرفاً واحداً ويهمل الآخر، كخدمته الجاني وإهماله المجني عليه والمجتمع أيضاً، ولربما - والحال هذه - ستكون سلبياته أكثر من إيجابياته، وستكون للوقائع الجنائية عواقب وخيمة بين أفراد المجتمع لو تم إعفاء المتهم دون الأخذ بثأر وحقوق المجني عليه، لذا من الممكن التقليل من هذه السلبيات لو زيدت في شروطه أو وضعت استثناءات لعمله، كعدم رجوع القانون الأصلح في الجرائم الجنائية التي تتعلق بها حقوق أشخاصٍ معينين، أو التي تتعلق بأمن المجتمع واستقراره بصورة مباشرة... وهكذا.

٧. رغم أن التشريع الإسلامي عمل بمفهوم عدم الرجعية، وبنى عليه تشريعه، وقنن عليه أحكامه، فإن هناك مسائل يظن أن فيها أثراً رجعياً، كجريمة القذف، وجريمة الحرابة، والظهار... وغيرها من المسائل.

٨. أن جريمة القذف لم يكن لها أثر رجعي، وإنما حُدّ من القذفة بسبب إصرارهم واستمرارهم على إشاعة تهمة القذف.

٩. أن أية الحرابة لم يكن لها أثر رجعي، وإنما كانت العقوبة التي تلقاها أهالى عكل وعرينة من قبيل القصاص الثابت بقوله تعالى: ﴿فَمَنِ ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡ فَٱعۡتَدُواْ عَلَيۡهِ بِمِثۡلِ مَا ٱعۡتَدَىٰ عَلَيۡكُمۡ﴾.

١٠. إن الأحكام التي شرعت في التشريع الإسلامي من خلال السؤال عنها، تطبق على حوادثها ومسائلها وكأن هذه الأحكام قد شرعت قبل حدوثها ووقوعها، كحادثة الظهار.

١١. بما أنه ثبت أن التشريع الإسلامي قد عمل بمضمون مبدأ (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي) منذ أول نشأته، وأنه عرفه من خلال تطبيق أحكامه، وأن القوانين الوضعية لم تعرفه إلا بعد الثورة الفرنسية سنة ١٧٨٩م، فمن العدل والإنصاف أن نقر بأن الشريعة الإسلامية كانت سباقة إلى إقرار هذا المبدأ، وأن القوانين الوضعية قد تأثرت بالتشريع الإسلامي عند استحداثها له، بحيث استفادت من الأدلة التي تدل عليه في التشريع الإسلامي، وكذلك من القضايا التي ثبتت أن التشريع الإسلامي أعمل فيها فكرة عدم رجعية القانون إلى الماضي، كقضية تحريم الخمر. ومن ثم وظفته في تشريعاتها أحسن توظيف، وقنن أحكامها على ضوئه أفضل تقنين.

المصادر والمراجع

بعد القرآن الكريم:

١. ابن عبدالبر القرطبي، الاستذكار الجامع لمذاهب فقهاء الأمصار، ت: سالم محمد ومحمد علي، ط: ١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٠م.

٢. أحمد بن حجر العسقلاني، الإصابة في تمييز الصحابة، ت: علي محمد البجاوي، ط: ١، دار الجيل، بيروت، ١٩٩٢م.

٣. أحمد بن حجر العسقلاني، العجاب في بيان الأسباب، ت: عبدالحكيم محمد الأنيس، ط: ١، دار ابن الجوزي، السعودية، ١٩٩٧م.

٤. أحمد بن حنبل الشيباني، مسند الإمام أحمد بن حنبل، مؤسسة قرطبة، مصر.

٥. أحمد بن علي الجصاص، أحكام القرآن، ت: محمد قمحاوي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٠٥هـ.

٦. د. أحمد شوقي أبو خطوة، شرح الأحكام العامة لقانون العقوبات، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٧م.

٧. د. أحمد عوض بلال، مبادئ قانون العقوبات المصري، القسم العام، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٦م.

٨. د. أحمد فتحي بهنسي، السياسة الجنائية في الشريعة الإسلامية، ط: ٢، دار الشروق، ١٩٨٨م.

٩. د. أحمد فتحي بهنسي، العقوبة في الفقه الإسلامي، ط: ٢، دار الرائد العربي، بيروت، ١٩٨٣م.

١٠. د. حسن الجوخدار، تطبيق القانون الجزائي من حيث الزمان، دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان ـ الأردن.

١١. الحسين بن مسعود البغوي، تفسير البغوي المسمى معالم التنزيل، ت: خالد العك، دار المعرفة، بيروت.

١٢. الحسين بن مسعود البغوي، تفسير البغوي، ت: خالد عبد الرحمن العك، دار المعرفة، بيروت: ١/ ١٩١.

١٣. د. السعيد مصطفى السعيد، الاحكام العامة في قانون العقوبات، ط: ٢، مكتبة النهضة المصرية، ١٩٥٣م.

١٤. السيد محمود الآلوسي، روح المعاني في تفسير القرآن العظيم، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

١٥. د. عبدالرؤف مهدي، شرح القواعد العامة لقانون العقوبات، مطبعة أطلس، القاهرة، ١٩٨٣م.

١٦. د. عبدالعظيم مرسي، شرح قانون العقوبات القسم العام، ط: ٤، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٦م.

١٧. عبدالقادر عودة، التشريع الجنائي الإسلامي، المكتبة التوفيقية، القاهرة، ٢٠٠٩م.

١٨. د. عدنان الخطيب، المبادئ العامة في مشروع قانون العقوبات الموحد، مطبعة جامعة دمشق، ١٩٦١م.

١٩. د. علي أحمد راشد، مبادئ القانون الجنائي، ط: ٢، مطبعة لجنة التأليف، القاهرة، ١٩٥٠م.

٢٠. علي بن محمد البغدادي الشهير بالخازن، لباب التأويل في معاني التنزيل (تفسير الخازن)، دار الفكر، بيروت، ١٩٧٩م.

٢١. علي بن محمد الخازن، تفسير الخازن المسمى لباب التأويل في معاني التنزيل، دار الفكر، بيروت ،١٩٧٩م.

٢٢. د. علي حسين خلف ود. سلطان الشاوي، المبادئ العامة في قانون العقوبات، المكتبة القانونية، بغداد.

٢٣. د. فخري عبدالرزاق الحديثي، مطبعة أوفسيت الزمان، بغداد، ١٩٩٢م.

٢٤. محمد أبو زهرة، الجريمة، دار الفكر العربي، القاهرة، ٢٠٠٦م.

٢٥. محمد أبو زهرة، تحريم الربا تنظيم اقتصادي، ط: ٢، دار السعودية، ١٩٨٥م.

٢٦. محمد الأمين الشنقيطي، أضواء البيان، ت: مكتب البحوث والدراسات، دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٩٥م.

٢٧. محمد الأمين الشنقيطي، أضواء البيان، ت: مكتب البحوث والدراسات، دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٩٥م.

٢٨. محمد الرازي، التفسير الكبير، ط: ١، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٠م.

٢٩. محمد الطاهر بن عاشور، التحرير والتنوير، دار سحنون للنشر والتوزيع، تونس، ١٩٩٧م.

٣٠. محمد بن أبي الفتح البعلي، المطلع على ألفاظ المقنع، ت: محمود الأرناؤوط وياسين الخطيب، ط: ١، مكتبة السوادي للتوزيع، ٢٠٠٣م.

٣١. محمد بن أحمد الأزهري، الزاهر في غريب ألفاظ الشافعي، ت: د. محمد جبر الألفي، ط: ١، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الكويت، ١٣٩٩هـ.

٣٢. محمد بن أحمد القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، دار الشعب، القاهرة.

٣٣. محمد بن إسماعيل البخاري، الجامع الصحيح المختصر، ت: د. مصطفى ديب البغا، ط: ٣، دار ابن كثير، بيروت، ١٩٨٧م.

٣٤. محمد بن جرير الطبري، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، دار الفكر، بيروت، ١٤٠٥هـ.

٣٥. محمد بن حبان التميمي البستي، صحيح ابن حبان، ت: شعيب الأرنؤوط، ط: ٢، مؤسسة الرسالة، بيروت، ١٩٩٣م.

٣٦. محمد بن عبدالله ابن العربي، أحكام القرآن، ت: محمد عبدالقادر عطا، دار الفكر، بيروت.

٣٧. محمد بن يزيد القزويني، سنن ابن ماجه، محمد فؤاد عبد الباقي، دار الفكر، بيروت. ت:

٣٨. د. محمد صبحي نجم، قانون العقوبات القسم العام، ط: ١، دار الثقافة، عمان - الأردن، ٢٠٠٦م.

٣٩. محمد متولي الشعراوي، تفسير الشعراوي، مطبعة أخبار اليوم.

٤٠. د. محمود نجيب حسني، شرح قانون العقوبات القسم العام، ط: ٣، منشورات الحلبي الحقوقية، بيروت.

٤١. مسلم بن الحجاج النيسابوري، صحيح مسلم، ت: محمد فؤاد، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

٤٢. ناصرالدين الألباني، إرواء الغليل في تخريج أحاديث منار السبيل، ط: ١، المكتب الإسلامي، ١٩٧٩م.

٤٣. يحيى بن شرف النووي، المنهاج شرح صحيح مسلم، ط: ٢، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٣٩٢هـ.

خلاصة البحث

يعنى هذا البحث بالنصوص الموجودة في الشريعة الإسلامية التي تدل على المبدأ القانوني (عدم رجعية القانون العقابي إلى الماضي)، والمراد من هذا المبدأ: أن القانون الجديد لا يسري ولا يطبق على الحوادث التي سبقت صدوره، وإنما يجب أن ينفذ على تلك الجرائم القانون النافذ آنذك، لا الذي صدر لاحقاً.

ولم يعرف القانون الوضعي هذا المبدأ إلا عقب الثورة الفرنسية سنة (١٧٨٩م)، وكذلك الشريعة الإسلامية لم تعرف هي أيضاً هذا المبدأ بنصه الحالي، على الرغم من أنها عملت بمحتواه منذ أول نشاتها، عملاً بمقولة (عفى الله عما سلف) والحديث الشريف (الإسلام يجب ما قبله)، وعليه فإن الشريعة الإسلامية قد بنت أحكامها على ضوء مفهوم هذا المبدأ منذ بدايتها، كأحكام تحريم الخمر والربا، حيث لم يكن لهذا الحكم أثر رجعي، لذا فإنها كانت سباقة إلى العمل بمفهوم هذا المبدأ وإبداعه.

هذا وقد تطرق البحث إلى الحديث عن الاستثناءات الواردة على هذا المبدأ، سواء في القانون الوضعي (كمبدأ رجعية القانون الأصلح للمتهم)، أو في الشريعة الإسلامية (كجريمة القذف، وجريمة الحرابة، والظهار).

کورتەی توێژنەوە

ئەم توێژینەوەیە لەو دەقە شەرعیەیانە دەکۆڵێتەوە کە دەبنە بەڵگە لەسەر بنەمای یاسایی (نەگەڕانەوەی یاسای تاوان بۆ ڕابردوو) وە مەبەست لەم بنەمایە ئەوەیە: کە یاسای نوێ جێ بەجێ ناکرێت لەسەر تاوانێك کە پێشتر ئەنجام دراوە، بەڵکو پێویستە ئەو دەقە یاساییە جێ بەجێ بکرێت لەسەر تاوانەکە کە ئەوکات کارپێکراو بووە.

وە شایەنی باسە کە یاسای دانراو (القانون الوضعي) ئاشنا نەبووە بەم بنەمایە تاکو دوای شۆڕشی فەرنسی ساڵی (١٧٨٩ز)، هەر وەها شەریعەتی ئیسلامیش ئەم بنەمایەی نازانیوە بەم دەقەی ئێستا، هەر جەندە کاری بە واتای ئەم بنامایە کردووە لە یاساکانی هەر لە سەرەتای دامەزرانیەوە، بە گەڕانەوە بۆ کۆتەی (عفى الله عما سلف / خوا لە ڕابردووەکان خۆش بووە) وە فەرموودەی پیرۆز (الاسلام يجب ما قبله / ئیسلام بوون ئەو کارو کردەوانەی نارەوا وەلا دەنێت) هەر وەکو یاسای حەرام کردنی مەی خواردنەوە، کە ئەم یاسایە جێ بەجێ نەکراوە لەسەر ئەو کەسانەی مەییان خواردۆتەوە پێش قەدەغە کردنی، بۆیە ئەم یاسایە ئەسەرێکی ڕەجعی نەبووە، وە شەریعەتی ئیسلامی دەست پێشخەر بووە بۆ کارکردن بەم بنەمایە.

هەر وەها ئەم توێژینەوەیە باس لەو استپناواتانە دەکات کە بەسەر ئەم بنەمایە هاتووە، چ لە یاسای دانراو، وەکو بنەمای (رجعيه القانون الأصلح للمتهم / گەڕانەوەی ئەو یاسایەی لە بەرژەوەندی تاوانباردایە) یاخود لە شەریعەتی ئیسلامی، وەکو بابەتی (تاوانی هەڵبەستراو، وە تاوانی حیرابە، وە تاوانی ظیهار).

Research summary

This research aims to focus on the study of the rule texts that are found in the Islamic Shriha in which mentioned the rule (not returning of the punishment law to the past). The aim of the principle is that (the rules can not be applied on the events and crimes that happened before the date of setting the rules, but should be applied on the event and crimes that happened during and after the date of setting rules.

It is good to be mentioned that the established law did not know this principle until the French revolution (1789). And the Islamic Shariha did not know the principlewith this current text, while the Islamic Shariha applied the rule long time before the establishment of this rule by the verse (عفى الله عما سلف / God forgives what is preceded) and by the prophet statement (الاسلام يجب ما قبله / Islam forgives what human did before being Muslim) so Islam established its sentences from the light of this principle from its beginning, like the statement of (wine forbidden) and (reba – extra money taken after loan) in which these statements did not have returning influence. On regarding these Islamic statements this principle has been established and invented.

The research mentions the talks about exceptions that are on this principle, either in the established law (as a better returning law for accused) or in the Islamic Shriha like (Qadif, Hiraba, dhihar crimes).

النفط وإستخداماته في بلاد الشام في العصر الأيوبي (٥٦٧-٦٥٨هـ / ١١٧١-١٢٦٠م)

أ.م.د.أكو برهان محمد
جامعة صلاح الدين
كلية الآداب
قسم التاريخ

المقدمة :

يمثل النفط أهم مصادر الطاقة في تاريخ الإنسان وستظل لعقود كثيرة قادمة ولايزال كمادة خام حيوية للبشر ، وإن الهدف من هذه الدراسة محاولة منا لرسم صورة واضحة ومترابطة حول إستخدامات النفط في بلاد الشام خلال العصر الأيوبي ، فلم نعثر طيلة فترة البحث والدراسة حول الموضوع على أية دراسة متخصصة حول عنوان إستخدامات النفط في بلاد الشام في العصر الأيوبي ، فالنفط قد استخدم في مجالات عديدة منها في العلاج الطبى لتركيباته الكيميائية أو المساهمة في بعض العلاجات الطبية ، فضلاً عن إستخداماته الحربية البرية منها أو البحرية وذلك لوجود تركيبات كيمياوية يفيد المعارك وبما له من قوة إشتعال ذخائر العدو ، بالإضافة الى إعطاء صورة واضحة حول إستخداماته في مجال الإضاءة واللعب والتسلية وفي المجالات الأخرى .

قسمنا هذه الدراسة الى مقدمة وستة محاور رئيسية و الإستنتاجات ، تحدثنا في المحور الأول عن التعريف بالنفط وأنواعه وخصائصه وتواجده في ذلك الوقت والتي تناولنا خلالها من أين يجلب الى بلاد الشام في العصر الأيوبي ، وتناولنا في المحور الثاني إستخدامات النفط في العلاج الطبى ولاسيما إذا عرفنا بأن لمكون مادة النفط تركيبات كيميائية متنوعة مثل الأفيون المادة المخدرة والبنج المفعول الطبى المخدر والزرنيخ المادة الكيكيائية السامة والحارقة وغيرها من التركيبات مما يفيد الطب في العلاج لبعض الأمراض ونافع لبعض الامراض الأخرى ، وكان الغرض من إستخداماته الطبية والهدف منها المحافظة على سلامة الصحة الإنسانية . أما المحور الثالث فتحدثنا عن إستخدام النفط كسلاح في المعارك نظراً لان بلاد الشام في العصر الأيوبي كانت داخلة في الصراع الأيوبي الصليبى مما أدى بالسلطات الى الإهتمام أكثر فأكثر بنوعية الأسلحة وتطورها وتركيبها من ضمنها مادة النفط كإحدى الوسائل الفعالة والمؤثرة في الهجوم وعلى شكل القوارير النفطية والقدور النفطية أو ماشابه ذلك ودون التوغل في تفاصيل الحروب وإنما التركيز على دور النفط وكيفية إستخداماته في المعارك . وفي المحور الرابع كان حديثنا حول إستخدام النفط كذخيرة للأسلحة في المعارك لكونه إحدى الوسائل المهمة في الحروب الصليبية . أما في المحور الخامس فتناولنا إستخدامات النفط في مجالات أخرى من الإضاءة والإنارة لكونها إحدى وسائل الإضاءة في بلاد الشام في العصر الأيوبي و إستخدامه في مجالي التسلية واللعب وكذلك كمادة مضادة لمكافحة الحشرات والزواحف .

١- التعريف بالنفط وكيفية إستخراجها أو إيصالها الى بلاد الشام:

عرف الإنسان النفط منذ القدم ، وكان الأساس الحقيقي في واقع الأمر الذي ساعد على تطوير الحياة ومحوراً لتقدم وديمومة الحياة في الماضي ، برغم كونه أداةً للحروب والسيطرة [١] .

وقد عرّف لنا المؤرخون المسلمون النفط في كتاباتهم وذكروها لنا ، فالسمعاني (ت٥٦٢هـ/١١٦٧م) قد ذكر لنا النفط بقوله : " نوع من الدهن الذي إذا وقع فيه النار يشق إطفاؤها " [٢] ، وقال إبن فضل الله العمري (ت٧٤٩هـ/١٣٤٨م) : " هو صفوة القير ولونه أبيض وقد يوجد أيضاً ماهو أسود ، وللنفط قوة تسلب بها النار ، فإنه يستوقد من النار وإن لم يمسها " [٣] ، فيما قال عنه القزويني (ت٦٨٢هـ/١٢٨٣): " أما النفط فيطفو الماء في منابع المياه منه أسود ومنه أبيض وقد يصاعد الأسود بالقرع والأنبق فيصير أبيض " [٤] ، فيما ذكره داوود الأنطاكي (ت١٠٠٨هـ/١٥٩٩م) بقوله : " وهو معدن ينحلب غليظاً ثم يستقطر أو يصعد ، وأول دفعة منه الأبيض ثم الأسود فإن صعد الأسود ثانياً ألحق بالأول " [٥] ، وبذلك يمكن القول وعلى ضوء ماذكر بان النفط كان له لونان في الطبيعة وهما الأبيض ويوجد باقل لون آخر وهو الأسود ، ومن خصائصه إجتذاب النار عن بعد أو قرب دون المس بشكل مباشر [٦] ، ويختلف في مظهره وتركيبه ونقاوته من مكان لآخر وهو مصدر من مصادر الطاقة الأولية المهمة لأنها مكون من خليط المركبات العضوية والتي تتكون من عنصري الكربون والهيدروجين وتعرف بإسم الهيدروكربونات [٧] .

وقد كان النفط المستخدم في بلاد الشام يجمع على سطح الأرض حيث يطفو من الشقوق التي تسرب منها في المناطق والبلدان حيث كان النفط يجلب إليها من منطقة الموصل في إقليم الجزيرة [٨] ، وفي بغداد [٩] ، وكان النفط يصل من العراق الى بلاد الشام في العصر الأيوبي بالأحمال [١٠] ، وفي بعض الأحيان كان الخليفة العباسي يرسل أحمال من النفط الى بلاد الشام كما هو الحال في سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م عندما أرسل الخليفة الناصر لدين الله (٥٧٥-٦٢٠هـ/١١٧٩-١٢٢٣م) حملان من النفط ، وفي ذلك يقول العماد الأصفهاني : " ووصل رسول دار الخلافة بالنجدة

---

(١) قصي عبد الكريم إبراهيم : أهمية النفط في الإقتصاد والتجارة الدولية النفط السوري أنموذجاً ، منشورات الهيئة العامة السورية للكتاب ، وزارة الثقافة ، دمشق : ٢٠١٠ ، ص٥ .

(٢) الأنساب ، المحقق عبد الرحمن بن يحيى المعلمي اليماني وغيره ، مجلس دائرة المعارف العثمانية ، ط١ ، حيدر آباد ، ١٩٦٢ ، ص١٥٦

(٣) مسالك الأبصار في ممالك الأمصار ، المجمع الثقافي ، ط١ ، أبو ظبي ، ٢٠٠٢ ، ج٢٢ ، ص٣٤٤ .

(٤) عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات ، مكتبة الإيمان ، ط١ ، المنصورة ، ٢٠٠٣ ، ص١٨٥.

(٥) تذكرة داوود الانطاكي المسمى تذكرة أولي الألباب والجامع للعجب والعجاب ، حققه أحمد شمس الدين ، منشورات محمد علي بيضون ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، بيروت ، ٢٠٠٠ ، ج١ ، ص ٣١٦ .

(٦) صفاء عبد الله عبد الرؤوف سعيد الهندي : تقنية الأسلحة الأيوبية والمملوكية وتطورها (القرن ٦هـ / ١٢م — ١٠هـ / ١٦م) ، رسالة ماجستير ، كلية الدراسات العليا ، الجامعة الأردنية ، عمان ، ٢٠٠١ ،ص٧٩.

(٧) مقالة (النفط) المتاح على الموقع www.ar.wikipedia.org .

(٨) العماد الأصفهاني : الفتح القسي في الفتح القدسي ، دار المنار ، بيروت ، ط١ ، ٢٠٠٤ ، ص١٨٨.

(٩) أبو شامة : عيون الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية ، المحقق إبراهيم الزيبق ، الناشر مؤسسة الرسالة ، ط١ ، بيروت ، ١٩٩٧ ، ج٤ ، ص١٣٠ .

(١٠) إبن كثير: البداية والنهاية ، تحقيق عبد الله بن عبد المحسن التركي ، دار هجر للطباعة والنشر ، ط١ ، د.م ، ١٩٩٧، ج١٦ ، ص٦١٣.

والعارفة والرحمة والرأفة ... ووصل معه حملان من النفط ... " [١١] ، وكان يستخرج أيضاً من ساحل بحر القلزم (البحر الأحمر) في بلاد مصر [١٢] ، هذا بالإضافة الى الى وجود وإستخراج النفط في أماكن أخرى منها المناطق القريبة من جبل بارما [١٣]جنوب إقليم الجزيرة [١٤] ، ومنطقة الأحواز [١٥] في الجنوب الغربي من بلاد إيران ، وكذلك إستخراج النفط من البصرة [١٦] في جنوب العراق ، وحينما يورد الى بلاد الشام في العصر الأيوبي يقومون بخزنها تحت الأرض وبشكل محكم داخل الإناء لحين صرفها وإستخدامها [١٧] .

٢- إستخدامات النفط الطبية:

إستخدم النفط في بعض العلاجات الطبية خلال العهد الأيوبي في بلاد الشام ، نظراً لما للنفط من التركيب الكيميائي يساعد على علاج أو المساعدة في إتمام علاج بعض الأمراض [١٨] ، فكان من ضمن التركيب الكيميائي للنفط مادة الأفيون وهي مادة مخدرة والبنج الذي له مفعول طبى مخدر والزرنيخ الذي هو مادة كيميائية سامة و حارقة وغيرها من التركيبات الكيميائية الأخرى [١٩] ، ولهذا أدخل ضمن العلاجات في مجالات الطب .

فقد إهتم الأطباء في بلاد الشام في العصر الأيوبي بالطب وإيجاد العلاجات اللازمة [٢٠] ، واخذوا يحضرون الأدوية وتركيبها التي يصفونها لمرضاهم ومنها ما ذكره القزويني ، الذي عاش فترة طويلة ببلاد الشام خلال تلك الفترة ومارس مهام القضاء بها [٢١] ، والذي أكد على العلاج بالنفط لعدة أمراض منها مرض الفالج [٢٢] ، الذي هو عبارة عن مرض ينتج عن طريق إصابة في أوعية المخ تتمثل في حدوث نزيف أو سدات أو جلطات في الأوعية الدموية يمكن أن يؤدي الى شلل نصفي أو شلل كامل في الأعصاب الدماغية [٢٣] ، وأستخدم النفط لعلاج أوجاع المفاصل [٢٤] ، والذي يكون بين نهايات العظام حيث الترابط بطريقة تسمح لها بالحركة ومن هذه المفاصل مفصل

---

(١١) الفتح القسي ، ص١٩٦ .

(١٢) القلقشندي : صبح الأعشى في صناعة الإنشاء ، دار الكتب العلمية ، بيروت ، د.ت ، ج٣ ، ص٣١٣.

(١٣) جبل بارما : أو جبل حمرين الواقعة بين تكريت والموصل ويتدفق منها عيون للقار و النفط ياقوت الحموي : معجم البلدان ، دار الفكر ، بيروت ، د.ت ، ج١ ،ص ٣٢٠ .

(١٤)الأصطخري : المسالك والممالك ، دار صادر ، بيروت ، ٢٠٠٤ ، ص٧٥.

(١٥) المقدسي : أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم ، مكتبة مدبولي ، ط٣ ، القاهرة ، ١٩٩١ ، ص٤٠٢

(١٦) مسكويه : تجارب الأمم ، الناشر سروش ، ط٤ ، طهران ، ٢٠٠٠ ، ج٤ ،ص٣٤٦.

(١٧)إبن الأثير : الكامل في التاريخ ،تحقيق عمر عبد السلام تدمري ، دار الكتاب العربي ، ط١ ، بيروت ، ١٩٩٧ ، ج٨ ، ص٥٩٠.

(١٨) قصي عبد الكريم إبراهيم : المرجع السابق ، ص٥.

(١٩) صفاء عبد الله عبد الرؤوف سعيد الهندي : المرجع السابق ، ص٨٠.

(٢٠) محمود ياسين أحمد التكريتي : الأيوبيون في شمال الشام والجزيرة ، دار الرشيد للنشر ، بغداد ، ١٩٨١ ، ص٤١٧ .

(٢١) خير الدين بن محمود الزركلي : الأعلام ، دار العلم للملايين ، ط١٥ ، بيروت ، ٢٠٠٢ ، ج٣ ، ص٤٦٠ .

(٢٢) عجائب المخلوقات وغرائب الموجودات ، ص١٨٥ .

(٢٣) علي حسين الشطشاط : تاريخ الجراحة في الطب العربي (من القرن ٣-٧هـ/٩-١٣م) ، منشورات جامعة قار يونس ، ط١ ، بنغازي ، ١٩٩٩ ، مج٢ ، ص٩٦٩ .

(٢٤) القزويني : المصدر السابق ، ص١٨٥ .

الركبة ومفصل المنكب [٢٥] وكان علاجاً نافعاً للآلام الناتجة في المفاصل [٢٦] ، وقد أكد لنا الطبيب والصيدلاني إبن البيطار (٦٤٦هـ/١٢٤٨م) ، الذي عاش في بلاد الشام ودرس علم الطب بدمشق في العصر الأيوبي [٢٧] ، بأن النفط الأبيض كانت تستخدم للتخفيف من أوجاع المفاصل لكونه محلل مذيب ومسكن للآلام [٢٨] ، ولكن لم تذكر في المصادر كيفية إستخدام النفط لتلك الأمراض .

ومن أمثلة إستخدامات النفط الطبية ما قام به الطبيب إبن النفيس [٢٩] ، الذي عمل طبيباً في البيمارستان النوري[٣٠] في مدينة دمشق ومدرساً للطب فيها[٣١] ، من إستخدام النفط للتخفيف من الآلام والعلاج جراء إصابة الموضع الذي يصاب به الإنسان من الورم على الجلد حيث يوضع كمية من النفط عليها ، ولكن ليس بهذه البساطة والعشوائية بل يجب أن يمر المصاب بعدة مراحل علاجية مسبقة قبل إستخدام العلاج النفطي ، فبعدما يصاب المريض بالورم الصفراوي في الجلد وما تحته من الأنسجة يجب أن يعالج المريض أولاً بإستفراغ الصفراء وبالصفد إن وجد في الدم بكثرة وتعديل في المزاج ، ويوضع عليها عدس وقشور الرمان وسويق الشعير والطين بالخل وماء الورد النافع وبعده يوضع عليه قطرات من النفط من مادة قليلة التعفن ، وبعد مدة إخراج المادة بالحديد وتنظيف موضع الورم[٣٢] .

وإستخدم النفط كوسيلة من وسائل العلاج من السعال والبهر الذي تعني انقطاع النفس من الأعياء وكذلك لعلاج اللهيث الذي تعني التنفس الشديد عطشاً أو تعباً[٣٣] ، ولكننا لم نحصل على معلومات كافية حول كيفية

---

(٢٥) علي حسين الشطشاط : المرجع السابق ، مج٢ ، ص٩٨٤ .

(٢٦) إبن فضل الله العمري : المصدر السابق ، ج٢٢ ، ص٣٤٤.

(٢٧) إبن أبي أصيبعة : عيون الأنباء في طبقات الأطباء ، المحقق نزار رضا ، دار مكتبة الحياة ، بيروت ، د.ت ، ص٦٠١ ؛ زيغريد هونكة : شمس العرب تسطع على الغرب ، نقله عن الألمانية فاروق بيضون وكمال دسوقي ، دار الجيل و دار الآفاق الجديدة ، بيروت ، ١٩٩٣ ، ص٣٢٣ .

(٢٨) الجامع لمفردات الأدوية والاغذية ، القاهرة ، د.ت ، ج٤ ، ص١٨٢ .

(٢٩) إبن النفيس : علي بن ابي الحزم القرشي الدمشقي ، ولدسنة ٦٠٧هـ/١٢١٠م بدمشق ومارس مهنة الطب بها في العصر الأيوبي وكان عالماً بالأدوية ومعالجة المرضى بمستشفيات دمشق ومتمكناً وله تصانيف عديدة منها (المهذب في الكحل المجرب) و (شرح فصول أبو قراط) ، وخدم ملوك الدولة الأيوبية ، وفي السنوات الاخيرة من حياته رحل الى مصر توفى بها سنة ٦٧٨هـ/١٢٨١م . الصفدي : الوافي بالوفيات ، تحقيق أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى ، دار إحياء التراث ، بيروت ، ٢٠٠٠ ، ج٢ ، ص١٩ ؛ خالد حربى : طب العيون في الحضارة الإسلامية أسس وإكتشافات ، المكتب الجامعي الحديث ، الأسكندرية ، ٢٠١١ ، ص٨٦ .

(٣٠) البيمارستان النوري : أو المستشفى النوري تقع بدمشق نسبة الى بانيها نور الدين محمود بن زنكي صاحب دمشق اسسه في سنة ٥٤٩هـ/١١٥٤م وأوقف لها المستلزمات والأوقاف اللازمة . إبن أبي أصيبعة : المصدر السابق ، ص٦٥٩ ؛ أحمد عيسى : تاريخ البيمارستانات في الإسلام ، عين للدراسات والبحوث الإنسانية والإجتماعية ، ط١ ، القاهرة ، ٢٠٠٥ ، ص٢٠٦ .

(٣١) إسلام المازني : تاريخ الطب والأطباء المسلمين ، دار العرب للدراسات والنشر والتوزيع ، دمشق ، ٢٠١٠ ، ص١٣٨ .

(٣٢) الموجز في الطب ، علق عليه يحيى مراد ، منتديات الكتب المصورة ، د.م.ت ، ص ص٢٧٩-٢٨٢ .

(٣٣) إبن البيطار : الجامع لمفردات الأدوية و الأغذية ،ج٤ ، ص١٨٢ .

إستخدام النفط للمصابين بها . وكذلك للمرضى المصابين بمرض اللقوة(٣٤) وإستخدامه كان نافعاً لعلاج هذا المرض (٣٥) .

وكان يستخدم النفط للأمراض الأخرى في بلاد الشام خلال فترة البحث كما أكدها الطبيب أبي المنى العطار الهاروني (ت بعد٦٥٨هـ/١٢٦٠) ، الذي عمل طبيباً في بلاد الشام ولاسيما في مدينة القدس(٣٦) ، وخدم في بيمارستاناتها(٣٧) ، و ألف كتاباً سماه (منهاج الدكان ودستور الأعيان في أعمال وتركيب الأدوية النافعة للأبدان) وبقى هذا الكتاب مستعملاً ومنهجاً في بلاد الشام وبيمارستاناتها خلال تلك الفترة وكدستور للصيادلة ،فضمن علاجاته إستخدام النفط من خلال تركيب خلطة علاجية مكونة من القليل من النفط الأبيض وبذر كرفس جبلي وفلفل أبيض والتين واللوز وغيرها من المواد الأخرى ثم يدق الجميع وينخل ويعجن بثلاثة أمثاله عسل النحل منزوع الرغوة ويشرب منه وقت الحاجة لعلاج مرض القولنج(٣٨) المرض الذي يسبب أذى مؤلماً في القولون ، وأطلقت قديماً على كل ألم بطني شديد(٣٩) ، وكذلك إستخدامه كوسيلة ليفتت الحصاة(٤٠) الذي تعني وجود بلورات ترسبية والذي تنتج بسبب زيادة بعض المواد الكيميائية أو بسبب بعض الإلتهابات(٤١) ، وكذلك يدر البول(٤٢) ،الذي يحدث عادة بسبب عدوى في المسالك البولية يؤدي الى تعكير البول ووجود الدم(٤٣) .

و للمرضى المصابين بالخراجات(٤٤)أستخدم النفط كمادة نافعة للعلاج (٤٥) ، ونافع كذلك ليسكن المغص(٤٦) ، فإذا شرب منه كمية قليلة جداً نفع من المغص والرياح . وينفع كذلك للشخص الذي يلسعه حشرة سامة أو زواحف وذلك بوضع القليل على الموضع المصاب(٤٧) ، وهو يستخدم كذلك للتنقية من الديدان الكائنة في الشرج ونافع لبياض العين والماء النازل فيها(٤٨) ، وبذلك يتبين لنا أهمية النفط في العلاجات الطبية المتداولة في بلاد الشام خلال

---

(٣٤) اللقوة : إعوجاج الوجه وعدم القدرة على إغماض إحدى العينين بسبب شلل العصب الدماغي السابع أو العصب الوجهي علي حسين الشطشاط : المرجع السابق ، مج٢ ، ص٩٨٠ .

(٣٥) القزويني : المصدر السابق ، ص١٨٥ .

(٣٦) إبن أبي أصيبعة : المصدر السابق ، ص٥٨٨ .

(٣٧) أبي المنى الهاروني : منهاج الدكان ودستور الأعيان في أعمال وتراكيب الأدوية النافعة للأبدان ، حققه محمد رضوان مهنا ، مكتبة جزيرة الورد ، المنصورة ، د.ت ، ص٦ .

(٣٨) المصدر نفسه ، ص١٠٨ .

(٣٩) علي حسين الشطشاط : المرجع السابق ، مج٢ ، ص٩٧٤ .

(٤٠) أبي المنى الهاروني : المصدر السابق ، ص١٠٨ .

(٤١) علي حسين الشطشاط : المرجع السابق ، مج٢ ، ص٩٣١ .

(٤٢) أبي المنى الهاروني : المصدر السابق ، ص١٠٨ .

(٤٣) علي حسين الشطشاط : المرجع السابق ، مج٢ ، ص٩١٧ .

(٤٤) الخراجات : إلتهاب موضعي يصيب الخلايا بواسطة بكتريا التعفن .علي حسين الشطشاط : المرجع السابق ، مج٢ ، ص٩٣٤.

(٤٥)إبن البيطار : تحفة إبن البيطار في العلاج بالأعشاب والنباتات ، تحقيق وتعليق أبي مصعب البدري ، دار الفضيلة للنشر والتوزيع ، القاهرة ، ١٩٩٢ ، ص١٢٠.

(٤٦) إبن البيطار : الجامع لمفردات الأدوية والأغذية ، ج٤ ، ص١٨٢.

(٤٧) القزويني : المصدر السابق ، ص١٨٥ .

(٤٨) إبن البيطار : الجامع لمفردات الأغذية والأدوية ، ج٤ ، ص١٨٢.

تلك الفترة ومن خلال إستخداماتها كضمادات ومراهم وأشربة لمعالجة العديد من الأمراض الجلدية والجروح والإلتهابات .

٣- إستخدام النفط في كسلاح في المعارك :

شاعت إستخدام النفط في المعارك البرية والبحرية في بلاد الشام خلال العصر الأيوبي ويعزى ذلك الى الظروف السياسية والعسكرية التي فرضت على هذه المنطقة أجواء عدائية حربية نتيجة الحروب والمعارك المستمرة بين الدولة الأيوبية والصليبيين التي نحن بصددها إلا أننا لانريد الخوض في تلك الحروب(٤٩) ، وإنما الخوض فقط في إستخدامات النفط الحربية ، وللحيلولة دون سيطرة الطرف الآخر على المنطقة ، الأمر الذي أدى بالسلطات السياسية الى الإهتمام أكثر فأكثر بنوعية الأسلحة وتطورها ولاسيما من حيث تأثيرها على دحر الطرف الآخر ، لذا سعى كل طرف الى توفير الأسلحة اللازمة للجيش ، وإستمر الإهتمام بالأسلحة والعمل على تطويرها ولاسيما من قبل الدولة الأيوبية التي عنت بها وبهندسة أسلحتها ونوعيتها وتركيبها .

إن الإستمرار في الحروب بين الايوبيين و الصليبيين في بلاد الشام أدى الى قيام صناعات حربية متطورة نشطة وذات فاعلية مؤثرة ، ولاسيما إستخدام النفط(٥٠) ، كإحدى الوسائل الفعالة في الهجوم بما له من قوة إشتعال ذخائر العدو والوقوف نداً لهم(٥١) ، فمن أمثلة الإستعمال العادي للنفط في المعارك ما حدث سنة ٥٧٠هـ/١١٧٥م عندما حاصر الصليبيون مدينة صور(٥٢) ، محاولة منهم لأخذها وعملوا عليها ثلاثة ابراج خشب علوها حوالي سبعون ذراعاً لكي يراقبون المدينة وتحركات جنودها وكذلك رمي السهام والنشاب عليها ، مما ضاق على أهل الصور وتحركاتهم الأمر الذي دفع بأمير المدينة وبالتشاور مع الذين لديهم معرفة بأمور النفط لتنفيذ خطة لإحراق الأبراج الخشبية ، فبعد معركة سريعة وصل المسلمون للأبراج وصبوا عليها النفط والزفت والكتان والكبريت واحرقوا الابراج(٥٣) ، وتخلصوا من هذا الخطر بإستخدام النفط فضلاً عن مواد أخرى .

وإستخدم المسلمون في بلاد الشام في تلك الفترة القاذفة النفطية (النار الإغريقية) (٥٤)بطرق عديدة ومتنوعة منها إستخدامها على شكل قوارير النفط والتي عرفها القلقشندي (٨٢١هـ/١٤١٨م) بقوله : " قوارير النفط وهي يجعل فيها النفط ويرمى بها على الحصون والقلاع للإحراق ، على أن القوارير في اللغة إسم للزجاج وإنما أستعيرت

---

(٤٩) عن الحروب الأيوبية الصليبية ينظر إبن شداد : النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية ، تحقيق جمال الدين الشيال ، الدار المصرية للتأليف والترجمة ، ط١ ، القاهرة ، ١٩٦٤ ، ص٤١ وما بعدها ؛ محسن محمد حسين : الجيش الأيوبي في عهد صلاح الدين ، دار آراس للطباعة والنشر ، أربيل ، ٢٠٠٣ ، ص٢٣٥ ومابعدها .

(٥٠) الهروي : التذكرة الهروية في الحيل الحربية ، تحقيق مطبعة المرابط ، وزارة الثقافة ، دمشق ، ١٩٧٢ ، ص١٧ .

(٥١) الرماح : علم الفروسية والمنازلة ، مخطوطة متاحة على الموقع www.majles.aluka.net ، ورقة ٣ .

(٥٢) صور : مدينة مشهورة كانت من ثغور المسلمين وهي مشرفة على ساحل بلاد الشام قرب عكا . ياقوت الحموي : المصدر السابق ، ج٣ ، ص٤٣٣ .

(٥٣) إبن الأثير : المصدر السابق ، ج٨ ، ص٥٩٠ .

(٥٤) مخترع النار الإغريقية كان مهندس سوري الأصل إسمه كالينكوس عاش في القرن الأول الهجري/السابع الميلادي ، كان في البداية في خدمة المسلمين ثم هرب الى القسطنطينية ووضع خبرته في خدمة البيزنطيين . علي محمد محمد الصلابي : الدولة الأموية عوامل الأزدهار وتداعيات الأنهيار ، دار المعرفة للطباعة والنشر والتوزيع ، بيروت ، ٢٠٠٨ ، ج١ ، ص ٣٥٣ .

في آلات النفط مجازاً " [٥٥]، وإشتهرت هذه القاذفات النفطية بقوة فعلها و أضرارها البليغة لما لها من قوة الإشتعال فوق الماء والهواء بل وإذا إشتعلت أحرقت الحديد والحجر[٥٦] ، وكانت وعلى حسب المصادر التاريخية نوعان وهما (قوارير النفط و قدور النفط) [٥٧] ، وقد أطلق إبن الأثير على تلك القاذفات النفطية في ذلك الوقت تسمية (النفط الطيار) [٥٨] ، أما تركيب القاذفات النفطية تلك فكان تحضيرها وتركيبها على حسب قول أحد المؤرخين المعاصرين للأحداث على النحو التالي : " ... عشرة أرطال الراتينج[٥٩] وثلاثة أرطال سندروس[٦٠] ، ولك من كل واحد رطل ونصف كبريت نقي طيب سالم من الترابية وثلاثة أرطال شحم كلا الماعز ... وتطرح عليه الراتينج بعد أن تحله على جدته ، ثم تسحق العقاقير كل واحد على حدته ، وتدر على المطبوخ وتقد عليه ، ويطبخ الى أن يصير الجميع واحداً ، فإذا أردت العمل به في وقت الحرب فتأخذ منه جزءاً وتضيف إليه مثل عشرة من الكبريت المعدني الذي يسمى النفط وترمى به ... " [٦١] ، ومن خلال هذا النص تبين بأنه قد استخدم النفط الى جانب مواد أخرى كثيرة في تركيب القاذفة ، وكان وقعه شديداً على العدو وينشر فيهم الرعب والفزع[٦٢] ، ولقوة إشتعاله يبث الذعر في النفوس وتزداد إشتعالاً عند ملامستها للماء ولا يخمد نارها إلا بإستخدام الرمل والخل[٦٣] ، ويقول الباحث في الحروب الصليبية يشوع بروار : " كان هذا التركيب الكيميائي يوضع في آنية فخارية ثم يشعل ويقذف ، أو يلصق بالبرج ويكون تأثيره قاتلاً ، وغالباً ماكان يستخدم في المعارك البحرية حيث كان يحرق كلا من الشراع والسفينة ، كما أنه أثبت فعالية تامة في معارك الحصار الأرضية ، وفي بعض الاحيان لم تكن الآنية بسيطة بالقدر الذي يجعل المرء يسميها قنابل يدوية ، بل كانت براميل متفجرة كانت تقذف بواسطة المنجنيق ، كانت النار الإغريقية تبدو مثل برميل كبير من العصير وذيله المشتعل في طول السيف الطويل ، واثناء طيرانها يصدر

---

(٥٥) صبح الأعشى ، ج٢ ، ص١٥٣ .

(٥٦) محسن محمد حسين : المرجع السابق ، ص١٨١ .

(٥٧) لقد إلتبس على الباحث صفاء عبد الله عبد الرؤوف الهندي في كتابه تقنية الأسلحة ، ص٨٢ . الأمر عندما فرق بين النار الإغريقية من جهة وبين قوارير النفط و قدور النفط ، لأنه : أولاً : إذا كان هنالك إستخدام للنار الإغريقية فلماذا لم يعطينا الباحث مصدراً واحداً يذكر تسمية (النار الإغريقية) بل كافة إعتماداته على المراجع وليست المصادر الاصلية ، لأن تلك المصادر لم تذكر قط تسمية (النار الإغريقية) حتى يفروقها مع القوارير والقدور النفطية . ثانياً : إن تفاصيل وشروح و إستخدامات النار الإغريقية تنطبق تماماً مع ماذكره المصادر الأصلية في ذكر القوارير وقدور النفط ، لأن المصادر لم تشر الى (النار الإغريقية) أبداً .

(٥٨) الكامل في التاريخ ، ج١٠ ،ص٧٩ .

(٥٩) الراتينج : صمغ شجر الصنوبر والأرز قابلة للإشتعال . دار المشرق : المنجد في اللغة والأعلام ، المنجد في اللغة ، ط٢٧ ، بيروت ، ١٩٨٤ ، ص٢٤٨ .

(٦٠) سندروس : صمغ أو معدن شبيه بالكهرباء . المرجع نفسه ، ص٣٥٥ .

(٦١) الطرسوسي : تبصرة أرباب الألباب في كيفية النجاة من الحروب الى الأسواء ، عنى بتحقيقه كلود كاهين ، المعهد الفرنسي ، بيروت ، ١٩٤٨ ، ص٢١ .

(٦٢) علي محمد محمد الصلابي : معاوية بن أبي سفيان شخصيته وعصره ، دار الأندلس الجديدة للنشر والتوزيع ، ط١ ، القاهرة ، ٢٠٠٨ ، ص٤٠٠ .

(٦٣) طه عبد المقصود عبد الحميد : موجز عن الفتوحات الإسلامية ، دار النشر للجامعات ، القاهرة ، د.ت ، ص٣٤ .

عنها صوت كالرعد ، وتبدو كتنين طائر في الهواء ويصدر عنها ضوء قوي " ولكن لم يوصف لنا كيف كانت حجم تلك البراميل ، وأضاف أيضاً بأن كلا من المسلمين والصليبيين كانوا يستخدمونها في ذلك الوقت[٦٤] .

وقد إ ستخدم الأيوبيون في بلاد الشام النار الإغريقية أيضاً على شكل القوارير النفطية ، والقوارير إناء من الزجاج[٦٥] ، وطريقة تركيبه هو جعل النفط الأبيض والكبريت في القارورة ومن ثم خلط المواد برفق ، وإذا أستخدمت آلة المنجنيق لرميها يجب أن يثقل أسفل القارورة من الخارج بمادة الجص لكي يدخل بعمق المنجنيق ، وعند الرمي إذا وقعت إنكسرت ولطخت ذلك الموضع[٦٦] ، ويوضح لنا إبن الأثير عن مدى شدة الحرق لسلاح قارورة النفط وإعجابه بها من خلال حديثه عن حوادث سنة ٥٧١هـ/١١٧٦م بدمشق بقوله : " من أعجب ما جرى فيها أن إنساناً زراقاً ضرب داراً بقارورة نفط فأحرقها ، وكانت لأيتام فأحرقت مافيها ثم أخذ قارورة أخرى ليضرب بها مكاناً آخر ، فأتاه حجر فأصاب القارورة فكسرها ، فإحترق هو بها ، فبقى ثلاثة أيام يُعذب بالحريق ثم مات "[٦٧] ، ومن خلال هذا النص يتبين لنا مدى قوة حرق هذا السلاح النفطي .

وقد كانت لرمي القوارير النفطية اليدوية المشتعلة بإستعمال القوس إستخدامات خطيرة حتى في حرق الأسواق والمحلات التجارية داخل المدن ، وهذا ما فعله إسماعيليو بلاد الشام[٦٨] ، عندما أشعلوا النار بإستخدام قوارير نفطية ورميها من أسطح الأسواق على المحلات التجارية وأسواق مدينة حلب فإحترقوا سوق البز الكبير و سوق العطارين وسوق مجد الدين وسوق الخليع وسوق السراجين وذلك في سنة ٥٧٥هـ/١١٧٨م وجام غضبهم على صاحب حلب عندما قام بالسيطرة الكاملة على إحدى قرى الإسماعيلية قرب حلب وعقب فشل رؤساء القرية في إسترداد قريتهم وبذلك فعلوا فعلتهم[٦٩] .

وإستخدم قوارير النفط اليدوية أيضاً في الحروب الداخلية للأسرة الأيوبية من أجل السيطرة على المدن والقلاع ، وهذا ما لاحظناه خلال متابعتنا لأحداث سنة ٦٣٥هـ/١٢٣٨م ، فبعدما تسلم أمور دمشق الملك الصالح إسماعيل[٧٠] الأمر الذي رفضه أخيه الملك الكامل صاحب مصر (٦١٥-٦٣٥هـ/١٢١٨-١٢٣٧) لذا جهز جيشاً وسار نحو دمشق ، ومن جهته إستعد الملك الصالح إسماعيل صاحب دمشق للقتال ، وعسكر جيش الكامل في العقيبة[٧١] ،

---

(٦٤) عالم الصليبيين ، ترجمة وتقديم وتعقيب قاسم عبدة قاسم و محمد خليفة حسن ، عين للدراسات والبحوث الإنسانية و الإجتماعية ، ط١ ، القاهرة ، ١٩٩٩ ، ص١٥٤ .

(٦٥) القلقشندي : المصدر السابق ، ج٢ ، ص١٥٣ ؛ دار المشرق : المرجع السابق ، ص٦١٢.

(٦٦) إبن منكلي : الأحكام الملوكية والضوابط الناموسية في فن القتال في البحر ، تحقيق عبد العزيز عبد الدايم ، القاهرة ، ١٩٧٤ ، ص٥٣ .

(٦٧) الكامل في التاريخ ، ج٩ ، ص٤٢٠ .

(٦٨) الطائفة الإسماعيلية : فرقة غالية من فرق الشيعة تنسب الى إسماعيل بن جعفر الصادق وعرفوا بالباطنية والرافضة و إستطاعوا تأسيس كيانات سياسية في مصر والبحرين وشمال إفريقيا . سيد محمد عبد الرحمن : الشيعة الإسماعيلية وفلسفتهم الباطنية ، المكتبة العصرية للنشر والتوزيع ، ط١ ، المنصورة ، ٢٠١٠ ، ص ص٨ - ٩ .

(٦٩) إبن العديم : زبدة الحلب في تاريخ حلب ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، بيروت ، ١٩٩٦ ،ص ٣٧٨ .

(٧٠) الملك الصالح إسماعيل : هو إبن الملك العادل صاحب دمشق وبعلبك لسنوات (٦٣٥-٦٤٧هـ/١٢٣٨-١٢٤٩م) . موسى مصطفى الهسنياني : السنوات الأخيرة من حياة الكورد الأيوبية في مصر وبلاد الشام ٦٣٤-٦٥٨هـ/١٢٣٧-١٢٦٠ممديرية مطبعة الثقافة ، ط١ ، أربيل ، ٢٠٠٧ ، ص ص٤٩٤-٤٩٦ .

(٧١) العقيبة : محلة تقع ظاهر دمشق في جزءها الشرقي . ياقوت الحموي : المصدر السابق ، ج١ ، ص٣٧٨ .

حينها هاجم الملك الصالح العقيبة بقوارير النفط وأحرق ما بها من الخانات والأسواق ولكن في النهاية سلم دمشق الى أخيه الملك الكامل وعوض عنها بمدن أخرى(٧٢) .

وقد إستخدمت القوارير النفطية اليدوية بكثرة في الحروب ضد الصليبيين ومنها ما جرت في سنة ٦١٤هـ/١٢١٧م حيث إستخدم القوات الأيوبية قوارير النفط اليدوية عندما هاجم حوالي خمسة عشرة ألف مقاتل منهم الفرسان على المناطق القريبة من جبل الطور(٧٣) ، ثم نزلوا تحتها وأقاموا معسكرهم هناك ثم هجم عليهم الأيوبيون هجوماً باغتاً وإشتد القتال بينهما وإستخدم فيها الأيوبيون قوارير النفط الحارقة وعلى أثرها قتل جميع الصليبيين ومن أعيانهم(٧٤) . كما إستخدم الأيوبيون قاذفات النفط لضرب وحرق آلات الحصار الصليبية مثل (الدبابة) (٧٥) ، وهي " ملبسة بصفائح الحديد ولها من تحتها عجل تحرك بها من داخل ، وفيها المقاتلة حتى ينطح بها السور ولها رأس عظيم برقبة شديدة من حديد تسمى كبشاً تنطح السور بشدة عظيمة لكثرة من يجرها فتهدمه بتكرار نطحها " (٧٦) ، هذا وقد رمى الأيوبيون قاذفات النفط على دبابة حاول إقتحام عكا(٧٧) سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م وتواتر ضربها بالنفط ليلاً ونهاراً(٧٨) و تمكنوا من حرقها ولاسيما جراء السهام النفطية الحارقة(٧٩) .

ويجب التذكير هنا بأن الشخص الذي يقوم برمي النفط سواء قوارير النفط أو قدور النفط كان يطلق عليه تسمية (الزراق) أو (النفاط) الذين كانوا لديهم العلم والدراية والإتقان في الصناعات النفطية الحارقة(٨٠) ، بل وكان يصل الحال بالزراقين و النفاطين الى درجة ان السلطات السياسية يمنحهم الأموال الجزيلة إن أحرقوا أبراج الأعداء لهم(٨١) ، وكان يرتدي ثوباً خاصاً غير قابل للإشتعال يسمى بـ (ثياب النفاطين) (٨٢) ، وكان البعض من هؤلاء النفاطين يمتلكون الفرس وتكسى بالدروع الخاصة بالوقاية من النار كي لاتتضرر من قطرات النفط التي تسقط على الفرس(٨٣) .

وقد كانت تستخدم المنجنيق لرمي قوارير النفط لكونها سلاح ثقيل تستعمل في حصار المدن ولاسيما ذات الأسوار لانها يتكون من قاعدة خشبية سميكة يرتفع في وسطها عمود قوي ينتهي بذراع المنجنيق بحيث يكون ربعه بإتجاه الأسفل وثلاثة أرباعه بإتجاه الأعلى ، وفي نهاية الربع الأسفل من الذراع صندوق خشبى يملأ بقوارير

---

(٧٢) إبن سباط : تاريخ إبن سباط ، عنى به وحققه عمر عبد السلام تدمري ، ط١ ، طرابلس ، ١٩٩٣ ، ج١ ، ص ص٣٢١-٣١٣ .

(٧٣) جبل الطور : جبل مشرف على مدينة نابلس بفلسطين . ياقوت الحموي : المصدر السابق ، ج٤ ، ص٤٧ .

(٧٤) الدواداري : كنز الدرر وجامع الغرر ، الدر المطلوب في أخبار ملوك بني أيوب ، تحقيق حمزة بن أحمد بن عمر الغربي ، تحقيق هانس روبرت رويمر ، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر ، القاهرة ، ١٩٦٠ ، ج٧ ، ص ص١٩١-١٩٢ .

(٧٥) العليمي : الإنس الجليل بتاريخ القدس والخليل ، المحقق عدنان يونس عبد المجيد نباتة ، مكتبة دنديس ، عمان ، د.ت ، ج١ ، ص٣٧٣ .

(٧٦) إبن واصل : مفرج الكروب في أخبار بني أيوب ، حققه ووضع حواشيه حسنين محمد ربيع ، القاهرة ، د.ت ، ج٢ ، ص٣٣٤ .

(٧٧) عكا : مدينة حصينة على البحر بفلسطين و كبيرة الجامع فيه غابة من الزيتون . المقدسي : المصدر السابق ، ص١٦٢ .

(٧٨) إبن شداد : المصدر السابق ، ص١٦٢ .

(٧٩) العليمي : المصدر السابق ، ج١ ، ٣٧٣ .

(٨٠) أبو شامة : المصدر السابق ، ج٤ ، ص١٢٠ .

(٨١) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٣١٥ .

(٨٢) إبن العديم : بغية الطلب في تاريخ حلب ، المحقق سهيل زكار ، الناشر دار الفكر ، بيروت ، د.ت ، ج٤ ، ص١٧٧٥ .

(٨٣) محسن محمد حسين : المرجع السابق ، ص١٨١ .

النفط أو قدور النفط والحجر(٨٤) ، وما أصاب شيئاً إلا وقد دمره وأهلكه(٨٥) ، وهنالك العديد من الإشارات في المصادر حول إستخدام المنجنيق لرمي قاذفات النفط ذات القوارير النفطية ، ونبين هنا مثال ما حدث سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م خلال محاصرة الصليبيين لمدينة عكا حينما إستخدم السلطان صلاح الدين هذا النوع من قوارير النفط وذلك من أجل حرق الأبراج الخشبية التي نصبها الصليبيين حول المدينة لفك الحصار وجمع الصناع من الزراقين والنفاطين من أجل ذلك ولكن السلطان لم يفلح في إحراق الأبراج بالقوارير إلا بعدما غير من تركيب نوعية القاذفات النفطية(٨٦) ، وما حدث سنة ٦٤٣هـ/١٢٤٥ م عندما حاصر صاحب مصر الملك الصالح نجم الدين أيوب (٦٣٧-٦٤٧هـ/١٢٣٩-١٢٤٩م) مدينة دمشق(٨٧) ومحاولة منه للدخول الى المدينة احكم عليها الحصار بإستخدام المنجنيق ورمى على المدينة بقوارير النفط فأحرق فيها القصور وبعض مرافق المدينة حتى تمكن من الدخول إليها(٨٨) .

وكانت قوارير النفط تستخدم أيضاً كسلاح في المعارك البحرية خلال العصر الايوبي ولاسيما إذا علمنا وقوع بلاد الشام على شواطيء البحر المتوسط ولهذا إستعملت بعض انواع المراكب التي إستخدمت النفط أداة حرب فيها ، ونحن هنا لانريد الخوض في المعارك البحرية وسفنها وتنظيماتها(٨٩) ، بقدر مانريد إبراز إستخدامات النفط كسلاح في تلك المعارك .

ويجدر الإشارة هنا ان السفن البحرية كانت تستخدم في حروبها السهام و الرماح والأحجار والأقواس والنشاب(٩٠) وحمل المقاتلين ونقلهم ، وبدرجة اقل كانت تستخدم عليها رمي النفط في الحروب ، ونحن هنا بصدد إستخدامات النفط في الحروب البحرية على السفن وعدم التطرق الى السفن التي لم تستخدم عليها النفط ، وكانت النفط تستخدم كسلاح على شكل قوارير النفط من فوق بعض أنواع السفن الحربية المسمى (الشواني) (٩١) السفينة الحربية الكبيرة التي تعد من أقدم وأهم قطع الأساطيل البحرية وتمتاز بضخامة الحجم بحيث تحمل مائة

---

(٨٤) فاروق عمر و آخرون : النظم الإسلامية دراسة تاريخية ، منشورات دار الحكمة ، بغداد ، ١٩٨٧ ، ص١٨٢ .

(٨٥) القلقشندي : المصدر السابق ، ج٢ ، ص١٥٢ .

(٨٦) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٣١٥ .

(٨٧) الملك الصالح نجم الدين أيوب : إبن الملك الكامل صاحب دمشق لسنوات في فترتين (٦٣٧-٦٤٣هـ/١٢٣٩-١٢٤٥م) و (٦٤٨-٦٥٨هـ/١٢٥٠-١٢٦٠م) . موسى مصطفى الهسنياني : المرجع السابق ، ص٤٩٤ .

(٨٨) الصفدي : تحفة ذوي الألباب فيمن حكم بدمشق من الخلفاء والملوك والنواب ، حققه إحسان سعيد خلوصي وزهير حميدان الصمصام ، منشورات وزارة الثقافة ، دمشق ، ١٩٩٢ ، ق٢ ، ص١٣٣ .

(٨٩) للمزيد حول الحروب البحرية في العصر الأيوبي راجع ، نظير حسان سعداوي : التاريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين الأيوبي ، مكتبة النهضة المصرية ، القاهرة ، ١٩٥٧ ، ص٣١ ومابعدها ؛ محسن محمد حسين : المرجع السابق ، ص ٢١٦ ومابعدها ؛ كامل أسود قادر : البحرية الأيوبية ٥٦٤-٦٤٨هـ/ ١١٦٨-١٢٥٠م ، رسالة ماجستير ، كلية الآداب ، جامعة صلاح الدين ، أربيل ، ٢٠٠٢ ، ص ٩١ ومابعدها .

(٩٠) النشاب : إحدى أنواع آلات الرمي الذي يجب ان تكون صحيحة الإعتدال والإستدارة والثقل وكان الرمي على حسب مقاديره وبحسب طوله وقصره . العباسي : آثار الأول في ترتيب الدول ، مطبعة بولاق ، القاهرة ، ١٨٧٧ ، ص١٨٤ .

(٩١) العماد الأصفهاني : الفتح القسي ، ص٢٤٤ .

وخمسون مقاتلاً وتجدف بمائة واربعين مجذافاً(٩٢) ، وكان بعض أنواع سفن الشواني تقام عليها الابراج ومن فوقها يقوم الرماة برمي قوارير النفط على الأعداء(٩٣) ، وكان بداخلها مخازن لحفظ النفط والحاجيات الأخرى(٩٤) .

وقد إستخدمت القوارير النفطية من على سفن الشواني أثناء منازلة الأيوبيون لمدينة صور سنة ٥٨٣هـ/١١٨٧م محاولة منهم للدخول إليها عن طريق البحر وقد استخدمت عشرة من تلك الشواني القادمة من مصر(٩٥) ، وكذلك رمى الأيوبيون قوارير النفط من على الشواني سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م وهاجموا بها برج الذبان التابع للصليبيين حينذاك وأحرقوها ولشدة حريقها إرتفع لهيبها في البحر بشكل كبير(٩٦) ، وفي العام نفسه إستخدمها الأيوبيون مرة أخرى في البحر قرب سواحل مدينة عكا وفي ذلك يقول العماد الأصفهاني : " خرج أسطولنا في هذه السنة بشوانيه المعجبة المحسنة ليكبس شواني الفرنج في مواضع الربط وإحراقها بقوارير النفط ، فخرجوا الى شوانينا بشوانيهم ولقوا عواديها بعواديهم وظفرت أساطيلنا وطالت ووصلت إليها وصالت ونالت من الظفر مانالت و احترقت للكفر شواني برجالها وغرقتها " (٩٧) ، وبذلك تبين لنا مدى الدور الفاعل لقاذفات النفط المستخدم على سفن الشواني الحربية .

وإستخدمت في بلاد الشام القاذفات النفطية على سفينة حربية أخرى كانت تسمى (البطس) أو (البطش) (٩٨) ، التي عبارة عن نوع من المراكب الكبيرة التي كانت تستخدم في ذلك الوقت وقد تصل سعة حمولتها لسبعمائة شخص تقريباً وقد يصل عدد الأشرعة الى أربعين شراعاً(٩٩) ، ولم تكن معظم سفن البطس تستخدم عليها القاذفات النفطية ، ولم نجد نصاً بكون الأيوبيين إستخدموا البطس لرمي القاذفات النفطية بل استخدمها الصليبيين ، ونذكر منها كمثال على ذلك ماحدث سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م حيث جهز الصليبيون بطشاً محملاً بالقوارير النفطية لمحاصرة أحد أبراج الأيوبيين على الساحل ورموها فإحترق الستائر و الأخشاب ومابها وسهل عليهم دخولها(١٠٠) ، ثم مالبث أن قام الصليبيون وعلى حسب قول المؤرخ إبن شداد الذي كان معاصراً للأحداث وذكر بان الصليبيون جهزوا بطساً آخر بالنفط ودفعوها نحو البطس الايوبية في البحر ثم ألقوا القاذفات النفطية عليها واحرقوا البعض من البطس الأيوبية ومن ثم جهزوا بطساً ثالثاً بنفس الصفة(١٠١) ، وصبوا على هذه البطسة

---

(٩٢) إبن مماتي : قوانين الدواوين ، تحقيق عزيز سوريال عطية ، القاهرة ، ١٩٤٣ ،ص ٣٤٠ ؛ عبد الرحمن زكي : السلاح في الإسلام ، الجمعية الملكية للدراسات التاريخية ، القاهرة ، ١٩٠١ ، ص٣٦ .

(٩٣) إبن حمديس : ديوان إبن حمديس ، تصحيح وتقديم إحسان عباس ، دار صادر ، بيروت ، ١٩٦٠ ، ص٥١٣ .

(٩٤) عبد المنعم ماجد : تاريخ الحضارة الإسلامية في العصور الوسطى ، القاهرة ، ١٩٦٣ ، ص٧٤ .

(٩٥) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٢٤٣ .

(٩٦) إبن شداد : المصدر السابق ، ص١٤٣ .

(٩٧) الفتح القسي ، ص٢٤٤ .

(٩٨) إبن العديم : زبدة الحلب ، ج٣ ٤٢٣ .

(٩٩)مؤلف مجهول : تاريخ دولة الأكراد والأتراك ، تاريخ دولة الأكراد ، دراسة وتحقيق موسى مصطفى إبراهيم ، منشورات جامعة دهوك ، ط١ ، دهوك ، ٢٠١٠، ص١٨٠ ، هامش (٢) .

(١٠٠) العماد الأصفهاني : الفتح القسي ، ص٢٢٦ ؛ النويري : نهاية الإرب في فنون الأدب ، تحقيق مفيد قمحية وآخرون ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، بيروت ، ٢٠٠٤ ، ج٢٨ ، ص٢٨٦ .

(١٠١) النوادر السلطانية ، ص١٣٩ .

النفط واحرقوها لكي يدفعوها نحو البطس الأيوبية لحرقها ، لكن الهواء إنعكس عليهم قبيل دفعها وهلكلت جمع من المقاتلين الصليبيين وإحترقوا(١٠٢) .

لقد استخدمت مركب آخر لحمل ورمي قوارير النفط في الحروب البحرية كانت تسمى الحراقة(١٠٣) ، وسميت بهذه التسمية لكونها كانت ترمى عليها القوارير النفطية الحارقة وانها كانت تسير بنحو مائة مجذاف وحجمها أصغر من الشواني(١٠٤) ، وكان كلا من الأيوبيون والصليبيون يستخدمون عليها رمي النفط الحارقة في معاركهم البحرية ضد البعض(١٠٥) ، ومن امثلة إستخداماتها في سنة ٥٧٧هـ/١١٨١م من قبل الأيوبيين في سواحل الشام(١٠٦) ، وكذلك في سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م عندما إستخدم الصليبيين تلك السفن الحراقة ضد سفن المسلمين بالقرب من شواطيء مدينة عكا(١٠٧) .

وهنالك نوع آخر من إستخدامات النفط في الحروب البحرية وذلك بوضع القوارير النفطية داخل صناديق مفتوحة من أعلى السفن الحربية كانت تسمى التوابيت ، حيث يصعد عليها المقاتلون ومعهم الحجارة في مخلاة معلقة بجانب الصندوق ، فيرمون بها الأعداء ويستترون منهم داخل تلك التوابيت(١٠٨) ،وقد يجعلون بدلاً من الحجارة قوارير من النفط لإشعال النار في مراكبهم(١٠٩) .

ومن الأسلحة النفطية الأخرى المستخدمة في بلاد الشام خلال العصر الأيوبي ما يعرف بقدور النفط(١١٠) ، والذي سبق وأن قلنا بأنها نوع من القذائف النفطية(١١١) ، ولكن القدور لايتكون من الزجاج كما هو الحال للقوارير النفطية بل من المعادن الأخرى ومحكمة ومتماسكة(١١٢) ، ويستخدم المنجنيق لرمي قدور النفط كما حدث في أحداث سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م عندما قام الصليبيون بنصب الأبراج بالقرب من أسوار عكا(١١٣) ، عند ذلك جمع السلطان صلاح الدين الزراقين والنفاطين وبحث معهم ضرورة إيجاد عدد كثير من قدور النفط الحارقة وكان من بين هؤلاء العارفين بتلك القذائف شاب عرف بتمكنه من هذه الصناعة(١١٤) ، يعرف بـ (علي بن العريف) من النحاسين المشهورين بمدينة دمشق ولأنه " غرى بعمل قدور النفط وتركيب عقاقيره وتعيين كل نوع وتغيير

---

(١٠٢) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٣٣٦ .

(١٠٣) أبو شامة : المصدر السابق ، ج٤ ، ص١٥٤ .

(١٠٤) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٣٣١ .

(١٠٥) المقريزي : المواعظ والإعتبار بذكر الخطط والآثار ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، بيروت ، ١٩٩٧ ، ج١ ، ص٤٠٣.

(١٠٦) المقريزي : السلوك لمعرفة دول الملوك ، تحقيق محمد مصطفى زيادة ، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر ، القاهرة ، ١٩٥٧ ، ج١ ، ص١٨٦.

(١٠٧) مؤلف مجهول : تاريخ دولة الأكراد و الأتراك ، ص١٨٠ .

(١٠٨) محسن محمد حسين : المرجع السابق ، ص٢١٥ .

(١٠٩) العباسي : المصدر السابق ، ص٢١٦ .

(١١٠) الهروي : المصدر السابق ، ص١٧ .

(١١١) إبن شداد : المصدر السابق ، ص١٢٠ .

(١١٢) دار المشرق : المرجع السابق ، ص٦١٦ .

(١١٣) الأصفهاني : البستان الجامع لجميع تواريخ اهل الزمان ، تحقيق عمر عبد السلام تدمري ، شركة أبناء شريف الأنصاري للطباعة والنشر ، المكتبة العصرية ، صيدا – بيروت ، ٢٠٠٩ ، ص٤٣٦ .

(١١٤) إبن شداد : المصدر السابق ، ص١٢٠ .

مقاديره وتقديره معاييره " (١١٥) ، وفعلاً تمكن من الحصول على عدد من تلك القاذفات وبمشاركة الآخرين من النفاطين ، وفي ذلك يقول المؤرخ إبن شداد : " وحصل له الأدوية التي يعرفها أحرقها فحصل له جميع ما طلبه و دخل عكا وطبخ الادوية التي حصلها مع النفط في قدور من النحاس ، حتى صار الجميع كأنه جمرة نار ... ضُرب البرج الواحد بقدر عظيم ، فلم يكن إلا أن وقعت فيه وإشتعل من ساعته ووقته ، وصار كالجبل العظيم من النار طالعة ذؤابته نحو السماء ، فإستغاث المسلمون بالتهليل والتكبير وغلبهم الفرح حتى كادت عقولهم ان تذهب " (١١٦) ، وثم رمى قدور النفط في الأبراج الأخرى اشتعلت فيها النار و أحرقت بالكامل(١١٧) ، ولشدة إشتعال قدور النفط إحترقت المنجنيقات التابعة للصليبيين التي كانت بقرب الأبراج(١١٨) ، والجدير بالذكر هنا ان الصليبيين ومن اجل عدم إشتعال أبراجها قاموا بوضع وإلتساق الجلود واللبود المشربة بالخل بشبكة من الحبال للحيلولة دون إحتراق الأبراج بقاذفات قدور النفط الحارقة(١١٩) ، لكن محاولاتهم باءت بالفشل نظراً للقوة الحارقة لتلك القذائف النفطية .

ونورد هنا مثال آخر على دور قاذفات قدور النفط في صد الهجوم منها زحف الصليبيين سنة ٥٨٧هـ/١١٩١م للمرة الثانية على منطقة عكا حتى وصلوا الى القرب منها وثبتوا معسكراتهم بالقرب منها ، وروى هذه الحادثة المؤرخ إبن شداد لأنه كان حاضراً وشاهداً على الأحداث بنفسه وذكر بأن المسلمون هاجموا على المعسكر ورموهم بقدور النفط حتى إنتصروا عليهم وتراجع الصليبيون(١٢٠) ، وبهذا يتبين لنا مدى الدور الفاعل لقدور النفط لصد الهجمات الخارجية البرية .

٤- إستخدام النفط كذخيرة للأسلحة في المعارك :

كان النفط يستخدم كذخيرة للأسلحة في المعارك في بلاد الشام خلال العصر الأيوبي ، فمن ضمن الأسلحة الحربية التي يدخل النفط في تركيبها كسلاح الجروخ ومفردها الجرخ آلة شبيهة بالمنجنيق ترمي سهام النفط الحارقة ولكنها أخف منها(١٢١) أو نوع من القوس الرامي الذي ترمى عنه النشاب أو سهام الجرخ (١٢٢) ، ويؤكد لنا المؤرخ العباسي (ت بعد ٧٠٨هـ/١٣٠٨) بأن الجروخ المصنوعة من مادة القرن تصلح للحروب البرية لأنه كما قال : " وهي أكثر نفعها من داخل السور ... الجروخ القرن تصلح للقلاع ... ما تصلح في البحر لأن هواء البحر يضر القرن ويفسده " (١٢٣) ، والجروخ المصنوعة من الخشب لاتتأثر في البحر وما تتغير فيه وقليلاً ما تخطيء رامي سهام

---

(١١٥) العماد الأصفهاني : الفتح القسي في الفتح القدسي ، ج٢ ، ص١٩٨ .

(١١٦) النوادر السلطانية ، ص ص١٢٠-١٢١ .

(١١٧) أبو شامة : المصدر السابق ، ج٤ ، ص١٣٦ .

(١١٨) العماد الأصفهاني : الفتح القسي ، ص١٩٩ .

(١١٩) الذهبي : تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام تحقيق عمر عبد السلام تدمري ، دار الكتاب العربي ، ط٢ ، بيروت ، ١٩٩٣ ، ج٤١ ، ص ص٥٦-٥٧ .

(١٢٠) النوادر السلطانية ، ص١٦٢ .

(١٢١) مؤلف مجهول : المصدر السابق ، ص١٨٩ ، هامش رقم (٣) .

(١٢٢) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص١٥٠ .

(١٢٣) آثار الأول في ترتيب الدول ، ص١٨٣ .

الجروخ إذا كان شخصاً عارفاً وحاذقاً بها[١٢٤] ، أما الشخص الذي يقوم برمي جروخ النفط فيطلق عليه الجروخي[١٢٥] .

ومن أمثلة إستخداماتها في بلاد الشام خلال فترة البحث ماذكره أسامة بن منقذ (ت٥٨٤هـ/١١٨٨م) بأنه أصابه جرخ وجرح على اثرها اثناء مشاركته في إحدى المعارك مع الصليبيين[١٢٦] ، وفي أحداث سنة ٥٧٩هـ/١١٨٣م بلغ السلطان صلاح الدين ان الصليبيون توجهوا نحو عين جالوت[١٢٧] ، وكان عددهم ألف وخمسمائة من حاملي الرمح وخمسة عشر من المشاة بالإضافة الى فرسانهم و إستقروا في عين جالوت وخندقوا حولها لكن السلطان وجد طريقة لضربهم بإستعمال الجروخ ورميها عليهم في معسكرهم وتمكن بواسطة هذه الآلة النفطية من الإنتصار عليهم وقتل وأسر العديد منهم[١٢٨] ، كما إستخدم المسلمون الجروخ للسيطرة على صهيون[١٢٩] سنة ٥٨٤هـ/١١٨٧م و أخذوا يرمون عليها الجروخ حتى تمكنوا من الدخول إليها[١٣٠].

وبالمقابل إستخدم الصليبيون أيضاً الجروخ كما حدث اثناء حصار الأيوبيين لمدينة أنطرسوس[١٣١] سنة ٥٨٣هـ/١١٨٦ م وإشتد القتال وضايقهم الأيوبيون و سقطت بعض الابراج بأيديهم[١٣٢] ، وعقب ذلك إستخدم الصليبيون الجروخ كثيراً ورموها على المسلمين و جرح عدد منهم ، لكن بالرغم من ذلك تمكن الأيوبيون من دخول المدينة[١٣٣] .

وفي بعض الأحيان كان الأيوبيون يستخدمون عدة قاذفات نفطية في آن واحد للسيطرة على المدن ، كما حدث سنة ٥٨٣هـ/١١٨٦م عندما قاموا بفرض حصار عسكري على مدينة بيروت ولشدة مقاومة الصليبيين بداخلها إستخدم الأيوبيون الجروخ والقوارير النفطية في وقت واحد حتى تمكنوا من دخولها[١٣٤] .

وقد إستخدم الأيوبيون الجروخ كغطاء لهم من اجل نقب أسوار مدن الصليبيين وتدميرها نظراً لأن ضربات الجروخ كانت حارقة وخطيرة مما دفع بالصليبيين عدم الوقف بوجه هذه الأسلحة النفطية الحارقة وهذا ما دفع الأيوبيون بإستخدامه في فتح كوكب[١٣٥] سنة ٥٨٤ هـ/١١٨٧م ولاسيما بأن هذه المدينة كانت لها سور متين ، ففي

---

(١٢٤) المصدر نفسه ، ص١٨٤ .

(١٢٥) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص١٥٠ .

(١٢٦) الإعتبار ، دقق نصوصها وعلق عليها عبد الكريم الأشتر ، المكتب الإسلامي ، ط٢ ، بيروت ، ٢٠٠٣ ، ص٢٦١ .

(١٢٧) عين جالوت : بليدة بين بيسان ونابلس من فلسطين حدثت فيها معركة بين المغول والمماليك . الغزي : نهر الذهب في تاريخ حلب ، دار القلم ، ط٢ ، حلب ، ١٩٩٨ ، ج٣ ، ص١٣٥ .

(١٢٨) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص ص١٥٠-١٥١ .

(١٢٩) صهيون : حصن حصين مكينة في طرف جبل من أعمال حمص . ياقوت الحموي : المصدر السابق ، ج٣ ، ص٤٣٦ .

(١٣٠) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٢٦٢ .

(١٣١) أنطرسوس : مدينة صغيرة تقع على ضفة البحر بها أسواق وتجارات وعلى جبل منحاز من كل ناحية قريبة من حصن المرقب . الإدريسي : نزهة المشتاق في إختراق الآفاق ، عالم الكتب ، ط١ ، بيروت ، ١٩٨٨ ج٢ ، ص٦٤٣ .

(١٣٢) إبن شداد : المصدر السابق ، ص٨٨ .

(١٣٣) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٢٥٧ .

(١٣٤) العماد الأصفهاني : الفتح القسي ، ص٦٢ .

(١٣٥) كوكب : مدينة حصينة على الجبل المطل على طبرية . إبن عبد الحق البغدادي : مراصد الإطلاع على اسماء الأمكنة والبقاع ، دار الجيل ، ط١ ، بيروت ، ١٩٩١ ، ج٣ ، ص١١٨٨ .

الوقت الذي يرمون الجروخ على الصليبيين داخل المدينة كان النقابون يقومون بفتح ثغرات على السور للدخول إليها وبذلك دخلوا المدينة بعدما طلب الصليبيون الأمان[١٣٦] . وكذلك إستخدموا الجروخ كغطاء لحماية البنائين والصناع سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م الذين كانوا يقومون بتعمير سور عكا حماية من الهجمات الصليبية حتى عمروها احسن مما قبل[١٣٧] . و من الأبراج التي حماها الأيوبيون بإستخدام الجروخ برج الذبان[١٣٨] ، الذي حاصره الصليبيون سنة ٥٨٦هـ/١١٩٠م وأصبحوا على مشارف أسوارها فالأيوبيون رموهم بالجروخ وتمكنوا منهم وإنسحب المهاجمون[١٣٩] .

ونوع آخر من إستخدامات الجروخ وكانت على المراكب البحرية ولاسيما الشواني وكمثال حول إستخدامه في هذا المجال ما حدث سنة ٥٨٣هـ/١١٨٧م عند محاصرة السلطان صلاح الدين لمدينة صور فأثناء المحاصرة وصل إبنه الملك الظاهر غازي[١٤٠] صاحب حلب ومعه مجموعة من مراكب الشواني من أجل صد هجوم رماة الجروخ الصليبية في البحر على مراكبهم الشواني[١٤١] ، وهذا يعني ان إستخدامات الجروخ النفطية في الحروب كانت في البحر والبر آنذاك ، وبذلك تبين لنا مدى دور هذه القاذفة النفطية سواء في الدفاع أو الهجوم ومدى الدور الذي أدته الجروخ و الجروخيون كفرقة عسكرية هندسية ولاسيما في معارك الأسوار و الأبراج .

٥- إستخدامات النفط في مجالات أخرى :

إستخدم النفط في مجالات أخرى منها الإضاءة في بلاد الشام خلال تلك الفترة ، لكن النفط لم يكن المادة الوحيدة للإنارة والإستضاءة بل كان يستخدم الزيت أيضاً ، وقد أستخدم قناديل النفط للإضاءة في الليل[١٤٢] وكان ذلك منتشراً في العديد من المدن الإسلامية أيضاً[١٤٣] ، فمنها ما كانت تستخدم لإنارة المساجد والجوامع ولم يكن على الغالب قنديل واحد بل عدد من القناديل[١٤٤] ، حيث كانت المصابيح عادة تستعمل في المساجد في كل ليلة وقت العشاء[١٤٥] ، فمثلاً كانت تستخدم في المسجد الأقصى بالقدس لوحدها في ذلك الوقت أكثر من أربعين قنديلاً معمولاً

---

(١٣٦) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٢٧٤ .

(١٣٧) إبن شداد : المصدر السابق ، ص١٥٣ .

(١٣٨) برج الذبان : برج في وسط البحر مبني على الصخر على باب ميناء عكا . إبن شداد : المصدر السابق ، ص١٣٨ .

(١٣٩) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٣٣٧ .

(١٤٠) الملك الظاهر غازي : إبن السلطان صلاح الدين وصاحب حلب وحكم لسنوات ٥٨٢-٦١٣هـ/١١٨٦- ١٢١٧م كان حازماً مهيباً حسن التدبير كثير الإطلاع على أحوال رعيته . إبن العجمي : كنوز الذهب في تاريخ حلب ، دار القلم ، ط١ ، حلب ، ١٩٩٦ ، ج١ ، ص١٠٥ .

(١٤١) إبن واصل : المصدر السابق ، ج٢ ، ص ص٢٤٣-٢٤٤ ، هامش (١) .

(١٤٢) سبط إبن الجوزي : مرآة الزمان في تاريخ الأعيان ، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية ، ط١ ، حيدر آباد الدكن ، ١٩٥٢ ، ق٢، ج٨ ، ص٧٦٢ .

(١٤٣) الرماح : المصدر السابق ، ورقة ٥ .

(١٤٤) الجندي : السلوك في طبقات العلماء والملوك ، تحقيق محمد علي بن الحسين الأكوع ، مكتبة الإرشاد ، ط٢ ، صنعاء ، ١٩٩٥ ، ج٢ ، ص١٨٤ .

(١٤٥) العليمي : المصدر السابق ، ج٢ ، ص٣٨٥ .

من الفضة بالإضافة الى مائة وخمسون قنديلاً صغيراً[١٤٦] . بالإضافة الى إستخدام القناديل للإضاءة في الكنائس في بلاد الشام خلال تلك الفترة[١٤٧] ، فضلاً عن إستخدامه في المدارس[١٤٨] .

وقد استخدم قناديل النفط أيضاً لإنارة الطرق ، من خلال حمله باليد عندما يخرج شخص ما بالطرقات اثناء الليل[١٤٩] ، فجاء على لسان أحد العلماء : " دخلت ليلة الى العادل في قلعة دمشق فخلع عليّ خلعة بطيلسان فخرجت في الليل وإذا بنفاط قائم وبيده مشعل فلما رأى طيلساني ظن اني القاضي ، فمضى بين يديّ بالمشعل فمشيت الى باب البريد ... "[١٥٠] ، وكانت تستخدم فتيلة القطن مع النفط للحصول على الضوء اللازم[١٥١] ، ومن خلال ماذكرنا أوضح لدينا إستخدام النفط للإنارة والإضاءة .

أضحت المصادر إستخدام النفط في بعض المجالات الأخرى ، فمن ضمن إستخداماته إستعماله لغرض التسلية واللعب ، فمثلاً كان هناك رجلاً يلعب بقارورة نفط بإحدى شوارع مدينة دمشق حتى خرجت من يده وبغير قصد القارورة و إحترقت إحدى دكاكين الشارع بالإضافة الى حرق ثياب رجل قائم متفرج هناك[١٥٢] . ومن ضمن إستخدامات النفط في ذلك العصر ما ذكره لنا القلانسي[١٥٣] قاضي القضاة لمدينة حلب الذي عاش ببلاد الشام خلال العصر الأيوبي ، بأن النفط كان يستخدم كمادة سامة لمكافحة وطرد الحشرات من خلال رشها بالبيت ، بل وكان يستخدم لطرد الأفاعي أيضاً[١٥٤] .

---

(١٤٦) إبن الأثير : الكامل ، ج٨ ، ص٤٢٥ .

(١٤٧) ياقوت الحموي : المصدر السابق ، ج٤ ، ص٣٩٦ .

(١٤٨) الصفدي : الوافي بالوفيات ، ج٨ ، ص١٣ .

(١٤٩) إبن الأثير : المصدر السابق ، ج٩ ، ص٤٦٥ ؛ السبكي : طبقات الشافعية الكبرى ، تحقيق محمد محمود الطناحي و عبد الفتاح محمد الحلو ، هجر للطباعة والنشر والتوزيع ، د.م ، ١٩٩٣ ، ج٥ ، ص٢٦٣ .

(١٥٠) سبط إبن الجوزي : مرآة الزمان ، ق٢ ، ج٨ ، ص٧٦٢ .

(١٥١) إبن العديم : بغية الطلب ، ج٦ ، ص٢٦٤١ ؛ إبن تغري بردي : النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، الناشر وزارة الثقافة والإرشاد القومي ، دار الكتب ، القاهرة ، د.ت ، ج٩ ، ص٦٧ .

(١٥٢) إبن الجوزي : المنتظم في تاريخ الملوك والأمم ، دار صادر ، ط١ ، بيروت ، ١٩٣٩ ، ج١٠ ، ص٢٢٧ .

(١٥٣) القلانسي : شمس الدين محمد بن بهرام الدمشقي المتوفى سنة ٦٢٠هـ/١٢٢٤م مفتي حلب وقاضي القضاة بها وكان عالماً بالطب أيضاً . ينظر الذهبي : تذكرة الحفاظ ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، بيروت ، ١٩٩٨ ، ج٤ ، ص١٨٠ .

(١٥٤) الأقراباذين ، مخطوطة متاحة على الموقع www.al-mostafa.com ، مصورة عن نسخة مكتبة جامعة الملك سعود تحت رقم ٢٨٧٣ ، ورقة ١٤٤ أ .

الاستنتاجات

في ختام هذه الدراسة لابد من إستقراء اهم الاستنتاجات التي توصل اليها الباحث ومن اهمها :

١- كشف البحث عن مدى الدور الذي أدته النفط في مجال العلاج الطبى وكيف أن النفط أدخل ضمن الوسائل العلاجية للعديد من الأمراض .

٢- أثبت البحث إعتناء الأيوبيين والصليبيين بإنتاج الأسلحة ولعل ظروف في ذلك العصر هي التي قد فرضت الإهتمام بنوعية الأسلحة وتطورها ومن ضمنها الأسلحة النفطية .

٣- أكدت الدراسة عن إستخدام النفط في المعارك البرية من خلال صناعة القذائف النفطية الحارقة وعلى إختلاف أنواعها و أصنافها ولاسيما القوارير النفطية والقدور النفطية .

٤- من خلال إطلاعنا على النصوص تبين لنا ان الأيوبيون والصليبيون إستخدموا الأسلحة النفطية في المعارك البحرية ضد البعض وحملها على سفنهم الحربية .

٥- تبين لنا إستخدام النفط كذخيرة للأسلحة في المعارك .

٦- إتضح لنا ان من أهم إستخدانات النفط في ذلك الوقت إستخدامه كإحدى وسائل الإضاءة والإنارة .

٧- ألقى البحث الأضواء حول إستخدام النفط في مكافحة الحشرات الزاحفة لما له من التركيبات الكيميائية السامة

٨- تبين لنا ان النفط كان ضمن إستخدامات البعض لغرض التسلية واللعب من خلال اللعب بقوارير النفط .

٩- من خلال إطلاعنا على المصادر التاريخية لم نجد أية إشارة بكون النفط كان يستخدم لطبخ الأكل .

قائمة المصادر والمراجع :

أولاً / المخطوطات :-

الرماح : نجم الدين حسن (ت٦٩٥هـ/١٢٩٦م) .

١- علم الفروسية والمنازلة ، مخطوطة متاحة على الموقع www.majles.aluka.net .

القلانسي : شمس الدين محمد بن بهرام الدمشقي (ت٦٢٠هـ/١٢٢٣م) .

٢- الأقراباذين ، مخطوطة متاحة على الموقع www.al-mostafa.com ، مصورة عن نسخة مكتبة جامعة الملك سعود تحت رقم ٢٨٧٣.

ثانياً / المصادر :-

إبن الاثير: عزالدين أبي الحسن بن محمد بن عبد الكريم الجزري(ت٦٣٠ هـ/ ١٢٣٢م).

٣- الكامل في التاريخ ،تحقيق عمر عبد السلام تدمري ، دار الكتاب العربي ، ط١ ،(بيروت : ١٩٩٧).

الإدريسي : محمد بن محمد بن عبد الله (ت٥٦٠هـ/١١٦٥م) .

٤- نزهة المشتاق في إختراق الآفاق ، عالم الكتب ، ط١ ، (بيروت : ١٩٨٨).

اسامة بن منقذ : مؤيد الدولة ابو المظفر بن مرشد الشيرزي، (ت ٥٨٤هـ/١١٨٨م).

٥- الإعتبار ، دقق نصوصها وعلق عليها عبد الكريم الأشتر ، المكتب الإسلامي ، ط٢ ، (بيروت : ٢٠٠٣).

الأصطخري: ابو اسحاق محمد بن ابراهيم، (ت بعد ٣٤٠ هـ /٩٥١م).

٦- المسالك والممالك ، دار صادر ،(بيروت : ٢٠٠٤).

الأصفهاني: القاضي ابو عبدالله بن محمد صفي الدين (ت بعد سنة ٥٩٢هـ/١١٩٦م).

٧- البستان الجامع لجميع تواريخ اهل الزمان ، تحقيق عمر عبد السلام تدمري ، شركة أبناء شريف الأنصاري للطباعة والنشر ، المكتبة العصرية ،(صيدا – بيروت : ٢٠٠٩) .

إبن أبي أصيبعة : موفق الدين أبو العباس أحمد بن القاسم (ت ٦٦٨هـ/ ١٢٦٩م).

٨- عيون الأنباء في طبقات الأطباء ، المحقق نزار رضا ، دار مكتبة الحياة ، (بيروت : د.ت).

إبن البيطار : ضياء الدين عبدالله بن احمد المالقي (ت٦٤٦هـ/١٢٤٨م) .

٩- تحفة إبن البيطار في العلاج بالأعشاب والنباتات ، تحقيق وتعليق أبي مصعب البدري ، دار الفضيلة للنشر والتوزيع ،(القاهرة : ١٩٩٢).

١٠- الجامع لمفردات الأدوية والاغذية ، (القاهرة : د.ت) .

ابن تغري بردي:جمال الدين ابي المحاسن يوسف (ت٨٧٤هـ/١٤٦٩م).

١١- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، الناشر وزارة الثقافة والإرشاد القومي ،دار الكتب ،(القاهرة: د.ت).

الجندي : محمد بن يوسف بن يعقوب (ت٧٣٢هـ/١٣٣٢م).

١٢-السلوك في طبقات العلماء والملوك،تحقيق محمد علي بن الحسين الأكوع ،مكتبة الإرشاد ،ط٢(صنعاء :١٩٩٥).

ابن الجوزي: أبو الفرج عبد الرحمن بن علي (ت٥٩٧هـ/ ١٢٠٠م) .

١٣- المنتظم في تاريخ الملوك والأمم ، دار صادر ، ط١ ،(بيروت : ١٩٣٩).

إبن حمديس: عبد الجبار أبو بكر محمد (ت٥٢٧هـ/١١٣١م) .

١٤- ديوان إبن حمديس ، تصحيح وتقديم إحسان عباس ، دار صادر ،(بيروت : ١٩٦٠).

داوود الأنطاكي : داوود إبن عمر الأنطاكي (ت١٠٠٨هـ/١٥٩٩م) .

١٥- تذكرة داوود الانطاكي المسمى تذكرة أولي الألباب والجامع للعجب والعجاب ، حققه أحمد شمس الدين ، منشورات محمد علي بيضون ، دار الكتب العلمية ، ط١ ،(بيروت : ٢٠٠٠).

الدواداري :أبو بكر بن محمد بن أيبك (ت ٧٣٦هـ/١٣٣٥م) .

١٦- كنز الدرر وجامع الغرر ،ج٧، الدر المطلوب في أخبار ملوك بني أيوب ، تحقيق حمزة بن أحمد بن عمر الغربي ، تحقيق هانس روبرت رويمر ، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر ،(القاهرة : ١٩٦٠).

الذهبي : شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان (ت٧٤٨ هـ /١٣٤٧م).

١٧-تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام،تحقيق عمر عبد السلام تدمري، الكتاب العربي،ط٢،(بيروت:١٩٩٣)

١٨- تذكرة الحفاظ ، دار الكتب العلمية ، ط١ ،(بيروت : ١٩٩٨) .

إبن سباط : حمزة بن احمد بن عمر (٩٢٦هـ/١٥٢٠م).

١٩- تاريخ إبن سباط ، عنى به وحققه عمر عبد السلام تدمري ، ط١ ،(طرابلس : ١٩٩٣).

سبط إبن الجوزي : شمس الدين أبي المظفر يوسف (ت٦٥٤هـ/ ١٢٥٦م).

٢٠- مرآة الزمان في تاريخ الأعيان ،ج٨ ، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية ، ط١ ،(حيدر آباد الدكن: ١٩٢).

السبكي : تاج الدين ابو نصر عبدالوهاب بن علي بن عبدالكافي، (ت٧٧١ هـ /١٣٦٩م).

٢١- طبقات الشافعية الكبرى،تحقيق محمود محمد الطناحي و عبد الفتاح محمد الحلو،هجر للطباعة والنشر والتوزيع،ط٢،(د.م: ١٩٩٩).

السمعاني :عبد الكريم بن محمد (ت ٥٦٢هـ/١١٦٧م) .
٢٢-الأنساب،المحقق عبد الرحمن بن يحيى اليماني وغيره،مجلس دائرة المعارف العثمانية ،ط١،(حيدرآباد: ١٩٦٢)
أبو شامة : عبد الرحمن بن اسماعيل المقدسي (٦٦٥هـ/ ١٢٦٦م).
٢٣-عيون الروضتين في أخبارالدولتين النوريةوالصلاحية،المحقق إبراهيم الزيبق،مؤسسة الرسالة(بيروت: ١٩٩٧)
إبن شداد : بهاء الدين ابو المحاسن يوسف بن رافع (٦٣٢ هـ/١٢٣٤م).
٢٤- النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية ، تحقيق جمال الدين الشيال ، الدار المصرية للتأليف والترجمة ، ط١ ،(القاهرة : ١٩٦٤).
الصفدي: صلاح الدين خليل بن أيبك (ت ٧٦٤ هـ/ ١٣٦٣م).
٢٥- تحفة ذوي الألباب فيمن حكم بدمشق من الخلفاء والملوك والنواب ، حققه إحسان سعيد خلوصي وزهير حميدان الصمصام ، منشورات وزارة الثقافة ،(دمشق : ١٩٩٢).
٢٦- الوافي بالوفيات ، تحقيق أحمد الأرناؤوط وتركي مصطفى ، دار إحياء التراث ، (بيروت : ٢٠٠٠).
الطرسوسي : مرضي بن علي بن مرضي (ت٥٨٩هـ/١١٩٣م).
٢٧-تبصرةأرباب الألباب في كيفية النجاة من الحروب الى الأسواء،تحقيق كلود كاهين،المعهد الفرنسي،(بيروت:١٩٤٨)
العباسي : الحسن بن عبدالله (ت بعد ٧٠٨هـ/١٣٠٨م) .
٢٨- آثار الأول في ترتيب الدول ، مطبعة بولاق ،(القاهرة : ١٨٧٧).
ابن عبدالحق: صفي الدين عبدالمؤمن البغدادي ، (ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م).
٢٩- مراصد الإطلاع على اسماء الأمكنة والبقاع ، دار الجيل ، ط١ ،(بيروت : ١٩٩١).
إبن العجمي : أحمد بن إبراهيم بن محمد بن خليل (ت٨٨٤هـ/١٤٧٩م) .
٣٠- كنوز الذهب في تاريخ حلب ، دار القلم ، ط١ ، (حلب : ١٩٩٦).
إبن العديم : كمال الدين عمر بن أحمد (٦٦٠هـ/١٢٦٢م) .
٣١- بغية الطلب في تاريخ حلب ، تحقيق سهيل زكار ، الناشر دار الفكر ،(بيروت : د.ت).
٣٢- زبدة الحلب في تاريخ حلب ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، (بيروت : ١٩٩٦).
العليمي :أبو المهين مجيرالدين بن عبد الرحمن الحنبلي (ت٩٢٨هـ/١٥٢٠م) .
٣٣-الإنس الجليل بتاريخ القدس والخليل،المحقق عدنان يونس عبد المجيد نباتة ، مكتبة دنديس،(عمان: د.ت).
العماد الأصفهاني : أبو حامد محمد بن محمد (٥٩٧هـ/١٢٠٠م) .
٣٤- الفتح القسي في الفتح القدسي ، دار المنار ، ط١ ، (بيروت : ٢٠٠٤).
الغزي : كامل بن حسين بن محمد الحلبي (ت ١٣٥١هـ/١٩٣٢م) .
٣٥- نهر الذهب في تاريخ حلب ، دار القلم ، ط٢ ،(حلب : ١٩٩٨).
ابن فضل الله العمري : شهاب الدين أحمد بن يحيى (ت٧٤٩هـ/١٣٤٨م) .
٣٦- مسالك الأبصار في ممالك الأمصار ، ج٢٢ ، المجمع الثقافي ، ط١ ، (أبو ظبي : ٢٠٠٢).
القزويني: زكريا بن محمد بن محمود، (ت٦٨٢هـ/١٢٨٣م).
٣٧- عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات ، مكتبة الإيمان ، ط١ ،(المنصورة : ٢٠٠٣).
القلقشندي : ابو العباس احمد بن علي، (ت٨٢١هـ/١٤١٨م).

٣٨- صبح الاعشى في صناعة الانشاء ،دار الكتب العلمية ،(بيروت: ١٩٨٧) .
ابن كثير : عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر، (ت٧٧٤هـ/١٣٧٢م).
٣٩- البداية والنهاية ، تحقيق عبد الله بن عبد المحسن التركي ، دار هجر للطباعة والنشر ، ط١ ،(د.م :١٩٩٧).
مسكوية: ابو علي محمد بن أحمد بن يعقوب (ت٤٢١هـ/١٠٣٠م).
٤٠- تجارب الأمم ، الناشر سروش ، ط٤ ،(طهران : ٢٠٠٠).
المقدسي، ابو عبدالله محمد بن أحمد بن البناء البشاري، (ت٣٧٥هـ/٩٨٥م).
٤١- أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم ، مكتبة مدبولي ، ط٣ ،(القاهرة : ١٩٩١).
المقريزي: تقي الدين احمد بن علي (ت٨٤٥هـ/١٤٤١م).
٤٢-السلوك لمعرفةدول الملوك،تحقيق محمد مصطفى زيادة،مطبعة لجنة التأليف والترجمةوالنشر،(القاهرة:١٩٥٧)
٤٣- المواعظ والإعتبار بذكر الخطط والآثار ، دار الكتب العلمية ، ط١ ،(بيروت : ١٩٩٧).
إبن مماتي : الأسعد شرف الدين بن أبي سعيد (ت ٦٠٦هـ/١٢٠٩م) .
٤٤- قوانين الدواوين ، تحقيق عزيز سوريال عطية ،(القاهرة : ١٩٤٣).
إبن منكلي : محمد الناصر بن محمود المصري (ت ٧٧٨هـ/١٣٧٦م) .
٤٥-الأحكام الملوكية والضوابط الناموسية في فن القتال في البحر،تحقيق عبد العزيز عبد الدايم،(القاهرة: ١٩٧٤).
أبي المنى الهاروني : داوود بن أبي النصر العطار الإسرائيلي (ت٦٥٨هـ/١٢٦٠م) .
٤٦- منهاج الدكان ودستور الأعيان في أعمال وتراكيب الأدوية النافعة للأبدان ، حققه محمد رضوان مهنا ، مكتبة جزيرة الورد ، (المنصورة : د.ت).
مؤلف مجهول : (ت بعد ٦٥٥هـ/١٢٥٧م) .
٤٧- تاريخ دولة الأكراد والأتراك ، تاريخ دولة الأكراد ، دراسة وتحقيق موسى مصطفى إبراهيم ، منشورات جامعة دهوك ، ط١ ، (دهوك : ٢٠١٠).
إبن النفيس : علي بن ابي الحزم القرشي الدمشقي (ت٦٧٨هـ/١٢٨١م) .
٤٨- الموجز في الطب ، علق عليه يحيى مراد ، منتديات الكتب المصورة ،(د.م.ت).
النويري : شهاب الدين احمد بن عبد الوهاب (ت٧٣٣هـ/١٣٣٢م) .
٤٩- نهاية الإرب في فنون الأدب ، تحقيق مفيد قمحية واخرون ، دار الكتب العلمية ، ط١ ، (بيروت : ٢٠٠٤) .
الهروي : أبو الحسن علي بن أبي بكر (ت٦١١هـ/١٢١٥م) .
٥٠- التذكرة الهروية في الحيل الحربية ، تحقيق مطبعة المرابط ، وزارة الثقافة ، (دمشق : ١٩٧٢).
ابن واصل :جمال الدين محمد بن سالم(ت٦٩٧هـ/١٢٩٧م)٠
٥١- مفرج الكروب في أخبار بني أيوب ، حققه ووضع حواشيه حسنين محمد ربيع ،(القاهرة : د.ت).
ياقوت الحموي: شهاب الدين ابي عبد الله بن عبد الله الرومي (ت٦٢٦هـ/١٢٢٩م) .
٥٢- معجم البلدان ، دار الفكر ،(بيروت : د.ت).

ثالثاً / المراجع :

أحمد عيسى بك :

٥٣- تاريخ البيمارستانات في الإسلام ، عين للدراسات والبحوث الإنسانية والإجتماعية ، ط١ ،(القاهرة : ٢٠٠٥).

إسلام المازني :

٥٤- تاريخ الطب والأطباء المسلمين ، دار العرب للدراسات والنشر والتوزيع ،(دمشق : ٢٠١٠).

خالد حربى :

٥٥- طب العيون في الحضارة الإسلامية ، أسس وإكتشافات ، المكتب الجامعي الحديث ،(الأسكندرية :٢٠١١).

خير الدين بن محمود الزركلي :

٥٦- الأعلام ، دار العلم للملايين ، ط١٥ ، (بيروت : ٢٠٠٢).

دار المشرق :

٥٧- المنجد في اللغة والأعلام ، المنجد في اللغة ، ط٢٧ ،(بيروت : ١٩٨٤).

زيغريد هونكة :

٥٨- شمس العرب تسطع على الغرب ، نقله عن الألمانية فاروق بيضون وكمال دسوقي ، دار الجيل و دار الآفاق الجديدة ،(بيروت : ١٩٩٣).

سيد محمد عبد الرحمن :

٥٩- الشيعة الإسماعيلية وفلسفتهم الباطنية ، المكتبة العصرية للنشر والتوزيع ، ط١ ،(المنصورة : ٢٠١٠).

صفاء عبد الله عبد الرؤوف سعيد الهندي :

٦٠- تقنية الأسلحة الأيوبية والمملوكية وتطورها (القرن ٦هـ / ١٢م – ١٠هـ / ١٦م) ، رسالة ماجستير ، كلية الدراسات العليا ، الجامعة الأردنية ، (عمان : ٢٠٠١).

طه عبد المقصود عبد الحميد :

٦١- موجز عن الفتوحات الإسلامية ، دار النشر للجامعات ،(القاهرة : د.ت).

عبد الرحمن زكي :

٦٢- السلاح في الإسلام ، الجمعية الملكية للدراسات التاريخية ،(القاهرة : ١٩٠١) .

عبد المنعم ماجد :

٦٣- تاريخ الحضارة الإسلامية في العصور الوسطى ،(القاهرة : ١٩٦٣).

علي حسين الشطشاط :

٦٤- تاريخ الجراحة في الطب العربي(من القرن ٣-٧هـ/٩-١٣م)،منشورات جامعة قار يونس ، ط١،(بنغازي: ١٩٩٩).

علي محمد محمد الصلابي :

٦٥- الدولة الأموية عوامل الأزدهار وتداعيات الأنهيار، دار المعرفة للطباعة والنشر والتوزيع ،(بيروت : ٢٠٠٨).

٦٦- معاوية بن أبي سفيان شخصيته وعصره ، دار الأندلس الجديدة للنشر والتوزيع ، ط١ ،(القاهرة : ٢٠٠٨).

فاروق عمر و آخرون :

٦٧- النظم الإسلامية دراسة تاريخية ، منشورات دار الحكمة ،(بغداد : ١٩٨٧).

قصي عبد الكريم إبراهيم :

٦٨- أهمية النفط في الإقتصاد والتجارة الدولية النفط السوري أنموذجاً ، منشورات الهيئة العامة السورية للكتاب ، وزارة الثقافة ، (دمشق : ٢٠١٠).

كامل أسود قادر :

٦٩-البحرية الأيوبية ٥٦٤-٦٤٨هـ/ ١١٦٨-١٢٥٠م ،رسالة ماجستير، كلية الآداب ، جامعة صلاح الدين ،(أربيل: ٢٠٠٢).

محسن محمد حسين :

٧٠- الجيش الأيوبي في عهد صلاح الدين ، دار آراس للطباعة والنشر ،(أربيل : ٢٠٠٣).

محمود ياسين أحمد التكريتي :

٧١- الأيوبيون في شمال الشام والجزيرة ، دار الرشيد للنشر ،(بغداد : ١٩٨١).

موسى مصطفى الهسنياني :

٧٢- السنوات الأخيرة من حياة الكورد الأيوبية في مصر وبلاد الشام ٦٣٤-٦٥٨هـ/١٢٣٦-١٢٦٠ممديرية مطبعة الثفافة ، ط١ ، (أربيل ، ٢٠٠٧) .

نظير حسان سعداوي :

٧٣- التاريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين الأيوبي ، مكتبة النهضة المصرية ،(القاهرة : ١٩٥٧).

يشوع بروار :

٧٤- عالم الصليبيين ، ترجمة وتقديم وتعقيب قاسم عبدة قاسم و محمد خليفة حسن ، عين للدراسات والبحوث الإنسانية و الإجتماعية ، ط١ ،(القاهرة : ١٩٩٩).

رابعاً / مقالات الإنترنيت :

٧٥- مقالة (النفط) المتاح على الموقع www.ar.wikipedia.org .

الملخص

يهدف هذا البحث المسمى (إستخدامات النفط في بلاد الشام في العصر الأيوبي) الى معرفة إستخدمات هذه المادة السائلة في بلاد الشام خلال فترة الحكم الأيوبي ، كيف كان وبرز واستخدم والاعمال والصناعات التي استخدم فيها النفط ، ولاسيما إذا علمنا بعدم وجود دراسة عن هذا الموضوع بهذا العنوان دراسة علمية .

وقد بين هذا البحث مدى التطور الذي شهدته النفط كمادة مساهمة في العلاجات الطبية لعدد من الأمراض ، ومحاولة منا لإعطاء صورة أشمل عن إستخدامات النفط في الحروب الصليبية سواء البرية منها أو البحرية ، والتعرف على إستخداماته للإضاءة ومكافحة الحشرات واللعب والتسلية . وفي النتيجة أدركنا إستخدام النفط في المعارك البرية والبحرية من خلال صناعة القذائف النفطية الحارقة وعلى إختلاف أنواعها و أصنافها ولاسيما القوارير النفطية والقدور النفطية ، وكذلك رمي تلك القاذفات النفطية بطرق مختلفة منها السهام و المنجنيق والجروخ . ألقى البحث الأضواء حول إستخدام النفط في العديد من المجالات المختلفة لما له من التركيبات الكيميائية السامة ، وفي النتيجة أيضاً ادركنا ان النفط أداة خيرونفع لإستخداماته الإنسانية وبالمقابل أداة الحروب والمعارك . وفي سبيل هذه الدراسة قمنا بتقسيمها الى تمهيد وستة محاور تسبقها المقدمة وتلحقها نتائج البحث .

پوختە

توێژینەوە دەربارەی مێژووی شارستانیەت گرنگی خۆی هەیە و مێژووی بەکارهێنانی نەوتیش گرنگی خۆی هەیە چونکە توێژینەوە دەربارەی نەوت لە کارنامەی توێژەران بەم ناونیشانە بەرجەستە نەکراوە ، لەم ڕوانگەوە ئەم توێژینەوە هەوڵێکە بۆ گەیاندنی وێنایەکی ڕاست ودروست و هەماهەنگ دەربارەی بەکارهێنانی نەوت لە وڵاتی شام لەسەردەمی ئەیوبیدا .

نەوت لەدیارترین و گرنگترین سەرچاوەکانی وزە دادەنرێت لە مێژووی مرۆڤدا بەتایبەتی لەبەر پێکهاتە کیمیاویەکەی لە بواری جیاجیا بەکارهاتووە ، لەوانە بەکارهێنانی لەبواری چارەسەری پزیشکیدا بەهۆی ئەوەی کە پێکهاتەی کیمیاوی جۆراو جۆری تیادایە پزیشکان سودیان لێوەرگرتووە ، هەروەها بۆ جەنگەکانی وڵاتی شام لە نێوان ئەیوبیەکان وخاچیەکاندا بەکارهاتووە جا چ لەجەنگە وشکانیەکان یاخود جەنگە دەریاوانیەکان بەکاریان هێناوە ، چونکە نەوت وەکو مادەیەکی شلەمەنی زوو ئاگر دەگرێ و جەنگاوەران لە چوارچێوەی پێکهاتەی جۆراو جۆر لەشەڕەکانیاندا بەکاریان هێناوە ، لەجەنگە دەریاوانیەکانیش لەسەر کەشتیە جەنگیەکاندا بەکاریان هێناوە ، هەروەها بەکارهێنانی لە بواری ڕوناك کردنەوە لە کاتی تارکی شەودا و لەبواری تری وەکو یاریە ئاگرینیەکان بەکاریان هێناوە ، جگە لەبەکارهێنانی بۆ قەڵاچۆکردن و دوورخستنەوی جانەوەرەکان لەماڵاندا .

ئەم توێژینەوە دابەشکراوەتە سەر شەش تەوەرە کە لە پێشەکی دەستپێدەکات و بەئەنجام کۆتایی دێت ، لەتەوەرەی یەکەمدا باسمان لە ناساندنی نەوت و گرنگیەکەی کردووە ، لەتەوەرەی دووەمدا باس لە بەکارهێنانی نەوت کردووە لەبواری چارەسەری پزیشکی ، تەوەرەکانی سێیەم و چوارەم تەرخانە بۆ بەکارهێنانی نەوت لە بواری جەنگە وشکانی و دەریاوانیەکان و تەوەرەی پێنجەم و شەشەم دەربارەی بەکارهێنانی نەوتە لە بواری ڕوناکی و یاریە ئاگرینەکان و بواری دیکە .

Abstract

The purpose of this research witch is called (Oil using in Al-sham during the Ayyubid era). How it was known, and what are using and activities.

Oil is one of the multiple sources of energy but it is not as the whole commodity goods because its production, marketing, and transportation on a global scale have a huge political and economical impact.

Writing on this subject was not easy task. The researchers never came across a specialized study on this subject. During the period of writing this research, the researcher never found a specialized study about the period mentioned except some studies about this subject. In this study the researcher utilized those sources classified by historians and writers who lived and felt the events they wrote about.

The purpose of this research use began to divide in to preface and six sections. The first part talks about definition of oil. The second part explained the oil using in medicine field. The third part talks about oil using the battles in land. The fourth part treats the oil using the battles in sea. The fifth parts are dedicated to gars of the oil using in lighting field. The sixth part talks about oil using to other fields. Finally I hope that I have been successful in his study.

إسهامات بعض أفراد البيت الأموي في ازدهار الحركة العلمية والأدبية والفنية في الاندلس من الفترة ١٣٨هـ/٧٥٥م ولغاية ٤٢٢هـ/١٠٣٠م

د.عمررشيد رمو
جامعة دهوك
كلية العلوم والتربيةالاساسية

المقدمة:

مثلما ساهم بعض الأمويون بقوة في الحياة السياسية وشاركوا فيها وكانوا طرفا في كل السجالات التي شهدتها الأندلس طيلة تاريخها، شاركوا أيضا في الحياة العلمية ، لكن الفرق بين من شارك في الحياة السياسية والحياة العلمية ، ان الأول اخذ حظه من تسليط الأضواء عليه، اما الثاني فقد ظل إلى حد ما أسير الكتب، يبحث عمن يجده ليشير إلى أمويته ودوره، وربما سبب ذلك يعود إلى ان هذه الفئة (الثانية) كانوا أشخاصاً مغمورين بعيدين عن السياسة وتعقيداتها، لذلك لم يلقوا نفس الاهتمام الذي لاقاه من شارك فيها.

في هذا البحث سنسلط الضوء على بعض أفراد البيت الأموي (الفئة الثانية) في الأندلس ممن ساهموا في الحركة العلمية والأدبية والفنية فقط ، فمنهم من برز في العلوم الدينية، ومنهم من برع في الأدب و الشعر وعلم اللغة والنحو، وبعضهم اهتم بعلم التاريخ والأخبار، والبعض الآخر شغف بفن الغناء والموسيقى، وفي كل فرع من هذه الفروع تركوا بصمتهم وأرثهم الحضاري، الذي مازال يشار إليه.

سنتناول إسهاماتهم في هذه المجالات، وسنرتب هذه العلوم حسب أهميتها في تلك الفترة وهي:

أولا:- العلوم الدينية (الشرعية)

ثانيا:- التصوف

ثالثا:- الأدب والشعر

رابعا:- علوم اللغة والنحو

خامسا:- علم التاريخ

سادسا:- الفنون (علم الموسيقى)

سابعا:- البناء والعمارة

أولاً- في العلوم الدينية (الشرعية):

المقصود بالعلوم الدينية، هي " تلك العلوم المستندة إلى الخبر عن الواضع الشرعي، ولامجال فيها للعقل الا في الحاق الفروع من مسائلها بالأصول"(١).

وأصناف العلوم الشرعية كثيرة ومتنوعة، لذلك سنركز على العلوم التي برز فيها أفراد البيت الأموي، وهي:

١- علوم القرآن الكريم ٢- علوم الحديث النبوي الشريف ٣- علم الفقه.

١- القرآن الكريم:

يأتي القرآن الكريم في مقدمة العلوم الشرعية، وقد نال عناية المسلمين كافة على مر العصور الإسلامية وفي مختلف بلدانهم، بأعتباره يمثل الدستور الديني والمدني والسياسي الناظم لسيرهم (٢)،وعلوم القران الكريم كثيرة ومتنوعة، ومن ابرز العلوم التي برز فيها الأمويين هي:

أ. علم القراءات والتجويد:

يقصد بها: ان الصحابة قرأوا عن رسول الله (ﷺ) القرآن على طرائق مختلفة في بعض ألفاظه، وكيفيات الحروف في إدائها، إلى ان استقرت على سبع طرائق معينة تواتر نقلها ايضاً بأدائها واختصت بالانتساب إلى من أتشهر برواياتها (٣).

ومن الأمويين الذين اشتهروا وبرزوا في علم القراءات والتجويد وألفوا في ذلك المؤلفات: احمد بن هشام بن أميه بن بكير القرطبي الأموي (ت: ٣٩٨هـ/١٠٠٧م)، يكنى أبا عمر، كان فاضلاً من أهل القران والعلم، رحل إلى المشرق، ثم انصرف إلى الأندلس وألتزم الإمامة والتأديب وانتدب لأعمال البر والجهاد والرباط (٤)، والفقيه احمد بن محمد بن سعيد الاموي (توفي اوائل القرن ٥الهجري/١١ميلادي) يكنى ابا عمر، ويعرف (بابن الفراء)، اصله من قرطبة واستوطن اشبيلية بعد ثورة البربر وسمع من علمائها، وكان من اهل الخير والفضل وكان يغسل الموتى، ثم رحل إلى المشرق في رحلة علمية ادى خلالها فريضة الحج، ثم سار إلى البيت المقدس وتوفي بها (٥), ومن الامويين الذين برزوا في علم القراءات ايضاً، الفقيه أحمد بن عبد القادر بن سعيد أحمد بن عبد القادر الاموي (ت:٤٢٠ه/١٠٢٩م)، يكنى أبا عمر، وكان من جلة علماء الاندلس في علم القراءات ، وقد صنف كتابا في القراءات السبع سماه (التحقيق)، يقع في مجلدين (٦).

ب- علم التفسير:

هو فهم كتاب الله المنزل على نبيه محمد (ﷺ), وبيان معانيه, واستخراج أحكامه وحكمه, واستمداد ذلك من علم اللغة والنحو والتصريف وعلى البيان وأصول الفقه والقراءات, ويحتاج لمعرفة أسباب النزول والناسخ والمنسوخ (٧).

وقد استحوذ هذا العلم على انتباه أهل الأندلس للعلاقة الوثيقة التي بينه وبين القرآن الكريم, وبناءً على هذا الاهتمام, فقد برز نخبة من الأمويين ممن كان لهم الأثر الواضح في هذا المجال منهم، أحمد بن عبدالله بن أيوب بن سليمان بن أحمد بن عبدالله بن محمد الذهبي الأموي القرطبي (عاش في القرن ٤هـ/١٠م), يكنى أبا بكر, درس في الأندلس على شيوخ قرطبة, ثم رحل إلى المشرق حيث أدى فريضة الحج, وسمع بمكة على شيوخها, كما سمع من

شيوخ القيروان, وكان إمام مسجد (السيدة), وله اختصار حسن في تفسير القرآن للطبري [٨], ومنهم أيضاً في هذا المجال, عثمان بن سعيد الأموي المقرئ, المعروف بابن الصيرفي (ت: ٤٤٤هـ/١٠٥٢م), أصله من قرطبة, استقر بشرق الاندلس في مدينة دانية التي اشتهر اهلها بالقراءات , ثم رحل إلى المشرق وتلقى العلم بمكة، كما رحل الى مصر والقيروان, وعاد بعد ذلك إلى الأندلس واستوطن دانية حتى وفاته, فكان أحد الأئمة في علوم القرآن وتفسيره ومعانيه وطرقه وإعرابه, وقد جمع في ذلك عدة مؤلفات مفيدة [٩].

٢- علوم الحديث النبوي الشريف:

عُرف هذا العلم على أنه: "علم يبحث فيه عن كيفية اتصال الأحاديث بالرسول (ﷺ), من حيث أقوال رواته ضبط وعدالة, ومن حيث كيفية السند اتصالاً وانقطاعاً" [١٠].

وقد لاقت علوم الحديث الاهتمام والعناية الكبيرة بين جمهور العلماء والفقهاء وطلبة العلم في الأندلس, لكونها المصدر التشريعي الثاني للمسلمين بعد القرآن الكريم, ولحاجة المجتمع إليها في توضيح الكثير من المسائل المتعلقة بحياة المسلمين.

وقد برز بعض الأمويين في هذا المجال:

منهم, محمد بن سليمان بن أحمد بن حبيب بن الوليد بن عمر بن حبيب بن عبدالملك بن عمر بن عبدالملك بن مروان بن عبدالحكم, توفي بالأندلس في سنة ٣٢٧هـ/٩٣٨م أو سنة ٣٢٨هـ/٩٣٩م, وكان يروي عن مشايخ أهل بلده [١١], كذلك برز أحمد بن عبدالله بن محمد بن المبارك بن حبيب بن عبدالملك بن عمر بن الوليد بن عبدالملك بن مروان ابن الحكم (ت: ٣٣٣هـ/٨٤٧م), روى عن بقي بن مخلد [*] (ت: ٢٧٦هـ/٨٨٩م), وغيره [١٢], ومحمد بن معاوية بن عبدالرحمن بن معاوية بن هشام ابن عبدالملك بن مروان بن الحكم (ت: ٣٥٨هـ/٩٦٨م), يكنى بأبو بكر ويعرف بابن الأحمر, كان قد رحل إلى المشرق قبل سنة ٣٠٠هـ/٩١٢م, وأخذ من علماء العراق ومصر وغيرها من بلدان المشرق, كان ثقة جليلاً, وقد عاصر خلافة الحكم المستنصر (٣٥٠-٣٦٥هـ/٨٦٤-٨٧٨م) [١٣] في الاندلس، ومنهم بشر بن حبيب بن الوليد بن حبيب الداخل- إلى الأندلس- بن عبدالملك بن عمر بن الوليد بن عبدالملك بن مروان (ت:؟), من أهل قرطبة يعرف بـ (الحبيبي), روت عنه ابنته (عبده) وأمه (عابدة) الرواية عن الامام مالك بن أنس(رض)(ت: ١٧٩هـ/٧٩٥م) [١٤].

٣- علوم الفقه:

عرف ابن خلدون (ت:٨٠٨هـ/١٤٠٥م)علم الفقه بقوله: "معرفة أحكام الله في أفعال المكلفين بالوجوب والحذر والندب والكراهة والإباحة, وهي متلقاة من الكتاب والسنة وما نص به الشارع لمعرفتها من الأدلة فإذا استخرجت الأحكام من تلك الأدلة فيها لها فقه" [١٥].

وقد ساد في بلاد الأندلس مذهب الإمام مالك بن أنس والعمل بآرائه الفقهية, والتزم أهلها بالأخذ بأقواله وقول أصحابه, ومنع حكامها وأمرائها الناس من الخروج عنه [١٦].

ولقد عرفت الأندلس العديد من الفقهاء الأمويين, فكان كل فقيه محدثاً, ولم يكن كل محدث فقيهاً, فالصلة وثيقة بين الفقه والحديث, فهو المصدر التشريعي الثاني لاستنباط الأحكام الشرعية, وأن الإحاطة بطرف كل علم من العلوم الشرعية يمثل الحد الأدنى لثقافة الفقيه فضلاً عن العلوم اللغوية[١٧].

وممن برز في العلوم الفقهية من الأمويين, حبيب بن الوليد بن حبيب المعروف ب(دحون) من نسل عمر بن الوليد بن عبدالملك المرواني, عاش في قرطبة ودرس على شيوخها واستوسع في علوم الفقه حتى أصبح من أعلامها المبرزين, ثم رحل إلى المشرق في عهد الأمير عبدالرحمن الأوسط (٢٠٦-٢٣٨هـ/٨٣١-٨٥٢م) وأدى في هذه الرحلة فريضة الحج وسمع من علمائها, ثم قدم الأندلس بعلم وافر, فجلس للتدريس بجامع قرطبة وتوافد الناس عليه بكثرة, فأوصاه الأمير بترك الحلقة, ولا ندري سبب ذلك فترك الحلقة, وتوفي بعد سنة ٢١٨هـ/٨٣٣م [١٨].

كذلك برز الفقيه الأموي, عبدالله بن الخليفة عبدالرحمن بن محمد(الناصر)(٣٠٠- ٣٥٠ه/٩١٢-٩٦١م)، الذي كان واحداً من أبرز فقهاء المذهب الشافعي في الأندلس, وقد وصف بأنه من نجباء أولاد الخلفاء, إذ كان محباً للعلم وأهله, وقد صنف كتاباً بعنوان "المسكتة في فضائل بقي بن مخلد",وكتابا آخر بعنوان"العليل والقتيل في اخبار ولد العباس"، مما يدل على سعة علمه وغزارة فهمه, إلا أن حياة عبدالله لم تدم طويلاً, فقد اتصل بأبيه الخليفة الناصر وأنكر عليه سوء سيرته وجوره, فكان ذلك سبباً في قتله على يد أبيه في سنة ٣٣٨هـ/٩٤٩م, الذي اتهمه بالتآمر عليه, ومن شعره:

أمـــا فـــؤادي فكـــاتمٌ ألمـــهُ لـــو لم يُـــبح نـــاظِري بمـــا كَتمـــه

مـــا أوضـــح السّـــقم في مَلاحِـــظ مَـــن يهوى وإن كانَ كاتماً سقمهُ [١٩]

كذلك برز الفقيه محمد بن معاوية بن عبدالرحمن بن معاوية بن اسحاق بن عبدالله بن معاوية بن هشام بن عبدالملك بن مروان بن الحكم،الملقب بأبن الاحمر، رحل قبل سنة ٣٠٠هـ/٩١٢م،ودخل العراق وسمع من شيوخها،وهو اول من ادخل للأندلس مصنف السنن للنسوي، وحدث به، وقد عاش حتى عاصر الخليفة الحكم المستنصر [٢٠].

ثانياً: التصوف:

التصوف,"هو علم يعرف به كيفية ترقي أهل الكمال من النوع الإنساني في مدارج سعادتهم والأمور العارضة لهم في درجاتهم بقدر الطاقة البشرية ... فالواجب على من يريد ذلك أن يجتهد في الوصول إليه بالعيان دون أن يطالبه بالبيان فإنه طور وراء طور العقل" [٢١], وأصبح التصوف علماً متبعاً, وصار موضوعه التي يوصل إلى درجة العرفان من أنواع المجاهدات, ووجدت له عبارات تدل على ما اكتشف من دقائق المعاني وكثرة أسمائها, فسمي علم المعارف, وعلم الأسرار, وعلم المكاشفة وغير ذلك, وعلى المتصوفة المعرفة التامة بالقراءة والكتابة وبعلوم الشريعة [٢٢].

وقد اتجه بعض الأمويين إلى التصوف والزهد علاوةً على مشاركتهم في العلوم الدينية, فظهر منهم: قاسم بن حامد الأموي, عاش في كورة رية أوآخر القرن ٤ الهجري/١٠الميلادي, وكان فقيهاً زاهداً ناسكاً, تولى الفتيا في بلده, وقبل وفاته وقف كتبه لكي ينتفع بها طلاب العلم [٢٣], ومنهم أيضاً سعيد بن محمد بن جعفر الأموي (ت: ٤٤٨هـ/١٠٥٦م), أصله من طليطلة, وكان من المتصوفين الذين نبذوا الدنيا وعكفوا على العبادة [٢٤], كذلك برز في هذا المجال سليمان بن العباس الذي ينتسب إلى سعيد الخير بن الحكم الربضي, فقد كان زاهداً, متبتلاً, صوفياً, ملازما ضيعته [٢٥].

ولم يقتصر التصوف على الرجال, بل شاركت فيهِ بعض النساء الأمويات، وأبرزهن: البهاء بنت الأمير عبدالرحمن الأوسط, فقد كانت خيرة زاهدة عابدة, شديدة الرغبة في الخير, كما برعت أيضاً في كتابة المصاحف التي تقوم بحبسها على المساجد [٢٦].

ثالثا": في الأدب والشعر:

عكس الأدب الأندلسي جوانب الحياة المختلفة بكل ظروفها وتطورها, وعبر عنها تعبيراً صادقاً بأحداثها الكبيرة التي عانى منها لاسيما في مجال الشعر الذي برز فيه الأمويين, فقد ظهر منهم فحول الشعراء ممن تركوا بصمة واضحة في تاريخ هذا البلد, وممن برز منهم:

عبدالملك بن بشر بن عبدالملك بن بشر بن مروان بن الحكم(ت:؟)الذي يعرف بالبشري, دخل الأندلس في بداية عهد الأمير عبدالرحمن بن معاوية الداخل (١٣٨-١٧٢هـ/٧٥٥-٧٨٨م) بعد مقتل أبيه على يد العباسيين, وكان من فتيان قريش وأدبائها وشعرائهاويعرف بالبشرِي, ومن شعرهِ في مصرع والدهِ:

لستُ أنسى مصرعاً من والدٍ	سيد ضخمٍ وعمٍ مُفتَقَد
غادرتهُ الخيلُ في مُعتركٍ	بين عمٍ وأب زاكٍ وجدْ [٢٧]

وممن اشتهر منهم في القرنين الثالث والرابع الهجريين/التاسع والعاشر للميلاد, محمد وأحمد أولاد هشام المرواني القرشي ينتسبون إلى سعيد الخير بن الحكم الربضي, ولمحمد هذا مؤلف في أخبار شعراء الأندلس [٢٨], وعثمان بن الأمير عبدالرحمن بن الحكم بن هشام بن عبدالرحمن الاوسط بن معاوية, كان شاعراً حسناً [٢٩], وأحمد بن صفوان بن العباس القرشي ومالك بن محمد وهما من نسل عبدالملك بن عمر المرواني, ويذكر ابن حيان بأن مالك بن محمد هذا "كان من ملأ أهل الأدب في زمانه ... ومن الشعراء المفلقين المطبوعين ..." [٣٠]، وأبو القاسم بن الامير محمد بن عبدالرحمن من بني امية الذي يعرف بابن غزلان،كان من الادباء والشعراء،ومن شعره..

مكنت من قلبي الهوى فتمكنا	ولقد اراه للصبابة معدنا
هذا هلال قد بدا ومدامةٌ	تجري براحته وعيش قد هنا[٣١]

وبرز مجموعة من الأمويين في عهد الخليفة عبدالرحمن الناصر وابنه الحكم المستنصر(٣٥٠-٣٦٥هـ/٩٦١-٩٧٥م), منهم: الشاعر أحمد بن محمد بن مروان بن المنذر بن عبدالرحمن الأوسط, الذي كان علامة مضيئة في بيت أهل الخلافة لغزارة أدبهِ وقوة شعره, وله قصيدة طويلة في مدح الخليفة الناصر عقب عودته منتصراً في بعض غزواته [٣٢].

كما برز من نسل الخليفة عبدالرحمن الناصر مجموعة من الشعراء, منهم: أبو عبدالله محمد بن الخليفة عبدالرحمن الناصر, الذي كان شاعراً وأديباً, وله شعر حسن, منها عندما قدِمَ أخوه الحكم المستنصر من بعض غزواتهِ ...

قَدِمتَ بحمدالله أسعَدَ مَقدَمِ	وضدُّكَ أضحى لليدين وللفَم
لقد حُزّتَ فينا السَّبقَ إذ كُنتَ أهلَهُ	كما حاز (بسم الله) فضل التقدُّمِ [٣٣]

وعبدالعزيز بن عبدالرحمن الناصر, ويكنى أبو الأصبغ, كان أديباً شاعراً, كان ذا نجابة, فقد كتب الشعر وهو ابن سبع سنين, ومن شعره يمدح أخوه الحكم المستنصر ...

هـــــاك يـــــا مـــــولاي خَطّـــــاً　　　مَطّـــــــهُ في اللـــــــوح مَطّـــــــاً

ابـــــن ســـــبع في ســـــنينهِ　　　لم يُطـــــق للـــــوح ضـــــبطاً

دمـــــت يـــــا مـــــولاي حتـــــى　　　يُولد ابن ابنك سِبطاً (٣٤)

وعبد العزيز بن المنذر بن عبد الرحمن الناصر، يعرف بأبن القرشية ، كان له حظ وافر من الادب وحسن الشعر، ومن شعره...

كأن الثرى سِتراً تمدّ خلالهُ　　　بأكؤس راحِ راحُهن الكواعبَ

يُسترن من فرط الحياء معاصماً　　　بأكمامهن الخضرِ عمن يراقبَ(٣٥)

ومحمد بن الأمير المنذر بن محمد بن عبدالرحمن الناصر بن الحكم بن هشام ابو عبدالله(ت:٣١٦هـ/٩٢٨م)، كان من أكمل رجال البيت الأموي خلقاً وأدباً وله حظاً من الشعر الجيد (٣٦), كما برز الأخوين الحكم وعمر أولاد أحمد بن الأمير محمد بن عبدالرحمن بن الحكم بن هشام في ميدان الشعر, فكانا من أهل الأدب والشعر في مدينة قرطبة, ولعمر قصيدة يرثي فيها اباه, جاء فيها ...

لفِقـــــدِكَ تنهَـــــلّ العيـــــون وتـــــدمَعُ　　　وتنهَـــــدُ أركـــــانُ المعـــــاني وتخشَـــــعُ

ويُغـــــولِ مـــــن كـــــان بـــــالأمس ضـــــاحكاً　　　لغفلتـــــهِ في ظـــــل نُعمـــــاكَ يرتـــــعُ (٣٧)

وممن برز منهم في عهد الحاجب المنصور بن أبي عامر (٣٦٧-٣٩٢هـ/٩٧٧-١٠٠٢م), سعيد بن محمد المرواني المعروف بالبلينة أي (نحو البحر)(ت:؟), وينتسب إلى الوزير القائد عبدالملك بن عمر المرواني, وكان من نبهاء بني مروان ومتقدمي شعرائهم (٣٨), وعبدالله بن عبدالعزيز بن محمد بن عبدالعزيز بن أمية بن الحكم الرضي, يكنى أبو بكر, ويلقب (بالحجر), ويقال له (البطرشك), أي (الحجر اليابس), (ت: ٢٩٣هـ/٩٠٥م), عرف برجاحة عقلهِ وأدبه, وكثرة شعره وغزارة علمه, وطيبة مجالستهِ, ومن جميل شعرهِ ..

يـــــا ظالمـــــاً ظَـــــن قتلـــــي في الهـــــوى حســـــناً　　　كُـــــن كيـــــف شـــــئت فظـــــني فيـــــك قـــــد حَسُـــــنا

طوَيـــــتَ حبَّـــــك حتـــــى ظَـــــلَ يَنشـــــرُهُ　　　دمـــــعُ جـــــرى فغـــــدا ســـــيرّى بـــــهِ عَلنـــــا

أفـــــديك مـــــن ســـــاكنٍ في القلـــــب مســـــكنَهُ　　　وغائـــــبٍ لـــــم تـــــزل نفســـــي لـــــهُ وَطنـــــا (٣٩)

والشاعر مروان بن عبدالرحمن بن مروان بن عبدالرحمن الناصر, يكنى أبو عبدالملك ويعرف (بالطليق) (*)المرواني, كان أديباً شاعراً, وأكثر شعره في السجن أيام الحاجب المنصور بن أبي عامر, وقد قيل عنه:((ابو عبدالملك هذا في بني أمية كابن المعتز في بني العباس, ملاحة شعره وحُسن تشبيه)), توفي قريباً من سنة ٤٠٠هـ/١٠٠٩م (٤٠)، ومن شعره في وصف السجن..

في منزلِ كالليلِ أسودَ فاحمٍ داجى النواحي مظلمِ الأثباجِ
يسوَدُ والزهراء تشرق حَولَهُ كالحبرِ أودع في دواةِ العاجِ[٤١]

كذلك برز المطرف بن الأمير محمد, يكنى أبو القاسم, برع في الشعر وهو ابن عشرين سنة, قال عنه ابن حزم(ت:٤٥٦هـ/١٠٦٣م): "كان شاعراً مفلقاً" [٤٢].

رابعا: في علم اللغة والنحو:

اهتم الأمويين بعلم اللغة والنحو وبرزوا فيها كما برزوا في بقية العلوم الأخرى, ولربمااجتمعت عوامل عدة ساعدتهم على بروزهم, منها عوامل عامة تخص الأندلس ومنها خاصة تخص الأسرة الحاكمة, ومنها ما يتعلق باللغة نفسها, سنجمل هذه الأسباب بالشكل الآتي:

١- إن الأندلس كانت تعيش في حالة من الازدهار والرقي والتقدم العمراني والحضاري والثقافي, فكان لابد لها أن تهتم باللغة العربية, لأنها أصبحت لغة التعبير عن هذه الحضارة, وتحاول أن توصل هذه الحضارة الراقية بهذه اللغة إلى باقي شعوب العالم.

٢- إن اللغة العربية هي لغة القرآن الكريم, ولغة الحديث النبوي الشريف, فبفضل قوتها وغناها تستطيع أن تكون أداة صالحة للتعبير عن أعظم حضارة عرفها العالم في العصور الوسطى.

٣- سياسة الأسرة الحاكمة, لاسيما الأموية في الأندلس, فلقد حرصت على تعليم أبناءها اللغة العربية الفصحى وقواعدها من خلال تأديب أولادها على يد خيرة علماء وفقهاء ذلك العصر[٤٣].

وممن برز في هذا المجال من الأمويين: المنذر بن عبدالرحمن بن معاوية بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عبدالله بن المنذر بن الأمير بن عبدالرحمن الاوسط بن هشام بن عبدالرحمن بن معاوية, لقب "بالمذاكرة", ويذكر ابن حزم إن سبب تسميته بذلك يعود إلى: "إنه كان مغرى بعلم النحو, وكان إماماً فيه, مقدماً في اللغة, وكان متى لقى رجلاً من إخوانه, قال له – هل لك في مذاكرة باب من العربية" [٤٤], كما برز من ولده, محمد بن إبراهيم بن معاوية بن المنذر, وقد لقب (بالمصنوع) لجمال وجههِ, (ت: ٣٧٣هـ/٩٨٣م), كان أضبط الناس للغة وأحفظهم لها [٤٥].

كذلك برز عبدالعزيز بن حكم بن أحمد بن الإمام محمد بن عبدالرحمن الأوسط, يكنى أبا الأصبغ, من أهل قرطبة, كان أحد علماء النحو في زمانه, (ت: ٣٨٧هـ/٩٩٧م) [٤٦], ومنهم أيضاً, محمد بن مروان بن عيسى الأموي (ت: ٤٣٢هـ/١٠٤٠م), وكان بارزاً في علوم عدة لاسيما علم اللغة[٤٧].

خامسا: في علم التاريخ:

التاريخ لغةً- الإعلام بالوقت, يقال أرخت الكتابة وورخته, أي بينت وقت كتابته [٤٨], والتاريخ من غزير المذهب جامع الفوائد شريف الغاية, إذ هو يوقفنا على أحوال الماضيين من الأمم في أخلاقهم, والأنبياء في سيرهم, والملوك في دولهم وسياستهم [٤٩].

أما اصطلاحا، فقد عرفه بن خلدون على انه: "في ظاهره لا يزيد على أخبار عن الايام والدول والسوابق من القرون الاولى ...وفي باطنه نظر وتحقيق وتعليل للكائنات ، ومبادئها دقيق ، وعلم بكيفيات الواقع وأسبابها عميق"[٥٠].

وعلم التاريخ عند المسلمين جزء لا يتجزأ من التطور الثقافي العام, وصلته بعلم الحديث والأدب بصورتهِ الخاصة وثيقة تستحق اهتماماً خاصاً (٥١).

وقد اهتم الأندلسيون بهذا العلم, لاسيما تلك التي تتعلق بتاريخ الأندلس ومدنها وأعلامها, كما اهتموا بالتاريخ الإسلامي العام, ولعل سبب اهتمامهم بالتاريخ الأندلسي بشكل أكبر يعود إلى محاولتهم إظهار ما لهذا البلد البعيد والنائي من فضائل تتميز بها عن بقية البلدان الإسلامية الأخرى (٥٢).

ولقد اهتم نفر من الأمويين بعلم التاريخ, ومن أبرزهم:

معاوية بن محمد بن هشام بن الوليد بن الأمير هشام بن عبدالرحمن بن معاوية المرواني (ت: ٢٩٨هـ/٩١٠م), ويعرف (بالشبانسي أو الشبنسيَ), من أهل قرطبة, من تواليفهُ, (التاج السني) وهو كتاب خاص بنسب الإمام علي بن أبي طالب (ﷺ), كما له كتاب آخر خاص بتاريخ الأمويين سماه (تاريخ بني أمية في الأندلس), وقد أخذ عنه المؤلف المشهور ابن حيان (ت:٤٦٩هـ/١٠٧٦م) الكثير من المعلومات التي تتعلق بالأندلس في كتابه (المقتبس), لاسيما تلك التي تتعلق بأعمال الأمير عبدالرحمن الأوسط (٢٠٦-٢٣٨هـ/٨٢٢-٨٥٢م),في العلوم والآداب المختلفة, كذلك أشار الكتاب إلى من دخل الأندلس من المروانيين في عهد عبدالرحمن الأوسط.

وقد اعتمد معاوية الشبانسي في تأليف كتابه هذا على والده "هشام" بشكل كبير باعتباره معاصراً للكثير من الحوادث التي شهدتها الأندلس, فروى عنه أخبار الأمير عبدالرحمن الأوسط وغزواتهِ ضد الممالك الأسبانية (٥٣).

وقد وصف ابن حيان معاوية الشبانسي بأنه "نسابة أهل البيت الأموي, وإنه كان أثبت معرفة بأخبار قومه" (٥٤), أما ابن الآبار(ت:٥٩٥هـ/١١٩٩م) فيصفه بأنه "كان أديباً إخبارياً, وتاريخياً فصيحاً" (٥٥).

كما برز منهم عبدالله بن عبدالرحمن الناصر والذي تكلمنا عنه, فلإ جانب بروزه في مجال الفقه, كان إخبارياً مشهوراً، وله تواليف تدل على علمهِ وفهمهِ وكمال أدواتهِ, منها كتاب (العليل والقتيل في أخبار ولد العباس) والذي انتهى به إلى خلافة الراضي بن المقتدر (٥٦).

كذلك برز, أحمد بن عبدالله بن محمد بن مبارك بن حبيب بن عبدالملك بن الوليد بن عبدالملك بن مروان, (ت: ٣٣٠هـ/٩٤١م), يكنى أبا القاسم, ويُعرف بالحبيبي, وكان روايأ إخبارياً (٥٧).

ومنهم أيضاً الفقيه الأخباري, عبيدالله بن الوليد بن محمد بن محمد, الذي يُنتسب إلى بن أبي معيط أبان بن أبي عمرو بن أمية, كان حافظاً للأخبار والأشعار (٥٨).

سادسا: الفنون (علم الموسيقى):

عرف علم الموسيقى بأنه علم يبحث في أصول النظم والإيقاعات وكيفية تأليف اللحون, وإيجاد الآلات الموسيقاوية, وإنما وضعوا هذهِ الآلات لقدُوره تخلل الفترات بالصوت الإنساني فتحل باللذة (٥٩), كما عرفه البعض الآخر بأنه: "علم رياضي يبحث فيه عن أحوال النغم من حيث الإنفاق والتنافر وأحوال الأزمنة المتخللة بين الثغرات, من حيث الوزن وعدمه ليحصل معرفة كيفية تأليف اللحن"(٦٠).

وقد شغف بعض الامراء الأمويين بهذا العلم وفنونه, من غناء ولحن فكانوا إما أن يشاركون بأنفسهم في هذا المجال أو كانوا يشجعون أصحاب المواهب والأصوات الجميلة من المغنيين والموسيقيين على إبراز مواهبهم وذلك من خلال صرف الأموال وإغداق الهبات عليهم, كما كانت قصورهم تجمع بين الحين والآخر المغنيين والموسيقيين ليقضوا أوقات اللهو والطرب فيها.

ومن الأمويين الذين برزوا وعُرفوا بحبهم للغناء والموسيقى: سعيد الخير بن الحكم الربضي (ت: ٢٤٠هـ/٨٥٤م), فقد كان يميل إلى عقد مجالس الأنس والغناء والطرب في قصره, فلقد كانت له ستارة خاصة تتستر فيه الجواري والقيان في قرطبة, وحدث إنه في إحدى مجالس اللهو والطرب سقطت الستارة على من فيها, فماتت أربع عشرة جارية من جواريه, فارتجت قرطبة بالخبر ووصل إلى أخيه عبدالرحمن الذي كان أميراً للأندلس فسرَّ بنجاته وعوضه لما أصابه وأعطاه بكل جارية ماتت جاريتين كما أعطاه مالاً كثيراً ليعيد بناء ما تهدم من مجلسهِ [٦١].

ومن بين الأمراء الأمويين في عصر الإمارة (١٣٨-٣١٦هـ/٧٥٦-٩٢٨م) ممن كانوا يجيدون الغناء والضرب بالعود أو النفخ بالمزمار (عبدالله) ابن الأمير عبدالرحمن الأوسط من جاريته طروب, فقد كان يعقد مجالس الطرب في داره المطلة على باب القنطرة من مدينة قرطبة, وكان لا يسمع منه سوى الغناء والزمر[٦٢].

كما كان (المطرف) ابن الأمير محمد عالماً بالغناء, فقد كان شغوفاً بالسماع مثمناً في محسناته حتى لغا في الموسيقى, فبلغ منه علماً وضرب بالعود ضرباً حسناً, وصاغ عليه أصواتاً حسنة, كما أحدث لنفسه طريقة حسنة في العزف حملها المغنون عنه وكانوا يعزونها إليه, توفي وهو ابن أربع وعشرون سنة(ت:؟)[٦٣], كما كان لإخوته عثمان وإبراهيم علماً بالغناء والعزف [٦٤].

كما برز أيضاً, عبدالعزيز بن الخليفة عبدالرحمن الناصر, الذي كان شاعراً مغرماً بالخمر والغناء, وقد كان من شدة تمسكه بالغناء أن طلب أخيه (الحكم المستنصر) منه أن يترك الغناء, فرد عليه: "والله لا تركته حتى تترك الطيور تغريدها", ثم أنشد قائلاً ..

أنــــا في صـــحةِ وجـــاهِ ونعمـــــة	هـــي تـــدعوا للــــذةِ الألحــــانِ
وكــــذا الطـــيرُ في الحــــدائقِ تشــدُو	للـــذي سَـــرَ نفسُـــهُ بالقيـــانِ [٦٥]

سابعا: اسهامهم في فن البناء والعمارة:

مثلما أسهم الأمويين وبرزوا في الجانب العلمي والأدبي في الحياة الأندلسية, فأنهم ساهموا أيضاً في ازدهار فن العمارة الأندلسية،لاسيما في قرطبة التي بلغت أوج عظمتها في القرن الرابع للهجرة/العاشر الميلادي, في جميع جوانبها الحضارية, ومنها الحركة العمرانية, ولقد ساهمت عوامل عديدة في هذا الازدهار ... سياسية واجتماعية واقتصادية.

تأتي اسهامات بنو أمية في هذا المجال من خلال ما أقاموه من دور وقصور ومنيات ومساجد ومقابر وغير ذلك من المنشآت الدينية والمدنية وما أضافوا عليها من لمسات مشرقية, فخرجت هذه المنشآت بأجمل صورة وأزهى حلة, تحمل بين طياتها عبق المشرق وروح الأندلس المتجددة.

سنذكر هذه المعالم والمنشآت التي تخص الأمويين:

أولاً- بالدور:

تنسب العديد من الدور في قرطبة وغيرها من المدن الأندلسية إلى شخصيات مروانية أموية, ومن هذه الدور: دار الأمير عبدالله بن عبدالرحمن التي كانت قريبة من باب القنطرة, ودار المطرف بن الحكم الربضي بقرطبة, ودار عبدالله بن محمد كانت بجوار الباب الغربي لقرطبة, ودار محمد بن سعيد الأموي الواقعة بمنية

الأمير عبدالله شرقي قرطبة, ودار مطرف بن الأمير بن عبدالله على مقربة من قنطرة قرطبة (٦٦), كما شهدت مدينة سرقسطة هي الأخرى بناء الدور, ومن أشهرها دار, محمد بن أسحق القرشي المرواني (٦٧).

ثانياً- المنيات:

مفردها منية ومعناها قريب من معنى الضيعة أو الفيلا في النظم الرومانية, وهي أشبه بالقصر الريفي الذي يحيط به ضيعة أو أضياع واسعة يملكها صاحب القصر (٦٨), وقد عرفت القصور الفخمة بقرطبة باسم المنية, وهي غالباً ما تكون على نهر الوادي الكبير (٦٩), وقد اتخذ الخلفاء وكبار رجالات الدولة العديد من هذه المنيات, وهي تدل على حالة الرخاء والعيش الرغيد آنذاك, إذ كانوا يقصدونها من أجل النزهة والراحة وعقد مجالس الأنس والطرب والتمتع بجمال الطبيعة بعيداً عن جو العاصمة ومشاكلها.

ومن هذه المنيات:

- منية قنطيش – تقع في الجانب الغربي من قرطبة, أنشأها الأمير محمد بن عبدالرحمن, وكانت محاطة بالبساتين (٧٠).
- منية العجب – بناها الأمير الحكم الربضي وهي تقع في الجانب الغربي على ضفاف نهر الوادي الكبير (٧١).
- منية المغيرة – أنشأها الأمير المغيرة بن الحكم الربضي, وهي تقع شرق قرطبة (٧٢).
- منية الناعورة- والتي تقع على شاطئ نهر قرطبة, وقد أنشأها الأمير عبدالله بن محمد, وكانت تحيط بها الحدائق والبساتين, يصعد إليها الماء من النهر بواسطة النواعير, ولهذا سميت بمنية الناعورة (٧٣).
- منية ابن أبي الحكم القرشي, تقع على نهر الوادي الكبير, وقد كانت حصينة منيعة, أنشأها أبي الحكم بن عبدالرحمن الناصر المعروف (بابن القرشية, وكانت تقع بمنطقة الشامات أو (الشاعات)) (٧٤).

ثالثاً- المساجد:

يُعد المسجد في الإسلام من المظاهر العمرانية الرئيسية للمدينة الإسلامية أينما كانت – فهي نواة تكوين وبناء المدينة, والمسلمون تمسكوا بالسنة التي سنها الرسول محمد (ﷺ), فعندما هاجر إلى المدينة كان أول عمل قام به هو بناء المسجد, فهو فضلاً عن وظيفته الدينية له وظائف أخرى, كأن تكون سياسية وعسكرية أو اجتماعية (٧٥), إذن كان الدافع لدى المسلمين هو التمسك بقولهِ تعالى: **"وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا "** (٧٦), والاقتداء بسنة رسوله (ﷺ), الذي قال في فضل بناء المسجد (من بنى مسجداً يبتغي به وجه الله بنى الله له بيتاً في الجنة) (٧٧).

كذلك كان أقبال أهل الأندلس على بناء المساجد, فقد أسهم الخاصة والعامة في هذا المجال, فقد أسهم الخلفاء والأمراء وكبار موظفي الدولة ومن مختلف فئات المجتمع الأندلسي في بناء عدد كبير من المساجد داخل قرطبة وضواحيها (٧٨), حتى تضاربت الروايات حول عدد المساجد في قرطبة،فقد قيل ان فيها٣٧٧مسجداً،وقيل ان فيها١٦٠٠مسجداً, وهذهِ الأرقام وإن كانت مبالغة فيها لكنها في كل الأحوال تدل على كثرة المساجد, كما تدل أيضاً على ظاهرة الاندفاع وحب الخير والعمل الصالح داخل المجتمع الأندلسي (٧٩).

ومن المساجد التي حملت اسم الأمويين: مسجد البهاء, وينسب إلى البهاء بنت الأمير عبدالرحمن بن الحكم بن هشام بن عبدالرحمن بن معاوية, وكان المسجد يقع بربض الرصافة بقرطبة (٨٠), ومسجد أم سلمة بنت محمد بن الحكم الربضي (زوجة الأمير محمد بن عبدالرحمن الأوسط), وكان يقع بالجهة الشمالية من قرطبة (٨١).

رابعاً:- المقابر:

تعددت المقابر في قرطبة, وانتشرت حولها, ولقد ارتبطت اسم بعض المقابر باسم الأمويين, ومن أهم المقابر التي تنسب إليهم:

مقبرة أم سلمى زوجة الأمير محمد بن عبدالرحمن وهو يقع شمال قرطبة, بالقرب من مقبرة اليهود [٨٢], وهناك أيضاً مقبرة بني العباس, والمرجح أنها تنسب لأبناء الوزير القائد العباس بن عبدالله بن عبدالملك بن عمر المرواني القرشي [٨٣].

هوامش البحث:

(١) عبدالرحمن بن خلدون, مقدمة ابن خلدون (مصر, مطبعة مصطفى محمد, د. ت), ص٤٣٥.

(٢) غوستاف لوبون, حضارة العرب, ترجمة – عادل زعيتر, ط٤ (القاهرة, مطبعة البابي الحلبي, ١٩٦٤م), ص١١٧.

(٣) ابن خلدون, المقدمة, ص٣٤٧.

(٤) احمد بن يحيى بن أحمد بن عميرة الضبي, بغية الملتمس في تاريخ رجال أهل الأندلس (القاهرة, الهيئة المصرية العامة للكتاب, ٢٠٠٨م), ص٢١٠؛ أبي القاسم خلف بن عبدالملك بن مسعود بن موسى بن بشكوال, كتاب الصلة, ضبطه – جلال الأسيوطي (بيروت, دار الكتب العلمية, ٢٠٠٨م), مج١:١/١٤.

(٥) ابن بشكوال, كتاب الصلة, مج١:١/٤٢.

(٦) المصدرنفسه, مج١:١/٤٢.

(٧) محمد بن عبدالله الزركشي, البرهان في علوم القرآن, تحقيق – مصطفى عبدالقادر عطا (بيروت, دار الكتب العلمية, ١٩٨٨م): ١/٣٣.

(٨) ابن بشكوال, كتاب الصلة, مج١,:١/ ١٨.

(٩) محمد بن فتوح بن عبدالله الحميدي, جذوة المقتبس في ذكر ولاة الأندلس وأسماء رواة الحديث وأهل الفقه والأدب وذوي النباهة والشعر (القاهرة, الدار المصرية للتأليف والترجمة والنشر, ١٩٦٦م), ص٣٠٥؛ ابن بشكوال, كتاب الصلة, مج ١:١/٤٢.

(١٠) احمد بن مصطفى طاش كبرى زاده, مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم, تحقيق – كامل بكري وعبدالوهاب أبو النور (القاهرة, مطبعة الاستقلال, ١٩٦٨م): ٢/ ٦٠.

(١١) الضبي, بغية الملتمس, ص٧٧.

(*) بقي بن مخلد, من أهل قرطبة, يكنى أبا عبدالرحمن, من حفاظ المحدثين وأئمة الدين والزهاد الصالحين, رحل إلى المشرق فروى عن الأئمة وأعلام السنة, له مصنفات عدة في تفسير القرآن والحديث وفتاوى الصحابة, ينظر: ابن الفرضي, تاريخ علماء الأندلس: ١/ ٩٠؛ الضبي, بغية الملتمس, ص٢٤٥.

(١٢) الحميدي, جذوة المقتبس, ص١٢٨؛ الضبي, بغية الملتمس, ص٨٤.

(١٣) ابو الوليد عبدالله بن محمد بن يوسف بن الفرضي, تاريخ علماء الأندلس, تحقيق – صلاح الدين الهواري (بيروت, المكتبة العصرية, ٢٠٠٦م): ٢/ ٦٤؛ أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم, جمهرة أنساب العرب, تحقيق – عبدالسلام محمد هارون (مصر, دار المعارف, ١٩٦٢م), ص٩٣؛ الضبي, بغية الملتمس, ص١٢٧.

(١٤) ابي عبدالله محمد بن عبدالله بن أبي بكر ابن الآبار القضاعي, التكملة لكتاب الصلة, ضبطة– جلال الأسيوطي (بيروت, دار الكتب العلمية, ٢٠٠٨م),مج ١:٣/١٥٤.

(١٥) المقدمة, ص٤٤٥.

(١٦) ابي اسحق الشيرازي, طبقات الفقهاء, تحقيق – إحسان عباس, ط٢ (بيروت, دار الرائد العربي, ١٩٨١م), ص٦٧؛ أحمد بن يحيى الونشرسي, المعيار المعرب والجامع المغرب عن فتاوى علماء أفريقية والأندلس والمغرب, إشراف – محمد حجي (بيروت, دار المغرب الإسلامي, ١٩٨١م): ٣/ ١٦٩.

(١٧) كريم عجيل حسين, الحياة العلمية في مدينة بلنسية (بيروت, مؤسسة الرسالة, ساعدت جامعة بغداد على نشره, ١٩٧٥م), ص٤٠١؛ هديل يوسف البارودي, مرسية ودورها في التاريخ السياسي والحضاري ٢١٣-٦٦٢هـ/٨٢٨-١٢٦٣م, اطروحة دكتوراه غير منشورة, كلية التربية, جامعة الموصل, ٢٠٠١م, ص١٨٧.

(١٨) ابن مروان بن حيان بن خلف, المقتبس في أنباء أهل الأندلس, تحقيق – محمود علي مكي (بيروت, ١٩٧٣م), ص٩٤, ٩٥؛ ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص٨٩.

(١٩) ابن حزم ،المصدر نفسه , ص١٠٢؛ الضبي, بغية الملتمس, ص٣٤٦-٣٤٧؛ أبي عبدالله محمد بن عبدالله بن أبي بكر ابن الآبار القضاعي, الحلة السيراء, تحقيق – حسين مؤنس (القاهرة, مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر, ١٩٦٣م): ٢٠٦/١؛ علي بن موسى بن سعيد المغربي, المغرب في حلي المغرب, تحقيق – شوقي ضيف (مصر, دار المعارف, د. ت): ١٨٤/١.

(٢٠)الضبي , بغية الملتمس ص١٣٧ .

(٢١) صديق بن حسن القنوجي, أبجد العلوم, وضع فهارسه وحواشيه – أحمد شمس الدين (بيروت, دار الكتب العلمية, ١٩٩٩م): ١٣٠/٢.

(٢٢) القنوجي, أبجد العلوم: ١٣٣/٢.

(٢٣) ابن الفرضي, تاريخ علماء الأندلس: ٣١٥/١.

(٢٤) ابن بشكوال, الصلة, مج١:١٩٦/١.

(٢٥) ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص٩٨.

(٢٦) ابو عبدالله محمد بن عبدالملك المراكشي, الذيل والتكملة لكتابي الموصول والصلة, تحقيق – محمد بن شريفة وإحسان عباس (الرباط, مطبوعات أكاديمية المملكة المغربية, ١٩٨٤م), س٨, ق١, ص٤٨٤.

(٢٧) ابن الآبار, الحلة السيراء: ٨٥/١؛ ابن سعيد المغربي, المغرب في حلي المغرب: ٦٠/١.

(٢٨) محمد بن الحسن بن الحسين بن الكتابي, كتاب التشبيهات من أشعار أهل الأندلس, تحقيق – إحسان عباس (بيروت, ١٩٨٦م), ص٢٧٨؛ عبدالملك بن محمد بن إسماعيل أبو منصور الثعالبي, يتيمة الدهر في محاسن أهل العصر, تحقيق – محمد محي الدين (بيروت, ١٩٧٣م): ١٥/٢.

(٢٩) الضبي, بغية الملتمس, ص٤١٣.

(٣٠) نقلاً عن: كمال السيد أبو مصطفى, دراسات أندلسية في التاريخ والحضارة (الإسكندرية, مركز الإسكندرية للكتاب, ١٩٩٦م), ص٧٥.

(٣١) ابن الابار , الحلة:١/ ٢٠٨.

(٣٢) الحميدي, جذوة المقتبس, ص٤٠١.

(٣٣) أبو مروان بن حيان بن خلف, المقتبس, اعتنى بنشره –شالمينا, تحقيق –كورنيطي صبح وغيرهما (الرباط, مدريد, المعهد الأسباني العربي, ١٩٧٩م), ص٤٥.

(٣٤) الثعالبي, يتيمة الدهر: ٣٥٥/١؛ ابن الآبار, الحلة السيراء: ١٠٧/١.

(٣٥) ابن الآبار, الحلة السيراء: ٢١١/١.

(٣٦) المصدرنفسه: ٢٠٨/١.

(٣٧) المصدر نفسه: ٢١٢/١.

(٣٨) المصدر نفسه: ٢١٣/١-٢١٥.

(٣٩) ابن الفرضي, تاريخ علماء الأندلس: ١١٥/٢؛ ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص١٠٤.

(*) سمي مروان بالطليق لأنه سجن في عهد الحاجب المنصور بن أبي عامر مدة طويلة لقتلهِ والدهِ, ثم أطلقه المنصور بعد ذلك فعرف (بالطليق), ينظر: ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص١٠٣؛ ابن الآبار, الحلة السيراء: ٢٢٠/١.

(٤٠) الحميدي, جذوة المقتبس, ص٢٦٣؛ ابن الآبار, الحلة السيراء: ٢١٥/١.

(٤١) ابن الابار , المصدر نفسه :١/٢٢١.

(٤٢) الحميدي, جذوة المقتبس, ص٣٤٣؛ ذي النسبين أبا الخطاب عمر بن حسن بن وحية الكلبي, المطرب من أشعار أهل المغرب, تحقيق – إبراهيم الأبياري وحامد عبدالمجيد (القاهرة, المطبعة الأميرية, ١٩٥٤م), ص٧٢.

(٤٣) انور محمود الزناتي، العلم والتعليم في الاندلس، بحث منشور في مسابقة النور للأبداع في مجال البحوث والدراسات(قطر، مؤسسة النور للثقافة والاعلام،٢٠٠٨م)،ص٣٨.

(٤٤) جمهرة أنساب العرب, ص٩٨.

(٤٥) المصدر نفسه, ص٩٣.

(٤٦) المصدر نفسه, ص٩٣.

(٤٧) ابن الفرضي, تاريخ علماء الأندلس: ٢٥٣/١.

(٤٨) ابن بشكوال, كتاب الصلة, مج١:١/٢٢٥.

(٤٩) محمد بن مكرم بن منظور, لسان العرب المحيط, أعاد بناؤه على الحرف الأول من الكلمة – يوسف خياط (بيروت, دار لسان العرب, د. ت): ٤٤/١.

(٥٠) المقدمة , ص ٢.

(٥١) انور الرفاعي, قصة الحضارة في الوطن العربي الكبير منذ فجر التاريخ حتى العصور الحديثة, (دمشق, ١٩٧٣م), ص٤٨٠.

(٥٢) عبدالعزيز الدوري, بحث في نشأة علم التاريخ عند العرب (بيروت, المطبعة الكاثوليكية, د. ت), ص١٣.

(٥٣) لطفي عبدالبديع, الإسلام في أسبانيا (القاهرة, مكتبة النهضة المصرية, ١٩٥٨م), ص١٩٥.

(٥٤) ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص٩٦؛ ابن حيان, المقتبس, تحقيق – محمود علي مكي, ص٢٤؛ ابن الآبار, التكملة لكتاب الصلة, مج٤:٢/ ١٥٨؛ آنخل جنثالث بالنثيا, تاريخ الفكر الأندلسي, ترجمة – حسين مؤنس (القاهرة, مكتبة الثقافة الدينية, ١٩٥٥م), ص٢٠١؛ السيدعبدالعزيز سالم, قرطبة حاضرة الخلافة في الأندلس (بيروت, دار النهضة, ١٩٧١م): ٢٩٢/٢.

(٥٥) المقتبس, تحقيق – محمود علي مكي, ص٢٤.

(٥٦) التكملة لكتاب الصلة, مج٢:٤/ ١٥٨.

(٥٧) الضبي, بغية الملتمس, ص٣٤٦؛ ابن الآبار, الحلة السيراء: ٢٠٦/١؛ ابن سعيد المغربي, المغرب في حلي المغرب, ص١٨٢.

(٥٨) ابن الفرضي, تاريخ علماء الأندلس: ٤٥/١.

(٥٩) المصدر نفسه: ٢٣٢/١.

(٦٠) محمد بن أحمد بن يوسف الخوارزمي, مفتاح السعادة (مصر, مطبعة الشرق, د. ت): ٣٧٤/١.

(٦١) مصطفى بن عبدالله حاجي خليفة, كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون (بغداد, مكتبة المثنى, ١٩٤١م): ١٩٠٢/٢.

(٦٢) ابن حيان, المقتبس, تحقيق – محمود علي مكي, ص٢٢٣-٢٢٤.

(٦٣) المصدر نفسه, ص١٦٣.

(٦٤) ابن الآبار, الحلة السيراء: ١٢٨/١.

(٦٥) ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص٩٨.

(٦٦) ابن سعيد المغربي, المغرب في حلي المغرب: ١٨٤/١.

(٦٧) ابو بكر محمد بن عمر ابن القوطية, تاريخ افتتاح الأندلس, تحقيق – عبدالله أنيس الطباع (بيروت, دار النشر للجامعيين, ١٩٥٨م), ص٩٩-١١٧؛ ابن حيان, المقتبس, تحقيق –شالميتا, ص١٨, ١٩, ٢٠؛ أبو العباس أحمد بن محمد بن عذاري المراكشي, البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب, تحقيق – ج. س كولان وليفي بروفنسال, ط٢ (بيروت, دار الثقافة, ١٩٨٠م): ١٤٦/٢؛ سالم, قرطبة حاضرة الخلافة: ٢٢٠/١-٢٢١.

(٦٨) احمد بن عمر بن أنس العذري, ترصيع الأخبار وتنويع الآثار في غرائب البلدان والمسالك إلى جميع الممالك, تحقيق – عبدالعزيز الأهواني (مدريد, مطبعة معهد الدراسات الإسلامية, ١٩٦٥م), ص٥٢.

(٦٩) حسين مؤنس, فجر الأندلس (القاهرة, الشركة العربية للطباعة والنشر, ١٩٥٩م), ص٥٩٣.

(٧٠) الحميدي, جذوة المقتبس, ص٣٢٤.

(٧١) احمد فكري, قرطبة في العصر الإسلامي (الإسكندرية, ١٩٧٣م), ص١٨٢.

(٧٢) المرجع نفسه, ص١٨٣.

(٧٣) ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص٩٨.

(٧٤) ابو مروان حيان بن خلف بن حيان, المقتبس في تاريخ رجال الأندلس, تحقيق –ملشورأنطونيا (باريس, ١٩٣٧م), ص٤٥-٤٦؛ سالم, قرطبة حاضرة الخلافة: ٢٠٤/١-٢٠٥.

(٧٥) ابو مروان حيان بن خلف بن حيان, المقتبس, تحقيق – عبدالرحمن علي الحجي (بيروت, دار الثقافة, ١٩٦٥م), ص٤٣-٦٦.

(٧٦) محمد عبدالستار عثمان, المدينة الإسلامية, مجلة عالم المعرفة (الكويت, المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب, الكويت, ١٩٨٨م), العدد ١٢٨, ص٢١٠.

(٧٧) سورة الجن, الآية رقم (١٨).

(٧٨) محمد بن إسماعيل بن إبراهيم البخاري, صحيح البخاري, اعتنى به – محمد بن الجميل (القاهرة, ٢٠٠٢م): ١١٠/١.

(٧٩) ابو عبدالله بن محمد بن عبدالله بن أبي بكر ابن الآبار, أعلام نساء الأندلس (مستلة من كتاب التكملة), تحقيق – منجد مصطفى بهجت, مجلة المورد, العدد, المجلد ١٩ (العراق, ١٩٩٠م), ص١٠٥, ١٠٨, ١٠٩.

(٨٠) اختلفت المصادر التاريخية في اعطاء صورة واضحة عن عدد المساجد التي كانت موجودة في قرطبة, فبعض الروايات تشير إلى وجود (٤٩٠) مسجداً, والبعض الآخر أشار إلى (١٦٠٠) مسجد, أما القسم الآخر فقد أشار إلى وجود (٣٠٠٠) مسجداً, للمزيد ينظر: أبو القاسم محمد بن حوقل النصيبي, صورة الأرض (بيروت, منشورات دار مكتبة الحياة, ١٩٧٩م), ص١٠٨؛ ابن عذاري, البيان المغرب: ٢٣٢/٢؛ محمد بن أيوب بن غالب, فرصة الأنفس في تاريخ الأندلس, تحقيق – لطفي عبد البديع (القاهرة, مجلة معهد المخطوطات العربية, ١٩٥٥م), مج١, جـ٢, ص٢٩٦؛ شهاب الدين أحمد بن محمد المقري, نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب, تحقيق – يوسف الشيخ محمد البقاعي (بيروت, دار الفكر, ١٩٩٨م): ٦٧/٢.

(٨١) المراكشي, الذيل والتكملة, س١, ق١, ص٤٨٤.

(٨٢) ابن حزم, جمهرة أنساب العرب, ص٩٩؛ سالم, قرطبة حاضرة الخلافة: ١٨٠/١.

(٨٣) فكري, قرطبة في العصر الإسلامي, ص١٧٨؛ سالم, قرطبة حاضرة الخلافة: ٢٢٦/١.

قائمة المصادر والمراجع

★ القرآن الكريم

أولاً: المصادر

★ ابن الآبار, أبو عبدالله محمد بن عبدالله بن أبي بكر

١- التكملة لكتاب الصلة, ضبطه – جلال الآسيوطي (بيروت, دار الكتب العلمية, ٢٠٠٨م).

٢- الحلة السيراء, تحقيق – حسين مؤنس (القاهرة, مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر, ١٩٦٣م).

★ البخاري, محمد بن إسماعيل بن إبراهيم

٣- صحيح البخاري, اعتنى به – محمد بن الجميل (القاهرة, ٢٠٠٢م).

★ ابن بشكوال ، ابي القاسم خلف بن عبدالملك بن مسعود بن موسى

٤- كتاب الصلة ، ضبطه- جلال الآسيوطي (بيروت ، دارالكتب العلمية، ٢٠٠٨م).

★ الثعالبي ، عبدالملك بن محمد بي اسماعيل ابومنصور

٥- يتيمة الدهر في محاسن اهل العصر، تحقيق- محمد محي الدين (بيروت،١٩٧٣).

★ حاجي خليفة, مصطفى بن عبدالله

٦- كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون (بغداد, مكتبة المثنى, ١٩٤١م).

★ ابن حزم, أبو محمد علي بن أحمد بن سعيد

٧- جمهرة أنساب العرب, تحقيق – عبدالسلام محمد هارون (مصر, دار المعارف, ١٩٦٢م).

* الحميدي, محمد بن أبي نصر بن فتوح بن عبدالله

٨- جذوة المقتبس في ذكر ولاة الأندلس وأسماء رواة الحديث وأهل الفقه والأدب وذوي النباهة والشعر (القاهرة, الدار المصرية للتأليف والترجمة والنشر, ١٩٦٦م).

* ابن حوقل, أبو القاسم محمد

٩- صورة الأرض (بيروت, منشورات دار مكتبة الحياة, ١٩٧٩م).

* ابن حيان, أبي مروان بن حيان بن خلف

١٠- المقتبس في أخبار رجال الأندلس, تحقيق – ملشور أنطونيا (باريس, ١٩٧٣).

١١- المقتبس في أنباء أهل الأندلس, تحقيق – محمود علي مكي (القاهرة, لجنة أحياء التراث الإسلامي, ١٩٧٠م).

١٢- المقتبس, اعتنى بنشره – شالميتاه, تحقيق – كورنيطي وم صبح وغيرهما (الرباط, مدريد, المعهد الإسلامي للثقافة, ١٩٧٩م).

* ابن خلدون, عبدالرحمن بن محمد

١٣- مقدمة بن خلدون (مصر, مطبعة مصطفى محمد, د. ت).

* الخوارزمي, محمد بن أحمد سبن يوسف

١٤- مفتاح السعادة (مصر, مطبعة الشرق, د. ت).

* ابن دحية, أبا الخطاب عمر بن حسين الكلبي

١٥- المطرب من أشعار أهل المغرب, تحقيق – إبراهيم الأبياري وحامد عبدالمجيد (القاهرة, المطبعة الأميرية, ١٩٥٤م).

* الزركشي, محمد بن عبدالله

١٦- البرهان في علوم القرآن, تحقيق – مصطفى عبدالقادر عطا (بيروت, دار الكتب العلمية, ١٩٨٨م).

* ابن سعيد, علي بن موسى

١٧- المغرب في حلي المغرب, تحقيق – شوقي ضيف (مصر, دار المعارف, د. ت).

* الشيرازي, أبي أسحق

١٨- طبقات الفقهاء, تحقيق – إحسان عباس, ط٢ (بيروت, دار الرائد العربي, ١٩٨١م).

* الضبي, أحمد بن يحيى بن أحمد بن عميرة

١٩- بغية الملتمس في تاريخ رجال أهل الأندلس (القاهرة, الهيئة المصرية العامة للكتاب, ٢٠٠٨م).

* طاش كبرى زادة, أحمد بن مصطفى

٢٠- مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم, تحقيق – كامل كامل بكري وعبدالوهاب أبو النور (القاهرة, مطبعة الاستقلال, ١٩٦٨م).

* ابن عذاري, أبو العباس أحمد بن محمد

٢١- البيان المغرب في أخبار الأندلس والمغرب, تحقيق – ج. س كولان وليفي بروفنسال, ط٢ (بيروت, دار الثقافة, ١٩٨٠م).

* العذري, أحمد بن عمر بن أنس

٢٢- كتاب ترصيع الأخبار وتنويع الآثار والبستان في غرائب البلدان والمسالك إلى جميع الممالك, تحقيق – عبدالعزيز الأهواني (مدريد, مطبعة معهد الدراسات الإسلامية, ١٩٦٥م).

* ابن غالب, محمد بن أيوب

٢٣- فرحة الأنفس في تاريخ الأندلس, تحقيق – لطفي عبدالبديع (القاهرة, مجلة معهد المخطوطات العربية, ١٩٥٥م).

* ابن الفرضي, أبو الوليد عبدالله بن محمد بن يوسف

٢٤- تاريخ علماء الأندلس, تحقيق – صلاح الدين الهواري (بيروت, المكتبة العصرية, ٢٠٠٦م).

* ابن القوطية, أبو بكر بن محمد بن عمر

٢٥- تاريخ افتتاح الأندلس, تحقيق – عبدالله أنيس الطباع (بيروت, دار النشر للجامعيين, ١٩٥٨م).

* القنوجي, صديق بن حسن

٣٦- أبجد العلوم, وضع فهارسه وحواشيه – أحمد شمس الدين (بيروت, دار الكتب العلمية, ١٩٩٩م).

* ابن الكتاني, محمد بن الحسن بن الحسين

٢٧- كتاب التشبيهات من أشعار الأندلس, تحقيق – إحسان عباس (بيروت, ١٩٨٦م).

* المراكشي, أبو عبدالله محمد بن عبدالملك

٢٨- الذيل والتكملة لكتابي الموصول والصلة, تحقيق – محمد بن شريفة وإحسان عباس (الرباط, مطبوعات أكاديمية المملكة المعرفية, ١٩٨٤م).

* المقري, شهاب الدين أحمد بن محمد

٢٩- نفح الطيب من غصن الأندلس الرطيب وذكر وزيرها لسان الدين بن الخطيب , تحقيق – يوسف الشيخ محمد البقاعي (بيروت, دار الفكر).

* ابن منظور محمد بن مكرم

٣٠- لسان العرب المحيط, أعاد بناؤه على الحرف الأول من الكلمة يوسف خياط (بيروت, دار لسان العرب, د. ت).

* الونشريسي, أحمد بن يحيى

٣١- المعيار المعرب والجامع المغرب عن فتاوى علماء أفريقية والأندلس والمغرب, إشراف – محمد حجي (بيروت, دار المغرب الإسلامي, ١٩٨١م).

ثانياً: المراجع

* بالنثيا, أنخل جنثالث

٣٢- تاريخ الفكر الأندلسي, ترجمة- حسين مؤن س (القاهرة, مكتبة الثقافة الدينية, ١٩٥٥م).

* عبدالبديع, لطفي

٣٣- الإسلام في أسبانيا (القاهرة, مكتبة النهضة المصرية, ١٩٥٨م).

* حسين, كريم عجيل

٣٤- الحياة العلمية في مدينة بلنسية (بيروت, مؤسسة الرسالة, ساعدت جامعة بغداد على طبعه, ١٩٧٥م).

* الدوري, عبدالعزيز

٣٥- بحث في نشأة علم التاريخ عند العرب (بيروت, المطبعة الكاثوليكية, د. ت).

* الرفاعي, أنور

٣٦- قصة الحضارة في الوطن العربي الكبير منذ فجر التاريخ حتى العصور الحديثة (دمشق, ١٩٧٣م).

* سالم ،السيدعبدالعزيز

٣٧- قرطبة حاضرة الخلافة الإسلامية (بيروت, ١٩٧١م).

* فكري, أحمد

٣٨- قرطبة في العصر الإسلامي (الإسكندرية, ١٩٧٣م).

* لوبون, غوستاف

٣٩- حضارة العرب, ترجمة – عادل زعتير, ط٤ (القاهرة, مطبعة البابي الحلبي, ١٩٦٤م).

* أبو مصطفى, كمال السيد

٤٠- دراسات أندلسية في التاريخ والحضارة (الإسكندرية, مركز الإسكندرية للكتاب, ١٩٩٦م).

ثالثاً: الرسائل الجامعية:

٭ البارودي, هديل يوسف

٤١- مدينة مرسية ودورها في التاريخ السياسي والحضاري ٢١٣-٦٦٢هـ/٨٢٨-١٢٦٣م,

اطروحة دكتوراه غير منشورة, كلية التربية, جامعة الموصل, ٢٠٠١م.

رابعاً: الدوريات:

٭الزناتي، انور محمود

٤٢- العلم والتعليم في الاندلس، بحث منشور في مسابقة النور للأبداع في مجال البحوث والدراسات(قطر، مؤسسة النور للثقافة والاعلام ٢٠٠٨م).

الملخص

يتناول البحث دراسة إسهامات أفراد من البيت الأموي من المغمورين في الحركة العلمية والأدبية والفنية في الأندلس في عصر الدولة الأموية, من الذين لم يشاركوا في الحياة السياسية, لكنهم تركوا أثراً وإرثاً علمياً طيباً, تدل على مواكبتهم للحياة العلمية والأدبية بل حتى المشاركة فيها, وخير دليل على ذلك إشارة الكتب التاريخية لإنجازاتهم المتنوعة وفي كافة المجالات من العلوم الدينية والأدب والشعر وعلم اللغة والنحو والتاريخ, وغيرها من العلوم, وبذلك يكونوا قد ساهموا في بناء الصرح العلمي الكبير في الأندلس.

Abstract

The research paper studies the contributions of inglorious individuals from the Umayyad House in the scientific, literary, and artistic movement in Andalusia, in the age of Umayyad country, those who did not participate in the political life but, left a good scientific impact and legacy that denotes not only their keeping up with scientific and literary life but, also participating in it. And the best evidence for that is the hints that has been done by historical books to their multifold achievements in different fields of life like religious science, literature, linguistics, syntax, history, and other sciences and by that they would have contributed in building the great scientific edifice in Andalusia.

الإنسان بين الجبر والاختيار
دراسة كلامية و فلسفية

أ.م.د. حسن حسين صديق　　　　　　د. محمد عبدالباقي ابراهيم

المقدمة

إن الحديث في موضوع كهذا يعد من الموضوعات الشيقة والصعبة في أن واحد، فهي شيقة لانها تعطي نشوة للعقل في سفره في عالم يختلف عن عالم المادي، ليس هناك من عواقب مادية يضع امام العقل حواجز و عواقب، في حين يكون صعبا للعقول البطيئة الفهم ان يهضم جوهر المسألة لانها تتعارض مع مبادئها القطعية كونها تابعة لمذهب او مدرسة او اتجاه. من هنا دخلنا في دراسة هذه المشكلة وقد حررنا انفسنا من تلك القيود المفروضة علينا من قبل المدارس والمذاهب والاتجاهات التي درست هذه المشكلة كي نستطيع ان نصل الى رأي اخر ربما يكون جديدا نوعا ما و ينسجم مع مستجدات عصرنا.

جاءت هذه الدراسة في تمهيد وثلاثة مباحث رئيسة، تناولنا في التمهيد اهمية هذه الدراسة و ضرورتها. في حين تناولنا في المبحث الاول الجذور الاولية لهذه المشكلة قبل ان يظهر المدارس الكلامية والفلسفية عند بعض الشخصيات ذات ميول فلسفية. وتناولنا في المبحث الثاني **الانسان بين حرية الارادة والقضاء والقدر** متطرقين الى اراء مختلفة حول هذا الموضوع و مستعرضين حجج كل طائفة عن المشكلة. وفي المبحث الثالث تناولنا **الحرية الانسانية عند المعتزلة** مستعرضين اراءهم ونصوصهم حول الموضوع من وجهة نظر تحليلية و نقدية وعلمية.

منهج الدراسة:

لقد استخدمنا في هذه الدراسة المنهج التحليلي النقدي المقارن. حيث قمنا بعرض النصوص الخاصة بهذه المشكلة ثم حللنا معانيها بين التأييد والنقد واحيانا نلجأ الى مقارنتها مع نصوص اخرى بغية الوصول الى نتيجة منطقية وعلمية.

تمهيد:-

في جميع الأمكنة والأزمنة نجد أنّ مشكلة الحريّة والجبر هي المشكلة الأساسيّة التي تسربت إلى فكر وفلسفة أكثر أفراد الإنسان ككائن مفكر وعاقل ومكلف في أداء مهمة خاصة به، حيث تدور الأسئلة حول هذا السؤال: هل أنّ الإنسان حرة الإرادة في الاختيار، أو أنّه مسيّر من قبل الله سبحانه وتعالى في نظر المؤمنين، أو انه مسلوب الحرية من خلال ارتباطه بالعالم المادي في نظر الماديين؟

ضرورة هذه الدراسة نابعة من كونها تطرح المشكلة التي طرحها اسلافنا من فلاسفة ومتكلمين ولاهوتيين من قبل ولكنها تختلف في الصورة المعاصرة تحت منهج التحليل والنقد بغية الوصول الى نتائج متواضعة بعض الشي عما توصل اليه من سبقنا في هذا المجال، ونحن حاولنا في هذه الدراسة ان نتطرق الى اراء اخرى غير تابعة لفرقة المعتزلة ولاسيما اراء اهل السنة والجماعة حتى تكون الصورة واضحة ويكون المعنى وافيا لشفاء الغليل.

اذن الاهتمام بمسألة الحرية البشرية ضرورية جدا وهي قديمة منذ أن وجد الإنسان وقد تمت الاشارة اليه في الكتب(موسى) والصحف(ابراهيم) المقدسة قبل الكتاب المقدس والقران الكريم- فالإنسان عاقل؛ فلذلك قادر على

الاختيار وهذا يعني غياب القهر (الجبر) ولا يمكن لنا ان نفصل بين ثلاثة حدود وهي : (الحرية – العقل – الاختيار) وان الله سبحانه وتعالى خلق الإنسان على صورة الحريّة؛ لأنّه مسؤول عن اختيار الطريق في الحياة[1] وهنا لا يمكن لنا ان ننكر حقيقة القول بحرية الإنسان في الاختيار بعد ان انعمه الله عليه سبحانه وتعالى وفضّله على الاخرين بالعقل وهناك آيات قرآنية كثيرة تؤكد لنا هذه الحقيقة كما في قوله تعالى: {إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا } ﴿الإنسان:٣﴾ وفي قوله تعالى : {وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ} ﴿البلد : ١٠﴾ ، فكلمة السبيل والنجدين تشيران الى أنّ المقصود منهما هو الطريق و قد انعم الله على الإنسان بحرية الاختيار بين الطريقين (طريق الخير و طريق الشر) ولاسيّما بعد ارسال الرسل بالحق ليبين للناس حقيقة الدين وحقيقة الطرق المؤدية الى النجاة والى الهلاك، وفي هذا يقول الشيخ محمد عبده : « كل انسان سليم العقل والحواس يشهد بأنّه موجود ولا يحتاج في ذلك الى دليل يهديه ولا معلم يرشده كذلك يشهد انه مدرك لأعماله الاختيارية يزن نتائجها بعقله ويقدرها بإرادته ثم يصدرها بقدرة ما فيه، ويعد انكار شيء من ذلك مساويا لإنكار وجوده في مجافاته لبداهة العقل » [2]. ومن تحليلنا لهذا النص نجد ان الشيخ محمد عبده يؤكد على حرية الإنسان في الاختيار وارادته وقدرته على التنفيذ(تصدير الافعال) لأنّه حاصل على صفة الوجود وبالفعل سوف يكون مسؤولا بقدر ما يصدر منه من افعال. وقد قارن كل ذلك بوجود العقل كالة او اداة يستعين به الانسان ليمييز بين ماهو صحيح وماهو ليس بصحيح. إذن المسألة يتعلق باللطف الالهي عندما منح الانسان ملكة العقل من دون الكائنات الاخرى وهذا دليل قاطع لوجود الارادة الحرة عند الانسان إذا ما تعامل مع الاحداث تعاملا عقلانيا.

المبحث الأول

الجذور الأوليّة لفكرة حرية الإنسان

تعد قضية الحرية والاختيار من اهم القضايا التي اتسم به تاريخ الفكر الفلسفي والكلامي في العصور الوسطى خصوصا بعد انتشار الدين الاسلامي والتقائه بالأديان والفلسفات الاخرى ولاسيما الدين اليهودي والمسيحي والفلسفة اليونانية، مما شغلت بال كثير من مفكري ومتكلمي الاسلام حيث تناولها كثير من الفرق والمذاهب الاسلامية بدءا بمدرسة الراي لابي حنيفة النعمان وفرقة المعتزلة وبعض الشخصيات الاخرى من امثال جعد بن درهم، وجهم بن صفوان وغيلان الدمشقي بغية الوصول الى ايجاد حلول مناسبة تتماشى مع الظروف السياسية والاجتماعية في ذلك الوقت بين القائل بحرية الإرادة عند الإنسان وبين القائل بحرية الافعال الإنسانية. وفي الحقيقة نجد ان البحث في هذه المسألة هو في الواقع نوع من الجدل العقيم اذا ما اخذنا بنظر الاعتبار حقيقة ايماننا بالقدر خيره وشره من عند الله ومن ثم نفهم ما المقصود بمعنى القضاء والقدر في العقيدة الاسلامية السمحاء؟ والا نقع في خضم من الجدل العقيم لا نخرج منها بثمرة مفيدة. وربما يكون قد توصلنا الى الدواء الشافي والكافي لغليلنا من صميم العقيدة الاسلامية القائمة في جوهرها على الاتصال الروحي والعقلي والجسدي للإنسان بربه في العبادات والمعاملات، والكل يعلم ان طرح الاسئلة الخاصة بهذا الموضوع لم تكن موجودة في زمن الرسول صلى الله عليه وسلم الا بعد وفاته لأنّه هو مصدر التشريع والأجوبة، إذن فما هو اللغز الذي يكمن من وراء اثارة هذه المشكلة ؟

---

(1) ينظر: انين جلسون، روح الفلسفة في العصر الوسيط، ترجمة: أمام عبد الفتاح أمام، ط٢، القاهرة، ١٩٧٤، ص ٣٨٣.

(2) ينظر: محمد عبده، رسالة التوحيد، دار احياء العلوم، بيروت، ط٣، ١٩٧٩، ص٧٤.

اغلب المصادر ان لم يكن جميعها تؤكد ان مشكلة الحرية والقدر في حقيقتها سياسية اكثر من ان يكون دينية ونشأت اول الامر في البصرة الذي كانت ثغر الدولة الاسلامية وموفد الاجناس الذين يأتون اليها من كل صوب وكان بنو امية يغدقون على رجالهم اموالا طائلة ولذلك عاشوا عيشة الترف و المجون لذلك وتحللوا من كثير من التكاليف الدينية، وشاعت بينهم فكرة القدر الالهي التي لا مردّ لها، وما دامت إرادة الله هي النافذة فليسلم الإنسان نفسه لمشيئة الله طالما ان القدر لا محيص عنه[٣]، كما هو واضح وصريح ان مشكلة الحريّة والقدر نابعة من صميم الحضارة الاسلامية لأسباب داخلية تتعلق بالتطور الديني والسياسي للإسلام في تلك الفترة من تاريخه، والان نستعرض بعض المواقف في صور قصيرة لهذه المشكلة لدى بعض الفرق الاسلامية في ذلك الوقت.

من الفرق القائلة بأنّ الإنسان في اعماله خالق وصانع لأفعاله مثل (القدرية)، والقائل بأنّ الإنسان في اعماله مجبر لا حرية له بل هي (افعاله) مخلوقة له من الله سبحانه وتعالى مثل(الجبرية)، وإنّ المعتزلة حاولوا ايجاد حل مناسب لهذه المشكلة الكلامية، القائلين بأنّ الإنسان خالق لأفعاله ومسؤول عنه في نفس الوقت شريطة أن تكون له القدرة والاستطاعة في أداء الفعل، وفي هذ الاثناء ظهرت فرقة الاشاعرة القائلين بأنّ الافعال الإنسانية مخلوقة من الله ومكتسبة من الإنسان... و حاولنا ان نستعرض موقف المعتزلة بشي من التفصيل من مشكلة الحرية الإنسانية والفعل الإنساني.

الا ان مسألة حرية الإنسان وجدت في زمن الأمام علي رضي الله عنه عندما سأله شيخ عن القضاء والقدر فأجابه الأمام في تفسيره للقضاء والقدر: « ان الله امر عباده تخييرا ونهاهم تحذيرا، وكلف يسيرا واعطى على القليل كثيرا ولم يصنع حكمها»، واجاب الأمام أيضا مؤكدا بأنّ الإنسان له الحرية في عمله قائلا: « ولعلك تظن قضاء واجبا وقدرا حتما، ولو كان ذلك، لبطل الثواب والعقاب وسقط الوعد والوعيد، ولما كانت تأتي لائمة لمذنب ولا محمدة لمحسن ».[٤]

ومن هنا تظهر بوضوح حرية الإنسان في أداء الاعمال الخيرة الذي أمر الله بها؛ لان الله لا يأمر بالشر لأنّه ليس شريرا، بل يحب الخير لعباده فمن يعمل خيرا فيجازي الله على خيره ، اما فيما يتعلق بالنواهي فهو خاصة بالأعمال الشريرة التي نهى الله عنها لأنّه لا يريد لعباده الشر فيجازيه بالعقاب لذا نجده يحذر عباده بأنّ يبتعدوا عن الاعمال المشينة بالخلق، فمن يعمل بعد ذلك سوف يتحمل مسؤوليات عمله فاذا كان خيرا يجازى بالثواب وان كان شرا يجازى بالعقاب كمن يقول لشخص: لا تذهب من هذا الطريق لان هناك حفرة عميقة سوف تتعثر فاذا ما ذهب هذا الشخص في ذلك الطريق لا يتحمل القائل ذنبه اذا وقع الشخص في الحفرة، بل هو يتحمل نتيجة عمله.

فبعدما سمع الشيخ الجواب من الأمام أنشد بحقه ابيات شعرية يصف فيها الأمام قائلا:

انت الأمام الذي نرجو بطاعته يوم النشور من الرحمن رضوانا

اوضحت من ديننا ما كان ملتبسا جزاك ربك بالإحسان احسانا.[٥]

والذي ينبغي لنا ان نشير الى رأيه من علماء اهل السنة والجماعة هو ابن القيم الجوزية حيث يقول : « ان رحمة الله تمنعه من اهمال عباده، وعدم تعريفهم ما ينالون به غاية كمالهم ، وان الله في يوم الدين يدين عباده بأعمالهم ، فيثيبهم على الخيرات، ويعاقبهم على المعاصي والسيئات . وما كان الله ليعذب احدا قبل اقامة الحجة

---

(٣) ينظر: احمد خواجة، الله والإنسان في الفكر العربي والاسلامي، بيروت، ط١، ١٩٨٣، ص٨٥.

(٤) ينظر: عبد الستار الراوي، ثورة العقل، دراسة في فكر معتزلة بغداد، دار الرشيد للنشر،١٩٨٢،ص٣٢.

(٥) ينظر: عرفان عبد الحميد، دراسات في الفرق والعقائد الاسلامية، مطبعة الارشاد- بغداد ،ط١،١٩٦٧،ص٢٥١-٢٥٤.

عليه، والحجة انما قامت برسله وكتبه ، وبهم استحق الثواب والعقاب » [٦] . ومن هنا نرى بوضوح ان معاصي الإنسان هو فاعله على الحقيقة واعماله الخيرة ناتجة عنه ايضا وهو يتحمل جزاء عمله من الثواب والعقاب ولاسيما بعد ان اتسعت مداركه ووافقت في معرفة خالقه ومبادى دينه من الطريق الذي يسلكها في الدنيا.

يقول علي سامي النشار في كتابه (نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام) عمن تكلم في مذهب الإرادة الحرة عند الإنسان: « كان معبد بن خالد الجهني وهو من تلامذة أبي ذر الغفاري انتقل ومعه عطا بن يسار الى البصرة قاصدا مجلس الحسن البصري قائلا: " يا ابا سعيد : هؤلاء الملوك ويقصد بهم (ملوك بني امية) يسفكون دماء المسلمين ويأخذون اموالهم- ويقولون، انما تجري اعمالنا على قدر الله، فأجابهم الحسن البصري بقوله: (كذب اعداء الله) ، و من خلال لقاء معبد بالحسن البصري نرى حقيقة دعوة معبد في انكاره على ملوك بني امية مظالمهم باسم العدل الالهي؛ لان الله سبحانه وتعالى كما ذكرنا في اعلاه انه لا يأمر بالظلم، وإنّما الظلم من الفعل الإنساني النابع من صميم حريته في القيام بالفعل، وظلّ (معبد) يناهض ملوك بني امية بالخروج عليهم حتى اودع في سجن الحجاج مقيدا فلما رآه الحجاج قال له : " يا معبد كيف ترى قسم الله لك ؟ فقال: يا حجاج ، خل بيني وبين قسم الله ، فان لم يكن لي قسم الا هذا رضيت به، فقال له : يا معبد اليس قيدك بقضاء الله ؟ فقال: يا حجاج ما رأيت احدا قيدني غيرك فاطلق يدي. فان ادخله قضاء الله رضيت به»[٧]، ومن خلال تحليلنا للنص الاول الذي عرضه (د. سامي النشار) نفهم ان اول القائلين بمذهب الحرية او المدافعين عن فكرة حرية الإرادة الإنسانية هو الأمام (الحسن البصري) ، ويشير الى هذا ايضا (د. احمد خواجة) في كتابه (الله والإنسان في الفكر العربي والاسلامي) حين بعث (الحسن البصري) رسالة كتبها الى (عبد الملك بن مروان) يؤكد فيها« ان الله لم يخلق الناس للأمير ثم يعول بينه وبينهم ، لأنّه تعالى ليس بظلام للعبيد » في هذه الرسالة يظهر بوضوح موقف (الحسن البصري) الا ان (الشهرستاني) ينفي ان يكون هذه الرسالة المبعوثة الى (عبد الملك بن مروان) من الإمام (الحسن البصري) لأنّه كان من السلف الصالح الذي لم يخالفهم في ان القدر خيره وشره من الله تعالى بل نسب الرسالة الى واصل بن عطاء مؤسس فرقة المعتزلة[٨]، ومن المدافعين ايضا عن مذهب الحرية الإنسانية (غيلان الدمشقي) القائل: ان الله ليس مصدر الشرور في هذا العالم ويبين موقفه هذا من خلال رسالة بعثه الى الخليفة الأموي (عمر بن عبد العزيز) يدعوه الى الايمان بالمذهب القدري حيث يقول : « طفأ امر السنة وظهرت البدعة. أخيف العالم فلا يتكلم، ولا يعطى الجاهل فيسأل، وربما نجت الامة بالأمام ، فانظر أي الإمامين أنت ... هل وجدت رحيما يكلف العباد فوق الطاقة ، او يعذبهم على الطاعة ، ام هل وجدت عادلا يحمل الناس على الظلم والتظالم. وهل وجدت صادقا يحمل الناس على الكذب او التكاذب بينهم ، كفى بيان هذا بيانا او بالعمى عنه عمى » [٩] ويعده (طاش كبرى زاده) من ائمة المعتزلة ويجعله من مدرسة الحسن البصري واصحابه[١٠] ، هذا فيما يتعلق بأصحاب مذهب الحرية والقائلين بأنّ الإنسان العاقل العارف والمدرك لحقيقة الموضوعات يكون حرا وذا إرادة ومختارة في افعاله ومسؤولا في النهاية عن مصيره في يوم الدين. الا اننا نجد من جهة اخرى من يقول بأنّ الإنسان مجبر ومسير في افعاله وهؤلاء هم من

---

(٦) ينظر: ابن القيم الجوزية، تهذيب مدارج السالكين، اعداد: عماد زكي البارودي، المكتبة التوفيقية، مصر، بدون تاريخ،ص١١ - ١٢ .

(٧) ينظر: احمد خواجة، الله والإنسان....، المصدر السابق، ص٨٧.

(٨) ينظر: الشهرستاني، الملل والنحل، تحقيق: ابو محمد بن فريد، المكتبة التوفيقية، مصر، بدون تاريخ، ج١، ص٤٧.

(٩) ينظر: القاضي عبد الجبار، طبقات المعتزلة، ص ٢٣٠ – ٢٣١، نقلا عن احمد خواجة، المصدر السابق، ص ١٣٢.

(١٠) ينظر: علي سامي النشار، نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام، دار المعارف بمصر، ط٧، ١٩٧٧، ج١، ص ٣٢١.

اصحاب مذهب الجبرية في الفكر الاسلامي، أي ان الإنسان ليس حرا بل ان جميع افعاله مقدر من الله وهو لا حول ولا قوة له أمام هذه القدرة الالهية المطلقة في الكون، واصحاب مذهب الجبرية يرون ان إرادة الإنسان العاقل عاجزة عن توجيه مجرى الحوادث، وان كل ما يحدث للإنسان قد قدر عليه ازلا، فهو مسير ولا مخير[11]، ويسمون ايضا بالجهمية نسبة الى (جهم بن صفوان) القائل : " ان الله لم يخلق شيئا بسبب ولا جعل في الاسباب قوى وطبائع تؤثر، فليس في النار قوة الاحراق ولا في السم قوة الاهلاك، بل ان الله سبحانه يحدث هذه الاثار عند ملاقاة هذه الاجسام لا بها . ولا الطاعات والتوحيد سببا لدخول الجنة والنجاة من النار، ولا الشرك والكفر والمعاصي سببا لدخول النار، بل يدخل هؤلاء الجنة بمحض مشيئته من غير سبب ولا حكمة اصلا، ويدخل هؤلاء النار بمحض مشيئته من غير سبب ولا حكمة [12]، ومنهم من يرى ايضا ان في سبق العلم والحكم بالقدر استحالة التغير في المصير فيقولون ان سبق العلم والحكم بالسعادة والشقاوة لا يتغير البتة، فسواء علينا الفعل والترك فان سبق العلم والحكم بالشقاوة فنحن اشقياء، عملنا او لم نعمل، وان سبق العلم والحكم بالسعادة فنحن سعداء عملنا او لم نعمل [13]، ونفهم من خلال تحليلنا لأقوال الجبريين ان الناس جميعا قد قضي عليهم امرهم في كتاب عند خالق مقتدر فلا مبدل لحكمه وعلمه فمن كتب عليه الشقاء فهو شقي عمل أم لم يعمل، وكذا هي الحال بالنسبة للسعيد الا اننا نجد في جوهر العقيدة الاسلامية السمحاء خطابا يخالف بكل صراحة ووضوح موقف هؤلاء الجبريين ومن لف حولهم من المفكرين بل يكون موقفهم هذا موقفا هزيلا لا يقاوم نسيم الهواء في يوم مشمس من ايام الربيع، فمثلا نجد في شرح معنى احد اسماء الله الحسنى (الرحمن): انه المزيح للعلل، وذلك لما اراد الله من الجن والانس ان يعبدوه فهو يعني : لما اراد ان يأمر من شاء منهم بعبادته – عرفهم وجوه العبادات وبين لهم حدودها وشروطها وخلق لهم مدارك ومشاعر وقوى وجوارح فخاطبهم وكلفهم وبشّرهم وانذرهم وامهلهم وحمّلهم دون ما تتسع له بينة فصارت العلل مزاحة وحجج العصاة والمقصرين متقطعة، اما في شرح معنى (الرحيم) : يقال : انه المثيب على العمل فلا يضيع للعامل عملا ولا يهدر للساعي سعيا [14]، ولكي نكون على بينة اكثر من موقفنا ضد من يقول ان الله قد حدد مصير كل انسان دون ان يتغير، فهذه المسألة تعد من المسائل الغيبية الذي لا طاقة للعقل الإنساني ان يسبح في عمقها بسبب قدرتها المحدودة لأننا لا نعلم شيئا عن العلم الالهي والحكمة الالهية في مخلوقاته وإنما علينا ان نعمل ونتوب ونستغفر الله يوميا على ما يتبادر منا من افعال حتى نكون من الفائزين بمغفرته[15]، وهناك احاديث كثيرة تؤكد لنا ما نقوله فهذا هو قول الرسول محمد صلى الله عليه و سلم: « ان الله عز وجل يقول : يا ابن ادم كلكم مذنب الا من عافيته ، فاستغفر وني اغفر لكم ، ومن علم اني ذو قدرة على المغفرة فاستغفرني غفرت له بقدرتي ولا ابالي ، وكلكم ضال الا من هديته فاسألوني الهدى اهدكم ....»[16] وفي حديث اخر نجد ان الرسول صلى الله عليه و سلم يقول: « قال الله عز وجل : من علم منكم اني ذو قدرة على مغفرة الذنوب غفرت

([11]) ينظر: جميل صليبا، المعجم الفلسفي، بالألفاظ العربية والفرنسية و الإنكليزية واللاتينية، ج١، ط١، منشورات ذو القربى، قم، ص ٣٨٨.

([12]) ينظر: ابن القيم، مدارج السالكين، المصدر السابق، ص ٦٢٠ – ٦٢١.

([13]) ينظر: المصدر نفسه، ص ٦٢١.

([14]) ينظر: - عادل بن سعد وعمرو بن محروس، موسوعة الاسماء والصفات، مجموعة من ائمة الاعلام، ، دار الكتب العلمية، لبنان، ط١، ٢٠٠٦، ج١، ص ٩٣.

([15]) ينظر: المصدر نفسه، ص ٤٨٢.

([16]) ينظر: جمال محمد علي الشقيري، الأحاديث القدسية، مكتبة دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان – الأردن، ج١، ص٢٦٦.

له ولا ابالي ما لم يشرك بي شيئا»[١٧]، في هذه الاحاديث والشروحات السابقة لمعاني (الرحمن والرحيم) نجد الصورة واضحة للعيان ولاسيما أنّ خطاب الله عز وجل كان الى بني ادم كافة ولم يكن الى المؤمنين او المسلمين بل اختار بني ادم وهذا دليل كاف على لطفه ورحمته لنا اجمعين فكل من دعا ربه سواء كان ابيضا او اسودا مؤمنا او عاصيا بالمغفرة غفر له وهداه، ويكون قوله تعالى على لسان رسوله اهم من كل ما ذكر (غفرت له ولا ابالي ما لم يشرك بي شيئا) أي ان عدم الشرك بالله هو اساس الايمان والعقيدة في الاسلام فمن لم يشرك بالله يغفر له ذنوبه وهذا هو معنى (القضاء) أي ان يقضي كيفما يشاء في حق الناس يوم القيامة ولكن الاساس في كل هذا هو عدم الشرك وهذا يخالف ما يقولونه من ان التوحيد ليس سببا لدخول الجنة والنجاة من النار.

اذن لا يمكن لإنسان واع مدرك فاهم حساس عاقل ان ينكر ان قدرة الله فوق قدرتنا ولها وحدها السلطان الأعلى في اتمام مراد العبد بإزالة الموانع او تهيئة الاسباب المتممة مما لا يعلمه ولا يدخل تحت إرادته، والإنسان يكسب بإرادته وقدرته ما هو وسيلة اما لسعادته او شقاوته حتى يختلف عن بقية الحيوانات لأنّه فضّله الله بالفكر والعقل، أي ان يكون مفكرا مختارا لما يريده ويعمله على مقتضى فكره وعلمه. ولو سلب شيء منها لكان اما ملكا او حيوانا، فهبة الوجود للإنسان لا شيء فيها من القهر على العمل، وإنّ علم الله محيط بما يقع من الإنسان بإرادته وإن عمل الخير الذي يصدر في وقت كذا وهو خير يثاب عليه وان عمل الشر فيعاقب عليه عقاب الشر، والاعمال في جميع الاحوال حاصلة عن الكسب والاختيار[١٨]، ومن هنا نجد أنّ القدرة تعني العلم، أي أنّ الله قدّر الاشياء بعلمه المسبق الأزلي وبهذا فهو عالم في كلّ لحظة ممّا يفعل الإنسان سواء كان خيرا ام شرا، ولا يخفى على الله شيء في هذا الكون بل كلّ ما يحدث من الحوادث صغيرا كان أم كبيرا فهو في علم الله موجود، ولكن هذا العلم لا يعني أنّ ما يحدث من أحداث هو من الله مباشرة بل هو يعلم بحدوثه والعلم بحدوث الشيء يختلف عن سبب الحدوث .

المبحث الثاني

الإنسان بين حرية الإرادة والقضاء والقدر

لا يمكن لنا ان ننكر الحقيقة التاريخية التي تقول ان حرية الإنسان في الاختيار قديمة بقدم الإنسان ذاته، فأول ما وجد الإنسان نفسه وهو في محيط مليء بالظواهر والحوادث كان عليه ان يفسر ويحلل ويفكر بما يجري حوله ويختار من بين تفسيراته الاحسن والافضل منها بما فيه منفعته الإنسانية فبدأ من هذه اللحظة عد الإنسان صاحب حريته في الاختيار بما يقرره عقله وهو مسؤول عن اختياره.

الا اننا نواجه مشكلة قد اثارها متكلمو الاسلام وفلاسفتها وهذه المشكلة تتعلق بمسألة (القضاء والقدر) وموقف الإنسان منها، فهذه المسألة لم تقتصر فقط على الفكر الاسلامي وإنّما تعرّض لها كلُ الاديان ، وقد واجهها العقل المسيحي (الاوروبي) بطريقة حاسمة يلخصها لنا (مونتجمري وات)* على النحو الاتي: « استطاعة الله سبحانه، واستطاعة الإنسان تبوآن كحقيقتين متعارضتين او متواجهتين او حتى متكاملتين ولا يمكن للإنسان في هذه المرحلة من تطوره الفكري ان يوفق بينهما ، لكن لابد ان يعتقد في صحتهما أي لابد ان يؤمن بأنّ الله على كل

([١٧]) ينظر: أبو بكر بن أبي شيبة، المصنف في الأحاديث والآثار، (المتوفى: ٢٣٥هـ)، تحقيق: كمال يوسف الحوت، مكتبة الرشد – الرياض، الطبعة: الأولى، ١٤٠٩ه ،ج٦، ص٧٢.

([١٨]) ينظر: محمد عبده، رسالة التوحيد، المصدر السابق، ص ٧٦ – ٧٧.

شيء قدير، وان يؤمن ايضا بأنَ الإنسان مسؤول عن تصرفاته» [19]، ومن هنا نجد ان على الإنسان ان يعتقد بالمقدمة المنطقية الواردة في هذه الاية (ان الله على كل شيء قدير) ولا يشك فيه قيد انملة ونحن نعلم ان من اركان الايمان ان يؤمن الإنسان بالقدر خيره وشره ، ولكن المهم ان نعرف ماهية القدر، فماهي معنى القدر ؟ صحيح لا يمكن لنا ان ننكر ان الله فعّال لما يريد ولا يسأل عما يفعل، لان الله سبحانه وتعالى مالك الملك، يتصرف فيه بمقتضى حكمته ومشيئته، وكل تصرف منه انما يجري وفق مشيئته التي اودعها في الكون وقوانينه المضطربة في الوجود كما في قوله تعالى : { وَكُلُّ شَيْءٍ عِندَهُ بِمِقْدَارٍ} ﴿الرعد : ٨﴾، وهو سبحانه لا يجب عليه شيء، ولا يتصرف من اجل احد . [20]. وهناك آيات قرآنية كثيرة تتحدث عن القدر كما في قوله تعالى : {وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ } ﴿الحجر : ٢١﴾، وقوله تعالى {إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ} ﴿القمر : ٤٩﴾، والمقصود من معنى القدر الوارد في هذه الآيات بحسب ظاهر النص الصريح هو التأكيد على وجود النظام المحكم الذي اودعه الله لهذا الوجود والقوانين العامة والسنن التي ربط الله بها الاسباب بمسبباتها.

وقد عرف لنا الأمام النووي معنى القدر في قوله :« ان الله تبارك وتعالى قدر الاشياء في القدم ، وعلم سبحانه انها تقع في اوقات معلومة عنده، سبحانه وتعالى- وعلى صفات مخصوصة فهي تقع حسب ما قدرها »[21]، الا اننا نجد في ايامنا هذا مفهوما مغايرا لمعنى القضاء والقدر لدى اكثر الناس بمن فيهم الطبقة المثقفة على اساس الجبر، أي كل ما يصدر من الإنسان من افعال ينسبونه الى قدر من عند الله، قدر مكتوب منذ الازل فلا يغير من شيء الى الابد، ولكي نزيل هذا اللبس في الفهم لابد لنا من ان نورد الادلة الدامغة والقاطعة نقطع به دابر الذين يقولون ان افعالنا من عند الله. وهناك كثير من الروايات والاحاديث بهذا الخصوص ولاسيما روايات مؤكدة من الجيل الاول لعصر النبي، منها قول الخليفة عمر بن الخطاب رضي الله عنه في حق شخص قد سرق وادعى ان سرقته كانت بقضاء الله ، فقال له عمر لمَ سرقت؟ فقال السارق: قضى الله عليه فأمر به، فقطعت يده وضربه اسواطا، فقيل له في ذلك فقال: القطع للسرقة والجلد لما كذب على الله، وفي هذا تصريح من عمر بنفي الجبر، وايضا في قول الذين حاصروا (عثمان بن عفان) رضي الله عنه حين رموه : الله يرميك، قال: كذبتم لو رماني الله ما اخطأني، وهذا ايضا يقتضي انكار الجبر، ايضا نجد في قول (عبدالله بن عمر) رضي الله عنه حين قال له بعض الناس: يا ابا عبدالرحمن ان اقواما يزنون ويشربون الخمر ويسرقون ويقتلون النفس ويقولون: كان في علم الله ولم نجد بدا منه، فغضب ثم قال: سبحان الله العظيم قد كان ذلك في علمه انهم يفعلونها ولم يحملهم علم الله على فعلها. ويقول ايضا: حدثني ابي انه سمع رسول الله صلى الله عليه و سلم يقول: «مثل علم الله فيكم كمثل السماء التي اظلتكم والارض التي اقلتكم فكما لا تستطيعون الخروج من السماء والارض كذلك لا تستطيعون الخروج من علم الله وكما لا تحملكم السماء والارض على الذنوب كذلك لا يحملكم علم الله عليها»، ثم قال (ابن عمر) لعبد يعمل المعصية ثم يقر بذنبه على نفسه احب الي من عبد يصوم النهار ويقوم الليل ويقول ان الله تعالى يفعل

- وليام مونتغمري واط (١٤ مارس ١٩٠٩ - ٢٤ أكتوبر ٢٠٠٦) كان مستشرقا بريطانيا عمل أستاذا للغة العربية و الدراسات الإسلامية والتاريخ الإسلامي بجامعة إدنبرة في أدنبرة، إسكتلندا .ومن أشهر كتبه كتاب محمد في مكة ١٩٥٣ وكتاب محمد في المدينة ١٩٥٦.

([19]) ينظر: محمد ابراهيم الفيومي، المعتزلة تكوين..............................ص ٤٣٩.

([20]) ينظر: السيد سابق، العقائد الاسلامية، دار الفكر، بيروت،ط١٩٨٣،٣، ص ٩٣.

([21]) ينظر: المصدر نفسه، ص ٩٥.

الخطيئة فيه.(٢٢) فهذا ان دل على شيء فانه يدل على حرية الإنسان في عمله، وبهذه الصورة تتبين لنا حرية الإنسان في افعاله أمام قضاء الله وقدره اذا ما ترجمنا معنى القدر بالعلم الالهي، لذا وجب علينا ان نؤمن بالقدر الذي ليس فيه معنى الاجبار ، حيث نجد ان الخطابي يقول : « قد يحسب كثير من الناس ان معنى القضاء والقدر اجبار الله سبحانه وتعالى العبد على ما قدره وقضاه... وليس الامر كما يتوهمون، وإنما معناه الاخبار عن تقديم علم الله سبحانه بما يكون من اكتسابات العبد، وصدورها عن تقدير منه تعالى، وخلقه لها. خيرها وشرها . والقدر اسم لما صدر مقدرا عن فعل القادر ». وعلم الله سبحانه بما سيقع، ووقوعه حسب هذا العلم لا تأثير له في إرادة العبد، فان العلم صفة انكشاف لا صفة تأثير، فمثلا علم الإنسان بأنَ ابنه ذكي مقبل على دروسه ومستوعب لها حفظا وفهما ليس له تأثير في نجاحه (٢٣)، ونحن نعلم ان الله سبحانه وتعالى طيب لا يحب الا الفعل الحسن والخير من العبد ولا يأمرهم على الفعل القبيح لأنه يتعارض مع عدله وحكمته ولطفه ولأنه جميل يحب الجمال فكيف نقول ان الله يأمر عباده بما لا يحبه هو(٢٤)، ودليلنا في هذا هو حديث ابي هريرة عن الرسول صلى الله عليه و سلم « يا ايها الناس، ان الله طيب لا يقبل الا طيبا ، وان الله امر المؤمنين بما امر به المرسلين» (٢٥) ومعنى هذا الحديث هو ان الله لا يقبل من احد الا الفعل الطيب والحسن والخير من عباده وان الله لا يحب الشر من عباده ولاسيما بعد ان بين لهم الصراط المستقيم في الحياة عن طريق رسله فلا نجد بعد هذا عذرا من احد بأنّه مجبر في افعاله في حال بيان العلم للمتعلم وارشاده الى المصادر ومنابع العلم فان رسب فانه منه او من الشيطان وهذا هو اختيار ما كان يريده وكذا الحال بالنسبة لأوامر الله عندما يأمر الناس بعبادته لا يضع منك مجبرا مسلوب الإرادة لأنّه فضلك على باقي مخلوقاته بالعقل المدرك للحسن والقبح من الافعال، وبين العلامة ابن القيم الجوزية في محاولة منه لتوضيح معنى القدر بقوله : « اذا عرفت معنى هذه الآية» {وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ إِذْ هَدَاهُمْ حَتَّى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ } ﴿التوبة : ١١٥﴾ عرفت سر القدر وزالت عنك شكوك كثيرة وعلمت حكمة الله في اضلال من يضله من عباده، وهناك آيات كثيرة يصرح بهذا كقوله تعالى { فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} ﴿الصف : ٥﴾: فهذا الاضلال عقوبة منه لهم حين بين لهم فلم يقبلوا ما بينه لهم ولم يعملوا به (٢٦)، وكذلك نجد في قول عمر بن الخطاب لعبيدة بن الجراح عندما اقترب من ابواب مصر وسمع بأنّ فيها مرض الطاعون قرر عدم دخوله الى مصر فقال له ابو عبيدة أ تفرُ من قدر الله ؟ اجابه عمر (أفرّ من قدر الله الى قدر الله) (٢٧) أي بأنّ هذا قدر وذاك قدر، اذن الحكمة من ايماننا بالقدر اذا ما ترجمناه الى نظم وسنن وقوانين موجودة في الكون والطبيعة فهي علة هذه السنن وادراك قوانينها والعمل وفق ما يقتضيها في البناء والتعمير والحفاظ على انفسنا، والايمان بالقدر يرى الإنسان ان كل شيء في الوجود انما يسير وفق حكمة عليا، فاذا أحس الإنسان بالضر فانه لا يجزع ، واذا صادف التوفيق والنجاح فانه لا يفرح ولا يبطر، واذا رأى الإنسان من الجزع عند الاخفاق

(٢٢) ينظر: احمد بن يحي بن المرتضى، طبقات المعتزلة ، دار المنتظر، بيروت، ط٢، ١٩٨٨، ص ٨-١٢.

(٢٣) ينظر: السيد سابق، العقائد الاسلامية، المصدر السابق، ص ٩٦.

(٢٤) ينظر: ابن القيم الجوزية، الداء والدواء، تحقيق، هاني الحاج، المكتبة التوفيقية، مصر، ط١، بدون تاريخ، ص١٠.

(٢٥) ينظر: علاء الدين الهندي، كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، (المتوفى: ٩٧٥هـ) تحقيق: بكري حياني - صفوة، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الطبعة الخامسة، ١٤٠١هـ/١٩٨١م،ج٢، ص٨١.

(٢٦) ينظر: ابن القيم الجوزية، مدارج السالكين، المصدر السابق، ص ٢٥.

(٢٧) ينظر: المصدر نفسه، ص ٦٢٢.

والفشل، ومن الفرح والبطر عند النجاح- كان انسانا سويا متزنا، بالغا منتهى السمو والرفعة[٢٨]، وهذا هو معنى قوله تعالى { مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ} ﴿الحديد : ٢٢﴾.

ولكن هناك مشكلة اخرى اكثر عمقا تتعلق بموضوعنا الا وهي (السعادة والشقاوة)، فكما هو معلوم للجميع ان الإنسان في طور التكوين داخل الرحم يأتيه ملك مخصوص يكتب له ثلاثة اشياء من بينها هل يكون سعيدا أو شقيًا في الدنيا؟ فمن كان سعيدا فيبقى على سعادته دون ان يتبدل ومن كان شقيا يبقى على شقاوته أيضا دون ان يتبدل، وهذا بحد ذاته يتعارض مع ما قلناه الى الان فإما ان يكون كل ما قلناه ليس صحيحا واما ان يكون هناك سوء الفهم لهذه المشكلة. الا اننا نجد في جوهر الاسلام الحل الامثل لهذه المشكلة وهذا ما نراه في آيات قرآنية واقوال الصحابة والعلماء بما ينفي القول بأنّ سعادة الإنسان وشقاوته في الدنيا غير مرتبطتين بالأفعال الإنسانية والمؤثرات الخارجية ، لأنّ الاسلام منذ البداية قرر ان الإنسان مخلوق مزودا بقوى وملكات واستعدادات، وهذه القوى يمكن ان توجه الى الخير كما يمكن ان توجه الى الشر، فهي ليست خيرا محضا ولا شرا محضا، وان كانت إرادة الخير في البعض اقوى، واراده الشر في البعض الاخر اقوى، وبينهما فرق لا يعلمه الا الله ، وهناك آية قرآنية تدل على هذا الكلام كما في قوله تعالى: {وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا } ﴿الشمس : ٧ - ٨﴾، فهذه الآية تدل على أنّ الإنسان منذ ان خلقه الله قد غرز في داخله ميولا واستعدادات تتأثر بقوى اخرى خارجية متمثلة بالبيئة (السياسية – الاعلامية – التربوية) مع منحه قدرة ادراكية قوية تميز به الخير عن الشر، ومن هنا ترك للإنسان حرية الاختيار بين الطرق في الحياة.

اذن الإنسان حر في افعاله ويكون سعيدا او شقيا حسب افعاله وفي هذا نجد ان (ابي بن مالك) يقول: « السعيد من سعد بعمله والشقي من شقي بعمله »[٢٩]، فسعادة الإنسان وشقاوته مرهونتان بما يفعله في الدنيا من اعماله خيرا كان ام شرا وهنا نستطيع ان نقول ان الله يعلم بأنّ هذا الإنسان يكون سعيدا ام شقيا ولكن علمه ليس سببا في سعادتهم ام شقاوتهم .

وهناك آيات اخرى ظاهرها تفيد الجبر كما في قوله تعالى : { وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا } ﴿الإنسان : ٣٠﴾ ، وقوله تعالى: { وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَى وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ } ﴿المدثر : ٥٦﴾ ، { وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ } ﴿الأنعام : ١١٢﴾، وقوله تعالى : { وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ } ﴿الأنعام : ١١٢﴾، وهناك آيات اخرى كثيرة، فدلّت هذه الآيات على ان ما يحدث من احداث هي في نطاق المشيئة الالهية، ولكن يجب علينا ان لا نفهم كما هو ظاهر في نصوص هذه الآيات ان الإنسان مسلوب المشيئة والإرادة في العمل، لانّ الرسول صلى الله عليه و سلم حينما دخل الى بيت علي وجد فاطمة وعليًا فقال لهما الا تصلون ؟ فقال علي يا رسول الله: انما انفسنا بيد الله تعالى فاذا شاء ان يبعثنا بعثنا، فانصرف رسول الله عندما سمع ذلك وهو مدبر يضرب فخذه قائلا[٣٠]: {وَكَانَ الإنسان أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا } ﴿الكهف : ٥٤﴾ اذن هكذا وصلنا الى ما كنا نبتغيه من بحثنا هذا بأنّ الإنسان حر فيما يفعله وهو المسؤول عن كل ما يصدر عنه.

---

(٢٨) ينظر: السيد سابق، العقائد الاسلامية، المصدر السابق، ص ٩٧.

(٢٩) ينظر: احمد بن يحي بن المرتضى، طبقات المعتزلة، المصدر السابق، ص ١٣.

(٣٠) ينظر: موسوعة الاسماء والصفات، المصدر السابق، ص ٤٩٧.

المبحث الثالث

الحرية الإنسانية عند المعتزلة

بعدما بينا الجذور التاريخية لمشكلة الحرية الإنسانية في المبحث الاول نحاول قدر الامكان ان نوضح موقف رجال المعتزلة من نفس المشكلة التي كانت قائمة على الساحة الاسلامية والتي كانت تمثلها فرقتان اسلاميتان هما (القدرية والجبرية)، وهنا نجد موقف المعتزلة بأنهم اتفقوا على ان افعال الإنسان غير مخلوقة من الله. وان من يقول: ان الله سبحانه وتعالى هو خالقها ومحدثها، فقد عظم خطؤه ، وذلك لان هذه الافعال متعلقة بالإنسان، فلا يصح ان تتعلق بالذات الالهية لأنه يستحيل ان يكون فعل واحد مفعولا لفاعلين ومقدورا لقادرين[٣١]، ومن هنا يظهر للمعتزلة مذهب جديد القائل: بحرية إرادة الإنسان لكي يكون الإنسان مسؤولا عن افعاله ومناطا للتكليف حتى ينفون صدور أي ظلم عن الله سبحانه وتعالى من خلال قولهم بالعدل الذي هو من اهم صفات الفعل الالهي وربطها بالفعل الإنساني[٣٢] لذا نجد منذ تلك اللحظة اطلق على المعتزلة لقب (اهل العدل) لأنهم يقولون بأنّ الله لا يصدر عنه شر، وانه يثيب الإنسان ويعاقبه بحسب عمله[٣٣]، ومن هنا يظهر بوضوح موقف المعتزلة من الله بأنه ليس بظلام للعبيد بل انه عادل حكيم عليم وان الإنسان لديه القدرة والحرية في صنع افعاله والمباشرة به واتخاذ قراراته، ومن عدل الله وحكمته ان يثيب المحسن ويعاقب المسيء، وان الخير والشر هما نتيجتان من نتائج الفعل الإنساني او ثمرة اعمالهم في الدنيا لان الرجل الذي يتبع هواه وشهواته فهو عبد لشهواته كما يقول (بوذا)، وان الإنسان الذي يملك زمام نفسه ويستطيع العروج بها الى اوج الكمال ليمنحها مركزا مرموقا، او الانخفاض ليهوى ويصبح ليس شيطانا فحسب بل معلما للشيطان وهذا يذكرنا بقول الشاعر:

وكنت امرأ من جند ابليس فارتقى   بي الأمر حتى صار ابليس من جندي[٣٤].

ويورد المعتزلة ادلة سمعية وعقلية لإثبات موقفهم من حرية الإنسان في افعاله، فمن ادلتهم السمعية استنادهم الى آيات قرآنية كثيرة يتعلق بحرية الإنسان مثل: قوله تعالى: { فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ } ﴿الكهف : ٢٩﴾، وقوله تعالى: {اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ} ﴿فصلت : ٤٠﴾ هاتان الآيتان تقران بحرية إرادة الإنسان[٣٥]، كما استند المعتزلة الى آيات اخرى فيها ذم الكفر والمعاصي ومدح الايمان الصالح والعمل الصالح مثل قوله تعالى: { وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ } ﴿النور: ٥٥﴾)، وآيات اخرى كثيرة تشير الى طلب العفو الذي يتضمن مسؤوليته واعترافه بذنبه كقوله تعالى: { رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا } ﴿آل عمران : ١٩٣﴾، فكل هذه الآيات تشير الى مسؤولية الإنسان في اعماله وافعاله، ونجد في الآية الكريمة السابقة حلا جذريا لمسألة الحرية والقضاء والقدر فيما اذا كان الإنسان مجبرا ومسيرا، ما كان ينفعه الدعاء لطلب المغفرة من الله، ولكن مادام الإنسان مأذونا بطلب المغفرة من الله، إذن هو حر فيما يفعله ويتحمل نتائجه وهذه نتيجة منطقية لاشك فيها، وهناك احاديث كثيرة تؤكد ما نقوله، فمثلا في حديث عائشة ▲ قالت: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم « لا يغنى

([٣١]) ينظر: محمد عمارة، المعتزلة ومشكلة الحرية الإنسانية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت-لبنان، ط٢، ١٩٨٤، ص٧٦.

([٣٢]) ينظر: يحي هويدي، دراسات في علم الكلام والفلسفة الاسلامية، دار النهضة العربية، ١٩٧٢، ص ١١٦.

([٣٣]) ينظر: ت. ج. دي بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ترجمة: محمد ابو ريدة، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، ط٥، ١٩٨١، ص ٧٨.

([٣٤]) ينظر: البوذية والهندوسية، كمال جنبلاط واخرون، دار البراق، بيروت، ٢٠٠٤، ص ٢٤٢.

([٣٥]) ينظر: محمود احمد صبحي، في علم الكلام، دراسة فلسفية لآراء الفرق الاسلامية في اصول الدين، المعتزلة، دار النهضة العربية للطباعة والنشر ، بيروت، ط٥، ١٩٨٥، ص ١٥٠.

حذر من قدر، والدعاء ينفع مما نزل ومما لم ينزل، وان البلاء ينـزل فيلقاه الدعاء فيعتلجان الى يوم الدين »[٣٦]، وفي حديث اخر من ابن عمر عن رسول الله قال: « الدعاء ينفع مما نزل ومما لم ينزل ، فعليكم عباد الله بالدعاء » وفي حديث ثوبانَ عن النبي قال: « لا يرد القدر الا الدعاء...» [٣٧]، فكلّ هذه الاحاديث صريحة بأنَ القدر ليس بمعنى الجبر مما ينفي حقيقة القول بأنّ الإنسان مجبر.

الا ان المعتزلة يستعرضون ادلة عقلية لإثبات كلامهم في حرية الإنسان فإنها تقوم على ما يلزم من انكار هذه الحرية من تعارض مع العدل الالهي، اذ لو كان الظلم والفساد من قضاء اله لاتصف الله بذلك، ولا يصدر الشر او القبح الا عن سفه او جهل، وذلك غير جائز على الله لان الله عالم وطيب، ولو كان الإنسان مجبرا لزم ان يكون الكافر والفاسق مطيعين لله، واستوى الكفر مع الايمان والصلاح مع الفساد، ولو كان مجبرا لما كان هناك وجه لنزول الشرائع وبعثه الانبياء اذ الكفر واقع لا محالة، والايمان حاصل من المؤمنين بعثت الانبياء ام لم تبعث، نزلت الشرائع ام لم تنزل، ولو كان الكافر مجبرا على كفره لكان امره بالإيمان تكليفا له بما لا يطاق [٣٨] وهذا اشارة واضحة الى العدل الالهي والحكمة الالهية لان اصدار الفعل على وجه الصواب والمصلحة هو ما يقتضيه العقل من الحكمة، لان العدل تعني وضع الشيء في موضعه ، وهو التصرف في الملك على مقتضى المشيئة والعلم والظلم بضده، فلا يتصور منه جور في الحكم وظلم في التصرف[٣٩] ، اذن الصواب هو ان الله يفعل ما يريد بعلم وحكمة وعدل منه فلا يظلم عنده احد حتى وان قلنا ان الله يتصرف في ملكه بصورة مطلقة بل الاصح هو ان الإنسان مكلف بأداء مهمته وان اعماله سوف يقرر مصيره زائدا الرحمة واللطف الالهي، هنا نجد ان احد مؤسسي الاعتزال(واصل بن عطاء) في النصف الاول من القرن الثاني للهجرة يقول: ان الباري تعالى حكيم عادل لا يجوز ان يضاف اليه شر او ظلم ولا يجوز ان يريد من العباد خلاف ما يأمر ويحكم عليهم شيئا ثم يجازيهم على فعله وان الله تعالى اقدره على ذلك، وافعال العباد محصورة في الحركات والسكنات والاعتمادات والنظر والعلم، ويستحيل ان يخاطب الله العبد بـ(افعل) وهو لا يمكنه ان يفعل[٤٠]. لان الإنسان في نظرهم مسؤول عن الحركات الارادية فقط وقد حصروها في السكنات والاعتمادات والنظر والعلم اما غير ذلك مثل وجودنا او امراضنا او نهايتنا او صلة حواسنا بالمدركات من مرئيات ومسموعات وطعوم وروائح فهي اضطرارية بفعل الله. هنا ذهب القاضي عبدالجبار في موضوع الحرية الإنسانية إلى القول: « لا يكلف الله العباد بما لا يطيقون ولا يعلمون بل يقدرهم على ما كلفهم، ويدلهم اليه، ويبين لهم، ليهلك من يهلك منهم ببينة، ويحمي من يحمي عن بينة »[٤١].

ونحن نعلم انّ لله علم ازلي بكل الاحداث الذي يحدث في الكون من كليات وجزئيات فلا يحدث حادثة الا له به علم بحدوثه وان افعال العباد تعتبر ايضا من الحوادث كما اشار اليه رجال المعتزلة ، فكيف يكون الموقف من الاحداث وان لله علم بحدوثه ؟ هل يمكن ان نقول ان الله له العلم بحدوث الاحداث دون ان يأمر بحدوثه، فاذا كان

---

(٣٦) ينظر: محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري، المستدرك على الصحيحين، تحقيق : مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة الأولى ، ١٤١١ – ١٩٩٠، ج١، ص٦٦٩.

(٣٧) ينظر: ابن القيم، الداء والدواء، المصدر السابق، ص ١١-١٢.

(٣٨) ينظر: محمود احمد صبحي، في علم الكلام، المصدر السابق، ص ١٥١.

(٣٩) ينظر: الشهرستاني، الملل والنحل، المصدر السابق، ص ٤٢.

(٤٠) ينظر: محمود احمد صبحي، في علم الكلام، المصدر السابق، ص ١٨٤.

(٤١) ينظر: عبد الستار الراوي، ثورة العقل، المصدر السابق، ص ٣٧-٣٨.

لله علم بحدوثه فقط فهذا لا يعني ان الله قد امر العباد بإحداثه لان العلم بحدوث الشي يختلف عن الامر بحدوثه خصوصا الأحداث الشريرة.

في رأي المعتزلة ان العباد هم الخالقون لأفعالهم مخترعون لها، وان الله تعالى ليس له في افعالهم المكتسبة صنع ولا تقدير لا بإيجاد ولا بنفي، الا انهم مع ذلك لم ينكروا العلم الازلي ، فالله سبحانه وتعالى في نظرهم لم يزل عالما بكل ما يكون من افعال خلقه لا تخفى عليه خافية، فلم يزل عالما بمن سيؤمن وبمن سيكفر، وهذا القول يميزهم ويخرجهم عن دائرة القدرية الخالصة، وان الإنسان فاعل حر مختار يعمل بالقدرة الحادثة التي منحتها اياه العناية الالهية ويتصرف بها ويوجهها حسبما يريد وهذه القدرة تصلح لفصل الضدين : الفعل وعدم القيام بالفعل [٤٢]. وكذلك ذهبوا الى القول بأنَ الله لم يخلق افعال الإنسان بل ان الإنسان قادر خالق لأفعاله (خيرها وشرها) وهو مستحق على ما يفعله من الثواب والعقاب في الدار الاخرة... يتبين من كلام المعتزلة انهم ارادوا تنزيه الله بصورة مطلقة من ان يضاف اليه شر وظلم، وفعل فيه كفر ومعصية، لان الله لو خلق الظلم لكان ظالما كما لو خلق العدل كان عادلا[٤٣].

ومن هنا نجد بأنَ المعتزلة قد بدأت نقطة انطلاقاته الكلامية حول حرية إرادة الإنسان من ان كل قضية مهمة تتعلق بالعدل الالهي والافعال الإنسانية، ومادام الله عادلا فهو لن يفعل الا ما هو اصلح لعباده، ولأنّه خلق العالم لغرض وغاية وحكمة، ولان العمل دون غاية تبرره او حكمة يتوجه اليها ويستهدفها يصبح عبثا، ولما كان الله حكيما عادلا ، فإنه خلق كل شي لصلاح الإنسان وصلاح عالمه، وإنّ الصلاح في رأي القاضي عبد الجبار في كتابه المغني هو « النفع ودفع الضرر، فعليه لا يجب الفعل على الله لأنّه صلاح او اصلح ، لأنّه تعالى لا يفعل مع عباده الا ما ينفعهم لان افعاله كلها حسنة » [٤٤]، اذن فحكمة الله وعدله يكون موجودا في كل ما هو فيه صلاح للإنسان، والحكيم هو من يفعل احد الامرين اما ان ينفع او ينفع غيره، أو كليهما معا.

النتائج

توصلنا من خلال تناولنا لهذه المشكلة الى عدة نتائج هي:

١- مشكلة الحرية الانسانية لم تكن في حقيقتها مشكلة دينية بل كانت مشكلة سياسية ظهرت خلال حكم بني امية، اي ان السياسة تقع خلف المشكلة وليس الدين.

٢- المشكلة ليست محلية خاصة بمنطقة دون اخرى بل هي مشكلة عالمية – كوكبية تناولها المفكرون منذ ظهور الانسان على وجه الارض.

٣- الانسان في جوهره حر و يتمتع بالحرية اذا انعدمت موانعه للقيام بالفعل المراد حدوثها، ونقصد بالموانع (السياسية – الاجتماعية و الطبيعية).

٤- ان الاختلاف الموجود بين المدارس والمذاهب في فهمهم للمشكلة واسبابها جعل من الانسان مرتبكا في افعاله بين الحرية والجبرية.

---

(٤٢) ينظر: عرفان عبد الحميد، دراسات في الفرق و العقائد الاسلامية، المصدر السابق، ص ٢٦٢.

(٤٣) ينظر: علي سامي النشار، نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام، المصدر السابق، ص ٤٣٨.

(٤٤) ينظر: عبد الستار الراوي، فلسفة العقل، دراسة نقدية، ص ٦٧-٦٨.

٥- ان ظهور المشكلة يرجع الى اشكالية منهجية تتعلق بكيفية تحليل وتفسير وفهم معاني المصطلحات الخاصة بالمشكلة مثل (الحرية – الجبر – القدر – الارادة – العلم – الرحمن – الرحيم).

٦- المقارنة بين صفات الله وصفات الانسان من القدر والعلم والارادة دفعت ببعض الفلاسفة ان يصور الانسان ككائن فوقي له جميع صفات الالهة من ناحية، ومن ناحية اخرى صوروا الانسان ككائن فاقد لكل تلك الصفات. هذه الثنائية في التصوير جعل من الانسان ان يقع في شباك الوهم والتردد بين حريته وفقدانه لتلك الحرية في القيام بالافعال.

قائمة المصادر:

اولا: القرأن الكريم.

١– انين جلسون، روح الفلسفة في العصر الوسيط، ترجمة: امام عبد الفتاح امام، ط٢، القاهرة، ١٩٧٤.

٢– محمد عبده، رسالة التوحيد، دار احياء العلوم، بيروت، ط٣، ١٩٧٩.

٣– احمد خواجة، الله والانسان في الفكر العربي والاسلامي، بيروت، ط١، ١٩٨٣.

٤– عبد الستار الراوي، ثورة العقل، دراسة في فكر معتزلة بغداد، دار الرشيد للنشر،١٩٨٢.

٥– عرفان عبد الحميد، دراسات في الفرق والعقائد الاسلامية، مطبعة الارشاد- بغداد ،ط.،١٩٦٧

٦– ابن القيم الجوزية، تهذيب مدارج السالكين، اعداد: عماد زكي البارودي، المكتبة التوفيقية، مصر، بدون تاريخ.

٧– الشهرستاني، الملل والنحل، تحقيق: ابو محمد بن فريد، المكتبة التوفيقية، مصر، بدون تاريخ، ج١.

٨– علي سامي النشار، نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام، دار المعارف بمصر، ط٧، ١٩٧٧، ج١.

٩– جميل صليبا، المعجم الفلسفي، بالألفاظ العربية والفرنسية و الإنكليزية واللاتينية، ج١، ط١، منشورات ذو القربى، قم.

١٠–عادل بن سعد وعمرو بن محروس، موسوعة الاسماء والصفات، مجموعة من ائمة الاعلام، ، دار الكتب العلمية، لبنان، ط١، ٢٠٠٦، ج١.

١١–جمال محمد علي الشقيري، الأحاديث القدسية، مكتبة دار الثقافة للنشر والتوزيع، عمان – الأردن، ج١.

١٢–أبو بكر بن أبي شيبة، المصنف في الأحاديث والآثار، (المتوفى: ٢٣٥هـ)، تحقيق: كمال يوسف الحوت، مكتبة الرشد – الرياض، الطبعة: الأولى، ١٤٠٩ه ،ج٦.

١٣– السيد سابق، العقائد الاسلامية، دار الفكر، بيروت،ط١٩٨٣،٣.

١٤–احمد بن يحي بن المرتضى، طبقات المعتزلة ، دار المنتظر، بيروت، ط٢، ١٩٨٨.

١٥–ابن القيم الجوزية، الداء والدواء، تحقيق، هاني الحاج، المكتبة التوفيقية، مصر، ط١، بدون تاريخ.

١٦– علاء الدين الهندي، كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، (المتوفى: ٩٧٥هـ) تحقيق: بكري حياني - صفوة ، مؤسسة الرسالة، الطبعة: الطبعة الخامسة، ١٤٠١هـ/١٩٨١م،ج٢.

١٧– محمد عمارة، المعتزلة ومشكلة الحرية الانسانية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت-لبنان، ط٢، ١٩٨٤.

١٨- يحي هويدي، دراسات في علم الكلام والفلسفة الاسلامية، دار النهضة العربية، ١٩٧٢.
١٩-ت. ج. دي بور، تاريخ الفلسفة في الاسلام، ترجمة: محمد ابو ريدة، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، ط٥، ١٩٨١.
٢٠-البوذية والهندوسية، كمال جنبلاط واخرون، دار البراق، بيروت، ٢٠٠٤.
٢١-محمود احمد صبحي، في علم الكلام، دراسة فلسفية لاراء الفرق الاسلامية في اصول الدين، المعتزلة، دار النهضة العربية للطباعة والنشر ، بيروت، ط٥، ١٩٨٥.
٢٢- محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري، المستدرك على الصحيحين، تحقيق : مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة الأولى ، ١٤١١ – ١٩٩٠، ج١.

پوختە

ئەم توێژینەوەیە قسەکردنە لەسەر گرفتێکی فەلسەفی بە ناونیشانی (مرۆڤ لە نێوان ئازادی و بێ چارەیدا) وتیشك خراوەتە سەر ئەوەی ئایا مرۆڤ تا چەند ئازادە لە کردار و رەفتارەکانی. لێرەوە ئەم گرفتەمان لە روانگەی چەند رێبازی جیاوازەوە تاوتوی کردووە، لە ئەنجامدا گەیشتنە ئەوەی کە کرۆکی گرفتکە خراپ تێگەیشتنە لە هەندی دەق و بۆچوونی فەیلەسوفان، چونکە مرۆڤ لە جوهەردا ئازادە.
هەروەها بە شێوەیەکی بەراوردکارانە هەندی بابەتی وەك " قەدەر و زانست و ئیرادە " باسیان لێوە کراوە لە نێوان هەندێك سیفاتی خودا و مرۆڤدا، کە ئەمە بوەتە هۆی جیاوازی بیرکردنەوەی فەیلەسوفان دەربارەی گرفتکە.

Abstract

This research is talk about one philosophy problem (Human between freedom and obligating)its put the light on the human , and how long he has a freedom in his conducts. In this way we are choice this problem , and we are talk about many thing. At the end we are reach to the main problem is that un understood about some text of philosopher, because human has freedom originally allow able and analytically in some subject like fate, ability, science) and talk about these subject between some God attribute and human, this problem create different thought between philosophers.

نقطة تحول في الفلسفة ام ماذا؟
دراسة تحليليه لحركة فلسفيه معاصره

د. حميد عزيز سعيد
جامعة صلاح الدين
قسم الفلسفه
كليه الاداب

يتضمن البحث رؤية تحليليه لحركة فلسفية ظهرت في العقد الثانى من القرن الماضي عدت احداثها تحولا جذريا في الفلسفه عرفت بادئ الامر باسم حلقه فينا ثم حملت بعدئذ اسم التجريبية المنطقية (الوضعية المنطقية اسم آخر للحركة). ويرمى البحث ايضا الاجابة على السؤال التالي.

هل ما قامت به الحركة يعد نقطة تحول في الفلسفه ام ماذا؟ محاولين قدر المستطاع اعطاء صورة واضحة بخصوص هذه المسألة، موقفها من الفلسفة التقليدية بصورة عامة وعملية التفلسف بصورة خاصة ومن هنا جاء اختيار عنوان البحث. لذا راينا من الافضل ان نقسم البحث الى ثلاثة اقسام.

ـ ففى القسم الاول ناقشنا مساهمات مفكرين واساتذه فلسفه تناولوا هذه الحركة الفلسفية بالبحث، مبينين انهم فى بحوثهم وتصورهم لها هذا لم يقدمو فهما صحيحا دقيقا عن اصول هذه الحركة الفلسفية التي ادعت العلمية والمعاصرة في حينها. ثم ننا لم نجد لدى هؤلاء الباحثين (المصريين) اشارة تدل على انهم اطلعوا عن كثب على مصادر هذه الفلسفة الالمانية الاصيلة شكلا ومضمونا، لذا جاء تصورهم عنها بعيدا شيئا ما عن واقعها، اهدافها ومبتغاها اضافة الى مغزاها.

ـ اما في القسم الثانى القينا نظرة تحليليه على الظروف التى اكتنفت نشؤها معتمدين في ذلك على بحوث مبكرة صدرت عن اعضائها وطبعت على صفحات مجلة الحركة المركزية التى كانت تعرف ب((المعرفه)).

ـ القسم الثالث تضمن تقيمنا لفلسفه الحركة التي ادعت العلمية والراديكاليه ووعدت الكثير ولكنها لم تستطع ـ لظروف نذكرها ـ ان تجبر الا القليل ثم جاء ختام البحث الذي يتضمن ما توصلنا اليه من نتائج.

١ـ لقيت فلسفه هذه الحركة منذ نشأتها والى يومنا هذا اهتماما خاصا من قبل الاختصاصين من اساتذة الفلسفة ومؤرخيها وان ماتزخر به المكتبة العربية من بحوث وكتب متنوعة لها لباحثين مشهورين امثال الدكتور يحيى هويدى(١) والدكتور زكى نجيب محمود(٢) خير دليل على ذلك. الا ان ما يلفت النظر في هذا المضمار هو ان هؤلاء المفكرين يقدمون عنها تصورا قد لايرضى الباحث المتتبع المطلع ويمكن تلخيصه بما ياتي:

ـ صور الدكتور يحيى هويدى مثلا هذه الحركة الفلسفيه وكانها محاولة للقضاء على الفلسفة ومحاربتها وجعلها مجدبة تابعة للعلوم الجزئية او شيئا يمكن للعلوم الجزئية ان تستغنى عنه.

يغفل هذا التصور المفتقر الى الدقة والوضوح حقيقه ان الفلسفه والافكار الفلسفيه هى بنات بيئاتها وانها تعكس الظروف الاجتماعية والاقتصادية والعلمية التى تسود فيها والمستجدات العلمية التى تحيط بها (وهنا نقصد ثورتى الكوانتم والنسبيه بشقيها الخاص والعام)، فالظروف العاصفة التى احاطت بمنبت هذه الحركة الفلسفية انذاك اجبرتها على اعادة النظر في الوسائل المتبعة والغايات المنشوده، فكانت المحصلة رفض شكل التفلسف التقليدى المتعارف عليه وتحديد

شكل الفلسفه الجديده ومضمونها في ضوء المستجدات العلميه والايديولوجيه واستنادا. الى وسائل بحث قدمت من اساتذة متخصصين في المنطق والرياضيات.

لقد اعتمد الدكتور هويدى على مصادر انكليزية تتناول مرحلة متاخرة من تطور هذه الحركة الفلسفيه بعد ان انتقلت الى بريطانيا حيث التحليل اللغوى كان التقليد الفلسفى الطاغى هناك.

ولا نجد لديه اشارة تدل على انه اطلع عن كثب على ماكتبه رواد هذه الحركة الفلسفيه والالمانية الصرفة. ان تصوره هذا يبتعد كثيرا من ان يقدم فهما صحيحا ودقيقا عن اصول فلسفه حلقة فينا. معلوم ان روادها ومؤسسي هذه الحركة ماتوا او هاجروا الاراضي النمساوية - الالمانية ابان الحرب العالمية الثانية جراء ضغوط وتهم سياسيه وجهت اليهم في حينه من قبل اجهزه الرايخ الثالث. فقصدوا المملكة المحتده ثم العالم الجديد فكانت البراغماتيه والذرائعية اضافة الى التحليل اللغوى فى انتظارهم وقد امتزجت هنا فى البلدين فلسفه حلقة فينا بهذه الفلسفات وخرجت بثوب جديد ابتعدت كثيرا عن الاصول الاولى واتخذت طابعا اخر يتراوح بين التحليل اللغوى المحض والعلميه، ولا يجانب الباحث الصواب اذا رأى ان فلسفه كارناب والدكتور فليب فرانك فى مرحلتهما الفكرية الاولى في المانيا والنمسا تباين ما استقرت عليه طريقه تفكيرهما بعد ان عاشا في المملكة المتحدة وفي امريكا وتمثلا فلسفاتها وبيئاتها الخاصة.

هذا التصور غير الدقيق نجده ايضا لدى الباحث والمفكر الاستاذ الدكتور زكى نجيب محمود حيث تنعدم لديه الاختلافات بين مراحل تطور هذه الفلسفة الالمانية. فعلى سبيل المثال نجده يعلن انتماءه الى فلسفه الوضعية المنطقية وتناول فلاسفه تحليلين امثال فتكنشتاين وجورج مور وبرتراند رسل وغيرهم من منطلق الاستحان والتاييد في الوقت الذى يجد المرء في مصادر متعدده تأكيد هؤلاء الفلاسفه عدم انتمائهم بل عدم عطفهم على فلسفه حلقه فينا !

استنادا الى ما تقدم وبغية اعطاء موقف هذه الحلقة الفلسفيه حقها نرى من الضروري ان نلقى نظرة على الظروف التى نشات فيها اولا ثم الاعتماد على الكتابات المبكرة لروادها والتى صدرت عن مؤسسة ((مجلة المعرفة)) وجماعة ((وحدة العلم) او جمعية ((ارنست ماخ)) لفلسفه العلوم.

٢- ان موقف حلقه فينا من الفلسفة التقليديه عموما والميتافيزيقا خصوصا والذي تراوح بين القبول المشروط والرفض القاطع لها قام على استبعاد مشكلات وموضوعات فلسفيه التى لم تعد بالامكان تناولها ومعالجتها بالوسائل التقليدية.

ان عملية الاستبعاد هذه نتجت عن التطور الذى اجتاح العلوم فى اواخر القرن التاسع عشر وبدايه القرن المنصرم وطغيان الظاهرة التى سميت بانهيار الفلسفه المثالية الالمانية بعد موت هيغل(٣) سنة ١٨٣١ م، امام هجمات الفلسفه المادية التى قادها فوير باخ واتباعه، بوصفها رد الفعل على هذه الازمة.

لقد جرت محاولات متعدده لاعادة الدم الى شرايين حياة الفلسفة بل واكثر من هذا جعلها علمية معتمدين على وسائل علوم مختلفة.

ان اعادة النظر في الوسائل التى اعتمدتها الفلسفه فى السابق والموضوعات التى عالجتها والغايات التى سعت الوصول اليها كانت ضرورة من ضرورات رد الاعتبار الى الفلسفة، التى هى حقل من اهم حقول المعرفة البشرية، وذلك برفدها بما يكفل لها التلائم والتكيف مع المستجدات العلميه والتغيرات الفكرية التى برزت في ساحة العمل الاكاديمى الالمانى. وقد ظهرت دراسات عقب وفاة هيغل Hegel واستفحال ازمة الفلسفه المثاليه تنبئ عن هذه الضرورة التى اشرنا اليها، ومن هذه الدراسات البحث الذى القاه الفزيولوجى الالمانى هيرمان فون هيلمهولتز سنه ١٨٨٥ م. تحت عنوان: ((كيف يرى الانسان))(٤) والدراسة التى ظهرت للاستاذ ادوارد تسيلر تحت عنوان ((حول دلالة ومهام نظرية المعرفة))(٥) وكتاب الدكتور اوتو ليبمان ((كانط والمقلدون))(٦).

ومن هنا نجد التبرير الكافى لموقف حلقة فينا الرافض لاسلوب التفلسف القديم والحث على ايجاد نمط اخر من التفلسف يختلف عن السابق نهجا واسلوبا ومحتوى وهو المنهج الذي اتى ثماره قبل الحرب العالمية الثانية حيث ان الفلسفة والعلوم المتخصصه قد اكملت الى حد بعيد عملية تحديد مجالات البحث والاختصاص والنفوذ وعلاقة كل منها بالاخر. لم تعد الفلسفه تتناول مشكلات جزئية متخصصة ولكنها لم تستطع ان تستغني عن الحلول والاجابات التي تقدمها العلوم الطبيعيه والصورية عن تلكم المشكلات الجزئية. كما أن العلوم بدورها لا تتمكن من ان تستغنى عن وسائل البحث الدقيقه التى تقدمها الفلسفه لها بدءا بالمنطق الرياضى وانتهاء بالتحليل المنطقى وغيرها. ويجد المتتبع لبحوث فلاسفه حلقه فينا المبكرة وكتاباتهم ان الجديد لديهم هو المنهج الذى استخدموه واتبعوه فى مجالات العمل والنشاط الفلسفى وهو المنهج الذى رسم ابعاد تفلسفهم وطبعها بطابع مميز واعطى نتائجهم الفلسفيه خصائص واضحة مميزة. اتسمت النظرة ال مشكلات وموضوعات الفلسفة التقليديه منذ بدايتها بالجدة فلا غرابة ان قلنا ان المنهج وليس الموضوع ومادة الفلسفة شكل اساس هذه النظرة وهذا هو الجديد لدى هذه الحلقة الفلسفيه ومن هنا سمى مؤسس الحركة الاستاذ الدكتور موريتس شليك اول بحث نشره فى مجلة المعرفة ب ((نقطه التحول فى الفلسفه)). ومن هنا ايضا جاء التطابق لديهم بين الفلسفة والتحليل وخاصة تحليل لغة العلم والعلماء والتركيز على المنطق واحيانا الجوانب اللغويه لمشكلات الفلسفه الكلاسيكيه ولهذا قال عضو الحركة الدكتور رودولف كارناب بأن الفلسفه ما هي الا منطق للعلوم(٧). وان المنهج الجديد هذا للتفلسف يقوم على التحليل المنطقى لعبارات اللغة وتصورات العلم التجريبى. فالمنطق اذا هو منهج الفلسفه والتفلسف.

٣ـ لقد كان القرنان الثامن عشر والتاسع عشر قرنين للتحيل والنقد، تحليل المعرفة ونقد العقل والدين والنظم المختلفه. فالعقل هو الجوهر في الانسان والاداة الكافية لمعرفة ما يتعلق بشؤون الحياة والعلم وهو المعيار فى تمييز الخطأ من الصواب وهذا هولب الفكرة الفلسفيه التى ايعنت لدى فيلسوف المانيا الاكبر عمانوييل كانط والتى سماها بالتحول الكوپرنيكى وفحواها المقابلة بين الانسان والعالم الخارجي وصولا الى الحكم القائل ان الانسان هو المركز(٨). وان العقل هو القاعدة والاساس في جميع المعارف.

يقول كانط فى كتابه الاشهر ((نقد العقل الخالص)) ما يلى: ((لقد دأبنا حتى الان على الاعتقاد بان جميع معارفنا يجب ان ترتب وفقا للموضوعات قيد البحث... لكن كل المحاولات التى جرت فى هذا المضمار قصد توسيع معارفنا باءت بالفشل، لذا نحاول مرة عسى ان نكون فى مهام الميتافيزيقا اكثر توفيقا، فنفترض ان الموضوعات هي التى لابد ان تتبع معرفتنا وترتب بمقتضاها(٩). ان موقف كانط هذا القاضي بالا يلتمس المرء فى الاشياء تفسيرا لقوانين العقل بل فى العقل نفسه تفسيرا لقوانين الاشياء مخالفة واضحة للتيار السائد انذاك ولما اعتاد عليه الفلاسفه السابقون. المعرفة الحقة تقوم ـ حسب كانط ـ فى الحكم الذى هو ليس الا عملا عقليا ذا قيمتين، اى يحتمل الصدق او الكذب لذا التجا فى بحوثه الى استعراض الاحكام ليبين نوع الحكم الذى يعتمد عليه العلم، فالاحكام لديه نوعان:

تحليليه ـ تركيبيه

من جهة اخرى اعتقد كانط ان العقل البشرى رغم جلال قدره يخول لنفسه الخوض فى موضوعات تند عن طاقته وتلقى به فى افاق لاقدرة له عليها، فهو لا يستطيع تقديم اى تفسير لها ومع ذلك لايكف عن التعرض لها وهذه الموضوعات هى موضوعات ما بعد الطبيعية(١٠) (الميتافيزيقا) اى الله، حرية الاراده والنفس وخلودها. وهذا يعني ان الميتافيزيقا شئ لابد منه بل ان الحياة الخلقية وتوسيع معرفتنا بالعالم تتطلبان وجود نمط من الميتافيزيقا. ولكن هذه الضرورة لا تمنع السؤال عن سبب عدم تقدم الميتافيزيقا بالمقارنة مع العلوم الاخرى؟

وجد كانط سبب تاخر الميتافيزيقا بالقياس الى العلوم الوضعية كامنا فى العقل البشرى ذاته الذى لايسمح فى العلوم لنفسه ان يناقش ما يتجاوز حدود تفكيره، فى حين انه فى حالة الميتافيزيقا يتناول مباحث تتعدى قدرته وتتجاوزها ومن يريد الاجابة على السؤال بشكل مرضي(١١).

((كيف تكون الميتافيزيقا البحتة كعلم ممكنة؟)). فان عليه ان يناقش ملكات العقل وقدراته ويحلل تحليلا يكشف عن مكامنه وجوهره واحكامه و وسيلتنا لا تكون غير العقل ذاته، اى ان العقل البشرى في ذاته يلعب دورين ـ ان جاز التعبير ـ دور القاضى الذى يصدر الحكم ودور من يوجه اليه التهمة بغية تحديد طبيعته ومن هنا جاء كتابه الخالد ((نقد العقل الخالص)) تحليلا فلسفيا للعقل البشرى فضلا عن كونه محاولة جادة لبناء الميتافيزيقا على اسس من العلمية من خلال ممارسة العقل فعاليته على ذاته وحدها منطلقا من ان الفكر والتامل الخالص قادران بقواهما الذاتيه على خلق وايجاد معرفة جديده واستخلاص علم كاف بالعالم.

وان الباحث الالمانى "فولفانغ شتيغملر" له الحق كله عندما قال بعدم وجود نظرة فلسفيه معاصرة لم تدخل بشكل او اخر فى مناظره مع وجهة نظر كانط هذه وبالاخص مدرسة ماربورغ والفيلسوف "فرنس برنتانو" والفينومينولوجيين ثم حلقة فينا للتجريبية المنطقية (١٢) كل من منطلق وموقف خاص به يتراوح بين تبن فتعديل او قبول مشروط، او رفض قاطع. تبنت مدرسة ماربورغ والتي تسمى ايضاء بالكانطية الحديثه وجهة نظرا كانط الابستمولوجيه وذهبت الى ان الفلسفه يمكن ان تقتصر على نظريه المعرفة التى تناقش موضوع ((حقيقه العالم الخارجى)) وغيرها. بينما اراد "ادموند هوسرل" مؤسس المذهب الفينومينولوجى (الظاهراتى) وانصاره وضع وجود العالم الخارجى بين قوسين ثم التوقف عن اصدار الحكم.

اما حلقة فينا التى هى موضوع بحثنا، فذهبت الى ان القضايا التى تتناول العالم الخارجى هى خالية من المعنى وان نفيها واثباتها ميتافيزيقية شانها شان القضايا التى تتكلم على المطلق او ((الاشياء فى ذاته)) لعدم وجود معيار يمكن الركون اليه للتحقق من القول بان هناك عالما خارجيا مستقلا عن الانسان المدرك. ان فلسفه كانط الترنسيندنتا ليه لم تلق القبول والاستحسان الكافي من لدن اللذين جاءوا بعده وبالاخص لدى المدرسة المثاليه الالمانية بزعامة كل من فيخته، شيلنغ وهيغل وغيرهم. ان هؤلاء وجهوا الفلسفة وجهات اخرى ابتعدت كثيرا عن الاتجاه النقدى التحليلى والمعرفى ولبست ثوبا اخر سمى فى حينه بالفلسفة الطبيعية، الا ان هذه الفلسفة لم تصمد امام الكشوف العلمية التى اثبتت بطلان النتائج التى ترتبت عن تاملات الفلاسفه النظرية الصرفة لتلك الفلسفة الطبيعيه. بعد وفاة هيغل سنة ١٨٣١م انهارت المثالية الالمانيه امام هجمات المذاهب المادية والكشوفات العلميه لعلماء وباحثين انحدروا من اصول واختصاصات علمية متنوعة، فرفعت في الاوساط الاكادمية الالمانية شعار عدم جدوى التاملات الفلسفية بل ان عناوين بعض المطبوعات التي صدرت انذاك قد تجاوزت هذا الحد ايضا.

ان هذا الوضع المتشنج والمشحون بعدم الثقة بين الفلسفة والعلم والذى نشا فى القرن التاسع عشر جراء تعنت الفلسفة الطبيعية لامثال هيغل (١٧٧٠ ـ ١٨٣١) ومدرسته والذى شكل حاجزا بين العلماء ومشتغلى الفلسفه وحال دون تعاونهم قد بدا على الصورة التاليه(١٣): نظر العلماء نظرة شك الى تاملات الفلاسفة التى كثيرا ما بدت لهم مفتقرة الى الدقة فى الصياغة والنتائج التي توصلوا اليها والتى كانت تدور حول مسائل عديمة الفائدة ولاحل لها. اما الفلاسفة فلم يعد بدورهم مهتمين بالعلوم الخاصة والجزئية لان نتائجها كانت محدودة وجزئية. الا ان هذا الوضع لم يستمر طويلا وظهرت بوادر عودة العلاقات بين الطرفين المتخاصمين الى حالتها الطبيعية وذلك لعدة اسباب منها(١٤):

ـ ان العلم لا يستطيع ان يستغني عن الوسائل التي تقدمها الفلسفة له، كلما تعمق العلماء في ابحاثهم زادت عمومية فرضياتهم ونتائجهم ومن هنا يقف العلم وتبدا الفلسفة حيث وقف العلم، فضلا عن ذلك ان العلم انذاك لم يقف موقف العداء تجاه الفلسفه ككل بل انه ساند المذاهب المادية والنسبية واسهم فى تقويض اركان فلسفات مثالية كانت تتستر بستار الفلسفة الطبيعية لذا اصاب استاذ الفيزياء النظريه انذاك الدكتور هيلمهولتز كبد الحقيقة حين كتب قائلا: "ان تجاوز هيغل والعودة الى فلسفة كانط يضمن لنا ارضية ثابتة، خصبة تنمو فيها شجرة العمل المشترك بين الفلاسفة والعلماء"(١٥).

ـ استنادا الى ما تقدم صار بالامكان اعادة النظر في وظائف الفلسفة وموضوعاتها وفروعها وهذا ما قام به فلاسفه متعددون بنجاح منهم "ادوارد زيلر" فى بحثه المعروف ((حول معنى واهميه ومهام نظرية المعرفة) حيث راى في نظرية المعرفة الاساس فى الفلسفة(١٦)، وراى في محاولة رائد الفلسفة التر نسنديتنا ليه (المتعاليه) خير دليل ومعين على ذلك. لذا تمكن الفلاسفة والعلماء المتفلسفون من الاتفاق على ان الفلسفة لايمكن ان تذوب فى بوتقة العلم وان وجودها المستقل حقيقة لا يتطرق اليها الشك لان لها منهجا وموضوع بحث يختلفان كليا عن العلم.

ـ ان العلوم نفسها لم تكن بمناى عن الازمات والاخفاقات، ففي الرياضيات ظهر ما سمى فى حينه بازمة الاسس وفي الهندسة تم اكتشاف اخفاق الهندسة الاقليديه وايجاد نظم هندسية لا إقليديه "ريمانية–لوباشيفسكي"(١٧). وتم اثبات الطابع المنطقي للتصورات والبديهيات الرياضية على يد مناطقة امثال غوتلوب فريغة فهو اول من نجح في استخلاص الحساب من مقدمات منطقية. فقد اوضح ان التصورات والمفاهيم الاساسية للرياضيات ينبغي ردها الى قوانين الفكر الرئيسيه وان الرياضيات بالتالى يجب ان تتخذ من المنطق اساسا لها(١٨). الرياضيات جزء مهم من العلم الذي يتخذ من المنطق اساسا له والمنطق بدوره هو جوهر الفلسفة وصلبها.

٤ـ فبينما كان الفلاسفة منهمكين فى محاولة اخراج الفلسفة من محنتها وذلك بتجنب الاخطاء التى ادت الى انهيار الفلسفات المثالية وجادين في البحث والاستقصاء عن اسس جديده يبنى عليها صرح الفلسفه المتين، عصفت نظريتا الكوانتم والنسبية بصرح المفهومات العلمية التقليديه واهتزت اركانه:ـ

ظهر بحث للفيزيائى الالمانى "ماكس بلانك" القاه اول امره فى سنة ١٨٩٩ م فى جامعة برلين هز الاسس التي كانت الفيزياء قبله قائمة عليها والتى اعتبرت اسسها صلدة لايتطرق اليها الشك. كشف هذا العالم الطبيعى (بلانك) النقاب عن ازمة العلوم الفيزيائيه التي ادت الى انهيار كثير من التصورات والمفهومات العلمية التى كانت مستخدمة فى الفيزياء التقليديه فدشن بذلك مرحلة جديدة وعهدا جديدا من عهود التطور العلمي كان له ابلغ الاثر في الحركة الفلسفية لحلقة فينا التى نحن بصدد تحليلها والكتابة عنها. اعلن بلانك، وخلافا لما كان مالوفا فى حينه، ان المادة والاشعاع ذات تركيبة متقطعه غير متصله تظهر على شكل وحدات سماها كوانتا. منذ سنة ١٨٩٥ م كان بلانك وكما هو يروى لنا يبحث عن تفسير لظاهرة تغيير لون اللهب(١٩) عن تسخين الاجسام. ففي سنة ١٨٩٩ م تمكن ان يصوغ الثابت الذى اقترن باسم وهو: هـ = ٦.٥٥ X ١٠– ٢٧. ان حرف هـ هو اشارة الى ما يسمى بثابت بلانك. ونتج عن ذلك تراجع مبدا الاستمرارية والحتمية المعروف في ميكانيكا اسحاق نيوتن والكترودیناميك ماكسويل. افترض بلانك ان الطاقة المشعة تصدرعلى هيئة وحدات متقطعة غير متصلة وعلى هذا الاساس تكون الطاقة مؤلفة من مقادير وكمات منفصلة وليست تيارا متصلا لا ينقطع. وقد واصل الفيزيائى والفيلسوف الالمانى فيرنر هايزنبيرغ السير في هذا الطريق فاثبت ان هناك نوعا من اللاتحدد فيما يتعلق بالتنبؤ بمسار الذرة مما يجعل من المستحيل التنبوء بهذا المسار بدقة(٢٠) وهي نتيجة صاغها في مبدئه المعروف باللاتحدد. وبفضل كشوف ماكس بورن وهايزنبيرغ اتخذت الخطوة التى ادت الى الانتقال من تفسير سببي

(العلة والمعلول) لعالم المختبر - العالم الاصغر - الى تفسير احصائى له فاصبح من المعترف به ان الحادث الذرى المنفرد لا يتحدد بقانون سببي بل يخضع لقانون احتمالى فقط. وهكذا تعرضت مفهومات الفيزياء شانها شان الفلسفه الى تغييرات جذرية ادت في نهاية الامر الى اعادة رسم صورة جديدة لطبيعة العالم الخارجى والقوانين التي تسلك الالكترونات بمقتضاها. ومن ثم فان بامكان المرء ان يتصور ايضا الدور الاساس الذى لعبته نظرية النسبية بشطريها الخاص والعام لاينشتاين فى هذا الصدد. ويمكن استنادا الى خيبه الامل التي اصاب ادموند هسرل جراء الازمات التي عصفت بالرياضيات والعلم في عصره ان يتصور مدى حاجة العلم الى فلسفه تفيد من تجربتها السابقة وتكون عونا للعلم والعلماء(٢١). فى هذا الجو الملئ بالمستجدات نشات فلسفة حلقة فينا للتجريبية المنطقية وترعرعت.

٥- لاشك في ان فلسفة هذه الحلقة وموقفها من الفلسفة التقليديه بصورة عامة امتداد وتطوير خلاق لاهم المذاهب التجريبيه فى الفلسفة، فهو امتداد من حيث استناده الى وسائل معينة فى عملية اكتساب المعرفة واسسها وتطور له من حيث رؤيتها مصداقيه العلم في تنبوئه بالمستقبل ومحاولتها اعادة بناء المنطق لا برده الى التجربة والخبرة كما فعل جون ستيوارت مل بل بالتعرف الى حقيقته وربطه بالرياضيات وصور الفكر. ان موقف هذه الحلقة الرافض للميتافيزيقا التقليديه ودعواها بان الوصول الى الحقائق لايتم من خلال التامل النظري دون الاستعانه بالوسائل التجريبية سواء ما يتعلق بالعالم الواقعي او القوانين التي تتحكم فيه وكذلك استبعادها الميتافيزيقا ليس غايه في ذاته بل هو وسيلة لوضع اسس متينة للعلم وان الحكم على فشل الميتافيزيقا وعباراتها واحكامها نابع من كون قضاياها فارغة من المعنى والدلالة. والميتافيزيقى يستخدم عبارات لاتتوافر فيها الشروط التي تجعلها ذات معنى!

ان تصور هذه الحركة الفلسفية الالمانية التى نشات في فينا - عاصمة النمسا - يتضح خلال النقد الذى وجهته الى الفلسفه التقليدية (الكلاسيكيه) ومنهجها. والفلسفه نشاط فكرى او فعل يتناول مشكلات وموضوعات فلسفية بالتحليل والتوضيح، فهي لم تعد بناء للانظمة الفلسفية المتكاملة ولا ترسيخا لمعتقدات فلسفيه محددة بل فاعلية ونشاط وليست معتقدا او نشاطا متكاملة. فالفلسفه اذا لا تضيف اية معرفة جديده للعلم الوضعى بقدر ما تلقي من ضوء عليه لان مهمتها ان تتناول اسس العلوم وبنيتها والمفهومات والتصورات الاساسية فيها.

والسؤال الذي يطرح نفسه الان هو: كيف تسنى لهذه الحركة الفلسفية تقديم نظراتها الفلسفيه للعالم تقديما قائما على التسويغ والتبرير العلمى؟ وبأى منهج تمكنت من تحقيق برنامجها المعلن منذ بداية نشاتها في هذا الصدد؟

* نشاة حركة حلقة فينا الفلسفيه *

ان جل مؤرخي الفلسفه الالمان يجمعون على ان حلقة فينا تاسست عام ١٩٢٩ وذلك استنادا الى البيان التاسيسى الذى صدر عنها واعلى تاسيسها للاوساط الاكاديمية الا ان الحلقة قد وجدت فعلا سنة ١٩٢٢ وهى السنة التي استدعي فيها الاستاذ الدكتور، موريتس شليك (١٨٨٢ - ١٩٣٦م) من جامعة (كيل) فى شمال المانيا الى جامعة فينا النمساوية ليشغل فيها منصب كرسى الاستاذيه لفلسفه العلوم الاستقرائيه وهو الكرسى الذى شغله اصلا الباحث الطبيعى والفيلسوف الالمانى ارنست ماخ. وقد تحلق حول شليك عدد من اساتذه الفلسفه وعلماء الرياضيات والفيزياء امثال كل من: رودولف كارناب، هانزهان، فليب فرانك، فردريك وايزمان و اوتو نويرات. حيث كانوا يناقشون مساء كل يوم خميس من الاسبوع فى حلقه دراسية (سيمينار) يديرها شليك مسائل الفلسفة ومناهجها وموضوعاتها وافرزت هذه المناقشات التي استمرت مدة طويلة طائفة من الكتب والابحاث والمقالات التي اصبحت بعد ئذ مصادر اساسية لهذه الحركة الفلسفيه المعاصره.

وقد اتخذ اعضاء الحلقة سبيلين للتبشير بفلسفتهم والاعلان عن حلقتهم وهذا السبيلان هما:

اولا: اصدار مجلة مركزية باسم Erkenntnis (المعرفة) وكذلك كتب منشورات وكراريس متنوعة.

وكان من ابرز الاعضاء الذين اسهموا فى مشنورات هذه الحلقة الاستاذ هانز هان الذى اثر بشكل واضح فى تفكير وفلسفة كارل بوبر بالاخص فى كتابه المسمى (منطق الكشف العلمى). نشر هان بحوثا ودراسات متنوعة تدافع عن المنهج الجديد للفلسفة وتبشر ببدء مرحلة جديدة من مراحل التفلسف. الا ان موته المبكر حال دون تحقيق برنامجه الذى خطط له منذ البداية فضلا عن ان نشوء الحرب الكونية الثانيه جراء وصول النازيين الالمان الى الحكم اسدل ستارا من النسيان على جهوده وبحوثه التى بقيت مطوية فى صفحات المجلات الفلسفيه الالمانية(٢٢).

ثانيا: عقد المؤتمرات والاجتماعات العلميه العالميه في المانيا ودول اوروبيه اخرى حيث تسنى لها كسب مؤيدين اكاديميين والالتقاء بفلاسفة وعلماء متفلسفين بارزين امثال هايزنبرغ و الدانيماركى نيلس بوهر.

بعد صدور البيان العلمى الذى حرره كل من الدكاتره كارناب و هان و نويرات عن جمعية ارنست ماخ دخلت هذه الحركة الفلسفية الفتية مرحلة اخرى من النشاط الفلسفي وهي مرحلة نشر نظرة ((الفهم العلمى للعالم)) لمجموعة من الفلاسفه والعلماء. يشمل البيان على قسمين بسط فى اولهما بشكل مركز نظرة هذه الحلقة الفلسفية فضلا عن الموضوعات الاتية:

- تطوير وتبني المذهب التجريبي الذى بدا بفرنسيس بيكون ومر بديفيد هيوم ولوك وانتهى باوغست كونت وجون ستيوارت مل.
- الاعلان عن السير على الدرب الذى خطه وسلكه ارنست ماخ وبالاخص نزعته المعادية للميتافيزيقا.
- بناء الفلسفه على اسس علميه وصولا الى البرنامج الذى وضعته الحلقة وهو: "مشروع وحدة العلم" واتخاذ لغة الفيزياء نموذجا و وسيلة لتحقيقه.
- استخدام المنطق الجديد (الرياضى) منهجا فلسفيا وكيفيه تطورة على يد المناطقة وعلماء الرياضيات وبالاخص كل من غوتلوب فريغة وبيرتراند رسل.
- الافادة من الثورتين العلميتين: النظرية النسبيه بشقيها الخاص والعام ونظرية الكوانتم وما ترتب عليهما من الاحتمالية الفيزيائية.
- حددت مهمة الفلسفه بالتحليل المنطقى للغة(٢٣).

امام القسم الاخر (الثانى) اشتمل على استعراض مقتضب لسيرة اعضاء هذه الجماعة ونتاجاتهم والفلاسفة والعلماء الذين يعدون روادا فى هذا المضمار.

ان الانطباع الذى يخرج به الباحث الفاحص للبيان المنوه عنه فى اعلاه هو ان الفلسفة تقتصر على نظرية المعرفة والمنطق بشكله الحديث فضلا عن العداء الشديد لكل شكل من اشكال الميتافيزيقا.

لم يمض عام على صدور هذا البيان العلمي حتى صدر العدد الاول من مجلة المعرفة الذى تضمن بحوثا ودراسات متعددة تعكس محاولات الاعضاء الجدية لتحقيق البرنامج الذى سبق الحديث عنه والذى نشر فى الميانافست. وما يهمنا هنا فى هذا المقام نظرا لاهميتهما فى رسم مستقبل الحركة بحثان:

- نقطة التحول فى الفلسفه لموريتس شليك الذى نشر فى الصفحة الاولى من المجلة.
- المنطق القديم والجديد لرودلف كارناب الذى نشر فى صفحة (١٢ ـ ٢٦) من المجلة نفسها.

ففي هذين البحثين يجد الباحث تصورا واضحا عن الفلسفه من حيث منهجها، مهامها وموضوعاتها واشارة الى التيارات الفلسفية التي كانت تعمل عملها داخل هذه الحركة الفلسفية(٢٤).

ففى البحث الاول، القصير ولكن القيم للاستاذ الدكتور شليك والذى سمي بانجيل الحلقة يتحدث الكاتب عن تحول جذرى جرى في الفلسفه لايختلف عن ثوره كانط الكوبرنيكيه! لذا من الضرورى ان يطرح السؤال: ما هو هذا التحول وكيف فهمه الكاتب؟!

يقول الاستاذ شليك: اننا نرى الان في الفلسفة نسقا من الافعال والنشاط. فالفلسفة نشاط (فعاليه) يتاكد بواسطته ويتضح معنى العبارات... ان الفلسفة تشرح العبارات والعلم يتحقق منها (٢٥).

اذن الفلسفه لم تعد نسقا او نظاما من النتائج المدركة بواسطة التامل النظرى وانما هي جهد ونشاط، اى ان عدم وجود موضوع بحث تقليدى للفلسفه هو ما قصده الكاتب بنقطه التحول. فاذا كان اهتمام الفلاسفه منصبا على امور الواقع وان كانط قد اتخذ من تحليل ملكات العقل مدار اهتمامه فان حلقة فينا للتجريبية المنطقية تناولت الفلسفه من زاوية اخرى تجعل منها تحليلا لقضايا ومفهومات العلم.

وقد تحولت اهتمامات الفلسفة الى امور اللغة والعلوم فقط وهذا هو ما اراده كل من الدكتور شليك والدكتور كارناب وذلك لازالة الثقل عن كاهل الفلسفة وما كانت تنوء تحته من احمال الميتافيزيقا التقليديه بعد ان حصلت على الاداة التي ابدعها كل من الاستاذه بيانو والدكتور فريغة وغيرهما من المناطقة وهي التحليل المنطقى للغة مشتقة بفضلهما من المنطق الرياضى.

٦- ان الفلسفة كانت فى يوم من الايام مكلة للعلوم ولكن ليس من الضرورى ان تكون ملكة العلوم نفسها علما لذا لايمكن ان تكون الفلسفة علما من العلوم بل ينبغى لها اليوم ان تصبح خادمة للعلوم والمعرفة وتقدم للباحثين والعلماء وسائل البحث والاستقصاء والتحقيق. ان موضوعات البحث الفلسفى لم تعد اشياء وحوادث العالم الواقعى بل غدت عبارات واقوال ومفهومات علمية وتوضيح المفهومات والمقولات الاساسية ومناهج العلوم الجزئية. لم يعد بامكان الفيلسوف فى عصرنا الراهن هذا الزعم بانه قادر وبالتوسل بالمناهج القبليه وبالتامل وحده ان يكتسب معارف عن صفات وخصائص وقوانين العالم الواقعى. فالعلم الجزئى هو الذى يتكفل اكتساب مضمون المعرفة البشرية بوسائله الخاصه، اما الفلسفه فتختص بالمعرفة من حيث الاطار والهيكل الذى يتضمن مادة القضايا العلمية: ان هذا الاطار هو جوهر الفاظ لغوية يتركب على هياة تكون فكرة محددة. فالجانب الصورى من العبارة هو الشكل والفكرة الموجود فيها هي المضمون.

الفلسفة اذن تعنى بطريقة بناء العباره اللغوية لامن حيث القواعد الخاصة بلغة معينه بل من حيث القواعد المنطقية العامة باعتبارها وسائل للتعبير عن الفكرة.

ولكن كيف تسنى لهذه الحركة الفلسفيه ان تتخلى عن المفهوم التقليدى للفلسفه؟ وما هو منهجها لاستبعاد الميتافيزيقا من ميدان الفلسفة والتفلسف؟ وهل إستطاعت ان تصبغ الفلسفة بالصعبة العلمية؟

- اذا كانت الفلسفة نوعا من النشاط فيجب ان يكون له دوران سلبى وايجابى!. فالدور الاول هو رفض اسلوب التفلسف القديم واللجوء الى تحليل المشكلات الفلسفيه التقليديه لتدلل على انها ليست الا مشكلات مزيفة بالتالى اشباه مشكلات ناتجة عن استخدامات غير دقيقه لالفاظ اللغة وعدم فهم لمنطقها.

- والدور الثانى هور الدور الايجابى، اى تحليل قضايا وعبارات العلماء عند تدوينهم لبحوث ومشاهدات التجريبية او معادلاتهم العلمية وليس للفلسفة ان تضيف اليها شيئا(٢٦).

هل بالامكان ان تفهم من هذا ان تاريخ الفلسفة التقليدية تاريخ لاخطاء اناس وجهوا اسئلة لم يتمكنوا من الاجابة عنها؟ ان تصفح اعداد مجلة المعرفة - المجلة المركزية للحلقه - التى صدرت منها سته اعداد من سنة ١٩٣٠ الى سنة ١٩٤٠ م

يحمل على الاعتقاد بان هذه الحلقة تقسم المسائل والقضايا والاسئلة الفلسفية التقليدية التي استحوذت على اهتمام الفلاسفة على:

اولا: قضايا واسئلة تتعلق بالعالم الواقعى (الخارجى) وحقائق الخبرة والتجربة ومن الممكن الاجابة عنها بواسطة العلوم الجزئية كل حسب مجال اختصاصه.

ثانيا: قضايا واسئلة تتضمن مشكله يمكن فك عقدها عن طريق التحليل المنطقي للغة مفهوماتها وعباراتها.

ثالثا: أسئلة ميتافيزيقيه لايمكن الاجابه عنها وهي اشباه اسئلة وقضاياها قضايا مزيفه ناتجة عن سوء فهم منطق اللغة وهى خالية من المعنى(٢٧).

ان الحكم على فشل الميتافيزيقا وقضاياها ناتجه من كونها خالية من المعنى، ثم ان عباراتها تخلو من الشروط المنطقية التى يجب ان تتوافر فيها لكى تكون ذات معنى. وان القضايا الميتافيزيقيه غير ممكنة لانها من حيث المبدا غير قابلة للتحقق من صدقها وغير قابلة للبرهنة من الناحية المنطقية.

٧- يتحدث الاستاذ شليك عن مبدا التحقق اولا ثم مبدا امكانية التحقق الذى صاغه فى البداية بالشكل الاتى:

((ان معنى عبارة من العبارات هو طريقة تحققها))(٢٨).

اما الدكتور كارناب يؤكد بدوره ضرورة اللجوء الى التحليل المنطقى للغة وعباراتها وتصورات العلم التجريبى بشانها. ويعد ذلك منهجا علميا جديدا للتفلسف لانه يسير جنبا الى جانب العلم التجريبى ويقوم بتوضيح عباراته وبالتالى لا يسمح بالنظر الى الفلسفة على ان مجال عملها هو المعرفة من حيث هى مساوية لعلوم الخبرة(٢٩). ويمكن بواسطة هذا المنهج دحض النظريات الميتافيزيقيه وهو الاهم لديه. ننظر اولا فى مبدا التحقق ثم نعود الى ما يطلبه كارناب.

- ان ما هو متعارف عليه لدى فلاسفة العلم المعاصرين ان القوانين العلمية (الطبيعية) صيغت بشكل عام لتفسير سير الاشياء وسلوكها ويحصل عليها عن طريق اجراء التجارب والملاحظات والمشاهدات فهي تعتمد على عملية الاستقراء وتحتوى على عنصر التنبؤ فهي ايضا احتمالية بمعنى ان القانون العلمي صحيح وسارى المفعول وصادق طالما لم تظهر بعد حالة مناقضة. فان ظهرت حالة لاتنطبق عليها القانون او الحكم العلمى يجب اعادة النظر في القانون وصياغته بما يتلائم مع ماهو مستجد في هذا المضمار وهذا هو القصد حين يقول التجريبي المنطقي بان مشكلات العلم وقضاياه واسئلته قضايا غير ثابته ومتغيره تتقدم باستمرار بعكس الاسئلة والمشكلات الفلسفية التي كانت منذ العصر اليونانى ولليوم مسائل ثابته لاتتغير وان تغير منها شئ فيمس الشكل الخارجي لصياغة السؤال. ومن هنا تظهر ثبات الاسئلة الفلسفية والتغير المستمر في العلم.

ولكن السؤال الذى يفرض نفسه الان هو كيف السبيل اذن الى التاكد من صحة وسلامة القضايا العلميه؟ وكيف يمكن تمييز القضايا العلمية من الميتافيزيقا؟ هل بالامكان استبعاد الميتافيزيقا عن الميدان وهو الوعد الذى قطعته حلقة فينا على نفسها عندما ادعت مواصلتها السير على خطى ارنست ماخ ونهجة المعادى للميتافيزيقا؟ اجابة على هذه الاسئلة تقترح هذه الحركة الفلسفية المعاصرة مبدا الدكتور شليك المعروف بمبدا التحقق من المعنى الذى سبق ان ذكرناه. استبعاد الميتافيزيقا والقضاء عليها نهائيا فهذا ما نجده لدى كارناب وبحثه المنشور فى العدد الثانى من مجلة المعرفة والمعروفه ب ((دحض الميتافيزيقا خلال التحليل المنطقي للغة))(٣٠).

استنادا الى خلفه كل من لايبنيتس وديفيد هيوم قسمت حلقة فينا الحقائق الى تجريبية ورياضيه. وهو تقسيم ناتج عن تقسيم العلوم الى علوم الخبره والتجربة وعلوم صورية شكلية. اما الفئة الاولى فهى تشمل الفيزياء وغيرها والعلوم الصورية هى الرياضيات والمنطق.

٧- ان صدق قضايا وعبارات الفئة الثانية (الرياضيات والمنطق) يعتمد كليا على التركيب الداخلي لها او على ترتيب الرموز فى صيغها وعلاقاتها بعضها مع البعض الاخر وهى قضايا واحكام خالية من كل محتوى تجريبى ولاتغنى من المعرفة البشرية فى شئ فهى دائما وبالضرورة صادقه ان لم تتضمن تناقضا داخليا.

اما قضايا واحكام العلوم الواقعية (الفئة الاولى) فهي قضايا ترتبط بشكل او باخر بالعالم الخارجى من حولنا ولها معنى ومحتوى. فهى ذات قيمتين صادقة او كاذبة ولاثبات صدقها يعتمد على معناها التجريبي، اى على قابليتها للاختبار عن طريق تحديد علاقتها بمجموعة معينه من القضايا المستقاة عن طريق الملاحظة. ولاشك فى ان القضايا العلمية ذات علاقة بوقائع واحداث العالم الخارجى(٣١). وبناء على ما تقدم فان عبارة من العبارات تكون صادقه اذا كان معناها مطابقا لطريقة تحقيقها، لان القضية او العبارة ماهى الا مجموعة من الخبرات والتجارب التى تكون جميعها مكافئة لكون القضية قضيه صادقة. ولكن وكما هو معلوم لدى الباحثين، ان النظرية العلمية هي التى يجب ان تخضع للاختبار وان النظرية ليست الا مجموعة من القضايا والجمل والعبارات والتحقق من عباره.. ما يجب ان يتم عن طريق عبارات وجمل اخرى لان الملاحظة والتجربة ليست فى العبارات من شئ بل هي نشاط وسلوك ومعايشة. ان هذا الاعتراض يدخلنا الى عالم المعرفة والتحليل المنطقي، واستنادا الى التقسيم الذي اوردناه انفا فان المعرفة البشرية مشكلة من نمطين اثنين:

- معرفة ترتبط بقواعد اللغة (المنطق والرياضيات).
- معرفة ترتبط بامور الواقع (قضايا العلوم التجريبية).

وهذا ما نجده لدى كارناب وفعله فى كتابه الموسوم (البناء المنطقي للعالم) عندما ربط اللغة بالتجربة ربطا علميا وحاول صياغة الواقع صياغة منطقية. اما التحليل المنطقي كما دافع عنه كارناب فى بحوث متعدده، قبل هجرته الى العالم الجديد، فقد استخدم بوصفه وسيلة لاستبعاد الميتافيزيقا ودحضها كليا بخلاف رائد الفلسفه الترنسندينتالية اما نوئيل كانط الذى اراد التخلي عن الميتافيزيقا الكلاسيكية وبناء الميتافيزيقا العلميه. ان التجريبيين المنطقيين يعتقدون بان هناك ثلاثه انواع من العبارات:

عبارات تتحدث عن اشياء وموضوعات فى العالم الواقعي ويمكن التحقق منها بوسائل معينه.

عبارات تتحدث عن موجودات ذهنية لاترتبط بامور الواقع في شئ وهي رموز تشير الى اشياء موجودة في ذهن الباحث فقط مثل عبارات المنطق والرياضيات واللغات الفوقيه التى تتخذ من اللغة الاعتيادية مادة للدراسة والتحليل.

عبارات وجمل تبدوا كانها تتحدث عن اشياء ولكنها ليست كذلك بل هى عبارات مزيفة (خاليه من معنى):

وتختص بالعبارات الاولى العلوم التجريبية والتى تسمى ايضا بالواقعية، والعبارات الثانيه تحليليه وهي ايضا تحصيل حاصل لا تضيف الى المعرفة البشرية شيئا. اما العبارات الاخيرة فهي اساس المشكلة وهي عبارات الميتافيزيقا.

فيما يتعلق الامر بالعبارات التي ترد فى العلوم التجريبية والعبارات التحليلية فان لدى حلقة فينا معيارا للتحقق من المعنى او بالاحرى امكانية التحقق منه. والقصد من المعنى ههنا هو المعنى التجريبي او المنطقي. اما بالنسبة الى العبارات الميتافيزيقيه فلا يمكن ان تؤسس على قواعد علمية لانها خالية من المعنى التجريبي والمنطقي وليس بالامكان تكوين او تاسيس ميتافيزيقا اساسها العلم، والوسيلة الفعالة التي تستخدم هنا هى التحليل المنطقي للغة. هذه الوسيلة كما عرضها كارناب(٣٢). تحلل القضايا من الناحيتين الصورية والدلالية فهي لاترفض الميتافيزيقا بل تبرهن بوسائل منطقية وتجريبية على ان قضاياها خالية من المعنى. ومن جهة تساعد على ايجاد قاعدة لغويه واساس لغوى متين ليبنى عليه صرح وحدة العلم. وقد اختار كارناب لهذا الغرض لغة الفيزياء حيث تمتاز ب:

اولا: الدقة والمتانه التي تتوافر فى الرياضيات.

ثانيا: واقعيتها اى انها ترتبط بالواقع وتتحدث عنه.

ولكن ما هو التحليل المنطقى وماذا يفهم منه الباحث؟ وماهو مجال نشاطه؟ التحليل المنطقي ماهو الا ايضاح لمعنى اللغة وتعريف للفظ ولكنه بعكس علم النحو يركز عنايته فى مصطلحات ومفهومات ذات اهمية اساسية فى المعرفة. فيجد الباحث مثلا الفاظا عامة تتصف بعدم الوضوح وتعوزها الدقة وبازدواج المعنى فهنا يظهر التحليل المنطقي ليكشف الستار والحجاب عن المشكلة المزيفة التي ظهرت جراء عدم الوضوح والدقة وخير مثال على ذلك ماقام به الدكتور كارناب في بحوث متعددة بتحليل لالفاظ وعبارات عامة مزدوجة المعنى وردت فى كتاب مارتن هايديغر الاشهر (الوجود والزمان)(٣٣) الذى ظهر لأول مرة سنة ١٩٢٧ م.

من جهة اخرى ان التحليل المنطقي يلجأ الى الادوات التى يستعان بها في المنطق الرياضي على قدر اهتمام الفيلسوف المعني هنا بالمعانى الادراكيه للعبارات الواردة في اللغة قيد التحليل. والتحليل المقصود هنا لايرتبط فقد بالخصائص النحويه للغة معينة بل يستقل عنها تماما. ان لهذا التحليل هدفا وتوجها معينا قد يكون منطقيا او ابستمولوجيا. ففى الحالة الاولى فان الفاعلية تكون صياغة تبنى على اساس انظمة قائمة على فروض تستخرج نتائجها. اما فى الحالة الثانيه اى عندما يكون الهدف معرفيا فالعملية تهدف الى اعادة بناء الالفاظ والقضايا الدالة على الواقع على اسس وشواهد قابلة للملاحظة(٣٤).

ان تعريف الالفاظ فى هذا المقام ما هو الا ايضاح المعنى ويساوى ايضا تقرير القاعدة التى على اساسها يستخدم اللفظ او يراد استخدامه وهذا يختلف عن التعريف المعجمى الذى هو ترجمة للفظ. غير ان التحليل المنطقى يذهب الى ماوراء هذه الالفاظ الشائعة فى اللغة وبخطوات منطقية يمكن ان يتناقص عدد الالفاظ الى عدد صغير من الالفاظ الاساسية او الاولية. يتجه التحليل المنطقي الى رد عبارات اللغة التي قد تكون عبارات معقده ومركبة، الى ابسط اشكالها التى يمكن ان تقارن الواقع الذى تتحدث عنه وبالتالى هى صورة مستنسخة لها ومن ثم يمكن الحكم عليها سلبا او ايجابا وهذه العبارات سميت على صفحات مجلة الحركة المركزية ((المعرفه)) بالعبارات البروتوكوليه هذا هو المنهج الجديد للتفلسف كما أراده الدكتور كارناب وسماه بالعلميه. ان هذا المنهج يتصف بخصائص اهمها انه يقوم على التحليل المنطقي لعبارات اللغة ومفهومات العلوم التجريبيه. وهذا المنهج ايضا يختلف عن مناهج الفلسفه التقليديه من جانبين اثنين(٣٥):،

اولا: ان هذا النمط من التفلسف يسير بموازات العلم التجريبي. وهذا يعنى ان مجال الفلسفة ليس هو المعرفة فى حد ذاتها من حيث هي مساويه للعلوم التجريبية، بل اداة منطقية تخدم العلم والعلماء وهي منطق العلم. بل ان المنطق الجديد قدم مسوغات فتبريرات التخلى عن نمط الفلسفة القديمة.

ثانيا: وهو منهج يوضح الدور الذي تلعبه الفلسفة فى العلم التجريبي من حيث توضيح عبارات العلوم التجريبية وقضاياها ومفهوماتها وتحليل عباراتها الى الأجزاء التي تتالف منها، بمعنى انها ترد الافكار والمقولات والمفهومات الى افكار ومفهومات اكثر جوهرية والعبارات الى عبارات اوليه.. المنطق الذى هو الفرع الرئيسى فى الفلسفة، هو اذن منهج التفلسف.

الاستنتاج:

لقد كانت بداية القرن الماضى مرحلة المنعطفات التاريخية التى سجلت بدايات جديدة للعلوم بمختلف اشكالها كثورة الكوانتم والنظرية النسبيه. اما ثورة حلقة فينا فقامت على اساس تحويل اهتمامات الفلسفة والفلاسفة من مشكلات الواقع (العالم الخارجى) الى داخل عالم اللغة ومكوناتها وخفاياها والاتجاه بالدراسات الفلسفية الى الاهتمام بالتراكيب اللغوية والمنطقية. اذن ليست هناك فلسفة بالمعنى القديم وانما هناك التفلسف فقط. ومنهج التفلسف هو المنطق. ان المشكلات الفلسفية اذن يجب ان تتحول الى مسائل البحث عن الاسس التى يقوم عليها العلم. وترتب على ذلك:

اولا: لايمكن وضع اسس علمية للميتافيزيقا ولا بناء ميتافيزيقا علمية وليس استبعاد الميتافيزيقا ناتجا عن كون قضاياها كاذبة او صادقة بل لكونها خالية من المعنى بشكليه التجريبي والمنطقي.

ثانيا: معرفة العالم الواقعى (الخارجى) تتم عن طريق العلوم التجريبيه الجزئية كل حسب اختصاصه. اما مهمه الفلسفة بناء على ذلك، فهي التركيز على لغة العلم لتوضيح قضاياه. بالتجريبى المنقطي، وهو الاسم الاخير لحلقة فينا، لايصدر حكما حول واقعية الوجود الخارجي - اللاانا - او عدمه ولاحول واقعيه المعطيات الحسية وعما اذا كان العالم الطبيعي مظاهر لحقيقه اخرى ام لاء لان هذه الاحكام والمسائل المرتبطة بها ماهي الا اشباه مسائل ومشاكل زائفه ناتجه عن الجهل بمنطق اللغة. هكذا تم فك ارتباط الميتافيزيقا بالفلسفة واقتصار الفلسفه على المنطق بشكليه الصورى والتطبيقى والاخير هو نظرية المعرفه.

ثالثا: معنى قضيه من القضايا ينحصر فى كيفية التحقق من صدقها او كذبها والتحقق اما ان يكون منطقيا او تجريبيا.

الهوامش:

١- انظر: د. يحيى هويدى: فى فلسفه علم المنطق. الفلسفه الوضعية المنطقيه فى الميزان. القاهرة - ١٩٧٢.

٢- د. زكى نجيب محمود: نحو فلسفه علميه. القاهرة - ١٩٥٨ وكذلك: - موقف من الميتافيزيقا القاهرة - ١٩٦٣.

3- Schnadelbach, H., Philosophie in Deutschland. 1831 – 1933 stw 401. Frankfort am main 1983. S. 119.

4- Helmholtz, H.: Uber das sehen des menschen. In: Philosophische Vortage und Aufsaze. Berlin 1971.

5- Zeller, E. Vortrage und Abhandlungen. Leipzig 1877. S. 470.

6- Liebmann, O. Kant und die Epigonen 1865.

7- Krauth, L. Die Philosophie Carnaps. Springer verlag wien. 1970. S. 182 ff.

٨- ان موقف كانط هذا كان رد فعل لتعنت رجال الفلسفه المدرسية وموقف الكنيسة بشان الناسوت. ان الطبيعة قد شغلت جل اهتمام فلاسفة اليونان الاوائل فجاءت ثورة كانط الكوبر نيكيه لترد للانسان الاعتبار.

9- Kant. I: kritik der reinen Bernunft. B. Xvi: 30.

10- Kant. I: Ebenda. Einleitung. B. 7. ff.

11- Kant. I: Ebenda. Einleitung. B. 22. ff.

12- Stegmuller, w.: Hauptstromungen der Gegenwarts Philosophie. Bd. I. Stuttgart 1978. S. xxvll.

13- Lange, F. A.: Geschichte des Materialismus. Bd2. stw. 70. Frankfurt am main 1974. S. 330.
14- Schnadelbach, H. Ebenda. S. 131 – 132.
15- Helmholtz, H. Ebenda. S. 45 ff.
16- Zeller, E. uber die Bedeutung und Aufgabe der Erkenntnistheorie. Leipzig 1862. S. 49.
17- Cassirer, E. Das Erkenntnisproblem in der philosophie der neuezeit. Bd. 4. Darmstadt. Wb. 1973. S. 29 ff.
18- Meene, A. Einfuhrung in die formal logik, wb, Darmstadt. 1985. S. 14 ff.
19- plank, M. Vortrage und Erinnerungen. Wb, Darmstadt. 1970. S. 24 – 26.
20- Reichenbach, H. der Aufstieg der wissenschaftlichen philosophie. 1965. S. 157.
21- Husserl, E. Formale und transzendentale logik. Max Niemeyer verlag. Tubingen 1981. S. 4 – 5.
- Die krisis der europaschen wissenschaften und die transzendentale phanomenologie in: Husserliana. Bd. VI. 1954.
22- Hahn, H. Die Bedeutung der wissenschaftlichen weltauffassung insbesondere fur mathematik und physik. In Erkenntnis. Bd. I. Leipzig, 1930.
- Logik, Mathematik und naturerkennen. In: Einheitswissen schaft. Hefte 2. wien 1933.
23- Verein Ernst mach, wissenschaftliche weltauffassung. Der wiener kreis. 1927. S. 10.ff.
24- Ebenda. S. 14.
25- Schlick, M. Die wende der philosophie: In: Erkenntnis. Bd. I. Leipzig 1930. S 14.
26- Stegmuller, Ebenda. Bd. I. S. 347 ff.
27- Kraft, V. Der wiener kreis. Wien 1968. S. 175.
28- Schlick, M. Gesammelte Aufsatze. Wien 1969.
29- Carnap, R. Die alte und die neue logik. In: Erkenntnis. Bd. I. Leipzig 1930. S. 12.
30- Carnap. R. uberwindung der Metaphysik durch logische Analyse der sprache. In: Erkenntnis. Bd. 2. Leipzig 1932. S. 219 ff.
31- Carnap, R. Ebenda.
32- Carnap, R. Scheinprobleme in der philosophie. 1928.
33- Waismann, F. was ist logische Analyse der sprache. In: Gesammelte Aufsatze Frankfurt 1973. S. 43 ff.
34- Carnap, R. Die alte und die neue logik. Ebenda. S. 31.
35- Popper, R, Logik der Forschung. 1965.

پوختەی توێژینەوەکە بە کوردی

توێژینەوەکە لە دوو بەش و ئەنجامێك پێکهاتووە. دوای پێشەکی، لە بەشی یەکەمدا ئەو ڕەوشە ڕوونکراوەتەوە کە بوو بەمایەی دەرکەوتنی ئەو ڕێبازەی فەلسەفەی سەردەم کە لەسەرەتادا بە کۆڕی ڤێینا ناوبراوە و لە دواییدا ناوەکەی بۆ ئیمپیرزمی لۆجیکی گۆڕاوە.

لە بەشی دووەمدا خالە سەرەکییەکانی فەلسەفە و جیهاندیدی ئەو ڕێبازە فەلسەفەییە خراونەتەڕوو بۆ ئەوەی وەڵامی پرسیارەکە بەڕوونی بدرێتەوە: گۆڕانەکە کە ئەو ڕێبازە کردویەتی چییە و چۆن بووە؟

لە ئەنجامیشدا ئەوە باسکراوە کە ئەو ڕێبازە پتر بەلای میتودەیەکی نوێدا شکاندویەتی کە بە شیکردنەوەی لۆجیکی زمان ناوی بردووە و کۆشاوە ساغی بکاتەوە کە هیچی تر فەلسەفە نەماوە ئەوەی هەیە چالاکی فەلسەفە کردنە.

The Abstract

Is it a Turning Point in Philosophy or What?

This research answers one question: Is it a Turning Point in Philosophy or What?

Therefore it contains two main sections and a conclusion. In the introduction has been explained that the main reason that lead to emerge of the New Philosophical doctrine '*Vienne Circle*'. Then explores the main factors that lead to change its name from the 'Vienne Circle' to Logical Empiricism?

The second section introduces the main points of The Philosophical view of this doctrine. That is to answer the basic question which is: what has changed and how?

Eventually at the end it will be explained that this doctrine has started a new methodology that could be called 'Logical Analysis of the Language'. This methodology has a big impact on the reviewing philosophical thoughts and declared that the Metaphysics has no exact meaning.

التفكير الايجابي وفاعلية الذات لدى طلبة المدارس النموذجية في محافظة اربيل

أ.م.د. ريزان علي ابراهيم م.م اسيل اسحاق بتو

جامعة صلاح الدين

كلية التربية

قسم العلوم التربوية والنفسية

ملخص البحث

يهدف البحث الحالي التعرف على:

١- مستوى كل من التفكير الايجابي، ، الفاعلية الذاتية، لدى طلبة المدارس النموذجية.

٢- دلالة الفروق في مستوى التفكير الايجابي، الفاعلية الذاتية، تبعا لمتغير الجنس(ذكور،اناث)

٣- العلاقة بين التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية

وشملت حدود البحث طلبة المدارس النموذجية الاعدادية من الذكور والاناث للعام الدراسي ٢٠١٢-٢٠١٣ ، ولتحقيق اهداف البحث تم اختيار عينة عشوائية طبقية بلغت (٤٩٢) طالب وطالبة ومن الصفين الرابع والخامس الاعدادي.

ولغرض اعداد ادوات البحث، قامت الباحثتان ببناء مقياس التفكير الايجابي ، كما وتبنت الباحثتان مقياس سكوارزر وجيروسليم Schwarzer&Jerusalem (1995) للفاعلية الذاتية العامة والذي قامت الباحثتان بأستخراج صدق الترجمة له من اللغة الانكليزية الى اللغة العربية والبالغ (٢١) فقرة ..واظهر الصدق البنائي عن استبعاد (٤) فقرات في مقياس التفكير الايجابي كما واسفر التحليل العاملي لفقرات مقياس التفكير الايجابي عن وجود عامل واحد تتشبع عليه (٢٣) فقرة، وبلغ معامل الثبات بطريقة اعادة الاختبار وبفاصل زمني قدره اسبوعان (٠,٧٩) درجة ، كما وبلغ (٠,٧٧) درجة لمقياس التفكير الايجابي والتي ظهر انها دالة احصائيا عند مستوى (٠,٠٥) بأستخدام معامل الفا كرونباخ ، وفيما يخص مقياس الفاعلية الذاتية اسفرت عملية تحليل الفقرات عن ابقاء جميع فقرات المقياس واظهر الصدق البنائي للفقرات صلاحية ابقائها، وبلغ معامل الثبات (٠,٨٠) بطريقة اعادة الاختبار، و بلغت قيمة معامل الثبات بطريقة الاتساق الداخلي باستخدام معامل الفا كرونباخ. (٠,٧٦) درجة والتي ظهر انها دالة احصائيا عند مستوى (٠,٠٥) .وبعد التأكد من صدق وثبات المقياسين وبأستخدام الحقيبة الاحصائية للعلوم الاجتماعية (SPSS) ، تم التوصل الى النتائج الاتية:

١- ارتفاع مستوى التفكير الايجابي لدى طلبة المدارس النموذجية، حيث كانت قيمة الوسط الحسابي (٩٠,٢٣) مرتفعة مقارنة بالوسط الفرضي البالغ (٦٩).

٢- ارتفاع مستوى الفاعلية الذاتية لدى عينة البحث اذ كانت قيمة الوسط الحسابي (٦٢,١٥) اعلى مقارنة بالوسط الفرضي البالغ (٥٢,٥).

٣- عدم وجود فروق دالة احصائيا في التفكير الايجابي تبعا لمتغير الجنس (ذكور واناث).

٤- عدم وجود فروق دالة احصائيا في الفاعلية الذاتية تبعا لمتغير الجنس (ذكور واناث).

٥- وجود علاقة ايجابية دالة بين التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية.

وفي ضوء نتائج البحث ، توصلت الباحثتان الى عدد من الاستنتاجات، وقدمتا عددا من التوصيات والمقترحات لابحاث لاحقة.

❖ الاطار العام للبحث:

مشكلة البحث :

ان فكرة تأثير اسلوب التفكير على تكوين الشخصية وتقرير انفعالاتها وسلوكها قد تبلورت على نحو واضح في السنوات الاخيرة رغم امتداد جذورها الى الماضي، وعليه فان المدخل المناسب لفهم الانسان هو بالتعرف اليه من خلال فهم اساليب تفكيره والطريقة التي يبني فيها معتقداته الفكرية وكيف تؤثر هذه الاساليب في تفسير امور الحياة والتعامل معها بطريقة منطقية وكمحصلة فان الحصول على سلوك خال من الاضطراب انما يعتمد على مدى منطقية وسلامة اساليب التفكير من جهة ومدى ماتمثله الصور والاحكام التي يصورها الفرد لنفسه والتي تتناسب مع مايتمتع به بالفعل من امكانيات وقدرات من جهة اخرى.وقد احست الباحثتان بهذه المشكلة من خلال ملاحظتهما العديد من الحالات ضمن عملهما في مجال التنمية البشرية وتعزيزها، اذ لاحظت الباحثتان ان بعض افراد العينة والتي كانت الباحثتان على تماس مباشر معهم ، ضعف مستويات التفكير الايجابي عندهم، كما ولاحظت الباحثتان ان الذين يفكرون بايجابية كانت تصاميمهم للنجاح على صلة باصراراتهم ومثابرتهم وثقتهم بنفسهم وكانوا اكثر استعدادا لتقديم العون والمنفعة للاخرين من دون الحصول على مكافأة .

وانطلاقا من ملاحظات الباحثتان الاولية تريان ان الواقع الذي يعيشه الطلبة اليوم يؤثر بشكل مباشر او غير مباشر على طريقة التفكير ونمط التفكير، بحيث يتوقع ان يكون لنمط تفكير الطلبة تاثيرا ينعكس على فاعليتهم الذاتية.وهذا ماأكدته دراسة لايتسى وبويراز Lightsey and Boyraz (2011) التي اشارت إلى وجود علاقة بين التفكير الايجابي وبين فاعلية الذات وان فعالية الذات تعد أحد أهم محددات نمط تفكير الفرد، فالأفراد ذوى الدرجات المرتفعة من فعالية الذات يميلون إلى التفكير بصورته الإيجابية من خلال بذل مزيدٍ من الجهد، والإصرار على إخراج الطاقات الإيجابية الكامنة لديهم. (Lightsey and Boyraz, 2011)

وان ماتتميز به هذه الشريحة من خصائص عقلية ومعرفية بمستويات عالية من جهة اخرى اثار جملة من التساؤلات لدى الباحثتان والتي كانت بدورها الدافع نحو القيام بهذه الدراسة وهذه التساؤلات ذات ابعاد تطويرية دارت حول معرفة (ماهو نمط التفكير السائد بين افراد هذه الشريحة ؟ وهل لهذان النمطان علاقة بالصورة التي يرون فيها الطلبة النموذجيون انفسهم وبالاحكام التي يطلقونها على قدراتهم ؟ الاجابة على هذه الاسئلة تتطلب الفهم الدقيق لخصائص ومتطلبات هذه الشريحة وذلك من خلال البحوث والدراسات في هذا المجال والتي لاتزال قليلة ومحدودة في مجتمعنا على حد علم الباحثتان.وبذلك شعرت الباحثتان بمشكلة تتطلب دراسة وبحث وذلك مادفعهما للقيام بهذه الدراسة العلمية والتي سعت الباحثتان من خلالها الى معرفة مستويات كل متغير من متغيرات البحث ،ومدى العلاقة التي تربط كل متغير مع المتغير الاخر في هذه الدراسة.

اهمية البحث :

يعد التفكير من أكثر الموضوعات التي تختلف الرؤى وتعدد أبعادها وتشابكها والتي تعكس تعقد العقل البشري وتعقد عملياته ، ويتطور التفكير عند الأفراد بتأثير عوامل البيئة والوراثة ، وقد استخدم الباحثون أوصافا عديدة للتمييز بين نوع وآخر من أنواع التفكير وربما كان تعدد أوصاف التفكير وتسمياته احد الشواهد على مدى اهتمام الباحثين بدراسة التفكير وفك رموزه منذ بدأت المحاولات الجادة لقياس الذكاء بعد منتصف القرن التاسع عشر. (داود وانور،١٩٩٠، ص٢٥)

وتأتي اهمية الدراسة الحالية في انها تتصدى لدراسة مرحلة دراسية وعمرية مهمة وهي مرحلة التعليم الثانوي والتي تعد من اهم واخطر مراحل التعليم، اذ يتميز التلاميذ بخصوبة التفكير ، وإذا كانت مرحلة الطفولة هي المرحلة التي ترسى فيها دعائم الشخصية ، فمما لاشك فيه أن مرحلة المراهقة هي المرحلة التي تتبلور الشخصية خلالها وتأخذ ملامحها الثابتة وهي مرحلة تعليميية تتميز بالنضج العقلي وتبلور القيم ،ولذلك فان الرعاية النفسية والتربوية للطلبة المتفوقين يجب ان تبنى على اساس نظرة متكاملة وشاملة لجميع المتغيرات والمحددات العقلية والمعرفية والدافعية والبيئية المتعلقة بالتفوق العقلي.

وتشير هولنجورث Hollingorth (1942) الى ان المتفوقين عقليا يتميزون عن غيرهم من العاديين بالنضج المبكر في جميع جوانب الشخصية ، وهم على مستوى فائق من حيث النضج المعرفي والانفعالي الاجتماعي ، غير ان استمرار هذا النضج يتوقف الى حد كبير على معاملة الكبار لهم ، وتذكر هولنجورث حالات ممن قامت بدراستها وقد ساء تكيفها مع الاخرين ولاقت صعوبات في تعاملها مع الغير بسبب التعامل السلبي للكبار معهم .

(عبدالغفار،١٩٧٧،ص١١٣-١١٤)

ويعد التفكير الإيجابى والشعور بالسعادة أحد الموضوعات الأساسية التى يرتكز عليها علم النفس الإيجابى، وفى ذات الوقت فإنه لا يهمل التفكير السلبى أو التشاؤمى، بل يسعى علماء علم النفس الإيجابى إلى التعرف على أهم مسببات السلبية فى التفكير فى محاولة لتعظيم الجوانب الإيجابية لدى الفرد والتى تدفع به إلى التخلص من التفكير بشكل سلبى (الوقاد،٢٠١٢،ص٢)

ويضيف أورليك Orlick (1992) بأن التعليم الإيجابي للتفكير والتعلم هو تعليم لكيفية التركيز على المجالات البناءة والذي يكون له أثر إيجابي على التعلم مدى الحياة كما أنه يؤدي إلى الرضا الشخصي.

(Orlick,1992,p:42)

وتشير ابراهيم (٢٠٠٥) إلى التفكير الإيجابي بأنه قدرة الفرد الإرادية على تقويم أفكاره ومعتقداته، والتحكم فيها، وتوجيهها تجاه تحقيق ما توقعه من النتائج الناجحة، وتدعيم حل المشكلات، ومن خلال تكوين أنظمة وأنساق عقلية منطقية ذات طابع تفاؤلي تسعى إلى الوصول لحل المشكلة، أو أن التفكير الإيجابي يمثل الأنشطة والأساليب التي يستخدمها الفرد لمعالجة المشكلات باستخدام قناعات عقلية بناءة، وباستخدام استراتيجيات القيادة الذاتية للتفكير، ولتدعيم ثقة الفرد في النجاح من خلال تكوين أنظمة وأنساق عقلية منطقية ذات طابع تفاؤلي . (ابراهيم ،٢٠٠٥،ص١٠)

وأكد علماء نفس الصحة من خلال دراساتهم على اهمية التفكير الايجابي لبقاء الانسان متحررا من المخاطر التي يمكن ان تفتك بصحته الجسدية والنفسية ، فهو مفيد للصحة النفسية والجسدية من حيث كونه واقيا او مصدا للعواقب ، في حين

اكدوا على التاثير السلبي للتفكير السلبي على صحة الفرد النفسية والجسمية من حيث كونه عاملا مساعدا يضعف الوظائف النفسية والفسيولوجية لديه ويكون عرضة للكثير من الامراض النفسية والجسدية. (Scheier &Others,1994,p:7)

فطبقا لدراسة قام بها العالم النفساني شيلدون Sheldon في جامعة كارنجي ميلون ببيتسبيرج، وجد ان العواطف الايجابية يمكن ان تعزز نظام المناعة لتحسين الصحة. ووجد ان الناس من ذوي الانماط العاطفية الايجابية والمواقف الايجابية لهم قدرة افضل على مكافحة العدوى، كما انهم كانو اكثر رغبة للاهتمام بصحتهم، ويمارسون السلوكيات الصحية بانتظام.(القريشي ،٢٠١٢، ص٢٥١)

واشارت دراسة روبرت ولينور Robert& Lenour على الطلبة الى انهم اظهروا بأن توقع المعلمين اداء متفوق من بعض الطلاب فأن اولئك الطلاب برعوا في ادائهم .كما ان العلماء يمكن ان يقيسوا التغييرات التي تحدث في الدماغ باطلاق الاندروفينات اكثر من المواد الكيميائية التي تعمل كمضادات للالام الطبيعية متى كانت التوقعات متغيرة. (Marlen,2006,p:2)

ويعد مفهوم فاعلية الذات من أهم مفاهيم علم النفس الحديث الذي وضعه باندورا والذي يرى أن معتقدات الفرد عن فاعليته تظهر من خلال الإدراك المعرفي للقدرات الشخصية والخبرات المتعدد، سواء المباشرة أو غير المباشرة، ولذا فإن الفاعلية الذاتية يمكن أن تحدد المسار الذي تتبعه كأجراءات سلوكية، إما في صورة ابتكاريه أو نمطية. (Bandura,1982,p:12)

كما وتعد فعالية الذات أحد محددات التعلم المهمة والتى تعبر عن مجموعة من الأحكام لا تتصل بما ينجزه الفرد فقط ، ولكن أيضاً بالحكم على ما يستطيع إنجازه ، وأنها نتاج للمقدرة الشخصية ، وتمثل مرآة معرفية للفرد تشعره بقدرته على التحكم فى البيئة

(Bandura,1983,P:464)

ويرى سكوارزرSchwarzer (1993) أن مستوى فاعلية الذات لدى الفرد يمكن أن يرفع درجة الدافعية لديه أو يعوقها، فالأفراد الذين ترتفع درجة فاعلية الذات لديهم يختارون المهام الأكثر تحديا لهم ، ويبذلون جهدا كبيرا في أعمالهم ، ويقاومون الفشل ويضعون لأنفسهم أهدافا بعيدة المدى ويلتزمون بها. (Schwarzer,1993,p105)

اما شونك Schunk (1994) يرى انه حينما تنخفض فاعلية الذات فأن الطلاب لايملكون الدافعية للتعلم لذلك نحتاج الى ابتكار استراتيجيات مختلفة لاثراء هؤلاء الطلاب.

(Schunk,1994,p:87)

في حين يشير باجاريس Pajares (1997) الى ان الطلاب ذوي فاعلية الذات العالية يستخدمون كثيرا استراتيجيات معرفية واستراتيجيات فيما وراء المعرفة ويثابرون ويواصلون العزم مدة اطول من ذوي فاعلية الذات المنخفضة . (Pajares,1997,p:40)

ويتضح مما سبق ان فاعلية الذات من أهم ميكانيزمات القوى الشخصية حيث أنها تمثل مركزاً هاماً فى دافعية الطالب للقيام بأى عمل أو نشاط دراسى ، فهى تساعد الطالب على مواجهة الضغوط الأكاديمية المختلفة ، والتى تعترض أدائه التحصيلي ، وترتفع مستويات الفاعلية الذاتية لدى الطلاب من خلال

الممارسة والتدريب المتواصل على بعض مهارات النشاط الاكاديمي .

(بدوي،٢٠٠١،ص١٥١)

ويرتبط نمط التفكير بالعديد من المتغيرات النفسية والتربوية ومن بينها الفاعلية الذاتية ،اذ يرى باندورا Bandura (1982) أن مفهوم فاعلية الذات Self-Efficacy يحتل مركزاً رئيسياً في تفسير القوة الإنسانية ، ففاعلية الذات تؤثر في أنماط التفكير والتصرفات ، والاستثارة الانفعالية، وكلما أرتفع مستوى فاعلية الذات ارتفع بالتالي الانجاز وانخفضت الاستثارة الانفعالية . فكل إنسان يتميز عن غيره من أبناء جنسه بتكوين نفسي خاص به كغيره من أفراد هذا المجتمع وبذلك فإن كل شخص له كينونته الخاصة به والتي تتمثل في شخصيته المتميزة عن غيره من أفراد المجتمع. واعتبر باندورا فاعلية الذات هي نوع من التفكير الذاتي التأهيلي الذي يؤثر في سلوك الشخص كما اعتبرها أهم أنواع التأمل الذاتي. ويؤكد باندورا إن تصورات الأفراد لفاعليتهم الذاتية هي أكثر التصورات تأثيراً في حياتهم اليومية وأكثر تأثيراً في اختيارهم فيكونوا إما سلبيين أو إيجابيين في تقييمهم لذاتهم ولذا يصبح الأفراد إما ناجحين إذا امتلكوا فاعلية ذات مرتفعة أو مكتئبين إذا امتلكوا فاعلية ذات منخفضة،كما أن المثابرة المرتبطة بفاعلية الذات العالية من المحتمل أن تؤدي إلى الاداء الذي يؤدي تباعا إلى رفع الروح المعنوية والإحساس بالفاعلية .بينما الاستسلام المرتبط بفاعلية الذات المنخفضة يساعد على الفشل الذي يخفض الثقة والروح المعنوية. (Bandura, 1983, p215)

كما ويشير باندورا Bandura الى ان الفاعلية الذاتية تسبب اختلاف في كيف الناس تشعر وتفكر وتتصرف . فيما يخص الشعور: الإحساس المنخفض بالفاعلية الذاتية مرتبط بالا كتئاب والقلق والعجز . لدى هؤلاء الأفراد أيضاً تقدير ذات منخفض وأفكار متشائمة عن إنجازاتهم وتطوير شخصياتهم ، فيما يخص التفكير: الإحساس القوي بالكفاءة يسهل العمليات المعرفية والأداء في أماكن مختلفة ، متضمناً جودة صنع القرار والتحصيل الاكاديمي ، وعندما يتعلق الأمر بالتصرف (إعداد الفعل) المعرفة المرتبطة بالذات مكون رئيسي لعملية الحماس . الفاعلية الذاتية يمكن أن تحسن أو تعيق الدافعية ويختار ذوي الفاعلية الذاتية العالية المهام الصعبة ويضعوا لأنفسهم أهداف أعلى ويلتزموا بها . ويكون الناس سيناريوهات متفائلة أو متشائمة متوافقة مع مستوى فاعلية الذات لديهم . وفي العمل نجد ذوي الفاعلية الذاتية العالية يستثمرون مجهود اكثر ويثابرون مده أطول وعندما تحدث نكسات يتعافون بسرعة اكبر ويحافظون على مواصلة الالتزام بأهدافهم ويملكون القدرة على الاختيار واستكشاف بيئاتهم وخلق الجديد على عكس منخفضي فاعلية الذات. (Bandura, 1982, p 122).

ويتضح ايضا من العرض السابق ان اهتمام الباحثين بدراسة التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية مؤداه علاقة كل منهما بالصحة النفسية والجسدية للفرد وهذا ما اثمرت عنه مختلف النظريات حيث يرتبط التفكير الايجابي بالسعادة والمثابرة والصحة والانجاز في الحياة.وبذلك تتضح اهمية متغيرات الدراسة الحالية (كل من التفكير الايجابي وفاعلية الذات) من حيث ارتباط كل متغير بينهم بالصحة النفسية والجسمية والعقلية للفرد وماتفرزه من نتائج ايجابية او سلبية تحدد مسار حياة الفرد وتؤثر فيه .

أهداف البحث: تهدف الباحثتان في بحثهما الحالي الى التعرف على ما ياتي:

١- مستوى (التفكير الايجابي، فاعلية الذات) لدى العينة ككل.

٢- دلالات الفروق في مستوى التفكير الايجابي وفاعلية الذات بحسب متغير الجنس.

٤- معامل الارتباط بين التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية .

حدود البحث: يتحدد البحث الحالي بطلبة المدارس الاعدادية النموذجية(الدراسة الصباحية) و (للصف الرابع والخامس الاعدادي من كلا الجنسين) في مركز محافظة اربيل للعام الدراسي ٢٠١٢-٢٠١٣.

تحديد المصطلحات:

١-التفكير الايجابي:

- تعريف نيك ومانز Neck&Manz (١٩٩٢) : امتلاك الفرد لعدد من التوقعات الإيجابية المتفائلة تجاه المستقبل، واقتناعه بقدرته على النجاح . (Neck&Manz,1992,p64)

- تعريف العبيدي (٢٠١٣) :المعتقدات والاراء والاساليب المتبعة في كل امور الحياة والتي من شانها حل كل مايواجهه الفرد من مشكلات ومواضيع بصورة متفاءلة ايجابية وناجحة .

(العبيدي، ٢٠١٣،ص١٢٩)

- **التعريف النظري للتفكير الايجابي:** نظرا لان الباحثتان قامتا ببناء مقياس التفكير الايجابي وعليه فقد اعتمدت الباحثتان التعريف الاتي في البناء والذي يعد محصلة التعاريف التي اشارت اليها الدراسات السابقة والادبيات النظرية.

التفكير الايجابي :هو الوعي بكيفية استخدام العقل وتوظيفه بطريقة فعالة وموجهة ،تضفي ايجابية على الحياة الشخصية وهو توظيف امكانيات العقل وطاقاته دون وضع اي اعاقات سلبية من افكار وشعور وتصرف .اي انه موقف عقلي يتوقع فيه الفرد نتائج جيدة ومرضية والتي تقوده الى النمو والنجاح .

التعريف الاجرائي : هو الدرجة الكلية التي يحصل عليها المفحوص على مقياس التفكير الايجابي المعد لذلك الغرض .

٢-فاعلية الذات

١- تعريف شكوارترزSchwarzer (1995): عبارة عن بعد ثابت من أبعاد الشخصية، يتمثل في قناعات ذاتية في القدرة على التغلب على المتطلبات والمشكلات الصعبة التي تواجه الفرد من خلال التصرفات الذاتية. (Schwarzer, 1995,p35)

٢- عرفه سعيد (٢٠٠٥):اعتقاد الفرد بخصوص قابليته على أداء سلوكيات معينة والتي تؤدي إلى نتائج متوقعة والناتجة عن مبادرة الفرد ومثابرته والجهد الذي يبذله للوصول إلى تلك النتائج (سعيد , ٢٠٠٥،ص١٥)

التعريف النظري : بما ان الباحثة قد تبنت الاداة المعدة من قبل سكوارزر وجيروسليم Schwarzer&Jerusalem (1995) لذا اعتمدت على التعريف النظري للفاعلية الذاتية لسكوارزر وجيروسليمSchwarzer&Jerusalem (1995) .

التعريف الاجرائي :الدرجة الكلية التي يحصل عليها الطالب على مقياس الفاعلية الذاتية

❖ الاطار النظري ودراسات سابقة

يتناول البحث الحالي متغيرين رئيسيين وهما (التفكير الايجابي وفاعلية الذات) مما يتطلب الغوص في غمارها من حيث التنظير والدراسات السابقة التي بحثت فيها ويتم عرضها بشكل متفاعل.

المنظور النفسي : نظرية فرويد (Freud's Theory)

يرى فرويد Freud (1939) ان التفاؤل هو القاعدة العامة للحياة وان التشاؤم لايقع في حياة الفرد الا اذا تكونت لديه عقدة نفسية ، والعقدة النفسية ارتباط وجداني سلبي شديد التعقد والتماسك حيال موضوع ما من الموضوعات الخارجية او الداخلية، فالفرد متفائل اذا لم تقع في حياته حوادث تجعل نشوء العقدة النفسية لديه امرا ممكنا ولو حدث العكس لتحول الى شخص متشائم. (Klin& Story,1978,p:89) ويعتقد فرويد ان الطفل يمر عبر سلسلة من المراحل المتواصلة ديناميا خلال السنوات الاولى الخمس، ويليها لمدة تستمر خمس او ست سنوات مدة الكمون، فيتحقق قدر من الثبات والاستقرار الدينامي، وتتحدد كل مرحلة من النمو خلال السنوات الخمس الاولى من حيث اساليب الاستجابة من جانب منطقة محددة من الجسم، ففي خلال المرحلة الاولى التي تستمر قرابة العام يكون الفم هو المنطقة الرئيسة للنشاط الدينامي. كما يشير الى ان الشخصية الفمية ذات الاشباع الزائد للبيدو(الاكل والشرب) تتسم بالتفاؤل والانفعال والمواقف المتجهة نحو الاعتماد على الاخرين، فالذي شبع بشكل مفرط في طفولته سيكون عرضة للتفاؤل المفرط والاعتماد على الاخرين، اما اذا احبطت اللذة الفمية فان الشخصية الفمية ستتسم بالسلوك الذي يميل الى اثارة الجدل والخلاف والتشاؤم والتناقض الوجداني ازاء الاصدقاء اي الشعور بمزيج من الحب والكره، والذي يتوقف نحوه في هذه المرحلة يكون عرضة للافراط في هذا التشاؤم . ان التشاؤم الفمي Oral pessimism يرجع للخبرات القاسية في هذه المرحلة والطفل المصاب بتثبيت المرحلة الفمية تكون احدى خصائص شخصيته التفاؤل (شلتز،١٩٨٣،ص٥٠). وبرزت نظرة سلبية التفكير الايجابي في كتابات فرويد فذكر أن التفاؤل منتشر ولكنه وهمي ويترجم على شكل معتقدات دينية وأن نفي التفاؤل هو نفي طبيعتنا الغريزية وبالتالي نفي الواقع. (اليجوفي، ،2002،ص١٤٩)

المنظور الفلسفي : وجهة نظر وليم جيمس:

يعد جيمس صاحب الفضل في ابراز مفهوم الايجابية والتفاؤل ، ويرى فيه معيارا للفرد حيث يتوقع فيه النجاح باتجاه الاحداث او المواقف او المهمات توقعا كبيرا ،وهو يرى ان مبدأ التحسنية (Melierism) يعني الايمان بأن العالم ينزع الى التحسن ، وهذا مرتبط بقوة الارادة الحرة ، فالايجابية عنده هي الاعتقاد بامكانية تحقيق افضل النتائج ، اما السلبية فهي الاعتقاد بأستحالة ذلك ،ومن جانب اخر افاد جيمس في كتابه "تنويعات الخبرة الدينية" : دراسة في الطبيعة الانسانية، ان السعادة الغاية النهائية للحياة الانسانية وان من يسعون للوصول اليها والاقتراب منها وتحقيقها هم الاجدر بان يطلق عليهم "ذوي العقلية السوية" (Healthy Minded). ويمكن فهم مايقصده جيمس بمفهوم العقلية السوية من خلال مقارنته بمفهوم اخر ركز عليه جيمس في كتابه المشار اليه وهو مفهوم "الروح المريضة" (The sick soul) كنمطين رئيسين لما يسميه "بالصحة الروحية" (Spiritual health). (القريشي،٢٠١٢،ص٢٥٦)

المنظور المعرفي (Cognitive)

تقوم المدرسة المعرفية على الفكرة القائلة بأن مايفكر فيه الناس ومايقولونه عن انفسهم وكذلك اتجاهاتهم واراءهم ومثلهم انما هي امور مهمة وذات صلة وثيقة بسلوكهم الصحيح والمريض. (الشناوي،١٩٩٤،ص١٤٥)

-نموذج كيركجارد Erin Kirkegaard(2005):

قسم كيركجارد Kirkegaard التفكير الايجابي الى ثلاث مجموعات متشابكة هي:

أ- المعرفة الداخلية أو الادراك الداخلي Internal Cognition

ب- الايمان Faith

ت- والعلاقات الشخصية المؤثرة Influential Personal relationships

أ – المكون الاول (المعرفة الداخلية Internal cognition)

ان عملية الادراك الداخلي للتفكير الايجابي مستندة الى الغرض، غرض الفرد، أو اسمى سبب للحياة، هو الذي يقود معرفة الفرد الداخلية عبر هذه العملية. ان مايقود عملية الفكر الداخلية الى فعل خارجي، هو امتلاك الفرد غرض ما يحكمه ويقود عملية صحيفة فكره اليومية ، وان معرفته الداخلية تبقيه مركزا على الهدف،ومع الهدف يجئ الغرض. كما ان الغرض في الحياة مستند الى مفهوم فكتور فرانكل (Victor Frankle) الذي يشير الى الحاجة لايجاد غرض ومعنى مناسب. وبهذا ينشغل المفكرون الايجابيون بغرضهم، وينشغلون بالاشياء في بيئتهم الخارجية والداخلية التي تغذي غرضهم، على العكس من السلبيون الذين يغذون هزيمة غرضهم . ويمكن القول ان (التفكير الايجابي يقاد داخليا بغرضه) .

ب – المكون الثاني (الايمان Faith)

المفكرون الايجابيون لهم ايمان بأن كل شئ في الحياة يحدث له سبب، ويعرفون بأن لديهم غرض ومعنى في الحياة، وهم وجدوا في الحياة لهدف ما، وان هناك فرصة في كل حالة لأن هناك غرض لكل حالة،والتي ستساعدهم لأن يصبحوا أقرب الى غرضهم الأكبر في الحياة. الايمان، هو ايمان ديني، ويعرف بأنه امتلاك ثقة واعتقاد في ظاهرة بدون دليل تجريبي. اذن فالمفكر الايجابي عنده ثقة في الطبيعة والعالم والاله، والروحانية هي التجربة الشخصية الخشوعية لشئ مقدس أو اعظم من النفس. ان السمة الرئيسة للادراك الداخلي للتفكير الايجابي بأنه سيكون لدى الفرد الغرض الذي هو أكبر من نفسه والذي يرتبط بالروحانية. وتشجع وجهات النظر الدينية الدنيوية في اغلب الاحيان انعكاس اكثر تفاؤلا من احداث الحياة عبر اكمالها الاجوبة للعديد من الاسئلة الاعمق في الحياة. ويشتق الناس في اغلب الاحيان الاحساس بالغرض والمعنى من ايمانهم، وتزودهم الروحانية بالايمان والشجاعة والامل وذلك يسهل اتخاذ القرارات والاعمال الحكيمة .

ج – المكون الثالث (العلاقات Relationships)

العلاقات الشخصية المؤثرة يمكن ان تكون منقسمة أكثر الى ثلاث مجموعات، التي تتضمن علاقة الفرد مع نفسه، ومع الله ، وعائلته. وهذه العلاقات تعزز شعور الفرد بأن لديه اناس اخرون، أو كائنات ،تساعده خلال الحياة، ولديه دائما توجيه ودعم منهم ،وان العلاقات الايجابية مع الناس والكائنات ذوو المعنى تساعده لأعطاء معنى وغرض للحياة. وترتبط المعرفة والغرض الداخلي بتقدير الذات (Self esteem)، وان يكون الفرد بسلام مع نفسه. أما العلاقة الحيوية الثانية بالله، فأن العديد من الناس يعتقدون بأنهم يعملون كل شئ لوحدهم، والناس بدون العلاقة مع الله يبحثون

عن الاجوبة فقط للاسئلة (عن الحياة) ضمن انفسهم ، ولكن في اغلب الاحيان لايستطيعون ايجاد الاجوبة. وان الناس الذين يعتمدون فقط على انفسهم يتيميزون بالافتقار للاتجاه والغرض، ويفتقرون الى التوجيه، وبدون الايمان ليس هناك غرض. والسمة الثالثة هي العلاقات المهمة مع العائلة، والعائلة يمكن ان تتضمن روابط الدم، وهؤلاء جميعا يساعدون الفرد على العثور على الغرض والسعادة في الحياة. فالتفكير الايجابي مدعوم عبر علاقة الفرد بنفسه وبالله وبالمقربين سواء كانوا اقرباء أو أصدقاء

(Kirkegaard,2005,p:13)

ثانيا: فاعلية الذات

نظرية فاعلية الذات "البرت باندورا" (١٩٧٧):

لقد اشار باندورا اول مرة الى مفهوم فاعلية الذات(Self – Efficacy) في كتابه الموسوم ب (نظرية التعلم الاجتماعي) الصادر عام ١٩٧٧ (Social Learning Theory) . اذ أيدت أبحاث باندورا (Bandura) في نظرية التعلم الاجتماعي فكرته القائلة باستطاعة الناس تعّلم السلوك الجديد بمشاهدة الآخرين يقومون بممارسة هذا السلوك في موقف اجتماعي، ومن ثم محاكاة سلوكهم. وللنظرية الاجتماعية المعرفية خمسة أبعاد تساعد على تحليل تباين سلوك الأفراد في مواقف متشابهة، هذه الأبعاد هي (الترميز Symbolizing، والتروي Forethought، والتعلم البديل Vicarious Learning، والسيطرة الذاتية Self Control، وفاعلية الذات Self Efficacy).والأبعاد الخمسة هي:

١. **الترميز:** ويعني ان الأفراد يعالجون الخبرات المرئية ويحولونها إلى نماذج معرفية تعمل على توجيه سلوكهم.
٢. **التروي:** التدبريصنع الأفراد الخطط لأفعالهم ويخمنون النتائج المترتبة عليها ويحددون مستويات الأداء المرغوب .
٣. **التعلم البديل:**ويعني ملاحظة الأفراد لأداء الآخرين والنتائج المرتبة على أدائهم .
٤. **السيطرة الذاتية** : وتعني ان يسيطر الأفراد على أداءهم من خلال مقارنته بمعايير أدائهم .
٥. **فاعلية الذات :** وتعني ان يكون الأفراد على ثقة من إمكاناتهم في أداء المهمة المناطة اليهم

(Hellriegel & other,2001,p102-105)

وما يهم البحث الحالي من أبعاد هذه النظرية هو مفهوم فاعلية الذات .

لقد انطلق باندورا Bandura (١٩٧٧) في تنظيره للفاعلية الذاتية من اعتقاده بأن التاثير المرتبط بالمثيرات يأتي من الدلالة التي تعطيها الفاعلية التنبؤية Predictive efficacy للفرد وليس من كون المثيرات مرتبطة على نحو الي بالاستجابات، وتُعد نظرية باندورا Bandura عن فاعلية الذات فريدة في نوعها حيث اسست على بيانات مُعدة بعناية عن دراسة الانسان وليست على ملاحظات وخبرات اكلينيكية مثل (فرويد وادلر، ودراسات وتجارب معملية مثل دولر وميلر وكذلك نظريات ماسلو والبورت عن الذات التي قامت على التأملات وقد اوضح وقد نظر باندورا للفاعلية الذاتية على انها احكام الفرد او توقعاته عن ادائه للسلوك في مواقف تتسم بالغموض او ذات ملامح ضاغطة Streesful. وتنعكس هذه التوقعات في اختيار الفرد للانشطة المتضمنة في الاداء والمجهود المبذول ومواجهة مصاعب انجاز السلوك.

(Pajares,1996,p546)

وتركز أعمال باندورا Bandura على الفاعلية الذاتية المدركة كالايمان بالإمكانات لتنظيم وتنفيذ خطة العمل المطلوبة لتحقيق الهدف ، والتنبؤ بالدافع الذي يؤدي الى السلوك اللازم لإ جراء الفعل.

ويرى باندورا ان المستويات العالية من فاعلية الذات (الثقة العالية) تستطيع مقاومة المهارات المحدودة . كما تختلف فاعلية الذات بحسب البيئات المختلفة وهي خاصة بالمواقف والمهمات ففاعلية الذات العامة هي الإيمان بالقدرة العامة السابقة للقيام بالوظيفة ،في حين ان فاعلية الذات الخاصة تشير إلى الإيمان بقدرة واحدة لأداء مهمة خاصة مثل القيادة . وتشير الثقة بالذات الى الإيمان بجهد الشخص واحتمال النجاح كما أنه مزيج من احترام الذات والفاعلية الذاتية العامة.كما وجد أن الخبرة مصدر قوى في التاثير على معلومات الفاعلية .حيث نجد أن خبرة النجاح ترفع الفاعلية الذاتية بملاحظة اداء النظير بينما خبرة الفشل تخفضها .كما وجد أن الطلاب الذين يملكون إيمان بفاعلية ذات قوية يكونوا قادرين على السيطرة على المهام المختلفة (الرياضيات ،القراءة)أفضل من الطلاب ذوى الإيمان الضعيف بالفاعلية الذاتية. (Neil ,2004,p87)

ولقد ميز "باندورا" ١٩٧٧ بين ثلاثة أبعاد لفاعلية الذات وهي :

١- مقدار الفاعلية Magnitude: ويعني به مستوى قوة الدافع لدى الفرد للأداء في المجالات والمواقف المختلفة وقوة الاعتقاد بالفاعلية في مواجهة المشكلات والضغط النفسي والقلق.

٢- العمومية Generslity: والعمومية هي أنتقال توقعات الفاعلية الى مواقف مشابهة، فالأفراد غالباً ما يعممون أحساسهم بالفاعلية في المواقف المشابهة للمواقف التى يتعرضون لها ويبين "باندورا" أن العمومية تتحدد من خلال مجالات الأنشطة المتسعة في مقابل المجالات المحددة.

٣- القوة Strength: بين "باندورا" أن قوة الشعور بفاعلية الذات تعبر عن المثابرة العالية والقدرة المرتفعة التى تمكن من أختيار الأنشطة التى تؤدي الى النجاح، كما أنه في حالة التنظيم الذاتي للفاعلية فان الناس سوف يحكمون على ثقتهم في انهم يمكنهم أداء النشاط بشكل منظم في خلال فترات زمنية، وان القوة تتحدد في ضوء خبرة الفرد ومدى ملائمتها للموقف، وان الفرد الذي يمتلك توقعات مرتفعة يمكنه المثابرة في العمل، ويؤكد على أن قوة توقعات فاعلية الذات تتحدد في ضوء خبرة الفرد ومدى ملائمتها للموقف (Banadur,1997, p:298).

وركزت نظرية "باندورا" في فاعلية الذات على علاقة البيئة بسلوك الفرد وأن ذلك يعكس أعتقاد الفرد بقدرته على السيطرة على بيئته التى تتداخل العوامل الأجتماعية فيها بدرجة كبيرة، فالسلوك الانساني على وفق نظرية "باندورا" Bandura يتحدد تبادلياً بتفاعل ثلاثة مؤثرات هي: العوامل الذاتية Personal Factors والعوامل السلوكية والعوامل البيئية وأطلق على هذه المؤثرات نموذج الحتمية التبادلية (Bandura, 1989, p: 729).

❖ دراسات سابقة:

١- الدراسات المتعلقة بالتفكير الايجابي

دراسة انتوني Anthony (2002): هدفت التعرف على مدى توافر أنماط التفكير لدى عينة من طلبة الجامعة، مكونة من (٢٠٦) طالباً وطالبة نصفهم من الطلاب الذكور، والنصف الأخر من الطالبات من تخصصات مختلفة، وقد خلصت الدراسة إلى ميل الطلبة اجمالاً نحو نمط التفكير السلبي، كما اظهرت

الإناث ميلاً نحو التفكير الايجابي أكثر من الذكور، بينما أظهر الطلبة من التخصصات العلمية ميلاً نحو التفكير الايجابي بمستوى أكبر مقارنة بالطلبة من التخصصات النظرية. (بركات،٢٠٠٦،ص١٨)

دراسة القريشي (٢٠١٢):هدفت الدراسة الى قياس مستوى التفكير الايجابي وعلاقته ببعض المتغيرات الديموغرافية لدى طلبة الجامعة ،تم اختيار (١٢٠) طالب وطالبة بالطريقة الطبقية العشوائية، من كليتي الاداب والهندسة،واعتمد الباحث على مقياس (ابراهيم،٢٠١١) لقياس التفكير الايجابي والذي لخص عدد فقراته الى عدد اقل، ، وتم التوصل الى نتائج عدة منها تمتع طلبة الجامعة بالتفكير الايجابي، وان هناك فروقا في التفكير الايجابي تبعا لمتغير التخصص ولصالح الاقسام الانسانية، كما ان لاتوجد علاقة بين التفكير لايجابي والمتغيرات الديموغرافية .(القريشي،٢٠١٢)

دراسة المغازي (٢٠١٣) :هدفت الدراسة الي الكشف عن التفكير الايجابي كمنبئ نفسي للشعور بالانتماء لدي طلاب كلية التربية والعلاقة بين التفكير الايجابي والشعور بالانتماء لدي الطلاب وان التفكير الايجابي كمتنبئ بالشعور بالانتماء واشتملت عينة الدراسة علي عينة عشوائية قوامها(٢٠٠) طالب وطالبة بكلية التربية جامعة بورسعيد وتتضمن ادوات الدراسة علي مقياس التفكير الايجابي ومقياس الشعور بالانتماء واسفرت النتائج عن وجود علاقة ارتباطية دالة بين التفكير الايجابي والشعور بالاتنماء لدي طلاب كلية التربية وان التفكير الايجابي منبئ للشعور بالانتماء. (المغازي،٢٠١٣)

٢- الدراسات المتعلقة بالفاعلية الذاتية

دراسة جليس وهيلمان Gillespie & Hillman (1993): هدفت إلى دراسة تأثير توقعات فاعلية الذات على اختيار المهنة لدى المراهقين وتكونت عينة دراسة من (٢٢٤) طالباً من طلاب الثانوية منهم (١٢٣) و (٩٢) طالباً وقد أشارت النتائج إلى أن الذكور قرروا تقديرات منخفضة لفعالية الذات المهنية عنها عن الإناث . كما كشفت النتائج أن طلاب التعليم العام قرروا توقعات فاعلية ذواتهم بدرجة مرتفعة مقارنة بطلاب التعليم الخاص أو طلاب التعليم البديل، كما كشفت النتائج أن القرارات المهنية تختلف باختلاف الوضع التعليمي. (Gillespie & Hillman, 1993,p:32)

دراسة حمدي وداود (٢٠٠٠):أُجريت الدراسة في الأردن ، واستهدفت الدراسة التعرف على العلاقة بين فاعلية الذات ومتغيرات الجنس والاكتئاب والتوتر، وتألفت عينة الدراسة من (٤١٤) طالبة وطالبة من طلبة كلية العلوم التربوية:الجامعة الاردنية ، وباستخدام الاختبار التائي أظهرت النتائج وجود فروق دالة إحصائيا وفق متغير الجنس ولصالح الذكور ، وكذلك وجود فروق دالة في متغير الاكتئاب ولصالح الطلبة الأقل اكتئابا . كما وجدت الدراسة فروق دالة في متغير التوتر ولصالح الطلبة الأقل توترا.(حمدي وداود ، ٢٠٠٠،ص٤٤).

دراسة (الزبيدي) ٢٠١١:هدفت الدراسة الى التعرف على مستوى فاعلية الذات وعلاقتة بإدارة الانفعالات لدى الموهوبين، اعتمد الباحث طريقة العينة العشوائية البسيطة في اختيار عينة البحث ، إذ تم اختيار (٢٠٠) طالب من طلاب مداس الموهوبين والمتميزين في مدينة بغداد.بأعتبارها عينه ممثلة للمجتمع البحث. وفي ضوء النتائج التي اسفر عنها البحث , تبين ان عينة البحث تتمتع بمستوى عال من فاعلية الذات.   (الزبيدي ،٢٠١١)

❖ **أجراءات البحث ومنهجيته:**

أولاً: مجتمع البحث: قامت الباحثان بمراجعة قسم التسجيل والتخطيط للمدارس النموذجية في مديرية التربيـة /محافظـة اربيل للحصول على المعلومات الخاصة بالمدارس النموذجية على وفق الحدود التي وضعت للبحث الحالي.جدول (١)

جدول(١)

المدارس النموذجية في محافظة اربيل واعداد طلبتها على وفق متغيري الصف والجنس للعام الدراسي ٢٠١٢–٢٠١٣

ت	اسم المدرسة	الصف الرابع		الصف الخامس		العدد الكلي	٪
		الذكور	الاناث	الذكور	الاناث		
١–	ثانوية فاخير ميَرطةسورى النموذجية(باللغة الانكليزية والكردية)	٦٤	٦٧	٧٤	٦٧	٢٧٢	٢٠.٦٣٪
٢–	ثانوية هةوليَر النموذجية (باللغة لانكليزية)	٦١	٣١	٤٩	٨٠	٢٢١	١٦.٧٦٪
٣–	ثانوية عنكاوة النموذجية	٣١	٥٤	٤٣	٣٢	١٦٠	١٢.١٣٪
٤–	ثانوية شنروىَ النموذجية	٤٤	٢٤	٤٩	٥١	١٦٨	١٢.٧٤٪
٥–	ثانوية روَزاك النموذجية	٥٠	٣٣	٤٩	٥١	١٨٣	١٣.٨٨٪
٦–	ثانوية توانا النموذجية (باللغةالانكليزية)	٢١	١٥	١٥	١٣	٦٤	٤.٨٥٪
٧–	ثانوية شكوَداران النموذجية	٧٤	٦٥	----	----	١٣٩	١٠.٥٩٪
٨–	ثانوية طارة النموذجية	٤٣	٦٨	----	----	١١١	٨.٤٢٪
المجموع		٣٨٥	٣٥٨	٢٧٩	٢٩٤	١٣١٨	١٠٠٪
٪		٢٩.٢٥٪	٢٧.١٩٪	٢١.١٩٪	٢٢.٣٧٪		

ومن ملاحظة جدول (١) يتوضح ان مجتمع البحث و يتكون من (٨) مدارس نموذجية،(٦) منها تعتمد في انظمتها الدراسية على اللغة الكردية وهي مدرسة (فاخير ميَرطةسوري ،عنكاوة، روَزاك، شكوَداران، طارة) اما كل من مدرسة (توانا، و هةوليَر) فان نظام الدراسة فيها يعتمد اللغة الانكليزية فقط. وقد بلغ عدد طلبة الصف الرابع(العاشر) (٧٤٣) بواقع (٣٨٥) ذكور و(٣٥٨) اناث ،اما الصف الخامس(الحادي عشر) فقد بلغ عدد الطلبة فيه (٥٧٣) بواقع (٢٧٩) ذكور و(٢٩٤) اناث .

ثانيا: عينة البحث / تم اختيار (٤) مدارس نموذجية بطريقة قصدية وذلك لاسباب عدة منها :

–ان بعض من هذه المدارس يعتمد نظامها على اللغة الانكليزية في التعليم وذلك لاينسجم مع اللغة التي اعتمدتها الباحثة في اعداد مقاييس الدراسة والتي كانت باللغة الكردية هذا من جهة ومن جهة اخرى فان بعض المدارس لم تكتمل فيها

مراحل الدراسة الاعدادية وبالاخص الصف الخامس الاعدادي وبذلك اعتمدت الباحثة على المدارس التي تتوفر فيها المراحل الاعداية بأكملها وتعتمد اللغة الكردية في تعليمها.وعليه اختارت الباحثتان عينة البحث بطريقة عشوائية طبقية وبنسبة تقريبية (٣٧.٣٪) من المجموع الكلي لمجتمع البحث اذ تم اختيار (٥٠٠) طالب وطالبة من الصف الرابع والخامس الاعدادي في المدارس النموذجية. وعند تصحيح الاستمارات الخاصة بإجابات الطلبة تم استبعاد (٨) استمارات لعدم اكتمال الإجابات فيها وعدم تحقق الموضوعية في قسم منها ، وبذلك فقد اصبح العدد النهائي لعينة البحث الأساسية (٤٩٢) طالباً وطالبة ، منهم (٢٤٠) من الصف الرابع بواقع (١٢٥) ذكور و (١١٥) اناث ،في حين كان عدد طلبة الصف الخامس الاعدادي (٢٥٢) بواقع (١٣٠) ذكور و(١٢٢)اناث جدول(٢)

جدول(٢)

توزيع افراد عينة البحث التطبيقية على وفق متغير الجنس والصف

اسم المدرسة	العينة				العدد الكلي
	الصف الرابع		الصف الخامس		
	ذكور	اناث	ذكور	اناث	
ثانوية شنروىَ النموذجية	٢٩	١٥	٣٢	٣٣	١٠٩
ثانوية فاخير ميَرطةسورى النموذجية	٤٢	٤٤	٤٨	٤٤	١٧٨
ثانوية عنكاوة النموذجية	٢١	٣٥	٢٨	٢٢	١٠٦
ثانوية روَزاك النموذجية	٣٣	٢١	٢٢	٢٣	٩٩
المجموع	١٢٥	١١٥	١٣٠	١٢٢	٤٩٢

ثالثا: ادوات البحث:Tools of Research

تحقيقا لأهداف البحث الحالي وقياس متغيراته (التفكير الايجابي ، فاعلية الذات)، تطلب وجود مقياسين لهذه المتغيرات ، وقد قامت الباحثتان ببناء مقياس للتفكير الايجابي كما وتبنت مقياس سكوارزر وجيروسليم Schwarzer&Jerusalem (1995) لقياس الفاعلية الذاتية العامة .

اولا: أعداد مقياس التفكير الايجابي : أعتمدت الباحثتان في أعداد فقرات مقياس التفكير الايجابي على الادبيات والدراسات السابقة وعلى التوجهات والاراء النظرية لمفهوم التفكير الايجابي، كما وقامت الباحثة بدراسة استطلاعية لغرض التعرف على طبيعة وانماط التفكير التي يتمتع بها افراد العينة وعليه تم بموجبها تحديد سبعة ابعاد للتفكير الايجابي على نحو يتلاءم مع طبيعة العينة ،فضلا عن تحديد سبعة ابعاد للتفكير السلبي تلاءم طبيعة العينة وكما يأتي :

مجالات التفكير الايجابي

–التوقعات الايجابية نحو الاحداث والمواقف / توقع النتائج الايجابية في الحياة الشخصية والاجتماعية وزيادة مستوى التفاؤل بشانها .

– التوجه نحو التنوع والتعلم / الاتجاهات الايجابية نحو امكانيات التغير بما في ذلك من اهتمام بالمعرفة وحب التعلم والمعرفة بما هو جديد وملاءم لتحقيق الصحة النفسية

– الشعور بالرضا الذاتي / الشعور بالرضا عن الذات والسعادة بتحقيق الاهداف العامة في الحياة بما في ذلك مستوى الانجاز والتعليم

– تقبل المسؤولية الشخصية / القدرة على تحمل المسؤولية بلا تردد ، ومساعدة الذات والاخرين على النجاح

– الكفاءة الوجدانية / مجموعة من الصفات الشخصية والتي تجعل الفرد قادرا على ادراك مشاعره واستخدام هذه المشاعر لاتخاذ القرارات الصائبة في الحياة

– تقبل الاخرين / قدرة الفرد على امتلاك الاتجاه الايجابي نحو الاخرين من حوله والذي يساعده على تحقيق التوافق معهم وتحقيق العلاقات الانسانية

– تحمل الغموض / القدرة على اتخاذ طرق مختلفة في التفكير تجاه المواقف والاشخاص ، وتقبل مايحيط بالفرد من متناقضات ومايتعرض له من موضوعات او افكار او احداث غامضة غير واقعية وغير مالوفة.

مؤشرات صدق الاداتين:

أ–صدق الترجمة: قامت الباحثتان بعرض المقياس بنسخته الانكليزية على مجموعة من الخبراء ملحق(٤) من اجل ترجمته الى اللغة الكردية ،ثم قامت الباحثتان بمراجعة مدى التطابق بين الترجمتين مع احد الاساتذة المختصين باللغة الكردية التي اظهرت عدم وجود اختلاف يذكر بينهما وتم الوصول الى صياغة موحدة لفقرات المقياس باللغة الكردية التي تم عرضها على خبيرين في اللغة الانكليزية واظهرت مراجعة الترجمتين مع النسخة الاصلية عدم وجود اختلاف يذكر بينهما. وبعد اتمام الاجراءات السابقة ، اصبح المقياس جاهزا لاستخراج الصدق الظاهري له.

ب–الصدق الظاهري (صلاحية الفقرات) Face validity

تعد صلاحية الفقرة من متطلبات المقياس الجيد . إذ يمكن تقييم درجة صلاحية وصدق الفقرة من خلال التوافق بين تقديرات المحكمين (عودة والخليلي,٢٠٠٠,ص١٥٧). ولهذا الغرض تم عرض فقرات مقياس التفكير الايجابي بصيغتها الأولية (٢٨) فقرة والموزعة على المجالات السبعة ملحق رقم (٢) على مجموعة من الخبراء في مجال العلوم التربوية والنفسية والاختبارات والمقاييس ملحق(٣) لإبداء أرائهم العلمية السديدة في مدى صلاحية الفقرات في قياس الظاهرة المراد قياسها،. وبعد جمع آراء المحكمين وتفريغ إجاباتهم فيما يخص المقياسين وجدت الباحثتان أن جميع فقرات مقياس التفكير الايجابي حظيت بنسبة الاتفاق المطلوبة والتي تراوحت بين (٨٣,٣٪ – ١٠٠٪) فأكثر ، وقد تم تعديل فقرتين في المقياس لغويا وبذلك أصبح مقياس التفكير الايجابي بصيغته الاولية مؤلف من (٢٨) فقرة ولكل فقرة خمسة بدائل للإجابة هي (دائما)،(كثيراً)، (أحياناً) ,(نادرا)، (أبداً)، وفيما يخص مقياس الفاعلية الذاتية ،فقد قامت الباحثتان بعرض المقياس ملحق (٦) على مجموعة من المحكمين والخبراء المختصين في العلوم التربوية والنفسية ملحق (٧) لبيان مدى صلاحية الفقرات وتمثيلها للصفة المراد قياسها ، وتراوحت النسبة المئوية للخبراء الموافقين على فقرات المقياس بين (٨٧٪–١٠٠٪)، وبناءا على ارائهم فقد تمت الموافقة على جميع فقرات المقياس مع اجراء بعض التعديلات اللغوية على عدد من الفقرات، وبذلك تحققت الباحثة من الصدق الظاهري للمقياس.

صدق الترجمة Translate Validity

نظرا لان فقرات مقياس التفكير الايجابي صيغت باللغة العربية، ولان افراد عينة البحث هم من القومية الكردية، فقد تطلب ذلك ترجمتها الى اللغة الكردية وذلك بعد الاستعانة بمجموعة من الاساتذة المتمكنين في اللغتين الكردية والعربية

ومن المختصين بعلم النفس ملحق (٤) وعليه تم الوصول الى صياغة موحدة لفقرات كل مقياس على حدا باللغة الكردية ، والتي عرضت بدورها على مختصين في اللغتين وفي المجال نفسه لغرض ترجمتها الى اللغة العربية، وبعد اجراء المقارنة في مضامين الفقرات لكل مقياس بين نصها الاصلي باللغة العربية والنص المترجم للغة نفسها وجد ان هناك تقارب في مضمون الفقرات لذا تم التأكد من صدق ترجمة فقرات المقياسين الى اللغة الكردية.

ج – صدق البناء Construct Validity

يقصد بصدق البناء ، الدقة التي تتمكن بها الاداة من قياس سمة او ظاهرة معينة صممت من اجله. ولايجاد صدق البناء هناك طرق متعددة ومختلفة، منها معاملات الارتباط مع اختبارات اخرى، والعلاقة بين درجات الفقرات الكلية، واستخدام التحليل العاملي، والاتساق الداخلي. (نظمي،٢٠١٠، ص٢٧٨). وللتحقق من مؤشر هذا الصدق تم استخدام الاساليب الاتية:

❖ **(مقياس التفكير الايجابي)**

اولا :التحليل الإحصائي للفقرات Statistical Analysis of Scale items

اسلوب المجموعتين المتطرفتين: تختبر في هذا الاسلوب مجموعتان متطرفتان من الافراد بناء على الدرجات الكلية التى حصلوا عليها في المقياس، و تحليل كل فقرة من فقرات المقياس، وقد اظهرت نتيجة التحليل الاحصائي أن فقرات مقياس التفكير الايجابي كانت جميعها مميزة عند مستوى دلالة (٠.٠٥) حيث بلغت القيمة التائية الجدولية 1.98 عدا فقرتين كانتا غير مميزتين كون ان قيم القوة التمييزية لها كانت اصغر من القيم التائية الجدولية وهي الفقرة (١٣) والتي كانت قيمتها (٠,٩٣١) وتقع ضمن المجال الرابع والفقرة (٢٨) والتي كانت قيمتها هي الاخرى (–٢,٤٧٤) وتقع ضمن المجال السابع والجدول (٣) يوضح المتوسط والانحراف المعياري للمجموعتين العليا والدنيا، ويوضح القيمة التائية المستخرجة.

جدول(٣)

يوضح معاملات تمييز فقرات مقياس التفكير الايجابي

ت	المجموعة	العينة ن	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	القيمة التائية	مستوى الدلالة
١	الحدود العليا	108	3.47	.826	4.149	دالة
	الحدود الدنيا	108	2.92	1.120		
٢	الحدود العليا	108	4.39	.830	5.579	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.67	1.059		
٣	الحدود العليا	108	4.56	.584	9.222	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.31	1.293		
٤	الحدود العليا	108	4.32	.734	7.676	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.26	1.241		

ت	المجموعة	العينة ن	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	القيمة التائية	مستوى الدلالة
٥	الحدود العليا	108	4.71	.597	5.818	دالة
	الحدود الدنيا	108	4.04	1.049		
٦	الحدود العليا	108	4.65	.631	6.536	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.86	1.080		
٧	الحدود العليا	108	3.10	1.491	2.232	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.52	1.242		
٨	الحدود العليا	108	4.60	.669	6.317	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.77	1.197		
٩	الحدود العليا	108	4.55	.728	4.505	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.97	1.106		
١٠	الحدود العليا	108	4.56	.585	6.212	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.85	1.021		
١١	الحدود العليا	108	3.57	1.154	2.184	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.44	1.262		
١٢	الحدود العليا	108	4.58	.833	5.937	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.68	1.352		
١٣	الحدود العليا	108	3.54	.999	.931	غير دالة
	الحدود الدنيا	108	3.39	1.317		
١٤	الحدود العليا	108	4.18	.771	5.556	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.44	1.130		
١٥	الحدود العليا	108	4.51	.815	5.333	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.80	1.125		
١٦	الحدود العليا	108	4.69	.558	8.030	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.71	1.128		
١٧	الحدود العليا	108	4.48	.717	5.122	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.85	1.057		
١٨	الحدود العليا	108	3.61	1.092	5.275	دالة

ت	المجموعة	العينة ن	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	القيمة التائية	مستوى الدلالة
	الحدود الدنيا	108	2.76	1.274		
١٩	الحدود العليا	108	4.07	.893	4.643	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.42	1.169		
٢٠	الحدود العليا	108	4.15	.955	5.666	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.35	1.105		
٢١	الحدود العليا	108	4.78	.499	4.618	دالة
	الحدود الدنيا	108	4.25	1.078		
٢٢	الحدود العليا	108	4.64	.633	6.858	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.80	1.109		
٢٣	الحدود العليا	108	3.82	1.049	3.515	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.29	1.192		
٢٤	الحدود العليا	108	3.84	1.069	3.724	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.25	1.261		
٢٥	الحدود العليا	108	4.16	.877	2.497	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.82	1.075		
٢٦	الحدود العليا	108	4.07	.983	2.853	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.69	1.020		
٢٧	الحدود العليا	108	3.78	.890	2.730	دالة
	الحدود الدنيا	108	3.41	1.094		
٢٨	الحدود العليا	108	2.30	1.262	-2.474	غير دالة
	الحدود الدنيا	108	2.75	1.428		

علاقة درجة الفقرة بالدرجة الكلية للمقياس: تعد هذه الطريقة من اكثر الطرائق استخداماً في تحليل فقرات الاختبارات والمقاييس النفسية، وذلك لما تتصف به هذه الطريقة من تحديد لمدى تجانس فقرات المقياس في قياس الظاهرة السلوكية (الالوسي، ٢٠٠١، ص١٤٤). وفي هذا المضمار اشارت "انستازي" Anastasi١٩٨٨ الى ان ارتباط درجة كل فقرة من فقرات المقياس بمحك خارجي او محك داخلي يكون مؤشراً لصدقها وعندما لا يتوفر محك خارجي يستخدم عادة محك داخلي وافضل محك داخلي هو درجة المفحوص الكلية على المقياس الذي يطبق عليه(Anastasi,1988,p:561) ومن الجدول(٤) يتبين ان جميع معاملات الارتباط كانت دالة احصائيا عند مستوى

دلالة ٠,٠٥ ، وبأستثناء الفقرة رقم (٧) التي تنتمي الى المجال الثاني والفقرة رقم (١١) والتي تنتمي الى المجال الثالث وعلى الرغم من الدلالة الاحصائية لكل منهما الا ان الباحثة فضلت حذفها والابقاء على الفقرات الاكثر قوة وارتباطا وبذلك تكون الفقرات المحذوفة في المقياس فقرتين ليصبح مجموع الفقرات (٢٤) فقرة والجدول (٤) يبين ذلك.

جدول (٤)

علاقة الفقرة بالمجموع الكلي للتفكير الايجابي

ت	معامل الارتباط	مستوى الدلالة ٠,٠٥	ت	معامل الارتباط	مستوى الدلالة ٠,٠٥
١	.352*	دالة	١٤	.399*	دالة
٢	.437*	دالة	١٥	.452*	دالة
٣	.489*	دالة	١٦	.371*	دالة
٤	.478*	دالة	١٧	.349*	دالة
٥	.393*	دالة	١٨	.413*	دالة
٦	.466*	دالة	١٩	.401*	دالة
٧	.144*	دالة	٢٠	.344*	دالة
٨	.402*	دالة	٢١	.424*	دالة
٩	.454*	دالة	٢٢	.355*	دالة
١٠	.505*	دالة	٢٣	.271*	دالة
١١	.172*	دالة	٢٤	.307*	دالة
١٢	.453*	دالة	٢٥	.342*	دالة
١٣	.436*	دالة	٢٦	.321*	دالة

القيمة الجدولية = ١,٩٨

صدق التحليل العاملي: يعد التحليل العاملي معلماً من معالم صدق البناء ومن أهمها للكشف عن التجانس الداخلي للمقياس (Allen & Yen, 1979, P: 111).اظهر التحليل وجود عامل واحد تتشبع عليه (٢٣) فقرة فقط، ليصبح المقياس في صيغته النهائية مكوناً من (٢٣) فقرة جدول(٥)علماً ان الفقرة تعد مشبعة اذا كان معامل ارتباطها اكبر او يساوي (٠.٣٠)، إذ فسر العامل على وفق المعايير ذات التشبع (٠.٣٠) فما فوق بحسب معيار جيلفورد . (Guilford, 1954, P: 500)

جدول(٥)

نتائج التحليل العاملي لمقياس التفكير الايجابي

تسلسل الفقرة	قبل التدوير العامل الاول	تسلسل الفقرة	قبل التدوير العامل الاول	تسلسل الفقرة	قبل التدوير العامل الاول
1	*.386	10	*.446	19	*.412
2	*.470	11	*.453	20	*.301
3	*.547	12	*.391	21	.193
4	*.546	13	*.490	22	*.300
5	*.437	14	*.361	23	*.388
6	*.492	15	*.318	24	*.310
7	*.397	16	*.373	الجذر الكامن	4.072
8	*.501	17	*.411	النسبة المئوية لتباين المفسر	16.299
9	*.567	18	*.324		

تدل العلامة (*) على ان الفقرة مشبعة على عاملها حسب محك جيلفورد (٠,٣٠)

(Guilford, 1954, P: 500)

ثانيا: مؤشرات ثبات المقياسين: طريقة اعادة الاختبار والاتساق الداخلي :

اعادة الاختبار: وهي أعادة تطبيق الاختبار نفسه على المجموعة نفسها من الافراد بعد فترة زمنية معينة، ومن ثم يحسب معامل الارتباط بين الدرجات التى تحصل عليها مجموعة الافراد نفسها وعلى التطبيق الاول والثاني للاختبار نفسه (عباس، ١٩٩٦، ص ٢٣). وكان معامل الثبات لمقياس التفكير الايجابي (٠,٧٩) أما مقياس فاعلية الذات فقد بلغ معامل الثبات (٠,٨٠) مما يشير الى ان مقياسي البحث جيد الثبات وصالح للتطبيق في صورته النهائية.

الاتساق الداخلي بطريقة تحليل التباين حسب معادلة الفا كرونباخ

تعد طريقة الفا كرونباخ اداة احصائية حساسة لحساب اتساق وتجانس مفردات المقياس الواحد، كما انها اداة حساسة لاخطاء العينة والقياس، ويشير ارتفاع معامل الفا الى ان مفردات المقياس الواحد تمثل مضمونا واحدا وتعبر عنه. (سلامة،١٩٨٥،ص٧٦) . وقد تم استخراج ثبات مقياس كل من التفكير الايجابي وفاعلية الذات بطريقة الفاكرونباخ Cronbach's Alpha بعد تطبيق المقياسين على عينة تحليل النتائج البالغة (٤٩٢) وحدة , اذ بلغت قيمة معامل الثبات بهذه الطريقة (٠,٧٧) درجة لمقياس التفكير الايجابي والتي ظهر انها دالة احصائيا عند مستوى (٠,٠٥) في حين بلغت قيمة معامل الثبات بهذه الطريقة لمقياس الفاعلية الذاتية (٠,٧٦) درجة والتي ظهر انها دالة احصائيا عند مستوى (٠,٠٥), وتعد هذين القيمتين جيدتين وتشيران الى امتلاك المقياسين قدرا من التجانس الداخلي.

تطبيق الاداتين : تم تطبيق الاداتين على عينة البحث بتاريخ ٢٠١٣/٤/١ وانتهى بتاريخ ٢٠١٣/٤/١٥. علماً أن الصورة النهائية للمقياسين مشار اليها في ملحق (٥) و (٨) .

الوسائل الاحصائية:١- معامل أرتباط بيرسون ٣- معامل الفا كرونباخ للثبات ٤- الاختبار التائي لعينة واحد وعينتين مستقلتين.

❖ **عرض النتائج وتفسيرها:**

الهدف الاول : معرفة مستوى التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية للعينة ككل .كشف الاختبار التائي لعينة واحدة عن وجود فرق دال احصائيا يشير الى ان المتوسط الحسابي للتفكير الايجابي هو(90.23) وبانحراف معياري (8.976) وهو اكبر من المتوسط الفرضي البالغ (69) عند مستوى دلالة (0.05) ، وقد بلغت القيمة التائية المحسوبة (.52.45) وهي اكبر من القيمة التائية الجدولية البالغة (1.98) وكما هو موضح في الجدول (٦) . كما واشار الاختبار التائي لعينة واحدة عن وجود فرق دال احصائيا يشير الى ان الوسط الحسابي لفاعلية الذات بلغ (62.15) وبانحراف معياري (7.198) وهو اكبر من المتوسط الفرضي البالغ (52,5)، عند مستوى دلالة (0.05)، وقد بلغت القيمة التائية المحسوبة (29.725) وهي اكبر من القيمة التائية الجدولية البالغة (1.98) وكما هو موضح في الجدول (٦) .

جدول (٦)

الاختبار التائي للفرق بين المتوسط الحسابي والمتوسط الفرضي على مقياس التفكير الايجابي التفكير السلبي، فاعلية الذات، والسلوك الايثاري لدى العينة ككل

المتغيرات	ن	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الوسط الفرضي	درجة الحرية	القيمة التائية		مستوى الدلالة عند 0.05
						المحسوبة	الجدولية	
التفكير الايجابي	492	90.23	8.976	69	491	52.45	1.98	دالة
فاعلية الذات	492	62.15	7.198	52,5	491	29,725	1.98	دالة

ومن ملاحظة الجدول (٦) يتبين فيما يخص التفكير الايجابي ان طلبة المدارس النموذجية يتمتعون بمستوى عال من التفكير الايجابي ، وتتفق هذه النتيجة مع نتائج كل من دراسة (العبيدي ،٢٠١٣) والتي اشارت الى تمتع الطلبة بمستوى عالي من التفكير الايجابي وتفسر الباحثتان هذه النتيجة اعتمادا على التغييرات النمائية المرتبطة بالمرحلة العمرية التي ينتمي اليها افراد العينة ، فعقل المراهق يشهد تحولاً نوعيًا مهمًا حيث يبدأ الفرد بإدراك المعنويات، والتحول الجديد في المراهق يجعله يعي المعاني والقيم ويستطيع تفهمها، وتتجاوز تساؤلاته الإطار المادي القريب إلى الأبعاد المعنوية والنفسية. وقد يعود ذلك الى قدرة الفرد على الادارة الذاتية للتفكير في وجهات ايجابية لتصبح عملية التحكم في التفكير واتجاهاته عملية ارادية وذلك يرجع الى التنشئة الاسرية والاجتماعية والمدرسية وما تتضمنه من طرق واساليب تعليمية وتعلمية تنمي التفكير باتجاه الوجهات الايجابية والسليمة .

اما فيما يخص الفاعلية الذاتية فتشير النتيجة الى تمتع طلبة المدارس النموذجية بمستوى عالي من الفاعلية الذاتية ، و تتفق هذه النتيجة مع دراسة (الزبيدي ،٢٠١١)، و يمكن تفسير هذة النتيجة اعتمادا على الخصائص العمرية لهذه المرحلة العمرية التي تستلزم الفاعلية التي تساهم في تحقيق طموحاتهم وانجازاتهم الدراسية .اذن أن الطالب لايمكن ان يصل الى

المرحلة الاعدادية من دون أن يتجاوز العديد من العوائق والصعوبات والتي تتطلب المثابرة والجهد (واللذان يعدان من عناصر الفاعلية الذاتية).

الهدف الثاني: دلالة الفروق في التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية لدى العينة ككل وبحسب متغير الجنس(ذكور–اناث)

للتحقق من هذا الهدف قامت الباحثتان بأستخراج الاوساط الحسابية والانحرافات المعيارية والقيمة التائية المحسوبة ومقارنتها بالقيمة التائية الجدولية ، فقد بلغ الوسط الحسابي للذكور(97.22) وبانحراف معياري قدره (10.683) في حين بلغت قيمة الوسط الحسابي للاناث (98.44) وبانحراف معياري قدره (8.51) ،كما و بلغت القيمة التائية (1.397) في حين بلغت القيمة الجدولية (0.163) وقد كشفت نتائج الاختبار التائي لعينتين مستقلتين عن عدم وجود فروق دالة احصائيا بين متوسط درجات الذكور والاناث على مقياس التفكير الايجابي، كما وتم أستخراج الاوساط الحسابية والانحرافات المعيارية والقيمة التائية المحسوبة لمقياس الفاعلية الذاتية ومقارنتها بالقيمة التائية الجدولية، فقد بلغ الوسط الحسابي للذكور(62.74) وبانحراف معياري قدره (7.273) في حين بلغت قيمة الوسط الحسابي للاناث (61.51) وبانحراف معياري قدره (7.077) ،كما و بلغت القيمة التائية (1.906) في حين بلغت القيمة الجدولية (0. 507) وقد اشارت نتائج الاختبار التائي لعينتين مستقلتين عن عدم وجود فروق دالة احصائيا بين متوسط درجات الذكور والاناث على مقياس التفكير الايجابي، والجدول (٧) يبين ذلك

جدول(٧)

نتائج الاختبار التائي لدلالة الفروق في الاوساط الحسابية لمقياس التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية بحسب متغير الجنس

المتغيرات	الجنس	العينة ن	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	القيمة التائية	درجات الحرية	القيمة الجدولية	مستوى الدلالة عند 0.05
التفكير الايجابي	ذكور	255	97.22	10.683	1.397	490	0.163	غير دالة
	اناث	237	98.44	8.51				
فاعلية الذات	ذكور	255	62.74	7.273	1.906	490	0. 507	غير دالة
	اناث	237	61.51	7.077				

ومن ملاحظة جدول (٧) نجد ان نتائج الاختبار التائي اشارت الى عدم وجود فرق دال بين الذكور والاناث في التفكير الايجابي ، وتتفق هذه النتيجة نتائج كل من دراسة (القريشي ،٢٠١٢) والتي اشارت الى عدم وجود فروق بين الجنسين في التفكير الايجابي ، وتعزى الباحثة عدم وجود فروق بين الجنسين في التفكير الايجابي الى ان كلا الجنسين يتعرض لنفس الظروف بمعنى اخر يتعرضان تقريبا لنفس المثيرات البيئية على المستوى المعرفي ، فهم ينتميان الى نفس المرحلة التعليمية ولديهم خصائص معرفية متقاربة نسبيا.كما وكشفت نتائج الاختبار التائي عن عدم وجود فرق دال بين الجنسين في الفاعلية الذاتية ، وتتفق هذه النتيجة مع دراسة (الشعراوي ،٢٠٠٠) والتي كشفت عن عدم وجود فروق دالة احصائية بين الجنسين في الفاعلية الذاتية، وقد تعود هذه النتيجة الى كون الاستبانة تقيس كفاءات معرفية عامة غير

مرتبطة بموقف محدد، وان نسق التوقعات المعرفية وتصورات الذات عند الجنسين لم يتأثر بخاصية النوع الذي ينتمي اليه افراد العينة.

الهدف الثالث : طبيعة العلاقة بين متغيرات البحث

لتحقيق هذا الهدف لجأت الباحثتان الى استخدام معامل ارتباط بيرسون Person Correlation Coefficient، لايجاد علاقة الارتباط بين متغيرات البحث (التفكير الايجابي و فاعلية الذات)، فتوصلتا الى ما يوضحه الجدول (٨)

جدول (٨)

يوضح معامل الارتباط بين التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية

المتغيرات	فاعلية الذات
التفكير الايجابي	.547*

***/ تشير الى مستوى دلالة 0.05**

ومن ملاحظة جدول (٨) نجد ان معامل ارتباط بيرسون الذي بلغ (٠,٥٤) اظهر وجود علاقة طردية دالة بين التفكير الايجابي والفاعلية الذاتية لدى افراد العينة ككل، وهذا يدل على انه كلما ارتفع مستوى التفكير الايجابي ارتفع مستوى الفاعلية الذاتية، وهذا مايؤكده **باندورا (١٩٨٩)** من أن الأفراد الذين لديهم إحساس مرتفع بفعالية ذواتهم لديهم قدرة على التفكير بصورة إيجابيبة، حيث أنهم يتصورن سيناريو النجاح دائما، وأن الفشل هو أولى خطوات النجاح، كما أنهم يتعاملون مع المشكلات المختلفة بصورة أكثر عمقاً وكفاءة، كما أنهم يرسمون لأنفسهم خططاً ناجحة توضح الخطوط الإيجابيبة المؤدية للنجاح مقارنة بالأفراد الذين لديهم إحساس منخفض بفعالية ذواتهم. (Bandura, 1989,P: 167)

ويتفق معهما مادوكس (2009) الذي يرى ان لفعالية الذات دوراً مهما فى زيادة قدرة الفرد على التفكير بشكل إيجابى وينعكس ذلك فى العديد من مخرجات التعلم لعل أهمها التوافق النفسي والأداء الاكاديمي (Maddux,2009, p335)

التوصيات :

على وفق النتائج التي توصلت اليها الباحثتان في البحث الحالي تقدمان التوصيات الاتية:

١- تضمين مقررات منهجية عن مهارات التفكير الإيجابي وذلك بهدف تنميته والتى لها الدور الواضح في زيادة مستوى السعادة النفسية .

٢- تحويل التفكير الايجابي لدى الطلبة إلى ثقافة وممارسة منهجية.

٣- لابد للمدرس الذي يتعامل مع طلبة المدراس النموذجية ان يهتم بتأثيرات البيئة المنزلية سواء الايجابية او السلبية، لان الخلفية المنزلية تكون جزءا هاما من منظومة الفرد المعرفية والانفعالية والسلوكية والتي تؤثر على نموه وتفتح امكاناته او كفها .

المقترحات:

استكمالا لعمل الباحثتان في البحث الحالي وبهدف الحصول على معطيات اخرى تبدأ من ما انهته الباحثتان في هذا البحث تقترح الباحثتان على الباحثين اجراء الدراسات الاتية:

١- اجراء دراسة عبر ثقافية عن التفكير الايجابي وعلاقته بالتسامح لدى طلبة الجامعة.

٢- اجراء دراسة مقارنة عن علاقة التفكير الايجابي بحل المشكلات لدى طلبة المدارس الاعدادية العادية والمتميزة.

٣- الفاعلية الذاتية وعلاقتها بكل من السلوك الصحي والتوجه نحو الحياة لدى طلبة المدارس النموذجية والعادية

٤- الفاعلية الذاتية وعلاقتها بالعدالة المدرسية لدى طلبة المرحلة الاعدادية.

المصادر: اولا : المصادر العربية

- ابراهيم، اماني سعيد سيد(٢٠٠٥). ***فاعلية برنامج لتنمية التفكير الايجابي لدى الطالبات المعرضات للضغوط النفسية*** . مجلة كلية التربية بالاسماعيلية، جامعة قناة السويس .
- الالوسي، أحمد اسماعيل عبود (٢٠٠١). ***فاعلية الذات وعلاقته بتقدير الذات لدى طلبة المرحلة الاعداية.*** رسالة ماجستير غير منشورة. كلية الاداب: جامعة بغداد.
- بدوي، منى (٢٠٠١).***أثر برنامج تدريبى فى الكفاءة الاكاديمية للطلاب على فاعلية الذات*** ، المجلة المصرية للدراسات النفسية ، العدد ٢٠٠-١٥١ ، فبراير (٢٩)
- بركات ، زياد محمد (٢٠٠٦). ***التفكير الايجابى والسلبي لدى طلاب الجامعة : دراسة ميدانية في ضوء بعض المتغيرات.*** مجلة كلية التربية ، جامعة القدس المفتوحة ، العدد (٣) ، المجلد (٢).
- داود ، عزيز حنا وانور ، حسين عبد الرحمن (١٩٩٠) . ***مناهج البحث التربوي*** . مطابع دار الحكمة للطباعة والنشر ، بغداد .
- الزبيدي،هيثم احمد شهاب (٢٠١١).فاعلية الذات وعلاقته بادارة الانفعالات لدى الموهوبين. المؤتمر العلمي العربي الثامن لرعاية الموهوبين والمتفوقين .

- سعيد , أسو (٢٠٠٥). ***اثر توكيد الذات في تنمية فاعلية الذات للطلبة ذوي القلق االجتماعي في المرحلة الجامعية.*** رسالة ماجستير غير منشورة,كلية التربية,الجامعة المستنصرية .
- سلامة، ممدوح(١٩٨٥). ***الارشاد النفسي منظور انمائي.*** القاهرة، مكتبة الانجلو المصرية.
- الشعراوي،علاء محمود (٢٠٠٠). ***فاعلية الذات وعلاقتها ببعض متغيرات الدافعية لدى طلاب المرحلة الثانوية*** . مجلة كلية التربية ، جامعة المنصورة، العدد (٤٤).
- شلتز، دوان (١٩٨٣). ***نظريات الشخصية*** . ترجمة : حمد دلي الكربولي وعبد الرحمن القيسي ، مطبعة جامعة بغداد.
- الشناوي، محمد محروس (١٩٩٤). ***نظريات الارشاد والعلاج النفسي.*** القاهرة، دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع.
- عباس، فيصل (١٩٩٦). ***الاختبارات النفسية تقنياتها واجراتها*** . الطبعة ١. القاهرة: دار الفكر العربي.
- عبد الغفار، عبدالسلام (١٩٧٧). ***التفوق العقلي والابتكار.*** دار النهضة العربية. القاهرة
- العبيدي،عفراء ابراهيم خليل (٢٠١٣). ***التفكير الايجابي والسلبي وعلاقته بالتوافق الدراسي لدى طلبة جامعة بغداد.*** المجلد الرابع،العدد (٧) . المجلة العربية لتطوير التفوق .
- عودة، احمد سليمان والخليلي،خليل يوسف (٢٠٠٠)،الإحصاء الباحث في التربية والعلوم الإنسانية، ط١، دار الفكر للنشر والتوزيع عمان
- القريشي،علي تركي نافل (٢٠١٢).***التفكير الايجابي وعلاقته ببعض المتغيرات لدى طلبة الجامعة*** .مجلة القادسية للعلوم الانسانية، **المجلد (١٥)، العدد (٢).**
- المغازي ، ابراهيم محمد (٢٠١٣). ***التفكير الايجابي كمنبئ نفسي للشعور بالانتماء لدي طلاب كلية التربية*** .مجلة كلية الاداب ،جامعة بور سعيد، ع(٢)
- نظمي، فارس كمال (٢٠١٠). المحرومون في العراق هويتهم الوطنية واحتجاجاتهم الجمعية. دراسة في سيكولوجية الظلم ،بيروت، دار ومكتبة البصائر.
- الوقاد ، مهاب محمد جمال الدين(٢٠١٢). ***التنبؤ بالتفكير الإيجابى– السلبى لدى عينة من طلاب الجامعة من خلال معتقداتهم المعرفية وفعالية الذات لديهم.*** مجلة كلية التربية ، جامعة بنها ، مج(٢٣)، ع (٩٢)، (ج(١)
- اليجوفي، نجوى (٢٠٠٢). ***التفاؤل ولتشاؤم وعلاقته ببعض المتغيرات الاجتماعية الديموغرافية لدى الطلبة الجامعة*** . مجلة علم النفس، ع٦٢، ص١٤٩-١٣٢.

ثانيا: المصادر الاجنبية

- Allen, M. J. & Yen, W. N. (1979). ***Psychological testing***. 7 th ed., New York: Prentice hall.
- Anstasi, A. (1988). ***Psychological testing***. New York:The Macmillan company.
- Bandura , A.(1997) ***self-efficacy : The exercise of control*** . New York : W.H. Free manand company .

- Bandura, A. (1982). ***Self – Efficacy Modernism in Human***. American psychologis, 37, pp 122-147.
- Bandura, A. (1989). ***Human Agency in Social Cognitive Theory***. Journal of American Psychologist, 45, Pp. 464-469.
- Bandura,A.(1983). ***Self- Efficacy Determinants of Anticipated fear and Calamities*** . Journal of Personality and Social Psychology , 45 , 2 , 464-469.
- Gillespie,D.A Hilman,S.(1993).***Impact of Self-Efficacy Expectations on Adolescent career choice.*** Journal of Personality,31(6).
- Guilford, J.P.(1954). ***Psychometric methods***. New York. Mc Graw. Hill book compang. Inc ..
- Hellriegel, D.; Slocum, J & Woodman, R. (2001). ***Organizational Behavior***. Ohio, South-Western College Publishing.
- Kirkegaard ,Erin . (2005). ***Positive Thinking: Toward a Conceptual Model and Organizational Implications.*** Pace University DigitalCommons@Pace. Honors College Theses Pforzheimer Honors College.PDF.
- Maddux, E. (2009***). Self-efficacy: the Power of Believing You Can***. New York, Oxford University Press.
- Marlene,Audrey.(2006). ***Evidence for positive thinking*** . www.audreymarlene-lifecoach.com
- Neck, Chris p; & Manz, Charles C. (1992). ***Thought Selfleadership: The Influence Of Self- Talk & Mental Imagery On Performance***. Journal of Organizational Behavior. Vol. (13), 681-699.
- Neil,J. (2004) .***Definitions of various self construct self-esteem ,self-efficacy , self-confidence & self Concept***. psychology of Growth outdoor Education & self constructs.
- Orlick, T. (1992) ***Games for Positive living***. CA: ITA. Publications
- Pajares, F.(1996). ***Self-Efficacy Beliefs in Academic Setting***. Journal of Educational Research, Vol. 66 (1), Pp.543-578.
- Scheier,M.F.;Carver,C.S.&Bridges,M.W.(1994***).Distinguishing optimism from Neuroticism and Trait Anxiety ,Self–Mastery, and Self –Esteem***: A reevaluation of the life Orientation test. Journal of Personality and Social Psychology . Vol.67, No.6,1063-1078.
- Schunk , D.H.(1994) .***Self-Regulation of Self-Efficacy and attributions in academic settings*** . issues and educational application , pp.75-99.
- Schwarzer, R.(1993) . ***Measurement of Perceived Self-Efficacy: Psychometric Scales for Cross- Cultural Research***. Berlin: Freie Universitaet Berlin. Institut fuer
- Schwarzer, R.,& Jerusalem, M.(1995). ***Generalized Self-Efficacy Scale***. In J.Weinman, S.Wright,& M.Johnston, Measures in health Psychology : Auser's portfolio, Causal & control beliefs, Windsor,UK,NFER-NELSON.

ملحق(١)

استبيان استطلاعي لاراء وطرق تفكير الطلبة في مواجهتهم للمواقف والمشكلات

اقليم كردستان العراق

جامعة صلاح الدين/اربيل

كلية التربية

قسم العلوم التربوية والنفسية

م/ استبيان استطلاعي لاراء وطرق تفكير الطلبة في مواجهتهم للمواقف والمشكلات

عزيزي الطالب...............

عزيزتي الطالبة ....

تقوم الباحثتان بدراسة علمية ترميان من خلالها التعرف على الكيفية التي يفكر بها الطلبة اثناء مواجهتهم للمواقف والظروف والمشكلات والتي تحدد طريقة تعاملهم معها ، لذلك ترجو منكم الباحثتان مساعدتهما وذلك بالاجابة على الاسئلة التالية :

من الواضح اننا جميعا نمر بظروف ومؤثرات واحداث ومواقف تحدث لنا ولانستطيع تفاديها ولكن بالمقابل لدينا القدرة على التفكير فيها والتعامل معها وعليه :

عندما تواجه مشكلة ما أو موقفا صعبا ، نرجو بيان رأيك بصراحة ووضوح من خلال :

- كيف تشعر اثناء مواجهتك للموقف او المشكلة او الحدث؟
- كيف تفكر ازاء هذه المشكلة ؟
- كيف تتصرف تجاه الموقف او المشكلة؟

شاكرين تعاونكم

طالبة الدكتوراه

اسيل اسحاق بتو

ملحق (٢)

مقياس التفكير الايجابي بصيغته الاولية وكما عرض على الخبراء

اولا:التفكير الايجابي

المجال الاول : التوقعات الايجابية نحو الاحداث والمواقف / توقع النتائج الايجابية في الحياة الشخصية والاجتماعية وزيادة مستوى التفاؤل بشانها .

ت	العبارات	صالحة	غير صالحة	التعديلات المقترحة
١	سوف تتحقق احلامي في حياتي			
٢	اتوقع شيئا ايجابيا في المستقبل مع الاحساس بانني استحقه			
٣	اصمم على النجاح رغم الصعوبات			
٤	اميل الى التفكير في اني سأكون افضل حالا ان عملت بجد			

المجال الثاني: التوجه نحو التنوع والتعلم / الاتجاهات الايجابية نحو امكانيات التغير بما في ذلك من اهتمام بالمعرفة وحب التعلم والمعرفة بما هو جديد وملاءم لتحقيق الصحة النفسية.

ت	العبارات	صالحة	غير صالحة	التعديلات المقترحة
١	اسعى لاكتساب الخبرات في الحياة			
٢	لدي طموحات دراسية ساعمل على تحقيقها			
٣	انا صعب المراس ولكنني ساتحسن			
٤	احاول ان اتعرف على نقاط ضعفي لتجنبها			

المجال الثالث: الشعور بالرضا الذاتي / الشعور بالرضا عن الذات والسعادة بتحقيق الاهداف العامة في الحياة بما في ذلك مستوى الانجاز والتعليم

ت	العبارات	صالحة	غير صالحة	التعديلات المقترحة
١	قناعاتي عن نفسي تصنع حياتي			
٢	زملائي يحبونني ويحترمونني			
٣	بامكاني ان اتقبل ذاتي دون شكوى			
٤	اتقبل الحياة برضا مهما كانت الظروف			

المجال الرابع: تقبل المسؤولية الشخصية / القدرة على تحمل المسؤولية بلا تردد ، ومساعدة الذات والاخرين على النجاح.

ت	العبارات	صالحة	غير صالحة	التعديلات المقترحة
١	اقوم بمسؤولية القيادة والتوجيه عند الاشتراك مع شخص ما في اداء عمل معين			

٢	يصفني اصدقائي بانني شخص مسؤول ويعتمد عليه			
٣	اذا نظمت حياتي جيدا فستكون النتيجة مختلفة			
٤	استفيد من كل مايواجهني في الحياة			

المجال الخامس: الكفاءة الوجدانية / مجموعة من الصفات الشخصية والتي تجعل الفرد قادرا على ادراك مشاعره واستخدام هذه المشاعر لاتخاذ القرارات الصائبة في الحياة.

ت	العبارات	صالحة	غير صالحة	التعديلات المقترحة
١	عندما اقوم بواجباتي اركز جهودي عليها			
٢	اواجه من يستثير غضبي باسلوب ودي			
٣	استطيع ان اجعل الناس يحترمونني ويتجاوزون الاخطاء التي ارتكبها بحقهم			
٤	اركز انتباهي على حل المشكلات في حياتي بدلا من الانغماس فيها			

المجال السادس تقبل الاخرين / قدرة الفرد على امتلاك الاتجاه الايجابي نحو الاخرين من حوله والذي يساعده على تحقيق التوافق معهم وتحقيق العلاقات الانسانية .

ت	العبارات	صالحة	غير صالحة	التعديلات المقترحة
١	لدي القدرة على احترام الاخر والاستماع اليه			
٢	استمتع بعمل معروف مع الناس حتى لو لم اكن اعرفهم			
٣	اميل للعمل الذي يتطلب التعاون والعمل الجماعي			
٤	ارى ان معظم زملائي اوفياء ولاينسون الجميل			

المجال السابع: تحمل الغموض / القدرة على اتخاذ طرق مختلفة في التفكير تجاه المواقف والاشخاص ، وتقبل مايحيط بالفرد من متناقضات ومايتعرض له من موضوعات او افكار او احداث غامضة غير واقعية وغير مالوفة.

ت	العبارات	صالحة	غير صالحة	التعديلات المقترحة
١	اعتقد انه من الحكمة ان يغير الشخص اسلوب تعامله مع الاخرين			
٢	اميل الى التعامل مع الافكار الجديدة حتى لو ضيعت كل وقتي			
٣	اعتقد ان اغلب ارائي صحيحة			
٤	افضل مشاهدة الصور الغامضة عن مشاهدة الصور الواقعية			

ملحق(٣)

اسماء خبراء ومحكمي الصدق الظاهري لمقياس التفكير الايجابي

ت	اللقب العلمي	الاسم	التخصص	مكان العمل
١	استاذ	د.شه وبو ملا طاهر	الارشاد	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٢	استاذ	د.قاسم حسين صالح	الشخصية	كلية دجلة الجامعية
٣	استاذ	د.يوسف حمه صالح	الشخصية	قسم علم النفس/كلية الاداب/جلمعة صلاح الدين
٤	استاذ	د.مهند عبدالقهار النعيمي	علم النفس	قسم الارشاد/كلية التربية/جامعة ديالى
٥	استاذ	د.محمد ياسين وهيب	علم النفس	كلية التربية/جامعة الموصل
٦	استاذ	د.عمر ابراهيم عزيز	علم النفس التربوي	قسم علم النفس/كلية الاداب/جلمعة صلاح الدين
٧	استاذ مساعد	د.ندى عبد الفتاح	علم النفس التربوي	قسم التربية وعلم النفس /كلية التربية/جامعة الموصل
٨	استاذ مساعد	د.محمد محي الدين	القياس والتقويم	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٩	استاذ مساعد	د.افراح ياسين الدباغ	تقنيات تربوية	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
١٠	استاذ مساعد	د.فارس كمال نظمي	علم النفس الاجتماعي	قسم علم النفس/كلية الاداب/جلمعة صلاح الدين
١١	استاذ مساعد	د.مؤيد جرجيس اسماعيل	الشخصية والصحة النفسية	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
١٢	مدرس	د.علي سليمان حسين	علم النفس	قسم علم النفس /كلية التربية/جامعة الموصل

ملحق (٤)

اسماء الخبراء الذين استعانت بهم الباحثة في صدق الترجمة لمقاييس البحث

ت	اللقب العلمي	الاسم	التخصص	مكان العمل
١	استاذ	د.يوسف حمه صالح	الشخصية والصحة النفسية	قسم علم النفس/كلية الاداب/جلمعة صلاح الدين
٢	استاذ	د.عمر ابراهيم عزيز	علم النفس التربوي	قسم علم النفس/كلية الاداب/جلمعة صلاح الدين
٣	استاذ مساعد	د.سردار كه ردى	اللغة الكردية	قسم اللغة الكردية /كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٤	استاذ مساعد	د. همداد عبد القهار	اللغة الانكليزية	جامعة صلاح الدين
٥	استاذ مساعد	د.ئه نجومه ن عبدالله	اللغة الانكليزية	قسم اللغة الانكليزية/جامعةصلاح الدين
٦	مدرس	د.ديار كمال علي	اللغةالكردية	قسم اللغة الكردية/ كلية التربية/جامعة صلاح الدين

ملحق (٥)

مقياس التفكير الايجابي بصيغته النهائية وكما طبق على العينة

حكومةتى هةريَمى كوردستان/ عيراق

وةزارةتى خويَندنى بالا وتويَذينةوةى زانستى

زانكوَى سةلاحةددين/ هةوليَر

كوَليَذى ثةروةردة

بةشى زانستة ثةروةردةييةكان

٢٠١٢-٢٠١٣

ڕاپرسی توێژینەوەی زانستی

قوتابی خۆشەویست.........

توێژەر هەلدەستێت بە ئەنجام دانی توێژینەویەك دەربارەی چەشنەكانی بیركردنەوەی (ئەرێنی ونەرێنی) كە گوزارشت لە شێوازەكانی بیركردنەوەمان دەكات لە كەسایەتی وهەلوێستە كۆمەلایەتیەكان دا ، داواكارم هەموو برگەكان بخوێنێتەوە بەوردی وە نیشانەی (√) دابنێ بەرامبەر ئەو برگەیەی كە لە گەل تۆدا دەگونجێت ، بو زانیاریت هیچ برگەیەك نی یە راست بێت یان چەوت بێت وئەم زانیاریانەش تەنها بۆ مەبەستی توێژینەوەی زانستی .

وئەم نموونە خوارەوە شێوازی ولام دانەوە روون دەكاتەوە .

برگەكان	ولام				
	هەمیشە	زۆربەی جار	هەندێ جار	دەگمەن	هەرگیز
١- گۆڕینی شێوازی مامەڵەكردن لەگەڵ كەسانی تردا بە جۆرێك لە حیكمەت دەزانم			√		

تێبینی / پێویست بە ناو نوسین ناكات ، تەنها رەگەز وقۆناغ

رەگەز: قۆناغ:

ز	برگەكان	ولام				
		هەمیشە	زۆربەی جار	هەندێ جار	دەگمەن	هەرگیز
١	خەونەكانم لە ژیانمدا دێنە دی					
٢	پێشبینی شتێكی باش بۆ خۆم دەكەم لە ئایندەدا و هەست دەكەم، شایانی شەوەشم					
٣	بەخۆشەویستی گەشبینییەوە سەیری ژیان دەكەم					
٤	هەست دەكەم هەلی شیاو لە ئارادا هەیە بۆ بەرەوپێشچونم					
٥	هەوڵی بەدەستهێنانی ئەزمون دەدەم لە ژیاندا					
٦	چەند ئاواتێكم لە بواری خوێندندا هەیە هەوڵ بۆ بەدیهێنانیان دەدەم					
٧	هەوڵ دەدەم خاڵەلاوازەكانی خۆم بزانم و چارەسەریان بكەم					
٨	بروابەخۆبونەكانم ژیانم دروست دەكەم					
٩	هاوكارانم خۆشیان دەوێم و رێزم دەگرن					

١٠	بە رەزامەندییەوە ژیان پەسەند دەکەم جا بارودۆخەکە هەرچییەك بێ					
١١	هاوڕێکانم بە کەسێکی بەرپرس و خاوەن متمانە وەسفم دەکەن					
١٢	ئەگەر ژیانم ڕێك بخەم، ئەنجامی ژیانم دەگۆڕێ					
١٣	لەهەمو ئەو شتانەی لە ژیاندا روبەروم دەبنەوە سود وەردەگرم					
١٤	کاتێ بەکارەکانم هەڵدەستم تەواوی تواناکانمی بۆ تەرخان دەکەم					
١٥	بە شێوازێکی نیان روبەروی ئەوکەسانە دەبمەوە کە توڕەم دەکەن					
١٦	دەتوانم وابکەم خەڵك وشیان بوێم و هەڵەکانم ببوێرن					
١٧	جەخت لەسەر چارەسەرکردنی کیچشەکانی ژیانم دەکەمەوە زیاتر لەوەی پێیانەوە سەرقاڵبم					
١٨	توانای گوێگرتن و ڕیزگرتنی کەسانی ترم هەیە					
١٩	چێژ لەیارمەتیدانی کەسانی دی وەردەگرم تەنانەت ئەگەر نەشیان ناسم					
٢٠	ئارەزوم لە کری کۆمەڵ و هەرەوەزی هەیە					
٢١	گۆڕینی شێوازی مامەڵەکردن لەگەڵ کەسانی تردا بە جۆرێك لە حیکمەت دەزانم					
٢٢	حەزلە مامڵەکرن لەگەڵ بیرۆکەی نوێدا دەکەم تەنانەت ئەگەر زۆربەی کاتیشم ببا					
٢٣	لەوبروایەدام زۆربەی بیۆچونەکانم دروستن					

ملحق (٦)

مقياس الفاعليه الژاتيه بصيغتها الاوليه وكما عرج على الخبراو

ژ	برکەکان	هەمیشە	زۆربەی جار	هەندێ جار	هەرکیز
١	ئەکەر بە تەواوی هەول بدەم دەتوانم بەسەر کرفتەکانمدا زال بم				
٢	هەرچەندە بەربەستەکان لە بەردەممدا زور بن ، دەتوانم ریکەیەك بدوزمەوە بو چارەسەریان				

٣	دەتوانم پابەندی پلانەکەم بم وئامانجەکەشی بە دی بهینم				
٤	لەو بروایە دام کە دەتوانم بەسەر ئەو روداوانە دا زال بم کە بە چاوەروواننە کراوی دینە سەر ریم				
٥	سوپاس بۆ توناکانم بۆ بەرێوبردنی کارەکان، من دەزانم چۆن ئەو بارانە جێ بەجێ بکەم کە چاوەروانم نە کردوون پێشتر				
٦	ئەکەر هەموو تواناکانم بەکار بهینم دەتوانم بەسەر زوربەی کرفتەکانمدا زال بم				
٧	هەرچیم بوێت دەتوانم لە خەلکی بەدەست بهێنم بەوەی کەوا بکەم بە زەیان پێمدا بێتەوە.				
٨	بە هۆی پشت بەستن بە تواناکانمەوە لە کاتی رووبەرو بونەوەی سەختێەکاندا دەتوانم بە ئارمی بمێنمەوە				
٩	کاتی کە روبەروی گرفت دەبمەوە، دەتوانم چەندین چارەسەر بدوزمەوە.				
١٠	کاتی کە لە گرفت دا بم ، دەتوانم بیر لە چارەسەر بکەمەوە				
١١	دەتوانم چارەسەری هەموو ئەو شتانە بکەم کە دینە سەر ریم				
١٢	کاتیکی زور بە دوزینەوەی ئامانجە دریژ خایەنەکانمەوە بەسەر دەبەم				
١٣	ئەکەر شتیکم لە کەسیك بوی ، شیوازی گونجاو بەکار ئەهێنم				
١٤	هەست بە بەرپرسیارەتی دەکەم بەرامبەر ئەو شتانەی کە روو دەدەن .				
١٥	من لە ژیانی خوم بەرپرسم				
١٦	بەها کەسێتیەکانم ئاراستەم دەکەن لە ژیاندا				
١٧	پێویستی گەیشتن بە ئامانجەکان ئاراستەم دەکەن				
١٨	چونکە بەختەوەرم زور شتی باش دێنە رێم				
١٩	دەتوانم هەنکاوەکانی خوم هەلبژیرم				
٢٠	تواناکانم لەسەر ئەو شتانە چر دەکەمەوە کە دەتوانم کونترولیان بکەم				
٢١	هەلێکی یەکجار زۆر چاوەرێم دەکات .				

ملحق (٧)

اسماء خبراء ومحكمي الصدق الظاهري لمقياس الفاعلية الذاتية

ت	اللقب العلمي	الاسم	التخصص	مكان العمل
١	استاذ	د.شه وبو ملا طاهر	الارشاد	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٢	استاذ	د.يوسف حمه صالح	الشخصية	قسم علم النفس/كلية الاداب/جلمعة صلاح الدين
٣	استاذ	د.عمر ابراهيم عزيز	علم النفس التربوي	قسم علم النفس/كلية الاداب/جلمعة صلاح الدين
٤	استاذ مساعد	د.محمد محي الدين.	القياس والتقويم	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٥	استاذ مساعد	أ.د.افراح ياسين الدباغ	تقنيات تربوية	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٦	استاذ مساعد	د.مؤيد جرجيس. اسماعيل	الشخصية والصحة النفسية	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٧	استاذ مساعد	د.بخشان جمال البرزنجي	طرائق تدريس	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين
٨	مدرس	د.دارا مشير ابراهيم	علم النفس الاجتماعي	قسم العلوم التربوية والنفسية/كلية التربية/جامعة صلاح الدين

ملحق (٨)

مقياس الفاعلية الذاتية بصيغته النهائية

حكومەتی هەرێمی کوردستان/ عیراق

وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی

زانکۆی سەلاحەددین/ هەولێر

کۆلێژی پەروەردە

بەشی زانستە پەروەردەییەکان

٢٠١٢-٢٠١٣

ڕاپرسی توێژینەوەی زانستی

قوتابی خۆشەویست ....

کۆمەڵێك برگە لە ژێر دەستت دایە کە لە وانەیە لە هەر کەسێك دا هەبێت ، تکایە هەموو برگەکان بخوێنەوە وە دەست نیشانی چەندێتی جێ بە جێ بونی بکە لەسەر خۆت بەشێوەیەکی گشتی ئەمەش بە دانانی نیشانەی (√) کە لە گەڵت دەگونجێت ، بۆ زانیاری وڵامی ڕاست وچەوت نی یە وە هیچ دەستەواژەیەك بەبێ وڵام جێ مەهێڵە .

وئەم نموونە خوارەوە شێوازی وڵام دانەوە روون دەکاتەوە .

ژ	برگەکان	هەمیشە	زۆربەی جار	هەندێ جار	هەرگیز
١-	ئەگەر بە تەواوی هەوڵ بدەم دەتوانم بەسەر کرفتەکانمدا زاڵ بم		√		

ڕەگەز: قۆناغ:

ژ	برگەکان	هەمیشە	زۆربەی جار	هەندێ جار	هەرگیز
١	ئەگەر بە تەواوی هەول بدەم دەتوانم بەسەر گرفتەکانمدا زال بم				
٢	هەرچەندە بەربەستەکان لە بەردەممدا زور بن ، دەتوانم ریگەیەك بدوزمەوە بو چارەسەریان				
٣	دەتوانم پابەندی پلانەکەم بم وئامانجەکەشی بە دی بهینم				
٤	لەو بروایە دام کە دەتوانم بەسەر ئەو روداوانە دا زال بم کە بە چاوەروانە کراوی دینە سەر ریم				
٥	رازیم لە تواناکانم بۆجێبەجێکردنی ئەرکەکانم بە باشی .				
٦	ئەگەر هەموو تواناکانم بەکار بهینم دەتوانم بەسەر زوربەی گرفتەکانمدا زال بم				
٧	ئەتوانم بە ئاسانی سەرنجی خەلك رابکێشم				
٨	ئارامی خۆم دەپارێزم لە هەلویستە سەختەکان				
٩	کاتی کە روبەروی گرفت دەبمەوە، دەتوانم چەندین چارەسەر بدوزمەوە.				
١٠	کاتی کە لە گرفت دا بم ، دەتوانم بیر لە چارەسەر بکەمەوە				
١١	دەتوانم چارەسەری هەموو ئەو شتانە بکەم کە دینە سەر ریم				
١٢	کاتیکی زور بە دوزینەوەی ئامانجە دریژ خایەنەکانمەوە بەسەر دەبەم				
١٣	ئەگەر شتیکم لە کەسیك بوی ، شیوازی گونجاو بەکار ئەهێنم				
١٤	هەست بە بەرپرسیارەتی دەکەم بەرامبەر ئەو شتانەی کە روو دەدەن .				
١٥	من لە ژیانی خوم بەرپرسم				
١٦	تواناکانی خۆم ئاراستەم دەکەن لە ژیاندا				
١٧	پێویستی گەیشتن بە ئامانجەکان ئاراستەم دەکەن				
١٨	چونکە بەختەوەرم زور شتی باش دێنە رێم				
١٩	دەتوانم هەنکاوەکانی خوم هەلبژیرم				
٢٠	تواناکانم لەسەر ئەو شتانە چر دەکەمەوە کە دەتوانم کونترولیان بکەم				
٢١	هەلێکی یەکجار زۆر چاوەرێم دەکات				

(كورتە)

بیركردنەوەی ئیجابی و چالاكی خودی لای قوتابیانی قوتابخانە نمونەییەكانی پارێزگای هەولێر

تویژینەوەكە هەوڵی بەدیهێنانی ئەم ئامانجانە دەدا:

١–ئاستی بیركردنەوەی ئیجابی و چالاكی خودی لای قوتابیانی قوتابخانە نمونەییەكان.

٢–نیشانەی جیاوازی لە ئاستی بیركردنەوەی ئیجابی و چالاكی خودی، بە پێی گۆاوی ڕەگەز(نێر و مێ).

٣–پەیوەندی نێوان بیركردنەوەی ئیجابی و چالاكی خودی.

سنوری تویژینەوەكە قوتابیانیئامادەیی(نێر و مێ)ی قوتابخانە نمونەییەكان دەكگرێتەوە بۆ ساڵی خوێندنی ٢٠١٢–٢٠١٣. بۆ بەدیهێنانی ئامانجی تویژینەوەكەش سامپڵێكی ڕەمەكی چینی هەڵبژێردراوە كە لە (٤٩٢)قوتابی پێكدێ لە پۆلەكانی چوارەم و پێنجەمی ئامادەیی.

بۆ ئامادەكردنی ئامرازەكانی تویژینەوەكە هەردوو تویژەر بۆ بیركردنەوەی ئیجابی پێوەرێكیان دروستكردوە و بۆ دیاریكردنی چالاكی خودیش پێوەری شوارزەر و یۆرشەلیم ١٩٩٥ یان كردۆتە بنەما ، كە لە ٢١ برگە پێكدێ و درەستی وەرگێڕانیان لە ئینگلیزییەوە بۆ زمانی عەرەبی بۆ پێوەرەكە ئەنجامداوە. دروستی ڕۆنانی (٤) برگەی لە پێوەری بیركردنەوەی ئیجابی دورخستەوە و شیكردنەوەی فاكتۆریالی برگەكانی پێوەری بیركردنەوەی ئیجابی بوونی یەك فاكتۆریاڵیان بەسەر ٢٣ برگەدا سەلماند. فاكتۆری جێگیری بە ڕێگەی دوبارەتاقیكردنوە بە ماوەی زەمەنی دوو هەفتە (٠.٧٩) پلە بوو. بۆ پێوەری بیركردنەوەی ئیجابیش (٠.٧٧) پلە بوو. ئەمەش ئەوەی دەرخست كە بە پێی بەكارهێنانی فاكتۆری ئەلفاكونباخ لە ئاستی (٠.٠٥) دا نیشانە ئامارییە.

سەبارەت بە پێوەری چالاكی خودیش،شیكردنەوەی برگەكان هەموو برگەكانی پێوەرەكەی وەك خۆی هێشتەوە چونكە دروستی ڕۆنانی مانەوەی برگەكانی وەك خۆی هێشتەوە.فاكتۆری جێگیری بە ڕێگەی دوبارە تاقیكردنوە (٠.٧٦) پلە بوو.ئەمەش ئەوەی دەرخست كە لە ئاستی(٠.٠٥) دا نیشانە ئامارییە. پاش دڵنیابوون لە دروستی و جێگیری هەردوو پێوانەكە و بە بەكارهێنانیSPSS تویژینەوەكە گەیشتە ئەم ئەنجامانە:

١– بەرزبوونەوەی ئاستی بیركردنەوەی ئیجابی لای قوتابیانی قوتابخانە نمونەییەكان كە نرخی ناوەندی ژمێرەییەكەی (٩٠.٢٣) بوو بە بەراورد لەگەڵ ناوەندی گریمانەیی كە (٦٩) بوو.

٢–بەرزبونەوەی ئاستی چالاكی خودی لای سامپڵی تویژینەوەكە ، نرخی ناوەندە ژمێرەییەكە(٦٢.١٥) بەرزتربو بە بەراورد لەگەڵ ناوەندی گریمانەیی كە (٥٢.٥) بوو.

٣– هیچ جیاوازییەكی نیشانە ئاماری نەبوو لە بیركردنەوەی ئیجابیدا بە پێی گۆڕاوی ڕەگەز(نێر و مێ).

٤– هیچ جیاوازییەكی نیشانە ئاماری نەبوو لە چالاكی خودیدابە پێی گۆڕاوی ڕەگەز(نێر و مێ).

٥– پەیوەندییەكی ئەرێنی نیشانەیەی هەبوو لە نێوان بیركردنەوەی ئیجابی و چالاكی خودیدا.

لەژێر ڕۆشنایی ئەنجامەكانی تویژینەوەكەدا چەند بەرئەنجامێك بەدەست هاتوە و چەندین ڕاسپاردەش خراوەتەڕوو.

Abstract

Positive thinking and self –efficacy among typical schools students in Erbil governorate.

The aims of the research are the following:

1- Measuring the levels of positive thinking and self efficacy among typical schools students.

2- Identify the differences in the level of positive thinking and self efficacy between male and females.

3- Knowing the correlation between positive thinking and self efficacy.

The research sample included students from typical secondary schools, encompassing males and females, for the academic year (2012-2013). To achieve the goals of the research 492 students from the fourth and fifth stages were selected randomly to participate in the research.

For preparing the tools of the research, the researchers built the scale of positive thinking; they depend on Schwarzer and Jerusalem (1995) scale for general self efficacy. For which the researchers had extracted the translation validity from English to Arabic (21) items. The construct validity has led to elimination of (4) items in positive thinking. the factor analysis of item of positive thinking scale resulted in presence of single factor contains (23) items, the reliability by test-retest at interval of two weeks (0.79) degree, and it also reach (0.77) degree for positive thinking scale that appeared to be significant statistically at the level of(0.05) by using Alpha-Cronbach's equation, regarding self efficacy scale ,the item analysis process resulted in keeping of all scale items and the construct validity of the items has made their keeping valid, the reliability scale reached (0.08) through retesting and (0.76) degree through internal consistency method by using Alpha Cronbach's equation which shows that it is statistically significant at the level of (0.05).After being assured about the validity and reliability of the scales and by using Statistical Package for the Social Sciences (SPSS), the following results were concluded:

1-The high level of positive thinking among typical schools students, as the mean value (90.23) was high in compared with hypothesized mean (69),

2-The high level of self efficacy among research sample as mean value was (62.15) higher compared with hypothesized mean (52.5).

3-There is no statistically difference between males and females in the level of positive thinking.

4- There is no statistically difference between males and females in the level of self efficacy.

5-There is a positive statistically significant relation between positive thinking and self efficacy.

In the light of these results, the researchers has come up with some conclusions -and presented a number of recommendations and suggestions for farther studies.

التدخين وعلاقته ببعض سمات الشخصية لدى عينة من طلاب جامعة زاخو

م.م. جيهان حسين عمر
جامعة زاخۆ
فاكلتية العلوم الانسانية
قسم علم النفس

ملخص البحث

هدفت الدراسة الى التعرف على التدخين وعلاقته ببعض سمات الشخصية لدى طلبة جامعة زاخو في اقليم كوردستان العراق، اعتمادا على متغير المرحلة الجامعية والتخصص العلمي،والسكن الجامعي او المنزل. من خلال تطبيق مقياس لسمات الشخصية لعوض الله(٢٠٠٨) ويتالف من مجالات التالية (العدوان و الاعتمادية والتقدير السلبي للذات وعدم الكفاية وعدم التجاوب الانفعالي وعدم الثبات الانفعالي والنظرة السلبية للحياة.)وقد طبق على عينة مؤلفة من (١٩٦) طالب من الصفوف المختلفة (الثانية والرابعة) والاختصاصات (انسانية و علمية) وأثبتت المعالجات الاحصائية ما يلي:

- أن نسبة المدخنين بين عينة الدراسة لطلبة جامعة زاخو بشكل عام قد بلغ حوالي (٠,٦١٧٪)
- ان عدد المدخنين بين افراد عينة البحث بلغت(١٣١) مدخنا من اصل (١٩٦) طالبا.
- أن نسبة المدخنين لدى الصف الثاني بين عينة المدخنين قد بلغ حوالي (٤٥٪) ونسبة الصف الرابع بلغ حوالي (٥٥٪).
- وأن نسبة المدخنين من طلبة القسم الانساني بين عينة المدخنين قد بلغ حوالي(٥٩٪) و نسبة طلبة القسم العلمي قد بلغ حوالي (٤١٪).
- وأن نسبة المدخنين من عينة الطلبة للذين يسكنون القسم الداخلي من بين عينة المدخنين قد بلغ حوالي(٥٢٪) ونسبة الطلبة الذين لايسكنون القسم الداخلي قد بلغ حوالي(٤٨٪) .
- تبين للمقارنة بين سمات المدخنين وغير المدخنين في الشخصية أن سمة الاعتماد والنظرة السلبية للحياة لدى المدخنين أعلى منه لدى غير المدخنين
- أما بالنسبة لباقي السمات لم تكن هناك فروق دالة احصائيا بين متغير التدخين وسمات (عدم الثبات الانفعالي, عدم التجاوب الانفعالي, العدوان, عدم الكفاية, التقدير السلبي للذات).

الفصل الاول : التعريف البحث

مشكلة البحث

يعد علم النفس احد العلوم الانسانية الرائدة التي تسعى لخدمة الافراد لتحقيق التوافق النفسي والتكيف الاجتماعي لهم ،فانه علم يهتم بدراسة كل الافراد دون تمييز بين جنس او عرق او دين او لون او مستوى اجتماعي .وتعد الباحثة ان دراسات حول التدخين من الموضوعات الهامة،ولقد حاول الكثير من الباحثين وضع مفاهيم وتفسيرات متعلقة بالتدخين ،إلا انه وبحسب اعتقاد الباحثة لا يزال الكثير من الغموض يكتنف هذا

الموضوع. وان موضوع التدخين قد اثار اهتمام الهيئات الصحية العالمية مثل هيئة الصحة العالمية (WHO) والكليات الملكية للأطباء في بريطانيا والهيئات الطبية في اوربا وامريكا ووزارات الصحة في مختلف انحاء العالم وذلك بعد ان اثبت بما لا يدع مجالا للشك ان التدخين اخطر وباء عالمي وان عدد الذين يلاقون حتفهم نتيجة التدخين في العالم يبلغون عشرات الملايين في كل عام كما ان عدد الذين يعيشون حياة تعيسة مليئة بالاسقام اكثر من ذلك بكثير(البار،١٩٨٠: ٩).

ويحتل التدخين رأس مصادر الخطورة على الصحة العامة ,اذ يعد المسؤول عن قائمة طويلة من الامراض التي تؤدي الى الوفاة فإحصاءات مركز السيطرة على الامراض (CDC) الامريكي يشير الى وفاة ما يقارب من نصف مليون شخص (٥٩،٧٪ منهم الذكور) خلال الأعوام الخمسة (١٩٩٥-١٩٩٩) نتيجة اصابتهم بأمراض تترتب على التدخين ،تصدر قائمة هذه الامراض سرطان الرئة ،المسؤول وحده عن (٢٨،٢٪) من هذه الوفيات،والذي يشكل العامل الاول لوفاة النساء الامريكيات في النصف الثاني من القرن العشرين متجاوزا سرطان الثدي فبينما كان سرطان الرئة وراء (٣٪) من وفياتهن سنة(١٩٥٠) اذ بهم مسؤول عن (٢٥٪) من هذه الوفيات سنة (٢٠٠٠) وتقدر هذه الزيادة بمعدل (٦٠٠٪) ويؤدي سرطان الرئة الى وفاة ثلاثة اضعاف العدد الذي يسببه سرطان الثدي بين الاناث(شحاتة،٢٠٠٤: ٩٣).

وكذلك التدخين يضعف من ذاكرة الشباب ويقلل قدرتهم على التركيز ويجعلهم مشتتي الذهن ويسبب ضعف فى نسب نجاحهم الدراسي ولهذا فان محاربة التدخين يجب إن تبدأ داخل المجتمع بين صغار السن الذين يميلون للتقليد ومد يد العون لهم قبل أن تضعف إرادتهم ويتهدم جدار كبير فى المجتمع، ومن ثم يجب إن نبدأ محاربة التدخين فى الوسط العائلي، وان لا يدخن الآباء أمام أبنائهم والتدخين يهدم المجتمع ويفكك روابطه ويؤدى إلى انحراف هؤلاء الصغار ويقودهم إلى أي طريق ولو غير مشروع لشراء هذه السيجارة ودفعهم إلى الكذب لإخفاء انهم مدخنون ومن هنا يظهر الفساد فى المجتمع وينحرف ابنائه[١].

لعل معايشة الباحثة لفترة ليست بالقصيرة مع شريحة طلاب الجامعة من خلال عملها كتدريسية في الجامعة واحتكاكها بالطلاب عن قرب كان هو الباعث والمحرك الاول وراء اجراء هذه الدراسة ، فمن خلال هذه المعايشة و الاحتكاك اليومي المباشر والتعامل مع هذه الشريحة باتت الباحثة تستشعر مدى المشكلة التي يشعر بها الكثير من الطلاب المدخنين والغير مدخنين والتي تتجلى في العديد من المتغيرات النفسية والجسمانية والاجتماعية التي كانت واضحة وضوح الشمس على الطلاب المدخنين .

و بناءا على ما سبق فان مشكلة هذه الدراسة تتحدد في التساؤل الرئيسي التالي :

- هل للتدخين علاقة ببعض سمات الشخصية لدى طلبة الجامعة؟

اهمية البحث:

اما اهمية الدراسة فتتبع من :

- الجانب النظري للبحث:

حيث ان موضوع التدخين يعتبر من الموضوعات القديمة والمهمة والحيوية الا ان الدراسات حولها مازالت في اقليم كوردستان قليلة وبحاجة للمزيد من البحث. ولم ينل هذا الموضوع نصيبه من الدراسة بالقدر الكافي ويعتبر

---

١ www.noraletra.com

هذا البحث من البحوث النادرة في مجال التدخين على الطلاب.من هنا تأتي اهمية هذا البحث لتناوله مفهوم التدخين واسبابه والاضرار المدمرة المترتبة عليه والتي بدون شك يستفيد منها الباحثون في هذا الموضوع والطلاب انفسهم.

- **الجانب التطبيقي للدراسة:**

سوف يحاول هذا البحث التعرف على بعض الاثار السلبية المترتبة على آفة التدخين عند طلبة الجامعة مثل سمات الشخصية من خلال المسح الميداني. وقد اختارت الباحثة فئة الطلاب بالذات لكي تجري عليهم هذا البحث, هؤلاء الطلاب الذين يتوجب عليهم ان يكونوا قدوة المجتمع .

اهداف البحث

يهدف البحث الحالي التعرف على :

١) التعرف على نسبة المدخين لدى طلبة الجامعة.

٢) التعرف على نسبة المدخين لدى طلبة الجامعة حسب الصف والقسم الداخلي

٣) التعرف على بعض سمات الشخصية لدى المدخنين والغير مدخنين من طلاب الجامعة

٤) المقارنة بين المدخنين وغير المدخنين في بعض سمات الشخصية.

حدود البحث : يتحدد البحث الحالي بطلبة جامعة زاخو للعام الدراسي (٢٠١٤-٢٠١٥)

تحديد المصطلحات

اولا - التدخين Smoking

يعرف (الزهار،١٩٨٧) التدخين" بانه الكلمة هي مصدر للفعل دخن ، ويقصد بها هنا عملية اشعال اي شخص للسجارة او الغليون او امتصاص الدخان الناتج عن الاشتعال ثم اخراجه من الفم و الأنف(الزهار،١٩٨٧ : ١٣).

او هي"عادة يلازم عليها الانسان ، وتكون بتناول السجائر عبر الفم بواسطة شهقه"(عوض الله ٢٠٠٨ : ٧).

ثانيا- السمة

١- تعريف كاتل١٩٦٧ Katel **السمة بانها" مجموعة ردود الفعل والاستجابات التي يربطها نوع من الوحدة التي تسمح لهذه الاستجابات ان توضع تحت اسم واحد ومعالجتها بنفس الطريقة في معظم الاحوال"(الاعظمي ،٢٠٠٤: ٧).**

٢- تعريف البورت Allport,1968 **"ان السمة عبارة عن تركيبات نفس عصبية لديها القدرة على استدعاء العديد من المثيرات الوظيفية بفاعلية ،والمباداة والتوجيه الفعال للعديد من صور السلوك التكيفي التعبيري(حامد,٢٠٠٣: ٢٨).**

٣- اما ايزنك Eysenck **فالسمة لديه " مجموعة من الافعال السلوكية التي تتغير معا والسمات عنده مفاهيم نظرية اكثر منها وحدات حسية "(عوض الله ٢٠٠٨ : ٧).**

٤- تعريف الاشول ,١٩٨٨"بأنها بناء نفس عصبي لديه القدرة على تقديم واستخراج مثيرات عديدة متساوية من الناحية الوظيفية ،وأيضا لبدء توجيه اشكال متساوية ومتنافسة وذات معنى ودلالة من الانماط السلوكية التوافقية والتعبيرية"(الاشول ،١٩٨٨: ١٢١).

ثالثا- تعريف الشخصية Personality

١- التعريف الاصطلاحي للشخصية " الشخصية مشتقة من كلمة person بمعنى ذلك القناع الذي يلبسه ممثلون في العصور القديمة ليؤدي دوره على خشبة المسرح فيظهر امام الجمهور بمظهر خاص يناسب دوره المسرحي الذي يؤديه(الحفني،١٩٩٠: ٥١٤).
٢- تعريف (جوردن البورت ١٩٦١،) للشخصية "هي التنظيم الدينامي داخل الفرد للأجهزة النفسية الفيزيقية التي تحدد للفرد طابعه المميز في السلوك والتفكير"(احمد،٢٠٠٣: ٣٤٢-٣٤٣).
٣- تعريف راجح ١٩٨٧ الشخصية" بأنها جملة من الصفات الجسمية والعقلية والمزاجية والاجتماعية والخلقية التي تميز الشخص عن غيره تميزا واضحا"(ابو العطاء ،٢٠٠١: ٢٠).

رابعا- تعريف سمات الشخصية

١- تعريف (APA,1994) لسمات الشخصية "انماط ثابتة من الادراك والتفكير وارتباط الفرد ببيئته وبذاته ،والتي تظهر في اغلب المواقف الاجتماعية والشخصية "(صالح ،٢٠٠٨: ٧٧).
٢- تعريف (اسي ٢٠٠٠")لسمات الشخصية" تلك الصفات او الانماط السلوكية التي يتميز بها الفرد او مجموعة من الافراد ، ينشئون في ظل خبرات ثقافية واجتماعية متشابهة "(الايتوتي ،٢٠٠٢: ١٥).
٣- التعريف الاجرائي لسمات الشخصية "هي الدرجة الكلية التي يحصل عليها كل فرد من عينة البحث الحالي على المقياس المعد لهذا الغرض .

الفصل الثاني : اطار النظري ودراسات السابقة

ستتناول الباحثة في هذا الفصل بعض المفاهيم حول التدخين وبعض نظريات الشخصية .وعرض بعض دراسات سابقة حول متغيرات البحث.

اولا : التدخين

بدأت ظاهرة التدخين منذ اكثر من الف عام في وسط امريكا، ثم اتنقل التدخين الى شمالها ليصل الى الهنود الحمر وقد لاحظ (كريستوفو كولمبوس) في رحلته عام ١٤٩٢ ان هنود جزر الكاريبي يدخنون السيجار فدخنه معهم وقد حمل مكتشفو امريكا التبغ الى اوربا في اوائل القرن السادس عشر ، حتى سماه السفير الفرنسي في اسبانيا باسمه العلمي (نيكوتينا) اما في الشرق فقد انتقل اليها التدخين ايام الحكم التركي في القرن السابع عشر رغم محاربة العلماء له منذ الايام الاولى الا انه انتشر بسبب اصرار الشركات الغربية على ترويجه(حسني،١٩٩٢: ٧).

ويقول (الغباشي،١٩٩٣) ان عادة التدخين عرفت منذ العصور القديمة قبل الميلاد وان جنود الرومان يتلهفون بعد المعارك بتدخين اوراق الخس وهي تحتوي على مواد مهدئة للاعصاب وقيل ايضا انه وجدت بعض الحفريات في امريكا - اثار – يعود تاريخها الى ٦٠٠ سنة قبل الميلاد بينما غليون من الفخار لتدخين التبغ وقد اعتاد السحرة والكهنة من قديم الزمان في المحافل والاجتماعات مدعين انه وسيلة سماوية وطريقة خفية تساعد على كشف ما خفي في الصدور واظهار بواطن الامر والتنبؤ بالاحداث والاقدار وكان استعماله في قصبة مثقوبة. وترجع عادة استنشاق الدخان الى عصور قديمة حيث كان قدماء المصريين والهنود في امريكا الجنوبية يحرقون الاعشاب للممارسة السحر والطقوس الدينية وذلك قبل ٥٠٠٠ عام تقريبا وكان بعض الناس يستنشقون الدخان المتصاعد بعد حرق النباتات الطبية للانسان عن الواقع الذي يعيشون فيه(عوض الله, ٢٠٠٨ :١٢).

١- اصناف التدخين :

١- التدخين النفسي والاجتماعي وظيفته ابراز الرجولة ويتم عادة بصحبة الاخرين.

٢- التدخين الاحساسي والدافع له الشعور بالانتعاش بمجرد التدخين.

٣- التدخين الاسترخائي وهو اكثر اصناف التدخين شيوعا حيث يشعر المدخن بالسعادة في فترات الاسترخاء و لاسيما بعد وجبة الطعام.

٤- التدخين المسكن الذي يخفف من الضغط النفسي

٥- التدخين المنشط الذي تراه في فترات العمل الفكري والجسماني.

٦- التدخين الادماني ولا يكون التدخين بهدف الشعور بالسعادة والرضا بل يكون ناتجا عن حاجة الجسم للنيكوتين.

٧- التدخين الالي الاوتوماتيكي حيث يبدأ المدخن سيجارة جديدة قبل انتهاء السيجارة القديمة ويكون ذلك بمثابة فعل منعكس وهي عملية تعرف باسم سلسلة الدخان(ربيع،١٩٩٤،ص٤٨٥).

٢- اسباب التدخين:

١- اسباب نفسية

- **رغبة الشباب في سن المراهقة في اظهار نضجهم والتعبير عن رجولتهم ورشدهم واثباب اهليتهم و تقليد الكبار والشعور بالانتماء للجماعة والسعي وراء التقدير الاجتماعي.**
- **الرغبة في المغامرة وتعلم شيء جديد او خبرة جديدة حيث تكون البداية لهواً او متعة او تجربة ثم تصبح عادة قاتلة .**
- **الرغبة في التعبير عن الاستقلالية وممارسة الحق في اتخاذ القرار دون التقيد بسلطة الاخرين.**
- **الرغبة في ارضاء الذات وتهدئتها وبخاصة في لحظات التوتر والاكتئاب والوحدة تعبيرا عن الغضب والحزن الشديد حيث اشارت دراسة (الزهار،١٩٨٧) ان نسبة الذين بدأوا التدخين عقب حالات الغضب او وقوع مصيبة حوالي (١١٪) من عينة الدراسة من المدخنين(الزهار،١٩٨٧: ٣٢).**
- **السعي نحو اثبات الذات كأن يرغب المراهق في التعويض عن فشل دراسي او لفت نظر الفتيات (الجنس الاخر) نحوه او اخفاء نقص لديه(عابدين٢٠٠٥ :١٥٦-١٥٧).**

وتذهب مدرسة التحليل النفسي الفرويدية في تفسيرها لعادة التدخين الى نفس ما ذهبت اليه تقريبا في تفسيرها للادمان الكحولي او ادمان المخدرات. فالمدخن شخص مضطرب الشخصية تثبت نموه النفسي الجنسي عند المرحلة الفمية ،ولذا فهو محتاج الى وضع شيء في فمه لإشباع الرغبات اللذية الكامنة لديه ،والتدخين من هذه الاشياء(الموصلي ومحمود،٢٠٠٧: ٣٦٤).

٢- اسباب اجتماعية

- **مجاراة الاصدقاء والاستجابة لهم في الحفلات والسهرات والمناسبات،واشارت دراسة (الزهار،١٩٨٧) ايضا بان حوالي ٤٣٪ من المدخنين بدأوا التدخين استجابة لرفقاء السوء ، وان ١٦٪ من المدخنين بدأوا التدخين من خلال السهر مع الاصدقاء ، واشارت الدراسة ان الافراح تزيد من نسبة الاقبال على التدخين لدى حوالي ١٢٪ من المدخنين(عابدين٢٠٠٥ :١٥٦).**

- فالتربية الاسرية السلبية يمكن ان تشجع على ترسيخ عادة التدخين عند الابناء خصوصا حينما يكون اتجاه الوالدين نحو التدخين قويا ،يمارسونه ويشجعون عليه وقد يكون التدليل او القسوة في التعامل مع الابناء سببا من اسباب اللجؤ الى التدخين(ابو دف،١٩٩٨ :١٢).

ويذهب بعض الباحثين الى ان تدخين الوالدين والمدرسين ورفاق اللعب يشجع الشخص على مجاراتهم و تقليدهم ،فهو يربط بين التدخين والنضج والحرية والجاذبية التي يتمتع بها الكبار او الرفاق المدخنون ،كما انه يشعر بالرغبة في التوحد مع مجموعة الرفاق والانتماء لهم من خلال مشاركتهم ما يؤدوونه من طقوس و منها التدخين وإلا نُبذ وعد خارجا عن قانون الجماعة.لهذا تعتبر المدرسة السلوكية ان ثناء الرفاق يعد عاملا تدعيميا لسلوك التدخين يدفع بالفرد الى معاودة هذا الفعل رغم ما يحس به المبتدئ من غثيان وسرعة دقات القلب والغثيان(الموصلي، ومحمود ،٢٠٠٧: -٣٦٥).

ثانيا/ الشخصية personality

تمر الشخصية الانسانية بمراحل مختلفة من الطفولة حتى النضج ، وحينما نقول ان الشخصية ناضجة فان ذلك يعني ان الشخص قادر على التوافق مع الاخرين، ويوجد لديه قدر كبير من التناسق في السمات التي تميزه بجودة وصحة علاقاته مع الاخرين ، اما عدم النضج فانه يعني ان الشخص بالرغم من اكتمال نضجه الجسمي الا انه غير قادر على التفاعل السوي مع الاخرين وهنا نقول ان هذا الشخص مضطرب وتاخذ المظاهر غير طبيعية في اضطرابات الشخصية انماطا ثابتة من السلوك تصبغ الشخصية كلها او جانبا هاما منها من الطفولة المبكرة(عبد الرحمن وحورية ،٢٠٠٨: ٣).

الشخصية من بين الموضوعات ذات الاهتمام الكبير في علم النفس الحديث، وتاتي هذه الاهمية من ان الظاهرة النفسية متعددة الابعاد ،متشعبة الجوانب. وان الفصل بين هذه الابعاد والجوانب انما هو امر تعسفي بغرض التحكم في ضبط الجوانب النفسية للفرد(افرخاس،٢٠١١ :٢٩).

وترى نظرية التحليل النفسي والفرويديون الجدد بأن مفهوم الشخصية يقترن بوجود صفات وسمات تستمر على مّر الزمن وتميّز الفرد عن غيره حتى تجعل له هوية مميزة، وإزاء ذلك فأن هذه السمات الشخصية لا تتضح ملامحها إلا بعد سن المراهقة والبلوغ(مجيد،٢٠٠٨ :٣١).

١- نظريات الشخصية

أ/ نظريات السمات : من ابرز علماء نظريات السمات (البورت وكاتيل)

١ / جوردن البورت : يعد (جوردن البورت Gordon Allport) عميد سيكولوجية السمات وتشكل السمة عنده الوحدة الطبيعية لوصف الشخصية ،ويعتقد (البورت) ان السمات في خصائص نفسية وعصبية تعمل على توجيه السلوك بشيء من الثبات والخاصية، ويرى(البورت) اننا يمكن ان نقيس السمات بواسطة بعض المؤشرات والدلائل عند تعرض الفرد الى بعض المواقف او المنبهات تدل على وجود السمة لديه ،حيث اننا نستدل عليها لدى الفرد عند احتكاكه وتفاعله مع المواقف البيئة في ظروف خاصة(شلتز,١٩٨٣ :١٦-١٧).

وقسم (البورت) السمات من حيث اصولها الى قسمين :

١-سمات وراثية فطرية .

٢- سمات متعلمة مكتسبة .

ويرى (البورت) ان هناك ثلاثة أنواع من السمات الشخصية :

١- السمات الأساسية: وهي تلك السمة السائدة في سلوك الفرد ة التي يتأثر بها كل سلوك يصدر عنه.

٢- السمات المركبة: هي اكثر السمات تمييزا لشخصية الفرد وهي أكثر من خمسة الى عشر سمات يمكن ان نصف شخص ما بها ،فكل فرد منا يتسم سلوكه بخمسة او عشرة سمات مركزية تعكس اسلوبه المميز في السلوك والتعامل مع الاخرين والاستجابة للمواقف المختلفة.

٣- السمات الثانوية : هي السمات المركزة والخاصة والتي تظهر في مواقف دون غيرها وهي اقل اهمية بالنسبة لجوهر الشخصية ويمكن للفرد ان يمتلك عددا كبيرا من هذه السمات(عبيد ،٢٠٠٨ :٩٤-٩٥).

وكذلك اقترح البورت ثماني خصائص للسمات.فكان يعتقد ان :

- اولا: السمات لها وجود داخل الناس.
- ثانيا: السمات اكثر عمومية مقارنة بالعادات.
- ثالثا: السمات قد تعمل على تحديد السلوك.
- رابعا:من الممكن تاكيد وجود السمات من خلال الملاحظة المنظمة.
- خامسا: السمات مستقلة عن بعضها البعض بشكل نسبي فقط.
- سادسا: السمات ليست مجرد امور خاصة بالوظائف الاخلاقية (اي لا ينبغي الخلط بينها وبين الخلقcharacter)
- سابعا: التناقضات حقيقية لكن ليس المقصود منها ان السمات لا وجود لها . فالسلوك المرتبط "بالطيبة" قد يتناقض عبر المواقف المختلفة لان بعض المواقف فقط هي التي تستدعي "الطيبة" كما تظهر التناقضات ايضا بسبب السلوكيات المختلفة التي قد تعكس "الطيبة" تحت ظروف متباينة،حتى داخل نفس السياق (اي انه احيانا يجب اتباع بعض القسوة لإبداء الطيبة).
- ثامنا: يمكن تناول السمات في علاقتها بباقي الافراد او في علاقتها بالجوانب الاخرى لشخصية صاحب السمات(كفافي واخرون،٢٠١٠ :٧١٣).

٢- السمات عند ريموند كاتيل Raymond Cattei : تناول ريموند كاتيل السمة بأسلوب القياس النفسي ، ويعد السمة أكثر المفاهيم وجوهرا للسلوك الانساني ،وأعطى اهتماما خاصا لعلاقة السمة بالمتغيرات النفسية الأخرى ،وكونها بنيانا عقليا، ولم يهمل المصاحبات الفيزيقية والفسيولوجي التي تكمن وراء السلوك ،واستخدم (كاتيل) التحليل العاملي لتحديد السمات،واعتمد في نموذجه على ثلاثة أنواع من البيانات هي:

١- البيانات الخاصة: بسجل الحياة من خلال التقريرات التي قومها اطلق عليها العوامل ملاحظون.

٢- البيانات التي جمعت باستخدام استبيانات الشخصية

٣- البيانات التي تم الحصول عليها من استخدام الاختبارات الموضوعية للشخصية(الايتوتي،٢٠٠٢ :٣١-٣٢).

وتوصل كاتل باستخدام التحليل العاملي الى تحديد(١٦) سمة اساسية ومصدرية أطلق عليها العوامل الستة عشر وهي عوامل (سمات) ثنائية القطب ويمكن توضيحها في الجدول (١) وهي الأتي:

البعد	السمة	السمة
١-	متحفظ	منبسط
٢-	منخفض الذكاء	عال(مرتفع) الذكاء
٣-	غير مستقر انفعاليا	مستقر انفعاليا
٤-	خاضع	مسيطر
٥-	جدي	مهمل
٦-	نفعي (اناني)	حي الضمير
٧-	جبان	مغامر
٨-	واقعي التفكير	حساس
٩-	واثق	شكوك
١٠-	عملي	ميال الى الخيال
١١-	صريح	ماكر(مخادع)
١٢-	يثق بنفسه	خذر
١٣-	محافظ	ميال الى التجربة
١٤-	متكل على الاخرين	معتمد على نفسه
١٥-	غير منضبط	منضبط
١٦-	مسترخ	متوتر

الجدول مأخوذ من(الايتوتي،٢٠٠٢ :٣٢-٣٣).

وقد ميز (كاتيل) بين نوعين من السمات مسؤولين في تحديد شخصية الافراد هما:

١- السمات المصدرية Source traits: وهي السمات التي تتميز بالثبات والديمومة وتشكل كل واحدة مصدرا وحيدا بجانب من جوانب الشخصية.

٢- السمات السطحية او الظاهرية Surface traits :وهي عبارة عن تجمعات سلوكية يمكن ملاحظتها والتعرف عليها وهي سمات غير ثابتة نسبيا حيث انها عرضة للتبدل وتتجمع سمتان سطحيتان او اكثر لتكون سمة مصدرية وتظهر هذه السمات من خلال الاستجابة للمنبهات(الاعظمي،٢٠٠٤ :٩-١٠).

وايضا صنف(كاتيل) السمات تبعا لدرجة عموميتها الى قسمين هما:

١- سمات عامة مشتركة Common traits: وهي سمات موجودة لدى جميع الناس او على الاقل بين جميع الأفراد الذين يخضعون لخبرات ومؤثرات بيئية واجتماعية واحدة.

٢- سمات فريدة Unique traits: وهي تخص افراد قليلين وهي سمات فريدة نسبيا وفريدة جوهريا (الايتوتي،٢٠٠٢ :٣٣).

دراسات سابقة

١- هدفت دراسة (عبد الله،١٩٨٦) الى التعرف على الفروق بين المدخنين وغير المدخنين في درجة التوافق العام ، وكذلك الفروق بين فئات التدخين في نفس المتغيرات .وشملت عينة البحث من ٣٠٠ طالب من كلية التربية والآداب والتجارة

بسوهاج. واستخدم الباحث استمارة بيانات – دليل المستوي الاجتماعي الاقتصادي – اختبار التوافق للطلبة استفتاء كامل للشخصية واستخدمت الدراسة المنهج الإحصائي في التحليل القائم على دراسة الفروق بين المدخنين وغير المدخنين في متغيرات الشخصية) .واشارت نتائج الدراسة بان نسبة المدخنين وصلت إلي ٥٠٪ من العينة .وكانت هناك فروقا ذات دلالة إحصائية بين المدخنين وغير المدخنين في درجة التوافق المنزلي والانفعالي لصالح غير المدخنين وفي درجة التوافق الاجتماعي لصالح المدخنين .وهناك فروقا ذات دلالة إحصائية بين المدخنين وغير المدخنين في درجة كل من مستقر عاطفيا – منقلب عاطفيا – الخضوع – السيطرة – ضعف المعايير الداخلية – قوة المعايير الداخلية – الاعتماد على الجماعة – الاكتفاء الذاتي – ضعف التكوين العاطفي – قوة التكوين العاطفي لصالح غير المدخنين وكان هناك فروقا ذات دلالة إحصائية بين المدخنين وغير المدخنين في درجة (جاد – غير جاد – الثقة بالنفس – الشعور بالإثم) .وهناك فروقا ذات دلالة إحصائية بين فئات التدخين (مدخن حسب الظروف – المتنع لمدة – المدمن) في درجة التوافق الاجتماعي(ضعف المعايير الداخلية – السذاجة – التبصر) الثقة بالنفس – الشعور بالإثم – محافظ – متحرر – الاعتماد علي الجماعة الاكتفاء الذاتي – ضعف التكوين الداخلي – قوة التكوين الداخلي(عبد الله ،١٩٨٦ : ملخص البحث).

٢- دراسة (حبيب، ١٩٩٣) بعنوان " التدخين – الاقلاع عن التدخين – الارتداد الى التدخين وسمات الشخصية " اجرى الباحث دراسته في البيئة المصرية على طلاب جامعتي القاهرة وعين شمس ، هدفت الدراسة الى التعرف على المناخ النفسي المهيئ للتدخين والتعرف على المناخ النفسي المهيئ للاقلاع عن التدخين . والتعرف على الفروق في السمات الشخصية بين الطلاب المدخنين. واشارت النتائج بان طلاب مفرطي التدخين يتصفون بارتفاع مستوى حالة القلق وانخفاض مستوى الثقة بالنفس .وكذلك وجود عوامل وظروف بيئية ، تدفع الطلاب الى ممارسة التدخين. والبنية الشخصية من المؤثرات لمدى قابلية الشخص للتدخين او لعدمه او للاقلاع عنه(ابو دف،١٩٩٨ :٥).

٣- دراسة (Cspielberger&G Jacobs,2003) هدفت الدراسة الى التعرف على الفروق بين مدخني السجائر وغير مدخنيها من طلبة جامعة الكويت في بعض سمات الشخصية . تكونت عينة الدراسة من (٨٧٤) طالبا من طلبة بجامعة الكويت من بين مدخني السجائر و غير مدخنيها , بواقع (٥٢٤) طالب مدخن و (٣٥٠) طالب غير مدخن ,تراوحت غالبية اعمارهم بين (١٨-٢٥) عاما .اما الادوات المستخدمة في هذه الدراسة فقد كانت كما يلي: مقياس جامعة الكويت القلق ومقياس بيك الياس ومقياس جامعة الكويت للتشاؤم . ومقياس العصابية المتفرع من اختبار " ايزنك" ومقياس سمة الغضب المتفرع من قائمة حالة وسمة الغضب والتعبير عنه وقائمة "بيك" الثابتة للاكتئاب , وبعض المقاييس المتفرعة عن قائمة تقدير الشخصية و للامبالاة و الاهتمامات بالصحة و التحولية . وايذاء الذات, والسكوباتية . والعدوان, والتفكير الانتحاري, والتمركز حول الذات. واسفرت نتائج هذه الدراسة عن فروق جوهرية بين المدخنين كانوا اكثر شعورا باليأس والسيكوباتية والعدوان عن غير المدخنين. كما اظهرت النتائج ان غالبية الصفات السلبية (التشاؤم.الاكتئاب.القلق.العصابية. الغضب.التفكير الانتحاري.اللامبالاة .الاهتمامات بالصحة,التمركز حول الذات ,ايذاء الذات)فيما يبدو يتساوى فيها المدخنين وغير المدخنين.ومن جانب اخر كشف نتائج الدراسة الحالية ان مكونات شخصية المدخنين تكمن في ثلاثة عوامل (العصابية – اللامبالاة- والسلوك المضاد للمجتمع)فضلا عن الفروق بين المعتمدين وغير المعتمدين على النيكوتين في المتغيرات التالية(الاعتماد اللارادي.وحب الاستطلاع.والفضول.والغضب ,القلق , الاسترخاء, سلوك الاقلاع عن التدخين ,المثيرات الحسية,الدافعية للتدخين, سلوك بداية التدخين,الحالات النفسية)(عوض الله ،٢٠٠٨ :٤٤).

الفصل الثالث : اجراءات البحث

في هذا الفصل تتناول الباحثة بالشرح والتوضيح منهج البحث , ومجتمع البحث واختيار عينة البحث والادوات المستخدمة من حيث صدقها و ثباتها واختيار المعالجات الإحصائية اللازمة لتحقيق أهداف البحث وهي كالآتي :

اولا-منهج الدراسة

استخدمت الباحثة المنهج الوصفي التحليلي نظرا لملائمته لطبيعة البحث الحالي " التدخين وعلاقته ببعض سمات الشخصية لدى طلاب جامعة زاخو"

ثانيا-مجتمع البحث Research Population

يتمثل مجتمع البحث بطلاب جامعة زاخو للعام الدراسي (٢٠١٤-٢٠١٥) و البالغ (٣٢٩١) بواقع (١٣٨٣) طالبة و(١٩٠٨) طالب.

ثالثا-عينة البحث Research Sample

بعد جمع معلومات حول مجتمع البحث تم اختيار عينة بالطريقة العشوائية من طلاب الجامعة الصف الثاني و الرابع و بلغت عينة البحث (١٩٦) بحسب توافر هذه العدد.

جدول (٢)

توزيع عينة البحث

المرحلة / الاختصاص	الاقسام الانسانية				الاقسام العلمية			
	اللغة العربية	اللغة الانكليزية	تاريخ		ماتماتيك	كومبيوتر	فيزياء	
الصف الثانية	١٩	١٨	٢٠	٥٨	١٨	١٤	١٧	٤٩
الصف الرابعة	١٤	١٥	٢٠	٥٢	١٥	١٦	١٠	٤١
المجموع	٣٣	٣٣	٤٠	١٠٦	٣٣	٣٠	٢٧	٩٠

رابعا - أدوات البحث Research Instruments

- مقياس سمات الشخصية : بعد الاطلاع على الادبيات و بعض الدراسات السابقة تم الاعتماد على مقياس عوض الله(٢٠٠٨)(١) وتالف عدد فقرات المقياس من (٥٣) فقرة .موزعة على المجالات بشكل التالي : الاعتمادية (٦) فقرة فقرات وعدم الثبات الانفعالي(٦) فقرات والنظرة السلبية للحياة(٩) فقرات وعدم التجاوب الانفعالي(٦). العدوان(٨) فقرات وعدم الكفاية (٩) فقرات والتقدير السلبي للذات (٩) فقرات.

- مؤشر صدق الاختبار

يكون الاختبار صادقا اذا قاس الشيء المراد قياسه(صالح،٢٠٠٨: ١٩٦). وتحقق صدق المقياس من خلال الصدق الظاهري للمقياس حيث قامت الباحثة بعرض المقياس على مجموعة من الخبراء و المختصين في العلوم النفسية

---

[1]- عوض الله، يوسف مصطفى سلامة(٢٠٠٨) التدخين وعلاقته بمستوى القلق وبعض سمات الشخصية للأطباء المدخنين في قطاع غزة ،رسالة ماجستير ،كلية التربية ، الجامعة الاسلامية .رسالة ماجستير منشورة .

والتربوية في جامعتي (زاخو – دهوك)(٢) وعلى وفق آراء والمناقشات التي أجريت معهم أبقيت على الفقرات التي حصلت على نسبة اتفاق ٨٠٪ فأكثر اذ يشير بلوم "إلى نسبة اتفاق المحكمين عندما تكون (٧٥٪) فأكثر يمكن عد المقياس حقق شرط الصدق الظاهري(علي ٢٠١١,ص٧٣). وبناءا على ذلك تم تعديل بعض الفقرات واصبح المقياس بصيغته النهائية يتالف من (٤٩) فقرة هي: الاعتمادية (٥) فقرات. وعدم الثبات الانفعالي(٦) فقرات والنظرة السلبية للحياة(٨) فقرات وعدم التجاوب الانفعالي(٦). العدوان(٨) فقرات وعدم الكفاية (٧) فقرات والتقدير السلبي للذات (٩) فقرات .

- صدق الترجمة

للحصول على بيانات اكثر دقة وعلمية قامت الباحثة بترجمة (مقياس سمات الشخصية)من اللغة العربية الى اللغة الكوردية لفهمها بصورة افضل من قبل طلاب الجامعة , بعد ذلك تم ترجمة النسخة باللغة الكوردية الى اللغة العربية ومن ثم عرضت النص المترجم مع النص العربي للمقياس الى المختصيين(٢)لتأكد من السلامة اللغوية وصلاحية صياغة الفقرات المترجمة . وبعد الاخذ بالاراء المقترحة للخبراء و تعديل صياغة الفقرات المترجمة وبعد التدقيق وجد عدم تعارض فقرات النصيين من المقياس من حيث المعنى والمضمون النفسي وبذلك تم التحقق من صدق الترجمة لمقياس سمات الشخصية.

ثبات المقياس

= التجزئة النصفية Split- Half

تم حساب معاملات الثبات باستخدام طريقة التجزئة النصفية .حيث تم تقسيم فقرات المقياس الكلي الى نصفين و تم حساب معامل الارتباط بين مجموع فقرات النصف الاول (الفقرات الفردية) و مجموع فقرات النصف الثاني للمقياس(الفقرات الزوجية) فقد بلغ معامل الارتباط بيرسون للمقياس بهذه الطريقة (٠,٧٨) و باستخدام معادلة سبيرمان – براون المعدلة اصبح معامل الثبات(٠,٨٥) و هذا دليل كافي على ان المقياس يتمتع بدرجة عالية (حفني :١٩٨٠: ٤٥) اختارت الباحثة التجزئة النصفية وذلك باستعمال معامل ارتباط بيرسون Pearson

---

[٢] - أ.د. صابر عبدالله سعيد –قياس وتقويم – سكول التربية الأساس- جامعة دهوك.

أ-د. فاتح أبلحد فتوحي – علم نفس التربوي- سكول التربية و علم النفس-جامعة دهوك.

ا.م.د جاجان جمعة محمد .فاكولتي –رياض الاطفال- سكول التربية الاساس-جامعة دهوك

أ.م.د. محمد سعيد محمد - علم نفس التربوي- سكول التربية و علم النفس-جامعة دهوك

د-م – نصر الدين إبراهيم –علم النفس التربوي- فاكولتي العلوم الانسانية –قسم علم النفس –جامعة زاخو

م.م.ستار جبار حاجي- طرائق التدريس –فاكولتي العلوم الانسانية –قسم علم النفس –جامعة زاخو

م.م-زاهد سامي محمد – علم نفس نمو -فاكولتي العلوم الانسانية –قسم علم النفس –جامعة زاخو

م_م خلود - علم النفس التربوي- فاكولتي العلوم الانسانية –قسم علم النفس –جامعة زاخو (طالبة دكتوراه)

[٢] ا. م.ستار جبار حاجي – قسم علم النفس - كلية الآداب – جامعة زاخو-.

المدرسة المساعدة – فيان رمضان عبدي - قسم اللغة العربية – كلية الآداب – جامعة زاخو .

Correlation Coefficient لمعرفة العلاقة بين الفقرات الفردية والفقرات الزوجية لمقياس سمات الشخصية ، وبعد تصحيحه باستعمال معادلة سبيرمان براون Spearman – Brown بلغ معامل الثبات للمقياس (٠.٨٥) ، ويمكن القول إلى أن المقياس يتمتع بدرجة ثبات جيدة.

الوسائل الاحصائية

تم استخدام عدد من الوسائل الإحصائية وهي :

١) المتوسط الحسابي والانحراف المعياري.

٢) تحليل التباين لدراسة الفروق بين المتغيرات.

٣) معامل ارتباط بيرسون وسبيرمان براون لاستخراج الثبات .

٤) الاختبار التائي لعينتين مستقلتين لمعرفة الفروق بين المتغيرات .

الفصل الرابع : عرض النتائج ومناقشتها

بعد تطبيق أدوات البحث وإجراء التحليلات الإحصائية اللازمة للبيانات المأخوذة من عينة البحث ستعرض النتائج التي تم التوصل إليها في البحث الحالي على وفق الأهداف المحددة مسبقا ومن ثم سيتم مناقشة تلك النتائج وكالاتي:

الهدف الأول: التعرف على نسبة التدخين لدى طلبة الجامعة: لتحقيق من هذا الهدف استخدمت الباحثة النسبة المئوية وتبيّن أن نسبة المدخنين بين عينة الدراسة لطلبة جامعة زاخو بشكل عام قد بلغ حوالي (٦١,٧٣٪) , ويوضح ذلك الجدول (٣):

الجدول (٣)

النسبة المئوية لعدد المدخنين لأفراد عينة البحث .

العدد الكلي للطلبة	عدد المدخنين	عدد غير المدخنين	النسبة المئوية للمدخنين
١٩٦	١٢١	٧٥	٦١,٧٣

يوضح من الجدول اعلاه ان عدد المدخنين بين افراد عينة البحث بلغت(١٢١) مدخنا من اصل (١٩٦) طالبا وان نسبة (٦١,٧٣) هي نسبة عالية لمثل هذه الظاهرة بين طلبة جامعة زاخو, وتعزى الباحثة ذلك، الى تدني الاسعار وقلة الوعي الحكومي والاهلي في الدرجة الاولى الى خطورة التدخين لدى فئة الشباب، كما ان الطالب يتاثر بالاقران الذين يدخنون والوالدين او الاقارب في الاسرة وفي هذا العمر وان التدخين اصبحت ظاهرة حضارية واجتماعية مقبولة لدى المجتمع وتدل على الرجولة لديهم .

الهدف الثاني : التعرف على نسبة المدخين لدى طلبة الجامعة حسب المتغيرات :

أ- الصفوف الدراسية:(الصف الاول والرابع)

ب- القسم الدراسي : (الانساني - العلمي)

ت- نوع السكن: (قسم داخلي – المنزل)

من التحليل الاحصائي تبيّن مايلي:

أ- أن نسبة المدخنين لدى الصف الثاني بين عينة المدخنين قد بلغ حوالي (٤٥٪) ونسبة الصف الرابع قد بلغ حوالي (٥٥٪).

ب- وأن نسبة المدخنين من طلبة القسم الانساني بين عينة المدخنين قد بلغ حوالي(٥٩٪) و نسبة طلبة القسم العلمي قد بلغ حوالي (٤١٪).

ت- وأن نسبة المدخنين من عينة الطلبة للذين يسكنون القسم الداخلي من بين عينة المدخنين قد بلغ حوالي(٥٢٪) ونسبة الطلبة الذين لايسكنون القسم الداخلي قد بلغ حوالي(٤٨٪) .

جدول رقم (٤)

المدخنين و الغير مدخنين لدى العينة ككل

في القسم الداخلي أو خارج القسم و يدخن أم لا		القسم الدراسي والصف الدراسي														المجموع الكلي
		عربي		انكليزي		تاريخ		المجموع الانساني	فيزيا		رياضيات		كومبيوتر		المجموع للعلمي	
		ثاني	رابع	ثاني	رابع	ثاني	رابع		ثاني	رابع	ثاني	رابع	ثاني	رابع		
في القسم الداخلي	يدخن	٦	-	٨	-	٨	-	٢٢	٣	-	٥	-	٧	-	١٥	٣٧
		-	٦	-	٠	-	٥	١١	-	٤	-	٤	-	٧	١٥	٢٦
	لايدخن	٢	-	٢	-	٣	-	٧	٣	-	٦	-	٠	-	٩	١٦
		-	٠	-	٠	-	٢	٢	-	٢	-	٣	-	٣	٨	١٠
خارج القسم	يدخن	٤	-	٢	-	٤	-	١٠	٥	-	٢	-	٠	-	٧	١٧
		-	٥	-	١٣	-	١٠	٢٨	-	٣	-	٥	-	٥	١٣	٤١
	لايدخن	٣	-	٧	-	٥	-	١٥	٦	-	٥	-	٧	-	١٨	٣٣
		-	٤	-	٢	-	٥	١١	-	١	-	٣	-	١	٥	١٦
المجموع		١٥	١٥	١٩	١٥	٢٠	٢٢	١٠٦	١٧	١٠	١٨	١٥	١٤	١٦	٩٠	١٩٦

وأظهرت النتائج إلى أن نسبة المدخنين لدى عينة الصف الثاني أقل منه لدى عينة الصف الرابع ,ويبدو أن الطلبة اثناء استمرارهم في الحياة الجامعية يتأثرون بعضهم بالبعض فيكتسبون سمات ومهارات قد تكون مضرة في بعض الأحيان كما هو في ظاهرة التدخين. وتعزى الباحثة ذلك إلى أن الطلبة يتأثرون بالمظاهر الحياتية لأقرانهم. كما أن ابتعاد بعضهم عن أسرهم يشعرهم بتحرر أكثر من متابعة أهلهم لهم , إضافة إلى شعورهم باستقلال أكثر في اتخاذ قراراتهم وممارسة ما يحلوا لهم باعتبارهم ناضجين أكثر.

كما تبيّن أن طلبة القسم الإنساني يدخنون بنسب أعلى من القسم العلمي بشكل عام وتعزى الباحثة ذلك إلى معرفة القسم العلمي أكثر بأضرار التدخين, كما ان الفرد او الطالب قد يلجا للتدخين عندما يكون لديه وقت فراغ اطول فانشغال طلبة الاقسام العلمية بالمحاضرات و المختبرات قد يكون احد الاسباب لانخفاض التدخين لديهم فضلا عن ان تواجدهم في المختبر وانشغالهم بتحضير تجاربهم قد يكون احد الاسباب التي يستطيعون تفريغ شحناتهم الانفعالية في الوقت الذي يكون فيه وقت فراغ اكثر لدى طلبة الاقسام الانسانية . وتبيّن أن طلبة القسم الداخلي أكثر تدخينا من الذين لايسكنون القسم الداخلي, وذلك لتأثير لطلبة باكتساب السلوكيات من بعضهم البعض إضافة إلى بعض المفاهيم الخاطئة التي يحملها البعض عن هذا السلوك بأنه ينمي في الفرد القدرة على تحمل المصاعب وكذلك انها تخفف من الضغط النفسي.

الهدف الثالث: التعرف على بعض سمات الشخصية لدى افراد العينة : بعد إجراء التحليلي الاحصائي تبيّن أن أكثر سمات الشخصية قوة لدى الأفراد المدخنين هو سمة (الاعتمادية , والنظرة السلبية إلى الحياة) وبأستخدام تحليل التباين (ANOVA) تم التحقق من معنوية استجابات أفرادها لتلك السمات , ويوضح ذلك الجدول(٥):

الجدول(٥)

تحليل التباين لسمات الشخصية

المجموعات		مجموع المربعات	درجة الحرية	متوسط المربعات	قيمة F المحسوبة	مستوى الدلالة
الاعتمادية	بين المجموعات	١٥٧,١٨٩	١	١٥٧,١٨٩	٤,٥٤٨	٠,٠٥
	داخل المجموعات	٦٧٠٥,٢٣٥	١٩٤	٣٤,٥٦٣		
	المجموع	٦٨٦٢,٤٢٣	١٩٥			
الانفعالية	بين المجموعات	٤٩,١١٨	١	٤٩,١١٨	١,٨٩٨	٠,٠٥
	داخل المجموعات	٥٠١٩,٣٠٥	١٩٤	٢٥,٨٧٣		
	المجموع	٥٠٦٨,٤٢٣	١٩٥			
النظرة السلبية للحياة	بين المجموعات	٣١٢,٧٥٦	١	٣٢١,٧٥٦	٤.٦٧١	٠,٠٥
	داخل المجموعات	١٢٩٨٨,٣٩٩	١٩٤	٦٦,٩٥٠		
	المجموع	١٣٣٠١,١٢٢	١٩٥			
عدم التجاوب الانفعالي	بين المجموعات	١٨,٨٤١	١	١٨,٨٤١	١.٠٩٢	٠,٠٥
	داخل المجموعات	٣٣٤٥,٩٠٩	١٩٤	١٧,٢٤٧		
	المجموع	٣٣٦٤,٧٥٠	١٩٥			
العدوان	بين المجموعات	٧٣,٣٠٨	١	٧٣,٣٠٨	١,٩٠٠	٠,٠٥
	داخل المجموعات	٧٤٨٦,٥٤٤	١٩٤	٣٨,٥٩٠		
	المجموع	٧٥٥,٨٥٢	١٩٥			
عدم الكفاية	بين المجموعات	٦٣,٤٠٨	١	٦٣,٤٠٨	١,٠٥٦	٠,٠٥
	داخل المجموعات	١١٦٥٣,٦٥٣	١٩٤	٦٠,٠٧٠		
	المجموع	١١٧١٧,٠٦١	١٩٥			
التقدير السلبي للذات	بين المجموعات	٣٥,٧٢١	١	٣٥,٧٢١	١,٣٥٦	٠,٠٥
	داخل المجموعات	٥١٠٩,٥٦٠	١٩٤	٢٦,٣٣٨		
	المجموع	٥١٤٥,٢٨١	١٩٥			

ويعزى الباحثة ذلك إلى ان اغلبية الطلبة في الجامعة معتمدين على والديهم في امور تتعلق بالمصروف الشهري ومصاريف الدراسة وخاصة الطلبة الساكنين في الاقسام الداخلية .

الهدف الرابع :المقارنة بين المدخنين وغير المدخنين في بعض سمات الشخصية: بعد اجراء التحليل الاحصائي تبين للمقارنة بين سمات المدخنين وغير المدخنين في الشخصية أن سمة الاعتماد والنظرة السلبية للحياة لدى المدخنين أعلى منه لدى غير المدخنين وذلك لأن الأوساط الحسابية لدى المدخنين كانت أعلى الجدول(٦) والجدول (٨) يبيّن الأوساط الحسابية لسمتي الاعتمادية والنظرة السلبية للحياة لدى المدخنين وغير المدخنين على التوالي، ولغرض التحقق من ذلك إحصائيا تم استخدام الاختبار التائي للعينتين المستقلتين وتبين أن القيمة التائية دالة إحصائيا عند مستوى الدلالة (٠.٠٥) ولصالح عينة المدخنين كما في الجدول (٦)

الجدول(٦)

الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة الاعتمادية .

	التدخين	العينة	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الخطأ لمعياري
الاعتمادية	يدخن	١٢١	١٦,٤٦٥٩	٥,٧٣٧٤	٠ ,٥٢١٥
	لا يدخن	٧٥	١٤,٦٥٣٣	٦,١٠١٦	٠ ,٧٠٤٥٥

وللتحقق من ذلك تم استخدام الاختبار التائي لعينتين مستقلتين واتضح أن القيمة التائية غير دالة إحصائيا, ويوضح ذلك الجدول (٧):

الجدول (٧)

القيمة التائية والدلالة الإحصائية لمتغير التدخين وسمة الاعتمادية.

	F	مستوى الدلالة	الاختبار التائي	درجة الحرية	القيمة الاحتمالية
الاعتمادية	٠ ’١١٣	٠,٠٥	٢,١٣٣	١٩٤	٠ ,٠٣٤
			٢,١٠٢	١٤٩,٦٢٦	٠ ,٠٣٧

الجدول(٨)

الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة النظرة السلبية للحياة

	التدخين	العينة	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الخطأ لمعياري
النظرة السلبية للحياة	يدخن	١٢١	٢١,٧١٩٠	٨,٤٥٠٠٧	٠ ,٧٦٨١٩
	لا يدخن	٧٥	١٩,١٢٠٠	٧,٧٢٨٤٣	٠ ,٨٩٢٤٠

وللتحقق من ذلك تم استخدام الاختبار التائي لعينتين مستقلتين واتضح أن القيمة التائية غير دالة إحصائيا, ويوضح ذلك الجدول (٩):

الجدول(٩)

القيمة التائية والدلالة الاحصائية لمتغير التدخين و سمة العدوان

	F	مستوى الدلالة	الاختبار التائي	درجة الحرية	القيمة الاحتمالية
النظـــرة الســـلبية للحياة	٠,٢٠٧	٠,٠٥	٢,١٦١	١٩٤	٠,٠٣٢
			٢,٢٠٧	١٦٧,٥٦٣	٠,٠٢٩

ويعزى الباحثة ذلك الى الاوضاع الغير المستقرة في اقليم كوردستان مما جعل الطلبة في الجامعة ينظرون الى الحياة نظرة السلبية وغموض مستقبلهم ايضا دفعهم الى تكوين هذه النظرة للحياة.وجعلهم متشائمين.

أما بالنسبة لباقي السمات لم تكن هناك فروق دالة احصائيا بين متغير التدخين وسمات (عدم الثبات الانفعالي, عدم التجاوب الانفعالي, العدوان, عدم الكفاية, التقدير السلبي للذات). والجداول أدناه يوضح ذلك.

الجدول(١٠)

الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخنين وسمة عدم الثبات الانفعالي.

عدم الثبات الانفعالي	التدخين	العينة	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الخطأ لمعياري
	يدخن	١٢١	١٦,٦٠٣٣	٥,٣٨٧٤	٠,٤٨٩٧٧
	لا يدخن	٧٥	١٥,٥٧٠٠	٤,٥٥٦	٠,٥٢٦١٤

وللتحقق من ذلك تم استخدام الاختبار التائي لعينتين مستقلتين واتضح أن القيمة التائية غير دالة إحصائيا, ويوضح ذلك الجدول (١١):

الجدول (١١)

القيمة التائية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة عدم الثبات الانفعالي

	F	مستوى الدلالة	الاختبار التائي	درجة الحرية	القيمة الاحتمالية
عـدم الثبـات الانفعالي	٩,٤٥٩	٠,٠٥	١,٣٧٨	١٩٤	٠,١٧٠
			١,٤٣٣	١٦٧,٢١٦	٠,١٥٤

ويعزى الباحثة ذلك إلى ان طلبة الجامعة لم ينضجوا من الناحية الانفعالية ولديهم تقلبات مزاجية تتغير حسب الموقف في احيانا قد لا تتفق مع الموقف.وكذلك بالنسبة لمتغير التدخين وسمة عدم التجاوب الانفعالي فاتضح عدم وجود فروق بين المدخنين وغير المدخنين في سمة عدم التجاوب الانفعالي, ويوضح ذلك الجدول(١٢)

الجدول(١٢)

الأوساط الحسابية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة عدم الثبات الانفعالي.

عدم التجاوب الانفعالي	التدخين	العينة	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الخطأ لمعياري
	يدخن	١٢١	١٦,١٤٨٨	٣,٩٩	٠ ,٣٦٣٠٠
	لا يدخن	٧٥	١٦,٧٨٦٧	٤,٣٩٩٩	٠ ,٥٠٨٠٦

وللتحقق من ذلك تم استخدام الاختبار التائي لعينتين مستقلتين واتضح أن القيمة التائية غير دالة إحصائيا, ويوضح ذلك الجدول (١٣):

الجدول (١٣)

القيمة التائية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة عدم التجاوب الانفعالي

عدم التجاوب الانفعالي	F	مستوى الدلالة	الاختبار التائي	درجة الحرية	القيمة الاحتمالية
	٢,٠١١	٠,٠٥	١,٠٤٥	١٩٤	٠ ,٢٩٧
			١,٠٢٢	١٤٥,٤٦٢	٠ ,٣٠٩

وكذلك بالنسبة لمتغير التدخين وسمة العدوان فاتضح عدم وجود فروق بين المدخنين وغير المدخنين في سمة العدوان ويوضح ذلك الجدول (١٤).

الجدول (١٤)

الأوساط الحسابية والإنحرافات المعيارية بين المدخنين وغير المدخنين في سمة العدوان.

العدوان	التدخين	العينة	المتوسط	الانحراف المعياري	الخطا المعياري
	يدخن	١٢١	٢١,٥٩٥٠	٦,٣٩٢١	٠ ,٥٨١١
	لا يدخن	٧٥	٢٢,٨٥٣٣	٥,٩٠٨٥	٠ ,٦٨٢٢

وللتحقق من ذلك تم استخدام الاختبار التائي لعينتين مستقلتين واتضح أن القيمة التائية غير دالة إحصائيا, ويوضح ذلك الجدول (١٥):

الجدول (١٥)

القيمة التائية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة عدم التجاوب الانفعالي

العدوان	F	مستوى الدلالة	الاختبار التائي	درجة الحرية	القيمة الاحتمالية
	,٨٢٩	٠,٠٥	١,٣٧٨	١٩٤	٠ ,١٧٠
			١,٤٠٤	١٦٦,٣٣١	٠ ,١٦٢

ويعزى الباحثة ذلك إلى ان اساليب التربية موحدة في المجتمع الكوردي والطالب سواء كانوا مدخن ام غير مدخن يتم تربية على اسس التربية السليمة بعيدة عن العدوان .

وكذلك بالنسبة لمتغير التدخين وسمة عدم الكفاية فاتضح عدم وجود فروق بين المدخنين وغير المدخنين في سمة عدم الكفاية ويوضح ذلك الجدول (١٦).

الجدول(١٦)

الاوساط الحسابية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة عدم الكفاية

	التدخين	العينة	المتوسط	الانحراف المعياري	الخطا المعياري
عدم الكفاية	يدخن	١٢١	٢١,٤٢٩٨	٧,٧٦٥١	٠ ,٧٠٥٦
	لا يدخن	٧٥	٢٢,٦٠٠٠	٧,٧٢٦٧	٠ ,٨٩٢٢

وللتحقق من ذلك تم استخدام الاختبار التائي لعينتين مستقلتين وتبيّن أن القيمة التائية غير دالة إحصائيا ويوضح ذلك الجدول(١٧)

الجدول (١٧)

القيمة التائية والانحرافات المعيارية لمتغير التدخين وسمة عدم الكفاية

عدم الكفاية	F	مستوى الدلالة	الاختبار التائي	درجة الحرية	القيمة الاحتمالية
	٠ ,١٣٧	٠,٠٥	١,٠٢٧	١٩٤	٠ ,٣٠٦
			١,٠٢٩	١٥٧,٥٧٠	٠ ,٣٠٥

وكذلك بالنسبة لمتغير التدخين وسمة التقدير السلبي للذات فاتضح عدم وجود فروق بين المدخنين وغير المدخنين في سمة التقدير السلبي للذات ويوضح ذلك الجدول (١٨).

الجدول (١٨)

الأوساط الحسابية والإنحرافات المعيارية التدخين وسمة التقدير السلبي للذات.

	التدخين	العينة	المتوسط	الانحراف المعياري	الخطا المعياري
التقدير السلبي للذات	يدخن	١٢١	٢٤,١٩٨٣	٤,٧٥٥	٠ ,٤٣٢٢٨
	لا يدخن	٧٥	٢٣,٣٢٠٠	٥,٦٩٠٥	٠ ,٦٥٧٠

وللتحقق من ذلك تم استخدام الاختبار التائي لعينتين مستقلتين وتبيّن أن القيمة التائية لم تكن دالة إحصائيا ويوضح ذلك الجدول(١٩):

الجدول (١٩)

القيمة التائية والدلالة الإحصائية لمتغير التدخين وسمة التقدير السلبي للذات.

التقدير السلبي للذات	F	مستوى الدلالة	الاختبار التائي	درجة الحرية	القيمة الاحتمالية
	٣,٦٧٢	٠,٠٥	١,١٦٥	١٩٤	٠ ,٢٤٦
			١,١١٧	١٣٦,١٨٣	٠ ,٢٦٦

وتعزى الباحثة ذلك الى ان الطالب سواء كان مدخن ام لا.توقعاته السلبية وتفكيره السلبي ايضا يجعله لا يقدر ذاته بشكل ايجابي ولعل ذلك يرجع ايضا الى الظروف الصعبة التي يعيش فيه و يشعر ان الحياة مكان غير آمن لذلك تقديره سلبي للذات .

- التوصيات :على وفق النتائج التي توصلت إليها الدراسة الحالية تقدم الباحثة للجهات المعنية التوصيات الآتية :

١. ان تمنع حكومة اقليم كوردستان التدخين في المرافق العامة.
٢. ان تعاقب الجامعة كل طالب يقوم بالتدخين داخل حرم الجامعي وذلك بفرض عقوبات عليهم في حال التدخين.
٣. ينبغي ان تتعاون السلطات الصحية مع السلطات التعليمية في اعداد المناهج ومواد التدريس المتصلة بأخطار التدخين على الطلاب.
٤. ان يهتم المربون والمرشدون النفسيون بمشكلات الطلاب وحلها بطريقة سليمة كوقاية حتى لا يقعوا في ازمات وضغوط فوق درجة تحملهم تجعلهم يلجئون للتدخين كوسيلة للهروب من مشكلاتهم.
٥. على الوالدين ان يهتموا بأبنائهم وإعطائهم القدر الكاف من الاهتمام والمساندة حتى يتمكنوا من التغلب على مشاكلهم النفسية ومعرفة الاسباب التي دفعتهم اللجوء الى التدخين.
٦. تكثيف برامج التوعية للأهل حول مشكلات ابنائهم والضغوط التي يتعرض لها ابنائهم ليتسنى لهم التعامل مع هذه الضغوط بطريقة سليمة وممنهجة.

- المقترحات : قدمت الباحثة عدد من المقترحات للبحوث مستقبلا وهي:

١- اجراء دراسة عن التدخين وعلاقته ببعض اضطرابات النفسية كالقلق.
٢- اجراء دراسة عن التدخين وعلاقته بمستوى الاداء الوظيفي لدى التدريسيين في الجامعة .
٣- اجراء دراسة عن التدخين وعلاقته بمظاهر السلوك السلبي والانحرافات السلوكية لدى طلبة الجامعة
٤- اجراء دراسة عن علاقة التدخين بالازمات النفسية .
٥- اجراء دراسة بعنوان برنامج علاجي مقترح للاقلاع عن التدخين لدى طلبة الجامعة.

المصادر

١. ابو دف ،محمود خليل(١٩٩٨) "مشكلة التدخين في المجتمع الفلسطيني وعلاجها في ضوء التربية الاسلامية "الجامعة الاسلامية . غزة- www.pdffactory.com

٢. ابو العطاء،ايهاب ابراهيم (٢٠٠١) العلاقة "بن اسلوب التروي وتحمل الغموض وبعض سمات الشخصية لدى عينة من طلاب المرحلة الثانوية"، رسالة ماجستير غير منشورة ،جامعة منصور ، كلية الاداب.

٣. احمد ,نبيل محمد صادق (٢٠٠٣) "موقف الشريعة الاسلامية من النظريات النفسية الاجتماعية و التكاملية لاعراف الاحداث" معالجة الشريعة الاسلامية لمشاكل انحراف الاحداث . المركز العربي للدراسات الامنية والتدريب . الرياض

٤. الاشول .عادل(١٩٨٨)" سيكولوجية الشخصية" .مكتبة الانجلو المصرية . مصر القاهرة.

٥. افرخاس،محمد(٢٠١١)"سيكولوجية الشخصية بين تنمية الابناء و بناء المجتمع "دار نينوى للدراسات و النشر و التوزيع, سورية –دمشق.

٦. ارناؤوط,محمد السيد (١٩٩٨) "التدخين بين الطب و القران والسنة " دار الاسلامية للنشر و التوزيع .مصر ,القاهرة

٧. الاعظمي،سعد رفعان(٢٠٠٤) "علاقة بعض سمات الشخصية بالانحراف الاحداث في مدينة الرياض "رسالة ماجستير غير منشورة في جامعة نايف العربية للعلوم الامنية .مملكة السعودية

٨. الايتوتي. احمد قاسم (٢٠٠٢) "سمات الشخصية لدى طلبة جامعة دهوك . رسالة ماجستير غير منشورة . كلية التربية . قسم علم النفس . جامعة دهوك

٩. البار,محمد علي(١٩٨٠) "التدخين و اثره على الصحة " دار السعودية للنشر و التوزيع ,السعودية ,جدة.

١٠. حامد .سامر محمد ماجد (٢٠٠٣) "السمات الشخصية – العقلية لدى طلبة جامعة نجاح الوطنية وعلاقتها ببعض المتغيرات الديمغرافية "جامعة نجاح –فلسطين.

١١. حسني،حسن(١٩٩٢) "رحلة مع السيجارة "مركز الاهرام للترجمة و النشر ، القاهرة

١٢. حفني ، قدري(١٩٨٠) "القياس النفسي " جي جي لطباعة الاوفست , مكتبة الانجلو المصرية ، القاهرة

١٣. الحفني ،عبد المنعم (١٩٩٠) "موسوعة الطب النفسي" ط٤ مجلد الاول ،مكتبة المدبولي ميدان طلعت حرب. القاهرة- مصر

١٤. ربيع ،عطا الله (١٩٩٤) "الصحة العامة و حماية البيئة " دار وائل للنشر و التوزيع ، جامعة القدس المفتوحة . الاردن . عمان.

١٥. الزهار ,محمود (١٩٨٧) " التدخين بقطاع غزة" , دار المعارف للنشر والطباعة . فلسطين .

١٦. شحاتة ،عبد المنعم(٢٠٠٤)" من تطبيقات علم النفس" ايترك للطباعة و النشر و التوزيع –القاهرة – مصر.

١٧. شلتز ،داون (١٩٨٣) "نظريات الشخصية "ط١،مطبعة جامعة بغداد . العراق .

١٨. صالح،يوسف حمه(٢٠٠٨) "بحوث معاصرة في علم النفس "ط١،دار الدجلة للنشر والطبع ،عمان الاردن.

١٩. عابدين ،محمد عبد القادر(٢٠٠٥) "التدخين :طبيعته،وانعكاساته على الطلبة و المجتمع وسبل الوقاية منه " مجلة جامعة غزة ،عدد٦-أ،

٢٠. عبد الله، عبد العال محمد(١٩٨٦)"العلاقة بين التدخين وبعض المتغيرات الشخصية لدي طلاب الجامعة "(دراسة تجريبية) جامعة الاسكندرية-كلية التربية رسالة ماجستير منشورة .

٢١. عبد الرحمن ، محمد السيد وحورية ولد يحي حورية(٢٠٠٨)"اضطراب الشخصية الحدية وعلاقته ببعض المتغيرات النفسية لدى طلاب الجامعة من الجنسين" المجلة المصرية للدراسات النفسية.المجلد الثامن عشر العدد ٥٨ فبراير ٢٠٠٨.

٢٢. عبيد ، ماجدة بهاء الدين السيد (٢٠٠٨) الضغط النفسي و مشكلاته و اثره على الصحة النفسية , ط١ ، دار صفاء للنشر و التوزيع ، عمان - الأردن

٢٣. عثمان ،نادية عبده (٢٠٠٣) "العلاقة بين الرضا عن العمل و السمات الشخصية للعاملين في مصنع الادوية" في مدينة صنعاء،رسالة ماجستير منشورة .

٢٤. علي، دياري محمد ولي (٢٠١١) "اضطراب الشخصية الوسواسية القسرية لدى طلبة الجامعة على وفق أنموذج العوامل الخمسة" جامعة صلاح الدين ، كلية التربية الأساسية، رسالة ماجستير غير منشورة .

٢٥. عوض الله،يوسف مصطفى سلامة(٢٠٠٨) "التدخين وعلاقته بمستوى القلق وبعض سمات الشخصية للأطباء المدخنين في قطاع غزة " رسالة ماجستير ،كلية التربية ، الجامعة الاسلامية.

٢٦. كفافي ،علاء الدين واخرون (٢٠١٠) نظريات الشخصية (الارتقاء-النمو- التنوع)ط١،دار الفكر للنشر و التوزيع .عمان –الاردن (BEM B ALLN)

٢٧. مجيد، سوسن شاكر(٢٠٠٨) اضطرابات الشخصية (انماطها وقياسها)ط١ ،دار صفاء للنشر و التوزيع-عمان – الاردن.

٢٨. -الموصلي ، وداد و حسن عبد الغني محمود (٢٠٠٧) "الصحة النفسية " ط١، دار زهران للنشر والتوزيع ،عمان-الأردن.

٢٩. مصدر من الانترنت- http://www.noraletra.com

جامعة : زاخو

كلية: الاداب

قسم : علم النفس

استبانة اراء الخبراء لسمات الشخصية

الاستاذ الفاضل .... المحترم

الاستاذة الفاضلة ....المحترمة

تحية طيبة ....

تستهدف الباحثة اجراء بحث حول (التدخين وعلاقته بسمات الشخصية لدى طلبة جامعة زاخو) واعتمدت الباحثة على مقياس (عوض الله،٢٠٠٨) *لسمات الشخصية وتعرف (APA,1994) السمات الشخصية " بانها انماط ثابتة من الادراك والتفكير وارتباط الفرد ببيئته وبذاته ،والتي تظهر في اغلب المواقف الاجتماعية والشخصية " (صالح ،٢٠٠٨: ٧٧)

استاذي الفاضل نظرا لما تتمتعون به من دراية وخبرة في هذا المجال .لذا ارجوا ابداء رأيكم حول كل فقرة من حيث كونها صالحة او غير صالحة. وفيما اذا كانت تمثل تمثيلا صادقا لسمات الشخصية او لا،مع اقتراح التعديل المناسب، علما ان بدائل الاستجابة هي(دائما - احيانا - نادرا - ابدا).

ومتغيرات البحث هي:

الصف : الاول ( )   الصف الرابع (   )

الاختصاص: علمي (   ) انساني (   )

الحالة الاجتماعية / متزوج (   ) غير متزوج (   )

قسم الداخلي / نعم (   ) لا (   )

هل تدخن : نعم (   ) لا (   )

عدد السجائر المدخنة يوميا (   )

الباحثة

م.م.جيهان حسين عمر

* عوض الله،يوسف مصطفى سلامة(٢٠٠٨) التدخين وعلاقته بمستوى القلق وبعض سمات الشخصية للأطباء المدخنين في قطاع غزة ،رسالة ماجستير ،كلية التربية ، الجامعة الاسلامية .رسالة ماجستير منشورة .

ت	الفقرات	صالحة	غير صالحة	التعديلات
	البعد الاول /الاعتمادية			
١.	اضيق بالناس جميعا.			
٢.	اشمئز من نفسي.			
٣.	اعتقد اني فاشل.			
٤.	اجد صعوبة في تكوين اصدقاء والاحتفاظ بهم.			
٥.	اضطرب بسهولة حين مواجهتي لمشكلة صعبة.			
٦.	ارى الكون مكانا مليء بالخطر والتهديد.			
	البعد الثاني عدم الثبات الانفعالي			
٧.	صعب علي اتحكم في حدة طبعي.			
٨.	احب ان يأسف الناس لحالي حينما امرض.			
٩.	اشعر اني انسان طيب جدير بالاحترام.			
١٠.	استطيع ان اتنافس بنجاح كي احقق ما اريد.			
١١.	انزعج حين تضطرب الامور.			
١٢.	بشكل عام ارى ان طبيعة الحياة طيبة تعم بالخير والأمان			
	البعد الثالث /النظرة السلبية للحياة			
١٣.	افضل ان احتفظ بمشاكلي لنفسي دون توقع شفقة من احد			
١٤.	اشعر بأنه ليست لدي قيمة.			
١٥.	يغلب علي الشعور بعجزي وعدم كفاءتي.			
١٦.	ارى ان الحياة بطبيعتها مبنية على الغدر والتهديد.			
١٧.	اهزأ ممن يتصرف بغباء او سخافة.			
١٨.	احب ان ينشغل بي اصدقائي حين امرض او اتالم .			
١٩.	اشعر انا راضٍ عن نفسي تماما.			
٢٠.	اشعر اني موفق فيما اعمل.			
٢١.	اشعر بالبعد والانعزال عن اغلب البشر.			
	البعد الرابع /عدم التجاوب الانفعالي			
٢٢.	اتنكد واشعر بالضيق دونما سبب واضح			
٢٣.	في نظري الحياة حلوة.			
٢٤.	احب ان اسخر واتكهم بالاخرين.			
٢٥.	احب ان يتعاطف اصدقائي معي ويخففوا عني حين اكتئب.			
٢٦.	حين التقي بشخص غريب يساورني الاعتقاد بانه افضل مني.			
٢٧.	اشعر بالاكتئاب لعدم قدرتي على معالجة مواقف متنوعة.			
	البعد الخامس /العدوان			
٢٨.	هناك امور تثير اعصابي بشكل غير محتمل رغم علمي بتفاهتها.			
٢٩.	اعتقد ان العالم مكان قلق لا يؤمن العيش فيه.			
٣٠.	حين يشتد غضبي اقذف بالاشياء وحطمها.			
٣١.	تعجبني نفسي كما هي عليه.			

٣٢.	انا واثق من قدرتي على مواجهة ما يطرا من امور يومية.				
٣٣.	اجد صعوبة في التعبير عن حقيقة مشاعري تجاه الاخرين.				
٣٤.	ارى ان العالم مكان طيب مليء بالسعادة.				
٣٥.	انتقم لنفسي اذا اهانني احد او جرح مشاعري.				
	البعد السادس /عدم الكفاية				
٣٦.	افضل ان اعالج الصعوبات بنفسي دون ان انتظر تشجيعا				
٣٧.	اشعر اني عديم الفائدة.				
٣٨.	انا غير راضٍ عن نفسي اذ اشعر اني لست كفؤاً كمعظم من اعرفهم.				
٣٩.	اشعر بالارتباك و الحرج حين احاول ان اظهر حقيقة مشاعري لشخص اميل اليه.				
٤٠.	العقبات البسيطة تجعلني اضطرب كثيرا.				
٤١.	ارى ان الحياة مليئة بالاخطار.				
٤٢.	اشعر برغبة في ان اضرب شخصا او شيئا ما.				
٤٣.	احب ان يتعاطف الناس معي حين امر بمشاكل.				
٤٤.	اشعر اني اقل من الاخرين في معظم النواحي.				
	البعد السابع /التقدير السلبي للذات				
٤٥.	اشعر اني قادر وكفؤ كمعظم من حولي.				
٤٦.	انا رفيق وحنون مع من احبهم				
٤٧.	لحظة اكون مبتهجا سعيدا واخرى اكون عبوسا وغير راضٍ				
٤٨.	اشعر ان الحياة بهيجة.				
٤٩.	يخطر ببالي ان اتشاجر او اتصرف بخسة مع الاخرين.				
٥٠.	اتمنى لو كنت احترم نفسي اكثر من ذلك.				
٥١.	اشعر بعدم كفاءتي في كثير مما احاول ان افعله				
٥٢.	اتجنب اقامة علاقات وثيقة مع الاخرين.				
٥٣.	ارى ان الدنيا مكان امن وبهيج نحيا فيه.				

مع فائق الشكر والتقدير

جامعة :زاخو

كلية الاداب

قسم : علم النفس

المقياس بالصيغة النهائية

عزيزي الطالب

تقوم الباحثة باجراء دراسة علمية ، وقد اعدت عبارات تستهدف التعرف على موقفك منها من خلال اجابتك الصريحة و الدقيقة التي نتوسمها فيك ، علما انه لا يوجد جواب صحيح و اخر خطا . وقد و ضع امام كل عبارة بديلان و انت حر في اختيار البديل الذي يناسبك .

اذا كنت ترى ان العبارة تعبر عن موقفك و انك موافق فضع اشارة (/) في حقل (نعم).

اذا كنت ترى ان العبارة لا تنطبق عليك وانك لست موافقا عليها فضع اشارة (/) في حقل (لا).
علما ان اجابتك هذه هي لأغراض البحث و لم يطلع احد عليها سوى الباحثة

ومتغيرات البحث هي:

الصف : الاول ( ) الصف الرابع( )

الاختصاص :انساني( ) علمي( )

الحالة الاجتماعية : متزوج ( ) غير متزوج( )

قسم الداخلي:نعم ( ) لا ( )

هل تدخن ؟ نعم ( ) لا ( )

عدد السجائر المدخنة يوميا( )

الباحثة : جيهان حسين عمر

ت	الفقرات	دائما	احيانا	نادرا	ابدا
١.	اضيق بالناس جميعا.				
٢.	اشمئز من نفسي.				
٣.	اعتقد اني فاشل.				
٤.	اجد صعوبة في تكوين اصدقاء والاحتفاظ بهم.				
٥.	اضطرب بسهولة حين مواجهتي لمشكلة صعبة.				
٦.	صعب علي اتحكم في حدة طبعي.				
٧.	احب ان يأسف الناس لحالي حينما امرض.				
٨.	اشعر اني انسان طيب جدير بالاحترام.				
٩.	استطيع ان اتنافس بنجاح كي احقق ما اريد.				
١٠.	انزعج حين تضطرب الامور.				
١١.	بشكل عام ارى ان طبيعة الحياة طيبة تعم بالخير والأمان				
١٢.	افضل ان احتفظ بمشاكلي لنفسي دون توقع شفقة من احد				

١٣.	اشعر بأنه ليست لدي قيمة.				
١٤.	يغلب علي الشعور بعجزي وعدم كفاءتي.				
١٥.	ارى ان الحياة بطبيعتها مبنية على الغدر والتهديد.				
١٦.	اهزأ ممن يتصرف بغباء او سخافة.				
١٧.	احب ان ينشغل بي اصدقائي حين امرض او اتالم .				
١٨.	اشعر اني موفق فيما اعمل.				
١٩.	اشعر بالبعد والانعزال عن اغلب البشر.				
٢٠.	اشعر بالضيق دونما سبب واضح				
٢١.	في نظري الحياة حلوة.				
٢٢.	احب ان اسخر واتكهم بالاخرين.				
٢٣.	احب ان يتعاطف اصدقائي معي ويخففوا عني حين اكتئب.				
٢٤.	حين التقي بشخص غريب يساورني الاعتقاد بانه افضل مني.				
٢٥.	اشعر بالاكتئاب لعدم قدرتي على معالجة مواقف متنوعة.				
٢٦.	هناك امور تثير اعصابي بشكل غير محتمل رغم علمي بتفاهتها.				
٢٧.	اعتقد ان العالم مكان قلق لا يؤمن العيش فيه.				
٢٨.	حين يشتد غضبي ارمي الاشياء وحطمها.				
٢٩.	تعجبني نفسي كما هي عليه.				
٣٠.	انا واثق من قدرتي على مواجهة ما يطرا من امور يومية.				
٣١.	اجد صعوبة في التعبير عن حقيقة مشاعري تجاه الاخرين.				
٣٢.	ارى ان العالم مكان طيب مليء بالسعادة.				
٣٣.	انتقم لنفسي اذا اهانني احد او جرح مشاعري.				
٣٤.	افضل ان اعالج الصعوبات بنفسي دون ان انتظر تشجيعا				
٣٥.	اشعر اني عديم الفائدة.				
٣٦.	انا غير راضٍ عن نفسي اذ اشعر اني لست كفؤاً كمعظم من اعرفهم.				
٣٧.	اشعر بالارتباك والحرج حين احاول ان اظهر حقيقة مشاعري لشخص اميل اليه.				
٣٨.	ارى ان الحياة مليئة بالاخطار.				
٣٩.	اشعر برغبة في ان اضرب شخصا او شيئا ما.				
٤٠.	اشعر اني اقل من الاخرين في معظم النواحي.				
٤١.	اشعر اني قادر وكفؤ كمعظم من حولي.				
٤٢.	انا رفيق وحنون مع من احبهم				
٤٣.	لحظة اكون مبتهجا سعيدا واخرى اكون عبوسا وغير راضٍ				

.٤٤	اشعر ان الحياة بهيجة.				
.٤٥	يخطر ببالي ان اتشاجر او اتصرف بخسة مع الاخرين.				
.٤٦	اتمنى لو كنت احترم نفسي اكثر من ذلك.				
.٤٧	اشعر بعدم كفاءتي في كثير مما احاول ان افعله				
.٤٨	اتجنب اقامة علاقات وثيقة مع الاخرين.				
.٤٩	ارى ان الدنيا مكان امن وبهيج نحيا فيه.				

كۆرتيا ڤەكولينێ بزمانێ كوردى

جگارەكێشان و پەيوەندييا وێ دگەل هندك سالوخەتێن قوتابيێن زانينگەها زاخۆ

ئامانجا ڤەكولينێ ناساندنا جگارەكێشان و پەيوەندييا وێ دگەل هندك سالوخەتێن كە ساتيێ لنك قوتابيێن زانينگەها زاخۆ ل هەرێما كوردستانا عێراقێ، وبگۆهۆرێن ڤەكولينێ ژى ڤۆناغا خواندنێ نە، وبسپۆرى وجهێ نيشتەجێبوونێ، بۆ ڤێ مەبەستێ مفا ژ پيڤەرێ سالوخەتێن كەساتيێ هاتيە وەرگرتن ژ دانانا (ل عەوەز اللە،٢٠٠٨) كە پێك دهێتن ژ دەلڤەييچن (دژايەتيكرن، پشتگرێدايى بوون، نرخاندنا نەرێنى بۆ خۆ، لاوازييا شيانان، نەبوونا هەماهەنگيا هەلچونێ، نەجێگيرييا هەلچونێ، وديتنەكا نەرێنى بۆ ژيانێ) . ئەڤ ڕاپرسييە لسەر سەمپلەكێ هاتيە جێبەجێكرن كە پێك دهێتن ژ (١٩٦) قوتابيێن پولا (دووهەم و چارەم) وبسپۆرێن (زانستێ مرووڤايەتى) و ئەنجامێن پشتى سەرەدەرييا ئامارى نيشان ددەن كە:

- رێژەيا كەسێن جگارەكێش دناڤ سەمپلێ ڤەكولينێ ژ قوتابيێن زانينگەها زاخۆ (٦١٧، ٠٪).
- رێژا جگارەكێشانێ دناڤ قوتابيێن پولا دووهەم (٤٥٪) وئەڤ ڕێژەيە ل پولا چارەم نێزيكى (٥٥٪)يە.
- رێژەيا قوتابيێن جگارەكێش ل پشكێن مرووڤايەتى (٥٩٪) وئەڤ رێژەيە ل پشكێن زانستى (٤١٪).
- رێژەيا جگارەكێشانێ دسەمپلێ ڤەكولينێ دا ل وان كەسێن ل پشكێن ناڤخۆيى رێژا وان (٤٨٪)يە.
- دئەنجاما بەراوردكرن دناڤبەرا قوتابيێن جگارەكێش وئەو قوتابيێن نەجگارەكێش دەركەفت كە دكەساتيا جگارەكێشاندا سالۆخەتێن وەكى پشتگريدان ب كەسانێن ديتر ڤە ديتنەكا نەرينى بۆ ژيانێ ژ قوتابيێن نە جگارەكێش بلند تر وپترە.
- سەبارەت ب بگۆهۆرێن ديتر هيچ جياوازييەكا كۆ ژ لايەنێ ئامارى دئاستەكێ ب رامان نەهاتەديتن.

Search summary

Smoking and its relationship with personality traits among university students in Zakho

The study aimed to identify smoking and its relationship with personality traits among university students in Zakho in Iraq Kurdistan Depending on the variant and undergraduate specialization and campus or home. Through the application of personal touches to Awadallah (2008) and consists of fields (aggression and dependency and negative self esteem and inefficiency and lack of emotional response and emotional instability and negative perception of life.) And has been applied to a sample of (196) from different phases (second and forth) and the terms of (humane and scientific) and proven statistical processors. The proportion of smokers among the sample of University students in Zakho had generally reached around (0, 617%) The number of smokers among the sample of University students in Zakho had generally reached around (121) smoked out (196) the percentage of smokers from second phase sample smoking has reached nearly (45%) And the fourth phase has reached nearly (55%) And the percentage of students between sample smoking has reached nearly (59%) And the proportion of students of the scientific section has reached nearly (41%) And the percentage of smokers from a sample of students living in the internal section of the sample was about smokers (52%) And the proportion of students who do not live in the internal section has reached nearly (84%) Show comparison between smokers and non-smokers attributes in the profile attribute dependency and negative view of life in smokers is higher than for non-smokers. As for the rest of the features there weren't differences between smoking and variable attributes (emotional instability, lack of emotional response, aggression, and inadequate, negative self esteem)

الرضا المهني لدى القائمين بالإتصال في المؤسسات الاعلامية الكوردية
دراسة مسحية لعينة من القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير

د. ابراهيم سعيد فتح الله
جامعة السليمانية
سكول العلوم الانسانية
قسم الاعلام

المستخلص

يهدف هذا البحث الى التعرف على مستوى الرضا المهني لدى القائمين بالاتصال في المؤسسات الاعلامية الكوردية في اقليم كوردستان العراق، ولتحقيق ذلك اختار الباحث شبكة اعلام التغيير (گۆڕان) وهي مؤسسة اعلامية تابعة لحركة التغيير الكوردية، تتكون من فضاية (KNN) واذاعة (GORRAN)، والموقع الالكتروني (SBEIY)، وتم توزيع (٧٦) استمارة على القائمين بالاتصال في تلك المؤسسة. وتوصل البحث إلى مجموعة من النتائج منها أن هناك رضا مهني في شبكة اعلام التغيير بشكل عام، وان المجال الذي لا يدخل ضمن نطاق الرضا المرتفع لدى القائمين بالاتصال هو مجال إدارة الوسائل، خاصة عدم اهتمامهم بالدورات التدريبية، ونظام الحوافز والمكافآت، وكذلك اظهر نتائج البحث ان هناك فروق ذات دلالة احصائية لمتغير (القناة) اذ تبين ان حالة الرضا المهني للقائمين بالاتصال في اذاعة (GORAN) والموقع الالكتروني (SBEIY) اكثر ارتفاعا من فضائية (KNN)، وخرج هذا البحث بتوصيات منها ضرورة الاهتمام بآراء القائمين بالاتصال لمعرفة رضاهم من عدم رضاهم في المجالات المهنية، والعمل على تحسين وتطوير السياسة التحريرية وضرورة مراجعة اليات العمل الاداري في القنوات الاعلامية التابعة لشبكة اعلام التغيير.

أولا: المقدمة

١- التمهيد

يعد الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية احد المقاييس التي من خلالها تحدد مدى فاعلية تلك المؤسسة، إذ كلما كان الرضا المهني مرتفعا ينعكس ذلك ايجابا على الناتج النهائي للمؤسسة، وكلما كان الرضا متدنيا أدى ذلك إلى تفاقم المشكلات وزيادتها، مما ينعكس سلبا على مستوى الناتج النهائي للمؤسسة الاعلامية.

إن الرضا المهني عند القائم بالاتصال يعد أحد الموضوعات التي حظيت باهتمام المؤسسات الاعلامية، كونه يؤدي إلى تطوير الانتاج الاعلامي، ويترتب عليه الفائدة بالنسبة للمؤسسات والعاملين فيها، كما نال هذا الموضوع إهتمام الكثير من الباحثين في المجالات العلمية المختلفة، من بينها مجال البحوث العلمية الاعلامية.

لذا أصبحت من الضروريات البحثية في موضوع القائم بالاتصال معرفة مدى الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية في اقليم كوردستان العراق، كمدخل لدراسة القائم بالاتصال وكشف أحاسيسهم تجاه ممارسة مهنتهم، وقد اختار الباحث القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير كأنموذج للمؤسسات الاعلامية الكوردية، وكبادرة لتطوير العمل الاعلامي فيها.

٢- أهمية البحث

تأتي أهمية البحث في تسليطه الضوء على جانب مازال يكتنفها الغموض ضمن حقول البحوث العلمية الكوردية، تحتاج الى الدراسات المسحية، وذلك لمعرفة ما يحدث داخل المؤسسات الإعلامية من ظروف وعوامل قد تؤثر على رضا أو عدم الرضا عند القائمين بالاتصال، كما ان لهذا البحث أهمية تطبيقية تستفيد القنوات الاعلامية الكوردية من نتائجها، وبالاخص شبكة اعلام التغيير بكافة قنواتها الاعلامية التي اتخذها الباحث كأنموذج على الساحة الاعلامية في اقليم كوردستان.

٣- مشكلة البحث

تدور مشكلة البحث في مدى احساس القائمين بالاتصال بالرضا المهني في المؤسسات الاعلامية الكوردية، والاسباب التي تؤدي الى هذا الرضا، والمعايير والعوامل التي تحقق من خلاله الرضا المهني المناسب، ومن هذا المنطلق يمكن صياغة مشكلة البحث من التساؤلات الاتية:

أ- ما مستوى الرضا المهني في شبكة الاعلام التغيير؟

ب- ما اهم المجالات التي يمكن من خلالها تشخيص الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية؟

ت- ما أهم العوامل التي تؤثر في زيادة الرضا المهني، والعوامل التي تسبب في تدنيه؟

٤- أهداف البحث

ان الهدف الرئيس لهذا البحث هو التعرف على الرضا المهني في شبكة اعلام التغيير كحالة دراسية، وحدد الباحث من خلاله الاهداف الفرعية الاتيه:

أ - التعرف على مستوى الرضا النفسي لدى القائمين بالاتصال في القنوات الاعلامية لشبكة اعلام التغيير.

ب- التعرف على مستوى رضا القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية.

ت- التعرف على مستوى رضا القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير عن اليات العمل الاداري في قنواتهم الاعلامية

ث- التعرف على الفروق الاحصائية في تقدير المبحوثين للرضا المهني في شبكة اعلام التغيير طبقا للمتغيرات الشخصية والوظيفية.

٥- مجالات البحث

يوزع البحث على مجالات الاتية:

١- المجال المكاني: يتمثل المجال المكاني للبحث بشبكة اعلام التغيير ويشمل فضائية (KNN)(*) واذاعة (GORRAN)(**)، والموقع الالكتروني (SBEIY)(***) ويقع مقرمها الرئيس في (گردى زەرگەته) تل زركتة في مدينة السليمانية، كما ان إقليم كوردستان العراق يمثل المستوى المكاني الأوسع للبحث.

(*) قناة (KNN) وهي مختصر Kurdish news network أي شبكة الاخبار الكوردية، قناة فضائية تابعة لحزب التغيير الكوردستاني، بدأت ببث برامجها في ٢٠/١٢/ ٢٠٠٨، وتبث القناة برامجها على مدار (٢٤) ساعات يوميا، تهتم بالدرجة الاساس بالاخبار والسياسية، بالاضافة الى برامج اخرى.

٢- المجال الزماني: استغرقت عملية توزيع الاستمارات وجمع البيانات وتفريغها وتحليلها والاجراءات الميدانية والاحصائية من ٢٠١٥/٧/١٠ الى ٢٠١٥/٨/١٠.

٣- المجال البشري : شملت عينة البحث (٧٦) فردا من القائمين بالاتصال في القنوات الاعلامية لشبكة اعلام التغيير.

ثانيا: الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية

هناك تعاريف عدة لمصطلح الرضا المهني، وقد حاول (هاريسون) الجمع بين تلك التعاريف إذ يرى ((ان الرضا مرهون بنوعين من التوافق بين الفرد والبيئة، يتمثل النوع الأول بالمدى الذي تكون فيه مهارات الفرد وقدراته لتواكب اعباء العمل ومتطلباته، اما النوع الثاني فيتمثل بالمدى الذي تعمل فيه بيئة العمل على اشباع حاجات الفرد))[١]، كما يمكن تعريف الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية بأنه عملية دينامية يتشكل عبر صور ذهنية متراكمة لدى الفرد عن كل ما له علاقة بالعمل، وتحقيقه في العمل الاعلامي يتطلب من القائم بالاتصال مهارات وقدرات لمواكبة متطلباته، ومن البيئة الاتصالية توفير معظم الحقوق والضمانات المادية والمعنوية لممارسة العمل الاعلامي [٢].

ومنذ عقد الثلاثينيات من القرن العشرين شاع في الكثير من البحوث العلمية وفي العديد من المجالات مصطلح الرضا الوظيفي، ذلك لتقصي شعور الفرد العامل نحو الوظيفته والمنظمة التي يعمل فيها واقتناعه بان رغباته مشبعة، وان هناك تناغم وتوافق بينه وبين المناخ السائد في المؤسسة التي ينتمي اليها[٣]، وقد دخلت موضوعات الرضا الوظيفي الى البحوث الاعلامية ولكن تحت مسمى الرضا المهني في الكثير منها، كون ان ممارسة العمل الاعلامي هي مهنة وليست وظيفة، لانه وكما هو معلوم الأداء الوظيفي يرتبط بزمان ومكان محدد، ولكن الأداء المهني للاعلاميين ليس له ساعات عمل محددة، كما أن لهم أدوار متعددة في المجتمع، يقومون بممارسة دور رقابي ونقدي، وان المهنة الاعلامية تتضمن عدة وظائف ترتبط ببعضها البعض تتكون من خلالها تلك المهنة، كما ان لهذه المهنة خصوصية كبيرة تختلف عن المهن الاخرى، كونها تخاطب العقول بمختلف مستوياتها، وتؤدي خدمة إجتماعية كبيرة، ينبغي على كل من يمارس هذه المهنة أن يتحمل المسؤوليات تجاه الافراد والمجتمع ويلتزم بأسس الاخلاقية كالمواثيق والقواعد الاخلاقية والسلوكية المتفق عليها[٤].

(**) اذاعة (Gorran) اي التغيير، اذاعة كوردية تابغيير تاسست سنة ٢٠٠٩، وهي مملوكة لحركة التغيير (گۆڕان) ، تغطي بثها كافة منطاق كوردستان، ويتم بث برامجها ايضا عن طريق الاقمار الصناعية والانترنيت، ولديها برامج اذاعية سياسية و ثقافية و مختلفة.

(***) موقع (SBEIY) اي الغد وهي موقع الكتروني مرتبط بحركة التغيير الكوردية تأسس سنة ٢٠٠٧، تصف نفسها بأنها تعمل من أجل نقل الاخبار والوصول الى المعلومة، وتشجيع للحوار وتبادل الرأي والرأي الآخر والدفاع عن حقوق المواطن .

(١) عظيم كامل زريزب، بدر ناصح حسين، ثناء اسماعيل رشيد، الاعلام الجامعي في العراق خصائص العاملين النشر الصحفي الرضا المهني، مجلة كلية الاداب، مجلة علمية محكمة تصدر عن كلية الاداب جامعة بغداد، العدد ٩٩، ٢٠١٢ ص ص ٨٣٥

(٢) المصدر نفسه، ص ص ٨٣٥-٨٣٦

(٣) وفاء احمد محمد، اثر الرضا الوظيفي في تحليل وتصميم العمل بحث تطبيقي في مصرف الرشيد الادارة العامة، مجلة كلية بغداد للعلوم الاقتصادية الجامعة، مجلة علمية رصينة محكمة نصف سنوية، العدد التاسع عشر ٢٠٠٩، ص٢٥١

(٤) محمد عبود مهدي، أخلاقيات العمل الصحفي المفهوم والممارسة، مجلة أهل البيت، مجلة فصلية محكمة تصدر عن جامعة أهل البيت بكربلاء، العدد الثالث، ٢٠٠٥، ص ١٩٩

إن معرفة الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية أصبحت من الضروريات العلمية والتطبيقية، كون المؤسسات الإعلامية في القرن الحادي والعشرين أصبحت شبكات اتصال ضخمة تتصارع داخلها مصالح متعددة، كما ان كل مؤسسة هي في حد ذاتها نظام معقد، ففي داخل تلك المؤسسات الإعلامية تتخذ يوميا قرارات مهمة، ونظرا لأهمية تلك القرارات بالنسبة للجماهير يجب أن نعرف الأسلوب الذي يتم بمقتضاه اتخاذ القرارات، والمراكز أو المناصب التي تنفذ فعلا تلك القرارات، وطبيعة القائم بالاتصال، ومدى رضاهم حول تلك الأمور التي تؤثر على المواد الإعلامية[٥]، وان البيئة الصحية داخل المؤسسات الاعلامية تشكل عنصرا هاما لنجاحها، ان نجاح أي مؤسسة اعلامية مرهونة بولاء العاملين للمؤسسة التي ينتمون اليها[٦]، لذا فإن الرضا المهني من المداخل المهمة في دراسة القائم بالاتصال[*].

معايير الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية

ان الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية مرهون بالتوافق بين القائم بالاتصال وبيئة العمل الاعلامي، كما ان الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية يتحقق من خلال رضا القائمين بالاتصال نحو نفسه، ونحو السياسة الاعلامية للمؤسسة التي تنتمي اليها، وكذلك الرضا من آليات العمل الاداري في مؤسسته، والتي يمكن تلخيصيها كالاتي:

١- الرضا النفسي والانتماء للمؤسسة الاعلامية: ان الرضا والانتماء النفسي للقائم بالاتصال في المؤسسة الاعلامية يؤدي إلى الراحة والإتزان الإنفعالي مما ينعكس هذا الإنسجام بشكل ايجابي ومثمر مع بيئة العمل في المؤسسة الاعلامية، كما ان لعلاقات العمل السليمة تأثيرها على القائم بالاتصال تساعده على الاحساس بوجود دعم معنوي داخل الجماعة وتجاوز مخاطر المهنة وتحقيق الرضا المهني[٧]. ويعكس الانتماء أيضا المعايير الاجتماعية أو الثقافية ومدى تمسك القائم بالاتصال بها بحيث تصبح إطارا مرجعيا له في التفسير والادراك والسلوك[٨].

٢- الرضا من السياسة التحريرية للمؤسسة: تعمل وسائل الاعلام في إطار سياساتها وأهدافها [٩] ، لذا فإن لكل مؤسسة اعلامية سياستها التحريرية، والمطلوب من القائمين بالاتصال فيها الالتزام بها، وتنعكس آثارها سلبا أو إيجابا على طبيعة العلاقات السائدة فيها، وتختلف هذه السياسة من مؤسسة لاخرى وذلك حسب الانظمة الحاكمة أو المجتمعات

---

[٥] محمد جاسم فلحي الموسوي، نظريات الإتصال والإعلام الجماهيري، الأكاديمية العربية المفتوحة في الدنمارك، كلية الآداب والتربية قسم الإعلام والاتصال، http://www.ao-academy.org/wesima_articles/library-20060523-456.html

[٦] صالح خليل أبو أصبع، العلاقات العامة والاتصال الانساني، عمان دار الشروق للنشر والتوزيع، ١٩٩٨، ص ١٣١

[*] القائم بالاتصال يقصد به العامل أو المصدر الذي تبدأ عنده الرسالة المرغوب توصيلها الى المستقبل، قد يكون فردا أو مجموعة من الافراد، وينبغي أن يتوفر في القائم بالاتصال أن يكون مقتنعا ومؤمنا بالرسالة التي ينوي ايصالها الى المستقبل، وأن يكون على دراية بخصائص من يتعامل معهم، ومتمكنا وملما بمحتوى الرسالة، وأن يكون ملما بطرق الاتصال المختلفة، وان يكون على علم بخصائص وصفات المستقبلين للرسالة. ينظر: سعاد جبر سعيد، سيكولوجية الاتصال الجماهيري، عمان، جدارا للكتاب العالمي، ٢٠٠٨، ص ٢٩

[٧] حسن عماد مكاوي، ليلي حسن السيد، الاتصال ونظرياته المعاصرة، القاهرة، الدار المصرية اللبنانية، ١٩٩٨، ص ١٨٣

[٨] مي العبدالله، نظريات الاتصال ، بيروت، دار النهضة العربية، ٢٠٠٦، ص ١٤١

[٩] فضل دليو، الاتصال مفاهيمه نظرياته- وسائله، القاهرة، دار الفجر للنشر والتوزيع، ٢٠٠٣، ص٥٠

أو نمط الملكية سواء كانت خاصة أو حكومية أو حزبية اذ تحدد الخطوط العامة للسياسة التحريرية وتؤثر على توجهات القائمين بالاتصال ايجابيا أو سلبيا(١٠).

٣- الرضا من آليات العمل الاداري في المؤسسة: ان الادارة الناجحة هي احدى مقومات تحقيق الرضا عند القائمين بالاتصال في المؤسسات الاعلامية، ونقصد بها ادارة البيئة الداخلية للمؤسسة وتشمل الهيكل التنظيمي وتوزيع السلطات والاستفادة من الامكانيات المادية والبشرية والعلاقات بين المستويات التنظيمية(١١)، وتتحقق الرضا لدى القائم بالاتصال ازاء اليات العمل الاداري في المؤسسات الاعلامية عندما تلتزم تلك المؤسسة باستراتيجية سليمة وواضحة في العمل الاداري، عبر اتباع سلوك تعاوني موجه نحو توجيه الطاقات والإمكانات المتاحة لتحقيق هدف الوسيلة الاعلاميه ومراعاة مصالح العاملين فيها، توفير ظروف العمل التي تساعد على إيجاد علاقات إنسانية جيدة بين الادارة العليا وبين العاملين، وإشراك العاملين في عملية اتخاذ القرار التي تهم طبيعة عملهم، والاهتمام بتدريب العاملين في المؤسسة لزيادة مهاراتهم وتحقيق مستوى عال من الإنتاجية(١٢)

ثالثا: الدراسة الميدانية:

يرمي الاطار الميداني لهذه الدراسة، الى التعرف على الرضا المهني عند القائمين بالاتصال في المؤسسات الاعلامية الكوردية، وتتمثل اجراءا ت الدراسة الميدانية فيما يأتي:

منهجية البحث

يدخل هذا البحث ضمن البحوث الوصفية كنوع ، واستخدم الباحث المنهج المسحي وهو منهج ملائم لمعرفة الرضا المهني في القنوات الاعلامية. واستعان الباحث بأداة استمارة القياس لمعرفة رؤية القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير .

مجتمع الدراسة وعينتها:

يشمل المجتمع الاصلي للدراسة العاملين في القنوات الاعلامية التابعة لشبكة اعلام التغيير، ولجأ الباحث بتطبيق الدراسة الميدانية على عينة عشوائية قصدية، تتكون من ٧٦ قائما بالاتصال في تلك الشبكة التي تمثل ٢٥٪ من مجتمع البحث.

أداة الدراسة:

الاداة المستخدمة في هذه الدراسة هي الاستبانة، وبعد الاطلاع على الدراسات السابقة قام الباحث ببناء استبانة تكون من جزءان، الاول يتعلق بخصائص افراد العينة من حيث (الجنس، القناة، العمر، التحصيل الدراسي، العمر، سنوات الخدمة)، والجزء الثاني يتكون من (٢٣) فقرة، وضعت على مقياس (ليكرت) الخماسي وتوزعت بين ثلاثة محاور:

الاول: الرضا النفسي للقائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير ازاء قنواتهم الاعلامية، وعدد فقراتها (٧).

---

(١٠) محمد بن سعود البشر، مقدمة في الاتصال السياسي، الرياض، مكتبة العبيكان،١٩٩٧، ص ٧٥

(١١) محمود جاسم الصميدعي، ردينة عثمان يوسف، التسويق الاعلامي مدخل استراتيجي، دار المناهج للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٣، ص١١٣

(١٢) عبدالرزاق محمد الدليمي، كامل خورشيد مراد، القيادة الادارية في المؤسسات الاعلاميه دراسة وصفية، مجلة كلية بغداد للعلوم الاقتصادية، مجلة علمية رصينة محكمة نصف سنوية متخصصة في مجال نشر البحوث والدراسات الاقتصادية والادارية والمالية والمحاسبية والمصرفية والمعلوماتية، العدد ٢٣، ٢٠١٠، ص ١٠٦

الثاني: رضا القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير عن سياسة التحرير في قنواتهم الاعلامية وعدد فقراتها (٩).

الثالث: رضا القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير عن آليات العمل الاداري في القناة ، وعدد فقراتها (٧).

الصدق الظاهري للمقياس:

تم عرض فقرات المقياس بصيغتها الاولية على مجموعة من اساتذة الاعلام[١٣] ، للتأكد من صلاحية الفقرات من عدم صلاحيتها، من حيث المحتوى والمضمون، وارتباطها مع البعد الذي تقيسه، وبعد تحليل اجابات الخبراء تم استخراج قيمة كل فقرة حصلت على نسبة اتفاق (٩٥٪)، لذا يعد هذا المقياس صادقا صدقا ظاهريا.

ثبات المقياس:

استخدم الباحث معامل كرونباخ الفا للمقياس ككل قد بلغ (٠,٨٦٧) وهو معامل مرتفع تشير الى ثبات المقياس.

المعالجة الاحصائية:

استخدم الباحث الاساليب الاحصائية الاتية:

١- النسب المؤية والتكرارات لوصف متغيرات الدراسة ونتائجها بشكل عام.

٢- المتوسطات الحسابية والانحرافات المعيارية لفقرات المقياس.

٣- اختبار"ت" (t – test) لاختبار الفروقات لعينة واحدة أو لعينتين مستقلتين.

٤- اختبار تحليل التباين الاحادي (One-Way ANOVA) لايجاد الفروق للمتغيرات التي تبلغ بدائلها ثلاثة فأكثر.

٥- الاختبار البعدي (LSD) في حال وجود فروق بين اجابات افراد العينة.

الجزء الاول من الدراسة المدانية: الخصائص افراد العينة:

أ- الجـنــس :

ظهر من خلال تفريغ البيانات المتعلقة بافراد عينة البحث والبالغ عددهم (٧٦) مبحوثا، وان عدد الذكور منهم ٥٢ مبحوثا وبنسبة ٦٨,٤٪، في حين بلغ عدد الاناث ٢٤ مبحوثة وبنسبة ٣١,٦٪.

ويتبين ان النسبة العليا من المبحوثين هم من الذكور. ينظر جدول (١)

جدول (١) يبين متغير الجنس لدى أفراد العينة

ت	الجنس	العدد	النسبة المئوية	المرتبة
١	ذكر	٥٢	٦٨,٤	١
٢	انثى	٢٤	٣١,٦	٢
المجموع		٧٦	٪١٠٠	

[١٣] اسماء الخبراء:

د. هيرش رسول مراد، الاختصاص (الاعلام - الصحافة) ، جامعة راپەرین، مساعد رئيس الجامعة لشؤون الطلبة.

د. سلام نصرالدين محمد، الاختصاص (الاعلام- التلفزيون) جامعة السليمانية، كلية العلوم الانسانية، قسم الاعلام.

د. شيركو جبار محمد، الاختصاص (الاعلام – الاذاعة والتلفزيون) جامعة بوليتكنيك السليمانية، كلية التقنية الإدارية، قسم التقنية الاعلامية.

ب- القناة

يتبين من خلال تفريغ البيانات المتعلقة بافراد عينة البحث حسب متغير القناة والبالغ عددهم (٧٦) مبحوثا، ان عدد القائمين بالاتصال في قناة (KNN) الفضائية كانت (٥٢) فردا بنسبة ٦٨,٤٪ وهم في المرتبة الاولى نظرا لكثرة العاملين في تلك الفضائية، اما في المرتبة الثانية جاءت اذاعة (GORRAN) بـ (١٦) مبحوثا ونسبة ٢١,١٪، أما الموقع الالكتروني (SBEIY) فقد حل في المرتبة الثالثة بـ (٨) أفراد ونسبة ١٠,٥٪. ينظر جدول (٢)

جدول (٢) يبين متغير القناة لدى أفراد العينة

ت	القناة	العدد	النسبة المئوية	المرتبة
١	KNN	52	68,4	١
٢	SBEIY	8	10,5	٣
٣	GORRAN	16	21,1	٢
المجموع		٧٦	١٠٠٪	

ت- التحصيل الدراسي

يتبين من تفريغ البيانات المتعلقة بافراد عينة البحث حسب متغير التحصيل الدراسي والبالغ عددهم (٧٦) مبحوثا، ان عدد افراد اصحاب الشهادة المرحلة (الابتدائية) هو ٥ افراد وبنسبة ٦,٦٪ وهم في المرتبة الرابعة، وان عدد افراد اصحاب شهادة (المتوسطة) كانوا ٧ وبنسبة ٩,٢٪، وكانوا في المرتبة الثالثة، وان عدد افراد اصحاب شهادة (الاعدادية) كانوا ١١ وبنسبة ١٤,٥٪ وفي المرتبة الثانية، اما في المرتبة الاولى فقد جاءت كل من اصحاب شهادة (الدبلوم) و (البكالوريوس) بـ ٢٥ تكرارا وبنسبة ٣٢,٩٪ لكل منهما، وحل في المرتبة الخامسة حاملو شهادات الدراسات العليا بـ ٣ افراد و نسبة ٣,٩٪. ينظر جدول (٣).

جدول (٣) يبين التحصيل الدراسي لأفراد العينة

ت	المستوى التعليمي	العدد	النسبة المئوية	المرتبة
١	الابتدائية	5	6,6	٤
٢	المتوسطة	7	٩,٢	٣
٣	الاعدادية	11	١٤,٥	٢
٤	الدبلوم	25	٣٢,٩	١
٥	البكالوريوس	25	٣٢,٩	١
٦	الدراسات العليا	3	٣,٩	٥
المجموع		٧٦	١٠٠٪	

ث- السن

تبين من خلال تفريغ البيانات المتعلقة بافراد عينة البحث والبالغ عددهم (٧٦) مبحوثا حسب متغير العمر ان عدد افراد الفئة العمرية (٢٠-٢٩) سنة كانوا في المرتبة الاولى بـ ٣٨ فردا وبنسة ٥٠٪، وجاء في المرتبة الثانية، فئة

(٣٠-٣٩) سنة ٣٥ فردا وبنسبة ٤٦,١٪، وجاء في المرتبة الثالثة، وعدد افراد فئة (٤٠-٤٩) سنة بـ ٣ افراد، وبنسبة ٣,٩٪. ينظر جدول (٤)

جدول (٤) يبين متغير السن لأفراد العينة

ت	الفئة العمرية	العدد	النسبة المئوية	المرتبة
١	٢٠-٢٩	38	٥٠,٠	1
٢	٣٠-٣٩	35	٤٦,١	2
٣	٤٠-٤٩	3	٣,٩	3
المجموع		٧٦	٪١٠٠	

ج- عدد سنوات الخدمة

تبين من تفريغ البيانات المتعلقة بافراد عينة البحث والبالغ عددهم (٧٦) مبحوثا حسب متغير سنوات الخدمة في قنواتهم الاعلامية، أن عدد العاملين الذين لديهم خدمة سنة أو سنتان كانوا في المرتبة الثالثة بـ ١٦ تكرارا ونسبة ٢١,١٪، وفي المرتبة الاولى جاء العاملون الذين لديهم خدمة ٣-٤ سنوات بـ ٢٩ تكرارا ونسبة ٣٨,٢٪، وفي المرتبة الثالثة حلت الافراد الذين لديهم ٥-٦ سنوات خدمة بـ ١٧ تكرارا ونسبة ٢٢,٤٪، وجاء في المرتبة الرابعة والاخيرة ، الافراد الذين لديهم ٧-٨ سنوات خدمة بـ ١٤ فرادا، وبنسبة ١٨,٤٪. ينظر جدول (٥)

جدول (٥) يبين متغير سنوات الخدمة لأفراد العينة

ت	سنوات الخدمة	العدد	النسبة المئوية	المرتبة
١	سنة – سنتان	16	٢١,١	٣
٢	٣-٤ سنوات	29	٣٨,٢	١
٣	٥-٦ سنوات	17	٢٢,٤	٢
٤	٧-٨ سنوات	14	١٨,٤	٤
المجموع		٧٦	٪١٠٠	

الجزء الثاني من الدراسة المدانية: عرض نتائج البحث

ويتضمن هذا الجزء الميداني عرضا للنتائج التي توصل اليه الباحث وفق مقياس الرضا المهني في المؤسسات الاعلامية الكوردية وتفسير هذه النتائج حسب الاسئلة المحددة في الدراسة.

بهدف الوصول للهدف الرئيسي للبحث، التي تنص على (**التعرف على مدى الرضا المهني في القنوات الاعلامية لشبكة إعلام التغيير**) استخرج الباحث المتوسط الحسابي للمقياس البالغ (٧٨,٣٦) والمتوسط الفرضي(*) البالغ (٦٩) مع الانحراف المعياري للمقياس البالغ (٠,٥٨٠) باستخدام الاختبار التائي t.test لعينة واحدة، وقد تبين ان القيمة التائية كانت (٦,١١٠) بدرجة حرية (٧٥) ودلالة (٠,٠٠٠)، وتبين من خلال تلك النتائج انه دال احصائيا، أي ان هناك رضا في شبكة اعلام التغيير، ينظر الجدول (٦).

* الوسط الفرضي = مجموع درجات البدائل على عدد البدائل في عدد الفقرات

الجدول(٦) نتائج الاختبار التائي لعينة واحدة لاجابات افراد العينة على مقياس

العينة	المتوسط الحسابي الحقيقي	المتوسط الحسابي الفرضي	الانحراف المعياري	قيمة (ت)	درجة الحرية (df)	دلالة (Sig)
٧٦	٧٨,٣٦	٦٩	٠,٥٨٠	٦,١١٠	٧٥	٠,٠٠٠

ويتفرع عن الهدف الرئيس للدراسة الاهداف الفرعية الاتية:

١- الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلامية

٢- رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية

٣- رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري في قنواتهم الاعلامية

ومن اجل الوصول الى تلك الاهداف قام الباحث بتحليل البيانات التي تم تجميعها، ولتحديد طول خلايا مقياس ليكرت الخماسي (الحدود الدنيا والعليا) المستخدم في محاور الدراسة ، تم حساب المدى(٥-١=٤)، ثم تقسيمه على عدد خلايا المقياس للحصول على طول الخلية الصحيح أي (٤/٥= ٠,٨٠) وبعد ذلك تمت إضافة هذه القيمة إلى أقل قيمة في المقياس (أو بداية المقياس وهي الواحد الصحيح) للحكم على شدة الرضا المهني للقائمين بالاتصال، وقد اصبح مايأتي:

- **من ١ وحتى ١,٨٠ يمثل : (منخفض جدا)**
- **من ١,٨١ وحتى ٢,٦٠ يمثل: (منخفض)**
- **من ٢,٦١ وحتى ٣,٤٠ يمثل: (متوسط)**
- **من ٣,٤١ وحتى ٤,٢٠ يمثل: (مترفع)**
- **من ٤,٢١ وحتى ٥,٠٠ يمثل: (مترفع جدا)**

ولغرض معرفة الوسط الحسابي والانحراف المعياري لكل الفقرات ورتبها قام الباحث عن طريق برنامج (SPSS) بجمع بدائل كل الفقرات واستخراج الوسط الحسابي والانحراف المعياري لكل الفقرات، ثم رتب مراتب الوسط الحسابي للفقرات تنازليا اي من الاكبر الى الاصغر، والتي كانت كالاتي:

١- الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير

من خلال فرز البيانات الخاصة بمعرفة الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير ، تبين ان المتوسط الحسابي العام لتقدير العينة كان (٣,٩٦) وإنحراف معياري (٠,٥٦٨) وهو رضا مرتفع في هذا المجال مع معايير الدراسة. وعلى مستوى الفقرات نلاحظ ان الفقرة (٧) التي تنص على " أحرص على رسم صورة مشرقة للقناة " جاءت في المرتبة الاولى بمتوسط حسابي (٤,٣٨) و انحراف معياري (٠,٩٣٣)، وفي المرتبة الثانية حلت الفقرة (٢٢) التي تنص على " اشعر بالارتياح في علاقاتي مع زملائي في العمل" بمتوسط حسابي (٤,٣٤) وانحراف معياري (٠,٧٧٦) وفي المرتبة الثالثة نجد الفقرة (١٣) التي تنص على " أهتم بتطوير قدراتي من اجل ترقية القناة " وذلك بمتوسط حسابي (٤,٣٢) وانحراف معياري (٠,٩٥٥) وحلت في المرتبة الرابعة الفقرة (٢) التي تنص على " أشعر بفخر واعتزاز كوني أعمل في هذا القناة " بمتوسط حسابي (٤,١٧) وانحراف معياري (٠,٩٤٤) وفي المرتبة الخامسة حلت الفقرة (١٠) التي تنص على " أشعر بالرضا عن عملي داخل القناة " بمتوسط حسابي (٣,٧٥) وانحراف معياري (١,٠٤٧)، اما في المرتبة السادسة حلت الفقرة (١٩) التي تنص على " أشعر ان عملي يناسب

مؤهلاتي العلمية" بمتوسط حسابي (٣,٥٣) وانحراف معياري (١,١٩٤) وحلت في المرتبة السابعة والاخيرة ضمن المحور الخاص بالرضا النفسي الفقرة (٤) التي تنص على " أنزعج عندما يوجه أي نقد للقناة " بمتوسط حسابي (٣,٢٤) و انحراف معياري (١,٤٠٤) .

ومن خلال هذه المؤشرات يتبين ان المستوى لثلاثة فقرات في هذا المجال وهي مستويات مرتفعة جدا وثلاثة اخرى مرتفع وهناك فقرة واحدة مستواه متوسط هي تؤكد على وجود رضا نفسي للقائمين بالاتصال لقنواتهم الاعلامية، وقد يتبين ايضا ان المستويات المرتفعة جدا تتعلق بالانتماء النفسي للقامين بالاتصال بقنواتهم وقد تتداخل فيها تأثيرات ايدولوجية كون الرضا النفسي في الغالب أمر داخلي مرتبط بالقيم التي تعطيها الافراد للأشياء والأحداث ينظر جدول (٧)

جدول (٧) الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير

الرقم	الفقرات	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المستوى	المرتبة
7	أحرص على رسم صورة مشرقة للقناة	٤,٣٨	٠,٩٣٣	مرتفع جدا	1
22	اشعر بالارتياح في علاقاتي مع زملائي في العمل	٤,٣٤	٠,٧٧٦	مرتفع جدا	2
13	أهتم بتطوير قدراتي من اجل ترقية القناة	٤,٣٢	٠,٩٥٥	مرتفع جدا	3
2	أشعر بفخر واعتزاز كوني أعمل في هذا القناة	٤,١٧	٠,٩٤٤	مرتفع	4
10	أشعر بالرضا عن عملي داخل القناة	٣,٧٥	١,٠٤٧	مرتفع	5
19	أشعر ان عملي يناسب مؤهلاتي العلمية	٣,٥٣	١,١٩٤	مرتفع	6
4	أنزعج عندما يوجه أي نقد للقناة	٣,٢٤	١,٤٠٤	متوسط	7
العام		٣,٩٦	٠,٥٦٨	مرتفع	

٢- رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير

من خلال فرز البيانات الخاصة بمعرفة الرضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير، تبين ان المتوسط الحسابي العام لتقدير العينة كان (٣,٥٣) وانحراف معياري (٠,٦٠٤) وهو رضا مرتفع في هذا المجال مع معايير الدراسة. وعلى مستوى الفقرات نلاحظ ان الفقرة (٨) التي تنص على " تحرص القناة في سياستها التحريرية على الاهتمام بالمبادئ الوطنية والقومية " جاءت في المرتبة الاولى بمتوسط حسابي (٤,٢١) وانحراف معياري (٠,٨٨٤)، وفي المرتبة الثانية حلت الفقرة (٥) التي تنص على " تأخذ السياسة التحريرية في القناة المصلحة العامة في نظر الاعتبار " بمتوسط حسابي (٤,٠٣) وانحراف معياري (٠,٨٩٤)، وفي المرتبة الثالثة جاءت الفقرة (١٦) التي تنص على " تهتم السياسة التحريرة في القناة بوفرة الموضوعات والمصادر " بمتوسط حسابي (٣,٥٩) وانحراف معياري (١,٠٨٥)، وفي الترتيب الرابع نجد الفقرة (٢٣) التي تنص على " تلتزم السياسة

التحريرية في القناة بالنقد البناء" بمتوسط حسابي (٣,٥٤) وانحراف معياري (١,٠٦٤)، وحلت في الترتيب الخامس الفقرة (٣) التي تنص على " تلتزم السياسة التحريرية في القناة بالمعايير المهنية (الموضوعية، الحيادية، الدقة)" بمتوسط حسابي (٣,٥٠) وانحراف معياري (٠,٩٥٩)، وجاءت في الترتيب السادس الفقرة (١٨) التي تنص " تحرص مدير القناة برسم السياسة التحريرية بالاستشارة مع هيئة الادارة ومالك القناة " بمتوسط حسابي (٣,٤٥) وانحراف معياري (١,٢٠٤) ، وحلت الفقرة (١١) في الترتيب السابع التي تنص على " تلتزم السياسة التحريرية للقناة بالابتعاد عن المصالح الاقتصادية والمالية " بمتوسط حسابي (٣,٤١) وانحراف معياري (١,٣١٨)، وجاءت في الترتيب الثامن الفقرة (٢٠) التي تنص على " تتسم السياسة التحريرية في القناة بالابتعاد عن الاثارة والتهويل والمبالغة " بمتوسط حسابي (٣,٣٧) وانحراف معياري (١,٢٤٢)، وحلت في المرتبة التاسعة والاخيرة الفقرة (١٤) التي تنص على " تحرص السياسة التحريرية للقناة بالابتعاد عن المصالح الايدولوجية والحزبية " بمتوسط حسابي (٢,٧٢) وانحراف معياري (١,٠٩١)، ومن خلال هذه المؤشرات يتبين ان مستوى فقرة واحدة من مجموع فقرات في هذا المجال وهي مرتفعة جدا بينما اكثرية الفقرات تدخل ضمن مستوى الرضا المرتفع وهناك فقرتان مستواهما متوسط، مما يتبين ان اكثرية القائمين بالاتصال راضون عن السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية، وان هناك فقرتان قد جاءت بمستوى رضا متوسط، تتعلق بموضوع التأثير الايدولوجي والحزبي على السياسة التحريرية في قنواتهم وكذلك اللجوء الى الاثارة والتهويل والمبالغة التي لاتصل الى مستوى الرضا مرتفع، ينظر جدول (٨).

جدول (٨) يبين رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير

الرقم	الفقرات	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المستوى	المرتبة
٨	تحرص القناة في سياستها التحريرية على الاهتمام بالمبادئ الوطنية والقومية	٤,٢١	٠,٨٨٤	مرتفع جدا	1
٥	تأخذ السياسة التحريرية في القناة المصلحة العامة في نظر الاعتبار	٤,٠٣	٠,٨٩٤	مرتفع	2
١٦	تهتم السياسة التحريرة في القناة بوفرة الموضوعات والمصادر	٣,٥٩	١,٠٨٥	مرتفع	3
٢٣	تلتزم السياسة التحريرية في القناة بالنقد البناء	٣,٥٤	١,٠٦٤	مرتفع	4
٣	تلتزم السياسة التحريرية في القناة بالمعايير المهنية (الموضوعية، الحيادية، الدقة)	٣,٥٠	٠,٩٥٩	مرتفع	5
١٨	تحرص مدير القناة برسم السياسة التحريرية بالاستشارة مع هيئة الادارة ومالك القناة	٣,٤٥	١,٢٠٤	مرتفع	6
١١	تلتزم السياسة التحريرية للقناة بالابتعاد عن المصالح الاقتصادية والمالية	٣,٤١	١,٣١٨	مرتفع	7
٢٠	تتسم السياسة التحريرية في القناة بالابتعاد عن الاثارة	٣,٣٧	١,٢٤٢	متوسد	8

	والتهويل والمبالغة			ط	
١٤	تحرص السياسة التحريرية للقناة بالابتعاد عن المصالح الايدولوجية والحزبية	٢,٧٢	١,٠٩١	متوسط	9
العام		٣,٥٣	٠,٦٠٤	مرتفع	

٣- رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير

من خلال فرز البيانات الخاصة بمعرفة الرضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير، تبين ان المتوسط الحسابي العام لتقدير العينة كان (٢,٦٨) وانحراف معياري (٠,٩٣٦) وهو رضا متوسط في هذا المجال مع معايير الدراسة. وعلى مستوى الفقرات نلاحظ ان الفقرة (١٥) التي تنص على" تتبع ادارة القناة أسلوبا مناسبا في متابعة حضور وأداء العاملين" قد حلت في المرتبة الاولى بمتوسط حسابي (٣,٠٤) وانحراف معياري (١,٢٤٨)، وفي المرتبة الثانية جاءت الفرة (٩) التي تنص على " تتيح ادارة القناة الكثير من التسهيلات للعاملين فيها " بمتوسط حسابي (٣,٠٣) وانحراف معياري (١,١٨٩)، وفي المرتبة الثالثة حلت الفقرة (١٢) التي تنص على " تسهل ادارة القناة التواصل بين العاملين والمسؤولين للاخذ بآرائهم " بمتوسط حسابي (٢,٨٢) وانحراف معياري (١,١٩٧)، أما الفقرة (١٧) التي تنص على " تتسم ادارة القناة بالعدالة في توزيع أعباء العمل بين العاملين " فقد جاءت في الترتيب الرابع بمتوسط حسابي (٢,٨٠) وانحراف معياري (١,٢٤٤)، وحلت في الترتيب الخامس الفقرة (١) التي تنص على " تهتم القناة بتوفير المكافآت والحاجات المعيشة للعاملين " بمتوسط حسابي (٢,٧١) وانحراف معياري (١,١٩٨)، وجاءت في الترتيب السادس الفقرة (٦) التي تنص على " تحرص ادارة القناة باصدار الشكر والتقدير للعاملين الاكفاء وترقيتهم " بمتوسط حسابي (٢,٤٩) وانحراف معياري (١,٢٧٠)، وفي الرتيب السابع والاخير حلت الفقرة (٢١) التي تنص على " تتيح ادارة القناة الفرص التدريبية للعاملين في مجالات عملهم " بمتوسط حسابي (١,٩٣) وانحراف معياري (١,١٠٠) .

ومن خلال هذه المؤشرات يتبين ان مستوى الرضا في هذا المجال وهي متوسطة بشكل عام، وهناك فقرات تدخل ضمن مستوى الرضا المنخفض ازاء اليات العمل الاداري في مؤسساتهم الاعلامية، مما يعني ان رضا القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير ليست بالمسوى المطلوب ودرجة رضاهم عن الأسلوب الإداري في قنواتهم الاعلامية غير مرتفعة، ومن أهم أسبابه هي عدم اهتمام ادارة تلك القنوات بالحوافز والمكافآت، وعدم تنشيط اقسام الخاصة بالدورات التدريبية، ينظر جدول (٩)

جدول (٩) رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير

الرقم	الفقرات	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المستوى	المرتبة
١٥	تتبع ادارة القناة أسلوبا مناسبا في متابعة حضور وأداء العاملين.	٣,٠٤	١,٢٤٨	متوسط	1
٩	تتيح ادارة القناة الكثير من التسهيلات للعاملين فيها	٣,٠٣	١,١٨٩	متوسط	2

١٢	تسهل ادارة القناة التواصل بين العاملين و المسؤولين للاخذ بآرائهم	٢,٨٢	١,١٩٧	متوسط	3
١٧	تتسم ادارة القناة بالعدالة في توزيع أعباء العمل بين العاملين	٢,٨٠	١,٢٤٤	متوسط	4
١	تهتم القناة بتوفير المكافآت والحاجات المعيشة للعاملين	٢,٧١	١,١٩٨	متوسط	5
٦	تحرص ادارة القناة باصدار الشكر والتقدير للعاملين الاكفاء وترقيتهم	٢,٤٩	١,٢٧٠	منخفض	6
٢١	تتيح ادارة القناة الفرص التدريبية للعاملين في مجالات عملهم	١,٩٣	١,١٠٠	منخفض	7
العام		٢.٦٨	٠.٩٣٦	متوسط	

٤- الرضا المهني للقائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير في جميع المحاور

من خلال الامعان بالنظر في البيانات الخاصة بمعرفة الرضا المهني للقائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير في جميع المجالات تبين ان الرضا المهني بشكل عام رضا متوسط، وذلك بمتوسط حسابي (٣,٣٩) وانحراف معياري (٠,٥٨٠)، أما بخصوص المجالات تبين ان مجال **الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلامية** قد احتل المرتبة الاولى بمتوسط حسابي (٣,٩٦) وانحراف معياري (٠,٥٦٨) ، وفي المرتبة الثانية حلت مجال **رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية** بمتوسط حسابي (٣,٥٣) وانحراف معياري (٠,٦٠٤)، اما في المرتبة الثالثة فقد حلت مجال **رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري في قنواتهم الاعلامية** بمتوسط حسابي (٢,٦٨) وانحراف معياري (٠,٩٣٦) . ينظر جدول (١٠).

جدول (١٠) يبين الرضا المهني في شبكة اعلام التغيير في جميع المجالات

الرقم	المجالات	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	المستوى	المرتبة
١	الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلام في شبكة اعلام التغيير	3,96	0,568	مرتفع	1
٢	رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	3,53	0,604	مرتفع	2
٣	رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	2,68	0,936	متوسط	3
العام		٣,٣٩	٠,٥٨٠	متوسط	

٥- التعرف على مدى الفروق الاحصائية في تقدير المبحوثين

لبيان دلالة الفروق الاحصائية في تقدير المبحوثين للرضا المهني في شبكة اعلام التغيير طبقا للمتغيرات الشخصية والوظيفية، تم استخدام الاختبار"ت" ، لـ (الجنس) ، وتحليل التباين الاحادي لكل من المتغيرات (القناة، التحصيل الدراسي، السن، سنوات الخدمة)، وفي حال وجود الفروق تم استخدام الاختبار البعدي (LSD) وعلى النحو الاتي:

أ. الجنس

من خلال استخدام اختبار"ت" إتضح بأنه لاتوجد فروق ذات دلالة احصائية بين الذكور والاناث، من افراد عينة الدراسة، حيث كانت النتائج غير دالة إحصائيا، على النحو الاتي:

- **المجال الاول بلغت قيمة "ت" المحسوبة (٠,٠٨٤)، ومستوى الدلالة (٠,٩٣٣)**
- **المجال الثاني بلغت قيمة "ت" المحسوبة (٠,٨٧٩-)، ومستوى الدلالة (٠,٣٨٢)**
- **المجال الثالث بلغت قيمة "ت" المحسوبة (٠,٥٧٨-)، ومستوى الدلالة (٠,٥٦٥)**

وربما جاء عدم الفروق بسبب تقارب المتوسطات الحسابية لكل من الذكور والاناث في كافة المجالات، ينظر جدول (١١) .

جدول (١١) يبين الفروق الاحصائية حول الرضا المهني في شبكة اعلام التغيير تبعا لمتغير الجنس

المجال	الجنس	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	قيمة "ت"	الدلالة
الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلام في شبكة اعلام التغيير	ذكر	٣,٩٦	٠,٥٩٤	٠,٠٨٤	٠,٩٣٣
	انثى	٣,٩٥	٠,٥٢٢		
رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	ذكر	٣,٤٩	٠,٦٤٩	-٠,٨٧٩	٠,٣٨٢
	انثى	٣,٦٢	٠,٤٩٣		
رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	ذكر	٢,٦٤	٠,٩٠١	-٠,٥٧٨	٠,٥٦٥
	انثى	٢,٧٨	١,٠٢٠		

ب: القناة

من خلال استخدام اختبار"ف" إتضح بأنه لاتوجد فروق ذات دلالة احصائية بين القائمين بالاتصال في القنوات الاعلامية التابعة لشبكة اعلام التغيير في المجال الاول، حيث كانت النتائج غير دالة إحصائيا، اما في المجال الثاني فقد تبين وجود فروق ذات دلالة احصائيا، ومن خلال استخدام الاختبار البعدي (LSD) تبين أن الفروق لصالح اذاعة (GORRAN) مقارنة مع فضائية (KNN) اي ان هناك رضا اكثر لاذاعة (GORRAN) في المجال الثاني، اما في المجال الثالث فقد تبين أيضا وجود فروق ذات دلالة احصائيا، ومن خلال استخدام الاختبار البعدي (LSD) تبين أن الفروق لصالح الموقع الالكتروني (SBEIY) مقارنة مع فضائية (KNN) اي ان هناك رضا اكثر لم لموقع الالكتروني (SBEIY) في المجال الثالث، وعلى النحو الاتي:

- **المجال الاول بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٠,٦٠١)، ومستوى الدلالة (٠,٥٥١)**
- **المجال الثاني بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٣,٨٠١)، ومستوى الدلالة (٠,٠٢٧)**
- **المجال الثالث بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٣,٧٨٧)، ومستوى الدلالة (٠,٠٢٧)**

وربما جاء الرضا المتدني لفضائية (KNN) مقارنة مع القنوات الاخرى الى كثرة العمل الاعلامي في تلك الفضائية وكثرة ضغوطات بيئة العمل الاعلامي على الاعلامي مقارنة مع القنوات الاخرى، ينظر جدول (١٢)

جدول (١٢) يبين الفروق الاحصائية حول الرضا المهني في شبكة اعلام التغيير تبعا لمتغير القناة

المجال	القناة	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	قيمة "ف"	الدلالة
الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلام في شبكة اعلام التغيير	KNN	٣,٩٢	٠,٦١٥	٠,٦٠١	٠,٥٥١
	SBEIY	٣,٨٠	٠,٣٧٩		
	GORRAN	٤,٠٩	٠,٤٨٥		
رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	KNN	٣,٤١	٠,٥٦٠	٣,٨٠١	٠,٠٢٧
	SBEIY	٣,٨٤	٠,٤٥٢		
	GORRAN	٣,٧٨	٠,٧٠٢		
رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	KNN	٢,٥١	٠,٩٤٥	٣,٧٨٧	٠,٠٢٧
	SBEIY	٣,٣٩	٠,٢٥٠		
	GORRAN	٢,٨٩	٠,٩٤٨		

ت: التحصيل الدراسي

من خلال استخدام اختبار"ف" إتضح بأنه لاتوجد فروق ذات دلالة احصائية بين التحصيل الدراسي من افراد عينة الدراسة، حيث كانت النتائج غير دالة إحصائيا، على النحو الاتي:

- المجال الاول بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٠,٤٧٨)، ومستوى الدلالة (٠,٧٩٢)
- المجال الثاني بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٠,٥٣٤)، ومستوى الدلالة (٠,٧٥٠)
- المجال الثالث بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٠,٦١٠)، ومستوى الدلالة (٠,٦٩٢)

وربما جاء عدم الفروق بسبب تقارب المتوسطات الحسابية لكل من افراد العينة تبعا لمتغير التحصيل الدراسي في كافة المجالات، ينظر جدول (١٣) .

جدول (١٣) يبين الفروق الاحصائية حول الرضا المهني في شبكة اعلام التغيير تبعا لمتغير التحصيل الدراسي

المجال	التحصيل الدراسي	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	قيمة "ف"	الدلالة
الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلام في شبكة اعلام التغيير	الابتدائية	٤,٠٨	٠,٧٧٣	٠,٤٧٨	٠,٧٩٢
	المتوسطة	٤,٠٠	٠,٥١٥		
	الاعدادية	٤,٠٠	٠,٤٠٤		
	الدبلوم	٤,٠٤	٠,٥٨٥		
	البكالوريوس	٣,٨١	٠,٦١٩		
	الدراسات العليا	٤,٠٤	٠,٤٥٩		
رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	الابتدائية	٣,٦٦	٠,٨٧١	٠,٥٣٤	٠,٧٥٠
	المتوسطة	٣,٦٠	٠,٨٥٥		
	الاعدادية	٣,٤١	٠,٨١٥		
	الدبلوم	٣,٥٦	٠,٤٥٩		
	البكالوريوس	٣,٤٥	٠,٥٥٠		
	الدراسات العليا	٣,٩٦	٠,٠٦٤		
رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	الابتدائية	٢,٨٠	٠,٩٦٦	٠,٦١٠	٠,٦٩٢
	المتوسطة	٢,٨٩	١,٤٢٣		
	الاعدادية	٢.٤٦	٠.٩١٥		
	الدبلوم	٢,٨٣	٠,٩٦١		
	البكالوريوس	٢,٥٠	٠,٨٢٢		
	الدراسات العليا	٣,٠٩	٠,٣٥٩		

ث: السن:

من خلال استخدام اختبار"ف" إتضح بأنه لاتوجد فروق ذات دلالة احصائية بين افراد عينة الدراسة تبعا لمتغير السن، حيث كانت النتائج غير دالة إحصائيا، على النحو الاتي:

- **المجال الاول بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٠,١٣٠)، ومستوى الدلالة (٠,٨٧٩)**
- **المجال الثاني بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٠,٥١٢)، ومستوى الدلالة (٠,٨٧٩)**
- **المجال الثالث بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٠,١٠٠)، ومستوى الدلالة (٠,٥٠٩)**

وربما جاء عدم الفروق بسبب تقارب المتوسطات الحسابية لكل من افراد العينة تبعا لمتغير السن في كافة المجالات، ينظر جدول (١٤)

جدول (١٤) يبين الفروق الاحصائية حول الرضا المهني في شبكة اعلام التغيير تبعا لمتغير السن

المجال	السن	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	قيمة "ف"	الدلالة
الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلام في شبكة اعلام التغيير	٢٠-٢٩	٣,٩٨	٠,٥٩٦	٠,١٣٠	٠,٨٧٩
	٣٠-٣٩	٣,٩٢	٠,٥٦٣		
	٤٠-٤٩	٤,٠٤	٠,١٩٠		
رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	٢٠-٢٩	٣,٤٧	٠,٦٤٨	٠,٥١٢	٠,٦٠١
	٣٠-٣٩	٣,٥٨	٠,٥٦٧		
	٤٠-٤٩	٣,٧٤	٠,٥٢٥		
رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	٢٠-٢٩	٢,٦٩	١,٠٦٦	٠,١٠٠	٠,٩٠٥
	٣٠-٢٩	٢,٦٥	٠,٧٩١		
	٤٠-٤٩	٢,٩٠	١,٠٣٣		

ج: سنوات الخدمة:

من خلال استخدام اختبار"ف" إتضح بأنه لاتوجد فروق ذات دلالة احصائية بين من افراد عينة تبعا لمتغير سنوات الخدمة، حيث كانت النتائج غير دالة إحصائيا، على النحو الاتي:

- المجال الاول بلغت قيمة "ف" المحسوبة (١,٠٢٨)، ومستوى الدلالة (٠,٣٨٦)
- المجال الثاني بلغت قيمة "ف" المحسوبة (١,٣٨١)، ومستوى الدلالة (٠,٣٨٦)
- المجال الثالث بلغت قيمة "ف" المحسوبة (٢,١١٦)، ومستوى الدلالة (٠,١٠٦)

وربما جاء عدم الفروق بسبب تقارب المتوسطات الحسابية لكل من افراد العينة تبعا لمتغير سنوات الخدمة في كافة المجالات، ينظر جدول (١٥)

جدول (١٥) يبين الفروق الاحصائية حول الرضا المهني في شبكة اعلام التغيير تبعا لمتغير سنوات الخدمة

المجال	سنوات الخدمة	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	قيمة "ف"	الدلالة
الرضا النفسي للقائمين بالاتصال ازاء قنواتهم الاعلام في شبكة اعلام التغيير	سنة – سنتان	٣,٩٨	٠,٦٢١	١,٠٢٨	٠,٣٨٦
	٣– ٤ سنوات	٣,٨٢	٠,٦٤٣		
	٥–٦ سنوات	٤,٠٩	٠,٤١٩		
	٧- ٨ سنوات	٤,٠٦	٠,٤٨٧		
رضا القائمين بالاتصال ازاء السياسة التحريرية لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	سنة – سنتان	٣,٣٢	٠,٦٨٢	١,٣٨١	٠,٣٨٦
	٣– ٤ سنوات	٣,٥٥	٠,٥٤٤		
	٥–٦ سنوات	٣,٥١	٠,٥٠٦		

	٧- ٨ سنوات	٣,٧٦	٠,٧٠٩		
رضا القائمين بالاتصال عن اليات العمل الاداري لقنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير	سنة – سنتان	٢,٦٥	٠,٩٧٨	٢,١١٦	٠,١٠٦
	٣– ٤ سنوات	٢,٨٦	٠,٩٥٣		
	٥–٦ سنوات	٢,٢٢	٠,٧٧٧		
	٧- ٨ سنوات	٢,٩٢	٠,٩١٥		

الاستنتاجات:

استنتج الباحث بعد مناقشة نتائج الدراسة الميداينة، ما يأتي:

١- من خلال مقياس الدراسة تبين أن هناك رضا مهني في شبكة اعلام التغيير بشكل عام.

٢- تؤثر في رضا القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير العوامل الايدولوجية والحزبية، اذ ان اعلى مستويات الرضا المهني، جاءت في مجال الرضا النفسي والانتماء للقناة، وهذا الامر في الغالب، مربوط بالقيم الداخلية والانتماءات الذاتية للافراد خاصة في المؤسسات الاعلامية الحزبية.

٣- على الرغم من أن هناك رضا من قبل القائمين بالاتصال للسياسة التحريرية في قنواتهم الاعلامية في شبكة اعلام التغيير، الا ان هناك موضوعات لاتدخل ضمن نطاق الرضا المرتفع، وبالاخص الاثارة والتهويل والمبالغة والتي تلجأ اليها السياسة التحريرية في قنواتهم الاعلامية.

٤- ان المجال الذي لا يدخل ضمن نطاق الرضا المرتفع لدى القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير، هو مجال إدارة القنوات، وقد أثرت عليهم بشكل سلبي، خاصة عدم اهتمام ادارة تلك القنوات بالدورات التدريبية، ونظام الحوافز والمكافئات.

٥- على الرغم من عدم وجود فروق ذات دلالة احصائية في تقدير المبحوثين للرضا المهني في شبكة اعلام التغيير طبقا للمتغيرات (الجنس، السن، التحصيل الدراسي، سنوات الخدمة)، الا ان هناك فروق ذات دلالة احصائية طبقا لمتغير القناة اذ تبين ان حالة الرضا المهني للقائمين بالاتصال في اذاعة (GORAN) والموقع الالكتروني (SBEIY) اكثر ارتفاعا من فضائية (KNN) والسبب يرجع الى ان ضغوطات البيئة الاعلامية تؤثر بشكل اكبر على القائمين بالاتصال في فضائية (KNN) نظرا لكثرة ساعات عملهم وصعوبة تنفيذ المهام المهنية التي تقع على عاتقهم.

التوصيات:

١- ضرورة اهتمام بآراء القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير لمعرفة رضاهم من عدم رضاهم في المجالات المهنية.

٢- العمل على تحسين وتطوير السياسة التحريرية في شبكة اعلام التغيير بشكل يواكب التطلعات المهنية للقائمين بالاتصال.

٣- ضرورة مراجعة اليات العمل الاداري في القنوات الاعلامية التابعة لشبكة اعلام التغيير، وفتح دورات تدريبية للقائمين بالاتصال، والاهتمام بشكل اكبر بالحوافز والمكافآت للاعلاميين الاكفاء.

٤- مواكبة التطورات التقنية لتسهيل عمل القائمين بالاتصال من اجل رفع حالة الرضا المهني لديهم.

٥- اجراء دراسات علمية بشكل دوري لتشخيص النواقص المهنية وتحديد الاجراءات اللازمة لمعالجتها.

قائمة المصادر:

الكتب:

١- أبو أصبع، صالح خليل، العلاقات العامة والاتصال الانساني، عمان دار الشروق للنشر والتوزيع، ١٩٩٨.

٢- البشر، محمد بن سعود، مقدمة في الاتصال السياسي، الرياض، مكتبة العبيكان،١٩٩٧.

٣- دليو ، فضل ، الاتصال مفاهيمه نظرياته- وسائله، القاهرة، دار الفجر للنشر والتوزيع، ٢٠٠٣.

٤- سعيد، سعاد جبر، سيكولوجية الاتصال الجماهيري، عمان، جدارا للكتاب العالمي، ٢٠٠٨.

٥- الصميدعي، محمود جاسم، وأخرون، التسويق الاعلامي مدخل استراتيجي، دار المناهج للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٣.

٦- العبدالله، مي، نظريات الاتصال ، بيروت، دار النهضة العربية، ٢٠٠٦

٧- مكاوي، حسن عماد ، وأحرون، الاتصال ونظرياته المعاصرة، القاهرة، الدار المصرية اللبنانية، ١٩٩٨.

المجلات المحكمة:

١- الدليمي، عبدالرزاق محمد ، وآخرون القيادة الادارية في المؤسسات الاعلامية دراسة وصفية، مجلة كلية بغداد للعلوم الاقتصادية، مجلة علمية رصينة محكمة نصف سنوية متخصصة في مجال نشر البحوث والدراسات الاقتصادية والادارية والمالية والمحاسبية والمصرفية والمعلوماتية، العدد ٢٣، ٢٠١٠.

٢- زريزب، عظيم كامل وأخرون، الاعلام الجامعي في العراق خصائص العاملين النشر الصحفي الرضا المهني، مجلة كلية الاداب، مجلة علمية محكمة تصدر عن كلية الاداب جامعة بغداد، العدد ٩٩، ٢٠١٢.

٣- محمد، وفاء احمد ، اثر الرضا الوظيفي في تحليل وتصميم العمل بحث تطبيقي في مصرف الرشيد الادارة العامة، مجلة كلية بغداد للعلوم الاقتصادية الجامعة، مجلة علمية رصينة محكمة نصف سنوية، العدد التاسع عشر ٢٠٠٩.

٤- مهدي، محمد عبود ، أخلاقيات العمل الصحفي المفهوم والممارسة، مجلة أهل البيت، مجلة فصلية محكمة تصدر عن جامعة أهل البيت بكربلاء، العدد الثالث، ٢٠٠٥ .

المواقع الالكترونية

الموسوي، محمد جاسم فلحي ، نظريات الإتصال والإعلام الجماهيري، الأكاديمية العربية المفتوحة في الدنمارك، كلية الآداب والتربية، قسم الإعلام والاتصال،

http://www.ao-academy.org/wesima_articles/library-20060523-456.html

الملحق رقم (١)

استبانـــــــة الرضا المهني

جامعة السليمانية

سكول العلوم الانساينة/ قسم الاعلام

السادة القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير..

تحية طيبة..

تهدف الاستبيان التي بين ايديكم الي بحث بعنوان **الرضا المهني لدى القائمين بالإتصال في المؤسسات الاعلامية الكوردية، دراسة مسحية لعينة من القائمين بالاتصال في شبكة اعلام التغيير**، آمل التكرم بتعبئتها بكل مصداقية، بوضع علامة (√) تحت أحد الخيارات المطروحة، علما أن ما يرد من إجابات في هذه الاستبانة سيكون لأغراض بحثية وتطوير الخدمات في القنوات الفضائية الكوردية.

ولكم منا جزيل الشكر والتقدير

الباحث

البيانات الشخصية

الجنس	□ ذكر	□ أنثى		
القناة	□ فجائيه KNN		□ موقع SBEIY	□اژاعه GORRAN
التحصيل الدراسي	□٢٠-٢٩	□ ٣٠-٣٩	□ ٤٠-٤٩	□ ٥٠-فما فوق
العمر	□ ابتدائي	□ متوسطة	□ ثانوية	□ دبلوم
سنوات الخدمة	□ سنة – سنتان	□ ٣-٤ سنوات	□ ٥-٦ سنوات	□ ٧-٨ سنوات

الرقم	العبـــــــــــــــــــــارة	دائما	غالبا	أحيانا	نادرا	أبدا
1	تهتم القناة بتوفير المكافآت والحاجات المعيشة للعاملين					
2	أشعر بفخر واعتزاز كوني أعمل في هذا القناة					
3	تلتزم السياسة التحريرية في القناة بالمعايير المهنية (الموضوعية، الحيادية، الدقة)					
4	أنزعج عندما يوجه أي نقد للقناة					
5	تأخذ السياسة التحريرية في القناة المصلحة العامة في نظر الاعتبار					
6	تحرص ادارة القناة باصدار الشكر والتقدير للعاملين الاكفاء وترقيتهم					
7	أحرص على رسم صورة مشرقة للقناة					

8	تحرص القناة في سياستها التحريرية على الاهتمام بالمبادئ الوطنية والقومية					
9	تتيح ادارة القناة الكثير من التسهيلات للعاملين فيها					
10	أشعر بالرضا عن عملي داخل القناة					
11	تلتزم السياسة التحريرية للقناة بالابتعاد عن المصالح الاقتصادية والمالية					
12	تسهل ادارة القناة التواصل بين العاملين و المسؤولين للاخذ بآرائهم					
13	أهتم بتطوير قدراتي من اجل ترقية القناة					
14	تحرص السياسة التحريرية للقناة بالابتعاد عن المصالح الايدولوجية والحزبية					
15	تتبع ادارة القناة أسلوبا مناسبا في متابعة حضور وأداء العاملين.					
16	تهتم السياسة التحريرة في القناة بوفرة الموضوعات والمصادر					
17	تتسم ادارة القناة بالعدالة في توزيع أعباء العمل بين العاملين					
18	تحرص مدير القناة برسم السياسة التحريرية بالاستشارة مع هيئة الادارة ومالك القناة					
19	أشعر ان عملي يناسب مؤهلاتي العلمية					
20	تتسم السياسة التحريرية في القناة بالابتعاد عن الاثارة والتهويل والمبالغة					
21	تتيح ادارة القناة الفرص التدريبية للعاملين في مجالات عملهم					
22	اشعر بالارتياح في علاقاتي مع زملائي في العمل					
23	تلتزم السياسة التحريرية في القناة بالنقد البناء					

Professional satisfaction among communicators in the Kurdish media channels

This paper is a survey research aimed at understanding the level of professional satisfaction among communicators in the Kurdish media institutions. The researcher has chosen Goran Media Network, a media institution belonging to the Kurdish party Goran, which consists of KNN satellite channel, Gorran radio station and Sbeiy website. Seventy-six questionnaires were distributed to the communicators for the purpose of the research.
The research's data shows that while there is professional satisfaction among communicators in Goran Media Network, the channel management does not enter a level of high satisfaction. The study also found statistically significant differences in the level of satisfaction between the different channels, such that the professional satisfaction in Gorran radio and Sbeiy website were found to be higher than that of KNN satellite channel.
The research also gives some recommendations in order to improve the level of satisfaction among communicators. These include a show interest in the views of communicators, improvement and development of editorial policy, and improvement of management mechanisms in the media channels of Goran Media Network.

ڕەزامەندی پیشەیی لەلای میدیاکارانی دامەزراوە میدیاییە کوردییەکان

لێکۆڵینەوەیەکی ڕووپێوییە لەسەر نمونەیەك لە میدیاکارانی تۆڕی میدیای گۆڕان

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە بەئاگابوونە لە ڕادەی ڕەزامەندی پیشەیی میدیاکارانی دامەزراوە میدیاییەکانی هەرێمی کوردستان، بۆگەیشتن بەو ئامانجە توێژەر (تۆڕی میدیای گۆڕان) ی هەڵبژاردووە، کە دامەزراوەیەکی میدیاییەو لەلایەن بزوتنەوەی گۆڕانەوە سەرپەرشتی دەکرێت و هەریەك لە کەناڵی ئاسمانی (KNN)، ماڵپەری ئەلکترۆنی (سبەی)، ڕادیۆی (گۆڕان) لە خۆ دەگرێت، بۆ ئەو مەبەستە توێژەر (٧٦) فۆرمی بەسەر میدیاکارانی ئەو دامەزراوەیەدا دابەشکردووە.
ئەم توێژینەوەیە گەیشتۆتە کۆمەڵێك ئەنجام، لەوانە ڕەزامەندی پیشەیی بەشێوەیەکی گشتی لە تۆڕی میدیای گۆڕان بوونی هەیە، بەڵام ئەو بوارەی کە ناچێتە خانەی ڕەزامەندی بەرزەوە لە گۆشە نیگای میدیاکارانییەوە، بواری ئیدارەی کەناڵەکانە، بەتایبەت گرنگی نەدان بەکردنەوەی خولی مەشق و ڕاهێنان، خراپی سیستمی هاندان و پاداشت. ئەم توێژینەوەیە ئەوەشی خستۆتە ڕوو کە جیاوازی ئاماری تەنها لە گۆڕاوی (کەناڵ) دا بوونی هەیە، بەجۆرێك ڕەزامەندی پیشەیی لە ڕادیۆی گۆڕان و پێگەی ئەلکترۆنی سبەی بەرزترە بەبەراورد لەگەڵ کەناڵی ئاسمانی (KNN) .
ئەم توێژینەوەیە چەند ڕاسپاردەیەکی خستۆتە ڕوو لەوانە پێویستی بەئاگابوون لە بیروبۆچوونی میدیاکاران، کارکردن بۆ باشکردن و پێشخستنی سیاسەتی سازاندن، پێداچونەوە بە میکانیزمی کاری ئیدارەی کەناڵەکانی سەر بە تۆڕی میدیای گۆڕان.

تعرض طلبة المدارس الاساسية لبرامج الأطفال في القنوات الفضائية الكوردية

م.م بەنازحمەرشيد حسن　　　م.م يوهان عوسمان

جامعة السليمانية

فاكلتى اللغة والعلوم الانسانية

سكول العلوم الانسانية

قسم الاعلام

مقدمة

يعتبر الاعلام احد الاسباب الرئيسية في الحياة اليومية للأنسان بشكل مباشر و غير المباشر له تأثير سلبي و ايجابي للمستقبل ، وفي حالة اذا كان مشاهدا او مسامعا يؤثر عليه و بالاخص التلفزيون عن طريق شاشة وللخاصية التي يمتلكه من حيث الصوت و الصورة حيث له القدرة لجذب مشاهد كثير لها ، ومن جميع نخب المجتمع عن طريق برامجه وموضوعاته ، يعتقد المفكرين في الوقت الحاضر ان افراد المجتمع نشيطون و يبحثون عن رغباتهم من قبل افراد المجتمع . وبالاخص الاطفال الذي يعتبر من مشاهدين الرئيسية للتلفزيون. بسبب قلة استطاعتهم لاستعمال تكنلوجيا الحديثة او نقول بشكل مباشر ان الامهات و الاباء لهم الدور الكبير لتحديد استعمال تلك التكنلوجيا ، لذا ان الاطفال في النهاية يلجأوون الى مشهادة التلفزيون ويعتبرونه المصدر الرئيسي لهم ويعتمدون عليه ، لذا ان التلفزة في حالة تقديم اية شي قد يؤثر بشكل مباشر على شخصيته و تصرفه و نسبة تعلمهم ونوعيتهم لذا في حالة مشاهدة الاطفال في اي الوقت لبرنامج التلفزة قد يجد نفسه لهذه الشخصية الكارتونية ويقلده مثل (رجل العنكبوت) اتي يعتبر من شخصيات الكارتونية للاطفال ، لذا معظم اطفال قد يرون انفسهم في هذه شخصيات ، نحن كباحثان نريد عن طريق هذا البحث يظهر لنا الى مدى ان القنوات الكوردية لديهم الدور في بث البرامج الخاصة واكمال مستلزماتهم وبالاخص برامج الاطفال لأن لديهم حاجات من ذوي العمرية، والى مدى يشاهد اطفالنا لقنواتنا الكوردية ويكتفون بذلك ، او لعدم وجود برنامج لسد حاجاتهم واستكمال رغباتهم يلجئون الى فضائيات الاجانب لسد الفراغات التي عندهم ملىء رغباتهم . يتضمن هذا البحث ثلاثة فصول،يتمحور الفصل الاول حول الاطار المنهجى من خلال أهمية البحث ومشكلته وحدوده وأهدافه ومنهجيته واجراءاته وأدواته العلمية فضلا عن مجتمع البحث وعينته، معرضا الدراسات السابقة المتناولة لمشكلة البحث ، والفصل الثانى فقد تناول الحاجات لغة واصطلاحا من ناحية سيكولوجية وحاجات الاعلام بشكل خاص ونظرية الاستخدامات والاشباعات ، وايضا مفهوم الطفل ومرحلة العمرية، أما الفصل الثالث تناول الجانب الميداني حيث تم عرض نتائج بالنسب المئوية وتعليق عليها وعرض النتائج و اخيرا أختتمت الباحثة بحثها بعرض أهم الاستنتاجات و التوصيات والمقترحات.

اولا: مشكلة البحث وتساؤلاتها

يجب ان يحس الباحث بوجود مشكلة ما ويحددها بشكل دقيق حتى يستطيع ان يجد لها الحلول المناسبة، لذلك قام الباحثان بتحديد مشكلة البحث على شكل التساؤلات الاتية:

١-مامدى معدلات مشاهدة الأطفال للقنوات الفضائية الكوردية ؟

٢-ما المواد والبرامج التي يفضلها الأطفال في القنوات الفضائية الكوردية؟

٣- هل توجد مصادر بديلة لدى الأطفال يتعرضون لها غير مشاهدة القنوات التلفزيونية الفضائية؟

٤-هل يتدخل شخص ما فى مشاهدة المواد والبرامج؟

٥-ماهو مدى مساهمة برامج الاطفال في اشباعات حاجات الاطفال؟

٦-مامدى معدلات مشاهدة برامج الاطفال و تفضيل برامج الاطفال لتلك القنوات الكوردية؟

٧- ماهو محتوى الذى يرغبون فيه وهل يجدون تلك المحتوى فى برامج الاطفال للقنوات الكوردية؟

٨- ماهو نوع محتوى الذي يرغبون الاطفال وجوده في برامج الاطفال ؟

٩-ماهو اسباب مشاهدة لتلك القنوات من قبل المبحوثين ؟

١٠-ما هو أكثر الاوقات مشاهدتها المبحوثين لتلك القنوات ؟

ثانيا:أهمية البحث

تعتبر هذه الخطوة مهمة جدا من خطوات البحث العلمي ومن خلالها تظهر أهمية البحث للباحث والمجتمع الذي طبق عليه، وأيضا هذا البحث مهمة بالنسبة للمؤسسات الاعلامية و للاطفال نفسهم.

ثالثا:أهداف البحث:

لاشك ان لكل بحث علمي أهدافا وهذا البحث يسعى لتحقيق عدة أهداف من أهمها:

١-معرفة معدلات مشاهدة الأطفال للقنوات التلفزيونية الفضائية الكوردية وافضل فترات مشاهدة القنوات الكوردية

٢- معرفة المواد والبرامج التى يقبل الأطفال على مشاهدتها في القنوات الفضائية الكوردية

٣-معرفة مصادر الاخرى لدى الأطفال التي يتعرضون لها غير القنوات التلفزيونية الفضائية .

٤-معرفة مدى تحكم الأخرين البديلة فى مشاهدة الطفل المواد والبرامج .

٥-معرفة مدى مساهمة برامج الاطفال اشباع حاجات الطفل .

٦-معرفة معدلات مشاهدة الاطفال لبرامج المخصصة للاطفال .

٧-معرفة نوع المحتوى الذى يرغب الاطفال بمشاهدته .

٨-معرفة نوع محتوى الذي يرغبون الاطفال وجوده في برامج الاطفال

٩-معرفة اسباب مشاهدة لتلك القنوات من قبل المبحوثين

١٠-معرفة أكثر الاوقات مشاهدتها المبحوثين لتلك القنوات

رابعا: حدود البحث:

تحديد مجالات هذا البحث :

١- المجال المكاني: مدينة السليمانية أطفال المدرستين الحكومي

٢-المجال الموضوعي أو البشرى: يتمثل هذا المجال الاطفال فى المدارس الحكومية فى مدينة السليمانية.

٣-المجال الزماني:استغرق عمل الباحثة الميدانى لتوزيع الاستمارة على الاطفال(٢-١٠/٤/٢٠١٥).

خامسا: منهج البحث:

استخدم الباحثان المنهج المسحي لانه هو المنهج الاكثر قابلية للتعامل مع المشكلات والظواهر التى تتصل بالانسان ومواقفه وأرائه ووجهات نظره وفى علاقته بوسائل الاعلام.

سادسا:أدوات البحث:

اعتمد الباحثان على استمارة الاستبيان او الاستقصاء لبحثهما كأداة لجمع المعلومات من المبحوثين بشكل المقابلة، لأن المبحوثين فى مرحلة الطفولة(١٠-١١-١٢)من العمر أي مرحلة (الرابعة والخامسة والسادسة) لايستطعون الاجابة بأنفسهم ، وقد صمم الباحثان لهذا الغرض استمارة استقصاء وفقا للبيانات الخاصة بمجتمع البحث المتمثلة بالأطفال في مرحلة الدراسية الأساسية ، وقد احتوت على(٢٢) سؤالا، بالاستفادة من.

سابعا:مجتمع البحث وعينته:

يصعب على الباحثان ان يقوما باخذ مجتمع البحث بكامله وذلك يحتاج وقتا طويلا وبدافع الضرورة التى تفرضها اجراءات البحث المنهجية ، اختاروا الباحثان كعينة (١٠٠) طلبة الذكورا و الاناثا اى بطريقة عشوائية بسيطة من مدرستين حكوميتين مدرسة (هەوارەبەرزە شرق محافظة السليمانية و مدرسة ئاسودة من غرب محافظة السليمانية أي المرحلة العمرية (١٠-١١-١٢) في صف (الرابع والخامس والسادس) باعتماد على كتاب من مديرية التربية السليمانية.

ثامنا:اجراءات الصدق:

تعد اجراءات الصدق احدى الخطوات المهمة من اعداد أداة البحث الميدانى بمعنى القياس او الوصف الفعلي لما يريد الباحث ان يقيسه او يصفه، قام الباحثان بعرض الاستمارة على مجموعة من الاساتذة والخبراء ممن لهم علاقة بموضوع البحث(١).

تاسعا:اجراءات الثبات:

فالثبات يعنى استخدام اداة القياس والاعتماد عليها وتكرار استخدامها فى القياس للحصول على نفس النتائج(٢)، وقام الباحثان باعادة توزيع الاستمارة على(١٠)مبحوثا ومبحوثة معروفين ومحددين سابقا بعد شهر من عملية التوزيع الاولى وعند جمع الاستمارات المعادة توزيعها استخدمت الباحثة معامل(سبيرمان)الاحصائى ظهرت نسبة النتيجة الثبات(٩٠٪)، وهذا يعنى ان النسبة عالية.

عاشر:عرض البيانات

بعد تجميع البيانات وتحليلها من قبل الباحثان والوصول الى النتائج يجب ان تعرض تلك البيانات بطريقة مناسبة وسهلة حتى يفهمها القارىء بشكل سريع ، وفى هذا البحث استخدموا الباحثان الجداول لعرض المعلومات.

---

(١)- وهم السادة:

١-الاستاذ المساعد الدكتور صابر بكر مصطفى، كلية علوم الانسانية، جامعة السليمانية.

٢-الاستاذ المساعد الدكتور حبيب مال الله ابراهيم ، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين.

٩- المدرس الدكتور نەزاكەت محمد حسين ، كلية العلوم الانسانية ، جامعة السليمانية .

(٢)- محمد منير حجاب،الاسس العلمية لكتابة الرسائل الجامعية، المصدر السابق، ص٣٥.

حادى عشر:الاساليب الاحصائية والرياضية

تحقيقا لاهداف البحث ولغرض تحليل البيانات ومعالجتها تم استخدام الوسائل الاحصائية الاتية:

١-النسب المئوية: استخراج النسبة المئوية لمتغيرات العينة، وايضا اسخراج انحراف المعيارى ومتوسط الحسابى للاشباعات برامج الاطفال .

٢- استخدام معامل سبيرمان لاستخراج الثبات اعادة اختبار الاجابة لدى المبحوثين بعد اعادة توزيع الاستمارة للمرة الثانية.

ثاني عشر:تعريف المصطلحات

الأطفال : المرحلة التي يعيشها الإنسان وهو تحت سن الثامنة عشر، فالطفل هو كل سن يقل عن ١٨ عاماً وهي كلمة مشتقة من طفيل ، و الطفيل هو الذي يعتمد على الآخرين لذلك سمي الطفل طفلا[٣].

التعرض : فهو ما يصدر عن الفرد من عرض شفوي أو كتابي لحقائق أو وقائع[٤].

الدافع: وهي عبارة عن حالات لا نحس بها بشكل مباشر بل نحسها من السلوك الصادر عنها، إذ إن شرب الماء اشارة الى دافع العطش، واجتماع الناس اشارة الى الدافع الاجتماعي(٥).

المدارس الأساسية :يعتبر نظام الدراسية من العمر ٦ سنوات الى ١٥ سنوات الزامي [٦].

خامس عشر:دراسات سابقة:

١- دراسة رشيد(٢٠١١) ٧ :تناولت هذه الدراسة (استخدام الشباب الجامعى للقنوات التلفزيونية الفضائيةوالاشباعات المتحققة)، من قبل الباحثة (بةناز حمةرشيد) استخدمت الباحثة منهج الوصفى نوع المسحى واعتمدت على استمارة استبيان مع المبحوثين البالغ عددهم (٤٠٠).

٢-دراسة الحديدى وأخرون(٢٠٠٦)(٨):

تضمنت هذه الدراسة استخدامات الشباب العربى للقنوات الفضائية وتاثيراتها فيهم،بعنوان(استخدامات الشياب العربى للقنوات التلفزيونية الفضائية وتأثيراتها فيهم)من قبل مجموعة من الاساتذة فى معهد الدراسات العربية وتطبق نظريتي الاستخدامات والاشباعات، والغرس الثقافى.

واستخدم الباحثون فى دراستهم المنهج الوصفى والمسحى واعتمدوا على صحيفة الاستقصاء كأداة لجمع البيانات، على عينة قوامها ٤٠٠ مفردة من الشباب العرب فى معهد البحوث والدراسات العربية، وتوصلت الدراسة الى عدة

---

٣) محمد عدنان القماز، http://mawdoo٣com.، ٢٠١٥/٠٧/٠٧.

٤) ب.أفتيان، معجم التعابير الأجنبية في لغة الأنجليزية، ترجمة: سمير عبدالرحيم، دا المؤمن للنشر، بغداد ١٩٨٧، ص١٨٧.

(٥)- احمدعزت راجح ، اصول علم النفس، مكتبة المصرى الحديث ،بدون سنة ،ص٧٣.

٦( )-نظام المدارس الأساسية ، نظام المدارس الأعدادية ، حكومة أقليم كوردستان وزارة التربية ، مطبعة وزارة التربية ، أربيل ، ٢٠٠٩، ص ٩

(٧) - بةناز حمةرشيد ، استخدام السباب الجامعي للقنوات التلفزيونة الفضائية واشباعات المتحققة ، ماجستير غير منشورة ، جامعة السليمانية ، ٢٠١١.

(٨)- منى سعيدالحديدى واخرون،المصدر السابق.

نتائج من اهمها:ان نسبة المشاهدة للقنوات الفضائية احيانا ٥٦,٨٪ وهى نسبة مرتفعة، وتفضيل مشاهدة القنوات الفضائية اكثربنسبة ٧١,٢٪وهى نسبة اكبر من بين القنوات الفضائية والمحلية وكلاهما .

٣-دراسة العبد(٢٠٠٥)(٩):

تناولت هذه الدراسة علاقة الطفل المصرى بالقنوات الفضائية العربية، بعنوان(علاقة الطفل المصرى بالقنوات الفضائية العربية)من قبل الباحثة(نهى عاطف العبد)وطبقت الباحثة نظرية الاستخدامات والاشباعات لدراستها.

استخدمت الباحثة فى دراستها المنهج الوصفى والمسحى واعتمدت على صحيفة الاستقصاء المطبقة بالمقابلة الشخصية مع المبحوثين أداة لجمع البيانات، على عينة قوامها ٤٨٠ طفلا فى نهاية الطفولة المتاخرة (١٢سنة).

بعدعرض الدراسات السابقة تلك تم التوصل الى ما ياتى:

اتفق هذا البحث مع دراسات(العبد٢٠٠٥،حديدى وأخرين٢٠٠٦،و رشيد ٢٠١١ فى استخدام المنهج الوصفى والمسحى لجمع البيانات والمعلومات. وايضا اتفق مع بحث العبد فى عينة البحث الطفل ، وأيضا اتفق مع بحث العبد و رشيد ، الحديدى فى استخدام استمارة استبيان كأداة البحث .

الحاجات :

وتعنى هذه الكلمة بالانجليزية(Need) لزوم، وعند جمعها (Needs)لوازم (١٠)، أي أن المرء يحتاج الى شخص او شيء كالماء والضوء والراحة وما الى ذلك من المتطلبات(١١)، وكمصطلح تعني حالة من التوتر او عدم اشباع تدفع الفرد نحو هدف لتحقيقها(١٢).

والبعض يرى الحاجة بأنها: "افتقاد الكائن الحي لشيء ما ينتج عنه نوع من التوتر يدفعه الى محاولة ارضاء الحاجة المفتقدة ، والحاجة قد تكون داخلية كالطعام والماء اواجتماعية كالانتماء او التفوق اوالانجاز(١٣)، يعرف الباحثان الحاجات بأنها عبارة عن نقص موجود في الكائن الحي يبحث حتى يشبعها.

ان الفرد لديه حاجات كثيرة يتم تلبيتهاعن طريق وسائل الاعلام او مصادر أخرى كالعائلة اوالصداقة أو الهوايات وقد حدد كاتز ورفاقه حاجات الفرد التي تحتاج الى الاشباع عن طريق استخدام الاعلام(١٤) وهي كالاتي(١٥):

١- المعلومات والفهم والتنمية العقلية والذهنية .

٢- تطوير الخبرات والجمالية والعاطفية والوجدانية .

٣- التكامل الذاتى والاندماج الشخصى والتقوية وتعزيزالمصداقية والثقة بالنفس والتوازن والاستقرار النفسى.

---

(٩)- نهى عاطف العبد،أطفالنا والقنوات الفضائية،رسالة ماجستيرمنشورة، كلية الاعلام جامعة القاهرة،٢٠٠٤.

(١٠)-روحى بعلبكى ، مصدر سابق ، ص٥٣٤ .

(١١)- هانى ابادة ،قاموس النبراس ، دارالنبراس العربى ، الاردن ، ١٩٩٣ ، ص٦٢٤ .

(١٢)-محمد منير الحجاب ،المعجم الاعلامى ، دار الفجر للنشروالتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٤ ، ص٢٠٨ .

(13) www. http://.ejtemay.com/showthread.php?t=5882 /2010

(١٤)-الصالح ابو اصبع ، اتصال الجماهيرى ،،دار الشروق للنشر ،عمان ، ١٩٩٩ ،ص١٧٠.

(١٥)-ينظر الى :

- محمد عبدالحميد ،نظريات الاعلام واتجاهات التاثير، ط٣ ،دارالكتب للنشروتوزيع ، القاهرة ،٢٠٠٤، ص٢٨١.
- http://www.almarefh.org/news.php?action=show&id=1355/٢٠١٠

٤-الاندماج الاجتماعى: تقوية الارتباط مع الاسرة والاصدقاء والمجتمع المحلى والعالم الخارجى.

ويوجد تقسيم اخر للحاجات التى يسعى افراد الجمهور الى اشباعها عبر وسائل الاعلام وهى(١٦):

١- الترفيه ، و مراقبة البيئة

٢-العلاقات الشخصية: للمتلقى بالاخرين سواء من شخصيات حقيقية او شخصيات موجودة فى الوسيلة، ولها شقان : الصحبة ، والمنفعة الاجتماعية .

٣-الهوية الشخصية:وتقصد بها المرجعية الشخصية واستكشاف الواقع وتدعيم القيم.

نظرية الاستخدامات والاشباعات

اصل كلمة الاستخدام فى اللغة الانجليزية(Use)وتعنى" يستخدم، يستعمل، طريقة استعمال"، اما كلمة اشباع بالانجليزية(Gratification)وتعنى" الارضاء، والرضا، والشبع، ومسرة الاشباع"(١٧)، تهتم هذه النظرية بدراسة وسائل الاعلام من الناحية الوظيفية وترى ان الفرد فعال فى انتقاء مضمون رسائل وسائل الاعلام(١٨)، كانت النظريات السابقة المبكرة كنظرية الاثار الموحدة او الرصاصة السحرية تنظر للجمهور سلبا وغير فعال امام قوة وسائل الاعلام حتى ظهر جمهور النشيط الذى يبحث عن الاشياء التى يريد ان يتعرض لها ويختار ما يريده ليلبى رغباته(١٩) ، لذلك ان هذا الجمهور حسب هذه النظرية يجعل من وسائل الاعلام ان لاتحدد نوع الرسائل ، بل بل استخدام الجمهور لتلك الرسائل يتحكم فى المضمون الاعلامى التى تعرضها الوسيلة الاعلامية وقد تكون هذه الرغبات للحصول على المعلومات او الترفيه او التفاعل الاجتماعى(٢٠).

هذه النظرية مطروحة من قبل(الياهو كاتز)٭عام(١٩٥٩)فى مقالته، بهدف تعرف السؤال، وهو ماذا تفعل الوسيلة بالناس؟ ولكن(كاتز)اقترح بتحول التساؤل الى ماذا يفعل الناس بالوسيلة الاعلامية؟(٢١) .

فرضيات النظرية واهدافها

نظرية الاستخدامات والاشباعات لديها فرضيات عدة ، لخصها كاتز ورفاقه في خمس عناصرهي كالأتي(٢٢):

---

(١٦)- نهى عاطف العبد ،المصدر السابق ،ص٢٣ .

١٧)منير البعلبكى ، المورد ،دار العلم للملايين ، بيروت ، ٢٠٠٧ ، ص ٣٩٩ .

(١٨)- محمد منير حجاب ،المعجم الاعلامى ، مصدر سابق، ص٥٨٤.

(١٩)- عاطف عدلى العبد عبيد ، مدخل الاتصال والراى العام،الاسس النظريةوالاسهامات العربية، دار الفكر العربي،ط٣، القاهرة ،١٩٩٩، ص٢٠١ .

(٢٠)- محمد بن عبدالرحمن الحضيف ، كيف توثر وسائل الاعلام ؟ دراسة فى النظريات والاساليب ط٢ ، مكتبة العبيكان ، الرياض ،١٩٩٨ ، ص٢٦ .

٭ الياهوكاتزولدة سنة (١٩٢٦) فى نيويورك ، هوعالم اجتماعى الامريكى واسرائيلى حصل على شهادة الدكتوراه فى علم الاجتماع عام (١٩٥٦) من جامعة كولومبيا بدا بالتدريس بجامعة شيكاغو حتى (١٩٦٣)كاتز نشرت (١٦) كتاب واكثر (١٠) مقالة فى مواضيع علمية وسائل الاعلام ، قضى معظم حياته فى البحث فى مجال الاتصال والتفاعل بين الوسائل الاعلام والمحادثة والراى وفى المجال العام . حسب المعلومات التى حصلنا علبها كاتز ما زال على قيد الحياة .

نقلا عن : www.foreignaffairs.com/author/elihu-katz 2010

(٢١)-رضا عبدالواحد امين ، الصحافة الالكترونية ،٢٠٠٧، ص٣٤

(٢٢)-ينظر الى :

١- ان جمهور وسائل الاعلام نشط وفعال يختار من وسائل الاعلام ما يلبي حاجاته ورغباته، ويمكن تفسير هذا الاستخدام بالاستجابة للحاجة التى يشعر بها المتلقى وينال بعضا من تلك الحاجات

٢- هناك علاقة تنافسية بين وسائل الاعلام ومصادر اخرى لتلبية الحاجات، ان رغبات الجمهور عديدة و متنوعة لايلبى الاعلام الا بعضا منها، والحاجات التى تشبعها وسائل الاعلام تشكل جزء من حاجات الانسان لوجود بدائل اخرى مثل:اللعب، والزيارات، اللقاءات، والمجاملات الاجتماعية .

٣- يمكن الاستدلال على المعايير الثقافية السائدة من خلال استخدامات الجمهور لوسائل الاعلام وليس من خلال محتوى الرسائل فقط .

٤- ان الجمهورالمتلقى صاحب المبادرة يربط بين اشباع حاجاته واختيار الوسيلة المناسبة لتلبية تلك الحاجات .

٥-يعبر استخدام وسائل الاعلام عن الحاجات التى يدركها الجمهور ،ويتحكم فى ذلك عوامل الفروق الفردية، وعوامل التفاعل الاجتماعى، وتنوع الحاجات .

تحقق نظرية الاستخدامات والاشباعات ثلاثة اهداف رئيسية هى(٢٣) :

١- التعرف على كيفية استخدام الافراد لوسائل الاعلام .

٢- شرح دوافع التعرض لوسيلة معينة ولاشباعات متحققة من هذا التعرض والتفاعل الذى يحدث نتيجة لهذا التعرض .

٣- التاكد على نتائج استخدام وسائل الاعلام بهدف فهم وسائل اعلام الجماهيرى .

مفهوم الطفولة ومراحها:

وهي مرحلة من مراحل حياة الانسان تتميز بالاعتماد على الاخرين في تأمين الحياة فالطفل يولد مزود باستعدادات وامكانات هائلة وعليه ان يتكيف مع هذا المحيط الخارجي بواسطة وبمساعدة الآخرين حيث يكتسب الطفل العادات والمهارات والاتجاهات الفعلية والاجتماعية والحسية والاهداف التربوية والتعليمية٢٤، يقوم الأطفال في أثناء مشاهدة برامج التلفزيون بعملية ذهنية تتمثل في الربط بين الأشخاص والأشياء وإقامة علاقة بينهم. حقيقة إن هذه العملية تكون خاطفة، لكنها موجودة. ويستنتج منها أن التلفزيون يساعد الأطفال على إنتاج الصور٢٥. إن تعميم هذا الحكم على كل الأطفال بصرف النظر عن سنهم، ووضعهم الاجتماعي والنفسي، وتطور مكانة الصورة في الحياة المعاصرة، يبدو مجحفاً في حق الحوار الذي يجرونه مع الصور المتحركة أمام نظرهم في

- عاطف على العبد عبيد ، مصدر سابق ،ص٢٠٢ .
- صالح ابو اصبع، ، مصدر سابق ، ص٢١٦ ،
- .سناء محمد الجبور ،الاعلام والراى العام العربي والعالمي، داراسامة للنشر والتوزيع،عمان- الاردن ، ٢٠١٠ ،ص١٥٤ .
- فضل دليو ، مصدر سابق ،ص٣١ .
- محمد منيرحجاب ، الموسوعة الاعلامية ،المجلد السابع ، دار الفجر للنشر والتوزيع ، عمان ، ٢٠٠٣،ص٢٥٢٧ .

(٢٣)- ينظر الى :

- دى فلور س.بالروكاخ: ، نظريات الاعلام، ت:محمدناجى جوهر دار الامل للنشر والتوزيع،ط٢، عمان، ٢٠٠٠، ص٢٠٨.
- محمد منير حجاب، نظريات الاتصال ، دارالفجر للنشروالتوزيع ،القاهرة،٢٠١٠،ص٢٩٩ .

٢٤ محمد سعيد فرج، الطفولة والثقافة والمجتمع، الكويت عالم المعرفة، ١٩٨٦، ص٧.

٢٥ جيهينة خالدية، مصدر سابق.

الشاشة، ويخفي الكثير من الحقائق التي نذكر منها أن إدراك الأطفال للصورة والتفاعل معها يختلف من مرحلة عمرية إلى أخرى، وعلى أساسها تتحدد أهمية التلفزيون بالنسبة للطفل أو أضراره. فالطفل دون سن الثالثة لا يستفيد من التلفزيون في نموه، بل يبطئه. هذا ما استنتجه طبيب الأمراض العقلية الفرنسي، والمختص في علاقة الأطفال بالصورة، تيسرون سرج "Tissero Serge"[٢٦].

لقد قسمت سنوات العمر الطفل إلى مراحل عديدة ولكل مرحلة سماتها فمن:

١- مرحلة الطفولة من المهد الى ٣ سنوات[٢٧]: في هذا السن يبدأ الطفل في الار تباط بجهاز التلفزيون، وفي مشاهدته بانتظام، ونظرا لأن الطفل في هذا السن يكون هو أكثر يكون أفراد الأسرة وجودا بالمنزل[٢٨]، وفي هذه المرحلة تقوم الأم بهز الطفل في مهده بطريقة إيقاعية وتغني له لينام، وتحكي الام أو الجدة حكاياتها الخيالية وأحاديثها عن الحيوانات، التي تتجمع، وتتعاون وتتساند لتقدم العون للآخرين[٢٩].

٢- مرحلة الطفولة من ٣-٦ سنوات: وتطلق على هذه المرحلة المرحلة الحسية حيث يميل الطفل إلى الأشياء المحسوسة[٣٠] وتسمى أيضاً مرحلة (الخيال الحر) حيث غالباً ما يتطلع الطفل بخياله إلى عوالم أخرى[٣١].

٣- مرحلة الطفولة من ٦-٩ سنوات : وفي هذه المرحلة يبدأ الطفل بالخروج من المنزل الى المدرسة او مع الاسرة والاقران ، ويبدأ بالتعرف على البيئة الاجتماعية من حوله،والطبيعة الممتدة، فيكون الصداقات، وينمو في داخله حب الاستطلاع، والتعرف بشكل أوسع الى ما وراء الجبال والبيوت في أطراف المدينة [٣٢].

٤- مرحلة الطفولة من ٩-١٢ سنة: في هذه المرحلة تنمو قدرة الطفل على التفكير وفقا لخطوط النمو العامة وتيسر من أدراك العلاقات البسيطة الى المركبة، وله من القدرة العقلية مايسمح له بأدراك العلاقات التي تتفق ونضجه العقلي حيث يقوم الطفل بما يدعى بالعمليات العينية وذلك لانها ترتبط دوما بالاحداث المحسوسة، ولكنه قد يكون قادرا على الرمز للعالم الحسي داخليا ويستطيع ان يفكر في العالم حوله بشكل محسوس[٣٣]، مرحلة الانتقال بين مرحلتي الطفولة والمراهقة، وأبرز سماتها في هذا السن يميل إلى المرح والانطلاق والمنافسة مع أقرانه في نفس السن ، ولذا فإن الأدب الذي يقدم للطفل ينبغي ان يكون ملائماً لهذه المرحلة بكل تعقيداتها، وتركيبها أي ثقافة البطولات الشعرية والقصصية والمسرحيةوالتلفزيونية، وتمثل موضوعات التجريب والتركيب والمهن اليدوية والتصاميم، مواداً شيقة لهم، فحب الاستطلاع والمعرفة لديهم يكون في أوجه قوته[٣٤].

---

٢٦ Laronche Martine: L exposition a la télévision retarde le développement de l enfant de moins de 3 ans. Interview de Tisseron Serge; Le monde, France, 17/11/2009.

٢٧ د.صابر بوكاني، مجلات الأطفال في أقليم كردستان، دكتوراه منشورا،٢٠٠٧، ص٤٩.

٢٨ د.كرم شلبي، فن الكتابة للراديو التلفزيون، دار ومكتبة الهلال بيروت و دار الشرق جدة، ٢٠٠٨، ص٣٦٥.

٢٩ د.صابر بوكاني، مصدر سابق ، ص٤٩.

٣٠ أحمد نجيب، أدب الأطفال، علم وفن، ط٣، سلسلة دراسات في ادب الطفولة (طنطا: دار المطبوعات الجديدة، ١٩٨٤، ص ٦٩.

٣١ محمد أحمد النابلسي، ذكاء الطفل المدرسي، سلسلة علم نفس الطفولة، بيروت، دار النهضة، ١٩٨٨، ص ٥.

٣٢ د.بوكاني، مصدر سابق، ص٤٩.

٣٣ قاسم حسين صالح، التلفزيون والأطفال، بغداد، دار الجبل، ١٩٨٨، ص٨٧.

٣٤ احمد محمد المخزنجي، وسائل الاعلام وتنشئة الانباء، الدراسات الاعلامية، القاهرة، المركز العربي للدراسات الاعلامية، ١٩٨٨، ص٧٥.

٥- مرحلة المراهقة ١٢- ١٥ سنة: وفي هذه المرحلة يبدأ الطفل بالاعتماد على نفسه في تسيير امور حياته فيرسم لنفسه حدود شخصية كذلك يظهر ميوله إلى العاطفة والوجدان.٣٥

برامج الأطفال :

والبرنامج (program) بأبسط تعريف له هو منهاج يصف شيئاً او يعلن عنه وله صيغ واشكال خارجية هي عبارة عن الشكل والمضمون ، اما مبرمج فتعني ذا برنامج ، وان تقسيم البرامج الى برامج اخبارية وثقافية واعلامية وترفيهية ٣٦، ان كلمة البرنامج تعني "بث مواد ومضامين متنوعة الى جماهير واسعة ومتباينة في العمر والمستوى المعاشي والوظيفي والثقافي والتعليمي ، وهذا لايلغي التخصص فالبرامج قد تعنى ايضاً ببث برامج محددة الى جمهور محدد ومهما يكن فالبث الاذاعي والتلفزيوني هو وحدة الاصوات التي تتناول مختلف الاشكال الاعلامية الاخبارية والثقافية والدراما وما شابه ذلك ومن هذا يتبين لنا ان البث وحدة واحدة من مجموعة برامج لها بداية ونهاية"٣٧

وبصورة عامة فأن لكل برنامج ابعادٍ رئيسية يعتمد عليها في تكوينه وهي٣٨:

١-المضمون : او محتوى البرنامج وما يحمله من قيم وافكار ومعلومات .

٢-الشكل : الذي يتراوح بين الدراما والمنوعات والبرنامج الوثائقي او التسجيلي والحدث والفلم والتعليق الى اخر هذه الاشكال .

٣-الهدف : من البرنامج الذي يتراوح بين الاعلام والتثقيف والتعليم وما الى ذلك.

٤- الجمهور : فلكل فئة اهتمام خاص وتوعية خاصة من البرامج وينطبق الحال على الجمهور وطبيعتهم المهنية والثقافية والعمرية ، فللطلبة برامج خاصة بهم وللاطفال برامج تهتم بهم وللمرأة برامج تثير اهتمامها والحال ينطبق على جميع القطاعات الاخرى من عمال وفلاحين ومن يعشقون الفن والرياضة .

---

٣٥ اسماعيل عبد الفتاح، ادب الأطفال في العالم المعاصر، القاهرة، مكتبة الدار العربية، ٢٠٠٠، ص٢١.

٣٦ د.فلاح كاظم :البرامج الاذاعية والتلفزيونية ،بيت الحكمة ،بغداد ،١٩٨٨، ص١٢٨.

٣٧ نواف عدوان :بعض المصطلحات الاعلامية ،دراسة اولية مجلة البحوث ،اتحاد اذاعات الدول العربية ،بغداد ،العدد (٢٤) ،١٩٨٨ ، ص٣٢

٣٨ المعايير الاحصائية الموحدة لتحليل البرامج في التلفزيون الخليجية والعربية ، الرياض ،سلسلة بحوث ودراسات تلفزيونية (٨) ،جهاز تلفزيون الخليج ،١٩٨٣ ،ص١٤-١٥.

النتائج و مناقشتها

١-كشفت النتائج ان البديل(نعم)قد احتل المرتبة الاولى من المبحوثين عينة البحث ، في حين احتل البديل(لا)المرتبة الثانية، اذ حصل على نسبة(3%).

وهذا يؤشر ان مشاهدة القنوات التلفزيونية الفضائية عالية جدا بدليل ان البديل (نعم)اخذ المرتبة الاولى، وهذا يؤشر الى ان هناك تعرض بنسبة كبيرة من قبل الاطفال لمشاهدة القنوات الفضائية الكوردية، وهذا يلتقى مع دراسة (العبد)وكما يتضح فى جدول (١).

جدول(١)

توزيع اجابات الطلبة عينة البحث لمشاهدة القنوات التلفزيونية الفضائية الكوردية

البدائل	التكرار	النسبة المئوية	المرتبة
نعم	97	97٪	الاولى
لا	3	%3	الثانية
المجموع	100	%100	

٢-كشفت النتائج ان البديل(ليس لدي وقت) قد احتل المرتبة الاولى من المبحوثين عينة البحث ، في حين احتل البديل(اشاهد القنوات المحلية) احتل المرتبة ثانية ، كما يظهر فى جدول رقم(٢).

جدول(٢)

توزيع اجابات الطلبة عينة البحث الذين لايشاهدون القنوات التلفزيونية الفضائية

أسباب عدم مشاهدة	التكرار	النسبة المئوية	المرتبة
ليس لدي وقت	2	66.66٪	الاولى
اشاهد القنوات المحلية	1	33.3٪	ثالثة
لا نملك طبق استقبال	-	-	-
لاارغب بمشاهدتها	-	-	-
المجموع	3	100٪	

٣-تبينت النتائج ان البديل(احيانا)احتل المرتبة الاولى من قبل المبحوثين عينة البحث ، ولكن البديل (غالبا) قد ااحتل المرتبة الثانية ، والبديل (دائما) قد أحتل المرتبة الثالثة كما يظهر فى جدول رقم(٣).

وتظهر تلك النتائج أن بالرغم نسبة مشاهدة التلفزيون عالية كما ظهر فى جدول الاولى ولكن من ناحية مدى مشاهدة المبحوثين للقنوات ليس عاليا، بدليل ان البديل(احيانا) اخذت المرتية الاولى ، يرجع سببها الى ان المبحوثين همالاطفال في مرحلة عمرية ولديهم التزامات الدراسة و يخصصون اوقاتهم للاشياء الأخرى.

جدول(3)

توزيع اجابات الطلبة عينة البحث مدى مشاهدتهم للقنوات التلفزيونية الفضائية الكوردية

مدى مشاهدة	التكرار	٪	المرتبة
دائما	7	٪7.21	الثالثة
غالبا	18	٪18.55	الثانية
احيانا	72	٪74.22	الاولى
المجموع	97	٪100	

٤-كشفت النتائج ان البديل(بعد الظهر)قد احتل المرتبة(الاولى)من قبل المبحوثين عينة البحث في حين أحتل البديل(مساء) المرتبة(الثانية)و البديل(الطهيرة) قد أحتل االمرتبة(الثالثة)والبديل حسب الوقت قد أحتل المرتبة الرابعة و فترة الصباحية أحتل المرتبة الخامسة ، المعلومات اكثر يبين فى جدول (٤).

وتدل تلك المؤشرات على ان اكبر نسبة مشاهدة القنوات الفضائية يكون فى وقت بعد الظهيرة بدليل انها حصلت على المرتبة الاولى، وهذا يفسر لنا يجب ان نستفيد من هذا الوقت للبث برامج جيدة لهذا العمر.

جدول (٤)

توزيع اجابات الطلبة عينة البحث الفترة المشاهدة القنوات التلفزيونية الفضائية

فترات المشاهدة	التكرار	٪	المرتبة
الصباحية	3	٪3.09	خامسة
الظهيرة	10	٪10.30	ثالثة
بعد الطهيرة	42	٪43.29	الاولى
المساء	38	٪39.17	ثانية
حسب الوقت	4	٪4.12	رابعة
المجموع	97	٪100	

٥-كشفت النتائج ان البديل(لا اعمل شىء) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث ، في حين احتل البديل(اذاكردروسى) المرتبة(الثانية) وأخذ البديل المطالعة مثلا مجلة الاطفال قد احتل المرتبة(الثالثة)، والبديل(أتحدث مع الاخرين) أحتلت المرتبة الرابعة وأيضا البديل الانترنيت احتل المرتبة الخامسة والمعلومات اكثر يبين فى جدول (٥) .

تدل تلك المؤشرات العليا ان من اكثر الاشغال لدى المبحوثين اثناء مشاهدتهم للقنوات الفضائية الكوردية هو لا يعملون شىء ، وهذ يدل على انهم يعطون كل وقتم لشاهدة وهذ يدل على رغبتهم لتلك المواد .

جدول(٥)

توزيع اجابات عينة البحث لتشغيل نفسهم باداء اعمال اخرى خلال مشاهدة القنوات التلفزيونية

أداء أعمال أخرى	التكرار	٪	المرتبة
اذاكر دروسى	21	٪21.64	ثانية
اتحدث مع الاخرين	5	٪5.15	رابعة
المطالعة مجلة اطفال	6	٪6.18	ثالثة
الانترنيت	3	٪3.09	خامسة
لا اعمل شىء	61	٪62.88	الاولى
الاكل	1	٪1.03	سادسة
المجموع	97	٪100	

٦- أظهرت النتائج أن البديل (بمفردي)من المبحوثين عينة البحث تشاهد القنوات بمفردها هذا البديل اخذ المرتبة(الاولى)، والبديل (مع الاخوتي) أحتل المرتبة(الثانية)، والبديل(مع الام والاب)قد أحتل المرتبة الثالثة وتأتي البديل (مع الاصدقائي) قد احتل المرتبة الرابعة والمعلومات اكثر يبين فى كما يظهر فى الجدول رقم(٦) .

وتدل تلك المؤشرات ان المبحوثين يشاهدون القنوات الفضائية اكثر بمفردهم لذلك يجب على الاهل ان ينتبهوا للاطفالهم ماذا يشاهدون .

جدول(٦)

توزيع اجابات ا الطلبة عينة البحث لمشاهدة القنوات التلفزيونية الفضائية مع اشخاص اخرين

مشاهدة مع أشخاص أخرى	التكرار	٪	المرتبة
مع امي وابي	23	٪23.71	ثالثة
مع اصدقائى	1	٪1.030	رابعة
معلمتي أو معلمي	-	-	خامسة
مع أخوتي	24	٪24.74	ثانية
بمفردى	49	٪50.51	الاولى
المجموع	97	٪100	

٧- أظهرت النتائج أن البديل (نعم) من المبحوثين عينة البحث احتل المرتبة الاولى هناك تدخلات فى مشاهدة ، والبديل(كلا) ليس هناك تدخلات أحتل المرتبة(الثانية)، والمعلومات اكثر يبين فى كما يظهر فى الجدول رقم(٧) وهذا شىء جيد هناك تدخلات لمشاهدة المواد التلفزيونية.

جدول (٧

توزيع عينة البحث لتدخل احد لمشاهدة البرامج

تدخل شخص مأثناء المشاهدة	التكرار	٪	المرتبة
نعم	68	٪ 70.10	الاولى
لا	29	٪29.89	ثانية
المجموع	97	٪100	

٨- أظهرت النتائج أن البديل (نعم) من المبحوثين عينة البحث يرغبون بتدخل فى مشاهدة و هذا البديل اخذ المرتبة(الاولى)، والبديل(كلا) لا يرغبون بتدخل فى المشاهدة ،واخذ الرتبة(الثانية) وهذا يبين فى الجدول(٨).

جدول (٨)

توزيع عينة البحث رغبة تدخلات لمشاهدة البرامج

رغبة في تدخل أشخاص أثناء المشاهدة	التكرار	٪	المرتبة
نعم	61	٪62.88	الاولى
لا	36	٪37.11	ثانية
المجموع	97	٪100	

٨- أظهرت النتائج ان هناك رغبة في تدخل الاب والام فى المشاهدة اخذ المرتبة الاولى، و البديل الاخ والاخت الاخذ المرتبة الثانية ، منهم يرغبون بتدخل المعلم اخذ المرتبة الثالثة ، فى المشاهدة ، وهذا يبين فى الجدول(٩) .وتدل هذا بان الاب والام لديهم دور مهم فى تدخل وارشاد الاطفالهم لمشاهدة المواد التلفزيونية.

جدول (٩)

توزيع عينة البحث رغبة تدخل شخص معين لمشاهدة البرامج

رغبة في التدخل أثناء المشاهدة	التكرار	٪	المرتبة
الاب والام	55	٪90.16	الاولى
الاخ والاخت الاكبر	4	٪6.55	ثانية
المعلم	2	٪3.27	ثالثة
المجموع	61	٪100	

١٠- كشفت النتائج ان البديل(برامج الاطفال) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث ، في حين احتل البديل(العاب وبرامج الرياضية) المرتبة(الثانية) وأخذ البديل(الدراما المدبلجة) المرتبة ثالثة والبديل الاغانى وبرامج الترفيهية قد أحتل المرتبة الرابعة والمعلومات اكثر يبين فى جدول(٥) ، ويدل هذذا النتائج أن نسبة مشاهدة برامج الاطفال نسبة عالية وهذا طبيعى لئنهم الاطفال، ولكن الشىء المثير أن هناك نسبة كبيرة من مشاهدة الدراما المدبلجة وهذا الشىء مثير الاهتمام لئن معظم الدراما المدبلجة مضمونها العنف .

جدول رقم(١٠)

توزيع اجابات عينة البحث ورغبتهم لمشاهدة المواد البرامج

رغبة لمشاهدة المواد	دائما		احيانا		غالبا		مج		مرتبة
	ت	٪	ت	٪	ت	٪	ت	٪	
العاب وبرامج الرياضية	17	36.95	17	22.66	30	25	64	٪26.56	الثانية
الدراما المدبلجة	13	28.26	23	30.66	27	22.5	63	٪26.14	الثالثة
برامج الاطفال	10	21.73	25	33.33	32	26.66	67	٪27.80	الاولى
الاغانى برامج الترفيهية	6	13.04	10	13.33	31	25.83	47	٪19.50	الرابعة
برامج تذكر......	٪0	٪0	٪0	٪0	٪0	٪0	٪0	٪0	
المجموع	46	99.99	75	99.99	120	99.99	241	٪100	

١١- كشفت النتائج ان البديل(العاب الالكترونية)قد احتل المرتبة(الاولى) من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(المطالعة) المرتبة(الثانية)أحتل البديل(الانترنيت)االمرتبة(الثالثة) والبديل العاب والرياضة أخذ المرتبة الرابعة والمعلومات اكثر يبين فى جدول (١١). في هذا الجدول اختار المبحوثين اكثر من خيار، وأن العاب الالكترونية شىء مهم فى حيات الاطفال بالرغم أن هذا خطر على صحتهم ، والشىء الذى يفرح هو نسبة المطالعة ايضا عالية.

جدول رقم(١١)

:توزيع اجابات ا الطلبة عينة البحث بالمصادر اخرى تشغل نفسهم بها

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
فيديو	2	٪ 1.98	سابعة
الانترنت	19	٪ 18.81	ثالثة
العاب الالكترونية	31	٪ 30.69	الاولى
المطالعة	27	٪ 26.73	ثانية
العاب والرياضة	13	٪ 12.87	رابعة
زيارةا الاصدقاء	6	٪ 5.94	خامسة
لا اعمل شىء	3	٪ 2.97	سادسة
المجموع	101	٪100	

١٢- كشفت النتائج ان البديل (نعم) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(كلا) المرتبة(الثانية)كما يبين فى جدول (١٢).هذا يدل أن نسبة كبيرة من الاطفال يشاهدون برنامج الاطفال، وهذا جيد لئنهم اطفال ويجب ان يشاهدون برنامج من سنهم.

جدول (١٢)

توزيع عينة البحث حسب مشاهدة برامج الاطفال للقنوات الفضائية الكوردية

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
نعم	79	81.44 ٪	الاولى
كلا	18	٪18.55	ثانية
المجموع	97	٪100	

١٣- كشفت النتائج ان البديل (برامج مملة) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(اشاهد برامج غير كوردية) المرتبة(الثانية) والبديل ليس بها جديد وأيضا الوقت غير مناسب أخذ المرتبة الثالثةالمعلومات اكثر يبين فى جدول (١٣) .

جدول (١٣)

توزيع عينة البحث عدم مشاهدة برامج الاطفال للقنوات الفضائية الكوردية

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
برامج مملة	9	٪50	الاولى
اشاهد برامج غير كوردية	7	٪38.88	ثانية
ليس بها جديد	1	٪5.55	ثالثة
الوقت غير مناسب	1	٪5.55	رابعة
المجموع	18	٪100	

١٤- كشفت النتائج ان البديل (قنات بيلسلتان) قد احتل المرتبة(الاولى)من قبل المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(قنات كوردماكس)قد احتل المرتبة(الثانية) وايضا البديل قنات nrt2 قد احتل المرتبة الثالثة والمعلومات اكثر يبين فى جدول (١٤) . و في هذا الجدول اختار المبحوثين اكثر من خيار، وهذا ياشر بان هذه القنات بيلستان قنات متخصصة الاطفال ومضمونها جيدة .كما بينت فى جدول (١٥) حسب راى المبحوثين.

جدول (١٤)

توزيع عينة البحث حسب مشاهدة برنامج الاطفال القنوات الكوردية

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
بيلستان	56	٪35.66	الاولى
كوردماكس	48	٪30.57	ثانية
Nrt2	29	٪18.47	ثالثة
كوردسات	15	٪9.55	رابعة
زارؤ	3	٪1.91	خامسة
كركوك	2	٪1.27	سادسة
ثةيام	2	٪1.27	سادسة

ئاموزكارى	1	0.63٪	سابعة
سحر	1	0.63٪	سابعة
المجموع	157	100٪	

١٥- كشفت النتائج ان البديل (مضمونها جيدة) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(الوقت مناسب) قد احتل المرتبة(الثانية)والبديل ليس هناك برنامج اخر أحتل المرتبة الثالثة، والمعلومات اكثر يبين فى جدول (١٥) . وهذا يدل على ان الاطفال لديهم وعي حتى يشاهدون مضمون جيد او قنات جيدة .

جدول (١٥)

توزيع عينة البحث حسب اسباب مشاهدة برنامج الاطفال

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
الوقت مناسب	25	31.64٪	ثانية
مضمونها جيدة	53	67.08٪	الاولى
ليس هناك برنامج اخر	1	1.26٪	ثالثة
المجموع	79	100٪	

١٦- كشفت النتائج ان البديل (المعلومات) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(اكارتون مدبلجة) قد احتل المرتبة(الثانية)وايضا البديل (الارشادات) قد احتل المرتبة ثالثة ، والبديل (مسابقة) قد احتل المرتبة الرابعة والبديل دراما لاطفال احتل المرتبة الخامسة والمعلومات اكثر يبين فى جدول (١٦) ، وهذا جيد الاطفال يرغبون فى المعلومات بدرجة الاولى فى برنامج الاطفال.لذلك يجب على القنوات يهتمون بهذا ، في هذا الجدول المبحوثين اختارو اكثر من خيار .

جدول (١٦)

توزيع عينة البحث حسب رغبة محتوى مشاهدة فى برامج الاطفال

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
مسابقة	16	14.03٪	رابعة
كارتون مدبلجة	22	19.29٪	ثانية
الاغانى	10	8.77٪	سادسة
المعلومات	30	26.31٪	الاولى
ارشادات	19	16.66٪	ثالثة
دراما للاطفال	14	12.28٪	خامسة
لقاءات مع الاطفال موهوبة	3	2.63٪	سابعة
المجموع	114	100٪	

١٧- كشفت النتائج ان البديل (كارتون مدبلجة) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(االاغانى) قد احتل المرتبة(الثانية) وايضا البديل (المعلومات) قد احتل المرتبة ثالثة ودراما الاطفال أحتل المرتبة الرابعة، المعلومات اكثر يبين فى جدول (١٧) ، حسب راى الاطفال هناك نسبة عالية من كارتون مدبلجة فى برنامج الاطفال وايضا نسبة عالية من الاغانى وهذا بعكس الجدول السابق نسبة المعلومات عالية ، في هذا الجدول المبحوثين اختارو اكثر من خيار .

جدول (١٧)

توزيع عينة البحث حسب رغبة وجود محتوى فى برامج الاطفال

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
كارتون مدبلجة	37	٪37.75	الاولى
الاغانى	28	٪28.57	ثانية
المعلومات	11	٪11.22	ثالثة
دراما للاطفال	8	٪8.16	رابعة
مسابقة	6	٪6.12	خامسة
ارسادات	6	٪6.12	سادسة
لقاءات مع الاطفال موهوبة	2	٪2.04	سابعة
المجموع	98	٪100	

١٨- كشفت النتائج ان البديل (اخذ المعلومات) قد احتل المرتبة(الاولى) من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(لتقضية الوقت) قد احتل المرتبة(الثانية)وايضا البديل (لأستفادة منها) قد احتل المرتبة ثالثة ، كما يبين فى جدول (١٨) ، هذا يؤشر الى أن هناك أستفادة من برامج الاطفال وذلك باخذ المعلومات يجب على الادارة برامج الاطفال ينشرون المعلومات حسب عمر الاطفال.

جدول (١٨)

توزيع عينة البحث حسب استفادة من برامج الاطفال

استفادة من برامج	التكرار	٪	المرتبة
اخذ المعلومات	56	٪70.88	الاولى
لتقضية الوقت	19	٪24.05	ثانية
لاااستفيد منها	4	٪5.06	ثالثة
المجموع	79	٪100	

١٩-كشفت النتائج أن البديل أنسى مشاكل التي أتعرض لها في المدرسة والمنزل أخذت المرتبة الاولى ، بمتوسط الحسابي (2.53) ، والبديل أتعرف على عادات وتقاليد شعوب اخرى أخذت المرتبة ثانية بمتوسط الحسابى (2.47) ،والبديل ملء وقت الفراغ والتخلص من الملل أخذت المرتبة ثالثة ، معلومات أكثر فى جدول (١٩).

تبينت تلك النتائج ان هناك هموم ومشاكل لدى الاطفال حسب عمرهم لذلك برنامج الاطفال مهم بالنسبة لهم حتى ينسوا همومهم ومشاكلهم وأتعابهم الذي يتعرضون لها في المدرسة أو المنزل ، لذلك هذا مهم بالنسبة للقنوات

الفضائية الكوردية حتى يهتموا ببرنامج أطفال ويخدمونهم عن طريق مشاهدتم لبرامج الاطفال وأيضا البديل ملء وقت الفراغ والتخلص من الملل أيضا مهم بالنسبة لهم من ناحية النفسية للاشباع حاجتهم النفسي للأن مرحلة الطفولة مرحلة حساسة .

جدول (١٩)

توزيع عينة البحث حسب الاشباعات مشاهدة برامج الاطفال

البدائل	وافق بشدة		اوافق		لااوافق				
	ت	٪	التكرار	٪	ت	٪	التباين	الإنحراف المعياري	م
أملأ بها وقت فراغ وأتخلص من الملل	8	10	36	45	35	43.8	0.433	0.658	2.34
تشعرنى بالاستراحة والراحة	14	17.5	38	47.5	27	33.8	0.498	0.706	2.16
انسى المشاكل التي اواجهها فى المدرسة و المنزل	8	10	21	26.3	50	62.5	0.457	0.676	2.53
اتعرف على شخصيات معروفة	9	11.3	35	43.8	35	43.8	0.454	0.674	2.33
تخلص من الشعور بالوحدة	11	13.8	30	37.5	38	47.5	0.510	0.714	2.34
اتعرف على عادات وتقاليد الشعوب الاخرى	7	8.8	28	35	44	55	0.432	0.657	2.47
احصل على المعلومات	18	22.5	54	67.5	7	8.8	0.301	0.549	1.86
تحسن مستوا لغتي كوردية	11	13.8	53	66.3	15	18.8	0.331	0.575	2.05
أتعلم مهارات يدوية	13	16.3	51	63.8	15	18.8	0.358	0.599	2.03
تعرفنى على الحلول المشكلات التى تواجهنى	12	15	40	50	27	33.8	0.463	0.681	2.19

٢٠-كشفت النتائج ان البديل (نعم) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(كلا) قد احتل المرتبة(الثانية) ، كما يبين فى جدول (٢٠) ، هذا يؤشر على أن هناك نسبة عالية من الاطفال يشاهدون برنامج الاطفال غير كوردية ولايوجد فرق كبير مع جدول (١٢) نسبة مشاهدة برنامج الاطفال كوردية . وهذا يؤشر على أن هناك الاشياء الذي يرغبون فيها يشاهدونها فى برامج الاطفال غير الكوردية، وهذا بسبب فقراتها منوعة وايضا كارتون ممتعة .

جدول (٢٠)

توزيع عينة البحث حسب مشاهدة برامج الاطفال بالقنوات غير الناطقة بالكوردية

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
نعم	70	70 ٪	الاولى
كلا	30	30 ٪	ثانية
المجموع	100	٪100	

٢١- كشفت النتائج ان البديل (افلام كارتون ممتعة) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(فقراتها منوعة) قد احتل المرتبة(الثانية) والبديل (لتعليم اللغة) والبديل قوة تقديمها أخذ المرتبة الرابعة والمعلومات أكثر يبين فى جدول (٢١) ، في هذا الجدول المبحوثين لديهم اكثر من خيار .

جدول (٢١)

توزيع عينة البحث حسب اسباب لمشاهدة برامج الاطفال غير كوردية

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
افلام كرتون ممتعة	29	٪41.42	الاولى
فقراتها منوعة	24	٪34.28	ثانية
لتعليم للغة	12	٪17.14	ثالثة
قوة تقديمها	4	٪5.71	رابعة
فقراتها ممتعة	1	٪1.42	خامسة
المجموع	70	٪100	

٢٢- كشفت النتائج ان البديل (كرتون سلام والحب) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(كارتون خيالية) قد احتل المرتبة(الثانية)والبديل (كارتون حروب) والبديل كرتون تاريخية احتل المرتبة الرابعة والمعلومات أكثر يبين فى جدول (٢٢) ،وهذا جيد بان الاطفال يرغبون فى مشاهدة كارتون ذا مضمون السلام والحب وأيضا خيالية ويبعدون عن الحروب و الكراهية.

جدول (٢٢)

توزيع عينة البحث حسب رغبة نوع كرتون مشاهدة برامج الاطفال غير كوردية

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
كرتون سلام والحب	22	31.42 ٪	الاولى
كرتون خيالية	17	24.28 ٪	ثانية
كرتون حروب	11	15.71 ٪	ثالثة
كرتون تاريخية	10	14.28 ٪	رابعة
كرتون علمية	10	14.28 ٪	=
المجموع	70	٪100	

٢٣- كشفت النتائج ان البديل (لاأذكر) قد احتل المرتبة(الاولى)من المبحوثين عينة البحث، في حين أحتل البديل(سندريلا) قد احتل المرتبة(الثانية)والبديل (بينتن) قد احتل المرتبة ثالثة والمعلومات أكثر يبين فى جدول (٢٣) . هذا الشىء عادى بالنسبة لهم بعدم ذكر اسم كارتون لئن ملء استمارة استغرق وقت طويل وللاول مرة يجاوبون مثل هذه استمارة ولكن البديل الثانى كرتون سندريلا اخذ نسبة كبيرة وهذا يؤشر لنا ان كارتون سندريلا شخصية محبوبة ولديها الحب اتجاه الناس والحيوانات .

جدول (٢٣)

توزيع عينة البحث حسب رغبة شخصيات كرتون برامج الاطفال

البدائل	التكرار	٪	المرتبة
بيرى نية (لاأتذكر)	16	22.85 ٪	الاولى
سندريلا	11	15.71 ٪	ثانية
بين ١٠	8	11.42 ٪	ثالثة
ماكوين	6	8.57 ٪	رابعة
سبؤنج بؤب	5	7.14 ٪	خامسة
دؤرا	4	5.71 ٪	سادسة
طامبؤل	3	4.28 ٪	سابعة
ساندي بيل	2	2.85 ٪	ثامنة
سبايدرمان	2	2.85 ٪	=
البدائل	التكرار	٪	المرتبة
بانجو	2	2.85 ٪	=
بابةسنفور	2	2.85 ٪	=
ريبؤنزل	1	1.42 ٪	تاسعة
رندة	1	1.42 ٪	=
باتمان	1	1.42 ٪	=
كوكو	1	1.42 ٪	=
ستيفن	1	1.42 ٪	=
فرؤزن	1	1.42 ٪	=
كارس	1	1.42 ٪	=
كريندايزر	1	1.42 ٪	=
زازى	1	1.42 ٪	=
المجموع	70	٪100	

الاستنتاجات :

يجب فى نتيجة كل بحث يوجد استنتاجات ولاشك هذا البحث فيه استنتاجات ومنها :

١-أظهرت النتائج أن نسبة مشاهدة القنوات الفضائية الكوردية أحيانا بالنسبة 74.22 من بين البدائل اخرى

٢-أظهرت النتائج أن من أكثر الاوقات مشاهدة فترة بعد ظهيرة من بين البدائل بالنسبة 43.29

٣-اظهرت النتائج ان هناك تدخل من قبل بالنسبة 70.10من قبل الام والاب بالنسبة 90.16

٤-اظهرت النتائج ان الاطفال يفضلون مشاهدة برنامج الاطفال بالنسبة 27.80 مع ان لايوجد فرق كبير بينه و بين دراما مدبلجة بالنسبة 26.56

٥-اظهرت النتائج ان من اسباب مشاهدة لتلك القنوات مضمونها جيدة بالنسبة 67.18

٦-اظهرت النتائج ان من الاشباعات نسيان مشاكل وهموم المدرسة والمنزل بالنسبة متوسط حسابي 0.53

٧-اظهرت النتائج ان من بين المحتوى ومضمون برنامج الاطفال معلومات اخذت نسبة 26.39

٨-اظهرت النتائج ان الاطفال يرغبون وجود كارتون مدبلجة من بين محتوى ومضمون بالنسبة 37.75.

٩-اظهرت النتائج ان العاب الالكترونية من بين المصادر اخرى اخذت نسبة 30.96

١٠-أظهرت النتائج ان نسبة مشاهدة برامج الاطفال عالية بقدر 80.44

التوصيات والمقترحات:

١-يجب على المؤسسات الاعلامية الكوردية ان تهتم بالوقت الذي يبثون فيه برنامج الاطفال

٢-يجب على المؤسسات الاعلامية الكوردية ان تهتم بمحتوى برنامج الاطفال من حيث فقرات منوعة وكارتون مدبلجة والمعلومات

٣-يجب على المؤسسات الاعلامية الكوردية أن لايبثون دراما ذو مضمون عنف لان مشاهدتها كثيرة من قبل الاطفال

٤-يجب على المؤسسات الاعلامية الكوردية ان تهتموا بارشادات الموجهة لمرحلة الطفولية

٥-يمكن لباحثين ان يهتموا بابحاث حول تعرض لمرحلة مراهقين للقنوات الفضائية الكوردية

٦-يمكن لباحثين ان يهتموا بابحاث حول مدارس خاصة ومدارس حكومية والفرق بينهما من حيث تعرضهم للقنوات الفضائية الكوردية

٧-يمكن لباحثين ان يهتموا بابحاث تحليل مضمون لمضمون برامج الاطفال

المصادر:

الموسوعات والقواميس

١-ابادة هاني ،قاموس النبراس ، دارالنبراس العربى ، الاردن ، ١٩٩٣.

٢-البعلبكى روحي ، مورد، ط١٢ ،بيروت –لبنان ،١٩٩٩.

٣-البعلبكى ، منير، المورد ،دار العلم للملايين، بيروت – لبنان، ٢٠٠٧.

٤-الحجاب محمد منير ، المعجم الاعلامى ، دار الفجر لنشروالتوزيع، القاهرة، ٢٠٠٨ .

٥-عدوان ، عدوان :بعض المصطلحات الاعلامية ،دراسة اولية مجلة البحوث ،اتحاد اذاعات الدول العربية ،بغداد ،العدد ٢٤، ١٩٨٨ .

الكتب :

٦-أبو أصبع ، صالح ، اتصال الجماهيرى ، دار الشروق للنشر ،عمان — الاردن ، .١٩٩٩
٧-أمين ، رضا عبدالواحد ، الصحافة الالكترونية ،.٢٠٠٧
٨- بلان، كمال- أحمدالعرفة ، التربية العامة للتلفزيون، دمشق، منشورات وزارة التربية، .١٩٨٣
٩- الجبور، .سناء محمد ،الاعلام والراى العام العربي والعالمي، داراسامة للنشر والتوزيع،عمان- الاردن ، ٢٠١٠ .
١٠-جيهينة خالدية، الجزيرة أطفال، ليست بصدد منافسة الأسبقين، الشرق الأوسط يوم ١٨ يونيو ٢٠٠٦
١١- ب.أفتيان، معجم التعابير الأجنبية في لغة الأنجليزية، ترجمة: سمير عبدالرحيم، دا المؤمن للنشر، بغداد ١٩٨٧.
١٢-الحجاب، محمد منير ، الموسوعة الاعلامية ،المجلد السابع ، دار الفجر للنشر والتوزيع ،٢٠٠٣.
١٣-الحجاب ، محمد منير، نظريات الاتصال ، دارالفجر للنشروالتوزيع ،القاهرة-مصر،.٢٠١٠
١٤- الحضيف ، محمد بن عبدالرحمن ، كيف توثر وسائل الاعلام ؟ دراسة فى النظريات والاساليب ط٢ ، مكتبة العبيكان ، الرياض ،١٩٩٨.
١٥- دى فلور س.بالروكاخ: ، نظريات الاعلام، ت:محمدناجى جوهر دار الامل للنشر والتوزيع، ط٢، .٢٠٠٠
١٦- راجح ، احمدعزت ، اصول علم النفس، مكتبة المصرى الحديث ،بدون سنة.
١٧- ميرية شالفون و بيير كورسيه و ميشيل سوشون، الطفل و التلفزيون، ترجمة: د.علي وطفه و د.فاضل حنا، السورية، منشورات وزارة الثقافة، .١٩٩٦
١٨- شلبى ، .كرم، فن الكتابة للراديو التلفزيون، دار ومكتبة الهلال بيروت و دار الشرق جدة، .٢٠٠٨
١٩- صالح ، قاسم حسين ، التلفزيون والأطفال، بغداد، دار الجبل، .١٩٨٨
٢٠- العبد ، نهى عاطف ،أطفالنا والقنوات الفضائية،رسالة ماجستيرمنشورة،؟ كلية الاعلام جامعة القاهرة،.٢٠٠٤
٢١- عبدالحميد ، محمد، ،نظريات الاعلام واتجاهات التاثير، ط٣ ،دارالكتب للنشروتوزيع ، القاهرة-مصر،.٢٠٠٤
٢٢- عبدالفتاح ، ابو معال،، أثر وسائل الإعلام على الطفل، دار الشروق، مصر ، .١٩٩٧
٢٣- عبدالفتاح ، اسماعيل ، ادب الأطفال في العالم المعاصر، القاهرة، مكتبة الدار العربية، .٢٠٠٠
٢٤- عبيد ، عاطف عدلى العبد ، مدخل الاتصال والراى العام،الاسس النظريةوالاسهامات العربية، دار الفكر العربي،ط٣، مصر-قاهرة،.١٩٩٩
٢٥- فرج ، محمد سعيد ، الطفولة والثقافة والمجتمع، الكويت عالم المعرفة، .١٩٨٦
٢٦- ماري وين: الأطفال والإدمان على التلفزيون، ترجمة عبد الفتاح الصبحي، سلسلة عالم المعرفة، الكويت، عدد ٢٤٧، الصادر في يوليو .١٩٩٩
٢٧- المحنة ،فلاح كاظم :البرامج الاذاعية والتلفزيونية ،بيت الحكمة ،بغداد ،.١٩٨٨
٢٨- المخزنجي ، احمد محمد ، وسائل الاعلام وتنشئة الانباء، الدراسات الاعلامية، القاهرة، المركز العربي للدراسات الاعلامية، .١٩٨٨
٢٩- مصطفى ، صابر بكر ، مجلات الأطفال في أقليم كردستان، دكتوراه منشورا، جامعة كوية،.٢٠٠٧
٣٠- المكاوى ، حسن عماد ، ليلى حسين السيد ،الاتصال ونظرياته المعاصرة،دارالمصرية للبنانية،القاهرة-مصر،١٩٩٨.
٣١- المكاوى ، حسن عماد ، سامى شريف ،نظريات الاعلام مركز جامعة القاهرة للتعليم المفتوح،القاهرة .٢٠٠٠
٣٢- الموسى ، عصام سليمان ، ،المدخل في الاتصال الجماهيرى ، الكنانى لنشر،ط٤ ،.١٩٩٨

٣٣- النابلسي ، محمد أحمد ، ذكاء الطفل المدرسي، سلسلة علم نفس الطفولة، بيروت، دار النهضة، .١٩٨٨

٣٤- نجيب ، أحمد ، أدب الأطفال، علم وفن، ط٣، سلسلة دراسات في ادب الطفولة (طنطا: دار المطبوعات الجديدة، ١٩٨٤.

٣٥- نهلة الرزاق عبدالخالق رشيد، الاشكال الفنية لبرامج الاطفال في قناة سبيس تون الفضائية دراسة تحليلية للمدة من ١\٩\٢٠٠٨ ولغاية ٣١\١٢\٢٠٠٨، وحدة اللغة والإنسانيات كلية العلوم/ الجامعة المستنصرية، مجلة أداب الترقيم الدولي ١٠٨٦-٢٥٨، العدد اثنان وخمسون، ٢٠١٠.

٣٦- المعايير الاحصائية الموحدة لتحليل البرامج في التلفزيون الخليجية والعربية ، الرياض ،سلسلة بحوث ودراسات تلفزيونية (٨) ،جهاز تلفزيون الخليج ،١٩٨٣.

٣٧- Laronche Martine: L exposition a la télévision retarde le développement de l enfant de moins de 3 ans. Interview de Tisseron Serge; Le monde, France, 17/11/2009.

٣٨- الغامـــدي، ماجـــد بـــن جعفـــر، مختصـــر لدراســـة بعنـــوان : الطفـــل والإعـــلام، (http://www.saaid.net/tarbiah).١٣/١٠/٢٠١١

٣٩- www. http://.ejtemay.com/showthread.php?t=5882 / 2010

40www.foreignaffairs.com/author/elihu-katz , 2010-

٤١- www. http://almarefh.org/news.php?action=show&id=1355/ ٢٠١٠

٤٢- www. http://etudiantdz.com/vb/t18184.html,2010.

٤٣- محمد عدنان القماز، http://mawdoo٣.com، ٠٧/٠٧/٢٠١٥.

پوختە

لە ئێستادا ڕاگەیاندن بەیەکێك لە هۆکارە سەرکییەکانی ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤەکان دادەنرێت ، بۆیە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ کاریگەری نەرێنی و ئەرێنی لەسەر وەرگر، جا خوێنەر یا بینەریا بیستەر بێت دروست دەکات ، بەتایبەت تەلەڤزیۆن لە ڕێی شاشەکەی و ئەو تایبەتمەندیانەی هەیەتی لەڕێی دەنگ و ڕەنگەوە بینەرێکی زۆر بۆ خۆی ڕادەکێشێت ، لە چین و توێژەکانی جەماوەر لە ڕێی بەرنامەو بابەتەکانیەوە ، کە لە ئێستادا بیرمەندان پێیان وایە کە ئەو سەردەمە بەسەر چوە تاك ناچالاك بێت و لەبەردەم پەیامی ڕاگەیاندن دەستەوەستان بوەستێت ، پێیان وایە لە ئێستادا تاك چالاکەو ببەدوای حەزەکانیدا دەگەڕێت ، لەلایەن تاکەکانی نێو کۆمەڵگە بەتایبەتیش منداڵ کە بەیەکێك لەبینەرە سەرەکییەکانی تەلەفزیۆن ئەژمار دەکرێت، چونکە بەهۆیی توانای کەمیان بۆ بەکارهێنانی تەکنەلۆژیا تازەکان یاخود ڕاستر بڵێین دیکان و باوکان ڕۆڵێکی گەورە دەگرێن بۆ سنوردارکردنی بەکارهێنانیان، بۆیە منداڵ دواجار ڕودەکاتەوە تەلەفزیۆن و وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی خۆیی پشتی پێ دەبەستێت، جا تەلەفزیۆنەکان هەرچییەکی پێشکەش بکەن پەخش بکەن کاریگەری ڕاستەوخۆیی دەبێتە لەسەر کەسایەتی و هەڵسوکەوت و ڕادەی فێربونیان و هۆشیار کردنەوەیان، جا هەرکاتێك منداڵ بەر بەرنامەکانی تەلەفزیۆن دەکەوێت زۆرجار خۆیی لەو کەسایەتیە کارتۆنیەدا دەبینێتەوە، بۆنمونە (پیاوی جاڵجاڵۆکە) یەکێکە لەکەسایەتییە دیارەکانی کارتۆنی منداڵان بۆیە زۆربەی

منداڵان خۆیان بەو کەسایەتییە دەچوێنن بەتایبەتی لای رەگەزی نێرینە، لەهەمان کاتدا رەگەزی مێیەنش خۆیان لێدە بێت بەکەسایەتییەکانی وەکو (ساندرێرا، کێتی و ....) چەندانی تر .
ئێمە وەکو توێژەران دەمانەوێت لەرێگەی ئەم توێژینەوەیەوە بۆمان دەرکەوێت تاچەند کەناڵە کوردییەکان رۆڵیان هەیە لەپەخش کردنی ئەو بەرنامانەی تایبەتن بەمنداڵ و پێداویستیەکانی منداڵان پڕ دەکەنەوە یاخود تاچەند منداڵانی خۆمان سەیری کەناڵە کوردییەکانی خۆمان دەکەن و لێیان رازین یان ئەوەتا لەبەر نەبونی بەرنامەیەك کەحەزەکانیان تێر بکات، پەنا دەبەنە بەر کەناڵە ئاسمانیە بیانیەکان بۆ پڕکردنەوە ی ەو بۆشاییەی هەیە، یاخود بۆ تێرکردنی حەزەکانیان.
توێژینەوەکەمان دابەش بووە بۆ سێ بەشی سەرەکی، هەرچی بەشی یەکەمە تایبەتە بەمیتۆدنامە کە (کێشە، گرنگی، ئامانج...هتد) توێژینەوەکە لەخۆ دەگرێت، بەشی دووەم تایبەت کراوە بەلایەنی تیۆری توێژینەوەکە، بەشی سێیەمیش تایبەت کراوە بەلایەنی پراکتیکی توێژینەوە خشتە و ئەنجام و پێشنتیار و سەرچاوەکان لەخۆ دەگرێت.

sumary

Now days Mass Media one of the important material for human daily life, cause that directly and indirectly affects audience, readers and listeners, especially Television screen has great effects because color and sound work to attractive lot of audiences, without age and sex, scientists thought everyone will resist television message that let audience participate actively, audience could not freeze opposite the screen, cause audience want to starving them wish and like, the important pillar of the audiences are children, kids have best site in society, they are best television audience, because children could not use technology or right to say parents do not let them use it and limit of use, that push them to watch television programs, meanwhile the television broadcast any things could affect them positive or negative of behaviors, thinking and make them aware, when broadcast film cartoon like Spider Man kids try to imitate and role like Spider Man that is for boys, also girls try and like Kitty.
We are as researcher try to research about kids wants and view and get right view of how much Kurdish Television Station broadcast especially program and subjects relate to the children, and could provide and inlay kids needs, also how much kids are trying to watch Kurdish television station and agree with them program or not accept, and we will try to find these points push kids to use different or foreign children television station.
This research is divided into three chapters, the first chapter especially talk about the method (issue of the research, importance of the research, goals, research method, phrases, community, sample..etc) , the second part talk about theory of research, the third chapter special for practical, also there are conclusion, sources..etc).

أثر طريقة أختيار المجموعات التعاونية على تحصيل الطلبة في مادة الكترونيك القدرة في المعهد التقني كلار

كوردستان حميد محمد
جامعة السليمانية التقنية
قسم الكهرباء

عدنان محمود صالح
جامعة كرميان
قسم الفيزياء

الملخص

هدفت الدراسة الى لتعرف على أثر طريقة أختيار المجموعات التعاونية على تحصيل الطلبة ، ولهذا الغرض تم اختيار عينة مكونة من(٥٤) طالبا وطالبة موزعة على ثلاث شعب صفية تم أختيارهم عشوائياً من بين خمس شعب من طلبة المرحلة الثانية قسم الكهرباء في المعهد التقني كلار بجامعة السليمانية التقنية خلال الفصل الثاني من العام الدراسي(٢٠١٣-٢٠١٤) وتم تشكيل ثلاث مجموعات تجريبية حسب متغيرات الدراسة متكافئة في عدد من المتغيرات المؤثرة على سلامة التصميم التجريبي والذي هو تصميم المجموعات المتكافئة. وتم اختيار مختبر الكترونيك القدرة لغرض تطبيق هذا الدراسة، واستمر تنفيذ التجربة لمدة (٨)اسابيع جرى بعدها تطبيق الاختبار التحصيلي النهائي البعدي على طلبة المجموعات التعاونية معاً وفي ان واحد والذي اعده الباحثان لهذا الغرض بعد التأكد من صدقه وثباته.

ولمعالجة النتائج إحصائياً استخدم الباحثان رزمة التحليل الإحصائي للعلوم الاجتماعية (SPSS)، وتوصلت الدراسة الى وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) في متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الاولى(غير متجانس) والتجريبية الثانية(عشوائي) ولصالح المجموعة التجريبية الاولى، وعدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية في متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الاولى(غير متجانس) و التجريبية الثالثة(أختيار ذاتي)، وكذلك بين المجموعة التجريبية الثانية(عشوائي) و التجريبية الثالثة(أختيار ذاتي).

وقد خلصت الدراسة إلى مجموعة من التوصيات ذات الصلة.

كلمات مفتاحية: طريقة أختيار، المجموعات التعاونية، التحصيل، المعهد التقني كلار.

مشكلة الدراسة:

يشهد العالم في السنوات الاخيرة تقدما ملحوظاً في تطور المعرفة والعلوم المرتبطة بالانسان مما كان له أثر كبير في دفع اكثر المجتمعات الى ادخال التغيرات الجذرية الملموسة في سياستها واقتصادها ومخططاتها وبرامجها وطرائق تعلمها من اجل مسايرة هذا الركب والتقدم الحضاري والتكنلوجي، وفي مجال التدريس اصبحت مسؤولية عضو هيئة التدريس رسم مخطط لاستراتيجية التدريس والوسائل التعليمية لتحقق اهدافاً محددة، ولكن اساليب التدريس وطرائقها مازالت تتسم بالرتابة، فاصبحت المحاضرات تلقى على اعداد من الطلبة وهي تتسم بالجمود والسلبية ولاتجعل الطالب محور العملية التعليمية. ومن هنا ياتي الاهتمام بتطوير واستحداث طرائق واساليب

تدريسية متعددة، الاكثر فعالية تناسب مستوى الطلبة والاهداف التربوية، وطبيعة المادة الدراسية، والتي يجعل الطالب نشيطاً ليكون محور العملية التدريسية(منذر، ٢٠٠٦، ٣٦٨؛ ابراهيم، ١٩٩٧، ٩٨).

ومن خلال عمل الباحثان في مجال التدريس ولقائهم باعضاء هيئة التدريس ذوي الخبرة والاختصاص وإحتكاكهم بالطلبة لمسوا إن هناك بعض الصعوبات في كيفية إختيار المجموعات التعاونية داخل المختبر، هل ان الطلبة هم يختارون اصدقائهم ليكَونوا مجموعات تعاونية؟ ام ان مدرس المادة يقوم بتعيين المجموعات التعاونية بالطريقة التي يراها مناسباً، ولمعرفة أثر لإختيار انسب طريقة التي تتناسب والعمل المختبري والتي تظهر تعاون الطلبة فيما بينهم للوصول الى احسن تعلم ويساعدهم على زيادة تحصيلهم العلمي. ومن خلال ماتقدم تكْمن مشكلة الدراسة الى الاجابة عن السؤال الرئيسي الاتي:

ما هي طريقة المثلى لاختيار المجموعات التعاونية داخل مختبر الكترونيك القدرة لدى طلبة قسم الكهرباء في معهد التقني كلار التابعة لجامعة السليمانية التقنية؟

فرضيات الدراسة:

١. عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) بين متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الاولى(غير متجانس) و التجريبية الثانية(عشوائي).

٢. عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) بين متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الاولى(غير متجانس) و التجريبية الثالثة(أختيار ذاتي).

٣. عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) بين متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الثانية(عشوائي)والتجريبية الثالثة(أختيار ذاتي).

اهمية الدراسة:

١. لفت نظر اعضاء هيئة التدريس الذين يقومون بعملية التدريس في مختبرات الاقسام العلمية للمعاهد التقنية، وإتباع طريقة مثلى لتوزيع الطلاب في مجموعات تعاونية داخل المختبر، وزيادة فاعليتهم فيما بينهم.

٢. قلة وجود دراسات سابقة في جامعات الاقليم عامة والمعاهد التقنية خاصة تناولت اثر المجموعات التعاونية في المختبر على تحصيل الطلبة، ومن المتوقع أن تضيف شيئا جديداً ورافداً مهما في مجال التعلم التعاوني المختبري.

٣. يعد نقطة انطلاق لبحوث مستقبلية تتناول موضوعات مكملة للبحث الحالي من حيث الاهتمام بالجوانب المهارية والوجدانية ولمستويات معرفية مختلفة.

٤. تاكيد بعض التوجيهات التعليمية المؤدية الى تحسين ممارسات أعضاء هيئة التدريس، وعليه يسهم هذا البحث في اهمية استخدام التجديد في التعليم.

اهداف الدراسة:

يهدف البحث الحالي الى اجراء دراسة تجريبية مقارنة لمعرفة فاعلية أثر طريقة اختيار المجموعات التعاونية المختبرية في تحصيل الطلبة لمادة الكترونيك القدرة في المعهد التقني كلار التابعة لجامعة السليمانية التقنية.

تعريف المصطلحات:

التعلم التعاوني: "الأسلوب المتبع من قبل معلم الفصل في استخدام طريقة المجموعات الصغيرة داخل الفصل وإتاحة فرصة العصف الذهني بين الطلاب في داخل كل مجموعة حسب الدرس المقرر" (حريري ،٢٠٠١ : ٤).

المجموعات التعاونية:

تعريف الاجرائي لطريقة أختيار المجموع التتعاونية: هي طريقة تدريسية يقسم فيها طلبة قسم الكهرباء المرحلة الاولى في مختبر الكترونيك القدرة الى ثلاث مجموعات تجريبية متكافئة في عدد من المتغيرات ويتكون كل مجموعة من مجموعات تعاونية يتراوح عدد افرادها بين(٤-٦)، وبالشكل الاتي: المجموعة التجريبية الاولى تم تشكيل مجموعات التعاونية صغيرة بشكل غير متجانسة التحصيل، والمجموعة التجريبية الثانية تم أختيار افرادها بالطريقة العشوائية، والمجموعة التجريبية الثالثة تم تشكيلها بشكل أختياري فيما بينهم وحسب رغبات الطلبة.

التحصيل: عبارة عن محصلة مايتعلمه الطالب بعد مرور مدة زمنية محددة يمكن قياسه بالدرجة التي يحصل عليها الطالب في اختبار تحصيلي وذلك لمعرفة مدى نجاح الاستراتيجية التي يضعها ويخطط لها المدرس لتحقيق اهدافه وما يصل اليه الطالب من معلومات تترجم الى درجات (ابو جادو،2008 ،٤٦٥).

التعريف الاجرائي : عبارة عن محصلة ماتعلمه الطلبة عينة البحث من معلومات في مادة الكترونيك القدرة العملي بعد الانتهاء من مدة تنفيذ البحث مقدرة بالدرجات التي حصلوا عليها في الاختبار النظري النهائي المتعلق بالجانب العملي والتي تم اعدادها من قبل الباحثان.

مختبر الكترونيك القدرة: وهو احد المختبرات التخصصية الاساسية في اقسام التقنيات الكهربائية في جامعة السليمانية التقنية ويهدف الى اجراء التجارب المختبرية وربط الدوائر الالكترونية المختلفة وتطبيق بعض الخصائص لاشباه الموصلات واستخداماتها كالثنائي والترانزستور والترانزستور أحادي الوصلة والثايرستورات بانواعها كذلك التعرف على تطبيقات مكبر العمليات، وبواقع (٢)عمليتين اسبوعياً(المصدر).

حدود البحث:

1. **الحدود البشرية: طلبة المرحلة الثانية في قسم الكهرباء بالمعهد التقني كلار.**
2. **الحدود الزمكانية: تم إجراء البحث خلال الفصل الثاني من العام الدراسي ٢٠١٣-٢٠١٤ في محتبر الكترونيك القدرة.**
3. **الحدود الموضوعية: ثمانية تجارب مختبرية من المنهاج العملي المقرر في مختبر الكترونيك القدرة.**

الاطار النظري:

يشهد العالم اليوم تغيرات أساسية في مجمل جوانب الحياة بسبب التسارع في ميادين المعرفة والمعلومات بجميع إشكالها، الأمر الذي دفع المجتمعات إلى التفكير بتقييم فلسفتها التربوية وإعادة النظر في صياغة استراتيجتها في ضوء تلك المتغيرات، لذلك لابد من النظر بجدية إلى مدخلات العملية التربوية وعلى رأسها اساليب وطرائق التدريس، وان تبني طرائق الحديثة والمتنوعة تجعل من المتعلم قائداً وموجهاً يعمل على استثارة تفكيره ويدفعه نحو الابداع

والابتكار، ويمتلك القدرة على التصدي وحل المشكلات الحياتية واتخاذ القرارات الصائبة وتحمل المسؤولية(سعادة واخرون، ٢٠٠٨: ٣٣)، الامر الذى أدى كثير من التربويين والباحثين كمحاولة لجعل تأثير تلك الطرق إيجابية ويشد انتباههم للتحصيل العلمي والمعرفي بشكل افضل من تلك التي يمكن تحقيقها من خلال الطرق التقليدية، حيث بيّن بعضهم إن تلك الطرائق يجب ان تؤدي دوراً فعالاً في تنمية الإحساس الاجتماعي ومهارات الاتصال والحوار بين الطلبة(الصغير، ٢٠٠٩: ٨).

ويشكل التعليم التقني أساساً للحركة التعليمية المعاصرة، فمن خلاله يتمكن المجتمع المعاصر من تنمية موارده البشرية بما يتفق مع متطلباته وحاجاته وينبغي الاهتمام بها وبصورة مستمرة لمواكبة التقدم التكنلوجي من خلال التركيز على الجوانب العملية والتطبيقية وذلك باستخدام اساليب وطرائق التدريس المختلفة(محمد، ٢٠١٢: ٢). وان عملية التدريب المختبري لها أهمية كبيرة في المؤسسات الجامعية بصورة عامة وفي مجال التعليم التقني بصورة خاصة نتيجة للفلسفة التربوية والعلمية الخاصة التي تنتهجها والتشكيلات التابعة لها في ضوء توصيف خريجيها وطبيعة برامج الاعداد والتدريب والتدريس فيها(الحسناوي واللامي، ٢٠١٢: ٧)، لان الجزء العملي في مناهج التعليم التقني يشغل حيزاً كبيراً ومن أكثر المقررات تتوافر فيها إجراء العديد من النشاطات غير تلك المتعلقة بالتجريب العملي اليدوي(باود، وودن، وهيجارتي،٢٠٠١)، ويقارب عدد الساعات العملية ثلثي مجموع الساعات الدراسية.

إن التجريب والعمل المختبري يرتبط ارتباطا مباشرا بمفهوم العلم الحديث، وأساساً لفهم الكثير من الحقائق والمعلومات والتطبيقات العملية، ويُعد المختبر القلب النابض في تدريس العلوم في مراحل التعليم المختلفة، وجزء لايتجزء منه، لذا قيل إن العلم ليس علماً مالم يصطحب بالتجريب والعمل المختبري، ويساعد الطلبة على اكتساب مهارات وتكوين إتجاهات وميول تخدم أهداف تدريس العلوم، ولكي يتمكن الطالب من تنفيذ الأنشطة وإجراء التجارب؛ لابد من تهيئة المكان المناسب وتوفير كافة التجهيزات والمتطلبات الضرورية، وتحسين في طرائق التدريس وتنوع في إستراتيجتها(زيتون، ٢٠١٠).

ويعد التعلم التعاوني أحدى طرائق التدريس التي جاءت بها الحركة التربوية المعاصرة والتي أثبتت الادب التربوي انها مثيرة للاهتمام ولها الاثرا الايجابي في زيادة التحصيل الدراسي وتنمية القدرة على التفكير الناقد، وكذلك تعالج كثيراً من المشكلات التعليمية وتعمل على تحسين العلاقات الاجتماعية بين الطلبة(Slavin, 1990).

واكد نتائج كثير من الدراسات التي أجريت على طريقة التعلم التعاوني في مجال التحصيل الطلبة المدارس ان(٦٣٪) من تلك الدراسات تعتبر انها امثل طريقة، وان(٣٣٪) منها لم يثبت وجود فروق ذات دلالة إحصائية بين استخدام التعلم التعاوني والطريقة التقليدية في التدريس، في حين أظهرت إن (٤٪) من تلك الدراسات تفوق الطريقة التقليدية في زيادة التحصيل العلمي للطلبة مقابل الطريقة التعاونية(Burron, 1993, 339).

ولم يقتصر التعلم التعاوني على مدارس التعليم العام وإنما شمل التعليم الجامعي وان كان اقل انتشاراً حيث اشار (Tribe, 1994) المشار اليه في (البهادلي، ٢٠١١: ١٣٦) إلى إن التعلم التعاوني في نظام التعليم الجامعي سيزود الخريجين بمهارات تقدم خدمة مميزة لهم لانه سيجعل الخريجين أكثر قدرة على التكيف والتفاعل مع المجتمع، لذا قام بعض الجامعات في الولايات المتحدة الامريكية بالتقديم مقرر التدريس من خلال المجموعات التعاونية لتقوية مهارات أعضاء هيئة التدريس في أدارة العمل الجماعي(السميري، ٢٠٠٣: ١٦).

انواع المجموعات التعاونية: على وفق ماورده(جونسون وجونسون وهولبك، ١٩٩٥: ٨)، فهناك الكثير من انواع المجاميع التعليمية والتي من الممكن ان تستخدم في التعلم التعاوني:

المجموعات التعاونية التعليمية الاساسية: هي مجموعات طويلة الأجل وغير متجانسة وذات عضوية ثابتة وغرضها الرئيس هو أن يقوم أعضاؤها بتقديم الدعم والمساندة والتشجيع الذي يحتاجون إليه لإحراز النجاح الأكاديمي، وتزود الطلبة بالعلاقات الملتزمة والدائمة، وطويلة الأجل والتي تدوم سنة على الأقل وربما تدوم أكثر من ذلك.

- **المجموعات التعاونية التعليمية الرسمية: هي مجموعات قد تدوم من حصة صفية واحدة إلى عدة اسابيع ويعمل الطلبة فيها معاً للتأكد من أنهم وزملاءهم في المجموعة قد أتموا بنجاح المهمة التعلمية التي أسندت إليهم في أي مادة دراسية لأي منهاج يمكن أن تبنى بشكل تعاوني، كما أن أية متطلبات لأي مقرر أو مهمة يمكن أن تعاد صياغتها لتتلائم مع المجموعات التعلمية التعاونية الرسمية.**
- **المجموعات التعاونية التعليمية غير الرسمية: وهي محموعات ذات غرض خاص قد تدوم بضع دقائق إلى حصه صفية واحدة ويستخدم هذا النوع من المجموعات أثناء التعليم المباشر الذي يشمل أنشطة مثل تقديم عرض، محاضرة، أو عرض شريط فيديو بهدف توجيه انتباه الطلبة إلى المادة التي سيتم تعلمها، وتهيئتهم نفسياً على نحو يساعدهم على التعلم، والمساعدة على وضع التوقعات بشأن ما سيتم دراسته في الدرس، والتأكد من معالجة الطلبة للمادة فكرياً وتقديم غلق للدرس.**

كيفية تطبيق التعلم التعاوني: حتى ينجح التعلم التعاوني لابد على المدرس من الإعداد الجيد للدرس وهناك أشياء يجب القيام بها قبل الخوض في التعلم التعاوني، ومنها تقسيم الطلاب إلى مجموعات إذ يتفق كثير من التربويين على إن العدد المثالي لكل مجموعة يتراوح ما بين(٤-٦) لان العدد إن قل عن(٣) أفراد فان احتمالية الأخذ والعطاء وتداول الخبرة ستكون قليلة وأيضا زيادة العدد عن(٦) فرداً قد يؤدي إلى عدم ضمان استفادة جميع الأفراد من الدرس، كما إن العدد الزوجي مهم خاصة إذا رغب المدرس في إسناد مهمات ثنائية لبعض الطلاب، وهناك طرق لتقسيم الطلاب إلى مجموعات حسب ما يراه المدرس مناسباً(العدواني، ٢٠٠٩) ومن هذه الطرق:

١. **الطريقة العشوائية(تتم بدون قياس): حسب الترتيب الأبجدي أو التقسيم العشوائي حسب ما يراه المدرس مناسب مثل(كل الطلاب الذين يبدأ أسمائهم بحرف الإلف وحرف الباء يكونون مجموعة ، او جمع (٤-٦) طلبة متقاربين في المقاعد في مجموعة واحده). ومن مميزاتها انها طريقة محببة لما فيها من نشاط وحيوية، وكذلك مصنعة للطلبة لما فيها من عشوائية، ومن عيوبها انها تأخذ وقتا وعدم التحكم في وجود مستويات غير متجانسة.**

٢. **التعيين الحر(الاختيار الذاتي): ويتم بإتاحة الفرصة للطلبة لاختيار أعضاء مجموعاتهم التعاونية وفق رغباتهم وحسب العدد المحدد لهم وغالبا ما تكون هذه المجوعات متجانسة من حيث التحصيل أو المهارات أو الطبائع الشخصية، ومن مميزات هذه الطريقة انها تشكل بسرعة، وتعليم الطلبة كيف يأخذون زمام المبادرة في المواقف الاجتماعية والاستجابة للمهارات الاجتماعية لوجود الألفة والمحبة، ومن عيوبها إخفاق المجموعة إذا كان كل أعضائها من ذوي التحصيل المنخفض او مرتفع أو المزعجين سلوكيا أو لا يمتلكون قدرات ودوافع ومهارات اجتماعية عالية، ووجود بعض الطلبة غير المختارة ضمن ايُ من المجموعات.**

٣. التعيين المنظم (المجموعات غير المتجانسة): وتتشكل المجموعة من أسماء محددة من اختيار المدرس بحسب العدد المطلوب ووفقا لمستويات غير متجانسة في السلوك أو الجنسية أو في التحصيل ويتم بتوزيع الطلبة المتفوقين على كل المجموعات بالتساوي وكذل كل الطلبة المتوسطين والجيدين والضعفاء وفي نهاية التقسيم تجد إن كل مجموعة تحتوي على طلبة المتفوقين وجيدين ومتوسطين وضعفاء بالتساوي.

وتمتاز هذا النوع من التقسم بمايلي:

١. التفاعل والتجانس الايجابي بين المجموعات.
٢. تعميق فهم الطالب بشكل يساعده على الاحتفاظ بالمعلومة.
٣. إيجاد نوع من الترابط الفكري أثناء المناقشة مما يؤدي إلى تطوير تفكير الطالب.
٤. ضمان حدوث عمليات الأخذ والعطاء بين جميع الأفراد.

ولكن قبل البدء في تشكيل المجموعات غير المتجانسة لابد من الاخذ بالاعتبار ما يلي:

- لابد من الوقوف على المستويات التحصيلية للطلبة حتى يتم معرفة مستوى كل منهم، هل هو متفوق أو ضعيف أو جيد.
- صنف الطلبة إلى مستويات (جيد ، متوسط ، ضعيف).
- وزع كل مستوى على مجموعات التعلم مع مراعاة عدم تكدس الطلاب الممتازين في مجموعة والضعاف في مجموعة أخرى

مراحل التعلم التعاوني: يشير(الخليلي واخرون، ١٩٩٦: ٢١٠) إلى ان التعلم التعاوني يتم حسب المراحل الاتية:-

١. مرحلة التعرف: وفيها يتم تحديد المهمة المطلوبة عمله من الطلبة والوقت المخصص للعمل المشترك لحلها.
٢. مرحلة بلورة معايير العمل الجماعي: ويتم في هذه المرحلة الاتفاق على توزيع الأدوار وكيفية التعاون، وكيفية اتخاذ القرار المشترك، والاستجابة لآراء أفراد المجموعة والمهارات اللازمة لحل المشكلة المطروحة .
٣. الإنتاجية: ويتم في هذه المرحلة انخراط الطلبة في العمل الجماعي لانجاز المطلوب منهم بحسب الأسس والمعايير المتفق عليها.
٤. الإنهاء: يتم في هذه المرحلة كتابة التقرير، وعرض ما توصلت إليه المجموعة من نتائج في جلسة الحوار العام .

نماذج التعلم التعاوني: هناك عدة إستراتيجيات للتعلم التعاوني تشترك جميعاً في إتاحة الفرصة للطلبة للعمل في المجموعات الصغيرة وفيما يلي لابرزها(البهادلي،٢٠١١: ١٣٤):-

١. إستراتيجية تعلم المجموعات الكبيرة
٢. إستراتيجية تعلم المجموعات الصغيرة
٣. إستراتيجية تعلم الإقران
٤. إستراتيجية تعلم معاً
٥. إستراتيجية فرق التعلم
٦. إستراتيجية تقسيم التلاميذ إلى فرق التحصيل

٧. إستراتيجية البنوية

٨. إستراتيجية التحري الجماعي

٩. إستراتيجية الصور المقطوعة

١٠.إستراتيجية العاب الفرق

الفرق بين التعلم التعاوني والعمل في المجموعات: يوجد عدد فروق بين التعلم الجماعي والتعاوني بمفهومها الصحيح، ويمكن إيجاز هذه الفروق (الهداوي،٢٠١٣: ٤٢) وكما يلي:

١. في التعلم التعاوني تظهر وبصورة واضحة مسؤلية جميع اعضاء المجموعة، اما في التعلم التقليدي الطلبة غير مسؤلين عن تعلم بقية زملائهم ولا عن أداء المجموعة عموماً.

٢. تستهدف مجموعات التعلم التعاوني الارتقاء بتحصيل كل عضو إلى حد الاقصى إضافة الى الحفاظ على علاقات عمل متميزة بين الاعضاء، وفي التعلم التقليدي يهتم الطلبة فقط باكمال المهمة الموكلة اليهم.

٣. في مجموعات التعاونية يتم تعليم الطلبة المهارات العمل الاجتماعية التي يحتاجون اليها، اما في التعلم التقليدي فإن تلك المهارات يفترض وجودها عند الطلبة.

٤. التعلم التعاوني مبني على المشاركة الايجابية بين أعضاء كل مجموعة تعلم التعاونية، وتبنى أهداف التعلم بيحيث يبدي الطلبة اهتماما واضحا بأدائهم واداء كا أعضاء المجموعة.

٥. المدرس في المجموعات التعاونية يراقب الطلبة دائماً، ويعطي التغذية راجعة لكل مجموعة حول ادائهم، اما في التعلم التقليدي نادراً مايتدخل المدرس في عمل المجموعات.

٦. في المجموعات التعاونية يؤدي كل الاعضاء ادواراً قيادية، أما في المجموعات التقليدية فالقائد يتم تعينه وهو المسؤل عن مجموعته.

الدراسات السابقة: أهتمت العديد من الدراسات السابقة بتقصي اثر التعلم التعاوني في تحصيل الطلبة في المستويات الدراسية المختلفة والمواضيع المتعددة، حيث أظهرت معظمها أهمية وفاعلية التعلم التعاوني وأثره الايجابي في تحصيل الطلبة وفيما يلي عرض مجموعة من الدراسات:

دراسة محمد(٢٠٠٩): هدفت الدراسة الى التعرف على أثر استخدام التعلم التعاوني في التحصيل الطلبة في معهد اعداد المعلمين لمادة الفيزياء، وتكونت عينة البحث من (٦٠) طالبة وطالبة، وقسمت الى مجموعتين التجريبية والظابطة وطبقت اختبار تحصيلي بعدي عليهما، فأظهرت نتائج الدراسة وجود فروق ذات دلالة إحصائية في تحصيل الطلبة تعزى لاثر الطريقة ولصالح المجموعة التعاونية.

دراسة البياتي(٢٠٠٩): هدفت الدراسة الى التعرف على أثر استخدام انموذجي من نماذج التعلم التعاوني في التحصيل طالبات الصف الخامس العلمي في مادة الكيمياء في اعدادية الحرير، وتكونت عينة البحث من (٩٠) طالبة، وقسمت الى مجموعة الظابطة ومجموعتين التجريبيتين (أحداهما مجموعات كبيرة العدد والاخر صغيرة العدد)وطبقت اختبار تحصيلي بعدي عليهما، فأظهرت نتائج الدراسة عدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية في تحصيل الطالبات بين مجموعتين التجريبيتين، بينما وجود فروق ذات دلالة إحصائية في تحصيل الطالبات تعزى لاثر الطريقة ولصالح المجموعات التعاونية.

دراسة سلوم (٢٠٠٩): هدفت الدراسة الى التعرف على أثر استخدام التعلم التعاوني في التحصيل طالبات الصف الخامس العلمي في مادة الفيزياء وتكونت عينة الدراسة من (٧١) طالبة، وقسمت الى مجموعتين التجريبية

والظابطة وطبقت اختبار تحصيلي بعدي عليهما، فأظهرت نتائج الدراسة عدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية في تحصيل الطالبات.

دراسة سمارة والعديلى(٢٠٠٦): هدفت الدراسة إلى التعرف على أثر إستخدام نموذج قائم على التعلم التعاوني في تحصيل الطلبة لمادة الكيمياء العامة العملية في جامعة مؤتة، وبلغ مجموع أفراد الدراسة(١٤٥) طالبًا وطالبة موزعين على ست شعب، تم اختيارها قصديًا وقسمت الشعب إلى مجموعتين (التجريبية والضابطة)، كشفت نتائج الدراسة عن وجود أثر لطريقة التدريس ولصالح المجموعة التجريبية، وكذلك لجنس ولصالح الإناث، في حين أظهرت النتائج عدم وجود أثر للتفاعل بين الطريقة والجنس في التحصيل.

دراسة(Maloof & Wallet,2005): هدفت الدراسة الى التعرف على أثر استراتيجية التعلم الفرقي على تحصيل الطلبة في مختبر الاحياء للمرحلة الجامعية، فتم تقسيم افراد الدراسة الى مجموعات متجانسة واخرى غير متجانسة في التحصيل، استغرقت الدراسة سنتين، في السنة الاولى تم تدريب الطلبة باستخدام استراتيجية التعلم الفريقي، تبين من نتائج الدراسة عدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية في تحصيل الطلبة عند المجموعات التجريبية في الاختبارين القبلي والبعدي لكلا المجموعتين، بينما أظهرت النتائج وجود فروق ذات دلالة أحصائية في تحصيل الطلبة الذين استخدموا استراتيجية التعلم التعاوني في السنة الاولى مع تحصيلهم في السنة الثانية عندما لم يستخدموا هذه الطريقة، إذ تبين من النتائج أن نسبة الاداء قد تحسن بشكل واضح الاختبارين القبلي والبعدي، اذ كانت(١٨.٦%) فاصبحت(٣٥.٥%).

دراسة الجاف(٢٠٠٥): هدفت الدراسة الى معرفة أثر أسلوبين من اساليب التعلم التعاوني(تعليم الاقران، و التنافسي) في تحصيل طلبة المرحلة المتوسطة وتفكيرهم الرياضي، وبلغت عينة الدراسة (٧٤) طالباً تم توزيعهم على ثلاث مجموعات. وأظهرت نتائج الدراسة وجود فروق ذات دلالة إحصائية بين متوسط تحصيل المجموعة التجريبية الأولى ومتوسط تحصيل المجموعة التجريبية الثانية ولصالح المجموعة التجريبية الأولى، ووجود فروق ذات دلالة إحصائية بين تحصيل المجموعة التجريبية الثانية والمجموعة الضابطة ولصالح المجموعة التجريبية الأولى، وعدم وجود فروق بين متوسط تحصيل المجموعتين التجريبيتين الأولى والثانية.

دراسة الربيعي(٢٠٠٢): هدفت الدراسة الى التعرف على أثر استخدام التعلم التعاوني في التحصيل طالبات الصف الخامس العلمي في مادة الكيمياء، وتكونت عينة البحث من (٦٠) طالبة، وقسمت الى مجموعتين التجريبية والظابطة وطبقت اختبار تحصيلي بعدي عليهما، فأظهرت نتائج الدراسة وجود فروق ذات دلالة إحصائية في تحصيل الطلبة تعزى لاثر الطريقة ولصالح المجموعة التعاونية.

دراسة العمر(٢٠٠١): هدفت الدراسة الى استقصاء أثر استخدام التعلم التعاوني على تحصيل طلبة المرحلة الجامعية في الفيزياء من خلال تنفيذ مجموعة من التجارب ولاغراض الدراسة أختيرت (٤٢) طالبا وتم تقسيمهم الى مجموعتين التجريبية والضابطة، وخلال تنفيذ الدراسة قسمت المجموعة التجريبية الى مجموعات بواقع ثلاث طلاب في كل مجموعة، اما المجموعة الضابطة فقد نفذوا التجارب وفق الطريقة التقليدية، طبقت الدراسة لمدة(٨) اسابيع وبعدها اجريت اختبارا بعديا. واظهرت النتائج عدم وجود فروق ذات دلالة احصائية بين تحصيل الطلبة في المجموعتين.

دراسة (Banerjee & Vidyapati, 1997): هدفت الدراسة الى مقارنة بين أثر أستخدام التعلم التعاوني والتعلم من خلال اسلوب المحاضرة في التحصيل طلبة الكيمياء في المستوى الجامعي واستخدم الباحثان عينة

عشوائية تكوّنت من (٧٠) طالباً وطالبة، وقسمت الى مجموعتين التجريبية والظابطة وطبقت اختبار تحصيلي عليهما، فأظهرت نتائج الدراسة عدم وجود فروق ذات دلالة إحصائية في تحصيل الطلبة.

دراسة وتسون ومارشال(Watson and marshall, 1995):هدفت الدراسة الى الكشف عن أثر عامل التحفيز الفردي والجمعي في التعلم التعاوني على التحصيل في مجموعات المتجانسة وغير المتجانسة، وتكونت عينة البحث من (١١٦) طالباً وطالبة في ثلاث مجاميع في مادة الاحياء في جامعة كاليفورنيا. وأظهرت نتائج الدراسة عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية في التحصيل بين طلبة مجموعة التعلم التعاوني بالتحفيز وطلبة مجموعة التعلم التعاوني، وعدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية في التحصيل بين المجموعتين.

التعليق على دراسات السابقة: أشارت أغلب الدراسات إلى تفوق طريقة التعلم التعاوني على الطريقة التقليدية في التحصيل، كدراسة(محمد، ٢٠٠٩؛ البياتي، ٢٠٠٩؛ سمارة والعديلي، ٢٠٠٦؛ الربيعي، ٢٠٠٢؛ Maloof & Wallet,2005) ولكن أظهرت بعض دراسات عدم وجود فروق ذات دلالة احصائية في التحصيل تعزى لاثر الطريقة كدراسة(سلوم، ٢٠٠٨؛ العمر،٢٠٠١؛ Banerje & Vidyapati,1997 ؛ Watson and marshall, 1995)، وتتفق بعض هذه الدراسات مع الدراسة الحالية في أن موضوع الدراسة وهو التعرف على اثر طريقة أختيار المجموعات التعاونية في المختبر على تحصيل الطلبة ، وقد استفاد الباحث من استعراض هذه الدراسات السابقة والتي تتباين في أهدافها ومنهجيتها ومكان ومناطق تطبيقها، وتعكس رؤى متنوعة حول موضوعها، وذلك في تحديد مشكلة الدراسة واختيار المنهجية المناسبة لها. كما كان لهذه الدراسات أثر طيب في تحديد كثير من الجوانب المهمة ذات العلاقة بالإطار النظري ، هذا إلى جانب الاستفادة منها في دعم نتائج الدراسة الحالية وتفسيرها.

منهج الدراسة: أستخدم الباحثان منهج شبه التجريبي، لغرض التعرف على اثر طريقة أختيار المجموعات التعاونية على التحصيل في مختبر الكترونيك القدرة لطلبة المرحلة الثانية في قسم الكهرباء للمعهد التقني كلار التابعة لجامعة السليمانية التقنية، وتم إختيار وحدتين وهما مكبر العمليات والثايرستور من تلك المادة وذلك في الفصل الثاني للعام الدراسي (٢٠١٣/٢٠١٤) .

مجتمع الدراسة: تكون مجتمع الدراسة من جميع الطلبة في قسم الكهرباء والبالغة (٢٠٦) طالب وطالبة في المعهد التقني كلار للعام الدراسي(٢٠١٣- ٢٠١٤) موزعة على المرحلتين الدراسيتين.

عينة الدراسة : قام الباحثان باخذ ثلاث مجموعات عشوائياً من بين خمسة مجاميع لطلبة المرحلة الثانية، وقسموا الى ثلاث مجموعات تجريبية متكافئة في عدد من المتغيرات التي يرى الباحثان انها تؤثر على سلامة التصميم التجريبي، وتم التحقق من تكافؤهم من خلال الرجوع إلى سجل درجات الطلبة في مادة الكترونيك في المرحلة الاولى وكذلك معدلهم في السنة الماضية، وجدول(١) يبين توزيع أفراد عينة الدراسة حسب متغيراتها.

الجدول(١)

توزيع افراد عينة الدراسة.

المجموعات التجريبية	طريقة اختيار المجموعات التعاونية	العدد
المجموعة التجريبية الاولى	غير متجانس التحصيل	١٩
المجموعة التجريبية الثانية	اختيار عشوائي	١٩
المجموعة التجريبية الثالثة	أختيار ذاتي بين الطلبة	17

المجموعة التجريبية الاولى: تم توزيعهم الى اربعة مجموعات تعاونية تكونت كل مجموعة من(٤-٥) طالب وطالبة، غير متجانسوا التحصيل وذلك من خلال الرجوع الى سجل درجاتهم في مادة الكترونيك في مرحلة الاولى وكذلك معدلهم في تلك السنة، بحيث تضمن كل مجموعة طلبة من مستويات مختلفة(جيد، متوسط، ضعيف).

المجموعة التجريبية الثانية: تم توزيعهم الى اربعة مجموعات تعاونية تكونت كل مجموعة من(٤-٥) طالب وطالبة، وتم تكوين مجموعاتهم بالطريقة العشوائية البسيطة.

المجموعة التجريبية الثالثة: تم توزيعهم الى اربعة مجموعات التعاونية تكونت كل مجموعة من(٤-٥) طالب وطالبة، وتم تكوين مجموعاتهم بشكل اختياري(التعيين الحر) وحسب رغباتهم.

مستلزمات البحث:

أ – تحديد المادة العلمية : تم تحديد المادة العلمية والتي ستكون موضوع البحث بثمانية تجارب مختبرية في مختبر الكترونيك القدرة للمرحلة الثانية، وتم اعداد وتهيئة المستلزمات المختبرية بصورة عملية من الاجهزة لغرض اجراء التجارب عملياً من قبل طلبة المجموعات الثلاث في المختبر وحسب الجدول المقرر في قسم الكهرباء وبواقع ساعتين اسبوعياً.

ب – تحديد الاهداف التدريسية: بعد ان تم تحديد الاهداف الخاصة من عملية التدريب المختبري في ضوء الاهداف العامة لمادة الكترونيك القدرة حيث تم صياغتها على شكل أهداف تدريسية محددة يمكن ملاحظتها وقياسها. وقد عرضت على عدد من المختصين لبيان صلاحيتها وتم تعديلها في ضوء ملاحظاتهم وتم اعتمادها كاهداف لتدريب الطلبة في مختبر الكترونيك القدرة وفقاً لمحتوى التجارب المقررة.

ج – اعداد الخطط التدريبية: تم اعداد ثمانية خطط تدريبية لأجراء التجارب للمجموعات الثلاث في ضوء الاهداف التدريسية التي تم اعدادها، وعرضت على عدد من المختصين وعدلت في ضوء ملاحظاتهم واصبحت جاهزة للتطبيق في صيغتها النهائية على عينة البحث.

تكافؤ المجموعات: قام الباحثان بمجموعة من الخطوات وذلك لتكافؤ مجموعات الدراسة وكمايلي:

أ- قام الباحثان باختبار التائي لعينتين مستقلتين لمجموعات البحث لدرجاتهم في مادة الكترونيك للسنة السابقة، وكانت النتائج كما في الجدول(٢):

الجدول(٢)

تكافؤ مجموعات الدراسة لدرجاتهم في مادة الكترونيك المرحلة الاولى

المجموعة	العدد	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	قيمة(ت)	الدلالة الاحصائية
التجريبية الاولى-	١٩	٥٦.٨٩	٦.٧٥	١.٦٧٢	0.112
التجريبية الثانية	١٩	٥٤.٠٥	٤.٢٠		
التجريبية الاولى-	١٩	٥٦.٨٩	٦.٧٥	−0.645	0.528
التجريبية الثالثة	١٧	٥٨.٠٥	٨.٨١		
التجريبية الثانية-	١٩	٥٤.٠٥	٤.٢٠	−1.811	0.089
التجريبية الثالثة	١٧	٥٨.٠٥	٨.٨١		

ب- قام الباحثان باختبار التائي لعينتين مستقلتين لمجموعات الدراسة لمعدل درجاتهم في السنة السابقة(المرحلة الاولى)، وكانت النتائج كما في الجدول(٣):

الجدول(٣)

تكافؤ مجموعات الدراسة لمعدل درجاتهم في المرحلة الاولى

المجموعة	العدد	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	قيمة(ت)	الدلالة الاحصائية
التجريبية الاولى- التجريبية	١٩	٦٠.٠١	٥.٢٦	١.٠١٨	0.322
الثانية	١٩	٥٨.٦٨	٤.١١		
التجريبية الاولى- التجريبية	١٩	٦٠.٠١	٥.٢٦	٠.٤٨٥	0.634
الثالثة	١٧	٥٨.٨٣	٧.٣٦		
التجريبية الثانية- التجريبية	١٩	٥٨.٦٨	٤.١١	−0.205	0.840
الثالثة	١٧	٥٨.٨٣	٧.٣٦		

من خلال ملاحظة الجدولين(١ و٢) نرى عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية بين مجموعات الدراسة، مما يدل على تكافؤهم في التحصيل العلمي.

أداة البحث: استخدم الباحثان اختبار التحصيل النهائي النظري المتعلق بالجانب العملي لغرض قياس المعلومات النظرية التي اكتسبها الطلبة بعد الانتهاء من عملية التدريب المختبري وهو من نوع الاختيار من متعدد(Multiple – Choice) والمزاوجة وتكونت من(٣٠) سؤالاً في ضوء الاهداف التي تم تحديدها.

صدق وثبات الاختبار: لايجاد صدق الاختبار تم عرضها على عدد من المحكمين ذوي الأختصاص والعلاقة(ملحق١) لبيان ملاحظاتهم حول فقراته، ولمعرفة ثبات الاختبار طبق على عينة استطلاعية مكونة من (١٥) طالب وطالبة خارج عينة البحث، ولايجاد ثبات المقياس تم استخدام معادلة كورد ريشاردسون(٢٠) فكانت قيمته (٠.٧٠)، وكذلك

حسب معامل كرونباخ – الفا فكانت قيمته(٠.٧٢). وكذلك تم حساب معامل الصعوبة والتميز وفعالية البدائل الخاطئة لفقرات الاختبار.

وقام الباحثان بحذف والتعديل لبعض فقرات الاختبار في ضوء تلك الملاحظات وكذلك حذف فقرات ذات معامل التميز متدني اقل من(٠.٢) ومعامل الصعوبة اكبر من(٠.٨٦)، حيث يرى ملحم (٢٠٠٥، ص٢٢٧) ان معامل الصعوبة يتراوح (٠.٢٥-٠.٨) وأفضل الأسئلة هي التي تكون مستوى صعوبتها تساوي(0.5)، واستقر عدد فقراته على (٢٥) سؤالا جميعها موضوعية(١٦سؤال من نوع الاختيار من متعدد و٩ اسئلة من نوع المزاوجة) (ملحق ٢)، وبذلك اصبح الاختبار ثابتا وجاهزا للتطبيق على عينة البحث في صيغته النهائية. وقد تم تصحيح الإختبار بإعطاء درجة واحدة لكل إجابة صحيحة، وصفر للإجابة الخاطئة، لذا بلغت الدرجة القصوى للاختبار (٢٥ درجة).

تطبيق البحث: بعد ان قام الباحثان بتشكيل المجموعات التعاونية كما ذكر سابقاً بدأت عملية التدريب بقيام احد الباحثين بنفسه (بمساعدة عدد من الفنين في المختبر) بتدريس طلبة المجموعات التعاونية في ضوء الخطط التدريسية التي تم اعدادها سابقاً، وكانت التدريس بواقع محاضرة واحدة لمدة ساعتين اسبوعيا(حسب الجدول المقرر في قسم الكهرباء). واستمر تطبيق البحث لمدة ثمانية اسابيع، جرى بعدها تطبيق اختبار التحصيل النهائي(البعدي) على طلبة عينة الدراسة.

ضبط السلامة الداخلية: بناءاً على ماتقدم من إجراءات التكافؤ الإحصائي بين مجموعات البحث، حاول الباحثان ضبط بعض المتغيرات غير التجريبية التي تؤثر على سير التجربة فقاموا بضبط بعضها التي تعتقد أن لهما تأثيراً في تحصيل الطلبة ومنها:

١. نفذت التجربة لمجموعات البحث بالمدة الزمنية نفسها، واستغرقت(٨) اسابيع.
٢. دُرست المادة العلمية لمجموعات البحث نفسها وأعطيت نفس الواجبات والتوضيحات.
٣. قام أحد الباحثين(بمساعدة عدد من فني المختبر) بتدريس مجموعات البحث بالخطط التدريسية نفسها لما لهذا العامل من تأثير كبير على تحصيل الطلبة وبالتالي في نجاح التجربة وذلك عن طريق متغير المدرس.
٤. استخدم الباحثان الاختبارات نفسها لمجموعات البحث معاً وفي نفس اليوم.
٥. استخدام جميع طلبة الدراسة نفس المواد والاجهزة وفي نفس المختبر.
٦. لم تحصل حالة انقطاع أو ترك أو نقل الطلبة خلال مدة تنفيذ التجربة.

الوسائل الاحصائية: استخدم الباحثان عدد من الوسائل الأحصائية المناسبة لتحليل نتائج البحث واجراء عملية التكافؤ ومنها الاختبار التائي لعينتين مستقلتين عند مستوى الدلالة ($\alpha=0.05$)ومعادلة كورد ريشاردسون(٢٠) ومعادلة كرونباخ – الفا(علام، ٢٠٠٠: ١٦٢)، ومعادلات لحساب معامل التميز والصعوبة(ملحم، ٢٠٠٥: ٢٣٦).

نتائج الدراسة:

هدفت هذه الدراسة الى معرفة أثر طريقة أختيار المجموعات التعاونية على تحصيل الطلبة في مادة الكترونيك القدرة. وللإجابة عن فرضيات الدراسة تم عرض نتائجها وكما يلي:

الجدول(٤)

المتوسطات الحسابية والإنحرافات المعيارية لطلبة المجموعات التجريبية حسب

متغيرات الدراسة في الاختبار التحصيلي البعدي

المجموعة	العدد	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري
التجريبية الاولى	١٩	١٤.٧٣	٢.٨٨
التجريبية الثانية	١٩	١٣.٥٥	٢.٣٥
التجريبية الاولى	١٩	١٤.٧٣	٢.٨٨
التجريبية الثالثة	١٧	١٣.٦٣	٣.٠٤
التجريبية الثانية	١٩	١٣.٥٥	٢.٣٥
التجريبية الثالثة	١٧	١٣.٦٣	٣.٠٤

يلاحظ من الجدول(٤) اختلاف المتوسطات الحسابية لدى الطلبة حسب متغيرات الدراسة على اختبار التحصيلي البعدي، حيث وجد فروق ظاهرية بين متغيرات عينة الدراسة وللتحقق من وجود فروق ذات دلالة إحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) تم اختبار فرضيات الدراسة وذلك بإجراء اختبار(ت) لمجموعات الثلاث، ويبين الجدول(5) نتائج ذلك:

الجدول(5)

نتائج اختبار(ت) لمتغير طرق أختيار المجموعات التعاونية على اختبار التحصيلي البعدي

المجموعة	العدد	المتوسط الحسابي	الانحراف المعياري	الدرجات الحرية	قيمة(ت)	الدلالة الاحصائية
التجريبية الاولى- التجريبية الثانية	١٩	١٤.٧٣	٢.٨٨	١٨	٢.٢٥	0.037
	١٩	١٣.٥٥	٢.٣٥			
التجريبية الاولى- التجريبية الثالثة	١٩	١٤.٧٣	٢.٨٨	١٦	١.٣١	0.209
	١٧	١٣.٦٣	٣.٠٤			
التجريبية الثانية- التجريبية الثالثة	١٩	١٣.٥٥	٢.٣٥	١٦	-0.53	0.958
	١٧	١٣.٦٣	٣.٠٤			

يبين الجدول(5) :

١. وجود فرق دال إحصائيا عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) بين المجموعة التجريبية الاولى (غير متجانس التحصيل) والمجموعة التجريبية الثانية(أختيار عشوائي)، وبذلك ترفض فرضية الصفرية الاولى والتي تنص:(عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) بين متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الاولى(غير متجانس التحصيل) والمجموعة التجريبية الثانية(أختيار عشوائي).

٢. عدم وجود فرق دال إحصائيا عند مستوى الدلالة(٠.٠٥= α) بين المجموعة التجريبية الاولى (غير متجانس التحصيل) والمجموعة التجريبية الثالثة(أختيار ذاتي)، وبذلك تقبل فرضية الصفرية الثانية

والتي تنص على:(عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥ =α)بين متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الاولى(غير متجانس التحصيل) والمجموعة التجريبية الثالثة(أختيار ذاتي).

٣. عدم وجود فرق دال إحصائيا عند مستوى الدلالة(٠.٠٥ =α) بين المجموعة التجريبية الثانية (أختيار عشوائي)والمجموعة التجريبية الثالثة(أختيار ذاتي)، وبذلك تقبل فرضية الصفرية الثالثة والتي تنص:(عدم وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة(٠.٠٥ =α)بين متوسط درجات الطلبة في أختبار نظري-عملي لمادة الكترونيك القدرة بين المجموعة التجريبية الثانية (أختيار عشوائي) والمجموعة التجريبية الثالثة(أختيار ذاتي).

مناقشة النتائج:

المحور الاول : مناقشة النتائج الخاصة المتعلقة بأثر طريقة اختيار المجموعات التعاونية المستخدمة (المجموعات غير متجانس التحصيل مقابل المجموعات العشوائية) فقد بينت هذه النتائج وجود فروق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة (٠.٠٥ =α) في تحصيل الطلبة على أختبار البعدي، وهذه النتيجة أكدة كثير من الدراسات والبحوث بان أقوى المجمعات هي تلك التي تتكون من طلبة في مستويات مختلفة(الخطايبة، ٢٠١١: ٣٧٨)، وعند مقارنة هذه النتيجة مع نتائج الدراسات السابقة في هذا المجال تبين انها متفقة مع دراسة كل من (محمد، ٢٠٠٩؛ سمارة والعديلي، ٢٠٠٦؛ Maloof & Wallet,2005)، بينما تعارضت هذه النتيجة مع دراسة كل من(سلوم، ٢٠٠٨؛ Banerje & Vidyapati,1997 ؛ Watson and marshall, 1995).

وقد يعزى الباحثان السبب الى ان استخدام طريقة التدريس في مجموعات غير المتجانسة في التحصيل يساهم في رفع مستوى التحصيل بشكل عام، لان الطلاب داخل هذه المجموعات يتألف من طلاب ذو مستويات(جيد، متوسط، ظعيف) يتعاونون فيما بينهم في انجاز المهمات التعليمية التعلمية بمسؤولية وبحرص أكبر، مما يؤدي الى اتقان هذه المهمات بفعالية، بالاضافة الى حرص أفراد المجموعات في محاولة وصول جميعهم الى نفس المستوى، وقد بيّنت الدراسات الميدانية في هذا المجال ان الطلبة الذين يتعلمون بهذه الطريقة عادة يتبادلون المعرفة والخبرات والافكار فيما بينهم داخل المجموعة الواحدة، فهم بذلك لا يشعرون بالمنافسة الفردية داخل المجموعة الواحدة، وانما تدفع كل طالب منهم للعمل بجد وبفعالية لمنافسة المجموعات الاخرى(المقبل، 2000) وهذا ينعكس ايجابياً في رفع مستوى الدافعية الانجازية وزيادة التحصيل لديهم. وقد يعود سبب التأثير الايجابي لطريقة التدريس في تلك المجموعات على التحصيل الدراسي لعوامل نفسية واجتماعية التي توفرها هذه الطريقة في جو الصف، مثل شعور بعض الطلاب بنوع من الراحة عندما يجد نفسه مع الاخرين فيقلل ذلك من مستوى الخوف والقلق، لذلك يرى الطلبة بمشاركة الاخرين والتفاعل معهم داخل المجموعة ملاذاً للتخلص من هذا التوتر والاضطراب النفسي، و هذا يساعدهم على زيادة الانتباه لدىهم وتركيزهم على المثيرات التعليمية وفهمها بشكل أفضل، وكذلك ينتج تفاعلا مباشرا بين الطلبة وإعطاء المزيد من المسؤولية في العملية التعليمية.

المحور الثاني: مناقشة النتائج الخاصة المتعلقة بأثر طريقة اختيار المجموعات التعاونية المستخدمة(غير متجانس التحصيل مقابل مجموعات ذات اختيار ذاتي)، فقد بينت النتائج عدم وجود فرق ذات دلالة أحصائية عند

مستوى الدلالة (α =٠.٠٥) في تحصيل الطلبة على أختبار البعدي، وهذا يدل على ان تأثير المجموعات غير متجانسة قد يؤدي الى نفس النتائج مع المجموعات التعاونية ذات اختيار الذاتي، وربما يرجع السبب الى ان طريقة أختيار كلتا مجموعتين أثر بالشكل نفسه على تحصيلهم وخلق نوع من روح التعاون والألفة فيما بينهم وشعروا بنوع من الراحة عندما وجدوا انفسهم مع زملائهم المقربين فيقلل ذلك من مستوى الخوف والقلق، لذلك يرى الطلبة بمشاركة الاخرين والتفاعل معهم داخل المجموعة ملاذاً للتخلص من هذا التوتر والاضطراب النفسي، وهذا يساعد على زيادة الانتباه لدى الطلبة وتركيزهم على المثيرات التعليمية وفهمها بشكل أفضل.

المحور الثالث: مناقشة النتائج الخاصة المتعلقة بأثر طريقة اختيار المجموعات التعاونية المستخدمة (المجموعات أختيار ذاتي مقابل المجموعات العشوائية)، فقد بينت النتائج عدم وجود فرق ذات دلالة أحصائية عند مستوى الدلالة (α =٠.٠٥) في تحصيل الطلبة على أختبار البعدي، وهذا يدل على ان تأثير المجموعات العشوائية والأختيار الذاتي لهما نفس التأثير على تحصيل الطلبة، وربما يرجع السبب الى ان في كلتا المجموعتين لم يتم مراعاة مستويات الطلبة التحصيلية وقد يكون بداخل تلك المجموعات مجاميع اخرى متجانسة من حيث التحصيل أو المهارات أو الطبائع الشخصية، ومن مميزات هذه الطريقة انها تخفق المجموعة إذا كان كل أعضائها من ذوي التحصيل المنخفض او مرتفع أو المزعجين سلوكيا أو لا يمتلكون قدرات ودوافع ومهارات اجتماعية عالية، ووجود بعض الطلبة غير المختارة ضمن ايُ من المجموعات و ادى كل ذلك الى نوع من الملل فيما بينهم.

ولدى مقارنة هذه النتائج مع نتائج الدراسات السابقة في هذا المجال تبين انها اتفقت مع دراسة كل(العمر،٢٠٠١؛ Watson and marshall, 1995)، بينما تعارضت مع دراسة (البياتي، ٢٠٠٩؛ Maloof & Wallet,2005).

التوصيات:

١. تفعيل طريقة التعلم بنظام المجموعات التعاونية في التدريس بشكل هادف ومقصود من قبل أعضاء هيئة التدريس والفنيين فى مختبرات المعاهد التقنية.
٢. ضرورة الاهتمام بطرق توزيع المجموعات عند تطبيق التعلم بنظام المجموعات التعاونية داخل المختبر، ويفضل أن تكون المجموعات غير متجانسوا التحصيل .
٣. ضرورة أعداد دورات تطويرية لإعضاء هيئة التدريس والفنيين لتزويدهم بالطرائق التدريسية الحديثة وخاصة التعلم بنظام المجموعات التعاونية داخل المختبر لما لها من دور في تفعيل العملية التعليمية والعلاقات الاجتماعية بين الطلبة.
٤. عمل دورات مكثفة وجداول مبرمجة حول استراتيجيات التعلم التعاوني في المختبرات لاعضاء هيئة التدريس.

المقترحات:

في ضوء نتائج البحث يقترح الباحثان إجراء بحوث تكميلية وتطويرية لهذا البحث ومنها:

1. **دراسة اثر طرق أختيار المجموعات التعاونية في متغيرات تابعة اخرى مثل التفكير العلمي والاتجاهات والاحتفاظ بالمعلومات وانتقال اثر التعلم وتنمية المفاهيم العلمية وغيرها.**
2. **أجراء مزيد من الدراسات في هذا المجال على المستوى الجامعي وفي المواد والاقسام العلمية الاخرى نظرا لندرة الدراسات المتعلقة بالتعلم التعاوني على المستوى الجامعي.**
3. **عند إجراء دراسات مشابهة يفضل ان تكون مدة الدراسة اطول وحجم عينة اكبر من هذه الدراسة.**

المراجع:

ابراهيم، فاضل.(١٩٩٧). طرائق التدريس المستخدمة من قبل اعضاء هيئة التدريس في الاقسام المتناظرة لبعض كليات جامعة موصل، *مجلة مركز البحوث التربوية*، العدد(١١) السنة السادسة، كلية المعلمين، جامعة موصل.

ابو جادو، صالح.(٢٠٠٨). *علم النفس التربوي(ط٦)*. عمّان: دار المسيرة.

باود، ديفيد ودن، جيفري وهيجارتي، اليزابيث.(٢٠٠١). *التعليم في المختبر(ط١)*. (ترجمة :ابو الرز، جمال وعويضة، محمود). عمّان: دار الفكر.

البهادلي، أمل.(٢٠١١). اثر استخدام التعلم التعاوني في التحصيل الدراسي والتفاعل الاجتماعي لدى طلبة. *مجلة أبحاث بصرة(العلوم الانسانية)*، ٣٦ (١)، ١٢٥-١٥٢.

البياتي، عدنان.(٢٠٠٩).اثر استخدام انموذجي من نماذج التعلم التعاوني في تحصيل المفاهيم الكيمياء واستقبالها لدى طلبة الصف الخامس الاعدادي. *مجلة اداب المستنصرية*، ٥٠، ١-٣٩.

الجاف، مؤيد.(٢٠٠٥). *أثر التعلم التعاوني في تحصيل طلاب المرحلة المتوسطة وتفكيرهم الرياضي*. رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية الاساسية، جامعة المستنصرية .

جونسون، ديفيد، وجونسون، روجر، واديث، هولبك.(١٩٩٥). *التعلم التعاوني (ط١)*، ترجمة مدارس الظهران الاهلية. السعودية: الظهران، مؤسسة التركي للنشر والتوزيع.

حريري، هاشم.(٢٠٠١).إدارة الفصل بأسلوب التعلم التعاوني وأثره في تحصيل الطلاب الدراسي. *مجلة جامعة ام القرى للعلوم التربوية والاجتماعية والانسانية*، ١٣ (٢).

الحسناوي، موفق واللامي، باقر.(٢٠١٣). دراسة مقارنة لأثر ثلاثة أساليب تقنية في أجراء التجارب المختبرية في تحصيل الطلبة ومهاراتهم العلمية. *مجلة كلية التربية للعلوم الصرفة*، جامعة ذيقار، ٢(٣)، ٧٣-٨٨.

الخطايبة، عبدالله محمد. (٢٠١١). *التعليم العلوم للجميع(ط٢)*.عمّان: دارالمسيرة.

الخليلي، خليل وحيدر، عبد اللطيف ويونس، محمد.(١٩٩٦). *تدريس العلوم في مراحل التعليم العام(ط١)*. دبي: دار القلم للنشر والتوزيع.

الربيعي، احلام. (٢٠٠٢). *اثر استخدام التعلم التعاوني في تحصيل طالبات الصف الخامس العلمي في مادة الكيمياء وتفكيرهن العلمي*. رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية- ابن الهيثم، جامعة بغداد.

زيتون، عايش.(٢٠١٠). *الإتجاهات العالمية المعاصرة في مناهج العلوم وأساليب تدريسها*(ط١). عمّان: دار الشروق.

سعادة، جودت احمد وعقل، فواز وعلي، أبوعلي وسرطاوي، عادل.(٢٠٠٨). *التعلم التعاوني: نظريات وتطبيقات ودراسات.(ط١)*. عمّان: دار الوائل .

سلوم، علاء الدين.(٢٠٠٩).اثر إستخدام التعلم التعاوني في تحصيل الطالبات الصف الخامس العلمي في مادة الفيزياء وتفكيرهن العلمي. *مجلة جامعة تكريت للعلوم الانسانية*، ١٦ (٨)، ٢٧٣-٣٤١.

سمارة، نواف، والعديلي، عبد السلام .(2006). أثر استخدام نموذج قائم على التعلم التعاوني في تحصيل الطلبة في مادة الكيمياء العامة العلمية في جامعة مؤتة في الأردن. *مجلة اتحاد الجامعات العربية، عمان*، ٤٧، ٥٣-٨٧.

السميري، لطيفة.(2003). فعالية استخدام إستراتيجية التعلم التعاوني في تنمية المهارات الاجتماعية لدى طالبات كلية التربية في جامعة الملك سعود في مدينة الرياض، *المجلة التربوية*، ١٧ (٦٨)، ١٣-٥٤.

الصغير، احمد.(٢٠٠٩). *مجتمعات التعلم(ط١)*. الاردن: دار اثراء للنشر والتوزيع.

العدواني، خالد.(٢٠٠٩).التعلم التعاوني. مأخوذة من الانترنيت بتاريخ(٢٠/٦/٢٠١٤) من موقع: http://kenanaonline.com/files

علام، محمود.(٢٠٠٠). القياس والتقويم التربوي والنفسي أساسياته وتطبيقاته وتوجيهاته المعاصرة(ط١). القاهرة: دار الفكر العربي.

العمر، عبدالعزيز.(٢٠٠١). أثر استخدام التعلم التعاوني على التحصيل طلاب العلوم في المرحلة الجامعية. *مجلة رسالة الخليج العربي*، ٨٠، ١٣-٤٧.

محمد، عبدالرزاق.(٢٠٠٩). اثر استخدام التعلم التعاوني في تحصيل طلاب الصف الثالث معهد اعداد المعلمين في مادة الفيزياء. *مجلة الفتح*، ٢٧، ١٤١-١٧٨.

محمد، كوردستان حميد.(٢٠١٢). *واقع العمل المخبري ومعيقاته في مؤسسات هيئة التعليم التقني لإقليم كوردستان العراق من وجهة نظر أعضاء هيئة التدريس*. رسالة ماجستير غير منشورة. جامعة اليرموك، إربد، الادرن.

المقبل، عبدالله. (٢٠٠٠). *اثر برنامج تحسين أداء المعلم على تدريس رياضيات الصفوف ٧-١٢ من حيث المنهج والتقنية والتقويم*. اطروحة دكتوراة غير منشورة، جامعة أوهايو.

ملحم، سامي.(٢٠٠٥). *القياس والتقويم في التربية وعلم النفس(ط٣)*. عمان: دار الميسرة للنشر والتوزيع والطباعة.

منذر، مروج.(٢٠٠٦) أثر استخدام أسلوب التعلم التعاوني في تحصيل طلبة المرحلة الثانية في مادة إدارة المنزل. *مجلة كلية التربية الاساسية، الجامعة المستنصرية* ، ٤٩، ٣٦٧-٣٩٠.

الهداوي، سنابل.(٢٠١٣). التعلم التعاوني واثر استخدامه على التحصيل الدراسي ودافع الانجاز لدى طالبات الصف الرابع الاعدادي. *مجلة جامعة ذيقار*، ٢ (٨)، ٣٦-٦٠.

Banerjee Anil C. & Vidyapati T. J.(1997). Effect of lecture and cooperative learning strategies on achievement in chemistry in undergraduate classes. *International Journal of Science Education. 19(8)*، 903 - 917.

Burron , B .9 Others.(1993).The Effects of Cooperative Learning in Physical Science For Elementary / Middle Level Preserve Teachers . ,Journal of Research in Science Teaching,30(7).

Maloof، J، & White، K.(2005).Team study training in the college biology study. *Journal of Biological*، *39*(3)، 120-124.

Slavin, R.E.(1990). *Cooperative learning: Theory, research, and practice*. New Jersey: Prentice Hall.

Watson, S.B. and Marshall, J.E.(1995).Effects of Cooperative Incentives and Heterogeneous Arrangement on Achievement and Interaction of Cooperative .Science Teaching,٣٢ (3), 290-299.

الملاحق

ملحق (١)

ت	اسم المحكم	الدرجة العلمية والاختصاص	مكان العمل
١	د.مناضل عباس قاسم	استاذ مساعد	جامعة كرميان
٢	د.علاء كاظم عبدالله	استاذ مساعد	جامعة كركوك
٣	د.أياد فائق شهاب	مدرس	جامعة السليمانية التقنية
٤	اسماعيل محمد رشيد	مدرس مساعد	جامعة السليمانية التقنية
٥	شوان فرج سعيد	مدرس مساعد	جامعة السليمانية التقنية
٦	سالار أحمد قادر	مدرس مساعد	جامعة السليمانية التقنية

ملحق (٢)

الاختبار التحصيلي

اسم الطالب(الطالبة):

س١/ اختر الاجابة الصحيحة من بين الكلمات او العبارات الموجودة بين الاقواس في كل ممايأتي:

١. المعادلة الاتية تستعمل لايجاد قيمة التكبير في مكبر غير قالب ($-\frac{Rf}{Ri}$، $\frac{Rf}{Ri}$ ، $1+\frac{Rf}{Ri}$، $1+\frac{Ri}{Rf}$).

٢. يمتلك الثايرستور من نوع S.C.R(٥،٢،٣،٤) اطراف(نهايات).

٣. لترانزستور من نوع (UJT) فان قيمة مقاومة RB1 .... RB2 (اكبر، اقل، يساوي، غير ذلك)

٤. تعتمد قيمة التكبير في مكبر العمليات على(قيمة مقاومة الادخال فقط(Ri)، قيمة مقاومة الاخراج فقط (Rf) ، نسبة مقاومة الادخال(Ri) الى مقاومة الاخراج(Rf)، نسبة مقاومة الاخراج(Rf) على نسبة مقاومة الادخال(Ri)).

٥. يختلف الثايرستور عن الدايود كونه (اقل كلفة، اكثر تحكماً، يحتاج الى جهد اقل لتشغيلية، اصغر حجماً).

٦. يعمل الترانزستور عمل مفتاح مغلق في منطقة: (الاشباع، الفعال، القطع، العمل).

٧. يمتلك الثايرستور(١،٢،٣،٤) مناطق استنزاف.

٨. في مكبر العمليات نوع القالب اذاكانت (Ri=2KΩ) و(RF=2MΩ) فمقدار التكبير هي (١٠٠، ١٠٠٠، 100−، 1000−).

٩. صنع الثايرستور من السليكون وليس الجرمانيوم وذلك بسبب كونه (اقل ثمناً، اقوى ميكانيكياً، يمتلك تيار تسرب قليل، يمتلك جهد تسرب قليل).

١٠. يتم التحكم بالثايرستور عن طريق قطب(البوابة(G)، الكاثود(K)، الانود(A)، الكاثود +البوابة).

١١. في حالة أخماد الثايرستور فان التيار المار في الدائرة هي(صفر تماماً، تقريباً يساوي صفر، اكبر من صفر بكثير، غير ذلك).

١٢. المعادلة الاتية ($T = 2RC\ln k$ ، $T = RC\ln\frac{1}{1-\eta}$, $T = RC\ln\eta$ ، $T = RC\ln\frac{1-K}{1+K}$) تستخدم لايجاد زمن الموجة(التردد) في مذبذب متعدد التوافقي لمكبر العمليات.

١٣. قيمة المقاومة في الشكل (١) هي ($1k\Omega$ ، $2k\Omega$ ، $5k\Omega$, $100\ \Omega$).

١٤. قيمة جهد الاخراج (Vm)في الشكل (٢) هي : ($12V$, $24V$, $-12V$, $-24V$).

١٥. قيمة جهد الاخراج (Vm) في الشكل(٣) هي(١٠–، ١٠ ، ١٥، ١٥ –) فولت.

١٦. للدائرة الكهربائية في الشكل (٤) تكون قيمة جهد الاخراج(Vm) هي:(١١–،١٠–، 12، ١١) فولت.

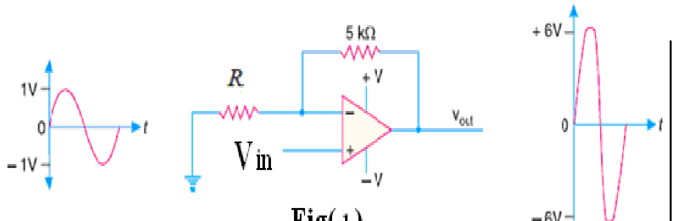

Fig(1)

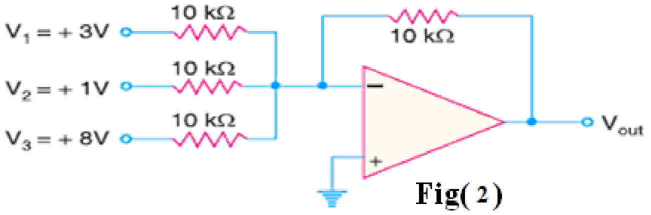

Fig(2)

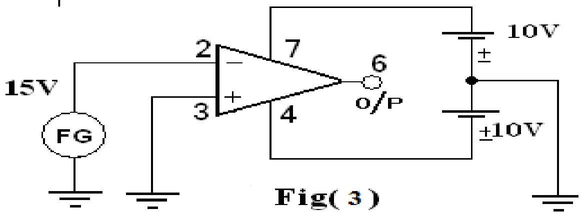

Fig(3)

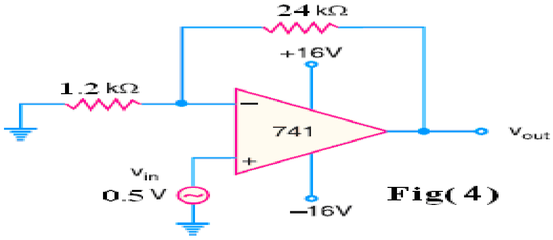

Fig(4)

س٢/ اخترعمل (الغرض) بما يقابلها لكل دائرة من الدوائر الكهربائية الصحيحة:

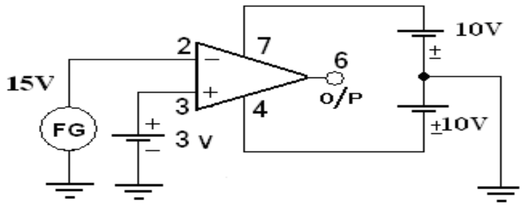

١. دائرة قدح الثايرستور بالتيار المستمر

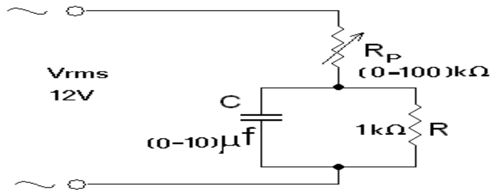

٢. مكبر العمليات (OP.AMP) كقالب.

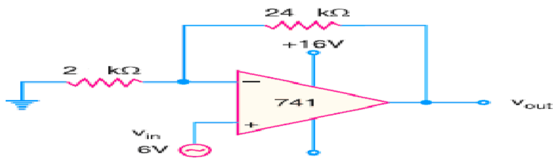

٣. توليد موجة متناوبة بوسطة مكبر العمليات (OP.AMP) اومايسمى بمذبذب التراخي.

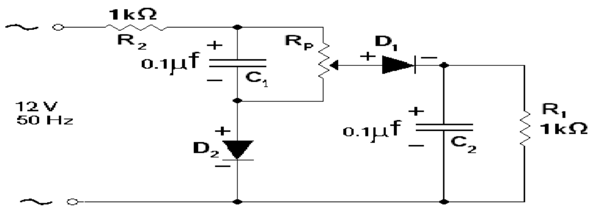

٤. استخدام مكبر العمليات كمقارن للجهد.

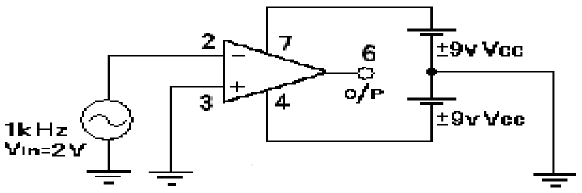

٥. دائرة قدح الثايرستور بالتيار المتناوب

٦. مكبر العمليات (OP.AMP) كغير قالب

س3/ اخترشكل موجة الاخراج بما يقابلها من دائرة كهربائية الصحيحة:

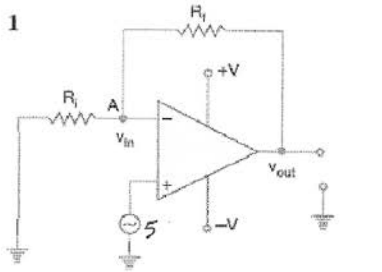

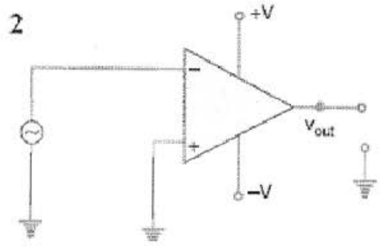

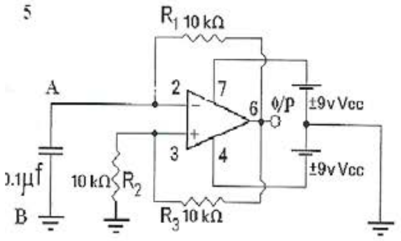

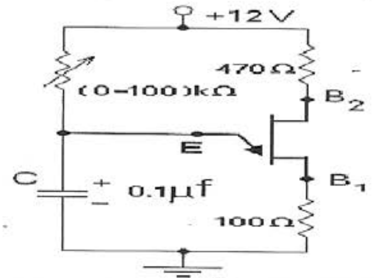

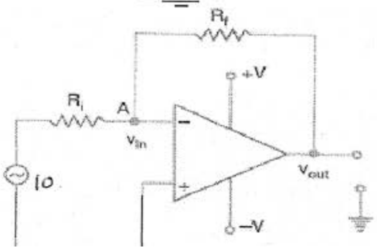

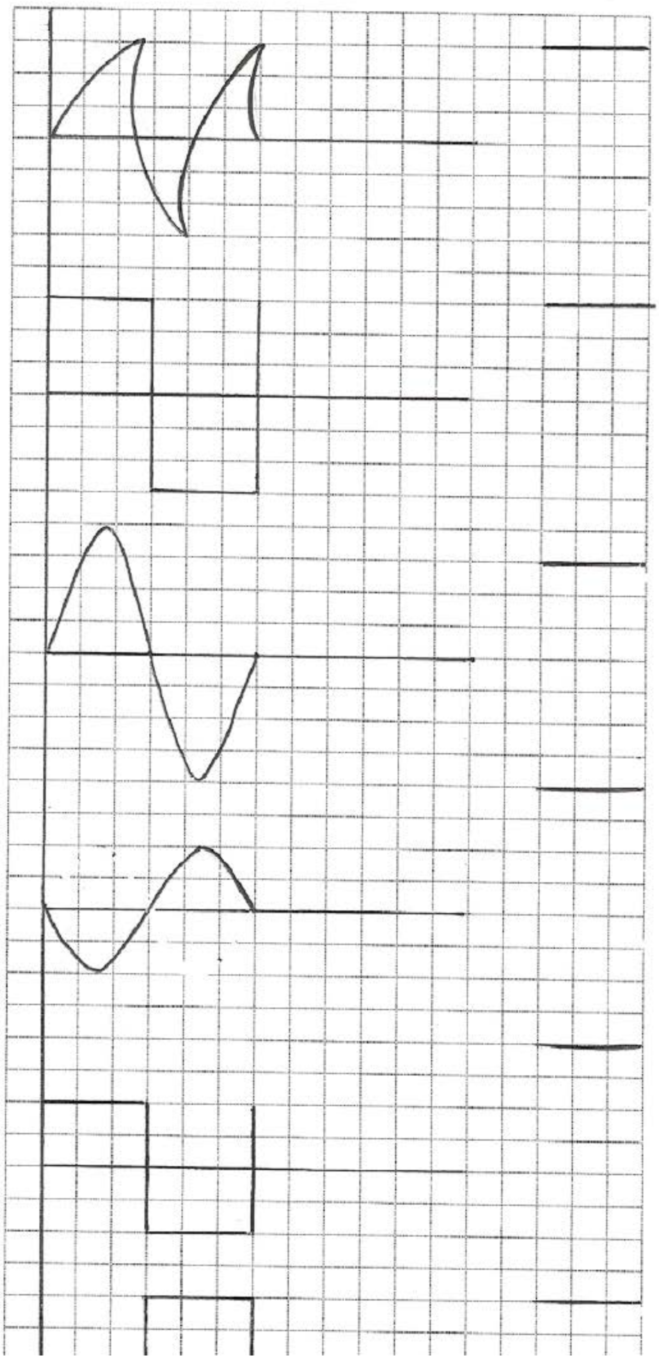

پوختە

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە زانینی کاریگەری شێوازی هەڵبژاردنی کۆمەڵە هەرەوەزیەکانە لەسەر دەسکەوت لە وانەی پاوەر ئەلکترۆنیك وە بوئەم مەبەستە توێژەران هەستان بەئامادەکردنی پێوانەکارێك وە پراکتیزەکرا بەشێوەی پێشینە بەسەر سێ کۆمەڵەی هەرەوەزی کەپێك هاتبوون لە (٥٤)خوێندکار لەکۆی پێنج کۆمەڵە لە خوێندکارانی قۆناغی دووهەمی بەشی کارەبای پەیمانگای تەکنیکی کەلار لە زانکۆی پۆلیتەکنیکی سلیمانی بۆ ساڵی خوێندنی (٢٠١٣/٢٠١٤)، وەدوای تەواوکردنی ماوەی جێبەجی کردن وپراکتیزەکردنیی توێژینەوەکە کە هەشت هەفتەی خایاند ،تاقیکردنەوەیەکی پاشینە ئەنجامدرا لەیەك کاتدا بۆ هەموو کۆمەڵەکان، پاش دڵنیا بوون لەدروستی ونەگۆڕی .

وە بەمەبەستی چارەسەری ئامارییانەی دەرەنجامەکان توێژەران پرۆگرامی(SPSS) یان بەکارهێنا وگەشتنە ئەو دەرنجامەی کەوا کاریگەری ئامارییانە هەیە لە ئاستی ماناگەیاندن (α = 0.05) لە نێوان کۆمەڵەی یەکەم- ناچونیەك-وکۆمەڵەی دووهەم-هەڕەمەکی- بۆ بەرژەوەندی کۆمەڵەی یەکەم-ناچونیەك-، وەنەبوونی جیاوازی ئامارییانە لەسەر ئاستی ماناگەیاندن(α = 0.05) لە نێوان کۆمەڵەی یەکەم-ناچونیەك- وکۆمەڵەی سێ هەم –هەڵبژاردنی ئارەزومەندان- هەروەها لەنێوان کۆمەڵەی دووهەم-هەڕەمەکی- وکۆمەڵەی سێ هەم- هەڵبژاردنی ئارەزومەندان-.

وەلەکۆتادا لیکۆڵینەوەکە گەشتە کۆمەڵێك راسپاردەی پەیوەندیدار.

ABSTRACT:

The aim of this study is to know the effect of, choosing methods of Cooperating groups on the students' result in Power Electronic lesson's .The sample consist of (54) students in second class in Electric Department in kalar Technical Institute/ Sulaimaniya Polytechnic University for the academic year (2013-2014),they were divided to three experimental groups ,and the eight subjects of Electronics in second course were chosen .The researchers design the teaching plans of traditional method to the three groups, and the final achievement test which consists of (25) questions of multiple – choice , that’s have validity and reliability.

To analyze the results statistically, an (SPSS) program has been used, and it has been concluded that, there is statistically significant difference at the level of significant (α = 0.05), in the mean score of the final theoretical- practical test between first experimental group students(Heterogeneous) and second experimental group students(random), also , the results obtained no statistically significant differences, between first experimental group students(Heterogeneous) and third experimental group student(self-selection), and no statistically significant between second experimental group students(random) and third experimental group student(self-selection).

Finally, the study ends up with a group of relational recommendations.

أبنية الأفعال الثلاثية ودلالاتها في سورة (المؤمنون)

م.م.أحمد محمد سليم
جامعة رابرين
فاكلتي التربية
سكول اللغات
قسم اللغة العربية

المقدمة

الحمدلله ربّ العالمين والصّلاة والسّلام على نبينا محمدٍ المبعوث رحمةً للعالمين.

أمّابعد:

فإنّ موضوع البحث كما يبدو من عنوانه هو: أبنية الأفعال ودلالاتها التي تدرس في علم التّصريف"ذلك أنّ ميدان هذا الأخير يتمثّل في أبنية المفردات العربية وهي(الأسماء المتمكّنة والأفعال المتصرّفة) من حيث البحث عن كيفية صياغتها لإفادة المعاني المختلفة، ومن حيث البحث عن أحكام بنيتها من حيث التجرّد والزيادة، ولمّا كانت دراسة مواضيع التصريف دراسة طويلة ومتشعّبة، اقتصرت في بحثي هذا على قسم منه وهو : دراسة:(**أبنية الأفعال الثلاثية ودلالاتها في سورة المؤمنون**) بغضّ النّظر عن تتبّع ما يحدث للمفردات من أحوالها العارضة كالإعلال والإبدال والحذف والإدغام وغيرها.

أسباب اختيار الموضوع:

إنّ فكرة البحث في موضوع أبنية الأفعال الثلاثية ودلالاتها لم تكن فكرة ارتجالية، وإنّما ظلّت في ذهني منذ مرحلة دراسة ماجستير، فقد كنت أودّ أن أكتب بحثاً في موضوع صرفي دلالي، لكن لم يسنح لي فرصة كتابته" لذلك اخترت هذا العنوان لكتابة هذا البحث.

منهج البحث:

اقتضت طبيعة البحث أنْ تفرض اتباع المنهج الوصفي التّحليلي القائم على وصف الأبنية وتحليلها ضمن سياقها القرآني.

هيكل البحث:

بعد المقدمة والمدخل، اقتضت طبيعته أن يكون مقسّمًا إلى مبحثين:

المبحث الأول:أبنية الأفعال الثلاثية المجرَّدة ودلالاتها، ويَنقسم إلى قسميْنِ:

أولاً: أبنية الأفعال الثلاثية المجرَّدة من حيث الصِّيغ (دراسة نظرية).

ثانياً: أبنية الأفعال الثلاثية المجرَّدة من حيث الدلالة(دراسة تطبيقية).

والمبحث الثاني: أبنية الأفعال الثلاثية المزيدة ودلالاتها، ويَنقسم أيضاً إلى قسميْنِ:

أولاً: أبنية الأفعال الثلاثية المزيدة من حيث الصِّيغ: (دراسة نظرية):

ثانياً: أبنية الأفعال الثلاثية المزيدة من حيث الدلالة: (دراسة تطبيقية):

وأخيرا انتهى البحث بالملخّص وأهم النتائج التي وصلت إليها الباحث.

المَـدخَـل

أولاً: التعريف بالمصطلحات (الأبنية، والفعل المجرّد، والفعل المزيد):

الأبنية:

فالبناء بحسب ما ورد في-مقاييس اللّغة - "مشتق من بنى وهو بناء الشّيء، بضم بعضه إلى بعض نقول بنيت البناء أبنية، ويقال : بُنْيةً وبُنًى وَ بِنًى بكسر الباء"[1]

"وَ الأبنية جمع بِنْية أو بُنْية، من البني:نقيض الهدم ، وبنى بنيانًا وبنْية وبناية... والبناء واحد الأبنية"[2]

أما الأبنية في علم الصرف فهي:" صيغ الكلمات التي تنشأ عن التصريف الذي أشار إليه (ابن عصفور) في قوله: "هو جعل الكلمة على صيغ مختلفة لضروب من المعاني"[3]، أو "وهي حروف الكلمة وحركاتها وسكناتها مع اعتبار الحروف الزائدة والأصلية كلٌ في موضعه"[4].

الفعل المجرّد:" ماكانت جميع حروفه أصلية لا يسقط حرف منها في تصاريف الكلمة بغير علّة"٥، ويقول ابن جنّي(ت ٣٩٢هـ):" اعلم أنّه إنّما يريد بقوله الأصل: الفاء والعين واللاّم والزّائد ّما لم يكن فاءً ولا عيناً ولا لاماً، مثال ذلك قولك: ضَرَبَ، فالضّاد من ضَرَبَ فاءالفعل والرّاء عينه والباء لامه، فصار مثال ضَرَبَ: فَعَلَ، فالفاء الأصل الأول، والعين الأصل الثاني واللام الأصل الثالث فإذا ثبت ذلك، فكل مازاد على الضّاد والرّاء والباء، من أوّل الكلمة أو وسطها أو آخرها فهو زائد..."٦.

الفعل المزيد:" هو كلّ فعلٍ ثلاثيّ زيد على أحرفه الأصلية حرف أو اثنان أو ثلاثةٍ من أحرف الزيادة (سألتمونيها)، نحو:(أكرَمَ)، و(شارَكَ)، و(انجَذَبَ)، و(استخرَجَ)، أو كرَّرَ حرف من حروفه الأصلية من دون أن يكون هذا الحرف من أحرف الزيادة، نحو:(شَرَّبَ)[7]".

---

[1]) معجم مقاييس اللغة: ابن فارس: ٣٠٢/١ ـ ٣٠٣.

[2]) لسان العرب: ابن المنظور: ١١٠/١ ـ ١١١.

[3]) الممتع في علم الصرف: ابن عصفور الإشبيلي:ص٣٣.

[4]) قاموس مصطلحات اللغوية والأدبية: إميل بديع يعقوب، و بسام بركة: ص٩٨.

[5]) شرح المنصف لكتاب التصريف: ابن جنّي: ١١/١.

٦) المصدر نفسه: ص١٨.

[7]) المعجم المفصّل في علم الصّرف: الأستاذ راجي الأسير: ص٣١٣.

ثانياً: بين يدي السورة:

– تسميتها:[8]

تسمى هذه السورة " سورة المؤمنين ، ويقال سورة المؤمنون.

فالأول: على اعتبار إضافة السورة إلى المؤمنين " لافتتاحها بالإخبار عنهم بأنَّهم أفلحوا.

والثاني: على حكاية لفظ (الْمُؤْمِنُونَ) الواقع أولها في قوله تعالى: ﭽ ﭑ ﭒ ﭓ ﭼ[9]

فجعل ذلك اللفظ تعريفا للسورة.

– مكان نزولها:

قال القرطبي رحمه الله" : سورة المؤمنون مكية كلها في قول الجميع[10] "

– عدد آيات السورة، وترتيب نزولها:

مائة وسبع عشرة في عدّ الجمهور، فعدّوا الجمهورﭽ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ﮓ ﭼ[11] ، آية واحدة، وعدّها أهل الكوفة مائة وثمان عشرة آية، فعدّوا أهل الكوفة ﭽ ﮊ ﮋ ﮌ ﭼ آيةً، ومابعدها أية ونزلت بعد سورة الطور ، وقيل نزلت بعد سورة الملك.[12]

– مناسبة السورة لما قبلها:

ووجه المناسبة بينها وبين ما قبلها من وجوه:

١– إنه تعالى ختم السورة السابقة (سورة الحجّ) بخطاب المؤمنين وأمرهم بإقامة الصلاة وإيتاء الزكاة وفعل الخيرات لعلهم يفلحون - وحقق فلاحهم في بدء هذه السورة.

٢ – إنه تكلم في كل من السورتين في النشأة الأولى وجعل ذلك دليلا على البعث والنشور.

٣ – إن في كل من السورتين قصصاً للأنبياء الماضين وأممهم ذكرت عبرة للحاضرين والآتين[13].

– مناسبة السورة لما بعدها:

ووجه المناسبة السورة لمابعدها:

إنّه قال في بداية هذه السّورة﴿ وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حافِظُونَ﴾ وذكر في السّورة بعدها(سورة النّور) أحكام مَن لم يحفظ فرجه من الزانية والزاني وما اتصل بذلك من شأن القذف وقصة الإفك والأمر بغضّ البصر الذي هو داعية الزنا ،

وأمر من لم يقدر على النكاح بالاستعفاف ، والنهى عن إكراه الفتيات على الزنا[14].

– مناسبة أول السورة لآخرها:

[8]) التحرير والتنوير: ٥/١٨.

[9]) الآية/ ١.

[10]) الجامع لأحكام القرآن : أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي : ١٠٢/١٢.

[11]) الآية/ ١٠ ـ ١١.

[12]) ينظر: التحرير والتنوير: ٦/١٨.

١٣) تفسيرالمراغي: أحمد مصطفى المراغي : ٣/١٨.

[14]) تفسيرالمراغي:ج١٨،ص٦٦.

ومناسبة أول السورة لآخرها أنه افتتح السورة بإثبات الفلاح للمؤمنين وختم السورة بنفي الفلاح عن الكافرين[١٥]، فقال تعالى: ﴿ .... □ □ □ □ □ ﴾[١٦]

المبحث الأول: أبنية الأفعال الثلاثية المجرَّدة ودلالاتها في سورة (المؤمنون):

أولاً: أبنية الأفعال الثلاثية المجرَّدة من حيث الصِّيغ: (دراسة نظرية):

يأتي الفعل الثلاثي المجرّد من حيث الصيغ على ستة أبنية كما يأتي:

١- فَعَلَ ـ يَفْعِلُ.

٢- فَعَلَ ـ يَفْعُلُ.

٣- فَعَلَ ـ يَفْعَلُ.

٤- فَعِلَ ـ يَفْعَلُ.

٥- فَعِلَ ـ يَفْعِلُ.

٦- فَعُلَ ـ يَفْعُلُ.

والآن نتحدّث عن هذه الصيغ:

١-بناء (فَعَلَ ـ يَفْعِلُ): وترد عليه بعض أقسام الفعل كالصحيح نحو: ضَرَبَ يَضْرِبُ، كما يرد على منواله أيضاً المثال نحو: وَجَدَ يَجِدُ.

٢-بناء (فَعَلَ ـ يَفْعُلُ): غالبا مايأتي هذا البناء من الصحيح نحو: طَلَبَ يَطْلُبُ، كما يأتي على منواله أيضاً المعتل ولكن ليس بجميع أنواعه بل اقتصر على الأجوف والناقص، يقول ابن عصفور(ت ٦٦٩ هـ):"فإن كان معتل اللام أو العين بالواو كان المضارع أبدا على (يَفْعُلُ) بضمّ العين نحو: غزا يَغْزُو، قَالَ يَقُولُ"١٧

٣-بناء (فَعَلَ ـ يَفْعَلُ): عدّ هذا البناء من بين الأبنية التي شكّلت صرحا خصباً لدى اللغويين والصرفيين حتى عدّه بعضهم فرعا عن أبواب أبنية الفعل المجرّد لاأصل لها" كونه قيّد بسبب صوتي متّصل بطبيعة الحروف المكونة للفعل، وهي كون عين الفعل أو لامه حرفا من أحرف الحلق والحروف الحلقيةهي: الهمزة والهاء والعين والحاء والغين والخاء، يقول (سيبويه): مؤكدا هذا الأمر، معلّلاً هذا الأمر،معلّلا إياه تعليلا صوتياً" وإنّما فتحوا هذه الحروف لأنّها سفلت من الحلق، فكرهوا أن يتناولوا حركة ماقبلها بحركة ما ارتفع من الحروف فجعلوا حركتها من الحروف الذي في حيّزها وهو الألف وإنما الحركات من الألف والياء والواو"١٨

٤-بناء (فَعِلَ ـ يَفْعِلُ): يقلّ هذا البناء من الصحيح، ويكثر في المعتلّ، وقد ذكر (سيبويه) على هذا البناء أفعالاً قليلة مقارنة مع خصائص الفعل الكثير" فمن الصحيح: حَسِبَ يَحْسِبُ، ومن المثال اليائي: يَئِسَ يَيْئِسُ، ومن المثال الواوي: وَرِمَ يَرِمُ.١٩

---

[١٥]) في ظلال القرآن: سيد قطب إبراهيم: ٢٤٥٢/١.

[١٦]) الآية/١١٧.

[١٧]) الممتع في علم الصرف: ابن عصفور الإشبيلي:١٧٤/١.

[١٨]) الكتاب: سيبويه: ١٠١/٤.

[١٩])المصدر نفسه: ٥٣/٤ـ ٥٥.

٥-بناء (فَعِلَ ـ يَفْعَلُ): ويرد هذا البناء على أنماطٍ مختلفة من الأفعال كالصّحيحة نحو: فَرِحَ يَفْرَحُ، والمعتلّة بمختلف الأشكال كالنّاقص اليائي نحو: رَضِيَ يَرْضَى، والمثال الواوي نحو: عَوِرَ يَعْوَرُ.

والملاحظ أنّ هذا البناء اختصّ بالأفعال الدالة على العلل والأحزان والعيوب والألوان والحلى، وقد أكّد هذا الأمر(ابن حاجب) في قوله:" و(فَعِلَ) تكثر فيه العلل والأحزان وأضدادها،نحو: سَقِمَ ومَرِضَ، وحَزِنَ وَفَرِحَ ويجيء الألوان والعيوب والحلى كلّها عليه"[٢٠]

٦- بناء (فَعُلَ ـ يَفْعُلُ): اختصّ هذا البناء بالأفعال الدّالة على الطّبائع والسّجايا" أي الصفات الثابتة،ولا يردّ عليه إلاّ اللاّزم، ولايكون مضارعه إلاّ مضموماً، يقول(السيوطي):"....أو كان الماضي على (فَعُلَ) بالضّم (ضُمّت) أيضا في المضارع نحو: ظَرُفَ يَظْرُفُ"[٢١].

ويأتي معاني هذه الأبنية على الشكل الآتي:

أ- بناء (فَعَلَ): انطلاقا من ورود أمثلة كثيرة على هذا البناء مستنبطة من القرآن الكريم أو الشعر العربي، فإنّه اتضّح أنّه لايختصّ بمعنى من المعاني، بل يرد في جميعها وذلك لأنه أعدل الأصول تتميّز به خفّة الكلام يقول(ابن الحاجب): "و(فَعَلَ) لمعان كثيرة، وباب المغالبة يبني على فَعَلْتُهُ أَفْعُلُهُ بالضّم نحو: كَارَمني فَكَرَمْتُهُ أَكْرُمُهُ...."[٢٢] .

ب- بناء (فَعِلَ): أقرّ الصّرفيون بكثرة استعمال الأفعال الثلاثيةالمجرّدة التي على وزن (فَعِلَ)، واتّفقوا على اختصاصه بالمعاني الدّالة على العلل والأحزان والألوان والعيوب والحلى، يقول(ابن الحاجب): "و(فَعِلَ) تكثر فيه العلل والأحزان وأضدادها نحو: سَقِمَ، ومَرِضَ،حَزِنَ، وتجيء الألوان والعيوب والحلى كلّها...."[٢٣]

ج- بناء (فَعُلَ): إذا كان الوزن السّابق يختصّ بالأفعال الدّالة على العلل والأعراض الزّائلة، فإنّ هذا البناء خصّ بالدّالة على أفعال الطّبائع والسّجايا لملازمتها صاحب الفعل حتى تصبح غريزة فيه، ومن بين الأفعال التي تردّ على هذا البناء دالّة على الأوصاف: حَسُنَ، قَبُحَ،وَسُمَ،كَبُرَ،صَغُرَ، طَوُلَ.

ثانياً: أبنية الأفعال الثلاثية المجرّدة من حيث الدلالة(دراسة تطبيقية):

وتبعا لدراستنااالتي قمنا بها فإنّه تَبيّن ورود الفعل الثلاثي المجرّد وروداً واسعاً قدّر بـ (٦٥) مرّة، بغَضّ النّظر عن تكرار الأفعال بصيغتها المختلفة، وذلك كالآتي:

١- بناء: فَعَلَ= (يَفْعَلُ – يَفعِلُ – يَفْعُلُ):

وقد احتلّ بناء(فَعَلَ)، صدارته في التواتر وَعدّ هذا البناء أكثر أبنية الأفعال العربية استعمالا، وقد تأكد هذا الأمر من خلال الاستخدام الواسع في سورة (المؤمنون)، إذ قدّر تواتره بـ (٥٣) مرّة، ويعود سبب هذا الاستخدام الواسع له لخفّته وسعة التصّرف فيه،وقد عَدَّ في الاستعمال اللّغوي"أعدل الأصول تتميز به خفّة الكّلام "[٢٤]،مما أدى إلى عدم اختصاصه

---

[٢٠])شرح شافية ابن الحاجب: الرضي الأستراباذي: ٧١/١.

[٢١])همع الهوامع: السيوطي :٣٣/٦.

[٢٢])شرح شافية ابن الحاجب: الرّضي الإستراباذي: ٧٠/١.

[٢٣])المصدر نفسه: ٧١/١.

[٢٤]) الخصائص: ابن جني: تحقيق: محمد أحمد نجّار: ٥٥/١ – ٦٥.

بمعنى من المعاني بل شمل معاني يقول(الرضي الأستراباذي ") بشأن هذا: "اعلم أنّ باب فَعلَ لخفته لم يختص بمعنى من المعاني، بل استعمل في جميعها لأنّ اللّفظ إذا خف كثر استعماله واتسع التصرف فيه"٢٥

إضافة إلى هذه الخاصية،فإنّ الأفعال التي ترد على منواله تعدأكثر دلالة على العمل والحركة،"فالبنية المورفولوجية التي تطغى على ما عداها في الدلالة على الأحداث الحّركية هي بنية(فَعلَ)، وذلك لتناسبها مع طبيعة الحّركة لكونها أخف البنى تلفّظا"٢٦.

وتبعاً لكثرة معاني الواردة على هذا البناء فإنه سيتم إبراز دلاتها حسب ورودها في سياق الآيات، وذلك كالآتي:

بناء:فَعلَ ـ يفْعُلُ:

وقد انطوى تحت هذا البناء مجموعة من الأفعال حددت دلالاتها كما يلي[٢٧]:

١– الدلالة على موقف الأخذ والعقاب: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(أَخَذَ ـ يَأْخُذُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ □ □ □ □□ □ □ □ □ ﭼ[٢٨]

٢– الدلالة عل عمل بيولوجي: وجاء ضمن هذه الدلالة الفعل:(أَكَلَ ـ يَأْكُلُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ.... ﭦ
ﭧ ﭨ ﭩ ﭪ ﭼ[٢٩]

٣– الدلالة على موقف الترك والابعاد: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(تَرَكَ ـ يَتْرُكُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ ﯓ
ﯔ ﯕ ﯖ ﯗ ﭼ[٣٠]

٤– الدلالة على حركة انتقالية مقترنة بالحشر: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل:(حَشَرَ ـ يَحشُرُ) الوارد في قوله تعالى:
ﭽ ﭾ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﭼ[٣١]

٥– الدلالة على حركة انتقالية مقترنة بالحضور: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل:(حَضَرَ ـ يَحضُرُ) الوارد في قوله تعالى:
ﭽ ﮦ ﮧ ﮨ ﮩ ﮪ ﭼ[٣٢]

٦– الدلالة على حركة انتقالية مرتبطة بالظهور: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(خَرَجَ ـ يَخرُجُ) الوارد في قوله تعالى:
ﭽ ﭦ ﭧ ﭨ ﭩ ﭪ ﭫ ﭬ ﭭ ﭮ ﭼ[٣٣]

٧– الدلالة على عمل مرتبط بالخلق والحياة: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(خَلَقَ ـ يَخلُقُ) الوارد في قوله تعالى:
ﭽ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﮜ ﮝ ﮞ ﭼ ٣٤

[٢٥]) شرح شافية ابن الحاجب: الرضي الاسترباذي: ١/٧٠.

[٢٦]) المكون الدلالي للفعل في اللسان العربي: أحمد حسّاني:ص٩٥.

٢٧) تم تصنيف هذه الأفعال حسب مجالاتها الدّلالية اعتمادا على كتاب: الدّلالة و الحركة : دراسة لأفعال الحركة في العربية المعاصرة في إطار المناهج الحديثة: د. محمّد محمّد داود .

[٢٨]) الآية/٤١.

[٢٩]) الآية/١٩.

[٣٠]) الآية/١٠٠.

[٣١]) الآية/٧٩.

[٣٢]) الآية/ ٩٨.

[٣٣]) الآية/ ٢٠.

[٣٤]) الآية/ ١٢.

٨– الدلالة على موقف طلبي: ويندرج ضمن هذه الدلالـة الفعل(دَعـا ـ يَـدْعو) الـوارد في قولـه تعـالى: ﭽ □ □ □ □ □ ﭼ[٣٥]

٩– الدلالة على موقف طلبي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(سَلَكَ ـ يَسْـلُكُ) الـوارد في قولـه تعـالى: ﭽ □ □ ﯼ ﯼ ﯽ ﯾ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ ﭼ[٣٦]

١٠–الدلالة على موقف سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(شَكَرَ ـ يَشْكُرُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ ﭵ ﭶ ﭷ ﭸ ﭹ ﭺ ﭻ ﭼ ﭽ ﭾ ﭼ[٣٧]

١١–الدلالة على حركة اتقالية أفقية: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(عادَ ـ يَعودُ) الـوارد في قولـه تعـالى: ﭽ ﭢ ﭣ ﭤ ﭥ ﭦ ﭧ ﭨ ﭼ[٣٨]

١٢–الدلالة على موقف طلبي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(عَبَدَ ـ يَعْبُدُ) الوارد في قوله تعالى:

ﭽ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﮜ ﮝ ﮞ ﮟ ﭼ[٣٩]

١٣– الدلالة على عمل لفظي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(قالَ ـ يَقولُ) الوارد في قوله تعـالى: ﭽ ﭳ ﭴ ﭵ ﭶ ﭷ ﭸ ﭼ[٤٠]

١٤– الدلالة على عدم الاتصاف مافي الماضي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(كانَ ـ يَكُونُ) الوارد في قوله تعالى:

ﭽ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ ﭼ[٤١]

١٥– الدلالة على عمل مرتبط بالخلق والحياة: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(كَسَا ـ يَكْسوُ) الوارد في قوله تعالى:

ﭽ.... ﮯ ﮰ ﮱ ﯓ ﯔ ﯕ ﯖ ﯗ ﭼ[٤٢]

١٦–الدلالة على عمل سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالـة الفعـل(كَفَـرَ ـ يَكْفُـرُ) الـوارد في قولـه تعـالى: ﭽ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﭼ[٤٣]

١٧–الدلالة على اتقالية مقترنة بمابعد الحياة: ويندرج ضـمن هـذه الدلالـة الفعـل(مـاَتَ ـ يَمـوُتُ) الـوارد في قولـه تعـالى:

ﭽ ﮦ ﮧ ﮨ ﮩ ﮪ ﮫ ﮬ ﮭ ﮮ ﮯ ﭼ[٤٤]

١٨–الدلالة على موقف منحٍ وعطاء: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(مَدَّ ـ يَمُـدُّ) الـوارد في قولـه تعـالى: ﭽ □ □ □ □ □ □ □ ﭼ[٤٥]

---

[٣٥]) الآية/ ٧٣.

[٣٦]) الآية/ ٢٧.

[٣٧]) الآية/ ٧٨.

[٣٨]) الآية/ ١٠٧.

[٣٩]) الآية/٢٣.

[٤٠]) الآية/٤٧.

[٤١]) الآية/١٧.

[٤٢]) الآية/١٤.

[٤٣]) الآية/٣٣.

[٤٤]) الآية/٣٥.

[٤٥]) الآية/٥٥.

١٩–الدلالة على الدلالة على عمل عضوي مرتبط باالزّراعة: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(نَبَتَ ـ يَنْبُتُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٤٦]

٢٠–الدلالة على موقف طلبي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(نَصَرَ ـ يَنْصُرُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٤٧]

٢١–الدلالة على موقف البعث والحساب: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(نَفَخَ ـ يَنْفُخُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٤٨]

٢٢– الدلالة على عمل سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(هَجَرَ- يَهْجُرُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٤٩]

بناء فَعَلَ ـ يَفْعَلُ:

١– الدلالة على موقف البعث والنشور: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(بَعَثَ ـ يَبْعَثُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٥٠]

٢– الدلالة على حالة فيزيولوجية سايكولوجية: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(جَأَرَ ـ يَجْأَرُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٥١]

٣– الدلالة على التصيير والتحويل: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(جَعَلَ ـ يَجْعَلُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾ [٥٢]

٤– الدلالة على حركة موضعية احتكاكية: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(خَسَأَ ـ يَخْسَأُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٥٣]

٥– الدلالة على حركة مضطربة: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(ذَرَأَ ـ يَذْرَأُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٥٤]

٦– الدلالة على موقف طلبي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(سَأَلَ ـ يَسْأَلُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٥٥]

٧– الدلالة على عمل عضوي مرتبط بالصّناعة: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(صَنَعَ ـ يَصْنَعُ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﴾[٥٦]

---

[٤٦]) الآية/٢٠.

[٤٧]) الآية/٢٦.

[٤٨]) الآية/١٠١.

[٤٩]) الآية/٦٧.

[٥٠]) الآية/١٦.

[٥١]) الآية/٦٤.

[٥٢]) الآية/١٣.

[٥٣]) الآية/١٠٨.

[٥٤]) الآية/٧٩.

[٥٥]) الآية/٧٢.

٨- الدلالة على حركة موضعية منتهية بزعزعةٍ وعذاب: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(فَتَحَ ـ يَفْتَحُ) الوارد في قوله تعالى:
چ ٹ ڈ ڈ ڤ ڤ ڤ ڦ ڦ ڦ ڦ ڄ چ[٥٧]

٩- الدلالة على موقف التأسف وعذاب: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل (لَفَحَ ـ يَلْفَحُ) الـوارد في قولـه تعـالى: چ □
□ □ □ □ □ چ[٥٨]

بناء فَعَلَ ـ يَفْعِلُ:

١- الدلالة على موقف المنح والعطاء: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل (أتى ـ يأتي) الـوارد في قولـه تعـالى: چ
ٱ ٻ ٻ ٻ ٻ پ پ پ پ چ[٥٩]

٢- الدلالة على حركة انتقالية أفقيـة: ويندرج ضـمن هـذه الدلالـة الفعـل (جـاءَ ـ يَجـيءُ) الـوارد في قولـه تعـالى: چ....
□ □ □ □ □□ □ □ □ ى ى ي □ □ □ □ □ □ □ □چ[٦٠]

٣- الدلالة على موقف المنح والعطاء: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل (جَزى ـ يَجْزِي) الوارد في قوله تعالى: چ
ڈ ژ ژ ڑ ڑ ک ک ک چ[٦١]

٤- الدلالـة علـى سـوء المصـير والعقـاب: ويندرج ضـمن هـذه الدلالـة الفعـل (خَـفَّ ـ يَخِـفُّ) الـوارد في قولـه تعـالى:
چ □ □ □ □ □ ى ى ي ي □ □ □ چ[٦٢]

٥- الدلالة على الرجوع: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل (رَجَعَ ـ يَرْجِعُ) الوارد في قوله تعـالى: چ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ
ﮆ ﮇ چ[٦٣]

٦- الدلالة على حركة انتقالية أفقية: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل (سَبَقَ ـ يَسْبِقُ) الوارد في قوله تعالى:
چ.... □ □ ى ى ي □ □ □ □ □ □ □ □ □□
چ[٦٤]

٧- الدلالـة علـى عمـل بيولـوجي: ويندرج ضـمن هـذه الدلالـة الفعـل (سَـقى ـ يَسْـقِي) الـوارد في قولـه تعـالى: چ ...
ڇ ڇ ڇ ڍ ڍ ڌ ڌ ڎ چ[٦٥]

٨- الدلالة على موقف سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(صَبَرَ- يَصْبُرُ) الـوارد في قولـه تعـالى: چ ڈ
ژ ژ ڑ ڑ ک ک چ[٦٦]

---

[٥٦]) الآية/٢٧.
[٥٧]) الآية/٧٧.
[٥٨]) الآية/١٠٤.
[٥٩]) الآية/٦٠.
[٦٠]) الآية/٢٧.
[٦١]) الآية/١١١.
[٦٢]) الآية/١٠٣.
[٦٣]) الآية/٩٩.
[٦٤]) الآية/٢٧.
[٦٥]) الآية/٢١.
[٦٦]) الآية/١١١.

٩- الدلالة على عمل سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(ظَلَمَ ـ يَظْلِمُ) الوارد في قوله تعـالى: ﭽ... □ □
□ □ □ □□ □ □ ﭼ٦٧

١٠- الدلالة على عمل حِسّي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(عَرَفَ ـ يَعْرِفُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ ﮯ ﮰ ﮱ
ﯓ ﯔ ﯕ ﯖ ﭼ٦٨

١١- الدلالة على عمل فكري الغرض منه التدبُّر: ويندرج ضمن هذه الدلالـة الفعـل(عَقـلَ ـ يَعْقِـلُ) الـوارد في قولـه تعـالى:
ﭽ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ﭼ٦٩

١٢- الدلالة على حركة اتقالية رأسية الاتّجاه نحو الأعلى: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعـل(عَـلا ـ يَعْلِـي) الـوارد في قولـه
تعالى: ﭽ... ﭲ ﭳ ﭴ ﭵ ﭶ ﭷ ﭸ ﭹ ﭺ ﭻ ﭼ ﭽ ﭾ ﭿ ﮀ ﮁ ﭼ٧٠

١٣- الدلالة على حركة موضعية قوية: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(غَلَبَ ـ يَغْلِبُ) الوارد في قوله تعالى:
ﭽ ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ ﭞ ﭟ ﭼ٧١

١٤- الدلالة على موقف طلبي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(غَفَرَ ـ يَغْفِـرُ) الـوارد في قولـه تعـالى: ﭽ □ □ □
ﯼ ﯽ ﯾ ﯿ ﭼ٧٢

١٥- الدلالة على حركة انتقالية منتهية بالفساد: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(فَسَدَ ـ يَفْسِدُ) الوارد في قوله تعالى:
ﭽ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ □ □ □ □□ ﭼ٧٣

١٦- الدلالة على حركة انتقالية مرتبطة بالنجاة: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(كَشَفَ ـ يَكْشِـفُ) الـوارد في قولـه تعـالى:
ﭽ ﭑ ﭒ ﭓ ﭔ ﭕ ﭖ ﭗ ﭘ ﭙ ﭚ ﭛ ﭼ٧٤

١٧- الدلالة على موقف الأخذ والامتلاك: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(مَلَكَ ـ يَمْلِكُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ ﭬ ﭭ ﭮ
ﭯ ﭰ ﭱ ﭲ ﭳ ﭴ ﭵ ﭼ٧٥

١٨- الدلالة على عمل لفظي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(نَطَقَ ـ يَنْطِقُ) الوارد في قولـه تعـالى: ﭽ ﭬ ﭭ
ﭮ ﭯﭰ ﭱ ﭲ ﭳ ﭼ٧٦

١٩- الدلالة على حركة انتقالية أفقية: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(نَكَصَ ـ يَنْكِصُ) الـوارد في قولـه تعـالى: ﭽ ﮒ
ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ ﮚ ﭼ٧٧

[67]) الآية/٢٧.
[68]) الآية/٦٩.
[69]) الآية/٨٠.
[70]) الآية/٩١.
[71]) الآية/١٠٦
[72]) الآية/١١٨.
[73]) الآية/٧١.
[74]) الآية/٧٥.
[75]) الآية/٦.
[76]) الآية/٦٢.
[77]) الآية/٦٦.

٢٠- الدلالة على موقف الترك والمهل: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(وَذَرَ - يَذِرُ) الوارد في قوله تعالى: چ ۋ ې ې
ې ې چ٧٨

٢١- الدلالة على عمل لفظي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(وَصَفَ - يَصِفُ) الـوارد في قولـه تعـالى: چ.... گ گ
گ گ چ٧٩

٢٢ – الدلالة على موقف احتكاكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(وَعَدَ - يَعِدُ) الوارد في قوله تعالى:
چ ہ ھ ھ ے ے ۓ ۓ ڭ ڭ چ٨٠

٢- بناء:(فَعِلَ - يَفْعَلُ)،(فَعِلَ - يَفْعِلُ):

ورود الأفعال على هذا البناء في السّورة (١١) مرّة، وذلك كالآتي:

بناء:(فَعِلَ - يَفْعَلُ):

١- الدلالة على عمل حسّي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(حَسِبَ - يَحْسَبُ) الوارد في قولـه تعـالى: چ ے ے
ۓ ۓ ڭ ڭ ڭ ڭ چ٨١

٢- الدلالة على موقف الجدل والانكار: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(حَيَّ - يَحْيَ) الوارد في قوله تعالى: چ ۈ ۈ
ۋ ۋ ۅ ۅ ۉ ۉ ې ې چ٨٢

٣- الدلالة على موقف مرتبط بالتَّرَحُم والنجاة: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(رَحِمَ - يَرْحَمُ) الوارد في قوله تعـالى: چ ٻ
ٻ ٻ ٻ پ پ پ پ ڀ ڀ چ٨٣

٣- الدلالة على حالة فيزيولوجية(عمل حسّي): ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(سَمِعَ - يَسْمَعُ) الوارد في قوله تعالى:
چ ے ۓ ۓ ڭ ڭ ڭ ڭ ۇ ۇ ۆ ۆ چ٨٤

٤- الدلالـة علـى عمـل بيولـوجي: وينـدرج ضـمن هـذه الدلالـة الفعـل(شَـرِبَ ـ يَشْـرَبُ) الـوارد في قولـه تعـالى: چ....
گ گ گ گ گ گ گ ڱ ڱ ں ں ڻ ڻ چ٨٥

٥- الدلالة على عمل سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(ضَحِكَ - يَضْحَكُ) الوارد في قوله تعـالى: چ چ چ ڇ ڇ
ڇ ڇ ڍ ڍ چ٨٦

٦- الدلالة على موقف يقين: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(عَلِمَ - يَعْلَمُ) الـوارد في قولـه تعـالى: چ ۓ ڭ ڭ
ڭ ڭ ۇ ۇ ۆ چ٨٧

---

[٧٨]) الآية/٥٤.

[٧٩]) الآية/٩٦.

[٨٠]) الآية/٣٥.

[٨١]) الآية/١١٥.

[٨٢]) الآية/٣٧.

[٨٣]) الآية/٧٥.

[٨٤]) الآية/٢٤.

[٨٥]) الآية/٣٣.

[٨٦]) الآية/١١٠.

٧- الدلالة على عمل عضوي مرتبط بالعَمل: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(عَمِلَ - يَعْمَلُ) الوارد في قوله تعالى:
ﭽ ڻ ڻ ڻ ۀ ۀ ہ ہ ہ ھ ھ ھ ﭼ٨٨

٨- الدلالة على عمل سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(عَمِهَ - يَعْمَهُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ ٻ ٻ ٻ ٻ پ
پ پ پ پ ڀ ﭼ٨٩

٩- الدلالة على حركة انتقالية منتهية إلى ثباتٍ: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(لَبِثَ – يَلْبَثُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ
ڻ ۀ ۀ ہ ہ ہ ھ ھ ھ ﭼ٩٠

بناء: فَعِلَ - يَفْعِلُ:

١- الدلالة على عمل سلوكي: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(خَسِرَ - يَخْسِرُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ □ □
□ □ ى ى ي ي □ □ □ ﭼ٩١

٢- الدلالة على موقف المنح والعطاء: ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل(وَرِثَ - يَرِثُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ ک
ک ک ک گ گ ﭼ٩٢

٣- بناء فَعُلَ - يَفْعُلُ:

وَرد هذا البناء في السّورة مرّة واحدة، اختص هذا البناء بالأفعال اللاّزمة فقط، والتي تدور كلها حول التعبير عن الاتصاف بصفة ما، ولم يرد في السورة إلاّ فعل واحد على هذا البناء، و قد تمحور على موقف مرتبط بتنبؤ الخير والسعادة، ويندرج ضمن هذه الدلالة الفعل: (ثَقُلَ - يَثْقُلُ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ □ □ □ □ □ □ □ ﭼ٩٣

المبحث الثاني: أبنيةالأفعال الثلاثية المزيدة ودلالاتها في سورة (المؤمنون)، ويَنقسم أيضاً إلى قسميْنِ:

أولاً: أبنيةالأفعال الثلاثية المزيدة من حيث الصِّيغ: (دراسة نظرية):

لمّا كانت اللّغة بحاجة إلى نماء وتطور مستمر مواكب لمتطلبات الحياة الاجتماعية، فإنّها بحاجة ماسة أيضًا إلى التنوع أكثر في أساليب تعابيرها، وبما أننا بصدد دراسة أبنية الأفعال، فإننا ندرك تماما بأنّ الفعل المجرد لا يستطيع أن يفي بجميع المعاني التي تريد اللّغة التعبير عنها" لذلك لجأ اللّغويون والصرفيون إلى الزيادة بهدف الوصول إلى معان أخرى لم يصلها المجرد، ذلك أنّ الزيادة لا تكون عبثا، بل"كلّ زيادة في المبنى تصاحبها زيادة في المعنى"[٩٤] .

من أجل ذلك سوف ندرس في هذا المبحث أبنية الأفعال المزيدة، مع تبيان معانيها، وقبل التعرف على ذلك نعرف أولاً ما هي هذه الحروف ؟

---

[٨٧]) الآية/٩٦.

[٨٨]) الآية/٥١.

[٨٩]) الآية/٧٥.

[٩٠]) الآية/١١٤.

[٩١]) الآية/١٠٣.

[٩٢]) الآية/١١.

[٩٣]) الآية/١٠٢

٩٤) شرح شافية ابن الحاجب: الرضي الأستراباذي: ٩٤/١.

جمعها قسم من اللّغويين بعبارات مختلفة تتمثّل فيما يلي" اليوم تنساه،أتاهُ سلَيمان،سألْتمونيها"[٩٥]،
وليس المقصود من هذه الحروف أنّ زيادتها في كلّ فعل تعتبر زائدة، بل حددت لها مواطن تثبت زيادتها، ولا يسع بحثنا هذا لذكر هذه المواطن، لهذا اكتفي بذكر ما زيد عن أصل الفعل الذي وزنه(فَعلَ) ، وهذا انطلاقا من قول ابن جني" اعلم أنّه إنمّا يريد بقوله الأصل الفاء والعين واللاّم، والزائد ما لم يكن فاءً ولا عينا ولا لاما"[٩٦] من هذا المنطلق أقرالصرفيون أنّ الفعل المزيد هو كلّ فعل زيد على أحرفه الأصلية حرف أو حرفان أو ثلاثة أحرف ويكون ثلاثيا أو رباعيا وبالزيادة يصل إلى ستة أحرف ممثّلا في الأبنية التالية:

أولاً: مزيد الثلاثي بحرف واحد : وله ثلاثة أبنية٩٧:

*ما زيدت الهمزة في أوله وبناؤه:(أفْعَلَ– يُفْعِلُ)

*ما ضعّفت فيه العين وبناؤه: (فَعَّلَ-يُفَعِّلُ)

*ما زيدت الألف بعد فائه وبناؤه: (فَاعَلَ ـ يُفَاعِلُ)

ثانياً: مزيد الثّلاثي بحرفين: وله خمسة أبنية:٩٨

*ما زيدت الهمزة والنون في أوله وبناؤه:(انفَعلَ–يَنفَعِلُ).

*ما زيدت الهمزة في أوله والتاء بعد فائه وبناؤه:(افْتعلَ– يَفْتَعِلُ).

*ما زيدت التاء في أوله والألف بعد فائه وبناؤه:(تفاعلَ– يَتفَاعَلُ).

*ما زيدت التاء في أوله مع تضعيف العين وبناؤه:(تَفَعَّلَ–يَتفَعَّلُ) .

*ما زيدت الهمزة في أوله مع تضعيف اللاّم وبناؤه:(افْعلَّ ـ يَفْعَلُّ).

ثالثاً: مزيد الثلاثي بثلاثة أحرف : ويأتي على أربعة أبنية وهي:٩٩

*ما زيدت الهمزة والسين والتاء في أوله وبناؤه:(استَفْعَلَ ـ يَستَفْعِلُ).

*ما زيدت الهمزة في أوله مع تضعيف العين وزيادة واو بين العينين وبناؤه:(افْعَوْعَلَ ـ يَفْعَوْعِلُ).

*ما زيدت الهمزة في أوله والواو المضعفة بعد عينه وبناؤه:(افْعَوَّلَ– يَفْعَوِّل نحو: اجلَوَّذَ ـ يَجلوِّذُ، اعلَوَّطَ – يَعلَوِّطُ[١٠٠] .

*ما زيدت الهمزة في أوله والألف بعد عينه مع تضعيف لامه وبناؤه: (افْعالَّ–يَفْعالُّ، نحو : اقْطَار- يَقْطَارُّ، وابهارَّ القمر يَبهارُّ، ولا يستعمل إلاّ بالزيادة أو يستغنى به عن(فَعلَ) وذلك إذا دلّ على لون نحو: ازراقَّ، احمارَّ.

---

[٩٥]) المصدر نفسه: ٣٣١/٢.

[٩٦]) شرح المنصف في كتاب التصريف : ابن جني: ٧/١.

[٩٧]) الكتاب: سيبويه: ٢٧٩/٤ـ ٢٨٧.

[٩٨]) همع الهوا مع: السيوطي: ١٩/٦.

[٩٩]) الكتاب: سيبويه: ٤/ ٢٨٧ـ ٢٨٩.

[١٠٠]) اجلَوّذَ : المضاء و السرعة كما ورد في : المنجد في اللّغة: علي بن الحسن الهنّائي/ تحقيق: أحمد مختار عمر، ضاحي عبدالباقي/ باب الجيم(جلذ)،ص٩٦.

وَ اعلَوّطَ : أي تعلّق بعنق البعير كما ورد في : المنجد في اللّغة: باب : العين (عَلَطَ)،ص٥٢٥.

ثانياً: أبنية الأفعال الثلاثية المزيدة من حيث الدلالة: (دراسة تطبيقية):

حسب الاحصائية التي قمنا بها، وردت الأفعال الثلاثية المزيدة في سورة المؤمنون (٣٩) فعلاً[١٠١]، منها: (٢٥) فعلاً، مزيد بحرف واحد، وَ(١٢) فعلاً، مزيد بحرفين، وَ(فعلان) مزيد بثلاثة أحرفٍ وذلك كالآتي:

أ/ مزيد الثلاثي بحرف واحد : وله ثلاثة أبنية:

بناء: أفْعلَ -يُفْعِلُ:

جاءت على هذا الوزن أفعالٌ وهي:(آتى، أفلح، أنزلَ، أخرج، أسكَنَ، أنشَأَ، أرسَلَ، أشركَ، أجارَ،أتبعَ، أترفَ، أطاعَ، أرادَ،أنسى، أوحى، آمَنَ)، فهذه الأفعال عبرت عن معانٍ صرفية مختلفة نوردها كما يلي:

***التعدية** [١٠٢]**:** وهي من أهم المعاني الصرفية التي وضعت للبناء (أفْعَل)، وتعني أنه إذا كان الفعل المجرد لازما صار متعديا بزيادة الهمزة، وإن كان متعديا إلى مفعول صار متعديا إلى مفعولين، وإن كان متعديا إلى مفعولين صارمتعديا إلى ثلاثة مفاعيل، وقد جاء لهذا المعنى الأفعال: (أنزلَ، آتى، أخرج،أسكَنَ، أنشَأَ)،

وكما أشرنا أنّ هذه الأفعال أنّها لازمة في صيغتها المجردة، غير أنّها بإضافة الهمزة لها أصبحت متعدية وعلى سبيل المثال الفعل(أنزلَ) في قوله تعالى:﴿ ٱ ٻ ٻ ٻ پ پ پ ﴾[١٠٣] كان في صيغته المجردة لازما، وبزيادة الهمزة أصبح متعديا.

وكذلك بالنسبة للفعل (آتى) فإنّ مجرده(أتى) يدلّ على اللّزوم وبزيادة الهمزة أصبح متعديا،

وهنا تحسن الإشارة إلى:

أنَّ صيغة: (أفعَلَ) قد يلتبس ظاهرها بوزن (فاعل) وذلك في مهموز الفاء مثل:(آتى) و (آزرَ) فالمجرّد من الأول على وزن (فَعَلَ - أتَى) ومزيده بالهمزة قياساً(أأتَى) على وزن (أفعَلَ) وتجتمع في أول الكلمة همزتان، الأولى زائدة متحركة، والثانية فاء الكلمة ساكنة، فتقلب الثانية ألفاً بمقتضى حركة الهمزة الأولى، فيصير المسموع (آتَى) بعد تحويل الألف إلى مدّ.

والمجرّد من الثاني (أزَرَ) ومزيده بالألف (آزَرَ) على وزن (فاعَلَ) بعد تحويل الألف الزائدة إلى مدّ، والمتفرق بين أوزان هذه الأفعال المتشابهة يؤتي بالمصدر أو الفعل المضارع، فمصدر (آتَى) إتيان، على وزن (إفعال) وهو قياس مصدر (أفعَلَ)، ومصدر (آزَرَ) مُؤَازَرَةٌ على وزن(مُفاعَلَةٌ) وهو قياس مصدر (فاعلُ).

وكذا بالنسبة للفعل(أَخرَجَ)، الوارد في قوله تعالى: ﴿ٿ ٹ ٹ ٹ ٹ ٹ﴾[١٠٤] فإنّ مجرده(خَرَجَ) يدلّ على اللّزوم وبزيادة الهمزة أصبح متعديا، وهكذا بالنسبة للفعل (أسكَنَ) الذي تعدى إلى مفعوله في قوله تعالى:

﴿ ٱ ٻ ٻ ٻ پ پ .... ﴾[١٠٥]، فإنه عكس مجرده(سَكَنَ)، الدال على اللّزوم.

أما بالنسبة للأفعال المتعدية إلى مفعولين في صيغتها المزيدة، فنجد الفعل (أنشأ) (الوارد في قوله تعالى: ﴿......ۓ ڭ ڭ ڭ ۇ ۇ ۆ ۆ ﴾[١٠٦] إذ مجرده(نشأ)، متعدٍ إلى مفعول واحد فقط، وبإضافة الهمزة أصبح متعديا إلى اثنين،

---

١٠١) كما ذكرنا سابقاً بغضّ النظر عن تكرار هذه الأفعال.

[١٠٢]) شرح شافية ابن الحاجب: الرضي الاسترباذي: ٨٣/١.

[١٠٣]) الآية/ ١٨.

[١٠٤]) الآية/ ١٠٧.

[١٠٥]) الآية/ ١٨.

[١٠٦]) الآية / ١٤.

وتقدير الجملة: أنشأ الله الخلقَ(الخلق المذكور سابقاً)، خلقاً آخر، وكذلك الفعل (أنسىَ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ ﭾ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅﭼ١٠٧.

أمّا بالنسبة إلى المتعدية إلى ثلاثة مفاعيل، فلم ترد في السورة على هذا البناء.

***الاستغناء عن ثلاثيه**[١٠٨]: ومن بين ما دلّ على هذا المعنى الفعل (أرسَلَ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ﮎ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ....﴾[١٠٩] ،وقوله أيضًا: ﴿ﭾ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ﴾[١١٠]

إذ المتضح أنّ هذا الفعل مزيد بالهمزة، ولكنه استغنى عن مجرده(رَسَلَ)لأنّ المزيد بحرف واحد أفصح في التعبير من دونها ولعدم فصاحته فإنَّه استغنى عنه وأصبح غير مستعمل واستبدل بفعل آخر تمّثل في (بعثَ).

ومن بين ما دلّ على هذا المعنى أيضا الفعل (أفْلَحَ) الوارد في قوله تعالى: ﴿ ﭑ ﭒ ﭓ ﴾[١١١]

إذ استغنى عن ثلاثيه(فَلَحَ) لأنّ المزيد بحرف الهمزة أفصح في التعبير من دونها، ونظرًا لشيوع استخدامه بحرف الهمزة فقد استغني عن مجرده.

***المتابعة والاستمرار**[١١٢]:

وأحسن ما اجتبي للتعبير عن هذا المعنى صيغة (آمَنَ)، الوارد في قوله تعالى: ﴿   ﭼ ١١٣

فالمؤمنون رغم كلّ ما يتعرضّون له من مكائدٍ ودسائسٍ لاينفرون من ذلك، بل يزداد قوة وتعلقاً باللهِ عزّ وجل، وماتحقيق ذلك إلاّ بالمتابعة والاستمرار في الأعمال الصّالحة التي تضاعف قوة الإيمان.

***الدخول في الشيء** [١١٤]: وقد دلّ على هذا المعنى الفعل(أتْبَعَ)، الوارد في قوله تعالى: ﴿... ﭤ ﭥ ﭦ ﭧ....﴾[١١٥] ، "واتباع بعضهم بعضاً إلحاقهم بهم في الهلاك بقرينة المقام وبقرينة قوله: ﴿ﭦ ﭧ﴾، أي صيّرناهم أحدوثات يتحدّث الناس بما أصابهم"[١١٦]

بناء: فَعَّلَ ـ يُفَعِّلُ:

وردعلى هذا البناء في السورة أفعالٌ وهي:(ذَكّرَ، كَذَّبَ، نَجَّى، كَلَّفَ، كَلَّمَ)،

وَمن خلال دراستنا لهذه الأفعال يتضح أنَّها دلّت على معان صرفية مختلفة نوجزها كما يلي:

***التعدية** [١١٧] :وقد جاء لهذا المعنى الفعل (كَلَّفَ)، الوارد في قوله تعالى: ﭽ ﭤ ﭥ ﭦ ﭧ ﭨ ﭩ ﭪ ﭫ ﭬ ﭭ ﭮ ﭯﭼ ١١٨

---

١٠٧) الآية/ ١١٠.

١٠٨) أبنية الصرف في كتاب سيبويه: خديجة الحديثي، ص٣٩٢.

١٠٩) الآية / ٢٣.

١١٠) الآية / ٤٥.

١١١) الآية / ١.

١١٢) شذا العرف في فن الصرف: أحمد الحملاوي: ص٤٩.

١١٣) الآية/٥٨.

١١٤) شذا العرف في فن الصرف: ص٤٨.

١١٥) الآية / ٤٤.

١١٦) التحرير والتنوير: ٥١/١٨.

١١٧) شرح المصنف: ابن جني: ٩١/١.

١١٨) الآية/٦٢.

ومن بين مادلّ على هذا المعنى أيضاً الفعل (نَجَّى) الوارد في قوله تعالى: چ ﭑ ﭒ ﭓ ﭔ ﭕ ﭖ ﭗ ﭘ ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ ﭞ چ[119]

*تكثير الفعل وتكريره أو المبالغة فيه:

" وهو الأكثر ما يجيء عليه هذا البناء "[120] ويختص البناء (فَعَّلَ) بهذا المعنى بسبب تكرير عينه الدال على تكرير الفعل والمبالغة فيه، وهذا ما أومأ إليه(ابن جني) في قوله:" تكرير العين في البناء دليل على تكرير الفعل، ولمّا كانت الألفاظ دليلة على المعاني فأقوى اللّفظ ينبغي أن يقابل به قوة الفعل، والعين أقوى من الفاء واللّام" لأنّها واسطة لهما ومكنوفة بهما فصارا كأنّهما سياج لها أو مبذولان للعوارض دونها، فنجد الإعلال بالحذف فيهما دونها"[121]

وكنموذج على ذلك فقد وردت الصيغة(كَذَّبَ)في قوله تعالى: چ ﭖ □ □ □ □ □ چ[122] دالّة على هذا المعنى،

وممّا ضاهى تواترا من الصّيغ الدالّة على المبالغة أيضا الصيغة(كَلِّمَ)الواردة في قوله تعالى: چ ﭬ ﭭ ﭮ ﭯ چ[123]

بناء: فَاعلَ ـ يُفاَعِلُ:

وردعلى هذا البناء في السورة أفعالٌ وهي:(آوى، حافَظَ، خاطَبَ، سارَعَ)، وأنها دلّت على معان صرفية مختلفة سيتم إيرادها كما يلي:

***المشاركة**[124] **:** وهي المعنى الأصلي لهذا البناء، والمقصود بها أنْ يشترك اثنان في الفعل، فيفعل الأول ما ما يفعله الثاني، ويكون الأول فاعلا والثاني مفعولا، ومن بين الصيغ التي عبرت بوضوح على هذا المعنى الصيغة: (آوى) الواردة في قوله تعالى: چ ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﮜ ﮝ چ[125]

إذ المراد منها في هذا السياق المشاركة بين اثنين انطلاقا من أنّ فعل الضّم يكون بين طرفين، تمثّل الطرف الأول في عيسى – عليه السلام– وتمثل الطرف الثاني في أمه مريم.

ومن بين الصيغ الواردة على هذا البناء أيضا الفعل (خَاطبَ) الوارد في قوله تعالى: چ...... □ □ □ □ □ □ □ □ □ چ ١٢٦

وكذلك الفعل(حافظ)، الوارد في قوله تعالى: چ ﭢ ﭣ ﭤ ﭥ چ ١٢٧

وكذلك الفعل(سارع)، الوارد في قوله تعالى: چ ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ چ ١٢٨

---

[119]) الآية/٢٨.

١٢٠) الخصائص: ابن جني: تحقيق: محمد علي نجّار: ١/١٥٥.

[121]) شرح المصنف في كتاب التصريف: ابن جني: ١/١٥٥.

[122]) الآية/٢٦.

[123]) الآية/١٠٨.

[124]) أدب الكاتب: ابن قتيبة: ص٣٥٨.

[125]) الآية/٥٠.

[126]) الآية/٢٧.

[127]) الآية/٩.

[128]) الآية/٦١.

ب / مزيد الثلاثي بحرفينِ : وله خمسة أبنية:

بناء: افتَعَلَ ـ يَفتَعِلُ:

ورد على هذا البناء في السورة أفعالٌ وهي:(ابتغى، اتَّقى، اتّبعَ، استوى، اتَّخذَ، افترى).

يتضح لنا أنَّ هذا البناء وانطلاقا من سياقاته المختلفة، فإّنه دلّ على معان صرفية مختلفة نوردها كما يلي:

***الطلب** [129]**:** وقد دلّت على هذا المعنى صيغة:(اتَّقَى) الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﮏ ﮐ ﮑ ﮒ ﮓ ﮔ ﮕ ﮖ ﮗ ﮘ ﮙ ﮚ ﮛ ﮜ ﮝ ﮞ ﮟ ﮠ ﮡ ﮢ ﮣ ﮤ ﮥ ﮦ ﭼ١٣٠، وكان في سياق هذه الصيغة حث على طلب التقوى والخوف من الله عن طريق الانذار والتوبيخ من قِبَل (نوح) عليه السلام لقومه.

وقد دلّت الصيغة:(ابتغى) الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﭺ ﭻ ﭼ ﭽ ﭾ ﭿ ﮀ ﮁ ﭼ١٣١ على معنى الطلب أيضًا، إذ المراد منها: التنبيه من الله سبحانه وتعالى لعباده المؤمنين بعدم تجاوز حدود محارم الله.

***الدخول في الشيء:** ومما دلَّ على هذا المعنى صيغة (اتَّبَعَ)، الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﯣ ..... ﭼ١٣٢ ، فدلّت على عدم اتباع الحق للهوى، لأنّ الحق قريب من الله، أمّا الهوى فقريب من الشيطان.

***افْتَعلَ بمعنى فَعَلَ:** وقد عبرت عن هذا المعنى صيغة: (استوى) الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﭑ ﭒ ﭓ ﭔ ﭕ ﭖ ﭗ ﭘ ﭙ ﭚ ﭛ ﭜ ﭝ ﭞ ﭟ ﭠ ﭡ ﭼ١٣٣، أي: فإذا استقَرَّ أنت ومن معك على الفلك فحمِّد الله سبحانه وتعالى على هذه النعمة.

***المبالغة في المعنى:** ومن بين الصيغ الدالة على هذا المعنى الصيغة :(افترى) الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﭛ ﭜ ﭝ ﭞ ﭟ ﭠ ﭡ ﭢ ﭣ ﭤ ﭥ ﭦ ﭧ ﭨ ﭩ ﭼ١٣٤،إذ الصيغة في هذا المقام دلت على المبالغة في افتراء الكلام لله سبحانه وتعالى حتى وصلوا إلى حدّ افترى الكذب على الله العياذ بالله.

ومن الأفعال الدالة على المبالغة والقوة أيضاً الفعل (استكانَ)، الوارد في قوله تعالى: ﭽ ﭟ ﭠ ﭡ ﭢ ﭣ ﭤ ﭥ ﭼ١٣٥، أصل فعل استكان (استكن) على وزن (افتَعَلَ)، والاستكانة:

"مصدر بمعنى الخضوع مشتقة من السكون لأنّ الذي يخضع يقطع الحركة أمام من خضع له، فهو افتعال من السكون للدلالة على تمكن السكون وقوته، والفه ألف الافتعال مثل الاضطراب، والتاء زائدة كزيادتها في استعاذة."[136]

***الاتخاذ:** وقد دلّت على هذا المعنى صيغة: (اتَّخَذَ)، الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﭼ١٣٧، إذ المراد منها اتخذوا هذا القرآن سخرياً واستهزاءً، وخاضوا في اللّهو واللّعب ونسوا ذكر الله.

---

[129]) أدب الكاتب: ابن قتيبة: ص٣٦١.

[130]) الآية/٢٣.

[131]) الآية/٧.

[132]) الآية/٧١.

[133]) الآية/٢٨.

[134]) الآية/٣٨.

[135]) الآية/٧٦.

[136]) التحرير والتنوير: ٨٢/١٨.

[137]) الآية/١١٠.

بناء: تفاعَلَ ـ يَتَفاعَلُ:

ورد على هذا البناء فعلٌ واحدٌ وهو (تَبارَكَ) الوارد في قوله تعالى: ﭽ .... ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﭼ[١٣٨]

فجاء بمعنى المبالغة، صيغة تَفاعلَ صيغة مطاوعة في الأصل، لكن إذا جاء ت بمعنى فَعَلَ تدل على المبالغة كما صرّح به الرّضي في (شرح الشافية): " قوله((بمعنى فَعَلَ)) كسافرت بمعنى سَفَرْتُ: أي خرجتُ إلى السّفَرِ، ولابد في ((سافرت)) من المبالغة".[١٣٩]

بناء: تَفَعَّلَ ـ يَتَفَعَّلُ:

ورد على هذا البناء في السورة أفعالٌ وهي:(تَربَّصَ، تَفَضَّلَ، تَقَطَّعَ، تَضَرَّعَ، تَدَبَّرَ)، **فدلّت على معان صرفية مختلفة نوردها كما يلي:**

***الطلب**[١٤٠]: ومن الصيغ الدالة على هذا المعنى صيغة: (تَربَّصَ)، الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﭼ[١٤١] ، فطلبوا أئمة الكفّار من قومهم أن ينتظروا وقتاًعلى نوح حتّى رجع إلى وضعه الصّحيح، لأنهم يظنون أنّ نوح عليه السلام، أصاب بالجنون.

وقد دلّت على هذا المعنى أيضاً صيغة: (تَـدَبَّرَ) الـواردة في قولـه تعـالى: ﭽ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﭼ[١٤٢] إذ المراد منها وانطلاقا من سياقها، أنّ الله تعالى طلب من الكافرين بأسلوب الاستفهام والتوبيخ، هل هؤلاء الكفار فكّروا في القرآن لم يؤمنوا به، أم تعرضوا للدهشة والغرابة، بأن يأتي رسولاً بقرآنٍ الذي لم يأتي لآبائهم وأجدادهم.

***الاتخاذ**[١٤٣]: **وقد دلّت على هذا المعنى صيغة: (تَفَضَّل) الواردة في قوله تعالى:** ﭽ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﮆ ﮇ ﮈ ﮉ ﮊ ﮋ ﮌ ﮍ ﮎ .... ﭼ[١٤٤] إذ المراد منها وانطلاقا من سياقها، أنّ الكفّارَ زعموا أنّ النّبي (نوح) عليه السلام يريد أن يأخذ منهم الفضل والسلطة بسبب النّبوة، وإلاّ بشرٌ مثلهم.

* **المطاوعة:** وقد دلّت على هذا المعنى صيغة: (تَقَطَّع) الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﯙ ﯚ ﯛ ﯜ ﯝ ﯞ ﯟ ﯠ ﯡ ﯢ ﭼ[١٤٥]، والفعل (تَقَطَّع)، أصله مطاوع قطع، واستعمل فعلاً متعدياً بمعنى قطع بقصد إفادة الشّدة في حصول الفعل، فالمعنى قطعوا أمرهم بينهم قطعاً كثيرة، أي تفرقوا على نحلٍ كثيرة فجعل كل فريق منهم لنفسه ديناً، و كلّ حزب معجب برأيه زاعم أنّه على الحق وغيره على الباطل.[١٤٦]

***التجنب:** وقد دلّت على هذا المعنى صيغة : (تَضَرَّع) الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﭞ ﭟ ﭠ ﭡ ﭢ ﭣ ﭤ ﭼ[١٤٧] ، إذ المراد منها، أنّ هؤلاء الكفّار ابتعدوا عن الانقياد والاستسلام لله تعالى بسبب جحودهم وانكارهم.

---

[١٣٨]) الآية/ ١٤.

[١٣٩] شرح شافية ابن الحاجب:٩٩/١.

[١٤٠]) أوزان الفعل ومعانيها: هاشم طه شلاش:ص٩٧.

[١٤١]) الآية/٢٥.

[١٤٢]) الآية/٦٨.

[١٤٣]) شرح شافية ابن الحاجب: الرضي الأستراباذي: ١٠٤/١.

[١٤٤]) الآية/٢٤.

[١٤٥]) الآية/٥٣.

[١٤٦]) ينظر: التحرير والتنوير: ٥٩/١٨.

[١٤٧]) الآية/٧٦.

بناء (**انْفَعَلَ - يَنْفَعِلُ**) و (**افْعَلَّ - يَفْعَلُّ**) لم يرد في هذه السورة.

ج / مزيد الثلاثي بثلاثة أحرف : ويأتي على أربعة أبنية :

بناء: استَفعَلَ - يَسْتَفعِلُ:

ورد على هذا البناء في السورة أفعالٌ وهي:(استَأخَرَ، استَكبَرَ)، يتضح أنّ هذا البناء توزعت معانيه حسب دلالات صرفية متنوعة نوجزها كما يلي:

***التوكيد**[148]: ومن بين الصيغ الدالة على هذا المعنى صيغة: (استَأخَرَ)، الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﭑ ﭒ ﭓ ﭔ ﭕ ﭖ ﭼ [149] أكّد الله سبحانه وتعالى للامم المكذّبة، ماتتقدّم الوقت المحدد لهلاكها ولا تتأخّر عنه.

***المبالغة:** ومن بين الصيغ الدالة على هذا المعنى صيغة (استكبَرَ)، الواردة في قوله تعالى: ﭽ ﭿ ﮀ ﮁ ﮂ ﮃ ﮄ ﮅ ﭼ[150] المراد بها، أنّ فرعون وأعوانه، بالغوا في التكّبر والعناد ولم يؤمنوا بموسى عليه السلام.

أمّا الأبنية:(اِفْعَوْعَلَ - يَفْعَوْعِلُ)، (افْعَوَّلَ - يَفْعَوِّلُ)، (افْعالَّ - يَفْعالُّ) فلم يرد في هذه السورة.

النّتــائــج

بعد هذه الرحلة الممتعة في رحاب أبنية الأفعال الثلاثية ودلالاتها في سورة المؤمنون لعلّه من المفيد تسجيل أهمّ النّتائج التي أثمرتها الدّراسة وهي كما يلي:

أولاً: كان لتصنيف المحدثين، دلالات الأفعال إلى مجالات دلالية أثر عميق في البحث اللّساني العربي الحديث، أزيل من خلاله اللّبس عن قضية عدم تصنيف بعض الأفعال المنتمية إلى بناء معيّن خاصّة بناء:(أفعَلَ) الذي لم يختصّ بمعنى من المعاني لورود الأمثلة عليه معبّرة عن جميع المعاني باعتباره أخفّ البنى تلفّظا.

ثانياً: عدّ البناء (فَعَلَ) أكثر أبنية الأفعال العربية استعمالا، وقد تأكد هذا الأمر من خلال الاستخدام الواسع له في سورة المؤمنون كونه أخفّ البنى تلفّظا وأعدله أصولا.

ثالثاً: اتّضح من خلال الدّراسة الاحصائية للأفعال الواردة على البناء (فَعُلَ) أنّه أقلّ الصّيغ الصّرفية ورودا وتعود قلّة استعماله إلى محدودية أفعاله وعدم مقدرتها على التّواصل كونها تدلّ على الصّفات الثّابتة في غالب الأحيان، وقد طابق هذا ماذهب إليه الصّرفيون القدماء والمحدثون.

رابعاً: كان الصّرفيون القدماء والمحدثون على حقّ حين اعتبروا أنّ بناء (**فَعَلَ**) لم يختصّ بمعنى من المعاني لكثرتها، وإنّما يرد في جميعها، بينما لم تتوافق دراستي مع ما حدّدت قاعدته من أنّ بناء(فَعُلَ) يختصّ بالدّلالة على الأعراض والعلل والأحزان والألوان والحلى ، بل على العكس عبّر في السّورة عن دلالة مختلفة.

خامساً: ليست الزّيادات المتعلّقة بالأفعال المزيدة قياسا مطّردا " إذ ليس كلّ فعل يقبل تلك الزيادة، فمثلاً: نقول عن زيادة الهمزة في (خَرَجَ - أخرَجَ)، لكن لو أردنا إضافة الواو له ليكون على وزن (افعَوَّلَ) فلا نستطيع القول (اخرَوّجَ) لعدم تأديته أي معنى، لذا فإنّها تبقى حكراً على بعض الأفعال فقط تماشيا مع إفادة المعنى وتلاؤم الصّوت.

---

[148]) لم يرد هذا المعنى من بين المعاني الصّرفية لهذا البناء المتفق عليها من قِبل الصّرفين، بل سياق الآية تشيرُ بها.

[149]) الآية/٤٣.

[150]) الآية/ ٤٦.

سادساً: تتداخل المعاني الصّرفية مع بعضها، إذ إنّ المعنى الواحد يرتبط بعدّة أبنية، والبناء الواحد يدلّ على عدّة معان تكون في بعض الأحيان مترادفة، وفي البعض الآخر يصعب التّفريق بينها.

سابعاً: لأبنية الأفعال المزيدة دور كبير في إضفاء دلالات جديدة عليها لم تكن موجودة في صيغها المجرّدة وذلك انطلاقا من أنّ الفعل إذا كان على بناء معيّن ثم نقل إلى بناء أكثر منه حروفا، فلابدّ أن يتضمّن من المعنى أكثر من تضمّنه أوّلا، وقد وافق هذا ما ذهب إليه الصّرفيون من أنّ زيادة المبنى دليل على زيادة المعنى.

المصادر والمراجع:

١- أبنية الصرف في كتاب سيبويه: خديجة الحديثي: ط١، منشورات مكتبة النهضة ـ بغداد/١٩٦٥م.

٢- أدب الكاتب: ابن قتيبة: أبو محمد عبدالله: تحقيق وضبط وشرح: محمد محي الدين عبدالحميد،ط٤، مطبعة السعادة ـ مصر/ ١٩٦٣ م.

٣- أوزان الفعل ومعانيها: هاشم طه شلاش: مطبعة الآداب -النجف الأشرف/ 1971 م.

٤- التحرير والتنوير: ابن عاشور ، محمد الطاهر بن عاشور : ج١٨، ط١، مؤسسة التاريخ العربي،بيروت ـ لبنان/٢٠٠٠م.

٥- تفسيرالمراغي: أحمد مصطفى المراغي :ج١٨، مصر، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي وأولاده .

٦- الجامع لأحكام القرآن : أبو عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر بن فرح الأنصاري الخزرجي شمس الدين القرطبي: ج١٢، ط ٢، القاهرة / دار الكتب المصرية/ ١٩٦٤ م.

٧- الخصائص: ابن جني:أبو الفتح عثمان/ تحقيق: محمد أحمد نجّار،ج١، ط٥، دار الكتب العلمية، بيروت ـ لبنان.

٨- الدّلالة والحركة (دراسة لأفعال الحركة في العربية المعاصرة في إطار المناهج الحديثة): د. محمد محمدداود: دار غريب للطباعة والنشر والتوزيع – القاهرة/ 2000 م.

٩- شذا العرف في فن الصرف: أحمد الحملاوي/تحقيق: محمد أحمد قاسم/ ط١، المكتبة العصرية / بيروت/٢٠٠٠م.

١٠- شرح المنصف لكتاب التصريف:ابن جنّي/تحقيق: لجنة من الأستاذين : إبراهيم مصطفى، عبد الله أمين ، ج١،ط١، إدارة إحياء التراث القديم / مصطفى البابي الحلبي و أولاده بمصر / ١٩٥٤م.

١٢- شرح شافية ابن الحاجب: الرضي الاستراباذي:ج١، دار الكتب العلمية/ بيروت ـ لبنان.

١٣- في ظلال القرآن: سيد قطب إبراهيم:ج١، القاهرة ، دار الشروق.

١٤- قاموس مصطلحات اللغوية والأدبية: إميل بديع يعقوب، بسام بركة:ط١، دارالعلم للملايين.

١٥- الكتاب: سيبويه: أبو بشر عمرو بن عثمان : تحقيق : عبد السّلام محمد هارون:ج٤،ط١، دار الجيل – بيروت .

١٦- لسان العرب: ابن المنظور: جمال الّ دين محمّد بن مكرّم :ج١، ط١، دار الكتب العلمية/ بيروت ـ لنان/١٩٩٣ م.

١٧- المعجم المفصّل في علم الصّرف: الأستاذ راجي الأسير: ط١، دار الكتب العلمية، بيروت ـ لبنان(١٩٩٣).

١٨- معجم مقاييس اللغة: ابن فارس:أبو الحسين أحمد بن زكريا: تحقيق : عبد السّلام محمد هارون: ج١، ط٣، دار الجيل – بيروت/ ١٩٩٣م.

١٩- المكون الدلالي للفعل في اللسان العربي: أحمد حسّاني: ديوان المطبوعات الجامعية -بن عكنون – الجزائر/ 1993 م

٢٠- الممتع في التصرف: ابن عصفور الإشبيلي(ابو الحسن علي بن مؤمن بن محمد بن علي) تحقيق : فخر الدين قباوة،ط٣، منشورات دار الآفاق الجديدة – بيروت(١٩٧٨).

٢١– المنجد في اللّغة : علي بن الحسن الهنّائي/ تحقيق: أحمد مختار عمر، ضاحي عبدالباقي، ط٢، عالم الكتب/ ١٩٨٨م.

٢٢– همع الهوا مع في شرح جميع الجوامع : السيوطي: جلال الدين عبد الرحمن :تحقيق و شرح : عبد العال سالم مكرم،ج١، دار البحوث العلمية ـ الكويت/ 1980 م.

المُلَخّص

هذا البحث الموسوم بعنوان:(أبنية الأفعال الثلاثية ودلالاتها في سورة المؤمنون) يتكون من: مقدمةٍ، ومَدخَلٍ، وَ مبحثينِ، ونتائجٍ.

الهدف من هذا البحث: هو عرضٌ لبناء الأفعال الثلاثية ودلالاتها، ومدى تغير معنى الكلمة من المعنى المعجمي إلى المعنى الدّلالي ضمن سياق النّص والكلام خاصّة ضمن سياقٍ قرآني.

ثم تسلّط الضوء على أهم المعاني الصّرفية التي استفادتها الأفعال من الحروف الزّيادة.

وَفي المدخَلِ: تعريفٌ لبعض المصطلحات الصّرفية، ثمّ التّعرُفُ بسورة المؤمنون.

وكان المبحث الأول: خُصّص لأبنية الأفعال الثلاثية المجرَّدة ودلالاتها، من جانب النّظري والتطبيقي.

والمبحث الثاني: خُصّص أيضاً لأبنية الأفعال الثلاثية المزيدة ودلالاتها من جانب النّظري والتطبيقي.

وَفي نهاية البحث، أُشيرَ إلى أهم النتائج، التي وَصل إليها الباحث.

پوختـه

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی: **پێکهاتەی کردارو واتاکانی لە سورەتی (المؤمنون)**، پێك دێت لە:

پێشەکی و، دەروازەو، دووتەوەرو، دەرەنجامەکان.

ئامانج لەم توێژەنەوەیە: خستنە ڕووی پێکهاتەو شێوەی کرداروو واتاکانیەتی، وە چۆنیەتی گۆڕانی مانای ووشە لە مانای فەرهەنگیەوە بۆ مانای واتایی، لە چوارچێوەی دەق و ڕستەدا، بەتایبەت دەقی قورئانی.

وە پاشان تیشك خراوەتە سەر گرنگترین ئەو مانا مۆرفۆلۆجیانەی کە کردار لە خۆیان دەگرێ بەهۆی ئەو پیتە زیادانەی کەدەچێتە سەری.

بۆ ئەم مەبەستەش لەدەروازەدا: پێناسەی چەند زاراوەیەکی مۆرفۆلۆجی کراوەو، لەگەڵ ناساندنێکی کورتی سورەتی (المؤمنون).

وەلە تەوەری یەکەمدا: ئاماژە کراوە بە پێکهاتەی کرداری سادەو واتاکانی، لە ڕووی تێوری و پراکتیکیەوە.

وەلە تەوەری دووەمیشدا: بەهەمان شێوە ئاماژەکراوە بە پێکهاتەو واتا مۆرفۆلۆجیەکانی کرداری داڕێژراو لە ڕووی تێوری و پراکتیکیەوە.

لە کۆتایی توێژنەوەکەشدا: ئاماژە کراوە بە گرگترین ئەو دەرەنجامانەی کە توێژەر پێی گەیشتوە.

Abstract

This paper, ‘‘whichs entiled under verb formation and menaings in the Muminoon surah,, ,consists of the introduction, preface,two parts,and the conclusions.

Tha aim of the study: presenting the formation and the meaning of the verb, showing how its meaning changes from the dictionary meaning to semantic meaning in the context sentance and text, especially the Qwranic text.

Also, the paper sheds light on the most important morphological meanings that the verb includesdue to the additional letters attached to it.

In the preface, som morphological terms are defined and the Muminoon surah Is briefly introduced.

The first part is devoted to the formation of simple practices.In second part, devied verbs are discussed.

The paper ends with the conclusions that the researcher has arrived at.

قباب جنائزية في مدينة كفري (نماذج مختارة)
دراسة اثرية فنية معمارية

د. ئاراس اسماعيل خضر   د. زيدان رشيد خان اودل البرادوستي
جامعة صلاح الدين
كلية الاداب
قسم الاثار

ملخص

إن هذا البحث يصف طريقة فنون القبو طولية وعمارة الأقبية *فنونها في بناءها تم استخدامها عملياً في منشآت جنائزية في مدينة كفري ، إحدى المدن العثمانية وقد أثبتت الطريقة فاعليتها. لقد تم استيحاء هذه الفكرة من طرق إنشاء القباب الجنائزية التي كانت متوارثة عبر تاريخ العمارة الإسلامية حيث أنه ومع تطور القباب شاع انتشار طريقة استخدام الخرسانة الخشبية في إنشاء القباب بعد أن يتم تشكيل طوبار(قالب) من الخشب بشكل القبة المطلوب، إلا أن هذه الطريقة لها **عدة سلبيات** مما أدى إلى التفكير باستخدام طريقة جديدة تتمثل في استخدام وحدات مسبقة الصب يتم تصنيعها من الخرسانة ثم يتم بناؤها لتشكيل القبة المطلوبة دون الحاجة إلى طوبار الخشب. وفي هذا البحث وصفٌ لهذه الطريقة الجديدة بعد استعراض الطرق المختلفة المستخدمة في إنشاء القباب ومقارنة لهذه الطريقة مع باقي الطرق من حيث الميزات و السلبيات ، اما المناخ والعوامل انهيار سبب رئيسي لتدمير هيكلية المواد والبناء.لبعض القباب قد تعرض للصيانة والترميم . وان **الإهتمام** بدراسة الشكل المعماري في العمارة الاقاليم الاسلامية ازداد بشكل الملحوظ منذ بداية فترة العثمانية وتعزز اكثر في الثلث الاخير منه حسب ، واما **مشكلة البحث** العامة خصائص العمارية والزخرفية لقباب الجنائزية في مدينة كفري وبعدها سيتم معالجة بعض استعراض ومناقشة مجموعة من عوامل انهيار وتدمير المباني القبة بعد تطبيق صيغ الحلول على انقاظ مجموعة من الجنائز والمباني المنتخبة لغرض التحقق من صحتها واستخلاص النتائج النتائج تمهيدا لطرح الاستنتاجات النهائية.

الكلمات الدالة: الشكل الفنية والمعمارية في القباب و القبو الجنائزية العثمانية ، الخصائص الجوهرية للشكل المعماري والزخرفي .

١- مقدمة

نرى عددًا من القباب الجنائزية ، وهو عبارة عن غطاء بالقبة المستندة على مجموعة من الاعمدة المبنية من الحجر والجص والطين التي وجدت في المقبرة ، إلا أن اختيار هذه العينات في هذه المقبرة جاء لتنوع تصميم من العناصر المعمارية و الزخرفية ، ومما لاشك إن باكساء جدران وتخطيط غطاء المقبرة من المتعددة في التصميم والتخطيط ذي المسطيل والمربع الشكل، وذي مقبرة واحدة أو أكثر داخل غطاء معماري واحد من القبة والاعمدة الساندة عليها . أما الفائدة الانشائية الاخرى لقباب الجنائزية في مقبرة كفري فهي حماية الأجزاء السفلية للجثث

والقبر والتربة ، ولاسيما ما يخص الأشخاص غير العاديين ، فضلًا عن هيئات مختلفة من شواهد القبور وغطائها إن كان بالنسبة للزخارف والعناصر المعمارية، بغض النظر عن حجم القبر أو التربة التي يضمها . ينسب كل من المنشات الجنائزية ومقبرة لباوه شاسوار، وهي ذات قبو نصف دائرية ، وكل اربعة اركان في الحجرة تسند على اربعة اعمدة ، مربعة الشكل مابين كل عمود والعمود الاخر يتلاصق اربعة اقواس نصف دائرية وشاهد القبر مبنيٌ من الحجر الجيري، وحالته جيدة، ومكتوبة بخط الثلث.

٢- موقع كفري

تقع مدينة (كفري) جنوب شرق مدينة (كركوك)، بالنسبة للموقع الفلكي تقع على خط طول (٥٧ ٤٤ °) شرقاً، و دائرة عرض (٤١ ٣٤ °) شمالاً. وترتفع عن مستوى سطح البحر (٢٣٠م) ، وتعد ضمن المناطق غير المنتظمة الأمطار، إذ تقل فيها نسبة سقوط الأمطار عن (٢٠٠ملم) سنوياً [١]، وهي واقعة قرب السلسلة الجبلية الممتدة من منطقة كركوك وحتى جنوب شرق المدينة، ويمر من خلالها جدول تعرف ب (جه مي كفري) وتعني في العربية (مضيق كفري) وبالكوردية (جوار شاخ وبكر شل)[2]. وكانت لهذه المدينة أهمية بالغة من ناحية الاقتصادية؛ لقربها من مصدر المياه، واحتوائها على معادن، ووقوعها على طريق المواصلات التجارية ولأنها كانت مركزاً إدارياً للمناطق غرب نهر سيروان – ديالى *وشمال سلسلة جبال حمرين [3]، هي تابعة لمحافظة السليمانية حالياً[4]. وتسمى بإدارة كرميان[5] ، ويحدها من الشمال كركوك ، ومن الشرق ايران، ومن الغرب وجنوب مدينة الموصل، مما أكسبها موقعاً جغرافياً هاما ليس فقط لسهولة اتصالها مع المدن العراقية، بل مع الدول المجاورة المختلفة [6].

٣- تاريخ كفري:

إن تسمية (كفري) محورة عن الكلمة العيلامية (كيبرات Kiprat تعني كفر) [7]، وقد وردت في بعض النصوص الآشورية في فترة الملك (سنحاريب ٧٠٥ – ٦٨٠ ق. م) باسم (كيماش)[8]، أما أثناء الحروب بين الساسانيين و الرومانيين فكان سكانها يسمونها بـ (كفري) ، ويؤكد الباحث شرفخان في كتابه أن هذه التسمية مستمرة حتى نهاية القرن الثالث الهجري و التاسع الميلادى وعرفت قبل الإسلام باسم (كفري)[9]، ولذلك يعتقد أن هذه التسمية استقرت حتى مجيء العثمانين، ولكن بعد تثبيت السلطة العثمانية في إطار حدود هذه المنطقة وقد سميت بـ (الصلاحية) [10]، وعادت إلى شكلها الأصلي بعد تشكليل الدولة العراقية. تعّد كفري ونواحيها جزءاً من تاريخ مدينة السليمانية العريق على الصعيد السياسي والاقتصادي والاجتماعي والثقافي، أما في الفترة العباسية (٧٥٠هـ -١٢٥٦م) فقد كانت معظم المدن العراقية ومن ضمنها قضاء كفري ونواحيها تابعة للخلافة العباسية حتى نهاية القرن الرابع وبداية القرن الخامس الهجري، وأصبح بعد ذلك العراق خاضعاً لحكم السلاجقة من عام (٤٨٩هـ -٥٢١ هـ) (١٠٩٥ – ١١٢٧ م)[11] .

ثم أصبحت هذه المنطقة ضمن المناطق المتنازع عليها بين الصفويين والعثمانيين، فقد خضع الكورد لقوانين السلطان العثماني سليم الاول (٨٩٠-٨٩٨هـ/ ١٥١٢- ١٥٢٠م) وقنعوا بسلطة العثمانيين [12]، وبعد فترة من حكم هذا السلطان آلت المنطقة إلى السيطرة الصفوية سنة (١٠١٦هـ/١٦٣٨ م) وفي سنة (٩٠١هـ/ ١٥٨٣ م) عادت للمرة الثانية إلى سيطرة العثمانيين إذ تولى سليمان بابان في زمن الحاكم سلطان محمود باشا الموالي لإيران، وقد حدثت معارك مع أخيه الأكبر سليمان بابان الموالي للعثمانيين في عام (١٢٠٩هـ/١٨٣١م) واستطاع الأول الحاق الهزيمة بالثاني الذي

توجه إلى كفري وكلار وشيروان، و بعد هذه الفترة بقيت هذه المنطقة تحت السيطرة العثمانية للمرة الثالثة و في الحرب العالمية الاولى ، احتل الإنجليز كفري في (٢٨ – ٤- ١٩١٧م) وقد جرت في هذه المنطقة عدة معارك بين العثمانيين والإنجليز المتوجهين إلى مدينة كركوك وإلى بغداد[13].

٤- تعريف المنشات الجنائزية [14] والاضرحة [15]كفري:

تنسب هذه المقبرة[16] إلى بابا شاسوار[17]، تقع المنشات الجنائزية في شمال مدينة كفري ، وبابا شاسوار كان أبوه رئيس إحدى الطوائف وقبيلة الكاكائية في قضاء كفري، ومرجعًا دينيًا للديانة اليارسانية ([18])في المنطقة نفسها، ولم يقتصر الامر على ذلك بل نجد مقام قبره في المقبرة ، ويؤكد وصف مقبرة شاسوار التسمية الاثارية في مدينة كفري خاصةً والعراق عامةً، ولكن ليس لدينا اي مصادر تأريخية تشير اليها سوى تسميتها في حدى المصادر المسجلة لمواقع الاثار في العراق، وعدم ذكر تأريخها.

أما بالنسبة لتاريخ المقبرة فنعتمد على اقدم الكتابات التذكارية لشواهد الحجرية لقبر اشخاص بارزيين ، وكانت تبني غرف على قبور رجال الدين ذوي المكانة المتميزة عند سكان المدينة كما هو الحال في قبر (بابا شاسوار) الكاكايي، الذي اطلق اسمه على جبل قريب منه، أما الاثرياء فكان يشيدون غرفًا لتضم قبرًا واحدًا، كما هو الحال في العشرات من المقابر الموجودة في مقبرة باوه شاسوار، أو غرفًا كبيرة تضم اكثر من قبر واحد كما هو الحال لعائلة سادة[19] كفري، وفي بعض أحيان يقوم بعض الاشخاص ببناء سياج من الحجر والجص حول قطعة من الأرض داخل المقبرة يتخذونها كمقبرة للعائلة. والعائلة الافندية[20]. اللوحة(1). وضريح بابا شاسوار ، عبارة عن حجرة ذو قبة منفردة، ويبدو أن الوحدات المعمارية المكونة للقباب قد شيدت بعد ان نقل بعض رفات اهالي المنطقة في سنة (١٣٦٢هـ ١٨٨٧م) ، ثم صار هذا الضريح، النواة الرئيسة الذي التفت حوله الوحدات المعمارية الاخرى بعد ذلك، واهتمت الامارة البابانية اهتمامًا كبيرًا لترميم وتزين الوحدات المعمارية، لأن تاريخ قباب في مدينة كفري يمثل تاريخ هذه الامارة، كما ان شيخ اهل الحق (الشيخ السادة جد الكبير لكاكائية) يعد مرجعًا دينيًا لأهل الحق واليارسانيين للمدينة كما اسلفنا ، ثم أضيفت اليه زيادات جعلته على الشكل الذي عليه الان، ثم جاء شيوخ اخرون مكانهم فقاموا بدفن اولادهم وزوجاتهم وأخواتهم بالمقبرة المجاورة، وفقًا للكتابات المدونة على شاهد قبر الشيخ، وتعرف هذه القبة حاليًا بقبة ضريح الشيخ وعائلة السادة والافندي ، وهذا الضريح يتألف من مساحة مستطيلة، و القبر يتوسط تلك المساحة، الشكل(١). تعد دراسة القباب والقرافات الجنائزية من أصعب فروع فنون العمارة الاسلامية في الدراسة ، لما تشتمل عليه من نصوص كتابية وعناصر زخرفية تختلف في أساليب حفرها ، وفي أنواع الخطوط المدونة على شاهد القبر ، وتتضح صعوبة دراسة هذه الأمور في اختلاف مضمون النقوش الواردة على مجموعة من الشواهد الدراسة، تتميز هذه الاضرحة والشواهد بالعناصر المعمارية والفنية والزخرفية المتنوعة من حيث نقوش القباب والحنايا والعقود والمداخل ومواد أبنية المستعملة لتربة القبر أو حجرة المدفن لمقبرة بابا شاسوار في قضاء كفري. وعلى الرغم من تعدد المسميات على المدافن والقبور الإسلامية إلا أن لفظ الفسقية هو الذي شاع إطلاقه على مدافن سلاطين وأمراء المماليك ، فقد ورد هذا اللفظ في معظم المقابر الجماعية داخل الغطاء والصندوق المشترك بفساقي الدفن[21]. اللوحة(٢).

5- وصف القباب الجنائزية في مدينة كفري:

يوجد مدخل القبة بالجدار الشرقي لحجرة القبة والمقبرة، حيث أن جدار القبة في منطقة الانتقال مربع الشكل، ولا سيما الزوايا اشبه ما تكون بالقبة السمر قندية الطراز[22] ويتحول إلى مثمن الاضلاع بواسطة مجموعة من الحنايا الجدارية وتحويلها لمنطقة بطن جدار القبة على شكل حنايا من المثلثات الركنية، وتتألف بطون القبة من جزء القمة من مجموعة عناصر معمارية كالنوافذ والحنايا والعقود المدببة. وزخرفة القبة من الداخل : تحتوي على افاريز زخرفية ذات هيئة هندسية ونباتية وايات قرانية، ومطعمة بالوحدات الهندسية من بطون القبة كالحنايا والنوافذ. وزخرفة الواجهة الخارجية وهي عبارة عن قبة صماء خالية من الزخارف، ومقطع القبة يتخذ شكل العقد المدبب. اللوحة(١).

6- قبة قبر الشيخ عبدالله بن أحمد أيوب طيب.

القبة مربعة تقوم على مسقط مربع الشكل . اللوحة(٣). طولها ٣,٨٠م ، لايوجد أثر لأي تراكيب بأرضية القبة ، ومناطق الانتقال في الأركان، وتلي ذلك رقبة القبة، والتي يفتح بها أربع نوافذ مربعة وصغيرة الشكل، وقد سدت مؤخرًا بطوب أحمر، أما خوذة القبة من الداخل فهي ملساء ايضًا واللافت للنظر وجود زوج من البراطيم الآجرية المتداولة والمتعامدة لتعليق أدوات الأضاءة بالقبة ليلًا. وشاهد القبر ومن الحجر الجيري، وحالته جيدة ، ومكتوب بخط النسخ من النوعية غير المفرغة، وبارزة من كتابة محفوره ومنحوته على هيئة الغائر ، وتتكون من اربعة أسطر ، ومقياس الكتابة ٤٨سم طولًا ، و ٣١سم عرضًا ،أما مقياس الشاهد حوالي (٦٢,٥ × ٤٣,٥سم). الذي ترجع لعائلة أفندي ، الشيخ عبدالله بن أحمد أيوب طيب . وتوفي في سنة (١٣٠٧هـ -١٨٩٣م) في كفري ودفن فيه و قبره مغطى بحجرة على هيئة الاضرحة أو المقبرة. الشكل (٢-٣)و اللوحة(٣). **وجدران الحجرة تخطيطها مكونة** من مساحة مربعة مقسمة ببوائك الى عدد من الفتحات ، وكان مقام الشيخ عبدالله، و احدى اضلاع استقامته غير منتظم، كباقي الاضلاع بل فيه انكسار قليل وطفيف، وكل الاضلاع الاربعة لها خاصية مميزة من حيث الطراز المعماري ولها عقود مدببة ومفصصة في منطقة الانتقال ومحمولة على اربعة اعمدة ركنية مبنية من الطابوق والاجر، والمادة الرابطة بينها هي النورة من الطين والجص والرمل والحجر الجيري ،كما سبقت الإشارة إليه ، وقد تعرض للتخريب ماعدا بعض العقود وفي جوانبها الأربعة مدخل خاص بطبيعة حاله **"التربة[23]"**: عبارة عن مساحة مربعة الاضلاع، وكل الاضلاع الاربعة لها خاصية مميزة من حيث الطراز المعماري، ولكن ليس لديها مدخل مبين في اي من جوانب الحجرة، وبقى على حالته الأثرية. تشبه مقابر اسوان بمصر[24] .

أ- عقود القبة :

وهي عقود مدببة مقامة على حنايا ركنية وعقود مدببة ، وتحتوي على حنايا مدببة على هيئة فتحات مستديرة كالنوافذ ، ويلاحظ أن استخدام القبة في تغطية المراقد والمقابر والمزار ، من التأثيرات الوافدة اليها من الخارج في العصر العثماني، لقد كانت القباب العثمانية في بدايتها ذات غطاء محدب أو حادة تشبه الى حد كبير القباب الفارسية التي شيدها اهل المنطقة ، وبنيت بالطوب وكسيت بالملاط من الداخل وغطت من الخارج بالقراميد [25]و الطراز فيه عنصر التشابه ما بين القباب الفارسية والكوردية في منطقة كفري، وهناك أربع نوافذ مربعة وصغيرة الشكل تتوج على هيئة عقد منبطح (الموتور)، وقد سدت مؤخرًا بطوب أحمر، أما خوذة القبة من

الداخل فهي ملساء ايضًا تلفت النظر فيها وجود زوج من البراطيم الاجرية المتداولة ومتعامدة لتعليق أدوات الإضاءة بالقبة ليلًا. الشكل (٨)

ب- الزخرفة الكتابية لقبر الشيخ عبدالله:

وردت صيغ مختلفة لكتابة الفاتحة من قبل زائري القبور وذلك باللغة العربية وله " الفاتحة" في السطر الأول ، الواقعة بين فصوص عقد الشاهد المعروف بالعقود المدائني ، وفي المجنبتين لكلمة الفاتحة، تزين الشاهد بنجمتين سداسية الرؤوس ، أما السطر الثاني إلى السطر الخامس عبارة عن ذكر إسمه ووفاته " كما وردت بعبارت اخرى بالصيغة التالية " **قبر المعصوم عبدالله بن أحمد بن أيوب طيب توفي في شهر محرم ١٣٠٧**" وهذه السنة تحسب بالسنة الهجرية وتتعاصر بالسنة الميلادية ١٨٩٢م . وبعض الاشكال من الزخرفة النباتية على شكل اوراق وسيقان شجرة الورقة الساز* في اطار الحجر الرخام أو الجيري للشاهد. اللوحة(٢).

٧- قبة قبر حسن أفندي بن ملا محمد أفنديّ.

تتكون حجرة الدفن من ثلاثة أجزاء، وكل جزء عبارة عن غرفة صغيرة وله أربعة أعمدة مندمجة بالجدران المشتركة بينهم، ومركبة مع الغرفة الثانية الواقعة بجوارها ، وتتوج كل اعمدة بعقد مدبب الشكل وتنتهي بقبة في أربعة جهة قاعدتهم مربعة الشكل، وكل قبة لها حنايا ركنية، تجعلها أشبه ما تكون مجموعة غرف متجاورة ولها قباب مدببة ، وتزدان حشوات القبة بالمثلثات كروي الشبيه بالمقرنصات، ونلاحظ تأثر الفنان الذي قام ببناء هذه المقبرة، وربما يكون فارسيًا بأشكال الأضرحة المتعددة الأضلاع والمغطاة بقباب ذات شكل مخروطي مدبب أو مدبب مفصص، والشواهد القبور الجنائزية لشيخ شريف افندي مكتوبة بخط الثلث، وبصورة على ارضية غائرة كتابته بارزة ، وتتكون الشواهد من ستة سطور، لأولاد اسرة أفندي التي يبدأ من أولها ، وهو حسن أفندي بن ملا محمد أفندي . وتوفي في سنة(١٣١٧هـ -١٩٠٢م) ، والثاني المرحوم شريف أفندي بن رحيم مهرقة توفي في سنة(١٣٣١ هـ ١٩١٦م)، والثالث المرحوم الحاج نعمان أفندي بن ملا محمد توفي في سنة (١٣٣٤ هـ - ١٩١٩م)، وهذه المقبرة لها مجموعة من المداخل أحدها في الجهة الجنوبية متوج بعقد مدبب الشكل، والثاني يقع في الجهة الشرقية طرازها المعماري على هيئة طراز المدخل كما سبقت الإشارة إلى وصفها. (الشكل ٥)و اللوحة(٤-٥-٦-٧). ولا ننسى مقابر المدفونين لحضرة و عائلة الافندي في ضريح واحد وهو ضريح اسرة الافندي في مقبرة كفري، فقد دفنت الأسرة كلها فيه وهو عبارة عن حجرة على شكل هيئة ضريح القبة الوسطية بضريح حسن أفندي، مبنية من الحجر غير المهندم والطين والجص ، أما مساحة الضريح على هيئة المربع والمستطيل المتداخل الشكل ، لها مدخلان، (الشكل ٥)و اللوحة(٤). أحدهما يقع في الجهة الشرقية والثاني يقع في الجهة الجنوبية، وهذه الحجرة لها ثلاثة أجزاء ، ومبنية من الآجر والطابوق . اللوحة(٤). وشكلها مربع شبه مستطيل للمساحة المنشات الجنائزية في قمتها قبة أو خوذة دائرية الشكل . اللوحة(٥). و زخرفة شواهد القبور تحتوي على نصوص كتابية وزخارف نباتية واطارات متعرجة حول اطار شاهد القبر لكل من شواهد القبور الثلاث من اسرة افندي.. والزخرفة الآجرية المعمارية للقباب: وتتكون من مجموعة من الخطوط المتعرجة والافعوانية(اللولبية) في منطقة الإنتقال والمقرنصات.الشكل(٦).

أ - واجهة القبة من الخارج:

أما بالنسبة للواجهة الخارجية للمقبرة والقباب فتنحصر ما بين مجموعة من الجدران المربعة المتقاطعة بسبب وجود خطوط ومقاسات زائدة لترتيب الحجرات على مدار مختلف، و القبة الضحلة والقباب الثلاثة نصف الكروية لها فتحة من النوافذ لا تغلق عليها شبابيك، وهي اقل ارتفاعًا مما هي عليه بالداخل حيث تم سد جزء

منها بالطوب في فترة متأخرة، وتماثلها نافذة بالجدار الجنوبي لمربع احدى القباب الثلاثة الصغيرة الشكل، أما القبة الكبيرة الوسطية فلها اربعة نوافذ في مربع رقبتها. ويعلو ذلك طراز القبة الكبيرة وهي مرتفعة ملساء خالية من الزخارف . اللوحة(٤). **وهناك زخرفة في حجرات المقبرة** ، وتتكون من مجموعة من الخطوط المتعرجة والافعوانية في منطقة الإنتقال والمقرنصات في بطون القبة . الشكل (٧).

ب- عقود بطون القبة :

يتم الوصول إلى الضريح من خلال مدخلين، وكل منهما يعلوه عقد مدبب مسند على دعامتين مندمجتين بالجدار، الحجرات تمثل مرقدًا من تربة أشخاص اسرة افندي، الجزء الاول وهو يخص مرقد الشيخ حسن وفي الجهة الغربية الشيخ شريف افندي عقدها مدبب، والحجرة الثانية وهي تضم رفات الشيخ نعمان افندي بنفس طراز العقد السابق ، وتسمى بحجرة القباب المدببة ، ومابين كل عقد من الحجرة وعقد آخر وهي عبارة عن عقد فصوص وعقد بوتر من الاجر والطابوق والمقرنصات في منطقة الانتقال ولا سيما في الاركان ويعلو ذلك رقبة القبة. اللوحة(٤).

ج- زخرفة شواهد القبور :

تحتوي الشواهد على زخارف كتابية ونباتية وهندسية واطارات متعرجة حول اطر شواهد القبور الثلاثة من أسرة أفندي المنحوتة على الرخام. وردت صيغ مختلفة من الفاتحة داخل الحشوة المستطيلة بخط الثلث ، وفي اطرافها دائرتان مشغولتان بكلمتين من عبارات التعزية[26] كما نجد على معظم الشواهد ، فمثلًا جاءت عبارة " **هو الباقي** " ضمن نقوش معظم الشواهد متمثلة بالسطر الأول من النقش الكتابي للشاهد، الواقعة داخل إطار ذي عقود مدببة مفصصة ، و السطر الثاني الى السطر السادس ، عبارة عن ذكر وفاته وحياته وتاريخ وفاته " كما وردت عبارات اخرى بالصيغة الآتية " **هذا قبر المحروم حسن أفندي بن ملا محمد وتوفي في شهر ربيع الثاني يوم سيد الأيام ١٣١٧**" هذه السنة الهجرية تتوافق بالسنة الميلادية(١٩٠٢م). وبعض الاشكال من الزخرفة الهندسية على شكل مستطيلات آخرتها على شكل مثلث زاويته قائمة في اطار حجر الرخام أو الجيري للشاهد. اللوحة(٦).

اما شاهد قبر شريف افندي بن رحيم اللوحة (٧) فهو عبارة عن لوح حجري من حجر الرخام الأبيض ، ومزخرف بزخارف كتابية وهندسية ، تتكون من ست وحدات هندسية مستطيلة الشكل ، ومشغولة بزخارف كتابية ، و وردت صيغ مختلفة لسورة الفاتحة داخل الحشوة المستطيلة بخط الثلث ، وفي اطرافها فضلًا عن أدعية في طلب الشفاعة والصلاة على النبي " محمد" صلى الله عليه وسلم[27]، كما نجد على معظم الشواهد ، فمثلًا جاءت عبارة " **شفاعت .... يامحمد** " ضمن نقوش معظم الشواهد متمثلة بالسطر الأول من النقش الكتابي للشاهد الواقع بين فصوص العقد الشاهد المتعرف بالعقود المدبب المثلث (العقد البسيط) ، أما السطر الثاني إلى السطر السادس، فهي عبارة عن ذكر وفاته وحياته وتاريخ وفاته " كما وردت بعبارت الاخرى بالصيغة التالية " **هذا قبر المحروم ٭ شريف أفندي بن ٭ رحيم مهرقه وتوفي٭ في شهر شعبان ٣٠ ٭ ١٣٣١**" وهذه السنة تحسب بالسنة الهجرية وتتعاصر بالسنة الميلادية (١٩١٦م). اللوحة(٧) وبعض الاشكال من الزخرفة الهندسية على شكل مستطيلات نهايته تنتهي بعقد مدبب وتحيط السطور الشاهد من حجر الرخام. واما قبر الحاج نعمان ،اللوحة(٨) فهي عبارة عن لوح حجري من حجر الرخام الأبيض ، ومزخرف بزخارف كتابية وهندسية ، تتكون من خمس وحدات هندسية مستطيلة الشكل ، ومشغولة بزخارف كتابية، و وردت صيغ مختلفة قرآءة الفاتحة داخل الحشوة المستطيلة بخط الثلث ، وفي اطرافها صيغ أدعية للنبي " محمد" صلى الله عليه وسلم ، ويتكون من النقش الكتابي للشاهد الواقع

بين فصوص عقد الشاهد المعروف لعقود مدببة مثلثة وبداخلها عقد آخر محفور بشكل(العقد الضام) ، أما السطر الثاني إلى السطر الخامس، فهي عبارة عن ذكر وفاته وحياته وتاريخ وفاته " كما وردت عبارت اخرى بالصيغة الآتية " **هذا قبر المحروم الفقير الى ★ رحمة ربه القدير الحاج ★ نعمان أفندي بن ملا محمد توفي ★ في آخر جمادي الأول ١٣٣٤** " وهذه السنة الهجرية موافقة للسنة الميلادية ١٩١٩م. وبعض الاشكال من الزخرفة الهندسية على شكل مستطيلات في اطار السطور من الحجر الرخام، الشكل (٧-٨) .

٨- قبة قبر شفيقة خان بنت السيد مصطفى .

ينسب هذا الضريح إلى صاحبة الشاهد في السطر الثالث (شفيقة خان بنت مصطفى) ، والاسم خان[28] من الاسماء المألوفة أو الشائعة على شواهد القبور الاسلامية في حدود ما امكن الاطلاع عليه للنساء، ويحتمل أن يكون الاسم بمعنى (الانسة المحترمة او يستخدم لزوجات الشيوخ والبكوات والباشاوات)، والمدفن والملحق به متهدم حاليًا، ولم يبق منه سوى بعض الجدران والعناصر المعمارية من المقبرة والتربة المربعة الشكل، ويتوسط الباب الذي يفضي إلى داخل هذه المساحة المربعة الشكل، ولم يقتصر دور النساء على شغل وظيفة الخدمة بالمقام، بل تعداه فأوقفت إحداهن نفسها على مدفن (شفيقة خان بنت السيد مصطفى) التي توفيت في سنة (١٣٢٤هـ - ١٩٠٩م)، ودفنت في المقبرة وشاعت هذه الأضرحة باسمها اضرحة شفيقة خانم. الشكل (٩) وجدران حجرة الأضرحة : عبارة عن مساحة مربعة الاضلاع، ونجد في احدى الاضلاع انكسارًا طفيفًا، ونجد المدخل في الجهة الشرقية، وأحد هذه مداخل شيدت بالطوب والحجر غير المهندم من قبل اهل المنطقة، لحماية المقبرة. اللوحة(٩).

أ- القبة:

تخطيط القبر عبارة عن مساحة مربعة مقسمة ببوائك الى عدد من الفتحات ، وكان مقام شفيقة خان، وحجرة مقامها غير منتظمة حالياً، بسبب عوامل التعرية والهدم والتخريب لضريحها ، ماعدا بعض جدرانها الباقية على حالها ، وكل الاضلاع الاربعة لها خاصية مميزة من حيث الطراز المعماري ولها عقود مدببة ومفصصة في منطقة الانتقال ومحمولة على أربعة اعمدة ركنية مبنية من الطابوق والآجر والمادة اللاصقة بينها هي النورة من الطين والجص والرمل وعقود الابواب نصف دائرية كما سبقت الإشارة إليها. الشكل (١٠) ومربع القبة طولها (٣,٥٠م) ، ولم يبق أثر لأي تراكيب بأرضية القبة ، ويلي ذلك رقبة القبة ، التي تفتح بها أربع نوافذ مربعة وصغيرة الشكل ، وقد سدت مؤخرًا من الطوب والحجر والطين، أما خوذة القبة من الداخل فهي ملساء للضوء، ومما يلفت النظر فيها وجود زوج من البراطيم الآجرية المتتالية ومتعامدة لتعليق أدوات الأضاءة بالقبة ليلًا.الشكل(٨). **اللوحة(٩).**

ب- الزخارف الكتابية لشاهد القبر:

وردت صيغ مختلفة من سورة الفاتحة على هذا القبر وذلك باللغة العربية وهي " **الفاتحة**" في السطر الأول، الواقعة بين فصوص عقد شاهد المعروف بالثلاثي ، وفي المجنبتين لكلمة الفاتحة ، دائرتان مشغولتان بكلمتان " **شفاعت** " و " **يا محمد**" تزين الشاهد من وسطها ، وفوق كلمة الفاتحة مجموعة من زخارف الخطوط الاشعاعية أشبه ماتكون بالشمس بشكل حفر غائر ، أما السطر الثاني إلى السطر الخامس، فهو عبارة عن ذكر وفاته وحياته وتاريخ رفاتها " كما وردت بعبارات اخرى بالصيغة الآتية " **هذا القبر المرحومة المغفورة لها ★ شفيقة خان بنت سيد مصطفى ★ توفيت في شهر رجب الله ★ سنة ١٣٢٤** " وهذه السنة الهجرية موافقة للسنة الميلادية ١٩٠٩م.

وبعض الاشكال من الزخرفة النباتية على شكل اوراق وحيطان شجرة ورقة الساز والأوراق الملفوفة ونقاط متتالية بين حشوات مستطيلة تضم الزخارف الكتابية واشكال النجمة والهلال في اطار حجر الشاهد الرخامي.اللوحة (١٠).

الخاتمة

بعد ان تم استعراض طريقة استخدام الوحدات المسبقة في إنشاء القباب وبعد أن تم استخدامها عمليًا في إنشاء قبة ذات أبعاد معينة ومع افتراض إمكانية تكرار إنشاء مثل هذه القبة بنفس الأبعاد التي تعتبر أبعادًا نموذجية كقبة للمنشآت الجنائزية يمكن استخلاص المزايا التالية لهذه الطريقة: عدم الحاجة الى استخدام الطوبار الخشبي كوسيلة لتدعيم القبة وتشكيلها.ايام الحكم العثماني، ويمكن استخدام القوالب في تصنيع وحدات متكررة يمكن استخدامها في إنشاء قباب مماثلة.تجنب مشكلة الدلف وتسريب المياه من سطح القبة حيث ان طريقة استخدام الخرسانة العادية فوق الطوبار الخشبي يتطلب أن تكون الخرسانة قليلة المرونة وبالتالي تكون نسبة فراغات الهواء عالية مما يعطي إمكانية لتشرب مياه الأمطار عبر سطح القبة .بعد الترميم. ويمكن الاستغناء عن القصارة الداخلية والخارجية لسطح القبة نظرًا لأن الوحدات المسبقة للمقابر تكون ذات سطوح ملساء وذات مظهر جيدفي بعض القباب لا تحتاج إلى القصارة. ولكن بعض القباب تحتاج الى القصارة والزينة المعمارية لأنها مبنية من الحجر من غير آية وحدات من الاجر واللبن ، لآنها تخفض التكاليف، إذ يمكن الاستغناء عن الدعامات المستخدمة في إنشاء القباب بالطريقة المعتادة. وتقليل الجهد بالمقارنة مع أسلوب التنفيذ التقليدي للقباب، والذي لا يخلو من صعوبات كبيرة في التحكم بالشكل المطلوب ودقة التنفيذ. الأسلوب الجديد يوفر إمكانية استخدام أشكال متعددة للقباب بطرق سهلة وعلى درجة عالية من الاتقان.

المصادر والهوامش.

[*] القباب: الاقبية، مفردها قبو وهو بمعنى تقويس الشيء واجتماع اطرافه والانظمام و الارتفاع ، وقد استخدم لفظ القبو في العمارة ، وقيل الطاق المعقود بعضه الى بعض والجمع اقبية واقباء ، القبة بناء دائري المسقط مقعر من الداخل ، مقبب من الخارج ، حيث تتالفه القبة من دوران قوسي على محور عمودي ، لتصبح نصف كرة تقريبا وتاخذ شكل قوس ، تقوم مباشرة فوق مسطح وترتفع على رقبة ، مضلعة او دائرية او على حنايا ركنية او مثلثات كروية او مقرنصات ، وذلك لتسهيل الانتقال من المربع الى المثمن الى الدائرة ، وهي عبارة عن نظام معماري إنشائي يعمل على توزيع القوى والاحمال في البناء بشكل مشابه للعقود . ينظر ، البستاني، بطرس ، محيط المحيط ، مجلد ٢ ، بيروت ، ١٩٨٢م، ص ١١٦١ ، و ابن المنظور ، جمال الدين محمد بن مكرم ، لسان العرب ، مجلد ١٥ ، دار لسان العرب ١٩٦٨م ، بيروت ، ص ١٦٨.و

Corkil, P.A, Structure and Architectural Design Paperback – 1974, p140.

[1] - المنشي البغدادي: محمد بن أحمد الحسيني المنشي البغدادي ، رحلة المنشي البغدادي إلى العراق ، (ت. عباس العزاوي) ، ط١، دار الوراق للنشر ، بيروت ٢٠٠٨ م، ص ٧٦- ٧٧.

(2) عزيز: سهيل خورشيد، صفحات من تأريخ منطقة كفري ، (د . م)،السليمانية ، العراق ٢٠٠٢ م، ص ٨٦ .

[*] شط ديالى ، نهر سيروان: يصب في دجلة بين منطقة سلمان فارسي(سلمان باك) وبغداد، ومن إيران ومياهه تسقي محافظة من مزارع وبساتين ، وتنظم إليه أنهار عديدة كنهر حلوان المعروف بنهر (الوند) الذي يمر من منطقة خانقين ونهر سيروان من أنحاء مناطق الكوردية، ينظر المنشي البغدادي : رحلة المنشيء ، ص ١٥٢.

(3) جبل حمرين : من جبال العراق المعروفة وله تشعبات عديدة، ويسمى قديماً (بارما) ويقع بين تكريت والموصل، ويزعم أنه محيط بالدنيا، وتشقه دجلة عند السن . والسن في شرقي دجلة فتجري في حافتيه . وهذا الجبل يمتد حتى تصل بكرمان وهو جبل ماسبذان عند الفارس ، ومعروفة باللغة التركية باسم (قاشقة طاغي) أي؛ جبل قاشقة .المصدر نفسه، ص ٥٦

(4) باقر ، سفر: (طه ، فؤاد) ، المرشد إلى الموطن الاثار والحضارة ، الرحلة الثالثة ،مطبعة دار الجمهورية، بغداد ، ١٩٦٦ م، ص ٦.

(5) كرميان : تسمية لإحدى المناطق الكوردية التي تقع جنوب مدينة السليمانية وجنوب شرق مدينة كركوك ، وفي الوقت الحالي الدوائر الحكومية المسؤولة عن الأثار وغير ذلك تابعة لإدارة مستقلة التابعة لحكومة اقليم كوردستان ، خضر : ئاراس اسماعيل ، العناصر المعمارية والنقوش الزخرفية في العمائر العثمانية الباقية في اقليم كوردستان العراق (١١٠٦-١٣٣٦هـ / ١٧٠٠-١٩٢٠م)، رسالة دكتوراه غير منشورة ، جامعة القاهرة ٢٠١٣م،ص١٥٣.

(6) بابان: المحامي جمال، أصول أسماء المدن و المواقع العراقية، ج ١، مطبعة الاجيال ـ بغداد ، ١٩٨٩م ، ص ٢٦٧.

(7) أحمد: جمال رشيد ، دراسات كوردية في بلاد سوبارتو ، دار آفاق ، بغداد ، ١٩٨٤ ، ص ٣١ .

(8) Grayson , A.K . Assyrian Rulers of the Early First millennium , (858–795 B.C) , Vol 2 .Toronto 1991 . p 130 .

(9) البدليسى: شرفخان، الشرفنامة (ت: ملا جميل روز بياني) مطبعةالنجاح , بغداد ١٩٥٣، ص ٥٢٠

(10) الصلاحية : جاءت هذه التسمية من جغرافية منطقة كفري وقد تحولت هذه التسمية الأخيرة إلى الصلاحية بسبب عدم اتفاقها مع الديانة الاسلامية والدولة العثمانية، لأنها مشتقة من كلمة (كفر) وتعني الالحاد، وهذا هو السبب في اطلاق تسمية (الصلاحية) على قضاء كفري من قبل العثمانيين، ينظر:أحمد : دراسات كوردية في بلاد سوبارتو ، الصفحات ١٣- ٢٨- ٣٢ .

(11) السلاجقة أبتدأت دولة آل سلجوق، وجد هذه العائلة يسمى دقاق من رؤساء قبائل الترك التي كانت تأتي من بلاد كشغر الواقعة في غرب بلاد الصين تباعاً، وولد له سلجوق، وجميع من تبعه من رجال قبيلته، وكثرت جنوده وخلف يبغو من اولاد أرسلان (محمد الب ارسلان) و طغرل بك في بغداد تحت قيادة من يدعى البساسري في سنة (٤٥٠)الهجري فصار حاكماً على خراسان والعراق والموصل واصفهان وتبريز وغيرها من البلاد التي فتحها طغرل بك قبل وفاته أضاف الب ارسلان لملكه بلاد كثيرة كحلب وديار بكر وفتح مدينة الرملة وبيت المقدس وحاصر دمشق. ينظر، إبن الأثير: عز الدين أبو الحسن علي بن أبي الكرم أبي الكرم محمد بن محمد

الشيباني الجزري (ت ٦٣٠ هـ - ١٢٣٢ م)، الكامل في التاريخ ، مجلد ٦، دار الفكر (بيروت ١٩٧٨م) ، ص ٢٥٢ . ومجلد ١٠ ، ص ٦٣٣. و ابن الحوقل : أبي القاسم إبن حوقل النصيبي (ت ٣٦٧ هـ ٩٧٧م) كتاب صورة الارض ، دار مكتبة الحياة ، بيروت ١٩٧٩ ، ص ٢٢٨.

(12) عزيز: صفحات من تأريخ منطقة كفري ،١٣- ١٤- ١٥ .

(13) أحمد: كمال مظهر ، كوردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ت محمد الملا عبد الكريم ،(د. م)، بغداد ١٩٨٤ م، الصفحات ١٣ — ١٨ ٢١- ٢٢ — ٥٣ — ١٥٨

(14) المنشآت الجنائزية واحكامها في الإسلام مفهوم لا يعرفه الإسلام ولو في إشارة يسيرة ، بل جاءت نصوصها ثابتة بالنهي الصريح عن كل ذريعة تفضي إلى ذلك المفهوم الذي يمثل خطوة أولى على طريق الانحراف نحو الشرك ؛ فمن الأقوال القاطعة لرسول الله -صلى الله عليه وسلم- بما لا يدع مجالاً لتوهم نسخ أو تخصيص أو تقييد ما جاء عنه : (لا تجعلوا بيوتكم مقابر ، ولا تجعلوا قبري عيداً ، وصلّوا عليّ ؛ فإن صلاتكم تبلغني حيث كنتم) ، وعنه : (اللهم لا تجعل قبري وثناً يُعبد ، لعن الله قوماً اتخذوا قبور أنبيائهم مساجد) .. (أ) أخرجه الإمام أحمد ، ٣٦٧/٢ ، وأبو داود ، كتاب المناسك ، باب زيارة القبور ، وصححه الألباني، انظر : صحيح سنن أبي داود ، ح/١٧٦٩ .(ب) أخرجه الإمام أحمد بن حنبل ٢٤٦/٢ ، وصححه الألباني في تحذير الساجد ، ص٢٥ .

(15) لقد أطلقت على الضريح ابان العصر الاسلامي وصولًا الى العصر العثماني مصطلحات متعددة. مثل القبر، والمدفن، والتربة، والقبة، والضريح، والقبة الضريحية، والمشهد، والمزار، والجبانة، والقرافة، وحوش الدفن، ولكن في العهد العثماني شاع إطلاق لفظة " التربة " والمزار، أو مصطلح آخر (باشلق أو نيشان)، ينظر، الحداد: محمد حمزة اسماعيل، العمارة الإسلامية في أوروبا العثمانية، مجلد١ ، مجلس النشر العلمي جامعة الكويت ، ٢٠٠٢م ص٢٣٢.

(16) المقابر : مفردها مقبرة ، وهي موضع القبر ، والقبر مدفن الإنسان ، والجمع قبور يقبره دفنه ، وأقبره وجعل له قبرًا، وقال سبحانه وتعالى سورة عبس الآية (٢١) {ثمَّ أمَاتَهُ فَأقْبَرَهُ} أي جعله ذا قبر توارى فيه جيفته تكرمة له ولم يجعله مطروحًا على الأرض يستقذره من يراه وتقتسمه السباع والطير إذا ظفرت كسائر الحيوان والمراد من جعله إذا قبر أمره عز وجل بدفنه يقال قبر الميت إذا دفنه بيده ومنه قول الأعشى:لو أسندت ميتا إلى نحرها * عاش ولم ينقل إلى قابروأقبره إذا أمر بدفنه أو مكن منه ففي الآية إشارة إلى مشروعية دفن الإنسان وهي مما لا خلاف فيه وأما دفن غيره من الحيوانات فقيل هو مباح لا مكروه وقد يطلب لأمر مشروع يقتضيه كدفع أذى جيفته مثلًا وعد الإماتة من النعم لأنها وصلة في الجملة إلى الحياة الأبدية والنعيم المقيم وخصت هذه النعم بالذكر لما فيها من ذكر أحوال الإنسان من ابتدائه إلى انتهائه وما تتضمن من النعم التي هي محض فضل من الله تعالى فإذا تأمل ذلك العاقل علم قبح الكفر وكفران نعم الرب سبحانه وتعالى فشكره جل وعلا بالايمان والطاعة. ينظر المصادر الآتية .**

أ- المقريزي: تاج الدين أحمد ابن علي ابن عبد القادر ابن محمد المقريزي(٧٦٤ هـ ـ ٨٤٥ هـ) (١٣٦٤م - ١٤٤٢م) المواعظ والاعتبار يذكر الخط والآثار ، مجلد٢ ، دار التحرير، القاهرة ، ١٩٦٨م، ص ٤٤٢.

ب- سورة عبس : الآية ٢١.

ج- الحداد : محمد اسماعيل ، سلسلة الجبانات في العمارة الإسلامية قرافة القاهرة من الفتح الإسلامي إلى نهاية العصر المملوكي ، مكتبة الثقافة الدينية ، القاهرة ٢٠٠٦م. ص ٢٠ ؟

د- الحداد : محمد اسماعيل ، القباب في العمارة المصرية الإسلامية ، مكتبة الثقافة الدينية ، القاهرة ١٩٩٣م.ص ص ١٣-١٤.

(17) لم نجد اي كتابات على قبر باو شاسوار، ولكن بحسب أقوال المؤرخين ترجع ولادته الى بداية القرن الثامن عشر الميلادي، ووفاته الى اواخر القرن الثامن عشر الميلادي، حسب تاريخ جده الكبير يرجع الى القرن السابع عشر ميلادي ، وهو السلطان اسحاق ، وهو احد أولاد الشيخ عيسى البرزنجي بن بابا علي الهمداني وهو جدة سادة برزنجة كما سبقت الإشارة في المتن ، واستقر السلطان في منطقة " برديوهر" في منطقة هورامان والتي يعدها اليارسانيون (كاكي أو أهل الحق) قبلتهم ويعتقدون أن يوم الحشر والنشر يقام فيها وانتشرت هذه الديانة في معظم مناطق الكوردية ومن ضمنهم منطقة كفري ، ولغة كتبه الاصلية المقدسة الكورانية ، أما الشخص الرئيس الذي يدير قضاء كفري وهو بابا شاسوار بن السلطان اسحاق بن الشيخ عيسى البرزنجي . ينظر، عزيز: سهيل،المصدر السابق، ص ٦٩.

(18) كاكايية او اليارسانية او اهل الحق : التي ظهرت في منطقة هورامان خلال القرن السابع الهجري وانتشرت ضمن قبائل كوران ومن خلال الاماكن الدينية ومراقد الشخصيات البارزة تبين لنا انها انتشرت في المناطق الواقعة بين مندلي وهورامان والموصل بالأضافة الى مدينتي بغداد وهمدان ، ومنظقة كفري أيضا . ينظر : المصدر نفسه ، ص ص ٤٧ -٤٨.

(19) سادة : جد طائفة أو العائلة الكاكائية في منطقة كفري .

(20) عائلة أفندي يرجع تأريخ نسبهم الى بداية القرن السابع عشر، واحدى انباء هذه العائلة مكتوبة على قبره بخط الثلث "الكوفي البسيط"، ويظهر على شكل الكتابة المدونة على شاهد القبر الحاج بن نعمان أفندي بن ملا محمد توفي في أخر جمادي الأخر١٣٣٤هـ - ١٩١٩م، ينظر اللوحة من موضوع مقابر كفري في باوة شاسوار من مجلة سوبارتوو، ينظر ، سوباري ، مجيد : (محمد علي ، أرام محمد)، ئارمكاكاني باوة شاسوار له كفري ، مجلة سوبارتو ، مجلة علمية تبحث في الآثار والتراث ، تصدرها نقابة الآثاريين الكوردستانيين ، ع ٤-٥، مطبعة نازه ، اربيل ، العراق ، ٢٠١١، ص ص ١١٣ -١١٤ -١١٥. يعتبر خط الثلث أم الخطوط ، فلا يعتبر الخطاط خطاطاً إلآ إذا أتقنه، وهو من أصعب الخطوط، وأول من وضع قواعده هو الوزير بن مقلة، واستعمل لكتابة أوائل الصور القرآنية وأسماء الكتب والكارتات، وما يكتب على جدران المساجد والعتبات والمقدسات. وسمي بالثلث لأنه سابقاً كان العرب يكتبون بخط الطومار، ولهذا الخط ورق محدد وحجمه كبير والتناسب ضروري بين حجم الخط ومساحة الكتابة، فكان من الضروري اختصار الحجم للثلثين، ثم اختصر للثلث.في خط الثلث غالباً ماتكون الحروف كبيرة نسبياً والحروف الرأسية تكون نوعاً ما طويلة. وتتميز الحروف بتقوسات خفيفة تحتاج لانسيابية في تحريك اليد. وتتنوع فروع خط الثلث على حسب ما ذكر في ويكيبيديا؛ فهنالك خط الثلث المفرق وخط الثلث الوسط، وخط الثلث المشبّك، وخط الثلث الجلي، والمحبوك والمختزل والزخرفي، والمسلسل. ينظر الدراج : احمد السيد، صناعة الكتابة وتطورها في العصور الإسلامية ،ع ٨، دار الأصفهاني للطباعة، ١٤٠١هـ، ص ١٤٦.

(21) يوجد للفسقية معان أخرى متعددة غير المعاني الجنائزية ، فهي الحوض المعد لماء الوضوء والأغتسال على العادة في ذلك، كما سبق تعريفها في الفصول السابقة ، ولها اشكال متعددة منها المستطيل والمربع والمثمن ، كما يطلق لفظ الفسقية على القبور والمدافن ، وهي عبارة عن بيت المسقوف ، وقد إتفق الفقهاء على كراهية الدفن في الفساقي لمخالفتها السنة المطهرة . ينظر . الحداد : القباب في العمارة المصرية . ص ص ٥٦-٥٧.

(22) تتكون مدرسة الأمير صرغتمش من صحن مفتوح، محاط بأربعة إيوانات؛ وتتوسط الصحن نافورة. وأكبر الأروقة هو ذلك الذي في اتجاه قبلة الصلاة، وهو مقسم إلى ثلاثة أجزاء ،الجزء الأوسط هو الأكبر، وتعلوه قبة تتقدم المحراب. وتقع القبة في الركن الشرقي من الإيوان ومصممة وفق القبة السمرقندية .وتحت وسط القبة تقع تركيبة رخامية تضم قبر الباني وولده إبراهيم. ويوجد المدخل الرئيسي (والواجهة) للمدرسة في الجانب الغربي، ويبرز قليلا عن الجدار، وعلى الجانب الجنوبي من هذه الواجهة توجد مئذنة حجرية، من ثلاثة طوابق، بارتفاع أربعين متراً. والطابقان الأول والثاني بشكل ثماني الأضلاع؛ وأما الطابق الثالث، فيتكون من أعمدة رخامية تعلوها قبة..

Creswell, K.A.CThe Origins of the Cruciform Plan of Cairene Madrasas. Cairo, 1922.pp 224.

(23) التربة : التجمعات الجنائزية ، بعبارة اخرى عدة تسميات منها (المدافن – الجبانات – التربة – القرافات –المقابر)، ولكن لفظ من هذه الألفاظ مدلولة اللغوي يتفق مع الإستخدام الجنائزي له فيها عذا لفظ القرافة الذي لم يكن له ابداً مدلول لغوي كالألفاظ السابقة. خضر : ئاراس اسماعيل ،المصدر السابق، ص ١٤٢.

(24) كريزويل: ل. أ. س. العمارة الإسلامية في مصر (الإخشيديون والفاطميون ٩٣٩هـ/ ١١٧١م) مجلد١ ، ت . عبدالوهاب علوب ، راجعه ، د . محمد حمزة اسماعيل الحداد ، مطبعة زهراء الشرق ، ٢٠٠٤م ، ص ١٤١.

(25) Assad :Arsvan Calal, sanat lugate (francais turc) Ankara 1944, p 184 .

ولمزيد عن المعلومات ينظر عن ئونسال:

Behcet:Turkısh Islamıc Archıtecture in Seljuk and ottoman times , (1071-1923), .Ünsal academy editions , Mortins press , New York , 1973., p 86.

* **ورقة ساز او زخرفة هلالية: ومن الازهار التي تميز بها الفن العثماني زهرة هلال والتي تعود اصولها الى الصين ، وقد عرفها الاتراك اثناء مجاورتهم للصين وارتبطت عندهم بعقائدهم القديمة ، وبجانب الرمزية العقائدية للأزهار في الفن العثماني فقد أعتبرها بصفة عامة ترمز للسعادة والحكمة والمعرفة .. ينظر**

Assad Arsvan Calal, les Arts Decoretifs , p 33-60.

(26) **حواس : زاهي ، شواهد القبور من الأسكندرية ، تقديم وإعداد : خالد عزب و شيماء السايح ، مكتبة الاسكندرية، الاسكندرية (٢٠٠٧م) ، ص ٦٥.**

(27) **حواس : زاهي ، شواهد القبور من الأسكندرية،ص ٦٤.**

(28) **خان : في نقوش القاب السلاطين العثمانية، ورد هذا اللقب بصيغة خاقان او خان وتعني أمير أو حاكم ، وهو لقب تركي كان يطلق على شيوخ الامراء في قبائل الترك منذ القرن الاول والثاني الهجري ومعناها الرئيس، اذ لم يفرق بين الرجال والنساء لاستخدام لقب الخان ما بين شعوب الكورد، ولكن أستعملت كلمة مقابلة لها وهي بك او آغا ، لأنها منطقة السيدة شفيقة خانم متأثرين باللغة الفارسية ، والفارس يطلقون على النساء لقب خانم . ينظر : حسان و صباغ: المصدر السابق ، ص ٨٠.**

قائمة المصادر والمراجع.

١-المصادر:

- القرآن الكريم
- إبن الأثير: عز الدين أبو الحسن علي بن أبي الكرم أبي الكرم محمد بن محمد الشيباني الجزري (ت ٦٣٠ هــ - ١٢٣٢ م)، الكامل في التاريخ ، مجلد ٦، دار الفكر (بيروت ١٩٧٨م).
- ابن الحوقل : أبي القاسم إبن حوقل النصيبي (ت ٣٦٧ هــ ٩٧٧م) كتاب صورة الارض ، دار مكتبة الحياة ، بيروت ١٩٧٩.
- البدليسى: شرفخان، الشرفنامة (ت: ملا جميل روز بياني) مطبعةالنجاح , بغداد ١٩٥٣.
- المقريزي: تاج الدين أحمد ابن علي ابن عبد القادر ابن محمد المقريزي(٧٦٤ هــ ــ ٨٤٥ هــ) (١٣٦٤م – ١٤٤٢م) المواعظ والاعتبار بذكر الخط والآثار ، مجلد٢ ، دار التحرير، القاهرة ، ١٩٦٨م.

٢-المراجع:

- أحمد: كمال مظهر ، **كوردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى** ، ت محمد الملا عبد الكريم ،(د. م)، بغداد ١٩٨٤ م.
- أحمد:جمال رشيد ، **دراسات كوردية في بلاد سوبارتو** ، دار آفاق ، بغداد ، ١٩٨٤.
- بابان:المحامي جمال، **أصول أسماء المدن و المواقع العراقية**، ج ١، مطبعة الاجيال ــ بغداد ، ١٩٨٩م.
- باقر، سفر: (طه ، فؤاد) ، **المرشد إلى الموطن الاثار والحضارة** ، **الرحلة الثالثة** ،مطبعة دار الجمهورية، بغداد ، ١٩٦٦ م.
- الحداد : محمد اسماعيل ، **القباب في العمارة المصرية الإسلامية** ، مكتبة الثقافة الدينية ، القاهرة ١٩٩٣م.
- الحداد : محمد اسماعيل ، **سلسلة الجبانات في العمارة الإسلامية قرافة القاهرة من الفتح الإسلامي إلى نهاية العصر المملوكي**، مكتبة الثقافة الدينية ، القاهرة ٢٠٠٦م

- الحداد: محمد حمزة اسماعيل، **العمارة الإسلامية في أوروبا العثمانية**، مجلد١ ، مجلس النشر العلمي جامعة الكويت ، ٢٠٠٢م.
- حسان وصباغ: حلاق، عباس، **المعجم الجامع في المصطلحات الأيوبية والمملوكية والعثمانية ذات الاصول العربية والفارسية والتركية** ، دار العلم الملايين، بيروت،١٩٩٩م.
- ح

واس : زاهي ، **شواهد القبور من الأسكندرية** ، تقديم وإعداد : خالد عزب و شيماء السايح ، مكتبة الاسكندرية، الاسكندرية (٢٠٠٧م).
- الدراج : احمد السيد، **صناعة الكتابة وتطورها في العصور الإسلامية** ،ع ٨، دار الأصفهاني للطباعة، ١٤٠١هـ.
- عزيز: سهيل خورشيد، **صفحات من تأريخ منطقة كفري** ، (د . م)،السليمانية ، العراق ٢٠٠٢ م.
- كريزويل: ل. أ. س. العمارة الإسلامية في مصر **(الإخشيديون والفاطميون ٩٣٩هـ/ ١١٧١م)** مجلد١ ، ت . عبدالوهاب علوب ، راجعه ، د . محمد حمزة اسماعيل الحداد ، مطبعة زهراء الشرق ، ٢٠٠٤م.
- المنشي البغدادي: محمد بن أحمد الحسيني المنشي البغدادي ، **رحلة المنشي البغدادي إلى العراق** ، (ت. عباس العزاوي) ، ط١، دار الوراق للنشر ، بيروت ٢٠٠٨ م.

٣- **الرسائل والدوريات:**

- خضر: ئاراس اسماعيل ، **العناصر المعمارية والنقوش الزخرفية في العمائر العثمانية الباقية في اقليم كوردستان العراق (١١٠٦-١٣٢٦هـ / ١٧٠٠-١٩٢٠م)، رسالة دكتوراه غير منشورة** ، جامعة القاهرة ٢٠١٣م.
- سوباري ، مجيد : (محمد علي ، أرام محمد)، **ئارمكاكاني باوة شاسوار له كفري** ، مجلة سوبارتو ، مجلة علمية تبحث في الآثار والتراث ، تصدرها نقابة الآثاريين الكوردستانيين ، ع ٤-٥، مطبعة نازه ، اربيل ، العراق ، ٢٠١١.

١ - **المصادر الاجنبية:**

- Grayson , A.K . Assyrian Rulers of the Early First millennium , (858-795 B.C) , Vol 2 .Toronto 1991 .
- Creswell, K.A.CThe Origins of the Cruciform Plan of Cairene Madrasas. Cairo, 1922.
- Assad :Arsvan Calal, sanat lugate (francais turc) Ankara 1944 .
- Ünsal .Behcet:Turkısh Islamıc Archıtecture in Seljuk and ottoman times , (1071-1923), academy editions , Mortins press , New York , 1973.

اللوحات والمخططات:

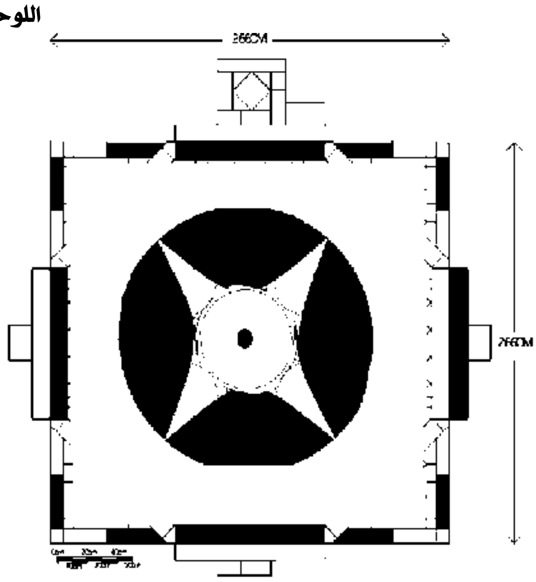

الشكل(١) قبة نصف دائري ومنطقة الانتقال مثلث الاشكال لباوه شاسوار

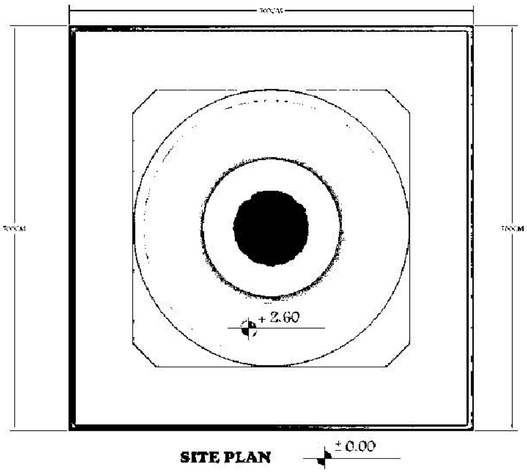

الشكل(٢) قباب ذات مسقط نصف دائري ذو رقبة طويلة الشكل الشيخ عبدالله

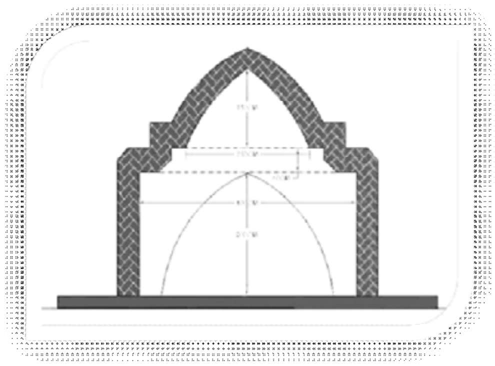

الشكل (٣) قبة ذات عقود مدببة والضامة لمقبرة الشيخ عبدالله

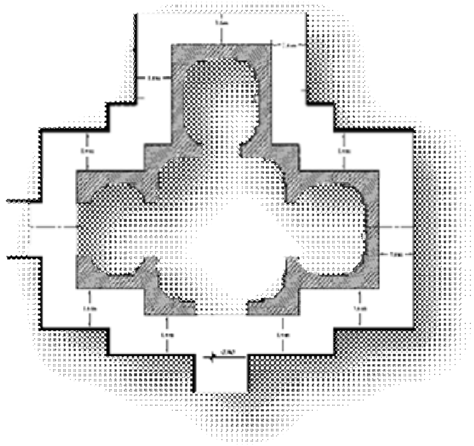

الشكل (٤) قباب مزدوجة بين حجرة الشيخ حسن واولاده بقباب منفردة ذو رقبة ومنطقة الانتقال الى مثمن الشكل

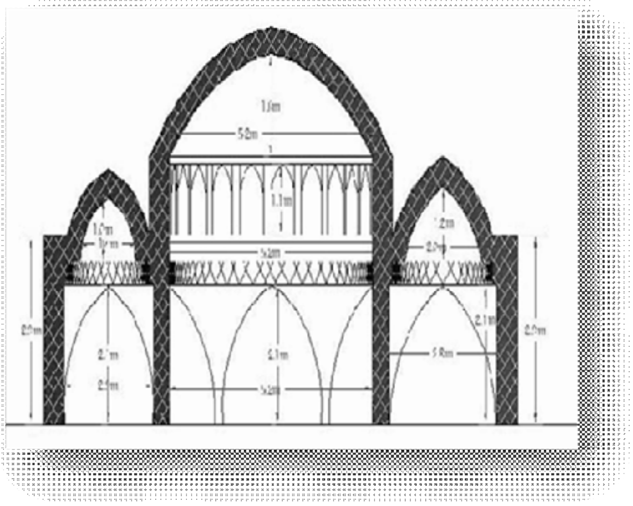

الشكل (٥) اقواس وعقود مدببة اروقة مزدوجة لمنشآت الجنائزية لشيخ حسن

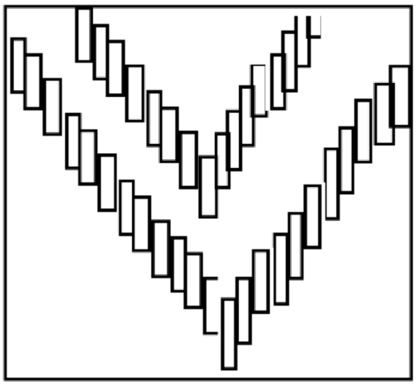

الشكل(٦) خطوط متعرجة في بطون القباب الشيخ حسن

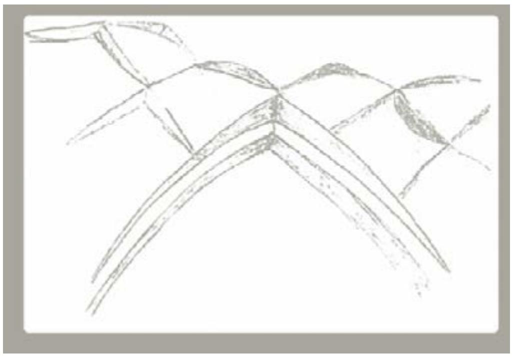

الشكل (٧) المقرنصات والدلايات بطون القبة الجنائزية الشيخ حسن

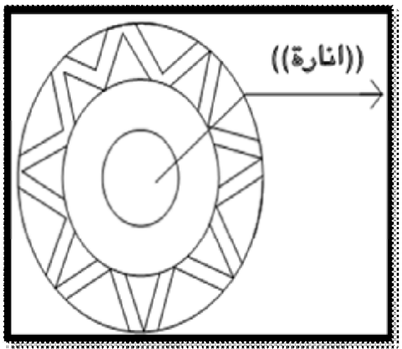

الشكل(٨) الانارة وثقوب دائرية الاشكل في جدران سقف القباب في المنشآت الجنائزية مدينة كفري الشيخ حسن

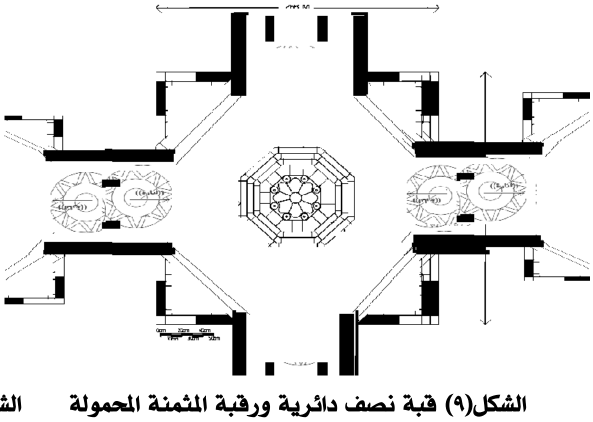

الشكل(٩) قبة نصف دائرية ورقبة المثمنة المحمولة على عقود منطقة الانتقال مثلثات ركنية لقبر شفيقة خان

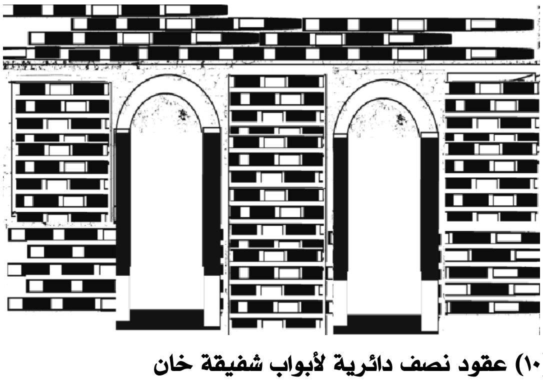

الشكل(١٠) عقود نصف دائرية لأبواب شفيقة خان

اللوحة (١) حجرات وقباب قرافات باوة شاسوار ومنشآت الجنائزية في مدينة كفري

اللوحة (٢) شاهد قبر صندوق الشيخ عبدالله بن أحمد أيوب طيب.

اللوحة(٣) قباب نصف دائري ذو رقبة طويلة وقاعدة دائرية الشيخ عبدالله

اللوحة(٤) قباب منبطحة ذو رقبة طويلة مثمنة الشيخ حسن افندي

اللوحة (٥) الضريح والحجرة الثلاثية والقبة من الداخل لشيخ حسن

اللوحة (٦) شاهد قبر حسن بن ملا محمد أفندي

اللوحة (٧) شاهد قبر شريف أفندي بن رحيم

اللوحة(٨)   شاهد قبر الحاج نعمان أفندي بن ملا محمد أفندي

اللوحة (٩) قباب قبر شفيقة خان

اللوحة (١٠) شاهد قبر شفيقة خان قبل صيانة قبتها

Abstract

This research describes the way the cellar Arts longitudinal Dome arts and architecture in their construction has been used in practice in the funeral facilities in the town of Kifri, one of the Ottoman cities have proven effective way. I've been inspired by this idea of ways to create a funerary domes that were passed down through the history of Islamic architecture as it is with the development of domes commonly spread way of using wood to create a concrete domes are formed after that Tobar (template) made of the dome is required, but this method has several disadvantages which led to thinking about using the new method is the use of precast units are made of concrete and are built to form the dome required without having to Tobar wood. In this paper a description of this new method after a review of the various methods used in the creation of domes and compare this method with the rest of the roads in terms of features and drawbacks, either climate and the factors the collapse of a major cause of the destruction of structural materials and domes has been subjected to maintenance and restoration. And that the interest in the study of architectural form in Islamic architecture of the regions are marked increased since the beginning of the Ottoman period and promote more in the last third of it by, and the problem of public research Architecture characteristics and decorative domes funeral in the town of Kifri and then will be some review and discuss a range of factors, the collapse and destruction of buildings dome address after application solutions formats on a group of elected Funerals and buildings for the purpose of verification of the results and draw conclusions in preparation to launch the final conclusions.

پوختە

سەرەرای بوونی کۆمەلیك تۆیژینەوە لەسەر کۆمەلێك بابەتی شوینەواری بیناسازی لەسەردەمی ئیسلامی تا اتنی خەلافەی عوسمانی کە ئەوانی دەستیکی بالایان هەبووە لە شارستانیەتی بیناسازی لە هەریمی کوردستان ولە شاری کفری . ئەو تویژنەوە تیشکی خستۆتە سەر گرنترین هەنگاوەکانی لەناوچونی شوینەوارەکان سەرەرایی بوونی زورترین شوینەواری جۆراو جۆر . بەنموونە لە تۆیژنەوە جەندین گومەزەی جۆراو جۆر پیکهاتەکانیان کە کەوتوونەتە سەر ئارامگاگاکی گورستانی کفری . ەندیك لە گۆرانەی کە لەسەر شیوازە کۆنەکەی خۆیان ماونەتەوە هەندیکیان دووچاری دارمان روخانی کەش و هەواو کاریگەری جیۆلۆجی جیۆپۆتیکی خاك بونەوتەوە. بۆیە بە پیویسمانزانی تیشك بخەینە سەر کۆمەلیك خالی گرنگ بۆ پاراستنی گومەزەو و دیکۆرو نەخشەی زەخرەفی جۆرو جۆرو چەندیین قالب بۆ دووبارە نۆەنکردنەویان لەسەر بنەما سەرەکیەکانی خۆی چاك بکریتەوە .لەگەل دانانەوەی چەند کێلی گۆر لەسەر بنەما زخرفیەکەی خۆی.

النظم الإقتصادية المقارنة

أ.د. محمد رؤوف سعيد
جامعة السليمانية
سكول الادارة والاقتصاد

المستخلص

النظام الاقتصادي هو نظام للانتاج وتبادل السلع والخدمات وتخصيص الموارد في المجتمع، وحيث يضم النظام الاقتصادي توليفة من المؤسسات والافراد والتي تشكل الهيكلية الاقتصادية لأي مجتمع.

تعد النظم الاقتصادية بحد ذاتها دراسة للأنظمة الإقتصادية المختلفة مثل الراسمالية، الإشتراكية، الاقطاعية، الاقتصاد المختلط والنظام الاقتصادي الاسلامي. تهدف هذه الدراسة الى إيجاد بعض المقارنات لهذه الانظمة.

المقدمة

يتشكل النظام الاقتصادي على أساس مجموعة من المبادئ والقيم التي تحكم العلاقات مابين الأشخاص والمؤسسات في المجتمع بغرض تنظيم الحياة الإقتصادية والإجتماعية في المجتمعات من حيث التعامل مع العمليات الإنتاجية والتوزيعية والاستهلاكية للسلع والخدمات المختلفة، ومن حيث علاقات الاشخاص مع مصادر الانتاج والتي تنظمها أيضاً علاقات الملكية بمثل هذه المصادر،ويعمل النظام الاقتصادي على كيفية توزيع مصادر الدخل،ما بين الأفراد وإعادة توزيعها في إطار السياسات الإقتصادية المعمولة كما ويمكن التمييز ما بين النظم الاقتصادية بحسب الإختلافات الموجودة في هيكلية إتخاذ القرار في مجالات الإنتاج والتوزيع والاستهلاك، من حيث طبيعة إستخدامات االعناصر الانتاجية،ومن حيث الجهة المسؤولة عن اتخاذ القرار.

تعمل الأنظمة الإقتصادية على حل مجموعة من المشكلات الاقتصادية الأساسية والتي يمكن إيجازها بالإجابة على مجموعة من التساؤلات منها ماهي السلع والخدمات التي يتم انتاجها...؟بأية طريقة يتم انتاج السلع والخدمات...؟من هم الأشخاص القائمون بالإنتاج .؟ ماهي الموارد المستخدمة في الإنتاج...؟وما هي التكنولوجيات المستخدمة في الإنتاج...؟

إن الإجابة على التساؤلات السابقة هي التي تحدد طبيعة النظام الإقتصادي كما وأن هذه المسائل تتحدد بالأساس في ضوء الأطر الفلسفية والفكرية والثقافية ،كما وأن هذا التحديد يجري أيضاً على أساس الامكانات المادية والبشرية المتاحة لدى المجتمعات،علماً أن المحددات الفكرية والإمكانات المتاحة هي التي تحدد طبيعة العلاقات الإنتاجية القائمة . النظام الإقتصادي وفق مقتضيات المذهب الفكري،القوى الإنتاجية والعلاقات الإنتاجية ،وبما أن هذه المقتضيات هي في حالة تطور مستمر، لذا فإن النظام الإقتصادي أشبه بكائن حي يولد ثم يترعرع ويشيخ وقد ينتهي الى الزوال ،عليه ومن اجل إدامة الحياة للنظام الاقتصادي واستمرارية آلياته ،فلابد أن يتحلى النظام الإقتصادي بروحية التجدد والتغير من أجل مسايرة المتغيرات الخارجية والتطورات الداخلية . تشكلت الأنظمة الإقتصادية منذ أن أفصحت الندرة عن نفسها على أنها مشكلة، وبعد أن حاولت المجتمعات الإنسانية إبتكار وسائل

من أجل التعامل مع الموارد النادرة المتاحة في العمليات الإنتاجية ومن أجل إيجاد الصيغ المثلى في قضايا التبادل والتوزيع للسلع والخدمات التي يتم إنتاجها بحيث يتحقق أقصى قدر من الكفاءة من أجل خير المجتمعات. منذ أن طفت مشكلة الندرة وبعد أن عجز النظام الطبيعي السائد في تلبية الحاجات والرغبات الإنسانية،ظهرت الحاجة إلى إيجاد نظام يعمل على توجيه الموارد الإقتصادية بإتجاه تحقيق مراتب أكبر للحاجات والرغبات الإنسانية، والمتمثلة بالسلع والخدمات التي تحتاجها المجتمعات الإنسانية، وهكذا فإن ظهور النظام الإقتصادي كان نتيجة طبيعية من أجل التعامل الجدي مع الموارد الإقتصادية بغرض إنتاج المزيد من السلع والخدمات وبهدف العمل على توزيع هذه المنتجات بين أفراد المجتمع. خاضت

المجتمعات البشرية أنظمة إقتصادية متنوعة، وهي مستمرة في صقلها من أجل إيجاد النموذج الأفضل لها، عليه ومن أجل الخوض في تفاصيل النظام الإقتصادي وأنواعه وأهدافه، فإن هذا البحث الذي يتناول هذا الموضوع قد جرى توزيعه على النقاط الآتية:-

أولاً:- التعريف بالنظام وتشكيلاته

ثانياً:- النظام الإقتصادي،ضروراته وأهدافه

ثالثاً:- العناصر الداخلة في النظام الإقتصادي

رابعاً:- النظام الإقتصادي الرأسمالي

خامساً:- النظام الإقتصادي الإشتراكي

سادساً:- النظام الإقتصادي الإسلامي

أولاً:- التعريف بالنظام وتشكيلاته

يمكن وصف النظام على أنه يمثل العلاقة المتبادلة والمتداخلة لمكونات تشكل معاً كياناً تكاملياً،وفي الوقت نفسه، فإن أي نظام ورغم إمتلاكه لخصوصيات خاصة به، ورغم إمتلاكه لكيان خاص به،إلاّ أن الأنظمة جميعها تتداخل فيما بينها أيضاً بعلاقات تبادلية. (Eleanor doyle,2005:1)

يمتلك النظام أيا كان، سلوكية خاصة به، ومثل هذه السلوكية تخص طبيعة العلاقات الجارية داخل النظام والتي تتمثل في كيفية التعامل مع مدخلات النظام وفق آلية العمل التي يتبناها النظام من أجل الحصول على النتائج أو المخرجات المخطط لها في ضوء أهداف النظام، كما وأن المخرجات يمكن لها أن تكون مخرجاتٍ مادية أو خدمية أو بيانات أو غيرها من المخرجات. (عبدالرحمن،٢٠٠٤: ١٧)

يمتلك النظام ترابطاً داخلياً بين مكوناته ومابين العمليات الجارية فيه، ومثل هذا الترابط يتجسد على أساس طبيعة الهيكلية القائمة في النظام والتي تفرض أنماطاً من العلاقة بين المكونات وبين العمليات ،كما وإن العلاقات السلوكية لها تأثيراتها البالغة على العلاقات التبادلية مابين أجزاء ومكونات النظام، ومن وجهة النظر الإقتصادية، فإن أي إجراء أوتبني أي عمل أو نشاط له قيمته أو كلفته، وبناءاً عليه فإن أي سلوك يمارسه النظام يتحدد على أساس ما يمكن تحقيقه من منافع، هكذا وفي إطار الموقف نفسه فإن أجزاء النظام ومكوناته ترتبط معاً من أجل خلق منافع أكبر وبتكاليف أقل، ولكن من خلال مراتب عليا من التآلف والتناغم، ومع وجود علم تام ومعرفة كاملة بما يريده الآخرون وبكيفية قيامهم بواجباتهم المناطة إليهم.(توفيق،٢٠٠٠: ١٠٢) قد تكون هناك أنظمة فرعية، وعمليات تجري في المساحات الأضيق، وفي إطار الأجزاء الفرعية للنظام الأوسع، وفي الخطوات الإبتدائية في

العمليات الجارية داخل النظام،غير أن النظام وفي إطاره الشمولي، وفي إطار أجزائه ومكوناته محكوم بقواعد تحكم الهيكيلية القائمة والسلوكيات المعمولة، حيث وان هذه الأحكام التي تضبط الهيكلية والسلوكيات المعمولة يطلق عليها بالمؤسسة. **(عبدالكاظم، ١٩٨٨: ١٨)** من غيرالممكن الإلمام الكامل بأي نظام من دون الإمعان في النظر وبإمتلاك المنهجية الحاذقة في التشخيص، وذلك من أجل التعَرف الصحيح على أي نظام، حيث ان الأنظمة هي كثيرة ومتداخلة، بل ان نظاماً معيناً يحتوي على مجاميع كبيرة من الأنظمة الفرعية والجزئية، وبقدر ما تغوص في الأعماق وتتغلغل في تفاصيل الأجزاء والأشتات، فإنك تجد إن أي نظام يشتمل على علاقة متسلسلة ومترابطة وبأوجه متعددة، وبأفعال صادرة وبردود أفعال متلقية يميناً وشمالاً، نزولاً وصعوداً، وهذا أمر طبيعي بالنسبة إلى أي نظام كونه يمثل كياناً متطوراً بفعل العوامل الكثيرة المؤثرة في كل من البيئتين الداخلية والخارجية التي تتحكم في النظام.**(المعموري،٢٠٠٦: ٢١)**

يمكن تقسيم الأنظمة إلى نوعين رئيسيين من الأنظمة، وهما الأنظمة الطبيعية والأنظمة غير الطبيعية، وبخصوص الأنظمة الطبيعية فهي أنظمة تكونت بفعل قوى الطبيعية من دون أن يكون للإنسان أي دور في تكوينها، ومثل هذه الأنظمة لم تتألف لتكون لها أهدافاً محددة وواضحة، الاّ أن الإنسان إستطاع وبفعل ما إمتلكها من معارف علمية وبفعل إكتشافها للقوانين الطبيعية إستطاع أن يفسر طبيعة الأنظمة الطبيعية القائمة أو بعضاً منها، وحيث أن تفسيراته قابلة لمزيد من التعمق، بل وأحياناً لأنماط من التطور وحتى نوعاً من التغير بفعل الإكتشافات العلمية الكثيرة التي تحق على مرّ الزمن. **(المحجوب،١٩٦٠: ٤١)**، يمكن وصف الأنظمة غيرالطبيعية على أنها أنظمة قد تألفت بفعل التطورات الإجتماعية التي حصلت على أنماط الحياة البشرية والعلاقات الاجتماعية بين أفراد المجتمع الواحد، والعلاقة بين المجتمعات المختلفة التي دخلت في إحتكاك مع بعضها فضلاً عما تم حصرها من أفكار إنسانية مثمرة،وما تم إدخالها في مجال تنظيم العلاقات الإنسانية.**(سيدعلي،١٩٨٤: ٦٦)** خلاف الأنظمة الطبيعية، فإن الأنظمة غير الطبيعية التي تدخل الإنسان في تشكيلها لها غاياتها ولها أهدافها المحددة، تم رسمها وفق خطط محكمة مدروسة مسبقاً، ووضعت الخطط اللازمة لكيفية بلوغها وتحقيقها، وحيث تتمثل هذه الأهداف بالمخرجات التي يتم تحقيقها من خلال إستخدام المدخلات وتوجيهها بالوجهة التي يتم التخطيط لها مسبقاً.**(عطوة،٢٠٠٥: ١٢-٥)**

من خلال توجيه المدخلات المستخدمة، وفي إطار الأجزاء المتكاملة التي يتألف منها النظام، فإن النظام وإن كان مستقلاً بحد ذاته، وإن كان النظام كياناً موحداً متماسكاً، فإن الأنظمة وفي معظمها هي تشكيلة معقدة للغاية من العلاقات بين مكوناتها، لذا فإنه ومن أجل فهم أكثر لهذه الأنظمة فإن المنظرين لم يجدوا سبيلاً آخر غير إفتراض نماذج مبسطة لأنظمة مشابهة تحاكي الأنظمة الحقيقية، وحيث ان هذه الأنظمة المبسطة مؤلفة من مكونات أقل ترتبط بعلاقات أقل، وتوجهات أقل للعلاقات مابين المتغيرات الموجودة، من متغيرات مستقلة وتابعة ترتبط بعلاقات

تأثير وتأثر، وهكذا ومن خلال وضع هذه النماذج الإفتراضية، ولتلك المتغيرات الأقل)التي ترتبط بعلاقات أقل، فإنه بالإمكان أن يتم فهم الأنظمة على نحوأوضح(٢٠٠٥:٧**leanor Doyle**)

إن الأنظمة وفي معظمها هي مفتوحة على محيطها الخارجي، من حيث التأثير والتأثر، كما وأن الأنظمة في محيطها الداخلي تستخدم دواخل(input) بإتجاه الخروج بنواتج(outputs)، إلاّ أن النظام الفاعل والكفوء يجعل من عملية إستخدام مدخلاتها فاعلة وكفوءة بهدف تحقيق أهدافها ونتائجها على أحسن وجه ممكن وبأقل التضحيات والتكاليف.**(الجاسم،٦-٨)**

بغرض توضيح الصورة ومن أجل اعطاء مثال توضيحي يمكن القول بأن مخرجات النظام الصحي يتمثل في الخدمات الصحية المقدمة الى متعاطي هذه الخدمات، إبتداءاً من المرحلة الأولى من إستخدام الموارد ولحين الإنتهاء من تقديم الخدمات الصحية، بناءاً عليه فإن النظام الصحي الفاعل والكفوء يسخّر كافة الإمكانات والقدرات المالية والبشرية والمادية والفنية المتاحة في سبيل الخروج بنتائج وفق الصيغ المثلى التي يتبناها النظام الصحي، بمعنى ان هذا النظام يحاول زج الكوادر الطبية وغيرها من الكوادر العاملة في مجال إنتاج الخدمات الصحية من كوادر فنية وإدارية وغيرها التي تساهم بصورة مباشرة وغير مباشرة في إنتاج وتقديم هذه الخدمات الصحية،كما وإن النظام يحاول تسخير إمكاناته المالية والمادية من الأبنية والمعدات والتجهيزات المتوفرة والأدوية وغيرها من المستلزمات المادية، فضلاً عن الطواقم الفنية والإدارية والمالية التي تقدم خدماتها كل حسب إختصاصاتها في سبيل الخروج بنواتج لهذه الخدمات الصحية سواءاً أكانت خدمات صحية علاجية أو وقائية أو حتى إرشادية وغيرها (cashin,2010:8 & cherly Ajay Tandon)

ثانياً- النظام الإقتصادي:ضروراته و أهدافه

يمكن وصف النظام الإقتصادي بأنه يمثل تلك الآلية التي يتم من خلالها التعامل مع الإنتاج، التوزيع والإستهلاك للسلع والخدمات في مجتمع معين.(عبدالكاظم،١٩٨٨: ١٩)

يتألف النظام الإقتصادي من الناس، المؤسسات والعلاقات التي تطفو إلى السطح من خلال التعامل مع الموارد مثل إنتقال الملكية، كما وإن النظام يحتوي أيضاً على مشكلات الإقتصاد، مثل الندرة في الموارد، كما وإنه يهدف الى الخروج بأفضل النتائج من خلال التعامل مع مشكلة الندرة، وذلك من خلال التخصيص الأمثل للموارد. (paul heyne,2000:517-519)

يتضمن النظام الإقتصادي على توليفة من المؤسسات وكالات،المستهلكين،الكيانات،القطاعات وغير من المكونات التي تؤلف النظام الإقتصادي، كما وإن النظام يشتمل أيضاً على عملية خلق الروابط بين هذه المكونات المؤلفة للنظام الإقتصادي، سواءاً أكانت العلاقات تخص علاقات العمل أوالعلاقات الإجتماعية التي سوف تسود مابين الأفراد، كما وان النظام يعمل على حسن سير المعلومات مابين هذه المكونات والأطراف، مثل حقوق الملكية، الهياكل الإدارية السائدة (HOLESOVSKY,Economic systemAnalysis:1977)

بحسب أنماط الملكية السائدة، فإن اللأنظمة الاقتصادية قد تكون أنظمة إقتصادية رأسمالية أو إشتراكية أو إسلامية، مع عدم وجود حدود فاصلة تفصل أنظمة إقتصادية معينة عن الأخرى بالنظر لوجود أنماط من التداخل مابين الأنظمة الاقتصادية جميعها، ولكن ورغم كل ذلك،فإن النظام الأشمل والأوسع والذي تم بحثه بكثيرمن التفصيل وبعميق من التحليل، وذلك وفق الأسس العلمية وبسياقاته التأريخية والمتعاقبة، والذي تم إغناؤه بمزيد من البحث والتحليل هو النظام الاقتصادي الرأسمالي المختلط، والذي يشتمل على النظام الرأسمالي القائم على السوق الحرّة و الرأسمالية الموجهة، أي إنه خليط مابين مؤثرات قوى السوق الحرّة، مع تأثيرات تمارسها الحكومات من خلال سياساتها المالية والتجارية، فضلاً عن التأثيرات التي تمارسها السلطة النقدية من خلال سياساتها النقدية، حيث إن هذه العوامل جميعها تؤثر على السوق وتتحكم فيها بدرجات تحكم معينة قوية كانت أو ضعيفة.(خليل،١٩٨٠: ٢٠٧)

يمارس النظام الإقتصادي وظائف متعددة حينما يتعامل مع الموارد المستخدمة من أجل تحقيق الأهداف الرئيسة للنظام الإقتصادي في إنتاج كمية من المنتجات بأقل قدر من التكاليف، هذه الوظائف يمكن إجمالها بالوظائف المتمثلة بالتخطيط، التنسيق، المتابعة والإصلاح. **(الجمل: ١٧)**

تعمل في داخل النظام الإقتصادي مؤسسات إنتاجية مختلفة، وحيث إن كل مؤسسة إنتاجية متخصصة بإنتاج سلعة أو خدمة معينة مسؤولة عن إستخدام عناصر إنتاجية مختلفة وتتعامل مع مواد أولية ومستلزمات إنتاج وطاقة ومواد ووسائط نقل وغيرها من المستلزمات الإنتاجية في سبيل الحصول على مخرجات النظام الإقتصادي والتي تتمثل بالأساس بالسلع والخدمات المنتجة في هذا النظام، منها سلع وخدمات وسيطة تستخدم في عمليات إنتاجية لاحقة ومنها سلع وخدمات نهائية يتم عرضها في أسواق السلع والخدمات ،حيث يدخل البائعون والمشترون في مساومات سوقية تتحدد من خلالها الكميات التوازنية المباعة والمشتراة والأسعار التوازنية التي تحمي مصالح الطرفين. **(Theodore C.Bergstron,2000:21)**

وفضلاً عن وحدات القطاع التي تحرّكها مصالحها في الحصول على المنافع الأكبر ومن بينها الأرباح الأكبر التي تحرك القوى المنتجة في القطاع الخاص، توجد في الأنظمة الإقتصادية مكونات تعود عائدتيها إلى القطاع العام، ومثل هذه المكونات تتمثل بالمؤسسات العائدة إلى الحكومات فهذه المؤسسات تقدم سلعاً وخدماتٍ عامة تفشل الأسواق الخاصة في تحقيق الأمثلية في قضايا الإنتاج والتوزيع والإستهلاك، كما وإن المؤسسات العائدة الى القطاع العام و فضلاً عن تحقيقها لأهداف إقتصادية فإنها تهدف إلى تحقيق أهداف إجتماعية منها تحقيق العدالة الإجتماعية، وتقديم خدمات عامة مجانية مثل خدمات التعليم العام والخدمات الصحية والثقافية وغيرها، فضلاً عن أهدافها في إعادة توزيع الدخول مابين الطبقات الإجتماعية الغنية والفقيرة.

ansfield,1974:3 بفعل التطورات الحاصلة في الأنظمة الإقتصادية بات النظام المالي والمصرفي ركناً أساسياً من أركان النظام الإقتصادي حيث إن مؤسسات المال والأعمال تقدم خدماتٍ جليلة إلى القطاع الإنتاجي الحقيقي، ولكن ومع تطور هذه الخدمات المالية والمصرفية وبعد تزايد الأنشطة الإقتصادية التي تمارسها المؤسسات المالية والمصرفية فقد تشكلت قطاعات مالية ومصرفية وإبتكرت منها وسائل وأدوات مالية ومصرفية عديدة ومتطورة، غير إنه ومع ما كان للنظام المالي والمصرفي من دور بارز وخلاق في تطور الأنظمة الإقتصادية إلاّ أن خدعاً مالية كثيرة وفي ظل غياب التنظيم والإشراف الحكومي بدأت تمارس أدواراً سلبية في تضخيم مشتقات مالية كثيرة لأهداف ربحية غير مستندة إلى النواتج الحقيقية المتنامية، لذا فإن التمادي في خلق أوهام مالية كان سبباً في ضعضعة الأنظمة المالية وبالتالي ضعضعة الأنظمة الإقتصادية التي أصابتها إهتزازات مالية وإقتصادية جنت الأنظمة نتائجها السلبية في حدوث أزمات مالية وإقتصادية كانت منها عنيفة وكارثية.**(سعيد،٢٠١١: ٢٠)**

بما إن النظام الإقتصادي يهدف وفي الأساس إلى إنتاج سلع وخدمات، لذا فإن القدرات التي يمتلكها النظام الإقتصادي ومدى كفائته مقترنة بالأساس بما يمكن أن يحققه النظام الإقتصادي من إنتاج لسلع وخدمات وخلال الفترات الزمنية والتي جرت العادة أن تكون سنة وبأقيام تحددها الأسعارالجارية والأسعارالثابتة، كما وأنه ومن خلال ما يتحقق من نمو في الناتج يمكن الإستدلال بما يمكن أن يحققه النظام الإقتصادي من فاعلية، على الأخص إذا كان النمو في الناتج ناتجاً عن فاعلية لإستخدام العناصرالإنتاجية المستخدمة.**(نامق،١٩٨٠: ٩)**

إن الأنظمة الإقتصادية المعاصرة وبما إنها تتعامل مع متغيرات إقتصادية عديدة، وهي في الغالب متغيرات متأثرة ببيئاتها الداخلية والخارجية غير المستقرة، لذا ورغم ما تبذلها الأنظمة الإقتصادية من جهود في سبيل أن

تكون الطرق المعتمدة سالكة ومعبدة وغير متعثرة، إلاّ أن النتائج العملية التي تجنيها الأنظمة الإقتصادية تتلخص في حصول عثرات كثيرة تقف بوجه المسيرة الإقتصادية التي تسلكها، بناءاً عليه فإن الأنظمة الإقتصادية تسجل حالات كثيرة من التضخم، البطالة، العجز في الميزان التجاري، العجز في الموازنات العامة، كما وإن الأنظمة الإقتصادية المعاصرة ورغم سعيها لتحقيق أهداف إجتماعية إلاّ أنها تخفق وفي كثير من الأحيان في أن تجني أهدافها الإجتماعية من تحقيق للعدالة الإجتماعية ومن إزالة للفوارق الحادة مابين الطبقات الإجتماعية.(**الببلاوي،٢٠٠٠: ٤٠**)

تؤكد الدلائل بأن هناك تباينات واضحة مابين الأنظمة الإقتصادية التي تقيمها البلدان المختلفة،حيث وهدياً بالأهداف الإقتصادية والإجتماعية التي تصبو الأنظمة الإقتصادية إلى تحقيقها، ورغم عدم إدراكها للأنظمة الإقتصادية المثالية، فإن بلداناً متقدمة معينة إستطاعت ومن خلال أنظمتها الإقتصادية أن تحقق أهدافاً إقتصادية كثيرة من حيث المستويات العالية في الإنتاج بعدما إستطاعت هذه الأنظمة بناء طاقات إنتاجية واسعة، علماً إن أطرافاً كثيرة تدّعي بأن بلداناً متقدمة كثيرة والتي تعيش حالات من الرخاء الإقتصادي إنما بنت جزءاً كبيراً من طاقاتها الإنتاجية على حساب نهب موارد غيرها من الشعوب، علماً أن بلداناً رأسمالية كثيرة والتي حققت نتائج إقتصادية طيبة إلاّ أنها لم تستطع بلوغ نتائج مماثلة في أهدافها الإجتماعية،بناءاً عليه فإن الجلّ الأعظم من الدخول والثروات في هذه الأنظمة متركزة بين أيدي قلة قليلة من الأغنياء، ومع ذلك فإن هذه الأنظمة لم تستطع التعويض عن الطبقات الإجتماعية الفقيرة من خلال إقامة مؤسسات إجتماعية من صحية وتعليمية عامة تقدم خدماتٍ مجانية الى هؤلاء، كما وإنها لم تستطع بناء نظام كفوء لإعادة توزيع الدخول مابين الطبقات الإجتماعية عن طريق التحويلات النقدية وغيرها من الوسائل والأساليب.(**خليل،٢٠١١: ٨**)

فضلاً عن تحقيقها لأهداف إقتصادية عديدة، فإن بعضاً من الأنظمة الإقتصادية والتي أقامتها بلدان متقدمة إقتصادياً والتي يتم وصفها على أنها بلدان أقامت أنظمة إقتصادية يمكن وصفها على أنها تجسد الرأسمالية الإجتماعية، غير إنها إستطاعت أن تحقق مراتب جيدة من العدالة الإجتماعية بالقياس إلى غيرها من الأنظمة الإقتصادية.(**خليل،٢٠١١: ٩**) بخلاف غيرها من الأنظمة الإقتصادية فإن الأنظمة الإقتصادية المقامة في البلدان الأكثر تخلفاً وبسبب أنماط الفساد المتفشية في هذه الأنظمة جعلت من الأنظمة الإقتصادية في هذه البلدان تعاني من مشكلات عديدة وإختناقات كثيرة منها الإختلالات الهيكلية العميقة في الاقتصاد من إختلالات إقليمية وإختلالات قطاعية وإختلالات عميقة في توزيع القوى العاملة مابين الأقاليم ومابين القطاعات الاقتصادية، كما وإن هذه الأنظمة ورغم إخفاقها في تحقيق أهدافها الاقتصادية فإنها أخفقت أيضاً في تحقيق الأهداف الإجتماعية لأنظمتها الاقتصادية، لذا فإن هذه البلدان ورغم الطاقات الإنتاجية لأنظمتها الاقتصادية، ورغم إنخفاض قاعدة العرض للسلع والخدمات ورغم إخفاق المؤسسات الحكومية في تقديم الخدمات الإجتماعية العامة، من خدمات صحية وتعليمية وغيرها من الخدمات الإجتماعية، فإن هذه الأنظمة أخفقت كثيراً من النواحي الإجتماعية من حيث طبيعة توزيع الدخول مابين الفئات الإجتماعية وطبقاتها الإجتماعية، كما وإنها لم تخطو أية خطوات جدية بإتجاه إعادة توزيع الدخول مابين الطبقات الإجتماعية، بناءاً عليه فإن دخولاً كبيرة جداً تتركز بين أيدي حفنة قليلة جداً من الحكام الفاسدين و أصحاب السلطة، في حين يعاني النسبة العظمى من السكان من فقر وفاقة ومن سوء للخدمات الصحية وغيرها من الخدمات الإجتماعية.(**عبدالكاظم،١٩٨٨: ١٠٣**)

تهدف المؤسسات القائمة داخل النظام الإقتصادي إلى توسيع قدراتها في مجالات أعمالها وأنشتطتها، حيث إن المؤسسات الإنتاجية وبهدف توسيع طاقاتها الإنتاجية فإنها تقدم على القيام بنفقات إستثمارية، علماً بأن هذه

الإستثمارات التي تقدم عليها الأنشطة الإستثمارية للقطاع الخاص تتأثر بأسعار الفائدة وغيرها من المتغيرات فضلاً عن تأثرها بالسياسات النقدية والمالية الجارية بضمنها السياسات الإستثمارية التي تعتمدها الحكومات والتي تتضمن أيضاً الإنفاق الإستثماري الحكومي.(The Economic system,Eleanor Doyle,2005:239)

بما إن الأنظمة الإقتصادية المعاصرة والقائمة حالياً هي منفتحة على العالم الخارجي وبدرجات إنفتاح مختلفة،فإن الأنظمة لإقتصادية المعاصرة متأثرة بالمتغيرات الخارجية من بينها متغيرات، التجارة الخارجية العجز التجاري وغيرها (الببلاوي،٢٠٠٠: ٤٠)

بالرغم من إيمان الجميع بأن الأنظمة الإقتصادية هي محاولات إنسانية لمسايرة متطلباتها المتزايدة، إلاّ أنه ورغم كل ذلك فإن الإنسان يبقى المكون الأهم داخل النظام الإقتصادي والمساهم الأكبرفي الأنشطة الإنتاجية، السلعية منها والخدمية، كما وإن الأنشطة التوزيعية الخاصة بتوزيع السلع النهائية تهدف إلى إيصال هذه السلع والخدمات إلى الأفراد التي تقدم لهم من أجل إستهلاكها وهكذا فإن الإنسان يبقى المحور الأساس في النظام الإقتصادي، من كل الأوجه كمكون للنظام الإقتصادي وكمفعل لعملياته وكهدف لنواتجه.(نامق،١٩٨٠: ٣٢)

فضلاً عن الأهداف الإقتصادية البحتة والمجردة التي يهدف إلى تحقيقها النظام الإقتصادي في إطارالنظرة المتجسدة في الجانب الموضوعي(veiposit) فإن للنظام الإقتصادي أهدافاً إجتماعية يعمل على تحقيقها منها تحقيق العدالة الإجتماعية وتقليل معدلات الفقر وإيصال الخدمات الضرورية والأساسية للمواطنين خارج إطار السوق، إلاّ أن تحقيق مثل هذه الأهداف الإجتماعية أبعد من أن تتحقق من دون أدوار حكومية جادة، ومن دون إقامة مؤسسات عامة تقودها الحكومات.(خليل،٢٠١١: ٩)

بما إن المؤسسات الإقتصادية القائمة في الأنظمة الإقتصادية تعمل من أجل تحقيق أهدافها من خلال إستخدام موارد إقتصادية مختلفة، لذا فإن هذه المؤسسات وبهدف تحقيق أهدافها بأقل التضحيات الممكنة، فإنها تجعل إستخدامها للموارد الإقتصادية فاعلة وكفوءة، إلاّ أن هذه المؤسسات الإقتصادية وفي إطار أنظمتها الإقتصادية التي تتحكم في معظمها قوانين معمولة تولي إهتماماتها بحماية حقوق العاملين من حيث شروط العمل الصحية والضمانات الصحية وضمانات البطالة، وغيرها من الضمانات، لذا فإن المؤسسات الإقتصادية المعاصرة تخلق التوازنات مابين سعيها إلى تحقيق أقصى الأرباح وإلتزاماتها بحماية البيئة وحماية حقوق العاملين .(سعيد،٤٠:٢٠١١)

يمثل النظام الإقتصادي وبحد ذاته كياناً يضم العديد من الأجزاء والمكونات المتمثلة بالمؤسسات الإقتصادية والإجتماعية، بناءاً عليه فإن هذا النظام ومن أجل ديمومة عملياته وحماية هيكلته يحتمي بالقوانين السائدة المعمولة، فعلى سبيل المثال فإنه وفي المؤسسات الإقتصادية أصحاب الأعمال يضمنون ومن خلال القوانين المعمولة دخولهم المكتسبة أثناء أداء أعمالهم، كما وإن العاملين ومن خلال القوانين نفسها يضمنون أجورهم، وهذه القوانين تحمي أيضاً حقوق البائعين والمشترين بحسب الصفقات التي تجري بينهم، وبالإضافة إلى ذلك فإن القوانين تحمي أيضاً العمليات التجارية الخارجية والداخلية وتحمي حقوق الملكية وغيرها من الحقوق الكثيرة التي تنشأ أثناء العمليات الجارية في الأنظمة الإقتصادية.(خليل،٢٠١١: ٦)

ثالثاً- العناصر الداخلة في النظام الإقتصادي

يتألف النظام الإقتصادي أياً كان نوعه من مؤسسات إقتصادية مختلفة، وهي مؤسسات تعمل على إستخدام العناصر الإنتاجية الداخلة في عملياتها، عليه وعلى هذا الأساس فإن النظام الإقتصادي يمتلك مراكز متعددة لصنع القرار بخصوص كيفية إستخدام العناصر الإنتاجية وطرائق الإنتاج والأساليب المعتمدة، وبما إن مراكز إتخاذ القرار مختلفة، منها حكومية وأخرى تابعة الى القطاع الخاص، لذا فإن طريقة إتخاذ القرار تشوبها إختلافات واضحة بحسب إختلاف التوجهات التي تتحكم في صانعي القرار في المراكز المختلفة، والتي قد تتألف من مجالس القرارالتابعة للمؤسسات الخاصة والتي تمتلك أنماطاً واسعة من الحرية والإستقلالية في إتخاذ القرار، كما وان القرارات وفي مراكز القرار التابعة إلى المؤسسات الحكومية محكومة بأنماط من البيروقراطية الإدارية وأنماط من المركزية في إتخاذ القرار وفي طريقة التنفيذ. (leannor Doyle,2005: 321

بما إن العمليات الجارية في النظام الإقتصادي كثيرة ومعقدة ومتداخلة، فإن سير العمليات الجارية وتوجهاتها صوب تحقيق أهدافها متضعضعة، عليه فمن الواجب إعتماد آلية للتنسيق بين مكونات النظام الإقتصادي وعملياتها، وهذه الآلية قد تتجسد في آلية السوق التي تحركها قوى السوق المتفاعلة، أو تكون آلية يوجهها التخطيط المركزي الصارم، ومثل هذه الآلية قد لاتمنح صلاحيات واسعة الى المفاصل الدنيا، بل ان هذه المفاصل تعمل وفق التوجيهات الصادرة من المراكز العليا، وحيث ان التطبيق العملي لمثل هذه الآلية قد أثمر عن وجود إختناقات عديدة وإخفاقات متكرّرة، لذا فقد تم إبتكار طريقة أخرى والتي تمثلت بالمركزية في التخطيط واللامركزية في التنفيد، ومن خلال هذه الطريقة فإن مراكز التخطيط العليا تضع الخطوط العامة في مجال التخطيط، الاّ أنها تمنح صلاحيات واسعة الى المفاصل الدنيا والأقاليم المحلية لإيجاد الطريقة التي تناسبها في التنفيذ، بناءاً عليه فإن هذه الطريقة يطلق عليها بالمركزية في التخطيط واللامركزية في التنفيذ.(**عبدالكاظم،١٩٨٨: ١٦-١٧**)

تتفاعل الأنظمة الإقتصادية مع الأطر القانونية المحددة لنمط الملكية الخاصة بوسائل الإنتاج، كما وإنها تتعاطى مع الحقوق الخاصة بالملكية،وتجْدر إن طبيعة الملكية وحقوقها هي التي تحدد طبيعة الأنظمة الإقتصادية وتميّزها عن بعضها، بناءاً عليه فإن الأنظمة الإقتصادية الإشتراكية قد تحددت على أساس سيادة الملكية العامة لوسائل الإنتاج، في حين فإن الأنظمة الإقتصادية الرأسمالية قد تحددت على أساس سيادة الملكية الخاصة لوسائل الإنتاج، حيث وفي ظل هذا النظام الإقتصادي فإن القطاع الخاص يكون هو القطاع المهيمن كونه يمتلك وسائل الإنتاج، وكونه يمتلك الحرّية في إتخاذ القرارات، وفي المقابل فإن هناك ملكيات مختلفة تتوزع بين القطاعين الخاص والحكومي(**الشحاتة،٢-٦**)، كما وإن الأنظمة الإقتصادية المعاصرة تكشف أيضاً عن وجود ملكيات تعاونية وملكيات تتوزع على أساس الحصص والأسهم، وحيث إن هذه الأسهم عن الملكية يمكن لها أن تباع وتشتري وتتحدد لها أسعاراً والتي قد تتغير بحسب أوضاع السوق السائدة والأوضاع الخاصة بالمؤسسة التي تتوزع فيها أسهم الملكية مابين حامليها، علماً بأن هذا النمط من الملكية الخاصة في المؤسسات الإقتصادية الكبيرة جداً قد أسهم في فصل الإدارةعن الملكية، وأسهم أيضاً في وجود إختلاف أو حتى تعارض في الأهداف التي يبتغيها المالكون لأسهم الملكية اللذين يبحثون عن الأرباح الكبيرة والأهداف التي يبحث عنها السلك الإداري العامل والذي يتلخص في معظمه بالنمو والتراخي الإداري، وهكذا فإن الشد والجذب مابين الأهداف قد تنتهي إلى نمط من القرار يحقق مصالح وأهداف الأطراف جميعها .(**الببلاوي،١٩٨٨: ٤٩**)

في الأنظمة الإقتصادية السائدة عمليات فأن إتخاذ القرار تكون مرتبطة مع آليات العمل السائدة، ففي الوقت الذي تكون آلية السوق آلية ضعيفة في التأثير على عمليات إتخاذ القرارفي الأنظمة الإقتصادية الموجهة، فإن هذه الآلية تكون قوية وفاعلة في التأثيرعلى عمليات إتخاذ القرار لدى المؤسسات العاملة في النظام الإقتصادي الرأسمالي، وهكذا فإن المؤسسات العاملة في ظل هذا النظام الاقتصادي تدرس وبجدية حالات السوق، وإنها تتعاطى معها من حيث إستخدامها للموارد الإقتصادية وقيامها بالإنتاج وقيامها بعرض إنتاجها في السوق، وهكذا ومتى ما إشتدت المنافسة السوقية فإنها تتعاطى مع الأسعار السائدة، الأ أنها وفي حال إستهلاكها لقوى إحتكارية كبيرة فإنها بمقدورها أن تخطط للإنتاج الذي تحدده وتستطيع فرض أسعار إحتكارية فرادية أو من خلال تهادنات مع غيرها من القوى الإحتكارية الموجودة في السوق، وقد تقوم المؤسسات الإحتكارية العاملة في سوق إحتكار القلة بتقاسم الأسواق، أو إنها تدرس حالات السوق في تحديدها لأسعار مختلفة بحسب حالات التمييز السعري التي تدرس طبيعة السلعة من حيث المرونة و حالة السوق التي يتم فيها عرض السلعة.(عبدالكاظم،١٩٨٨: ٤٧)

في بعض القطاعات الإقتصادية فإن إحتكارات طبيعية قد تسود، ومثل هذه الإحتكارات قد تنتهي إلى الأمثلية في الإنتاج من حيث الإنتاج الواسع ومن حيث خفض التكاليف الى حدودها الدنيا، عليه ومن أجل تحقيق هذه الأهداف والنتائج فإن الحكومات مضطرة الى تولي زمام الأمور في هذه الإحتكارات، وتبقى هي المحتكرة الوحيدة للإنتاج في الإحتكارات الطبيعية،فعلى سبيل المثال وفي معظم البلدان، فإن الحكومات تحتكر قطاع إسالة المياه، كما وإنها تحتكر وفي حالات كثيرة قطاع سكك الحديد، خاصة قطارات الإنفاق(المترو)العاملة في المدن الكبيرة، كما وإنها تحتكر أيضاً وفي حالات عديدة قطاع الطاقة الكهربائية. (J.K Galbraith,1969:220 في معظم البلدان حتى الرأسمالية منها فإن المشاريع الصغيرة العاملة تحتل مساحات واسعة في الإقتصاد من حيث الإنتاج وإستخدام القوى العاملة، فمن طبيعة هذه المنشآت إنها تعمل في إطار المنافسة الإحتكارية، وحيث إن سوق المنافسة الإحتكارية تجمع مابين القوى التنافسية والقوى الإحتكارية، بناءاً عليه فإن المنشآت العاملة في هذه السوق تحاول جعل منتجاتها متميزة من أجل إستمالة أكبر عدد من المشترين والزبائن، كما وإنها تلجأ وفي أحيان كثيرة إلى ممارسات الإعلان والدعاية لمنتجاتها بغرض الفوز برضى المشترين في السوق.(خليل،٢٠١١: ٤٣)

هناك مسائل أساسية يمكن من خلالها الإنطلاق لتحديد مدى الفاعلية في أي نظام إقتصادي، ومن بين تلك المسائل الأساسية هي قضية الندرة والتي تحدد ما الذي يتم إنتاجه، وما هي الطريقة التي يجب إعتمادها في العملية الإنتاجية، وكيف يتم توزيع ما يتم إنتاجه،ومن هم أولئك اللذين يستفيدون من المنتوج؟ وهكذا فإن هذه التساؤلات التي يتم طرحها، وطبيعة الإجابات التي يتم إطلاقها كفيلة بتقويم أي نظام إقتصادي،فيما لو كان ذلك النظام قد أظفر في تحقيق ما يكفي من الكفاءة، الفاعلية، النمو، الحرية والعدالة، وغيرها من الأهداف المرجوة التي يفترض تحقيقها في عمل أي نظام إقتصادي.(نامق،١٩٨٨: ١٠٥) من أجل تفعيل الأنظمة الإقتصادية لابد من إعتماد حوافز عديدة من بغية تحفيز القائمين بالعمليات الإنتاجية لتوليد الطاقات الإنتاجية التي تساعد في سرعة الإنجاز وتحسين نوعيات الأداء،قد تكون هذه الحوافز مادية من خلال منح مكافئات تعويضية عن الأداءات الجيدة لأصحابها، وقد تكون أيضاً مكافئات معنوية، مثل منح الشارات وتقليد الأوسمة ومنح الشهادات التقديرية وغيرها.(أحمد،٢٠٠٧: ٤٣)

رابعاً- النظام الإقتصادي الرأسمالي

أ-التطبيقات الرأسمالية وأزمات الفكر الإقتصادي

يمكن تقسيم الأنظمة الإقتصادية وفق الطريقة التي يتم من خلالها تخصيص الموارد الإقتصادية المستخدمة في العمليات الإنتاجية، كما إذ بالإمكان التعرّف على نوعية النظام الإقتصادي من خلال الطريقة التي يتم من خلالها إتخاذ القرار بخصوص إستخدام الموارد الإقتصادية الداخلة في العمليات الإنتاجية، حيث ومن خلال الطريقة التي يتم من خلالها إتخاذ القرار لكيفية إستخدام الموارد الإقتصادية فإنه بالإمكان التعرّف على طبيعة النظام الإقتصادي. **(عطوة،٢٠٠٨: ٢١)** يقوم النظام الإقتصادي الرأسمالي وبالأساس على الملكية الخاصة أو ملكية الشركات لوسائل الإنتاج،أما القرارات الإستثمارية فإنها تتخذ من قبل هيئات خاصة بتأثير قوى السوق الحرّة والمنافسة، وتتألف العناصر الرئيسة في النظام الإقتصادي الرأسمالي من التكوين الرأسمالي، الاسواق التنافسية ونظام الأسعار، علماً بأن هذه العناصر الأساسية تمنح القوة للنظام الرأسمالي، ولكن وبالنظر لعدم وجود نظام إقتصادي رأسمالي حقيقي قائم على المنافسة التامة أو الصرفة فأن الأمثلية الباريتية(نسبة إلى باريتو)، والتي تتحقق من خلالها الأمثلية في الإنتاج والتوزيع والإستهلاك لن تتحقق، وذلك بالنظر لوجود عناصر احتكارية حقيقية كثيرة فاعلة في النظام الإقتصادي الرأسمالي، عليه ورغم تعثر هذا النظام وفي أحيان كثيرة في تحقيق المدى الأقصى من الإنتاج الممكن، الا أن هذا النظام يخفق تماماً في تحقيق العدالة في توزيع السلع والخدمات مابين أفراد المجتمع، ومن ناحية أخرى فإن القوى الخفية الكامنة التي يدّعيها البعض وجودها في النظام الرأسمالي ليست بالضرورة أن تعمل لوحدها عند الحاجة لإعادة التوازن إلى الموازين المختلة، عليه فأن السمة الأخرى البارزة في النظام الإقتصادي الرأسمالي تتمثل في حدوث أزمات إقتصادية دورية تستدعي الحاجة إلى تدخلات حكومية مباشرة.**(العكيلي،٢٠٠٠: ٢٧٠)** في النظام الإقتصادي الرأسمالي، وبما إن ملكية معظم المؤسسات الإنتاجية تعود الى القطاع الخاص، وبما إن الهدف الأساسي للعمليات الإنتاجية الجارية في هذه المؤسسات تتلخص في الحصول على مقادير أكبر من الأرباح، لذا فإن منافسات شديدة سوف تجري مابين المتنافسين للاستحواذ على أكبر مساحة في السوق بغية تصريف أكبر قدر من المنتجات، بناءاً عليه فإن هؤلاء يدخلون في حلبات تنافس قوية أو ضعيفة بحسب أنماط السوق السائدة، إذا كانت السوق هي سوق تنافسية تامة والتي قد تظهر في حالات قليلة ولبعض الأنواع من المنتجات، أو سوق تنافسية احتكارية أو احتكار القلة، ولكن مهما يكن من الأمر، وأياً كانت السوق السائدة، فإن آلية السوق السائدة تنظم العمليات الإقتصادية وتعمل على تحديد الاسعارو الكميات **J.A Senump-eter,1954:98)**

فضلاً عن العمليات الإقتصادية الجارية في المديات القصيرة والتي يتم ومن خلالها التركيز على خفض التكاليف وزيادة الإنتاج والحصول على الأرباح الكثيرة من خلال الإستخدام السليم للموارد الإقتصادية وبالطاقات الإنتاجية المحددة والتي تصبح معطاة(given)خلال الفترات الزمنية القصيرة، وحيث تكون التغيرات والتعديلات الجارية على التكاليف المتغيرة مثل تكاليف العمل والطاقة والنقل والمواد الأولية، فإن المنشآت الإنتاجية تحاول ومن خلال العمليات الإستثمارية إجراء التغييرات والتعديلات الضرورية على طاقاتها الإنتاجية، من خلال عملياتها الإستثمارية والتي سوف تزيد من التكاليف الثابتة، علماً بأن هذه التعديلات تجري على أساس العوائد الإستثمارية والتي تحتسب على أساس أسعار الفائدة السائدة في السوق والتي تتحدد من خلالها أيضاً أسعارالخصم لقياس كفاءة العمليات الإستثمارية، علماً بأن القرارات الإستثمارية التي يتم إعتمادها تأخذ في الإعتبار مديات المخاطرة في العمليات الإستثمارية والتي تعدل من أسعار الخصم فتجعلها وبالطبع أسعار خصم أعلى بالقياس إلى عمليات

إستثمارية غير محفوفة بالمخاطرة، وبإختصار، فإن هذه العمليات الجارية وعلى الصعيد القومي يمكن وصفه بعمليات التكوين الرأسمالي.
(ThomasA.pugel,2007:392-39)

بعد أن إنبثقت الثورة الصناعية، لعبث هذه الثورة الصناعية دوراً كبيراً وبارزاً في تبلور النظام الرأسمالي، غير أن الإنطلاقة التي شهدها هذا النظام خلال بدايات نشوء هذا النظام والذي ترافق أيضاً مع الوثبات الصناعية التي شهدتها البلدان الصناعية التي كانت قد دخلت للتو في النظام الإقتصادي الرأسمالي كانت مرحلة صعبة للغاية، إذ عانت الطبقة العاملة التي تشكلت مع الثورة الصناعية وبدايات نشوء الرأسمالية الصناعية من شتى صنوف الإضطهاد والقهر الإجتماعي، في ظل واقع تمثل بغياب قوانين تحمي العاملين وتمنع تشغيل الأطفال، حيث إن العاملين ورغم معاناتهم من الفقر والفاقة بسبب تدني مستويات دخولهم، ورغم إضطرار الكثير من العوائل إلى الزج بالأطفال والنساء الى ميادين العمل، الاّ إنه وبسبب تدني الأجور المدفوعة الى النساء والأطفال فإنها لم تكن تفي بالمتطلبات العائلية والأسوأ من ذلك، فإن شروط العمل كانت قاسية للغاية، حيث كانت ساعات العمل طويلة، وأنماط العمل شاقة، وظروف العمل قاسية.**(أجيت ك.داسكوبتا،٢٠٠٥: ١٩)**

إن البدايات الصعبة لنشوء النظام الإقتصادي الرأسمالي كانت مقرونة مع ظهور الأفكارالإقتصادية التي كانت تنادي بعدم تدخل الحكومات في الشؤون الإقتصادية بل تركها وفق المبدأ الذي كان يقول دعه يعمل دعه يمرّ(Laissez-faire)عليه فإن هذا المبدأ كان يفرض دوراً محدوداً جداً للحكومات، على أن يقتصر دورها في حماية الأمن الخارجي والأمن الداخلي، وحماية القانون والنظام العام.**(العلي وكداوي،١٩٨٨: ٤٧)**

كانت أزمة الثلاثينيات والتي بدأت منذ عام ١٩٢٩، والتي إستمرت خلال السنوات الأولى في العقد الثالث من القرن الماضي،كانت أزمة عدّت بالحق نقطة تحول كبيرة في الأفكار الإقتصادية التي كان يستند عليها الفكر الإقتصادي الليبرالي والذي كان يدعو الى التدخل المحدود للحكومة في الشؤون الإقتصادية، حيث ان إستمرار هذه الأزمة وعدم خروج اليد الخفية من وكرها لإعادة التوازن، قد أوقع الفكر الرأسمالي الليبرالي في كثير من الحرج ووضع النموذج الكلاسيكي للدولة الحارسة محل تساؤل جدي، عليه فإن الأفكار الكينزية الداعية الى التدخل والداعية الى الإنفاق الحكومى في مجال الأشغال العامة كان نتيجة طبيعية لما آل اليه الفكر الكلاسيكي الليبرالي من عجز لتوصيف الدواء الشافي، بناءاً عليه فإن التوصية الكينزية بتحفيز الطلب الكلي الفعال من قبل الحكومات ومن خلال إنفاقها قلبت موازين الأفكار الرأسمالية الكلاسيكية بإتجاه التدخلات الحكومية عند الضرورة.**(الشمس الدين،١٩٩٢: ١٦)**

لقد كانت لتوصيات (كينز) ولنشوب الحرب العالمية الثانية دوراً بارزة في التحولات الفكرية صوب الإعتماد على الحكومة عند الضرورة، خاصة عند نشوب الأزمات الإقتصادية الدورية التي تحل بالإقتصادات الرأسمالية، خاصة الأزمات الإقتصادية الناجمة عن القصور في الطلب الكلي، غير ان الأفكار الإقتصادية نفسها والتي تدعو الى التدخل الحكومي توصي بضرورة أن تسحب الحكومات أيديها في التدخل وتوصي أيضاً بضرورة أن تسحب الحكومة إنفاقها حينما يصل الإقتصاد الى مرحلة الإستخدام الشامل، من أجل عدم التسبب في موجات تضخم، ومثل هذه الحالة وقعت بالفعل منذ السبعينيات من القرن الماضي، إذ إن الأفكار الكلاسيكية لم تعد وضاءة كما كان الحال قبل تلك الفترة، بل ان أزمة الكساد التضخمي والتي تم إرجاعها الى قصور في العرض الكلي ساهمت في نشوء مدرسة فكرية جديدة في الفكر الإقتصادي الرأسمالي والتي سميت بإقتصاديات جانب العرض.**(الصكبان،١٩٧٢: ٢٨-٢٩)**

في ثمانينيات القرن الماضي، وبعد حصول أزمة الركود التضخمي الناجم عن إرتفاع تكاليف الإنتاج، والذي إدّعى البعض بأن ذلك الإرتفاع الحاصل في تكاليف الإنتاج قد جاءت بالأساس نتيجة إرتفاع أسعار الوقود، خاصة بعد إرتفاع أسعارالنفط في الأسواق العالمية بعد عام ١٩٧٣، بناءاً عليه فإن إرتفاع تكاليف الإنتاج قد تسبب في قهقرية الإنتاج في كثير من المنشآت، خاصة الصناعية منها في البلدان الرأسمالية الصناعية المتقدمة، لذا فإن تقهقر الإنتاج وإنخفاض العرض الكلي الذي تسبب في حصول موجة عارمة من التضخم، قد صاحب أيضاً إرتفاعاً ملحوظاً في معدلات البطالة، بناءاً عليه فإن الإنخفاض في العرض الكلي كان مسؤولاً عن حصول إرتفاعات ملحوظة في المستوى العام للأسعار وفي حصول معدلات عالية من البطالة، وحيث إن هذه الحالة الجديدة والتي كانت تناقض التفسيرات الإقتصادية السابقة والتي تسببت في حصول معضلة فكرية في الفكر الإقتصادي الرأسمالي، قد أوجد لها مخارج فكرية وتفسيرات إقتصادية من قبل المدرسة الفكرية الاقتصادية لإقتصاديات جانب العرض. (Gober.S.J,1999:341)

من ملاحظة النظام الإقتصادي الرأسمالي، فإن هذا النظام ورغم تحجيمه للدور الحكومي، الاّ أنه لم يرفض جملة وتفصيلاً هذا الدور، بل ان هذا النظام قد سمح ولفترات زمنية معينة لتدخلات حكومية واسعة، كما كان الحال في ثلاثينيات القرن الماضي، في حين إن النظام نفسه قد أضعف الدور الحكومي، الاّ ان النظام نفسه وفي الوقت الحاضر بدأ يسمح بالتدخل ولكن بمديات أضعف مما كان عليها، عليه يمكن أن يقال،بأن الأزمات الإقتصادية وأنماطها وأسباب حدوثها هي التي تشجع الحكومات للتدخل وهي التي تدفع بالحكومات للإبتعاد عن الشؤون الإقتصادية،غير أن الفكرالإقتصادي السائد ورغم ماحدث ويحدث يركز كثيراً على الدور الريادي للقطاع الخاص، إذ يتم وصف القطاع الخاص بإنه القطاع الرائد الذي يستطيع أن يوجه الموارد الإقتصادية وفق أوجهها الصحيحة بإتجاه تفعيل أدائها (Friedman ..M,1988:102-115)

في ثمانينيات القرن الماضي، وإثرالأزمة الإقتصادية التي حلّت بالبلدان الرأسمالية الصناعية، فقد تم إطلاق سياسات إنفتاح واسعة،حيث إن الإدارة الأمريكية في عهد الرئيس الأمريكي الأسبق(رونالد ريغن)والحكومة البريطانيا في عهد رئيسة وزراء بريطانيا(مارغريت تاتشر)قادا حملة إنفتاح واسعة بوجه القطاع الخاص، ومارسا سياسات إقتصادية كانت أساسها مزيداً من الإنفتاح ومزيداً من خصخصة القطاع العام، ومنح حرّيات أوسع لأنشطة القطاع الخاص على الوجه الأخص في قطاعات المال والأعمال، حيث لم تعد الحكومة تراقب وبقوة أنشطة هذه القطاعات، عليه ورغم النتائج الباهرة التي حققتها تلك السياسة في تجاوز أزمة الثمانينيات وفي منح قوة إضافية لإقتصاديات البلدان الرأسمالية الصناعية التي إعتمدت تلك السياسة،إلاّ ان السياسة نفسها خاصة ما تعلق برفع القيود والضوابط على أنشطة المال والأعمال حملت معها بذور أزمة أخرى، إذ ان أنشطة المال والأعمال التي تحرّرت من القيود الإنضباطية بدأت تلهث وراء الأرباح وبأية وسيلة، حيث تم إبتكار وسائل كثيرة،وتحايلات عديدة، وتم إبتكار مشتقات مالية كثيرة غيرمسنودة بنواتج حقيقية بل إنها بنيت على أوهام تم تصويرها على أنها حقيقة، وهكذا فإن هذه الأوهام الكثيرة أوقعت الكثيرين في ضلال كبير لم يستطيعوا تجاوزها إلاّ بعد حين. (William C. Hsiao,1995:126)

ترافقت الموجة الثانية للهجوم الفكري الرأسمالي صوب الخصخصة والحرية الإقتصادية التي هبت رياحها في ثمانينيات القرن الماضي مع أحداث دراماتيكية غيرمتوقعة، وتطبيقات تكنولوجية غيرمسبوقة، حيث وفي تلك الأثناء إنهارت أنظمة شيوعية كثيرة في وسط وشرق أوروبا، كما وإنه تم إطلاق تطبيقات ثورة الإتصالات لتعم

العالم بأكمله بعد ما كانت حكراً على جهات معينة لوحدها، وهكذا فقد تم تداول مصطلح جديد لظاهرة جديدة، وإن كانت جذور تشكلها قديمة، وهي ظاهرة العولمة الإقتصادية التي جعلت من العالم قرية كونية صغيرة تتحطم على صرحها الحدود القومية والحواجز المصطنعة، بناءاً عليه فإن الهجمة الفكرية الليبرالية الجديدة والرياح العاتية للعولمة الإقتصادية أسهمتا كثيراً في أن يصاب بعض المدافعين عن النظام الاقتصادي الرأسمالي الحرّ برعشة فرح أوقعتهم في حالة ثمل فكري بحيث لا يروا سوى حقيقة واحدة، إذ تصور البعض أن النظام الرأسمالي الذي يضمن الحرية والديمقراطية وحقوق الإنسان ماهي إلآ نهاية للتأريخ.(**سعيد،٢٠١٠: ١٨-٢١**)

إن الفرحة الكبيرة التي نالها أنصار الحريات الإقتصادية والنشوة العظيمة التي فاز بها دعاة الليبرالية الجديدة لم تدم طويلاً، بل ان الأزمة المالية الأخيرة التي بدأت منذ عام ٢٠٠٨، إثر تداعي أسهم القطاع العقاري في الولايات المتحدة الأمريكية والتي عمّت في باقي القطاعات المالية والمصرفية، ومن ثم القطاعات الإنتاجية الحقيقية، كانت أزمة أعادت للأذهان ضرورات التدخل الحكومي من أجل منع تفاقم الأزمات،من خلال ما تمتلكها من إمكانات، وبالفعل فإن حكومات البلدان الرأسمالية ومنها الحكومة الأمريكية والتي كانت السباقة فإنها تدخلت وبقوة من خلال خطط الإنقاذ الحكومية من أجل نجدة الأوضاع المالية والإقتصادية المتدهورة، حيث إن هذه الحكومات قامت بإنفاق المليارات من الدولارات لشراء الديون المتعثرة للمؤسسات المالية والمصرفية التي عجزت عن سداد ديونها، كما وإنها ساعدت شركات الإنتاج العملاقة التي شارفت على الإفلاس من خلال شراء الكثير من أسهمها، حيث ان خطط الانقاذ الحكومية والتي كانت بالأصل خطط إنفاق حكومية استطاعت أن تنقذ شركات إنتاج عملاقة وإستطاعت أن تبعدها عن السقوط في الهاوية العميقة، كما وإنها استطاعت أن تضع حداً للهبوط الحاد والمستمر لأسعار الأسهم والسندات في أسواق المال في البلدان الرأسمالية.(**عبد الكاظم،١٩٨٨: ٤٧**)

جنباً إلى جنب التدخلات الحكومية وبرامج الإنفاق الحكومية الواسعة لإنقاذ الشركات والمؤسسات المتعثرة بغية وضع حد لتفاقم الأزمات الإقتصادية بإتجاه حلول كساد عظيم مماثل

للكساد الذي حلّ بالعالم في ثلاثينيات القرن الماضي، فإن الأفكار الإقتصادية التي كانت تنادي بمزيد من الحريات الإقتصادية بدأت تتراجع عن دعواتها الملحّة السابقة، وباتت مقتنعة بضرورات الإشراف الحكومي والتنظيم الحكومي للقطاع المالي والمصرفي، من أجل السيطرة على سلوكيات وأعمال المؤسسات المالية والمصرفية التي يديرها القطاع الخاص، كما وإن الأزمة الأخيرة أعادت إلى الأذهان أيضاً التدخل الحكومي في مجال الضمانات الإجتماعية والضمان الصحي، وعدم ترك الإئتمان الصحي بالكامل بين أيدي القطاع الخاص وفي إطار سوق يديرها القطاع الخاص لوحده، فضلاً عن الاقتناع بالتدخل الحكومي الواسع والمباشر في تقويم الخدمات الإجتماعية العامة مثل الخدمات الصحية العامة وخدمات التعليم العام المجاني. (**الواسطي،١٩٧٣: ٢١**)

ب- الرأسمالية الإجتماعية

بما إن الفكرة السائدة هي ان الرأسمالية معادية وبطبيعتها إلى الممارسات الإشتراكية، لذا فقد برزت مواقف فلسفية وسياسية تدعو إلى حل معضلة الفكر الرأسمالي ذات الصلة بالجوانب الإجتماعية.(**نامق،١٩٨٠: ٤٧**)

تعمل قوى السوق الحرّة ومن خلال الإدارة المثلى للموارد الإقتصادية على تعظيم الإنتاج، إلاّ أن الحكومات ومن أجل خلق أنماط من العدالة الإجتماعية فإنها تتدخل في طبيعة توزيع الخيرات المادية والخدمات الإجتماعية في إطار الإقتصاد الكلي.(**العلي وكداوي،١٩٨٨: ٤٧**)

يمكن أن يكون تحقيق العدالة الإجتماعية في النظام الرأسمالي هدفاً إجتماعياً بحد ذاته، إلاّ أن تحقيق هذا الهدف يتحول إلى أداة قوية للنهوض بالنمو الإقتصادي،وذلك من خلال تنمية الموارد البشرية، إذ ان قيام الحكومات بتقديم الخدمات الإجتماعية من خدمات صحية، تعليمية، ترفيهية وغيرها من الخدمات سوف يزيد من القدرات البشرية للمواطنين، وتزيد من إنتاجيتهم، وتساعد في تحقيق مراتب أعلى من التكوين الرأسمالي وفي زيادة مستويات الإنتاجية والنمو في الإنتاج وتحقيق مستويات عالية من الرفاهية الإقتصادية والإجتماعية.(المحجوب،١٩٨٨: ٣٧)

كانت التوصيات الكينزية تدعو الى التدخل الحكومي في أثناء أزمات الركود في الطلب الكلي من أجل التغلب على هذه الأزمات، وحيث ان هذه التدخلات هي وقتية، وفي المقابل فإن دعاة الرأسمالية الإجتماعية يدعون إلى التدخل الحكومي المستمر في كل الأحوال وعلى نحو مستمر من أجل تحقيق أنماط من العدالة الإجتماعية، ومن أجل إخراج أفراد عديدين في المجتمع من دائرة الفقرعن طريق تمكين هؤلاء من إنفاق المزيد على السلع والخدمات، بناءاً عليه فإن هذا الهدف الإجتماعي وعند تحققه سوف يعود بالنفغ على الإقتصاد من خلال تحفيزه للطلب الكلي الفعال، وفي حال إتسام الجهاز الإنتاجي بمرونة كافية، فإن ذلك سوف ينعكس على مزيد من الطلب على الموارد الإقتصادية، مما يساعد في توجيه الإقتصاد صوب الإستخدام الكامل للموارد الإقتصادية. (Samuelson, 1985: 131)

إن الرأسمالية الإجتماعية تمثل نمطاً فريداً من الرأسمالية التي سوف تبقى على الإنفتاح الإقتصادي وعلى آليات السوق، إلا أنها تفسح المجال أمام الحكومات لأن تتدخل من أجل تقديم الخدمات الإجتماعية، فضلاً عن السلع العامة، كما وإنها تساعد في إعطاء دور أكبر للحكومات في تنظيم الحياة الإقتصادية بإتجاه تقليص الفروقات الإجتماعية التي تولدها آليات إقتصاد السوق.(سعيد،٢٠١١: ٢٥)

في إطار تجاربها العملية فإن الرأسمالية الإجتماعية قد أفصحت عن نفسها وعبرت عن ذاتها من خلال نماذج عديدة، ويمكن أن يقال بأن نموذج دولة الرفاه قد عدّ ذلك النموذج الذي نال إهتماماً واسعاً من أجل إعتماده، علّه يكون هادياً إلى تحقيق الرأسمالية الإجتماعية.(سيدعلي، ١٩٨٤: ٣٦١)

تقوم فكرة دولة الرفاه بأن تكون للحكومات أدواراً جادة في التنمية والتطوير الإقتصادي من أجل خير المجتمع وسعادة ورفاه أبنائه، ومثل هذه الفكرة تقوم في الأساس على تكافؤ الفرص والعدالة في توزيع الثروة ،كما وتهدف دولة الرفاه الى تحقيق مدفوعات مالية تقوم بها الحكومات من أجل تقديم خدمات تعود بالخير على أبناء المجتمع منها الخدمات الصحية و التعليمية، فضلاً عن تحويلات نقدية مباشرة تقدمها الحكومات الى بعض الفئات الإجتماعية. (عبدالكاظم،١٩٨٨: ٩٠)

إضافة إلى الدور الحكومي المباشر في دعم الجوانب الإجتماعية للمواطنين، فقد عملت التشريعات على ضرورة التقيّد بشروط السلامة في أماكن العمل، كما وفرضت تشريعات العمل على أصحاب العمل منح ضمانات للعاملين من قبيل الضمانات الصحية، فضلاً عن تحديد ساعات العمل اليومية، وأيام العمل الأسبوعية، ومنح العاملين إجازات العمل بجانب حق العامل في الحصول على الإجازات المرضية والإعتيادية وبعض الإجازات الأخرى التي تحددها القوانين وبرواتب تامة، حيث أن التقيّد بكل هذه الشروط والتي هي سائدة في معظم البلدان المتقدمة، دفعت بإتجاه تحقيق دولة الرفاه في هذه البلدان، علماً بأن بلداناً معينة خاصة البلدان الاسكندنافية وإستراليا وكندا قد

قطعت أشواطاً قوية بإتجاه تحقيق دولة الرفاه، كما وان هناك بلداناً أخرى تسير في الإتجاه الصحيح نحو تحقيق هذا النموذج مثل المانيا وبريطانيا وفرنسا. **(Samuel Estrecher2000:469-471)**

مما تقدم يتبين بأن دولة الرفاه تفرض حقوقاً إضافية للمواطنين بجانب حصول هؤلاء على دخول جرّاء أعمال يؤدنها، وهي إستحقاقات تخص هؤلاء كما وإن دولة الرفاه تفرض حقوقاً إضافية للمواطنين منها الحماية الصحية لهولاء وحقهم في الحصول على سكن ملائم. **(عبدالكاظم،١٩٨٨: ٩٠)**

خامساً- النظام الإقتصادي الإشتراكي

أ-خصائص النظام الإقتصادي الإشتراكي

بدلاً من أن تعتمد على آلية السوق في عمليات الإنتاج والتوزيع والإستهلاك، كما هي الحال في النظام الإقتصادي الرأسمالي، فإن النظام الإقتصادي الإشتراكي يوكل الحكومة في أن تقوم هي مباشرة بإنتاج الجزء الأكبر من السلع والخدمات، تقوم بالإشراف على إنتاج المتبقي من هذه السلع والخدمات التي يتم عرضها لتلبية الطلبات الصادرة من المواطنين، بغرض إستهلاك السلع الإستهلاكية المعمرة وغيرالمعمرة، وكذلك الحال بغرض تلبية الطلبات على السلع الإنتاجية التي تحتاجها المشاريع الإنتاجية، وذلك من أجل تحقيق نوع من التوازن ما بين العرض الكلي للسلع والخدمات والطلب عليها وفق آلية تخطيطية. **(الشمان ومحبك،١٩٩٨: ٥٣)**

في النظام الإقتصادي الإشتراكي، وبدلاً من أن ينحصر إتخاذ القرار بين نخبة من مالكي وسائل الإنتاج يتدارسون أوضاع السوق بناءاً على مصالحهم التي تحركها الأرباح الأكبر وتجنب الخسائر، فإن آلية إتخاذ القرار في النظام الإقتصادي الإشتراكي تكون جماعية من قبل الهيئات العامة الحكومية والتي تمثل المجتمع بأكمله، أو من قبل العاملين اللذين يملكون ملكيات تعاونية إنتاجية، من خلال الآليات الدارجة في التعاونيات والمتمثلة بالهيئة العامة ومجالس الإدارة.**(عبدالكاظم،١٩٨٨: ١٣٣)**

إن النظام الإقتصادي الإشتراكي الذي يتبنى عمليات التكوين الرأسمالي، فإن البلدان تلك تكون تحت سيطرة مباشرة للحكومات وهي التي تديرها وتوجهها، كما وان النظام نفسه يقيم ملكيات تعاونية والتي لها أيضاً إدارات تعاونية من قبل المالكين، أو إدارات يفوضها المالكون، أما الحصص الإنتاجية والدخول المتحققة في الملكيات التعاونية فيتم توزيعها وفق آلية تجمع مابين العمل في التعاونية والحصة من الملكية، أما المزارع الجماعية والتي هي شكل آخر من أشكال الملكيات الموجودة في الأنظمة الإشتراكية فإن الحصص الإنتاجية والدخول المتحققة فيها يتم توزيعها على أساس مقاديرالعمل المنجزة، أما النشاطات الحكومية التي تشكل الجلّ الأعظم من إجمالي النشاطات الإقتصادية في الأنظمة الإقتصادية الإشتراكية، فإنها تعتمد منح الرواتب والأجور للعاملين فيها على أساس أنواع الأعمال وعلى أساس مزايا العاملين والقدم وغيرها من المعايير والتي يتم وصفها وتحديدها وفق القوانين والتعليمات المعولة في القطاع العام الحكومي.**(دويدار،١٩٨٢: ٢٥٨)**

إن الخصائص الموجودة في النظام الإقتصادي الإشتراكي التي تميزها عن النظام الإقتصادي الرأسمالي في ان عمليات إتخاذ القرارتكون جماعية،كما وان توزيع الدخول وبالتالي توزيع السلع والخدمات تجري وفق صيغ تحقق أنماطاً من العدالة الإجتماعية.**(خلف،٢٠٠٨: ٣٦)** وفق المنظورالماركسي–اللينيني الذي يطلق عليه ومن قبل أنصاره بالإشتراكية العلمية، فإن منظور هؤلاء يتلخص في ان النظام الإقتصادي الإشتراكي ماهو إلاّ المرحلة الأولى من قيام النظام الشيوعي الذي تؤلفه الحتمية التأريخية للتطور التأريخي للمجتمعات البشرية، إبتداءً من مرحلة المشاعية

البدائية، وبعدها العبودية ومن ثم الإقطاعية وبعد ذلك الرأسمالية التي تحمل في أحشائها بذور إنهيارها لأن تتحول إلى النظام الإقتصادي الإشتراكي والذي أساسه نبذ إستغلال الإنسان لأخيه الإنسان .(عبدالكاظم،١٩٨٨: ١٣٨)

ب- المادية التاريخية والتحول إلى الإشتراكية

تنطلق المادية التاريخية التي يستند عليها الفكر الماركسي-اللينيني من تفسيرتعاقب الأنظمة الإقتصادية والإجتماعية وتطورها، حيث تجد هذه المدرسة بأن البناء الفوقي للمجتمعات ماهو إلاّ نتائج طبيعية للبناء التحتي، أما البناء التحتي فإنه يتمثل بمجموعة من العلاقات الإقتصادية التي تنشأ مابين الأفراد، فعلى سبيل المثال في كل نظام إقتصادي فإن علاقاتٍ إقتصادية سوف تنشأ مابين أفراد المجتمع، فمثل هذه العلاقة تمثل البناء التحتي للنظام الإقتصادي، حيث وفي النظام الإقتصادي الرأسمالي، فإن العلاقة المميزة هي العلاقة غير الودية مابين الطبقات الكادحة التي لاتمتلك سوى قوة عمل أفرادها، فهولاء وفي ظل جشع الرأسمالية وفي ظل غياب النقابات العمالية القوية، حينما لايجدون قوة تساومية كبيرة، فإن هؤلاء يقومون ببيع قوة عملهم الى الرأسمالي الذي يمتلك وسائل الإنتاج، وحيث قواه التساومية كبيرة في سوق العمالة، لذا فإن الرأسمالي حينما يستحوذ على عمل العامل، فإنه لن يعوّض ومن خلال الأجر الذي يدفعه الى العامل قيمة عمله، بل أنه يدفع له أجراً يضاهي قيمة قوة عمله وليس قيمة عمله، والذي يهدفه الرأسمالي أن يستعيد العامل قوة عمله، وهكذا فإن الفرق بين قيمة العمل التي يستحوذ عليها العامل وقيمة قوة العمل والمتمثل بالأجر المدفوع يمثل فائضاً للقيمة يستحوذ عليها الرأسمالي الذي يسميها أرباحاً يحققها في العمليات الإنتاجية يستخدم البعض منها لأغراضه الشخصية ويعيد الجزء الأكبر منها إلى دورات الإنتاج البسيطة والمتوسعة، وهي إستثمارات يجريها الرأسمالي في المجال الإنتاجي.(نامق،١٩٨٠: ٤٧-٥٠)

من أجل الإبقاء على صيغ العلاقة الموجودة مابين الطبقات الإجتماعية، والتي هي إستغلالية بطبيعة الحال، فإنها بحاجة إلى أشكال الدعم والسند القانوني ومؤسسات تحمي هذه العلاقات وتتأهب للدفاع عنها ولنجدتها عند الضرورة وإضفاء الشرعية عليها، لذا فإن المؤسسات التشريعية والمحاكم والهيئات الحكومية تدعم بالكامل نمط العلاقة الإستغلالية الموجودة في النظام الرأسمالي، بناءاً عليه فإنه ومن وجهة النظرالماركسية فإن النظام الإقتصادي الرأسمالي هو نظام قائم على العلاقات الإستغلالية والتي تمثل البناء التحتي لذلك النظام، ومثل هذا البناء التحتي يتم دعمه وإسناده ببناء فوقي متمثل بالقانون ونظام الحكم.(شحاتة،٥)

تؤكد المادية التاريخية ومن خلال تفسيرها للتحولات الجارية في النظام الإقتصادي الرأسمالي، انه ومع إشتداد حالة التناقض مابين العلاقات الإنتاجية الرأسمالية المتخلفة والتطورات المادية والتكنولوجية الحاصلة على القوى المنتجة، حيث إنه ومع إشتداد حالة التناقض هذه، فإن الضرورة تستدعي حصول تغير جذري في العلاقات الإنتاجية، الاّ أن التغير في هذه العلاقات والتي تجسد البناء التحتي في المجتمع الرأسمالي يلزمه التغير في البناء الفوقي، بمعنى إن الضرورة تفرض التحول من النظام الإقتصادي الرأسمالي الى نظام آخر والذي يتمثل وبطبيعة الحال بالنظام الإقتصادي الإشتراكي من أجل أن يساير التحول الحتمي في العلاقات الإقتصادية الرأسمالية إلى علاقات إقتصادية إشتراكية، بناءاً عليه ومن أجل إقامة النظام الإقتصادي الجديد، فإن البناء الفوقي للمجتمع لابد له أن يتغير بمعنى أن القوانين وأنظمة الحكم لابد لها أن تتغير بحيث تحمي القوانين الجديدة وسلطة الحكم الجديدة العلاقات الإقتصادية الجديدة، كما وان البناء الفوقي الجديد المقام لابد له أن يحمي نمط الملكية الذي يتأصل في الملكية الإجتماعية لوسائل الإنتاج .(عبدالكاظم،١٩٨٨: ٢٢٨-٢٣٢)

ج-المقارنة بين النظام الإشتراكي والنظام الشيوعي

تختلف المقارنات ما بين النظام الإشتراكي والنظام الشيوعي، وذلك بحسب التوجهات الفكرية والفلسفية التي تنطلق منها تلك المقارنات، كما وإن النظرة إلى الإشتراكية تختلف بحسب القاعدة الفكرية التي تنطلق منها النظرة الى الإشتراكية، وبخصوص التوجهات الماركسية، فإنه لايوجد وبالتحديد نظام إشتراكي قائم بذاته، من دون ربطه بالنظام الشيوعي، بناءاً عليه وإنطلاقاً من النظرة الماركسية للنظام الإشتراكي، فإن هذا النظام يعد بحد ذاته المرحلة الأولى من قيام النظام الشيوعي.(**البيلاوي،٢٠٠٠: ٢٢-٢٥**)

يعتقد الماركسيون، إنه وبعد التحول من النظام الرأسمالي، إثر قلب هذا النظام وإقامة ديكتاتورية البروليتاريا، وبعد تحويل نظام الملكية لوسائل الإنتاج، من نظام قائم على الملكية الخاصة لوسائل الإنتاج إلى الملكيات الإشتراكية لوسائل الإنتاج، فإن النظام الإقتصادي سوف يتحول الى إقامة نظام إشتراكي قائم على مؤسساته الداعمة، حيث ومن منظور الفكر الماركسي—اللينيني، فإن هذا النظام ورغم عدم إمكانية القضاء المبرم على جميع مخلفات النظام الماضي البائد على وجه السرعة، ورغم بقاء الطبقات الإجتماعية والفروق الطبقية المستعصية، إلاّ أن النظام الإشتراكي المقام سوف يمَهد الأساس القوي للتحول الى النظام الشيوعي.(**دويدار، ١٩٨٢: ٢٥٨**) يعتقد دعاة الماركسية، بأن النظام الإشتراكي القائم على أساس(كل حسب طاقته وكل حسب عمله)، فإن هذا النظام سوف يسمح ومن أجل الفوز بالتراكمات الرأسمالية الضرورية،ومن أجل بناء قاعدة مادية تكنيكية قوية، فإن النظام الإقتصادي الإشتراكي يشجع العمليات الإستثمارية الواسعة، لذا فإن هذا النظام وفي بداية نشوئه قد يضحي ومن أجل توسيع إنتاج وسائل الإنتاج، قد يضحي بإنتاج وسائل الإستهلاك، بمعنى أن النظام الإشتراكي يهمه بادئ ذى بدء بناء الدعامات القوية للإقتصاد، حيث يسخر الجهود والإمكانات المتاحة لبناء هذه القاعدة المادية التكنيكية في حين فإن النظام نفسه يعتمد أساليب عادلة في توزيع الخيرات المادية، وفي توزيع السلع والخدمات الإستهلاكية على المواطنين.(**عبدالكاظم،١٩٨٨: ١٤٥**) من أجل توزيع الخيرات المادية والخدمات الإجتماعية، فإن النظام الإشتراكي يعتمد آليات معينة في هذا الإتجاه منها آلية الأجور بحسب أنماط العمل المختلفة والتي تكون إستحقاقات أجورها مختلفة بحسب أنماط العمل المقدمة من قبل العاملين والتي تختلف أهمياتها بحسب ندرة أنواع العمل والاختلافات الموجودة في كفاءات العمل، وهكذا فإن هذه الفروقات مابين أنواع العمل التي يقدمها العاملون سوف تعمل ومن دون أي شك على إيجاد إختلافات واضحة ما بين دخول المواطنين المتأتية وبطبيعة الحال من إختلافات الأجور التي يستلموها، أو حتى من إختلافات الدخول المتأتية من حصص الإنتاج العائدة إلى الملكيات التعاونية في القطاع الزراعي.(**سيد علي،١٩٨٤: ٣٨٤**)

رغم وجود بعض الإختلاف في مستويات الدخول مابين المواطنين، إلاّ أن هذه الإختلافات لا تعود إلى إستحواذ البعض على أجزاء من عمل الآخرين، من خلال تحقق فوائض القيمة، وفي مجال تحقق أي فائض ناتج عن حصول العامل على أجر يقل عن قيمة عمله، فإن هذا الفائض المتحقق سوف تستحوذ عليه الحكومة، وهي تعيدها الى المواطنين بالصيغ المختلفة، عليه ومن أجل التفريق بين فائض القيمة التي يستحوذ عليها الرأسمالي وبين ذلك الفائض الذي تستحوذ عليه الحكومة الإشتراكية، فإن هذا الفائض يطلق عليه وفي عرف الأدبيات الإشتراكية بفائض المنتوج، والذي سوف يعاد الى المواطنين من خلال الخدمات الإجتماعية التي تقدم للمواطنين ويستخدم أيضاً لإدارة الدولة الإشتراكية التي تحمي النظام الإشتراكي، والتي تعمل على تقليل الفوارق الإجتماعية وفوارق الدخول المتحققة، من خلال الخدمات الإجتماعية المجانية.(**العلي وكداوي،١٩٨٨: ٧٢**)

إن الإشتراكيات القائمة على سلطة ديكتاتورية البروليتاريا هي مختلفة تماماً عن الإشتراكيات التي يطلق عليها بالإشتراكية الديمقراطية والرأسمالية الإجتماعية ودول الرفاه والتي تحتسب على أنها أنظمة تقوم على آليات إقتصاد السوق بجانب التدخل الحكومي في تقديم الخدمات الإجتماعية، وحيث ان الإختلافات الأساسية تتركز في إن الإشتراكيات التي تقودها الأحزاب الشيوعية هي أنظمة لا تسمح للحريات العامة وللحريات الفردية بحجة حماية النظام الإشتراكي، غير أن الإشتراكيات الديمقراطية ودول الرفاه التي تقيمها الرأسمالية الإجتماعية تسمح لمزيد من الحريات وهي تقيم أنظمة حكم ديمقراطية يتمتع فيها الأفراد بحقوقهم كاملة من حيث حرية التعبير وغيرها من الحريات التي تعتبرها هذه الأنظمة بأنها جزء من الحقوق الإنسانية التي لابد من تأمينها.(**المعموري،٢٠٠٦: ١٤٩**)

يدّعي أنصار الفكر الإشتراكي الماركسي بأن الأنظمة الإقتصادية الإشتراكية هي أنظمة إقتصادية إنتقالية للوصول إلى المرحلة النهائية من الشيوعية التي تزول فيها الطبقات الإجتماعية، كما وان الخيرات المادية المتاحة تفوق الحاجات الإنسانية جميعها، عندها فإن الإجراءات التنظيمية جميعها سوف تختفي، كما وأن الحاجة تنتفي الى القوانين المنظمة وإلى المؤسسات الحكومية وغيرها من المؤسسات.(**عبدالكاظم،١٩٨٩: ٢١٩**)

سادساً:- النظام الإقتصادي الإسلامي

أ-مميزات النظام الإقتصادي الإسلامي

وهو نظام إقتصادي قائم على النصوص القرآنية والسنة النبوية والذي يمكن إقامته بما يتلائم مع الظروف الزمانية والمكانية .(**القحاني،٢٠٠٢: ٢**)

لايمكن وصف النظام الإقتصادي الإسلامي على أنه يمثل البديل عن النظام الرأسمالي الذي يتعرض الى الأزمات الإقتصادية المتكررة، والنظام الإشتراكي الماركسي الذي تعرض إلى إخفاقات كاملة في الإتحاد السوفيتي وبلدان أوروبا الشرقية وعن الرأسمالية الإجتماعية ودولة الرفاه التي حققت نجاحات ملحوظة.(**القحاني،٢٠٠٢: ٤**)

يصف منظرو النظام الإقتصادي الإسلامي، بأنه يمثل ذلك النظام الذي يتصف بقدر عال من المرونة للإستجابة الى آليات إقتصاد السوق، في حين إنه يستبعد بالكامل إستغلال الإنسان لأخيه الإنسان كونه يعير إهتماماً واسعاً بالمتطلبات الإجتماعية ويتصف بالمعايير الأخلاقية والتي تؤكد ضرورة شمول الجميع بالخدمات الإجتماعية في ضوء مايدعو اليه النظام الإقتصادي الإسلامي لتحقيق التكافل الإجتماعي.(**الجمل،٣٨٧**) . يضع النظام الإقتصادي الإسلامي قواعد خاصة به في مجال تنظيم العلاقات الإقتصادية وعلاقات الملكية أساسها العدالة والضمان الإجتماعي، بناءاً عليه فإن النظام الإقتصادي الإسلامي يضع توازناً ثابتاً مابين حرية الفرد و اختياراته وخيارات العدالة الإجتماعية والتي تتطلب تدخلات حكومية جاهرة في الشؤون الإقتصادية والتي تفرض قواعد ثابتة وقواعد تفرضها الحاجة.(**كمال،١٩٩٠: ٢٠٩**) . فضلاً عن القواعد الثابتة التي لابد من التقيّد بها حرفياً وعدم الخروج عنها بأي حال، فإن القواعد الأخرى التي تفرضها الحاجة، هي قواعد تمليها الظروف الإقتصادية المحيطة وقواعد تميلها الأهداف الإقتصادية المبتغاة ومتطلبات المرحلة الزمنية والبيئة الداخلية والخارجية المتسمة وبطبيعة الحال بكثيرمن التغير والمتبدل الدائم والتفاعلات المستمرة بحسب الأبعاد الزمانية والمكانية، وهكذا وبالنظر لما يحصل من تغير دائم لكل هذه العلاقات والمتغيرات، فإن صانعي السياسة ومتخذي القرار يقررون ماهو أفضل من السياسات والإجراءات صوب تحقيق الأمثلية في الإنتاج والتوزيع والإستهلاك، ولكن دون المساس بالقواعد الثابتة، وإنما التقيّد بها والإهتداء بها.(**خلف،٢٠٠٨: ٣٣٥-٣٤٥**) بما ان النظام الإقتصادي الإسلامي يسعى في الأساس الى

تحقيق المراتب العليا من العدالة الإجتماعية، فإن هذا النظام يسمح بأن تتدخل الحكومات في الشؤون الإقتصادية، كونها تهدف بالأساس الى تحقيق الأمثلية في الإنتاج والتوزيع والإستهلاك بمعنى إن هذا التدخل يسعى إلى الغزارة في الإنتاج والعدالة في التوزيع، علماً بأن النظام الإقتصادي الإسلامي يطلق أيدي الحكومة بإتجاه تدخل قوي في النواحي الإدارية للإقتصاد القومي برمته(**الأشوح،٣٠٥-٣١٥**)، كما وإن الحكومة في النظام الإقتصادي الإسلامي تضمن تقديم السلع والخدمات العامة، اضافة الى ممارسة أدوار توجيهية في الإقتصاد لمسارات تحددها السلطات العامة بإتجاه تحقيق المنافع العامة القصوى، كما وإن الحكومات في النظام الإقتصادي الإسلامي وفضلاً عن الأدوار المباشرة وغير المباشرة التي تؤديها في النظام الإقتصادي الإسلامي من أنشطة إنتاجية تؤديها ومن أنشطة تنظيمية تقوم بها، فإن الحكومات و في النظام الإقتصادي الإسلامي تمارس أدواراً رقابية من أجل عدم السماح بحصول حالات من الإستغلال وحالات تتحقق فيها الأرباح الفاحشة كما وإنها تمنع أنماطاً من الإحتكار الذي ينتهي إلى نتائج في غيرصالح الإقتصاد وفي غيرصالح المستهلكين والعامة.(**حردان،١٩٩٩: ١١٨**) ، تولي الفرائض المالية إهتماماً واسعاً بتنمية الموارد العامة وتنويع مصادرها، وذلك من أجل تمكين السلطات العامة في النظام الإقتصادي الإسلامي للإضطلاع بأدوارها الملقاة على عاتقها من بينها العمل على توسيع الإنتاج وتنمية الدخل والثروة وتحقيق العدالة الإجتماعية في تقديم الخدمات العامة، والعدالة التوزيعية من خلال إعادة توزيع الدخول مابين أفراد المجتمع في ظل النظام الإقتصادي الإسلامي(**أحمد،٢٠٠٢: ١٧-٢١**)، في حال إذا ثبت فشل القطاع الخاص في تأدية أدواره على نحو فاعل وكفوء في إدارة وتوجيه الموارد الإقتصادية لبلوغ الغايات الإنتاجية المثلى، فإن الحكومات تتولى ممارسة تلك الأنشطة، كما وإن الحكومات وفي حال إقتناعها بأنها هي الجهة الوحيدة القادرة على منع حدوث نتائج سلبية على الصعد الإجتماعية، من بينها آثارها الضارة على العدالة الإجتماعية، فإن الحكومات قد تضطر للإضطلاع بأدوارها من خلال إحتكارها لتلك الأنشطة.(**البنك الإسلامي للتنمية، المعهد الإسلامي للبحوث والتدريب،السياسة الإقتصادية في إطار النظام الإسلامي،وقائع الندوة رقم٣٦: ٢١٣**)

في حال خروج بعض الأنشطة الإقتصادية عن القواعد الدينية والأخلاقية، فإن الجهات المسؤولة تمنعها من خلال منع أنشطتها الإنتاجية وأنشطة التداول فيها، علماً بأنها أنشطة لها تداعياتها السلبية وتترك عواقب في غير صالح الإقتصاد والمجتمع، علماً أن النشاطات المالية والمصرفية والتي كانت تخالف مبادئ الشريعة الإسلامية، والتي تمادت جهات كثيرة في البلدان المتقدمة وتمت شرعنتها، أو حصلت تحايلات قانونية عليها، فإن هذه الأنشطة من قبيل المشتقات المالية غير المدعومة بأنشطة إنتاج حقيقية وغيرها من الأوهام المالية التي إبتدعت فيها بعض الجهات من أجل نيل أرباح فاحشة من قبل المؤسسات المالية الربوية قد أدت إلى إنتفاخ الفقاعة المالية، والتي إنفجرت مؤدية بذلك إلى حصول الأزمة المالية الأخيرة والتي المت بالإقتصاد كثيراً،والتي كانت عواقبها وخيمة ليست على القطاعات المالية والمصرفية وحدها، بل أن عواقبها كانت وخيمة أيضاً على القطاعات الإنتاجية من هبوط في الإنتاج وإنخفاض في الأرباح، ناهيك عن تداعياتها المؤلمة من حيث إرتفاع مستويات البطالة وغيرها من النتائج السلبية والتداعيات المضرة بالإقتصاد بعد ما تم إبتكار مشتقات مالية وأدوات مالية وأنشطة أعمال معقدة للغاية لم يستطع حتى مبتكروها فك ألغازها الغامضة.(**عطوي،١٩٨٨: ٨٢-٨٤**)

يحاول النظام الإقتصادي الإسلامي وبخلاف الأنظمة الإقتصادية الوضعية أن يضع حلولاً وقائية قبل الوقوع في المشكلة، ومن ثم إيجاد حلول علاجية لها، حيث وعلى سبيل المثال فإن النظام الإقتصادي الرأسمالي الذي لم يكن يحتسب للمشكلة قبل وقوعها، فأنه دخل في أزمات إقتصادية عديدة، وإن النظام نفسه كان يحاول إيجاد حلول

فكرية وعملية للتغلب على تلك الأزمات، من بينها أزمة الثلاثينيات في القرن الماضي، وأزمة الثمانينيات والأزمة المالية الأخيرة، بناءاً عليه فإن الأزمات جميعها كانت لها تأثيراتها بخصوص تنشيط الدور الحكومي أو تثبيط ذلك الدور(**خلف**،٢٠٠٨: ٢٦٩-٢٧٧)، وهكذا فإن النظام الإقتصادي الرأسمالي لم يصل إلى حل نهائي ودائم لمديات الدور الحكومي في النشاط الاقتصادي مابين الدور الحكومي الحارس والدور الحكومي المتدخل والدور الحكومي المنظم، حيث في الوقت الذي أسهمت الثلاثينيات من القرن الماضي في التوصية بدورحكومي واسع، فإن أزمة الثمانينيات من القرن الماضي أسهمت في التوصية بالإبتعاد الحكومي عن الأنشطة الإقتصادية، غير أن الأزمة المالية الأخيرة أعادت الى الأذهان ضرورات الدور الحكومي المنظم والرقابي على أنشطة المال والأعمال، وهكذا فإن العلاجات التي تتم التوصية بها هي علاجات لحل المشكلة بعد وقوعها(**سعيد**،٢٠١١: ٢١)، إلا أن النظام الإقتصادي الإسلامي يحاول منع وقوع المشكلة منذ البدء من خلال خلق أنماط من التوازن مابين الدور الحكومي المنظم ودور القطاع الخاص المبادر الى خلق كفاءات وفاعليات أكبر، بناءاً عليه فإن منظري الفكرالإقتصادي الإسلامي يعتقدون بأن النظام الإقتصادي الإسلامي لايدع المجال لممارسات طائشة وممارسات وهمية فإنه يصبح النظام الإقتصادي المتعافي كونه يتعامل بالأساس مع الإطار الحقيقي للإقتصاد بعيداً عن الإطار الوهمي منه والذي ينتهي إلى ويلات لا يحمد عقباها.(**حردان**،١٩٩٩: ٣١)

بخلاف النظام الإقتصادي الإشتراكي الماركسي الذي أصيب بفشل ذريع في دولة الإتحاد السوفيتي السابق،وغيرها من البلدان الإشتراكية السابقة، حيث وبخلاف هذه الأنظمة التي لم تكن تسمح بالحريات الإقتصادية، فإن النظام الإقتصادي الإسلامي يسمح بالحريات الإقتصادية التي تكفل الفاعلية في الإقتصاد، ولكن شريطة عدم إحداثها لآثار إقتصادية وإجتماعية ضارة، كما وان النظام الإقتصادي الإسلامي يهدف الى تحقيق العدالة الاجتماعية، وذلك من خلال السماح بتعدد أنماط الملكية من الملكيات العامة والملكيات الخاصة التي لا تؤدي الى أي طغيان، بناءاً عليه فإن النظام الإقتصادي الإسلامي ومن خلال إطلاقه لصيغ العلاقة مابين الملكيات العامة و الملكيات الخاصة يهدف إلى تحقيق الكفاءة والفاعلية في الإنتاج،والعدالة في التوزيع من دون غرر وغبن.(**أبو الفتوح**،٢٠١١: ١٠١)

ب-العدالة الإجتماعية في النظام الإقتصادي الإسلامي

تكفل العدالة الإسلامية حقوق المواطنين للتمتع بالخدمات الإجتماعية جميعها منها الخدمات الصحية والخدمات التعليمية وغيرها، كما وإن العدالة الاسلامية تكفل أيضاً ضرورات الحياة للمحتاجين من المأكل والمشرب والملبس والمسكن، وحيث ان النظام الإقتصادي يهدف إلى تحقيق العدالة الاجتماعية بأوجه وإتجاهات عديدة منها العمل على تحقيق التوازن الاجتماعي، بناءاً عليه فإن مثل هذا التوازن يمكن له أن يتحقق فيما لو تم العمل على إعادة توزيع الدخول بين أفراد المجتمع الإسلامي(كي لايكون المآل دولة بين الأغنياء)، وذلك من خلال فرض ضرائب ثابتة على ذوي الدخول الكبيرة وتوزيعها على المستحقين، كما وإن النظام الإقتصادي يفرض على الحكومة أن تستثمر المجالات التي تخدم الصالح العام.(**السبهاني** ،٢٠٠٠: ٢٨٠-٢٨٢) يعمل النظام الإقتصادي الإسلامي ومن خلال الموارد المالية المتاحة أمام السلطات العامة على تحقيق حاجات الأفراد إيماناً منها بان الثروات العامة مستخلفة من الله للجماعة، بناءاً عليه فإن للفرد حق على الجماعة في تأمين حاجاته، عليه فإن للفرد حق في العثور على فرصة عمل تتناسب مع قدراته و مؤهلاته من أجل كسب المال الكافي لتأمين إحتياجاته،وفي حال عجز الفرد عن العمل فإن النظام الإقتصادي الإسلامي يؤمن له حاجاته الضرورية في الحياة.(**المعموري**،٢٠٠٦: ١٦٠)

إن إتعاظ القائمين على الأنظمة الإقتصادية الرأسمالية والإشتراكية الماركسية من تجارب الماضي، وبعد خوض دول أخرى لتجارب عملية كثيرة كانت تتبنى التوجهات الرأسمالية أو الإشتراكية وبدرجات متباينة، فإن الأنظمة الإقتصادية المعاصرة التي إستفادت من تجارب الماضي القريب هي أنظمة قائمة على الخلط بين التوجهين الرأسمالي والإشتراكي، ولكن مع تباينات واضحة، بناءاً عليه وفي الوقت الحاضر فإن الأنظمة الإقتصادية القائمة والى جانب إهتمامها بالنواحي الإقتصادية تعير إهتماماً كبيراً بالنواحي الاجتماعية أيضاً، كما وان الأنظمة الحالية وإلى جانب إفساحها المجال للقطاع الخاص فإنها تمنح سلطات أوسع للحكومات لتوجيه مسارات الإقتصاد نحو الإتجاهات التي تخدم النواحي الإقتصادية والإجتماعية على حد سواء.**(نامق،١٩٨٠: ٤٧-٤٩)**

الخلاصة والاستنتاجات

تواجه المجتمعات بأسرها المشكلات الاقتصادية نفسها، وتتلخص هذه المشكلات في محدودية الموارد وتعدد الحاجات،عليه فأن النظام الاقتصادي إنما هو إبتكار إنساني لكيفية التعامل مع هذه الموارد من أجل توجيهها وتخصيصها على النحو الذي ينتهي الى إنتاج أكبر قدر من السلع والخدمات من أجل تحقيق أكبر قدر ممكن من الحاجات،وهكذا فإن نجاح أي نظام إقتصادي قائم يتطلب تحقيق القدر المطلوب من الكفاءة والفاعلية.

مرّت النظم الاقتصادية بمراحل تطور مختلفة منها النظام الاقتصادي التقليدي الذي تأسس على أساس إنتاج المنتجات الزراعية ورعي المواشي وتربية الدواجن وماشابه، إلاّ أنه وبعد تطور الحياة الاقتصادية والاجتماعية وبعد زيادة المبادلات التجارية وبالأخص بعد ظهور الثورة الصناعية فأن الأنظمة الإقتصادية تحولت الى أنظمة إقتصادية معاصرة إلاّ ان التوجهات الفكرية وبحسب مديات التدخل الحكومي في النشاط الاقتصادي والتي تكون حاسمة وقوية في الأنظمة الاقتصادية الموجهة والتي تبلغ مدياتها القصوى في الأنظمة الاقتصادية الاشتراكية الصارمة التي تجعل من ملكيات وسائل الانتاج محصورة بين أيدي الحكومات الاشتراكية بصيغة الملكية العامة لوسائل الانتاج والتي تجعل آليات التخطيط المركزي هي السائدة في توجيه المتغيرات الاقتصادية واستخدام العناصر الانتاجية،مثل حالة الاتحاد السوفيتي السابق والأنظمة الاشتراكية الأخرى التي أقيمت في أوروبا الشرقية.

هناك أنظمة اقتصادية موجهة أخرى أقل صرامة عن الأنظمة الاشتراكية المنوه عنها أعلاه، إذ تقيم بعض الدول والتي لها تسمياتها المتعددة مثل الاشتراكية الديمقراطية واقتصادات الرفاه أو حتى الرأسمالية الاجتماعية ،فمثل هذه الأنظمة ورغم اطلاقها العنان لآليات اقتصاد السوق ،إلاّ أن الحكومات لها تدخلاتها الواضحة في المسائل الاجتماعية مثل الضمان الاجتماعي والتأمين الصحي وتأمين الخدمات العامة للمواطنين،كما وأنها تمارس سياسات إقتصادية من شأنها السيطرة الحكومية على متغيرات إقتصادية عديدة في سبيل خدمة الاقتصاد وتحقيق الأمن الاقتصادي في البلد.

تأسس النظام الاقتصادي الرأسمالي بصيغتها التقليدية إثر ظهور الثورة الصناعية وبعد أن تعمت الأفكار الليبرالية القديمة التي كانت تروج لفكرة الدولة الحارسة وعدم تدخل الحكومات في الشؤون الاقتصادية ،إلاّ أن أزمة الكساد العظيم دفعت بالمفكرين الاقتصاديين الى الترويج لتدخل الحكومات أثناء أزمات النقص في الطلب الكلي الفعال ،في حين فأن هناك مدرسة أخرى والتي تؤمن بالليبرالية الحديثة،فأنها تدعو الى العودة الى الحرية الاقتصادية واطلاق العنان للقطاع الخاص،ومثل هذه المدرسة تؤيد وبقوة سيطرة الشركات العالمية على مفاتيح الاقتصاد الرئيسية ايماناً منها بأن العالم إنما يمثل قرية كونية والتي ينبغي ومن أجل تحقيق الرفاه الاقتصادي

العالمي هدم الحواجز المصطنعة أمام تحركات العناصر الانتاجية على الصعيد العالمي كي تعود الحالة بالنفع على المجتمع الانساني.

رغم التطبيقات القليلة للنظام الاقتصادي الاسلامي،إلاّ أن هناك دعوات كثيرة يطلقها المنظرون والمشرعون الاسلاميون بأقامه نظام إقتصادي إسلامي ،من أجل التخلص من شرور الأنظمة الاقتصادية الوضعية التي بائت تجارب منها بالفشل وعانت البعض منها من تصدعات ، وهي لازالت تعاني من أزماتها المتكررة.

من خلال ماتم طرحه فأنه وفي إطار الأنظمة الإقتصادية ،خاصة المعاصرة منها، فإنه يمكن الخروج ببعض النتائج منها أن النظام الاقتصادي أمر لامفر منه ،بل أنه مفيد ولايمكن التغاضي عنه،كما وأن تجارب المجتمعات أثبتت بأن الأنظمة الاقتصادية إنما تعكس حالات التطور الاقتصادي والاجتماعي التي تشهدها المجتمعات البشرية،كما وأنها تعكس الضرورات التي تميلها الآماد الزمنية التي تمر بها هذه المجتمعات ،كما وأنها تترجم وعلى نحو واضح كيفية التعامل مع محدودية الموارد وتعدد الحاجات.

قائمة المصادر:

أولا: المصادر باللغة العربية

١- توفيق، سعد حقي، (٢٠٠٠) ، مبادئ العلاقات الدولية، الطبعة الاولى، دار وائل، عمان.

٢- المعموري، عبد علي كاظم، (٢٠٠٧)، تأريخ الافكار الاقتصادية، الطبعة الاولى.

٣- عبد كاظم، عبدالكريم كامل (١٩٨٨) النظم الاقتصادية المعاصرة، جامعة الموصل.

٤- نامق، صلاح الدين، (١٩٨٠) النظم الاقتصادية المعاصرة وتطبيقاتها، دار المعارف للنشر، القاهرة.

٥- الجمل، هشام مصطفى، (بدون السنة) دور السياسة المالية في تحقيق التنمية الاجتماعية، بين النظام المالي الاسلامي والنظام المالي المعاصر، دار الفكر الجامعي، الاسكندرية.

٦- البلبلاوي، حازم (٢٠٠٠) النظام الاقتصادي الدولي المعاصر، من نهاية الحرب العالمية الثانية الى نهاية الحرب الباردة، سلسلة كتب ثقافية شهرية يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون والاداب، الكويت.

٧- شحاتة، حسين، الفروق الاساسية بين النظام الاقتصاد الاسلامي والنظم الاقتصادية الوظعية، جامعة الازهر.

٨. احمد، عبدالرحمن يسري، (٢٠٠٧) قضايا اقتصادية معاصرة، الاسكندرية.

٩- شمس الدين، بعدالامير، (١٩٩٢) تحليل الازمات الاقتصادية للأمس واليوم، الطبعة الاولى، المؤسسة الجامعي للنشر، بيروت.

١٠- عطوة، محمد محمود (٢٠٠٨) مبادئ النظرية الاقتصادية، الجزء الاول، المكتبة العصرية للنشر، دار الشرق.

١١- دويدار، حمد (١٩٨٢) مبادئ الاقتصاد السياسي، الطبعة الرابعة، دار المعارف، الاسكندرية.

١٢- القحاني، مفسر بن علي،(٢٠٠٢) النطام الاقتصادي في الاسلام.

١٣- كمال، يوسف، (١٩٩٠) الاسلام والمذاهب الاسلامية المعاصرة، الطبعة الثانية، دار الوفاء للنشر، القاهرة.

١٤- العطوي، فوزي (١٩٨٨) الاقتصاد والمال في التشريع الاسلامي والنظم الوظعي، الطبعة الاولى، دار ال فكر العربي، بيروت.

١٥- قحف، منذر، البنك الاسلامي للبحوث والتدريب، السياسة الاقتصادية في اطار النظام الاسلامس، وقائع ندوة السياسة الاقتصادية في الاسلام رقم ٣٦.

١٦- حردان، طاهر حيدر، (١٩٩٩) الاقتصاد الاسلامي، الاردن.

١٧- ابو الفتوح، نجاح عبدالحليم عبدالوهاب، (٢٠١١) الاقتصاد الاسلامي النظام والنظرية، الطبعة الاولى، عالم الكتب الحديث للنشر، الاردن.

١٨- السبهاني، عبدالجبار حمد عبيد، (٢٠٠١) الوجيز في الفكر والوضعي والاسلامي، الطبعة الاولى، دار الوائل، الاردن.

١٩- عبدالرحمن، اسماعيل، (٢٠٠٤)، مفاهيم النظم الاقتصادية، الاردن.

٢٠- خليل، انمار اسعد (٢٠١١) النظام الاقتصادي الرأسمالي، بحث مقدم الى الاكاديمية العربية المفتوحة في الدانمارك، كلية الادارة والاقتصاد، رقم التسجيل ١٠٠١٨.

ثانيا: المصادر المترجمة الى اللغة العربية:

١- اجيت ك، داسكوبتا، ترجمة يحيي غني النجار، (٢٠٠٥) النظرية الاقتصادية والبلدان النامية، مطبعة العمران، بغداد.

ثالثا: المصادر باللغة الانكليزية

1- Holesovsky, (1977), Economik system, analysis and comparison international student, magraw – hill- ltd.

2- Samuel Estrecher, (2000 Global Competition and the American Landscape - as We Enter the 21st Century, New York University 52nd Conference on Labor.

3- William C.Hsiao (1995) bnormal economics in the health sector, USA.

4- Gober , S.j (1999) modern society and the coming century , chicago university press ,chicago

5- friedman m how thoroughly keynesian I then was then (1988) chicago university press ,chicago 4th edition.

6- ja schumpeter (1954) capitalism and democracy ,unwin university press, London.

7- Thomas A pugel (2007) International Economics New York university, thirteenth edition.

8- jk galbraith 1969 the affluent society houghton mifflin company Boston.

9- Eleanor Doyle (2005) The Economic System , john wiley 7 Sons Ltd, west sussex po19 8sq englnd.

10- Edwin Mansfield Economics (1974) New York w.w.Norton & Company, lnc,chap3.

11- Theodore C. bergstrom & john h.miller (2000) experiments. with economic principles microeconomecs ,2nd edition.
12- Paul Heyne (2000) Economic Way of Thinking,university of Washington.
13- Tandon, Ajay &, Cheryl Cashin (2010) Assessing Public Expenditure on Health from a Fiscal Space Perspective

Abstract

Comparative Economic Systems

An economic system is a system of production and exchange of goods, as well as allocation of of resources in a society. It includes the combination of various institutions and individuals that compromise the economic structure of a give .community

In comparative economic systems, there is a study of different economic systems such as capitalism, socialism, feudalism, mixed economy, and Islamic economic system. This study aims to make a comparison between such systems

ملخص البحث

احد اليات القانونية للحفاظ على المستثمرين هي شرط اعادة التفاوض فى العقود النفطية التى لها اهمية هامة للطرفين العلاقة القانونية. كل من الشركات الاجنبية و الدول المستثمرة فيه يصرون على وجود حق التغير فى بعض فقرات بنود المتفق عليه لاحتمال حدوث حادث يغير موقع الطرفين. بسبب طول مدة العقود النفطية, يمكن حدوث اى حادث طاريء لم ياخذ بنظر الاعتبار اثناء توقيع العقود. ولهذه الاسباب, حق اعادة التفاوض فى العقود النفطية تعتبرفقرة اساسية لحفاظ على مواقع و مصالح مالية للطرفين. هذا البحث يركز على شرط اعادة التفاوض فى العقود خاصة بالنفط و الغاز و كذلك المواضيع القانونية الذى يظهر فى حالة عدم وجود هذا الشرط كالعقود النفطية الذى ابرمت من قبل اقليم كوردستان العراق مع مناقشة كل اليات بديلة محتملة اللجوء اليه من قبل الاطراف كبديل لشرط اعادة التفاوض.

Abstract

One of the major means of investor protection is inserting renegotiation clause in petroleum contracts which has in fact a mutual benefit for the parties of the transaction. Both foreign companies and host country are insisting on having the right to change some parts of the agreement in the event of a fundamental change of circumstances. Due to the long periods in petroleum contracts, various unforeseen uncertainties might occur which had not been anticipated during the initial signing of the contract; thus renegotiation talks have on numerous occasions been necessary to protect the financial interest of all parties concerned. This paper will focus on renegotiation clause in oil and gas contracts, more importantly the legal issues resulting from the lack of this provision in the agreements between the parties as the case of the Kurdistan Regional Governments' Production Sharing Contracts (PSCs). It will argue that in the absence of such condition, there are many other legal mechanisms for parties to be utilized instead such as force majeure and the hardship concept.

پوختەی توێژینەوە

یەکێک لە میکانیزمە یاساییەکانی پاراستنی وەبەرهێن بریتیە لە مەرجی دوبارە دانوستان کردنەوە لە گرێبەستە نەوتیەکاندا کە گرنگیەکی زۆری هەیە بۆ هەردوو لایەنی مامەڵە یاساییەکە. هەریەک لە کۆمپانیا بیانیەکان و ئەو دەوڵەتەش کە وەبەرهێنانەکەی تیادا ئەکرێت پێداگری دەکەن لەسەر هەبوونی مافی گۆڕانکاریکردن لە چەند بەندێکی ڕێکەوتنەکەیاندا لە ئەگەری روودانی هەر روداوێکدا کە گۆرانکاری گەورە لە لەسەر پێگەی لایەنەکان دروست بکات. بە هۆی درێژی ماوەی گرێبەستە نەوتیەکانەوە، کۆمەڵێ روداوی چاوەڕوان نەکراو لەوانەیە رووبدەن کە پێشبینی رودانیان نەکراوە لە کاتی ئیمزاکردنی گرێبەستەکەدا. ئەم هۆکارانە وادەکەن مافی دووبارە دانوستان کردنەوە گرنگیەکی زۆری هەبێ بۆ پارێزگاریکردن لە پێگە و بەرژەوەندیە داراییەکانی هەردوو لایەنی گرێبەستەکە. ئەم توێژینەوەیە تیشک دەخاتە سەر مەرجی دوبارە دانوستانکردنەوە لە گرێبەستەکانی تایبەت بە نەوت و گاز، هەروەها ئەو بابەتە یاساییانەی کە سەرچاوە دەگرن لە کاتی نەبونی ئەم مەرجە وەک ئەوەی کەلە گرێبەستە نەوتیەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان روویداوە لەگەڵ خستنە رووی هەموو ئەو میکانیزمانەی کە دەکرێت بگردرێتە بەر لە لایەن لایەنەکانەوە وەک جێگرەوەیەک بۆ ئەم مەرجە.

- Talal Abdulla Al-Emadi, 'the renegotiation clause in Petroleum International Joint venture agreement' Paper Number 04/2012(June 2012)
- Timothy Martin, ‘Dispute resolution in the international energy sector: an overview’, Journal of World Energy Law and Business, 2011, Vol. 4, No. 4.
- Yinka Omorogbe, 'The Legal Framework for the Production of Petroleum in Nigeria' Journal of Energy and Natural Resources Law, (1987) Vol 5.
- Zyad A. Al Qurashi, 'Renegotiation of international petroleum agreements' (2005) Journal of International Arbitration 22(4).

Cases

- C. Czarnikow v. Rolimpex case
- Wintershall, A.G. et al v. Government of Qatar case.

Web

- Ashti Hawrami, the minster of natural resources in the KRG, has claimed during the Television interview with BBC channel 2012, available at <http://www.bbc.co.uk/iplayer/episode/b01mzhk5/HARDtalk_Ashti_Hawrami_Minister_for_Natural_Resources_Kurdistan_Regional_Government/ >

- Zhiguo Gao, *International Petroleum Contracts: Current Trends and New Directions* (Graham & Trotman/M. Nijhoff 1994).

Journal Articles

- A.F.M. Maniruzzaman, 'The pursuit of stability in international energy investment contracts: A critical appraisal of the emerging trends' Journal of World Energy Law & Business, 2008, Vol. 1, No. 2.
- B.Piero, 'Stabilization and adaptation in oil and gas investments' Journal of World Energy Law and Business 1, No.1 2008.
- Berger, K. P., "Renegotiation and Adaptation of International Investment Contracts: The Role of contract Drafters and Arbitrators", Vanderbilt Journal of Transnational Law,(2004) 36.
- Bernardini, 'Stabilization and adaptation in oil and gas investments' Journal of World Energy Law & Business, 2008, Vol. 1, No. 1.
- Ernest E. Smith, 'From concessions to service contracts', (International Energy Law Symposium)' (1992) 27(4) Tulsa Law Journal 493.
- Hadiza Tijjani Mato, 'The Role of Stability and Renegotiation in Transnational Petroleum Agreements'(2012) Vol.5, Journal of Politics and Law.
- J Salacuse 'Renegotiation International Project Agreements' (2001) 24 FDMILJ 1319, 1321.
- Jeswald W. Salacuse, 'Renegotiating International Project Agreements' Fordham International Law Journal, (2000) Volume 24, Issue 4.
- Jose Macedo, "From Tradition to Modernity: Not Necessarily an Evolution - The Case of Stabilization and Renegotiation Clauses" Center for Energy, Petroleum and Mineral Law and Policy, Dundee University.
- John Y. Gotanda, 'Renegotiation and Adaptation Clauses in Investment Contracts, Revisited' (2003) Vanderbilt Journal of Transnational law, vol 36.
- K. Böckstiegel, The Legal Rules Applicable in International Commercial Arbitration Involving States or State-Controlled Enterprises, in International Arbitration: 60 Years of ICC: A Look at the Future 117 (ICC ed., 1984).
- Kroll, S. "The renegotiation and adaptation of investment contracts", (2004) Transnational Dispute Management, 1(3).
- Michael Likosky, 'Contracting and regulatory issues in the oil and gas and metallic minerals industries' Transnational Corporations, Vol. 18, No. 1 (April 2009).
- M. V. Vargas, "Bolivia's New Contract Terms: Operating Under the Nationalization Regime", Oil, Gas & Energy Law Intelligence, 2007
- Nicolas David, Les Clauses de stabilite dans les Contracts Petroliers, (1986) 113 J. Droit Int'l 79, p105. derived from Thomas W. Waelde & George Ndi, 'Stabilizing International Investment Commitments: International Law Versus Contract Interpretation' (1996) Texas International Law Journal Vol. 31:215.
- Nwete, "To what extent can renegotiation clauses achieve stability and flexibility in petroleum development contracts?" IELTR, (2006), 57.
- Oyewunmi Tade, 'Stabilization and Renegotiation Clauses in Production Sharing Contracts: Examining the Problems and Key Issues'(2011) International Energy Law Review.
- Robert Fabrikant, 'Production Sharing Contracts in the Indonesian Petroleum Industry.' (1975) 15 Harvard International Law Journal 303.

Recommendations

- The paper has recommended that the KRG has to adopt some articles in its regulation to allow renegotiate the concluded contracts; as petroleum industry has not developed due to the recentness of this industry and the possibility of choosing another contractual form in the coming era. This can be done either through oil and gas law or in signed production sharing agreements with multinational oil companies.
- The KRG has adopted stabilization clause in its production sharing agreements with international petroleum corporation. Thus, the KRG is not able to change any term without the consent of the other party. Furthermore, if the KRG initiate to change some elements of the contracts unilaterally, there might be huge compensation forced under international law as ramifications for damages inflicted to foreign companies.
- The Kurdistan region has to deal with this issue carefully because of the recentness of petroleum industry and to not behave in a way that worries foreign investors.
- The KRG has to settle all legal disputes with the federal government, particularly in terms of the relevant authority to sign agreements or represent before international arbitrators in case of disputes with international oil corporations.

Bibliography

Regulations

- Bolivian Hydrocarbon Law 1996.
- Egypt-Egyptian-General Petroleum Corporation/ESSO: Concession Agreement for Petroleum Exploration and Production 12/14/74: Article XVI Rules and Regulations (b).
- The KRG's model of PSCs.
- The Kurdistan Oil and Gas Law 2007, No.28.

Books

- Bernard Taverne, *Petroleum, Industry, and Governments: A Study of the Involvement of Industry and Governments in the Production and Use of Petroleum* (2nd edition, Kluwer 2008).
- Daniel Johnson, *International Petroleum Fiscal Systems and Production Sharing Contracts* (Penn Well Corporation 1994).
- Ilias Bantekas and others, *Oil and Gas Law in Kazakhstan: National and International Perspectives*, (Kluwer Law International 2004)
- J Salacuse *Making Global Deals: What Every Executive Should Know About Negotiating Abroad* (Pon Books 2002).
- R Goode*, Commercial Law*, 2nd edn (London, Penguin Books, *1995).*
- William F. Fox, *International Commercial Agreement: A Primer on Drafting, Negotiating and Resolving Disputes* (The Hague: Kluwer Law International 1998).
- Wolfgang. Peter and Others, *Arbitration and Renegotiation of International Investment Agreements* (Kluwer Law International1995).

enterprise decided in its petroleum regulation. Nonetheless, even in case of having national oil companies or any other governmental petroleum enterprise, the companies cannot be seen as separate from government as expressed by Professor Karl-Heinz by saying that “the starting point will have to be the principle that the separation between the state enterprise and the state is respected and that therefore normally acts of public authority by the state have to be accepted as an excusing case of force majeure … If the contract itself stipulates that the state enterprise is to be considered responsible for certain acts of state, no force majeure can be claimed if such an act of state then actually occurs.”[54] In the KRG's PSCs there is a clear provision states clearly on the rights of the parties to recourse to force majeure clause when the circumstance resulting from the act or orders of government.[55]

Conclusion

There are many contractual clauses enforced by the parties of both national and international agreements. The Kurdistan Regional Government has concluded many international petroleum contracts with foreign companies for the E&P. Renegotiation clause is one of the vital clause utilized in order to cope the changes in circumstances that has a negative impact on the financial burden of one party of the contract. Having this condition allows the parties to make changes throughout renegotiating or terminating some terms of the contract partly or entirely. However, there are occasions where this clause cannot be found in petroleum contracts as the case of the KRG’s production sharing contracts. This paper shed lights on the significant of having such provision in petroleum agreements in general and in particular circumstances when the parties have to depend on alternatives for safeguarding their rights under the contract. It argued that in the absent of this clause, parties can rely on other contractual clause such as freezing, hardship or force majeure clause. Nonetheless, this is not the way in the KRG’s production sharing contracts. There are not any provisions in the Kurdistan’s regulation concerning hardship and renegotiation clause. The only clauses that can provide a safeguard to the companies under the contracts in the KRG are stabilization and force major clause. The latter can be used to alter the terms of the agreement in the absence of renegotiation.

---

[54] K. Böckstiegel, The Legal Rules Applicable in International Commercial Arbitration Involving States or State-Controlled Enterprises, in International Arbitration: 60 Years of ICC: A Look at the Future 117 (ICC ed., 1984), p.46

[55] Article 40(2)(G), of the KRG’s PSCs.

C. Hardship clause and force majeure

I. Hardship clause: By reviewing the KRG's oil and gas law 2007, no provision can be found on hardship clause, neither on the KRG's production sharing agreement's model. Hence, only force majeure will be discussed here.

II. Force majeure clause: force majeure is utilized to reduce the damage that may cause one of the parties because the contract is to be fulfilled in a circumstance that is different from the situation when the contract was signed. Article 40(2) of the KRG's model of PSC states that: "For the purpose of this Contract, "Force Majeure" means any event that is unforeseeable, insurmountable and irresistible, not due to any error or omission by the contractor but due to circumstances beyond its control, which prevents or impedes execution of all or part of its obligations under this Contract….." Berger had compared the difference in handling imbalance business interest problem in the case of contact without and with renegotiation clauses. In cases where there is no express renegotiation clause, investors frequently rely on either a force majeure clause included in the contract or the hardship concept of international contract law. Berger further indicated that the arbitration agreement is required in order to put renegotiation clauses into full function. The arbitration power shall be given to the tribunal to solve the problem. In the meantime there is a clear definition in the contract about the trigger event during the negotiation and the procedure of the renegotiation.[51] The purpose here is to see to what extent these clauses may be used by the party insisting on renegotiation to trigger the renegotiation process. If the performance of the contract becomes impossible, a force majeure clause would provide for the termination of the agreement. Thus, the main target of this provision is not to adapt or change the contract, but rather to end the contract and burden the parties of the contract an obligation different from the one in the time of concluding the contract. However, some scholars have indicated that the meaning of force majeure clause is wider and it can be resorted to initiate the alternation in some terms of the agreement. They further argue that most of the time renegotiation process is a inevitable subsequences of force majeure clause. Moreover, it might be utilized to strengthen the relationships between the parties instead of terminating the contract which might leave a harsher impact. The KRG's contracts have adopted the way that the parties can use this clause to adapt the content of the contract when it articulates "In such event the Contractor shall promptly notify the Government in writing and take all reasonably appropriate measures to perform its obligations under this Contract to the extent possible…." [52] The crucial issues here is the possibility of resorting to force majeure by the KRG while the events might be caused by the KRG's interference in contract performance; such as the application of new regulation or the conflict between the federal government and the KRG if this dispute have negative impact on the financial interests of oil companies. In C. Czarnikow v. Rolimpex case, the dispute was aroused between Rolimpex, a polish state company and a private company on sugar supply contract when Rolimpex refused to fulfill its obligation of supplying sugar as the polish government banned sugar export. The House of Lords had decided on favor of Rolimpex Company On The Basis Of Force Majeure as it insisted that Rolimex is different from polish government.[53] However, the KRG is entered into the PSCs with oil companies directly as the KRG has not established its own oil

[51] Berger, K. P., (note 32), p. 1346-1378.
[52] Article 40(1) of the KRG's PSCs.
[53] C.Czarnikow v. Rolimpex case, available at <http://www.uniset.ca/other/cs3/1979AC351.html> accessed on 23 Oct 2015.

restoring the contractual equilibrium and shall issue an award effectuating such a revision. [43] These are solutions for the failure of renegotiation; however the following parts will indicate other clauses in the absence of adaptation clause.

B. Applicable law: the applicable law to the contract can play an important role. The applicable law determines the situations under which a party is entitled to change the contract. Moreover, when a dispute is presented for arbitration, arbitrators will apply the applicable law that governs the contract. Thus, if parties to oil and gas agreements experience a situation where there is no contractual term which provides for renegotiation but it is argued that there is an obligation to renegotiate under the general law, then those parties should know that much will depend on the applicable law.[44]. This issue is depending on the legal system, whether it is common law or civil law legal system. In this part, the common law legal system is not discussed rather the light will be shed on the Iraqi legal system which is a civil law country, more specifically on the Kurdistan oil and gas law 2007. In this regard, the KRG's Oil and Gas Law which is a private law and applicable on all petroleum operations has not stated any provision regarding the applicable law.[45] Therefore, in this situation the KRG's production sharing agreements shall be examined. There is no doubt that applicable law is resorted when the parties demand renegotiate the agreed contract in order to amend the content of their contract. The absence of this provision means there is a dispute arouse between the parties which has been stated in the KRG's PSCs models as follows: “For the purpose of this article 42.1, "dispute" shall mean any dispute, controversy and claim (of any and every kind or type, whether based on contract, tort statute, regulation or otherwise) arising out of, relating to, or connected with this contract or the operations carried out under this contract, including without limitation any dispute as the construction, existence, validity, interpretation, enforceability, breach or termination of this contract which arises between the parties (or between any one or more entities constituting the contractor and the Government)”[46]. Further, any dispute shall be governed by English law together with any relevant rules, customs and practices of international law.[47] Under English law, the general pattern is that the contract is absolute and there is no duty on the parties to renegotiate the terms of the contract or modify it despite the change in circumstances.[48] However, the English court in a number of cases has recognized the right of the parties under the concept of “frustration” when the obligations of the parties become almost impossible physically or legally.[49] Nonetheless, this situation cannot be resorted widely as Goode has stated “the English doctrine of frustration as currently applied is too strict and narrow to produce that degree of adjustment which the commercial community would regard as fair".[50] Thus, it can be said that the applicable choice in the absence of renegotiation clause is a weak option for the KRG in order to amend the concluded agreement in time of the change in circumstances.

[43] Bernardini, (note 12), p. 106-107.
[44] Talal Abdulla Al-Emadi, 'the renegotiation clause in Petroleum International Joint venture agreement' Paper Number 04/2012(June 2012) p.17-23.
[45] Article 2 of the Kurdistan Petroleum Law 2007.
[46] Article 42 first of the KRG PSCs.
[47] Article 43 of the KRG PSCs.
[48] R Goode, *Commercial Law*, 2nd edn (London, Penguin Books, 1995), p. 139-140.
[49] Wolfgang. Peter and Others, *Arbitration and Renegotiation of International Investment Agreements* (Kluwer Law International1995), p.12-15.
[50] R Goode, (note 48), p.143.

resources of the Region.[39] This attitude is quite similar to Kazakhstan, where the most favorable contractual form adopted is PSC and there is possibility for Kazakh government to sign concession which is allowed by Kazakh civil code.[40] One might argue that the choice of contractual system would entirely depend on the skills of the host government in negotiations and the maturity of fiscal and legal framework of the government. Thus, although the KRG has the right to choose it contractual form, it cannot use this right without return to the other party. This may be considered a legal obstacle before the host government even if circumstance change as the KRG's model of PSCs has not adopted any provision allowing renegotiation. However, In Bolivia, the Government passed Hydrocarbon Law Number 3058 in 2006; this law repealed the 1996 Hydrocarbon Law which had privatized the sector, moving control over resources back to the State. Control over resources was thus transferred to the State agency, Yacimientos Petroliferos Fiscales Bolivianos.[41] Nonetheless, foreign companies are likely to continue to play a role in the future as well given the lack of national expertise. Accordingly, although the 2006 law cancelled contracts, it also directed the negotiating of new ones but on terms more favourable to the government, including higher tax and royalty rates.[42] Therefore, it can be said that having a clear provision concerning renegotiation is encouraged in order to clarify the details of all procedures. In the absence of such clause, parties have to seek for alternatives; these alternatives will be explained in the second part.

II. Legal safeguards for the parties in the absence of renegotiation clause

Parties to oil and gas agreements may encounter circumstances for which there is no contractual clause in the agreement providing for renegotiation. Here some other clauses may have an efficient role for both host government and foreign companies such as applicable law, hardship clause and force majeure.

A. The failure of the renegotiation process: before going to the circumstances when the parties have to recourse to other legal tools to renegotiate their contracts due to the lack of adaptation provision, here the brief argument will be indicated regarding the failure of the renegotiation process. In this case, most of the time the disputes between the parties will be solved by arbitration. The arbitrator shall determine whether and to what extent the events alleged by one of the parties meet the conditions set forth in the agreement for such renegotiation. In this regard, Bernardini has indicated three alternative solutions to be open regarding the consequences depending also upon the parties 'claims before the arbitrator:

(i) The arbitrator may invite the parties to attempt to negotiate once again the terms of a revised agreement based on their findings.

(ii) If such an attempt is unsuccessful, or in its absence, the arbitrator may determine that only the parties are entitled to proceed to the revision of the agreement, in which case they may either declare that the latter is to continue or may declare its termination should it be found that the other party failed to act in good faith during the negotiation phase, in which case compensation may in addition be awarded to the aggrieved party.

(iii) The arbitrator may proceed to determine the manner in which the terms of the agreement should be revised in order to comply with the parties' objective of

[39] Article 39 of the Kurdistan Petroleum Law 2007.

[40] Bantekas and others, (note 26), p. 12-14.

[41] M. V. Vargas, "Bolivia's New Contract Terms: Operating Under the Nationalization Regime", Oil, Gas & Energy Law Intelligence, 2007, at p.2-3.

[42] Michael Likosky, 'Contracting and regulatory issues in the oil and gas and metallic minerals industries' Transnational Corporations,(2009) Vol. 18, No. 1, p7-15.

considered effective mechanism to protect the parties against any unforeseen risk. For instance, Zyad A Al Qurashi argues that “a renegotiation clause may play a facilitative role in stabilizing long-term agreements such as international petroleum agreements, whose nature creates a high risk of instability”[35]. Some writers believe that shift from traditional concession system to the modern type of partnership and sharing in petroleum industry encouraged the host states to use renegotiation clause in their agreements. They argue that the developing countries are seeking such clause to be a mean for renegotiating their contracts with colonial countries. On the other hand, particularly after the wave of nationalization in the 1970s and 1980s, oil companies have sought using other legal tools such as stabilization clause to prevent host governments to change their laws and regulations which have a converse impact on their financial conditions.[36] The KRG, as mentioned earlier, does not utilize provisions related to renegotiation or adaptation right despite inserting stabilization clause by oil companies in all contracts concluded by the KRG. Thus, it is vital for the Kurdistan Government to look for alternative means in case of changes in circumstances and having desire to alter the concluded agreements. These legal mechanisms will be discussed in the second chapter.

Chapter two
The legal effects resulting from the absence of renegotiation clause

The renegotiation clauses strike a balance between the investors and the host government. The clause mainly tries to preserve the interests of host country by leaving the state’s sovereignty intact and allows modifying the agreement which is previously concluded between the parties rather than the termination of contract by either party when a dispute arises.[37] As mentioned in the first chapter, the KRG does not adopt renegotiation clause in neither Oil nor Gas Law 2007 nor petroleum contracts. In this chapter the legal issues facing the KRG in case of the lack of this provision and other authorized procedures which could be utilized in the absence of this clause will be discussed.

I. Legal issues facing the KRG as the host government

Resource-rich countries can choose modern concession or license system in its upstream operation.[38] In the Kurdistan Regional Government, according to the Petroleum Law 2007, the minister may enter into other contracts, which may include service contracts, field management contracts, supply and installation contracts, construction contracts, consulting contracts, or any other types of contracts that the Minister may from time to time require to efficiently manage the Petroleum

[35] Zyad A. Al Qurashi, 'Renegotiation of international petroleum agreements' Journal of International Arbitration (2005) 22(4), p 268.
[36] A.F.M. Maniruzzaman,‘(note 14), p.119-121.
[37] A.F.M. Maniruzzaman, ‘(note 14), p.132-133.
[38] Since the 1960s, modern concession has replaced the traditional form of concession along with some other types of agreements. The main characteristics of modern concession or license agreement are the reduction in period of time and a significant increase in royalty payments and other sources of revenue such as taxation and bonuses. (Derived from: Centre for Economic and Management, *Oil and Gas Exploration and Production: Reserves, Costs, Contracts* (TECHNIP 2004), p. 193-198.

might lead to corruption and the lack of transparency.[25] In other countries, for example in Azerbaijan and Turkmenistan every production sharing contract with the contractors has to be approved by parliament as a legitimate representative of the public.[26] Regarding negotiation as a way to settle legal disputes between the parties of the agreement, the KRG in its petroleum act under resolution of disputes states that "….. If a dispute arises relating to the interpretation and/or application of the terms of an authorization between an authorized person and the minister, the parties shall attempt to resolve that dispute by means of negotiation".[27] Further, if the dispute could not be settled by negotiation, the parties shall recourse to arbitration.[28] Moreover, the KRG's model of production sharing contracts states that the parties to the dispute shall first seek settlement of the dispute by negotiation between senior representatives.[29] If the dispute could not be resolved by negotiation, the parties may seek settlement of the dispute by mediation.[30] Thus, within the framework of renegotiation, it can be said that negotiation is a stage comes after the agreement of the parties to renegotiate some terms of the contracts. The parties who try to use renegotiation section will by indicated in the next part.

IV. The parties who insert renegotiation clause

Despite the fact that some authors does not agree with the concept of renegotiation to be adopted in petroleum contracts, the parties to international agreement insist on having such clause as an extra safeguard. Gotanda has mentioned many reasons for excluding this clause; namely the reduction of stability in the transaction and the host government's capability to overcome some circumstances which can be used unfairly to alter the contract for the benefit of the host state. He argues that "the renegotiation clause may interject the uncertainty into the contractual arrangement"[31] Further, professor Berger has indicated the risk of misusing this clause by the host country to change its rules and regulations under circumstances that can be tackled by the authority and he states "these clauses as operating in place of stabilization clauses by allowing the host state to change its laws in ways that can affect the economic equilibrium of the contract"[32] An Egyptian contract provides an example of a contract that avoids renegotiations: " (b) The rights and obligations of EGPC and ESSO[33] under, and for the effective term of, this Agreement (as well as matters relating to the Joint Company subject to Article IV hereinabove) shall be governed by and in according to the provisions of this Agreement and can only be altered or amended by mutual agreement of the parties."[34] However, other authors emphasized the role of this clause and they

[25] Ernest E. Smith, 'From concessions to service contracts', (International Energy Law Symposium)' Tulsa Law Journal (1992) 27(4), p. 503-504.

[26] Ilias Bantekas and others, *Oil and Gas Law in Kazakhstan: National and International Perspectives*, (Kluwer Law International 2004), p. 190-192.

[27] Article 50 second (1) of the Kurdistan Petroleum Law 2007.

[28] Article 50 second (2) of the Kurdistan Petroleum Law 2007.

[29] Article 42(1) (a) of the KRG's PSCs.

[30] Article 42(1) (b) of the KRG's PSCs.

[31] John Y. Gotanda, 'Renegotiation and Adaptation Clauses in Investment Contracts, Revisited' Vanderbilt Journal of Transnational law, (2003) vol 36, p.1461-1466.

[32] Berger, K. P., "Renegotiation and Adaptation of International Investment Contracts: The Role of contract Drafters and Arbitrators", Vanderbilt Journal of Transnational Law,(2004) 36, p. 1351-1352.

[33] EGPC is the abbreviation of Egyptian General Petroleum Corporation; and ESSO is an international trade name for ExxonMobil.

[34] Egypt-Egyptian-General Petroleum Corporation/Esso: Concession Agreement for Petroleum Exploration and Production 12/14/74: Article XVI Rules and Regulations (b)

Renegotiation and Extra-Deal Renegotiation to define Renegotiation, will be explained more below:

I. Anticipated Renegotiation. This type of renegotiation occurs when the agreement itself provides that during its life, at specified times or on the happening of specified events, the parties must renegotiate or Review certain provisions. For example, the fifteen-year oil exploration agreement mentioned above might include a specific provision calling for the renegotiation of the agreement in the event of a non-associated natural gas commercial quantity being discovered. Here, renegotiation is anticipated as a legitimate activity in which both parties, while still bound to each other in a valid contract, are to engage in good faith.[19] This is called "anticipated renegotiation" because it takes places within the legal framework established in the original contract and that renegotiation is usually suggested by one of the parties. This category is better illustrated by the Winter shall, A.G. et al v. Government of Qatar case.[20] It is the most common way of adaptation in petroleum contracts. The other sort of renegotiation clause is known as involuntary renegotiation.

II. Involuntary Renegotiation, this can be described as "the most difficult, stressful, and emotional renegotiations because they are undertaken in the events of violation of the contract or in the absence of a specific clause authorizing a renegotiation."[21] These renegotiations are "involuntary" For they arise outside the framework of the existing agreement and one of the parties usually seeks Relief from a legally binding agreement without any basis for renegotiation in the agreement itself. The renegotiation of the concession contracts of the 1960s and 1970s and financial agreements in the wake of the Asian financial crisis of the late 1990s can fit within the category of Involuntary Renegotiation.[22]

Renegotiation clause shall be distinguished from negotiation; this difference will be illustrated in the next part.

III. Renegotiation and negotiation

The KRG's production sharing contracts do not contain any provision regarding renegotiation right for the parties. The term renegotiation should not be confused with negotiation of the contract, as the latter is either a segment before signing a contract or a procedure to be followed in time of conflict between the parties during the contract before resorting to litigation or arbitration. In the KRG's Oil and Gas Law No28 2007 negotiation could be found for both. For instance, in article 4, the relevant authority to sign any agreement with the contractor would be either the minister of natural resources or any other agencies appointed by the minster.[23] In Indonesia, PERTAMINA (state Oil Company) is responsible of negotiations and preparing a draft of contract then the minister gives its advice and recommendations. This method will give opportunity to the host country for further scrutinizing and monitoring the terms and conditions of the contract.[24] In the KRG, the minister is responsible for every procedures regarding negotiation and concluding contracts; this

[19] William F. Fox *International Commercial Agreement: A Primer on Drafting, Negotiating and Resolving Disputes* (The Hague: Kluwer Law International 1998) p. 33–46

[20] Wintershall, A. **G.,** et al. v. Government of Qatar, 28 I.L.M. 795, 814 (Ad Hoc Arbitral Tribunal 1989); J. Carver & H. Hossain, *An Arbitration Case Study: The Dispute That Never Was,* 5 ICSID 311 (1990).

[21] Jeswald W. Salacuse, (note 18), p.1319- 1321.

[22] Bernard Taverne, *Petroleum, Industry, and Governments: A Study of the Involvement of Industry and Governments in the Production and Use of Petroleum* (2nd edition, Kluwer 2008), p. 150-151.

[23] Article 4(b) of the Kurdistan Petroleum Law 2007.

[24] Robert Fabrikant, 'Production Sharing Contracts in the Indonesian Petroleum Industry.' Harvard International Law Journal (1975) 15, p. 306-310.

renegotiations of economic imbalance to a large extent is contained in article 16(7) of the Indian Model PSC states "…If any change in or to any Indian law, rule or regulation imposed by any central, state or local authority dealing with income tax or any other corporate tax, export/import tax, customs duty or tax imposed on petroleum or dependent upon the value of petroleum results in a material change to the economic benefits accruing to any of the Parties after the Effective Date, the Parties to this Contract shall consult promptly to make necessary revisions and adjustments to the Contract in order to maintain such expected economic benefits to each of the Parties as of Effective Date…"[14] Another example of adaptation clause would be the one inserted in the agreement between Kuwait and Amonoil stated that " if, as a result of changes in the terms of concessions now in existence or as a result of the terms of concessions granted hereafter, an increase in benefits to the Governments in the Middle East should come generally to be received by them, the Company shall consult with the Ruler whether in the light of all relevant circumstances, including the conditions in which operations are carried out, and taking into account all payments made, any alterations in the terms of the agreements between the Ruler and the Company would be equitable to the parties"[15] These are two examples of renegotiation provision in oil agreements. In the following part, categories of this clause will be discussed.

II. Renegotiation categories

As the term renegotiation applies to different situations, it is important to distinguish these situations. Professor Salacuse categorized renegotiation according to three situations, including Post-Deal Renegotiation, Intera-Deal Renegotiation and Extra-Deal Renegotiation.[16] The last two shall be considered here as the first of them, the Post-Deal Renegotiation, according to Salacuse, is a type of renegotiation that refers to a situation in which negotiation takes place at the expiry of an agreement when the parties, though legally free to go their separate ways, nonetheless try to renew their relationship.[17] While this situation naturally can exist in practice, it cannot be a renegotiating situation. The following example should help to illustrate our point. Imagine that a foreign company enters into an oil exploration agreement (usually a long-term contract that might last for fifteen years or so) with a host state. At the end of the fifteen years, when the contract considers their legal relationship at an end, the foreign company and the host state's national oil and gas company begin voluntary, discussions on a second long-term agreement to utilize the non-associated natural gas of which a commercial quantity has been discovered, during those fifteen years, by chance.[18] This situation cannot be considered as a type of renegotiation because the parties are not engaged in renegotiating their original relationship. Nor are they concerned with whether there was a specific clause (relating to the discovery of non-associated gas) authorizing renegotiation or not. Instead, they are airing the possibility of entering into a new negotiation for a new agreement. The other two categories of renegotiation clause, the Intera-Deal

[14] A.F.M. Maniruzzaman, 'The pursuit of stability in international energy investment contracts: A critical appraisal of the emerging trends' Journal World Energy Law & Business, (2008) 1(2), p.128

[15] Kroll, S. 'The renegotiation and adaptation of investment contracts', Transnational Dispute Management (2004) 1(3), p.1.

[16] Jeswald W. Salacuse, *Making Global Deals: What Every Executive Should Know about Negotiating Abroad* (Pon Books 2002), p.151–155.

[17] Jeswald W. Salacuse (Ibid), p.154-156.

[18] Jeswald W. Salacuse, 'Renegotiating International Project Agreements' Fordham International Law Journal, (2000) Volume 24, Issue 4, p. 1320-1325

In this chapter, the meaning of renegotiation clause will be illustrated by defining the concept and indicating its categories. The parties who insist on inserting such provision will also be determined.

I. Meaning of Renegotiation Clause

The industry's history indicates a willing disposition towards expropriation, nationalization, breach of contract or renegotiation and review of terms. Therefore, it is important for parties to exploration and production arrangements to protect themselves through appropriate contractual and regulatory mechanisms. Therefore, renegotiation clause is considered to be crucial in preventing the risks facing the company who work in oil and gas field.[8] Renegotiation clause or Adaptation affords the parties of the contract with the needed stability and flexibility through the adaptation of the contract to new circumstances arising during the implementation of the agreement.[9] Renegotiation clauses usually provide that any law, regulation or any other government acts subsequent to the original contract that negatively affects the investor’s contractual interests will entitle him the right to request for the contract renegotiation and that the host country will have the obligation of entering in such renegotiations in good faith. A typical renegotiation clause will provide that either the host government or foreign investor has the right to request for the contract adaptation if its equilibrium is negatively affected under the occurrence of an event that is beyond the control of both parties.[10] Nicolas David describes the meaning of renegotiation as the government's desire for change and its original function is to restore an agreement's original terms in response to governmental disruption.[11] Bernardini indicates that ‘a workable renegotiation clause for adaptation purposes should clearly highlight: the change of circumstances triggering the renegotiation; the effect of the change on the contract; the objective of the renegotiation; the procedure for the renegotiation; the solution in case of failure of the renegotiation process.’[12] Thus, as Tade has discussed, through an effective renegotiation and adaptation mechanism, parties can create a balanced Internal Adaptation System (IAS), which will guarantee private investment security on the one hand and political or socio-economic acceptability for State parties on the other hand. Its structure must at least ostensibly reflect fairness and equity in the bargaining power balance at the time of negotiation and revision.[13] An example of a PSC provision that effectively allows for

[8] Oyewunmi Tade, ‘Stabilization and Renegotiation Clauses in Production Sharing Contracts: Examining the Problems and Key Issues’ International Energy Law Review, (2011), p.3-6.
[9] Nwete, ‘To what extent can renegotiation clauses achieve stability and flexibility in petroleum development contracts?’ IELTR, (2006) 2, p. 57.
[10] Jose Macedo, “ From Tradition to Modernity: Not Necessarily and Evolution – The Case of stabilization and Renegotiation clauses”, Center for Energy, Petroleum and Mineral Law & Policy, Dundee University, p.10. The article available at <https://www.google.iq/?gfe_rd=cr&ei=EfdqVqXuNqqV8Qeu-K_4DA&gws_rd=ssl#q=A+typical+renegotiation+clause+will+provide+that+either+the+host+government+or+foreign+investor+has+the+right+to+request+for+the+contract+adaptation+if+its+equilibrium+is+negatively+affected+under+the+occurrence+of+an+event+that+is+beyond+the+control+of+both+parties+by+jose+macedo> accessed on 6 Dec 2015.
[11] Nicolas David, Les Clauses de stabilite dans les Contracts Petroliers, (1986) 113 J. Droit Int'l 79, p105. derived from Thomas W. Waelde & George Ndi, 'Stabilizing International Investment Commitments: International Law Versus Contract Interpretation' (1996) Texas International Law Journal Vol. 31:215, p.265-266.
[12] Bernardini, ‘Stabilization and adaptation in oil and gas investments’ Journal of World Energy Law & Business, 2008, Vol. 1, No. 1 (2008), p. 103-110.
[13] Oyewunmi Tade, (note 8), p.3-6.

Research problem

One of the main concerns in the petroleum agreements concluded with the foreign companies is the lack of renegotiation clause and rare alternative mechanisms which leads to a weak legal position for the KRG. The research concentrated to one specific clause known as renegotiation or adaptation. For the KRG, it is quite crucial to be aware of the legal consequences, particularly for the future disputes with the second party of the contract; it is problematic for the Kurdistan government to demand any amendments without such provision. The paper will mainly focus on these legal concerns and analyze alternative choices to be utilized in the absence of renegotiation terms.

Research Methodology

Comparative study has been chosen to conduct the research by comparing the KRG's model to petroleum contracts in other counties' legal systems in regard with renegotiation clause; with particular focus on regulations and petroleum contracts. The nature of petroleum contracts does not allow comparing two legal systems as some of the norms and principles ruling oil contracts are international. Thus, what have been choosing in this paper is comparing the status of the KRG in terms of renegotiation clause to other contracts or regulation that adopted the same provision.

Research Outline

The paper has been divided into two chapters. The first chapter is dedicated to discuss the concept of renegotiation clause; meaning and its categories. The legal effects resulted from the absent of renegotiation provision and safeguards of the parties will be argued in the second chapter.

Chapter one
The concept of renegotiation clause in petroleum contracts

Johnston has classified those systems, which are used in oil industry, into two major systems: concessionary and contractual system. The differences in the attitude toward ownership of natural resources are considered to be the basic difference between these two regimes.[6] Regarding the concession system, it has not had any application in today's oil industry. The other pattern, which is very common and also adopted by the KRG, is production sharing contract. The concept of production sharing contracts has been defined by Yinka Omorogbe as 'Arrangements where the foreign firm and the government share the output of the operation in predetermined propositions. This new form has been regarded as being a substantial departure from the old concessions in that the host state is theoretically the undisputed owner of the petroleum, with the foreign corporations being engaged as contractors to perform certain specified tasks in return for a fee in kind.'[7] The term production sharing contracts was first invented in Indonesian petroleum industry to regulate the relationship between Oil Companies and host government. In these contracts, parties are emphasizing on adopting some legal clauses to safeguard their position toward each other.

---

[6] Daniel Johnson, *International Petroleum Fiscal Systems and Production Sharing Contracts* (Penn Well Corporation 1994), p. 21.

[7] Yinka Omorogbe, 'The Legal Framework for the Production of Petroleum in Nigeria' Journal of Energy and Natural Resources Law, (1987) Vol 5, p 279.

Legal Issues around the Lack of Renegotiation Clause in Petroleum Contracts, Case Study of the KRG
'Comparative Study'

Asst Lecturer: Arez Mohammed Sediq Othman
Sulaimani University

Introduction

In the current economic climate, the legal principles which allow parties to suspend, modify or terminate performance of their contractual obligations have come under increasing scrutiny. There are numerous contractual arrangements through which a party (normally a foreign private party) makes an investment in the oil and gas fields.[1] The most important category is represented by agreements in the field of petroleum exploration and production; they might be in the form of concession agreements, production sharing contracts, service contracts or other types of contractual relations.[2] There are two major characteristic of these contracts. The first one is they are signed by the investor with the host state (state entity), and the second one is their duration, which is normally longer than common commercial agreements in other sectors.[3] The KRG has signed more than fifty PSCs with foreign companies for exploration and production[4]; the contracts contain many clauses such as freezing and force majeure in order to keep the stability of the parties[5]. However, there are another provision called renegotiation clause which cannot be found neither in the agreements nor the KRG's Oil and Gas Law 2007 No.28. Thus, it is crucial for the KRG to seek for safeguards to renegotiate the terms and conditions of the contracts in times of any change in circumstances that might have a converse impact on its financial condition.

Research objectives

Although it is not very common in petroleum contracts to adopt renegotiation clause, the existence of such clause is recommended in order to give the right to the parties to amend or adjust some parts of the contract in specific circumstances. By looking at the KRG's production sharing contracts, renegotiation clause cannot be found neither in its Oil and Gas Law 2007 No.28 nor the PSCs with foreign companies. In this manner, it is far reaching important for the KRG to foresee the necessary alternative mechanisms for amending its PSCs in the absence of renegotiation clause. The core of this matter will be examined in this paper. Further, this research will be crucial for the KRG seeking for the proper legal solution arising from the absence of renegotiation clause in its petroleum contracts.

---

[1] Timothy Martin, 'Dispute Resolution in the International Energy Sector: an Overview', Journal of World Energy Law and Business, 2011, Vol. 4, No. 4, p.332-340.
[2] Zhiguo Gao, *International Petroleum Contracts: Current Trends and New Directions* (Graham & Trotman/M. Nijhoff 1994), p. 5-12.
[3] B.Piero, 'Stabilization and adaptation in oil and gas investments' Journal of World Energy Law and Business 1, No.1 2008, p.1-5.
[4] Ashti Hawrami, the minster of natural resources in the KRG, during the Television interview with BBC channel 2012, available at <http://www.bbc.co.uk/iplayer/episode/b01mzhk5/HARDtalk_Ashti_Hawrami_Minister_for_Natural_Resources_Kurdistan_Regional_Government/ > accessed on 22 August 2015.
[5] Article 43(3) of the Kurdistan Regional Government model of the Production Sharing Contracts, available at <http://www.krg.org/pdf/3_krg_model_psc.pdf> accessed on 23 August 2015.

References:

1. Salah, M. S., Abubakr, M. L. and Kamal, E. E. I. (2005). J. Flow Injection Anal, 22(2), 118–122.
2. Vane, F .R. and Bottin, R. M. (1975). New insight into the mode of action of anti-inflammatory drugs,44(1), 1-10.
3. Veeresh, T. M., Lamani, S. D. and Nandibewoor, S. T. (2009). Mechanistic and spectroscopic investigations of oxidative degradation of aspirin by aqueous alkaline permanganate. *Transition metal chemistry*, *34*(3), 317-324.
4. Malti, S., et al. Journal of Undergraduate Research and Innovation University of Delhi. Delhi-110 007. India
5. Suresh, K. S., Latif, D. and Prashnat, B. (2010). Analytical method development and validation for Aspirin. international journal of chemtch Research, 2(1),389-399.
6. Ghulam, M., Shujaat, A. and Arham, S. (2011). Development of a UV-spectrophotometric method for the simultaneous determination of aspirin and paracetamol in tablets. Scientific Research and essay,6(2), 417-421.
7. Anadakumer, K., et al.(2007). Rp-HPLC analysis of aspirin and clopidogral bisulphate in combination.Indian Journal of pharmaceutical Science,69 ,597-599.
8. Cemel, A. and Ahmet, S. Rapid and simultaneous determination of acetylsalicylic acid, paracetamol and their degradation and Toxic impurity product by HPLC in pharmaceutical dosage forms. TUBITAK journals medical science, 38,167-173.
9. Saraf, S. and Garg, G.(2008). Spectrophotometric determination of the aspirin and atenolol in combined dosage forms. Indian journal pharm. Edu. Res. 42,70-74.
10. Sonali, S. B. and Sandip, B. B. (2012). Journal of Advanced Scientific Research. 3(1),73-81.
11. Sahar, S. M. (2013). Journal of Al-Nahrain University. 16 (1), 1-10.

Precision and accuracy

The precision and accuracy of the method were checked depending on values of relative standard deviation (RSD %) and relative error percent (Error %) for five repetitive determination of aspirin at three different concentration levels. Table 4 shows the accuracy and precision data.

Table 1. Precision and accuracy data for the determination of aspirin.

Aspirin conc.(mg/L)	Error%	RSD%
1.0	+1.0	2.8
22.0	-0.85	2.6
44.0	+0.92	1.53

Application of the method

The method was applied for the determination of aspirin in drug formulations. The results are shown in table 2.

Table 2. Determination of aspirin in tablets of various companies by proposed method.

Formulation	composition	Content(mg) declared	Found (mg) in batch method	Standard method
ATABAY	Aspirin	80	74	75
Bristol Laboratories Ltd	Aspirin	75	72	74
PARS DAROU	Aspirin	100	95	94
BAYER	Aspirin	100	89	93

Conclusion

The main features of the proposed method for the determination of aspirin, is the use of non-toxic and easily water-soluble reagent potassium permanganate reagent. The rapid color development, good beers law calibration curve, reproducibility, and wide applicable range are further advantages of the method. The application seems to be inexpensive and yielding results in good agreement with those provided by HPLC as reference methods.

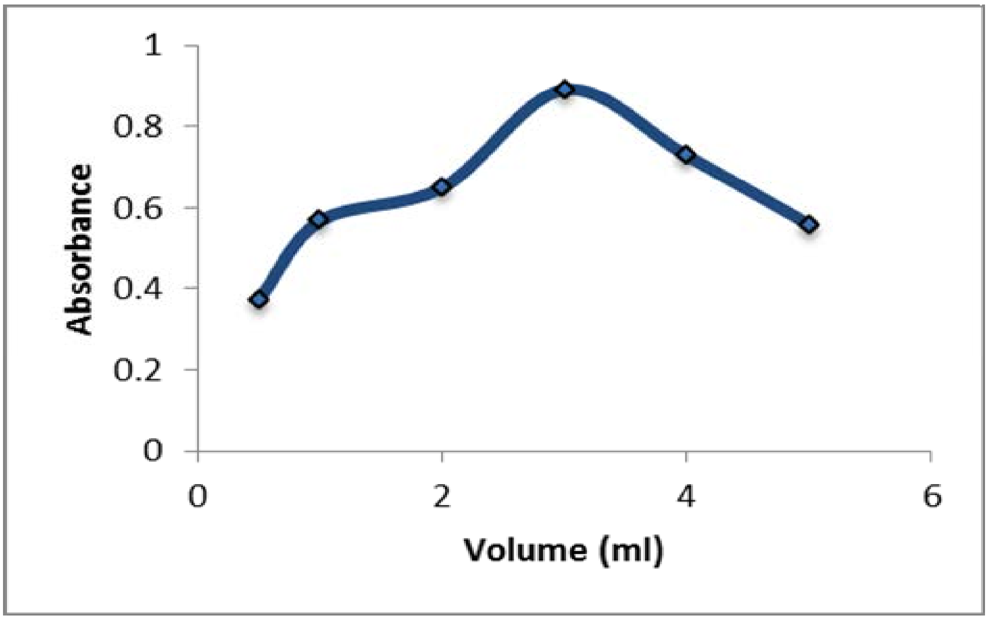

Fig. 4 Effect of potassium permanganate solution

Calibration curve

Applying the recommended procedure, a straight line of calibration curve was obtained as shown in Fig. 5, which shows a good linearity over the concentration range of 1.0-44.0 mg/L of aspirin, with detection limit 0.8 mg/L. The calibration equation A=-0.0408 + 0.0489 C with r=0.9986 was obtained.

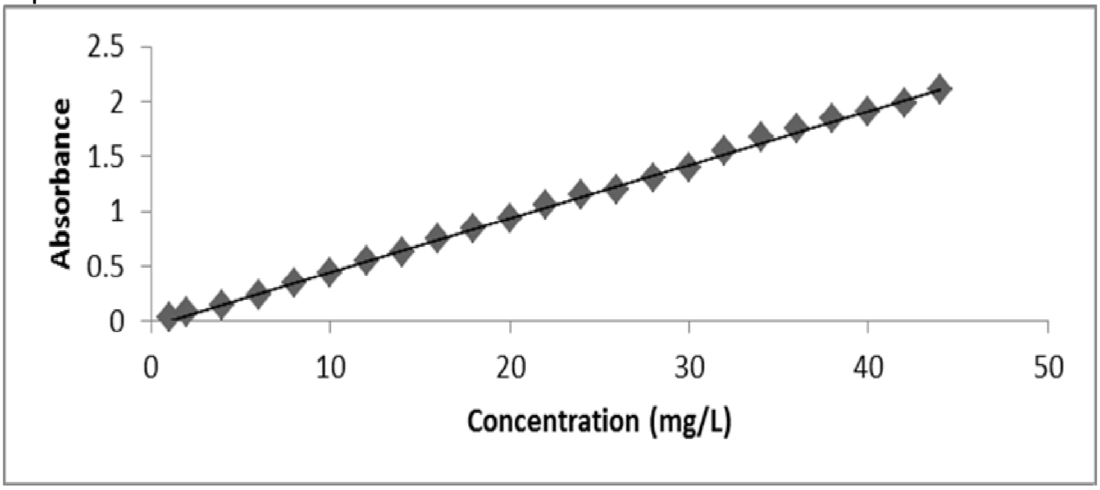

Fig. 5 Calibration curve of the determination of aspirin

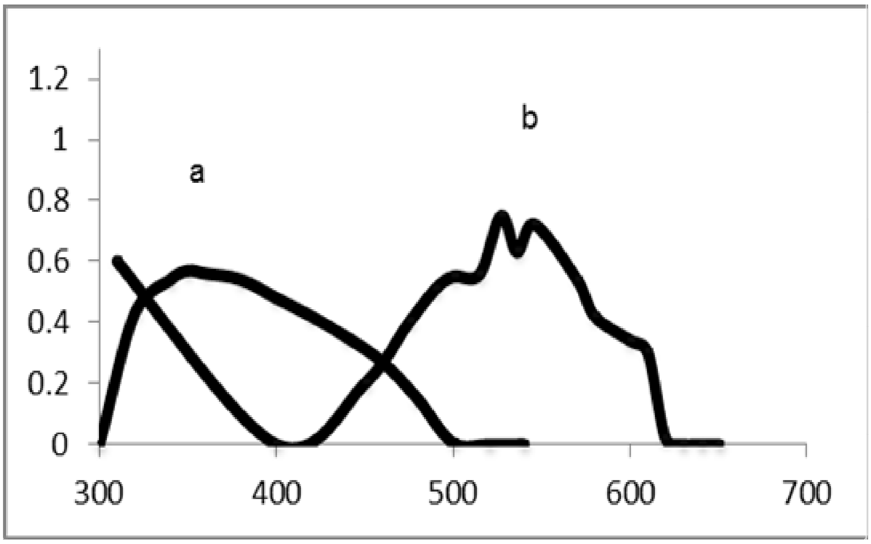

Fig. 2 Absorption spectra of (a) aspirin measured against blank and (b) blank against distilled water according to the preliminary work.

Effect of pH

Fig. 3 shows the influence of pH on the absorbance of the aspirin with potassium permanganate. It is apparent that the reaction of aspirin with potassium permanganate is quantitative within pH range 4-9. The subsequent measurement of the absorbance measured at pH 5.2.

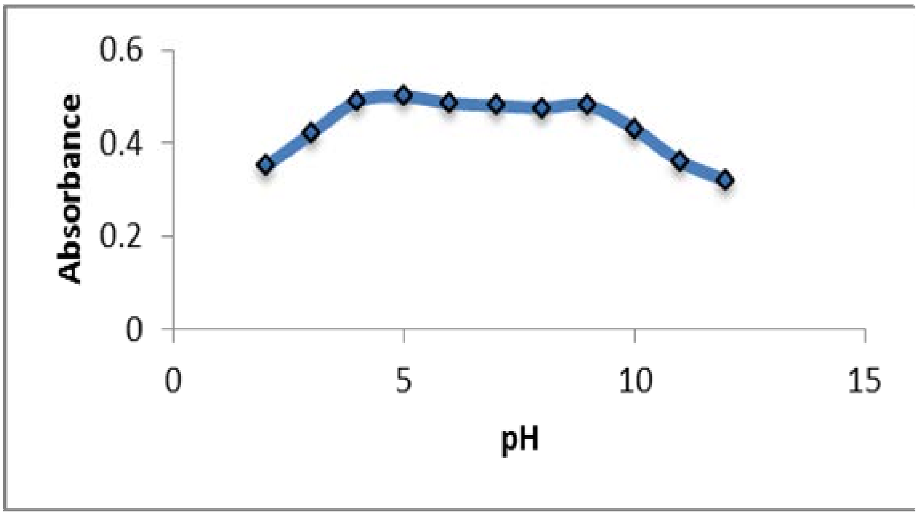

Fig. 3 Effect of pH on the absorbance

Effect of potassium permanganate solution (1000mg/L)

The influence of the concentration of potassium permanganate solution on the absorbance of the colored solution was studied and the investigation showed that 3.0 ml of 1000 mg/L of the solution gave maximum absorbance, as shown in Fig. 4 Therefore, this volume was used for subsequent works.

Experimental

Apparatus

Spectral and absorbance measurements were performed on 6705 UV/Vis.Spectrophotometer (JENEWAY) equipped with quartz cell of 1-cm path length. pH meter HANNA HI98 11-5 (Romania) was used to measure pH values.

Reagent and Solutions

All chemicals were used of analytical reagent grade.

- Aspirin stock solution (1000 mg/L) : was prepared by dissolving 0.25 g of aspirin in distilled water and diluting to 250 ml in a volumetric flask. Each working solution was freshly prepared by suitable dilution of the stock solution with distilled water.
- Standard potassium permanganate solution (1000mg/L): was prepared and standardized by sodium oxalate. Each working solution was freshly prepared by suitable dilution of the stock solution with distilled water.
- Aspirin tablet solution 0.175 g of each tablet of aspirin was weighed and 10 mL of 0.1M NaOH solution was added to it. The solution was heated until the tablet dissolved. The solution was transferred quantitatively to a 100 mL volumetric flask and diluted to the mark with distilled water [4].

Results and Discussions

Spectrophotometric determination of aspirin

A rapid and simple spectrophotometric method was established for the determination of aspirin. The method based upon the reaction of aspirin with potassium permanganate to form colored compound. To a known volume of aqueous sample of aspirin 3.0 ml of 1000 mg/L standard potassium permanganate solution was added. The mixture was diluted to the mark with distilled water in 25 ml volumetric flask. The absorbance was measured at 350 nm against blank, which was prepared as the same way except it not contains aspirin. Applying the recommended procedure, a straight line of calibration curve was obtained, which shows a good linearity over the concentration range of 1-44 mg/L of aspirin, with detection limit 0.8mg/L and good precision and accuracy.

Optimum conditions

In order to reach the optimum conditions for the method, the following parameters were studied.

Absorption spectra

Under the conditions of the preliminary test of the proposed method, the colored product showed a maximum absorbance at 350 nm, as shown in Fig. 2.

Spectrophotometric determination of aspirin in different tablet samples using oxidation-reduction reaction with potassium permanganate

Bnar M. Ibrahim
Chemistry Department
College of Science
University of Raparin

ABSTRACT
A sensitive, fast and simple spectrophotometric method for the determination of aspirin is proposed. The method was based on oxidation-reduction reaction of aspirin with potassium permanganate with maximum absorption at 350 nm.
The linearity of the method was found to be ranged between 1.0 to 44.0 ppm of aspirin with molar absorptivity 8.815×10^3 L mol^{-1} cm^{-1} and detection limit 0.8 ppm. The calibration equation A=-0.0408+0.0489 C with r=0.9986 was obtained.
The above calibration equation was employed for quantitative determination of Aspirin in drug formulations in different proprietary tablets.
Keywords: Aspirin; UV-Visible spectrophotometer; tablets.

Introduction

Aspirin is a member of a family of chemicals called salicylates. It is chemically known as acetylsalicylic acid as in Fig. 1 (abbreviated in this manuscript as ASA) [1,2]. Aspirin is used to relieve mild to moderate pain, reduce fever, to reduce inflammation and swelling in conditions such as arthritis aspirin which is used in low doses as a blood thinner to prevent the formation of blood clots [3,4]

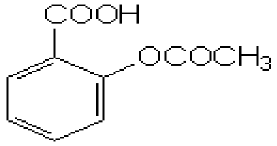

Aspirin

Fig. 1 Aspirin structure

Literature survey showed number of method of analysis for the detection of presence of salicylic acid and acetyl salicylic acid in delayed release aspirin tablet by second derivative UV spectrophotometer [5]. Similarly aspirin and paracetamol by UV spectrophotometer [6]. There was successful investigation of salicylic acid by electrochemical oxidation on a glassy carbon electrode using cyclic voltammetry and different pulse voltammetric (DPV) method {7}. Aspirin, Paracetamol, Caffeine, and chlorphenamine using multivariate regression methods by spectrophotometer, acetylsalicylic acid, paracetamol, caffeine, and phenobarbital by HPLC method [8,9]. Also various methods for its determination have been employed by using different techniques including spectrophotometry, chromatography electrochemistry, flow-techniques and electrophoresis [10,11]. But there was a need to develop rapid method for detection of presence of aspirin quantitatively which require fewer chemicals and less man power. The method was developed using differently commercially available drug sample which are usually prescribed or bought over the counter. The aim of the present study is to determine aspirin in different tablet samples using oxidation –reduction reaction with potassium permanganate.

پوخته

ئەم تویژینەوەیە لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاریە، دەربارەی خوازەی خۆشەویستی لە زمانی ئینگلیزی و کوردیدا لە ڕوانگەی زانستی زمانی هۆشەکیدا، بە ئامانجی پشتگیری کردنی تیۆری هۆشەکی ئێستا لە ڕوانگەی هەردوو زمانی ئینگلیزی و کوردیدا. لە کۆندا، خوازە وەکو بابەتێکی زمان دەبینرا، وەکو شێوەیەکی گووتار لە ئاستی زانستی زماندا. لە ڕوانگەی هۆشەکیەوە، خوازە بنچینەی زمان و بیرە. خوازە لە سروشتدا تێگەیشتن و ئەزمونکردنی جۆرێکە لە شتێك لە زاراوەیکی تردا. خوازە واله خەڵك دەکات، بۆئەوەی لە چەمکێکی واتایی و نا ئاشنا تێبگات لە ڕێگەی چەمکێکی کۆنکریتی ئاشناوە. سۆز، کە واتاییە، گرنگترین ئەزموونی مرۆڤە و خۆشەویستی لەهەمویان تایبەترە لەنێو جۆرەکانی سۆزدا. لێکۆڵینەوە بەراوردکاریەکە وانیشاندەدات کەوا لە نێوان هەردوو زمانی ئینگلیزی و کوردیدا لێکچوون و جیاوازی هەیە لە خوازەی خۆشەویستیدا. لێکچوونەکە وانیشاندەدات کەوا هەمان خوازەی بەزەینکراوی خۆشەویستی لە ئینگلیزی و کوردیدا بەشێوەیێکی سەرەکی ڕەگی داکوتاوە لە ئەزموونە هاوبەشەکانی مێشکی و لاشەیی مرۆڤەکان. جیاوازیەکە وانیشاندەدات کەوا کەلتور ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە پرۆسەی بەزەینکردنی خوازەدا. لە ئەنجامدا، خوازە تەنها دیاریدەیەکی زمانەوانی نییە، بەڵکو هەروەها کەرستەیەکی هۆشەکیە. زۆرجار لەڕێگەی پرۆسەی خوازەوەیە کەوا مرۆڤەکان بونیاد بەزەین دەکەن و ڕاستی دروست دەکەن و هەروەها کەلتووری جۆراوجۆر ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە بنیادنانی چەمکی خوازەدا.

مستخلص البحث

يعمل هذا البحث على دراسة مقارنة لاستعارات الحب في اللغة الإنجليزية والكردية من منظور اللغويات المعرفية، وذلك يهدف ايظا الى دعم النظرية المعرفية المعاصرة للاستعارة في كلا اللغتين الانكليزية الكردية. عادة ينظر الى الاستعارة على انها مسألة لغة، كونها جزء من الكلام على مستوى اللغات. من وجهة نظر معرفية، الاستعارة أساسية في اللغة والفكر. الاستعارة في طبيعتها هو فهم وتجريب نوع واحد من شيء آخر. الاستعارة تتيح للناس فهم موضوع غير مألوف ومجرد من خلال مفاهيم مألوفة وملموسة. العاطفة، وهي مجردة، هي أهم تجربة البشر، والحب هو الأكثر خصوصية بين أنواع مختلفة من المشاعر. وتبين الدراسة المقارنة أن هناك أوجه شبه وأوجه الاختلاف بين استعارات الحب في اللغة الإنجليزية والكردية. ويظهر التشابه أن نفس مفاهيم استعارات الحب في اللغة الإنجليزية والكردية متجذرة في المقام الأول في التجارب الفيزيائية والنفسية الشائعة بين البشر. الفرق يدل على أن الثقافة تلعب دورا هاما في عملية تصور المجاز. في الختام، الاستعارة ليست مجرد ظاهرة لغوية، ولكن أيضا أداة معرفية. غالبا ما تكون من خلال عملية مجازية وهي أن البشر يتصور العالم ويكون الواقع، وتنوع الثقافات أيضا تلعب دورا هاما في بناء المفاهيم مجازية.

References

- Barcelona, A. (2002). “Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast”.In R. Dirven & R. Pörings (eds.).*Clarifying and applying the notions ofmetaphor and metonymy within cognitive linguistics*. Berlin/ New York: Mouton de Gruyter, 207-277.
- Barcelona, Antonio (2001). “On the systematic contrastive analysis of conceptual metaphors: case studies and proposed methodology”. In M. Pütz, S. Niemeier and R. Dirven (eds.). *Applied Cognitive Linguistics II: Language Pedagogy*. Berlin: Mouton de Gruyter, 117-146.
- Kövecses, Z. (1986).*Metaphors of Anger, Pride, and Love: A Lexical Approach To The Structure Of Concepts*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.
- Kövecses, Z. (1990).*Emotion Concepts*. New York: Springer-Verlag.
- Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2002).*Metaphor: a practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Z. (2003) "Language, Figurative Thought and Cross-Cultural Comparison", *Metaphor and symbol*. vol. 18, no. 4, pp. 311-320.
- Kreidler, Charles (1998). *Introducing English Semantics*. New York: Routledge.
- Knowles, M. and Moon, R. (2006). *Introducing Metaphor*. New York: Routledge.
- Riemer, Nick. (2010). *Introducing Semantics*. New York. Cambridge University Press.
- Lakoff, G. and Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. and Johnson, M. (1999). *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to the Western Thought*. New York: Basic Books
- Lakoff, G. and Turner, M. (1989). *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George. (1993). “The Contemporary Theory of Metaphor”. In Ortony, Andrew (ed.). *Metaphor and Thought*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 202-251.
- Uns, Derbaz. (2008). *Xamî Ẍurbetîş Exom*. Hewlêr: Çwar Çra.
- Xurmaľî, Ismahil. (n.d). *Beharêk le Srûşty Ew Şîhraney Bûn be Bûky Goranî u Bûn be Xermeny Çray Maľan*. Available from http://hemin. dk/ DAQIKURDI/ix/ SheeriGorani.htm#(_21_)_ [Accessed 20 July 2015].

Conclusions

1. Metaphor is not only a linguistic phenomenon, but also a cognitive tool.
2. Conceptual metaphors are basic to human understanding, thinking, and reasoning.
3. In cognitive linguistics, metaphor is the systematic mappings between a source and a target domain.
4. Conceptual metaphors are acquired automatically and unconsciously.
5. Some conceptual metaphors are universal across culture. In Kurdish and English, some conceptual metaphors of *love* are conceptualized in similar ways. For instance, there are LOVE IS WAR, LOVE IS FIRE, LOVE IS MADNESS, LOVE IS A JOURNEY, LOVE IS A UNITY and LOVE IS A RAPTURE in the two languages. But there are also differences between love metaphors in English and Kurdish, for example, LOVE IS BLINDNESS, LOVE IS A MEDICINE and LOVE IS A BREATH.
6. Love is a universal emotion shared by people from different languages.

22. Xoşewîstît *kwêrî* kirdim. (Your love blinded me)

8. LOVE IS A MEDICINE

In this metaphor, LOVE is the target domain and A MEDICINE is the source domain. In Kurdish, the term of *love* is mostly conceptualized in terms of *medicine* as the example (23) shows. In contrast, in English, the term *love* is mostly conceptualized in terms of *patient*. In the conceptual metaphor LOVE IS A MEDICINE, there are many correspondences between the source domain and the target domain. The way that a patient suffers from a disease corresponds to the way the lovers suffer from some problems in their relation. The way the medicines treat patients corresponds to the way the lovers' relationship becomes better because of love, after having such problems. Here, the lovers are assumed to be patients and their problems in love relation correspond to diseases. Thus, curing a disease is comprehended as reinforcing love relation between the lovers. Moreover, a disease cannot be cured without medicine and the problems of the lovers cannot be solved without love.

23. Her toy *dermanî derdî* diľ. (Only you are curable medicine to my sick heart)

line, indicates *madness*. Also, from the second line in (18a), *love* is understood in terms of *journey*.

18.

a. Ew eşqey min agrêkew le řôhmaye Dûru nizîk seferêkew le řêmaye (Xurmaľî, n.d).	(This my love is a fire in my soul Far and near, it is a journey ahead of me)
b. Ta êstakêweku min bot sutawe kirdim nîgy ew cute çawe (Uns, 2008: 41)	(Till now who has burnt to you as me The glance of that pair of your eyes made me crazy)

4. LOVE IS A BREATH

In this conceptual metaphor, LOVE is the target domain and BREATH is the source domain as the example (19) explains. Here, *love* is conceptualized in terms of *breath* that is similar to the conceptual metaphors of LOVE IS A NUTRIENT in English. In addition to people cannot live without food and drink, people also cannot live without breathing. The people who cannot live without breath correspond to those people who cannot live without love. Thus, *love* is considered as something necessary for life.

19.

Taze duaî çî eřoy u becêmdêľî Eşq u nawit jyanme henaseme (Uns, 2008: 153)	(Now after what, you are going and leaving me Your name and love are my breath and life)

5. LOVE IS A UNITY

Love in Kurdish as well as in English can be comprehended in terms of *a unity* as the example of (20) shows.

20.

Pêt ewitimême êkîn u Qet diľm nayêt Diľt tenya kem (Uns, 2008: 118)	(You were telling me that we are one and I never can Make your heart feel alone)

6. LOVE IS A RAPTURE

Both Kurdish and English are similar in terms of conceptualizing of *love* as *a rapture* as the example of (21) shows.

21.

a. Xoşewîstît *mestî* kirdim.	(Your love intoxicated me)
b. Bekê hest u řôhm *serxôş* kem	(To whom I drink my soul and emotion)

7. LOVE IS BLINDNESS

In this conceptual metaphor, LOVE is the target domain which is conceptualized in terms of BLINDNESS. In the example (22), the word 'kwêr' (blind) indicates *a person who is blind* that is corresponding to *the person who is in love* in the domain of LOVE. Thus, a blind person who is incapable of seeing anybody is similar to the lover who is incapable of seeing anybody except of his/her beloved one.

1. Container Metaphors of Love.

In Kurdish, similarly to English, the container metaphors are important concepts in the field of emotions and that they work in two ways. The emotions are either comprehended as a “FLUID (SUBSTANCE) IN A CONTAINER”, with the container in most situations supplied by the human body, or being a CONTAINER itself.

Container metaphors in Kurdish are mostly body parts including heart, brain, blood and the body itself. For instance, in (16a), HEART IS A CONTAINER FOR LOVE, and in (16b), LOVE IS A SUBSTANCE IN A CONTAINER. In (16b), *love* is conceptualized as a *substance* and the human’s body is regarded as a *container*. But, in (16c), *love* is conceptualized as A FLUID IN A CONTAINER. In this example, the heart is comprehended as the *container*. In (16d), BRAIN IS A CONTAINER FOR LOVE. In (16e), BLOOD IS A CONTAINER FOR LOVE. In contrast, in (16f) and (16g), love is being conceptualized as a CONTAINER itself (LOVE IS A CONTAINER).To Kövecses (1990), the metaphor LOVE IS A CONTAINER is very common in English. Similarly, in Kurdish *love* is regarded as a container that is outside of humans’ body. For instance, the example (16g) shows that the container is a kind of string and the people who feel love move into that container. Thus, this string corresponds to love relationship between the lovers and links them. Moreover, a person who falls in love string is regarded as a hunted person. The role of the lovers is passive that is regarded as something happens to them.

16.

a. Diľitoye şwênu penam Diľ megoře kesîtirî Mexere cêgam (Uns, 2008: 33).	(Your heart is my place and shelter Do not change your heart do not put anyone else into my place)
b. Azîz le xoşewîstî to piřim min Xoşm ewêy diľdarim diľ teřm min (Uns, 2008: 194)	(Darling I am full of your love (I love you my lover, I am so emotional)
c. Xoşim dewêyt piř be diľ.	(I love you full of my heart)
d. To hemîşe le mêşîkmayt	(You are always in my mind)
e. Wa hest ekem diľdarî to Çote xwênim bote hestim (Uns, 2008: 177)	I feel that your love has flowed into my blood and it became my emotion)
f. Baranî eşiq dabarî Kewtme nêw dinyay diľdarî (Uns, 2008: 40)	(Rain of love rained I fell into the world of love)
g. Dana kewte dawî xoşewîstî kiçeke.	(Dana fell in the girl’s love string)

2. LOVE IS WAR

Love in Kurdish, like in English, can be comprehended in terms of *war* as the example (17) shows. The words ‘dagîrt kird diľm’ (you occupied my heart) indicate war between the lovers to achieve their own goals of love.

17. Her ke destit xiste naw destim, *dagîrt* kirddiľ u hestim
(As soon as you put your hand into mine, you occupied my heart and emotion)

3. LOVE IS FIRE/ LOVE IS MADNESS/ LOVE IS A JOURNEY

From the examples of (18), it can be seen that *love* in Kurdish, as well as in English, can be conceptualized as *fire, madness* and as *journey*. The word ‘sutawa’ (burnt) in (18b) in the first line, indicates fire and ‘sheti’ (crazy) in (18b) in the second

In this conceptual metaphor, LOVE as a target domain is conceptualized in terms of A FLUID IN A CONTAINER which is regarded as the source domain. Here, human's body is considered as a container for emotion such as love. *Love* is described as the substance in the container. The level of the fluid in the body represents the amount of love between the lovers, as the expressions in (14a), (14b) and (14c) explain. Thus, the rise of the FLUID in the CONTAINER indicates the increase in love.

14.

a. She was *overflowing with* love.
b. She was *filled with* love.
c. He *poured out* his affections on her.
d. He is *in love*.
e. We *fell in love*. (Kövecses, 1990: 144-159; 2000: 26)

To Kövecses (1990: 144-159), LOVE, in (14d) and (14e), is conceptualized as forming a CONTAINER itself, which is outside of the body. Instead of having the emotion inside humans, humans seem to move into the LOVE CONTAINER when they feel this emotion. Here, the role of the lovers is passive. *Falling in love* is something that happens to the lovers and not something that the lovers want to do.

15. LOVE IS AN OPPONENT

LOVE as a target domain can be conceptualized in terms of AN OPPONENT as the expressions in (15) explain:

15.

a. He tried to *fight off* his feelings of love.
b. Eventually he *surrendered* to his love.
c. She was *struggling with* her feelings of love.
d. He tried to *suppress* his feelings in vain.
e. She was *overcome* by love.
f. Love took *complete* control over him.
g. She was *seized* by love. (Kövecses, 1986: 98).

To Kövecses (1986: 98), the OPPONENT metaphor mainly focuses on the control related aspects of the concept *the attempt to avoid lack of control in love*. The OPPONENT metaphor is constituted by a number of correspondences between the source domain (OPPONENT) and the target domain (LOVE). These are the following:

Source domain: OPPONENT **Target domain: LOVE**

- the opponent is love
- the fight against the opponent is an attempt to avoid loss of control over love.
- losing to the opponent is getting into a state of lack of control.
- winning is being successful in maintaining control over love.
- surrender is giving up the attempt to maintain control and accepting love's control over people.

7. Conceptual Metaphor of Love in Kurdish

Metaphorical expressions of love are pervasive in Kurdish just like in English. Some of them are conceptualized in similar ways. On the other hand, some of them are different. The following conceptual metaphors of love are the most common types in Kurdish:

12.

a. I could feel the *electricity* between us.
b. I was *magnetically drawn* to her.
c. They *gravitated* to each other immediately.
d. There were *sparks*
e. His whole life *revolves* around her.
f. The *atmosphere* around them is always charged.
g. They are *uncontrollably attracted* to each other.
h. There is incredible *energy* in their relationship.
i. They lost their *momentum*.(Lakoff and Johnson, 1980: 49)

LOVE IS A PHYSICAL FORCE metaphor highlights an imperious feature of love over other emotions that humans can feel. In this metaphor, humans comprehend love as a force such as magnetism, gravity and electricity. *Force* is something that humans cannot control or have an influence on. If someone assumes that such a feeling as love cannot be restricted, people have to confess that also lovers cannot be restricted. The existence of magnetism between lovers signifies the need of living together or spending as much time as possible with each other, whereas the electricity between lovers presents the power of love that bonds them.

According to Kövecses (1986: 90), a person in love is like a physical object that obeys a larger physical force. The aspect of passivity is reflected, in this metaphor, by expressions like *magnetically drawn*, *attracted to*, *gravitate to*, *revolve around*. What all of these examples indicate is that the object of the physical force (i.e. the person in love) obeys a stronger, larger physical force (i.e. love), it merely undergoes the effect of the force without having any active role in the interaction. The object of the force cannot do anything but obey the physical force. This way of conceptualizing love has the consequence that love is viewed as something for which people are not responsible and in which people have no choice, just as the object of the force cannot be responsible for what happens to it (since it is only an object affected by a larger force) and, for the same reason, has no alternative in its reactions to the force.

13. LOVE IS MAGIC

In LOVE IS MAGIC metaphor, *love* as a target domain is comprehended in terms of *magic* which is a source domain. This metaphor emphasizes the existence of an almost magical connection that bonds lovers, while hiding the side of the mortality of partners and their incapability to use magic.

13.

a. She *cast her spell over* me.
b. The *magic* is gone.
c. She is *bewitching*.
d. I was *entranced* by him.
e. He has me *in a trance*.
f. She had me *hypnotized*.
g. I was spellbound. (Lakoff and Johnson, 1980: 49)

To Kövecses (1986: 91), in MAGIC metaphor, there is a psychological force (the magic) whose effect the person in love undergoes. If a person is *spellbound*, *hypnotized* or *in a trance*, he or she is unable to function normally. A person in love is a person who lacks control over the state he or she happens to be in. The more control people have over their emotion, the less in love they will be.

14. LOVE IS A FLUID IN A CONTAINER

e. She *rewarded* his love by taking care of him.
f. What am I *getting out* of this relationship anyway?
g. I am *putting more into* this than you are.
h. She's *invested* a lot in that relationship.
i. I *gave* her all my love. (Kövecses, 1986: 95; 2000: 26 and 2002: 46)

The concept of LOVE is viewed as and comprehended in terms of commercial transactions. Here, *love* is seen as a situation in which love functions as a valuable commodity and the lovers as merchants exchanging goods. Lovers, in the target domain, correspond to the merchants in the source domain.

11. LOVE IS A NATURAL FORCE (FLOOD, WIND, STORM, etc.)

In this conceptual metaphor, A NATURAL FORCE is the source domain and LOVE is the target domain.

11.

a. She *swept me off my feet*.
b. Waves of passion *came over* him.
c. She *was carried away* by love.
d. It was a *whirlwind* romance.
e. She *let herself* go.
f. I *was swept away* by love.
g. We *were riding* the passions.
h. It was a *surging* love.
i. She was *deeply immersed* in love.
j. We *were engulfed* by love. (Kövecses, 1986: 88-89).

According to Kövecses (1986: 89), this metaphor focuses on three aspects of love: *passivity*, *lack of control*, and *pleasantness*. In the metaphor above, the NATURAL FORCE embodies love itself and, consequently, the person carried away by the flood or wind corresponds to the person in love. The person who is *carried away* plays a passive role with respect to the force in the sense that he can't help being transported. Similarly, in love, the person who falls in love can't help falling in love either. *Falling* is something that happens to people and not something that they do. Thus, metaphor love is a force independent from people which can affect them without their active participation. Also, this metaphor contains the idea of lack of control. The person who is carried away by the flood or wind has no control over the situation. It is the force that has the upper hand. Likewise, the person in love is unable to function normally. The third aspect that can be presented by the NATURAL FORCE metaphor is pleasantness. People think of being carried away by a force outside them as something pleasurable. Expressions like ‘letting oneself go ‘in (9e), and ‘riding the passions’ in (9g), indicate that people take part in this (ibid).

12. LOVE IS A PHYSICAL FORCE

In this conceptual metaphor, LOVE is the target domain and A PHYSICAL FORCE is the source domain. Here, *love* is conceptualized as *a physical force* as the expressions in (7) show.

8.

a. I'm *starved* for affection.
b. He *thrives* on love.
c. She is *sustained* by love.
d. She's *love-starved*.
e. I *can't live without* love.
f. He *hungered* for love.
g. I *need* love. (Kövecses, 1986: 5-6; 2000: 26 and 2002:81-83 46, 203;)

This metaphor highlights the aspects of desire for love and the consequence of *love*, while it utilizes the hunger and nourishment aspects of the concept of *nutrient*. But this correspondence of the aspects of *nutrient* and *love* is achieved via detailed mappings, as shown below:

Source: NUTRIENT	**Target: LOVE**
– the hungry person ⇒	the person who desires love
– food ⇒	love
– hunger ⇒	the desire for love
– physical nourishment ⇒	psychological strength
– the effects of nourishment ⇒	the consequences of love

9. LOVE IS RAPTURE/ A HIGH

In this conceptual metaphor, RAPTURE is the source domain and LOVE is the target domain. Sometimes people conceive love as rapture as the following expressions show:

9.

a. I'm *giddy* with love
b. I've been *high on* love for weeks
c. She is *drunk with* love
d. He is *intoxicated* with love. (Kövecses, 1986: 92)

In this metaphor, corresponding to the person under the influence of the drug is the person who is in love, and to the drug, love itself. The existence of such a metaphor proves that the behaviour of people who are in love resembles the conduct of those being on a drug- induced high. In this metaphor, there is the correspondence between the pleasantness of the rapture or high and the pleasantness of the love experience. In the RAPTURE metaphor, *love* involves of a lack of control. When people are in love, they lose their common sense and become different people. A rapture, similarly to insanity and being spellbound, is a state in which a person is not in possession of his or her faculties. What the RAPTURE metaphor adds to this is that *love* is also a pleasant state.

10. LOVE IS AN ECONOMIC EXCHANGE

In this metaphor, LOVE is the target domain which is understood through the source domain AN ECONOMIC EXCHANGE as the expressions in (10) show.

10.

a. This relationship *isn't worth anything* anymore.
b. I *didn't get* much in return.
c. I've *lost* all my love for her.
d. He *received* a lot of love from her.

d. We *fused together*.
e. She is my better half. (Kövecses, 2002: 46; 2000: 26, 28, 119)

The metaphorical expression in (8a), 'We are one 'indicates that lovers are parts of a whole. Unity of lovers makes them a whole. In the source domain A UNITY, there are two parts which form a whole and fit one another, and make up a unity that functions as a whole. *Love* is considered as the spiritual merger of two souls into one. Kövecses (1986: 63) regards the harmonious state of LOVE IS A UNITY to be two perfectly fixed parts that form an ideal unity in which the two parts maximally complement each other. One part is incomplete and cannot function without the other part. Moreover, he (1986: 63) believes that people consider love relationship as two halves: one half for the lover and another half for the beloved one. The set of mapping can be seen as below:

Source: UNITY	**Target: LOVE**
– The two physical parts⇒	two lovers
– The physical joining of the parts ⇒	the union of the lovers
– The physical unity ⇒	the spiritual mergers of the two souls
– The physical fit between the parts⇒	the harmonious relationship between the two lovers

7. LOVE IS SPORT/ A GAME

In English, sometimes *love* is conceptualized in terms of *sport* as the expression (7) shows. In LOVE IS SPORT metaphor, *love* is the target domain and *sport* is the source domain. Here, the elements of *love* are explicated by using the elements of *sport*. For instance, the lovers, in the target domain, can be described as the game players in the source domain and the rules in sport can be considered as the promises between the lovers with their common goal.

7. He made a *play* for her. (Kövecses, 2000: 26)

There is a set of mappings between the source domain and the target domain that can be shown as below:

Source: SPORT	**Target: LOVE**
– Game players ⇒	lovers
– Rules in a game ⇒	promises in love
– Winning the match⇒	achieving the goals of love
– Losing the game ⇒	being apart

The only purpose of players engaged in sport activity is to win the match. The goal of achieving the gold medal in a sport match is similar to achieving the goals of love. In *sport*, in order to achieve the gold medal, two groups will compete each other. Similarly, in *love*, a boy and a girl will compete each other. The activity processes in *love* are understood in terms of sport terms. The role of the lovers can be understood via the concept of game players in a match.

8. LOVE IS A NUTRIENT: FOOD OR DRINK

In this conceptual metaphor, NUTRIENT is the source domain and LOVE is the target domain. Here, *love* is seen as a need. People try to comprehend the aspects of *love* in terms of the concept of a *nutrient* as the following examples show:

beginning, duration and the end. The damage resulted from the intensity of fire can refer to the lovers' psychological damage because of the letdown in love.

4. LOVE IS MADNESS

To Lakoff and Johnson (1980: 49) and Kövecses (2000: 26), LOVE can be expressed in terms of MADNESS as the expressions in (4) explain. In this conceptual metaphor, LOVE is the target domain and MADNESS is the source domain. Here, *love* is presented as a state of insanity. When someone is in love, she/he experiences certain kinds of emotions which are similar to mental states of madness because of having strange behaviour. Only intensity distinguishes these emotions from each other.

4.

a. She *drives me out of my mind*.
b. I'm *crazy* about her.
c. I'm *insane* about her.
d. He's *gone ma*d over her.
e. He *constantly* raves about her.
f. I'm just *wild* about Harry.

In this metaphor the insane person corresponds to the person in love. The person who makes people insane is the person that they are in love with. And the behavior of the insane person corresponds to that of the person in love. Insanity is the ultimate lack of control. The insane person is not responsible for his/ her actions. If and when the MADNESS metaphor is applied to love, it follows that a person in love is not responsible for what he or she does either.

5. LOVE IS A PATIENT

In this conceptual metaphor, LOVE target is the domain and PATIENT is the source domain. Here, the lovers are assumed to be patients. The patients' health state represents the state of the relationship or marriage as the following expressions explain:

5.

a. This is a *sick* relationship.
b. They have a *strong* marriage.
c. Their marriage is *dead*, it cannot be revived.
d. We are getting *back on our feet*.
e. Their marriage is *on its last legs*. (Lakoff and Johnson, 1980: 49)

All the expressions in (5) are metaphors in which the elements of *love* domain are described by using the elements of *patient* domain. For instance, in (5d), it can be assumed that the patient may get well and heal after illness. Likewise, in the love relationship, the lovers' relationship may end with marriage after facing many problems.

6. LOVE IS A UNITY

In the metaphor LOVE IS A UNITY, LOVE is the target domain and it is conceptualized in terms of A UNITY as the following expressions show:

6.

a. We are *as one*.
b. They are *breaking up*.
c. We are *inseparable*.

2.

a. She *conquered* him.
b. He is known for his many rapid *conquests*.
c. She *fought for* him, but his mistress won out.
d. He *fled from* her *advances*.
e. She *pursued* him *relentlessly*.
f. He is slowly *gaining ground* with her.
g. He *won* her hand in marriage.
h. He *overpowered* her.
i. She is *besieged* by suitors.
j. He has to *fend* them *off*.
k. He *enlisted the aid* of her friends.
l. He *made an ally* of her mother.

From the above examples, it can be seen that the consequence of *love* is the consequence of *war*. In the example of (2g), the word 'won' indicates that in love relationship there is a fight between the lovers to win the love for the sake of marriage. Similarly, in a battle field, the soldiers fight each other in order to win the war. In *love*, the person who pursues the beloved can be corresponded to the attackers in a war. If another pursuer appears in midway, this pursuer will be regarded as opponent or enemy who should be wiped out. In the end, one of them wins and the other is defeated. Thus, achieving the goals of love is winning the war. The set of mapping between the two domains can be conceptualized as below:

Source: WAR	**Target: LOVE**
– soldiers⇒	lovers
– weapons⇒	love relationship
– being hurt physically ⇒	being hurt mentally
– attackers in a war ⇒	pursuers in love
– battles in a war ⇒	competition between pursuers in love/ conflicts between lovers
– winning a war ⇒	achieving the goals of love
– losing a war ⇒	failing in getting love (being apart)

3. LOVE IS FIRE

In this conceptual metaphor, FIRE is the source domain and LOVE is the target domain. The examples of (3) reveal that *love* as one of the experiential domains which is an abstract can be conceptualized and understood in terms of the experiential domain of *fire* which is a concrete one(Lakoff and Turner, 1989: 106-107) and (Kövecses, 2000: 26;2002: 46,203).

3.

a. The *fire* between them finally went out.
b. I am *burning* with love.
c. She carries a *torch* for him.
d. The *flames* are gone from our relationship.

The words 'burning' in (3a), 'torch' in (3c) and 'flame' in (3d) indicate *fire*. On the other hand, the words 'between them' in (3a), 'I' in (2a), 'she/ him' in (3c) and 'our relationship' in (3d) identify lovers in the domain of *love*. Humans can link different stages of fire burning with different stages of being in love. Sometimes a conceptualization such as in (3a) indicates that *love*, as well as *fire*, has its

1. LOVE IS A JOURNEY

In this conceptual metaphor, LOVE is a target domain and JOURNEY is a source domain. The metaphor involves understanding one domain of experience, *love*, in terms of a very different domain of experience, *journeys*. More technically, the metaphor can be understood as a mapping from a source domain to a target domain. To Lakoff and Johnson (1980: 44-45), Lakoff (1993: 206-209) and Kövecses (2000: 26; 2002: 5-7, 30), *love* is being conceptualized as a *journey* as the following expressions show:

1.
   a. Look *how far we've come*.
   b. We're *at a crossroads*.
   c. We'll just have to *go our separate ways*.
   d. We can't *turn back now*.
   e. I don't think this relationship *is going anywhere*.
   f. *Where are we*?
   g. We're *stuck*.
   h. It's been a *long, bumpy road*.
   i. This relationship is *a dead-end street*.
   j. We're just *spinning our wheels*.
   k. Our marriage is *on the rocks*.
   l. We've gotten *off the track*.
   m. This relationship is *foundering*.

In the above cited examples, the lovers are travelers on a journey together, with their common life goals seen as destinations to be reached. The relationship is their vehicle, and it allows them to pursue those common goals together. The relationship is seen as fulfilling its purpose as long as it allows them to make progress toward their common goals. The journey isn't easy. There are impediments, and there are places where a decision has to be made about which direction to go in and whether to keep traveling together.

Kövecses (2002: 5-7) shows mapping between the source and the target domain as a set of ontological correspondences in which the entities in the source domain correspond systematically to the entities in the domain of a LOVE as below:

Source: JOURNEY	**Target: LOVE**
− the travelers ⇒	the lovers
− the vehicle ⇒	the love relationship itself
− the journey ⇒	events in the relationship
− the distance covered ⇒	the progress made
− the obstacles encountered ⇒	the difficulties experienced
− decisions about which way to go ⇒	choices about what to do
− the destination of the journey ⇒	the goal(s) of the relationship

2. LOVE IS WAR

To Lakoff and Johnson (1980: 49)and Kövecses (2000: 26), *love* is a conceptual domain which is partially structured and understood in terms of *war* as the following expressions show. In this conceptual metaphor, LOVE is a target domain and WAR is a source domain. In LOVE IS WAR metaphor, some elements respectively refer to the lovers, the result of the verbal battle and the disagreement between lovers. Consider the expressions below:

Lakoff and Johnson (1980: 30-32) state that people use ontological metaphors to comprehend events, actions, activities, and states. Events and actions are conceptualized metaphorically as objects, activities as substances, states as containers. Moreover, according to them (ibid: 29, 31), humans' body is considered as a container, with a bounding surface and an in-out orientation. Humans project their own in-out orientation onto other physical objects that are bounded by surfaces.

d. Orientational Metaphors

Orientational metaphors do not structure one concept in terms of another but instead organize "a whole system of concepts with respect to one another”. Lakoff and Johnson (1980: 14) define these kinds of metaphors as metaphors which "give a concept of spatial orientation". For example, HAPPY IS UP. The concept HAPPY is oriented UP leads to English expressions like "I'm feeling *up* today."

Orientational metaphors are grounded in the physical experience of humans' bodies and the way they function in relation to their physical environment; most of them are spatial in character, such as up-down, front-back, near-far, etc. Orientational metaphors organize entire systems of concepts in a systematic way; for example up-down metaphors: HAPPY IS UP – SAD IS DOWN, HEALTH AND LIFE ARE UP – SICKNESS AND DEATH ARE DOWN, MORE IS UP – LESS IS DOWN, and many more (Lakoff and Johnson, 1980: 15-17). Although these metaphors have a basis in humans' physical experience, and physical experience is common to all humans, but they are also determined by culture; for example, in some cultures the future is ahead, and in others it is behind them (ibid: 14).

5. Conventional Metaphor

Another way to classify metaphors in terms of their degree is conventionality. To Kövecses (2002: 29), conventional metaphor is a metaphor that is well worn or deeply entrenched in everyday use by ordinary people for everyday purposes. For example:

ARGUMENT IS WAR: I *defended* my argument.
LOVE IS A JOURNEY: We'll just have to *go our separate ways*.
LIFE IS A JOURNEY: He had a *head start* in life.

To Barcelona (2001: 137), an expression is conventionalized in a language if it is used frequently by the speakers. Therefore, it opposes to novel metaphors. The metaphorical expressions given above are highly conventionalized, because they are well worn or even clichéd in the usage of a linguistic community. Speakers do not even notice that they use metaphors when they use the expression *defend* in connection to arguments, *go our separate ways* in connection to love and *head start* in connection to life. Thus, these conventional metaphorical expressions are deeply entrenched ways for people to think about and understand an abstract domain (Kövecses 2002: 30).

6. Conceptual Metaphor of Love in English

Love is a strong emotion and feeling for someone. In everyday language, *love* is used metaphorically in many linguistic expressions. As one of the conceptual domains, *love* can be expressed and understood in terms of many other conceptual domains, such as: journey, fire, madness …etc.

a. Types of Conceptual Metaphor

Conceptual metaphors can be classified into different kinds in terms of conventionality, function, nature, and level of generality of metaphor (Kövecses, 2002: 29). Lakoff and Johnson (1980) and Kövecses (2002: 33-36) classify conceptual metaphors into three types according to their cognitive function: structural, ontological and orientational. Lakoff and Johnson (1980: 83-84) state that these metaphors are founded on humans' experience.

b. Structural Metaphors

Structural metaphor is the most common type of conceptual metaphor. To Lakoff and Johnson (1980: 14), in structural metaphors "one concept is metaphorically structured in terms of another". In this kind of metaphor, the source domain provides a relatively rich knowledge structure for the target concept. In other words, the cognitive function of these metaphors is to enable people to understand target ***A*** via the structure of source ***B***. For example, the concept of *time* is structured according to *motion* and *space*. In the conceptual metaphor TIME IS MOTION, people understand *time* in terms of some basic elements: Physical objects, their locations, and their motion. On the basis of the background condition that the present time is at the same location as a canonical observer, a set of mappings can be found in the following: *Times are things*. The passing of time is motion. Future times are in front of the observer; past times are behind the observer. This set of mappings structures humans' notion of time in a clear way (Kövecses, 2002: 33).

c. Ontological Metaphors

Ontological metaphors provide much less cognitive structuring for target concepts than structural ones do. Their cognitive function is to give an ontological status to general categories of abstract target concepts. Lakoff and Johnson (1980: 25) argue that ontological metaphors arise when "our experience of physical objects and substances provides a further basis for understanding." Understanding humans' experiences in terms of objects and substances allows people to pick out parts of their experience and treat them as discrete entities or substances of a uniform kind. To Kövecses (2002: 34-35), people conceive their experiences in terms of objects, substances, and containers, in general, without specifying exactly what kind of object, substance, or container is meant. The knowledge about objects, substances, and containers is rather limited at this general level; therefore, people cannot use these highly general categories to understand much about target domains.

Source Domains	**Target Domains**
PHYSICAL OBJECT	⇒ NONPHYSICAL or ABSTRACT ENTITIES (e.g., the mind)
	EVENTS (e.g., going to the race)
	ACTIONS (e.g., giving someone a call)
SUBSTANCE	⇒ ACTIVITIES (e.g., a lot of running in the game)
CONTAINER	⇒ UNDELINEATED PHYSICAL OBJECTS (e.g., a clearing in the forest)
	⇒ PHYSICAL AND NONPHYSICAL SURFACES (e.g., land areas, the visual field)
	⇒ STATES (e.g., in love)

the more concrete or source concept. Thus, people have coherently organized knowledge about *journeys* that they rely on in understanding *love*.

Kövecses (2002: 16-25) lists some common source and target domains. Source domains include the human body, health and illness, animals, plants, buildings and construction, machines and tools, games and sports, cooking and food, heat and cold, light and darkness, forces, movement and direction, etc. Target domains can be put into categories such as emotion, desire, morality, thought, society/nation, politics, economy, human relationships, communication, time, life and death, religion, events and actions.

The linking of a source and a target domain usually originates in childhood experiences involving humans' sensor motor skills. For instance, MORE is linked to UP as a result of the recurring human experience of seeing the level of a pile of objects or substance rise when more quantity is added (Lakoff and Johnson, 1980: 16).

To Kövecses (2002: 6-8, 12), mappings are a set of fixed correspondences between a source and a target domain. The constituent elements of the source domain correspond to constituent elements of the target domain. Moreover, mapping of the source domain onto the target are regarded as unidirectional, going from the source to the target, and fairly fixed (Lakoff and Turner, 1989: 62) and (Kövecses, 2002: 7-10). For example, in the conceptual metaphor LOVE IS A JOURNEY, there are a set of correspondences between the two domains. All the elements of the domain *journey* correspond to the elements of the domain of *love*. In the sentence *We aren't going anywhere*, the expression *go somewhere* indicates traveling to a destination, in this particular sentence, a *journey* which has no clear destination. The word ***we*** refers to the travelers involved. The mentioned sentence includes three constituent elements of journeys: the travelers, the travel or the journey as such, and the destination. However, when someone hears this sentence in the appropriate context, he/she will interpret it to be about love, and it is known that the speaker of the sentence has in mind not real travelers but lovers, not a physical journey but the events in a love relationship, and not a physical destination at the end of the journey but the goal(s) of the love relationship. In the sentence *our relationship is spinning its wheels*, the lovers correspond to travelers, the love relationship corresponds to the vehicle and the lovers' common goals can be identified with their common destination on the journey (Lakoff, 1993: 207).

Lakoff (1993: 245) summarizes the structure of metaphor as below:

- Metaphors are mappings across conceptual domains.
- Such mappings are asymmetric and partial.
- Each mapping is a fixed set of ontological correspondences between entities in a source domain and entities in a target domain.
- When those fixed correspondences are activated, mappings can project source domain inference patterns onto target domain inference patterns.
- Metaphorical mappings obey the Invariance Principle: The image-schema structure of the source domain is projected onto the target domain in a way that is consistent with the inherent target domain structure.
- Mappings are not arbitrary, but grounded in the body and in everyday experience and knowledge.
- A conceptual system contains thousands of conventional metaphorical mappings, which form a highly structured subsystem of the conceptual system.
- There are two types of mappings: conceptual mappings and image mappings; both of them obey the Invariance Principle.

domain “war”, for example, is mapped onto target domains as different as love, medicine and business.
5. Metaphorical linguistic expressions – the result of particular pairings of source and target domains.
6. Mappings – basic conceptual correspondences between source and target domains.
7. Entailments – additional mappings beyond the basic correspondences. They are also known as inferences.
8. Blends – material that is new in relation to both source and target.
9. Non-linguistic realization – conceptual metaphors do not only materialize in language and thought, but also in social reality, for example the way people treat time like money in accordance with TIME IS MONEY.
10. Cultural models – conceptual units that are larger than a conceptual metaphor

3. Some Aspects of Metaphor

According to Lakoff (1993: 245-246), metaphor has the following aspects:

- The system of conventional conceptual metaphor is mostly unconscious, automatic, and is used with no noticeable effort, just like humans’ linguistic system and the rest of their conceptual system.
- Humans’ system of conventional metaphor is alive in the same sense that their system of grammatical and phonological rules is alive; namely, it is constantly in use, automatically and below the level of consciousness.
- Humans’ metaphor system is central to their understanding of experience and to the way they act on that understanding.
- Conventional mappings are static correspondences, and are not, in themselves, algorithmic in nature. However, this by no means rules out the possibility that such static correspondences might be used in language processing that involves sequential steps.
- Metaphor is mostly based on correspondences in their experiences, rather than on similarity.
- Metaphorical mappings vary in universality; some seem to be universal, others are widespread, and some seem to be culture- specific (Lakoff and Johnson, 1999: 59).

4. The Structure of Metaphor

In the conceptual system, metaphor is across-mapping domain in which meaning is transferred from one conceptual domain to another (Lakoff, 1993: 203, 245). Thus, metaphor is the relation between two conceptual domains in which the meaning of one domain is mapped onto another different domain in order to help people to understand the second domain through the first domain. Kövecses (2002: 4) explains that the two domains involve in conceptual metaphor are called source domain and target domain respectively. Moreover, source domain refers to the conceptual domain used to help to understand another conceptual domain. Target domain refers to the conceptual domain which is understood via source domain (ibid: 12). Conceptual metaphor typically employs a more abstract concept as target and a more concrete or physical concept as its source. For instance, in metaphor such as LOVE IS A JOURNEY, ‘love’ is the more abstract or target concept, while ‘journey’ is

1. Metaphor is a property of words; it is a linguistic phenomenon.
2. Metaphor is used for some artistic and rhetorical purpose.
3. Metaphor is based on a resemblance between the two entities that are compared and identified.
4. Metaphor is a conscious and deliberate use of words, and people must have a special talent to be able to do it and do it well.
5. Metaphor is a figure of speech that people can do without; they use it for special effects, and it is not an inevitable part of everyday human communication.

In contrast, in the cognitive linguistic view, metaphor is a conceptual phenomenon which basically relates to what happens in the mind. To Lakoff (1993: 244), metaphor is fundamentally conceptual, not linguistic, in nature. Furthermore, metaphor includes a cross-domain mapping in the conceptual system to understand or think of one thing in terms of something else, such as time as motion, ideas as food, arguments as war, or organizations as plants. Metaphor helps people to understand a relatively abstract or inherently unstructured subject matter in terms of a more concrete, or at least a more highly structured subject matter (ibid: 203, 245). The concept of metaphor is further defined as “a cognitive mechanism whereby one experiential domain is partially ‘mapped’ i.e. projected, onto a different experiential domain, so that the second domain is partially understood in terms of the first domain” (Barcelona, 2000: 3).

2. Conceptual Metaphor

The cognitive-linguistic approach to metaphor is launched by Lakoff and Johnson (1980). In their work, *Metaphors We Live By*, they (1980: 3) show that metaphor is not just a matter of language but first and foremost a matter of thought and action i.e. metaphor is pervasive both in thought and everyday language. According to them (1980: 5), the essence of metaphor is “understanding and experiencing one kind of thing in terms of another.” In other words, there are two conceptual domains, and one is understood in terms of the other (Lakoff and Turner, 1989: 62). For instance, understanding and experiencing *love* in terms of *journey*.

Lakoff and Johnson (1980) claim that (1) metaphor is a property of concepts, and not of words; (2) the function of metaphor is to better understand certain concepts, and not just some artistic or esthetic purpose; (3) metaphor is often not based on similarity; (4) metaphor is used effortlessly in everyday life by ordinary people, not just by special talented people; and (5) metaphor, far from being a superfluous though pleasing linguistic ornament, is an inevitable process of human thought and reasoning.

Since a conceptual metaphor is about two domains of thought and not just using one word instead of another, the structure of a conceptual metaphor is complex. Kövecses (2003: 311-312) lists ten interacting components that make up a conceptual metaphor:

1. Experiential basis – this is the motivation for choosing which source domain goes with what target domain.
2. Source domain – the source domain must be sufficiently different from the target domain, so that new meaning is in fact created, but at the same time the two domains share some important characteristics .
3. Target domain.
4. Relationship between the source and the target – a source domain can apply to several targets and a target domain can be attached to several sources. The source

A Comparative Study of Conceptual Metaphors of Love in English and Kurdish

Asst. Instructor Khalid Ali Abdullah
University of Raparin
Faculty of Education
School of Languages
English Department

Abstract

This research makes a comparative study of love metaphors in English and Kurdish from the perspective of cognitive linguistics, with the aim of supporting the contemporary cognitive theory of metaphor from the viewpoints of both English and Kurdish languages. Traditionally, metaphor was viewed as a matter of language, as a figure of speech at the level of linguistics. From the cognitive point of view, metaphor is essential in language and thought. Metaphor in nature is understanding and experiencing one kind of thing in terms of another. Metaphor allows people to understand unfamiliar and abstract concepts through familiar and concrete concepts. Emotion, which is abstract, is the most important experience of human beings, and love is the most special one among various kinds of emotions. The comparative study shows that there are both similarities and differences between love metaphors in English and Kurdish. The similarity shows that the same conceptual metaphors of love in English and Kurdish are primarily rooted in common physical and mental experiences of human beings. The difference shows that culture plays an important role in the process of conceptualizing metaphor. In conclusion, metaphor is not only a linguistic phenomenon, but also a cognitive tool. It is often through the metaphorical process that human beings conceptualize the world and make reality, and the diversity of cultures also plays an important role in constructing metaphorical concepts.

1. Introduction

Traditionally, metaphor is viewed as the best-known form of figurative language. It is seen as a matter of usage. To Knowles and Moon (2006: 2), metaphor is the use of language to refer to other than what it was originally applied, in order to suggest some resemblance or make a connection between the two things. Moreover, Kreidler (1998: 301) defines metaphor as “a figurative expression in which a notion is described in terms usually used for a different kind of notion.” For instance, describing *the foot of mountain* which indicates ‘the lower part of mountain’ in terms of *foot* as ‘the lower a part of human’s body’. Thus, the word *foot* is metaphorically used, and it asserts a resemblance between *the lower part of mountain* and *the lower part of human’s body*. On the traditional view of metaphor, metaphor is assumed not to reveal anything fundamental about the nature of meaning. It was originally a category of literary and rhetorical analysis, not of linguistic description (Riemer, 2010: 246). Kövecses (2002: vii-viii) shows the characteristics of metaphors as below:

پوختەی باسەکە

ئەم توێژینەوەیە تایبەتە بە شیکردنەوەی ئەدەبی بۆ دوو ڕۆمانی (دیستۆپیا)، کە ئەوانیش ڕۆمانەکانی (هەزار و نۆ سەد و هەشتا و چوار)ی (جۆرج ئۆرویڵ)ە، لەگەڵ ڕۆمانی (جیهانێکی نوێ)، کە (ئۆڵدس هەکسلی) نووسیویەتی، ئامانج لە توێژینەوەکە تیشک خستنە سەر ئەو ڕێگایانەیە، کە لەلایەن دەستەڵاتدارانەوە لە جیهانی دیستۆپیادا بۆ پاوانکردن و پاراستنی دەسەڵات بەکارهاتوون، کەوایە بابەتی سەرەکی توێژینەوەکە تایبەت بەو ئامراز و هۆکارانەیە، کە ڕژێمە دەستەڵاتدارەکان بۆ پاراستن و درێژەدان بە دەستەڵاتیان، لەگەڵ چۆنیەتی سەرکوتکردن و چەوساندنەوەی هاونیشتمانیان بە مەبەستی سەپاندن و زاڵکردنی تاکە ئایدۆلۆژیا و بیرکردنەوەی تەسک بەسەریاندا بەکاریانهێناون.

بە شێوەیەکی گشتی توێژینەوەکە باس لە سێ ئامرازی سەرەکی دەکات، کە دەستەڵاتدارە ستەمکارەکان بۆ هێنانەدی ئامانجەکانیان لە کارنامەی سیاسی و سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتییاندا پێڕەویان کردوون. نێوەرۆکی توێژینەوەکە جگە لە پێشەکی و سێ بەش پێکدێت:

لە پێشەکیدا وەک دەروازەیەک بۆ چوونە نێو توێژینەوەکە ناونیشان و هۆی هەڵبژاردن و گرنگی و ڕێباز و سنووری توێژینەوەکە باسکراون.

بەشی یەکەم: ئەم بەشە لە توێژینەوەکە جەخت لەسەر خراپ بەکارهێنانی زمان لە لایەن دەستەڵاتدارانەوە بۆ بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان دەکاتەوە، کە وا لە خەڵک بکەن هەمان بیرکردنەوەی ئەوانیان هەبێت.

بەشی دووەمی توێژینەوەکەشمان لە دامەزراوە دەوڵەتییەکان دەتوێژێتەوە، کە چۆن ڕووداوە مێژووییەکانیان بۆ بەرژەوەندیی خۆیان گۆڕیوە، ئەویش بۆ خاتریی ئەوەی تەنیا یەک ڕاستی دەربارەی ڕابردوو قبوڵ بکرێت.

هەرچی بەشی سێیەم و کۆتاییشە لە توێژینەوەکە، ئەوا تیشک دەخاتە سەر خراپ بەکارهێنانی تەکنەلۆژیا لەلایەن دەستەڵاتدارانەوە بۆ گەیشتن بە مەرامەکانیان، وەکو چاودێریکردنی هاوولاتیان و پێدانی دەرمانی (سۆما)، بەمەش دەوڵەت وا لە هاوولاتیانی دەکات کە بێ ئاگابن لە ژیانی ڕاستەقینە.

لە کۆتایی توێژینەوەکەشدا گرنگترین ئەنجامە بەدەستهاتووەکان، لەگەڵ لیستی سەرچاوەکان و کورتەی توێژینەوەکە بە هەر سێ زمانی کوردی و عەرەبی و ئینگلیزی خراونەتەڕوو.

ملخص البحث

هذا البحث مخصص لتحليل أدبي لروايتي(ديستۆپيا) اللتان هما : رواية (ألف و تسعمائة وأربع وثمانين) لجورج أوريل مع رواية (العالم الجديد) ل (ئۆڵدس هەکسلی) والهدف من البحث هو تسليط الضوء على الأساليب والطرق الذي استخدمت من قبل السلطات المستبدة في (ديستۆپيا)، للحفاظ على السلطة واحتكارها، إذاً الموضوع الرئيسي للجهد هو ذكر الوسائل والأسباب والأساليب والأدوات التي أدت إلى تطويل الطغاة السلاطين لمدة حكمهم بالقمع والإستهانة بالشعب واضطهاد جميع أفراد المجتمع وفرض آدولوجية معينة عليهم بأبشع الصورة المكنة لهم وبالشكل العام ركز البحث على ذكر ثلاثة أساليب المستخدمة من قبل الطغاة المستبدين من منهجهم السياسية و والنفسية والإجتماعية. والبحث تكون من مقدمة و ثلاثة أقسام، وفي المقدمة ذكرنا شيئاً عن أسباب الإختيار و العنوان وأهمية المنهج وحدود البحث.

القسم الأول من البحث يؤكد على سوء استخدام اللغة من قبل المستبدين لمصالحهم ويحاولون من خلالها أن يجبروا الناس على ان يفكروا مثل تفكيرهم

والقسم الثاني يبحث عن موقف المؤسسات والدوائر الحكومية وكيف حاولوا تغيير الأحداث التأريخية وتدويها لمصالحهم ووفقا لأهوائهم ومزاجهم.

والقسم الثالث يسلط الضوء على سوء استخدام التكنلوجيا من أجل الوصول إلى مآربهم وإغفال المواطنين وإعطائهم بعض الأدوية لإلهائهم عن الحقائق والحياة الحقيقية.

وفي النهاية أهم الإستنتاجات التي حصلنا عليه مع قائمة المصادر والمراجع وذكر ملخص البحث باللغات الثلاثة الكوردية والعربية والإنجليزية.

References

Beauchamp, G. *Technology in the Dystopian Novel*. The Johns Hopkins University Press, MFS, V. 32, N. 1, (1986), pp.53-63.

Booker, M. Keith. *Dystopian Literature*: A Theory and Research Guide. Westport, CT, Greenwood Press, 1994.

Gerhard, J. *Control and Resistance in the Dystopian Novel.*MA Thesis. California State University, 2012.Web.(Dec. 2012)

Huxley, V. *Brave New World*. London: Vintage Books, 2007.

Kessler, M. "Power and the Perfect State", Political Science Quarterly, Vol. 72, No. 4. (Dec., 1957), pp. 565-577.

Orwell, G. *Nineteen Eighty Four*. London: Penguin Books, 1987.

Priest, S. *2100 Life in the Late 21st Century*. London: Longman, 2010.

Sisk, D. W. *Transformations of Language in Modern Dystopias*. Westport, US & London, UK: Greenwood Press, 1997.

Utell, J. *Why We Still Read Orwell*. West Chester University: College Literature, V.33, N.4, (2006), pp. 198-203

Woodcock, G. *Orwell's Message*: 1984 and the Present. Madeira Park: Harbour Publishing Co. Ltd, 1984.

bear anything that is seriously unpleasant."(3) While Orwell bases the oligarchical collectivism of *Nineteen Eighty Four* on conspicuous production, and Huxley his *Brave New World* on conspicuous consumption, they both start from the same premise, that science has solved the problem of production. Indeed, the means whereby these rulers of the not-so-distant future choose to dispose of the surpluses created by a phenomenally efficient productive machine offer the key to their power. This brings us to the central problem of both *Brave New World* and *Nineteen Eighty Four:* the system works splendidly. And it works so well precisely because stability that is, maintenance of the status quo has become the supreme goal to which all other non-operational values, such as truth, happiness, freedom, must be and are subordinated. In both novels, there is no external value scheme against which either system can be measured. It is against this sort of operational determinism that Huxley and Orwell rebel. Both are pleading for the right of individuals to be aware of and act upon "apolitical " values. And in *Nineteen Eighty Four* and *Brave New World* they have shown what is likely to happen when that right is destroyed.

Conclusion

At least but not last, Power maintenance is explored in dystopian literature through different means. One significant comparison between both novels that has not been made concerns their relative aesthetic qualities. In both novels, fascist elements use common means to gain and retain power. However, in each of the both novels, technology is the most effective agents for the public's acceptance of the subsequent encroachments on their freedoms. The governments use many ways to maintain power over the citizens, firstly, such as manipulation of language, as it is seen in Orwell's *Nineteen Eighty Four*, the Party creates a new language, Newspeak, to control people's mind and narrow the range of their thoughts in the service of the Party's purpose. Secondly, the change and using past is another tool in the hand of the State to implement and fulfil its strategy. The State changes and re-writes history in a way to enforce the people accept the only truth from the government. In *Nineteen Eighty Four*, the Party which is in power has a slogan "who controls the past controls the future, who controls the present controls the past." In Huxley's *Brave New World,* the power opposes whatever which is seems to be old. Thirdly, power can be maintained in dystopian literature throughout the ill-uses of technology and science. In *Brave New World*, a group of scientists control everything; they produce and bring up children. They condition everyone to fulfil the power's aim. In *Nineteen Eighty Four* the Party via widespread telescreens censors everywhere in the Oceania.

complicated entertainment machines is another use of technology to generate both harmless leisure and the high levels of consumption and production that are the basis of the World State's stability.

The use of technological means in Huxley's *Brave New World* is more futuristic than Orwell's *Nineteen Eighty Four.* In *Technology in the dystopian Novel*, Gorman Beauchamp writes "Futuristic technology is a persuasive feature of the society in *Brave New World* and is meticulously described and explained." (60) The novel illustrates that so as to maintain the stability, individuality must be passive as shown in the novel when the Controller States, "There is no civilization without social stability. No social stability without individual stability." (Huxley 31) In *Brave New World* every human is produced in a laboratory and conditioned to have the values of the State from birth through sleep learning the stability requires the production of large numbers of genetically identical individuals because people who are exactly the same are less likely to show revolutionary actions against the power. In *Brave New World*, the scientists have absolute controls who work for the "World State", they bring up and nature humans for specific aim. People are mass produced on assembly lines in five different "models" designed for specific industrial needs. The people have no choice in their future due to the way they are brought up, "natural reproduction has been done away, children are created, decanted and raised in Hatcheries and Conditioning Centre, where they are divided into five castes, designed to fulfil predetermined positions." (Huxley 40)

The scientists use the futuristic idea of having "all children educated via hyponopaedic process", known as sleep-learning, providing each child with "caste-appropriate subconscious message," used to control the child's social outlook and self-image. This results in a lack of competition within or between castes, as "each caste members receive the same food and housing as every other member of that caste. There is no wish to change one's model, largely because a person's sleeping-conditioning teaches that his or her caste is superior to the four."(Huxley 54)

Another innovation of technology in *Brave New World* which can make people to be unaware of the power's actions is eating *Soma*. It has become a normal food for the people whenever they feel distress and bored. *Soma* can be considered as a key way of maintaining power in the novel. It is "hallucinogen that takes users on enjoyable hangover-free holidays." (Priest 97) This government-produced drug is designed to be a comfort mechanism to cure any stress of unhappiness, as well as giving a positive and kindly image of the government for allowing their citizens this privilege.

George Orwell's *Nineteen Eighty Four*, novel depicts a dystopia in which an all-powerful State controls the behaviours and actions of its people in order to preserve its own stability and power. But a major difference between the two is that, whereas in *Nineteen Eighty Four* control is maintained by constant government surveillance, secret police, and torture, power in *Brave New World* is maintained through technological interventions that starts before birth and last until death, and that actually change what people want. The government of *Nineteen Eighty Four* maintains power through force and intimidation. The government of *Brave New World* retains control by making its citizens so happy and superficially fulfilled that they don't care about their personal freedom. In *Brave New World* the consequences of State control are a loss of dignity, morals, values, and emotions—in short, a loss of humanity.

Both Aldous Huxley and George Orwell tell us in effect. For, it is the unique feature of the Twentieth century that the material requisites for the "possibility of civilization are at hand. From the moment when the machine first made its appearance, or- well's Goldstein (Trotsky) writes: "it was clear to all thinking people that the need for human drudgery and therefore to a great extent for human inequality had disappeared."(2) And in Huxley's *Brave New World* the Controller informs the Savage that "there isn't any need for a civilized man to

(Huxley 193) In the following quote, Fowler illustrates that the intention of controlling the past by those who are in power for their own interest:

> "In cases, control and manipulation of the past or its complete denial is critical to State ideology and purposes. Here, and in virtually all nation-States past and present, the aim of the manipulators is to convince themselves, their citizens/subjects, and the relevant rest of the world**,** that their right to rule, their dominant of other States or peoples or their cause or mission is "Just" (229).

Power is also portrayed in *Nineteen Eighty Four* through Winston's job; he works for the Ministry of Truth. Every day he must re-write past newspaper articles so that any historical evidence must support the current party doctrine. Winston disappointedly reveals the Party's aim in working on historical events; he says "If the Party could thrust its hand into the past and say of this or that event, it never happened – that, surely, was more terrifying than mere torture and death." (Orwell 40) In this way the Party, and in particular Big Brother, can never be shown to be wrong. They also maintain complete control over the people under the Party by forcing them to agree with whatever they believe in at any given moment in time.

The government in dystopian literature systematically uses history for maintaining power. It implements every possibility to form the past in a way which strengthens its strategy to control the members of the society. For instance, in *Nineteen Eighty Four*, the Party always possesses the glorious of the nation to a single man, "In the Party histories, of course, Big Brother figured as a leader and guardian of the Revolution since its very earliest days." (Orwell 41) Moreover, the Party is carrying out a very precise process to control history, it hands in every aspects of life; it gives a new meaning to everything so as to be suit with its ideology:

> "The process of continuous alteration was applied not only to newspapers, but to books, periodicals, posters, leaflets, sound-tracks, and cartoons, photographs- to every kind of literature and documentation which might conceivably hold any political or ideological significance." (Orwell 47)

1.3 ill-Use of Technology in Controlling Citizens

Technology in dystopian novels is used as a tool by the State's totalitarian rulers to create a set of values which applied on people. Here, technology can be a force that determines what value and lifestyle must be adopted by citizens.

Using and utilizing science and technology is another tool in the hand of the State in dystopian literature so as to maintain power and force the citizens to accept the authority's ideology. The technological means are used in the totalitarian regimes to develop all aspects to serve their strategy. The only technological use that figures largely in the dystopian novel *Nineteen Eighty Four* is the telescreens by which the securities services censor the members of the Party. The technology of Oceania is clearly the servant and not the master of the Party, "the telescreen is a powerful metaphor for the loss of privacy in a totalitarian State."(Posner 15) The dictatorship maintains power by continuously watching people and censoring through a type of television found everywhere, even in their own bedrooms:

> "The telescreen received and transmitted simultaneously, any sound that Winston made, above the level of a very low whisper, would be picked up it; moreover, so long as he remained within the field of vision which the metal plaque commanded, he could be seen as well as heard." (Orwell 5)

Brave New World warns of the dangers of giving the State Control over new and powerful technologies. One illustration of this theme is the rigid control of reproduction through technological and medical intervention, including the surgical removal of ovaries, the Bokanovsky Process, and hyponopaedic conditioning. On the other hand, the creation of

Orwell insists that language is the means through which a totalitarian State can most effectively maintain its own power and reject any disagreement. Newspeak makes one-sided people accepting one truth only. Its purpose of all other modes of thought is impossible. Syme States the aim of Newspeak to Winston, the protagonist of the novel:

> "Do you know that Newspeak is the only language in the world whose vocabulary gets smaller every year? Don't you see that the whole aim of Newspeak is to narrow the range of thought? In the end we shall make thought crime literally, because there would be no words in which to express it". (Orwell 60)

Orwell's experiment with the functions of language in *Nineteen Eighty Four,* uses it as a key instrument for passive oppression, absolute control and diminished capacity of imagination. Utell in an article, *Why We Still Read Orwell,* mentions "the lessons learned in *Nineteen Eighty Four* about the power of language to shape and sustain ideological system are not to be forgotten" (203). The language of the Party creates a certain world-view point and a practice of mental habit with its receptions, which will finally make any other thought impossible in society. 'Newspeak,' is carried out with the intention of making subversive thoughts impossible, since there will be no words with which to oppose the Party's ideology. Those in power can control behaviour by manipulating thought, and they can control thought by regulating language. Thus, if the Party can abolish "Thoughtcrime" completely by imposing a legally-enforced orthodox language, then criminal acts, or any dissent that may challenge the Party's authority, will cease to occur.

In other words, ideology controls technology in *Nineteen Eighty Four*, rather than issuing from it as in, say Huxley's *Brave New World*. In contradistinction to these works, George Woodcock notes:

> "Orwell saw the great danger of the future in the ruthless elimination of opposition by means of police dictatorship and by an extension of the deliberate falsification of history and of language which had already begun in modern totalitarian States; thus, *Nineteen Eighty Four* is dominated less by technological factors than by the possibility of man's being turned into a mindless robot by predominantly cultural and political means". (Woodcock34)

The important thing to remember about the "dystopias" of both Huxley and Orwell is that they posit a perfectly mal- liable and hence perfectly predictable human nature incapable of experiencing any emotion or exercising any judgment outside of the prevailing and, in Orwell, continuously changing frame of reference. 'The destruction of personal identity in objective reality is thus complete-or nearly complete, for being romantics at heart, both Huxley and Orwell introduce exceptions.'(Kessler 568)

1.2 The Malleability of History to Stand in Power

To control the past for power maintenance is an important way used by the totalitarian powers. It is a useful way to control the society for the sake of the totalitarian State. Another means to maintain power in dystopian literature is manipulating and changing the past events by the totalitarian systems in the service of keeping power. The importance of using or manipulating past events is neatly delineated in the two dystopian novels, George Orwell's *Nineteen Eighty Four*, and Aldous Huxley's *Brave New World*. In the former, the Ministry of Truth which its slogan is "who controls the past controls the future, who controls the present controls the past." (Orwell 40) totally changes the past as needed to justify and lend "truth" to the immediate requirements, actions, and policies of the State. In the latter, the past is blotted out. As the Resident World Controller for Western Europe, Mustafa Mond tells the Savage, "We haven't any use for old things here; we don't want people to be attracted by old things."

societies being highly repressed, oppressed and controlled. This paper refers to the two mentioned dystopian novels to show how manipulating language, the malleability of the past, and science and technology are used in the service of the State to stay, keep, and maintain power and eventually control the society.

Power legitimatizes laws, regulates and preserves property, and employing force within the community so as to preserve property, it can be said that power is strictly related to a political system. Thus, political power is defined as the power of the State, body politic, or civil government, operating under the forms of law, and compelling, or threatening to subject to its requirements by physical force. It comprehends every description of influence founded on the authority of the State, which either applies or threatens to apply physical coercion. Further, political power is concerned with keeping things as they are and this can be influenced by things such as religion, economy, and social groups. Power represents an aspect of all human behaviour; that is, it is not separate from human behaviour, and therefore, can be seen through displays. Further, power can be structural. By this, it means that the power manifests in relationships that not only operates within settings and domains but also organizes and orchestrates the settings themselves, and that specifies the direction and distinction of energy flows.

In two books *Nineteen Eighty Four* and *Brave New World* the maintenance of power is literally what the New World is. Power is a means to a socially desirable end, the maintenance of this power is the means to keep power perpetually. In *Nineteen Eighty Four* O'Brien sums this up when he says, "If you want a picture of the future, imagine a boot stamping on a human face — forever" (Orwell 331) Similarly in *Brave New World*, Huxley sets up a society where people are artificially conceived and "programmed" with the intention to maintain indefinite power for the government.

1.1 Manipulation of Language to oppress people

Language is one of the most important forms of human communication. Through speaking human beings can interact and express their needs. The language we use influences the way we think. By uttering words in every speech act, everyone can take a place in the community where they live in. It is through language that messages are communicated and people understand each other. The relationship between power and language has a long root in human history. Language gives power to individuals to exercise power over each other. Members of the society in the real world and the authorities in dystopian novels use language as a strategy to dominate the others and implement their ideology.

The control over language is a way of power maintenance in *Nineteen Eighty Four* by George Orwell. The impact of language in controlling people and maintaining power in Orwell's dystopian novel *Nineteen Eighty Four* is quite clear. In *Transformations of Language in Modern Dystopias*, Sisk claims that the "struggle for mastery of the world boils down to the mastery of the word" (180). In Oceania, the government aims at making and progressing Newspeak English language as the spoken and written language within the society purposefully. In Orwell's *Nineteen Eighty Four*, language is explicitly addressed as a primary locus of control and power. Newspeak, the "official language" in Oceania, is devised by the Party for the purpose of attaining pure, unopposed power; it excludes heretical words and restricts vocabulary in order to limit and control individual range of thought.

In Orwell's novel language is a tool in the hand of the Party to serve their aims and fulfil their strategies. Orwell reveals that within power relation; power language and truth is inseparable phenomena. As Syme, a loyal worker to the system says "The Revolution will be complete when the language is perfect, Newspeak is Ingsoc and Ingsoc is Newspeak." (61)

Power Maintenance in Huxley's Brave New World and Orwell's Nineteen Eighty Four

Rabar Ibrahim Mohammad Bashdar Rasul Qadir
University of Raparin
Faculty of Education
School of Languages
English Department

Abstract

This paper presents a literary analysis of two dystopian novels; Orwell's *Nineteen Eighty Four* and Huxley's *Brave New World*. The paper explores the tools and means that are used by the "State" in both novels to maintain power, and control the citizens which eventually the authorities in power oppress everyone to accept a mere ideology. The aim of this paper is to give a literary analysis to focus on those ways and means that are used by authorities in dystopian literature to maintain, keep and hold in to power. The paper discusses three main tools and means in the hand of the "State" to fulfill their political, social and psychological agenda. The oppressive means and tools are mentioned in the paper with making concrete reference to the both texts are the changing of past events, the use of technology for controlling the people, and the use of language to oppress people. This paper consists of three sections: the first section examines that how language is used by the authorities to make people have the same type of thinking, which serves the State. The second section explores how the State organizations use the malleability of the past to create only one accepted truth about the past. The last section focuses on the ill-use of technology by those who are in power to reach their aims and monitor everyone, and how through the products of technology, Soma, the State makes people unaware of the reality of life.

Key words: Orwell, Huxley, Power, Technology, Language, Past, Soma, State, Dystopia.

1. Introduction

Dystopia is the name used for a community which has become hell-like place to live in. In Dystopian societies, oppressive and negative forces, or events, have become the dominant factor influencing people's lives and experiences. 'The concept of dystopia is often used in the more philosophical kind of science fiction; these fictional works try to explore the real trends operating in the world and genuine future possibilities by exaggerating them, taking them to the extreme end of the spectrum, in order to explore the full range of their implications for our lives.' (Gerhard 9) Although a pure dystopia, like a pure utopia, is probably unlikely to happen, they can predicts the real threats which might be a real part of our lives, as well as to focus on the danger of disaster events that occur.

Generally, the significance of literature is in its impact to make us view the world in new ways, enables us to comprehend new and different perspectives on reality. In this respect, dystopian literature has been a centre to deal with the coming future life to nations in a fictional way, "dystopian fiction can energize the imagination and provide such fresh perspectives." (Booker 176) Dystopian literature tells us things about our own reality. It can criticize the worst parts of the society, or draw our attention to unknown public issues. Power is encompassed within many dystopian novels of the Twentieth century, like in Huxley's *Brave New World* and *Orwell's Nineteen Eighty Four*, which are well-known for their

علاقة بين تناول التفاح و انماط الدهون

الملخص

هذه الدراسة توضح تأثير تناول التفاح على مستويات الدهون في الدم. تم تطبيق طريقتين من النظام الغذائي بعد صيام ٢٠ عينة ذكر يوميا لمدة ٢ أسابيع لكل طريقة من النظام الغذائي. وكان متوسط وزن هذه عينات ٣،٨٥ ± ٣.١ كجم ومتوسط العمر ٢،٣٦ ± كان ٢.٦. تم تطبيق الطريقة الأولى من النظام الغذائي التحكم على تناول ٥٠ جرام كريم، ١٠٠ جرام خبز، فنجان شاي واحد التي تستهلك المواد في النظام الغذائي. تم تطبيق الطريقة الثانية من النظام الغذائي على نفس المواضيع بعد نهاية الأسبوعين من الطريقة الأولى من النظام الغذائي على الفور وتستمر لمدة أسبوعين أيضا. تم تضمين الطريقة الثانية من النظام الغذائي (وهي تناول التفاح) التفاح الأصفر تزن حوالي ١٠٠ جرام، كريم جم ٥٠، ١٠٠ جرام خبز، فنجان شاي واحد. في نهاية ٢ أسابيع لكل طريقة من النظام الغذائي أخذ عينات من الدم، وفي الوقت ٠.٠ (فقط قبل ان التناول)، وبعد نصف ساعة، بعد ساعة واحدة وبعد ٢ ساعة من الوجبة. تم قياسTC ، LDL، HDL TG وتركيزات VLDL استخدم الاختبارT في مستوى P <0.01 - لفروق ذات دلالة إحصائية. انخفضت تركيزات TG بشكل ملحوظ (p <٠.٠١) مقارنة إلى معاملة ٠.٠ ساعة. تأثير التفاح قد تكون سبب ارتباط البكتين في التفاح مع الفينولات الموجودة في التفاح و التي ادى الى انخفاض الدهون الثلاثية والتي تثبط إفراز البروتينات الدهنية المعوية، وبالتالي انخفضت الدهون الثلاثية.

پەیوەندی نێوان سێوو چەشنەکانی چەوری

پوختە

ئەم لیکۆلینەوەیە کاریگەری خواردنی سێو لەسەر ئاستی چەوری لە خوێن نیشان دەدات .. دوو ڕێگەی سیستەمی خۆراکی جێبەجێ کرا دوای بە ڕۆژووبوونی ٢٠ نمونەی نێر ڕۆژانە بۆ ماوەی دوو هەفتە بۆ هەریەك لە سیستەمی خۆراکی ناوەندی کێش ئەم نموونانە ٨٥. ٣ ± کغم و ناوەندی تەمەنیان ٣٦ .٢ ± کە ٦. ٢ بوو ڕێگای یەکەم لە سیستەمی خۆراکی بۆ کغم بە خواردنی ٥٠ غرام (خامە) ، ١٥٥غرام لە سەموون ، فنجانێك چای ئەم ماددانەی کە بەکار هاتوون . ڕێگای دووەمی سیستەمی خۆراکی جێ بە جێ کرا بە هەمان شێوە دوای دوو هەفتە کە لە ڕێگەی یەکەم لە سیستەمی خۆراکی یەکسەر و ماوەی دوو هەفتەی خایاند ئەمانەی گرتەوە بە خواردنی سێویکی زەرد کە کێشەکەی ١٥٥ غرام و خامەکێشەکەی ٥٠ غرام و ١٥٥ غرام سەموون و فنجانێك چای لە کۆتایی هەفتەی دووەمی هەر ڕێگەیەك لە سیستەمی خۆراکی خوێن وەرگیرا وەك نموونە ، لە کاتی ٠.٠ (پێش خواردن) دوای نیو کاتژمێر دوای یەك کاتژمێر و دوو کاتژمێر لە ژەمەکە Tc, LDL, HDL وخەستی Vl-DI پێوانە کرا بەبەکارهێنانی تاقیکردنەوەی T P< 01 .0 بۆ جیاوازیێکی ئاماری خەستی TG VLO4 بەشێوەیەکی بەرچاو دابەزی (P<0.05) بەبەراوورد لە گەڵ کاتژمێری 0.0 ، کاریگەری سێو لە وانەیە هۆکارەکەی بۆ پەیوەندی بە کێشی سێو لە گەڵ فینۆلەکان هەیە لە سێو کە بۆتە هۆکاری دابەزینی چەورییە سێ ییەکان کە دەبێتە هۆی وەستانی ڕژاندنی پرۆتینە چەورییەکان لە ڕیخۆڵە لە کۆتاییدا دابەزینی چەورییە سێ ییەکان .

healthy persons with relatively high body mass index. J. Oleo Sci., 56(8): 417-28.

16. Lotito, S.B. and B. Frei, (2006). Consumption of flavonoid-rich foods and increased plasma antioxidant capacity in humans: cause, consequence, or epiphenomenon. Free Radic Biol. Med., 41(12): 1727-1746.
17. Avci, A., T. Atli, I.B. Ergüder, M. Varli, E. Devrim, S.A. Turgay and I. Durak, (2007). Effects of apple consumption on plasma and erythrocyte antioxidant parameters in elderly persons. Exp. Aging Res., 33(4): 429-37.
18. Ogino, Y., K. Osada, S. Nakamura, Y. Ohta, T. Kanda and M. Sugano,(2007). Absorption of dietary cholesterol oxidation products and their downstream metabolic effects are reduced by dietary apple polyphenols. Lipids, 42(2): 151-61.
19. Vidal, R., S. Hernandez-Vallejo, T. Pauquai, O. Texier, M. Rousset, J.Chambaz, S. Demignotand J.M. Lacorte,(2005). Apple procyanidins decrease cholesterol esterification and lipoprotein secretion in Caco-2/TC7 Enterocytes. J. Lipid Res., 46(2): 258-68.
20. Abidov, M., M. Jimenez Del Rio, A. Ramazanov, O. Kalyuzhin and I. Chkhikvishvili, (2006). Efficiency of pharmacologically-active antioxidant phytomedicine radical fruits in treatment hypercholesteremia at men. Georgian Med. News, 140: 78-83.
21. Auclair, S., M. Silberberg, E. Gueux, C. Morand, A. Mazur, D. Milenkovicand A. Scalbert, 2008. Apple polyphenols and fibers attenuate atherosclerosis in apolipoprotein E-deficient mice. J. Agric. Food Chem., 56(14): 5558-63.
22. Gorinstein, S., M. Zemser, R. Haruenkit, R. Chuthakorn, F. Grauer, O. Martin-Belloso and S. Trakhtenberg, (1999). Comparative content of total polyphenols and dietary fiber in tropical fruits and persimmon. J. Nutr. Biochem., 10(6): 367-71.
23. Lam, C.K., Z. Zhang, H. Yu, S.Y. Tsang, Y. Huang and Z.Y. Chen, (2008). Apple polyphenols inhibit plasma CETP activity and reduce the ratio of non-HDL to HDL Cholesterol. Mol. Nutr. Food Res., 52(8): 950-8.

References

1. Huber, G. and Rupasinghe, H.(2009). Phenolic Profiles and Antioxidant Properties of Apple Skin Extracts. Journal of Food Science. 74:693-700.
2. Sheau, C. C., Shirin H.O., Raz, L. S. and Bahram, H. A. (2011). Daily apple consumption promotes cardiovascular health in postmenopausal women. *The FASEB Journal*. 25:971-10.
3. Dian, Z., Yang, S., Zhenggang Y., Qian L., Jin M., Junajuan, L., Xiang, H., Fengliang J., Man, M., Li, L. and Qibing, M. (2012). Apple polysaccharides induce apoptosis in colorectal cancer cells. International Journal of Molecular Medicine. V.30 N1: 100- 106.
4. Kelan ,G. (2009) . In asthma, the apple falls faster than the pear . The Journal of Allergy and Clinical Immunology . 123: 1075-1076.
5. Sun, C., Yang, J. and He, H.(2005). Effect of Apple Polyphenol on Color Stability and Lipid Oxidation of Fresh Meat. Food Science . 26: 153-157.
6. Hollman P, Katan M .(1997). Absorption, metabolism and health effects of dietary flavonoids in man. Biomed Pharmacother . 51:305-310.
7. Liu RH. (2003). Health benefits of fruit and vegetables are from additive and synergistic combinations of phytochemicals. Am J Clin Nutr . 78:517S-520S.
8. Vinson J, Su X, Zubik L, Bose P. (2001). Phenol antioxidant quantity and quality in foods: fruits. J Agric Food Chem .49:5315-5321.
9. Aprikian, O., M. Levrat-Verny, C. Besson, J. Busserolles, J. Remesy and C. Demigne, (2001). Apple favourably affects parameters of cholesterol metabolism and of antioxidative protection cholesterol-fed rats. Food Chem., 75: 445-452.
10. Aprikian O, Busserolles J, Manach C, Mazur A, Morand C, Davicco M, Besson C, Rayssiguier Y, Remesy C, Demigne C .(2002). Lyophilized apple counteracts the development of hypercholesterolemia, oxidative stress, and renal dysfunction in obese Zucker rats. *J Nutr*. 132:1969-1976.
11. Leontowicz H, Gorinstein S, Lojek A, Leontowicz M, Ciz M, Soliva-Fortuny R, Park Y, Jung S, Trakhtenberg S, Martin-Belloso O.(2002). Comparative content of some bioactive compounds in apples, peaches, and pears and their influence on lipids and antioxidant capacity in rats. J Nutr Biochem . 13:603-610.
12. Leontowicz M, Gorinstein S, Bartnikowska E, Leontowicz H, Kulasek G, Trakhtenberg S. (2001). Sugar beet pulp and apple pomace dietary fibers improve lipid metabolism in rats fed cholesterol. *Food Chem* . 72:73-78.
13. Aprikian O, Duclos V, Guyot S, Besson C, Manach C, Bernalier A, Morand C, Remesy C, Demigne C . (2003). Apple pectin and a polyphenol rich apple concentrate are more effective together than separately on cecal fermentations and plasma lipids in rats. *J Nutr* .133:1860-1865.
14. Saito T, Miyake M, Toba M, Okamatsu H, Shimizu S, Noda M . (2002). Inhibition by apple polyphenols of ADP-ribotransferase activity of cholera toxin and toxin-induced fluid accumulation in mice. *Microbiol Immunol* .46:249-55.
15. Nagasako-Akazome, Y., T. Kanda, Y. Ohtake, H. Shimasaki and T. Kobayashi, (2007). Apple polyphenols influence cholesterol metabolism in

Table (3): Averages of VLDL (very low density lipoprotein) (mg/dl) in blood serum for non apple consumed persons (control) and apple consumed persons.

Time	Control	Apple consumption
٠.٠	17.5 ± 2.3	18.1 ± 2.3
0.5 hr	17.6 ± 1.9	13.3 ±1.3
1 hr	18.2 ± 2.5	13.4 ± 1.5
2 hr	18.6±2.7	14.1 ± 1.4

T –test at $p < 0.01$
average weight = 85.3 ± 3.1 Kg and average age = 36.2 ± 2.6 of the persons
number of the persons = 20

Table (4): Averages of HDL(High density lipoprotein) (mg/dl) in blood serum for non apple consumed persons (control) and apple consumed persons.

Time	Control	Apple consumption
٠.٠	58.3± 5.1	60.3±4.8
0.5 hr	55.2± 4.4	62.1± 5.8
1 hr	54.5±3.9	63.4 ± 4.5
2 hr	56.4±4.2	65.5± 5.0

T –test at $p < 0.01$
average weight = 85.3 ± 3.1 Kg and average age = 36.2 ± 2.6 of the persons
number of the persons = 20

Table (5): Averages of LDL (Low density lipoprotein) (mg/dl) in blood serum for non apple consumed persons (control) and apple consumed persons.

Time	Control	Apple consumption
٠.٠	89.4 ± 8.1	82.0±7.8
0.5 hr	93.7 ± 7.9	87.3 ± 8.5
1 hr	94.7 ± 9.6	82.5 ± 7.5
2 hr	90.8 ± 8.8	79.5 ± 6.1

T –test at $p < 0.01$
average weight = 85.3 ± 3.1 Kg and average age = 36.2 ± 2.6 of the persons
number of the persons = 20

Conclusions:

Apple consumption is good for reduction of serum triglyceride which helps to prevent obesity.

Table (1): Averages of serum total cholesterol (mg/dl) in blood serum for non apple consumed persons (control) and apple consumed persons.

Time	Control	Apple consumption
٠.٠	165.2 ± 11.5	160.4± 14.6
0.5 hr	166.5 ± 10.1	162.7± 10.6
1 hr	167.4 ± 12.7	159.3± 11.9
2 hr	165.8 ±9.9	159.1± 9.5

T –test at $p < 0.01$
* average is significant different from the normal average
Average weight = 85.3 ± 3.1 Kg and average age = 36.2 ± ٢.٦ of the persons

Table (2): Averages of triglyceride(mg/dl) in blood serum for non apple consumed persons (control) and apple consumed persons.

Time	Control	Apple consumption
٠.٠	87.5 ± 5.1	90.3 ± 4.8
0.5 hr	88.0 ± 6.1	66.5 ± 5.8 * ¤
1 hr	91.1 ± 7.7	٦٧.1 ± 4.3 * ¤
2 hr	93.2 ± 7.3	70.5 ± 4.7 * ¤

T –test at $p < 0.01$
* average is significant different from the 0.0 time in same group
¤ average is significant different with control group at the same time
average weight = 85.3 ± 3.1 Kg and average age = 36.2 ± 2.6 of the persons,
number of the persons = 20

Biochemical Analysis:

Total cholesterol concentration in serum, triglycerides concentration in serum HDL concentration in serum, LDL concentration in serum and glucose concentration in serum were measured using enzyme colorimetric methods by using Spectrophotometer. Commercially available kits (Biolabo SA , France) were used. The samples had been collected from students of faculty of health and science in Koya University and were tested in their laboratory.

Statistical analysis:

T –test at $p < 0.01$ used for statistical significant differences.

Results and Discussion

Serum lipid and serum glucose values in 20 normal persons are presented in table 1and table 2. The tables showed significant decreasing ($p < 0.01$) of triglyceride at the half hour, a one hour, two hours after consumption the apple compare to the 0: 0 time also compare to the control group at these time. Averages of rest lipid profiles did not change in both groups because consumption of apple for long time ((months)) may leads to these results. The decreasing effect of apple upon triglyceride may comes from combined apple pectin and apple phenolic fractions which lowered plasma and liver cholesterol, triglycerides, and apparent cholesterol absorption to a much greater extent [13]. There is a beneficial interaction between fruit fibre and poly phenolic components and also supports the benefits of eating whole fruits as opposed to dietary supplements [14]. In a study [15], a daily intake of 600 mg apple poly phenol extract caused a significant decrease of serum TC and LDL-C22 a 300-gram golden apple used in Nagasako study contain 145.5 poly phenol, so the 600 polyphenol extract equals 1200 g golden apple, which is 4 times more than the amount that has been used in our study. [16] Suggested that food containing flavonoids can total plasma antioxidant capacity increase. Also marked the highest antioxidant effects is related poly phenols in the food [17, 18]. In addition to Apple previously mentioned materials, components as is found Procianidin have shown that this material is able to reduce blood lipids [19]. [19] Showed that the existing Procianidin apples inhibit ester synthesis and lipoprotein secretion is inhibited. They also reported that apple polyphenol inhibits the secretion of intestinal lipoproteins, Thus cholesterol, triglyceride and LDL decreased because these results will get after long period from consumption of apple. In human studies about the effects of apples on lipids and lipoproteins has been done. So that in a controlled study, two strains uninformed, which was 4 weeks, showed that consumption of fruits such as apples can significantly reduce the amount of cholesterol in the human. The amount of LDL and HDL were increased and decreased, but these changes are not meaningful [20]. Has been shown that 20-25% of daily needs body poly phenols and 10-30% of the daily fiber your body needs is allocated to the apple in communities [21, 22, 8, 23].

many apple phytochemicals warrants more study as researchers attempt to further explain the mechanism behind the apple's ability to reduce the risk of chronic disease [6].Many factors affect apples' phytochemical profile and are important to consider as one attempts to understand and maximize their health benefits. The phytochemical composition of apples varies greatly between different varieties of apples, and there are small changes in phytochemicals during the maturation and ripening of the fruit. In general, storage of apples does not seem to greatly affect apple phytochemicals [7]. However, the processing of apples for juice results in a very significant decrease in phenolics. Processed apple peels retain their phenolic and flavonoid compound activity and thus may be used as a value-added ingredient with potent antioxidant activity. In short, apples exhibit many potential health benefits. Regular consumption of fruits and vegetables, especially apples, as part of a healthy diet seems to aid in the prevention of chronic disease and maintenance of good health [8].Some of the apple's protective effect against cardiovascular disease may come from its potential cholesterol-lowering ability. Aprikian with his group found that when cholesterol fed rats were supplemented with lyophilized apples; there was a significant drop in plasma cholesterol and liver cholesterols and an increase in high-density lipoproteins (HDL). Furthermore, they found that cholesterol excretion increased in the faeces of rats fed apples. In a second study, a similar cholesterol lowering effect was seen in cholesterol fed rats when rats were fed apples, pears, and peaches. Apples had a greater cholesterol lowering affect than the other two fruits. The three fruits also increased the plasma antioxidant potential, with apple having the greatest effect [9]. In obese Zucker rats, apple consumption lowered cholesterol and low-density lipoproteins (LDL), however in lean rats, apple consumption did not change cholesterol levels [10]. In rats supplemented with cholesterol, apple pomace fiber and sugar beet fiber, the plasma lipids were significantly lower than in rats without the dietary fiber [11]. Rats fed sugar beet pulp fiber and apple pomace fiber, but not fed cholesterol, had no change in lipids. The sugar beet pulp fiber and the apple pomace fiber did not have an effect of lipid peroxides [12]. The aim of the present work is to investigate the effect of apple on lipoproteins.

Materials and Methods

Design of the study:

Two ways of diet after fasting were applied on 20 male persons per day for 2 weeks for each way of diet. The average weight of these persons was 85.3 ± 3.1 Kg and average age was 36.2 ± 2.6 .The first way of diet was applied on control serving which the persons consumed 50 gm cream , 100 gm bread , a one teacup in diet. The second way of diet was applied on the same persons after the end of the two weeks of first way of diet immediately and continues for two weeks also. The second way of diet (an apple serving) was included consumption of yellow apple weighing about 100 gm, 50 gm cream, 100 gm bread, a one teacup. At the end of 2 weeks for each way of diet the blood samples were taken; At the 0.0 time (just before serving), after half hour, after one hour and after 2 hours from the serving. TC, LDL, TG HDL and VLDL concentrations were measured.

Apple consumption reduces serum triglyceride in men subjects

Ismael Hasan Mohammed Taha J.O. Zrary Aqeel Ismael Ghani
Koya university
Faculty of Science and Health
Department of Medical Microbiology

Keywords: lipid profiles, apple consumption.

Abstract

This study clarified the effect of apple supplementation on lipid profile in the serum. Two types of diet after fasting were applied to 20 men. They were once a day for two weeks for each type of diet. The range weight of these persons was 85.3 ± 3.1 Kg and the range age was 36.2 ± 2.6.The first type of diet was applied to the control, where the persons consumed 50 gm of cream, 100 gm of bread, and one teacup in diet. The second type of diet was applied to the same persons after the end of the two weeks of first type immediately and continued for two week, as well. The second diet (an apple serving) included the consumption of a yellow apple weighing about 100 gm, 50 gm cream, 100 gm bread, and one teacup. At the end of 2 weeks for each kind of diet, the blood samples were taken; at the 0.0 time (just before serving), after half an hour, after one hour, and after 2 hours from the serving. Triglyceride (TC), Low-density lipoprotein (LDL), High-density lipoprotein (HDL) and Very-low density (VLDL) concentrations were measured. Standard T –test (paired) at $p < 0.01$ was used to show statistical significant differences. TG concentrations significantly decreased ($p<0.01$) compared to 0.0 hr and the control. The effect of the apple may be related to a combination of apple pectin and apple phenolic fractions, which lowered the triglycerides by inhibiting the secretion of intestinal lipoproteins. Thus the triglycerides decreased.

Introduction

Since fruits and vegetables are high in antioxidants, a diet rich in these foods should help prevent oxidative stress and may help prevent chronic disease, plus slow down aging. Based on these findings, the National Research Council recommends consuming five or more servings of fruits and vegetables a day. Several commonly consumed foods and beverages, including tea, onions, cocoa, cranberries, and apples, have been targeted as particularly beneficial in the diet because of their high content of phenolic compounds [1]. In numerous epidemiological studies, apples have been associated with a decreased risk of chronic diseases such as cardiovascular disease, cancer, and asthma.

In vitro and animal studies have demonstrated that apples have high antioxidant activity, can inhibit cancer cell proliferation, decrease lipid oxidation, and lower cholesterol, potentially explaining their role in reducing the risk of chronic disease [2, 3, 4, 5].

Apples contain a wide variety of phytochemicals, many of which have been found to have strong antioxidant activity and anticancer activity. The interaction of the

کاریگەری گۆگرد بە پرژان لەسەر گەلاو زیادکردنی بۆ ناو خاك بەیەكەوە لەسەر گەشە ، بەرهەم وە ڕەنگەكانی ڕۆشنەپێكهاتن لەڕووەكی گەنم

پوختە

ئەم توێژینەوەیە ئەنجام درا بۆهەڵسەنگاندنی کاریگەری گۆگرد بە پرژان لەسەر گەڵاو بۆ ناو خاك بەیەكەوە بەبەكارهێنانی گۆگردی پاكژ بەخەستی (سفر ، ٥ ، ١٠ ، ١٥ ، ٢٠ ، ٢٥ ، ٣٠ بەش لە ملیۆن) لەسەر سەوزەگەشە ، بەرهەم وە ڕەنگەكانی ڕۆشنەپێكهاتن لەڕووەكی گەنم . دیزاینی هەرەمەكی تەواو بە سێ دووبارە بۆ هەر مامەلەیەك بە كارهات. ئەنجامەكان نیشانیان دا كەوا پێوەرەكانی سەوزە گەشەو بەرهەم (ژمارەی لكەكان ، ژمارەی گەلاكان ، ڕووبەری گەلای ئالا ، ژمارەی گوڵە گەنمەكان ، كێشی گوڵەگەنمەكان ، ژمارەی دەنكەكان ، كێشی دەنكەكان وە كێشی سەوزی ووشك) بەشێوەیەكی بەرچاو زیادی كرد لەهەردوو خەستی ١٥ وە ٢٠ بەش لە ملیۆن بەبەراوورد لەگەڵ كۆمەڵەی مامەلە نەكراو. بەكارهێنانی گۆگرد بە پرژان لەسەر گەلاو بۆ ناو خاك بەیەكەوە بووە هۆی زیادبوونێكی بەرچاو لە كلۆرۆفیل a , كلۆرۆفیل b وە كلۆرۆفیلی گشتی لەگەلا وە نایترۆجین و پرۆتین لە تۆودا. ئەم زیادبوونەش زیاد دەبێت بە زیادكردنی خەستی گۆگردەكە.

تاثير التسميد الورقي و الارضي للكبريت على النمو , الحاصل و صبغات التركيب الضوئي في نبات الحنطة

الخلاصة

تم اجراء هذه الدراسة لتقييم دور الكبريت بطريقة الرش و الاضافة الى التربة معا باستخدام الكبريت النقي و بتراكيز (صفر، ٥ ، ١٠ ، ١٥ ، ٢٠ ، ٢٥ ، ٣٠ جزء في المليون) على النموالخضري، الحاصل و صبغات التركيب في نبات الحنطة. تم تطبيق التصميم العشوائي الكامل و بثلاث مكررات لكل معاملة . اظهرت النتائج بان قياسات النمو الخضري و الحاصل (عدد الافرع ، عدد لاوراق ، مساحة ورقة العلم ، عدد السنابل ، وزن السنابل ، عدد البذور ، وزن البذور و الوزن الخضري للنبات) قد ازدادت معنويا عند التراكيز ١٥ و ٢٠ جزء في المليون مقارنة مع نباتات السيطرة. التسميد الورقي و اضافة الكبريت الى التربة معا زادت معنويا من كلوروفيل a ، كلوروفيل b و الكلوروفيل الكلي في الاوراق و محتوى البذور من النايتروجين و البروتين وزادت هذه بزيادة تركيز الكبريت.

Table (4): Effect of soil and foliar application of sulfur on photosynthetic pigments of the leaves of wheat

Concentration of sulfur (ppm)	Chlorophyll a µg /gm	Chlorophyll b µg /gm	Total chlorophyll (a+b) µg/gm
Control (0)	0.705 [a]	0.115 [a]	0.815 [a]
5	0.925 [a]	0.135 [a]	1.060 [a]
10	0.975 [a]	0.175 [a]	1.155 [a]
15	0.990 [a]	0.185 [ab]	1.190 [a]
20	1.230 [b]	0.200 [b]	1.410 [b]
25	1.440 [b]	0.280 [b]	1.720 [b]
30	1.500 [b]	0.290 [b]	1.795 [b]

Table (2): Effect of soil and foliar application of sulfur on yields of wheat

Concentration of sulfur (ppm)	Length of spike (cm^2)	Number of spike /plant	Weight of spike (gm)	Grain number/ spike	Grain weight (gm)	Shoot dry weight (gm)
Control (0)	8.86 ^{a}	0.61 ^{a}	1.89 ^{a}	52.00 ^{a}	1.13 ^{ab}	1.95 ^{a}
5	9.66 ^{a}	0.77 ^{a}	1.67 ^{a}	42.00 ^{a}	1.89 ^{b}	2.26 ^{a}
10	9.44 ^{a}	0.94 ^{a}	2.66 ^{b}	65.00 ^{b}	1.76 ^{ab}	4.83 ^{b}
15	10.26 ^{a}	1.23 ^{b}	3.66 ^{c}	70.00 ^{b}	2.92 ^{c}	5.84 ^{c}
20	9.26 ^{a}	1.31 ^{b}	3.66 ^{c}	87.00 ^{c}	2.78 ^{c}	5.82 ^{c}
25	10.58 ^{a}	1.17 ^{b}	3.00 ^{c}	117.00 ^{d}	1.65 ^{b}	4.50 ^{b}
30	8.77 ^{a}	1.20 ^{b}	2.70 ^{b}	110.00 ^{d}	1.72 ^{b}	4.25 ^{b}

Table (3): Effect of soil and foliar application of sulfur on seed nitrogen and protein contents of wheat

Concentration of sulfur (ppm)	Nitrogen (mg/100gm)	Protein (mg/100gm)
Control (0)	16.59 ^{a}	94.56 ^{a}
5	17.24 ^{a}	98.28 ^{a}
10	16.39 ^{a}	93.47 ^{a}
15	18.25 ^{ab}	104.05 ^{ab}
20	20.13 ^{b}	114.75 ^{b}
25	22.60 ^{b}	128.83 ^{b}
30	22.65 ^{b}	128.89 ^{b}

19. *Tucker, M.R. (1999). Essential plant nutrients: their presence in North Carolina soils and role in plant nutrition. Agronomic division .NCDA and CS. U.S.A.*
20. *Jez, J.A. (2004). Sulfur: missing link between soils, crops, and nutrition. American society of Agronomy, INC. U.S.A.*
21. *Wieden Hoeft, A.C. and Hopkins, W.G. (2006). The green world. Plant nutrition. Chelsea house, New york. NY, 10001.*
22. *Verma, V. (2008). Textbook of plant physiology. Ane Books India.*
23. *Sardans, J., Penuelas, J., Ogaya, R. (2008). Drought's impact on Ca, Fe, Mg, Mo and S concentration and accumulation patterns in the plants and soil of a Mediterranean evergreen Quercus ilex forest. Biogeochemistry, v.87, p.49-69.*
24. *Anderson, J.W. (1990). Sulfur metabolism in plants. In: MIFIM, B.J.; LEA, P.J. (Ed.). The Biochemistry of plants. San Diego: Academic, pp .327-381.*
25. *Edesi, L., Adamson, A., and Järvan, M. (2011). Effect of sulphur fertilization on grain yield and yield components of winter wheat Acta Agriculturae Scandinavica, Section B - Soil & Plant Science 61(6).*

Table (1): Effect of soil and foliar application of sulfur on vegetative growth of Wheat

Concentration of sulfur (ppm)	Plant height (cm^2)	Number Of tiller/plant	Number of leaves/plant	Flag leaf area/plant (cm^2)
Control (0)	51.00 [a]	1.33 [a]	9.33 [b]	27.86 [a]
5	52.45 [a]	2.00 [a]	9.33 [b]	33.10 [a]
10	50.75 [a]	2.00 [a]	11.00 [b]	40.47 [b]
15	50.33 [a]	3.00 [b]	12.00 [b]	41.90 [b]
20	53.24 [a]	2.66 [b]	9.00 [b]	43.77 [b]
25	49.00 [a]	2.00 [a]	4.00 [a]	40.70 [b]
30	49.33 [a]	2.00 [a]	2.33 [a]	40.97 [b]

rates in the conditions of 2004 by 42-54% and in 2005 by 14-26%. Of yield structure elements the number of productive sprouts, the number of grains per ear and the 1000-grains mass are of importance, as they affect the yield (25).

References

1. *Anderson,W.D and Garling, J.R. (2000). The wheat of book principles and practice. Grains research and Development Corporation. Agriculture western.*
2. *Lersten, N.R. (1987). Morphology and Anatomy of the Wheat plant. Wheat and Wheat improvement. American society of Agronomy, Madison ,33-75.*
3. *Kirby, E.J.M. (2002). Botany of the wheat plant. Food and agriculture Organization, Rome.*
4. *Alizadeh, H., Naghavi, M.R., Omidi, M. M. and Saatian, B. (2003). Effect of plant growth regulators on direct shoot regeneration of Wheat (Triticum aestivum). Plant science, 162: 215-223.*
5. *Duke, J.A. and E.S. Ayesin. (1985). Medicinal plant of China. Reference publications, Inc. Algonac, MI.*
6. *Mosluh, K.I., Seth, J. and Rashid, A.K.K. (1978). Efficacy of urea spray for wheat crop under irrigated conditions on Iraq. Plant and Soil, 49: 175-178.*
7. *Gyori, Z. (2005). Sulfur content of winter wheat grain in long term field experiments. Commun. Soil Sci. Plant Anal., 36: 373-382.*
8. *Sahota, T.S. (2006). Importance of S in crop production. Northwest Link, September, 10-12.*
9. *Flaete, N.E.S., K. Hollung, L. Ruud, T. Sogn, E.M. Faergestad, H.J. Skarpeid, E.M. Magnus and A.K. Uhlen, (2005). Combined N and S fertilization and its effect on wheat quality and protein composition measured by SE-FPLC and proteomics. J. Cereal Sci., 41: 357-369.*
10. *Ryant, P. and L. Hrivna, (2004). The effect of S fertilization on yield and technological parameters of wheat grain. Annales Universities Mariae Curie-Sklodowska, Sec. E., 59: 1669-1678.*
11. *Singh, B.R., (2003). S and crop quality-Agronomical strategies for crop improvement. Abstracts of COST Action 829 meetings, Braunschweig, Germany, pp: 35-36.*
12. *Ryan, J., Estefon, G. and Rashid, A. (2001). Soil and plant analysis laboratory manual. 2nd edition. National Agriculture Research Center (NARC), Islamabad, Pakistan.*
13. *Dalaly, B.K. and Al-Hakim, S.H. (1987). Food analysis. Printed in Mosul University. P.362-374. (In Arabic).*
14. *Metzzener, H., Rava, H. and Sender, H. (1965). Unter suchungen zur synchronis iebekiety pigments mangel von chlrella. Planta, 65: 186-190.*
15. *Zhao, F. J., Salmon, S. E., Withers, P. J. A., Evans, E. J. and McGrath, S. P. (1999). Responses of breadmaking quality to sulphur in three wheat varieties. Journal of the Science of Food and Agriculture 79, 1865–1874.*
16. *McGrath, S. P. (2003). Sulphur: A secondary nutrient? Not anymore! New AG International, 70–76.*
17. *Ruiter, J. M. de and Martin, R. J. (2001). Management of nitrogen and sulphur fertilizer for improvement bread wheat (Triticum aestivum) quality. New Zealand Journal of Crop and Horticultural Science 29, 287–299.*
18. *Tea, I., Genter, T., Naulet, N., Lummerzheim, M. and Kleiber, D. (2007). Interaction between nitrogen and sulfur by foliar application and its effects on flour bread-making quality. Journal of the Science of Food and Agriculture 87, 2853–2859.*

wheat (16). Without adequate sulphur, crops can't reach their full potential in terms of yield, quality or protein content; nor can they make efficient use of applied nitrogen (8). At high nitrogen fertilization levels significant responses to sulphur fertilization were found which emphasised the need for precision application of sulphur in intensive wheat production systems. Continue use of nitrogen fertilizer without supplemental (17). Sulphur deficiency in crop plants has been recognized as a limiting factor not only for crop growth and seed yield but also for poor quality of products, because sulphur is a constituent of several essential compounds such as cysteine, methionine, coenzymes, thioredoxine and sulfolipids. It was shown that sulphur application altered the amino acid composition with a greater proportion of sulphur containing cysteine and methionine (11).

Sulphur deficiency decreases grain size and baking quality because of formation of disulfide bonds formed from the sulphydryl groups of cysteine. This affects the viscoelasticity of dough (7). The baking quality of wheat was improved by sulphur application, showing high correlation between loaf volume and the sulphur content of grain and thus improving rheological properties (extensibility) of dough (11). Sulphur deficit may result in harder grain; the dough made from such grain is usually stiff and is not elastic (10). Recent studies have also shown that bread making quality correlated more closely with grain sulphur concentration than with nitrogen concentration (16). A synergistic effect between the applied nitrogen and sulphur fertilizers appears to increase nitrogen and sulphur assimilation in wheat grain and may improve bread making qualities. When nitrogen and sulphur fertilizers were applied simultaneously, flour protein content and dough strength, swelling and extensibility were increased (18).

The effects of sulfur on nitrogen and protein contents of the seeds were showed in table (3). There are significant increases in nitrogen and protein contents of the seeds with concentrations 15, 20, 25 and 30 ppm. Sulfur is an essential component in the synthesis of amino acids required to manufacture proteins. Sulfur is also required for production of chlorophyll and utilization of phosphorus and other essentials nutrients. Sulfur ranks equal to nitrogen for optimizing crop yield and quality. It increases the size and weight of grain crops and enhances the efficiency of nitrogen for protein utilization. Sulfur increases yield and protein quality of forage and grain crops along with production and quality of fiber crops (19). Sulfur does not affect only nitrogen utilization and grain quality, but it also plays an important part in the formation of the baking quality (20). Another biologically ubiquitous element, playing critical structural roles in several amino acids and in compounds involved in electron transfer in photosynthetic and respiration. Sulfur is also a structural component of specialized enzyme related molecules (21).

The effect of sulfur on photosynthetic pigments of the leaves were observed in table (4), there are significant increases in the chlorophyll a, chlorophyll b and total chlorophyll in the leaves of the plants treated with 20, 25, and 30 ppm of sulfur concentration compare with the control and other treated groups. Sulfur aids in the synthesis of oils and appears to be associated with chlorophyll synthesis. Sulfur is a constituent of ferridoxin and of some lipids found in chloroplast. Sulfur bridges (-S-S-) have an important role in determining protein structure and sulphydryl groups (-SH) are often part of the active centres of enzymes (22).

(23) Reported a negative correlation between leaf chlorophyll and leaf sulfur concentration in a Mediterranean forest. Sulfur is predominantly absorbed from the soil solution as sulfate anion (SO_4^{2-}) by plants and transported to chloroplasts in expanding leaves, where most S reduction is reported to occur (24). The formation of yield is affected by the content of chlorophyll in leaves. A typical sign of sulphur deficiency is the decrease of chlorophyll in young leaves. In the trials on break-stony soil there was a clear distinction between the variants of sulphur fertilized and non-fertilized trial plots. At the ear emergence stage the chlorophyll content of wheat leaves increased due to different sulphur application

Reproductive growth of wheat appears to be more sensitive to sulfur deficiency than vegetative growth, with decreased grain size under S limiting condition. In addition to the effects of yields, the sulfur status of wheat grain is an important parameter for the quality of wheat products (7). Sulfur deficiency in crop plants has been recognized as a limiting factor not only for crop growth and seed yield but also for poor quality of products, because S is a constituent of several essential compounds such as cysteine, methionine, coenzymes etc. It was also shown that sulfur application altered the amino acid composition with a greater proportion of sulfur containing cysteine and methionine (11).

The aim of this study is to investigative the effect of different concentration of sulfur on vegetative growth, yields and photosynthetic pigments in leaves of wheat which were applied by foliar and soil methods.

Materials and Methods

This study was carried out in the glass house of biology department College of Education-Sciences departments University of Salahaddin-Erbil, during 23 November ⁄ 2011 to 15th April ⁄ 2012 to study the effect of sulfur on growth, yield and photosynthetic pigments in leaves of wheat plants(*Triticum aestivum* L.). The plastic pots with diameter of 24cm and 21cm in depth were used in the experiment. Each pot was filled with 7 kg of dried sandy clay soil. In each pot 3 seed were sown, NP fertilizer were added before sowing as Di-ammonium phosphate (DAP) which contain 18% N and 46% P at the level of 50 ppm and 30 ppm K as potassium chloride 52.34 % K. Sulfur solution was prepared by dissolving 1 gm of pure sulfur in few milliliters then completed to 1000 ml with D.W and then a series of concentration 0, 5, 10, 15, 20, 25, and 30 ppm were prepared from the stock solution. Two drops of tween 40 were added to each spray solution. Foliar application of sulfur was carried out twice after tillering and flowering from sowing in early morning hours by small handed sprayer and soil sulfur applicated at the same time. Total nitrogen was determined by Kjeldahl method (12). Total protein was calculated by multiplying the total nitrogen by the factor 6.25 (13). The photosynthetic pigments (chlorophyll a, and chlorophyll b were estimated by the spectrophotometric method recommended by (14).

The data were statistically analyzed according to completely randomized designs (C.R.D) with three replications. The statistical analyses were carried out using SPSS program (version 13.0). Duncan test was used to compare between the means treatment.

Results and Discussion

Tables (1 and 2), showed the effect of soil and foliar application of sulfur on vegetative growth and yields of wheat. There are significant increases in number of tiller/plant, number of leaves /plant, flag leaf area/plant, number of spike/plant, weight of spike, grain number, grain weight and shoot dry weight with increasing the concentration of the sulfur in compare with the control groups and the higher growth and yields were observed with the concentration of 15 and 20 ppm of sulfur. Deficiency of sulfur has been recognized as a limiting factor for crop production in many regions in the world. The sulfur requirement of wheat is about 15-20 kg/ha for optimum growth. Reproductive growth of wheat appears to be more sensitive to sulfur deficiency than vegetative growth, with decreased grain size under sulfur-limiting conditions (15).

Decreasing sulphur deposition from the air, and the use of more concentrated phosphate fertilizers that contain less sulphur, has led to reports of sulphur deficiencies in winter wheat. Sulphur deficiency significantly effects the production and quality of winter

Effect of Foliar and soil Application of sulfur on Growth, Yield, and Photosynthetic Pigments of the Wheat plant

Zhian R. Salih   Maqsuda K. Mohammad   Trefa Z.   Sabir
University of Salahaddin- Erbil
College of education
Dept of Biology

Abstract

The present study was done to investigate the effect of foliar and soil application of pure sulfur (0, 5, 10, 15, 20, 25, and 30 ppm) on vegetative growth, yield, and photosynthetic pigments in leaves of wheat plant. A completely randomized design with three replications of each treatment was applied. The results showed that the vegetative growth and yield parameters (number of tiller/plant, number of leaves/plant, flag leaf area/plant, number of spike/plant, weight of spike, grain number, grain weight and shoot dry weight) were increased significantly with the concentration 15 and 20 ppm of sulfur compared to the control plants. Foliar and soil sulfur application significantly increased chlorophyll a, chlorophyll b, total chlorophyll, in the leaves and nitrogen and protein contents of seeds with increasing the concentration of the sulfur.

Keywords: Sulfur, Wheat, Foliar application, Growth, Photosynthetic pigments

Introduction

Wheat (*Triticum aestivam* L.) belongs to the genus Triticum, a member of poaceae family (1). Bread wheat is annual, grass plant (2). The plant consists of a central stem from which leaves emerge at opposite sides; tillers are produced on the main stem of plant (3). Wheat is one of the most abundant sources of energy and proteins for the world population used for preparation of bread and other baked products (4). Each l00 g of wheat kernels contain 340 calories, 13 gm H_2O, 11.7gm Proteins, 2.2 gm Fat, 72 gm total Carbohydrate, 2 gm Fiber, 1.7 gm Ash 40 mg Ca, 377 mg P, 3.5 mg Fe, 400 mg K, 0.55 mg Thiamine, 0.11 mg Riboflavin and 4.8 mg Niacin (5).

Sulfur is recognized as the fourth major nutrient after N, P and K. Quality of food grain is a complex phenomenon and may be influenced by several factors which may be genetic and/or environmental. N as well as S are utmost important constituents of plant proteins and are required throughout the crop growth period from vegetative stage to subsequent harvesting. Foliar fertilization, that is nutrient supplementation through leaves, is an efficient technique of fertilization which enhances the availability of nutrients. It has been observed that utilization of fertilizers especially urea applied through soil is not as effective as when it is supplied to the plants through foliage along with soil application (6).

Sulfur deficiency significantly effects the production and quality of wheat (7). Without adequate sulfur, crops can’t reach their full potential in terms of yield, quality or protein content; nor can they make efficient use of applied nitrogen (8). At high N fertilization by nitrogen and sulfur fertilization. Levels significant responses to sulfur fertilization were found which emphasized the need for precision application of sulfur in intensive wheat production systems. Continued use of N fertilizer without supplemental sulfur on low sulfur soils will reduce flour quality (9). Sulfur does not affect only N utilization and grain quality, but it also plays an important part in the formation of the baking quality (10).

پوختـــه

ڤایرۆسی (CMV) له توانایی دایه‌زۆربه‌ی خانه‌کانی له‌ش توشبکات به‌شێوه‌یه‌کی شاراوه و بۆ ماوه‌یه‌کی زۆربمێنێته‌وه, به‌تایبه‌تی له ناو خانه سپی یه‌کانی خوێن, که هه‌ر ئه‌وه‌شه ده‌بێته هۆی گواستنه‌وه‌ی ڤایرۆسه‌که له که‌سێ که‌وه بۆ که‌سێ ی تر له کاتی گواستنه‌وه خوێن. له که‌سانی ته‌ندروست تووش بوون به ڤایرۆسی (CMV) به گشتی هیچ نیشانه‌یکی نه‌خۆشی نی یه, به‌لام ئه‌و که‌سانه‌ی که برگری له‌شیان دابه‌زیووه (کپه) و وه مندالی کێش که‌می تازه له دایك بوو, کاتێك تووشی ئه‌م ڤایرۆسه ده‌بن ئه‌وا زۆر به‌تووندی نه‌خۆشیان ده‌خات و له ئه‌نجامدا ڕێژه‌ی تووشبوان و مردن زیاد ده‌کات. مه‌به‌ستی توێژینه‌وه‌که گه‌ڕان و دیاریکردنی ڕێژه‌ی دژه‌ته‌نی تایبه‌ت به (CMV) له نێوان خوێن به‌خشه‌کان له شارۆچکه‌ی کۆیه, که تێدا (٣٧٠) که‌س ئاماده‌بون له نه‌خۆشخانه‌ی شه‌هید دکتۆر خالید له کۆیه بۆ خوێن به‌خشین به شێوه‌یه‌کی خۆبه‌خشانه. ئه‌نجامه‌کان ئه‌وه‌یان ده‌رخست که (٣.٨٪) دژه ڤایرۆسی (CMV) جۆری (IgM) یان پۆزه‌تیف بوو. له‌کاتێکدا (٩٥.١٪) پۆزه‌تیف بوو بۆ جۆری (IgG), ئه‌وه‌ی دواییان له‌ڕووی ئاماره‌وه ڕێژه‌یه‌کی به‌رچاوه ($p \leq 0.5$).له ده‌رئه‌نجامه‌کان ده‌رکه‌وت که ڤایرۆسی (CMV) له‌نێوان خوێن به‌خشاندا له کۆیه ڕێژه‌که‌ی زۆر به‌رزه به, وا باشتره که خوێن پشکنینی بۆ بکرێت به‌ر له گواستنه‌وه‌ی, بۆ ئه‌وه‌ی ڕێژه‌ی تووش بوون به (CMV) به‌هۆی خوێن گواستنه‌وه که‌م بکرێته‌وه.

الخلاصـــة

(CMV) تصيب معظم انواع الخلايا وتبقى لمدة طويلة بشكل خفي خاصة داخل كريات دم البيضاء حيث تنتقل عن طريق الدم , ففي اشخاص اصحاء الذين لديهم مقاومة عالية عند اصابتهم بهذا الفايروس لا تظهر عليهم اي علامات تدل على اصاباتهم , أما اشخاص الذين لديهم مناعة متدنية واطفال هزيلي و حديثي الولادة يصيبون بهذا المرض بشكل حاد وبدوره يؤدي الى الموت . هدف من هذا الدراسة هي البحث وتحديد عن مضادات خاصة ب (CMV) بين المتبرعين بالدم في مدينة كؤية ,حيث تبرع (٣٧٠) شخص بشكل طوعي بالتبرع بالدم في مستشفى (شهيد دكتؤر خالد) في كؤية . أظهرت النتائج بأن (٣.٨ ٪) من المتبرعين كان لديهم مضادات ضد الفايروس (CMV) من نوع (IgM) اي النتيجة كانت أجابية , في حين (٩٥.١ ٪) كانت ايجابية لنوع (IgG) ويعتبر هذه النسبة فرقاً احصائياً معنوياً بين مجاميع (IgG) حيث كان ($P \leq 0.05$) . نستنتج من هذه الدراسة بأن مضادات (CMV) من (IgG / IgM) بين المتبرعين بالدم في مدينة كؤية هي نسبة عالية جداً لذى من المستحسن ان تجرى فحص ل (CMV) للمتبرعين قبل نقله الى المرضى المحتاجين .

6. Billstrom, S.M., and Worthen, G.C. (2001) "Viral regulation of RANTES expression during human cytomegalovirus infection of endothelial cells" *J. Virol*. 75:3383-3390.
7. Chaudhari, S., and Bindra, C.(2009) "Seroprevalence of cytomegalovirus among blood donors" *M.A.J.A.F.I.* 65 (3):252-254.
8. Galea, G., and Urbaniak, S.J. (1993) "Cytomegalovirus studies on blood donors in North-East Scot-land and a review of UK data" *Vox. Sang*. 64:24-30.
9. Ganepola, S., Gentilini, C., Hilbers, U., Lange, T., Rieger, K., Hofmann, J., Maier, M., U G Liebert, U. G., Niederwieser, D.,Engelmann, E., Heilbronn, R., E Thiel, E. and Uharek, L. (2007) "Patients at high risk for CMV infection and disease show delayed CD8+ T-cell immune recovery after allogeneic stem cell transplantation" *Bone Marrow Transplant* 39:293-299.
10. Gao, L.H., and Zheng, S.S. (2004) "Cytomegalovirus and chronic allograft rejection in liver transplantation" *World J. Gastroenterol.* 10(13): 1857-1861.
11. Hejazi, S., Abaszadeh, M.A., and Karamiyar, M. (2007) "Prevalence of anti-CMV antibodies in blood donors in Urmia" *S.J.I.B.T.O.* 3(5): 427-435.
12. Kothari, A., Ramachandran, V.G., Gupta, P., Singh, B., and Talwar, V. (2002) "Seroprevalence of cytomegalovirus among voluntary blood donors in Delhi, India" *J. Health Popul. Nutr*. 20: 348-51.
13. Kumar, H., Gupta, P.K., Kumar, S., and Sarkar, R.S. (2008) "Is seroprevalence of anti-IGM CMV among blood donors relevant in India?" *Indian J. Pathol. Microbiol.* 51:351-352.
14. Morini, R., Mosayebii, Z., and Mossavi, G.A. (2004) "Seroprevalence of cytomegalovirus, hepatitis B, hepatitis C and human immunodeficiency virus among voluntary blood donors" Iranian J. Publ. Health 33:38-42.
15. Munro, S.C., Hall, B., Whybin, L.R., Leader, L., Robertson, P., Maine, G.T., and Rawlinson, J. (2005) "Diagnosis of and screening for cytomegalovirus infection in pregnant women" *Clin. Microbiol*. 43(9):4713-4718.
16. **Nichols, W.G.**, **Price, T.H.**, **Gooley, T.**, **Corey, L.**, **and Boeckh, M. (2003)** "Transfusion-transmitted cytomegalovirus infection after receipt of leukoreduced blood products" *Blood* 101 (10):4195-4200.
17. Ocak, S., Duran, N., and Eskocank, A.F. (2006) "Seroprevalence of cytomegalovirus antibodies in hemodialysis patients" *Turk J Med Sci* 36 (3): 155-158.
18. Roback, J.D. (2002) "Cytomegalovirus and blood transfusion" *Rev. Med. Virol.* 12:211-219.
19. Tamer, S.G., Dundar, D., and Calıskan, E. (2009) 'Seroprevalence of *Toxoplasma gondii*, rubella and cytomegalovirus among pregnant women in western region of Turkey" *Clin. Invest. Med*. 32 (1): E43-E47.
20. Zuckerman, A.J., Banatvala, J.E., Pattison, J.R., Griffiths, P.D., and Schoub, B.D. (2004) "Principles and practice of clinical virology"5th ed. John Wiley, 87-142.

was found to be 97.6% positive for CMV (Ahmed *et al.*, 2006). In another study carried out in Nigeria it was 96% (Akinbami *et al.*, 2009). The prevalence rate of anti-CMV IgG in Urmia, Iran reached 100% among blood donors (Hejazi *et al.*, 2007), while studies among pregnant women in Turkey and Australia reported CMV seropositive rates of 96.4% and 56.8% respectively (Munro *et al.*, 2005 and Tamer *et al.*, 2009). The high prevalence of seropositivity may indicate the endemicity of CMV infection (Roback, 2002).
From the current study, it was concluded that seropositivity of anti-CMV IgG among blood donors was varied with the age, significantly, (Table 2). The rates of seropositive results of anti-CMV IgG was increased with the age, which was agreed with the results reported by Galea G. and Urbanak in 1993 in Scotland among blood donors.
Transfusion-transmitted infectious disease can be minimized by reduction in the number of blood transfusion to and making blood transfusion as life saving procedure, because the CMV virus exist in the blood of healthy donors in a latent state within monocyte, reactivation may followed transfusion when these infected cells encounter allergenic stimuli (Zuckerman *et al.*, 2004). Another way is serological screening tests which are gatekeeper of the safety of blood and blood components for transfusion (Morini *et al.*, 2004).
However the majority of blood donors in developing countries are seropositive for CMV, therefore it is very useful to screen and identify the very few CMV seronegativity among blood donors, keep an inventory of them for immunosuppressed patients (Adjei *et al.*, 2006; Akinbami *et al.*, 2009).
Other prevention strategy is “CMV safe” transfusion leuco-reduction blood, which decrease the risk of TTCMV infection by reducing the number of white blood cells (**Nichols *et al.*, 2003**).
Due to high CMV seropositivity rates among blood donors the current study recommend blood transfusion from seronegative CMV blood donors and the use of leucoreduced blood to reduce the risk infectious the diseases caused by TTCMV infection, especially among immunocompromised patients.

References:

1. Adjei, A., Armah, H., and Narter-Olaga, E. (2006) "Seroprevalence of cytomegalovirus among some voluntary blood donors at the 37 military Hospital", *Accra. Ghana Med. J.* 40: 99-104.
2. Ahmed, S.A., Al-Joudi, F.S., and Zaidah, A.W. (2006) "The prevalence of human cytomegalovirus seropositivity among blood donors at the Unit of Blood Transfusion Medicine, Hospital Universiti Sains Malaysia’ S*outheast Asian J.* 37: 294-296.
3. Akinbami, A.A., Akanmu, A.S., and Adeyemo, K. (2009) "Cytomegalovirus antibodies among healthy blood donors at Lagos University teaching hospital". *S.A.M.J.* 99 (7): 538-530.
4. Almeid, G.B., Porada, C.D., St Jeor, S., and Ascensao, J.L. (1994) "Human cytomegalovirus alters interlukin-6 production by endothelial cells" Blood 83:370-376.
5. Barbi, M., Binda, S., Caroppo, S., Cavlario, A., Germinario, C., Bozzi, A., Tanazi, M.L., Veronesi, L., Mura, L., Piana, A., Solinas, G., Pungi, L., Bevilaqua, G., and Mosca, F.(2006) "Multicity Italian Study of congenital cytomegalovirus infection" *Pediatr. Infect. Dis. J.* 25: 156–159.

Table 1: Anti-CMV IgM seropositivity among different age groups

Age group year	Total	Anti-CMV IgM (%) Positive	Anti-CMV IgM (%) Negative	P value
19-29	106	6 (5.7%)	100 (94.7%)	0.14
30-39	193	8 (4.1%)	185 (95.9%)	
>40	71	0 (0%)	71 (100 %)	

Table 2: Anti-CMV IgG seropositivity among different age groups

Age group year	Total	Anti-CMV IgG (%) Positive	Anti-CMV IgG (%) Negative	P value
19-29	106	94 (88.7%)	12 (11.3%)	0.001
30-39	193	188 (97.4%)	5 (2.6%)	
>40	71	70 (98.6%)	1 (1.4%)	

Discussion:

The existence of CMV antibodies (IgM and IgG) among blood donors can be potentially infectious (Chaudhari and Bindra, 2009). In the present study, (3.8%) of blood donors showed seropositive for anti-CMV antibody (Figure 1). The seroprevalence of anti-CMV IgM among blood donors in Iran close to our finding ranged was (2.3-2.8%) (Morini *et al*., 2004; Hejazi *et al*., 2007), and less incidence in India which was reported 0.071% and 1.6% Delhi in Pune respectively (Kumar, *et al*., 2008; Chaudhari and Bindra, 2009). Whereas in Nigeria seropositive of anti-CMV was high among blood donors (19.5%), reported by Akinbami and co-workers (2009). This variation in prevalence rates may refer to assay methods, sample size, socio-economic, environmental and climatic factors (Barbi *et al*., 2006; Tamer *et al*., 2009).

The highest rates of seropositive result for anti-CMV IgM antibodies were found among the age 19-29 years which was (5.7%), while the rate decreased among the age group (>40 years) (Table 1), this may be due to the small sample size of blood donors.

A decreased percentage rates of seropositivity of TTCMV infections were found among organ transplanted blood components who were negative for anti-CMV IgM antibody (Ganepola *et al*., 2007). Low birth weight (LBW) neonates in the risk case following blood transfusion which positive to anti-CMV IgM antibodies. (Akinbami *et al*., 2009). CMV infections are found throughout the world with prevalence rate between 40%-100% (Zuckerman *et al*., 2004), the results of the current study was agreement with this range (95.1%).

Seroprevalence rates of CMV infections vary geographically and also affected by socio-economic status. Our finding supported by other studies, in Ghana seropositivity of anti-CMV IgG was 93.2% among blood donors (Adjei *et al*., 2006), while in Malaysia the ratio

cause of including organ transplant recipients, patients undergoing haemodialysis, cancer patients, patients receiving immunosuppressive drugs, and HIV-infected patients (Kothari *et al*., 2002; Gao and Zheng, 2004; Ocak *et al*., 2006). .

Materials and Methods:

This study was carried out between January and May 2014 among blood donors in the Shahid Doctor Khalid Hospital in Koya city. Total of (370) voluntary male blood donors were included in this study. Their age between (19-52) years and the mean age (34.17± 7.1) (mean± SD). Sera specimens were collected and stored below -20 °C before testing.

The sera were screened for the presence of anti-CMV IgM (Biochek, Inc, BC-1091, USA), anti-CMV and anti-CMV IgG (Biochek, Inc, BC-1089, USA), according to the manufacturer's instructions by using Enzyme-linked immunosorbent assay (ELISA)

The statistical analysis was performed using Chi-square test by Statistical Package for the Social Sciences (SPSS) software version 11.5. P values less than 0.05 were considered statistically significant.

Results:

From the current study and out of 370 male voluntary blood donors. The results were 14 (3.8%) were positive while the test for anti-CMV IgM, whereas 352 (95.1%) were positive for anti-CMV IgG, (Figure 1).

Statistical analysis showed that there were no significant differences among anti-CMV IgM positive individuals to their age groups (p= 0.14) (Table 1).

Moreover, it was shown that the seropositive results for anti-CMV IgG was 94 (88.7%), 188 (97.4%) and 70 (98.6%) among blood donors with age group of (19-29), (30-39) and >40 years respectively, which was statistically differences (p= 0.001), (Table 2).

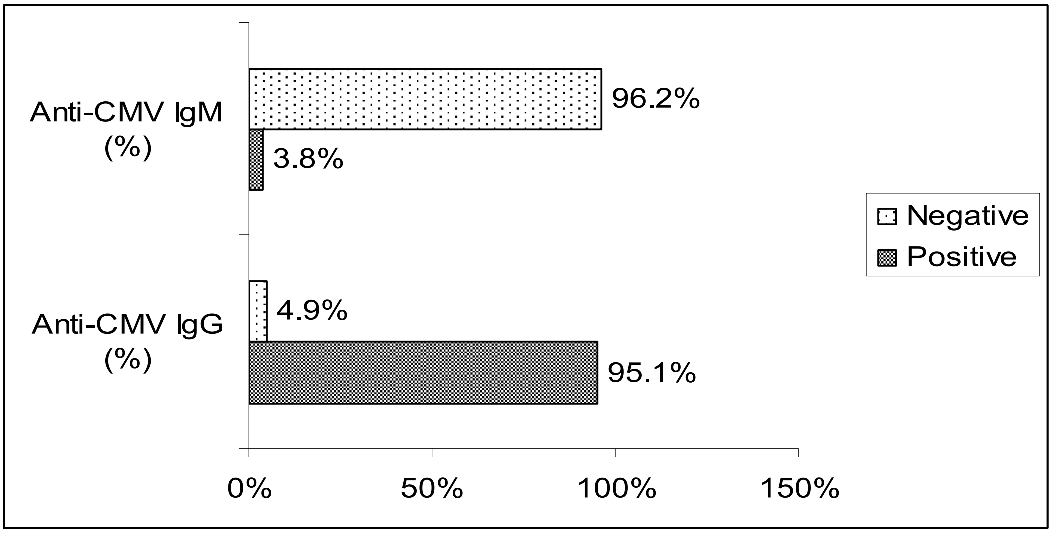

Figure 1: Percentage of prevalence of Anti-CMV IgM/IgG among Blood Donors

Cytomegalovirus seropositivity among Voluntary blood donors in Koya

Hiwa Abdurrahman Ahmad   Khalat Karwan Fares   Ruqia M. Al-Barzinji
Erbil polytechnic University   Hawler Medical University
Koya Technical Institute   College of Medicine
Medical Laboratory Technology   Dep. Of Microbiology

ABSTRACT

Background: Cytomegalovirus (CMV) infects most cell types, the virus establishes lifelong latency in its host. Latent CMV is mainly associated with white blood cells, which are responsible for CMV transmission by blood transfusion. In healthy immunocompetent individuals, primary CMV infection usually is asymptomatic, while in immunocompromised individuals and low birth weight (LBW) neonates can cause severe illness with substantial morbidity and mortality rates.

Objective: The aim of this study was to determine CMV seropositivity among blood donors in Koya.

Methods: Serum samples were taken from (370) voluntary blood donors in Shahid Doctor Khalid Hospital in Koya, to detect anti-CMV IgM and IgG antibodies by Enzyme-linked immunosorbent assay (ELISA) technique.

Results: Out of 370 blood donors, were 14 (3.8%) positive for anti-CMV IgM, while 352 (95.1%) were positive for anti-CMV IgG antibodies. Statistically significant differences were seen among age groups regarding anti-CMV IgG ($p \leq 0.05$).

Conclusion: The seropositivity of CMV IgM and IgG among blood donors in Koya city was quite high, which suggests blood screening before transfusion to reduce transfusion-transmitted CMV (TTCMV).

Key Words: Cytomegalovirus, Seropositivity, Anti-CMV antibodies.

Introduction:

Transmitted infectious diseases via blood transfusion are one of the difficult tasks to the transfusion services around the world. The presence of viruses in blood components among carrier donors is the major causative infectious agents through blood transfusion. Hepatitis viruses, retroviruses, and cytomegalovirus (CMV) are main viruses that participated with transfusion-related infections (Herve, 2000; Kuhn, 2000, as cited by Adjel *et al.,* 2006).

The safety assessment of the blood supply, the quality of screening procedures, and the risk of transfusion-transmitted infectious diseases in any country can be estimated by review and analysis of the records of blood donors, screening procedures, and the prevalence of serological markers of infectious diseases (Morini *et al*., 2004). CMV is a large, enveloped virus with linear double-stranded DNA, a member of Herpesviridae family which, share a characteristic ability to remain latent within the body over long periods (Zuckerman *et al*., 2004).

Seropositivity of CMV can be found throughout the world among all socio-economic groups as well as it can be found among 50% - 85% of adults within the age of 40 years, and 100% within the age 60 and more (Ocak *et al.,* 2006). Possibly rout of transmission could be through breastfeeding, sexual contact, spread from children and through blood transfusion or blood components (Munro *et al*., 2005).

Transfusion transmitted CMV (TTCMV) can lead to serious disease among immunocompromised patients, mainly via reactivation of the dormant virus, and is a major

پوختە

ئەم لێکۆلینەوەیە بریتـی یـە لـە کۆکرنـەوەی 50 نموونـە لـە سـلەو عەرەبانـەی دە سـوپرمارکیت لـە شـاری هـەولێر. هـەموو جیاکراوەکان دەست نیشان کران بەپێ تاقیکردنەوەی سیفاتی مۆرفۆلۆجی و کێلگەی ورووالەتی و هەندێك سیفەتی کیمیاوی زیندەوەری. ئەنجامەکان دەریان خست کە ناوەندە ڕێژەی پیس بوونی سلەو عەرەبانەی دە سوپرمارکیت بریتی بوو لە ٧٢٪ . هەشـتا جیـا کـراوە لە بەکتریا کـە دەگەڕێنـەوە بـۆ ٢٠ جیاکـەرەوە لـە Coagulase negative *Staphylococcus* ، 16 *Staphylococcus aureus* ، *Klebsiella pneumoniae* 15، *Bacillus* spp. 6 ، وە ٥ جیاکـەرەوە لـە هەریـەك لـە *Proteus* spp, *Micrococcuc* spp. *Pseudomonas aeruginosa* وە ٤ جیاکەرەوەلـە *E. coli* ، *Shigella* spp. 3 وە یـەك جیـا کراوە لە *Streptococcus* spp . هەروەها هەستیاری هەموو جیاکراوەکان بـۆ دە دژە زینـدەکی پشـکێزان وە ئەنجامـەکان دەریـان خست کە هەموو جیاکراوەکان هەستیاری تەواویان 100%نیشان دا بەرامبەر Imipenem ، بەلام بەرگریان نیشان دا بەرامبەر بـە Clindamycinو Ampicillinوە بە ڕێژەی 58% و 50.9% بوو یەك لە دوای یەك وە هەستیاری جیاوازیان نیشان دا بەرامبەر دژە زیندەکی تر .هەروەها کاریگەری هەندێك لە پاکەرەوەکان بۆ راگرتنـی گەشـەی بـەکتریا دراسـەت کـرا ، وە ئەنجامـەکان دەریـان خست کە هەر یەك لە زاهی شوشتنی قاپ ،دیتول و تایت کاریگەری باشیان هـەبوو کـە تـیرەی شـوینی راگرتنـی گەشـە ڕێژەکـەیان لـە نیوان 10-20mm ، 8-20mm و 9-16mm بوو یەك لە دوای یەك.

الخلاصة

تضمنت الدراسة الحالية جمع ٥٠ عينة من سلة وعربة عشرة سوبرماركيتات في مدينة اربيل . تم تشخيص العـزلات البكتريـة اعتمادا على صفاتها الشكلية والمزرعية و بعض صفات الكيمياء الحيويـة. اظهـرت النتـائج بـان معـدل متوسـط التلـوث البكـتيري لسـلة وعربة السوبرماركيتات كانت٧٢ ٪ . عزلـت في الدراسـة الحاليـة ٨٠ عزلـة تعـود لعشـرة انـواع والـتي هـي ٢٠ عزلـة مـن Coagulase negative *Staphylococcus*، 16 *Staphylococcus aureus*، 15 *Klebsiella pneumonia* ، 6 *Bacillus* spp. و ٥ عـزلات لكـل مـن *Proteus* spp ، *Pseudomonas aeruginosa* ، *Micrococcuc* spp و *E. coli* 4 ، 3 *Shigella* spp. وعزلة واحدة من *Streptococcus* spp . كما اظهرت نتائج أختبار حساسية العزلات لعشرة مضادات حيوية بـان جميـع العـزلات حساسـية تامـة ١٠٠٪ ل Imipenem ، في حـين كانـت العـزلات ابـدت مقاومتهـا تجـاه Clindamycin و Ampicillin بنسبة 58٪ و 50.9% وحساسية مختلفة تجاه المضادات الاخرى . درس ايضا التـاثير المثبط لـبعض المعقمات ضـد البكتريا المعزولة وقد اظهرت النتـائج التـاثير المثبط لكل مـن زاهي غسل المواعين ، الـديتول ومسحوق التايـت بتكوينقطر منطقـة التثبيط تراوحت بين 10-20mm ، 8-20mm و 9-16mm على التوالي .

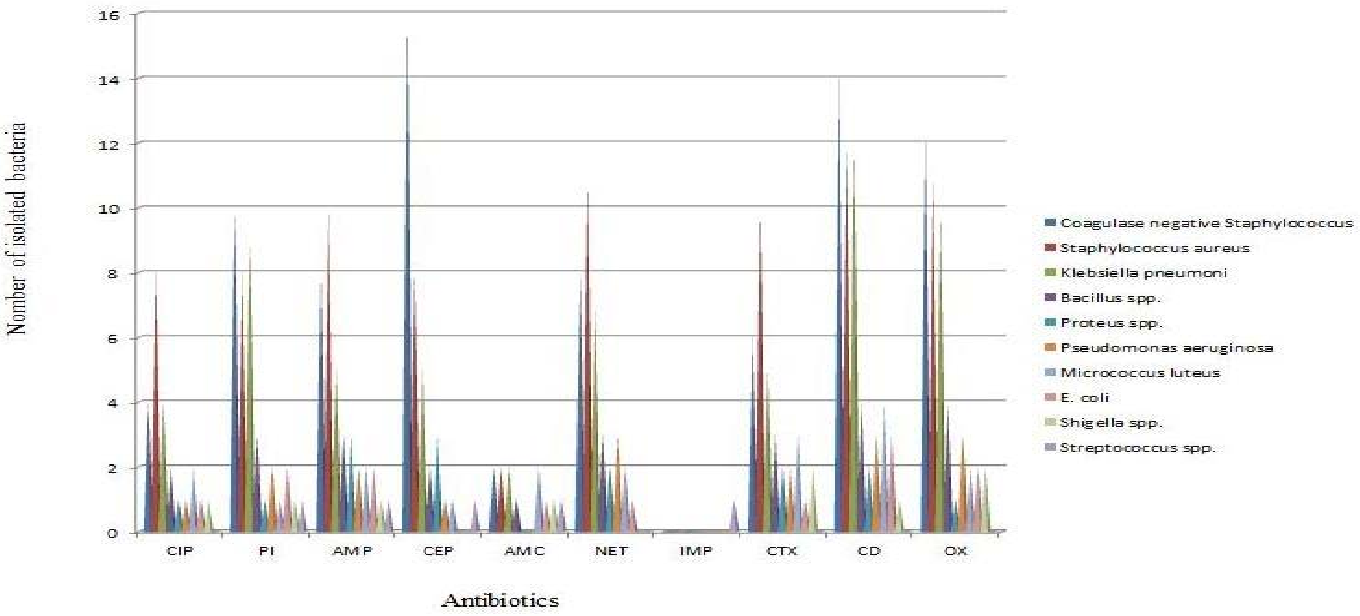

Figure (5): Number of resistant isolates to ten antibiotics under the study.

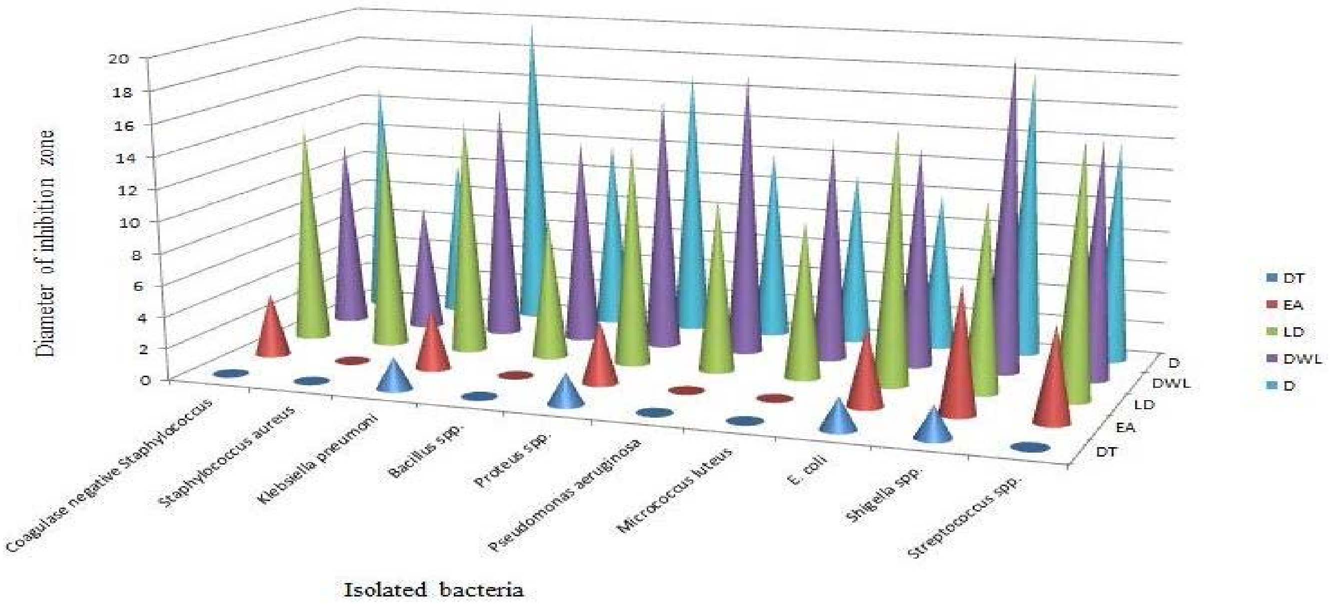

Figure (6): Antimicrobial activities of some disinfectants against isolated bacteria

Table (2): Percentage of resistance isolates to different antibiotics.

Bacterial Species	CIP	PI	AMP	CEP	AMC	NET	IMP	CTX	CD	OX	Total
Coagulase negative *Staphylococcus*	20	50	40	30	10	40	0	30	70	60	35
Staphylococcus aureus	50	50	62.5	50	12.5	68.7	0	62.5	75	68.7	50
Klebsiella pneumoniae	73.3	60	33.3	33.3	13.3	46.7	0	33.3	80	60	43.3
***Bacillus* spp.**	33.3	50	50	33.3	16.7	50	0	50	66.7	66.7	41.7
***Proteus* spp.**	20	20	60	60	0	40	0	40	40	20	30
Pseudomonas aeruginosa	20	40	40	20	0	60	0	40	60	60	34
Micrococcus luteus	40	20	40	20	40	40	0	60	80	40	38
E. coli	25	50	50	0	25	25	0	25	75	50	32.5
***Shigella* spp.**	33.3	33.3	33.3	0	33.3	0	0	66.7	33.3	66.7	30
***Streptococcus* spp.**	0	100	100	100	100	0	0	0	0	0	50
Total	31.5	47.3	50.9	34.7	25.1	37.1	0	40.8	58	49.2	

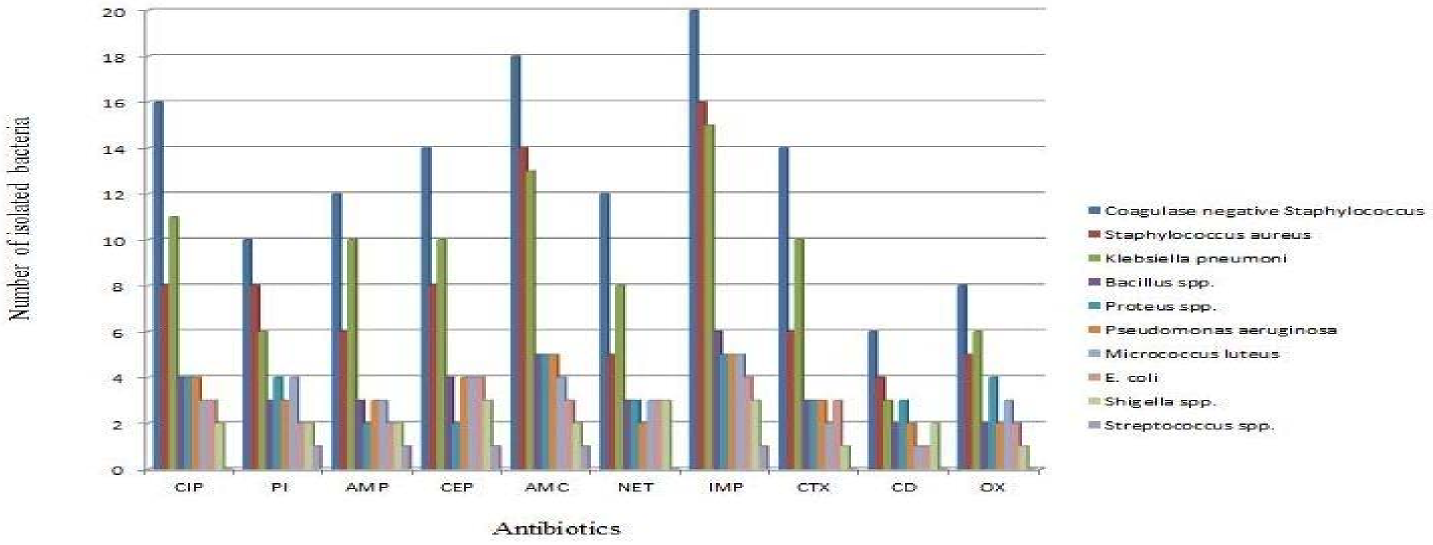

Figure (4): Number of sensitive isolates to ten antibiotics under the study.

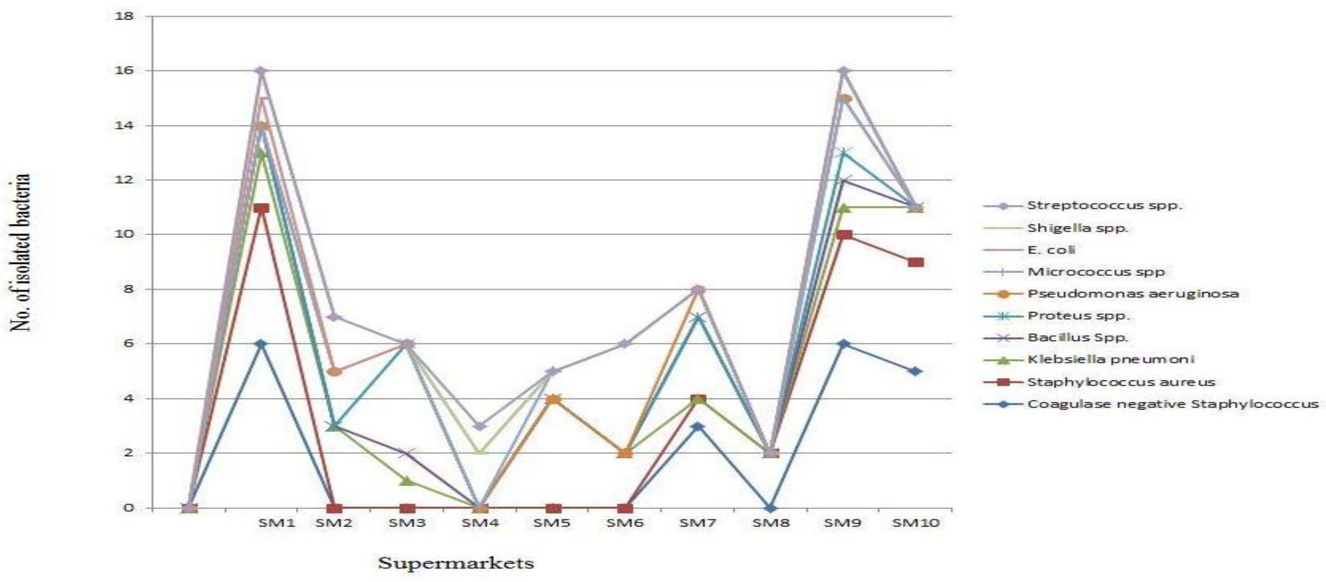

Figure (3) : Prevalence of isolated bacteria in each supermarket.

Table (1): Percentage of sensitive isolates to ten antibiotics .

Bacterial Species	CIP	PI	AMP	CEP	AMC	NET	IMP	CTX	CD	OX	Total
Coagulase negative *Staphylococcus*	80	50	60	70	90	60	100	70	30	40	65
Staphylococcus aureus	50	50	37.5	50	87.5	31.3	100	37.5	25	31.3	45.5
Klebsiella pneumoniae	73.3	40	66.7	66.7	86.7	53.3	100	66.7	20	40	61.3
Bacillus spp.	66.7	50	50	66.7	83.3	50	100	50	33.3	33.3	58.3
Proteus spp.	80	80	40	40	100	60	100	60	60	80	70
Pseudomonas aeruginosa	80	60	60	80	100	40	100	60	40	40	66
Micrococcus luteus	60	80	60	80	80	60	100	40	20	60	64
E. coli	75	50	50	100	75	75	100	75	25	50	67.5
Shigella spp.	66.7	66.7	66.7	100	66.7	100	100	33.3	66.7	33.3	70
Streptococcus spp.	0	100	100	100	100	0	100	0	0	0	50
Total	63.2	62.7	59.1	75.3	78.3	52.9	100	49.3	32	40.8	

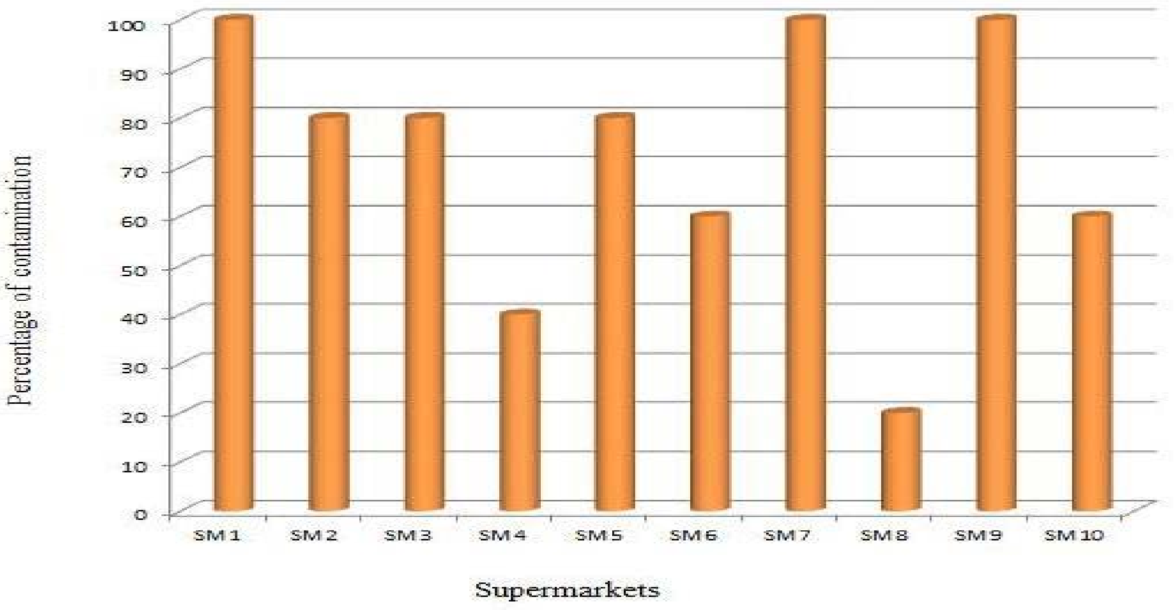

Figure (1): Percentage of bacterial contamination in each supermarket.

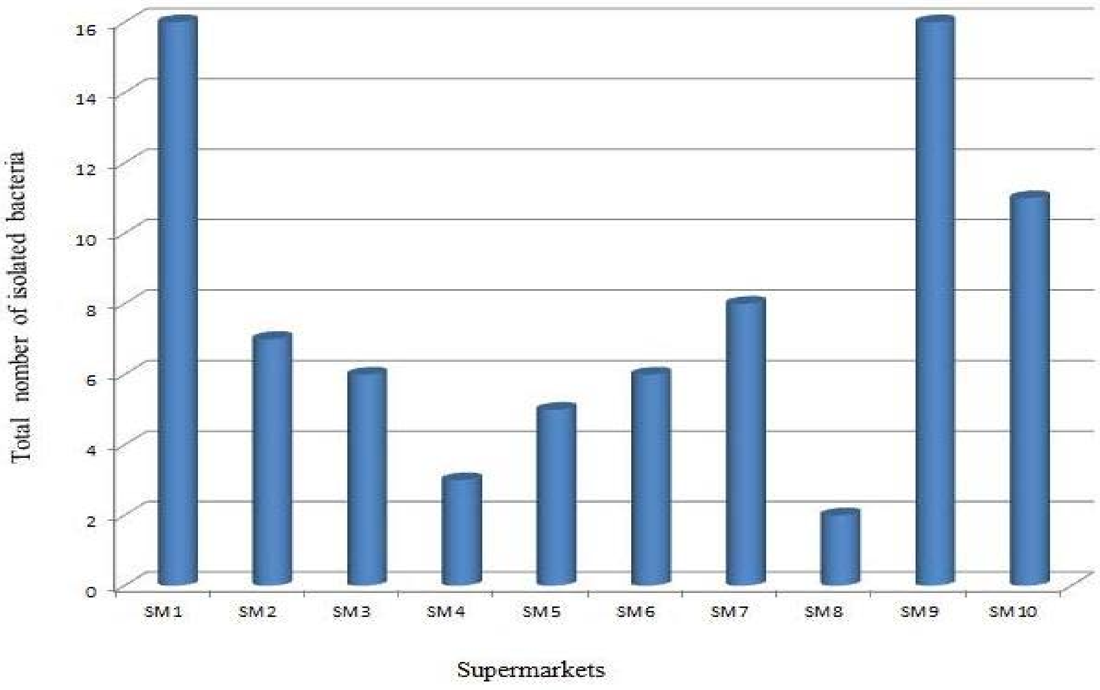

Figure (2): Total numbers of bacterial species in each supermarket.

8. Al-Ghamdi1, A. K. ; Abdelmalek, S. M. A. ; Ashshi, A. M. ; Faidah, H. ; Shukri, H. and Jiman-Fatani, A. A. (2011). Bacterial contamination of computer keyboards and mice, elevator buttons and shopping carts. African Journal of Microbiology Research ,. 5(23) : 3998-4003.
9. Gholanireza, S.; Nooshin, T.; Ali, M.;Touraj-Reza, M. and Ehsan, S. (2009): Bacterial Contamination and Resistance to Commonly Used Antimicrobials of Healthcare workers Mobile Phones in Teaching Hospitals, Kerman, Iran. American J. Appli. Sci. 6(5): 806-810.
10. Baron, E. J. (1990). Fine gold SM- Diagnostic microbiology text book for isolation & identification of pathogenic organism, 8th ed-St-Louis:132-139.
11. Benson, H. J. (1998). Microbiological applications: Laboratory manual in general microbiology. 7th ed., WCB McGraw-Hill. U.S.A
12. Benson, A. E.(2005). Microbiological Applications Laboratory Manual in General Microbiology. 9th ed., McGraw Hill Higher Education, U.S.A.
13. Cheesbrough, M. (2006). District Laboratory Practice in Tropical Countries. 2nd Edn., Cambridge University Press, Cambridge, ISBN-10: 113944929X, ,: 440.
14. Famurewa, O. and David, O. M.(2009). Cell Phone: A Medium of Transmission of Bacterial Pathogens. Marsland Press World journal of Rural Observations .1 (2): 69-72.
15. Al-Ghamdi1, A. K. ; Abdelmalek, S. M. A. ; Ashshi, A. M. ; Faidah, H. ; Shukri, H. and Jiman-Fatani, A. A. (2011). Bacterial contamination of computer keyboards and mice, elevator buttons and shopping carts. African Journal of Microbiology Research ,. 5(23) : 3998-4003.
16. Scott, E. and Bloomfield , S.F. (2008). The survival and transfer of microbial contamination via cloths, hands and utensils. J. Appl. Microbiol., 68:271-278
17. Walther, B. A. and Ewald, P. W. (2004). Pathogens survival in the external environment and the evolution of virulence. *Bio. Rev. Camb. Philo. Soc*. 79: 849-869.
18. Eltablawy, S.Y. and Elhifnawi , H.N.(2009). Microbial Contamination of Some Computer Keyboards and Mice in National Center for Radiation Research and Technology (NCRRT) .World Applied Sciences Journal 6 (2): 162-167
19. Rusin, P., Maxwell, S., Gerba, C. (2002). Comparative surface-to-hand and fingertip-tomouth transfer efficiency of Gram positive bactera, gram negative bacteria and phages. *J.Appl. Microbiol*. 93: 585-592.
20. Tagoe, D. N.; Nyarko, H.; Arthur, S. A. and Birikorange, E. A. (2011). A Study of Antibiotic Susceptibility Pattern of Bacteria Isolates in Sachet Drinking Water Sold in the Cape Coast Metropolis of Ghana .Res. J. Microbio.;(6):453-458.
21. Khan, R. N. and Malik A. (2001). Antibiotic Resistance and Detection of A-Lactamase in Bacterial Strains of *Staphylococci* and *Escherichia coli* Isolated from Foodstuffs. World J. Microbiol. Biotechnol.;17:863-868.
22. Chukwudi,A.; Donatus, I. and Eucharia, C. (2013). Bacteriological examination of Computer keyboards and mouse devices and their susceptibility patterns to disinfectants. American Journal of Bioscience and Bioengineering, 1(3): 36-43.

percentage 50 %, whereas *Shigella* spp. and *Proteus* spp. were the more sensitive bacteria to antibiotics with percentage 70% and these may be due to that majority of the populace sampled purchases antibiotics in the open markets without any medical prescription, use of wrong concentration and for wrong diseases.

On the other hand, the antibacterial activity of different disinfectants against isolated bacteria were studied and the results showed that the dish washing liquid, dettol , and laundry detergent have inhibitory effect against all isolates with diameter of inhibition zone ranged between 10-20mm , 8-20mm and 9-16mm respectively for each above disinfectant .While the ethyl alcohol and dettol tissue shows very low inhibitory activity ranged between 0-8mm and 0-2mm respectively for both disinfectants (Figure 6)and these results similar to those obtained by (22)and these results may be due to manufacture company and missing of quality control in our country .

The results of this study found that there was a higher contamination rate of SMBC with different pathogenic bacteria. The present findings concluded that SMBC may serve as vehicles of transmission of diseases which could be easily transmitted to the hands, and then from the hands to other areas of the body such as mouth, nose and ears. On the basis of these findings, it was suggested that routine cleaning of SMBC with one of the dettol , dish washing liquid or laundry detergent may aid the fight against infection. Also, strict adherence to infection control and precautions such as hand washing and good hygienic practice among the users to prevent the possibility of diseases.

References

1. Burke, J.P.(2003). Infection control—a problem for patient safety. *N Engl J Med,* 348:651-656.
2. .Daniel, P. Wayne; Haydon, T. ; Cleaveland, S.; Taylor, L. H. and Karen, L.M (2002). Identifying reservoirs of infection: A conceptual and practical challenge. Emmer. Infect. Dis.
3. Hendley, J. O.; Wenzel, R. P. and Gwaltney, J. M. J. (1997). Trasnsmission of rhinoviruscolds by self-inoculation. *New. Eng. J. Med*. 288: 1361-1664.
4. Noble, J. (2001). Text book of primary care medicine. 3rd Edition. St Louis, Mo: Mosby.:8.
5. Reynolds, K .A.;Watt, P. M.; Boone, S. A. and Gerba CP (2005). Occurrence of bacteria and biochemical markers on public surfaces. Int. J. Environ. Health Res., 15: 225-234.
6. Fulterton, K. E.; Ingram, J.; Anderson, T. F. ; McCarthy, B. J. ; Hurd, S. ;Shiferaw, B.; Shiferaw, B. ;Vugia, D.; Haubert, N. ;Wedel, S. and Angulo , F. (2007) . Sporadic campylobacter infection in infants: a population-based surveillance casecontrol study. Pediatr. Infect. Dis. J. 26:19-24.
7. Patrick, M.E., Mahon, B.E.; Zansky,S.M.; Hurd, S. and Scallan, E. (2010). Riding in shopping carts and exposure to raw meat and poultry products: prevalence of, and factors associated with, this risk factor for salmonella and campylobacter infection in children younger than 3 years. J. Food Protection. 73:1097-1100.

Disinfectant susceptibility test

The susceptibility testing of the commonly used disinfectants such as Ethyle Alcohol 70 % (EA), Dettol 12.5% (D), Dettol Tissue (DT) , Laundry Detergent (LD) by taking of 5 gm in 10ml sterilized distilled water and Dish Washing Liquid (DWL) by taking of 5 ml in 10ml sterilized distilled water were ascertained using agar disk diffusion method (13).

Results and discussion

The average rate of bacterial contamination of the ten supermarkets baskets and carts (SMBC) was 72% and the SM1, SM7 and SM9 were showing the highest bacterial contamination with percentage 100%, while the SM8 was showing the least contamination with percentage 20% (Figure 1). In present study, 80 isolates of bacteria were isolated which returned to ten species of bacteria and the highest bacterial isolates were obtained from SM1 and SM9 which were 16 different isolates ,while the least isolates were obtained in SM8 which were 2 isolates (Figure 2). Most tested (SMBC) were found to be contaminated with mixed growth. Twenty isolates of Coagulase negative *Staphylococcus*, 16 isolates of *Staphylococcus aureus,* 15 isolates of *Klebsiella pneumoniae,* followed by 6 isolates of *Bacillus* spp. and 5 isolates of each of *Proteus* spp., *Pseudomonas aeruginosa* , *Micrococcuc* spp. and 4 isolates of *E. coli*, 3 isolates of *Shigella* spp. and one isolate of *Streptococcus* spp. were also isolated but in lower frequencies (Figure 3) and this obtained results depended on morphological, cultural, staining and biochemical characteristics of various bacterial species were recorded and these results were similar to that found by (14,15) . Gram +ve and G-ve pathogenic bacteria were isolated and the previous results were expected due to the common vehicle of microbial transmission which is the human hands and fingers. However (17) suggested that, where contaminated surfaces come into even relatively brief contact with the fingers or an inanimate surface, a significant number of organisms can be transferred which can be recoverable onto an agar surface. In present study Gram +ve bacteria were more frequently isolated compared to Gram -ve (Figure 3). These obtained results could be in part due to the fact that survival of Gram +ve species on laminate surfaces is greater than that of Gram negative organisms (17). The roles of these organisms in both nosocomial and community acquired infections have been stressed (18).

Coliform bacteria usually originate from feces and were associated with poor sanitary conditions. Coliform bacteria and *E. coli* detected on the carts may originated from contact with raw foods, birds or other animal feces, contact with fecal contaminated hands or other body parts (5) . It was documented both gram-positive and gram-negative bacteria in the hand-to-mouth transfer during casual activities, it was a well-established fact that isolated bacteria were agents of nosocomial infections and fecal contamination which result of diseases (18). This result shows the frequency of the use and exposure of SMBC to environmental microbes on the hand and skin of the users. This result is in agreement with the findings of (19).

Moreover, the results showed that all isolated bacteria were exhibited complete sensitive to Imipenem (100%) and 78.3% , 75.3% sensitive for Amoxicillin/ Clavonic acid and Ciprofloxacin respectively (Table 1 and Figure 4), while it were more resistance to Clindamycin and Ampicillin with percentage 58% and 50.9% respectively (Table 2 and Figure 5) .Moreover , the results of the present study showed that isolated bacteria gave variable sensitivity to other antibiotics . The antibiotic sensitivity indicates marked resistances of bacterial isolates to commonly used antibiotics. These finding were similar to resistant pattern of bacterial isolates in previous studies presenting public health problem (20, 21). It was found that *S. aureus* and *Steptococcus* spp. were the most resistant bacteria with

have shown that children are at increased risk of both *Salmonella* and *Camplyobacter* infections if they ride in a shopping cart carrying meat products (5, 6). Also other study found that shopping carts and baskets are contaminate with Coagulasenegative staphylococci, *Staphylococcus aureus*, *Pseudomonas* spp. and Gram negative bacilli (7) . However, the level of bacterial contamination on shopping baskets and carts is not a subject of public health concern because of the limited availability of information

Therefore, the present study was conducted to determine the contamination of handheld shopping baskets and carts in several supermarkets in Erbil city with different bacteria that could play a role in the spread of bacterial pathogens by using morphological, cultural and biochemical tests.

Materials and methods

Collection of samples

Fifty swab samples from ten supermarkets baskets and carts in Erbil City were collected and analyzed . Sterile swabs moistened with the sterile normal saline and were rotated over the surface of the supermarket baskets and carts. The sampled swabs were soaked separately in normal saline (8) and incubated at 37 ^{o}C for 24hoursand the ten supermarkets were named SM1 to SM10.

Inoculation in culture media

Streaking and swabbing were done with sterile swabs and inoculated with different culture media such as Nutrient Agar, MacConkey Agar, Blood Agar, Salmonella shigella agar, Eosin Methyl Blue (EMB) ,and Manitol Salt Agar to obtain bacterial isolation for 48 hours at 37 ^{o}C (9).

Examination of culture media

Cultures in solid media were visually inspected for growth rate and colony characteristics (9). Different colonies were sub- culturing on Nutrient Agar and MacConkey Agar and incubated similarly as before.

Microscopic examination

Each obtained isolate was tested by Gram staining, spore staining, capsule staining and motility according to (10).

Biochemical tests

Identification of the tested isolates was done based on some biochemical tests such as Catalase test, Oxidase test, coagulase, IMVIC (Indol production , Methyl red test , Voges-proskauer test and Citrate utilization), Urase and Gelatinase…..etc as described by (11).

Antibiotic susceptibility test

The modified Kirby-Bauer method was carried out to determine the susceptibility of obtained isolates to some antibiotics such as Imipenem (IPM) 10 µg, Cephalothin (CEP) 30µg, Ciprofloxacin (CIP) 5 µg, Netillin (NET) 30 µg, Amoxicillin/ Clavonic acid (AMC)30 µg, Clindamycin (CD) 2 µg, Cefotaxime (CTX) 30 µg, Oxacillin (OX) 30 µg, Piperacilli (PI) 100 µg and Ampicillin (AMP) 10 µg antibiotics as described by (12).

Bacterial Contamination of Shopping Baskets and Carts in Supermarkets in Erbil City

Dr. Khadija Kh. M. Barzani
Univ. Salahaddin-Erbil
Coll. Education
Dept. Biology

Abstract

In present study fifty samples from ten supermarkets baskets and carts in Erbil City were collected .The bacterial isolates were identified depending on morphological, cultural, and some biochemical characteristics. The results found that the average rate of bacterial contamination of the ten supermarkets baskets and carts was 72% . In present study, 80 isolates of bacteria were isolated which returned to ten species which were 20 isolates of Coagulase negative *Staphylococcus*, 16 *Staphylococcus aureus,* 15 *Klebsiella pneumoniae,* 6 *Bacillus* spp., 5 isolates of each of *Proteus* spp, *Pseudomonas aeruginosa Micrococcuc* spp. and 4 *E. coli*, 3 *Shigella* spp. and one isolate of *Streptococcus* spp. . The results of ten antibiotics against bacterial isolates showed that all isolates 100% sensitive to Imipenem , while it were more resistance to Clindamycin and Ampicillin with percentage 58% and 50.9% respectively and Variable susceptibility to other tested antibiotics. Also the ihibitory effect of some disinfectants against isolated bacteria were studied and the results showed that the dish washing liquid, dettol , and laundry detergent have inhibitory effect against all isolates with diameter of inhibition zone ranged between 10-20mm , 8-20mm and 9-16mm respectively .

Key word:-Supermarket basket and carts , Bacteria, Antibiotic sensitivity& Disinfectant.

Introduction

Healthcare-associated infections are an important cause of morbidity and mortality in hospitals. Each year more than 2 million patients acquire healthcare associated infections, resulting in 90,000 deaths and healthcare costs that are estimated to exceed $5 billion (1) .The reservoir of any organism, which may be animate or inanimate objects, in the epidemiology of any bacterial disease is very important (2). The pathogens live and or multiply in the reservoir on which their survival depends. Many epidemiological studies have confirmed that many contaminated surfaces played a major role in the spread of infectious diseases (2, 3). Most people do not know that bacteria are found on many common objects outdoors, in their offices, and even in their homes. Such objects include; playground equipments, kitchen sinks, computer keyboards, escalator handrails, elevator buttons and with the spread of supermarkets and hypermarkets the shopping baskets and carts handles. The latter objects are places that are most touched by the bare hands of people who are in various hygienic conditions.

On the other hand, people believe that bacteria are only present in research labs , hospitals and clinics and thus they have a misleading feeling of security in other places. Lack of knowledge about where germs prowl could be the cause of health problems. In fact 80% of infections are spread through hand contact with hands or other objects (4). Shopping carts and handheld shopping baskets in supermarkets are subject to accidental bacterial contamination through contacts with a variety of food and also placement of children in grocery shopping carts has recently been implicated as a source of infection. Recent studies

18. Kumar, L.P. and Puneerselvam, N. (2008).G2 Studies of Antimutagenic potential of chemopreventive agent curcumin in Allium cepa root meristem celis.Medicine and Biology. No.1, pp.20-23.
19.Rao GM, Rao MV. (1983). Mutagenic efficiency, effectiveness and factor of effectiveness of physical and chemical mutagen in rice.Cytologia 48, 427-436.
20.Sugimura T.,S.Kondo and H.Takebe,(1982). Environmental mutagens and carcinogens .University of Tokyo press and Alan Rliss New York.
21. Aslanturk, O.S. and Celik, T.A. (2005). Preventive Effect of Lycopene on chromosome Aberration in (Allium cepa) Department of biology, faculty of Art and Science, Adnan Menders University, Turkey. Pakistan Journal of Biological Science 8(6): 482-486.
22. Zaman S. and Saleh M. A.(2005). Mutagenic Effect of Ethylene Glycol on somatic cells of
Wheat (TRITICUM AESTIVUM L.) J. Life Earth Science, Vol. 1(1): pp.43-49.
23. Othman G.O.(2002). Mutagenic effect of nicotine and test some antioxidants on Albino laboratory mice Mus musculus. MSc. Thesis- College of Educat/ University of Salahaddin- Erbil-Iraq.
24. Othman G. O. and Suleiman K.M (.2012.) Preventive effective of Black cumin and Caster plant oils on chromosomal aberration in Onion Allium cepa root. Tikret J Agric., 12 (1):197-200.

Reference

1. Adamu, A.K. and H. Aliyu, (2007). Morphological effects of sodium azide on tomato (Lycopersicon esculentum Mill). Sci. World J., **2** (4): 9-12.

2. Ricardo, M. and A. Ando, (1998). Effects of gamma radiation and sodium azide on quantitative characters in rice (Oryza sativa L.). Genetics of Molecular Boil. 21(1): 244-251.

3. Rines, H. W. (1985). Sodium azide mutagenesis in diploid and hexaploid oats and comparison
With ethyl methane sulphonate treatments. Environ. Experimental Botany, 25: 7-16.

4. Owais, W. M., J. L. Rosichan, R. C. Ronald, A. Kleinhofs and R. A. Nillan,(1983). A mutagenic metabolite synthesized in the presence of azide is azidoalanine. Mutation Research, 118: 229-239.

5. Raicu, P. and F. Mixich, (1992). Cytogenetic effects of sodium azide encapsulated in liposomes on heteroploides cell cultures. Mutation Research, 283: 215-219.

6. Grant, W. F. and M. F. Salamone, (19940. Comparative mutagenicity of chemicals selected for test in the international program on chemical safety system for the detection of environmental mutagens. Mutation Research, 310: 187-209.

7. Sandra G.; RROYO, M E -Z A; Josefina CORTES and , ESLAVA, Armando (1990).Cytogenetic Effects Produced by the uriceHerbiceidsdiourn and Linorin in Vicia faba and human lymphocytes

8. Ricardo, M. and A. Ando, (1998). Effects of gamma radiation and sodium azide on quantitative characters in rice (Oryza sativa L.). Genetics of Molecular Biol. 21(1): 244-251.

9. Ferguson, L.R. (1994). Antimutagens as cancer chemo preventive agents in the diet. Mutat. Res., 307(1):395-410.

10. Evangelista CMW, Antunes LMG, Francescato HDC and Bianchi MLP (2004). Effects of the olive, extra virgin olive and canola oils on cisplatin-induced clastogenesis in Wistar rats. Food Chem Toxicol 42:1291-1297.

11.Tuck KL and Hayball PJ (2002) Major phenolic compounds in olive oil: Metabolism and health effects. J Nutr Biochem 13:636-644.

12.Turner R, Etienne N, Alonso MG, de Pascual-Teresa S, Minihane AM, Weinberg PD and Rimbach G . (2005). Antioxidant and anti-atherogenic activities of olive oil phenolics. Int J Vitam Nutri Res 75:61-70.

13.Abraham S. and John AT. (1989). Clastogenic effects produced by black pepper in mitotic cells of Vicia faba. Mut. Res., 224: 281-285.

14.Gowrishanker B. and Vivekananda O.S.1993.Cytotoxic effects of whisky on Vicia faba in vivo. Nucleus, 36(1,2): 62-65.

15.Premkumar, K., Kavitha, S., Santhiya, S.T., Ramesh, A.R., Suwanteerangkul, J., (2004). Interactive effects of saffron with garlic and curcumin against cyclophosphamide in- duced genotoxicity in mice. Asia Pac. J. Clin. Nutr. 13(3):292-294.

16.Alam S; Khan MR; Banu N. and Daruzzaman M.(1980). Cytological effects of insecticides (Dimecron – 100 and Vapona) on wheat. Bangladesh J Agri 5, 176-181

17. Khatun WA.,(2004). Cytogenetics .Ph.D. thesis. Laboratory. Department of Botany, University of jshahi.Rajshahi.

It was noted that the fungicide exerts a clastogenic effect on chromosomes. Mitotic aberrations observed included stickiness of chromosomes at prophase ,metaphase ,bridging at anaphase and bi and tri nucleated cells .Such aberrations are important as they may have evolutionary significance Compounds producing chromosomal aberrations usually also induce genetic damage as well(20).
The use of antimutagens (flax seed oil) to treat the root tip cells in order preventive, the result was shown that in 1st con of mutagen all types of chromosomal aberration was decline, also in 2nd con.of mutagen before treatment with antimutagen flax seed oil leading to decrease the level of all chromosomal aberration in Allium cepa root tip. It was found that there was an increase in interphase chromosome volume with the increasing doses of Sodium Azide. The main cause of increasing the interphase chromosome volume might be due to alteration of cell membrane configuration, modification of chromosomal proteins and changes in sensitivity to sodium azide (21).
Our result is agreed with a study Showed that chromosomal abnormalities increase with increasing the doses of EG (22). Similar results were also reported In a study by Othman on albino mice showed that a significant effect were found between concentration and chromosomal aberration ,the highest con, was most effective to cause all type of chromosomal aberration[23]. Black cumin oil has anti-mutagen effect in leading to lowering the effect of EMS and decrease the level of chromosome aberrations in all concentrations (24).

Conclusion

On the basis of our results, we conclude that flax seed oil has antimutagenic potential against SA induced clastogenic damage in Allium cepa in a dose dependent manner,. At the same time it exhibits a mild cytotoxic action; similar to the earlier reports in an in vitro and in vivo test systems. However the mechanism by which it acts remains to be investigated in plant test system and further studies are necessary to clarify this point.

Table (1).Chromosomal aberrations in Allium cepa root cells analysed and mitotic index after treatment with250, 350 µg/ml of Sodium Azide (SA) and 0.2ml flax seed oil.

Treatment	Number of cells analyzes	Chrom. bridge	Chrom. break	Ring Chrom.	Dicen. Chrom.	Total	Percentage %	MI
Untreated control	250	4	1	–	1	6	2.2%	6.06
Flax seed oil 0.2ml	250	3	1	2	2	8	3%	4.53
SA 250 µg/ml	250	24	7	3	2	35	14%	3.3
Flax seed oil 0.2ml+SA	250	21	3	3	3	30*	12%	2.73
SA 350 µg/ml	250	32	5	4	5	46	18%	3.76
Flax seed oil 0.2ml+SA	250	12	3	2	2	19*	8%	2.80

Discussion

Plant test system is widely used for monitoring genotoxicity of chemicals because of many advantages such as low cost, easily available throughout the year, ease to handle, good chromosome condition for the study of chromosome damage and above all good correlation with other test systems. Root tip cells of Allium cepa constitute an excellent system for such cytogenetic tests (13, 14). Also historically, plants have been used as indicator organisms, in studies on mutagenesis in higher eukaryotes. Plant systems have a variety of well-defined genetic end points including alterations in chromosomal aberrations and sister chromatid exchanges (15).DNA damage is often measured as single-strand breaks, double-strand breaks or chromosomal aberrations, and increase in their frequencies is frequently associated with mutagenesis and carcinogenesis (16). In the present study, we investigated the cytogenetic effects of one dose of dietary olive oil, and its protective effect against SA in Allium cepa root tip cells using the chromosomal aberrations assay.

The results shown that the 2nd con. Was most effective to causes chromosomal aberrations, Our result is agree with study showed that chromosomal abnormalities increase with increasing the doses of ethyl glycol ,similar results were also reported (17,18).It was shown to be so effective in reducing the mutational events induced by these agents either by suppression of metabolic activation or interaction with the active groups of mutagens and this suggest to be the mechanism by which the flax seed oil its antimagnetic property (19).

omega-3 fatty acid, linoleic acid ,which may be beneficial for reducing inflammation leading to atherosclerosis (10), for normal infant development Linseed oil is derived from the dried ripe seeds carcinogenesis, in two ways: by decreasing oxidative of the flax plant DNA damage and by decreasing cell division (11).Regular Linseed oil contains between 52 and 63 % alpha linseed oil were reported to have linoleic acid The linoleic acid has beneficial antioxidant activities (12). The present work was conducted for exploring the possibility of using flax seed (linseed) oil as a protective supplement against sodium azide induced Genotoxicity in Allium cepa.

MATERIALS AND METHODS

Healthy onion bulbs (22 - 25 g) were grown in the dark in a cylindrical glass receptacle at room temperature and given renewed water supply every 24 h. When the roots reached 2 to 3 cm in height, they were treated with 0.2 ml of Flax seed oil for 15 h. Following flax seed oil treatment the bulbs were washed in distilled water and then treated with 250, 350 µg/ml of sodium azide for 4 h. Later, roots are treated with 0.05% of colchicine for 3h and then fixed in methanol-acetic acid (3:1) fixative and Preparation of slides from the fixed root tips was done following acetocarmine squash technique. The slides were observed under bright field optics of Zeiss research microscope. The frequency and types of traditional chromosome aberration were determined by examining 250 metaphases from 10 root tips per treatment. Mitotic index frequency was determined the mitotic index for cytotoxicity evaluation was calculated by dividing cells out of total cells counted. Slides are scanned from right to left, up and down. Treated, Sodium Azide As positive control and tap water as negative control.

RESULTS

The Sodium Azide induced chromosomal aberrations such as chromosome bridge, chromatid break, ring chromosome and dicentric chromosome were analyzed in Vicia faba root tip cells .in first experiment when (250 and350)of SA was used the result show that e number of chromosomal aberration increased by ethyl glycol with increasing the dosage of mutagen ,more aberrations found in 2nd concentration which represent it is mutagenic action in vicia faba roots ,and was statistically significant when compared with control (Table 1).The highest aberration in second concentration and it was chromosome bridge and the lowest was dicentric chromosome .in first experiment in case of MI the highest value was in second concentration in second experiment which is antimutagenity flax seed oil with 0.2ml the result shows that pretreatment of flax seed oil leads to lowering the chromosomal aberrations the lowest aberrations was chromosome breaks in first concentrations and ring chromosome in second concentrations So flax seed oil antimutagenity leads to lowering the chromosome aberrations that happened by Sodium Azide for example in 2nd concentration highest aberration was chromosome bridge 32 flax seed oil pretreatment lowerd it to 12 chromosome so on the other treatments in this way flax seed oil induced chromosomal aberrations at 0.2ml were not statistically significant when compared with untreated control, which indicated its non clastogenicity.

In all the concentrations tested, flax seed oil indicative of its antimutagenic potential in Allium cepa root cell the effect of flax seed oil on the reduction of total number of aberrations induced by SA was statistically significant when compared with SA control. This study implies that pretreatment of flax seed oil has a strong inhibitory role against the mutagenic action of SodiumAzide.

Protective effect of flax seed oil against sodium azide induced genotoxicity in Allium cepa

Dr. Galawezh Obaid Othman
University of Salahaddin Erbil
Department of Biology
Collage of Education

Abstract

The objective of the current study was to investigate the antimutagenic effects or Protective effect of flax seed oil on the root tip cells of onion (Allium cepa). Sodium Azide is a mutagen and has been one of the most powerful mutagens in crop plants. In this study using two concentrations of sodium azide 250 and 350 µg/ml for 4h and flax seed oil was given at o.2 ml for 15 h, prior to sodium azide treatment. The study reveals that flax seed oil has antimutagenic potential against sodium azide induced chromosomal aberrations in Allium cepa root meristem cells. In addition, it showed mild cytotoxicity by reducing the percentage of mitotic index in all treated groups, but the mechanism of action remains unknown.

Key words: Antimutagen, Flax seed oil, Chromosomal aberrations, Sodium azide, Allium cepa.

Introduction

Mutation may take place in genetic information causing a cell or living creature to be different from the other. Mutations are the tools used to study the nature and function of genes which are the building blocks and basis of plant growth and development, there by producing raw materials for genetic improvement of economic crops [1].

Group of chemicals are reported to induce chromosomal aberration these chemicals are commonly known as chemical mutagens having specific and limited action, and found to induce specific mutation or aberration in organisms. Chemical mutagens are being used in inducing variability in plant breeding programmers. Geneticists are using chemical mutagens as potential tools and it is reported that a number of chemicals influence the sensitivity as well as increase the frequency and spectrum of mutations (1).

A number of workers have reported the role of chemical mutagens in enhancing genetic variability in higher plants (2). Sodium Azide is a mutagen and has been one of the most powerful mutagens in crop plants. It is known to be highly mutagenic in several organisms, including plants and animals (3, 4, and 6) and its mutagenic potential has been reported in several screening assays. The promutagen NaN3 is highly used with seeds to create mutation, which must be metabolized by plant cells to the mutagenic agent, presumably azidoalanine (5). Sodium azide NaN3 is a major environmental mutagen as it is used in medicine, agriculture and it causes cytotoxicity in several animal and plant test systems, by inhibiting the protein synthesis and replicative DNA synthesis at low dosages (7). To effect of chemical mutagens depends on the permeability of seed coat and nature of the mutagens Many of these chemicals have clastogenic chromosomal damaging) effects on plants through reactive oxygen-derived radicals (8).Chromosome aberrations in plants represent as monitoring system Chemicals which act to interfere with DNA repair or with mutagen metabolism can be effective antimutagens (9). Linseed oil, also known as flax seed oil, is marketed as a nutritional supplement. It contains unsaturated

پوختە

ئامانج: ئامانجی ئەم توێژینەوە بریتییە لە دیاریکردنی ئاستی هۆشیاری کەسانی تووشبوو بە نەخۆشی بەرزی فشاری خوێن دەربارەی بەرزی فشاری خوێنی سەرەتایی و دۆزینەوی پێوەندی لە نێوان هۆشیاری کەسانی توشبوو بە نەخۆشی بەرزی فشاری خوێن لەگەڵ باری کەسایەتیی و کۆمەڵایەتی نەخۆشەکان وەك (تەمەن، رەگەز، ئاستی خۆێندەواری، پیشە و پێوەری بارستایی لەش).

ڕێگاکانی کارکردن: توێژینەوە یەکی وەسفی (داڕشتنی چەندی) لە (بنکەی تەندروستی کێوەڕەش) لە شاری (ڕانیە) لە سەرەتای گەلاَ ڕێزانی (٢٠١٤) تاکو کوتایی گوڵا نی (٢٠١٥) ئەنجام دراوە. بۆ بەدەست هێنانی ئەم ئەنجامە (٦٠) نەخۆش وەك نمونە وەرگیراوە، کە نەخۆشی بەرزی فشاری خوێنی سەرەتاییان هەبووە، بۆ ئەم مەبەستەش کۆمەڵێك پرسیار ئامادە کراوون، و راستی پرسیارەکان لەلایەن پێنج شارەزا هەڵسەنگێراوە. متمانەداری پرسیارەکان لە ڕیی (تاقیکردن و دووبارە تاقیکردنەوە) کراوە، ئەنجامی متمانەداری پرسیارەکان دەرکەوت، کە متمانە (ر) = ٩١. زانیارییەکان لە ڕێگەی چاوپێکەوتن لەگەڵ نەخۆشەکان کۆکراوەتەوە، زانیارییەکان شیکردنەوەیان لە ڕێگەی بەکارهێنانی شیکردنەوەی ئاماری وەسفی وەك (دووبارەبوونەوە، ڕێژەی سەدی، پیرسون کای چوارگوشە، و هاوکۆلکەی هاوپەیوەندی) وە بەرنامەی ژمێریاری زانستە کۆمەلایەتیەکان چاپی (٢٠) ەوە بۆ کراوە.

ئە نجامەکان: توێژینەوەکە دەریخستووە، کە زۆرینەی نەخۆشەکان تەمەنیان لە نێوان (٦١-٧٠) ساڵە، زۆربەی نەخۆشەکان رەگەزیان مێ ینە بوون بە ڕێژەی(٥٨.٣٪). سەبەرەت ئاستی خوێندەواریان زۆربەیان نەخوێندەوارن بەرێژەی (٥١.٧٪). هەروەها توێژینەوەکە نیشانیداوەکە ئاستی هۆشیاری نەخۆشەکان دەربارەی بەرزی فشاری خوێنی سەرەتایی بەرزە. هەروەها ئەوە دەرکەوتوە کە پێوەندی هەیە لە نێوان هۆشیاری نەخۆشەکانی توشبوو بە بەرزی فشاری خوێن سەرەتایی لەگەڵ باری کەسایەتی و کۆمەڵایەتی نەخۆشەکان وەك(تەمەن، ڕەگەز، ئاستی خۆێندەواری، پیشە، بەلاَم وە پێوەندی نەبوە لەگەڵ پێوەری بارستایی لەش).

ڕاسپاردە: پێوەستە بە شێوەیەکی بەردەوام چاودێری و بەدواچوون بۆ ئەو کەسانەی، کە نەخوشی بەرزی فشاری خۆێنیان هەیە بکرێت، لەگەڵ هەڵسەنگاندنی ساڵانە، هەروەها ڕێنمایی بۆ گۆڕینی شێوازی ژیان و خواردنی دەرمانەکانی بەرزی فشاری خوێن لە کاتی خویدا بکرێت، کە ڕێگری لە بەرزبونەوەی فشاری خوێن و ئالۆزییەکانی دە کات.

المستخلص

الهدف: تهدف الدراسة الى معرفة وعي المرضى المصابين بأرتفاع الضغط الدم فيما يتعلق بأرتفاع ضغط الدم الأساسي في قضاء رانيه. وكذلك أيجاد العلاقة بين وعي المرضى و بعض الخصائص الديموغرافية مثل (العمر، الجنس، المستوى التعليمي، الحالة المهنية، و مؤشر كتلة الجسم).

المنهجية: اجريت دراسة وصفية (تصميم الكمي) بأتباع أسلوب تقيم طبق على المرضى المصابين بأرتفاع ضغط الدم الاساسي والمسجلين في المركز الصحي الاولي (كيوه ره ش) في قضاء رانية للفترة من الاول من شهر تشرين الاول ٢٠١٤ لغاية نهاية مايس ٢٠١٥.

ولتحقيق اهداف الدراسة اختيرت عينة غرضية غير احتمالية مكونة من (٦٠) من المرضى المصابين بأرتفاع ضغط الدم الاساسي والمسجلين في مركز كيوه ره ش الصحي الاولي. صممت استمارة استبانة لغرض الدراسة. وعرضت الاستمارة على (٥) خبرأء لتحديد مصداقية محتوى الاستمارة الاستبانة. و تم تحديد ثبات الاستبانة من خلال استخدام طريقة (اختبار وإعادة اختبار). وكانت نتيجة الثبات (ر) = ٩١. و بطريقة المقابلة الشخصية مع عينة البحث جمعت المعلومات. وقد حللت البيانات من خلال تطبيق اسلوب التحليل الإحصائي الوصفي للبيانات (التكرارات، النسب المؤية، الوسط الحسابي والانحراف المعياري) كما أستخدم أسلوب التحليل الإحصائي الأستنتاجي للبيانات (مربع كاي) ومعامل بيرسون للارتباط.

النتائج: أشارت نتائج الدراسة الى ان أغلبية المرضىمن الفئة العمرية (٦١-٧٠)، واغلبية المرضى من الاناث وبنسبة (٥٨.٣٪)، وبخصوص المستوى التعليمي ظهر أن نصف العينة من الاميين حيث شكلوا (٥١.٧٪). كذلك أظهرت نتائج الدراسة بان هناك علاقة إحصائية بين وعي المرضى المصابين بأرتفاع ضغط الدم الاساسي وبعض الصفات الديموغرافية مثل (الفئة العمرية، الجنس، المستوى التعليمي، الحالة المهنية، ولكن لم يضهر هنالك علاقة مع مؤشر كتلة الجسم).

التوصيات: أوصت الدراسة تقييم ومتابعة سنويا مستمرة لمرضى ارتفاع ضغط الدم. و بذل جهود اكثر لتوعية المرضى بأن تعديل نمط الحياة و أخذ العلاج بصورة منتظمة يمنع ارتفاع ضغط الدم ومضاعفاتها.

Novo, S. Lunetta, M. Evola, S. Novo, G. (2009) Role of ARBs in the blood hypertension therapy and prevention of cardiovascular events". Current Drug Targets. 10 (1): 20–5. doi:10.2174/138945009787122897. PMID 19149532.

Park, K. (2000) Text book of Preventive and Social Medicine. 16th ed M. S. Banarsidas Bhanot Publishers, Jabalpur : 277-80, 297

(PEI) Patient Education Institute, Essential hypertension.2010. Available on: www. X-plane.com

Polit, D. and Hungler, B. (1999) Nursing Principles and Methods. 6th ed. Lippincott, Philadelphia. Pp 354,

Safar ME., Jankowski, P. (2009) Central blood pressure and hypertension: role in cardiovascular risk assessment". Clinical Science. 116 (4): 273–82. doi:10.1042/CS20080072. PMID 19138169. Retrieved 2009-06-20.

Shaikh, Mumtaz Ali. Yakta, Dure. and Kumar, Sadia Raj. (2012) Hypertension Knowledge, Attitude and Practice in Adult Hypertensive Patients at LUMHS Jamshoro, Sindh-Pakistan. Jlumhs 11, no. 2

Smith, GD. Hart, C. Blane, D. Gillis, C. Hawthorne, V. (2005) Lifetime socioeconomic position and mortality: prospective observational study. British Medical Journal. 314: 547–552.

Sultan, et al. (2012) Hypertension Knowledge-Level Scale (HK-LS): A Study on Development, Validity and Reliability. Int. J. Environ. Res. Public Health. 9, 1018-1029; doi: 10. 3390/ijerph9031018.

Tracy, RE. White, S. (2002) A method for quantifying adrenocortical nodular hyperplasia at autopsy: some use of the method in illuminating hypertension and atherosclerosis". Annals of Diagnostic Pathology. 6 (1): 20–9. doi:10.1053/adpa.2002.30606.

Vasan, R. Larson, M. Leip, E. Evans, J. (2001) Impact of high-normal blood pressure on the risk of cardiovascular disease. N Engl J Med. 345:1291–7

Wenyu Wang, E. T. L. R. R. F. R. D. L. B. T. K. W. B. V. H. (2006) american heart association. Available from: http://hyper.ahajournals.org/content/47/3/403.

White WB. Defining the problem of treating the patient with hypertension and arthritis pain". The American Journal of Medicine. 2009. 122 (5 Suppl): S3–9. doi:10.1016/j.amjmed.2009.03.002. PMID 19393824. Retrieved 2009-06-22.

(WHO) World Health Organization (2005) Clinical guidelines for the management hypertensions. World health organization regional office eastern Mediterranean, Cairo.

(WHO) World Health Organization. Diet, nutrition and hypertension. (2013) Available from: http://www.emro.who.int/world-health-days/2013/nutrition-hypertension-factsheet-whd-2013.html

management, and control of hypertension among US workers: Does occupation matter? In which found associations between hypertension and occupational status (Davila EP. et al, 2012). Table (9) shows there are no significant association between BMI and awareness of hypertensive patient. This may back to the study on small samples, and also the effect of treatment in many patients truncates the distribution of blood pressures and therefore reduces the correlation that would be observed between BMI and blood pressure in untreated settings.

References:

Basvanthappa, BT (2009) Medical Surgical Nursing. 2nd ed. by Jitendar PVil. New Dilhi. Pp 577

Davila EP. et al. (2012) Prevalence, management, and control of hypertension among US workers: Does occupation matter? J Occup Environ Med.

Gallo WT. et al. (2006) The impact of late career job loss on myocardial infarction and stroke: a 10 year follow up using the health and retirement survey. Occup Environ Med, 63(10):683-687. PubMed Abstract | Publisher Full Text |PubMed Central Full Text

Gardner, AW. Afaq, A. (2008) MANAGEMENT OF LOWER EXTREMITY PERIPHERAL ARTERIAL DISEASE". Journal of Cardiopulmonary Rehabilitation and Prevention. 2008. 28 (6): 349–57.

Hajjar, I. & Kotchen, T. A. (2003). Trends in prevalence, awareness, treatment, and control of hypertension in the United States. Journal of the American Medical Association, Vol.290, No.2, (July, 2003), 199– 206, ISSN: 0025-6196

Jones, J. Nfesc. (2006) Cardiac Care: An introductory text. Whurr Publisher Limited (a subsidiary of John Wiley and Sons Ltd), Chichester, England. Pp 45.

Lewis, Sh. Heitkempe,r M. Dirkson, S. (2000) medical-surgical nursing. 5th ed. Mosby, London. Pp. 817-834

Martins, D. et al (2001) High blood pressure knowledge in an urban African-American community. Ethn. Dis. 2001, 11, 90-96.

Murphy, BP. Stanton, T. Dunn, FG. (2009) Hypertension and myocardial ischemia. The Medical Clinics of North America. 93 (3): 681–95. doi:10.1016/j.mcna.2009.02.003. PMID 19427499.

(Mayo Clinic) Mayo Foundation for Medical Education and Research. (2015) High Blood Pressure (Hypertension): Risk Factors. 2015. Available from: http://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/high-blood-pressure/basics/risk-factors/con-20019580

(NICE) National Institute for Health and Care Excellence. (2011) Clinical management of primary hypertension in adults. Issued: August. Www. nice.org.uk/accredition

high awareness that the minority of patient with hypertension suffer from headaches or fatigue. Item (4), obtained mean of score (2.75), in which (98.3%) of samples aware that the blood pressure varies all time. Blood pressure varies all the time. It is common for differ by 10 10 20 units when is measured at different times, even minutes apart (PEI, 2010). Item (5), obtain (83.3 %). Item (2, 3) it obtained mean of score (2.56), in which (86.7%) of samples has moderate awareness. The item (2) about persons has hypertension if blood pressure was above 139/89. And item (3) hypertension is silent killer. Blood pressure can vary greatly in an individual, when it is consistently above 140/90 it is diagnoses as hypertension. Causes of hypertension in most case are unknown (Jones j, 2006). Concerning items (7) they obtain mean of score (2.0). Regarding item (1), essential hypertension is high blood pressure that dose not have a known cause. It obtain low mean of score (1.75).

Concerning table (3), the study indicates that the mean of score are high at all items except item (5, 6), they have moderate mean of score. Present study shows that item (1), obtains the highest mean of score (2.98). In which (98.3 %) of subject have high awareness that the excessive salt intake with food increase the risk of hypertension. Taking high salt (sodium) in diet can cause body to retain fluid, which increases blood pressure (Mayo Clinic, 2015). Regarding table (4), The study has indicates that the mean of score are high at items (1,2,4,5,6), and moderate mean of score at items (3). The present study shows that item (1), obtains the highest mean of score (2.60). And item (3), about renal failure is one of the complication of hypertension, it obtain mean of score (2.25), Hypertension is a risk factor for all clinical manifestations of atherosclerosis since it is a risk factor for atherosclerosis itself (Safar ME, and Jankowski P, 2009). It is an independent predisposing factor for heart failure, stroke (White WB, 2009), coronary artery disease (Murfy BP. Et al,2009), renal disease (Tracy RE, and White S, 2009), peripheral arterial disease (Gardner AW, and Afaq A, 2008). It is the most important risk factor for cardiovascular morbidity and mortality, in industrialized countries (Novo S. et al, 2009). Concerning table (5), the study has indicates that the mean of score are high at items all Items. Item (1), it obtained highest mean of score (2.90), in which (95%) of study samples aware the aim of blood pressure medication is to decrease blood pressure to achieve normal blood pressure level.

It was good result that the hypertensive patients have high awareness to general information, risk factors, complication, and medication of hypertension. And this back to Efforts to educate the hypertensive patient that regular take medication, lifestyle modifications can prevent hypertension complication and death. In other hand this study inconsistent with the study done in Jamshoro, Sindh-Pakistan about, Hypertension Knowledge, Attitude and Practice in Adult Hypertensive Patients at LUMHS. In which concluded that the hypertensive patient have poor knowledge about hypertension (Shaikh Murtaza Ali. et al, 2012).

The findings of table (6), have depicted that there are significant association between awareness of hypertensive patients and age. Table (7) shows that there are significant association between awareness of hypertensive patients and gender. There is an agreement with study done among Turkish adults about Hypertension Knowledge-Level Scale (HK-LS): A Study on Development, Validity and Reliability. It found that there are significant relationships between knowledge with age and gender (Sultan Baliz. Et al, 2012). Regarding table (8) the study found a significant association between level of knowledge and level of education of study samples. There is an agreement with study about high blood pressure knowledge in an urban African-American community, were reported a relationship between knowledge level and history of hypertension and education level (Martins D. et al, 2001). Concerning occupational status, there is a large body of research exploring the connection between working life and health, including the examination of employment status and episodes of unemployment on health and mortality (Gallo WT. et al, 2006). This study found significant association between level of awareness and occupational status. These agree with a study done about prevalence,

Table 10. Association between Awareness of Hypertensive Patient Regarding Essential Hypertension and Occupational Status

No	Scales level / Occupational Status	Aware		Little Aware		Don't Aware		Total
		F	%	F	%	F	%	
1	**Employed**	171	76.33	0	0.0	53	23.66	224
2	**Self employed**	140	83.33	10	5.95	18	10.71	168
3	**Retired**	291	79.94	20	5.49	53	14.56	364
4	**House wife**	595	70.83	69	8.21	176	20.95	840
5	**Out of work(jobless)**	60	71.42	7	8.33	17	20.23	84
Total		1257		106		317		1680
x^2obs= 39.1		df= 8		x^2crit= 15.5			p≤0.05	

This table shows there is significant association between occupational status and patient' awareness regarding essential hypertension at level of P value ≤ 0.05

Discussion

Throughout the course of data analysis, the present findings indicates that most of the patients (33.3%) their ages are (61-70) years, and (5 %)of patient between age group (30-40) years. Peoples those ≥55 years of age had marginally higher blood pressure incidence than those ≤45 years of age (Wenyu Wang, 2006). Regarding the patients gender the study findings (58.3%) are female. Women's blood pressures, especially the systolic readings, rise more sharply with age. Indeed, after age (55) years old, women are at greater risk for high blood pressure. This pattern may be partly explained by hormonal differences between the sexes. Estrogen tends to protect women against cardiovascular diseases, including hypertension, but as the production of estrogen drops with menopause, women lose its beneficial effects and their blood pressures climb (Smith GD. et al, 2005). Concerning the level of education, the findings revealed that the highest percentages of patients are illiterate (53.3%). Regarding the marital status, the findings of the present study have shown that the majority of subjects are married and represent (78.3%). Concerning occupational status the study shows that (76.6%) of study samples are an unemployed in which (50.0%) of them are house wife. Regarding to body mass index the study shows that (30.0%) of study samples are obese class I. Regarding to smoking the study indicated that the (15%) of patients are smoker. This can be explained that most of the samples of the study are female and they do not smoke, due to smoking cigarette for female are not common habits in this country especially in Ranya district. The study findings (63.3%) of patients have family history to hypertension.

Regarding table (2), the study has indicates that the mean of score are high at items (4,5,6), moderate awareness at items (2,3,7), and low awareness at item (1). The present study shows that item (6), obtain the highest mean of score (2.81). In which (90%) of subject have

Table 8. Association between Awareness of Hypertensive Patient Regarding Essential Hypertension and Level of Education

No	Scales level / Level of education	Aware		Little Aware		Don't Aware		Total
		F	%	F	%	F	%	
1	Illiterate	660		50		186		896
2	Able to read and write	295		27		42		364
3	Primary school graduate	219		25		64		308
4	Intermediate school graduate	21		0	0.0	7		28
5	Secondary school graduate	46		4		6		56
6	Institution graduate	16		0	0.0	12		28
Total		1257		106		317		1680
x^2obs=34.6	df=10	x^2crit=18.3			p≤0.05			

This table shows there is significant association between level of education and patients; awareness of regarding essential hypertension at level of P value ≤ 0.05.

Table 9. Association between Awareness of Hypertensive Patient Regarding Essential Hypertension and Body Mass Index (BMI)

No	Scales / Level of BMI	Aware		Little Aware		Don't Aware		Total
		F	%	F	%	F	%	
1	**Normal weight**	298	70.95	26	6.19	96	22.85	420
2	**Overweight**	363	76.26	27	5.67	86	18.06	476
3	**Obese class I**	379	75.19	37	7.34	88	17.46	504
4	**Obese class II**	128	76.19	10	5.95	30	17.85	168
5	**Obese class III (morbid obesity)**	88	78.57	7	6.25	17	15.17	112
Total		1256		107		317		1680
x^2obs= 7.55	df= 8	x^2crit= 15.5				p≤0.05		

This table shows there is no significant association between BMI and patients' awareness regarding essential hypertension at level of P value ≤ 0.05.

Table 6. Association between Awareness of Hypertensive Patient Regarding Essential Hypertension and Ages

No	Scales / Level / Age groups	Aware		Little Aware		Don't Aware		Total
		F	%	F	%	F	%	
1	**31-40 years**	81	72.32	7	6.25	24	19.67	112
2	**41-50 years**	231	75	30	9.74	47	15.25	308
3	**51-60 years**	483	78.40	33	5.35	100	16.23	616
4	**61-70 years**	298	70.95	20	4.76	102	24.28	420
5	**≥71years**	164	73.21	16	7.14	44	19.64	224
Total		1257		106		317		1680
x^2obs= 21.9 df=8		x^2crit= 15.5				p≤0.05		

This table shows there is significant association between ages of patients and their awareness regarding essential hypertension at level of P value ≤ 0.05.

Table 7. Association between Awareness of Hypertensive Patient Regarding Essential Hypertension and Gender

No	Scales level / Gender	Aware		Little Aware		Don't Aware		Total
		F	%	F	%	F	%	
1	Male	548	78.28	28	4.0	124	17.71	700
2	Female	708	72.24	77	7.85	195	19.89	980
Total		1256		105		319		1680
x^2obs= 12.7 df=2		x^2crit= 5.9				p≤0.05		

This table shows there is significant association between gender and patients’ awareness regarding essential hypertension at level of P value ≤ 0.05.

	hypertension								
6	If blood pressure not treated may led to angina	39	65	7	11.7	14	23.3	2.41	H

H= High Aware M= Moderat Aware D= Low Aware M.S= Mean of score

This table shows that the mean of score was moderatre aware about items (3), and high aware about items (1,2, 4, 5, and 6).

Table 5. Distribution of Hypertensive Patient Awareness Regarding Medication Information of Essential Hypertension

No	Items / Scales level	Aware		Little Aware		Don't Aware		MS	Severity
		F	%	F	%	F	%		
1	The aim of blood pressure medication is to decrease blood pressure to achieve normal blood pressure level.	57	95	0	0	3	5	2.9	H.K
2	Person with height blood pressure often should take tablets for many years	55	91.7	0	0	5	8.3	2.83	H.K
3	If you your blood pressure is normal it's necessary to take your medication	53	88.3	3	5	4	6.7	2.81	H.K
4	There is no cure for essential hypertension, but there are treatment	49	81.7	7	11.7	4	6.7	2.75	H.K

H= High Aware M= Moderat Aware D= Low Aware M.S= Mean of score

This table shows that the study sample aware about essential hypertension medication information.

5	Having personal family history of hypertension increase the likelihood that individual develop hypertension	34	56.7	6	10.0	20	33.3	2.23	M
6	Genetic factor may play role in essential hypertension	34	56.7	4	6.7	22	36.7	2.23	M
7	Older people are at risk of hypertension	46	76.7	5	8.3	9	15.0	2.61	H
8	Regular intake fatty food will increase the likelihood of essential hypertension	59	98.3	0	0.0	1	1.7	2.96	H
9	Excessive effort increase risk of essential hypertension	47	78.3	3	5.0	10	16.7	2.61	H
10	Restless sleeping one of the risk of essential hypertension	46	76.7	5	8.3	9	15.0	2.61	H
11	Stress peoples are at risk of essential hypertension	40	66.7	3	5.0	17	28.3	2.38	H

H= High Aware M= Moderat Aware D= Low Aware M.S= Mean of score

This table shows that the mean of score was moderatre aware about items (5, and 6), and high aware about items (1,2,3,4,7, 8, 9, 10, and 11).

Table 4. Distribution of Hypertensive Patient Awareness Regarding Complication of Essential Hypertension.

No	Items / Scales level	Aware		Little Aware		Don't Aware		MS	Severity
		F	%	F	%	F	%		
1	One of the complication of hypertension is stroke	46	76.7	4	6.7	10	16.7	2.6	H
2	Heart failure may due to of not controlling of blood pressure	44	73.3	5	8.3	11	18.3	2.55	H
3	Renal failure is one of the complication of hypertension	35	58.3	5	8.3	20	33.3	2.25	M
4	Impaired vision are one of the complication of hypertension	42	70	3	5	15	25	2.45	H
5	palpitation are one of the complication of	44	73.3	6	10	10	16.7	2.56	H

3	Do you know that hypertension is silent killer	34	56.7	7	11.7	19	31.7	2.25	M
4	Blood pressure varies all time. It may differ by 10 to 20 when it is measured by different time, even minutes apart	51	85	1	1.7	8	13.3	2.75	H
5	Hypertension consider on of the chronic disease	50	83.3	3	5	7	11.7	2.71	H
6	A minority of patient with hypertension suffer from headaches or fatigue	54	90	1	1.7	5	8.3	2.81	H.
7	Most people suffer from high blood pressure for many years without any symptoms.	26	43.3	10	16.7	24	40	2	M

H= High Aware M= Moderat Aware D= Low Aware M.S= Mean of score

This table indicated that the mean of scores was moderate awareness on item (2,3, and7), and high aware about items (4, 5, and 6). And they essential awareness on item (1)

Table 3. Distribution of Hypertensive Patient Awareness Regarding Risk Factor of Essential Hypertension.

No	Scales / level Items	Aware		Little Aware		Don't Aware		MS	Severity
		F	%	F	%	F	%		
1	Excessive salt intake with food increase the risk of hypertension	59	98.3	1	1.7	0	0.0	2.98	H
2	Being overweight increase risk of hypertension	56	93.3	2	3.3	2	3.3	2.9	H
3	Smoking increase the likelihood of essential hypertension	50	83.3	2	3.3	8	13.3	2.7	H
4	No physical activity increase likelihood of hypertension	52	86.7	3	5.0	5	8.3	2.78	H

	Jobless	3	5.0 %
Total		60	100
Body Mass Index		**F**	**%**
Normal Weight		15	25.0 %
Overweight		17	28.3 %
Obese Class I		18	30.0 %
Obese Class II		6	10.0 %
Obese Class III		4	6.7 %
Total		**60**	**100**
Smoking		**F**	**%**
Yes		9	15.0 %
No		41	68.3 %
Quit		10	16.7 %
Total		**60**	**100**
Number of cigarettes/day		**F**	**%**
1 - 10		**1**	**11.1 %**
11 - 20		**5**	**55.5 %**
≥ 21		**3**	**33.3 %**
Total		**9**	**100**
Family History		**F**	**%**
Yes		**38**	**63.3 %**
No		**22**	**36.7 %**
Total		**60**	**100**

This table indicatethat (33.3%) of the patients their ages (61 - 70) years old, (58.3 %) of patient are female, (53.3%) of patient are illiterate. Regarding marital status table shows (78.3 %) of patient are married, and (28.3 %) of patients have (7-8) children. Also the table shows (76.6 %) of patient are unemployed, (80.0 %) of them lived in urban, (30.0 %) are obese class I, (68.3 %) of them are no smoker, and (63.3 %) of them have family history to hypertension.

Table 2. Distribution of Hypertensive Patient Awareness Regarding General Information of Essential Hypertension

No	Items / Scales level	Aware		Little A ware		Don't Aware		MS	Severity
		F	%	F	%	F	%		
1	Essential hypertension is high blood pressure that dose not have a known cause	20	33.3	5	8.3	35	58.3	1.75	L
2	Persons has hypertension if blood pressure was above 139/89	34	56.7	7	11.7	19	31.7	2.25	M

Result

Descriptive of Characteristics of the Sample

Table 1. Distribution of Hypertensive Patient According to their Sociodemographic Characteristics.

Age		**F**	**%**
31 – 40 years		4	5.0 %
41 - 50 years		11	21.7 %
51 - 60 years		22	25.0 %
61 – 70 years		15	33.3 %
≥ 71 years		8	15.0 %
Total		**60**	**100**
Gender		**F**	**%**
Male		31	41.7 %
Female		29	58.3 %
Total		**60**	**100**
Level of Education		**F**	**%**
Illiterate		32	51.7 %
Able to Read and Write		13	21.7 %
Primary School Graduate		11	18.3 %
Intermediate School Graduate		1	1.7 %
Secondary School Graduate		2	3.3 %
Institute Graduate and above		1	1.7 %
Total		**60**	**100**
Marital Status		**F**	**%**
Single		1	1.7 %
Married		47	78.3 %
Separate		1	1.7 %
Widow/ed		11	18.3 %
Total		**60**	**100**
Residential Area		**F**	**%**
Urban		48	80.0 %
Suburban		9	15.0 %
Rural		3	5.0 %
Total		**60**	**100**
Occupational status		**F**	**%**
Employed	Governmental	8	10.0 %
	Self Employed	6	13.3 %
Unemployed	Retired	13	21.6 %
	House Wife/female	30	50.0 %

2005). Hypertension is sometimes called “The silent Killer” because people who have it are often free from symptoms. (Hajjar & Kotchen, 2003).

Blood Pressure (BP) is the force exerted by the blood against the walls of the blood vessels and must be adequate to maintain tissue perfusion during activity and rest. The maintenance of normal blood pressure and tissue perfusion require the integration of both systemic factors and local peripheral vascular effects (Lewis Sh, et al, 2000). A high percentage of persons with high blood pressure have primary hypertension (also called essential hypertension). Essential hypertension is the most prevalent form of hypertension accounting for 90% of all cases of hypertension (Park K, 2000). It is define as high blood pressure from an unidentified cause. Hypertension is a major risk factor for ischemic and hemorrhagic stroke, myocardial infarction, heart failure, chronic kidney disease, cognitive decline and premature death. Untreated hypertension is usually associated with a progressive rise in blood pressure. The vascular and renal damage that this may cause can culminate in a treatment-resistant state. The clinical management of hypertension is one of the most common interventions in primary care. Good control of blood pressure will result in prolonged survival (Vasan R, et al, 2001).

Method

A quantitative design, descriptive study has been carried out at the Kewarash health center from 1st of October 2014 to the end of May 2015. In order to assess awareness of hypertensive patients regarding essential hypertension in Ranya district, which is located in Sulaymaniyah governorate Kurdistan region/Iraq.

Non-probability purposive sample of (72) patients who are definitely diagnosed as having essential hypertension, who were attendant to Kewarash health center for receiving antihypertensive medications, (12) of sample excluded to pilot study.

Through extensive review of relevant literature a questionnaire was constructed by theresearcher for the purpose of study and it is used for data collection. The questionnaire consisted of two parts: 1st one about demographic characteristics of patient. 2nd one include (28) items, which includes (4) section, section (1) consist of (7) items, about general information of essential hypertension, section (2) consist of (11) items, about risk factors of essential hypertension, section (3) consist of (8) items, about complication of essential hypertension, and section (4) consist of (4) items, about hypertension medication. The data were collected through the use of interview technique. Items were measured by using three level of (likert) scale and rating as, aware (3), little aware (2), and don’t aware (1) (Polit D, and Hungler B, 1999). To content validity of instrument was established through penal of (5) experts. Reliability of the questionnaire was determined through the use of (test - retest) technique by using Pearson’s coefficient of correlation formula. The results of reliability indicates that the reliability coefficient was (r=91) for hypertensive patients awareness. This means that the questionnaire format was adequately reliable as a tool for data collection. Data were analyzed through the application of descriptive statistical analysis such as: (frequency, percentage, mean of scores, Pearson's Chi Square and Correlation coefficient).Using the statistical package of social sciences (SPSS) version (20). Mean of score from 1 - 1.66 was considered low awareness, (1.67 - 2.33) was considered moderate awareness, and (2.34 - 3) was considered high awareness.

Awareness of Hypertensive Patient Regarding Essential Hypertension in Ranya District

Blend Barazan Ameen
University of Raparin
School of Nursing
Assistant instructor

Abstract

Objectives: To assess awareness of hypertensive patients regarding essential hypertension in Ranya district. And to find out there relationship between awareness of those patients with some of sociodemographic characteristics such as age, gender, level of education, occupational status, and body mass index.

Methodology: (Quantitative design)a descriptive study was conducted at Kewarash health care center from 1st of October 2014 to the end of May 2015. To achieve the objectives of the study, non-probability sample of (60) patients diagnosed with essential hypertension, who were attendant to Kewarash health care center for receiving antihypertensive medications. A questionnaire was constructed by the researcher for the purpose of the study and it was used for data collection. The data were collected through the use of interview. The data analyzed through the application of descriptive statistical analysis such as: (frequency, percentage, mean of scores, Pearson's Chi Square and Correlation coefficient). By using (SPSS) version (20).Validity was determined by (5) experts. Reliability of questionnaire was determined through using test and retest approach (stability reliability). The results of reliability (r)=91.

Results: The study indicated that the majority of to the patients are aged between (61-70) years old, half of sample are female (58.3%), concerning patients' educational level, most of them were illiterate (51.7%). The findings of the study reveals that essential hypertensive patients aware to hypertension general information, risk factors, complication, and medication of hypertension. Also the study approves that there was a statistical significant association between hypertensive patient awareness and some of demographic characteristic such as (Age, gender, Level of education, occupational status. But no association found with body mass index).

Recommendation: Annually evaluation and continuous following up for hypertensive patients. Efforts to educate the patients that lifestyle modifications, regular intake hypertension medication can prevent elevation of blood pressure and its complication.

Keyword: Essential hypertension, Awareness

Introduction

Hypertension is called silent killer because it is a disease that usually occurs without symptoms (Basvanthappa, 2009). The World Health Organization has estimated that high blood pressure causes one in every eight deaths, making hypertension the third leading killer in the world. Globally, there are one billion hypertensive and four million people die annually as a direct result of hypertension. In the Eastern Mediterranean Region, specifically, cardiovascular diseases and stroke are becoming major causes of illness and death. They account for 31% of deaths, and hypertension currently affects 26% of the adult population in the region (WHO,

101(4), pp.107-117.
WHO World Health Organization. 2006.Guide lines for drinking water quality. Health criteria and other supporting information.vol.1.2nd.Ed.Genevo

دراسة حول العناصر الثقلية المحتوية فى مشروبات عصير الفواكه المشترية في اسواق السليمانية / اقليم كوردستان العراق

الخلاصة

تم قياس التركيز بعض العناصر الثقيلة ك(مغنسيوم , رصاص , زنك, نحاس و الزئبق) باستخدام جهاز التحليل الطيفى للامتصاص الذري في ٤٠ عينات المختليفة من الاعاصيرالفواكه حيث ان تلك العينات شائعة في كوردستان العراق , الذي يستهلك بنسبة عالية من قبل السكان خاصة الاطفال. الهدف من هذه الدراسة هو تحديد السلامة في هذي الاعاصير الفواكه ومقارنة النتيجة الحددة لكل العنصر مع منظمة الصحة العالمية. النتائج بينت بان المعدل مغنسيوم ١.٦٩, رصاص ٠.٠٠٣, زنك ٠.٤ , نحاس ٢.٧١ و الزئبق ٠.٠٠٥ ملغم/ليتر و تتراوح مدى تركيزه (٠–٤.٦) , (٠ – ٠.٣٨) , (٠ – ٠.٧) , (١.٣ – ٣.٥٤) , (٠ – ٠.٢٥) ملغم/ليتر على التوالي . تقيم العينات عالية بالنسبة ٦٠٪ مغنسيوم , ١٥٪ رصاص , ١٠٠٪ زنك و ١٧.٥٪ الزئبق اذا قارنا الحد الادنى من النسبة المحددة المسموح بها مع المنظمة الصحة العالية. تم اجراء للعناصر الثقيلة المحتوي في العينات العصير الفواكه و ايجاد النتيجة غير المتوقعة. لذلك نحن نقترح لوزارة الصحة والسيطرة النوعية في كل محافظات اقليم كوردستان العراق الذي يجب اختبار تلك الانواع من المشروبات قبل عبورها تلك المنتوجاتالى الاسواق من اجل الاستهلاك.

لێكۆڵینەوە دەربارەی چەند توخمێكی قورس لە شەربەتی كڕاو لە بازارەكانی سلێمانی – هەرێمی كورستان/ عێراق

كورتە :

پەیتی چەند توخمێكی قورس دیاریكرا وەك مەنگەنیز , قورقوشم , زینك , مس و جیوە) بە بەكارهێنانی ئامێری ئەتۆمیك ئەبزۆربشن سپێكترۆسكۆپی بۆ ٤٠ سامپڵی شەربەتی میوە . ئەم سامپلانە زۆر بەربلاْون لە هەرێمی كوردستان- عێراق و بە رێژەیەكی زۆر بەكارئەهێنرێن لەلایەن دانیشتوان و بە تایبەتی منالان.
ئامانج لەم لێكۆڵینەوەیە لە دیاریكردنی سەلامەتی بەكارهێنانی ئەم شەربەتی میوانە و بەراوردكردنی ئەنجامەكان لەگەڵ رێژەی رێگە پێدراو لەلایەن رێكخراوی تەندروستی جیهانی . ئەنجامەكان دەریان خست كە تێكرای مەنگەنیز ١.٦٩ , قورقوشم ٠.٠٠٣ , زینك ٠.٤ , مس ٢.٧١ , جیوە ٠.٠٠٥ ملگرام/لیتر وە بواری پەیتیان بریتیە لە (. – ٤.٦) , (٠ – ٠.٣٨) , (. – ٠.٧) , (١.٣ – ٣.٥٤) , (٠ – ٠.٢٥) ملگرام/لیتر بە دوای یەكدا.
ئاستی توخمەكان لە ناو سامپڵەكان بەرزە بە رێژەی ٦٠٪ مەنگەنیز , ١٥٪ قورقوشم , ١٠٠٪ زینك , ١٧.٥٪ جیوە بە بەراوردكردنی لەگەڵ رێژەی رێگە پێدراو لەلایەن رێكخراوی تەندروستی جیهانی . رێژەی چاوەروان نەكراو بەدیكرا لەبەر ئەم هۆكارە پێشنیار دەكەین بۆ وەزارەتی تەندروستی و كوالیتی كۆنترۆڵ لەسەرجەم پارێزگاكانی هەرێمی كوردستان – عێراق پێش ئەوەی ئەم جۆرە شەربەتانە رێگە بدرێت بە تێپەربونیان بۆ بازار پشكنینی پێویستیان بۆ بكرێت .

Hayford, O., Margaret, O., George A. (2013). Heavy Metal Analysis of Fruit Juice and Soft
Drinks Bought From Retail Market in Accra Journal of Scientific Research & Reports 2(1): 423-428

Institute of Medicine. (2001). Food and Nutrition Board. Dietary Reference Intakes for Vitamin A, Vitamin K, Arsenic, Boron, Chromium, Copper, Iodine, Iron, Manganese,
Molybdenum, Nickel, Silicon, Vanadium, and Zinc. Washington, DC: *National Academy Press*

Ithra K.,(2013) , International Journal of Research and Development in Pharmacy and Life Sciences , V 2, No.4, pp 507-510

Jarup, Berglund, L. M., Elinder, C., Nordberg, G. and Vahter, M. (1998). Health effects
of cadmium exposure – a review of the literature and a risk estimate. Scan.J.WorkEnviron.Health 24:1-51

Krizer, M., Seneft, M., Motan, J. (1997). Med a lidskecasopislekaruceskych, 136:698-701

Krejpcıo, Z., Sıonkowskı, S., Bartela, J. (2005). Safety of fresh fruits and juices available
on the Polish market as determined by heavy metal residues. Polish Journal of Environmental Studies, 14: 877–81.

Kies, K. J. (1989). Of food *Nutr*., 61, 15.

Maduabuchi, J., Nzegwu, C., Adigba, E., Aloke, R., Ezomike, C., Okocha, C., Obi, E. and Orisakwe, O. (2006). Lead and cadmium exposures from canned and non-canned beverages in Nigeria: A public health concern. *Science of The Total Environment*, 366(2-3), pp.621-626.

Masazum, H. and Smith, A.U. (1975). Minamata disease. *Medical Report*, Canada pp.
180-192

Ofori, H. (2013). Heavy Metal Analysis of Fruit Juice and Soft Drinks Bought From Retail Market in Accra, Ghana. *Journal of Scientific Research and Reports*, 2(1), pp.423-428.

Onianwa, P., Adetola, I., Iwegbue, C., Ojo, M. and Tella, O. (1999). Trace heavy metals composition of some Nigerian beverages and food drinks. *Food Chemistry*, 66(3), pp.275-279.

Onianwa, P., Adeyemo, A., Idowu, O. and Ogabiela, E. (2001). Copper and zinc contents of Nigerian foods and estimates of the adult dietary intakes. *Food Chemistry*, 72(1), pp.89-95.

Ryan-Harshman, M., Aldoori, W. (2005). Health benefits of selected minerals, Can. *FamPhysician*.51 (5): 673–675

Review Correction Cycle (Fig. 2C). (1979). *Medical Care*, 17(Supplement), p.25.

Satarug, S. and Moore, M. (2004). Adverse Health Effects of Chronic Exposure to Low-Level Cadmium in Foodstuffs and Cigarette Smoke. *Environ Health Perspect*, 112(10), pp.1099-1103.

Silvestre, M., Lagarda, M., FarrÃ, R., Mart-Costa, C. and Brines, J. (2000). Copper, iron and zinc determinations in human milk using FAAS with microwave digestion. *Food Chemistry*, 68(1), pp.95-99.

Valko, M., Morris, H. and Cronin, M. (2005). Metals, Toxicity and Oxidative Stress. *Current Medicinal Chemistry*, 12(10), pp.1161-1208.

WILKERSON, L. and DAVIS, C. (1989). SESSION 2C. *Naval Engineers Journal*,

Conclusion

Obviously the consumption of Fruit juice supplements is broadly spread in Kurdistan region. Outcome of this study indicates that the daily intake of manganese, lead, zinc, copper and mercury through commercial fruits juice may pose a health hazard for consumers because the values were either below the recommended daily intake of these metals in some product or higher in some other, these amounts can be very hazardous if the fruit juices are taken in large quantities especially by children and pregnant women. Monitoring should be performed for toxic metal levels due to their natural geochemical association with these essential metals to provide citizens the safe allowable amounts.

There are many research articles on heavy metals content in water in Kurdistan region. It is of important in view of its being the first study of the heavy metal content in fruit juice samples in the area. In other countries similar studies were previously reported some studies state that analyzed juice samples are safe for drinking, since the level are below maximum permissible level given by WHO, in some other fruit juice were unsafe for drinking. The present study provides more data on metal pollution in Kurdistan which may connote to be a potential danger to the health, security and safety of these food items to the unsuspecting consumers. Therefore, we suggested that ministry of health and quality control in each governorate (KRG) should test those kinds of drinks before passing the products into the market for consumption.

Acknowledgments

The Authors would like to express their appreciation to Dr. Alan Faridon Amin President of Sulaimani polytechnic University, central research laboratory in Agriculture College, university of Sallahadin and research laboratory in agricultural technical college of Halabja, Sulaimani polytechnic university for their support.

Reference

AOAC. (2005). Official methods of analysis of AOAC International, 18thEdition. AOAC
International, Gaithersburg, Maryland, USA

Abdel- Rahman, T. and Abdell seid, A. M. (2013). Evaluation of Heavy Metals Contamination Levels in Fruit Juices Samples Collected from El –Beida City, Libya.
World Academy of Science, Engineering and Technology 77, *International Conference on Agriculture*, Food and Urbanizing Society in Amsterdam, The Netherlands, May15 -16.

Cabrera, C., Lorenzo, M. and Lopez, M. (1995). Lead and Cadmium Contamination in Dairy Products and Its Repercussion on Total Dietary Intake. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 43(6), pp.1605-1609.

Castro-González, M. I. and Méndez-Armenta, M. 2008. Heavy metals: implications associated to fish consumption. Environmental Toxicology and Pharmacology 26 (3): 263-271.

Finley, J. (2004). Does Environmental Exposure to Manganese Pose a Health Risk to Healthy Adults?. Nut. Rev., 62(4), pp.148-153.

Food safety authority of Ireland (2009) ,

Haware et al., (2014). Havanur Priya Pramod and Haware Devendra J. Int. J. Res. Chem.Environ. Vol. 4 Issue 3(163-168)

Zinc (Zn)

The obtained result of Zinc concentration showed that Zinc was within range of (ND – 0.70 ppm), and it detectable in 37 samples among 40 samples (92.5%) as shown in table 1, these result identical to the results recorded by (Ithar Kamil, 2013).The mean value detected was 0.40 ppm. The maximum contaminant limit for zinc is 5.0 ppm (WHO, 2006). The result was more than that reported (0.301ppm) by (Haware et al., 2014) and less than that reported in Accra Ghana fruit juice (3.33 ppm) by (Hayford et al. 2013). Zinc concentration of all sample fruit juices were below the maximum contaminate level of zinc. Zinc is involved in numerous aspects of cellular metabolism. It isrequired for the catalytic activity of approximately 100 enzymes and it plays a role in immune function, protein synthesis, wound healing, DNA synthesis, and cell division(Institute of Medicine, 2001).The body has no specialized zinc storage system therefor a daily intake of zinc is required to maintain a steady state (Ryan-Harshman, and Aldoori, 2005). The toxicity of zinc due to excessive intake may lead to electrolyte imbalance, nausea, anemia, and lethargy(Onionwa et al. 2001).

Copper(Cu)

The result showed that the copper concentration of fruit juice was ranged (1.30-3.54 ppm)the mean value was (2.71ppm). The results explains that all the recorded values of Copper in juice samples were exceeded the above acceptable values (more than o.o1ppm) of WHO and 0.05ppm of Iraqi standard. Additionally more than that reported (0.072 ppm) by (Haware et al. 2014),and (0.83 ppm) by (Hayford et al. 2013). The deficiency of Copper is manifested by impaired hematopoiesis, bone metabolism, disorders of digestive, cardiovascular and nervous systems (Krizer et al. 1997).

Mercury (Hg)

The result showed that mercury concentration of fruit juice was ranged ND-0.25 ppm the mean value was 0.05 ppm. The maximum contaminant level (MCL) of mercury (Hg) is 0.01mg/L (Masazum and Smith, 1975).The toxicity of Mercury and lead metals is in part due to the fact that they accumulate in biological tissues, a process known as bioaccumulation. This process of bioaccumulation of metals occurs in all living organisms as a result of exposure tometals in food, drinking and the environment. Mercury is associated with a wide spectrum of adverse health effects including damage to the central nervous system (neurotoxicity) and the kidney. Different forms of mercury (i.e. Mercury metal, inorganic mercury salts such as mercuric chloride and organic forms of mercury such as methyl mercury) produce different patterns of toxicity. Organic forms of mercury can cross the placental barrier between the mother and the unborn baby(food safety , 2009). However, the toxic metal ions may be present in concentrations lower than the maximum contaminant level permitted by WHO, they are not easily eliminated from the system and could accumulate over the years affecting diseases like brain damage, liver cancer, skin cancer, lung cancer, memory loss,heart diseases, lymphatic cancer, lung diseases, kidney failure and mental retardation in children(Castro-González and Méndez-Armenta, 2008) .Metals such as mercury, lead enter the environment mainly as a consequence of industrial emissions or through disposal of products containing these metals, including mercury-cadmium or cadmium-nickel batteries, lead-containing ceramics and glass, mercury thermometers.

ND : not detected

Table (2): Mean, Minimum and Maximum of heavy metals (ppm)

Sample	Mn	Pb	Zn	Cu	Hg
Min	0.00	0.00	0.00	1.30	0.00
Max	4.60	0.38	0.70	3.54	0.25
Mean	1.69	0.03	0.40	2.71	0.05
WHO limit	0.05	0.01	5	0,01	0.01

Table (3): percentage of samples with contaminated metals

Heavy metal	percentage of contaminated samples
Mn	60% of samples exceeded the permissible of WHO limit
Pb	15% of samples exceeded the permissible of WHO limit
Zn	0% no simples were exceeded the value of WHO limit
Cu	100% of samples exceeded the permissible limit of WHO
Hg	17.5% of samples exceeded the permissible of WHO limit

Manganese (Mn)

Manganese was detectable in 24 samples among 40 samples (60%) as shown in table 1 and has min- max concentration between (ND – 4.6 ppm), the mean value detected was1.69 ppm which was more than the reported value (0.325 ppm) by (Hayford et al.2013). Obviously all detected values were high compared to maximum permissible limit for manganese which is 0.05ppm set by WHO or compared to other research (0.020-1.770 ppm) by (Haware et al. 2014),and (0.001–0.730 ppm) for canned and (0.001–0.209ppm) for non-canned beverages (Maduabuchi et al. 2004).

Lead (Pb)

Lead was detectable in 6 samples among 40 samples (15 %) as shown in table 1 and has min - max concentration (ND – 0.38 ppm), the mean value detected was 0.03 ppm. All detected values were high compared to the maximum permissible limit for lead which is 0.01 ppm set by WHO. While the result was not in agreement with the value reported by (Haware et al. 2014) which is (0.063) , the mean value was less than that reported in Accra Ghana fruit juice 1.59 ppm(Hayford et al. 2013). Sources of lead in the diet are from food containers containing lead, e.g. Storage in lead-soldered cans, ceramic vessels with lead glazes and leaded crystal glass. Lead has an effect on brain and intellectual development in young children, while long-term exposure in both children and adults can cause damage to the kidneys, reproductive and immune systems in addition to effects on the nervous system. Lead crosses the placental barrier and accumulates in the fetus. Infants and young children are more vulnerable than adults to the toxic effects of lead and they also absorb lead more readily. Lead toxicity causes many diseases like anemia, anoxia, bone pair, brain damage, convulsion and dizziness (Satarugand Moore, 2004).

Results and Discussion

The results, mean,minimum, maximum show in table(1,2)and table (3) show percentage of contaminated selected sample juice.

Table 1: Concentrations of heavy metals in the fruits juices (ppm)

Sample	Mn	Pb	Zn	Cu	Hg
FJ1	2.00	ND	0.47	3.30	0.25
FR2	2.50	ND	0.42	2.90	ND
FJ3	2.60	ND	0.59	3.10	ND
FJ4	3.10	ND	0.48	3.00	ND
FJ5	2.00	ND	0.40	2.60	ND
FJ6	ND	ND	0.35	2.61	ND
FJ7	2.00	ND	0.41	3.54	0.25
FJ8	1.00	ND	0.45	2.40	0.22
FJ9	ND	ND	0.52	3.45	ND
FJ10	ND	ND	0.53	2.60	ND
FJ11	ND	ND	0.50	2.34	ND
FJ12	4.60	0.17	0.29	3.45	0.25
FJ13	3.30	0.38	0.35	2.54	0.16
FJ14	3.20	ND	0.28	2.15	0.14
FJ15	ND	ND	0.47	1.30	ND
FJ16	ND	ND	0.32	1.70	ND
FJ17	ND	ND	0.38	2.60	ND
FJ18	2.00	ND	0.29	3.54	ND
FJ19	1.80	ND	0.25	2.50	ND
FJ20	ND	0.24	0.35	2.59	ND
FJ21	ND	ND	0.40	2.40	ND
FJ22	3.30	ND	0.52	2.54	0.16
FJ23	2.90	ND	0.47	2.31	ND
FJ24	1.50	ND	0.20	1.90	ND
FJ25	3.30	ND	0.35	2.30	ND
FJ26	4.60	ND	0.70	2.30	ND
FJ27	4.50	ND	0.65	3.00	ND
FJ28	3.30	ND	ND	3.10	ND
FJ29	3.20	ND	ND	2.80	ND
FJ30	3.10	ND	ND	2.90	ND
FJ31	1.00	ND	ND	2.60	ND
FJ32	ND	ND	0.59	3.10	ND
FJ33	ND	ND	ND	3.00	ND
FJ34	ND	ND	ND	3.20	ND
FJ35	3.30	ND	0.52	2.54	ND
FJ36	3.40	ND	0.40	2.10	ND
FJ37	ND	ND	0.64	3.10	ND
FJ38	ND	ND	0.53	2.93	ND
FJ39	ND	ND	0.39	3.17	ND
FJ40	ND	ND	0.31	3.07	ND

liver cirrhosis, dermatitis and neurological disorders. Deficiency of Cu includes bone demineralization; depressed growth, de-pigmentation, and gastro-intestinal disturbances(Silvestre et al. 2000).Zinc constitute about 33 ppm of an adult body weight and is essential as a constituent of many enzymes involved in several physiological functions, such as protein synthesis and energy metabolism.Zinc deficiency, resulting from poor diet, alcoholism, and malabsorption, causes dwarfism, hypogonadism, and dermatitis, while the toxicity of zinc due to excessive intake may lead to electrolyte imbalance, nausea, anemia, and lethargy (Onıonwa et al. 2001). Intakes of 150 to 450 mg of zinc per day have been associated with low copper status, altered iron function, reduced immune function, and reduced levels of high-density lipoproteins (the good cholesterol). One case report cited severe nausea and vomiting within 30 min after the person ingested four grams of zinc gluconate (570 mg elemental Zinc)(Valko et al. 2005).In recent study, about 40 of more common companies were selected to test their samples of artificial fruits juices andmeasure the concentrations of some heavy metals in the sulaimaniin Kurdistan, Iraqincludes: (Manganese, Lead, Zinc, copper and mercury), in order to comparative the results values with acceptable values were proposed by food administration of American and WHO.

Material and Methods

Sampling

Collection of fruit juice samples was performed from commercially available markets. Forty different fruit juices have bought from the sulaimani market between October and November 2014.The most frequently consumed brands were select.

Chemicals, Stock Solutions

All the chemicals used were Analytical Grade Reagents. The element standard solutions utilized for creating the calibration curves were prepared from 1000 mg/L Merck stock solution of the relevant element.

Sample digestion

The samples were digested using 2 mL sample, 5mL concentratehydrogen peroxide H_2O_2 drop by drop and 10 mL concentrate sulphoric acid H_2SO_4 then heating in heating block of kjeldale for 30 minute at higher degree then turn into half degree for 15 minute and cool in room temperature, diluted into 100mL in volumetric flask with deionized water performed at research laboratory in agricultural technical college of Halabja,Sulaimani polytechnic university. Deionizer water was from Kurdistan foundation for strategy and research,sulaimani, Kurdistan.

Sample analysis

For analysis were performed to determinate the concentrations of some heavy metals such as: Manganese, Lead, zinc, copper and mercury by using Atomic Spectrophotometer (AAS) Alpha4 at central research laboratory in agriculture college, university of Sallahadin.

Heavy Metal Contents of Common Fruit Juice Drinks bought in Sulaimani market, Kurdistan region, Iraq.

Faisal A. Salih
Sulaimani polytechnic university
Technical College of Health
Department of Medical laboratory

Abstract
The use of fruit juice is common in Kurdistan region especially by children and it becomes an important part of the modern diet nowadays. However presence of some heavy metals in these juices are harmful. The aim of the present study was to determine the safety of these fruit juices in the region by comparing the result with World Health Organization (WHO) limit for each of metals. In this study concentration of some heavy metals (Manganese, Lead ,Zinc ,Copper and Mercury) were measured using atomic absorption spectroscopy in 40 samples of different fruits juices. Results showed that Mean concentration of Manganese 1.69 , Lead 0.03 , Zinc 0.4 , Copper 2.71 and Mercury0.05 ppm , and minimum – maximum ranging from (ND-4.6), (ND-0.38), (ND-0.7), (1.30-3.54), (ND-0.25) ppm respectively . Manganese in 60%, Lead in 15%, Copper in 100% and Mercury in 17.5% of samples exceeded the permissible limit set by WHO.This research is of important in view of its being first study of the heavy metal content in fruit juice samples in the region unexpected finding obtain. Therefore, we suggested that ministry of health and quality control in each governorate (KRG) should test those kinds of drinks before passing the products into the market for consumption.

Keyword: Fruit juice, Heavy metal, toxic metal, atomic absorption spectroscopy.

Introduction
The use of fruit juice is common in Kurdistan region especially by children, it becomes an important part of the modern diet nowadays(Abdel- Rahman, and Abdellseid, 2013).Fruit juices that found themselves in the retail markets are mostly derived from citrus fruits. Nevertheless several cases of human disease, disorders, malfunction and malformation of organs due to metal toxicity have been reported(Jarup, 1998). Heavy metals composition of food is interest because of their essential or toxic nature. For example, iron, zinc, copper, chromium, cobalt, and manganese are essential, while lead, cadmium, nickel, and mercury are toxic at certain levels(Onianwa et al. 1999, Cabrera et al. 1995, AOAC. 2005).Both of Pb and Cd toxicity are well documented and are recognized as a major environmental health risk throughout the world. Lead affects both of humans and animals of all ages, nonetheless, the effects of lead are most serious in young children(Krejpcıo, 2005). Pb has been cited as one of the 3 most toxic heavy metals that has long term negative impact on health causing anemia, encephalopathy, hepatitis, and nephritic syndromes.Mn is an essential metal, at excessive levels in the brain, produces extrapyramidal symptoms similar to those in patients with Parkinson's disease, decreased learning activity in school-aged children, and increased propensity for violence in adults (Finley, 2008). An adult body contains 1.5-2.0 ppm Cu, above which it will be toxic (Kies, 1989). Toxicity due to excessive intake of Copper causes

Sharma, M., (2005). Health education in India: A strengths, weaknesses, opportunities and threats (SWAT) analysis. The International Electronic Journal of Health Education, 8, 80-85. Retrieved on September 27, 2014, from: http://www.iejhe.org.

World Health Organization, (2006). Annual report 2006, Working together for a healthier Iraq, p.p. 6 -7.

World Health Organization, (2008). Education for health ,A manual on health education in primary health care, Geneva.

Wass, A. (2000). Promoting health: the primary health care approach, 2nd ed .Sydney, Harcourt Saunders services.

تقييم التثقيف الصحي المقدم في مراكز الرعاية الصحية في مدينة كركوك

المستخلص

الهدف: تقييم التثقيف الصحي المقدم في مراكز الرعاية الصحية في مدينة كركوك.

المنهجية: دراسة وصفية تقويمية وقد تم اختيار عينة عشوائية (بسيطة) قوامها (٣٢٠) فردا ونتيجة لأختلاف الخصائص الديموغرافية للعينة المدروسة و تنوعها فقد كانت الحاجة الماسة أستبانات موزعة كالاتي الاستبانة وقد شملت المراكز الصحية من كل قطاع للرعاية ألصحية الأساسيةِ في محافظة كركوك. وقد شملت الدراسة الصفات الديموغرافية والأجتماعية لهم والرضا والقبول ومشاركاتهم في دورات التدريب والتطوير وأهم النشاطات والواجبات المناطة بهم. لدراسة شريحة المستفيدين من خدمات التربية الصحية وقد شملت دراسة الصفات الديموغرافية والاجتماعية للمستفيدين في مراكز الرعاية الصحية الأساسيةِ ومدى الرضا والقبول ومشاركاتهم في نشاطات المركز الصحي وحضور ندوات التوعية والتثقيف وبلغ مجموع هذه العينة (٣٢٠) المستفيدين من هذه الرعاية .

النتائج : أظهرت عملية تحليل البيانات للدراسة الرضا والقبول للمستفيدين ومشاركاتهم في دورات التدريب وتطوير خدمات التربية الصحية في مراكز الرعاية الصحية الأساسيةِ . وبينما أشارت النتائج إلى الهيكلية الإدارية بأن هناك تفاوت في توزيع المراكز الصحية حسب الرقعة الجغرافية مما سبب عدم استيعاب بعض المراكز الصحية لأعداد المراجعين لها وهناك تفاوت بين رضا وعدم رضا إدارات المراكز الصحية حول التمويل المالي وطريقة وصول الأموال, أما بنايات المراكز الصحية هي الأخرى كانت دون المستوى المطلوب فعدم كفاية الغرف كانت مشكلة عانت منها إدارات المراكز الصحية إضافة إلى عدم وجود مكتبة أو قاعة محاضرات أدى إلى ضعف وانعدام أدوات التدريب وتطوير الندوات التثقيفية والتوعية الصحية لخدمات التربية الصحية في مراكز الرعاية الصحية الأساسيةِ.

الاستنتاجات: أوصت الدراسة بإنشاء مراكز جديدة للرعاية الصحية لتقليل الزخم عن المراكز الصحية التي تعاني أصلا" من كثافة سكانية عالية. التأكيد على إنشاء غرف كافية لبقية المراكز الصحية وإضافة مكتبة وقاعات دراسية وأوصت الدراسة بإعطاء اهتمام بجانب تجهيزَ الأدوات الضَرُورية للتدريب والتطوير وتوسيعها لتلْبية حاجاتِ المجتمع المُتزايدةِ من المحاضراتِ ودعمِ إستراتيجياتِ التربية الصحية في المراكز الصحية وخلق جو ايجابي لإعطاء المحاضرات والندوات التثقيفية لزيادة التوعية الصحية للمستفيدين من خدمات الرعاية الصحية الأساسيةِ في محافظة كركوك.

References

AL-Eisa, I. and Radwan, M. (2005). Patients Satisfaction with Primary Health Care Services at Capital Health Region, Kuwiat, Middle East Journal of Family Medicine, Vol. 3, No. 3, p.p. 1-5.

Bagheri, N.; George, L. and Holt, A. (2005). Measuring Spatial Accessibility to Primary Health Care, Spatial Information Research Center, Vol. 17, No. 21, P. 17.

Baumann, A., Valaitis, R. and Kaba, A. (2009). Primary Health Care Nursing Education in the 21st century, 1st ed., Ontario: Nursing Health Services, Research unit, p.p. 9 - 13.

Bendelac, J. (2000). Membership in sick funds 2002-2003 (Hebrew)

Baker, R. (2001). The reliability and criterion validity of patients' satisfaction with their general practice. Family Practice 2001; 8: 171-177.

Connell, D. B., Turer, R. R., Mason, E. F. and Olsen, L. K. (1985). 'School health education.

Centers for Disease Control and Prevention, (2009). National Health Education Standards. Retrieved May 1.

Elfituri A, Elmahaishi M, MacDonald T., (2009). Role of health education programmers' within the Libyan community. Eastern Mediterranean health journal, 5(2):268–76.

Elfituri, A., Elmahaishi, M., MacDonald, T. (2000). Evaluation of the Libyan programme for health education. Paper presented at the fifth global conference on health promotion: bridging the equity gap, Mexico City, 5–9 June.

Ewles, L. and Simnett, I. (2009). Promoting health, Apractical guide to health education ,JOHN WILY AND SONS, New York, USA: Toronto Canada, p.11.

Glasgow, R. E., and Emmons, K. M., (2007). "How Can We Increase Translation of Research into Practice? Types of Evidence Needed." Annual Review of Public Health, 28, 413–433.

Grol, R., and others, (2007). "Planning and Studying Improvement in Patient Care: The Use of Theoretical Perspectives." The Milbank Quarterly, 85(1), p.p. 93–138.

Heidenthal, K. (2003). Nursing Leadership and Management, 1st ed., Indiana: HMO Practice 2001; 5:191-3. Thomson, p.p. 36 - 52.

Haynes, C. L. (2004). Legal and ethical considerations in processing patient-identifiable data without patient consent – lessons learnt from developing a disease register.

Joint Committee on Health Education and Promotion Terminology, (2000). Community Health Education, Journal of Health Education, 32(2), p.p. 90–103.

Levin-Zamir D. and Peterburg Y., (2001). Health literacy in health systems; 16:87-93.

McKenzie, J. F., Pinger, R. R., and Kotecki, J. E., (2002). An introduction to community.

McKenzie, J., Neiger, B., Thackeray, R., (2009). Health Education and Health Promotion. Planning, Implementing, & Evaluating Health Promotion Programs. (pp. 3-4). 5th edition. San Francisco, CA: Pearson Education, Inc.

Mason, K., Olmos-Gallo, A., Bacon, D., McQuiken, M., Henley, A., Fisher, S. (2004). Exploring the Consumer's and Provider's Perspective on Service Quality in Community Mental Health Care, Community Mental Health J., 40(1).

Perrot, M. (2002). Health education training in France: evolutions, focuses, and perspectives. Promotion and Education, (VII) 1, 39.

from their training and experience) (Elfituri et al. 2000). May actually mean that the health educators develop health education programs, but many health care providers have not yet implemented it. An important step in effective communication is being able to remember the message; the chance of someone actually changing behavior due to this intervention is slim if they do not recall the health care provider's significance (Levin-Zamir D. and Peterburg Y. 2001). Although the number and the type of barriers to accessibility of PHC differ from country to other country and time to time , barriers are categorized into five types; Availability, accessibility, affordability, acceptability and accommodation (Bagheri et al. 2005). The health educators evaluated the locally-developed handmade flipbooks, with relevant messages and culture sensitive pictures, as a facilitating factor in the health education program. Such exploration in various resource-limited settings is needed to help select appropriate cost-effective health education interventions (Sharma, M. 2005). Consumer's satisfaction is generally considered as the coverage to which the clients feel that their needs and expectations are being met by the services provided (AL-Eisa, I. and Radwan, M. 2005). Data analysis for this association depicted that health educator and consumers, activities, duties, training and development had been influenced by their age and employment of health educator who were working in the health education units.

A variety of socio-demographic characteristics such as gender, age, marital status, the levels of educational, and employment characterize health education audiences. These factors, while generally not modifiable within the bounds of health education programs, are useful in guiding the tailoring of strategies and educational material and identifying channels through which to reach consumers. It may be deduced that most of the consumers are qualified to know the importance of research and can be relied on to give reliable information. Therefore the credibility of the data is sustained and the information obtained actually reflects the view of real estate service consumers should be appropriate and, ideally to, tailored to the educational and reading levels of particular target audiences and be consistent with their ethnic and cultural backgrounds (Centers for Disease Control and Prevention, 2009).

Conclusion

Throughout the results of the study, the following conclusions are drawn: There is overload of target population on primary health-care centers, more than (45000) consumers, Poor design of building, Low resources for health education lectures in primary health care centers. Low core financial support and inadequacy of funding for primary health-care centers need (health education services). Poor strategies of training and development for health educator, poor health education lectures for consumers in primary health care centers. Consumers' satisfaction and acceptance of health education Services

Acknowledgements

We thank the directors of Health Care Clinics in Kirkuk city center and healthcare staff and appreciate their facilities to carry out our research; however, the authors would like to grateful all the participants.

units in the different health plans and to evaluate the services reaching the consumer by measuring consumer recall of health education or counseling on a range of subjects. The health care provider may have received information from the health education unit, (Bendelac, J. 2000). The program is planned and consistent throughout the PHC, people can develop a framework of values, attitudes, understanding and skills that will inform their decisions and actions both now and in the future. It is necessary to activate the role of health education institutions through the development of its mechanism to promote the size and adequacy of health cadres needed by the work market and to fulfill the requirements of health development for society members (Haynes, C. L. 2004). The health care providers in all health plans learning consumers from only one health plan, and they receive health education programs reward health care providers for individual counseling of clients(Levin-Zamir D. and Peterburg Y. 2001). Accessible insight into the factors which were contributes to consumer satisfaction in health care delivery. The authors found out that relationships characterized by a lecture and caring are the key determinants to consumer satisfaction in health care services. (Mason et al. 2004).

Identify the Level of Health Education Services that are provided at Primary Health Care Centers in Kirkuk city that is shown (Table3).

The health education services were determined through assessment of their components as being statistically examined. The analysis indicated that health education services were determined as good for almost two of organization structure, consumers, and Fair ones for almost two of health educator. The most important is to be employed in future health education. The national coordinator usually cooperated with other parts of the organization in order to train health care providers and implement the program. In these health education units, there was no direct access of the health educators to the target population, this implies that there is a need to find effective strategies for the health education services to implement services or to find better ways of evaluating the effectiveness of the health education units. Evaluating health education units should provide an overall view of their impact in contrast to the evaluation of a specific program. Activity indicators of health education units or services should measure quality and quantity of health education activities, and health indicators or economic indicators, such as cost effective analysis methods, can serve as outcome indicators. Data on activity can be gathered from the health educators, health care providers, such as physicians and nurses, or directly from the target population the consumers (Levin-Zamir D. and Peterburg Y. 2001). Health education approaches are systematic, participatory in nature, need-based, focused on the target audience and required local resources. The emphasis is on community participation in health education planning and implementation. These approaches have potential to stimulate an action-experience-learning cycle of field-based health educators and community members as the approach heavily relied on participation and utilization of their creative potential (Sharma, M. 2005). Controlling the actual quantity and quality of the health education service is not directly under the health educator's supervision. The organizational and professional position of the health educators enable them to "enforce" counseling provision on the health care provider, especially as there are no formal rewards for performing these activities. In this situation, the outcome of a specific health education program is the sustainability of the program (Bendelac, J. 2000). The essential components of (PHCCs) that need general public awareness and behavior change were indicated in the list of priority issues by the health officials. Specifying these issues as priorities for future health education programs is largely dependent on the awareness of the officials (drawn

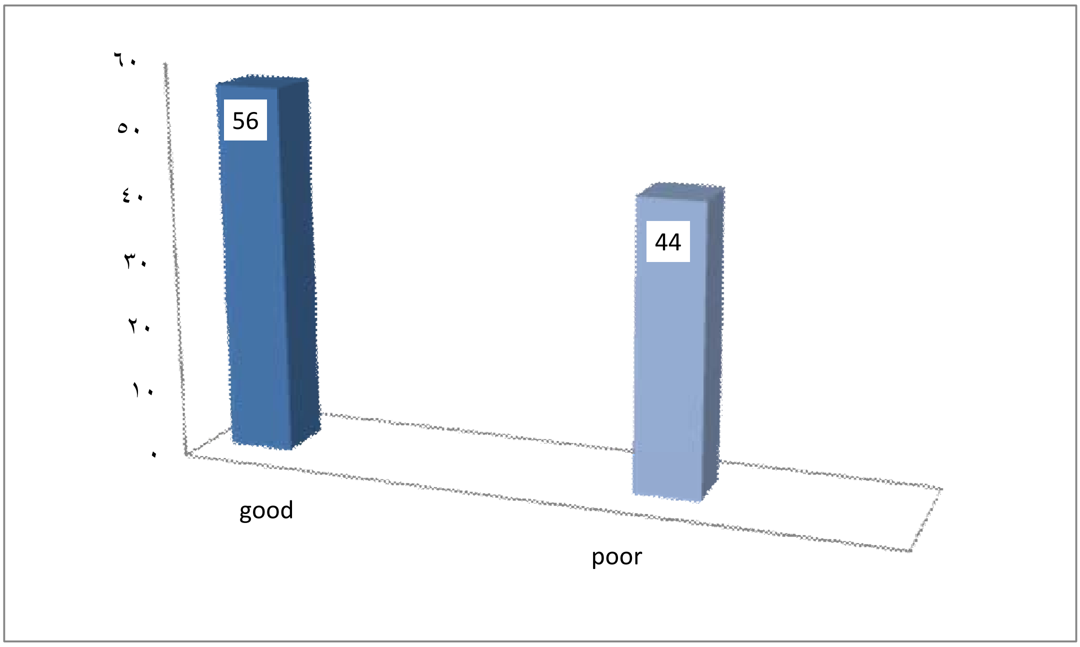

Poor =No good =yes

Discussion

The demand for health care can often outstrip available resources and it is not easy to satisfy the competing priorities of different individuals and groups. Thus, each country has to make hard decisions about priorities. Our study is the first in the Kirkuk city that assess future needs and planning of health education programs. It uses a combination of top-down and bottom-up approaches, involving key people in public health services together with a representative sample of the general public.

Assessment of Consumers

Analysis of consumer's assessment data revealed that the greater number of them (59.7%) was female and (64.5%) married at the time of the study and the age is between (21-40) years(75.5%) consumer's visits to the primary health care centers and increase level of education is diploma (32%) degree graduated and year of employment is (6-10) (60%) working in the health education unit that is shown (table 3and Figure 1).

In this study, expressed by meeting standards is describing counseling and by out-comes such as satisfaction and health measures. There is significant difference in the quality of the content of the counseling between the health plans regarding all the topics experienced (Centers for Disease Control and Prevention, 2009). Evaluating Consumers satisfaction with Primary Health Care Centers' (PHCCs) services is part of the assessment of quality of care. The results the study showed that although the overall satisfaction was high, some aspects of the services indicated some degree of dissatisfaction. Female and young patients appear to need more attention. Finally, satisfaction is the judgment of the client on the care that has been provided. The health educator remains a key element in consumer's satisfaction and to determine the relationships (Baker, R. 2001). Elevating educated consumers had experienced high-quality orientation towards health education than those who had better ones. At any rate their education was that most consumers had attended for each and every one visit the primary health-care centers (Heidenthal, K. 2003). The aim of consumer's education services was to characterize the role of the health education

Unable to read nor write	5	2.5	1.72	S
read and write	17	8.5		
Graduate of primary school	24	12		
Graduate of middle school	27	13.5		
High school graduate	29	14.5		
Diploma	64	32		
Bachelor	34	17		
Total	200	100.0		

M.S.: Mean of Scores H.S.: Highly Significant S: Significant Sig.: Significance

Table (3) Determination of Health Education Services

Level Variables	Poor 30-35		Fair 36-41		Good 42-		Total	
Organization Structure	F	%	F	%	F	%	F	%
	1	10%	3	30%	6	60%	10	100%
Health Education	Poor 35-45		Fair 46-56		Good 57-		Total	
	F	%	F	%	F	%	F	%
	2	20%	5	50%	3	30%	10	100%
Consumers	Poor 10-20		Fair 21-30		Good 31 -		Total	
	F	%	F	%	F	%	F	%
	68	34%	28	14%	104	52%	180	100%
Total	200							

Figure (1) Determination of Consumers' Satisfaction and Acceptance of Health Education Services

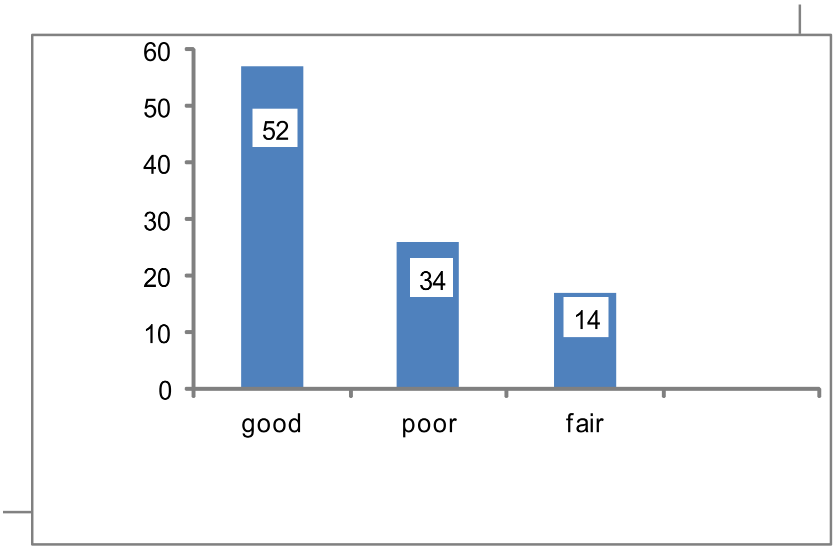

I am Satisfied =good Neutral = poor I am not Satisfied=fair

Figure (2) Consumer's Satisfaction and Relation Health Educations (a lecture)

Table (1) Distribution of Settings and Sample Size of Kirkuk Health Directorate for the Study

Directorate	Primary Health Care Sector name	Primary Health Care Center name	Structure	Health educator	Consumers
Kirkuk	Kirkuk I	Rahem Awa(Training)	1	1	18
		Baglar	1	1	18
		Tasaen(Specialty Training)	1	1	18
		Al-Wasty (Specialty)	1	1	18
		Al Salam	1	1	18
Kirkuk	Kirkuk II	Qara Hanjer (Emergency-Delivery Room)	1	1	18
		Hawkary(Specialty)	1	1	18
		AL-Tiakhy(Specialty)	1	1	18
		Hay AL-Hujaj(Specialty)	1	1	18
		Al Nasser	1	1	18
Total	2	10	10	10	180

Table (2) Distribution of the Consumer's Demographic Characteristics

Gender	Frequency	Percent	**M.S.**	**Sig.**
Male	49	24.5	1.75	S
Female	151	75.5		
Total	200	100.0		
Marital status:	Frequency	Percent		
Single	22	11	1.73	S
Married	129	64.5		
Widowed	36	18		
Divorced	13	6.5		
type of work (occupation):	Frequency	Percent		S
Staff	131	65.5	1.74	
house wife	48	24		
Worker	16	8		
Student	5	2.5		
Total	200	100.0		
Age of clients (years)	Frequency	Percent		
<=20-	9	4.5	1.74	
21-30	86	43		S
31-40	65	32.5		
41-50	22	11		
51-60	6	3		
61=>	12	6		
Total	200	100.0		
Education	Frequency	Percent		

issues and to identify the groups of people (target groups) to whom future health education program should be addressed. It is also used as the basis for selecting the media most appropriate for each health issue and to each group. The researcher believes that the most appropriate study is first to find out the of health education services assessment at centers of primary health Care in Govermarate Kirkuk.

Methodology

Design and Settings of the Study

A descriptive satisfaction study is using a quantitative design conducted on primary health care centers in Kirkuk Governorate. It is divided in to (2) health sectors according to the Ministry of Health and directorate of primary health care. A total of (10) primary health care centers are selected for the purpose of the study (Table 1).

Sample and instrument of the Study

A simple random sample of (200) subject, it is selected throughout the use of probability sampling approach (an extensive centers of primary healthcare in Kirkuk Governorate, review of relevant literature a questionnaire). It was comprised of three parts and overall items included in the questionnaire were (30) item

Consumers

The questionnaire is consists of the following:

Part I: This part is comprised of information about socio-demographic characteristics of clients which include age, social status and level education.

Part II: This part is related to health education (lecture).

Part III: This part is about contentment and acceptance of the consumers for health education services.

Results

The results of the data analysis are presented throughout this figure. These results are organized as follows:

I am Satisfied =good Neutral = poor I am not Satisfied=fair

The distribution of consumers demographic characteristics has indicated that the majority of them were female (75.5%), married (64.5%), age is between(21-30)and (31-40) years the total them as (75.5%) years , staff (65.5%) ,and education level is diploma (32%).

This figure indicates that the greater number of primary health care centers had consumers' satisfaction of relating health education services (a lecture) (56 %).

The results out of this table as the health education services presented that most of the organization structure was good (60%), Health educator was Fair (50%), and consumers were good (52%).level of health education services at primary health care centers in Kirkuk Governorate

of any strategy to promote the health of the community. Health education services are an essential element of health care as their goal is to improve health behaviors that enhance well being. The role of health education has been the subject of considerable discussion and has become a profession on its own merit. A variety of health education interventions within the scope of (PHCCs) and health promotion are conducted. Personal, as well as impersonal approaches are employed. Group media, including television, radio and newspapers are used and posters, leaflets and booklets are widely distributed. The (PHCCs) setting has been considered the most appropriate medium for communicating with people. Nevertheless, televisions have been acknowledged as the most effective medium for health education (Elfituri et al. 2009). Health Education is defined as: any combination of planned learning experiences based on sound theories that provide individuals, groups and communities, the opportunity to acquire information and the skills needed to make quality health decisions (McKenzie et al. 2009). In the past, health education was used as a term to encompass a wider range of actions including social mobilization and advocacy. Health education encourages behavior that promotes health, prevents illnesses, cures diseases and facilitates rehabilitation (WHO, 2008). Health education is a tool which enables people to take more control over their own health and over the factors which affect their health. Health Education tools Assessing for individuals, groups, and programs in health education focus on methods for selecting instruments and collecting data. The aim of the assessment is to make the differences visible and understandable achievements, barriers and challenges in the implementation process (Ewles, L. and Simnett, I. 2009). In fact, the terms health promotion and health education are often used interchangeably in the United States. In some countries, such as Australia, the term health education is used most often. It is to influence both individuals and their social environments, in order to improve health behavior, enhance health, quality of life and might include some forms of opportunistic health education to encourage a client towards better health (Wass, A. 2000). Health education is an effective tool that helps improve health in developing nations. It not only teaches prevention and basic health knowledge, but also conditions ideas that re-shape everyday habits of people with unhealthy lifestyles in developing countries (Joint Committee on Health Education and Promotion Terminology, 2000). Health education is a deliberately structured discipline or profession that provides learning opportunities about health through interactions between educators and learners using a variety of learning experiences. This process of learning can enable people to voluntarily change conditions or modify behavior for health enhancement (McKenzie et al. 2002). Health education professionals working all over the world in a variety of settings, including schools, worksites, nongovernmental organizations (including voluntary health organizations),medical settings, and communities (Glasgow, R. E., and Emmons, K. M., 2007).). Physicians are important collaborators and are in key roles to affect change in health behavior. Likewise, nurses and social workers bring to health education their particular expertise in working with individual patients and patients' families to facilitate learning, adjustment, and behavior change, and to improve quality of life well (Grol et al. 2007). Iraq is one of the developing countries that have been confronted by political instablility: economical sanctions and changes within the political system which resulted in posed destructions of majority of infrastructures, consequently migration of essential health personnel, particulary physicians and nurses have raised moreover dropout of any national manpower (WHO, 2006). This study is the first in the Kirkuk Governorate that aims to determine priority health

Assessment of Health Education presented at Health Care Centers

Attallah O. Kasem
Sulaimani polytechnic
Sulaimani Technical Institutes

Tavgah A. Merzia
university University of Sulaimani
College of Nursing

Burhan A. Hama Hussein
Ministry of Health
High health vocation institute in Kirkuk

Keys: Health education, Healthcare center, Assessment

Abstract:-

Objectives: To assess Health Education provided in Healthcare centers in Kirkuk City.

Methodology: A quantitative design, a descriptive study simple random sample of (200) person is selected through the use of probability sampling approach. The sample of study is groups which include (200) consumers, (primary health care centers). They are comprised of questionnaires and overall items included in these questionnaires are (30) items. The study included assessment of organization structure, such as work place, material, resources, and workforce, demographic characteristics of care providers, consumers and activities and duties of their. Interview techniques were conducted with directors of primary health-care centers, consumers.

Results: The findings of the study indicate that there is over- load of target population on primary health care centers, poor designed building, program statistical and data reporting system was poor, decrease core financial support and inadequacy of funding for primary health care centers, there is increased demand and decreased supply of primary health care health educators and Poor of strategies of training and development for health educators and poor health education lectures for consumers in primary health-care center .

Conclusion: The study recommended to establishment of buildings for primary health care centers according to the numbers of consumers within the geographical area. A Primary care system must grow and be nourished. Health educators need to be expanded to meet growing community needs, once in place, must be supported so it can continue and thrive for program reporting use to project the supply of health educators and support of strategies of health education for consumers.

Introduction

Primary care places emphasis on preventive care. Primary health care uses a holistic approach. It is driven by the health care needs of individual communities and maximizes the potential use of all available health resources (Baumann et al. 2009).There is an old saying that ‘Health is wealth’. It is also well said that “prevention is better than cure”. Hence, it is imperative to educate the society about the health to promote health and prevent disease and to prevent premature death and disability. Health education is an education that helps families, children and staff engage in safe and healthy behaviors (Perrot, M. 2002).). Health education instruction at every status level is necessary to provide and reinforce essential health skills for a lifetime (Connell et al. 1985). Health education is an essential component

معارف واعباء العوائل المعينة بالمرضى المصابين بالسرطان

الخلفية:

المرضى المشخصين بمرض السرطان ليس لهم تاثير كبير فقط على انفسهم والمزودين لهم بالخدمات الصحية بل يشمل اعضاء عوائلهم ايضا. والعوائل المعينين للسرطان هم دائما المصدر الاولي والاساسي للمساند الاجتماعية والعاطفية للمرضى، بالاضافة الى ان لديهم الدور الاكبر في مساعدة المريض لادارة وتدبير المشاكل الصحية التي تواجههم خلال تلقيهم العلاج التلطيفي.

الاهداف:

الهدف الرئيسي لهذه الدراسة هو تحديد معارف العوائل التي تعتني بمرضى السرطان، وخدمة العلاج التلطيفي وكذلك وصف المعطيات الديموغرافية والاجتماعية وايجاد العلاقات بين المعارف والمعطيات الديموغرافية لعينة البحث.

المنهجية:

اجريت دراسة وصفية استعراضية بواسطة وضع استبانة مستحدثة لهذا الغرض من خلال الاعتماد على مراجعة البحوث والدراسات السابقة وايضا في ضوء احتياجات الخدمات الصحية . والعدد الكلي للمتقابلين من المقدمين للعناية لغرض العينة هم ٢٠٠ عينة.

النتائج:

٨٢.٥ ٪ من مقدمي العناية والخدمات سمعوا بالسرطان ولايملكون المعلومات الكافية عن المرض، (٥١٪) منهم يعتقدون بامكانية علاج السرطان.

يعتبر التعب والاعياء من اهم المشاكل الجسمية التي تواجه مقدمي الخدمات وبنسبة (٦٥.٥٪) منهم. بالاضافة الى ان (٧٥٪) من المشاركين كانوا يشتكون من تطور المرض. وكذلك كان الالم من اكثر المؤثرات الصعبة لمرضى السرطان والتي كانت تواجههم وبنسبة (٦٢.٥٪)، وكانت هناك علاقة كبيرة بين العمر والمستوى الثقافي من جهة وبين معلومات المقدمين للخدمات والعناية للمرضى.

الاستنتاج:

وجدت الدراسة ان العوائل المزودين بالخدمات والعناية بمرضى السرطان لايمتلكون المعارف الكافي بمرض السرطان والعلاج التلطيفي له. ونقص الثقافة والمهارة ربما تتداخل مع قلة ونقصان المعارف للمقدمين للخدمات والرعاية لحالات السرطان والعلاج التلطيفي.

زانیاری ئەندامی خێزانی نەخۆش و بارگرانیەکانی ئەو نەخۆشانەی کە شێرپەنجەیان هەیە

پاشخان :

ئەو نەخۆشانەی کە شێرپەنجەیان هەیە کاریگەریەکی بەرچاو نەک هەر لە سەر خودی نەخۆشەکە بەڵکو لە سەر کارمەندانی تەندروستی هەروەها ئەندامانی خێزانەکەی هەیە. ئەندامانی خێزان هەموو کات سەرچاوەی سەرەکین لە پاڵپشتی کردنی نەخۆشەکە لە رووی کۆمەلایەتی و سۆزداریەوە. سەرەڕایی ئەمەش ڕۆڵێکی بەرچاو دەبینن لە یارمەتی دانی نەخۆشەکە بۆ باشترکردنی ئەو کێشە و گرفتانەی کە رووبەروی نەخۆشەکان دەبنەوە لە ماوەی وەرگتنی چارەسەری درێژخایەن.

ئامانج:

ئامانجی سەرەکی لەم توێژینەوەیە بەدەستهێنانی زانیاریە لە ئەندامانی خێزانی ئەو نەخۆشانەی کە شێرپەنجەیان هەیە و چارەسەری درێژخایەنیان بۆ دەکرێت، هەروەها بۆ باسکردنی زانیاریەکانیانە دەربارەی شێرپەنجە و پەیوەندیان لەگەل زانیاریە دیمۆگرافیەکان.

میتۆد:

توێژینەوەیەکی وەسفیە، و ڕاپرسیەک بە ناوی (FCQ) بەکارهاتووە بە مەبەستی کۆکرنەوەی زانیاری لە ئەندامانی خێزانی ئەو نەخۆشانەی کە شێرپەنجەیان هەیە.

ئەنجام:

لە ٨٢.٥% ئەندامانانی خێزانی نەخۆشەکان تەنها گوێبیستی شێرپەنجە بوون، بە بێ هەبوونی زانیاری تەواو و پێویست دەربارەی شێرپەنجە. لە ٥١% ئەوان پێیان وایە کە شێرپەنجە دەتوانرێ چارەسەربکرێت. داهێزران و مانبوون کێشەی جەستەی زۆربەی بەشداربوان بوو کە رووبەرویان دەبێتەوە لە کاتی چاودێریکردنی نەخۆشەکان. سەرەڕایی ئەمەش ٧٥% یان زۆر دوو دڵ و ڕاڕا بوون دەربارەی باش بوون و بەرەوپێچوونی نەخۆشیەکە. زیاتر لە مەش هەبوونی ئازار کە بارگرانیکی ترە بە بەردەوامی رووبەرووی ئەندامانی خێزانی نەخۆشەکان دەبوو کە رێژەکەی لە ٦٢%. بە دەر لە مانەش پەیوەندیەکی زانستی بەرچاو هەبوو لە نێوان تەمەن و ئاستی خوێندن ئەندامانی خێزانی نەخۆشەکە و زانیاریەکانیان دەربارەی شێر پەنجە .

دەرئەنجام:

زانیاریە بەدەستهاتووەکان ئەوە دەردەخەن کە کەس و کاری نەخۆشەکان زانیاری دروست و تەواویان نیە دەربارەی شێرپەنجە و چارەسەری درێژخایەن و چاودێریکردنی نەخۆشەکان.

References:

1. Bultz. B, Brasher. P 2009: a randomize control trail of brief psycho educational support group for partners of early stage of brest cancer. **Psycho oncology**: 9(4):303-313.
2. Bradly S. Sherwood P 2010: perception of economic hardship and emotional health in a pilot sample, Journal of Nuro-oncology, 93(3)333-342.
3. Zobra. J, Smith. E, Baker. F 2000: the other side of bone marrow transplantation. **JPsychosocOncol**: 10(1) 35-46.
4. Haley. W 2003: the costs of family caregiving implicatins for geriatric oncology, **Rev oncolHematol**, in press.
5. Moore. K, Fortner. B 2004: the impact of medical visits on patients with cancer, **OncolNurs forum**:30:128, 1-4.
6. Coristine.M, Crooks. D, Grunfeld. E 2003: Caregiving for women with advanced breast cancer. **Psycho- Oncology**:12(7): 709-719.
7. World Health Organization (2013). **Cance**r. Retrieved from http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs297/en/
8. Cancer Research UK. (2012). Cancer incidence by age. Retrieved from http://www.cancerresearchuk.org/cancerinfo/cancerstats/incidence/ag
9. Aslan, O. Kav, S. Meral, 2006: need of lay caregivers of bone marrow transplant patient in turkey. **Cancer Nurs**. 29(6)1-7.
10. 9-Beaver, K . Witham, G2007: information need of informal carear of brestcancer .**Eur J oncolNurs**:11(1): 16-25.
11. Stenberg U, Ruland CM, Miaskowski C 2010: Review of the literature on the effectsof caring for a patient with cancer. **Psycho-oncology** 19:1013-1025.
12. Lambert SD, Harrison JD, Smith E, et al 2012: The unmet needs of partners andcaregivers of adults diagnosed with cancer: A systematic review. **BMJ** SupportPalliat Care 2:224-230.
13. Price MA, Butow PN, Costa DS, et al 2010: Prevalence and predictors of anxietyand depression in women with invasive ovarian cancer and their caregivers. **MedJ Austr** 193:S52-S57,.
14. Kim, Y. Schulz, R. Carver, C 2007: benefit finding of the cancer caregiving experience. **Psychosom Med**: 69(3): 283-291.
15. Vitalano, P. Russo, J and Haelyin (2000): lipid and there relationships with psychological factors in older adults. **Gerontol B PsycholSci SOC** 2000: 50: 18-24.
16. Fainsiger, R. Miller , M. Hanson, J 1999: Symptom control during the last week of life in a palliative care unit**. J palliative care**:7(1):5-11.
17. Dobratz, M. Wade, R. Herbst, L 1999: pain efficacy in home hospice patients alone guide lineal study .**Cancer Nurs**:14(1):20-6.
18. Oberst M. Thomas S. Gass K. 2011: cargiving demands and apprecial of stress among family care giver . Lippincott- Raven publisher.

Table 7: **Relationship between some Socio-demographic characteristics of caregivers and information of caregivers**

Socio-demographic characteristics of caregivers	Caregivers information about Cancer				
Age groups	Know	Don't Know	Uncertain	Total	P value
≥20	30	20	4	54	**0.0066**
21-30	41	11	5	57	
31-40	17	20	4	41	
≤ 41	28	10	10	48	
Gender					
Male	78	15	25	118	**0.2554**

Table (7) shows that there was significant association between age group, level of education and information of caregivers, those who have young caregivers (21-30) age group, collage and post graduate level of education have good information, also the study was done by (Bradly and Sherwood, 2010), was support our findings.

Young age spend much of their lives in educational setting, and their experience in school, collage can shape much of their subsequent lives, to date duo to vast majority of mass media such Television, Internet they can get information more easily what they want.

However the study was done by (Oberst et al, 2011), was opposite our findings they showed that older caregiver had significantly higher challenge and information about cancer, they believe that older group have grater patience, experience and knowledge from a life time of decision making.

Conclusion

To date the oncologic care system has not fully incorporated into community health care services. In addition, family members, and caregivers knowledge regarding the oncologic care, and process of the cancer is deprived. The findings of this study showed that family caregivers are not knowledgeable about palliative care. The lack of education and experience, as well as some cultural limitations, may have contributed to the caregiver's low level of knowledge about palliative care.

Recommendation

These findings suggest that caregivers' information about palliative care can be improved by establishing specific palliative care educational program to focus on end-of-life care. The majority of the caregivers requested to understand the process, and the progression of the diseases. This can be achieved through a specific educational program about palliative, and end of life care. A health care institution requires incorporation of palliative and end-of-life care into oncologic care in Kurdistan region.

Ethical Consideration:

The Ethics and scientific review committee of the School of nursing at Raparin University in Kurdistan region/Iraq approved the study.

this study was founded that even caregivers have burden and emotional problem but some caregivers reported a positive emotion they said we are appreciate time together, brought the whole family closer, grating sense of connectedness, felling very good about doing it. It was (15.5%, 26%, 30.5%, 35%) respectively, as shown in table (5).

Kim et al (2007) were supported our findings they reported that caring of cancer patients that families bound together during the illness, they learned a lot experience the caregiving as meaningful, purposeful and satisfying also reported that caregiving as positive for their self-esteem.

The primary source of support for patients with cancer are family caregivers and the first respond to changes in the patient situation throughout each phase of cancer, the sample study provided a great deal of clinical care they help patients and try to manage symptom such as nausea, vomiting, fatigue or pain.

Based on Dobratzet al and Fainsinger et al (1999), Pain is the symptom commonly experienced by patients receiving palliative care, our study founded (62.5%) have pain. Present in table (6).

Table 6: **Burden related to the responsibility and impact on daily life.**

Burden related to the responsibility and impact on daily life.	Frequency	Percentage
Assisting with mobility	98	49%
Assisting changing dressing	102	51%
Assisting change dipper, Give bath	88	44%
Difficulty in Managing Patients Symptoms		
▪ Frequent Urination	75	37.5%
▪ Pain	125	62.5%
▪ Fever	58	29%
▪ Difficulty Breathing	45	22.5%
▪ Diarrhea	77	38.5%
▪ Constipation	55	27.%
▪ Nausea	88	44%
▪ Vomiting	68	34%

Education for patient and family is the foundation for good pain control and can be the responsibility of both physician and nurse, the concept of regular medication dosing for regular pain control can be taught. Family caregivers are such assist the patients without any training to control all symptoms so as burden and impact of daily life.

The impact of constancy of care for physical needs was exacerbated by continual lack of sleep if patients needed care during night.

According to Vitalano et al and Haelyin (2000) in their study say, Stress may have negative effect on the function of the immune system, blood pressure, and lipid profile of caregivers and high level of stress in older adult's spousal caregivers may be a risk factor for death.

Table 4: **Emotional problem and reactions of Caregivers**

Emotional problem and reactions	Frequency	Percentage
Anxiety for my own health	78	39%
Not wish to leave the patient	92	46%
Always worry	150	75%
Possibility of getting cancer (Fear)	50	25%
Fear from losing the patient	95	47.5%
Fear of recurrence of the cancer	82	41%
Fear of the metastasis	69	34.5%
Hopelessness	79	39.5%
Feel upset (Anger confused)	64	32%
Feeling inadequacy (Wish to do more)	97	48.5%

Table (4) concentrated that 39% of caregivers have anxiety of their own health, 47.5% fear of losing the patient and 48.5% fell of inadequacy or wishing to do more. Lamert et al in 2012 founded that more than one third of caregivers reported borderline or clinical level of anxiety even %17 reported of clinical depression also Price et al. (2010) founded that significantly higher prevalence of clinical anxiety and depression among caregivers compared with the patients rate and community norms.

Caregivers experience anxiety most commonly from fear of losing the patient; they could have difficult expressing these fears to others.

In addition to caring the person with cancer also should care of children or aging parents these caregivers often felt stretched in many directions at once, they worry about the patient that reported in this study it was (%75), when they are not with him or her and they worry about other family member when they are with the patient.

As a result they try to do it all at work, at home, and with the patient, our study showed that (48.5%) felling inadequacy and they wish to do more.

Table 5: **Positive Emotional Experience of Caregiver**

Positive Emotional Experience of Caregiver	F	Percentage
Appreciate the time together	32	15.5%
Brought the Whole Family Closer	52	26%
Greater Sense of Connectedness	61	30.5%
Feeling very good about doing it	70	35%

Caring is a complex process that has both beneficial and costs, positive and beneficial aspect of caring with consequence for interpersonal relationship between patient and caregivers,

Table 2: Family Caregivers information regarding cancer

Family Caregivers information regarding Cancer	Know	Don't Know	Uncertain
	F (%)	F (%)	F (%)
Have you heard of cancer	165 (82.5%)	35 (17.5%)	0 (0%)
Is it common in this environment	155 (77.5%)	35 (17.5%)	10 (5%)
Can be detected early?	20 (10%)	57 (28.5%)	123 (61.5%)
Can early detection improve chance of survival	102 (51%)	72 (36%)	26 (13%)
Do you have family history with cancer	23 (11.5%)	123 (61.5%)	54 (27%)
Is cancer can be treated	102 (51%)	72 (36%)	28 (14%)

More than two third (82.5%) of caregivers had heard about cancer, as shown in table (2), but almost all they do not have satisfactory information about of cancer and burdens of cancers' patient. 51% of them believe that cancer is treated. Knowledge is one of the most essential, and magic keys for caregivers, who take care of cancer patients. Specifically, in the alleviating and minimizing of symptoms that had developed from side effect of chemotherapy and physical care in particular at home.
In the studies which were conducted by Aslan, etal.(2006), Beaver and Witham, (2007) asserted that family caregivers described not knowing what their information needs where until a crisis occurred when information was not provided by clinicians, family caregivers felt frustrated and helpless.

Table3: Impact of physical health on caregivers

Impact on physical health	Frequency	Percentage
Tiredness and fatigue	131	65.5%
Back neck and shoulder problem	86	43%
Blood pressure and heart problem	37	18.5%
Digestion and bowel problem	38	19%
Lack of sleep	51	25.5%

Caregivers are exposed to a considerable burden as a result of the many responsibilities they handle for long period. Care is often a difficult, disruptive impact on physical health. This study is discovered that the most prevalent physical problems reported by caregivers as present in table (3) including Tiredness and fatigue (65.5%), back, neck and shoulder problem (43%), blood pressure and heart problem (18.5%), digestive and bowel problem (19%), lack of sleep (25.5%), which is very similar to the Stenberg,et al.(2010) study. In which the common physical problem of caregivers include tiredness and exhaustion (54.5%), leg and foot problem (4.6%), heart problem (12.6%) and arthritis (10%). Except of the digestive and sleep problem. It is believed that fatigue and exhaustion resulting in decrease ability to concentrate and decrease motivation. While, back and leg pain caused by heavy lifting with the further physical strain when the patient was incontinence of urine and feces due to increase amount of washing.

Table 1: Socio-demographic characteristic of Caregivers

Socio-demographic characteristics of caregivers	Frequency	Percentage
Age groups		
≥20	**54**	**27%**
21-30	**57**	**28.5%**
31-40	**41**	**20.5%**
≤ 41	**48**	**24%**
Total	**200**	**100%**
Gender		
Male	**118**	**59%**
Female	**82**	**41%**
Total	**200**	**100%**
Occupation		
Employee	**72**	**36%**
Self emplye	**65**	**32.5%**
Jobless	**45**	**22.5%**
Retirement	**18**	**9%**
Total	**200**	**100%**
Level of education		
Illiterate	**40**	**20%**
Primary school	**49**	**24.5%**
Secondary school	**59**	**29.5%**
Institute	**37**	**18.5%**
College and Post-graduated	**15**	**7.5%**
Total	**200**	**100%**
Marital status		
Single	**75**	**37.5%**
Married	**95**	**47.5%**
Divorce	**7**	**3.5%**
Widowed	**23**	**11.5%**
Total	**200**	**100%**

According to research center in the UK 2012, over half (53%) of all cancers are diagnosed in adult age (50-74) year.

Care giving can involve administrating medications manage side effect, providing nutrition, equipment care example infusion pump (intravenous), managing of activities the patients has forgone because of illness. Caregiver may also have to a accompany patients on frequent clinic visits for treatment as well as for the management of adverse events, patients may require care for long time and in many cases caregiving ends with the death of loved one, which is followed by the stress of bereavement (Moore et al., 2004).

Several studies reported that family caregiver experience social and emotional problem in addition to caring of person with cancer also care of children they worry about the patient when they are not with him or her as a result they try to do it all at work at home and with the patient (Coristren et al, 2003).

Methodology

Study design and population

A descriptive cross-sectional study Quantitative design was conducted to assess the knowledge of caregivers or family members of the patients who were diagnosed with cancer.

One of the caregivers from family member who had been designated as caregiver of the patient that had cancer was interviewed.

Data Collection and Setting

Family caregivers of those patients who had received chemotherapy from the Hewa Hospital were identified through visiting them during they received oncologic care from Hewa Hospital. It is located at Province of Sulaimania, in Kurdistan Region/Iraq. It is publicly funded agency that is mandated to provide an oncologic care services. Formally, Caregivers asked to participate in the study, those who were wishing to participate then interviewed, and the questionnaire filled out. The data was collected from February 2nd 2015 to April 10th 2015. No follow-up occurred to non-responders.

The Family Caregivers Questionnaire (FCQ) was created and used to obtain caregivers' information regarding cancer, and it is impact on those who provided care to the terminally ill patients with cancer. This instrument consists of 6 main sections, which is contained 15 items.

Data analysis

Frequencies and percentage were used to describe caregiver demographic characteristics. They were also used to describe caregiver reports on each question that are provided in the questionnaire. Descriptive analyses were conducted on all responses by using (SPSS V20).

Result and Discussion:

Two hundred caregivers participate in this study from these 118 were male and 82 were female; the highest percentage of caregivers (28.5%) were at age (21-30) years, most of them were married (47.5%), most of them level of education were secondary school (29.5%), Employee occupation of caregiver were (36%). As it is illustrated in the (Table 1)

Family Caregivers’ information and burdens regarding patients with cancer

Khalat K.Faris Kochr A. Mahmood Ribwar A. Mohammed
Erbil Polytechnic University University of Raparin
Koya Technical Institute School of Nursing

Abstract:

Background:

A patient diagnosed with cancer may have significant impact not only on them self’s, and health care providers but also on their family members. Family caregivers are often the primary source of social and emotional support for patients. In addition, they have a major role in helping the patient to manage their health problem that faced during receiving palliative care.

Objective: The main objective of this study was to determine the information of Family Caregivers for patient with cancer, and Palliative Care, to describe socio demographic data and to find out the relationship of information with some socio demographic data.

Method: A cross-sectional descriptive study was done. Family Caregivers Questionnaire (FCQ); which was created based on the review of literature, and health care needs context. The total number of interviewed caregivers was 200.

Results: 82.5% of caregivers only heard about cancer without having sufficient information about it, (51%) of them thought that cancer could be treated. Tiredness and fatigue were the most physical problem faced to the caregiver, which was (65.5%). In addition, (75%) of the participant was complaining of worry about the progress of the disease. Furthermore, pain was also the most difficult burden of cancer patient, which faced to them, was about (62.5%), and there was significant association between age, level of education with information of caregivers about cancer.

Conclusion: The findings of this study showed that family caregivers are not knowledgeable about cancer and palliative care. The lack of education and experience may have contributed to the caregiver’s low level of knowledge cancer and palliative care.

Background:

Cancer is a major disorder which affects many people directly or indirectly, the course of cancer is shifting from an acute disease with a prompt outcome usually death due to chronic disease with long term treatment (Rob et al, 2000).

A diagnosis of cancer has a significant impact not only on the patients, but also on their family members. Family caregivers are often the primary source of social and emotional support for patients and play a major role in how well patients manage their illness (Bultz et al., 2009: Zobra et al., 2000).

Cancer is a challenge for patients, family caregivers and the health care system. The incidence of cancer is increasing from year to year duo to better diagnosis, an ageing population, and long life expectancy (WHO, 2013).

پوختە

کاریگەرییە لاوەکییەکانی چاکبوونەوەی برینی بڕینەوەی قاچ، لە شاری بەغدادائەم توێژینەوەیە، توێژینەوەیەکی زانستی وەسفیە لەسەر بنەمای چەندایەتی، لە نەخۆشخانەی فێرکاریی بەغدادو نەخۆشخانەی فێرکاری کەرامە لە شاری بەغداد لە ماوەی شوباتی ٢٠١٤و بۆ تەموزی ٢٠١٥، کراوە.

ئامانجی ئەم توژینەوەیە، هەڵسەنگاندنی ئەو کاریگەرییە لاوەکییانەیە کە لە چاکبوونەوەی برینی بڕینی قاچی نەخۆش دەکەونەوە،لە شاری بەغداد، هەروەها بۆ دیاریکردنی تایبەتمەندییە دیمۆگرافییەکانی سمپڵی توێژینەوەکەیە وەك (تەمەن، ڕەگەز، ئاستی ڕۆشنبیریی، داهاتی مانگانە، پیشە)و، دیاریکردنی ئاستی ئەو برین و لێکەوتانەیە کە لە بڕینەوەی قاچی نەخۆشەکان دەکەونەوە.

بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی توێژینەوەکە، سمپڵێکی مەبەستدارانەی نا ئەگەرانە دەستنیشانکراوە، کە لە (٥٧) نەخۆش پێکدێت، لەو نەخۆشانەی کە دوچاری برینی دوای بڕینەوەی قاچیان بوون. بەمەبەستی کۆکردنەوەی زانیارییەکان فۆڕمێکی زانیاریمان دیاریکردووە و لە سێ برگە پێکدێت و بابەتەکانی: تایبەتمەندییە دیمۆگرافییەکانی نەخۆشەکان و زانیاری پەیوەست بە قاچ و ئەو کاریگەرییە لاوەکییانەی لە بڕینەوەی قاچ دەکەونەوە، لە خۆ دەگرێت. ئەم فۆڕمە خراوەتە بەر دەستی (٨) شارەزا بۆ دڵنیایی لە ڕاستێتی.بە بەکارهێنانی لێکۆڵینەوەی بەڵگەیی بە میتۆدی تاقیکردنەوە و دووبارە تاقیکردنەوە (test and re-test)و بەکارهێنانی (هاوکۆلکەی هاوپەیوەندی پێرسۆن) دیاریکراوە، (r= 82) نەگۆڕی دیاری کرا ، هەروەها میتۆدی دیدارو چاوپێکەوتنی کەسیی ڕاستەوخۆیش لەگەڵ سمپڵی توێژینەوەکەدا پەیڕەوکراوە. دواتر زانیارییەکان کۆکراونەتەوەو بە بەکارهێنانی شیکاری وەسفی و شیکاری ڕێنوێنی شیکراونەتەوە. لەدوای شیکردنەوەی زانیارییەکان توێژینەوەکە گەیشتۆتە ئەوەی کە سمپڵی توێژینەوەکە دووچاری ئازارو سوربوونەوە دەبن، زۆربەی زۆری ئەم حاڵەتانەیش لە لاقەکاندا بۆ بوونی نەخۆشی شەکرە لای ئەم نەخۆشانە دەگەڕێنەوە، هەروەك ئەوە دەردەکەوێت لەم توێژینەوەدا کە زۆربەی بڕینەوەکان سەروی جوگمەی ئەژنۆ دەگرێتەوە.

توێژینەوەکە چەند ڕاسپاردەیەك دەخاتەڕوو لەوانە، دانانی پرۆگرامێکی هۆشیارکردنەوە بۆ نەخۆشەکان و ئەوانەی چاودێریان دەکەن لەبارەی بایەخدان بە شوێنە بڕاوەکەو چۆنێتیی پاکژکردنەوەو جۆری خواردن و شێوازی چارەسەرکردنی نەخۆشەکە، لێکۆڵینەوەکە ئەوەش دەخوازێت کە لێکۆڵینەوەیەکی تری زانستیی تایبەت بکرێت بە چۆنێتیی کۆنترۆڵکردنی هەوکردن لە نەخۆشخانەکاندا.

الخلاصة:

اجريت دراسة وصفية مقطعية ذات تصميم كمي في مستشفى بغداد التعليمي ومستشفى الكرامة التعليمي في مدينة بغداد للمدة من شباط ٢٠١٤ لغاية تموز ٢٠١٥.

تهدف الدراسة الى تقييم المضاعفات المصاحبة لألتئام جروح بتر ألطرف الأسفل في مدينة بغداد، لتحديد الصفات الديموغرافية لعينة البحث مثل (العمر,الجنس, المستوى الثقافي, الدخل الشهري, وكذلك المهنة) ولتحديد مستويات بترالطرف الاسفل لعينة الدراسة .

ولتحقيق اهداف الدراسة اختيرت عينة غرضيه غير احتمالية مكونة من (٥٧) مريضا ممن يعانون من مضاعفات في جروح جدعة الطرف الأسفل . ولغرض جمع المعلومات صممت استبانه مكونة من (٣) اجزاء شملت الخصائص الديموغرافية لعينة البحث ومعلومات عن البتر وكذلك بعض المضاعفات التي تصاحب البتر. عرضت الاستمارة على (٨) خبراء لتحديد الصدق.

وحدد الثبات باستخدام معامل بيرسون وبطريقةالاختبار واعادة الاختبار,وكان (r= ٨٢) وبطريقة المقابلة الشخصية مع عينة البحث جمعت المعلومات وقد حللت باستخدام التحليل الوصفي كذلك التحليل الاستنتاجي ومن خلال التحليل بينت الدراسة ان مرضى البتر يعانون من ألم واحمرار في الجدعة وان اغلب البتر في عينة البحث سببه مرض السكر كذلك بينت الدراسة ان اغلب البتر هو فوق مفصل الركبة. هذا واوصت الدراسة بتخصيص برنامج تثقيفي للمرضى والقائمين على الرعاية بهم حول العناية بالجدعة من حيث التعقيم والتغذية والعلاج, كذلك اوصت الدراسة ببحوث اخرى نوعية حول السيطرة على المضاعفات المصاحبة لالتهابات جروح الطرف الاسفل.

13- Harker, J.; (2006), ''*Wound Healing Complications Associated with the Lower Limb Amputation*'' Available from http://www.worldwounds.com .

14- Global Lower Extremity Amputation Study Group, (2000) Epidemiology of lower extremity amputation in canters in Europe, *North America and East Asia. Br J Surg; 87(3): 328-37.*

15- Almutairi, M. A., Said, S. M., and Zainuddin, H., (2013). Predictors Poor Glycemic Control among Type Two Diabetic Patients. *American J of Med and Med Sci*.

16- Datta D. Amputation, rehabilitation and prosthetic developments. In: Beard JD, Gaines PA, editors. (2001), *Vascular and Endovascular Surgery*. Second edition. London: WB Saunders**,**

17- Stringfellow SC, Cooper PJ. (2000), above the knee amputation wound which dehisced following surgery. *Br J Nurs*; 9(12): S30-2, S34, and S36.

18- Donohue S, Sutton-Woods P. (2001), Lower limb amputation. In: Murray S, editor. *Vascular Disease. NURSING* and *MANAGEMENT*. London: Whurr Publishers.

19- Ellis K. (2002) A reviews of amputation, phantom pain and nursing responsibilities. *Br J Nurs*; **11**(3): 155-7, 160-3.

20- Hill A. (1999), Phantom limb pain: a review of the literature on attributes and potential mechanisms. *J Pain Symptom MANAGES*; **17**(2): 125-42.

The study concludes that most of the study sample was elderly married male with insufficient monthly income; their job was retired, and house wives. The majority of their level of amputation was above knee joint. Also the present study revealed that the majority of the study sample was experience diabetes mellitus, redness of the skin surrounding the wound of the stump, severe pain on touched or move of the stump and coldness of the stump, which get a high significant level of severity.

Recommendations:

1- Preparation of an educational program for amputee's patients about special care regarding diet, medication and family caregiver.
2- Nurses have to using sterile technique during dressing to avoid inflammation of the stump.
3- Improvement of education about self-care knowledge and practices about causes, prevention, outcomes and control of diabetes through media.
4- Conducting qualitative research to gain deeper insight in to each part of care especially focusing on infection control in the Hospitals.

References:

1- Sommers, M Johnson, S and Beery, T.; (2007), *Disease and Disorder a nursing Therapeutics Manual*, 3thed, United Stats: F.A Davis, P.438.
2- Kalapatapu, V.; (2015), *Lower extremity amputation*, Available from htt://www.uptodate.com/ contents/lower-extremity-amputation.
3- Brunner, L and Suddarth D.; (2008), *Text book of medical surgical nursing* 7th ed, Philadelphia. Lippincott, pp. 2103, 2108.
4- Cerveira, J.; (2003), ''Methicilln-resestant Staphylococcus aurous infection does not adversely affect clinical outcome of lower extremity amputations'', *Anatomy and surgery, 17 (1), p.80.*
5- Burke, B.; (2007), ''Deep vein thrombosis after lower limb amputation *'American Journal of physical Medicine and Rehabilitation, 79 (2), p. 145.*
6- Gibson, J.; (2001), ''Lower limb amputation'' *Nursing standards, 15 (28), pp. 47-52.*
7- Gupta, S.; (2002), ''Postoperative wound blistering: is there a link with dressing usage'' *Journal Wound Care, 11 (7), p. 271.*
8- Jensen, T, and Nikolaisen, L (1999).; *Textbook of pain,* 4th ed, Edinburgh: Churchill Livingstone, p.34.
9- Ray, R (2000), '' complications of lower extremity amputations'' *Topics Emergency Medicine, 22 (3), pp.35-42.*
10- Stringfellow, S, and Cooper, P.; (2000), ''Above the knee amputation wound which dehisced following surgery'' *British Journal Nursing, 9 (12), pp. 30-36.*
11- Jester, R.; (2000), '' One hospital study of the effect of wound dressings and other related factors on skin blistering following total hip and knee arthroplasty'' *Journal orthopedic Nursing, 4 (2), p.71.*
12- White, S.; (2001), ''Lower limb amputation and grade of surgeon'' *British Journal Nursing, 84 (4), P. 509.*

Discussion

Throughout the course of data analysis, table (1) revealed that the most of the study sample was on male (63.15%), with age 60 years and older (56%), this finding is come along with the Global Lower Extremity Amputation Study Group who stated that The incidence of amputation is higher in smokers, rises steeply with age, with most amputations occurring in patients aged more than 60 years, and is higher in men than women **(Global Lower Extremity Amputation Study Group, 2000).** Almost half of the study sample was illiterate (40.35%) and more than the half (52.6%) of them retired suffer from insufficient monthly income. It is a fact that illiterate person is more liable to get diabetes than the educated one which is the main reason lead to amputation. Educated persons are able to get benefit from the resources that are available compared to illiterate patients. Also, they are more likely to have good self-care knowledge and practices, because stronger problem-solving and coping capacities arising from educational experience **(Almutairi,e t a l . , 2013).** Actually, it has been found that amputees patients need special care regarding diet, medication, mobility, and most of patients are retired or not working because of their health condition. Limited family income is a problem faced by many patients that adversely affects their disease outcomes and ability to self-manage their illness (von Goeler *et al,* 2003). Regarding to the level of amputation, the present study showed that the majority of level of amputation was above knee joint (61.4%), (Table 3). Amputation is performed at a number of different levels, determining the ideal level of amputation for a patient depends on a number of factors. A holistic assessment considers factors such as healing potential, rehabilitation potential, prosthetic considerations, the patient's own wishes, and discharge arrangements. **(Datta, D., Amputation, rehabilitation and prosthetic developments. In: Beard JD, Gaines PA, editors. 2001).** The present study revealed that the redness of the skin surrounding the wound of the stump, the severe pain on touched or move of the stump and coldness of the stump, get a high significant level of severity (table 4).

This finding is in agreement with Stringfellow, et al, who mentioned that wound infection can be problematic, resulting in swelling, pain, pus formation, erythema, heat, sometimes accompanied by fever, leading in severe cases to septicemia, and breakdown of the suture line **(Stringfellow and Cooper, 2000).** In the context of lower limb amputation wounds, pain is a significant problem. It is thought that pain experienced after an amputation **(Donohue, et al., 2001).** Amputees can experience two different types of pain: incisional stump pain and phantom pain. Stump pain is localized to the area immediately around the stump and the amputation scar **(Ellis, 2002)** And Phantom pain is a common problem, affecting between 8% and 10% of patients **(Hill, 1999).**

On the other hand **Ray, (2000)** stated that skin of the stump clinically observed as dusky skin changes, mottled/ purple discoloration, or cyanosis of the skin at the incision line. The latter is often cold and very painful.

The finding of the present study revealed that the study sample experience diabetic foot with highly severity (table 4). This finding was supported by (Dormandy, et al., 2001), who found that approximately 85-90% of lower limb amputations in the developed world are caused by peripheral vascular disease, with the remaining amputations caused by infection secondary to diabetic foot ulceration **(Donohue, et al., 2001).** Wounds associated with amputation of the lower extremity continue to be a challenge.

Conclusion:

9.	Do you consume proper nutrition	28	49	12	21	17	29.8	57	2.2	.755	M
	Stump pain and Phantom pain										
10.	Stump pain	31	54.4	11	19.3	15	26.3	57	2.3	.802	M
11.	Tingling in the stump	28	49	13	22.8	16	28	57	2.2	.789	M
12.	Numbness in the stump	22	38.6	7	12.3	28	49	57	1.9	.772	M
13.	Itching in the phantom foot	13	22.8	9	15.8	35	61.4	57	1.6	.742	L
14.	Burning and squeezing (pressing pain).	22	38.6	13	22.8	22	38.6	57	2.0	.791	M
	Tissue Necrosis										
15.	Dusky skin changes.	8	14	1	1.8	48	84.2	57	1.3	.872	L
16.	Mottled/purple discoloration.	13	22.8	4	7	40	70.2	57	1.5	.851	L
17.	Dry gangrene.	3	5.3	2	3.5	52	91.2	57	1.1	.885	L
18.	Wet gangrene.	5	8.8	0	00	52	91.2	57	1.2	.913	L
19.	Sloughed tissue.	6	10.5	2	3.5	49	86	57	1.3	.862	L
20.	Cold and painful stump.	34	59.6	10	15.8	13	24.6	57	2.4	.833	H
	Hematoma										
21.	Swelling on the stump	18	31.6	3	5.3	36	63.1	57	1.7	.805	M
22.	Hematoma formation under the suture line causing tension.	13	22.8	2	3.5	42	73.7	57	1.5	.690	L
23.	Edema surrounded the stump	9	15.8	4	7	44	77.2	57	1.4	.756	L
24.	Blood drainage from the stump	5	8.8	4	7	48	84.2	57	1.2	.731	L
	Wound and skin breakdown										
25.	The area surrounded the wound is sensitive.	23	40.4	8	14	26	45.6	57	1.9	.782	M
26.	The area surrounded the wound is painful.	33	57.9	8	14	16	28	57	2.3	.776	M
27.	There is pus drainage from the stump.	5	8.8	2	3.5	50	87.7	57	1.2	.734	L
28.	Blistering surrounded the wound.	9	15.8	1	1.8	47	82.5	57	1.3	.708	L

This table revels that the mean of scores is highly significant on items (2, 3, 7, and 20), and moderate significant on items (1, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 21, 25, and 26), while low significant on the remaining items.

Table (3): Level of amputation of the study sample:

No.	Level of amputation	F	٪
1.	Above Knee joint	35	**61.4**
2.	Below Knee joint	4	7
3.	Syme (modified disarticulation of the ankle)	2	3.5
4.	Toe	9	15.8
5.	Foot (Amputation of part of the foot and toes	7	12.3
Total		57	100

This table reveals that the highest level of amputation was Above Knee joint (61.4).

Table (4): Mean of score and severity of the study sample by their Potential wound healing complication associated with amputation.

No	Scale / Complication	Always (3)		Sometimes (2)		Never (1)		Total	M.S	Std. Deviation	Severity
	Infection	F	%	F	%	F	%				
1.	Experience fever	12	21	36	63.1	9	15.8	57	2.0	.783	M
2.	The skin of wound surrounding the stump is red color	37	64.9	12	21	8	14	57	2.5	.796	H
3.	Severe pain on touched or move.	33	57.9	16	28	8	14	57	2.4	.818	H
4.	Pus drainage from the healing spot	9	15.8	11	19.3	37	64.9	57	1.5	.838	L
5.	Bad odor from the wound	13	22.8	5	8.8	39	68.4	57	1.5	.830	L
	Delayed healing										
6.	Do you smoke	18	31.6	3	5.3	36	63.1	57	1.7	.885	M
7.	Do you experience diabetic foot	42	73.7	0	00	15	26.3	57	2.5	.907	H
8.	Deep vein thrombosis	37	64.9	2	3.5	18	31.6	57	2.3	.701	M

The levels of severity of items of each sub item were determined as following: Low Level = (1-1.66), Moderate Level = (1.67-2.32); and high level = (2.33-3)

Results

Table (2): Distribution of the study sample by their Sociodemographic characteristics.

Age (Years)	**F**	**%**
Less than 20 years	1	1.75
20 - 29	3	5.26
30 - 39	2	3.5
40 - 49	7	12.28
50 - 59	12	21
60 years and older	32	**56**
Total	57	100
Gender	**F**	**%**
Male	36	**63.15**
Female	21	36.85
Total	57	100
Level of education	**F**	**%**
Illiterate	23	**40.35**
Read and write	13	22.8
Primary school graduate	11	19.3
Intermediate school graduate	6	10.52
High school graduate	1	1.75
Institute graduate	0	00
College & Post Graduate	3	5.26
Total	57	100
Monthly income	**F**	**%**
Sufficient	5	8.8
Barely Sufficient	22	38.6
Insufficient	30	**52.6**
Total	57	100
Occupation	**F**	**%**
Government employee	3	5.26
Self-employed	12	21
Retired	18	**31.6**
House wife	17	29.9
Out of work (jobless)	7	12.3
Total	57	100

This table reveals that the highest of the sample were illiterate male on age 60 years and older, with insufficient monthly income, job of them was house wives and retired (29.9% and 31.6%) respectively.

pathologies. Wound healing outcomes for amputees can be improved through multidisciplinary teams working together, such healthcare professionals need to be equipped with the appropriate knowledge and skills in wound management to meet the needs of this vulnerable patient. **(Harker, 2006)**

Patients and methods:

This is a descriptive (cross sectional) study; Quantitative design was conducted in the Baghdad Teaching Hospital and Al- Karama Teaching Hospital in Baghdad City, the aim of the study is to assess the complications which are associated the lower limb amputation in Baghdad City, to describe some of the Sociodemographic characteristics of the study sample such as (Age, Gender, level of education, monthly income, and occupation), and to determine the levels of lower limb amputation of the study sample.

The study was carried out during the period of February 2014 up to July 2015.

A non-Probability purposive sample of (57) patients who are suffer from wound healing complication of lower limb stump.

The criteria of the sample involved Adult patients (Males and females) who are experience complications of lower limb amputation at Baghdad and Al- Karama Teaching Hospitals.

Table (1): Distribution of the study sample by their setting:

Setting	Male	Female	Total
Baghdad Teaching Hospital	11	7	18
Al- Karama Teaching Hospital	25	14	39
Total	36	21	57

For the purpose of data collection, a questionnaire was constructed and contains of (3) parts which include the socio-demographic data, information about amputation, and the complications which are associated with the wound healing of lower limb stump, these parts include (16) items. The content validity of the questionnaire was determined through a panel of (8) experts. Reliability of the instrument was determined through the test and (re-test) approach, (r=82).

The data were collected through the utilization of constructed questionnaire, interview technique with the patients, and the data were organized and coded into computer files by using the Statistical Package for Social Science (SPSS) (V.20)

Data were analyzed through the application of the following statistical data analysis approach:

1. Descriptive Statistics / This approach were applied through the measurement of the following:

a. Frequencies (F)

b. Percentages (%)

2- Inferential Statistical.

This approach was applied through the measurement of the following

a- Cronbach alpha correlation coefficient was employed for the determination of the instrument reliability

b- Means of score

Keywords: Wound, Complication, Amputation.

Introduction:

Amputation is the surgical severing of any body part. Amputation of the lower limb can be surgical (therapeutic) or traumatic (emergencies resulting from injury), it is either open (guillotine) or closed (flap) **(Sommers, et al., 2007)**. Amputation is performed to remove ischemic, infected, necrotic tissue or locally unrespectable tumor, and at times, is a life-saving procedure **(Kalapatapu, 2015).**

Complication that may occur with amputation includes hemorrhage, infection, skin breakdown, phantom limb pain, bleeding, delayed healing, hematoma, and necrosis. The risk for infection increases with contaminated wounds after traumatic amputation. **(Brunner and Suddarth, 2008).** Infection can pose serious complications for the amputee. However, studies have demonstrated that in those patients specifically undergoing lower extremity amputation **(Cerveira, 2003).**

Other factor can influence healing include uncontrolled diabetes mellitus, chronic respiratory disorders. It is a particular risk in order clients who more likely to have chronic disease such as peripheral vascular disease, smoking also are risk factors for delayed healing **(Burke, 2007).**

In context of limb amputation wound, pain is a significant problem. It is thought that pain experienced after an amputation may scare and confuse patients **(Gibson, 2001).** Amputees can experience two different types of pain: incisional stump pain and phantom pain **(Gupta, 2002).**

Stump pain is localized to the area immediately around the stump and the amputation scar and is described by patients as 'pressing', 'throbbing', 'burning', and 'squeezing'. While phantom pain is a common problem, affecting between 8% and 10% of patients, and is usually reported during the immediate postoperative period but can persist for up to two years. Development of tissue necrosis due to poor tissue perfusion. The tissue essentially becomes non-viable and can be clinically observed as dusky skin changes **(Jensen and Nikolaisen, 1999).**

Mottled/purple discoloration, dry gangrene, wet gangrene or sloughy tissue. Such discoloration or cyanosis of the skin at the incision line can result in wound breakdown soon after surgery or even skin necrosis in the non-viable areas several weeks later **(Ray, 2000).**
A haematoma is a localized collection of blood which can form in an organ, space or tissue. It acts as a focus for infection and can create dead space, weakening the suture line. And thus increasing tension in the wound, in most cases they drain on their own, without the need for surgical intervention, however large amounts of clotted blood may warrant prompt surgical debridement, wound with no drainage may be at risk of haematoma formation under the suture line, causing tension and edema at the wound site, as well as providing ideal conditions for bacterial growth **(Stringfellow, and Cooper, 2000),** after amputation the skin can experience a number of problems involving the skin surrounding the wound. Skin breakdown, blistering can occur, the epidermis is separated from the dermis as a result of repeated friction to the skin **(Jester, 2000).**
Wound healing complications associated with the stump of an amputee are important because in some cases these determine a patient's ability to walk with prosthetic limb **(White, 2001).**

Wound associated with amputation of lower extremity continues to be a challenge. Patients who endure such wounds are often in poor health, with coexisting medical

Wound Healing Complications Associated with the Lower Limb Amputation in Baghdad City

Assistant Professor Dr. Samir Y. Lafi
University of Raparin
School of Nursing
Nursing Dept

Abstract:

A descriptive (cross sectional) study, quantitative design, was carried out at Baghdad Teaching Hospital and Al- Karama Teaching Hospital for the period of February 2014 up to July 2015.

(Non-Probability) purposive sample of (57) patients who are suffer from wound healing complication of lower limb stump. The study objectives are to assess the complications which are associated the lower limb amputation in Baghdad City, to describe the Sociodemographic characteristics of the study sample such as (Age, Gender, level of education, monthly income, and occupation), and to determine the levels of lower limb amputation of the study sample.

The data were collected through the use of constructed questionnaire, which consisted of (3) parts which include the socio-demographic data of the study sample, information about amputation, and the complications which are associated with the wound healing of lower limb stump. The content validity of the instrument was established through penal of (8) experts. Reliability of the instrument was determined through the use of stability reliability, test and re-test approach, (r=82).

Data was collected by interview technique using the questionnaire formal and data was analyzed by application of descriptive and inferential statistical method.

The results of the study indicate that the study sample experience pain and redness of the stump and the main cause of amputation was diabetes mellitus, and the most level of amputation was above knee joint. The study recommended Preparation of an educational program for amputee's patients about special care regarding diet, medication and family caregiver. And conducting qualitative research to gain deeper insight in to each part of care especially focusing on the complication associated with the lower limb infection.

Kurdistan Regional Government
Ministry of Higher Education & Scientific Research
University of Raparin

ISSN 2410 - 1036

JOURNAL OF RAPARIN UNIVERSITY

An academic journal published by Raparin University

مجلة جامعة راپەرین

مجلة أكادمية تصدرها جامعة راپەرین

VOL.3 NO.6
2016